

Մ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ
ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ
ՀԱՏՈՐ Ա
ԳԻՐՔ Ա Բ Գ
ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

ՀԱՅ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՆՑՔԵՐԸ ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ ՅԱՐԱԿԻՑ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՎ ՊԱՏՄՈՒԱԾ

Ա. ՀԱՏՈՐ, ՄԱՍՆ Ա., Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐԵՐՈՒԹԵԱՄԲ՝ ՊՐՆ. ՏԱՃԱՏ ՍՐԱՊԵԱՆԻ

ՊԷՅՐՈՒԹ, ՏՊ. ՍԵՒԱՆ, 1959

Այս գիրքը կը ձօնեմ Մայրիկիս,

ՄԱՐԹԱՅԻՆ

որ փոքր տարիքէս ինձի սորվեցուց

սիրել հայ ազգը

եւ Մայրենի մեր Սուրբ Եկեղեցին

ՏԱՃԱՏ ՍՐԱՊԵԱՆ

ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

Հայ ժողովուրդի եւ Հայոց Եկեղեցիի պահմութեան նուիրուած նշանաւոր երկերէն մէկն է Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեանի եռահատոր ու մեծածաւալ «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը, իր պատմագիտական մեթոդով, իւրահատուկ ուղղութեամբ եւ ամբողջականութեամբ:

Հայ ժողովուրդի պատմութեան նուիրուած գործերէն քիչեր միայն ամբողջական են եւ կը հասնին մեր օրերը: «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը գէթ Դ. դարէն մինչեւ Ի. դարու սկիզբը կը ներկայացնէ Հայոց միայար պատմութիւնը: Բայց Օրմանեան Արքեպս. ի «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը կարելորագոյն երկ մըն է իբրեւ Հայոց Եկեղեցիի պատմութիւն, իր ընդարձակութեամբ, իր ամբողջականութեամբ, իր ներքին անքակտելի միութեամբ եւ վերջապէս իր ոգիւ, որ շեշտուած կերպով դրական պահպանողականութիւնն է:

«ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը ապրող գործ մըն է, եւ ժամանակին հետ երբեք մաշող գործ մը չէ. աւելին՝ անիկա ոչ միայն ապրող, այլ նաեւ ապրեցնող գործ մըն է: Զուր տեղը չէ որ անոր առաջին հրատարակութենէն գրեթէ կէս դար ետք անիկա ոչ միայն բոլորովին սպառած, այլ նաեւ տենդագին փնտռուած գործ մըն է որքան գիտնականին, նոյնքան պարզ ժողովուրդին կողմէ:

Գործիս վերահրատարակութեան բարերարը, ծանօթ ազգային Պրն. Տաճատ Սրապեան, ուրեմն իր եկեղեցասիրութեան լաւագոյնս գոհացում տուած կ'ըլլայ ստանձնելով վերահրատարակութեան ծախքերը եւ մանաւանդ սպառման հոգը, այս պարագային ներելի է ըսել՝ «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը ժողովրդականացնելու նուիրական առաքելութիւնը, այսպիսով իր եւ իր երախտաւոր մօրը համար կանգնելով յիշատակի արձան: Բարերար Պրն. Տաճատ Սրապեան «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը ժողովրդականացնելու իր նպատակին մէջ լաւագոյնս յաջողելու համար՝ յարմար դատեց իւրախանչիւր հատոր բաժնել երեք մասերու, վաճառմամբ հեշտացնելու համար: Յետոյ միեւնոյն նպատակով նշանակել տուաւ այնպիսի մատչելի գին մը, որ միայն կարելի է ժողովրդական կոչել:

Այս առթիւ արդար է յիշեցնել Պրն. Տաճատ Սրապեան խոր հիացում եւ պեշտամունք ունի Օրմանեան Սրբաւանի վաստակին հանդէպ: Ինք է որ 5-6 տարիներ առաջ իր միջոցներով վերահրատարակել տուաւ Օրմանեան Սրբայանի «ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ» (հայերէնով եւ

Ֆրանսերէնով) եւ «ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԻՆ»։ Նոյնպէս իր թելադրութեան վրայ էր որ, Անթիլիասի մէջ Օրմանեան Սրբազանի «ԾԻՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ»ը: Իսկ եթէ յայտնենք որ «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ի բարերարը - Պրն. Տ. Սրապեան - է՛ նաեւ «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ի վերահրատարակութեան գաղափարը յղացնողն ու ջլապինդ հատապնդողը, այլ տարակոյս չի մնար յայտարարելու որ Օրմանեան Սրբազան յանձին Պրն. Տ. Սրապեանի գտած է իր մեծ վաստակին անկրկնելի պաշտպանն ու բարերարը:

Օրմանեան Սրբազան իր ժամանակին մատչելի բոլորին աղբիւրները կրցեր է օգտագործել արդիւնաւորապէս եւ գիտական մեթոդով: Մեծանուն Ակադ. Հ. Աճառեան Օրմանեան Սրբազանի յատկապէս «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ի մէջ ի յայտ բերած գիտական ճշգրտութեան համար տուած է հետեւյալ բարձր գնահատականը (ՀԱՅՈՑ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ, Հտ. Ա., էջ X)։

«Լաւագոյն աղբիւրը Հայոց պատմութեան թուականների մասին՝ Օրմանեանի «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ն է: Այս հեղինակը աշխատել է պատմիչների տուած թուականները ո՛չ միայն պատմական ու մատենագրական, այլեւ տօնական ու տոմարական հաշիւներով էլ ստուգել, եւ տուել է ամենաճիշդ թուականները: Ես ընդհանրապէս հետեւել եմ նրան: Ընթերցողը իմ գրքի մէջ շարունակ պիտի տեսնի չակերտի մէջ դրուած թվականներ. այդ բոլորը Օրմանեանից է վերցրած:

Եթէ Օրմանեանի գործին մէջ կան բացեր ու ուղղելի կէտեր, անոնց համար երբեք պատասխանատու չէ Օրմանեան Սրբազան, որովհետեւ անոնք նկատելի եղան իր գործի հրատարակութենէն ետք միայն, շնորհիւ նորայայտ աղբիւրներու եւ նորագոյն մենագրութիւններու:

Ատոր համար գիտական յանձնախումբը աւելցուած ծանօթագրութիւններ, որոնք կը պարունակեն գիտական այլ նորութիւններ, որոնք երեւան եկան «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ի հրատարակութենէն ետք (1912-1959):

Նոյնպէս ծանօթագրութիւններ պիտի աւելցուին յաջորդ հատորներուն մէջ, թերեւս ձեւի քիչ փոփոխութեամբ:

Առաջին հատորի առաջին մասի ծանօթագրութիւնները գրեց գիտական յանձնախումբի անդամներէն Հոգ2. Տ. Մեսրոպ Վրդ. Գրիգորեան: Յաջորդ հատորի ծանօթագրութիւնները պիտի գրէ Հոգ2. Տ. Վրդ. Աճեմեան, ապա՝ տողերուս գրողը, որ միաժամանակ ստանձնած է գործիս տպագրութեան ընդհանուր հսկողութիւնը:

Երրորդ հատորի վերջաւորութեան, պիտի դնենք յատուկ անուններու ցանկը, որուն պէտքը ա՛յնքան շեշտուած կերպով վզալի էր, եւ որ գործիս կարեւորագոյն նորութիւնը պիտի ըլլայ:

«ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ի վերահրատարակութեան ատեն, առնելէ ետք Մայր Հայրենիքի թէ արտասահմանի բազմաթիւ մտաւորականներու կարծիքը, յարմար դատեցինք հրատարակել անփոփոխ, եթէ ոչ տողը տողին (ինչ որ անհնար է տառերու չափին տարբերութեան պատճառով), գէթ էջը էջին (ինչ որ 99% կարելի եղաւ): Այնպէս որ առաջին տպագրութեան համար նշանակուած էջերը կարելի է նույնութեամբ գտնել մեր ներկայ երկրորդ տպագրութեան մէջ:

Յետոյ «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ի լեզուէն եւ ուղղագրութենէն համարձակեցանք վեղչել արդի հայերէնին բոլորովին խորթ ձեւերը միայն, ինչպէս իւր, որք, կարգ մը բայերու վարտուղի խոնարհումները եւայլն, վանոնք վերածելով իրզնց արդի սովորական ձեւերուն. այսպիսով «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ» աստիճան մի եւս մատչելի դարձաւ ընթերցող պանգուածին:

Ի վերջոյ, կրնանք յայտնել որ մեր ջերմ փափաքն է «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը ամբողջացնել չորրորդ հատորով մը, որ պարունակէ մեր վերջին 50 տարիներու ազգային-եկեղեցական

պատմութիւնը: Առ այդ դիմած ենք այս շրջանի պատմութեան լաւագոյն մասնագէտին՝ Պրն. Արշակ Ալպոյաճեանին: Մեր առաջարկը կը սպասէ իր պատասխանին:

«ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ի վերահրատարակութեան բարերարն ու յանձնախումբի անդամները իրենք վիրենք վարձատրուած պիտի վզան եթէ Օրմանեան Սրբազանի ոգին եւ Հայաստանեայց Եկեղեցիի անսասան պաշտպանութեան իղձը իբրեւ ճառագայթ թափանցեն Սփիւռքի թէ Մայր Հայրենիքի հա՛յ հոգիներէն ներս:

Իսկ Ամենայն Հայոց Հայրապետ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա-ի սրբատառ գրութիւնը բարերարին եւ յանձնախումբին կը բերէ ոչ միայն քաջալերանք, այլ նաեւ յաջողութեան ամուր հաւաստիքը:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻՆ

Կողմէ ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԶ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

PATRIARCHE SUPREME CATHOLICOS DE TOUS LES ARMENIENS

N 5.7.9

Ս. Էջմիածին 17 Նոյեմբեր 1958 թ.

Պատուարժան Վերահրատարակիչ Յանձնախումբին „Ազգապատում„ի,

Պէյրուք.

Երանաշնորհ Մաղաքիա Օրմանեան պատրիարքի մեծ գործը՝ „Ազգապատումը„ը վերահրատարակել կը նշանակէ անգամ մը եւս փառաւորել մեծանուն հայ եկեղեցականի յիշատակը եւ անգամ մը եւս հայ ժողովուրդին ներկայացնել Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ալեկոծ այլ հերոսական բազմադարեան կեանքի պատկերը:

„Ազգապատում„ը երկու հազար տարիներու պատմութիւնն է՝ աշխարհի հնագոյն քրիստոնեայ ազգերէն մէկուն՝ հայ ժողովուրդին:

„Ազգապատում„ը փառապանծ յուշարձանն է մեր ժողովուրդի անմար հաւատքին, ստեղծարար գործին եւ խիզախ մաքառումներուն ի փառս Աստուծոյ եւ Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցիի եւ ի պարծանս ամենայն հայոց քրիստոսահիմն Հայրապետական Սուրբ Աթոռին: ց

„Ազգապատում„ի վերահրատարակումը յոյժ գնահատելի եւ մեծապէս օգտակար գործ մըն է, եւ այդ նպատակաւ կազմուած Ձեր յանձնախումբը գլխաւորութեամբ մեկենաս-հրատարակիչ Տիար Տաճատ Սրապեանի, արժանի է բոլորի խրախուսանքին եւ Մեր օրհնութեան:

Անսպառ ուժ եւ եռանդ եւ լիակատար յաջողութիւն կը մաղթենք Ձեզ եւ Ձեր աշխատակիցներուն:

Ողջ լերուք եւ վօրացեալ ի Հոգին Սուրբ եւ օրհնեալ ի Տեառնէ եւ ի Մէնջ. ամէն:

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԶ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ (*)

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ մը չէ որ կ'ուզենք գրել այստեղ, զի յառաջաբանները գործը աւարտելէն ետքը կը գրուին, եւ մենք վերջնապէս չաւարտած՝ կը սկսինք վայն պրակներով հրատարակել, եւ միւս կողմէն գործը հրացնելով հասցնել մինչեւ մեր օրերը, ուսկից տակաւին դարուկէս հեռու կը գտնուի մեր աշխատութիւնը: Յառաջաբանի պակասը կը լրացնենք վերջաբանով մը:

Պատմութիւն գրողներ վանապան նպատակներ կ'ունենան, եւ ըստ այնմ կը կազմեն իրենց ծրագիրը: Ոմանք աշակերտելու համար ամփոփումներ կը պատրաստեն, ուրիշներ գիտնականներու համար քննադատութիւններ կը գրեն, ոմանք ալ մասնաւոր շրջաններ

կ'ուսումնասիրեն: Մեր նպատակը ասոնք չեն, այլ հանրութեան համար, եւ աւելի ժողովրդական դասակարգին համար, Ապգային Եկեղեցւոյ լիակատար պատմութիւն մը պատրաստել, եղելութիւնները դասաւորել, դիւրիմաց ոճով բացատրել, եւ ընթերցանութեան դիւրամատչելի ընել:

Ասոր հետ մէկտեղ կ'ուզենք Հայոց Ապգային Եկեղեցւոյն հոգին ճշդութեամբ ցոլացնել, Հայադաւան Ուղղափառ Եկեղեցւոյն իսկութիւնը բացատրել, եղելութիւնները իրենց կապակցութեան մէջ ներկայել, լուսաբանութեան եւ կատարեալ ըմբռնման պէտք եղած յարակից հանգամանքները ցուցնել, Հայ Եկեղեցւոյ ընդդիմաբաններուն ըսածներն ու ըրածները անուղղակի կերպով ցրել, առանց վիճաբանութեան մտնելու, մէկ խօսքով պարզ պատմութեան շրջանակէն դուրս չելլել:

Հետեւաբար մեր աշխատութեան մէջ պէտք չէ փնտռել, ոչ քննադատական հետազոտութիւններ, ոչ գիտական ուսումնասիրութիւններ, եւ ոչ ալ կազմաւորեալ բանավեճեր, այլ կ'ուզենք եղելութիւնները պատմել իրենց պարզութեան մէջ դասաւորել, երկբայականներն ու աւանդականներն ալ իրենց կարգին յառաջ բերել, հաւանականութեան աստիճանն ալ ցոյց տալով:

(*) Ա. տպագրութեան առթիւ Երան. Հեղինակին կողմէ: Ծ. Հ.

Այդ նպատակին ծառայել, կը կարծենք հանրութեան համար անհրաժեշտ եղած պէտք մը լրացնել, որ համառօտութիւններով չի գոհանար, քննադատականներով կը յոգնի, հոռմէադաւան հոգւով գրուածները օտարացած կը գտնէ, եւ ամբողջական պատմութիւն մը առձեռն պատրաստ չունի: Այսպիսի աշխատութեան մը հեռու ժամանակներէ մտադրութիւնն ունէինք, բայց պաշտօնական տաղտապանքներէ ազատ միջոց մը պէտք էր անոր ձեռնարկելու համար: Միայն թէ շատ ուշ մեր ձեռքն անցաւ այդ պատեհը, երբ կեանքի արեւը իր մուտքին կը մօտենայ. այնպէս որ կասկածի տեղի կրնայ տալ, թէ պիտի կարենա՞նք վերջացնել աշխատութիւնը, որուն երկու տարիէ ի վեր կը վբաղինք, եւ գոնէ նոյնչափի մըն ալ պէտք կայ լրացուած եւ հրատաւակած ըլլալու համար: Այդ մասին մեր նշանաբանն է. Մինչդեռ ժամանակս ի ձեռս է, գործեսցուք վբարիս (Գաղ. Զ. 10):

Մեր նպատակին նկատմամբ այսչափը բաւական սեպելով, աշխատութեան մասին գիտելիքները հետեւեալ կերպով կ'ամփոփենք. -

Ա. Ներկայ պատմութիւնս գրելու ատեն աշխատեցանք, որչափ հնար էր, սկզբնական պատմիչներուն, այսինքն պատմութեանց աղբիւրներուն դիմել, եւ պէտք եղած ատեն բառացի ալ անոնց բացատրութիւնները գործածել իբրեւ վկայութիւն:

Բ. Նոր պատմագիրներէ կամ պատմութեան խմբագիրներէ օգտուեցանք այն առիթներուն մէջ, որ մեզի անծանօթ մնացած աղբիւր մը կամ վկայութիւն մը յառաջ կը բերեն:

Գ. Պատմական խորհրդածութեանց եւ անձերու եւ անցքերու գնահատութեանց մասին մեր տեսութեանց հետեւեցանք ազատօրէն, հիմ ունենալով եղելութեանց կշռադատութիւնը: Ուկեցինք առաջնորդել, այլ ոչ բռնադատել ընթերցողին դատողութիւնը:

Դ. Մեր կարծիքն է թէ էջերու ներքեւ ծանօթութիւնները, եթէ հեղինակին հմտութիւնը կը բարձրացնեն, ընթերցողին ուշադրութիւնը կը կաշկանդեն, որ եթէ ծանօթութեանց նայի՝ կապակցութիւնը կը շփոթէ, իսկ եթէ չնայի՝ կորուստ մը ըրած կը կարծէ: Այդ պատճառներով սոյն գործին մէջ այլ խուսափած ենք էջերու ներքեւ ծանօթութիւններ դնելէ:

Ե. Եթէ ծանօթութեան նիւթը կարելոր է, համառօտ ակնարկով գրուածին մէջը անցուցած ենք, իբլ եթէ կարելոր չենք սեպած՝ բոլորովին պանց ըրած ենք:

Զ. Նոյն իսկ վկայութեան կոչուած աղբիւրները, եւ բառացի բացատրութեամբ յառաջ բերուած խօսքերուն տեղերը՝ գրուածին կարգը դրած ենք փակագիծով: Միայն երեք գիրով նշանակած ենք հեղինակը կամ գիրքը, հայերէն տառով հատորը, եւ թուահամարով երեսը կամ էջը:

Է. Երեք գիրով նշանակուած գիրքերուն այբուբենական ցուցակը պիտի տրուի գործին վերջը, բայց այժմէն ալ անոնց բացատրութիւնը անհրաժեշտ ըլլալով, իւրաքանչիւր պրակի կողքին ներսի կողմը պիտի տրուի նոյն պարկին մէջ յիշուած գիրքերուն ցուցակը:

Ը. Իւրաքանչիւր գիրքի համար ցուցած ենք ոչ միայն հեղինակն ու մակագիրը, այլեւ մեր գործածած օրինակին հրատարակութեան քաղաքը, տպարանը ու տարին, ըստ այնմ բաղդատելու համար: Անոնք որ ուրիշ տպագրութիւն ունին, քիչ ու շատ մերձաւորութեանը տեղը կրնան գտնել:

Թ. Պարբերական հրատարակութեանց համար, ինչպէս են օրագիր, հանդէս, տարեցոյց եւայլն, երեք տառէն առաջ երկու թուանշանով, այսինքն տասնորդականով եւ միաւորով, ցուցած ենք տարին, որ եթէ փոքր է՝ 1900 հարիւրամեակին, իսկ եթէ մեծ է՝ 1800 հարիւրամեակին կը պատկանի: Այսպէս 89 պիտի իմացուի 1889, եւ 09 պիտի կարդացուի 1909: Իսկ Սուրբ Գիրքէն յիշուած վկայութիւններ, սովորական կերպով ցուցուած են:

Փ. Գրուածքին կարգին (§) հատուածի նշանակով փակագիծի մէջ դրուած թիւերը կը ցուցանեն այն հատուածին թիւը, որուն մէջ յիշատակուած է միեւնոյն եղելութիւնը կամ անձնաւորութիւնը:

ՓԱ. Զանազան աղբիւրներէ բառացի յառաջ բերուած կտորներուն մէջ սովորական ուղղագրութիւնը պահած ենք, քանի որ մեր նպատակը իմաստն է, եւ բառապնդութեան կամ տառադարձութեան խնդիրներով չենք պաղիր:

ՓԲ. Գործն նիւթի կամ շրջանի համաձայն մասերու եւ գլուխներու բաժնած չենք. այլ իւրաքանչիւր կաթողիկոսի ժամանակը իբրեւ մաշտոց մը առած ենք, եւ նոյն միջոցին մէջ պատահած եղելութիւնները անոր անունին ներքեւ գրած ենք:

ՓԳ. Նախորդին մահուանէ ետքը մինչեւ յաջորդին ընտրութիւնը անցած ժամանակամիջոցը, կամ այթոռոյ պարապութեան միջոցը միշտ նախորդին անունին ներքեւ պահած ենք:

ՓԴ. Ամսաթիւները նշանակած ենք ինչպէս որ գտած ենք: Հին եւ նոր տոմարներու տարբերութիւնը սկսելէն ետքը՝ ամէն անգամ կրկին ամսաթիւ չենք դրած, եւ եղելութեան տեղէն պէտք է հետեւեցնել, թէ ո՛ր տոմարին համեմատ դրուած է:

ՓԵ. Գործը շարունակեալ հատուածներու բաժնած ենք, նիւթերու տարբերութեան կամ նմանութեան հետեւելով, եւ սկիզբէն մինչեւ վերջը մէկ շարքով թուահամարած ենք: Կոչումներն ու ցուցակներն ալ այդ թուահամարներուն համեմատ եղած են եւ պիտի ըլլան:

ՓԶ. Պէտք է յիշել, որ գործն պատրաստած ատեն ընդարձակ թարթափելու դիւրութիւնները չենք ունեցած, եւ գոհացած ենք այն տեղեկութիւններով, զորս առաջուրնէ կապմած էինք մեր ուսումնասիրութեանց եւ դասաւանդութեանց առիթներով, եւ կամ ձեռք ձգելու բախտն ունեցանք: Ուստի եթէ մեր չտեսած աղբիւրներ կամ կամ երեւան կ'ելլեն, դժուարութիւն ունինք որ անոնցմով մեր գրածները լրացուին կամ փոփոխուին, միայն թէ եղելութեանց կապակցութիւնը չխանգարուի:

ՓԷ. Միեւնոյն պատճառով պէտք չէ վարմանք պատճառէ կամ դիտողութեան տեղի տրուի, եթէ ներկայ պատմութեան մէջ գտնուին ինչինչ կէտեր, որ համաձայն չեն նախընթաց հրատարակութիւններով մեր տուած տեղեկութիւններուն կամ յայտնած կարծիքներուն: Նոր

աղբիւրներու տեղեկութիւններու համեմատ եղած տարբերութիւններ մեզի համար առաքելութեան փաստ մը պէտք է նկատուին:

ԺԸ. Երբեք միտուընիս դրած չենք պատմական տեղեկութեանց մասին վերջին խօսքը ըսած ըլլալ, քանի որ աղբիւրներու հաւատարմութեան ճամբով կ'ուզենք յառաջել: Ուստի եթէ մեր անձին համար ալ խստապահանջ ենք, իրաւամբ չենք հանդուրժեր որ ուրիշներ կեղակարծ տեղեկութիւններով, քմահաճ մեկնաբանութիւններով եւ դիտումնաւոր աղաւաղումներով պատմութիւն կազմեն:

ԺԹ. Տարիք եւ ժամանակ եւ պարագայք մեզ յուսադիր չեն ըներ, որ երկրորդ տպագրութեամբ աւելի կատարելագործումներ կարենանք աւելցնել սոյն աշխատութեան, թէպէտ կ'ընդունենք թէ նորագիւտ աղբիւրներ եւ նորանոր ուսումնասիրութիւններ այդ բանը կրնան թելադրել կամ պահանջել իսկ: Նոյն իսկ գործս լրման հասցնելու երաշխաւորութիւնն ալ ոչ ոք կրնալ մեզի տալ, եւ ոչ մենք մեզի խոստանալ. ուստի այժմէն յանձնարարութիւն եւ խնդրանք կ'ուղղենք երբեմն աշակերտ՝ իսկ այժմ եղբայրակից երկուց սիրելեաց, ճեմարանեան անդրանիկ Կարապետ Տէր-Մկրտչեան եպիսկոպոսին, եւ Դպրեվանքեան անդրանիկ Բաբգէն Կիւլէսէրեան եպիսկոպոսին, որ հոգ տանին լրման հասցնել, եթէ մենք չկարենանք, եւ աւելի կատարելագործեալ նոր տպագրութիւն մը հրատարակել, եթէ ժամանակին պատշաճ տեսնուի:

Ի. Պէտք չէ վանց ընենք կրկին յիշատակել այս տեղ, ինչ որ յատուկ վերտառութեամբ արդէս արձանագրեցինք: Գրական արդիւնաւորութիւններ իրենց նշանակութիւնը չեն ունենար, եթէ դրական արդիւնաւորութեան վօրութեամբ ի լոյս չընծայուին: Այդ միտքով թնթերցողներու երախտածանօթ վգացմամբ կը ներկայացնենք Գերապատիւ եւ Գերաշնորհ Տ. Սուքիաս Պարպեանց սրբազան արքեպիսկոպոսին զուարթատառ բարեսիրութիւնը, եւ սոյն աշխատասիրութիւնը հանրութեան առջեւ հանելու համար մեզի նուիրած հովանաւորութիւնը:

ԻԱ. Վերջին դիտողութիւն մըն ալ: Պաշտօնապէս հրատարակմուած է որ ներկայ 1912 տարուոյ Հոկտեմբեր 13'ին հանդիսաւորապէս տօնախմբուի Հայ Տպագրութեան չորրորդ հարիւրամեակը եւ Հայ Գրութեան հնգետասաներորդ հարիւրամեակը, եւ ամէն բանասէրներ կը փութան իրենց ձօնը բերել այդ կրկնակ սրտագրաւ եւ ազգօգուտ ձեռնարկներուն, եւ իրենց երկասիրութիւնները կը նուիրեն կրկնակ յիշատակներուն: Երկուքին ալ կեանք տուողը Հայ Եկեղեցին է, երկուքին ալ ոյժ տուողներ Հայ Եկեղեցականներ են. մեր սոյն գործն ալ ներքին անձուկ կապարով միացած է անոնց հետ: Գեղեցիկ զուգադիպութեամբ մը մենք ալ ճիշդ այդ միջոցին կը ձեռնարկենք գործիս հրատարակութեան. թող այս ալ ընդունուի իբր մեր համեստ նուէրը Ազգային Եկեղեցւոյ պայծառութեան եւ Ազգային Գրականութեան վարգացման ձօնուած:

Բերա Կ. Պոլսոյ, 1912 Օգոստոս 12,

Ձեռնադրութեանս յիսներորդ տարեմուտին:

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

ՏԷՐՆ ՄԵՐ ՅԻՍՈՒՍ ԲՐԻՍՏՈՍ

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ

1. **ՅԻՍՈՒՍԻ ԲՐԻՍՏՈՍԻ** աւետարանական քարոզութիւնը եւ սորվեցուցած վարդապետութիւնը, լոկ տեսական կերպով աւանդուած սկզբունքներ չէին, այլ գործնական կեանքի կանոններ եւ կը պարունակէին, փոփոխ յարաբերութիւններ հաստատելու բնութիւնն ունէին, յատուկ պաշտամունքի ձեւեր կը սորվեցնէին, ներքին իշխանութեան հիմեր կ'աւանդէին, մէկ խոսքով ամփոփ եւ կազմակերպեալ եւ կանոնաւորեալ մարմիններ ձեւացնելու ամէն տարրները կը ներկայէին: Ինչ ալ ըլլան հետազնին քննադատներու տեսութիւնները

քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան վրայ, անուրանալի է, որ անդստին իր սկիզբէն քրիստոնէութիւնը հաւաքական մարմնոյ մը ձեւով առաջ եկաւ. եւ այդ հաւաքական կամ ժողովական միութիւնը՝ Եկեղեցի անունով նշանակուեցաւ որ է ժողով կամ ժողովուրդ, զի ոչ միայն վարդապետութեան, այլ եւ պաշտամունքի եւ կենցաղի եւ իշխանութեան կենսական տարրներով միաւորուած ու կապուած էր: Եկեղեցի անունը Յիսուս ինքն ալ գործածեց իր հիմնած հաստատութիւնը նշանակելու համար (**ՄԱՏ. ԺԶ 18, ԺԸ. 17**), իրմէ ետքն ալ իր աշակերտներուն համախմբութիւնը նոյն անունով ձանչուեցաւ (**ԳՐԾ. Ը. 1, ԺԲ. 1**), եւ այդ անունը անխտիր գործածուեցաւ թէ անոր ամբողջութեան եւ թէ անոր մասերուն վրայ: Այսպէս Թեսաղոնիկեցւոց (**Ա. ԹԵՍ. Ա. 1**), Գաղատացւոց (**ԳԱՂ. Ա. 2**), Կորնթացւոց (**Ա. ԿՐՆ. Ա. 2**), Կենթրացւոց (**ՀՌՄ. ԺԶ. 1**) եկեղեցիներ կոչուեցան, սոյն քաղաքներու քրիստոնէայ համախմբութիւնները. նոյնիմկ ընտանեկան խումբերն ալ առտնին եկեղեցի կոչուեցան (**ՓԻՄ. Ա. 2, ՀՌՄ ԺԶ. 5**), եւ Եկեղեցի անունը քրիստոնէութեան հետ նոյնանշան եղաւ, եւ քրիստոնէութեան պատմութիւնն ալ եկեղեցական պատմութիւն անունն առաւ: Անոնք որ ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն կ'աւանդեն, պարտաւոր են մանրազնին խուկարկութեանց մտնել, աոր սկսելուն եւ ընդարձակուելուն, հետզհետէ ունեցած պարգացման եւ կազմակերպութեան մանրամասնութիւնները քայլ առ քայլ դիտել. պարագաները ուսումնասիրել, եւ ազդեցութեանց ներգործութիւնները հետազօտել: Մենք այդ կէտերուն հետեւելու պարտք չունինք. որովհետեւ նպատակնիս է պարզապէս մեր Ազգային Եկեղեցւոյն պատմական եղելութիւնները քաղել եւ որչափ հնար է վանոնք իրենց իրական եւ իսկական ստուգութեանը վերածել: Ինչ որ ընդհանուր տեսութիւններով՝ քրիստոնէութիւն կամ քրիստոնէական եկեղեցի կոչուած տիեզերական հաստատութեան վրայ՝ պատմութիւնն ու գիտութիւնը կը հաստատեն, մասերու վրայ ալ կը ճշմարտուի. եւ մասնաւոր եկեղեցւոյ պատմութիւն մի չի պարտաւորուիր նորէն նոյն կէտերով վբաղիլ:

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

2. Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութիւնը ձեռք առած ատեննիս կը վզանք թէ ծանոթ աշխատութեան պէտք ունինք վայն իր իսկութեան վերածելու համար: Մէկ կողմէն խառնիխուռն աւանդութիւններ յաջողած են անստոյգ եւ տարադէպ գրոյցներու ալ դուռ բանալ, իսկ միւս կողմէ քաղուածոյ պատմութիւն գրողներէն չատեր, աւելի քան պատմական հաւատարմութենէ ներշնչուելու, նպատակաւոր դիտումներէ ազդուած են եղելութիւնները իրենց հաճոյից հպատակացնել, եւ հանգամանքներու այլայլութեամբ եւ տարադէպ մեկնութեամբ անոնց բռնապըօսիկ նշանակութիւններ եւ քմահաճոյ գունաւորումներ տալ: Գիտենք թէ ամենամօտ ժամանակներու մէջ, ազգային եկեղեցական պատմութիւնն սկսած է իր ուղղամիտ ուսումնասիրողներն ունենալ, սակայն գործը դեռ իր լրումը չէ ստացած: Մենք ալ անոնց աշխատանքներէն օգտուելու իսկ, բազմաթիւ եւ բազմազան վննութեանց պէտքը կը տեսնենք: Այդ նպատակին մէջ յաջողելու համար, պէտք վզացած ենք, որչափ հնար է, վերծ մնալ սահմանափակ տեսութիւններէ ու հետեւողութենէ, եւ ամէն կէտ իր սկզբնական աղբիւրին մէջ ուսումնասիրել, եւ միայն անոնց վրայ հիմնուիլ: Քանի որ բուն նպատակնիս եղելութեանց ստուգութիւնն է, եւ ոչ մեկնութեանց ու խորհրդածութեանց ոճն ու կերպը, յատուկ ուշադրութիւն պիտի դարձնենք ժամանակագրական ուսումնասիրութեանց, եւ դիպուածոց չարայարութեան, որք շատ անգամ ստուգութեան լաւագոյն փաստերն են: Յատուկ ձեւ մըն ալ ընտրած ենք մեզ, նիւթերու կարգաւորութեան համար, եւ գլուխներու բաժանումը թողլով, եկեղեցւոյ պետերուն

չարքը ընդունած ենք իբր գլխակարգութիւն, եւ ժամանակակից եղելութիւնները եւ պարգեւներն իրարու մօտեցուցած ենք իւրաքանչիւրն իշխանութեան ժամանակամիջոցին ներքեւ:

ՅԻՍՈՒՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

3. Ահա թէ ինչու մեր առաջին գլուխը Յիսուսի Քրիստոսի անունով բացինք, որովհետեւ նա ինքն է եկեղեցւոյ Հիմնադիրը. ոչ միայն Ընդհանուր ԵԱկեղեցւոյ, այլ եւ իւրաքանչիւր մասնաւոր եկեղեցւոյ գլուխը, եւ յատկապէս այն եկեղեցիներու, որոնք առաքելական են եւ անմիջական կերպով Քրիստոսի Առաքեալներէն մէկին կամ միւսին ձեռքով հիմնուած եւ սկզբնաւորուած են: Քրիստոսի կենդանութեան, կամ լաւ եւս՝ նորա աշխարհի վրայ եղած միջոցին, աւետարանական վարդապետութիւնը անձուկ սահմաններէն դուրս չելաւ. այնպէս որ ոչ մի մասնաւոր կամ ազգային եկեղեցի չի կրնար իր անունը յիշուած գտնել նոյն միջոցին, եւ ոչ ալ իր եկեղեցին Յիսուսի հետ անմիջական յարաբերութեան մէջ գտնել: Բացառութիւն պէտք է սեպել, եթէ ինչինչ աւանդութիւններ, թէպէտ մթին եւ անհաստատ, առիթ կ'ընծայեն մեզ, Յիսուսի եւ Հայոց մէջ տեղի ունեցած յարաբերութեանց յիշատակութիւնն ընել: Առաջին առիթը կու տայ մեզի Մոզերուն գալուստը, որոնք Արեւելքէն եկան նորածին Յիսուսի երկրպագելու (**ՄԱՏ. Բ. 1**): Ասոնց հայրենիքը հիներէն շատեր Մոզուց աշխարհ են կոչած, եւ մեր հեղինակներ առիթ առած են Մոկաց աշխարհ իմանալ, եւ Մոկացի նախարարներ կամ գոնէ Մոկացի նախարար մը կարծել երեք մոզերը կամ մոզերէն մէկը, եւ մինչեւ իսկ մոզերէն մէկուն, Ս. Գասպարի գերեզմանը ցուցնել Մոկս աւանի մօտ Ակնդաշտայ վանքին մէջ: Ուրիշ աւանդութիւն մըն ալ մոզերը աւելի ներքին Արեւելքէն եկած կ'ընդունի, որք ճամբուն վրայ Հայոց թագաւոր Աբգարէն դիւրութիւններ եւ տեղեկութիւններ կ'ընդունին, եւ նոյնիսկ Աբգարի ընծաները կը տանին նորածին Յիսուսի (**10 ԲԱԶ. 64**): Ազգային աւանդութիւն մը յիշատակելով, չենք ուզեր Մոզերու ինքնութիւնը որոշելու ընդհանուր խնդիրին մէջ մտնել:

ԱԲԳԱՐԻ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐՆԵՐԸ

4. Բայց ասկէ աւելի հռչակուած աւանդութիւն է, թէ այն հեթանոսները, որոնք Յիսուսի Երուսաղէմ մտած առթին, ներկայ գտնուեցան (**ՅՈՒ. ԺԲ. 20**), Հայ պատգամաւորներ եղած ըլլան, Աբգար թագաւորէն ղրկուած (**ԽՈՐ. 106**): Բայց այս աւանդութեան առաջին աղբիւրը ասորական է եւ կը քաղուի Լաբուրնիա Եդեսացի դպիրին գրութենէն: Սորա պատմածին համեմատ՝ Աբգար թագաւոր Ոսրոյենիոյ կամ Եդեսիոյ, պատգամաւորներ կը ղրկէ Ասորիքի Հռոմայեցի բղէշխին, որք կը գտնեն վայն Ելաւթերուպոլիս (այժմ Պէյթճիպրին) քաղաքը, եւ դարձած ատեննին Երուսաղէմ կը հանդիպին, եւ Յիսուսի կատարած բժշկութիւններուն լուրը կը բերեն Աբգարին, որ հիւանդ էր: Աբգար չկրնալով անձամբ Երուսաղէմ երթալ, նամակով եւ պատուիրակով Յիսուսը Եդեսիա կը հրաւիրէ, որ գայ զինքն բժշկէ, եւ Հրէից հակառակութենէն ազատուելով խաղաղութիւն վայելէ (**ԼԱԲ. 3**): Այդ պատմութիւնը իր բնագիրին մէջ պարզապէս ասորական է, նոյն գոյնով ալ փոխանցուած է Եւսեբիոսի պատմութեան մէջ (**ԵԻՍ. 59**). եւ միայն Խորենացիի պատմութեան մէջ, Աբգար իբր Հայոց թագաւոր ցուցուած եւ պատգամաւորներն ալ Հայ նախարարներ եղած, եւ Երուսաղէմի մուտքին առթիւ Յիսուսի ներկայացող հերանոսներուն հետ նոյնացուած են: Երեք պատմիչներն ալ համամիտ են ըսելու, թէ Յիսուս չէ ընդունած Եդեսիա երթալու հրաւերը, եւ խոստացած է իր կողմէ աշակերտ մը ղրկել որ Աբգարի հիւանդութիւնը բժշկէ, եւ ճշմարտութիւնը սորվեցնէ: Այս պատասխանը Լաբուրնիայի մէջ պարզապէս բերանացի տրուած է (**ԼԱԲ. 5**). իսկ Եւսեբիոսի եւ Խորենացիի մէջ գրաւոր նամակի վերածուած է (**ԵԻՍ. 60, ԽՈՐ. 106**), եւ նամակի պատճէն մըն այ յառաջ բերուած է, որ եթէ վաւերական ըլլար, Աւետարաններէն աւելի նուիրական պիտի սեպուէր: Սակայն աւանդութիւնը կրկնակի դժուարութեանց կը բախի, եւ ոչ միայն

Լաբուրենիայի պատմութիւնը իր մէջ ստուգութեան նշանները պուրկ կը գտնուի, այլեւ Աբգարին Հայոց թագաւոր լինելը արտաքին եւ ժամանակակից պատմութեան չի համապատասխաներ: Բայց եթէ Ծաղկապարդի օրը ոչ, գոնէ Հոգեգալստեան օրը Երուսաղէմի մէջ Հայեր ներկայ եղած կրնանք ըսել: Այն օրը վանապան տեղերու գաղթականներ իրենց լեզուն լսեցին առաքեալներուն բերնէն (**ԳՐԾ. Բ. 8**), եւ իրենց լեզուն լսող Հայեր ալ գտնուեցան: Թէպէտ սովորական օրինակներու մէջ կը կարդանք, ի Միջագետս, ի Հրէաստանի եւ ի Գամիրս (**ԳՐԾ. Բ. 9**) սակայն Տերտուլիանոս Ափրիկեցի եւ Օգոստինոս Հիպպոնացի՝ բազմահմուտ մատենագիրներ, ի Միջագետս, ի Հայաստան եւ ի Գամիրս կարդածաց են նոյն կտորը՝ իրենց ունեցած օրինակին մէջ: Եւ կարի իրաւամբ, վասնզի Հրէաստան՝ Հրէից համար գաղթականութեան երկիր չէ, եւ ոչ ալ դիրքով Միջագետքի ու Կապադովկիոյ մէջտեղն է, զի Գործոց հեղինակը տեղագրական շարքով մը կը յիշէ վանապան երկիրները: Այդ մեկնութիւններուն մասին ինչ ալ ըլլայ ստուգութիւնը, պարտք սեպած ենք մենք ազգային յիշատակները վանց չընել, բայց միանգամայն անոնց մասին եղած կարծիքներն ալ յիշել:

Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՋԵԱԼ

ԵԴԵՍԻՈՅ ԸԱՐՈՉՈՒԹԻՒՆԸ

5. Լաբուրենիայի աւանդական պատմութեան համեմատ, Յիսուսի համբառնալէն ետքը, Յուդա-Թովմաս առաքեալ, երկոտասաններէն մէկը, մականուանեալն Դիդիմոս, որ է Երկուորեակ (**ՅՈՂ. ԺԱ. 16**), իր երկուորակից Թադէոս Դիդիմոսը, որ եօթանասնից թիւէն էր, կը դրկէ Եդեսիա, Յիսուսի տուած խոստումը կատարելու համար: Թովմասի միջամտութեան իբր պատճառ կրնայ ընդունուիլ, թէ առաքելական կանոնաց յիշածին համեմատ, Հնդիկք եւ ամենայն գաւառք որ շուրջ զնովաւ են, մինչեւ ի ծովն վերջին, Թովմասի վիճակած էին, թէպէտեւ քիչ ետքը Ուռհա, եւ ամենայն քաղաքք որ շուրջ զնովաւ, Մծբին եւ Արաքք եւ սահմափակիցք Միջագետաց, Հայք եւ ամենայն հիւսիսի եւ հարաւ, վիճակած կ'ըսուին Թադէոսի (**ԿԱՆ. 9**): Սակայն ի դէպ էր թերեւս երկուքը իրար միացնելով, միեւնոյն վիճակը համարել, եւ հարապատ եղբայրներ իրար գործակից նկատել: Բայց ինչ ալ ըլլայ վիճակներուն խնդիրը եւ առաքեալներուն ունեցած դերը, մենկ կը բաւականանանք նկատի առնել միայն Թադէոսի Եդեսիա գալը: Ըստ այս աւանդութեան, Թադէոս կ'իջեւանի Տուբիա անուն Հրէայի մը տունը, Աբդիու անուն նախարար մը լուր կուտայ Աբգարի. Թադէոս արթունիք կը տարուի, Աբգար կը հիանայ ու երկրպագութիւն կ'ընէ, եւ իբր Յիսուսէ խոստացուած բժիշկը կ'ընդունի. Թադէոս կը քարոզէ, Աբգար կը հաւատայ եւ հրաշքով կը բժշկուի, ինչպէս նաեւ կը բուժուի Աբդիուի կաղութիւնը: Աբգար շատ հարուստ ընծաներ կը նուիրէ, բայց Թադէոս կը մերժէ, եւ համարձակութիւն կ'ընդունի ժողովուրդին քարոզելու: Այստեղ ընդարձակ քարոզութիւններ դրուած են Թադէոսի բերանը (**ԼԱԲ. 19-30**): Քրիստոնէութիւնը կը հաստատուի Եդեսիոյ մէջ. իշխաններ ու իշխանուհիներ եւ ժողովուրդներ խմբովին քրիստոնեայ կ'ըլլան, եկեղեցիներ կը կանգնուին եւ աւետարանը կը սորանայ Եդեսիոյ մէջ: Այս ամէն պարագաները գրեթէ նոյնութեամբ կը կրկնուին Եւսեբիոսի (**ԵԻՍ. 63-75**) եւ Խորենացիի կողմանէ ալ (**ԽՈՐ. 107**): Բայց շարունակութեան մէջ իրարմէ կը տարբերին: Եւսեբիոս Թադէոսի վախճանին վրայ բնաւ չի խօսիր, Լաբուրենիա վայն Եդեսիոյ մէջ մեռած եւ թաղուած կը պատմէ: Իսկ Խորենացի վայն Եդեսիայէն մեկնած եւ Արտապ եկած կ'ըսէ (**ԽՈՐ. 108**): Երբոր Լաբուրենիա կը յիշենք, կը նկատենք անոր ասորերէն օրինակը, որ վերջերս գտնուած է, եւ ոչ հայերէն թարգմանութիւնը, որ բոլորովին համաձայն է Խորենացիի յիշած ուղեւորութեան: Շատեր աւելորդ կը համարին այդ տարբերութեան վրայ անդրադառնալ, բոլորովին իսկ կարեւորութենէ պուրկ համարելով Աբգարու Եդեսիոյ դարձին

պատմութիւնը. սակայն մենք պէտք կը պահանջ փոքրիշատէ սոյն կէտը լուսաբանել, Հայոց եկեղեցւոյն առաքելականութեան կէտը տեսնելով այդ խնդրին մէջ:

ԵՐԿՈՒ ԹԱԴԷՈՍՆԵՐ

6. Լաբուբնիայի ասորերէն եւ հայերէն օրինակներու տարբերութիւնը, առաջին տեսութեամբ կրնայ Հայ թարգմանիչին յանդգնութեան վերագրուիլ, որ համարձակած է բնագիրը աղաւաղել իր ազգին նպաստաւոր պարագաներ մուսանելով անոր մէջ: Սակայն բոլորովին օտարոտի չէր լիներ, նոյնիսկ Ասորիներու վերագրել աղաւաղութեանց ներմուծումը (1): Այդ կարծիքը հաւանական է կը դառնայ երբ դիտենք, որ ասորի բնագիրին համեմատ Աբգար, տակաւին Թադէոս չմեռած, անոր հարուստ վարդեր եւ կարասիներ կը դրկէ, որպէսզի անոնցմով թաղուի, եւ Թադէոս կը մերժէ ըսելով, թէ ինչպէս ի կեանս իմ, եւ ոչ այժմ ի մահուանս իմում ընծաներ չեմ ընդունիր (ԼԱԲ. 45): Այս բանը բոլորովին անյարմար եւ անբնական պարագայ մըն է մահուան համար, մինչ շատ լաւ կը յարմարէր ուղեւորութեան պարագային: Մեր տեսութեամբ, այս դիտողութիւններէն դուրս գալ, կրնանք մենք Թադէոսի Հայաստանի մէջ քարոզելուն աւանդութիւնը պաշտ պանել: Անկախաբար ասորական աղբիւրներէն Բուզանդ ալ կ'ընդունի Թադէոսի Հայաստան քարոզելը (ԲԶՆ. 5) եւ Հայոց հայրապետութեան Թադէոսի այժող լինելը (ԲԶՆ. 30, 41, 72) եւ հարկաւ այդ ազգային աւանդութիւնն է որ թելադրած է Լաբուբնիայի թարգմանողին, աւանդութիւնը պատմական հանգամանքներով լրացնել: Բայց նա պէտք չունէր երբեք այդ պատուաստը կատարել ազգային աւանդութեան վրայ, քանի որ Թադէոս Դիդիմոսէ վատ, որուն գոյութիւնն իսկ անծանօթ մնացած է Յոյն եւ Լատին եկեղեցիներուն, եւ միայն Ասորի հեղինակէ մը յիշուած եւ անկէ Հայերուն փոխանցուած է, կայ ուրիշ յայտնի աւետարանէ վկայեալ Թադէոս մը՝ երկոտասաններուն մէջ (ՄԱՏ. Ժ. 3, Մար. Գ. 18) որ կոչուած է եւս Ղեբէոս (ՄԱՏ. Ժ. 3) եւ Յուդա Յակոբեան (ՂԿՍ. Զ. 16, ԳՐԾ. Ա. 13): Ըստ այսմ հնար է, եւ թերեւս ապահովագոյն է, Յուդա-Թադէոսի անունով մեկնել մեր Թադէոսի առաքելութիւնը:

ՅՈՒԴԱ ԹԱԴԷՈՍ

7. Եթէ Հայ մատենագիրները քննենք, կը տեսնենք որ տարտամ եւ անորոշ գաղափար մը ունին իրենց առաջին առաքեալ Թադէոսին վրայ, զոր երբեմն երկոտասաններէն եւ երբեմն եօթանասուներկուքներէն մէկը եղած կը կարծեն: Բայց ճիշտ այս անորոշութիւնն է որ մեր կարծիքին կը նպաստէ, եւ կը ցուցնէ թէ նախնական աւանդութիւն մը տեղի ունեցած է Յուդա-Թադէոսի առաքելութեան վրայ, որ յետ ժամանակաց Թադէոս Դիդիմոսի ասորական աւանդութեան հետ խառնուած ու շփոթուած է, բայց չէ կրցած նախնական աւանդութիւնը ջնջել, եւ անորոշ եւ ներհակ յայտարարութեանց դուռ բացած է: Ամենուն տեղ բաւ է Տաթեւացիին կարծիքը, որ կը գրէ թէ կենսաբուղի սուրբ աւետարանն ՎԹադէոս առաքեալն մեր յերկոտասանիցն ասէ, Ղեբէոս որ անուանեցաւ Թադէոս. եւ քիչ ետքը վրայ կը բերէ, թէ ոմանք յեօթանասանիցն ասեն, զի եօթանասուն աշակերտացն գլուխ եւ վարդապետ էր (ՏԱԹ. 549): Որչափ ալ Յուդա-Թադէոսը արեւմտեաններէ նոյնացուցուած էր Յուդա Տեառնեղբօր հետ, սակայն արեւելեան աւանդութեամբ եւ աւետարանի ուսումնասիրութեամբ ըլլալնին յայտնի է: Յուդա-Թադէոս առաքելոյ մասին եղած աւանդութիւններէ կը քաղուի, թէ նախ Կապադովկիոյ մէջ քարոզեց ուր Թէոփիլոսը ձեռնադրեց եւ իրեն տեղ թողուց, անկէ Հայաստան մտաւ, եւ մինչեւ Պարսից կողմերը գնաց եւ Պարսկահայ գաւառներու մէջ նահատակուեցաւ: Նոյնիսկ Լատիններ կ'ընդունին թէ Հայոց առաջին լուսաւորիչներէն մին եղաւ (ՓԵԹ. Բ. 172): Այդ է մեր եկեղեցւոյ այժմեան տեսութիւնն ալ, յորմէհետէ Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսը հին տոնացոյցին Առաքելոցն Բարթողիմէոսի եւ Յուդայի տօնը (ՄՇՏ. 121) բացատրական փոփոխութեամբ Առաջին

Լուսաւորչաց Թաղէնոսի եւ Բարթողիմէնոսի տօնին վերածեց (ՏՕՆ. 266): Չուպելով աւելի երկարել այդ մասին, եւ վանց առնելով շատ մը ուրիշ մանրամասնութիւններ, զորս հնար էր յառաջ բերել, կը յաւելունք միայն, թէ հայկական աղբիւրէ գրուած Թաղէնոսի վկայաբանութիւններն ալ, բնաւ չեն յիշեր թէ նա եօթանասնից թիւէն եղած ըլլայ (ՍՈՓ. Ը. 11, 59) եւ նոյնիսկ առաքելական կանոնք ալ Հայոց առաքեալ եղող Թաղէնոսի համար կ'ըսեն որ է մի յերկուտասան առաքելոցն (ԿԱՆ. 9): Վերջապէս կամ պէտք է երկու Թաղէնոսներ ընդունիլ իբր Հայոց առաքեալներ, կամ թէ Յուդա-Թաղէնոսը ճանչնալ իբր Հայոց առաքեալ, որ թերեւս աւելի ապահովագոյն է: Բայց ամէն առթի մէջ Հայոց հայրապետութեան Թաղէական աթոռ (ԲԶՆ. 75), այսինքն առաքելական աթոռ լինելը ամէն կասկածանքէ բարձր կը մնայ:

ԱՐՏԱԶՈՒ ԲԱՐՈԶՈՒԹԻՒՆԸ

8. Հայոց աշխարհին լուսաւորութեան բուն պատմութիւնը կը սկսի Թաղէնոսի Հայաստան մտնելէն, որ վանապան կողմեր առաքելական պտոյտներ ընելէ ետքը կը հասնի Արտապ գաւառի Շաւարշան քաղաքագիւղը, ուր էին հովոց գետինք թագաւորացն Հայոց եւ ուր կը գտնուէր Սանատրուկ թագաւոր (2) (ՍՈՓ. Ը. 13): Թաղէնոսի քարոզութիւններ եւ բժշկութիւններ իրենց ազդեցութիւնը ունեցան եւ բազումք հաւատացին ի Բրիստոս, ընդ որս եւ Սանդուխտ, դուստր թագաւորին: Ասոր վրայ Սանատրուկ բարկանալով կը հրամայէ սրամահ առնել զհաւատացեալսն, եւ Սանդուխտը բանտարկել: Թաղէնոս ապա կը մնայ հրաշքով, եւ Սանդուխտն եւ ուրիշ բանտարկեալները կը քաջալերէ, բանտապաններէն 33 հոգի կը հաւատան եւ կը մկրտուին: Թագաւորին կողմէ իշխան մը բանտ կը դրկուի Սանդուխտը տարահամոյելու, բայց այն ալ կը հաւատայ 50 ընկերներով, եւ դարձեալ 200 հոգի կը նահատակուին թագաւորին հրամանով: Նոր փորձերէ ետքը, Թաղէնոս եւ Սանդուխտ եւ ուրիշ հաւատացեալներ թագաւորին առջեւ կը հանուին: Առանձին ողորթանքներ կը վորձածուին Սանդուխտի վրայ. կը սպառնան եւ կը կապեն ալ, բայց հրաշքով կապերը կը լուծուին: Թագաւորէն դրկուած նոր իշխան մըն ալ կը հաւատայ եւ մկրտուելով կը կոչուի Սամուէլ եւ կը նահատակուի. ուրիշ 3 ու 4 գլխաւորներ ալ աոր ետեւէն. անոնցմէ ետքն ալ կը նահատակուի Զարմանդուխտ անուն իշխանուհի մը ի մերձաւորաց թագաւորին (ՍՈՓ. Ը. 40): Վերջապէս Սանդուխտի սպանման վճիռը կը տրուի, սակայն հրաշքներ տեղի կ'ունենան, եւ սխալմամբ դահձապետը կը վարնուի, եւ ժողովուրդէն 2000 հոգի եւս կը հաւատան ու կը մկրտուին: Իսկ Սանդուխտ կը նահատակուի կուրծքէն վարնուելով: Երեք օր ետքը կը ձերբակալուի Թաղէնոս առաքեալն ալ, նախ գազաններու առջեւ եւ յետոյ հնոց կը նետուի, եւ երկուքէն ալ անվնաս ապատելուն վրայ՝ 433 հոգի կը հաւատան, կը մկրտուին ու կը նահատակուին: Առաքեալը գլխատման կը տարուի, բայց դահիճը սխալմամբ իր եղբայրը՝ Ջեմենտոսը կը վարնէ, զոր առաքեալը կը կենդանացնէ եւ անոր վրայ 720 հոգի եւս կը հաւատան, եւ վերջապէս Թաղէնոս սրով կը նահատակուի: Լոյս մը կը ճառագայթէ եւ մերձակայ վէմ մը կը բացուի եւ առաքելոյն մարմինը ներս կ'առնէ, եւ 3400 հոգի կ'ըլլան հաւատացեալները: Սանդուխտոյ նահատակութեան օր կը նշանակուի քաղոցի 7 եւ Թաղէնոսի քաղոցի 14. Իսկ Յայամաւորքի մէջ Օգոստոս 20-ին գրուած է. Յիշատակ սուրբ առաքելոյն Թաղէնոսի լուսաւորչին Հայոց, եւ վկայութիւն աշակերտաց իւրոց Սամուէլի եւ Զարմանդուխտու եւ բազմութեան հապարուցն որ ընդ նոսա կատարեցան ի Սանսիդրկոյ: Այս է Հայոց առաջին լուսաւորութեան պատմութեան ամփոփումը, համաձայն հնաւանդ գրութեանց, որ Դ. դարու գործ համարուած են գրագէտներէ, եւ որ պարզապէս ազգային աւանդութեան վրայ հիմնուած է: Այդ պատմութեան վրայ դիտողութիւննիս, կը յետաձգենք Բարթողիմէնոսի պատմութենէն վերջ, Հայոց առաջին լուսաւորութեան պարագաները լրացնելէ ետքը:

Ս. ԲԱՐԹՈՒՂԻՄԷՆՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՆՍԻ ԲԱՐՈՋՈՒԹԻՒՆԸ

9. Բարթողիմէոս առաքեալ անհակառակ կերպով երկոտասաններէն մէկն է (**ՄԱՏ Ժ. 3, ՄԱՐ. Գ. 18, ՂԿՍ. Զ. 13**), եւ է նոյն ինքն Նաթանայէլ (**ՅՈՂ. Ա. 45, ԻԱ. 2**), որուն համար Յիսուս վկայեց, Ահա արդարեւ Իսրայելացի, յորում նենգութիւն ոչ գոյ (**ՅՈՂ. Ա. 47**), եւ որ բոլոր իր ընկերներէն առաջ Բրիստոսի աստուածութիւնը դաւանեցաւ ըսելով, Դու ես Որդի Աստուծոյ (**ՅՈՂ. Ա. 49**), եւ այս պատճառաւ արժանապէս Նախադաւան առաքելի փառաւոր կոչումը ստացաւ: Նորա առաքելական գործունէութեան առաջին մասը կատարուած է Մարաց եւ Եղիմացոց այսինքն Պարսից եւ Պարթեւաց կողմերը (**ՍՈՓ. ԺԹ. 22**), մինչեւ Եդեմ գաւառը, որ է մերձ ի սահմանս Հնդկաց (**ՍՈՓ ԺԹ. 6**), քարոյած է նաեւ Ասորոց եւ Դերմանիկեցոց երկիրները, եւ անկէ ետքն է որ կը մտնէ ի վիճակ Թադէի, (**ՍՈՓ. ԺԹ. 24**), որ է Հայոց աշխարհը: Իր առաջին մուտքն ըրած է Սիւնեաց նահանգը (**ՕՐԲ. Ա. 60**), Որդվաա գիւղէն սկսելով, անկէ անցած է Գողթն (**ՕՐԲ. Ա. 61, ՍՈՓ. ԺԹ. 24**) եւ յառաջացած դէպ Արտաշատ քաղաք: Արտաշատայ բլուրին վրայ իրարու կը հանդիպին Թադէոս եւ Բարթողիմէոս (**ՍՈՓ. ԺԹ. 25**), ուր մինչեւ ցայսօր կը ցուցուի Օթեաց Խաչ կոչուած տեղը, ուր երկու առաքեալներ գիշեր մը ի միասին օթեւանած են: Որչափ ալ սովորական դարձած կարծիք է, թէ Բարթողիմէոս Թադէոսի նահատակութենէն ետքը Հայաստան մտաւ անոր քարոյութիւնը շարունակելու, սակայն Բարթողիմէոսի հնաւանդ պատմութիւնը այսպիսի պայման մը կը յիշեր (**ՍՈՓ. ԺԹ. 24**) մանաւանդ թէ կը շեշտէ, թէ երկուքն ալ յիւր տեղիսն գացին: Յուդա-Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի միանգամայն քարոյելը, աւելի եւս կ'արդարացնէ երկուքին հաւասարապէս տրուած՝ Առաջին Լուսաւորիչիարու կոչումը: Ո՞չ ապաքէն Հռոմ ալ Պետրոսին ու Պօղոսին միանգամայն քարոյած լինելը կ'ընդունին, եւ երկուքն ալ հաւասարապէս իր հայրապետական աթոռին հիմնադիր կը ճանչնայ: Արտաշատի տեսակցութենէ ետքը Թադէոս կ'երթայ Վասպուրական եւ Արտապ, իսկ Բարթողիմէոս կ'երթայ Հեր եւ Զարեւանդ գաւառները, կը մտնէ նաեւ Անձեւացեաց գաւառը, կը շրջի վանապան կողմեր, եւ վերջապէս կը հասնի Աղբակ: Այնտեղ իրեն կը հանդիպի Ոգուհի, Սանատրուկ թագաւորին քոյրը, որ կը հաւատայ եւ ի բաց մերկացեալ զփառս աշխարհի, առաքելոյն կը հետեւի (**ՍՈՓ. ԺԹ. 26**): Թագաւորը Տերենտիոս հապարապետը կը դրկէ անոնց ետեւէն, բայց սա ալ կը հաւատայ ու կը մկրտուի: Բարթողիմէոս եւ Ոգուհի եւ Տերենտիոս թագաւորին ատեանը կը հանուին, եւ հարձափորձերէ վերջ, առաքեալը կը նահատակուի փշոտ քուքերու հարուածներուն ներքեւ, իսկ միւս երկուքը եւ ուրիշ հաւատացեալներ ալ սրամահ կը նահատակուին (**ՍՈՓ. ԺԹ. 28, 30**): Ուրիշ եկեղեցեաց աւանդութեան համեմատ Բարթողիմէոս մորթապերծ մահուամբ նահատակուած կ'ըսուի (**ՎԻԿ. Ա. 1472**), ինչ որ արեւելեաց մէջ գործածուն չարչարանք մըն էր:

ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԳԵՐԵԶՄԱՆՆԵՐԸ

10. Բարթողիմէոսի Հայոց առաքեալ ըլլալուն, եւ Հայաստանի մէջ նահատակուելուն պատմութիւնը ընդհանուր է բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ, այնպէս որ այդ մասին բնաւ դժւարութեան հանդիպելու կամ առարկութիւններ լուծելու պէտք չի մնար: Եթէ տարբերութիւն մը կայ, նահատակութեան տեղւոյն անունին վրայ է, որ մեր Խորենացիէն Ուրբանոս (**ԽՈՐ. 295**) կամ Արեբանա (**ԽՈՐ. 112**) կոչուած է, որ Ուրբանոպոլիս ալ գրուած է, սակայն օտարներ աւելի մերձաւորութեամբ Ալբանոս կամ Ալբանուպոլիս կը գրեն: Այդչափ տարբերութիւններ պարմանալի պէտք չէ երեւին, քանի որ անծանօթ անուններուն՝ ընդօրինակողներու ձեռքով կրած աղաւաղումները սովորական բաներ են: Միւս կողմէ ալ պէտք է դիտել որ Պոլիս յունարէնի եւ Ուրբանոս լատիներէնի մէջ քաղաքի իմաստ ունին, եւ յատուկ անուններու կը կցուին: Ամենէն

որոշ մնայ Ալբանոս կամ Ալբան (Albanus) անունը, որ լոկ տառի մը տարբերութեամբ կը նոյնանայ Աղբակ (Albacus) անունին հետ, ուր է Ս. Բարթողիմէոսի նշանաւոր մայրավանքը, այժմեան (3) քաղաքին մօտ, եւ ուր է սուրբ առաքելոյն գերեզմանը ըստ ազգային աւանդութեան: Գերեզմանին պարագային հաւանական բացատրութիւնէ աւելի է, եւ կրնայ իբր փաստ նկատուիլ Բարթողիմէոսի կատարած առաքելական քարոզութեան: Իսկ Թաղէոսի նահատակութիւնն ալ Արտապու մէջ, նմանօրինակ հաստատութիւն կը գտնէ Ս. Թաղէոսի մայրավանքին գոյութեամբ, այժմեան Մակու (4) քաղաքին մօտ, եւ անոր մէջ պատուուած Թաղէոսի գերեզմանովը: Այսպէս Հայոց եկեղեցին կրնայ իր Առաջին Լուսաւորիչներովը, եւ անոնց նուիրական գերեզմանները ցոյց տալ իբր իր առաքելական սկզբնաւորութեան անհակառակելի փաստեր, ինչպէս Հռոմ ալ Պետրոսի եւ Պօղոսի գերեզմաններով կը փաստաբանէ իր առաքելական սկզբնաւորութիւնը: Առաքեալներէն իւրաքանչիւրը Զրիստոսէ անմիջաբար ստացած իշխանութեան պօրութեամբ աշխարհի վանապան կողմերը տարածուելով քրիստոնեայ եկեղեցիներ կազմակերպեցին, որք առաքելականութեան կնիքը եւ անունը սեփականեցին, եւ որք իրենց համար ինքնուրույն գոյութեան իրաւունք ստացան, յատուկ եւ ինքնագլուխ հայրապետական աթոռներով, ինչպէս եղաւ նաեւ Հայոց հայրապետական աթոռը: Առ այս նպաստեց նաեւ Հայաստանի քաղաքական կացութիւնը, որ այն միջոցին որչափ ալ Հռովմայեցւոց եւ Պարթեւաց կողմանէ բռնադատուած, եւ մեկին կամ միւսին համակերպելու պարտաւորուած էր, սակայն գրաւուած եւ գավառի վերածուած երկիր չէր. ինքինշխան պետութեան եւ ինքնագլուխ իշխանութեան իսկութիւնը կորսուած չէր, եւ յատուկ թագաւորներով կը կառավարուէր:

ՈՒՐԻՇ ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ

11. Հայաստանի առաքելական քարոզութեան յիշատակութիւնները լրացնելու համար աւելցնենք, թէ Թաղէոսէ եւ Բարթողիմէոսէ վատ Հայաստանէ անցան կ'ըսուի եւս Թովմաս, որ Հնդկաց առաքեալը եղած է ըստ աւանդութեան: Շմաւոն կամ Սիմոն Նախանձայոյց ալ, որ իբր Պարսից առաքեալ ճանչուած է (ԽՈՐ. 110) եւ որուն անունով կը պարծի ցարդ Բաղդէացւոց Բաբելոնի կամ Տիպբոնի պատրիարքութիւնը, Հայաստանէ անցած է: Յովհաննէս Աւետարանիչի գրած Կաթողիկեայց թուղթերէն առաջինին ճակատը հին ձեռագիրներէ ոմանց մէջ Պարթեւաց եւ Հայոց անունը նշանակուած է, ուստի շատեր կը հետեւեցնեն թէ Յովհաննէս ալ այն կողմերը քարոզած է: Պետրոսի առաջին Կաթողիկեայց թղթոյն սկիզբը կը յիշուին Պոնտացիք եւ Կապադովկացիք (Ա. ՊԵՏ. Ա. 1), որով Փոքր Հայոց կողմերը քարոզած լինելը կ'իմացուի: Մատաթիայի համար ալ կ'ըսուի թէ մինչեւ Խաղտեաց կողմերը շրջած է: Ինչպէս կը տեսնուի, Հայեր իրենց երկու առաքեալներէն վատ, ուրիշ առաքեալներու ալ այցելութիւնը ունեցած են:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

12. Թաղէոսի եւ Բարթողիմէոսի ժամանակագրութիւնը հաստատել բաւական դժուարութեանց տեղի կու տայ: Նախ եւ առաջ պէտք է նկատի առնուլ այն հիմնական տարբերութիւնը, զոր Հայաստանի քաղաքակրթութեան մասին կը ներկայեն մեր Խորենացիին եւ Հռովմայեցի պատմագիրներուն յառաջ բերած անուններն ու ժամանակագրութիւնները: Խորենացիին համեմատ Զրիստոսի թուականին սկիզբը Հայոց թագաւոր կը գտնուի Աբգար եւ կ'ապրի մինչեւ 34 թուականը, որուն կը յաջորդեն Անանէ 34-38, Սանատրուկ 38-68, Երուանդ 68-88 եւ Արտաշէս 88-129: Իսկ Հռովմայեցի պատմագիրներու համեմատ, նոր թուականին սկիզբը կը գտնուին Տիգրան Դ., որուն կը յաջորդեն Արիոբարպան եւ Արտաւապդ Ե. եւ Տիգրան Ե. (1-10), Երատտոյ (10-16), Վոնոն (16-18), Ջենոն (18-34), Արշակ (34-35), Միհրդատ (35-46), Հռադամիլդ (46-53), Տրդատ (53-76) եւ Աշխադար (74-109) (5): Պատմական պարագաներու շատ մը մերձեցումներ կը թելադրեն

ՍանատրուՄիհրդատի, Երուանդ-Հոռամիզի եւ Արտաշէս-Տրդատի նոյնացումներ կազմել, սակայն մեր նպատակը չէ քաղաքական պատմութեամբ վբաղիլ, այլ միայն եկեղեցական եւ քաղաքական պատմութեանց համաձայնութիւնները որոնել, եկեղեցական պատմութիւնը հաստատուն գետնի վրայ դնելու համար: Արդ այն Սանատրուկը որ ըստ աւանդական պատմութեան Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի նահատակողն է եղած, դժուարաւ կրնայ Միհրդատի թուականին հետ համաձայնիլ: Սակայն մենք ոչ կրնանք թուականներուն ճշդութեան վրայ պնդել, եւ ոչ այլ հարկ կը սեպենք ըսել թէ հարկաւ թագաւորն էր, որ անձամբ սպանմանց գործադրութիւնը կ'ըներ: Հետագայ պատմութիւններէն գիտենք որ Ծոփաց նախարարը Ս. Արիստակէսի, Փայտակարանի բղեշխը Ս. Գրիգորիսի, եւ Սալահունեաց նախարարը Ս. Թէոդորոսի նահատակողներն եղան, եւ անհնար չէր որ Կորդուաց կամ Վասպուրականի կողմնակալ մըն ալ առաքեալներուն նահատակողն եղած ըլլար: Ուրիշ տեսութեամբ ալ թագաւորական հրամանի գործադիրները կրնան թագաւորի անձին հետ շփոթուած ըլլալ, եւ թագաւորին հրամանը եւ թագաւորական հրամանը իրարու հետ փոխանակուած: Հետեւաբար բնաւ առաքելական պատմութեան ստուգութիւնը չի կրնար վտանգուած սեպուիլ, թէեւ Սանատրուկի անձին եւ ժամանակին հանգամանքները դժուարաւ յարմարին երկու առաքեալներուն քարոզութեան եւ նահատակութեան թուականներուն հետ: Անուններու եւ տարիներու փոփոխութեամբ աւանդական պատմութեան հիմը չի խախտիր, եղելութիւններ կրնան իրենց հանգամանքներուն մէջ բերնէ բերան այլայլուիլ, բայց այս պատճառաւ եղելութիւններ իրենց գոյութիւնը չեն կորսնցներ: Ուրիշ աղբիւրներ Բարթողիմէոսը նահատակողը կ'անուանեն Աժդահակ թագաւոր Հայոց (**ՎԻԿ. Ա. 1472**), սակայն գիտենք որ արեւելքի իշխողներ տարբեր տարբեր անուններով կոչուած են, եւ ստէպ պատուանունները անուններու հետ շփոթուած են:

ԲԱՐՈՋՈՒԹԵԱՆՑ ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐ

13. Ուրիշ ժամանակագրական խնդիր մըն ալ ծագում կ'առնէ առաքեալներուն Պաղեստինէ ցրուելուն եւ հեթանոս երկիրներ քարոզելուն թուականէն. վասնզի թէ հաւանական չ'երեւիր եւ թէ ընդհանրապէս ընդունուած չէ, որ Քրիստոսի համբարձումէն անմիջապէս ետքը հեթանոսաց առաքելութիւնները սկսած ըլլան. եւ այն ալ նոյն իսկ Գալիլիացի առաքեալներուն ձեռքով: Այդ դրութիւնը ընդունիլ հարկ կ'ըլլար եթէ պնդէինք, թէ Լաբուրնիայի պատմութեան համեմատ, անմիջապէս յետ վերանալոյ Քրիստոսի յերկինս առ Հայր իւր, Թադէոս Եդեսիա եկաւ (**ԼԱԲ. 6**), թէ սորա քարոզութիւնը սկսաւ 35-ին եւ տեւեց մինչեւ 43, եւ թէ Բարթողիմէոս անմիջապէս յաջորդեց, եւ նահատակուեցաւ 60-ին, կամ առ առաւելն 66-ին, ինչպէս սովորաբար կը դրուի: Այդ մասին ալ մենք չենք ուզեր որոշիչ ոյժ մը ճանչնալ թուականներու խնդրոյն վրայ: Եթէ ուզենք Հայոր լուսաւորութեան եղելութիւնը նկատել անկախաբար Լաբուրնեան աւանդութենէն եւ Եդեսեան յարաբերութենէն, եւ եթէ ոյժ տանք, Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի միանգամայն Հայաստան գտնուելուն, ինչ որ Օթեաց Խաչին աւանդութեան հետեւանքն է, կրնանք ամենայն դիւրութեամբ յետաձգել Թադէոսի քարոզութեան թուականը, եւ իրարու մերձաւոր նկատել Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի նահատակութիւնները: Այս կերպով ոչ մի ընդհարում չենք ունենար ընդհանուր առաքելական գործերուն հետ, եւ Հայոց առաքելական քարոզութեան ստուգութիւնը եւ առաքելական հայրապետութեան դրութիւնը ոչ մի տկարութիւն կրած չեն ըլլար, եթէ հինգ կամ տասը տարի յետաձգուին ալ: Ազգային պատմութեան մէջ կը յիշուի Արտաշէսի կնոջ Սաթենիկի ազգականներէն Սուքիասի եւ ընկերաց նահատակութիւնը, նոյնինքն Արտաշէսի ատեն, որ մտածել կուտայ թէ հալածանքներ տեղի ունեցած են անոր ժամանակ: Մեր Արտաշէսին ալ Հռոմայեցի պատմիչներուն Տրդատին հետ նոյնացումը, եւ այս վերջնոյս տրուած 53-76

թուականը, շատ լաւ կը յարմարին ըսելու, թէ այդ միջոցներուն կրցան տեղի ունենալ առաքեալներուն ալ նահատակութիւնները իրենց գտնուած նահանգներուն մէջ, հարաւային կողմնակալին ձեռքով եւ թագաւորական ընդհանուր հրամանով: Չէ՞ որ Տրդատն ալ Հռոմ գացած է Ներոնէ պսակուելու, եւ գիտակ եղած է Ներոնի ընթացքին եւ քրիստոնէից հալածանքներուն: Բայց մենք չենք ուզեր աւելի պնդել այդ մասին, զի ինչպէս ըսինք, անուններու եւ թուականներու խնդիրները պօրութիւն չունին հաստատուն աւանդութեամբ վկայուած եղելութիւն մը ջնջելու: Եթէ ոմանց համար շատ պօրաւոր չ'երեւիր Հայոց եկեղեցւոյն առաքելական հանգամանքը, հարկ կը սեպենք դիտել տալ, թէ աւելի պօրաւոր չեն ուրիշ եկեղեցիներուն առաքելականութեան աւանդութիւններն ալ, եւ նոյնիսկ Պետրոսի Հռոմ երթալուն պատմութիւնը եւ Յովհաննէսի Եփեսոս գտնուած լինելը, քննադաններէ իբր անվիճելի ստուգութիւններ չեն նկատուիր, թէպէտ եւ լատինական եւ յունական եկեղեցիներ այդ աւանդութեանց վրայ կը հիմնեն իրենց առաքելականութիւնը: Եթէ յունահռոմէական աշխարհին գործերն ալ պարզ կամ տկար աւանդութիւններով կ'որոշուին, ո՛րչափ եւս առաւել Արեւելքին եւ ներքին արեւելքին եւ այբուբենէ պուրկ Հայաստանին եղելութիւնները (6):

ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

14. Հայոց լուսաւորութեան պատմութեան առթիւ կը յիշատակուին քանի մը նուիրական սրբութիւններ, որք Հայերուն կողմէն ամենայն երկիւղածութեամբ յարգուած են: Առաջին է Սուրբ Դաստառակը կամ Յիսուսի անձեռագործ պատկերը: Թէպէտեւ Լաբուրնիա վայն պարզապէս ձեռագործ կը նկատէ, որովհետեւ կ'ըսէ, թէ Անան առեալ նկարեաց պատկերն Յիսուսի ընտիր դեղովք, քանզի արուեստաւոր թագաւորին էր (**ԼԱԲ. 6**), սակայն յունական աղբիւրէ տարածուած աւանդութիւնը կ'ըսէ, թէ Անան չյաջողեցաւ իր գործին մէջ. եւ Յիսուս դաստառակ մը առաւ ու երեսին վրայ դրաւ, եւ անմիջապէս անոր վրայ իր պատկերը նկատուեցաւ, եւ թէ այն եղաւ Անանի բերածը: Խորենացին պարզապէս կենդանագրութիւն փրկչական պատկերին կ'անուանէ վայն եւ կը վկայէ թէ կայ յեղեսացւոց քաղաքին մինչեւ ցայսօր ժամանակի (**ԽՈՐ. 106**): Դաստառակը երկարատեն յատուկ պաշտանման առարկայ եղած է Եդեսիոյ մէջ, պահ մը անյայտ եղած, եւ յետոյ 539-ին նորէն գտնուած, եւ Խաչակիրներու ժամանակ արեւմուտք փոխադրուած, եւ մինչեւ ցայսօր կը ցուցուի Գենուայի (Genova) Ս. Բարթողիմէոս եկեղեցւոյն մէջ իբր բուն իսկ դաստառակը, մինչ ըստ այլոց իբր նախատիպ կը ճանչցուի Հռոմի Ս. Սեղբեստրոս եկեղեցւոյն մէջ պահուածը: Ինչ ալ ըլլայ դաստառակին մասին ստույգ պատմութիւնը, անով վբաղելու պէտք չի մնար մեզի, քանի որ սիւբը Ասորոց քով է պահուած, եւ այժմ Իտալացւոց անցած: Միւս սրբութիւնն որ տակաւին Հայոց ձեռքը կը գտնուի՝ Ս. Գեղարդն է, որով զինուորը խոցեց Յիսուսին կողը խաչէն վար առնելէ առաջ (**ՅՈՂ. ԺԹ. 34**): Այդ Գեղարդը Թաղէոս միասին բերած է Հայաստան (**ՍՈՓ. Ը. 59**) եւ այնտեղ պահուած է Գառնիի մօտ Այրի վանքը, որ Գեղարդայ վանք ալ կոչուած է. ուսկից վերջին տարիներ փոխադրուած է Էջմիածին, ուր եւ կը պահուի մինչեւ ցայսօր, եւ միւռոնի օրհնութեան գործածուած երեք սրբութիւններէն մէկն է: Երրորդն է Տիրամօր պատկերը, որ էր ի փայտն նկարեալ, զոր առաքեալները նուիրեցին Բարթողիմէոսի որ չէր կրցած ժամանակին հասնիլ եւ Տիրամայրը մահուրնէ առաջ տեսնել: Այդ պատկերն է զոր Բարթողիմէոս Հայաստան բերաւ եւ պետեղեց Անձեւացեաց գաւառը, Դարբնաց-Քար կոչուած տեղը, ուր Անահիտի տաճար մը կար, եւ ուր եկեղեցի եւ կուսաստան կանգնեց, եւ պատկերն ալ այնտեղ պետեղեց (**ԽՈՐ. 295**): Այս տեղն է որ Հոգեաց վանք անունով կը մնայ մինչեւ ցայժմ, այլ միեւնոյն պատկերին պահպանութեան մասին ստույգ տեղեկութիւններ կը պակսին: Վերջապէս ապգային աւանդութիւն է, թէ Թաղէոս ի միասին բերած էր այն իւղէն, զոր ինքն Յիսուս առաքելոց յանձնած էր (**ՄԱՏ. Զ. 13**) իրենց

շրջագայութեան ժամանակ: Միւռոնի օրհնութեան ատեն հին միւռոնէն նորին մէջ մաս մը խառնելու մեր արարողութիւնը, հաստատուած է այս աւանդութեան վրայ. որով եկեղեցիին գործածած միւռոնը կերպով մը կը մնանայ Յիսուսէ օրհնուած սրբալոյս իւղին հետ:

ՏՕՆԵԼԻ ՍՈՒՐԲԵՐ

15. Հայոց լուսաւորութեան ժամանակակից անձերէն են առաջին առաքելներուն հետեւողներէն եւ աշակերտներէն ծանօթ անուններն ալ առանձինն քաղել հարկ կը սեպենք, պատմական տեղեկութիւնները լրացնելու համար: Առաջին այդ կարգին պիտի յիշենք Ս. Ադդէ, Եդեսիոյ առաջին եպիսկոպոսը: Ըստ Լաբուբնեայ, նա յառաջ արքունական կերպասագործ եւ խոյրարար էր, եւ առաքելոյն մահուընէ առաջ իբր յաջորդ նշանակուեցաւ (ԼԱԲ. 44. 46), եւ ըստ Խորենացւոյն սրամահ նահատակուեցաւ Անանուի հրամանով (ԽՈՐ. 112): Անոր, այսինքն Սրբոյն Ադդէի եպիսկոպոսի Եդեսիոյ քաղաքի, աշակերտին Թադէոսի յիշատակութիւնը տօնացոյցի մէջ անցած է անշուշտ ասորական աւանդութեան հետեւողութեամբ, եւ եթէ ոչ նախնական, բայց բաւական հին տօնացոյցներու մէջ ալ կը գտնուի: Ադդէի տօնին կցուած է յետոյ Ս. Աբգար թագաւորին տօնը, սակայն այս հաւասարապէս հնաւանդ չէ, որովհետեւ նոյնիսկ Կիլիկեցւոց վերջին ժամանակները գրուած տօնացոյցներու մէջ ալ չի գտնուիր, այլ միայն Ադդէի տօնին օրը կը յիշուի, թէ ընթեռնուն յեկեղեցւոջ պթուղթն Աբգարու եւ զգիրս նորին (ԳՈՅ.): Այդ յիշատակութիւնը առիթ տուած է որ վերջին դարերու տօնացոյցները Ադդէի եպիսկոպոսի եւ Աբգարու թագաւորի տօն մը կապմած են (ՄՇՏ. 125), յայտնի չէ թէ ինչ հեղինակութեամբ: Իսկ այժմեան տօնացոյցներուն մէջ նշանակուած՝ Նախավկայ եւ անդրանիկ թագաւորին մերոյ սրբոյն Աբգարու առանձին տօնը, միայն դար մը առաջ մուծուած է Սիմէոնեան տօնացոյցին մէջ (ՏՕՆ. 296), հարկաւ ո՛չ քննական, այլ բարեմիտ նախաձեռնութեամբ մը: Սիմէոն կաթողիկոս Աբգարին տուած նախապատուութեան առթիւ Ադդէն յետադասած է, եւ Իգնատիոսի ու Մարութայի հետ մէկ տօնի վերածած է (ՏՕՆ. 274): Ըստ այսմ Ադդէի եւ Աբգարի տօները, որ Հայոց լուսաւորութեան մասին եղող Եդեսական աւանդութեան փաստ կը նկատուին, մեր նախնեաց ժամանակ այդ նշանակութիւնը չեն ունեցած, եւ լուսաւորութեան հայկական աւանդութիւնը Եդեսականէն անկախ եղած է, եւ Եդեսիոյ եպիսկոպոսն ու թագաւորը հնաւանդ ծէսին մէջ, իբր Հայոց լուսաւորութեան գործիչներ չեն ճանչցուած: Տօնացոյցի մէջ յիշատակուած բուն ապգային տօնն է, Սանդուխտ կոյսին յիշատակը, որ նախնական տօնացոյցներու մէջ առանձինն նշանակուած է քաղոց 13-ին, եւ յետ ժամանակաց Թադէոս առաքելոյն տօնին հետ միացուած է, ինչպէս որ մինչեւ հիմա ալ կը մնայ: Սանդուխտի հաւատալուն եւ նահատակուելուն տեղեկութիւնները տուինք, միայն տարիքին վրայ հին վկայաբանութիւններ բան մը չեն յիշած, իսկ Յայսմաւուրքը 12 տարեկան կը դնէ (ՅԱՅ. 262), մտածելով թերեւս որ դեռ կոյս էր, մինչ այն ատեն շատ կանուխ կ'ամուսնանային, մանաւանդ իշխանուհիները: Սակայն նկատելով Սանդուխտի գործունէութեան եւ ընթացքին հանգամանքները, պէտք է աւելի չափահաս տարիքի մէջ նկատել զայն, եւ մերձաւորապէս գոնէ 18 տարեկան համարել: Ուրիշ եկեղեցիներ նբր նախավկայուհի կը հռչակեն Պօղոսի աշակերտ Ս. Թեկղ Լիկայոնացին, որ բուն մարտիրոս ալ չէ, այլ խոստովանող միայն, քանի որ տանջանքներէ անվնաս ապատվելով՝ լրացեալ տարիքի մէջ խաղաղութեամբ վախճանած է: Ըստ այսմ նախավկայուհի լինելու բառքը կրնանք աւելի իրաւամբ մեր Սանդուխտին սեփականել: Անոր գերեզմանը կը ցուցուի այժմ Նարեկի վանքին մէջ, որուն բուն անունն ալ Ս. Սանդիստոյ վանք է, թէպէտ սովորաբար Ս. Գրիգորի վանք կը կոչուի:

ՅԻՇԱՏԱԿԵԼԻ ՍՈՒՐԲԵՐ

16. Տօնացոյցէ դուրս Յայսաւուրքի մէջ յիշատակուած են առաքեալներուն հետ նահատակուող վկաներն ալ, ինչպէս մենք ալ յիշեցինք: Այս կարգէն են Սամուէլ իշխան եւ Ջարմանդուխտ իշխանուհի, որք Թադէոսի վկայակից աղան, եւ Տերենտիոս հապարապետ եւ Ոգուհի արքայաքոյր, որք Բարթողիմէոսի հետ նահատակուեցան: Առաջիններուն նշխարաց յայտնուելուն առթիւ կը յիշուի Իսրայէլ իշխան մըն ալ (**ՍՈՓ. Ը. 90**), որուն անունը վկայաբանութեանց մէջ յիշուած չէ, բայց շատ դիւրին է նոյնացնել վայն անանուն իշխանին հետ, որ առաջին անգամ հաւատաց 50 հոգիներու հետ եւ նահատակուեցաւ 200 ընկերներով (**ՍՈՓ. Ը. 26**): Թադէոսի նահատակակիցներու թիւը իբր բազմութիւն հապարաց նշանակուած է անորոշ կերպով, իսկ վկայաբանութեանց վերջը 3400 կամ 3433 թիւ մը նշանակուած (**ՍՈՓ. Ը. 75, 57**) ընդ այր եւ ընդ կին, որ կրնայ իբր բովանդակութիւն առնուիլ, իսկ Բարդողիմէոսի ընկերները 2000 հիշուած են (**ՍՈՓ. ԺԹ. 29**): Այս մարտիրոսաց բազմութիւնն է, որոց արիւնով աճած են Հայաստանի մէջ աւետարանական սերմերը: Բարթողիմէոսի պատմութեան մէջ յնշեցինք Հոգեաց վանքը ու կուսաստանը, որուն գլուխները եղան հետզհետէ Մարիամ քոյր Յուսկան, Աննա քոյր Որմւդատայ, եւ Մարթա քոյր Մաքովորի, երեքա ալ Բարթողիմէոսի աշակերտներ, հին քրմուհիներ, կամ թէ ծանօթ քուրմերու ազգականներ, որոց սուրբ յիշատակն ալ պէտք էր տօնելի ըլլար, քանի որ բազում նշանս եւ սքանչելիս կատարէր Աստուած ի ձեռն սուրբ կանանցն (**ԽՈՐ. 296**): Առաքելաշաւիղ քարոզողներուն մէջ պէտք է յիշուի նաեւ Եւստաթէոս, որ ճանչցուած է իբր աշակերտ Թադէոսի, եւ անոր կողմանէ Սիւնեաց առաջին եպիսկոպոս ձեռնադրուած: Իր գործունէութեան եւ վախճանին վրայ տեղեկութիւններ չունինք, միայն գիտենք թէ իր գերեզմանը պատուուած է Թաթեու վանքին մէջ, որուն անունն ալ Եւստաթէոսի անունէն առնուած կը կարծուի, իբր Եւստաթէի վանք, ինչպէս ուրեք ալ գրուած կը տեսնենք: Սիւնեաց եպիսկոպոս մըն ալ Բարթողիմէոսէ ձեռնադրուած է, երբոր առաքեալը այն կողմերը թողլով Արարատի գաւառները կ'իջնէր: Այդ երկրորդը եղած է Կումսի (**ՕՐԲ. Ա. 61**) որ խաղաղութեամբ վախճանած է, այլ դժուար է Եւստաթէոսի եւ Կումսիի քարոզութեան եւ մահուան ժամանակները ապահովաբար ճշդել: Մեզի բաւական է դիտել, որ վանապան կողմերէ հաւաքուած աւանդութիւններ՝ միաձայնութեամբ կը հաւաստեն Հայոց եկեղեցւոյն առաքելական հիմնարկութիւնը: Թադէոսի աշակերտներէն է եւս Եղիշէ, որ պահ մը Հայաստանի մէջ աշխատելէն ետքը, նորէն Երուսաղէմ դարձած է, եւ վերստին Պարսկաստան եկած եւ քրիստոնէութիւնը տարածած, վանապան տեղեր եկեղեցիներ հաստատած, եւ վերջապէս Ջերգունի դաշտին մէջ նահատակուած է: Մարմինը գուբի մը մէջ նետուած է, ուսկից յետ բազում ժամանակաց յայտնուեցաւ (**ԿԱՂ. Ա. 95**), եւ ցարդ կը պատուուի Ջալէթի Ս. Եղիշէի վանքը:

Ս. ԶԱՔԱՐԻԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ

17. Չաքարիայի անունը կը գտնենք Թադէոսի վկայաբանութեան մէջ նշանակուած, իբր առաքելոյն լծակից եւ պաշտօնեայ Տեառն, որ նորահաւատներուն պիտի սորվեցնէ վբանս սուրբ աւետարանին, զոր եդ ի բերան նորա Սուրբ Հոգին (**ՍՈՓ. Ը. 54**): Այդ բացատրութեանց բառական իմաստ տալ ուզած ատեննիս, կրնանք հետեւեցնել թէ Չաքարիա պաշտօնակից էր Թադէոսի, թէ նոյնիսկ Յիսուսի աշակերտ եղած էր, եւ թէ վերնատան մէջ Ս. Հոգին ընդունողներէն մէկն էր, որով Չաքարիա կը լինի ազգաւ հրեայ, եւ թերեւս ալ եօթանասուներկուներէն մէկը: Ինչչափ ալ այդ ենթադրութիւնը իբր վերջնական չկարենանք պնդել, սակայն մեր կարծիքով նախադասելի է միւս ենթադրութեան, որ Չաքարիան հայազգի կ'ընդունի, եւ մկրտութեան ատեն հրէական անուն ստացած, ինչպէս Իսրայէլ եւ Սամուէլ նախարարները: Եթէ այսպէս ըլլար վկայաբանութիւնը վանց

չէր ըներ այսչափ նշանաւոր անձի մը դարձը նշանակել, ինչպէս յիշած է վերոհիշեալ նախարարները եւ Ջեմենտոսը: Ընդհանուր աւանդութիւնն ալ կը հաստատէ թէ եօթանասուներկուները եւ ուրիշ նախընծայ աշակերտները երկոտասաններուն ընկերացան եւ գործակիցներ եղան: Ջաքարիայի գործունեութիւնը Թադէոսի հետ սկսելով, շարունակեց անոր կեանքի հետ, եւ յարատեւեց Բարթողիմէոսի ժամանակ ալ, մնալով իբրեւ հաստատուն աշխատող Արտապի եւ Աղբակի կողմերը, երբ առաքեալներ, իրենց կոչման համեմատ, շարունակ առաքելական շրջագայութեանց վրայ կը գտնուէին: Երկու առաքեալներուն ալ նահատակութենէ ետքը բնական կերպով Ջաքարիա անոնց յաջորդը նկատուեցաւ, ինչպէս որ Թադէոս ալ վերջին ժամերուն յանձնարարած էր, (**ՍՈՓ. Ը. 73**): Յատուկ եւ մանրամասնեալ յիշատակներ մեր առաջին հայրապետին եւ առաքելաշաւիղ հովուին աշխատութեանց վրայ: Հաստատուն աւանդութիւն է թէ նա մարտիրոսութեամբ վախճանեցաւ, ինչպէս որ նախապէս Թադէոսի բերանը դրուած խօսքերէն ալ կը քաղուի (**ՍՈՓ. Ը. 54**), եւ ինչպէս աւելի յստակօրէն կը գրէ Արտապի աթոռին յիշատակարանը: Նոյնը մեզի ժամանակագրական տեղեկութիւն մըն ալ կու տայ, թէ Ջաքարիայի նահատակութիւնը տեղի ունեցաւ ՎԿՆԻ ԽԲ. ամի համբառնալոյ Փրկչին (**68 ԱՐՐ. 102**), որ կը տանի մեզ Բրիստոսի 72 թուականին, նոր հաշուոյն համեմատ, որ Բրիստոսի ծնունդը սովորական թուականէն 4 տարի առաջ, եւ մահն ու յարութիւնը սովորական 30 թուականին կը դնէ: Բարթողիմէոսի նահատակութիւնը 68-ին հաշուուած ատեն, Ջաքարիայի բույն հայրապետութեան տեւողութիւնը 4 տարի պէտք կ'ըլլայ դնել: Իսկ նահատակութեան պարագաներն մեզի անծանօթ կը մնան, բայց հարկաւ նոյն հալածանքին շարունակութիւնն է, որուն զոհ գացած են առաքեալները: Եթէ Ջաքարիա առաջները աչքի չէր վարկած երկրորդական եւ գաղտնի գործունեութիւն մը վարելով, նոյն դիրքը չէր կրնար այլեւս շարունակել, երբոր ինքը իբր գլուխ եւ առաջնորդ քրիստոնէից, յայտնի եւ գլխաւոր գորունէութիւն պիտի ունենար: Ջաքարիայի գերեզմանն ալ պէտք է Թադէոսի եւ անոր մարտիրոս ընկերներուն մօտ եղած ըլլայ, վասն զի ասոնց մասունքներուն գտնուելուն պատմութեան մէջ, նախ եւ առաջ եւ առանձին Ջաքարիայի մարմինը կը գտնուի (**ՍՈՓ. Ը. 90**): Ջաքարիայի յիշատակութիւնը Յայսմաւուրքի մէջ ալ անցած չէ. մինչ պէտք է տօնելի սուրբերու կարգը դասել, Առաջին Լուսաւորիչներու օգնական եւ անոնց առաջին յաջորդ ու մարտիրոս հայրապետը: Մեր տեսութեամբ դիւրին է պակասը լրացնել Վարդավառի պահքին նախընթաց երեքշաբթի աւուր Ջաքարիա մարգարէի տօնը Ջաքարիա հայրապետին փոխանցելով, քանի որ Ջաքարիա մարգարէ արդէն իր տօնն ունի երկոտասան մարգարէից օրը եւ Հին Ուխտի սուրբի մը համար կրկին տօներ սովորական չեն: Ըստ այսմ մենք չվարանեցանք Սուրբ անունով վերաձայնել մեր եկեղեցւոյ առաջին հայրապետը:

ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՅՈՒՅԱԿԸ

18. Թերեւս ոմանց նորութիւն երեւի, որ մենք առաքելական յաջորդութիւնը անմիջապէս եւ ուղղակի Արտապու աթոռին եւ Ջաքարիայի կը սեփականենք, ինչ որ ասկէ առաջ եղած չէր, իսկ օրացոյրներու ու պարբերականներու մէջ երեւցած վերջին ցուցակներն ալ մեր նախաձեռնութեամբ կազմուիլ սկսած են: Ազգային հին հեղինակներ բնաւ մտադրութիւն չեն դարձուցած առաքեալներէ մինչեւ Լուսաւորիչ պահուած քրիստոնէութեան վրայ ուսումնասիրութիւն ընել, եւ առաքելական աթոռին յաջորդութիւնը որոնել, Հայոց քրիստոնէութեան գոյութիւնը կը ստուգուի եւ թէ աթոռին առաքելականութիւնը կը հաստատուի: Երկուքուկէս դարու միջոց մը մէկ ոստումով անցնիլ, եւ Երկրորդ Լուսաւորիչը իբր Արաջին Լուսաւորիչներուն անմիջական յաջորդ ներկայել, պատմականօրէն տարօրինակ դրութիւն մըն էր, բայց հիներուն մտադրութենէն վրիպեր էր: Յոյժ անագան, նոր վերջացած դարուն սկիզբները այդ

կէտը դարմանելու գաղափարը ծագեցաւ եւ ժամագիրքերուն մէջ սկսաւ կաթողիկոսաց ցուցակ մը հրատարակուիլ, որուն մէջ Լուսաւորիչը 25-րդ անունն է, եւ նախընթաց դարերուն համար 24 անուններ յիշուած են, եւ առաքեալներու վանապան աթոռներ իրարու խառնուած են հետեւյալ կերպով (**ԺԱՄ. 609**):

1. Թաղէոս առաքեալ.
2. Ադդէ Եղեսիոյ.
3. Եւստաթէոս Սիւնեաց.
4. Աքիաս Եղեսիոյ.
5. Թէոփիլոս Կեսարիոյ.
6. Բարթողիմէոս առաքեալ.
7. Կումսի Սիւնեաց.
8. Տուբիաս Եղեսիոյ.
9. Յուդա-Թաղէոս առաքեալ.
10. Ջաքարիա Արտապու.
11. Ջեմենտոս Արտապու.
12. Բաբելաս Սիւնեաց.
13. Բարսումա Եղեսիոյ.
14. Միսիթար Սիւնեաց.
15. Ջոթիկոս Կեսարիոյ.
16. Աղեքսանդր Կեսարիոյ.
17. Մեհրուժան Արտապու.
18. Ակակիոս Եղեսիոյ.
19. Փիրմիլիանոս Կեսարիոյ.
20. Արքեղայոս Եղեսիոյ.
21. Կղենէոս Կեսարիոյ.
22. Կոնոս Եղեսիոյ.
23. Աթանագինէս Կեսարիոյ.
24. Ղեւոնդիոս Կեսարիոյ:

Այդ ցուցակին առաջին օրինակը կը գտնենք Սալլանթեանի մօտ, 1831-ին հրատարակուած Կրօնագիտութեան մէջ, ուր հայ Եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը կը փաստաբանէ, եւ առաջին ու երկրորդ եւ երրորդ դարերու Հայ եկեղեցւոյ պատկանող առաքելական հայրերու անուններ կը քաղէ: Այդ ցուցակը 25 անուններ կը պարունակէ, որուն 19 վերի ցուցակէն են, 5 հատ կը պակսին, այսինքն Աքիաս, Տուբիաս, Ջեմենտոս, Կոնոս եւ Աթանագինէս, եւ փոխարէն կը յիշուին Եղիշէ Աղուանից, Փալմա Պոնտոսի, Վլասիոս Սեբասիոյ եւ երեք անանուններ՝ մին Կեսարիոյ եւ երկուքը Սեբաստիոյ (**ՍԱԼ. 96-99**): Սալթանեանի կը հետեւի Շահաթունեան, որ 29 անուններով ցուցակ մը կու տայ, որուն մէջ սովորական ցուցակին 24 անուններէն վատ կը յիշուին Եղիշէ Աղուանից, Վլասիոս ու Պետրոս Սեբաստիոյ, եւ Խաթ ու Դաթէ Սիւնեաց (**ՇԱՀ. Ա. 145-163**): Յովսէփ Ջուղայեցի քահանայ մըն ալ կը յիշուի այս տեսակ ցուցակով վբաղած (**ՇԱՀ. Ա. 163**), սակայն անոր գործը տեսած չենք: Ասոնց հետեւողութեամբ կազմուած է ժամագիրքին ցուցակը, եւ սովորական կիրառութեան անցած:

ԱԹՈՌՆԵՐՈՒ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

19. Թեթեւ ակնարկ մըն ալ կը բաւէ ցուցնել, թէ հնար չէր Հայոց Եկեղեցւոյն առաքելական յաջորդութիւնը պաշտպանել սովորական ցուցակով, որուն կը մտնեն 3 առաքելներ ցրի նշանակուած, եւ 3 Արտապու, 4 Սիւնեաց, 7 Եդեսիոյ եւ 7 Կեսարիոյ եպիսկոպոսներ: Որեւիցէ աթոռ յատուկ եւ յստակ գաւազան մը պէտք է կազմէ, եւ տարբեր աթոռներու եպիսկոպոսներ երբեք իրարու յաջորդութիւն չեն կրնար նկատուիլ: Ոչ ալ հնար է ոյժ մը քաղել, տարբեր աթոռներուն միեւնոյն առաքելոյ հիմնարկութիւն ըլլալէն, իբր Վի Արտապու, Սիւնեաց, Եդեսիոյ եւ Կեսարիոյ աթոռները հաւասարապէս Թաղէական եղած են, իրենց առաջին եպիսկոպոսներուն, Ջաքարիայի, Եւստաթէոսի, Ադդէի ու Թէոփիլոսի, Թաղէոս առաքելէ ձեռնադրուած ըլլալնուն տեսութեամբ: Բայց այդ ալ չի բաւեր խառնակ ցուցակ մը պաշտպանելու: Միւս կողմէն պէտք է եւս դիտել, որ այս ամէն աթոռները Հայաստանեայց հայրապետութեան չեն պատկաներ: Եդեսիոյ աթոռը Ոսրեյիսիոյ մետրապոլտութիւնն եղաւ, եւ Անտիոքի հայրապետութեան հպատակող 14 մետրապոլտութիւններէն մին նկատուեցաւ: Կեսարիոյ աթոռն ալ Պոնտոսի եքսարքութիւնն ըլլալէն ետքը Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետութեան ներքեւ անցաւ, եւ անոր հպատակող բազմաթիւ մետրապոլտութիւններէն մին նկատուեցաւ: Հետեւապէս այդ երկուքը պէտք է ի սպառ հեռացնել Հայոց հայրապետական աթոռէն: Կը մնան Արտապու եւ Սիւնեաց աթոռները, որոնցմէ այս երկրորդը երբեք իբրեւ նախապատիւ եւ գլխաւոր չնկատուեցաւ, եւ իր ամենահին յիշատակներուն մէջ ալ գրուած կը գտնենք թէ իրենց եպիսկոպոսացուն առաքեն առ սուրբն Թաղէ, եւ դարձեալ թէ նորէն այնտեղ դիմելով խնդրեցին իւրեանց առաջնորդ (ՕՐԲ. Ա. 62), որով իբր գլխաւոր կը մնայ Արտապու աթոռը, որ իրեն նուիրական հաստատութիւնն ալ ունի Թաղէոսի սրբանուէր գերեզմանովը:

ԱՐՏԱԶԵԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

20. Սակայն Արտապու աթոռին յաջորդութիւնն ալ բացատրելու համար շատ քիչ էին առձեռն գտնուած տեղեկութիւնները, եւ գրեթէ բան մը ըսել հնար պիտի չըլլար, եթէ բարեդէպ պարագայ մը օգնութեան չհասնէր եւ փոքրիշատէ նիւթ չընծայէր մեր նախադասած դրութեան: Այդ օժանդակութիւնը կ'ընծայէ մեզի Մայր Աթոռոյ Արարատ ամսագիրին հրատարակած մի պատառիկը (68 ԱՐԲ. 102), քաղուած 22Թ = 1330 թուակիր գրչագիրէ մը (68 ԱՐԲ. 41), որ Արտապու արքեպիսկոպոս՝ նշանաւոր Ծործորեցի Ջաքարիայի խնամքով պատրաստուած է, եւ առնուած է ՂԸ = 649 թուին գրուած Մաղարթեցի Յովհաննէս վարդապետի յնշատակարանէն (68 ԱՐԲ. 102), Յիշատակագրութիւնք եպիսկոպոսաց առաքելական վիճակիս Արտապու մակագրութեամբ: Որչափ ալ ժամանակակից գրուած մը չըլլայ, ուսումնասիրութեան հիմ կազմելու հեղինակութենէ վուրկ չէ, Վի ձեռքէ ձեռք փոխանցուած աւանդութեան մը արձագանգն է եւ հնար չէ ո՛չ Մաղարթեցին եւ ո՛չ Ծործորեցին մտացածին կամ խաբէական տեղեկութեանց հնարիչ ենթադրել: Ուրիշ տեղ ալ ըսինք թէ բոլոր եկեղեցիներ իրենց նախնական դարերու յիշատակները նմանօրինակ աւանդութեանց վրայ հիմնած են: Այդ յիշատակարանը մեզի առաջնորդ պիտի առնենք, Հայոց հայրապետական աթոռին չարայարութիւնը կազմելու համար, քանի որ ոչ ներքին եւ ոչ արտաքին պատմութիւններ՝ երբեք դժուարութիւն կամ անյարմարութիւն չեն ներկայեր անոր դէմ: Նոր ուսումնասիրողներէն շատեր ալ ընդգրկած են մեր տեսութիւնները եւ մեր կազմած ցուցակը, եւ քանիներ պայն փոխանցած են իրենց աշխատասիրութեանց մէջ, ի բաց առեալ անոնք, որոնք Հայ եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը ժխտելու կանխակալ կարծիքին կը ծառայեն: Իսկ հին Հայ մատենագիրներուն այդ մասին պահած լռութիւնը, պէտք է վերագրենք այն չափազանց պաշտալութեան վոր ունեցած են Երկրորդ Լուսաւորչին վրայ, եւ այն փափաքին որով ուզած են անոր գործին մեծութիւնը պզակի ընել, եւ որ այնչափ գրաւած է իրենց ուշնուրուչը՝ որ բոլորովին

մոռցած են փնտռել, գտնել, գրել եւ յիշատակել ինչ որ առաքեալներէ մինչեւ Լուսաւորիչ անցած միջոցին կը պատկանի, եւ ինչ որ Հայոց աթոռին առաքելականութեան հիմ եւ փաստ պէտք է ըլլայ: Նոյն մատենագիրներ առաքելականութեան կէտը ամենայն պնդութեամբ կը պաշտպանեն, եւ Գրիգորը Թաղէոսի եւ Բարթողիմէոսի յաջորդ կը հռչակեն, ինչ որ պիտի չկրնային ընել, եթէ առաքեալներէն մինչեւ Գրիգոր՝ Հայ քրիստոնէութիւնը գոյութիւն ունեցած եւ Հայոց աթոռը շարունակած չըլլար, եւ այս բաւական է մեզի անոնց ներքին համոզումը յայտնելու:

ԿԱՆՈՆՔ ԹԱԴԷՈՍԻ

21. Ջաքարիա անունը նշանակուած կը գտնենք կանոնագիրքին մէջ ալ, Սահմանք կանոնաց Սրբոյն Թաղէոսի գլխուն վերջը, հետեւեալ բառերով. Ջայս օրինակութիւնս եւ Ջաքարիա աշակերտ Թաղէոսի առաքելոյ գրեցի, որպէս լւայ ի նմանէ, ամենայն հաւատացելոցն Բրիստոսի (ԿԱՆ. 20): Յիշեան կանոնները 33 յօդուածներ կը պարունակեն եւ կանոնագիրքին 120-152 յօդուածները կը կազմեն: Մենք չենք ուզեր պնդել թէ իսկապէս Թաղէոսի գրութիւն եւ Ջաքարիայի ընդօրինակութիւն են, պարունակուած իմաստներն բաւական են ապացուցանել թէ հետագայ դարերու գործ մըն է: Արդէն քննադատները ընդունած են թէ բոլոր առաքելական կանոնները գրուած են հնաւանդ սովորութիւնները ճշդելու եւ անորոշ ժամանակաւ հաստատուած աւանդութիւնները անցընելու դիտմամբ, եւ առաքելական կոչուած են, նախնական հնութիւնին յայտնելու համար: Մեզի ալ բաւական է հետեւեցնել, թէ Հայ Եկեղեցին հաստատուն աւանդութիւն ունեցած է Թաղէոսի առաքելութեան եւ Ջաքարիայի յաջորդութեան վրայ: Կանոններուն սկիզբը Ուռհայ կամ Եդեսիա քաղաքի եւ վերջը Ադդէի յիշատակուիլը բնաւ մեր պաշտպանած դրութեան չի վնասեր, վասնզի արդէն բացատրած ենք թէ ինչպէս հնագոյն հայկական աւանդութիւնը ասորական աւանդութեան հետ խառնուած է Լաբուրնիայի գիրքին երեւան ելլալէն ետքը, Թաղէոսի անունին նույնութեան հետեւանօք: Թաղէոսի կանոններէն առաջին 16 հատը եպիսկոպոսներու եւ քահանաներու համար են, 11 յօդուածներ ընդհանուր հաւատացելոց ողջախոհութեան եւ ժուժկալութեան վրայ կը խօսին, իսկ վերջին 6 յօդուածները հարցապատասխանի ձեւով կազմուած են: Ասէ առաքեալն եւ Դարձեալ ասէ առաքեալն սկզբնաւորութիւններն բաւական են ցուցնելու, թէ ուղղակի Թաղէոսէ աւանդուած չեն, այլ առաքելոյն բերնով ուրիշէ գրուած են:

ՍԻՒՆԵԱՅ ԱԹՈՌԸ

22. Ջաքարիայի ժամանակակից յիշատակարաններուն մէջ, նախ եւ առաջ յիշենք Կումսին, որ Բարթողիմէոսէ Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Շաբ իշխանի եւ Նշնա իշխանուհոյ խնդրանօք: Կումսի հաւանաբար Եւստաթէոսէ ետք Սիւնեաց կողմերու մեծ տեսուչն եղաւ, այլ թէ ինչչափ ատեն ապրեցաւ նշանակուած չենք գտներ, եւ Բարթողիմէոսի հեռանալէն ետք՝ յետ այսորիկ վախճանեցաւ Կումսի ըսուիլը, ատենը չի ցուցներ, միայն խաղաղութեամբ վախճանած լինելը կը յայտնէ: Կումսիի յաջորդած էր Բաբելաս Խուժիկ, զոր Սիւնեցի հաւատացեալք կացուցանէին իւրեանց առաջնորդ, ինչ որ ենթադրել կուտայ թէ Բաբելաս կանուխէն Բարթողիմէոսէ կամ Կումսիէ ձեռնադրութիւն ստացած էր (ՕՐԲ. Ա. 62): Բարթողիմէոսի աշակերտներուն կարգին կը յիշուի նաեւ Լուսիկ անունով մէկը, որ վախճանած է Վանանդի մէջ, եւ որուն գերեզմանին վրայ հրաշքներ կը կատարուէին հետագայ դարեր (ՕՐԲ. Ա. 61): Իբր Թաղէոսի աշակերտ կը յիշուի եւս Դաթէ կամ Դադիու անոն մէկ մըն ալ, որ Մեծ Հայոց մէջ քարոզած է, եւ որուն անունով կը յիշուի Դադի վանքը, նորա գերեզմանին վրայ շինուած, Արցախի մէջ, Վանական վարդապետի վկայութեամբ (ԱՐՇ 23): Դադդէն զատ կը յիշուի Խաթ մըն ալ իբր Սիւնեաց մէջ քարոզող, որուն անունը կը յիշուի Խաթրայ վանքին (ՇԱՀ. Ա. 163): Յիշատակենք

Եւս Եղիշէ առաքելոյն աշակերտներէն մէկը՝ Սահսուն քաղաքի մէջ նահատակուած, որուն երկու եղբայրները տկարանալով նորէն հեթանոսութեան են դարձած: Աւանդութիւնը չէ հասուցած մեկ Սահսունի նահատակին անունը (**ԿԱՂ. Ա. 95**):

ՍՈՒՐԲ ՈՍԿԵԱՆՔ

23. Բայց ասոնցմէ աւելի նշանաւոր են Ոսկեանց խումբին մարտիրոսները, Ս. Ոսկի քահանայ եւ իր չորս ընկերները, որոնց յիշատակը կը տօնէ Հայ Եկեղեցին սկիզբէն ի վեր: Ոսկին, յունական հնչմամբ Խոփւոս, եւ իր ընկերները, ազգաւ Հռոմայեցի կամ Հռոմ, գործով կամ պաշտօնով Հայաստան եկած ատեննին Թաղէոս առաքելոյն կը հանդիպին, եւ անոր քարոզութենէն ու հրաշքներէն ազդուելով, կը հաւատան եւ կը մկրտուին, եւ երբ աշակերտ կը գործակցին: Առաքելոյն նահատակութենէն ետք հալածանքներու պատճառով Ծաղկէոյ լեռները կ'առանձնանան, սակայն նորէն մերթ ընդ մերթ քարոզութեանց կ'ելնեն եւ հաւատացեալներ ալ կ'աւելցնեն, որոնց կարգին նաեւ խումբ մը Ալան իշխաններ եւ պանուականներ, Սաթենիկ թագուհին ազգակիցներէն: Ասոնց քրիստոնէութիւնը ծանր կու գայ թագուհին եւ իր Վնոյն եւ Վրդոյն պաւակներուն, որոնք նույնիսկ Ոսկին եւ ընկերները կը ստիպեն որպեսպի ինչ ազդեցութեամբ որ պալատականները քրիստոնէութեան մտցուցին, նոյն ազդեցութեամբ անոնց միտքը փոխեն: Թերեւս կախարդական արուեստի մը հետեւանք կը կարծէին եղելութիւնը: Երկու արքայորդիներ իրենց նպատակին չհասնելով, նոր դարձողներէն աւելի վանոնք դարձնողներու վրայ կը վայրանան, եւ մինչեւ Ծաղկէոյ լեռները Ոսկեանց մենարանները երթալով, հինգն ալ կը նահատակէին սուսերու բարձեալ զգլուխս նոցա (**ՍՈՓ. ԺԹ. 62**): Պատմութիւնը Ս. Ոսկիի չորս ընկերներուն անունները չէ յիշած, իսկ եղելութիւնը վկայուած է ազգային հաստատուն աւանդութեամբ, որ անդստին Լուսաւորչին ժամանակէն անոնց յիշատակը ընդունած է տօնելի սուրբերուն կարգը, հոռի 10 օրուան վրայ: Ս. Ոսկեան աշակերտներն են Սուքնասեանց վկաները, որոնց վրայ պիտի խօսինք իրենց կարգին: Ոսկեան վկաներու ինքնութեան վրայ շատ հանգամանքներ անծանօթ կամ մթին կը մնան, սակայն ուր յայտնի աւանդութիւն կամ պատմութիւն կը պակսի, եւ ուսումնասիրութեան տարրերն ալ առձեռն չեն գտնուիր, աւելորդ կը սեպենք հետապօտութիւններով զբաղիլ:

Ս. ՋԵՄԵՆՏՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ

24. Առաջին Լուսաւորիչներուն Գալիլիացի լինելը յայտնի, եւ Չաքարիայի ալ անոնց հայրենակից լինելը հաւանական եղած ատեն, Ջեմենտոս կը ներկայանայ իբր Հայ Եկեղեցոյ առաջին հայազգի հայրապետ: Արքունական հաւատարիմներէն էր նա առաջ. իշխան ի վերայ ամենայն ճանապարհացն, որ է կերպով մը մեր այժմեան հանրային շինութեանց վերակացուներուն պէս պաշտօնեայ մը. բայց եւ միանգամայն մէկ մը, ողորմած բարութեւ աղքատասէր, դարմանիչ օտարաց եւ կարօտելոց (**ՍՈՓ. Ը. 73**): Ջեմենտոս ներկայ էր, երբոր դահիճը, որ իր իսկ եղբայրն էր, սուրը կը վերցնէր Թաղէոսի գլխուն վրայ, այլ հարուածը շփոթելով իր իսկ եղբօր մահացու հարուած մը կու տար: Ջեմենտոս կամ մեռածի պէս կ'իյնար, մինչ առաքեալը անվնաս մնացած, բայց յուզուած էր որ լաւ մարդ մը վտանգուած էր: Թաղէոս աղօթքի կեցաւ եւ Ջեմենտոսի մօտենալով եդ ձեռն ի վերայ վիրացն եւ բժշկեաց զնա (**ՍՈՓ. Ը. 56**), սա ալ ինքզինքն գալով Թաղէոսի դիմեց գոչելով, Հաւատամ յԱստուածն քո (**ՍՈՓ. Ը. 74**) եւ մկրտուեցաւ 520 հետեւողներով: Թաղէոսի նահատակութիւնը տեղի ունեցաւ քիչ ետքը, եւ Բարթողիմէոսի առաքելութեան միջոցին Չաքարիա եւ Ջեմենտոս հաւատացելոց վերակացութիւն ըրին, եւ Չաքարիայի հայրապետութեան ժամանակ ալ, Ջեմենտոս անոր անբաժան գործակիցն

եղաւ: Եղբոր Ջաքարիա ալ նահատակուեցաւ, բնական կերպով մը Ջեմենտոս անոր յաջորդեց, իբրեւ Հայ եկեղեցւոյ մեծ եպիսկոպոս ու հայրապետ: Արտապեան յիշատակարանը Ջեմենտոսի համար կ'ըսէ թէ սն իբր չորս ամ հովուեաց զհաւատացեալսն Բրիստոսի եւ վախճանեցաւ (68 ԱՐՏ. 102): Ջեմենտոսի հայրապետութեան տեւողութեան շատ համառօտ լինելը բնական է, քանի որ նա արդէն առաքեալներուն ժամանակէն գործի գլուխ գտնուող մէկն էր: Ըսել է թէ ծերացեալ տարիքի մէջ հայրապետութիւնը ստանձնեց, եւ երկար պաշտօնաւարութեանց միջոց չունէր: Իսկ վախճանը մարտիրոսական չէ եղած, որովհետեւ քրիստոնէից համար համեմատաբար հանդարտ ժամանակի հանդիպած էր իր քառամեայ հայրապետութիւնը, որուն վերջը կը հասցնէ մեզ 76 թուականին: Ջեմենտոսի ժամանակակից Սիւնեաց եպիսկոպոսն է Կումսի, որուն նոյնպէս խաղաղական վախճանը յիշուած է պատմութեան մէջ, որ նոյն միջոցին տիրող հանդարտ դրութիւնը կը հաստատէ: Ուրիշ մարտիրոսի յիշատակ ալ չկայ հին աւանդութեանց մէջ:

Ս. ԱՏՐՆԵՐՍԷՀ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ

25. Միայն Արտապեան յիշատակարանէ ունինք հայրապետիս անունը, մինչ Ջաքարիայի եւ Ջեմենտոսի անունները ուրիշ պատմութեանց մէջ ալ հիշուած էին: Հետեւապէս իր ծագումին եւ նախընթացին եւ գործունէութեան մասին մանրամասնութիւններ կը պակսին: Իրեն պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը նշանակուած է տասնուհինգ տարի, իսկ վախճանը մարտիրոսութեամբ, առանց որոշ թագաւորի անունին, այլ պարզապէս ըսուած է թէ իահատակեցաւ ի բարբարոսաց (68 ԱՐՐ. 102), որ աւելի քան տեղական իշխանութեան գործը, արտաքին արշաւանքի հետեւանքը կը նշանակէ: Պատմութեան մէջ այսօրինակ արշաւանքներ ստէպ նշանակուած կան, եւ պէտք իսկ չէնք տեսներ ճշդել, թէ բարբարոսաց որ ցեղին ձեռքով տեղի ունեցած է այդ նահատակութիւնը: Ատրներսէհի վերջին օրերուն մօտ կը վախճանի Սիւնեաց եպիսկոպոսը՝ Բաբելաս Խուժիկ, որ յաջորդած էր Կումսիի (ՕՐԲ. Ա. 62), եւ Սիւնեցիք չունէին իրենց պատրաստ եպիսկոպոս մը, որ աթոռը գրաւէր, ուստի քաջալերեալք ի Սուրբ Հոգւոյն առաքեն առ Սուրբն Թաղէ զոմն մի Մուշէ անուն, որ եւ ոչ կարաց դառնալ անդրէն (ՕՐԲ. Ա. 62): Շատեր այդ կտորը այնպէս իմացած են, իբր թէ նոյնիսկ Թաղէոսի կենդանութեան ժամանակ, յիշեալ Մուշէ Սիւնեցւոց կողմէ դրկուած ըլլայ ձեռնադրուելու համար: Սակայն ժամանակագրական կերպով անհնար է այսպիսի բացատրութիւն մը տալ, վասնզի Մուշէ, Սիւնեաց եպիսկոպոսներուն կարգին Եւստաթէոսի, Կումսիէ եւ Բաբելասէ ետքը կու գայ, եւ ինչչափ ալ ուզուի ժամանակագրութիւնը բռնադատել, անհնար է Թաղէոսը տակաւին կենդանի ենթադրել Բաբելասի մահուրնէ ետքը: Շատ աւելի դիւրին է Սուրբ Թաղէ անուն ոչ առանձին, այլ աթոռին վրայ իմանալ, եւ հին եկեղեցական լեզուին մէջ անսովոր չէ հիմնադիր առաքելոյն անունով կոչել աթոռը, առաքեալին իշխանութիւնն եւ հեղինակութիւնը մշտատեւ եւ կենդանի ըմբռնելով իր աթոռին եւ իր յաջորդաբերուն վրայ: Այդ բացատրութիւնը երբ մէկ կողմէն ժամանակագրութիւնը կը դիւրացնէ, միւս կողմէ Արտապեան յիշատակարանէն նպնատաւոր փաստ մը կը կազմէ, թէ Հայ քրիստոնէութիւնը ձանձցած էր Արտապի աթոռին գոյութիւնը եւ հայրապետական իշխանութիւնը: Մուշէ Ատրներսէհի ձեռնադրուելէ ետքը չէ կրցած դառնալ անդրէն, որովհետեւ անմիջապէս տեղի ունեցած է Ատրներսէհի նահատակութիւնը, եւ Մուշէ նովին իսկ Արտապու հայրապետական աթոռին կոչուած է, ինչպէս Արտապեան յիշատակարանն ալ կ'ընդունի, թէ Մուշէ մը եղած է յաջորդն Ատրներսէհի, որուն պաշտօնավարութեան վերջը կը հասցնէ մեզ մինչեւ 92 թուականը կամ առաջին դարու վերջերը:

ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ ԽՈՒՄԲԵՐ

26. Վերագոյնդ (§ 23) յիշեցինք Սուքիասեան վկաներուն դարձը սուրբ Ոսկեանց քարոզութեամբ: Ասոնք ազգաւ Ալան, եւ Սաթենիկ թագուհիի ազգականներէն, ու Արտաշէսի պալատին ազնուականներէն էին, որոնք մկրտուելէ ետքը պալատը թողուցին, ու Ջրաբաշխ լեռը քաշուելով, ճգնաւորական կեանք վարեցին, յորդաբուխ աղբիւրի մը մօտերը, եւ 44 տարի շարունակեցին այդ կրօնաւորական կեանքը (ՍՈՓ. ԺԹ. 59, 63): Մերձաւոր հաշուով մը կը հասնինք Ատրներսէհի հայրապետութեան վերջերը, եւ աս ալ կը հաստատէ նոյն միջոցին տեղի ունեցած հալածանքը, քանի որ պատմութենէ գիտենք որ Սուքիասեանք ալ մարտիրոսութեամբ կնքեցին իրենց կեանքը: Բայց պէտք է խոստովանիլ թէ ծանր դժուարութեանց առիթ տուած է Սուքիասեանց պատմութեան ժամանակագրութիւնը: Երբ նահատակութիւնը առաքելական քարոզութեանց օրերէն 44 տարի ետքը կը դրուի, որ հապիւ առաջին դարուն վերջերը կրնայ տարածուիլ, միւս կողմանէ իբր արդէն տեղի ունեցած կը յիշուին, Պարսից թագաւոր Շապուհին պատերազմները եւ Հայոց թագաւոր Խոսրովին սպանութիւնը (ՍՈՓ. ԺԹ. 34), որ կատարուած են երկրորդ դարուն կիսուն, եւ իբր 150 տարուոյ տարբերութիւն մը կը գտնուի երկու ժամանակագրութեանց մէջ: Վկայից թիւն ալ սովորաբար 19 կը յիշուի (ՍՈՓ. ԺԹ. 55), բայց այլուր մինչեւ 364 կը բարձրացուի, որով նոյնիսկ Ալան ազնուականներ եղած ըլլալնին ալ կը շփոթուի: Թէ թուականին եւ թէ անձերուն թիւին տարբերութիւնները դժուար է պարզ սխալանքի կամ շփոթութեան վերագրել, եւ հաւանակագոյն կը գտնուի ըսել, թէ նախապէս Սուքնասեան 17 վկաներ նահատակուեցան յիշուած թուականին, եւ թէ անոնցմէ երկու ընկերներ Ջրաբաշխի կամ Սուկաւէտի մէջ ճգնաւորներու աշակերտութիւն մը կազմեցին, որ շարունակեց մինչեւ երկրորդ դարուն կեսերը, եւ նոյն միջոցին արժարժուած հալածանքին մէջ նահատակուեցան 364 անձերը, որք Սուքնասեանց հետեւող եւ Սուկաւէտի վկաներ լինելով՝ միեւնոյն անունը կրեցին, եւ երկու եղելութիւններ իրարու խառնուելով, իբրեւ միեւնոյն եղելութիւն կարծուեցան անուններու նույնութեան պատճառոջ: Մեր ենթադրութիւնը, թերեւս նոր, բայց ըստ ամենայնի կը լուծէ պատմական եւ ժամանակագրական դժուարութիւնները: Ընդհանուր կերպով ալ, եղելութիւնները յատելու կերպը ամենէն ապահով կերպն է շատ մը դժուարութիւններ լուծելու, ինչպէս որ տարբեր եղելութեանց խառնուիլը պատճառ եղած է դժուարութեանց երեւան գալուն: Ըստ այսմ կը յիշենք միայն բուն Սուքնասեանց մասին մեզի հասած աւանդական պատմութիւնը:

ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆՑ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

27. Սուքիասեանց խումբին գլխաւորին անունը Բարաքաթրա կամ Բահաթրա է եղած առաջ, եւ մկրտութեան ատեն Սուքիաս անունը ստացած, որ յունական Հիւսիքոս անունին տարբեր հնչումը կը կարծուի: Աստիճանով ալ յերկրորդական գահէն թագակից է եղած Ալանաց թագաւորին (ՍՈՓ. Ա. 41), եւ իբր Սաթենիկ թագուհուն պալատական՝ Հայոց արքունիքն է անցած ուրիշ ընկերներով: Ասոնցմէ 19 հոգի Ոսկեանց քարոզութեամբ քրիստոնէութիւնը ընդունելով, միջոց մը եւս պալատան մէջ մնացած են, բայց կասկածեալ զի մի ի վտանգս ինչ փորձութեան անկցին, իրարու հետ համակամ համաձայնութեամբ արքունիքը կը թողուն եւ Ջրաբաշխ լեռը կ'առանձնանան: Այդ լեռան տրուած Սուկաւէտ անունը Սուքիասի անունէն առնուած կը կարծուի (ՅՈՎ. 48): Այնտեղ խոտաճարակ կեանքով կը մնան 44 տարի, այնպէս որ

մարմինք նոցա էին իբրեւ զմամուռս քարի, եւ վարսք նոցա որպէս զքօշից քարշէին (ՍՈՓ. ԺԹ. 38), եւ ասկից է իրենց տրուած Բօշ մականունը, որ հաւանաբար արմատն է Բէօսէ լեռ անունին, որով կը կոչուի այսօր Սուկաւէտը, Բագրեւանդոյ դաշտին գլուխը, Վաղարշակերտ քաղաքին մօտերը (ՍՈՓ. ԺԹ. 65), այժմեան Ալաշկերտ գաւառին կեդրոնը: Սուքիասեանց յայտնուիլը տեղի ունեցած է Ալան թագաւորին հետապնդութեամբ, որ Բառլահա անուն

վորավարը դրկած էր վանոնք համուզելու եւ քրիստոնէութենէ ետ կեցնելու: Բառլահա Սուկաւէտի վրայ կը գտնէ երանելիները, եւ առաջարկներով եւ խոստումներով չկրնալով համուզել, բռնութեանց կը ձեռնարկէ, չորս չորս ցիցի պրկել տալով բրածեծ կը տանջէ, եւ կողերնին այրել կու տայ: Սուքիաս եւ Պօղիքտէս եւ Կողրատոս, յատուկ կերպով կը դիմադրեն Բառլահայի, ընկերները կը քաջալերեն, աղօթքի կ'առաջնորդեն, եւ վերջապէս սրով կը նահատակուին 17 վկաներ: Ասոնց անուններն են. 1. Սուքիաս, 2. Ղուկիանոս, 3. Պօղիքտէս, 4. Կողրատոս, 5. Անտիոքոս, 6. Իքսորմն, 7. Մեմնաս, 8. Փոկաս, 9. Սերգիոս, 10. Դոմէտիոս, 11. Ադրիանոս, 12. Զոսիմոս, 13. Բիկտորիոս, 14. Թալկիսոս, 15. Յորդանէս, 16. Անաստաս, 17. Թէոդորոս: Խումբին ամբողջութիւնը կը լրացնեն 18. Յակոբոս եւ 19. Թէոդոս, եւ ասոնք կը կարծուին այն երկուքը, որք յաջորդած են սրամահ կոտորածէն ապառիլ, եւ Բառլահայի հեռանալէն ետքը, իրենց ընկերներուն մարմինները թաղել, եւ իրենք ալ ճգնաւորական կեանքը շարունակել, պատճառ լինելով ուրիշ քրիստոնեաներու ալ Սակաւէտի առանձնութեան մէջ հաւաքուելուն, տիրող հալածանքէն փախչելով, եւ ինքզինքնին կրօնաւորական կեանքի նուիրելով: Սուքիասանց նահատակութեան օրը նշանակուած է նաւասարդի 17, առանց տարին յիշելու (**ՍՈՓ. ԺԹ. 55**), եւ նոյն օր ալ նշանակուած է տօնը, նախնական տօնացոյցին մէջ (**ՄՇՏ. 5**):

Ս. ՄՈՒՇԷ ԼԱՅՐԱՊԵՏ

ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ

28. Հայրապետիս անունը կը գտնենք հաւասարապէս Արտապեան եւ Սիսական աւանդութեանց մէջ, ինչպէս վերեւ յիշեցինք (§ 25): Արտապեան յիշատակարանը վայն Մուշեղ ալ կը կոչէ՝ անուններու նմանաձայնութեամբ (**68 ԱՐՐ. 102**), բայց կը նախադասենք Մուշէ յորջորջել, որ է նոյն ինքն Մովսէս անունին ասորահնչիւն կերպը, քան թէ Մուշեղ, որ վուտ հայկական անուն է: Յիշատակարանն ալ վայն բնիկ հայ չի ճանչնար, այլ կը յիշէ թէ իր յերկրէն Պարսից (**68 ԱՐՐ. 102**), որ եւսքանպէս կը հաստատէ վայն Սիւնեաց Մուշէին հետ նոյնացնելու կարծիքը, քանի որ Մուշէէն առաջ Սիւնեաց եպիսկոպոս եղող Բաբելասն ալ Խուժիկ էր, որ է ըսել Պարսից Խուժաստան նահանգէն: Ինչպէս ալ մեկնենք, Սիւնեաց մէջ Պարսկաստանցիներու խումբ մը կը գտնուի, եւ անոր կը պատկանի Արպապու Մուշէ հայրապետն ալ: Մուշէի Արտապու մէջ մնալը հալածանաց վերագրելի է, եւ յայտնապէս կը տեսնուի, որ Ատրնբրսէհի նահատակութեան վրայ դժուարին եղած է աթոռին նոր հովիւ մը կարգել, եւ Մուշէ, որ Սիւնեաց աթոռին համար ձեռնադրուած էր, եւ տակաւին Արտապ կը մնար, ստիպուեցաւ տեղւոյն հովուական հոգը ստանձնել, եւ ոչ կարաց անդրէն դառնալ Սիւնեաց աթոռը (**ՕՐԲ. Ա. 62**): Հալածանաց շարունակութեան կ'ակնարկէ Արտապեան յիշատակարանն ալ երբոր կը վկայէ, թէ Մուշէ պարտաւորուեցաւ գաղտնի կերպով, պահուրտելով եւ մէջտեղ չերեւնալով վարել իր երեսնամեայ երկարատեւ պաշտօնաւարութիւնը. Յետ կառավարելոյ Վժողովս սրբոց ի թաքստեան իբր երեսուն ամ, վճարեաց վկեանս իւր (**68 ԱՐՐ. 102**): Այդ վկայութենէն կը քաղեն եւս թէ Մուշէի վախճանը եղած է բնական մահուամբ՝ ծերացեալ տարիքի մէջ, եւ ոչ նահատակութեամբ: Իսկ իր 30 տարիներու պաշտօնաւարութիւնը հաշուելով կը հասնինք մինչեւ 123 թուականը: Այդ միջոցին քաղաքական պատմութիւնը թէ Հայկական եւ թէ Հռոմէական աղբիւրներու համեմատ նշանաւոր եղելութիւններ եւ փոփոխութիւններ չի ներկայեր:

ՍԻՒՆԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ

29. Սիւնեաց աթոռը դատարկ մնաց Մուշէի չդառնալովը, որով նահանգին հաւատացեալները անոք եւ անօգնական վիճակի մէջ մնացին: Կային մնային անտէրունջք, բնակեալ այսր եւ անդր, եւ ոմանք դօղեալք ի լերինն Գարուայ միայնաւորութեամբ վկեանս իւրեանց վարէին՝ զբազումս

ուսուցանելով յուրով ժամանակօք (ՕՐԲ. Ա. 62): Յայտնի կը տեսնուի յառաջ բերուած յիշատակներէն, թէ պետական արգելք մը դրուած էր քրիստոնէութեան դէմ, որ Սիւնեցիք ալ Մուշէի պէս թաքչելու կը պարտաւորուէին Գարուայ լեռները, ինչպէս Սուկաւէտի լեռը ապաւինողներուն համար ալ ականարկեցինք (§ 27): Այլ բոլորովին անգլուխ ալ չմնացին Սիւնեցիք, վասնպի ապա գնացեալ սոցա խնդրեցին իւրեանց առաջնորդ, եւ ետ այր մի Տարոնացի Մովսէս անուն (ՕՐԲ. Ա. 62): Մեր կարծիքով այդ եղելութիւնը կատարուած է Մուշէի չղառնալով անտէրունջ մնացող Սիւնեցիներուն եւ Արտապու աթոռին միջեւ: Սակայն ուրիշներ առիթ առնելով Օրբէլեանի միջանկեալ խօսքերին, որ քրիստոնէից նեղութիւնները տեւած՝ կ'ըսէ մինչեւ ի գալ մեծի Լուսաւորչին եւ Հայս, եւ լուսաւորելոյ զամենայն աշխարհս Հայոց, այնպիսի մեկնութիւն մը կուտան որ ապա գնացեալ խօսքը Լուսաւորչին վրայ իմացուի: Սակայն Օրբէլեան նախապէս պատմած էր, թէ Լուսաւորիչը իբր առաջին եպիսկոպոս Սիւնեաց նշանակած էր զոմն յԱսորւոց զոր բերեալ էր որ կը կարծուի Տիւրիկէս Ասորին, եւ անկէ ետքն ալ զոմն յիւրոց մերձաւոր աշակերտաց, որոյ անունն Գրիգորիս (ՕՐԲ. Ա. 58. 59): Սիւնեաց եպիսկոպոսներուն կարգին ալ իբր առաջին եպիսկոպոս ձեռնադրեալ ի սրբոյն Գրիգորէ, կը դնէ սոյն այս Գրիգորիսը, եւ անոր յաջորդներ կը նշանակէ Մաշտոց, Անանիա, Նուն, Գաղատ, եւ այլն (ՕՐԲ. Ա. 246): Մինչ վերոհիշեալ ապա գնացեալ խօսքէն ետքը յիշուածներն են Մովսէս, Սահակ, Զրուանդատ եւ այլն (ՕՐԲ. Ա. 62): Ի վուր Օրբէլեանի հրատարակիչը, մոռացկոտ եւ ուշաթափ եւ ինքնիրեն հակասող կը կարծէ հեղինակը (ՕՐԲ. Ա. 318), փոխանակ մտաբերելու թէ Լմուսաւորչի անունը միջանկեալ ականարկ մըն է եւ պատմական շարունակութիւն չի կազմեր, եւ թէ այնտեղ յիշուած Մովսէս, Սահակ, Զրուանդատ եւ այլն անունները Մուշէէ ետքը եւ Լուսաւորիչէ առաջ եղող եպիսկոպոսներ են, զոր Օրբէլեան, ինքն ալ Սիւնեաց եպիսկոպոս, աթոռին հնաւանդ յիշատակներէն քաղաց է: Արդէն այն գլուխն ալ որ այդ յիշատակները կը պարունակէ, մակագրուած է Զրոյցք հին ժամանակաց (ՕՐԲ. Ա. 60), մինչ Լուսաւորչի գործերն առանձինն ամփոփուած են ուրիշ գլխու մէջ, որ մակագրուած է, Սակա լուսաւորութեան աշխարհիս Սիւնեաց ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի (ՕՐԲ. Ա. 55): Պատմութեան կարգը կը ցոցնէ թէ Մուշէի չղառնալով, պահ մը բոլորովին դատարկ մնացած է Սիւնեաց աթոռը, եւ անագան գործի գլուխն անցած է Մովսէս Տարոնեցի եպիսկոպոսը: Իսկ այն՝ որ ետ այր մի, նոյն իսկ Արտապու աթոռն է, եւ ամենայն հաւանականութեամբ նոյնինքն Մուշէ հայրապետն է, եւ երեսնամեայ երկարատեւ պաշտօնաւարութիւն ունեցաւ:

Ս. ՇԱՀԷՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ

30. Արտապեան յիշատակարանի համառօտ ակներկէն զատ տեղեկութիւն չունինք հայրապետիս վրայ, Շահէն եպիսկոպոս ամս քսան եւ հինգ (68 ԱՐՐ. 102), եւ ուրիշ ոչ մի կողմէն որեւէ աւանդութիւն չունինք, որ լոյս սփռէ ժամանակիս կացութեան եւ եղելութեանց վրայ: Իսկ Շահէն հայրապետի պաշտօնավարութեան տրուած 25 տարիներուն հաշիւը, կը հասցնէ մեզ մերձաւորապէս 150 տարին, որ է երկրորդ դարուն կէտը: Այստեղ յարմար կը սեպենք յիշել Արարատեան վկաներու մասին Լատին եկեղեցւոյ աւանդութիւնը, զոր Լատին յայսմաւուրքը կը յիշատակէ Յունիս 22 օրուան ներքեւ: Հռոմայեցի պիւնուորներու 9,000 հոգւոյ բանակ մը իր քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու համար Հայաստան կ'անցնի եւ կը հաստատուի Արարատ լեռան կողմերը, իրեն գլուխ ունենալով Ակատիոս զօրավարը: Այնտեղ ուրիշներ ալ կը միանան այդ խումբին, որ տասն հազարէ աւելի կ'ըլլայ, եւ քրիստոնէական բարեպաշտութեամբ կեանք կը վարէ: Բայց այնտեղ ալ կը հասնի հալածանքի սարսափը եւ բռնադատութիւններ կը կատարուին որպէսպի հեթանոսութեան դառնան, սակայն անոնք հաստատուն կը մնան իրենց հաւատքին վրայ, եւ

խմբովին կը նահատակուին խաչերու եւ կախաղաններու վրայ, Արարատ լեռան շուրջը, որ է ըսել Արարատեան դաշտին մէջ (**ՎՐՔ. ԺԲ. 67**): Այդ աւանդութեան պատմական հանգամանքները դիտելով, եւ ժամանակակից դէպքերուն հետ համեմատութեան դնելով, կը գտնենք որ Տրայիանոսի կայսրութեան ատեն, Գաղատիոյ հռոմէական լէգէոնը, կայսեր հրամանին անսաստած էր եւ յաղթութիւն մը տանելէ ետք աստուածներու պահ չէր մատուցած, եւ այս պատճառով իրեն բնավայրէն հեռացուելով Մելիտինէ երթալու հրաման էր ստացած: Այդ պարագային վրայ կ'աւելցուի, թէ որչափ ալ լէգէոնը Գաղատիայէ ելաւ, բայց ինչ վախճան ունենալը յայտնի չէ (**ՎՐՔ. Է. 450**): Աւանդութիւնները իրարու մօտեցնելով հաւանական է կարծել, թէ սոյն այս լէգէոնականներն եւ, որ Հայաստան ապաւինած են, եւ որոնց թիւն ալ իբր տասը կամ տասնըմէկ հազար եղած կ'ըսուի: Ասկէ ետքն է որ Տրայիանոս Հայաստան մտաւ եւ երկիրը գրաւեց, եւ չորս տարուոյ չափ ալ վայն իր գաւառ կառավարեց հռոմէացի կուսակալի ձեռամբ, մինչեւ Ադրիանոսի գահակալութիւնը: Տրայիանոսի ժամանակ քրիստոնէից դէմ հալածանքները վայրացած էին, եւ շատ բնական էր որ Տրայիանոս իր ցասումը թափէր խուսափող լէգէոնականներուն եւ անոնց ընկերներու վրայ: Հայաստանի մէջ հռոմէական տիրապետութիւնը տեւեց 114-118 տարիներու միջոցին, որ շատ յարմար կու գայ Արարատեան վկայից մարտիրոսութեան սովորական թուականին հետ:

Ս. ՇԱԻԱՐՇ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ

31. Արտեւեան յիշատակարանը կու տայ հայրապետիս անունը իբր Շահէնի յաջորդ, աւելցնելով թէ Աղուանից երկրէն էր, եւ թէ քսան ամ կառավարեալ է պհօտն Արտապու (**68 ԱՐՐ. 102**): Այդ տարիները բարդելով նախորդներու հաշուոյն կը հասնինք մինչեւ 171: Շաւարշի, ինչպէս նաեւ իր նախորդին Շահէնի վախճանին վրայ յիշատակութիւն չունի Արտապեան յիշատակարանը, ինչ որ բնական կերպով խաղաղական մահուան վրայ պէտք է մեկնել: Մենք չվարանեցանք անոնց անուններուն մօտ Սուրբ մակդիրը դնել, ինչպէս ամէն եկեղեցիներ եւ նոյն Սուրբ անունով պատուել իրենց առաքելաշաւիղ հայրապետներն, որովհետեւ դժուարին ժամանակներու եւ հալածեալ եկեղեցիներու հովիւներուն արդիւնքը, ինքնին յայտնի մի կէտ է, եւ եթէ նահատակութեամբ չէ եղած վախճանին, որ մարտիրոսական պսակով փառաւորուած ըսուին, կենդանի նահատակներ եղած են բազմաչարչար աշխատութեամբ: Այս միջոցին հնար է պատշաճեցնել Սիւնեաց նահանգի մէջ Թանահատի վանքին սկզբնաւորութիւնը, որուն համար Օրբէլեան գրած է, թէ գտաք յիւրոց արձանագրութեանց եթէ չորեքհարիւր ամաւ յառաջ շինեցաւ եկեղեցին քան պհայ թուականն (**ՕՐԲ. Ա. 204**), այսինքն շուրջ 150-ին: Հիմնադիրն եղած կ'ըլլայ Մխիթար անուն ճգնաւոր մը, որուն գերեզմանին համար (**7**) կը վկայէ նոյնինքն Օրբէլեան թէ մինչեւ ցայսօր կայ եւ կատարի մեծամեծ սքանչելիս (**ՕՐԲ. Ա. 205**): Թէեւ որոշակի ցուցմունք մը յառաջ չի բերեր Օրբէլեան պատմածին ստուգութեան համար, սակայն իբր հին աւանդութիւն մը յիշատակել հարկ սեպեցինք:

Ս. ՂԵԻՈՆԴԻՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ

32. Հայրապետիս նկատմամբ Արտապեան հիշատակարանին տուած տեղեկութիւնները կը վկայեն թէ 17 տարի պաշտօնավարած է, թէ Ավրեղիոս կայսեր Հռոմայ եւ Վաղարշ թագավորին Հայոց ժամանակակից եղած է, եւ թէ նահատակուած է ի Շաւարշան տեղւոջն, որ է նոյնինքն Արտապու աթողին տեղը (**68 ԱՐՐ. 103**): Մեր ցուցուցած հաշուով Ղեւոնդիոսի պաշտօնաւարութիւնը պէտք կ'ըլլայ վետեղել 171-190 տարիներու միջոցին (**8**), եւ կը ճշմարտուի

յիշատակարանին ցուցուցած ժամանակակցութիւնը, որովհետեւ Աւրեղիոսի միայնակ կայսրութիւնը կ'իյնայ 169-179 տարիներու միջոցին, իսկ Վաղարշի թագաւորելը ազգային պատմութիւններու հաշուով կը դրուի 193 թուին. թէպէտ ճշդութեամբ չէ հաստատուած, ազգային պատմութեան շփոթութեանց պատճառով: Այլ թէ այս միջոցին քրիստոնէից հալածանք մը տեղի ունեցած է Հայաստանի մէջ, ուրիշ կողմէ յիշատակուած չենք գտներ, բայց այս պատճառ մը չէ որ Ղեւոնդիոսի նահատակութիւնը կասկածի ներքեւ առնենք: Նոյնիսկ Աւրեղիոսի ատեն քրիստոնեաները հալածուած էին կայսրութեան մէջ, եւ հալածանքին ազդեցութիւնը դիւրաւ կը տարածուէր Հայաստանի վրայ ալ, որ սերտ յարաբերութիւններ ունէր կայսերական երկիրներուն հետ:

ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ԸՆԴՀԱՏՈՒՄ

33. Այստեղ Արտապեան յիշատակարանը կը խոստովանի, թէ վկնի սորին չկարացաք գտանել, թէ ոչք յաջորդեալ են ի տեսչութիւն եկեղեցւոյ առաքելական վիճակիս Արտապու (68 ԱՐՐ. 103): Այդ խոստովանութիւնը, հեռու պակասութիւն մը ըլլալէ, մեր կարծեօք Արտապեան յիշատակներուն ստուգութեան փաստ մը կ'աւելցնէ: Վասնզի եթէ Մաղարթեցին, որ յիշատակներուն հաւաքողն է, մտացածին եւ քմահաճոյ տեղեկութեանց հետեւող մը ըլլար, առաջին եւ երկրորդ դարերու համար անուններ եւ թուականներ յիշելէ ետքը, դիւրաւ երնար երրորդ դարն ալ նոյն կերպով լրացնել, մանաւանդ որ աւելի իրաւունք պիտի ունենար մերձաւորագոյն դարերու համար կամայական տեղեկութիւններ տալու: Երբոր նա միայն անկեղծութեամբ կը խոստովանի թէ երրորդ դարու համար հնաւանդ յիշատակներ չէ կրցած գտնել, այսու ստուգութեան հետամուտ ուղղութիւն ունենալը կը յայտնէ, եւ առանց հիման տեղեկութիւն տալէ վզուշաւորութիւնը կը ցուցնէ, որ զօրաւոր փաստ մը կը լինի ի նպաստ իր արժանահաւատութեան:

ԲՐԻՍՏՈՆԷՆՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

34. Բայց անուններու եւ յիշատակներու պակասութիւնը չի կրնար բնաւ քրիստոնէութեան ալ դադարած լինելու հետեւութեան տանիլ: Նախ որ երկու դար տեւած քրիստոնէութիւնը չի կրնար յանկարծ բնաջինջ ըլլալ, եւ երկրորդ որ երրորդ դարուն վերջերը Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան գտնուիլը կը վկայուի Արտապեան յիշատակարանին հաւաստվելովը, թէ ի ժամանակ սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի, լեալ իցէ քրիստոնէութիւն, ընդ նմին եւ տեսուչ եկեղեցւոյ ի թաքուն եւ ի խաւարչուտ տեղուջ (68 ԱՐՐ. 103): Այդ եղելութիւնը կը հաստատուի նոյնիսկ Լուսաւորչի ձեռօք կատարուած դարձին պարագաներով, ինչպէս իր կարգին աւելի մանրամասնօրէն պիտի բացատրենք: Աւելցնենք նաեւ Տերտուղիանոսի վկայութիւնը, որ երրորդ դարուն առաջին կիսուն ծաղկած է եւ 245-ին վախճանած, եւ Հայոց մէջ ալ քրիստոնէութեան տարածուած լինելը յայտնապէս կը վկայէ, ինչպէս անգամ մըն ալ յիշեցինք (§ 4), եւ կը գրէ. Ո՞ւմ արդեօք հաւատացին այլեւս ազինք, Պարթեւք, Մարք, Ելամացիք, եւ որք բնակեալ են ի Միջագետս եւ ի Հայաստան, ի Փոիւզիա եւ ի Կապադովկիա, եւ բնակիչք Պոնտոսի եւ Պամփիլիոյ (ԱՐՇ. 11): Նոյն բանը կը հաստատուի եւ Խորենացիին խօսքովը, որ Փիրմիլիանոս Կեսարացիի յիշատակներէն առնելով կը գրէ. բազում վկայեալս եւ ի Խոսրովու ի մերում աշխարհիս (ԽՈՐ. 155): Խոսրովի տրուած ժամանակագրութիւնն էր 214-258, եւ եթէ 200-239 ալ ըսուին նորերու կարծիքով, միշտ հաստատուն կը մնայ, թէ երրորդ դարու առաջին կիսուն մէջ նոր հալածանք մը տեղի ունեցած է Հայաստանի մէջ, եւ հալածանք չէր ըլլար, եթէ տարածեալ քրիստոնէութիւն մը գտնուած չըլլար: Այդ ամէն նշաններ իրարու հետ կապակցելով՝ զօրաւոր կերպով կը հաւաստեն,

թէ որչափ ալ հայրապետներու անուններ մեզ հասած չըլլան, սակայն քրիստոնէական հօտը կար, որ հարկաւ առանց հովիւի ալ չէր:

ՄԻՒՆԵԱՅ ԱԹՈՌ

35. Սիւնեաց աթոռին նկատմամբ Օրբէլեանի քաղած աւանդութիւններն ալ Մուշէէն ետքը հինգ եպիսկոպոսներու անուններ կը յիշեն, որք են Մովսէս Տարոնացի, Սահակ Տարոնացի, Զրուանդատ, Ստեփանոս եւ Յովհաննէս (**ՕՐԲ. Ա. 62**), առանց տարիներն ալ յիշելու: Ոմանք ուլեցին Սիւնեաց եպիսկոպոսներուն կարգին դնել եւս Մխիթար Թանահատցին, Թանահատի վանքին հիմնադիրը, որուն համար կը գրէ Օրբէլեան, թէ գտաք յիւրոց արձանագրութեանցն եթէ չորեքհարիւր ամաւ յառաջ շինեցաւ եկեղեցին քան զհայ թուականն, որ ըսել կ'ըլլար 151-ին: Մխիթարի համար կ'ըսուի միայն թէ իր եղեալ հայր վանիցն, եւ թէ կարգեալ սահմանաւ զվանսն, յետ բազում ամաց փոխի ի կարգս հրեշտակաց (**ՕՐԲ. Ա. 204**), որով լոկ ճգնաւոր մը ու վանահայր մը, եւ ոչ եպիսկոպոս մը եղած ըլլալը կը յայտնուի: Արդ, Սիւնեաց հինգ յաջորդները՝ Արտապու մէջ նոյն Մուշէի յաջորդող երեք հայրապետներուն հետ բաղդատելով, կրնանք ըսել թէ աւելի երկարատեւ միջոց մը իդէպ է նշանակել Սիւնեաց աթոռին հինգ յաջորդներուն, եւ հասնիլ մինչեւ երրորդ դարու առաջին կիսուն, երբ կը պակսին մեզի Արտապու յաջորդներուն անունները: Բաց աստի, եթէ ետ այր մի բացատրութիւնը միայն Մովսէսի վրայ չ առնենք, այլ անկէ ետքը եկող չորսերուն վրայ ալ տարածենք, ինչպէս նախադասութեան ձեւը կը պահանջէ, եւ յիշենք թէ նա որ ետ այր մի՝ նոյնինքն Արտապու աթոռն է (§ 29), հաւաստի կերպով կը քաղենք թէ Արտապու աթոռը Ղեւոնդիոսէ ետքն ալ հայրապետներ ունեցած է, որք ձեռնադրած են Սիւնեաց եպիսկոպոսները, թէեւ անոնց անունները մեզի հասած չեն, եւ Մաղարթեցին ալ յիշատակ մը չէ գտած անոնց մասին Արտապու առաքելական աթոռին մէջ:

Ս. ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

ԵԻՍԵԲԻՈՍԻ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

36. Ուր որ Արտապեան յիշատակարանը կը լռէ, ուրիշ կողմէ վկայութիւն մը վայն կը լրացնէ, թէ երրորդ դարուն մէջ ալ կը շարունակէր Հայոց հայրապետներուն յաջորդութիւնը Արտապու աթոռին վրայ: Եւսեբիոս Կեսարացի իր պատմութեան մէջ, Աղեքսանդրիոյ հայրապետ Դիոննեսիոսի թղթակցութիւնները յառաջ բերած ատեն կը յիշէ, թէ գրեց նոյնպէս վասն ապաշխարութեան առ այնոսիկ որ էին ի Հայաստան, որոց յայնժամ եպիսկոպոս էր Մեհրուժան (*Mitrozane*) (**ԵԻՍ. 517**): Այդ կտորը հնար չէ երբեք Փոքր Հայոց վրայ իմանալ, ինչպէս ոմանք կարծեցին (**ՇԱՀ. Ա. 158**), որովհետեւ իբր Փոքր Հայոց աթոռներ պէտք կ'ըլլար նկատել Նիկոպոլսոյ, Կեսարիոյ եւ Մելիտինիոյ մետրապոլիտութիւնները, որք միշտ իրենց քաղաքին անունով կոչուած են, եւ երբեք Հայոց եպիսկոպոս չեն: Նոյնիսկ Եւսեբիոսի բացարձակ կերպով Հայաստան յիշելը, այդ անունով կոչուած Մեծ Հայքը կը նշանակէ, ինչպէս որ բոլոր հին հեղինակներու մէջ կը կարդանք, եւ ոչ երբեք Փոքր Հայքը, որ անագան գործածուած անուն մըն է՝ Պոնտոսի եւ Կապադովկիոյ մէկ մասին տրուած: Նոյն իսկ Մեհրուժան, զուտ արաւելեան անունը՝ չի պատշաճիր բացարձակապէս յունազգի եւ յունալեզու եղող Նիկոպոլսոյ ու Կեսարիոյ ու Մելիտինիոյ աթոռներուն, այլ կը ցուցնէ թէ նա Մեծ Հայոց մէջ պաշտօնավարող հայազգի եպիսկոպոս մըն է: Իսկ Հայաստանի աթոռն ալ, Արտապէն զատ ուրիշ տեղ մը ենթադրելու նշան չունինք, որով երրորդ դարուն մէջ Արտապի աթոռին յաջորդութեան շարունակած լինելը կ'ապացուցի: Նոյնիսկ Եւսեբիոսի գործածած են. որոց յայնժամ եպիսկոպոս էր բացատրութիւնը լռելեայն կերպով կ'արտայայտէ, թէ Մեհրուժան Հայ ապագութեան կը պատկանէր, եւ հինէն հաստատուած եւ շարունակուած աթոռի մը եպիսկոպոսն էր, որ նորէն Արտապու աթոռին կանուանաւոր յաջորդութիւնը կը հաւաստէ: Ի դէպ է

յիշեալ եւս Մեհրուժան անունին Արծրունեաց տոհմին սեփական անուն մը ըլլալը, որ նորէն մեր միտքը Վասպուրականի եւ Արտապի վրայ կը տանի՝ Մեհրուժանի աթոռը փնտռած ատեննիս: Իսկ Աղեքսանդրիոյ հայրապետութեան հետ յարաբերութեան մէջ գտնուիլը, եւ անկելոց մասին յուլուած վիճաբանութեան մասնակցած լինելը կը ցուցնեն, թէ Հայոց հայրապետութիւնը անծանօթ եւ անկարելոր դիրք մը չունէր, այլ ընդհանուր եկեղեցւոյ գործերուն կը մասնակցէր:

ՄԵՀՐՈՒԺԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

37. Մեհրուժան հայրապետի ժամանակը ճշդելու համար նախապէս պէտք է դիտել թէ Դիոնեսիոս հայրապետ Աղեքսանդրիոյ, որ Մեհրուժանին գրած է, 248-ին ընտրուեցաւ եւ 264-ին վախճանեցաւ, եւ միջանկեալ 16 տարիներու մէջ կը պարփակուի անոր հայրապետութիւնը: Իսկ Անկելոց խնդիր ըսուածը, որ Ապաշխարութեան խնդիր կը կոչուի, առիթ առած էր Դեկոսի հալածանքին սաստկութենէն, յորում շատեր տկարացած էին եւ կուռքերու վոհած, եւ եկեղեցւոյ մէջ մեծ խնդիր էր եղած վանոնք ապաշխարութեան ընդունիք կամ ոչ: Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացի գլխաւոր պաշտպանն էր ապաշխարող անկելոց, եւ այդ իմաստով ամէն կողմ թուղթեր կը գրէր. անոնցմէ մէկն է Հայոց եպիսկոպոսին ալ գրած նամակը: Արդ Դեկոսի հալածանքը սկսաւ 249-ին, որ շատ թուլցաւ Գաղղոսի ատեն 251-ին, եւ այն ատեն սկսաւ անկելոց խնդիրը, որ բաւական ալ տեւեց, որով այդ միջոցներուն պէտք է գրուի Դիոնեսիոսի նամակը: Եթէ Եւսեբիոսի խօսքերուն մէջ պատմական կարգ մըն ալ դնել ուզենք, կրնանք դիտել որ Մեհրուժանի գրած նամակը յիշուած է, Թելիմիտրէս Լաւադիկեցւոյն գրածէն ետքը, եւ Կուռնելիոս Հռոմայեցւոյն գրածէն առաջ (**ԵԻՍ. 517**): Արդ, Թելիմիտրէս 256-ին արդէն մեռած էր, վասնզի նոյն թուականին կը յիշուի Հեպիոդոր յետ Թելիմիտրէայ ի Լաւադիկէ եպիսկոպոս (**ԵԻՍ. 528**): Իսկ Կուռնելիոս Հռոմի հայրապետ ընտրուած է 254-ին, ուրեմն Մեհրուժանի նամակը գրուած է 253-255 տարիներուն միջոցին, որ ատեն Մեհրուժան արդէն պաշտօնի վրայ պէտք է ըլլայ: Իսկ թէ երբ սկսաւ եւ երբ վերջացաւ անոր հայրապետութիւնը՝ բնաւ յիշատակութիւն մը չունինք, բայց մեզի կը բաւէ ցուցնել թէ երրորդ դարու կէսին նշանաւոր անձ մը կը գտնուէր Հայոց հայրապետական աթոռին վրայ, որ եւ համառօտ ու վաղանցուկ պաշտօնաւարութիւն մը ունեցած պիտի չըլլայ, եթէ ծանուցուած եւ հռչակուած էր նոյնիսկ հեռաւոր Եգիպտոսի մէջ: Իսկ ապաշխարութեան խնդրին Հայոց համար ալ կարեւորութիւն ունեցած լինելը կը ցուցնէ, թէ Խոսրովի հալածանքին հետեւանօք անկելոց խումբ մը գտնուած է Հայոց մէջ, եւ խնդրոյ նիւթ եղած է անոնց ապաշխարութիւնը: Մեհրուժանի վախճանին համար սովորական ցուցակն ըսած է, թէ նահատակեցաւ ի Մեծէն Խոսրովայ յարքայէն Հայոց յամի 248 (**ԺԱՄ. 614**), սակայն հին յիշատակներու մէջ ասանկ ակնարկ մը չկայ, եւ մենք արդէն դիտեցինք թէ Մեհրուժան կենդանի էր 253-255 տարիներու միջոցին, որ ատեն Խոսրով արդէն ըսպաննուած էր:

ՏՐԴԱՏԻ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԸ

38. Մեհրուժանի անունէն ետքը այլեւս յիշատակ չունինք Արտապ նստող հայրապետներուն վրայ, եւ եթէ Մեհրուժանի ժամանակը մինչեւ երրորդ դարուն երրորդ քառորդն ալ տարածենք, տակաւին բաւական բաց մը կը մնայ, մինչեւ չորրորդ դարուն սկիզբը, մինչեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հայրապետ ձեռնադրուիլը: Այդ միջոցին համար ալ, միեւնոյն պատմական իմաստասիրութեամբ, հնար չէ ըսել՝ թէ մինչեւ այն ատեն գտնուող քրիստոնէութիւնը մէկէն ոչնչացած ըլլայ: Միւս կողմէն ունինք բաւական յայտնի նշաններ ալ որ քրիստոնէութեան գոյութիւնը կ'ապացուցանեն: Ժամանակագրական ճշդութեամբ պէտք էր որ այստեղ Լուսաւորչի պատմութեան սկսէինք, քանի որ անոր ծնունդը 239-ին տեղի ունեցած է, բայց մենք սուրբին վերաբերեալ տեղեկութիւնները իրեն գլխուն թողլով, յիշենք միայն այն պարագաները, որոնք

Հայ քրիստոնէութեան գոյութիւնը կը հաստատեն: Այդ երրորդ դարուն վերջին քառորդին մէջ տեղի ունեցան Տրդատի վերստին իր գահը դառնալը Հռոմայեցւոց օգնութեամբ, եւ Գրիգորի քրիստոնէութեան յայտնուիլը: Այդ առթիւ Տրդատ նախ հրովարտակ մը արձակած է 287-ին, որպէսզի Հայաստանի մէջ գտնուող քրիստոնեաներ, կապեալ ոտիւք եւ կապեալ ձեռօք եւ կապեալ պարանոցաւ ի դուռն արքունի ածցին, եւ բոլոր անոնց ինչքերը գրաւուին եւ լուր տուողներուն տրուին (**ԱԳԹ. 76**): Անոր ետեւէն երկրորդ հրովարտակ մըն ալ հանած է համապարտութիւն սպառնալով անոնց՝ որ քրիստոնեաները չյայտնեն կամ թէ թողուն շարունակել (**ԱԳԹ. 77**): Արդ, եթէ երկրին մէջ քրիստոնէութիւնը հաստատուած եւ կարելոր դիրք ստացած չըլլար, այդչափ խստութեանց պէտք տեսնուած չէր ըլլար: Աւելորդ չլինի կրկնել ինչ որ վերել ալ յառաջ բերինք (§ 34) Արտապեան յիշատակարանէն, որ կ'վկայէ, թէ ի ժամանակս սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի լեալ իցէ քրիստոնէութիւն, ըստ նմին եւ տեսուչ եկեղեցւոյ ի թաքուն եւ ի խաւարչուտ տեղուոջ (**68 ԱՐՐ. 103**): Մեր միտքը աւելի ճշդելու համար հարկ կը սեպենք յայտնել թէ Հայոց քրիստոնէութեան իբր փաստ չենք յիշեր այն յիշատակները՝ որոնք կը վերաբերին Նիկոպոլսոյ, Կեսարիոյ եւ Մելիտինիոյ գաւառներուն, ոչ ալ այդ վիճակներուն մէջ նահատակուած մարտիրոսները կը յիշենք, թէպէտեւ անոնք ոմանց կողմէ իբրեւ հայ յիշատակուած (**ԱՐՇ. 75-91**), որովհետեւ մեր նպատակն է բուն Հայ աթոռին վրայ ամփոփել խօսքերնիս, քաջ գիտնալով որ վերոհիշեալ վիճակները Պոնտոսի եքսարքութեան մէջ կը գտնուէին եւ Հայոց հայրապետութեան ներքեւ չէին:

ԹԷՈՂՈՐՈՍ ՍԱԼԱՀՈՒՆԻ

39. Գեղեցիկ յիշատակ մը ունինք սոյն միջոցին Հայ քրիստոնէութեան աւանդութիւններուն մէջ, որ Յայսմաուրբին մէջ ալ անցած է (**ՅԱՍ. Ա. 211**): Սուրէն նախարար Սալահունի, որ կը բնակէր Դերջանի արեւելակողմ Սուրէն կամ Սուրէնաշէն աւանին մէջ (այժմ Զուրուն գիւղ), Աթենադորոս անունով 15 տարեկան տղայ մը ունէր, ցաւագար: Մայրն աղուիթա, բարեգործ կին մը, որդւոյն առողջութեան դիտմամբ վանապան ողորմածութեան կը կատարէր, մինչեւ իսկ անտէրունջ ցաւագարներու հիւանդանոց մըն ալ կազմած էր: Այնտեղ պատսպարուողներուն մէջ գտնուեցաւ Դասիոս անուն քահանայ մըն ալ, որ լուելյայն քարոզութիւններով հետեւողներ ալ շահեցաւ: Լուսաւորիչի Երպնկայէն Արտաշատ տարուած ատենը, Դասիոս եւ ուրիշներ դիմաւորեցին եւ բժշկութիւններ ալ ունեցան, Աղուիթա տարաւ տղան ալ եւ Աթենադորոս բժշկութեան արժանացաւ: Ասոր վրայ մայր ու պաւակ Դասիոսէ մկրտուեցան եւ Աթենադորոսը Թէոդորոս կոչուեցաւ: Բայց Սուրէն անոնց չհետեւեցաւ, մանաւանդ Տրդատի հրովարտակին հնազանդելով հալածելն ալ պարտք սեպեց: Տղուն վրայ սաստկապէս բռնացաւ, նեղութիւններ ալ տուաւ, մինչեւ որ տղան տունէն հեռանալով Սեղեմնուտի ձորին մէջ պահուրտեցաւ: Հայրը վայրացկոտ ետեւէն ինկաւ, եւ հապիւ եօթներորդ օրը վայն գտաւ, եւ չկրնալով համոզել, իր ձեռքով ծառի մը ներքեւ վաւակը խողխողեց (**9**): Դասիոս թաղեց նոյն տեղ Ս. Թէոդորոսի մարմինը, եւ անոր հսկեց Աղուիթայի հետ, մինչեւ որ քրիստոնէութեան հռչակուելէն ետքը վրան մատուո մը շինուեցաւ, որուն գաւիթին մէջ թաղուեցան յետոյ Դասիոս եւ Աղուիթա: Մատուոնին բով շինուեցաւ ժամանակին Գորոփու Ս. Թէոդորոս վանքը, որ այժմ ճանչուած է Սըրըքը Ս. Թորոս անունով, Դերջանի Դընիկ գիւղին մօտերը, ուր կը ցուցուին տակաւին երեք գերեզմանները, եւ ձող մըն ալ իբր մասունք կը պատուուի՝ սրբոյն նահատակութեան ծառին իբր յիշատակ: Եղելութեան թուականը մերձաւորաբար պէտք է դնել 288 Մայիս 11-ին:

ՍՈՒԿԱԻԷՏԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

40. Այս միջոցին տեղի ունեցած նահատակութեանց աւանդութիւնները լրացնելու համար, պէտք է յիշենք ինչ որ վերագոյնդ (§ 26) ակնարկեցինք Սուկաւէտի մարտիրոսներուն վրայ:

Վկայաբանութիւնը իբր ժամանակագրական նշան ցոյց կու տայ Պարսից Շապուհին թագաւորելը, Հայոց Խոսրովին սպանուիլը, Պարսից բանակին Հայաստան արշաւելը եւ նորէն իր երկիրը դառնալը (ՍՈՓ. ԺԹ. 34), որք երրորդ դարուն վերջերը տեղի ունեցան: Իբրեւ ասոնց մերձաւոր մի եղելութիւն կը խօսուի Սուքիասանց գլխաւորին բերնով, թէ եկեցցէ այլ մշակ պօրագոյն քան զմեզ, նա կործանեցցէ Բագուանայ բագինը, ակնարկելով Լուսաւորչին (ՍՈՓ. ԺԹ. 38): Ասոնց վրայ աւելցնելով վկայաներէն ոմանց վկայից թիւը մինչեւ 364 բարձրացնելը, յարմարագոյն կը սեպենք ըսել, թէ նախապէս Սուկաւէտի վրայ նահատակուած 17 մարտիրոսներէն զատ, Տրդատի հրովարտակին վրայ նոր խումբ մըն ալ նահատակուեցաւ նոյն Սուկաւէտի վրայ, ուր քրիստոնէաներ փախած ու առանձնացած էին, հոն գտնուող ճգաւերներուն մօտ, եւ որք տեղւոյն նույնութենէն Սուքիասանց անոնով ճանչուեցան:

ՆԱԽԱԼՈՒՍԱԻՈՐՉԵԱՆ ԶՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

41. Հայոց եկեղեցւոյ առաքելական սկզբնաւորութեան, եւ առաջին երեք դարերու մէջ անընդհատ շարունակութեան պատմութիւնը կը փակենք այստեղ: Ազգային հին մատենագիրներ փոյթ չեն ունեցած այդ շարունակութեան խնդրով զբաղիլ, թէպէտ ընդարձակօրէն խօսած են սկզբնաւորութեան վրայ: Առաջին Լուսաւորիչները եւ Երկրորդ Լոսաւորիչը գրաւած են բոլոր իրենց ուշադրութիւնը, եւ բաւական սեպած են անոնցմով միայն ջատագովել իրենց եկեղեցւոյն առաքելականութիւնը: Կարծես թէ Առասպելաբեր եւ Գրիգոր իրարու անմիջապէս յաջորդած ըլլային, Պօղոսի Երեքտասաներորդ առաքեալ կոչուելուն նման, Չորեքտասաներորդ առաքեալ կոչած են Գրիգորը, եւ այնպէս ալ ընդունած են եկեղեցւոյն հիմնարկէքի արարողութեան մէջ (ՄԱՇ. 158): Սակայն պետք էր որ առաջին դարուն սկիզբներէն մինչեւ երրորդին վերջերը եղող միջոցն ալ իմաստասիրուէր, որպէսզի կապակցութիւնն ու շարունակութիւնը արդարանար, եւ Հայոց առաքելական քարոզութեան, եւ Գրիգորով նորինորոյ սկսելուն բարուրանքը հերքուէր: Այդ կէտը մենք շատոնց, մեր առաջին ուսուցչութեան ժամանակներէն սկսելով, յատուկ ուսումնասիրութեան առարկայ ըրած էինք, եւ ցրիւ յիշատակները ամփոփելու աշխատած, ինչպէս նախընթաց գլուխներու մէջ, առջեւ բերինք: Հայրապետաց շարունակութիւնը, մարտիրոսաց նահատակութիւնը, հալածանքներու պատմութիւնը, եւ հնաւանդ յիշատակները իրարու կը համաձայնին եւ իրար լրացնելով, Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան օրինաւոր եւ կանոնաւոր շարունակութիւնը կը հաւաստեն: Իսկ եթէ կը գտնուին արմատական քննադատներ, որոնք աւելի հաստատուն փաստեր կը պահանջեն, մենք կը բաւականանանք պատասխանել, թէ եկեղեցւոյ առաջին դարերուն պատմութիւնը, ամէն աթոռներու համար ալ նմանօրինակ դժուարութեանց ենթարկեալ է, եւ եթէ հաւանական աւանդութիւններ ուրիշներու համար բաւական եւ բաւարար կը սեպուին, մեզի ալ ներեալ պիտի ըլլայ օգտուիլ այդպիսի աւանդական եւ հաւանական յիշատակներէ, որպիսիներով կ'օգտուին ինքզինքնին առաքելական հռչակող աթոռներ:

ՄԵՐ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

42. Մինչեւ հիմա մեր առաջ բերած պատմութիւնը, թէ ոչ հիմնապէս նոր, սակայն կրնայ իբրեւ նոր ամփոփում մը կամ հիւսուած մը նկատուիլ, աւելի ազգային յիշատակներէ քաղուած, եւ ինչ ինչ օտար յիշատակներով զօրացած: Մեզի անձանօթ չեն նորերէն շատերուն՝ Հայոց առաքելական եկեղեցին եւ Հայոց առաքելական քրիստոնէութիւնը ուրանալու մարմաջը, բացարձակապէս անարգելով ինչ որ ազգային եւ ներքին աւանդութիւն է, եւ կուրօրէն յարգելով ինչ որ օտար եւ արտաքին է: Մինչեւ աստիճան մը կրնանք իմանալ Յոյն եւ Լատին հեղինակներու հոգին, որոնք առաքելականութիւնը իբրեւ իրենց բացարձակ սեփականութիւն կ'ուզեն պաշտպանել, եւ բոլոր ուրիշ եկեղեցիները իրենցմէ բխած եւ իրենցմէ կազմուած ցուցնել: Բայց

ինչ իմանար որ ապագային եկեղեցւոյ պաւակներ ալ գտնուին, որ օտարապէս աւանդութեանց կրթներով այլապահները տկարացնելու պիտանին: Աւանդութեանց մասին ընկալեալ տրամաբանական կանոն է, ներքինը արտաքինին եւ բնիկը օտարին նախադասել, որովհետեւ աւելի ճիշտ եւ աւելի ուղիղ կ'ենթադրուի տեղւոյն վրայ պահուած լուրը, կամ հեռուներ ցրուած վրոյցը: Աւանդութեանց մէջ ժամանակը փոփոխութիւններ կը ներմուծէ, պարագաներ կ'աւելցնէ, հրաշալիքներ կը ստեղծէ, բայց հիմնական եղելութիւնը անոնցմով չի խախտուիր, որով էութիւնը պարագաներուն պոհելը իրաւացի չ'ըլլար: Անոր համար մենք ալ յառաջ բերուած աւանդութիւնները բոլոր իրենց պարագաներէն եւ հրաշալիքներէն մերկացուցինք, ինչպէս որ պատմական դրութիւնը կը պահանջէ: Անիմանալի կը դառնայ մեզի համար այնպիսիներուն ալ կարծիքը, որ Հայոց առաքելաբարոյ քրիստոնէութիւնը ուրանալու չհամարձակելով, առաքելական յաջորդութիւնը կ'ուրանան, եւ կը կարծեն թէ Թադէոսով կամ Բարթողիմէոսով սկսած ու վերջացած քրիստոնէութիւնը, կատարելապէս առաքելական կարենայ ըսուիլ, երբ երկուքուկէս դար ետքը յանկարծ կը վերընձիւղի Գրիգորով մը, կամ անկէ առաջ Եղեսիայէն եկած աղանդաւոր Ասորիով մը: Նոյնիսկ ամենէն հաստարմատ ծառը՝ իր բունը կտրուելէն 200 կամ 250 տարի ետքը վերստին ընձիւղ չ'արձակեր:

ՏԱՐԲԵՐ ԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

43. Մեր նպատակէն դուրս ըլլալով բանավէճերու մտնել, պէտք չենք տեսներ Հայոց քրիստոնէութիւնը մեկնելու համար ուրիշներէն կազմուած ենթադրութիւնները յառաջ բերել, եւ ցուցնել թէ կեղակարծ մեկնութեանց եւ հեռու տեղերէ՝ մինչեւ իսկ Եգիպտոսէ եւ Արաբիայէ մուրացուած վրոյցներու վրայ հիմնուած են, եւ թէ իրարու հակասող պարագաներ կը պարունակեն: Եթէ երկրորդ դարուն կէսին քրիստոնէութիւն ընդունող Աբգարի մը՝ առաջին դարուն ապրող Աբգարի մը հետ շփոթուած ըլլալը ընդունինք ալ, տակաւին առաքելաբարոյ քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը հաստատող եւ անկէ անկախ աւանդութիւններ կան. մենք ալ այս կերպով կազմեցինք մեր պատմութիւնը: Եթէ Եղեսիոյ դպրոցը կրցաւ ազդեցութիւն մը ունենալ Հայաստանի հարաւային նահանգներուն վրայ, այդ ըսել չ'ըլլար թէ ինքն առաջին անգամ քրիստոնէութիւնը ներմուծեց: Եթէ ընդունենք ալ թէ Բարդաճան՝ յեղեսիոյ Հայաստան եկաւ, որպէս զի աշակերտել զոք կարասցէ ի խուժ հեթանոսաց (**ԽՈՐ. 146**), բնաւ պէտք չ'ըլլար ըսել թէ առաքեալներ չեկան, կամ թէ երբոր նա եկաւ քրիստոնէութիւնը ջնջուած էր: Մենք ոչ թէ նախալուսաւորչեան դարերու համար, այլեւ յետլուսաւորչեան ժամանակներու համար ալ մտադիւր կ'ընդունինք, թէ Եղեսիոյ եւ Կեսարիոյ դպրոցները մեծ ազդեցութիւն ունեցան Հայոց քրիստոնէութեան վրայ, եւ մինչեւ աստիճան մը իրարու մրցակիցներ երան իրենց ազդեցութիւնը Հայաստան տարածելու մէջ: Ասիկա հետեւանք էր մէկ կողմէ Ոսրոյենիոյ եւ Կապադովկիոյ ուսումնական առաւելութեանց, եւ միւս կողմէ Հայաստանի այդ մասին նուազութեան. սակայն այդ ենթադրութիւնն ալ աւելի պատրաստ գետնի վրայ աշխատութեան կը տանի, եւ ոչ նոր գետին ստեղծելու: Ինչպէս ըսինք, միտք չունենալով մերինէն տարբեր դրութիւնները մի առ մի առաջ բերել, վանոնք վերլուծել, տկար կողմերնին բացատրել, եւ պարզ կարծիքներ ըլլալնին ցուցնել, բաւական կը սեպենք ըսել, թէ անոնք իրար կը հակասեն, եւ մեզի հերքելու տեղի չեն թողուր, զի մէկուն հաստատածը միւսէն անհիմն կը դատուի: Ամէնքն ալ ապագային աւանդութիւնները կանխակալ կերպով մերժել կը սկսին, որ մեզի համար ուղիղ եւ արդարացեալ սկզբունք չէ: Իսկ եթէ ամէն դրութիւններն ալ պարզապէս հաւանական են, եւ ստուգութիւնը վճռել անհնար է՝ պիտի ըսուի աղբիւրներու նուազութեան եւ անբաւականութեան պատճառով, նորէն նախադասութիւնը

ազգային աւանդութեան տալը թէ՛ իրաւացի է, եւ թէ տրամաբանական, եւ մենք ալ ըստ այնմ կ'ազմեցինք մեր նախալուսաւորչեան պատմութիւնը:

Տ. Ս. ԳՐԻԳՈՐ Ա. ԼՈՒՍԱԻՈՐԻՉ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

44. Չորրորդ դարով նոր ասպարէզ կը բացուի մեր առջեւ, եւ Հայ քրիստոնէական պատմութիւնը նոր կերպարան մը կը վզենու փառաւոր յաղթանակով եւ առատ տեղեկութիւններով: Միեւնոյն ատեն եկեղեցական պատմութիւնը սերտ կապակցութեամբ կը միաւորուի քաղաքական եղելութեանց հետ, ինչ որ մեզ կը պարտաւորէ անոնց ակնարկել մեր ուսումնասիրութեանց մէջ: Առաջին երեք դարերուն մէջ ոչ միայն հալածեալ քրիստոնէութիւնը անջատ կը մնար քաղաքական պատահարներէն, այլ եւ ազգային եւ արտաքին պատմութեանց անհամաձայնութիւնը կը դժուարացնէ անոնց մէջ ներքին աղերս մը հաստատել: Ընդհակառակն այս միջոցէն սկսելով երկու պատմութիւններ իրարու կը մօտենան, անձերու եւ դիպուածներու նույնութիւնը կը պահեն, եւ ժամանակագրական տարբերութիւններն ալ լուրջ ուսումնասիրութեամբ համաձայնութեան կու գան, որով դիւրին կ'ըլլայ եկեղեցական կեանքը քաղաքական կեանքին հետ յօդելով դիպուածներու իսկական կերպարանը երեւան բերել: Շատեր վերջին ժամանակներու մէջ այդ աշխատութեան ձեռնարկեցին, որոնցմէ մենք ալ կ'օգտուինք միացնելով մեր ալ նախնական աղբիւրներու վրայ ըրած անձնական հետազոտութիւնները: Ազգային պատմութեան Վաղարշը, Տիգրան Գ-ի որդին, կը նոյնանայ արտաքին պատմութեան Վաղարշին՝ Պարթեւաց Դ-ի եղբօր հետ, եւ երկրորդ դարու վերջին տարիներէն սկսելով ազգային եւ արտաքին պատմութիւններ իրարու կը մօտենան: Վաղարշ երկարատեւ եւ խոհական իշխանութիւն վարող թագաւոր մը, կը կերպարանէ Խորենացիին գոված մեծ Վաղարշակը (ԽՈՐ. 71), եւ երկուքուկէս դարու հեռաւորութեամբ ստուգուած կը լինի Պարթեւ թագաւորի մը կամ Արշակի մը եղբօր՝ Հայաստանի մէջ Պարթեւապնեան հարստութեան հիմնադիր լինելը: Վաղարշի թագաւորութեան տեւողութիւնն ալ կը համաձայնի կրկին պատմութեանց մէջ, որուն Խոսրով որդին՝ հօրը շուրջ քսանամեայ թագաւորութեան կը յաջորդէ: Այդ Խոսրովի կամ ըստ այլոց Տրդատի կամ Արշակի օրովն է՝ որ Պարթեւաց հարստութիւնը կը կործանի, մերձաւորաբար հինգ դար Պարսկաստանի եւ շրջակայից վրայ իշխելէն ետքը: Արտաշիր Սասանեան 224-ին ապստամբութեան դրօշը կը բարձրացնէ, եւ երկու տարի ետքը 226-ին Սասանեան բնիկ Պարսիկ հարստութիւնը կը սկսի Պարսկաստանի մէջ: Սասանեանք Պարթեւեան հարստութեան ճիւղերը Պարսկաստանի մէջ ջնջելէն ետքը, կը ձեռնարկեն Հայաստանի ճիւղն ալ ոչնչացնել, այլ զինուորական ոյժով չեն յաջողիր, պատերազմները ձախող կը վերջանան իրենց համար, եւ նենգութեան դիմելու կը ստորանան:

ԽՈՍՐՈՎԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

45. Հայոց արքայի Խոսրովի նենգութեամբ սպանութիւնը (10), ազգային պատմութենէն նոյնինքն Արտաշիրի նախաձեռնութեան կը վերագրուի (ԽՈՐ. 154), սակայն եթէ այն մինչեւ 259 պիտի յետաձգուի, Արտաշիր այլեւս կենդանի չէ, զի նոր ուսումնասիրութիւններ 242-ին կը հաւաստեն Արտաշիրի մահը եւ Շապուհի յաջորդելը: Այդ պատճառով ոմանք Պարսիկ թագաւորին անունին ոյժ տալով՝ մինչեւ 239 կը կանխեն Խոսրովի սպանութիւնը, ուրիշներ թուականին կրթնելով նենգութեան հեղինակ թագաւորին անունը կը փոփոխեն: Մենք կը նախընտրենք թուականը փոփոխել, աչքի առաջ ունենալով թէ թուականներ աւելի ենթակայ են այլայլութեանց քան անձնաւորութիւններ, թէ մեր ազգային պատմութիւններ ընդհանրապէս կը մեղանչեն ժամանակագրական ճշտութեանց մէջ, եւ թէ եղելութիւնը պատմագիրներուն մերձաւոր

Ժամանակի մէջ կատարուած լինելով, եւ Լուսաւորչեան գերդաստանին մէջ նուիրական աւանդութիւններով կենդանի պահուելով, պէտք էր ճիշդ ու թարմ լինէին գործիչներու յիշատակները: Կրնանք եւս խորհրդածել, թէ նենգաւոր սպանութեան խորհուրդը շատ աւելի յարմար կու գար Արտաշիրի ընթացքին եւ օգուտին, որ Պարթեւական ճիւղերուն արագ ջնջուելուն հետամուտ էր, քան իր որդւոյն, որ այլեւս ապահով կը վգար ինքզինքը, Պարթեւեան հարստութեան իյնալէն 33 տարի ետքը, երբ ընկճած էր աւկ գրեթէ անհետացած էին Պարթեւազ նեայց վերջին ճիւղերը: Պարթեւազ նեան թագաւորական գերդաստանին մնացորդներէն Անակ Պահլաւունի յանձն կ'առնէ Արտաշիրի առաջարկը կատարել, եւ իբր թէ Արտաշիրէ նեղուած ու Պարսից զորքերէն հալածուած՝ Կորդուաց նահանգի սահմանազլուխէն Հայաստան կը մտնէ, եւ Խոսրովէ սիրալիր ընդունելութիւն կը գտնէ (**ԱԳԹ. 21**), ինչպէս որ ուրիշ Պարթեւազ նեայ փախստականներ ալ կանուխէն Հայոց երկիրը ապաւինած էին (**ԽՈՐ. 152**): Անակ երկու տարի մտերմաբար կ'ապրի Խոսրովի մօտ (**ԽՈՐ. 155**), եւ երբ Խոսրով կը մտաբերէր Արտաշիրի վրայ քալել, Անակ եւ իր եղբայրը, անունը անյայտ, պատճառանքով մը Խոսրովի հետ կը մեկուսանան Վաղարշապատի մէջ, իրենց իսկ սուրերով վայն կը սպաննեն, եւ իսկոյն դէպ Արտաշատ արշաւաստյր կը փախչին: Բայց հայակոյտ գունդեր անոնց կը հետեւին, եւ Արտաշատու կամուրջին վրայ կը սպաննեն (**ԱԳԹ. 22**): Խոսրովի սպաննողներուն վրայ խօսելով գրոած է, թէ անոր որդին Տրդատ, ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողխող հօրեղբարցն իւրոց (**ԵՂԻ. 55**) Յունաստան ապաւինեցան: Հօրեղբայր անունը Անակի եւ եղբօր պատշաճեցուցած ատենիս, դժուար է ճիշդ իմաստով առնել, իբր թէ Խոսրովի եղբայրները ըլլային, ինչ որ պատմութիւնը վանց չէր ըներ նշանակել, իբրեւ ծանրացուցիչ պարագայ, եթէ իրօք այնպէս ըլլային: Ուստի յարմարագոյն է աւելի ընդարձակ իմաստով առնել, իբր արեւակիցներ միայն, թէպէտ պակաս չեն կարծողներ որ Խոսրով եւ Անակ հարապատներ եղած ըլլան: Իսկ Խոսրովի որդւոյն Տրդատի ալ փախուստը պէտք եղաւ, որովհետեւ հակառակ դաւաճաններուն սպանման, Արտաշիր առիթ գտաւ անգլուխ մնացող Հայաստան մտնել, եւ տիրել, եւ Պարթեւական տոհմիկ մնացորդները ջնջել: Անոնցմէ միայն մանկիկ մի փոքրիկ անուն Տրդատ (**ԱԳԹ. 24**) կ'ապատի Արտաւազ Մանդակունիի ձեռքով, եւ աղջիկ մըն ալ Խոսրովի դուխտ անուն Օտա Ամատունիի ձեռքով (**ԽՈՐ. 157**):

ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ

46. Երբ Խոսրով մահացու վիրաւորուած եւ վերջին շունչը չտուած, հրամայեց Անակի ապագատոհմը կոտորել, երկու գիրկի տղաներ միայն ապատեցան դայեկներու ձեռքով (**ԱԳԹ. 23**): Այս երկուքին կրտսերագոյնն էր, այն որ յետոյ Գրիգոր կոչուեցաւ, եւ հաւանաբար Սուրէն էր կոչուած առաջուց: Ս. Սահակ, ընտանեկան աւանդութիւններէ քաղելով, պատմած է, թէ այդ տղուն յղութիւնը եղած էր Արտապու դաշտին մէջ, մօտ առ դիրս սրբոյն առաքելոյն Թադէոսի, երբոր Անակ Հայաստան եկած ատեն պահ մը անդէն բնակած էր, վասն որոյ եւ վնորին առաքելոյ շնորհն ընկալեալ կ'ըլլար տղան (**ԽՈՐ. 155**): Արդ, եթէ երկու տարի ետքը Անակ կը սպաննուէր, ուրեմն այն ատեն Գրիգոր մերձաւորաբար տարուան մը մանկիկ էր, եւ եթէ սպանութիւնը 240-ին տեղի կ'ունենար, Գրիգորի ծնունդը հարկ կը լինի 239-ին դնել: Գրիգոր աղեկ Հայաստանի սահմաններէն հեռացուելով, ուղղակի Կեսարիա տարուեցաւ եւ հոն մկրտուեցաւ, քրիստոնէայ դայեկին խնամքով, որ էր Սոփիա Կեսարացի, Եւթապիոսի քոյր, եւ Բուրդար պարակին կին, որ բարեդէպ առիթով մը Անակէ իբրեւ ստնտու առնուած էր, եւ արկածէն ետքը Եւթապիոսի առաջնորդութեամբ իր քաղաքը դարձաւ: Փիրլիմիանոս, Որոգինէսի հետեւող եւ սքանչելի յուսումնասիրութեան, որ 232-ին Կեսարիոյ եպիսկոպոս էր եղած, յատուկ դեր ունեցաւ Գրիգորի

դաստիարակութեան մէջ: Գրիգոր յարբունս հասակի հասեալ ամուսնացաւ Դաւիթի դստեր Մարիամի հետ (**ԽՈՐ. 161**), եւ թէպէտ Զենոբ Գլակ երկոտասանամեայ ամուսնացած կը կարծէ Գրիգորը (**ԶԵՆ. 22**), բայց 12 տարուան ամուսնանալը անհաւանական կ'երեւի, եւ թուատառերու շփոթութեան հետեւանք, ուստի իբր 22 տարեկան ենթադրել յարմարագոյն կը սեպենք, եւ թուականն ալ 261-ին հաշուել: Աթանագինէս քորեպիսկոպոս Փիլաթթովիոյ, Լուսաւորչի խնամի եւ Մարիամու եղբայր է կոչուած (**ՏԱՇ. 29**), որով թէեւ Լուսաւորչի կինը Սեբաստացի կ'ըլլայ, սակայն դժուարին չէ բնակութիւնը Կեսարիա փոխադրած ըլլալը: Լուսաւորչին ալ ձեռնադրութենէն ետքը Կեսարիայէն Սեբաստիա երթալը (**ԱԳԹ. 420**), այնտեղի հետ յարաբերութիւն ունեցած լինելը կը հաստատէ: Այդ ամուսնութենէն երկու վաւակ միայն ունեցաւ Գրիգոր, որոնք են Վրթանէս եւ Արիստակէս: Յետ երից ամաց երկուց որդւոց լինելոյ բացատրութիւնը (**ԽՈՐ. 161**), ոմանք կ'իմանան իբր թէ ըսէր, թէ ամուսնութենէ մինչեւ երեք տարուան միջոցին երկու վաւակ ունեցած է, իսկ մենք աւելի յարմար կը սեպենք իմանալ երկու վաւակ ունենալէն երեք տարի ետքն է, որ Գրիգոր եւ Մարիամ համահաճութեամբ ընտանեկան կեանքերնին ընդհատած են, Գրիգոր գործով Կեսարիայէն հեռացած է, Մարիամ կուսաստան մը քաշուած, եւ ոչ թէ կրօնաւորած, Արիստակէս վերջէն Նիկոմաքոս միայնաւորին աշակերտած, եւ Վրթանէս աշխարհիկ կեանքի եւ ժամանակին ետուսնացած է: Ըստ այսմ յիշեալ բաժանումը կրնայ դրուիլ 267-ին: Գրիգորին ինչ գործի ձեռնարկած լինելը եւ ուր գացած լինելը յայտնապէս գրուած չենք գտներ, բայց ուսումնական վարճացում ստացած լինելուն, գրագրութեան պաշտօնին հետեւած լինելը հաւանական է, որով վերջէն ալ կը գտնենք զինքը Տրդատի արքունեաց մէջ իբր պալատական պաշտօնեայ, զբաղեալ մանաւանդ գրական եւ պատգամաւորական աշխատութիւններով:

ՏՐԴԱՏԻ ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ

47. Տրդատ մանկիկ, հապիւ մէկ-երկու տարեկան եղած պիտի ըլլայ հօրը սպանութեան ատեն: Նա իր երիտասարդութիւնը անցուց Հռոմայեցւոց մօտ, եւ վարժուեցաւ պատերազմական գործառնութեանց, եւ Հռոմէական բանակին մէջ ալ ծառայեց, Պրոքոս եւ Կարոս կայսրներու ժամանակ, եւ յատուկ քաջագործութիւններ ալ կատարեց (**ԽՈՐ. 159**): Խոսրովի սպանութենէն ետքը, Հայաստան Պարսից ապդեցութեան ներքեւ մնաց, թէպէտ ատեն ատեն Հռոմայեցւոց կողմն ալ զօրացաւ, այլ վաղանցուկ յաջողութիւններ եղան մինչեւ Կարոսի մեծ յաղթութիւնը 283-ին: Այդ միջոցին համար Արտաւազդ թագաւոր մը կը յիշուի, որ Պարսից կողմէն անուանուած է Խոսրովի տեղ, եւ չենք գիտեր թէ նոյնը կը թագաւորէր Աւրեպիանոսի յաղթութեան ատեն ալ 274-ին. թէ ոչ իրմէ վատ ուրիշ թագաւոր ալ եղած էր: Աւրեպիանոս Հայաստանը իր հովանաւորութեան ներքեւ առնելով Տրդատը թագաւորեցուցած էր, բայց երկու տարի ետքը Վուամ Բ. նորէն Հայաստանը գրաւեց, եւ Տրդատ հեռացաւ. թէպէտ նորէն դարձաւ Հռոմայեցւոց պաշտպանութեամբ: Այդ վերջնական եւ հաստատ գահակալութիւնը (11) Խորենացին մանրախուլի քննեալ գտած է յերրորդ ամի Դիոկղետիանոսի, որ 284-ին կայսր հռչակեցաւ եւ Տրդատ ալ 287-ին վերջնապէս գրաւած կ'ըլլայ իր հօրենական գահը, առաջին գահակալութենէ 13 տարի ետքը (**ԽՈՐ. 163**): Այս առթիւ է որ Գրիգորն ու Տրդատը իրարու հետ կը գտնենք: Գրիգոր Տրդատի մտնելով, նպատակ ունեցած է պահպանեցան հատուցանել պարտիս (**ԽՈՐ. 16**), զոր սովորութիւն է իմանալ, իբր թէ ուրիշ ըլլայ Անակի տիրապետութեան փոխարէն հատուցում ընել: Պէտք է ըսել թէ Գրիգոր կանուխէն այդ որոշումը գործադրած է, վասնզի Տրդատ Գրիգորին խօսելով կ'ըսէ թէ. աշխատեցար ընդ իս ի մանկութենէ վաստակովք (**ԱԳԹ. 61**), եւ թէ այդչափ ամբ են զի տեսի ես զքեզ, եւ ծառայեցիր դու ինձ միամտութեամբ (**ԱԳԹ. 30**), ինչ որ ոչ միայն երկարատեւ ժամանակ, այլեւ իբր մտերիմ պաշտօնեայ մը Տրդատի քով եղած լինելը կը ցուցնէ:

Կրնանք ուրեմն ըսել, թէ Գրիգոր նոյնիսկ Տրդատին առաջին թագաւորելէն անոր հետ եղաւ, անոր հետ ալ հեռացաւ, ու միասին դարձաւ Հայաստան: Պէտք է ըսել եւս որ Գրիգորի ազգատոհմը անծանօթ մնացած էր արքունեաց մէջ, բայց դժուար է քրիստոնէութեանն ալ անծանօթ լինելը ենթադրել, վասնզի պէտք կը լինէր ըսել թէ Գրիգոր այնչափ տարիներ կեղծօք ապրած ըլլայ: Ընդհակառակն այն ատեններ քրիստոնէութիւնը խաղաղ օրեր կը վայելէր, եւ քրիստոնեաներ կայսրութեան մէջ ալ գործի գլուխ կը գտնուէին եւ կարելոր պաշտօններ կը վարէին:

ԳՐԻԳՈՐԻ ՉԱՐՉԱՐԱՆՔՆԵՐԸ

48. Տրդատ կատարեալ յաջողութեամբ եւ վերջնապէս իր գահը գրաւելու համար յաղթանակով Հայաստան մտածին պէս, դեռ մայրաքաղաքն ալ չհասած, ուզեց գոհաբանական տօնախմբութիւն մը կատարել Երէզ ականի մօտ, ուր էր Հայոց Դիցամօր՝ Ոսկիածին Անահիտի տաճարը: Սովորութիւն էր ծաղկեայ պսակներով եւ թաւ ոստերով պատուել մեծ աստուածուհին, եւ Տրդատ, թերեւս իբրեւ ակնի մտերմութեան նշանակ, Գրիգորի հրամայեց այդ նուէրները տանիլ. բայց քրիստոնեայ պաշտօնեայն յանձն չառաւ չաստոածներու պաշտօն ընծայել: Պատմիչը կը դիտէ թէ այդ միջոցին Տրդատ յընթրիս բազմեցաւ, եւ բոլոր սեղանակիցներ ընդ գինիս մտին (**ԱԳԹ. 30**), եւ հարկաւ գինովութեան հետեւանքն էր, որ Տրդատ հրամանը պնդեց, եւ խօսքը տեղը տանելու համար նախ ողոթանօք, յետոյ տանջանօք, ուզեց Գրիգորի դիմադրութեան յաղթել: Այսպէս սկսաւ Գրիգորի քրիստոնէութեան յայտնութիւնը, որ բազմաչարչար մարտիրոսական հանդէս դարձաւ, եւ տեղի ունեցաւ Երիվայի կամ Երվնկայի մօտ, ուր է այժմ Չարչարանաք Ս. Լուսաւորիչ վանքը, քաղաքէն դէպ հարաւ երկու մի չափ հեռու, Մեղուցիկ գիւղին մօտ, լերանց ստորոտը, գեղեցիկ դիրքի մը վրայ: Ազաթանգեղոս երկար եւ վարդարուն ոճով պատմած է Տրդատի պնդումները եւ Գրիգորի աներկիւղ պատասխանները, տանջանքներու նկարագրութիւնները եւ Գրիգորի եռանդուն աղօթքները: Մենք կը բաւականանաք չարչարանքները յիշատակել համառօտակի: 1. Ձեռքերը կապած, բերանը սանձ, կոնակը աղի բեռ, կուրծքը քելոց, բարձրաւանդակէ կաքել: 2. Մէկ ոտքէն կախելով ներքեւէն աղբ ծխել, եւ դալար գաւապաններով ծեծել: 3. Ոտքերը կոճղներու մէջ ձգմել: 4. Ոտքին երկաթ բեւեռներ մխելով քալեցնել ու վազցնել: 5. Գլուխը կոփահար ծեծել: 6. Գլուխը մամուլի դնելով քիթէն քացախ եւ բորակ փչել: 7. Գլուխը մոխրալից պարկի մէջ գոցել: 8. Գլխիվայր կախելով եւ նստոյ տեղւոյն ձագար անցընելով, փորը ջուր լեցնել: 9. Կողերը երկաթէ ձանկերով քերել: 10. Գետինը երկաթէ տատակներով սփռելով վրայէն քաշկոտել: 11. Ծունկերը երկաթէ կապիճներու մէջ պնդել, եւ բազուկներէն կախել: 12. Հալած կապարով մարմինը այրել:

ԱՐՏԱՇԱՏԻ ՎԻՐԱՊԸ

49. Այդ պարագաները հնար չէ որ հետաքրքրութիւն չշարժէին Տրդատի հետեւորդներուն մէջ, եւ չգրգռէին Գրիգորի անձնաւորութեան վրայ հետապօտութիւններ ընել: Այս կերպով Տաճատ իշխան Աշոցայ, Արտաւազդ Մանդակունիի քեռայրը, որ ժամանակ մը Կեսարիա ապրած էր (**ԽՈՐ. 158**), կը յաջողի Գրիգորի ինքնութիւնը ստուգել, եւ Տրդատի ալ կը հաղորդէ թէ նոյնինքն տիրասպան Անակի վաւակն է (**ԱԳԹ. 70**): Այդ յայտնութիւնը, վոր պէտք չենք վգար ճիշդ վերջին չարչարանքէն ետքը երեւան եկած ըսել. Տրդատի ցասումը կը սաստկացնէ եւ գուցէ անոր հետեւանքով ալ չարչարանքները կը խստացնէ, եւ վերջնապէս կը հրամայէ Արտաշատի վիրապը նետել, որ էր մահապարտներու համար սահմանուած խիստ բանտ մը: Խոր գուբեր էին վիրապները, գապիր կենդանիներով լեցուն, ուր նետուած մահապարտները անտանելի արգելարան մկ կը գտնէին, եւ երբեմն ալ անսուղութեամբ եւ տուայտութեամբ կեանքերին կը վերջացնէին: Այսօր ալ իբր ուխտատեղի կը մնայ Լուսաւորիչ վիրապը, Արտաշատի բլուրին վրայ, Խոր վիրապի վանքին

մէջ: Հինգ վեց մեթր տրամագիծով գուբ մըն է, շուրջանակի կոփածոյ քարերով բոլորակ հիւսուած, իսկ խորութիւնը այժմ 25 ոտք սանդուխ է, բայց բաւական մաս մը ժամանակին լեցուած է: Ներքելը քար մը կայ երկու մաշած տեղերով, որք կը ցուցուին իբր Լուսաւորչի ծնրարդրութեան հետքեր: Գուբին բերանը այժմ կամարով գոցուած եւ վրան փոքրիկ եկեղեցի մը շինուած է, եւ կողմնակի մուտքէ մը վիրապին մէջ կ'իջնուի: Այստեղ տարոցաւ Գրիգոր իբրեւ մահապարտ: Ճանապարհին Սուրենաշէնհանդիպած լինելը յիշեցինք արդէն (§ 39): Կարնոյ մոտ ալ Ս. Լուսաւորիչ վանքին եկեղեցւոյն աւանդատան մէջ փոքրիկ գոբ մը կը պատուուի, իբր Լուսաւորչին գիշեր մը բանտի ծառայած արգալարան, թէպէտ գուբն ալ եւ եկեղեցւոյ մէջտեղի բոլորակ քարն ալ, նմանութեամբ շինուած կ'երեւին: Լուսաւորիչ աստուածային նախախնամութեամբ ապրեցաւ յայնմ վիրապի ամս երեքտասան (Ա.ԳԹ. 71), եւ բարեպաշտ այրի կին մը հոգաց անոր ոգեպահիկը (Ա.ԳԹ 72), ուր շատ հաւանական է տեսնել Խոսրովիդուխտի հովանաւորութիւնը, որ գաղտնի քրիստոնէայ, գոնէ քրիստոնէից համակիր մը եղած է (12):

ՆԵՐՍԷՆԻ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

50. Այդ երեքտասանամեայ միջոցին, Տրդատ նորէն պատերազմներ վարեց Պարսից դէմ, որք չէին հրաժարած Հայաստանի մէջ Պարթեւապնեան ճիւղը ջնջելու, եւ երկիրը Սասանեանց ազդեցութեան ներքեւ առնելու գաղափարէն: Պատերազմի բախտը յաջող գնաց Տրդատի՝ Վուամ Բ-ի հանդէպ, բայց երբ Ներսէս գահակալեց, նոր ոյժեր հաւաքեց, եւ այնպէս յարձակեցաւ 294-ին, որ Տրդատ պարտաւորուեցաւ անգամ մըն ալ Հռոմայեցւոց մօտ ապաւինիլ, եւ անոնց օգնութեամբ Պարսիկները հեռացնել, եւ իր գահը ապահովել: Հռոմայեցւոց համար տեսակ մը ինքնապաշտպանութեան գործ էր Հայաստանը պաշտպանել, որ թումբ մը կը կազմէր երկու կայսրութեանց միջեւ. առանց անոր Պարսիկները կրնային դիւրաւ Հռոմէական կայսրութեան սահմանները մտնել: Գրիգորի միջադէպը ընդհանուր ատելութիւն մը գրգռած էր Տրդատի վրայ քրիստոնէից դէմ, եւ այն ատենէն կրկին հրովարտակներ արձակած էր քրիստոնէաները կռապաշտութեան բռնադատելու եւ գաղտնի քրիստոնէաները կառավարութեան յայտնելու համար (Ա.ԳԹ. 73, 76): Այս պատճառով պահ մը աւելի դժուարացաւ քրիստոնէից վիճակը Հայաստանի մէջ, Թէոդորոս Սալահուհիի (§ 39) եւ Սուկաւէտի վկայից նահատակութիւնները (§ 40), ուրիշ նմաններն ալ ունեցած ամէն կողմ, եւ թերեւս այս պատճառով Արտապու աթոռն ալ անգլուխ կրցաւ մնալ ժամանակ մը, կամ թէ հայրապետներ պարտաւորուեցան զժողովս սրբոց ի թաքստեան կառավարել, ինչպէս երբեմն Մուշէ հայրապետ (§ 28):

ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆ ԿՈՅՍԵՐ

51. Լուսաւորչի վիրապային կեանքին վերջին տարին էր, երբ նախախնամական պատահար մը կը պատրաստէր, թէ՛ անոր խաւարչտին արգելարաներէն ազատութիւնը, եւ թէ Հայոց աշխարհին կռապաշտութեան խաւարէն վերջնական ազատութիւնը: Խումբ մըն կուսաններ կը հասնէին Վաղարշապատ մայրաքաղաքին մօտերը, եւ կը բնակէին չրջակայ այգիներու հնձաններուն մէջ: Խորհրդաւոր կերպարան մը ունի այդ կուսաններուն նախընթացը: Ագաթանգեղոս կը պատմէ, թէ Դիոկղետիանոս ուլեց կին առնել իր տէրութեան մէջ ամենէն գեղեցիկ աղջիկը, ուստի պատկերագործք նմանահանք ճշգրտագործք դրկուեցան ամէն կողմեր, պատկերները նկարելով թագաւորին ներկայանալու: Հռոմ քաղաքը կուսաստան մը կար, որուն գլխաւորն էր Գայիանէ, եւ կոյսերէն մէկն էր Հռիփսիմէ ի թագակալ տոհմէ: Անոր պատկերն ալ տարոցաւ եւ նախադասուեցաւ, բայց կուսաններ հեթանոս թագաւորին ձեռքէն ազատելու համար խմբովին Հռոմէ փախան, եւ եկան առանձնացան Վաղարշապատու հնձաններուն մէջ, եւ կը կերակրէին ապակեղէն ուլունք պատրաստելով եւ վաճառելով Ա.ԳԹ. 78-86): Խորենացի այդ պատմութիւնը

կ'ընդարձակէ աւելցնելով թէ Հոռոմի կուսաստանը Ս. Պօղոսի վանքն էր, ուր կային 300 վանական կոյսեր, թէ Գայիանէ հոգևոյ ակամբ իմացաւ, թէ խորհէին Հռիփսիմէն առնուլ ի պատիւ տանն Հոռոմայեցւոց՝ ի թագուհութիւն տիեզերապետութեան, եւ թէ այս պատճառով աւելի քան պետօթանասուն հոգի, խմբովին Հոռոմէ հեռացան Գայիանէի գլխաւորութեամբ: Նախ կու գան Աղեքսանդրիա, անկէ Երուսաղէմ ու Եդեսիա, եւ ապա Դարանաղեաց, Խլաթու, Մոկաց եւ Կորդուաց գաւառներու ճամբով, եւ հետպահեալ ԿՃաւ, Բերկրի, Տմորիք, Կանգուար, եւ Կորիթ հանդիպելով կը հասնին Վան, եւ բաւական ժամանակ Վարագի վրայ մնալէ ետքը կու գան Վաղարշապատ (**ԽՈՐ. 298-303**): Իսկ Վաղարշապատի մէջ յայտնուելնին կը վերանգրուի Դիոկղետիանոսի յանձնարարութեամբ Տրդատի հրամայած խուլարկութեանց (**ԱԳԹ. 88**): Որչափ ալ այս աւանդութիւնը ազգին մէջ տարածուած է, սակայն դիւրին չէ անոր ամէն պարագաները հաստատել, ոչ այնչափ պատմական փաստերուն տկարութեան, որչափ եղելութեանց ներքին հանգամանքներուն պատճառով: Որովհետեւ ոչ Դիոկղետիանոս Հոռոմ էր, եւ ոչ այդ կերպով ամուսնութիւն կրնար ընել, ոչ պատկերի վրայ ընտրութիւն կ'ըլլար, եւ ոչ ալ վերջապէս 70 կոյսերու բազմութիւն մը կրնար ապահովութեամբ այդչափ ընդարձակ ու դարձուդարձ ուղեւորութիւն մը կատարել: Ոմանք Գայիանէի եւ Հռիփսիմէի մէջ ուլեցին տեսնել Դիոկղետիանոսի կնոջ Պրիսկայի եւ դստեր Վալերիայի անցքը, որոնք հալածուեցան քրիստոնէութիւնը չուրանալնուն համար, սակայն անոնք ըստ ոմանց տկարացան ու կուռքերու կոհեցին (**ՊԷԼ. Բ. 514**), եւ ըստ այլոց Թեսաղոնիկէ նահատակուեցան, եւ բնաւ յարաբերութիւն չեն կրնար ունենալ Հայաստան տեղի ունեցած եղելութեան հետ: Ուրիշիար մտածեցին, թէ կրնան ասոնք եղած ըլլալ, այն խումբ մը կայսեր որք Մծբինի վանքէն փախան, ինչպէս Ս. Փեբրոնէի վկայաբանութեան մէջ կը կարդացուի (**ՎԲԲ. 2. 81**): Բայց այս մեկնութիւններէն հաւանակագոյն եւ ընտրելագոյն կը կարծենք ըսել, թէ առաքելական ժամանակէ սկսած Հոգւոց վանքի Հայազգի կոյսերէն էին (§ 74), որք հալածանաց ատեն բռնուած, եւ իբրեւ նշանաւոր անձեր մինչեւ թագաւորին ատեանը հանուած են: Աւանդական պատմութեան մէջ ալ յատկապէս յիշուած է Տիրամօր պատկերին տեղը, իբրեւ կոյսերուն օթարաններէն մէկը, որ է նոյնիսկ Հոգւոց վանքը (**ԽՈՐ. 301**): Բայց ինչ ալ ըլլայ Հռիփսիմեան կոյսերուն ծագման մթութիւնը, այն չի կրնար անոնց իսկութեան եւ մարտիրոսութեան պատմութիւնը ջնջել:

ԿՈՅՍԵՐՈՒՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

52. Երբ կոյսերը յայտնուեցան, խիստ պահպանութեան ներքեւ առնուեցան, Հռիփսիմէի գեղեցկութեան հոչակը տարածուեցաւ, եւ թագաւորը հրամայեց պատուով իրեն բերել, բայց կոյսերուն դիմադրութեան վրայ, վայն բռնութեամբ տանելու հրաման տրուեցաւ: Տրդատ բուռն հարկանէր վնմանէն, կատարել վկամս ցանկութեան, բայց չյաջողելով, Գայիանէն բերել կուտայ որ խրատէ համակերպիլ, բայց նա ընդհակառակն դիմադրութեան կը քաջալերէ, եւ ասոր համար տանջանքի ալ կ'ենթարկուի: Հռիփսիմէ վերջնապէս կը պօրանայ, եւ Տրդատի ձեռքէն ապառուելով արքունիքէն կը փախչի, եւ հիասթափ բազմութեան մէջէն Գայիանէի հետ հնձանները կը դառնայ: Վրայ կը հասնին արքունի դահիճներ, եւ Հռիփսիմէին պանապան տանջանքներէ ետքը յօշոտելով կը մեռցնեն, եւ ուրիշ 32 ընկերներն ալ սրամահ կը կոտորեն: Հնձանին վրայ ալ յարձակելով այնտեղ մնացող հիւանդ Մարիանէն կը վարնեն, իսկ Գայիանէն երկու ընկերներով, միւս օր Մեծամօրի դուռնէն դուրս չորս ցիցերու պրկելով կտտամահ կը նահատակին: Հռիփսիմեանց նահատակութեան օրը նշանակուած է հոռի 26, իսկ Գայիանեանց հոռի 27 (**ԱԳԹ. 112**), եւ նոյն օրերուն գրուած են անոնց յիշատակները հնաւանդ տօնացոյցին մէջ (**ՄՇՏ 5**): Նշանակուած օրերը հաստատուն տոմարի հաշուով կը պատասխանեն Հոկտեմբեր 5 եւ 6

օրերուն, սակայն այն ատեն հաշիւներ շարժական տոմարի վրայ կը կատարուէն, եւ 301ին (13), որ այդ եղելութեանց ընկալեալ թուականն է, կը պատասխանէին Նոյեմբեր 6 եւ 7 օրերուն հոռոմէական տոմարով: Յիշեալ 301 թուականը իբր լուսաւորութեան թուական ընդունելու կը նպաստէ եւ Ասողիկ, որ Քրիստոսի 553 թիւին, ի լուսաւորութենէ սրբոյն Գրիգորի, ամս 252 կը հաշուէ (ԱՍՈ. 84): Հռիփսիմեանց վկայութեան պատմութիւնը շատ խժրժանաց ենթարկուած է օտարներու կողմանէ, մինչեւ իսկ անոնց գոյութիւնը ուրանալու չափ: Սակայն անոնց ծագումին խնդիրը նահատակութեան խնդիրէն վատելով, այդ վերջին մասը իրեն համար հաստատուն փաստեր ունի ազգային նախնական եւ անընդհատ աւանդութեան եւ ժամանակակից պատմութեան մէջ, եւ նոյն իսկ իրենց գերեզմաններուն եւ վկայարաններուն փաստովը: Խնդրոյ նիւթ եղած է Հռիփսիմէ անունն ալ, որ ոչ լատինական եւ ոչ ալ հայկական ծագում կը ցուցնէ, սակայն բառի մը ստուգաբանութեան անստուգութիւնը չի կրնար պատմական ստուգութեան վնասել:

ԵԼՆ Ի ՎԻՐԱՊԷ

53. Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը խոր յուզում եւ տպաւորութիւն թողուց Տրդատի վրայ, որ վեց օրեր խոր տխրութեան մատնուած մնաց, եւ երբ վեցերորդ օր ուկեց որսի ելլել, յանկարծ մոլեգնել սկսաւ, եւ ինքզինքը անպաշտօնեան տալով դաշտերը կը թափառէր, եւ հնար չէր ըլլալ պայն վսպել: Պալատականներէն շատեր ալ նմանօրինակ մոլեգնութեան նշաններ կը ցուցնէին: Ընդհանուր շփոթութեան մէջ Խոսրովիդուխտ, Տրտատի քոյրը, սկսաւ հռչակել թէ իրեն կրած տեսիլքին համեմատ, պէտք է Գրիգորը Արտաշատէն բերել որ հարուածեալները բժշկէ: Ծաղու արժանի կը սեպուէին Խոսրովիդուխտի խօսքերը, մինչեւ որ տեսիլքին հինգկնելուն վրայ, կ'որոշուէր Օտա Ամատունին դրկել Արտաշատ, որ իրօք կենդանի կը գտնէր 13 տարիէ ի վեր վիրապ նետուած Գրիգորը, եւ Վաղարշապատ կը բերէր, եւ ախտացելոց բժշկութիւնը կը կատարուէր նորա ձեռքով: Գրիգորի առաջին գործերէն մին կ'ըլլար կուսանաց անթաղ մնացած մարմիններին ամփոփել, եւ թէպէտ ուրեք ըսուած է թէ ինն օրէ ի վեր այնպէս մնացած էին (ԱԳԹ. 117), սակայն յարմարագոյն է Յայսմաուրաց հետ սահմի 10-ին հաշուել Գրիգորէ վիրապէ ելնելը, որ կը պատասխանէ Նոյեմբեր 20-ին, Գայիանէի նահատակութենէն 13 օր ետքը: Պատմութեան այս մասը ոմանց կողմէ Նաբուգոդոնոսորի արկածին նմանողութեամբ յերիւրուած պրոյց մը կը կարծուի, սակայն եղելութիւնը, եթէ իր քերթողական պարդերէն մերկացնենք, գայլախտութիւն (lycanthropie) (14) կոչուած ծանօթ ախտին կը վերածուի, եւ շատ յարմար կու գայ Տրդատի հուժկու կազմին եւ բուռն կիրքերուն եւ տարօրինակ բնաւորութեան: Իսկ Լուսաւորչի վիրապի մէջ ապրիլը, իր հրաշալի երեւոյթէն վատ, կրնայ իբր Խոսրովիդուխտի բարեսիրտ եւ ճարտար հոգածութեան արդիւնք ընդունիլ, որ եւս քան վեւս հաստատութիւն կը գտնէ, Օտա Ամատունիի՝ նորա հաւատարիմ խնամակալին գործակցութեամբ:

ԴԱՐՁԻՆ ՍԿԻՉԲԸ

54. Գրիգոր անմիջապէս իր առաքելական գործունէութեան կը ձեռնարկէ, իրաւ ալ յարմարագոյն պատեհ չէր կրնար գտնել արդիւնաւոր յաջողութիւն ունենալու հասար: Հարուածեալներու, եւ առհասարակ ամէն սարաւիհարներու, հնգօրեայ բացարձակ պահեցողութիւն մկ կը հրամայէ, ուրկէ ետքը հարուածեալներուն բժշկութիւնը կը լրացնէ (ԶԵՆ. 25): Այս պահքին յիշատակն է Առաջաւորը, որ է առաջին պահք, զոր Լուսաւորիչ հրամայեց տարուէ տարի կատարել, յիշատակելով Նինուէացուց ապաշխարութիւնն ալ, որուն նմանութեամբ հրամայած էր առաջին պահքը (ԸՆԴ. 105): Ապաշխարողական միջոցը տակաւին 60 օր եւս կը շարունակէ, յորս Գրիգոր անընդհատ քարոզելով եւ աւետարանելով դարձողները կ'ամրացնէ իրենց հաւատքին մէջ, եւ հետզհետէ անոնց թիւը կ'աճեցնէ: Ընդարձակ կերպով կը բացատրէ

աստուածային ստեղծագործութեան եւ նախախնամութեան ու փրկագործութեան խորհուրդները, քաղելով Հին եւ Նոր Կտակարաններու գլխաւոր կէտերը, եւ վանոնք նորահաւատ ժողովուրդին հասկացողութեան մօտեցնելով: Ժամանակագրական վննութիւններն ալ շարունակելով կը գտնենք, որ բժշկութիւնները կատարուած կ'ըլլան ռահմի 16-ին, իսկ երկամսեայ քարոզութեանց լրումը կ'իյնան քաղոց 16-ին, որ հռոմէական տոմարին պատշաճեցնելով կը հանդիպին Նոյեմբեր 26-ին, եւ յաջորդ 302 տարւոյ Յունուար 25-ին: Այդ վերջին թուականն է Լուսաւորչի մեծ տեսիլին, կամ ուրիշ բացատրութեամբ Միածինին Իջման կամ Էջմիածնի օրը, ինչպէս որ ինքն Լուսաւորիչն հանդիսապէս պատմած է վայն նորահաւատ բազմութեան, ապաշխարութեան միջոցէն վերջը վայն հոգեւորապէս պօրացնելու եւ մխիթարելու համար: Էջմիածինը Հայոց եկեղեցւոյն համար հիմնական եւ նուիրական պարագայ մը լինելով, պատշաճ կը սեպնեք յառաջ բերել տեսիլին ամփոփումը:

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏԵՍԻԼՔԸ

55. Կէս գիշեր էր, կ'ըսէ, Գրիգոր, դուք ամենքնիդ խոր քունի մէջ էիք. իսկ ես տակաւին արթուն՝ աստուածային նախախնամութեան վրայ կը խորհրդածէի, եւ ահա բոմբիւն ու թնդիւն մը լսեցի, եւ տեսայ որ երկինք կը բացուէր, լոսոյ շողեր կը ճառագայթէին, եւ այր մի կերպարանս լուսոյ, երկինքէն իջնելով պիս անունով կը կոչէ (**ԱԳԹ. 382**): Ասոր վրայ կը պատմէ թէ իջնողը Միածինն էր, որ ձեռքը ոսկեղէն ուռ մը ունէր, մինչեւ արքունիքին մօտը գալով գետինը կը բախէր, եւ սանդարամետը կը դղրդեցնէր: Էջմիածնի մեծ մուտքը տակաւին Տրդատոյ Դուռ կը կոչուի, որ արքունիքը կը յիշեցնէ: Մայր տաճարին ներքեն ալ, որ դատարկ է ու կը հնչէ, Սանդարամետի գետնափոր տաճարին հին տեղը եղած է: Գրիգոր կը շարունակէ տեսիլքին մէջ ցուցուցած Կաթողիկէին ձեւը նկարագրել: Սիւն մը արքունիքին մօտ, ոսկի ուռով բախած տեղը, խարիսխը ճախարակեայ եւ բլուրի մը չափ մեծ, վրան հրեղէն սիւն մը յոյժ բարձր անոր վրայ ալ ամպէ թակաղակ կամ խոյակ, եւ ամենուն վրայ լուսեղէն խաչ մը: Նոյն կերպով ու ձեւով ուրիշ երեք սիւներ ալ, առաջինէն ցած, այնպէս որ խաչով մէկտեղ մեծ սիւնին թակաղակէն վար կը մնային: Երեք փոքր սիւներ կանգնուած էին Հռիփսիմէի եւ Գայիանէի եւ Մարիանէի նահատակուած տեղերը: Չորս խաչերուն վրայէն չորս կամարներ նետուած էին մէկէն միւսը, կամարներուն վրայ խորանարդ գմբէթ մը, գմբէթին վրայ Աթոռ Աստուծոյ, վոր մարթ է իմանալ իբր գմբէթին լապտերը, եւ աթոռին վրայ դարձեալ մեծ խաչ մը: Տեսիլքին պարագաները դիտելով ոմանք ըսին թէ պարզապէս Էջմիածնի կաթողիկէին նկարագրութիւնն է, սակայն այն շատ հեռու է տաճարի մը նմանութենէն: Մերկ սիւներ դաշտի վրայ, մէկ սիւն երեքէն բարձր, կամարներ խաչերուն վրայէն, գմբէթը խորանարդ, բնաւ Էջմիածնի տաճարին չեն նմանիր: Եթէ տեսիլքին մէջ սիւն ու կամար ու գմբէթ յիշուելէն կը հետեւեցնեն, անոնք որեւէ շէնքի մէջ ալ կը գտնուին, եւ Գրիգոր կրնար լաւագոյն կերպով տաճար մը նկարագրել, վասնզի արդէն Կեսարիայի մէջ տաճարներ տեսած էր: Աւելի յարմար է ըսել, թէ Լուսաւորիչի տեսիլքը ոչ թէ տաճարի մը նկարագիրը կու տայ, այլ Էջմիածնի չորս տաճարներուն խորհուրդը կը բացատրէ:

ՏԵՍԻԼՔԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

56. Լուսաւորիչի տեսիլքը երկրորդ մաս մըն ալ ունի, ինչպէս ինքն պատմած է: Նա տեսաւ որ ընդարձակ դաշտը լեցուն էր միասիւն սեղաններով, որոնց իւրաքանչիւրին վրայ մի մի խաչ կայր: Գետ մը կ'անցնէր դաշտին մէջէն, որուն մէկ կողմէն կու գային սեւ այծեր, եւ գետը անցնելով ձերմակ ոչխարներ կը դառնային, որխարներէն լուսակիզ գառներ կը ծնէին, որոնցմէ ոմանք թեւաւորուելով երկինք կը բարձրանային, մինչեւ ուրիշներ գայլերու կը փոխուէին եւ հրեղէն հեղեղով մը կը տարուէին ու կ'անհետանային: Լուսաւորիչ ինքը մեկնած է, տեսիլքին մէն միւս

մասերը Հայոց եկեղեցւոյն պատշաճացնելով, եւ աւելցնելով թէ հրաման եղած է իրեն, չորս սիւներուն տեղերը տաճարներ կանգնել, եւ կը հրամայէ ժողովուրդին որ պէտք եղած նիւթերը պատրաստեն: Եթէ տեսիլքին երկրորդ մասին նկատմամբ ալ ըսուի թէ եղելութեանց վրայ ձեւուած պրոյց մըն է. մենք կը յիշեցնենք, թէ պատուկած տեսիլքը տարօրինակ պարագաներ ունի, եւ կրնայ որեւէ եկեղեցւոյ ալ պատշաճիլ, զի մկրտութեամբ սրբուիլը, հաւատացելոց հետզհետէ աճիլը, ոմանց սրբութիւնը, եւ այլոց մեղաւորութիւնը, ամէն եկեղեցիներու վրայ ճշմարտուած կէտեր են: Լուսաւորիչը իր տեսիլքէն առիթ առած է նորահաւատ ժողովուրդին ընելիքը սորվեցնել, եւ ուղղութեան մէջ ապրելու յորդորել: Այս է էական կէտը:

ՎԿԱՅԱՐԱՆՆԵՐՈՒՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

57. Վիրապէն ելնելէն մինչեւ տեսիլքը անցնող 66 օրերը կրնան համեմատուիլ Առաջաւորէ մինչեւ Զատիկ անցնող 10 շաբաթներու միջոցին: Անոր լրանալուն Գրիգոր կը սկսի եկեղեցական պէտքերու հոգացողութեան: Առաջին գործը պէտք էր ըլլար մեծ սիւնի տեղը մայր-տաճարը կանգնել, բայց վայն կը յետաձգէ Գրիգոր մինչեւ հովիւ եւ վարդապետ ի տեսուչութենէ բարերարութեան Աստուծոյ պարգեւեսցէ (**ԱԳԹ. 395**), որովհետեւ շինուելիք տաճարին տեղը մեհեան էր, եւ պէտք էր նախապէս ծիսական օրէնքով նուիրագործել, անոր համար բաւական կը սեպէր քաղաքորմով փակել, մեծ խաչ մը կանգնելով մէջտեղը: Իսկ կոյսերուն վկայութեան տեղերը անոնց արիւնով սրբուած եւ նուիրագործուած էին. ուստի անմիջապէս ձեռնարկեց անոնց վկայարանները կանգնել: Նախ սուրբերուն մարմինները պատեց ու արկղագործ տապաններու մէջ փակեց, եւ վկայաբաններուն ներքեւը զետեղեց, եւ վրանին պատշաճաւոր տաճարներ կառույց երեք տեղերն ալ, ուր նահատակութիւնները կատարուած էին: Այդ տաճարներ դարուց ի դարս պահուած եւ մնացած են մինչեւ ցայժմ, Ս. Հռիփսիմէի եւ Ս. Գայիանէի տաճարները իրենց անունով կը մնան: Երրորդը Ս. Շողակաթ անուն կը կրէ, իսկ այնտեղ նահատակուող Մարիանէ կոյսին անունը՝ միայն աւանդութեամբ ծանօթացած է: Գերեզմանն ալ միւսներէն տարբեր, հողին երէսէն վեր է: Իսկ Շողակաթ անունը, որ Լուսաւորչի տեսիլքին ալ տրուած անունն է, կը ցուցնէ թէ Գրիգոր կոյսերուն բնակութեան հնձանը իրեն սովորական բնակավայր էր ըրած եւ այն տեղէն տեսաւ լուսեղէն շողերուն կաթիլը եւ Միածնին իջնալը: Երեք տաճարները այսօր ալ կանգուն են, թէպէտ նոյնիսկ Լուսաւորչի շինածները չեն: Հռիփսիմեանց տաճարը Կոմիտաս կաթողիկոս, եւ Գայիանանցը Եզր կաթողիկոս վերաշինեցին է. դարուն մէջ: Իսկ Շողակաթը՝ Նահապետ կաթողիկոս վերաշինած է ժէ. դարուն վերջերը: Հռիփսիմեանց տաճարներուն ներքեւ գետնափորներ կան մեծամեծ քարերով շինուած, եւ ասոնց մէջն են կուսանաց ոսկորները: Ասոնց գոյութիւնը վերջի ժամանակներ ստուգուեցաւ. Հռիփսիմեանցը՝ Լատին կրօնաւորներու փորձած գողութեան առթիւ (**ԴԱԻ. 237**), եւ Գայիանեանցը՝ Յովհաննէս արեղայի հետաքրքիր խուզարկութեան հետեւանօք (**ԴԱԻ. 251**):

ՄԵՀԵԱՆՆԵՐՈՒ ԲԱՆԴՈՒԻԼԸ

58. Երբոր այդ վկայարանները կը շինուէին, միւս կողմէն Գրիգոր ու Տրդատ քրիստոնէութեան տարածուելուն կը հետապնդէին: Տրդատ իր թագաւորական իշխանութեամբ իբր արքունիքին եւ երկրին պաշտօնական կրօնքը կը հռչակէր, հեթանոս կռապաշտութեան խափանուիլը կը հրամատուէրներ կու տար որչէր, եւ կարելոր պապէսպի քանդուին ու կործանուին չաստուածներուն մեհեանները, որոնք մնալով կրնային ժողովուրդին գայթակղութեան առիթ ընծայել: Այդ նպատակով նոյնինքն Գրիգոր պետական պաշտօնեաներու ընկերակցութեամբ գործադրութեան կը ձեռնարկէր, եւ Վաղարշապատէ մեկնելով նախ կը կործանէր Մեծամօրի մօտ Երազամոյն կոչուած տեղը՝ Տիրի մեհեանը, անկէ ետքը Արտաշատի մէջ եղող Անահիտի տաճարը:

Արարատի գաւառին պտոյտը լրացնելով կ'անցնէր դէպ արեւմուտք Եկեղեաց կողմերը, եւ հետզհետէ կը քանդէր, Թորգանի մէջ Բարչամինայ, Հանի ամրոցին մէջ Արամապոյ, Երէպ քաղաքին մէջ Անահիտի, Թիլ աւանի մէջ Նանէի, եւ Բաղառիջ գիւղի մէջ Միհրի մեհեանները: Պատմութիւնը այսչափ ինչ յանուանէ կը յիշէ, եւ չի շարունակէր Գրիգորի ուրիշ տեղեր ալ կատարած գործերը: Ամէն տեղ շէնքերը կը կործանէն ու կուռքերը կը փշրէին, եւ աւերակին վրայ խաչ մը կը կանգնէին: Ինչչափ որ ոսկի ու արծաթ ու հարստութիւն կը գտնէին, կը գրաւէին ու աղքատներու կը բաշխէին, իսկ գիւղերը իրենց գետիններով եւ շինուածներով, որ առաջ մեհեաններուն կալուածներ էին, անոնց տեղ կանգնուելիք եկեղեցիներու կը սեփականէին (**ԱԳԹ 408**): Զուրմերուն կոտորուելուն ականարկութիւն չկապ այդ առաջին քարոզութեանց ժամանակ: Իսկ դեւերուն Կաւկասի եւ Խաղտեաց լեռները փախչելուն բացատրութիւնը կը ցուցնէ, թէ հեթանոսութեան պաշտպաններ առաւելապէս հիւսիսային կողմերը կը գտնուէին: Զննադատներէն ոմանք կծու կերպով կը մեղադրեն Տրդատն ու Գրիգորը, թէ այդ կործանումներով հնաւանդ յիշատակներու ջնջուելուն պատճառ եղան: Մենք կը բաւականանանք դիտել, որ Հայաստան սեփական դրութիւն չունենալով այդ կողմէն մեծ կորուստ մը չէր կրնար կրել, եւ թէ մեհեաններու կործանումը նոյնիսկ Յունաց ու Հռոմայեցւոց մէջ ընդհանրացած պոլիտիկութիւն էր, ժամանակին պագումներուն համաձայն:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

59. Մտադրութեան արժանի եւ նորօրինակ պարագաներու ներքեւ կատարուած եղելութիւն մըն է քրիստոնէութեան Հայաստանի մէջ տարածուիլը: Պատմութիւնը բնաւ եկեղեցական պաշտոնէի մը ներկայութիւնը չի յիշատակէր, այլ միայն աշխարհական մը եւ թագաւոր մըն են որ ձեռք ձեռքի տուած, եւ բուն աշխոյժով մղուած, երկրին կրօնական կերպարանը կը փոփոխեն, եւ քրիստոնէութիւնը պետական կրօնքի դիրքին կը բարձրացնեն: Հնար չէ ըսել որ երկրին մէջ բնաւ եկեղեցական չէր գտնուէր, Հռիփսիմեանց հետ երկու քահանաներ կը յիշուին, որք Վարազի Ուրբաթայրքի մէջ պաշտամունքը կը կատարէին (**ԽՈՐ. 302**), Սուրէնաշէնի Դասիոս քահանան ալ յիշեցինք (§ 39), Արտապու եւ Սիւնեաց աթոռներն ալ հնար չէր որ բոլորովին առանց քահանայի մնացած ըլլային: Սակայն կ'երեւի թէ այդ մնացորդները որոնելու իսկ հոգ չտարուեցաւ: Տրդատ, իր թագաւորական իշխանութեամբը կը գործէր, եւ քրիստոնէութիւնը իբր իր մէկ ձեռագործը կը նկատէր, ուստի ոչ թէ հին մնացորդներու վրայ կանգնուած, այլ իբր նոր հիմնարկութիւն մը ուլեց պայն կերպաւորել, եւ իրեն ձեռնհասութեան յատուկ իշխանական գործի մը պէս պայն վարեց, եւ պետական հրամաններով պայն պօրացուց: Բայց միւս կողմէն յայտնի կը տեսնուի թէ Տրդատի գործը մեծ յաջողութեան հանդիպեցաւ, առաքելական ժամանակի քրիստոնէութեան մնացորդներուն՝ գաղտնութենէ յայտնութեան գալուն եւ թաքստոցներէ հրապարակ ելնելուն շնորհիւ: Պատմական յիշատակներ խնամով ուսումնասիրուած ատեն կը ցուցնեն, թէ նոյնիսկ 302 թուականին քրիստոնէութիւնը Հայաստանի ամէն կողմերը անհակառակ տարածուած էր: Ինչչափ ալ թագաւորական հրամանին պօրաւոր ոյժ տալ ուլենք, բայց յանկարծ միտքերուն վրայ իշխելու արդիւնքը չէր կրնար ունենալ, եթէ նոր կրօնքը արդէն իր սերմերը չէկնենար երկրին ամէն կողմերը. եւ եթէ պայն պաշտողներ եւ անոր համակրողներ, թէպէտ ցրիւ ու ծածուկ, գոյութիւն ունեցած չըլլային: Զրիստոնէութեան յեղակարծ՝ բայց կատարեալ յաղթանակը Հայաստանի մէջ, պօրաւոր փաստ մըն է, թէ առաքելական քառուկութեան հետքերը ջնջուած չէին, մանաւանդ թէ բաւական կարեւոր դիրք ունէին, մոխիրի ներքեւ ծածկուած կայծերու նման կը պահուէին, եւ դիւրաւ յայտնուեցան ու փալփլեցան՝ երբոր ահ ու սարսափի եւ հալածանքի մոխիրը փարատեցաւ ու ցրուեցաւ:

ԳՐԻԳՈՐԻ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

60. Բայց այս վիճակը չէր կրնար յարատևել: Եկեղեցական պաշտօնէութիւնն ու նուիրապետութիւնը անհրաժեշտ են քրիստոնէական կեանքին համար, եւ Տրդատ ալ պէտք պզաց թէ հովուապետ մը ունենալու են, եւ եկեղեցական պաշտօնէութեան մը կազմակերպելու են, որովհետեւ ինքզինքը քրիստոնէայ կարծող բազմութիւնը՝ տակաւին ոչ մկրտուած էր եւ ոչ ալ հոգեւորական մխիթարութիւն կը վայելէր: Այդ մասին կ'երեւի թէ Աշխէն թագուհին եւ Խոսրովիդուխտ արքայաքոյրն ալ դեր ունեցած են, որ յանուանէ կը յիշատակուին (ԱԳԹ. 412): Ընտրելի անձին վրայ վարանման տեղի չկար, Տրդատ ալ իր նախաձեռնութեան մէջ անկաշկանդ էր, բայց տակաւին հարկ եղաւ երկրին մեծամեծները ժողովի գումարել հովիւ ու առաջնորդ մը ընտրելու համար: Այդ ընտրողական գործողութիւնը նշանաւոր է այնու, որ մեր ազգային եկեղեցւոյ հնաւանդ օպէնքը կը հաստատէ, եւ եկեղեցական պաշտօնէից ընտրութեան մէջ ժողովրդական ձայնին անհրաժեշտութիւնը կ'ապացուցանէ: Ընտրեալը ձեռնադրուելու համար պատշաճ համարուեցաւ յղել Կեսարիա, եւ Տրդատ հրովարտակ մըն ալ գրեց Ղեւոնդիոս արքեպիսկոպոսին, իբր ընծայագիր ի դիմաց ազգին, եւ թագաւորական հանդերձանքներով եւ 16 նախարարներու ընկերակցութեամբ պայն ձամբայ հանեց: Ձեռնադրութիւնը կատարուեցաւ Կեսարիոյ մէջ ժողովով եպիսկոպոսաց, եւ Գրիգոր հետզհետէ ստացաւ պատիւ խոնարհութեան քահանայութեան, եւ վարձրութիւն եպիսկոպոսութեան (ԱԳԹ. 420), որ է ըսել թէ՛ պարզ քահանայութեան եւ թէ՛ եպիսկոպոսութեան ձեռնադրութիւնները:

ԱԹՈՒՆԵՐՈՒ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

61. Այդ ձեռնադրութիւն ընդունելու պարագային ոմանք ուլած են այնպիսի իմաստ մը տալ, իբր թէ անով Հայաստան Կեսարիոյ աթոռին ենթարկեալ վիճակ մը եղած ըլլայ (ԳԷԼ. 41): Սակայն ոչ մի նշան եւ ոչ մի փաստ հնար չէ գտնել այդ մեկնութիւնը հաստատելու, եւ պատմութեան ընթացքն ալ երբեք այդ ենթադրութեան չի նպաստեր: Աթոռներու կազմակերպութիւնը եւ դասակարգութիւնը հետզհետէ հաստատուած բան մըն է եկեղեցւոյ մէջ, եւ ըստ ամենայնի օրինակուած է քաղաքական բաժանմանց եւ դասակարգութեանց վրայ: Եպիսկոպոսական եւ մետրապոլտական եւ պատրիարքական աթոռները, յամենայնի եւ ըստ ամենայնի կը համապատասխանեն քաղաքական վարչութեան կազմած գաւառներու, նահանգներու եւ բղէշխութեանց: Առաքելոց ժամանակ աթոռներ ցրիւ հաստատուեցան, իսկ անոնց դասակարգութիւնը հետզհետէ կազմուեցաւ քաղաքական իշխանութեան դասակարգութեան համեմատ: Ամէն գաւառ, այսինքն քաղաք մը իր շրջանակներով՝ եպիսկոպոսարան մը եղաւ, նահանգազուլի քաղաքներ մատրապոլտութիւններ դարձան, եւ ուր որ մեծ բղէշխութիւններ կային պատրիարքութեան բարձրացան: Այդ դասակարգութիւնը իր նշանակութիւնը ստացած էր Հռոմէական կայսրութեան մէջ՝ չորրորդ դարուն սկնպքները: Հռոմ, բնիկ հռոմէական եւ արեւմտեան երկիրներու պատրիարքարանն էր ձանչուած, ինչպէս Աղեքսանդրիա եւ Անտիոք ալ նախկին Պողոմեան եւ Սելեւեան ինքնակալութեանց կեդրոններն էին եղած, եւ Հռոմէական կայսրութեան ներքեւ ալ իրենց ամփոփ ձեւը պահած էին, իբր մեծ բղէշխութիւններ, Եգիպտոս եւ Արեւելք անուններու ներքեւ: Այս երեքէն վատ երեք եւս մեծ աթոռներ էին Կեսարիա եւ Եփեսոս եւ Հերակլիա քաղաքները, որոնք Պոնտոսի եւ Ասիոյ եւ Թրակիոյ բղէշխութեանց կեդրոններն էին: Այդ ամէնը կ'ապացուցուի երբոր քաղաքական ու եկեղեցական գաւառացուցակները իրարու կը բաղդատուին, եւ իրարու կատարելապէս համապատասխան ըլլալնին կը տեսնուի: Հետեւաբար բոլորովին մտացածին է առաքելոց անուններուն հետ կապել պատրիարքութեանց ծագումը, եւ բոլորովին բռնապօսիկ է Հռոմէականց պնդելը, թէ Հռոմ պատրիարքութիւն ձանչուած է

Պետրոսի գերեզմանովը, Անտիոք՝ Պետրոսի այնտեղ առժամաբար մնալովը, եւ Աղեքսանդրիա Պետրոսի աշակերտ Մարկոսէ սկսելովը:

ԻՆՔՆԱԳԼԽՈՒԹԵԱՆ ՓԱՍՏԵՐԸ

62. Աթոռներու ծագումին այդ սկզբունքը կը ծառայէ անոնց իւրաքանչիւրին իրաւասական սահմաններն ալ գծելու: Հետեւապէս կրնանք եւրակացնել, թէ Պոնտոսի աթոռը կամ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը, Հռոմէական կայսրութեան սահմաններէն դուրս իրաւասութիւն եւ իշխանութիւն չունէր: Վասնզի Հայաստան ապառ եւ ինքնագլուխ տէրութիւն էր, եւ որչափ ալ Հռոմէական կայսրութեան հովանաւորութենէն կ'օգտուէր, սակայն ոչ անոր հարկատու, ոչ հպատակ, եւ ոչ ալ գերիշխանութեանը ենթարկեալ երկիր էր, այնպէս որ ապատօրէն երբեմն Հռոմէյացւոց եւ երբեմն Պարսից հովանաւորութենէն կ'օգտուէր: Եւ ոչ ալ Հայոց դարձը Կեսարիոյ եկեղեցիէն դրկուած քարոզիչներու ձեռքով կատարուած էր, որ առիթ ընծայէր տեսակ մը եկեղեցական աշխարհակալութեան իրաւունքին, որով առաքելական եկեղեցիներ քրիստոնէութիւնը ընդարձակելու աշխատեցան, եւ նորահաւատ երկիրներու մէջ իրենց իրաւասութեան ներքեւ աթոռներ հիմնեցին: Հայոց դարձին մանրամասնեալ եւ վաւերական պատմութիւնն ալ բացէ ի բաց կը հերքէ Կեսարիոյ աթոռին նախաձեռնութիւնը, զոր չետիներ ենթադրական կերպով ուզեցին մէջտեղ նետել: Արդէն Հայաստան առաքելական քարոզութեամբ քրիստոնէութիւնը ճանչցած եւ հովուական աթոռ ալ ունեցած էր, եւ Կեսարիա չէր կրնար յայլոյ հիման վերայ, ուր արդէն անուանեցաւ Քրիստոս (**ՐՌՄ. ԺԵ. 20**) իբր ի նորոյ քրիստոնէութիւն եւ աթոռ հիմնել: Արդար ըլլալու համար պէտք է յայտարարել՝ թէ Կեսարիոյ աթոռն ալ այս տեսակ յաւակնութիւն չունեցաւ, այլ մտադիր ճանչցաւ Հայոց առաքելական ինքնագլուխ աթոռը, եւ Գրիգորի գրելով խոստովանեցաւ, թէ Քեւ ծագեաց արեգակն արդարութեան Քրիստոս ի դոսա, եւ դու ընտրեցար ի տեղի ընտրելոց սրբոց առաքելոյն Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի (**ՁԵՆ. 10**): Կեսարիա ուրիշ մէկ գիրի մէջ ալ ձեռնադրութեան տուուչութիւնը նկատեց իբր վկայութիւն ի մէջ երկոցունց կողմանց (**ԱԳԹ. 431**), որ է իբր փոխադարձ սիրոյ նշանակ: Հոգ չէ որ Ղեւոնդիոսի նամակներուն վաւերականութեան վրայ դտիողութիւններ կարենան յարուցուիլ, ամէն առթի մէջ անոնք հին գրութիւններ են, որ երկու կողմերուն համոզումները կ'ապացուցանեն: Բոլոր պատմական պարագաներն ալ կը հաստատեն, թէ ոչ Ղեւոնդիոս եւ ոչ անոր յաջորդ Կեսարիոյ հայրապետներ, երբեք Հայաստանի վրայ եկեղեցական իշխանութիւն չգործածեցին եւ գործածել չձեռնարկեցին, այլ Լուսաւորիչ եւ անոր յաջորդներ ինքնագլուխ եւ անկախօրէն հովուեցին, եւ եկեղեցւոյ պէտք եղած կարգադրութիւնները հաստատեցին: ՀԶտեւաբար Գրիգորի Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն ընդունիլը երբեք իրաւասական ծագում չունէր, եւ ոչ ալ իրաւասական հետեւանք ունեցաւ, եւ եթէ նոյն պահուն Հայաստանի մէջ ձեռնադրութիւն կատարելու բաւական թուով եպիսկոպոսներ չգտնուիլն ալ ընդունինք, տակաւին կը մնայ այն իբրեւ պատահական մի պարագայ, որ յառաջ եկած է կամ Գրիգորի Կեսարիոյ մէջ ունեցած անձնական յիշատակներէն եւ յարաբերութիւններէն, եւ կամ Տրդատի՝ գործին շքեղութիւն տալու փափաքէն:

ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

63. Ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցաւ 302 տարուոյ, առաջին ամիսներուն մէջ: Այդ թուականը ոչ մի արգելք չի գտներ, հալածանաց հրատարակութեամբ՝ Կեսարիոյ մէջ այսպիսի հանդիսաւոր գործողութեան մը կրելիք դժուարութենէն: Ոչ միայն հնար է դիտել թէ հալածանքներ երբեք եկեղեցական ձեռնադրութեանց արգելք չեն եղած, եւ առառաւելն ձեռնադրութեան հանդերձանքին վրայ կրնան դիտողութեան տեղի տալ, այլ առաւելապէս մտադրութեան արժանի է գիտնալ, թէ Դիոկղետիանոսի հալածանքը այդ թուականէն տարի մը ետքը, 303 փետրուարի

վերջը, հրամայուեցաւ Նիկոմիդիոյ մէջ, եւ ժամանակ մըն ալ անցաւ մինչեւ որ գաւառները տարածուէր: Իսկ անկէ առաջ քրիստոնեայք կատարեալ խաղաղութիւն կը վայելէին Արեւելքի մէջ, միայն պատահաբար եւ անձնական պարագայից առիթներով գաւառապետներ քրիստոնիաներէ ոմանց վրայ կը բռնանային, հին օրէնքներէ օգտուելով: Այդ կարգին է նաեւ Գրիգորի աներձագին, Փիլաքթովիոյ քորեպիսկոպոս Աթանագինէսի նահատակութիւնը, որ տեղի ունեցած էր կեղծ նամակի մը մասին, իր աշակերտներէն մէկուն ըրած անհիմն վրպարտութեան վրայ (**ՎՐՔ. Գ. 347**): Գրիգորի Կեսարիայէ բերած գլխաւոր յիշատակը Ս. Կարապետի մասունքն է, որ ըստ աւանդութեան Երուսաղէմի Եփեսոս բերուած էր Պողիկարպոսի ձեռքով, եւ Եփեսոսէ Կեսարիա բերուած ու պահուած էր Փիրմիլիանոսի ձեռքով, եւ մինչեւ հիմա ալ կը պատուուի Կասարիոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ: Այդ մասունքէն մաս մը ուզեց Գրիգոր մէկտեղ տանիլ. եւ թէպէտ Ղեւոնդիոս հեճեցաւ, բայց ժողովուրդին կողմէն դժուարութիւն յայտնուելուն վրայ, Հայ նախարարներ պարտաւորուեցան մաս մը պարտաւորուեցաւ եւ մաս մը նուէրով գործը յաջողցնել (**ՁԵՆ. 24**): Ս. Կարապետին մասունքէն վատ Գրիգոր ստացաւ մաս մըն ալ իր ազգականին Ս. Աթանագինէսի մասունքէն, եւ այնուհետեւ այս երկու անուններ անբաժան միացած կը մնան ազգային յիշատակներու մէջ, եւ տարեկան տօնախմբութիւն ալ ունին (**ՏՕՆ. 155**):

ՏԱՐՈՆԻ ԲԱՐՈՋՈՒԹԻՒՆԸ

64. Կեսարիայէ մեկնելով Գրիգոր հանդիպեցաւ Սեբաստիա, հաւաքել զդասս կրօնաւորաց (**ՁԵՆ. 24**), բայց թերեւս ազգակցական յարաբերութիւններ ալ նորոգելու, կամ որովհետեւ անդ գտանէր բազմութիւն եղբարց (**ԱԳԹ. 420**), զի կրօնաւորաց պէտքը առաւելապէս Կեսարիայի մէջ կրնար հոգալ: Գրիգորի հետ եկողներու մէջ կը յիշուին Դկլաւիոս Աղեքսանդրացի, Սուրտինոս Եփեսացի եւ Ջենոբ Գլակ Ասորի (**ՁԵՆ. 25**), եւ ասոնցմէ վատ բազում գունդս գունդս յաճախեալ առնոյր ընդ իւր (**ԱԳԹ. 421**), հարկաւ վանապան քաղաքներէ հաւաքելով, եւ անոնց հետ կը մտնէր Հայաստան՝ Նիկոպոլիսի եւ Երզնկայի գիծով: Հայաստանի հարաւակողմը կռապաշտութեան պօրաւոր կեդրոն մըն էր, եւ Գրիգոր ձեռնադրութենէն առաջ այն կողմեր չէր եկած, ուստի փոխանակ շիտակ Վաղարշապատ երթալու, Տարոն իջաւ, որ այնտեղի մեհեաններուն ալ մործանման աշխատի. Կուարսի մօտ Իննակնեան բազիններուն վրայ՝ եւ Աշտիշատի մէջ Վահեւանեան մեհեանին վրայ կանոնաւոր պատերազմի պարտաւորուեցաւ, քուրմերու խումբերուն պէնքի պօրութեամբ դիմադրելուն պատճառով: Մեհեաններու տեղերը հիմնարկեց Գրիգոր Հայոց նախնական եկեղեցիները, զի այլեւս եկեղեցական պաշտօնակատարութեանց պէտք եղած աստիճաններն ունէր: Ս. Կարապետի տաճարը հիմնարկեց Իննակնեան բարձրաւանդակին վրայ Բարբէի ոտքը (**ՁԵՆ. 36**), եւ Ս. Երրորդութեան Մայր Եկեղեցին Աշտիշատի մէջ (**ԱԳԹ. 424**): Այս տեղերը պետեղեց Գրիգոր մէկտեղ բերած մասունքներուն կտորները, նախ բրտեայ կամ քարեայ առնաչափ տապաններու մէջ դնելով, եւ ապա տապանները հողին մէջ թաղելով: Հին դարերու մէջ սրբոց նշխարները միմիայն գերեզմանի դիրքի մէջ կը պատուուէին, եւ եթէ տեղափոխուէին ու բաշխուէին ալ, նորէն գերեզմանի ձեւի կը վերածուէի, եւ սովորութիւն չէր մասնատուփերու կամ որեւէ շարժական ձեւի ներքեւ պահել սրբոց ոսկորները: Ս. Կարապետի եւ Ս. Աթանագինէսի ձեւացուած գերեզմանները, առաջին անգամ եւ գլխաւոր մասունքներով դրուեցան Իննակնեան Ս. Կարապետի մէջ, որ եղաւ Հայոց մեծ ուխտատեղին, եւ Ս. Յովհաննէս Կարապետն ալ ընդունուեցաւ իբր Հայոց աշխարհին երկնաւոր պաշտպանը: Սոյն սուրբերուն գերեզմանները կը գտնուին միեւնոյն Մշոյ դաշտին մէջ Եղրդուտի Ս. Յովհաննէսի եւ Մատնավանքի Ս. Կարապետ եկեղեցիներուն մէջ, ուրտեղեր փոքր մասեր պետեղած է Գրիգոր: Թէպէտ այդ վերջին պետեղումները Ջենոբ ու Ագաթանգեղոս չեն յիշած, բայց անոնք դարուց ի դարս անեղծ

պահուած են, եւ այսօր իսկ կը տեսնուին: Իսկ մասունքներուն վերջին կտորները դրուեցան Բագրեւանդի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն մէջ (ԱԳԹ. 433): Լուսաւորչի Տարոն եղած միջոցին հանդիպեցաւ Ամանորի աշխարհատօնը՝ որ կը կատարուէր նաւասարդի մէկին, (ՁԵՆ. 35), եւ որ 302 տարին կ'իյնար Սեպտեմբեր 12-ին: Գրիգոր հեթանոսական մեծ տօնը քրիստոնէական տօնախմբութեան փոխեց, եւ Ս. Կարապետի տաճարին մէջ նոր մկրտուածներ համախմբելով եկեղեցական հանդէս կատարեց, եւ հրամայեաց ամյամէ ի նմին տեղւոջ ժողովեալ ամենեցուն զյիշատակ սրբոցն տօնախմբել (ԱԳԹ. 425): Գրիգոր Տարոն գտնուած միջոցին շարունակ մկրտութիւններ կատարեց, եւ յատկապէս կը յիշուին Կուարսցիներ, եւ Արածանիի մէջ մկրտուած 5050 հոգիներ, եւ քահանաներու ձեռքով ձորամիջի մէջ առանձին մկրտուած կիներ (ՁԵՆ. 35), որոնց գումարը 19 բիւր կամ 190,000 կը յիշուի (ԱԳԹ. 425):

ՏՐԴԱՏԻ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆԸ

65. Գրիգոր մինչեւ սահմի 7, կամ Նոյեմբեր 17 Տարօնի մէջ մնալէ, եւ նահանգին ամէն կողմերը քրիստոնէութիւնը ամրացնելէ ետքը, ճամբայ ելաւ երթալ Բագրեւանդ, ուր էր Բագաւանը կամ Դիցաւանը, հեթանոսական պաշտամանց մեծ կեդրոններէն մին, եւ բոլոր անցած տեղերը, շինէր եկեղեցիս եւ առնէր մկրտութիւն եւ կացուցանէր քահանայս (ԱԳԹ. 426): Տրդատ, որ անհամբեր կը սպասէր Գրիգորի դարձին, այլեւս չժուժեց անոր հասնելուն, եւ ինքը փմութեաց զայն դիմաւորել Բագաւանի մէջ իր ընտանեօք եւ աւագանիով: Սրտաշարժ եղաւ իրերաց հանդիպումը, եւ անմիջապէս ձեռնարկեցին հոգեւորական մխիթարութեանց, եւ ամսօրեայ ժամանակաւ ի պահս եւ յաղօթս անցնելէ ետքը, Տրդատ եւ Աշխէն եւ Խոսրովիդուխտ, եւ ամենայն մարդիկ բանակին մկրտուեցան Եփրատ գետի Արածանի ճիւղին մէջ, ուր ցարդ կը ցուցուի սեպացեալ քար մը Տրդատի արձան անունով: Մկրտուածներու թիւը 400 բիւր ըսուած է. որ է 4 միլիոն, այլ պէտք է այս թիւը բոլոր այդ միջոցին վանապան կողմեր մկրտուածներուն վրայ տարածել, եւ ոչ թէ նոյն օր մկրտուածներուն վրայ, վասնզի այդ թիւը դրուած է յայնմ աւուրս մկրտուած այր ու կին ու մանուկ ի միասին հաշուելով (ԱԳԹ. 435): Տարոնէ մեկնելուն թակաւնը եւ ամսօրեայ պատրաստութիւնն ալ հաշիւի առնելով, կրնանք հետեւեցնել թէ Տրդատի մկրտութիւնը տեղի ունեցաւ խորհրդաւոր օր մը, 303 Յունուար 6-ին, Քրիստոսի Աստուածայայտնութեան եւ Մկրտութեան յիշատակի տօնին: Տրդատի մկրտութենէն ետքը եօթն օր եւս մնացին Բագաւան, եւ ճամբան ամէն տեղեր մկրտութիւններ եւ ձեռնադրութիւններ եւ շինութիւններ կատարելով հասան Վաղարշապատ, եւ անմիջապէս ձեռնարկեցին սրբոյ Կաթողիկէին շինութեան, Սանդարամետի մեհեանի տեղը, ուր Միածինն իջած, եւ ոսկի ուրով Մայր տաճարին տեղը ցուցուցած էր:

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԷՆ

66. Մայր տաճարը նուիրուած է յանուն Ս. Աստուածածնի, որուն զլիաւոր եւ միակ հնաւանդ տօնը ննջման կամ փոխման տօնն էր, զոր Վերափոխում կը կոչենք այժմ, եւ զոր ուրիշ եկեղեցիներ Օգոստոս 15-ին կը տօնեն, իսկ մենք մերձաւորագոյն կիրակէն: Տօնին նախընթաց Շաբաթ օրը կը յիշատակենք Շողակաթը, որ Լուսաւորչի տեսիլքին տօնէն տարբեր է, քանի որ այն արդէն Հոգեգալստեան երկրորդ Կիրակին կը տօնուի: Շողակաթի տօնը Էջմիածնի Մայր տաճարին նաւակատեաց յիշատակն է, ինչ որ կը հետեւի Ս. Աստուածածնի տօնին յարակցած ըլլալէն: Այդ խորհրդածութեան վրայ հիմնուելով կը հետեւեցնենք, թէ Էջմիածնի Մայր տաճարին շինութիւնը, 303 տարւոյ Փետրուարէն մինչեւ Օգոստոս աւարտած, եւ նաւակատիքը կատարուած է տօնին օրը, Օգոստոս 15-ին, որ նոյն տարին ճիշդ Կիրակի օր հանդիպած է: Շինութեան ժամանակամիջոցը պէտք չէ համառօտ նկատուի, քանի որ նիւթերը արդեն պատրաստ էին, եւ շինուածն ալ շատ մեծագործ չէր, եւ ամենայն հաւանութեամբ՝ մասամբ այլ փայտակերտ

էր, եւ նորահաւատ ժողովուրդին փափաքն ու ջանքը սաստիկ էր (15): Անհաւանական չէ եւս կարծել, թէ հին Սանդարամետի մեհեանին հիմերէն ալ կրցան օգտուիլ: Հայեր երբեք կասկած կամ տարբեր կարծիք չեն ունեցած՝ Հայ եկեղեցւոյ Մայր տաճարին տեղւոյն, եւ վայն ճանչցած են միշտ Վաղարշապատի մէջ, ուր դարձն ալ սկսաւ, ուր Միածնի տեսիլքն ալ տեղի ունեցաւ: Հետեւաբար ընդունելի չի կրնար ըլլալ, վերջերս մէջտեղ դրուած կարծիք մը, թէ Հայոց Մայր եկեղեցին առաջ Աշտիշատի եկեղեցին էր, եւ շատ ետքը Վաղարշապատի եկեղեցին եղաւ (ԳԷԼ. 45): Այդ կարծիքին բոլոր փաստը միմիայն Բուզանդի անցողակի մէր խօսքն է, որ Աշտիշատի եկեղեցին յիշելով կը գրէ, ի մեծն յառաջին ի մայրն եկեղեցեացն Հայոց, որ էր յերկրին Տարոնու (ԲԶՆ. 7) եւ դարձեալ, ի մեծն եւ նախ վառաջին եկեղեցին ի մայր եկեղեցեացն ամենայն Հայաստանեայց (ԲԶՆ. 36): Բայց Մայր եկեղեցի անունը Աշտիշատին տրուեցաւ՝ Լուսաւորիչի Կեսարիայէն դառնալէն ետքը առաջին անգամ հիմնուած ըլլալուն, եւ ոչ թէ կաթողիկոսներու աթոռանիստ կամ կաթողիկէ եկեղեցի ըլլալուն համար: Նոյնիսկ Բուզանդ նախեկեղեցի անունը կու տայ Աշտիշատի, եւ բացատրաբար ալ կը յաւելու, թէ յառաջ նախ ընդ շինեալ էր զսուրբ եկեղեցին (ԲԶՆ. 37): Առանց այս բացատրութեան ալ Բուզանդի երկու բառերը չէին կրնար ընդարձակ պատմութիւններ եւ նախնական աւանդութիւններ եղծանել: Այլ եւ հնար չէ ենթադրել որ ազգին հայրապետը տէրութեան մայրաքաղաքէն հեռու տեղ մը աթոռ հաստատած ըլլայ: Նոյնիսկ Բուզանդի վերել յիշուած խօսքերէն է, թէ վայնու ժամանակաւ երթեալ հասանէր եպիսկոպոսապետն Վրթանէս ի մեծն եւ այլն, որով կը յայտնուի թէ կաթողիկոսին աթոռանիստը Աշտիշատ չէր, այլ պատահաբար այնտեղ կ'երթար Լուսաւորչէն հաստատուած (§ 64) աշխարհատօն հանդէսին նախագահելու համար:

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆՔ

67. Լուսաւորիչի հովուական հոգածութիւնը չէր կրնար լոկ նիւթական շինութիւններով վերջանալ, պէտք էր որ եկեղեցին իր բարոյական եւ կանոնական եւ ծիսական կազմուածովը նորինորոյ պատրաստուէր: Որչափ ալ առաքելական քարոզութիւնն ու յաջորդութիւնը՝ եկեղեցւոյն ծագումն ու ինքնագլխութիւնը կ'ապահովէին, սակայն երկրին քաղաքական կացութիւնը եւ հալածանքներուն պատճառած տագնապները թոյլ չէին տուած Հայ եկեղեցւոյն իր օրինական կազմակերպութիւնն ստանալ. նոր առաքելութիւն մըն էր Գրիգորի ըրածն ու ընելիքը, ինչ որ Երկրորդ Լուսաւորիչ անունն ալ կը յայտնէ: Նորա առաջին հոգերէն մին եղաւ պաշտօնեաներ ձեռնադրել երկրին ամէն կողմերուն համար: Քահանաներու, սարկաւազներու եւ անագոնեսներու համար գրուած է թէ անթիւք էին ի բազմութենէն (ԱԳԹ. 448), միասին համրելով հարկաւ ուրիշ եպիսկոպոսներէ ալ ձեռնադրուածները, որոց իւրաքանչիւրն իր վիճակին պէտքերը հոգալու պարտաւոր էր: Իսկ եպիսկոպոսներուն թիւը աւելի քան վչորեքհարիւր ըսուած է (ԱԳԹ. 448), եւ բնաւ չափազանց չէ այդ թիւը: Եթէ իւրաքանչիւր գաւառ իր եպիսկոպոսը պիտի ունենար, երկու հարիւրի կը հասնին Մեծ Հայոց գաւառները, մեծ գաւառներ օգնականներու պէտք ունէին, առաքելական պաշտօններ եւ հայրապետանոցի գործերն ալ՝ յատկապէս որոշուած եպիսկոպոսներ կը պահանջէին: Բաց աստի Գրիգորի առաքելական պաշտօնը տարածուեցաւ Վրաց եւ Աղուանից երկիրներու վրայ, եւ Խաղտեաց, Մասթթաց, Ալանաց, Կասպից, Միջագետաց, Ասորոց կողմերն ալ Հայոց թագաւորութեան հետ կապուած էին, եւ Գրիգոր մինչեւ յԱտրպատական ձգտէր տարածանէր վաւետարանութիւն իւր (ԱԳԹ. 440): Ձենոբ Հայաստանի գաւառներուն թիւը 620 կը դնէ, որ կրնար եպիսկոպոսներուն թնոր բարձրացնելու փաստ ըլլալ, կ'երեւի թէ նա գաւառ անունով, աւելի մանր բաժանումներ կ'իմանայ, եւ ոչ եպիսկոպոսական վիճակներ, որովհետեւ ամէն գաւառին մէն մի քահանայ կամ երկու կ'ենթադրէ (ՁԵՆ. 13), եւ ոչ թէ իւրաքանչիւր

գաւառին եպիսկոպոս մը: Գրիգորի ձեռնադրած եպիսկոպոսներէն 12 միայն յանձնէ յիշատակուած են, եւ երեւի թէ ասոնք տեսակ մը երկոտասանից ժողով կը կազմէին հայրապետանոցի մէջ: Յիշուածներն են, Աղբիանոս, Եփրատացւոց, Եւթաղիոս Բասենոյ, Բասոս, Մովսէս, Եւսեբիոս, Յովհաննէս, Ագապէս, Արտիթէս, Արսուկէս, Անտիոքէս, Տիւրիկէս եւ Կիրակոս: Թէպէտ միայն երկուքին վիճակները յիշուած են, սակայն ամէնքն ալ եպիսկոպոսք կողմանց եղած կ'ըսուին, եւ միանգամայն կը յիշուի թէ յորդուոց քրմացն ընտրեցան (**ԱԳԹ. 442**), որով բնիկ հայապգիներ ըլլալնին կ'իմացուի, թէպէտ օտար անուններ ստացած են, հաւանաբար մկրտութեան ատեն:

ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

68. Յատուկ մտադրութիւն դարձուցած է Գրիգոր քուրմերու սերունդները եկեղեցական պաշտօններու կոչելու: Այդ գործին մէջ գլխաւորապէս կը տեսնուի առաքելական գործին դիւրութիւններ պատրաստելու մտադրութիւնը, վասնպի հեթանոսութեան ատեն կրօնական ծառայութիւնը յատուկ դասակարգի մը ժառանգական վաստակն էր, թէ իբր աշխատութեան վարձ եւ թէ իբր հասոյթի աղբիւր, քուրմերն ալ ապրու դասակարգ մըն էին, եւ կրնային մեծ դժուարութիւններ հանել, եթէ յանկարծ ամէն դիւրութենէ վրկուած ալլային: Ընդհակառակն յաջող օժանդակներ կը դառնային, եթէ իրենց օգուտն ալ ապահովուած տեսնէին: Միեւնոյն ատեն ժողովուրդին սովորական վագումներն ալ իրենց գոհունակութիւնը կը գտնէին, երբոր իրենց հին սովորոյթներն ալ պահուած կը տեսնէին: Միայն պէտք էր վանոնք լաւ կրթել նոր կրօնքին սկզբունքներուն մէջ, ուստի նոր հաստատուած ուսումնարաններուն մէջ, հոգ կը տարուէր առաւել վազգս պղծագործ քրմանց եւ վմանկունս նոցա ի նոյն ժողովել. եւ միանգամայն չէր մոռացուեր անոնց դարման ոռձկաց կարգել (**ԱԳԹ. 438**): Այս իսխահոգ վգուշաւորութիւններով կը յաջողէր Գրիգոր, Վօրաւոր օժանդակներ կազմել անոնցմէ, որք այլապէս ահաւոր ընդդիմադիրներ պիտի դառնային, ժողովուրդին նախապաշարեալ միտքին վրայ իրենց ունեցած ապրեցութեամբ, Կրօնական դաստիարակութեան համար եղած ջանքերը միանգամայն մտաւորական վարգացման ալ կը ծառայէին: Բայց որովհետեւ Հայ այբուբեն ու Հայ գրականութիւն գոյութիւն չունէին տակաւին, ստիպեալ էին զոմանս յատորի դպրութիւն կարգել, եւ զոմանս ի հելլէն: Այդ բաժանեալ եւ երկձղի դաստիարակութիւնը լոկ կամայական բան մըն էր: Այն միջոցին Հայաստանի սահմաններուն վրայ երկու ուսումնական կեդրոններ կը գտնուէին, Եդեսիա եւ Կեսարիա. առաջինը ասորերէն լեզու կը գործածէր, երկրորդը յունարէն: Հայաստանի նահանգներն ալ մէկէն կամ միւսէն կ'օգտուէին, իրենց մերձաւորութեան համեմատ: Հարաւային նահանգներ, Աղձնիք եւ Կորդուք, Տուրուբերան եւ Ծոփք, աւելի Եդեսիայի հետ յարաբերութիւն ունէին, իսկ հիւսիսային նահանգներ, եւ առաւելապէս Բարձր Հայք եւ Արարատ, Տայք եւ Սիւնիք Կեսարիայի հետ կապուած էին: Հայաստանի մէջ նոր բացուած կրթարաններն ալ այդ բաժանման հետեւեցան:

ՀՈԳԵՒՈՐ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

69. Կրթական ձեռնարկէն աւելի էական էր, հոգեւոր պաշտամանց կարգադրութիւնը: Հայերէն լեզուն գրուած եւ կարդացուած լեզու չլինելով՝ անհնար էր ամէն մասերով կատարել պաշտամունքներ եւ արարողութիւններ ունենալ Հայոց հասար եւ Հայոց յատուկ: Միւս կողմէն Գրիգոր ինքն Կեսարիայի մէջ սնած եւ ուսած, եւ իր առաջին օգնականներուն մեծ մասը Կեսարիոյ եւ Սեբաստիոյ կողմերէն բերած ըլլալով, բնական էր որ Հայ եկեղեցւոյ պաշտամանց եւ արարողութեանց հիմը Կապադովկացւոց եկեղեցւոյն յատուկ ծէսը պիտի ըլլար, ինչ որ այժմ սուրբ Բարսղի անունով ձանչուած է: Սակայն, ինչպէս հայկական ծէսին վննութեամբը կը տեսնուի,

Գրիգոր չէ ուլած ծառայօրէն եւ կուրօրէն յունակապադովկական ծէսը ընդօրինակել, այլ անոր մէջ վեղջեր ու յաւելուածներ ու փոփոխութիւններ մուծած է, հետեւելով երկրին եւ ազգին պահանջից եւ բնոյթին, եւ շատ ազգային սովորութիւններ հեթանոսական կրօնքէն փոխ առնելով քրիստոնէութեան մէջ մուծած է, որով կրցած է առանձնայատուկ եւ սեփական Հայ ծէսին հիմերը հաստատել: Լուսաւորչի ժամանակակից յիշատակներ կը պակսին մեր ըսածը վկայութեամբ հաստատելու համար, սակայն երբ դար մը ետքը Հայ գիր ու գրականութիւն կը ստեղծուի, եւ ժամանակին գործիչները յունական աղբիւրներէ ընդարձակօրէն կ'օգտուին, տակաւին շատ բաներ նախընթաց դարուն հայկական սովորութեանց համեմատ կ'արձանագրուին եւ կը հաստատուին, եւ այդ սովորութիւնները Լուսաւորչի անունով ու հեղինակութեամբ կը բացորոշուին: Իրաւ ալ պաշտամունքի եւ աղօթքի համար հնար չէր ժողովուրդը օտար լեզուի բռնադատել, վոր բնաւ չէր ճանչնար, եւ հնար չէր չիմացած լեզուով իր կրօնական վագսումները գոհացնել: Հարկաւ պէտք էր ամէնին սովորական մաղթանքները, ինչպէս են Փառք Հօր, Հայր մեր, Փառք ի բարձունս, Սուրբ Աստուած, Հաւատամք, հայերէն լեզուով ժողովուրդին թեպադրել, եւ կրկնելով գոց ընել տալ, եւ գործնական կիրառութեան մէջ դնել: Մեր օրով ալ տակաւին Քուրդն ու Առնավուտը իրենց լեզուն իրենց գրով չեն գրեր, բայց իրենց լեզուով գոց ըրած երգեր ու աղօթքներ ունին: Անգրագէտ մահմետականն ալ գոց ըրած արաբերէն աղօթքները կը կրկնէ շարունակ: Այս տեսակ կացութիւն մը պէտք էր ճշմարտուէր չորրորդ դարու Հայ քրիստոնէից մէջ: Պլտիկ դիտողութիւն մը բաւական է նկատալու, որ ժամագիրքին մէջ յառաջ բերուած սաղմոսներուն շատ մը բացատրութիւնները Աստուածաշունչի ամբողջութեան մէջ պարունակուած սաղմոսներէն տարբեր են: Այս տարբերութիւնը մեր տեսութեամբ կ'ապացուցանէ առաջին ու գործնական թարգմանութիւն մը չորրորդ դարուն մէջ. եւ երկրորդ ու գրական թարգմանութիւն մը հինգերորդ դարուն մէջ: Դիտել կու տանք եւս թէ ինչ ինչ կրօնական գործածական բառեր հինգերորդ դարու ճշգրտութեանց չեն պատասխաներ, Երրորդութիւն բառը յունարէն բառին չի համապատասխաներ, որ ճիշդ եռեակութիւն կը հնչէ, Քրիստոնեայ բառն ալ աղաւաղ տառադարձութիւն մըն է յունարէն Քրիստիանոս բառին, այսպէս դեռ ուրիշներ ալ: Այս նշաններէ մենք կը սիրենք հետեւցնել թէ Լուսաւորիչէ սկսելով՝ հայերէն լեզուով պաշտամունք Հայերուն անծանօթ չեղան, թէպէտ գրի առնելու անհնարութիւն կար, եւ միայն գործնական կերպով բերնէ բերան ապրեցան:

ԲԱՐԵՎԱՐԳԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

70. Կրթական եւ ծիսական կարգադրութեանց համընթաց են կանոնական կարգադրութիւններն ալ: Այս մասին պէտք է յիշենք վանքերու եւ եկեղեցիներու պահպանութեան համար իւրաքանչիւրին գիւղեր յատկացնելը, ինչ որ նախապէս մեհեաններուն եւ քուրմերուն պահպանութեան համար գործածուած կերպն էր: Այդ կալուածները կրօնքի փոփոխութեամբ քրիստոնէութեան օգտին անցան, եւ արքունական հրամաններով հաստատուեցան: Հայրապետական աթոռին սեփականուեցան աշխարհին վանապան կողմերը նշանաւոր աւաններ, ինչպէս Աշտիշատ Տարոնոյ մէջ, եւ Թիլ ու Թորդան Եկեղեցաց մէջ, եւ ուրիշիար ալ: Մշոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ միաբանութիւն հաստատուելուն առթիւ 12 դաստակերտներ ալ անոր յատկացուեցան, որոնցմէ կը յիշուին Կուառս, Մեղրի, Մոշ, Խոբնի, Բրեխ, Կեղք եւ Բապու: Իսկ նոյն միաբանութիւնը կազմելու համար նշանակուեցան 43 կրօնաւորներ, որոնց նշանաւորներն էին Անտոն եւ Կրօնիդէս, եւ վանահայր ընտրուեցան Չենոբ Գլակ եւ Եպիփան: Կանոնագիրքի մէջ կը գտնենք 30 համառօտ կանոններ, Սրբոյն Գրիգորի առաքելոյ Հայոց մակագրութեամբ (ԿԱՆ. 34), որոնք վանապան բարեկարգութիւններ կը պարունակեն: Չենք ուլեր պնդել, թէ ասոնք նոյնինքն

Գրիգորէ գրաւոր կերպով աւանդուած կանոններ ըլլան, բայց գոնէ պէտք է ընդունիլ, թէ Գրիգորի ժամանակին կարգադրութիւններն էին, որք աւանդութեամբ պահուելով, յարմար ատեն մը գրի առնուեցան: Ասով կը հաստատուի թէ Գրիգոր կարգապահութեան ալ մտադրութիւն դարձուցած էր եւ կանոնական բարեկարգութեան պատուէրներ ալ կազմած էր, ինչ որ իր առաքելական եւ հայրապետական պաշտօններուն համար էական էր: Մեր Կանոնագիրքին մէջ կը գտնուին Անկիրիոյ, Նէոկեսարիոյ եւ Լաւողիկեայ կանոնները, որք շուրջ 314-ին գումարուած են Գրիգորի կենդանութեան միջոցին, եւ հնար է մտածել թէ նա ինքն Գրիգորն է՝ որ իւրացուցած է այդ ժողովներուն կանոնները եւ Հայոց համար ալ պարտաւորիչ հռչակած: Սակայն շատ չենք պնդեր, որովհետեւ նոյնչափ հաւականութեամբ հնար է ենթադրել, թէ անոնք աւելի ուշ Հայաստան բերուեցան Նիկիական կանոններուն հետ: Գրիգորի անունով մակագրուած 30 կանոններուն նիւթը ընդհանրապէս՝ կանոնապանցներուն ապաշխարութեանց շուրջը կը դառնայ, եւ նկատի կ'առնէ գլխաւորապէս քահանայական եւ ամուսնական կանոնապանցութիւնները. կը յիշէ եւս կիրակէի պահպանութիւնը, եւ կախարդներու եւ գերազմանակրկիտներու պատիժները:

ՎԻՐՔ ԵՒ ԱՂՈՒԱՆՔ

71. Յիշեցինք թէ Գրիգորի առաքելական աշխատութիւնները Մեծ Հայքէ դորս ալ տարածուեցան. ուր որ պօրացած էր Հայոց քաղաքական գերիշխանութիւնը: Հոփսիմեանց խումբը 70 հոգի եղած է կ'ըսուի (§ 51), որոնցմէ 37 միայն նահատակուեցան Վաղարշապատի մէջ, մնացեալները պանապան կողմեր ցրուած էին կանուխէն: Ասոնց մէկն էր Նունէ, որ Վրաստան գնաց, եւ Մծխիթա մայրաքաղաքին մէջ բժշկութիւններ կ'ընէր, եւ նոյն իսկ Միհրան բղջիկ կինն ալ բժշկեց: Ասկէ Միհրան սկսաւ հետաքրքրուիլ Նունէի պօրութեան վրայ, եւ երբ ինքն ալ վտանգաւոր փոթորիկի մը հանդիպեցաւ, Տրդատի փորձանքը յիշեց, եւ Նունէի Աստուծոյն ապաւինելով ապաւեցաւ, եւ անկէ ետքը քրիստոնէութեան յարեցաւ եւ Նունէի հետ կռապաշտութիւնը ջնջելու աշխատեցաւ (**ԽՈՐ. 170**): Ասոնք ամէնքը տեղի ունեցան Հայոց դարձին առաջին տարիները: Նունէ եւ Միհրան Գրիգորի դիմեցին հրահանգուելու համար, եւ անկէ ստացան Վրաստանի համար գլխաւոր հովնու մը եւ եկեղեցական պաշտօնեաներ, եւ այս կերպով Վրաց կաթողիկոսութիւնը Հայոց հայրապետութեան ենթարկեալ մնաց մինչեւ է. դար: Վրաստանէն պատ Աղուանից համար ալ աշխատեցաւ Գրիգոր: Քրիստոնէութիւնը սկսած էր այնտեղ առաքելական դարէն (§ 16), բայց շարունակութեան մասին յիշատակներ բոլորովին կը պակսին (**ԿԱՂ. Ա. 98**): Տրդատ պատերազմի բռնուեցաւ Աղուանից եւ Բասլաց հետ շուրջ 314-ին, Բասլաց թագաւորը սպաննուեցաւ (**ԽՈՐ. 168**), իսկ Աղուանից Ուռնայրը, կ'երեւի թէ գերի ինկաւ, որ Հայոց մայրաքաղաքին մէջ կը գտնուի, եւ իր երկիրը դառնալով առաւել լուսաւորէ ՎԱղուանս (**ԿԱՂ. Ա. 99**), իբրեւ կատարեալ քարոզիչ մը: Ուռնայրի մահուընէ ետքն է, որ Գրիգոր իր Գրիգորիս թողը Աղուանից կաթողիկոս կը ձեռնադրէ, տակաւին մանկահասակ եղած ատեն, վասն հոգեկիր առաքինի արգասեանց բարեհասակ, եւ Վգիտութիւն Աստուծոյ յանձին կրելով (**ԲԶՆ. 10**): Մասնաւոր տեղեկութիւններ չունինք ուրիշ երկիրներու, եւ գլխաւորապէս Միջագետքի եւ Ատրպատականի մէջ կատարուած առաքելական աշխատութեանց վրայ, թէպէտ տեսանք թէ այն կողմերուն եպիսկոպոսներն ալ Գրիգորէ ձեռնադրուեցան (**ԱԳԹ. 440**):

ԱՌԱՆՁՆՈՒԹԵԱՆ ՍԷՐԸ

72. Լուսաւորչի ծիփեան թոականը 239-ին գրած էինք, եւ իր ամուսնութիւնը 261-ին նշանակած, 22 տարեկան եղած ատեն (§ 46): Չարչարանքներուն ատեն 287-ին Գրիգոր 48 տարեկան մարդ մը եղած կ'ըլլայ, եւ 62 տարեկան վիրապէն ելած եւ ձեռնադրութիւն ստացած եւ առաքելական աշխատութեանց ետեւէ եղած: Որչափ ալ առաջին տարիներու մէջ ժիր եւ

գործունեայ կեանք մը ունեցած լինելը կը տեսնենք, եւ ծանր ու արդիւնաւոր աշխատութեանց նշանները ունինք, սակայն չենք կրնար չյիշել թէ բազմաչարաչար անցեալ մը տկարացուցած պիտի ըլլար պայն, մանաւանդ վիրապէն ետքը անմիջապէս տարօրինակ յոգնութեանց պարտաւորեալ ըլլալով: Որչափ ալ առանձնական եւ ճգնաւորական կեանքի սէրն ենթադրենք Գրիգորի վրայ, պէտք է տկարացած ըլլալուն պարագան ալ նկատի առնենք, երբոր կը տեսնենք որ ինքն ընդ ժամանակս ժամանակս յահապատ լերինս ելանէր (**ԱԳԹ. 442**), հոգեկան հանդարտութիւն մը վայելելու համար: Որչափ ալ Գրիգորի երբեք երբեք իջանել լինէր՝ շրջել զօրացուցանել պաշակերտեալսն (**ԱԳԹ. 444**), սակայն այս չէր բաւեր նորահաւատ ժողովուրդին համար, որ իր հովուապետին անմիջական ներկայութեան կը կարօտէր, եւ Տրդատ ինքն ալ շատ աղաչեաց զԳրիգոր վասն հանապազորդ առ նմա կալոյ, սակայն Գրիգոր կը դժուարէր թագաւորին առաջարկը կատարել, ոչ հաճեալ վառնոյր յանձն, այլ յանպատ տեղիս հալածեալ բնակութեամբ (**ԱԳԹ. 449**), հանդարտ եւ խաղաղ կեանքի պէտքը կը վգար: Թէպէտ զԱղբիանոս պայր ճշմարիտ եւ աստուածաւէր վերակացու թողոյր արքունական դրան բանակին (**ԱԳԹ. 442**), սակայն նա չէր բաւէր Լուսաւորչի անձին հրապոյրը վարթուցանել: Ասկէ յառաջ եկաւ Գրիգորի վաւակները Կեսարիայէ բերել տալու որոշումը:

ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴԻՆԵՐԸ

73. Գրիգորի վաւակներուն ծնունդը 262 եւ 264 տարիներու մէջ նշանակեցինք (§ 46) որով քառասուն տարեկանի մօտ անձեր պէտք է եղած ըլլային, երբոր Գրիգոր Կեսարիա գնաց ձեռնադրութեան համար, եւ վարմանալի է որ այդ պարագային վաւակները չեն յիշուած: Խորենացին, առաջ մէջտեղ չելլելնին երկիւղի հալածանացն կը վերագրէ, իսկ վերջէն չերեւնալին ալ իբր առաքինական խոնարհութիւն կը մեկնէ, իբր զի եւ ոչ ի քահանայանալն եւ ի փառաւորել հօրն երեւեալ պերճացան (**ԽՈՐ. 161**), սակայն եթէ Արիստակէս Նիկոմաքոսի մօտ կը ճգներ, եւ եթէ Վրթանէս աշխարհիկ կեանք կը վարէր ալ, եղելութեանց անգիտակ եւ անտարբեր պէտք չէր ըլլային: Յարմարագոյն է թերեւս ըսել, որ չարչարանքներէն եւ վիրապէն ետքը իրենց հայրը մեռած գիտէին, եւ իրենք ալ Կեսարիայէ հեռու կը գտնուէին: Այս կերպով կրնայ մեկնուիլ, որ անակնկալ կերպով լուան յոմանց ի տեղեկաց, որ գիտակ արարին զթագաւորն, թէ Գրիգոր ժամանակով ամուսնացած, եւ երկու վաւակ ունեցած էր, եւ թէ աննք տակաւին կենդանի էին (**ԱԳԹ. 449**): Տրդատի հրամանով երեք նախարարներ, Արտաւազդ եւ Տաճատ եւ Դատ, Կեսարիա գացին, եւ հապիւ Արիստակէսը իր ճգնարանէն պատեցին եւ Վրթանէսն ալ իր ընտանիքով մէկտեղ բերին Լայաստան: Գրիգոր, կարծես անցաց դարձածին անտեղյակ, նոյն պահուն ալ իր առանձնութեան մէջ կը գտնուէր, եւ ինքն թագաւորն եկողները Գրիգորին կը տանէր: Ժամանակին տարածուած գաղափարներուն հետեւանքն էր, սերնդական յաջորդութեան բացառիկ յարդ մը տալ, ուստի ամենուն համոզմամբ մեծ բախտ մըն էր Գրիգորի վաւակները իբր գլուխ ունենալ, եւ ընդհանուր փափաքին վրայ, Արիստակէս իբրեւ միայնակեաց եւ իբրեւ աւելի հոգեւորական անձ, մեծ եղբօրմէն առաջ եպիսկոպոսութեան կը կոչուէր, եւ իր հօրը հայրապետական պաշտօնին կը նշանակուէր: Թուականը ճշդելու համար պատմական պարագայ մը չենք գտներ: Շատեր 316-ին կը դնեն Արիստակէսի ձեռնադրութիւնը, այլ հաւանակագոյն կ'երեւի 310-ին դնել Գրիգորի վաւակներուն Լայաստան գալը, եւ Արիստակէսի անմիջապէս ետքը:

ԴԱԺԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

74. Այդ միջոցին, եւ հաւանական հաշուով 311-ին, տեղն ունեցծաւ Լայոց ու Լոռոմայեցւոց մէջ պատերազմը, թէպէտ Լայեր ի սկզբանէ անտի բարիկամք եւ մարտակիցք էին Լոռոմոց, եւ քաղաքական պատճառ մը չկար իրարու հետ թշնամանալու: Մաքսիմինոս Գաղերիոս Դաժ, որ

Արեւելքի կայսրութիւնն ստացած էր, քրիստոնէից դէմ հալածանքը սաստկացուց, եւ չշատանալով իր սահմաններուն մէջ կատարած բռնութիւններով, Հայոց դէմ ալ ելաւ, վասնզի քրիստոնէայք էին, եւ վերկրպագութիւն Աստուծոյ փութապէս պնդութեամբ կատարէին: Ուստի անոնց դէմ պատերազմ բացաւ, եւ սկսաւ նեղել զնոսա զի զոհեսցին կոռց եւ դիւաց: Սակայն իր նպատակին չկրցաւ հասնիլ, վասնզի Հայոց բանակը իր ծանօթ քաջութեանը կը միացնէր քրիստոնէական եռանդը, եւ Մաքսիմիոս հանդերձ զօրօք իւրովք ի պատերազմի անդ ընդդէմ Հայոց ի բազում ուրեք հարեալ վատթարէր նոցա (**ԵՒՍ. 688**): Այս դիպուածէն ետքը տեղի ունեցող սովն ու ժանտախտը, քրիստոնէից կողմէ իբրեւ աստուածային պատուհաս մը նկատուեցաւ, Մաքսիմիոս Դաժի անլուր բռնութեանց եւ քրիստոնէայ ազգի մը դէմ ըրած թշնամութեանը համար: Այդ պատերազմը, որուն յիշատակը մեզի պահած է Եւսեբիոս պատմագիրը, եւ զոր մեր առաջին մատենագիրներ վանց ըրած են իրենց պատմութեան փոխանցել, Հայոց կանուխ քրիստոնէութեան դառնալմուն փաստն է, եւ միանգամայն նշան մըն է անոնց եռանդուն եւ գործունէայ վզացումներուն: Կրօնական պատերազմներ ընելը Հայոց պատմութեան յատկանիշ պարագաներէն մէկն է, եւ կը տեսնենք որ Ե. դարու նշանաւոր պատերազմներէն շատ առաջ, երկրին ընդհանուր քրիստոնէութեան առաջին օրերէն, սկսած են Հայերը ամենայն զօրութեամբ սուրբ հաւատքը պաշտպանել:

ՀՌՈՄԻ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

75. Դաժ Հայոց դէմ վարած պատերազմէն քիչ ետքը, Լիկիոնիոսէ յաղթուեցաւ եւ անձնասպան եղաւ 313-ին, Տարսոնի մէջ, եւ Արեւելքի կայսրութիւնը անցաւ Լիկիոնիոսի, իբր կայսերակից Կոստանդիանոսի, որ Արեւմուտքի կայսր անուանուած էր 306-ին, եւ Մաքսենտիոսի յաղթելէն ետքը քրիստոնէից ապատութիւնը հռչակած էր 313-ին: Լիկիոնիոս նախ Կոստանդիանոսի տուած ապատութեանը համաձայնած էր, բայց վերջէն քրիստոնէից դէմ հալածանքը նորոգեց, որ 318-էն ետքը աւելի վայրացած, եւ առիթ տուաւ Կոստանդիանոսի հետ պատերազմներու, որոնք վերջացան Լիկիոնիոսի պարտութեամբ եւ սպանութեամբ, եւ Կոստանդիանոսի միահեծան ինքնակալութեամբ 323-ին: Այդ թւականէն է որ պատերազմներէն ոմանք կը դնեն Կոստանդիանոսի դարձը, այսինքն է ինքզինքը քրիստոնէայ հռչակելը, որ տարբեր է 313-ին քրիստոնէից շնորհուած ապատութենէն: Ազաթանգեղոսի մէջ յիշուած կը գտնենք, որ Կոստանդիանոսի դարձէն ետքը, ուրեմն շուրջ 324-ին, Տրդատ ուլեց խնդակցութեան այցելութիւն ընել անոր. եւ թէ իրեն հետ առնելով Գրիգորը, Արիստակէսը, Աղբիանոսը, 13 մեծ նախարարներ, բազում մեծամեծներ, եւ 70,000 ընտիր զօրքեր, Վաղարշապատէ մեկնեցաւ եւ գնաց ի թագաւորակաց քաղաքն Հռովմայեցուց (**ԱԳԹ. 459**): Անկէ առնելով Խորենացին ալ անցողակի կ'ակնարկէ ի գնալն Տրդատայ ի Հռոմ առ սուրբն Կոստանդիանոս (**ԽՈՐ. 166**), առանց Գրիգորի անունը տալու: Հետագայ ազգային պատմագիրներ ալ առաջիններուն հետեւողութեամբ Տրդատի եւ Գրիգորի Հռոմ երթալուն պատմութիւնը կրկնած են (**ՅՈՎ. 51**): Իսկ այն աւելի ընդարձակութիւն ստացած է Ռուբինեանց ժամանակ, երբ Դաշանց թուղթ անունով յատուկ գրուած մըն ալ ելած է մէջտեղ: Այդ գրութեան նպատակն է գլխաւորապէս Հայոց հայրապետական աթոռին ապատութիւնը պաշտպանել, հեղինակութեամբ եւ իշխանութեամբ ինքնագլուխ պոռտոպապ Սեղբեստրոս հայրապետին Հռոմայ, որ Գրիգորը կ'ընէ Պատրիարք Հայոց մեծաց, զի ինքն եւ ամենայն աթոռաժառանգք սորա ինքնագլուխ եղիցին, յիւրեանց եպիսկոպոսացն առնելով ձեռնադրութիւն, այլեւս Գրիգորը նկատուի պապ եւ պատրիարք եւ հայրապետ հրամանահան ի տիեզերական ժողովս, ըստ ամենայնի համահաւասար Հռոմի, Երուսաղէմի, Անտիոքի եւ Աղեքսանդրիոյ աթոռներուն (**ԴԱՇ. 24**): Այդ պատմութիւնը շատ հաճելի երեւցած է լատինամիտ

եւ հռոմէադաւան նոր հեղինակներու, որք ուլած են անոր ստուգութիւնը պաշտպանել, եթէ ոչ իր ամբողջ պարագաներով, գոնէ իր էական մասին մէջ, որ է Գրիգորի Հռոմ երթալը եւ Սեղբեստրոսի շնորհած ինքնագլխութիւնը: Յաւալի պարագայ մը եղած է, անոնց ձայնակից տեսնել վերջին ատեններու մէջ, Մատթէոս Ա. կաթողիկոսը (ԴԱՇ. 31):

ԴԱՇԱՆՑ ԹՈՒՂԹԸ

76. Մեր աշխատասիրութեան բնութիւնը լոկ պատմական ըլլալով, պէտք չենք վգար քննական եւ քննադատական բացատրութեանց մտնել, եւ եղելութեանց մասին ամփոփելով գրելիքնիս, բաւական կը սեպենք սա քանի մը կէտերը յիշել: Դաշանց թուղթ ըսուած գրութիւնը, յետին դարերու աղաւաղ եւ անկապակից, գրական եւ լեզուաբանական եւ ժամանակագրական սխալներով լեցուն գործ մըն է (ԴԱՇ. 55), որ այլեւս իրեն համար պաշտպան չունի: Հռոմի այթողին կողմէն Հայոց այթողին առանձնաշնորհումներ տրուիլը, եւ անոնց պօրութեամբ արեւելեան եկեղեցիներու իրաւասութեանց փոփոխուիլը, ժամանակին հոգւոյն եւ սովորութեանց եւ յարաբերութեանց հետ բոլորովին անհաշտ ենթադրութիւն մըն է: Գրիգորի մինչեւ Հռոմ ճանապարհորդութիւն ընելը, բոլորովին անհիմն ենթադրութիւն մըն է, որ ոչ մէկ կերպով պատմութեան հետ չի պօդուիր: Այդ միջոցին Հռոմ հայրապետներ եղած են Մարկեղոս 308-309: Եւսեբիոս 309-311, Մեղքիադէս 311-314, եւ Սեղբեստրոս 314-337: Արդ, սկզբնական պատմութիւնը Եւսեբիոսի անունը կու տայ (ԱԳԹ. 461), որ Կոստանդիանոսի քրիստոնէից պատուութեան համար հանած Մեղիոլանու հրովարտակէն ալ առաջ է: Հայոց թագաւորութիւնը իր յարաբերութիւնները կը պահէր ուղղակի Արեւելքի կայսրներուն հետ, եւ Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւն չունէր, իսկ Կոստանդիանոս 323-էն ետքը սկսաւ Արեւելքի մէջ իշխել, եւ մինչեւ այն ատեն Լիկիանոս էր իշխողը եւ քրիստոնէութիւնը կը հալածէր, որով ոչ մի պատճառ չէր կրնար ըլլալ Հայոց թագաւորութիւն եւ հայրապետին Հռոմ երթալուն: Դիտելի է եւս որ Գրիգոր նոյնիսկ Հայաստանի մէջ հանրային կեանքէ կը խուսափէր, եւ Նիկիոյ ժողովին ալ չգնաց, որ չէր կրնար մինչեւ Հռոմ երթալ վինքն ցուցադրելու: Աւելցնենք նաեւ որ 323-էն ետքը Կոստանդիանոս Հռոմն ալ սկսած էր լքել. եւ վինքն այնտեղ երթալու փնտոելու յարմարութիւն ալ կը պակսէր: Նկատողութեան արժանի է որ Խորենացին Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը առջեւն ունենալով իսկ, Գրիգոր ճանապարհորդելը չէ գրած, որով կամ վայն կեղակարծ դատած է, եւ կամ ուղեւորութեան հատուածը յետոյ Ագաթանգեղոսի մէջ ներմուծուած է: Տրդատի ճանապարհորդութեանը գալով՝ պարզ թիրիմացութեան մը հետեւանք լինելը շուտով կը յայտնուի, երբոր բաղդատենք արտաքին պատմութեանց մէջ յիշուած Տրդատի ճանապարհորդութեան հետ, որ Դոմետիոս Կորբուղոնէ յաղթուելով յանձնառու եղաւ Հռոմ երթալ եւ Ներոն կայսեր ձեռքով նորէն պսակուիլ, ինչպէս որ ալ կատարեց 64 թուականին: Այն Տրդատը ազգային պատմութեան ծանօթ մնացած լինելով, դիւրաւ կրցաւ շփոթուիլ համանունի հետ, եւ առաջին դարու եղելութիւնը չորրորդ դարու եղելութիւն մը դարձաւ, ժամանակին յարմար պարագաներ ալ ստանալով: Իսկ Դաշանց թուղթին յերկրուածը, հայկական բարեմիտ նենգութիւն մըն է Խաչակիրներու ժամանակ կազմուած, երբոր Անտիոքի լատին պատրիարքներ, Կիլիկիոյ նոյն այթողին գաւառներէն մին լինելէն առիթ առնելով, Հայոց հայրապետութեան վրայ իշխելու փորձեր ըրին: Հայեր չուկեցին ուղղակի Լատիններուն դիմադրութիւն ցուցուցած ըլլալ, եւ մտածեցին Հայոց այթողին պատմութիւնը Հռոմի պապերուն կամքով եղած ցուցնել, որով թէ Լատինաց բարեկամութենէն սպասուած օգնութիւնը պիտի չկորսնցնէին, եւ թէ իրենց ապատ հայրապետութիւնը պաշտպանած պիտի ըլլային: Յայտնի է ուրեմն որ ոչ Գրիգոր եւ ոչ Տրդատ Հռոմ չեն գացած, եւ Սեղբեստրոսի վերագրուած տուու չութիւնը անհիմն յերկրուած մըն է (16):

ՄԻԱՅՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀՈՎՈՒՈՒԹԻՒՆ

77. Լուսաւորիչի ընթացքը իր երկրորդ մասին մէջ, առաքելական եւ ճգնաւորական կեանքերու խառնուրդ մը եղաւ, ճարտար կերպով մը իրարու կցելով հանրային գործունէութիւնն ու առանձնացեալ միայնութիւնը: Նա ուլած է պահ մը իրեն առանձնութեան տեղ ընել Գլակայ մենաստանը, որ է Իննակնեան Ս. Կարապետի վանքը, որ իրեն համար աւելի սիրելի տեղ մըն էր, չորս ամիս ալ այնտեղ մնացած է, բայց յետոյ Անտոն եւ Կրօնիդէս ճգնաւորներուն խորհրդով թողած է այնտեղը, որ աշխարհական համախմբութեանց կեդրոնն ըլլալով, առանձնացեալ միայնութեան յարմար չէր (**ՄԱՄ. 7**): Այնուհետեւ Գրիգորի առանձնութեան սովորական տեղը եղած է Դարանաղեաց գաւառի մէջ, Սեպուհ լեռան վրայ եղող քարայր մը, ուր ճգնած եւ վախճանած էր, Հռիփսիմեանց խումբէն կոյս մը՝ Մանէ անունով, որուն յիշատակովը քարայրը Մանեայ Այրք անունը առած էր: Այստեղ է այժմ Կամախ գաւառի Ս. Լուսաւորիչ վանքը, Կարնի գիւղին մօտ, Սեպուհի Աւագվանքին վիճակին մէջ: Գրիգոր կ'առանձնանայ այնտեղ, սիրեցեալ վերինս եւ վամայութիւն եւ վհանդարտութեամբ մտաց յինքեան կեալ, որպէսպիսի խօսեսցի ընդ Աստուծոյ անվբաղապէս (**ԽՈՐ. 178**), բայց չէր մոռնար իր հօտն ու ժողովուրդը, թէպէտ լեցուած էր վամենայն կողմանս եպիսկոպոսօք եւ վարդապետօք (**ԽՈՐ. 178**), նաեւ իրեն փոխանորդ դրած էր Արիստակէս որդին: Նա մերթ ընդ մերթ կ'իջնէր իր լեռնէն, եւ սուրբ որդւովն իւրով Արիստակիսեալ եւ ամենայն երեւելի օգնականօք, վամենայն աշակերտելովքն շրջէր, եւ հաստատէր վնոսա կալ ի պատուիրանին ճշմարտութեան (**ԱԳԹ. 455**): Կ'երեւի թէ այդ շրջագայութիւնները պարբերական ձեւ մը ունէին, որովհետեւ պատմիչը կ'ըսէ թէ մինչեւ ի վախճան կատարածին վայս առնէր ամ յամէ (**ԱԳԹ. 466**), որով կրնար ալ համարձակօրէն վկայել թէ վվերակացութիւն եկեղեցւոյ սրբոյ, շնորհօքն Աստուծոյ, առանց պակասութեան տանէր (**ԱԳԹ. 467**): Այսպէս Գրիգոր հակառակ էր իր յառաջացեալ տարիքին եւ յոգնած մարմնոյն եւ միայնասէր ոգւոյն, կը սիրէր իր ժողովուրդին հովուութենէ եւ հոգածութենէ չբաժնուիլ:

ՆԻԿԻՈՅ ԺՈՂՈՎ

78. Արիոս Աղեքսանդրացի, Ակիւլատ հայրապետէն երէց ձեռնադրուած, իր իմաստասիրական հմտութեամբը ծանօթ անձ մըն էր, որ մինչեւ իսկ հայրապետութեան յաջորդելու աչք ունեցաւ, եւ Աղեքսանդրի ընտրուելէն ցաւեցաւ: Այն ժամանակները կը շարունակէին Յիսուսի անձին վրայ խնդիրներ, կորս յուլած էր Պողոս Սամոստացին: Արիոս ալ սկսաւ պաշտպանել թէ Յիսուս Բրիստոս չօ Որդի Աստուծոյ մարդացեալ, այլ գերագոյն արարած մը, եւ թէ իրեն տրուած Որդի Աստուծոյ կոչումը բառական իմաստով առնելու չէ: Աղեքսանդր հայրապետ Աղեքսանդրիոյ կրկին գաւառական ժողովներու մէջ, 319-ին եւ 312-ին, հերքեց Արիոս երէցին կարծիքը, որ սակայն իրեն պաշտպան եպիսկոպոսներ ալ ունեցաւ եւ Եւսեբիոս արքեպիսկոպոս Նիկոմիդիոյ ուրիշ ժողովով մը արձակեց Արիոսը Աղեքսանդրիոյ ժողովներուն դատապարտութենէն: Երբոր վէճերը ընդհանրացան եւ եկեղեցւոյ մէջ հակառակութիւնները սաստկացան, Կոստանդիանոս ուլեց խնդիրը ընդհանուր ժողովի մը մէջ լուծել, եւ բոլոր բրիստոնեայ աշխարհի եպիսկոպոսները հրաւիրեց Նիկիա քաղաքը 325-ին, ուր ժողովը բացուեցաւ Յունիս 19-ին: Հրաւիրուած էին նաեւ Տրդատ եւ Գրիգոր, այլ չուլելով, կամ լաւ եւս՝ չկրնալով անձամբ երթալ, Արիստակէսը իրենց փոխանորդ նշանակեցին, եւ իրենց կարծիքին ու դաւանութեան յայտարարութիւնն ալ գրաւոր անոր յանձնեցին եւ ձամբայ հանեցին (**ԽՈՐ. 176**): Արիստակէս եղաւ Նիկիոյ 318 հայրապետներէն մին, որք միայն քանի մը հատի տարաձայնութեամբ, Արիոսական վարդապետութիւնը դատապարտեցին, եւ Արիոսը նվովեցին, եւ Կոստանդիանոս ալ վայն աքսորեց: Նիկիոյ ժողովին հայրապետներուն կը կարդացուի Հայոց

Մեծաց Արիստարքոս կամ Արիստակիսոս կամ Արսափիոս անունով եպիսկոպոսը, որ մեր Արիստակէսն է, թէպէտ օրինակէ օրինակ անունը աղաւաղուած: Յատուկ գործունէութեանը կամ բանախօսութեանը յիշատակ մը չունինք, բայց արդէն այնչափ եպիսկոպոսներուն մէջէն միայն քանի մը հատ պայքարողներու անունները միայն կը տեսնուին ժողովին ատենագրութեանց մէջ: Արիստակէս ժողովէն շիտակ վերադարձաւ Վաղարշապատ արժանահաւատ բանիւ, եւ քսան կանոնեալ գլխով ք ժողովոյն (**ԽՈՐ. 177**), եւ Գրիգոր ուղղափառ հաւատքի յաղթանակին վրայ ուրախանալով կ'ընդունի եւ կը հռչակէ Նիկիային կանոնները, եւ սուղ ինչ գլուխս յինքենէ ի կանոնս ժողովոյն յաւելու (**ԽՈՐ. 177**):

ՀԱԻԱՏՈՅ ՀԱՆԳԱՆԱԿԸ

79. Արժանահաւատ բան ըսուածը անշուշտ Նիկիական հանգանակին վաւերական օրինակը պէտք է հասկնալ: Ընդհանուր սովորութիւնը Նիկիական հանգանակ կ'անուանէ ներկայիս պատարագի մէջ արտասանուած Հաւատամքը, որ սակայն տարբեր է Նիկիոյ ժողովին գործոց մէջ պարունակած հանգանակէն (**ՎՐՔ. Ե. 428**), եւ որ նոյնութեամբ յառաջ բերուած է Բաբգէնի թուղթին մէջ: Այս բաւական է հաստատել թէ նոյնը բերուած է Արիստակէսի ձեռքով, ինչպէս Բաբգէն ալ կը յիշէ թէ նա ինքն երբ յաշխարհս ճշմարտութեամբ (**ԹՂԹ. 44**): Այժմեան գործածական հանգանակին նկատմամբ ազգային նոր հեղինակներ կարծեցին, թէ Լուսաւորիչ Նիկիական հանգանակին վրայ ինչ ինչ բացատրական յաւելումներ ըրած ըլլայ, թէպէտ առ այս փաստ մը չունէին, եւ կարծելն ալ քիչ մը յանդգնութիւն կ'ենթադրէր Լուսաւորչի վրայ: Սակայն վերջին վննութիւնք յայտնեցին, թէ մեր գործածական հանգանակը Աթանասեան խմբագրութիւն մըն է, Նիկիականին վրայ ձեւուած, բայց քիչ մը աւելի ճոխացած, ժողովէն ետքը յարուցած խժժանքներն ալ հերքող (**ՀԱՆ. 37**): Քանի որ այս խմբագրութիւնը Նիկիոյ ժողովէն ետքն է, դժուար է ըսել թէ Արիստակէս բերած ըլլայ, այլ թէ երբ այս երկրորդ խմբագրութիւնը բուն Նիկիականին տեղը անցաւ, եւ ո՞ր իշխանութեամբ մեր մէջ ծիսական կիրառութեան մտաւ, մանրամասն վննութեանց պէտք ունեցող խնդիր մըն է, որ մեր պարզ պատմական նպատակէն դուրս կը մնայ: Հանգանակին վերջը փառաբանութիւն մը աւելցուած է, որուն վրայ ի սրբոյ Լուսաւորչէն մերմէ ասացեալ մակագրութիւնը կը կարդացուի (**ԺԱՄ. 438**), թէպէտ ոչ միշտ եւ ոչ հնագոյն գրչագիրներու մէջ: Նմանօրինակ փառաբանութեամբ մը ուրիշ եկեղեցեաց մէջ ալ գտնուիլը՝ Հայոց յատուկ եւ Գրիգորի հեղինակութիւն լինելը երկբայելի կը դարձնէ:

ԿԱՆՈՆՔ ԵՒ ՃԱՌՔ

80. Նիկիական կանոնները քսան կանոնեալ գլխով ք բերուած կ'ըսուին (**ԽՈՐ. 177**), թէպէտ մեր կանոնագրքին մէջ 21 կանոններ կը տեսնուին այժմ (**ԿԱՆ. 27**): Լուսաւորիչ Նիկիական կանոնները ընդունելով, ի նոյն լուսաւոր կանոնսն յաւելեալ, առաւել եւս զիւր վիճակն, վՀայաստան երկիր լուսաւորէր (**ԱԳԹ. 466**). ինչ որ ուրիշ տեղ՝ սուղ ինչ գլուխս յինքենէ կ'ըսուի (**ԽՈՐ. 177**). եւ ասոնք պէտք է ըլլան կանոնագիրքի մէջ երեւցած 30 կանոնները (**ԿԱՆ. 34**), զորս անգամ մըն ալ յիշեցինք (§ 70): Բայց ասոնցմէ վատ ալ մասնաւոր հաւաքածոներու մէջ կը գտնուին Կանոնք Սրբոյն Գրիգորի մակագրութեամբ 11 հարցումներու պատասխաններ, եւ երկու ճառօրէն կանոններ (**ԱԲԼ. 23**), որք առ հասարակ եկեղեցական կարգադրութեանց շուրջը կը դառնան: Հայերէն դպրութեան դեռ կազմուած չլինելը, մտածել կու տայ թէ դժուար էր Գրիգորի հայերէն լեզուով կանոններ հաստատել, եւ հաւանական է բոլորին վրայ տարածել այն ծանօթութիւնը, որ մէկուն վրայ միայն գրուած կը գտնենք թէ թարգմանեցաւ ընդ ձեռն Եզնակայ՝ հրամանաւ երանելոյն Սահակայ (**ԱԲԼ. 25**): Հարկաւ նոյն դիտողութիւնը պէտք է տարածել նաեւ Լուսաւորչի անուամբ մեզի հասած Յաճախապատում գիրքին համար, որ 23 ձառեր կը պարունակէ, եւ հաւատոյ

Եւ քրիստոնէական վարուց վերաբերեալ կէտերը հեղինակօրէն կը բացատրէ: Պատմութիւնն ալ գիտէ թէ Գրիգոր աւանդեց ճառս յաճախագոյնս դժուարապատումս, առակս խորիմացս դիւրալուրս, (**ԱԳԹ. 466**), բայց հնար չէ կարծել որ հայերէն լեզուով գրուած ըլլան, նոյնիսկ օտար տառերով գրուած հայերէն ալ ենթադրելով (**17**): Արդէն Ագաթանգեղոսի յառաջ բերած Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի ընդարձակ գրուածն ալ (**ԱԳԹ. 134-372**), որ մեծ յարաբերութիւն ունի Յաճախապատում ճառերուն հետ, հայերէն բնագիր չէ (**18**): Իսկ Աստուած մեծ քարուպին վրայ կարդացուած մակագիրը, Ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչին մերմէ ասացեալ (**ՓԱՄ. 245**), աւելի լաւ կը լինէր՝ Վասն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ ասացեալ կարդալ, այնչափ հեռու կը գտնենք Լուսաւորչի ժամանակին մէջ գանձի ձեւով քարուպի մը յօրինուածը, զի այս ձեւի սկզբնաւորութիւնն ալ հետագայ դարերու կը պատկանի: Լուսաւորչին կարողութենէն հեռու չենք գտներ գրական արդիւնքները, վասնզի կ'ընդունինք թէ լաւ յունական վարգացում ստացած էր Փիրմիլիանոսի ձեռքին տակ (§ 43), բայց ոչ երբեք հայ գրութեամբ վարգացած մը՝ որ տակաւին գոյութիւն չունէր:

ՄԱՀՆ ՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԸ

81. Լուսաւորչի մահը բոլորովին տարօրինակ կերպով մը կատարուած է, ճգնարանին միայնութեան մէջ, առանց ուրուք ներկայութեան եւ առանց ազգին գիտակցութեան: Եթէ Գրիգորի առանձնասիրութեան չափազանցութիւնը իբր չքմեղանք ուլէինք նկատել, պէտք էր քստիւ մեղադրել Հայերուն երախտամոռաց անհոգութիւնը, որ կրցեր են ոչ միայն իրենց բազմերախտ Լուսաւորչին մահը անգիտանալ, այլեւ թողուլ որ անծանոթ հովիւներ՝ մեռած մէկ մը գտնելով, գտած տեղերնին թաղեն, ոչ գիտելով թէ ով ոք իցէ նա (**ԽՈՐ. 179**), եւ փնտոելու իսկ չհետապնդեն: Կրնայ մտածուիլ որ Լուսաւորչի կամաւ ուլած էր անյայտ ընել իր տեղը ու իր մահը, սակայն պատմութիւնը չի յիշեր, որ գոնէ փնտոելու ջանքեր եղած ըլլան: Ագաթանգեղոս կը վկայէ թէ Լուսաւորչին վամենայն առուրս կենաց իւրոց առաքելաբան առաքելագործ վարեալ լուսաւորէր (**ԱԳԹ. 468**), որով պէտք չենք ունենար կարծել թէ կեանքին վերջին մասը հովուական գործունէութենէ վերջնապէս քաշուած ըլլայ: Իսկ Խորենացին կ'ըսէ թէ իբրեւ եկն Ռըստակէս որդի նորին ի ժողովոյն Նիկիոյ, այնուհետեւ ոչ եւս երեւեցաւ յայտնեալ ումեք (**ԽՈՐ 178**): Ըստ այսմ Արիստակէսի դարձը եւ Գրիգորի մահը իրարու անմիջապէս յաջորդող եղելութիւններ եղած կ'ըլլան, Խորենացիին յիշելը թէ կացեալ աներեւութաբար ամս բազումս փոխի մահուամբ (**ԽՈՐ. 179**), պէտք չէ իմանալ իբր բացարձակ անյայտացում, այլ երբեմն երեւելով եւ երբեմն ծածկոելով վարած առանձնացեալ ճգնաւորութիւն մը, զիս այդ ընդհատումները յայտնապէս յիշուած են, եւ վկայուած է թէ մինչեւ ի վախճան կատարածին վայս առնէր ամ յամէ, (**ԱԳԹ. 468**), այսինքն առաքելական գործունէութիւնը: Իսկ մահուան թուականը սովորաբար յետաձգուած էր մինչեւ 332, հետեւելով Խորենացիին ըսածին, թէ Գրիգորի քահանայալէն մինչեւ մահը համարեալ թուին ամք երեսուն (**ԽՐ. 178**): Այդ հաշիւը կ'իրացնէ Սամուէլ Անեցի, ենթադրելով որ Նիկիոյ ժողովն ալ 331-ին տեղի ունեցած ըլլայ (**ՍԱՄ. 64**): Ազգային պատմագիրներ, Խորենացիէն սկսելով, շատ տկար են ժամանակագրական հաշիւներու մէջ, որով պատմական եղելութիւնները ալ կը շփոթեն եւ ժամանակակից յարաբերութիւնները կը խանգարեն: Նիկիոյ ժողովին թուականը այժմ ստուգապէս հաստատուած է 325-ին ամառին, որով Լուսաւորչի մահն ալ միեւնոյն տարուան վերջերը, առառաւելն յաջորդին սկիզբները, պէտք է դնել: Լուսաւորիչ ուրախացեալ ուղղափառ հաւատոյ յաղթանակին համար, վերջին անգամ մըն ալ Մանեալ Այրէն կ'իջնէ ժողովուրդին մէջ, ուր Արիստակէս գայ եւ հանդիպի հօրն եւ արքային ի Վաղարշապատ քաղաքի (**ԽՈՐ. 177**), եւ անկէ վերջն է, որ այլեւս չէ տեսնուած վերահաս մահուանը պատճառով: Լուսաւորչի ծնունդը 239-ին եւ

մահը 325-ին եւ կամ 326-ին սկիզբը դնելով 86 տարի ապրած կ'ըլլայ, որ կը համապատասխանէ բոլոր պատմական պահանջներուն: Միայն հայրապետութեան տարիները 30-է 23-ի պէտք կ'ըլլայ գեղջել, ինչ որ անհրաժեշտ է ժամանակագրութիւնը ուղղելու համար: Վասնզի Խորենացիին հաշիւը թէ՛ կաթողիկոսներու, թէ՛ թագաւորներու, եւ թէ՛ կայսրներու տարիներուն մէջ հաստատապէս եւ հաւասարապէս 24 տարիներու յաւելուածական սխալ մը ունի, եւ այդ 24 տարիները պէտք կ'ըլլայ համեմատական գեղջով ուղղել, ինչպէս ուրիշ գրութեամբ ապացուցած ենք (09 ԱՄՍ. 197): Նկատողութեան արժանի է որ ամէն սուրբերու մահուան օրը տանելի եղած ատեն, Լուսաւորիչին համար այդ տօնը տեղի չէ ունեցած: Հին տօնացոյցը վիրապէս ելնելու տօնը նշանակած է սահմի 10-ին, եւ հաւանական է որ այդ յիշատակը նոյնիսկ կենդանութեան ատենէն սկսած ըլլայ: Նշխարաց գիւտին տօնը հարկաւ ոսկրներուն յայտնուելէն ետքը կարգադրուած է՝ իբրեւ գլխաւոր տօն: Իսկ վիրապ մտնելուն տօնը հին տօնացոյցի մէջ կը պակսի, եւ հաւանաբար ուշ ատեն հաստատուած է: Երեք տօներ պէտք չէ շատ սեպուին երիցս տօնելի, սուրբ եւ մեծ նահատակին համար, որ մերոյ լուսաւորութեան լուսաւոր վերակացուն լինելով (ԽՈՐ. 180) Լուսաւորիչ անունը ժառանգեց:

Տ. Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵԻ

ՆԱԽԸՆԹԱՑ ԿԵԱՆՔԸ

82. Արիստակէսի անցեալը փոքրիշատէ արդէն ակնարկուած ըլլալով, ընդարձակելու պէտք չունինք: Գրիգորի եւ Մարիամի երկրորդ պաւակը, ծնաւ 264ին մերձաւորապէս, եւ հօրը մեկնելէն ետքը մօրը հետ անցուց մանկութիւնը իր ծննդավայրը եղող Կեսարիայի մէջ: Դեռ նորահաս երիտասարդ, հոգեւորական կեանքի հետեւեցաւ, եւ Նիկոմաքոս անուն ձգնաւորին քով աշակերտեցաւ (ՋԵՆ. 22), եւ տակաւ յառաջանալով ինքն ալ զոմանս յինքն յարեցուցեալ եւ աշակերտեալ ձգնաւորական խումբ մը գլուխ դարձաւ (ԱԳԹ. 450), եւ լեռնակեաց, բանջարաճաշակ, արգելական, խարապնապգեստ եւ գետնատարած կեանք մը կը վարէր (ԱԳԹ. 450): Եւ այնչափ սիրահարուած էր այդ կեանքին, որ Տրդատի պատուիրակները դժուարութիւն կրեցին զինքն իր մենաւորաստանի կեանքէն հեռացնել, մինչեւ որ քրտիստոնեայք առ հասարակ զինքն ստիպեցին պնդելով, թէ լաւ է քեզ գործ մշակութեան Աստուծոյ, քան զայդ մենաւորութիւն բնակութեան յանապատի այդր (ԱԳԹ. 452): Բայց անգամ մը որ Արիստակէս Հայաստան եկաւ, եւ երբ հօրը օգնական եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն առաւ, ալ անկէ ետքը ինքզինքը ամենյայն եռանդով հովուական աշխատութեանց տուաւ, որով Գրիգոր կրցաւ հանդարտ սրտով միայնութեան հետեւիլ, վստահ ըլլալով որ առաքելական եւ հայրապետական աշխատութիւնը արթուն եւ կարող ձեռքի մէջ կը գտնուի: Սակայն իր անձնական կենցաղին մէջ նա չմերկացաւ ձգնաւորական կերպարանը եւ խստակրօն կեանքը, եւ անփոփոխ պահեց իր հնօրեայ սովորութիւնները: Նիկիոյ ժողովին երթալու ատեն ուղեկիցներ ունեցաւ Յովհաննէս Տիպրոնի, Յակոբ Մծբնայ եւ Եւթաղ Եդեսիոյ հայրապետները, եւ չորսը միասին հանդիպեցան Կեսարիա քաղաքը, ուր ներկայ եղան երբ Ղեւոնդիոս կը մկրտէր Գրիգոր մանուկը, որ յետոյ Գրիգոր Աստուածաբանի հայր եւ Նապիանգի եպիսկոպոս եղաւ: Ղեւոնդիոս ալ միացաւ Արեւելեաց խումբին եւ մէկտեղ հասան Նիկիա, ուր ժողովը պիտի գումարուէր: Կը պատմուի թէ Բիւթանիոյ ծովոճոցին մօտերը խումբ մը Արիանոսներ, որք զօրաւոր էին Նիկոմիդիոյ վիճակին մէջ, տեսնելով Արիստակէսի տեսիլքով գծուած, մարմնով նիհար, եւ ձգնութիւններէ ներքեւեալ կերպարանը, սկսան ըսել թէ Արեւելեան եկեղեցւոյ ներկայացուցիչը, առաւել մշակի քան թէ հայրապետի կը նմանի, եւ ծաղրելու համար առաջարկեցին որ արօրը առնէ եւ ծովը հերկէ: Արիստակէս առանց վարանելու կը հաւանի, մահը ձեռք առնելով արօրով ու եզներով դէպի ծով կը

քալէ, եւ ծովին երեսը հաստատ գետնի պէս ակօսաբեկ հերկելով ետ կը դառնայ, եւ ծաղրողները կը հրաւիրէ որ իրենք ալ, եթէ ուղիղ հաւատք ունին, երթան հերկերուն վրայ սերմերը ցանեն (**ՎՐՔ. 488**): Դիպուածը միայն մեր Յայսմաւուրքին մէջ պատմուած է (**ՅԱՅ. 219**), եւ մենք այստեղ յիշեցինք Արիստակէսի եւ կենցաղին մասին պահուած աւանդութիւնը ցուցուցած ըլլալու համար:

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

83. Արիստակէս հօրը կենդանութեան ժամանակէն հայրապետական գործունէութիւնը ստանձնած էր, իբր իր հօրը պարտքն ու պատասխանատուութիւնը լրացնող: Վերջին անգամ Գրիգոր մեկնած էր առանց վերջնական հրաժարականի ու հրաժեշտի, եւ անոր այլեւս չերեւնալովը Արիստակէսի գործունէութիւնը անվազալի կերպով օգնականութենէ իսկական պաշտօնավարութեան փոխուեցաւ, այնպէս որ ոչ աթոռոյ պարապութեան, ոչ նոր ընտրութեան, եւ ոչ հայրապետական ձեռնադրութեան տեղ չմնաց: Այս պատճառաւ պատմիչն ալ, ըսելէն ետքը թէ Գրիգոր Արիստակէսը ձեռնադրեց յեպիսկոպոսութիւն փոխանակ իւր, վրայ կը բերէ, որ եւ յետ նորա կալաւ պտեղի հայրենեացն, եւ անդէն նստաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծաց (**ԱԳԹ. 452**): Այդ պարագային մեզի կը հաւաստէ, թէ Արիստակէսի կաթողիկոսանալուն ատեն, Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն առնելու խօսք չեղաւ, եւ թէ Կեսարիոյ աթոռին կողմէն ալ բնաւ դիհողութիւն չեղաւ, ինչ որ կը հաւաստէ Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն առնելուն նշանակութեան մասին մեր տուած բացատրութիւնը (§ 62): Արիստակէսի գործունէութեան եւ արդիւնաւորութեան մասին պատմութիւնը մեզն մանրամասնութիւններ չէ հասուցած, բայց ամենէն գերազմէն վկայութիւնը կու տայ, երբոր կը հաւաստէ, թէ առաւել եւս քան Վհայրն վերագոյն երեւեցուցանէր զիւր վարդապետութիւնն (**ԱԳԹ. 453**), եւ ասկէց աւելի մեծ գովեստ մը չէր կրնար խօսուիլ անոր վրայ: Արիստակէսի ծնունդը 264ին հաշուելած ատեն՝ իբր վաթսունամեայ պաշտօնապէս աթոռ բարձրացած կ'ըլլայ, իսկ հայրապետական պաշտօնին տեւողութիւնը 7 տարի ըսուած է (**ԽՈՐ. 179**) եւ մենք պատճառ մը չունինք այդ մասին փոփոխութիւն մը ընելու, եւ հետեւաբար նորա վախճանին թուականը կ'ընդունինք 333-ին, որ ուրիշներէն իր հայրապետութեան սկսելուն թուականը նկատուած էր: Ապրած կը լինի 67 տարի:

ՏՐԴԱՏԻ ՄԱՀԸ

84. Այդ միջոցին մէջ կ'իյնայ Տրդատի մահը: Խորենացին ցաւալի շեշտով մը կը սկսի այդ եղելութեան պատմութիւնը. Ամաչեմ, կ'ըսէ, ասել Վճշմարտութիւնն, մանաւանդ թէ վանօրէնութիւն եւ վամբարշտութիւն ազգիս մերոյ (**ԽՈՐ. 181**): Հայոց դարձին պատմութեան մէջ, որչափ գործ եւ արդիւնք կը վերագրուի Գրիգորի, նոյնչափ մըն ալ պէտք է տալ Տրդատի, որ իրօք եւ ճշմարտութեամբ առաքելակից եւ լուսաւորչակից մը եղաւ Հայաստանի մէջ: Տրդատ իր եռանդոտ եւ նախանձայոյզ բնութեամբ, որչափ բուռն ու սաստիկ էր քրիստոնէութեան դէմ հալածանքներ մղած ատեն, նոյնչափ եւ աւելի սաստիկ եղաւ կոապաշտութեան դէմ վարած հալածանքներովը: Նա ոչ միայն ճշմարիտ քրիստոնէի, անկեղծ ապաշխարողի եւ գրեթէ ճգնաւորի կենցաղ մը կազմեց իրեն համար, զի մի յիշեցին մեղքն որ յառաջին տգիտութեանն, յայնժամ զոր ի հեթանոսութեան անդ գործէն (**ԱԳԹ. 454**), այլեւ աշխատեցաւ, որպէսզի նորահաւատ Հայերուն, թէ մեծամեծներուն եւ թէ ուամիկ բազմութեան, ոչ միայն կրօնքն ու դաւանութիւնը փոխուած ըլլայ, այլեւ զի վկայեցեն հաւատոյն ամենեցուն եւ գործքն (**ԽՈՐ. 181**): Բայց այդ փոփոխութիւնը ծանր էր գլխաւորապէս նախարարներուն եւ աւագանոյն, որոնք վարժուած էին հեթանոսական կենցաղին անառակութեանց եւ անբարոյութեանց, խենչշուրթեանց եւ պղծութեանց, եւ աւելի մտադիւր կը հետեւէին կամաց կանանց եւ հարձից, քան բարեպաշտ թագաւորին յորդորներուն: Տրդատ յուսահատած իրեններուն հակառակութենէն թողլով հեռացաւ

անգամ մը եւ գնաց ընկերանալ Գրիգորի իր ճգնարանին մօտ, երբ տակաւին նա կենդանի էր: Բայց Տրդատի ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր երկրին, վասնպի նա էր որ Պարսիկներու եւ հիւսիսաքնակ հրոսակներու կողմէ եկած յարձակումները պիտի վանէր. եւ նախարարներ, խոստանալով լինել ըստ կամաց նորա, անգամ մը կրցան դարձնել վայն նորէն գործին գլուխը: Տրդատի սիրտն ալ չէր կրնար ներել, որ երկրին պաշտպանութիւնը մերժէ, եւ կրօնքին շահերուն ջանքերը վանց ընէ: Բայց շուտով սկսան կրկնուիլ առաջին անկարգութիւնները, եւ գրեթէ անհնար եղաւ անոնց առաջքն առնուլ, ուստի նորէն Տրդատ գործէ քաշուելու կամքը յայտնեց, եւ իր որոշման վրայ անյեղ լի մնաց: Արդէն տարիքն ալ շատ յառաջացած էր, եւ իննսնամեայ ծերունին այլեւս չէր պօրէր իր բուռն կամքը ցուցնել: Քաղաքական շահերու համար ալ նախարարներ յոյսերնին կտրած էին անկէ, ուստի անոր յանդիմանութիւններէն ալ ազատելու համար՝ տիրապան դաւաճանութեան խորհուրդը յղացան, եւ արբուցեալ նմա դեղ մահու, պրկեցան ի լուսոյ ճառագայթից նորա (**ԽՈՐ. 183**): Տրդատի 56 տարի թագաւորութիւն կը տրուի, որ եթէ երկարակեաց եղած ըլլալուն նշանն է, սակայն անհնար է 287-է հաշուել: Մենք կը կարծենք թէ 56 տարիներու հաշիւը կրնայ արդարանալ 274-էն հաշուելով, երբ տեղի ունեցաւ Տրդատի առաջին գահակալութիւնը եւ մահը դնելով 330ին (**19**): Տրդատի յիշատակը անդստին ի սկզբէն տօնելի սուրբերու կարգը դասուած է, եւ հին տօնացոյցը վայն նշանակած է տրէի 21-ին (**ՄՇՏ. 5**): Տրդատի հետ միացած է միշտ Աշխէն թագուհին եւ Խոսրովիդուխտ արքայաքոյրին յիշատակը, որոնց վրայ պատմութիւնը կենսագրական տեղեկութիւններ չի տար, եւ ոչ ալ յայտնի է թէ Տրդատէ առաջ կամ ետքը վախճանած են, բարեպաշտ գործունէութեամբ անցընելով իրենց կեանքը:

ԽՈՍՐՈՎ ԿՈՏԱԿ

85. Տրդատի սպանութիւնը դիւրութիւն ընծայեց նախարարներուն փառասիրական ձգտումներում, եւ գլխաւորներ՝ մանաւանդ սահմանագլուխներու կողմնապետներ, փութացին ինքնագլուխ իշխանութիւններ կազմել, որոնց մէջ յանուանէ կրնանք յիշել Սանատրուկը Փայտակարանի, Բակուրը Աղձնեաց, եւ Արքեղայոսը Ծոփաց նահանգներուն մէջ: Ասոնք իրենց թեւ թիկունք առին Պարսից Շապուհ Բ. թագաւորը, որ ամէն միջոցներէ կ'ըզուէր Հայաստանի վրայ իր թեւարկութիւնը տարածելու, ուր Տրդատի օրով տեւական մնացած էր Հռոմայեցւոց թեւարկութիւնը: Խորենացին Որմիպղի անունը կու տայ (**ԽՈՐ. 190**), սակայն արդէն 309-էն Որմիպղ մեռած եւ Շապուհ Բ. թագաւորած էր, որ եւ 70 տարի թագաւորեց մինչեւ 378: Հայ նախարարներէն անոնք որ ընդհանուր միաբանութենէ քակտած չէին, մտածեցին Հռոմոց օգնութեամբ կացութիւնը շտկել, եւ Տրդատի որդւոյն Խոսրով Բ-ի թագաւորութեան համար աննց հովանաւորութեան դիմել: Կաթողիկոսն ու գլխաւոր նախարարներ գրաւոր դիմում ըրին, եւ Անտիոքոս պօրավար եկաւ, Խոսրովին թագաւորութիւնը հաստատեց, կողմնապետ հրամանատարութիւնները յանձնեց Բագարատ Բագրատունիի, Միհրան Գուգարացիի, Վահան Ամատունիի եւ Մանաճիհր Ռշտունիի (**ԽՈՐ. 191**), եւ փոխարէն վարձքը ընդունելով դարձաւ իր տեղը: Խորենացին, հետեւելով միշտ այն 24 տարիներու յաւելուածական սխալին, որով իր ժամանակագրութիւնը խանգարած է (§ 81), Վրթանէս կաթողիկոսի կու տայ ի նպաստ Խոսրովի եղած դիմումը, եւ Կոստանդ կայսեր՝ վայն թագաւորեցնելու պաշտպանութիւնը (**ԽՈՐ. 190**), ինչ որ համեմատ չէ մեր ժամանակագրութեան: Սակայն մեր հաշիւները կ'արդարանան Բուկանդի վկայութեամբ, որ յայտնապէս կը գրէ թէ Խոսրովի թագաւորելէն ետքը գրաւեց Վրթանէս հայրապետական աթոռը փոխանակ հօրն իւրոյ եւ եղբօրն իւրոյ (**ԲԶՆ. 6**): Ըստ այսմ Խոսրովը թագաւորած է երբ տակաւին կենդանի էր Կոստանդիանոս Կոստանդի հայրը, եւ երբ Կաթողիկոս էր Արիստակէս: Ինչչափ ալ Արիստակէս՝ քաղաքական գործերէ հեռու ճգնաւոր մէկ մը կը

նկարագրուի, սակայն իբր կաթողիկոս նա չէր կրնար անտարբեր մնալ ալգին համար կենսական խնդիրներու մէջ, եւ իր միջնորդութիւնը աւելի մեծ նշանակութիւն կ'ունենար Կոստանդիանոսի առջեւ, որ Արիստակէսը անձամբ ճանչցած էր Նիկիոյ ժողովին առթիւ, եւ որ աւելի համակրական կապ մը ունէր Տրդատի յիշատակին հետ եւ անոր պակին վրայ:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍԻ ՄԱՀԸ

86. Պատմութիւնը աղբատ է Արիստակէսի գործունէութեան մանրամասնութեանց մասին, եւ չի ներկայեր մեզի յատուկ եղելութիւններ նորա արդիւնաւորութիւնը բացատրելու համար: Բայց ամենուն տեղ կրնայ անցնիլ իր հայրն ալ գերազանցած ըլլալուն վկայութիւնը (**ԱԳԹ. 453**): Միանգամայն էր սուսեր հոգեւոր ըստ ասացելումն, վասն որոյ թշնամի ամենայն անիրաւաց եւ պարագործաց թուէր նա (**ԽՈՐ. 179**): Այսչափը կը բաւէ ցուցնել Արիստակէսի անաշար եւ անվկանգ հաստատամտութիւնը, որով սաստիկ եւ բուռն կերպով կ'ընդդիմանար նախարարներու անառակութեանց եւ անիրաւութեանց, եւ ոչ միայն յորդորներով եւ խրատներով կը ջանար անբարշտութիւնները արգիլել, այլեւ եկեղեցական արդարութեան հոգեւոր պէնքերով, սաստերով եւ արգելքներով, երկար ապաշխարութիւններով եւ նպովքներով կը դիմադրէր անոնց: Այս է ըստ մեզ Արիստակէսի սուսեր հոգեւոր կոչուելուն իմաստը: Սակայն պեղծ ու պիղծ անձերուն վայրոյթը չէր մեղմանար, եւ անոնք որ իրենց թագաւորին դէմ ալ դաւաճանեցին, պիտի չներէին հարկաւ անպէն հայրապետին համարձակութիւնը: Անոնց ամենուն մէջ աւելի կատաղի գտնուեցաւ Արքեղայոս Ծոփաց նախարարը, որ գուցէ քաղաքական պատճառներ ալ ունէր Արիստակէսէ վշտացած ըլլալու, ուստի ուպեց վրէժը լուծել. եւ երբ Արիստակէս Ծոփաց գաւառին մէջ կը գտնուէր իր հովուական պտոյտներով ժողովուրդը պորացնելու, Արքեղայոս նաքա անձամբ, պատահեալ ի ճանապարհի, սպան վնաս սրով (**ԽՈՐ. 179**): Բուզանդ ալ խոստովանութեան մահ կ'անուանէ Արիստակէսի վախճանը (**ԲԶՆ 6**), թէպէտ մասնաւոր պարագայ չի յիշեր: Արիստակէսի եւ Ծոփաց գաւառին մէջ մասնաւոր յարաբերութիւն մը կրնայ նկատուիլ այդ առթիւ, յիշելով մանաւանդ որ Նիկիոյ հայրապետներուն ցանկին մէջ Ծոփաց եպիսկոպոսի պաշտօնական անունը տրուած է Հայոց Մեծաց ներկայացուցիչին, որ նոյնինքն Արիստակէսն է: Թէպէտ աւազակային ոճիր մըն է Արքեղայոսի ըրածը, բայց երբ նկատենք սպաննութեան դրդիչ պատճառը, շուտով կը կազմենք խոստովանող մահուան փաստը, որովհետեւ Արքեղայոս կշտամբեալ ի նմանէ, սպասեաց ի դիպող աւուր (**ԽՈՐ. 179**): Կշտամբանքը հաւանաբար եկեղեցական կամ կանոնական ձեւ մըն ալ ունեցած է, որ Արքեղայոս վրէժխնդրութեան շարժելու ոյժ ունեցած է: Արիստակէսի հետ կը յիշուին իր աշակերտները, որք Ծոփաց գաւառին մէջէն, թէպէտ յայտնի չէ թէ որ գիւղէն կամ որ ձորէն, մարմինը փոխադրեցին Եկեղեցաց գաւառը, եւ պատուով թաղեցին Թիլ աւանի մէջ, որ էր կալուած Գրիգորի հօրն իւրոյ (**ԲԶՆ. 6**), բայց Գրիգորի մահուընէն ետքը ժառանգութեամբ իւր աւանն էր եղած (**ԽՈՐ. 179**): Արիստակէսի գերեզմանը կը գտնուի այսօր Երզնկայի Զուխտակ-Հայրապետ վանքին մէջ: Յիշատակը պատուուած է եկեղեցւոյ մէջ իբր տօնելի սուրբ, Լուսաւորչի որդւոց եւ թողանց կարգին, որոնց տօնըացոյցը նշանակած է տրէի 22-ին (**ՄՇՏ. 5**):

Տ. Ս. ՎՐԹԱՆԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵԻ

ԱՌԱՋԻՆ ԿԵԱՆԶԸ

87. Վրթանէսի նախընթացային վրայ ալ խօսած գտնուեցանք, յիշելով իր ծնունդը (§ 46), առաջին կեանքը, եւ Հայաստան գալը (§ 73): Վրթանէս աշխարհիկ կեանք վարեց եւ ամուսնացաւ Կեսարիա եղած ատեն, բայց անորդի մնացած ըլլալով, աղօթքի եւ ուխտի դիմեց, եւ ի ծերութեան նորա լուաւ Տէր աղօթից նորա, եւ ունեցաւ երկուս որդիս երկուորեակս (**ԲԶՆ. 10**): Ծերութեան ատեն պաւակ ունենալը բառացի կերպով հնար չէ մեկնել, որովհետեւ իրմէ մինչեւ Սահակ, որ է իր

թոռան թոռը, պէտք է չորս ծնունդ պետեղել, եւ Սահակի ծնունդն ալ 350-էն անդին հնար չէ յետաձգել: Ուստի բաւական կը սեպենք ըսել թէ երեսունը անցուցած պաւակի տէր եղած է: Իր ծնունդը 262-ին դրուած ատեն, 295-ին կ'իյնայ երկրորեակներու հայր լինելը, որք եղան Գրիգորիս եւ Յուսիկ: Վրթանէսի ընտանեօք Հայաստան գալն ալ 310-ին հաշուելով, 15 տարեկանի մօտ պատանիներ եղած կ'ըլլան այն ատեն իր պաւակները, որոնք առանձին խինմքի ու գուրգուրանքի առարկայ եղան, եւ սնան պառաջեալ թագաւորին Հայոց, եւ ուսման գրոց փոյթ ի վերայ կալան ուսուցանել պնտա (**ԲԶՆ. 10**): Պատմութեան մէջ բնաւ յիշատակ չկայ երկրորեակներուն մօրը վրայ, եւ ոչ ալ Վրթանէսի ուրիշ պաւակ ունեցած ըլլալը կը յիշուի, որով բոլորովին անհիմն չէր լիներ կարծել, թէ կինը վաղամեռիկ եղած է, եւ Վրթանէս այրիացեալ եկած է Հայաստան: Վրթանէսի պառաման կամ արհեստին մասին ալ ակնարկ չենք գտներ բնաւ, եւ Յայսմաւորքին համեմատ Կեսարիոյ մէջ քահանայ ձեռնադրուած լինելը (**ՅԱՅ. Բ. 266 եւ Վրք. Գ. 484**) իբրեւ ստոյգ չենք նկատեր, որովհետեւ ոչ միտայն Ագաթանգեղոս եւ Բուզանդ եւ Խորենացի, այդպիսի յիշատակութիւն չունին, այլեւ Վրթանէս Արիստակէսի յետադասուած չէր ըլլար Գրիգորի օգնական ձեռնադրուելուն մէջ, եթէ արդէն քահանայ էր, մինչ Արիստակէս պարզ միայնակեաց էր եւ եկեղեցական չէր: Հաւանական է որ Վրթանէսի երէց կոչուիլը, որ պարզապէս մեծ պաւակ ըլլալը կը նշանակէ, եկեղեցական երէցի կամ քահանայի իմաստով առնուած է, եւ անկէ յառաջ եկած թիւրիմացութիւն մըն է Վրթանէսի քահանայ կարծուիլը:

ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԿՈՉՈՒՄԸ

88. Բայց եթէ Վրթանէս եկեղեցական չէր Հայաստան եկած ատեն, եւ իր կրտսեր եղբօրմէն առաջ եկեղեցականութեան չմտաւ, աներկբայապէս աւելի ոչ այդ կոչումը ընդունեցաւ, եւ քահանայական ու եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնները իր հօրմէն ստացաւ: Այս կարծիքը բնական կերպով կը հետեւի Վրթանէսի հայրապետութեան անցնելուն մասին պատմիչներուն գործածած բացատրութենէն, վասնզի կը գոհանան յաջորդեաց պաթոռն (**ԽՈՐ. 179**), եւ եղեւ քահանայապետ (**ԲԶՆ. 6**) բառերով, ոչ ընտրութիւն, ոչ ձեռնադրութիւն, եւ ոչ Կեսարիայի խօսք չեն ըներ բնաւ: Ինչպէս ժառանգական իրաւամբ եւ ստացուած աստիճանով Արիստակէս յաջորդեց Գրիգորի, միեւնոյն կերպով ալ Վրթանէս կը յաջորդէ Արիստակէսի, եւ միտքի մօտ է ենթադրել, որ երբ Գրիգորի տարիքը աւելի յառաջացաւ, եւ իր միայնակեաց առանձնութիւնը աւելի սովորական դարձաւ, եւ միայն Արիստակէս չէր կրնար ամէն բանի հասնիլ, Վրթանէսն ալ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալով, հօրը օժանդակելու սկսաւ: Եւ եթէ ներեալ է պարագաները իրարու մերձեցնելով պատմական հետեւանքներ կազմել, յարմարագոյն է այդ ձեռնադրութիւնը ամէնէն ուշ 324-ին դնել, երբ Արիստակէս պարտաւորուեցաւ Հայաստանէ Նիկիոյ ժողովին երթալու համար, եւ Գրիգորը չէր կրնար առանց օգնականի մնալ, եւ իր պաւակէն ընտրելագոյն օգնական մը հնար չէր նշանակել: Նկատի պէտք է առնել ազգին մէջ տիրացած փափաքն ու կարծիքը, որ Լուսաւորչին արենակցութեան վրայ հիմնված էր արժանաւորութեան գերագոյն փաստը: Այդ տեսութեանց համաձայն Վրթանէս շարունակեց եղբօրն ալ օժանդակել, հօրը մեռնելէն ետքը, եւ հայրապետ ճանչուեցաւ եղբօրը սպաննուելէն ետքը: Եղբրական պարագան ալ չէր ներեր աւելի ձեւակերպութեանց ձեռնարկել:

ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

89. Վրթանէս 333-ին հայրապետ հռչակուած ատեն 71 տարեկան եղած կ'ըլլայ, իսկ իր պաշտօնավարութեան տեւողութեան համար նշանակուած 15 տարին, դժուարին կը լինի պատմական հանգամանքներու համաձայնեցնել, ուստի 24 տարիներու ստիպողական պեղջին մի մասն ալ Վրթանէսի տարիներուն վրայ կը պարտաւորուինք ընել, եւ 15 տարիները երկու

եղբայրներուն վրայ տարածելով, 8 տարի միայն տալ Վրթանէսի մինչեւ 341, եւ մերձաւորաբար 79 տարեկան հասակին մէջ վախճանած դնել: Այս կերպով Խորենացիին բացատրութիւնը, յետ լնոյ հնգետասան ամաց եպիսկոպոսութեան մեծին Վրթանայ (**ԽՈՐ.** 197), իմացած կ'ըլլանք ոչ եպիսկոպոսութեան, այլ պարզ եպիսկոպոսութեան վրայ, զոր վերեւ յարմար դատեցինք Արիստակէսի Նիկիա մեկնելուն պարագային հետ կցել (§ 88), որ Գրիգորի վերջին տարին էր, որով 15 տարիները Լուսաւորիչի մահուրնէն հաշուուած կ'ըլլան, եւ երկու եղբայրներուն հայրապետութեան տարիներուն կը պատասխանեն: Այդ հաշիւը կ'արդարացնէ եւս Վրթանէսի մահուան յերրորդ ամի Տիրանայ տեղի ունեցած ըլլալը, զի թէպէտ 24 տարիներու յաւելուած մը կայ Խորենացիին ժամանակագրութեան մէջ, բայց այդ սխալը թագաւորներուն եւ կաթողիկոսներուն հասարակ լինելով, պէտք է զեղչեր ըրած ատեննիս կշիռը չկորսնցնել, եւ գլխաւոր պատահարները դէմ դէմի բերել: Որդւոց եւ Թոռանց ներքողարանն ալ Վրթանէսի համար կ'ըսէ, թէ մեռաւ վաղագոյն հրաժեշտ խնդրելով յախտալի կենացս (**ՍՈՓ. Ժ. 18**), եւ խօսքը չէր արդարանար եթէ հնգետասնամեայ հայրապետութեան եւ իննսնամեայ տարիքի հասած ենթադրել ուզէինք: Վերջապէս, ինչպէս պիտի տեսնենք, շատ աշխատալի եղան Վրթանէսի վերջին տարիները, եւ դժուար էր իննսնամեայի մը այդ յանդգնութիւնները եւ ուղեւորութիւնները կատարել:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

90. Վրթանէս հայրապետի գործունէութեան պարագաները ուսումնասիրելով կը տեսնենք անոր վրայ քաղաքական գործերու մէջ փորձառու յաջողակութիւն մը, որով գիտէ պետական եւ դիւանագիտական խնդիրներու մէջ նախաձեռնութիւն ստանձնել, եւ դժուարակնճիռ առիթները դիւրին լուծման յանգեցնել: Այդ տեսութիւնը կու տայ հետեւեցնել, որ Վրթանէս Հայաստան գալէն մինչեւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան ժամանակը, իբր 15 եւ թերեւս ալ աւելի երկար տարիներ, պետական գործեր վարեց Տրդատի արքունիքին մէջ, եւ արքունական պաշտօնէի դիրքն ունեցաւ: Արդէն իր վաւակներուն վառաջեաւ թագաւորին Հայոց սնանիլն ու ուսանիլն ալ իրենց հօրը թագաւորին մօտիկ անձ մը լինելը կը թելադրէ: Երբոր Վրթանէս կաթողիկոսացաւ՝ Խոսրով Կոտակ իր գահին վրայ հաստատուած հանդարտ թագաւորութիւն կը վարէր, եւ երկիրն ալ խաղաղութիւն եւ շինութիւն, մարդաշատութիւն եւ առողջութիւն, պտղաբերութիւն եւ ստացուաշատութիւն եւ շահեկանութիւն կը վայելէր (**ԲԶՆ. 6**): Բայց շատ չերկարեցին այդ խաղաղութեան օրը, որով հետեւ 337-ին կը լրանար քառասնամեայ խաղաղութեան պայմանագիրը, որ 287-ին կնքուած էր Դիոկղետիանոսի եւ Նորսէհի միջեւ: Նոյն տարին կը մեռնէր եւ Կոստանդիանոս, որուն անունն ու պօրութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունէր Պարսիկներուն վրայ, եւ Շապուհ Բ. առիթ կ'առնէր Հայաստանի նկատմամբ ունեցած բաղձանքները իրագործել, եւ Հռոմաց ազդեցութիւնը վերջացնել, օգտուելով Հայ նախարարներուն յեղվեղուկ եւ անձնական քաղաքականութենէն, որք ամենայն դիւրութեամբ ուղղութիւն եւ գործունէութիւն կը փոփոխէին: Խոսրով Կոտակ նկատուած է փոքր յանձնէ եւ անարի ոսկերօք (**ԽՈՐ. 192**), զբաջութենէ եւ զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ անձ մը (**ԽՈՐ. 194**), ուստի շատ աւելի կը պարտաւորուի Վրթանէս, անբաժին աշխատակցիլ անոր, եւ այս է պատճառը որ պատմիչներ ամէն պարագային թագաւորն Խոսրով եւ մեծ եպիսկոպոսապետն Վրթանէս անունները մէկտեղ կը յիշատակեն: Երբոր Պարսից առաջին յարձակման ատեն, Դատաբէն Բզնունի, որ հայագունդ բանակին հրամանատարն էր, նենգութեամբ թշնամիին հետ կը միանար, եւ կամէր անկանել ի վերայ թագաւորին Հայոց. Վրթանէս Խոսրովի մօտն էր պայն քաջալերելու եւ Վաչէ Մամիկոնեանի սպարապետութեամբ նոր բանակ մը կազմելու, որ Առեստի ձակատամարտին մէջ թշնամին կը հալածէր եւ Դատաբէնը գերի

կը բերէր թագաւորին (ԲԶՆ. 19): Նոյն եղելութիւնք կը կրկնուէին, երբոր Բակուր Աղձնեաց բղեշխն ալ ետ ձեռս յարքայն Պարսից (ԲԶՆ 21): Նմանապէս երբոր Սանատրուկ Արշակունի, որ եւ Սանեսան, բղեշխ հիւսիսային կողմանց, Շապուհի դրդմամբ գլուխ կը քաշէր, եւ պինքն Մալքթաց թագաւոր հռչակելով, եւ բոլոր հիւսիսային երկիրներու խառնիճաղանձ եւ վաշկատուն ապգերը հաւաքելով Հայաստան կը յարձակէր եւ մինչեւ Վաղարշապատ կը հասնէր, նորէն մեծ եպիսկոպոսապետն Հայոց բանակին մէջն էր, եւ իր օրհնութեամբ կը մղուէր ձակատամարտը դարձեալ Վաշէի հրամանատարութեամբ, եւ երկիրը կը մաքրուէր աւերիչ հրոսակէն (ԲԶՆ. 17): Շապուհի բացած մեծ պատերազմին առթիւ ալ, ուր Վաշէ Մամիկոնեան սպարապետ մեռաւ, ժողովէր եպիսկոպոսապետն Վրթանէս եւ միսիթարէր զամենեսեան (ԲԶՆ. 26): Մէկ խօսքով ամէն քաղաքական եղելութեանց մէջ յատուկ եւ յաջողակ գործունէութեան մաս մը ունեցաւ Վրթանէս, հայրապետական հոգածութեանց արթուն հսկողութիւնն ալ պանց չընելով:

ՏԻՐԱՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼԸ

91. Աւելի կարեւոր գործունէութեան ասպարէզ կը բացուէր Վրթանէսի, երբոր Խոսրով Բ. Կոտակ կը մեռնէր 339-ին, եւ կը թագաւորէր իր որդին Տիրան, եւ ծանր դժուարութեանց կը հանդիպէր, որովհետեւ Շապուհ հպօր բանակով մը իր իսկ որդին Ներսէհը Հայաստան կը դրկէր, երկիրը գրաւելու եւ այնտեղ թագաւորելու համար (ԽՈՐ 196): Տիրան չկրցաւ դիմադրել այդ յարձակման, մանաւանդ որ նախարարներուն մէկ մասն ալ շահուած էր Պարսից կողմը: Տիրան կը պարտաւորուէր հեռանալ եւ դիմել Յունաց օգնութեան. Վրթանէս ալ, որ յունասեր կուսակցութեան գլխաւորներէն էր՝ քրիստոնէական եղբայրակցութեան սկզբունքով, Տիրանի հետ կը մեկնէր Կոստանդնուպոլիս, անոնց օգնութեամբ Տիրանը դարձնելու համար (ԽՈՐ. 196): Հայոց թագաւորի մը կայսեր դիմելու յիշատակութիւնը կը դնենք նաեւ Յուլիանոս կեսարէն Կոստանդ կայսեր ուղղած բանախօսութեան մէջ, ուր պարսկասէր կուսակցութեան վօրանալը, եւ Հայոց թագաւորին եւ անոր հետ Յունաստան ապաստանող նախարարներուն, կայսեր օգնութեամբ իրենց տեղը վերադառնալը յայտնապէս յիշուած են (ԳԱԹ. Բ. 463): Տիրանի բացակայութեանը միջոցին, իր կուսակցութիւնը շարունակեց պատերազմը Պարսիկներուն դէմ, սպարապետութեամբ Արշալիր Կամսարականի, որպէս գլխաւորի եւ յոյժ պատուականի վկնի արքայի (ԽՈՐ. 196), եւ փառաւոր յաղթութիւն մըն ալ կատարեց Մոռուդի ձակատամարտին մէջ, որով աւելի եւս դիւրացաւ կայսեր տուած օգնութեան յաջող ելքը: Իսկ հայրապետական աթոռին գործերը, Վրթանէսի բացակայութեան, կրցան հոգացուիլ Աշտիշատի եպիսկոպոս Փառէնի ձեռքով, վասնպի նա էր այն միջոցին եկեղեցական դասակարգին աւագագոյն անձնաւորութիւնը, թէ իր դիրքով եւ թէ իր արժանաւորութեամբ: Յունաց կայսեր հետ բանակցութեանց յաջող ելքը լրումն է Վրթանէսի քաղաքական արդիւնաւորութեանց փառաւոր չարքին:

ԴԱՎԱՃԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՉԸ

92. Եթէ Վրթանէսի արդիւնքն ու արժանիքը գնահատելի եւ գովելի էին ոմանց համար, նոյները պէտք էր թշնամութեան յորդորէին ուրիշները, որ անոր ուղղութեան հակառակ կը քալէին: Հայաստանի մէջ յունասէր եւ պարսկասէր կուսակցութեանց ներհակընդդէմ ընթացքը բաւական յայտնի տեսնուեցաւ մինչեւ հիմա պատմութեանը, իսկ Գրիգորի եւ բոլոր իր ապագատոհմին յունասէր կողմին հետ լինելը բնական էր, թէ անձնական յարաբերութեանց եւ թէ կրօնական սկզբանց տեսակէտին: Վրթանէս այդ երեսէն քիչ մնաց որ դաւաճանութեան մը կոհ երթար: Նա եկած էր տարոնի գաւառը, ուր ըստ հանապազ սովորութեան աշտիշատի մեծ աշխարհատօնը պիտի կատարէր լուսաւորիչէ հրամայուած կարգադրութեան համեմատ (§ 64): Պատմիչը կ'ըսէ թէ ամի ամի եօթն անգամ այդ հանդէսը կը կատարուէր, բայց կ'երեւի թէ ոչ

ամէնքը աշտիշատի մէջ, այլ Գլակ, Եղրդուտ, Տիրինկատար, Կուրաւ ալ իրենց յատուկ տօներն ունէին միեւնոյն Տարոնի գաւառին մէջ (ԲԶՆ. 7): Երկու հապար լեռնականներ ի բնակչաց Սիմ լերին (ՍՈՓ. Ժ. 52), որ է այժմեան Սասունը, եւ որք տակաւին պահուածն կռապաշտութեան հեթանոսութեան ունէին (ԲԶՆ. 7), ի սադրելոյ նախարարացն (ԽՈՐ. 188), եւ սակաւ մի խորհուրդ համարձակութեան ի կնոջէ թագաւորին առնելով (ԲԶՆ. 8), յանկարծ եկան Վրթանէսը սպաննելու միտքով, երբ նա Աշտիշատի եկեղեցւոյն մէջ պատարագն կատարէր (ԲԶՆ. 8): Բայց յարձակողներ անըմբռնելի ձեռամբ կապեալ կասեցան (ԽՈՐ. 188), եւ այդ նախախնամական պաշտպանութեամբ Վրթանէս ապատեցաւ, եւ անվնաս կերպով անցավ Եկեղեաց գաւառը, եւ ապաւինեցաւ Թիլ աւանը, որ իրենց կալուածն էր: Այդ դիպուածին ատենը լաւ ժշդուած չէ, բայց իդէպ է վայն դնել այն միջոցին երբ Խոսրովի վերջին տարիներուն մէջ մեծամեծ յուլմունքներ սկսած էին Պարսից արշաւանքին երեսէն, եւ երբ նախարարութիւնք յանիշխանութեան մնացեալք յարեան ազգ յազգի վերայ կոտորել պիտեանս (ԽՈՐ. 8), այսինքն Հայոց մեծ տիկնոջ՝ այդ դաւաճանութեան մասնակից եղած ըլլալը, Խոսրովի կնոջ վրայ հնար չէ իմանալ, քանի որ Վրթանէս անոր դատը կը պաշտպանէր: Այլ պէտք է ըսել թէ սա Աղձնեաց ապստամբ բղէշիին Բակուրի կինն էր, որ հարաւային գաւառներու մէջ իբր թագաւոր իշխելու յաւակնութիւն ունեցած էր: Տարոն Աղձնեաց նահանգին սահմանակցութեան վրայ է, եւ Վրթանէսի այն կողմերը գալը առիթ տուած է ապստամբին, Վրթանէսի անձին դէմ ունեցած թշնամութիւնը յագեցնելու:

ՄԱԿԱՐԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

93. Վրթանէսի քաղաքական գուծունէութեամբը վբաղեցանք ցարդ, սակայն ոչ նուազ հոգածու էր նա եկեղեցական բարեկարգութեանց մասին, ինչպէս կը յայտնուի վանապան յիշատակներէն: Կանոնագիրքին մէջ կը գտնուին 9 գլուխ կանոններ՝ բարոյական եւ ծիսական բարեկարգութեանց պատկանող, զորս Մակար, պատրիարք Երուսաղէմի, կը յղէ առ քրիստոսասէր եւ երկիւղած եպիսկոպոսապետդ տէր Վրթանէս, եւ առ համօրէն եպիսկոպոսս եւ քահանայս Հայոց (ԹՂԹ. 408): Արդ Մակարի համար գիտենք թէ 314-ին հայրապետ եղած եւ 334-ին վախճանած է, եւ այս ալ նոր փաստ մըն է մեզի, թէ հնար չէ Վրթանէսի կաթողիկոսանալը 340-ին յետաձգել, ինչպէս սովորաբար կը կարծուէր: Գալով Մակարի կանոններուն, յառաջաբանին մէջ ըսուած է թէ Վրթանէսի հարցումները Երուսաղէմ բերուած են ի ձեռն երկիւղածաց քահանայից, թէ պատասխանելու համար անոնք քննուած են առաջի բազմութեան եպիսկոպոսաց, որք մի մի ժողովեալ յիւրաքանչիւր քաղաքաց պատրիարքութեան Երուսաղէմի (ԹՂԹ. 407): Անկէ ետքը, Մակար կը յիշէ շատ մը անկարգութիւններ, զորս եկող քահանաները պատմած են, թէ իրենց կողմերը մկրտութեան համար յատուկ աւապան ալ չունին, միւռոն չեն պատրաստեր, բոլոր պգայարանները չեն օծեր, եւ թէ ձեռնադրութեամբ ժառանգաւորքն հաւասարին, եւ ոչ ընդ ատելեօքն հնազանդին (ԹՂԹ. 408), որ է ըսել թէ նուիրապետական դասակարգութեան աստիճանները չեն յարգեր: Ճիշդ այդ կէտերն են զորս կը շօշափէն Մակարի կանոնները: (ԿԱՆ. 43): Վերջին կանոնին մէջ Բասենի եւ Բագրեւանդի եպիսկոպոս Տուրդիոսի մը խօսքը կայ, որ սակաւուք ընդ Արիանոսս միաւորեալ է (ԹՂԹ. 412), ինչ որ կը ցուցնէ թէ Աղիանոսաց մոլորութեան հետեւորդներ Հայաստանի մէջ ալ կը գտնուէին: Թուականները բաղդատելով կը հետեւեցնենք թէ Վրթանէս, 333-ին հայրապետութիւնը ստանձնացին պէս, մտադրութիւն դարձուցած է եկեղեցական անկարգութիւնները վերջացնելու, եւ իրեն առջեւ հաստատուն ուղեցոյց մը ոնենալու համար դիմած է Սուրբ հայրապետին, նախնական ծէսերը իմանալու եւ Մակարի պէս նշանաւոր հայրապետի մը հեղինակութեամբ պօրանալու համար: Այդ դիմումը կը հաստատէ միանգամայն թէ Հայերը Կեսարիոյ աթոռին հետ հպատակութեան կանոնական կապ մը

չունէին, եւ իբր ապատ աթոռ, ուրտեղէն որ յարմարագոյն կը սեպէին, պէտք եղած տեղեկութիւնները կը քաղէին: Հարկաւ ոչ ոք պիտի կարենայ ըսել թէ Հայաստան Երուսաղէմի պատրիարքութեան ներքեւ էր, որ հապիւ 8 տարի առաջ Նիկիոյ ժողովին եօթներորդ կանոնովը հաստատուած էր **(ԿԱՆ. 28)**:

ՆԱՀԱՏԱԿԱՑ ՅԻՇԱՏԱԿԸ

94. Մեր եկեղեցական արարողութիւններէն ամենուն սիրտին մօտ պարագայի մը սկզբնաւորութիւնն ալ Վրթանէս հայրապետի անունին հետ կ'երթայ կը միայնյ: Յիշեցինք արդէն **(§ 90)** Պարսից մեծ պատերազմը, ուր մեռաւ Վաչէ Մամիկոնեան սպարապետ, եւ իրենց հետ բաւական թուով նախարարապուն զօրավարներ եւ բազմաթիւ հայազգի զօրականներ: Արկածը ծանր էր եւ ամէնքը անձկայրեաց տրտմութեամբ եւ արտասակուաթ ողբովք եւ ծանրաթախիծ հոգով, մեծաւ կոծով եւ անհնար աշխարանօք պաշարեալք էին **(ԲԶՆ. 26)**: Վրթանէս սկսաւ բացատրել, թէ անոնք որ այդ պատերազմին մէջ ինկան, յաղագս աշխարհի եւ եկեղեցւոյ եւ աստուածագործ օրինացն մեռած էին, որպէսզի եկեղեցիք եւ սրբութիւնք անհաւատներուն ձեռքը չիյնան, եւ սուրբ հաւատքը չանարգուի, թէ աննք բարեպաշտութեան նահատակ եղան, եւ ընդ վկայս Զրիստոսի է նոցա համար պատուոյ, ուստի պէտք է որ դիցուք ընդ աշխարհս օրէնս յաւիտեանս յաւիտենից, որպէսզի իբրեւ Զրիստոսի նահատակաց անոնց յիշատակը տօնուի: Այդ բացատրութեամբ եդ օրէնս ընդ աշխարհն՝ մեծ քահանայապետն Վրթանէս, զնոցա առնել յիշատակն ամ յամէ: Եւ ոչ միայն Վաչէեան բանակին նահատակուած զօրավարներուն եւ զօրականներուն յիշատակը, այլեւ հրամայեց, որ այսուհետեւ որք փոխանակ աշխարհին փրկութեան մեռանիցին ի նմանութեան նոցա, անոնց հետ յիշատակուին անխափան **(ԲԶՆ. 27)**: Այս ամէնը յայտնի կը ցուցնէ, թէ եկեղեցւոյ մէջ առաջ Վաչէեանց տօնն է սկսած կատարուիլ, անոնց հետեւողներն ալ հետզհետէ միասին կցելով, որոնց մէջ աւելի փառաւոր եւ աւելի նշանաւոր տեղ մը գրաւեցին Վարդանանք յաջորդ դարուն մէջ, եւ անոնց անունով սկսաւ յորջորջուիլ Վրթանէսի հաստատած տօնը: Այդ տեսութեամբ, իր ճիշդ բացատրութիւնը կ'ընդունի Ազգային տօն կամ Ազգային յիշատակ անունը, որով այսօր ալ կը յատկանշենք Վարդանանց տօնը: Պատմիչը կը յաւելու եւս, թէ Վրթանէս եդ կանոն, յիշել զսոսա ի ժամ պատարագին, յորժամ յանուանս սրբոյն կարգիցեն, եւ ապա զկնի նոցա զնոցայն **(ԲԶՆ. 28)**: Բայց յայտնի չէ թէ ամենօրեայ յիշատակութիւն, թէ ոչ տօնին օրը կատարուելիք յիշատակութեան համար է Վրթանէսի դրած կանոնը: Ամէն առթի մէջ Վրթանէսի անունին համար մեծ գովեստ է, ազգային նահատակներուն տօնին հիմնադիրն ու սկզբնաւորողն ըլլալը:

ՄԱՀՆ ՈՒ ԹԱՂՈՒՄԸ

95. Վրթանէսի արդիւնաւոր հայրապետութիւնը ութը տարի տեւեց, ինչպէս վերեւ հաշուեցինք **(§ 89)**, եւ գրեթէ ութսունամեայ, կամ 79 տարեկան, կնքեց խաղաղութեամբ իր բազմաշխատ կեանքը, 41-ին, միշտ մեծամեծ դժուարութեանց հետ մաքառելով, եւ ամէն տեսակ պարագայից մէջ փորձառու եւ գործունեայ հովուի համբաւը արդարացնելով: Մահուան տեղւոյն յիշատակութիւնը չունինք: Ժամանակին հայրապետներուն կեդրոնը Վաղարշապատն էր հարկաւ, եւ Ս. Էջմիածնի կաթողիկէն իրենց աթոռը, բայց իրենց պաշտօնավարութիւնը առաքելական էր, եւ ձեւական պայմաններու ենթարկուած չէր, ուստի երկրին զանազան կողմերը կը շրջէին, եւ իրենց ցրիւ կալուածներուն մէջ կը դադարէին: Եթէ մեռած չէ յիշուած, թաղման տեղը ամէն պատմիչներու համաձայնութեամբ ցուցուցած է Դարանաղեաց Թորդան աւանը, որ նոյն անունով կը մնայ ցարդ Կամախու վիճակին մէջ, եւ ուր Իննսրբոց կոչուած Ս. Փրկիչ վանքը կը պարունակէ շատ գերեզմաններ, որոնց մէջ նաեւ Գրիգորի եւ Տրդատի գերեզմանները: Վրթանէս Թորդան

մեռած չէր, վասնզի ժողովեցան ամենայն աշխարհն Հայոց հայրապետին մեռած տեղը, եւ անկէ մեծահանդէս թափօր կազմելով, եւ արքունական կառօք բերին մարմինը մինչեւ ի գիւղն Թորդան: Այդ առթիւ Բուզանդ կը գրէ, թէ ամնդ առ մեծի հայրապետին Գրիգորի կը հանգչացնէին Վրթանէսի մարմինը (**ԲԶՆ. 29**): Բառերուն իմաստը այնպէս կը ցուցնէ, թէ Գրիգորի ոսկորները արդէն Թորդան էին, երբոր Վրթանէս մեռաւ: Ընդհակառակն, Խորենացին կը կարծէ, թէ տեսակ մը նախագուշակութեամբ կ'ընէին վայդ, իբրեւ մարգարէական ակամբ հայեցեալ, որ վկնի բազում ժամանակաց, եւ հօրն յայնտեղի հանգուցան նշխարք (**ԽՈՐ. 197**). այսինքն թէ Լուսաւորչի նշխարքը տակաւին Թորդան փոխադրուած չէին:

ԳԻԻՏ ՆՇԽԱՐԱՅ

96. Այդ պարագան առիթ կու տայ մեզ խօսիլ Լուսաւորչի ոսկորներուն կամ նշխարներուն գիւտին վրայ: Եղելութիւնը ընդհանուր եւ համաձայն աւանդութեամբ հաստատուած է, ինչպէս եկեղեցական տօներուն կարգն ալ կը հաստատէ, որ փոխանակ ուղղակի Լուսաւորչի անունին տօն մը ունենալու՝ իր մահուան յիշատակին, Գիւտ նշխարաց անունով ճանչցուած է նորա մեծ տօնը: Բայց եղելութիւնն աներկբայ, նոյնչափ ժամանակը անորոշ: Սովորական պատմութիւններ վայն կը յետաձգեն մինչեւ Ե. դար, Սահակ հայրապետի օրերը. սակայն ժամանակակից պատմագիրներ նոյն հայրապետին ամէն գործերը մանրամասնաբար չիշատակած ատեն, այսպէս նշանաւոր եղելութեան մը բնաւ չեն ակնարկեր: Քանի որ գիւտին ժամանակը խնդրոյ նիւթ կ'ըլլայ, մենք չէինք սիրեր աղչափ հեռու թողուլ վայն, եւ այդչափ երկարատեւ անհոգութիւն մը քսել մեր հայրերուն ճակտին: Ինչպէ՞ս ենթադրել, որ եւ ոչ մտածած ըլլան մինչեւ Սեպուհի բարձրանալ, եւ լերան վրայ գտնուող հովիւներուն հարցուփորձ ընել, եւ ամենուն պաշտած Լուսաւորչը փնտռել: Ուստի պատմական ստուգութիւն կ'ընդունինք, թէ Վրթանէսի թաղուած ատեն, արդէն Թորդանի մէջ էին Լուսաւորչի ոսկորները, եւ հօրը քով դրուեցան որդւոյն ոսկորներն ալ: Արիստակէսի մարմնոյն Թորդան չտարուելով Թիւ աւանի մէջ թաղուելը, կրնար մտածել տակաւին տալ թէ տակաւին Թորդան չէին բերուած հօրը ոսկորները, բայց աւելի հաւանական կը սեպենք ըսել, թէ նահատակ հայրապետին աշակերտները՝ Արքեղայոսէ վախնալով, փութացած են ամենէն մօտ կալուածին մէջ թաղել եւ ապահովել Արիստակէսի մարմինը: Համառօտաբան պատմագիրն մըն ալ Վրթանէսի հայրապետութեան անցնելուն կը կցէ Լուսաւորչի նշխարներուն գտնուելը (**ՍՈՓ. 51**), սակայն այդ չի ստիպեր հարկաւ Վրթանէսի հայրապետանալէն ետքը դնել նշխարաց գիւտը: Աւելի յստակ է նոյն տեղ գրուած ուրիշ պարագայ մը, ուսկից կը հետեւի թէ Տրդատի մահը Գիւտ նշխարացէն ետքը տեղի ունեցած է, իբրեւ զի այդ պարագայով է, որ Տրդատն ալ Թորդանի մէջ թաղուած է, մերձ եղեալ ի քնարանս սրբոյն Գրիգորի: Արդ, որովհետեւ Տրդատի մահը 330-ին դրինք Արիստակէսի օրով, Գիւտ նշխարացը պէտք կ'ըլլայ ա՛լ աւելի կանխել, եւ ընդունիլ թէ մեռնելէն քիչ ետքը Լուսաւորչի ոսկորները Սեպուհէ բերուած են Թորդան: Բասենցի Գառնիկ ճգնաւորի մը անունը անբաժան կերպով կապուած է նշխարաց գիւտին պատմութեան հետ, որուն Լուսաւորչ տեսիլքով յայտնած կ'ըլլայ իր ոսկորներուն տեղը: Այդպիսի տեսիլք մը անկարելոր անձի մը վրայ ենթադրելով չլինելով, պէտք կ'ըլլայ ըսել, թէ Գառնիկ նոյնինքն Գրիգորի ձեռնասուն աշակերտ եւ հետեւող մըն էր, որ իր սուրբ վարդապետին նշխարաց հետամուտ եղած եւ գտած է, եւ անկէ ետքն անոնք Սեպուհէ Թորդան փոխադրուած են, հաւանակագոյն հաշուով 328 տարին չվերջացած:

ՆՇԽԱՐԱՅ ԲԱՇԽՈՒՄԸ

97. Բայց պէտք է ընդունիլ թէ երբ ցանկալի նշխարքը պետեղուեցան Թորդանի մէջ, ամբողջ ոսկորները տապանին մէջ չդրուեցան, այլ ժամանակին սովորութեան համաձայն, ոսկորներուն մի

մասովը տապան մը կազմուեցաւ, եւ ուրիշ մասեր պանապան տեղեր ցրուեցան, եւ գլխաւորապէս տարուեցան Վաղարշապատ, եւ Լուսաւորչաշէն Մայր տաճարին մէջ հաւատացելոց բարեպաշտութեան առարկայ եղան: Ըստ այսմ երբ 450-ին Հայ նախարարներ կեղծ ուրացութեամբ Պարսկաստանէ կը դառնային, Բագրեւանդի մէջ Վիրենք դիմաւորող եկեղեցականները խաչին նշանին հետ կը տանէին Կնշխարս սրբոյ առաքելանման նահատակին Գրիգորի (ՓԱՐ. 55): Նոյնպէս Յովհան Մանդակունի, Վահան Մամիկոնեանի՝ սպարապետութեամբ Հայաստան եկած ատեն, Վայն կը դիմաւորէր, սուրբ խաչին նշանէն Վատ, սուրբ նշխարօք ճգնապգեաց նահատակին Գրիգորի (ՓԱՐ. 176): Ներսէս Շինող, Զուարթնոց տաճարը շինած ատեն, ի ներքոյ չորից սեանց հաստահեղուսիցն բաժանեալ դնէ Կնշխարս ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի: Նոյն կաթողիկոսն Վերիստոսադրոշմ եւ պատուական գլուխն սուրբ Լուսաւորչին, արտաքոյ ի գլուխի եղեալ դնէ ի վանձարանս (ՅՈՎ. 107): Կը յիշուի նաեւ որ Զենոն կայսեր խնդրանօք ոսկորներէն մաս մըն ալ Կոնստանդնուպոլիս փոխադրուեցան (ՎՐՔ. Գ. 359), եւ թէ այս նշխարները պահ մը անյայտացած ըլլալով վերստին գտնուեցան Միքայէլ Գ. կայսեր օրով, Թ. դարուն մէջ (ՎՐՔ. Գ. 362): Հանրածանօթ է Լուսաւորչի Աջին յարգը որ իբր կաթողիկոսութեան նշանակ նըստուած է ապօրին կողմէն, եւ կաթողիկոսներու հետ տեղափոխուած, եւ այսօր ալ կը գտնուի Էջմիածնի մէջ, առանց մոռանալու որ երկրորդ աջ մըն ալ կը ցուցուի Սիսի մէջ: Իսկ Լուսաւորչի գլուխը այսօր ամենայն պատուով պահուած է Իտալիոյ Նէապօլիս (Napoli) քաղաքը, նոյնինքն Ս. Գրիգորիսի Արմենոսի (San Gregorio Armeno) կամ Հայոց Ս. Գրիգորին նուիրեալ եկեղեցւոյն մէջ, որուն մենք ալ այցելած եւ տեսած ենք, եւ կը պատմեն թէ Հայ կուսաններ փոխադրած են Վայն Արեւելքէն, ասիական հրոսակներու արշաւանքներուն ատեն: Չենք խօսիր այն մանրմոնր փշուրներուն վրայ, որոնք վերջին դարերու սովորութեան համեմատ ամէն կողմ ցրուած կը գտնուին, այլ միայն ուզեցինք շեշտել, թէ առաջին անգամ Թորդանի մէջ Վետեղուելու ժամանակ ալ, Լուսաւորչի ոսկորները ամբողջապէս միեւնոյն տեղ ամփոփուած չեն:

ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ՉԵՆՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

98. Խոստացանք գործիս սկիզբը (§ 2) Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը կաթողիկոսներու վրայ բաշխած ատեննիս, ապագային տեսակէտէն կարելոր եղելութիւնները, ժամանակակիցներու պատմութեան հետ յարակցել: Այդ նպատակով ահա կը մտնենք Աղուանից կաթողիկոս Գրիգորիսի նահատակութիւնը պատմել: Յիշած ենք արդէն, թէ Գրիգորիս Վրթանէսի երկուորեակ Վաւակներուն երիցագոյնն է (§ 87), պապենական անունով կոչուած, թէպէտ փոքրկացուցիչ մասնիկով Գրիգորը Գրիգորիս եղած, թէ իբր 295-ին ծնած է Կեսարիոյ մէջ, եւ 310-ին հօրը հետ Հայաստան եկած, եւ եղբօրը հետ Վաղարշապատ թագաւորին, այսինքն Տրդատի արքունեաց մէջ, սսած ու կրթուած (ԲԶՆ. 10): Բայց այդ առաջին կեանքէն ետքը երկու եղբայրներուն ընթացքը իրարմէ պատուած է, եւ երբ Յուսիկ հօրը նման պետական ծառայութեան կը մտնէ, Գրիգորիս հօրեղբօրը կրօնաւորական ընթացքին կը հետեւի, եւ անոր մօտ եկեղեցական ծառայութեանց ալ կը քահանանայ, եւ նուիրական պաշտօնէութեան մէջ օրինակելի հոգեւոր մեծանձնութիւն եւ արդիւնաւոր փութաջանութիւն կ'արտահայտէ: Այդ եղած է պատճառ, որ թէպէտ յանլիութիւն աւուրցն հայելով անբաւական կը նկատուէր սակայն արժանեաց տեսութեամբ, Գրիգոր եւ Տրդատ համոզուեցան Վայն Աղուանից կողմերուն եւ Փայտակարան նահանգին համար եպիսկոպոսապետ ձեռնադրել, քանի որ հիւսիսային կողմից գործիչներն ալ կ'ըսէին, որ երկրին մէջ քրիստոնէութիւնը Վորացնելու համար Գրիգորի Վաւակէն եպիսկոպոս մը պէտք է, եւ կը վստահեցնէին թէ գիտեմք հաւաստի, թէ ի հռչակեալ անուանէն Գրիգորի ակնածեսցեն (ԽՈՐ. 189): Որչափ ալ Գրիգորիս տակաւին մանկահասակ, բայց հնար չէ հնգետասնամեայ եպիսկոպոս

ձեռնադրոած ըսել Բուզանդին հետ (ԲԶՆ. 10), այլ 320-ին ատենները, շուրջ 25 տարեկան եղած ատեն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն եւ առաքելական կոչում ստացած կ'ըլլայ:

ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

99. Գրիգորիսի պաշտօնավարութիւնը եւ արդիւնքը կատարելապէս արդարացուցին իր վրայ դրուած ակնկալութիւնները, եւ քրիստոնէութիւնը ամրացնելու ու եւս քան զեւս տարածելու աշխատեցաւ, իրեն հովանաւոր եւ պաշտպան ունենալով Սանատրուկ Արշակունին, որ հիւսիսակողմանց բղեշխ էր դրուած Տրդատէն, եւ Գուգարաց եւ Փայտակարանի նահանգներէն զատ, Վրաց եւ Աղուանից երկիրներուն վրայ ալ գերիշխանութիւն կը վարէր, եւ Կովկասեան բազմաձղի ցեղերուն վրայ ազդեցութիւն ունէր, հիւսիսէն մինչեւ Մալքթաց երկիրը եւ հարաւէն մինչեւ Ատրպատական: Բոլոր այս ընդարձակութեան վրայ կը տարածուէր նաեւ Գրիգորիսի հովուական հոգածութիւնը (ԲԶՆ. 13), եւ ամենայն ինչ յաջող կ'ընթանար մինչեւ քառանամեայ խաղաղութեան վերջը, մինչեւ հայ բղեշխներու Շապուհի դրոմամբ ապստամբութեան մղուիլը (§ 90): ասոնցմէ մին եղաւ Սանատրուկ Արշակունի, բայց Գրիգորիս չէր կարող անոր խորհուրդներուն համապայնիլ եւ անոր ուղղութեան հաւանիլ, այլ հայրենասէր եւ եկեղեցեսասէր զգացմամբ, հաւատարմական պարտաւորութիւնները եւ հայրենական թագաւորութեան շահերը սկսաւ խօսիլ համարձակ: Այն միջոցին ալ Աղձնեաց բղեշխ ապստամբ Բակուրը Վրթանէսի կեանքին կը դաւաճանէր (§ 92), Գրիգորիս ալ կը վտանգուէր ի դաւելոյ նորին Սանատրուկ եւ այլոց ոմանց հանապապատուտ արանց Աղուանից (ԽՈՐ. 189): Բայց Գրիգորիս աներկիւղ կը մտնէր մինչեւ Սանատրուկի բանակը, հիւսիսային խառնիճաղանձ հրոսակին մէջ, որ հեթանոս ազգերէ հաւաքուած էր, եւ որոց Սանատրուկ կրօնապէս ալ համակերպութիւն կը ցուցնէր: Գրիգորիս առաքելական արիութեամբ սկսաւ քրիստոնէական սկզբունքներն ալ բացատրել այդ անսանց բազմութեան: Գլխաւորներէն ոմանք հետաքրքրուեցան Գրիգորիսի խօսքերէն, եւ ուզեցին աւելի մօտէն իմանալ անոր քարոզութեանց հոգին, բայց լսելով որ յափշտակութիւններ եւ սպանութիւններ եւ այլոցկերութիւններ քրիստոնէական կրօնքէ կ'արգելուին, խորշելով սկսան ըսել. Ջի՞ ոչ յափշտակեսցուք, զի՞ ոչ աւերեսցուք, զի՞ ոչ առցուք զայլոց, ի՞նչ կեցցուք: Եւ ասկէ հետեւեցուցին, թէ այս խորհուրդ Հայոց թագաւորին է, զսա առ մեզ, զի այսու ուսմամբ խափանեսցէ զմեր արշաւանս (ԲԶՆ. 14), եւ անմիջապէս յախուռն որոշմամբ վճռեցին զայնսպաննել իբրեւ մատնիչ եւ լրտես: Իրենց բարբարոսական սովորութեամբ, ամեհի եւ վայրենի ձիու պոչին կապեցին երիտասարդ հայրապետը, եւ ձին արձակեցին Վատնեան դաշտին մէջ, Կասպից ծովին եզերքը (ԲԶՆ. 15). որ է այժմեան Դերբենդի հարաւակողմը Մուսքաթ կոչուած դաշտը: Մահուան կերպը եղած կ'ըլլայ, ձիուն խօլական վազքէն ասդին անդին զարնուելով եւ մահացու հարուածներ ընդունելով. սակայն Խորենացին ընթադրեալ ձիովքն բացատրութիւնը (ԽՈՐ. 189), կրնայ հաւասարապէս ձիերու ոտքին տակ կոխկրտել ալ իմացուիլ: Այս եղելութենէն ետքը տեղի ունեցաւ Սանատրուկի կամ Սանեսանի չարաչար պարտութիւնն ու սպանութիւնը, որ նկատուեցաւ իբրեւ վրէժ սրբոյն Գրիգորի (ԲԶՆ. 17): Գրիգորիս նահատակուած կ'ըլլայ 337-ին կամ 338-ին. 42 տարեկան առոյգ հասակին մէջ, որ իրաւունք կու տայ պատմիչին զայն մանուկ անուանել: Իր մարմինը թաղուեցաւ Հաբանդ գաւառի Ամարաս գիւղի եկեղեցւոյն քովը, եւ գերեզմանը անյայտ ըլլալէն ետքը կրկին յայտնուեցաւ 489-ին եւ 1858-ին, եւ այսօր ալ կը պատուուի Ամարասու Ս. Գրիգորիս վանքը, Շուշիի վիճակին մէջ: Յիշատակը տօնելի է որդւոց եւ թոռանց օրը, ուր ազգին հինգ մեծարդիւն հայրապետները միասին կը տօնուին, մինչ արժան էր իւրաքանչիւրին զատ զատ օրեր սահմանել, ինչպէս եղած է ազգիս համար նուազ նշանակութիւն

ունեցող սուրբերու համար: Գրիգորիսի նշխարաց առաջին գիւտը յատուկ յիշատակ մըն ալ ունի տօնացոյցի մէջ, բայց այն ալ ուրիշ 12 հայ ճգնաւորներու տօնին հետ միացած է:

ՅԱԿՈՒ ՄԾԲՆԱՅԻ

100. Մեր ազգին համար նշանակութիւն ստացած անձնաւորութիւն մըն ալ Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետն է: Ազգային աւանդութիւն մը կը կարծէ, թէ Յակոբ վաւական է Անակի քրոջ՝ խոսրովուհիի, որով Լուսաւորչի հօրաքեռորդին եղած կ'ըլլայ, եւ թէ քոյր մըն ալ ունեցած է, Ասկնդնէ անունով, որ Գթաց թագաւոր Հոնչէի մայրն եղած է (**ՁԵՆ. 22**): Սակայն ըստ այլոց Յակոբ բնիկ Մծբնացի ասորի մըն է, եւ մեր Յայսմաւուրքն ալ տարբեր տեղեր տարբեր կարծիքներ կը կրկնէ (**ՅԱՍ. Ա. 27, Բ. 290**): Ամէնքը կը միաբանին ըսել թէ անոր առաջին կեանքը խստամբեր եւ ճգնաւորական եղաւ Կորդուաց լեռներուն մէջ, թէ Մծբին դարձած ատեն միացաւ Մարուգէ կամ Մարկեղոս ճգնաւորին հետ, թէ դիոկղետիանոսի ատեն հալածանք ալ կրեց, եւ թէ ժողովրդեան բռնադատութեամբ Մծբինի եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Ամիդի մետրոպոլիտէն: Յակոբ թէ հովուութեամբ եւ թէ վարդապետութեամբ նշանաւոր եղաւ եկեղեցւոյ մէջ, Նիկիոյ սուրբ ժողովին եւ Անտիոքի ժողովին ալ ներկայ գտնուեցաւ, եւ հրաշքներով եւ գուշակութիւններով հռչակուեցաւ, եւ Սքանչելագործ անունով փառաւորուած հայրապետներէն մէկը ճանչցուեցաւ: Անոր կը վերագրուի եւս Արարատի վրայ բարձրանալու յանձնառութիւնը, որպէսզի հաստատէ ջրհեղեղի ճշմարտութիւնը, տապանին փայտէն կտոր մը բերելով: Այս առիթով հրեշտակի ձեռքէն կտոր մը ստացած է կ'ըսուի, քանի որ իրեն անհնար եղած է Արարատի գագաթին սառնամանիքներէն աւելի վեր բարձրանալ: Էջմիածնի գանձարանին մէջ ցարդ կ'պահուի Ս. Յակոբի բերած տախտակէն մաս մը, որ քարացած փայտի կտոր մըն է: Յակոբ ոչ միայն կ'ուզէր ջրհեղեղի ստուգութիւնը հաստատել, այլեւ լուծել միւս խնդիրը, թէ Հայոց Արարատին թէ ոչ Կորդուաց Սարարատին վրայ նստած էր տապանը: Ընդհանուր աւանդութիւնը ի նպաստ Արարատի լուծուած գիտէ այդ խնդիրը, որով անիմանալի կը դառնայ Բուզանդի խառնաշփոթ բացատրութիւնը, ի լերինս Հայոց, ի լեռանն Սարարատայ, ի սահմանս Արարատեան թագաւորութեան, ի գաւառն Կորդուաց (**ԲՁՆ. 22**), ուր իրարու խառնուած են երկու լեռներուն հանգամանքները: Այդ պարագային հետ կը կապուի Յակոբի եւ Մանաճիհի դիպուածը: Մանաճիհր Ռշտունի՝ Աղձնեաց Բակուրի ապստամբութիւնը ճնշած ատեն, յառաջացած կ'ըլլայ մինչեւ Մծբին, եւ ուրիշ գերիներու հետ Յակոբի ութը սարկաւագներն ալ տարած: Յակոբ կը հետապնդէ գերիներուն ազատութիւնը ընդունելու, բայց Մանաճիհր սուրբին միջնորդութիւնը կ'անարգէ, եւ ութը սարկաւագները (**ԽՈՐ. 93**) եւ 800 գերիները (**ԲՁՆ. 24**) Աղթամարի ծովին մէջ գահավիժելով կը խեղդէ, որուն վրայ Յակոբ Ընձաքեարս լերան գագաթէն Ռշտունեաց գաւառը կ'անհիծէ, եւ գաւառը անջրդի եւ անպտուղ կը դառնայ, եւ հապիւ կը դարմանուի Մժանաճիհրի որդւոյն ապաշխարութեամբը (**ԽՈՐ. 193**): Կը պատմուի եւս թէ Արտամէտ գիւղացի՝ սրունքնին բաց լաթ լուացող աղջիկները, Յակոբի անցած ատեն ծածկուած չըլլալուն համար, անկէ անհիծուեցան եւ մապերնին ձերմկցաւ (**ՎՐՔ. Ժ. 17**): Մինչեւ հիմա ալ կը տեսնուին Արտամէտի աղջիկները, որ մապերնուն մէջ ձերմակ փունջեր ունին: Յակոբի վրէժխնդիր հրաշքները մեծապէս օգտակար եղան Մծբնացւոց, որոնց քաղաքը փրկեց Շապուհի արշաւանքէն եւ պաշարումէն: Արտաքին պատմութիւնն ալ կը հաստատէ Պարսից անյաջողութիւնը 350-ին, Մծբինի պաշարման առթիւ: Բիչ ետքը վախճանեցաւ Յակոբ՝ Մծբինի աթոռին վրայ խաղաղութեամբ: Իրեն անունով վանքեր եւ իրեն մասունքները յաճախ են Ռշտունեաց եւ Մոկաց գաւառներուն մէջ: Յակոբ Մծբնացւոյն վերագրուած են Զգօնի ձառերը, որք հայերէնի ալ թարգմանուած են, թէպէտ վերջին քննութիւններ տարբեր անձ մը կը ցուցնեն Զգօնը, եւ ոչ Մծբնայ Ս. Յակոբ հայրապետը: Ս. Յակոբ

յատուկ ժողովրդական բարեպաշտութեան առարկայ է Հայոց մէջ, իբր երկնաւոր պաշտպան մը ընդդէմ ժանտախտի եւ ժանտամահի, ինչպէս Ս. Խարալամպոս Յունաց եւ Ս. Ռոքոս Լատինաց համար: Մեր տօնացոյցին գլխաւոր եւ հնաւանդ տօներէն մէկն է Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետին յիշատակը:

Տ. Ս. ՅՈՒՍԻԿ Ա. ՊԱՐԹԵՒ

ԱՌԱՋԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

101. Վրթանէսի մահուամբ այժուը պարապ մնաց, բայց նոր ընտրութեան համար վարանում պէտք չէր, վասնզի ազգը Լուսաւորչի սերունդէն հայրապետ ունենալու սկզբունքը ընդգրկաց էր, ըլլա՛յ ժառանգական քրմապետներու հին սովորույթներէն ներշնչուած, ըլլա՛յ Լուսաւորչի ազգատոհմին վրայ դրուած անպայման վստահութեամբ զգացուած: Արիստակէս կուսակրօն մեռած էր, Վրթանէսի զաւակներէն Գրիգորիս ալ չորս տարի առաջ նոյնպէս անժառանգ նահատակուած էր: Միայն Յուսիկ կար մէջտեղ, Վրթանէսի երկուորեակներուն կրտսերը: Նորա ծնունդը, մանկութիւնը, Հայաստան գալը եւ արքունեաց մէջ կրթուիլը, ամէնն ալ Գրիգորիսի հետ միասին էին եղած (§ 98), միայն երկուորեակները իրարմէ տարբերած էին ընտանեկան կենցաղի մէջ: Գրիգորիս իր հօրեղբօր կուսակրօնութիւնը ընդգրկած էր, իսկ Յուսիկ հապիւ չափահաս պատանի՝ ամուսնացած էր Տիրանի հետ ըստ Բուզանդայ (ԲԶՆ. 10): Պատմիչը կ'ենթադրէ թէ ամուսնացած է մինչդեռ մանուկն էր, եւ ոչ թէ նա ամուսնութեան բռնադատեցաւ ի թագաւորէն իբրեւ զմանուկ (ԲԶՆ. 11): Զայդ կրնանք վերագրել Լուսաւորչի սերունդը պահպանելու բաղձանքին, որ երբ Գրիգորիս կուսակրօնութիւնը նախընտրեց, նոյնինքն Տրդատ Յուսիկի վրայ ծանրացաւ, որպէսզի բոլորովին չդադրի Գրիգորի ազգատոհմը: Սակայն դժուար է կարծել որ 11 տարեկան ամուսնացած եւ 12 տարեկան զաւակ ունե՞ած ըլլայ, ինչպէս Բուզանդ կը գրէ, թէ Յուսիկ յերկոտասանամենից ի վեր առաքինահայր ամուսնական կենակցութենէ հրաժարելով (ԲԶՆ. 12): Այն տարիքին հայր ըլլալուն համար բնութեան օրէնք իսկ չէին նպաստեր: Ուստի պէտք է յապաղել ամուսնութիւնը կամ հայրութիւնը գոնէ մինչեւ 18 տարեկան ըլլալը, այսինքն 313-ին: Այդ թուականին Տիրանի հարսնցու աղջիկ ունենալն ալ շատ հաւանական չ'երեւիր շատերուն, եւ Յուսիկ ոչ թէ փեսայ այլ քեռայր կը համարին Տիրանի: Առ այս կը նպաստէ եւս դիտել, թէ նոյնինքն Բուզանդ Յուսիկի որդւոցը համար կ'ըսէ թէ առին իւրեանց կանայս զքորս թագաւորին (ԲԶՆ. 44). որ դարձեալ նոյնինքն Տիրանն է: Սակայն բնական կարգի համաձայն կ'ըլլար, որ Տիրանին քոյրը Յուսիկի եւ աղջիկները Յուսիկին որդւոց հետ ամուսնանային: Այս կերպով անսովոր եւ անհաւանական ենթադրութիւն մըն ալ կը դարմանուէր, ապա թէ ոչ Տիրանի աղջիկը իր հօրաքրոջ կեսուր դարձած պիտի ըլլար:

ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

102. Յուսիկի կեանքին համար նորօրինակ պարագաներ կը պատմէ Բուզանդ, զորս յիշել աւելորդ չենք համարիր տեղեկութիւնները ամբողջացնելու համար: Ամուսնական առաջին գիշերն իսկ կը յղանայ Յուսիկի կինը. Յուսիկ տեսիլ կը տեսնէ թէ յղացեալ ներ երկուորեակ են, եւ երկուքն ալ Աստուծոյ պաշտօնեաներ պիտի չըլլան: Այդ պարագան զինքը կը տխրեցնէ, եւ ամուսնացած ըլլալուն կը զղջայ, որովհետեւ միայն իր պապին սերունդէն պաշտօնէից չպակսելուն համար ամուսնացած էր: Երբոր երկուորեակները ծնան, մէկուն անունը դրին Պապ, հարկաւ պապեանական անունը կրկնած ըլլալու համար, եւ միւսը Աթանագինէս, որ թէ տղոց նախնիք կը նկատուէր, եւ թէ նշխարներուն բերուելովը ազգային անունի կերպարան առած էր: Բայց Յուսիկ տեսիլքին տպաւորութեան ներքեւ այլ ոչ եմուտ առ կինն իւր, եւ քաշուած ու կրօնաւորական կեանք կ'անցընէր, եւ այս պատճառաւ կինը կը ցաւէր, եւ թշնամացեալ էր տուն թագաւորին Յուսիկի դէմ:

Բայց կինը շուտով մեռավ, եւ Յուսիկ աներանց բռնադատութենէն ապատեցաւ, եւ նոր տեսիլք մը պինքը մխիթարեց, որ անարժան պաւակներէն արժանաւոր թոռներ պիտի ունենայ (ԲԶՆ. 12): Այսպէս անցան Տրդատի վերջին օրերը եւ Խոսրովի թագաւորութեան ժամանակը: Բուզանդ ամուսնութեան ժամանակէն Խոսրովը թագաւոր կ'անուանէ (ԲԶՆ. 10), եւ թէ ուզենք Բուզանդի բառերուն ոյժ տալ, կրնանք հետեւեցնել, թէ Տրդատի կեանքին վերջին մասին մէջ, Խոսրով հօրը հետ թագաւորակից կը նկատուէր եւ հօրը օգնական էր թագաւորութեան գործերուն մէջ. բայց շատ պնդելու պէտք չենք վզար, վասնզի մենք ալ չենք համարձակիր ըսել թէ Բուզանդ այդչափ ճշդաբանութեան հետեւած ըլլայ: Երբոր Վրթանէս մեռաւ, երրորդ տարին էր որ Տիրան իր հօր Խոսրովին յաջորդած էր, եւ Կոստանդնուպոլսէ դարձած, եւ իր գահուն վրայ ամրացած էր: Մոռցա՞ծ էր արդեօք այն պաղութիւնն ալ որ իր եւ իր քեռայր Յուսիկին մէջ տեղի ունեցած էր՝ վերջինիս յարուցած ընտանեկան խնդրով: Դժուար է ճիշդը մակաբերել, բայց ինչ որ ալ ըլլար, ազգին կամքն էր Լուսաւորչի թողը իրեն եպիսկոպոսապետ ունենալ, եւ Տիրան չէր կրնար այդ փափաքին դէմ դնել, եւ Յուսիկի կաթողիկոսութիւնը արգելու: Պատմական յիշատակներ բնաւ ակներկ մը չունին թէ Յուսիկ արդէն եկեղեցական պաշտօնէութեան մտած ըլլայ, եւ Բուզանդի ըսելը թէ Յուսիկ վերստոսեան լուծն առանց ամենայն յապաղութեան ձգէր (ԲԶՆ. 12). պարզ կրօնաւորութեան համար ըսուած է, որ եկեղեցական ձեռնադրութիւն ընդունի:

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

103. Խորենացին շատ պարզ կերպով կը յիշէ Յուսիկի կաթողիկոսանալը, թէ յաջորդէ պաթոռն Յուսիկ որդի նորին (ԽՈՐ. 197), եւ ուրիշ Հայ պատմագիրներ ալ նոյն կերպով կը խօսին եւ ձեռնադրութեան հանդէսի յիշատակութիւն չունին: Միայն Բուզանդ կը պատմէ թէ ըստ սովորութեան օրինակին, Տիրան մեծամեծ նախարարներէն 13 հատ ուղեկից ընտրեց, եւ ամէնքը մէկէն ճամբայ դրաւ, որ Կեսարիա երթան եւ Յուսիկը ձեռնադրել տան ի կաթողիկոսութիւն, եւ թէ այնպէս ընել տուին, եւ նստուցին վնա յաթոռն առաքելոյն Թադէոսի եւ յաթոռ իւրոյ հաւուն մեծին Գրիգորի (ԲԶՆ. 30): Դարձած ատենին Տիրան դիմաւորեց նորընտիր հայրապետը Արտաշատու մօտ Տափերայ կամուրջին վրայ, եւ հանդիսաւոր կերպով առաջնորդեց կաթողիկէ եկեղեցին եւ նստեցուց յաթոռ հայրապետական: Այդ եղելութեան միմիայն Բուզանդէ պատմուիլը, եւ ուրիշ պատմագիրներուն վայն լռելը, կը ցուցնէ թէ ազգային աւանդութիւնը նպաստաւոր չէր այդ պատմութեան, որով անոր ստուգութիւնն ալ կեղակարծ կը դառնայ: Գլխաւորապէս դիտելի է, թէ բոլորովին ձրի խօսք մըն է ըստ սովորութեան օրինակին ըսելը, քանի որ բացայայտ կերպով տեսանք, որ Արիստակէս (§ 83) եւ Վրթանէս (§ 88) Կեսարիա չգացին, եւ միայն գացած ըլլալը կրնայ օրինակ մը ըսուիլ, բայց սովորութեան օրինակ չ'ըլլար: Եթէ ուզենք ալ ընդունիլ Յուսիկի Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն առաց լինելը, այն տակաւին բացառիկ պարագաներու հետեւանօք եղած կ'ըլլայ: Վասնզի Յուսիկ եկեղեցական չէր, եւ անոր ձեռնադրութեան համար բացառիկ ձեւ մը գործածել անտեղի չէր ըլլար: Նոյն իսկ Յուսիկ ալ կրնար փափաքիլ որ Գրիգորի համար պահուած ձեւը նորոգուի: Բայց աւելի յանկեցուցիչ պարագայ մըն էր, Տիրանի դէպ առ Յոյնս բարեմարդիկ երեւնալու դիտումը: Դեռ նոր եկած էր Կոստանդնուպոլսէ, եւ անոնց հովանաւորութեամբ կրցած էր ձեռք ձգել իր կորսուած գահը, պէտք ոնէր աւելի եւս մշակել Յունաց բարեկամութիւնը, հարկ կը վզար իր երկրին մէջ ալ ոյժ տալ յունասէր կուսակցութեան, առանց մոռանալու որ կրնայ յատկապէս ալ այդ պիջողութիւնը խոստացած ըլլալ Բիւզանդեան կայսրութեան, իբրեւ պայման իրեն շնորհուելիք կամ շնորհուած օգնութեան: Ուստի ոչ թէ ըստ սովորութեան օրինակին, այլ իբր բացառիկ մի պարագայ կրնանք ընդունիլ, որ Յուսիկ Կեսարիա գացած, եւ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսէ մը, որուն անունն իսկ յիշուած չէ, ձեռնադրութիւն առած

ըլլայ, միշտ պաշտպանելով իր աթոռին անկախութիւնը, որ այս անգամ ալ յայտնապէս ակնարկուած է, Հայոց հայրապետութեան՝ աթոռ առաքելոյն Թադէոսի վկայուելովը. բայց աւելցնենք թէ Բուզանդի պատմութիւնը բիւզանդամոլ ուղղութեան հետեւող է, եւ միշտ Հայերը անարգելու եւ ստորնացնելու հակամէտ:

ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

104. Նկատողութեան արժանի պարագայ մըն ալ Յուսիկի տրուած մանկութեան հանգամանքն է, զոր պնդելով կը կրկնէ Բուզանդ միայն, եւ կ'ըսէ յայտնապէս թէ էր աւուրբ մանուկ, տիօք առոյգ, եւ բարձր հասակաւ, գեղով երեսաց սքանչելի եւ չքնաղ (ԲԶՆ. 30), եւ թէ թէպէտ աւուրբ մանուկ էր, այլ վաւագութիւն ծերութեան խրատուն յինքեան ցուցանէր (ԲԶՆ. 31), եւ մահուան պարագային իսկ վայն երանելի մանուկն Յուսիկ կ'անուանէ (ԲԶՆ. 32): Արդ մենք ժամանակագրական հաշիւներու կրթնելով ցուցուցինք Յուսիկի ծնունդը 295-ին, որով 341-ին կաթողիկոսացած ատեն 46 տարեկան եղած կ'ըլլայ, եւ 6 տարի հայրապետութիւն վարած ըլլալով 52 տարեկան վախճանած: Արդ. յիսնամեայ անձի մը բառին ճշդութեամբ մանուկ անունը չի կրնար տրուիլ, բայց եթէ այդ բառին բաղդատական իմաստ մը տալով, եւ Յուսիկը համեմատութեան դնելով նախորդ ութսունամեայ հայրապետներուն՝ իր հօրը ու իր պապին հետ: Հնար էր եւս մանուկ բառին ընդարձակ իմաստ մը ընծայել, ինչպէս այժմս ալ տունի մը պատկերները, ինչ տարիքի մէջ ալ ըլլան տղաք կը կոչուին: Յուսիկ ալ, ինչպէս եւ Գրիգորիս, այդ կերպով ներկայացան արքունիքին մէջ, իբրեւ տղայ կրթուեցան, Յուսիկ փեսայացաւ ալ, որով մինչեւ վերջ այդ առումը մնաց, եւ թէպէտ մէյմէկ հայրապետներ եղան, սակայն մանուկն Գրիգորիս (ԲԶՆ. 15), եւ մանուկն Յուսիկ (ԲԶՆ. 32) կոչումները, սովորական կիրառութենէն չդադարեցան, գոնէ Բուզանդի պատմութեան մէջ: Յուսիկի կաթողիկոսութեան վեց տարիներէն բնաւ պատմական մանրամասնութիւն չունինք մեր ձեռքը գտնուող գիրքերուն մէջ: Յունաց եւ Պարսից մէջ խաղաղութեան միջոց մը կը չարունակէր, Կոստանդ կայսր հաշտարար քաղաքականութիւն ունէր, իր գործունէութիւնը կրօնական խնդիրներու վրայ դարձնելով: Շապուհ թագաւոր կրած ձախողութիւններէն յոգնած, ամփոփուելու եւ վօրանալու պատրաստութեանց վբաղած էր, նորէն մէջտեղ ելնելու համար: Հայոց նախարարներ դուրսէն գրգռումներ եւ նեցուկներ չունեցան ատենին՝ հանդարտութեան մէջ մնալու պարտաւորուած էին, որով Տիրան կրցաւ խաղաղութեան միջոց մը վայելել. թէեւ ոչ հայրենի առաքինութեանց հետեւեալ, այլ թուլացեալ յամենայն բարեպաշտութենէ (ԽՈՐ. 197): Իր հայրենի առաքինութիւն ալ, պէտք է Տրդատի պապենական օրինակը իմանալ, քան թէ Խոսրովի հօրենական ընթացքը: Տիրան սակայն եւ ոչ իսկ հօրը չափին մէջ մնաց, այլ անօրէնութեան, պոռնկութեան, արուագիտութեան, արիւնհեղութեան, վրկութեան, յափշտակութեան, աղքատատեցութեան, եւ այլոց բազում մեղաց (ԲԶՆ. 31). անընդհատ շարք մըն էր իր վարած կեանքը, միշտ Բուզանդի վկայութեամբ:

ՄԱՀՆ ՈՒ ՊԱՏՃԱՌԸ

105. Յուսիկի մահը բնական կերպով տեղի չունեցաւ, այլ իր հովուական եւ հայրապետական նախանձայնութեան նահատակ եղաւ, եւ բռնական մահուամբ վախճանեցաւ, նոյնիսկ Հայոց թագաւորին եւ իր աներձագին Տիրանի ձեռքով: Սովորաբար տարածուած եւ Խորենացիէ առնուած պատմութիւնը կ'ըսէ, թէ Յուլիանոսի Պարսից դէմ արշաւանքի ատեն, Տիրան վայն դիմաւորեց, եւ բարեկամութիւնը կրկնեց: Յուլիանոս զիւր պատկերն նկարագրեալ ի տախտակս տուաւ Տիրանի, որպէսզի եկեղեցւոյ մէջ կախէ, իբր կայսրութեան հանդէպ հպատակութեան նշանակ: Սակայն Յուլիանոս նոյնին մէջ զդիւաց ոմանց ընդ նմա պատկերները նկարել տոած էր, եւ Տիրան չմտածելով որ խաբէութեամբ. դիւաց երկրպագին պատկերքս, ուզեց վայն կախել յիւրում

արքունական եկեղեցւոջն Ծովաց գաւառին մէջ, ուր հանդիպած էր Յուլիանոսի: Յուսիկ դիմադրեց Վիրին խորամանկութիւն, այլ Տիրանի պնդելուն վրայ, պատկերը ընկեցեալ յերկիր կոխեալ մանրեաց: Ասոր վրայ Տիրան Յուլիանոսի առջեւ պարտաւոր չմնալու համար, ուկեց Յուսիկը պատժել, եւ հրամայեաց ջալոտիւք հարկանել յերկար, մինչեւ որ ի գանելն աւանդեաց զոգին (**ԽՈՐ. 199**): Նահատակութիւնը նոյն մնալով, տարբեր պատճառէ յառաջ եկած է այն Բուզանդի համեմատ: Յուսիկ շարունակ յանդիմանած է Տիրանը, իր ապօրէն եւ ամբարիշտ գործերուն համար, եւ վերջապէս իբրեւ յայտնի մեղաւորներ թագաւորն ու իր մեղսակից մեծամեծները՝ արգելոյր չտալ թոյլ մտանել յեկեղեցին: Երբոր այս ալ օգուտ չէր ունենար, ելեալ կապէր մեծապէս պատուհասիւք քահանայական իշխանական բանիւ, որ է ըսել թէ նպովքի վճիռ կ'արձակէր անոնց դէմ: Ասկէ Տիրանի եւ Յուսիկի մէջ յայտնի հակառակութիւն մը, որ կը տեսէր վամենայն աւուրս կենաց իւրոց: Բայց Տիրան ոչ կ'օգտուէր հայրապետին յանդիմանութենէն, եւ ոչ ալ նշանակութիւն կ'ընծայէր արձակուած վճիռին, ուստի երբ կը հանդիպէր օր մի յաւուրց տարեկան տօնախմբութեանց, Տիրան իր աւագանիով մէկտեղ դիմեաց գալ մտանել յեկեղեցին, երբ այնտեղ կը գտնուէր հայրապետը, Ծովաց գաւառի Բնագեղ արքունի բերդին մէջ: Յուսիկ անոնց գալը իմանալով եկեղեցւոյ դուռը կ'ելլէ, եւ մտնելնին արգիլելով բարձրաձայն կը գոչէ. Չես արժանի, հի՞մ գաս, մի՛ գար ի ներքս: Տիրանի մարդիկը որ դիմադրելու կանխամտածութեամբ կու գային, կը յարձակին հայրապետին վրայ, եւ կը սկսին վարնել, մինչեւ որ Յուսիկ բրածեծ եղեալ, ջախջախեալ, կիսամահ կոշկոճեալ, ընկեցեալ լինէր: Իսկ Տիրան ու հետեւորդները եկեղեցի կը մտնեն, բայց շուտով կը մեկնին: Եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ կը հասնին, կը վերցնեն հայրապետը, կարելոր դարմաները կ'ընէ, եւ այնտեղէն հեռացնելու կը տանին Դարանաղեաց գաւառը, Թորդան գիւղը, Գրիգորի ազգատոհմին կալուածը: Յուսիկը չկրցաւ ապաստիլ արկածին հետեւանքէն, եւ անդ ոչինչ յետ բազում աւուրց հանգեալ, եւ թաղուեցաւ նոյն տեղը Գրիգորի եւ Վրթանէսի գերեզմաններուն քովը (**ԲԶՆ. 31**): Յուսիկի նահատակութիւնը մեր հաշուով կ'իյնայ 347-ին, թէպէտ օրը չենք կրնար ճշդել:

ՏԻՐԱՆ ԵՒ ՅՈՒՍԻԿ

106. Վերոհիշեալ պատմութիւնները կը համաձայնին եղելութեան գլխաւոր գիծերուն մէջ: Պատահական տարբերութիւն մըն է, թէ Տիրան պաշտօնապէս հրամայեց ջալոտիւք հարկանել, կամ թէ աւագանին խուժեց բրածեծ ջախջախել. նոյնպէս նաեւ թէ Բնաբեղի մէջ ծեծի տակ հոգին աւանդեց, կամ թէ քիչ ետքը Թորդանի մէջ մեռաւ ծեծին հետեւանօք: հաւանականագոյն եւ յարմարագոյն են Բուզանդի աւանդած պարագաները, եւ ամէն առիթի մէջ հաստատուն կը մնայ, թէ Յուսիկ իր հայրապետական նախանձալուրդութեամբը հաւատոյ պաշտպանութեան նահատակ մը եղած է: Գլխաւոր տարբերութիւնն է նահատակութեան պատճառ եղող առիթը. սակայն այլեւս անհնար է որեւիցէ կերպով պաշտպանել Խորենացիի պատմած պարագաները, որովհետեւ Տիրան ու Յուլիանոս ժամանակակից չեն եղած: Տիրան 339-ին թագաւորած է, եւ 11 տարի ետքը, 350-ին գահազուրկ եղած, իսկ Յուլիանոս 361-ին կայսր եղած, եւ 363-ին սպաննուած է, որով Յուլիանոսի պատկերին պատմութիւնը բոլորովին անհիմն կը դառնայ: Բոլոր արտաքին պատմութիւններն ալ Յուլիանոսի հետ գործ ունեցած Հայոց թագաւորին անունը Արշակ կ'ըսեն, եւ Տիրանի որդի ըլլալն ալ գիտեն, մինչ Խորենացիի ժամանակագրութիւնը բոլոր իր ընթացքին մէջ 24 տարիներու յաւելուածական սխալով կը քալէ, եւ բնաւ պաշտպանուելու կողմ մը չունի: Ուստի պէտք է բացէքաց մէկ կողմ թողուլ Յուլիանոսի պատկերին խորտակման պատմութիւնը, եւ երբ Լամբրոնացիի յօրինած շարականին մէջ կ'երգենք քաջութեամբ վանօրինաց խորտակեալ զպատկերն, տէր սուրբ Յուսիկ (**ՇԱՐ. 433**), պէտք է անոր այլաբանական իմաստ մը տանք, ինչպէս

որ անօրինաց յոգնակի ձեւն ալ կը թելադրէ, եւ անկէ յորդորեալ ուրիշ տպագրութիւն մըն ալ պատկերան դրած է (**ՇՐԿ. 480**): Կը մնայ ուրեմն որ Յուսիկի նահատակութեան պատճառ ընդունինք նորա անվեհեր յանդիմանութիւնները, ինչ որ Խորենացին ալ գիտէ երբ կ'ըսէ, թէ Տիրան այդ ոճիրը գործեց յաւելեալ ի բորբոքումն չարութեանն զոր ունէր ընդ սրբոյ Յուսկան, յաղագս հանապազորդ յանդիմանութեան իւրոց յանցանաց (**ԽՈՐ. 199**): Ստոյգ է որ տարօրինակ, եւ գրեթէ անհաւատալի կ'երեւի հայ քրիստոնեայ թագաւոր մը մինչեւ այդ աստիճան լրբենի եւ անգութ կերպով իր հայրապետին դէմ համարձակիլը, սակայն Տիրանի յամառ եւ ստոր նկարագրին հետ պէտք է նկատի առնուլ, որ նա Յուսիկի վրայ կը նայէր, իբրեւ արքունեաց մէջ մեծցած տղայ մը, որ արքունեաց պաշտօնեայ եւ իրեն քեռայրն ալ եղած էր. որով իր արքունական ճոխութեան մէջ, առաւելութիւն մը կը պար Յուսիկի անձին վրայ, եւ չէր ներեր անոր՝ ինչ որ ուրիշ հայրապետի մը վրայ թերեւս համակերպէր տանիլ: Բուլանդ գրած է թէ Վրթանէսի տղոց Հայաստան եկած ատեն, զՅուսիկ սնուցանէր Տիրան որդի թագաւորին Խոսրովու (**ԲԶՆ. 10**), որ կրնայ իբրեւ հոգածու պաշտպանի խնամք մը նկատուիլ, քանի որ այն ատեն Տիրան ալ թագաւորի թոռ մըն էր: Ամէն պարագայի մէջ այդչափը կը բաւէր Տիրանի միտքին մէջ Յուսիկի վրայ յատուկ իշխողութիւն մը ենթադրել տալ, եւ անոր միտքին մէջ դէպ առ ինքն ակնածութեան եւ յարգանաց մասնաւոր պահանջ մը ստեղծել: Սակայն Յուսիկ հեռու էր այդ տեսակ մտածումներէ, բուն նախանձաշուկութեան եւ պահանջկոտ օրինապահութեան մէջ, նա ակնածանքի առջեւ խոնարհող չէր, եւ բացարձակ ուղղութիւնը կը գործածէր, միայն իր պաշտոնէն եւ հոգիէն, եւ ոչ իր անձնական հանգամանքներէն ներշնչեալ: Ինչ որ թերեւս Վրթանէսի կողմէն եղած ատեն դիտողութեան իսկ առիթ պիտի չտար, Յուսիկի նահատակ մահուան պատճառ եղաւ, տակաւին յիշնամեայ առոյգ հասակին մէջ: Յուսիկի յիշատակը տօնելի է իր հօր եւ հօրեղբօր եւ եղբօր հետ՝ Որդւոց եւ թոռանց օրը, բայց անգամ մըն ալ կը կրկնենք, թէ պէտք էր յատուկ օրեր սահմանել այդ առաքելանման հայրապետներուն:

ԴԱՆԻԷԼ ԱՍՈՐԻ

107. Հարկաւ Տիրան ինքն ալ պաշտօնեացաւ, երբոր բորբոքեալ վայրոյթը անցաւ: Անշուշտ չկրցաւ անտարբեր մնալ երբոր Թորդանէ եկող գուժկանը՝ Յուսիկի մեռնելուն լուրը բերաւ: Գուցէ եւ կեղծուապատիր վշտակցութեան եւ տարաժամ համակրութեան նշաններ ալ ուլեց տալ, զինք չքմեղելու, եւ Լուսաւորչի թոռը սպաննած լինելու եղեռնական արատէն ինքզինքը արդարացնելու համարՖ ազգային ընդհանուր մեղադրանաց առջեւ: Իբրեւ եկեղեցական շահերու հետամուտ հարկ սեպեց իսկոյն հայրապետական աթոռին յաջորդութիւնը հոգալ, եւ որովհետեւ Լուսաւորչի ազգատոհմէն արժանաւոր մէկ մը չկար, քանի որ Յուսիկի վաւակները եկեղեցականութենէ հեռու կը փախչէին, մտածեց Լուսաւորչին մօտիկ եւ անոր անունին հետ ներքնապէս կապուած անձ մը առջեւ անցընել, եւ անով միտքերը հանդարտեցնել: Այդ անձն էր Դանիէլ Ասորի, որ Լուսաւորչի անմիջական աշակերտն էր եղած եւ անոր հոգեւոր վաւակ նկատուած էր: Եպիսկոպոսական աստիճան ունէր, ըստ ամենայն հաւանութեան, թէպէտ իբր քահանայ (**ԽՈՐ. 199**) կամ իբր բորեպիսկոպոս (**ԲԶՆ. 36**) կը յիշուի պատմիչներէն, որք ստէպ անխտիր կը գործածեն եկեղեցական աստիճաններու կոչումները: Հիապերետ կոչուած պաշտօնը, որ իրեն կը տրուի (**ԽՈՐ. 199**), մատակարարական տեսչութիւնն էր Գրիգորի ազգատոհմին կամ հայրապետական աթոռին կալուածներուն վրայ, որոնց գլխաւորն էր Տարոնի Աշտիշատը, որ Դանիէլի գործունէութեան ալ կեդրոնն էր, բայց միեւնոյն պատճառով զինքն Եկեղեցաց Թիլի մէջ ալ կը գտնենք: Դանիէլ լոկ նիւթականին հոգածութեամբ չէր գոհանար, այլ իբր եկեղեցոյ պաշտօնեայ, եղած տեղերը քարոզութեամբ ալ կը պաղէր, եւ մինչեւ իսկ ի կողմանս Պարսից

յօտար տեղիս քարոզեաց սա, եւ անթիւս ի մոլորութենէ դարձոյց (ԲԶՆ. 36): Միանգամայն էր սա այր վարմանալի, առնէր նշանս եւ պօրութիւնս մեծամեծս (ԲԶՆ. 37), եւ թէեւ տարիքը առած հինաւուրց ծերունի մը, բայց տակաւին առոյգ եւ անխոնջ՝ արդիւնաւոր կերպով գործի գլուխ կը գտնուէր: Անիկա բերելու գացին չորս նախարարներ, եւ Եկեղեաց Թիլէն, ուր այն միջոցին կը գտնուէր Դանիէլ, բերին վայն Աղձնեաց Բառաէջ աւանը, ուր եկած էր Տիրան Ծովաց Բնաբեղէն: Նպատակնին էր զի կացուցեն զնա իւրեանց գլուխ առաջնորդ, եւ զի նստցի յաթոռ հայրապետական (ԲԶՆ. 38), ինչպէս Բուզանդ կը գրէ. բայց Խորենացին այդպիսի նպատակի մը խօսք չ'ընէր. եւ միայնո գիտէ. թէ թշնամանեալ անիծիւք Տիրանայ՝ ի ծերունույ քահանայէն Դանիէլէ, վայն խեղդամահ սպաննեց (ԽՈՐ. 199): Իսը Բուզանդ ընդարձակ յանդիմանական բանախօսութիւն մը կը դնէ Դանիէլի բերանը, որ Տիրանի առջեւը ելլելով սկսած մի առ մի յառաջ բերել թագաւորին եւ բոլոր մեծամեծներուն անիրաւութիւնները եւ անառակութիւնները, առաջին հայրապետներուն հրամանները անարգելին, Յուսիկը սպաննելնին, զոր կ'անուանէ վիճակակալ վիճակի Թադէոսի առաքելոյն, եւ իրենց չարութեան մէջ անվեղջ մնալնին: Յանդիմանութիւններէն ետքը անիծակուր գուշակութեանց կ'անցնի, թէ թագաւորութիւնը պիտի կործանի, հայրապետութիւնը պիտի վերցուի, ապգը պիտի ցրուի եւ գերութեան պիտի մատնուի, եւ ոչ երբեք պակասեցէ լուծ չար ստրկութեան ծառայութեանն ի պարանոցաց ձերոց: Իր խօսքը կը վերջացնէ մերժելով իրեն առաջարկուած պաշտօնը եւ ըսելով, Զիարդ կայցեմ գլուխ ապգի, զոր եթող Տէրն ի ձեռանէ (ԲԶՆ. 39-42): Բուզանդ ընդհանրապէս միտեալ է Հայերը անարգելու, եւ կարծես թէ իր հակառակութեան եւ ատելութեան լրումը ուզած է յայտնել, Դանիէլի բերանը դնելով իր գաղափարները: Ինչ ալ ըլլան Բուզանդի յաւելուածները, Դանիէլի յանդիմանութիւնները ծանր եկան Տիրանի, որ վայրոյթով լեցուեցաւ անոր համարձակութեան դէմ, նորէն գրգռեցաւ իր անսանձ կիրքը, եւ քանի որ Լուսաւորչի թոռան իսկ սպաննութեան յանդգնած էր, չկասեցաւ Դանիէլի սպաննութիւնն ալ հրամայլէ, եւ ճոպան ի փողս եղեալ խեղդել տուաւ ծերունին: Դանիէլի մարմինը առին իր աշակերտներէն երկուքը, Շապիտա եւ Եպիփան, եւ թաղեցին վայն Հացեաց Դրախտ կոչուած ձորը. որ էր Դանիէլի սովորական ճգնարանը, եւ ուր է այժմ Կոփայ Ս. Դանիէլի վանքը, որուն մէջ պահուած է սուրբին գերեզմանը, զոր մենք ալ տեսաց ենք: Յիշատակը տօնելի է միւս չորս հայրապետներուն հետ, Որդւոց եւ թոռանց օրը, որոնց հետ միացուցած է իբրեւ հոգեւոր եղբայրակից, թէպէտ ոչ մի մարմնաւոր ապգակցութիւն չունի անոնց հետ:

ՊԱՊ ԵՒ ԱԹԱՆԱԳԻՆԷ

108. Բայց անլոյծ կը մնար հայրապետական աթոռին յաջորդութիւնը, զոր պէտք էր կերպով մը կարգադրել, համաձայն ապգային ըմբռնման, որ տակաւին չէր վատուէր ժառանգական յաջորդութեան գաղափարէն: Յուսիկ երկու վաւակներ ունէր, որոնց ծնունդը 313-ին դնելով, իրենց հօրը մահուան տարին, 347-ին, 34 տարեկան ժիրուժիր երիտասարդներ էին, որք իրենց հօրը նախկին դիրքէն եւ իրենց արքայապարմ մ'օրմէն օգտուելով, թագաւորական պալատին մէջ ապրած ու յառաջացած էին: Իսկ Յուսիկի ընտանեկան կեանքին քակտուելէն ետքը, զուրկ անոր ուղղամիտ եւ հօրենական ազդեցութենէն, իրենց մ'օրեղբօր Տիրան թագաւորին ձեռքին տակ եւ օրինակին ներքեւ ցոփակեաց երիտասարդներ եղած էին, եւ զինուորական ապատ կեանքը նախընտրած (ԲԶՆ. 35): Երկու եղբայրներ երկու քոյրերու հետ ալ ամուսնացած էին, Վարապդուխտ եւ Բամբիշ, որք Բուզանդէ թագաւորին յոյրերը կը կոչուին (ԲԶՆ. 44, 49, 69): Բայց ինչպէս յիշեցինք (§ 101), շփոթութիւն մը կը տեսնոյ այդ ապգականութեան մէջ, վասնզի Յուսիկի կինը Տիրանի աղջիկ ըսուած ատեն, Տիրանի քոյրերը Յուսիկի վաւակներուն կին եղած ըսել,

Տիրանի թոռներուն իրենց մեծ հօրը քոյրերուն հետ հասակակից եղած կարծել է, որ բնաւ մի նտքի մօտ չէ: Հետեւաբար աւելի հաւանական է Տիրանի քրոջ Յուսիկի հետ, եւ Տիրանի աղջիկներուն Յուսիկի վաւակներուն հետ ամուսնութիւնը ընդունիլ: Այդ պարագային Պապ ու Աթանագինէ, Վարապղուխտի եւ Բամբիշի հետ ազգակցութեան չորրորդ աստիճանին մէջ կը գտնուին, եւ երկու եղբայրներու երկու քոյրերու հետ ամուսնանալուն նախընթաց մը կ'ուենանք, նոյնիսկ Լուսաւորչի քահանայական ազատոհմին մէջ: Պատմութեան կարգին դառնալով կը տեսնենք, որ հակառակ Յուսիկի վաւակներուն անարժան կեանքին, կը վօրէ տակաւին ժառանգական յաջորդութեան գաղափարը, եւ երկուքէն մէկը կաթողիկոս ընելու կամքը կը յայտնուի թագաւորին եւ ազգին, եւ եպիսկոպոսաց միաբանութեան կողմէն: Այս նպատակին հասնելու իբր առաջին քայլ մը, Պապ եւ Աթանագինէ առանց իրեանց կամացն ըմբռնեցան եւ բռնաբարեցան, եւ ակամայ սարկաւագ ձեռնադրուեցան: Բայց այս ալ չզօրեց անոնց դժկամութեանը յաղթել, եւ առաւել եւս ինքզինքնին աշխարհասէր կեանքի տուին (**ԲԶՆ. 44**), մինչեւ որ ամէնքն ալ անոնցմէ ձեռք քաշեցին, տեսնելով որ անարժանք եղեն առաքելական այնորիկ աթոռոյ (**ԽՈՐ. 201**):

ԱՆՏՈՆ ԵՒ ԿՐՕՆԻԴԷՍ

109. Այդ միջոցին պէտք է դնել երկու նշանաւոր ճգնաւորներուն անունները, որոնք կրնան կրօնաւորական կեանքի նախատիպնարը ըսուիլ մեր ազգին մէջ: Անտոն եւ Կրօնիդէս բնիկ Կեսարացի էին, եւ Լուսաւորիչի այն կողմերէն բերած կրօնաւորներուն եւ եկեղեցականներուն մէջ աւելի նշանաւորներ՝ իրենց սրբակրօն ճգնութիւններով: Երբոր Լուսաւորիչ, Տարոնի Իննականեան բարձունքին վրայ Գիսանէի մեհեանին տեղ Ս. Կարապետի եկեղեցին եւ վանքը հիմնեց (**§ 64**), այնտեղ հաստատեց յիշեալ երկու ճգնաւորները իբրեւ տիպար եւ օրինակ կրօնաւորական կեանքին, զոր պիտի վարէին հոն հաստատուող 40 ճգնաւորները: Իսկ Տարոնի ընդհանուր վերակացութիւնը յանձնուեցաւ Զենոբ Գլակի, եւ Եպիփան ալ անոր օգնական դրուեցաւ Իննականեան վանքի վերակացութեան համար (**ԶԵՆ. 10**): Այնուհետեւ կանոնաւոր եւ միակերպ կեանք մը անցուցած են յիշեալ ճգնաւորները՝ երբեմն վանքին մօտ ապրելով ու նոր կրօնաւորները վարժեցնելով, եւ երբեմն շրջակայ անտառներուն մէջ հեռանալով, ու կատարելապէս առանձնանալով: Անոնց անունը կը յիշուի անգամ մը Գրիգորի եւ Տրդատի իրենց այցելութեան երթալուն առթիւ, որք պատաւորուեցան Աղբիանոս եպիսկոպոսի ձեռքով վանոնք օրերով լեռներուն մէջ փնտռել տալ (**ՍՈՓ. Ժ. 69**). Եւ անգամ մըն ալ երբ Գրիգոր փափաքեցաւ հաստատուն կերպով Իննականեան բարձունքը մնալ, եւ երկու ճգնաւորները Վինքը այդ խորհուրդէն հեռացուցին (**ՄԱՄ. 7**): Երկուքին ալ ճգնաւորական կեանքը 40 տարի տեւեց Իննականեան վանքին մօտ եւ շրջակայ լեռները (**ՍՈՓ. Ժ. 93**), սկսելով 302-էն, որ տարին Գրիգոր Տարոնի քարոզութիւնները կատարեց եւ տեղւոյն վանքերը հիմնեց: Երկու ճգնաւորներուն մահը կ'իյնայ 342-ին, առաջ Անտոնինը եւ երկու ամիս ետքը Կրօնիդէսինը: Ս. Կարապետի վանքին մօտ պղտիկ մատուռի մը մէջ կը պահուին երկու սուրբերուն գերեզմանները, իսկ իրենց յիշատակը տօնելի է ուրիշ Հայ ճգնաւորներու հետ:

Տ. ՓԱՌԷՆ Ա. ԱՇՏԻՇԱՏԵՑԻ

ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

110. Երբոր Դանիէլի սպաննութեամբ եւ Յուսիկի որդիներուն վերջնական դիմադրութեամբ, կաթողիկոսութեան հաւանական ընտրելիները պակսեցան եւ ուրիշի դիմել հարկ եղաւ, կամ եղել ամենեցուն առհասարակ, որ Լուսաւորչի ազատոհմէն հեռանալու չէ, եւ պէտք է, որ ի նմին տանէ իշխանութեան Գրիգորի գտցեն, որ կալցի նա պաթոռ հարցն, եւ այս սկզբունքով կաթողիկոսութեան արժանի համարուեցաւ Փառէն Աշտիշատեցին, որ տեղւոյն առաջնորդն էր, զի

տեղին այն նմա էր հաւատացեալ (ԲԶՆ. 44): Փառէնի անունը Խորենացիին եւ ցուցակներուն մէջ Փառներսէհի է գրուած, Փառէն-Ներսէհի անուններու սղոյած ձեւովը, սակայն մենք նախադասեցինք Փառէն պարզ ձեւը գործածել, իբրեւ կիրառութեան յարմարագոյն: Գալով անոր անձին, տրուած որոշումէն յայտնի է որ Գրիգորի եւ Փառէնի մէջ հարկաւ կապ մը եղաց պիտի ըլլայ, մինչ ոմանք աննշանակ կերպով մը կը յիշեն Վ Փառներսէհի ոմն յԱշտիշատից Տարոնոյ (ԽՈՐ. 202), եւ ուրիշներ Վ Փառէն ոմն երէց ի գաւառէն Տարոնոյ (ԲԶՆ. 44): Մարթ է կարծել թէ Փառէն ալ Դանիէլի նման, Գրիգորի մտերիմ եւ հնօրեայ աշակերտ եւ հոգեւոր զաւակ մը լինելուն, կամ թէ Աշտիշատ Գրիգորի կալուածներէն, Փառէն ալ Աշտիշատեցի ըլլալուն Գրիգորի ընտանի կամ ընդոծին ճորտ մը կը նկատուէր, եւ կամ թէ կողմնակի ազգակցութեամբ մը կապուած էր՝ Գրիգորի կամ Վրթանէսի ամուսիններուն կողմանէ, վասնզի Գրիգոր իր ցեղէն ազգակից չունէր, եւ Յուսիկի խնամիներն ալ թագաւորական գերդաստանէն էին: Խնդիրը լուցելու համար բնաւ ուստեք լոյս չունինք. բայց աւելի հաւանականը կը կարծուի վերջին ենթադրութիւնը: Տեղեկութեանց պակասութեան պատճառով չենք կրնար աւելի բան մը ըսել Փառէնի նախընթաց կեանքին վրայ, իսկ այն տեղին, որուն նկատմամբ Բուզանդ կը գրէ թէ նմա էր հաւատացեալ, է նոյնինքն մեծ մարգարէանոցն Յովհաննու, որ անունով թէպէտ Իննականեան Ս. Կարապետ վանքն ալ կը յիշուի, բայց ուրիշ ըզմէն գիտանք թէ Ս. Կարապետի առաջնորդներն էին Ջենոբ եւ Եպիփան, եւ ոչ երբեք Փառէն: Ուստի պէտք է Փառէնը ընդունիլ իբր Աշտիշատի մայր եկեղեցիին վերակացուն, զի Տարոնի ամէն հաստատութիւնք անխտիր Յովհաննու Կարապետի անունը կը կրէին:

ՉԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

111. Փառէնի կաթողիկոսանալը պարզապէս տեղական գործադրութեամբ լրացեալ գործ մը կը տեսնուի՝ Խորենացիի գործածած ընտրեցին եւ կացուցին քահանայապետ բացատրութենէ (ԽՈՐ. 202): Բուզանդ նորէն կը յիշէ թէ պատարագօք եւ հրովարտակօք եւ ճոխ իշխանօք, եւ չորս մեծ նախարարներով առին գնացին Կեսարիա, եւ անդ ձեռնադրեցին զնա ի կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծաց (ԲԶՆ. 45): Այստեղ ալ հարկ կը սեպենք կրկնել, որ բոլոր ազգային պատմիչներուն ընդհանուր եւ անբացառիկ լռութիւնը այդ պարագային վրայօք, զօրաւոր փաստ մըն է, եւ լոկ Բուզանդի վկայութիւնը չի բաւեր ըսածը հաստատելու: Մանաւանդ որ ակներեւ է Բուզանդի Հայոց դէմ հակառակախօս լեզուն, եւ անոնց եկեղեցին անարգելու եւ ստորնացնելու ջանքը: Բաւական լինի դիտել, որ մոռնալով թէ՛ Յուսիկէն ետքը պաշտօնապէս կաթողիկոսներ ցուցուցած է, տակաւին կը յայտարարէ թէ Հայերը զկնի թոփամահն լինելոյ երանելոյն Յուսկան, անառաջնորդ եղեալ իբրեւ զկոյրս մոլորեցան, եւ անհովիւք էին (ԲԶՆ. 33): Նոյնպէս ընդարձակ կերպով ամէն տեսակ անառակութիւններ եւ անօրէնութիւններ, մինչեւ իսկ զդիցն հնութեան պաշտամուս ընդ խաւար կատարէին ըմբէլէն ետքը, կը յաւելու թէ այնպիսի կաթողիկոս մը կը փնտռէն, որ ըստ նոցա կամացն վարիցէ (ԲԶՆ. 35), բայց կը մոռնայ թէ իբրեւ սուրբ անձեր ներկայած է Դանիէլն ու Փառէնը, որոնք եղան Հայերուն կաթողիկոսութեան հրաւիրուած անձերը: Այս դիտողութիւնները կ'ընենք Բուզանդի պատմածներուն ներքին արժէքը ցուցնելու, ապա թէ ոչ արդէն բացատրեցինք թէ պատրիարքական աթոռնարուն որոշ տեղէ մը ձեռնադրութիւն առնելը՝ երբեք հպատակութեան փաստ մը չի կրնար ըլլալ, ինչպէս Հռոմի պատրիարքները Ռատիոյ եպիսկոպոսէն, եւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքները Հերակլիոյ արքեպիսկոպոսէն ձեռնադրութիւն ստանալու օրէնք ունենալով հանդերձ, երբեք նոյն աթոռներուն ներքեւ ինկած չեն համարուիր:

ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՀ

112. Փառէնի անձին եւ գործունէութեան մասին բան մը չի գրեր Խորենացին. իսկ Բուզանդ ընդունելով հանդերձ թէ վիւր անձն սուրբ պահէր, կը յայտնէ թէ ստիպեալ եւ ի հարկէ ընգերէր անօրէն թագաւորին, այսինքն է Տիրանին, եւ ըստ նորին կամացն երթեալ, չհամարձակէր կամ իրատել ինչ կամ յանդիմանել (**ԲԶՆ. 45**): Փառէն չունէր այն հեղինակաւոր ազդեցութիւնը կոր ունէին Գրիգորի որդիներն ու թոռները. տարիքով ալ խոր ծերութեան հասած էր, քանի որ Գրիգորի ժամանակէն գործի վրայ մարդ մըն էր, եւ ոչ ալ յոյս մը կրնար ունենալ յանդիմանելով կամ սաստելով ուղղութեան բերել ծուռ ճամբուն մէջ յառաջացած թագաւոր մը, որ Յուսիկն ու Դանիէլը սպաննել տալու համարձակած էր՝ վինքն յանդիմանած լինելնուն համար: Ասոնցմէ վատ նկատողութեան արժանի է, որ այդ միջոցին տեղի ունեցան Պարսից նենգութիւնը, Տիրանի գերութիւնը եւ Պարսից հետ պատերազմները, որք չէին ներեր ուրիշ բաներով վբաղիլ: Հետեւաբար վարմանալի չէ, եթէ Փառէն կը պարտաւորուէր լռել, եւ կրաւորական դիրք մը պահել, այլ ոչ երբեք ընգերել կամ ընկերանալ Տիրանի անօրէն գործերուն, ապա թէ ոչ չէր կրնար արդարանալ նոյնիսկ Բուզանդի կողմէ Փառէնի համար տրուած բարի վկայութիւնը. թէ վիւր անձն սուրբ պահէր: Փառէնի հայրապետութեան ժամանակը 4 տարի ըսուած է Խորենացիէ (**ԽՈՐ. 202**), իսկ Բուզանդէ սակաւ ժամանակս (**ԲԶՆ. 45**), հետագայ ցուցակներէն ոմանք 3 կը դնեն եւ ոմանք 5, եւ այս տարբերութիւնները կրնան վերագրուիլ Փառէնի առաջ եւ ետքը տեղի ունեցած աթոռոյ պարապութեան տարիները մէկ տեղ համրելէն կամ դուրս ձգելէն: Յուսիկի մահը 347-ին եւ յաջորդին ընտրութիւնը 348-ին դնելով. Փառէնի 4 տարիները կը հասնին 352-ին: Մդահուան տեղը չէ յիշուած, եւ ենթադրութիւններ նշանակութենէ վուրկ կը մնան. միայն ըսուած է թէ իրեն հետ եղող եկեղեցական պաշտօնեաներ մարմինը Տարոն տարին, եւ թաղեցին յագարակն մեծի մարգարէանոցին Յովհաննու, այսինքն Աշտիշատի եկեղեցւոյն յարակից եղող պարտէզը, եւ վրան գեղեցիկ շիրիմ մըն ալ շինեցին: Արդէն ինքն ալ հոն կը նստէր կաթողիկոսութենէ առաջ: Իսկ Փառէն կամ Փառներսէհ կաթողիկոսի շիրիմը այսօր Աշտիշատի աւերակներուն մէջջի տեսնուիր: Իր յիշատակը ոչ տօնելի է եւ ոչ Յայսմաւուրքի անցած է, եւ հարկաւ իր աննշանակ հայրապետութիւնը պատճառ եղած է այդ վանցառութեան: Անցողակի դիտել տանք, թէ մարմինը յագարակին թաղելու յիշատակութիւնը, համաձայն է հին կանոններով դրուած արգելքին, թէ թէ մի ոք իշխեսցէ թաղել վգիս մերձ ի սուրբ եկեղեցիս, այլ արտաքոյ քառասուն քայլ (**ԿԱՆ. 61**): Այդ կանոնը այսօր ալ կը պահուի ընդհանրապէս, եւ շատ ցանցառ են այդ մասին բացառութիւնները:

ՅՈՒՍԻԿԻ ԶԱԻԱԿՆԵՐԸ

113. Յուսիկի երկու վաւակները, Պապ եւ Աթանազիոս, եկեղեցական կոչման հրաւերը, կամ իրենց ըմբռնմամբ՝ փորձանքը, վերջնապէս հեռացնելէն ետքը, աւելի եւս ապատօրէն ի բազում անառակութեան գնային, եւ վկարգն Աստուծոյ արհամարհեալ այպանէին (**ԲԶՆ. 48**), եւ նախնիքներէն իրենց ժառանգութիւն մնացած կալուածներն ու սրբավայրերը անլուր խենէշութիւններով կը պղծէին: Սակայն չկրցան երկարել իրենց կարծեցեալ վայելքը, վասնզի յոյժ ահագին եւ սարսափման լսողաց արժանի մահ մը կը հասնէր նոցա յանկարծ յաւուրսն յայնոսիկ, եւ երկուքն ալ մէկտեղ ի միում տեղուջ շանթահար եղեալ կը մեռնէին (**ԽՈՐ. 201**), ինչ որ աստուածային պատուհաս մը նկատուեցաւ: Անգամ մը եկած էին Աշտիշատ՝ իրենց կալուածը, եպիսկոպոսանոցը կը մտնէին իբրեւ իրենց սեփականութիւնը, եւ այնտեղ ուրախակից եւ բազմականակից ընկերներով լկտի խնջոյքներ պատրաստելով, ըմպէին գինի բոզօք եւ վարձակօք եւ գուսանօք եւ կատակօք, եւ եղած արդարութեանց չանսալով զսուրբ եւ զնուիպեալ տեէօքն քամահեալ կոխան առնէին: Բայց ահա յանկարծ օդը կը մթագնի, երկինքը կը գոռայ, տեղատարափ կը թափի, եւ կայծակ մը ահագին փայլատակմամբ կ'իջնէ եպիսկոպոսանոցին վրայ, եւ հարեալ

սատակէր պերկոսեան պեղբարսն միանգամայն բազմականին անդ: Սեղանակիցներ գոռում գոչումի ատեն ահուդողի մէջ այս կողմ այն կողմ ցրուած էին, մինչ երկու եղբայրներ կամ արբեցութենէ չկրնալով կամ յանդգնութեամբ փախչիլ չուպելով, աստուածային բարկութեան պատուհասին հանդիպեցան, վասնպի ամենուն ըմբռնման համեմատ, հրեշտակ տեսառն էր, որ երեւեցաւ ի նմանութիւն փայլատական (**ԲԶՆ. 45**): Այսչափ մեծ եղաւ ամենուն սարսափը որ ոչ ոք յանդգնեցաւ մօտենալ ու դիակները վերցնել, եւ հապիւ օրեր անցնելէն ետքը անոնց ցամաքեալ եւ կճղացեալ, այսինքն կայծակէն այրած ու խանձողած դիակները վերցուեցան, եւ եկեղեցւոյն կից Ագարակ կոչուած տեղը թաղուեցան: Ագարակ անունը մտածել կու տայ թէ սա միեւնոյն տեղն է ուր Փառէնի մարմինն ալ յետոյ թաղուեցաւ (§ 109): Այս եղաւ աղետալի վախճանը հայրապետներու անսուրբ շառաւիղներուն: Պապ պաւակ չէր ունեցած իր Վարապետութիւն կնոջմէն, այլ միայն Վրիկ անունով ապօրէն պաւակ մը թողուց Հացեկացի հարձէ մը, այսինքն Աշտիշատի մօտ Հացիկ գիւղացի աղջիկէ մը: Իսկ Աթանագինէ իր Բամբիշ կնոջմէն միակ պաւակ մը ունեցած էր, որ է Ներսէս հայրապետը (**ԲԶՆ. 49**): Պապի եւ Աթանագինէի մահը պէտք է դնել իրենց հօրը մահուանէն քիչ ետքը, 349-ին մերձաւորապէս:

ՏԻՐԱՆ ԵՒ ԱՐՇԱԿ

114. Բաղաբային կացութիւնը բաւական ատեն էր, որ հանդարտ կ'անցնէր, Տիրանի Յունաց օգնութեամբ գահ դառնալէն ետքը: Շապուհ չէր ուզած նոր խնդիր յուպել այն կողմերը, եւ պատերազմներու դաշտը փոխադրուած էր Միջագետք, հայկական երկիրներէն դուրս: Այս միջոցին էր Մցբինի պաշարումը, ուր Շապուհ ձախողեցաւ, եւ Յակոբ հայրապետի քաջաւերիչ գործունէութիւնը եւ սքանչելեաց օգնութիւնը Մծբինը ապատեցին 350-ին: Ճիշդ այդ տարին Շապուհը իր մտադրութիւնը դարձուց Հայերուն կողմը, եւ ուպեց վրէժ լուծել Տիրանէն, որ իր կամքին դէմ յաջողած էր թագաւորել Յունաց պաշտպանութեամբ: Բռնութեան դէմ խարդախութիւնը ձեռք առաւ, եւ Տիրանը բարեկամաբար իրեն հրաւիրեց հանրային գործարու վրայ խորհելու համար: Այդ նպատակին գործադիր նշանակուեցաւ Վարապետութիւն, Ատրպատականի մարպպանը, եւ սա օգտուեցաւ Տիրանի սենեկապետ Փիսակ Սիւնիի նենգութենէն: Տիրանի սեփականութիւն եղող ճարտուկ ճանձկէն հոյակապ ձիու մի պատմութիւնը, երկրորդական պարագայ մըն է այս եղելութեան մէջ (**ԲԶՆ. 50**): Տիրան կը խաբուի, եւ Շապուհը կը բանտարկուի երկու աչքերը կուրցնելէ ետքը: Մեր պատմիչները այդ կուրացումը իբրեւ աստուածային պատիժ կը նկատեն, եկեղեցւոյ երկու լուսաւորները՝ Յուսիկն ու Դանիէլը, խաւարեցուցած, այսինքն սպաննած ըլլալուն համար (**ԽՈՐ. 203**): Շապուհ կը կարծէր այդ կերպով Հայստանը նուաճել, այլ Հայ նախարարներ մեծամասնութեամբ Պարսիկներուն դէմ պիտուեցան, եւ Անդովկ Սիւնին ու Արշաւիր Կամսարականը, պատգամաւոր յղեցին Կոստանդ կայսրէր օգնութիւն խնդրելու (**ԲԶՆ. 55**): Հայոց եւ Յունաց բանակներ յաջողեցան Պարսիկներու դէմ, որք կատարելապէս կազմ ու պատրաս ալ չէին, ենթադրելով որ մեծ ոյժ մը պիտի չգտնեն դիմացնին: Բուզանդ կ'ըսէ թէ Կոստանդ անձամբ եկած էր, եւ կաղամբավաճառի ձեւով Պարսից բանակը լրտեսած էր, եւ թէ պատերազմի մէջ Շապուհի կիներն ու գանձերն ալ գերի ինկան, եւ թէ ինքն ալ հապիւ կրցաւ միաձի ճողոպրիլ (**ԲԶՆ. 50**): Շապուհ հաճեցաւ Տիրանը եւ Հայոց թագաւորութիւնը ապատ եւ ապահով թողուլ, բայց միայն որ չէզոք դիրք մը պահէ Յունաց եւ Պարսից մէջ: Տիրան, թէպէտ ապատած, բայց կուրացեալ ըլլալով, այլեւս չէր կրնար թագաւորութիւնը վարել, անդրանիկն Արտաշէս մեռած էր (**ԽՈՐ. 199**). ուստի թագաւորութիւնը ինկաւ երկրորդին՝ Արշակի, մինչ երրորդ որդին՝ Տրդատ, պատանդ կը մնար ի Բիւզանդիոն: Երկիրը խաղաղեցաւ 351-ին:

ՇԱՀԱԿ ՏԵՂԱԿԱԼ

115. Փառէն կաթողիկոսի անունը չի յիշուիր այդ ամէն եղելութեանց մէջ, եւ հնար ալ չէր, որ բացարձակ ճգնաւորութեամբ ապրած ութսունամեայ ծերունի մը կարենար քաղաքական եւ պատերազմական ծանր գործողութեանց մասնակցիլ: Իրեն մահն ալ չուշացաւ, եւ նորէն աթոռոյ պարապութեան խնդիրը մէջտեղ ելաւ: Լուսաւորիչի ցեղէն կար միայն երիտասարդ Ներսէսը, Աթանազիինէի որդին, բայց նա ալ բացակայ էր եւ Բուզանդիոն կը գտնուէր, եւ առժամեայ կարգադրութեան պէտքը անհրաժեշտ դարձաւ: Բուզանդ կը պատմէ, թէ Աղբիանոս ցեղէն Շահակ մը կաթողիկոս ընտրուեցաւ, եւ մեծաշուք պատուով Կեսարիա դրկուեցաւ եւ կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ, եւ Հայաստան դառնալով պաշտօնը ստանձնեց, եւ թէ նմանեաց վարուցն Փառինայ, որ է ըսել թոյլ եւ անտարբեր պաշտօնավարութիւն ունեցաւ (ԲԶՆ. 45): Բայց Փառէնի եւ Ներսէսի մէջտեղ Շահակ կաթողիկոս մը, ոչ Խորենացին ունի, եւ ոչ ալ ուրիշ հին ու նոր ցուցակներուն մէջ կը գտնուի, որով մենք ալ իրաւամբ չենք ուզեր այդպիսի կաթողիկոսի մը գոյութիւնը ընդունիլ: Հին պատմիչ մը բացարձակ կ'ըսէ, թէ յետ մահուան նորա, այսինքն Փառէնի, վայս ամս լռեաց հայրապետութիւն Հայոց (ՍՈՓ. Զ. 14): Այդ կէտը կը հաստատէ նոյնինքն Բուզանդ ալ իր անկապակից պատմութիւնովը, վասնզի ինքն ալ կը մոռնայ թէ Հայոց կաթողիկոս մը նշանակած է, եւ քանի մը գլուխներ ետքը կը պատմէ թէ Արշակ թագաւոր եւ ազգին մեծերը կը հաւաքուին կաթողիկոսութեան դատարկ աթոռին յաջորդ մը տալու համար, եւ որոշելու թէ ում արժան իցէ նստել յաթոռ հայրապետութեան (ԲԶՆ. 68): Հապիւ համառօտ միջոց մը անցած է Փառէնի մահուընէ ետքը, եւ Բուզանդի հնարած Շահակ կաթողիկոսը ոչ մեռած է, ոչ հրաժարած, եւ ոչ աթոռէն մերժուած, որ նոր կաթողիկոսի համար մտածուի, որով աւելի դիւրին է եզրակացնել, թէ գոյութիւն իսկ չէ ունեցած Բուզանդի հնարած կաթողիկոսը: Եւ որովհետեւ Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն առած ըլլալու պարագան ալ մտացածին եւ անհիմն եղելութիւն մը կը դառնայ, իրաւունք կ'ունենանք նոյն եզրակացութիւնը տարծել նախընթացին մէջ ալ այդ պարագային յիշատակութիւններուն վրայ, երբոր այն ուրիշ չի կրկնուիր եւ Բուզանդի գրածը չի ստուգուիր: Փառէնի մահուընէն մինչեւ Ներսէսի ձեռնադրութիւնը, եւ ոչ իսկ տարի մը ատեն կ'անցնի, եւ այդ միջոցին Արշակ նոր թագաւորած եւ երկրին գործերուն կարգադրութեամբ վբաղած, ընդհանուր փափաքանաց համեմատ ընտրութիւն մը ընելու համար հարկ սեպած է գործերը հանդարտութեամբ յառաջ վարել, եւ ընտրութիւնը յապաղել: Աթոռոյ պարապութեան միջոցին հայրապետանոցի գործերը բոլորովին անգլուխ չէին կրնար մնալ, եւ տեղակալի մը պէտքը անհրաժեշտ էր: Ահա այդ տեղակալը եղած է Շահակ, Աղբիանոսի ցեղէն Մանապկերտի եպիսկոպոսը, եւ ոչ երբեք կաթողիկոս: Իսկ Աղբիանոսեանց ցեղին յառաջ անցնիլը, միեւնոյն ժառանգական սկզբունքին հետեւանքն է: Աղբիանոս հին քրմական մեծ ազգատոհմի վաւակ էր, որ Լուսաւորչի ազգատոհմէն ետքը ամենուն վրայ նախապատուութիւն ունէր, եւ այդ պատճառով Լուսաւորչի նշանակած 12 մեծ եպիսկոպոսներուն առաջինը Աղբիանոս էր (ԱԳԹ. 441). Լուսաւորչի բացակայութեան արքունական դրան վերակացու Աղբիանոս կը մնար (ԱԳԹ. 442), եւ Արիստակէսէ ետքը անմիջապէս Աղբիանոս կու գար պատիւի կարգով (ԱԳԹ. 459): Հետեւաբար ազգային ըմբռնմամբ ալ եւ ժառանգականութեան սկզբամբ ալ Լուսաւորչի տունէն յաջորդ պակսած ատեն, Աղբիանոսի տունն էր որ յառաջ պիտի անցնէր, ինչպէս պիտի տեսնենք նոյն տունէն կաթողիկոսները յիշելով: Շահակ, որ այս անգամ կը յիշուի, եւ որ նորէն պիտի տեսնենք գործի վրայ, ինքն առաջին անգամ պաշտօնապէս ալ կաթողիկոսացաւ: Աղբիանոսեանց տունին, աւելի սովորաբար Մանապկերտացի անունը տրուեցաւ՝ յորմէհետէ Մանապկերտը իր գաւառներով եւ սահմաններով Աղբիանոս եպիսկոպոսի շնորհուեցաւ իբր կալուած (ԲԶՆ. 10):

Տ. Ս. ՆԵՐՍԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ

ՈՒՍՈՒՄՆ ՈՒ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ

116. Ցարդ պատմուածներէն յայտնի եղած է թէ որոնք էին Ներսէսի նախնիքը, որ մնացած էր իբր միակ շառաւիղ Լուսաւորչի տոհմին, Աթանագինէի եւ Բամբիշի վաւակ. հայրը եղերական կերպով մեռած, ինչպէս յիշեցինք (§ 113), իսկ մայրը տակաւին կենդանի կաթողիկոսութեան ընտրուած ատեն (**ԲԶՆ. 69**): Նորսէսի ծնունդը հնար չէ հօրը 18 տարեկան եղած ըլլալէն առաջ ենթադրել, որով կը հասնինք 329-ին (§ 101), եւ ինքն ալ 18 տարեկան եղած կ'ըլլայ իր մեծհօրը Յուսիկ կաթողիկոսին նահատակութեան տարին, եւ տակաւին փոքրահասակ յաջորդութեան կոչուելու համար, իր հօրը եւ հօրեղբօրը դժկամութենէն ետքը (§ 18): Ներսէս ոչ միայն մանկահասակ էր այլեւ ներկայ չէր, զի ի Կեսարիա էր ի հրահանգս (**ԽՈՐ. 202**): Բայց փոքր տարիքէն ամուսնացած էր ժամանակին սովորութեան համեմատ, եւ մանաւանդ Լուսաւորչի ազգատոհմին համար յայտնուած փափաքին վրայ, ինչպէս յայտնի կ'ըսէ պատմագիրը, թէ էր ամուսնացեալ վասն ժառանգութեան աթոռոյ (**ՍՈՓ. Զ. 19**): Իր լսակիցն էր Սանդուխտ, դուստր Մամիկոնեան Վարդանի, որդւոյ Արտաւազդայ, որդւոյ Վաչէի, Վրթանէս հայրապետէ փառաւորուած նահատակին (§ 94): Իրենց ուսումնական կեանքը մէկտեղ կը կատարէին ծաղկահասակ ամուսինները, ինչպէս որ պատմիչն ալ կը գրէ, թէ մանուկն Ներսէս սնաւ եւ ուսաւ՝ ամուսնաւն իւրով Կեսարիոյ մէջ (**ՍՈՓ. Զ. 14**), եւ հարկաւ Կեսարացոց համար գեղեցիկ եւ սրտաշարժ տեսարան մըն էր տեսնել մանկահասակ լծակիցները, որք լուրջ ուսման եւ կրթութեան կը նուիրէին այն օրերը, որք սովորաբար գուարճութեանց կը ծառայէն: Այնտեղ ունեցան 348 Սեմտեմբեր 29-ին իրենց անդրանիկ վաւակը, զոր Սահակ անուանեցին, բայց հապիւ երեք տարի կրցան իրենց ընտանեկան երջանկութիւնը վայելել: Սանդուխտ, չենք գիտեր ինչ հիւանդութեամբ, վախճանեցաւ Կեսարիոյ մէջ մերձաւորաբար 349-ին, եւ իր հայրը Վարդան, որ Կեսարիա կը գտնուէր, իր դեռատի աղջկան եւ փեսային խնամոց համար, չուպեց պանդխտութեան մէջ թողուլ անոր մարմինը, այլ բերաւ ու թողեց Եկեղեաց Թիլ աւանը, Լուսաւորչեան տոհմին կալուածը, ուր թողուած էր Արիստակէս (§ 86): Ներսէս այրի, հապիւ քսան տարեկան, իր ուսմունքը չարունակեց Կեսարիա, ուր իրեն ընկերակիցներ պէտք եղած ըլլան, Գրիգոր Նապիանպացի, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նիւսացի, որք 328, 329 եւ 330 տարիներուն ծնած ըլլալով, իրեն հասակակիցներ էին:

ՈՂԻՄՊԻԱԴԱ ԹԱԳՈՒՀԻ

117. Երբոր Արշակ թագաւորեց 350-ին, Ներսէս Հայաստան եկաւ յազգական իւր յԱրշակ արքայ (**ՍՈՓ. Զ. 19**), որուն հօրաքեռորդի կ'ըսուի (**ՍՈՓ. Զ. 15**), միշտ ենթադրելով թէ Բամբիշը Տիրանի քոյրն էր, մինչ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար՝ իր մօրեղբայրը ըսել, ինչպէս արդէն բացատրեցինք (§ 101): Արշակ ուզելով պատուել իր ազգակիցը, եւ օգտուիլ անոր կարողութենէն, կարգէր զնա սենեկապետ եւ հաւատարիմ իր վերայ կարգաց թագաւորին (**ՍՈՓ. Զ. 19**): Բայց երբ Փառէն վախճանեցաւ, Ներսէս նորէն Հայաստան չէր, այլ կը գտնուէր ի Բիւզանդիոն, նպատակ ունենալով ըստ Խորենացոյ առնուլ կին զդուստր Ասպիոնայ ուրումն իշխանի մեծի (**ԽՈՐ. 202**): Այդ խօսքը սովորաբար այնպէս իմացուած է, թէ Ներսէս իշխանապուն յոյն օրիորդի մը հետ ամուսնացած է Բիւզանդիոնի մէջ: Սակայն անոր կենսագիրէն գիտենք, թէ Ներսէս այրի էր Բիւզանդիոն գացած ատեն, եւ երբեք անոր երկրորդ ամուսնութիւնը յիշուած չէ, եւ Բիւզանդի՝ սա լեալ էր ամուսնաւոր ըսելն ալ (**ԲԶՆ. 69**), նոյն ատեն այլեւս ամուսնաւոր չլինելը կը հաստատէ: Եթէ Ներսէս Սանդուխտի մեռնելէն ետքը երկրորդ ամուսնութեան մտած ըլլար, եկեղեցականութեան պիտի չընտրուէր եւ ձեռնադրութիւն ալ պիտի չկարենար ստանալ Կեսարիայէ: Հետեւաբար թիւրիմացութիւն մը կը տեսնենք Խորենացիի պատմութեան մէջ. եւ պէտք է ըսենք, թէ Ներսէս Բիւզանդիոն գնաց ոչ թէ իրեն առնուլ կին, այլ ուրիշի բերել կին: Իրոք

ալ գիտենք թէ Ներսէս Բիւզանդիոնէ կին մը բերած է Արշակի, Ողիմպիադա անունով, այլ այս մեր պատմիչներէն աւելի ուշ կը նշանակուի Ներսէսի կաթողիկոսութեան ատեն (**ԽՈՐ. 207, ԲԶՆ. 126**), մինչեւ արտաքին պատմիչներէն աւելի մանրամասնեալ տեղեկութիւններ ունինք այդ ամուսնութեան վրայ: Կոստաս կայսր նշանուած էր Աբլաբիոս իշխանի մը աղջկան հետ, անունն ալ Ողիմպիադա, բայց չամուսնացած մեռաւ: Կայսրուհի լինելու սահմանեալ աղջիկը անհնար եղաւ այլեւս հասարակ իշխանի մը հետ ամուսնացնել, եւ Կոստանդ՝ որ Արշակը թագաւորեցուցած էր, ուլեց Յունաց եւ Հայոց բարեկամական յարաբերութիւնները պնդելու համարՖ Ողիմպիադան Հայոց թագուհի ընել, եւ Ողիմպիադա Հայաստան բերուեցաւ եւ Արշակի հետ ամուսնացաւ: Զայս բացայայտ կերպով կը պատմէ Ամմիանոս ժամանակակից պատմագիր (**ԱՄՄ. 208**), եւ Աթանաս Աղեքսանդրացին ալ Կոստանդը կը մեղադրէ որ կայսեր մը խօսեցեալը բարբարոսի մը տուաւ (**ԳԱԹ. Բ. 490**): Այդ եղելութիւնը տեղի ունեցաւ արտաքին պատմագիրներու համեմատ Արշակի թագաւորութեան առաջին տարին, 351-ին, երբ տակաւին Կոստանդ Ասիա կը գտնուէր: Եթէ այդ միջոցին Ներսէս Բիւզանդիոն գացած է, կամ Բիւզանդիոն գտնուած է, նպատակը եղած է ոչ թէ առնուլ զդուստր Ասպիոնայ ուրումն իշխանի մեծի, այլ բերել կին զդուստր Աբլաբեայ ուրումն իշխանի մեծի, զոր Բուզանդ ի կայսերական տոհմէն ազգաւ եղած կ'ըսէ (**ԲԶՆ. 126**), Ողիմպիադայի խօսեցեալ կայսրուհի մը լինելուն համար: Եղելութեան ժամանակագրութիւնը ուղղելով եւ եղելութիւնը իր ճիշդ կերպարանին վերածելով, աւելի յարմար ալ կը դատենք, որ հարսնցու աղջկան ընկերանալու պաշտօնը՝ Ներսէս սենեկապետին տրուած ըլլայ, քան թէ Ներսէս կաթողիկոսին:

ԱՐՇԱԿԻ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

118. Արշակի ամուսնական վիճակին, եւ իր վանազան կիներուն վրայ այնպէս խառնակ են տրուած տեղեկութիւնները, եւ այնպէս իրարու կը հակառակին, որ պատմական շարայարութեան վերածելու համար, պէտք կ'ըլլայ ինչինչ կէտեր բոլորովին փոփոխել, եւ ուրիշ կէտեր ալ դուրս ձգել: Որչափ ալ ուլենք ենթադրել թէ ամուսնական օրէնքներու մասին շատ զգուշաւոր չէին ժամանակին իշխանազունները, սակայն չենք կրնար ենթադրութիւնը մինչեւ բազմակնութեան եւ կամ ազատ ապահարկանի դրութեան հասցնել: Արդ, Արշակ թագաւորած ատեն 45 տարեկան պէտք է եղած ըլլայ, եւ հնար չէ ըսել, որ մինչեւ այն ատեն ամուրի մնացած էր, եւ եթէ Կոստանդ կը հաճէր խօսեցեալ կայսրուհի մը անոր ամուսին տալ, ոչ իբր երկրորդական կին, եւ ոչ իբր հարձ մը կը յանձնէր. հետեւաբար ամենէն բնական ենթադրութիւնն է թէ Արշակ այրիացեալ էր արդէն: Այդ դրութեան կը նպաստեն Վարապդատի ի նմին տոհմէ Արշակունեաց (**ԽՈՐ. 229**), եւ Խոսրովի ի նմին ազգէն Արշակունեաց (**ԽՈՐ. 232**) կոչուիլը, առանց իրենց ազգաբանութիւնը բացատրելու, որոնք արքայազարմ Արշակունի ըսուելու համարՖ Արշակէ սերած պիտի ըլլային, քանի որ անոր Արտաշէս եւ Տրդատ եղբայրներէն ճիւղեր չսերեցան: Այս կերպով կը հաստատենք Արշակի առաջին կնոջմէն վաւակ ալ ունեցած ըլլալը: Եթէ առաջին յաջորդութեան մէջ Պապ անոնց նախադասուեցաւ Յոյներուն կողմէն, Յոյն թագուհիէ եղած վաւակին եւ ծիրանածին տղուն շնորհուած յայտնի նախապատուութիւն մըն էր: Այդ կերպով Ողիմպիադայի եւ Փառանձէմի դէպքն ալ իր բնական ընթացքը կը գտնէ, միայն թէ Պապ ոչ եւս Փառանձէմ, այլ Ողիմպիադայի վաւակ պիտի ճանչցուի, ինչ որ ժամանակագրական հաշիւն ալ կը պահանջէ, ինչպէս կարգով պիտի պատմենք: Պատմութեանց մէջ Փառանձէմի համար Պապի մայր, եւ Պապի համար Փառանձէմի որդի ըսուած լինելը, հիմնական փաստ մը չի կազմեր անոնց հարապատուութեան, որովհետեւ ուրիշ տեղեր ալ ստուգուած է մօրուններու մայր կոչուիլը, եւ փոխադարձաբար ուրջուններու որդի յորջորջուիլը, ինչ որ տակաւին մեր օրերուն մէջ ալ կը գործածուի:

ՆԵՐՍԷՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

119. Փառէնի մահուընէն ետքը, Շահակ Մանապկերտացի ստանձնած էր հայրապետական գործոց հոգածութիւնը իբր տեղակալ, եւ աթոռը կը մնար դատարկ, եւ ամէն կողմէ յայտնուած կամքն այն էր, որ ի մնացորդաց տանն Գրիգորի, յայնմ վաւակէն գտցեն վառաջնորդութիւն (ԲԶՆ. 68): Բայց այդ մնացորդներէն միմիայն Ներսէս կար մէջտեղ, արքունի սենեկապետը, կայ լաւ եւս արքունեաց հապարապետը, վասնզի պաշտօն ունէր ի վերայ ամենայն գանձուց թագաւորին (ՍՈՓ. 2. 15): Այր էր սա մեծ եւ բարձր եւ ցանկալի հասակաւ, եւ վայելուչ գեղով, վարմանալի եւ ահագին, եւ նախանձելի յարութեանն ի վիճակական կրթութեանն (ԲԶՆ. 69), որով ըստ արտաքնոյ հեռու էր կրօնաւորական կոչումէն, սակայն ըստ ներքնոյն էր երկիւղած ի Տեառնէ Աստուծոյ, յոյժ աւանդապահ պատուիրանաց նորա, մարդասէր, սուրբ, վգաստ, մէկ խօսքով ամենայնիւ կատարեալ յամենայնի (ԲԶՆ. 70): Ամէնը անոր վրայ սեւեռած էին ակնկալութիւննին, այլ նա բացէբաց կը մերժէր այդ կոչումը, զինքն անարժան համարելով նուիրական աստիճանին, եւ իր վրայ ձախող տպաւորութիւն կազմել տալու համար, մինչեւ իսկ սկսաւ խօսել գանձնէ իւրմէ վանօրէնութիւնս եւ վբամբասանս մեղաց, սակայն անով ալ չէր օգտուէր, վասնզի ամէն լսողներ կը ծիծաղէին ստելուն համար, եւ թուլացեալ էին ի ծաղուէ (ԲԶՆ. 70): Նոյնիսկ եկեղեցական դասը, եւ միայնակեացներն ալ այդ գաղափարին կը ծառայէին, եւ Պարգեւ կը ծառայէին, եւ Պարգեւ Գնունի նախարարապուն ճգնաւոր մըն ալ, այդ մասին տեսիլք ունեցած ըլլալը կը պատմէր (ՍՈՓ. 2. 16): Երբոր համոզման կերպը չի յաջողիր, կէս բռնութեան ձեւին կը դիմեն: Արշակ մեծամեծաց համախումբ ժողով մը կը գումարէր, ուր Ներսէս ալ ներկայ էր, եւ իբր առաջին սենեկապետ թագաւորին փառաւոր սուրն էր բռնած: Անգամ մըն ալ յորդորական կը խօսի, եւ երբ լսելի չ'ըլլար, Արշակ ինքնին յոյժ ցասամբ սուրը կ'առնէ անոր ձեռքէն, եւ կը հրամայէ որ պալատական վարդարէ մերկացնեն, եւ կղերիկոսի հանդերձ հագցնեն, գանգրագեղ մապերը կտրեն, եւ եպիսկոպոս մըն ալ բերել տալով վայն անմիջապէս սարկաւազ ձեռնադրել կու տայ: Սրտաշարժ էր տեսարանը, ամէնքը կը փղձկէին, շատեր կ'արտասուէին ալ, այլ ներքին ուրախութիւն մը կը վգային, թէ այս կերպով նորոգեսցին պայծառ վարք աշխարհիս Հայոց (ԲԶՆ. 69): Ձեռնադրող եպիսկոպոսին անունը Փաւստոս ըսուած է Բուլանդէ (ԲԶՆ. 719), եւ ոմանք նոյնիսկ Փաւստոս Բուլանդացի պատմիչը կարծեցին, սակայն ուրիշ տեղ Փեստոս կոչուած (ՍՈՓ. 2. 23), որով այդ կարծիքը հաստատութիւն չի գտներ:

ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

120. Նորէն Բուլանդ երթալու եւ ձեռնադրութիւն ընդունելու մանրամասնեալ պատմութիւն մը ունի (ԲԶՆ. 72). այս անգամ Ներսէսի կենսագիրն ալ իրեն հետեւող ունենալով (ՍՈՓ. 2. 24): Արքունական սպիտակաձի կառքերու եւ վարդերու նկարագիրէն վատ, 26 նախարարներու եւ 13 եպիսկոպոսներու անուանական ցուցակ մըն ալ կը գտնենք, որք ի միասին Կեսարիա ուղեկցած են, 4000 հեծելոց ընկերակցութեամբ (ՍՈՓ. 2. 24): Իսկ Խորենացին կը գրէ, թէ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց մեծն Ներսէս, եւ ի Բիւլանդիոյ դարձեալ ի Կեսարիա եւ եկեալ ի Հայս, վամենայն կարգս նորոգեաց (ԽՈՐ. 205) եւ Յովհաննէս պատմաբան, որ միշտ անոր հետեւողն է, թերեւս Կեսարիոյ անունին յիշատակութենէն շփոթած, կը գրէ թէ Արշակ առաքէ վՆերսէս ըստ առաջնոյ կարգին ի Կեսարիա, ձեռնադրիլ ի հայրապետութիւն (ՅՈՎ. 60): Բայց մենք չենք ուզեր այլեւս անդրադառնալ այդ ձեռնադրութեան խնդրոյն վրայ, արդէն այդ մասին մեր կարծիքը յայտնած ենք, թէ չի կրնար երբեք ծառայել այդ գաղափարին, որով Հայաստանը Կեսարիոյ ենթարկեալ աթոռի մը վերածել կ'ուզուի: Բայց աւելորդ չլինի այդ ձեռնադրութեան մասին դիտել տալ, թէ յայտնի անհամաձայնութիւններ կը պարունակէ ուղիղ ժամանակագրութեան հետ: Վասնզի կը

պատմուհի թէ ձեռնադրողն էր Եւսեբիոս արքեպիսկոպոս, եւ թէ ներկայ էր Բարսեղ Կեսարացին, իբր երիցապետ եկեղեցւոյն, եւ թէ աղաւնի մը սքանչելեօք սեղանէն թռչելով առաջ Բարսեղին վրայ, եւ անկէ ելնելով Ներսէսի վրայ հանգչեցաւ. եւ թէ այս պարագան Ներսէսի արժանաւորութեան փաստ մը եղաւ, եւ ձեռնադրութիւնը կատարուեցաւ **(ԲԶՆ. 73)**: Սակայն Ներսէսի կաթողիկոսական ընտրութիւնը կատարուեցաւ 353-ին, մինչ Եւսեբիոս 362-ին յաջորդեց Դիանիոսի, որ ընտրուած էր 340-ին: Իսկ Բարսեղ Եւսեբիոսի ընտրութենէն ետքը քահանայական կամ երիցութեան ձեռնադրութիւնը ստացաւ նոր ձեռքով, եւ հետեւաբար 353-ին ոչ Եւսեբիոս արքեպիսկոպոս եւ ոչ Բարսեղ երէց կամ երիցապետ, եւ ոչ աղաւնիի թռիչքին պէտք կար Ներսէսի արժանաւորութիւնը հաստատելու: Աղաւնիին նախ Բարսեղի եւ ետքը Ներսէսի վրայ հանգչելուն պարագան ալ նշան է, յունական մեծամտութեան հիւսուածք լինելուն:

ԱՇՏԻՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԸ

121. Ներսէս 25 տարեկան երիտասարդ բուռն կամքի տէր, եւ նախանձայոյզ ոգւով վառուած, հայրապետական աթոռ բարձրացածին պէս, բարեկարգութեան գործին ձեռնարկեց ոյժ առնելով այն զօրաւոր համակրութենէն, որ իրեն շուրջը կապմուտ էր: Միանգամայն իբրեւ լաւագոյն կրթութիւն ստացած, եւ կայսերական քաղաքներուն մէջ տիրող կարգադրութեանց տեղեակ մի անձ, սկսաւ նորանոր կանոնադրութիւններ կապմել, եւ անոնք աւելի ամրապէս հաստատելու համար, ուզեց ժողով արարեալ եպիսկոպոսաց եւ համօրէն աշխարհականօք **(ԽՈՐ. 205)** ապգային ժողով մը գումարել հաւանաբար 354-ին, Աշտիշատի մէջ, որ էր տեղի լեալ նախնեացն ժողովոց սիւնդոսին **(ԲԶՆ. 76)**, ինչպէս կ'ըսէ Բուլանդ: Սակայն ասկէ առաջ ապգային ժողով մը գումարուած լինելուն բնաւ յիշատակութիւն չունինք: Հետեւաբար կրնանք ըսել թէ Տարոնի մէջ գումարուած տարեկան աշխարհատօները առիթ կ'ընծայէին եպիսկոպոսներու եւ նախարարներու համախմբութեան, եւ պէտք եղած խորհրդակցութեամբ՝ ժամանակին պատշաճ կարգադրութիւնները հաստատելու: Ժողովրդական գործերը կամ կանոնները չունինք, եւ ոչ ալ կանոնագիրքին մէջ այդ ժողովին յիշատակութիւնը կայ, որով հարկ կը լինի պատմական կերպով ավանդվուած բարեկարգութիւնները իբր Աշտիշատի ժողովական որոշումներ նկատել: Ասոնք բազմաթիւ են եւ երկրին մէջ նոր կեանքի մը սկզբնաւորութիւնները կը կապմեն: Լուսաւորիչէն սկսելով կէս դար մը ժամանակին հայրապետները հաւատոյ շահերը նկատի առած էին, եւ քրիստոնէական վարդապետութեան ամրացման եւ եկեղեցւոյ հաստատութեան նպատակին հետեւած էին: Ներսէսով նոր շրջան մը կը սկսի բարոյական եւ կրօնական բարեկարգութեանց, նա կ'ուղէ կայսրութեան եկեղեցիներուն եւ քաղաքներուն մէջ ուսած եւ տեսած կարգադրութիւնները Հայոց մէջ ալ տարածել, եւ վբարեկարգութիւնն զոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքն, ի սմա նկարագրէ **(ԽՈՐ. 205)**: Եթէ առաջին շրջանին գլուխը կանգնող Գրիգորը Լուսաւորիչ հոգւոց նկատուեցաւ՝ հաւատոյ լոյսը տարածելուն համար, Ներսէս ալ երկրորդ շրջանին գլուխը պիտի նկատուի որ Լուսաւորիչ սրտից, բարեկարգական կանոններուն տուած անխոնջ աշխատութիւններուն համար, մինչեւ որ երկրորդ շրջան մը բացուի Սահակով, որ Հայ դպրութեանց սկզբնաւորութեամբ եւ վարգացմամբ իբր Լուսաւորիչ մտաց ընդունուած է ապգիս հանրութենէն:

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

122. Ներսէսի ձեռնարկած բարեկարգութիւններուն առաջիններն եղան բարեգործականներ: Բորոտներ եւ ուրուկներ, եւ ուրիշ վարակիչ ախտեր ունեցողներ, բնակութենէ կը մերժուէին եւ անխնամ կը թողուէին, Ներսէս անոնց համար ուրկանոցներժ եւ հիւանդանոցներ հաստատեց: Որբեր, ծերեր եւ չքաւորներ ալ խնամքէ զուրկ կը մնային, Ներսէս հրամայեց իւրաքանչիւր

քաղաքի եւ գիւղի մէջ աղքատանոցներ բանալ եւ այդպիսիները պատսպարել: Հիւրեր եւ օտարներ ապաստանելու տեղ չէին գտներ, ուստի պատուիրեց որ ասանկներն ալ աղքատանոցներու մէջ ընդունուին: Եւ որպէսզի բարեգործական հաստատութիւններ կարենան պահպանուիլ, իւրաքանչիւրին համար որոշ թուով գիւղեր եւ ագարակներ յատկացուց, եւ սահմանեց որ անոնց բերքերէն, յարդեանց անդաստանաց եւ ի կթից արօտականաց եւ ի գեղմանց (**ԽՈՐ. 206**) հոգացուին նոյն հաստատութեանց ծախքերը: Ըսուած չէ թէ ինչ կերպով վատեց եւ ինչ կանոնով որոշեց այդ հաստատութիւններ գիւղերը, բայց հարկաւ թագաւորական հրամանի ալ պէտք ունեցաւ, կամ թէ նեխարարներէն առատաձեռն տուուչութիւններ կրցաւ ստանալ: Գիտենք թէ հին ատեններ, ոչ պետութիւններ եւ ոչ այլ հաստատութիւններ, հասոյթի դրամական գանձարան չունէին, այլ ամէն պէտքեր բնական բերքերով կը հոգացուէին, եւ հարկեր ու տուրքեր ալ մեծաւ մասամբ նոյն ձեւով կը վճարուէին: Տրդատի համար ըսուած է թէ օրէնք դրաւ չորս չորս հողս երդուոյ յամենայն ագարակ տեղիս, իսկ յաւանան եօթն եօթն հողս երդոյ եկեղեցականներուն յատկացնել (**Ա.ԳԹ. 436**), թերեւս անոնցմէ բաժին հանեց Ներսէս իր հիմնած բարեգործական հաստատութեանց, կամ թէ իւրաքանչիւրին վրայ յաւելուածներ օրինագրեց կամ օրինագրել տուաւ: Այս ամէն հաստատութեանց վրայ ընդհանուր հսկող եւ վերակացու նշանակեց իր հաւատարիմ Խաղ սարկաւագապետը, որ էր ի Մարգաց Կարնոյ (**ԽՈՐ. 206**) կամ ի Կարին գաւառէ ի գեղջէ Մարագայ (**ԲԶՆ. 108**), որ այժմեան Կան գիւղին տեղը կը կարծուի: Խաղին տրուած պաշտօնին ընդարձակութիւնը եւ Ներսէսի անոր վրայ դրած վստահութիւնը, Խաղին կատարեալ գովեստը կը կազմեն: Պատմութիւնը վայն կը ներկայացնէ իբրեւ միւս այլ Ներսէս՝ թէ բարեգործական աշխատութեամբը եւ թէ վարչական հանձնարովը, ինչպէս առաջիկային պիտի յայտնուի:

ՎԱՆՔԵՐ ԵՒ ԴՊՐՈՅՆԵՐ

123. Երկրորդ կէտը, որուն մտադրութիւն դարձուց Ներսէս, եկեղեցականները եղան, եւ յայտկապէս վանական կոչում ունեցողներ, եւ վիճակներու եպիսկոպոսներ, որք քաղաքներու մէջ եւ ընտանիքներու մօտ սկսած էին ապրիլ ապատ կեանքով: Ներսէս որոշեց որ այդպիսիներ իրենց միանձնութեան կոչումը պահեն, եւ աշխարհիկ բնակչութեան կեդրոններէն հեռու մնան: Վանականներ ունենայ յատուկ եղբայրանոցներ, մենակեացներ հիւղերու խումբեր, եւ եպիսկոպոսներ ալ եպիսկոպոսանիստ բնակարաններ: Եւ որպէսզի վանքեր կարենան իրենց ապրուստն ունենալ, որոշեց որ թագաւորներուն եւ նախարարներուն, իշխաններուն եւ Կօրաւարներուն եւ անոնց գերդաստաններուն գերեզմանները վանքերու մէջ ըլլան, եւ փոխարէն անոնց գիւղերէն եւ ագարակներէն մէկ քանին նոյն վանքերուն յատկացուին (**ՍՈՓ. Ե. 39**): Եպիսկոպոսներ արդէն իրենց կալուածներն ունէին, իսկ միայնակեացներ սակաւապէտ եւ ընչատեաց կեանք պիտի ունենային, եւ իրենց կը բաւէին բարեպաշտներուն նուէրները: Գլխաւորապէս վանականաց եւ երկրորդաբար միայնակեաց բարեկարգութեան հսկելու համար տեսուչներ նշանակեց, Դանիէլ Ասորիի աշակերտութենէն Շապիտա Ասորին եւ Եպիփան Յոյնը, Գինդ Ալկունին եւ Եփրեմ մը, հաւանաբար ան ալ Ասորի մը (**ԽՈՐ. 206**): Ներսէսի հոգածութենէն չէին կրնար վրիպիլ ընդհանուր դաստիարակութեան եւ ուսման պէտքերը, եւ այդ նպատակով կարգէր դպրոցս յունարէն եւ ասորերէն, յամենայն գաւառս Հայոց (**ԲԶՆ. 78**): Երկու լեզուներուն միանգամայն պէտքը բացատրած ենք արդէն (§ 68), թէ հետեւանք էր մայրենի լեզուով դպրութիւն չգտնուելուն, որով Հայաստանի նահանգները իրենց դիրքին եւ յարաբերութեանց համեմատ, ոմանք Կեսարիոյ յունական դպրոցէն եւ ոմանք ալ Եդեսիոյ ասորական դպրոցէն օգտոնելու պարտաւորուած էին: Այդ դպրոցներուն աշակերտները յիշեալ լեզուներուն մէջ յնուաջանալով՝ հոգեւորական տեսակէտէն ալ մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէին, որովհետեւ անոնք էին որ

եկեղեցիներուն մէջ Սուրբ Գրոց ընթերցածները կը վերծանէին եւ կը թարգմանէին, կրօնական եւ բարոյական քարոզներ կը խօսէին, եւ ժողովրդական լեզուով աղօթքներ եւ մաղթանքներ կը թելադրէին: Անոնք եղան Վերծանող եւ Թարգմանիչ պաշտօնեաներու պարգացման ռազմավարները, որոնք ճամբայ բացին հայերէն դպրութեանց սկզբնաւորութեան: Այս խումբէն եղան նոյնինքն Ներսէսի պաւակը Սահակ, եւ ձեռնասունը Մեսրոպ, Հայ գիրին գտիչները եւ Հայ դպրութեան նախահայրերը:

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԶԱՆՔԵՐ

124. Ժողովուրդին ուղիղ ընթացքը, հսկող պաշտօնեաներուն թիւէն ու ջանքէն կախում կ'ունենայ, որովհետեւ ոչ միայն պէտք է ընտիր պաշտօնեաներ ունենալ, այլ եւ բաւական թուով աշխատողներ պատրաստել տեղւոյն ընդարձակութեան եւ ժողովուրդին բազմութեան համեմատ: Այդ հոգածութեան արդիւնք է, որ Ներսէսի ջանքով կարգեցան կարգք կաթողիկէ եկեղեցւոյ, բազմապէս կարգք սրբութեան պաշտամանցն, եւ պաշտօնէից յաճախութիւն (**ԲԶՆ. 78**): Ստուգութեան օտար չէ, եթէ այ իմաստով առնուին կենսագիրին ըսածներն ալ, թէ նորոգէր պգահս իշխանացն Հայոց, բարձս չորեքհարիւր (**ՍՈՓ. Զ. 32**), որովհետեւ հարկաւ կաթողիկոսի մը գործը չէր արքունի ճաշին սեղանակիցներուն տեղերը որոշել: Նոյնիսկ 400 թիւն ալ նախարարութեանց թիւը չէ, այլ յիշեցնել կու տայ Լուսաւորչի հաստատած 400 եպիսկոպոսական այթոռները (§ 67): Ըստ ամենայն հաւանականութեան, Ներսէս հետամուտ եղաւ այդ կարգադրութիւնը նորոգել, եւ պարապ այթոռները արժանաւոր եպիսկոպոսներով լրացնել: Իսկ ժողովուրդին բարեկարգ կենցաղին համար եղած հոգածութիւնները ընդարձակ կերպով կը բացատրուին պատմիչներէն, զորս մենք միառմի յառաջ բերել աւելորդ կը սեպենք: Բոլորովին ալ լռած չըլլալու համար, կարեւորագոյններէն յիշենք այն կանոնը, որով արգիլեց վմերձաւորաց խնամութիւն զոր վասն ագահելոյ սեբական ապատութեանն առնէին (**ԽՈՐ. 206**): Բայց որոշ յայտնի չէ թէ մինչեւ ո՞ր աստիճանի մերձաւորութեանց համար էր դրոած արգելքը, զի միայն նուերու, այսինքն իրենց պաւակներու համար արգելք մը կը յիշուի (**ԲԶՆ. 77**): Միւս այլ կանոնով արգիլեց այն վեղծումները, որով ի վերայ մեռելոց գործէին ոճիրս ըստ հեթանոսական սովորութեանց (**ԽՈՐ. 206**), այս ալ պարզ սգաւորութեան համար չէ, այլ տեսակ տեսակ բարբարոս սովորութեանց համար, որոնք մեռելներու համար կը գործուէին, ցտէին վերեսս, եւ արեամբ ապականէին, եւ այնպէս յուղարկէին վմեռեալս (**ՍՈՓ. Զ. 42**): Կը յիշուի նաեւ հրաժարիլ ամենեւին ի մեռելստուոյ եւ յարենէ ուտելոյ (**ԲԶՆ. 77**), որ ակնարկ մըն է առաքելոց ժողովին մէջ դրուած արգելքին (**ԳՐԾ. ԺԵ. 29**), որ շուտով դադրեցաւ ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ: Յատկապէս կը հրամայուէր ամուսնական հաւատարմութիւնը. մի՛ ստել եւ մի՛ դաւ բերել իւրեանց ամուսնութիւն ընկալ կոչմանց (**ԲԶՆ. 77**): Գեղեցիկ էր եւս մարդասիրական կանոնը, որով կը պատուրուէր ամենեցուն որ ի վերայ ընկերին ունիցին իշխանութիւն, գերիներու եւ ծառաներու, աշակերտներու եւ կրտսերներու հետ գթով եւ չափաւորութեամբ վարուիլ (**ԲԶՆ. 78**), եւ վերջացնել հին սովորութիւնը, որով իշխաններ եւ տէրեր, ուսուցիչներ եւ ծնողներ բռնական վարմունք ունէին իրենց ստորադասեալներուն վրայ: Բայց ամէն կանոններէն վեր է օրինակի ազդեցութիւնը, եւ այդ մասին ալ Ներսէս իր անձին վրայ կը փայլեցնէր անխարդախ օպինապահութիւնը. նախ ինքն առնելով առ իւր անձն բարի, եւ ապա այլոց օրինակ բարեաց լինելով (**ԲԶՆ. 75**): Մինչեւ իսկ ինքն իւրովի ձեռօքն լուանայր պամենեսեան, օծանէր, պատեր, եւ ինքն իսկ ջամբէր նոցա զիւրաքանչիւր կերակուրս (**ԲԶՆ. 78**): Անդադար եւ անընդհատ էր իր աշխատութիւնը, եւ զվերակացութիւնս աշխարհի ամենայն հոգաբարձութեամբ, առանց ամենայն ծուլութեան եւ ամենայն յապաղութեան տանէր մինչեւ ի վախճան իւր (**ԲԶՆ. 80**), եւ կը յաջողէր երկրին կերպարանը փոփոխել, զի էր այնուհետեւ տեսանել

վաշխարհս մեր որպէս վթաղաբացիս համեստացեալս (**ԽՈՐ. 206**), եւ Աստուած կը փառաւորէր իր պաշտօնեան, եւ անոր կը շնորհէր այն պօրութիւնը, որով մեծամեծ նշանս եւ բժշկութիւնս առնէր հիւանդաց, եւ վմոլորութիւնս դարձուցանէր (**ԲԶՆ. 74**). մէկ խօսքով մենք ալ կրնանք համարձակ ըսել, թէ ոչ երբեք ուրեք եղեւ նմա այլ ոք ի Հայաստան երկրին (**ԲԶՆ. 81**):

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՃՇԴՈՒԹԻՒՆ

125. Քաղելով յառաջ բերինք այն տեսութիւնները որք կը ծառայէին Ներսէսի մեծ կերպարանը նկարագրելու, եւ որք իրաւունք տուին վայն ՄԵԾՆ Ներսէս յորջորջմամբ պատուելու: Այս ըսուածները կը պատկանին Ներսէսի ամբողջ կեանքին, որուն մասնաւոր գործերուն մասին դեռ չխօսեցանք, եւ խօսելէն առաջ դիտել պիտի տանք, թէ ժամանակագրական մեծ դժուարութիւններու կը հանդիպի անոնց շարայարութիւնը, եւ Ներսէսի գործունէութեան տեւողութիւնը: Նորէն այն 24 տարիներու յաւելուածական սխալն է (§ 81), որուն ուղղութիւնը կատարեցինք՝ մասամբ շրջանիս առաջին մասին մէջ, Գրիգորի ժամանակին վրայ, եւ միւս մասն ալ պարտաւորեալ ենք Ներսէսի ժամանակին վրայ ծանրացնել: Խորենացի 34 տարի կու տայ Ներսէսի կաթողիկոսութեան (**ԽՈՐ. 228**), եւ այս թիւը կրկնուած է բոլոր հին պատմիչներէն, միայն Օրբէլեան է որ 20 տարի կու տայ (**ՕՐԲ. Բ. 249**), կենսագիրն ալ անգամ մը 25 տարի գործունէութիւն տալէն ետքը (**ՍՈՓ. Զ. 41**), վերջին 34 տարուան հայրապետութիւն կը յիշէ (**ՍՈՓ. Զ. 115**): Սակայն Ներսէսի ընտրութիւնը 353ին հաստատուէն ետքը, եւ իր մահն ալ 373էն անդին թողուլ դժուար լինելով, անհնար է այդ միջոցին մէջ սղմեցնել կարծեցեալ 34 տարիները, ինչ որ կը ճշմարտուի նաեւ Արշակի տրուած 30 տարիներու վրայ (**ԽՈՐ. 223**): Ըստ այսմ ամէն նոր պատմագիրներ, պարտաւորուած են այդ թիւերը վեղջել, եւ քիչ ու շատ տարբերութեամբ 20 տարի տալ Ներսէսի հայրապետութեան, ինչպէս որ մեր վննութիւններն ալ կը հաստատեն: Մեր հաշիւներու հիմն է Պապ թագաւորի մահը Վաղէսի 11-րդ տարին, որ է 374. եւ Ներսէսի մահն ալ անկէ տարի մը առաջ, այսինքն 373-ին: Իսկ Արշակի գերութիւնը կամ Պապի թագաւորելն ալ պէտք է դնել 368-ին, հետեւելով Ամմիանոսի հաստատուն ժամանակագրութեան (**ԱՄՄ. 436**): Թագաւորներու կամ հայրապետներու պաշտօնաւարութեան տեւողութիւնները հնար չէ թուաբանական գումարով մը տարեթիւերու վերածել, վասնզի սկսուած ու չաւարտած տարիներ իբր լրացեալ կը հաշուուին պատմութեանց մէջ, եւ այս պատճառով պէտք է պատմական կշիռները հաստատուելու համար, մերթընդմերթ գումարներէն տարի մը կամ երկու վեղջել, որպէսզի ժամանակագրութիւնը արդարանայ: Արդ, ըսուած է թէ Ներսէս Արշակի երրորդ տարին եպիսկոպոսապետ եղաւ. ըստ այսմ պէտք դնել Արշակի թագաւորութիւնը 350-ին, եւ Ներսէսի հայրապետութիւնը 353-ին. բայց յերրորդ ամի բացատրութիւնը (**ԽՈՐ. 205**) կ'արդարանար եւս, եթէ Արշակի թագաւորութիւնը 351-ին ալ գրուէր: Այս ժամանակագրութեամբ Արշակ կը սկսի թագաւորել Կոստանդի 14-րդ տարին, եւ կը լրացնէ անոր մնացորդ 10, Յուլիանոսի 2, Յովիանոսի 1 տարիները եւ կը դադրի Վաղէսի 5-րդ տարին. իսկ Ներսէս կը սկսի Կոստանդի 17-րդ տարին, եւ կը լրացնէ անոր մնացորդ 7. Յուլիանոսի 2. Յովիանոսի 1 տարիները, եւ կը դադրի Վաղէսի 10-րդ տարին, քանի որ Պապ սպաննուած է 11-րդ տարին: Մեր պատմագիրները Պապի մահը Թէոդոսի 20-րդ տարին յետաձգելով (**ԽՈՐ. 229**), Վաղէսի մնացորդ 4, եւ Թէոդոսի տրուած 20 տարիներով 24 տարիներու յաւելուածական սխալ մը ըրած կ'ըլլան: Թող որ Թէոդոս 16 տարի թագաւորած լինելով, 20-րդ տարի ալ ունեցած չէ:

ԳՆԷԼ ԵՒ ՏԻՐԻԹ

126. Ներսէսի հայրապետական գործունէութեան առաջին տարիները խաղաղութեամբ եւ բարեկարգական աշխատութիւններով անցան: Դրացի պատուութեանց, Յունաց եւ Պարսից ալ հաշտ քաղաքականութիւնը նպաստեցին Հայաստանի հանդարտութեան, եւ Ներսէսի բարենորոգչական

ջանքերուն: Արշակի եւ Ներսէսի մէջ ալ համաձայնութիւն կը տիրէր, թագաւորական եւ հայրապետական իշխանութիւնները իրարու կ'օժանդակէին, եւ այդ է Բուզանդին ըսելը թէ Արշակ ի մատաղութեան հասակին ըսն աստուածային իմաստութեանն գնացեալ լինէր, եւ թէ ատեն անցնելով այդ ուղղութենէն շեղեցաւ եւ յաւագութեանն ի լիութեան՝ ի շաղաշատութիւն հատաւ (ԲԶՆ. 109): Այդ փոփոխութեան հետեւանքներուն առաջինը եղաւ Գնէլի արկածը, 359-ին, որով վեց տարուան ժամանակամիջոց մը եղած կ'ըլլայ Ներսէսի հայրապետութեան հանդարտ գործունէութեան տեւողութիւնը: Տիրանի թագաւորութեան ժամանակէն Բիւզանդիոն պատանդ յղուած էին, նորա երրորդ պաւակը Տրդատ՝ Գնէլ որդւոյ հետ, եւ իր անդրանիկէն ունեցած թողը՝ Տիրիթ (ԽՈՐ. 199): Երբոր Տիրան Պարսից կողմը մօտենալու կերպար սկսաւ ցուցնել, եւ կայսրը կասկածեցաւ Տիրանի հաւատարմութեան վրայ, պատանդներէն Տրդատ սպաննուեցաւ: Խորենացին Վաղենտինոս կայսեր անունը կու տայ (ԽՈՐ. 206), սակայն ժամանակագրութեան համեմատ պէտք է Կոստանդի վերագրել այդ սպանութիւնը, եթէ իրօք վրէժխնդրական գործ մըն էր եղածը. որովհետեւ բոլորովին մտացածին չէր ըլլար ըսել, թէ Տրդատի որեւէ արկածով կամ խօթութեամբ մեռնիլը, վրէժխնդիր սպանութիւն մեկնուեցաւ Հայերուն կողմէ: Այս դիտողութեան կը յորդորուինք տեսնելով մանաւանդ որ միւս պատանդին՝ Տիրիթի, ոչ մի վնաս եղած չէ, եւ Տրդատի որդին Գնէլ, առանձինն պատիւներու արժանացած, հիւպատոսութեան աստիճան եւ առատ ընծաներ ստացած է (ԽՈՐ. 207): Տիրիթ եւ Գնէլ ապառ թողուած են, երբոր Արշակ թագաւորելուն առթիւ հաշտութիւնը ամրացած էր, եւ Արշակի հարսնցուին Ողիմպիադայի հետ երկուքն ալ Հայաստան դարձած են՝ Ներսէս սենեկապետին առաջնորդութեամբ, ինչպէս արդեն ճշդեցինք (§ 117): Հայաստան գալերնէն ետքը, Արշակի եղբօրորդիներն ալ պատուաւոր դիրք վայելեցին, բայց Գնէլ իր պագսմամբ ու բնաւորութեամբ աւելի յաջողութիւն գտաւ, եւ իր կուրացած մեծ հօրը առանձինն խնամքն ալ վայելեց, որովհետեւ Տիրան, իր ձախող ընթացքով Տրդատի սպանութեան պատճառ եղած կը կարծէր ինքզինքը, եւ փոխարէնը անոր որդւոյն կ'ուզէր հատուցանել: Զայն իր մօտը առած էր, եւ միասին կը բնակէին: Արագածի վրայ Կուաշ, այժմ Կօշ աւանը, պայն հարստացուցած էր, եւ թագաւորապէս հանդէսներ կատարել տոաւ, երբոր Գնէլ նմուսնացաւ Անդովկ Սիւնիի Փառանձէմ աղջկան հետ, որ բնական եւ բարոյական ձիրքերով Հայ օրիորդներուն մէջ գերազանց համբաւ կը վայելէր: Գնէլ ասպետական վարժերու եւ զինուորական կրթութեանց մէջ ալ մեծ յաջողութիւն ունենալուն, շատ նախարարներ իրենց պաւակները անոր յանձնած էին՝ զինու եւ վարդու դաստիարակութիւն ստանալու համար (ԽՈՐ. 208):

ՏԻՐԻԹԻ ԲՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

127. Գնէլի առաւելութիւնները եւ ստացած համակրանքը ծանր եկան Տիրիթի, որ ցած բնաւորութեան վիճակեալ անձ մը կը նկարագրուի: Գուցէ գաղտնի ցաւ մըն ալ ունէր իր սրտին մէջ, վասնզի Տիրանի անդրանիկին՝ Արտաշէսի պաւակն ըլլալով, թագաւորութեան հասնելու գաղափարն ալ կը փայփայէր: Սակայն իր այս ներքին պագսումը՝ իր հօրեղբօրորդւոյն վրայ բեռցնելով. սկսաւ Արշակի միտքը պղտորել եւ հաւատացնել, թէ Գնէլ կը խորհի զինքն սպաննել, եւ թագաւորութիւնը գրաւել: Ինչ որ Գնէլի առաւելութիւններն էին, Տիրանի գուրգուրանքը, նախարարներուն համակրանքը, ժողովրդական յարգանքը, Բիւզանդիոնէ ստացած աստիճանը, փառաւոր հարսափքը, ընծաներու եւ կալուածներու առաւելութիւնը, ամէնն ալ Տիրիթի բերանը մէկմէկ փաստեր էին իր քսութիւնը հաստատելու: Վարդան Մամիկոնեան, թագաւորին զինակիրը, որ պէտք է երիտասարդ մը եղած ըլլայ, եւ ոչ նոյնինքն Ներսէսի աները, գործիք եղաւ քսութեան, եւ ոյժ տոաւ մտերմաբար Տիրիթի խօսքերուն, մինչեւ իսկ երդմամբ հաստատելով թէ ինքնօր Գնէլի բերնէն լսած է, թէ իր հօր Տրդատին մահուան վրէժը Արշակէն պիտի լուծէ (ԽՈՐ. 208): Այնչափ

ըրին ու խօսեցան, որ վերջապէս Արշակը համոզեցին, եւ սա նոյնինքն իր պինակիրին ձեռօք հրաման յղեց Գնէլի, որ Արարատ գաւառէն ելլէ, նախարարաց վաւակները իրմէ հեռացնէ, եւ երթայ բնակիլ Առբերանի գաւառը, այժմ Բերկրի, Վասպուրականի մէջ, վասնպի, կ'ըսէ, օրէնք է որ թագաւորէն եւ փոխանորդ թագաւորացնէն պատ, ուրիշ իշխաններ Արարատի կեդրոնին մէջ չբնակին: Այս վերջին պարագան Տիրիթի նպաստաւոր պիտի ըլլար, եւ ինքն իբր երիցագոյն՝ Արշակի մօտ պիտի մնար: Գնէլ կը պարտաւորուի համակերպիլ, որովհետեւ մահու սպառնալիք կար եթէ չհնազանդէր: Բայց Տիրան մեծապէս պայրացաւ, իրեն դէմ անարգանք մը համարելով Արշակի այդ հրամանը. ուստի պատգամս խիստ յղեաց անոր. իսկ Արշակ կուրացեալ եւ ծերացեալ հօրը յանդիմանութիւններէն ազատելու համար, հրաման ըրաւ անոր սենեկապետներուն գաղտնի կերպով վայն հեղձամահ ընել, եւ իբրեւ յանկարծամահ եղած, նոյնիսկ Կուաշի մէջ թաղել, որով Տիրան թագաւորական գերեզմանի պատիւէն ալ զրկուեցաւ: Հայրասպանութիւնը Արշակի անիրաւ գործերուն դուռը բացաւ: Տիրանի մահը կրնանք դնել շուրջ 358-ին:

ԳՆԷԼԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

128. Գնէլը հեռացուած ըլլալ չէր բաւեր Տիրիթին նախանձը յագեցնելու, վասնպի Գնէլի ձիրքերը եւ առաւելութիւնները չէին դադրած, եւ դէպ իրեն եղած համակրութիւնը՝ միասին փոխադրած էր Առբերանի եւ Աղիովիտ հեռաւոր գաւառներնալ, որ իրեն սահման նշանակուած էին: Տիրիթ եւ Վարդան առիթ կ'առնէին անտի իրենց չարամտութիւնը յառաջ վարելու, եւ ուրիշ չարախոհ մարդիկ ալ գործակից ընելով (**ՍՈՓ. Զ. 43**), կը յաջողէին Արշակը համոզելու, թէ Գնէլ միշտ նոյն խորհուրդը կը սնուցանէ, թագաւորը մեռցնել եւ ինքը թագաւորել, եւ թէ Գնէլը մէջտեղէն վերցնելէ պատ ուրիշ միջոց չկար վտանգը հեռացնելու: Այս կերպով կը կազմուի Գնէլի սպանութեան որոշումը, որ ըստ Խորենացոյ կը գործադրուի Արշակի եւ Գնէլի բարեկամաբար որսի ելած ատենը, որուն մէջ նոյնինքն Վարդան, իբր թէ սխալմամբ կան հանդիպմամբ որսին տեղ Գնէլը կը վարնէ (**ԽՈՐ. 210**): Տարբեր է Բուզանդի եւ կենսագիրին յառաջ բերած պատմութիւնը, բայց երկուքին մէջ ալ բարեկամութիւն կեղծելու եւ նենգութեամբ սպաննելու պարագան կը հաստատուի: Նաւասարդի տօնին առթիւ, նորէն նոյն Վարդանը կը յղուի Գնէլի, ըսելու թէ Արշակ միտքը փոխած է քո վրայ, եւ չ'ուկեր վտօնս նաւասարդաց առանց քո անցուցանել եւ հաւանեցնելու որ հանդերձ իւրով կնաւն եւ դրամքն գայ թագաւորին մօտ, Գառնի գաւառը, Շահապիվան աւանը, ուր էր արքունի բանակը: Այնտեղ եկած էր Ներսէս ալ, թագաւորին հետ կատարելու մեծ տօնը, իր տեղի իր գործակից եպիսկոպոսները յղելով Բագաւանի եւ Աշտիշատի աշխարհատօներուն, Խաղը՝ Բագաւան, եւ Աշտիշատ՝ Մուրիկը (**ԲԶՆ. 121**), կամ աւելի ուղիղ Մաւրիկը՝ որ է Մաւրիտիոս: Միւս կողմէն գաղտնի հրահանգ կը տրուէր Երազմակ դահձապետին, որ Գնէլը եկած ատեն, դեռ բանակը չմտած, բռնէ ու կապէ եւ գաղտնաբար սպաննէ: Այդպէս ալ ըրաւ Երազմակ. իր պինեալ հետեւորդները Գնէլը ձիէն վար առին, եւ ձեռուրները ետին կապելով սպանման տեղը տարին: Փառանձէմ, որ մէկտեղ էր, այլյայլմէ եղած, կը վապէ արքունի բանակը, եւ շիտակ եկեղեցին կը մտնէ, ուր Ներսէս առաւօտեան ժամերգութեան ներկայ էր, կը պատմէ եղածը, եւ թախանձելով կը խնդրէ որ թագաւորին իմացնէ եւ իր ամուսինը ազատէ: Ներսէս եկեղեցին եւ ժամերգութիւնը կը թողու, թագաւորին կ'երթայ, բայց սա իբր թէ քունի մէջ սամուրենիով գլուխը քողարկած անշարժ կը մնայ: Ներսէս ձեռքէն բռնելով կը ցնցէ Արշակը եւ ծանր կերպով կը խօսի, որ Գնէլը վտանգէն ազատէ, թէ ոչ Աստուած ալ ի քեզ ոչ խնայեսցէ (**ԲԶՆ. 122**): Արշակ կամաւ թուլանայր եւ վաչսն խնոյր, որպէսպի ատեն վաստկի, իսկ Ներսէս սիրտին եռանդէն երիվար ձայնէր, եւ կ'ուկէր երթալ իբրեւ պսուրհանդակ, պի ինքն հասցէ Գնէլայ, եւ ահա նոյն ատեն ներս կը մտնէր Երազմակ ըսելով, թէ կատարեցաք Վհրամանս

թագաւորին եւ սպանաք վպատանեակն Գնէլ (**ՍՈՓ. Զ. 46**): Ներսէս այս լսելով կը սկսի սաստիկ կերպով յանդիմանել Արշակը, իր կեղծուպատիր ընթացքին համար, կը հռչակէ թէ նա ինքն է Տիրանի եւ Գնէլի սպանիչը, եւ թէ անէծքի ներքեւ ինկած է, եւ թէ Աստուած չարաչար կերպով իրմէ եւ իր մեղսակիցներէն պիտի լուծէ այդ անիրաւութեանց վրէժը: Ասոր վրայ Ներսէս արքունիքը կը թողու եւ Արշակէ կը հեռանայ, եւ այլ ոչ դարձաւ անդրէն յայն բանակ: Արշակ ամօթահար, իբր թէ ծածկել ուզելով ճշմարտութիւնը եւ զինքն անգիտակ ցուցնելով եղելութեան, մեծահանդէս սուգ կը կատարէ, եւ բոլոր տօնի եկողները կը ստիպէ զի դիցեն աշխար կոծոց եւ լացցեն զԳնէ մեծ սեպուհն Արշակունի: Փառանձէմ զհանդերձան պատառեալ. զգէսս արձակեալ ի մէջ աշխարանին կոծէր (**ԲԶՆ. 124**): Գնէլի սպանութեան թւականը ճշդելու փաստ կ'ընծայեն Բուզանդի խօսքերը, թէ վաղիւն հասելոյ առաւօտուն օրն լուսանայր կիւրակէն, եւ յայնմ աւուր տօն դիպեցաւ (**ԲԶՆ. 121**), որ է ըսել թէ այն տարին նաւասարդի մէկին տօնական օրը Կիրակի կը հանդիպէր: Արդ, հայկական շարժական տոմարի հաշուով, նաւասարդի առաջին օրը Կիրակի հանդիպած է 359-ին, համապատասխանելով հռոմէական տոմարին Օգոստոս 29-ին: Այս թուականը ամէն կերպով կը պատասխանէ պատմական պահանջներուն, եւ 350-ին Արշակի թագաւորելէն, եւ 353-ին Ներսէսի կաթողիկոսութենէն սկսելով պատշաճ միջոց մը կը թողու հայրապետական գործունէութեան առաջին մասին, երբ թագաւոր եւ կաթողիկոս հաշտ գործակցութեամբ կ'աշխատէին:

ՏԻՐԻԹԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻԻՆԸ

129. Արշակ ուղիղ ճամբէ շեղիլը հետեւանք եղած էր Տիրիթի քսութեանց, եւ իրօք ալ թագաւորներ երբեք չեն կրցած իրենց ուղղամտութիւնը պահել, երբոր իրենց իշխանութեան դէմ լարուած դաւաճանութեանց, սուտ թէ ստոյգ տեղեկութեանց դիմաց կը գտնուին: Անգամ մըն ալ որ շիտակ ճամբէն կը շեղին, այլեւս ոճիրներ կարծես շղթայեալ իրարու կը հետեւին: Տիրանի եւ Գնէլի սպանութեանց ետեւէն եկաւ Տիրիթի սպանութիւնը: Սա Գնէլի դէմ լարած դաւաճանութեան մէջ երկրորդական նպատակ մըն ալ ունէր, Փառանձէմը իրեն առնուլ, որուն անհամեմատ գեղեցկութիւնը եւ կիրթ բնաւորութիւնը իր նախանձն էր շարժած: Ուստի երբ Փառանձէմ անմխիթար կ'ողբար, Տիրիթ անոր լուր ղրկեց, թէ ինքն անոր մխիթարիչը պիտի ըլլայ (**ՍՈՓ. Զ. 49**), եւ Արշակէ խնդրեց անոր հետ ամուսնանալ (**ԲԶՆ. 126**): Արշակ, որ Գնէլի յուզակաւորութեան ատեն լաւ դիտած էր Փառանձէմը, եւ անոր գեղեցկութենէն հմայուած, կասկածանօք լսեց Տիրիթի առաջարկը, եւ հետապննելով իմացաւ թէ ինչու քսութեանց դիմած էր Տիրիթ. ուստի անոր դէմ ալ թշնամացաւ: Տիրիթ փախաւ, բայց Արշակ ետեւէն զինուորներ ղրկեց, որ Բասենի եւ Տայոց սահմանները եղող, այժմեան Սողանլուի անտառներուն մէջ զինքը գտան ու սպաննեցին: Իսկ Փառանձէմ, Արշակի հրամանով արքունիքին մէջ ընդունուեցաւ ի կնութիւն կ'ըսէ կենսագիրը (**ՍՈՓ. Զ. 50**). թէպէտ դժուարին է բառին օրինաւոր իմաստովը առնել այդ բացատրութիւնը, քանի որ Ողիմպիադայի հետ օրինօք ամուսնացած էր, եւ յայտնապէս Ողիմպիադայի, առաջին կնոջ Արշակայ հանգամանքը կը տրուի (**ԽՈՐ. 210**): Պատմագիրներէն ոմանք Ողիմպիադայի ամուսնութիւնը ասկէ ետքը եղած կը կարծեն, սակայն մենք արդէն այդ կէտը ճշդեցինք արտաքին պատմիչներէն ալ (§ 118), եւ հնար ալ չէ ենթադրել, թէ այսչափ ետքը Ներսէս կաթողիկոս կրցած ըլլայ Արշակի հարսնցու բերելու չափ ստորնանալ:

ՈՂԻՄՊԻԱԴԱՅԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻԻՆԸ

130. Ինչպէս ըսինք ոճիրներ շղթայեալ կը շատնան, եւ Արշակ վրէժխնդրութեանց կիրքէն ետքը, տուփական կիրքէ մղեալ, նոր ոճիրներու կը ձեռնարկէր: Այստեղ պէտք է որ անցողակի դիտողութիւն մը ընենք Փառանձէմի նկարագիրին վրայ: Խորենացի կը գրէ, թէ նա կին մըն էր որ

գործեաց պանլուր եւ պանկարծելի չարիս եւ զսարսափման լսողաց արժանի (**ԽՈՐ. 210**): Սակայն եթէ պատմական դէպքեր խղճամիտ քննուին, եւ եթէ արտաքնոց վկայութիւններն ալ նկատի առնուին, հարկ կ'ըլլայ տարբեր գաղափար մը կազմել այդ դժբախտ կնոջ վրայ: Փառանձէմ նախընթացին համար վկայուած է, թէ անուանեալ էր գեղեցկութեամբ եւ պարկեշտութեամբ (**ԽՈՐ. 119**), եւ թէ ոչ գոյր նման նմա կանայս եւ համեստ եւ այրասէր (**ՍՈՓ. Զ. 43**): Գնէլի հետ ամուսնանալէն ետքը, ապօրինի գործ մը դրուած չկայ իր վրայ, իր ամուսնոյն տարագրութեան եւ սպանութեան ատեն բռնած դիրքը այրասէր լինելը կը ցուցնէ, եւ Տիրիթի հանդէպ ունեցած ընթացքը համեստ լինելը կը հաստատէ. իր մահուան պարագաներն ալ, զորս պիտի պատմենք, արիասիրտ կնոջ մը նկարագիրը կը ցուցնեն, որով կանխակալ կարծիքի մը հետքերը կը տեսնենք իրեն դէմ գրուած խիստ բացատրութեանց մէջ: Միւս կողմէն Ողիմպիադայի ամուսնութեան կանխած լինելը՝ նոյն պատմիչներուն յառաջ բերած դէպքերուն շարքն ու նշանակութիւնը կը փոփոխեն: Ըստ այսմ Փառանձէմի արքունիք ընդունուիլը, բռնութեան հետեւանք եղած է պարզապէս. իսկ իր դժկամութիւնը յայտնապէս վկայուած է, թէ Փառանձէմ ատեայր Վարշակ (**ՍՈՓ. Զ. 50**), թէ կինն ի նա ոչ յանգոյց զմիտս իւր, այսինքն թէ Փառանձէմ ինքզինքը Արշակի չյանձնեց, ոչ թէ հարկաւ անոր համար, որ Արշակ թաւ է մարմնով եւ թուխ է գունով (**ԲԶՆ. 126**), այլ զի Ողիմպիադայի օրինաւոր թագուհիին քով տարփածուի կամ հարձի ստորին դերը կը մնար Փառանձէմի, զոր չէր կրնար նա յանձն առնուլ: Ասկէ յառաջ կու գայ Ողիմպիադան սպաննելու նոր ոճիրը, որպէսզի հնար լինի Փառանձէմը օրինաւոր կին եւ թագուհի հռչակելով, անոր սիրտը գրաւել: Արքունեաց դրան երէցներէն մէկը, անունը Մրջիւնիկ կամ Մրջմնիկ, Արշամունեաց Գոմկունք, այժմեան Վարդովկի Գոյնուկ գիւղէն, անարժան սուտանուն քահանայ, ոճիրին գործիք կը դառնայ, եւ եկեղեցւոյ մէջ ի կենաց դեղն զմահացուն խառնեալ, կը սպաննէ Ողիմպիադան (**ԽՈՐ. 210**): Պատմիչներ այդ անլուր ոճիրին հեղինակ կը կարծեն Փառանձէմը, բայց յարմարագոյն է պայն Արշակի վերագրել, որովհետեւ, եթէ Արշակ Ողիմպիադան կը նախադասէր եւ առաւել սիրէր զնա քան զՓառանձէմ (**ՍՈՓ. Զ. 5**), ինչպէս կ'ըսեն, Փառանձէմ կասկածելի դարձած կ'ըլլար եւ նպատակին չէր հասներ, մինչ Արշակ կերպով մը յաջողէր Փառանձէմի դժկամութեան յաղթել, եւ դիւրաւ պայն հնապանդեցնել օրինաւոր թագուհիութեան պայմանին ներքեւ: Այսպէս ալ եղաւ Փառանձէմ շայոց թագուհի հռչակուեցաւ 360-ի ատենները: Բայց նա Պապին մայրը չէր, այլ լոկ մայրադիր մը եղաւ: Պապ այն ատեն հապիւ 7 տարեկան տղայ մը եղած կ'ըլլար, եւ հարապատ մօրը Ողիմպիադայի տեղ դիւրաւ կրնար մօրուն փոխանակել, մանաւանդ եթէ սա ալ մայրաբար խնամէր պայն, ինչ որ դիւրաւ կրնայ սպասուիլ Փառանձէմէն: Պապին եղբայր մըն ալ կը դրուի Տրդատ անունով (**ՍՈՓ. Զ. 50**), որ պատմական դեր մը վարած չէ. եւ պէտք չենք զգար ճշդել թէ Ողիմպիադայէ՞ մնացած էր, թէ ոչ Փառանձէմէն եղաւ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

131. Ողիմպիադայի սպանութիւնը Արշակի սիրահարական կիրքէն զատ, կրնար քաղաքական նպատակ ալ ունենալ: Արշակ ինչպէս փոփոխած էր իր բարոյական ընթացքը, նոյն կերպով քաղաքականն ալ այլայլած էր: Այն յունասէր քաղաքականութիւնը, որով Արշակ կրցած էր իր թագաւորութիւնը ստանալ, եւ որով վարուած էր իր առաջին տարիները, տակաւ պաղած էր իր սիրտին մէջ: Շապուհի հրապոյրները եւ խոստումները զօրացած էին իր վրայ, եւ քիչ ցքիչ Պարսի»ց կողմը հակելու սկսած էր: Շուրջ 356-ին, որ է ըսել Յուլիանոսի պատերմագմէն 8 տարի առաջ (**ԲԶՆ. 140**), Արշակ Պարսկաստան ալ գացած էր Վարդան Մամիկոնեանի խորհրդով, եւ այնտեղ բարեկամութեան երդում ալ ըրած էր աւետարանի վրայ, բայց յետոյ Վասակ Մամիկոնեանի գրգռութեամբ յանկարծ հեռացած էր Պարսկաստանէն (**ԲԶՆ. 130**), եւ Շապուհ

նորէն Վարդանի ձեռքով բարեկամական խոստումները կը նորոգէր (**ԲԶՆ. 131**), եւ Արշակ շատ մը դեղեւելէն ետքը, վերջապէս Պարսից կողմը կը հսկէր եւ անոնց օգնութեան գունդեր ալ կը յղէր Միջագետք՝ 358-ին (**ԲԶՆ. 134**): Արդ, այս միջոցին շատ յարմար պիտի ըլլար յոյն թագուհին մէջտեղէն վերցնել, որ սկիզբէն ալ իբրեւ պարտք մը իրեն վրայ գրուած էր Կոստանդ կայսեր կողմէն: Այդ դիտողութիւնք եւս քան զեւս կը հաստատէն թէ Մրջիւնիկի թելադրիչը Արշակ էր, եւ ոչ թէ Փառանձէմ: Նոյն դիտողութիւնները կը պարզեն եւս Ներսէսի ընթացքը: Անհնարին է ուրանալ Ներսէսի յունասէր քաղաքականութիւնը, որ չէր կրնար երբեք համակերպիլ Արշակի նոր սկսած պարսկասէր քաղաքականութեան, եւ կրակապաշտը նախադասել քրիստոնեային: Հետեւաբար յարաբերութիւնները սկսած էին պաղիլ թագաւորին եւ հայրապետին միջեւ, երբոր վրայ հասան Արշակի կատարել տուած ոճրագործ սպանութիւնները Տիրանի, Գնէլի, Տիրիթի եւ Ողիմպիադայի վրայ: Եթէ Ներսէս Արշակի հետ յարաբերութիւնները խլեց, եւ արքունիքէն ոտքը կտրեց, եւ քաղաքական գործերէ հեռացաւ, Արշակի ոճիրներէն զգուած ըլլալէն զատ, անոր քաղաքական ուղղութեան անհամաձայն ըլլալու պատճառն ալ ունէր: Ասոր հետ մէկտեղ, Ներսէս ինքն ալ կատարելապէս գոհ չէր կրնար ըլլալ Յոյն կայսրներու ընթացքէն, որ բացարձակ եւ համարձակ կերպով անոնց վստահէր, եւ անոնց մօտենալու կէտը պնդէր: Կոստանդի երկդիմի ընթացքը հետզհետէ շեշտուած էր, նա յայտնապէս Արիանոսներու պաշտպանութիւն կ'ընէր եւ ուղղաբառը կը հալածէր, բան մը որուն Ներսէսը չէր կրնար համակերպիլ, եւ ոչ ալ Կոստանդի ձեռք յանձնել հայկական թագաւորութեան ուղղութիւնը: Կոստանդի մեռնելէն ետքը, 361-ին անոր յաջորդած էր Յուլիանոս, որ քայլ մը եւս յառաջանալով հեթանոսական կռապաշտութիւնը վերակենդանացնելու գաղափարը յղացած եւ քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս եւ իշխանաբար հալածելու սկսած էր: Ինչպէս կարենար Ներսէս Բիւզանդիոյ կայսրութեան հովանաւորութեան վստահիլ: Միւս կողմէն չկրնալով պարսկասէր քաղաքականութեան ալ օժանդակել, խոհեմութիւն սեպեց բոլորովին քաղաքական գործերէ քաշուիլ. թողուլ թագաւորն ու նախարարները որ առանց իրեն գործեն, եւ ինքն ալ մասնակից չըլլայ անկերպարան անցուդարձին, որուն ոչ կրնար համակերպիլ, եւ ոչ ալ բացարձակօրէն հակառակիլ: Բայց երբ Ներսէս քաղաքական յարաբերութիւնները կ'ընդհատէր, իր հովուական պարտաւորութիւնները չէր լքաներ, ընթանայր շրջէր ընդ գաւառս Վասպուրականի եւ հաստատէր զկարգս եկեղեցւոյ (**ՍՈՓ. Զ. 49**). կը տարածէր իր հոգածութիւնը յամենայն գաւառս Հայոց (**ԲԶՆ. 115**), մերթ ալ հեռանայր ի Վիրս. եւ անդ նորոգէր եկեղեցիս յուլվս (**ՍՈՓ. Զ. 49**), եւ մերթ ալ հեռանայր յաշխարհէս եւ հասանէր ի քաղաքն Ուրհայ՝ Միջագետքի մէջ (**ՍՈՓ. 66**), որ ըսել է թէ ամէն կողմեր հովուական այցելութիւններ կու տար: Ներսէսի այդ կեանքը 359-էն Գնէլի սպանութենէն սկսելով, շարունակեց մինչեւ 363, Յուլիանոսի մահը:

ՆԵՐՍԷՍԻ ԲԱՇՈՒԱԾ ԱՏԵՆԸ

132. Սակայն կաթողիկոսական իշխանութիւնը Հայոց մէջ պարզապէս եւ բացարձակապէս եկեղեցական չէր: Բոլոր հայրապետները յատուկ դիրք եւ յատուկ ձեռներէցութիւն կը վայելէին պետական գործերու մէջ, թէ իբր Պահլաւունեաց կամ Պարթեւապանց տան նահապետ, թէ թագաւորական տոհմին արենակից եւ խնամի իշխանապուն, եւ թէ իբր եկեղեցական իշխանութեան պետ, որ հոգեւորական, կրթական, բարեգործական եւ դատական գործերու վրայ գերագոյն ձեռնհասութիւն ունէր: Ինչպէս հեթանոսութեան ժամանակ քրմապետներ անհրաժեշտ բաժին մը ունէր երկրին վարչութեան մէջ, նոյն իրաւունքը կը վայելէին հայրապետներն ալ: Հետեւաբար Ներսէսի բացակայութիւնը զգալի դատարկ մը կը ձգէր արքունեաց, կամ այն ատեն գործածուած բառով, արքունական բանակին մէջ, ինչ որ դժուարին դիրքի մը կը դնէր թագաւորը, եւ պէտք էր

դարման մը ճարել: Հարկաւ միանգամ եւ երկիցս դիմումներ եղան Ներսէսի, բայց նա շուտով տեղի տուող բնաւորութիւններէն չէր, եւ չէր ալ կրնար ըլլալ, ցորչափ կացութիւնը չէր պարզուեր: Բուզանդի պատմութեան համեմատ փոխանակ Ներսիսի վՉոնակ ոմն անուն կացուցին գլուխ քրիստոնէութեան (**ԲԶՆ. 127**), որուն կը ձայնակցի կենսագիրը՝ թէ Արշակ եգիտ զոմն ի դրան քահանայից իւրոց, որում անուն էր Չոնակ, եւ կոչեաց պեպիսկոպոսունս աշխարհին պի ձեռնադրեսցեն պան եպիսկոպոսապետ Հայոց, եւ թէ միայն երեք եպիսկոպոսներու ձեռնադրութեամբ՝ Չոնակ եղաւ կաթողիկոս Հայոց: Երեք ձեռնադրողներն եղան Գէորգ Գառնոյ, Տաճատ Աղձնեաց եւ Սիմէոն Անձեւացեաց եպիսկոպոսները, թէպէտ բոլոր մնացեալ եպիսկոպոսներ ոչ հաւանեցան նմա (**ՍՈՓ. Զ. 66**): Իսկ Խորենացին ո՛չ Չոնակը կը յիշէ, եւ ո՛չ Ներսէսի տեղ ուրիշ հայրապետ կը ձանչնայ, այլ միայն կ'ըսէ թէ Ներսէս գնացեալ նստաւ ի սուգ աւուրս բազումս (**ԽՈՐ. 210**), եւ թէ վերջէն Արշակի աղաչանքով հաւանեալ մեծն Ներսէս եկն ի մէջ նոցա (**ԽՈՐ. 216**): Արդ, Ներսէս վախճանած չէր, հրաժարած չէր, աթոռը պարապ չէր, որ նոր կաթողիկոս մը ձեռնադրուէր: Միւս կողմէն Բուզանդ, որ ամէն պարագայի մէջ պէտք կը տեսնէ կաթողիկոսները Կեսարիա տանիլ ձեռնադրուելու համար, պիտի չկրնար իբր կաթողիկոս ընդունիլ մէկը, որ Կեսարիա չ'երթար, որ բոլոր հայ եպիսկոպոսներէն չ'ընդունուիր, եւ միայն երեք Հայ եպիսկոպոսներէ ձեռնադրութիւն կը ստանայ: Դարձեալ, տակաւին զօրաւոր էր Հայոց մէջ ժառանգական արժանեաց նախապաշարումը, եւ յայտնի են Լուսաւորչի սերունդէն կաթողիկոս ունենալու հաստատուն կամքը, եւ անոր պակասութեան կամ Լուսաւորչի հոգեւոր պաւակներուն եւ կամ Աղբիանոսեան սերունդին դիմելու սովորութիւնը, որով բացարձակապէս անհնար է ընդունիլ, որ որեւէ սինիքոր երէց մը, ստրուկ ի ստրկաց արքունի (**ԲԶՆ. 127**) կաթողիկոսութեան կոչուի, եւ ազգն ալ այդ ընտրութեան հանդուրժէ: Վերջապէս Բուզանդի պատուէնէն յայտնի չէ, թէ քիչ ետքը ի՞նչ կ'ըլլայ այդ Չոնակ կաթողիկոսը, որ ասուպի մը պէս կ'երեւի եւ առանց հետք թողելու կ'անհետանայ պատմութեան մէջ: Այդ տեսութիւնները բաւական են ապացուցանել թէ Չոնակ անունով կաթողիկոս մը երբեք եղած չէ: Միւս կողմէն արքունեաց կաթողիկոսական գործերը վարող եւ անոր դերը լրացնող մէկը պէտք էր, եւ այս իրաց կարգով Աղբիանոսեան տունին գլխաւոր եպիսկոպոսը պիտի ըլլար, որ սովորաբար իբր եպիսկոպոսական դասուն առաջին, կաթողիկոսին բացակայութեան անոր տեղակալութիւնը կը վարէր (§ 118): Ներկայ աթոռին մէջ ալ պէտք է ձանչնանք միեւնոյն Աղբիանոսեանց կամ Մանապկերտացոց տոհմին գլուխն ու առաջին եպիսկոպոս Շահակը, որ Փառէնէ ետքը տեղակալութիւն վարած էր, եւ նոյն իրաւամբ Ներսէսի բացակայութեան ալ հայրապետական տեղակալութիւնը կը վարէր, եւ կը դադարէր՝ երբոր Ներսէս պետական գործերու վարչութիւնը կը ստանձնէր: Անունն իսկ մեր կարծիքով միեւնոյնն է, եւ միայն տառերու շփոթ ընթերցմամբ կամ աղաւաղ գրութեամբ ՇԱՀԱԿ եղած է ՉԱՆԱԿ, ինչպէս գրչութեանց նմանութիւնն ալ կը ցուցնէ: Մեր կարծիքին փաստ մը կը մատակարարէ Այրիվանեցին ալ, որ կաթողիկոսաց ցանկին մէջ Ներսէսէն ետքը նստող Շահակ կաթողիկոսին անունը Չոնակ կը գրէ (**ԱՅՐ. 16**): Հետեւաբար կրնանք համարձակ ըսել, թէ միեւնոյն Շահակ Մանապկերտացին է, որ Ներսէսէ առաջ եւ Ներսէսի բացակայութեան, երկու անգամ տեղակալութիւն վարեց, եւ Ներսէսէ ետքը կաթողիկոս ընտրուեցաւ:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՒԼՆԵՑԻ

133. Այստեղ պատշաճ կը սեպենք միջանկեալ կերպով յիշատակել Ստեփանոս Ուլնեցիի նահատակութիւնը, իբր զուտ ազգային յիշատակ մը, թէպէտ հռոմէական սահմաններուն մէջ կատարուած, Յուլիանոսի Պարսից դէմ գացած միջոցին: Ստեփանոս Փոքր Հայոց Կոկիսոն, այժմ Կէօքսու քաղաքը բնակող եռանդուն հայ երիտասարդ մըն էր՝ իբր 25 տարեկան, որ հալածանաց

պատճառաւ իր ծնողքն ու մերձաւորները հաւաքելով մերձակայ լեռները կ'ապաստանի: Հայրը Ղասարոս այնտեղ կը վախճանի, եւ մնացեալներուն թաքստի տեղը հովիւի մը ձեռքով կը յայտնուի եւ կը ձերբակալուին ու կը տարուին Կանչի բերդը, Սոկրատէս դատաւորին առջեւ, որ սպառնալիքով եւ տանջանքներով կը փորձէ անոնց հաստատամտութիւնը. բայց ամէնքն ալ անդրդուելի մնալով կը նահատակուին: Նախ Բագարատ պատանի տանջանքներու տակ կը մեռնի, յետոյ Ստեփանոսի մայրը Մարիամ եւ եօթը կոյս աղջիկներ առանձինն կը գլխատուին, ինչպէս նաեւ Գրիգորիոս Կոկիսոնցի՝ Սմբատ ու Յովհաննէս վաւակներովը, Ղեւոնդ ծերունին՝ Դաւիթ ու Ստեփան ու Թադէոս վաւակներով, Սիմէոն Կեսարացի, Վեղառիոս, Բասիլիոս, Սոմնաս, ուրիշ ծերունի մը չորս վաւակներով, եւ այլեւս ութը անձեր, որոնց մէջ եւ կիներ, եւ ամենէն վերջը Ստեփանոս: Նահատակութեան թուականը ճշդելով. պէտք է նշանակել 362 Օգոստոս 18-ին (**ՅԱՅ. 20**). իսկ տեղը եղած է Կանչի բերդը, այժմ Չուքուրհիսար, Ֆոնուղի մօտերը, ուր ցարդ կը պատուուի նահատակներուն գերեզմանը, ոչ շատ հեռու Ուլնիա կամ Յուլիոպոլիս քաղաքէն, որ է այժմեան Ջէյթունը (**ՎՐՔ. Ե. 89**):

ՆԵՐՍԷՍԻ ԳՈՐԾԻ ԴԱՌՆԱԼԸ

134. Որչափ ալ մեր նպատակը չէ քաղաքական պատմութեան վերաբերեալ դիպուածները բացատրել, սակայն քաղաքական ու եկեղեցական եղելութեանց ներքին եւ սերտ կապակցութիւնը, եւ եկեղեցական դիպուածներուն ուսումնասիրութիւնը, անհրաժեշտ կ'ընեն գոնէ համառօտակի անոնց վրայ ալ ակնարկ նետել, որպէսզի եղելութեանց ներքին նշանակութիւնը յայտնուի: Այս պատճառով պէտք կը վզանք Ներսէսի իբր չորեքամեայ բացակայութեան միջոցին դէպքերը քաղել: Որովհետեւ Արշակ շարունակեց Շապուհի խոստումներով ու նենգութիւններով ու սպառնալիքներով անոր կողմը անցնելու ստիպումներ կը կրէր, Կոստանդ կայսր Կեսարիա եկած ատեն, վայն իրեն մօտ կանչեց, եւ հաստատուն բարեկամութեան խոստումներ ստացաւ (**ԱՄՄ. 207**), իսկ Արշակ նորէն իր երկդիմի ընթացքը շարունակեց, այնպէս որ հռոմայեցի պատմիչը չի վարանիր վայն մշտական եւ հաւատարիմ բարեկամ անուանել (**ԱՄՄ. 362**): Ըստ այսմ Յուլիանոս ալ երբոր Պարսից դէմ պատերազմի կը պատրաստուէր, կրցաւ Արշակի ազդարարութիւն ղրկել, որպէսզի քաջամարտիկ գունդերով իրեն օգնելու պատրաստուի (**ԱՄՄ. 288**): Բայց Արշակ յաջողեցաւ կերպ կերպ դարձուածքներով այդ օգնութիւնը չղրկել, եւ վանապան պատճառներով արգիլուած ըլլալը հաւատացնել (**ԱՄՄ. 340**): Պատերազմը ձախող եղաւ կայսերական բանակին, եւ Յուլիանոս ինքն ալ պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ, 363 Յունիս 26-ին, եւ անոր տեղ կայսր հռչակուեցաւ Յովիանոս, ուղղափառ քրիստոնեայ մը: Յոյժ ձախող վիճակի մէջ նոր կայսրը ստիպուեցաւ ծանր պայմաններով հաշտութեան դաշնագիրը ստորագրել, որով Հայկական հինգ նահանգներ, Արպն, Մոկք, Ջարեւանդ, Հեր եւ Կորդուք, որք Յայնկոյս-Տիգրիսեան յունական կողմնակալութեան կը պատկանէին, բացարձակապէս Պարսից թողուեցան, ինչպէս նաեւ բոլոր Միջագատքը մինչեւ Մծբին եւ Սինգար (**ԱՄՄ. 361**), եւ որ աւելին է, կայսրը յանձնառու եղաւ որ ինքն երբեք Արշակի եւ Հայերուն պիտի չօգնէ Պարսիկներուն դէմ (**ԱՄՄ. 362**): Արշաւ յուսախաբ մնաց իր քաղաքականութեան մէջ, երբոր Յոյները ձեռնթափ ըլլալով, զինքը Պարսից ձեռքը թողուցին, եւ այս անգամ պէտք վզաց նորէն Յունաց կողմը մշակել, եւ վանոնք յորդորել որ կերպով մը հովանաւորութիւննին շարունակէն, եւ Պարսիկները ապատ չթողունուածնին ընելու: Քաղաքականութեան փոփոխուելովը, տեսութիւններ եւ անձնաւորութիւններով, եւ Ներսէսի անձը նորէն իր կարեւորութիւնը ստացաւ: Ինքնին թագաւորն ելանէր ի խնդիր հայրապետին Ներսէսի (**ԲԶՆ. 115**), կը գտնէր վայն յԱշտիշատ Տարոնոյ (**ՍՈՓ. Զ. 51**), խոստանայր լինել ըստ կամաց նորա (**ԽՈՐ. 216**), նախարարներն ալ խմբովին նոյն աղաչանքը կը կրկնէին, եպիսկոպոսներն ալ կը

թախանձէին, կը պահանջէին իսկ, որ ծանր կացութեան հանդէպ, մի՛ անփոյթ վկորստանէ իւրոյ վիճակին առնիցէ (**ԽՈՐ. 216**): Ներսէսի համար դժուար չէր այլեւս պիջանիլ. իր տեսութիւնները կը յաղթանակէին, Յունաց կողմը շահելու խնդիր էր, կայսրն ալ ուղղափառ Յովիանոսն էր: Ներսէս փառաւորեալ կերպով դարձաւ արքունիքը, թագաւորին եւ գլխաւոր նախարարներուն հետ ժողով գումարեց, եւ միաձայն հաւանութեամբ որոշուեցաւ յատուկ պատգամաւորութիւն մը ղրկել Բիւզանդիոն, նոյնինքն հայրապետին գլխաւորութեամբ, բարեկամական յարաբերութիւններ մշակելու եւ պաշտպանութեան ձեւեր հաստատելու համար: Իբր պատգամաւորութեան անդամներ 6 հոգի յիշուած են (**ԲԶՆ. 106**), իսկ կենդագիրը 17 հոգի կը յիշէ (**ՍՈՓ. Զ. 52**). բայց թերեւս ասոնք ժողովականերու գլխաւորներն են: Երկուքէն ալ յիշատակուած եւ առաւել հաւանական պատգամաւորներն են, Գարջոյլ Խորխոռունի, Մուշկան Սահառունի, Մեհեւան Անձեւացի եւ Մեհենդակ Ռշտունի: Մեհրուժան Արծրունի արդէն հակառակ կարծիք ունէր եւ Պարսից կողմին յարած էր (**ԲԶՆ. 144**), նոյնպէս Վահան Մամիկոնեան (**ԲԶՆ. 264**), որք յետոյ հաւատքնին ալ ուրացան (**ԽՈՐ. 222**): Այդ պատգամաւորութիւնը, յունապարսիկ դաշնագրութենէն քիչ ետքը կազմուած ըլլալով հարկաւ Յովիանոսի երթալու գիտաւորութեամբ ճամբայ ելաւ, սակայն Յովիանոս միայն եօթն ամիս պաշտօն վարեց, եւ շնչարգելութեան արկածով մեռաւ 364-ին, եւ պատգամաւորութիւնը Վաղէսը գտաւ կայսերական գահին վրայ, որ թէպէտ քրիստոնեայ, բայց Արիանոսաց պաշտպան էր: Անդամ մըն ալ կ'ուզէնք յիշեցնել, թէ Չոնակ կաթողիկոս մը ստեղծողներ, անոր նկատմամբ խօսք չունի, երբ Ներսէս, որ իր եկեղեցական պաշտօնէն չէր դադարած, պետական գործերու մասնակցութիւնը կը վերստանձնէ:

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐ

135. Սոյն պատգամաւորութեան մասին տարբեր կը խօսին մեր երեք պատմագիրները, որոնք սկզբնական աղբիւրներու տեղ կ'անցնին: Բուզանդի գրածին համեմատ, Ներսէս նախ մեծապայծառ փառօք եւ մեծաւ շքով մեծարուեցաւ Վաղէսէ (**ԲԶՆ. 81**), բայց երբ Վաղէսի տղան բժշկելու հրաւիրուեցաւ, նա ուղղափառ դաւանութիւնը պայման դրաւ եւ 15 օր պայմանաժամ տուաւ (**ԲԶՆ. 88**), բայց Վաղէս չկամակերպեցաւ եւ տղան մեռաւ: Վաղէս պայրանալով կ'ուզէր Ներսէսը չարամահ առնել, բայց իր աւագանիին միջնորդութեանը վրայ աքսորեց պայն ի կղզի մի ի ծովու, զի սովամահ սատակեսցէ պնա (**ԲԶՆ. 91**): Իսկ նախարար պատգամաւորները կաշառակուրծս կաշառաբեկս ընելով ետ կը դարձնէր, եւ Ներսէսի մասին գիր ամբաստանութեան կը ղրկէր Արշակի (**ԲԶՆ. 92**): Ներսէս ամս ինն կը մնայ աքսորին մէջ, հրաշքով կը կերակրուի (**ԲԶՆ. 96**), մինչեւ որ Վաղէսի մահընէն ետքը ազատելով, Հայաստան կը դառնայ (**ԲԶՆ. 112**): Իսկ Արշակի համար ալ կ'ըսուի թէ Ներսէսի վրէժը լուծելու համար բանակ կը հանէր, եւ Վասակ Մամիկոնեանի հրամանատարութեամբ զվեց ամ միմեանց զհետ աւերէր Կապադովկիոյ եւ Գաղատիոյ կողմերը (**ԲԶՆ. 107**): Կենսագիրին համեմատ ալ Վաղէս նախ Ներսէսը մեծարեց եւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքէն վեր նստեցուց, բայց իր որդւոյն մահուան առթիւ թշնամացաւ, նախ ուզեց Ներսէսը մեռցնել, բայց աւագանոյն միջնորդութեան վրայ, ուրիշ 72 եկեղեցականներու հետ աքսորեց ի կղզի մի յանբնակ եւ հեռաւոր, զի անդէն մեռցի, ուր մնաց Ներսէս ամիսս ինն: Վաղէս պատգամաւոր նախարարները պատուով դարձուց, եւ Ներսէսի համար ամբաստանութիւն գրեց, սակայն Արշակ պայրանալով, Վասակ Մամիկոնեանը կայսրութեան վրայ ղրկեց, որ երկիրը քանդեց, եւ հասաւ յեզր ծովուն ի տեղուջ մի որ կոչի Խոսուպոլիս, կամ Խոխուպոլիս, որ է այժմեան Իւսկիւտարը, Վոսփորի եզերքը: Վաղէս նեղի մտնելով Ադրիանուպոլիս փախաւ, եւ Նեքրատիաս պատրիարք հաշտութիւն խօսեցաւ, եւ Վասակ յետ ութ ամսոյ Հայաստան դարձաւ: Բայց Ներսէս տակաւին իր աքսորական կղզիին մէջ մնաց, մինչեւ որ Վաղէս մեռաւ եւ Թէոդորոս

Ներսէսը ապատեց, որ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին ներկայ եղաւ ի վեր քան վամենայն եպիսկոպոսացն եւ պատրիարքին եւս աթոռ վայելելով, եւ յետոյ Հայաստան դարձաւ (ՍՈՓ. 2. 53-62): Իսկ Խորենացին երկու պատգամաւորութիւններ կը պատէ, մէկը Վաղենտիանոսի օրով, երբ Ողիմպիադան եւ պատանդները բերաւ (ԽՈՐ. 207), եւ միւսը Վաղէսի օրով, երբ Պապ ու նախարարաց վաւակները պատանդ տարաւ Բիւզանդիոն (ԽՈՐ. 216): Բայց Վաղէս Ներսէսը տեսնել իսկ չուկեց, Մակեդոն պատրիարք միջնորդել ուկեց եթէ Ներսէս հոգեմարտութեան վարդապետութեան համաձայնի (ԽՈՐ. 217), բայց Ներսէս մերժեց ու աքսորեցաւ եւ ալեկոծութեամբ ի կղզի ինդ ինկաւ, ուր մնաց ամիսս ութ անտառին արմատները եւ ծովին ձուկերը ուտելով: Պապ ու պատանդները Մակեդոնի առաջարկին համաձայնելով ալատուեցան (ԽՈՐ. 218): Ներսէս աքսորին մէջ մնաց մինչեւ Թէոդոսի թագաւորելը, որ աքսորեալները դարձուց, ընդ որս եւ մեծն Ներսէս, եւ վայն պատուեց, մինչեւ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովէն ետքը (ԽՈՐ. 220): Այդ միջոցին Շապուհ շատ վնասներ կը հասցնէր Հայոց, ուստի Ներսէս կը խնդրէ Թէոդոսէ Պապի թագաւորութեան օգնել, եւ այնպէս կը դառնայ Հայաստան (ԽՈՐ. 224):

ՆԵՐՍԷՍ ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ ՄԷԶ

136. Այդ պատմութիւնները թէպէտ ընդհանուր գիծերու մէջ իրար կը շօշափեն, բայց արտաքին պատմութեան եւ ժամանակագրութեան հետ բնաւ չեն հաշտուիր, եւ իրենց մէջ ալ անկապակից եւ իրար հակասող տարրեր կը պարունակեն: Պատգամաւորութեան յղուիլը, թէպէտ արտաքիններ չեն յիշեր, բայց մերայիններուն համաձայնութեան եւ եղելութեանց պահանջին վրայ պէտք է ընդունիլ: Ներսէսի գլխաւորութեամբ եկող պատգամաւորութեան պարտուպատշաճ մեծարանքը բնական էր, այլ ոչ վայն Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքէն բարձրացնելը: Վաղէսի որդւոյն բժշկութեան հրաւիրուիլը, եւ բժշկելուն համար բանտարկուիլը եւ մահուան դատապարտուիլը, եւ իբր շնորհք անբնակ կղզի աքսորուիլը ընդունելու համար, պէտք էր Վաղէսը խելակորոյս յիմար մը ենթադրել: Դժուար է թէ Վաղէմ այդչափ վստահութիւն ունենար Ներսէսի աղօթքին, իսկ օտար հայրապետ մը դատապարտելը, եւ իբր չքմեղանք ամբաստանագիր էրկելը, քաղաքական յարաբերութեանց տեսակէտէն անհնար եւ անհաւատալի պարագաներ են: Վաղէսի Տրայիանոս որդի մը ունենալը ուրիշ տեղէ ծանօթ չէ: Միայն Գրիգոր Աստուածաբան պատմած է, թէ Վաղէս անձամբ Կեսարիա գնաց Բարսեղ Կեսարացին շահելու, եւ չկրնալով վայն իր կողմը ձգել, հրամայեց վայն աքսորել, բայց նոյն գիշեր իր վեց տարեկան Վաղենտիանոս Գաղատոս որդին ծանրապէս հիւանդացաւ: Դոմինիկէ կայսրուհին այդ պարագան աստուածային պատիժ նկատելով Բարսեղին աքսորը արգիլելտուաւ: Անմիջապէս տղան սկսաւ ապաքինիլ, եւ սուրբը վստահեցուց որ կ'ապրի, եթէ ուղղափառութեան մէջ դաստիարակուի: Վաղէս խոստացաւ, տղան առողջացաւ, սակայն Արիանոսներուն մկրտել տուաւ, տղան նորէն հիւանդացաւ ու մեռաւ, եւ Վաղէս վայրանալով երկրորդ անգամ Բարսեղը աքսորելու հրաման ուկեց տալ, բայց անհնար եղաւ հրովարտակը ստորագրել (ՓԵԹ. Ա. 369): Հաւանաբար այդ պատմութիւնն է որ Ներսէսի պատշաճեցուցած են: Ներսէսի 9 տարի ամբողջ Հայաստանէ դուրս գտնուիլը՝ կղզի մը կամ քաղաքի մը մէջ աքսորմամբ, ոչ մէկ կերպով կրնայ հաշտուիլ պատմութեան ընթացքին հետ, եւ երկրին այսչափ երկար ատեն առանց հայրապետի մնալը չ'արդարանար, մանաւանդ որ նոր Չոնակ մըն ալ այս պարագային համար ստեղծուած չէ: Վասակ Մամիկոնեանի 6 տարի կայսրութեան գաւառները արշաւանքներ ընելը եւ մինչեւ Վոսփոր հասնիլը, եթէ իրօք եղած ըլլար, հնար չէր որ արտաքին պատմիչներ չյիշէին: Արշակի ալ անհնար էր Յունաց դէմ պատերազմներ մղել, երբ միւս կողմէ Պարսիկներէն սաստիկ կը նեղուէր: Թող որ Արշակ 364-էն ետքը 6 տարի եւս թագաւորութիւն չունեցաւ: Մակեդոն պատրիարքն ալ 360-ին աթոռէն զրկուեցաւ եւ 361-ին մեռաւ,

որով Ներսէսի համար միջնորդութիւն չէր կրնար ընել: Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին գալով, անիկա գումարուեցաւ 381-ին, իսկ Ներսէս արդէն 373-ին մեռած էր: Թէոդոս ալ, որ 378-ին կայսր հռչակուեցաւ, չի կրնար երբեք Ներսէսի հետ գործ ունեցած ըլլալ: Այդ դիտողութիւններէն ետքը հետեւեալ կերպով հնար է ամփոփել եղելութիւնը: Պատգամաւորութիւնը Կոստանդնուպոլիս եկաւ 364-ին, պատանդ բերելով Պապ արքայորդին եւ նախարարներու պաւակները (**ԽՈՐ. 216**): Վաղէս պատուաւոր ընդունելութիւն ըրաւ, բայց գործը երկարեց կրօնական խնդիրներ ալ խառնելով, եւ վերջապէս յարաբերութիւնները ի սպառ չիսկելու համար, խոստումներով Ներսէսն ու պատգամաւորութիւնը ետ դարձուց, Պապի եւ ուրիշ պատանդներուն համար ալ բնակավայր սահմանելով Նէոկեսարիա, այժմ Նիքիսար քաղաքը (**ԱՄՄ. 427**): Ներսէս 364-ին Հայաստանէ մեկնելով, 365-ին վերադարձաւ, 9 ամիս բացակայութենէ ետքը:

ԽԱԴԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

137. Այս անգամ ալ Ներսէսի բացակայութեան միջոցին պաշտօնական տեղակալութիւնը եւ արքունեաց յարաբերութիւնները, կատարած է հաւանաբար նոյն Շահակ Մանապկերտացին, որ Ներսէսէն առաջ (§ 115) եւ Ներսէսի ատեն (§ 132) այդ պաշտօնը վարած էր, թէպէտ բնաւ յիշատակոած չենք գտնէր: Ընդհակառակն, կը յիշուի Խաղ Կարնեցին, որ Ներսէսի հաւատարիմ գործակատարն էր, եւ որուն Ներսէս չմեկնած եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն էր տուած Բագրեւանդայ եւ Արշակունեաց վիճակներուն վրայ, եւ անոր յանձնարարած էր պամենայն գործ վերակացութեան աշխարհին մինչեւ ցժամանակ իւրոյ դարձին (**ԽՈՐ. 218**): Ներսէսի քաշուած ատենը, Խաղն ալ միասին գործէ քաշուած էր հարկաւ, իսկ այս անգամ Խաղ գործի վրայ կը մնար, որովհետեւ Ներսէս ալ գործէ քաշուած չէր սեպուեր: Որչափ ալ Խաղի յանձնուած վերակացութեան աշխարհին գործը, բարեգործական եւ կրթական հոգերն էին, վասնզի ամէն կողմ կը պտըտէր կարգել եւ խրատել, ուսուցանել եւ դարմանել վաղքատսն, որպէս էր նմա յանձնարարեալ սրբոյն Ներսէսի (**ԲԶՆ. 111**), սակայն Խաղ իր նախանձայուկութիւնը բարեկարգական գործերու ալ կը տարածէր, եւ համարձակ Արշակը կը յանդիմանէր տեղի ունեցած անկարգութեանց համար, հիմնուելով իբր տեղապահ ստացած իշխանութեան վրայ: Արշակ ջանաց Խաղը լռեցնել, եւ ազահութեամբ կարասուոյն մեքենայիլ խաբել պայն, բայց չօգտուեցաւ (**ԲԶՆ. 110**): Թերեւս Արշակի համարձակութիւն տուող պարագան այն էր, որ Խաղ էր պճնող առ հանդերձս եւ ձիասէր, որ շատերուն ալ տարօրինակ կ'երեւար Ներսէսի ընթացքին բաղդատութեամբ: Այստեղ ի դէպ է դիտել, թէ Լուսաւորչի ազգատոհմէն եկեղեցականներ վանական ու կրօնաւորական տարալով կ'ապրէին, ինչ որ պարտաւորիչ չէր աշխարհիկ կամ ամուսնացած եկեղեցականութեան, որք իբր պանդակներ, նոյն դասակարգին սովորութեանց համաձայն կրնային ապրիլ: Ահա թէ ինչու Խաղ, բոլոր իր ուղղութեամբ յամենայնի նմանեալ մեծին Ներսէսի, կրնար վայելուչ ճոխութիւններ գործածել: Արշակ կաշառելու չյաջողած ատեն, սկսաւ իրեններով անոր ընթացքը քննադատել եւ փոխանակաբանել, իսկ Խաղ առիթը վերցնելու համար ձեւը փոխեց եւ խարապանապգեստ եղեալ իշով շրջէր (**ԽՈՐ. 219**):

ԱՐՇԱԿԱԻԱՆԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

138. Արշակի անունին արատ բերող գործերէն մէկն ալ Արշակաւանի եղելութիւնն է: Արշակ մեծամտութիւն ունեցաւ իր անունով քաղաք մը շինել, եւ գեղեցիկ դիրք մը պատեց Կոգովիտ գաւառին մէջ, այսինքն է Մասիսի հարաւ-արեւմտեան ստորոտը որ դէպի Պայապիտ կը նայի: Որչափ ալ ժամանակը ճշդուած չէ, այլ Արշակաւանի հիմնարկութիւնը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ մերձաւորաբար այն միջոցին, որ Ներսէս արքունիքէն հեռացած կը մնար, որով գործին մասնակցութիւն չուներ: Բայց կ'երեւի թէ Արշակի չաստակերտը մէկէն յաջողութիւն չվղգտաւ,

որ Արշակ վայն շէնցնելու համար, ապաստանի քաղաք հռչակելու ձախող գաղափարը ունեցաւ, որ ոք անկեալ անդր բնակեցէ, մի լիցի ի վերայ նորա իրաւունք դատաստանի: Այս բաւական եղաւ որ Արշակաւան յանկարծ բազմամարդանայ, եւ լինի ժողով մարդկան մեղաւորաց: Ինչչափ եղեռնագործներ կային, աւանդառութեւ պարտականք եւ ծառայք եւ վնասակարք եւ գողք եւ սպանողք եւ կնահանք, ամէնքն ալ Արշակաւան խուժեցին, եւ նորէն ալ ապատաբար ոճիրներ գործելու դուռ բացուեցաւ: Այդ հրամանը պէտք է դնել յունապարսիկ դաշնագիրէն անմիջապէս ետքը, երբոր Ներսէս պատգամաւորութեան գնաց: Բոլոր աշխարհին հանդարտութիւնը վրդւվուեցաւ, ընտանեկան խաղաղութիւն, կենաց ապահովութիւն, եւ ստացութեանց կանոնաւորութիւն չմնաց: Նախարարներ թագաւորին բողոքեցին եւ առաջարկեցին հրամանը ետ առնել, բայց Արշակ իր դաստակերտին բազմամարդանալէն շլացեալ ոչինչ լուաւ նոցա (**ԽՈՐ. 213**): Խաղ ալ սկսաւ ձայն բարձրացնել, յանդիմանել եւ բողոքել, մինչեւ իսկ չհաւանեցաւ այնտեղ սեղան ուղղել, այն է Արշակաւանի նոր եկեղեցւոյն մէջ հոգեւոր պաշտօն կատարել (**ԲԶՆ. 110**): Երբոր Ներսէս Բիւզանդիոնէ դարձաւ այն ալ միջամտեց, որ ապաստանի դրութիւնը վերցնէ, ժողվուած մարդիկը ցրուէ, եւ իրաւունքներու եւ պարտքերու հատուցման հրաման ընէ, եւ կը խոստանար իսկ որ արդարութեամբ շէնցնեն Արշակաւանը: Բայց Արշակ բնաւ ականջ չէր կախեր եւ ծաղր առնէր զբան կաթողիկոսին (**ԲԶՆ. 114**): Նախարարներ Արշակի անտարբերութեան վրայ վայրացան, եւ իրենցմէ մերձաւորները զինուեցան, դիմեցին ի վերայ արքունական ձեռակերտին Արշակաւանայ եւ հարին զնա սրով սուսերի (**ԽՈՐ. 213**): Ներսէս լսելով վրայ հասաւ կոտորածը արգելել, եւ կոտորուածներուն տղաներն հաւաքել եւ խնամել (**ԽՈՐ. 214**): Կոտորելոց դիւաները հիւանդութեանց ալ պատճառ եղան, եւ ախտ մը զոր չարակեղն իմն կոչեն. իսկ կէսքն ժանգ անուանեն, երեք օրուան մէջ քաղաքը անմարդացուց, եւ իբր 20,000 (**ԲԶՆ. 115**) կամ 18,000 երդ. որ է տուն (**ՍՈՓ. 2. 65**), կորան կոտորածով եւ ժանտախտով, եւ քաղաքը անբնակ դարձաւ: Աւելի ուշ երկրաշարժ մըն ալ վրայ հասաւ (**ՍՈՓ. 2. 65**) եւ շինութեանց մնացորդները կործանեց եւ այժմ հազիւ թէ աննշան հետքեր կ'երեւին Խարապապալար կոչուած տեղը: Արշակաւանի կործանումը իդէպ է հաշուել 366-ին, բայց անկէ ի վեր անոր չարագուշակ անունը մոռցուած չէ, եւ Հայոց մէջ Սողոմ-Գոմորի համանշանակ իմաստ ստացած է:

ԱՐՇԱԿԻ ՎՐԷԺԽՆԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

139. Արշակաւանը աւելի մեծ վնաս մըն ալ պատճառեց երկրին, թագաւորին եւ նախարարներուն մէջ յայտնի թշնամութեանց առիթ ստեղծելոգ: Արշակաւանի վրայ գացող նախարարներ, ուղղակի թագաւորին վրայ ալ քալող կը նկատուէին, վասնզի անդ ապարանս արքունի եւս շինած էր Արշակ (**ԲԶՆ. 110**), որ խոյս ետ ի նոցանէ վկողմամբք Կաւկասու (**ԽՈՐ. 213**), մինչդեռ Շապուհ առիթէն օգտուելով օգնութիւն դրկած էր ընդդիմադիր նախարարներուն, եւ Արշակի դէմ կռիւր, Հայոց դէմ պատերազմի փոխելով, յարձակած էր մինչեւ Դարանաղեաց Անի ամրոցը, այժմ Կամախ, եւ Արշակունի թագաւորներու ոսկորների իսկ վերցուցած: Նախարարներ ոսկորները ետ առին, բայց որովհետեւ հեթանոս եւ քրիստոնեայ թագաւորներուն ոսկորները խառնած էին, արժան չդատեցին Վաղարշապատի կաթողիկէին մօտ թաղել, ուր լոկ քրիստոնեաներն էին թաղուած, այլ տարին թաղեցին Արագածի վրայ Աղք գիւղը (**ԽՈՐ. 213**), որ մօտ է Կաւաշի: Իսկ Արշակ Վրաստանի եւ բոլոր հիւսիսային գաւառներու գունդերը միաբանելով, յարձակեցաւ Արշակաւանը աւերող նախարարներուն վրայ, խնդրել զվրէժ ձեռակերտին իւրոյ, բայց ամենէն աւելի ծանրացաւ Կամսարականներուն վրայ, որովհետեւ Ներսէհ Կամսարական հրամանատար եղած էր ընդդիմադիր գունդերուն (**ԽՈՐ. 216**): Անոր գերդաստանը խաբկանօք իրեն ձգելով ամբողջ կոտորել տուաւ (**ԽՈՐ. 218**), եւ մարմինները հրամայեց ընկենուլ աթնաղ, կերակուր

լինել շնաց, մինչեւ իսկ անոնց ոսկորները հաւաքող եւ թաղող սայլորդներն ալ կախաղան հանել տուաւ (ԽՈՐ. 219): Վրէժխնդրութեան նպատակին մէջ շարունակութիւնն ալ խառնուած էր, զի կ'ուզէր գրաւել անոնց Արտագերս բերդը եւ Երուանդաշատ քաղաքը (ԽՈՐ. 218): Ներսէս Կամսարական Գապաւոն եւ Շաւարշ վաւակներովը Յունաստան կրցաւ փախչիլ, եւ միայն Սպանդարատ խնայուեցաւ, վասնզի Արշակունի կին ունէր (ԽՈՐ. 218), թէպէտ ըստ այլոց մանկիկ մը, փոքրիկ եղած կ'ըսուի (ԲԶՆ. 133), որ պէտք է հօրը հետ ապատուած տղայ մը ըլլայ: Կամսարականներուն վրայ կատարուած անգութ կոտորածին եւ անոնց մարմիններուն անարգանքին ատեն, վրայ հասաւ Խաղ եպիսկոպոս, որ չկրնալով ինքզինքը վսպել, համարձակեցաւ կշտամբել վարքայ բանիւք յանդիմանութեան, իսկ Արշակ անոր դէմ ալ բռնանալով, հրամայեց քարշել զնա եւ քարկոծել: Սակայն ներկայ եղող Ապահունի նախարարազուն եղբայրներ՝ կորովի եւ քաջ երիտասարդներ, քարշողներու վրայ կը յարձակին եւ Խաղը կ'ապատեն, որ իրենց բացակայ եղբօր աներն էր (ԽՈՐ. 220):

ՊԱՐՄԻՑ ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐԸ

140. Հայերուն Բիւզանդիոնէ օգնութիւն ուղելը, հարկաւ Շապուհի հաճելի չէր ըլլար, եւ Վաղէսի ալ թոյլ ընթացքը զինք կը քաջալերէր համարձակ գործել Հայոց դէմ, առանց Բիւզանդիոնի միջամտութենէն վախնալու. քանի որ Վաղէս թէպէտ Հայերը առերես կը խաբիւրէր, սակայն Յովիանոսի դաշինքը խախտելու միտք չէր ցուցներ: Այս միտքով, նախ զանազան նենգաւոր միջոցներով, ապա մասնաւոր թշնամութիւններով Հայոց քաղաքական կացութիւնը կը ջանար պառակտել, նախարարներէն քանիները հրապոյրներով, եւ ուրիշները սպառնալիքով ու բռնութեամբ իրեն կողմը կը ձգէր, եւ Հայաստանի վրայ արշաւանքներ կը սկսէր (ԱՄՄ. 426): Այդ ջանքերուն մէջ իրեն օգնական եւ խորհրդական ունէր, երկու ուրացեալ Հայ նախարարները՝ Մեհրուժան Արծրունին եւ Վահան Մամիկոնեանը (§ 134), որոնք լատին պատմագիրէն Կիւլակէս եւ Արտաւան են կոչուած (ԱՄՄ. 426), հարկաւ ուրացութենէ ետքը անուննին ալ փոխած ըլլալ նուն համար, քանի որ յայտնապէս կը յիշէ թէ Արտաւան առաջ Հայոց բանակին հրամանատարն էր (ԱՄՄ. 426), եւ այս կերպով Վահան Մամիկոնեանը կը մատնանշէ: Նոր կացութիւնը յանկարծ կը յեղափոխէր Հայոց քաղաքականութեան ընթացքը: Արշակ Շապուհի յարձակումներէն զգուած, եւ քիչ մըն ալ Վաղէսի խոստումներէն ոգեւորուած, կը միանար Ներսէսի եւ նախարարներուն հետ, որպէսզի համաձայն եւ համերաշխ կերպով դէմ դնեն Պարսիկներուն, եւ անոնց համամիտ սակաւաթիւ Հայ նախարարներուն: Ներսէս ոգեւորիչ էր այդ համաձայնութեան, Վասակ Մամիկոնեան էր հայագունդ բանակին, եւ իրեն օգնական ունէր Անդովկ Սիւնին՝ Փառանձէմ թագուհիին հայրը (ԲԶՆ. 165). իսկ Արշակ անձամբ եւ իշխանութեամբ կը հովանաւորէր զինուորական ձեռնարկները: Շարք մը պատերազմներ տեղի ունեցան այնուհետեւ Պարսից եւ Հայոց մէջ, սակայն անհնար է հետեւիլ Բուզանդի պատմածներուն, որ 24 յարձակումներ կը թուէ, զատ զատ Պարսիկ զօրավարներու անունով, եւ իւրաքանչիւրին ձեռքին տակ 40-է մինչեւ 400 բիւր զօրաց բանակներ, եւ ամէնն ալ Հայերէ չարաչար յաղթուած եւ ի սպառ կոտորուած, այնպէս որ եւ ոչ մի ոչ ապրեցուցանէին (ԲԶՆ. 149-162): Այս տեսակ առաւելաբանութիւններն են, որ Բուզանդի պատմութիւնը կեղակարծ կը դարձնեն, եւ նոյն մեղադրանքը դիւրաւ ուրիշ պատմածներուն վրայ կը տարածուի: Եթէ իրօք այդ ըլլար հայապարսիկ պատերազմներուն ելքը, ոչ Պարսկաստան զինուոր մնացած պիտի ըլլար, եւ ոչ ալ Հայ նախարարներ պատերազմներէ պիտի ձանձրանային, Արշակի դէմ ելած պիտի չըլլային, եւ պատերազմելու պիտի չդժկամակէին: Նախարարներուն բերանէն ըսուած է, թէ այս երեսուն ամ է թագաւորին մերոյ Արշակայ, զի ոչ մի ամ մեզ հանգիստ ոչ եղեւ ի պատերազմէ (ԲԶՆ. 165), որ

միայն Արշակի վրայ չի կրնար իմացուիլ, վասնզի Արշակ ոչ իսկ 30 տարի թագաւորութիւն ունեցաւ, եւ ոչ ամէն տարի պատերազմի մէջ եղաւ: Այլ յաւէտ պէտք է ըսել, թէ 337-էն, այսինքն քառասնամեայ խաղաղութեան լրանալէն մինչեւ 367, Հայաստան ապահով խաղաղութեան ատեն չունեցաւ:

ՇԱՊՈՒՀԻ ՆԵՆԳՈՒԹԻՒՆԸ

141. Զինուց բախտը կատարելապէս Պարսից յաջող եղած պիտի չըլլայ, եւ ոչ ալ Հայոց նպաստաւոր, որ Հայ նախարարներ պատերազմէ ձեռնաթափ լինել կը խորհին, իսկ Շապուհ ալ հաշտարար միջոցները կը նախադասէ: Ներսէս, ընդհակառակն կ'աշխատի նախարարներուն մէջ ինկած երկպառակութիւնը դարմանել, եւ Բիւզանդիական օգնութեան ակնկալութեամբ, եւ մանաւանդ քրիստոնէական կրօնի պաշտպանութեան յորդորներով՝ կը ջանայ Պարսից դէմ պիտուորական դիմադրութիւնը չդադարացնել (**ԲԶՆ. 166**): Պէտք է յիշել այստեղ, թէ Ներսէսի միտքին վրայ մեծապէս կ'ազդէր այն սոսկալի հալածանքը՝ զոր Շապուհ պաշտօնապէս հրատարակած էր քրիստոնէութեան դէմ, եւ որ տարիներէ ի վեր սաստկութեամբ կը շարունակէր, եւ որ մինչեւ երկու հարիւր հազար քրիստոնէից նահատակուելուն պատճառ եղած կ'ըսուի, նոյնիսկ Պարսիկ պատմագիրի մը վկայութեամբ (**ՊԵԼ. Բ. 904**): Հարկաւ Ներսէս չէր կրնար վստահիլ Շապուհի կողմէ քրիստոնէից խոստացուած բարեկամութեան: Նախարարներ ընդհակառակն յուսահատ խորհուրդի դիմեցին, եւ երբ վերջին անգամ Ալանաոպան Պահլաւիկ հզօր գնդաւ յարձակեցաւ, եւ Արշակ խոյս տուեալ կը հեռանար, նախարարներ փութացին ձեռն տուեալ հաւանիլ Պարսիկին առաջարկութեանց, եւ Շապուհին երթալով հպատակութիւն յայտնել, որ խաբէութիւնը լրացնելու համար լաւ ընդունելութիւն կ'ընէր անոնց, եւ մեծարեալք ի նմանէ դառնային իրենց տեղերը: Արշակ քաջալերուելով այդ պարագայէն, ինքն ալ Պարսիկ զօրավարին հետ բանակցութեան կը մտնէ, եւ կը հաւանի իսկ Տիպթոն երթալ եւ Շապուհի ներկայանալ (**ԽՈՐ. 221**): Երդմնապանցութեան հետ խառն ճարտար հրապոյրներ, կ'անուանէ լատին պատմագիրը, Շապուհի բռնած ընթացքը (**ԱՄՄ. 426**): Բուզանդ ալ կը յիշէ, թէ Շապուհ ետ բերել աղ եւ կնքել վարապ նկարագիր մատանեաւ, որ ըստ օրինացն Պարսից, նշան էր հաւատարիմ երդմանց թագաւորութեան: Պարսկաստանէ դարձող նախարարներն ալ Արշակը ստիպեցին, բռնապօսեցին, շտապեցին, մինչեւ որ Արշակ թէ կամաւ կամաւ, եւ թէ ոչ կամաւ, Վասակ Մամիկոնեան սպարապետն ալ մէկտեղ առնելով Շապուհի ներկայացաւ (**ԲԶՆ. 168**): Ներսէս իր կասկածոտ դիմադրութիւնը շարունակեց, թէպէտ իր խորհուրդը անարգւեցաւ, սակայն ինքն իր դիրքը պահեց պարագայից հսկելու համար:

ԱՐՇԱԿԻ ՄԱՀԸ

142. Իրաց ելքը իրաւունք տուաւ Ներսէսի, նախատեսած վտանգը կատարուեցաւ, եւ Շապուհ բոլորովին խոստման հակառակ վարուեցաւ: Բիչ մը ատեն ինքզինք չյայտնեց, Արշակի գրել տուաւ, որ Փառանձէմ թագուհին ալ Պարսկաստան գայ. նախարարներուն գլխաւորներն ալ իրենց կիներով մէկտեղ նորէն Տիպթոն հրաւիրեց (**ԽՈՐ. 222**), եւ միւս կողմէն դիւթութեանց դիմեց, Արշակի ներքին մտածումները իմանալու համար: Հայաստանէն իբրեւ բեռինս երկուս հող եւ կահոյր մի ջուր բերել տալով, մոգերուն ձեռքով կախարդական փորձեր կատարեց, եւ համոզուեցաւ թէ Արշակ խրոխտ է, եւ եթէ ապատութիւն գտնէ՝ թշնամութիւն պիտի յուլէ: Ուստի հրամայեց վայն երկաթէ շղթայի պարնել եւ Խուժաստանի Անյուշ բերդը նետել, որ Անդամըշ ալ կը կոչուէր (**ԲԶՆ. 172**). իսկ լատին պատմագիրը Ագարանա կ'անուանէ, եւ միանգամայն կ'ըսէ, թէ Արշակը կուրացուցին ալ, եւ թէ շղթաները արծաթէ էին, որ մեծամեծ անձերու դատապարտութեան առթիւ, իբր պատիւ մը կամ ունայն մխիթարանք մը կը գործածուէր (**ԱՄՄ. 426**): Անյուշ բերդը

վերջնական մոռացութեան տեղ էր, ուր նետուածը գրեթէ անսուաղ, կեանքը կը վերջացնէր: Իսկ Վասակ Մամիկոնեանի հետ Շապուհ աւելի խիստ կերպով վարուեցաւ: Անոր ըրած պատերազմները իբր անհաւատարմութեան գործերֆ դատաստանի ենթարկեց, եւ Վասակի խրոխտ խօսքերէն աւելի պայրանալով, մորթապերծ մահուան վճիռ տուաւ, եւ մորթը յարդով լեցնելով Արշակի կսկիծը շատցնելու համար, Անյուշ բերդը դրկեց, որ անոր ցուցնեն (**ԲԶՆ. 173**): Արշակի վերաբերեալ կէտերը լրացնելու համար աւելցնենք, թէ յայտնի չէ թէ որչափ ատեն ապրեցաւ նա Անյուշի մէջ: Ըստ Խորենացւոյ նա կ'ապրէր տակաւին երբոր Հայաստանի վերահաս աւերածները տեղի ունեցան, եւ թէ պայս ամենայն աղէտս թշուառութեանց լուեալ յուսահատեցաւ, եւ անձնասպան եղաւ, առանց ըսելու թէ ինչպէս (**ԽՈՐ. 223**): Բուզանդ Դրաստամատ մը կը յիշէ, Անգեղատան իշխան, Արշակի հաւատարիմ, անոր հետ Պարսկաստան գացած, յետոյ Պարսից ծառայութեան մտած, եւ Քուշանաց պատերազմին մէջ Շապուհի կեանքը ապատած՝ որ իբրեւ պարգեւ՝ արտօնութիւն կը ստանայ, օր մը Արշակը ուրախացնել, չղթաներէ ապատելով, լուալով, վարդարելով, եւ խորտկներ եւ գինիներ տանելով, եւ թէ այդ միջոցին Արշակ արբենալով, կերակուրին դանակը սիրտը մխեց ու մեռաւ, եւ Դրաստամատ ինքն ալ անձնասպան եղաւ (**ԲԶՆ. 215**): Ամմիանոս բանտարկութիւնը յիշելէն անմիջապէս ետքը կ'աւելցնէ, թէ անդէն կտտամահ մեռաւ վրիժառու երկաթով (**ԱՄՄ. 426**): Իսկ Սոլոմոնոս Արշակը հաւատոյ նահատակ կը ձանչնայ, եւ ուրացութեան չհաւանելուն համար կտտամահ սպաննուած կ'ըսէ (**ԿԱԼ. Ա. 44**): Այս տարբեր պատմութիւններուն մէջէնֆ նախադասութիւն կու տանք վերջիններուն: Մերոնք քաղաքական ճարտարութեանց ու վարչական պահանջմանց մասին գաղափար չունին, եւ անողոք են այն թագաւորներուն հետֆ որ յամենայնի հայրապետներուն խօսքովը չեն շարժուած, եւ կը սիրեն անոնց գլուխը անիծակուր խօսքեր եւ երկնառաք պատուհասներ թափել: Բայց նոյն միջոցին Պարսկաստանի մէջ տիրող հալածանքը եւ Շապուհի Զրիստոնէից դէմ ատելութիւնը, պատմական ստուգութիւններ են, եւ Շապուհի կողմէ իրենց ձեռքը ինկածներուն՝ ուրացութիւնը իբր փրկութեան միջոց առաջարկելն ալ յայտնի է, ինչպէս օրինակները պիտի յիշենք: Ըստ ամենայնի հաւանական է նոյն առաջարկին Արշակի ալ եղած ըլլալը, որուն խրոխտ ու պատուազգաց բնաւորութիւնը յայտնի կ'երեւի, ինչ ալ ըլլան քաղաքական ընթացքին մասին ըսուելիք տեսութիւնները, եւ բնական է որ Արշակի դիմադրած մերժումը՝ Շապուհը գրգռած ըլլայ՝ Անյուշի կտտամահ կեանքին եւ կուրացուելուն եւ վրիժառու երկաթով վախճանին հրամանը տալու: Ժամանակագրութեան կողմէն պէտք է 366-էն 368, երեք տարիներու մէջ հայապարսիկ պատերազմները, 368-ին Արշակի Պարսկաստան երթալն ու բանտարկուիլը, եւ յաջորդ 369 տարին ալ իր եղերական մահը:

ՊԱՊԻ ԹԱԳԱԻՈՐԵԼԸ

143. Արշակի վախճանին պատմութիւնը լրացնելով ետ դառնանք Հայաստանի դէպքերուն: Արշակի եղած հրաւերին խաբէութիւն մը ըլլալը, շուտով հասկցուեցաւ Հայաստանի մէջ, եւ Արշակի բերնով եկած գիրերուն ոչ ոք վստահութիւն ունեցաւ: Նախարարներէն մի մասը ընտանիքնին հաւաքելով Յունաստան անցան, ուրիշներ Ալանոսականի գունդերէն մեծ մասին ետ դառնալը տեսնելով քաջալերուեցան, եւ վինուորական պաշտպանութեան պատրաստուեցան: Փառանձէմ թագուհի Տրդատ արքայորդին ալ մէկտեղ առնելով, գանձերով ու պաշարներով Արտագերից բերդը ապաւինեցաւ: Ներսէս հայրապետ եւ Մուշեղ Մամիկոնեան՝ Վասակի որդին՝ նոր սպարապետ, Վաղէս կայսեր դիմեցին, Պարսից դէմ օգնութիւն, քրիստոնէութեան պաշտպանութիւն, եւ նոր թագաւոր ու հովանաւորութիւն խնդրելով: Վաղէս գոհ մնաց, որ Հայերը իրեն կը դիմեն, թագաւորութեան համար յարմար տեսաւ Պապը, Ողիմպիադա յոյն թագուհիէն եղած Արշակի որդին, Տերենտիոս կամ Տերենտիանոս սպարապետի ալ հրաման տուաւ որ պարսկացի

բանակով Հայաստան երթայ, եւ Պապի, կամ լատին պատմիչին համեմատ՝ Պարայի թագաւորութիւնը հաստատէ, պայմանով որ իշխանութիւնը վարէ, առանց արքունական անուն եւ պարզ գործածելու, որպէսզի Յովիանոսի յանձն առած պայմանները վանց ըրած կամ դաշնագիրը եղծած չըսուի (**ԱՄՄ. 417**): Անգամ մըն ալ հարկ կը սեպենք դիտել այն, որ հնար չէ Պապը Փառանձէմի հարապատ վաւակ ընդունիլ, քանի որ Փառանձէմ Գնէլի սպանութենէն ետքը Արշակի կին եղաւ 359-ին, իսկ Պապ 363-ին պատանդ տարուեցաւ, եւ 369-ին թագաւոր հռչակուեցաւ: Արդ, պատանդ գացած ատեն արդէն ջրթափեաց եւ հուժկու կ'ըսուի, այսինքն է արբունքը անցուցած, որ 4 տարեկան տղուն չըսուի, եւ հռչակուած ատեն գործի գլուխ անցնելու կարող կը նկատուի, որ 10 տարեկանի չի յարմարիր, եւ անհրաժեշտ կը լինի Պապի ծնունդը մինչեւ 352 տանիլ, եւ 16 տարին լրացնելէ ետքը թագաւորած ըսել, որով Ողիմպիադայի վաւակ եղած կ'ըլլայ. սակայն Փառանձէմ մօրուէն մայրծաբար սիրուած ու խնամուած: Արշակ աւելի մեծ վաւակներ ունեցած պիտի ըլլայ ըսինք (§ 118), որով Պապին կայսեր կողմէ նախադասուիլն ալ, մօրենական յոյն արիւն ունենալուն նշանը կ'ըլլայ: Պատմութեան վերադառնալով, Տերենտիոս Պապը Նէոկեսարիայէ առնելով Հայաստան մտաւ. Ներսէս եւ մուշեղ, եւ անոնց համախոհ նախարարներ Պապի շուրջը բոլորեցան, եւ պատերազմի ասպարէզ մը բացուեցաւ Հայաստանի մէջ:

ԱՐՏԱԳԵՐԻՅ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

144. Շապուհ հապիւ թէ իմացաւ, որ Հայեր Յունաց կը դիմեն, եւ անոնց օգնութեամբ նոր թագաւոր կը նստեցնեն, ահեղ պօրութեամբ նոր արշաւանք մը պատրաստեց Հայոց դէմ: Մեհրուժան-Կիւլակէսը իրեն Որմիլդուխտ աղջկան հետ ամուսնացնելով, ի նա հաւատաց վաշխարհս (**ԽՈՐ. 223**), որ է ըսել թէ վայն մարպպան նշանակվեց, իսկ Վահան-Արտաւան ընդհանուր պօրապետի իշխանութեամբ անոր ընկերացաւ: Որմիլդուխտ մըն ալ, Շապուհի քոյր, Վահանի կին տրուած էր (**ԲԶՆ. 184**), որով երկու ուրացեալներն ալ, թագաւորին փեսայանալով արքայազուն իշխանի աստիճան ստացած էին: Այսուհանդերձ հաւանական չ'երեւիր, որ Շապուհ այսպէս բացարձակ կերպով բոլոր իշխանութիւնները երկու ուրացեալներու վստահացած ըլլայ, եւ ի դէպ կու գայ ըսել, թէ անոնց պաշտօնակից կամ օգնականներ էին Զիկն ու Կարէնը յիշխանաց անտի իւրոց, զորս Բուզանդ կը յիշէ իբր Հայոց վրայ դրկուած գունդերուն հրամանատարներ (**ԲԶՆ. 174**): Պարսից գլխաւոր նպատակն էր Արտագերից բերդը, զոր լատին պատմիչը Արտագերաց եւ երկնաբերձ ամրոց կը կոչէ, եւ ուր ապաւինած է Փառանձէմ թագուհին (**ԱՄՄ. 426**): Պարսիկներ բերդին շուրջը խիստ պաշարում մը թողլով, Հայաստանի վանապան կողմերը հրոսակ գունդեր սփռեցին, աւրել ու աւերել բոլոր գլխաւոր քաղաքները, եւ գերին ու աւարը Պարսկաստան տանելու համար Նախիջեւան հաւաքել (**ԲԶՆ. 178**): Յանուանէ կը յիշուին Արտաշատ, Վաղարշապատ, Երուանդաշատ, Զարեհաւան, Զարիշատ, Վան եւ Նախիջեւան քաղաքները, որ Պարսիկ հրոսակներէն գրաւուեցան, բայց ինչ որ հաւանական չ'երեւիր, այդ քաղաքներէն գերի տարուած Հրեաներուն թիւն է, որ Հայերու հաւասարաչափ հարիւր հազար տնւորի կը հասնի Բուզանդի հաշուով (**ԲԶՆ. 177**): Այս ալ անոր յատուկ անձնութեանց եւ դիցաբանութեանց կարգը անցընելու է: Տերենտիոս սպարապետ իր Յոյն բանակով, եւ Հայ նախարարներ իրենց գունդերով, Պապ թագաւոր, Ներսէս հայրապետ, եւ Մուշեղ սպարապետ, պարապ չմնացին այդ միջոցին, որ 14 ամիսներ տեսց, եւ նոյնչափ ատեն Արտագերից բերդին պաշարուածները կրցան դիմանալ եւ Պարսիկներուն դիմադրել: Դուրսի եղողներն ալ կը յաջողէին ներսիններուն խրախոյս տալ՝ Պապի անունով եւ յունական պօրաւոր օգնութեանց յուսադրութիւններով (**ԲԶՆ. 175**): Բայց խոստացուած օգնութիւնները չհասան, եւ պաշարուածներ

վերջիվերջոյ ոյժերնին սպառած պարտաւորուեցան անձնատուր ըլլալ, Փառանձէմ ալ միասին: Խորենացին կ'ըսէ, թէ ոչ անսացին մնալ համբաւոյն Պապայ, այլ անձնատուրք եղեն ի կամաց եւ ոչ ի բռնութենէ (ԽՈՐ. 223), սակայն այդ ձրի մեղադրանք մըն է, 14 ամիս պաշարման տոկացող ներուն դէմ: Բուզանդ կ'ըսէ թէ պաշարուածներ առաջի տիկնոջն Փառանձէմայ ուտէին եւ ըմպէին եւ ուրախ լինէին, անոր համար ի Տեառնէ հասին պատուհասք, եւ վերջին ամսուան մէջ բերդին մէջ եղող 11,000 այրեր եւ 6,000 կիներ, ընդհանուր մահով մեռան, եւ միայն Փառանձէմ մնաց երկու նաժիշտներով, որ պարտաւորեալ անձնատուր եղաւ (ԲԶՆ. 176): Նորէն ձախող տեսութենէ թելադրեալ՝ հակասական եւ իրարու անյարիր եւ անկապակից բացատրութիւններ են, որ իբր պատմական չեն կրնար ընդունուիլ: Ըստ Ամմիանոսի, Պարսիկները, իրենց բոլոր պօրութեամբ եւ գունդերու բազմութեամբ պաշարումը սաստկացուցին, եւ պաշարուածներ վանալան յարձակումներ յաջողութեամբ վանեցին, բայց վերջապէս քիչանալով ու պարտասելով դուռները բացին (ԱՄՄ. 428): Եւ այս, կարծենք, վանալան պատմուածներէն՝ աւելի բնական եւ աւելի ճշմարտանման ձեւն է: Պաշարեալ ներուն պաշարին սպառիլն ալ հարկաւ մեծ դեր մը ունեցած է, եւ այս պէտք է ըլլայ Բուզանդի ակնարկածը, թէ վերջին ամսուն մահ անկաւ ի վերայ նոցա (ԲԶՆ. 175), թէպէտ նա կերուխումներ եւ շուստութիւններ կ'ենթադրէ: Ժամանակագրական հաշուով Արտագերից բերդին պաշարումը 368-ին սկսած լինելով, անկումը պէտք կ'ըլլայ 369 տարուոյ երկրորդ կէսին սկիզբները դնել:

ԿՐԸՆԱԿԱՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔԸ

145. Զարմանքի արժանի է Հայոց ընդհանուր դիմադրութիւնը, եւ անհնարին աղէտներու տոկալը, հակառակ որ բաւականաչափ պօրութիւն ալ չունէին, եւ Յոյներէ սպասուած օգնութիւններն ալ չէին հասնիր. բայց տակաւին Պարսիկներու յանձնուելու ներքին հակառակութիւն կը պայտին: Այդ երեւոյթին իսկական բացատրութիւնը պէտք է տեսնել Շապուհի բռնած ընթացքին մէջ, որ լոկ քաղաքական աշխարհակալութեան նպատակով չէր գործեր, այլ Մազդեպական կրօնքի տարածումն ալ կ'ուզէր ընդարձակել, եւ քրիստոնէից դէմ յայտնապէս հալածանք էր հանած, եւ դիմադրողները կը նահատակէր (§ 141): Զամենայն կարգ քրիստոնէութեան ջանայր խափանել, կ'ըսէ Խորենացին: Եպիսկոպոսները եւ քահանաները ձերբակալել տալով Պարսկաստան կ'աքսորէր, որ կրօնքի պաշտօնեաներ եւ պաշտպաններ պակսին, յունարէն գիրքերը կը ժողվէր ու կ'այրէր, յունարէն խօսիլ եւ յունարէնէ թարգմանելը կ'արգիլէր, եւ Յոյներու հետ ամէն ծանօթութիւն եւ հաղորդակցութիւն չէր նեպեր. ոչ այնչափ քաղաքական պատճառով, որչափ ուզելով խափանել պքրիստոնէութեան ուսումն, որովհետեւ յունականաւն վարէին եկեղեցւոյ կարգք (ԽՈՐ. 224): Բուզանդ ալ կը հաստատէ, թէ նեղէին վրազում մարդիկ՝ զոր ի բուռն արկանէին, թողուլ վաստուածապաշտութիւն եւ ի պաշտօն դառնալ Մազդեպեանց, եւ թէ իբրեւ ոչ մի ոք յանձն առնուին ուրանալ ի քրիստոնէութենէն՝ չարամահ սպանանէին վամենեսեան (ԲԶՆ. 183): Ասոր հետեւանքն էր որ վամենայն այր ի չափ հասեալ կոխան արարեալ փղաց, կը հրամայէր վամենայն վկին եւ վմանուկ հանել ընդ ցից սայլից, որով հազարք հազարաց եւ բիւրք բիւրոց ճշմարտապէս հաւատոյ նահատակներ կ'ըլլային (ԲԶՆ. 181): Առանձինն խստութեամբ կը նեղէր Շապուհի վկանայս ապատացն եւ նախարարացն, զորս բերդերու մէջ կը լեցնէր եւ բռնութեանց կ'անթարկէր, որպէսզի ուրացութեան հաւանին եւ իր չար կամքին հնազանդին. մերթընդմերթ ալ մերկացնելով ճնմբուն երկու կողմերը շարել կու տար, որ մէջտեղէն անցնելով հաւնածը պատէ: Ասով նպատակ ունէր միանգամայն այդ խաղճերուն այրերն ու ծնողքները եւ եղբայրները ստիպել, որ իրենց կիներուն ապատութեան համար ստիպուին իրեն հպատակիլ (ԲԶՆ. 182): Իսկ երբ կը տեսնէր որ իրեն նպատակին չէր հասներ, այդ խեղճերը

պայակներու ձեռքով բերդերուն պարիսպներէն մերկանդամ կախել կու տար, մինչեւ որ մեռնին, եւ մարմինները կը թողուէին թռչուններու կերակուր, մինչեւ որ կմախքներն ալ լուծուին ու թափին **(ԽՈՐ. 224)**: Այդ բաները Շապուհ միայն չէր ըներ, այլ եւ իրեններուն հրաման տուած էր, նոյնը ընել ուր որ գտնուին, եւ Մեհրուժան յատկապէս, եւ Վահան ալ, փութաջան էին Շապուհին հաճոյ լինելու:

ԶՈՒԻԹՍ ԵՒ ՀԱՄԱԶԱՍՊՈՒՀԻ

146. Նահատակներու բազմութեան մէջէն, միայն երկուքին անունը պահած է մեզի պատմութիւնը: Արտաշատցի Զուիթա քահանան, աշակերտ Ներսէսի **(ԲԶՆ. 180)**, այր բարձր եւ անձնեայ **(ԲԶՆ. 179)**, ուսկից պահ մը պատկառելով ապատ թողած էին, կամովին հետեւեցաւ գերութեան, ըսելով թէ ոչ է մարթ հովուի թողուլ զխաչն իւր **(ԲԶՆ. 177)**: Ասոր համար զինքն ամբաստանեցին թէ եկած է, զի խրատեցէ զնոսա պինդ ունել զօրէնս քրիստոնէութեան **(ԽՈՐ. 223)**, ինչ որ իրօք ալ անոր նպատակն էր: Զուիթայի մազին ճերմակ եւ մօրութիւն սեւ ըլլալը, կախարդութիւն մեկնուեցաւ **(ԲԶՆ. 179)**, եւ վերջիվերջոյ Շապուհ հրամայեաց չարչարել զԶուիթայ զի թողցէ զհաւատ քրիստոնէութեան **(ԽՈՐ. 223)**, բայց նա անդրդուելի կը մնար, եւ կարկառեալ զպարանոցն վճարէր ի սուսերէն **(ԲԶՆ. 181)**: Միւսն է Համապասպուհի Մամիկոնեան, Վարդանի քոյր եւ Գարեգին Ռշտունիի ամուսին, որ Վանայ բերդին մէջ փակուածներէն էր: Մեհրուժան հրաման տուաւ բերդակալին զի ներեցէ զկինն, եթէ ոչ առցէ յանձն զօրէնս Մազդեպանցն, բայց Համապասպուհի ամէն չարչարանքներու տոկաց, եւ ուրացութեան չհաւանեցաւ. անոր համար զինքը մերկացուցին իբրեւ իւ մօրէ, եւ արկեալ կապ գոտիցն, գլխիվայր կախեցին Վանայ քարածայոյին վերելը գտնուող եւ ծովակողմ նայող աշտարակներուն մէկէն: Պատմիչը կը յարէ թէ հետաքրքիրներ սքանչելի կը գտնէին Համապասպուհիի մարմնոյն գեղեցկութիւնն ու սպիտակութիւնը: Մեռնելէն ետքն ալ մարմինը կախուած թողուցին, մինչեւ որ քայքայուեցաւ եւ ոսկորները թափեցան, զորս միառմի հաւաքեց նորա դայեակը **(ԲԶՆ. 184)**, եւ տարաւ թաղել Վանայ մօտ եղող Չորավանքը, որ է այժմեան Սալ նապատը, ուր իբր նուիրական կը պահուէին Լուսաւորչի գաւապանն ու գօտին ու մատանին եւ պատարագի սեղանը **(ԱՐԾ. 68)**: Արժան էր ապաքէն որ Զուիթա քահանային եւ Համապասպուհի իշխանուհւոյն եւ Շապուհի հրամանով նահատակուած բիւպաւոր հայ մարտիրոսներուն համար յատուկ տօն կատարուէր, մինչ այժմ միայն առաջինին անունը կը գտնենք յիշատակելոց մէջ Զուատ երէց անունով **(ՅԱՍ. Ա. 61)**:

ՓԱՌԱՆՁԵՄԻ ՄԱՀԸ

147. Հայաստանի մէջ կատարած եղելութեանց չդարձած, Փառանձէմի մահուան պատմութիւնն ալ կ'ուզենք լրացնել: Չենք գիտեր թէ ինչու մեր պատմիչները անողոք են տարաբախտ թագուհւոյն յիշատակին, որ բնական եւ բարոյական ձիրքերով օժտուած եւ բոլոր հայ կիներուն վրայ գերազանց նկատուելովն հանդերձ, ոչ Գնէլի հետ ամուսնութեան մէջ իբրեւ իշխանուհի, եւ ոչ Արշակի հետ ամուսնութեան ատեն իբրեւ թագուհի, երջանիկ օր մը չկրցաւ վայելել, թէպէտ երբեք ալ ստորին եւ ցած հոգւոյ նշաններ չցուցուց: Խորենացին կ'ըսէ թէ ընդ սայլացից հանեալ սատակեցին **(ԽՈՐ. 223)**: Բուզանդ աւելի մանրամասնօրէն կ'ըսէ, թէ աշխարհաժողով բազմութեան առջեւ եւ հրապարակի մէջտեղ հրապոյրս մեքենայից, այսինքն թակարդ պատրաստելով զայն գետին ձգեցին, եւ ամբոխը վրան արձակեցին ի խառնակութիւն պոռնկութեան անասնական պղծութեանն, եւ կը կնքէ ըսելով. թէ այսպէս սատակեցին զտիկինն զՓառանձէմ **(ԲԶՆ. 178)**: Դժբախտաբար լատին պատմիչը Փառանձէմի գերի իյնալը յիշելէն ետքը **(ԱՄՄ. 428)**, մահուան վրայ բան մէ չ'ըսեր, որ աւելի լոյս մը ունենայինք, ինչու որ ոչ մի կերպով պիտի չհանդուրժէինք սատակեցին բառով որակել Հայ թագուհւոյ մը սպանութիւնը:

Բուզանդ կը կարծէ իբր թէ Շապուհ ուզած ըլլայ թշնամանս առնել ազգին աշխարհին Հայոց (ԲԶՆ. 187), բայց բոլոր երկիրը աւերող եւ աւարող, եւ բոլոր ազգը գերող ու ջարդող Շապուհի պէս մէկու մը աչքին մեծ կշիռ չէր կրնար ունենալ կնոջ մը անպատուութիւնը: Միւս կողմէ նախարարապուն կիներուն վրայ գործածուած բռնութիւնները անձնական հեշտութեանց ծառայեցնելու ստիպումները անհնար էր որ չգործածուէին գեղեցկութեամբը եւ վայելչութեամբը ամենուն գերազանցող թագուհիի մը վրայ, որուն դժուարին պիտի չսեպուէր կամակատար լինել մեծաւօր եւ յաղթական թագաւորի մը հաճոյից, ու այս կերպով իրեն փառաւոր դիրք մը կազմել. եթէ իրօք այն վատչուէր եւ դիւրանուէր, փառամոլ եւ սպանիչ, պոռնիկ ու բուսկեաց կինն էր, ինչպէս կ'ուզէն ենթադրել: Ընդհակառակն նոյնիսկ այն տարօրինակ տանջանքը, որ ըստ Բուզանդայ գործածուած է Փառանձէմի վրայ, ո՞չ ապաքէն հրապուրանաց անսացած եւ Շապուհի հաճոյից խոնարհած չլինելուն՝ վրիժառու հեգնութիւնը կը հաստատէ: Հարկաւ հաւատոյ ուրացութեան կէտն ալ խառնուած էր պատուոյ ուրացութեան առաջարկին, ինչպէս եղած էր ուրիշներուն, եւ մեր կարծեօք Փառանձէմն ալ պէտք է շարադասել այն նախարարներուն կիներուն հետ, որոնց վրայ արդ եւս խօսեցանք. եւ հետեւապէս՝ նահատակեցին ըսել Հայոց տիկին Հայապգի Փառանձէմը, եւ ոչ թէ սատակեցին:

ԶԻՐԱԻԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

148. Հաւատոյ պաշտպանութեան կէտն է հարկաւ, որով Ներսէս կը յաջողէր նախարարաց միաբանութիւնը պահպանել, հակառակ ամէն տեսակ նեղութեանց եւ բազմաթիւ տառապանաց: Արտագերից բերդին անկումը եւ Փառանձէմի գերութիւնը մեծ տպաւորութիւն գործեցին երկու կողմերուն վրայ ալ: Շապուհ սոյն յաղթանակէն խրոխտացած, Հայաստանի գրաւման եւ մազդեպացման գործը լրացնելու կը ջանար, մինչ Հայեր ու Յոյներ վերջին տագնապին մէջ երկիրն ու հաւատքը պաշտպանելու կ'աշխատէին: Յունաց կողմէն Արինթէ (ԱՄՄ. 428) կամ Ադդէ (ԽՈՐ. 225) կամ Ադէ (ԲԶՆ. 189) կոմս օգնութեան կը հասնէր Տերենտիոս սպարապետի բանակը վօրացնելու, եւ Հայեր մասնաւոր չաջողութիւններով եւ ձմեռուան վրայ գալով. առժամեայ ու կարճատեւ հանդարտութիւնը կը վայելէին 369 տարուոյ վերջերը եւ 370ի սկիզբները: Երբոր ձմեռը անցաւ. Շապուհ իր բանակը ամբողջացնելով Հայաստանի վրայ քալելու կը պատրաստուէր, ուստի Յոյներն ալ, որ այլեւս յայտնապէս Հայոց պաշտպանութեան եւ Պարսից հետ թշնամութիւն սկսած էին, նոր գունդեր ալ յղեցին Հայաստան, Տրայիանոս կոմսի եւ Վատոմար Ալամանի վօրավարութեամբ: Տերենտիոս ստրատելատ եւ Մուշեղ սպարապետ մտածեցին կանխել եւ Պարսիկներուն ճամբան կտրել. ուստի գունդերնին մղեցին մինչեւ Բագրեւանդ, այժմ Ալաշկերտ գաւառը, ըստ լատին պատմիչին Բագաւանդա (Bagavanda) (ԱՄՄ. 462), Բագաւան քաղաքին անունով կամ Բագրեւանդ անունին աղաւաղմամբ: Այնտեղ սպասեցին, Պարսկաստանէ Հայաստան անցնող ռազմագիտական ճամբուն վրայ, եւ պատերազմը խառնուեցաւ Բագաւանի հովիտին միւս ծայրը գտնուող Զիրաւ, այժմ Տիատին կոչուած ընդարձակ դաշտին մէջ (ԽՈՐ. 225): Պատերազմին նկարագիրը տալ մեր նիւթէն դուրս է, թէպէտ շատ հետաքրքրական պարագաներով կարելոր եւ պատմական ճակատամարտ մը եղած է: Բանակներուն վօրութեան եւ վօրավարներուն ճարտարութեան յարակից եղած է Ներսէսի աղօթքը, որ Նպատի, այժմեան Իւչքիլիսէի վանքին վերելը բարձրացող լեռան գագաթին վրայ՝ վօրավարներուն պէնքերը օրհնելէն ետքը (ԲԶՆ. 199), բազկատարած աղօթքով կ'օժանդակէր հոգեւորապէս, ձեռքերը անխոնարհելի պահելով ի խնդրածս, հանգոյն նախամարգարէին Մովսէսի (ԽՈՐ. 226) մինչեւ որ լրացաւ նոր Ամաղէկի դէմ յաղթութիւնը: Ասոր կ'ակնարկէ Երզնկացւոյն շարականը մարտակից վիճակորակն դասու կոչելով հայրապետը (ՇԱՐ. 417): Ներսէսի մօտ կը մնար Նպատի գլուխը՝ Պապ թագաւորն ալ, որուն

Տերենտիոս չէր ներած ճակատամարտին խառնուիլ, որպէսզի վտանգի մը չհանդիպի (**ԲԶՆ. 197**): Ձիրաւի յաղթանակէն ետքը Հայոց եւ Յունաց նիպակակից բանակը՝ նոր յաղթութիւն մըն ալ տարաւ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքին մօտ (**ԲԶՆ. 204**) եւ այսպէս պահ մը կ'ապատէր Հայաստան Պարսիկներու արշաւանքներէն:

ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ ՈՒ ՎԱՀԱՆ

149. Խորենացի այդ պատերազմին հետ կը կապէ ուրացեալ Մեհրուժանի մահը, թատերական կերպարան մըն ալ տալով եղելութեան: Կը պատմէ թէ Ձիրաւի օրը Մեհրուժան՝ ձիուն վիրաւորուելը չկրցաւ փախչիլ, եւ Կոգովիտ, այժմ Պայապիտ գաւառի մէջ, շամբին մօտ ձերբակալուեցաւ Սմբատ Բագրատունիէ, որ չուզեց վայն բանակ բերել, կասկածելով Ներսէսի գթութենէն: Այն նոյն տեղը միս խորովողներուն ձեռքէն շամփուր մը խլեց, ատրաշէկ դարձուց, եւ բոլորելով Մեհրուժանի գլուխը անցուց, ըսելով թէ իբրեւ թագակիր ասպետ, վինքը Հայոց թագաւոր կը պսակէ, եւ այնպէս սատակեցաւ չարն (**ԽՈՐ. 227**): Իսկ Վահանի մահուան մասին յիշատակութիւն չունի: Բուզանդ Վահանի համար կ'ըսէ, թէ իր իսկ Սամուէլ որդին սպաննեց Վահանը ու անոր Որմիպղուխտ կինը, եւ ինքն ալ Խաղտեաց լեռները փախաւ (**ԲԶՆ. 184**): Իսկ Մեհրուժանի կեանքը կ'երկարէ իբր 10 տարի եւս, եւ Մանուէլ Մամիկոնեանի եւ Բաբիկ Սիւնիի ձեռօք սպաննուած կ'ըսէ ուրիշ պատերազմի մէջ (**ԲԶՆ. 261**): Ամմիանոս ընդհակառկն շատ կանուխ սպաննուած գիտէ Կիւլակէսն ու Արտաւանը, զորս արդէն Մեհրուժանի ու Վահանի հետ նոյնացուցինք (§ 140): Նորա պատմութեան համեմատ, այս երկուքը Արտագերից պաշարման ատեն բանակցութեան համար բերդը մտան, Փառանձէմը խաբէութեամբ ձեռք ձգելու համար, բայց լսելով թագուհւոյն ողբն ու վիշտը եւ ազգային վտանգին մասին խօսածները, իրենք վաստկուեցան Պարսից կողմը թողուլ եւ Հայոց դատը պաշտպանել: Ուստի բերդէն ելլելէն ետքը հնարքով մը պաշարող Պարսիկները ջարդել տուին, եւ իրենք գացին Պապին հետ միացան, եւ հինգ ամիս ալ անոր հետ յաջողութեամբ պատերազմեցան Խաղտեաց լեռներուն մէջ: Շապուհ նեղի մտած նենգութեան դիմեց, եւ քուններու ձեռօք այնչափ պղտորեց Պապի միտքը, որ վերջապէս երկուքն ալ սպաննել տալով, գլուխները Շապուհի դրկեց (**ԱՄՄ. 426-428**): Այսուհանդերձ իդէպ է մտածել, թէ Պապ Շապուհի շատ վրայ իյնալէն կասկածելով, եւ անոնք իրեն մօտ անոր լրտեսները կարծելով, ուզեց սպաննել, եւ գլուխներն ալ Շապուհի դրկեց՝ իբր լռելեայն յանդիմանութիւն: Որն եւ ըլլայ այդ սպանութեան նպատակը, դժուար է բոլորովին ներքին մի պարագայի վրայ արտաքին վկայութիւնը նախադասել, որովհետեւ մեր պատմագիրներուն մէջ Մեհրուժանի եւ Վահանի դարձի եկած ըլլալուն բնաւ նշանը չկայ: Ամմիանոս ալ Կիւլակէսի եւ Արտաւանի սպանութիւնը կրկին անգամ յիշած ատենը, որպէս լուաք վերապահութիւնը կ'աւելցնէ (**ԱՄՄ. 497**): Նմանօրինակ պարագայ մը ունինք Բուզանդէ պատմուած Հայր Մարդպետի վրայ, որ Փառանձէմի Արտագերից մէջ գտնուած ատեն, եմուտ գաղտ ի ներս ի բերդն եւ թշնամանեաց զտիկինն մեծապէս (**ԲԶՆ. 176**). եւ այս պատճառով Պապ թագաւոր երկրին խաղաղելէն ետքը Մուշեղ Մամիկոնեանի յանձնեց վայն չարամահ սպաննել: Մուշեղ ալ վայն ձերբակալեց Մշոյ Ովական բերդը, եւ մերկացնելով ու ոտք եւ ձեռք կապելով, Եփրատի սառոյցին վրայ թողուց մինչեւ որ մեռնի (**ԲԶՆ. 195**): Դպակ Մարդպետ ալ, որ Հայր Մարդպետի տեղն անցած, եւ Պարսիկ սահմանագլուխին կողմնակալ նշանակուած էր, գաղտնի Շապուհին կողմը շահուած, եւ Պապի դէմ դաւաճանութիւն պատրաստելու սկսած էր, ուստի պատուաւոր կերպով թագաւորին մօտ հրաւիրուեցաւ, եւ այնտեղ պալատին նրբանցքներուն մէջ սպաննուեցաւ (**ԲԶՆ. 209**): Հայրի եւ Դպակի դէպքերը յիշեցինք, որովհետեւ ոմանք ուզեցին այդ

երկուքը նոյնացնել Կիւլակէսի եւ Արտաւանի հետ (**ԳԱԹ. Բ. 504**), բայց մենք այդ նմանութիւնը նախադասելի չենք տեսներ:

ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑԸ

150. Ներսէսի կեանքին մէջ նոր շրջանը կը բացուի Զիրաւի պատերազմէն ետքը, վասնպիսի յայնմ հետէ խաղաղեցաւ երկիրն ընդ ձեռամբ Պապայ նուաճեալ (**ԽՈՐ. 227**): Մուշեղ սպարապետի համար կը պատմուի, թէ իբր յաղթական Հայաստանի վանապան կողմերը պտըտեցաւ, որպէս զի բերդերու եւ քաղաքներու մէջ մնացած Պարսիկները ցրուէ ու վռնտէ եւ երկիրը ազատէ, միանգամայն սահմանագլուխներու պաշտպանութիւնը կարգադրեց, նոր վտանգներու տեղի չտալու համար (**ԲԶՆ. 192**): Կը յիշուի նաեւ, թէ իր հօր Վասակին մորթապերծ սպանութեան եւ այնչափ բիւրաւոր Հայերու խուժոյժ կոտորածին վրէժը լուծելու համար, ձեռք ինկած գլխաւոր Պարսիկներէն ոմանց վրայ նամանօրինակ խստութիւններ ալ կը կատարէր, մորթելու եւ մորթապերծ ընելու ու այրելու հրամաններ տալով (**ԲԶՆ. 192-193**): Ասոնք սիրտը այրած մարդու մը բուռն կիրքերու հետեւանքներն էին, բայց Մուշեղ մեծանձնութեան գործեր ալ ընելէ հեռու չէր, ինչպէս Շապուհի կանանոցէն ձեռք ինկած կիները, ողջս եւ անարատս Շապուհին դարձնելը (**ԲԶՆ. 194**): Ներսէս որ Բիւզանդիոնի պատգամաւորութենէն դառնալէն ի վեր քաղաքական եւ պատերազմական շփոթութիւններէն շունչ առած չէր, սկսաւ բարեկարգութեան հոգերով զբաղելու, եւ նորէն ձեռք վարկաւ իր հայրապետական առաջին շրջանին աշխատութեանց: Մէկ կողմէն կը ջանար աւերածները նորոգել եւ կործանուածները կանգնել, եկեղեցականաց դասակարգութիւնները կանոնաւորել, բարեգործական հաստատութիւնները կարգաւորել, խրատներ եւ յորդորներ առատացնել, եւ գրեթէ առաջին ժամանակները վերակենդանացնել (**ԲԶՆ. 192**): Միւս կողմէն հոգ կը տանէր, որ թագաւորին ու նախարարներուն մէջ համաձայնութիւն եւ համերաշխութիւն հաստատուի, թագաւորը հայրաբար խնամքով առ նախարարսն վարուի, եւ նախարարներն յանձն առնուն ծառայել միամտութեամբ, եւ մի՛ եւս յաւելցնեն վտարանջել, որպէսզի նորէն երկպառակութեամբ երկրին վնասակար չըլլան (**ԽՈՐ. 227**): Այս կերպով Ներսէսի կեանքին վերջին շրջանը առաջին շրջանին վերյիշումը սկսաւ ըլլալ:

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐՈՒՆ ԹՈՒՂԹԸ

151. Անդողակի յառաջ բերենք այստեղ արտաքիններէն պահուած յիշատակ մը: Բարսեղ Կեսարացւոյն գոծերուն մէջ կայ, 92 թուով նշանակուած թուղթ մը, Իտալիոյ եւ Գաղղիոյ եպիսկոպոսներուն, որպէսզի Արիանոսաց զօրանալուն դէմ աշխատին եւ Արեւելքի եպիսկոպոսներուն օգնեն: Այդ թուղթին գրողներն են 32 եպիսկոպոսներ, որոնց անունները միայն կան առանց իրենց վիճակներուն յիշատակութեան. բայց կ'ենթադրուի թէ ժամանակին նշանաւորագոյն եպիսկոպոսներն են: Այսպէս առաջին յիշուած Մելիտոս եւ Եւսեբիոս եւ Բասիլիոս անունները կը նոյնացուին Անտիոքայ եւ Սամոսատայ եւ Կեսարիոյ հայրապետներուն հետ, անոնցմէ ետքը յիշուած են Գրիգոր եւ Անթիմոս եւ Եւստաթէոս, որք կը նոյնացուին Նապիանուս եւ Թիանիոյ եւ Սեբաստիոյ եպիսկոպոսաց հետ, նոյնպէս ալ 29-րդ յիշուած Ներսէս անունը շատեր կը նոյնացնեն Նդերսէս հայրապետին հետ (**ԿԷՐ. Բ. 1168**): Նամակին մէջ ըսուած չէ թէ ժողովական գործ է, բայց 372-ին Կեսարիոյ մէջ գաւառական ժողով մը եղած է Յունիս ամսոյն (**ՊԷԼ. Ա. 459**), եւ Բարսեղ ալ 370-ին յաջորդած է Եւսեբիոսի, եւ 372 թուականը կը վերագրուի սովորաբար վերոհիշեալ նամակին: Հայաստան այս միջոցին պատերազմներէ վերծ էր, եւ Ներսէսի անհնար չէր հաւատոյ խնդիրի համար Կեսարիա երթալ: Միայն թէ այսպիսի ուղեւորութեան մը յիշատակը բնաւ չկայ մեր պատմագիրներուն մէջ, եւ այս լուրսիւնը եւ Ներսէսի անունին շատ վերջ թողոած լինելը, կը թելադրեն կարծել, թէ յիշուած Ներսէսը՝ Հայոց հայրապետը չէ, այլ ուրիշ

համանուն մը Փոքր Հայոց վիճակներէն: Իսկ եթէ Ներսէս անունը անսովոր երեւի Փոքր Հայոց եպիսկոպոսներուն մէջ, մարթ է ըսել թէ յիշեալ նամակը ժողովով գրուած չէ, այլ հետզհետէ ստորագրուած է ձայնակցող եպիսկոպոսներէ: Մանաւանդ որ անուններուն մէջ կը գտնուին նաեւ Խոսրով եւ Մարիս անուններն ալ, որ բուն արեւելեան են, ինչպէս նաեւ Աբրահամ եւ Իսահակ անուններ, որք աւելի Արեւելքի մէջ գործածական են: Անուններուն կարգը պնդելով ալ կը տեսնենք որ երիցութեան կամ նուիրապետութեան կարգ պահուած չէ, որ Ներսէսի անունին վերջերը մնալը խնդրոյ նիւթ ըլլայ: Ամէն առթի մէջ քանի որ ստորագրողներուն վիճակները յիշուած չեն, դժուար կը լինի այդ մասին ստոյգ եւ ապահով տեսութիւն մը կազմել: Բայց նախադասելի կ'երեւի կարծել, թէ առանց ժողովական գումարման նպատակին ձայնակցող գլխաւոր աթոռներու անունին խմբագրուած թուղթ մըն է:

ՊԱՊԻ ԸՆԹԱՑԲԸ

152. Պատմական եղելութեանց շարայարութեան դառնալով, աչքի վարներու կէտ մըն է Պապ թագաւորին ընթացքը: Արշակի թագաւորելը 351-ին տեղի ունեցած, եւ Պապն ալ անոր թագաւորելէն ետքը ծնած լինելով, 368-ին թագաւորած, ատեն 16 տարեկանէ վեր եղած չի կրնար ըլլալ, որ անփորձ եւ անչափահաս երիտասարդութեան տարիքը եւ վգացումները կը հաստատէ: Կրթութեան կողմանէ ալ մեծ խնամք չկրցաւ ունենալ, ոչ միայն իր մանկութեան ատեն Արշակի արքունիքին մէջ տիրող անկարգութեանց համար, այլեւ հապիւ 12 տարեկան պատանդ տարուած, եւ Նէոկեսարիոյ մէջ բիւզանդիական պալատականներու ձեռք մնացած ըլլալով, եւ ամէն պատանեկան թերութեանց ազատ ասպարէզ գտնելով: Այսուհանդերձ բոլորովին արտասովոր պարագայից մէջ իշխանութեան եանցնելով, եւ յանկարծ ահաւոր վտանգներու ներքեւ գտնուելով, պահ մը չփոթեցաւ եւ սարսափեցաւ եւ պարտաւորուեցաւ գլուխ գտնուողներուն, Ներսէս հայրապետին, Մաշտոց սպարաւտին եւ Տերենտիոս ստրատելատին ձեռքին ներքեւ մնալ, անոնց ըսածին համեմատ վարուիլ եւ կանոնաւոր ընթացք ցուցնել: Երկրին խաղաղելէն ետքն ալ դարձեալ յիշեալներուն խրատով, արդարութեան գործերու ձեռնարկեց, նախարարացն դարձոյց վարկանս, եւ յոյժ անընչասիրաբար ցուցանէր պիւր ախորժակսն, որով կրցաւ աւելի աղէկ յուսադրութիւններ ապրել իր վրայ: Այլ շուտով երեւան ելան երիտասարդի ասանձ կիրքերը: Ամօթալի ախտիւ վապրագործ էր, կը գրէ Խորենացի (**ԽՈՐ. 228**), եւ Բուզանդ ալ արուագիտութեան, իգացութեան եւ անասնամոլութեան ախտերը կը յիշէ (**ԲԶՆ. 220**), որք խենչէ եւ ցոփակեաց երիտասարդի մը նկարագիրը կը յայտնեն, իսկ բռնութեանց, անիրաւութեանց, սպանութեանց, եւ կեղեքմանց յիշատակութիւն չկայ մեր պատմագիրներուն մէջ: Թէպէտ լատին պատմագիրը կը յիշէ թէ Տերենտիոս Վաղէսի գրելով, Պապը կամ Պարտն կ'ամբաստանէր իբր մեծամիտ խորհուրդներով հպարտացած, եւ հպատակներու հանդէպ անագորոյն մէկ մը, սակայն նուսնինքն կը դիտէ միանգամայն, թէ Տերենտիոս քսութիւններ հնարելու խիստ վարպետ մէկն էր (**ԱՄՄ. 497**): Պապին նորածին տղայ եղած ատեն Փառանձէմի կողմէ դեւերու ձօնուած ըլլալը, դեւերուն ալ անոր վրայ տիրապետեալք, օձերու կերպարանով վայն շրջապատելը, եւ ծոցին մէջ եւ ուսերուն վրայ օձակերպ դեւերուն վիստալը, պորս Բուզանդ կը պատմէ (**ԲԶՆ. 221**), այնպիսի առասպելներ են, որ նկատի առնուելու իսկ արժանի չեն: Ամէն առթի մէջ հնար չէր որ Ներսէս անտարբեր մնար երիտասարդ թագաւորին անվայել ընթացքին հանդէպ, ուստի խրատներ եւ յորդորներ սպառելէն ետքը կշտամբեալ յանդիմանէր, եւ մինչեւ իսկ եկեղեցական միջոցներու կը ձեռնարկէր, արգիլելով անոր պսեամս եկեղեցւոյն կոխել, եւ ոչ մտանել նմա ի ներքս (**ԲԶՆ. 220**): Ասկէ յառաջ եկած պաղութիւնը հետզհետէ աճեցեւ, Պապ ընդ ակամբ հայէր, խորհելով չարիս հասցնել Ներսէսի (**ԽՈՐ. 228**), մինչեւ իսկ կասկած ծագեցաւ թէ ռիսացեալ էր ընդ նմա, եւ խնդրէր սպանանել պնա,

սակայն չէր համարձակեր, վասնզի Ներսէս ամենուն կողմէ յարդ կը վայելէր եւ սիրէին զնա առհասարակ մեծամեծք եւ փոքունք, պատուականք եւ անարգք, ապառք եւ շինականք միանեամայն, մինչեւ իսկ Պապ կը վախնար որ իւր պօրքն սպանանէին զնա, եթէ Ներսէսի կեանքին դաւաճանէր (**ԲԶՆ. 221**):

ՆԵՐՍԷՍԻ ՄԱՀԸ

153. Պատմութեան կարգը կը հասցնէ մեզ Ներսէսի մահուան վրայ խօսելու, եւ որովհետեւ մեր պատմիչներուն ըսածը դիտողութեանց կարօտ կը գտնենք, նախապէս անոնց գրածները քաղենք: Խորենացին իր սովորական ոճով երկու խօսքով կը վերջացնէ մահուան պատմութիւնը, թէ Պապ դեղ մոահու գաղտնի արբուցեալ սրբոյն Ներսիսի ելոյծ ի կենցաղոյս (**ԽՈՐ. 228**): Բուզանդ ընդարձակ պարագաներով կը ճոխացնէ պատմութիւնը: Պապ կեղծաւորելով իբրեւ այն եթէ յուղղութիւն ինչ եկեալ է, Ներսէսը հացկերոյթի կը հրաւիրէ, Եկեղեաց գաւառի Խախ արքունի աւանին մէջ, որուն աւերակները դեռ կ'երեւին Ռուսէրայի կոչուած տեղը: Ներսէսը թագաւորական գահը կը նստեցնէ, եւ յօտն կացեալ հոլանեալ իր ձեռքով կը մատուցանէ գինիի բաժակը, որուն թոյն խառնած էր: Ներսէս կ'իմանայ թէ բաժակը թունակից է, եղելութիւնը թագաւորին երեսին կու տայ, բայց կը խմէ: Սեղանէն վերջը իր օթեւանը կ'երթայ, Մուշեղ սպարապետ, Հայր Մարդպետ եւ մեծամեծ նախարարներ մէկտեղ կ'երթան: Հոն Ներսէս կուրծքը բանալով սիրտին վրայ կրկնակի չափ կապուտցած տեղը կը ցուցնէ: Մեծամեծներ իրեն թիրակէս եւ անդեղեայս կը մատուցանեն, բայց Ներսէս չ'ուզեր առնել որ մեռնի, եւ ներկաներուն խրատներ կը խօսի: Անկէ ետքը երկու ժամ գունտ գունտ արիւն կը փսխէ, վերջէն աղօթք մը կ'ընէ եւ հոգին կ'աւանդէ: Փաւստոս եպիսկոպոս, Տրդատ եկեղեցական, Մուշեղ սպարապետ, Հայր Մարդպետ եւ ամենայն ալատագունդ բանակն արքունի՝ մարմինը Խախէ Թիւ աւանը կը տանին, Պապն ալ կը հետեւի եւ իր ձեռօք կը պատէ եւ կը թաղէ ի չքմեղս լինելով, իբրեւ թէ իւր չիցէ գործեալ զայն (**ԲԶՆ. 222**): Կենսագիրը աւելի եւս կ'ընդարձակէ նոյն պատմութիւնը, Ներսէսի բերանը ընդարձակ խօսակցութիւններ դնելով: Թու նաւորուած Ներսէսի մօտ եղողներուն վրայ կ'աւելցնէ Բակուր Վրաց, Բագարատ Բագրատունեաց, Հայկակ Հայկապնի, եւ Համամ Մելիտինոյ իշխանները, եւ Մաշթոց-Մեսրոպ վարդապետը: Շատ երկար եւ գուշակական ատենաբանութիւն մը յառաջ կը բերէ իբրեւ հոգեւարք Ներսէսի խօսուած, ուր տեսիլքի ձեւով կը պատմուին Արեւելքի եւ Արեւմուտքի ապագայ դիպուածներ, Խաչակիրներու ժամանակին պատկանող եղելութիւններ վերջին դարերու բառերով, Նեոին գալուստը, աշխարհի վերջը, եւ յետին դատաստանը (**ՍՈՓ. Զ. 89-104**): Ներսէս առանձինն եւ յատկապէս կ'օրհնէ Մամիկոնեանց տունը, անկէ եկեղեցի կ'իջնէ, քահանայաթաղի ողջոյնները եւ հրաժարիմները եւ հանգստեան կտորները կ'արտասանէ, քահանայապետական այթուր կը բայմի, այնտեղ ալ երկար մաղթանք մը կը խօսի (**ՍՈՓ. Զ. 108-112**), եւ հոգին կ'աւանդէ հանդարտութեամբ, այնպէս որ եկեղեցիին մէջ եղող ժողովուրդը նախ չ'իմանար, եւ երբ անոր լուելէն կը սթափի, ողբեր կը բարձրացնէ եւ վերջապէս թագաւոր եւ նախարարք կը թաղեն մարմինը Թիւ աւանի մէջ, ուր քառասուն օր լուսեղէն սիւն մը կը տեսնուի տապանին վրայ (**ՍՈՓ. Զ. 115**): Միեւնոյն պատմութիւնը աւելի ամփոփ կերպով յառաջ բերուած է ուրիշ կենսագիրէ մըն ալ (**ՍՈՓ. Է. 20-25**):

ՄԱՀՈՒԱՆ ՊԱՏՃԱՌԸ

154. Այս պատմութեան մէջ շատ մը իրարու անյարիր պարագաներ կը տեսնուին: Նախ որ բռնութիւնք եւ սպանութիւնք օտար էին Պապի բնաւորութենէն, եւ արդէն ալ վատասերած եւ կնամարդի եւ խենէշ անձերու բնական չեն այսպիսի խժոժութիւնք, եւ ինչ որ ուրիշի վրայ չէր ըրած, հայրապետի վրայ ընելու համարձակութիւն չէր ունենար: Պապ քանի տարիներէ ի վեր վարժուած էր Ներսէսէ հեռու ապրիլ, ու անոր քօսքերը անարգել. Ներսէսի ըլլալը կամ չըլլալը

իրեն համար անտարբեր պէտք էր ըլլար: Ասոնցմէ աւելի դիտելու արժանի է, որ եթէ Ներսէս բաժակին թունալից ըլլալը իմացաւ ու նորէն խմեց, եւ եթէ թոյնը թափելու համար տրուած դեղերը մերժեց ու չառաւ, ոչ թէ Պապը մարդասպան, այլ յաւէտ Ներսէսը անձնասպան պէտք կ'ըլլար ըսել: Պարին շուրջը գտնուող աւագանին ալ եւ Ներսէսի հաւատարիմ աշակերտներն ալ, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ բաժակին թունաւոր ըլլալը կը լռեն եւ խմելը չեն արգիլեր, եւ խաղաղ հոգւով թունաւորուած հայրապետը իրեն օթեւանը կը տանին եւ ժամերով անոր քարոզներն ու աղօթքները կը լսեն, եւ մահը արգիլելու բոյժ չեն ցուցներ: Ասոնք այնպիսի դիտողութիւններ են, որ թունաւորման պատմական ստուգութիւնը կը ջնջեն: Մեր կարծիքով շատ աւելի ուղիղ կերպով կը մեկնուին յիշուած պարագաները, եթէ ըսենք թէ Ներսէս սիրտի կամ թոքերու անբուժելի ախտով հիւանդ էր, ինչ որ իր գործերու ոճէն եւ թափէն ալ կը մակաբերուի: Խախի հացկերոյթը իր յոգնութիւններով, եւ թերեւս յուսումներով ալ պատճառ եղաւ վերջնական թափի, կամ ինչպէս կ'ըսէն նոպայի մը, եւ յանկարծակի տագնապը թունաւորման վերագրուեցաւ, ինչպէս մեր օրերն իսկ այդ կասկածը կը ծագի ամէն անակնկալ դիպոածի մը առթիւ: Ներսէս գիտցաւ վայն, եւ իր վերահաս մահը գուշակեց, աննպատակ եւ աննշանակ դարմանները մերժեց, վասնպի անտեղի եւ անօգուտ ըլլալնին գիտէր, կուրծքին վրայի կապոյտ բիծն ալ, արիւն փսխելուն պարագան ալ, ախտի նշաններ էին, եւ ոչ թէ թոյնի: Կրնանք ապաքէն չարագուշակ համարիլ Խախի հացկերոյթը, այլ ոչ դաւաճան, որով ոչ Պապը մարդասպան ըսել պէտք կ'ունենանք, եւ ոչ Ներսէսը անձնասպան կարծել անխորհուրդ պատմութիւններով:

ՄԱՀՈՒԱՆԷ ԵՏՔԸ

155. Մահուան թուականը պէտք է անկասկած դնել 373-ին, որով հետեւ 374-ին տեղի ունեցաւ Պապին սպանութիւնը, շատ մը եղելութիւններէ ետքը, իսկ իբր ամսաթիւ նշանակուած է հրոտից ամիսը եւ Հինգշաբթի օր (**ՍՈՓ. Զ. 112**), եւ շարժական տոմարի Հինգշաբթի կը հանդիպին հրոտից 5, 12, 19, 26 օրերը: Աւգերեան ճառընտիրէ մը առնելով հրոտից 5-ին կը դնէ Ներսէսի մահը (**ՎՐՔ. Գ. 393**), եւ այս յարմարութիւնը իբր ստուգութիւն կ'ընդունինք նշանակեալ թուականին, որ 373-ին կը համապատասխանէ Յուլիոս 25-ին: Հետեւաբար պէտք չենք վզար փնտոել թէ ինչո՞ւ ուրիշ մը նաւասարդի 30 է յիշած, եւ ինչո՞ւ հին ճաշոցը տրէի 11-ին է նշանակած տօնը: Ներսէսի մարմինը արքունական շքեղութեամբ, եւ թագաւորին եւ նախարարաց բազմութեան եւ եկեղեցական դասակարգութեանց ընկերակցութեամբ թաղուեցաւ Թիլ աւանը, Արիստակէսի գերեզմանին մօտ, ուր կանուխէն թաղուած էր Սանդուխտը, Ներսէսի վաղամեռիկ ամուսինը (§ 116), եւ այս էր հարկաւ Թորդանի մեծ դամբարանը չտարուելուն պատճառը: Արիստակէսն ու Ներսէսը անուննին տուած են Երզնկայի Զուխտակ-Հայրապետ վանքին (§ 86): Թիլայ կաթողիկէն կործանեցաւ է. դարու աւերածներուն ժամանակ, եւ Ներսէսի գերեզմանը անյայտացաւ, մինչեւ որ 1275-ին ատենները (**ՍՈՓ. Է. 44**) յայտնուեցաւ Պատուական սարկաւագի (**ՍՈՓ. Է. 56**), եւ ոսկորները Սարգիս արքեպիսկոպոսի ձեռօք քաղաք փոխադրուեցան, մէկ մասը դրուեցաւ Երզնկայի եկեղեցին, եւ մէկ մասը Տիրաշէնի վանքը (**ՍՈՓ. Է. 64**), որ Ս. Ներսէսի անունը կը կրէ, եւ կը գտնուի Երզնկայի Զի գիւղին մօտ: Յովհաննէս վարդապետ Երզնկացի փառաւորած է Ներսէսի յիշատակը յատուկ շարականերով (**ՇԱՐ. 3**) եւ նոյնը կ'երեւի նորա նշխարաց գիւտին պատմիչն ալ: Ներսէսի յիշատակը տօնելի է Լուսաւորչի որդիներէն եւ թոռներէն պատաբար: Ներսէսի գործունէութիւնը եւ արդիւնքները արժանացուած են վայն Մեծ անուանակոչման, որով կը ճանչցուի պատմութեան մէջ: Իր գլխաւոր արժանիքը կը կազմեն, եկեղեցական եւ բարոյական եւ քաղաքական կեանքի բարեկարգիչ ըլլալը, եւ Լուսաւորչէն ետքը կրկին կենցաղական կերպարանքը փոխելը, որով ինչպէս ըսինք (§121), Լուսաւորիչ սրտից կոչուելու արժանացաւ: Մահուան ատեն նա 45 տարեկանէ մեծ

եղած չէ, եւ եթէ այդ տարիքին մէջ ընդարձակ գործունէութիւն կրցաւ ունենալ, վարմանալի չէ, որով հետեւ շատ կանուխէն, 25 տարեկան աթոռ բարձրացաւ, եւ 20 տարի հայրապետութեանց միջոց ունեցաւ: Մեր օրերն ալ անոր նմանութիւնը ունեցանք Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքի վրայ, որ 47 տարեկան վախճանեցաւ հիւծիչ ախտով մը, երկարատեւ գործունէութեան համբաւ ձգելով, վասնպի 25 տարեկան եպիսկոպոս ձեռնադրուած ու անկէ ալ առաջ գործի գլուխ անցած էր:

ՆԵՐՍԷՍԻ ԳՈՐԾԱԿԻՑՆԵՐԸ

156. Ներսէսի առաջին գործակից եւ հաւատարիմ հետեւող Խաղ եպիսկոպոսի յիշատակը տօնելի է հայրապետին հետ, թէպէտ պատմիչներու մէջ անոր վախճանին մասին որոշ յիշատակ չենք գտներ: Վերջին անգամ յիշուեցաւ երբոր Ապահունի նախարարապուններ, իր աղջկան տագրներ, պինքն ապատեցին Արշակի հրամայած քարկոծումէն (**ԽՈՐ. 220**): Անկէ ետքը գործի մէջ յիշուած չէ: Պապ թագաւորի օրով ալ տակաւին կենդանի եղած պիտի ըլլայ, եթէ կարելորութիւն տանք Բուվանդի գրածին, թէ ինչպէս Ներսէսի, նոյնպէս ալ Խաղէ կը պատկառէին Պապի վրայ վիստացող օձերը, եւ չերեւեալ աներեւոյթ լինէին (**ԲԶՆ. 220**): Յայսմաւուրքը կը գրէ թէ Խաղ քարկոծմամբ, վերոհիշեալ պարագային (**ՅԱՍ. Ա. 88**), սակայն այն առթիւ ապատուած լինելը յայտնի է, որով ստոյգ տեղեկութիւն մը չի մնար Խաղի մահուան վրայ, բայց կ'երեւի թէ Ներսէսէ առաջ վախճանած է սրբութեամբ: Ներսէսի ժամանակակիցներէն յիշեցինք արդէն Զուրթա քահանային նահատակութիւնը, որ յիշատակելի ալ է (§ 145), եւ նոյնպէս յիշատակելի են Շապիտա եւ Եպիփան ձգնաւորները (**ՅԱՍ. Ա. 61**), զորս Ներսէս վերակացու նշանակած էր կրօնաւորներու վրայ (§ 123): Այս երկուքը վատ վատ տեղեր գտնուած ատեննին, տեսիլքով իմացած էին Ներսէսի մահը, որ հրեշտակներէ շրջապատուած երկինք կը բարձրանար, եւ անձամբ Թիլ գալով ստուգեցին տեսիլքին նշանակութիւնը (**ԲԶՆ. 224**): Երկուքն ալ նախապէս Դանիէլ Ասորիի աշակերտած էին, եւ յետոյ շարունակեցին իրենց հսկողութեան պաշտօնը Ներսէսի կենդանութեան, եւ միայն նորա մահըունէ ետքը անապատական կեանքի ձեռնարկեցին, Շապիտա՝ Կորդուաց, եւ Եպիփան՝ Ծովիաց լեռները, ուր ամայի միայնութեան մէջ գազաններու հետ ընտելացած եւ ընտանեցած կը ներկայացուին: Շապիտայի նախընթացին համար կ'ըսուի թէ Ասորի էր Ամիդ քաղաքէ եւ ուրիշ տեղեկութիւն չի տրուիր, բայց եթէ Կորդուաց գետին մէջ ընկղմելով մեռած ըլլալը, որ պէտք է ըլլայ Տիգրիս գետը (**ԲԶՆ. 225**): Եպիփանի համար կ'ըսուի, թէ Յոյն էր ազգաւ, եւ հարկաւ սա նոյնը չէ առաջին Եպիփանի հետ, որ Զենոբ Գլակին օգնական տրուեցաւ իբրեւ հայր վանաց Ս. Կարապետի (**ԶԵՆ. 37**), եւ որ 30 տարի սոյն պաշտօնը վարեց Զենոբի յաջորդելով (**ՄԱՄ. 7**), Զենոբի 20 եւ Եպիփանի 30 տարի տալով, վերջնոյս կեանքը 352-ին աւարտած կ'ըլլայ՝ Ներսէսի ընտրութենէն ալ առաջ, եւ Ներսէսի ժամանակ Ս. Կարապետի վանահայր եղած կ'իյնայ Եպիփանի յաջորդ Ստեփանոսը (**ՄԱՄ. 7**): Երկրորդ Եպիփանի ձգնութեան տեղ նշանակուած Մամբրէ լեռը, եւ Մամուշեղ գետը (**ԲԶՆ. 227**) անժանօթ տեղեր են, եթէ աղաւաղուած անուններ չեն, անիմանալի կը մնան եւս մեծ ծովը, եւ անկէ անդին անապատ կղզին, ուր Եպիփան վերջնապէս քաշուած եւ վախճանած կ'ըսուի (**ԲԶՆ. 228**), եթէ Վանայ լիճին եւ անոր կղզիներէն մէկուն չպատշաճեցնենք: Ներսէսի նշանակած վերատեսուչներէն Գինդ Սլկունիի համար կ'ըսուի թէ մինչեւ վերջ մնաց գլուխ աբեղայից, եւ վարդապետ միանձանց, եւ առաջնորդ մենակեցաց, եւ վերակացու վաներայից եւ ուսուցիչ անապատաւորաց (**ԲԶՆ. 280**), եւ թէ Հայաստանի ամէն կողմերը լեցուց վանականներու բազմութեամբ, որք ոչ միայն ժողովուրդին կը քարոզէին, այլ եւ հեթանոսներ կը դարձնէին (**ԲԶՆ. 281**), եւ ինքն Գինդ՝ Հայոց մէջ ընդհանրապէս վարդապետ անունով ձանձնուած էր (**ԲԶՆ. 280**): Գինդ վերջի ատեններ իրեն յատուկ ձգնարան ընտրած էր,

Ծաղկեոյ լեռները, ուր են ակունք Եփրատայ, եւ ուր նախապէս ճգնած էին Ոսկեան նահատակները (§ 23): Գիւնդ Ալկունին, իբր բուն հայագի եւ իբր հայ վանականութեան նախահայր արժանի էր տօնելի, գոնէ յիշատակելի ըլլալու, սակայն անոր անունը Յայսմաւուրքի իսկ անցած չէ: Պէտք է ըսել թէ մերապնեայց համար շատ հին է օտարներու վրայ հիանալու եւ իրենցինները անտեսելու սովորութիւնը: Շապիտայի եւ Եպիփանի եւ Գիւնդի իբր ընկերակից նշանակուած Եփրեմի մասին (§ 123), ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, բայց անհաւանական չէր ըլլար կարծել, թէ սա ինքն է, որ յաջորդած է Ս. Կարապետի վանահայր Ստեփանոսի, եւ 28 տարի առաջնորդ եղած է Իննականեան միաբանութեան (ՄԱՄ. 8):

Տ. ՇԱՀԱԿ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏՅԻ

ԱՆՁՆ ՈՒ ԱՆՈՒՆԸ

157. Ներսէսի մահը մեծ տպաւորութիւն գործեց Հայաստանի ամէն կողմերը: Թէ տարիքին կողմէ անակընկալ էր անոր վախճանը, եւ թէ կացութեան կողմէ անհրաժեշտ էր անոր կեանքը ձախող կասկածներ ալ պակաս չէին մահուան պատճառին վրայ: Ուստի Պապ թագաւոր տեսեալ սգացեալ վամենայն Հայս, պէտք պզգաց հայրապետական աթոռը թափուր չթողուլ: Բնական կերպով ընտրելի կը ներկայանար Ներսէսի Սահակ որդին, որ իբր 25 տարեկան երիտասարդ մըն էր, սակայն ներկայ չէր, եւ տակաւին պարգացման փափաքով Բիւզանդիոն կը գտնուէր, եւ վայն հաճեցնել ու բերել եւ աթոռ բարձրացնել ժամանակի կը կարօտէր, մինչ պարագաները կ պահանջէին անմիջապէս ունենալ: Ուստի հարկաւորեալ յուլեաց, բռնադատուեցաւ կերպ մը գտնել եւ եգիտս վոմն յապգէ եւ ի ժառանգութենէ Աղբիանոսի, որում Շահակ կոչիւր (ԽՈՐ. 228): Այդ բացատրութեանց մէջ ալ կը գտնենք ժառանգական արժանեաց սկզբունքը, եւ երբ Լուսաւորչի տունէն հայրապետացու կը պակսի, անմիջապէս Աղբիանոսի տունէն հայրապետ դնելնին Բուզանդ ալ կ'ընդունի, բայց անունը կը փոխէ, որովհետեւ կը գրէ, թէ կացոյց թագաւորն Պապ պՅուսիկ եպիսկոպոս, որ էր ի վաւակէ Աղբիանոս եպիսկոպոսին Մանապկերտոյ (ԲԶՆ. 232): Բուզանդի հետեւողութեամբ Միխայիլ Ասորի ալ Յուսիկ իր ցուցակին անցուցած է (ԲԱՀ. 34): Այս կտորը բաւական եղած է նորերէն ոմանց նոր կաթողիկոս մը աւելցնել հայրապետական գաւապանագիրքին Յուսիկ Բ. անունով, բայց մեր կարծիքով առանց բաւական փաստի: Որովհետեւ տասնըհինգի չափ կաթողիկոսական ցուցակներէն ամէնքն ալ Ներսէսին կը նշանակէն Շահակը, եւ բնաւ մէկը Յուսիկի անունը չունի: Նոյնինքն Բուզանդ ալ Ներսէսի եւ Զաւէնի մէջտեղ միայն մէկ անուն կը դնէ, որով ինքն իսկ միտք բացած կ'ըլլայ Շահակ եւ Յուսիկ անունները նոյնացնելու: Իրօք ալ այդ նոյնացումը ընելու համոզիչ փաստ մը ունինք Բարսեղ Կեսարացիի թուղթերուն մէջ գտնուող 32 եպիսկոպոսներու նամակէն, վոր արդէն յիշեցինք (§ 151): Եպիսկոպոսներու կարգին 28-րդ անունը, որ լատիներէն Isacis գրուած է, յունական բնագիրին մէջ Iosacis կը գրուի, կամ մեր տառերով Իսաակ կամ Իսսակ, որոնք տառադարձութեան օրէնքով կը լինին, առաջինը Սահակ կամ Շահակ ասորական հնչմամբ, եւ երկրորդը Յուսակ՝ որ եւ Յուսիկ, համապօր ալ եւ իկ մասնիկներու փոխանակութեամբ: Ինչ ալ ըլլայ Բարսեղի նամակին յունարէն եւ լատիներէն օրինակներու միջեւ տեսնուած տարբերութեան պատճառը, Շահակը Յուսիկի փոխուած ըլլալը իրողութիւն մըն է, եւ փաստ կը դառնայ մեր պարագային մէջ ալ նոյն բանը հաստատելու: Ըլլայ ուրեմն տառադարձութեան շփոթ, կամ գրչադիրի սխալ, կամ նմանաձայնութեան հետեւանք, մենք իրաւունք կ'ունենանք պնդելու, թէ Ներսէսին ետքը Շահակ եւ Յուսիկ վատ վատ կաթողիկոսներ չեղան, այլ Բուզանդի Յուսիկը միեւնոյն անձն է Խորենացւոյն եւ բոլոր գաւապանագիրքերուն Շահակին հետ: Այրիվանեցիին ցուցակին մէջ Ներսէսի յաջորդին անունը գրուած է Չոնակ, որ է Ներսէս բացակայութեան՝ անոր տեղը գործողին Բուզանդէ տրուած անունը (§ 132): Այդ

պարագային քաղեցինք արդէն Ներսէսի տեղակալին եւ Ներսէսի յաջորդին նոյն անձը ըլլալը, եւ վայն այս անգամ ալ կը կրկնենք, թէ Ներսէսէ առաջ, եւ Ներսէսի բացակայութեան տեղակալութիւն վարող Շահակն էր, որ վերջապէս կաթողիկոսական աթոռ ալ կը բարձրանար, իբր Աղբնանոսեանց տան գլխաւորը, որք Մանապկերտացիք ալ կոչուեցան (**ՓԱՐ. 110**), իրենց տանուտէրական եւ եպիսկոպոսական գաւառին անունով: Գաւապանագիրք մը սոյն Շահակը Աղբիանոսի եղբայր կը նշանակէ (**ՍԱՄ. 273**), սակայն անհնար է ընդունիլ, որ 303ին եպս. ձեռնադրուող Աղբիանոսի եղբայր կարենայ ըլլալ 373-ին կաթողիկոս եղող Շահակը, որ գոնէ 70 տարեկան ենթադրուած ատեն ալ, պէտք էր նորածին ըլլար Աղբիանոսի ձեռնադրուած տարին, եւ ոչ իսկ Աղբիանոսի որդի ըսելու հարկ կը տեսնենք, քանի որ սովորաբար յազգէ եւ ի ժառանգութենէ (**ԽՈՐ. 228**), կամ ի վաւակէ (**ԲԶՆ. 232**) Աղբիանոսի կ'ըսուի, մինչ որդի Աղբիանոսի ըսուած կ'ըլլար եթէ ուղղակի վաւակը ըլլար: Տարիքին կողմէ 70-է վեր պէտք է դնել Շահակը, որ 352-ին արդէն տեղակալութիւնը վարած էր, եւ որ կարճ միջոց մը միայն կրցաւ հայրապետական պաշտօն վարել:

ԿԵՍԱՐԻԱ ՉԵՐԹԱԼԸ

158. Շահակի հայրապետական աթոռ բարձրանալուն առթիւ Խորենացի կը գրէ, թէ այս եղաւ առանց մեծի արքեպիսկոպոսին Կեսարու (**ԽՈՐ. 228**): Երբ Կեսարիոյ աթոռին միջամտութեան դադարման կ'ակնարկէ, անոր նախընթացաբար, գոնէ երբեմն, տեղի ունեցած ըլլալը կը հաստատէ: Մենք ալ այդ միջամտութիւնը տեսանք Գրիգորի, Յուսիկի եւ Ներսէսի հայրապետութեանց ատեն, որոնք կանուխէն եպիսկոպոսական աստիճան չունէին, եւ միանգամայն ըսինք, թէ պէտք չեղաւ Արիստակէսի եւ Վրթանէսի համար, որոնք արդէն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն առած էին (§ 83, 88): Շահակի ալ Կեսարիա երթալ պէտք չէր, քանի որ արդէն եպիսկոպոսութեան աստիճան ունեցող էր (**ԲԶՆ. 232**) իբր Մանապկերտի եւ Հարբայ եպիսկոպոս (**ՍԱՄ. 273**), եւ տեղակալութիւն ալ վարած էր: Բուզանդ ալ կը յիշէ Շահակի առանց Կեսարիոյ հայրապետական աթոռ բարձրանալը, եւ կը պատմէ թէ այս բանիս համար ցասման լեալ հայրապետին Կեսարու, գումարեց ժողով եպիսկոպոսաց սիւնհոդոսին նահանգին Կեսարու, եւ արքեպիսկոպոսն ու ժողովը լուծին պիշխանութիւն կաթողիկոսութեանն Հայոց, որպէսպի այլեւս Հայոց հայրապետը մի' իշխեսցէ ձեռնադրել վեպիսկոպոսն Հայոց, եւ թէ անկէ ետքը բոլոր Հայ եպիսկոպոսները պարտաւոր կ'ըլլային, որ ստիպուած երթային ի քաղաքն Կեսարացոց եւ անդ լինէին եպիսկոպոսք. իսկ Հայոց կաթողիկոսը այնուհետեւ լոկ գլուխ եպիսկոպոսաց անուն պիտի կրէր, եւ ուրիշ եպիսկոպոսներէ ի վերոյ միայն նստէր, եւ հաց օրհնէր թագաւորացն (**ԲԶՆ. 232**): Բայց այսպիսի տարօրինակ եւ անիմաստ կացութիւն մը երբեք տեղի չունեցաւ Հայաստանի մէջ, որ կաթողիկոսական իրաւասութենէ վուրկ ըլլայ կաթողիկոսը, միայն թագաւորական ճաշի սեղանը օրհնելով կաթողիկոսութիւն վարէ, եւ բոլոր Հայ ընծայեալներ եպիսկոպոսանալու համար Կեսարիա երթալու պարտաւոր ըլլան: Պատմութիւնը ոչ մէկ տեղ եւ ոչ մէկ ատեն այդպիսի կացութեան մը յիշատակութիւնն ու հեռաւոր ակնարկն իսկ չունի, եւ Հայոց եկեղեցին օրինաւորապէս եւ կատարելապէս եւ տեւողապէս հայրապետական իրաւասութիւն գործածող կաթողիկոսներով կառավարուած է: Կեսարիոյ ենթադրեալ ժողովն ալ, որո՞վ իրաւամբ պիտի կարենար ջնջել Նիկիոյ ժողովին չորրորդ կանոնը, որ երեք եպիսկոպոսներու ձեռք կատարուած եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը, իբր վաւերական եւ օրինաւոր կը ձանձնայ (**ԿԱՆ. 28**): Ո՞չ ապաքէն նոյնինքն Բուզանդն է, որ երեք եպիսկոպոսներով ձեռնադրուած Չոնակը իբր օրինաւոր կաթողիկոս կ'ընդունի (**ԲԶՆ. 127**): Բուզանդ չ'ըսեր եւս թէ եպիսկոպոս ձեռնադրելէ արգելեալ եւ կերակուրի սեղան օրհնելու միայն արտօնեալ կաթողիկոսը արդեօք հայրապետական իշխանութիւն պիտի

գործածէ՞ր վիճակներու եւ եպիսկոպոսներու վրայ: Եթէ վարչական իրաւասութիւն կը վայելէր, ինչո՞ւ ձեռնադրութեան իրաւունքէ կը զրկուէր, եւ եթէ իրաւասութիւն չէր վայելէր, ո՞վ կը կառավարէր Հայոց եկեղեցին, որովհետեւ Կեսարիոյ աթոռն ալ լոկ ձեռնադրութիւն վերապահած էր իրեն: Հետեւաբար բաւական է այդպիսի առասպելական պատմութեան հակասական կէտերը յիշել, որ անոր մտացածին եղջերուաբաղ մը եղած ըլլալը յայտնուի:

ԲԱՐՍԵՂԻ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՔ

159. Բուզանդ անուն չի տար, թէ այդ որոշումները տուող Կեսարիոյ եպիսկոպոսը ով էր, սակայն ժամանակագրութիւնը ցոյց կու տայ, թէ պէտք է Բարսեղ Կեսարացին ըլլայ, որ 370-էն մինչեւ 379 Կեսարիոյ աթոռին վրայ էր, եւ այն միայն կրնար 373-ին որոշումներ տալ: Եթէ որեւէ աննշան եւ անծանօթ անձ մը ըլլար, գոնէ յիշատակին կորած լինելը ենթադրուէր, բայց Բարսեղի բոլոր գործերը, գրուածները եւ նամակները ամենայն մնրամասնութեամբ եւ կատարեալ ամբողջութեամբ մեզի հասած են, եւ անոնց մէջ Բուզանդի պատմած բաները բնաւ չեն գտնուիր: Եւ այս բաւական է՝ Բուզանդի տեղեկութիւնը ստելու եւ հերքելու: Բարսեղի թուղթերէն ՂԹ-երորդը կը խօսի ապաքէն Հայերու վրայ, եւ կ'ըսէ, թէ հաստատեցի խաղաղութիւն ի մէջ եպիսկոպոսաց, եւ թէ ետու կանոնս վասն իրաց յորս անտարբերութեամբ մեղանչէին Հայք, որ կրնայ կասկածի առիթ տալ ոմանց կամ թերեւս առիթ ալ տուած է Բուզանդի գրածներուն, սակայն այդ թուղթին մէջ յիշուած են Թէոդորոս Նդիկոպոլսոյ, Եւստաթէոս Սեբաստիոյ, Մելիտոս Գերասիոյ եւ Կիւրեղ Սատաղիոյ եպիսկոպոսները, այսինքն այժմեան Շապինգարահիսար, Սվապ, Կիրասոն եւ Սատաղ քաղաքները, որք հին Առաջին-Հայոց եկեղեցական նահանգը կամ մետրապոլտութիւնը կը կազմեն, եւ Կեսարիոյ կամ Պոնտոսի եքսարքութեան ներքեւ են, եւ Հայաստանի կամ Հայոց հայրապետութեան շրջանակէն դուրս կը մնան: Բարսեղի թուղթերէն ՃՂԵ-երորդն ալ, Կողոնիոյ եպիսկոպոսին ուղղուած է, եւ Կողոնիա ալ Առաջին Հայոց քաղաքն է, այժմ Բէօյլիհիսար, որոնց մէջ Բարսեղ յայտնապէս կ'ըսէ, թէ ստէպ կը գրէ նաեւ այլոց եղբարց Փոքուն Հայոց, որով թէ Բարսեղի եւ թէ ուրիշ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսներուն բերնին մէջ եւ գրիչին ներքեւ Հայոց վրայ խօսուած ատեն, միշտ Առաջին-Հայք եւ Երկրորդ-Հայք կ'իմացուին, իբր Պոնտոսի եքսարքութեան ենթարկեալ գաւառներ. եւ ոչ երբեք Մեծ-Հայք: Բոլոր պատմութեանց մէջէն անհնար է գործ մը կամ պարագայ մը ցուցնել, որով Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսներ Մեծ կամ բուն Հայաստանի վրայ իրաւասութիւն կամ հսկողութիւն կատարած ըլլան: Ստացեալ ձեռնադրութիւններն ալ պատուադիր նպատակէ անդին չեն անցնիր, եւ երբեք իրաւասական նշանակութիւն չեն կրնար ունենալ:

ԻՆՔՆԱԳԼՈՒԽ ԱԹՈՒ

160. Կեսարիոյ եւ Հայոց աթոռներուն յարաբերութիւնները կ'երեւի թէ ուրիշ ժամանակներ ալ տեսակ մը խնդրոյ նիւթ եղած են, որ անոնց խզուելուն կերպ կերպ մեկնութիւններ փնտռուած են: Ասոնցմէ մէկն է եւ այն ձեւը, զոր տուած է Ներսէսի հին կենսագիր մը, որուն հետեւած է նաեւ Պատմաբան կաթողիկոսը: Ասոնց կարծիքով պատրիարքութիւնները առաջ չորս էին չորս աւետարանիչներու անուններով, այսինքն Անտիոք Մատթէոսի, Աղեքսանդրիա Մարկոսի, Հռոմ Ղուկասու եւ Եփեսոս Յովհաննէսի անունով, թէ յետոյ Եփեսոսի աթոռը Կոստանդնուպոլիս փոխադրուեցաւ, թէ Երուսաղէմ եւ Կիպրոս ալ պատրիարքութիւններ եղան, եւ թէ այդ պատճառով Հաերն ալ համարձակութիւն առեալ, Արշակ թագաւորին եւ բոլոր նախարարներուն նախաձեռնութեամբ, եօթներորդ աթոռ մըն ալ որոշեցին կազմել, եւ կացուցին ի պատրիարքութիւն տանս Թորգոմայ զմեծն Ներսէս (**ՍՈՓ. Է. 9**): Այդ որոշման իբր փաստ գործածուէր է Հայոց աթոռին առաքելական ըլլալը, ի մէջ առեալ զսուրբ առաքեալսն մեր

վԲարթողիմէնոս եւ վԹաղէնոս, որք Ասքանապեանս ապին վիճակեցան ի Տեառնէ քարոյք եւ աւետարանիճք, շեշտելով միանգամայն թէ նշխարեալ ոսկերք նոցա կան ի միջի մերում, եւ թէ Հայոց աթոռը վերջէն ստեղծուած չէ, որովհետեւ այդ առաքեալներուն վաթոռն իսկ ընկալաւ կենդանի մարտիրոսն Գրիգորիոս (**ՍՈՓ. Է. 10**): Պատճառաբանութեան հիմը մենք ալ ընդունած ենք (§ 62), բայց ոչ իբրեւ վերջէն յետս դառնալու պատճառ, ինչպէս կ'ընէ այդ ենթադրութեան հեղինակը, այլ սկզբնական եւ իսկական եւ շարունակական ինքնագլուխ աթոռ եղած ըլլալը հաստատելու համար: Արշակի եւ Ներսէսի ժամանակ նոր որոշում մը տրուած ըլլալը, իբր պատմական եղելութիւն մը չենք կրնար ընդունիլ, միայն անկէ կը հետեւցնենք, թէ Հայոց ազգային համուզումը եղած է՝ իրենց աթոռին Թաղէնոսով եւ Բարթողիմէնոսով առաքելական եւ ինքնագլուխ եղած ըլլալը, զի մի այլոց ոմանց ընդ ձեռամբ անկցի, որ ինքնակալութեամբն է պատուեալ պատրիարքութիւն (**ՅՈՎ. 68**): Շատեր Կեսարիոյ ձեռնադրութիւններուն պարագայէն չփոթելով, կերպ կերպ մեկնութիւններ տալու միտքեր ունեցած եւ պատմական խառնակ եւ հակասական տեսութիւններ ստեղծած են: Որովհետեւ վերեւ Կիպրոսի յիշատակութիւն եղաւ, աւելցնենք անցողակի, թէ Կիպրոս՝ Անտիոքայ պատրիարքութեան կողմէն, իր 14 մետրապոլիտութիւններէն մին նկատուած էր, բայց Կիպրոսի մետրապոլիտները իրենց ինքնագլխութիւնը կը պնդէին Բառնաբասի աթոռը ժառանգելուն համար: Խնդիրը Եփեսոսի ժողովին առջեւ ելաւ, եւ 431 Օգոստոս 31-ին ժողովական որոշում տրուեցաւ ի նպաստ Կիպրոսի, միանգամայն ընդհանուր կերպով որոշուեցաւ որ աթոռներու յարաբերութեանց մէջ հնաւանդ իրաւասութիւններ պահուին, ո՛չ ենթարկեալներ հպատակութիւն վլանան, եւ ո՛չ գլխաւորներ բռնի գրաւումներ ընեն: Արդ, եթէ իրօք Հայերը Կեսարիոյ աթոռէն ապստամբած լինէին, միթէ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսն ալ իր իրաւունքին խնդիրը մէջտեղ չէ՞ր հաներ, ինչպէս Անտիոքայ պատրիարքը կը բողոքէր Կիպրոսի դէմ: Սակայն ժողովին մէջ ասանկ բողոք չէ եղած, որ է ըսել թէ ասանկ խնդիր ալ տեղի չէ ունեցած (**ՕՐՄ. 178**): Ընդհակառակն, նոյնիսկ օտարազգի աթոռներու կողմանէ կազմուած թեմական ցուցակներ կը գրեն, թէ Միջագետքէն անդին դէպի հիւսիս կը գտնուի Մեծ-Հայք, որ ինքնագլուխ է, եւ չի հպատակիր ոչ մի պատրիարքական աթոռոյ, այլ պատուուած է Սուրբ Գրիգորի Հայոց հայրապետի յիշատակով, եւ ունի երկու հարիւր քաղաքներ եւ բերդաքաղաքներ (**ՕՐՄ. 189**): Այս վկայութիւնները, որք Հայոց աթոռին սկզբնական ինքնագլխութիւնը կը հաստատեն, կը հերքեն անոր ետքէն ձգուած բան մը ըլլալը:

ԻՆՉ ԻՆՉ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

161. Կեսարիոյ հետ յարաբերութեանց խնդիրին վերաբերեալները ամփոփելու համար, քանի մը մանր կէտեր ալ յիշենք: Ներսէսի կենսագիրը կ'ըսէ, թէ վիպէ վասն այսորիկ եւ Մեծն Սոկրատ պատմագիրն, եւ թէ սուրբ ժողովն որ եղեւ ի Կոստանդնուպոլիս սահմանեցին, զի Երուսաղէմ, Կիպրոս եւ Հայք ինքնագլուխ ունիցին վպատիւ պատրիարքութեան (**ՍՈՓ. Է. 10**): Սակայն ոչ Սոկրատի եւ ոչ ժողովական գործերու մէջ ասանկ յիշատակութիւն տեսնուած չէ, եւ անհիմն կը լինի Հայոց աթոռոյն ինքնագլխութեան վերջին տրուած ըլլալուն կարծիքը: Նշանակութենէ վուրկ է եւս պատրիարքական աթոռները խորհրդաւոր եօթը թիւին վերածելու ճիգը, իբր թէ խորհուրդն Վգործն կատարեալ, եօթն միանգամայն գտանէր թիւ պատրիարքութեան, որ կայ եւ մնայ պահեալ յաւիտեանս ժամանակաց (**ՅՈՎ. 63**), վասնզի ոչ Կիպրոս պատրիարքութիւն եղաւ, եւ ոչ եօթն թիւի պահպանութիւնը արդարացաւ: Ծիծաղելի կը թուի նաեւ պնդելը թէ Արշակի եւ Ներսէսի ժողովը Հայոց ինքնագլուխ պատրիարքութիւնը հաստատեց, որպէսզի եկեղեցական ինը դասակարգութիւնները լրանան, եւ ոչ կարացեն Յոյնք մեծաբանել ի վերայ մեր (**ՍՈՓ. Է. 11**): Իսկ ինն դասակարգութիւն կը համրեն 1. պատրիարք, 2. արքեպիսկոպոս, 3. մետրապոլիտ, 4.

եպիսկոպոս, 5. քահանայ, 6. սարկաւագ, 7. կէսսարկաւագ, 8. վերծանող, 9. սաղմոսերգու: Առաջին աստիճանին կը դնեն Հայոց հայրապետը, երկրորդին Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսները, եւ երրորդին Սեբաստիայի, Մելիտինէի եւ Նփրկերտի մետրապոլիտները (**ՅՈՎ. 63**), առանց դիտելու, որ այս վերջինները Հայոց հայրապետութեան սահմանէն դուրս էին: Ուրիշ տեղ մը այդ կարգին կը դրուին եւս Ծոփաց եւ Մաւսըլի մետրապոլիտները (**ՍՈՓ. Է. 11**), եւ յայտնի չէ թէ որն է այս վերջին քաղաքը, որ եթէ այժմեան Մուսուլն է, բնաւ Հայոց աթոռին հետ յարաբերութիւն ունեցած չէ: Անյարիր է եւս ոմանց ըսելը թէ հանապազ լալ էր Կեսարիա ընդ Հայոց իշխանութեամբ, եւ թէ Թադէոս ձեռնադրեց Կեսարիոյ առաջին եպիսկոպոս Թէոփիլոսը, այնր աղագաւ, առնուին ձեռնադրութիւն Հայք ի Կեսարիա, որովհետեւ Կեսարիա քրիստոնէութեան առաջին դարերուն մէջ Հռոմայեցւոց իշխանութեան ներքեւ էր, եւ Թէոփիլոսի ձեռնադրութիւնն ալ փաստ մը չէր կրնար ըլլալ: Անձիշդ է եւս ըսելը, թէ Հայոց Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն առնելը տեւեց մինչեւ ի ժողովն Քաղկեդոնի (**ՍՈՓ. Զ. 31**), վասնզի Ներսէսին ետքը եղող կաթողիկոսներ, Շահակ, Զաւէն, Ասպուրակէս, Սահակ եւ Յովսէփ Կեսարիա գացած չեն, որ է ըսել Քաղկեդոնի ժողովէն 80 տարի առաջ դադարած է Կեսարիայէ ձեռնադրութեան խնդիրը: Եթէ Հայոց աթոռին նկատմամբ Դաշանց Թուղթին յօրինուածն ալ աւելցնենք (§ 76), կ'ունենանք տարօրինակ եւ անհիմն ենթադրութեանց ընդարձակ շարք մը, որ այնու իրարու կը հակասեն եւ զիրար կը ջրեն, մեզի հերքելու պարտք չեն թողուր, եւ երբ ամէնքն ալ կը ջնջուին, կը մնայ միակ բնական եւ աւանդական եւ եկեղեցական օրէնքներու համաձայն դրութիւնը, թէ Հայաստան, յունահռոմէական աշխարհէն դուրս երկիր մը, եւ ուղղակի առաքեալներէն հաստատուած եկեղեցի մը, նախնական եւ սկզբնական կերպով սեփական եւ ինքնագլուխ հայրապետութիւն ունեցաւ, եւ վայն պահեց եւ կը պահէ: Խօսից կարգը եւ խնդրոյն կարեւորութիւնը ստիպեց մեզ քիչ մը աւելի երկարել այդ կէտին վրայ, եւ այժմ նորէն դառնանք մեր պատմութեան կարգին:

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԸՆԹԱՅՔԸ

162. Շահակին վրայ վանապան անգամներ խօսելու առիթ ունեցանք, որով նաորա նախընթացը բացատրուած եղաւ: Լուսաւորչի ժամանակէն նախապատիւ ձանձցուած՝ Աղբիանոս եպիսկոպոսի հաւանաբար թողը, Մանապկերտացեաց ազգատոհմին պետը, Մանապկերտի եւ Հարք գաւառի, այժմեան Մանապկերտի եւ վերին Պուլանըքի՝ թեմակալ եպիսկոպոսը, Հայ եկեղեցւոյ եպիսկոպոսական դասակարգին նախաթողը, եւ Աղբիանոսի տրուած արքունական դրան վերակացութեան (**ԱԳԹ. 442**) ժառանգ էր Շահակ, աչքի վարնող դիրք մը ունէր, եւ ամէն անգամ որ թագաւորական եւ պետական գործերու համար կաթողիկոս չէր գտնուէր, Շահակ էր որ իբրեւ կաթողիկոսի երկրորդ անոր տեղը կ'անցնէր: Այսպէս եղաւ երբոր Փառէնի մահուընէ ետքը պատրաստ ընտրելի չգտնուեցաւ, Շահակ առջեւ կոչուեցաւ, բայց այս անգամ իսկապէս եւ պաշտօնապէս կաթողիկոսական գահը բարձրանալով: Ոմանք կարծեցին Շահակը նույնացնել Բարսեղ Կեսարացւոյ նամակին մէջ յիշուած Սահակի կամ Յուսիկի հետ, սակայն բնաւ նշան մը չենք գտներ այս մասին: Շահակը առ նուազն 70-ը անցած ծերունի մը պէտք է ենթադրել, նկատի առնելով իր նախընթաց գործունէութիւնը, եւ իր մօտալուտ վախճանը: Թերեւս թագաւորն ու նախարարներն ալ Ներսէսի երիտասարդական աշխոյժէն ձանձրացած, երիտասարդ Սահակը չուկեցին կաթողիկոս ունենալ, եւ ծերունի հանդարտաբարոյ Շահակը աթոռ բարձրացուցին: Խորենացին վայն կը նկարագրէ, իբր ոչ հեղի ի գովութենէ (**ԽՈՐ. 228**), կենսագիրը կ'ընդունի թէ էր այր գովելի եւ լի առաքինութեամբ եւ բարեկարգութեամբ կրօնի (**ՍՈՓ. Է. 27**), մինչ Բուպանդ նորէն հետամուտ է վայն պախարակել, թէ երկնչոտ էր եւ հաւան, եւ ըստ կամաց թագաւորին միայն ունէր վպատիւն, համարձակութեամբ ինչ ընդ ումեք զիշխէր բարբառեալ, եւ կայր ի լուութեան,

(ԲԶՆ. 233): Երկու կողմերէն ըսուածները ամփոփելով կը գտնենք ծերունի եւ հանդարտաբարոյ անձ մը, զգացումներով ուղիղ, բայց խոհեմութիւնը մինչեւ վերջին ծայրը պահպանող, եւ քաղաքական ու պետական գործերը կարգադրելէ եւ իշխողներու ուղղութիւն տալէ հեռու:

ՊԱՊԻ ԿԵՆՅԱՂԸ

163. Շահակի հայրապետութեան առաջին տարին Պապի թագաւորութեան վերջին տարին եղաւ: Պապ մէկ կողմէն իր պեղիս եւ անառակ կեանքին հետեւող, եւ երիտասարդական անխորհուրդ թափէ վարուած, երկրին բարօրութեան հոգ տանող չէր. միւս կողմէ անձնասէր եւ չահասէր խորհրդականներէ շրջապատեալ լուրջ ուղղութիւն մը կազմելու անկարող էր, բարոյական եւ կրօնական սկզբունքներու ալ յարդ չէր պզար, որով, ոչ յանիրաւի, իր դիրքին անբաւական կը նկատուէր եւ ուղղութեան ալ գալու յոյս չէր տար: Տերենտիոս, որ Պոնտոսի գաւառին կայսերական կողմնակալն էր, եւ դրացութեան բերմամբ Հայաստանի վրայ հսկողութեան եւ բիւզանդական շահերու պաշտպանութեան յանձնարարութիւն ունէր, բացէն թշնամացաւ Պապի հետ, վայն փոփոխելու գաղափարն ալ յղացաւ, որովհետեւ ծառայաբար նորա հրահանգները կատարելու փոյթ չունէր: Տերենտիոս սկսաւ ամբաստանութիւններ գրել Վաղէսի՝ Պապին ընթացքին դէմ, թէ Հայերը դժգոհ են իրենց թագաւորէն, եւ միտում ունին Պարսից կողմը անցնելու. ուստի պէտք է Պապը հանել, եւ Հայերուն ուրիշ թագաւոր մը տալ, որպէսպի Յոյներէն չպաղին, եւ Պարսիկներուն չյարին: Լատին պատմիչը որ իրաց կացութիւնը կը պարզէ, աւելի Պապի նպաստաւոր է, քան Տերենտիոսի, զոր իբր քու կ'ամբաստանէ, իսկ Պապը ժիր եւ յուսալից երիտասարդ մը կը նկարագրէ, եւ լաւ դիտումներու յարմար կը կարծէ, եթէ ուղղամիտ անձէ մը առաջնորդուած ըլլար **(ԱՄՄ. 497):** Այդ տեղեկութիւններով կրնանք բացատրել, թէ ինչպէս Յոյներ, որ Պապը նախադասած ու պաշտպանած էին մօրենական յոյն արիւն ունենալուն համար, կրցան յայտնապէս Պապին դէմ դառնալու եւ մինչեւ իսկ վայն դաւաճանել: Բուզանդ, որ իր տեղեկութեանց մէջ չափ չունի, Տերենտիոսի բերան դարձած, չարիք չկայ որ Ներսէսի մահուընէն ետքը պապի անցուցած վերջին տարուան վրայ չբարդէ: Այսպէս են, որբանոցներ եւ հիւրանոցներ կործանել, կուսաստաններ ցրուել, կոյսերը պղծել, աղքատաց վերակացուները հալածել, աղքատաց օգնողները պատժել, եկեղեցեաց տասանորդները եւ պտղիները խափանել, ամուսնութեան հաստատութիւնը ջնջել, ապատ կնաթողութիւն ներել, վայրագ սուգերը նորոգել, եկեղեցականները ստրկութեան ստորնացնել, եկեղեցիներու կալուածներուն եօթնէն հինգը գրաւել, համարձակ դիւապաշտութիւնը ընել, եւ մինչեւ իսկ ներել որ նորէն կուռքեր կանգնուին եւ դրօշեալներու պաշտամունք ընծայուին **(ԲԶՆ. 237):** Բուզանդ աւելի հաւատալի կ'ըլլար, եթէ աւելի չափաւոր ըլլար իր ամբաստանութեանց մէջ, որովհետեւ ոչ Պապի տարիքը, ոչ բնաւորութիւնը, ոչ Ներսէսի մահէն ետքը անցած սուղ ժամանակը, եւ ոչ իսկ Յոյն կուսակալին երեսէն կրած հալածանքը, չէին կրնար իրեն ներել, այդ աստիճան մեծեղեռն ամբարշտութիւններ գլուխ հանել: Պապ պարտաւորեալ էր Տերենտիոսի քսութիւններէն եւ յունական ստիպումներէն պինքը պաշտպանել, այնպէս որ թերեւս իր սովորական խենէշ եւ անառակ կեանքն իսկ վարելու համարձակութիւնը կը պակսէր:

ՊԱՊԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

164. Խորենացի Պապի անօրէնութիւններէն տեղեկութիւն չունի, միայն կ'ըսէ թէ արհաարհեալ նշկահեաց Յունաց կայսրը, եւ սկսաւ պատրաստիլ ի պատերապմ **(ԽՈՐ. 229):** Թերեւս Պապ Տերենտիոսի ընթացքէն պզուած Պարսից կողմը միտում ունեցած ըսէինք, եթէ նախընթացաբար չգիտենայինք որ այս Տերենտիոսի քսութեանց արձագանքն էր: Որովհետեւ Բուզանդի գրածին համեմատ, իբր թէ Պապ Պարսիկներուն դաշնակցելով Յունաց կայսեր պատգամ յղած ըլլայ, թէ

Կեսարիոյ հետ Պոնտոսի տասը քաղաքներ Հայոց եղած են, եւ Եդեսիան ալ Հայերը չէնցուցած են, պէտք է որ անմիջապէս անոնք ետ դարձնեն **(ԲԶՆ. 238)**: Պապի անձնդիր կենցաղին բոլորովին անյարմար, եւ հիմնովին սուտ ամբաստանութիւն մը, որովհետեւ լատին պատմիչին համեմատ, միայն Պարսից կողմ անցնելու կասկածը յայտնած է Տերենտիոս, եւ ոչինչ աւելի: Բայց վերջիվերջոյ Տերենտիոսի հնարքները իրենց արդիւնքը ունեցան: Վաղէսի միտքը պղտորեցաւ, եւ Պապը մէջտեղէն վերցնելու որոշումը տուաւ: Երբոր Ասիա անցաւ, Պապը բարեկամական տեսակցութեան համար Տարսոն հրաւիրեց, Պապ եկաւ, բայց զգալով որ նենգութեան զոհ կ'երթայ, 300 հեծեալներով խոյս կու տայ: Պապ ու ընկերները իրենց հետամուտ եղողները նետահար կը հալածեն եւ երկու օր եւ երկու գիշեր ձի վազցնելով Եփրատի եզերքը կը հասնին, գետը լողալով կ'անցնին, եւ Հայոց թագաւորութեան սահմանկ կը մտնեն, ուր Պապ համակիր եւ ապահով ընդունելութիւն կը գտնէ: Դանիէլ կոմս եւ Բարպիմէր զօրավար, որ Պապի վրայ դրկուած էին, ձեռնունայն ետ կը դառնան, եւ ինքզինքնին արդարացնելու համար կ'ըսեն թէ Պապ կախարդական արուեստի հմուտ ըլլալուն, ինքզինքը մշուշով պատելով աներեւոյթ ըրած եւ այնպէս կրցած է անցնիլ: Ասոր վրայ Վաղէս ու Տերենտիոս նորէն հրաւիրելու գաղափարը կը թողուն, եւ Տրայիանոս զօրավարին կը յանձնեն նենգութեամբ սպաննել: Նա ալ առաջ իբր Պապի կողմնակից կը ձեւանայ. անոր վստահութիւնը կը գրաւէ, փոփոխ հայցերոյթներով բարեկամութիւն կը մշակէ, մինչեւ որ անգամ խրախճանի մէջտեղը, յանկարծ Տրոյիանոս դուրս կ'ելլէ, եւ բարբարոս գունդերէն Վիմուր մը Պապի վրայ կը յարձակի: Պապ պաշտպանութեան կը կանգնի, բայց ուրիշներ ալ վրան կը խուժին, եւ կուրծքէն վիրաւորուած եւ բազմաթիւ հարուածներով ծակոտուած արիւնլուայ կ'իյնայ եւ վերջին շունչը կու տայ **(ԱՄՄ. 500)**: Լատին պատմիչը կարծես խօսքեր չի գտներ վատ դաւաճանութիւնը այսպանելու: Մահուան կերպին վրայ համաձայն է Բուզանդ ալ **(ԲԶՆ. 239)**, որով այլեւս հարկ կ'ըլլայ մէկ կողմ դնել Խորենացին գրածը, թէ Պապ Տերենտիոսի դէմ պատերազմի մէջ գերի ինկաւ, եւ շղթայակապ Բիւզանդիոն տարուեցաւ եւ կայսեր հրամանով գլխատուեցաւ: Գլխատման հրամանն ալ կը վերագրէ Թէոդոսի **(ԽՈՐ. 229)**, ինչ որ բարեբախտաբար ստոյգ չէ, որովհետեւ շատ տխուր պիտի ըլլար Հայուն գաղափարը Թէոդոսի վրայ՝ Վոր իբր սուրբ կը տոնէ **(ՏՕՆ. 18)**: Իսկ Պապ թագաւոր, որուն դէմ բիւզանդական կայսրութիւնը այսչափ անուղիղ ճամբաներու դիմեց, հապի թէ 24 տարեկան անփորձ երիտասարդ մըն էր, աւելի արդահատելի բիւզանդական կրթութենէն ժառանգած մոլութեանցը համար, քան դատապարտելի՝ իր անխորհուրդ ընթացքին համար: Իրեն նկատմամբ աւելի արդար է լատին պատմիչը, քան մեր ազգային պատմագիրները: Այդ ամէն եղելութեանց մէջ Շահակ կաթողիկոսի անունը չի յնշուիր, արդէն ըսինք թէ քաղաքական գործերէ հեռու կը պահէր ինքզինքը:

ՇԱՀԱԿԻ ՄԱՀԸ

165. Պապի դաւաճանութեամբ սպանուելէն ետքը, պահ մը նախարարները չփոթեցան եւ կասկածեցան Յոյներու բարեկամութեան վրայ, եւ խորհրդակցութեան մտան, այլ յաղթեց ընթացքնին չփոխելու կարծիքը: Հարկաւ Յոյն զօրավարն ալ ջանաց արդարացնել Պապի սպանութիւնը, մանաւանդ որ անմիջապէս նոր թագաւոր հռչակուեցաւ Վարապդատ, ի նմին տոհմէ Արշակունեաց **(ԽՈՐ. 229)**, եւ աւելի ճշդութեամբ՝ Պապի եղբօրորդին **(ԲԶՆ. 48, ՍՈՓ. 118)**, ինչ որ կ'արդարացնէ մեր կանխաւ ըսածը, թէ Արշակ Պապէ առաջ վաւակներ ունեցած էր (§ 118): Վարապդատ երիտասարդութիւնը Յունաստան անցուցած եւ ողիմպիական ըմբշամարտերու մէջ յաղթանակներ ունեցած, ժիրաժիր երիտասարդ մըն էր, եւ իբր համակրելի անձնաւորութիւն սիրով ընդունուեցաւ, բայց վարչական յաջողակութենէ զուրկ գտնուեցաւ **(ԲԶՆ. 241)**: Մուշեղ Մակիկոնեան իբրեւ խնամակալ կը հսկէր երիտասարդ թագաւորին վրայ, եւ բիւզանդական

արքունեաց հետ համախորհուրդ, կը ջանար պօրացնել Պարսից սահմանագլուխը, մինչեւ իսկ պամենայն ապատան Հայոց կայսերական թոշակօքն պինուորեալ (ԲԶՆ. 241): Սակայն Վարպղատ, թէպէտ Յունաստան մեծցած, բայց Յոյներուն մեծ համակրութիւն չունէր, մինչեւ իսկ մտաբերեց Շապուհին փասայանալով, Պարսից հովանաւորութեան ներքեւ մտնել (ԽՈՐ. 230), եւ իրեն համամիտներ ալ ունեցաւ նախարարներուն մէջէն: Առաւելապէս այս եղած պիտի ըլլայ Մուշեղ Մամիկոնեանը դաւաճանութեամբ սպաննելու շարժառիթը (ԲԶՆ. 244), ինչ որ կը հաստատուի Սմբատ կամ Բատ Սահառունիի սպարապետ անուանուելովը, որ էր բանսարկուն քուն սպանողն Մուշեղի (ԲԶՆ. 245): Պարսից թագաւորը այս միջոցին իրմէ հեռացուց եւ Հայաստան դարձուց Վասակ Մամիկոնեանի որդիներէն Մանուէլն ու Կոնը (ՍՈՓ. Զ. 119), կամ ըստ Բուզանդայ, Արտաշէն Մամիկոնեանի մը որդիները, որք Պարսկաստան էին, ու Պարսիկ բանակին կը ծառայէին (ԲԶՆ. 246): Այդ եղելութիւններուն մէջ ալ կաթողիկոսի յիշատակութեան հետք չի տեսնուիր ուրեք: Ըլլայ մարմնական տկարութիւն, ըլլայ քաղաքական գործերէ խուսափում, Շահակ հեռու մնաց ապգային անցուդարձերէ, եւ մահն ալ վրայ հասաւ ամս չորս միայն (ԽՈՐ. 228) կաթողիկոսութենէ ետքը, որք 373-ին սկսած լինելով 377-ին վերջացած պիտի հաշուուին: Շահակի կաթողիկոսութեան տեւողութեան վրայ փոփոխութեան պէտք չենք գտներ, քանի որ մեր ժամանակագրական հետապօտութեանց դէմ դժուարութիւն չի յարուցաներ, ինչչափ ալ ոմանք երկու աւելի, կամ երկու պակաս հաշուով, 2 կամ 6 տարի տուած են: Ոչ մահուան պարագաները գրուած են եւ ոչ թաղման տեղը, բայց հաւանակագոյն է կարծել թէ ծերութեան տկարութեամբ վախճանած, եւ իր հայրենական կալուածին, Մանապկերտի մէջ թաղուած է: Իր վրայ Բուզանդէ պատ գէշ խօսող եղած չէ, բայց գովութեան արդիւնք մըն ալ թողած է:

Տ. ԶԱԻԷՆ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՅԻ

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

166. Կաթողիկոսական աթոռը Մանապկերտացի ապագատոհմին անցած էր արդէն: Լուսաւորչեան տոհմին ժառանգը Սահակ ալ՝ կամ տակաւին Յունաստան էր, եւ կամ դեռ աթոռակալութեան հասուն չէր նկատուեր, ուստի առանց այլեւայլութեան, միեւնոյն Շահակի տոհմէն առնուեցաւ անոր յաջորդն ալ, որ եղաւ Զաւէն, ի նոյն ապգականութենէ Աղբիանու (ԽՈՐ. 231), կամ կենսագիրին ըսելովը, եղբայր Շահակայ (ՍՈՓ. է. 28), որ փոխանցուած է ուրիշ ցուցակագիրներու ալ: Բուզանդի պաւակ Աղբիանու եպիսկոպոսի ըսելն ալ (ԲԶՆ. 271), պէտք է իբր ի պաւակէ իմանալ, եւ ոչ իբր բուն որդի, որ անհնար կը լինի ժամանակագրական հաշուով, ինչպէս Շահակի համար ալ ըսինք (§ 157): Իբր Շահակի եղբայր ընդունիլ դժուարութիւն չէր կրեր, սակայն չէինք սիրեր կենսագիրին վկայութիւնը Խորենացիին նախադասել, թէպէտ հետագայ ցուցակագիրներ մեծամասնութեամբ կենսագիրին են հետեւած: Զաւէնի գահակալութիւնը Խորենացիին կը դնէ յերկրորդ ամին Վարպղատայ (ԽՈՐ. 230), որ ըսել կ'ըլլար 376-ին, մինչ Շահակի կաթողիկոսութիւնը տեւած գտանք մինչեւ 377: Կամ այն է, որ յերրորդ ամի պիտի ստիպուէինք կարդալ, եւ կամ սկսեալ տարիներու իբր ամբողջ հաշուելուն պիտի վերագրենք այդ փոքրիկ տարբերութիւնը: Մենք կը պահենք 377 տարի իբր Զաւէնի աթոռակալութեան թուական: Տեւողութիւնն ալ դարձեալ ամս չորս ըսուած է Զաւէնի համար (ԽՈՐ. 231), եւ ցուցակագիրներ մեծաւ մասամբ պահած են նոյն թիւը, ի բաց առեալ քանի մը նորեր, որ Խորենացիին սխալ ժամանակագրութիւնը ուղղելու համար քմահաճ ուղղութիւններ ըրած են, առանց նախնական աղբիւրներէ քաղելու ուղղութեանց փաստերը: Ներսէսի մահուան եւ Սահակի կաթողիկոսացման թուականները արտաքին պատմութեամբ ստուգուած են, եւ երկուքին միջոցը գտնուող 13 տարիները ճշդիւ կը պատասխանեն երեք Մանապկերտացիներու տրուած տարիներու գումարին:

Այս կերպով Չաւէնի մահուան տարին պէտք է ըլլայ 381: Ասոր ալ համառօտ պաշտօնաւարութիւնը մտածել կու տայ, թէ ծերութեան հասակի մէջ աթոռ բարձրացած պիտի ըլլայ: Չենք ուզեր ըսել թէ երիտասարդ կամ միջահասակ տարիքի մէջ մեռնողներ չեն ըլլար, այլ երբ առանց դիտողութեան եւ առանց որոշ պատճառ մի յիշելու, խաղաղական եւ բնական մահով կը նշանակուի մէկու մը վախճանը, առաջին եւ սովորական մեկնութիւնը ծերութեան վերագրելն է:

ՀԱԳՈՒՍՏԻ ՏԱՐԱԶԸ

167. Չաւէնի անձնաւորութեան համար բոլորովին լուռ է Խորենացին, իսկ կենսագիրը կը ճանչնայ վայն իբր առաքինահրաշ վարուք պայծառացեալ մէկ մը (ՍՈՓ. Է. 28), մինչ Բուզանդ իր սովորական ոճով կը նկատէ վայն իբր բարոյիւք այր չարարար, խիստ եւ նախանձոտ (ԲԶՆ. 271), որ կը սիրէր հագուիլ սգուիլ ու սիգալ, եւ որկորոտութեամբ, ազահութեամբ եւ անառակութեամբ կեայր վամենայն աւուրս կենաց իւրոց (ԲԶՆ. 272): Երկու իրարու ներհակ վկայութիւններէն առաջինը կ'ընդունի Պատմաբան կաթողիկոսը (ՅՈՎ. 68), եւ ուրիշ հեղինակներ, եւ մենք ալ նոյն կարծիքին պիտի հետեւինք, որովհետեւ ոչ մի մասնաւոր գործ կամ արարք յառաջ չի բերուիր Չաւէնի դէմ, եւ եղելութեանց վրայ չհիմնուած դատաստաններ՝ ոյժ չեն կրնար ունենալ: Բոլոր մեղադրանքը զգեստին համար է, թէ Չաւէնն աթինեալս եւ զտապակեալս, զժապաւինեալս նարօտօք ազանէր, եւ թէ զսամուրենիս եւ զկնդմենիս եւ զգայլենիս ազանէր (ԲԶՆ. 271), որ է ըսել թէ մուշտակ կը հագնի եղեր, եւ հագուստները վարդարուն եւ արդուկուած են եղեր, եւ չենք կարծեր թէ այսչափով մարդ մը չարագործի կարգ անցնի: Մանաւանդ որ այդ տեղեկութիւնները Բուզանդի գիրքին ծայրը աւելցուած կցկտուր կտորներէն են, որոնք բնաւ հեղինակութեան յարգ չեն վայելեր: Եթէ լաւ մտադրութիւն դարձնենք ժամանակին սովորութեանց վրայ՝ պիտի տեսնենք, թէ Լուսաւորչի ազգատոհմը՝ Գրիգորէ եւ Արիստակէսէ սկսելով, կրօնաւորական եւ ճգնաւորական ձեւ մը ունէր իր կենցաղին եւ տարապին մէջ, որ պարտաւորիչ չէր բոլոր եկեղեցականութեան, մանաւանդ աշխարհիկ կամ ամուսնական կեանքի մէջ ապրող եկեղեցականութեան, ինչպէս սովոր էր ապրիլ Մանապկերտացեաց տունն ալ: Խաղի վրայ խօսած ատեննիս ալ այդ դիտողութիւնը ըրինք (§ 131): Չաւէն կը մեղադրուի նաեւ որ թոյլ կու տար քահանաներուն զխտորկտուրսն ի վերայ ծնգացն ունել, եւ չէր ստիպեր որ ըստ կրօնիցն ազանէին զպճնաւորն, եւ մինչեւ իսկ կը ներէր որ զմորթ մեռելատի գազանացն ազանէին (ԲԶՆ. 271): Այդ կտորը եւսքանպէս կը հաստատէ մեր տուած բացատրութիւնը, թէ կրօնաւորներու եւ վանականներու պճնաւոր սքեմ մը կանոն էր, բայց ոչ նոյնպէս աշխարհիկ եկեղեցականներու, որոնք պնդուական դասակարգի կը նկատուէին, եւ նոյն դասակարգին զգեստները կրելու իրաւունք կ'ունենային, զոր Բուզանդ հանդերձ զինուորաց կ'անուանէ, այսինքն է զգեստ ազատաց կամ պնդուական դասակարգի: Իսկ խտորկտուրն ի վերայ ծնգաց, աչքի առջեւ կը մնայ թէ ինչու այսչափ հեռու կ'աքորէ: Իսկ կենսագիրին եւ Բուզանդի պատմութեանց համեմատ զինքն հալածողներն են Մամիկոնեան եղբայրները, Մանուէլ եւ Կոն՝ հաւանաբար Մամիկոն անունի կրճատ, ինչպէս Բատը՝ Սմբատի (§ 165): Ասոնք Հայաստան գալով գործի գլուխ անցած էին, նախ Մանուէլ սպարապետութիւնը առած էր Սմբատ Սահառունիի ձեռքէն, յետոյ իրեն կողմ կը յանկուցանէր մեծամեծ նախարարները, եւ Վարապդատի դէմ պատերազմի կ'ելլէր Մուշեղի սպանութեան վրէժը լուծելու համար, եւ յաղթութիւնը կը տանէր Կարնոյ դաշտին մէջ (ԲԶՆ. 248): Մանուէլ Վարապդատը կը վանէ, եւ թող կու տայ որ Հայաստանէ ելլէ, իր որդիներուն իսկ արգիլելով որ չհետապնդեն եւ տիրասպանութիւն չընեն (ՍՈՓ. Զ. 122): Մանուէլ պատերազմէն վերջ սպանել կու տայ եւս Գարեգին Ռշտունին եւ Սմբատ Սահառունին, իբր Մամիկոնեաններու սպանութեան մեղապարտներ (ԲԶՆ 250): Վարապդատ Հայաստանէ փախչելով կը դիմէ Բիւզանդիոն, երբ տակաւին կենդանի էր Վաղէս, որ մեռաւ 379-ին, որով

Վարապղատի փախուստը պետք է դնել 378-ին, քանի որ 4 տարի միայն տեւած է իր թագաւորութիւնը (**ԽՈՐ. 230**), եւ ոչինչ չի ստիպեր այդ թիւը փոփոխել: Բուկանդ եւ կենսագիր արքայի խօսք չեն ըներ, այլ միայն կ'ըսեն թէ անդ եկաց որչափ եւ եկեաց (**ԲԶՆ. 251**) եւ թէ ի նմին անդէն վախճանեցաւ (**ՍՈՓ. Զ. 122**), որ է ըսել, թէ Վարապղատ Յունաստանի մէջ մնաց, ու հեռաւոր կղզիներ չղրկուեցաւ, ինչպէս Խորենացին կ'ըսէ, միայն թէ օգնութեան արժանի չսեպուեցաւ Վաղէսէ, որ 378-ին հապճեպով Գոթաց դէմ պատերապմի կ'երթար: Իսկ Թէոդոսի խօսք չի կրնար ըլլալ, որ 379-ին կայսր եղաւ: Կրնանք ալ ըսել, թէ Վաղէս արեւմուտքի կողմէն եկած արշաւանքներէն նեղուած, արեւելքի գործերուն մտադրութիւն դարձնելու միջոց չգտաւ: Գահապուրկ Վարապղատ դեգերեցաւ անորոշ ժամանակ Յունաստանի մէջ, ուր իր առաջին տարիները անցուցած էր, եւ որոշ բան մը չենք կրնար ըսել անոր մահուան վրայ: Բայց ի՞նչ կ'ընէր Ջաւէն, երբոր եղբայրասպան պատերապմը կը մղուէր Կարնոյ դաշտին մէջ, երբոր Հայեր՝ թէպէտ ծանրապէս նեղուած արտաքին թշնամիներէն, տակաւին չէին մտածէր միանալով իրենց օգուտը խորհիլ, եւ իրարու դէմ ելած վիրար կը կոտորէին: Բարձրացո՞ւց նա արդեօք իր հայրապետական ձայնը: Պատմութիւնը կը լռէ:

ԱՐՇԱԿ ԵՒ ՎԱՂԱՐՇԱԿ

169. Երբոր Յոյներ ձեռնաթափ եղան Հայաստանի գործերէն, եւ Մանուէլ Մամիկոնեան Վարապղատը հեռացնելով, ապատութիւն ստացաւ իր ուլածին պէս կարգադրել երկրին բախտը, յարմարագոյն սեպեց անչափահաս տղաքներ թագաւոր հռչակել, որպէսզի անոնց անունով ինք կարենայ իշխանութիւնը վարել: Պապի սպանութենէն ետքը Հայաստան էր մնացած նորա այրին, Ջարմանդուխտ թագուհին, իր երկու պստիկ պաւակներով, Արշակ եւ Վաղարշակ (**ԲԶՆ. 251**): Ջարմանդուխտի անունը կը ցուցնէ թէ Հայագի էր թագուհին, որով չի ստուգուիր ի կայսերական քաղաքէն լինելը (**ԽՈՐ. 232**), զի անուն փոխած ըլլալն ալ հաւանական չէ: Ապագութեանց մասին շփոթութիւնները առիթ ունեցանք մատնանիչ ընել Պապին մօրը վրայ խօսած ատեննիս ալ, եւ կը կարծենք թէ Պապի Յոյն մայրը՝ Յոյն ամուսինի փոխուած է: Պապի ամուսնութիւնն ալ, եթէ հայ իշխանուհոյ հետ եղաւ, հարկաւ թագաւորելէն ետքը տեղի ունեցաւ, որ է ըսել 369-ին ատենները, եւ Վարապղատի գահապրկութիւնն ալ 378-ին դնելով, Պապի պաւակներուն մեծն ալ 10 տարեկանէ աւելի պիտի չըլլար: Մանուէլ, երկու պստիկները, Արշակն ու Վաղարշակը, Կոյգ թագաւորներ հռչակեց, մայրերնին ալ ի մեծ չքի տիկնութեան պատուէր (**ԲԶՆ. 251**), եւ իրեն պաշտպան մը ունենալու համար, Գարջոյլ Խորխոռունին ընկերներով եւ ընծաներով Շապուհին ղրկեց (**ԲԶՆ. 252**), որով չի կրնար արդարանալ միւս պատմութիւնը, որ Արշակին եւ Վաղարշակին թագաւորելը Թէոդոսի կը վերագրէ: Մանաւանդ որ ոչ միաբանեսցին երկոքին յապստամբութիւն նպատակը (**ԽՈՐ. 231**), բոլորովին աննշանակ էր 10 եւ 9 տարեկան տղոց համար: Պարսիկներուն դիմելը յաջող ելք ունեցաւ, վասնզի Շապուհ ձանչցաւ երկու եղբայրներուն թագաւորական աստիճանը, եւ թագ յղեց անոնց, եւ Ջարմանդուխտ թագուհոյն թագ եւ պատմուճան եւ վառ թագաւորաց (**ԲԶՆ. 252**), իսկ Մանուէլի իբր բուն իշխողի՝ թագաւորական պատմուճան սամոյր, եւ գլխուն վարդմանակ ոսկի արծաթ, թերեւս արծաթ ոսկեպօծ, եւ սաղաւարտին արծուոյն ետեւէն հանգոյցք թագի, եւ կուրծքին ապիղակ, վրան մը շիկակարմիր, եւ հովանոց կապուտակ երկնագոյն, եւ ձոխ սպասներ, ձանչնալով անոր վրայ իշխանութիւն մեծ ի վերայ աշխարհին Հայոց (**ԲԶՆ. 253**): Այդ ամէն ընծաները կը բերէր Սուրէն պարսիկ՝ մի ի ձոխ նախարարաց, իրեն հետ ալ տասը հապար հեծելոց բանակ մը ի թիկունս օգնականութեան Կօրավարին Մանուէլի (**ԲԶՆ. 252**): Ասոր վրայ Մանուէլ՝ կացութիւնը աւելի եւս Կօրացնելու համար, մանուկ թագաւորները կ'ամուսնացնէր, Արշակի կին տալով իր իսկ Վարապղուխտ աղջիկը, եւ Վաղարշակի՝ Սահակ Բագրատունիի աղջիկը, եւ մեծահանդէս

հարսանեաց հանդեսներ կատարել կու տար (ԲԶՆ. 264), որ կերպով մը մանուկ թագաւորներուն թագադրութեան հանդէսը եղաւ: Խորենացի Արշակի կին կը նշանակէ Բաբգէն Սիւնիի աղջիկը, այլ աւելի միտքի մօտ է որ Մանուէլ իր աղջիկը տար, եւ թագաւորը փեսայ իւր առնէր, եւ ինքն իբր թագաւորահայր ճոխանար (ԲԶՆ. 263): Հարկաւ Ջաւէն հայրապետն էր այդ թագաւորական պսակներուն հանդիսադիրը: Իսկ եղելութեան կրնայ նշանակուիլ Վարապետի փախչելուն յաջորդ տարին, 379-ին, երբ կայսրութիւնը նեղ ժամեր կ'անցնէր Գոթաց արշաւանքներէն, Վաղէս կը յաղթէր եւ կը սպաննուէր, եւ Թէոդոս գահ բարձրանալով պատերազմը կը շարունակէր: Միեւնոյն պատճառով Հայաստան պահ մը խաղաղութեան օրեր կը տեսնէր: Վաղարշակ մանուկ թագաւորը հապիւ տարի մը կրնար վայելել, եւ տարիէ մը ետքը կը մեռնէր, իբր 10 տարեկան հասակին մէջ (ԽՈՐ. 231), Արշակ կը մնար միայնակ, եւ իր աներոջ Մանուէլի պօրաւոր ձեռքին տակ, ամէն բան կարծես կարգի կանոնի կը մտնէր: Այդ միջոցին, 381-ին, կը վախճանէր Ջաւէն, բայց ոչ մահուան պարագայից եւ ոչ թաղման տեղւոյն վրայ տեղեկութիւն չենք գտներ, եւ բնական կերպով ծերութեամբ վախճանած եւ Մանազկերտ թաղուած պիտի ըսենք:

ՇԱՀԱԿ ԿՈՐՃԵԱՑ

170. Բուզանդ, Ջաւէնէ ետքը Շահակ Կորճեայ անունով գլուխ եպիսկոպոսաց մը կը յիշէ, որ ամս երկուս պաշտօն կը վարէ եւ կը վախճանի (ԲԶՆ. 272): Խորենացի այսպիսի անուն մը չի ճանչնար, եւ բոլոր գաւապանագիրներէն միայն Միխայիլ Ասորին է, որ Բուզանդին կը հետեւի, ինքն ալ իր կողմէն Կորճեայ Շահակը եղբայր Ջաւէնի ընելով (ՔԱՀ. 34): Մեր կարծեօք հնար չէ մէկ Բուզանդի խօսքով, եւ այն ալ իր գործին յարակցեալ հինգերորդ դպրութեան կցկտուր եւ անյարիր յիշատակներով՝ նոր կաթողիկոս մը ստեղծել, զոր չեն ճանչցած բոլոր գաւապանագիրք յօրինողներ, որք հայրապետանոցի յիշատակներն եւ աւանդութիւններն ալ իրենց ձեռքին տակ ունէին: Ասկէ վատ պէտք է դիտել, թէ ո՞վ է այդ Շահակ Կորճեայ ըսուածը, այսինքն Կորճէից կամ Կորդուաց նահանգէն անծանօթ մէկ մը, որ կարենայ իբր կաթողիկոս ընդունուիլ, երբոր ազգը հապիւ թէ Աղբիանոսի տունէն եղեղները կը սփռանի բացառաբար իբր կաթողիկոս ընդունիլ: Միխայիլ Ասորիին տուած վկայութիւնն ալ չի բաւեր, այդ անյարմարութիւնը դարմանելու համար, վայն իբր Ջաւէնի եղբայր ընդունիլ տալու: Նկատելի է եւս որ այդ անտեղի կարգադրութիւնը եղած պիտի ըլլայ Մանուէլ Մամիկոնեանի իշխանութեան ատեն, որ խստիւ աւանդապահն էր նախնական սովորութեանց, եւ երկիրն ալ շփոթութիւններէ ազատ էր: Ուստի ինչպէս ուսումնասիրութեանց հետեւողներուն շատերը, մենք ալ մեր ցուցակին մէջ չենք կրնար ընդունիլ Շահակ Կորճեայ անունով մէկ մը մեր կաթողիկոսաց շարքին: Բայց ուզելով որեւէ մեկնութիւն մը տալ Բուզանդի գրածին, եւ թիւրիմացութեան վերագրել անոր խօսքը, կրնանք ենթադրել, թէ Յանկոյս-Տիգրիսեան հինգ նահանգներու մէջ, որք Պարսից թողուեցան (§ 134), եւ որ սովորաբար Կորդուաց կամ Կորճէից երկիր կոչուեցան, որեւէ տեղացի Շահակ մը, Հայոց կաթողիկոսէն անկախաբար, իբր գլուխ եպիսկոպոսաց դիրք կազմել ուզած ըլլայ: Բայց ինչպէս ըսինք, այս մեր պարզ ենթադրութիւնն է, զոր մի պատմական նշանով կամ յիշատակով չենք կրնար հաստատել:

Տ. ԱՍՊՈՒՐԱԿԷՍ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

171. Շահակ Կորճեայի կարծեցեալ կաթողիկոսությունը ընդունելի չըլլալով, Ջաւէնի յաջորդ պիտի ընդունինք Ասպուրակէսը, համաձայն Խորենացւոյ եւ բոլոր հիններուն եւ գաւապանագիրներուն գրածին, եւ ենթադրելի իսկ չէ որ Մանազկերտացիներուն տունը հայրապետութիւնը ձեռքէն հանած ըլլար: Խորենացին պարզապէս ազգական Շահակայ եւ Ջաւէնայ (ԽՈՐ. 231) կը ճանչնայ Ասպուրակէսը, ուրիշներ ի վաւակէ Աղբիանոսի (ԲԶՆ. 272)

կ'ըսէն, եւ միեւնոյն իմաստն ունի, մինչ կան որ Զաւէնի եղբայր (**ՍՈՓ. Է. 28**) կ'ընէն, եւ նոպնը կրկնողներ պակաս չեն (**ՅՈՎ. 68**), եւ մինչեւ իսկ եղբայր Շահակայ եւ Զաւէնի ըսող ալ կայ (**ՔԱՀ. 34**): Եւ երեք Մանապկերտացիներ միեւնոյն տունէն ըլլալով իրարու եղբայր կրնային կոչուիլ, բառին ընդարձակ իմաստով, որ իբր հօրեղբօրորդի ալ կրնայ առնուիլ, սակայն իրարու հարապատ եղբայրներ ըլլալ նին ալ անհնար չէ, քանի որ երեքը մէկտեղ 13 տարիէ աւելի միջոց չեն գրաւեր, եւ իրեաց վերջին տարիներու մէջ իրարու յաջորդած կրնան ըլլալ: Ասպուրակէսի ընտրութիւնը խնդրոյ նիւթ ալ եղած չէ, արդէն Մանապկերտացիներու տունը ձեռք անցուցած էր հայրապետութիւնը, եւ քաղաքական խնդիրներէ հեռու ապրելով իրեն վրայ դիտողութիւն չէր հրաւիրէր: Լուսաւորչի տան միակ ժառանգն ալ, Ներսէսի որդին Սահակը, կամ ստէպ Հայաստանէ դուրս կը գտնուէր, եւ կամ ինքզինքը հեռու կը պահէր որեւէ թեկնածութենէ: Ասպուրակէսի նկարագիրին մասին գրուած է, թէ ի նոցին առաքինութիւնս յառաջադէմ գտեալ անձ մըն էր (**ՍՈՓ. Է.28**), այսինքն է Շահակի եւ Զաւէնի առաքինութեանց: Նոպնիսկ Բուզանդ ալ կը կոչէ վայն այր քրիստոնէամիտ աստուածապաշտ, արդար (**ԲԶՆ. 272**) եւ դարձեալ թէ էր այր սուրբ եւ բարեպաշտօն, երկիւղած յԱստուծոյ եւ ի մարդկանէ (**ԲԶՆ. 279**), եւ դարձեալ թէ էր այր քաղցր եւ խոնարհ, բարերար եւ մարդասէր (**ԲԶՆ. 280**), որ ի պահս եւ յաղօթս յամենայն ժամ աղաչէր զԱստուած (**ԲԶՆ. 279**): Այսչափ գովեստներէ ետքը կը յաւելու, թէ ազանէր վամվայեալս եւ ժապաւիներալս (**ԲԶՆ. 280**), որովհետեւ վասն կրօնիցն հանդերձոյն, վեդեալ կարգն ըստ կրօնիցն Զաւէնայ կը պահէր (**ԲԶՆ. 272**), որով ընդունած կ'ըլլայ, թէ Զաւէնի ըրածն ալ անհատական անձնամահ պերճասիրութիւն չէր, այլ կրօնք հանդերձոյ մը կար, կամ աւելի որոշ բառով, զգեստի օրինական կանոն մը, ինչ որ մենք ալ արդէն բացատրեցինք (§ 167): Ասպուրակէսի հայրապետութեան թուական կը պահենք 381 տարին, որ Արշակի ալ երկրորդ տարին կ'ըլլայ (**ԽՈՐ. 231**), որ տարին որ Մայիսի մէջ գումարուեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ սուրբ ժողովը եւ հոգեմարտ Մակեդոնի վարդապետութիւնը դատապարտեց: Մեր պատմիչներ (**ԽՈՐ. 220, Սոփ. Զ. 62, ՍՈՓ. Է. 25, ՅՈՎ. 65**) այդ ժողովին ներկայ կը կարծեն Ներսէս Մեծ Կաթողիկոսը, ինչ որ ժամանակագրական հաշիւը չի կրնար ընդունիլ, եւ ժողովական գործերուն մէջ ալ բնաւ յնիշատակութիւն չկայ: Հետեւաբար պիտի ըսենք թէ տիեզերական երկրորդ ժողովին մէջ Հայերը ներկայացուցիչ չունեցան, այլ որովհետեւ աթոռներու մէջ տարաձայնութեանց եւ բաժանմանց խնդիրը չկար, Կոստանդնուպոլսոյ վճիռներն ալ ու կանոնները Հայաստան բերուած ատեն՝ անհակառակ ընդունուեցան Ասպուրակէս հայրապետի եւ Հայ Եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներու կողմէն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

172. Հայաստանի խաղաղութիւնը, որուն պատճառ եւ պահապան կանգնած էր Մանուէլ Մամիկոնեան, շարունակեց մինչեւ անոր մահը, զոր կրնանք յապաղել մինչեւ 384 թուականը, որով կ'արդարանայ եւս Բուզանդի յիշած եօթնամեայ խաղաղութիւնը (**ԲԶՆ. 257**), հաշուելով վայն Վարապդատի գահավրկութենէն, որ տեղի ունեցաւ 378-ին: Այդ խաղաղութեան պատճառներէն գլխաւորն եղաւ Յոյներուն արեւելքի գործերէն ձեռնթափ ըլլալը, եւ Շապուհի մեռնելով Արտաշիրի թագաւորելը 379-ին, որ խաղաղական կառավարութեան ձեռնարկեց, եւ Մանուէլ ալ իր խոհականութեամբ գիտցաւ յօգուտ գործածել երկու տէրութեանց առժամեայ անգործութիւնը, եւ ամենայն երկիրն Հայոց ի խաղաղութիւն էր ընդհովանեալ Մանուէլի վամենայն աւուրս կենաց նորա (**ԲԶՆ. 257**): Մանուէլ մեռաւ բնական մահուամբ պիտո հիւանդութեան մահու հիւանդացեալ (**ԲԶՆ. 264**), ինչ որ նշանակելի պարագայ մըն է Մամիկոնեան սպարապետներուն համար, ինչպէս ինքն Մանուէլ ալ կը վարմանար, որ իր բոլոր մարմինը վէրքերով լեցուն ըլլալով հանդերձ՝ ընդէ՞ր ոչ եհաս մեռանիլ ի պատերազմի, եւ կը ցաւէր որ իրեն զվատթար մահս մահճաց եհաս մեռանել

(ԲԶՆ. 265): Բայց Մանուէլի մահը իսկապէս վատթար եւ վնասակար եղաւ ապգին: Արշակ դեռ մանուկ էր, նա չէր կրնար ոչ նախարարներ պսակել, եւ ոչ երկու տէրութիւններու մէջ հաշտ եւ խոհեմ ընթացք մը պահել: Արտաշիր՝ Մանուէլի որդին, որ սպարապետութիւնը ժառանգեց (ԲԶՆ. 264), հօրը հանձարը չունէր, եւ Հայաստանի մէջ չփոթութիւններ սկսան, ինչ որ տաղտկալի էր հաւասարապէս թէ՛ Յոյներուն եւ թէ՛ Պարսիկներուն: Թէոդոս կայսր խորհուրդ յղացաւ, Հայաստանի մի մասը Պարսիկներուն թողլով, մնացեալը իրեն ապահովել եւ արեւելքի կողմէ վտանգի առջեւը առնել: Շապուհ Գ., երկարակեաց Շապուհ Բ-ի թոռը, շուտով հաւանեցաւ, եւ Հայաստանի բաժանումը (22) իրենց մէջ որոշուեցաւ եւ հաշտութեան պաշտօնագիրը հաստատուեցաւ նոյն 384 տարին (ԽՈՐ. 232): Դժուար է բաժանման սահմանագիծը կազմել իր ամբողջութեան մէջ, բայց ընդհանուր կերպով Բարձր Հայք եւ Ծոփաց նահանգ՝ որ Չորրորդ Հայք կոչուեցաւ, Յունաց մնացին, իսկ մնացեալ նահանգներ, Արարատ եւ Տուրուբերան եւ Վասպուրական ուրիշներու հետ Պարսից բաժին եղաւ: Արշակի ապատութիւն թողուեցաւ, որ մասին մէջ ուզէ թագաւորութիւն ընել, իսկ նա նախադասեց Յունաց բաժնին անցնիլ, լաւ համարեալ նւազ կողմանն տիրել, եւ ծառայել քրիստոնեայ թագաւորի: Խորենացին Արշակի մօրն ալ ի կայսերական քաղաքէն լինելը կը յիշէ (ԽՈՐ. 232), սակայն մենք նորէն պիտի կրկնենք, որ ոչ թէ մայրն Զարմանդուխտ, այլ մեծ մայրն Ողիմպիադա՝ Բիւզանդիոյ արքունիքէն էր: Յիշուած չենք գտներ յայտնապէս թէ ո՞ր հաստատեց Արշակ իր արքունիքը, սակայն Կարին քաղաքին տրուած կարեւորութիւնը, եւ անոր նորոգութիւնները եւ Թէոդուպոլիս կոչուիլը, Յունական Հայաստանին մայրաքաղաք նշանակուած լինելը կը ցուցնեն:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

173. Արշակի օրինակը ուրիշ շատ նախարարներ ալ հրապուրեց Յունական բաժինը անցնիլ, ինչ որ Պարսից թագաւորին մտադրութիւնը գրաւեց, եւ իմանալով որ անոնք կը սիրեն Արշակունի թագաւորի մը ներքեւ ըլլալ, ինքն ալ իր բաժնին մէջ, փոխանակ Պարսիկ մարպպան մը նշանակելու, Հայ Արշակունի մը գլուխ դրաւ թագաւոր անունով, որ եղաւ Խոսրով Գ.: Խոսրովը կոչուած է ոմն ի նմին ապգէն Արշակունեաց (ԽՈՐ. 232), կամ ի նմին տոհմէ մանուկ մի (ԲԶՆ. 270), սակայն 415ին յոյժ ծեր վախճանած մէկ մը (ՓԱՐ. 18), 384-ին, այսինքն 30 տարի առաջ, մանուկ չէր կրնար ըլլալ, բայց եթէ Բուզանդի սովորական ոճով՝ ծեր չեղողը մանուկ կոչելով: Եթէ յոյժ ծեր մը՝ գոնէ 75 տարեկան կարծենք, Խոսրովը 45 տարեկան թագաւոր եղած պէտք է ընդունիլ: Իսկ ի նմին ապգէն կամ տոհմէն ըլլալու համար, պէտք է այս ալ Արշակ Բ.ի առաջին ամուսնութենէն սերած մէկը ընդունիլ, Վարապդատի հօրեղբօրորդի մը, քան թէ եղբայր մը: Պարսիկ թագաւորին ըրածը իր օգուտ ունեցաւ, թէ երթալիք նախարարները մնացին, եւ թէ գացողներէն շատեր դարձան, եւ մնացին միայն Արշակի սննդակից պատանիներ, Դարա Սիւնի, Գաւազոն Արշարունի, Պերոզ Գարգամանացի, Ատատ Գնունի, Կանան Ամատունի, Սուր Մոկացի, Ռոստոմ Առաւենեան եւ քանի մը ուրիշներ, զորս պատմիչը անյայտ լուսնք կը կոչէ, եւ որոց զժառանգութիւնս կալաւ Խոսրով յարքունիս հրամանաւ Շահպոյ (ԽՈՐ. 233): Նոյնիսկ Արշակի կողման մեծամեծ նախարարներէն ալ ոմանք, ինչպէս Սահակ Բագրատունի, Սուրէն Խորխոռունի, Վահան Առաւելեան, եւ Աշխադար Դիմաքսեան, Արշակի հետ գժովելով Խոսրովի կողմը անցան: Բայց երկրին ընդարձակութենէն եւ կուսակից նախարարներէն աւելի Խոսրովը զօրացնողն էր Ասպուրակէս հայրապետ, որ ոչ միայն նոյն բաժնին մէջ մնաց, այլեւ առաջնորդեաց դրանն Խոսրովու (ԲԶՆ. 272), որ է ըսել Խոսրովի արքունեաց մէջ կաթողիկոսներու յատուկ գլխաւորութեան դերը պահեց: Հարկաւ երկրին բաժանման, եւ Պարսիկ բաժնին կազմակերպութեան մէջ ալ Ասպուրակէս դեր մը ունեցաւ, քանի որ արքունական առաջնորդներու

գործ չէր քաշուէր: Ասպուրակէսը Պարսից կողմ պահելու կը յորդորէին թէև իր հայրենական Մանազկերտին եւ թէ հայրապետական աթոռին Պարսից բաժնին մէջ ինկած ըլլալը: Իսկ Արշակի բաժնին վրայ նոր եկեղեցական գլուխ նշանակուած ըլլալը չէ յիշուած, եւ պէտք է հետեւեցնել, թէ այն կողմի Հայերն ալ, իրենց եպիսկոպոսներուն միջնորդութեամբ կաթողիկոսական աթոռին եւ Ասպուրակէսի հետ յարաբերութիւննին չէին խլած: Վերել յիշուած Սուրէն եւ Վահան եւ Աշխարհար նախարարներ փախած ատեննին՝ Հանի ամրոցին գանձն ալ մէկտեղ տարած ըլլալ նուն համար, Արշակի զօրքերը անոնց հետապնդեցին Սամէլ Մամիկոնեանի զօրավարութեամբ եւ Մանազկերտի այրերուն մէջ փակեցին, բայց Սահակ Բագրատունի Խոսրովի բանակով փախչողներն ալ եւ գանձն ալ ապատելով Խոսրովի բերաւ, եւ այս պատճառով Արշակի եւ Խոսրովի մէջ պատերազմ մըն ալ տեղի ունեցաւ Երեւել դաշտին վրայ, ուր արշակի կողմը յաղթուեցաւ, Դարա Սիւնի սպարապետ սպանուեցաւ, եւ Արշակ հապիւ կրցաւ մալապուրծ ապաւինել Եկեղեցաց գաւառը (ԽՈՐ. 236): Պատերազմը պէտք է դնել 385-ին:

ԱՍՊՈՒՐԱԿԷՍԻ ՄԱՀԸ

174. Ասպուրակէսի հայրապետութեան Խորենացի կու տայ ամս հինգ (ԽՈՐ. 231), եւ այս է ընդհանուր գաւապանագիրներուն կրկնածը, եւ ոմանց 7 տարի տալը, պարզապէս Ե եւ Է տառերուն փոխանակութեան պէտք է ընծայել: Ընտրութեան թուականը 381-ին ըլլալով, վախճանը կ'իյնայ 386-ին, որ ըստ ամենայնի կը պատասխանէ պատմական եւ ժամանակագրական պահանջներուն: Մահուան պարագաները եւ թաղման տեղը նորէն անծանօթ կը մնան, եւ մենք ասոր նկատմամբ ալ բնական կը գտնենք ըսել, ինչ որ միւս Մանազկերտացիներուն համար ըսինք, թէ ծերութեան հասակի մէջ խաղաղութեամբ վախճանեցաւ, եւ իր հայրենական Մանազկերտի մէջ թաղուեցաւ: Միեւնոյն տարին վախճանեցաւ Յունաց բաժնի Արշակ թագաւորն ալ, տակաւին նորահաս երիտասարդութեան տարիքին մէջ: Պապի երկու որդիներն ալ տկարակալմ եւ վատառողջ տղաքներ պէտք է եղած ըլլան, ախտամոլ եւ դեռահաս ծնողի մը վաւակներ եղած ըլլալով: Կրտսերը Վաղարշակ, թագաւոր հռչակուելէն ետքը տարի մը իսկ չապրեցաւ ու մեռաւ (ԽՈՐ. 231), իսկ Արշակ ալ հիւանդացեալ մաշարայական ախտիւք ջերանի հիւծմամբ (ԽՈՐ. 237), որ է ըսել թէ սրընթաց թոքախտ ունեցող մէկն էր: Երեւել դաշտի պատերազմին յուզմունքն ու տառապանքն ալ իրենց դերը ունեցան, վասնզի Եկեղեցաց գաւառը ապաւինելէն ետքը՝ տարաբախտ երիտասարդը այլեւս գլուխ չկրցաւ վերցնել, եւ օրըստօրէ մաշելով եւ հիւծելով մեռաւ, եւ հարկաւ Հանիի թագաւորական գերեզմանները թաղուեցաւ: Արշակի վաւակ ունեցած ըլլալը չի յիշուիր, որով Արշակունի ժառանգ ալ պակսեցաւ եւ Յոյներ թագաւորութեան անունն ալ դադրեցնելով, կոմէսու կացուցին իբրեւ իշխանս, այսինքն կուսակալ, կամ յունական բառով կուրապաղատ: Իսկ Հայոց նախարարներուն գլխաւոր եւ հայագունդ զօրաց հրամանատար նշանակեցին Գալաւոն Կամսարականը, որով Հայաստանի յունական բաժինը այնուհետեւ իբրեւ կայսերական գաւառ նկատուեցաւ, եւ կայսերութեան վարչական ձեւին ենթարկուեցաւ: Արդէն հայրապետական աթոռն ալ դատարկ էր, եւ միայն Խոսրով կար մէջտեղ իբրեւ ազգային պետ մը, եւ նմա կ'իյնար, եւ նա հոգաց հայրապետական աթոռը արժանաւոր գահակալով մը օժտել:

ՓԱԻՍՏՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

175. Համաձայն մեր խոստումին, եւ իւրաքանչիւր միջոցի մէջ փայլող կամ երեւացող անձնաւորութեանց յիշատակները նոյնին մէջ ամփոփելու դիտումով, այստեղ կը քաղենք քանի մը անձերու մասին Բուզանդի պատմութեան ծայրը գտնուող կցկտուր յիշատակները: Ասոնք կրնան իբր կազմակերպեալ խումբ մը նկատուիլ, Ներսէսի ձեռքին տակ պատրուաստուած, նպատակ ունենալով օժանդակել անոր բարեկարգական ճիգերուն, որով պիտի համարձակինք

Բարեկարգիչ խումբ անուանել վայն, ինչպես անոր ետեւէն Թարգմանիչ խումբ մըն ալ կազմուեցաւ: Բարեկարգիչներէն չորս գլխաւորները, Եպիփան, Շաղիտա, Գինդ ու Եփրեմ, Ներսէսի պատմութեան հետ յիշատակեցինք, այստեղ մնացածներուն յիշատակները պիտի ամփոփենք: Այս կարգին յիշուած կը գտնենք քանի մը եպիսկոպոսներու անունները, որոնք ամենայն հաւանականութեամբ կը կազմեն կաթողիկոսարանի դրան եպիսկոպոսներու ժողովը, որոնց համար կ'ըսէ Բուզանդ, թէ էին ի ներքին հայրապետին ի տան իւրում ընդ նորա ձեռամբ երկոտասան եպիսկոպոսք աթոռակիցք իւր, գործակիցք եւ խորհրդակիցք (ԲԶՆ. 273): Այդ ժողովը, որ Ներսէսի օրով կազմուած էր, հարկաւ անկէ ետքն ալ իր գոյութիւնն ու գործունէութիւնը չկորսնցուց, որովհետեւ ըսուած է, թէ դեռ եւս կային նոքա կենդանիք, յամս Խոսրովու եւ Արշակայ, երկուց թագաւորացն բաժանաւորացն (ԲԶՆ. 273): Հաւանաբար այդ ժողովին գլխաւորն էր Խադ եպիսկոպոսը, որուն վրայ խօսեցանք իր կարգին (§ 137): Իսկ այստեղ յիշուածներուն առաջինն էր Փաւստոս եպիսկոպոս, ազգաւ հռոմ, որ եղած է թելակալ, այսինքն գործակալ Ներսէսի եպիսկոպոսապետին: Փաւստոս ծերունի եպիսկոպոս մը յիշուեցաւ, որ 353-ին Ներսէսը ձեռնադրեց (§ 119), եւ եթէ Փաւստոս թելակալ տակաւին կենդանի էր 384-ին, Հայաստանի երկուքի բաժնուելէն ետքը, դիւրին չ'ըլլար երկու Փաւստոսները նոյնացնել, եւ կարծել թէ միեւնոյն ծերունին կրցած է գործակալութիւն վարել 30 տարի ետքը: Խնդիրը կը յուզուի նաեւ թելակալ Փաւստոսին եւ Փաւստոս Բուզանդ պատմագիրին նոյնութեան վրայ: Այս մասին շատերուն համար որոշիչ նկատուած է, գլխակարգութեանց վերջը տեսնուած տողը, ստորոտ ամենայն պատմութեանց յաղագս իմ տեղեկութեան (ԲԶՆ. 268), իբր թէ հեղինակը յայտնապէս ինքզինքը մատնանիշ ընէր: Սակայն մեր կարծեօք անկէ առաջ աւելի ծանր խնդիրներ կան լուծուելիք, եւ գլխաւորապէս որոշելու է թէ Բուզանդի պատմութիւնը յունակա՞ն բնագիր է, թէ հայկական պատմութիւն է: Բուզանդական պատմութիւնք գլխակարգութիւնը, եւ երրորդ դպրութիւն գլուխը իբր սկիւբ նշանակելը (ԲԶՆ. 5), կը ցուցնեն թէ աւելի ընդարձակ բիւզանդական պատմութիւն մըն է գրուածը, եւ թէ երրորդ դպրութենէն կը սկսին եղեր Հայոց վերաբերեալ մասերը, որք առանձինն թարգմանուած են Հայոց համար: Նմանապէս խորագիրին մէջ Փաւստոս պատմագիրը եպիսկոպոս չէ կոչուած, ինչպէս Փաւստոս թելակալն ալ Բուզանդացի չէ կոչուած, եւ մենք կը միտինք Փաւստոս ծերունին, Փաւստոս թելակալը եւ Փաւստոս պատմագիրը, երեք համանուն՝ բայց տարբեր անձեր ընդունիլ:

ՈՒՐԻՇ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ

176. Բուզանդի յիշած եպիսկոպոսներուն երկրորդն է Զորթ, այր ներքինի կոչուած, հարկաւ ոչ մարմնական կազմութեամբը, այլ ըստ որում ասոնց ամէնքն ալ ի ներքնի հայրապետին էին, եւ կը վբաղէին ի տեսչութիւն աղքատանոցաց եւ Ներսէսի յամենայնի հաւատարիմքն էին (ԲԶՆ. 273): Երրորդ յիշուած է Արտիթ եպիսկոպոս Բասենոյ, այր ծերունի պատուական եւ պիտանի, սրբութեամբ եւ ճշմարտութեամբ վարեալ, որ մինչեւ իսկ առնէր նշանս մեծամեծս: Ըսուած է եւս թէ կանուխէն Դանիէլ Ասորիին աշակերտած էր, եւ թէ կ'ապրէր մինչեւ թագաւորութեան երկուքի բաժնուելէն ետքը (ԲԶՆ. 274), որով Դանիէլի վերջին աշակերտներէն կրնայ եղած ըլլալ: Չորրորդ կը յիշուի Կիրակոս եպիսկոպոս Տայոց, որ Շահապ ալ կոչուած է եղեր, հարկաւ առաջուց վարչական ու տանուտէրական պաշտօն վարած ըլլալուն համար: Ասոր համար ըսուած է, թէ էր այր ճշմարիտ աստուածապաշտ՝ ըստ կամացն Աստուծոյ (ԲԶՆ. 278): Հինգերորդ կը յիշուի Զորթուկալ եպիսկոպոս Վանանդայ, այր սուրբ, պարկեշտ, արժանի Աստուծոյ, արբեալ Ոգևով Սրբով (ԲԶՆ. 278): Ասոնցմէ ետքը կը յիշուին Տիրիկ եւ Մովսէս եպիսկոպոսք Բասենոյ գաւառին, զորս պէտք է ընդունիլ, իբր Բասենի վանապան կողմերուն եպիսկոպոսները, քանի որ արդէն յիշուեցաւ Արտիթ՝

իբր եպիսկոպոս Բասենոյ: Այս երկուքին համար ալ վկայուած է թէ էին արք լաւք, հրեշտակակրօնք, սուրբ հաւատացեալք, հրաւիրմանն արժանիք (ԲԶՆ. 279): Շարքը կը փակէ Ահարոն եպիսկոպոս մը, վիճակը անորոշ, այլ գործող ի մէջ Հայոց աշխարհի: Ասոր համար ալ ըսուած է թէ էր այր երեւելի եւ անուանի, քաջ, առաքինի: Այս ընտիր եւ առաքինին եպիսկոպոսներուն կարգին խառնուած է՝ անանկ մէկ եպիսկոպոսի անունն ալ, որուն համար հեղինակն ալ կը վարանի թէ արժանի իցէ կոչել զնա եպիսկոպոս, որովհետեւ կը նկարագրուի իբր կեղծաւոր եւ ազահ, որ դուրսէն ճգնաւորի ձեւեր կը պահէր, բայց դրամի սիրոյն ամէն ստորնութիւն յանձն կ'առնուր եւ ամէն անիրաւութիւն կը գործէր: Սա ինքն է Յոհան եպիսկոպոս, Փառէն հայրապետին որդին, որ հայրապետանոցի եպիսկոպոսներէն մէկն եղած էր իր հօրը շնորհիւ, բայց բոլորովին անվայել կեանք մը ունէր (ԲԶՆ. 274): Անոր գործերէն իբր նմոյշ յառաջ կը բերուի, թէ գեղեցիկ ձիու մը վրայ հեծած աւազակ երիտասարդի մը հանդիպելով ճամբան, կը հրաւիրէ ձիէն իջնել, եւ անմիջապէս քահանայական ձեռնադրութիւն կու տայ, եւ իբր պաշտօնէից իրաւունք՝ ձին ձեռքէն կ'առնէ: Թագաւորին պաքատին մէջ ալ, չէ չիշուած թէ ո՞ր թագաւորին, խեղկատակի դեր կը վարէր, չորս ոտքի ինկած եւ ուղտի պէս կառաչելու ձայներ հանելով, սրահները կը պտտէր, որպէսպի իրեն վրայ նուէրներ եւ ընծաներ դնեն, մինչեւ իսկ զմուրհակս գիւղոց կամ վագարակաց գրեալ եւ կնքեալ. եւ կը կրկնէր ուղտ եմ, ուղտ եմ, դիք ի վերայ իմ զմեզս արքայի, թող բառնամ, եւ այս ամէնը կ'ընէր, վասն ազահութեան, եւ հարստութիւններ եւ կալուածներ կը շատցնէր (ԲԶՆ. 277): Մենք աւելորդ չսեպեցինք անարժան եպիսկոպոսին յիշատակը կրկնել, վասնպի ասանկներուն զվուելի օրինակն ալ զգուշաւորութեան կը ծառայէ:

ԲԱՐԵՎԱՐԳԻՉ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՅՆԵՐ

177. Եպիսկոպոսներու խումբին քով նշանակուած կը գտնենք միայնակեացներու խումբ մըն ալ, ընդհանրապէս Գինդ Սլկունիի աշակերտութենէն, գործունեայ եւ բարեկարգիչ կրօնաւորներու դասակարգ մը, որք ոչ միայն քրիստոնէից մէջ կը քարոզէին ճշմարտութեան եւ ուղղութեան կանոնները, այլեւ ծակուծուկ մնացած հեթանոսներն ալ դարձնելու համար հեռաւոր եւ անմատոյց կողմեր կը պտտէին (§ 156): Յանուանէ յիշատակուածներէն մէկն է Տրդատ, որ եւ Տրդած, որ Ներսէսի մահուան ատենն ալ մօտը գտնուած էր (§ 153), եւ անոր մահուընէ ետքը յառաջին վարդապետսն, յանապատաւորաց դասս թելակոխեաց, եւ իրեն կայանք բնակութեան ըրած էր Տարոն գաւառը: Կը յիշուի եւս Մուշէ, որ Գինդի հաւատարիմ ընկերը եղաւ, եւ անոր մօտ մնաց Ծաղկէոյ լեռը, երբ ուրիշներ վայլ գաւառս շրջէին հրամանաւ իւրեանց գլխաւորին Գնդայ, եւ անբաժան մնաց մինչեւ Գինդի մահը: Կը յիշուին եւս Վաչակ, Արտոյտ եւ Մարախ, բայց անունէն զատ ուրիշ պարագաներ չենք գտներ իրենց վրայ (ԲԶՆ. 281): Միայնակեացներու կարգին պէտք է յիշենք Առոստոմն ալ, թելակալ Փաւստոս եպիսկոպոսի եղբայրը, ինքն ալ ազգաւ հոռոմ, որ անապատական կեանք վարած է Արարատ գաւառի մէջ, մաշկահանդերձ եւ խոտաճարակ, եւ սրբութեան համբաւ վայելած, որով մահուընէ ետքն ալ մարմինը թաղած են՝ Ներսէսի հայրապետի կալուածներէն Ամօքն գիւղը, որ թերեւս ըլլայ Վանայ շրջակայից Ամիւկ գիւղը, եւ ամի ամի զյիշատակ նորա կատարած են (ԲԶՆ. 273), թէպէտեւ Յայսմաւուրքի մէջ ասանկ յիշատակի հանդիպած չենք: Առոստոմ տարբեր եղած է Գինդի աշակերտութենէն, եւ մասն չէ ունեցած անոնց բազմօգուտ եւ առաքելական գործունէութեան մէջ, որ ճգնասուն անապատականէ շատ աւելի գերազանց է:

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՑԻ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐ

178. Անցողակի յիշենք նորէն, որ հին ատենները ամէն հաստատութիւն իր պահպանութեան պէտքերը կ'ընդունէր իրեն սեփական եղող կամ իր տրամադրութեան ներքեւ դրուած գիւղերէն ու

ագարակներէն: Հայրապետական աթոռն ալ իր սեփական կալուածներն ունեցաւ Տրդատի օրերէն սկսելով, որ քրմապետական կալուածները հայրապետականի փոխանցեց. բայց անոնցմէ դուրս Լուսաւորչի Պարթեւապնեան տոհմը եւ Աղբիանոսի Մանապկերտացի տունն ալ, իրենց սեփական եւ տոհմային կալուածներ ալ ունեցան: Հայրապետական կալուածներուն տասնուհինգ տարբեր տեղեր գտնուած ըլլալը Բուզանդէ կ'իմանանք, թէպէտ 15 գաւառներուն ամբողջական ցուցակը չենք գտներ: Վեց հատին միայն անունները կը յիշէ, որք են Արարատ, Դարանաղի, Եկեղեաց, Տարոն, Բլնունիք եւ Ծովիք. իսկ մնացեալներուն համար ըսուած է, եւ որ ընդմէջ նոցա եւ շուրջ պնոքօք, ինչ որ որոշ գաւառի մը հնար չէ պատշաճեցնել: Իւրաքանչիւր գաւառն ալ ամբողջապէս կալուած չէր, այլ իւրաքանչիւրին մէջ գիւղ մը կամ երկու: Պատմութեանս մէջ յիշուեցան Տարոնի Աշտիշատը, Եկեղեաց Թիւր, եւ Դարանաղեաց Թորդանը, որոնց կրնանք աւելցնել Արարատի մէջ Կոտալից Արամոնքը (ՅՈՎ. 133), իսկ մնացեալներուն վրայ որոշ տեղեկութիւններ չենք գտած, եւ չենք կրնար ալ վճռել, թէ վերեւ յիշուած Ամօքն ալ հայրապետական կալուածներուն թիւէն էր: Ամէն առթի մէջ պէտք է դիտել թէ հայրապետական կալուածները ընտիր տեղեր եւ բարբեր ագարակներ էին, ինչպէս կ'իմացուի Հայր Մարդպետի պատահարէն: Անգամ մը որ Մարդպետը Աշտիշատ ուխտի էր եկած, Ներսէս հայրապետ պինքը ճաշի կը պահէ, եւ նա ալ առիթ կ'ունենայ ամէն կողմերը պտտիլ ու դիտել, եւ նախանձիլ: Սեղանի վրայ երբ քիչ մը աւելի կը խմէ, եւ տեսածներուն վրայ կը հիանայ, կը սկսի Արշակունի թագաւորները թշնամանել, Տրդատէ սկսելով, եւ մեռածներն ու կենդանիները իրարու խառնելով նախատել, թէ պայսպիսի տեղիս կանանցահանդերձ մարդկան տուեալ է, եւ ոչ արանց (ԲԶՆ. 117), այսինքն պճղնաւոր հագուող եկեղեցականներուն տուած է եւ ոչ պալատականներուն: Այս Հայր Մարդպետը Շաւարշ Արծրունիի ձեռքով սպաննուած է (ԲԶՆ. 121), եւ տարբեր է Մուշեղ Մամիկոնեանի ձեռք սպաննուած Հայր Մարդպետէն (§ 144), եւ երեւի թէ Հայր անունն ալ իբրեւ պատուանուն՝ հասարակ էր ամէն Մարդպետներու:

Տ. Ս. ՍԱՀԱԿԱՆ. ՊԱՐԹԵՒ

ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

179. Երբոր Ասպուրակէս մեռաւ 386-ին Հայաստանի Պարսկական բաժնին մէջ, դեռ Արշակ կը թագաւորէր Յունական բաժնին մէջ եւ պէտք չէր որ առանց երկու կողմերու համաձայնութիւնը ապահովելու՝ կաթողիկոսական ընտրութիւն կատարուէր, որպէսպիսի պագին մէջ երկպառակութիւն չծագէր, եւ բաժանման վիհը չընդարձակուէր: Մինչ այս մինչ այն Արշակ ալ կը մեռնի (§ 174), տեղը ուրիշ Արշակունի թագաւոր մը չի նստիր, այլ Յոյն կուսակալ մը, որ Հայութեան պետի մը նկարագիրն ու իրաւունքը չունէր: Այս կերպով Խոսրով իրաւունք կը ստանայ իր նախաձեռնութեամբ նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը կատարել: Լուսաւորչի ազգատոհմին նկատմամբ ազգին ունեցած համարումը կրկին կը վօրանայ, երբ նեղ եւ դժուարին կացութիւնը կարողագոյն հայրապետի մը անհրաժեշտ պէտքը կը վագանէր: Մանապկերտացիք արդիւնաւորութիւն ցուցուցած եւ համակրութիւն ստացած էին, գուցէ աչքի վարնող անձ մըն ալ չունէին, հետեւաբար ամենուն համերաշխ եւ համամիտ հաւանութեամբ հայրապետական աթոռը բարձրացաւ Սահակ, Ներսէսի որդին, Աթանագինէի թոռը, Յուսիկով ու Վրթանէտով Լուսաւորիչէ հինգերորդ ծնունդ: Կաթողիկոսական յաջորդութիւնը պահ մը յապաղած էր վերոհիշեալ պատճառներով, եւ Սահակի ընտրութիւնը պէտք է դնել 389-ին, որ է Խոսրովի երրորդ տարին, ինչ որ մեր ժամանակագրութեան կշիռն ալ կ'արդարացնէ: Խոսրովի համար պարծանաց արժանի արդիւնք պիտի համարուի Սահակի նման հայրապետի մը ընտրութեան նախաձեռնութիւնն ստանձնած եւ գործադրած լինելը, որ Հոգւոց Լուսաւորիչ Գրիգորէ եւ Սրտից Լուսաւորիչ

Ներսէսէ ետքը, Մտաց Լուսաւորիչ եղաւ Հայ ազգին համար, եւ անոր դարուց ի դարս տեւելուն եւ պարելուն սկսեցնապատճառը պիտի ճանչցուի Հայ դպրութեան ստեղծմամբ:

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄ

180. Սահակի նախընթացին վրայ թէպէտ աստեւանդ ակնարկներ ըրած ենք, բայց կ'արժէ որ այստեղ ալ ամփոփոււմ մը ներկայացնենք: Անոր ծնունդը Կեսարիոյ մէջ եղած ըսինք (§ 116), երբ Ներսէս ու Սանդուխտ մանկամարդ ամուսիններ այնտեղ կը մնային ուսմանց հետեւելով: Հաստատուն տեղեկութիւն մը, զոր բոլոր ժամանակակիցներ, Կորիւն, Խորենացի եւ Փարպեցի միաձայնութեամբ կը կրկնեն, Սահակի ծննդեան օր կը նշանակէ նաւասարդի 30-ը, (**ԿՈՐ. 41, ՍՈՓ. ԺԱ. 28, ԽՈՐ. 270, ՓԱՐ. 37**): Արդ ուրիշ կողմէ գիտենք թէ 350-ին Ներսէս արդէն Բիւզանդիոն անցած էր, իսկ նախընթաց 348 եւ 349 տարիներուն նաւասարդի 30-ը շարժական տոմարի հաշուով, կ'իյնայ Սեպտեմբեր 29-ին, եւ մենք նկատի առնելով բոլոր մանր մունր պարագաներն ալ, զորս բացատրել երկար կը լինէր, 328 Սեպտեմբեր 29-ը կը դնենք իբրեւ ճիշդ թուական Սահակի ծննդեան: Սակայն շատ շուտ անմայր որբ կը մնար մանկիկը, զոր հարկաւ Հայաստան կը դարձնէր իր պապն Վարդան Մամիկոնեան, երբ իր վաղամեռիկ աղջկան Սանդուխտի մարմինը կը բերէր ու կը թաղէր Թիւ աւանը, իսկ փոքրիկ Սահակը կը յանձնէր՝ իր մայրենի պապոնց Մամիկոնեանց տունը Տարոնի մէջ, ու կը սնանէր եւ առաջին մանկութիւնկ կ'անցնէր Սահակ, վասնզի հայրը Ներսէս, այրիացեալ երիտասարդ, ուսմանց համար անցած էր Բիւզանդիոն, իսկ հօրենական պապոնց կողմէն ոչ ոք կար, որ կարենար անոր խնամքը ստանձնել: Երբոր Սահակ չափահաս պատանեակ մը եղաւ, Ներսէս չէր կրնար այլեւս զանց ընել իր հայրական պարտաւորութիւնը, եւ ամէն հոգ տարաւ որպէսզի իր միածինը, եւ Լուսաւորչեան ազգատոհմին միակ շառաւիղը, արժանաւոր վարգացում ստանայ, եւ այս նպատակով երկար տարիներ զայն պահեց Կեսարիոյ եւ Բիւզանդիոյ հռչակաւոր ուսումնարաններուն մէջ: Սահակի ստացած վարգացման աստիճանին համար կը գրէ Փարպեցի, թէ յոյժ առլցեալ անցուցանէր վրժիւք զբազում գիտնովքն Յունաց, եղեալ կատարելապէս հմուտ երգողական տառիցն եւ հռետորական յորդասաց յայտնութեան, եւս առաւել տեղեկացեալ փիլիսոփայական արուեստիցն ցուցանիւր (**ՓԱՐ. 16**): Սահակի ամբողջ գործունէութիւնը զննած ատեննիս յայտնի կը տեսնենք, որ նա յունական դպրութեանց հետ՝ յառաջացած էր ասորական եւ պարսկական լեզուներու մէջ ալ, որոնցմէ առաջինը պիտի լրացնէր իր եկեղեցական հմտութիւնները, եւ երկրորդը պիտի դիւրացնէր իր վարչական յարաբերութիւնները: Իսկ հայերէն դպրութեանց խօսքն ընել աւելորդ է, քանի որ տակաւին գոյութիւն չունէր, եւ իրմով պիտի սկսէր ժամանակին:

ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

181. Սահակի ընտանեկան վիճակին գալով, հնար չէ շատ յետաձգել անոր ամուսնութիւնը: Վարդան Մամիկոնեան, որ Սահակի թոռն է, 417-ին, դեսպանութեամբ Բիւզանդիա կը դրկուի (**ԽՈՐ. 252**), եւ այնտեղ կայսրութեան կողմանէ ստրատելատի աստիճան ու պաշտօն կը ստանայ (**ԽՈՐ. 254**): Արդ, ենթադրելով որ այն ատեն Վարդան գոնէ 28 տարեկան եղած ըլլայ, եւ Սահակի աղջիկն ալ 18 տարեկան մայր եղած ըլլայ, Սահակի ամուսնութիւնը պէտք կ'ըլլայ նշանակել 370-ին, իր 22 տարեկան եղած ատեն, ինչ որ շատ բնական եւ հաւանական հաշիւ մըն է: Պատմութիւնը մեզի չէ հասցուցած Սահակի ամուսնոյն՝ ոչ անունը եւ ոչ ազգատոհմը, եւ անոնք որ Շուշան անունը տւած են, պարզ ենթադրութենէ կ'առաջնորդուին, կարծելով թէ մեծ մամին անունը կրկնուած է իր թոռնորդւոյն՝ Վարդանի աղջկան վրայ, քանի որ Սահակ աղջիկ թոռ ալ ունեցած չէր իր միակ աղջիկէն, որուն անունը Սահականոյշ, եւ համառօտութեամբ Անոյշ է յիշուած: Սահակի արու պաւակ ունեցած չըլլալը իրեն ալ մեծ մտահոգութիւն պատճառած է, եւ ինքն իր բերնով ըսած է,

թէ խորհուրդք անմխիթարք նեղէին զիս, անդադար զմտաւ ածելով եւ աղաչելով զԲարձրեալն շնորհել ինձ արու որդի, որպէս եւ նախնեացն իմոց, որք յառաջ քան զիս էին ամուսնացեալք յաղագս որդեծնութեան (ՓԱՐ. 28): Լուսաւորչի ազգատոհմին շառաւիղը պահելու փափաքը, եւ ժառանգական արժանեաց սկզբունքը, ինչպէս կը տեսնուի, ոչ թէ ընդհանուր ազգին, այլ եւ նոյնիսկ Լուսաւորչի թոռներուն համար հաստատուն հաւատք մը եղած էր: Հարկաւ ամուսնութեան համար Սահակ Հայաստան դարձած էր, իր հօր կաթողիկոսութեան վերջին շրջանին: Ներսէսի հետ մէկտեղ 365-ին Բիւզանդիոնէ դարձած ըսել շատ կանուխ կ'ըլլայ՝ Սահակի տարիքը նկատելով, որ տակաւին 17 տարեկան պատանի մը կ'ըլլայ այն ատեն, եւ հաւանաբար հապիւ թէ այդ առթիւ հօրը հետ Կեսարիայէ Բիւզանդիա անցած ըլլայ 364-ին: Ամէն առթի մէջ ամուսնութիւնը, Ներսէսի մահուընէն, այսինքն 373-էն առաջ պէտք է դնել, զի Ներսէսի ալ հնար չէր Լուսաւորչեան շառավիղին պահպանութեան հոգածութիւնը անտեսել: Արու վաւակ չունենալու մտմտութիւնը պատճառ եղած է Սահակի տեսիլքին, զոր միայն իր վերջին օրերուն պատմած է ինքը, առանց որոշակի ժամանակ մը նշանակելու: Տեսիլքը տեղի ունեցած է աւագ Ուրբաթի մը հսկումին գիշերը, մինչ ինքը նստած էր մերձ առ սեղանն Աստուծոյ ի սուրբ եկեղեցւոջն Վաղարշապատ քաղաքի (ՓԱՐ. 28): Սեղանին մօտ նստիլը, արդէն եկեղեցական եղած ըլլալը կը ցուցնէ, առանց տակաւին բարձր աստիճանի հասած ըլլալու, ամուսնութենէն բաւական տարիներ անցած, բայց ամուսինը դեռ կենդանի, եւ այդ պարագաները միացնելով է, որ Յայսմաւուրքը կրցած է եզրակացնել թէ զայս ամենայն ետես ի սարկաւագութեան (ՅԱՅ. 60): Մենք ալ այդ տեսութեանց հետեւելով, մերձաւորաբար 378-ին կը դնենք տեսիլքին օրը, Սահակի երեսուն տարեկան եղած ատեն, որ տարին աւագ Ուրբաթը հանդիպած է Մարտ 30-ին, իսկ միջոցը կ'իյնայ Ջաւէնի կաթողիկոսութեան օրերուն: Գուցէ Արշակ եւ Վաղարշակ մանուկներու թագաւորելն ալ իր միտքը զարթուցանելու առիթ տուաւ:

ՏԵՍԻԼՔԻՆ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

182. Սահակի տեսիլքին պարունակութիւնը կրնանք այսպէս համառօտել: Մեծ խորան մը, ճերմակ կտաւով ծածկուած, վրան լուսաւոր խաչ, խորանին մէկ փեղկը կը բացուի, եւ կը տեսնուի սեղան մը, վրան հաց եւ ողկոյզ, մօտը ձիթենի մը չորս ոստերով, երեքը մեծութեամբ ու պտղաբերութեամբ իրարու նման, եւ չորրորդը տարբեր: Սեղանին միւս կողմը աթոռ մը թխագոյն կտաւով պատած, եւ աթոռին վրայ սկտեղի մը մէջ ծալուած նափորտ մը եւ ոսկի գունտ մը, ու մագաղաթ մը, որուն վրայ քանի մը տողեր ոսկետառ գրուած են, եւ քանի մը տողեր ալ ջնջուած, դարձեալ տողուկէս ոսկետառ գրուած, եւ մնացածը կարմրադեղով լրացած: Աթոռին շուրջը բոլորած են բազմաթիւ մանչ ու սակաւաթիւ աղջիկ տղաքներ: Նոյն պահուն յանկարծ շարժ մը կ'ըլլայ, աթոռն ալ կը սկսի տատանիլ, շուրջը եղող տղայք կ'աճին ու երիտասարդներ կ'ըլլան, եւ գետնէն սեղանին վրայ կ'ելլեն, սեղանէն ալ երկինք կը բարձրանան, եւ տեսիլքը կը վերջանայ: Երբ Սահակ շփոթած կը մնար՝ լուսեղէն մէկ մը կ'երեւի իրեն, որ կը սկսի քաջալերական խօսքեր ընել, եւ տեսիլքին մեկնութիւնը կու տայ: Առաջին մասերը ընդհանուր իմաստներ են եւ աստուածային խորհրդոց վրայ շարժին համար կ'ըսէ թէ ցուցանէ զժփումն ալեկոծութեան աշխարհիս Հայոց, մագաղաթին առաջին տողերը Լուսաւորչի ցեղէն հայրապետներ են, ջնջադիր տողերը անարժան հայրապետներ, նորէն ոսկեգիրը կը ցուցնէ թէ նորոգի աթոռ հայրապետութեան ի շառաւիղէ սրբոյն Գրիգորի: Տղայոց բազմութեան տրուած մեկնութիւնը կ'ակնարկէ այն շառաւիղներուն, որ պիտի ելնէին յարգանդէ վաւակիդ, եւ որք աստուածահաճոյ գործերով երկինք պիտի բարձրանան (ՓԱՐ. 29-36): Այդ համառօտ ամփոփումը կը բաւէ ցուցնել, թէ տեսիլքը բովանդակ կը դառնայ մերձաւոր ժամանակներու եղելութեանց վրայ, թէ վերստին Լուսաւորչի

ցեղէն հայրապետը՝ ինքն, Սահակն է, եւ թէ իրէն արգանդէն յառաջ եկած բազմութիւնն ալ, Վարդան եւ Վարդանով եւ ժամանակակից խոստովանողներն են, սակաւաթիւ նախարարապուն խոստովանուհիներով մէկտեղ: Աւելի հեռու ժամանակներու կամ երկրորդ Պահլաւունեաց վրայ ակնարկ մը չենք տեսներ այդ տեսիլքին մէջ: Ինչ որ ընդհանրապէս տեսիլքներուն համար կ'ըսուի, ասոր համար ալ կրկնուած է, թէ եղելութեանց կատարուելէն ետքը յերկրուած է: Բայց այդ առթիւ, կամ պէտք էր Փարպեցին մեղադրել, եւ կամ Սահակը առասպելաբան մը համարիլ, եւ մենք փաստ մը չունինք ոչ մէկն ըսելու եւ ոչ միւսը հաստատելու:

ԿՐՕՆԱԻՈՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

183. Սահակի նախընթաց կեանքին վրայ ունեցած տեղեկութիւնները լրացնելու համար, պէտք է յառաջ բերենք Խորենացիի գրածը, թէ նա խստակրօն ճգնաւորի կեանք մը կազմած էր ունենալով նաեւ աշակերտ վաթսուն ըստ նմանութեան Սպուդէից, այսինքն ժրաջան կրօնաւորաց, որոնց օրինակը տեսած էր Կեսարիա, Բարսեղ Կեսարացիի կազմած վանականութեան մէջ, ամէնքն ալ արք կրօնաւորք, խարապնազգեստ, երկաթապատք, բոկագնացք, որք յար ընդ նմա շրջէին: Սահակի միաբանութիւնը թէպէտ աղօթից զբաղումներն ալ ունէր, մշտենջենաւոր պաշտմամբ. որպէս վայն որ յանապատսն էին, սակայն ասով չէր վերջանար անոր գործունէութիւնը, այլ միանգամայն հոգայր վաշխարհս՝ որպէս վայն որ յաշխարհի են (**ԽՈՐ. 240**), որ է ըսել ժողովրդեան հովեւոր պէտքերուն ալ կը հասնէր աշխարհիկ եկեղեցականներուն պէս: Քանի որ Սահակ ուսմամբ զարգացեալ մէկն էր, իր աշակերտներն ալ միեւնոյն ուղղութեան հետեւողներն էին, եւ յատկապէս կը զբաղէին ժողովուրդը մխիթարելու սուրբ գրոց բերանացի թարգմանութեամբ, մեկնողական պարզաբանութեամբ, եւ մայրենի լեզուով թելադրուած աղօթքներով, քանի որ հայերէն այբուբէնն ու գրականութիւնը դեռ գոյութիւն չունէին: Որպէսզի Սահակ այդ կեանքին կարենար նուիրուիլ, պէտք է ենթադրել թէ ընտանեկան հոգերով ծանրաբեռնուած էր: Միակ աղջիկ մը ունեցած էր, միջոց մըն ալ արու զաւակի փափաքով ապրած էր, բայց պէտք է կանուխ այրիացած ըլլայ, իսկ աղջիկը Մամիկոնեանց տունին հարսնացուցած էր, ամուսնացնելով Մանուէլի երրորդ որդւոյն Համապասպի հետ (**ՍՈՓ. 2. 123**): Այս կերպով կրցեր է Սահակ ինքզինքը բոլորովին հոգեւորական կեանքի նուիրել, եւ իր շուրջը բազմաթիւ եւ բազմարդիւն վանական ընտանիք մը կազմել:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

184. Սահակ այդ դիրքին մէջ էր, երբ բարձրացաւ կաթողիկոսական աթոռը. միջոց մը աթոռը պարապ մնալէն ետքը՝ քաղաքական յարաբերութեանց բերմամբ, ինչպէս դիտեցինք (§ 179): Սահակի գահակալութիւնը տեղի կ'ունենայ 387-ին, ոչ Կեսարիոյ խօսք կար այլեւս, եւ ոչ ձեռնադրութեան: Չենք ալ կրնար ճշդել թէ արդէն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն առած էր, թէպէտ քահանայացած ըլլալը ստոյգ է եւ եպիսկոպոսութիւնն ալ հաւանական, իսկ կաթողիկոսութիւնը առած պիտի ըլլայ Հայ եպիսկոպոսներէն: Սահակի գործունէութեան ասպարէզը անմիջապէս կ'ընդարձակուի, Լուսաւորչի ազատոհմին սեփական լայնախոհ տեսութիւնները նորէն հոգի կ'առնեն, եւ հայրապետութիւնը ազգին բոլոր շահերուն հոգն ու խնամքը կը ստանձնէ: Յունական բաժնի հայութիւնը Գապաւոն Կամսարականի գլխաւորութեամբ, հիացմամբ կը դիտէ Պարսկական բաժնին մէջ ծագում առած ոգեւորութիւնը, Սահակի կրօնական իշխանութեան հետ՝ Խոսրովի քաղաքական իշխանութիւնն ալ նախանձելի կը դառնայ, եւ յունապգի կոմսի մը վարչութիւնը դժգոհ կը թողու Յունական բաժնին Հայերը: Ասկէ յառաջ կու գան մասնաւոր բանակցութիւնք Խոսրովի եւ Գապաւոնի մէջ (**ԽՈՐ. 238**), որոնց տեղեկութիւնը կը ստանայ Բիւզանդեան արքունիքը Սամէլ Մամիկոնեանի ձեռամբ: Պահ մը կը վարանի կայսրութիւնը, որովհետեւ Խոսրովի դիտումներուն մէջ էր Յոյն կոմսերու բարձումը (**ԽՈՐ. 239**),

սակայն միւս կողմէ գիտէր որ Լուսաւորչի ազգատոհմին համար աւանդական էր յունասէր ընթացքը, եւ Բիւզանդիոյ արքունիքն ալ կրնար մշակել նոյն ազգատոհմին վրայ դրուած վստահութիւնը: Այս պագումները դուռ կը բանան բանակցութեանց: Թէոդոս կայսր կը տարակուսի որ մի՛ գուցէ ընդդիմութիւնը Հայերը Պարսից կողմը անցնելու միտեցնէ, եւ միաբանութեամբ հանիցեն ի նմանէ եւ տացեն ի Պարսս պաժինն վայն (**ԽՈՐ. 240**), ուստի կը մտածէ որ աւելի օգտակար կ'ըլլայ Պարսից բաժնի Հայերը իրեն գրաւել, եւ տարօրինակ որոշմամբ մը կը հաւանի, որ Խոսրով Գ. որ իբր Պարսից հարկատու եւ ենթարկեալ, անոնց հովանաւորութեան ներքեւ Հայաստանի մը մասը կը կառավարէր, Յունական բաժնին վարչութիւնն ալ ստանձնէ, անոր վրայ Բիւզանդիոյ կայսրութեան հովանաւորութիւնը յարգելով եւ յունական օրէնքներու համակերպելով: Երկուց տէրանց միանգամայն ծառայելու անհնարին դրութիւնը իրական դարձնելու փորձ մը, որուն հետեւանքը պիտի ըլլար, կայսեր տեսութեամբ, Հայերը ամբողջաբար իրեն քաշելու դիւրութիւն մը, վստահանալով Սահակի եւ Խոսրովի յունասէր պագումներում: Ասոնք ալ, կը մտածէին հարկաւ Պարսից Շապուհ Գ. թագաւորը համոզել հաւանական ցուցնելով Յունաց բաժինն ալ գրաւելու հետեւանքը, բայց ելքն իրենց նպատակին չհամապատասխանեց: Գտնուեցան դարձեալ Հայ նախարարներ, որք Շապուհի ազդարարեցին, թէ Խոսրովի ընթացքը եւ ամենայն ցուցականութիւն նորա, ստութեամբ եւ ոչ ստուգութեամբ է (**ՓԱՐ. 12**): Շապուհ արտօժ ունկնդրութեամբ լսեց այդ տեղեկութիւնները եւ իսկոյն Խոսրովը հրաւիրեց Տիւբոն երթալ: Խոսրով չպագեալ պրանսարկութիւն, նախ կը միամտի երթալ որպէս առ իւր իշխան եւ բարեկամ (**ՓԱՐ. 12**), բայց յետոյ կը կասկածի, եւ Յոյներէն օգնութիւն կը խնդրէ որ չերթայ, բայց ոչ պոք գտեալ ի սատարութիւն, եւ անկարացեալ ընդդիմանել, կ'որոշէ երթալ, առանց բարեկամական ձեւերը խանգարելու (**ԽՈՐ. 241**): Բայց ընդունելութիւնը բարեկամական չ'ըլլար: Վռամ Դ. Կրման, որ յաջորդած էր Շապուհի, եւ որ առաջուց ալ Հայաստանի գործերով պաղած էր, Խոսրովը թագաւորութենէն պրկեց, եւ Անյուշ բերդին մէջ բանտարկել տուաւ, իսկ թագաւորական ձեւակերպութիւնը խախտել չուզելով, Խոսրովի եղբայր Վաղարշը (**ԱՐԾ. 75**) թագաւոր անուանեց, փոխելով անոր Պահլաւիկ անունը, իր եւ իր հօր անուններով Վռամ-Շապուհ կոչեց (**ՓԱՐ. 13**), թէպէտ Ստահրաշապուհ անունով ալ յիշուած է ուրեք (**ԵՂԻ. 7**): Խոսրովի հետ բանտարկուեցաւ նաեւ Գապաւոն Կամսարական: Իսկ Շաւարշ Կամսարական եւ Պարգեւ Ամատունի, որոնք 700 հեծեալներով փորձած էին Խոսրովը ճամբէն դարձնել, նպատակնուն չյաջողեցան, Շաւարշ սպաննուեցաւ, եւ Պարգեւ գերի իյնալով մորթապերծ եղաւ, եւ մորթը տիկտեսակ գործեալ ուռուցմամբ Խոսրովին ներկայացուցին (**ԽՈՐ. 242**): Այդ եղելութեանց թուական պէտք է դնել 389 տարին, որ էր Խոսրովի հինգերորդը (**ԽՈՐ. 241**):

ՊԱՐՍՎԱՍՏԱՆ ԵՐԹԱԼԸ

185. Այդ դարձուածներուն մէջ անհնար է Սահակը անմասն ենթադրել: Նա Խոսրովի առաջնորդելու իսկ կարողութիւնն ունէր, եւ քաղաքական գործերէ ալ ինքզինքը հեռու չէր պահեր, ուստի Պարսիկներու աչքին կասկածելի պիտի երեւար: Նույնիսկ Խոսրովի վրայ գրուած մեղադրանքներէն մէկն ալ այն էր, որ համարձակեցաւ անհրաման կարգեւ յեպիսկոպոսութիւն պմեծն Սահակ (**ԽՈՐ. 241**): Երբոր Խոսրով Տիւբոն տարուեցաւ, Պարսից արքունիքը որ պմեծն Սահակ եւ ոչ պոք ի նախարարացն կարգելոցն Խոսրովայ եթող, այլ վրդովեաց ի պարտուոյ իւրաքանչիւր (**ԽՈՐ. 241**), որ է ըսել թէ Խոսրովի ուրիշ կարգադրութեանց հետ, Սահակի կաթողիկոսութիւնն ալ Պարսից տէրութեան աչքին իբրեւ չեղեալ նկատուեցաւ, այլ նոր կարգադրութիւն մը չեղաւ. եւ Սահակ ապգին կողմէն միշտ օրինաւոր հայրապետ ճանչցուեցաւ, մինչեւ որ գործերը կանոնաւոր ընթացք մը ստացան: Այդ արդիւնքն ալ Սահակ իր ձեռքով

պատրաստեց, անձամբ Տիպոն երթալով եւ երեսառերես Վոամ-Կրմանի հետ բանակցելով, Վոամշապուհէ ալ յանձնարարական տանելով: Շատ լաւ եւ շատ յաջող ընդունելութիւն գտաւ Սահակ Վոամի կողմէն, նախ որ կը պատկանէր քաջատոհմիկ ազգին Պահլաւկաց, եւ վերջին Սասանեան թագաւորներ պատուով նայած էին հին Արշակունի հարստութեան սերունդներուն, այլ մանաւանդ կ'ըսէ պատմիչը, զի առաջի անկհաւատից արգոյ եւ պատուական ցուցանէ իւր (ԽՈՐ. 242), որ է ըսել, թէ մեծ ազդեցութիւն գործեցողին Վոամի վրայ Սահակի խոհական եւ քաղաքագէտ խորհուրդները: Վոամ իր գոհունակութիւնը յայտնեց զբնաւն կատարեալ խնդիրս Սահակի: Նախ եւ առաջ պետական վաւերացմամբ ճանչուեցաւ նորա կաթողիկոսական պաշտօնը, յետոյ նորա փեսային Համապասպ Մամիկոնեանի՝ տրուեցաւ սպարապետութեան պաշտօնը, որ թափուր մնացած էր Սահակ Բագրատունիի մահընէ ետքը, եւ Վոամշապուհ չէր համարձակած իւրովի անուանում ընել, յիշելով թէ սակս այսպիսի իրաց կրեաց վիշտս իր Խոսրով եղբայրը (ԽՈՐ. 242): Միանգամայն Մամիկոնեանց տոհմը բարձրացաւ ի հինգերորդ գահ նախարարացն Հայոց: Կամսարականներուն եւ Ամատունիներուն համար ներում ու գթութիւն ստացաւ, որոնք ազգատոհմով աքսորուած ու կողոպտուած էին Շաւարշի եւ Պարգեւի ընդդիմութեան համար: Խոսրովի բանտարկութեան դիւրութիւններ ու թուլութիւններ ձեռք ձգեց, տանելի վիճակի վերածելով Անյուշի բերդարգելութիւնը, բայց ամենէն աւելի Պարսից սիրտին մէջ վստահութիւն ներշնչեց Հայոց նկատմամբ, եւ Յունաց բաժնին հետ յարաբերութիւն պահելուն մէջ, առաւելապէս Պարսիկ արքունիքին օգուտ քաղելիք ըլլալուն համոզեց: Երկրին բարօրութեան համար ալ բարեգուշակ դիրք մը կազմելով, եւ փառաւոր յաղթանակով դարձաւ Հայաստան, Վոամի կողմէն պաշտօնական հրովարտակ մըն ալ բերելով Վոամշապուհի: Այս կերպով եւս քանպէս աճեցաւ բոլոր ազգին մէջ՝ իր հանդէպ ցուցուած յարգանքն ու համակրանքը: Սահակի միջնորդութեամբ քաղցրացան Յունաց եւ Պարսից յարաբերութիւններն ալ, որով երկու արքունիքներուն մէջ տիրած էր խաղաղութիւն, եւ ինչ որ Խոսրովի համար յանցանք նկատուեցաւ, Վոամշապուհի ներուեցաւ ընել, երկոցունց թագաւորաց միանգամայն ծառայել, իւրաքանչիւր բաժնին հարկերը իրեն հովանաւորին տալով՝ Պարսիցը արքայից արքային, եւ Յունացը Բիւկանդիոյ կայսեր (ԽՈՐ. 244): Այդ ամէն յաջողութեանց լրումը պէտք է դնել Վոամշապուհի երկրորդ տարին, 390-ին:

ՄԱՇԹՈՑ ՄԵՍՐՈՊ

186. Ասկէ ետքը նոր եղելութեան մը յիշատակութիւնը չունինք, մինչեւ հայերէն այբուբէնին գիւտը կամ կազմութիւնը, որուն թուականը այլեւս ընդհանուր համաձայնութեամբ հաստատուած է 404-ին: Բաւական ընդարձակ ատեն մը, 15 տարիներու միջոց մըն է, որ առանց պատմութեան կը մնայ, սակայն սոյն այս լռութիւնը իր գերազանց պատմութիւնն է, որ խոհեմ եւ խաղաղաւէտ վարչութեամբ մը՝ Սահակ հայրապետ եւ Վոամշապուհ թագաւոր ձեռք ձեռքի տուած կրցան երկրին բարգաւաճման եւ վարգացման աշխատիլ: Շատ տարիներ անցած էին շարունակ չփոթութեանց եւ պատերազմաց եւ կործանմանց եւ քայքայմանց մէջ, եւ անհրաժեշտ էր որ ազգին շունչ առնելու միջոց մը շնորհուէր: Քաղաքական հաշտարար վարչութիւն մը եւ եկեղեցական ճշմարիտ հովուութիւն մը հետզհետէ պատրաստեցին ազգը այնպիսի մի մեծ յաջողութեան, որ նորա ապագային երաշխաւորութիւնը պիտի ըլլար, Հայ դպրութեան սկզբնաւորութեամբ: Այդ մեծ արդիւնքին գլուխ կանգնած է Սահակ, իրեն հովանաւոր ունենալով Վոամշապուհը, այլ իր անբաժան ընկերակիցը եւ հարապատ ամուսնակիցն եղաւ Մեսրոպ, որուն նախընթացը պէտք է քաղենք, զինքը գործի վրայ տեսնելնէս առաջ: Նորա բուն անունն է Մաշթոց, հայրը Վարդան, ծննդավայրը Հացիկ գիւղ (24), Տարոն գաւառի մէջ. որով կը լինի

Մամիկոնեան ապգի կամ ցեղի սերունդ, քանի որ արքունիքի մէջ պաշտօնավարութեամբը ռամիկ դասակարգէ չլինելն ալ կը վկայուի (25): Ներսէսի օրով աշակերտած է ժամանակին վարժարաններուն յոյն եւ ասորի դպրութեանց, եւ իր յաջողակութեանց եւ թերեւս իր ապգատոհմին ալ շնորհիւ, արժանի եղած է Ներսէսի հաւատարիմ աշակերտներէն մէկն ըլլալ (26), որուն մահուան ատենն ալ մօտը գտնուողներէն եղած է (ՍՈՓ. 2. 110): Այդ պարագային հնար չէ եղած 20 տարեկանէ պզտիկ ենթադրել, որով ծնունդը պէտք է նշանակել մերձաւորաբար 353-ին, 5 տարեկան պզտիկ Սահակէ, որուն ծնունդը դրինք 348-ին (§ 180): Ներսէսի մահուրնէն ետքը պետական ծառայութեան կը մտնէ, պինուորեալ ի դուռն Հայոց արքային (ՓԱՐ. 13), եւ Խոսրովի ատեն կը նշանակուի դրան արքունի քարտուղար (ԽՈՐ. 237), կարգեալ յերամ մատենագիր արքունի դպրացն (ՓԱՐ. 13), զոր իդէպ է իմանալ իբր յիշատակաց դպիր: Կը յիշուի եւ Առաւան ոմն, հապարապետ արքունեաց, որուն ձեռքին տակ գործի սկսած է Մաշթոց (ԿՈՐ. 14): Կորիւնը հաշուով, Մեսրոպի եկեղեցականութեան մտնալէն մինչեւ գրոց գիւտը 10 տարուան միջոց պիտի նշանակուի (ԿՈՐ. 48), որով մինչեւ 394 արքունի ծառայութեան մէջ մնացած կ'ըլլայ. ուստի 389-394 հնգամեան կ'իյնայ Վռամշապուհի ատեն, եւ 384-389 հնգամեան Խոսրովի թագաւորութեան ներքեւ: Խոսրովին ծառայած ըլլալը յիշուած է Փարպեցիէն (ՓԱՐ. 13), եւ Վռամշապուհի ատեն գործէ քաշոած ըլլալը կը վկայուի Խորենացիէն (ԽՈՐ. 245). իսկ Ներսէսի մահուրնէն մինչեւ Խոսրով, 373-384 տասնամեակին մէջ, Վարապդատ թագաւորի եւ Մանուէլ խնամակալի ալ ծառայած լինելը յայտնի յիշուած չէ: Մաշթոցի յաջողակութիւնը այնչափ էր, որ անոր արքունիքէն մեկնելէն ետքը, Վռամշապուհ ոչ գոհ ի ճարտարաց գտանէր ի դպրաց, որ կարենար անոր տեղը լեցնել (ԽՈՐ. 245): Սակայն Մաշթոց ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրին դարձեալ, ամէն մեծութիւն եւ պաշտօն եւ աստիճան մէկդի կը թողուր, ի խաչակիր գունդն Քրիստոսի խառնէր, եւ անդէն վաղվաղակի ի միայնակեցական կարգ մտանէր (ԿՈՐ. 14): Բացատրած ժամանակագրութեան համեմատ 394-ին Սահակ էր կաթողիկոսը, ուսումնական եւ գործունեայ միայնակեցութեան առաջնորդը, հետեւապէս անոր օրինակն էր որ Մաշթոցն ալ կ'ոգեւորէր, եւ անոր էր որ կը դիմէր Մաշթոց իր նոր կոչումը նուիրագործելու եւ արդիւնաւորելու: Սահակի եւ Մաշթոցի մերձաւոր տարիքը, եւ երկուքին ալ Տարոնի մէջ մանկութիւննին անցուցած լինելը, իբր հին ծանօթներ կը ներկայացնեն մեզ այս երկու երանելիները, եւ հարկաւ Սահակ՝ նախատեսելով Մաշթոցի յուսալի ապագան, թէ ոչ յորդորած, գոնէ ուրախութեամբ ընդունած է արքունական դիւանի ճարտար դպիրին եկեղեցական կոչման մտնելը (27):

ՄԵՍՐՈՊԻ ԸՆԹԱՅԸԸ

187. Մաշթոց 394-ին եկեղեցականութեան նուիրուած ատեն, 40 տարեկան, աշխարհքի փորձառու, գործունէութեան մէջ եփած, վարգացեալ եւ ճարտար անձ մըն էր, որ ոգեւորութեան բուռն թափով մը իր նոր կոչումին կը նուիրուէր: Մեաշթոցի տրուած Մեսրոպ անունը, որ պատմութեան մէջ նախընթաց չունի, շատերէն իբրեւ Մար Սերոբ կամ Տէր Սերոբէ ստուգաբանուած է, եւ այդ ենթադրութեամբ հնար է ըսել, թէ եկեղեցական ձեռնադրութեան մէջ անունի փոփոխութիւն ունեցած է (28): Միջոց մը նոր կոչումին փորձառութիւնը լրացնելէն, եւ հոգեւորական վարժութեանց եւ վանական կեանքի պայմաններուն ընտելանալէն ետքը, ինքն ալ, իր հնագոյն ընկերներուն նման գործնական աշխատութեանց կը ձեռնարկէր, եւ գտեալ եւս զոմանս յինքն յարեցուցանէր աշակերտեալ, եւ անոնց հետ կ'երթար Գողթն գաւառը, յանկարգ եւ յանդարման տեղիս (ԿՈՐ. 15), ուր կար տակաւին պօղեալ աղանդն հեթանոսական, անդստին Տրդատի օրերէն անմատոյց լեռներու մէջ պահուրտած: Թէպէտեւ ընդհանուր առմամբ իբր բուն հեթանոսութեան հետքեր կարծուած են այդ աղանդաւորները, այլ աւելի յարմարագոյն կը

կարծենք Բորբորիտոն աղանդաւորներու վրայ իմանալ, ինչպէս ստորեւ ալ պիտի տեսնենք: Մեսրոպ մեծապէս օգտուեցաւ Գողթան բարեպաշտ իշխանին Շաբիթի (29) օգնութենէն, եւ յաջողեցաւ գրեթէ անհետ ընել այդ տգեղ մնացորդները, եւ բոլոր Սիւնեաց ու Վասպուրականի սահմանակցութեան գաւառներուն մէջ կը տարածէր իր քարոզութիւնները: Որովհետեւ աստուածային ուսմանց առաջին աղբիւրը Ս. Գիրքն է, անոր վրայ դրած էր Մեսրոպ իր մտադրութիւնը, եւ կ'աշխատէր պայն ընտելացնել հաւատացեալներուն, հատուածներ կարդալով ասորի բնագիրի վրայ, եւ բերանացի թարգմանելով կարդացածը: Բայց եթէ պատահէր որ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, ընթեր»ումէ օգուտ մը քաղել անհնար կ'ըլլար, որովհետեւ կարդացուածը վանխուլ ի ժողովրդոց լինէր (**ԽՈՐ. 238**): Այդ տխուր կացութեան նկարագիրը արժան է Փարպեցիէն լսել, որ եթէ իր երիտասարդութեան ատեն չհասաւ անձնական փորձառութեամբ գրածը զգալ, սակայն ականատեսներուն եւ տառապողներուն բերնէն լսեց ամենայն մանրամասնութեամբ: Սուրբ Գիրքը հասկնալու փափաքողները, կ'ըսէ, բազում թոշակօք եւ հեռագնաց ճանապարհօք եւ բազմաժամանակեայ դեգերմամբ պարտաւոր էին ասորի դպրոցներ երթալ: Եկեղեցւոյ պաշտամունք եւ կարգացմունք ալ ասորի ուսմամբ կ'ըլլային (**ՓԱՐ. 13**), վասնչի Պարսիկներ իրենց բաժնին մէջ յունարէնի ուսումն ալ արգելած էին, եւ միայն ասորին կը ներէին, քրիստոնէական պաշտամանց համար (**ՍՈՓ. ԺԱ. 13**), ուսում մը, յորմէ ոչինչ էին կարող լսել եւ օգտիլ ժողովուրդքն, եւ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ մեծ աշխատութեան կը պարտաւորուէին թարգմանութեանց համար: Այդ նպատակով երկու նոր դասակարգեր կազմուած էին եկեղեցական պաշտամանց համար, Վերծանող՝ որ օտար լեզուով գիրքերը կարդալու վարժութիւն ունեցողներէ կը կազմուէր, եւ Թարգմանիչ՝ որ օտար լեզուով գիրքերը բերանացի եւ առետեղ ժողովուրդին կը թարգմանէին: Ասոր վրայ աւելցուի որ հաւատացելոց ձեռքն ալ մնայուն բան մը չէր մնար, իր բնական եւ մայրենի լեզուով գրուած, եւ հնար չէր որ ժողովուրդ մը ամբողջ՝ օտարի լեզուի հմտութիւն ունենար: Ինչ որ Մեսրոպ իր փորձառութեամբ կը զգար, նորութիւն մը չէր, Լուսաւորիչի օրէն այդ դժուարութիւնը կար, եւ դար մը ամբողջ այդ կերպ վարուած էր Հայ Եկեղեցին, սակայն արքունական քարտուղարութենէ եկած պաշտօնէի մը պահուած էր՝ խորապէս զգածուիլ այդ տարօրինակ կացութենէն, եւ փղձկացեալ հոգալ, թէ ինչո՞ւ հնար պիտի չըլլայ ինքեան ձայնիւ եւ ոչ մուրացածոյ բարբառով, մայրենի լեզուով եւ ոչ օտարի լեզուով շահիլ զոգիս արանց եւ կանանց առհասարակ յամենայն եկեղեցիս (**ՓԱՐ. 14**): Ահաւասիկ Հայ գիրի գիւտին եւ Հայ դպրութեան սկսելուն բուն եւ ներքին շարժառիթը:

ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐՔ

188. Այդ խորհուրդներով տարակուսած ու տագնապած միջոցին, Մեսրոպ կը լսէ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյս (**ՓԱՐ. 14**), եւ լուրը ստուգելու եւ անկէ գործնականապէս օգտուելու համար, կը փութայ գալ կաթողիկոսական աթոռը, եւ իր միտքն ու լսածը կը հաղորդէ հայրապետին, զոր պատրաստական գտանէր նմին փութոյ հաւանեալ (**ԿՈՐ. 16**): Հարկաւ Սահակ ալ իր կողմէն զգացած եւ զգացուած էր նոյն մտածումներով, եւ ո՞վ գիտէ քանիցս կերպեր ալ մտածած էր այդ կացութենէն ելլելու: Բայց Մեսրոպին բերած լուրը նոր յուսոյ դուռ մըն էր, ուստի երբուքը մէկտեղ Վռամշապուհի կը ներկայանան, որպէսզի իր իշխանական հովանաւորութեամբ եւ միջոցներով Հայ տառերը երեւան բերէ: Այդ գործը, կ'ըսէն, շատ աւելի առյապապսն բերէ քեզ շահ, յիշատակ անմոռաց եւ օգուտ երկնաւոր վայելից, քան զիշխանութիւն թագաւորութեանդ քո (**ՓԱՐ. 14**), ինչ որ կը ցուցնէ թէ Սահակ եւ Մեսրոպ լաւ զգացած էին ձեռնարկուած գործին հիմնական կարեւորութիւնը: Վռամշապուհ ոչ նուազ գիտակ գործին կարեւորութեան, եւ կատարելապէս համոզուած Հայ գիրի մը անհրաժեշտ հարկին վրայ, կը պատմէ, թէ իրօք ինքն ալ Միջագետք

եղած ատեն լսած է, թէ Դանիէլ անուն ասորի եպիսկոպոս մը ունեցած է նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի (ԿՈՐ. 17), եւ թէ Հաբէլ անունով քահանայ մըն ալ, Դանիէլ եպիսկոպոսին մերձաւորներէն, Վռամշապուհի ներկայացած, եւ խոստացած է հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր յարմարեալ ի Դանիէլէ եպիսկոպոսէ (ԽՈՐ. 245): Հայ գիրերուն գիւտին համար եղած առաջին շարժումին թուականը ճշդելու, պիտի ծառայէ մեզի Վռամշապուհի Միջագետք երթալը: Խորենացի կ'ըսէ, թէ այդ ուղեւորութիւնը տեղի ունեցաւ Վռամի հրամանով, որպէսզի Պարսիկ եւ Յոյն գունդերու մէջ եղած թշնամութիւնները խաղաղեցնէ, եւ թէ այդ շփոթութիւնները տեղի ունեցան, երբ Բիւզանդիոյ մէջ ալ յաղագս Մեծին Յովհաննու Ոսկեբերանի շփոթեալ լինէր թագաւորութիւն Յունաց, եւ զօրքն ընդ միմիանս պատերազմէին (ԽՈՐ. 245): Այդ 402-ին էր Յոյն եւ Գոթացի զօրավարներուն բաղխումը Բիւզանդիոնի մէջ, եւ 403-ին Ոսկեբերանի դէմ հալածանքները եւ աքսորելու ճիգերը, որով Վռամշապուհի երթալն ալ 402-ին կրնանք դնել, եւ 403-էն ետքին չենք կրնար յապաղել Միջագետքէ դառնալը, այնպէս որ ուղեւորութենէ նոր դառնալու առիթով տուած կ'ըլլայ Հաբէլի եւ Դանիէլի մասին տեղեկութիւնները, զի չէր ալ կրնար այսպէս կարելոր լուր մը պահած կամ մոռցած ըլլալ: Արդէն Խորենացին ալ կ'ակնարկէ թէ Վռամշապուհի Միջագետքէ դառնալով՝ տեսաւ որ Սահակ եւ Մեսրոպ ալ գիրերու խնդիրով կը պառակտուէին (ԽՈՐ. 245): Ըստ այսմ կրնանք 403 տարին ընդունիլ, իբր սկիզբն Հայ գիրի գիւտին համար եղած ճիգերուն:

ՆՇԱՆԱԳԻՐԵՐՈՒՆ ԵՏԵԻՒՆ

189. Մեսրոպի տուած լուրը՝ Վռամշապուհի բերած տեղեկութիւններով զօրացած, ամէնքը քաջալերեց լրջօրէն գործի ձեռնարկել, եւ որոշուեցաւ յարմարագոյն անձ մը ղրկել, որպէսզի այդ նշանագիրք հայերէն լեզուոյ, կամ այդ նշանագրութիւնք յարմարեալ ի Դանիէլէ եպիսկոպոսէ, կամ թէ այդ վաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից (ԽՈՐ. 245), ինչ ալ ըլլայ, երեւան գան եւ կենսական պէտքը հոգացուի: Վռամշապուհի այդ պաշտօնին նշանակեց զայր մի պատուական եւ հաւատարիմ իւր, Խաղունի ազգաւ, Վահրին անուն, յոյժ փափաքող նորին գործոյ (ԽՈՐ. 245): Գործին կարեւորութիւնը կը կապմէ Վահրիձի արժանիքին փաստը, որուն անունը ոչ առաջուց է լսուած, եւ ոչ յետոյ կրկնուած, որպէսզի վրան աւելի տեղեկութիւն ունենայինք: Մեր տեսութեամբ Սահակի կամ Մեսրոպի աշակերտութենէն մէկ մը չ'երեւիր, այլ թագաւորական դիւանի պաշտօնեաներէն գլխաւոր մը, օտար լեզուաց ալ հմուտ, որ թագաւորին ընկերացած լինելով, առիթ ունեցած էր Հաբէլի հետ տեսակցիլ, գործով ալ հետաքրքրուիլ, եւ իբրեւ տեղւոյն եւ անձերուն ծանօթ՝ կրնար գործին ելքը դիւրացնել: Վահրիձ թագաւորական հրովարտակով նորէն Միջագետքմեկնեցաւ, մինչ այստեղ ամէնքը պէտք եղած նախապատրաստութեանց հոգածութեամբ կը պառակտուէին: Սահակ կը քաջալերէր Մեսրոպը, թէ երբ տառերը կը հասնին, կրնայ նա անոնց ուսման ձեռնարկել, իրեն հետ առնելով ուսեալ քահանաներ, զորս Սահակ ինք ցոյց պիտի տայ, աւելցնելով ալ թէ ուր տկարանայք ի կարգել զհեգենայսն, բերեալ առ իս ուղղեմ զայն, որով հետեւ, կ'ըսէ, այլեւս յոյժ դիւրին է գիւտ իրացդ զոր հայցես (ՓԱՐ. 14): Միւս կողմանէ Սահակ եւ Մեսրոպ յատկապէս ժողովեալ էին զամենայն եպիսկոպոսունս (ԽՈՐ. 245), եւ նոր գիրին եւ ազգային դպրութեան տարածման համար միջոցները կարգադրելու, եւ որչափ հնար է շուտով զայն ընդարձակելու եւ ժողովրդական դարձնելու համար կը խորհէին: Մինչ այսպէս Հայաստանի մէջ պէտք եղած պատրաստութիւնները կը տեսնուէին, Վահրին հասաւ Միջագետք, գտաւ Հաբէլ քահանան, եւ միասին դիմեցին Դանիէլ եպիսկոպոսի, չենք գիտեր ո՛ր քաղաքը, եւ հաւանեցուցին զայն, ո՛վ գիտէ ինչ պայմաններով, որպէսզի իր մօտ գտնուող ծածկեալ գանձը երեւան հանէ եւ իրենց հաղորդէ, եւ սորվեցնէ այդ անծանօթ գիրերուն ձեւն ու ձայնը ու կիրառութիւնը: Միջոց մը

մնացին Դահլեյի մօտ, մինչեւ որ քաջ հմտացեալ ըլլան այդ անծանօթ գրչութեան: Եւ երբոր կարծեցին թէ ինչ որ եւ ինչչափ որ պէտք է՝ ստացած են, Վահրիճ ու Հաբէլ միասին Հայաստան դարձան, եւ եկեալ ետուն ցմե՛ծն Սահակ եւ Մեսրոպ (**ԽՈՐ. 246**) պանկարծագիւտն (**ԿՈՐ. 17**): Այդ առաջին յաջողութեան թուական կը նշանակենք 404 տարին, եւ այս է որ իբր Հայոց գիրի գիւտ ընդունուած է այժմ քննադատներուն եւ հետաքննիչներուն կողմէ, թէպէտեւ այն Հայ այբուբէնին կատարեալ կազմութիւնը չէր (**30**):

ԱՌԱՋԻՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐԸ

190. Բայց ի՞նչ էին Դանիէլեան նշանագիրերը, որք իբրեւ բարեբախտ գիւտ մը ողջունուեցան այն ատեն: Շատ տեսակ ենթադրութիւններ եղած են շատերուն կողմէ, առանց կարենալու վերջնական հաստատուն կոուանի մը վրայ հանգչելու, քանի որ սկզբնական պատմիչներէն ոչ մէկը գոհացուցիչ բացատրութիւն մը չէ դրած: Ոմանց համար հին Հայ տառեր էին, որք մոռացութեան մատնուած էին, ուրիշներուն համար հին փիւնիկեան տառեր էին, գործածութենէ ինկած, ըստ այլոց Դանիէլէ յարմարցուած նորահնար ձեւեր էին՝ ասորերէնի հետեւողութեամբ: Խորենացին կ'ըսէ թէ նշանագիրեր էին կարգեալ ըստ ձեւոյ յունականին՝ զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից (**ԽՈՐ. 245**), որ առեղծուածի պէս անմեկնելի կը մնայ: Իսկ Փարպեցին աւելի յստակ կերպով կ'ըսէ, թէ Մեսրոպին ըրածն էր՝ կարգել զվաղնջուցն գրեալ շարագիրս տառիցն. զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ արկանել ի կիր (**ՓԱՐ. 16**): Իբր թէ ըսէր, թէ հինէն մնացած եւ անգործածական թողուած տառեր կային, զորս Մեսրոպ յունական ալփաբետի առաջնորդութեամբ՝ կարգի կանոնի վերացած: Բայց քանի որ մենք պատմութեան միայն կը հետեւինք, բանասիրական խնդիրներու մէջ ընդարձակուիլը գրագէտներու կը թողունք: Բայց ինչ որ ըլլայ այդ մասին ստուգութիւնը, Դանիէլեան նշանագիրները Հայ դպրութեան սկզբնաւորութիւնը նուիրագործեցին:

ՄԵՍՐՈՊԻ ՅԱՋՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

191. Նորագիւտ տառերուն յայտնութեան վրայ Մեսրոպի յանձնուեցաւ անոր ուսումն ու ուսուցչութիւնը, թագաւորին հրամանով դպրոցներ բացուեցան, եւ Սահակի ու Մեսրոպի ձեռնասուններ նախ եւ առաջ իրենք վարժուելով, ապա դպրոցներու մէջ մատաղ տղայոց կ'ուսուցանէին, եւ հրաման կը տրուէր ամենայն ուրեք նովին կրթել Հայ աշակերտութիւնը (**ԿՈՐ. 17**), մէկդի թողլով այլեւս ասորի լեզուի եւ դպրութեան ուսուցումը: Իբրեւ ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր, նովին նշանագրովք տանէր Մեսրոպ հայերէնի ուսուցումը (**ԿՈՐ. 19**), բայց այսպէս զամս սակաւս փորձառութենէ եւ շարունակ կատարելագործելու ճիգերէն ետքը կը համոզուէր, ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեգենայ բառից հայկականաց, եւ ոչ ալ հագներգաբար հնչել մուրացածոյիան այնոսիկ գծագրութեամբ (**ԽՈՐ. 246**): Խնդիրը վերջնական կերպով Սահակի կը ներկայացուէր, որ քայլ առ քայլ հետեւող էր եղած նոր ուսման ընթացքին: Վռամշապուհ ալ կը մասնակցէր պէտք եղածը հրամայելու, եւ համաձայն խորհրդով կ'որոշուէր, որ նորագիւտ նշանագիրները կատարելագործելու եւ ըստ ամենայնի հայերէն բառերու հնչիւններուն յարմարցնելու համար նույնինքն Մեսրոպ իջնէ Միջագետք, տեսնէ Դանիէլ Ասորին, Պղատոն Եդեսացին եւ Եպիփան Սամոստացին, ժամանակին նշանաւոր գիտնականները, եւ անոնց հետ խորհրդակցելով, վերջնական եւ կատարելագործեալ նշանագիրներ պատրաստէ: Ըստ այսմ Մեսրոպ իրեն հետ կ'առնէր դաս մի մանկուոյ, այսինքն իրեն յաջողագոյն աշակերտներէն մէկ քանին, որոնցմէ կը յիշուին Յովհան Եկեղեցացին եւ Յովսէփ Պապնացին (**ԿՈՐ. 19**), եւ պէտք է յիշել անոնց ընկերակիցներն ալ, Տիրայր Խորենացին եւ Մուշէ Տարոնեցին (**ՓԱՐ. 15**): Առաջին այցելութիւնը կու տան Դանիէլի, բայց աւելի լոյս մը չեն ստանար, եւ Ամիդի

Ակակիոս Եպիսկոպոսի պաշտպանութեամբ կ'անցնին Եդեսիա, բայց Պղատոն ալ Եպիփանի դիմելու խորհուրդէն աւելի լոյս մը չի կրնար տալ: Եդեսիոյ Բաբելաս (31) Եպիսկոպոսի օգնութեամբ կու գան Սամոսատ (32), այլ Եպիփանը վախճանած գտնելով անոր աշակերտ Հռոփանոսի հետ կը բանակցին: Բայց յայսմ եւս անշահ մնացեալ, իբրեւ վերջին ապաւէն Մեսրոպ յաղօթս ապաւինի, եւ տեսանէ ոչ ի բուն երապ, եւ ոչ յարթութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երեւութացեալ հոգւոյն աչաց, թաթ ձեռին աջոյ, գրելով ի վերայ վիմի Ա. Ե. Է. Ը. Ի. Ո. Ի. (ԽՈՐ. 247): Այսպէս պարզօրէն կը կարդանք Խորենացիի մէջ, զոր քիչ մը մթին կերպով ըսած էր Կորիւն. որում պարգեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ եւ սքանչելի սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին (ԿՈՐ. 19): Մինչ ուրիշ գրուած մը, նոյնպէս Կորիւնի ընծայուած, միեւնոյն Խորենացիին բացատրութիւններն ունի, առանց եօթը տառերու նշանակութեան (ՍՈՓ. ԺԱ. 10): Ասոնք են հայերէն այբուբէնի լրացեալ կազմութեան համար՝ պատմութեան տուած տեղեկութիւնները, նկատողութեան արժանի լինելով որ Փարպեցիին վանց կ'ընէ բոլորովին Մեսրոպի շրջագայութիւնն ալ, աստուածային տեսիլն ալ: Ոմոնք Փարպեցիին վրայ հիմնուելով, բոլորովին իսկ կ'ուզեն հերքել այդ վերջին եղելութեանց ստուգութիւնը, մինչ Կորիւն, որ Փարպեցիին ալ աղբիւրն է (ՓԱՐ. 13), թէ շրջագայութիւնները կը պատմէ եւ թէ ամենաշնորհողին Աստուծոյ սքանչելի սուրբ աջ-ին կ'ակնարկէ: Ազգային աւանդական հաւատքն ալ սաստիկ փարած է այդ տեսիլքին, եւ Հայուն համար անխախտ զգացում դարձած է, իր այբուբէնին երկնային ծագում ունեցած լինելը (34):

ՏԱՌԵՐՈՒ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

192. Մենք պատմագիրի յատուկ շրջանին մէջ փակուելով, եւ բանասէր հովեր առնել չուզելով, չենք ուզեր մերժել առաջին Դանիէլեան նշանագիրին անբաւականութիւնը, եւ ոչ ալ հերքել Մեսրոպի շրջագայութեանց եւ վերջնական յաջողութեան պատմութիւնը: Աստուածային տեսիլքին պատմութիւնը բնաւ դժմոարութեան տեղի չի կրնար տալ, քանի որ գիտենք թէ մեր երանաշնորհ Հայրերը առանց Աստուծոյ եւ առանց աղօթքի գործի մը ձեռնամուխ չէին ըլլար, եւ ամէն յաջողութիւն եւ անականկալ բարեգիպութիւն ուղղակի աստուածային աջոյն անմիջական ներգործութեան կը վերագրէին: Մեսրոպ ալ որ շարունակ աղօթքէ չէր դադարած, ուրիշ կերպով չէր կրնար մեկնել իր վերջնական յաջողութիւնը: Այլ թէ ինչ էր Մեսրոպի բուն յաջողութիւնը, նորէն մութ կը մնայ պատմական յիշատակներու մէջ: Դանիէլեան նշանագիրերը, ասորական կամ սեմական աղբիւրէ բխած, առանց ձայնաւորի այբուբէն մը եղած պէտք է ըլլային, մինչ Սահակ ու Մեսրոպ յունական դպրութեանց հմուտ անձեր, հարկաւ արեւմտեան յունալատին այբուբէնի դրութեամբ ձայնաւորներով լրացեալ տառեր կը հետամտէին կազմել: Եւ եթէ Խորենացիին պատմութեան համեմատ, երկնային աջը եօթը ձայնաւոր տառեր միայն գրած է, եղածը պարզապէս անձայնաւոր այբուբէնը ձայնաւորներով լրացնելու արդիւնքն է: Դիտուելու արժանի կէտեր են, որ տեսիլքը պատմողներուն կարծիքով, Մեսրոպ տեսիլքէն ետքն ալ Հռոփանոսի հետ աշխատեցաւ, կերպաձեւեալ զգիրն, եւ փոխադրելով զհայերէն այբուբէնը ըստ անսայթաբութեան սիւղորբայից Հելլենացւոց (ԽՈՐ. 247), եւ վամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն, զնրբագոյնս, զկարճն եւ զերկայնն, զառանձինն եւ զկրկնաւորն, միանգամայն յօրինեալ եւ յանկուցեալ (ԿՈՐ. 19): Ըստ այսմ գիրերուն լրանալէն ետքն ալ Հռոփանոսի օգնութեամբ նախ տառերուն ձեւեր կը կոկեն, յետոյ տառերը յունարէնի կարգին կը վերածեն, եւ վերջապէս առոգանութեան շեշտերը կը ճշդեն (35):

ՍԱՀԱԿԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

193. Փարպեցին այդ աշխատութիւնները Սահակի կը վերագրէ ամբողջապէս եւ ուղղակի, թէ նա եղաւ Հաբէլի բերած Դանիէլեան նշանագիրները պատշաճեցնողը: Իրաւ նախ Մեսրոպ էր, որ հանդիպեցուցանէր զհայերէն պթութայսն ըստ կարգման սելովբայիցն Յունաց, բայց ինքն չէր կրնար վերջնական հեղինակութեամբ որոշում տալ, այլ կը գործէր ստէպ հարցմամբ եւ ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահակայ պաթութայիցն գաղափար, ըստ անսայթաքութեան Յունին: Մեսրոպ եւ իր ընկերները որչափ ալ աշխատէին, ոչ լինէին բաւական ի վճարել անսխալ ուղղակի, առանց առաջնորդելոյ նոցա սրբոյ հայրապետին Սահակայ: Պէտք է ուրեմն ըսել, թէ ինչ որ Մեսրոպ իր շրջագայութեանց մէջ կրցաւ ստանալ, յաջողութիւնը զոր ձեռք ձգեց, խորհուրդները զորս Հոռբանոսէ ստացաւ, ամէնքն ալ ժողվեց բերաւ եւ Սահակի գերագոյն դատաստանին ենթարկեց, եւ Սահակի ցուցուցած ուղղութիւններով, եւ տւած կատարելագործութիւններովն է, որ հայերէն այբուբէնը իր վերջնական թիւն ու կարգը, ձեւն ու հեգեանն ստացաւ, եւ գերագոյն հեղինակութեամբ հաստատուեցաւ: Դանիէլեան նշանագիրները, որոնք ասորական ծագումն եւ անձայնաւոր դրութիւն ունէին, հիմնովին փոխուեցան եւ փոխադրուեցան, նոր կարգաւորութիւն ստացան յունական ալփաբետին հետեւողութեամբ, բայց միջանկեալ յաւելուածներով, որպէսպի բաւական ըլլան հայերէն լեզուին բոլոր հնչիւններուն համապատասխանել, քանի որ հայերէնի հնչիւնները շատ աւելի ձայներ ոնէին, որոնք յունարէնի մէջ չէին գտնուեր, մանաւանդ բաղաձայններու շարքին (36): Այս կերպով հայերէն այբուբէնը 36 տառերու նշանաւոր թիւին հասած եղաւ. հին ծանօթ լեզուներու բոլորէն ալ աւելի տառերով, բայց եւ ամէն հնչիւնները դիւրաւ արտաբերելու առաւելութեամբ: Գիրի գիւտին պատմութիւնը լրացնելու համար պիտի աւելցնենք թէ պատմագիրներէ քաղուած տարբեր նշանակութիւններով 404 եւ 405 եւ 406 թուականները կը կազմուին, եւ մենք Կորիւնի ամենէն նշանաւոր խօսքովը, Մեսրոպի մահէն, կամ 439-էն 35 տարի առաջ՝ 404-ին նշանակեցինք առաջին գիւտը: Բայց նոյն տեղ (ԿՈՐ. 48) Յապկերտի 8-րդ տարին ալ յիշուած է, Յապկերտ ալ 399-ին թագաւորած լինելով 406 թուականը կը ստացուի: Այս ալ նոյնպէս ընդունելի կրնայ ըլլալ, մեկնելով ամս երկու անկատար այբուբէնով աշխատած միջոցին վրայ (ԿՈՐ. 18), որով 404-ին գտնուած այբուբէնը, 406-ին լրացած եւ կատարելագործուած ըլլալը ընդունած կ'ըլլանք: Փարպեցիի եւ Կորիւնի տուած թուականները իրար չեն բռներ, նոյնիսկ միեւնոյն հեղինակին տուած թուականներուն մէջ տարբերութիւններ կան. բայց մենք չենք կրնար հետեւիլ՝ բայց եթէ գլխաւոր թիւերուն, եւ մնացեալները պատահական սխալմանց եւ գրչագիրներու աղաւաղութեանց պէտք է վերագրել: Օրինակի համար Կորիւն Մեսրոպի ուղեւորութիւնը կը դնէ Վուամշապուհի հինգերորդ տարին (ԿՈՐ. 18), եւ դարձը վեցերորդ տարին (ԿՈՐ. 30), մինչ առաջ Վահրիճի երթալն ալ Վուամշապուհի հինգերորդ տարին դրած էր (ԿՈՐ. 17), եւ երկու ուղեւորութեանց մէջ ամս երկու անցած ըլլալը վկայած էր (ԿՈՐ. 17): Թուականներու յարմարութեանց համար աւելի երկարելը ձանձրալի կրնայ դառնալ:

ՆՈՐ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

194. Գիրի վերջնական կազմութենէն ետքը, նոր վարկ տրուեցաւ ազգային դպրութեան եւ ազգային դաստիարակութեան: Սահակի կաթողիկոսութենէն առաջ կազմուած աշակերտներուն, աւելցան Մեսրոպի հասուցած 40 աշակերտներն ալ (ՍՈՓ. Բ. 9), որք առհասարակ Թարգմանիչ անունով ձանչցուած էին, եւ եկեղեցական թարգմանութեանց կը վարէին: Ասոնք արդէն գործի վարժ անձեր, շուտով իւրացուցին Հայ դպրութեան սկզբունքները, եւ եղան իրենց կարգին ազգային դաստիարակութեան ուսուցիչներ եւ տարածողներ, սփռուելով Հայաստան աշխարհի ամէն կողմերը, պարփակուելով գլխաւորապէս Պարսկական բաժնին մէջ: Նկատողութեան արժանի է որ նոր դպրութեան ծագումն ու տարածումը ոչ մի դիտողութեան առիթ չտուաւ՝ տիրապետող

Պարսիկ կառավարության կողմէն, քանի որ արդիւնքը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ ասորի դպրութեան տեղ հայը անցնել քրիստոնէական շրջանակի մէջ: Մանաւանդ թէ նոր ազգային դպրութեան հոգին եւս քան վեւս Հայերը կը հեռացնէր յունական մերձաւորութենէ եւ ազդեցութենէ, եւ յունականէ անկախ Հայ ինքնութիւն մը կ'ամրացնէր, ինչ որ նպաստաւոր էր պարսկական քաղաքականութեան: Երբոր Հայը կ'ազատէր ասորական խաղտախուղտ կոշտութենէն եւ յունական ծեփածու ծեթեւեթէն (**ՍՈՓ. Բ. 11**), Պարսիկը կը նկատէր անոր անջատումը միւս քրիստոնեաներէն, եւ ուրախ պիտի ըլլար փոփոխ յարաբերութեանց նուազելուն վրայ: Թէ որչափ տարածուեցան Հայ դպրոցները, եւ թէ որչափ ատենի մէջ ինչ վարգացում կրցան ստանալ, դժուարին է ճշդիւ որոշել, բայց նկատի առնելով Սահակի եւ Մեսրոպի եւ Վռամշապուհի եռանդուն գործունէութիւնը, կրնանք ամէն հնարաւոր յառաջադիմութիւն ապատարար ենթադրել: Թէպէտեւ առաջին սկզբնաւորութիւնը Վաղարշապատէն սկսաւ, վասնզի ի կայս թագաւորացն եւ քահանայապետացն բղխեցին Հայոց շնորհք (**ԿՈՐ. 23**), սակայն ամէն կողմ ալ նոյն շնորհքը ցրուեցաւ, եւ երանելի եւ ցանկալի աշխարհս Հայոց, անպայման սքանչելի լինէր (**ԿՈՐ. 22**): Ի կողմանս, ի գաւառս, ի տեղիս Հայաստան ազգին, դասդաս շատցուցին վաշակերտեալս, եւ ամէն հայ՝ հանդերձ ամենայն ազատագունդ բանակիւն՝ սկսաւ վայելել նոր դպրութեան արդիւնքը: Ազատորեարին մէջէն աւելի փութաջան գտնուեցաւ Մամիկոնեան տունը, Սահակի խնամի եւ Մեսրոպի ազգակից տոհմը, եւ առաջին Հայ գիր սորվողներուն մէջ առանձինն յանուանէ կը յիշատակուի Սահակի սիրասուն թոռնիկը, Սահականոյշի անդրանիկը՝ Վարդան (**ԿՈՐ. 23**), Աւարայրի ապագայ առաքինիներուն նորահրաշ Վօրագլուխը:

ՍՈՒՐԲ ԳԻՐՔԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

195. Սուրբ Գիրքը եղած էր գիրի գիւտին շարժառիթը, Սուրբ Գիրքը պէտք էր ըլլար անոր նախընծայ երախայրիքն ալ: Կորիւն այնպէս իմն կը ցուցնէ թէ նոյնիսկ Սամոսատի մէջ Մեսրոպ ձեռնարկեց Ս. Գիրքին թարգմանութեան, Յովհան Եկեղեցացիի եւ Յովսէփ Պապնացիի օգնութեամբ, եւ թէ թարգմանութիւն ալ գրեցաւ ձեռամբն այնորիկ գրչի, այսինքն Հռոփանոսի (**ԿՈՐ. 29**) եւ թէ առաջին թարգմանած կտորը Առակաց գիրքն էր: Նոյն բանը Խորենացի ալ կը յիշէ, մինչեւ իսկ անոնց թարգմանել կու տայ վքսաներկու յայտնիսս եւ վնոր կտակս (**ԽՈՐ. 247**): Բայց մենք կը կարծենք, որ ոչ այբուբէնի առաջին թերի կազմութեան ատեն Ս. Գիրքէն բան մը թարգմանուած չըլլայ, եւ ոչ ալ Սամոսատի մէջ կանոնավոր թարգմանութիւն լրացնել հնարաւոր եղած ըլլայ: Հաւանաբար ուշած են միայն նորոգ կազմակերպութեան արդիւնքը փորձել, ինչ որ բնական էր, եւ Առակաց գիրքին թարգմանութիւնն են ըրած: Ըստ այսմ Խորենացիին յիշատակած ամբողջ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, Սամոսատի մէջ եղածէն պէտք է վատել, եւ ընդհանուր կերպով գիրի գիւտէն յառաջ եկած արդիւնքի պէս իմանալ: Աւելի որոշ պարագաներով կը պատմէ Փարպեցիին Ս. Գրոց թարգմանութեան գործը: Երանելին Մաշտոց, կ'ըսէ, եւ որ ընդ նմա պատուական քահանայքն էին, չէին համարձակիր այդպիսի ծանր գործիմը ձեռնարկել, որ էր թարգմանել գիրս ի յոյն լեզուոյն ի հայ բարբառս, վասնզի յունարէնի գիտնապէս տեղեակ չէին, անոր համար թագաւորն ալ, նախարարներն ալ իրենց հետ առնելով եկան Սահակէ խնդրել, որ հաճի արկանել վանձն յաշխատութիւն հոգեւոր, եւ թարգմանել վաստուածաշունչ կտակարանս ի յոյն լեզուոյ ի հայ բարբառս: Սահակի դիմողներ շատ մը համոզկեր բացատրութիւններ ալ կ'աւելցնեն, եւ կը հասնին ըսել, թէ Ս. Գիրքի թարգմանութեամբ, Լուսաւորչին ըրածին հաւասար բարիք մը պիտի ընէ ազգին (**ՓԱՐ. 16**): Սահակ հաւանեցաւ իրեն եղած այս առաջարկին, եւ անվէհեր ջանալով պցայգ եւ պցերեկ՝ թարգմանեաց վկտակարանս ամենայն (**ՓԱՐ. 17**): Յառաջ բերուած կտորներուն բաղդատութենէն յայտնի կը տեսնուի, որ երկու թարգմանութիւններ եղած

են ժամանակին, մին Մեսրոպէ, իբր սկզբնական փորձ, եւ միւսը Սահակէ իբր վերջնական գործ: Միանգամայն նկատելով որ մեր ունեցած Աստուածաշունչի հայերէնի թարգմանութիւնը յունական Եօթանասնից օրինակին վրայ ձեւուած է, սակայն բայմաթիւ տարբերութիւններ ալ ունի, որք ասորական թարգմանութեան կը համապատասխանեն, նկատելով եւս որ Մեսրոպի աշխատութիւնները ասորերէն գործածող գաւառներուն մէջ եղած են, եւ մինչեւ իսկ Սահակ ինքնին առաջին անգամ ասորերէնի թարգմանութեան մասնակցած է (**ԽՈՐ. 248**). նոյնպէս գիտենալով թէ այն ատեն պարսկական կառավարութեան բռնադատութեամբ ասորերէն Ս. Գիրքը միայն պաշտօնապէս կը գործածուէր. դիտելով վերջապէս որ Փարպեցին շեշտելով եւ կրկնելով ի յոյն լեզուոյ թարգմանութիւնը Սահակի կը վերագրէ, մենք իրաւունք կ'ունենանք եւրակացնել, թէ Ս. Գրոց թարգմանութեան առաջին կտորները կամ փորձերը Մեսրոպէ կատարուեցան ասորերէնի վրայ, սակայն արդիւնքը գոհացուցիչ չսեպուեցաւ, եւ յունականին գերազանցութիւնը ընդունուած ըլլալով, Սահակ պարտաւորուեցաւ, կամ առաջին թարգմանութիւնը ուղղել յոյնին վրայ, կամ թէ նորէն թարգմանել յոյնէն՝ ասորերէնն ալ առջեւն ունենալով, եւ այսպէս յառաջ եկաւ Ս. Գրոց ամբողջական Հայ թարգմանութիւնը Սահակէ կատարած, եւ անոր թէ կաթողիկոսական եւ թէ գիտական հեղինակութեամբը հաստատուած: Աւելի մանրամասնեալ հետապօտութիւնները բանասէրներուն կը թողունք (**37**):

ԾԻՍԱՐԱՆԻ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

196. Սուրբ Գիրքէն ետքը անհրաժեշտ պէտք եղող գիրքերը ծիսական կարգադրութիւններն էին, եւ Սահակ ու Մեսրոպ անմիջապէս անոր ձեռնարկեցին, վեկեղեցական զգրոց, զգումարութիւն կանխաւ ի յունական բարբառոյ ի հայերէն թարգմանեալ (**ՍՈՓ. ԺԱ. 17**): Հին պատմագիրներէն որոշակի չենք գտներ թէ ո՞ր կարգադրութիւններ կամ կանոններ ուղղակի Սահակի ձեռքէն ելան, կամ Սահակի կողմէն հաստատուեցան, թէպէտեւ նորեր կը յիշեն պատարագամատոյցը իբրեւ ամենէն առաջ պատրաստուած, ձեռնադրութեանց կանոնը 410-ին, աշխարհաթաղը 413-ին, քահանայաթաղը եւ հոգեհանգիստը անկէ ետքը, եւ սերմնօրհնէքը 423-ին (**ՅՇԿ. Ա. 327-329**): Ամէն առթի մէջ ծիսարանի պէտքը այնչափ անհրաժեշտ էր, որ հնար չէ ենթադրել, թէ Սահակի ժամանակէն պատրաստուած չ'ըլլան գլխաւոր խորհրդակատարութեանց կանոնները, ինչպէս են մկրտութիւնն ու դրոշմը, նշանն ու պսակը, ձեռնադրութիւններն ու թաղումները: Այդ կանոնները պարունակող ծիսարանը Մաշտոց անունով կը կոչուի սովորաբար, եւ այդ մտածել տուած է, թէ գլխաւորապէս Մեսրոպն է եղած այդ կանոնները կազմողը, թէպէտեւ ոչ Կորիւն եւ ոչ ժամանակակիցներ այդ բանը չեն յիշած: Այս լռութեան պատճառով ուրիշներ ծիսարանին կազմութիւնն ու լրացումը վերագրեցին Մաշտոց Եղիվարդեցի կաթողիկոսին, Թ. դարուն վերջը, որ թէպէտ շատ համառօտ հայրապետութիւն վարեց, բայց գործունեայ վարդապետական երկար շրջան մը ունեցած էր: Խորհրդակատարութեանց ի յունական բարբառոյ թարգմանեալ ըլլալը, այժմ ալ նկատելի է բաղդատութեանց մտնելով, սակայն միանգամայն կը ստուգուի, թէ եղածները բոլորովին ստրկական թարգմանութիւններ չեն եղած, այլ ազգային սովորութեանց համեմատ փոփոխութիւններ մուծուած են, նկատի առնելով մանաւանդ Լուսաւորչի ժամանակէն նուիրագործուած կարգադրութիւնները, մինչեւ իսկ պահելով բառերու կամ բացատրութիւններու անձշղութիւնները (§ 69), որոնք հաստատուն կիրառութեամբ վաւերացում ստացած էին: Մինչեւ այսօր ժամագիրքին ձակատը կը կարդացուի, արարեալ սրբոց թարգմանչացն մերոյ Սահակայ եւ Մեսրոպայ խորագիրը (**ԺԱՄ. 3**), Օձնեցին ալ Սահակի կը վերագրէ կանոնի քարոզները եւ եղօթքները (**ՕՁՆ. 31**), եւ Տաթեւացին շարականներուն մէջէն աւագ չաբաթու կարգը Սահակին կու տայ, եւ ապաշխարութեան կարգը Մեսրոպին (**ՏԱԹ. 637**), բայց հարկաւ ասկէ աւելի բան ալ անոնց

գրիչէն ելած ըլլալու է, քանի որ պարտաւոր էին ընդհանուր կարգադրութիւնը լրացնել: Այս կարգին պէտք է յիշել տօնակատարութեանց կանոնն ալ, սակայն դժբախտաբար բնաւ յայտնի յիշատակութիւն չենք գտներ մեր պատմագիրներուն մէջ, թէպէտ հնար չէ կասկածի ներքեւ թողուլ, որ յոյն տօնացոյցի հետեւած ատեննին՝ ազգային սուրբերու տօները աւելցուցած չըլլան: Գլխաւորապէս, հայ տօնացոյցին յատուկ եղող եօթնեկական ձեւը, պէտք է մինչեւ Սահակայ դարը բարձրացնել, քանի որ ոչ մի յայտնի յիշատակ չկայ, որ այն ձեւը ապագայ ժամանակներու մէջ մուծուած նորամուտ փոփոխութիւն մը եղած ցուցնէ: Նմանապէս անշուր բաժակի արարողութիւնը այնչափ հնաւանդ է ՀԱՅ եկեղեցւոյ մէջ, որ Շնորհային համարձակօրէն կը հռչակէ վայն իբր առ մեզ միայն հաստատեալ ի սրբոյն Գրիգորէ (ԸՆԴ. 113), եւ ինչ որ Լուսաւորչէ կը սկսէր, հարկաւ Սահակի ձեռքով օրինաւոր կարգադրութեան վերածուած է:

ՆԱԽՆԵԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՔ

197. Ազգային դպրութեան կազմութիւնը չէր լրանար Սուրբ Գիրքի եւ ծիսարաններու պատրաստութեամբ, եւ պէտք էր մատենագրութեանց պաշար մըն ալ կազմել ժամանակին պէտքերուն բաւարարութիւն տալու համար: Այս ալ չվիրպեցաւ Սահակի եւ Մեսրոպի տեսութենէն: Ինչպէս ամէն նոր սկսող գործառնութեանց համար կը հանդիպի, շատ աւելի դիւրին է ուրիշներուն քով եղածը իւրացնել, քան թէ նախաձեռնարկ հեղինակութեամբ նորէն արտագրել: Այս պարագային մէջ ալ շատ աւելի դիւրին էր ուրիշ ազգերու մատենագրութիւնները թարգմանել, քան թէ նոր հեղինակութիւններ յօրինել, եւ ասկէ յառաջ եկաւ որ մեր հինգերորդ դարուն գրական արտադրութիւնները աւելի թարգմանութիւններէ կը կազմուին, քան թէ հեղինակութիւններէ: Մենք չենք մտներ այստեղ հինգերորդ դարու մատենագրութեանց մասին յարուցուած բանասիրական վէճերուն մէջ, եւ ոչ ալ կ'ուզենք կարծիք յայտնել վուտ հայկական ոսկեղէն առաջին շրջանի, եւ հելլենականութեամբ վարակեալ ոսկեղէն երկրորդ շրջանի տարբերութեան եւ արժէքին վրայ: Մեզի բաւական է հինգերորդ դարու մատենագրութեանց առատութեան մէջ մատնանիշ ընել Հայ դպրութեանց ամուլակից նախահայրերուն, Սահակի եւ Մեսրոպի, մտաց ընդարձակութիւնը եւ գործին մեծութիւնը: Արդիւնքը չափերով այն մնացորդներէն, որ մեր ձեռքը հասած են, կրնանք ըսել, թէ բոլոր յունական եւ ասորական հայրերուն գիրքերը հայերէնի վերածուած են, Սահակի կենդանութեան եւ անոր մերձաւոր տարիներուն մէջ: Պատմիչն ալ գրած է, թէ Սահակ եւ Մեսրոպ վրապուստ եւ վհայրապետացն սրբոց ճշմարտապատում իմաստութիւնս յօրինեալ վերածեցին ի հայ լեզու (ՍՈՓ. ԺԱ. 17): Այսօր նախնեաց թարգմանութեամբ ծանօթ են մեզի Բարսեղ Կեսարացի, Յովհան Ոսկեբերան, Եփրեմ Ասորի, Գրիգոր Սքանչելագործ, Գրիգոր Աստուածաբան, Գրիգոր Նիւսեցի, Սեւերիանոս Եմեսացի, Աթանաս Աղեքսանդրացի, Կիւրեղ Երուսաղէմացի, Եպիփան Կիպրացի, եւ դեռ ուրիշ շատ եւս առաջին դարերու ընտիր գրողներ: Բայց ոչ միայն աստուածաբանական նիւթեր, այլ եւ փիլիսոփայականներ եւ պատմականներ հայերէնի թարգմանուեցան միեւնոյն անձերու ձեռքով, Արիստոտէլի եւ Պղատոնի, Փիլոնի եւ Պորփիրի իմաստասիրական գիրքերը, Եւսեբիոս Կեսարացիի պատմութիւնն (38) ու քրոնիկոնը, եւ ուրիշ շատ մը բազմաթիւ գիրքեր Հայութեան մատչելի դարձան: Այս անցողական ակնարկն իսկ բաւական է ցուցնել, թէ որչափ ալ կրօնական եւ եկեղեցական շարժառիթով սկսաւ Հայ գիրին եւ Հայ դպրութեան ձեռնարկը, սակայն անոր արդիւնքը այդ շրջանակէն դուրս ալ տարածուեցաւ, եւ մտաւորական վարգացման եւ գրական արդիւնաւորութեան ամէն ճիւղէղերն ալ իր մէջը ամփոփեց:

ՍԱՀԱԿԱՅ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

198. Դիտելու արժանի է, որ այս ընդարձակ գրական աշխատության մեջ էն, գրեթե ոչինչ, կամ շատ քիչ բան կը գտնենք, որ Սահակի եւ Մեսրոպի անունով մակագրուած ըլլայ, եւ բոլոր թարգմանութիւնները անանուն կերպով հասած են մեզ, իբրեւ հինգերորդ դարու թարգմանչաց խումբին գործը: Սակայն այս ալ բաւական է նոյն երկուքին անունը պայծառացնելու, քանի որ գիտենք թէ երկուքին ալ՝ հոգին էին ժամանակին գրական աշխատութեանց, եւ իրենց շունչը, իրենց խրատը, եւ իրենց վերհսկողութիւնն էր, որ խումբը կ'ոգեւորէր, եւ որուն մէջ իրենք ալ անձամբ իրենց գրիչն ունէին եւ իրենց քրտինքը կը թափէին: Սահակի անունով քանի մը մասեր կը գտնենք կանոնագիրքի մէջ, որ մեր ձեռքը եղող օրինակին մէջ 55 գլուխներու վերածուած են, եւ կը պարունակեն հետեւեալ կանոնները, Թէ որպէս պարտ է վկարգն հաստատուն պահել յեկեղեցիս, կանոնք 33 (ԿԱՆ. 98), Թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի, կանոնք 10 (ԿԱՆ. 102), Թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց ունել վընտանիս սրբոյ եկեղեցւոյ, կանոնք 5 (ԿԱՆ. 105), Թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց պահել զգանձս եկեղեցւոյ, կանոնք 7 (ԿԱՆ. 107), եւ վերջապէս՝ Յաղագս սպասաւորաց սրբոյ եկեղեցւոյ եւ պտղոց ժողովրդականաց, ընդարձակ կանոն մը (ԿԱՆ. 109): Սակայն նոյնները ուրիշ օրինակի մէջ բաժնուած են Յաղագս եպիսկոպոսաց՝ 7 կանոն, Յաղագս քորեպիսկոպոսաց 13, Կարգ քահանայից 23, Կարգ վանաց 8, Վասն գանձուց եկեղեցւոյ 12, Յաղագս պտղոց ժողովրդականաց 8, բովանդակ 71 գլուխներ (ՍՈՓ. Բ. 71-134): Այս կանոնները ընդհանրապէս պաշտօնէից պարտաւորութեան եւ եկեղեցական հասութից մատակարարութեան շուրջը կը դառնան, եւ ստէպ Լուսաւորչի անունը կը յիշուի, իբր առաջին հեղինակ այդ կարգադրութեանց: Ամէն առթի մէջ յայտնի կը տեսնուի, թէ կարգի կանոնի նախանձախնդիր հոգի մը ունեցած է Սահակ եւ ուզած է որ ամէն բան օրէնքի ուժով կարգադրուի: Այդ գիտնալով կրնանք իբր ստոյգ նկատել, որ կանոնագիրքին մէջ գտնուող առաքելական եւ նիկիական կանոնները, քանի մը հին ժողովներու որոշումները, եւ Թադէոսի ու Գրիգորի անունով մակագրեալ գլուխներն ալ՝ հարկաւ այդ միջոցին եւ Սահակի ջանքով հայերէնի վերածուեցան, եւ իբր եկեղեցական օրէնք հռչակուեցան:

ԳԻՐԻ ԳԻՒՏԻՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

199. Որչափ ալ մենք եղելութեանց միայն հետամուտ, անոնց մասին խորհրդածութեանց չենք մտներ, սակայն հնար չէ բոլորովին լուռ մնալ այն մեծ նշանակութեան մասին, զոր Հայ գիրի գիւտը եւ Հայ դպրութեան կազմութիւնն ունեցան մեր ազգին եւ մեր եկեղեցւոյն պահպանութեան եւ տեսողութեան վրայ: Եթէ Հայոց եկեղեցին իրեն յատուկ գիրն ու գիրքերը չունենար, երբեք պիտի չկարենար իբր ինքնուրոյն եկեղեցի իր գոյութիւնը ապահովել, եւ պէտք էր որ ձուլուէր եւ ընկղմէր որեւէ մէկ եկեղեցւոյ մէջ, որուն լեզուն ու գիրն ու գիրքը իրեն համար գործածական պիտի ըլլային: Որեւիցէ հանրային մարմին մը, հնար չէ որ լոկ իղձերու եւ զգացումներու ուժով կարենայ իր կեանքը ապահովել: Կեանքը արտաքին եւ զգալի բան մըն է, եւ պէտք է որ արտաքին եւ զգալի ոյժ մըն ալ գայ վայն ամրապինդ պահպանելու: Հայը, որ քաղաքական կացութեան վօրութիւնը՝ հինգերորդ դարէն սկսելով կորսնցուց, եթէ չունենար իր գիրն ու գրականութիւնը, որ իբրեւ խարիսխ յուսոյ եւ իբրեւ հիմ հաստատութեան, անոր ապաւէնն եղաւ իր ալեծուփ վտանգներուն եւ իր ցրուած եւ վայրավատին կեանքին մէջ, այսօր հապիւ թէ Հայ ազգի մը յիշատակը մնացած կ'ըլլար, ինչպէս ի վուր կը փնտռուին Մարաց ու Պարթեւաց, Ասորեստանեայց եւ Բաբելացւոց հետքերը այժմեան աշխարհի մէջ: Սահակի եւ Մեսրոպի խորաթափանց տեսութիւնը նշմարեց քաղաքական կեանքի քայքայեալ վիճակը, նախատեսեց ազգին սպառնացուած կորուստը, մարգարէական իմն հոգւով զգաց ապագային ապահովութեան պէտքը, կազմեց գիրերը, ստեղծեց գրականութիւնը, եւ փրկեց մեր ապագան: Այսօր եթէ Հայ կայ,

աւելի քան Հայկայ արիւնը, Սահակի եւ Մեսրոպի միտքն է անոր կեանք տուողը, եւ այդ մեծ բարիքն ալ եկեղեցւոյ ծոցէն ծնաւ: Որչափ միտքով բարձր, այնչափ հոգւով երկնային եւ սիրտով աստուածահաճոյ անձեր եղան Սահակ ու Մեսրոպ, եկեղեցականներու ընտիր խումբ մը պատեց շուրջը, եւ Սահակ-Մեսրոպ աշակերտութեան հարիւրեակը անընդհատ տեւեց Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետներու եւ երէցներու դասակարգին մէջ: Եկեղեցին էր՝ որ հովանաւորեց այս գործը, եկեղեցականներ էին՝ որ նուիրուեցան ազգաշէն մեծ գործին: Գիրն ու գիրքը եկեղեցիով, եկեղեցին ալ գիրով ու գիրքով, իրարու անբաժան փաթթուած, դարերու փորձանքներուն, Հայուն անլուր տագնապներուն, Հայութեան անըմբերելու վտանգներուն դէմ անվկանգ ոյժ մը կազմեցին: Տասնուհինգ դարերու մարտիրոսական նեղութիւններէ ետքը, եթէ այսօր տակաւին Հայ կայ եւ Հայութիւն կայ, եթէ մտաւորական կենաց յաջողակ եւ քաղաքական կենաց ընդունակ սերունդ մը՝ ազգ մը՝ ընդհանուր աշխարհի վարմանքը կը գրաւէ, վայն պէտք է իրաւամբ Սահակի եւ Մեսրոպի անմահական գործին արդիւնքը ճանչնալ եւ խոստովանիլ: Օրհնենք անոնց յիշատակը, եւ դառնանք պատմութեան:

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀԻ ՄԱՀԸ

200. Խաղաղական միջոց մը եղաւ Վռամշապուհի թագաւորութիւնը: Իրաւ պարագաներն ալ յաջող եղան, սակայն խոհական ընթացքն ալ իր բաժինը ու նեցաւ, որովհետեւ ճշմարիտ արժանեաց արդիւնքն էր՝ բաժանեալ եւ պառակտեալ հայրենիքը համաձայնութեան մէջ պահել, եւ երկու նախանձընդդէմ պետութիւնները գործածել, առանց կասկածանք յարուցանելու: Խոհականութեան արդիւնքն ալ աննշանակ չեղաւ, որովհետեւ Վռամշապուհի անունն ալ կապուած մնաց գիրի գիւտին եւ գրականութեան զօրանալուն հետ: Վռամշապուհ ալ յաջողեցաւ այդ բարօրութեան ատենը անփորձ եւ անխախտ անցընել, մինչեւ իր մահը: Վռամշապուհի թագաւորութիւնը 21 տարի ըսուած է սովորաբար (**ԽՈՐ. 248**): Բայց Փարպեցին այդ թուականը յիշած ատեն բառ մը կ'աւելցնէ թէ եկաց յետ այսորիկ թագաւորն Վռամշապուհ ամս քսան եւ մի, թէպէտ ոմանք ամս բազումս կը կարդան (**ՓԱՐ. 18**): Շեշտուած յետ այսորիկ-ը նախընթաց եղելութեան մը կը կապուի, եւ նախընթացաբար ունինք Մեսրոպի կրօնաւորիլը յամս հինգերորդ արքային Հայոց Վռամշապուհոյ (**ՓԱՐ. 13**), որով իրաւունք կը վզանք երկու մասերը իրարու գումարելով 26 տարի տալ Վռամշապուհի թագաւորութեան: Այդ ենթադրութեամբ պէտք չենք ունենար մերթընդմերթ ընդհատ անիշխանութիւններ ենթադրելու, ինչպէս ուրիշներ կը բռնադատուին ընել առանց հիման, որպէսպի կարենան եղելութեանց կշիռը պահպանել, զոր մենք աւելի դիւրութեամբ կը պահենք Վռամշապուհի ժամանակը երկարելով, եւ այն ոչ քմահաճ դրութեամբ: Վռամշապուհի թագաւորութիւնը սկսած էր 389ին, որով վերջը կ'իյնայ 414ին: Մահը եղաւ հասեալ ի յերկար ծերութիւն, եւ խաղաղական հանգստի (**ՓԱՐ. 18**), եւ հարկ կը լինի գոնէ 70 տարեկանէ վեր վախճանած կարծել (**39**): Վռամշապուհ միայն Արտաշէս անուն տասնամեայ որդի մը թողուց (**ԽՈՐ. 248**), որ թագաւորելու յարմար չէր, եւ Սահակ յանձն առաւ անձամբ Տիւբոն երթալ, եւ Յակերտ Ա. թագաւորը հաճեցնել, որպէսպի ներէ Խոսրովի նորէն թագաւորութիւնը ստանձնել, որ Սահակի առաջին անգամ Տիւբոն երթալէն ի վեր, լուծեալ պահեցաւ արձակ յԱնյուշն բերդի (**ԽՈՐ. 249**): Յակերտ հաւանեցաւ, եւ Խոսրով բանտէն գահ բարձրացաւ, բայց այլեւս յոյժ ծեր էր, քանի որ երկար ծերութեան հասնող Վռամշապուհի մեծ եղբայրն էր. եւ հապիւ կեցեալ ամիսս ութ վախճանէր (**ՓԱՐ. 18**), կամ ինչպէս ուրիշ մը կը գրէ, ի կրկնում թագաւորեալ ամ մի (**ԽՈՐ. 249**): Տարիքն ալ ժամանական ալ չէին ներեր Խոսրովի գործունէութիւն մը ցոյց տալ. եւ իր օրերն ալ՝ Վռամշապուհի օրերուն շարունակութիւնն եղան առանց նորութեան, եւ կարծես թէ միայն փառօք գերեզման իջնելու համար՝ վերստին գահ բարձրացաւ:

ՇԱՊՈՒՆ ԹԱԳԱԻՈՐ

201. Թագաւորական գահը նորէն դատարկ մնաց 415-ին, եւ մեջտեղը միայն 11 տարեկան Արտաշէսը կար Արշակունի սերունդէն: Զայն պատեհ համարեցաւ Յապկերտ, Հայոց թագաւորութեան ստուերն ալ ջնջել, եւ տակաւ Հայերուն մոռցնել տալ իրենց ինքնութիւնը, եւ իր որդին Շապուհը Հայոց թագաւորի անունով Հայաստան դրկեց, իբր Պարսիկ կուսակալ մը երկիրը կառավարելու պաշտօնով: Յատկապէս հրահանգ տուած էր անոր, անուշութեամբ եւ թուլութեամբ վարուիլ նախարարներուն հետ, խօսիւք եւ տուրեւառիւք անոնք իրեն յանկուցանել, խրախճանութեամբ եւ վբօսանօք անոնց բարեկամութիւնը գրաւել, եկամուտ հարապատուութեամբ եւ խնամութեամբ անոնց ընտանեկան շրջանակին վրայ ազդել, որպէսզի յաջողի հետզհետէ անոնք պարսիկ կեանքին ընտելացնել, եւ ի դէն մազդեպանց սաղապեցուցանել, որով ամենեւին պատշիցեն ի Յունաց (ԽՈՐ. 249), պատուցեալք այնուհետեւ ի սիրոյ նոցին եւ յօրինացն (ՓԱՐ. 19): Բաւական ճարտար էր Յապկերտի մտածմունքը, բայց գործը իրեն նպատակին չհամապատասխանեց: Հայ նախարարները որչափ ալ թեթեւաբարոյ եւ յեղյեղուկ քաղաքականութեան հակամէտ, սակայն Արշակունի ազգատոհմին նախապաշարունը կը կրէին, եւ Սասանեան կրակապաշտ մը իրեն վրայ շատ վատ տպաւորութիւն գործեց: Շապուհ ինքն ալ բնաւ կարողութիւն մը ցոյց չտուաւ, որով պատկառանք ազդէր, համակրութիւն շահէր, եւ իրեն յանձնուած նպատակը յաջողցնէր: Բայց նախարարները պօրաւոր գլուխ մը չունէին, վասնզի Համապասպ Մամիկոնեան սպարապետը՝ Սահակի փեսան՝ մեռած էր, եւ Հրահատ Կամսարական՝ Գապաւոնի որդին, որ աքսորէն ազատելով Շապուհի հետ եկած ու սպարապետ եղած էր, չունէր այն ազդեցութիւնը, որ պէտք եղած ուղղութիւնը տար: Հայ նախարարներ Շապուհի բարեկամ չեղան, բայց եւ ոչ ոք ի միաբանութիւն հաւաքեաց զգունդս Հայոց (ԽՈՐ. 249): Շապուհ խաղալիք դարձաւ Հայ նախարարներուն՝ Ատոմ Մոկացի զինքը կը ծաղրէր՝ իբր կնամարդի, Շաւասպ Արծրունի վայն նախատելով կը քամահրէր, Խոսրով Գարդմանցի զէնք ալ վերցնելով կը դիմադրէր, հակառակութիւնը յայտնի էր, բայց դիմադրութիւն կազմելու ոչ ոյժ կար եւ ոչ գլուխ: Այդ անգլուխ եւ անկանոն վիճակը չորս տարի տեւեց, մինչեւ որ Շապուհ 419-ին, հօրը հիւանդութիւնը պատրուակ առնելով Պարսկաստան դարձաւ, բայց պալատականներու դաւաճանութեամբ սպաննուեցաւ, եւ Յապկերտի միւս որդին Վուամ Ե. թագաւորեց 420-ին: Քաղաքական կացութիւնը այսպէս ուրուագծելէ ետքը, դառնանք Սահակի եւ Մեսրոպի գործունէութեան:

ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐ

202. Գիրի վերջնական գիւտէն՝ 406-ին, մինչեւ Խոսրովի մահը՝ 415ին, երկրին խաղաղ կառավարութեան ատեն, Սահակ պատեհ գտաւ Հայաստանի պարսկական բաժնին մէջ ընդարձակել Հայ լեզուի ուսուցումը, եւ բարեկարգել հայ ծէսով կատարուած արարողութիւնները: Երկիրը նոր ոգի եւ նոր պայծառութիւն ստացաւ, զոր լիաբերան գովեստներով կը հռչակէ Փարպեցին, մարգարէական պատգամը կրկնելով (ԵՍՍ. ԺԱ. 9) թէ լցաւ երկիրս ամենայն Հայոց գիտութեամբ Տեառն ի հոգեւոր վտակաց սուրբ հայրապետին Սահակայ, իբրեւ զջուրս բազումս որ ծածկեն զծովս (ՓԱՐ. 18): Սակայն այդ ամենայն միայն պարսկական բաժնին մէջ կը կատարուէր, որով հետեւ յունական բաժնին մէջ իրաց կացութիւնը փոխուած էր: Թէոդոս Մեծի մահընէ ետքը 395-ին, Արկադիոս եւ Անորիոս բաժնած էին կայսրութիւնը, եւ Արկադիոս պահած էր իր հօր կարգադրութիւնները Արեւելքի մէջ, բայց երբ Արկադիոս մեռաւ 408-ին, եւ Թէոդորոս Բ. Փոքրն, 7 տարեկան կայսր հռչակուեցաւ, Անթեմիոս խնամակալ փոփոխութիւններ ըրաւ գաւառական վարչութեանց մէջ, եւ Հայաստանի յունական բաժինը, այլեւս ոչ հաւատաց Վուամշապուհի, այլ ինքեան գործակալօք կալաւ (ԽՈՐ. 247), Յոյն կոմսեր նշանակելով իբր կուսակալ: Հոգեւորական

վարչութեան ալ ձեռներէց եղաւ, որով Հայ գաւառները տուգանեցան, վիճակեալ յաթոռն Կեսարու, եւ պարտաւորեալ եղան վարիլ յունական դպրութեամբ **(ԽՈՐ. 248)**, չկրնալով օգտուիլ նորոգ սկսուած հայկական դպրութենէն: Սահակ պարսկական բաժնին աշխատութիւններով պբաղած, չկրցաւ գործնական ակնարկ մը դարձնել այս կողմ, մինչեւ Շապուհ արքայորդւոյն Հայոց թագաւոր անուանուիլը: Ասոր ժամանակ ամենայն ինչ տակնուվրայ եղաւ, կարգ ու կանոն խանգարուեցաւ, նոյնիսկ Սահակի ճիգերը սկսան անպտուղ մնալ, Պարսիկ հեթանոս թագաւորէն այլեւս պաշտպանութիւն չէր գտներ, անգլուխ եւ պառակտեալ նախարարներէն դժուար կ'ըլլար պօրաւոր հովանաւորութիւն քաղել, հետեւապէս մտածեց Սահակ պահ մը տեղի տալ, եւ պարագայէն օգտուելով յունական բաժնին վրայ դարձնել իր մտադրութիւնը: Տարիէ աւելի կը հաշուենք Սահակի պարսկական բաժնին մէջ մնալը Շապուհի ժամանակ, եւ մերձաւորաբար 417-ին կը դնենք Սահակի յունական բաժնի անցնիլը: Իրեն կ'ընկերանային իր ամուսնակիցը Մեսրոպ, աշակերտներէն բազմութիւն մը **(ԽՈՐ. 233)**, եւ իր թոռները Վարդան ու Հմայեակ ու Համապասպեան, վախճանեալ Համապասպ սպարապետին զաւակները: Հեթանոս թագաւորին ընթացքէն ցաւած, եւ քրիստոնեայ տէրութեան վրայ մեծամեծ յոյսեր դրած, կ'անցնէր Սահակ սահմանագլուխը, բայց մեծ յուսախաբութեան դիմաց գտնուեցաւ, որովհետեւ Անատոլիոս, որ Պոնտական եւ Հայկական գաւառներու մեծ բղեշխն էր, յայտնի կերպով արգիլեց Սահակի հայերէն գիր ու դպրութիւն ուսուցանել, մինչեւ որ յատկապէս կայսերական կառավարութենէն արտօնութիւն չհասնէր: Սահակ պարտաւորուեցաւ արտօնութիւն ձեռք ձգելու աշխատիլ: Յատուկ գիր մը գրեց Թէոդոս կայսեր, բացատրեց իր միտքը եւ իրեն դէմ դրուած արգելքը, եւ խնդրեց որ իբր Հայոց կաթողիկոս, յունական բաժնին վրայ ալ իր բացատրութիւնը ձանձցուի, եւ հայերէն ուսումները չարգելուին: Գիր մըն ալ գրեց Կոստանդնուպոլսոյ Ատտիկոս պատրիարքին, որպէսզի թագաւորին մօտ բարեխօսէ եւ իր առաջարկութեանց կատարմանը օգնէ **(40)**: Մեսրոպն ու Վարդանը, եւ Դերջանու Գնիթ եպիսկոպոսը, իբր պատգամաւորներ որոշեց եւ Անատոլիոսէ ալ խնդրեց, որ պատգամաւորութեան ուղեւորութիւնը դիւրացնէ: Իսկ մինչեւ պատգամաւորութիւնը Բիւզանդիոնէ դառնայ, ինքն ալ քաշուեցաւ Մելիտինէ քաղաքը, մէկտեղ բերած աշակերտներովը, որոնց գլխաւորն էր Ղեւոնդ Վանանդեցին, եւ հիւր մնաց Ակակիոսի, որ Երկրորդ Հայոց մետրապոլիտն էր **(ԽՈՐ. 252)**: Պատմիչը կը գրէ, թէ մինչեւ ի ձեռն փոփոխ ընթացից գրով զգացուցանել կայսերն, եւ թէ առնու հրաման արժանապէս առաքել փութով **(ԽՈՐ. 253)**, որով կը ցուցնէ թէ Անատոլիոս հարկ տեսաւ մինչեւ իսկ պատգամաւորութիւնը ձամբայ հանելու համար, նախապէս Բիւզանդիոնէ հաճութիւն ստանալ: Իսկ Սահակ հարկաւ բոլոր ատենը Մելիտինէի մէջ չկրցաւ փակուիլ, այլ պէտք ունեցաւ ստէպ Անատոլիոսը տեսնել, եւ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին հիւրասիրութիւնը վայելել, որ էր Փիրմոս, յաջորդն Հելլադիոսի, յաջորդին Բարսեղի:

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԱՐՏՕՆՈՒԹԻՒՆԸ

203. Պատգամաւորութեան ելքը հաջող եղաւ, եւ առին զոր յուսայինն եւ զոր ոչն յուսային **(ԽՈՐ. 253)**: Թէոդոս Փոքր 16 տարեկան եղած էր, խնամակալութիւնն ալ իր Պուղքեբիա քրոջ ձեռքն անցած էր, ուխտեալ կուսան մը, տակաւին ծաղկահասակ, եւ բոլորովին բարեպաշտութեանց նուիրեալ: Ատտիկոս ալ, որ 406-ին ընտրուած էր, մեծ ազդեցութիւն կը վայելէր արքունեաց մէջ, Սահակի ընկերակից եղած էր, եւ մինչեւ իսկ կարծող կայ թէ հայ ծագում ունէր: Եկեղեցական պատկառելի պատգամաւորութեան մը բերնով պատմուած՝ եւ եկեղեցոյ վրայ եկած վիշտերը, եւ հայերէն գիրերու գիւտին առթիւ յայտնուած աստուածային այցելութիւնը, իրենց տպաւորութիւնը գործեցին: Պետական խորհրդականներ ալ օգտակար գտան հարկաւ՝ Պարսիկներէն նեղեալ Հայերուն իրենց դիմելը, որ ապագայ քաղաքական յաջողութեանց դուռ կրնայ բանալ, եւ

միտացան Սահակի առաջարկները ընդունիլ: Այսուհանդերձ ձմեռն ամբողջ բանակցութեանց մէջ անցաւ, եւ գործին պարագաները ուսումնասիրուեցան, մինչեւ որ պատգամաւորները յետ պատեքին կատարելոյ, կայսեր եւ պատրիարքին կողմանէ պաշտօնագիրներ ընդունելով Բիւզանդիոնէ մեկնեցան (**ԽՈՐ. 28**): Ժամանակագրական հաշուով պէտք է 418-ին դնել գործին աւարտումը, որ տարին Ապրիլ 7-ին հանդիպած է Չատիկը: Գլխաւոր խնդիրն էր Սահակի իրաւասութիւնը Յունական Հայաստանին վրայ, ուստի հրաման տրուեցաւ, որոնց որ պէտք էր, որ Սահակը պատուով ընկալցին որպէս վարդարեւ վարդապետ իւրեանց, հանգոյն արքեպիսկոպոսին Կեսարու. իսկ հայերէնի ուսման համար հրամայուեցաւ զի ամենայն փութով ուսցին, որովհետեւ կատարումն արուեստիդ ի շնորհաց Վերնոյն եղել (**ԽՈՐ. 254**): Այդ բացատրութիւնները կը քաղենք Խորենացիին յառաջ բերած թղթակցութեան պատճէններէն, թէպէտ չենք կրնար անոնց բնագիր ըլլալուն վրայ պնդել (**41**): Այս թուղթերով թէ թագաւորը եւ թէ պատրիարքը Հայերը կը մեղադրէին, որ հայերէն գիրի համար Ասորիներուն դիմած են, եւ ոչ Յոյներուն, եւ մասնաւորապէս անտես ըրած են վաղբիւրն եկեղեցոյ զհայր մեր սուրբ Յովհաննէս Ոսկեբերան: Բայց պէտք էր մտաբերէին թէ 404-ին Յոյներ կը դատապարտէին եւ կ'աքսորէին Ոսկեբերանը, որ աքսորի մէջ կը մեռնէր 407-ին: Իսկ Ասորուց դիմումն ալ հինէն մնացած հայերէն գիրեր գտնելու համար էր, եւ ոչ նոր գիր ստեղծելու: Այս տեղ անցողակի յիշենք, որ չենք իմանար թէ ուսկից ուր, Վատիկանի մատենադարանին մէջ, պանպան գիրերու գտնողներուն կարգին նկարած է Յովհան Ոսկեբերանն ալ՝ ձեռքը հայերէն այբուբէնով: Բիւզանդիոյ արքունիքին կողմէն եղած շնորհներուն կարգին հրամայուած էր եւս, որ Սահակի եւ դպրոցներու համար դարմանք եւ ծախք յարթունուստ լիցին, Վարդանի տրուած էր ստրատելատի աստիճան (**42**), եւ Կարնոյ դաշտին վրայ նորէն քաղաք մը պիտի չինուէր ու ամրանար, իբր կադրոն եւ դղեակ Յունական Հայաստանին, այն որ Թէոդուպոլիս կոչուեցաւ, բայց աւելի սովորաբար Կարնոյ Քաղաք կամ Կարին անունով ճանչցուեցաւ: Իսկ Մեսրոպի տրուեցաւ Եկղեսիաստիկոս-ի (**ԽՈՐ. 255**) կամ Ակումիտ-ի (**ԿՈՐ. 27**) պատիւ, որ կը պատասխանէ եկեղեցական ուսմամբ վարգացեալ կրօնաւորներու տրուած պատուոյ աստիճանին, որ մեր մէջ Վարդապետ անունով ճանչցուած է: Ըստ այսմ պատմիչներէն ոմանք Մեսրոպի տրուած աստիճանը աթոռակալութիւն վարդապետութեան սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի, եւ քաջաց եւ գլխաւոր վարդապետաց հետ դասակցութիւն կոչած են (**ԱՐԾ. 78**), որ Մեսրոպէ սկսելով որոշ դասակարգ մը կապմած է Հայ Եկեղեցոյ մէջ: Անոր համար վարդապետներու տրուած կոնդակներուն մէջ ընդհանրապէս Մեսրոպէ կ'առնուի դասակարգին սկզբնաւորութիւնը:

ՍԱՀԱԿԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

204. Մեսրոպ ու Վարդան ու Գնիթ կայսերական եւ պատրիարքական հրամանագիրները առած, եւ յատուկ պատիւներով փառաւորուած, Բիւզանդիոնէ դառնալով Անատոլիոսի ներկայացուցին բերած հրամանագիրնին, եւ պէտք է ըսել, թէ Անատոլիոս, որ ինք իր գլուխ բան մը ընելու վարանած էր, հրամանը ստանալէ ետքը առաւելօքն դիւրացուց Սահակի գործունէութիւնը, եւ առատացուց դրամական օգնութիւնները եւ պաշտօնական հովանաւորութիւնները: Այս կերպով հայերէն լեզուի ուսումը չուտով տարածուեցաւ եւ վարգացաւ յունական բաժնին մէջ, աւելի յաջողութեամբ՝ քան պարսկական բաժնին մէջ, շնորհիւ բաղդատապէս լաւագոյն կացութեան, զոր ունէին այն գաւառները: Սահակի այդ աշխատութեանց տեսողութիւնը ճշդելու համար պէտք է նկատի առնենք, որ Սահակ Շապուհի երկրորդ տարին մեկնեցաւ պարսկական բաժնէն: Շապուհ շարունակեց մնալ մինչեւ իր չորրորդ տարին, եւ մեկնած ատեն հրամայեց իւրում տեղակալին զօրագլխի՝ ունել զմեծամեծս Հայոց եւ տանիլ ի

Պարսս: Հայ նախարարներ այդ որոշման դէմ ելան, եւ իրենց գունդերը ժողովելով յայտնի պատերազմ բացին Պարսից դէմ, իրենց ընդհանուր հրամանատար ընտրելով Ներսէս Ճիճրակացին, քաջ եւ բարեբախտ պօրազուխը: Այս անգամ ալ Ներսէս բարեբախտ գտնուեցաւ իր գործառնութեանց մէջ, եւ Պարսիկները ցրուեց եւ փախցուց, Շապուհի տեղակալ պօրազուխն ալ սպանուեցաւ Ապրսամ Սպանդուհիի ձեռքով: Պարսկական իշխանութիւնը տկարացաւ, Հայոց կողմէն իշխանութիւն մը չկազմուեցաւ, եւ երկիրը մնաց յանիշխանութեան, իւրաքանչիւր նախարար իր մասերը կը պաշտպանէր, եւ Պարսիկներուն դէմ կը մաքառէր, եւ հետեւանքը կ'ըլլար որ երկիրը աւերեալ ամայանար, ինչ որ Պարսից համար ամլ օգտակար չէր, վասնզի պակասեալ լինէին հարկք արքունի: Ժողովուրդին համար աշխատութիւն ու մշակութիւն անհնար կը դառնար, վասնզի երեւեկի եւ երկրագործութեան ապահովութիւն չկար. եւ ամենայն բարեկարգութիւն վրդովեալ ապականէր (ԽՈՐ. 251): Այդ վիճակը կը տեսէր ամս երիս: Անհնարին ժամանակին մէջ շփոթութիւնը գրաւած էր Պարսկական Հայաստանը, Վռամ ալ, որ հօրը յաջորդած էր, կը տեսնէր որ իր տէրութիւնն ալ կը վտանգուի եւ գանձն ալ կը վնասուի, կը համոզուէր, թէ առանց նախարարացն Հայոց ոչ մարթի ունել պաշխարհն. ուստի ապդուագոյն անձերէն Սմբատ Բագրատունի ձեռք կ'առնէր հաշտարար կերպով գործը կարգադրելու: Սմբատ ալ, նախարարներուն հետ խորհրդակցելով, անհրաժեշտ կը նկատէ Սահակի ներկայութիւնը, ուստի հրաւիրակ նախարարներ կը դրկուէն յունական բաժինը, որպէսզի գայ, եւ ի մէջ նոցա անցեալ ի միաբանութիւն հաւաքեսցէ պամենեսեան (ԽՈՐ. 255): Կ'երեւի թէ յատուկ հայրապետական տեղական մը չկար պարսկական բաժինն մէջ, եւ հեռուէն ալ Սահակ ինքն էր որ եկեղեցական գործերուն կը հսկէր: Անհնար էր Սահակի իր օգնութիւնը զլանալ այսպիսի տագնապալից վայրկեանի մէջ, մանաւանդ որ այլեւս չկար Յապկերտ իր հալածանքներով, հեռացած էր Պարսիկ Շապուհը Հայոց թագաւորական գահէն, եւ ամէն ապահովութիւն կը տրուէր Վռամի հաշտարար եւ պիջողական դիտումներուն վրայ: Յունական բաժինին գործերն ալ չլքանալու համար այնտեղ թողուց Մեսրոպը իբր տեղակալ՝ մաս մը աշակերտներով, Հմայեակ եւ Համապասպեան թոռներն ալ իբր քաղաքական եւ պիստորական միջնորդ, ու ինքն մէկտեղ առնելով Վարդան թոռն ու աշակերտներէն մաս մը, սահմանազուխը անցաւ եւ Վաղարշապատ եկաւ: Շապուհի թագաւորութեան վերջին մասը, եւ անիշխանութեան միջոցին առաջին տարիները միացնելով, 4 տարուան չափ Սահակ հեռու մնացած կ'ըլլայ պարսկական բաժինէն, եւ 417-ին դնելով մեկնումը, 421-ին կրնանք դնել նորա դառնալը:

ԱՐՏԱՇԻՐԻ ԹԱԳԱԻՈՐԵԼԸ

205. Սահակի գալուստը մխիթարական ակնկնությունաց նշան մը եղաւ ամենուն: Հայիլ թէ հայրապետանոց հասած, գլխաւորներուն խորհուրդով համապագային ժողով մը կը հրաւիրէ, եւ կուտեալ պամենայն նախարարապունսն խորհրդակցութեան կը մտնէ, թէ ինչ կերպով պիտի յաջողին երկրին բարեկարգութիւնը նորոգել: Միաձայն հաւանութեամբ կը հաստատուի նորէն հայ Արշակունի տոհմէն թագաւոր մը ունենալ, եւ ընտրութիւնն ալ շատ չ'երկարիր, որովհետեւ Վռամշապուհի որդիէն, Արտաշէսէն պատ մէկը չկար եւ այն ալ արդէն 18 տարեկան երիտասարդ մը եղած էր: Որոշումնին գիրի կ'առնեն, որպէսզի Վռամին ներկայացուի, միանգամայն կը յաւելուն ինչ ինչ պայմաններ ապագայ խաղաղութիւնը ապահովելու, որոնց գլխաւորն էր փակում մը անցեալ եղելութեանց, առանց անոնց վրայ անդրադառնալու կամ պատասխանատուութիւններ փնտրելու: Սմբատ Բագրատունի եւ Վարդան Մամիկոնեան պատգամաւոր կ'ընտրուին, որոնք պատշաճ հետեւորդներով կը մեկնին Տիպրոն: Վռամ Ե. մեծապէս գոհ կը մնայ, որ իր մտադրութիւնը անհակառակ ընդունելութիւն կը գտնէ, կը հաւանի բոլոր առաջարկներուն,

Արտաշէսը թագաւոր կը հռչակէ, անոր Պահլաւիկ անունը Սասանեան կոչումով Արտաշիրի կը փոխէ, հաշտութիւնը կը հաստատէ, եւ մուրհակ մոռացման յանցանաց կնքէ: Բոլոր մատակարարութիւնը եւ վինուորական հրամանատարութիւնը Հայ թագաւորին եւ Հայ նախարարներուն կը թողու, առանց պարսիկ վերակացուի (**ԽՈՐ. 256**): Նշանակելիէ մուրհակ մոռացման բացատրութիւնը, փոխանակ ներման բառը գործածելու, որ իր մէջ ստոնացուցիչ ակնարկ մը ունի, ուստից հեռանալու համար մեր օրերը մոռացման բացատրութիւնը իբրեւ նոր գիւտ մը գործածուեցաւ, մինչ 15 դարեր առաջ մերիններուն ծանօթ եղած լինելը կը տեսնուի: Արտաշէս-Արտաշիրի թագաւորութիւնը պիտի նշանակենք 422ին: Տակաւին անշափահաս կը նկատուէր 18 տարեկան թագաւորը, եթէ ոչ օրինօք, գոնէ իրօք, եւ խնամակալի պէտք ունէր: Այս անունով մէկ մը պաշտօնապէս չեղաւ: Միայն բարոյական պատասխանատուութիւն մը Սահակի վրայ ծանրացաւ, որպէսզի հսկօ ու առաջնորդէ իր պաշտպանած անփորձ թագաւորը: Դժբախտաբար Արտաշէս չեղաւ ինչ որ Վռամշապուհի մը որդիէն կը սպասուէր, եւ ինքզինքը տուաւ անկարգութեանց: Պատմագիրները տխուր գոյներով կը նկարագրեն զինքը, թէ էր այր մանուկ եւ իգամուլ, թէ բալում անառակութեամբ վարէր զթագաւորութիւնն, թէ զեղիս եւ մոլեկան վարուց կը հետեւէր (**ՓԱՐ. 19**), եւ թէ սկսաւ անհուն ողողանել յանառակ ցանկութիւնս (**ԽՈՐ. 262**):

ՄԵՍՐՈՊԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

206. Սահակի մեկնելէն ետքը, Մեսրոպ արդիւնաւոր կերպով վարեց իր պաշտօնը յունական բաժնին մէջ, ամէն կողմ դպրոցներ բացաւ եւ տեսուչներ հաստատեց: Գնիթ եպիսկոպոս Դերջանի դպրոցներուն վերակացութիւնը ստանձնեց, Դանան Եկեղեցացիի յանձնուեցան Եկեղեցաց աշխնքն Երվնկայի գաւառին դպրոցները, ինչպէս Ենովք Սպերցիին՝ Սպերի գաւառին դպրոցները (**ԽՈՐ. 258**): Իսկ Սիւնեաց նահանգին համար նշանակուեցաւ Անանիա եպիսկոպոսը, որուն պաշտպան կը կանգնէր Վասակ Սիւնի նախարարը, զոր իբր այր խորհրդական եւ հանձարեղ եւ յառաջիմաց կը գովէ Կորիւն (**ԿՈՐ. 25**): Ասոնք ընդհանրապէս իրենց գաւառներուն եպիսկոպոսներն էին, որոնք պատիւ կը համարէին դպրոցական տեսուչի պաշտօնը, եւ հոգեւորական եւ կրթական գործերը միանգամայն կը վարէին: Մեսրոպ փոյթ ունեցաւ կեդրոնական հաստատութիւն մըն ալ կապմել, ուսկից նորանոր ուսուցիչներ կարենային հասնիլ, եւ առ այս ընտրեց Շաղգոմքի կամ Շատգոմքի հովիտը, զոր շատեր կը նոյնացնէին Թորդումի հովիտին հետ, այլ առտեղեաւ եղած վննութիւններ եւ աշխարհագրական տեղեկութեանց մերձեցումներ կը նոյնացնեն Սպերի մօտ, այժմեան Մասաթտէրէ կոչուած գեղեցիկ հովիտին հետ: Այնտեղ Մեսրոպ բովանդակեաց զվարդապետութիւնս առաջին առելոց խմբից, որոց ուսումը ոչ որպէս արուեստ ուսուցանէր, լոկ արտաքին ուսման ձեւով, այլ իբրեւ զհոգի առաքելաբար աշակերտելոցն տայր (**ԽՈՐ. 257**), ինչ որ կը ցուցնէ, թէ դպրութեանց հետ վանական կրթութիւնն ալ կը միացնէր, որով Շատգոմքի վարդապետանոցը իբրեւ ազգային դպրեվանքերու անդրանիկը պէտք է նկատուի: Պահ մը Մեսրոպ անձամբ հաստատութիւնը կառավարելէ ետքը, Ղեւոնդ Վանանդեցիին վերակացու թողուց եւ ինքն ուրիշ ձեռնարկի փութաց:

ԲՈՐԲՈՐԻՏՈՆ ԱՂԱՆԴԸ

207. Ատտիկոս պատրիարքէ Սահակի ուղղուած գիրին մէջ յիշուած էին Բորբորիտոնաց աղանդին հետեւողները, եւ յանձնարարուած էր որ անոնց հետամտի, որպէսզի կամ զիջանին հաւանիլ եւ իրենց վարդապետութենէն հրաժարիլ, եւ եթէ չհաւանէին, Սահակի կ'ըսուէր հալածելի քումմէ վիճակէդ (**ԽՈՐ. 255**): Սահակ կ'երեւի թէ բաւական ատեն չունեցաւ անոնցմով զբաղիլ Յունաց բաժնին մէջ եղած ատեն, ուստի երբոր մեկնելու եղաւ Մեսրոպի յանձնարարեց քննել զժանտագործ Բորբորիտոնսն, եւ եթէ ոչ հեղութեամբ եւ ոչ սաստիւ գայցեն յուղղութեան,

չարչարանօք հալածել (**ԽՈՐ. 256**): Այս առթիւ միայն կը յիշուին Բորբորիտոն անունով աղանդաւորները, որոնք պէտք է միեւնոյն համարել տարիներ ետքը Շահապիվանի ժողովին ժԹ. կանոնին մէջ յիշուած Մծղնէից աղանդին հետ (**ԿԱՆ. 118**): Իսկ Մծղնեայք ալ Յոյներէն Եւիետեան կամ Մեսաղեան կոչուածներն են, որոնց առաջին անունը յունարէն բառէն ծագում առած է, եւ երկրորդը նոյնանշան ասորերէն Մէձէլուն բառէն, որ մեր մէջ Մծղնեայ տառադարձուած է (**ԿԱՐ. 42**): Աղանդին ծագումը Ասորիքէն կը կարծուի, իսկ վարդապետութիւննին էր ամէն օրէնք եւ ամէն պաշտամունք աւելորդ համարիլ, եւ ամէն անգարգուիւն եւ ամբարշտութիւն եւ պղծութիւն համարձակ գործել, պարզ աղօթք մը բաւական համարելով ամէն մեղքէ սրբուելու: Այդ աղանդաւորները իրենց վարդապետութեան մոլեռանդ բորբոքում տալով, ամէն արտաքին բռնութիւն եւ յափշտակութիւն եւ անիրաւութիւն ալ համարձակ կը գործէին, եւ հասարակ եղեռնագորցի կերպարանը կ'առնէին: Հարկաւ ասկէ յառաջ եկած է իրենց դէմ խստութիւն գործածելու որոշումը, մինչեւ իսկ չարչարանօք հալածել: Հեթանոսական ժամանակներէ մնացորդ մը կը կարծուի այդ աղանդը, քրիստոնէութեան ժամանակ անոր գոյնը առած, եւ այս պատճառաւ է որ հեթանոսութեան մնացորդ ալ կարծուած է անոնց գոյութիւնը (**43**): Դիտելով որ այս անգամ ալ Մեսրոպ Գողթն գաւառէ կը սկսի իրեն յանձնուած քննութիւնը կատարել, բոլորովին անտեղի չէր ըլլար, եթէ առաջին անգամ ալ Մեսրոպի Գողթն գաւառի մէջ հեթանոսութեան հետքերը ջնջելու աշխատութիւնը, սոյն այս աղանդաւորներուն համար եղած ըսէինք (§ 187): Արդէն Խորենացին ալ սոյն Բորբորիտոններուն կամ Մծղնեայներուն երեւոյթը կ'անուանէ մնացեալ արմատ դառնութեան հեթանոսական աղանդոյն, ի ժամանակի անիշխանութեան ի վեր երեւեալ (**ԽՈՐ. 258**): Մեսրոպ նախ կու գայ Գողթն, ուր իր առաջին հովանաւորին Շաբիթ իշխանին որդւոյն՝ Գիտ իշխանին օգնականութեամբ կը յաջողի բնաբարձ ընել աղանդաւորները: Անկէ կ'անցնի Բալասական դաշտը, ուր ուրիշ խումբ մը կար ապաստանած, վբազումս յուղղութիւն ածէ, իսկ զսակաւս անդարձս մինչեւ Հոնաց իշխանութեան կողմերը կը հալածէ, եւ Մուշէ Տարոնեցի եպիսկոպոսը պտըտած կողմերուն հսկող կը թողու, եւ ինքը կ'անցնի Գարդմանայ ձորը՝ Ուտի նահանգին մէջ: Հոն ալ կը յաջողի աղանդաւորները ի գիտութիւն ճշմարտութեան ածել, օգնութեամբ Խուրս իշխանի: Ասոր վրայ Տաշիրքի Աշուշա իշխանէն ալ կը հրաւիրուի իր կողմերն ալ այցելել յաղագս նորին գործոյ, եւ այնտեղ ալ յաջողութեամբ կը պսակուին Մեսրոպի քարոզութիւնները, առանց պէտք ունենալու չարչարանօք հալածել եւ ընդունած հրահանգն ու իշխանութիւնը գործածել (**ԽՈՐ. 258**): Յայդմ նախադասելի կ'երեւի մեզի Խորենացւոյ վկայութիւնը, քան միւս կենսագիրին ըսածը, թէ Մեսրոպ անսաստները խոշտանգելու եւ տանջելու ձեռնարկած ըլլայ, եւ խանձեալ եւ մրեալ եւ պէսպէս խայտառակեալ հեռացնելու պէտք ունեցած ըլլայ (**ՍՈՓ.ԺԱ. 15**): Մեսրոպ երկու տարիի չափ աշխատած պիտի ըլլայ թէ՛ դպրոցներու համար եւ թէ՛ աղանդաւորաց դէմ, այնպէս որ իր շրջագայութիւնը աւարտելով, նորէն Արարատ գաւառի կեդրոնը Սահակի մօտ դառնալը եւ Վաղարշապատ հասնիլը, հապիւ 423-ին վերջերը կրնայ տեղի ունեցած ըլլալ, երբ արդէն Արտաշէս թագաւորած էր, եւ երկրին մէջ փոքրիշատէ հանդարտութիւն սկսած էր:

ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐՈՒ ԱՌԱՔՈՒՄԸ

208. Ուրախութեան առիթ եղաւ երկուքին ալ՝ նորէն, իրարու հանդիպիլ նին: Մխիթարական էր որ բաւական տարիներ աստ եւ անդ թափառելէ ու տառապելէ ետքը, հանդարտօրէն ուսումնական գործերու պարապելու առիթը կը գտնէին: Այն ատեն մտածեցին ալ աւելի ընդարձակել հայ գրականութիւնը, եւ վայն ճոխացնելու համար յարմար աշակերտներ յղել ուսումնական կեդրոնները, որպէսզի եւսբանպէս վարժուին օտարալեզու ուսմանց մէջ, ծանօթանան անոնց

լաւագոյն մատենագրութեանց հետ, եւ ճարտար թարգմանութեամբ ճոխացնեն հայ գրականութեան պաշարը, որպէսզի Հայեր կարողանան անոնցմէ օգտուիլ, առանց օտար լեզուաց համար երկար տարիներ վատնելու: Առաջին ընտրուածներն եղան Յովսէփ Պաղնացի եւ Եղնիկ Կողբացի, որոնց պաշտօն տրուեցաւ Եդեսիա երթալ եւ ասորի մատենագրութեամբ վբաղիլ, եւ անկէ ետքը Բիւզանդիա անցնիլ: Ըստ այսմ ուղեւորեցան եւ սկսան ասորերէն մատենագիրներ վատել, բայց հրապուրական թուղթս ստանալով, թէ Բիւզանդիոյ համար ուրիշներ կը նշանակուին (**ԽՈՐ. 258**), անմիջապէս ինչ գիրք որ ընտրած էին հաւատարիմ անձանց ձեռօք մեծ վարդապետներուն ղրկեցին (**ՍՈՓ. ԺԱ. 16**), եւ իրենք առանց հրամանի Եդեսիայէ Բիւզանդիա անցան: Այնտեղ հասան եւս Ղեւոնդ Վանանդեցի եւ Կորիւն Սքանչելի, որոց համար թէպէտ գրուած է թէ յիւրեանց կամաց ելին, սակայն ուրիշ տեղի համար սահմանուած ըլլալնին ըսուած չէ, այլ միայն իւրովի կանխած ըլլալնուն վրայ տմանալու է: Բիւզանդիոյ անունը հրապուրիչ էր ամենուն համար, ուստի նաեւ Յովհան Եկեղեցացի եւ Արձան Արծրունի, որք Կեսարիա ղրկուած էին, բայց տեղերէն դժգոհ ծուլաբար կը դեգերէին, անոնք ալ միւսներուն ետեւէն հասան Բիւզանդիա, եւ վեցն ալ լաւ ընդունելութիւն գտան Ատտիկոս պատրիարքէն, Սահակի եւ Մեսրոպի մտերիմ բարեկամէն (**ԽՈՐ. 259**): Թէպէտեւ այստեղ պատմիչը Մաքսիմիանոս պատրիարքի անունը կու տայ, սակայն ժամանակագրական թիւրիմացութիւններ սովորական են Խորենացւոյն պատմութեան մէջ: Մաքսիմիանոս 431-ին աթոռ բարձրացաւ, իսկ մինչեւ 426 Ատտիկոսն էր, անկէ ետքը Սիմինիոս մինչեւ 428, անկէ ետքը Նեստոր մինչեւ 431, եւ միայն Նեստորի անկումէն ետքը ընտրուեցաւ Մաքսիմիանոս: Իսկ այս առաքումները տեղի ունեցան Մեսրոպի Վաղարշապատ դառնալէն անմիջապէս ետքը, 426-էն առաջ, եւ Ատտիկոսի պատրիարքութեան օրով, քանի որ Մաքսիմիանոսի ընտրութեան տարին Սահակ արդէն աքսորուած էր Պարսկաստան: Բիւզանդիա գացողները, ինչ կերպով ալ գացած ըլլան, արդիւնաւոր եղան նախանձաւոր բարեաց եղեալ ուսմանց, ամենայն ժրութեամբ աշխատեցան, եւ քաջ գարժեալ հելլէն դպրութեամբ, ձեռնարկեցին ի թարգմանել եւ ի գրել (**ԽՈՐ. 259**):

ՎՐԱՑ-ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԳԻՐԵՐԸ

209. Յարմարագոյն կը գտնենք այդ միջոցին յիշել Մեսրոպի մի այլ աշխատութիւնը, վոր կատարեց դրացի ազգերու օգտին, համաձայն մերազնեայ պատմիչներու: Հայոց անգիր վիճակը հասարակ էր դրացի ժողովուրդներուն ալ, եւ Հայոց բախտաւորուիլը հարկաւ անոնց ալ նախանձը պիտի չարժէր: Մեսրոպի համբաւը տարածուած էր իբրեւ գիրերու հնարիչ, ուստի Վրաց կողմանէ եւս կը հրաւիրուէր, իրենց համար ալ նոր տառեր կազմել, եւ Մեսրոպ սիրով կ'երթար Վրաստան, եւ կը ներկայանար Բակուր թագաւորին եւ Մովսէս եպիսկոպոսապետին (**ԿՈՐ. 25**): Վրաց լեզուին բոլոր մանրամասնութեանց լաւ տեղեկանալու համար, գրագէտ եւ ճշմարտահաւատ մարդ մը կը գտնէր իրեն օգնական՝ Ջաղայ դպիրը (**ԿՈՐ. 26**) եւ այնպէս կը կազմէր եւ կը լրացնէր վրացերէն այբուբէնը (**44**), եւ թագաւորին պաշտպանութեամբ տղաքներ ժողվելով եւ դպրոցներ բանալով անձամբ առաջին ուսուցումը կը սկսէր, եւ բաւական ժամանակ սորվեցնելէն եւ վարժեցնելէն ետքը, իր աշակերտներէն Սամուէլ Տաշրացին այնտեղ կը թողուր (**ԿՈՐ. 26**) եւ ինքն կ'անցնէր Աղուանից երկիրը: Բենիամին անուն մէկ մը, ազգաւ Աղուան, հետամուտ եղած էր Մեսրոպի գիւտին, ու տեսնելով եւ ուսնելով Հայ լեզուին վարգացումը, եւ Մեսրոպի իբր աշակերտ հետեւելով, եւ աղուաներէնի տեղեկութիւնները հաղորդելով, վերջապէս վայն համոզեց իրեն երկրին ալ օգտակար ըլլալ: Մեսրոպ Բենիամինի հետ Աղուանից երկիրը գալով կը ներկայանար Արսվաղ թագաւորին եւ Երեմիա եպիսկոպոսապետին: Այստեղ ալ տառերու կազմութեան գործը աւարտելով ուսուցման եւ հսկողութեան պաշտօնն ալ կը կատարէր միջոց մը, վայելելով

Աղուանից թագաւորին եւ եպիսկոպոսապետին հպօր պաշտպանութիւնը, եւ այնչափ արդիւնաւոր կ'ըլլար Մեսրոպի արդիւնքը, որ վայրենամիտ եւ դատարկասուն եւ անասնաբարոյ աշխարհն Աղուանից, քիչ ատենուան մէջ գարէագիրք եւ առաքելածանօթք եւ աւետարանաժառանգք լինէին (ԿՈՐ. 31), որ է ըսել Ս. Գրոց թարգմանութիւնն ալ կ'ունենային (45): Մեսրոպ ժամանակ մըն ալ այստեղ աշխատելէն ետքը, կրթական գործին հսկողութիւնը կը յանձնէր իր աշակերտներէն Մուշեղ Բալասականի եւ Յովնաթան Աղուանին, անգամ մըն ալ կ'այցելէր Վրաց, որոնց թագաւորած էր Արծիւլ (ԿՈՐ. 32) կամ Արծիլ (ԽՈՐ. 258), եւ անկէ կը դառնար Վաղարշապատ, եւ ըրածները Սահակը կը պատմէր: Վրացերէն գրականութիւնը մինչեւ ցայսօր կայ, բայց չենք կարծեր որ Վրացիք ինքզինքնին Մեսրոպի շնորհապարտ ճանչնան, իսկ աղուաներէն գրականութեան հետքը չունինք այլեւս: Մենք չուզեցինք լռութեամբ անցնիլ մեր պատմագիրներէն համաձայնութեամբ պատմուած գործերը, մասնագէտներու թողլով, առաւել խորունկ հետազոտութիւնները:

ՍԱՀԱԿԻ ՎՐԱՅ ԲՌՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

210. Մեսրոպ կը դառնար, բայց այս անգամ մխիթարական պարագաներու մէջ չէր կատարուէր երկու ամուլակիցներու հանդիպումը: Երբոր Մեսրոպ կրթական առաւելութեամբ կը շրջէր պանապան կողմեր, Սահակ քաղաքական հոգերով ծանրացած, եւ անհաճոյ դիպուածներու առջեւ, սաստիկ նեղութեանց ներքեւ ինկած էր, եւ հակառակ իր ծերացած, եւ գրեթէ ութսունամեայ տարիքին պարտաւորուած էր անհազին դժուարութեանց դէմ մաքառիլ: Արտաշիր երիտասարդ թագաւորը, ոչ իր գործին կարեւորութիւնը կրցաւ ըմբռնել, եւ ոչ ուզեց Սահակի հայրական խրատներէն օգտուիլ, այլ առջի օրէն ցուցուցած անկարգ ընթացքը օրըստօրէ սաստկացաւ, նախարարներուն հետ յարաբերութիւնները պաղեցան եւ խպեցան, ինքն ալ ամենուն վզուելի դարձաւ: Հարկաւ կուսակցական կիրքերն ալ իրենց դերը ունեցան կացութիւնը եւս քանզեւ վկծեցուցիչ դարձնելու: Արտաշիր շուրջն անցած դարձածը տեսնելով ալ՝ չէր վգաստանար, եւ իր անառակ եւ անփառունակ ընթացքը կը շարունակէր, մինչեւ որ նախարարներ, իրարու հետ խորհրդակցելով ստուար մեծամասնութեամբ որոշեցին Արտաշիրի գահազրկութեան աշխատիլ՝ գերիշխան պետութեան դիմելով: Եւ որովհետեւ ուրիշ Արշակունի մըն ալ չկար, որ անոր տեղը բարձրացնէին, իրենցմէ մէկուն ալ թագաւորական գահ բարձրացնելու ենթադրութիւնը անհնարին էր, յանձնառու եղան թագաւորութեան դադարումն ալ ընդունիլ, եւ Հայաստանի կառավարութեան պարսիկ մարկպանի յանձնելու հաւանիլ: Որպէսզի իրենց դիմումը վօրաւոր ըլլայ, հարկ վգացին եկեղեցական իշխանութիւնն ալ իրենց համաձայնեցնել, եւ Սահակի դիմելով պահանջեցին որ իրենց հետ միաբանի եւ իրենց գործակցի: Այստեղ կը սկսի արիասիրտ ծերունիին աննկուն դիմադրութիւնը, զոր այնչափ գեղեցիկ կերպով ջանացած են ի վեր հանել ժամանակակից պատմագիրները (ՓԱՐ. 19-23, ԽՈՐ. 262-263): Նախարարներ յառաջ կը բերեն Արտաշիրի վեղձումները, իսկ Սահակ կը խրատէ, փոքր մի տանել թերութեան առն, մինչեւ որ հնար լինի յուղղութիւն բերել: Նախարարներ կը սկսին Արտաշիրի անօրէն գործերը համրել դիպաբանելով, Սահակ չ'ուրանար պատմուածները, ոչ առ սուտս ունիմ վձեպ, բայց դարմանը անհնար չի կարծեր: Նախարարներ գահընկէցութեան առաջարկը կը պնդեն, իսկ Սահակ համբերութեան կը յորդորէ, եւ աղօթքի եւ սիրոյ վօրութիւնը կը բացատրէ: Նախարարներ չեն ուզեր անոր քարոզները լսել, եւ կը պնդեն, մեպ քան վայդ ոչ իմանալ ինչ է եւ ոչ առնել, եւ երբ Սահակ կը յիշեցնէ թէ ուրիշ Արշակունի իշխան չկայ գահ բարձրացնելու համար, նախարարները կը յայտնեն թէ պատրաստ են պարսիկ ածել ունող աշխարհիս: Սահակ սոսկալով կը լսէ այդ պատասխանը, եւ առաքելական սկզբունքը կը յիշեցնէ որ անհաւատից առջեւ վատուելէ խորշին, բայց նախարարներ իրենց

որոշում էն ետ չեն դառնար: Հայրապետը նոր առաջարկ մը կը դնէ մէջտեղ, այն է վելս իրաց գտանել կայսերքն Յունաց Թէոդոսիւ, բայց նախարարներ այս կողմ չեն հակիր: Կը տեսնէին որ Բիւզանդիոյ կայսրութիւնը նախարարաց ազատութիւնները կը սեղմէր, մինչ պարսիկ կառավարութիւնը ամէն համարձակութիւն կու տար անոնց, լոկ հարկի մը վճարմամբ: Այդ բանակցութիւնները ամիսներով կ'երկարին, եւ նախարարներ իրենց որոշումը պնդելով վերջնական կերպով կը դիմեն Սահակին, իսկ նա միշտ անդրդուելի իր միտքին վրայ կը յայտնէ որոշակի, ինձ քաւ լիցի մատնիչ լինել, եւ կը յաւելու թէ ընտրած դատաւորնին աւելի պիղծ է, քան ամբաստանած թագաւորնին, եւ թէ չի կրնար փոխանակել վախտացեալ ոչխար ընդ առողջ գաւանի: Ասոր վրայ նախարարները սպառնալիքի կը դիմեն, թէ մեք կամեսցուք քեզ չքահանայանալ մեզ: Սպառնալիքը չէր՝ որ Սահակի վրայ ազդէր, սակայն չէր կրնար չցաւիլ այն հարուածին համար, զոր Հայ իշխանները կը պատրաստէին Հայութեան գլխուն, եւ միայն վշտացած էր որ չէր չաջողեր չար խորհուրդը խափանել: Այս տագնապներուն մէջ կ'անցնէր նա բաւական ամիսներ, ստէպ առանձնացած, եւ հապիւ հայրապետանոցի եպիսկոպոսները եւ երէցները եւ սարկաւագները կրնային իրեն վրայ վայրկենական սփոփանք ազդել (**ՓԱՐ. 20**), Մեսրոպն ունենալով իրենց գլուխը:

ՍԱՀԱԿԻ ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

211. Այս Այս եղելութիւնները կը կատարուէին 427-է 428 ձմեռուան միջոցին: Կարծես թէ նահանջ տարիներու ձախողութեան նախապաշարումը, իրեն հաստատութեան փաստ մը կը գտնէր այդ պարագային մէջ: Հայոց հին շարժական տոմարը, որ տարիներու համար 365 օրերու հաստատուն չափ մը ունի, արտաւորուած էր իւրաքանչիւր տարւոյ չաւելուածական ժամերը գումարելով իւրաքանչիւր Հայկայ շրջանին վերջը, այսինքն է 1460 տարիներ ետքը, ամբողջ նահանջ տարի մը աւելցնել, նոր շրջանին չանցած, եւ անով արեգակնային շրջանին ուղղութիւնը գտնել: Հայկայ երկրորդ շրջանը աւարտած էր 427 Օգոստոս 11ին, եւ յաջորդ Օգոստոս 12 օրէն սկսած էր նահանջ տարին, որ պիտի տեւէր մինչեւ 428 Օգոստոս 10, եւ ճիշդ այդ նահանջներու նահանջ տարւոյն մէջ տեղի ունեցաւ Հայ Արշակունի հարստութեան դադարումը, եւ Հայաստանի թագաւորութեան անկումը, քանի որ Բագրատունիք եւ Արծրունիք մասնաւոր նահանգներու հարկատու իշխաններ եղան, իսկ Ռուբինեանք բուն Հայաստանէ դուրս իշխեցին: Նախարարներ, որ իրենց վնասակար մտածմունքէն ետ չէին կեցած, հապիւ թէ 428 տարւոյ գարնան դուռները բացուեցան, եւ Ապրիլ 3-ին Ջատիկն ալ տօնեցին, միաքանեալ ամենեքին բազմաթիւ պատգամաւորութեամբ անցին առ արքայն Պարսից Վուամ, որպէսպի երթան չարախօսել վարքայէն իւրեանց Արտաշրէ՝ անոր անառակ ընթացքէն դրդուած, եւ որովհետեւ Սահակի համար այս տեսակ բան մը չէին կրնար ըսել, անոր համար ալ մտածեցին չարախօսել թէ է վՅունովք գլեալ խորհուրդովն: Նոյնը հարկաւ Արտաշիրի վրայ ալ տարածեցին, վասնպի գիտէին թէ Վուամի վրայ չէին կրնար ազդել պարզ անառակութեան ամբաստանութիւնները: Նախարարներ անհրաժեշտ համարած էին եկեղեցական նշանաւոր անձնաւորութեան մը իրենց հետ գտնուիլը, եւ երբ որ չկրցան Սահակի համաձայնութիւնը ստանալ, իրենց հետ առին Սուրմակը, իբրեւ եկեղեցականութեան ներկայացուցիչ: Սուրմակ լոկ նախատանաց համար կոչուած է ոմն Արծկէցի փառամոլ երէց (**ԽՈՐ. 263**), կամ երէց մի ի գաւառէն Բզնունեաց, ի գեղջէն որ կոչի Արծկէ (**ՓԱՐ. 23**), բայց որեւէ մի անձանօթ երէց մը չէր կրնար վարել այն դերը, զոր նախարարներ կ'ուզէին տալ: Պատմագիրը անցողաբար կը յիշէթէ էր նա ի տոհմէ քահանայից գաւառին (**ՓԱՐ. 23**), ուրիշ տեղ ալ կը յիշուի որ վիւրոյ գաւառին վԲզնունեաց պեպիսկոպոսութիւնն ունէր (**ԽՈՐ. 265**), եւ մինչեւ իսկ կարող կ'ըլլայ իր վիճակը ընդարձակել, ուրիշներուն վիճակները գրաւելով (**ԽՈՐ. 268**): Արդ,

Բզնունեաց եպիսկոպոսութիւնն է նոյնինքն Աղբիանոսի վիճակը (ԱՐԾ. 92), որուն ցեղէն եղան Վայոց կաթողիկոսները, երբոր Լուսաւորչի տունէն ընտրելիներ պակսեցան (§ 156): Միեւնոյն հիմամբ եղած է, այս անգամուան փոխանակութիւնն ալ: Սուրմակ, Մանապկերտացեաց կամ Աղբիանոսական տոհմին գլուխն էր, որ Շահակէ եւ Զաւենէ եւ Ասպուրակէսէ ետքը յուսացած էր հարկաւ կաթողիկոսութեան հասնիլ, եւ հաճութեամբ չէր տեսած Սահակի աթոռ բարձրանալը: Այս անգամ, որ Սահակը պաշտօնանկ ընելու խորհուրդը յղացուած էր, եւ Լուսաւորչի տունէն ուրիշ ընտրելի մնացած չէր, Սուրմակ կերպով մը առաջ անցած էր, իր կողմէն ամէն տեսակ լրբութիւն ալ աւելցնելով, որպէսզի Սահակի պաշտօնանկութիւնը հաստատոյի, եւ իրեն կաթողիկոսութեան դուռ բացուի: Ահա թէ ինչպէս Սուրմակ կրցաւ իբրեւ նշանաւոր եւ հեղինակաւոր անձ մը, Վայ եկեղեցականութեան ներկայացուցիչ նկատուիլ:

ՍԱՀԱԿԻ ԱՔՍՈՐԸ

212. Երբոր Սուրմակ եւ նախարարները Տիպրոն հասնելով ներկայացուցին իրենց ամբաստանութիւնները, Վռամ գործին օրինական ձեւ տալու համար, Արտաշիրն ու Սահակն ալ Տիպրոն կանչեց, եւ անոնք իրենց հաւատարմութիւնը ջատագովեցին: Վռամ կ'աշխատէր որ Սահակը պաշտօնի վրայ մնայ, եւ Սուրէն Պահլաւին պաշտօն տուաւ որ անիկա համոզէ նախարարներուն հետ միանալ Արտաշիրի դէմ. սակայն Սահակ անդրդուելի կերպով կը պատասխանէ, թէ Արտաշիր հաւատարմութեան մասին վատթարութիւն ըրած չէ, քրիստոնէութեան սրբանուէր օրէնքներու դէմ մեղանչած է, բայց անիկա ձեր օրէնքով աւելի գովութեան արժանի է եւ մեծարանաց (ՓԱՐ. 24): Վռամ տեսնելով թէ Սահակը դուրս թողլու միջոցն ալ չի յաջողիր, բազմամբոյս ատենան կը գումարէ, ուր նախարարներ բազում աղտեղաբանութիւնս եւ ազգի ազգի խօսս անարժանութեան կը խօսին թագաւորին եւ կաթողիկոսին դէմ (ՓԱՐ. 24), եւ Սահակին կանուխէն Յունաց կայսեր եւ հայրապետին ըրած թղթակցութիւնը իբր քաղաքական դաւաճանութիւն կը ներկայեն (ԱՐԾ. 29): Իսկ Սուրմակ խօսէր բանս անհանձարս եւ առաւել աղտեղիս քան վամենայն նախարարսն (ՓԱՐ.23), եւ ամէնքն ալ միաձայնութեամբ յանձն կ'առնուին, թէ բնաւ չի՞ իսկ եւս պիտոյ է թագաւոր, թող իշխան պարսիկ ըստ ժամանակի եկեալ վերակացու լիցի (ՓԱՐ. 24): Ասկէ պարագայ մը չէին կրնար սպասել Վռամ ալ իր աւագանին ալ, եւ թագաւորական վճռով Արտաշիր կը գրկուէր թագաւորութենէ, եւ Սահակ կաթողիկոսութենէ, Վեհմիհրշապուհ պարսիկ կ'անուանէր մարպպան Վայաստանի, եւ Սուրմակ Մանապկերտացի կը նշանակուէր կաթողիկոս (ԽՈՐ. 265) ինչպէս որ վաթոռ եպիսկոպոսապետութեան էր նմա նախարարացն խոստացեալ (ԽՈՐ. 264): Արտաշիրի համար հպամայուեցաւ անդէն արգելուլ զնա, եւ վամենայն ինչս ազգի նորա ունել յարքունիս, նոյնպէս եւ զմեծն Սահակ իբրեւ աքսորական Պարսկաստանի մէջ պահեցին, եւ զտուն կաթողիկոսութեան եւս յարքունիս գրաւեցին: Արտաշիրի եւ Սահակի համար բերդարգել բանտարկութեան տեղ մը յիշուած չէ, եւ կ'երեւի թէ Տիպրոնի մէջ պահուեցան տանելի կերպով մը: Եթէ այդ գործողութեանց արտաքին ձեւերը նայինք, կը գտնենք ազգին կողմէն իր կաթողիկոսին պաշտօնանկութեան համար կազմակերպեալ առաջարկ մը, եւ վեհապետական իշխանութեամբ նոյն առաջարկին հաստատութիւնը, որք կրնան օրինական ձեւեր կարծուիլ: Սակայն կը պակսէր Եկեղեցւոյ կամ քը, եւ եկեղեցական տարրին համամտութիւնը, եւ այս բաւական եղաւ որ Սահակը օրինաւորապէս կաթողիկոսութենէ դադարած չսեպուէր, եւ Սուրմակ հոգեւորական իշխանութեան կատարելապէս չտիրանար: Սա կրցաւ հայրապետանոցը գրաւել, կալուածներուն տիրանալ, եւ Պարսիկ կառավարութեան կողմէն Վայ Եկեղեցւոյ պետ նկատուիլ, այլ ներքին հոգեւորական իշխանութեան իրաւունքները չկրցաւ գործադրել: Վայ եպիսկոպոսութիւնը եւ քահանայական

խումբերու աւագութիւնը մեծաւ մասամբ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան ձեռքն էր անցած, որք ոչ մի կերպով չուզեցին իրենց վարդապետներէն բաժնուիլ, եւ ոչալ Սուրմակը օրինաւոր կաթողիկոս ճանչնալ: Ժողովուրդն ալ, որ մասնակից չէր նախարարներուն անձնասէր եւ ապակործան խորհուրդներուն, այդ մասին իր հոգեւոր պետերուն հետ կապուած մնաց: Բազմութիւնք եպիսկոպոսացն միշտ միացած մնացին հանդերձ երանելեան Մեսրոպաւ (**ԽՈՐ. 266**), որ կերպով մը Սահակի տեղակալ նկատուեցաւ Հայաստանի մէջ, անոր հետ ներքին չարաբերութիւնները երբեք չդադրեցան, եւ Սուրմակ հակառակաթոռ մը եղաւ պարզապէս, եւ այնպէս ալ մնաց ժամանակին սերունդին աչքին եւ պատմութեան առջեւ: Բնական էր որ Սուրմակի իրաւասութիւնը չկարենար ճանչցուիլ Յունական բաժնին մէջ, ուստի Անատոլիոս, իբր ընդհանուր կուսակալ՝ Յունական Հայաստանի հոգեւորական գլուխ նշանակեց Հաւուկ Կուկոճացին (**ԱՐԾ. 50**) կամ Կուկայառիճցին, որ թէպէտ եպիսկոպոսապետ կը կոչուի, այլ հաւանօրէն Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին ենթարկուած էր:

ՍՈՒՐՄԱԿ ԵՒ ԲՐՔԻՇՈՅ

213. Այդ կացութեան ներքեւ Սուրմակ եւ ոչ իսկ իր կուսակից նախարարները կրցաւ գոհացնել, եւ շուտով ի նոցին նախարարացն հալածեցաւ յաթոռոյն, որոնք տարի մը ետքը Վուամի դիմելով նոր կաթողիկոս ուզեցին (**ԽՈՐ. 265**), ինչ որ Պարսից արքունեաց համար անտարբեր բան մըն էր, եւ գանձուելիք տուրքերուն եւ պարգէներուն նշանակութիւնը միայն կրնար ունենալ: Այս անգամ նախարարները աւելի եւս պառակտեալ՝ ընտրելի մըն ալ չկրցան ներկայել, որով Վուամ կրցաւ բոլորովին օտար եւ դուրսէն, ասորի եկեղեցական մը, Բրքիշոյ անունով, Հայոց կաթողիկոս նշանակել, թերեւս մտածելով, որ բոլորովին օտար մը, իբրեւ կատարելապէս չէզոք անձ, կարենայ դիւրաւ վերջ դնել կուսակցական պառակտումներուն: Բրքիշոյ 329-ին պաշտօնի անցաւ, եւ իւրով ք գաւառակցօք լեցուց հայրապետանոցը, որոնք ըստ սովորութեան իւրեանց աշխարհին, տանտիկնօք ընկերացած էին (**ՓԱՐ. 26**), այսինքն հետերնին ունէին կանայս տնկալուչս (**ԽՈՐ. 265**), եւ ոչ կէին ըստ սուրբ եւ անբիծ կրօնիցն, որ թէ Պարթեւալեան եւ թէ Մանապկերտացի կաթողիկոսներուն օրով պահուած էր: Ինքն Բրքիշոյ ալ անժուժաբար եւ աւելորդօք եւ յափշտակութեամբ միայն ստակ դիպելու կը նայէր (**ԽՈՐ. 265**), եւ ոչ միայն սքանչելի քահանայք սուրբ եկեղեցւոյ, որք յառաքելանման աջոյ սուրբ հայրապետին Սահակայ ձեռնադրեալ էին չէին կրնար հանդուրժել, այլեւ մեծամեծ տանուտեարքն Հայոց եւ աւագ սեպուհք տաղտկացած ու ձանձրացած էին (**ՓԱՐ. 26**), այնպէս որ տանել ոչ կարացեալ նախարարացն՝ կ'որոշեն վերջապէս փոխել վնա: Բայց եւ ոչ այս առթին կրցան համաձայնութեան մը յանգիլ, ոմանք Սահակի վերադարձը պաշտպանելով, եւ ուրիշներ նոր մէկը մը կաթողիկոսացնել ուզելով (**ԽՈՐ. 265**): Այդ պատճառով Բրքիշոյ կրցաւ ամս երիս ձեռք ձգած կացութենէն օգտուիլ: Վերջապէս երկու կողմեր վատ վատ պատգամաւորներ յղեցին Վուամի, Վաչէ Արծրունի եւ Հմայեակ Աշոցեան կը ներկայացնէին Բրքիշոյի տեղ որեւէ մէկ մը ուզողները, իսկ Մանէճ Ապահունի եւ Սպանդարատ Արշարունի՝ Սահակի վերադարձին կողմը եղողները կը ներկայացնէին, իրենց հետ ունենալով նաեւ Տիրուկ Զարիշատցի քահանան եկեղեցականութեան կողմէն: Իբր երրորդ պատգամաւորութիւն եկած էր Հաւուկ Կուկայառիճցին, Կարինէ յղուած Անատոլիոսի կողմէն, որպէսզի Սահակի ներուի Յունաց բաժինը անցնիլ:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

214. Վուամ երկու կողմերն ալ ուզեց հաճեցնել, Բրքիշոն պաշտօնանկ հոչակեց, Սահակի ապատութիւն շնորհեց, եւ լոկ կրօնական գործերով վբաղիլը արտօնեց, միայն թէ կաթողիկոսութեան արտաքին եւ քաղաքական գործերը չուզեց որ ստանձնէ, եւ անոնց համար

նորէն ասորի մը նշանակեց Շամուէլ (**ՓԱՐ. 26**) կամ Շմուէլ անունով (**ԽՈՐ. 266**): Բանիցս յիշեցինք որ հայրապետական պաշտօնը լոկ կրօնական ձեռնհասութենէ պատ, քաղաքական եւ ազգային իրաւունքներ ալ կը վայելէր, եւ արքունական իշխանութեան մօտ կարելոր տեղ մը կը գրաւէր: Պատմիչին յիշած քանի մը բառերը լաւագոյն եւս կը լուսաբանեն այս կէտը, եւ կը ցուցնեն թէ յատկապէս որո՞նք էին այդ գործերը, որոնք հայրապետական պաշտօնին արտաքին մասը կը կազմէին: Ասոնք են. 1. Ընկերել մարզպանին, 2. Կալ ի վերայ բաշխից, 3. Ի վերայ հարկաց խնդրեցելոց, 4. Ի վերայ դատաստանաց, 5. Ի վերայ այլ աշխարհական կարգաց, 6. Ձեռնադրութեան արտօնութիւն տալ (**ԽՈՐ. 266**): Գլխաւորապէս դատաստաններն ու տուրքերն են, որք հայրապետութեան պահուած են, տուրքերուն մէջ ալ թէ՛ հաստատուն բաշխուածները, եւ թէ՛ մասնաւորապէս խնդրուածները: Իսկ Սահակի թողուած մասերն էին, Վարդապետութիւն սովորական կրօնիցն, եւ Ձեռնադրութիւն այնոցիկ վորոց եւ Շմուէլն յանձն առնուցու (**ԽՈՐ. 26**): Վռամ յատկապէս իր առջեւը կը հրաւիրէ Սահակը, եւ կ'երդմնեցուցանէ որ Հայաստան դառնալով վգոյշ լինի միամիտ կալ ի ծառայութիւն Պարսից, ոչ խորհել իրս ապստամբութեան, եւ ոչ ալ պատրիլ ի մոլար հաւատակցութիւնն Յունաց, որուն վրայ Սահակ, ութսունեւչորս տարեկան ծերունին, ընդարձակ կը բացատրէ վերախոսի ծառայութեան, վոր ինքն ցուցուցած էր ի նպաստ պետութեան, կը ցրէ մոլար հաւատակցութիւն ըսածը ըստ հանդուրժելոյ հեթանոսական լսելեաց, այնպէս որ թագաւորն ալ, աւագանին ալ կը վարմանան, եւ Վռամ կը հրամայէ արծաթ բազում տալ նմա, իբր քաջաբանի եւ ուժգնասրտի առն համարձակախօսի: Սահակ դրամը կը մերժէ, եւ իբր պարգեւ կը խնդրէ, որ Հայոց նախարարներուն գահերը պահուին եւ մարզպաններ չկարենան այլայլել, Հրահատ Կամսարականի որդին Գազաւոն իր աստիճանին մէջ վերահաստատուի, եւ Վարդան իր թողը՝ Մամիկոնեանց տանուտէրութեան գլուխ ճանչցուի: Վռամ կը շնորհէ խնդիրները, միանգամայն անոր կը դարձնէ սակաւ գիւղս որ իրեն բնակութիւն եւ ապրուստ ունենայ (**ԽՈՐ. 267**): Այս պայմաններով Սահակ նորէն Հայաստան կը դառնար 432-ին, չորս տարուան աքսորական բացակայութենէ ետքը:

ԲԱԳՐԵԻԱՆԴԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՅԸ

215. Նոր կացութիւն մը կը ստեղծուի Հայաստանի մէջ: Կատարեալ կարգաւորութիւն չէր, բայց մասնաւոր գոհունակութեան արժանի վիճակ մըն էր, որովհետեւ Վեհմիհրշապուհի ալ հրահանգ տրուած էր Հայերը չնեղել, հնարաւոր դիւրութիւնները ընծայել, կրօնական խնդիրները ազատ թողուլ, եւ Պարսից տիրապետութիւնը սիրելի ընել տալ: Էջմիածինը կամ Վաղարշապատի կաթողիկէն Շմուէլի ձեռքն էր, որով Սահակ իրեն աթոռանիստ ըրաւ Բագրեւանդայ լուսաւորչաշէն տաճարը, ուր ծագեաց յերկնուստ լոյսն ի մկրտել սրբոյն Գրիգորի վճրդատ (**ԽՈՐ. 259**), որ է այժմեան Ալաշկերտի Իւչքիլիսէի վանքը: Միանգամայն Մեսրոպը պաշտօնապէս խարսխեաց յեկեղեցւոջն կաթուղիկէ որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, իբր իր տեղակալը հոգեւորական գործերու համար այնտեղ դիմողները գոհացնելու, եւ Շմուէլի գործառնութեանց վրայ հսկելու: Ինքն Սահակ Բագրեւանդ կը մնար, իրեն շուրջը ունենալով իր աշակերտներէն քանի մը հատը, եւ անոնց գլուխը Ղեւոնդ Վանանդեցին, որ նոր հայրապետանոցին մէջ Սահակի գլխաւոր օգնականն եղաւ Կոստանդնուպոլսէ դառնալէն ետքը (**ԱՐԾ. 81**): Իսկ Շմուէլ մինակ ստակ դիպելու մտադիր, եկեղեցական կալուածները իւրացնելու կ'աշխատէր, եւ ուրիշ վիճակներու իրաւունքներն ալ վայելելու համար, վախճանեալ եպիսկոպոսներու յաջորդներ ձեռնադրելու հաւանութիւն չէր տար, պաշտօնի վրայ եղողներն ալ սնոտի պատճառանքներով կամ դոյզն ինչ պատճառս գտեալ կը հալածէր եւ կը հետապնդէր, եւ անոնց ամենուն իրաւունքները իրեն կողմը կը կորուզէր: Իր եկեղեցական վիճակն ալ ըստ ամենայնի կը նմանէր վարուցն Բրքիշոյի (**ԽՈՐ. 268**),

խենէշ տան մը կերպարանը տալով Գրիգորներու եւ Ներսէսներու սրբակրօն հայրապետանոցին: Այսուհանդերձ եպիսկոպոսներ եւ նախարարներ շետ մտադրութիւն չդարձուցին, քանի որ Սահակի ներկայութեամբ կը միխթարուէին, որ ոչ միայն Բագրեւանդի կեդրոնէն իր հսկողութիւնը կը տարածէր, եւ իր աշակերտներով պէտք եղած հոգածութիւնը կը կատարէր, այլեւ ծերացեալ հասակին ներելուն չափ վանապան կողմեր կը շրջէր, եւ ժողովուրդը կը միխթարէր, մանաւանդ Տարոնի կողմերը: Այս պատճառով կրցաւ Շմուէլ ամս հինգ աթոռին վրայ մնալ, պաշտօնը շարունակել, եւ մեռնիլ ի մերում աշխարհիս հակաթոռ կաթողիկոսութեան մէջ (**ԽՈՐ. 269**):

ԵՓԵՍՈՍԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

216. Սահակ թէպէտ ծերացեալ, թէպէտ առանձնացեալ, եւ գրեթէ անպաշտօն հայրապետութեան դերի մէջ փակուած, ոչ միայն ազգային եկեղեցիով կը սքառէր, այլեւ ընդհանուր եկեղեցւոյ շահերուն եւ քրիստոնէական վարդապետութեան ճշդութեան համար աչալուրջ հսկողութիւն կ'ընէր: Նեստոր Գերմանիկցի, Անտիոքի դպրոցի աշակերտներէն, 428-ին Սիսինիոսի յաջորդած էր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան մէջ, բաւական հոչակ ստացած ըլլալով Արիանոսաց եւ Նովատեանց դէմ վարած պայքարներովը: Զրիստոսի աստուածութեան եւ Բանին մարդեղութեան խորհուրդը պաշտպանելով, եւ Զրիստոսի ճշմարիտ Աստուած եւ ճշմարիտ մարդ ըլլալը բացատրելով, սկսաւ ըսել թէ Աստուած ի մարդն բնակեալ է միայն եւ անմասն է ամէն մարդկային բնութեան գործերէ, որով երկու տարբեր անձեր կ'ենթադրէր ի Զրիստոս, եւ մարդեղութիւնը եւ միաւորութիւնը ջնջած կ'ըլլար, փրկագործ տնօրէնութիւններն ալ միայնոյ մարդոյ վերագրելով, պարզապէս մարդադաւան սկզբունք մը քարոզած կ'ըլլար: Այդ դրութիւնը սակայն Նեստորի հեղինակութիւն չէր, որովհետեւ իրմէ առաջ նոյնպէս խօսած ու գրած էր Թէոդորոս եպիսկոպոս Մոպսուեստիոյ, եւ Նեստոր աշակերտելով եւ անկէ առնելով կրցած էր իւրացնել, որովհետեւ Թէոդորոս վախճանած էր նոյն տարին՝ որ Նեստոր պատրիարքութեան բարձրանալով, իրաւունք ստացած էր աւելի հեղինակութեամբ խօսելու: Նեստորի դէմ ելաւ Կիւրեղ հայրապետ Աղեքսանդրիոյ, եւ Նեստորի վարդապետութեան մոլորութիւնները մէջտեղ դրաւ, Զրիստոսի վրայէն բաժանման տեսութիւնը հեռացնելու հարմար բնութիւն Բանին մարմնացելոյ բանաձեւը հոչակեց, եւ գլուխ կանգնեցաւ Եփեսոսի երորդ սուրբ ժողովին, որ գումարուեցաւ 431-ին, ուր Նեստոր նվովուեցաւ, աթոռէն պրկուեցաւ եւ աքսորուեցաւ, եւ Մաքսիմիանոս Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք ընտրուեցաւ: Ասոր հոգածութեամբ ամէն կողմ տարածուեցան Եփեսոսի վճիռները, եւ Հայոց հայրապետութեան այ վղուեցան: Սահակի աշակերտներէն վեցերը, Յովհան, Յովսէփ, Ղեւոնդ, Եղնիկ, Արձան եւ Կորիւն 426-էն առաջ Բիւզանդիա եկած էին եւ ուսմանց եւ թարգմանութեանց կը պարապէին: Մաքսիմիանոս անոնց յանձնեց սիւնհոդական վճիռները որ տանին, միանգամայն Ս. Գրոց ընտրելագոյն օրինակ մըն ալ, եւ զիրենք փութացուց օր առաջ երթալ եւ վճիռները հասցնել Սահակ հայրապետին եւ Մեսրոպ վարդապետին, որպէսզի Նեստորի հետեւողներ առիթ չգտնեն իրենց մոլորութիւնները այն կողմերը տարածելու: Նեստորականներ կայսերական սահմաններէն վտարուելով, Պարսից տէրութեան կողմերը կը տարածուէին, եւ Պարսից կողմանէ լաւ ընդունելութիւն կը գտնէին իբր հակայունական մի տարր: Վեց աշակերտները Հայաստան հասան Սահակի Պարսկաստանէ դառնալէն քիչ ետքը՝ 432ին, եւ երկու վարդապետները գտան յԱշտիշատ Տարոնոյ, եւ ներկայեցին վկանոս ժողովոյն Եփեսոսի (**ԽՈՐ. 260**): Անոնք ալ ընդհանուր եկեղեցւոյ համամիտ վճիռը յարգելով, եւ իրենց ալ ունեցած ուղղափառ վարդապետութեան վրայ հիմնուելով, մերժելով մերժեցին Նեստորական մոլորութիւնը, եւ հրամայեցին վկամակոր հարձուածողսն ի բաց հալածել յիւրեանց աշխարհէն (**ՍՈՓ. ԺԱ. 29**):

ԹԷՈՂՈՐՈՍ ՄՈՊՍՈՒԵՍԱՑԻ

217. Սահակի գործունեությունը լոկ Եփեսոսեան կանոններուն ջատագովութեամբ չվերջացաւ, նա մտադրութիւն դարձուց եւս Նեստորականներուն նոր հնարքներուն վրայ: Եփեսոսի ժողովը միայն Նեստորի վրայ էր խօսած եւ անոր գրուածները դատապարտած, եւ Նեստորականք իրենց պաշտպանութեան համար առջեւ կը բերէին Թէոդորոս Մոպսուեստացոյն գրուածները, որոնց հետեւած էր Նեստոր, անկէ առաջ ալ Դիոդորոս Տարսնացոյն գիրքերուն մէջ երեւցած էին նեստորական վարդապետութեան սերմերը, թէպէտեւ Դիոդորոս Բարսեղի եւ Ոսկեբերանի վարդապետն էր եղած, եւ օրհնութեամբ վախճանած էր 390-ին: Բայց աւելի Թէոդորոսի գրուածներն էին որոնք Նեստորականաց ձեռքը իրենց պաշտպանութեան կը ծառայէին, որովհետեւ Եփեսոսի ժողովը անոնց դէմ վճիռ մը չէր արձակած: Սահակի տեսութենէն վրիպած չէին այդ հնարիմաց ջատագովութիւնները, եւ անոնց մասին ալ զգուշաւորութիւններ ձեռք առած էր: Միւս կողմէն Եփեսոսեան դաւանութեան գլխաւոր պաշտպաններ, Կիւրեղ Աղեքսանդրիոյ, Պրոկոլոս Կոստանդնուպոլսոյ եւ Ակակիոս Մելիտինոյ հայրապետներ, լսելով թէ Նեստորականք առեալ զգիրսն Թէոդորոսի Մամուեստացոյ, կամ Մոպսուեստացոյ, զվարդապետին Նեստորի եւ զաշակերտին Դիոդորի, եւ ոչ Թէոդորի, գնացին յաշխարհն Հայոց (ԽՈՐ. 260), հարկ սեպեցին զգուշացնելու թուղթեր գրել Սահակի եւ Մեսրոպի: Պրոկոլի (ԹՂԹ. 1) եւ Ակակի (ԹՂԹ. 14) թուղթերուն պատճէններ ունինք, իսկ Կիւրեղինը ոչ: Այս թուղթերուն գրութիւնը պէտք է 435-ին, գոնէ 434-ին վերջերը թողուլ, վասնզի սոյն տարւոյ կէսին միայն Պրոկոլ յաջորդեց Մաքսիմիանոսի: Սահակ եւ Մեսրոպ պարտուպատշաճ կերպով պատասխանեցին Պրոկոլի, ընդարձակ բացատրելով իրենց դաւանութիւնը (ԹՂԹ. 9), եւ միանգամայն յայտնելով թէ իրենց կողմերը ապատ են Նեստորական մոլորութենէ, եւ թէ ի շնորհացն Աստուծոյ այնպիսի ինչ աստ չեւ է հասեալ, եւ եթէ երեւան գայ ի հարկէ ջան լիցի մեզ իլել զխոջն (ԹՂԹ. 13): Նոյն յայտարարութիւնը կրկնեցին Ակակի ալ (ԹՂԹ. 18): Հայոց հայրապետին այդ յայտարարութիւնները մեծապէս գնահատուեցան մանաւանդ Պրոկոլի կողմէն, եւ իբր կարեւոր մի վկայութիւն նկատուեցաւ ու պահուեցաւ Հայոց եկեղեցոյն հեղինակութիւնը, այնպէս որ 553-ին գումարուած Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին մէջ, ուր Երեք Գլուխները դատապարտուեցան, Հայոց թուղթն ալ իբր ուղղափառութեան փաստ հանդիսապէս կարգացուեցաւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի թուղթէն անմիջապէս ետքը: Օձնեցին կ'ըսէ թէ այս առթիւ Աշտիշատի մէջ ազգային ժողով մըն ալ գումարուած է Սահակի նախագահութեամբ (ԹՂԹ. 220), սակայն ժամանակակիցներու մօտ այսպիսի յիշատակութիւն յայտնի չենք գտներ, եւ կ'երեւի թէ Օձնեցին պէտք տեսած է երեք սուրբ ժողովներուն մէջմէկ ազգային ժողով կցել: Որովհետեւ առաջին ազգային ժողովը կը դնէ յորժամ եկն Ռատակէս ի Նիկիոյ, եւ երկրորդը յորժամ Ներսէս դարձաւ ի Կոստանդնուպոլսի ժողովոյն, եւ երրորդը յորժամ հասին թուղթքն ի Կիւրղէ եւ ի Պրոկոլէ որ յԵփեսոս (ԹՂԹ. 220): Բայց, ինչպէս ցուցուցինք, Ներսէս Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին չգտնուեցաւ (§ 136), Պրոկոլ ալ Եփեսոսի ժողովէն տարիներ ետքը պատրիարք եղաւ: Բայց եթէ պաշտօնապէս ազգային ժողով մը չգումարուեցաւ, եւ թերեւս Սահակ չկարենար ալ այսպիսի համախմբութիւն մը կատարել, պետական կաթողիկոսութիւնը Շմուելի ձեռքն ըլլալով, հարկաւ իրեն աշակերտներէն շատերուն հետ խորհրդակցութիւններ ունեցաւ եւ զգուշանալու հրահանգներ ղրկեց ամէն կողմ:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՎԵՐԱԲՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

218. Յիշեցինք վերեւ թէ Մաքսիմիանոս պատրիարք Եփեսոսի կանոններուն հետ յղեց նաեւ զստոյգ օրինակս գրոց, այսինքն Աստուածաշունչ գրոց ընտիր եւ խնամով ուղղագրուած օրինակ մը: Խորենացի կ'աւելցնէ, թէ Սահակ ու Մեսրոպ այդ օրինակը առնելով դարձեալ թարգմանեցին

վմիանգամ թարգմանեալն, որ է ըսել թէ նորինորոյ Աստուածաշունչի թարգմանութեան ձեռք վարկին ութսունհինգ տարեկան Սահակը եւ ութսուն տարեկան Մեսրոպը, ինչ որ բնաւ խելքի մօտ ենթադրութիւն մը չէ. մանաւանդ որ Կորիւնիգրածին համեմատ, կանխաւ կատարած թարգմանութիւնը լրացեալ ու վերջացեալ գործ մըն էր, եւ գրեթէ երեսուն տարի էր որ հայերէն Աստուածաշունչը ընդհանուր կիրառութեան մտած էր, եւ ժողովրդականացած էր: Խորենացի կ'աւելցնէ եւս, թէ այս նոր թարգմանութիւնը կատարուեցաւ փութանակի հանդերձանօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ, այսինքն թէ կատարուեցաւ ամբողջաբար եւ նորինորոյ յօրինմամբ, եւ այն չուտչուտ, օգտուելով Բիւզանդիոնէ դարձող աշակերտներուն ստագած հմտութենէն: Այդ պարագաները աւելի եւս անհաւանական կը դարձնեն 433-էն ետքը կատարող նորինորոյ թարգմանութիւնը: Այդ անհաւանականութիւնը եւսքան վեւս կ'աճի երբոր կ'ըսէ թէ նոյնիսկ այս նոր թարգմանութենէն ետքը ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր որովհետեւ անգէտք էին մերում արուեստի: Անգէտ եղողներ կ'ըլլան Սահակ ու Մեսրոպ, եւ Բիւզանդիոնէ դարձող վեց երիցագոյն աշակերտները, Յովհան, Յովսէփ, Ղեւոնդ, Եվնիկ, Արձան եւ Կորիւն, իսկ մերում արուեստի ըսուածն ալ պէտք է ըլլայ յունարէնի հմտութիւնը եւ թարգմանելու յաջողակութիւնը: Իրաւ որ պէտք էր բոլոր ժամանակակիցներու, Կորիւնի ու Փարպեցիի ու նոյնիսկ Խորենացիի առաջուրնէ գրածները ջնջել, ու Սահակի ու Մեսրոպի շուայլուած գովեստները հերքել, եթէ պէտք ըլլար այդ հատուածին կարեւորութիւն տալ: Չենք գիտեր եւս թէ որո՞նք են վմեպ բառին ներքեւ ծածկուածները, զորս Սահակ ու Մեսրոպ Աղեքսանդրիա կը յղեն, ի լեզու պանծալի, Կեսարիայէ, Բիւզանդիոնէ եւ Աթէնքէ գերազանց կարծուած յունարէնի ձեմարանը, որպէսզի անոնց ձեռքով անգամ մը նորէն թարգմանուի Աստուածաշունչը (**ԽՈՐ. 260**), ինչ որ երբէք եղած չէ այլեւս, եւ ոչ մի տեղ ալ այս տեսակ ակնարկ մը տեսնուած չէ: Մենք կը դժուարանանք որեւէ կարեւորութիւն տալ այդ հատուածին, եւ կը համաձայնինք ալ, որ նոյնիսկ այդ կտորը փաստ մէն է անոնց ձեռքը, որ Խորենացիի անունով ձանչցուած պատմութեան՝ ժամանակակից գործ մը չլինելը կը պաշտպանեն: Իբր պատմական պարագայ կրնանք միայն ընդունիլ, թէ նոր եւ ընտիր օրինակին Բիւզանդիոնէ հասնելէն ետքը, Սահակ եւ Մեսրոպ Բիւզանդիոնէ դարձող վեցերու հետ մէկտեղ, անգամ մըն ալ աչքէ անցուցին արդէն կատարուած թարգմանութիւնը, ոչ թէ անոր թերացեալ գործ ըլլալուն համար, այլ տեսնելու թէ իրենց ունեցած յունարէն օրինակը եւ նոր հասնող օրինակը կարեւոր եւ աչքի վարնող տարբերութիւններ ունի՞ն արդեօք իրենց մէջ:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ ԳԱՅՈՂՆԵՐԸ

219. Խորենացույ պատմութենէն առջեւ բերած կտորնիս այն իմաստը կու տայ, թէ Բիւզանդիա ղրկուած վեց աշակերտներուն դառնալէն ետքը, նոր խումբ մըն ալ ղրկուեցաւ Աղեքսանդրիա, եւսքանվեւս կատարելագործուելու համար: Եղելութեանց ընթացքը բոլորովին անհավանական չի ցուցնէր այդ առաքումը, ոչ թէ յունարէնի կատարելագործմամբ Ս. Գրոց անթերի թարգմանութիւնը կատարելու դիտմամբ, ինչպէս պատմիչը կը փափաքի ցուցնել, այլ քրիստոնէական վարդապետութեան եւ եկեղեցական աւանդութեան զուտ եւ կատարելապէս ուղղափառ ուսումը ստանալու համար (46): Անդստին առաջին ժամանակներէ Աղեքսանդր, Աթանաս եւ Թէոփիլէ Աղեքսանդրիոյ հայրապետներ մեծ անուն շահած էին հերետիկոսութեանց դէմ զօրաւոր պայքարներ մղելով, վերջին ատեններ ալ Կիւրեղ հայրապետին Նեստորի վրայտարած յաղթանակը աւելի եւս բարձրացուց Աղեքսանդրիոյ պթոռին եւ ձեմարանին համբաւը, եւ շատ հաւանական կը տեսնուի, որ քանի մը աշակերտներ ալ այն կողմ յղելու գաղափարը ծագած ըլլայ: Սակայն Խորենացիի պատմութիւնը այդ կողմը չի շօշափէր, գացողներու անունը չի տար, զմեզ մը ունի անորոջ, ի վարդապետսն եւ յինքն ակնարկ մը կը

նետէ, առանց ով ըլլալը իմացնելու, բոլորովին ուռուցիկ, եւ գրեթէ իմաստասիրական ոչ մը կ'առնէ տեսած տեղերը եւ վարգացումները նկարագրելով, սապապաճեմիւ ճամբորդելու ունայնասէր պագացումներ կը ցուցադրէ, Եգիպտոսէ Իտալիա ինկած ըլլալու, Հոռոմ եւ Աթէնք տեսնելէ ետքը Բիւզանդիա գալու, եւ անկէ ալ Հայաստան, հայրենական գաւառ երթալու պատմութիւններ կ'ընէ (ԽՈՐ. 261): Արդ, դժուար պիտի լինէր այդ ամէնը Սահակի կեանքին վերջին տարիներու կացութեան հետ կապակցել, թէպէտեւ Հայաստան դարձած ատեննին Սահակն ու Մեսրոպը մեռած գտնելնին ընդունինք: Միւս կողմէ Սահակի ներբողաբանը Աղեքսանդրիա գացողները. Բիւզանդիա եւ Աթէնք գացողներու հետ միաժամանակ կը դնէ, եւ երեք տեղեր գացողներու անուններն ալ խառն կը նշանակէ, որք են, Մովսէս Խորենացի, Մամբրէ Խորենացի, Դաւիթ Ներգինացի, Եղիշէ Պատմաբան, Յովսէփ Պաղնացի, Եղնիկ Կողբացի, Արձան Արծրունի, Աղան Արծրունի, Մուշէ Տարոնեցի, եւ այլք բազումք (ՍՈՓ. Բ. 14), ուր հնագոյններ ետեւ թողոած են, նորագոյններ առաջ անցած, եւ այնպիսիներ իսկ յիշոած են որ Սահակի կենդանութեան մեծ գործոնէութիւն չեն կրցած ունենալ: Սակայն ներբողաբան մը պատմաբան չէ, եւ կրնայ նմանօրինակ կէտեր իրարու կցելով գովեստից փաստերը պօրացնել: Ուստի մեր կարծիքով շատ կեղարկած կը մնայ վերջին անգամ Աղեքսանդրիա ղրկուածներուն գործը, եւ Խորենացիին պատմածները աւելի եւս կը կնճռոտեն պատմական պարագաները: Ինչ որ պատմութեան ընթացքին մէջ շատ ակներեւ պիտի յայտնուի, Հայոց Եկեղեցւոյն եւ Աղեքսանդրիոյ աթոռին մէջ ներքին եւ սերտ կապակցութեան արտայայտութիւնն է: Մեր եկեղեցին եւ մեր հայրապետները միշտ Աղեքսանդրիոյ ուղղութեան հետեւող եղած են, եւ վարդապետութեան մէջ ալ միշտ այն կողմը միտած, հեռու պահելով ինքզինքնին Անտիոքայ դպրոցին եւ Բիւզանդիոյ հայրապետութեան ուղղութենէն: Ասկէ մարթ է հետեւեցնել թէ Աղեքսանդրիա ալ աշակերտներ յղուած են եւ Աղեքսանդրիոյ վարդապետութիւնը Հայաստան բերուած եւ պատիւ ստացած է: Բայց թէ միայն վերջին շրջանին մէջ Եփեսոսի ժողովէն ետքը, կամ թէ նոյնիսկ առաջին շրջանին մէջ, երբ Եդեսիա եւ Կեսարիա եւ Բիւզանդիա աշակերտներ ղրկուեցան (§ 208), առ այս Խորենացիին մէջ գտնուած յիշատակները հիմնական բացատրութիւն չեն տար, եւ ուրիշներէ՝ ու գլխաւորապէս Կորիւնէ եւ Փարպեցիէ. բնաւ յիշատակութիւն չունինք:

ՆՈՐ ԱՌԱՋԱՐԿ

220. Երկրին ընդհանուր կացութեան վրայ տուած նկարագիրնիս (§ 215) չէր կրնար կատարելապէս գոհացնել ազգն ու իր նախարարները: Այս վերջիններէն անոնք իսկ, որ Սահակի եւ Արտաշիրի դէմ մեծ դաւաճանութիւնը սարքած էին, բոլորովին փոխուած իրենց գաղափարականներուն մէջ, կ'ուզէին ըրածնին ջնջել, բայց կերպ մը չէին գտներ: Այլեւս անհնար էր Պարսից թագաւորէն խնդրել, որ պարսիկ մարպպանի տեղ Արշակունի թագաւոր մը տայ: Եթէ Արտաշիր կենդանի ալ ըլլար, յոյս չկար որ անգամ մը պետական կարգերը հաստատուելէն ետքը, Արտաշիր՝ իբր նոր ոմն Խոսրով, Տիպեոնի բանտէն Հայոց գահը փոխադրուի: Միւս կողմէն Վեհմիհրշապուհն ալ բոլորովին ատելի կերպարան մը չէր: Շմուէլի փոփոխութիւնը կրնային ուզել, բայց Բրքիշոյէ Շմուէլի փոքիտուելէն ինչ օգուտ տեսան, որ Շմուէլէ ուրիշ որեւէ մէկու փոփոխուելէն օգուտ մը յուսային: Միակ եղանակն էր, որ Սահակ յանձն առնոյր նորէն պաշտօնական եւ քաղաքական գործերը ստանձնել, տէր կանգնիլ ազգին, եւ իր շունչով հոգեւորել քաղաքական գործերն ալ, որոնցմէ այժմ հեռու կը մնայ: Այդ նպատակով, նախարարներ ըրածներնուն վրայ վղջացած, Սահակի կը դիմէին, որպէսպի յանձն առնու կաթողիկոսութիւնը ամբողջապէս եւ պաշտօնապէս ստանձնել, որպէսպի իրենք ալ անոր պետական հաստատութիւնը հոգան: Մեղաք յերկինս եւ առաջի քո, թող մեզ մեղուցելոցս, կ'ըսէին

անկեղծաբար, եւ Գրիգորի օրինակը կը բերէին, որ ոչ յիշեաց վայնչափ տանջանս եւ վքերանս, վոր անցուցին ընդ նա նախնիքն մեր: Իսկ Սահակ ներելու մասին ամէն պատրաստութիւն յայտնելով մէկտեղ, պաշտօնապէս կաթողիկոսանալէ կը հրաժարէր, յայտնելով թէ վստահութիւն չունի գլուխ կանգնելու ապգի մը, որ տիրանենգ եւ տիրասպան եւ մատնիչ եղած է **(ՓԱՐ. 27)**: Նոր առիթ մըն ալ պատճառ կը լինի նախարարներուն իրենց թախանձանքները կրկնելու: Շմուէլ, որուն փոփոխութեան հետամուտ լինել աւելորդ սեպած էին, մեռաւ կացեալ ամս հինգ հայրապետական աթոռին վրայ, այսինքն է 437ին: Առիթը բարեդէպ է, ոչ միայն Սահակի հովանաւորութիւնը նորոգելու եւ թանկագին արդիւնքները վայելելու, այլեւ միանգամընդմիշտ ջնջելու համար այն տարադէպ եւ տարապրտ բաժանումը, որով հայրապետական իշխանութիւնը երկուքի բաժնուած էր, եւ պետական մարզպանին մօտ կրօնական մարզպան մըն ալ ստեղծուած էր, եկեղեցին ներքնապէս նեղելու եւ ճշտելու հեղինակութեամբ: Այս անգամ եւսքանպէս սաստկացուցին եւ պնդեցին նախարարները իրենց թախանձանքները, մինչեւ իսկ կը խոստանային որ ոչ թէ իրեն անձին համար, այլեւ իրեն թոռներուն համար ալ հրովարտակ հանել տան Պարսից արքունիքէն ապգատոհմով պահել վնոյն իշխանութիւն **(ԽՈՐ. 269)**: Բայց Սահակ միշտ անդրդուելի մնաց իր դիմադրութեան մէջ, եւ երբ տեսաւ որ բոլորովին անմխիթար կը լքանէին իրեն դիմողները, պարտաւորուեցաւ անոնց յայտնել թէ յԱստուծոյ է իրդ այդ, զի բառնալոց է քահանայութիւն յապգէ սրբոյն Գրիգորի, եւ թագաւորութիւնն յապգէդ Արշակունեաց **(ՍՈՓ. Բ. 34)**, եւ սկսաւ պատմել թէ ինչպէս այդ բանը իրեն յայտնած էր Աստուած, յառաջ քան Վճեռնադրին յեպիսկոպոսութիւն **(ՓԱՐ. 28)**: Ասոր վրայ երկարօրէն եւ մանրամասնօրէն սկսաւ պատմել այն տեսիլը, վոր արդէն քաղեցինք (§ 182), եւ վոր ընդարձակօրէն յառաջ բերած է Փարպեցին **(ՓԱՐ. 28-37)**: Ունկնդիր նախարարներ յարտասուս հարեալ վարհուրեցան, եւ միայն աստոածակոյս կողմանէ եղած կարգադրութեան մը հպատակելու զգացմամբ լռեցին եւ մեկնեցան, եւ այլեւս չհամարձակեցան խօսիլ այդ խնդրոյն վրայ: Շմուէլի յաջորդութիւնը բացը մնացած ըլլալով, եւ ոչ ոք այլեւս այդ բանին վրայ հոգալով, Սուրմակ Մանապերտացին առիթ գտաւ կորսուած իշխանութիւնը ձեռք ձգելու, եւ նորէն պետական հրամանով հակաթոռ կաթողիկոսութեան բարձրացաւ **(ՅՈՎ. 76)**: Նկատողութեան արժանի կը սեպենք դիտել, թէ 437-ին, երբոր Շմուէլի մահուամբ պետական կաթողիկոսութիւնը բաց կը մնար, եւ նախարարները կ'ուզէին վայն Սահակի վրայ դարձնել, Սահակ արդէն 89 տարեկան ծերունի մըն էր, բայց ապգը ամբողջապէս վստահ էր անկէ անթերի եւ ժիր գործունէութիւն տեսնել:

ՍԱՀԱԿԻ ՄԱՀՈՒ

221. Այսուհանդերձ Սահակ իրօք սկսած էր տկարանալ, եւ այլեւս Բագրեւանդի հայրապետանոցէն չէր կրնար հեռանալ, իսկ անոր հոգեբուղիս եւ աստուածազդեցիկ խօսքերը լսելու փափաքողներ, ամէն կողմերէ կը դիմէին կարօտնին առնելու եւ անոր խօսքերով հոգեւորապէս մխիթարուելու համար: Այսպէս անցաւ 438 տարին, եւ նոր տարւոյն մէջ եւսքանպէս ծանրացաւ Սահակի տկարութիւնը, բայց վերահաս պատահար մըն ալ ծանրացուց տեղական հանգամանքները: Վուամ Պարսից թագաւորը մեռաւ 21-րդ տարւոյն մէջ 438-ին եւ անոր յաջորդեց իր որդին Յապերտ Բ. նոյն տարւոյ Օգոստոս 4-ին **(ՆՕԼ. 423)**: Հապիլ թէ իշխանութեան անցած իսկ եւ իսկ Յունաց հետ պատերապմի սկսաւ, գունդ մը յղելով դէպի Մծբին, եւ Ատրպատականի գունդին ալ հրամայելով Հայաստանի ճամբով առջեւ քալել: Վերջինին ճամբան Պարսիկ արշաւանքներուն սովորական ուղին էր, Արտապու, Կոգովիտի, Ձիրաի եւ Բագրեւանդի վրայէն դէպի Բասեն: Բագրեւանդի վանքը ճամբուն վրայ էր, եւ պարսիկ բանակը հրոսակի պէս կը հասնէր: Աշակերտները մտածեցին իննսունամեայ ծերունին հանել ընտանեգոյն եւ վերծ տեղի մը,

հաւանաբար նպատակ ունենալով մինչեւ Տարոն փոխադրել, Աշտիշատի հանգստաւէտ եւ սիրելի բնակութիւնը: Բայց հապճեպ շտապումը, ճանապարհին եահանգստութիւնը, տարադէպ յոգնութիւնը, եւ յարակից ւրկումները օրհասական եղան Սահակի, եւ հապիւ Արածանիի հովիտէն Բագրեւանդի դաշտը ելան, հիւանդութիւն մահու հասաւ երանելոյն վրայ, ճամբորդութիւնը անհնար եղաւ, եւ առեալ տարան ի գիւղն որ կոչի Բլուր, որեւէ առթի մէջ իբր Պարսիկ հրոսակին ոտքէն դուրս տեղ մը (**ԽՈՐ. 270**): Բլուր գիւղը իրաւցնէ մեծ պողոտայէն հեռացած, լեռներուն ստորոտը, քաշուած անկիւն մը կը մնայ, եւ այսօր ալ ծանօթ է Եահնիթէփէ անունով: Հապիւ թէ մէկ երկու օր կրցաւ ապրիլ Սահակ այդ ապաստանին մէջ, եւ այնտեղ վախճանեցաւ խաղաղական հանգստի (**ՓԱՐ. 37**), լցեալ աւուրբք երկայն ժամանակօք, եւ վայելչացեալ աստուածաբեր պտղոցն բարութեամբք (**ԿՈՐ. 41**): Իրեն քով կը գտնուէին Երեմիա սարկաւագապէտ՝ իր հաւատարիմ աշակերտը, եւ Դստրիկ տիկինն Մամիկոնէից՝ Վարդանի կինը եւ Սահակին նուն, որոնք գլուխ կեցան մարմնոյ փոխադրութեան, եւ բազմութեամբ քահանայից եւ ապառաջ տարին Աշտիշատ. բնիկ գիւղն իւր սեփական, եւ այնտեղ թաղեցին կազմելով վրան հանգստարան, ըստ արժանի կայանից ճշմարտին (**ՓԱՐ. 38**): Աշտիշատ ոչ միայն հայրապետական Լուսաւորչեան ազգատոհմին կալուած էր, այլեւ Մամիկոնեանց գաւառին մէջն էր, Սահակի մանկութեան սննդավայրը եղած էր, եւ ամէն ատեն անոր հաճելի եւ սիրելի բնակավայրն էր նկատուած: Գերեզմանին վրայ եկեղեցի մեծապայծառ եւ վկայարան սրբոց շինուած ըլլալը կը յիշէ Փարպեցին, եւ գերեզմանին ալ ուխտատեղի եղած ըլլալը կը վկայէ: Այսօր Մշոյ Մատնավանքէն դէպի վեր բարձրացող լերան վրայ, Տէրիք կոչուած փոքրիկ գիւղին մօտ, անշուք եւ անձուկ, անարգ տեսքով եւ հապիւ մարդաչափ բարձրութեամբ շէնք մը կայ, կոշտ ու սեւացած կամարով մը ծածկուած, որուն ներքեւ եւ կիսովի պատին խառնուած քարի մը տակ կը հանգչին ազգին եւ եկեղեցւոյն, լեզուին եւ գրականութեան ամենամեծ երախտաւորին ոսկորները: Անոր մօտ կողմնակի ուրիշ քար մըն ալ կայ, որ շիրիմն է Սահակի դստեր Սահականոյշի, թէպէտ ոմանք բերանացի աւանդութեամբ Վարդանի կնոջ Դստրիկի, եւ ուրիշներ Վարդանի դստեր Շուշանի գերեզմանը կ'ըսէն: Սահակի գերեզմանին շատ մօտ է Աշտիշատի մայր եկեղեցին, որուն հիմերը եւ սակաւ մնացորդները դեռ կը տեսնուին, եւ հաւանաբար այստեղ է Մեծի մարգարէանոցի ազարակ ըսուածը, ուր ուրիշներ ալ թաղուած էին կանխաւ ընդ հովանեաւ մայր եկեղեցւոյն (§ 108 եւ 112):

ՄԱՀՈՒԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

222. Այժմ կը մնայ մեզ մահուան օրն ու թուականը ճշդել: Օրուան համար ամէնն ալ համամիտ են ըսել թէ եղեւ ի կատարել ամսեանն նաւասարդի, որպէս եւ զօր ծննդեան երանելոյն յիշէին (**ԿՈՐ. 41**), կամ յամսեանն նաւասարդի, որ օր երեսուն էր ամսոյն (**ՓԱՐ. 37**): Ժամն ալ յերկրորդ ժամու աւուրն, զոր պարտ է իմանալ տաճկական ժամահաշուի ձեւով, առտուան ժամը 2ին: Սակայն ամսաթիւ հաշուելու համար պէտք է թուականը ճշդել, քանի որ հայկական շարժական տոմարն էր ժամանակին գործածականը: Տարւոյն նկատմամբ ձեռուընիս եղած աղբիւրները կը գրեն. Յառաջնում ամի Յապկերտի, որդւոյ Վռամայ, թագաւորի կացելոյ ի Պարսից աշխարհին (**ԿՈՐ. 41**): Ի սկզբան ամին երկրորդի Յապկերտի, որդւոյ Վռամայ, թագաւորին Պարսից (**ՓԱՐ. 37**): Ի սկիզբն ամին երկրորդի Յապկերտի եղելոյ Պարսից թագաւորի (**ԽՈՐ. 270**): Յառաջնում ամի երկրորդ Յապկերտի, որդւոյ Վռամայ թագաւորին Պարսից (**ՍՈՓ. ԺԱ. 27**): Այս վկայութիւններէն թէպէտ միջինները շփոթ են, թէ երկրորդ բառը Յապկերտին պիտի տրոփ թէ տարիին, սակայն, վերջինը շատ յստակ, եւ առաջինն ալ ամէն շփոթութենէ վերծ կերպով կը յայտնեն թէ Երկրորդ Յապկերտի առաջին տարին պէտք է իմանալ: Մանաւանդ որ այս յստակ վկայութիւնները Կորիւնին են, որ միւսներուն ալ աղբիւրն է, ինչպէս Փարպեցին կը խոստովանի (**ՓԱՐ. 37**): Բաց աստի

Մեսրոպի մահուան համար ալ, որ յետ ամսոյ վեցից անցելոց տեղի ունեցաւ (ԿՈՐ. 44), Կորին կ'ըսէ թէ յառաջնումն ամի երկրորդի Յապկերտի վախճանեցաւ երանելին (ԿՈՐ. 48), որով անհնար կը լինի Սահակի մահը Յապկերտի երկրորդ տարին յետաձգել: Ըստ այսմ Սահակի մահը պէտք է դնել Յապկերտի առաջին տարւոյն սկիզբը, այսինքն է 436 Օգոստոս 4-ին սկսող տարւոյն մէջ, որ այն տարին պատասխանած է շարժական տոմարի Աւելեաց 1-ին, որով միայն 33 օր ետքը նաւասարդի 30-ին, կամ Սեպտեմբեր 7ին կ'իյնայ Սահակի մահը, օրն ալ չորեքշաբթի (47): Թէպէտ Սահակի յետին ժամանակաց ներբողաբան մը յաւուր հինգշաբթւոջ կ'ըսէ (ՍՈՓ. Բ. 35), սակայն ժամանակակիցներէն ոչ մէկը եօթնեակի օր չի յիշեր, եւ մեր եզրակացութիւնը կ'արդարանայ տոմարական կանոններու հիմամբ կազմուած հաշիւով: Տարիքի հաշուով եթէ նաւասարդ 30-է 30՝ ամբողջ 90 տարիներ լրացուցած կ'ըսուի Սահակ, սակայն արեգակնային հաշուով 348-ին նաւասարդի 30-ը Սեպտեմբեր 29-ին հանդիպած ըլլալով, մեռած տարին 90-ը լրացնելու 22 օր պակաս եղած կ'ըլլայ: Իսկ ոմանց գրածը թէ Սահակ ամս հարիւր քսան ապրած լինի (ԱՐԾ. 81), բնաւ ժամանակագրութեամբ չի կրնար արդարանալ: Հայրապետութեան տարիները 387-էն հաշուելով 51 տարի կ'ըլլան, առանց միտ դնելու պետական պաշտօնակրկութեան տարիներուն, որոնք ազգին աչքին բնաւ նշանակութիւն չունեցան եւ չունին, եւ Սահակ օրինաւորապէս կաթողիկոս ձանչցուած է ընտրութենէն մինչեւ մահուան օրը:

ՍԱՀԱԿԻ ԳՈՎԵՍՏԸ

223. Սահակի վրայ որչափ ներբողներ գրուին, միշտ իր արժանիքէն վար մնացած կ'ըլլան, մենք ալ եղելութեանց միայն հետամուտ խորհրդածութիւններու եւ գնահատումներու մտնել չենք ուզեր: Գրական արդիւնքին համար քանի մը խօսք ըրինք (§ 199), բայց Սահակ գրականին հաւասար ունեցաւ սրբութեան, հայրապետութեան, քաղաքագիտութեան եւ ժողովրդասիրութեան արդիւնքները, այնպիսի առաւելութեամբ որ անմրցելի կրնան ըսուիլ: Իր ազգասիրական վգացումները, երկրին չվնասելու համար ինքզինքը վտանգելը, թագաւորութեան շարունակելուն համար անխոնջ եւ արի ջանքերը, որչափ ալ իրենց պտուղը ունեցած չըլլան, Սահակի համար խոստովանողական պսակ մը կազմեցին: Այդ կողմէն ծանր ցաւեր ալ կրեց նա ազգին դժբախտութիւնը տեսնելով, եւ աւելի կարեւոր վշտացաւ նոյնիսկ ազգին վաւակներուն ձեռքով պատրաստուած տագնապները նշմարելով: Իրեն մեծ ցաւ ալ եղաւ՝ որ իրմէ ետքը իր ազգատոհմին արու ժառանգ չկրցաւ թողուլ: Իր մահուան ատեն, արդէն մեռած էր իր փեսան Համապասպ Մամիկոնեան սպարապետը, կ'երեւի թէ Սահականոյշ ալ արդէն վախճանած էր, որով իբր անմիջական ժառանգները կը նշանակուին իր թոռները՝ Վարդան, Հմայեակ եւ Համապասպեան, որոց թողած է վստացուցս գեօղից իւրոց եւ ազարակաց, եւ որ ինչ միանգամ էր իւր, յորդւոց յորդի վայելելու համար մինչեւ ցլաւիտեան (ՓԱՐ. 37): Ըստ այսմ Լուսաւորչին ազգատոհմը ուղիղ գիծով բոլորովին մարեցաւ, եւ իգական կողմէ Մամիկոնեանց խառնուեցաւ, որով դարեր ետքը իբրեւ Լուսաւորչեան սերունդ մէջտեղ ելլող Երկրորդ Պահլաւունեաց տունը, Լուսաւորչի հետ ուղիղ կապակցութիւն մը ունեցած չէր կրնար ըլլալ:

ՄԵՍՐՈՊԻ ՄԱՀԸ

224. Երբոր Սահակ վախճանեցաւ Սուրմակ ձեռք անցուցած էր պետութենէ ձանչցուած արտաքին հայրապետութիւնը, զոր թէպէտ ի հրամանէ Յապկերտի ստացած կ'ըսուի (ՅՈՎ. 76), սակայն ուրիշ տեղ Վուամի կը վերագրուի Շմուելի յաջորդին ընտրութիւնը (ԱՍՈ. 77), որ աւելի յարմար կու գայ ժամանակագրութեան: Իսկ լոկ կրօնական հայրապետութիւնը որ Սահակի թողուած էր, ուղղակի յաջորդ չունեցաւ, այլ Մեսրոպ որ Սահակի ժամանակէն Վաղարշապատի մէջ անոր փոխանորդութիւնը կը վարէր, միեւնոյն կերպով իր պաշտօնը շարունակեց. արդէն ալ

պետական հաստատութեան պէտք չկար, ապօրին կողմէն ալ ուրիշ կերպ կարգադրութիւն մը միտքէ իսկ չէր անցներ: Իսկ Բագրեւանդի հայրապետանոցը բոլորովին փակուեցաւ, եւ Սահակի մօտ եղող աշակերտներն ալ ցրուեալ ի գաւառս իւրաքանչիւր, ամէն մէկը իրենց համար վանօրայս շինեցին եւ գործակիցներ հաւաքեցին, իրենց վարդապետին գործը շարունակելով (**ԽՈՐ. 270**): Իսկ Մեսրոպ արդէի ինքն ալ 85 տարեկան եղած, եթէ ոչ աւելի, վաստակաբեկ կեանքով յոգնած, եւ դժուարին տագնապներով տկարացած, Սահակի մահուան ցաւէն ալ վշտացաւ, եւ անբաժին ընկերակցին բաժանումէն զգացուած (**ՍՈՓ. ԺԱ. 29**), չկրցաւ երկար դիմանալ եւ վեց ամիս ետքը կնքեց իր վշտահար կեանքը, Վաղարշապատի մէջ, ուր երկար տարիներէ ի վեր հաստատած էր իր բնակութիւնը, իբր կրօնական հայրապետութեան ներկայացուցիչ ու գործադիր: Մահուան օրը հաստատուն կերպով նշանակուած է մեհեկանի 13-ը (**ԿՈՐ. 4**), որ կը պատասխանէ 437 Փետրուար 17-ին, ուրբաթ օր: Թաղման տեղույն համար աղմուկ շփոթի եղաւ, եւ կարծիքները յերիս գունդս բաժնուեցան: Ոմանք կ'ուզէին Տարոն տանիլ իր բնագաւառը, եւ հաւանաբար Աշտիշատի մէջ թաղել Սահակի քովը: Ուրիշներ կ'ուզէին Գողթն գաւառը տանիլ, որ իր առաջին կրօնաւորական ասպարէզն էր եղած, յետոյ ալ առանձին խնամոց առարկայ դարձած: Երրորդ խումբը կը նախընտրէր Վաղարշապատի մէջ թաղել, ուր մեռած էր եւ ուր երկար պաշտօնավարած էր, հանգուցանելով զայն սրբոյն դիրս, (**ԽՈՐ. 271**), որ կրնայ իմացուիլ՝ կուսանաց գերեզմաններուն մօտ, որովհետեւ Լուսաւորչապարմ կաթողիկոսներ Թիւ ու Թորդան թաղուած էին: Կարծիքներու բաժնուելուն վրայ չորրորդ մը զօրացաւ, Վահան Ամատունի, որ Հայաստանի հաւարապետութեան, այսինքն ելեւմտական ճիւղին վերակացուն էր, հաւատովը զօրաւոր, բայց աւելի զօրաւոր մարմնաւոր ճոխութեամբ, իր իշխանական զօրութեամբ Մեսրոպի մարմինը տարաւ իրենց նախարարական վիճակը՝ Արագածոտն գաւառի Օշական գիւղը, արժանի յուղարկմամբ եւ հսկողութեամբ Մեսրոպի աշակերտներէն Յովսէփի եւ Թաթիկի, եւ Հմայեակ Մամիկոնեանի (**ՍՈՓ. ԺԱ. 32**): Հոն հանգոյց զայն պատշաճաւոր հանգստարանի մէջ, որուն վրայ Վահան եկեղեցի մըն ալ շինեց 3 ամիս ետքը (**ՍՈՓ. ԺԱ. 34**), որ յետոյ գիւղին եկեղեցին եղաւ, եւ վերջին ատեններ Գէորգ Դ. կաթողիկոսի ձեռօք փառաւոր կերպով վերաշինուեցաւ: Այս եկեղեցւոյն բեմին ներքեւ, գետնափոր մատուռին մէջտեղը կը տեսնուի Մեսրոպի գերեզմանը, որ պէտք է բոլոր այբուբէնի աշակերտներուն նուիրական ուխտատեղին ըլլար:

ՍՈՒՐԲԷՐՈՒՆ ՅԻՇԱՏԱԿԸ

225. Մեսրոպի անունով յատուկ մատենագրութիւն մը չունինք ձեռուընիս, թէպէտ կենսագիրը կը յիշէ, թէ նա ունէր ճառս յաճախագոյնս, դիւրապատումս, շնորհագիրս, բազմադիմիս ի զօրութենէ եւ ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց կարգեալ եւ յօրինեալ (**ՍՈՓ. ԺԱ. 19**): Չենք գիտեր թէ Մեսրոպէ հեղինակուած մասեր են՝ որ կորած են, թէ ոչ թարգմանած գիրքերը ուղղակի Մեսրոպի վերագրել ուզած է: Բայց Աստուածաշունչն ու ծիսարանները բաւական են անոր անունը անմահացնելու: Ծիսարանին տրուած Մաշտոց անունը, եւ ապաշխարութեան շարականներուն Մեսրոպի վերագրուիլը յիշած ենք արդէն (§ 196): Սահակ եւ Մեսրոպ ի սկզբանէ անտի իբր տօնելի սուրբեր պատուեցան Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, կրկին տօնախմբութեամբ, անգամ մը երկուքը միասին, եւ անգամ մըն ալ Սահակը առանձինն, եւ Մեսրոպ ուրիշ թարգմանիչներու հետ: Երկուքին միասին տօնը, գիրի գիւտին նշանակութիւնը առած է եւ ժամանակէ մը ի վեր ապօրին մէջ իբր դպրոցական տօն ընդունուած է. իսկ առանձինն տօները իրենց սրբութեան յիշատակները կը կազմեն: Մեր սովորութեան համեմատ Սահակի հայրապետութեան վերջը պէտք էր աւելցնէինք իրեն ժամանակակիցներուն մասին պէտք եղած տեղեկութիւնները, այսինքն թարգմանիչներու պատմութիւնները, բայց յարմարագոյն կը կարծենք այդ մասը յետաձգել յաջորդ կաթողիկոսին

պատմութենէն ետքը, որ ատեն անոնցմէ շատեր, իրենց ընթացքն ալ լրացուցած կ'ըլլան եւ պէտք չենք ունենար շատ մը պատմական պարագաներ իրենց եղելութեան ժամանակէն առաջ անցընել: Սահակի մասին գրածնիս, թերեւս համեմատաբար աւելի երկար երեւի, բայց կ'արժէր, որ ազգային կեանքին համար մեծ նշանակութիւն ունեցող ժամանակի մը հոգին ու պարագաները մանրամասնօրէն ուսումնասիրուէին:

Տ. Ս. ՅՈՎՍԷՓ Ա. ՀՈՂՈՑՄԵՅԻ «

226. ՏԵՂԱԿԱԼԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԸ

Մեսրոպի հաւատարիմ աշակերտն է Յովսէփ, հայրենեօք Սիւնեաց նահանգի, Վայոց ձոր գաւառի, Հողոցիմ կամ Խողոցիմք գիւղէն, որով բնաւ տեղի չի մնար վայն շփոթելու Սահակի աշակերտներէն

Յովսէփ Պաղնացիի հետ՝ որ Ծովաց նահանգի Պաղին գաւառէն էր: Իր վրայ բնաւ խօսուած չէ, մինչեւ Մեսրոպի մահուան ատենը, երբ կը յիշուին *անուանք գլխաւոր աշակերտացն ժողովելոցն առ նա*, եւ անոնց գլուխը գրուած է, *առաջնումն Յովսէփ* (ՍՈՓ. ԺԱ. 32): Իր ծննդավայրը ենթադրել կու տայ, թէ այն ժամանակէն յորում Մեսրոպ Գողթն գաւառի եւ Սիւնեաց նահանգի մէջ կ'աշխատէր, Յովսէփ անոր քով աշակերտած եւ անբաժին ընկեր եւ ւօրաւոր մէջ, գլխաւորապէս երբ Մեսրոպ Յունական բաժնին մէջ տեղակալութիւն վանեց, եւ երբ Սահակի կրօնական կաթողիկոսութեան ներկայացուցիչ եղաւ Վաղարշապատի մէջ: Մեսրոպ ալ թերացած էր եւ ժիր եւ յաջողակ գործակցի մը պէտք ունեցած էր, ինչպէս էր Յովսէփ, աւելի վարչական մերդ, քան ուսումնական մը, որով հետեւ այս կողմէն իրեն առաւելութիւն մը վերագրուած չէ: Տարիքով կրտսերագոյն եղած է քան Սահակի երիցագոյն աշակերտները, ինչպէս Յովհան եւ Ղեւոնդ եւ ուրիշներ, թէպէտեւ արդէն ծերութեան թեւակոխելու մօտ հասած կ'երեւի: Կորիւն վայն *այր պատուական* կը կոչէ, եւ վինքն քան վայն *կրտսերագոյն* կը ցուցնէ (ԿՈՐ. 8), մինչ գիտենք թէ Կորիւն ալ Սահակի երիցագոյն աշակերտներէն էր: Իսկ Յովսէփի այս անգամ պաշտօնի անցնելուն միակ պատճառը Մեսրոպի կամքն է: Սուրմակ պետական կաթողիկոսութիւնը նորէն ձեռք անցուցած էր, իսկ Սահակի կրօնական կաթողիկոսութիւնը տեղակալութեան ձեւի ներքեւ Մեսրոպին մնացած էր, Մեսրոպին քովն ալ Յովսէփին էր, որ գործի գլուխ կը գտնուէր, գործին ընթացքին վարժ էր, եւ ամենէն ճանչցուած էր: Այս պարագաներուն ներքեւ օգտակար եղանակն էր, որ եղած վիճակը չփոխուէր, նոր ընտրութեամբ եւ նոր կազմակերպութեամբ նոր դժմարութիւններ չստեղծուէին եւ Յովսէփ մնար ի րտեղը եւ գործերը շարունակէին իրենց ընթացքը: Այս եղած պիտի ըլլայ Մեսրոպի միտքը, երբոր յանձնարարեց որպէսզի իրմէ ետքը նոր ձեռնարկներ չընեն, եւ Յովսէփ Հողոցմեցին, իր հաւատարիմը եւ գործին վարժ անձը, շարունակէ նոր ստեղծուած եւ բաժանումէ առաջ եկած կացութիւնը: Այս կերպով պէտք է իմանալ ժամանակակիցներուն խօսքերը: Փարպեցին կը գրէ, թէ Մեսրոպէ ետքը, *յաջորդեաց զայթոռ հայրապետութեան աշխարհիս Հայոց, հրամանաւ երանելոյն Մաշտոցի, սուրբն Յովսէփ, որ էր ի գաւառէն Վայոց ձորոյ, ի գեղջէն որում անուն էր Խողոցիմք* (ՓԱՐ. 18): Խորենացի ալ կը գրէ, թէ *զայթոռ եպիսկոպոսապետութեան տեղապահութեամբ յաջորդեաց հրամանաւ երանելոյն Մեսրոպայ, նորին աշակերտ, Յովսէփ քահանայ ի Վայոց ձորոյ, ի Խողոցիմք գեղջէ* (ԽՈՐ. 271): Բիչ մը կը տարբերի Կորիւնի գրածը, թէ *կարգէին եւ գլխաւորս վերակացուս տեղապահս յայտարարեալ հարցն կատարելոց, որոց առաջին Յովսէփ գլխաւոր ժողովոյն, եւ երկրորդն այլ աշակերտ Յովհան անուն* (ԿՈՐ. 46): Որչափ ալ քիչ մը մթին ըլլան Կորիւնի խօսքերը, բայց միշտ կը հաստատեն, թէ տեղապահութեան գլխաւորութիւնը Յովսէփի մնացած է, Յովհան մըն ալ

գործակից տրուած է, իբր երկրորդ, զոր միւսները հարկ չեն սեպած յիշել, գործին բովանդակութիւնը Յովսէփի վրայ մնացած ըլլայով:

227. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ

Համաձայն բացատրուած պարագայից հայրապետական իրաւասութեան ընթացիւր բնաւ շարժում կամ փոփոխութիւն չկրեց Սահակի եւ Մեսրոպի մեռնելէն ետքը, եւ գործերը միեւնոյն կարգով յառաջեցին մինչեւ Սուրմակի մահը: անոր երկրորդ անգամ կաթողիկոսանալը ժամանակակիցներ չեն յիշեր, թերեւս անարգելու եւ չյիշատակելու նպատակով, բայց յայտնապէս կը վկայեն Յովհաննէս կաթողիկոս, որ *զամս վեց* պաշտօնավարութիւն կը նշանակէ *մինչեւ մեռաւ* (ՅՈՎ. 76) եւ Ստեփաննոս Ասողիկ, որ ամս եօթն կու տայ, այլ տարբերութիւնը շուտով կը մեկնուի, Սուրմակի առաջին անգամի մէկ տարին ալ գումարելով: Միայն թէ Ասողիկի ըսելը թէ *սա անկաւ ի թիւ հայրապետաց* (ԱՍՈ. 77)՝ չ'արդարանար, վասնզի մեր տեսած տասնուհինգ աւելի գաւազանգիրքերէ՝ միայն օտարազգին Կալանոս՝ Սուրմակը կաթողիկոսաց շարքին մէջ մուծած է, մենք ալ չենք կընար ընդունիլ անուն մը, զոր Հայ Եկեղեցին ի սկզբանէ անտի ընդունած չէ: Արդ միջոցին մարպպանի փոփոխութիւն եղաւ: Վեհմիհրշապուհ 13 տարի պաշտօնավարութենէ ետքը դադրեցաւ (ՕՐԲ. Ա. 98), չենք գիտեր թէ մահուամբ կամ պաշտօնի փոփոխութեամբ, եւ Յապկերտ, որ տակաւին Հայոց նկատմամբ իր հօր Վուամի հաշտարար քաղաքականութիւնը կը պահէր, հայասէր պարսիկին տեղը հայ մը մարպպան նշանակեց, Վասակ Սիւնին, որ տարիէ մը ի վեր Վրաց մարպպանութիւնը կը վարէր (ՓԱՐ. 83) եւ 441-ին Հայոց մարպպանութեան փոխադրուեցաւ: Վասակ Պարսից արքունեաց մէջ երկար ատեն մնացած էր, եւ պետական լեզուին եւ օրէնքներուն եւ սովորութիւններուն լաւ հմուտ էր, յաջողակ պաշտօնէութեան ձիքերը կատարելապէս ունէր, Սիւնեաց տանուտէրութեան ատեն *խորհրդական եւ հանձարեղ եւ յառաջիմաց* մարդ մը երեւցած էր, *շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ* (ԿՈՐ. 25), կը վայելէր դիրք մը *շքեղ եւ բարձր ի մէջ աշխարհիս Հայոց*: Մարպպանութեան ատեն ալ այդ լաւ դիրքը պահած էր, լինելով միանգամայն *յոյժ մեծարգոյ եւ երեւելի ի դրան արքունի* (ՕՐԲ. Ա. 99): Վասակ մարպպան էր, երբոր Սուրմակ մեռաւ 443-ին, եւ պաշտօնական եւ տէրութենէ ճանչցուած կաթողիկոսութիւնն ալ դատարկ մնաց: Վասակ թէ իբրեւ ազգին եւ եկեղեցւոյ պատուոյն նախանձախնդիր, եւ թէ Պարսիկ կառավարութեան առջեւ գործերը դիւրացնելու հետամուտ, ինքն ալ միացաւ անոցն հետ, որ կաթողիկոսական աթոռին ամբողջական եւ կանոնական վերակազմութեան փափաքող էին, եւ բովանդակ իրաւասութիւնը նորէն մէկ անձի վրայ միացնելու կ'աշխատէին: Ընտրելույն վրայ ալ այլեւս խնդիրի տեղ չէր մնար, Լուսաւորչեան ազգատոհմը բոլորովին սպառած էր, Սահակի Մամիկոնեան թոռները զինուորական ասպարէզի մէջ յառաջացած անձեր էին, Մանաղկերտացեաց ազգատոհմը աւելի դարձած էր Սուրմակի բռնած վատթար ընթացքով, այլեւս բացէն եւ ազատ ընտրութեան պարագան կ'իրականանար, եւ այդ տեսութեամբ աչքի առջեւ էր Յովսէփ Հողոցմեցին, որ թէ ոչ պաշտօնապէս, բայց իրապէս եւ օրինաւորապէս քանի տարիներէ ի վեր գովութեամբ գործերը կը վարէր, որով աւելի ընտրեալ , քան թէ ընտրելի կը ներկայանար: Վասակ Սիւնին ալ Յովսէփ Սիւնիին բնական պաշտպան էր հարկաւ: Ասողիկի ըսելը, թէ *յետ մահուանն Սուրմակայ, ժողովեալ հայրապետացն Հայոց, խնդրեալ գտին քահանայ ոմն Յովսէփ անուն* (ԱՍՈ. 79), պետք է իմանալ, ոչ թէ իբր դժուարին ընտրութեան մը վերջ տալու յաջողութիւն, այլ պարպապէս կատարուած իրողութեան մը ժողովական հաստատութիւն: Իսկ Վասակի համար գովանի արդիւնք մը եղաւ, որ ընդհանուր փափաքը իր ձեռքով պետական հաստատութիւն ստացաւ, եւ այսպէս Յովսէփ Հողոցմեցի, թէ՛ ազգէն եւ թէ՛ պետութենէն կաթողիկոս ճանչցուեցաւ: Այդ եղելութեան թուական պէտք է դնել 444 տարին, հարկաւ Սուրմակի մահուընէն

ետքը բաւական ատեն պէտք էր անցներ, մինչեւ որ նոր կարգադրութեան բանակցութիւնները եւ օրինականութիւնները կատարուէին:

228. ՇԱՀԱՊԻՎԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐ

Ասողիկի յիշած ժողովը պէտք կ'ըլլայ նոյնացնել Շահապիվանի ժողովին հետ, որուն կանոնները կը գտնենք կանոնագիրքին մէջ (ԿԱՆ. 111), առաջին ազգային ժողով մը, որուն գործերը եւ որոշումներն ունինք մեզի հասած, եւ կ'արժէ որ անոր վրայ քիչ մը տեղեկութիւններ տանք այստեղ: Ժողովին տեղն է *Շահապիվան, բանակետոյ թագաւորացն Հայոց*, որ է նոյնինքն Բագաւանը, Բագրեւանդայ մէջ, եւ թերեւս նոյնիսկ Ս. Յովհաննու վանքը, որ Սահակի վերջին տարիներուն հայրապետանոց էր եղած, եւ իբրեւ կեդրոն ճանչցուած, եւ յարմար տեղ էր միաբանութեան աւագացն Հայոց: Գամարման ժամանակին համար գրուած է *յեթերորդ ամի վախճանելոյն Սահակայ*, որ կրնար իյնալ 445-ին, եթէ եօթը տարիներ լրացեալ հաշուուէին, բայց յեթներորդ ամի ըսելը կը ցուցնէ թէ վեցը լրացած եւ եօթներորդ սկսած էր, ուստի կը պատասխանէ 444-ին, զոր վերեւ իբրեւ Յովսէփի պաշտօնական կաթողիկոսութեան թուական ցուցուցինք: Կանոններու յառաջաբանին մէջ կը գրուի *ի ԺԶ ամի թագաւորութեան Յակերտի*, մինչ ուրիշ օրինակ մը ունի *ի ԻԶ ամի թագաւորութեանն Յակերտի* (ԱԲԼ. 59), բայց երկուքն ալ գրչութեան սխալ պէտք է համարել, քանի որ Սահակի մահը, եւ Յակերտի թագաւորութիւնը միեւնոյն տարւոյ պատահարներ են (« 222), մէկը 6, մւսը 16 կամ չի կրնար ըլլալ: Թերեւս ի Զ ամի գրութիւն *ԻԶ ամի* փոխուած է ընդօրինակողներու գրիչին ներքեւ: Ժամանակին իշխանաւորներէն յիշուած են, *Վասակ Սիւնեաց՝ մարդպանութեան Հայոց, եւ Վահանայ Ամատունոյ՝ հապարապետութեան, եւ Վրվայ Խորխոռունեաց՝ մաղխապութեան* ատենները, բայց կաթողիկոսի կամ տեղակլի անուն յիշուած չէ: Եթէ պարզ մառացութեան արդիւնք չէ, կրնանք ըսել թէ ժողովին հաւաքման տեղեկութիւնը, Յովսէփի կաթողիկոսութեան պաշտօնական հաստատութեանէն առաջ դրուած լինելով, անոր անունը չէ յիշուած: Բայց ժողովին թուականը եւ պատմական հանգամանքները յայտնի լինելով, լռութիւնը անոնց ստուգութիւնը չ'եղծաներ: Օրն ալ որոշակի գրուած է *ի ժամանակս նորաբեր տօին*, բայց գրչութիւնն ուղղելով՝ պէտք կը վզանք կարդալ *ի յամանորաբեր տօնին*, որ նաւասարդի մեծ տօնն է, եւ տոմարական հաշուով կը հանդիպի 444 Օգոստոս 7-ին, որ կը լինի Շահապիվանի ժողովին պատմական թուականը: Ներկայ եղած են *քառասուն եպիսկոպոս*, թէպէտ ուրիշ օրինակ *քսան* կը գրէ (ԱԲԼ. 59), բայց *Խ* եւ *Ի* տառերու շփոթելուն հետեւանքը պէտք է ըլլայ: Եկեղեցականներէն կան *երիցունք եւ սարկաւագունք բազումք եւ նախանձաւոր պաշտօնեայք եւ համօրէն ուխտ սրբոյ եկեղեցւոյ*, որ ամենուն համաձայնութեան յայտարարութիւնն է. իսկ աշխարհականներէն *իշխանք ամենայն, գաւառատեսարք, գաւառակալք, պետք, բռնաւորք, ցորագլուխք, հապարաւորք, կուսակալք, ազատք կողմանց կողմանց, աւագ նախարարք աշխարհին Հայոց* (ԿԱՆ. 112): Չենք կարծեր թէ բոլոր այս անուններ իրօք տարբերեալ ասիճաններ ցոյց տալու նշանակութիւն ունենան, այլ աւելի Ս. Գիրքէն փոխառեալ դարձուածներ կ'երեւին (ԴԱՆ. Գ. 3): Մեր օրինակին մէջ յատուկ անուններ չեն յիշուած այլ ուրիշ օրինակներ կը յիշեն, երիսկոպոսներէն Ղազար, Տաճատ, Արտակ, Գագ եւ Եփրեմ, երէցներէն Յովսէփ, Յովնան, Մեղիտոս, Երեմիա, Ասպուրակէս, Դանիէլ, Ղեւոնդ սուրբն, եւ Եղիշէ դրան երէց: Իսկ նախարարներէն Վասակէ, Վահանէ ու Վրիւէ պատ, օրինակի մը մէջ յիշուած են նաեւ Վարդան Մամիկոնեան, Արշաւիր Կամսարական, Մանաճիհը Ռշտունի սպարապետ, եւ Զիկ Դիմաքսեան (ԱԲԼ. 59): Սակայն ուրիշ օրինակներ ոչ միայն Վարդանի եւ ուրիշներուն անունը չեն տար, այլեւ յայտնապէս կ'սեն թէ *Վարդան Մամիկոնեան համապզօք իւրեանց հանդերձ եղբարքք, կային իբրեւ ի գառագղի արգելեալք* (Կան. 111), ինչ որ յարմար կու

գայ Թովմայի պատմութեան, թէ Վարդան, Սահակի թոռ, ինքն ալ ատելութեան առարկայ դարձած, Մոկաց գաւառը խոյս տուած էր, Զոդայլի ժայռուտ ամրոցը, ուր հոգեւոր մխիթարութիւն կ'ընդունէր Յովհան Մոկաց, Սահակ Ռշտունեաց եւ Շմաւոն Անձեւացեաց եպիսկոպոսներու այցելութեամբ (ԱՐԾ. 82): Բայց որովհետեւ ժամանակագրական պարագաներ անորոշ են, դիւրին է համաձայնեցել, թէ Վարդան, որ Սահակի աքսորին ատեն պէտք տեսած էր քաշուիլ, նորէն հրապարակ իջաւ անոր Բագրեւանդ դառնալէն ետքը, արդէն Վարդանի կիներն ալ Սահակի մօտ տեսանք անոր մահուան պահուն (« 221):

229. ՄԾՂՆԷԻՑ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Շահապիվանու 20 կանոններու ուսումնասիրութեան անցած ատենիս, գլխաւոր կէտն անոնց մէջ տեսնուած պատիժներու խստութիւնն է, որ լոկ երկեղեցական եւ հոգեւորկան շրջանակէն ալ դուրս կ'ելլեն եւ արտաքին սաստիկ պատիժներ կը տրամադրեն: Ասողիկ կ'ըսէ թէ Շահապիվանի ժողովին մէջ *պտուզանօք կանոնսն կարգեցին* (ԱՍՈ. 79), սակայն մենք շատ աւելի խիստ պատիժներ կը կարդանք, եւ քանիցս կը տեսնուին այդպիսի բացատրութիւններ, *գան յոլով արբցէ, յուրկանոց տացեն, գողեայցն աղայցէ, գանիւ կշտամբեցեն* (ԿԱՆ. 113), *հնգետասան կրկին գան արբցեն, խանձեցեն, մրեցեն* (ԿԱՆ. 114), *վջիղսն կտրեցեն, աղուեսադրոջմ ի ճակատն դիցեն* (ԿԱՆ. 118), որոնց քով եկեղեցական պատիժները շատ թեթեւ կը դառնան: Իրաւ ապատներու համար մաս մը մարմնական պատիժներ կը խնայուին փրկանքներու կ'ենթարկուին, որոնք մինչեւ 1200 դրամ կը բարձրանան, թէպէտեւ չենք կրնար ճշդել *հայկական դրամ* ստակին բուն արժէքը: Այդ խստութիւնը ընդհանրապէս Հայր Եկեղեցւոյ ներողամիտ հոգւոյն չեն համաձայնիր, բայց պէտք է դիտել, թէ անոնց պատճառ տուողը Մծղնեաներուն ապերասան ընթացքն էր, որոնց մասին խօսեցանք (« 207): Ասոնք Սահակի եւ Մեսրոպի մեռնելէն ետքը շատ աւելի համարձակութիւն գտած են, եւ եկեղեցական պաշտօնէութենէ ալ արբանեակներ ունեցած են, եւ երկրին մէջ կարգ ու կանոն, տուն ու ընտանիք, եկեղեցի եւ պաշտամունք տակնուվրայ ըրած են, այնպէս որ բոլոր մեծամեծք եւ ժողովուրդք նեղուած ու վզուած հոգեւոր պաշտօնէութեան են դիմած ըսելով. *վեդեալ կարգ սրբոյ Գրիգորի եւ Ներսէսի եւ Սահակայ եւ Մաշթոցի դուք անդրէն հաստատեցէք. այլեւ վլաւն եւս որպէս ձեր կամքն եւ եւ մենք կամօք եւ ախորժիւք յանձնառ նումք. քանպի, կարգք եկեղեցւոյ թուլացան եւ մարդիկ յանօրէնութեան դարձան* (ԿԱՆ. 112): Կանոններուկն մէջ ալ յայտնի անկնարկներ կան Մծղնեաներուն մասին, երբ կ'ըսուի, եթէ ոք ի մծղնէութեան գտցի, կամ եթէ արք գտցի, կամ *եթէ արք գտցին յաղանդիկ* (ԿԱՆ. 118) կամ *եթէ ոք իշխեսցէ առնել որպէս եւ սովորութիւն է Մծղնէից* (ԿԱՆ. 116), կամ *եթէ լինէր յաճախումն Մծղնէից* (ԿԱՆ. 111), ինչ որ կը ցուցնէ թէ բացառիկ կերպով վայրացեալ չարիքներուն դէմ բացառիկ կերպով խիստ պատիժներ նշանակուեցան, իբրեւ բացառիկ դարման: Նկատի առնուած վեղծումներուն մի մասը կը պատկանին եկեղեցական պաշտօնեաներու, անխտիր կերպով՝ թէ եպիսկոպոսներու եւ թէ քահանաներու ու սարկաւազներու, որք *ի պղծութեան կամ ի պոռնկութեան* կը գտնուին (ԿԱՆ. 112), կամ անուղիղ ճամբաներով պաշտօնի կ'անցնին, կաշառով ձեռնադրութիւններ կ'ընեն, կամ սրբոց նշխարներ կը խարդախեն (ԿԱՆ. 117), կամ տանտիկին կը պահեն (ԿԱՆ. 116), կամ մերձաւորներու ամուսնութիւն կ'օրհնեն (ԿԱՆ. 115): Մաս մըն ալ ընտանեկան եւ ամուսնական կեանքի կը պատկանին, ինչպէս են, կնաթողութիւն, այրաթողութիւն, աղջկան առեւանգութիւն, ազգակցի հետ ամուսնութիւն, հօր կամ որդւոյ կամ եղբօր կնոջ հետ պղծութիւն (ԿԱՆ. 115): Մաս մըն ալ ընդհանուր կերպով քրիստոնէական բարոյականի դէմ գործերն են, ուրացութիւն, կախարդութիւն, դիւթութիւն, հարցուկներու դիմել, հեթանոսական

կոծեր կազմակերպել, եւ ուրիշ տեսակ տեսակ վատթարութիւններ, զորս աւելորդ կը սեպենք աւելի ընդարձակօրէն յառաջ բերել:

230. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԿԷՏԵՐ

Աւելի օգտակար կը սեպենք ինչ ինչ կանոնական սկզբունքներ քաղել որոշումներուն մէջէն, որ կրնան նախնական ժամանակին տիրող եկեղեցական կանոնները լուսաբանել: Ազգակցութեան վրայ խօսելով ԺԳ. կանոնը կը հրամայէ, որ քրիստոնեայ եղողը *զքոյր, կամ զքեռորդի, կամ զեղբորորդի, կամ զհօրաքոյր, կամ զայլ ոք յազգի անդ իւրում մինչեւ ի չորրորդ ծնունդս, կին զոք մի՛ իշխեսցէ ունել* (ԿԱՆ. 115): Այդ յայտնի նշանակուածները երրորդ ծնունդէ աւելի չեն, եւ հօրաքեռորդին իսկ յիշուած չէ, եւ երեք ճիւղի միայն արգելքը կը քաղուի նաեւ Սողոմոն Մաքենոցացիի խրատէն եւ միքայել Աղուանից կաթողիկոսի հրամանէն, որ *անէծ զերից ազգաց ծնունդս ամուսնացեալս, եւ որոնք բարձան ի միջոյ առհասարակ* (ԿԻՐ. 100): Տրուած կանոնին վկայութեան կոչուած է *մեծ օրէնուսոյց մարգարէն Մովսէս*, որ միայն քոջ եւ հօրաքոջ եւ մօրաքոջ արգելքը յիշած է (ՂԵԻ. Ի. 17, 19): Ասկէ օրէն է հետեւցնել թէ Շահապիվանի կանոնով արենակից ազգակցութիւնը արգելուած է *մինչեւ ի չորրորդ ծնունդս*, ո՛չ փապառաբար, եւ չորրորդ ծնունդները մէջը չըլլալով, որով ներեալ կը լինին հօրեղբօր եւ մօրեղբօր, հօրաքրով եւ մօրաքրոջ պաւակներուն իրարու հետ ամուսնութիւնները: Խնամութեան մասին բնաւ ծնունդներու թիւ եւ արգելք չէ յիշուած, այլ միայն հարս եկեղները անհատաբար արգելքի ներքեւ են ինկած, եւ անոնց հետ խառնակելն է նպովքի ենթարկուած: ԺԲ. կանոնը կը յիշէ հօրը կինը, որդւոյն կինը, եղբօր կինը, ջերմ հարապատի կամ ազգականի կինը, ճիշդ ինչպէս Մովսէս ալ յիշած է հօրը կինը, որդւոյն կինը, կնոջ մայրը, մօրեղբօր կինը եւ եղբօր կինը (ՂԵԻ. Ի. 11, 12, 14, 20, 21): Եթէ այդ մասին ալ կանոնը լայնաբար պիտի մեկնենք, ինչպէս որ օրէնքի սկզբունք ալ է, որ արգելքներ ոչ թէ պիտի ենթադրուին, այլ յայտնապէս պիտի հրամայուին, Շահապիվանու կանոնով խնամիական ազգակցութիւնը իր գոյութիւնն իսկ կը կորսնցնէ: Ամլութեան մասին խօսելով Ե. կանոնը կը հրամայէ, որ երբ կին մը ամլութեան համար արձակուի, եւ *այլ արատ գտուցէ*, ինչ որ կինը մէկտեղ բերած է, աղախին, անասուն, հանդերձ եւ արծաթ, իրաւունք ունենայ ամէնն ալ առնել եւ տանիլ, միանգամայն պէտք է որ *մարդն տուգանս եւս տացէ կնոջն վասն անարգանացն, թէ ապատ է՝ ՌՄ դրամ, թէ շինական՝ Ո*, եւ միանգամայն այրը մինչեւ մէկ տարի չամուսնանայ, որպէսպի չըսուի թէ ուրիշ կին մը *հանելոյ կնոջն եղել պատճառ*: Արդ կանոնը բացայայտ կերպով կ'ընդունի թէ ամլութիւնը ամուսնալուծման պատճառ է. միայն թէ *մինչդեռ ի դատին իցեն* բացատրութիւնը ցոյց կու տայ, թէ եկեղեցական իշխանութեան քննութեամբ եւ վճռով, եւ ոչ թէ ամուսնոյն կամքով պիտի տրուի ամուլ կինը արձակելու որոշումը: Նշանակութեան արժանի կը սեպենք եւս դիտել, որ երբ օրինաւորապէս կամ ապօրինի կերպով կուսութիւննին կորսնցնողներուն պսակը պիտի օրհնուի, Գ. կանոնով կը հրամայուի որ այնպիսիները *իբրեւ երկակի տեսոնագրեսցին լոկ*, եւ անոնց գլուխը *տեսոնագրեալ ուռ* դնեն, եւ նոյնիսկ երբոր երկու կողմերը հաւասար չեն, մէկը իբրեւ կուսան եւ միւսը երբեւ երկակի օրնեն: Ուրեմն երկրորդ պսակի նշան էր գլուխը որթի ճիւղ մը դնելը կուսաներուն յատու նարօտին տեղը: Այսչափ ինչ Շահապիվանու կանոններուն նկատմամբ:

231. ՅՈՎՍԷՓԻ ԱՍՏԻՃԱՆԸ

Յովսէփի աստիճանին վրայ, թէ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստացած էր, թէ ոչ լոկ քահանայական ձեռնադրութեամբ կաթողիկոսութիւն կը վարէր: Այս խնդրոյ առիթ տուողը Փարպեցւոյն մէկ խօսքն է, որ կը գրէ թէ *Յովսէփ, որ թէպէտեւ երէց էր ըստ ձեռնադրութեանն, այլ զկաթողիկոսութեան Հայոց պաթոն ունէր ի ժամանակին* (ՓԱՐ. 44), եւ դարձեալ *զսուրբ երէցն*

Յովսէփ, որ *վկայթողիկոսութեանն ունէր զայթոռ ի ժամուն* (ՓԱՐ. 75): Փարպեցիէն ետքը աւելի յայտնի կերպով գրած է Մեսրոպ երէց Հողոցմեցի, Ժ. դարու հեղինակ մը, որ կ'ըսէ, *իմացուցանեմ վասն նորա, զոր ոմանք ասեն թէ եպիսկոպոս գոլ նմա, եւ չէ ճշմարիտ: Եւ ի շփոթմանէ ժամանակին ոչ ժամանեաց ձեռնադրիլ Յովսէփ եպիսկոպոս կամ կայթողիկոս, այլ մնաց երէց եւ ի նմին վախճանեցաւ* (ՄԵՍ. 221): Սակայն այս Մեսրոպ երէց ժամանակակից պատմիչ մը չէ որ իբր վկայ ընդունուի, հինէն ալ իրեն յատուկ փաստ մը չունի, այլ միայն իմաստակ խորհրդածող մըն է, իբր զի Ղեւոնչ երէց Յովսէփին խօսելով ըսեր է՝ *թէ աստիճանաւ ի վեր ես քան զամենեսեան* (ԵՂԻ. 139), եւ չէ ըսեր *այթոռով ի վեր ես*, ինչպէս պէտք է եղեր ըսել, եթէ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ունենար: Ընդհակառակն այս իմաստակ պատճառաբանութիւնը իրեն դէմ կը դառնայ, վասն զի *աստիճանն* է որ բուն ձեռնադրութիւն մը նշանակէ, մինչ *այթոռը* լոկ իշխանութիւն է: Բայց եթէ *այթոռ* բառն ալ իր ուլած իմաստով առնուէր, Փարպեցիին *վկայթողիկոսութեանն ունէր զայթոռ* ըսելը, պէտք էր *վկայթողիկոսութեան ձեռնադրութիւն* իմանար: Ուստի Մեսրոպը մէկդի թողլով Փարպեցիին խօսքին դառնանք: Փարպեցիին դիմաց ունինք Եղիշէն, նոյնպէս Յովսէփի ծանօթ եւ ժամանակակից մատենագիր, որ Յովսէփը հաստատապէս իբր եպիսկոպոս կը յիշէ. Յովսէփ եպիսկոպոս Արարատայ (ԵՂԻ. 22), Յովսէփ եպիսկոպոս բազում եպիսկոպոսակցօք (ԵՂԻ. 54), ի ձեռն Յովսէփու եպիսկոպոսին (ԵՂԻ. 33): Երկու դէմադէմ վկայութեանց մէջ, բնական է որ նախադասելի լինի, այն որ իրաց ընթացքին ալ համաձայն է, ինչպէս հետագաներէն ալ թովմաս՝ Յովսէփ եպիսկոպոս (ԱՐԾ. 81), եւ Յովհան՝ հայրապետն Յովսէփ (ՅՈՎ. 77) անունով ճանչցած են Հողոցմեցին: Յովսէփ 439-ին տեղակալութեան ձեռով պաշտօնի անցաւ, եւ 444-ին ժողովական որոշմամբ եւ պետական հաստատութեամբ կայթողիկոս ճանչցուեցաւ, եւ անկէ մինչեւ 450 խաղաղութեամբ պաշտօն վարեց, եւ ամնուն կաղմէն ընդունուեցաւ իբրեւ իշխան ամենայն քրիստոնէից եւ հաւատարիմ յամենայն իրս արքունի (ԵՂԻ. 132): Հետեւաբար պատճառ մը չկար որ առանց ձեռնադրութեան մնար, եւ ի շփոթմանէ ժամանակին ոչ ժամանեաց ձեռնադրելպատճառանքը, բնաւ չ'արդարանար տասնամեայ խաղաղական պաշտօնավարութեան հետ: Եթէ Յովսէփ ձեռնադրուած չէր, քանի որ առանց կայթողիկոսի չէին կրնար եպիսկոպոսներ ձեռնադրուիլ եւ յաջորդել, պէտք կը լինէր ըսել թէ Հայոց Եկեղեցւոյ մէջ եպիսկոպոսական յաջորդութիւնն ալ դադարած էր: Ընդհակառակն մենք կը տեսնենք որ եպիսկոպոսներու ժողովներ կը գումարուէին, եւ Յովսէփ անոնց գլուխը կը գտնուէր իբր եպիսկոպոսապետ: Ոչ Կեսարիոյ խնդիր կայ այլեւս, ոչ Պարսիկ արքունեաց արգելք, ոչ հակակիր եկեղեցականութիւն, եւ ոչ ընդդիմադիր կառավարութիւն: Հետեւաբար ոչ մի պատմական եւ ոչ մի տրամաբանական փաստով հնար է Յովսէփի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ունենալուն վրայ երկբայիլ: Յովսէփի սեփականուած երէց անունին բուն պատճառըն ալ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ այն՝ որ ոչ Լուսաւորչապարմ եւ ոչ Աղբիանոսեան անձ մըն էր նա, այլ Հողոցմեցի պարզ երէց մը, գուցէ եւ ոչ ապատ, այլ շինական դասակարգի սերունդ, որ առաջին անգամ ըլլալով յանկարծ մինչեւ կայթողիկոսական գահ կը բարձրանար: Այդ կէտը ամենուն միտքին վրայ սեւեռեցաւ, եւ Փարպեցիին ալ կրցաւ ըսել թէ Յովսէփ, թէպետեւ երէց էր ատեն մը իրեն ձեռնադրութեան ասիճանով, բայց կրցաւ յառաջել եւ բարձրանալ, որ մինչեւ իսկ կայթողիկոսութեան Հայոց զայթոռն ունէր: Ոչ ապաքէն Մեսրոպ ալ վարդապետ անունով կոչուեցաւ ատենին եւ կը կոչուի մինչեւ այսօր, թէպէտեւ անհնարին է ենթադրել, որ Յունական սահմաններու մէջ իբր կայթողիկոսի տեղակալ գործողը, եւ եպիսկոպոսները իբրեւ աշակերտ գործածողը, եւ եպիսկոպոսական պաշտօններ տուողը, ինքն եպիսկոպոս եղած չըլլայ: Ըստ այսմ

երէց կոչումն ալ, մակդիր անունի ձեւ մը առած է Հողոցմեցի Յովսէփ կաթողիկոսի վրայ: Այդ կէտին վրայ առիթ պիտի ունենաք նորէն խօսիլ, իրեն մարտիրոսական հարցուփորձին առթիւ:

232. ԱԿԱԿԻ ՆԱՄԱԿԸ

Անցողիկ յիշենք այստեղ Ակակ Մելիտինացիի երկրորդ թուղթը, Հայերուն ուղղուած, որուն գլուխը հայրապետի հասցէ չկայ, մինչ առաջին թուղթը ունէր (ԹՂԹ. 14), այլ կը կարդացուի, Պատուական եւ առաքինի նախարարք Հայոց, սիրելիք եւ ծառայք Բրիստոսի (ԹՂԹ. 19): Նպատակը միեւնոյն է, այսինքն Հայերը Նեստորի եւ Թէոդորի մոլութենէն պոռնակներէն, միեւնոյն փաստերով որ առաջին թուղթին մէջ գործածուած են: Հասցէն նախարարներուն ըլլալը կը ցուցնէ, թէ գրուած է Ակակի ծանօթ եւ բարեկամ Սահակի մեռնելէն ետքը, որուն պաշտօնապէս յաջորդ ալ գրուած չլինելով, եւ ապա այն գործերուն հսկողութիւնը նախարարներուն ձեռքը մնացած ըլլալով, Ակակ անոնց կ'ուղղէ պէտք եղած յորդորները: Կը յիշեցնէ հաստատուն մնալ այն ուղղութեան վրայ, զոր սուրբ եւ ճշմարիտ վարդապետքն գծեցին: Ուրախ եմ, կ'ըսէ, լսելով զբարի գործսն զոր գործեցէք, զի զգրեալսն Դիոդորի, հաւանօրէն Թէոդորի, կարեցէք կնքեցէք, ինչպէս լսած է սիրելեաց երիցանց, Հոնայ, Բոթայ եւ Անձնայ բերնէն (ԹՂԹ. 21): Արդ օտարանուն երէցներու ինքնութիւնը ճշդել դժուար է, հայերէն անուններ չեն, որ համաձայնեցնենք պանապան առիթներով Մելիտինէ գացող թարգմանիչներուն հետ, եւ սիրելեաց մերոց երիցանց բացատրութիւնը հաւանական կը ցուցնէ որ Հոն եւ Բոթ եւ Անձն երէցները Մելիտինեցիներ են, զորս Ակակ դրկած է մօտէն Հայերու վիճակը պնդելու եւ ապահովուելու համար: Մեր պատմութեան համար կարեւոր կէտն է, թէ Յովսէփ մեծ վարդապետներուն մահուրնէ ետքը աշակերտակիցներուն օգնութեամբ կը հսկէր որ Նեստորի մոլորութիւնները՝ Թէոդորի եւ Դիոդորի անուններով գեղերեսուած՝ համարձակութիւն չգտնեն Հայաստանի մէջ:

233. ՅՈՎՍԷՓ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Մթին կէտ մըն ալ ունինք Կորիւնի պատհմութենէն, որ Յովսէփի կեանքին վերաբերելուն, չենք ուզեր լռութեամբ անցնիլ: Կորիւն յիշելէն ետքը, թէ Մեսրոպի մահուրնէ ետքը կարգէին գլխաւորս վերակացուս տեղապահս, առաջինն Յովսէփ գլխաւոր ժողովոյն, եւ երկրորդն այլ աշակերտ Յովհան անուն (ԿՈՐ. 46), ինչպէս մենք ալ յիշեցինք (« 226), կը յաւելու Տիպրոն տարուած ըլլալը, եւ բազում եւ աչպի ապի փորձութեանց եւ կալանաւոր վշտաց ենթարկուելէ, եւ համբերութեամբ կրելէ եւ խոստովանողական անուն ժառանգելէ ետքը, ի նոյն վարակացութիւն դառնալը: Նկատուելու կէտերէն գլխաւորն այն է, թէ օրինակ մը կը դնէ որում դէպ լինէր (ԿՈՐ. 46), իսկ միւս օրինակը կը դնէ, որոց դէպ լինէր (ՍՈՓ. ԺԱ. 35), եւ անորոշ կը մնայ թէ Յովսէփ եւ Յովհան մէկտեղ տարուեցան Տիպրոն, թէ ոչ մէկը միայն, եւ այն ալ որը, Յովսէփը թէ Յովհանը: Պատահարը տեղի ունեցած է *յետ վախճանի սրբոյն*, այսինքն Մեսրոպի, եւ հաւանական է կարծել, թէ Մեսրոպի մահուրնէ ետքը, երբոր Յովսէփ ձեռք առաւ կրօնական տեղակալութիւնը, Սուրմակ ուղած ըլլայ զայն արգիլել, կրօնական գործերն ալ իրեն ձեռքը անցնելու պամար, եւ յաջողած ըլլայ մարպպանի ձեռքով Յովսէփը, կամ թէ Յովսէփը եւ Յովհանը, Տիպրոն դրկել տալ, ուր բնական էր որ Յովսէփ բանտարկութեան եւ նեղութեանց ենթարկուէր, եւ արգիլուած մնար, մինչեւ որ Վասակի մարպպանութեան առթիւ, ապառութեան շնորհը ընդունելով *ի նոյն վերակացութիւն դառնայր յերկիրն Հայոց, 441-ին*: Ինչպէս կը տեսնուի, մեր տուած մեկնութիւնը առեծուած լուծելու նման բան մըն է, սակայն ամենէն հաւանական լուծումն է, Կորիւնի հատուածին: Միայն թէ նկատողութեան արժանի է, որ այս տեսակ պարագայ մը, որ աննշան կէտ մը չէր Յովսէփի կեանքին մէջ, յիշուած չէ՝ ոչ Փարպեցիէ եւ ոչ հետագաներէ: Այս պանցառութեան ալ ուրիշ մեկնութիւն չենք կրնար տալ, բայց ըսելով, որ Փարպեցի եւ Եղիշէ բոլոր

մտադրութիւննին դարձուցած են Յապկերտի հալածանքին վրայ, եւ իրենց բուն պատմութիւնը կը սկսին 449-ի պատահարներէն, եւ հոգ չեն տարած յիշել նախընթաց դէպք մը, որ կ'երեւի թէ անցողական բան մըն ալ ըլլալով, հետք մը չէ թողած, այնպէս որ Յովսէփի դատաւորն ալ կրցած է վկայել, թէ նա եղած է միշտ *հաւատարիմ յամենայն իրս արքունի (ԵՂԻ. 132)*: Յովսէփի պատկանեալ պարագաները լրացնելու համար յիշենք եւս, որ Կորիւն Ս. Մեսրոպի պատմութիւնը գրելու համար Յովսէփէ եղած յանձնարարութիւնը կ'անուանէ հրաման, մինչ ուրիշներէն եկածը կ'անուանէ *քաջալերութիւն (ԿՈՐ. 8)*: Ասիկա կը ցուցնէ Յովսէփի կանուխէն գրաւած բարձր դիրքը, որ նշան մըն է իր իրական արժանեաց, որ երիցագոյն աշակերտներէն չլինելով, ամենուն յարգանքին եւ գնահատման արժանացած է:

234. ԲՈՒՇԱՆԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Պատմական իրողութեանց դառնալով, նշանաւոր դիպուացներ չունինք Յովսէփի առաջին տասնամեային մէջ կատարուած, այսինքն մինչեւ 449: Յապկերտ հօրը յաջորդելէն ետքը *խկ եւ իսկ* պատերազմ էր հրատարակած Յունաց դէմ եւ մինչեւ Մծբին յարձակած (*ԽՈՐ. 269*), սակայն ծանր պատերազմ տեղի չունեցաւ, որովհետեւ Թէոդոս Բ. կայսր՝ Անատոլիոս սպարապետի ձեռքով Յապկերտը հաճեցուց, եւ *կատարեաց ըստ կամաց նորա (ԵՂԻ. 8)*: Ասոր վրայ Յապկերտ խորհեցաւ հիւսիսային եւ արեւելեան կողմէն ընդարձակել իր տէրութիւնը, եւ պատերազմ հրատարակեց Հոնաց կամ Քուշանաց դէմ, այսինքն այն ապգերու դէմ, որ Պարսկաստանին արեւելքը եւ Կովկասի հիւսիսը, Կասպից ծովին շուրջը, կ'ապրէին, եւ նոյն ատեն Քուշան կա'մ Հոն ցեղին գերիշխանութեան ներքեւ էին: Երկու տարի տեւեց այդ պատերազմը 440-ի եւ 441-ի ամառներուն՝ որոնց մասնակցեցան, Հայոց Վրաց, Աղուանից, Հոնաց, Կորդուաց եւ Աղձնեաց մարզպանութիւններուն բանակներն ալ (*ԵՂԻ. 10*), որովհետեւ ինչչափ ալ գանձն՝ այսինքն հարկը յարքունիս Պարսից երթայր, սակայն այրուծին Հայոց, ինչպէս եւ ուրիշ երկիրներու, բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի (*ԵՂԻ. 9*): Յապկերտի առաջին յարձակումները յաջող չեղան իրեն, ուստի պարտաւորուեցաւ նոր կերպ մը մտածել, դրացի ապգերու թշնամութենէն ապատ մնալու համար, եւ որոշեց հաստատուն բանակ մը պահել ճորայ Պահակը, բանակետդ քաղաք ալ շինեց այնտեղ, ուր այսօր կամ Դարբանդ կամ Տէրպէնտ քաղաքը, թէ իբրեւ պաշտպանողական ոյժ մը, եւ թէ իբր յարձակողական գունդ մը՝ մերթընդմերթ թշնամուոյն գաւառները աւերելու: Այդ կարգադրութիւնը եօթը տարի շարունակուեցաւ Յապկերտի 4-րդ տարիէն մինչ 11-րդը, այսինքն 442-էն մինչեւ 448-ը: Հայագունդ այրուծին գլխաւոր տեղը կը բռնէր, եւ նախարարները պարտաւորեալ էին երկար ատեն իրենց երկրէն հեռու մնալ: Եղիշէ այդ կարգադրութեան բոլորովին հակաքրիստոնէական նպատակ մը կու տայ, եւ ճորայ բանակին կազմութեան գլխաւոր դիտում կը ցուցնէ, քրիստոնեայ գաւառները տկարացնել, որպէսզի դիւրաւ կարենայ ընկճել վայն, եւ Պարսից կրակապաշտ կրօնին հնազանդեցնել: Սակայն բացայայտ հալածանք եւ յայտնի բռնադատութիւն դեռ սկսած չէր, ինչպէս ուրիշ կողմերէ ալ տեսանք, եւ երկրին կրօնական վիճակը վրդովուաթծ չէր: Այդ կէտը ինքն Եղիշէ ալ անուղղակի կերպով կը հաստատէ, երբոր պատմէ, թէ Հայ նախարարներ եւ Հայ այրուծին *անմեղութեամբ ոչ գիտացեալ պերկղիմի միտս թագաւորին, խաղացին գնացին յիւրաքանչիւր աշխարհաց լրջմտութեամբ, եւ անտրտում խնդութեամբ եւ տիրասէր խորհրդովք*: Հալածանքի կերպարանը այնչափ հեռի էր, որ գացող գունդերը *բարձին եւս ընդ իւրեանս պատուածային սուրբ կտակարանս, բազում պաշտօնէիք եւ բազմագոյ քահանայիք (ԵՂԻ. 10)*: Այդ վերջին պարագային Յովսէփի կաթողիկոսի հովուական խնամքին արդիւնք պէտք է ճանչցուի, որ առաջ իբր կրօնական տեղակալ, եւ 444-էն իբրեւ պաշտօնապէս ճանչցուած կաթողիկոս, սկսած էր գործել:

235. ՀԱԼԱԾԱՆՔԻ ՍԿԻԶԲԸ

Յազկերտի թագաւորութեան 12-րդ տարւոյ սկիզբը, 449-ի գարնան բացուելուն բոլորովին նոր կերպարան մը առին գործերը: Վերջնական պատերազմի պատրաստութիւններ տեսնուեցան, եւ աւելի պօրաւոր բանակը մը քալեց Քուշաններուն դէմ, որք չդիմացան եւ փախուստի պարտաւորուեցան, եւ թագաւորին իսկ ինքզինք ապատելու նայեցաւ եւ Պարսից բանակը փառաւոր յաղթանակ մը տարաւ (ԵՂԻ. 16): Այս վայրկեանէն փոխուեցաւ Յազկերտի ընթացքը, կամ եթէ մինչեւ այն ատեն գաղտնի էր, համարձակ յայտնուեցաւ, եւ հրովարտակով հրամայեց, թէ պէտք է բոլոր ի տէրութեան հպատակները Մազդեպանց կրօնքին հետեւին, եւ արեւ ու կրակ պաշտեն: Նա մը մտածէր հարկաւ աւելի հաստատ հիմերու վրայ դնել իր տիրապետութիւնը, եւ քաջալերուած էր Բիւզանդիոյ կայսրութեան տկարութենէն, որ յանձն առած էր Արեւելքի գործերէն բոլորովին ձեռք քաշել, ինչպէս որ *ալ հաստատուն կացին Հոռոմք յուխտին իւրեանց, զոր եդին ընդ նմա (ԵՂԻ. 11)*: Յազկերտի դիտումը հարկաւ քաղաքական տեսակէտ մըն էր, բայց մեր պատմիչներ անոր պատահական պատճառներ ալ կու տան: Եղիշէ կը գրէ թէ մոգք եւ քաւդեայք եղան, որ Յազկերտի թելադրեցին, թէ իրեն յաղթութիւն պատճառող աստուածները, փոխարէն այդ շնորհին կը սպասեն, որ բոլոր իր հպատակները դարձնէ ի մի օրէնս պրադաշտական պատուիրանին (ԵՂԻ. 16): Իսկ Փարպեցի կը գրէ, թէ Վասակ մարպպան իր աղջիկը ամուսնացուցած էր Վարապվաղան Սիւնիի, որ *ատելութեամբ մեծաւ կ'ապրէր իր կնոջ հետ, եւ Վասակ այնչափ պայրացած էր որ հնարէր սպանմամբ խնդրել զվրէժս թշնամանաց դստերն իւրոյ*: Ասոր վրայ Վարապվաղան Պարսկաստան կը փախչի, կրօնքը կ'ուրանայ, Միհրներսէհի կը մտերմանայ, անոր խորհրդակից կը դառնայ, եւ կը թելադրէ բոլոր քրիստոնեաները Պարսից կրօնքին դարձնելու խորհուրդը, ուզելով այս կերպով թէ՛ Վասակէն եւ թէ՛ Հայերէն իր վրէժը լուծել (*ՓԱՐ. 41*): Ասոր վրայ է որ Միհրներսէհ Յազկերտը կը համոզէ (*ՓԱՐ. 42*), եւ Յազկերտի կողմէ Պարսից կրօնքը տէրութեան բոլոր հպատակներուն պարտաւորիչ ընելու հրովարտակը կը հրատարակուի (*ՓԱՐ. 43*): Եթէ պատմական քննադատի տեսութեամբ վննենք այդ պարագաները, Վարապվաղանի մը անձնական քսութիւնը շատ քիչ է այդչափ մեծ եւ ընդհանուր շարժում մը յառաջ բերելու: Իսկ մոգերուն առաջարկը շատ լաւ կրնայ կապակցիլ Յազկերտի քաղաքական տեսութեան հետ: Թերեւս Վարապվաղան, վրիժառու ուրացեալ մը, կրցած է պարագաներէն օգտուիլ, եւ Միհրներսէհի խորհուրդներ տալ եւ նպատակին հասնելու դիւրութիւններ ցուցնել, իբրեւ քրիստոնէից ընթացքին մօտէն ծանօթ անձ մը: Միհրներսէհի վերագրուած առաջնակարգ դերն ալ իրեն պատմական ստուգութիւնը կը գտնէ, երբոր նկատուի, թէ նա Յազկերտի թագաւորութեան ամենիշխան կը գտնուին ամէն տէրութեանց մէջ, ուր պաշտօնեայ մը բոլոր ազդեցութիւնները ձեռք անցընելէ ետքը, ինքն կ'ըլլայ իրօք իշխանութիւն վարողը եւ միապետին տեստ կամ միապետի անունով տէրութիւնը կառավարողը:

236. ԲՈՆԻ ՀՐԱՄԱՆՆԵՐ

Յազկերտի հրովարտակին պատճէնէ յառաջ կը բերէ Փարպեցին (*ՓԱՐ. 43*), ուր պարպապէս կը բացատրուի իր հպատակներուն բարութեան համար ունեցած հոգը, եւ անոնք իրենց մոլորութենէն ապատելու ջանքը: Միեւնոյն գրով կը յայտնէ թէ *զօրէնս մեր զստոյգ եւ զարդար գրեցաք եւ տուաք բերել առ ձեզ (ՓԱՐ. 44)*, որով կ'իմացուի թէ երկրորդ եւ ընդարձակ գրուած մըն ալ եղած է, վարդապետական ոճով յօրինուած իրենց կրօնաուսուցչներու ձեռքով, որ իբրեւ հրահանգ դրկուած է ամէն կողմ, ուղղակի Միհրներսէհի անունով, իբր *վզրուկ հրամանատար Երան եւ Տաներան*, քանի որ նա մոգական կրօնին ուսմանց մէջ ալ վարդացեալ մէկն էր: Այդ երկրորդ գիրին պատճէնը Եղիշէ յառաջ կը բերէ (*ԵՂԻ. 20-22*): Մենք երկու պատճեններուն վաւերականութեան վրայ շատ

չենք պնդեր, որովհետեւ գիտենք որ հիներ կը սիրէին թէ՛ խօսակցութիւններուն եւ թէ՛ գրութիւններուն իմաստները պատճէնի ձեւով տալ, սակայն միւս կողմէն դըժուար չէր մեր պատմիչներուն ձեռք անցընել այդ պատճէնները, որ պաշտօնապէս ժողովուրդին մէջ ցրուած էին: Նոր սկսուած կամ լաւ եւս պաշտօնական ձեւի վերածուած հալածանքին մասին դիտելու կէտերէն մէկն այն է, որ թէպէտ Յապկերտ *ընդ ամենայն ազգս առնէր պանկարգութիւնս պայս, այլ առաւել ընդ Հայոց աշխարհին մարտնչէր (ԵՂԻ. 15)*, որովհետեւ յայտնի էր Հայաստանի ուժն ու կարեւորութիւնը, բոլոր շրջակայ քրիստոնեայ գաւառներու վրայ, որ ոչ միայն իրեն համար առաւելութիւններ ունէր, այլ եւ ուրիշներէն իբր օրինակ կը նկատուէր, եւ ի ր միջոցներով ուրիշներուն ալ օգնելու կարողութիւն ունէր: Ուստի պէտք չէ վարմանալ, եթէ ժամանակակից պատմութիւններ յառաջ կը բերեն Հայոց դէմ գործածուած այնպիսի խստութիւններ, որ ուրիշ քրիստոնեայ ազգերու դէմ գործածուած չեն: Այս կարգէն է Հայ մարպպանին մօտ Պարսիկ պաշտօնեայ մը աւելցնելը, յատկապէս կրօնական գործին հսկելու եւ երկրին մէջ մազդեպական կրօնքը տարածելու համար: Այդ պաշտօնեան էր Դենշապուհ, որ *խաղաղասէր կեղծաւորութեամբ, իբրեւ թէ կը բերէր զողջոյն զմեծ թագաւորին, եւ միանգամայն կը խոստանար թողութիւն հարկաց եւ թեթեւութիւն ծանրութեան այրուձիոյ, հարկաւ, եթէ յանձն առնէին թագաւորական հրովարտակին հպատակիլ: Իսկ հակառակ պարագային, իբրեւ թագաւորական հրամանի ընդդիմադիրներ՝ նորանոր խոստութեանց ներքեւ կը դնէր Հայերը, զորս միառմի կը թուէ Եղիշէ:*

1. Եկեղեցական ապատութիւնները եւ տրուած առանձնաշնորհումները կը դադրեցնէր: 2. Միայնակեացներն ու վանականները ու եկեղեցականները, որոնք մինչեւ այն ատեն հարկի աշխարհագիրին մէջ չէին մտներ, ուրիշներու հաւասար վճարման կը բռնադատէր: 3. Ընդհանրապէս Հայաստանի եւ Հայերու վրայ դրուած հարկերուն սակերկ կը բարձրացնէր: 4. Գաղտնի բանսարկութիւններով նախարաները իրարու դէմ կը հանէր, եւ իւրաքանչիւր ազգատոհմի մէջ ալ երկպառակութիւն կը ցանէր: 5. Հապարապետութեան պաշտօնէն կը հանէր Վահան Ամատունին, զոր բոլոր ժողովուրդը *իբրեւ զհայր վերակացու համարեալ էր*, եւ տեղը Պարսիկ մը կ'անցընէր: 6. Դատաստանական վերին իշխանութիւնը, որ կաթողիկոսութեան կը պատկանէր, անոր ձեռքէն կ'առնէր, եւ տեղը մոգպետ մը իբր գերագոյն դատաւոր կը նշանակէր, *զի պեկեղեցւոյն փառսն աղաւացեացէ (ԵՂԻ. 19):* Եկեղեցական իրաւասութիւններուն եւ ապատութիւններուն ջնջուիլը, բնական կերպով կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսները իրաւունքնին պաշտպանելու հարկին ներքեւ կը դնէր, եւ այս վայրկեանէն Յովսէփի եւ իր եպիսկոպոսակիցներուն գործի նոր ասպարէզ մը կը բացուէր:

237. ԲԱՆԱԿԻՆ ՄԷՋ

Երբոր Հայաստանի մէջ այդ բռնութիւնները կը կատարուէին, աւելի սաստիկները կը գործադրուէին ճորայ Պահակը գտնուող բանակին վրայ: Նախ եւ առաջ սկսան թոյլ չտալ որ ետ դառնան ժամանակնին լրացուցած գունդերը, բայց նորէն գալիքները ներս կ'ընդունուէին: *Որ յարեւելս առ մեզ գայցէ՝ թողցեն, իսկ յարեւելից յարեւմուտս անանց լիցի ճանապարհ (ԵՂԻ. 16):* Այսպէս Հայոց ու Վրաց ու Ադուանից գունդերը դարանի ինկածի պէս բռնութեանց ներքեւ կը մնային, ետ դառնալ չէին կրնար, վասնզի Պարսիկ գունդեր կ'արգիլէին, ցրուիլ չէին կրնար, զի *շուրջանակի թշնամիք էին բնակեալ:* Ստիպումները հետզհետէ կը շատնային, եւ որովհետեւ պինուորական աշխոյժը ու քրիստոնէական եռանդը միացած՝ համարձակ դիմադրութեան կը յորդորէին քրիստոնեաները, անկէ առիթ՝ կ'առնէր Յապկերտ *մեծաւ չարչարանօք եւ պէսպէս տանջանօք* ստիպելու աւելի առաջեւ նետուողները, եւ մասնաւոր յաջողութիւններ ալ կ'ունենար, եւ *վատթարէր զբազումս ի նոցանէ:* Բայց քրիստոնէից ընդհանրութիւնը կը բողոքէր, թէ

զինուորական պարիտքերիս հաւատարմութեամբ կատարած ենք, պատժոյ արժանի ընթացք չենք ունեցած, *անողորմ են հարուածքս ի վերայ մեր: Այստեղ Եղիշէ կը յիշէ *զչորս զինուորս ի բուն աւագացն*, որք տանջանքներու մատնուեցան, դատուեցան, հարուածներու ենթարկուեցան եւ շղթայակապ բանտարկուեցան (ԵՂԻ. 17): Սակայն ոչ անուննին յայտնի է եւ ոչ վախճանին գրուած, Հարկաւ Յապկերտի անիրաւութիւնը համարձակօրէն երեսը վարնող չորս նախարարապուն երիտասարդներ են, որք մարտիրոսներու խումբին յառաջադէմներն են եղած: Առանձինն կը յիշուի եւս *այրն երանելի, որում անուն էր Գարեգին*, որ համարձակեցաւ Յապկերտը յանդիմանել, երբ որ անոր բերնէան կը լսէր Քրիստոսը ծաղրելը, թէ *տանջեցաւ, խաչեցաւ, մեռաւ եւ թաղեցաւ: Ինչո՞ւ, ըսաւ, մինչեւ այնտեղ միայն կը կարդաս աւետարանը, յառաջ եւս մատս զկարդացումն՝ որ տեսնես անոր յարութիւնը, յայտնութիւնները, համբարձումը, վերստին գալուստը, կատարելիք ընդհանուր դատաստանը: Յապկերտ կատղած Գարեգինի վրայ, որ էր մի ոմն ի մանկագոյն նախարարացն Հայոց, հրամայեց վայն տանջանաց մատնել, եւ *կապեալ ոտիւք եւ կապեալ ձեռօք զերկեամ մի տուաւ ի չարչարանս*, մինչեւ որ *ընկալաւ զվճիռ մահու (ԵՂԻ. 12):* Սովորութիւն է սոյն Գարեգինը նոյնացնել Գարեգին Սրուանձտեանի հետ, որ պատերազմի դաշտին վրայ մեռնող նախարարներէն մէկն է (ՓԱՐ. 72), կրթնելով մանաւանդ անոր *յառաջադէմն Գարեգին* կոչուելուն վրայ (ԵՂԻ. 93), իբր այն թէ ամենէն առաջ ճշմարտութեան վկայած ըլլայ: Սակայն եթէ լաւ մտադրութիւն դարձնենք, մանկագոյն նախարարապուն Գարեգինը, *զերկեամ մի* բանտարկութիւն կրած է, 449-էն մինչեւ 451, եւ զվճիռ մահու ընդունելով նահատակուած է, որով ապատութեան միջոց ունեցաթ չէ, եւ պատերազմին մասնակից եղած չէ: Պէտք է ուրեմն Աւարայրի զօրավարներէն եղող Գարեգինէն տարբեր նկատել ճորայ քարոյիչ Գարեգինը, եւ Սրուանձտեան Գարեգինին տրուած *յառաջադէմ* անունը իմանալ, իբր բանակին գլուխը յառաջապահ խոյացող, եւ առաջին անգամ պատերազմին մէջ ինկող զօրավարը:**

238. ՀԱՅԱԳՈՒՆԴԻՆ ՅՐՈՒԻԼԸ

Չորս աւագ զինուորականներուն վրայ գործադրուած բռնութեան լաւ տպաւորութիւն ըրած չլինելը զգալով, Յապկերտ լեզուն կը փոխէ, անոնց ըմբոստ ընթացքին վերագրելով իր ըրածը, եւ 12օր ետքը ճոխ հացկերոյթ մը կու տայ գլխաւոր զինուորականներուն, եւ սեղանին վրայ զոհեալ միս կը հրամցնէ քրիստոնեաներուն, *զոր ոչ երբեք էր օրէն ուտել քրիստոնէից: Երբոր ուտելէ կը հրաժարին, չի ստիպեր, եւ գինովցնելով մոլորեցնելու միջոցը կը գործածէ, բայց անկէ ալ յաջողութիւն չգտնելով, կը կատղի, եւ կը հրամայէ քանի մը աւելի համարձակները *ձեռս յետս կապելով եւ զիտնջանասանն կնքելով* երկու երեք օր պահել, ուրիշներն ալ *յանարժան հարուածս* չարչարել: Երբոր կը նայի Յապկերտ թէ այս կերպով ալ նպատակին չի հասնիր, այն ատեն կը սկսի քրիստոնեայ գունդերը հեռաւոր երկիրներ ցրուել, անապատ տեղեր գտնուող ամրոցներու պահպանութեան դրկել, ամենէն դժնեայ ձմերոցի տեղերը անոնց տալ, որոշուած թոշակները նուազեցնել՝ քաղցի եւ ծարաւի պարտաւորելու աստիճան, եւ ուրիշ շատ կերպ նեղութեանց ենթարկել: Սակայն քրիստոնեայ գունդեր համբերութեամբ կը տանէին այդ ամէն զրկանքներու, գիտնալով որ կրօնական հալածանք մըն է եղածը, եւ իրենց սուրբ հաւատքին համար կը չարչարուէին, եւ իրար կը մխիթարէին: Մինչեւ իսկ հետանոսներ անոնց վրայ կը վարմանային եւ կը քաջալերէին ըսելով, թէ *լաւ իցէ մարդոյ մահասաչափ ճգնել, քան յայդպիսի օրինաց ուրանալ (ՂԵԻ. 18):**

239. ՍՏՈՄԵԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

Այդ միջոցին պէտք է զետեղել Ատոմեանց նահատակութիւնը, որուն վրայ թէպէտ պատմիչներ լռութիւն պահած են, սակայն Յայսմաւուրքը յառաջ կը բերէ անոնց պատմութիւնը եւ

ալ գային տօնացոյցն ալ հին ատեններէ ի վեր անոնց համար տօնական յիշատակ սահմանած է, որ եւ մինչեւ ցայսօր անխափան կը կատարուի: Հաւանաբար այն միջոցին՝ երբ վանապան գունդեր դժուար տեղեր կը դրկուէին: Ատոմ Գնունի եւ Մանաճիհր Ռշտունի հրաման ստացան Պարսկաստանի խորերը որոշեալ տեղ մը երթալու: Երբոր *հասին ի կիցս ճանապարհին*, որ մէկ կողմէն Պարսկաստան եւ միւս կողմէն Հայաստան կը տանէր (*ՎՐԲ. Բ. 68*), միտքերնին պղտորեցաւ, եւ մտածեցին իրենց երկիրն երթալ, իրենց կրօնքը պահել, եւ իրենցներուն պաշտպանութիւնը ընել: Հապիւ թէ լսուեցաւ Ատոմեանց գունդին հեռացումը, յատուկ պատգամաւորով կեղծաւո խոստումները փորձուեցան, ետեւէն գունդեր դրկուեցան վրանին՝ ամբողջապէս կոտորելու, եթէ յանձն չառնուն ուրանալ (*ՉԱՄ. Բ. 20*): Ատոմի գունդին ճամբան լրտեսներէն ստուգելով, Պարսիկները ետեւէն հասան, եւ նորէն ուրացութեան հրաւէր ըրին: Հայեր պահ մը դիմադրութեան չարժուեցան եւ իրարու ձայն տուին՝ *Ձի կալէք* վինուորական հրամանով, բայց վերջէն ճգնաւոր մը տեսիլ քէն ապրուելով, եւ անհաւասար դիմադրութեան անօգուտ լինելը տեսնելով, պէնքերնին նետեցին եւ կամաւոր նահատակութեան յանձնառու եղան: Մանաճիհր իր գունդով աւելի առաջ անցած, եւ իր սեփական Ռշտունեաց գաւառը հասած էր, երբ Պարսիկ գունդեր ետեւնուն հասան, եւ անոնք ալ միեւնոյն հոգով նահատակուեցան: Իբրեւ նահատակութեան տեղեր յիշուած են՝ Ատոմեանց համար Անձեւացեաց գաւառի Ձիակալի վանքը (*ՍՓՈ. ԺԹ. 78*), եւ Մանաճիհրեանց համար Ռշտունեաց գաւառի Ոչխարանից վանքը (*ՍՈՓ. ԺԹ. 82*), սակայն դժուար է ճշդել անոնց բուն տեղերը այժմ գտնուող վանքերու մէջ: Յանուանէ յիշուած նահատակներն են Ատոմեանց խումբէն՝ գլխաւորն Ատոմ Գնունի, եւ որդին Վարս Գնունի, Վարս Ոստանիկ, Ներսէհ Երուանդունի, եւ Վարձաւոր Արծրունի: Իսկ Մանաճիհրեանց գունդին գլխաւորէն՝ Մանաճիհր Ռշտունիէ վատ մէկ մը յիշուած չէ: Նահատակներուն թիւին համար *բազմութիւն սուրբ ընկերաց* բացատրութիւնը (*ՍՈՓ. ԺԹ. 81*) որոշ բան մը չի ցուցաներ: Երկու խումբերն ալ մէյմէկ նախարարական գունդեր կը կազմէին, եւ ամենէն հաւանական հաշուով իւրաքանչիւրը չորս հինգ հարիւր հեծեալէ պակաս պէտք չէ եղած ըլլար: Արդեօք Գնունեաց եւ Ռշտունեաց գունդերէն վատ ուրիշներ ալ չեղա՞ն, որք նմանօրինակ նահատակութեան հանդիպեցան: Ուր որ պատմութենէ յիշատակ չունինք, ենթադրելու իրաւունք չենք կրնար ունենալ, միայն թէ պատմիչին գրելը, թէ ցրուած գունդերէն *բազմաց իսկ եւ իսկ անդէն հասանէր վախճան մահու (ԵՂԻ. 18)*, շատերուն շատ տեղեր նահատակուած ըլլալը կը հաստատէ, որով այդ երեսէն ալ հապարաւոր մարտիրոսներ ունեցած է Հայ Եկեղեցին:

240. ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԸ

Քուշանաց դէմ վերջին պատերազմը 449 տարւոյն մէջ կատարուեցաւ, հարկաւ ամառուան մէջ, անկէ ետքը սկսան հալածանք եւ բռնադատութիւնք, որք նոյն տարւոյ աշունը գրաւեցին, եւ տեւեցին մինչեւ ձմեռ: Ուրեմն Հայերու համար տագնապալի միջոց մը եղաւ 449-450 ձմեռը: Թագաւորական հրովարտակը, Միհրներսէհի գրուածը, Դենշապուհի հրահանգները՝ ժողովուրդը տակնուվրայ ընելու պէնքեր էին, պէտք չէ ալ մոռնալ, որ այդ պղտոր ջուերու մէջ իրենց անձնական շահերը մտածողներ ալ պակաս չէին: Կաթողիկոս եւ եպիսկոպոսներ եւ ողջամիտ նախարարներ սկսան մտածել, *Մի գուցէ աճեցեալ ի պակասամիտ եւ ի փառախնդիր անձինս թերահաւատ մարդոց՝ չարաչար ձգտեալ արմատս կորնչիցին բազումք* (*ՓԱՐ. 44*), եւ պէտք տեսան համագումար ժողովով մը դարմանը հոգալ, եւ գործելու ընթացք մը որոշել: Ժողովը գումարուեցաւ *ըստ հրամանի տանուտեարցն Հայոց* (*ՓԱՐ. 44*), կամ *հաւանութեաք մեծամեծ նախարարացն* (*ԵՂԻ. 22*), բայց հարկաւ կաթողիկոսին պաշտօնական հրաւէրով, եւ թոյլտուութեամբ մարպպանին, որուն Դենշապուհ չկրցաւ դիմադրել: Որովհետեւ Միհրներսէհի գրութեան վերջը

գրուած, *կամ արարէք բանտրատ նամակիդ պատասխանի պայմանը* (ԵՂԻ. 22), հաւաքումը կ'արդարացնէր: Ժողովին տեղը Փարպեցին չ'որոշեր, իսկ Եղիշէ կը դնէ *ի թագաւորանիստ տեղին յԱրտաշատ* (ԵՂԻ. 22): Արտաշատ գրեթէ երկու դարէ ի վեր այլեւս թագաւորանիստ չէր եւ նշանաւոր տեղ մըն ալ չէր նկատուեր, եւ այս պատճառով եղան ոմանք որ գրչութեան սխալ մը եղած ենթադրեցին, եւ ժողովին գումարումը Վաղարշապատի մէջ աւելի յարմարոյն տեսան, ուր էր նաեւ հայրապետանոցը եւ եկեղեցական կեդրոնը: Սակայն լոկ ենթադրութեամբ ուղղութիւնը մը՝ հիմնաւոր չի լինիր, եւ կրնայ ալ մտածուիլ՝ թէ կամաւ ուզած ըլլան պաշտօնական կեդրոնէ հեռու մնալ, եւ առանձնացեալ տեղ մը հաւաքուիլ, ուր էր Լուսաւորչի կենդանաթաղ Վիրապը, Հայոց վշտալից կացութեան խորհրդաւոր նշանակը: Ժողովի ժամանակին համար ալ, քանի որ 449-450 ձմեռուան մէջ հաւաքուիլը յայտնի է, յարմարագոյն կը սեպէին, 449-ի Դեկտեմբերին: Աստուածայայտնութեան մեծ տօնէն առաջ, Յիսնակաց պահքին միջոցին դնել վայն: Ժողովէն ետքը կատարուած բաւական եղելութիւններ կան տակաւին, որք 450-ի Զատիկէն առաջ լրացած են:

241. ԺՈՂՈՎԻՆ ՆԵՐԿԱՆԵՐԸ

Ժողովին կազմութեան եւ գործերուն վրայ Փարպեցիին եւ Եղիշէին տուած տեղեկութիւնները կը տարբերին, սակայն լաւ ուսումնասիրելով կը տեսնուի, որ ոչ թէ իրարու հակասող են, այլ իրար կը լրացնեն: Վերագոյնդ դիտեցինք թէ պաշտօնական հրոջվարտակներէն Փարպեցին թագաւորին հրամանագիրը յիշած է, իսկ Եղիշէ Միհրներսէհի կրօնական բացատրուիւնը (« 236): Այդ տարբերութիւնը այստեղ ալ կը նշմարուի, որովհետեւ Փարպեցի ազգային պատմութիւն կը գրէ, իսկ Եղիշէ կրօնական ջատագովութիւն , եւ իւրաքանչիւրը իր նպատակին ծառայող կէտերը ի վեր կը հանէ: Ժողովին գլուխը երկու պատմագիրներէն ալ գրուած է Յովսէփ Հողոցմեցին, մէկէն *եպիսկոպոս Արարատայ* կոչուած (ԵՂԻ. 22), եւ միւսէն որ *վկաթողիկոսութեանն Հայոց պաթոն ունէր* (ՓԱՐ. 44): Ետեւէն կու գան 17 եպիսկոպոսներու անուններ, 16-ը երկուքին մէջ ալ նոյն անձերը, միայն կարգը տարբեր, եւ կը կարծենք թէ ոչ աթոռներու առաջնութիւնը եւ ոչ աթոռակալներու երիցութեան կարգը նկատի առնուած է, այլ ըստ դիպաց շարուած են անունները: Թէպէտ կրնայ ալ ըլլալ, որ մէկը աթոռներու միւսը աթոռակալներու կարգին յառաջնութեան հետեւած ըլլայ, սակայն որոշելու եւ ճշդելու նշաններ կը պակսին: Ահա եպիսկոպոսներու ցուցակը, Փարպեցիին տուածին համեմատ.

1. Անանիա Սիւնեաց ըստ Եղիշէի 10.
2. Մուշէ Արծրունեաց » 11.
3. Սահակ Տարոնոյ » 1.
4. Սահակ Ռշտունեաց » 12
5. Մելիտէ Մանձկերտոյ » 2.
6. Եզնիկ Բագրեւանդայ » 3.
7. Սուրմակ Բզնունեաց » 4.
8. Թաթիկ Բասենոյ » 6.
9. Երեմիա Մարդաստանի » 8.
10. Գագ Վանանդայ » 14.
11. Բասիլ Մոկաց » 13.
12. Եղբայր Անձեւացեաց » 16.
13. Տաճատ Տայոց » 5.
14. Զատուն Տարբերունոյ » 7.
15. Զաւէն Մանանաղւոյ » 9.

16. Եղիշէ Ամատունեաց » 15.

17. Երեմիա Ապահունեաց » 17.

Երկու անուններ քիչ մը տարբերութեամբ, եւ թերեւս աւելի ուղիղ կերպով գրուած էին Եղիշէէ, Մելետ Մանապկերտոյ եւ Քասուն Տուրուբերանոյ, եւ միայն մէկ անուն բոլորովին տարբեր է, զի Մանանաղոյ Ջաւէնի տեղ գրուած է Եւպպ Մարդաղոյ: Գեաւառներուն իրարու կից ըլլալը՝ իբր նոյնութեան նշան կրնան ընդունուիլ, եթէ եպիսկոպոսներու անունները բոլորովին տարբեր չըլլային: Եղիշէ եպիսկոպոսներէ վատ ընդհանուր կերպով կը յիշէ *բազում քորեպիսկոպոսք եւ պատուական երիցունք, հանդերձ սուրբ ուխտիւ եկեղեցւոյ* (ԵՂԻ. 22), մինչ Փարպեցի կը յիշէ *ի պատուական երիցանց սուրբն Ղեւոնդ, եւ Խորէն ի Մրենեայ, եւ Դաւիթ, եւ այլ պատուական երիցունք, եւ աւագ վանականք բազումք, հանդերձ սքանչելի եւ հրեշտակակրօն տերամբն Աղանաւ, որ էր յազգէն Արծրունեաց* (ՓԱՐ. 45): Յիշեալ անձերուն ինքնութեան վրայ չենք ուզեր երկարել, ոմանք ծանօթ են արդէն, ինչպէս Եւնիկ Բագրեւանդայ եւ Անանիա Սիւնեաց, ուրիշներ պիտի ծանօթանան պատմութեան ընթացքին, ինչպէս Սահակ Ռշտունեաց եւ Թաթիկ Բասենոյ: Երկու պատմագիրներուն գլխաւոր տարբերութիւնն է, Եղիշէի կողմէն նախարարաց ներկայութեան չյիշուիլը, թէպէտ անոնց *հաւանութեամբ* հաւաքուիլը կը գրէ, մինչ Փարպեցի յականէ յանուանէ կը յիշէ 18 նախարարներ, Վասակ Սիւնի, Ներշապուհ Արծրունի, Վրիւ Խորխոռունի, Վարդան Մամիկոնեան, Գիւտ Վահեւունի, Արտակ Մոկացի, Շմաւոն Անձեւացի, Մանէճ Ապահունի, Առաւան Վանանդեցի, Արշալիր Արշարունի, Վահան Ամատունի, Ատոմ Գնունի, Վարպշապուհ Պալունի, Հրահատ Աշոցեան, Հմայեակ Դիմաքսեան, Գալրիկ Աբեղեան, Փափագ Առաւելեան, եւ Վրէն Զիւնական, եւ կ'աւելցնէ աւագ սեպուհները (ՓԱՐ. 45): Ահնար է որ առանց նախարարներու ժողով գումարուած ըլլայ, իսկ Եղիշէէ չյիշուելին, պէտք է վերագրել Եղիշէի կողմէ լոկ կրօնական նամակին պատճէնը տրուելուն, որուն մէջ մաս չէին կրնար ունենալ նախարարները:

242. ԺՈՂՈՎԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ժողովին առջեւ երկու տերբեր գիրեր կային, թագաւորական հրովարտակը եւ Միհրներսէհի յորդորապէտք էր որոշումնին կանը . առաջինին հանդէպ յայտնել , իսկ երկրորդին մասին միտքերը լուսաբանել եւ քրիստոնէութիւնը ջատագովել: Հրովարտակին տրուած պատասխանը ունինք Փարպեցիէ, արի եւ համարձակ մերժում մը, ինչպէս վայել էր ճշմարիտ քրիստոնէաներու: Հայերը այդ գիրով կ'ընդունին թէ հպատակութիւնը իրենց պարտքն է, *ոչ միայն ըստ երկրորդի մարդկան, որ ըստ օրինի չար ծառայից ծառել* մըն է, այլեւ ի հրամանէ օրինաց իրենց կրօնքին՝ պարտաւորութիւն կը վզան *ծառայել ոչ միայն կարասւոյ ծախիւք, այլեւ վարիւն անձանց եւ որդւոց ի վերոյ ձեր դնել*: Միայն, կը յաւելուն, թէ վասն հոգւոց գիւտի եւ կամ կորստեան ոչ թագաւորին հոգածութեան կը սպասեն, եւ ոչ ալ այդ գործը անոր կը թողուն (ՓԱՐ. 45): Կը շարունակեն ըսելով, թէ Պարսից կրօնքը սուտ եւ արժանի ծաղու է, եւ իրենց կրօնքը աստուածասէր եւ ճշմարիտ է, եւ այդ կէտին վրայ բաւական ծանր բացատրութիւններ ալ կը խառնեն: Պարսից կրօնքին վրայ գրուած գիրը բանալ անգամ եւ կամ տեսանել չեն ուզած, եւ իրենց կրօնքին բացատրութիւնը գրել եւ տալ բերել, ի դէպ եւ պատշաճ չեն սեպած, եւ կը կնքեն թէ տարերց ոչ ծառայեմք, երեգական եւ լուսնի, հողմաց եւ կըրակի պաշտօն ոչ մատուցանեմք (ՓԱՐ. 46): Այսպէս եղած է թագաւորին ուղղուած պատասխանը, եկեղեցականներու եւ աշխարհականներու համամտութեամբ որոշուած: Սակայն Եղիշէէ ունինք ուրիշ երկար գրուածք մը, որուն մէջ թէ մապդեպական կրօնքին հերքումը եւ թէ քրիստոնէական կրօնքին ջատագովութիւնը մանրամասնօրէն կը պարունակուի, մինչ այդ բանը ընելնին վերոյիշեալ

նամակին մէջ վլացած էին: Այդ կէտին վրայ մեր կարծիքն է, թէ որչափ ալ նախարաներուն ազդեցութեան ներքեւ եկեղեցականք համաձայնած են կրօնական բացատրութեանց չմտնել, սակայն յետոյ եկեղեցական առանձին մնալով խորհաթ են թէ պէտք չէ անպատասխանի թողուլ Միհրներսէհի յորդորական գրուածը, եւ ոչ ալ ներել որ լուսթիւնը իբր պարտութիւն նկատուի: Ուստի ժողովուրդը լուսաբանելու եւ քաջալերելու համար, կաթողիկոսի եւ եպիսկոպոսաց անունով պատրաստած են Միհրներսէհի գիրին բոլորովին կրօնական պատասխան մը, ոչ այնչափ հասցէին դրկելու, որչափ ժողովուրդին մէջ ցրուելու եւ քրիստոնեաները սրտապնդելու համար: Մենք հարկ չենք տեսներ այդ գրուածին ամփոփումն ընել, քանի որ կրօնական վարդապետութեան յայտնի կէտեր են գրուածները: Յիշատակի արժանի կը գտնենք պարագայ մը, զոր գրուածին սկիզբը կը յիշեն, թէ Որմիւզի թագաւորութեան ատեն, այսինքն Դ. դարուն սկիզբը, նշանաւոր մոգ մը քրիստոնէութիւն ընդունած, եւ միառմի վրադաշտական օրէնքին կէտերը հերքած է, եւ Պարսիկներ չկարենալով *բանիւ պղծել ունել*, քարկոծելով սպաննած են վայն: Բայց անունը յիշուած չլինելով, չենք գիտեր թէ ում անկնարկել ուլած են: Գեղեցիկ է եւ նամակին փակումը. *Աւասիկ կամք պրդոր մարմին տուեալ ի ձեռս քո, վաղվաղակի արա պինչ եւ կամիս, ի քէն տանջանք, եւ ի մէնջ յանձնառութիւնք, սուր քո, եւ պարանոցք մեր* (ԵՂԻ: 22-31): Ինչ ալ ըլլան վերջապէս նանակներով տրուած պատասխանները, Արտաշատու ժողովին հիմնական որոշումը եղաւ, *կենօք եւ մահու ի նմին կալ հաստատուն*, եւ *երդմամբ եդին վկայութիւն*՝ ամէն կերպով քրիստոնէութիւնին պաշտպանել (ԵՂԻ. 31):

243. ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ ԿԸ ԿԱՆՉՈՒԻՆ

Մեր երկու նախատիպ պատմիչներն ալ համամիտ են վկայել, թէ Հայոց կողմանէ նամակ հասաւ Տիպրոն, այնպիսի ոճով գրուած, որ Յապկերտը կատղեցնելու չափ վայրացուց, եւ անմիջապէս մոգպետը եւ մոգերուն գլխաւորները, Միհրներսէհը եւ պետութեան աւագանին ժողովի գումարուեցան՝ թէ ինչ պէտք էր ընել Հայերուն կողմէ յայտնուած համարձակութեան հանդէպ, եւ ամէնքը իրարու հետ մը մրէին Յապկերտի ցատումը սասկացնելու, եւ Հայոց դէմ վերջնական եւ վճռական հրաման մը ձեռք անցընելու համար: Կ'ըսէին, որ եթէ Յունաց կայսրն իսկ հրամանէր դուրս չ'ելլեր, եւ Հոնաց թագաւորն ալ քեպի կը ծառայէ, ուրտեղէն ո՞ւր Հայեր կը համարձակին հրովարտակդ անարգել (ԵՂԻ. 32): Եւ կ'աւելցնէին, որ եթէ տեղէ մը օգնականութեան յոյս չունենային, այդպիսի ընդդիմութիւն մը միտքերնէն իսկ չէին կրնար անցընել, թող թէ գրութեամբ յայտարարել (ՓԱՐ. 46): Այսուհանդերձ, Յապկերտ արշաւանքի կամ կոտորածի բուն հրաման մը չարձակեց, եւ բաւական սեպեց իրեն կանչել նախարարներուն աւելի ազդեցիկներէն տասը հատը, *յականէ յանուանէ պորս ինքն ճանաչէր* (ԵՂԻ. 32), որպէսպի անոնց ձեռքով գործը յաջողցնէ: Հայոց վրայ գործածուած միջոցները Վրաց եւ Աղուանից վրայ ալ գործածուած էին, եւ Հայերուն նման Վրացիներ եւ Աղուաններն ալ յայտնի մերժման պատասխաններ դրկած էին, եւ թերեւս երեք ազգերուն համամտութիւնն էր, որ Յապկերտը կը կասեցներ անմիջապէս բռնական միջոցներու դիմելէ: Ըստ այսմ Հայերուն տրուած հրամանին նման՝ Վրացիներէն եւ Աղուաններէն ալ գլխաւոր նախարարներ Տիպրոն երթալու հրաման ստացան: Երբոր հրամանգիրները եկան, երեք ազգերու մէջ պատգամաւորութիւններ փոխանակուեցան ընելիքնին որոշելու համար: Մտածեցին եւ տասան թէ՛ *պչերթալն որպէս ապստամբութիւն կարծեցուցանել*՝ լաւ չէ, ուստի *պերթալն լաւագոյն* դատեցին: Իրենք իրենց մէջ հաստատուն մնալու առնէին ուխտադրութիւնս, եւ *բազում երդմամբ աւետարանին հաստատէին*, եւ գործին ելքը Աստուծոյ յանձնելով կ'որոշէին ճամբայ ելլել (ՓԱՐ. 47): Հայերէն կանչուածներն էին Վասակ Սիւնի, Ներշապուհ Արծրունի, Արտակ Ռշտունի, Գադիշոյ Խորիխոռունի, Վարդան

Մամիկոնեան, Արտակ Մոկացի, Մանէճ Արահունի, Վահան Ամատունի, Գիւտ Վահեւունի, եւ Շմաւոն Անձեւացի: Այս տասնէն ութները, Արտակ Ռշտունիէ եւ Գաղիշոյ Խորխոռունիէ վատ, Արտաշատի ժողովին ներկայ եղած են հաստատութեամբ երդում ըրած էին, (« 241): Երբոր երթալու որոշումը տրուեցաւ, Վաղարշապատի մէջ Յովսէփի հայրապետական օրհնութիւնն առին, եւ իրենց գաւառները հանդիպելով եւ ճանապարհի կարգադրութիւնները աւարտելով, *զնացին յիւրաքանչիւր տեղեաց ի դուռն արքունի* (ԵՂԻ. 33): Վրացիներէն կը յիշուին, *բղեշխն աշուշայ եւ՝ այլ տանուտեարք աշխարհին* (ՓԱՐ. 47), իսկ Աղուաններէն գացողները անունով յիշուած չեն:

244. ՌԻՐԱՅՈՒԹԵԱՆ ՍՏԻՊՈՒՄՆԵՐ

Ժողովական նամակին Տիպրոն հասնիքը, Պարսիկներուն պետական խորհրդակցութիւնները, նախարարներուն կանչուիլը, երեք ազգերու պատգամաւորութիւնները, երթալու որոշումը, գրաւեցին 450 տարուոյ առաջին երեք ամիսները, Նախարարներ ետեւէ ետեւ կ'ուղեւորէին, եւ կ'ենթադրենք թէ որոշ տեղ մը խմբուելով, մէկտեղ ըրին Պարսից մայրաքաղաքը մուտքերնին, իւրաքանչիւրը իրեն հետ այրուծի հետեւորդներու խումբ մը ունենալով: Սակայն վարմացմամբ դիտեցին, թէ սովորական եղող պատուասիրութիւնները այս անգամ չկատարուեցան: Այսուհանդերձ առանց *յապաղման յանդիման լինէին մեծի թագաւորին, եւ օրն էր ի մեծի շաքաթու պատկին* (ԵՂԻ. 33), որ է 450 տարուոյ Ապրիլ 15-ին, աւագ շաքաթ օրը: Գուցէ խորհրդով էր որոշուած այդ օրը, քրիստոնէից հրաշափառ տօնը անարգելու համար: Յապկերտ ներկաներուն բերնէն հպատակութեան յայտարարութիւնը կրկին լսելէն ետքը, վրայ կը բերէ, թէ պէտք է ուրեմմն իր հրովարտակին ալ հնազանդին, մինչ իրենք յանդգնած էին իրենց նամակներով ընդդիմանալ, սակայն ինքը գիտէ պէտք եղած միջոցները գործածել, *մինչեւ ակամայ կատարեսցիք վկամս հրամանաց իմոց* (ԵՂԻ. 34): Այդ սպառնալիքներուն կը պատասխանէ Վարդան Մամիկոնեան ամենուն բերնէն, թէ պետական պարտաւորութիւննին կատարելու մէջ երբեք վանցառու գտնուած վգն, ոչ ի խաղաղութեան եւ ոչ ի պատերամի, եւ ասկէ ետքն ալ չեն գտնուիր, այլ թէ կրօնական խնդիրը իրաքանչիւրին խիղճին կը պատկանի, եւ ինքն իր հաւատքը չ'ուզեր երբեք փոխել (ՓԱՐ. 49): Ասոր վրայ Յապկերտ նորէն իր հրամանը *երեքկնէր եւ չորեքկնէր*, սպառնալու վիրենք Սակաստան աքսորել, ընտանիքնին Խուժաստան ցրուել, եւ իրենց երկիրնրը քակել, քանդել եւ յապականութիւն դարձնել (ԵՂԻ. 36): Ասոր վրայ երեք ազգերուն նախարարներն ալ կը համաձայնին *աւուրս ինչ խնդրել Յապկերտէ, որպէսզի կարենան խորհել ընդ միմիանս*: Ասիկա իրենց կը շնորհուի (ՓԱՐ. 49): Տագնապի օրեր եղած Զատիկին տօնական օրերը: Հայ ու Վրացի ու Աղուան նախարարները մէկտեղ գրուած էին, լայն հսկողութեան ներքեւ, եւ շարունակ կը խորհրդակցէին, աշուրներուն առջեւ ունենալով Յապկերտի սպառնալիքները: Նուազ կը հոգային ինքզինքնին, քան թէ իրենց երկիրը: Նախարարներէն ոմանք Պարսկաստանի վիճուորական ծառայութեան կը գտնուէին, ուրիշներ ալ ձորայ Պահակէն անդին մնայուն բանակին մէջ էին (ԵՂԻ. 33), թող անոնք, որ հեռաւոր անապատին ամրոցներուն պահպանութեան ղրկուած էին (ԵՂԻ. 18), այնպէս որ երկրին ոյժը տկարացած էր, եւ եթէ իրենք ալ աքսորուէին, երկիրը առանց գլուխի անտերունջ պիտի մնար, եւ իրենք պիտի ըլլային *անթիւ բազմութեան արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, պատճառ յախտենից կորստեան* (ՓԱՐ. 50): Անհնարին տագնապին առջեւ մեծամասնութեան գաղափարն էր, որեւէ կերպով վերձանել յորոգայթէն, որուն մէջ ինկան միամտաբար, եւ կ'ըսէին որ *եթէ առ ժամ մի յանձն առնունք պատճառանօք վհրամայեալս, աղատութիւն կը ստանանք երթալ յիւրաքանչիւր աշխարհ, եւ անգամ մը մեր տեղը, կեամք ծառայելով ճշմարիտ հաւատոյ Քրիստոսի, եւ եթէ ստիպուինք՝ զնամք իւրաքանչիւր յօտարութիւն կնաւ եւ որդւովք* (ՓԱՐ. 50): Այս էր մեծամասնութեան միտքը, սակայն ամենուն դէմ կը մաքառէր

Վարդան՝ որ առերեսս ուրացութիւնն ալ եպերելի կը սեպէր, եւ բացէ բաց կը յայտարարէր. *Մի՛ լիցի ինձ ստել Արաչին իմում պատճառանօք եւ կամ ճշմարտութեամբ* (ՓԱՐ. 51): Նախարարներ չէին ալ կրնար Վարդանէ բաժնուիլ, եւ վայն իր հաստատամտութեան մէջ թողլով, իրենք իրենց խորհուրդը գործադրել, վասնպի գիտէին թէ ապագային առանց Վարդանի բան մը ընել պիտի չյաջողէին: Վարդանի ընդդիմութեան յաղթելու համար յատուկ յանձնարարութիւն տուին Արտակ Մոկացիի եւ Աշուշա Վրացիի, որովհետեւ առաջինը *Վարդան առաւելապէս պատուով սիրէր, եւ երկրորդն ալ էր այր խելացի եւ խորհրդական*, եւ միանգամայն Վարդանի եղբօր Հմայեակին քենակալն էր (ՓԱՐ. 52): Երկուքն ալ իրենց ամէն ճիգը թափեցին, անել վիճակը բացատրեցին, ապագային յաջողութիւնը փայլեցուցին, եւ մինչեւ իսկ Սուրբ Գիրքէ վկայութիւններ առաջ բերին, Վորօրինակ Բրիստոսի համար ըսուածը, թէ *որ ոչն գիտէր զմեղս, վասն մեր մեղս արար* (Բ. ԿՐՆ. Ե. 21) եւ Պօղոսի գրածը, թէ *ուխտիւք խնդրէի ես իսկ ինքնին նպով լինել ի Բրիստոսէ վասն եղբարց իմոց եւ ազգականաց ըստ մարմնոյ* (ՀՌՄ. Թ. 3): Ասկէ կը տեսնուի որ ոչ թէ միայն Վարդան իբրեւ Սահակի թոռ՝ *յոյժ հմուտ էր եւ ընտել գրոց վարդապետութեան* (ՓԱՐ. 52), այլեւ միւս նախարարներն ալ կրօնական հմտութեանց մէջ վարգացեալ էին: Այդ բանկացութիւնները տեսցին *զաւուրս սակաւս*, որով գոնէ Զատկին Եօթնեակը պարտինք իմանալ:

245. ԿԵՂԾ ՈՒՐԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Հարկաւ Յապկերտ օրը օրին եւ վայրկեանը վայրկեանին կը հետեւէր նախարարներուն խորհրդակցութեանց: Ասոնք ալ, առերեսս չէպոքութեան խորհուրդը իբրեւ իսկական վիջողութիւն ցոյց տալու համար տեղեկատուներ պակաս չէին ըներ հարկաւ. գոնէ Վասակ մարզպան հաճոյական ծառայութեան մէջ գտնուած լինելու առիթը չէր ուզեր փախցնել: Յապկերտ իր սպառնալիքներուն իրականութիւնը ցուցնելու համար, հրամաններ կու տար նախարարները *յանդարձ օտարութիւն տանելու համար պէտք եղած գունդերը պատրաստել: Թագաւորին խորհրդականներէն մէկն ալ, որ մկրտեալ իսկ էր յաւազանն կենդանի*, եւ որ բռնադատեալ ուրացող մը եղած կը կարծուի, *վասնպի ի ծածուկ ունէր զանքակ սէրն ի Բրիստոսս*, լուր կու տայ գաղտնապէս, որ ինչ ընեն՝ ընեն, միայն թէ *առ անգամ մի ի նեղութենէ անտի զանձինս ապրեցուցեն* (ԵՂԻ. 37): Ընդհանրապէս օրերուն գուժկան կը հասներ, թէ Բուշանաց կողմէ նոր յարձակում տեղի ունեցած է, որով Յապկերտ կը պարտաւորուէր անմիջապէս օգնութեան բանակ վրկել, եւ ինքն ալ կը պատրաստուէր ետեւէն հասնիլ: Անակնկալ պատահարը *լինէր մեծ օգնականութիւն նոցա յերկնից*, որովհետեւ Յապկերտ կը պարտաւորուէր ձեռնարկեալ խնդիրին մէջէն պատուով ելլել, ուստի որեւէ վիջողութեան խոստումով կը գոհանար, եւ հանդիսաւոր արարողութեան պայմաններ ցանց կ'ընէր (ԵՂԻ. 38): Նախարարներն ալ միւս կողմէ երդմամբ ձեռնագիր կու տային Վարդանի, որ անգամ մը որոգայթէն ելլելէն եւ իրենց երկիրը դառնալէն ետքը, ըստ ամենայնի անոր հրահանգին պիտի համակերպին, ու կ'ըսէին. *Ամենայն ասացելոց ի քէն լուիցաք եւ արասցուք, դնելով զանձինս մեր ի վերայ ուխտին սրբութեան: Ահա թէ ինչպէս Վարդան ալ պարագայից փոփոխման ազդեցութիւնը կրեց, եւ յանձն առ վայր մի պատճառանօք վիրաւորիլն: Յապկերտի կը հաղորդուէր, թէ նախարարներ յանձնառու կը լինին, եւ ի տուն մոխրանոցին երթալով, կէսքն, այլ ոչ ամենեքին, պատճառանօք, եւ ոչ ճշմարտութեամբ, զխոնարհումն գլխոց իւրեանց ցուցանէին* (ՓԱՐ. 53), եւ այսչափով կը վերջանար գործը, *իբր թէ կատարեցին կամք անօրէնութեան* Յապկերտի (ԵՂԻ. 38): Ուրախութեան մեծ շարժում տեղի ունեցաւ Պարսիկ արքունեաց մէջ: Նախարարներուն առատ ու ազգի ազգի նուէրներ կը տրուէին, խրախճանութիւններ կը կազմակերպուէին, եւ երեք ազգերուն տանուտէրերը ու սեպուհները *ի հանդերձս թագաւորականս վարդարէին*, եւ ձեռուընդունէն եկած ամէն պատիւները կու տային (ՓԱՐ. 54): Եօթն հարիւրի չափ մոգեր կ'որոշուէին անոնց հետ

մէկտեղ երթալու, մեծ ոմն իշխան մոզպետի գլխաւո ընթացմբ եւ բոլոր կրօնական պատրաստութիւններով, բաւական այրուծի ալ անոնց ընկերակից կը տրուէր, պատուէրներ ու հրահանգներ կը յանձնարարուէին գործին յաջողութեան համար: Պարսկաստանի ամեն կողմերը ատրուշաններու մէջ գոհաբանական հանդէսներ կը կատարուէին, եւ վերջապէս նախարաները Յապկերտի կը ներկայանային հրաժեշտ առնելու եւ անմիջապէս տեղերնին մեկնելու (ԵՂԻ. 39): Այնտեղ Վարդան երկդիմի խօսքերով կը յայտարարէր, որ մինչեւ հիմա արիութեան եւ քաջութեան բաւական արդիւնքներ ցուցուցած ըլլալ կը կարծէ, բայց ասկէ ետքը, կերսէ, հնարիմ օգնականութեամբ Աստուծոյ գործել գործ այնպիսի, զոր ոչ միայն առաջի ձեր Արեաց, այլ եւ ի կայսեր դրանն եւ յայլ ազգս պատմեսցէ համբաւն այն մինչեւ ցյաւիտեան (ՓԱՐ. 559): Ստոյգ ալ տիեզերահռչակ եղաւ Վարդանի կատարած նահատակութեան մեծ գործը: Նախարաներ եւ մոզական կարաւանը մեկնեցան Տիպրոնէ, միայն Բաբիկ եւ Ատրներսէհ Սիւնիք՝ Վասակի վաւակները, եւ Աշուշա Վրացի, պահուեցան իբր պատանդ (ՓԱՐ. 55): Իսկ մոզերը հրահանգ ունէին ցրուիլ Հայոց, Վրաց, Աղուանից, Լիւնաց, Աղձնեաց, Կորդուաց եւ Ծօղէից երկիրները, եւ այս պատճառով իրենց մէջ փայտ ընկենուին եւ վիճակս արկանէին, թէ որ լեզու որում դասու հասցէ յաշակերտութիւն (ԵՂԻ. 39):

246. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՃՇԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Եղիշէ երկու ժամանակագրական տեղեկութիւններ կ'աւելցնէ այստեղ: Նախ կ'ըսէ թէ մոզական կարաւանին պետերը տագնապէին եւ ստիպէին արքունի հրամանաւ ժամ առաջ Հայաստան հասնելու, որոհետեւ Հայաստանի մէջ գործի սկսելու որոշուած էր, կէտ եղեալ զժամանակն, զամիսն վեցերորդ (ԵՂԻ. 39): Ասիկա գործի սկսելու պայմանաժամն էր: Իսկ վերջացնելու համար տարի մը միջոց տրուած էր, մինչեւ ի նաւասարդէ նաւասարդ, որպէսզի վերջապէս բարձրին կարգք եկեցեցույ, փակեսցին եւ կնքեսցին դրունք սուրբ տաճարաց (ԵՂԻ. 40): Երկրորդ մասը հայերէն ամիսներով բացատրուած է, եւ Հայ նաւասարդը շարժական տոմարով այն տարի Օգոստոս 6-ին կ'իյնար, որով ըսել կ'ըլլայ թէ 450 Օգոստոս 6-էն մինչեւ 451 Օգոստոս 5, պէտք է քրիստոնէութիւնը Հայաստանէ ջնջուած ըլլար, եւ կրակապաշտութիւնը ամէն կողմ հաստատուած: Այդ իմաստով պէտք է՝ որ առաջին մասին մէջ յիշուած վեցերորդ ամիսն ալ, միեւնոյն սկզբնաւորութեան պատասխանէր, գոնէ մերձաւորապէս, որպէսզի արքունի հրամանին պարագաները իրարու համաձայն ըլլային: Վեցերորդ ամիսը, ամսուն անունով յիշուած չլինելը, կը ցուցնէ թէ հայկական ամսու վրայ չէ խօսքը, ապա թէ ոչ ամսուան անունը յայտնապէս գրուած կ'ըլլար: Պարսից քաղաքական տոմարն ալ Հայոց հին շարժական տոմարին նման էր տարեկան հաստատուն 365 օրերով, եւ նահանջ տարիով, որուն տարեգլուխն ալ Նէօլտէքէի հաշուով 450-ին պէտք էր ի իյնար Օգոստոս 1-ին (ՆՕԼ. 435), մեր Օգոստոս 6-էն քանի մը օրերու տարբերութեամբ: Օգոստոս 1-էն հաշուելով վեցերորդ ամսուն սկիզբն կ'իյնայ Դեկտեմբեր 29-ին, որ չի պատասխաներ նաւասարդով սկսուելիք տարին: Եւ ոչ ալ յարմար լուծում կ'ունենանք եթէ վեցերորդ ամիսը ուրացութեան թուականէն կամ Յապկերտի ներկայանալէն՝ Ապրիլ 15-էն հաշուէինք, վասնզի այն ատեն ալ վեցերորդ ամիսը Հոկտեմբերի կէսին կ'իյնար: Այս խնդիրը կը լուծուի Պարսից կրօնական տոմարով, որուն հաստատուն տարեգլուխը կը նկատուի գարնանային գիշերահաւասարը Մարտ 21-ին: Այս տոմարին մէջ տարեկան 6 ժամերու մնացորդները 1460 տարի չեն յետաձգուիր նահանջ տարի մը կազմելու համար, այլ իւրաքանչիւր 120տարի նահանջ ամիս մը աւելցնելով նորէն տարեմուտը Մարտի 21-ի գիշերահաւասարին կը բերուի: Հաստատուած հաշիւներով, նահանջ ամսոյ ուղղութիւնը վերջին անգամ 411-ին եղած ըլլալով, անկէ մինչեւ 450 անցած էին 39 տարիներ, որք 9 օրով յետաձգած էին կրօնական տարեգլուխը, եւ փրավարտին՝

կամ առաջին ամսուան սկիզբը կ'իյնար Մարտ 12-ին, եւ այս հաշուով շաթվայրով՝ այսինքն *վեցերորդ* ամիսը պիտի սկսէր Օգոստոս 9-ին: Այդ հաշիւը կու գայ գրեթէ օրը օրին նոյնանալ Օգոստոս 6-ի նաւասարդին հետ, եւ կ'արդարացնէ Եղիշէի տուած ժամանակները: Այս կերպով Հայաստանը կրակապաշտ ընելու գործին, նախարարներու կեղծ ուրացութենէ սկսելով, 3 ամիսէ աւելի միջոց մը տրուած կ'ըլլայ, գործնական ձեռնարկները սկսելու համար

247. ԱՆԳՂԻ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Վերել բացատրուած ժամանակագրութեամբ կեղծ ուրացութիւնը տեղի ունեցած կ'ըլլայ Պարսից կրօնական տոմարին երկրորդ ամսուան մէջերը, եւ պէտք է ըսել, թէ պատրաստութիւնները բաւական արագութեամբ կատարուեցան, որ մոգերը եւ իրենց հետեւողները *յամսեանն չորրորդ եկին հասին յաշխարհն Հայոց*, եւ բանակեցան Ծաղկոտն գաւառի Ձիրաւ, այժմ Տիատին դաշտին վրայ: Անոնց բանակետողին մօտ էր Անգղ գիւղաքաղաքը, որ ամուր բերդ էր, եւ որ ըստ ոմանց նոյնացուած է այժմեան Ղարղալըխի հետ: Չորրորդ ամսուան սկիզբը կ'իյնար Յունիս 10-ին, եւ *յամսեան չորրորդ* բացատրութիւնն ալ կրնանք նոյնիսկ ամսուան սկսելուն վրայ մեկնել: Բայց կանուխէն հասած էր Հայաստան նախարարներուն ուրացութեան գոյժը: Նոյնիսկ Տիպրոնի մէջ գտնուող քրիստոնեայ գունդեր, սկսան անոնց երեսը վարնել իրենց տկարամտութիւնը (ԵՂԻ. 41), մէկտեղ գացող եկեղեցականներն ալ անոնցմէ բաժնուեցան, եւ հեծեալ պնդադեսպան մը հասուցին Հայաստան իրողութիւնը պեկուցանելու: Հապիւ թէ կաթողիկոս եւ եպիսկոպոսներ գոյժը լսեցին, ժողովուրդը քաջալերելու համար իրենց վիճակները ելան, ամէն կողմ քորեպիսկոպոսներ, այսինքն իրենց կողմէ փոխանորդներ ղրկեցին, *դրդեցին ժողովեցին* ապատներն ու շինականները, այրերն ու կիները, քահանաներն ու միայնակեացները, ուրացողներուն եւ անոնց հետ եկող մոգերուն դէմ դնելու համար, մինչեւ իսկ արեան կապերը մոռնալով՝ որդին հօրը եւ կինը ամուսինին պիտի չխնայէր. *օրէնք աստուածային կացցեն թագաւոր ի վերայ ամենայնի* (ԵՂԻ. 44): Այսպէս ամէն կողմ սկսան պինուիլ, իսկ Ղեւոնդ Վանանդեցի, որ Սահակի ժամանակէն Բագրեւանդի մէջ հաստատուած էր իբրեւ անոր *տեղապահ* (ԱՐԾ. 81), գլուխն անցաւ այն յառաջընթաց բազմութեան, որ առաջին անգամ պիտի դիմադրէր կարաւանին, Ծաղկոտն եւ Բագրեւանդ գաւառներու ձամբուն վրայ: Պարսկաստանէ հասնող կարաւանը ամիսի մը չափ հանգիստ ըրաւ Ծաղկոտնի դաշտին մէջ, թերեւս կը սպասէր որ կամաւոր յանձնառութիւններ գտնէ Հայոց կողմէն, գոնէ Տիպրոնէ դարձող եւ Պարսից դէնը ընդունող նախարարներ ձեռնարկ մը ընեն: Երկար սպասելէ ետքը, վրջապէս սկզբնաւորութիւն մը ըրած ըլլալու համար հասնել նէն 25օր ետքը, Կիրակի օր մը կարգադրեցին: Կիրակին Յունիս 2-ին կ'իյնայ, այս օրը կրնայ ընդունուիլ իբր հաւանական թուական Անգղի գործողութեան: Ղեւոնդ երէց, իր օգնականներով եւ հետեւորդներով կանգնած էր եկեղեցոյ պաշտպանութեան, փայտերով եւ քարերով *պկաւախսանս մոգաց եւ մոգպետին ջարդեցին*, պէնքի ալ դիմեցին, եւ հապիւ թէ մոգպետը կրցաւ ինքզինքը մահուրնէ ապատել, ու իր տեղը ապաւինիլ: Մոգպետը, որ կ'երելի թէ բոլորովին դաժան մէկը չէր, մինչեւ իսկ մտածեց ձեռնարկէն ետ կենալ: Մարպպանը խորհրդակցութեան հրաւիրեց եւ անոր յայտնեց թէ ինքն լսած է որ ժամանակով Շապուհ Մեծ թագաւորն ալ քրիստոնեաները դարձնելու միտք ունեցած է, եւ ամէն խստութիւն գործած է, բայց տեսնելով որ ընդհակառակը քրիստոնէութիւնը կը տարածուի, հալածանքը դադրեցուցած եւ ապատութիւն շնորհած է: Հիմակ ալ ինքը նոյնպէս գործը անհնար կը տեսնէ, ինչպէս որ մարպպանը պէտք էր առաջուց ձանջցած ըլլար: Ուստի ինքն յանձն կ'առնէր թագաւորին եւ մովպետան մովպետին գրելով, անհնարութիւնը իմացնել, եւ բռնութիւնը դադրեցնել, եւ կը յորդորէր որ մարպպանն ալ իր կողմէ պէտք եղած գրէ (ԵՂԻ. 44-47): Սակայն Վասակ բոլորովին

ընդհակառակն մոգպետը կը քաջալերէ, Ադուանից կողմը գտնուող տասն հապարի բանակը Հայաստան բերել կը թելադրէ, ինքն ալ իր սեփական Սիւնեաց գունդը կը բերէ ի թիկունս օգնականութեան մոգաց եւ մոգպետին (ԵՂԻ. 48), եւ մոգական կարաւանը կը սփռի Հայաստանի ամէն կողմերը, բռնի կերպով կրակապաշտութիւնը հաստատելու:

248. ԱՌԱՋԻՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

Պետք չէ կարծել թէ մոգերուն կարաւանին հետ մեկնող կեղծուրաց նախարարները, անոնց հետ մէկտեղ Ծաղկոտնի դաշտին մէջ սպասած ըլլան, որովհետեւ *անոնք հաստատեալ բազում անգամ եւ ի ճանապարհին զնոյն ուխտ երդման աւետարանին սրբոյ, հրաժարեալք եւ ի միմիանց՝ գնացին յիւրաքանչիւր աշխարհս* (ՓԱՐ. 55): Հարկաւ պէտք ալ չտեսան աղխիւ եւ կարասուով ծանրաբեռնուած կարաւանին հետ դանդաղաբայլ ճամբորդել, եւ իւրաքանչիւրը իր հետեւորդներով եւ սրընթաց քայլքով փութաց հասնիլ իր գաւառը: Առաջին գործերնին եղաւ եկեղեցականներուն եւ աշխարհականներուն գլխաւորներէն քանի մը հոգի հրաւիրելով, իրենց ծածուկ խորհուրդը բացատրել, եւ գաւառին եպիսկոպոսէն իրենց արձակումն ընդունիլ (ԵՂԻ. 49), բայց տակաւին հրապարակաւ չէին յայտներ իրենց միտքը: Նոյնինքն Վարդան՝ որ իրեն եղբայրներուն եւ ազգատոհմին իր հաստատամտութիւնը վկայած էր, *միայն առտնին ժամերգութիւնները կը կատարէր, եւ կը զգուշանար միաբանութեամբ ամենայն Հայովք երթալ յեկեղեցի* (ՓԱՐ. 59): Այս միջոցին, իբրեւ նախապատրաստական միջոց մը, կաթողիկոսն Յովսէփի եւ Վասակ մարզպան, Ներշապուհ Արծրունի եւ Վարդան սպարապետ, համաձայն հաւանութեամբ Ատոմ Գնունի նախարարը պնդադեսպան կը յղէին Բիւզանդիոն, որպէսզի կայսրը տագնապալից կացութեան տեղեկութիւն ունենայ, եւ պատշաճ օգնութիւնը փութացնէ (ԵՂԻ. 54): Սակայն հապիւ թէ Ատոմ Բիւզանդիոն կը հասնէր, գիրը կը մատուցանէր եւ կայսերական դրան ժողովը նկատառութեան կը հաւաքուէր, Թէոդոս կը մեռնէր եւ *կարի չար խափան լինէր գործոյն օգնականութեան* (ԵՂԻ. 55): Արդ գիտենք որ Թէոդոս Բ. 450 տարույ Յուլիս 28-ին մեռաւ ձիէն իյնալով, եւ ոչ թէ երկար հիւանդութեամբ, որով մինչեւ մահուան օրն ալ կրնար Հայոց պատգամաւորին հետ զբաղիլ: Ամէն առթի մէջ պէտք է ընդունիլ թէ Հայեր շտապած են Բիւզանդիոնի կայսրութեան դիմելու: Իսկ Ատոմ Գնունին այն է՝ որ Արտաշատի ժողովին գտնուեցաւ (« 241), եւ տարբեր է Ատոմեան նահատակներու առաջնորէն (« 239): Միեւնոյն ազգատոհմի մէջ համանուններ ստէպ կը գտնուէին, մանաւանդ որ իւրաքանչիւր ազգատոհմ իրեն սովորկան եւ աւանդական անուններէն դուրս ելլել շատ չէր սիրեր: Անգղի եկեղեցւոյն պատահարը եւ Վասակի բռնած երկդիմի ընթացքը, վատ տպաւորութիւն գործեց ընդհանրապէս, եւ գլխաւորապէս Վարդան, յուսաբեկ վիճակ մը ստացաւ, թէ ընդդիմութիւնը պիտի չիրականանայ, ուստի գլուխն առնելու ու Պարսկական Հայաստանէ հեռանալու որոշումը տուաւ: Հմայեակ եղբայրն ալ իրեն կատարելապէս ձայնակցեցաւ, եւ ազգատոհմին ժողուելով Տարոնէ մեկնեցան, որ Տուրաժատափի եւ Բասեն գաւառներու ճամբով՝ Կարին ապաւինին եւ Յունաց բաժինը անցնին (ՓԱՐ. 57): Մամիկոնեան սպարապետին հեռանալը, Վասակի ալ աղէկ չեկաւ, մանաւանդ որ իրեն պատճառով տեղի կ'ունենար հեռացումը, ուստի շուտով մօտը հրաւիրեց եպիսկոպոսներէն եւ նախարարներէն քանի մը գլխաւորներ, իրեն քրիստոնէական հաւատարմութիւնը կրկնեց, եւ անմիջապէս նամակ մը գրեց Վարդանի, եւ աւետարան մըն ալ բերել տալով երդմամբ կնքեց եւ ուրիշներուն ալ կնքել տուաւ, եւ պատգամաւորութիւն մը հանեց Վարդանի ետեւէն, որ վայն ետ դարձնեն: Պատգամաւորներն եդան Ղեւոնդ Վանանդեցի, Երեմիա ՎԱղարշապատցի ու Խորէն Մրենացի երէցներ, եւ Արշաւիր Արշարուի, Հմայեակ Դիմաքսեան, ու Գապրիկ Աբեղեան նախարարներ, որոնք նամակն ու աւետարանը առնելով Վարդանին ետեւէն հասան Արամանայ

գիւղը, Բագրեւանդ եւ Բասեան եւ Տուարածատափ գաւառներու սահմանակցութեան վրայ, որուն ճիշդ դիրքը դժուար եղած է որոշել: Աւելի քան Վասակի գիրն ու երդումը, Ղեւոնդի եւ պատգամաւորներուն խօսքերը սօրաւոր եղան Վարդանը իր միտքէն կասեցնելու, եւ իրեն տեղը դարձնելու, այն վստահութեամբ, թէ ընդդիմութեան գործը իրապէս եւ ուժեղապէս ձեռք պիտի առնուի (ՓԱՐ. 58):

249. ՎԱՍԱԿԻ ԸՆԹԱՅԸԸ

Կեղծուրաց նախարարներուն առ երեսս թուլութիւնը, եւ մարզպանին պաշտօնական համակերպութիւնը, եւ մոգական կարաւանին եռանդը, համարձակութիւն տուած էին, որ բռնի կերպով եկեղեցիները կրակատունի փոխուէին, նոր ատրուշաններ շինուէին, նուիրական կրակը քաղաքներու մէջ հաստատուէր, եւ փայտակիրներու կարգեր եւ խումբեր կազմուէին, որով ամէն կողմ շփոթութիւններ տեղի կ'ունենային՝ ժողովրդական դիմադրութեանց եւ պետական բռնութեանց երեսէն: Բայց տակաւին Հայոց կողմէն որոշում չկար *յայտնել զիրս ապստամբութեան*, այսինքն ընդհանրապէս եւ բացարձակապէս թագաւորական հրովարտակին գործադրութեանը հակառակիլ: Վահան Ամատունի այդ յայտարարութիւնը փութացնելու գրգռողներէն մէկն էր, այլ անոր միտքը ուղիղ չէր, *հոգւոյ փրկութեան* գաղափարէն աւելի, իր հակառակորդին՝ Վասակ մարզպանին խաղ մը խաղալ կը փորձէր, որպէսզի եթէ *ապստամբութեան* չհաւանի Հայերէն սպանուի, իսկ եթէ հաւանի, նորա պատանդ որդիները սպանուին (ՓԱՐ. 60): Իսկ Վասակ բոլորովին տարտամ եւ անորոշ քաղաքականութեան մը կը հետեւէր: Եթէ սրտով իր քրիստոնէութեան մէջ ալ թոյլ էր, սակայն անկէ բաժնուելով ազգին ատելի դառնալ եւ ազդեցութիւնը կորսնցնել չէր ուզեր. ուստի ներքին յարաբերութեանց մէջ իր քրիստոնէութիւնը կը պաշտպանէր: Միւս կողմէն եթէ ուղղակի քրիստոնէութիւն ցուցնէր, մարզպանութիւնը կորսնցնելու վախը ունէր, եւ իբր պաշտօնեայ, թագաւորական հրամանները ճշդիւ կատարելու պարտքը կը սպասէր: Միանգամայն իբրեւ հայր՝ վասն որդւոց իւրոց կը հոգար, որոնք պատանդ մնացած էին, եւ շարունակ վտանգի ենթակայ էին: Զաղաքականութեան տեսակէտէն ալ, ուխտապահները յունական քաղաքականութեան կը կրթնէին, մինչ ինքն կը կարծէր թէ ազգին ինքնութիւնը աւելի լաւ կը պաշտպանուի պարսկական հովանաւորութեան ներքեւ, եւ թէ Յունաց հատ մերձաւորութիւնը աւելի դիւրաւ ձուլման եւ ընկուլման կ'առաջնորդէ: Սակայն պարսկական քաղաքականութիւնն ալ այնպիսի ծայրայեղութեան հասած էր, որ առանց ուխտապանց լինելու հնար չէր գործադրել: Արդ կերպով եւ իրարու հակառակ դիտումներով ալեկոծուած ընթացք մը ունէր Վասակ, որուն մասին պատմագիրներէն մէկը կ'ըսէ թէ *սրտի մտօք կալեալ էր զպարսկական օրէնսն* (ԵՂԻ. 48), եւ միւսը կը գրէ թէ *առաւել փառասէր՝ աստուածատեաց խորհրդոց* կը հետեւէր (ՓԱՐ. 60): Վերջապէս ամենուն աչքին կասկածելի երեւնալ սկսած էր:

250. ՈՒՊՏԱՊԱՀՆԵՐՈՒ ԶԱՆՔԵՐԸ

Իսկ Վարդան, որ Յունաց բաժինը անցնելու գաղափարէն ետ կեցած էր, ուժգին դիմադրութեան գլուխը անցնելու համար, կը տեսնէր թէ պէտք էր վերջապէս կեղծիքի դիմակը պատռել, եւ տարտամ քաղաքականութենէ հրաժարիլ, մանաւանդ որ *ի կարի հեղգալոյն մեծամեծ գործէին վնասք*, եւ միւս կողմէն *իրք ապստամբութեան* գաղտնի չէին կրնար մնալ, եւ խօսքը սկսած էր տարածուիլ: Վարդան իրեն մօտ ժողով մը հաւաքեց, հրաւիրելով *զպատուական եպիսկոպոսս եւ զականաւոր երիցունս եւ զաւագ տանուտեարսն եւ զսեպուհսն* (ՓԱՐ. 60), եւ բացէբաց խնդիրը մէջտեղ դրաւ. *Մինչեւ ցե՞րբ հանդուրժեմք թագուցանել զճշմարտութիւնն եւ կորնչիմք* (ՓԱՐ. 61): Ասոր վրայ բոլոր ներկայք որ ի վանս սպարապետին հաւաքուած էին, միաբերան որոշեցին հրապարակաւ յայտարարել թէ քրիստոնէայ են եւ քրիստոնէայ կը մնան, եւ

կրակապաշտ դէնը կը մերժեն, եւ թագաւորական հրովարտակը չեն ընդունիր (ԵՂԻ. 49), եւ իբրեւ նշանաբան կը կրկնէին. *քաջութեամբ միայն մեռցուք, զանուն եւ զոգիս եւ եթ ժառանգեսցուք, զի կենդանի իցէ ի մեզ Զրիստոս* (ԵՂԻ. 52): Այդ ժողոը Վասակէն գաղտնի եղած էր, որպէսպի ուխտապահներուն ընելիքները չգիտնայ, եւ ծրագիրնին չիմանայ: Սակայն ներկայ նախարարներէն Զանգազան Ոստանիկ, փութաց Վասակի լուր տանիլ, սակայն երբոր ձեռք ինկաւ, իբրեւ վատ մատնիչ քարկոծմամբ սպանուեցաւ (ՓԱՐ. 61): Իսկ Վարդան անմիջապէս ուխտապահները գունդերու բաժնեց, արեւելեան եւ արեւմտեան եւ հիւսիսային կողմերը պահպանութեան բանակներ կազմեց (ԵՂԻ. 50), եւ ինքն հարաւային կողմը գնաց, Ծաղկոտն գաւառին մէջ, Անգղ բերդաքաղաքի մօտ բանակեցաւ, Պարսկաստանէ գալիք գունդերուն ճամբան կտրելու համար: Կազմուած գունդերը յարձակողական շարժման չսկսան, այլ դադարէին վաւուրս սօթոյն (ՓԱՐ. 60), ինչ որ կը ցուցնէ թէ այդ գործողութիւնները կը կատարուէին մերձաւորապէս 450 Օգոստոսի մէջ: Նոր ոգեւորութիւն մը կը սկսէր Պարսկական Հայաստանի ամէն կողմերը, եւ ոգեւորութեան հրահրիչներն էին եպիսկոպոսներն ու երէցները, ամէնքն ալ Սահակի եւ Մեսրոպի աշակերտներ, որոնց գլուխն էր Յովսէփ կաթողիկոս: Նորա հրամանովն էր որ *ի տուէ եւ ի գիշերի անհատ էին ի սուրբ սաղմոսն, եւ ոչ երբեք առ նուին դադարումն մեկնիչքն ի մխիթարութիւն երկնաւոր վարդապետութեանն* (ԵՂԻ. 52): Բայց պէտք էր Վասակի դիրքն ալ որոշել, եւ անոր կարծիքն ալ առնել, անոր համար եպիսկոպոսներ եւ քահանաներ, Վարդանի հետ մտին թափ առ մարզպանն Հայոց (ՓԱՐ. 61), այլ չենք կրնար բառացի ընդունիլ թէ *զմարզպանն ձերբակալ արարեալ ըլլան* (ԵՂԻ. 450), բայց եթէ այդ բառը բռնադատելու իմաստով առնուի: Վասակ նորէն համամտութիւն եւ համաձայնութիւն յայտնեց, եւ երդմամբ ու աւետարանի կնքով իր յայտարարութիւնը հաստատեց: Այս միջոցին արդէն Վարդան Ծաղկոտն գաւառէ Արարատ նահանգի կեդրոնը եկած էր, երբ Աղուաններէն գոյժ եկաւ թէ իրենց վրայ զօրաւոր պարսիկ գունդ մը եկած է ճորայ բանակէն Միհրներսէհի հրամանով, եւ թէ պէտք ունին Հայոց օգնութեան: Վասակ յորդորեց Վարդանը Աղուանից օգնութեան փութալ, իր վրայ առնելով Հայաստանի պաշտպանութիւնը: Վարդան չմերժեց առաջարկը, միայն թ պահանջեց որ առաջ Յոյներէ օգնութիւն խնդրելու պաշտօնագիրները գլուխն եւ նոր պատգամաւորները դրկուին: Վասակ պարտաւորուեցաւ պայմանը լրացնել, եւ Յոյներուն երթալիք գիրերը ալ կնքեց *իւրով մատանեալ*, բոլոր նախարարներուն գլուխը: Այդ գիրերը ուղղուած էին, Աղձնիք, Անգեղտուն, Ծոփք, Հաշտեանք եւ Եկեղեաց գաւառներուն յոյն կառավարիչներուն ու այն կողմի Հայ նախարարներուն, եւ Անտիոքի յոյն սպարապետին: Նոր գիր մըն ալ ուղղուեցաւ նոր կայսեր Մարկիանոսի, որ Թէոդոսի յաջորդած էր, եւ այս առթիւ նոր եւ զօրաւոր պատգամաւորութիւն մըն ալ կազմուեցաւ, եւ այդ պաշտօնին ընտրուեցան Վահան Ամատունի, Հմայեակ Մամիկոնեան ու Մեհրուժան Արծրունի (ՓԱՐ. 63): Մինչեւ այս ատեն պէտք է Ատոմ Գնունի Բիւզանդիոնէ դարձած ըլլայ՝ Թէոդոս կայսեր մահը ծանուցանելով, եւ նոր դիմումի պէտքը զգացնելով: Ժամանակագրական կարգով վերջին եղելութիւնները պէտք է դնել 450 տարւոյ աշունին մօտ, Սեպտեմբեր ամիսը:

251. ԿՂՈՒԱՆԻՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Վասակ իր միտքով իրեն նպաստաւոր քաղաքականութիւն մը բանեցուցած էր: Վարդանը Աղուանից երկիրը դրկելով Հայաստանէ հեռացուցած կ'ըլար, տկարացուցած, Վարդանը յայտնի վտանգի ենթարկած, որով Հայոց խնդիրը ամբողջաբար իր տրամադրութեան ներքեւ կը մնար: Ըստ այսմ ալ փութաց տեղեկութիւն տալ մէկ կողմէն Միհրներսէհի, եւ միւս կողմէն Աղուանից մարզպան Սեբուխտ Նիխորականի (ԵՂԻԳ. 57), եւ զօրավար Վեհշապուհի (ՓԱՐ. 64): Իսկ Վարդան

ընդդիմութեան ձեռնարկին սկսած ըլլալուն վրայ ուրախանալով, եւ չափաւոր բանակ մը կազմելով՝ փութաց Աղուանից երկիրն երթալ: Իրեն հետ էին Խորէն Խորխոռունի, Արշաւիր Արշարունի, Թաթուլ Դիմաքսեան, Արտակ Պալունի, Գիւտ Վահեւունի, Հմայեակ Դիմաքսեան եւ ուրիշ նախարարներ իրենց գունդերով: Երկու բանակներ իրարու հանդիպեցան Կուր գետի աջակողմը՝ Խաղխաղ քաղաքի մօտերը: Վարդան իր սակաւաձեռն բանակը երեքի բաժնեց, աջ թելը յանձնեց Արշաւիր Արշարունիի, որ է նոյնինքն իր փեսան Արշաւիր Կամսարականը, եւ անոր օգնական տուաւ Մուշ Դիմաքսեանը, ձախ թելը յանձնեց Խորէն Խորխոռունիի՝ Հմայեակ Դիմաքսեանի հետ, ինքն մնաց կեդրոնը իր օգնականներով: Պարսիկ գունդը անհամեմատ շատուոր էր, բայց Հայերուն եռանդը աւելի շատ էր: Թէպէտ Արշաւիր եւ Մուշ ճահիճի մէջ ինկան եւ Մուշ սպանուեցաւ եւ Գաւրիկ Աբեղեան վիրաւորուեցաւ, բայց Պարսիկները ընկրկեցան, եւ գետին մէջ թափուիլ սկսան, նաւերով փախչողներն ալ Արշաւիրի նետաձիգներէն կոտորուեցան: Գիշերը վրայ հասնելով Հայերը հանգիստ ըրին, եւ միւս առտուն Կուրը անցնելով նորէն Պարսիկները հալածեցին, եւ Հոնաց պահակին մօտենալով անոնց հետ բանակցութեան մտան, որ Պարսիդ դէմ իրենց օգնեն: Գործին շարունակութիւնը եւ տեղւոյն պաշտպանութիւնը Վահան Աղուանի յանձնելով, իրենք փութացին Հայաստան դառնալ, որովհետեւ շփոթ լուրեր սկսած էին հասնիլ Վարդանի ականջը: Աղուանից արշաւանքը լրացած էր յաւուրս երեսուն (ԵՂԻ. 61), եւ երբոր եկան ի գաւառն Արարատայե, դառնաշունչ օդոյ ձմերայնոյն օրերը սկսած էին (ՓԱՐ. 67), որ է ըսել թէ Նոյեմբեր ամսոյ երկրորդ կէսին դարձած էին, միշտ միեւնոյն 450 տարւոյ մէջ:

252. ՈՒԽՏԱՆԵՆԳՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԸ

Վասակ մարզպան Վարդանի մեկնելէն առաջ տեղի ունեցած համաձայնութեան համեմատ Հայաստանի կեդրոնական բանակին հրամանատարութիւնն ալ իր վրայ առած էր (ԵՂԻ. 57), եւ այսպէս կրկնակի իշխանութեամբ սկսած էր իր նպատակին համար աշխատիլ: Իբր թէ քրիստոնէութեան պաշտպան ըլլար, սուտ լուրեր կը տարածէր, թէ *Արքայից արքայ պքրիստոնէութիւնն շնորհեաց աշխարհի*, թէ մինչեւ հիմա եղած ընդդիմութեանց եւ մոգերու սպանութեանց ներում շնորհուած է, միայն թէ Հայեր հպատակութիւն յայտնեն եւ Վարդանի կազմակերպած ապստամբութենէն բաժնուին: Բանի մըքահանաներ ալ գտած էր, որ իր յայտարարութիւնները տարածեն, որոնց մէջէն յանուանէ կը յիշուին Զանգակ Սիւնի, Սահակ Զայնող եւ Պետրոս Երկաթի (ՓԱՐ. 68): Վասակ աւելի մեծ յաջողութիւն ունեցաւ նախարարներուն վրայ, որոնցմէ բաւական կուսակիցներ գտաւ, ոմանց երկչոտութիւնը շահագործելով եւ ոմանց փառասիրութիւնն ու շահադիտութիւնը մշակելով: Վարդանի եւ ուխտապահներու կողմէն բաժնուելով՝ Վասակի եւ ուխտանենգներու կողմը անցնողներուն մէջ կը յիշուին գլխաւորապէս Տիրոց Բագրատունի, Գադիշոյ Խորխոռունի, Մանէճ Ապահունի, Գիւտ Վահեւունի, Վարապշապուհ Պալունի, Արտէն Գաբեղեան, Ներսէհ Ուրծացի, (ՓԱՐ. 67), Արտակ Ռշտունի, Ընջուկ Ակէացի, մանէն Ամատունի, (ԵՂԻ. 71), եւ այլք յոստանկաց եւ սեպուհք ոմանք յիւրաքանդիւր տոհմէ (ՓԱՐ. 67): Ասոնցմէ Գադիշոյ եւ Մանէճ եւ Արտակ՝ Պարսկաստան գացող կեղծուրացներէն էին, իսկ Գիւտ՝ Աղուանից արշաւանքին ալ մասնակցած էր: Ընդհանուր կերպով կը նկատուի, որ միեւնոյն ապագատոհմի մէջ երկու կողմերուն հետեւողներ կը գտնուին հաւասարապէս, ինչ որ նախարարական տուներու մէջ տիրող ընտանեկան երկպառակութիւնները կը հաստատէ, հարկաւ իրարու հակառակ մրցմամբ ապագատոհմին տանուտէրութիւնը ձեռք ձգելու համար: Վասակ ուրիշ միջոց մըն ալ գործածեց: Մամիկոնեաններէն, Կամսարականներէն եւ ուխտապահներէն նախարարապուն պատանիներ եւ տղաներ վարպետ կերպով Սիւնեաց նահանգը հաւաքեց, որ յետոյ ամէնքը մէկտեց իրբեւ պատանդներ *տայ առաքել զտղայսն առ թագաւորն*

Պարսից (ՓԱՐ. 67): Վասակ այս բեները ըրած ատեն, Պարսից համար ալ մեծ հոգածութիւն չունէր, որով հետեւ պետական ռոճիկները խարդախելով, Պարսիկ գունդերը ձմերոցի համար բոլոր երկրին մէջ կը ցրուէր, ինքն ալ իր Սիւնեաց երկիրը կը քաշուէր, մինչ երկրին մէջ խեղճութիւնն ու նեղութիւնը երթալով կը տարածուէին:

253. ՀԱՇՏԱՐԱՐ ՁԵԻԵՐ

Վարդան Աղուանից արշաւանքէն դառնալով, կացութիւնը մեծապէս խանգարուած գտաւ, ձմեռը սաստկութեամբ կախած էր, որեւէ ձեռնարկ այլեւս անհնար էր, ուստի պէտք էր միայն գարնան սպասելով նախապատրաստութիւններ ընել: Յովսէփ կաթողիկոս եւ բոլոր եպիսկոպոսներ եւ գլխաւոր երէցներ, որ շարժումին հոգին էին, աստուածային օգնութիւն մաղթելու եւ ժողովուրդը քաջալերելու համար հրաման ըրին ամէն կողմ կողջոյն ամիսն քաղոց պահօք եւ աղօթիք առնել խնդրուածս առ Աստուած: Այն տարի քաղոց ամիսը Դեկտեմբեր 4-էն սկսելով 451 Յունուար 2-ին պիտի վերջանար, Աստուածայայտնութեան տօնէն քիչ օր առաջ: Այդ կուգադիպութիւնն ալ նշանակուած է պատմագիրէն, կը դիտէ թէ բարեպաշտութեամբ սպասածին, *պտօն պատերապմական յաղթութեան*, պիտի կարենային *խառնել ի տուրք տօն յայտնութեան Բրիստոսի* (ԵՂԻ. 62): Կաթողիկոսն եւ եպիսկոպոսներ միեւնոյն հրահանգը Յունաց բաժնին դրկեցին, որպէսպի գոնէ աղօթքով իրենց օգնեն, որովետեւ Բիւզանդիոնէ սպասուած օգնութենէն յաջող լուրեր չէին գար: Մարկիանոս նոր կայսրը, Անատոլիոս սպարապետին եւ Եփլալիոս կամ Փլարենտիոս պալականին խորհուրդներուն անսալով, վտանգաւոր տեսան Հայերուն օգնելով Պարսից հետ 423-ի հաշտութեան պայմանները եղծել, եւ լաւ համարեցաւ *պահել կուխտն հեթանոսաց, քան պատերապմակից լինել ուխտինք քրիստոնէութեան*, եւ նոյնինքն Փլորենտիոս Ասորին Տիպրոն դրկեց, Յապկերտը վստահացնելու թէ ինքն Հայերուն պիտի չօգնէ (ԵՂԻ. 56): Որչափ ալ Վարդան իր կողմին տկարանալը կը տեսնէր, սակայն մինչեւ վերջին շունչը դիմադրութիւնը շարունակելու համար, բոլոր ձմեռ պատերապմական պատրաստութիւնները շարունակեց, թէ լաւ վիճուելու եւ թէ նիկակակիցներ շատցնելու համար: Այս կերպով իր ընդհանուր սպարապետի պաշտօնը կը կատարէր, եւ իբր շարժուն բանակի հրամանատար, համարձակ կը գործր, եւ մալպանը չէր կրնար անոր պատրաստութիւնները խափանել: Վարդան միեւնոյն ատեն դիւանագէտ միջոցներն ալ վանց չէր ըներ: Հայերուն ձեռք գերի ինկած Պարսիկներէն նշանաւոր եւ քիչ շատ վստահելի մէկը ապատելով, եւ նախարարական գումարման առջեւ հանելով, անոր մանրամասնօրէն իմացուց, թէ այդ կրօնական ձեռնարկը որչափ վնասներ պիտի հասցնէ պետական գանձին եւ պարսկական կառավարութեան, եւ թէ ինչպէս Վասակ սխալ հասկցուցած է գործը: Պարսիկը, որ անձամբ ալ եղելութիւններուն գիտակ էր Յապկերպի ներկայանալով տեղ նիտեղօք եղելութիւնները իմացուց. եւ նոյն ատեն Հայաստանէ հասնող լուրերն ալ անոր ըսածները հաստատեցին: Յապկերտ ցնցուեցաւ, եւ սկսաւ վիճքը խաբողները մեղադրել (ԵՂԻ. 63): Արքունի խորհրդականներ ալ գտնուեցան, որոնք բռնութիւն չընելու կողմը խօսեցան, այնպէս որ պահ մը հրաման տուաւ որ իր բանակին մէջ քրիստոնէաներուն չարգիլուի իրենց կրօնքը պաշտել, եւ քահանաներուն թող տրուի իրենց պաշտօնը կատարել (ԵՂԻ. 66): Ասոնց ամենուն արձագանգը Հայաստան ալ հասաւ, եւ որովհետեւ Զատկի տօնը մօտիկցած էր, պահ մը կարծեցին թէ *խառնուրդք յաղաղութեան եղեն ընդ միմիանս աւետաւոր յարութեամբ Կենարարին*, եւ Զատկի օրերը *տօնեալ ուրախութեամբ կուարձանային*: Նոյնիսկ նախարարները այնչափ վստահութիւն ստացած էին, որ *յաղագս տօնի աւուրցն երթեալք էին ի տունս իւրեանց, կատարել կտօնն կատկի առ ընտանիս իւրեանց* (ՓԱՐ.

68): Սոյն 451 տարւոյ Չատիկը կը հանդիպէր Ապրիլ 8-ին, կամ հայկական ամսաթուով ահեկանի 6-ին, ճիշդ գարնանային եղանակին նոր բացուելուն օրերը:

254. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԶԱՅՆԵՐ

Բայց խաբէական եղան այդ ակնկալութիւնները: Վասակ չէր դադարած իր ուլած կերպով լուրեր հասցնել Յապկերտի եւ Մհրներսէհի, իր յաջողութիւնները աւետելով եւ կատարեալ յաջողութիւն խոստանալով: Միհրներսէհ ալ, կրօնամոլ քաղաքականութեան ամենիշխան պաշտպան մը, կատարելապէս տիրացած էր Յապկերտի կամքին, ուստի ինքն վրան առաւ անձամբ երթալ եւ բուռն պօրութեամբ գործը վերջացնել: Վասակ մարզպան Յունաց կողմին վրայ ալ ազդեցութիւն գործելու համար, Յունական Հայաստանի սպարապետ Վասակ Մամիկոնեանի հետ յարաբերութիւն հաստատեց, եւ գործերը գեղեցիկ գոյներով ներկայեց անոր, ինքպիինքն ալ իբր քրիստոնէութեան պաշտպան ցուցնելով: Բաց աստի յաջողեցաւ Վրացիներուն ու Աղուաններուն ալ Հայոց հետ միաբանութիւնը քակտել սուտակասպաս քութիւններով, Հոնաց կողմէն գալիք օգնութիւնն ալ խափանելու համար ճորայ բանակը պօրացնելու խորհուրդը թելադրեց Միհրներսէհի, երբոր սա մինչեւ Փայտակարած եկած էր պէտք եղած կարգադրութիւններն ընելու (ԵՂԻ. 72-73): Միեւնոյն ժամանակ Մարկիանոսէ ղրկուած դեսպանութիւնն ալ կը հասնէր, եւ Պարսիկներ վստահ կ'ըլլային թէ Հայեր Յոյներէ օգնութիւն պիտի չունենան (ԵՂԻ. 66): Այսպէս Միհրներսէհ ուխտապահ Հայերուն ամէն օգնութենէ վրկուած ըլլալուն համոզմամբ, հրաման ըրաւ որ պօրաւոր բանակ մը Պարսկաստանէն յառաջէ, Վասակի ալ յանձնարարեց իր ուխտանենգ նախարարներուն գունդերը հաւաքել եւ ամփոփել, եւ Մուշկան Նիւսալաւուրտ պօրավարը պատերազմին հրամանատար կարգելով, ինքն նորէն Տիպոն դարձաւ: Հոգ տարած էր ուխտապահներուն հաւանական թիւն ալ իմանալ, որպէսզի *երիս ընդ միոյ* հաշուով բանակ մը պատրաստէ (ԵՂԻ: 74): Մինչ այս մինչ այն, լուր կը հասնէր. *եթէ պօր եհաա բազում ի Հեր եւ Ջարեւանդ գաւառ* (ՓԱՐ. 68), ուր կը գտնուէր Պարսից բանակը, Վարդան շտապով պատշաճ հրամանները հասցուց իրեն նիվակակիցներուն որ իրենց գունդերով իջնեն Արտապու դաշտը, գալիք բանակին յառաջացումը արգիլելու: Ինքն յառաջեց, եւ իրեն ետեւէն հետզհետէ կը հասնէին եւ կը խմբուէին Ներշապուհ Արծրունի, Խորէն Խորխոռունի, Արտակ Պալունի, Վահան Ամատունի, Թաթուլ Դիմաքսեան, Արշալիր Արշարունի, Շմաւոն Անձեւացի, Տաճատ Գնթունի, Ատոմ Գնունի, Խոսրով Գաբեղեան, Կարէն Սահառունի, Հմայեակ Դիմաքսեան, Գալրիկ Դիմաքսեան, Ներսէհ Բաջբերունի, Փարսման Մանդակունի, Արսէն Ընծայեանի, Այրուկ Ալկունի, Վրէն Տաշրացի, Ապրսամ Արծրունի, Խուրս Սրուանձտեան եւ Շահ ախոռապետ: Ասոնցմէ վատ եկած էին նաեւ Վահեւուրնեաց, Ռշտունեաց, Տրպատունեաց, Բողեանց եւ Ակէացոց գունդերը, որոց գխաւորներուն անունները յիշուած չեն: Առանձար Ամատունին 300 հեծեալներով առջեւէն գացած էր թշնամիին ընթացքը լրտեսելու: Ուխտապահներու բանակը հաւաքուեցաւ Արտապու դաշտը, որ էլ հինէն Շաւարշան կոչուածը, այլ աւելի սովորական դարձած է Աւարայր անունը, որ նոյն դաշտին գիւղերէն է, եւ որուն մօտ խոնեցաւ ճակատամարտը: Այժմեան Մակուի դաշտն է այն, որուն մէջէն կ'անցն Տղմուտ գետը (48): Երբոր ամէնքը հաւաքուեցան, *լինէր հանդէս համարուն վաթսուն եւ վեց հազար այր* (ԵՂԻ. 77): Յառաջ բերուած անուններուն մէջէն Վահան Ամատունիի անունը, թերեւս իրեն գունդին համար յիշուած է, եթէ նախկին հազարապետին համանուն մը չէ, որովհետեւ սա Բիւզանդիոնի պատգամաւորութենէն դարձած չէր (« 250), ինչպէս եւ իր ընկերը Հմայեակ Մամիկոնեան (ՓԱՐ. 74): Իսկ պատերազմին առթիւ յիշուած են եւս Արտակ Մոկացի, Միհրշապուհ Մարդպետական, Փափագ Առաւելեան եւ Համապասպեան

Մամիկոնեան, իսկ նահատակելոց կարգին յիշուած են Վահան Գնունի եւ Գարեգին Սրուանձտեան:

255. ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԸ

Ուխտապահ բանակին վերջնական կազմութիւնը լրացաւ ի յաւուր ուրբաթու մեծի տօնին Պենտեկոստէին (ՓԱՐ. 69): Նորեր այդ բացատրութիւնը իմացան իբրեւ Հոգեգալստեան եօթնեկին մէջ, Պենտեկոստէի Կիրակին յաջորդող Ուրբաթը, առանց մտադրութիւն դարձնելու, որ Հոգեգալուստը Շաբաթ մը տօնելը, Շնորհալիէն սկսաւ ԺԲ. դարու մէջ (ՏՕՆ. 144), իսկ Ե. դարուն՝ այդ եօթնակը պարզապէս ամարան աղուահացից պահքն էր, եւ այնպէս ալ կը կոչուէր (ՈՒՌ. 372, ՎԱՐ. 114): Ուստի Պենտեկոստէի Ուրբած ըսուածը, տօնին նախընթաց Ուրբաթն էր, որ հին սովորութեամբ ուտիք ալ էր, եւ անոր համար նոյն օրը գունդերն ալ *յուարձանային չափաւոր ուրախութեամբ կերակրովքն* (ՓԱՐ. 70), ինչ որ պիտի չկրնային ընել պահք օր մը: Պենտեկոստէին նախընթաց Ուրբաթին ուտիք լինելը ալ հնաւանդ էր, որորվհետեւ ի հնումն բոլոր Յինունքին մէջ 50 օր շարունակ պահք կը լուէր, եւ Շնորհալին եղաւ որ Համբարձումէ ետքի Չորեքշաբթին եւ Ուրբաթները պահքի փոխեց (ՄՇՏ. 67): Տոմարական հաշիւները ընելով կը գտնենք, թէ 451 տարին Մայիս 25-ին կը հանդիպէր յիշեալ Ուրբաթը, որուն յաջորդ օրը, Յինաց վերջին Շաբաթ օրը, Հոգեգալստեան նախատօնակին, Մայիս 26-ին, տեղի ունեցաւ Աւարայրի ճակատամարտը, եւ ոչ թէ եօթնեակ մը ետքը, Յունիս 2-ին, ինչպէս սովորութիւն ըրած են յիշել վերջին գրողները, պարզ թիւրիմացութեան հետեւանօք: Երբոր Ուրբաթ օր ու ուխտապահներու բանակը Արտապի մէջ հաւաքուեցաւ, Պարսից բանակն ալ Հեր եւ Ջարեւանդէն յառաջելով նոյն տեղ հասած էր, եւ *անպատրաստագոյն* վիճակը մը ունէր, այնպէս որ Փարպեցիին տեսութեամբ, Հայեր թէ *կամեցեալ էին, կարող էին մասնաւորապէս վնասել երամակարձակ ծուլացելոցն* (ՓԱՐ. 69): Սակայն պէտք չէ նկատողութենէ վրիպեցնել, որ Հայերն ալ նապատրաստ էին, իրենց ճակատը չէին կազմած, եւ իրենց հոգեւոր նախապատրաստութիւններն ալ չէին կատարած, որուն ուխտապահները մեծ կարեւորութիւն կու տային, որովհետեւ ոչ այնչափ կը դիտէին *յաղթել*, որչափ *տենչալի մարտիրոսութեանն փոլթային հասանել* (ՓԱՐ. 69): Արդէն ալ երբոր երկու բանակներ իրարու մօտեցան, սահմանն ընթացից տուրնջեանն կատարէր (ՓԱՐ. 69) եւ վերահաս երեկոյին պատերազմի սկսիլ անյարմար էր: Երեկոյին պաշտաման կանոնը կատարելէն եւ չափաւոր ուրախութեան կերակուրով պուարձանալէ ետքը, բոլոր գիշերը հսկմամբ կ'անցընեն աղըթքներով եւ քարոզներով, զորս կը խօսէին գլխաւորապէս Ղեւոնդ երէց Վանանդեցին (ԵՂԻ. 82-88), եւ Յովսէփ կաթողիկոս Հողոցմեցին (ՓԱՐ. 71), եւ միւս եկեղեցականներ որք բանակին հետ էին, զի ամէն գունդ իր երէցներն ալ ունէր: Փարպեցին, եւ մանաւանդ Եղիշէ, ընդարձակօրէն յառաջ կը բերեն խօսուած քաջալերականները: Վաղան ալ իր կողմէն պէտք զգաց իր զինուարական ոճով քաջալերականը լսեցնել իրեններուն (ԵՂԻ. 77-81): Միւս կողմէն Վասակ *ի հնարս հայթայթոնաց մտանէր, ըստ առաջին կեղծաւորութեան իւրոյ*, եւ իրեն հետեւող երէցներուն ձեռքով ուխտապահներուն մէջ կը սողոսկէր եւ կը յորդորէր Վարդանէ բաժնուիլ, եւ կը խոստանար ալ բրիստոնէութեան ապատութիւնը ընդունիլ թագաւորէն. բայց իրեն անսացողներ չգտաւ (ԵՂԻ. 82): Առաւօտուն դէմ նորէն պաշտաման աղըթքներ կատարուեցան, պատարագներ մատուցուեցան եւ բոլոր բանակը հողորդուեցաւ *ի պատուական խորհրդոյն մարմնոյ եւ արեան* (ՓԱՐ. 71), զի երախայ եղողներն ալ զգիշերն ամենայն մկրտեցին (ԵՂԻ. 88):

256. ԱԻԱՐԱՅՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Մայիս 26, Շաբաթ օրը լուսնալու վրայ էր, *մերձեալ էր ժամ ելից արեգական*, երբ Հայեր տեսան որ Պարսիկներ շարժման վրայ են (ՓԱՐ. 71), որովհետեւ Վասակի պատգամաւորներուն

անյաջողութիւնը յայտնուեցաւ եւ *բարձաւ յոյս ակնկալութեան* նոցա *ցրուել զՀայս յանքակ միաբանութենէն*: Անմիջապէս Վարդան ալ ի ր բանակը կարգի դրաւ, որուն մասին հարկաւ նախապատրաստական որոշումներ եղած էին: Փարպեցիի եւ Եղիշէի տուած բաշխումները քիչ մը իրարմէ կը տարբերին, այլ աւելի բնական ու գործնական կ'երեւի Փարպեցիի տուածը: Բոլոր բանակը երեք թելի բաժնուեցաւ, չորրորդ վերջապահով մը: Միջին թելին հրամանատար նշանակուեցաւ Ներշապուհ Արծրունի, եւ իրեն օգնականներ Միհրշապուհ Մարդպետական, արշաւիր Արշարունի եւ Արտակ Մոկացի: Աջակողմեան թելին հրամանատար Խորէն Խորխոռունի եւ օգնականներ Թաթուլ Դիմաքսեան եւ Ներսէհ Քաջբերունի. ձախակողմեան թելին հրամանատար ինքն Վարդան Մամիկոնեան եւ իրեն օգնական Փափագ Առաւելեան: Վերջապահին հրամանատարն էր Համապասպեան Մամիկոնեան, որուն հրաման տուաւ Վարդան *մի՛ զորք ընադատել*, այսինքն կենաց սպառնալեօք ճակատամարտէն փախուստը չարգելուլ, *այլ յորդորել միայն բանիւք յաղագս իւրեանց փրկութեան* (ՓԱՐ. 72), Վարդան ձախակողմը իրեն պահած էր, քանզի յայն կողմանէ առաւելապէս երեւէր վակիշ գնդին Սիւնի զօրուն եւ այլ զօրաւոր արանց (ՓԱՐ. 72), որով յայնապէս կը նշանակուի Վասակի եւ իրեն համախոհներուն հայագունդը, որ այսպիսի նուիրական պարագային մէջ, չէր վարանած զինուիլ իր եղբայրները կոտորելու նպատակով: Մուշկան Նիւսալաւուրտ ալ իր ընտրելագոյն ոյժը, իր աջակողմը հաւաքած էր, Հայոց ձախակողմին դէմ: Դաշտին երկայնութեան տարածած էր նա իր ճակատը, իր բազմութեան վստահանալով, Հայերը ամէն կողմէ փակելու համար, փիղերն ալ անոնց ետեւէն չարած էր, եւ ինքն ալ միջավայրը կը մնար Մատեան գունդը շուրջը առնելով: Հայերը 66,000 յիշեցինք արդէն, իսկ Պարսիկներ 200,000 պէտք է ըլլան առնուան, Միհրներսէհի նախահաշուին համեմատ (« 254): Ուխտանենգ Հայերուն թիւը տեղ մը ճշգուած չէ, բայց նկատի առնելով Վասակի հետեւող նախարաներուն թիւը, իրաւունք կ'ունենաք 40,000-է աւելի ենթադրել: Թիւերը անհաւասար էին, ուստի աւելի քան կանոնաւոր եւ զգուշաւոր ճակատամարտ մը, բուռն ու յախուռն յարձակման ձեւը առաւ Աւարայրի պատերազմը, ահագին շփոթ մը թողլով Պարսիկ գունդերուն մէջ: Տղմուտ գետն ալ, որուն եպերքը տեղի՝ կ'ունենար պատերազմը, Պարսիկներուն արգելք եղաւ իրենց ապատ շարժումները կատարել, մինչ Հայեր խիպախօրէն *ձի ի վերայ առեալ* գետը անցան, Պարսից աջ թելը շփոթեցին, եւ դէպի իրենց փիղերը մղեցին, որ անոնց ոտքին տակ կոխկուտուին: Պատերազմի դաշտին վրայ Հայոց կողմէն 287 մարդ եւ 9 զօրավար, իսկ Պարսից կողմէն 3544 մարդ եւ 9 զօրավար ինկած ըլլալը բաւական է ցուցնելու, թէ ինչ ուժգնութեամբ յարձակած են Հայերը, եւ ինչպէս շփոթած ու խառնակած են Պարսիկներուն գիծերը: Փարպեցին կ'ակնարկէ առ *այլ բազմութիւն զօրացն Հայոց, որք առ հարկի եւ ոչ կամաւ* կը գտնուէին պատերազմի մէջ, եւ *որք ի փախուստ դարձեալ կորնչէին զյաւիտենական կորուստն* (ՓԱՐ. 72): Ասոնք ուխտապահներէն բաժնուող մաս մը չեն, որոնց ամէնքն ալ կրօնասէր եւ ազգասէր եռանդով եկած էին, այլ Պարսիկ կողմը եղող Վասակի հետեւողներն են: *Այլ բազմութիւն* բացատրութիւնն իսկ յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ ուխտապահներու բանակէն տարբեր բազմութեան մը կ'ակնարկէ պատմագիրը:

227. ՆԱՀԱՏԱԿԱՑ ԹԻԻԸ

Եղիշէ կը մանրամասնէ պատերազմի դաշտին վրայ ինկողներուն թիւը, իւրաքանչիւր նահատակուող զօրավարին անունովը, ըստ հետեւեալ օրինակի.

1. Վարդան Մամիկոնեան եւ 133 իրեններէն
2. Խորէն Խորխոռունի «19»
3. Արտակ Պալունի «57»
4. Տաճատ Գնթունի «19»

5. Հմայեակ Դիմաքսեան եւ 22 իրեններէն

6. Ներսէհ Բաջբերունի »7»

7. Վահան Գնունի »3»

8. Արսէն Ընծայենի »7»

9. Գարեգին Սրուանձտեան »20»

Ընդամէնը 9 պօրավար եւ 287 պօրական: Փերպեցին ալ միեւնոյն 9 պօրավարները կը յիշէ, իսկ իրենց մարդերը համագումար 276 կը դնէ, որ կ'ընէ բովանդակ 285, փոխանակ 296-ի: Սակայն այսչափ չմնացին նահատակուողները, որովհետեւ Հայերը պարտաւորուեցան ցրուել եւ սփռուիլ, եւ Պարսիկներ հետապնդելով հալածեցին, եւ կամ ետեւնէն հասնելով կամ թաքստոցներէն հանելով, սրակոտոր ըրին կամ փիղերով կոխկրտեցին, ընդ ամէնը 740 հոգի եւս ըստ Եղիշէի, կամ 750 եւս ըստ Փարպեցույ, որով Վարդանանց նահատակաց համագումարը միայն մէկ թուով տարբերած կ'ըլլայ երկու պատմագիրներու մէջ, 1036 կամ 1035: Սակայն 1036 թիւը տօնացոյցերու մէջ ալ անցած եւ նուիրագործուած է (ՏՕՆ. 34): Վերջին նահատակուողներուն համար ոչ նախարարներու անուն յիշուած է, եւ ոչ այլ ո՞ր ազգատոհմէն ըլլալնին ցուցուած, սակայն վերագոյնդ (« 254) երեսունէ աւելի ցեղեր եւ պօրավարներ յիշեցինք, եւ հաւանական չ'երեւիր ըսել թէ միայն 9 ցեղերէն նահատակուողներ եղած ըլլան պատերազմի դաշտին վրայ, եւ միւսները բնաւ կորուստ տուան չըլլան: Հետեւապէս աւելի ճշդութեամբ խօսած կ'ըլլանք՝ եթէ ըսենք, թէ առաջ յիշած 296 նահատակները անոնք են, որոնց անունը կամ թիւը ստուգուեցաւ, բայց թէ ասկէ աւելի եղան ճակատամարտին առթիւ՝ թէ նոյն եւ թէ ուրիշ ցեղերէ նահատակուողները, որոնք յետոյ ընդհանուր գումարին մէջ խառնուեցան: Դիտողութիւն մըն ալ պիտի ընենք Ներսէհ Բաբերունիի համար, որուն անունը, չենք գիտեր ինչու, վրիպած է Շնորհալիին ուշադրութենէն, երբոր միւս ութը պօրավարներուն անունները յիշած է իր շարականին մէջ (ՇԱՐ. 572): Նա 1036 վկաները պօրավարներէն դուրս համրած կ'երեւի, վասն զի կը գրէ, *Բամկական խումբ հապարաց եւ երեսնից թիւ ընդ վեցից, որք ընդ նոսին նահատակեալք* (ՇԱՐ. 574), մինչ պատմագիրներ 9 պօրավարները 1036 թիւին մէջ կը փակեն, ինչպէս տեսանք:

258. ՊԵՏԵՐԱԶՄԷՆ ԵՏՔԸ

Մուշան Նիւսալաւուրտ պօրագլուխ եւ Վասա Սիւնի մարպպան, իբրեւ յաղթական նկատուեցան, վասնզի Հայոց հրամանատարը սպանուեցաւ, եւ ոչ ոք գայր այնուհետեւ ի մէջ գլխաւորացն, յոր յեցեալ ժողովէին գունդն մնացելոցն (ԵՂԻ. 92): Յիրուցան բանակը չկրցաւ այլեւս կանոնաւոր ընդդիմութիւն ընել, թէպէտեւ 66 հազարէն հազարի մը կորուստը, բոլորովին ուժաթափ եղած ըսել չէր: Հալածականներէն շատեր ամուր տեղեր ապաւինած էին, եւ Պարսիկ բանակը գլխաւորապէս անոնց դէմ սկսաւ գործել, դիմադրութիւնը ջլատելու համար: Վասակ գործակից էր անոնց, եւ ներումի ու կրօնական ապաւորութեան խոստումներով անձնատուր ըլլալու կը յորդորէր, սակայն այլեւս Վասակի վրայ վստահութիւնը դադրած էր (ԵՂԻ. 94): Զանազան դիպուածներու մէջէն կը յիշուի, նոյնիսկ Արտապու բերդերէն մէկուն մէջ, թերեւս Անգղի մէջ, ապաւինողներուն պարագան: Յովսէփ կաթողիկոս եւ Ղեւոնդ երէց, այնտեղ ապաստանած էին՝ հազար մը պինուորականներու հետ, Բակ պօրավար մը հրամանատարութիւնը ստանձնած էր: Երբոր բերդը պաշարուեցաւ, եւ մէջինները անձնատուր ըլլալու հրաւիրուեցան, կարծիքները տարբերեցան: Բակ դիմադրողներէն էր, եւ 700 հոգի իրեն միացան, գիշերանց դուրս ելան, պաշարողները ճեղքեցին ու անցան: Մնացեալներէն 213 պինուորականներ, եւ Յովսէփ ու Ղեւոնդ եկեղեցական *բազում ընկերակցօք* անձնատուր եղան, երբոր այլեւս ոչ ունէին համբար ի ներքս: Սակայն պինուորականները իսկոյն սրակոտոր եղան, եւ ասոնք պէտք է ըլլան երկերիւր

մարտիրոսները, որոնց յատուկ յիշատակը կայ Յայսմաւուրքի մէջ (ՅԱՍ. Բ. 66): Եկեղեցականներ թոյլ տրուեցան, յուսալով որ ժողովուրդը համակերպելու կը յորդորեն, իսկ Յովսէփ եւ Ղեւոնդ խօսիլ սկսան, ինքպիւքնին ապստամբութեան ամբաստանութենէն պաշտպանեցին, եւ Վասակը մեղապարտ ցուցնելով, բողոքեցին ու դատաստան ուղեցին. ուստի Մուշկան հրամայեց երկուքն ալ պահել զգուշութեամբ, նախապէս գան հարեալ, սիրտին պայրոյթը գոհացնելու համար (ԵՂԻ. 96): Կապոյտ լերան բերդին մէջ ալ ամբացողներ կային, որք պաշարողները կը նեղէին, անոր համար այտեղ ալ Վասակ խոստումներու դիմեց, եւ երբ Արշէն երէցի գլխաւորութեամբ պատգամաւորութիւն մը բանակցելու համար դուրս ելաւ, քահանան ու ընկերները հրամայեց շղթայի վարնել (ԵՂԻ. 98): Նոյն կերպերով ձերբակալուեցան եւս Արտաշատու եկեղեցականներէն՝ Սամուէլ քահանայ եւ Աբրահամ սարկաւազ, որոնք քանդած էին Արտաշատի ատրուշանը (ԵՂԻ. 101): Բասենի Թաթիկ եպիսկոպոսն ալ կալանաւորուեցան, եւ իբրեւ սաստիկ վնասակար անձ մը, անմիջապէս Վասակի խորհրդով Խուժաստան աքսորուեցաւ (ՓԱՐ. 75): Այդպէս Մուշկան ու Վասակ իրենց յաղթութեան հետեւանքները կ'ընդարձակէին, երբ միւս կողմէն եղելութեան լուրերը ՅԱվերտի կը հասնէին, որ գոհ չէր մնար, որովհետեւ առանց կրօնական նպատակը իրականացնելու, երկրին նիւթական վիճակը խանգարուած, թագաւորութեան մի լաւ մասը քանդուած, եւ արքունական գանձն ալ վնասուած էր: ՅԱվերտ վերջապէս զգաց, որ իրենց անձնական շահերուն նպատակով պիտի անցնէ յայլընդայլոց գործերու մղողներ կան: Այդ միտքով ուղեց գործին նոր ուղղութիւն մը տալ, Մուշկան Նիւսաւաւուրտի հրամայեց Հայաստանէն ելնել եւ Հոնաց դէմ երթալ, Վասակը մարզպանութենէ հեռացուց պատուաւոր կերպով Տիպրոն հրաւիրելով, եւ Ատրորմիզդ Արշական անուն Պարսիկ զօրավար մը, որ գործակից էր եղած զօրավարին ի նմին պատերազմի, Հայաստանի մազպան եւ սպարապետ անուանեց, վստահանալով անոր խոհականութեան վրայ: (ԵՂԻ. 100):

259. ԵՂԵԼՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ

Եկեղեցական պատմութեան մը ներածէն աւելի ընդարձակուեցանք Աւարայրի պատերազմին մանրամասնութեանց վրայ, որովհետեւ եղելութիւնը քաղաքականէն աւելի կրօնական կերպարան ունէր, եւ ուղղակի եկեղեցական գործունէութեան ձեւ էր առած: Որչափ ալ Վարդան էր շարժման հոգին, սակայն անոր կազմակերպողներն ու վարողները եկեղեցականներ էին, եւ Յովսէփ կաթողիկոս առաջին դերն ունէր ամէն պարագայից մէջ, իրեն գլխաւոր խորհրդական ունենալով Ղեւոնդ երէցը, զոր պիտի չջարանինք գործին առաջնորդն ալ անուանել, նկատելով որ ազգն ալ եկեղեցին ալ, Ղեւոնդ երէցին անունով պատուած է այդ ազգասէր եկեղեցականներուն խումբը, որուն մէջ կաթողիկոս մըն կար, եպիսկոպոսներ ալ կային: Եկեղեցին այն օրէն սկսելով, հաւատոյ մարտիրոսներուն շարքը դասեց Աւարայրի 1036 նահատակները, եւ այն յիշատակը, որ Վրթանէս հայրապետի կարգադրութեամբ սկսած էր կատարուիլ (« 94) ի պատիւ ազգային նահատակներու, որք եկեղեցույ եւ ազգին պաշտպանութեան համար՝ անձնազոհ եռանդով կեանքերնին նուիրած էին, այլեւս սեփականուեցաւ նոյն սկզբունքին գերագոյն ախոյեաններուն, եւ Վաչէեանց ու Վասակեանց, Մուշեղեանց ու մանուէլեանց անունները ընկղմեցան Վարդանանց փառաւոր անունին մէջ: Սկիզբէն այդ եղած է ազգին համոզումը, հիմա ալ նոյն համոզումը տակաւին անեղծ կը մնայ ամէն Հայ սիրտերու մէջ, եւ ամենուն զգացումները կը թրթռան Վարդանանց անունին: Սակայն եղան ոմանք, որ սխալ եւ կրօնամոլ քաղաքականութեան մը արդիւնք համարեցին Աւարայրի նահատակութիւնը, եւ աւելի ուղիղ ու ապատախոհ քաղաքականութիւն մը ուղեցին տեսնել Վասակի ընթացքին մէջ, որ ազգին ապագան լաւագոյն կը նկատէր Պարսից հովանաւորութեան ներքեւ, քան ուխտապահներուն նախընտրած կերպին մէջ, որ պարզապէս

յունասէր եւ յունամոլ ուղղութեան արդիւնք կը կարծուի: Առանց ուղելու մանրակրկիտ վէճերու մէջ մտնել, զորս մեր գործին պայմանները չեն ներեր, կը կանխենք յայտնել, թէ մենք ալ յունասէր քաղաքականութեան պաշտպան պիտի չկանգնինք, այլ որպէսզի Վասակ կարենար իր ընթացքին մէջ արդանալ, պէտք էր որ իր ազդեցութիւնը ցուցնէր կրօնական խնդիրը քաղաքականէն պատելով, եւ կրօնական ապատութիւնը իսկապէս ապահովէր, եւ ոչ թէ քաջալերող ըլլար կրօնական բռնութիւններու եւ գործակից հանդիսանար խարդախ յայտարարութիւններու: Պէտք չէր նաեւ որ սուտակասպաս կեղծաւորութեամբ մասնակցէր այն ամէն դիմումներու, զորս ուխտապահները խորհեցան ընել դէպի Բիւզանդիոն, եւ ոչ ալ իրենները խաբէր սուտ երդումներով, Պարսիկներն ալ գրգռէր կեղծաւոր գործակցութեամբ:

260: ՎԱՍԱԿԻ ԴԻՏՈՒՄԸ

Անկեղծ ու համարձակ պարսկասէր քաղաքականութիւն մը, Վասակի համար գովեստի եւ արդիւնքի փաստ մը եղած կ'ըլլար, եթէ կրօնական ապատութեան մէջ ցուցնէր Պարսիկ արքունեաց օգուտը: Ինչպէ՞ս արդարացնել Վասակը, երբոր նոյնիսկ մոգպետին այդ կէտին վրայ համոզուած ըլլալը տեսնելով, եւ այդ ուղղութիւնը պաշտպանելն ալ լսելով, ինքն հակառակը յայտնելու եւ հակառակը գործելու պատասխանատուութիւնը կը ստանձնէ (« 247): Վասակ իրաւամբ կը մեղադրուի, որովհետեւ որեւէ քաղաքական տեսակէտէ օտար, անձնական շահու եւ փառամոլ դիտումի միայն ծառայեց, սուտ խոստումը եւ սուտ երդումը իբր միջոց գործածեց, իրեններուն դէմ անիրաւելու եւ բռնանալու խիղճ չըրաւ, եւ ոչ ալ Պարսիկ արքունեաց շահերը պաշտպանեց, որուն իբր թէ հաւատարիմ պիտի մնար, Վասակ ազգին խիղճին առջեւ դատապարտուելէ ետքը, թագաւորական ատեանին առջեւ ալ պատճապարտ գտնուեցաւ: Եթէ Յալկերտ ինքնին եւ ուղղակի կրօնական բռնութեան նպատակ ալ չունենար, մոգպետներ եւ Միհրներսէհ եւ Վասակ միաբանեցան այդ համոզումը ներշնչել Յալկերտի, եւ տէրութեան ապագան կրօնական ձուլման մէջ ցուցնել, ուխտապահ Հայեր, որ այդ ուղղութեան դէմ մաքառեցան, կրօնի պահպանութեամբ ազգին ձուլումն ալ արգիլեցին: Պատմութիւնը կը ցուցնէ, թէ ինչպէս կրօնապէս միացածներ, ազգութիւննին ալ կորսնցուցին, ինչ որ գերագոյն վնասն եղած օ Հայութեան համար: Մարկիանոսի ստոր ընթացքը կը հաւաստէ, թէ յունասէր քաղաքականութիւնը չէր որ Հայր պիտի փրկէր, ինչպէս Վահան Մամիկոնեանի ընթացքը ալ, զոր իր կարգին պիտի տեսնենք, կը ցուցնէ թէ պարսկասէր քաղաքականութեամբ ալ հնար էր ազգին յաջող դիրք մը պատրաստել: Ամէն իրողութիւն իր համընթաց պարագաներուն մէջ պէտք է քննել, եւ իրական հանգամանքներուն ներքեւ դատել: Արդ 451 տարույ եղելութիւնները կրօնական ձուլման մէջ ազգին ոչնչութեան վտանգը կը սպառնային, Վասակ այդ վտանգին հանդէպ անտարբեր՝ իր անձնական շահը կը դիտէր, Վարդան այդ սպառնալիքին հնադէպ արթուն՝ իր կեանքն ալ զոհեց, բայց իր կեանքին զոհողութեամբ վտանգը հեռացուց:

261. ԱՏՐՈՐՄԻՉԴ ՄԱՐԶՊԱՆ

Վարդան եւ իրենները պատերազմի դաշտին մէջ յաղթուած էին, այլ գործերուն ընթացքին վրայ յաղթութիւնը տարին, որովհետեւ պարսիկ արքունիքին բռնած ուղղութիւնը փոխուեցաւ: Ատրորմիպղի տրուած հրահանգն էր, զմարդիկն *Հայոց չընդոստուցանել, այլ սիրով նուաճել, եւ զպատօն քրիստոնէութեան համարձակապէս ունել ամենեցուն* (ՓԱՐ. 73): Ատրորմիպղ այդ հրամանը ընդունելով երկիրը խաղաղեցնելու նպատակին սկսաւ ծառայել, հանրութեան վստահութիւն կ'ուզէր ապրել, թերեւ կերպով յանցաւոր սեպուածները նկատողութեան չէր առներ, եկեղեցիներուն բացումը եւ պաշտամանց կատարումը կը դիւրացնէր, բայց միւս կողմէն կ'աշխատէր հեռացնել այն անհատականութիւնները՝ որք դիմադրութեան գործին մէջ գործօն դեր

ստանձնած էին, եւ որոնց գաղափարներուն փոփոխուելուն հնար չէր շատ վստահութիւն ունենալ: Այդ կարգէն էին այն եկեղեցականները, որք դիմադրութեան առաջնորդներն եղած էին, եւ ատրուշաններու կործանման եւ մոգերուն կորստրածին գլուխ եղած էին: Նկատի կ'առնուէին նաեւ այն նախարարները, որք վէն ի ձեռին պատերազմի մտած եւ Պարսիկ գունդերուն դէմ կռուած եւ վնասներ հասուցած էին: Ինչպէս նաեւ անոնք ալ, որ ամուր տեղեր քաշուած, եւ գլուխին խումբ մը հաւաքած զինեալ դիմադրութիւնը շարունակել կը ջանային: Այդ վերջիններէն երկու խումբեր աւելի նկատողութեան արժանի եղան: Մէկը կը գտնուէր Տայոց նահանգի եւ Խաղտեաց սահմանակցութեան մէջ Պարխար քեռներուն վրայ, Հմայեակ Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ, որ Բիւզանդիոնէ դարձին չկարենալով հասնիլ Աւարայրի պատերազմին, այն տեղերը նոր դիմադրութիւն մը կազմելու ձեռնարկեց, եւ իրեն շուրջ հաւաքեց Աւարայրի փախստականներէն շատերը: Զօրաւոր Պարսիկ գունդ մը գնաց անոնց դէմ՝ որուն կ'օգնէին ուխտանենգներէն Արտէն Գաբեղեան եւ Վարազշապուհ Պալունի, եւ յանկարծակի յարձակեցան Որջնհաղ բերդին վրայ, երբ անպատրաստ էր Հմայեակի գունդը: Սաստիկ պատերազմ մը տեղի ունեցաւ, Հայեր չկրցան դիմանալ եւ ցրուեցան, եւ Հմայեակ նահատակուեցաւ, որ *բազում ցանկութեամբ խնդրէր ժամանալ զկնի սուրբ եղբօրն իւրոյ* (ՓԱՐ. 74): Ուրիշ խումբ մըն ալ Արցախի անտառներուն ապաւինած էր, բայց անոնց դէմ գլխաւոր յարձակում մը չգործուեցաւ, որովհետեւ Հոներու պաշտպանութիւնը կը վայելէին (ԵՂԻ. 99):

262. ԵՐԿԴԻՄԻ ԸՆԹԱՅՔ

Ատրորմիզդ լուր ալ տարածեց, թէ ոչ մէկուն կեանքին վնաս կ'ուզէ հասցնել, եւ ոչ մէկը իր տանուտէրութենէն կը զրկէ, եւ կը սպասէ որ նախարարները իրեն մօտ հաւաքուին եւ ընելիքին որոշեն: Այդ խոստումը եւ Ատրորմիզդի ցուցուցած չափաւորութիւնը նախարարներէ շատերուն վստահութիւն ազդեցին, որոնք հետզհետէ յօժարութեամբ նոր մարզպանին մօտ եկան (ՓԱՐ. 75): Միեւնոյն հրաւերը գլխաւոր եկեղեցականներուն ալ ուղղուեցաւ, ինչպէս Ոշտունեաց երիսկոպոս Սահակի եւ Արծրունեաց դրաներէց Մուշեղի (ԵՂԻ. 101): Բայց Ատրորմիզդ անկեղծ չէր ի ըխոստումներուն մէջ, եւ դիմադրութեան գլխաւոր գործիչները հեռացնելու կ'աշխատէր: Ուստի ամենուն գալէն ետքը քննութիւններ կը բանար, եւ ասոր կամ անոր վրայ յատուկ յանցապարտութեան առիթ գտնելով, կամ կապանաց կ'ենթարկէր, կամ քննուելու եւ դատուելու համար Տիպրոն թագաւորին երթալու կը ստիպէր: Ըստ այսմ Սահակ եպիսկոպոսի համար կը հաստատուէր թէ ատրուշան մը կործանած է եւ *բազում չարչարանօք* սպաննած է մոգերը, նոյնպէս Մուշեղ երէցի համար կ'ըսուէր թէ կրակատուն մը աւերած է եւ մոգերը *կապանօք եւ տանջանօք* չարչարած է: Որովհետեւ իրենք ալ չուրացան, երկուքն ալ միւս կապեալ եկեղեցականներուն հետ խառնուեցան, որոնք էին Յովսէփ կաթողիկոս, Ղեւոնդ երէց, արշէն երէց, Սամուէլ քահանայ եւ Աբրահամ սարկաւազ: Սահակի սարկաւազ Քաջաջն ալ անոնց միացաւ, եւ ութը կապեալ եկեղեցականներու խումբ մը կազմուեցաւ Տիպրոն դրկուելու համար: Նախարարներուն վրայ ալ քննութեան պէտք տեսնուեցաւ, գլխաորապէս պատերազմի մասնակցեան եւ Պասից դէմ զէնք առած ըլլալու կէտը առջեւ քշելով, եւ անոնցմէ ալ խումբ մը որոշեցին Տիպրոն երթալու:

263. ԱՔՍՈՐԵԱԼ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ

Տիպրոն երթալով դատուելու հարմար որոշուած նախարարներուն թիւը, Փարպեցիէն 31 ըսած է (ՓԱՐ. 86). իսկ ըստ Եղիշէի 35 (ԵՂԻ. 150): Անոնց անուններն ալ միառմի յիշուած են հետեւեալ կերպով. Սիւնեաց տոհմէն 2 հոգի՝ Բաբգէն եւ Բակուր եղբայրներ, Արծրունեաց տոհմէն 7 հոգի՝ Ներշապուհ, Շաւասպ, Շնգին, Մեհրուժան, Պարգեւ, Տաճատ եւ Ապրսամ, Մամիկոնեանց տոհմէն

4 հոգի՝ Համապասպեան, Համապասպ, Արտաւապղ եւ Մուշեղ, Կամսարականաց տոհմէն 5 հոգի՝ արշաւիր, Թաթուլ, Վարձ, Ներսէ եւ Աշոտ, Ամատունեաց տոհմէն 3 հոգի՝ Վահան, Առանձար եւ Առնակ, Դիմաքսեան տոհմէն 2 հոգի՝ Թաթուլ եւ Սատոյ, եւ 2 եւս անուննին չյիշուած, Անձեւացեաց տոհմէն 3 հոգի՝ Շմաւոն, Զուարէն եւ Առաւան, Առաւելեան տոհմէն 3 հոգի՝ Փափագ, Վարապղէն եւ Դատ, Մանդակունեաց տոհմէն 2 հոգի՝ Սահակ եւ Փարսման, Ռոփսեանց տոհմէն 2 հոգի՝ Բաբիկ եւ Յոհան, Ռշտունեաց տոհմէն՝ Վրէն, Գնունեաց տոհմէն՝ Ատոմ: Ընդ ամէն 35 անունով յիշուածներ, որոնցմէ Փարպեցիէն յիշուած չեն Մեհրուժան Արծրունի, Ներսէհ եւ Աշոտ Կամսարականք, եւ Զուարէն Անձեւացի: Եթէ Դիմաքսեանց ցեղէն առանց անունի յիշուած երկու եւս տոհմակիցները թիւի անցնենք, Տիպրոն գացողներու բուն թիւը կը լինի 37: Ինչպէս պարզ ակնարկով մըն ալ կը տեսնուի, այս ցուցակէն շատեր միեւնոյն Աւարայրի պատերազմին մասնակցողներն են (« 254), որոնք չէին նահատակուած, եւ խոստովանողական կոչման նախատեսուեամբ եկան, Տիպրոն եւ *կամօք մատնեցան ի սուրբ կապանս չարչարանաց* (ԵՂԻ. 150): Այդ նախարաներուն հետ Տիպրոն վրկուեցան քանի մը նախարարապուն տղաքներ ալ, իբր պատանդ Պարսկաստան պահուելու համար, որոնց մէջ յանուանէ կը յիշուին Վահան եւ Վասակ եւ Արտաշէս, նահատակ Հմայեակ Մամիկոնեանի գաւակները (ՓԱՐ. 111), եւ Ներսէհ ու Հրահատ, Արշաւիր Կասարականի գաւակներ (ՓԱՐ. 122), Վարդան եղբօրորդիներ եւ թոռներ: Վասակ Սիւնի, թէպէտ մարպանութենէ ձեռք քաշած, եւ Տիպրոն երթալու հրաւիրուած, սակայն դադաղութեամբ կը շարժէր, որպէսզի գոնէ կապեալ եկեղեցականներուն եւ դրկուելիք նախարարներուն ճամբայ հանուիլը ապահովէ, եւ Տիպրոնի մէջ անոնց պարտութեամբ իր վրէժը լուծէ: Իրօք ալ, եկեղեցականները եւ նախարարները *տայր խաղացուցանել յառաջագոյն քան զինքն* (ՓԱՐ. 75, եւ յետոյ ինքն կ'ուղեւորէր *տայր խաղացուցանել յառաջագոյն քան զինքն* (ՓԱՐ. 76), որ է ըսել 451 Օգոստոս 4- էն առաջ, Աւարայրի պատերազմին օրէն երկու ամիս ետքը:

264. ՎԱՍԱԿ ՈՒ ԶՆՆՈՒԹԻՒՆ

Վասակ իր ուղեւորութիւնը կ'ընէր *սաստիկ կազմութեամբ եւ ուժգին աղիւք*, այն համոզմամբ թէ իր ծառայութիւնները գնահատուած են, եւ թէ կ'երթայ *առնուլ վարձս*, մինչեւ անգամ միտքէն անցընելով, թէ կրնայ ընդունիլ *զթագաւորութիւնն իսկ Հայոց*: Կալանաւոր եկեղեցականները ծանրաքայլ *տանէին կապեալս, նստուցեալս ի վերայ ջորւոց*, երբ հեռուէն տեսնուեցաւ փառաւոր կարաւան մը եւ իմացուեցաւ թէ *Սիւնեաց տեառնն է*: Ասոր վրայ Յովսէփ Ղեւոնդի դառնալով կ'ըսէր, թէ Վասակ չի քաշուիր *լրբենի անամօթութեամբ սրտիւ գալ առ մեզ յողջոյն*, մենք ի՞նչ ընելու ենք փոխարէն: Ղեւոնդ կը պատասխանէ, թէ ողջոյնը կը տրուի ամենուն, աւետարանի կանոնով, եթէ ողջունեալը արժանի չէ, ողջոյնը ետ կը դառնայ (ՓԱՐ. 76): Եւ այս խօսքին վրայ Վասակ կը հասնի, ձիէն կ'իջնէ, կ'ողջունէ, եւ Ղեւոնդ *անտրտում եւ զուարթերես խօսէր երկարս ընդ Վասակայ*: Վասակ կարծելով թէ անոնք անտեղեակ են իր ըրածներուն *երթայր ընդ նոսա երկարագոյնս*, մինչեւ իսկ կը հրաւիրէր *ճաշել ընդ նմա* մօտաւոր օթեւանին մէջ, եւ ինքն կ'անցնէր առաջ: Այն ատեն Ղեւոնդ ետեւէն կը ձայնէ, թէ ամենէն կարելորը մոռցած է եւ ուր երթալը չէ հարցուցած: Վասակ համարձակութեամբ կը պատասխանէ թէ թագաւորին կ'երթայ *գտանել զհատուցումն*: Այն ատեն Ղեւոնդ մարգարէական շեշտով մը կ'ըսէ, *թէ արդարեւ դու կենդանութեամբ զգլուխդ ի վերայ ուսուցդ ի Հայս տանիս, ապա ընդ իս Տեառն Աստուծոյ չէ խօսեցեալ* (ՓԱՐ. 77): Որչափ ալ Վասակ մոլորեալ միտք մը ունէր, սակայն սուրբերուն վրայ մեծ յարգ մը կը տածէր, եւ Ղեւոնդի խօսքերուն վրայ տխուր տպաւորութիւն մը ունեցաւ, եւ տխրութեամբ ճամբան շարունակեց, եւ հասաւ Տիպրոն, ուր պատուաւոր ընդունելութիւն ալ ունեցաւ: Իսկ կապեալ եկեղեցականները հապիւ *յետ երկու ամսոց եւ քսան աւուր* կը հասնէին

թագաւորին ձմեռնային պալատը (ԵՂԻ. 101), որ ըսել է թէ 451 Հոկտեմբերին կէսէն ետքը Տիպրոն կ'երթային: Մինչեւ այն ատեն նախարաներն ալ կը հասնէին *արձակ ձեռօք եւ արձակ ոտիւք* (ԵՂԻ. 103), պատանդ տղաքներն ալ անոնց ետեւէն, եւ կարգը կու գար քննութիւններն սկսիլ եւ դատաստանները վճուել: Առաջ մասնաւոր տեսակցութիւններ տեղի կ'ունենային իբր նախաքննութիւն, եւ եկեղեցականներուն գլխաւորները հարցուփորձի կ'ենթարկուէին, մինչեւ որ վերջէն հանդիսաւոր ատեան կազմուեցաւ Միհրներսէհի նախագահութեամբ՝ սակայն ինքն Յապկերտ ալ ի մօտոյ կը հետեւէր դատաստանին արդիւնքին (ԵՂԻ. 103): Ըստ այսմ հապիւ 452 տարւոյ սկիզբները կրցաւ սկսիլ Տիպրոնի մէջ, Հայաստանի իրողութեանց մեծ դատաստանը: Իսկ Հայաստանի մէջ ամենուն մեկնելէն ետքը, աւելի եւս ընդարձակօրէն սկսաւ գործել Ատրորմիպղ: Եպիսկոպոսներուն թոյլ կու տար իրենց իշխանութիւնը վարել յայտնապէս *ըստ առաջին սովորութեանն*, աւերեալ գաւառներուն հարկերը կը ներէր, այրուծիին ծառայութիւնը կը թեթեւցնէր, միայնակեացները իրենց տեղերը կը դարձնէր, փախստականներուն կը ներէր իրենց ստացուածներուն տիրապետութեան դառնալ, բռնի կամ բռնադատեալ կրօնափոխ եղածներուն քրիստոնէութեան դառնալը չէր արգիլեր, վերջապէս ձեռքէն եկածին չափ ժողովուրդը գոհացնելու, երկրին վերաշինութիւնը քաջալերելու, եւ բարօրութեան վիճակ պատրաստելու հնարաւոր դիւրութիւնները կ'ուզէր պակաս չընել (ԵՂԻ. 102):

265. ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆԱՅ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Տիպրոնի մէջ կազմակարպուած դատաստաններուն դառնալով, թէ Փարպեցի եւ թէ Եղիշէ բաւական ընդարձակօրէն կը պատմեն դատական գործողութիւնները, սակայն կէտ առ կէտ չեն համապատասխաներ ամէն մանրամասնութեանց մէջ, ինչ որ վարմնալի չէ, որովհետեւ ոչ թէ պաշտօնական ատենագրութիւն է կազմածին, այլ գլխաւոր պարագաները յետիններուն աւանդելու համար պատմագրութիւն մը: Մենք ալ առանց ատենագրութիւն մը կազմելու յանակնութեան՝ միայն գործողութեանց բնութիւնը ցոյց տալու կէտերը՝ կ'ուզենք քաղել: Նախապէս եկեղեցականներու դատաստանը տեսնուեցաւ եւ անոնք համարձակօրէն ըրածին չծածկեցին, ծանրանալով մանաւանդ *կրակ սպանանել* -ու կէտին վրայ: Արտաշատի ատրուշանը քանդողներ, Սամուէլ եւ Աբրահամ, յայտնեցին, թէ իրենք սպանութիւն ըրած չեն, այլ կրակի պաշտօնեաները փախան, եւ կրակը անցաւ, այն ատեն իրենք ալ մոխիրը գետը թափեցին, ինչպէս մոզերն ալ կ'ընէին, եւ որովհետեւ հուրն ու ջուրը եղբայրներ են, իրենք ալ եղբայրները իրարու տուին (ՓԱՐ. 78): Սահակ ալ Քաջաջի հետ հարցաքննուեցաւ, ու նա ալ աւալի խիստխօսեցաւ Ռշտունեաց կրակատունին աւերման վրայ: Վերջէն ատեան հանուեցան Յովսէփ եւ Ղեւոնդ, Մուշեղի եւ Արշէնի հետ, եւ Ղեւոնդ ամենուն կողմէն խօսեցաւ: Նախ իրենցմէ իւրաքանչիւրին աստիճանն ու պաշտօնը ուզեց ձշղել, որովհետեւ *ըստ քրիստոնէութեան օծման անտեղեակ էին իւրաքանչիւր պատուոյ*: Յովսէփը ցուցնելով, կ'ըսէ, որ թէպէտ քան վինքն *մանկագոյն է տիովք, այլ պատուով կարգեալ է արժանաւորապէս եւ գլուխ է Ամենայն Հայոց քահանայութեանց*: յետոյ Սահակը ցուցնելով կը յայտնէ, թէ *Սա վկարգ օծման ըստ ճշմարիտ եւ արդարեւ քրիստոսատուր ձեռնադրութիւն մերոյ օրինաց՝ վկատարեալն ունի*: Վերջապէս իրեն եւ մնացեալներուն վրայ գալով կ'ըսէ, թէ *այլ քս եւ ես միապէս եմք ըստ կարգի քահանայութեան*: Թէպէտ չորսերնին միայն քահանաներ էին, Ղեւոնդ, Մուշեղ, Արշէն եւ Սամուէլ, իսկ Քաջաջ եւ Աբրահամ սարկաւագներ էին, սակայն անոնք վատել աւելորդ է սեպած (ՓԱՐ. 79): Փարպեցիէն մէջբերուած խօսքերը բաւական են ցուցնելու թէ եկեղեցական պատիւը, Փարպեցիին միտքին մէջ, ձեռնադրութիւնն է, եւ ձեռնադրութիւնն ալ օծումն է, ուստի երբոր Յովսէփը *պատուով* բարձր եւ բոլոր քահանայութեան գլուխ կը ձանչնայ, նովին իսկ վայն եպիսկոպոսական ձեռնադրութեամբ եւ օթմամբ օժտուած

կ'իմանայ, եւ մ'իայն Պարթեւազանց եւ Մանազկերտացեաց քահանայապետական տուներէն դուրս, պարզ երիցական տունէ առջեւ եկած ըլլալուն կ'ակնարկէ, երբոր անոր երէց անունը կու տայ, ինչպէս որ ուրիշ տեղ ալ ցուցուցին (« 231): Իսկ ատրուշաններու աւերաման խնդրին գալով, Ղեւոնդ բնագիտական հմտութիւններու կը մտնէ բացատրելով, թէ քանի կերպերով կրակ կը ծագի, եւ ինչպէս կը մարի, ինչ բաներու կը գործածուի, եւ ինչ բաներու օգտակար է, որով պարզ նիւթ մը ըլլալը կը հաստատէ, եւ աստուած չլինելը կը ցուցնէ: Յովսէփ եւ Սահակ անոր ըսածները կը հաստատեն, միւսներն ալ կը ձայնակցին, որով Միհրներսէհ վայրանալով կը հրամայէ շղթաներով ծեծել երանելիները, քիթերնուն բերներնուն ալ չխնայելով, եւ իբրեւ դատապարտեալներ ծանր շղթաներով բանտարկել կը հրամայէ, մինչեւ որ արքունական վճռով անոնց վերջնական բախը որոշուի (ՓԱՐ. 80-81):

26. ՎԱՍԱԿԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Կարգը կու գայ նախարաներուն՝ դատաստանին, որոնց վերագրուած յանցանքը, ատրուշաններու կործանման կամ մոգերու կոտորածի կէտերը չէին, այլ երկրին աւերաման պատճառ եղած ըլլալնին, եւ այս մասին ուխտապահները, ինքզինքնին արդարացուցած ատեննին, բոլոր վնասներու պատճառ կը ցուցնէին Վասակը եւ իր համախոհները: Դատաստանը դէմ դէմի ամբաստանութեան ձեւ մը առաւ, առաջ *բազում աւուրս Միհրներսէհի նախագահութեամբ քննութիւն կատարուեցաւ* (ԵՂԻ. 104), եւ վերջին անգամ Յակկերտի նախագահութեամբ վերջնական վճիռը տրուեցաւ (ՓԱՐ. 82): Երկու պատմագիրներն ալ մանրամասնութեանց կը մտնեն Վասակի դէմ եղած ամբաստանութիւնները յառաջ բերած ատեննին: Նախ կը յիշուի թէ ուխտապահները *ցուցանէին զթուղթսն* որոնց վրայ *մատանի Վասակայ եղեալ էր*, եւ որք ուղղուած էին Վրաց, Աղուանից եւ Աղձնեաց իշխաններուն, ինչպէս նաեւ կայսեր եւ Անտիոքոս ստրատեալատին, եւ որով Պարսիկներուն դէմ օգնութիւն կը խնդրուէր (ԵՂԻ.103): Այս թուղթերուն գրուած եւ Վասակէ ալ կնքուած լինելը յիշեցինք (« 250), սակայն անոնք պէտք էր հասցէներնուն յղուած ըլլային, եթէ յատկապէս քանի մը հատ պահուած չէին, կամ թերեւս յղուած ըլլալուն վաւերական փաստեր եւ վկաներ ցոյց կու տային, ինչպէս յատկապէս կը յիշուի Ատոմ Գնունին, որ առաջին անգամ Վասակի գրութիւնը տարած էր Բիւզանդիոն (ԵՂԻ. 103): Իբրեւ ամբաստանութիւն յառաջ բերուած է, թէ Ջարեհաւանի մէջ մոգերուն ջարդը, եւ շատ բերդերուն Պարսիկներուն ձեռքէն հանուիլը Վասակի հաւանութեամբ եւ հրամանով եղած գործեր են (ԵՂԻ. 103): Մուշկան Նիւսալաւուրտ ալ վկայեց թէ պատերազմէն ետքը գործուած բռնութիւնները եւ խաբէական երդումներով եղած կոտորածները մազպանին հրամանով գործուեցան (ԵՂԻ. 103): Պարսիկ պաշտօնեաներ հաստատեցին թէ արքունիք երթալիք հարկին գումարէն գողութիւն ըրած է (ԵՂԻ. 104): Ուխտանենգներուն մէջէն ալ շատեր, համարձակութիւն առին Վասակի դէմ վկայութիւն տալ: Հայաստանի մէջ նեղութիւն կրած մոգեր եւ Պարսիկ պինուորականներ ալ հաստատեցին թէ իրենց հարուածներուն պատճառը մարզպանն էր: Վասակի ազգականներն ալ իբր դատախազ ներկայացան, եւ շատ մը եղելութիւններ պատմելով եզրակացուցին, թէ Հոնաց եւ ուրիշ *թշնամեացն արքունի՝ խորհրդակից գտաւ* (ԵՂԻ. 104): Դատապարտուած եկեղեցականներն ալ ատեան բերուեցան, եւ Սահակ եպիսկոպոս ամենուն կողմանէ ընդարձակօրէն բացատրեց, թէ նա՝ որ իր հաւատքին անհաւատարիմ եղաւ, թագաւորին ալ հաւատարիմ չէր (ԵՂԻ. 105): Այդպէս քննութիւնները *զաւուրս բազումս* շարունակելէ ետքը, յայտնի եղաւ թէ *պարտաւորեցաւ կողմ ուրացելոց* (ԵՂԻ. 103), սակայն վճիռը հանդիսաւոր գումարման թողուեցաւ, որուն հրաւիրուեցան *որ որ ունէր զպատիւ թագաւորին*, եւ լեցուեցաւ *Արեօք եւ Անարեօք ամենայն խորանն* (ՓԱՐ. 82): Վասակն ալ անոնց հետ էր իր ամէն վարդերով (ԵՂԻ. 106): Այնտեղ բոլոր ուխտապահներու

խումբին կողմէն Արշաւիր Կամսարական կամ Արշարունի, Վարդանի փեսան, իբրեւ տեղեկաբեր խօսեցաւ, եւ նորէն բոլոր ամբաբտանութիւնները քաղելով զօրաւոր կերպով հաստատեց թէ Վասակի երկդիմի ընթացքն էր, որով դիմադրութիւնը կատարուեցաւ, Վարդանը փախուստէն դարձուց եւ զէնք առնելու քաջալերեց, եւ ամէն միջոցներ գործածեց, որով Պարսից ծառայութեան մէջ եղող քաջերը զոհուեցան եւ Պարսից լաւագոյն մէկ գաւառը աւերեցաւ (ՓԱՐ. 83-84): Դատաստանին ելքը կատարելապէս ձախող եղաւ Վասակին, թագաւորն եւ բոլոր աւագանին Վասակը դատապարտեցին աստիճանէ եւ պատիւէ զրկման, մշտնջենաւոր բանտարկութեան, եւ գանձին հասցուցած վնասին հատուցման: *Նոյնտեղ առաջի ամենայն մեծամեծացն, առաջ անցաւ դահճապետը, եւ մերկեաց ի նմանէ զպատիւն եւ զգեցոյց նմա հանդերձ մահապարտի: Անոր վրայ դահիճները տիրացան Վասակի անձին, կապեցին զոտս եւ զձեռս, կանանցաբար նստուցին ի ձի մատակ, եւ տարան ետուն յայն գզընտան, ուր կային մահապարտք ամենայն* (ԵՂԻ. 107): Եւ ոչ այսչափ միայն, այլեւ ձաղանքի ենթարկելու համար, *օրըստօրէ բերէին՝ իբրեւ զգէշ ընկենուին ի մեծ հրապարակին: Միւս կողմէ հատուցման գումարն ալ այնչափ ծանրացուցին, որ մինչեւ զհարց եւ զհաւուց եւ զիւր արարս եւ զպարզս կանանց եւս ետ ի վերայ, եւ ետ տուծեցաւ, եւ ոչ կարաց հատուցանել զպարտս արթունի* (ԵՂԻ. 108):

267. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Վասակի դատապարտութիւնը ուխտապահներուն ազատութեան չծառայեց, միայն թէ անոնց վիճակը չծանրացուց, եւ ամէնքնին մէկտեղ, 8 եկեղեցականներ եւ 37 նախարարներ, աքսորուեցան Վրկան, այժմեան Մալանդարան գաւառը, որպէսզի այնտեղ պահուին *խիստ կապանօք* (ՓԱՐ. 86): Այդ ամէնը տեղի ունեցաւ 452 տարուոյ սկիզբները, իսկ Վրկանի բանտարկութիւն տեւեց երկու տարի, մինչեւ 454 տարուոյ ամառը, երբ Քուշանաց պատերազմին պատճառով նոր երդելութեանց առիթ տրուեցաւ: Յովսէփ կաթողիկոսի անդարձ աքսորը եւ բանտարկութիւնը՝ իսկեց բոլորովին անոր յարաբերութիւնը ազգին հետ, այնպէս որ այլեւս իսկապէս եւ իրապէս դադարած եղաւ անոր գործունէութիւնը: Այդ մասին Եղիշէ եւ Փարպեցի որոշ բան մը չեն գրեր, այլ Յովհան կաթողիկոս կը դիտէ, թէ որովհետեւ *սուրբ հայրապետն Յովսէփ ի մետաղս ըմբռնեալ էր, ինչչափ ալ նա դեռ եւս կայր կենդանի, սակայն ոչ պարտ վարկան նախարարքն Հայոց առանց հովուի զհօտն Քրիստոսի թողուլ, եւ կաթողիկոս մը ունենալու պէտքը տեսան: Պատմաբանն ալ կը համաձայնի կարծել թէ ի հրամանէ սրբոյն իսկ Յովսէփայ այն իրագործիւր* (ՅՈՎ. 78): Պատերազմի օրէն ու Յովսէփի ձերբակալուելէն ետքը, հարկաւ միջոց մը բոլորովին անգլուքիս եւ նակերպարան մնաց կաթողիկոսական աթոռը, որովհետեւ հնար ալ չէր ընդհանուր շփոթութեան եւ խառնակութեան մէջ աթոռին կարգադրութեամբ զբաղիլ: Բայց երբ ամբաստանեալներ Տիպրոն տարուեցան եւ վճիռները տրուեցան, հարկաւ Ատրոմիպղ մարզպանն ալ փափաքեցաւ որ գործերու կարգադրութեան համար կաթողիկոս մը գտնուի, եւ գտնուի, եւ այս կերպով ծագում առած կ'ըլլայ Մելիտէի կաթողիկոսութիւնը 452-ին, Յովսէփի նահատակութենէն առաջ: Սակայն մենք Յովսէփի բաժինը չփակած, պէտք կը զգանք միեւնոյն գլուխին մէջ պատմել Յովսէփի ու ընկերաց մարտիրոսութիւնը, եւ ապա դառնալ Մելիտէի կաթողիկոսութեան: Չմոռանանք եւս յիշել թէ միեւնոյն 451 տարին, որ Հայաստանի նահատակութեան արկածները տեղի կ'ունենային, անդին Բիւզանդիոյ մէջ Եւտիքէսի խնդիրը կը յուզուէր եւ Կոստանդնուպոլսոյ եւ Եփեսոսի եւ Հռոմայ ներհակընդդէմ ժողովները կը գումարուէին, եւ Աւարայրի օրէն չորս ամիս ետքը, 451 Հոկտեմբեր 8-ին, կը բացուէր Քաղկեդոնի ժողովը, որ այնչափ խնդիրներու պատճառ եղած է, թէ ընդհանուր եւ թէ մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ: Բայց որովհետեւ այդ ժողովները այն ատեն Հայոց մէջ չլսուեցան, եւ Հայ Եկեղեցին ալ անոնցմով չզբաղեցաւ, ուստի մենք ալ Քաղկեդոնի ժողովին

մասին պետք եղած տեղեկությունները կը վերապահենք տալ, երբոր անոր խնդիրը Հայոց կողմանէլ նկատի առնուելով սկսի Բաբգէն Ոթմսեցիի կաթողիկոսութեան ատեն:

268. ԱՔՍՈՐԵԼՈՅ ՎԻՃԱԿԸ

Վրկանի մէջ բանտարկուած եկեղեցականներուն համար գրուած է, թէ անոնք *արանց վատախրատից եւ աշխարհակորուսաց եւ աստուածասպանաց* կարգը դասուած ըլլալով, իրենց համար պատրաստուած շղթաները *ստուարք էին եւ ծանունք քան զքնութիւն ամենայն երկայթոյ, որով զայլ մահապարտսն կապէին*. մանաւանդ Յովսէփ կաթողիկոսին համար կը յիշուի, թէ *եւս առաւել քան զսաստկութիւն ալ յոց զշղթայիցն ստուարագոյն ասէին զնորայն եւ անհեղեղս* (ՓԱՐ. 92): Այսուհանդերձ բոլորովին յարբերութենէ կտրուած չէին, եւ *մանկունք կապելոց երիցանց* (ՓԱՐ. 93), եւ մասնաւորապէս երկու արիասիրտ քահանաներ, Խորէն Արարատի Որկովի գիւղէն, եւ Աբրահամ Տայոց Ձենակը գիւղէն, միշտ կապեալ եկեղեցականներուն կը հետեւէին, եւ անոնց խնամքը կը հոգային (ՓԱՐ. 94): Իսկ միւս աքսորեալներուն մօտ ալ կը գտնուէին *մանկտի կապելոց նախարարաց* (ՓԱՐ. 93), իւրաքանչիւրին տունէն հաւատարիմ անձեր, որոնք Հայաստանէ մէկտեղ եկած էին, եւ աքսորին մէջ ալ անոնցմէ չէին բաժնուած, որպէսզի կարենան *արքանեկել նոցա եւ սպասաւորել ի կապանսն* (ՓԱՐ. 94): Պատմագիրներ երկարօրէն կը բացատրեն թէ ինչպէս բոլոր այդ խոստովանողներ ներքին ուրախութեամբ եւ յարատեւ աղօթքով կ'անցընէին ժամանակը Վրկանի բանտին մէջ, որովհետեւ վասն հաւատոյ եւ վասն Քրիստոսի էր իրենց քաշած չարչարանքը: Այդպէս անցան 452 տարուոյ մնացորդը, 453 տարին, եւ 454-ի սկիւբը մինչեւ Յապկերտի թագաւորութեան 16-րդ տարին, երբ նորէն պատերազմ բացուեցաւ Քուշանաց եւ Պարսից մէջ: Յապկերտ Վրկանէ անցած ատենը հրամայեց որ խոստովանողներուն խումբն ալ ետեւէն բերեն, առանց վերջնական նպատակ մը յայտնելու, ինչպէս որ ալ կատարուեցաւ, եւ ամէնքը տարուեցան Ապար, այժմեան Խորասան գաւառը, եւ փակուեցան Նիւշապուհ բերդին մէջ: Նպատակն էր կերպով մը ազդել քրիստոնէից վրայ, որովհետեւ նորէն մոգական շարժումը սկսած էր խլրտիլ, եւ ջանալ Յապկերտը բռնական միջոցներու մղել, որոնք պահ մը մեղմացած էին: Դատապարտեալ 8 եկեղեցականներէն երկուքը վատեցին, եւ բանակին հետ միասին տարին, ուր *չարաար վշտով եւ բուռն կապանօք եւ գանիւ* կը նեղէին: Այդ երկուքն էին արտաշատի ատրուշանին աւերողները, Սամուէլ երէց եւ Աբրահամ սարկաւոգ (ՓԱՐ. 86): Քուշանաց պատերազմը յաջող չեցաւ, վանսպի Բէլ անուն Խայլանդարանցի Հոն մը որ քրիստոնէից համակիր էր զգացումով, եւ Պարսից ծառայութեան մէջ կը գտնուէր, ասոնց բոլոր գաղտնիքները իմանալով Քուշանաց կը հաղորդէր, անոնք ալ ըստ այնմ, առանց մեծ ճակատամարտի, մասնաւոր յարձակումներով Պասրիկները կը նեղէին, կը կոտորէին եւ կը հալածէին, մինչեւ իսկ համարձակ արքունի գաւառներկ կ'ասպատակէին (ԵՂԻ. 110):

269. ԵՐԵՔ ՄԱՐՏԻՐՈՍՆԵՐ

Յապկերտ ձախողելէն ցաւած, մոգերը կը մեղադրէր, թէ արժանապէս չեն պատուած ու պաշտած աստուածները, որ ներեցին թշնամիներուն իրենց վրայ զօրանալ: Առիթը պահէ՛ր երեւցաւ, Միհրներսէհի եւ խորհրդակից մոգերուն իրենց սիրտին թոյնը թափելու, եւ թագաւորը համոզելու թէ աստուածները իրօք բարկացած են իրեն դէմ, որովհետեւ տակաւին կենդանի կը պահէ անոնք որ աստուածները սպաննել յանդգնած էին, եւ պահանջեցին կապեալ եկեղեցականներուն սպանութիւնը փութացնել: Յապկերտ շուտով համոզուեցաւ, եւ յուզեալ վիճակով մը անմիջապէս բանակին մէջ գտնուող երկու կապեալները հրամայեց առանձինն տեղ մը տանիլ ու գլխատել, նախապէս երկուքին ալ աջ ձեռքերկ կտրելով, եւ փոխարդարձաբար միւսին բազուկին միացնելով:

Այսպէս նահատակուեցան Սամուէլ քահանայ եւ Աբրահամ սարկաւագ, երկուքն ալ բնիկ Արարատ գաւառի Արած գիւղէն, եւ Արտաշատի եկեղեցւոյն պաշտօնեաներ: Նահատակութեան տեղերնին էր Ապար նահանգի Վարդգետ կամ Վարդգէս գաւառը, ուր կը գտնուէր այն օր Յակեբոսի բանակը, իսկ կատարման օրը գրուած է հրոտից ամսոյ 7 (ՓԱՐ. 87), որ շարժական տոմարի հաշուով կ'իյնայ 454 Յուլիս 7-ին, Չորեքշաբթի օր: Միեւնոյն ատեն յատուկ սուրհանդակ կը հանուէր Խուժաստանի կուսակալին, որպէսզի *չարալլուկ տանջանօք* սպաննէ այնտեղ բանտարկուած Թաթիկ եպիսկոպոսը: Հրամանին հասնելուն պէս, տեղւոյն մոգերը, շատոնց եպիսկոպոսին արիւնին ծարաւի, նախապէս *զաւուրս բազումս* վայն տանջեցին, եւ քերեցին *զմարմին սրբոյն յոսկերացն*, եւ անկէ ետքը գլխատեցին: Օրը որոշուած չէ, սակայն սուրհանդակին Ապար նահանգէ Խուժաստան նահանգ երթալը եւ տանջանքներու օրերը նկատի առնելով, առաջին երկուքին նահատակութենէն գոնէ տասնըհինգ օր ետքը պէտք է դնել Թաթիկի մարտիրոսութիւնը: Թաթիկ Մեսրոպի մահուան ատեն իրեն մօտ գտնուող աշակերտներէն մէկը եղած էր (« 224), անկէ ետքը Բասենի եպիսկոպոս ձեռնադրուած, եւ Արտաշատի ժողովին ներկայ գտնուած էր (« 241), եւ կրօնական պայքարի միջոցին ամենէն բուռն գործողներէն մին եղած էր, ատրուշան մըն ալ ինքը կործանած էր, անշուշտ իր վիճակին Բասենի մէջ, եւ իբր աւելի աչքի պարնող մը, առանց Տիգրանի մէջ դատուելու՝ դատապարտուած եւ հեռաւոր Խուժաստան բանտարկութեան յղուած էր:

270. ՄԻՒՍ ՎԵՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐ

Այս երեք եկեղեցական մարտիրոսներէն ետքը կը մնային միւսները, որոնք Նւշապուհի մէջ բանտարկուած էին: Անոնց համար ալ յատուկ դատաւոր որոշուեցաւ Դենշապուհ ամբարապետը, որ կանուխ Հայաստան ղրկուած էր կրօնափոխութեան հրամանը գործադրելու համար (« 236), իրեն օգնական տալով Ջնիկան մարզպետը եւ Մովան հանդերձապետը, վերջինը յատկապէս մովպետան մովպետին կողմէ նշանակուած: Դենշապուհի յանձնարարուեցաւ անմիջապէս մեկնիլ, խափէական կերպով վեց եկեղեցականները հեռացնել ժողովուրդին աչքէն, եւ անծանօթ տեղ մը վեցն ալ սպաննել *չարալլուկ տանջանօք, որպէս եւ կամեսցի* (ՓԱՐ. 88): Նկատողութեան արժանի է, այդ ամէն հրամաններուն մէջ խառնուած գաղտնապահութեան հրահանգը, եւ յայտնի վզուշութիւնը՝ որպէսզի մարտիրոսներուն ոսկորները քրիստոնէից ձեռքը չիյնային, որուն անոնք այնչափ յարգանք ու արժէք կու տան, այնպէս որ կիներ անգամ մարգարիտի չարքերը սիրով կը փոխանակեն ոսկորի փշուրի մը հետ (ՓԱՐ. 88): Քրիստոնէից կողմէ մարտիրոսաց ոսկորներուն տրուած յարգանքը յայտնի է, եւ այդ ժամանակէն Հայոց մէջ ալ տարածուած ըլլալը կը հաստատուի այդ վզուշութիւններէն: Ինչ որ դիտելու արժանի է, նոյնիսկ հեթանոսներու կողմէն յայտնուած համոզումն է, թէ իրապէս մարտիրոսաց ոսկորները ներքին ոյժ մը ունին, որով քրիստոնեայք կը վօրանան եւ կը յաջողին, եւ քրիստոնեաները այդ օգուտէն վրկելու համար է, որ մարտիրոսներուն ոսկորները անհետացնելու յատուկ ջանք կը դնեն: Թէ ոչ, եթէ այդ համոզումը չունենային, հարկաւ իրենք իսկ վայն իբրեւ լաւ առեւտուրի միջոց մը կը շահագործէին: Եղիշէ կը տրէ թէ Վատգետի բանակետողը Նիւշապուհի դղեակէն հեռու էր *օթիւք հնգետասան* (ԵՂԻ. 111), որ է 15 օրեան ճամբայ, եւ իրօք ալ Սամուէլի եւ Աբրահամի կատարումէն 16 օր ետքը հրոտից 23-ին կամ Յուլիս 23-ին, Ուրբաթ օր, երեկոյին մօտ, Դենշապուհ դատաւորը Նիւշապուհ կը հասնի իր ընկերներով, եւ անմիջապէս նոյն գիշերը պէտք եղած պատրաստութիւնները կը կարգադրէ:

271. ՆԻՒՇԱՊՈՒՀԻ ՄՈԳՊԵՏԸ

Այստեղ Եղիշէ միջանկեալ կերպով եւ ընդարձակ մանրամասնութիւններով կը պատմէ Նիւշապուհի մոգպետին դարձը, որ բանտարկեալներուն վրայ հսկողն էր միանգամայն: Անունը չէ

յիշուած, բայց ըստուած է թէ *քան զբապուժ գիտունսն* աւելի տեղեակ էր *զրադաշտական օրինացն*, եւ *հինգ կէշտ* -երն ալ ուսած եւ լրացուցած էր, որք են Անպարտաբաշ, Բոզպայիտ, Պահլաիկ, Պարսկադեն, Համակդեն: Իր կրօնամոլութեան սկզբունքով աստուածներ սպաննող քահանաները նախարարներէն վատեց, ու գէճ խաւարտչին ներքնատուն մը բանտարկեց. ամէն յարաբերութենէ վրկեց, եւ հապիւ չմեռնելու չափ հաց ու ջուր տալ կու տար: Քառասուն օր այդպէս նեղելէն ետքը, երբոր կը տեսնէ որ գանգատի կամ թուլնալու նշան չ'գերերի, կը կասկածի որ ծառաներ գաղտնապէս կը կերակրեն, ուստի դուռ եւ երդիք կը կնքէ եւ հաւատարիմներու պահպանութեան կը յանձնէ: Տասնուհինգ օր ալ այդ կը տեւէ, եւ նորէն տկարանալնին չի տեսնուիր, մանաւանդ որ պահպաններ ներսէն միշտ օրհնութեան երգեր կը լսէին զօրաւոր ձայներով երգուած: Այն ատեն մոգպետ ինքն անձամբ կու գայ ծակէ մը բանտարկեալները դիտելու, ու կը տեսնէ որ կը հանգստանան բայց լուսաւոր կերպարաններ ունին, եւ քիչ ետքը կ'ելլեն կը կանգնին, եւ իրենց պաշտամունքը կը կատարեն: Ասոր վրայ մոգպետը վարմացած ու շփոթած՝ հրամայեց, կ'ըսէ Եղիշէ, որ ուրիշ չոր ու վերնայարկ սենեակ մը փախադրուին: Դահձապետը եկաւ հրամանը հողորդել, սակայն Յովսէփ կաթողիկոս ամենուն կողմէն պատասխանեց թէ իրենք հանգիստ չեն փնտրեր: Մոգպետը աւելի վարմացած, նորէն բանտը իջաւ միայնակ, ու նոյն լուսաւոր կերպարանները տեսաւ, ներս մտաւ, ու երբ այլեւս լուսաւորութիւն չտեսաւ, Ղեւոնդ պատասխանեց թէ տնիկա իրեն համար հոգեւոր լուսոյ նշանն էր: Ասոր վրայ քրիստոնէութեան նկատմամբ բացատրութիւններ կը խօսի Սահակ, որ քաջ պարսկադէտ էր, եւ մոգպետը վերջնականապէս քրիստոնէութիւնը կ'ընդունի եւ բարտարկելոց քովէն չի բաժնուիր: Գիշերը լուսաւոր տեսիլքներ կը տեսնէ, Վարդանը, Արտակը, Խորէնը յայտնապէս կը ճանչնայ, անոնցմէ վատ կը տեսնէ եւս 1033 եւ 213 մարտիրոսները («257, 258): Առտուն ամէնքը մէկտեղ իր ապարանքը կը տանի, ինքն ալ կը մկրտուի, եւ ամենուն ուրախութեան սեղան կու տայ, եւ յետոյ ինքն ալ մէկտեղ բանտ կը դառնայ: Ասոր վրայ Դենշապուհ կը հասնի, իրողութիւնը կը լսէ, թագաւորին կը հաղորդէ, եւ հրաման կ'ընդունի մոգպետն ալ փորձելէ ետք, հեռաւոր տեղ մը աքսորել եւ վիրապ մը նետել, որ այնտեղ մեռնի, ինչպէս որ Դենշապուհ կը գործադրէ, եւ մոգպետն ալ քրիստոնէական հաւատոյ մարտիրոս մը կ'ըլլայ (ԵՂԻ: 112-124): Զարմանալի է որ այդպիսի նշանաւոր պարագայի մը վրայ կատարեալ լռութիւն կը պահէ Փարպեցին, եւ մոգպետին եւ անոր դարձին վրայ եւ ոչ հեռաւոր ակնարկ մը ունի: Նիւշապուհի մարտիրոսներուն վկայութիւնը կատարուեցաւ ամէն յարաբերութենէ հեռու տեէ մը, եւ միայն Խուդիկ քրիստոնէայ մը կրցաւ լուրեր հասցնել, որուն հետ անձամբ տեսակցած է Արշաւիր Կամսարական, եւ անկէ լսած է Փարպեցին, եւ այնպէս գրած իր պատմութիւնը (ՓԱՐ. 101): Այդչափ նշանաւոր եղելութիւն մը հնար չէ որ վրիպէր Խուդիկին յիշողութենէն, եւ կամ վանց լինէր Փարպեցիի լռութիւնը կրնայ իբր փաստ ընդունուիլ պատմուածին իրականութեան վրայ կասկացելու: Պարագայ մըն ալ դժուարութիւն կը կազմէ Եղիշէի պատմութեան մէջ, իբր զի սա կ'ընդունի թէ մոգպետին դատաստանը սուրբուն դատաստանէն առաջ նայուեցաւ (ԵՂԻ. 124), եւ միւս կողմէն կ'ըսէ թէ Դենշապուհ *երթեալ պատմէր թագաւորին ի ծածուկ պամենայն*, եւ մոգպետը դատելու իշխանութիւն կը ստանար (ԵՂԻ. 123): Արդ, Նիւշապուհէ Վատգետ, 15օրուան ճամբայ էր, եւ Դենշապուհ չէր կրնար մէկ օրուան մէջ երթալ ու գալ, վասնպի հրոտից 23-ին Նիւշապուհ հասնելով՝ 25-ին սուրբերը կը նահատակէր: Բայց միւս կողմէն ալ չենք ուզեր Եղիշէն կեղակարծ եւ մտացածին իրեր պատմող մը կարծել, կամ թէ պարզ վրոյցներու հաւատք ընծայող մը ցուցնել, քանի որ իր պատմութեան ուրիշ ոչ մի մասին մէջ այսպիսի տկարութեան նշան տուած չէ, եւ ինքն ալ նոյն Խուժիկը կը յիշէ, թէ *երկրորդեաց մեկ պամենայս կարգաւ* (ԵՂԻ. 142): Իսկ մոգպետի դատաստանին ժամանակագրական

անյարմարութիւնը շուտով կրնայ մեկնուիլ, ըսելով թէ Դենշապուհ սուրբերուն նահատակութենէն ետքը Յապկերտի մօտ եկած եւ հաղորդած է մոգպետին դարձը, եւ անկէ ետքը տեղի ունեցած են վերջնոյս դատաստաննու աքսորը եւ վիրապընկէցութեամբ նահատակուիլը: Յայսմաւուրքը ընդունած է մոգպետին դարձին եւ վկայութեան պատմութիւնը, եւ Ղեւոնդեաց մարտիրոսներուն անունները յիշած ատեն, չէ մոռցած անոնց կարգին դնել նաեւ՝ *Մոգպետին ի Նիւշապուհ քաղաքէ* (ԵՂԻ. 139): Ասով մէկտեղ մեր միտքին վրայ սաստկապէմ կը ծանրանայ Փարպեցիի լուսութենէն ծագած կասկածը: Մի գուցէ որեւէ մոգական դասակարգէ մէկու մը վկայութիւնն է, այդ միջոցին կատարուած, որ Ղեւոնդեանց նահատակութեան կցուած է պատահաբար:

272. ԴԵՆՇԱՊՈՒՀԻ ՀՐԱՄԱՆՆԵՐԸ

Դենշապուհ հապիւ հրոտից 23-ի երեկոյին Նւշապուհ հասած էր, իսկոյն ձայն կը հանէ թէ թագաւորէն պաշտօն ընդունած է բանտարկեալները ազատելու, բայց նախապէս քննութիւնը մը ունի կատարելիք առանձինն, եւ թէ առաջ եկեղեցականներուն գործը պիտի վերջացնէ: Լուրը տարածուեցաւ, բայց կապեալ եկեղեցականներ կոահեցին *սպդեցութեամբ սուրբ Հոգւոյ* թէ իրենց մահն է, Խուդիկէն լսելով, գաղտնիքը իմացուցած է նախարարներուն, ասոնք ալ մեծապէս տրտմած էին, որ իրենց հոգեւոր հայրերէն եւ հոգեշունչ քաջալերողներէն պիտի զրկուին (ՓԱՐ. 89): Խուժիկին համար Փարպեցին կը գրէ թէ բնիկ Պարսիկ վաճառական մըն էր, Խուժաստան գաւառէն, հաւատացեալ ծնողաց պաւակ, միշտ առաքինասէր վարք մը ունեցած, եւ քրիստոսասէր գործերու հետեւած, որ ստէպ Հայաստան ճանապարհորդած լինելով, *սլեկու Հայերէն խօսից քաջ տեղեկաբար գիտէր* (ՓԱՐ. 94), որ է ըսել, Հայու մը պէս հայերէն կը խօսէր եւ նախարարներուն հետ ալ լաւ մտերմութիւն ունէր, որոնց համար *բապում ծախս յընչից եւ սպասաւորութիւն արարեալ էր*, երբոր Վրկանի մէջ բանտարկուած էին (ՓԱՐ. 95): Այդ Խուժիկն ալ , որուն դժբախտաբար անունը մեզի հասած չէ, մարտիրոսներու ոսկորներու սրահար ու հետամուտ մըն էր, եւ ամդ փափաքով էր, որ Վրկանէն ալ Ապար եկած էր, եւ գաղտնի խորհրդակցութիւնները իմանալու հետամուտ եղած էր: Եղիշէ Խուժիկի համար կ'ըսէ թէ *ի կորացն արքունի էր, եւ վիճակեալ էր ի դասս դահճացն*, եւ թէ Ղեւոնդեաններուն նահատակութեան համար որոշուած ջոկատին խառնուեցաւ, եւ օրապահներուն մէջ մտաւ *հանդերձ գործիական տանջանարանօքն* (ԵՂԻ. 125): Կ'երեւի թէ վերջին անգամ դահիճներու աշխատակից ձեւանալը, անոնց դասակարգէն կարծեցուցած է վաճառակն Խուդիկը: Դենշապուհ գիշերը քաղաքին մէջ հանգստացաւ, եւ սուրբեր *աղօթից եւ տքնութեան* պարապեցան, նախարարներ բաժանման վրայ կը մորմոքէին, իսկ եկեղեցականներ հոգեւորապէս կը քաջալերէին, իրենց մահը ու անոնց ազատութիւնը նախագուշակելով (ՓԱՐ. 90): Հապիւ թէ արշալոյսը կը մօտենար եւ *ժամն էր հաւուն խօսելոյ* (ՓԱՐ. 91), դարբիններ կը հասնէին, *խարտել եւ կտրել եւ ի բաց հանել զերկայթան ի ձեռաց եւ յոտից եւ ի պարանոցէ սրբոցն* (ՓԱՐ. 91), բայց երկայթներուն հաստութեան եւ երկար ատենէ ժանգոտած լինելուն, եւ գործին ալ շտապողական լինելուն պատճառով, հապիւ թէ *չարաշար կոտորելով եւ վիրաւորելով զմարմինս նոցա*, կրնային գործը վերջացնել *յերրորդժամ աւուրն* (ՓԱՐ. 92): Դենշապուհ առջի գիշերուրնէ Նիւշապուհի ականաւորները հաւաքած եւ սաստի հրաման տուած էր, որ Հայ մը թող չտան քաղաքէն ելնել, եւ իրենք ալ իր ետեւէն չգան: Երբոր ուղեւորներու կարաւանը կը կազմուէր, բանտարկեալներու ծառայողներէն շատեր, եւ յատկապէս Խորէն Որկովեցի եւ Աբրահամ Զենակեցի քահանաներ կը պատրաստուէին մէկտեղ երթալ, բայց Դենշապուհ կը հրամայեր բռնի ետ կեցնել, եւ ի *վեցերորդ ժամու աւուրն*, ինքն եւ իր երկու ընկերները, վեց եկեղեցականները եւ ջոկատ մը դահիճ պինուորներ, Նիւշապուհէն կը մեկնէին Վրկան գացող ճամբով (ՓԱՐ. 94): Խուժիկ կանխած էր ճամբայ ելել, տոկուն եւ ուժեղ գրաստներով պպտիկ կարաւան մը կազմած, եւ իբր թէ պատահմամբ

Դենշապուհի կը մօտենար, եւ ինքզինք կրակապաշտ կեղծելով խօսակցութեան կը մտնէր, եւ դիպուածոց ու շրջակայից վրայ տեղեկութիւններ կու տար, այնպէս որ Դենշապուհ կարելորօգնական մը գտած կը կարծէր: Առաջ ըսած էր թէ եկեղեցականները *ի Վրկան տանիմք եւ անտի արձակեմք*, բայց երբոր Խուժիկը ճամբէն բաժնուելու եղաւ, պարտաւորուեցաւ յայտնել բուն նպատակը, եւ Խուժիկը ստիպել, որ իբր ջերմեռանդ կրակապաշտ մը կրակասպաններուն կորուստը տեսնէ եւ ուրախանայ: Խուժիկը իբր թէ վիջանելով յանձն կ'առնու Դենշապուհի ընկերանալ, մինչեւ որ կը հասնին Ռեւան անուն գիւղ մը, Նիւշապուհէ 6 փարսախ հեռու, որ հին հաշուով վեց ժամուան ճամբայ, նման այժմեան տաճկական չափերուն՝ որ մէկ փարսախը կամ երեք մղոնը մէկ ժամուան ճամբայ կը համրէ: Նորէն երեկոյ եղած էր, ուստի կը պատրաստուին գիշերը Ռեւանի մէջ հանգստանալ. Խուժիկն ալ կը մնայ Դենշապուհի կարաւանին հետ: Այդ ամէնը կը կատարուէր հրոտից 24-ին կամ Յուլիսի 24-ին, Շաբաթ օր:

273. ՂԵԻՈՆԴԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍՆԵՐ

Կիրակին դեռ չէր լուսած, երբ Դենշապուհ, եւ իր կարաւանը Ռեւանէ կ'ելլէին գաղտնաբար, առանց մէկու մը տեղեկութիւն տալու: Փարսախ մը եւս, այսինքն ժամու մը չափ եւս կը հեռանան գիւղէն, եւ լուսնալու ատեն կը հասնին, քարուտ, առապարաձոր եւ աւապուտ տեղ մը, ուր ճանապարհ չկար որ մարդ անցնէր, դալար չկար որ արօտականներ գային: Այնտեղ Դենշապուհ, Ջնիկան եւ Մովան ատեան կը կապմեն, եւ սուրբերը դատաստանի կը քաշեն: Դենշապուհ գործը կ'առաջարկէ ըսելով թէ, մէկ կամ երկու հոգիներու մահուան պատճառ եղողներն ալ մահապարտութեան արժանի են, մինչ անոնք այնչափ Հայերու կոտորուելուն պատճառ եղած էին, եւ թէ թագաւորը իրենց կեանքը կը շնորհէ, եւ բոլոր նախարարներն ալ կ'արձակէ ու պատիւներնուն կը վերադարձնէ, բաւական է որ հաւանին քրիստոնէութիւնը թողուլ եւ վրադաշտական գենը ընդունիլ: Դենշապուհի խօսքերը կը թարգմանէ, որուն ըթ պատասխանէ Յովսէփ կաթողիկոս, թէ անգամ մը Միհրներսէհի առջեւ իրենց միտքը յայտնած են, եւ փոփոխելու կամք չունին: Ասոր վրայ հարցուփորձը, ողորբանքը ու սպառնալիքը կը շարունակեն երկարօրէն, դատաւորներուն եւ երանելիներուն մէջ: Սահակ եպիսկոպոս թարգմանութիւն կ'ընէ, Յովսէփ կաթողիկոս վճռական պատասխաններ կու տայ, Ղեւոնդ երէց վարդապետական կէտեր կը բացատրէ եւ իրենց ընթացքը կը ջատագովէ: Մուշէ եւ Արշէն քահանաներ եւ Քաջաջ սարկաւագ, իրենց համամիտ լինելը կը յայտնեն: Այդ խօսակցութիւնները քիչ տարբերութեամբ փարպեցիէ եւ Եղիշէէ ալ յարաջ բերուած են, եւ հարկաւ Խուժիկի հաղորդած գլխաւոր իմաստներն են, զորս պատմագիրները ոճով մը գիրի առած են, իրարմէ քիչ տարբերութեամբ: Երբոր յորդորներ եւ սպառնալիքներ արդիւք չունեցան, Դենշապուհ եւ ընկերները մահուան վճիռը գործադրել որոշեցին նախապէս տանջանքներն ալ փորձելով, թէ՛ իբր տկարացնելու միջոց, եւ թէ՛ *չարալլուկ* մահուամբ մեռցնելու եղանակ: Երկու պատմագիրնրը այդ մասին ալ իրարմէ տարբերութիւններ ունին. Փարպեցիի համեմատ, նախ Դենշապուհ սուսերոգ կը կտրէ Սահակի ուսը, յտոյ Յովսէփ կը գլխատուի, Ղեւոնդ մերկացուած քարաժայռերու վրայ կը քաշկոտուի, մինչ Մուշէ, Արշէն եւ Քաջաջ կը գլխատուին, վերջէն Ղեւոնդ, եւ ամենէն վերջը Սահակ ալ կը գլխատուին (ՓԱՐ. 100-101): Իսկ ըստ Եղիշէի նախ վեցին ալ ոտունները եւ ձեռքերը կը կապեն, եւ երկայն պարաններով ապառաժներու վրայ կը քաշկոտեն (ԵՂԻ. 125), յետոյ Արշէնը կապկպելով կը պրկեն, ժամերով այնպէս կը պահեն ու կը գլխատեն (ԵՂԻ. 131): Վերջէն Դենշապուհ Սահակի ձախ ուսը կը կտրէ (ԵՂԻ. 131), անկէ ետքը, նախ Յովսէփը, յետոյ Մուշեղը եւ Քաջաջը եւ Ղեւոնդը, եւ ամենէն վերջը Սահակը կը գլխատեն (ԵՂԻ. 139): Յայտնաւորք աւելի Եղիշէի պատմութեան կը մօտենայ (ՅԱՍ. Բ. 55-56): Երկու պատմութեանց մէջ ալ կան ամենուն գլխատմամբ վկայած ըլլալը եւ Սահակի ուսին

կտրուիլը, միայն Եղիշէի մէջ աւելի են ամենուն ալ քաշկոտուիլը եւ Արշէնի պրկուիլը: Տարբերութիւնը մասնաւոր պարագաներու վրայ է, որոնք կրնան յիշողութենէ վրիպիլ գիրի առաց ժամանակ: Այդ եկեղեցական նահատակներուն խումբն է, որ Ղեւոնդեանց անունով տօնախմբուած եւ փառաբանուած է եկեղեցւոյ մէջ սկիզբէն ի եր: Նահատակութեան օրը եղած է Յապետի 16-րդ տարին, որ է 454 հրոտից ամսոյ 25-ին, որ այն տարի պատասխանած է Յուլիս 25-ին, օրն ալ Կիրակի, ինչպէս Ասողիկ ալ կը յիշէ, հարկաւ աւանդութենէ առնելով (ԱՍՈ. 80): Օրինակներէն ոմանց մէջ հրոտից 27 ըսուիլը Ե եւ է թուատառերու շփոթութեան յայտնի հետեւանք է, որովհետեւ տոմարական հաշիւներն են, որթուականներու մասին վերջնական փաստ պիտի ըլլան:

274. ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Ղեւոնդեանց խումբը տօնացոյցի մէջ *քահանայից* անունով կը յիշուի (ՏՕՆ. 33), թէպէտեւ ինը նահատակներէն մին կաթողիկոս, երկուքը եպիսկոպոս, երկուքը սարկաւագ. եւ չորսը միայն լոկ քահանաներ են: Այդ պարագային մէջ *քահանայ* անունը *ամուսնաւոր եկեղեցականութեան* հետ նոյնանշան առնուած է, եւ ինը մարտիրոսներն ալ այդ դասակարգին պատկանելուն համար, ընդհանուր կերպով *քահանայ* կոչուած են, առանց աստիճանի տարբերութեան մտադրութիւն դարձնելու: Այդ խորհրդով է որ մինչեւ այսօր, Ղեւոնդեանց տօնը Հայ Եկեղեցւոյ ամուսնաւոր քահանայութեան յատուկ տօնախմբութեան օր ճանչցուած է: Աստիճաններուն մտադրութիւն դարձուած չըլլալուն հետեւանքն է, որ խումբին ալ անունը Ղեւոնդ քահանայէն առնուած է եւ ոչ Յովսէփ կաթողիկոսէն կամ Սահակ եպիսկոպոսէն: Ղեւոնդ Վանանդեցին Սահակի ամենէն հին աշակերտներէն էր, եւ նոյնիսկ աշակերտներուն մէջ *գլխաւոր* (ԽՈՐ. 253), որ ամէն պարագայի մէջ յառաջադէմ գործողներէն մէկն էր, եւ իր ընկերներուն վրայ հսկող, որ Սահակի վերջին տարիներուն մէջ իբր փոխանորդ անոր քով գտնուած էր, որ եղծուրացներու դէմ շարժման մէջ առաջին դիմագրաւը եղած էր, որ Յովսէփի կաթողիկոսութեան անբաժին գործակիցն էր, եւ շնորհիւ իր վարագամնան եւ ատենաբանելու յաջողակութեան՝ թէ՛ Աւարայրի բնակին մէջ, թէ՛ Տիպքոնի ատեանին առջեւ, եւ թէ Ռեւանի դատական հարցափորձին առթիւ, միշտ գլխաւոր խօսողն եղած էր: Մէկ խօսքով Ղեւոնդ կրնայ բոլոր այդ կրօնական շարժման հոգին ըսուիլ, եւ այդ պատճառով է որ իր անունով կոչուած են իր գործակիցները: Ղեւոնդ բնիկ էր Վանանդ գաւառի Իջաւանք գիւղէն, սակայն իր գործունէութեան ասպարէզը աւելի Բագրեւանդ գաւառի մէջ եղած է: Տարիքը 70-ը անցած պէտք է դնել, քանի որ գիրի գիւտին օրերը արդէն իբրեւ երէց կը յիշուի, եւ անկէ իբր 50 տարի ետքն է իր նահատակութիւնը: Յովսէփի մասին պէտք եղած տեղեկութիւնները տրուած են արդէն, իսկ տարիքին մասին 60-ի մօտ կրնանք ենթադրել վինքը, քանի որ Ղեւոնդ անոր համար Միհրներսէհի առջեւ կ'ըսէր, թէ *մանկագոյն քան զիս տեսանէք տիրովք* (ՓԱՐ. 79): Սահակ եպիսկոպոսի համար պարզապէս *Ռշտու նեաց* ըսուիլը, առանց գաւառի եւ գիւղի (ՓԱՐ. 101, ԵՂԻ. 139) անոր նախարարական կամ ազնուական տունէ լինելը կը ցուցնէ: Հարկաւ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութենէն եղած է, թէպէտ նախապէս անունը յիշուած չէ, իր գաւառին եպիսկոպոսն ալ եղած է, եւ կրակին պաշտամունքը ջնջած է իր վիճակին մէջ: Սահակի գլխաւոր արժանիքներուն մէջ յիշուած է քաջ պարսկագէտ ըլլալը, որով թէ՛ Միհրներսէհի եւ թէ՛ Դենշապուհի ատեաններուն մէջ երբեմն թարգմանի եւ երբեմն ամենուն կողմէն խօսողի դերերը վարած է: Տարիքով աւելի Ղեւոնդի քան Յովսէփի հասակակից եղած է, ինչպէս որ Յովսէփ ալ *ըստ կարգի ալեաց* քան զինքն նախապատիւ կը ճանչնայ Սահակը (ԵՂԻ. 132): Մուշեղ քահանային հայրենիքը եղած է Աղբակ գաւառը, իսկ պաշտօնը Արծրունի նախարարութեան մօտ, իբրեւ *դրան երէց*, կամ որ նոյն է իբր տաներէց նախարարական ազգատոհմին: Արծրունիք Մամիկոնեաններէն

ետքը գլխաւոր դերը ունեցան կրօնական շարժման մէջ, եւ Ներշապուհ Աւարայրի բանակի կեդրոնին հրամանատարն էր: Ըստ այսմ Մուշեղ ալ գլխաւոր դեր վարած պիտի ըլլայ, սակայն ասորուշանի մը կործանումէն վատ, յատկապէս պատմուած յիշատակ մը չունինք: Թէպէտ յայտնի յիշուած չէ, բայց Մուշեղն ալ, Սահակ -Մեսրոպեան աշակերտութենէն եղած պիտի ըլլայ, թէ ոչ առանց վարգացման Արծրունեաց հոգեւոր վարիչը չէր կրնար ըլլալ: Տարիքին վրայօք ալ տեղեկութիւն չունինք, բայց երիտասարդ մը եղած չէ: Անունը շատ անգամ Մուշէ ալ գրուած կը գտնենք, ինչպէս ուրիշ տեղեր ալ Մուշեղ անունը սղուելով Մուշէ եւ Մուշ եղած էե, եւ պէտք չէ շփոթել բուն Մուշէ անունին հետ, որ Մովսէս անունին ասորահնչիւն ձեւն է, ինչպէս Եղիշէ՝ Եղիսէի եւ Շմուէլ՝ Սամուէլի: Արշէն երէցի ծննդավայրն է Բագրեանդի Եղեգիկ գիւղը, եւ այն կողմերն ալ եղած պիտի ըլլայ քահանայական պաշտօնավարութիւնը, ինչպէս իր կալանաւորման պարագայէն ալ կը յայտնուի (« 258): Արշէնի համար գլխաւոր ըսուելիքը այն է, թէ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութենէն եւ ուսեալ դասակարգէն չէր, այլ *ի մէջ շինական մարդկան կեցեալ էր, եւ տգիտագոյն եւս էր ի գրոց մխիթարութենէ* (ԵՂԻ. 119): Իր ընկերները ոչ միայն վինքը չէին անարգեր, այլ մանաւանդ առաւելագոյն պատիւներով քաջալերել եւ պօրացնել կ'աշխատէին: Քաջաջ սարկաւագն ալ բնիկ Ռշտունի էր եւ Սահակ եպիսկոպոսի փոքրաւորը, բայց այդ դիրքին մէջ ալ յատուկ գործունէութիւն ցուցուցած էր, որ յատկապէս կալանաւորուելու եւ դատապարտուելու արժանի համարուեցաւ: Արշէնն ու Քաջաջը պէտք է միւսներէն երիտասարդագոյն եղած ըլլան: Այդ վեցերն եղան որ Ապար նահանգի Ռեւան գիւղէն փարսախ մը հեռու ժայռուտ եւ անբնակ տեղը նահատակուեցան, եւ յիշատակնին մանրամասնութեամբ հասած պիտի չըլլար, եթէ Խուժիկը ականատես եղած չըլլար: Ղեւոնդեանց խումբին հետ կը համրուին եւս Թաթիկ եպիսկոպոս եւ Սամուէլ քահանայ եւ Աբրահամ սարկաւագ, որոնց վկայութիւնը պատմեցինք արդէն, առաջինը Խուժաստանի եւ վերջինները Վատգետի մէջ (« 269): Ըստ այսմ ինն եւ Ղեւոնդեանց քահանայից խումբը կազմողներ, եւ տասներորդ կը լինի Նիւշապուհի հաւատացեալ մոգպետը, եթէ փարատուի Փարպեցիի լուութենէն ծագած կասկածը:

275. ՂԵԻՈՆԴԵԱՆՅ ՈՍԿՐՆԵՐԸ

Դենշահուհի իրեն եղած յանձնարարութիւնը աւարտած էր վեց սուրբերը մեռցնել տալով, կը մնար ոսկորներու պահպանութեան համար առած հրամանը, ուստի իր ջոկատէն ինն հոգի որոշեց, որ նոյնտեղ մնան, եւ մինչեւ տասն օր կամ աւելի ալ սպասեն, մինչեւ որ մարմինները քայքայուին եւ գիշակեր թռչուններէ փարատուին, եւ ոսկորներն ալ ցրուին: Խուժիկն ալ անոնց վրայ իբրեւ հսկող կը թողու, այնչափ մեծ եղած էր ասոր ազդած վստահութիւնը: Ինքն ալ Ջնիկանի ու Մովանի եւ վինուորներու ջոկատին տես Ռեւան, անկէ ալ Նիւշապուհ ը դառնայ, որ երթայ Յապկերտի հողորդէ ըրածները: Բայց Խուժիկի նպատակը բոլորովին տարբեր էր, նա կերպ մը կը փնտռէր մարտիրոսներուն ոսկորները ձեռք ձգելու: Կիրակիէ Երկուշաբթի գիշերը, *ի նմին աւուր յերեկորեայ գիշերոյն*, ահագին փայլակներ եւ կայծակներ եւ լուսաւոր երեւոյթներ տեղի կ'ունենային, որպէս թէ երկիրը կը դողար եւ պահապանները ահուդողով կ'անցնէին գիշերը եւ յաջորդ Երկուշաբթին: *Երկրորդ գիշերն* եւս միեւնոյն փոթորիկներ, որոտումներ եւ բոմբիւններ կը կրկնուէին. որոնց մասին Խուժիկը պահապաններուն միտքը շփոթելու կ'աշխատէր, եւ դիտել կու տար թէ *լինէր այս լոկ շուրջ պտեղեաւն իբրեւ ասպարիպօք երկուք*: Պահապաններ ահուդողի մէջ ապատելու կերպ մը կը մտածէին, եւ երրորդ օր *պինն ժամու աւուրն*, այսինքն է երեկոյեան դէմ, Խուժիկը փախչելու կը սկսէր, որպէսզի միւսները քաջալերէ, բայց ինքն ոլոր մոլոր ճամբաներով ետ կը մնար, մինչ պահակ վինուորները շիտակ մինչեւ Ռեւան, եւ միւս օր Նիւշապուհ կ'երթային եղածը դատաւորներուն հաղորդելու (ՓԱՐ. 102): Դենշապուհ եւ իր ընկերները մտադրութեամբ

մտիկ կ'ընէին, եւ *յաւուրն վեցերորդի* ժողովի կը գումարէին ինչ ընելիքնին որոշելու, եւ կը յաղթէր Դենշապուհի խորհուրդը չձանձունել եւ աղմուկ չհանել ոսկորներու մասին, եւ չմրցիլ քրիստոնեաներու գաղտնի պօրութեան դէմ: Խուժիկը այդ միջոցին իրեն տասը հետ քրիստոնեայ ընկերներ կը ձարէ, եւ դատաւորներուն ձեռընթափ լինելը ստուգելով, անոնց հետ սուրբերուն մարմինները երկու երեք փարսախ եւս հեռու կը տանի, ուր կ'աշխատին ոսկորները միսերէն վատել: Միսերը *թաղէին պատուով անդէն յանապատին*, իսկ իւրաքանչիւրին ոսկորները վատ վատ պատելով կ'ամփոփէին, եւ *աւուրս եօթն* եւս այնտեղ մնալէ ետքը, կամաց կուգային *ի շահաստանն*, որ է Նիւշապուհ, եւ այնտեղ *աւուրս բազումս* կը մնան առանց ումեք բան մը յայտնելու: Այդ միջոցին է որ Խուժիկ կամաց կամաց գործը մէջտեղ կը հանէ, նախ աքսորեալ նախարարներէն սկսելով, որոնց մի առ մի կը պատմէ եղելութիւնները, հարցափորձերը, տանջանքները գլխատումը, եիւ իր ըրածները (ՓԱՐ. 103): Միանգամայն կը սկսի ոսկորներէն մասունքներ ցրուել, վորս նախարարներ ուրախութեամբ կ'ընդունէին եւ կը պահէին, իբր երաշխաւորութիւն իրենց ապատութեան, ըստ *բանի սրբոյ առն Աստուծոյ Ղեւոնդի* (ՓԱՐ. 104): Այս պատմութիւններն են, որք բերնէ բերան շարունակ խօսուուած են նախարարներէն, եւ իբրեւ օրական մաղթանք *ընդ գութաղյս սաղմոսին* կրկնուած, մանաւանդ Արշաւիր Կամսարական, տէր Արշարունեաց եւ Վարդանի փեսայ, բոլոր իր կեանքին մէջ կրկնած է, եւ մենք ալ անկէ լսելով ճշդութեամբ գրած ենք, կ'ըսէ Փարպեցին, եւ *ոչ բնաւ գտեալ անյուշք յապաղեալ մոռացանք ինչ ծուլանալով* (ՓԱՐ. 105):

276. ՍԱՀԱԿ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆՆԵՐ

Ղեւոնդի եւ Սահակի լրացած տարիքը բնական կերպով մտածել կու տայ, թէ մինչեւ անոնց նահատակութեան տարին Սահակի եւ Մեսրոպի աշակերտներէն շատեր ալ կամ արդէն վախճանած կամ ընթացքնին լրացուցած էին, որով յարմար կը սեպենք այստեղ համառօտակի քաղել, ինչ որ պատմութիւնը մեզի հասցուցած է Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան երիցագոյններուն վրայ: Բայց դժբախտաբար շատ քիչ մանարամասնութիւններ ունինք այս մասին: Սահակի կենաց ատեն, գործի վրայ եղողներ անոնք էին հարկաւ, ինչպէս Արտաշատի ժողովին եպիսկոպոսներուն ցուցակն ալ կը վկայէ (« 241): Սակայն Փարպեցի ասոնց շատերուն վերջէն հալածուած ըլլալը կը յիշէ, եւ կ'երեւի թէ շատ երկար էր այդ ցուցակը: Ճիշտ այդտեղ երկու էջ ինկած է միակ բնագիրէն (ՓԱՐ. 202), որուն համեմատ հրատարակուած են տպագիրները, եւ այդ կորսուած հատուածին նախընթաց թերթը Մովսէսի, եւ հետեւորդկ Տիրայրի հալածանքները կը յիշեն: Ինչ որ կը ցուցնէ թէ բոլոր պակասած մասը հալածուողներու շարք մըն էր, որոնց պատմութիւնը կը քաղէր Փարպեցին, ցաւելով թէ *առաքելանման մարդիկն ընդ էր խստագոյն վշտիւ վախճանեցան* (ՓԱՐ. 201): Իսկ հալածանքը պէտք կ'ըլլայ յետաձգել 452 թուականէն ետքը, երբոր նոր կաթողիկոսներու ատեն, բոլորովին նոր ընթացք մը սկսաւ, եւ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութիւնը անարգուեցաւ Վարդան-Ղեւոնդեան արկածներէն ետքը:

277. ԱՌԱՋԻՆ ՎԵՑԵՐԸ

Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան մէջ ամենէնառաջ յիշուածներն են Յովհան Եկեղեցացի եւ Յովսէփ Պաղնաց, որոնք Մեսրոպի աշխատակցեցան թերի այբուբէնի միջոցին, անոր ընկերացան Սամոսատի ուղեւորութեան մէջ, մօտը գտնուեցան գիրերուն վերջնական կազմակերպութեան ատեն (« 191): Նոյնները կը յիշուին եւս Բիւզանդիա գացող աշակերտներուն մէջ (« 208), եւ անկէ ետքը պատմութեան մէջ չենք հանդիպիր անոնց անունով եւ մատանունով յիշուելուն: Շահապիվանի ժողովին մէջ կան Յովսէփ եւ Յովհան երէցներ (« 228), առանց ուրիշ յաւելուածոյ, որ կրնան նոյնացուիլ, բայց արտաշատի ժողովին մէջ ոչ Յովհան կը կայ եւ ոչ

Յովսէփ մը, Հողոցմեցիէն պատ: Թովմաս պատմիչ Յովհան մը կը յիշէ Մոկաց եպիսկոպոս (ԱՐԾ. 82), եւ Կորիւն՝ Յովսէփի (« 233): Անհաւանական չէ որ նոյնիսկ Եկեղեցացին ըլլայ Մոկաց եպիսկոպոսը, բայց ոչ երբեք Հողոցմեցիին օգնականը: Վախճաննին չենք գիտեր, 451-ի պատահարներէն առաջ վախճանած են թերեւս, պի աշակերտներուն երիցագոյնները լինելով, հարկաւ ծերագոյններն ալ էին: Բիւզանդիա գաղոց վեցերէն է Եւնիկ Կողբացի (« 208), որ անկէ դառնալէ ետքը կը նշանակուի իբր յատուկ գործակից Սահակի՝ Ս. Գրոց թարգմանութեան վերջնական բաղդատութեան ատեն (ԿՈՐ. 34): Սա ինքն կը նոյնացուի Արտաշատի ժողովին ներկայ եղող Բագրեւանդի եպիսկոսին հետ (« 241), եւ կ'երեւի թէ անկէ ետքը շուտով վախճանած է: Եւնիկ հոչակաւոր է իր *Եղծ աղանդոց* գիրքովը, որ իմաստասիրական տեսակին մէջ միակ, եւ հայկաբանութեան տեսակէտէն գերազանց մատենագրութիւն ճանչցուած է: Հոգեւորական ճառեր ալ գրած կ'ըսուի (ՉԱՄ. Ա. 536), բայց ծանօթ չեն: Վեցերէն մին ալ Կորիւն է (« 233), որուն ծննդավայրն անծանօթ մնացած է, եւ Սքանչելի մականունով կը ճանչցուի: Մեսրոպի գրած է Հողոցմեցիին հրամանով (ԿՈՐ. 8), եւ այս է անունովը մնացած միակ մատենագրութիւնը, տարբերեալ օրինակներով, ինչ որ կարելոր նիւթ մըն է եղած մատենագրութեամբ պաշտօններուն: Ինքն իրեն համար կ'ըսէ թէ Վրաստանի եպիսկոպոսներուն մէջ, իրեն համար ալ է *եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ* (ԿՈՐ. 26), բայց թէ ե՞րբ եւ որչա՞փ ատեն՝ չդենք կրնար ճշդել: Արտաշատի ժողովին ներկաներէն չէ, որով հաւանաբար անկէ առաջ վախճանած է: Բիւզանդիա գացողներուն մէկն ալ Արձան Արծրունին է (« 241), որուն անունը անգամ մըն ալ կը յիշուի Ղեւոնդի վրայ ցուացած լոյսին տեսիլքին առթիւ (ՓԱՐ. 70), բայց իր գործունէութեան վրայ բան մը չենք գիտեր, նոյնիսկ Արծրունեաց պատմիչին ալ անծնօթ մնացած է Արձանի անունը: Վեցերը լրացնելու համար նորէն յիշենք Ղեւոնդ Վանանդեցին, որուն պատմութիւնը երկարօրէն ըրինք, եւ որ իբր աշակերտաց *գլխաւոր* ճանչցուած էր ժամանակին (ԽՈՐ. 253):

278. ՄՆԱՑԵԱԼ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ

Ջոյգ ընկերներ կը նշանակուին միշտ, Տիրայր Խորձենացի եւ Մուշէ Տարոնեցի, որք առաջին անգամ Մեսրոպի օգնական տրուեցան անկատար այբուբէնով աշխատելու համար (ՓԱՐ. 15), եւ գործին լրանալէն ետքը Մեսրոպի հետ հիւսիսային գաւառները ուսուցանելու գացին (ԿՈՐ. 24), եւ Վրաց լեզուին տառերն ալ կապմուտէն ետքը նոյն երկուքը այնտեղ ուսուցիչ մնացին Մեսրոպի գործը շարունակելու (ՓԱՐ. 248): Տիրայրի անունը երբեմն Տէր ալ գրուած է, իսկ Կորիւնի խօսքերէն այնպէս կ'իմացուի, թէ Խորձենացիէն պատ ուրիշ Տէր մըն ալ կար՝ Կայէն կամ Կայենական գաւառի եպիսկոպոս, Սիւնեաց նահանգին մէջ (ԿՈՐ. 24): Վերոյիշեալ երկուքին գործերուն մասին ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, եւ ոչ ալ իրենց անունով մատենագրութիւն մը: Արտաշատի ժողովին մէջ կը գտնենք Մուշէ մը Արծրունեաց եպիսկոպոս, բայց չենք կրնար վճռել թէ սոյն այս Տարոնեցին է: Իսկ Փարպեցիին գրածը, թէ *յ հրեշտականման այրն յ Տէր, նոյն անհանգիստ հալածանօք վախճանեցուցին* (ՓԱՐ. 202), դժուարութիւն չենք պար Խորձենացիին պատշաճեցնել: Մեսրոպի հիւսիսային գաւառներու մէջ աշխատած ատեն, իրեն գործակիցներ եղած են Անանիա Սիւնի (ՓԱՐ. 248), որ Արտաշատի ժողովին ալ ներկայ եղած է՝ իբր եպիսկոպոս Սիւնեաց (« 241), Դանան Եկեղեցացի եւ Ենովք Սպերցի (ԿՈՐ. 30), Մուշեղ Բալասական (ԿՈՐ. 31), Յովնաթան Սիւնի, Բենիամին Աղուան (ԽՈՐ. 248), եւ Սամուէլ Տաշրացի (ԿՈՐ. 32), որոնց մասին աւելի տեղեկութիւն մը չենք գտներ պատմագիրներու մօտ: Գնիթ Դերջանցի, նոյն գաւառին եպիսկոպոս, ընկերակցած է Մեսրոպի եւ Վարդանի՝ պատգամաւորութեամբ Բիւզանդիա գացած ատենին (« 202): Տիրուկ Զարիշատցի յունական բաժնին մէջ աշխատած եւ Սահակը այնտեղ տանելու համար պատգամաւորութիւն կատարած է (ԽՈՐ. 266): Ասոնց ամենուն գործունէութեան

Եւ վախճանին մասին ուրիշ բան մը պիտի չկարենանք աւելցնել: Յատուկ յիշատակութեան արժանի է Ազան Արծրունի, Վասակ Արծրունիի որդին, զինուորական դասակարգի մէջ յառաջադէմ նախարարապուն մը, որ իր հօրը տգեղ գործերէն զգուած , ոշխարհք թողլու եւ կրօնաւորելու համար Սահակին կը դիմէ՝ երբ *այնինչ դեռ տէգ մօրուացն ի վերայ գեղեցկատեսիլ վարդապիթիթ ծնօտիցն բուսանէր* (ՓԱՐ. 5): Սահակ խորհուրդ կու տայ սպանել, մի գուցէ Վասակ՝ Պարսից թագաւորին մօտ նենգամիտ բանսարկութեան առիթ գտնէ (ԱՐԾ. 75): Ազան կը սպասէ, բայց միտքը չի փոխեր, եւ կրօնաւորական սքեմը կը զգենու Սահակին աքսորէ դառնալէն ետքը (ԱՐԾ. 80): Հօրն ու հօրեղբայրներուն հետ յունական գաւառներ ալ կ'այցելէ, եւ նորէն Հայաստան դառնալով սրբութեամբ կը վախճանի եւ կը թաղուի Ադամակերտի վանքը (ՓԱՐ. 5 եւ ԱՐԾ. 91), Արծրունեաց գաւառին մէջ: Ազանի ուսումնական աշխատութեանց վրայ որոշ յիշատակներ չկան, սակայն նա ալ ընդհանրապէս թարգմանիչ աշակերտներուն կարգը կը դրուի: Սոյն կարգին մէջ յիշուելու է եւս Երեմիա, հաւանաբար նոյնինքն Երեմիա Վաղարշապատցի երէցը, որ Վարդանին ետեւէն ղրկուածներէն մին էր (« 248), եւ սարկաւագապետ կոչմամբ գտնուած է Սահակի մօտ անոր մահուան ատեն (« 221), եւ անշուշտ թարգմանիչ աշակերտ մըն էր: Անգամ մըն ալ յիշենք Յովսէփ Հողոցմեցին, Թաթիկ Բասենցին, Սահակ Ռշտունին եւ Մուշէ Աղբակեցին, Ղեւոնդեան մարտիրոսներուն թիւէն, որոնց Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութենէն լինելը ակնարկեցինք իրեն կարգին (« 247): Մինչեւ հիմա յիշուած անունները, Սահակ-Մեսրոպեան խումբին առաջիններն ու երիցագոյններն են: Ասոնցմէ վատ կան խումբ մըն ալ, որք կրտսերագոյն անունով ճանչցուած են, եւ որոնց գործունէութիւնը անագան հրապարակ ելած է, մենք ալ իր կարգին կը թողունք անոնց վրայ խօսիլը:

Տ. ՄԵԼԻՏԷ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՅԻ

279. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԸԼԼԱԼԸ

Ղեւոնդեանց նահատակութիւնը ամբողջացնելու նպատակով անոնց պատմութիւնը առաջ տարինք, բայց պէտք է երկու երեք տարիով ետ դառնանք Հայաստանի եւ Հայ Եկեղեցոյ վերաբերեալ դիպուածները պատմելու համար: Աւարայրի ճակատամարտը, եկեղեցականներու եւ նախարարներու աքսորուիլը, եւ մարզպան Ատորոմիպղին գործունէութիւնը պահ մը թող չտուին, որ ներքին եւ եկեղեցական կարգադրութեանց վրայ հնար լինէր մտադրութիւն դարձնել: Միւս կողմէն Հայոց ազգին գլխէն անցած արկածները, ընդհանուր ուղղութեան վարչ ալ ազդած էին: Եկեղեցականութեան գլխաւորները բանտարկուած են աքսորուած, նախարարական տուններէն բոլոր գործունեաները հեռացուած, հիուսարսափ ամենուն վրայ տիրած, բնական էր որ նոր մարդեր եւ նոր կերպեր մէջտեղ ելլէին: Մարզպանն ալ, որ արտաքին ձեւարկերպութիւնները պահելու կը տեսեւէր, կ'ուզէ որ եկեղեցին գլուխ մը ունենայ: Յովսէփ կաթողիկոս ինքն ալ կը հրամայէր որ եկեղեցին անգլուխ չմնան (ՅՈՎ. 78), նախարարներէն յարմարողներն էին որ տանուտէրութիւնները կը վարէին, եկեղեցականներէն աւելի եռանդոտները քաշուած էին, ուստի իրաց բնական երպով հին սովորութիւնները նորէն մէջտեղ ելան, եւ ժառանգական ընտրութեան ձեւը երեւան եկաւ: Լուսաւորչեան սերունդին սպառելուն պատճառաւ Ազբիանոսեան սերունդը նորէն բաց ասպարէզ ունեցաւ, եւ Մելիտէ Մանապկերտացի կաթողիկոսութեան այթողը բարձրացաւ: Պատմութիւնը իր նախընթացը չի յիշեր, բայց մենք չենք վարանիր նոյնացնել վայն Շահապիվանի ժողովին ներկայ Մեղիտոս երէցին (« 228), եւ Արտաշատի ժողովին ներկայ Մանապկերտի Մելիտէ Եպիսկոպոսի հետ (« 241): Այդ ենթադրութեամբ, ուղղութեան հակամէտ, բայց ծերացած, եւ տկարացած անձ մը կը ներկայանայ Մելիտէ, երբ 452-ին կաթողիկոսութեան կը կոչուի: Ազգային պատմիչներ Յովհաննէս կաթողիկոսէ սկսելով, եւ կաթողիկոսներու

գաւապանագիրք կազմողներ, ընդհանուր կերպով ցուցակի չեն անցրներ Մելիտէն, եւ անոր յաջորդող Մովսէսը, եւ Յովսէփ Հողոցմեցիէ ետքը Գիւտ Արահապացին կ'անցնին, իբր թէ անմիջապէս իրարու յաջորդած ըլլային (ՅՈՎ. 79, ՕՐԲ. Բ. 249): Միայն յետինք սկսան յիշել այս երկուքը (ՉԱՄ. Բ. 85), եւ այս է ընդունելի դրութիւնը, որովհետեւ բոլոր լուողներուն դէմ պօրաւոր է Փարպեցիին վկայութիւնը, որ կը գրէ թէ *յետ կատարման սրբոյ կաթողիկոսին Յովսէփայ յաջորդեաց վկաթողիկոսութիւնն յաշխարհիս Հայոց տէր Մելիտէ, որ էր յապգէն Մանապկերտացեացն* (ՓԱՐ. 110): Միայն թէ Յովսէփի *կատարման* ժամանակը, մինչեւ 454 նահատակութեան թուականը յետաձգելու տեղ, յարմարագոյն է մահապարտութեան վճիռին վրայ իմանալ, որ 452-ին տրուեցաւ, ինչպէս նոյնինքն Յովհաննէս կաթողիկոս ալ իմացած է յաջորդութեան որոշումը (ՅՈՎ. 77), Յովսէփի կենդանութեան ատեն դնելով՝ նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը:

280. ՄԵԼԻՏԷԻ ՍԻՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Փարպեցիին տեսնելինիս վճռական պահանջ մը կը դառնայ, երբոր դիտենք, որ Գիւտ Արահեպացիի եւ Յովհան Մանդակունիի տրուած տարիներուն գումարը չի կրնար երբեք լրացնել այն միջոցը, որ Յովսէփի դատապարտութենէն կամ նահատակութենէն ետքը կը սկսի: Կ'երեւի թէ այս հաշիւը Ասողիկի ալ մտադրութիւնը գրաւած է, որ պարտաւորուած է գրել, թէ *յետ մահուանն Վարդանայ*, այսինքն 451-է սկսելով, *անհշխան եղեալ երկիրս Հայոց ամս տասն* (ԱՍՈ. 80): Թէպէտեւ ինքն ալ Յովսէփէն ետքը Գիւտը կաթողիկոս կը ճանչնայ (ԱՍՈ. 80), այսու ամենայնիւ Ասողիկի յիշած անհշխանութիւնը դժուար է քաղաքական իմաստով առնել, որովհետեւ Ատորոմիկո մարպպան կանոնաւորաբար եւ շարունակաբար իշխեց: նոյնիսկ պատմիչին շփոթ խօսքերը շփոթ կացութեան յայտարարներն են: Գիւտի կաթողիկոսութիւնը հնար չէ 451-է 461 ճիշտ տասը տարիներ կրօնական անհշխանութեան ժամանակ կ'ըլլեան, եթէ Մելիտէի եւ Մովսէսի կաթողիկոսութիւնները չընդունուին: Զանի որ Փարպեցիի անցողաբար խօսքերէն վատ, ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, պարտաւորեալ 452-է 461 տասնամեայ միջոցը երկուքին վրայ պտի բաշխենք, երկուքի կիսելով, որ թէպէտ մասամբ կամայական, սակայն յարմարագոյն կերպն է: Իսկ պատմիչներուն եւ գաւապանագիրներուն ընդհանրապէս երկու Մանապկերտացիներուն անունները լռելը, պէտք է վերագրել այն ձախող գաղափարին զոր ապգը ունեցաւ Մանապկերտացեաց ապգատոհմին վրայ, մանաւանդ Սուրմակ Մանապկերտացիին դաւաճան ու ամբարտաւան ընթացքէն ետքը: Իրաւ Մելիտէի ներկայութիւնը Շահապիվանի եւ Արտաշատի ժողովներուն մէջ, իր ուղղութեան մասին նպաստաւոր գաղափար կազմելու կը ծառայէ, սակայն երաշխաւորութիւն չի տար կաթողիկոսութեան ատեն ունեցած ընթացքին: Մանապկերտացիք արդէն Լուսաւորչեան տունին հակակիրներ, լաւ աչքով չեն կրցած նայիլ Վարդան-Ղեւոնդեան շարժումին հեղինակներուն եւ կողմնակիցներուն վրայ, որոնք Սահակեան սերնդեամբ եւ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեամբ՝ Լուսաւորչեան տունին պատկանողներ կ'ըլլային: Չափապանցեալ խոհեմութեան եւ հանդարտութեան փափաքանօք՝ ուզած են կարծել անոնց գործունէութիւնը, եւ իրենց շուրջը կազմած են իրենց միտքին ծառայող եկեղեցականութիւն մը, Փարպեցիէ *Աբեղեան* կոչուած խումբը (ՓԱՐ. 202), որոնց երեսէն նախատուեցան եւ հալածուեցան բոլոր Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան մնացորդները (ՓԱՐ. 201), եւ նոյնինքն Փարպեցին ալ: Այս է ըստ մեզ Մելիտէի եւ Մովսէսի անուններուն մոռացութեան մատնուելուն ներքին գաղտնիքը: Այսչափէ աւելի տեղեկութիւն չունինք Մելիտէի վրայ, որուն ժամանակը կը լինի 452-է 456: Հարկ կը տեսնենք եւս դիտել տալ, թէ մեր հին պատմիչներ ու ժամանակագիրներ՝ որ Մելիտէն ու Մովսէսը պանց կ'ընեն, սխալ ժամանակագրութեան մը զոհ կ'երթան, Սահակի մահը դնելով 467-ին,

Յովսէփի բանտարկութիւնը 470-ին, Քաղկեդոնի ժողովը 473-ին, որով Գիւտի կաթողիկոսութիւնն ալ 470-ին դնելով, միջոցը լրացուցած կ'ըլլան (ՍԱՄ. 71): Բայց Թէոդոսի մահուան եւ Քաղկեդոնի ժովովին թուականները արտաքին պատմութենէ 450-ին եւ 451-ին հաստատուած լինելով, ժամանակակից ազգային եղելութիւններն ալ ըստ այնմ պէտք է ճշդուին: Մելիտէի մահը, մերձաւոր հաշուով կը դնենք 456-ին, պարզապէս ծերութեան եւ տկարութեան հետեւանօք:

Տ. ՄՈՎՍԷՍ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՅԻ

281. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԸԼԼԱԼԸ

Ասոր անուննն ալ Փարպեցիէն ունինք. եւ զհետ նոր ատէր Մովսէս, որ էր *եւ նա ի նոյն ազգէ* (ՓԱՐ. 110) եւ այս յայտնի բացատրութեան հիմնուելով, լոկ թիւրիմացութեան կամ վրիպեալ յիշողութեան կը վերագրենք Թովմայի *եւ Մովսէս եւ Մեղէս* գրելը (ԱՐԾ. 81), որով Մովսէսը՝ Մելիտէէ առաջ կաթողիկոս եղած կը ցուցնէ: Անունէն վատ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք իր վրայ. նախընթաց պատմութեանց մէջ ալ համանունի մը չենք հանդիպիր, որ նոյնացնելու փորձեր ընենք: Ժառանգական ուղղութեամբ, Մելիտէի մահուընէն ետքը, նոյն տունէն նախապատիւ եպիսկոպոս մըն է՝ որ կաթողիկոսական աթոռը կը գրաւէ, գուցէ եւ նախորդին օգնականութեամբ յաջորդութիւնը ապահովելով: Եղելութեանց ընթացքը ուսումնասիրելով կը հետեւցնենք, թէ Մովսէսի օրով աւելի Կօրացաւ Սահակ-Մեսրոպեան խումբին դէմ հալածանքը, եւ թոյլ ընթացք մը տիրապետեց հայրապետանոցին վրայ, որ սկսաւ մտադրութիւն հրաւիրել, եւ աւելի ժիր եւ եռանդուն անձնաւորութեան մը պէտքը զգացնել: Եթէ Մովսէս Խորենացիի պատմութեան թուականին մասին ծանր խնդիրներ յուղուած չըլլային, շատ յարմար պիտի գար այն ողբոց գլուխը, որով պատմութիւնը կը փակուի, եւ որ ճշդիւ այդ միջոցին պատկերը կը կերպարանէ: Սահակի եւ Յովսէփի նման հոյակապ կաթողիկոսներու ետեւէն Մելիտէի եւ Մովսէսի պէս ապիկարներ եւ անձնահաճներ տեսնելն է, որ հառաչել կու տայ պատմագիրին, *Մովսէս բարձեալ լինի՝ եւ Յեսու ոչ յաջորդէ, Եղիա համբարձաւ եւ Եղիսէէ ոչ մնաց*, (ԽՈՐ. 273), եւ բազմապիսի գոյներով կը գծէ վարդապետներուն, կրօնաւորներուն եւ վիճակաւորներուն ընթացքն ու կենցաղը (ԽՈՐ. 275):

282. ԱԲՐԱՀԱՄ ՌԻ ԽՈՐԷՆ

Պահ մը մոռցանք աքսորեալ նախարարներուն վիճակը, որոնք Նիւշապուհ կը մնային, երբոր Ղեւոնդեանք կը նահատակուէին Ռեւանի ապառաժներուն վարչ: Երբոր Յապկերտ Քուշանաց պատերազմէն դարձաւ, նախարարները նորէն Վրկան նահանգը զրկուեցան, ուր էին յառաջագոյն, Դենշապուհ ալ անոնց վրայ հսկող գրուած էր, որ ջանաց նախարարներուն վիճակը թեթեւցնել, եւ անոնց ազատութիւն տրուեցաւ՝ որ կարենան իրենց մարդիկներուն ձեռքով ինչ ինչ դիւրութիւններ հոգալ: Խորէն Որկովեցի եւ Աբրահամ Զենակեցի երէցներ, որք Ղեւոնդեանց կը սպասաւորէին եւ վերջին ատեն բռնութեամբ արգիլուեցան անոնց հետեւիլ, Դենշապուհի Ռեւանէ դառնալուն, համարձակեցան՝ իբրեւ թէ չգիտնալով, իրենց վարդապետներուն ուր ըլլալը հարցնել, որպէսզի կարենան երթալ ու անոնց սպասաւորել: Իրենց այս համարձակութիւնը Դենշապուհը զայրացուց, որ անոնք դատելու արտօնութիւն ուզեց Յապկերտէ, բայց սա պատասխանեց, որ եթէ իրենց դէմ յատուկ ամբաստանութիւն չկայ, մահապարտութեան խօսք չի կրնար ըլլալ. եթէ կ'ուրանան ազատ թողուին, իսկ եթէ չեն ուրանար, խեղութեամբ արքունի ազարակներու մշակութեան դրկուին: Երկուքն ալ բացարձակապէս մերժեցին ուրացութեան առաջարկը, որով ականջնին կտրելով, Ասորեստանի Շափուլ (ՓԱՐ. 106) կամ Բաբելաստանի Շահուլ (ԵՂԻ. 146), եւ աւելի ուղիղ Շահուր գաւառը, արքունի մշակութեան դրկուեցան: Բայց այն կողմի քրիստոնեաներէն իբր կենդանի մարտիրոսներ պատիւ գտան, եւ շատ ալ նուէրներ կը ստանային,

վորս Աբրահամ երէց, իբր աւելի ժիր եւ տոկուն, մերթ ընդ մերթ կապեալ նախարարներուն կը տանէր ու կը դառնար: Խորէն, որ արդէն տկար էր ճանապարհին նեղութենէն ու տօթէն ալ աւելի վնասուելով (ԵՂԻ. 146), չկրցաւ երկար դիմանալ եւ *կեցեալ ամս՝* Ասորեստանի մէջ վախճանեցաւ: Իսկ Աբրահամ միեւնոյն աշխատութիւնն ու ուղեւորութիւնները կը շարունակէր, մինչեւ որ *երաշխաւորութեամբ հաւատացելոց աշխարհին*, որք իրենց տուներն ու ինչքերը անոր աշխատութեան փրկանք *գրեցին յարքունիս*, Աբրահամ կրցաւ Հայաստան դառնալ, երբ արդէն նախարարներն ալ ապատութիւն ստացած էին (ՓԱՐ. 106):

283. ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒՆ ԱԶԱՏՈՒԻԼԸ

Երբ նախարարներուն քիչ մը դիւրութիւն կը տրուէր, Յապկերտի 17-րդ տարին, որ է 455-ին, Աշուշա բոեշխ Վրաց *բազում եւ անհամար կարասի ծախեալ*, եւ մասնաւորապէս Միհրներսէհը հաճեցնելով, կը յաջողէր Հմայեակի եւ Արշաւիրի փոքր պաւակները Տիպրոնի պատանդութենէն ապատել, ուր դրկուած էին Վասակ Սիւնիէ *զի մեռցին*, եւ իրեն մօտ կը բերէր սնուցանելու եւ կրթելու համար (ՓԱՐ. 107): Աշուշա եւ Հմայեակ Մամիկոնեան իրարու քենեկալ էին, Ադան Արծրունիի Անուշվուամ եւ Չուիկ քոյրերուն հետ ամուսնացած լինելով: Հմայեակ չորս պաւակ թողած էր, որոնցմէ Վահան, Վասակ եւ Արտաշէս՝ Տիպրոն դրկուած էին, իսկ Վարդ շատ փոքր լինելուն դայեակի մօտ մնացած էր Տայոց նահանգը (ՓԱՐ. 111): Իսկ Արշաւիրի երկու պաւակներն էին Ներսէհ եւ Հրահատ: Ասոնց հետ ապրեցաւ Ղապար Փարեցին, ինչպէս որ պարծանօք կը յիշէ, որ *թէպէտ ինքն* ըստ տիրոց աւագագոյն էր, սակայն այդ վեց տղոց խումբին հետ *սննդակից եւ խաղակից* եղաւ (ՓԱՐ. 188): Մեծաւ գովութեամբ կը յիշէ Փարպեցի Հմայեակի Չուիկ տիկինը, *թէ եղեւ կին անուանի եւ առաւելեալ ամենայն լաւ եւ մտաւոր մասամբ յամենայն կանայս ի Հայաստան աշխարհիս*, եւ *թէ նա սնոյց եւ խրատեաց զորդիսն իւր յաշխարհին Վրաց ի տան Աշուշայի* (ՓԱՐ. 110): Նախարարներուն դառնալով անոնք կապանքի եւ աքսորի վիճակը կրեցին դեռ երկու տարի եւ աւելի եւս՝ Ղեւոնդեանց նահատակութենէն ետքը, մինչեւ որ նոյնիսկ բանտարկելոց հսկողն Հարեւշվոմշապուհ կամ Հրեւշնոմշապուհ, անոնց վրայ գթալով, ինքն Յապկերտի միջնորդեց, եւ անոնց ապատութիւնը խնդրեց, շղթաները քակեց, զգեստնին փոխեց, որպէսզի գոնէ Պարսկաստանի մէջ պինդութիւն ընեն եւ ռոճիկ ստանան: Յապկերտ ալ գոհ մնաց, եւ իրենց կատարեալ ապատութիւն շնորհելու միտքով ամէնքն ալ Տիպրոն հաւաքել տուաւ 457-ին, իր թագաւորութեան 19-րդ տարին: Նոյն միջոցին Յապկերտ մեռաւ, եւ իր երկու պաւակները, Որմիլդ ու Պերոյ, ժառանգութեան համար իրարու դէմ պատերազմեցան երկու տարի շարունակ, մինչեւ որ Որմիլդ սպաննուեցաւ եւ կրտսերն Պերոյ միահեծան թագաւորեց 459-ին, պաշտպանութեամբ իր դայեակին Ռահամ Միհրանի (ԵՂԻ. 153): Այդ պարագան նախարարաց ապատութիւնը յապաղեց: Պերոյ իր հօրը կամքին գիտակ, ամէն տեսակ խոստումներ կրկնեց, որպէսզի Հայ նախարարներ Պարսկաստանի մէջ իրեն օգնեն, եւ Հայաստանի մէջ ալ իրեն կողմը պաշտպանեն, եւ իրօք ալ արձակեալ նախարարներ Պերոյի բանակին մէջ ծառայեցին: Բայց Պերոյ ապատ թագաւորելէն ետքը անմիջապէս խոստումը չկատարեց, այլ Հրեւ նահանգը դրկեց ռոճիկով ու պատուով Աշտատ նախարարի հրամանատարութեան ներքեւ. եւ Աշտատի որդւոյն Յըրվատվշնասպի ձեռքով, որ իր դայեակորդին էր, խոստումները նորոգեց, եւ յայտնեց թէ իրենց ընտանեաց ալ ռոճիկներ սահմանել տուած է Հայաստանի մէջ (ՓԱՐ. 108): Այդ տարիներու միջոցին, 461-ին, կը մեռնէր Մովսէս կաթողիկոս, առանց այդ եղելութեանց մասնակցութիւն մը ունեցած ըլլալու:

Տ. Ս. ԳԻՒՏ ԱՐԱՆԵԶԵՑԻ

284. ՆԱԽԸՆԹԱՅՆ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երբոր Մովսէս մեռաւ, Հայաստանի մէջ կացութիւնը փոքր ի շատէ փոխուած էր: Յապկերտ մեռած էր, որոյ անունն իսկ սարսափ եղած էր բոլոր ազգին: Պերոյ իր գահն ու իշխանութիւնը ամրացնելու մտադիր, կողմնակիցներ եւ համակիրներ շահելու կը հետամտէր, իրօք ալ Հայ նախարարներու կողմէն օգնութիւն գտած էր: Հայաստանի մէջ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան մնացորդներ, եւ Վարդան-Ղեւոնդեան շարժումին վերջիններ, սկսած էին ոգի առնել, եւ հրապարակ նետուելու համար ագելորուիլ: Բանտարկեալ նախարարներ, կիսովի ապատուած, Պարսիկ բանակին մէջ կը ծառայէին, Ատրորմիլդ աւելի եւս թոյլատու էր Հայոց ներքին ու կրօնական գործերու մասին: Ըստ այսմ նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ կատարուեացաւ: Մանապկերտացիք մէկ կողմ դրուեցան, որոնց մէջ հարկաւ թեկնածուներ չէին պակսեր, եւ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան վերջիններէն մէկ մը, Գիւտ Արահեպցին, կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ: Պարսկաստանի շփոթ կացութիւնը եւ Պերոյի հապիւ թէ իր թագաւորութիւնը ապահոված լինելը, պահեհութիւն ընծայեցին պետական ձեւակերպութիւնները վանց ընելու, եւ պէտք իսկ չտեսան նոր ընտրուած կաթողիկոսին հաստատութիւնը ընդունիլ թագաւորէն: Պերոյ ալ այն ատեն պահանջկոտ չեղաւ այս մասին (ՓԱՐ. 114): Գիւտ ընտրուած ատեն մերձաւորաբար 60-ը անցած պիտի ըլլայ, որով նախապէս գործունէութեան տարիներ ու նեցած, եւ երիտասարդութիւնը Սահակի եւ Մեսրոպի կենդանութեան ատեն եւ անոնց աշակերտութեան մէջ անցուցած կ'ըլլայ: Ինքն իսկ կը յայտնէ, թէ *զոյրութիւն գիտութեանս մերոյ եւ զիմաստ բանաւոր ուսմանց յաշխարհին Հոռոմոց ուսեալ եմ* (ՓԱՐ. 114), որով հարկ կ'ըլլայ ըսել, թէ Գիւտ ալ մէկն էր այն խումբէն, որ Սահակի աքսորէն ետքը յունական դպրոցները դրկուեցաւ (« 219), բայց ոչ այդ առթիւ եւ ոչ յետոյ Գիւտի անունին չենք հանդիպիր: Պատահական տարբերութիւն մը կարելոր լուսաբանութիւն մը կու տայ այդ մասին: Եվնիկ երէց իր գաւապանագիրքին մէջ հայրապետիս անունը կը գրէ *տէր Գաղ* (ՍԱՄ. 208), եւ Գաղ անունով եպիսկոպոս մը ներկայ կը գտնենք Շահապիվանի ժողովին մէջ (« 228), Վանադայ Գաղ եպիսկոպոս մըն ալ Արտաշատի ժողովին մէջ (« 241): Ժամանակագրական բաղժատութիւններն ալ նպաստաւոր են հետեւցնելու, թէ Գաղ եպիսկոպոսը միեւնոյն Գիւտ կաթողիկոսն է, որ հայրապետութենէ առաջ Վանանդի վիճակաւորն է եղած: Գիւտ կաթողիկոսին Վանանդի հետ յարաբերութեան յայտնի նշան մըն է եւս, որ ինչչափ ալ ինքն էր *ի գաւառէն Տայոց, ի գեղջէն Արահեպլոյ* (ՓԱՐ. 110), սակայն աւելի յաճախ իբր Ոթմսեցի կը յիշուի, եւ Ոթմուս Վանանդ գաւառի քաղաքներէն է, որ Գիւտի աքսորէ դառնալէն ետքը, իրեն հաստատուն բնակավայրն ալ եղաւ: Այդ բացատրութիւնը շատ աւելի հաւանական կը գտնենք, քան թէ ենթադրել թէ Տայոց գաւառի Արահեպլը եւ Վանանդ գաւառի Ոթմուսը իրարու սահմանակից լինելուն, հաւասարապէս Գիւտի հայրենիք նկատուեցան (ԱՐԱ. 89): Վերջապէս պէտք է ընդունիլ թէ Գիւտ նախընթացաբար գործունէայ եւ արդիւնաւոր դեր մը ունեցած էր, եւ ուխտապահներու հետեւողներուն ուղղիվ գլղեկավար ձանչցուած էր, որ հապիւ թէ ասոնք պահեհէ կը գտնեն, մէկէն Վանանդի եպիսկոպոսը կաթողիկոսական աթոռ կը բարձրացնեն: Ընտրութեան թուական պէտք է նշանակել 461 տարին, Պերոյի միահեծան թագաւորելէն իբր երկու տարի ետքը:

285. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Յիշեցինք արդէն թէ Պերոյ աքսորեալ նախարարներուն կատարեալ ապատութիւնը յետաձգեց: Այդ յապաղման պատճառ կրնար տալ Հայերուն վրայ եղած սովորական կասկածը, մանաւանդ երկար տառապանքի հետեւանօք անոնց մէջ աճած կծու կսկիծը, բայց մասնաւոր պարագայ մըն ալ եկաւ ընդհանուր կսկիծը պօրացնել: Հայ նախարարներուն կեղծուրացութեան առթիւ (« 245) իրենց ընկերակից եղած էր Վաչէ Աղուաից թագաւորը, որ ինչչափ ալ յետոյ պահ մը

ջանացած էր ինքն ալ քրիստոնէութիւնը հռչակել Հայաստանէն եկող Վարդանի բանակին օգնութեամբ, սակայն Վարդանի արտորնօք մեկնելէն ետքը պարտաւորուած էր նորէն կեղծութեան կերպարանը պզտիկ, եւ մինչեւ իսկ Յակոբեոսի քրոջ աղջկան հետ ամուսնանալով, իր երկրի հանդարտութիւնը ապահոված էր Այսպէս յառաջեցին գործերը մինչեւ որ Յակոբեոս կենդանի էր, եւ մինչեւ որ երկու արքայորդիներուն ժառանգական պատերազմը սկսաւ: Շփոթ կացութիւնը քաջալերեց Վաչէն, եւ կեղծութեան վիճակը թօթափել համարձակեցաւ, յայտնապէս քրիստոնէութիւնը յայտարարել եւ Պարսիկներուն դէմ ելնել, ու անոնց հետքը իր երկրէն հեռացնել: Պերոպ իր թագաւորութիւնը ապահովելէն ետքը, մտադրութիւնը դարձուց այն կողմը եւ նորէն Աղուանները հնազանդեցնելու համար պատերազմ բացաւ, բայց Վաչէ Կովկասի Մասքութներէն տասնեւեկ իշխաններ կամ թագաւորներ իրեն նիպակակից առնելով, քաջութեամբ դիմադրեց Պարսիկներուն: Պերոպ նեղի մտած, նոյնիսկ Հոնաց կամ Քուշանաց գունդերը վարձեց, որք *կռուեցան տարի մի ընդ Աղուանից արքայի*, եւ թէպէտ մեծամեծ աւերումներ եղան, բայց Աղուանք ու Կովկասայինք չընկճուեցան: Վերջապէս Պերոպ հաւանեցաւ հաշտութիւն կնքել, պայմանաւ որ իր քոյրը եւ քեռորդին իրեն յանձնուին: Վաչէ հաւանեցաւ *եւ պմայրն եւ պկինն ետ տանել*, որոնք *ի բնէ մոգք էին*, եւ ինքն ալ կ'ուզէր բոլորովին երկրէն հեռանալ, եւ հեռաւոր տեղ մը կրօնաւորիլ, բայց վերջէն հաւանեցաւ երկրին մէջ մնալ, բայց միշտ ապաշխարութեան եւ կրօնաւորութեան կեանք մը վարելով (ԵՂԻ. 154): Այդ եղելութեանց համբաւը Հայաստան հասաւ, եւ ամենուն քաջալերական խթան մը եղաւ, Գիւտ կաթողիկոս գեղեցիկ գիր մը ուղղեց Վաչէի, ուր կը յիշէ Լուսաւորչի ժամանակ Ուռնայրի ձեռքով Աղուանից քրիստոնէութիւնը ընդունիլը, եւ Վաչէի վերջին արիւթիւնը գովելով կը բարձրացնէ անոր հաւատքը, եւ աստուածային վարձուց արժանաւոր լինելը կը վստահեցնէ: Ընտիր եւ զօրաւոր է Գիւտի գիրը, որ պինքն կորովի եւ հմուտ գրչի տէր կը ցուցնէ (ԿԱՂ. Ա. 103-115): Աղուանից խռովութիւնները տեսեցին մինչեւ *ի հինգերորդ ամն Պերոպի* (ԵՂԻ. 155), այսինքն մինչեւ 641, Գիւտի կաթողիկոսութեան սկիզբը: Վաչէի թէ մակագիրին (ԿԱՂ. Ա. 103), եւ թէ գրութեան մէջ (ԿԱՂ. Ա. 113), Գիւտ պարզապէս իբր եպիսկոպոս յիշուած է, սակայն կաթողիկոսութեան ատեն գրուած լինելը ոճէն ալ կը յայտնուի:

286. ՆԱԽԱՐԱՐՔ ԵՒ ՏԻԿՆԱՅՔ

Աղուանից խռովութիւնները խափանած էին Հայ նախարարներուն կատարեալ ազատութիւնը, թէպէտեւ ռոճիկնին եւ պատիւնին օրըստօրէ աւելցած էր, եւ միշտ *կենօք եւ պատուով* արձակելու խոստումները կը կրկնուէին: Վերջապէս երբոր միջոց մը եւս անցաւ եւ Պերոպի թագաւորութիւնը մտաւ *յամն վեցերորդ*, 462-ի գարունին, Հայաստան դառնալուն հրամանը տրուեցաւ (ԵՂԻ. 155, ՓԱՐ. 110): Այստեղ յարմար կը սեպենք պահ մը յետսահայեաց ակնարկ մը նետել 451-է 462 տարիներուն վրայ, որ եղաւ նախարարներուն տառապանաց միջոցը, զոր իբր տասնամեայ միջոց մը կը դնէ Եղիշէ վերոյիշեալ հաշուով (ԵՂԻ. 146): աւարայրի ճակատամարտէն ետքն էր, 451-ին, որ Հայաստանէ հեռացուեցան, Տիպրոնի դատաւանէն ետքը Պարսկաստանի մէջ բանտարկուեցան, 454-ին Նիւշապուհ փոխադրուեցան միշտ կապանօք, Ղեւոնդեանց նահատակութենէն ետքը նորէն Վրկանի բերդը տարուեցան, 457-ին կապանքներէ ազատեալով Պասկաստանի մէջ ծառայեցին, 459-ին Պերոպի կողմէ աւելի ընդարձակութիւն տեսան. բայց մինչեւ 462 չկրցան կատարեալ ազատութեամբ իրենց տեղերը դառնալ: Առաջին մասը տանջանքով եւ խիստ տառապանքով, վերջին մասն ալ պզակի պրկումներով, երկարատեւ խոստովանողութիւն մը եղան 37 նախարարներուն համար, որք ամենայն պուարթութեամբ եւ արիւթեամբ կրեցին ամէն նեղութիւնները, միշտ մերժելով ուրացութեան առաջարկները, եւ

վարձուց ու վայելից հրապոյրները, որոնք իրենց առջեւ կը դրուէին, եթէ յանձն առնէին քրիստոնէութիւնը թողուլ: Իրենցմէ ոչ ոք, ոչ տարիքոտներէն եւ ոչ երիտասարդներէն, վայրկեան մը իսկ միտքէն չանցուց, կեղծուրացութեամբ ալ ապատութիւն ձեռք ձգել: Ներշապուհ Արծրունի, Վահան Ամատունի եւ Շմաւոն Անձեւացի, այդ խումբին գլխաւորները, որք 450-ի կեղծուրացութեան մէջ գտնուած էին, այն ատեն յոյս մը ունէին կազմ ու պատրաստ Հայաստանի մէջ արդիւնաւոր ընդդիմութիւն կազմակերպել, բայց աւեր Հայաստանը չէր կրնար այլեւս այդ ակնկալութիւնը ներշնչել, ուստի իրենք գլուխ եղած՝ ընկերները արիասիրտ տոկունութեան կը յորդորէին եւ ամէնքը իբրեւ վանօրէից կրօնաւորներ սաղմոսներով ու երգերով ատեննին կ'անցընէին: Յորչափ հոգեւորականները իրենց իրենց հետ էին, անոնց առաջնորդութիւնը կը վայելէին. անոնց նահատակութենէն ետքը ծերագոյններ գլխաւորութիւնը ստանձնած էին, իսկ երիտասարդագոյն եւ նուազ վարժ եղողները, *ուսան դպրութիւն հայերնի աշխարհին իւրեանց, եւ եղել նոցա այն կերակուր հոգեւոր* (ԵՂԻ. 152): Իրենց կենցաղական նեղութեանց վրայ խօսիլ աւելորդ է, քանի որ շղթայակապ բանտարկութեան խոստովութեանց մէջ կ'ապրէին: Անոնց կրած նեղութեանց համահաւասարը կամաւրապէս յանձն առած էին, նահատակեալ եւ բանտարկեալ եւ հալածեալ նախարարներուն կիներն ու աղջիկներն ու ազգակիցները, որոնցմէ *հինգ հարիւրով չափ յականէ յանուանէ ճանաչեմ* կ'ըսէ Եղիշէ, թէ աւագագոյն եւ թէ կրտսերագոյն եղողներէն (ԵՂԻ. 155): Փապհեծնա (ՓԱՐ. 109-110), եւ Եղիշէն (ԵՂԻ. 155-158) ազդու եւ զգայուն կերպով կը նկարագրեն Հայոց աշխարհին փափկասուն տիկիներուն եւ նապելի օրիորդներուն չարքաշ կեանքը, որոնք իրենց վարդերն ու հեշտութիւններն ու ընտանեական դիւրութիւնները լքած, եւ ամէն տեսակ զրկումներու ինքզինքնին ենթարկած, բոլորովին ձգնողական եւ աղօթական կեանք մը կը վարէին, չկարենալով հարկաւ ինքզինքնուն ներել ամենէն պատիկ վայելքներն անգամ, երբ իրենց սիրելիները կամ կեանքերնին զոհած էին կամ տառապանաց կեանք մը կը վարէին: Կ'երեւի 457-է ետքն ալ, արբոր բանտարկեալ նախարարներ մասնաւոր ապատութիւն ստացան, ասդին իրենց ընտանիքները չարքաշ կենցաղնին չփոխեցին, մինչեւ որ իրենց սիրելեաց հետ գրկախառնուել նուն օրը հասաւ:

287. ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Գիւտի վիճակեցաւ աքսորեալ նախարարներուն դարձը ողջունել, երբոր վերջապէս Պերոպի 6-րդ տարին, 462-ին, արտօնուեցան իրենց երկիրը դառնալ, եւ իւրաքանչիւրը իր առաջին տեղը ստանալ եւ սեփական տանուտիրութիւնը վարել: Անոնց անունները տուինք Տիպբոն տարուած ատենին (« 263): Պատմիչներ չեն յիշեր թէ անոնցմէ մէկը մեռած կամ պակասած ըլլայ՝ 12 տարիներուն մէջ, որչափ ինչ անցաւ Հայաստանէ մեկնել նուն եւ Հայաստան դառնալ նուն միջեւ: Նեղութիւններ, հիւանդութիւններ եւ վերջին պատերազմներ կրնային մէկին կամ միւսին կեանքը վտանգել, այլ այս մասին բացարձակ լուրսիւնը, փաստ մը պիտի նկատուի այդպիսի պարագայի բացակայութեան: Մանաւանդ որ Փարպեցին ամենուն համար կը հաւաստէ, թէ *կեցեալք իւրաքանչիւր ըստ սահմանելոյ ի Տեառնէ, վախճանեալք թաղեցան ի դիրս հարց իւրեանց խաղաղութեամբ* (ՓԱՐ. 110), որ է ըսել թէ հայրենական երկրէն դուրս օտար հողի վրայ մեռնող եւ թաղուող չէղաւ: Գիւտ կայթողիկոս, *այր լի գիտութեամբ հայովս, եւ առաւելեալ յունիւն, յորդասաց բանիւ եւ առատաբուղիս վարդապետութեամբ*, եւ իր գերազանց կարողութեամբ հոգեշունչ քարոզներ կը խօսէր, երբոր խնդալից բազմութիւնը Վաղարշապատի կայթողիկէին մէջ սրտագին փառաբանութիւններ կ'երգէր, եւ ամէնքը հոգեպարար խօսքերով մխիթարուած, եւ *օրհնեալք ի բերանոյ սուրբ կայթողիկոսին Գիւտայ*, կը ցրուէին ու կ'երթային *ի տունս իւրաքանչիւր* (ՓԱՐ. 110): Նոր կեանք մըն էր որ կը սկսէր Հայաստանի մէջ: Երկրին մէջ գլխակոր մնացածներուն վրայ ալ

նոր ոգեւորութիւն կը տիրէր, եւ ամէն կողմ եկեղեցւոյ պայծառութեան եւ ազգային պարգացման ջանքեր էին, որք գործնական կերպով կը քաջալերուէին, իրենց հովանաւոր եւ պաշտպան ունենալով քաջարթուն հովուապետը: Նորաբողբոջ երիտասարդութեան մէջ սկսած էին աչքի պարնել, այն վեց մանուկները (« 282), որք Աշուշայի ապարանքին մէջ սնած ու կրթուած, իրենց նախնեացը Վարդանի եւ Հմայեակի արիական օրինակներով տոգորուած, աքսորանքէ դարձող Համապասպեանի եւ Արշաւիրի խրատներով ոգեւորուած, սկսած էին գամ քան զգամ աճեցնել եւ ծաղկեցնել այն բարի սերմերը, զորս ժրագլուխ տիկինն Ձուիկ, անդաստին մատաղ հասակէն ցաներ էր իր վաւակներուն եւ տագերթոռներուն մանկական միտքին ու սիրտին մէջ:

288. ՀԱՆԴԱՐՏ ՄԻՋՈՅԸ

Տասնամեայ միջոց մը կանոնաւոր պաշտօնավարութիւն կրցաւ ունենալ Գիւտ կաթողիկոս, թէպէտ ոչ անմասն ներքին դժուարութիւններէ, ինչպէս պիտի տեսնենք: Մեր պատմագիրներ փորձանքներ եւ տագնապներ նկարագրելու հետամուտ, հանդարտ միջոցներու վրայ մանրամասնութիւններ չեն տար, եւ մենք պարտաւոր ենք կցկտուր յիշատակներ հաւաքելով գոհանալ: Ժամագիրքին ճակատը, զայն կարգադրողներուն յիշատակութեան մէջ որոշակի կը կարդացուի *Գիւտայ հայրապետի* անունը (ԺԱՄ. 3), ինչ որ կը ցուցնէ թէ եկեղեցական պաշտամունք, Սահակի եւ Մեսրոպի առաջին կարգադրութենէ ետքը (« 196), սկսած էին տակաւ խանգարուիլ, Սահակի աքսորանքէն մինչեւ նախարաց դարձը անցնող խռովութեանց եւ շփոթութեանց օրերուն մէջ: Երբ պահ մը եկեղեցին սկսաւ հանդարտութեան նշաններ տեսնել, Գիւտ կաթողիկոս յատուկ մտադրութիւն դարձուց եկեղեցական բարեկարգութիւնները վերանորոգելու, եւ կանոնական ու ծիսական կարգադրութիւնները յարդարելու: Թէպէտեւ ծիսական մատեաններուն մէջ Գիւտի անունով մակագրեալ յատուկ հատուածի մը չենք հանդիպիր, սակայն ընդհանուր կերպով չենք վարանիր զայն իբր երկրորդ կարգադրիչ եւ բարեկարգիչ ճանչնալ: Գիւտի հովուական հսկողութեան նշանակ է նաեւ Դաւիթ Անյաղթի ուղղած համառօտ նամակը, որով կը խնդրէ քրիստոնէութեան նշանակ եղող Խաչիկ պաշտպանութեան գրուած մը պատրաստել: Անտիոքի կողմերէն եւ Աւլին գիւղէն երեք աղանդաւորներ, Կոստանդին եւ Պետրոս եւ Թէոդորոս անունով, Հայաստան կու գան եւ իրենց մոլորութիւնները կը սկսին քարոզել, *ոչ գոյ զՄարիամ՝ Աստուածածին, եւ ոչ զԽաչն՝ Աստուծոյ խաչ* (ԴԱԻ. 100), որ է յայտնապէս Նեստորականաց վարդապետութիւնը, որոնք հետզհետէ զօրացած էին Ասորւոց կողմարը: Գիւտ անոնց գայթակղութիւնը արգիլելու համար Դաւիթ Ներգինացիին կը դիմէ, որպէսպի իր իմաստասիրական հանձարով ուղղափառ վարդապետութեան պաշտպանութիւն ընէ, եւ այս է *Բարձրացուցէք* սկզբնաւորութեամբ ծանօթ գեղեցիկ ներբողեան: Որչափ ալ Գիւտ զինքն նամակին ստորագրութեան մէջ *Գիւտ գագաշեալ* կ'անուանէ եւ *գերեզման ի գարշապար* ըսելով, *մահու մերձաւոր* կը ցուցնէ, եւ իր կեանքին վերջին օրերուն կ'ուզէ ակնարկել, սակայն միանգամայն *հոյոց հոտի հովուապետ* (ԴԱԻ. 101) ստորագրելով կը ցուցնէ թէ իր պաշտօնավարութեան առաջին տասնամեակին մէջը կամ վերջերը գրած է այս գիրը, եւ ոչ երկրորդ մասին մէջ, երբ պաշտօնէն քաշուած ու առանձնացեալ կ'ապրէր Ոթմուսի մէջ: Փոքրիկ յիշատակ մըն ալ Օրբէլեան պահած է: Աւարայրի ճակատամարտէն անմիջապէս ետքը, երբոր Պարսիկներ ամէն կողմ ցրուած աւերածներ կ'ընէին եւ ուրացութեան չհաւանողները կը կոտորէին, Սիւնեաց նահանգի Վայոց ձոր գաւառին մէջ ալ հարիւրաւոր նահատակուողներ եղան, Աթաշխուտա անուն զօրավարի մը ձեռքով, եւ յատկապէս Եղեգեաց եւ Անգեղձոր եւ Արտաբոյնք եւ Յաղացքար կոչուած տեղերը, որոնցմէ միայն Մարտիրէ մը յիշուած է անունով, որ Անգեղձորի նահատակներուն գլխաւորն էր: Գիւտ հոգ կը տանէր, որ բոլոր նահատակներուն յիշատակները

պատուով պահուի, եւ անկէ քաջալերուելով Վայոցձորցիք ոմանք, Հրեւ եւ Շահիրէտ եւ Արդիու եւ Արշէն երէց, ձեռնարկեցին իրենց նահատակներուն համար վկայարան մը շինել (ՕՐԲ. Ա. 112), եւ երբոր աւարտեցին Գիւտ անձամբ եկաւ նաւակատիքը տօնել Սիւնեաց Անանիա եպիսկոպոսին հետ: *Բազմամբոխ ժողովով* ոսկորները կը հակաքեն եւ *փոխեն ի հանգիստ պտուրքսն*, եւ ութն օր տօնախմբութիւն կը կատարեն: Ժամանակը կը գրուի *յիններորդ ամի Գիւտոյ երանելոյ Հայոց կաթողիկոսի, յամարան ամսամտին, որ օր հինգ էր ամսյն* (ՕՐԲ. Ա. 113): Թուականը կ'ըլլայ 468, իսկ ամարան ամսամուտ՝ եթէ մարգաց ամիսը ուլենք իմանալ, շարժական տոմարով անոր 5-ը Յունիս 1-ին կը հանդիպի այն տարին: Իսկ եթէ ամառնամուտի Յունիս 21-էն առնենք, ամսուան 25-ին պէտք կ'ըլլայ դնել նաւակատիքի օրը: Իսկ վկայարանին տեղը հին անունով Սրկղօնք կոչուած, Օրբելեանի օրով Խոտորալեզ կը կոչուի եղեր (ՕՐԲ. Ա. 113), զոր Ալիշան կը նոյնացնէ յետին ժամանակներու Բոլորաբերդի եւ այժմեան Պեշկենտի հետ (ՍԻՆ. 130): Որչափ ալ անկարելոր երեւի յիշատակս, սակայն գլխաւոր արժանիք մը կ'աւելցնէ Գիւտին, կրօնի եւ ազգի քաջարի նահատակներուն յիշատակին եւ պատուոյն դարձուցած մտադրութիւնը ապացուցանելով:

289. ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Կարծես թէ որեւէ մի վատ ոգի կայ, որ կու գայ մեր ազգին գործերուն վրայ չար շունչ մը փչել, հապիւ թէ լաւութեան նշոյլներ կու գան երեւան: Երբոր երկրին մէջ ուխտապահներու կողմը կը սկսէր ոգեւորուիլ, եւ Գիւտի հովանաւորութեամբ քրիստոնէական կարգեր կը սկսէին զօրանալ, այդ բանը չէր կրնար դիւր գալ այն նախարարներուն, որոնք Վասակի ժամանակէն Պարսից հաճելի ըլլալու ճամբուն հետեւած էին, ոչ թէ քաղաքականութեան արտաքին տեսակէտով միայն, այլ աւելի հաճելի ըլլալու համար անոնց գեներն ալ կը հետեւէին, թէպէտեւ սիրով ոչ մի ներքին համոզում ունէին, այլ *կատակութեամբ պատուածս գնէին, եւ պատուածս եւ պանմիտ վաճառականսն ի միասին թշնամանէին*: Անոնցմէ շատեր, *պտանուտէրութիւնն գնեալ ուրացութեամբ*, կը վախնային որ դիրքերնին կը կորսնցնեն: Ազգին առջեւ ալ յարգ չունէին, նոյնիսկ Պարսիկ տէրութեան առջեւ ալ արժանիք չէին վաստակած, մինչեւ որ Պերոզ սովոր էր ըսել, թէ իր հպատակներէն՝ *այր անպիտան եւ գունդ յետին Ասորին է, բայց քան զԱսորի՝ Հայն է այր յետին եւ անպիտան* (ՓԱՐ. 111): Այս պատճառով իրենց դիրքը չկորսնցնելու համար, քսութեան ստորնութենէ պատ ուրիշ միջոց չունէին: Ուստի սկսան ուխտապահները Պերոզի առջեւ ամբաստանել, իբր տէրութեան անհաւատարիմներ եւ յունական կուսակցութեան հետեւողներ, եւ նոյնիսկ Գիւտ կաթողիկոսին վրայ զրպարտութիւններ ընել: Իրենց աչքին փուշ եղողներէն մէկն ալ Վահան Մամիկոնեանն էր, *աւագ որդին սրբոյն Հմայեկայ*, որ իբր *այր մտացի, առողջախորհուրդ եւ բարեսէր*, նոյնիսկ Պարսիկներուն մտադրութիւնը գրաւած էր, այլ կասկածանօք կը վարուէին անոր հետ լսելով *զնախանձորդացն զբանսարկութիւն* (ՓԱՐ. 112): Այդ նախանձորդներու խումբին գլխաւոր վարիչն էր Գադիչոյ Խորխոռունի, որ Վասակի ժամանակէն անոր ջերմ գործակիցն էր, եւ որ կը ջանար կաթողիկոսը իր ազդեցութեան ներքեւ առնել, սակայն Գիւտ չէր կրնար ոչ Գադիչոյի եւ ոչ անոր ընկերներուն մտերիմն ըլլալ: Զանի այդ հակառակութիւնները կը զօրանային, ուխտապահներու կողմը իրենց պաշտպանութեան կերպեր մտածելու կը պարտաւորուէին, մինչեւ իսկ կը դիմէին Լեւոն Ա. Թրակացի կայսեր՝ որ ՄԱրկիանոսի յաջորդած էր 457-էն ի վեր: Գաղտնի դիմուններ *միանգամ եւ երկիցս* կրկնուեցան, խոստումներ ալ ստացուեցան, բայց իրական օգգնութիւն չէր հասներ երբեք, եւ իր զուր կասկածանաց առիթ տրուած կ'ըլլար ուխտանենգներուն քսութեանց: Նախարարներէն ոմանք ալ, ինչպէս Բաբիկ Սիւնի՝ Վասակի որդիէն տարբեր նախարարապուն մը, եւ Սահակ Ամատունի, աքսորէ դարձողներուն թիւէն, *հոգեսպանութեան* վտանգէն վախնալով լաւագոյն կը սեպէին, ամէն ինչ

թողուլ, եւ անապատական կեանքի նուիրուելով *ի ծերայս վիմաց եւ կամ ի մացառուտ տեղիս* ապաւինիլ, որպէսզի վերահաս նոր արկածներուն ականատես չըլլան:

290. ԳԻԻՏԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Պերոպ, որ Հայ նախարաներուն ապատարարն էր եղած, սիրտով բարեսէր եւ ուղղութեամբը լաւ մէկը չէր: Տեսակ մը ստիպումով տուած էր ապատութիւնը, այն ալ շատ մը քաշկոտութիւններէ ետքը, ինչպէս տեսանք: Անձնական շահն էր եղած Պերոպի շարժառիթը, ապա թէ ոչ իր հաւածիչ հօրմէն տարբերութիւն չունէր: Ատրորմիլդի հաշտարար մարպանութիւնն ալ վերջացած էր, չենք գիտեր թէ մահուամբ կամ պաշտօնակնկութեամբ, եւ 464-ին անոր յաջորդած էր Ատրվշնասպ Յողմանդեան, եւ իր նախորդին ուղղութեան հակառակ ընթացքի ձեռնարկած: Շարունակ կրկնուած քսութիւններ եւ վրպարտութիւններ իրենց արդիւնքն ունեցան վերջապէս: Յայներու հետ բանակցութեանց լուրը աւելի եւս հաստատեց ամրաստանութիւնները, եւ Պերոպ հրաման ըրաւ եւ Գիւտ կաթողիկոսը Տիպրոն կանչեց քննելու եւ ատելու համար: Գիւտ առանց դժուարութիւն յարուցանելու համակերպեցաւ, եւ ինքնին Տիպրոն հասաւ 471-ին, ուր պատուաւոր ընդունելութիւն մը ըրին իրեն Պարսիկ քրիստոնեաները, Տիպրոնի եւ Խուժաստանի եւ Հրեւի եպիսկոպոսին՝ այսինքն Պարսկաստանի պատրիարքին գլխաւորութեամբ: Պերոպ իր առջեւ ը չհանեց կաթողիկոսը, այլ Աշտատ պօրավարի որդի Յըլպատվշնասպ Միհրանի յանձնեց անկէ բացատրութիւններ ուզել Գաղիշոյ Խորխոռունիի ամբաստանութեանց վրայ: Գիւտ համարձակութեամբ պատասխանեց ամէն հարցումներուն: Գաղիշոյի եւ անոր ընկերներուն դէմ ունեցած հակառակութեան մասին ըսաւ, թէ չի կրնար ուրացեալներու մտերիմ եւ բարեկամ ըլլալ, թէպէտեւ անոնց դարձին կը փափաքի եւ կ'աղօթէ, եւ մինչեւ իսկ զոհողութեանց ալ պատարստ է: Յոյներու հետ յարաբերութեանց համար ըսաւ, թէ այնտեղ ուսում առած լինելու հին կնկերներ ունի, եւ թէ եկեղեցիին սպասները այնտեղէն բերել տալ պարտաւոր է, ուրիշ տեղ չգտնուելու համար: Իսկ հաւատարմութեան մասին ըսաւ թէ իր կրօնքն իսկ այդպէս կը հրամայէ եւ ինքն ալ ըստ այնմ կը վարուի: Պատասխանները գոհացուցիչ երեւցան Պերոպի աչքին, սակայն չուզեց առիթը կորսնցնել, ուստի առաջարկել տուաւ, որ իրենց դէնը ընդունի, որպէսզի ունեցած պաշտօնը պահէ, զոր մինչեւ հիմա առանց թագաւորին հաստատութեան պահած է, եւ մեծամեծ պատիւներ եւ ընծաներ ստանայ, ապա թէ ոչ պաշտօնէն ալ, եպիսկոպոսութենէն ալ կը վրկէ: Գիւտ փափաք յայտնեց ուղղակի Պերոպի առջեւ խօսիլ, բայց Յըլպատվշնասպի պնդելուն վրայ պատասխանեց, թէ կաթողիկոսութեան ծանրութենէն ապատելու գոհ կ'ըլլայ, թէ եպիսկոպոսութիւնը թագաւորը չի կրնար առնել, եւ թէ ոչ մի պայմանով քրիստոնէութիւնը չ'ուրանար, եւ իրենց *անպիտան եւ գարշելի օրինաց* չի հետեւիր. իսկ խոստացուած ոսկիները անարգանք կը համարի: Յըլպատվշնասպ ստիպեալ հաղորդեց թագաւորին Գիւտի խիստ խօսքերը: Պերոպ վայրացաւ իրեն եւ իրեն կրօնքին եղած անարգանքին, բայց մտաբերելով չուզեց ոչ սպաննել եւ ոչ բանտարկել, *ոչ տամ, ըսաւ, համբուրել զկապանս նորա, եւ ոչ երկիրպագանել ոսկերաց նորա*, եւ աւելցուց. *կաց ուր եւ կամիս, բայց ի գործոյ կաթողիկոսութեանդ հեռի ես, եւ չէ քո* (ՓԱՐ. 113-115): Ատր վրայ Գիւտ միջոց մը Տիպրոնի մէջ մնաց, Փարպեցին կ'ըսէ, *ըստ իւրում կամելոյ*, բայց գուցէ Տիպրոնէ մեկնելու արտօնութիւնը շուտով չտրուեցաւ: Այնտեղ ալ քրիստոնէից խնամքով զբաղեցաւ, ձեռնադրութիւններ կատարեց, եւ հաւանաբար այս ալ Պերոպի աչքին հաճելի չըլլալուն, իրեն տեղը դրկուեցաւ, բայց հայրապետանոց չդարձաւ, այլ Ոթմուս քաշուեցաւ, եւ այնտեղ ապրեցաւ *առաւելապէս պատուովք քան զառաջինն* (ՓԱՐԳ. 116), որովհետեւ ազգը չդադրեցաւ իր սուրբ կաթողիկոսին իշխանութիւնը յարգելէ, ինչպէս ըրած էր կանխաւ Սահակի հետ: Գիւտի Ոթմուսը եղաւ ինչ որ եղած էր Սահակի Բագրեւանդը, հոգեւորական եւ իսկական կաթողիկոսութեան աթոռը:

Գիւտ հարկաւ ուրախ էր այդ վիճակին մէջ, որովհետեւ ապատ էր շատ մը տաղտկալից գործերէ, բայց տրտում էր, կ'ըսէ Փարպեցին, խոստովանողութեան եւ մարտիրոսութեան փառքէն պրկուած ըլլալուն համար (ՓԱՐ. 116):

291. ՊԱՇՏՕՆԻՆ ՏԵԻՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Գիւտի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը շատ տարբեր թիւերով նշանակուած է պատմագիրներէն եւ գաւազանագիրներէն, բայց աւելի տիրող թիւերն են 9 կամ 10, եւ 15 կամ 17: Առաջին պոյգը շուտով կը մեկնուի կիսատ տարւոյ մը ամբողջ համրուելովը կամ բնաւ չհամրուելովը, եւ երկրորդ պոյգն ալ Ե եւ Է թուատառերուն իրարու փոխանակուելովը, ինչ որ շատ յաճախ կը հանդիպի գրչագիրներու մէջ: Իսկ երկու տարբեր տեւողութեան հաշիւը իր արդարացումը կ'ունենայ Գիւտի կաթողիկոսութեան իրարմէ տարբեր առմանց մէջ, մէկը ընտրութենէն մինչեւ Տիպբոն երթալը, եւ միւսը ընտրութենէն մինչեւ մահը: Թագաւորական հրամանով կաթողիկոսութենէ պրկուելէն ետքը Ոթմուսի առանձնութեան տարիները, ոմանք իբրեւ իսկական կաթողիկոսութիւն համրած են, եւ ոմանք պայն օրինական դադարման ձեւով նկատած: Մեր տեսութեան եւ ազգին ըմբռնման եւ եկեղեցական կանոնաց համեմատ, Գիւտ թագաւորական պրկմամբ իր հոգեւորական իրաւասութիւնը չկորսնցուց, եւ իսկապէս կաթողիկոս մնաց, եւ ինչպէս Սահակի տարիները կը հաշուուին մինչեւ իր մահը, միեւնոյն կերպով Գիւտի կաթողիկոսութիւնն ալ մինչեւ մահը կը համրենք եւ անոր 17 տարւոյ տեւողութիւն մը կու տանք 461-էն մինչեւ 478: Ժամանակագրական քննութիւններ եւ ժամանակագրական պահանջներ կ'արդարացնեն այդ հաշիւը, որուն մանարկնին բացատրութեանց մտնելը աւելորդ կը սեպենք: Վարդան պատմիչ պոյց մը կը յիշէ, թէ *կէսք ասեն*, որ Գիւտ եւ Մանդակունի *ի միում ժամանակի* պաշտօն վարած են, Գիւտ՝ Յունաց եւ Յովհան՝ Պարսից կողմը (ՎԱՐ. 55), մինչ ժամանակակիցն Փարպեցի այսպիսի ակնարկ մը չունի: Այս տեսակ անհիմն ենթադրութիւններ կազմուած են յետնագոյններէն ժամանակագրական անձշղութեանց մէջէն ելնելու համար. օրինակ իմն նոյն Վարդանի ըսելը, թէ *ի լինել ժողովոյն Բաղկեդոնի, վախճանեալ էր Գիւտ* (ՎԱՐ. 54): Հետեւաբար բոլորովին աւելորդ կը սեպենք վբաղիլ անտհիմն պոյցով, պոր *կէսք ասեն* եղեր:

292. ԲՐԻՍՏՈՓՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Խնդիր է ճշդել թէ ինչպէս անցանԳիւտի կաթողիկոսութեան երկրորդ մասին տարիները, եւ ինչ կերպարան ունէր այդ միջոցին կաթողիկոսական աթոռը պաշտօնական տեսակէտէն: Փարպեցին, որ միակ ժամանակակից եւ ճշգրտապատում գրողն է, մեզի ամենեւին տեղեկութիւն չի տար այդ մասին, եւ Գիւտի առանձնութիւնն ալ իբր գործէ քաշուած կացութիւն մը չի ցուցներ, այլ *կեցեալ առաւելապէս պատուովք* բացատրութիւնը՝ կաթողիկոսութիւնը պահած լինելուն նշանակութիւնն ունի, եւ մեռած ատեն *եթող օրհնութեամբ պամենայն ժողովուրդն* ըսելն ալ (ՓԱՐ. 116), անկէ առաջ ժողովորդը թողած չլինելը կը հաստատէ: Ոչ տեղապահի անուն կայ յիշուած, եւ ոչ հակաթոռի, ինչպէս Սահակի ատեն դրուեցան, եւ Գիւտի մահուընէ անմիջապէս ետքը *սրբոյ կաթողիկոսին Յոհանայ* անունը կը յիշուի: Հետեւապէս բոլորովին մտացածին եւ անհիմն կը դառնայ Չամչեանի գրածը, թէ *Պերոյ արքայ ետ դնել փոխանակ Գիւտայ՝ կաթողիկոս ի վերայ Հայոց պ Բրիստափոր յազգէ Արծրունեաց* (ՉԱՄ. Բ. 152), որուն առանց անդրադառնալու եւ առանց հետապննելու հետեւեցան առձեռն պատմութեան նոր հեղինակներ, եւ Բրիստափոր Ա. Արծրունի անունով կաթողիկոս մը ստեղծուեցաւ Հայոց աթոռին վրայ: Չամչեան իբր միակ աղբիւրը կը ցուցնէ Թովմաս Արծրունին, որ առանց յաջորդութեան կարգի եւ առանց ժամանակի նշանակութեան անորոշ կերպով կը գրէ: *ի ժամանակին յայնմիկ էր ճոխացեալ պանծալի այթռակալութեամբ սրբոյն Գրիգորի տէր Բրիստափոր Հայոց կաթողիկոս* (ԱՐԾ. 88), ուր ոչ որին

յաջորդած եւ ոչ որին նախորդ եղած լինելը յայտնի է, ոչ Պերոպի անուանած լինելը եւ ոչ Արծրունի եղած ըլլալը յիշուած է, որոնց ամէնքը միայն Չամչեանի ենթադրութեամբ ստեղծուած են: Եթէ իրօք Գիւտի պաշտօնանկութեամբ եւ Պերոպի անուանմամբ կաթողիկոսացած ըլլար Բրիստափոր, Սուրմակ Մանակերտացիի նման հակաթոռ մը պէտք էր ըսուեր, եւ ոչ թէ *պանծալի պթոռակալութեամբ ճոխացեալ* կաթողիկոս մը: Թող որ հին պատմագիրներէն ալ ոչ մէկը կը ճանչնայ այդ կաթողիկոսը, եւ մեր քննած քսանի չափ ցուցակներէն միայն Չամբեանը եւ կուրօրէն անոր հետեւողները՝ Բրիստափար Ա. Արծրունի կաթողիկոս մը կը յիշեն: Եթէ Թովմայի պատմութեան մէջ Բրիստափորի վերագրուած գործերը, այսինքն Ասորոց հետ ունեցած յարաբերութիւններն ալ գիտենք, պիտի տեսնենք որ անոնք Բրիստափոր Տիրառիջցիին ըրածներն են, ինչպէս իր կարգին պիտի պատմենք: Ըստ այսմ, Բրիստափոր Արծրունի անունով անգոյ անձին կաթողիկոսութիւնը չընդունելով, պէտք է ըսել, թէ Գիւտի պետական պաշտօնակրկութենէն ետքը, ոչ ազգին եւ ոչ պետութեան կողմէն կաթողիկոսութեան նոր պթոռակալ մը տալու հոգ չտարուեցաւ, այլ Գիւտ, թէպէտ Վաղարշապատի հայրապետանոցէն հեռու, սակայն Ոթմուսի բնակութենէն կանոնաւորապէս շարունակեց ազգին հովուապետութիւնը: Բայց Գիւտ ծեր էր եւ առանձնութենէն չէր հեռանար, ուստի անհաւանական չէ որ իրեն քով օգնական մը ունեցած ըլլայ ծանր աշխատութեանց եւ տեղափոխութեանց մէջ իրեն օժանդակելու համար, եւ այս գործը կատարելու յարմարագոյն անձն էր յովհան Մանդակունին, որ մահուընէ ետքը անմիջապէս անոր յաջորդեց: Այս վերջին ենթադրութիւնն ալ, որչափ եւ ժամանակակիցներէ յիշուած չըլլայ, սակայն պատմութեան նախընթաց եւ հետեւորդ պարագաներուն հետ սերտ միաւորութեամբ կապուած է, եւ կատարեալ կերպով ճշմարտանման կը ներկայանայ:

293. ԴՈՒԻՆԻ ԱՏՐՈՒՇԱՆԸ

Յովհաննէս Պատմաբան կը գրէ, թէ Հայոց թագաւորութեան դադարելէն ետքը, Շաւապ Արծրունի ուրացեալ եւ Վնդոյ Պարսիկ հրապաշտութեան մեհեան մը կը շինեն ի Դուին, եւ Վնդոյի որդին Շերոյն ալ քրմապետ կը դնեն: Վարդան Մամիկոնեան գունդի մը գլուխ Դուին կը յարձակի, մեհեանը կը կործանէ, Շաւասպը մը մեռցնէ, Վնդոյն կ'այրէ, Շերոյն կը կախէ, Մշական մարզպանը կը հալածէ, մեհեանին տեղը Ս. Գրիգորի կաթողիկէն կը շինէ, եւ Գիւտ կաթողիկոսը այնտեղ կը բերէ (ՅՈՎ. 77): Միեւնոյն բանը տարբեր կերպով յառաջ կը բերէ Թովմաս Արծրունի: Շաւասպ Արծրունի, Վասակի եղբայր եւ Ապանի հօրեղբայր, Պերոպի ատեն կ'ուրանայ, եւ Վնդոյ մարզպանի հետ կրակապաշտութեան մեհեան կը շինեն Արտաշատի մէջ: Վարդան Մամիկոնեան, որ Մոկաց Զոդայլ ամրոցը կը մնար, Մամիկոնեան եւ Ռշտունի եւ Անձեւացի գունդերէն 1200 հոգիով կը յարձակի, Շաւասպը կը սպաննէ, Վնդոյն եւ Շերոյն Դուին կը տանի, Վնդոյն եւ Շերոյն կ'այրէ, մեհեանին տեղը Ս. Գրիգորի կաթողիկէն կը հիմնէ, եւ Գիւտ կաթողիկոսն ալ այնտեղ կը փախադրէ (ԱՐԾ. 84-86): Ուրիշ հետազաներ ալ սոյն պատմութիւնը կը կրկնեն թեթեւ փոփոխութիւններով (ՎԱՐ. 53): Յովհան եւ Թովմաս ժամանակակիցներ լինելով, երկուքն ալ ուղղակի բերանացի պրոյցէ առած են իրենց գրածը, քանի որ Եղիշէ ու Փարպեցի այդպիսի յիշատակութիւն չունին: Պատմուածին մէջ ալ այնչափ իրարու անյարիր եւ անկապակից պարագաներ կան, որ ամբողջ եղելութիւնը կեղակարծ պրոյց մը նկատելու իրաւունք կու տան: Վարդան ու Գիւտ երբեք գործակից չեն կրնար ենթադրուիլ, Պերոպի օրով Վարդան այլեւս չկար, մեհեանի տեղն իսկ շփոթ է, Մշական եւ Վնդոյ մարզպաններ չեն եղած, Վարդանի գործերը ժամանակակիցներէն ճշդուած ըլլալով, Շաւասպի մեհեանին կործանումը տեղի չունի անոնց մէջ: Բայց մենք ճախոնակ հիմնովին կեղակարծ եւ մտացածին նկատելու այդ պատմութիւնը, կը մտածենք թէ շատ անգամ

անուն մը շփոթութիւնն է, որ եղելութիւնը կը խանգարէ, եւ անունը ուղղուելով գործը իր կարգին կը մտնէ: Ըստ այսմ, եթէ այստեղ ալ Վարդանի տեղ, Վարդանի հոգւոյն ըստ ամենայնի ժառանգ եւ անոր ընթացից նմանող, նորա եղբօրորդին Վահանը առնենք, իրողութիւնը շատ դիւրաւ իր տեղը կը գտնէ: Նախ Պերոպի եւ Գիւտի ժամանակները կ'արդարանան, Շաւասպի ուրացութիւնը եւ մեհենաշինութիւնը դժուարութեան չի հանդիպիր, վասնպիսի Գիւտի քաշուելէն ետքը ուխտանենգները աւելի երես առած էին. *Մաղխապն Գաղիշոյ եւ ժողովեալք առ նա դասք ուրացողացն ուրախանային զառժամանակեայ թաղծալից ուրախութիւն կենցաղոյս* (ՓԱՐ. 116): Վահան Մամիկոնեան ալ ասպարէզ նետուած եւ գործունեայ դեր ստանձնելու սկսած էր, բուն գործերու եւ ձեռնարկներու մէջ կը նետուէր համարձակ, այնպէս որ իր հակառակորդներ առիթ կը գտնէին ըսել, թէ *ոչ է հնար սմա առանց ասպտամբութեան կալ ի Հայս* (ՓԱՐ. 116): Այդ պարագաներուն մէջ եւ յեղակարծ վայրոյթի եւ բուն նախանձայուութեան միջոցին մեհեան մը կործանել, շատ հաւանական կը դառնայ Վահանի դիրքին մէջ եղողի մը: Թերեւս Վահան երկիրը ոտք հանելու եւ վինեալ դիմադրութեան մը սկզբնաւորութիւն ալ ուզեց ընել, բայց պէտք եղած օգնութիւնն ու յաջողութիւնը չգտաւ: Մեր այս կարծիքը աւելի եւս կը հաստատուի, նկատելով որ ճիշդ այդ միջոցին է, որ Վահան *երթեալ ի դուռն, տկարանայր ի հաւատն* (ՓԱՐ. 116): Վահանի զգացումները ունեցող մէկու մը, դիւրին չէ առանց բուն եւ արտասովոր պարագայի մը, մէկէն հաւատքը ուրանալ կամ կեղծաւորութեան դիմել, լոկ նախանձորդներու հակառակութեան եւ քսուներու բանսարկութեան համար: Անոնք այնչափ տարիներէ ի վեր կը շարունակէին, եւ Վահանի տկարանալու առիթ չէին ընծայեր: Բայց բուն եւ տարածամ, ըսենք նաեւ՝ անխորհուրդ քայլի մը առջեւ, ուրիշ կերպ չէր մնար, կամ կեանքի կորուստը յանձն առնուլ, եւ կամ կեղծուրացութեամբ կեանքը գնել: Վահան ալ մղուած էր այն դիտումէն, զոր Վարդան եւ ընկերները Տիւբոնի մէջ ունեցան, իրենց գործունէութեան ասպարէզը չփակել, այլ անգամ մը ապատելով կարենալ դիմադրութիւն կազմակերպել: Վահան ալ չվարանեցաւ բռնել այն ճամբան, ուսկից գացեր էր իր հօրեղբայրն ու օրինակելի տիպարը: Հապիւ թէ բուն նախանձայուութենէն սթափած, վտանգը կը վգայ, եւ առանց թողլու որ ուրիշներ վինքն ամբաստանեն, ինքն կը փութայ Տիւբոն երթալ, արքունի դուռը ներկայանալ, եւ կամաւոր, բայց կեղծ, ուրացութեամբ իր կեանքը գնել, վստահութիւն շահիլ, եւ Հայաստան դառնալ:

294. ԳԻՒՏԻ ՄԱՀԸ

Կը մնան Դուինի քանդուած մեհեանին տեղ կաթողիկէ մը հիմնարկելու, եւ Գիւտկաթողիկոսն ալ այնտեղ փախադրելու պարագաները: Նախ Գիւտ ծերացած եւ քաշուած էր այդ միջոցին, Վաղարշապատի հայրապետանոցէն ալ հեռու կ'ապրէր, որով թէ՛ պաշտօնապէս եւ թէ՛ անձնապէս չէր կրնար նա Դուին երթալ եւ նոր կաթողիկէ մը ու հայրապետանոց մը նուիրագործել: Վահանի ալ անհնար էր փառաւոր հիմնարկէքի մը ձեռնարկել այսպիսի տագնապալի կացութեան մէջ, ուր իր ապահովութիւնն իսկ կեղծուրացութեան մէջ կը փնտուէր: Թերեւս Գիւտի օրհնութեան արժանացած ըլլայ իր նախանձայոյ ձեռնարկին համար, իսկ կաթողիկէի հիմնարկէքը կրնար միայն ընել, երբոր իր փառաւոր յաղթանակէն ետքը Հայաստանի մարզպան եղաւ, եւ երկրին բախտը իրեն յանձնուեցաւ եւ եկեղեցւոյ պայծառութեան աշխատելու իշխանութիւն եւ ապատութիւն ունեցաւ: Գիւտի ատեն տակաւին հայրապետանոցի փոխադրութիւն չէր եղած, վասնպիսի Մանդակունին ալ իր կաթողիկոսութեան առաջին մասին մէջ, միշտ Վաղարշապատի կաթողիկէին մէջ կը կատարէր հայրապետական տօնախմբութիւնները եւ գործողութիւնները: Երկրին պարագաներն ալ նպաստաւոր չէին տեղափոխութիւն ընելու, եւ ինչպէս ըսինք աչքի վարնող գործերէն ձեռք քաշած էր Գիւտ՝ իր վերջին տարիներուն մէջ:

Հաստատուն աւանդութիւն մը եղած պիտի ըլլայ ազգին մէջ, որ Դըւնոյ կաթողիկէն, ուր ետքը այնչափ դարեր նստեցան կաթողիկոսները, քանդուած ատրուշանի մը տեղը եղած է, ինչպէս Վաղարշապատի կաթողիկէն ալ Սանդարամետի մեհեանին տեղը կառուցուած էր: Աւանդութիւնը իր բնական մեկնութիւնը կը գտնէ, երբոր ընդունինք թէ Վահան Մամիկոնեան, երբ Դըւնայ մէջ կը նստէր մարզպանական լիազօր իշխանութեամբ, այն ատեն հիմնարկեց Ս. Գրիգորի կաթողիկէն եւ հայրապետանոցը, նոյն այն տեղը, ուր տարիներ առաջ նոյն Վահան՝ բուն նախանձայուպետեան միջոցին կրակատուն մը քանդած էր: Ինչպէս Դուինի մեհեանին քանդուելուն եւ Վահանի կեղծուրացութեան պատմութիւնը հաւանական մեկնութեանց վրայ հիմնեցինք, նոյնպէս թուականն ալ լոկ հաւանականութեամբ կրնանք դնել մերձաւորաբար 476-ին, Գիւտի կեանքին վերջերը, որ *հանգչէր երայն ծերութեամբ* (ՓԱՐ. 116). այսինքն սովորականէն աւելի երկար ծերութեան հասնելով, ինչ որ իրաւունք կու տայ զինքն ութսունը անցնելէն ետքը վախճանած ըսելու 478-ին: Գիւտի կեանքը իր ազգաշէն գործունէութեամբ, եկեղեցական բարեկարգութեամբ, հովուական արդիւնքներով, եւ խոստովանողական տառապանքներով, կատարելապէս յարեւման էլ սրբազան հայրապետներէն ընտրելագոյններուն, եւ կատաեալ ընդօրինակութիւն մըն է Սահակի բազմավաստակ եւ բազմաշարժար կաթողիկոսութեան: Կը պարմանանք թէ ինչու եկեղեցին չէ փութացած անոր անունը անցընել իր տօնելի սուրբերուն շարքին, որուն շնորհիւ հրաշքներ ալ գործուած լինելը կը յիշէ Փարպեցին, թէ *խրաքանչիւր ախտից գտանէին զբժշկութիւն յաղօթից սրոյն* (ՓԱՐ. 116): Յայսմաւուրքն իսկ պանց ըրած է անոր յիշատակը, բայց մենք ընդհանուր զգացմանց եւ պատմական ստուգութեանց թարգման լինել կը կարծենք, Գիւտի սրբութիւնը հռչակելով, եւ Փարպեցույն ձայնակցութեամբ՝ *Սուրբ* տիտղոսով մակագրելով անոր անունը: Գիւտ թաղուած է Ոթմուսի մէջ, *ի դիրս հարց իւրոց* (ՓԱՐ. 116), որ աւելի քան հայրենական դամբանի, պարզապէս *յաւելաւ առ հարս իւր* բացատրութեան իմաստն ունենալ կ'երեւի:

295. ՎԵՐՁԻՆ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ

Գիւտի մահուան միջոցին արդէն վախճանած պիտի սեպուին Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան մնացորդները, նկատելով ժամանակի հեռաւորութիւնը, եւ նոյնիսկ կրտսերագոյններէն եղող Գիւտի *երկար ծերութեամբ* վախճանած լինելը: Հետեւաբար պէտք կը զգանք յիշել այստեղ անոնցմէ ոմանց անունները, զորս պանց ըրինք Յովսէփ կաթողիկոսի պատմութեան վերջը յառաջ բերել: Այս կարգին ամենէն առաջ կը ներկայանան այն երեք աւելի հռչակեալ թարգմանիչները, Եղիշէ վարդապետ, Մովսէս Խորենացի եւ Դաւիթ Ներգինացի՝ Անյաղթ փիլիսոփայ մականուանեալ, որոնք իբրեւ տօնելի սուրբեր ալ ընդունուած են այժմ եկեղեցույ մէջ, դիտելով սակայն որ հնագոյն տօնացոյցերուն մէջ միայն Եղիշէ է որ Մեսրոպի տօնակից կը նշանակուի, եւ ԺԴ. դարու ձեռագիրներն ալ չունին Մովսէսի եւ Դաւիթի անունները (ԳՈՅ), որք աւելի ուշ աւելցած են: Ճշդիւ չենք գիտեր թէ ինչ տեսութեամբ նախ Եղիշէ միայն տօնելիներուն կարգը անցած է, եւ պանց եղած են միւս երկուքը, եւ բոլոր ուրիշ թարգմանիչները, նոյնիսկ Գիւտի նման խոստովանող հայրապետ մը, եւ Եզնիկի նման քրիստոնէական վարդապետութեան պաշտպան մը: Իրաւ Եղիշէի եւ Խորենացիի անունով ծանօթ պատմական գիրքերը, եւ Դաւիթի անունով եղած իմաստասիրական գրուածները մեծ փայլ մը տուած են անոնց անունին, սակայն այսչափը միայն սրբութեան փաստ չէին կրնար ըլլալ, եթէ հալածուած ըլլալուն աւանդութիւնն ալ չըլլար: Այսուհանդերձ ոչ մէկուն վրայ պատմական ստուգութեամբ զօրացած տեղեկութիւններ չունինք: Նոյնիսկ իրենց վերագրուած մատենագրութիւններն ալ՝ իրենց կը վլացուին այսօր խոսապահանջ քննադատներէն: Արդէն բազմացած են Խորենացիի

պատմութիւնը է. դարու գործ ընդունողներ եւ Ե. դարուն մէջ ապրող Խորենացին իբր կեղծանուն նկատել՝ վերջին ժամանակներ նոյն պատմութեան կցուած, ինչպէս մենք ալ պատմագիր Մովսէս քերթողահայրը (ԱՐԾ. 82) Խորանացիէն աւելի Սիւնեցիին վրայ իմանալու կարծիքը յայտնած ենք (90 ԱՄՍ. 245): Վարդանանց պատմութեան հեղինակին Եղիշէ անունը ալ *կեղծանուն* ըսողներ եղան (ԲԱԲ. 63): Սակայն մատենագրական քննադատութիւնը մեր պատմագրական նպատակէն օտար կը սեպենք, եւ կը բաւականանանք մեր եկեղեցւոյն ընթացքին եւ մեր եկեղեցւոյն նշանաւոր գործիչներուն նկատմամբ յառաջ բերել այն եղելութիւնները, որք ստոյգ կամ հաւանական կը ներկայանան, բակական է որ պատմական բովանդակութեան հետ հակասող չըլլան:

296. ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՄԱԲԱՆ

Եղիշէ, պարզ վարդապետ անունով նշանակուած է իր պատմութեան մակագիրին մէջ, ինչ որ կրնայ համիմաստ առնուիլ, *քահանայ* կոչման հետ (ԲԱԲ. 58), որով տեղ մը նշանակած է վայն Թովմաս (ԱՐԾ. 26), եւ բնաւ դժուարութիւն չի յարուցաներ, որ նոյնացնենք Շահապիվանի ժողովին Եղիշէ երէցին հետ (« 228), եւ յետոյ իբր Ամատունեաց եպիսկոպոս ներկայ եղած ըսենք Աշտիշատի ժողովին (« 241), ինչպէս ուրիշ անուններու վրայ ալ նկատեցինք (« 279): Եղիշէի յատուկ պատմութիւն մը կ'ըսէ (ՍՈՓ. ԺԱ. 49), թէ նախապէս զինուոր եղած է: Վարդանի ընկերակցած եւ պատմութիւնը գրած, յետոյ *գիրս կանոնականս* ալ հեղինակած, որ եկեղեցական մը լինելը կը ցուցնէ, ետքէն Մոկաց լեռները ձգնած, վերջէն Ռշտունեաց ծովեպերքը փոխադրուած, եւ այնտեղ սրբութեամբ վախճանած: Այս վերջին պարագան կը յիշեցնէ այժմեան Ոստանի մէջ, Վանայ լիճին մօտ, Չաղար կամ Չարահան Ս. Նշանի վանքը, ուր կը պատուով ցայսօր Եղիշէի գերեզմանը: Թովմաս ալ Եղիշէ *քահանայ* կոչած պատմագիրը, վերջէն իբր *վարդապետ* կը ներկայացնէ, Մոկաց մէջ բնակող եւ Ռշտունեաց ծովեպերքը վախճանած (ԱՐԾ. 89): Իսկ պատմութեան գիրքին մասին կը յաւելու, թէ Բարծումա Ասորի վայն կարդալու համար հեղինակէն առած ըլլալով, Ներշապուհ Արծրունիի հակառակութենէն վշտացած, Վահան Արծրունիի մասերը Եղիշէի ձեռագիրէն ջնջած եւ այնպէս դարձուցած է, որով Վահան Արծրունիի նահատակութեան յիշատակը կորած է: Սակայն պէտք է դիտել, թէ Եղիշէի գիրքէն Արծրունեաց յիշատակը ջնջուած չէ, զի եթէ Վահան չի յիշուիր, Ներշապուհ Արծրունի նշանաւոր դեր մը կը վարէ ամէն պարագայի մէջ, եւ նոյնիսկ Աւարայրի ճակատամարտին մէջ կեդրոնի գունդին հրամանատար եղած ըլլալը յիշուած է (ԵՂԻ. 77,90): Ինչ որ մեր կարծեօք աչքի կը վարնէ, Խորենացիէն եւ Փարպեցիէն յիշուած Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաց կարգին Եղիշէի անունին չյիշուիլն է, որուն անգամ մը միայն կը հանդիպինք Սահակի անանուն կենսագրութեան մէջ (ՍՈՓ. Բ. 14), թէպէտ այս լռութիւնը կրնանք վերագրել Եղիշէի Հայաստանէ հեռացած չլինելուն: Եթէ աւանդական կէտերը բոլորովին չանարգենք, եւ եթէ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաց կեանքին ընդհանուր ձեւը իբր ուղեցոյց առնենք, Եղիշէն ալ այն բազմաթիւ երէցներէն մէկը կ'ըլլայ, որք Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութիւնը կազմեցին եւ իր ընկերներուն նման եպիսկոպոսութեան ալ բարձրանալով՝ Արտաշատի ժողովին ներկայ Ամատունեաց Եղիշէ եպիսկոպոսը եղած պիտի ըլլայ: Երբոր կացութիւնը կը փոխուի Աւարայրի ճակատամարտէն ետքը, Մանապերտացի Մելիտէի եւ Մովսէսի օրով հալածուողներէն գլխաւորը եղած է Եղիշէ, իբրեւ Վարդանի եւ իր շարժումին փառաբանողը: Այս պատճառով պարտաւորուած է հրապարակէ քաշուիլ եւ ձգնողական կեանք մը ստանձնել, տեղերն ալ փոխոխելով ապահովութեան համար, մինչեւ որ սրբութեամբ կը վախճանի մոռացուած վիճակի մէջ (ՍՈՓ. ԺԱ. 43): Իսկ մահուան ժամանակին համար, մեր կարծեօք նկատողութեան արժանի է, որ Պերովի հինգերորդ տարին նախարարաց մասնակի արձակուրդը գիտէ, եւ միւս՝ վեցերորդ տարին բոլորովին արձակելու խոստումն ալ իմացած է (ԵՂԻ. 155), բայց

խոստման գործադրութիւնը եւ նախարարաց դարձը չի գիտեր ու չի պատմեր: *Բայց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ գալ պիտի*, կ'ըսէ, այսինքն արձակուիլն ալ գրելու միտք ունի, բայց գրելու չի հասնիր: Նոյնիսկ *արտաքոյ եօթն հեղինակին ութերորդ* մակագրութիւնն ալ (ԵՂԻ. 110) կը ցուցնէ, թէ իր պատմութիւնը փակած էր արդէն *գրեցաւ յիշատակարնս* վերջաբանով (ԵՂԻ. 109), եւ ետքէն իբր յաւելուած գրեց Ղեւոնդեանց եւ նախարարաց պատմութիւնը, եւ մտադիր էր նոր յաւելուած մըն ալ գրել նախարարաց դարձին համար, եթէ մահը չկանխէր: Այդ պարագաները կ'արդարացնեն եւս, թէ ինչո՞ւ հինէն բոլոր թարգմանիչներուն մէջէն միմիայն Եղիշէն Մեսրոպի տօնակից եղած է, իբր Վարդանանց փառաբանող, իբր հալածեալ եւ իբր ճգնաւոր, որ իր ընկերներուն մէջէն առաջին խոստովանողը եղաւ, եւ իր ընկերներէն փառաւոր յիշատակի արժանացաւ Սահակի եւ Մեսրոպի հետ, ինչ որ ուրիշներուն չվիճակեցաւ: Այս է մը տեսութեամբ Եղիշէի մասին հաւանականագոյն պատմութիւնը, իսկ մահն ալ հարկ կ'ըլլայ դնել Գիւտի առաջին տարին 461-ին (49):

297. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Ոչ նուազ մթին է Մովսէս Խորենացիի անունն ու կեանքը (50), հակառակ Մովսէս Խորենացի անունով ճանչցուած պատմութեան տիեզերահոջակ լինելուն: Ասոր անունն ալ միայն Սահակի անանուն կենսագրութեան մէջ անգամ մը յիշուած կը գտնենք (ՍՈՓ. Բ. 14), իսկ բոլոր մնացած ժամանակակիցներ անոր անունը չեն տար: Նոյնիսկ Խորենացի կոչման ծագումն ալ անլուծելի կը մնայ, ցորչափ իբր ծննդավայր կը նշանակուի Տարոնոյ *Խորոնք* գիւղը, որուն գիւղացիները *Խորոնք* գիւղը, որուն գիւղացիները Խորոնեցի կրնային ըսուիլ, եւ ոչ Խորենացի, որով այդ կոչումը արդարացնելու համար գիւղին անունը *Խորնի* եւ *Խորէն փոխելու ստիպուած են վերջիններ* (ՉԱՄ. յաւ. 155): Ասողիկ ալ մոգսէսը առանց ծննդավայրի կոչման կը յիշէ (ԱՍՈ. 81), նոյնպէս եւ Անեցին (ՍԱՄ. 71), եւ Վարդան (ՎԱՐ. 51-55): Իսկ Թովմաս եւ Կիրակոս յաճախակի լոկ *քերթող* եւ *քերթողահայր* անունով կը նշանակեն Մովսէսը, ոչնպէս որ մի կամ երկու տեղ պատահաբար Խորենացի կոչուիլը (ԱՐԾ. 3, ԿԻՐ. 3) յետին գրչագիրի յաւելուած, եւ ոչ հեղինակի բնագիր կրնայ նկատուիլ: Դիտելի է եւս որ Արծրունիին տեսած պատմութիւնը՝ *մինչեւ ի կայսր Ջենոն* կը հասնի եղեր (ԱՐԾ. 82), եւ *չորրորդ դպրութիւն* ունի եղեր (ԱՐԾ. 5), ինչ որ մեզի հասած պատմագրութեան չի համապատասխաներ, եւ ոչ ալ Մովսէսի ապրած տարիներուն կը յարմարի: Իսկ Փարպեցին, որ Մովսէսէ ետքն է՝ Մովսէսի պատմութիւն գրած ըլլալը կ'անգիտանայ, եւ Ագաթանգեղոսէ եւ Բուկանդէ ետքը իրեն գրելիքը *երրորդ պատմութիւնս այս* կը դասէ (ՓԱՐ. 2): Ասոնք յիշելով նպատակնիս մատենագրական պնտեանց մտնել չէ, այլ լոկ իբր պատմաբան Մովսէսի կենսագրական պարագաները ճշդել, որոնք շատ տարտամ կը մնան: Մովսէսի անունը որչափ ալ յետին դարերու մէջ տօնացոյցի մէջ աւելցած, սակայն Յայսմաւուրքի մէջ յիշատակութիւնը կը պակսի, եւ այդ կողմէն ալ լուսաբանութիւն մը չենք գտներ: Մովսէս, Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտ, վերջին անգամ յունական դպրոցներ դրկուածներէն է (ՍՈՓ. Բ. 14), որոնց կը վերագրուի Եդեսիա, Երուսաղէմ, Աղեքսանդրիա, Հռոմ, Աթէնք եւ Բիւզանդիա *սաղապաճեմի* ուղեւորութեան նկարագիրը (ԽՈՐ. 251): Մոմբէլ եւ Դաւիթ մեծ վարդապետներուն մահուընէ ետքը կը դառնան (ՎԱՐ. 54), եւ ժողովրդեան հոգածութեան կը նուիրուին: Մովսէսի համար ընդհանուր կարծիք է, թէ Եզնիկ Կողբացի է ետքը Բագրեւանդի եպիսկոպոս եղաւ (ԱՍՈ. 83), բայց չենք գիտեր թէ երբ, որովհետեւ 450-ին Եզնիկ դեռ կենդանի էր եւ Արտաշատի ժողովին ներկայ, իսկ Սահակ-Մեսրոպեանց հալածուելուն առթիւ, գլուխը յիշուած է *երանելի փիլիսոփայն Մովսէս*, զոր *տեղւոջէ ի տեղի արեղանդ Հայոց հալածական արարին*, եւ վերջապէս *պիտաբէական պեպիսկոպոսութիւնս նման դեղոց մահու արբուցեալ սրբոյն՝ հեղձուցին* (ՓԱՐ. 202), զոր ի դէպ է

իմանալ, թե իբրեւ խաբէական եպիսկոպոս անարգեցին եւ թունաւորելով սպաննեցին, քանի որ մթին են Փարպեցիին խօսքերը (51): Պատմագրութենէն վառ Խորենացիին կը վերագրուին Հոգւոց վանքին պատկերին պատմութիւնը, Հռիփսիմեանց ներբողը, Պիտոյից գիրքը, Վարդավառի ճառը, ընդհանուր Աշխարհացոյցը (52), շարականեր եւ տաղեր, սակայն քննադատներ երկար տեսութիւններ ունին ասոնց ամենուն վաւերականութեան վրայ:

298. ԴԱԻԻԹ ՆԵՐԳԻՆԱՅԻ

Դաւիթի անունն ալ անանուն կենսագիրը միայն կը յիշէ *Անյաղթ* մականունովը (ՍՈՓ. Բ. 14), իսկ ժամանակակիցներէն բնաւ յիշուած չէ: Դաւիթ երէց մը յիշուած է Արտաշատի ժողովին ներկաներուն մէջ (« 241), Դաւիթ Մամիկոնեան երէցի մը կ'ուղղէ Եղիշէ իր պատմութիւնը (ԵՂԻ. 5), սակայն դժուար է նոյնացնել Անյաղթին հետ: Թերեւս Ներգինացին ալ Մամիկոնեան մըն էր, քանի որ բնիկ էր Հարթ գաւառի Ներգին գիւղէն, զոր շատեր կը նոյնացնեն Տարոն գաւառի Արգավանքի հետ: Ազգակցութեամբ Մովսէսի քեռորդին ըսուած է, յունական ուսմանց պարապած, եւ երկար ատեն անոնցմով վբաղած, ինչ որ կը տեսնուի իր դրութեան ոճէն ալ, որ ստրկաբար յունականին հետեւողութիւն է: *Անյաղթ փիլիսոփայ* կամ պարզապէս *Անյաղթ* մականունն ալ ստացած է, յատկապէս եւ գրեթէ բացառապէս յունական իմաստասիրութեան պարապած ըլլալուն համար, որոնց շատ մը գիրքերը, եւ մասնաւորապէս Արիստոտէլի եւ Պորփիրի հեղինակութիւնները, թարգմանած եւ վերլուծած է խրթին հելլենաբանութեամբ: Ազգային շրջանակի մէջ պաշտօն կամ գործունէութիւն ունեցած լինելուն բնաւ յիշատակութիւն չունինք: Խաչի *Բարձրացուցէք* ներբողեանէն վառ, Ծնունդի ներբողեան մըն ալ իրեն կ'վերագրուի (ՉԱՄ. Ա. 539): Ոչ մահն է յայտնի, եւ ոչ ժամանակը, իսկ տօնելի եղած ըլլալուն վրայ հիմնուելով, կը յորդորուինք ըսել թէ հաւածեալ մըն ալ եղած է, եւ գուցէ մին է անոնցմէ, զորս Փարպեցին յիշած էր իր թուղթին մէջ, բայց դժբախտաբար այն թերթը ինկած է մեզի հասած օրինակէն (ՓԱՐ. 202): Մովսէսի եւ Դաւիթի եւ ուրիշ վարդապետաց գերեզմանները կը տեսնուին տակաւին Տիրինկատարի Ս. Առաքելոց վանքին պարիսպին ներքեւ, որ այս պատճառով Ս. Թարգմանչաց վանք ոսկորները կը կարծուի թէ չկան, հետեւելով Փարպեցիի գրածին. *Ջոսկերսն ի գերեզմանէն հանել տային եւ ի գետ արկանել* (ՓԱՐ. 202), թէպէտեւ ցարդ ստուգող մը եղած չէ: Իսկ այս անոպայ հալածանքներ եւ գերեզմանկրկիտ ամբարշտութիւններ, զորս Փարպեցի իբր լրացեալ իրողութիւն կը յիշատակէ, հարկաւ Գիւտի եւ Մանդակունիի օրով եղած չէին կրնար ըլլալ, այլ աւելի կանուխ Մելիտէի եւ Մովսէսի ժամանակներուն պէտք է պատշաճեցնել (« 280):

299. ՄԱՄԲՐԷ ԵՒ ՈՒՐԻՇՆԵՐ

Մովսէս եղբայրն է Մամբրէ (ՎԱՐ. 51), հետեւաբար Խորենացի, *Վերծանող* մականունեալ (ՄԱԲ. 3), հարկաւ յաջող եւ զօրաւոր ընթերցող մը եղած ըլլալուն համար, աւելի քան թարգմանիչ: Երբ հայերէն թարգմանութիւնը չէր կատարուած, Ս. Գիրքին օտարալեզու բնագիրները կարդալու պաշտօնով *Վերծանող* -ներ կային, որոնք կրցան յետոյ հայերէն թարգմանութիւնն կարդալու ծառայել: Երեք ճառեր, որոնք Մամբրէի անունով հրատարակուած են, աւելի թարգմանութիւններ են քան հեղինակութիւններ: Իր կեանքին եւ վախճանին վրայ տեղեկութիւններ կը պակսին, եւ Մովսէսի ու Դաւիթի հետ *հոգային զտուն կայտողիկոսարանին* ըսելն ալ (ՎԱՐ. 54), որոշ բան մը չի յայտնէր: Սոյն երեքին անունով եւ Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ յառաջ բերուած գրուածներն ու բանավէճերը, բնաւ վաւերականութեան նշաններ չունին, եւ աւելի ետիք դարերուն գործեր են: Մեզի համար յայտնի է թէ 451-ի ժողովին խնդիրը երկար տարիներ Հայոց մէջ չյուզուեցաւ, եւ անհնարին շփոթութեանց մատնուած երկիրը չէր ալ կրնար այդ տեսակ խնդիրներով վբաղիլ: Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան մասին եղած ցրիւ տեղեկութիւնները ամփոփելու, եւ գոնէ

անուններ մոռացութեան չմատնելու համար, հետեւեալ յիշատակութիւններն ալ կը փութանք քաղել: Խոսրովիկ մը կը յիշէ Փարպեցի, որ յունական դպրոցներ գացած էր, եւ դարձած միջոցին, դեռ չհասած հակառակութիւններ սկսան իրեն դէմ, թէ *ահա, ու՞ր գայ միւս եւս թարգմանն*: Ինչ որ Խոսրովիկի մեծ վիշտ եղաւ, եւ Հայաստան չմտած վախճանեցաւ, որով Հայեր եւ ոչ իսկ *տենչալի նշխարացն արժանի եղեն ընդունակութեան* (ՓԱՐՈ: 202): Կը յիշուի եւս Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոս մը, իբր կրօնական ուսման մէջ յառաջացեալ մէկ մը, որուն կը դիմեն Վասակ եւ Տաճատ եւ Գոտեր Արծրունիք (ԱՐԾ. 90), եւ որ պանազան նիւթերու վրայ ալ ճառեր գրած է (ՉԱՄ. Բ. 222), եւ ժամանակն ու վարգացումը Սահակ-Մեսրոպեան ընտիր աշակերտութենէն եղած լինելը կը հաւաստեն: Նոյն աշակերտութեան մէջ կը դասակարգուի նաեւ Մուշէ Սիւնեաց եպիսկոպոսը, զոր ոմանք Անանիայի անմիջական յաջորդ կը կարծեն, այլ Օրբէլեան երկուքին մէջ կը դնէ Նուն եւ Գապատ եպիսկոպոսները, առաջինին 8 եւ երկրորդին 17 տարի պաշտօնավարութիւն տալով (ՕՐԲ. Ա. 114): Յիշենք եւս Խաչիկ վարդապետը, որ *հոգեւոր իմաստութեամբ եւ զօրաւոր բանիւք քարուկիչ մը եղած*, եւ խաղաղութեամբ ու *լի արդեամբք* վախճանած է ՅԱՍ. Ա. 237):

300. ԱԲՐԱ.ՀԱՄ ԶԵՆԱԿԵՑԻ

Յատուկ յիշատակութեան արժանի է Աբրահամ Զենակեցի երէցը, որուն խոստովանողական արկածները գրեցինք եւ ապատութիւնն ալ յիշեցինք Ասորեստանի քրիստոնեաներուն երաշխաւորութեամբ (« 282): Աբրահամի Հայաստան դառնալը պէտք է դնել նախարարներու վերջնական արձակման ժամանակէն առաջ, եւ այն ալ յատկապէս նախարարներուն թախանձանօք, որ Աբրահամը ստիպեցին Հայաստան դառնալ, եւ իր խրատներով ու տեղեկութիւններով իրենց վշտակիր ընտանիքները մխիթարել եւ բոլոր Հայերը ուրախացնել: Աբրահամ, աքսորեալ եւ նահատակեալ խումբին երախայրիքը, ամէն բան տեսած ու ամէն բանի գիտակ էր, ինքս ալ ականջները վրայ տուած եւ Շահուրի տօթին մէջ տարապարհակ մշակութեան դատապարտուած, կենդանի մարտիրոս մըն էր՝ որ իրեններուն կը դառնար, եւ Հայեր ամէն կողմէ գունդագունդ դիմեցին իրեն տեսութեան, իր պատմութիւնները լսել, իր տեղեկութիւններով մխիթարուիլ, իր խրատներով քաջալերուիլ (ԵՂԻ. 148): Աբրահամ այդ պատիւներէն փախչելով ուլեց առանձնացեալ մնալ, բայց ժողովուրդին թախանձանօք եւ Գիւտ կաթողիկոսի իշխանութեամբ Բլնունեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ (ՓԱՐ. 106), առ ոչինչ համարելով խեղութիւնը, որ վասն հաւատոյ փառաւորութիւն մըն էր: Աբրահամ հովուական պաշտօնովը *բազում ուղղութեանց լինէր ուսուցիչ* (ՓԱՐ. 106), եւ միանգամայն գրական վաստակներուն ալ կը ձեռնարկէր: Իրեն կը վերագրուի *Ի վկայսն արեւելից* գրուածը, որ Պարսկաստանի մարտիրոսներուն վրայ ներբողական մըն է, ընտիր ոճով եւ պատմական յիշատակներով (ՀԻՆ. իգ.): Աբրահամու վախճանը եղաւ խաղաղութեամբ *ի բարւոք ծերութեան* (ՓԱՐ. 106), եւ թաղուեցաւ իր վիճակին մէջ: Պուլանըքի Աբրի գիւղին մէջ կը ցուցուի այսօր իր գերեզմանը, եւ գիւղն ալ իր ճգնութեան տեղը կը կարծուի, որով հետեւ իր կենաց վերջերը *ընտրեաց իւր տեղի մի վատ*, ուր *առաքինի եղբարքք երիւք կատարեաց վկեանս իւր մեծաւ ճգնութեամբ* (ԵՂԻ. 148): Նոյնիսկ Աբրի գիւղին անունն ալ Աբրահամի անունէն առնուած կ'երեւի: Երկար չէ կրցած ըլլալ Աբրահամի կեանքը, այնչափ տառապանքներէ ետքը, տարիքով ալ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան երիցագոյններէն ըլլալով: Աբրահամ եւ իր ընկերակիցը Խորէնառանձինն տօնական յիշատակ ունին մեր տօնացոյցին մէջ, *քահանայ* անունին ներքեւ:

301. ԹԱԹՈՒԼ ԵՒ ՎԱՐՈՍ

Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութենէն էին եւս Վարոս եւ Թաթուլ երկու եղբայրներ: Ծննդավարնին չէ յիշուած, բայց հաւանական է Գաբեղեան ցեղէն ենթադրել, նկատելով որ նոյն

գաւառը կ'առանձնանան, երբոր կ'ուլեն բոլորովին գործերէ ձեռք քաշել, եւ առանձնակեաց ճգնաւորութեան նուիրուիլ: Առանձնանալուն ժամանակն ալ եղած է *յետ կատարման սրբոց Վարդանանցն* (ՍՈՓ. ԺԱ. 47): Եկեղեցական աստիճան ունենալնին յիշուած չէ, բայց քահանայ եղած ըլլալնին ճշմարտանման է, քանի որ *աշակերտք էին սուրբ հայրապետացն*: Ժամանակին ահեղ փորձանքներուն հետ մաքառիլ ամէն անձի տրուած չէր, որով Վարոս եւ Թաթուլ աւելի սիրած են ճգնաւորութեամբ խոյս տալ փորձանաւոր տագնապներէ: Կ'երեւի թէ անունին իսկ փոխելու միտք ունեցած են, որով հետեւ, Վարոս՝ Գիւտ (ՍՈՓ. ԺԱ. 51) եւ Թաթուլ՝ Անտոն (ԱՍՈ. 80) անունով ալ կը յիշուին: Առաջին առանձնացած տեղերնին եղաւ Վիշապաձորի քարանձաւը, Կաղպուանի մօտ, բայց միջոց մը միասին ճգնելէ ետքը՝ Վարոս բաժնուեցաւ եւ Դիցմայրի անձաւը գնաց: Երկուքն ալ կ'ապրէին խոտաբուտ սննդեամբ, աշխարհի հետ ամէն յարաբերութենէ կտրուած, մինչեւ որ Թաթուլի ճգնարանը որսորդներէ կը յայտնւէր, եւ ուխտի եւ հետեւողութեան եւ աշակերտութեան եկողներով կը լեցուէր: Թաթուլ միջոց մը անոնց առաջնորդելէն ետքը, աշակերտներէն Թումասը իրեն տեղը թողլով Մայրուձորի մենարանը կը քաշուի, իսկ Վիշապաձորի տեղը կը կոչուէր Թաթուլ վանք: Վարոսի մենարանն ալ դիպուածով կը յայտնուէր, եւ հոն ալ աշակերտներու եւ հետեւողներու խումբ կը հաւաքուէր, եւ Գիւտի վանքը կը հիմնուէր, ուր եւ կը վախճանէր Վարոս: Իսկ Թաթուլ Մայրուձորի մենարանին մէջ վախճանելով, մարմինը Թաթուլ վանքը կը բերուէր, եւ *յետ ամաց ինչ Թումաս* ալ մեռնելով Թաթուլի մօտ կը թաղուէր: Թաթուլի եւ Վարոսի մահը, մերձաւորաբար Գիւտ կաթողիկոսի ժամանակը կրնայ գրուիլ, Թումաս ալ շատ աւելի երկարակեաց եղած չէ (ՍՍՓ. ԺԱ. 50): Երեքը միասին տօնելի են մեր եկեղեցոյ մէջ:

302. ՄԱՇԹՈՅԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ

Մաշթոցի աշակերտներու անունով մարտիրոսներ ալ կը յիշատակուին Յայսմաւուրքի մէջ (ՅԱՍ. Ա. 141), թէպէտ շատ անորոշ կերպով մը: Հոներու նոր արշաւանքի մը ատեն, Խաչէն գաւառի գերիներու մէջէն գեղեցկատեսիլ եւ մեծազգի կին մը, Թագուհի անուն, կը պահուի վօրավարին տրամադրութեան, բայց ընդդիմանալուն պատճառով ամեհի ձիու պոչը կը կապուի եւ յօշոտուելով կը նահատակուի: Արիւնը թափուած տեղերէն երեւցած լոյսին բացատրութիւնը իմանալու համար, Մաշտոցի աշակերտներէն Աթանաս քահանայի կը հարցուի, որ քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը եւ վօրութիւնը կը մկրտէ Թէոփիլոս անունով, ինչպէս նաեւ Մովսէս եւ Երանողիս որդիները եւ բանակէն մաս մը: Ասոր վրայ Հոնաց թագաւորին հրամանով Թէոփիլոս կը նահատակուի իր ընկերներով, իսկ որդիները Դիպիփայտ լեռան ճգնաւորներուն մօտ կ'ապաւինին իրենց հետեւող քրիստոնէաց վօրքերով: Բայց Հոնաց գունդ մը կը գտնէ վանոնք եւ առհասարակ կը տոտորէ, ճգնաւորներն ալ միասին, եւ մարմիններն ալ դիպելով կ'այրէ: Անոնք են Դիպիփայտի վկայք կամ Մաշթոցի աշակերտք կոչուած մարտիրոսները, իսկ թուականը հաւանականութեամբ 465-ին կը գրուի (ՉԱՄ. Բ. 127):

303. ՎԱՐԴԱՆԻ ԱՂՋԻԿՆԵՐԸ

Ժամանակին նշանաւոր անձնաւորութեանց շարքին պէտք չէ վանց ընենք Շուշանիկն ալ, փառաւոր վկայուհին, որ տօնելի սրբուհին մըն է մեր եկեղեցոյ մէջ: Շուշանիկ փաղաքշական անունն է Վարդան Մամիկոնեանի մեծ աղջկան, որուն բուն անունն է Վարդենի կամ Վարդանուհի, իսկ երկրորդին անունն է Վարդանոյշ: Վարդան արու պաւակ ունեցած չէ, եւ Մանգնոսը՝ զոր Ասողիկը կը յիշէ իբրեւ Վարդանի որդի եւ 20 տարի սպարապետութիւն ըրած (ԱՍՈ. 80), ուրիշ ոչ մէկէն յիշուած է, եւ պարպապէս շփոթուած է Վահանի հետ, որ Վարդանի եղբօրորդին էր, բայց հոգւով ու սրտով կրնար իբր որդի սեպուիլ: Մանգնոս անունն ալ Մամիկոնեանինաղաւաղումը կ'երեւի, եթէ Magnus = Մեծ կոչման տառադարձութիւնը չէ: Սահակի

ամուսնութիւնը 370-ին նշանակեցինք (« 1, 181), 371-ին կ'իյնայ Սահականոյշի ծնունդը, եւ որովհետեւ ճիշդ թուականներ կը պակսին, համեմատական հաւանականութեամբ կրնանք 387-ին դնել Սահականոյշի ամուսնութիւնը Համապասպ Մամիկոնեանի հետ, եւ 388-ին Վարդանի ծնունդը, 408-ին Վարդանի ամուսնութիւնը Դստրիկ օրիորդի մը հետ, չենք գիտեր որ ազատահմէն, եւ 409-ին Վարդենի- Շուշանիկի ծնունդը, եւ տարի մը կամ երկու ետքը Վարդանոյշի ծնունդը: Ասոնց, գոնէ երկրորդին ամուսնութիւնը, քիչ մը ուշ պէտք է ենթադրել: Սահակի աքսորէն ետքը, որովհետեւ 455-ի ատենները, Վարդանոյշի զաւակները *դեռեւս ի տես մանկութեան էին* (ՓԱՐ. 111), Հմայեակի զաւակներուն հասակակից ըլլալով: Վարդան իր մեծ աղջիկը ամուսնացուց Վրաց բղեշխ Աշուշաի Վազգէն որդւոյն հետ, որ միանգամայն աղջկան հօրեղբօր քենիին զաւակն էր՝ վեցերորդ աստիճանի խնամութեամբ, իսկ պստիկ աղջիկը տուաւ Արշարունեաց տանուտէր Արշաւիր Կամսարականի: Շուշանիկ ունեցաւ երեք մանչ եւ մէկ աղջիկ զաւակներ (ՍՈՓ. Թ. 13), իսկ Վարդանոյշ երեք մանչեր, Ներսէհ եւ Հրահատ եւ Սահակ Կամսարականներ (ՓԱՐ. 221, 162): Զարմանալի է որ պահմութեան մէջ այլեւս Վարդանի աղջիկներուն անունները չեն յիշուիր, նոյնիսկ երբ Աշուշա, 455-ին, Վարդանի եղբօրորդիներուն հետ թողներն ալ պատանդութենէ ապատելով իր քովը կը բերէ: Այս վերջիններուն մայրն ու մօրաքոյրը չեն յիշուիր, այլ Արշաւիրի ու Վարդանոյշի զաւակներն ալ, Հմայեակի զաւակներուն հետ, Զուիկ տիկնոջ հոգածութեամբ կը խնամուն (« 283): Շուշանիկի պատմական ժամանակագրութիւնը կազմելու համար պէտք է լինէր ճշդել թէ ե՞րբ Հմայեակի եւ Արշաւիրի զաւակները Վրաց բղեշխին քովէն մեկնեցան եւ իրենց երկիրը դարձան, ե՞րբ Սելուշու մեռաւ ու Վազգէն անոր յաջորդեց, եւ ե՞րբ վազգէն քրիստոնէութիւնը ուրացաւ: Արդ Վազգէնի սպանուիլն տեղի ունեցաւ Պերոպի 25-րդ տարին (ՓԱՐ. 118), այսինքն է 481-ին: Միւս կողմէն պատանդ տողոց ապատութիւնը դրինք 455-ին, եւ այդ թուականէն ետքն էր որ Զուիկ սնոյց եւ խրատեաց զորդիսն իւր յաշխարհին Վրաց ի տան Աշուշայի Վրաց բղեշխի (ՓԱՐ. 110): Այդ դաստիարակութեան միջոցը առնուազն հինգ տարի ենթադրելով, կը հասնինք 460-ին եւ մինչեւ այն ատենները պէտք է ընդունինք Աշուշայի ի կեանս ըլլալը: Հետեւաբար, երբ Մամիկոնեան եւ Կամսարական տղաքներ՝ Աշուշայի մօտ Վրաստան էին, Շուշանիկ ալ կենդանի էր, բայց Աշուշայի հարսը եւ Կամսարականներուն մօրաքոյրը բնաւ չի յիշուիր, թերեւս իր ամուսնոյն Վազգէնի հետ, բղեշխին տունէն պատ եւ ուրիշ քաղաք կը բնակէր: Վրաց մայրաքաղաքը Մծխիթա էր, իսկ Շուշանիկի բնակավայրը Յուրտաւ եղած կ'ըսուի (ՌԻՄ. Բ. 35): Իսկ Արշաւիրի կին Վարդանոյշը, կրնար վաղամեռիկ ալ եղած ըլլալ, քանի որ բաղդատելու կողման մը չունինք:

304. ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՎԱԿՅՈՒՂԻ

Վազգէն, երբ հօրը յաջորդեց եւ Վրաց բղեշխ անուանուեցաւ, ծանօթ էր արդէն իր *լկտի եւ անառակ* վարքովը, որ մեծ ցաւ էր իր կնոջ Շուշանիկի, կին *բարեպաշտօն եւ երկիրդած յԱստուծոյ ի մանկութենէ իւրմէ* (ՍՈՓ. Թ. 11): Վազգէն այնչափ յառաջացաւ իր լկտի ընթացքով, որ ի ռաղջկան իսկ սկսաւ ցանկանալ, եւ իր դուստրը՝ կարենալու համար *առնուլ իւր ի կնութիւն*, որոշեց Տիպբոն երթալ Պասից դէնը ընդունիլ, որ յետոյ *ըստ Պարսկաց օրինին* նպատակը կատարէ (ՍՈՓ. Թ. 17): Շուշանիկի սիրտը վրաց վերահաս վտանգը. իրօք ալ Վազգէն Տիպբոնէ դարձաւ՝ հաւատքը ուրացած, Պերոպի զոքանչը իրեն կին առած, եւ խոստանալով *զկինն առաջին եւ զորդիսն դարձուցանել ի մոգութեան օրէնս* (ՍՈՓ. Թ. 12): Գուժկաններ լուրը բերին Վազգէն չհասած, եւ Շուշանիկ իսկոյն զաւակներով եկեղեցի կ'երթար աղօթել. հոն կը մնար մինչեւ երեկոյ, գիշերն ալ կը հսկէր *իտնիկ մի փոքրիկ՝ որ մերձ էր յեկեցեցին* (ՍՈՓ. Թ. 15): Վազգէն, թէպէտ ուրացեալ, բայց քրիստոնեաներուն ապատութիւնը յարգելու յայտարարութիւններ կ'ընէր, այնպէս որ նոյնինքն

Վրաց եպիսկոպոսապետն Սամուէլ եւ բղեշխին եղբայրը Ջոջիկ, Շուշանիկը կը համոզէին բղեշխին պալատը դառնալ, ուսկից նա այլեւս հեռու մնալ որոշած էր (ՍՈՓ. Թ. 24): Պալատ գալէն ետքը մինչեւ երեք օր առանձնացեալ կը մնար, եւ բռնադատութեամբ միայն ընթրիքի կը ներկայանար, շուտով մեկնելու համար: Վազգէնի ուրիշ կոչին ալ չէր համակերպեր, մինչեւ որ Վազգէն ինքը վրան երթալով՝ *հարկանէր զնա բրօք սաստի յոյժ*, եւ Ջոջիկ իսկ չէր կրնար իր հարսը պաշտպանել: Վազգէն կը հրամայէր Շուշանիկը եղած տեղը փակել առանձինն, քովը մարդ չթողուլ, եւ կերակուրի համար լոկ գարիէ հաց եւ ջուր տալ (ՍՈՓ. Թ. 31): Այս միջոցին էր որ վազգէնի պալատներէն մէկը Կուր գետին մէջ կը խեղդուէր, եւ Շուշանիկ մը մխիթարուէր թէ գոնէ ուրացութեան վտանգէն ապատեացաւ: Վազգէն պարատաւորեալ ըլլալով քաղաքէն հեռանալ, Շուշանիկը առժամապէս եպիսկոպոսին ապարանքը կը դնէր հսկողութեան ներքեւ, եւ դառնալէն ետքը կ'աշխատէր սղոթանօք շահիլ, սակայն սա կը մերժէր ուրացեալին կենակցութիւնը, եւ քովի եղած վարդերն ալ ետ կը դրկէր: Վազգէն բարկանալով եպիսկոպոսարան կու գար եւ ծեծելով ու քաշկոտելով պալատ կը տանէր պայն, եպիսկոպոսին եւ քահանաներուն ալ սպառնալով, այնպէս որ Շուշանիկ կը բերուէր *մերկ գլխով եւ պատառատուն զգեստով* (ՍՈՓ. Թ. 35): Վազգէն կը հրամայէր, Շուշանիկի ոտքն ու ձեռքը ու վիպը շղթայի վարնելով բանտին մէջ փակել, շղթաներն ալ պատին ամրացնելով եւ գարեղէն հացէն եւ ջուրէն պատ կերակուր չտալ: Վազգէն բանտ ալ երթալով երես առ երես կ'անարգէր եւ կը սպառնար *կտտել մինչ ի մահ* (ՍՈՓ. Թ. 36): Վեց տարի ամբողջ այդ վիճակին մէջ բանտարկուած կը մնար Շուշանիկ, եւ հապիւ թէ Ջոջիկի միջնորդութեամբ՝ միայն վիպին շղթան կը վերցուէր: Քուրձ մը միայն ունէր մերկ մարմնոյն վրայ, եւ պարեգօտ մը վրայէն, բոկոտն ու բացագլուքիս եւ մորթ մը միայն իբրեւ կողինք (ՍՈՓ. Թ. 43): Հինգերորդ տարին Վազգէն, երկար բացակայութենէն դառնալէն ետքը, վհուկի մը կը դիմէր, Շուշանիին միտքը փոխելու, որ տարի մը ի վուր վկայուհին նեղելէ ետքը, նպատակին չէր հասներ: Վազգէն *նաեւ զորդիսն ուրացուցաներ*, եւ Շուշանիկի համար Պերոպի կը գրէր, թէ *տանջեմ զնա մինչեւ ի մահ*, որովհետեւ *դուստր Վարդանայ է* (ՍՈՓ. Թ. 43): Շուշանիկ հիւժուած ու տանջուած, անասան էր իր հաւատքին վրայ, թէպէտ Վազգէն չէր դադրեր ամէն կերպերով պինքն ուրացութեան ստիպել, մինչեւ իսկ, կ'ըսուի թէ, կատաղութեան մէկ վայրկեանին, փորձեց իր իսկ լախտով պայն վիրաւորել, բայց Ջոջիկ արգիլեց (ՅԱՍ. Բ. 315): Բանտարկութեան եօթներորդ տարին էր, երբ Շուշանիկ *հիւանդանայր յանհնարին տանջանսն վասն սաստիկ ճգնութեան զոր կրեաց* (ՍՈՓ. Թ. 44), եւ մարտիրոսութեամբ կեանքը կը կնքէր նոյն բանտին մէջ: Վերջին վայրկեանին քովն էին Ջոջիկ իշխան, Սամուէլ եպիսկոպոսապետ, Յովհան եպիսկոպոս, տիկնոջ դրաներէցը եւ ուրիշ քահանաներ, որոնք եւ իր փափաքին համեմատ՝ թաղեցին պայն եկեղեցիին քովը այնտե՛ս, ուրտեղէն առաջին անգամ պինքն քարշելով տարած էր Վազգէն (ՍՈՓ. Թ. 45): Վրաց մայրաքաղաքը այն ատեն Մծիխթա էր, իսկ բանտին տեղը կը յիշուի Ուփրէթի բերդը, զոր Յուրտաւի մէջ կը դնէ Ուխտանէս (ՈՒԽ. Բ. 128), իսկ Յուրտաւն ալ Տփխիս մայրաքաղաքին *սահմանակից* կը նկարագրէ (ՈՒԽ. Բ. 34): Շուշանիկի գերազմանն ալ Յուրտաւի մէջ ճանչցուած էր, եւ մեծ ուխտատեղի էր, ինչպէս եւ ինքն Ուխտանէս ուխտի գացած եւ համբուրած ըլլալը կը պատմէ (ՈՒԽ. Բ. 35): Շուշանիկի բանտը կը ցուցուի այսօր Տփխիսի միջնաբերդին մէջ, որ հասարակաց բանտ եղած է: Շուշանիկ իրեն հետ ունեցած է *աւետարան մի փոքրիկ, որ նախնոյն իւրոյ էր սրբոյն Սահակայ*, եւ զոր մինչեւ վերջ իրեն հետ պահած է (ՍՈՓ. Թ. 27): Կը յիշուի եւս Խաչափայտի մասունք մը, զոր Շուշանիկ յանձնած է Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտներէն Անդրէաս արեղայի մը, որ Տարոն տանի եւ Առաքելոց վանքին յանձնէ, սակայն Շուշանիկի բանտարկութեան լուրին վարյ եւ վասն *վրդովմանց ճանապարհին*, Անդրէաս վախցած եւ մասունքի հետ Սպերի մէջ

պահուստած է 5 տարի: Ետքը լուր տուած է Գրիգոր Մամիկոնեանի մը, որ կը գրուի *որդի Հմայեկի եղբոր սրբոյն Վարդանայ* (ՅԱՅ. 478), այլ պէտք է ըլլայ նոյնինքն *Գրիգոր որդին Վասակայ, եղբոր Վահանայ* (ՓԱՐ. 171), որ եկած եւ սուրբ Նշանը Սպերէ տարած է Երասխաձորի Կապոյտ բերդը, ուր մնաց *յբապում ժամանակս*: Անկէ փոխադրուեցաւ Վանանդի Ս. Խաչ վանքը եւ Մծխիթայէ ելնելէն 459 տերի ետքը տարուեցաւ Կարս քաղաքը, ուր մնաց 142 տարի եւս, մինչեւ քաղաքին Չարմաղանի Թաթարներէն առնուիլը 1239-ին (ՅԱՅ. 479): Շուշանի կատարման թուականը, ոմանք 458-ին կը դնեն, 45 տարեկան եղած ատեն (ՎՐՔ. Դ. 66), որ չ'արդարանար, քանի որ Աշուշայի մահուընէն գոնէ ճտարի ետքը պէտք է հաշուել, եւ Աշուշա 460-էն տառաջ մեռած չէ: Ուրիշներ 474 կամ 476-ին կը դնեն (ՍՈՓ. Թ. 60), Անուոյ խաչին հաշիւով: Սակայն թէ Յայսմաւուրքին ժամանակագրութիւնը անձիշդ է, եւ թէ խաչին Մծխիթայէ ելնելը կ'ենթադրուի Շուշանիկի բանտարկութեան եւ ոչ թէ մահուան տարին: Մենք Աշուշայի մահը 462-ին դնելով, Վարդենի-Շուշանիկի կատարումը կը հաշուենք 8 տարի ետքը 470-ին, 50 տարեկանէ աւելի եղած ատենը: Մահուան օրը նշանակուած է քաղոցի 17-ին (ՍՈՓ. Թ. 46,55), որ շարժական տոմարի հաշուով յիշեալ տարին կ'իյնայ Դեկտեմբեր 15-ին, թէպէտ հաստատուն տոմարի հաշիկը կազմուելէն ետքը Դեկտեմբեր 25 -ին գրուած է:

305. ՎԱՍԱԿԻ ՄԱՀԸ

Պատմութիւնը յիշատակութեան արժանի եղելութիւնները քաղած ատենը, միայն գովելի եւ փառաւոր գործերով չի բաւականանար, վասնպի եպերելի եւ անօրէն գործերն ալ օգտակար ազդեցութիւն կը գործեն իրենց տխուր տպաւորութեամբը: Այդ նպատակով չենք ուզեր վանց ընել Վասակի մահուան պատմութիւնն ալ: Վասակի Սիւնի, որ 441-է 451, տասնամեայ միջոց մը Հայաստանի մարզպանութիւնը վարեց, եւ չարաչար դատապարտութեան ներքեւ ինկաւ («

266), նա ալ խիստ բանտարկութեան անտանելի վիշտերու մէջ կնքեց իր կենանքը, որ սակայն չկրցաւ իրեն ոչ սիրտի հանդարտութիւն եւ ոչ հոգեկան փառաւորութիւն պատրաստել: Փարպեցին կը կրկնէին որ նոյնիսկ Վասակի *արդարապատում սպասաւորք* իրեն պատմած են (ՓԱՐ. 86), թէ նա *մաշէր վաւուրս հառաչելով եւ յոգւոց հանելով*, եւ թէ ինքնին *զիւրոյին ծեծէր զգէմսն*, խոստովանելով թէ *ուխտանենգութիւն սրբոյ աւետարանին եւ արիւն նահատակութեան սրբոյն Վարդանայ* եղած են բոլոր իր դժբախտութեանց սկզբնապատճառը (ՓԱՐ. 85): Բայց այսու հանդերձ ոչ *գտաւ խոստովանութիւն ի շրթունս նորա* (ԵՂԻ. 109): Եղիշէ կ'աւելցնէ, թէ բանտի նեղութենէն մարմինն ալ չարաչար ապականեցաւ, որովհետեւ *անկաւ յախտս դժնդակս անդէն ի կապանսն*, հիւծեցաւ եւ հալեցաւ, հոտեցաւ եւ որդնոտեցաւ, *մինչեւ իսկ փոխատական եղեն ի նմանէ ձեռնասուն ծառայք նորա* (ԵՂԻ. 108): Փարպեցին կը գոհանայ միայն *վշտագին եւ նեղութեամբ բազմաւ* ապրած լինելը յիշելով, եւ գիտենք թէ Փարպեցին շատ չափաւոր եւ վգուշաւոր է իր բացատրութեանց մէջ: Իսկ բանտարկութեան տելոդութիւնը կը դնէ միայն *ամս ինչ անորոշ բացատրութեամբ*, որ հապիւ թէ չորս հինգ տարի կրնայ ենթադրուիլ, եւ ամենայն հաւանականութեամբ Վասակ մեռած էր արդեն 455-ին, ապա թէ ոչ նախարարներուն հետ իրեն ալ թուլացում մը շնորհուած կ'ըլլար: Վասակ Տիւբոնէ դուրս բանտ ալ տարուած չ'երեւիր, որովհետեւ Փարպեցին յայտնապէս կ'ըսէ, թէ *ի դրանն կը մնար* (ՓԱՐ. 85), այսինքն Տիւբոնի մայրաքաղաքին մէջ: Վասակի ընթացքին վրայ արդէն տեսութիւննիս յայտնեցինք (« 260), եւ պէտք է ըսել թէ անկարող մէկը չէր, եւ լաւ սկզբնաւորութիւն ալ ունեցած էր (« 227), միայն թէ ամբարտաւան յայսեր ապականեցին անոր միտքը: Երբոր Վասակ դատապարտուեցաւ, Սիւնեաց տանուտէրութիւնը տրուեցաւ Վարապվաղան Սիւնիի, Վասակի փեսային, որ իր աներոջ հետ հակառակութեան պատճառով ուրացած՝ եւ Հայոց վրայ հալածանքը արժարժած էր (« 235)::

Վարապվաղան կրցած է *բազմաժամանակեայ* իշխանութիւն վարել, Սիւնեաց երկիրը ատրուշաններով եւ մոխրանոցներով լեցնել, *բազում արարեալ անիրաւութիւնս*: Մահուանը համար գրուած է թէ *տանջեալ ի դիւէ, դառն մահուամբ սատակեցաւ չարաչար* (ՓԱՐ. 85), ինչ որ Փարպեցւոյն վգուշաւոր գրիչին տակ մեծ նշանակութիւն կը ստանայ, եւ վերջին տարիներու մէջ սաստիկ կը տառապալից ախտի ենթարկուած լինելը կը ցուցնէ: Գիւտի ժամանակ Բաբիկ Սիւնի, *ի կատաղութենէ ամպարշտեալ իշխանաց* փախչելով (ՓԱՐ. 112), առանձնութեան դիմած էր, ինչպէս պատմեցինք (« 289), եւ կրնանք հետեւցնել թէ մինչեւ այն ատեններ կ'ապրէր Վարապվաղան: Անոր անունը այլեւս չի յիշուիր, երբ Գաղիշոյ Խորխոռունի ուրացեալներու գլուխը անցած կ'ամբաստանէր Գիւտ կաթողիկոսը 471-ին ատենները, ուսկից քիչ առաջ ի դէպ է դնել Վարապվաղանի մահը, մերձաւորաբար 20 տարի վարելով Սիւնեաց տանուտէրութիւնը: Վարապվաղանի յաջորդը, Սիւնեաց տանուտէրութեան մէջ, եղաւ ուրիշ ուրացեալ մը, Գղիհոն Սիւնի, որ բաւական տխուր դեր ունեցաւ Հայոց երկրորդ շարժումըին ժամանակ:

Տ. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

306. ՆԱԽԸՆԹԱՑ ԿԵԱՆՔԸ

Երբոր Գիւտ վախճանեցաւ, երկիրը բոլորովին շփոթ եւ անտէրունջ վիճակ մը ունէր: Գիւտ շատոնց քաշուած էր Ոթմուսի մէջ, եւ կաթողիկոսական իշխանութիւնը լոկ հոգեւորական շրջանակի մէջ կրնար վարել: Վահան Մամիկոնեան կեղծուրացութեան հետեւանօք, անգործ եւ աննշանակ կեանք մը կը վարէր: Ատրվշնասպ մարպպան եւ Վեհվեհնամ հապարապետ, առանց պաշտօնապէս հալածանք հռչակելու, ամէն կերպով քրիստոնեաները ընկճելու միջոցներ կը գործածէին: Գաղիշոյ Խորխոռունի եւ Գղիհոն Սիւնի, ուրացեալ նախարարներու խումբին հետ Պարսից համակրութիւնը գրաւելու եւ շահերնին ընդարձակելու համար, ոչ մէկ անիրաւութենէ ետ չէին կենար: Պերոպ թագաւոր Հայերը նեղելով եւ տկարացնելով՝ անոնց շարժումները խափանելու քաղաքականութիւնը կը հովանաւորէր, ահն ու սարսափը ամէն բանի կը իրապետէր: Այսպիսի պարագաներու մէջ օրինաւոր գործողութիւն եւ կանոնական ընտրութիւն շատ դժուար էր, եւ եղեծ ըլլալուն ալ յիշատակը չունինք: Եթէ յանկարծ կը տեսնենք որ արժանաւոր եւ կարող եւ գործունեայ գլուխ մը կ'ելլէ մէջտեղ, պէտք է ընդունիլ թէ նախախնամական ուղղութեամբ մը տեղի կ'ունենար: Գիւտի նախատես եւ արթուն հոգին կրցած էր իրեն մօտ ընտիր օգնական մը պահել, որ իր կենդանութեան ատեն գործոց ընթացքը ձեռք առած էր, եւ որ իրմէ ետքը նովին իսկ աթոռին տէրը կը ճանչցուէր: Լաւեր խնդութեամբ կ'ընդունէին վայն, վատեր դիմադրելու չէին համարձակիր: Այսպէս միայն կրնանք մեկնել Յովհան Մանդակունիի կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալը 478-ին, Գիւտի մահուընէն անմիջապէս ետքը: Յովհաննէսի Մանդակունի մականունը կը ցուցնէ թէ նախարարապուն ապնուական տունէ էր: Իրեն ծննդավայրը եղած է Ծախնոտ գիւղ Արշամունեաց (ԱՍՈ. 82), այժմեան Վարդով գաւառի մէջ: Կ'ըսուի թէ *աշակերտեալ է մեծին սրբոյն Սահակայ հայրապետի* (ԿԱՆ. 123): Սակայն դժուար է Սահակ-Մեսրոպեան հարիւրակին մէջ համրել Մանդակունին, որ գիրի գիւտի տարին եւ ոչ իսկ ծնած կ'ըլլայ, եթէ 80 տարեկան ալ վախճանած ըսենք 490-ին, բայց կրնայ նոր աշակերտութեան մտած պատանի մը ըլլայ Սահակի մահուընէ՝ այսինքն 438-էն առաջ, եւ իբր պարծանք յիշել Սահակի անունը, Սահակի անմիջական աշակերտներուն աշակերտը ըլլալով: Կանոնաւոր ուսում առած եւ յունական դպրոցներու ալ հետեւած ըլլալը կը հաստատուի իր անունով հասած մատենագրութիւններէն: Անհնար է եւս Մանդակունին նոյնացնել Յովսէփ Հողոցմեցիի օգնական եղող Յովհանի հետ (« 233), վասնպի 439-ին նորահաս պատանի մը միայն կրնար եղած ըլլալ, եւ ոչ երբեք կաթողիկոսարանի օգնական ըլլալու յարմար: Յովհաննէս կաթողիկոսութեան գործերը

պաշտօնապէս ձեռք առած ատենը, ուրիշ բան չէր կրնար ընել, բայց եթէ հնարաւոր կերպով տիրող կացութիւնը պահպանել, կրցածին չափ ազգն ու եկեղեցին յանձանձել, լաւերուն քաջալերութեան եւ արիութեան յորդորներ կարգալ, վատերուն պատճառած վնասները խափանել: Նոր ձեռնակ մը չէր ըրնար ընել իր պաշտօնին առաջին տարիներուն մէջ 478-է 481:

307. ՎԱՀԱՆԵԱՆՅ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Վահան կեղծուրացութեան մէջ հանդարտ գործունէութեան դիւրութիւն շահելու մտադիր էր, *Ոսկեհատի* պաշտօնն ալ կը վրաէր տէրութեան կողմէն, որ ոսկիներ հանելու եւ ճարելու գործ պիտի ըլլայ, բայց Հայաստանի մէջ ոսկեհանք գտնուիլը ցուցուած չէ, եւ աւելի ոսկիներ հաւաքելու եւ պահելու իմաստով պիտ առնուի: Իրեն օգնական տրուած էր Վրիւ անուն Ասորի մը, Վահանի հակառակորդներուն գործիք: Ասոր ձեռքով ամբաստանուեցաւ Վահան, թէ ոսկիները կը ժողովէ եւ կը պահէ, որպէսզի անոնցմով Յունաց կամ Հոնաց գունդեր վարձէ եւ ապստամբի: Հապիւ թէ Վահան դաւը իմացաւ, հաւաքած ոսկիները առնելով փութաց Տիպբոն երթալ, եւ դէմառդէմ Վրիւի ամբաստանութիւնները ցրեց, բացատրելով թէ ապստամբութիւն ընել ուզողը ձեռքը ունեցած ոսկին չի յանձներ, եւ միանգամայն շուրջը մարդիկներ կը հակաքէ, մինչ ինչն *եւ ոչ երկուց կամ երից պատանեաց իշխէ տիրաբար* (ՓԱՐ. 117): Պերոպ համոզուեցաւ եւ Վահանը իր գործին գլուխը դարձուց, բայց Վահանի սիրտը միշտ խաղաղ չէր, ուրացութեան անունը զինքը կը ճնշէր, եւ *ընդ միտս իւր* կ'որոճար, որ իրեն *ժամանակ արձի խոստովանութեան* ներկայնայ: Այդ միջոցին Պերոպ կը պարտաւորուէր Հեփթաղներու դէմ պատերազմի ելնել, բայց չէր յաջողեր, ինչ որ համարձակութիւն կրնար տալ հպատակ ազգերուն Պարսից լուծէն ընդվզելու: Հայ գունդ մըն ալ կը գտնուէր Պարսից բանակին հետ Հեփթաղներու դէմ, որուն մէջ ուխտապահ եւ ուրացեալ նախարարներ մէկտեղ էին. վերջինները աւելի երես ունէին, եւ առաջիններուն վրայ կը ճոխանային, ինչ որ ուխտապահներուն սիրտը գրգռելու կը ծառայէր: Հեփթաղներու հետ ամօթալի հաշտութենէն ետքը, Հայոց գունդն ալ ետ դարձաւ, երբ գործելու եղանակը անցած ըլլալով ձմերոցներ երթալու պարտաւոր էր: Գունդերը Շիրակ գաւառը հասած էին, Պերոպի 25-րդ տարին, 481-ի աշունին, երբ յանկարծական լուր մը ամէնքը ցնցեց: Վախթանգ Վրացի սպաննած էր Վազգէն բոլեշխը, Շուշանիկի ուրացեալ ամուսինը, որտք հանած էր Վրացիները՝ որ այլեւս չէին կրնար դիմանալ Վազգէնի եւ Պարսիկներուն անիրաւութեանց, եւ պատերազմի սկսած էր Շարմիհր Հապարաւուխտ պարսիկ զօրավարին հետ: Վախթանգ Հայերուն ալ գաղտնի պատգամաւոր յղած էր, որ իրենք ալ շարժուին, եւ միասին Պարսիկներուն դէմ ելլեն, խոստանով թէ Հոներն ալ օգնելու պատրաստ են (ՓԱՐ. 118): Շիրակի բանակին մէջ գաղտնի խորհրդակցութիւններ սկսան անմիջապէս, ուխտապահներ եւ կեղծուրացներ շարժուելու կամքը ունէին, բայց Վահանէ վատ մէկու մը վրայ վստահութիւն չունէին որ իրենց գլուխը ըլլայ, ուստի գիշեր մը միտքերնին իրեն կ'առաջարկեն: Վահան համարձակ կը յայտնէ, թէ ինքն ալ կեղծուրացութիւնը վրայէն նետելու մեծ փափաք մը ունի, բայց գործի ձեռնարկել չի համարձակիր, որովհետեւ Պարսիկներ զօրաւոր են, Վրացիներ տկար են, Յոյներ խաբեբայ են, Հոները դեռ մէջտեղ վելած չեն, եւ ամենէն աւելի, Հայ նախարարներուն վրայ վստահ չէ: Դուք, կ'ըսէ, *մարդիկ սուտք էք եւ անվստահք* (ՓԱՐ. 119): Նախարարներ զգածեալ կ'երդնուն, որ ոչ Յոյներու եւ ոչ Հոներու, այլ Աստուծոյ վրայ դրած են յոյսերնին, եւ մինչեւ վերջ պիտի մաքառին իրենց հաւատքին վրայ: Այս յայտարարութենէն զգածուած Վահան ու եղբայրը Վասակ, յանձն կ'առնեն շարժումին գլուխն անցնիլ, չնայելով որ Վարդ եղբայրնին պատանդ է Տիպբոնի մէջ, եւ կրնայ վտանգի հանդիպել: Բանակին մէջ գտնուող Աթիկ Բջնեցի քահանան աւետարանը կը բերէ անմիջապէս, ամէնքը վատ վատ *եղեալ զձեռս ի վերայ* հանդիսապէս կ'երդնուն, եւ գիշերային խորհրդակցութիւննին խնդութեամբ աւարտելով

յիւրաքանչիւր վանս գնացին հանգիլ (ՓԱՐ. 120): Հարկաւ փութացին լուր հասցնել կաթողիկոսին ի Վաղարշապատ, վասնպի Յովհաննէս արդէն ամենուն սիրտը գրաւած էր իր արիական ընթացքով:

308. ԱԿՈՌԻԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Գիշերուան խորհրդակցութիւնը հարկաւ ընդհանուր գիծերու մէջ չմնաց, այլ անմիջական ձեռնարկներու կերպն ալ որոշուեցաւ: Ատրվշնասպ մարպպան եւ Վեհվեհնամ հապարապետ իրենց բանակին հետ էին՝ եթէ իսկոյն անոնլ մէջտեղէն վրեցնէին, իրենք կացութեան տէր կը դառնային եւ կրնային *առ սակաւ մի աշխատ առնել* *յ Պարսիկս* (ՓԱՐ. 119): Պլտիկ պատրաստութեամբ մը տառաւօտուն գործի սկսելու որոշումը տուած էին, բայց Վարապշապուհ Ամատունի, որոշման մասնակցող նախարարներէն մին, անմիջապէս գործը Ատրվշնասպի կ'իմացնէր, եւ սա առտու չեղած բոլոր իրեններով կը փութար փախչիլ Անիի բերդը, անկէ Արտաշատ, անկէ ալ Ատրպատական, որպէսպի իր անձը ապատէ: Հայեր անմիջապէս Ատրվշնասպին կը հետապնդէին, բայց չէին յաջողիր հասնիլ, միայն Պարսից կարասին ու գրաստները կը գրաւէին, եւ ուրացեալներէն Գաղիշոյ Խորխոռունին կը ձերբակալէին, բայց ինչ կ'ընէին չենք գիտեր, միայն թէ այլեւս Գաղիշոն յիշուած չենք գտներ: Միանգամայն իրենց մէջ առժամեայ կառավարութիւն մըն ալ կը կազմէին, Սահակ Բագրատունին մարպպան եւ Վահան Մամիկոնեանը սպարապետ կ'անուանէին, եւ օրինաւորապէս Դուսի մէջ կը գետեղուէին, կը մտածէին եւս Տայոց լեռներուն վրայ հաստատել իրենց ռազմական կեդրոնը: Բայց ուրացեալներէն ոմանք որ Ատրվշնասպի հետ էին, խորհուրդ տուին անոր յանկարծ ետ դառնալով Հայերը ընկճել, քանի որ Յոյներէն եւ Հոներէն սպասած օգնութիւննին ստացած չեն: Ատրվշնասպ հաւանեցաւ, եւ 9000 զօրքերու բանակ մը կազմելով Ատրպատականէ ետ դարձաւ եւ մինչեւ Նախիջեւան հասաւ: Հայերը հապիւ 400 հոգւոյ գունդ մը կրցան պատրաստել Ատրվշնասպի դէմ դրկելու համար, Վասակ Մամիկոնեանի հրամանատարութեամբ: Գացողներ ճարտար պաշտպաններով եւ ռազմական հնարագիտութիւններով բանակեցան Մասիսի ներքեւ Ակոռի գիւղը: Բոլոր ոյժերնին չորս հարիւրակի բաժնեցին: Միջինը առին Բաբգէն Սիւնի եւ Վասակ Մամիկոնեան, ձախակողմը՝ Գարջոյլ Խորխոռունի, աջակողմը՝ Ատոմ եւ Առաստոմ Գնունիք, եւ պահեստի թելը՝ Ներսէհ եւ Հրահատ Կամսարականք: Թէպէտեւ Գարջոյլ Խորխոռունին նենգելով իրեններուն հետ թշնամիին կողմը կ'անցնէր, սակայն միւս երեք հարիւրակներ կատաղի յարձակմամբ Պարսիկներուն եւ ուրացելներուն գունդերը կը ցրուէին, Ատրվշնասպ մարպպանը եւ Կատուշներուն պարգլուխը կը սպաննէին, Գրիհոն Սիւնին հապիւ կ'ապատէր Բաբգէնի Սիւնիին պաշտպանութեամբ, եւ Հայոց համար փառաւոր յաղթանակ մը կը լինէր Ակոռիի պատերապմը: Ուրացելոց խումբէն Վառգոչ Գնթունի եւ Վասակ Սահառունի, կը փութային իբր գուժկան հասնիլ Դուսի եւ Յովհանի, Սահակի ու Վահանի սուտ լուր տալ թէ Պարսից կողմը յաղթող եղաւ, եւ Հայոց բոլոր զօրավարները սպանուեցան: Պահ մը տխրութիւնը կը տիրէր քաղաքին մէջ, մինչեւ որ Առաստոմ Գնունի ճշմարիտ աւետիսը կը բերէր, յաղթական գունդերն ալ ետեւէն կը հասնէին, եւ ուրախութեան տօն կը կազմէին, եւ կաթողիկոսն Յովհան Դուսիի եկեղեցւոյն մէջ մեծահանդէս գոհաբանական աղօթք կը կատարէր, ԻԹ. սաղմոսը երգել տալով. *Դարձոյց պուգ իմ յուրախութիւն* (ՓԱՐ. 123-126):

309. ՆԵՐՍԵՀԱՊԱՏԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Մինչեւ որ այդ եղելութիւնները լրացան ձմեռն ալ վրայ հասաւ, Պարսիկներ չկրցան իրենց կորսնցուցած պաշտօնական դիրքը վերականգնել, որով Հայերն ալ համարձակութիւն առին կառավարուիլ այն առժամեայ իշխանութեամբ զոր կազմակերպած էին Սահակով եւ Վահանով եւ

Յովհանի հովանաւորութեամբ: Բայց գարնան բացուելուն կրնային Պարսիկները նոր պատրաստութեամբ դառնալ, ուստի պէտք էր պաշտպանութեան միջոցները խորհիլ: Վախթանգի գրեցին որ խոստացած օգնութիւնը հասցնէ Հոներէն, բայց նա հապիւ թէ 300 հոգի կը յղէր, անոնք ալ ամիս մը ետքը *պատճառադրութեամբ* ետ կը կանչէր: Արծրունեաց, Անձեւացեաց, Մոկաց եւ Ռշտունեաց մեծ նախարարութեանց ալ կը դիմէին, բայց սպասուած պատրաստականութիւնը չէին գտներ: Մինչեւ իսկ Յովհան Մոկացի եւ Սիսակ Անձեւացի, Յովհան Անձեւացիի եւ Ներսէհ Երուանդունիի դէմ կ'ելլէին՝ երթալ նին արգիլելու համար, սակայն ասոնք Առեստ գիւղին մօտ արգիլողները վանելով, 482 աւագ շաբթուն Վահանի հետ կը մինային: Զատիկը Ապրիլ 25-ին տօնած ատեննին կը լսէին, որ Պարսիկները Հեր եւ Զարեւանդ ճամբով կը յառաջանան, ուստի անոնց յառաջացումը արգիլելու համար, անմիջապէս գունդերնին քալեցուցին դէպի արտապ գաւառը: Յովհան կաթողիկոսն ալ բանակին կ'ընկերանար աղօթելով եւ օրհնելով, յորդորելով եւ քաջալերելով: Պատերապմը տեղի ունեցաւ Ներսէհապատ գիւղին մօտ: Պարսից հրամանատարն էր Ատրնբութհ Փուշտիպանան, իրեն օգնական ունենալով Սուրէն Պահլաւ, Վէնի Խոռեան, Ատրվշնասպ Տապեան եւ Գդիհոն Սիւնի Կօրավարները: Հայոց բանակը կազմեց Վահան, կեդրոնի թեւն յանձնելով Սահակ Բագրատունիի, աջ թեւն ալ Բաշղ Վահեւունիի, անոր օգնականներ տալով Բաբէն Սիւնին, Ատոմ Գնունին, Փափագ Պալունին: Զախ թելը իրեն պահեց, մէկտեղ առնելով իր Վասակ եղբայրը եւ Ներսէհ ու Հրահատ Կասարականները: Պահեստի գունդը յանձնեց Վրէն Վանանդեցիի եւ Պապ Արտակունիի: Բարշղ պահ մը տկարացաւ, Վրէն չկրցաւ օգնութեան հասնիլ, Վահան վրայ հասաւ իր թելով եւ պատերապմին բախտը որոշեց: Ինքն սպաննեց Խոռեանը, եւ Ներսէհ՝ Ատրվշնասպը, Պարսիկներ չփոթած փախուստին դիմեցին, մինչ Հայեր պնդութեամբ կը հալածէին, այնպէս որ Պարսիկ սպանուածներուն թիւը փախածներէն աւելի կ'ըլլաւ: Հայ բանակը փառաւոր յաղթութեամբ կը դառնար կաթողիկոսին մօտ, որ բոլոր պատերապմի միջոցին աղօթքի վբաղած էր իր եկեղեցականներով, եւ յաղթանակները կ'օրհնէր, ըսելով. *ուրախ եմ յոյժ տեսանելով ԿԱՍՏՈՒԱԾ հաշտ ընդ ձեզ* (ՓԱՐ. 126-130): Ներսէհապատ մօտ է Աւարայր գիւղին, Արտապի դաշտին մէջ, որ այս երկրորդ անգամ հաւատոյ նահատակութեան ասպարէզ կ'ըլլար, առաջինէն 31 տարի ետքը, նոյնպէս Մայիս ամսոյ վերջին օրերը: Սակայն շատ աւելի յաջող էր այս անգամուան ելքը, վասն զի Վահան յաղթանակ կ'ելլէր, ուր Վարդան կեանքը կոհած էր, եւ Յովհան յաղթողները կ'օրհնէր, ուր Յովսէփ գերեզման հետ կը շղթայուէր: Անակնկալ պարագայ մըն ալ աւելի կը շատցնէր ուրախութիւնը, վասն զի Վարդ, Վահանի պպտիկ եղբայրը, *կերծեալ ի կապանանց Կօրութեամբն* Աստուծոյ, Տիպրոնէ կը հասնէր այն միջոցին, ինչ որ բ արեգուշակ նշան մը սեպուեցաւ, վասն զի Վահան ըսած էր, որ եթէ Աստուած գործը պիտի յաջողէ, Վարդն ալ ողջամբ իրեն կը դարձնէ (ՓԱՐ. 131):

310. ՃԱՐՄԱՆԱՅՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ներսէհապատի յաղթութենէն դարձող գունդերը Ծաղկոտն գաւառի, Վարշակի ջերմուկը հանգիստ ընելու վրայ էին, երբոր Վախթանգի պատգամաւորը լուր բերաւ, թէ Միհրան Կօրավար Պարսիկ գունդերով Վրաց վրայ կու գայ, թէ ստիպողական է որ օգնութեան հասնին, եւ թէ Հոնաց գունդերն ալ հասնելու վրայ են: Վահան եւ Հայ նախարարներ միշտ կասկածոտ էին Վախթանգի վրայ, բայց խաչի ու աւետարանի վրայ օգնութեան երդում ըրած էին, խոճեցին երդումնին չյարգել ու ճամբայ ելան ամառմուան տօթին ներքեւ: Հոներ չկային օգնութեան եկած, եւ Միհրանի գունդերը դեռ երեւցած չէին, Վախթանգ խաբէական միջոցներով կիրենք խաղցուց, եւ ստիպեց ալ որ ճարմանայինի դաշտը իջնեն, Կուրի եկերքը, թէպէտ դիրքը յաջող չէր Վահանի տեսութեամբ: Միհրան հասաւ վերջապէս ահեղ Կօրութեամբ, բայց Հոնաց գունդեր չերեւցան:

Վահան հրամանատարութիւնը ստանձնեց, աջ թեւը յանձնեց Բարշղ Վահեւունիի՝ Սատոն Գաբեւեանի հետ, ձախ թեւը Վախթանգի, միջինը իրեն պահեց Ներսէհ եւ Հրահատ եւ Սահակ Կամսարականներու եւ Ատոմ Գնունիի հետ, պահեստի թեւը տուաւ Սահակ Բագրատունիի եւ Բաբգէն Սիւնիի: Հապիւ թէ պատերազմի խառնուրդը տաքցաւ, վրաց գունդերը փախուստի սկսան, Հայերէն ոմանք Պարսից կողմը անցան Վրաց խաբէութենէն զլուելով, մաս մըն ալ շփոթելով Վրաց փախուստին հետեւեցաւ, եւ Վահան, անօգնական մնացած, չկրցաւ Պարսից դէմ դնել: Սահակ Բագրատունի եւ Վասակ Մամիկոնեան պատերազմին մէջ ինկան, Հրահատ Կամսարական եւ Յապդ Սիւնի, ձիերնին կորսնցնելով գերի ինկան, քրիստոնէից կողմը յաղթուեցաւ, եւ Վահան Հայոց մնացորդները ժողովելով Տայոց լեռները դիմեց իբրեւ տեղի ապաստանի: Ինքը կը մնար մկնառինձ գիւղը, եւ Միհրան ի ր գունդերով բանակած էր Յունաց բաժնին սահմնագլուխին մօտ՝ Դու գիւղը, այժմեան Սասենի Թիւլը, եւ այնտեղէն բանակցութեան մտաւ Վահանը հաշտութեան հրաւիրելու եւ անոր առաջարկները լսելու: Վահան այդ ատենէն սկսաւ իր պայմանները ճշդել եւ պահանջել որ քրիստոնէութիւնը ազատ ըլլայ, ուրացութիւնը արժանիք չսեպուի, քսոթեանց հաւատք չընծայուի, եւ տանուտէրութեանց իրաւունքները յարգուին: Թերեւ այդ բանակցութիւնք ելք մը ունենային, սակայն յանարծ Միհրան ետ կանչուեցաւ, եւ նա բոլոր բանակովը հեռացաւ, եւ Հայաստան նորէն անտէրունջ մնաց, Պարսիկներէն լքուած, եւ Հայերուն կողմանէ ալ առժամեայ կերպով հոգացուած (ՓԱՐ. 132-137): Վահան պատեհ կը գտնէր Տայոց լեռներէն իջնել, եւ գալ Արարատ գաւառ, նախապէս Վաղարշապատի հայրապետանոցը հանդիպիլ, կաթողիկէի եւ կուսանաց վկայարաններուն մէջ ուխտը կատարել, կաթողիկոսին օրհնութիւնը ընդունել, եւ անկէ Դուին երթալ անտէրունջ կացութեան կառավարութիւնը ստանձնելու, որովհետեւ Սահակ Բագրատունիի մահուամբ, զինուորական գործերու հետ քաղաքական եւ ընդհանուր կառավարական վարչութիւննալ իրեն կը մնար (ՓԱՐ. 114): Ճարմանայնի պատերազմին վերաբերեալ կէտերը լրացնելու համար աւելցնենք, թէ Վասակ Մամիկոնեանի մահուան խորհրդաւոր նշանակութիւն մը տրուեցաւ այն ատեն, որովհետեւ Վասակ ըսած էր կանուխէն, թէ թող Վարդ եղբայրս ողջ տեսնեմ եւ մեռնիմ (ՓԱՐ: 132): Միւս կողմէն Վասակի եւ Սահակի մահերը այնչափ անհաւատալի երեւցած էին, որ սկսան ձայներ պտտիլ թէ անոնք կենդանի են, պատերազմին մէջ առած ծանր վէրքերնէն ետքը Տեղաց անապատի ձգնաւորներուն մէկէն խնամուած ու բժշկուած են, եւ թէ Պարսիկներուն դաւաճանութենէն վախնալով, Վրաց եւ Տայոց սահմանի լեռներուն մէջ պահուրտած են: Զրոյցը այնչափ զօրացաւ, եւ ազգականներուն հետաքրքրութիւնը այնչափ շատցաւ, որ Մուշեղ Մամիկոնեան ընտիր գունդով մը ձմեռն ամբողջ ցրտաշունչ եւ ձիւնապատ լեռներուն վարչ անցուց անպտուղ հետապնդութեամբ (ՓԱՐԳ. 143):

311. ՅԱԶԴ ՍԻՒՆԻ ԵՒ ՏԵԱՌՆԹԱԳ

Երբոր Միհրան Պարսկաստան կը դառնար, Հրահատ Կամսարականը եւ Յապդ Սիւնին մէկտեղ կը տանէր, իբրեւ ազնիւ նուէր մը Պերոպի ընծայելու: Ներսէհ Կամսարական, որ եղբօրը գերութեան վրայ անմիխիթար էր, քան մը ընկերներով եւ գաղտնի կերպով Պարսից բանակին կը հետեւէր, որպէսզի կերպով մը եղբայրը փախցնէ ու ազատէ: Այս նպատակով մինչեւ Բագրեւանդ հետեւեցաւ: Ուրիշ միջոցներու հետ աղօթքն ալ չէր մոռնար: Գիշեր մը եռանդուն հառանչանքով Լուսաւորչի օգնութեան դիմեց, որուն հիմնարկած սրբավայրին մօտ կը գտնուէր. Ներսէհի աղօթքը ընդունուեցաւ, Հրահատ կրցաւ նոյն գիշեր պահպանութիւնը խաբել եւ եղբօրը միանալ, եւ երկունքն ալ միասին իրենց երկրին ճամբան բռնեցին: Սակայն Հրահատի փախուստին վրայ Յապդի վիճակը վտանգուեցաւ: Գրիհոն Սիւնի, Յապդի մէմ անձնապէս ալ գրգռուած, քսութիւնը շատցուց: Առաւօտուն Յապդ դատաստանի քաշուեցաւ, եւ իբր ազատութեան միջոց ուրացութեան

հրաւիրուեցաւ, որուն արիութեամբ դիմադրեց երանելի սեպուհը, ոչ սպառնալիքներէ տկարացաւ եւ ոչ հրապոյրներէ խաբուեցաւ, եւ նոյնօր նոյն տեղ գլխատմամբ կատարուեցաւ, Բագրեւանդայ Ս. Յովհաննէս եկեղեցիէն իբրեւ երկու քարընկէց հեռու, Նպատ լերան ստորուոր: Կատարման օրը նշանակուած է հոռի 16-ը, որ շարժական տոմարով կը լինի 482 Սեպտեմբեր 12-ը: Նահատակին մարմինը թաղուեցաւ *անդէն ի սուրբ մատրանն Գրիեորի*, այսինքն Ս. Յովհաննու Գրիգորաշէն տաճարին մօտ (ՓԱՐ. 141): Այդ ժամանակին կ'իյնայ եւս Տեառնթագ Արշարունիի նահատակութիւնը, բնիկ Կալոց գիւղէն, եւ Շիրակի Բեռնոս գիւղին մէջ թաղուած: Ասողիկ կ'ըսէ *վկայեալ վասն Բրիստոսի քաջութեամբ*, սակայն ուրիշ բան չ'աւելցնէր, որ պարագաներուն եւ առիթներուն վրայ տեղեկութիւն ունենայինք: Նահատակութիւնը հրամայող պարսիկ զօրավարին անունը գրուած է Ջաւ Միհրան Հապարաւուխտ, եւ յայտնի չէ թէ Յազդը նահատակող նոյնինքն Միհրանն է, թէ ոչ անկէ ետքը եկող Հապարաւուխը (ԱՍՈ. 81): Հետեւաբար թւականն ալ չենք կրնար ճշդել, թէպէտ փակեալ կը մնայ 482 եւ 483 տարիներու մէջ:

312. ՎԵՐՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

Չմեռը նորէն հանդարտ անցաւ, վասնզի երկու կողմերուն համար ալ դժուար էր ձիւնի եւ ցուրտի ներքեւ աշխատիլ: Սակայն 483 գարնան սկիզբը, եւ ամենայն հաւանութեամբ Զատիկէն անմիջապէս ետք, որ այն տարի Ապրիլ 10-ին կ'իյնար, յանկարծ Զարմիհը Հապարաւուխտ Արտաշատ հասաւ, երբ Վահան Վունի մէջ էր իր սակաւաթիւ գունդով: Իրեն հետ էր Յովհան կաթողիկոս ալ: Վահանի կացութիւնը վտանգաւոր պիտի ըլլար, եթէ Հապարաւուխտ քաղաքը պաշարէր իր բազմաթիւ բանակով. ուստի նա փորձեց դաշտին մէջ պատերազմիլ: Բաղաբէն դուրս խոյացաւ *քաջարտարար*, լաւ կոտորած մը ըրաւ Պարսից մէջ, բայց չկրցաւ աւելի դիմանալ, եւ պարտաւորուեցաւ հեռանալ, որ եղաւ *քաջարար փախուստ առն հյօրի*: Իրեններէն ինկան Որդի Դիմաքսեան եւ Բաջաջ Սահառունի, Յովհան կաթողիկոս ալ, որ ձիւն վրայ Վահանի գունդին հետ էր, վիրաւորուած ինկաւ, բայց Աստուած *խնայեաց յուխտաւէր հօտն իւր*, եւ շնորհեց իրեն *ողջ պահարն սուրբ*: Նոյն միջոցին կը հասնէր Մուշեղ Մամիկոնեան, Տայոց լեռներու տարապարտ թափառումէն, բայց չկրցաւ ուրիշ բան ընել, բայց եթէ Վահանի միանալով դիմել դէպի Տայոց եւ Խաղտեաց լեռները: Հապարաւուխտ Վահանը հալածելով Ոքաղէ, այժմ Թորդում, գաւառը անցաւ, ու Շաղագոմի գաւառը մտաւ, այժմեան Մաթաւտէրէ ձորը, բայց Վահան հեռացած էր, եւ միայն կրցաւ Ներսէհ ու Հրահատ Կամսարականներու կիները գերել, եւ պատուով ու սրբութեամբ պատել, որպէսզի այս կերպով անոնց ամուսինները անձնատուր լինելու հրապուրէ: Հապարաւուխտ Բասենի Դու գիւղը կը գտնուէր, երբոր հրաման ստացաւ Պերոպէ, որ Հեփթաղներու դաշնակից Վախթանգին վրայ երթայ, մինչ ինքն Պերոպ ուղղակի Հեփթաղներուն դէմ կը քալէր, իսկ Հայաստանի մազրպանութիւնն ու հրամանատարութիւնը կը յանձնուէր Շապուհ Միհրանի (ՓԱՐ. 114-146): Հապարաւուխտ յանձնարարած էր Շապուհի՝ Կամսարական տիկիները սրբութեամբ պահել, եւ անոնց ամուսինները շահելու աշխատիլ: Տիկիներ Բասենի Բողբերդ ամրոցը դրուեցան Յզատվշնասպ բերդակալի հսկողութեան տակ, եւ յատուկ պատգամաւորներ դրկուեցան Ներսէհի ու Հրահատի մեծամեծ խոստումներով, եթէ Անձնատուր ըլլան, մանաւանդ եթէ Վահանն ալ սպաննեն: Սակայն Կամսարականները խստութեամբ մերժեցին եղած առաջրակները, եւ Վահանի հետ շարունակ կը նեղէին Պարսից գունդերը: Վահան, Տայոց կողմերէն իջնելով, եւ Կարնոյ դաշտին արեւելակողմի լեռներէն քերելով դէպի Հաշտենից գաւառը կը յառաջէր, իբր աւելի ապահով եւ օգնութիւն ընդունելու յարմար տեղ մը: Ամառը անցեր էր այդ մանր կռիւներով, որովհետեւ երբ Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Ներսէհ Կամսարական Կարնոյ Արծաթի գիւղէն կ'անցնէին, արդէն գիւղացիք հնձելու վրայ էին (ՓԱՐ. 148): Այնտեղ յիշեալ երկուքը Խուրս

Արշամունիի հետ Պարսիկները ցրուել է ետքը, Վահանի հետ կը միանային Արշամունեաց Երէպ գիւղը, ուր Վահանեանք նորէն կը յաջողէին Պարսիկները շփոթել եւ ցրուել, եւ կ'անցնէին Շտեայ գիւղը: Գլխաւորներէն Գաբաղ Գաբեղեան միայն կը մեռնէր Երէպի Սիւնիի խորհուրդով վերջնական յարձակում մը կը պատրաստէր Վահանի դէմ, որ աւելի տկարացած էր իրեններուն մի մասին ալ յուսահատութենէ եւ յոգնութենէ ստիպուած հեռանալովը: Բայց Վահան իր փոքրիկ գունդովը (ՓԱՐ. 152), եւ Ներսէհ ու Հրահատ ու Սահակ Կամսարականներու եւ Մուշեղ Մամիկոնեանի օգնութեամբ, կը կանխէր անպատրաստ Պարսիկներուն վրայ յարձակիլ, Գդիհոն Սիւնին կը սպաննէր, Սիւնեաց գունդը կը ցրուէր, եւ Պարսիկներ, գրեթէ ապշած փախչելու կը նայէին, մինչեւ ինքն իսկ Շապուհ գերմարդկային զօրութեան մը կը վերագրէր գործը, եւ իր գունդերը կը հաւաքէր Բասենի Ալուար գիւղը: Շտեայի պատերազմին մէջ Հայոց կողմը ինկողներուն մէջ յանուանէ կը յիշուին Քոնթ Ասուաւենեան, Ներս Յովսեպեան, Ատգէն Վանանդացի եւ Ղերպագոս Յոյն (ՓԱՐ. 153): Վահան, որչափ ալ Շտեայի պատերազմին մէջ յաջողած, սակայն շարունակ վտանգի ենթակայ էր Պարսիկ գունդերուն շատութեան, եւ իր հետեւողներուն սակաւութեան պատճառով, եւ յուսաբեկ խորհուրդով կը տառապէր:

313. ՎԱՂԱՐՇԻ ԹԱԳԱԻՈՐԵԼԸ

Երբ կարծես թէ այլեւս Վահանի կազմակերպած շարժումը վերջնական ձախողութեան կը մօտենար, նախախնամական օգնութիւն մը կու գար իրաց կերպարանը փոփոխել, եւ անակնկալ յաջողութեան դուռ բանալ: Շապուհ Միհրան Ալուարի մէջ նոր յարձակման պատրաստութիւններով կը վբաղէր, երբ Պարսկաստանէ հասնող պնդաղեսպաններ գոյժ կը բերէին, թէ Հեփթաղաց պատերազմը ձախող եղաւ Պարսից համար, թէ Պերոպ ինքն ալ սպաննուեցաւ, թէ Հեփթաղներ համարձակ կը քալեն Պասկաստանի վրայ, թէ պէտք է բոլոր Պարսիկ ոյժեր երկրին պաշտպանութեան վազեն: Չմեռնային ամիսներու մէջ էր երբ Երէպի եւ Շտեայի պատերազմները տեղի ունեցան, եւ 484-ի ամառուան մէջ էր, որ Շապուհ Հայաստանը թողուց իր բոլոր գունդերով: Նոյնը ըրաւ Հապարաւուխտ ալ Վրաստանը թողլով, եւ բոլոր Պարսիկ նախարարներ Տիպթոնի մէջ հաւաքուելով Պերոպի եղբայր Վաղարշը թագաւոր հռչակեցին, ձանձնալով վնա իբրեւ *այր բարերար եւ հեպ: Միանգամայն ամէնքն ալ յոգնած եւ ձանձրացած ըլլալով Պերոպի ընթացքէն, համարձակ կը յայտարարէին թէ նա բռնութեամբ միայն, ըստ կամի պոր ինչ եւ կամէր առնէր, բնաւ համարելով ինչ պոր* (ՓԱՐ. 157), որով եւ խորհուրդ կու տային Վաղարշի, մէկ կողմ թողուլ անօգուտ ձգտումները, կրօնական հալածանքները դադրեցնել, հպատակ ազգերը շահելու աշխատիլ, եւ թագաւորութեան երկիրները շէնցնելով, Պարսկական գանձին եւ արքունիքին եւ ժողովուրդին բարօրութեան աշխատիլ: Այս խրատները տուողներուն գլուխ կը գտնուէր նոյնինքն Զառմիհր Հապարաւուխտ, որ Հայաստան եկած էր: Անոր խօսքերը կը հաստատէր Շապուհ Միհրան, եւ Վահանի եւ Հայերուն քաջութիւնները կը պատմէր, որք քանի մը հարիւր հոգիով հապարաւորներու բանակները յաջողեցան ցրուել (ՓԱՐ. 158): Վաղարշ, ի բնէ խաղաղասէր, սիրով կ'ընդունէր առաջարկը եւ իր աւագանիին հետ կը վճռէր ըստ այնմ գործել:

314. ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԶԱՆՔԵՐ

Երբոր Շապուհ Միհրան մեկնեցաւ, նորէն Հայաստան Պարսից կողմանէ լքուեցաւ, եւ Վահան համարձակեցաւ երկրին կառավարութիւնը ստանձնել, որով հետեւ առաջին յաջողութեան նշոյլը բաւական կ'ըլլար թերահաւատները քաջալերել, յուսաբեկները յուսադրել, կեղծուրացները համարձակեցնել: Նորէն Վահան իր շուրջը խմբուած կը գտնէր ազգը, եւ իր խօսքերն ու հարմանները ամենէն կը յարգուէին: Երբոր ստուգեց Շապուհի ամբողջ գունդերով հեռանալը, եւ իմացաւ մեկնելուն պատճառները, Վահան համարձակութեամբ ելաւ Արշամունաց, այժմեան

Վարդովի գաւառէն՝ ուր կը գտնուէր, եւ յաղթականի պէս եկաւ Արարատ, ուր իրեն հետ միացան *ողջախորհուրդ եւ աննենգ ուխտապահ* նախարարները, եւ ի սուրբ եկեղեցւոջն *կաթողիկէի ի Վաղարշապատ* կատարեց *գտովորական ուխտս եւ պատարագս*, եւ կուսանաց վկայարաններուն տեղերուն մէջ *կաղթատացն պաշտոս* բաշխել տուաւ հանդիսաւոր մատաղներով, ուր եւ խնդութեամբ: Անշուշտ Յովհան կաթողիկոսն էր այդ հոգեւոր տօնախմբութեանց հանդիսադիրը, որ Դուինի մօտ առած վերքերէն բժշկուած՝ նորէն հայրապետանոցին հոգերով կը պաղէր, ապա ին կառավարութեան գործերն ալ կատարելով, յորմէհետէ Սահակ մարպպան սպաննուեցաւ եւ Վահան սպարապետ, գրեթէ տարիէ մը ի վեր թափառական կը պտըտէր, Պարսիկները նեղելով: Վաղարշապատի տօնախմբութիւնները ի դէպ է դնել 484 տարւոյ վերջերը: Հոգեւորական պարտաւորութիւնները լրացնելէն ետքը ամէնքնին մէկտեղ *յոտանն ի Դուին մտանէին, ապա յին գործերուն մտադրութիւն դարձնելու նպատակով*, եւ դադարեալ անդ աւուրս՝ սպասէին, չգիտնալով թէ ինչ վերջ պիտի կարենայ ունենալ անորոշ վիճակը, եւ թէ ինչ ուղղութիւն պիտի բռնէ Վաղարշ նոր թագաւորը: Բոլոր յոյսերնին Աստուծոյ վրայ դրած էին, որ մինչեւ այն ատեն չէր վլացած իրենց՝ իր վերնային օժանդակութիւնը, եւ որուն մի լուսաւոր նշանը կը ներկայանար Պերովի մահն ալ (ՓԱՐ. 157): Այդ խորհուրդներու մէջ էին կաթողիկոս եւ սպարապետ եւ նախարարներ, երբ Պարսից կողմանէ պատուիրակ կը հասնէին Շապուհ խորհրդեան դպիր եւ Միհրվազապ ճուարշացի, եւ Վահան ներկայանալով կը յայտարարէին, թէ Վաղարշ թագաւոր կ'ուզէ սէր եւ խաղաղութիւն հաստատել Հայերուն հետ, եւ այս նպատակով յատուկ պաշտօն տուած է Նիխոր Վշնասպաղատ նեխարարին, որ Հեր գաւառի Նուարսակ գիւղի մէջ կը սպասէ, եւ կ'ուզէ իրեն հետը տեսակցիլ եւ բանակցիլ: Նիխոր թէպէտ խաղաղութեամբ բանակցելու պաշտօն ունէր, այլ Հայերուն կողմէն խաղի չգալու համար գունդերով եկած, եւ բանակած էր Հեր գաւառի մէջ: Վահան 24 ժամ ատեն կ'առնէր պատասխանելու համար, եւ անմիջապէս նախարարաց ժողով կը գումարէր, հարկաւ կաթողիկոսին ալ մասնակցութեամբ, եւ միւս օր պատգամաւորներուն կը պատասխանէր, թէ ամէն բանակցութենէ առաջ պէտք է որ երեք կէտի վարայ Պարսից արքունիքը բացարձակ խոստում եւ ապահովութիւն տայ: 1. Զրիստոնէութիւնը ապատ ըլլայ, ոչ ոչ ուրացութեան հրաւիրուի, ուրացութիւնը արժանիք չսեպուի, քրիստոնէական պաշտամունքը ապատութեամբ կատարուին, կրակարաններ Հայաստանի մէջ փակուին: 2. Պաշտօններուն համար լաւն ու վատթարը, պիտանինն ու անպիտանը, տոհմիկն ու անտոհմիկը, վաստակաւորն ու անջվաստակը, իմաստունն ու անմիտը արդարութեամբ որոշուին, եւ անարժաններ առջեւ չքաշուին: 3. Երբոր ապգինն ու երկրի մասին խնդիրներ ըլլան, թագաւորն ինքը տեսնէ ու դատէ, եւ ուրիշներուն աչքով ու ականջով վճիռ չտայ:

315. ՎԱՀԱՆ ՆԻՒՈՐԻ ՄՕՏ

Երկու պատգամաւորներ դժուարութիւն չցուցուցին առաջարկուած պայմաններուն վարյ, եւ սիրով յանձն առին երթալ Նիխորի հաղորդել: Վահան հարկ սեպեց իր կողմէն ալ պատգամաւորներ դնել, որպէսպի գործոց ընթացքին վրայ վստահութիւն ունենայ: Իրեն ընտրածներն եղան, Յաշկուր Արծրունի, Սահակ Կամսարական, Առաւան Աղբերկացի, Պաճոկ Մարդպետական եւ Վասաւուրտ Կարթային՝ թերեւս Հարթացին: Նիխոր ոչ միայն հաւանեցաւ, այլեւ գովեց Վահանի առաջարկները, որք ընդհանուր բարօրութեան հետ տէրութեան շահերուն ալ նպաստաւոր էին՝ *Արդար եւ աստուածոց արժանի* են, ըսաւ: Չափապանց պատուեց ուխտապահ պատգամաւորները, մինչեւ ուրացեալներուն նախանձը շարժելու չափ, որք ինքզինքնին *արհամարհեալք* եւ լի ամօթով կը գտնէին (ՓԱՐ. 163): Գործը վերջացնելու համար Վահանի ներկայութիւնը անհրաժեշտ ըլլալուն, նորէն հրաւէրը կրկնեց Նիխոր: Երբոր Պարսիկ ու Հայ

պատգամաւորներ Դուին վերադարձան, եւ մխիթարական լուրեր բերին, Վահանի երթալը որոշուեցաւ, եւ բաւական գունդ մը մէկտեղ առնելով, եկաւ նոյն Արտապու դաշտը, որ հռչակաւոր եղած էր Աւարայրի եւ Ներսէհապատի պատերազմներով, եւ Եղինդ գիւղէն Ներսէհ Կամսարականը դրկեց Նիխորի, որ Պարսիկ պատանդներ յանձնէ, որպէսզի ինքը վստահօրէն Պարսից բանակը գայ: Նիխոր ութը մեծ նախարարներ յղեց Ներսէհի հետ, որոնց մէջ էին Բապէ շահապ Ատրպատականի, Վէհվեհնամ նախկին հապարապետը, եւ Ներշապուհ եղբայր Միհրան զօրավարին: Անոր վրայ Վահան իր գունդերով մինչեւ Նուարսակ գնաց, եւ Նիխորի բանակը մտած ատեն փողերը հնչել տուաւ: Նիխոր քաղցրութեամբ դիտել տուաւ, թէ *փողով սպարապետն միայն իշխէ մտանել յԱրեաց բանակ*, եւ թէ Վահան պէտք էր այդ ձեռակերպութիւնները գիտնար: Վահան պատասխանեց, *Նախ արա՛ զիս արեաց տեառն ծառայ*, եւ անկօ ետքը կը պահեմ ձեռակերպութիւնները, որոնց անտեղեակ չեմ (ՓԱՐ. 165): Տեսակցութիւնը շատ սիրալիր եղաւ, եւ ժամերով երկարեցան խօսակցութիւնները. Պարսիկ գլխաւորներ Վահանի ներկայացան եւ Հայոց գլխաւորներ Պարսիկներէ հրաւիրուեցան պատուասիրութիւններ չափազանց առատացան, եւ անցած եղելութեանց վրայ երկու կողմանէ բացատրութիւններ տրուեցան, բոլոր վնասը Պերոպի անձին վրայ ծանրացնելով (ՓԱՐ. 165-168): Վահան իր երեք առաջարկները կրկնեց, աւելցնելով, թէ իրենց համար *պարգեւ եւ շքեղութիւն չի խնդրել*, թող թագաւորը արժանաւորին շնորհէ. միայն երեք պայմանները, կ'ըսէ, *շնորհեցէք մեզ գրով եւ կնքով ի թագաւորէն*: Նիխոր կը խոստանայ, եւ *աւուրս քանի մի* հիւր կը պահէ Հայերը, որ միասին ուրախանան, պաշտօնական ընթրիքներ կու տայ, միայն ուխտապահները հրաւիրելով, եւ ուրացեալները դուրս թողլով, այնպէս որ ասոնք ալ հանդէսներու տեղերը մտնելու համար կը պարտաւորուէին ըսել, թէ *յապստամբացն գնդէն եմ* (ՓԱՐ. 170): Քանի մը օրէն ետքը իրարմէ պատուեցան. Նիխոր խնդրեց որ Հայ բանակ մը անմիջապէս դրկուի Պարսկաստան Վաղարշի օգնութեան, վասնզի Պերոպի որդին Ջարեհ՝ ժառանգութեան համար ապստամբութիւն յարուցած էր: Վահան Դուին դարձածին պէս, ուզուած գունդը պատրաստեց Վրէն Վանանդեցիի հրամանատարութեամբ, անոր օգնական տալով իր Վասակ եղբօրը որդին՝ Գրիգոր Մամիկոնեանը, եւ ինքն ալ պատրաստուեցաւ Տիպրոն երթալ անոնց ետեւէն, եւ թագաւորին հետ անձամբ հաշտութեան պայմանները եւ պէտք եղած կարգադրութիւնները վերջացնել: Այդ ամէն եղելութեանց մէջ կաթողիկոսը իր բարձր դերն ու հովոնաւորութիւնն ունէր, զոր կարճ կերպով մը կ'ամփոփէ Փարպեցին, յիշելով թէ Յովհան էր, որ *յուզարկեացն իսկ ի դուռն զամենեսեան*, այսինքն է ի Տիպրոն (ՓԱՐ. 176):

316. ՎԱՀԱՆ ՍՊԱՐԱՊԵՏ

Շատ փառաւոր եղաւ Վահանի Տիպրոնը մտնելը, նոյնիսկ Հայաստանի մէջ պատերազմող Պարսիկ զօրավարներ, Վաղարշի միքը պատրաստած էին նպաստաւոր տեղեկութիւններով: Լաւ տպաւորութիւն ըրած էին նաեւ Ջարեհի դէմ գացող հայագունդին ընթացքը, եւ Վրէնի ու Գրիգորի քաջութիւնը, որք Ջարեհը գերելով Վաղարշին յանձնած էին, եւ սա հրամայած էր իր եղբօրորդին հրապարակին վրայ *փողոտել յանխնայ* (ՓԱՐ. 172): Վահանի հասած օրը հանգիստ տրուեցաւ. միւս օրը հանդիսաւորապէս թագաւորին ներկայացաւ, եւ փոխադարձ ատենաբանութիւններով եղելութիւնները պարզուեցան: Վահան նորէն պահանջեց երեք պայմանները, պնդելով թէ չեն կրանար ընդունիլ կրօնք մը, զոր իրենք իբրեւ ճշմարիտ չեն ճանչմար: Վաղարշ յայտնեց թէ ոչ ոքի բռնադատութիւն կ'ընէ, եւ թէ Հայոց ու Վահանի ապստամբական գործերը կը նկատէ իբր Պերոպի բռնութեանդ դէմ բողոք մը, ու պատիժի արժանի չի սեպեր: Պարսից աւագանին իսկ յորդորեց Վաղարշ թագաւորը՝ որ Հայաստանի սպարապետութիւնը Վահանի թողու Մամիկոնեանց տանուտէրութեան հետ. միւս

նախարարներուն ալ պատիւներ եղան *ըստ անձին արժանաւորութեան*. կաթողիկոսութիւնն ալ պետական հաստատութեամբ վեերացաւ: Վահան առանձինն խնդիրք ըրաւ Կամսարականաց տանուտէրութիւնը Ներսէհի տալու, եւ հաւանութիւն ստացաւ: Այլ Արծրունեաց տանուտէրութիւնը յետաձգուեցաւ, մինչեւ որ յաջողին *վաստակաւ ինչ յօգուտ Արեաց աշխարհի վաստակիլ* (ՓԱՐ. 172-176): Հայաստանի մալպանութեան համար ալ ընտրուեցաւ Անդեկան, *այր խելացի, մտադիր, իմաստահայեաց* (ՓԱՐ. 177): Այսպէս ամենայն ինչ յաջողութեամբ աւարտելով, ու գրով եւ կնքով թագաւորին՝ առաջարկներուն հաստատութիւնը ընդունելով, սպարապետն Վահան եւ հետեւող նախարարներ, փառքով ու խնդութեամբ Տիպրոնէ մեկնեցան: Յոհան կաթողիկոս վիրենք դիմաւորեց Խաչով եւ Լուսաւորչի մասունքով, եւ *ողջունէր պնտա օրհնութեան համբուրիւ: Նախ գային ի քաղաքն Վաղարշապատ*, որ եւ *Նոր-Քաղաք*, ուր ի սուրբ եկեղեցւոջ կաթողիկէին, եւ ի տեղիս նահատակելոց կուսանաց, ցնծութեամբ, սաղմոսիւք, եւ ճատիւք հոգեւորական հանդէսներ կը կատարէին, եւ *պուխտս եւ պնուէրս* կ'ընծայէին: *Կային անդ աւուրս*, եւ ապա ամէնքնին մէկտեղ բազմութեամբ կու գային *ի բուն ոստանն Հայոց ի Դուին*, որ նոյն ժամանակին մայրաքաղաքն էր, ուր եւ եկած հաստատուած էր Անդեկան մարպպան (ՎԱՐ. 176): Փարպեցին, որ ամէն մանրամասնութիւններով այդ եղելութիւնները կը պատմէ, օր եւ ամիս յայտնող բառ մըն ալ չունի, որ ըստ այնմ իրողութեանց ժամանակագրութիւնը կազմենք: Շապուհ Միհրանի մեկնիլը 484-ի աշունին սկիզբները նշանակեցինք, անկէ ետքը տեղի ունեցած բանակցութիւնները եւ ճամբորդութիւնները նկատի առնելով, եւ տեղափոխութեանց ու գործողութեանց պէտք եղած ժամանակները հաշուելով, նոյնիսկ ձմեռնային եղանակի մէջ ալ եղելութեանց շարունակած լինելը ենթադրելով, հնար չէ 485-ի գարունէն առաջ լրացած կարծել այդ ամէն գործերը, եւ Վահան սպարապետին Դուինի մէջ պաշտօնապէս հաստատուիլը:

317. ՎԱՀԱՆ ՄԱՐՁՊԱՆ

Որչափ ատեն տեւեց Անդեկանի մարպպանութիւնը դժուար է քաղել Փարպեցիին գրածէն: միայն կ'ըսէ թէ Անդեկան *օրըստօրէ տեսանելով* Վահանի ձիրքերը, եւ նկատի առնելով որ ամէն յաջողութիւն *ի ձեռս նորա ամենայն դիւրաւ վճարի եւ անաշխատութեամբ*, մտածեց, որ օգտակարագոյն պիտի ըլլար մարպպանութիւնն ալ սպարապետութեան հետ անոր յանձնել: Այդ խորհրդով Տիպրոն դարձաւ, ամէն բան մանրամասնօրէն թագաւորին եւ աւագանիին ներկայեց, որ իր առաջարկին հաւանեցնէ: դիտել տուաւ թէ *Հայոց աշխարհն մեծ է*, եւ թէ դուրսէն գացող Պարսիկ մը հապիւ թէ *յամս երկուս եւ երիս* կրնայ ճանաչել *պիրս աշխարհին եւ պմարդիկ աշխարհին*, իսկ բնիկը արդէն ամէն բան գիտէ: Աւելցուց ալ որ Պարսիկ մարպպանը *պԱրեաց տեսոն ոռճիկ ուտէ*, մինչ բնիկը *պիւր տանն համբար ուտէ*, եւ մարպպանին ընելիք ծախքը *արքունի իրաց օգուտ լինի*: Այնչափ խօսեցաւ Անդեկան, որ վերջապէս ամէնքը համոզեց, Վահանի անունով մարպպանութեան հրովարտակ գրել տուաւ, եւ յատուկ դեսպանով ուղղակի Վահանի ձեռքը հասցուց: Վահան պահ մը շուարեցաւ, եւ *պխանդածութիւն Հայ մարդկան ճանաչելով ծանրանայր*, սակայն ոչ վայել էր եւ ոչ ալ օգտակար էրվայն մերժել: Դժուարին վայրկեանին մէջ, իբր ճշմարիտ բարեպաշտ, կը փութար անմիջապէս *երթալ ի տունն Աստուծոյ*: Հնար չէր որ եղելութիւնը գաղտնի մնար, եւ բոլոր քաղաքին ժողովուրդը, ամէն աստիճանէ եւ ամէն հասակէ, վայն լսելով *դիմեալ ընթանային յեկեղեցին*: Տարբեր էին զգացումները բազմութեան մէջ, վասնպի եթէ *աստուածասէր բարեսիրաց եւ ողջախորհուրդ մտաց լուսահայեցաց* համար՝ Վահանի պաշտօնը *անսպատ ուրախութիւն* կը պատճառէր, անդին *խօթամտաց եւ խարդախաց* կողմը, այսինքն ուրացութեամբ բախտ փնտռողներ եւ սուտ նախանձայուկութեամբ ուխտապահներու դէմ եղողներ, կը պատրաստուէին *սուգ թախծալից եւ տրտմութիւնք անմխիթար* ունենալ, մտածելով

թէ ինչ վրէժխնդրութեան արկածներ կրնայ բերել իրենց գլխուն Մամիկոնեան Վահանը, մարզպանութեան եւ սպարապետութեան պաշտօնները միանգամայն ձեռք անցուցած ըլլալով, եւ Պարսիկ արքունիքին համակրանքն ու վստահութիւնը վայելելով: Ընդհանուր եռանդին ժամանակ, մէջտեղ կ'երեւէր մանդակունին, ինքն ալ այլայլմէ եղած *տեսեալ պանկարծելի աւետաւորութիւնն*, եւ յատուկ գոհաբանական արարողութիւն մը կը կատարէր սաղմոսներով եւ խորհրդաւոր կարդացմունքներով, զոր օրինակ, Իսրայէլի ապատութիւնը Փարաւոնին ծառայութենէն, եւ Սողոմոնի թագաւոր հռչակուիլը: Ինքն ալ բեմ բարձրանալով *ի տեղի լսողութեան աստիճանին*, գեղեցիկ եւ իմաստալից յորդորական մը կը խօսէր հաւաքեալ բազմութեան: Այստեղ ալ Փարպեցին պզտիկ ականարկ մը անգամ չունի, ուստից կարենանք հետեւեցնել, թէ ինչչափ ատեն վարեց Անդեկան մարզպանութեան պաշտօնը, եւ թէ ե՞րբ հասաւ Վահանի ձեռքը մարզպանութեան հրովարտակը: Անեցին իր հաշուով 507-ին կը դնէ Վահանի մարզպանութիւնը (ՍԱՄ. 72), որուն սխալ լինելը յայտնի է: Բայց եթէ ինչպէս Քաղկեդոնի ժողովին թուականը պէտք կը լինի ուղղել, 473-ը 451-ի վերածելով, ասկէ ալ 22 տարի պիտի պեղչենք, կ'ունենանք 485 թուականը, որ յարմար կու գայ մեր ժամանակագրութեան կարգին, 485 գարունին սպարապետութիւնը եւ 485 աշունին վերջերը մարզպանութիւնը դնելով:

318. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՆ ՃԱՌԸ

Փարպեցի իր պատմութիւնը կը փակէ Մանդակունին ատենաբանութեամբը, զոր խօսած է սա Դուինի եկեղեցւոյն մէջ, Վահանի մարզպանութեան աւետիսը տօնախմբելու առթիւ: Ընդարձակօրէն յառաջ բերուած է այդ ատենաբանութիւնը (ՓԱՐ. 179-182): Բայց հակառակ ընդարձակութեան, կանոնաւոր ձեւ մը չունի, որ ըսենք թէ պատմագիրը վայն կազմած ու կոկած է, այլ կցկտուր հատուածներով եւ անկապակից ականարկներով կազմուած ամբողջութիւն մըն է, որ մեր կարծեօք, ատենաբանութեան վաւերական ըլլալուն նշանն է: Փարպեցին հարկաւ անձամբ ներկայ էր Դըւնայ եկեղեցիին մէջ, երբոր Մանդակունին կը խօսէր, եւ ինչ որ նշանակելով ու յիշելով կրցած է հաւաքել, վայն նոյնութեամբ յառաջ կը բերէ: Սղագրութեան արհեստը չունէր որ աւելի կատարեալ կերպով կարենար ատենաբանին խօսածը գիրի առնել, որով գրաւիչ եւ նշանաւոր կէտերը միայն կրցած է նշանակել: Նմանօրինակ բաներ այսօր ալ կը կարդանք մեր լրագիրներուն մէջ, երբոր ատենաբանութեան ամփոփումներ կու տան, առանց սղագրութենէ օգտուելու, կցկտուր իմաստներ են գիրի առնուածները: Բայց ինչպէս ըսինք, այդ պարագան նշան է որ պատմագիրը իրմէ բան աւելցնել ու պած չէ: Իսկ ատենաբանութեան տիրող իմաստը եւ ատենաբանին պագումները ճշդելու համար, պէտք է լաւ իմաստասիրել այն վիճակը, յորում Մանդակունին կը գտնուէր: Սնականալ յաջողութիւնը եւ անսպասելի կացութիւնը, որով Հայոց երկրին բախտը քրիստոնեայ Հայու մը, եւ այն ալ Վահանի պէս մեծահաւատ եւ տարիներով հաւատքի համար մաքառող Հայու մը ձեռքը յանձնուի, այնպիսի մեծ աւետիս մըն էր, որ իրաւցնէ այլայլմէ ըլլալու կը հասցնէր հայրապետը: Մարզպաններ մեր կուսակալներուն պէս ամփոփ շրջանակի մէջ գործող պաշտօնեաներ չէին, բացարձակ տէր էին կենաց եւ մահու, ընչից եւ բախտի, իրենց կամքն էր իրենց օրէնքը: Այդ պայմաններու ներքեւ կը յանձնուէր Հայաստան Վահանի ձեռքը, գրեթէ կէս դարէ ի վեր Պարսից բռնական եւ կրօնամոլական տիրապետութենէ ետքը: Վարդանի եւ Հմայեակի ոսկերոտիքն ալ կը խայտային Վահանին ձեռք ձգած յաջողութեան վրայ: Երբ մէկ կողմէն Մանդակունին այդ մտածումներով կը բորբոքուէր, միւս կողմանէ կը տեսնէր իր հօտին մէջ տիրապետող հակառակութեան հոգին: Հայոց մի լաւ կէսը գլուխ ծռած, համակերպած, կեղծած, հետեւած, օգտուած էր Պարսիկ բռնութեան կերպերէն, եւ ուխտապահ ազգակիցները հալածած, վշտացուցած, եւ վնասներու հանդիպուցած էր: Այս անգամ դերերը կը փոխուէին,

ուխտապահներն էին որ համարձակութիւն կը ստանային, եւ ուխտանենգներն էին որ վտանգի կ'ենթարկուէին: Հարկաւ այն անհամար բազմութեան մէջ, շատեր յաջողութիւններէն գինովցած, տեսակ տեսակ վրէժխնդրութեան սպառնալիքներ կը կուտակէին հին սպառնացողներուն գլխուն, եւ նոր երկպառակութեանց սերմեր կը սկսէին երեւնալ ժողովուրդին մէջ, Հայ ուխտապահ մարդպանին հովանաւորութեամբ ուխտանենգները ձգմելու: Յովհան, ընդհանուր ժողովուրդին հայրը, ամէնը շահելու հետամուտ, մոլորեալներուն ընկճումը տեսնելով անոնք ուղղութեան բերելու ջանացկոտ, նա փոխադարձ հաշտութեան, անյիշաշար ներողամտութեան, տկարացելոց արգահատման քարոզն է որ կը խօսի, կարծես թէ վրիժառութեամբ մոլեգնեալ ամբոխ մը հանդարտեցնել կը ձգնի: Չի կրնար ամենայն ինչ բաց խօսքերով արտասանել, չի համարձակիր ամէն ճշմարտութիւն անպատրուակ հռչակել, չ'ուզեր ուխտապահներուն նախանձայուկութիւնը վիրաւորել, չի փափաքիր ուխտանենգներուն յանձնապատանութիւն ներշնչել: Այդ տարբերեալ իղձերն ու այդ փափուկ պագցումներն են, որով լեցուած է մանդակունին, եւ այդ սիրտէն կը բղխին նոր խօսքերը, զորս իրաւամբ գնահատած է Փարպեցին, եւ նախնական ձեւին մէջ մեզի հասցուաց էե, չհամարձակելով արուեստական ոճերով անոնց վեհութիւնը խանգարել: Երբոր այդ ոգւով կարդացուին Մանդակունիին խօսքերը, այն ատեն երեւան կու գայ անոնց բարձրութիւնը: Անկելոց ներողամտութիւնն է անոր քարոզածը, թշնամեաց սէր, անարգելոց արգահատանք: Ճշմարիտ հայր մը ժողովուրդին, հայրապետ քաջարթուն, հովիւ բարեգութ, փոխադարձ միաւորութեան կերպով կ'ուզէ իր հօտը պահպանել ամբողջութեամբ: Ուրախութեան ամենէն խօլական մէկ վայրկեանին, ամենէն կենսական եւ ամենէն իմաստուն ու վեհ ձգտումներն են, որ իր սիրտէն կը բխին, եւ զոր երեններուն կը ջանայ ներշնչել: *Անյարմար բանք* չեն Մանդակունիին ատենաբանութեան խօսքերը, ինչպէս նիւթը ձեւին զոհող քննադատներ կը կարծեն, այլ ընդհակառակն բարձրախոհ հոգւոյն մը արդիւնքն է, որ երեւան կու գայ:

319. ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ ԲԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Այստեղ կը փակուի Վահանեանց շահատակութեան պատմութիւնը, որուն վրայ հարկ սեպեցինք երկարել ինչպէս Վարդանանց նահատակութեան վրայ ըրած էինք (« 259), վասնզի մեր կարծեօք Վահանի շարժումն ալ, ոչինչ ընդհատ Վարդանի շարժումէն, պարզապէս կրօնական պագցումէ մղեալ էր, ինչպէս որ վերջն ալ ցուցուց: Բաւական եղաւ որ Վաղարշի գահակալութեամբ կրօնական ապատութիւն հռչակուէր, որ Վահան ալ եւ բոլոր Վահանեանք ալ՝ Պարսից թագաւորութեան ամենահաւատարիմ ծառայութիւններն յայտնէին ու անխարդախ կերպով գործադրէին: Այս տեսութեամբ պէտք չէ որ սուրբ հաւատքի Ե. դարու նահատակներուն թիւը Աւարայրի օրուան 1036 մարտիրոսներով փակուի, այլ Արտապու բերդին 213 խողխողուածներն ալ, Որջնհաղի նահատակներն ալ Հմայեակ Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ, Արցախի անտառներուն մէջ կոտորուածներն ալ, ու Վահանի հետեւողութեամբ Ակոռիի, Ներսէհապատի, Ճարմանայնի, Դուինի, Երէզի եւ Շտեայի մէջ նահատակուողներն ալ, Վասակ Մամիկոնեանով, Սահակ Բարատունիով, Ատոմ Գնունիով, Յապդ Սիւնիով, եւ ուրիշ յականէ յանուանէ յիշուած նախարարապուններով, պէտք է միեւնոյն պատուոյ եւ յիշատակի մասնակցին, եւ Վարդանանց եւ Վահանեանց համախումբ մարտիրոսները պարծանօք տօնուին մեր կաղմէն, որ *այսչափ շուրջ պմեօք մածեալ ու նիմք պբազմութիւն վկայից* (ԵԲՐ. ԺԲ. 1), եւ պէտք է անոնցմով քաջալերուինք մեր սուրբ հաւատքը եւ մեր սուրբ եկեղեցին պաշտպանելու:

320. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՍԻ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Մանդակունիին կաթողիկոսութեան երկրորդ շրջանը պատմելէն առաջ, պէտք կ'ըլլայ անոր տեւողութիւնը ձշղել: Բոլոր պատմագիրներ եւ ցուցակագիրներ, երկու կատարելապէս որոշ

հաշիւներ կու տան, կէսը 6 եւ կէսը 12 տարի դնելով Մանդակունիին կաթողիկոսութիւնը: Քանի որ այդ երկու թիւերը անայլայլակ կերպով կը կրկնուին ընդհանրապէս, հնար չէ ոչ պատահական սխալանաց եւ ոչ թուանշան տառերու նմանութեան վերագրել այդ տարբերութիւնը, եւ ոչ ալ հնար է մին միւսին զոհելով մէկ կողմ թողուլ: Մենք կը կարծենք թէ երկուքն ալ կ'արդարանան՝ եթէ դիտենք, որ Մանդակունիին կաթողիկոսութիւնը իրապէս 12 տարի տեւած է, եւ հնար ալ չէ նուազագոյն միջոցի մէջ պարփակել անոր կրկին գործունէութիւնները. մին եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար Վահանեանց շարժումին ատեն, եւ միւսը՝ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար խաղաղութիւնը տիրելէն ետքը. երբ իրեն ալ կաթողիկոսութիւնը պաշտօնական զօրութիւն ստացաւ պետական վաւերացմամբ: Այդ վերջին պարագան տեղի ունեցաւ 484-ին մերձաւորաբար կամ 485-ի սկիզբները, երբ արդէն 6 տարի էր, որ 478-էն ի վեր Մանդակունին հայրապետութիւն կը վարէր Գիւտի մահուընէն ետքը: Կը մնայ ուրեմն 484-էն ետքը 6 տարի եւս երկարել Մանդակունիին կաթողիկոսութիւնը, եւ 490-ին դնել նոր կեանքին եւ պաշտօնին վերջը: Այս կերպով երկու հաշիւներն ալ արդարացած կ'ըլլան, եւ լուծումն ալ ըստ ամենայնի կը համապատասխանէ արտաքին պատմութեանց ժամանակակցութեան հետ, որով մէկ կողմէ Լեւոնի կայսրութեան եւ միւս կողմէ Պերոպի եւ Վաղարշի թագաւորութեան հետ կապուած են Մանդակունիին գործերը: Արդէն 484-ին վերջին օրերէն սկսած էր իրական խաղաղութիւնը Պերոպի մահուամբը, 485-ին սկիզբները Վահան սպարապետ եղաւ, եւ նոյն տարւոյ վերջերը մարզպան անուանուեցաւ. այդ միջոցին ալ կը սկսին Մանդակունիին բարեկարգական արդիւնքները, որոնցմով հայրապետաց շարքին մէջ Սահակի զուգակից մեծ անուն մը թողած է:

321. ԱԹՈՌԻՒՆ ՏԵՂԱՓՈՒՍՈՒԹԻՒՆԸ

Մանդակունիի վերագրուելիք կարգադրութիւններէն առաջինն է հայրապետական Աթոռին տեղափոխուիլը: Ոմանք այդ գործը Մելիտէի վերագրեցին (ՉԱՄ. Բ. 85), առանց պատմական փաստի, այլ մակաբերութեամբ, մինչ ենթադրութիւնը հակառակը կը ցուցնէ, եւ այնպիսի շփոթ միջոցի մէջ անհնար էր այսպիսի կարեւոր որոշում մը ընել: Պատմագիրներէն ոմանք այդ տեղափոխութիւնը Վարդանի ու Գիւտի վերագրեցին, սակայն արդէն դիտել տուինք (« 293), որ այդ երկուքը երբեք ժամանակակից եւ գործակից չեղան, եւ Վարդանի անունը Վահանի փոխելով ալ՝ այն օրերուն պարագաները չէին կրնար ներել պաշտօնական որոշման եւ գործադրութեան ձեռնարկել: Տեսանք որ Մանդակունին ալ շարունակ Վաղարշապատի եւ Դուինի մէջ կ'երթեւեկէր, եւ ամէն անգամ որ հոգեւորական գործողութիւն կան ընելիք էջմիածին կու գար, ուր էր իր կեդրոնը եւ սուրբ կաթողիկէն, եւ Դուին կ'երթար միայն քաղաքական գործերուն համար: Սակայն Վահանի սպարապետութենէն ետքը, երբ մարզպանութեան ընտրութիւնը պիտի տօնէ, այն ատեն միայն ամէն բան Դուինի կաթողիկէին մէջ կը կատարէ, եւ Վաղարշապատ գալու պէտք չի տեսներ, հակառակ որ Վաղարշապատի կաթողիկէն նորոգութիւններ ստացած էր: Այդ մանրամասնութիւնները քովէ քով բերելով վստահօրէն կ'եզրակացնենք, թէ կաթողիկէն եւ հայրապետանոցը պաշտօնապէս Վաղարշապատի մէջ էր ներքին շփոթութեանց տեւողութեան ժամանակ հակառակ որ տեղը աւեր դարձած էր եւ հիմնական նորոգութեանց պէտք կար: Այդ նորոգութիւնը կը յիշէ Փարպեցին, Շտեայի պատերազմէն եւ Պերոպի մահուընէն անմիջապէս ետքը, Վահանի Վաղարշապատի կաթողիկէն ուխտի գալուն առթիւ, աւելցնելով, *զոր հիմնարկեալ նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ պհնացեալ գործ նախնեացն իւրոց* (ՓԱՐ. 157): Սակայն դեռ կացութիւնը չորոշուած եւ միջոցները չպատրաստուած այսպիսի գործի մը չէր կրնար ձեռնարկել, ուստի *զոր նորոգեաց խօսքը*, ոչ թէ միեւնոյն օրը կատարուած գործ մը կրնանք իմանալ, այլ յետոյ իր կարգին լրացած գործ մը: Ըստ այսմ պատմական կարգին եւ իրաց

պահանջին յարմարագոյն կը լինի ըսել, որ հապիւ թէ Վահան գործելու դիւրութիւն եւ իշխանութիւն ստացաւ՝ խորհեցաւ հայրապետանոցին դիրքն ալ բարձրացնել, եւ կաթողիկէ մը հիմնարկեց Դուինի մէջ այնտեղ՝ ուր Շաւասպ Արծրունիի ատրուշանը կործանած էր, իբրեւ իր կեղծուրացութեան քաւութիւն եւ յաջողութեան նշանակ. միանգամայն Վաղարշապատի կաթողիկէն ալ նորոգելու սկսաւ Ղապար Փարպեցիի վերակացութեամբ (ՓԱՐ. 196): Դընայ կաթողիկէն լրացած եւ տեղափոխութիւննը եղած էր երբոր մարպպանութեան հրովարտակը եկաւ, որով այլեւս Վաղարշապատ երթալ հարկ չեղաւ, եւ հանդէսը Դուինի մէջ կատարուեցաւ: Ուրեմն հայրապետանոցին պաշտօնական տեղափոխութիւնը եւ Դուինի մէջ հաստատուիլը պէտք է դնել 485-ին:

322. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Եկեղեցական կանոնաց պահպանութեան եւ բարեկարգութեան մասին ալ Մանդակունիի մտադրութիւն դարձնելուն նշանակ են, իր անունով մակագրեալ ինը կանոնները, որք կանոնագիրքին ալ անցած են (Կան. 122), եւ տասներորդ մընալ կայ վատէն եւ աւելի ընդարձակ (ԿԱՆ. 123): Կանոններու հրատարակութիւնը ժողովի մը գումարումը կ'ենթադրէ, բայց այս մասին որոշ յիշատակ մը չենք գտներ: Օրբէլեան Շահապիվանի ժողով մը կը յիշէ, *ուր էր Յովհան Մանդակունին*, եւ վայն կը դնէ, *ի Յապկերտէ ի վերայ քահանայից եւ իշխանացն Հայոց* նեղութեան հասնելէն *յետոյ* (ՕՐԲ. Ա. 97), որով չի կրնար նոյնացուիլ Յովսէփի կաթողիկոսութեան սկիզբը գումարուած Շահապիվանի ժողովին հետ (« 228): Բայց Յապկերտի հալածանքը յիշելն ալ յարմար չի գար, որովհետեւ անկէ շատ ետքը եւ Պերոպի բռնութիւններն ալ վերջանալէն ետքը, Վաղարշի օրով կրնար Մանդակունին ժողով մը հաւաքելու ձառնարկել: Հետեւաբար Մանդակունիին ժողով մը գումարած ըլլալուն հաւանականութիւնը ընդունելով, Օրբէլեանի գրածն ալ նոյն հաւանականութեամբ կ'ընդունինք, յորդորուելով մանաւանդ կանոններ հաստատելու համար ժողովի մը անհրաժեշտութենէն, եւ վայն կը դնենք մերձաւորաբար 486-ին: Մանդակունիին կանոնները ընդհանրապէս պահքերու եւ տօներու կը վերաբերին, Շաբաթն ու Կիրակէն պահքէ ապառ կը հռչակէ, գինին ու ձէթըն ու ձուկը իբր ուտեաց կերակուր կը դասէ, Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթ մարտիրոսաց տօները կ'արգեու, ծնունդը յայտնութեան հետ կից կը հրամայէ, եւ այլ նմանօրինակ կէտեր: Այս յիշատակները կը ցուցնեն թէ մեր այժմեան տօներուն ձեւը, եւ Հայոց տօնացոյցին յատուկ եօթնեկական դրութիւնը Մաիդակունիին ատենէն հաստատուած են եղեր, ոչ իբր Մանդակունիէ մուծուած նորութիւն մը, այլ աւելի կանուխէն հաստատուած դրութեան շարունակութիւնը, ինչ որ մեզ մինչեւ Լուսաւորիչ կը հասցնէ, համաձայն ազգային ընդհանուր համոզման: Իսկ վերջին ընդարձակ կոնոնը խստիւ կ'արգելու անուսներու եւ անարժաններու ձեռնդրութիւնը, ինչ որ եկեղեցւոյ գլխաւոր օրէնքներուն կարգէն է:

323. ԾԻՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ

Բայց ուր աւելի կ'երեւին Մանդակունիի գործունէութեան արդիւնքները, ծիսական գիրքերը եղած են, այնպէս որ Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ այժմեան ծիսական կարգերը Մանդակունան կարգադրութիւններ կրնան կոչուիլ: Սահակի եւ Մեսրոպի կարգադրութիւններ տակուին հաստատուն գործածութիւն չառած, վերահաս շփոթութիւններով խանգարուեցան, Յովսէփ անոնցմով վբաղելու միջոց չունեցաւ, Գիւտն ալ ընդարձակ պատեհ չգտաւ, ինչպէս եւ ինքն Յովհան իր առաջին շրջանին մէջ: Միայն երկրին խաղաղելէն ետքը կրցաւ անոնց մտադրութիւն դարձնել, խանգարեալները վերանորոգել եւ պակասները լրացնել: Իր անունը ժամագիրքին ճակատը (ԺԱՄ. 3) իբրեւ վերջնական կնիք է. Օձնեցին լոկ եղածը վերահաստատելու ջանք մը ունեցաւ, իսկ Շնորհալին երգելու եւ շարականներու յաւելուածներ ըրաւ, բայց ծիսական

կարգերուն վերջնական ձեւը Մանդակունիին հաստատածը մնաց: Ժամագիրքին մէջ ուղղակի իրեն կը վերագրուին Գիշերայինի *Զարթուցեալքս* քարոյը եւ *Զէէն գոհանամք* աղօթքը (ՕՁՆ. 28), եւ ճաշու երրորդ եւ վեցերորդ եւ իններորդ ժամերու աղուհացից մեծ քարոյներն ու աղօթքները (ԿԻՐ. 20), սակայն ուրիշներ ալ գրած պիտի ըլլայ: Շարականներուն մէջ, միայն Հռիփսիմեանց համբարձին Յովհաննէս կաթողիկոսի կը վրագրուի, անորոշ թողլով Մանդակունիին կամ Օձնեցին, բայց մենք կը կարծենք թէ պէտք է Մանդակունին ընդարձակ մասնակցութիւն ունեցած ըլլայ այդ փիւղին մէջ, որ իրմէ առաջ աւելի մշակուած չէր, եւ հին պատմութիւններ միմիայն սաղմոսներու երգերը կը յիշեն: Ծիսարականի կանոններէն իրեն կը վերագրուին, կարգ մկրտութեան, որուն հետ պէտք է իմանալ դրոշմի կարգն ալ, սարկաւագի եւ քահանայի եւ եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւն, օրհնութիւն եկեղեցւոյ, պատարագամատոյց Ածանասի հետեւողութեամբ (ԱՍՈ. 82), եկեղեցւոյ հիմնարկէք, ժամահարի օրհնութիւն, սկիհ եւ մազմաջի օրհնութիւն, գիրքի օրհնութիւն, խաչօրհնէք, պսակի կանոն (ԿԻՐ. 20) եւ կանոն ապաշխարող առնւոյ (ՀԻՆ. ԻԶ): Այսչափը որ յանուանէ յիշուած է, բանական կը լինի ըսել թէ ամբողջ Մաշտոցը Մանդակունիին ձեռքէն ելած է, որուն մէջ գլխաւոր մաս մը կը կազմէ թաղման կարգը:

324. ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Մանդակունիին մատենագրական արդիւնքներ ունեցած ըլլալը ծանուցած է Պատմաբանը, թէ *յարդարէ եւս ճառս զգուշացուցիչս դիտաւորական կենցաղոյս, որ բերէ զոգւոցն փրկութիւն* (ՅՈՎ. 79), ինչ որ ուրիշն ալ կրկնած է թէ *յօրինեաց զճառս խրատուց* (ՎԱՐ. 55): Քսանուվեց ճառերու հաւաքածոյ մը հրատարակուած է (ՄԱՆ. 221), որոնց մասին կասկածոնօխ կը վերաբերուին քննադատներ, որովհետեւ ինչ ինչ գրիչներ օտար անուններով մակագրած են նոյն ճառերը (53): Սակայն նկատի չառնելով իսկ՝ որ օտար անուններ մակագրող գրչագիրներ սխալած ըլլան, եթէ Մանդակունին թարգմանաբար ալ կազմած ըլլայ այդ իր ճառերը, մեզի համար միշտ իրեն անունը հաստատուն կը մնայ Հայ մատենագիրներու շարքին մէջ: Վարդան կը գրէ եւս, թէ *սա թարգմանեաց զերկրորդ Կորնթացւոց թուղթն եւ զՅոհանն* (ՎԱՐ. 55), սակայն չենք կարծեր թէ Ս. Գիրքէն նախականոն մաս մը թերի մնացած ըլլայ Սահակի ժամանակէն, ուստի լաւագոյն է կարծել թէ երկրորդականոն գիրքերէն Կորնթացւոց երրորդ թուղթն ու Յովհաննու աւետարանչի հանգիստն ըլլան Մանդակունիէ թարգմանուած կտորները:

325. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻԻ ՄԱՀԸ

Կցկտուր յիշատակներով կրցանք փոքր ի շատէ պատմութիւն մը կազմել Մանդակունիին գրական արդիւնքներուն վրայ, այլ շատ աւելի կ'ենթադրենք նորա արդիւքը վարչական շրջանակին մէջ. որով կը յաջողէր աւերեալ երկիրը վերաշինել եւ դժտեալ հոգիները միաբանել: Դժբախտաբար Փարպեցի՝ որ Մանդակունիէն երկարակեաց եղած է, իր պատմութիւնը Վահանի մարզպանութեան եւ Յովհանի ատենաբանութեան յիշատակութեամբը փակած է, եւ Մանդակունիին երկրորդ շրջանն ալ չէ գրած, Վահանի վրայ ալ ընդարձա տեղեկութիւններ չէ տուած: Հարկաւ Փարպեցին օրը օրին գրող չէր, եւ որովհետեւ Մանդակունիի մահուընէն ետքը իր դիրքն ալ խախտեցաւ եւ հալածանքներ ալ տեսաւ, անոր համար չէ կրցած իր պատմութեան չորրորդ դրուագ մը աւելցնել, ինչ որ ըրած կ'ըլլար, եթէ իր դիրքը պահած եւ Վահանէ ամուր պաշտպանութիւն տեսած ըլլար, մինչ ընդհակառակն պարտաւորուած եղաւ կծու գանգատանաց թուղթ մը գրել անոր (ՓԱՐ. 187): Պատմաբան կաթողիկոսը կը գոհանայ ըսել թէ Վահան մարզպան կը գործէր եւ *շինէր զեկեղեցիս աւերեալս ի թշնամեաց, թելադրութեամբ եւ խրատու եւ աղօթից նպաստի սուրբ հայրապետին Յովհաննու Մանդակունոյ* (ՅՈՎ. 79). ուրիշ մըն ալ կը յաւելու, թէ *այլ բազում օգուտս գործեաց իկեանս իւր* (ՎԱՐ. 559): Այսչափով պէտք է գոհանանք

Մանդակունիին վեցամեայ շինարար պաշտօնավարության պատմությունը փակելու, քանի որ աւելի մանրամասնություններ չունիք: Կիրակոսի կողմէ գրուածը, թէ *այլեւ առաջի Պերոպի արքայի համարձակութեամբ խոստովանեցաւ զՔրիստոս, եւ ոչ երկեալ ի սպառնալեաց նորա* (ԿԻՐ. 20), պարզ շփոթութեան հետեւանք մըն է Գիւտին հանդիպածին հետ, որովհետեւ Յովհանի Տիպրոն տարուած լինելը Փարպեցին չի յիշեր, իսկ կրօնից ազատութիւն տրուելէն ետքը բռնադատութեան առիթ չկար: Այսպէս թէ այնպէս Յովհան իր կեանքը վերջացուց լի արդեամբ, առաջին շրջանին մէջ արիասիրտ դիմադրութեամբ, ճակատամարտի մէջ վիրաւորուելու աստիճան, եւ երկրորդ շրջանին մէջ ազգաշէն եւ եկեղեցաշէն աշխատութիւններով, երկրին կերպարանը բոլորովին փոփոխել յաջողելու չափ: Իր մահուան պարագաներն ու տեղը, եւ թաղման վայրն ու հանդէսը բոլորովին մոռացութեան մէջ մնացած են: Պատմագիրներ չեն խօսիլ այդ մասին: Բայց այս չ'արգիլեր որ պինքն ճանչնանք իբր հոյակապ դէմք մը, իբր մեծագործ հայրապետ մը, եւ իբր ազգի ու եկեղեցւոյ մեծ բարերար մը: Իր առաքինական եւ հոգեւորական կեանքն ալ, իր ուղիղ վզացումներն ալ, իր յայտնի արդիւնքներնալ պինք արժանի կ'ընեն՝ սուրբ ու տօնելի անձերու շարքին մէջ դասուելու, ինչպէս մենք ալ իբրեւ *Սուրբ* մակագրել չենք վարանած: Տարիքը հարկաւ 75-ը անցած կամ 80-ի մօտեցած էր, որովհետեւ եթէ Սահակի ժամանակէն ուսանող մը կամ աշակերտ մը լինելու տարիքը ունէր, անկէ պասս չէր կրնար ըլլալ 490-ին, որ է իր մահուան թուականը: Գերեզմանին տեղը նշանակուած է յոմանց Շիրակի կամ Վանանդի Բեռնոս գիւղը (ՉԱՄ. ԲԱ. 218), բայց չենք գիտեր թէ որ ստոյգ աղբիւրէ քաղուած, որովհետեւ աւելի հաւանական կը լինէր կարծել, որ Դուինի մէջ եղած ըլլայ: նշան ալ չկայ որ իր նախարարական գերդաստանին դամբարանը փոխադրուած ըլլայ, Արշամունեաց գաւառը:

Տ. ԲԱԲԳԷՆ Ա. ՈԹՄՍԵՅԻ

326. ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մանդակունիին յաջորդը եղաւ Բաբգէն՝ Վանանդ գաւառի Ոթմուս գիւղէն (ԱՍՈ. 82), զոր *ի նորուն յաշակերտութենէ*, այսինքն Մանդակունիի աշակերտ կ'անուանէ Պատմաբանը (ՅՈՎ. 80), սակայն բնիկ Ոթմսեցի ըլլալը մտածել կու տայ, որ եթէ վերջի տարիները Մանդակունիին հետեւող եւ գործակից եղած էր, առաջին տարիներու մէջ Ոթմուսի մէջ Գիւտի պաշտպանութիւնը վայելած, եւ անոր աշակերտած, եւ այնպէս դիրք մը ստացած է Հայ եկեղացականութեան մէջ, եւ իրեն պաշտպաններ ալ ունեցած է, որով կրցած է մինչեւ կաթողիկոսական այթոռ բարձրանալ: Անհաւանական չէ ենթադրել, որ արդէն Մանդակունիի ծերութեան ատեն Բաբգէն յաջողաց ըլլայ հայրապետանոցին մէջ իրեն դիրք մը կազմել, եւ գործելու կարգադրութեան մասնակցիլ, որով դիւրացած է իր կաթողիկոսական ընտրութիւնը: Ժամանակին յիշատակները որոշ գաղափար մը չեն տար ընտրութեանց կերպին վրայ, եւ հարկաւ ազդեցիկ անձերուն ձայնն է որ կշիռ ունեցած է այդ պարագայից մէջ: Պատմութիւնը բնաւ տեղեկութիւն չի տար ոչ իր անցեալին եւ ոչ իր գործունէութեան վրայ, որ կարենայինք գիտնալ թէ ինչ վարգացում ստացած էր եւ ինչ բնաւորութեան տէր էր: Եթէ նկատի պիտի առնունքայն գանգատները, զորս Փարպեցին կը գրէ իր ժամանակին նստող կաթողիկոսին դէմ, նպաստաւոր գաղափար պիտի վկայմենք Բաբգէնի ընթացքին նկատմամբ, եւ միայն իր դիրքին եւ իր փառքին հետամուտ անձի մը նկարագիրը պիտի տեսնենք իր վրայ: Միայն թէ քաղկեդոնական խնդրոյն մէջ բռնած ուղղութիւնը եւ ազգային եկեղեցւոյն պահպանութեան նպաստաւոր որոշումը, այսօր իրեն անունը փառօք յիշատակել կու տան կաթողիկոսներու շարքին մէջ: Կ'երեւի թէ Ղապար Փարպեցին իրեն դէմ հզօր մրցակից մը եղած է, այլ Բաբգէնի Դուինի մէջ զօրացած ըլլալը, իսկ Փարպեցիին Վաղարշապատի մէջ հեռու եւ գործերէ անմասն մնալը, վճռած են Բաբգէնի յաջողութիւնը, եւ այդ պատճառով Փարպեցիին

հանդէպ բարեկամութեան պահանջներն ալ մոռցած է, եւ Վահանն ալ իր կողմը շահելով Փարպեցին նեղութեան մատնած է:

327. ՓԱՐՊԵՑԻԻ ԿԵԱՆՔԸ

Օգտակար է այստեղ համառօտակի քաղել Փարպեցիին անցքերը, որ ոչ թէ լոկ իբր պատմագիր, այլ եւ իբր ուղղամիտ գործիչ մը իր նշանակութիւնը ունեցած է ազգային կեանքին մէջ: Ինքն ալ բաւական կենսագրական տեղեկութիւններ տուած է իր վրայ: Բնիկ Արարատի Փարպի գիւղէն, *առն եղեալ ողղի* (ՓԱՐ. 187), որ է ըսել աչնուական դասակարգէն, եւ ինքզինքը միշտ Կամսարականներուն կենակից, եւ Վահանի *ոչ օտար ոք* ցուցնելէն կը հետեւի թէ, ազգականութիւն մըն ալ ունեցած է Մամիկոնեանց եւ Կամսարականաց հետ: Երբոր Հմայեակի զաւակներ Աշուշայի ապարանքը կ'ուսանէին, ինքն ալ անոնց ընկերակից եղած է. թէպէտ *ըստ տիրոց աւագագոյն*, սակայն նոյն տեղը *եւ զմեզ ուսուցանէին* կըսէ: Այդ առթիւ կանուխէն Աղան Արծրունիի սիրելի եւ հետեւող եղած է, իբր զի Աղան Ձուիկ տիկնոջ եղբայր եւ Վահանի ու եղբայրներուն *քեռի էր*: Իր *վարդապետաց*, գլխաւորապէս Աղանի *հրամանին* համեմատ, *ի Հոռոմս* գացած, եւ մնացած է *անդ ամս*, ուր կատարեալ ուսում ստանալով, դարձած է Հայաստան, եւ Կամսարականներուն մօտ ատեն անցուցած է *յամենայն յամբողջան*, որք են Գիւտի ժամանակ տեղի ունեցած հալածանքները եւ նեղութիւնները: Փարպեցին՝ Մամիկոնեան եւ Կամսարական նորահաս գործիչներուն օգնական եղած է, *մինչեւ յամս նուաճման* Վահանի (ՓԱՐ. 187), այսինքն մինչեւ Վահանի կեղծուրացութեան տարին, զոր ուրիշ տեղ *տկարանայ* ըսած է (ՓԱՐ. 116), եւ Վահանի բերնով *կործանում* անուանած է (ՓԱՐ. 138): Վահանի այս փոփոխութիւնը Փարպեցին ընկճած է եւ բոլորովին աշխարհէ քաշուելով Սիւնեաց մէջ ճգնաւորական կեանքի ձեռնարկած է՝ ձմեռները Մովսէս ճգնաւորի մը հետ *ի քարայրի* անցընելով, եւ ամառները Մուշէ եպիսկոպոսին հետ՝ *ուր եւ լինէր ի հովու* (ՓԱՐ. 187): Հաւանաբար այդ միջոցին է որ եկեղեցաանութեան հետեւեցաւ, ինչպէս ինքը կ'ըսէ թէ տէր Աղան, *զատոյց զիս պարեգօտիւք ի ծառայութենէ աշխարհիս*: Երկու տարի ետքը, ինքն Վահան *յայց ելեալ խնդրել* Փարպեցին, եւ *գտեալ* զայն *յաշխարհին* յայնմ, այսինքն է Սիւնեաց նահանգը, կ'առնէ կը բերէ *ի տուն* իր (ՓԱՐ. 188): Վահանի կեղծուրացութիւնը դրինք 476-ին, երկու տարի ետքը Փարպեցին իր քովը բերելը կ'իյնայ 478-ին, Մանդակունիին կաթողիկոսութեան բարձրացած տարին, երբ կեղծուրացներ, ներքին զգամամբ դժկամակ, կերպով մը դիմակնին նետելու ճիգեր կ'ընէին: Ըստ այսմ Մանդակունիին հետ Փարպեցին ալ գործակից եղած է այն ջանքերուն, որք 478-է 481 գաղտնի կերպով, եւ 481-է 484 զինեալ դիմադրութեամբ կատարուեցան հաւատոյ պաշտպանութեան համար: Փարպեցի համարձակօրէն կը գրէ Վահանի, թէ *քեզ տեսուն անկ էի*, եւ թէ *արդարեւ քեզ իսկ եւ արժանի էի* (ՓԱՐ. 188). որով ըստ ամենայնի անոր գործակից եղած, եւ արդիւնաւոր գործիչ մը եղած ըլլալը կ'իմացնէ համեստօրէն: Երբոր խաղաղութեան օրեր սկսան եւ Վաղարշապատի կաթողիկէին նորոգութեան եւ բարեկարգութեան ձեռնարկուեցաւ, այն օրէն *յորում հիմն արկաւ տեղւոյդ*, Վահան անձամբ հաստատեց Փարպեցին գործին վերակացութեան վրայ, ուր եւ մնաց *մինչեւ յօր հալածման իւրոյ* (ՓԱՐ. 196): Այս կերպով Փարպեցին Դուիւնի պաշտօնական կեդրոնէն հեռացած եւ Մանդակունիին քովէն զատուած մնաց, եւ որովհետեւ կաթողիկոսին եւ մարզպանին պաշտպանեալն էր, եկեղեցականներու որոշ մի դասակարգին հակառակութեան առարկան եղաւ, եւ սկսաւ ամբաստանութիւններով հալածուիլ: Այդ խումբն է ահա, զոր ինքն *Աբեղեանդ Հայոց* կը կոչէ (ՓԱՐ. 202), եւ որուն հետ կ'ենթադրենք Բաբգէնդ, որ կաթողիկոսական աթոռին ժառանգութեան համար հզօր մրցակից մը կը տեսնէր Ղազարի մէջ: Ղազար յետին մնացորդն էր Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան հետեւած ուղղութեան, որ հելլէնագէտ եւ հոռոմ ուսմամբ

հարուստ, դէպ այն կողմն ալ բնական հակում մը ունէր, մինչեւ հակառակորդ խումբը տեղական դաստիարակութեամբ յառաջ եկած եւ հակայունական պագսմամբ տոգորուած, ուժգին կերպով իր կողմը պօրացնելու կը ջանար, եւ իրեն յաղթանակը կ'ըլլար Բաբգէնի կաթողիկոսացումը:

328. ՓԱՐԵՑԻՒՆ ՈՍՈՒՆԵՐԸ

Առջի բերաններ Վահան բացէն պաշտպանութիւն ըրած է Փարպեցիին: Մամիկոնեան տունին *աւագ ծառայք ոմանք, եւ այլ քահանայ աւագ որ է ի տանն*, երդուեալ հակառակութիւն կը սնուցանէին Ղապարի դէմ, որպէսզի անոր գործը խանգարեն, եւ եւ ի *շալակս իւրեանց առաւել քան ի տեղիդ փութային համբարել*: Այսինքն է հասոյթներէն կը խորէին եւ կը գողնային, մինչ Փարպեցին խղճմտօրէն աշխատելով, եւ *նման մեղուի բերելով յամենայն կողմանց՝ բաւական լինէր եւ ծախողացն եւ մթերից տեղւոյն*: Հակառակորդ *ներգիչքն* կ'աշխատէին նաեւ ի *դաւանճանութիւն*, մշակներուն եւ գործաւորներուն *արբուցեալ հրայոյրս պղտորս*: Գիւտ եղբօրորդին տէր Յովհաննէս ալ կը պաշտպանէր Սեւկոյ պարտէպին մէջ Վահանի ներկայացողները, *կարասի խոտանալով* որպէսզի Վաղարշապատի վերակացութիւնը Ղապարէ առնուելով անոնց տրուի: Սակայն տակաւին Վահան չէր հաւաներ, եւ իր եղբօր Վարդի, եւ Հայդիկ անուն մէկու մը եւ Ղապարի ներկայութեան՝ լուր կը դրկէր անոր, թէ ասանկ բաներու միջամտելն ալ իրեն չէր վայլեր (ՓԱՐ. 197): Այս միջադէպներ հաւանաբար Մանդակունիի կենդանութեան տեղի կ'ունենային, որովհետեւ անոր մեռնելէն ետքը, հալածանքը կը պօրանար, ամբաստանութիւնները կը շատնային, Բաբգէն ալ անոնց ոյժ կու տար, Վահան ալ չէր կրնար այլեւս բացէն պաշտպանութիւն ընել, որով հակառակորդները *հանին Փարպեցին իր պաշտօնէն մերկ եւ թշնամանօք*, եւ վրկելով *յամենայն արարելոց, պոր ի մանկութենէ արարեալ* էր, այսինքն ինչ ստացութիւն որ առջի օրերէն կրցած էր հայթայթել, եւ մինչեւ *անգամ պհոռոմ գրեանդ ոչ ետուն*, որոնցմէ իրենք ալ օգուտ մը չէին կրնար քաղել, եւ կը մնային *այդր ընկեցեալ ի կերակուր ցեցոյ* (ՓԱՐ. 196):

329. ՓԱՐՊԵՑԻՒ ԹՈՒՂԹԸ

Ղապար հալածեալ, պարտաւորուեցաւ Հայաստանէ ալ հեռանալ, եւ քաշուեցաւ Ամիդ քաղաքը, ուսկից կը գրէ Վահանի իր գանգատանեաց թուղթը, Համապասպ Մամիկոնեանի ձեռքով, որ պէտք է Վահանի *յեղբօրորդեաց* մին ըլլայ (ՓԱՐ. 196), թէպէտ որոշ ըսուած չէ թէ Վահանի երեք եղբայրներէն որո՞ւն պաւակն է: Համապասպի համար կ'ըսէ թէ *բապում անգամ հանգոյց պիս, եւ ի հալածմանն կերակրիչ իմ եղեւ* (ՓԱՐ. 195): Իսկ յառաջաբանին մէջ ըսուած է թէ Համապասպ *պատճառ իսկ եղեւ նմա այսրէն դարձին* (ՓԱՐ. 186): Սակայն կ'երեւի թէ Ղապար կըրած վիշտերէն տառապած, երկար չկրցաւ ապրիլ, որովհետեւ այլեւս նորա նունը չի յիշուիր պահմական եղելութեան մէջ: Բաբգէն միտեալ չէր Ղապարին պաշտպանութիւն ընել, մասամբ իր բնոյթին տկարութենէն, եւ մասամբ դժկամակ միտումէն: Ղապար վերջին անգամ Վաղարշապատէ չմեկնած՝ *յականաւոր տոհմէ սեպուհ մի* միջնորդ գրած էր, որ կաթողիկոսին ներկայանալ եւ իր խնդիրը բացատրէ եւ ցաւը յայտնէ, որ եթէ բուժելի է՝ դարմանէ, իսկ գթէ անբուժելի է՝ թող թաղէ: Սակայն կաթողիկոսը միջնորդին ձեռքով պատասխանած էր. *ես եւ տեսանել իսկ չիշխեսմ պքեպ առ երկիւղի, դու ասես, եթէ գամ բժշկեա՛ եւ կամ թաղեա, մի գուցէ պգացեալ սարուք եւ պիս ընդ քեպ թաղիցէ* (ՓԱՐ. 198): Ոմանք այդ խօսքերը իբր Մանդակունիէ ըսուած կարցեցին, սակայն ասանկ փոքրովի եւ վատագի խօսքեր՝ Մանդակունիի պէս հաստատամիտ, պօրաւոր եւ ամենէն յարգուած անձի մը չեն վայլեր, բայց շատ յարմար են, կուսակցական դարձուածներով նոր պաշտօնի անցած, եւ դիրքը հաստատելու պէտք պագացող կաթողիկոսի մը բերնին: մանաւանդ որ Փարպեցին պէտք է բաւական տարիներ Վաղարշապատի կաթողիկէին վերակացութեան մէջ մնացած ըլլայ, որով հետեւ

յաջողեցաւ Վաղարշապատի կաթողիկէն երկու հարիւր տարիէ ի վեր չէն մնացած վանքի մը աստիճան *ամենայն կահիւ կազմածով* վարդարել: Եւ թէպէտ *միանգամ եւ երկիցս ջարդեցաւ բոլոր կահն յանհաստատութենէ շինուածոյն* ինքն յաջողեցաւ վերջինը առաջիններէն ալ աւելի փառաւոր վերակազմել (ՓԱՐ. 197): Արդ, այս ամենայն շատ աւելի ատեն կը պահանջէ քան թէ 485-է եւ 490 վեցամեայ միջոցը, որչափ ինչ կրցաւ պաշտօն վարել Մանդակունիին օրով, որով ստուգապէս Փարպեցիի հալածումը Բաբգէնի օրով եղած է, եւ Բաբգէնն է այն փոքրոգի պատասխանը տուող կաթողիկոսը, որուն անունը տալ պէտք չէր՝ իբրեւ ժամանակին կաթողիկոսի: Աւելցնենք նաեւ որ նոյն կաթողիկոսը պաշտօնի վրայ կը տեսնուի, երբ Ղապար Ամիրդէ իր նամակը կը գրէ, վասնզի նոյնինքն է առ որ յղած է իր միջնորդ սեպուհը *առ գլխաւորդ Հայոց քահանայութեան* (ՓԱՐ. 198): Իսկ նամակը գրած է *առ ժամանակ* մի Ամիրդի մէջ լուռ մնալէ ետքը (ՓԱՐ. 186), որ գորնէ քանի մը տարի պէտք է ենթադրուի: Դիտելու է եւս որ Փարպեցին թէ պատմութեան եւ թէ թուղթին մէջ, բոլոր վախճանած անձերու *երանելի* կոչումը կը յատկացնէ, միեւնոյն իմաստով, որով մենք այսօր կը գործածենք *լուսահոգի, հոգելոյս, բարեյիշատակ, հանգուցեալ* կոչումները: Գիւտի եղբօրորդին տէր Յովհաննէս ալ, յայտնի չէ թէ եպիսկոպոս մը կամ քահանայ մը, *երանելի* կոչուած է, որովհետեւ նամակին ատեն արդէն մեռած է եղեր, իսկ կաթողիկոսը իբր կենդանի կեցող մը մատնացոյց կ'ըլլայ, *առ գլխաւորդ Հայոց քահանայութեան*:

330. ՄԵՂԱԴՐԱՆԱՅ ԿԷՏԵՐ

Փարպեցին իր այդ նաշանաւոր թուէթին մէջ յառաջ կը բերէ իրեն դէմ խօսուած գլխաւոր ամբաստանութիւնները, եւ ընդարձակօրէն կը հերքէ, մեջտեղ դնելով անոնց ստուիւննու անհեթեթութիւնը: Մեզի համար աւելորդ էր այդ մանրամասնութեանց մտնել, իբրեւ բոլորովին մասնաւոր պարագայ մը, սակայն նկատելով որ անոնք ցոյց կու տան ժամանակին տիրող հոգին, ու քսուներու գործածած ձեւերը, եւ կրնան բաղդատութեան դրուիլ դարեր յետոյ տեղի ունեցած նմանօրինակ դէպքերու հետ, աւելորդ չենք սեպեր անոնց համառօտ քաղուածը տալ: Պատմութիւնը ոչ միայն մեծ եղելութիւններուն պիտի հետեւի, այլ եւ մանր հանգամանքերուն մէջ մտնելով՝ տիրող հոգին պիտի սացատրէ, եւ եղելութեանց բուն արժէքը ի վեր պիտի հանէ, անոնց սկզբնապատճառներն ու հետեւանքները ցուցնելով: Փարպեցին ամբաստանող Աբեղեանը կ'ըսէ եղեր, թէ 1. *Ղապար ասէ, թէ պոռնկութիւն մեղք չեն, զայն եւ մարգպանին սադրէ* (ՓԱՐ. 190), 2. *Ուրիշներ ալ կ'ըսեն եղեր, թէ Ղապար աղանդաւոր է* (ՓԱՐ. 112): Այս երկու կէտերուն մասին ընդարձակ հերքում կու տայ, գիտնական բացատրութիւններ կուտելով Ս. Գիրքէն եւ իր ստացած ուսումներէն: 3. *Դարձեալ կ'ըսեն եղեր, թէ գամ մի պիղծ ոք է եւ չարագործ, Ղապարոյ վանք անդ են եւ սիրէ զնոսա* (ՓԱՐ. 195): Իսկ բացատրութեան մէջ կը յայտնէ, թէ ինքն աւելի Վահանի եղբայրներուն ու եղբօրորդիներուն տուները կը գտնուի եղեր: 4. *Կ'ըսեն եղեր թէ վանքին ստացութենէն շատ բան իւրացուցած է: Այդ մասին տոմարները վկայութեան կը կոչէ. իւրաքանչիւր սարուն տուրն որոշողութեամբ մնաց ի տեղւոջն գրով*, եւ Ակիթ Գարդմանացիի մը անունը կու տայ, որ հսկողութիւն վարած է ստացութեանց վրայ (ՓԱՐ. 196): 5. *Ըսեր են, թէ իր ելնելէն ետքը վանքին մէջ բան մը չգտնուեցաւ, եւ կը յայտնէ թէ զինքն հալածած ատեննին ամէն փան թալաներ եւ իւրացուցեր են, կեւ արդ իմով ընչիւք շրջէին պճնեալք* (ՓԱՐ. 117): 6. *Իր քարոզներն ալ մեղարդեր են, ի նախնումն գետնաբար խօսէր Ղապար, այժմ անգիտաբար* (ՓԱՐ. 200): Այդ կէտին վրայ շատ աւելի զգածեալ կը գրէ: 7. *Կը յիշէ վանապան պարագաներ յորս զինքն սխալեցնել ուզած են, եւ կը յաւելու. ես, վասնզի տկարամիտ եւ անզգուշացող այր եմ յրկրաւոր միտս, ոչ զգացի ժամոյն դաւոյն* (ՓԱՐ. 198), այսուհանդերձ բացատրութիւնները եւ ջատագովութիւնները պակաս չ'ըներ: Կան ուրիշ մանրկէտեր ալ զորս վանց կ'ընենք: Փարպեցին

երկարօրէն կը գրէ առ նախանձու պրպարտուածներուն վրայ, Ս. Գիրքէն օրինակներ եւ վկայութիւններ յառաջ բերելով, եւ վերջին ատեններէն ալ օրինակներ յիշելով, Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետներէն եւ հայրապետներէն, որոնց երկար ցուցակը քաղեր է, սակայն դժբախտաբար ճիշդ այդ կտորին մէջ թերթ ինկած է ձեռագիրէն եւ ցուցակը կիսատ մնացած (ՓԱՐ. 202): Հասած կտորին մէջ կը յիշուին Մովսէս, Տիրայր, Խոսրովիկ, Աբրահամ, եւ ցուցակը կը փակուի՝ Գրիգորի, Ներսիսի եւ Սահակի անուններով, եւ Հայոց կործանման մասին անոնց տեսած տեսիլ քննելով, *որոց ոչ բացեալ ի բարիքանս զբերանս իւրեանց ի վերայ աշխարհիս այսորիկ, վախճանեցան* (ՓԱՐ. 203): Այսչափ բաւական ըլլայ ժամանակին նկարագիրը իմանալու համար:

331. ԲԱԲԳԷՆԻ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Բաբգէնի օրերուն պատմութեան մտած ատեննիս առաջին եւ գլխաւոր խնդիրը նոր ակաթողիկոսութեան տեւողութիւնն է: Հինէն եւ նորէն բոլոր պատմագիրներ եւ ցուցակագիրներ, ընդհանարապէս 5 կամ 6 տարիէ աւելի ժամանակ չեն տար Բաբգէնի, եւ քիչեր 3 տարի միայն, մինչ ժամանակագրական սխալութիւններ կը պարտաւորեն հիմնապէս հեռանալ այդ թիւերէն, եւ աւելի երկար տեւողութիւն տալ անոր կաթողիկոսութեան: Այդ երակացութեան յանգելու համար մեր շատոնց դիտած կէտերը հետեւեալներն են: Բաբգէնի կաթողիկոսութեան սկիզբը ճշդելու համար պէտք է նկատի առնուլ Գիւտի եւ Մանդակունիի կաթողիկոսութիւնները, որոնք սերտ կապակցութիւն ունին Վահանեանց շարժումին հետ, եւ այս ալ Պարսից թագաւորներուն ժամանակագրութեան հետ, որ այժմ շնորհիւ արտաքին քննադատներու ստոյգ թուականներով որոշուած է: Ըստ այսմ Վաղարշի թագաւորելէն 6 տարի անդին հնար չէ թողուլ Մանդակունիին մահը, որով Բաբգէնի ընտրութիւնն ալ 490-էն անդին չի կրնար յետաձգուիլ: Բաբգէնէ մինչեւ Աբրահամ Աղբաթանեցի միջանկեալ ութը կաթողիկոսներու մասին, այնպիսի համաձայնութիւն մը կայ հին պատմագիրներու եւ ցուցակագիրներու մէջ, որ անոնք այլայլելու կամ ժամանակագրութիւնը խախտելու բնաւ պատճառ մը չի կրնար գտնուիլ, եւ խիստ քննադատն անգամ կը պարտաւորուի անոնց համաձայնութիւնը յարգել, եւ անոնց ժամանակները նոյնութեամբ պահել պատմական կամ աւանդական տեւողութիւններու համաձայն: Այս ութերուն յաջորդող Աղբաթանեցիի թուականին գալով անոր ընտրութիւնը որոշակի նշանակուած է Խոսրով Բ. ի թագաւորութեան 17-րդ տարին (ՈՒԽ. Բ. 2 եւ 62). այսինքն է 607-ին: Ըստ այսմ Աղբաթանեցիի ընտրութենէն ետ ետե գալով պիտի ճշդենք Բաբգէնի յաջորդին, Սամուէլ Արծկեցիի ընտրութիւնը, որ կ'իյնայ 516-ին, եւ մանդակունիին մահուրէն մինչեւ Արծկեցիին ընտրութիւնը մնացող 26 տարիներու միջոցը պիտի վերագրենք Բաբգէնին: ԲԱՅԳ ինչ որ այս կերպով լոկ ենթադրական հաշիւ մկ կը կարծուի, նորանոր վկայութիւններ իբրեւ կատարելապէս դրական կը հաւաստեն: Գիրք Թղթոցին մէջ գտնուած *Թուղթ Հայոց ի Պարսս* գրուածը՝ որոշակի կու տայ Բաբգէնի կաթողիկոսի անունը՝ Կաւատ թագաւորին 18-րդ տարին, այսինքն է 506-ին (ԹՂԹ. 42), եւ Բաբգէնի անունը կը կրկնուի նաեւ երկրորդ թուղթին մէջ, որ աւելի ուշ գրուած է (ԹՂԹ. 48): Հետեւաբար անգամ մկ որ կը խախտուի հնաւանդ յիշատակներու 5 կամ 6 տարիներու դրութիւնը, այլեւս դժուարութիւն չենք վգար ժամանակագրական պահանջից հպատակեցնել Բաբգէնի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը: Եթէ ներեալ է ենթադրական մեկնաբանութիւն մըտալ այդ տարօրինակ տարբերութեան, պիտի ըսենք թէ թուատառով գրուած ԻԵ կամ ԻԶ թուականներուն մէջ՝ թուանշան Ի տառը նախդիր / տառի փոխուելով, թուականը գրչագիրներուն ձեռքին տակ աղաւաղուած է, եւ միանյ Ե կամ Զ տառերը իբր թուանշան մնացած են, եւ այնպէս ալ մէկէն միւսին անցած են:

332. ՀԱՅԵՐ ԵՒ ԶԱՂԿԵԴՈՆ

Հինգերորդ դարուն պատուական մատենագիրներուն դադարելէն ետքը՝ սոսկալի դատարկ կը հանդիպինք մեր եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ, այնպէս որ Ջ. եւ Է. դարերու պատմութիւնները կրնանք ըսել թէ բոլորովին կը պակսին: Երբ Է դարէն ետքը Սեբէոս Բագրատունի, Մովսէս Կաղանկատուացի, Ղեւոնդ վարդապետ, Յովհաննէս կաթողիկոս, Թովմաս Արծրունի, Ստեփանոս Ասողիկ եւ Ուխտանէս եպիսկոպոս հետզհետէ երեւան կու գան, ոնոնք հինգերորդ դարու պատմագիրները համառօտուելէ ետքը, Ջ. եւ Է. դերերու համար հապիւ թէ անուններ եւ տարիներ կը նշանակեն, եւ կ'անցնին իրենց օրերուն եղելութիւնները յառաջ բերել: Մենք ալ հետեւաբար աւելի բան մը պիտի չկարենանք ներկայել, եւ բոլոր մեր մտադրութիւնը պիտի դարձնենք այդ ժամանակէն մնացած քանի մը թղթակցութիւններու եւ կրօնական գրուածներու վրայ: Արդէն ալ Մանդակունիէն ետքը հիմնապէս կը փոխուի պատմութեան նկարագիրը, եւ թախծալի կամ ողբալի, բայց միշտ հետաքրքրաշարժ եւ շահագրգռող եղելութեանց տեղ՝ առջեւնիս կ'ունենանք կրօնական վէճերու անհատնում շարք մը, որք իրարու կը յաջորդեն առանց վերջ գտնելու: Այդ վէճերուն աղբիւրն ու սկզբնապատճառը Քաղկեդոնի ժողովն է, զոր Հայ Եկեղեցին երբեք չուպեց ճանչնալ, նկատելով վայն իբրեւ հակասութիւն Եփեսոսի ժողովին հետ, ուր Յիսուսի Քրիստոսի մարդկութեան եւ աստուածութեան կատարեալ միաւորութիւնը վճռուեցաւ Նեստորի վարդապետած տարբերութեան դէմ: Այս հիմամբ որեւէ երկութեան կամ տարբերութեան գաղափարը, իբր Քրիստոսի միութիւնը ու միաւորութիւնը եղծանող, Հայոց Եկեղեցւոյ կողմը անընդունելի դատուեցաւ: Իրօք ալ Քաղկեդոնի ժողովին մէջ ընդունուած երկու բնութեանց վարդապետութիւնը, Եփեսոսի ժողովով վճռուած միութեան ու միաւորութեան հետ համաձայն չէր գար՝ մեր վարդապետներուն եւ հայրապետներուն տեսութեամբ, հետեւաբար երբեք չուպեցին Քաղկեդոնի կանոններուն հաւանիլ: Սակայն պարզ մերժումով մը գործը չվերջացաւ: Հայեր, թէ կենցաղապէս եւ քաղաքականապէս, եւ թէ կրօնապէս ու եկեղեցականապէս չէին կրնար ջնջել իրենց յարաբերութիւնները՝ տեղով դրացի եւ նախընթացով կապակցեալ Յունաց եկեղեցւոյն հետ: Պետական տեսակէտով ալ, Յունական կամ Բիւզանդական կայսրութիւնը երբեմն տիրապետող էր Հայաստանի վրայ, երբեմն ալ պատերազմող Հայաստանի համար. Հայեր ուզէին թէ չուպեցին Յունաց հետ յարաբերութեան մէջ պիտի լինէին: Իսկ Յոյներ, իրենց պղծութիւնը եւսքանպէս ամրացնելու հետամուտ, Հայերը կրօնապէս եւ եկեղեցականապէս ալ իրենց հպատակեցնելու կ'աշխատէին, մինչ Հայեր այդ վերջին համաձայնութենէ կամ հպատակութենէ բոլորով սրտով կը խորշէին, թէպէտ միեւնոյն ատեն ամէն յարաբերութիւն խպել ոչ կրնային եւ ոչ ալ կը կամենային: Այդ մէկ կողմէ վարանոտ՝ եւ միւս կողմէ հաստատամիտ ուղղութեան հետեւանքն է, Ջ. եւ Է. դարերու կրօնական խնդիրներուն եւ վէճերուն անվերջ շարունակութիւն, որք Քաղկեդոնական խնդիր անունով կրնան կոչուիլ: Այս նպատակով հարկ կը վզանք քիչ ետ դառնալ, եւ խնդիրը իր ծագումէն ներկայել, զոր մինչեւ հիմա վանց ըրինք, որովհետեւ մինչեւ Բաբգէնի օրը, Հայոց համար գոյութիւն ունեցող խնդիր մը չէր, եւ քաղաքական կացութիւնն ալ առիթ չէր ներկայեր, յունական կողմին գործերով եւ խնդիրներով վբաղիլ:

333. ԲԱՂԿԵԴՈՆԻ ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ

Եփեսոսի երրորդ տիեզերական ժողովը վերջացեր էր 431 Յուլիս 31-ին, դատապարտելով Նեստորի վարդապետութիւնը, որ բաժանում եւ տարբերութիւններ կը դնէր Քրիստոսի աստուածութեան եւ մարդկութեան մէջ, իբր այն թէ Աստուած բնակեալ ըլլայ ի մարդն, եւ ոչ միացեալ, որով Քրիստոս կ'ըլլար լոկ Աստուածակիր մը, եւ Մարիամ՝ լոկ Քրիստոսածին մը: Այս վարդապետութեան դէմ իբրեւ նշանաբան հռչակուեցաւ ժողովին մէջ Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի բացատրութիւնը, *Մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ, Նեստոր Կոստանդնապոլսոյ*

պատրիարքութենէն զրկուեցաւ, դատարարտուեցաւ եւ նստուեցաւ, եւ աքսորուեցաւ Անտիոքի մօտ, Ս. Եւպրեպեայ վանքը, եւ անկէ ալ 435-ին Լիբիոյ անապատը, ուր եւ մեռաւ 440-ին: Իսկ Նեստորականներ, որոնք Անտիոքի Յովհաննէս պատրիարքին եւ Ասորիքի եպիսկոպոսներուն պաշտպանութիւնը կը վայելէին, դէպի Արեւելք քաշուեցան, եւ Եդեսիոյ մէջ կեդրոնացան, ուր իրենց պաշտպան կեցաւ Իբաս եպիսկոպոս, որ 435-ին Ռաբուալասի յաջորդած էր, եւ այնտեղ զօրացան մինչեւ որ 487-ին Ջենոնի հրամանով ցրուեցան: Նեստորի վարդապետութեան դէմ մաքառողներուն մէջ նշանաւոր էր եղած Եւտիքէս, Բիւզանդիոյ մօտ եղող Կուկի կղզւոյն ծերունի վանահայրը (ԹՂԹ. 215), որ Քրիստոսի միութիւնը այնչափ եւ այնպէս բուռն սկսաւ պնդել, որ աստուածութիւնը եւ մարդկութիւնը իրարու հետ շփոթուած նկատեց, եւ աստուածութեան եւ մարդկութեան խառնուրդ մը սկսաւ քարոզել, մարդկութեան ընկղմամբ եւ գրեթէ ոչնչացմամբ աստուածութեան մէջ, զոր օրինակ կաթիլ մը մեղր ծովին մէջ, կամ շիւղ մը բոցին մէջ, եւ մինչեւ իսկ Քրիստոսի մարմինին երկնային ծագում եւ բացառիկ գոյացութիւն վերագրելու հասաւ: Եւտիքէսի վարդապետութիւնը նախ վանքերու եւ վանականներու մէջ ընդունելութիւն գտաւ, եւ միանջ 447-ին հրապարակի վրայ սկսաւ խօսուիլ: Փլաբիանոս պատրիարք, որ Պրոկղի նոր յաջորդած էր ինդիորը նկատի առաւ, եւ 448-ին տեղական ժողովով մը Եւտիքէսը դատապարտեց՝ *երկու բնութիւն* բացատրութիւնը մէջտեղ դնելով: Կիւրեղ մեռած էր 444-ին, *մի բնութիւն* բացատրութեան պաշտպանը, սակայն իրեն յաջորդած էր Դիոսկորոս, իր նախորդին նախանձայոյ պաշտպանող, որ ձայն բարձրացուց Փլաբիանոսի ստեղծած բացատրութեան դէմ, իբրեւ Նեստորական վարդապետութեան կրկնութիւն մը: Թէոդոս Բ. կայսեր ալ գրեց, եւ նոր ժողով մը գումարելու արտօնութիւն ստացաւ, որ եւ տեղի ունեցաւ Եփեսոսի մէջ 449 Օգոստոս 8-ին, 135 եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ: Եւտիքէս նախընթաց ժողովներու համաձայն դաւանութիւն մը ներկայելով արդարացաւ, եւ Փլաբիանոս բացատրութիւնը դատապարտուեցաւ: Աղեքսանդրիոյ աթոռը իր փայլն ու ազդեցութիւնը օրըստօրէ կը զօրացնէր, յորմէ հետէ նեստորականութեան դէմ սկսած էր մաքառիլ Կիւրեղով եւ Դիոսկորոսով, ինչպէս կանխաւ ըրած էին Աղեքսանդր ու Աթանոս արիոսականութեան դէմ: Այդ պարագան հաճելի չէր Հին եւ Նոր Հռոմներու հայրապետութեանց, որք իրենց առաւելութեան ձգտումներով կը զբաղէին, եւ Հռոմի Լեւոնը եւ Կոստանդնուպոլսոյ Անատոլիոսը, որ Փլաբանիոսի նոր յաջորդած էր, միացան Աղեքսանդրիոյ Դիոսկորոսին դէմ: Մարկիանոս կայսր ալ, որ 450-ին Թէոդոսի յաջորդած էր, իրենց հետ միացաւ, Հռոմի օգնութեամբ՝ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը բարձրացնելու դիտմամբ, եւ այսպէս կապակերպուեցաւ նոր կացութիւն մը: Լեւոն 450-ին ժողով մը գումարեց ի Հռոմ, ուր Եփեսոսի 449-ի ժողովը եւ Դիոսկորոսը մերժեց, Փլաբիանոսը պաշտպանեց, եւ իբր հաւատոյ կանոն հռչակեց Փլաբիանոսի ուղղած իր թուղթը, 449 Յուլիս 13-ին գրուած, եւ *Տումար Լեւոնի* կոչուած: Այդ թուղթը երկուքի եւ բաժանման գաղափարներ կը պարունակէ, յայտարարելով թէ Քրիստոս *կարասցէ մեռանել ըստ միոյ եւ ոչ կարասցէ մեռանիլ ըստ միւսոյ* (ԼԵԻ. 12), թէ *բանն ներգործէ զոր բանին է, եւ մարմինն կատարէ զոր մարմնոյն է* (ԼԵԻ. 16), եւ վերջապէս՝ թէ *թէպէտեւ ի տէր Յիսուս Քրիստոս մի անձ է, բայց այլ է ուստի անարգանքն, եւ այլ ուստի փառքն* (ԼԵԻ. 20), եւ ուրիշ նման բացատրութիւններ, որոնք նեստորական երկուքութեան դուռը կը բանային, այնպէս որ փրկագործ չարչարանաց ոյժը միայնոյ մարդկութեան կը մնար, եւ իր իսկութիւնը կը կորսնցնէր: *Բնութիւնն* ալ, որ իմաստասիրաց է, *էութիւն նկատեալ իբր սկիզբն գործողութեանց*, երկու կը լինէր, եւ երկու սկիզբն եւ արկու Քրիստոս ընդունելու պիտի տանէր, Նեստորի դրութեան համաձայն:

334. ԲԱՂԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎՐ

Մարկիանոս եւ Լեւոն իրենց նպատակը յաջողցնելու համար մտածեցին աւելի մեծ ժողով մը գումարել, թէպէտ անոր ատենին եւ տեղւոյն վրայ, տարբեր տեսութիւններ ունէին. բայց վերջապէս Մարկիանոս գումարման հրովարտակը հանեց 451 Մայիս 17-ին: Ժողովը հրաւիրուած էր Բիւթանիոյ Նիկիա քաղաքը, բայց Մարկիանոս քաղաքական պատճառներով չկրցաւ Կոստանդնուպոլսէ հեռանալ. ուստի Սեպտեմբեր 22-ին հրամայեց որ եպիսկոպոսները Բիւթանիոյ Քաղկեդոն քաղաքը փոխադրուին, ուր Հոկտեմբեր 8-ին առաջին նիստը տեղի ունեցաւ: Մարկիանոս կայսր եւ Պուլքերիա կայսրուհի, ամէն միջոց գործածեցին, որպէսպի Աղեքսանդրիոյ աթոռին ազդեցութիւնը կոտրուի, եւ Դիոսկորոս դատապարտուի, որ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին բարձրացման դիւրութիւն ընծայուի: Այդ մասին Հռոմը իրենց կողմը ունենալուն համար, պարտաւորուեցան Լեւոնի Տոմարը ընդունիլ իբր սահման հաւատոյ: Եպիսկոպոսներ բազմաթիւ էին, 636 հոգի, բայց գրեթէ ամէնքը Կոստանդնուպոլսոյ եւ Անտիոքի պատրիարքութեան սահմաններէն: Որչափ ալ ներկաներուն կողմէն վերապահութիւններ յայտնուեցան, Եգիպտացւոց կողմէն դիմադրութիւններ եղան, եւ Արեւմտեաց կողմէն բացարձակ բացակայութիւն ցուցուեցաւ, այսուհանդերձ Մարկիանոսի եւ Պուլքերիայի նպատակը յաղթանակեց: Կայսերական պաշտօնեաներ ժողովին վարիչներ եղան, պինուորական ոյդ մը ժողովը կը ճնշէր, ամէն դիտողութիւն արտաքին ուժով կը զսպուէր, մինչեւ որ Նոյեմբեր 1-ին ժողովը փակուեցաւ: Սակայն վերջին պահուն Լեւոնի եւ Մարկիանոսի համաձայնութիւնը խլուեցաւ, նշանաւոր ԻԸ կանոնին պատճառով, որով Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը Աղեքսանդրիայէն նախապատիւ կը վճռուէր եւ Թրակիոյ ու Ասիոյ ու Պոնտոսի եկսարքութիւնները Կ. Պոլսոյ մետրապոլտութեան կը վերածուէին: Լեւոն չկրցաւ համաձայնիլ այդ վճիռին, որով Հռոմայ դիրքը կը վտանգուէր, ուստի չհաւանեցաւ ժողովին ամբողջութեան: Աղեքսանդրիոյ աթոռը արդէն հակառակ էր, Անտիոքայ աթոռն ալ դիտողութիւններ ներկայեց, եքսարքութիւններն ալ չէին կրնար համակերպիլ, որով Թրակիայէ եւ Կոստանդնուպոլսէ դուրս Քաղքեդոնի ժողովին հեղինակութիւնը անհակառակ չճանչցուեցաւ: Հայաստան միեւնոյն օրեր անհնարին շփոթութեանց մէջ կը գտնուէր: Աւարայրի ճակատամարտը Մայիս 26-ին, ինն օրով միայն ետքն է Մայիս 17-ի հրաւիրագիրէն: Հոկտեմբեր 8-էն մինչեւ Նոյեմբեր 17 ժողովին օրերը, Յովսէփ կաթողիկոս եւ նշանաւոր եպիսկոպոսներ եւ երէցներ եւ գլխաւոր նախարաներ Տիպոնի մէջ բանտարկուած կը դատուէին, իսկ Հայաստանի մէջ եկեղեցին եւ երկիրը անգլուխ կը հեծէին: Հայեր Բիւզանդիոյ եւ Քաղկեդոնի անցեքով չէին կրնար հետաքրքրուիլ, եւ ոչ ալ տեղեկութիւն կրնային ունենալ: Նոյնիսկ օգնութիւն խնդրելու համար գացող պատգամաւոր նախարարներ, Մարկիանոսի մերժումին վրայ՝ Կոստանդնուպոլիսը թողած ետ դառնալու վրայ էին:

335. ԶԵՆՈՆԻ ՀԵՆՈՏԻԿՈՆԸ

Մարկիանոս ցորչափ կենդանի էր, ամէն միջոց գործածեց որպէսպի Քաղկեդոնի ժողովին հեղինակութիւնը պաշտպանէ, թէպէտ ըստ ամենայնի չյաջողեցաւ: Պրոտերիոս Քաղկեդոնիկ խումբէն, կայսերական հրամանով Աղեքսանդրիոյ պատրիարք եղաւ, բայց քիչ ետքը սպանուեցաւ: Թէոդոս Երուսաղէմի պատրիարք եղաւ 452-ին, Տիմոթէոս Ելուրոս կամ Կուլ Աղեքսանդրիոյ՝ 457-ին, եւ Պետրոս Փուլոն կամ Թափիչ Անտիոքայ՝ 470-ին, ամէնքն ալ Քաղկեդոնի ժողովի հակառակորդներ: Լեւոն Ա. Թրակացի, որ Մարկիանոսի յաջորդեց 457-ին, որչափ ալ ուլեց Քաղկեդոնի որոշումները պաշտպանել, սակայն պարտաւորուեցաւ հակառակորդներուն պիջանիլ, եւ թողուլ անոնք միջոց մը իրենց աթոռներուն վրայ: Երբ Տիմոթէոս Ելուրոս իր աթոռէն հեռացուեցաւ 460-ին, դարձեալ ուրիշ հակաքաղկեդոնիկ մը անցաւ աթոռին, ինչպէս էր Տիմոթէոս Սալսփակիոլոս: Նոյնպէս եղաւ Անտիոքի աթոռին վարյ Փուլոնի մերժումէն ետքը: Երբոր Լեւոն

Թրակացին մեռաւ 474-ին, Կայսրութիւնը մնաց իր չորս տարեկան թոռին Լեւոն Բ. կրտսերին, որ քանի մը ամիս ետքը մեռաւ, եւ կայսրութիւնը անցաւ Ջենոնի, որ Լեւոն Ա.ին փեսայ եւ Լեւոն Բ. ին հայրն ու խնամակալն էր, բայց Բասիլիսկոս պօրավար, Լեւոն Ա.ի աներձագը, պօրացաւ ու կայսրութիւնը գրաւեց: Ելուրոս ու Փուլոն նորէն իրենց աթոռները դարձան, եւ Քաղկեդոնի վճիռները մերժուեցան 476-ին, կայսերական հրովարտակով եւ 500 եպիսկոպոսներու համաձայնութեամբ: Յիշենք անցողակի թէ այդ միջոցին Հայաստանի մէջ նորէն հալածանքներ սաստկացած էին, Գիւտ թագաւորական հրամանով պրկուած Ոթմուս առանձնացած էր, եւ ճիշդ 476-ին կ'իյնար նաեւ Վահան Մամիկոնեանի բռնադատեալ կեղծուրացութիւնը (« 294): Մտածելու իսկ չէր որ Հայեր կարենային քաղկեդոնական խնդիրներով պառլիլ, բայց եթէ պառլէին ալ, հակաքաղկեդոնիկ որոշումներ պիտի տեսնէին քրիստոնեայ եկեղեցիներու կողմէ: Բասիլիսկոս չկրցաւ երկար վայելել ձեռք ձգած կայսրութիւնը, Ջենոնի կողմը պօրացաւ 476-ին, որ իր իշխանութիւնը ամրացնելու նպատակով ուզեց միջակ ընթացք մը բռնել Քաղկեդոնիկներու եւ Հակաքաղկեդոնիկներու միջեւ, քանի որ առաջինները պօրաւոր էին մայրաքաղաքին մէջ. իսկ երկրորդները ընդարձակուած էին գաւառներու մէջ: Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետական աթոռը բարձրացած էր 492-ին Ակակիոս, որ երկու պողմերը շահելու միտում ունէր, իսկ Աղեքսանդրիոյ աթոռը նստաւ Պետրոս Մոնգոս 481-ին, յայտնի պաշտպան մը իր նախորդին Տիմոթէոս Ելուրոսի: Ակակիոս ալ ցաւած եւ պաղած էր Հռոմի ընթացքէն, եւ նորէն Աղեքսանդրիոյ յարաբերութիւնները ուզեց մշակել, այլ այս հնար չէր Մոգոսի հետ, առանց Քաղկեդոնի վճիռներու մասին համամտութիւն գոյացնելու: Թղթոց Գիրքին մէջ յառաջ բերուած են երկու քին թղթակցութիւնները, Պետրոսի ինն եւ Ակակի վց նամակներով (ԹՂԹ. 243-275), որք հարկաւ յետ ժամանակաց ծանօթացան եւ թարգմանուեցան Հայոց կողմէն: Ջենոն Ակակի եւ Պետրոսի համաձայնութեամբ պօրացած, նոր հրովարտակ մը հրատարակեց 482-ին, որ է հռչակաւոր Հենոտիկոն-ը, որուն նպատակն էր երկու կողմերը հաշտեցնել միջակային իմն դրութեամբ: Նախապէս կը յիշէր Նիկիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովները իբր հիմնական կանոնները, յետոյ կը ցուցնէր Եփեսոսի ժողովին համաձայնութիւնը անոնց հետ, կը հաստատէր Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի 12 գլուխները, եւ կը մերժէր *պՆեստորիոս միանգամայն ընդ Եւտիքեայ հակառակս իրերաց մտածեալս*. լութեամբ կ'անցնէր Քաղկեդոնի ժողովին խնդիրը, եւ կը յաւելուր համառօտ դաւանութիւն մը, թէ *մի է Միածին Որդին Աստուծոյ, եւ թէ պայնոսիկ որ բաժանեն, պայնպիսիսն ոչ ընդունիմք* (ԹՂԹ. 271): Ժամանակակցութիւնները դիտելով կը գտնենք, թէ Հենոտիկոնի հրատարակութիւնը տեղի ունեցաւ ճիշդ այն միջոցին, երբ Վահան Մամիկոնեան ոգի ի բոլին կը մաքառէր հաւատոյ պաշտպանութեան համար Ներսէպահատի ճակատամարտին մէջ, Մանդակունին ալ մեծ պայքարին կը հովանաւորէր (« 297), կրօնական վէճերով պառլելու ատենը չէր:

336. ԱՆԱՍՏԱՍԻ ՕՐՈՎ

Ջենոնի հենոտիկոնը իր նպատակին չծառայեց. երկու կողմերն ալ իրենց ուզածը չգտան անոր մէջ, նոյնիսկ գործակից հայրապետներն ալ իրենցներէն անարգուեցան, Ակակ երկաքնակ Քաղկեդոնիկներէն, եւ Պետրոս միաքնակ Եփեսոսականներէն: Փելիքս Բ., որ 483-ին Հռոմի հայրապետ եղաւ, եւ Հենոտիկոնով իր նախորդին Լեւոնի յիշատակը նախատուած կը նկատէր, Արեւելքի անհամաձայնութենէն օրտուելով, մասնաւոր ժողովով մը 484-ին մերժեց Հենոտիկոնը եւ դատապարտեց անոր ձայնակից եղող Ակակ եւ Պետրոս հայրապետները, որով Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մէջ իսլում մըն ալ սկսաւ, եւ 35 տարի տեւեց մինչեւ 519: Ջենոն գէշ աղէկ քաշուտեց իր կայսրութեան օրերը, մինչեւ իր մահը, 491. միշտ երկու կողմերուն ալ պինքն մօտ ցուցնելով,

բայց իրօք Քաղկեդոնի կողմը տկարացնելով, հիմնուելով միշտ Նեստորականանց եւ Քաղկեդոնականաց վարդապետական նմանութեան եւ մերձաւորութեան վրայ: Այդ պատճառով Եղեսիոյ Նեստորական կեդրոնն ալ հրամայեց ցրուել 487-ին: Նեստորականներ պարտաւորուեցան կեդրոնին Պարսից տէրութեան ներքեւ հաստատել, ուր Վաղարշկանուխէն քրիստոնէից ապատութիւն տալու սկսած էր, եւ աւելի հեշտ գտած էր Յոյներէ հալածուած քրիստոնեաները քաջալերել: Անաստաս Ա., որ Ջենոնի յաջորդեց անոր այրիին հետ ամուսնականալով, յայտնապէս Հակաքաղկեդոնիկներուն կողմը եղաւ: Թէպէտեւ կ'ուզէր Հռոմի հետ խզումը վերջացնել, բայց չէր կրնար անոր պայմանները ընդունիլ: Միւս կողմը ժամանակին աւելի բանիմաց եւ հմուտ անձերը Քաղկեդոնի ժողովին դէմ էին, եւ սա իրեն համրա կարող պաշտպան մը չունէր: Արեւելքի եպիսկոպոսներ ընդհանրապէս անոր հակառակ էին, եւ միայն մայրաքաղաքին մէջ փորձեր եղան կայսրը Քաղկեդոնիկներուն կողմը ձգելու (ՄԻՆ. 335): Բայց Անաստաս իր համոզումէն ետ չկեցաւ, 506-ին նոր հրովարտակ մըն ալ հանեց, որով կը հաստատէր Ջենոնի Հենոտիկոնը, մերժելով *պտումարն Լեւոնի եւ զժողովն Քաղկեդոնի*, եւ նպովելով բոլոր հերետիկոսութիւնները եւ անոնց պետերը, այսինքն *զ Պողոս Սաստաացի, եւ զԴիոդորոս, եւ զԹէոդորոս, եւ զՆեստորիոս, եւ զԹէոդորետոս, եւ զՂութարիս, եւ զԱնդրէաս, եւ զՀիբաս, եւ զԿիւրէ, եւ զՅովհանն եգեացի, եւ զԲարծումա, եւ զԱկակ Պարսիկ, եւ զԱպողիմարիոս, եւ զԵւտիքոս, եւ զՍաբելիոս, եւ զԱրիոս, եւ զԵւնոիոս, եւ զՄակեդոնիոս, եւ զՄանի, եւ զՄարկիոն, ՋԲարդեծուն (ԹՂԹ. 277):* Երբոր Անաստասի հրովարտակը կը հրապարակուէր, 18 տարի էր որ նեստորականութիւնը Պարսկաստանի մէջ պաշտօնական պաշտպանութիւն գտած էր, եւ բաւական ալ զօրութիւն էր ստացած, որով ձեռնհաս կ'ըլլար նեղութիւն պատճառել նախապէս Պարսկական գաւառներու մէջ գտնուող քրիստոնեաներու, որք ամուր էին Եփեսոսական դաւանութեան վրայ: Միւս կողմէն Նեստորական վարդապետներուն քարոզութիւնները, եւ Քաղկեդոնի որոշումները իբր փաստ գործածելին, միտքերու շփոթութիւն կը պատճառէր, եւ դաւանական խնդիրներու ասպարէզ կը բնար: Վաղարշ թագաւոր մեռած էր Նեստորականներու վերջնական կերպով Պարսկաստանի մէջ հաստատուելէն քիչ ետքը, բայց իր յաջորդը Կաւատ, Պերոպի որդին, միեւնոյն ուղղութեամբ կը գործէր, 488-ին թագաւորական գահը բարձրանալէն ի վեր: Այստեղ պէտք է յիշենք թէ նոր քննադատներ, նոյնիսկ դրամներու ուսումնասիրութեանց վրայ հիմնուելով հաստատած են, թէ Կաւատ իբր օրինաւոր թագաւոր, իր տարիներուն մէջ համրած է իր եղբօր Ջամասպի բռնակալութեան միջանկեալ չորս տարիները (ՆՕԼ. 427), որով իր 18-րդ տարին պէտք է նոյնացնել 506 թուականին հետ:

337. ՎԱՀԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Քաղկեդոնական խնդրոյն լուսաբանութեան համար, անոր սկզբնաւորութիւնը եւ առաջին ժամանակները պատմելէն ետքը, պէտք է Բարգէնի կաթողիկոսութեան դառնանք, այլ դժբախտաբար մեր ժամանակին եղելութիւնները: Այս կը նպաստէ հետեւցնել թէ Վահան Մամիկոնեանի մարպպանութիւնը եւ յաջողութիւնը կրցան խաղաղ օրեր պարգեւել Հայաստանի, եւ գործերու կանոնաւոր ընթացք մը տալ առանց անակնկալ դիպուածներու: Ոմանք ասորական աղբիւրներէ քաղելով կը պատմեն թէ Կաւատ 492-ին նորէն հալածանք հանեց քրիստոնեաներուն դէմ, թէ Վահան կամեցաւ Պարսիկներէն վտարանջել, թէ 495-ին բանակցութեան մտաւ Անաստաս կայսեր հետ, եւ թէ կացութիւնը փոխուեցաւ 497-ին Կաւատի գահազրկութեամբ, մինչեւ որ 501-ին նա յաջողեցաւ Ջամասպը յաղթահարել եւ նորէն գահը գրաւել: Բայց այս անգամ իր հպատակ քրիստոնեաներուն ամէն դիւրութիւն շնորհեց, որպէսզի անոնց օգնութեամբ կարենայ Յոյներուն դէմ յաջողիլ, որոնց հետ պատերազմ բացաւ 502-ին, եւ 503-ին Ամիդը առաւ, եւ երկու տարի եւս

պատերապմը շարունակեց, մինչեւ որ 505-ին եօթնամեայ հաշտութիւնը կնքուեցաւ (ՉԱՄ. Բ. 230-235): Մեր պատմիչներու մէջ այսպիսի ակնարկ մը չենք տեսներ, Յունաց հետ պատերապմը մեր շրջանակէն դուրս է, իսկ Վահանի՝ խաղաղական մարզպանութիւն միայն կը տրուի (ՅՈՎ. 80), եւ կը վկայուի թէ *բարւոք վճարեալ թողու փոխանակ իւր պՎարդ պատրիկ* (ԱՍՈ. 83), եւ թէ *շինեալ պերկիրն նորոգեաց վերստին* (ՍԵԲ. 46), ուր կրկին նշկահելու ամենեւին ակնարկ չկայ, եւ ասորական աղբիւրէ պատմուածները շփոթուած կ'երեւին մարզպանութենէ առաջ տեղի ունեցած եղելութեանց հետ: Իսկ Վահանի մարզպանութեան տեւողութիւնը սովորաբար մինչեւ 26 տարի կ'երկարաձգուի եւ մահը կը գրուի 510-ին (ՉԱՄ. Բ. 236 եւ ՊԱԼ. 213), զոր Անեցին իր սխալ հաշուով մինչեւ 536 կը յետաձգէ (ՍԱՄ. 74), բայց ասոնք առանց ստույգ հիման ըսուած են: Մեզի հասած աղբիւրներուն վաւերագոյնը Բաբգէնի առաջին նամակն է, Կաւատի 18-րդ տարին գրուած, ուր Վահանի անունը գրուած չկայ, այլ հայ իշխաններու առաջին կը նշանակուի Վարդ Մամիկոնեան (ԹՂԹ. 42), թէպէտ մարզպանին անունը չի տրուիր, ինչպէս տրուած է երկրորդ նամակին մէջ (ԹՂԹ. 48): Բայց այսչափն ալ բաւական է հետեւցնելու թէ Վահան մեռած էր 506-է առաջ, եւ հարկ կը լինի Վահանի մարզպանութիւնը 20 տարիէ աւելի եւ 505 թուականէ անդին չյետաձգել: Եւ եթէ Կաւատ առանց դժուարութեան մարդպանութիւնը Վահանէ ետքը անոր եղբօրը յանձնեց, պէտք է ըսել թէ երբեք Վահանէ դժգոհ մնալու առիթ ունեցած չէր: Եթէ Վահան մարզպանութենէ ետքն ալ Պարսիկներու դէմ ելած եւ Յոյներու օգնութեան դիմած ըլլար, Վարդին մարզպանութիւն չէր տրուեր, ուստի անգամ մըն ալ իբր անհաւանական եւ անընդունելի կը դատենք ասորական աղբիւրէ քաղուած պատմութիւնը:

338. ԲԱՂԿԵԴՈՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Քաղկեդոնական խնդիրին Հայոց անժանօթ մնալը կ'արդարանայ 451-էն ասդին տիրող խառնակ եւ շփոթ կացութեամբ, որ մինչեւ 485 տեւեց անընդհատ, մինչեւ որ Վահանի մարզպանութեամբ երկիրը խաղաղեցաւ, ներքին եւ եկեղեցական գործերով զբաղելու պատեհներ ստեղծուեցան, եւ արտաքին յարաբերութիւններ դիւրացան: Սակայն մենք կը գտնենք թէ 485-էն ետքն ալ տակաւին 20 տարուոյ մինչոց մը Հայեր ոչ եկեղեցական խնդիրներու կը հետեւին, եւ ոչ քաղկեդոնական խնդիրներով կը զբաղին, այլ իրենք իրենց մէջ ամփոփուած կը մնան, եւ արտաքին յարաբերութիւններէ կը զգուշանան: Առ այս գլխաւոր պատճառ պէտք է սեպել Վահան մարզպանի քաղաքականութիւնը, որ բոլորովին պարսիկ արքունիքին բարեմտութեան վստահացած, վայն կ'ուզէր մշակել անկեղծ ուղղութեամբ, հեռացնելով որեւէ Յունաց հետ մերձաւորութեան կամկածը: Միւս կողմնաէ, եթէ կայսրութեան դիպուածներով ալ զբաղիլ ուզէին, վերջնական եւ որոշիչ փաստը Ջենոնի Հենոտիկոնն էր, 482-ին հրատարակուած, Վահանի մարզպանութենէն քիչ առաջ: Աղեքսանդրիոյ եւ Անտիոքայ աթոռներ եւ գրեթէ բոլոր Արեւելք՝ Քաղկեդոնի հակառակ էին, եւ Հայերը պէտք չունէին աւելի փաստ որոնել: Հին յիշատակներու մէջ կը գտնուի զրուցատրական գրուած մը Մովսէս Խորենացիի եւ Դաւիթ Ներգինացիի վերագրուած, եւ Քաղկեդոնի ժողովին վրայ բացատրութիւններ տուող, զորհնար չէ իբրեւ վաւերական գրուած նկատել, որովհետեւ անոնց օրով այսպիսի խնդիր ալ գոյութիւն չունէր: Գիրք Թղթոցին մէջ ճառ մը կայ, *Երանելի մեծի քերթողահօրն Մովսէսի Խորանացի եպիսկոպոսի*, որուն մէջ *երկու բնութեան* բացատրութիւնը կը հերքուի (ԹՂԹ. 22), իրաւ առանց Քաղկեդոնի յիշատակութեան, սակայն հաւանականագոյն է յետին ժամանակներու մէջ տարբեր Մովսէսի մը գործ կարծել: Ուրիշ գրուած մըն ալ կայ, *Երանելոյն Յովհաննու Հայոց եպիսկոպոսապետի ապացոյց յերկուց բնութեանց ասել զփրկիչն եւ կամ մի բնութիւն* (ԹՂԹ. 29), ուր նոյնպէս Քաղկեդոնի յիշատակութիւն չկայ, եւ հնար է գրուածը պարզապէս Նեստորականներուն դէմ

նկատել, եթէ երբեք հարկ լինէր Մանդակունիին վերագրել, այլ աւելի յարմար է Գաբելեան կամ օձնեցի Յովհաննէսներէն մէկուն գործը համարել: Կը պատմուի եւս թէ Վասակ եւ Տաճատ եւ Գոտեր Արծրունի նախարարներ՝ Մարկիանոսի ատեն Բիւզանդիա երթալով հրաւիրուեցան Քաղկեդոնի ժողովը ընդունիլ, բայց նախ իրենց վարդապետներուն կարծիքը առնելու պէտքը առջեւ դրին, եւ ըստ այնմ գրեցին Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութենէն Մամիկոնեանց եպիսկոպոս Աբրահամին: Ասոր պատասխանը կ'ըլլայ՝ *մի տալ տեղի լսել հրամանի թագաւորին*, եւ նախարարներ ըստ այնմ կը խօսին կայսեր, որ այլեւս չի բռնադատեր եւ *թողու ի կամս կամաց իւրեանց կեալ* (ԱՐԾ. 90): Այդ մանր յիշատակները յառաջ բերինք հաստատելու համար թէ Վահանի մալպանութեան օրով Հայոց մէջ երբեք քաղկեդոնական խնդիր չյուզուեցաւ, եւ թէ գտնուող ինչ ինչ յիշատակներ ըստ ինքեան անժամանակ եւ անհաւանական բաներ են, յետին ժամանակներու մէջ յօրինուած, հին ժամանակներէն արդարացում գտնելու դիտմամբ: Միթէ հաւանա՞ն է ընդունիլ, որ Մարկիանոսի պէս ջերմ քաղկեդոնիկ մը Հայր եպիսկոպոսի մը խօսքին վօրութեամբ իր բռնադատութենէն հարաժարի: Կրնանք ուրեմն վստահօրէն հաստատել, թէ մինչեւ 506 թուականը Հայերը առիթ չունեցան եւ պէտք ալ չզգացին Բրիտոսի բնութեան կամ բնութեանց խնդիր

ներով լրջօրէն պաղիլ, բայց եթէ նեստորական տեսակէտէն (54):

339. ԲԱԲԳԷՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Բարգէն կաթողիկոս պատմականօրէն կը յիշէ, թէ Կաւատի 18-րդ տարին, *մինչդեռ ժողովեալ էաք*, ժամանակին Հայաստանի Ոստան կամ մայրաքաղաքը եղող Դուինի մէջ, *եպիսկոպոսօք եւ վանականօք եւ նախարարօք* (ԹՂԹ. 42), Տիպրոնի կողմերը եղող քրիստոնեաներէն պատգամաւորութիւն մը ներկայացաւ ժողովին: Ասկէ կը հետեւցնենք թէ յատկապէս պատգամաւորութեան պատճառով գումարուած չէր Դուինի ժողովը, այլ թէ սովորութիւն էր պարբերական ժողովներ գումարել եկեղեցւոյ ընթացիկ խնդիրները քննելու, եւ բարեկարգական պէտքերը կարգադրելու համար, եւ թէ ասոնցմէ մէկն էր 506-ի ժողովն ալ: Եպիսկոպոսներէ 20 անձ կը յիշուին յունուանէ, վանականներէն բնաւ մէկու մը անունը չի տրուիր, իսկ նախարարներէն ալ 14 հոգի յանուանէ յիշուած են, ուրիշները պանց ընելով: Եպիսկոպոսներուն թիւը շատ չէ, այնպէս որ Հայոց եպիսկոպոսութեան բացառիկ ժողով մը չի կրնար ըսուիլ, այլ յաւելտ պարբերական եւ պաշտօնական ժողով մըրթողին գործերուն հսկող: Այս գաղափարը կը ներշնչէ մեզի Ուխտանէս, որ 30 վիճակներ կը յիշատակէ *որք ընկալան աթոռ ի տեղիս տեղիս ի սրբոյն Գրիգորէ*, եւ եթէ դիտենք այդ դարերուն պատկանող գրուածները, կը տեսնենք թէ գրեթէ միշտ նոյն 30 վիճակներուն եպիսկոպոսներն են որ գործի գլուխ կը գտնուին, եւ որք երիցութեան կամ մերձաւորութեան կամ կարեւորութեան տեսակէտէն կաթողիկոսինսովորական խորհրդականները եւ ընդհանուր եպիսկոպոսութեան ներկայացուցիչները կը նկատուին: Ըստ այսմ աւելորդ չենք նկատեր յիշեալ 30 վիճակներու ցուցակը անգամ մը յառաջ բերել, որ հետագայ գործողութիւններն ալ լուսաբանելու կը ծառայէ: Այդ յիշեալ 30 վիճակներն են. 1. Հարք, 2. Ոստան (Դուին), 3. Տայք, 4. Մարգաղի, 5. Արշամունք, 6. Արծրունիք, 7. Սիւնիք, 8. Ռշտունիք, 9. Մոկք, 10. Ամատունիք, 11. Բասեն, 12. Մամիկոնեանք (Տարոն), 13. Բագրեւանդ, 14. Խորխոռունիք, 15. Վանանդ, 6. Ապահունիք, 17. Արշարունիք, 18. Գնունիք, 19. Գողթն, 20. Գարդման, 21. Ակէ, 22. Բուժունիք, 23. Երուտակք, 24. Ասորիք, 25. Անձեւացիք, 26. Պալունիք, 27. Մեհնունիք, 28. Ելոյ (Հեր), 29. Զարեհաւան, 30. Միւսաւորիք (Մարդպետական) (ՌԻՄ. Ա. 100): Արդ 506-ի ժողովին գտնուող եպիսկոպոսներն ալ այդ վիճակներէն են.

1. Մերշապուհ Մամիկոնէից

2. Ներսէս Մարդաբետական
3. Տիրատուր Հարթայ
4. Սամուէլ Բլնունեաց
5. Փոկաս Բասենոյ
6. Սամուէլ Բասենոյ
7. Թաթուլ Արշարունեաց
8. Աղան Խորխոռունեաց
9. Ատոտիոս Տայոց
10. Տաճատ Արշամունեաց
11. Դանիէլ Ռշտունեաց
12. Յափիկ Մոկաց
13. Խաբբաս Արծրունեաց
14. Շահէ Ամատունեաց
15. Սահակ Պալունեաց
16. Պողոս Գնունեաց
17. Մովսէս Զարեհաւանի
18. Դաւիթ Տմորեաց
19. Դանիէլ Անձեւացեաց
20. Թէմրաս Մեհնունեաց

Ժողովին ներկայ նախարաներէն կը յիշուին.

1. Վարդ Մամիկոնեան
2. Սահակ Կամսարական
3. Սպանդիատ Բագրատունի
4. Արշաւիր Խորխոռունի
5. Զիկ դիմաքսեան
6. Մանգէն Ամատունի
7. Տիրոս Պալունի
8. Վարապ ներսէհ Դաշտկարանի
9. Վոտամ Ապահունի
10. Գնէլ Գնունի
11. Բաշխէն Վահեւունի
12. Արտաշիր Սիւնի
13. Ատրներսէհ Ռշտունի
14. Արտաշիր Առաւելեան

Այդ անուններուն (ԹՂԹ. 42) յիշատակութեամբ կ'ուզենք միայն հաւաստել թէ Հայ Եկեղեցւոյ վարչութիւնը իրեն համար մնայուն ժողովական ձեւ մը ունէր, եւ թէ այդ ժողովին մէջ աշխարհականներն ալ եկեղեցականներուն հետ անդամակցութիւն կը վայելէին, եւ թէ եկեղեցականութեան մէջէն եպիսկոպոսներէ վատ, *երիցանց եւ վանականաց եւ միայնացեալ մոնոթոնուց* գլխաւորներն ալ ժողովներուն կը մասնակցէին (ԹՂԹ. 42):

340. ԲԱԲԳԷՆԻ ԹՈՒՂԹԵՐԸ

Բաբգէնի առաջին թուղըր առանձինն առնուած ատեն, այնպէս իմն կ'երեւի թէ լոկ Հայերն էին ժողովին ներկաները. նոյնպէս *Սակս Ժողովոց* գրուածն ալ Հայոց ժողովները պատմած

ատեն, Բաբէնի ժողովին մէջ ուրիշներու ներկայութիւնը չի յիշեր (ԹՂԹ. 221): Սակայն Աղբաթանեցին կը գրէ, թէ *յայնմ ժողովի յորում անիծաւ ն միաբանութեամբ ժողովն Բաղկեդունի եւ տումարն Լեւոնի*, Վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսն ալ ներկայ էր ուրիշ 23 վրացի եպիսկոպոսներով, որոնց անուններն ալ կու տայ, եւ թէ Աղուանից կաթողիկոսն ալ ներկայ էր իր եպիսկոպոսներով (ԹՂԹ: 183): Արդ, 506-ի ժողովական թուղթը, զոր ամբողջաբար ունինք, ոչ Բաղկեդոնի խօսք կ'ընէ եւ ոչ Տոմարի, այլ պարզապէս եւ բացառապէս կը վբաղի Նեստորով եւ Պարսիկ Ասորեստանի մէջ գործող Նեստորականներով: Բայց կայ Բաբգէնի երկրորդ թուղթ մըն ալ, որ առ երեսս ժողովականի ձեւ չունի, սակայն ոչ մի իւրեք առաջինէն կը տարբերի, բայց եթէ որ եպիսկոպոսներու եւ նախարարներու անունները չեն կրկնուած, այլ Մերշապուհէ ետքը աւելցուած է, *եւ այլոց եպիսկոպոսաց Հայոց, որք ըստ գաւառաց եւ ըստ տանց*, եւ նախարարներէն Վարդէ ու Սահակէ ետքը աւելցուած է, եւ *յամենայն ապատաց, մեծամեծաց եւ փոքունց* (ԹՂԹ. 48), որով առաջին նամակին անունները կրկնուած կը նկատուին, եւ ճիշդ այդ երկրորդ թուղթին մէջն է, որ Բաղկեդոնի ժողովն ու Լեւոնի տամարն ալ կը մերժուին: Այդ գիտողութիւնը կրնար մեզ առաջնորդել հետեւցնելու, թէ առաջին անգամ Հայեր Բաղկեդոնով չվբաղեցան, եւ թէ երբոր Պարսկ-Ասորեստանի քրիստոնէրուն պատգամաւորը դարձաւ եւ լուր բերաւ, թէ Նեստորականներ մոլորութիւննին կը պնդեն *ի ժողովոյն Բաղկեդոնի պօրացեալ* (ԹՂԹ. 48), այն ատեն Բաբգէնի երկրորդ գումարում մը կատարեց 508-ին ատենները, Վրաց եւ Աղուանից հետ միաբանութեամբ, եւ այդ ժողովին մէջ վճռեցին թէ *փախչիմք ուրացեալ զ'ի Բաղկեդոնին ստութիւն Նեստորի եւ այլոցն նմանից* (ԹՂԹ. 49): Օձնեցին ալ, որ Կաւատի 18-պդ տարւոյն ժողովը կը պատմէ, Նեստորի եւ Ակակի եւ Բարծումայի մերժումը կը յիշէ, իսկ Բաղկեդոնի եւ Լեւոնի խօսքը բնաւ չ'ըներ (ԹՂԹ. 220): Ուրիշներ ուրիշ մեկնութիւններ ուզած են տալ, յիշեալ տարբերութիւնները պարզելու նպատակով: Մեր ներկայածը պարզապէս Բաղկեդոնի խնդրոյն չյիշուելուն կէտը կը շօշափէ, ապա թէ ոչ նոյնիսկ առաջին նամակին համար Բաբգէն կը հաստատէ, թէ *գրեցաք իսկ ձեզ յառաջագոյն Վրաց եւ Աղուանից միաբանութեամբ*: Իսկ Վրաց եւ Աղուանից եպիսկոպոսներուն չյիշուիլը կ'արդարանայ անով, որ *իւրաքանչիւր աշխարհի գրով* գրեր են (ԹՂԹ. 51), այսինքն երեք ազգերուն կողմէն պատ պատ գիրեր գրուեր են, եւ իւրաքանչիւրին եպիսկոպոսները իրենց գիրերուն մէջ յիշուեր են (ԹՂԹ. 183):

341. ՊԱՐՍԿ-ԱՍՈՐԻ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐՆԵՐ

Նեստորականաց քարոզիչները Պերոպի 27-րդ տարիէն, կամ 483-էն սկսելով մուտ գտած էին Պարսկաստան (ԹՂԹ. 43), բայց յորմէհետէ 478-ին պարտաւորուեցան Եդեսիայէ հեռանալ Զենոնի հրամանով՝ Պարսկաստանի մէջ հաստատուեցան բոլոր անոնց գլխաւորները, *Ակակ, Բարծումա, Մանի, Յոհանան, Պաւղէ եւ Միքա* (ԹՂԹ. 43), որոնցմէ Բարծումային Հայաստանի մէջ ալ աշխատիլը յիշուած է մերիներէն (ԱՐԾ. 88), իսկ մնացեալները արտաքիններու ծանօթ անուններ են (ՅԱՐ. 73): Այս կերպով Նեստորականաց առջեւ բացուեցան Պարսից իշխանութեան ներքեւ եղող Ասորեստանը կամ Միջագետքը եւ բուն Պարսկաստանը, ուր յաջողեցան ժողովներ ալ գումարել երբեմն *ի Գունտշապուհ* կամ Մծբին (ԹՂԹ. 43), եւ շատերուն միտքերը պղտորել: Բաւական հետեւողներ ալ ունեցան ինքպիւնքին հաւատարիմ պարսկահպատակներ ձեւացնելով, իսկ Եփեսոսական միաբնակները իբր յունասէր ներկայելով: Այդ վերջինները թէ եկեղեցական եւ թէ քաղաքական տեսակէտէ տագնապի մատնուած, որչափ ալ իրենց պաշտպանութեան համար *փութացին առ թագաւորս՝ ցուցանել* իրենց ուղղամտութիւնը, սակայն չկարացին վճռական բան մը ձեռք ձգել, եւ պէտք չգացին Պարսից տէրութեան ներքեւ գտնուող քրիստոնէութեան նախապատիւն եւ կարեւորագոյն եղող Հայ եկեղեցւոյն դիմել, եւ անով զօրանալ, եւ այսպէս

յառաջ եկաւ պատգամաւորութիւն մը յղելու գաղափարը: Այդ պաշտօնին ընտրուեցան Սամուէլ երէց մահարձոյ, Շմաւոն երէց Բերթոշմայ կամ Բեթարշամայե, Ախայ երէց Պերոզապուհի, Բարայ դպիր եւ այլ ընկերներ (ԹՂԹ. 42): Ասոնցմէ երկրորդը Շմաւոն կամ Սիմէմոն արտաքին պատմութենէ ալ գովուած ժիր աշխատող մըն է ուղղափառութեան դատին համար (ՅԱՐ. 77): Պատգամաւորութիւնը Հայաստան հասաւ Կաւատի 18-րդ կամ 506 տարին, եւ ներկայացաւ Բաբգէն կաթողիկոսի, երբ արդէն գումարուած էր Հայոց հայրապետութեան Դուռնի ժողովը, Վրաց եւ Աղուանից ենթարկեալ կաթողիկոսութեանց եպիսկոպոսներով մէկտեղ: Քանի որ ժողովին գումարման յատուկ նպատակը մը յիշուած չէ, հաւանագոյն կը կարծենք՝ ազգային պարբերական ժողով մը եղած ըսել, ինչպէս դիտեցինք (« 339): Պատգամաւորներ իրենց խնդիրը ժողովին ներկայելէ առաջ կանխեցին յայտարարել, *ծառայ եմք մեք Կաւատայ արքայից արքայից* (ԹՂԹ. 43), որով Նեստորականներուն կողմէ իրենց դէմ եղած քուէքիւնը կ'ուլէին ցրել: Յետոյ Նեստորականներուն սկզբունքները եւ խարդաւանքները կը պարզեն, եւ իրենց դաւանաութիւնը կը բացատրեն, եւ կը կնքեն խօսքերնին Հայերուն պաշտպանութեան դիմելով, *Հասար եւ առ ձեզ վասն նորին վտանգի եւ նեղութեան, գտանել օգնականութիւն* (ԹՂԹ. 44): Դուռնի ժողովը երկար հետապօտութեանց եւ խորհրդակցութեանց պէտք չունէր ուղիղ դաւանութիւնը որոշելու, եւ Պարսկ-Ասորեստանի քրիստոնէից ցուցնելու: Նեստորի մոլորութեան եւ Եփեսոսի դաւանութեան կէտերը իրենց համար ամրացած եւ արմատացած համոզումներ էին, Սահակի օրէն մնացած հոգեւորական ժառանգութիւն, եւ վայն յայտնեցին անմիջապէս, եւ համարձակապէս հռչակեցին, *Ջայս հաւատ Հոռոմք, եւ մեք Հայք, եւ Վիրք, եւ Աղուանք ու նիմք* (ԹՂԹ. 45): Պատգամաւորները պէտք ունէին գրաւոր փաստ մը տանիլ հետերնին, եւ վայն ոչ միայն ուղղադաւան քրիստոնէից ցուցնել իբր ապահովութիւն, այլեւ թագաւորական իշխանութեան ցուցնել իբր պաշտպանութիւն: Սերգիս Բաբգէն անուն մէկ մը, ազգաւ Արդիշոյեան Խուժիկ, որ կ'երեւի թէ պատգամաւորութեան աշխարհական գործակատարն էր, բացարձակապէս պահանջած է ժողովէն. *Ինձ հաւատոյ նամակ պիտի, եւ հաւատոյ նամակ հաստատ եւ ճշմարիտ եւ անշարժ արարէք* (ԹՂԹ. 47): Այդ նպատակով կազմուեցան ժողովական թուղթեր Հայերուն եւ Վրացիներուն եւ Աղուաններուն կողմէն վատ վատ (ԹՂԹ. 51): Հայոց ժողովական գիրը գրուեցաւ *հայերէն եւ պարսկերէն*, եւ կնքուեցաւ Բաբգէնէ եւ բոլոր եպիսկոպոսներէ, եւ Վարդէ եւ բոլոր նախարարներէ, որպէսպի իբր վաւերագիր ծառայէ (ԹՂԹ. 47): Ժողովական այս գիրն է, որ Բաբգէնի առաջին թուղթ անունով ի լոյս եկած է վերջին ատեններ: Ժողովին տեղւոյն եւ տարիին մասին բացայայտ տեղեկութիւններ կը գտնուին նոյն թուղթին մէջ, որով այլ եւս հնար չէ ընդունիլ թէ Վաղարշապատի մէջ գումարառուած ըլլայ (ՉԱՄ. Բ. 225), ինչպէս կը մեկնուէր *Նոր Բաղար* (ՅՈՎ. 81), կամ *Բաղարբուղաշտ* (ԹՂԹ. 220) անունը: Արդէն Հայոց կաթողիկէն եւ հայրապետական աթոռն ալ պաշտօնապէս փոխադրուած էին Դուռնի նոր ուստանը (« 321)

342. ԱՌԱՋԻՆ ԹՈՒՂԹԸ

Բագբէնի առաջին թուղթը Հայոց Եկե»եցւոյ հնագոյն դաւանական գրուածն է, որ ժողովական եւ պաշտօնական կերպարան ալ ունի, ուստի կարելոր է անոր պարունակութեան մասին քանի մը բացատրութիւններ աւելցնել: Թուղթին հասցէն ուղղուած է ընդհանրապէս, *Տէրանց մերոց եւ եղբարց սրբոց հաւատակցաց*, որոնց մէջ կը յիշուին Դանիէլ եպիսկոպոս Բարմայ, Մաղթայ եւ Շատայ քորեպիսկոպոսներ, եւ 15-ի չափ երէցներ, սարկաւագներ եւ անապատաւորներ, որոնց անուններուն եւ տեղերուն ճշգրութիւնը վտել եւ ստուգել պէտք է գրչագրական աղաւաղմանց պատճառով: Պարսկաստանի վանապան նահանգներու անուններ ալ գրուած, եւ իւրաքանչիւրէն *ապատ մարդիկ* ալ յիշուած են: Ժողովական եպիսկոպոսներու եւ նախարարներու

ցուցակը տուհինք արդէն (« 339), պատգամաւորութեան առաջարկներն ալ քաղեցինք (« 341), եւ նկատողութեան արժանի է, որ այդ դիմումին համար *համարձակութիւն առեալ են թագաւորական հրովարտակ պատաստայ արքայից արքայի* (ԹՂԹ. 43): Երրորդութեան եւ Մարդեղութեան խորհուրդները երկարօրէն բացատրուած են աւետարանի վկայութիւններով, եւ իբր փաստ կրկնուած է միշտ Նիկիոյ ժողովին վճիռը, եւ միայն ի վերջոյ կ'աւելցուի Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին վկայութիւնն ալ: Եփեսոսի ժողովը յիշուած չէ, որովհետեւ անոր դաւանութիւնն էր որ խնդրոյ առարկայ կը դառնար, եւ ի դէպ էր անկէ դուրս փնտրել անոր ուղղափառութեան փաստերը: Իբրեւ մոլորեալ եւ մոլորեցուցիչ կը յիշուին միանց Դիոդորոս, Թէոդորոս, Նեստոր, Թէոդորետոս, Իբաս, Ակակ, Բարծումա, Մանի եւ Պաւղի (ԹՂԹ. 46), ամէնն ալ յայտնի Նեստորականներ: Իսկ Եւտիքէսի, Լեւոնի, Քաղկեդոնի անունները բնաւ յիշուած չեն, որով բացարձակապէս կը հաստատուի, թէ Բաբգէնի 506-ի ժողովը ոչ առիթ ունեցաւ վբաղելու, ոչ վբաղեցաւ, եւ ոչ ալ կարծիք յայտնեց Քաղկեդոնի ժողովին վրայ: Հետեւաբար հնար չէ ուրիշ կերպով համաձայնիլ Յովհան կաթողիկոսի հետ, թէ Դուինի ժողովականք *նպովեալ խոտեցին պժողովն Քաղկեդոնի* (ՅՈՎ. 81), բայց եթէ երկու ժողովներ պատելով եւ երկրորդին վերագրելով այդ վերջին որոշումը, ինչ որ կրնայ արդարանալ Բաբգէնի երկրորդ թղթով: Ժողովին ներկայ էին Հայ եւ Վիր եւ Աղուան եկեղեցիներու եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ, սակայն ժողովը Յոյներն ալ կը միացնէ, իր դաւանութեան հետ ըսելով, թէ *պայս հաւատ Հոռոմք եւ մեք Հայք եւ Վիրք եւ Աղուանք ունիմք* (ԹՂԹ. 45): Եւ լսելով ալ որ Նեստորականները պարծընցեր են, թէ *Հոռոմք եւ Հայք եւ Վիրք եւ Աղուանք պնոյն կանոն եւ պհաւատ ունին*՝ ինչ որ իրնք կը քարոզեն, ժողովը կը բողոքէ եւ կը կրկնէ, թէ *Հոռոմք եւ Հայք, եւ Վիրք, եւ Աղուանք պհայհոյութիւնա պայս ոչ ընկալաք, եւ ոչ ընդունիմք, եւ ոչ հաղորդիմք, եւ ոչ հաւատամք* (ԹՂԹ. 46): Դրւնայ ժողովին ամենայն համարձակութեամբ Հոռոմներն ալ իրենց հետ միաձայն հոչակիլը՝ կը հաստատէ, թէ պարզապէս նեստորական խնդիրին վրայ կը խօսի, քանի որ ուրիշ յիշատակութիւն ալ չկայ թուղթին մէջ: Թերեւս Քաղկեդոնական խնդիրին ակնարկ մը եղած ըլլար, եթէ գոնէ Ջենոնի Հենոտիկոնը յիշէին, սակայն այս առաջին թուղթին մէջ ոչ Քաղկեդոնի եւ ոչ ալ Հենոտիկոնի վրայ կը խօսուի, եւ պէտք չէ ժողովին վերագրել կէտ մը, որ անոր միտքէն ալ անցած չէ:

343. ԵՐԿՐՈՐԴ ԹՈՒՂԹԸ

Ինչ որ առաջին թուղթին մէջ չկայ, յայտնապէս կը գտնուի երկրորդ թուղթին մէջ, որուն թուականը յիշուած չէ, բայց հարկաւ օրը օրին կրկնուած չի կրնար ըսուիլ, եւ տարիէ աւելի միջոց պէտք էր անցներ, որ խնդիրը երկրորդ պատգամաւորութեամբ մը պարզաբանելու հարկ տեսնուէր: Ուստի հաւանական հաշուով հնար է 508-ին գրուած ըսել այս երկրորդ թուղթը: Այս թուղթէն կը քաղենք թէ Նեստորականներ չեն ուզած առաջին գիրին պարտութեամբ լռել, եւ հարկաւ քաղաքական քսութիւններ ալ ըրած են ուղղափառներուն դէմ, եւ նոր փաստ ուզած են քաղել Քաղկեդոնի վարդապետութենէն եւ Լեւոնի տամարէն, եւ սկսած են աւելի խրոխտալ *ի ժողովոյն Քաղկեդոնի պօրացեալ* (ԹՂԹ. 48): Այս նոր պարագան կը ստիպի Պարսկաստանի ուղղափառները նորէն Հայոց Եկեղեցոյն դիմել պատշաճ լուսաբանութիւնը ստանալու համար: *Միմոն երէց աշխատասէր եւ անձանձրոյթ*, որ է նոյնինքն առաջին պատգամաւորութեան Շմաւոն Բերթոշմայ կամ Բեթարշամայ երէցը *երկրորդ անգամ* իբր պատգամաւոր կու գայ Դուին, եւ իրաց վիճակը կը յայտնէ Բաբգէն կաթողիկոսին եւ Վարդ մարպպանին, որք կը փութան երկրորդ գրութեամբ մը տալ ուղուած բացատրութիւնները: Թուղթը ժողովի յիշատակութիւն եւ ժողովական ձեւ չունի, սակայն մենք չենք կարծեր որ կաթողիկոս եւ մարպպան առանց ժողովի համարձակած ըլլան իրենց կողմէն որոշակի պատասխան տալ, մանաւանդ որ երկու նոր եւ գլխաւոր կէտեր կը

պարունակուին երկրորդ թուղթին մէջ, ինչպէս են Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ կարծիք յայտնել, եւ ամփոփ հաւատոյ հանգանակ մը առաջարկել, *Խոստովանիմք զՀայր սկզբնաւորութեամբ (ԹՂԹ. 50)*: Իրաւ ժողովական եպիսկոպոսներու եւ նախարարներու անունները չեն յիշուած, սակայն կ'երեւի թէ միայն կրկնութենէ խուսափելու համար համառօտուած են պահուած պատճէնին մէջ, որով հետեւ սկզբնաւորութիւնները կան, *Մերշապուհ եպիսկոպոս Տարոն գաւառի ի Հայս, եւ այլոց եպիսկոպոսաց Հայոց որք ըստ գաւառաց եւ ըստ տանց*, իբր թէ ըսէր *այլոց եպիսկոպոսաց ըստ սովորական կարգի*: Նմանապէս իշանաց մասին ալ կ'ըսէ. *եւ յիշխանաց, ի Վարդայ Մամիկոնից տեսունէ եւ ի Հայոց մարզպանէ, եւ ի Սահակայ Կամսարականէ, եւ յԱրտաշէ մաղխապէ եւ յամենայն ապատաց մեծաց եւ փոքունց (ԹՂԹ. 48)*: Եթէ եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ գործին մասնակից եղած չըլլային, անոնց յիշատակութիւնը պէտք չէր որ ըլլար: Այդ երկրորդ նամակին մէջ նորէն աւետարանի վկայութիւններ կը կրկնուին, համառօտ հանգանակ մը կը տրուի, եւ եկեղեցւոյ վարդապետներ ուղղափառութեան պաշտպանութեան կը կոչուին, եւ յանուանէ կը յիշատակուին, Իվնատիոս, Աթանաս, Բարսեղ, երկու Գրիգորներ, Յուլիոս, Ամբրոսիոս, Յովհաննէս, Ատտիկոս, Թէոփիլոս, Կիրեղ եւ Պրոկղ, եւ վերջապէս *չքնաղ հայր մեր Արիստակէս*: Քաղկեդոնի ժողովին մասին ալ կը յիշեն Կիրեղ Աղեքսանդրիոյ, Անատոլիոս Կոստանդնուպոլսոյ եւ Ամպէպէս Բերսոնի հայրապետներուն վարդապետութիւնները, եւ կ'աւելցնեն *յթուղթն Ջենոնի բարեբանեալ թագաւորին Հոռոմոց*, որ է Հենոտիկոնը, եւ կը կնքեն. *Փախշիմք ուրացեալք զ'ի Քաղկեդոնին ստութիւն Նեստորի եւ այլոցն նմանից (ԹՂԹ. 49)*: Անաստասի հրովարտակին խօսքը չկայ, եւ հաւանաբար տեղեկութիւն ալ չունէին տակաւին: Իսկ նվովեալ մոլորեցուցիչներուն կարգին յիշուած են Նեստոր, Արիոս, Թէոդորոս, Դիոդորոս, Թէոդորետոս, Եւտիբոս, Պօղոս Սամոստացի, Իբաս, Ակակ, Բարծումա եւ Բաբէ (ԹՂԹ. 50): Այդ անուններուն մէջ նկատողութեան արժանի է Եւտիբէսի անունը, որով Հայոց Եկեղեցին, այն առաջին վայրկեանին յորում Քաղկեդոնը չ'ընդունիր երբեւ Նեստորի նպաստաւոր, միանգամայն Եւտիբէսն ալ կը մերժէ իբր բնութեանց մեր Եկեղեցին Եւտիբէսի համախոհ չգտնեցաւ, եւ միաբնակ վարդապետութիւնը իմացաւ միշտ Կիրեղեան եւ Եփեսոսական դրութեան համեմատ, եւ ոչ երբեք Եւտիբէսին մոլորութեան տեսակէտէն: Իսկ Բաբէ, որ այս ցուցակին մէջ կ'երեւի, է նոյն ինքն, որ առաջին նամակին մէջ յիշուած էր, *Բաբէ՛ Ասորեստան կայթողիկոս (ԹՂԹ. 45)*, որ վերջին տարիները մեռած էր, եւ իբր հեղինակութիւն կը պատուուէր Նեստորականներէն: Շատեր Բաբէի մահը կը դնեն 502-ին, իսկ ընտրութիւն 497-ին:

344. ՎԱՐԴ ՄԱՐԶՊԱՆ

Բաբգէնի ժողովական թուղթերը հարկաւ ազդեցութիւն ունցան, որով հետեւ Պարսից արքունիքը հաւանեցաւ ուղղափառ դաւանութեան հետեւողներուն վրայէն Նեստորականներուն ներշնչած կասկածը հեռացնել, տեսնելով որ ամբողջ Հայաստան ալ նոյն հաւատքին կը հետեւի: Ասորի պատմիչը կ'ըսէ, թէ այդ վաւերագիրները Շմաւոն Բեթարշամացիի կողմէ Կաւատ թագաւորին ներկայացուցան, եւ նա նոյն գիրերը հաստատեց արքայական կնիքով (ՅԱՐ. 27): Այս կը ցուցնէ թէ Հայ Եկեղեցին հեղինակաւոր դիրք ունէր Արեւելեան քրիստոնէութեան մէջ, եւ իրեն դրացի եկեղեցիները, Վրացին ու Աղուանը հիւսիսէն, Ասորին ու Պարսիկը հարաւէն, իրենց հաւատոյ կանոնը եւ պետական պաշտպանութիւնը կը ստանային Հայոց հովանաւորութեամբ: Պետական վստահութեան նշան էր նաեւ որ Վահանի մահուընէն ետքը, անոր կրտսեր եղբայրը Վարդ, առանց այլեւայլութեան Հայաստանի մարզպան կ'անուանուէր: Վահանի մահը ըսինք (« 337) թէ 505-է անդին յետաձգել հնար չէ, եւ որոշ փաստ չայ 503-ին դնելու (ԱՍԼ. 255), եւ եթէ պարզ բառերու ալ նշանակութիւն մը տալ արժան է, առաջին թուղթին մէջ Վարդի մարզպանութեան

անունն չտրուելը, կրնանք մեկնել թէ Վահան այնինչ մեռած էր, եւ Վարդ տակաւին փոխանորդութիւն կը վարէր առանց պաշտօնական հրովարտակը ստացած ըլլալու, ինչ որ քիչ ետքը առած պիտի ըլլայ, որովհետեւ երկրորդ թուղթին մէջ *Հայոց մարպպան* կոչուած է յայտնապէս: Այդ անուանումը պէտք է ուրեմն դնել Բաբգէնի օրով, եւ ոչ Սամուէլի ատենը, ինչպէս կը կարծէ Պատմաբանը (ՅՈՎ. 82): Վարդի գործունէութենէն բնաւ յիշատակ չունինք, եւ եթէ Բաբգէնի թուղթերուն մէջ յիշուած չըլլար, հապիւ թէ իր վրայ տեղեկութիւն պիտի ունենայինք: Պատմաբանը բնաւ իսկ պաշտօնին տեւողութիւնը չի յիշեր (ՅՈՎ. 82), Սեբէոս *սակաւ ինչ ժամանակ* կու տայ անոր մարպպանութեան (ՍԵՖ. 47), զոր Ասողին *ամս չորս* (ԱՍՈ. 83) եւ Անեցին *ամս երիս* (ՍԱՄ. 74) միայն կը դնէ, սակայն այս վերջինը 538-541 թուականը կը նշանակէ, զոր պաշտպանել անհնար է: Վարդան ալ *ամս չորս* (ՎԱՐ. 57) եւ Կիրակոս *ամս երիս* (ԿԻՐ. 23) կու տան նման միւսներուն, եւ հաւանաբար չորսի եւ երեքի տարբերութիւնը, պարզապէս Դ եւ Գ թուատառերու շփոթութեան պիտի վերագրուի: Մենք, առանց ձեռուընիս ուրիշ փաստ մը ունենալու, պիտ չկարենանք խախտել Վարդի մարպպանութեան կարճատեւութիւնը, որուն մասին համամիտ են ամէն յիշատակագիրներ: Իսկ Վարդին մարպպանութեան վերջանալուն նկատմամբ՝ Չամչեան կը գրէ, թէ Հայ նախարարներէ ամբաստանուեցաւ եւ Կաւատի հրամանով պաշտօնէն պրկուեցաւ, սակայն լուսանցքի մէջ յիշուած հինգ պատմիչներէն (ՉԱՄ. Բ. 236) եւ ոչ մէկը այդպիսի ակնարկ մը ունի, եւ պարզապէս Վարդի տեղ պարսիկի մը մարպպան անուանուելէն հանուած ենթադրական մակակաբերութիւն պիտի ըսուի: Նոյնպէս ենթադրական կը կարծենք Վարդը պաշտօնազուրկ եղած ըսել Յունաց հետ բարեկամութեան կասկածի վրայ (ԱՍԼ. 225): Ըստ մեզ ոչինչ չ'արգելուր կարծել, թէ Վարդի ալ տարիքը լեցուած էր, Վահանէ շատ տարբերութիւն չունենալուն, ուստի մահը չուշացաւ, եւ մարպպանութիւնն ալ պարսիկի տրուեցաւ, որովհետեւ հայ նախարարներու մէջ իր վրայ մտադրութիւն հրաւիրող մէկ մը չգտնուեցաւ: Ըստ այսմ 510-ի ատենները Վարդի մարպպանութիւն վերջացած, եւ Բուրդան պարսիկը անոր տեղ անցած պիտի նշանակենք: Կաւատի Յունաց դէմ պատերազմի սկսիլը կը դրուի 502-ին, եւ 503-ին Ամիդի առումը, եւ 506-ին Անաստաս կայսեր հետ հաշտութիւնը: Մենք տեսանք որ Բաբգէնի թուղթերուն համաձայն, մինչեւ 508, Վարդ մարպպանութիւն կը վարէր, հետեւաբար յունապարսիկ պատերազմները չեն կրցած հայապարսիկ յարաբերութեանց վրայ ազդեցութիւն ունենալ:

345. ԲԱԲԳԷՆԻ ՄԱՀԸ

Բաբգէնի դառնալով, միջոց մըն ալ Բուրդանի ներքեւ պաշտօն վրած ըլլալը պիտի ընդունինք, մինչեւ 516, համաձայն մեր կազմած ժամանակագրութեան (« 331), իսկ գոծունէութեանը եւ մահուանը վրայ ուրիշ մանրամասնութիւն պիտի չկարենանք տալ, պատմագիրներէն բան մը աւանդուած չըլլալով: Բաբգէնի անձնաւորութեան եւ բնաւորութեան մասին շատ նպաստաւոր չիօսեցանք սկիզբէն, հիմնուելով Փարպեցիին գանգատներուն, եւ աննպաստ ակնարկներուն վրայ: Սակայն պատմութեանց մէջ անսովոր չէ տեսնել այնպիսի անձնաւորութիւններ, որոնք փառասիրութենէ մղուած, նպատակներուն հասնելու համար միջոցներու խտրութիւն չեն ըներ, բայց գիտումնին ձեռք ձգելէ ետքը պաշտօնին պարտքերը եւ պահանջները խղճմտութեամբ կը լրացնեն: Այսպիսի նկարագիրը մը կը տեսնուի Բաբգէնի վրայ ալ, որ Հայ Եկեղեցւոյ պաշտպանութեան եւ անոր անկախ տեւականութեան համար հիմնական որշման հեղինակը հանդիսացաւ, իսկելով միանգամընդմիջտ յունական խժթանքներու յարաբերութիւնը, եւ բացորոշակի մերժելով Զաղկեդոնի ժողովով ստեղծուած դրութիւնը: Պատմական յիշատակներու նուազութիւնը չի ներեր մեզ մանրամասնօրէն հետազննել Հայոց կաթողիկոսին եւ Հայ եպիսկոպոսութեան մտաւորական աշխատութիւնը, երբոր համարձակ

յայտարարեցին, *Փախչիմք ուրացեալ պի Բաղկեդոնին ստութիւն Նեստորի*: ըստ երեւոյթին միմիայն նեստորականութեան կերպարանն էր, որ Հայերը կը խրոչեցնէր, եւ ամենադոյւն նմանութիւնն ալ բաւական կ'ըլլար վիրենք գայթակղեցնել, եւ բառերու եւ դարձուածներու պատիպատ շփոթութիւններուն ետեւը տեսնել ծածկուած միտքը, եւ Բաղկեդոնի վարդապետութեան մասին հռչակել, թէ *գիտեմք կեղծաւորութեամբ փախուցեալ ի հեթանոսութենէ եւ ի հրէական մոլորութենէ* (ԹՂԹ. 49), որովհետեւ լոկ մարդ կը ցուցնէին մարդկութեան Փրկիչը, բաժնելով Բրիստոսի անբաժան միութիւնը: Սակայն Բաբգէնի եւ ժողովականներուն համար անծանօթ չէր, որ տակաւին Հռոմ եւ Բիւզանդիա կը վիճէին նոյն ժողովին ամբողջութեան վրայ, Աղեքսանդրիա եւ Անտիոք բացէրաց կը մերժէին անոր հեղինակութիւնը, Բասիլիսկոսի եւ Ջենոնի եւ Անաստասի կայսերական հրովարտակները կ'արգիլէին անոր ընդունելութիւնը: Աթոռներու հակընդդէմ մրցմանց խաղ մըն էր քրիստոնէաբանական խնդիրին ներքեւ ծածկուած իսկութիւնը, եւ վրջապէս ոմանց պաշտպանած քաղկեդոնեան ժողովը, ոչ թէ հաւատոյ կէտ մը վճռեած էր, իբրեւ սահման հաւատոյ, այլ Եփեսոսի մէջ վճռուած Մարդեղութեան խորհրդոյն կերպը կը դիտէր բացատրել, երբ իրօք վայն կը խախտէր, եւ դպրոցական ուսումնասիրութեանց նիւթերուն մէջ կը մտնէր: Բաբգէնով տրուած ժողովական որոշումը դարագլուխ եղաւ Հայ Եկեղեցւոյ ինքնութեան, եւ անոր տեւողականութեան անկեան քարը դարձաւ, դարուց ի դարս անոր գոյութիւնը պաշտպանելով: Ոմանց տեսութեամբ Հայոց եկեղեցական կղզիացումը, իրեն վնասակար եղած է, իբր պատճառ անպաշտպան միայնութեան եւ անջատեալ տկարութեան: Սակայն այդ հետեւանքէն աւելի ստոյգ է եւ ստոյգ պիտի մնայ, թէ պատճառ եղաւ ազգային սեփական եւ տեւողական եւ անկորուստ պահպանութեան: Միւս կողմէն երբեք հնար չէ Հայոց Եկեղեցին անջատեալ կամ բաժանեալ, կամ ինչպէս ոմանք կ'ըսեն, հերձեալ անուանել, քանի որ նա երբեք իր գլխուն դրութիւն մը ստեղծելով չհեռացաւ: Եկեղեցին մի էր եւ մի կը նմար ընդանուր միութեամբ երեք ժողովներու հիման վրայ: Հայ Եկեղեցին մինչեւ ցայսօր նոյն դրութիւնը կը պահէ եւ կը պաշտպանէ: Միւս եկեղեցիներն են, որ նոր ժողովներով՝ դրութիւններ եւ դաւանութիւններ ստեղծեցին, եւ նախկին միութեան հիմը այլայլեցին: Յոյն որթոտոքսներ մինչեւ եօթներորդ ժողով յառաջեցին, Լատին կաթողիկներ մինչեւ քսաներորդ ժողով հասան, նորանոր դաւանութիւններ աւելցնելով եւ բարդելով: Բաժանեալ կ'ըսուի նա՛ որ նոր դրութեամբ նորութիւնը ստեղծէ, եւ ոչ նա՛ որ դրութեան պաշտպանութեամբ անփոփոխ կը մնայ: Այս է Հայ Եկեղեցւոյ կացութիւնը, եւ այդ դրութեան կապուած է Բաբգէն հայրապետի անունը:

346. ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ՆՇԽԱՐՔԸ

Փամանակակից դէպքերէն յիշատակութեան արժանի կը սեպենք Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի եւ Լուսաւորչի թոռին նշխարքներուն յայտնուիլը, որուն նահատակութիւնը պատմած ենք իր կարգին (« 96): Մեր Եկեղեցին յատուկ տօնական յիշատակ մը նուրած է այդ յայտնութեան (ՏՕՆ. 241), եւ հարկ է որ պարագաներն ալ ծանօթացնենք: Աղուանից ապաշխարող թագաւոր Վաչէէ (« 285) ետքը, նորէն հալածանք եւ նեղութիւն պատեցին Աղուանից երկիրը, այնպէս որ Վաչագան ալ՝ Վաչէի որդին, կեղծուրացութեան կը պարտաւորուէր (ԿԱՂ. Ա. 132), նման մեր Վահանին, եւ *պերեսու նամ* անտէրունջ կը մնար երկիրը, առանց իր ազգէն եւ իր հաւատքէն գլուխ ունենալու (ԿԱՂ. Ա. 131): Երբ Վաղարշի թագաւորութեան սկիզբը (« 313) կրօնքի ապաստութիւն տրուեցաւ, Աղուանք ալ օգտեցան նոյն օրէնքէն, եւ Վաչագան, Վաչէի եղբորորդին, քրիստոնէութեան դառնալով, Աղուանից թագաւոր եղաւ, 485-ին կամ քիչ ետքը, եւ ամէն կերպով աշխատեցաւ քրիստոնէութիւնը վերանորոգել եւ պայծառացնել իր երկրին մէջ, իրեն օգնական

ունենալով Շուփհադիշէ կաթողիկոսը (ԿԻՐ. 98): Վաչագանի մեծ բաղձանքներէն մին եղաւ Աղուանից նախկին առաքելաշաւիղ հայրապետներուն նշխարքները գտնել, եւ անոնց փառաւորութեամբ քրիստոնէութիւնը պօրացնել: Արդէն Մանդակունիէն խնդրած էր Հայոց լուսաւորիչներուն Գրիգորի եւ Հռիփսիմէի եւ Գայիանէի մասունքները, եւ նա ալ յղած էր Դարահոճեցի Մատթէոս երէցի ձեռօք (ԿԱՂ. Ա. 158): Յոի գիւղացի Յակոբ երէցի մըն ալ տեսիլքով, եւ տանուտէր Խոճկորիկ նախարարին ձեռքով նոյն գիւղին մէջ յայտնուած էին Յովհաննէս Մկրտիչի հօր Զաքարիայի եւ Պանդալէոն բժիշկի նշխարքներէ մասունքներ, զորս Գրիգորիս ժամանակին բերած եւ անդ պահած կ'ըսուէր (ԿԱՂ. Ա. 151): Վաչագան մեծահանդէս թափօրով եւ հանդէսներ կազմելով, եւ այս նշխարքներն ալ մէկտեղ տանելով Ամարաս գնաց, ուր ժամանակին թաղուած էր Գրիգորիս հայրապետը (« 98): Շատ արարողութիւններէ եւ աղօթքներէ ետքը, նոյնինքն Վաչագան, եւ Յովէլ սարաւագի եւ Յովէլ երէցի մը տեսիլներով, Ամարասի մօտ Զարուէժ գիւղի գերեզմաններուն մէջ կը յաջողէին որոշել Գրիգորիսի գերեզմանը, ուսկից անուշահոտ բուրում մը կը հաստատէր սուրբին ոսկորներուն ստուգութիւնը (ԿԱՂ. Ա. 156-179): Միեւնոյն ժամանակին տեղի ունեցաւ Եղիշէ առաքելոյն ոսկորներուն ալ յայտնուիլը, որոնք պիտի գտնուէին Զերգունի դաշտը գութի մը մէջ (« 16): Վաչագան պզուշտութեամբ հանել տուաւ այնտեղ գտնուող ոսկորները, բայց շատ էին եւ *հանեալ կուտեցին շեղջս շեղջս*, եւ աղօթքի դիմեցին սուրբին ոսկորները ձանչնալու համար: Ասոր վրայ *եւ հողմ ուժգնակի*, բոլոր շեղջակուտեալ ոսկորները ցրուեց, եւ միայն փոքրիկ մաս մը մնաց անշարժ, որոնք սորբին ոսկորները ձանչցուեցան եւ պատուով պետեղուեցան (ԿԻՐ. 97), իսկ գլուխը Ուռեկան գիւղը տարուեցաւ Ստեփանոս քահանայի ձեռքով (ԿԱՂ. Ա. 96): Գրիգորիսի նշխարաց յայտնութիւնը մերձաւորաբար կը. դրուի 480-ին, բայց որոշակի ճշդել դիւրին չէ. ամէն առթի մէջ Բաբգէնի առաջին տարիներուն մէջ պէտք է նշանակել:

347. ՎԱՉԱԳԱՆԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Ըստ այսմ միեւնոյն Վաչագան թագաւորի եւ Շուփհադիշէ կաթողիկոսի օրերուն կ'իյնայ Աղուանից մասնակցութիւնը Դուինի ժողովին, եւ անոր դաւանական որոշումներուն, ինչպէս յառաջ բերինք (« 342): Վաչագան թագաւոր, երբոր բարեպաշտական ձեռնարկներու ոյժ կու տար, ներքին եւ եկեղեցական բարեկարգութեանց ալ հետամուտ էր, ինչ որ կը հաստատուի Աղուէնի ժողովին գումարումովը եւ կանոններովը: Ժողովին ներկայ են, Շուփհադիշէ արքեպիսկոպոս Պարտաւի կամ կաթողիկոս Աղուանից, երկու եպիսկոպոսներ մանասէ Կապաւոյ եւ Յունան Հաշուայ, երեք քորեպիսկոպոսներ Անանիա եւ Սահակ Եւուտոյ եւ Շմաւոն Յոայ, եւ երէցներ, Յովսէփ Կաղանկայտուքի, Մատթէոս Պարտաւի, Թոմա դրան թագաւորին, Պօղոս Գեղաձի, Մատթէոս Դարահոճի, Աբիկաղ Բեդայ, Ուրբաթ Պրմանուշայ, եւ Յովէլ, եւ Պարմիտէ, եւ Յակոբ: Աշխարհականներէն ներկայ էին Վաչագան թագաւոր, Միրհորիկ հազարապետ, Բակուր Կաղանկայտուքի եւ Վարդան Գարդմանի նախարարներ, իսկ Աղուանից տանուտէրներէն Մարուի, Տիրապդ, Սպարակոս, Ղամա, Ռատան, Աշէս, Խուրս, Բերմուսան, Խասկէն, Փիւրոգի, եւ ուրիշներ: Այդ յիշատակութիւնը յառաջ բերինք Աղուանից եկեղեցւոյն կազմակերպութեան վրայ գաղափար մը տալու, եւ աշխարհականաց գործակցութիւնը ցուցնելու համար: Կանոնները 22 հատ են (ԿԱՂ. Ա. 184-189), եւ կը խօսին եկեղեցականաց հատոյթներու, եկեղեցականաց ամբաստանութեան, եպիսկոպոսաց իրաւունքներու, եւ պահք ու Կիրակի պահելու վրայ: Նկատողութեան արժանի կը սեպենք ժ. կանոնը, *Այր պերրորդ ազգի կին մի՛ արասցէ, եւ պեղբօր կին մի՛ արասցէ*, որով ազգակցութեան եւ խնամութեան արգելեալ աստիճանները շատ նեղ գիծի մէջ կ'ամփոփուին, եւ ըստ ամենայնի կը համաձայնին այն բացատրութեանց զորս մենք արդէն տուինք Շահապիվանի

կանոններուն վրան (« 230): Յաջորդ ԺԱ. կանոնն ալ կ'ըսէ, *Եւ որ զկին թողու առանց պատճառանաց, եւ առանց պսակի կին առնէ, զայնպիսին կապալ ի դուռն արքունի տացեն*, որով կնաթողութիւնը եւ ապօրէն կենակցութիւնը արտաքին դատարանի կ'ենթարկուին: *Առանց պատճառանաց* բացատրութիւնը, թէպէտ անորոշ, հարկաւ չի կրնար անձնական պատճառանքի վրայ մեկնուիլ, քանի որ ամէն առթի մէջ կրնան այսպիսի պատճառանքներ ստեղծուիլ: Հետեւաբար մենք այդ կանոնի մէջ լուելայն ենթադրուած կը տեսնենք, եկեղեցական ատենի քննութեամբ եւ որոշմամբ կատարուած ամուսնալուծութեան գրութիւնը:

Տ. ՍԱՄՈՒԷԼ Ա. ԱՐԾԿԵՑԻ

348. ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Աւերորդ չըլլայ կրկնել, թէ Ջ. դարուն ազգային պատմութիւնը շատ աղքատ կերպով կը ներկայանայ մեր պատմագիրներուն պակասութեամբը՝ եւ արտաքիններուն Հայոց մասին լուրթեամբը: Սամուէլ ամենուն կողմը կը նշանակուի իբր Բաբգէնի անմիջական յաջորդ, եւ Բզնունեաց Արծկէ, այժմ Ալճաւապ, քաղաքէն ըլլալէն աւելի քան մը վրուցուած չէ իր վրայ: Մենք դիտելով որ Արծկէ կամ Բզնունիք կեդրոնն էր Աղբիանոսեանց կամ Մանապկերտացեաց ազգատոհմին, ուսկից էր եւ Սուրմակ (« 211), եւ թէ Դուինի ժողովին մէջ կը յիշուի Բզնունեաց եպիսկոպոս Սամուէլ մը (« 339), վստահօրէն կը հետեւցնենք թէ Սամուէլ կաթողիկոս միեւնոյնն է, իր հայրենական գաւառին եպիսկոպոսութիւնը վարող, եւ Մանապկերտացեաց ազգատոհմին սերունդ, որուն պատկանած են Աղբիանոս, եւ Շահակ, Ջաւէն, ԱՍտուրակէս, Սուրմակ, Մելիտէ ու Մովսէս կաթողիկոսներ: Եկեղեցական տեսակէտէն ոչ մի գործունէութեան առիթ չելաւ Սամուէլի հանդէպ, եւ կրցաւ իր ժամանակը անցընել հանդարտութեամբ, երկրին եւ եկեղեցւոյն սովորական պէտքերը հոգալով (55): Իր ընտրութեանթուականը որոշելու ամենէն ստոյգ հաշիւ նկատած ենք արդէն Աղբաթանեցին թուականէն դէպի ետեւ հաշուելով՝ հաստատել 516-ին (« 331), իսկ տեւողութիւնը ընդհանուր կերպով 10 տարի ըսուած է: Թէպէտ կան քանի մը ցուցակներ որոնք 5 տարի կու տան, սակայն 10 տարի նշանակողներ թէ բազմութիւն են եւ թէ հնագոյն (ՅՈՎ. 82), եւ անոնց կը հետեւի ընդհանրապէս ընդունուած ժամանակագրութիւնը: Ըստ այսմ Սամուէլի մահը պէտք կը լինի դնել 526-ին:

349. ՄԺԷԺ ՄԱՐԶՊԱՆ

Քաղաքական կացութեան մասին ալ շատ գրելիք չենք գտներ: Պարսիկ մարպպան ունենալու վրայ, Կաւատի գրած վստահութիւնը չարդարացաւ, գլխաւորապէս երկրին վիճակորական պաշտպանութեան կողմէն, որ պետական շահերու գլխաւորն էր: Բուրդան ինքն ալ, որ իբր *անպիտան եւ անարի* կը ներկայացուի (ՉԱՄ. Բ. 236), չկրցաւ արդիւնք մը ցուցնել, երբ 515-ին Հոնները Կովկասի շղթան անցնելով յարձակեցան Պարսկական գաւառներու վրայ, առանց զօրաւոր դիմադրութիւն գտնելու (ԼՊԱ. 496): Բայց երբ հասան հրաւային Հայաստանի լեռնական գաւառները, Խոյթի եւ սասունի կողմերը, Մժէժ Գնունի տեղացի գունդերու խլուխը անցած, կարող եղաւ ասպատակին դէմ ելնել, եւ ոչ միայն անոնց յառաջացումը արգելուլ, այլեւ կորակոր ետ մղել եւ երկրին ապահովութիւնը պաշտպանել: Այդ պարագան յորդորեց Կաւատը նորէն Հայու յանձնելու Հայոց մարպպանութիւնը: Բուրդան ետ կաշուեցաւ, եւ Մժէժ Գնունի անոր յաջորդեց, հաւանաբար 517-ին (ՉԱՄ. Բ. 237): Ամէն առթի մէջ Բուրդարնի տրուած չորս տարիները (ԿԻՐ. 23) քիչ մը երկարելու պէտք կը զգացուի, Վարդի եւ Մժէժի միջեւ եղած միջոցը լրացնելու համար: Սամուէլ բախտաւոր եղաւ Հայ մարպպանի հետ գործ ունենալով, որով եկեղեցական գործերը կը դիւրանային: Սակայն միւս կողմէն ընդհանուր խաղաղութիւնը խանգարեցաւ, երբ 518-ին Յուստինոս Ա. յաջորդեց անաստաս կայսեր, սկսաւ թշնամութիւններ յուլել Պարսից դէմ, ուլելով

Կողքիսի եւ Վրաստանի կողմերը ընդարձակել իր ազդեցութիւնը: Միջագետքէն ալ պատերազմ բացաւ Պելիսարիոսի հրամանատարութեամբ: Թէպէտ մեծ ճակատամարտեր տեղի ունեցան, բայց Հայաստան ուղղակի պատերազմի ասպարէզ չէր: Ինչ ալ ըլլար, չէր կրնար չզգալ երկու պետութեանց մէջ մղուած հակառակութեանց ձախորդ հետեւանքները: Հաշտութեան բանակցութիւններ սկսան 515-ին, սակայն անոնց վերջը չկրցաւ տեսնել Սամուէլ: Բանակցութիւններն ալ ելք չունեցան, վասնզի 527-ին Յուստինոս վախճանեցաւ եւ Յուստինիանոս յաջորդեց:

350. ՅՈՒԼԻԱՆԵԱՆՔ ԵՒ ՍԵԻԵՐԵԱՆՔ

Սամուէլ օրով նոր դաւանական խնդիրներ յուղուեցան կայսրութեան սահմաններուն մէջ, եւ նոյն իսկ միաբնակ դաւանութեան մէջ բաժանում պատճառեցին: Հակաբաղկեդոնիկ գրութեան պօրաւոր պաշտպաններէն մէկն էր Յուլիանոս եպիսկոպոս Հալիկառնասի, որ է այժմեան Պօտուրումը, եւ Անաստասի օրով ազդեցիկ դիրք կը գրաւէր: Սեւերոս Սոպոպոլսեցին ալ, վանական աղանդներու ծառայելէն ետքը, հակաբաղկեդոնական գրութեան ջատագով եղաւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, եւ Անաստասի համակրութեան արժանանալով Անտիոքի պատրիարք անուանեցաւ 512-ին: Երկուքն ալ աչքառու դիրք ունենալնուն, առաջին արքայութեանը եղան, երբ Յուստինիանոս 518-ին Քաղկադոնի ժողովին պաշտպանութիւնը ձեռք առաւ, եւ անոր հակառակորդները հալածեց: Երկու արքայութեան միանգամայն գտնուեցան Աղեքսանդրիա, եւ թէպէտ կացութեամբ բախտակից եւ վարդապետութեամբ դաւանակից, իրարմէ վատուեցան Քրիստոսի մարմինին բնական վիճակը ճշդելու մէջ: Յուլիանոսի կարծիքով Քրիստոսի մարմինը, որչափ ալ բուն մարկային մարմին էր, բայց *ի հարկէ* չէր ենթարկուեր բոլոր մարմնական կարիքներու եւ կիրքերու, ինչպէս են քաղց ու ծարաւ, բուն ու յոգնութիւն, քրտինք ու արցունք, այլ այդ ամէնը կը կրէր *ի կամաց*: Սեւերոս ընդհակառակն կը կարծէր թէ Քրիստոս ամէն մարմնական կարիք ու կիրք կը կրէր *ի հարկէ*, ըստ ամենայնի հաւասար ամէն մարդ անհատի, առանց որոյ իսկապէս *մարդացեալ* չէր ըլլար: Վիճուած տարբերութիւնը իրեն հիմը կ'ունենար Քրիստոսի մարմինին ապականացու ըլլալուն կամ չըլլալուն վրայ, որովհետեւ բոլոր մարմնոյ կարիքներ՝ կերպով մը մարմնոյ ապականութեան կը վերածուին, եւ այս տեսակէտէ ապականացու կամ ապականելի բառը, իբրեւ որոշիչ բառ ընդունուեցաւ, եւ Յուլիանեանք կոչուեցան Անապականական, ինչպէս Սեւերեանք՝ Ապականական ըսուեցան: Խնդիրը հետզհետէ ճիւղաւորուեցաւ, եւ շատեր պլտիկ տարբերութիւններ դնելով իրենց բացատրութեանց մէջ տասնէ աւելի դրութեանց եւ վարդապետութեանց անուններ ստեղծեցին: Խնդիրը ծայրայեղութեան տանողներ, Յուլիանոս անապականելիութիւնը մինչեւ երութականութեան տարին, ըսելով թէ լոկ առերեւոյթ եւ ոչ իրական էր Քրիստոսի կրածը: Իսկ Սեւերեանք ապականելիութիւնը մինչեւ աստուածաչարչարութեան հասցուցին, պնդելով թէ աստուածային բնութիւնն ալ չարչարելի դարձաւ ընութեանց միաւորութեամբ: Երկու գրութիւններն ալ Ասորոց մէջ ընդարձակ տարածում ունեցան, Յուլիանեանը իբր աւելի մերձաւոր միաբնակ ուղիղ վարդապետութեան, եւ Սեւերեանը իբր աւելի ընտանի Անտիոքի եկեղացւոյն: Հետեւաբար երկու դրութեանց վէճերն ալ պօրացան, բայց Սամուէլի օրով անոնց արձագանգը Հայերուն չհասաւ եւ խնդիրի նիւթ չեղաւ, ինչ որ ճշմարտուեցաւ աւելի անագան: Ըստ այսմ ոչ միայն Նեստորական եւ Քաղկեդոնական, այլեւ Յուլիանեան եւ Սեւերեան խնդիրներով ալ պարտաւորուեցան պրաղիլ Հայոց հայրապետները:

Տ. ՄՈՒՇԷ Ա. ԱՅԼԱԲԵՐԵՅԻ

351. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ ԷԶ 522 «

Սամուէլի յաջորդեց Մուշէ, Կոտայք գաւառի Այլաբերք գիւղէն, որ յոմանց Աղբերք ալ գրուած է, իսկ Կոտայք այժմեան Երեւանի գաւառն է, որով Մուշէ Դուինի հայրապետանոցին մօտերէն եղած կ'ըլլայ: Նախընթացաբար իր անունը երբեք յիշուած չէ, պատմագիրներն ալ տեղեկութիւն չեն տար, որով չենք կրնար ճշդել, թէ ինչ կերպով եւ ինչ արժանիքով այժոռ բարձրացաւ: Քսանի մօտ պատմագիրներ եւ ցուցակագիրներ, մէկէն վատ, ամէնքն ալ վարմանալի միաձայնութեամբ 8 տարի կու տան Մուշէի կաթողիկոսութեան, որով Սամուէլի մահուան թուականն եղող 526-էն մինչեւ 534 պէտք կ'ըլլայ դնել անոր պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը, թէպէտ մահուան պարագաներն ալ կ'անգիտանանք: Իր ատենի մարպպանը եղած է Մժէժ Գնունի, իսկ Պարսից թագաւոր Կաւատը վախճանած է 531-ին 43 տարի թագաւորելէ ետք, եւ իրեն յաջորդած է Խոսրով Ա. իր որդին, Անուշիրուան մականուանուած, այսինքն է Երանելի: Յունաց կայսրութիւնը 527-ին Յուստինոսի մահուընէ ետքը, անցաւ Յուստինիանոսի, որ կայսրներուն կարգին ամենէն նշանաւորներէն մին եղած է իր օրէնսդիր եւ բարեկարգիչ հանձարովը: Յուստինիանոսի նպատակներէն մինն ալ եղաւ Քաղկեդոնի ժողովին խնդրոյն վերջը մը տալ, որ իր գահակալութեան ատեն, 76 տարէ հետէ կը յոյուէր, առանց վերջնական լուծման մը յանգելու: Ինքն Յուստինիանոս ալ տակաւին 25 տարիէ աւելի աշխատեցաւ, մինչեւ որ կրցաւ խնդիրին վերձ տալ ճարտար դարձուածքով մը: Իսկ քաղաքական խաղաղութիւնը վրդովուած էր Յունաց եւ Պարսից մէջ, ցորչափ կենդանի էր Կաւատ, սակայն պատերազմի ասպարէզը Միջագետքն էր, եւ Հայաստան համեմատաբար ազատ էր պատերազմի դժնդակ հետեւանքներէն: Խոսրով իր թագաւորութեան սկիզբը հաշտութեան դաշնագիր կնքեց Յուստինիանոսի հետ, թէպէտ խաղաղութիւնը երկարատեւ չեղաւ:

352. ԵՐԻՅԱԿ ՍԻՒՆԵՅԻ

Պատմական եղելութեանց նուաղութեան ատեն, իբր հետաքրքրական յառաջ կը բերենք Սիւնեաց եպիսկոպոսի ընտրութիւնը, զոր կատարած է Մուշէ, Օրբէլեանի պատմածին համեմատ: Սիւնեաց վերջին եպիսկոպոսը, նոյնպէս Մուշէ կոչուած, զոր անգամ մը յիշաթ ենք (« 327), կը վախճանի Մուշէի կաթողիկոսութեան օրերը: Օրբէլեանի հաշուով, Անանիա 42, Նուն 8, Գաղատ 17, եւ Մուշէ 36 տարի պաշտօնավարած են (ՕՐԲ . Բ. 246), որ է բովանդակ 103 տարի: Եթէ Անանիայի Սահակէ ստացած ձեռնադրութիւնը 420-է 425-ին ատենները դնենք, 530-ին մօտերը կ'իյնայ Մուշէ եպիսկոպոսին մահը: Սակայն Փարպեցիին համեմատ 476-ին Մուշէ արդէն Սիւնեաց եպիսկոպոս էր (« 327) եւ 36 տարի պաշտօնավարութիւն տալով կը հասնինք 512-ին, որով ժամանակակից չի կրնար ըլլալ Մուշէ կաթողիկոսին, որ 526-ին ընտրուեցաւ: Սակայն ստէպ յիշած ենք թէ ժամանակագիրներուն մէջ, մանաւանդ թուատառերու փոխանակութենէն գրչագիրներուն ստեղծած շփոթութիւններով, այնպէս որ պարտաւորուած ենք աւելի դիպուածներու ժամանակակցութեան հետեւիլ քան թէ յիշատակուած թուականներու: Երբ Մուշի եպիսկոպոս կը վախճանի՝ Սիւնեաց տանուտէրութիւնը դատարկ եղած կ'ըլլայ, եւ վերջին նախարարին այրին, Սահակիա տիկին, գլուխ կ'ըլլայ կաթողիկոսը Սիւնիք հրաւիրել որ ընտրութիւն եւ ձեռնադրութիւն կատարէ: Մուշէ կաթողիկոս կը հաւանի եւ ճամբայ կ'ելլէ *ըստ հայրապետական ճոխութեանն*: Ըստ այսմ կաթողիկոսը *հեծեալ ի սպիտակ ջորւոջ, ոսկեզօծ թամբօք, եպիսկոպոսօք, եւ բազմամբոխ պաշտօնէիք, որք պառաջեաւ ունելով զոսկիափայլ նշանն աստուածընկալ արեգակնակերպ նշուլիք, ընթանային զճանապարհաւն սաղմոսիք եւ քաղցրաձայն եղանակօք* (ՕՐԲ. Ա. 115): Նկարագրութիւնը հետաքրքրական է ժամանակին սովորութիւնները ուսումնասիրելու համար: Մտադրութեան արժանի է խաչին *նշուլիք* վարդարուած ըլլալը, որ է թեւերու մէջտեէերը ճաճանչներ ունենալը, ինչպէս են այսօր ալ մեր եկեղեցիներու մէջ գործածուած խաչերը, որուն

այս կերպով Հայ ծէսի սեփական խաչի ձեւ շինելը կը հաստատուի: Երբոր Մուշէ Սիւնեաց նահանգը Վայոցձոր գաւառը կը հասնի, եւ ամէն կողմեր երաշտէ *թարշամեալ* եւ ցամաքած կը տեսնէ, *արտասուագոչ պաղատանօք ձեռս ի վեր ամբարձեալ* կ'աղօթէ, եւ քիչ ետքը կը սկսի անձրեւել, եւ *վառուրս երիս պցայգ եւ պցերեկ* անձրեւը կը շարունակէ եւ բուսաբերութիւնը կը վերակենդանանայ: Իշխանուհին Սահակիա եւ բոլոր Սիւնեաց ժողովուրդը մեծահանդէս ընդունելութիւն կ'ընեն կաթողիկոսին, *իջանէին ամենեքեան ի վերայ ծնկաց եւ երկիր պագանէին, կէսք հետեւակք եւ կէսք հեծեալք ընթանային յաջմէ եւ յահիկէ, եւ մեծաձայն աղաղակաւ հնչէին եւ գոչէին վերգս օրհնութեան*, եւ այս կերպով միչեւ նախարարական ապարանքը առաջնորդելու նստուցանէին ի վերայ ոսկեթել եւ մարգարտաշար բազմականին (ՕՐԲ. Ա. 116): Երեք օր հանգիստ ընելէ ետքը կաթողիկոսը ընտրողական ժողով կը գումարէ, եւ ամէնքն միաբերան հայր Երիցակը կ'ուպեն իրենց տեսուչ հոգւոց: Այս Երիցակը Բաղք կամ Քաշունիք կամ Բարկուշատ գաւառի մէջ Երիցու վանք կոչուած մենարանը քաշուած ձգնաւո մըն էր, որ առաջ աշակերտած էր նոյն Բաղք գաւառի մէջ Գիւտ կամ Վասակ ձգնաւորին, եւ անկէ վատուելով նոր վանք հիմնած էր 12 ընկերներով: Երիցակ ձգնաւորին եպիսկոպոսական աստիճանէ փախչիլը նախատեսելի էր, անոր համար Մուշէ անմիջապէս մարդ հանեց որ վանքին պահպանութիւն ընեն: Երիցակ վերջապէս ընդդիմացաւ Մուշէի կողմէն՝ սարկաւագապետին ձեռօք եկած հրաւերին, մինչեւ որ կաթողիկոսը պարտաւորուեցաւ անձամբ երթալ անոր ձգնարանը, եւ սաստելով հնապանդեցնել, եւ քաղաք բերելով ձեռնադրել, եւ ինքն դառնալ *ի հայրապետական պթոռն ի Դուին շահաստան* (ՕՐԲ. Ա. 119): Իսկ երիցակ տարի մը միայն պաշտօն վարելով, սրբութեամբ վախճանեցաւ, եւ իրեն յաջորդեց Մակար (ՕՐԲ. Ա. 131), հարկաւ նա ալ Մուշէէ ընդունելով ձեռնադրութիւնը:

353. ԳԻԻՏ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՍԱՍԷՐ

Օրբէլեան Երիցակի վրայ խօսելէն առիթ կ'առնէ Գիւտ ձգնաւորին վրայ ալ խօսիլ, եւ այս մասին գրածներն ալ կ'ուպենք քաղել, թօթափելով շատ մը հրաշապատում պարագաները: Շաբիթ իշխան Գողթն գաւառի, հաւանաբար թոռն Շաբիթի, որ Մեսրոպի առաջին քարոզութեանց օգնած էր (« 187), եւ որդի Գիւտի՝ որ նոյնպէս Մեսրոպի օժանդակած էր (« 207), երկու վաւակ թողած էր, Վասակ եւ Շապուհ, որ ընտանեկան պատերազմի կ'ելլեն ժառանգական խնդրով, եւ յատկապէս Որդուատ գիւղին ստացութեան համար: Վասակ, պատերազմի բորբոքման մէջ Շապուհը կը վիրաւորէ, բայց այնպէս կը յուպուի, որ կ'ուխտէ աշխարհքէ քաշուիլ, եթէ եղբայրը բժշկուի ՕՐԲ. Ա. 121): Շապուհ կ'առողջանայ, եւ Վասակ լուելեայն մէջ ձգնաւորութեան կը սկսի Գիւտ անունով: Եղած տեղը երեքուկէտ տարի մնալէն ետքը, օր մը այն կողմերը ուրախութեան երգեր լսելուն, աւելի ներսերը կ'երթայ, եւ Երասխի եզերքը Քարավազ կոչուած տեղը, պզտիկ քարանձաւի մը մէջ կը հաստատուի: Տասը տարիներ անցած էին, եւ Գիւտ-Վասակ խոստաճարակ կ'ապրէր, գազաններու հետ ընտելացած, երբոր յանկարծ այնտեղ կը հասնի իշխանաւոր մէկը, հրաշալի եղջերուի մը հետեւելով: Գիւտ նոյն միջոցին արջի մը թաթը կը խնամէր: Իշխանաւորը, որ օտար թագաւորի մը որդի է եղեր, հիացած կը մնայ, Գիւտի սրբութենէն կը հրապուրուի, կը մկրտուի Քրիստոսասէր անունով, եւ դրամ ալ բերել տալով նոյն տեղը վանք ու եկեղեցի կը շինէ Գիւտի գլխաւորութեամբ, եւ ինքն ալ անոր կ'աշակերտի: Թագաւորին խնդրակները տեղը կը գտնեն ու բռնութեամբ տանելու կու գան, բայց Գիւտ եւ Քրիստոսասէր եւ ընկերներ կանուխէն հեռացած կ'ըլլան, միայն հիւանդ կրօնաւոր մը կը գտնեն, կը սպաննեն, եւ վանքն ու եկեղեցին կը քանդեն: Ասոր վրայ թագաւորը չարաչար կը հիւանդանայ, որդին իրեն լուր կը դրկէ, որ բժշկուելու համար պինքն ապատ թողու եւ քանդածը շինել տայ: Ինչ որ կը գործադրուի: Քարավազի վանքը մինչեւ 500 ձգնաւորներ կը հաւաքուին, 200 վանքին եւ 300 քարանձաւներուն մէջ: Վանքը նորէն

փորձանքներու կը հանդիպի, մինչեւ որ Գիւտ 84 տարեկան եղած եւ Քրիստոսասէր կը նահատակուին, վանքին վրայ եղած նոր յարձակման մը ատեն: Յրուեալ կրօնաւորները դառնալով Գիւտը կը թաղեն եկեղեցւոյ գաւիթը, եւ Քրիստոսասէրը եկեղեցւոյ մէջ: Ստեփանոս Օրբէլեան, որ Սիւնեաց արքեպիսկոպոս էր, արժանահաւատ անձերէ քաղելով աւանդած է Գիւտի եւ Քրիստոսասէրի պատմութիւնը (ՕՐԲ. Ա. 121-130): Այս Գիւտին աշակերտներէն է վերեւ յիշուած Երիցակ ճգնաւոր եպիսկոպոսը:

Տ. ՍԱՀԱԿ. Բ. ՈՒՂԿԵՑԻ

354. ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ՄԱՀՆ

Մուշէի յաջորդած է Սահակ կաթողիկոս, որ առաջին անգամ նախկին կաթողիկոսներէն մէկուն անունը ունի, եւ ըստ ընկալեալ սովորութեան Սահակ Բ. անունով որոշուած է: Սակայն անունի թուահամարը աւելցնելու սովորութիւնը հին չէ: Վերջին ԺԹ. դարու կաթողիկոսներէն առաջ, ոչ մէկը թուահամարով կոչուած կամ ստորագրած է, եւ ինչպէս կը յիշենք, առաջին անգամ Յովհաննէս Ը. այդ ձեւը գործածել սկսած է 1831-ին: Սակայն վերջին պատմագիրներ պէտք պզգացած են նոյն ձեւը նախորդներու վրայ ալ տարածել, ինչպէս որ մենք ալ կ'ընենք, հոգ տանելով որ թուահամարէն պատ ծննդավայրէն առնուած կամ իբր մակդիր ընդունուած անունն ալ աւելցնենք իւրաքանչիւրին, հիներուն տուած անուններուն հետ համեմատութիւնը պահելու համար: Թող որ թուահամարի մէջ նոր հեղինակներն ալ ըստ ամենայնի համաձայն չեն, նկատելով որ հակաթողներու եւ աթոռակիցներու անունները ոմանք թուահամարի անցուցած են եւ ոմանք ոչ: Այդ մասին ալ ընդհանուր կերպով ընդունուած հաստատուն կանոն չկայ. մենք ալ սովորութեամբ նուիրագործուած պարագաներուն կը հետեւինք, առանց բծախնդիր կանոնաւորութիւն փնտռելու: Սահակի ծննդավայրն է Հարք գաւառի Ուղկի գիւղը, որուն դիրքը անորոշ մնացած է այժմեան Պուլանք գաւառի մէջ: Հին ատենն ալ շատ նշանաւոր տեղ եղած պիտի չըլլայ, որ ոչ ուրեք կը յիշատակուի, նոյնիսկ Սահակ վանապան տեղեր Ուկեցի, Յղկեցի, Ջակեցի, Չակեցի, Եղեգիկցի, Եղեգականցի եւ Հարքացի ալ ըսուած է: Սակայն Եղեգիկցի ըսողներն իսկ Հարք գաւառը կը յիշեն (ԱՍՈ. 82), որով խնդիր չի կրնար ըլլայ, Բագրեւանդի Եղեգեկի, Կարձկանի Եղեգիսի, Սիւնեաց Եղեգիքի եւ Հանձիթի Եղեգիի հետ շփոթելու: Սահակի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը Տտարի գրուած է ընդհանրապէս, երկու տեղ միայն 7ըստուած է, որ Ե եւ Է թուատառերու փոխանակութեան պիտի վերագրուի, եւ միայն մէկ ցուցակի 10 տարի տալը ընդհանուր համաձայնութեան դէմ ոյժ չի կրնար ունենալ: Ըստ այսմ Սահակի կաթողիկոսութիւնը 534-ին սկսելով 539-ին վերջացած պիտի ըսուի, հարկաւ բնական մահուամբ, քանի որ ուրիշ պարագայ մը պատմուած չէ: Ամբողջ իր կաթողիկոսութեան միջոցը կը մնայ ՄԺԺԻ մարպպանութեան, Խոսրովի թագաւորութեան եւ Յուստինիանոսի կայսրութեան ժամանակ, եւ այդ հնգամեայ ժամանակի մէջ ոչ քաղաքական պատերազմ տեղի ունեցած է, եւ ոչ կրօնական նոր խնդիր մը, որով Սահակ հանդարտ եւ անակնկալներէ վերժ պաշտօնավարութիւն մը ունեցած է: Կաթողիկոսութեան կարճատեւութիւնը բնական կերպով մտածել կու տայ թէ ծերութեան հասակի մէջ աթոռ բարձրացած ըլլայ, բայց իբր պատմական ստուգութիւն պնդել հնար չէ: *Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի եւ մեծ թարգմանչի, ընդդէմ երկաթնակաց Նեստորականաց*, ընդարձակ գրուած մը կայ Գիրք Թղթոցի մէջ (ԹՂԹ. 413-482), զոր ոմանք Սահակ Ուկեցիին ուկեցին վերագրել, սակայն ոչ Ուկեցիին ժամանակ այսպիսի գրութեան մը առիթ ընծայող պարագաներ ճշմարտութեան, եւ ոչ ալ Ուկեցիին *մեծի թարգմանչի* անունին արժանաւոր անձնաւորութիւն մը եղած է, եւ մենք ալ համամիտ ենք նոյն գրուածը Սահակ Գ. Չորոփորեցիին ժամանակին պատշաճեցնել (ՅԱՐ. 290):

Տ. ԲՐԻՍՏԱՓՈՐ Ա. ՏԻՐԱՌԻԶՑԻ

355. ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Քրիստոփոր, որ Սահակ Ուղկեցիի յաջորդեց, Բագրեւանդ գաւառի Տիրառիջ գիւղէն էր (ՅՈՎ. 83), եւ իբր արժանաւոր ոք կոչուեցաւ կաթողիկոսութեան: Ոչ միայն Պատմաբանին նատուցանեն յաթոռ հայրապետութեան խօսքը, նշանակալից իմաստ մը ունի, այլեւ Ասողիկ փիլիսոփայ կոչմամբ պայն կը պատուէ (ԱՍՈ. 82): Տիրառիջցին՝ Քրիստափոր Առաջին մակագրեցինք, ինչպէս որ արդէն բացատրած ենք Քրիստափոր Արծրունիին անգոյ եւ մտացածին անձ մը եղած ըլլալը ցուցնելով (« 292), եւ այս եւսքանպէս կը ճշմարտուի այն յիշատակներով, որք ասորական աղբիւրներէ քաղուած են եւ նշանաւոր գործունէութիւն մը կը վերագրեն Տիրառիջցիին, եւ կ'արդարացնեն Թովմայէ յիշուած Քրիստափորին տրուած պանծալի աթոռակալութեան գովասանքը: Միեւնոյն ատեն կը ճշգրտուին Թովմայի պատմած յարաբերութիւնները Ասորիներու հետ, միայն Պերոպի տեղ Խոսրովի անունը դնելու է, իբր ժամանակին իշխող արքայից արքայի (ԱՐԾ. 88), ինչ որ դժուարին ուղղութիւն մը չէ, նկատի ունենալով մեր պատմիչներուն սովորական դարձած՝ անուններու եւ թուականներու անճշդութիւնները: Ճիշդը խօսելով, Թովմաս ալ նոր կաթողիկոս մը ստեղծած չէ, որովհետեւ ոչ անոր ժամանակը ցուցուած է, ոչ յաջորդութիւնը ճշդած, եւ ոչ ալ Արծրունի ըլլալը յիշած է, այլ միայն Պերոպի անունն է, որ Չամչեանի իբր հիմնաքար ծառայած է անգոյ կաթողիկոս մը ստեղծելու (ՉԱՄ. Բ. 182), եւ անկէ ետքը եկողներ՝ առանց հետապօստութեան միամիտ հետեւողութեամբ ընդունած են անոր ենթադրութիւնը: Քրիստափորի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը պատմագիրներու եւ գաւազանագիրներու ստուար մեծամասնութեամբ 6 տարի նշանակուած է, ինչ որ մենք ալ կը պահենք, ընդհանրապէս ընդունուած ժամանակագրութեան համեմատ, կարեւորութիւն չտալով քանի մը հեղինակներու կողմէ նշանակուած 5 տարի տեւողութեան: Համաձայն այդ գրութեան Քրիստոփորի տարիները պէտք է պատշաճեցուին 539-545 տարիներուն: Ամբողջ միջոցը կը բովանդակուի Խոսրովի թագաւորութեան, Յուստինիանոսի կայրութեան, եւ Մժէժի մարպպանութեան միջոցին: Ինչպէս ընտրութեան մանրամասնութիւնները կը պակսին, նոյնպէս պաշտօնին վերջաւորութեան կերպն ալ որոշուած չէ, եւ լոռութեան հանդէպ բնական մահուան ենթադրութիւնն է, որ իբր ստոյգ կը ներկայանայ: Բաբգէնի յաջորդներուն իրարու վրայ կարճատեւ պաշտօնավարութիւններն ալ հաւանական կը ցուցնեն, թէ բազմամեայ եւ ալեւոր անձնաւորութիւններ կը նախադասուէին հայրապետական ընտրութեան մէջ: Իսկ ընտրութեանց ինչ կերպով կատարուիլը գաղտնիք մը կը մնայ պատմութեան առաջ, թէպէտ հայրապետներուն յաջորդութեան խնդրի տեղի չտալը, ընկալեալ ձեւի մը գոյութիւնը կը հաւաստէ:

356. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԲՐԻՍՏՈՆԵԱՅՔ

Քրիստափորի գործունէութեան վրայ ապգային աղբիւրներ բնաւ տեղեկութիւն չեն տուած, եւ այն համառօտ ակնարկն ալ զոր Թովմաս տուած էր, դժբախտաբար իրմէ խլուած էր երեւակայեալ անձի մը վերագրուելով: Սակայն նոր հետապօստութիւններ նշանաւոր դեր մը կ'ընծայեն Քրիստափորի, թէ նեստորականութեան դէմ ուղղափառութիւնը պաշտպանելուն, եւ թէ Հայոց Եկեղեցւոյն գերակայ դիրքը ամրապնդելուն մէջ: Խոսրով թագաւոր որ գահ բարձրացած ատեն 531-ին, Յունաց հետ խաղաղութիւն էր հաստատած, լաւ աչքով չտեսաւ Յուստինիանոսի Պարսիկներէն անկասկած մնալով, հետզհետէ պօրանալը, եւ 539-ին պատերազմ բացաւ Յունաց դէմ: Խաղաղութիւնը խպելու առիթ ընծայեցին յունական բաժինին Հայերը, որք կայսերական կառավարիչներուն խստութեանց չդիմանալով, ոտք էին ելած եւ Պարսից թագաւորին օգնութեան դիմած (ԱՍԼ. 259): Խոսրով իր արշաւանքները մինչեւ Եդեսիա եւ Անտիոք տարածեց, եւ

քրիստոնեայ գաղթականներ ալ փոխադրեց իր սահմանները (յԱՐ. 122), եւ կամովին փոխադրուողներ ալ եղան: Ասոնց մէջ շատ էին եփեսոսական ուղիղ դաւանութեան հետեւողները, որոնք Նեստորականներէ կը գարշէին եւ Քաղկեդոնականներէ կը զգուշանային: Միւս կողմէն ուրիշ պատճառներ ալ պիտե՛նք կ'արգիլէին յունական յարաբերութիւններ մշակել: Ոչ միայն Խոսրով արգիլեր էր Յունաց հետ յարաբերութիւնները (յԱՐ. 129), այլեւ դաւանական տարբերութիւններ պօրացած էին անոնց մէջ: Յուստինիանոս կայսր, Քաղկեդոնի ժողովէն ծագում առած դաւանական վէճերը վերջացնելու ջանք կ'ընէր, եւ մէկ կողմէն Քաղկեդոնի անունը պաշտպանելով եւ միւս կողմէն Եփեսոսի վարդապետութիւնը ամրապնդելով կը կարծէր երկու կողմերը իրարու մօտեցնել եւ համաձայնութիւն կազմել: Հրովարտակ մըն ալ հանեց 533-ին արգիլելով Քաղկեդոնի ժողովը մերժել, բայց միանգամայն անոր վարդապետութիւնը քաշքշելով Եփեսոսին նմանցնելու կ'աշխատէր: Արդէն Սելերոս Անտիոքի աթոռէն եւ Յուլիանոս Հագիկառնացի եպիսկոպոսութենէն մերժուած էին, Ջենոնի եւ Անաստասի հրովարտակներն ալ հերքուեցան, նպովուեցաւ նաեւ անոնց գործակից Ակակիոս պատրիարքը, բայց Յուստինիանոս կ'ուզէր որ մերժուին եւ հերքուին նաեւ Թէոդորոսի եւ Թէոդորետոսի եւ Իբասի գրուածները, իբրեւ Նեստորականութիւն պարունակող, ինչչափ ալ առաջինները Քաղկեդոնի ժողովէն մերժուած չէին: Թէպէտ Սելերոս մերժուեցաւ եւ 534-ին մեռաւ, բայց Սելերեանց կողմը ամուր պաշտպանութիւն գտած էր Յակոբ Ծանծաղոսի կամ Բարադէոսի գործունէութեամբ, որ Անտիոքի պատրիարք հռչակուեցաւ, եւ Ասորուց Երկիրները շրջեցաւ, Հայաստան ալ մտաւ, որ Սելերեան ապականականութիւնը տարածէ: Իսկ միւս կողմէն Յուլիանեան Անապականականք Աղեքսանդրիոյ աթոռին տիրացան Գայիանոսի ընտրութեամբ: Այդպիսի շփոթութեանց եւ անհամաձայնութեանց ժամանակն է, որ Պարսկաստանի քրիստոնեաները անորոշ եւ անգլուխ վիճակի մէջ, նորէն Հայերուն կը դիմեն, ինչպէս Բաբգէնի օրով ըրած էին (« 341):

357. ԱՍՈՐԻՈՅ ԳՈՐԾԵՐԸ

Եթէ Թովմայի պատմութեան հետեւինք, Քրիստափոր նախ նամակով զգուշացուց Ասորեստանի եւ Խուժաստանի քրիստոնեաները, *մի՛ խառնի ընդ Նեստորականսն*, ինչ որ գրեց նաեւ Դերջանի եւ Խաղտեաց եպիսկոպոսներուն, որ է ըսել յունական բաժինի Հայերուն: Թովմաս Բարձումա, որ 535-էն Մծբինի աթոռը բարձրացած էր եւ Նեստորականութեան մեծ ջատագովն էր, Քրիստափորի նամակները ձեռք ձգելով, պայն Պարսից թագաւորին առջեւ ամբաստանեց, իբրեւ յորդորող *զ Յունաց թագաւորին խորհիլ հնապանդութիւն, բայց կ'երեւի թէ չյաջողեցաւ, որով հետեւ պատմիչն ալ հետեւանք մը չի յիշեր (ԱՐԾ. 88): Այդ պարագան, ինչպէս նաեւ Բարձումայի հանած հալածանքը, որ ուղղափառներուն վանքերը աւերելով եւ եկեղեցականները կոտորելով, պանոնք իր կողմը բռնադատել կ'աշխատէր (ԿԼԷ. Ա. 227), ինչպէս ասորական աղբիւրներն ալ կը հաստատեն (ՅԱՐ. 127), Քրիստափորը յորդորեցին, գրութիւններով չգոհանալ, այլ անձամբ երթալ Պարսկաստան, արքունիքի առջեւ իսկութիւնը պարզել, ուղղափառութեան համար պետական պաշտպանութիւնը ապահովել, եւ ձեռնադրութիւններով եւ շինութիւններով ուղղափառ քրիստոնեաները յանձանձել եւ մխիթարել: Քրիստափորէ ձեռնադրութիւն ընդունողներու մէջ յանուանէ կը յիշուին Մար-Մաթայի մետրապոլիտ Գարմայ (ՅԱՐ. 1233), եւ Բեթ-Արաբի եպիսկոպոս Ախուդեմմէ (ՅԱՐ. 124), սակայն հարկաւ այսչափով չվերջացաւ, որով հետեւ ըսուած է, որ ամբողջ այն կողմերը Շիգարի եպիսկոպոս Կարիսէն պատ բնաւ վիճակաւոր եպիսկոպոս մնացած չէր (ՅԱՐ. 122), եւ անգամ մը որ Քրիստափոր գործին ձեռնարկած էր, պայն լրացնելէ առաջ ետ չէր դառնար: Հայոց կաթողիկոսը Միջագետք եւ Ասորեստան եւ Պարսկաստան պտըտած ատենը, այն տեղեր գտնուող Հայերուն վրայ ալ հարկաւ պիտի տարածէր իր հոգածութիւնը, քան որ յայտնի է, թէ Հայ*

գործիչներ պակաս չէին այն կողմեր ուղղափառության պաշտպանության համար, մինչև իսկ մարտիրոսական վկայութիւն յանձն առնելով, ինչպէս Հայագի Սարգիս մը եւ Հայաստանցի մեծ Թովմաս, որ յանուանէ յիշատակուած են (ՅԱՐ. 134): Դժբախտաբար ընդարձակ եւ մանրամասն տեղեկութիւններ մեզ կը պակսին Քրիստափորի կաթողիկոսութեան այդ պանծալի շրջանին վրայ, որով չենք կրնար ճշդել թէ որչափ ատեն եւ որ կողմեր տարածեց նա իր հովուական եւ առաքելական այցելութիւնը, որ այնչափ գեղեցիկ յիշակակ մը թողած է Ասորիներուն մէջ, որ մինչև ժԱ. դար Մագիստրոսի օրով ալ կը յիշուէր (ՄԱԳ. 163), եւ որ առիթ ընծայած է Ասարիներուն զինքն ծագմամբ Ասորի կարծել (ՅԱՐ. 122), թէպէտ նորա Հայ ծագումը՝ գաւառին եւ գիւղին անուններովը աներկբայաբար հաստատուած է: Ներուի մեզ աւելցնել, թէ իր բնիկ սահմաններէն դուրս ալ այդչափ աշխատութեան յանձնառու կաթողիկոս մը, հարկաւ շատ աւելի ըրած է իր հօտին համար, ուղղափառ վարդապետութիւնը պաշտպանած, եկեղեցական դասակարգելու վրայ հսկած, եկեղեցւոյ պայծառութեան աշխատած, եւ ժողովուրդին վրայ հայրական եւ հովուական հոգածութիւն տարածած: Այլ, աւա՛ղ, որ պատմական աղբիւրներուն պակասութիւնը, կը պարտաւորէ մեզ պատճառաբանել մակաբերութիւններով գոհանալ, եւ իբրեւ կնիք կրկնել իրեն տրուած *փիլիսոփայ* պատուանունը (ԱՍՈ. 82), եւ *պանծալի կաթողիկոսութեան* գովեստը (ԱՐԾ. 88):

Տ. ՂԵԻՈՆԴ Ա. ԵՌԱՍՏԵՑԻ

358. ԺԱՄԱՆԱԿՆ ՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ

ՂԵԼՈՆՊ կաթողիկոսի ծննդավայրը սովորութիւն է եռաստ գրել, համաձայն Պատմաբանին (ՅՈՎ. 83), թէպէտեւ աւելի յաճախ Առեստ է գրուած, եւ Առբերան, այժմ Բերկրի, գաւառի մէջ նշանակուած է (ԱՍՈ. 83): Առեստն ալ միշտ փոքր յաւելուածով յիշուած է, որ Մեծ Առեստի մը գոյութիւնը կ'ենթադրէ, եւ պատմութեանց մէջ ալ յիշուած է Առեստ աւանը, *առ ափն ծովուն Բզնունեաց, ի ձկնատեսանսն արքունի, ի վերայ գետակին* (ԲԶԱ. 19), որ իրաւունք կու տայ նոյնացնել վայն այժմեան արմէտի հետ, *առ համանուն գետով, որ է ձկնատեան, այսինքն որսարան տառեխ ձկան* (ՏԵՂ. 52): Փոքր Երաստը կամ Փոքր Առեստը հարկաւ երկրորդ եւ աւելի մանր գիւղ սըն էր Մեծին մօտերը, եւ իբր անոր մի նոր թաղը: ՂԵԼՈՆՊի պաշտօնաւարութեան տարիները պատմագիրներու եւ գաւապանագիրներու մեծամասնութեան կողմէն 3 են գրուած, եւ մէկ քանիէն միայն 2, եւ ադ ընդհանուր համաձայնութեան հանդէպ Ասողիկի մէջ կարդացուած 21 տարիները (ԱՍՈ. 83), պարզապէս գրչագիրի սխալանաց պէտք է վերագրել: Պատմութիւնն ալ անունէ վատ եղելութիւն մը կամ յիշատակ մը չունի ոչ ՂԵԼՈՆՊին գործունէութեան եւ ոչ ՂԵԼՈՆՊի ժամանակին վրայ, ինչ որ կարճատեւ պաշտօնավարութիւնը հաստատելու կը ծառայէ: Նորերէն մէկուն 523-է 546, այսինքն 23 տարի տալը (ՍԱՄ. 277), պարզապէս կամայական ենթադրութիւն մընէ Մանդակունիի եւ Աղբաթանեցիի մէջտեղի միջոցը լեցնելու համար: Իսկ մենք այս դարմանին պէտք չունին, վասնզի արդէն Բարդէնի տարիներուն վրայ լրացուցինք այդ հաշիւը, այլ առձեռն վաւերագիրներու ուսումնասիրութեամբ (« 331): Համաձայն այդ դիտողութեանց երեք տրախ կու տանք մենք ալ Եռաստեցիին կաթողիկոսութեան, 545-էն 548, բայց ոչ մի պատմական տեղեկութիւն չենք կրնար տալ ադ միջոցին համար: Իշխանաւորները միեւնոյններն են, զորս նախորդներուն վրայ յիշեցին, այսինքն են Խոսրով թագաւոր, Յուստինիանոս կայսր եւ Մժէժ մարզպան: Խոսրով պատերզմներէ յոգնած, պահ մը հանդարտութեան տարիներ կ'անցընէր, Յուստինիանոս կը շարունակէր քաղկեդոնեան խնդիրը վերջացնելու համար՝ Հռոմի եւ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռները համերաշխութեան բերել, եւ Թէոդորոսի ու Թէոդորեստոսի ու Իբասի երեք գլուխները դատապարտել տալու ծրագիրին վրայ պնդել: Հռոմի Ագաբեստոս

հայրապետը ստիպած էր Կ. Պոլիս գալ 536-ին, որ կայսեր հետ չէր համաձայնած, բայց իր մահուամբ գործը յետաձգուած էր: Յուստինիանոս Վիգիլիոսը անոր յաջորդ նշանակած էր իրեն օժանդակ ըլլալու խոստումով, բայց Հռոմայեցիք չէին ուզած Վիգիլիոսը ճանչնալ, Սիլվերիոսը հայրապետ հռչակած էին, որ նոր արգելք մը եղած էր Յուստինիանոսի գաղափարին գործադրութեան, մինչեւ որ Սիլվերիոս աքսորուեցաւ եւ աքսորի մէջ մեռաւ 537-ին, եւ Վիգիլիոսի իշխանութիւնը ճանչցուեցաւ: Յուստինիանոս Վիգիլիոսի օգնութեամբ կրցաւ աւելի յաջողութիւն գտնել, եւ 546-ին հրովարտակ ալ հանեց նոր ընդհանուր ժողով մը հաւաքելու, եւ անով խնդիրին վերջնական ձեւ մը տալու: Բնաւ յիշատակութիւն չենք գտներ, որ Յուստինիանոս Հայոց հայրապետ Ղեւոնդին ալ հրաւեր դրկած ըլլայ ժողովին գալու կամ պատգամաւոր դրկելու, գուցէ Հայաստանի Եկեղեցւոյ մասնակցութիւնը արդարացնելու: Ամէն առթի մէջ Եռաստեցիին եռամեային մէջ ուրիշ պարագայ չենք գտներ յիշելու:

Տ. ՆԵՐՍԷՍ Բ. ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԱՑԻ

359. ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Պատմութիւնը քիչ մը ճոխութիւն կ'ըսկսի ստանալ Ներսէսի օրով, եւ ինչ ինչ գրուածներ լոյս կ'ընծայեն ժամանակին եղելութեանց վրայ: Ներսէսի ծննդավայրն է Բագրեւանդ, այժմ Ալաշկերտ գաւառի Աշտարակք գիւղը (ՅՈՎ. 83), որով ոմանք Աշտարակեցի անունով ալ մականուանած են պինքը, այլ մենք պայն չենք գործածեր, որովհետեւ Աշտարակեցի մակդիր անունը վերջերս սեփականուեցաւ Ներսէս Ե. կաթողիկոսին, եւ օգտակար է անուններու շփոթութենէ վզուշանալ: Ներսէսի կաթողիկոսութեան տարիները 9 նշանակուած են ամէն պատմագիրներէ եւ գաւազանագիրներէ, այնպիսի ստուար մեծամասնութեամբ, որ մէկու մը 20 եւ ուրիշ մէկու մը 5 տարի տալը, բացարձակապէս գրչագիրներու սխալանք պէտք է ճանչցուի: Համձայն այդ հաշուոյն, Ներսէսի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը պէտք է դնել 548-է 557 տարիներու մէջ: Բոլոր միջոցին մը շարունակեն Խոսրովի թագաւորութիւնը եւ Յուստինիանոսի կայսրութիւնը, միայն Մժէժ Գնունի մարկպանը կը վախճանի 548-ին, Ներսէսի ընտրութենէն քիչ առաջ կամ քիչ ետքը, (ՍԱՄ. 74), պաշտօն վարելէ ետքը, որուն շնորհիւ Եկեղեցին հանդարտ կացութիւն մը վայելեց, եւ երկիրն ալ հնարաւորութեան չափին մէջ բարօրութիւն տեսաւ: Որչափ ալ արտաքին պատերազմներ եւ ներքին դժուարութիւններ պակաս չեղան, Մժէժ գիտցաւ խոհական քաղաքականութեամբ վատ հետեւանքներու սաստկութիւնը արգիլել, եւ Կաւառի ու Խոսրովի վստահութիւնը գրաւելով, կասկածոտ իշխանութեան դժնդակ ընթացքը չափաւորել: Ներսէս իր կաթողիկոսութեան սկիզբէն չգտաւ իր նախորդներուն վայելած հովանաւորութիւնը, եւ իրեն դիմաց սկսաւ տեսնել Պարսիկ մարկպաններ, մէկ կողմէն կրակապաշտ մոլեռանդութեամբ լեցուն, եւ միւս կողմէն ամէն կերպով անձնական օգտին հետմամուտ: Առաջին եկող Պարսիկը եղաւ Դենշապուհ Նիխորական, որ անմիջապէս ձեռնարկեց Դուինի մէջ պաշտօնապէս պահուած կրակատունէն վատ, ուրիշներ ալ հաստատել գլխաւոր տեղերը, որոնց մէջ առանձինն յիշուած է Ռշտունեաց Ոստանը: Միանգամայն կը ջանայ Հայերուն մէջ ալ տարածել կրակապաշտութիւնը, ըստ պարագայից գործածելով հրապոյրն ու ողոքանքը, բռնադատութիւնն ու սպառնալիքը, մինչեւ իսկ կը յիշուի թէ *բապումբ մեռան* այս պատճառով (ԱՍՈ. 85: Դենշապուհի այդ ընթացքը հակառակ էր այն պայմաններուն որ կանուխ, Վաղարշ թագաւորի եւ Վահան Մամիկոնեանի միջեւ հաստատուած էին (« 314), եւ Ներսէս կաթողիկոս պատշաճ կերպով պայն պագցուց Խոսրով թագաւորին, որ նորանոր յուզումներու առջեւ առնելու համար, հաւանեցաւ Դենշապուհը ետ կոչել, 4 տարի մարկպանութենէ ետքը, եւ 552-ին անոր տեղ եկաւ Վշնաս Վահրամ պարսիկ նախարարը, լաւագոյն տրամադրութիւններով անձ մը, յատկապէս հրահանգ ունենալով Հայերու

քրիստոնէութիւնը յարգել, կրօնափոխութեան չստիպել, եւ կրօնափոխ եղածներուն քրիստոնէութեան վերադառնալնին չարգիլել: Սակայն այդ ապատութիւնը Հայերուն համար էր միայն, իսկ բուն կրակապաշտ Պարսիկներուն քրիստոնէութեան դառնալը արգիլուած կը մնար մոգական օրէնքով:

360. ԱՍՈՐԻՆԵՐՈՒ ԴԻՄՈՒՄԸ

Հայոց եւ Ասորւոց յարաբերութիւնները յիշեցինք Բաբգէնի եւ Քրիստափորի օրով, եւ պէտք չէ կարծել թէ անկէ ետքը այդ յարաբերութիւնները խլուած ըլլան: Մեզի ալ հաւանական կ'երեւի ընդունիլ, թէ Քրիստափորէ ձեռնադրուած Մար-Մաթայի մետրապոլիտ Գարմայի (« 357) յաջորդները, Մարի, Իշոգեկա, Մար-Սահդա, Սիմէոն եւ Քրիստափոր, ոչ թէ իրարմէ ձեռնադրուելով շարունակեցին, ինչպէս ասորի պատմիչը կը կարծէ (ՅԱՐ. 128), այլ Հայոց կաթողիկոսներէն ընդունեցան շարունակաբար իրենց ձեռնադրութիւնը (ՅԱՐ. 131): Բայց այդ միջոցին ընդարձակ պառակտում մը տեղի ունեցած էր Ասորւոց մէջ, ապականութեան եւ անապականութեան խնդրին եւ Սեւերեանց կամ Յակոբիկեանց տարածուելուն եւ վօրանալուն պատճառով (« 350): Սակայն նշանաւոր խումբ մը կար մնացած Հայաստանի դրացի Ասորական Միջագետքին մէջ, որ Աղձնեաց նահանգին եւ Սասունի լեռանց կողմերն ալ սփռուած էր, որ Սեւերեան վարդապետութենէ կը շորշէր, եւ կատարելապէս յարած էր Հայոց Եկեղեցւոյն, եւ վայն իբր իրենց գլուխ եւ առաջնորդ կ'ընդունէր: Այս խումբին գլխաւորներն են Սամուէլ քորեպիսկոպոս, Դանիէլ Սարեբայ, Գաբրիէլ Ովփեսի, Եղիա Սուսինայի, Շապուհ Գնիսթոյի, Յազգէն Գումայի, Դանիէլ Բդնայի, եւ Դաւիթ Սոքփոնէի երէցներ (ԹՂԹ. 52): Յիշեալ տեղերը թէպէտ քիչ ծանօթ եւ անուննին ալ աղաւաղած, այլ ընդհանրապէս Ասորական Միջագետքի եւ Նփրկերտի սահմանակցութեան մէջ կը գտնուին (ՅԱՐ. 93): Սամուէլ եւ Դանիէլ անուններ Բաբգէնի թուղթերուն մէջ ալ յիշուած են, բայց 506-է իմդին, 45 տարիներու հեռաւորութեամբ դժուար է պնդել թէ նոյն անձերն ըլլան: Վերոյիշեալներուն հետ եղող երէցներ, սարկաւագներ, վանքի միաբաններ եւ ժողովրդականներ, կ'որոշեն իրենց համար յատուկ եպիսկոպոս մը ունենալ, եւ կ'ընտրեն Սարեբայ վանքէն Աբդիշոյ կամ Աբդիսոյ, որ է Աբդի-Եէսու (ծառայ Յիսուսի) անուն երէցը, եւ հանդիսաւոր պատգամաւորութեամբ կը յղեն Ներսէս կաթողիկոսին ձեռնադրուելու համար: Պատգամաւորութեան անդամներն են Ահարոն Մարհալայի, Դաւիթ Խաւիայի, Յակոբ Սարեբայի, Նոյ Կենայի, Յովսէփ Սարեբայի եւ Սերգիս Մարտի միայնակեաց, Դաւիթ Բդնայի սարկաւագ եւ Սէթ Տամոքացի միաբան: Ընծայութեան գիրին հասցէն գրուած է առ *Ներսէս կաթողիկոս Հայոց Մեծաց, եւ Մերշապուհ եպիսկոպոս Տարոնոյ, յաւելուածով այլ աթոռակցաց եւ իշխանաց աշխարհիդ, եւ փառաւոր տիտղոսներով, լաւաց, ճշմարտից, եւ աստուածասիրաց, հովուաց արդարոց եւ հարանց հոգեւորաց, որ էք լոյս աշխարհի եւ սիւնք հաւատոյ, քարոյիչք արդարութեան եւ աշակերտք առաքելոց, ընկերք սրբոց եւ բարեկամք արդարոց, սիրելիք Քրիստոսի եւ պահապանք իսաշին նորա* (ԹՂԹ. 52): Որչափ ալ արեւելեան ճոխաբանութեան տեղի տանք, սակայն Հայոց եկեղեցւոյն վրայ ունեցած մեծ գաղափարնին միշտ յայտնի կ'ըլլայ: Ընծայականին մէջ ընդարձակ հաւատոյ դաւանութիւն մը գրուած է, որ ընդհանուր գիծերու մէջ նման է սովորական հանգանակներու, այլ նկատելի է որ նպուվուած հերեկոսներու հետ կը յիշեն եւս *զժողովն Բաղկեդոնի, եւ զտոմարն Լեւոնի, եւ զԵւտիքոս եւ զՍեւերոս եւ զգիրս իւրեանց ապականութեան: Կը դաւանին եւս, որ Քրիստոս իսաչեցաւ եւ մեռաւ վասն մեր, որպէս եւ կամեցաւ, ստուգապէս եւ ոչ կարծեօք, եւ ապականութիւն բնաւ ոչ գտաւ ի նմա* (ԹՂԹ. 53), ինչ որ պարզապէս կը ցուցնէ թէ Սեւերեաններէ պատուած խումբ մըն են, աւելի Յուլիաններու մօտ, բայց երեւութականներ չեն: Միանգամայն կը յայտնեն թէ յաշխարհի հերձուածողաց կը գտնուին եւ

իրենց հաւատքին համար կը հալածուին, եւ կը խնդրեն որ իրենց դաւանութիւնը Հայ Եկեղեցիէ հաստատուի, որպէսզի անոր հեղինակութեամբ ինքզինքնին պաշտպանեն եւ հակառակորդները լռեցնեն:

361. ԱԲԴԻՇՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Յայտնի չէ թէ Ներսէս այս առթիւ ժողով մը գումարե՞ց արդեօք, որովհետեւ պատասխանը գրուած է միայն յնուն կաթողիկոսին եւ Մերշապուհ եպիսկոպոսին (ԹՂԹ. 55): Բայց, կ'ըսէ, թէ ձեռնադրութիւնը կատարած է *ամենայն եպիսկոպոսք աշխարհիս* (ԹՂԹ. 58), որ գունէ մասնակի եպիսկոպոսական գումարում մը կ'ենթադրէ: Ասորուց տուած դաւանութիւնը աւելի ալ ընդարձակելով կը կրկնէ Ներսէս, եւ կը յայտարարէ թէ *ճշմարիտ գտաք զձեզ հաւատով*, եւ հրամայէ *հաստատուն ունել զնոյն ամենայն քաջութեամբ*, հալածանք եւ նեղութիւն ալ յանձն առնելով ուղղափառութիւնը պաշտպանելու համար (ԹՂԹ. 57): Ասորիները խնդրած էին որ *եղիցի ձեռնադրութիւն ձեր լոր տայք, որպէս կանոնք եկեղեցականք* (ԹՂԹ. 54), որ է ըսել տեւողական կանոն մը, եւ թէպէտ ըսել տեւողական կանոն մը, եւ թէպէտ Ներսէս այդ մասին կարգադրութիւն մը չի յիշեր, բայց արդեամբ կը տեսնենք որ Հայոց հայրապետութիւնը ընդունած է Ասորիներուն եպիսկոպոսին շարունակ ձեռնադրութիւն տալու պայմանը, որովհետեւ վայն իբր իր աթոռին եպիսկոպոսներէն մին կ'ընդունի եւ Հայ եպիսկոպոսութեան դասակարգին մէջ կ'անցնէ: Հարկաւ այդ իարաւամբ է որ *Աբդիսոյ Ասորեաց ուղղափառաց եպիսկոպոս* Դըւնայ ժողովին ներկայ գտնուած է (ԹՂԹ. 73), միշտ ալ հայրապետական աթոռին ընթերակայ եւ հաստատուն խորհրդական երեսուն եպիսկոպոսներէն մին եղած է, *Քսանեւչորսն Ասորեաց* (ՈԻՒ. Ա. 100): Ըսել է, թէ երբ Ասորուց մեծամասնութիւնը Սեւերեան կամ Յակոբիկեան վարդապետութեան հետեւեցաւ, եւ պատրիարքութիւնն ալ գրաւեց, անոնց հետ համամիտ չեղող Ասորիներ, առանձինն հասարակութիւն սը եղան, եւ Հայոց հայրապետին հովանաւորութեան ներքեւ առանձինն վիճակ մը կազմեցին, Հայ եպիսկոպոսի իրաւունքներն ալ վայելելով: Ասոնք են հարկաւ Գրիգորեան կամ Գրիգորիկ կոչուած Ասորիները, Հայոց Լուսաւորչին կոչուած վրանին առնելով (ՅԱՐ. 118): Ասորուց ընծայականին եւ Ներսէսի պատասխանին մէջ թուական յիշատակուած չէ, այլ պարագայից ուումնասիրութեամբ կը տեսնուի, որ Աբդիշոյի ձեռնադրութիւնը 549-էն անդին յեիւծագելու չէ: Կիրակոս անուններու շփոթութեան մէջ ինկած կ'երեւի, Աբդիշոյի ձեռնադրութիւնը Ներսէս Գ. Իշխանցիին վերագրելով (ԿԻՐ. 34), քանի որ տեղէ մըն ալ նշան չունին անուններու վուգադիպութեամբ մեկմնելու:

362. ԱԲԴԻՇՈՅԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Աբդիշոյ ձեռնադրութեամբ փառաւորուած, եւ Հայոց հայրապետին թուղթով եւ Հայ իշխաններու հովանաւորութեամբ պահտպանուած, դարձած է իր վիճակը, որուն աթոռանիստ քաղաքը ճշդուած չէ, բաց հաւանական է Նփրկերտ կամ Մայփերկատ կամ Մայաֆարկին, այժմեան Մուֆարդին քաղաքը կարծել: Հայերուն դաւանակից Ասորիներ նոր պօրոթիւն եւ արիութիւն ստացան, իրենց հակառակորդներուն դէմ, եւ օրինական դիրքի մը տէր եղած գտան ինքզինքնին, մինչ առաջ երկու կողմէն, Նեստորականներէն եւ Յակոբիկեաններէն հալածուելով, դժուարին կացութեան մատնուած էին: Աբդիշոյ կը վկայէ ըօ հակառակորդներն ալ, երբոր տեսան որ Հայ եկեղեցին իրենց պաշտպանն է, *անկաւ ի վերայ նոցա դուղումն եւ երկիւղ*, որովհետեւ մտածեցին թէ Հայոց Եկեղեցին Պարսից տէրութեան պաշտպանութիւնը կը վայելէ, եւ եթէ Հայոց հաստատածին դէմ ելլեն, *Հայք արքայից արքայի ցուցանեն, եւ մեզ չարաչար աշխատութեան հասուցանեն*: Ասոր վրայ Նեստորականներ բոլորովին ձեռնթափ եղած են, բայց Յակոբիկեանք, իրենք ալ միաբնակներ մտածած են Հայաստան պատգամաւորութիւն յղել եւ Հայերը իրենց

կողմը շահիլ: Ըստ այսմ Աբդիշոյ լուր կու տայ, թէ *ասեն Սեւերիանոսքն, թէ մեք ի Հայս երթամսք, եւ վկայթողիկոսն եւ պեպիսկոպոսն ուսուցանեմք, եւ ի նոցանէ թուղթս բերեմք, թէ հաւատ այդ արդար է զոր դսքայդ ունին* (ԹՂԹ. 60): Այլ թէ այս տեսակ ձեռնարկ մը տեղի ունեցած է, որոշակի գրուած չէ, եւ Յակոբ Ծանծաղոսի կամ Բարդէոսի անձամբ Հայաստան գալուն եւ Սեւերեան վարդապետութիւն տարածած ըլլալուն ակնարկ ալ (ՅԱՐ. 133), իբր մասնաւոր ճիգ մը պէտք է նկատել, եւ ոչ պաշտօնական կերպարան վագեցած մի իրողութիւն: Աբդիշոյի դառնալով, իր անունով երեք գրուածներ եւս ունինք ձեռուրնիս, որոնց մէկը, ուղղուած է Ներսէս կաթողիկոսի եւ Մերշապուհ եպիսկոպոսի եւ ուրիշ աթոռակից եպիսկոպոսներու *յաղագս անիծեալ Նեստորականաց հերձուածողաց* (ԹՂԹ. 62), իսկ միւս երկուքը առանց հասցէի պարզ դաւանութիւններ են, *Յաղագս նստվելոյ պամենայն հերձուածողս, որք էին հակառակ ուղղափառաց* (ԹՂԹ. 66 եւ 68): Այս վերջին երկուքին բովանդակութիւնն ու ոճը պնդելով, օտար չէ իրարու բաժնուած՝ միակ գրուած մը կարծել: Պատիկ ակնարկ կամ յիշատակ մը կը գտնենք այդ գրուածներուն մէջ հետեւցնելու համար, թէ երբ գրած է Աբդիշոյ այդ գիրը, վասնզի կը խոստանայ, որ *թէ կամեսցի Աստուած, ընդ մօտ առ ձեզ հասանեմք* (ԹՂԹ. 61), որ կրնայ Դընայ ժողովին համար Դուին գտնուելուն հետ (ԹՂԹ. 73) կապուիլ, եւ գրուածին ալ 553 թուականը տրուիլ: Բայց թէ ինչ առիթով յորդորուած է Աբդիշոյ նորէն նորէն իր դաւանութեան հանգանակը կապմել, ի դէպ է ենթադրել, թէ շփոթ պրոյցներ կամ ստոր քսութիւննր պարտաւորեցին Աբդիշոյին հակառակութեան հանդիպելը մտացածին ենթադրութիւն մը չէ, որովհետեւ իր ժամանակին նշանաւոր դէմք մը եղած է, եւ զօրացուցած է ուղղափառ Ասորի բաժին մը, երբ Ասորոց ստուար թիւը, մասամբ Նեստորականութեան եւ մասամբ Սեւերեանութեան կողմը շահուած էր:

363. ՄԱՆԱՃԻՆՈՒ ԳՐԻԳՈՐԻՍ

Դանշապուհ մարգարանի ջանքեր ըրաւ կրակապաշտութիւն տարածելու, եւ թէ շատեր ալ նահատակուեցան այդ պատճառով: Ամենուն անունները մեզի հասած չեն, եւ եկեղեցւոյ մէջ յիշատակուած ու տօնուած երկու անուններ միայն ունինք, անով աւելի նշանաւոր, որ մոգական կրօնքէ դարձած բուն պարսիկներ էին: Ասոնց առաջինն է Մանաճիհր, Ռաժիկ կոչուած ցեղէն, որ կանուխէն Հայաստան եկած, Հայերու մօտեցած, անոնց հակառակին համակրած, քրիստոնէութիւն ընդունած, Գրիգորիս անունով մկրտուած ու Դուինի մէջ հաստատուած էր: Գրիգորիս իր նոր հաւատքին եռանդով վառուած, վանական կեանքի ալ հետեւեցաւ եւ Դուինի շրջակայ վանքերէն մին մտաւ, ուր սրբակրօն վարքովը եւ Հիւրընկալ օտարասիրութեամբը նշանաւոր եղաւ, մանաւանդ Պարսկաստանէ եկող քրիստոնէաներուն ցուցուցած խնամքովը, այնպէս որ վանքն ալ իր անունով Ռաժիկ Մանաճիհրի վանք սկսաւ կոչուիլ: Դանշապուհ գալուն պէս առանձինն մտադրութիւն դարձուց մոգական կրօնքէ դարձած Գրիգորիսի վրայ, պայն բերել տուաւ, եւ իր հայրենի կրօնքին դառնալու յորդորեց եւ ստիպեց, պետական օրէնքն ալ յիշեցնելով: Երբ Գրիգորիս դէմ դրաւ, տանջանքներով փորձեց, եւ անոր անդդուելիութիւնը տեսնելով անմիջապէս գլխատելու վճիռ տուաւ (ՎՐՔ. Ա. 464): Անեցին 551 թուականը կու տայ (ՍԱՄ. 74), այլ այդ ժամանակագրութիւնը դժուար կ'ըլլայ ընդունիլ, քանի որ Պասից թագաւորներուն տարիներով ճշդուած թուականներ ունինք վաւերական պաշտօնագիրներու մէջ: Դընայ ժողովական գիրը Խոսրովի 17-րդ տարին կը նշանակէ, իբր Գրիգորիսի նահատակութեան թուական (ԹՂԹ. 72), որ կրնայ համեմատուիլ 549-ի սկիզբին, եթէ ուզենք պահել Յայսմաւուրքի նշանակած Յունուար 2-ը, իբր նահատակութեան օր (ՅԱՍ. Ա. 6):

364. ՄԱԽՈԺ ՅԻԶՏԻԲՈՒԶՏ

Բեշապուհ գաւառէն, մոգպետի պաւակ (ՅՈՎ. 84), Դուին բնակող, որուն վրայ առաջին անգամ տպաւորութիւն գործեց Գրիգորիսի նապատակութիւնը: Ասոր վրայ աւելի մօտեցաւ քրիստոնեաներուն, եւ վերջնական կերպով միտքը փոխեց, երբ անգամ մը խաչին օրհնութեամբ հրդեհի մը մարելը տեսաւ (ՅԱՅ. 389): Անմիջապէս Դենշապուհի լուր տրուեցաւ, որ երիտասարդին միտքը փոխել տալու աշխատեցաւ, եւ նպատակին չհասնելով բանտարկել տուաւ: Հոն Սահակ կրօնաւորի, որք Պարսից դէնը անարգած ըլլալուն համար բանտարկուած էին: Անոնցմէ սորվեցաւ քրիստոնէական վարդապետութիւնը, մկրտուեցաւ Յիպոիբուլի անունով, որ է Աստուածատուր, եւ կրօնաւորութիւն ալ ընդունեցաւ: Երեքն ալ բանտին մէջ էին երբ Վշտաս Վահրամ եկաւ, եւ բանտարկեալները քննել սկսաւ: Ներսէս եւ Սահակ արձակուեցան, բայց Մախաժ-Յիպոիբուլտ բռնադատուեցաւ քրիստոնէութիւնը թողուլ՝ իբր ծննդեամբ մոգական կրօնքի հետեւող: Վշտաս Վահրամ պինքն կ'արդարացնէր յատուկ պետական օրէնքով: Երբ տանջանքներն ալ չզօրեցին Մախոժի վրայ, խաչելու հրաման ըրաւ, եւ Աստուածատուր երիտասարդը խաչին վրայ նետահար հոգին աւանդեց: Նահատակութեան օր պէտք է նշանակել Փետրուար 25, եւ տարին 553 (ՅԱՅ. 390): Մարմինը մարգպանի արտօնութեամբ եւ մեծահանդէս յուղարկաւորութեամբ թաղեց Ներսէս կաթողիկոս Դուինի կաթողիէին արեւելակողմը, եւ վրան կոփածոյ քարէ վրակյարան մը կանգնեց (ՅՈՎ. 84):

365. ԱԲԴԼՄՍԵՀ ԵՒ ՈՒՐԻՇՆԵՐ

Փամանակակից է Աբդլմսեհ տղուն նահատակութիւնն ալ, որ միայն Հայ Եկեղեցւոյ մէջ կը տօնուի: Առաջին անունը Ասեր, Ղեւիի որդի, ապգով եւ կրօնքով Հրէայ, Պարսկաստանի Շիգար քաղաքէն: Ասեր 12 տարեկան հօրը ոչխարները կ'արածէր, բայց Հրէայ ըլլալուն, ոչ քրիստոնեայ եւ ոչ կրակապաշտ տղաքներ պինքն իրենց ընկեր չէին առներ կերակուրի ատեն: Ասոր վրայ քրիստոնեայ տղաք կը հաւանին պինքն ընդունել, եթէ մկրտուի, ինչ որ նոյն տղաք կը գործադրեն դաշտին ջրհորին մէջ, *Մկրտի ծառայս Քրիստոսի*, որ է *Աբդ-էլ-Մեսիհ*, խորհրդական խոսքերով: Անկէ ետքը Ասեր-Աբդլմսեհ կատարելապէս քրիստոնէութեան կը փարի, հրէութենէ կը խորշի, մայրը կը շփոթի, հայրը կը կատողի, այնչափ որ հանդիսաւոր օր մը դանակով տղուն վրան կը վապէ, եւ տունէն դուրս ալ հետապնդելով, դաշտին մարտիրոսութեան թուականն ալ մերձաւորաբար 553-ին կը դրուի: Յուլիս 14ին Յայսմաւուրքի համեմատ (ՅԱՍ. Բ. 25): Որովհետեւ գրուած է թէ վաճառականներ անոր մարմինը Շիգարի դաշտէն փոխադրեցին (ՎՐՔ. Ե. 113), եւ որովհետեւ Հայ Եկեղեցին միմայն կը տօնէ անոր յիշատարը, ճշմարտանման կ'ըլլայ ըսել թէ Հայ վաճառականներ ծանօթացուցին անոր անունը: Այդ միջոցին նահատակուած են ուրիշ երեք մարտիրոսներ ալ, Սահակ եւ Սամուէլ եւ Յզըմուխաստ, որոնց վրայ մանրամասնութիւնք կը պակսին, եւ միայն բնիկ Պարսիկ ըլլալնին կը գիտցուի (ՍԱՄ. 75, ՕՐԲ. Ա. 139):

366. ԵՐԻՅ ԳԼԽՈՅ ԽՆԴԻՐԸ

Երբ Հայոց հարյապետ Ներսէս իր առաջին տարիներու մէջ, նորէն եկեղեցւոյ պաշտպանութեան գործով կը պբաղէր, Դենշապուհ մարգպանի մոլի, բայց ճարտար հալածանքներու դէմ, եւ վարպետ կերպերով լաւագոյն օրեր կը պատրաստէր Վշնաս մարգպանի ձեռքով, անդին Բիւզանդեան ոստանին մէջ Յուստինիանոս կայսր, թէ պետութեան եւ թէ եկեղեցւոյ բացարձակ տէր կանգնած, կ'ուզէր միանգամընդմիջտ վերջացնել հարիւր տարիէ ի վեր Քաղկեդոնի ժողովէն ծագում առած, եւ յունահռոմէական կայսրութեան մէջ մղուած եկեղեցական եւ դաւանական խնդիրները: Նորա ծրագիրը պարպեցինք արդէն, թէ Քաղկեդոնի անունը եւ Եփեսոսի դաւանութիւնը միանգամայն պահել էր, եւ այս նպատակին իբր միջոց կը խորհէր Թէոդորոս Մոպսուեստացիի, եւ Թէոդորետոս Կիրացիի եւ Իբաս Եդեսացիի գրուածները

դատապարտել տալ, որոնք Քաղկեդոնի մէջ իբր ուղղափառ պանց եղած էին: Այս երեք գրուածները, °ր *Երեք Գլուխք* կոչուեցան, ինքն առաջին անգամ հրովարտակով դատապարտեց 543-ին, 546-ին, ժողով գումարել հրամայեց, որ դժուարացաւ Արեւմտացիներուն դիմադրութեամբ, 551ին իր հրովարտկը կրկնեց, եւ երբ տակաւին անոնց դիմադրութիւնը կը շարունակէր, 553 Մայիս 4ին ժողովը բանալ տուաւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ 151 եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ: Ժողովին մէջ հետպհետէ քննուեցան Երեք Գլուխները, եւ մոլորական դատուեցան: Մայիս 17-ին 5րդ նիստին մէջ իբր Թէոդորոսի դէմ աստ կարգացուեցաւ Հայոց թուղթէն հատուած մը, որ կանուխէն Պրոկղ պատրիարքին գրուած եւ Կոստանդնուպոլսոյ դիւանին մէջ պահուած էր: Պրոկղի անունը բաւական է ցուցնել թէ Ս. Սահակի կողմէ գրուած թուղթն էր այն՝ յանուն Հայոց Եկեղեցւոյ ամբողջութեան (« 217): Ժողովը փակուեցաւ Յունիս 2-ին, եւ 14 նպովքներ արձակուեցան, որոնց 10-ը գրեթէ կրկնում են Եփեսոսի նպովքներուն, 11-րդը հին հերետիկոսներուն մրժումն է, եւ յանուանէ կը յիշուին Արիոս, Եւնոմիոս, Մակեդոն, Ապողինար, Նեստոր, Եւտիքէս եւ Որոգինէս: Վերջին երեքն ալ Երից Գլխոց դատապարտութիւններն են: Վիգիլիոս եւ Արեւմուտացիներ նորէն դժուարութիւններ հանեցին այդ նպովքներու դէմ, որք Լեւոնի եւ իր տոմարին եւ Հռոմի աթոռին ապդեցութիւնը կը կոտրէին, սակայն կայսերական պօրութիւնը մեծ էր, եւ ամէնքն ալ տեղի տուին եւ հաւանեցան ու ստորագրեցին 553ի ժողովին նպովքները: Այս է Յունաց եւ Լատինաց հինգերորդ տիեպերական ժողովը, եւ այդ ձեւին ներքեւ վերջապէս ընդունելի դատուած է իրենցմէ Քաղկեդոնի ժողովը: Հայեր ոչ հրաւիրուեցան եւ ոչ ալ մասնակցեցան, եւ չենք ալ գիտեր թէ Յունաց բաժինի Հայ եպիսկոպոսներէն ոմանք ներկայ եղած են արդեօք, բայց եթէ ներկայ ալ եղած լինին, չէին կրնար երբեք Հայ Եկեղեցւոյ եւ հայ հայրապետութեան ներկայացուցիչներ նկատուիլ: Ժողովին որոշումները մեր եկեղեցական դաւանութեան նպաստաւոր են, որովհետեւ կը մեղմացնեն Քաղկեդոնի դաւանութիւնը, կը դատապարտեն անոր չմերժած գրուածները, եւ կը պօրացնեն Եփեսոսի դաւանութիւնը: Այսուհանդերձ երբեք մեր Եկեղեցին պէտք չէ պագած հեղինակութիւն տալ ժողովի մը, որ իր ծանօթութենէն եւ իր մասնակցութենէն դուրս գումարուած է, որուն նոյնիսկ պայն ընդունողներ հակառակութիւն ըարծ են, եւ որ վերջիվերջոյ կայսերական ապդեցութեամբ ընդունած է: Արդէն Հայ Եկեղեցին Եփեսոսի 431ի ժողովէն ետքը քակուած ու քանդուած կը նկատէ այն միութիւնը, որ էական է ընդհանուր եկեղեցւոյ համաձայնութիւնը վկայելու եւ տիեպերական եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը կապմելու, եւ երեք սուրբ ժողովներէն ետքը՝ անոնց հեղինակութիւնն ու պօրութիւնը վայելող ժողով չի ձանչնար: Եկեղեցական պառակտումներն ալ աթոռական խնդիրներէ ծագում առած էին, թէպէտ յուզուած խնդիրները քրիստոնէական դաւանութեանց շուրջը կը դառնային, բայց լոկ բացատրութեան ճիգեր էին, եւ ոչ թէ եկեղեցւոյ հեղինակութեան պատկանող կէտեր:

367. ԴԸԻՆԱՅ ԺՈՂՈՎԸ

Ներսէսի գլխաւոր գործերէն մէկն է Դըւնայ ժողովը, զոր ապատօրէն կրցաւ գումարել Վշնաս Վահրամի խաղաղարար կառավարութեան ատեն, եւ որ նշանաւոր է Բաբգէնի ժողովէն ետքը, եւ ի դէպ է կոչել պայն *Դըւնայ երկրորդ ժողով*: Անոր վրայ պատմագիրներէն յառաջ բերուած տեղեկութիւնները շփոթ մըն էին, թէ ժամանակին եւ թէ գործերուն նկատմամբ, բայց ժողովական վաւերագիրին հրատարակութենէն ետքը (ԹՂԹ. 72), այլեւս աւելորդ կը լինի պատմագիրներու հակասական տեղեկութիւնները յարմարելու աշխատել: Ժողովին թուականը նշանակուած է, *ի քսան եւ չորրորդ ամի Խոսրովու արքայից արքայի, ի սուրբ ի քառանորդսն, ի կիւրակէի իւղոգոմենին*, այինքն է 554 տարւոյ Ծաղկապարդի օրը, որ այն տարին հանդիպած է չորրորդ

տարին յիշողներ կան (ԱՍՈ. 83), սակայն անոնք Մժէժի տասներորդ տարին ալ կը յիշեն, մինչ Մժէժ արդէն մեռած էր Ներսէսի ատենը: Նոյնչափ անհիմն է 527ին դնել Դըւնայ ժողովը (ՍԱՄ. 73), որ չի համեմատիր ժամանակակից դիպուածներու, ուստի պէտք է պինդ բռնել Խոսրովի 24-րդ տարին, վոր ուրիշներ ալ կ'ընդունին (ԹՂԹ. 221): Ժողովին գլխաւոր նպատակը ցուցուած է *Ուխտ միաբանութեան* գրուածին մէջ, եւ է Նեստորականներուն ստացած համարձակութեան եւ գործած անկարգութիւններուն առաջքն առնել: Ասոնք պատճառաւ վաճառաշահութեան Պարսկաստանէ եկած եւ շատցած էին Հայաստանի մէջ, եւ իրենց կրօնական կեդրոն ըրած էին Մանաճիհր Ռաժիկի վանքը, որ սուրբին կենդանութենէն Պարսկաստանցի քրիստոնեաներուն օթարանն էր եղած, եւ վայն ըրած էին *տեղի ժողովոյ պղծութեան իւրեանց* (ԹՂԹ. 73): Անոնց գործերն էին անկարգութիւնները քաջալերել, անխտիր հոգւոր հաղորդակցութեան եւ խորհրդաբար հաղորդելու ընդունիլ *պգողս եւ պարոնիկս եւ պայլ վնասակարս*, վորս հոգեւոր իշխանութիւնը ապաշխարութեան կ'ենթարկէր, անկնունք տղայոց համար *ջնջագիր կնիք* տայլ, Պաւլոսեանց սովորական եղող խաբէական ձեւերը գործածել, եւ ճշմարիտ ուղղափառութեան դէմ վարդապետութիւններ տարածել: Ոմանք կը գրեն թէ այս ժողովը գումարուեցաւ *հակառակ ժողովոյն Քաղկեդոնի* (ԹՂԹ. 221), սակայն *անիծեալ Խուժկաց Նեստորականաց* (ԹՂԹ. 70), *չար աղանդին Խուժկաց Նեստորականաց* (ԹՂԹ. 72), եւ *անիծեալ Նեստորականաց* (ԹՂԹ. 76) վրայ կը դառնայ բոլոր խօսքը: Հետեւաբար պէտք է ըսել, թէ Նեստորականներու եւ Քաղկեդոնականներու միջեւ եղող առնչութեան պատճառով, կրցած են ոմանք Քաղկեդոնականներու դէմ եղած ըսել Դըւնայ երկրորդ ժողովը:

368. ՄԵՂԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒՂԹԸ

Ժողովը գումարուած է Դըւնայ Ս. Գրիգորի կաթողիկէի մէջ, որով *Սրբոյն Գրիգորի ժողով* ալ կոչուած է այն Ներսէսի թուղթին մէջ (ԹՂԹ. 71): Ժողովի գումարմն հրաւերը աւելի կանուխ եղած է, բայց որեւէ պատճառով մը եպիսկոպոսներ յապաղած են հաւաքուիլ, անոր համար Ներսէս ծանր ոճով *թուղթ մեղադրութեան* կը գրէ ուշացող եպիսկոպոսներուն, որոնց թէպէտ, կ'ըսէ, *ի ձեռն գրոյ հրաման արարաք, փութապէս ի Դուին ի սուրբ եկեղեցիս ժողովելոյ* (ԹՂԹ. 70), սակայն *հեղգացեալ սպուժեցէք, ձեր պմարմնոց հեշտութիւն կարեւոր համարլով, որոց յոյժ մեղադիր եմք* (ԹՂԹ. 71): Մեղադրութեան թուղթը ուղղուած է յանուանէ, Գրիգոր Արծրունեաց, Սահակ Ռշտունեաց, Սողոմոն Մոկաց, Բրիստափոր Պալունեաց, Միքայէլ Զարեհաւանի, Աստուածատուր Բժնունեաց եւ Թաղէոս Մեհնունեաց եպիսկոպոսներուն, ամէն ալ հարաւային գաւառներու եպիսկոպոսներ, որք թերեւս ընդհանուր դժուարութեան կամ եղանակաց խստութեան հանդիպեցան, սակայն Ներսէս չքմեղանք չ'ընդունիր, եւ *մարմնոյ հեշտութեան* կը վերագրէ անոնց յապաղումը: Մեղադրութեան գիրը կաթողիկոսին հետ ստորագրած են Մերշապուհ Տարոնոյ, Գրիգոր Մարդպետական, Պարգեւ Հարթայ, Տիրիկ Բագրեւանդայ, Գրիգոր Բասենոյ, Պետրոս Սիւնեաց, Մաշդոց Խորխոռունեաց եւ Խոսրով Ամատունեաց եպիսկոպոսները, որք կամ մնայուն խորհրականներ են եղած հայրապետանոցի մէջ, կամ մօտաւոր վիճակներէ եկած: Ասոնց մէջ յատուկ մտադրութեան արժանի են երկուքը: Առաջինն է Մերշապուհ, որ *Տարոնոյ եւ Մամիկոնէից եպիսկոպոս* տիտղոսը կը կրէ, եւ որուն անունը անբաժան կերպով միացած է կաթողիկոսին անուան հետ, թէ Աբդիշոյի ձեռնադրութեան եւ թէ Դըւնայ ժողովին բոլոր գիրերուն մէջ: Մինչեւ իսկ Ասորոց (ԹՂԹ. 52) եւ Աբդիշոյի (ԹՂԹ. 62) գիրերն ալ Ներսէսի եւ Մերշապուհի միացեալ հասցէին ուղղուած են, եւ նոյնիսկ ժողովական կանոնները Ներսէսի եւ Մերշապուհի անունով մակագրուած են (ԿԱՆ. 71): Մերշապուհի անունը Ներշապուհ ալ գրուած կը գտնենք (ԱՍՈ. 83), եւ դժուար է որոշել, թէ միեւնոյն անունը երկու կերպով ալ կը գործածուէր,

թէ ոչ գրչագիրնեու սխալանք մըն է: Տարոնոյ եպիսկոպոսի մը, հայրապետանոցի դրացին չըլլալով ալ՝ վայելած գիրքը, պէտք է իբր անձնական արժանեաց փաստ սեպել, կամ Մերշապուհը իբր կաթողիկոսական տեղակալ ընդունիլ: Միւս նշանաւոր անձնաւորութիւնն է Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը, Սիւնեաց քերթողական դպրոցին աշակերտ, ինքն ալ քերթողահայր եղած, կոր Օրբէլեան կ'անուանէ՝ *քաջ հոետոր եւ անյաղթ փիլիսոփայ, լի իմաստութեամբ եւ կատարեալ առաքինութեամբ, նախաթոռ վարդապետաց Հայոց, քերթող եւ թարգմանիչ* (ՕՐԲ. Ա. 131): Պետրոսի կը վերագրուին թարգմանութիւններ եւ ճառեր եւ մեկնութիւններ եւ Քաղկեդոնականաց դէմ գրուածներ: Գիրք Թղթոցին մէջ կը գտնուի Պետրոսի իբր հեղինակաւոր վաւերագիր հակաբաժոյցին անցած է, եւ յոմանց սոյն Պետրոսին վերագրուած է, բայց մեր կարծեօք ուրիշ Պետրոսի մը գրուած կ'երեւի: Իսկ Սիւնեաց դպրոցը թարգմանչաց դարէն սկսելով եղած է Հայ ուսումնականութեան կեդրոն մը, ուսկից ելած են նշանաւորագոյն վարդապետներ, իբր սեփական պատուոյ կոչում առնելով *քերթող եւ թարգմանիչ* անունները: Ասոնց կարգէն է Պետրոս Սիւնեցի, որ Ներսէսի ձեռնադրուած է, *իններորդ եպիսկոպոս Սիւնեաց* (ՕՐԲ. Ա. 131) Լուսաւորչի ժամանակէն սկսելով: Ասոնցմէ յիշեցինք արդէն Անանիան, եւ Մուշէն, եւ Երիցակը: Պետրոս յաջորդեց Մակարի, շուրջ 550ին, եւ Դըւնայ ժողովին մէջ աւելի փայլողներէն մէկը եղաւ, եւ իր անունն ալ Ներսէսի ու Մերշապուհի հետ յատուկ յիշատակութեան արժանացաւ միաբանութեան ուխտագիրին (ԹՂԹ. 72), եւ ուրիշ գրուածներու մէջ (ԹՂԹ. 76):

369. ՈՒԽՏ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

Մեղադրութեան գիրը մեծ արդիւնք ունեցած չէ, եւ ժողովը հաւաքուած է 18 եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ: Ասոնցմէ 7-ը մեղադրութեան գիրին ստորագրողներն են, Ամատունեաց եպիսկոպոսէն վատ, 10 մեղադրեալներէն 3-ը եկած են, Արծրունեաց եւ Պալունեաց եւ Մեհնունեաց եպիսկոպոսները, 8 հատ ալ ասոնցմէ դուրս են, Ներսէս Մարդաղոյ, Վաղոս Արշամունեաց, Մարկոս Բագրեւանդայ, Յոհան Ապահունեաց, Յովնան Վանանդայ, Հաւուկ Արշարունեաց եւ Յոյս Գողթան եպիսկոպոսները, որոնց հետ է նաեւ Աբդիշոյ Ասորեաց ուղղափառաց եպիսկոպոսը: Աւելի բազմաթիւ են նախարարներուն անունները, որոնք ժողովին մասնակցած եւ որոշմանց ոյժ տուած են, եւ նկատելի է որ անոնց մի մասը՝ փոխանակ իր նախարարական ցեղին՝ պարզ հայրանունով յիշուած են: Նախարարութեան անունով յիշուածներն են, Համապասպ Մամիկոնեան, Գարջոյ Խորխոռունի, Աստուածատուր Վանանդեցի, Գնեալ Գնունի, Վարապ Գաբեղեան, Գրիգոր Աբեղեան, Մերշապուհ Շինական, Համապասպ Զիւնականեան, Աստուածատուր Հանունի, եւ Մանուէլ Սպանդունի: Իսկ հայրանունով յիշուած են սպարապետ Սամէլ Արտաւազեան, Գրիգոր Հմայեակեան, Սահակ Վարդանեան, Դատոյ Գարջոյլեան, Գրիգոր Վասակեան, Զօրակ Գալաւոնեան, Յոհան Յոհանեան, Վարդան Մուշեղեան, Սահակ Հմայեակեան, Աշոտ Վարապտիրոցեան, Մուշեղ Հմայեակեան, Վրիւ Արտաշիրեան, Աստուածատուր Արշաւիրեան, Սամուէլ Մամական, Վարդ Հմայեակեան, Ներսէս Սամսոնեան, Վարդ Մամական, Արտաւազ Մամական, Հմապասպ Սահակեան, Սահակ Մանուէլեան, եւ Վարդան Մուշեղեան: Իսկ Վարապ մը եւ Համապասպ մըն ալ անունով յիշուած են: Նախարարներուն շատութիւնը տրուելիք որոշման արտաքին գործադրութեան պէտք ունենալէն յառաջ եկած է, եւ այդ պատճառով ըսուած է, *թէ ոչ որ արտաքոյ մնաց յաշխարհականաց ի յայս կամաւոր գործոյ* (ԹՂԹ. 74): Ժողովը կը յայտնէ, *թէ քանդեալ աւերեցաք ցտեղի ապաւինի անօրէնութիւն նոցա* (ԹՂԹ. 73), այսինքն է Նեստորականներուն կեդրոնն եղող Մանաճիհր Ռաժիկի վանքը, ինչպէս որ կը բացատրէ Օրբէլեան ալ (ՕՐԲ. Ա. 132): Ժողովը միանգամայն հրամայեց անոնց հետ վիճաբանութեան իսկ չմտնել, այլ *հեռանալ ի նոցանէ*

արդարեւ որպէս ի թշնամեաց Քրիստոսի Աստուծոյ, եւ նպովք կարդաց ամէն անոնց՝ որ Նեստորականներուն կը հետեւին, *եթէ ի կաթողիկոսաց ոք իցէ, եթէ յեպիսկոպոսաց, եթէ ի քահանայից, եթէ յիշխանաց, եթէ յայլ ժողովրդականաց* (ԹՂԹ. 74): Նկատողութեան արժանի է կաթողիկոսն ալ ժողովրդականի հետ միասին յիշելը, որ Հայոց Եկեղեցոյն ըմբռնման լուսաւոր եւ լուսամիտ յայտարարն է: Անգամ մըն ալ կը կրկնենք, թէ այդ ժողովական գրութեան մէջ, որ *Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս* մակագրուած է, բնաւ Քաղկեդոնի եւ բնութեանց խնդիրին ակնարկ մը չկայ, եւ չենք գիտեր թէ ուստի եւ ինչպէս քաղած են ուրիշներ քաղկեդոնական դաւանութեան մասին մանրամասնութիւնները, զորս կը վերագրեն Խոսրովի 24-րդ տարին Ներսէս կաթողիկոսի գումարած ժողովին, որ միեւնոյն վերոյիշեալ Միաբանութեան ուխտին ժողովն է: Պէտք չէ նկատողութենէ վրիպեցնել, որ տարի մը առաջ տեղի ունեցած էր Կոստանդնուպոլսոյ ժողովը, ուր քաղկեդոնեան վարդապետութիւնը, նշանաւոր այլայլութիւն մը կրած էր (« 366), բայց կարծես թէ Դըւնայ ժողովը անկէ ալ տեղեկութիւն չունի, որ եւ ոչ հեռաւոր ակնարկ մը կ'ընէ այս մասին:

370. ՆԵՐՍԷՍԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Սոյն ժողովին պէտք է ընծայել նաեւ այն 87 կանոնները, որոնք *Ներսէսի կաթողիկոսի եւ Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի* անունով անցած են Կանոնագիրքին մէջ ԿԱՆ. 71-74), որով հետեւ միշտ կանոններ ժողովական հաստատութեամբ ստացած են իրենց հեղինակութիւնը, թէպէտ յիշեալ կանոններուն գլուխը՝ ժողովի գումարման մասին բնաւ տեղեկութիւն տրուած չըլլայ: Սոյն կանոններուն նպատակն է եկեղեցական կարգերուն եւ եկեղեցական ընթացքին մէջ սարգած վեղծումները բառնալ, այլ բնաւ յիշուած չեն Շահապիւանի ժողովին հրամայած արտաքին պատիժները (« 229), եւ միայն նպովքի եւ լուծման եւ ապաշխարութեան եկեղեցական պատիժներ կը յիշուին: Գլխաւորաբար քահանաներու վրայ մտադրութիւն դարձուած է, հրամայելով որ երկկիւններ եւ տգէտներ վտարուին, վաշխառուներ եւ արբեցողներ պատժուին, արծաթագին ծառայ չպահեն, Շաբաթ եւ Կիրակի օրերու պատարագը չխաւանեն, ժողովուրդը բաժակէն չզրկեն, բաժակին յաւելուած չխառնեն, քահանայական պաշտօնները ժողովրդականներու չյանձնարարեն, նախաթողութիւննին ձեռնադրութեան ժամանակով եւ կարգով պահեն: Գլխաւոր քահանային, այսինքն աւագերէցին պարտք կը դրուի միշտ եկեղեցին մնալ, իսկ միւսներուն կը ներուի ամառը փոխանակաւ մնալ, հարկաւ իրենց հողագործական աշխատութեանց պատճառով, իսկ պղերգութեամբ հերթերնուն պակսողները բաժիններէն պիտի վրկուին: Քահանայից կը պատկանին եւս եկեղեցոյ տրուած նուէրներուն եւ հասոյթներուն մասին եղած կարգադրութիւնները: Բացարձակապէս կը հրամայուի որ քահանայք այդ նուէրները տուներնին չտանին, կամ հասոյթները վաշխով չգործածեն, կամ իրենց տնական պէտքերէն վախ վուարձութեանց չծախսեն, այլ ամէն բան եկեղեցին պիտի հաւաքուի աւագերէցին հսկողութեան ներքեւ, եւ ստացուած գումարը համեմատաբար պիտի բաշխուի, մէկ բաժին դպիրներուն եւ այրիներուն, մէկուկէմ սարկաւագներուն, երկու քահանաներուն, եւ երկու քուկէս աւագերէցին: Այստեղ յիշուած չեն եպիսկոպոսին քահանայական հասոյթը տասանորդելու իրաւունքը, ոչ ալ քահանաներուն ժողովուրդը տասանորդելու սովորութիւնը, եւ ոչ ալ եկեղեցոյն եւ աղքատաց բաժինները ակնարկուած են, որովհետեւ պարզապէս քահանայից մնացած բաժինին բաշխման շուրջը կը դառնայ կանոնը: Իսկ դպիրներուն կարգին են լուսարարներ եւ դռնապաններ եւ ժամկոչներ, եւ այրիներն են եկեղեցոյ լուացքներուն եւ մաքրութեան վբաղող կիները, ինչպէս են այժմ ալ Երուսաղէմի մայրապետները: Ժողովրդական ապապներուն եւ հոգեհացերու եւ պատարագի սեղաններու մասին ալ հրամայուած է, անոնցմէ բան չվերցնել եւ տուն չտանիլ, այլ

բոլորթ յօգուտ ժողովրդեան սպառել: Խորհուրդներու մատակարարութեանց նկատմամբ ալ կը հրամայուի քահանաներուն, որ ապաշխարութիւնը վաճառաշահութեամբ չգործածեն, եւ խոստովանութեան գաղտնիք չյայտնեն, մկրտութիւնը միմիայն վտանցի պատճառով տուներու մէջ կարենան կատարել, աւազանը բաւական ըլլայ երաքային հասակը ջուրով ծածկելու, կիներ մկրտութեան չսպասաւորեն, սարկաւագներ մկրտութիւն չընեն, այլ քահանայք իրենք մկրտեն, եւ ոչ ալ ջուր օրհնելով մանկամայրերու յանձնեն որ անով մկրտութիւն կատարեն:

371. ԴԱՐՁԵԱԼ

Քահանաներուն պատկանող կանոններէն ետքը ամուսնութեանց մասին խօսուելով, ըսուած է միայն այրին ու կոյսը իրարու հետ չպսակել, եւ տղաներ չպսակել, թէպէտ տարիք յիշուած չէ, եւ կը պահանջուի որ փեսացուն եւ հարսնցուն իրար տեսած ու ճանչցած ըլլան: Եկեղեցիներու մասին ալ հրամայուած է, մէջը մեռել չթաղել, եւ սպասները հարսնիքներու չգործածել: Դպիրներու կը հրամայուի եկեղեցույ մէջ եկեղեցական սգոց գործածել, եւ առանց քահանայի պաշտամունք չկատարել: Վանականներու կը հրամայուի վանքէ դուրս կենցաղնին չփոփոխել, արեւ ծագելէն ետքը դուրս ելլել, եւ արեւ մտնելուն վանքդառնել, առեւտուրով չվաճառել, վանքէն դուրս միայն աւագ երէցին տունը օթեւանել, վանքին մէջ կին աշխատաւոր չառնել, ինչպէս են հարացաց, կովկիթ եւ խնոցէհար կիներ: Աղանդաւորներու նկատմամբ ալ կը հրամայուի *մի՛ վանս տալ*, այն է բնակակցութիւն չընդունիլ: Հարկաւ Նեստորականներու համար է այդ արգելքը, ինչպէս Ուխտ միաբանութեան գիրին մէջ ալ ակնարկութիւն եղած է: Վերջապէս պահքերու մասին հրամայուած է քառասունքը եւ առաջաւորը չլուծել, աւագ Շաբաթ օրն ալ պատարագէն առաջ թան եւ գինի չճաշակել, թէպէտեւ ոք տկարութեան պատճառով կանուխէն հաղորդուած ըլլայ: Կանոնները կը վերջանան այս խօսքերով: *Եւ պատուիրեցաւ ձեզ յամենայն ամսեան պարապել խնդրուածոց զաւուրս շաբաթի միոյ, խնդրել յԱստուծոյ զմարմնոյ առողջութիւն եւ զհոգւոյ փրկութիւն* (ԿԱՆ. 74): Այդ կտորը բացատրուած է յոմանց, *յամենայն ամիսս շաբաթ մի պահք պահեսցի* (ՀԱՄ. Բ. 239), եւ նոյնը ուրիշներէն կրկնուած է (ԱԲԼ. 81): Բայց ինչչափա ալ աղօթքի պարապելու եւ մարմնոյ առողջութեան մտադրութիւն դարձնելու խրատը, լռելեայն ժուժկալութիւն կենթադրէ, սակայն կանոնին բացատրութեան մէջ ալ բացարձակ հրաման չի հնչեր: Ինչ ալ ըլլայ կանոնին բուն իմաստը, ընդհանրապէս այդ կանոնին հետեւանքը կարծուած են մեր տօնացոյցին 12 շաբաթապաքերը, որք են. 1. Եղիական, 2. Լուսաւորչի, 3. Վարդավառի, 4. Վերափոխման, 5. Խաչվերացի, 6. Վարագայ խաչի, 7. Յիսնակաց, 8. Ս. Յակոբայ, 9. Աստուածայատնութեան, 10. Առաջաւորաց, 11. Մեծ պահոց երկրորդ շաբաթին եւ 12. Աւագ շաբաթի շաբաթապահքերը: Բայց ուրիշ առմամբ գիտենք որ ասոնցմէ հինգը տաղաւարի շաբաթապահքեր են, այսինքն. 1. Վարդավառի, 2. Վերափոխման, 3. Խաչվերացի, 4. Աստուածայատնութեան եւ 4. Մեծ պահոց երկրորդ շաբաթու: Առաջաւորացը՝ Լուսաւորչի մասնաւոր հաստատութիւն է, եւ Լուսաւորիչինը՝ յատուկ սպառնալիքներ բարեպաշտութիւն մըն է, իսկ Յիսնակացը՝ ծննդեան հին մեծպահքին սկզբնաւորութիւնն ու յիշատակն է, որ այժմ խափանեալ է:

372. ՏՈՄԱՐԻ ՇՓՈԹԻԼԸ

Ասողիկ կը գրէ թէ սոյն այս ժողովին մէջ, որ գումարուեցաւ Խոսրովի 24-րդ եւ Յուստինիանոսի 14-րդ տարին, Ներսէս եւ Ներշապուհ եւ Պետրոս *կարգեցին զթուականն Հայոց* (ԱՍՈ. 83), եւ միանգամայն *ի բաց կացին ի Յունաց հաղորդութենէ*, եւ թէ այն տարին էր 304 Յունաց Փիլիպպոսեան թուականին, 553 ծննդեան Փրկչին եւ 252 լուսաւորութեան Հայոց (ԱՍՈ. 64): Սակայն ստոյգն այն է որ այս ժողովին մէջ թուականի որոշում չտրուեցաւ, ինչպէս եւ Յոյներէ բաժանման խնդիրը կանուխէն կատարուած էր Քաղկեդոնի ժողովը չընդունելով: Բայց թուականի

խնդիրը դիտողութեան նիւթ կրցաւ ըլլալ, որովհետեւ 553 թուականը բոլոր աշխարհի համար ալ Ջատիկի տօնին շփոթելուն տարին եղաւ: Ջատիկը օրը գտնելու կանոնը առաջ ճիշդ ու ճիշդ հրէական տոմարն էր, միայն Ջատիկին տօնը լուսնին լրման յաջորդող Կիրակիին կը թողուէր, Հրէից հետ մէկտեղ տօնած չըլլալու համար: Նիկիոյ ժողովէն ետքը պէտք եղաւ յատուկ պատկական ցուցակ մը ունենալ, որ քանի մը տարի ետքը կազմուեցաւ Անդրէաս Բիւզանդացիի ձեռքով: Նա դիտեց որ լուսնի վերագիրին 19 տարիներու շրջանը կամ իննեւտասներեակը, 5 անգամ դարնալով 95 տարիի շրջանէն ետքը նորէն ամսուան նոյն օրերուն կու գար, եւ *իննսուսն եւ հինգ ամով բովանդակէր պեղանակ շրջագայութեան ի նոյն* (ՇԻՐ. 20): Բայց եթէ ամիսներուն օրերը նոյն կը դառնային, շաբաթուն օրերը նոյն չէին գար, որովհետեւ եօթներեակներու շրջանը 28 էր, եւ 95-ը 28-ի վրայ ճիշդ չէր բանուեր: Այսուհանդերձ Անդրէաս պէտք եղածը լրացնելով 200 տարւոյ շրջան մը կազմեց, որ 359-ին սկսաւ, եւ որով կանոնաւորուեցան Ջատիկները մինչեւ 552: Այս է *Անդրէասեան երկերիւրեակ* ըսուած շրջանը: Այդ շրջանին առաջին տարին իննեւտասներեակը 11 էր գրուած, եւ լուսնի ծագումը կ'ըլլար Մարտ 22-ին եւ լրումը Ապրիլ 4-ին, որ արարչութեան օր կը կարծուէր, իսկ շրջանին վերջին տարին իննեւտասներեակը 21 էր, լուսնի ծնունդը Մարտ 12-ին եւ լրումը Մարտ 31-ին, եւ լրումը Ապրիլ 13-ին: Մինչ շրջանին առաջին իննեւտասներեակը 11 լինելուն, 2-ին եւ 11-ին մէջտեղ 9 տարբերութիւն կը մնար, եւ այս պատճառով *սկսան շփոթիլ տօնք եւ ամենայն արհեստք տոմարականք* (ԿԻՐ. 24): Հարկաւ այդ շփոթութիւնը Հայերն ալ պագին, եւ 9 տարիներու համար առժամեայ կարգադրութեան դիմեցին, երկերիւրեակէն հրաժարելով եւ սովորական իննեւտասներեակին հետեւելով: Մեր պատմագիրներ այդ խնդրին մէջ Ներսէս Ե Յովհաննէս եւ Մավսէս կաթողիկոսները շփոթելով, տոմարակն գործերը մէկին կամ միւսին կու տան անխտիր, ինչպէս եւ Կիրակոս, որ աւելի մօտէն խնդիրը կը բացատրէ, շրջանին շփոթիլը Մովսէսին կու տայ, իսկ ուղղութիւնը Յովհաննէսին՝ որ Մովսէսէ առա է (ԿԻՐ. 24): Սակայն խնդիրը ժամանակագրութեան կը պատկանի, եւ տարիներու ընթացքն է որ ուղղութիւն պիտի տայ եղելութեանց, եւ ոչ թէ կաթողիկոսաց անունը: Արդ, ստոյգ է որ շփոթը ծագեցաւ Ներսէսի օրով, ուստի ինը տարիներու առժամեայ կարգադրութիւնն այլ՝ զոր Կիրակոս Յովհաննէսի կու տայ (ԿԻՐ. 24) սւ Անեցին՝ Մովսէսի (ՍԱՄ. 74), պէտք է Ներսէսի վերագրել, եւ այս կերպով թերեւս արդարունայ Ասողիկի գրածը, որ ուղղութիւնը Ներսէսի կու տայ (ԱՍՈ. 83): Բայց Ներսէսի վերագրելիք ուղղութիւնը՝ առժամեայ կարգադրութիւնը կրնայ ըլլալ, եւ ոչ թէ հինգհարիւրեակը հաստատուն ուղղութիւնը, որ 361-ին յօրինուեցաւ Ներսէսի մահէն ետքը:

373. ԱՐԴԻԻՆՔՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Ներսէսի կաթողիկոսութեան մասին գրուած եղելութիւնները քաղեցինք արդէն, եւ անոնցմէ դուրս շատ նշանաւոր դիհպուածներ չենք գտներ յառաջ բերելու համար: Բայց պատմուածներն ալ բաւական են գործունեայ եւ արթուն եւ զօրաւոր հոգւոյ տէր անձ մը տեսնել Բագրեւանդացի հայրապետին վրայ: Դենշապուհ մարկպանը փոփոխել տարլու յաջողութիւնը՝ վարչական ճարտարութեան նշանակ էր, իսկ Դըւնայ ժողովը, եւ Նեստորականներու դէմ մաքառումը, եւ բարեկարգական կանոնները՝ իր հայրապետական նախանձայուլութիւնը կը հաւաստեն: Խոսրովի 25-րդ տարին, այսինքն ժողովէ տարի մը ետքը, նոր թուղթ մը գրած է Գրիգոր Արծրունեաց եւ Գրիգոր Մարդպետական եպիսկոպոսներուն, յիշեցնելով Նեստորականներու դէմ տրուած ժողովական վճիռը, եւ անոր ճիշդ գործադրութիւնը յանձնարարելով: Նամակին մէջ կ'ըսէ. *վասն ծանուցանելոյ այնոցիկ չիցէ լուեալ պայս պատուէր, վասն նորին պայս թուղթ առ ձեզ տեսարս հրամայեցաք գրել* (ԹՂԹ. 73), եւ պէտք է ըսել թէ այս գիրը շրջաբերական էր ամէն եպիսկոպոսներուն, եւ գլխաւորապէս ժողովին չգտնուողներուն, եւ թէ հանդիպմամբ է որ

վերոյիշեալ ներուն անունով օրինակը Գիրք Թղթոցին հաւաքածոյին անցած է: Այս պարագան ալ Ներսէսի գործունէութեան նշանակէ (56): Իսկ ուսմանց եւ վարգացման համար ունեցած ջանքին նշանն է, իր ատենի Սիւնեաց դպրոցին նշնաւորագոյն անձերուն ծաղկիլը, ինչպէս նաեւ Եւրաս Անգեղացիի փայլիլը, որ *զդասս ճարտասանիցն բազմացուցանէր* (ԱՍՈ. 83), հարկաւ կաթողիկոսին հովանաւորութեան շնորհիւ: Եւրաս Անգեղացիի արդիւնքներուն վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, եւ որովհետեւ կոչուած է *աշակերտ Մովսէսի եպիսկոպոսի Բագրեւանդայ* (ՍԱՄ. 73), Մովսէս Խորենացիի աշակերտ, եւ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան հետեւող մը կը կարծուի: Ներսէսի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը 9 տարի, եւ մահը 557 թուականին եղաւ, հաւանաբար լրացեալ տարիքի մէջ, ինչպէս սկիզբէն բացատրեցինք (« 359), եւ նորէն աւելցնելու բացատրութիւն չունինք: Խաղաղութեամբ եւ փառօք կնքած է նար իր բազմարդիւն կեանքը, յատուկ գնահատման արժանանալով Հայոց Եկեղեցւոյն պահպանութեան եւ փառաւորութեան օժանդակողներէն մին եղած ըլլալուն համար:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Բ. ԳԱԲԵՂԵԱՆ

374. ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Յովհաննէս Բ.ի ծննդավարարը նշանակուած է Գաբեղեան, այժմ Կաղպուան գաւառի Սիւնձեղուն դիւղը, եւ այս կը կարծենք տեղական անունին լաւագոյն ընթերցուածը, Սիւնձեղուն, Անձեղուն, Ձեղուն, Սիւնձեղ, եւ Սինեղ տարբերեալ գրութեանց մէջ: Գիւղէն աւելի գաւառին անունը գործածուած է իրեն համար, որ միանգամայն Հայոց նշանաւոր նախարարութիւններէն մէկն է, եւ անկէ կը հպետեւցնենք թէ Յովհաննէս նախարարապուն սերունդէ էր: Իր նախընթացին համար գորւած կը գտնենք թէ էր *ի վանականութենէ Թայթոյ վանից* (ԱՍՈ. 84), որ իրօք կը գտնուէր Գաբեղեան գաւառին մէջ (« 301), այլ հարկ դկայ կարծել, թէ ուղղակի վանականութենէ կաթողիկոսութեան կոչուած ըլլայ: Դըւնայ ժողովին ներկաներէն մէկն է Յովհաննէս Ապահունեաց եպիսկոպոսը (« 369), զոր պէտք կը զգանք կաթողիկոսին հետ նոյնացնել, որովհետեւ ինքն իսկ Դըւնայ ժողովին վրայ խօսելով կը գրէ, թէ *փութացաք մել եւ այլ աշխարհիս Հայոց եպիսկոպոսունք՝ Նեստորականները հալածել* (ԹՂԹ. 79, ՕՐԲ. Ա. 135), որով նոյն ժողովին ներկայ եղած ըլլալը կը վկայէ: Իր հայրապետութեան միջոցը 15 կամ 17 տարի գրուած է անխտիր պանապան պատմագրութեանց մէջ, ինչ որ յայտնապէս Ե եւ է թուատառերու փոխանակութեան հետեւանք է, այլ պատմական պարագաները կը թելադրեն 17 տարին նախադասել: Միւս կողմէն պիտ տեսնենք, որ Յովհաննէս իր վերջի երկու տարիները աթոռէն հեռու անցուց, եւ գուրէ այդ երկու տարիներն են, զորս ոմանք ուզած են վեղչել իր կաթողիկոսութենէն: Յովհաննէսի ընտրութիւնը 557-ին դնելով, իր մահը կ'իյնայ 571-ին: Այդ միջոցին Պարսից թագաւորը միշտ միեւնոյն Խոսրովն էր, իսկ կայսրութիւնը 565-ին Յուստինիանոս Ա.ի մահուամբ անցաւ Յուստինոս Բ.ի: Վահրամ Վշնաս մարպպանն ալ 558-ին փոխուեցաւ, եւ տեղը եկաւ Վարպդատ Պարսիկ, որ Վշնասի խաղաղ ու հաշտարար կառավարութիւնը շարունակեց մինչեւ 564, երբ մարպպան նշանակուեցաւ Սուրէն նախարար, հին Սուրէնեանց թագաւորապուն ցեղէն, եւ Ճիհովր-Վշնասպ մականուանեալ (ԱՍՈ. 5), որուն դժնեայ եւ դժնդակ ընթացքը նոր խոռովութեանց դուռ բացաւ:

375. ՍԻՒՆԵԱՑ ԳՈՐԾԵՐԸ

Այդ միջոցներուն Վահան Սիւնեաց իշխանը, չենք գիտեր ինչ միտքով կամ ինչ դիտմամբ, ուզեց Հայաստանի մարպպանութեան հպատակութենէն ելնել, եւ Հայերէն պատուիլ, եւ Սիւնեաց գաւառը Ատրպատականի մարպպանութեան հետ միացնել, եւ իր տուրքին արձանագրութիւնն ալ, որ Շահրմար կամ Շահրհամար կը կոչուի, Դուին քաղաքէն Փայտակարան քաղաքը փոխադրել

տուլաւ (ՍԵՖ. 48): Հաւանական է կարծել թէ 564-էն յետոյ կատարուած գործ մըն է, եւ Սուրէն մարզպանի բռնութիւններէն ապատելու միջոց մը, եւ ոչ թէ Մամիկոնեանց ազդեցութենէն դուրս ելլելու նպատակ մը, ինչպէս մեկնողներ եղան (ԱՍԼ. 262): Բայց այս անջատումը առիթ տուաւ այն կողմերուն մէջ պօրացնելու Նեստորականներուն ազդեցութիւնը եւանոնց թիւը ստուարացնելու, օգտուելով Ատրպատականի մարզպանութեան Հայոց ուղղակի ազդեցութենէն դուրս մնալէն: Այդ պարագան Յովհաննէս կաթողիկոսի մտադրութիւնը գրաւեց, որ փութաց յատուկ գրութեամբ պզուշացնել Սիւնեաց իշխանն ու եպիսկոպոսը, որպէսզի իրենց ժողովրդին վրայ հսկեն, եւ մոլորութեանց պօրանալուն թոյլ չտան: Կաթողիկոսական թուղթը ուղղուած է Միհրարտաշիր իշխանին, որ Վահանի յաջորդած էր, եւ Վրթանէս եպիսկոպոսին, որ այժմ բարձրացած էր Պետրոսի 10 եւ Գիգանի 3 տարի եպիսկոպոսութենէն յետոյ: Օրբէլեան մեծ գովեստով կը խօսի այդ Վրթանէսի վրայ, զոր Պետրոսի աշակերտ եւ համանմա կ'անուանէ, եւ Աղուանից Ջաքարիա կաթողիկոսէն ձեռնադրութիւն առած էր, կ'ըսէ, եւ պատճառ կը ցուցնէ Յովհանի հակաթողութեան խնդիրը (ՕՐԲ. Ա. 133): Բայց քանի որ հակաթողութիւնը աւելի ուշ տեղի ունեցած, թիրիմացութեան եւ ժամանակագրական շփոթութեան հետեւանք պէտք է կարծել Վրթանէսի ուրիշ պթոռէ ձեռնադրուիլը: Յովհաննէսի հետ կաթողիկոսական թուղթին կը ստորագրեն, Աբրահամ Տարոնոյ եւ Մամիկոնէից, Ներս Բասենոյ եւ Մարգաղոյ, Մաշթոց Խորխոռունեաց, Գիւտ Վանանդայ, Բաբ Ամատունեաց, եւ Աբդիշոյ Ասորեաց ուղղափառաց եպիսկոպոսները: Այս անուններուն նկատմամբ պէտք է դիտել թէ Մերշապուհ, որ այնչափ ազդեցիկ դիրք մը ունէր Ներսէս Բ.ի մօտ՝ մեռած է, բայց անոր յաջորդ Աբրահամն ալ միւսնոյն դիրքը գրաւած է Յովհաննէս Բ.ի մօտ, եւ ամէն եպիսկոպոսներէն վեր կը ստորագրէ: Իսկ Աբդիշոյ, իր ստացած դիրքն ու մասնակցութիւնը կը պահէ Հայ եպիսկոպոսներու շարքին մէջ: Հնար է հետազննել, թէ հաստատուն եպիսկոպոսական ժողով մը կը կենա՞ր արդեօք կաթողիկոսին մօտ, կամ կարելոր պարագաներուն խորհրդակցութեան կը հրաւիրուէի՞ն, թէ ոչ հանդիպմամբ հայրապետանոցի մէջ գտնուող եպիսկոպոսներն էին՝ որ կաթողիկոսին կը ձայնակցէին եւ կը գործակցէին: Բայց այդ հետապօտութեան չենք մտներ, քանի որ պայն օրինաւորապէս ճշդելու տարրեր կը պակսին ձեռունիս:

376. ՍԻՒՆԵԱՅ ԹՈՒՂԹԸ

Կաթողիկոսական թուղթը, նախապէս աթոռի առաքելականութիւնը կը հռչակէ, յիշելով *սուրբն Գրիգորիոս սրբոյն Թաղէոսի յաջորդն* (ԹՂԹ. 78), երեք ժողովներու դաւանութիւնը իբր հիմն կ'ընդունի, կը հերքէ Նեստորականները, կը պատմէ անոնց Խուժաստանէ Հայաստան անցնիլը, եւ այդ պատճառով Դըւնայ ժողովին գումարուիլը, որուն ինքնպիսինքն ալ մասնակից կը ցուցնէ, եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսին Պետրոսի ներկայութիւնն ալ կը շեշտէ, եւ կը յարէ. *Միաբանութեամբ պալիղծ Նեստորիանոսս եւ պաղկեդոնիտս եւ պայլ հերձուածս ի մեր սուրբ եկեղեցոյս նպովիւք հալածական արարաք* (ԹՂԹ. 79): Տեսանք արդէն թէ Դըւնայ ժողովականա գիրին մէջ Քաղկեդոնի յիշատակութիւն չկար (« 367), եւ եթէ այսուամենանիւ Յովհաննէս Գաբեղեան եւ Յովհաննէս Օձնեցի կաթողիկոսներ՝ Քաղկեդոնականներ կը յիշեն, պէտք է ըսել թէ իրենց համոզման մէջ Քաղկեդոնականները Նեստորականներու հետ նոյն կը նկատուէին: Կաթողիկոսը կը յիշէ այնուհետեւ թէ լսած է որ Սիւնեաց նահանգին մէջ Նեստորականներու հետ հաղորդակցութենէ չեն պզուշանար, ուստի պարտք կը պզայ ապարարել, որ այս բանը ժողովական որոշմանց հակառակ է, ուստի պէտք է, որ այնպիսին նախ նպովէ *գրով պալիղծ Նեստրո եւ պամենայն հերձուածողս եւ պժողովն Քաղկեդոնի, եւ ապա ընդունել պայնպիսին ապաշխարութեամբ* (ԹՂԹ. 80): Կաթողիկոսական գիրին հետ, իբր նուիրակ զրկուած է Մատթէոս

քահանայ *հաւատարիմ այր* (ԹՂԹ. 79), որպէսզի պէտք եղած բացատրութիւնները տայ, եւ պահուելիք կերպերը ցուցնէ: Այլ թէ ինչ արդիւնք ունեցաւ թուղթը, շփոթ է Օրբէլեանի գրածը: Տեղ մը կ'ըսէ թէ Սիւնեաց աթոռին խպումը շարունակեց *մինչեւ միապետեաց Աբրահամ կաթողիկոս եւ բարձաւ հակառակութիւն ի միջոյ* (ՕՐԲ. Բ. 133) եւ ուրիշ տեղ մը կ'ըսէ թէ Սիւնեցիք *էին միաբանեալ ժողովոյն*, ուր տոմարը հաստատուեցաւ (ՕՐԲ. Ա. 139), եւ այս ալ տեղի ունեցաւ Մովսէսի օրով: Եւ որովհետեւ Յովհանի հակաթոռութիւնը ցուցուած է իբրեւ Սիւնեաց հակառակութեան պատճառ, պէտք է ըսել թէ Գաբեղեանի գիրը լաւ ընդունելութիւն ունեցաւ Միհրարտաշիրի եւ Վրթանէսի կողմէ, եւ թէ Սիւնեաց աթոռին հակառակութիւնը աւելի տեքը տեղի ունեցած խնդիր մըն է, եւ ներկայ եղելութեանց հետ յարաբերութիւն չունի: Անգամ մըն ալ կը կրկնենք, թէ մեր պատմագիրներուն շփոթութիւնները ժամանակագրական կանոններով պէտք է ուղղել:

377. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԹՈՒՂԹԸ

Նմանօրինակ թուղթ մըն ալ ունինք աղուանից կաթողիկոսութեան յղուած, միեւնոյն Նեստորականներու նկատմամբ, եւ միեւնոյն Մատթէոս քահանայի ձեռամբ, որ երկու ոթւղթերթ միանգամայն առած ձամբայ ելած կ'ըլլայ, նախ Սիւնեաց գործը վերջացնելու, եւ անկէ ետքը Աղուանից կողմը երթալու պաշտօնով: Ժամանակին Աղուանից կաթողիկոսն էր Աբաս, Մեծիրանք գաւառէն, որ 552-ին աթոռ ելլելով 44 տարի պաշտօն վարեց (ԿԱՂ. Ա. 220) մինչեւ 596, եւ նշանաւոր եղաւ իր գործունէութեամբ: Գաբեղեանի թուղթն ալ անոր ուղղուած է իբր *Աղուանից կաթողիկոսի* (ԿԱՂ. Ա. 224), բայց բնագիրին մէջ գրուած է *Պարտաւայ եպիսկոպոսի* (ԹՂԹ. 81), քանի որ Աղուանից կաթողիկոսներ կը գործածէին: Աբասէն զատ հասցէին մէջ կը յիշատակին Մովսէս Բաեպատու, Գրիգոր Կապաղականու, Հռոմաւ Ամարասու, Տիմոթէոս Բալասականու, Ամբակում Շքէոյ, Յոհանիկ գերդմանոյ, եւ Ղեւոնդ Մեծկուանց եպիսկոպոսները: Յիշուած վիճակները դիտելով կը հետեւցնենք, թէ Ուտիի եւ Արցախի սահմանակից գաւառներ ալ Աղուանից կաթողիկոսութեան ներքեւ կը գտնուէին: Իսկ Հայոց Յովհաննէս կաթողիկոսին հետ՝ Սիւնեաց թուղթին ստորագրող վեցերէն զատ կը ստորագրեն եւս, Գրիգոր Մարդպետական, Ստեփան Տայոց, Բրիստոփոր Ռշտունեաց եւ սեկունդոս Մոկաց եպիսկոպոսները: Թողթին մէջ պատմուած է թէ Պետրոս Աղբատասէրի կոչուած վանքէն ելած քանի մը Նեստորական վարդապետներ (ԹՂԹ. 87), որոնց անունները ուրիշ տեղ յիշուած են, թովմաս Կեղծաւոր, Եղիա Փսաղտ որ է սաղմոսերգու, Բնոտ եւ Իբաս (ԿԱՂ. Ա. 230), Աղուանից կողմերը գալով սկսած են սերմանել *զչար որոման անիծելոյն Նեստորի եւ զժողովոյն Բաղկեղոնի* (ԹՂԹ. 81), որ հակառակ է երրեք սուրբ ժողովներուն: Ասոր վրայ յառաջը բերուի, բացատրուած հանգանակ մը, իբրեւ կանոն հակատոյ, եւ կը նվովուին հին ու նոր մոլորեցուցիչներ, Արիոս, Պողոս Սամոստացի, Մանի, Մարկիոն, Եւնոմիոս, Եւտիքոս, Ապողինարոս, Նեստոր, Թէոդորոս, Թէոդորետոս, *սնտի ժողովն Բաղկեղոնի, տոմարն Լեւոնի*, Իբաս, Ակակ, Բարծումա Մծբնացի եւ Սեւերոս (ԹՂԹ. 83): Եւ որպէսզի Հայոց եւ Աղուանից եկեղեցիներուն հին հակառակցութիւնը անխախտ պահուի, կ'ազդարարուի նոյն դաւանութիւնը անփոփոխ պահլ, եւ միանգամայն երեք կամ աւելի եպիսկոպոսներ կը հրաւիրուին գալ, եւ ճշմարիտ վարդապետութեան մասին բացատրութիւններ ստանալ (ԹՂԹ. 84): Գաբեղեանի այդ թուղթն ալ օգտակար հետեւանք ունեցաւ, վասնզի Աբաս *քննութիւն առնելով իւրովք եպիսկոպոսօք*, որ է ըսել ժողով գումարելով, Նեստորական վարդապետները *հալածեաց*, եւ Աղուանից եկեղեցին ապատեց *ի ժողովոյն Բաղկեղոնի ի սնտի եւ ու նայն չարափառաց պղտորմանէն* (ԿԱՂ. Ա. 229): Սիւնեաց եւ Աղուանի

դրկուաց թուղթերը թուականի ակնարկներ չունին, բայց հաւանական է վայնս 564-էն ետքը թողուլ, երբ Սուրէնի մարզպանութեան ներքեւ համարձակութիւն գտան Խուժաստանի եւ Պարսկաստանի Նեստորականները, որք իրենց պաշտպանութեան կը գործածէին Քաղկեդոնի ժողովին հաստատած երկուութեան կամ երկու բնութեանց վարդապետութիւնը:

378. ԶԱՆԱԶԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Այս երկու թուղթերը ումումնասիրուած ատեն երեւան կ'ելլայ Գաբեղեանի անձնաւորութեան արժանիքը, որ իբր արթուն հովիւ իր հօտի վրայ կը հսկէր, եւ իբր հմուտ վարդապետ ուղղափառութիւնը կը պաշտպանէր: Դժբախտաբար մը պատմագիրներ մանրամասնօրէն չեն գրած իր հայրապետական գործերը, որ կարենայինք աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ տալ: Հատուկտոր յիշատակներով գոհանալու պարտաւորուած, յիշենք նաեւ, *ի յայտնութիւն Քրիստոսի* քարոզ մը, որուն մէջ աւելի մտադիր եղած է աստուածութեան եւ մարկութեան միաւորութիւնը բացատրել (ԹՂԹ. 85-89), եւ ուր յայտնապէս կը տեսնուի հմուտ եւ վարգացեալ անձի մը գրիչը: Իր հովուական աշխատութեանց իբր նշան կրնանք յիշել եւս, Երուսաղէմի ՀԱյ կրօնաւորներուն խնդիրը: Ասոնք, իբր 500 անձինք, առաջնորդք եւ միաբանք մենաստանաց եւ խրճիթաւոր միայնակեացք, սկսան նոյն միջոցին Յոյն պատրիարքներուն կողմէն բռնադատուիլ, *սակս հաւանելոյ չորրորդ ժողովոյն Քաղկեդոնի, եւ խոստովանութեան երկու բնութեանց* (ԱՆԱ.12): Հայ կրօնաւորներ դիմեցին Յովհան կաթողիկոսին, որ պատասխանեց չհամակերպիլ այդ հրամանին, եւ եթէ հարկ ըլլայ, Երուսաղէմէն հեռանալ, ինչպէս որ շատեր ըրին: Բայց Հայ կրօնաւորներէն մեծ մաս մը նեղութեանց եւ մնացին ու իրենց 70 վանքերը պահպանեցին (ԱՆԱ. 9), *մինչեւ տիրեցին Տաճիկք աշխարհին Պաղեստինոյ եւ Երուսաղէմի* (ԱՆԱ. 12): Յովհաննէս կաթողիկոսի ուսումնասէր ջանից նշան պէտք է ընդունիլ, Էականց Գիրքին յունարէնէն հայերէնի վերածուիլը, որուն յիշատակարանին մէջ գրուած է, թէ թարգմանուեցաւ *հրամանաւ տեսոն Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի Գաբեղենեցոյ*, ուր Հայոց թուականին ԻԵ կամ ԻԷ տարին կը յիշուի, որ մեզ կը տանի 576 կամ 578 թուականին երբ արդէն Գաբեղեանի մեռած էր: Սակայն եթէ թուատառի սխալ մը չկայ, հնար է ըսել թէ իր կենդանութեան տուած հրամար մահուընէն ետքը աւարտեցաւ, կամ թէ յիշուած թուակնը, ոչ թարգմանութեան այլ գիրքին ընդօրինակութեան տարին կը ցուցունէ (ԳԱՐ. 87): Այսչափով կը պարտաւորուինք փակել Գաբեղեանին հայրապետական գործունէութեան յիշատակները, եւ անցնիլ այն եղելութեանց, որ իրան վերջին տարիները դառնացուցին:

379. ՇԱՐԺՈՒՄՆ ՈՒ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

Հայաստանի անդորրութիւնը վրդովուած էր 564-էն ետքը, յորմէհետէ Սուրէն մարզպան փոխած էր իր նախորդներուն պահած հաշտարար ընթացքը, հակառակ նոյնիսկ Խոսրով թագաւորին կանխաւ տուած հրահանգներուն: Բայց թէ ինչու Խոսրով, Սուրէնի կառավարութեան կերպն ալ տեսնելով, տակաւին վայն պաշտօնի վրայ կը պահէր, պատմութենէ բացատրուած չէ: Սուրէնեանց գրդաստանին ազդեցիկ դիրքը, գուցէ եւս պահանջկոտ կերպը, կը ստիպէր Խոսրովը վայն իր կեդրոնէն հեռու պահել եւ անոր գործելու ապատութիւն թողուլ: Սուրէն համարձակութիւն ստացաւ ուզածին պէս գործելու, իսկ Հայեր կողմէն հարստահարութիւններ եւ բռնութիւններ, միւս կողմէն կրակապաշտութեան համար բռնադատութիւններ, ձեռքի տակէն ընդհանուր շարժում մը կը պատրաստէին: Համբերութեան չափը լրացաւ, երբ Սուրէն մարզպան սպաննել տուաւ նախարարներուն գլխաւորներէն Մանուէլ Մամիկոնեանը, Վասակի որդին, եւ Վարդ մարզպանին թողը: Այս եղեւնը տեղի ունեցաւ Խոսրովի 41-րդ տարին արգեի 22-ին, որ է 571 թուականի Փետրուարի 23-ին, թստ շարժական տոմարի, եւ ոչ Մարտ 30-ին, ինչպէս հաշուած են ոմանք, հաստատուն տոմարի հետեւելով (ՉԱՄ. Բ 284): Ասողիկ ալ կը յիշէ Փետրուարը առանց ամսաթիւի

(ԱՍՈ. 85): Վրէժխնդրութեան ոգին վարդաւ Մանուէլի եղբօր՝ Վարդանի սիրտը, Մամիկոնեանց սեփական նախանձաշուկութեան եւ արիութեան արժանաւոր ժառանգ մը: Գունդ մը կապմեց անմիջապէս, եւ Սուրէն մարպպանը յանկարծակիի բերելով սուսերահար սպաննեց, ապստամբութեան դրօշը պարպեց, նախարարական գունդերը գործի հրաւիրեց, եւ հայագունդ բանակին դլուխը անցնելով, Դուին քաղաքը գրաւեց, Պարսիկ գունդերը հալածեց, եւ իշխանութեան տէր կանգնեցաւ: Յովհան կաթողիկոս միացաւ Վարդանի շարժումին, եւ անգամ մըն ալ գործի գլուխ գտնուեցան Վարդան ու Յովհանմը, ինչպէս եղած էին երբեմն Վահան ու Յովհան մը (« 309), եւ Պարսիկներէն համբարանոցի վերածուած եկեղեցին իսկ այրեց (ՍԵԲ. 48): Խորհած էին կանխաւ Բիւզանդական կայսրութեան ալ դիմեց, եւ Յուստինոս Բ. յօժարակամ յանձնառու եղած էր Հայերը պաշտպանել, ամբողջ Հայաստանն ու Վրաստանը իր կայսրութեան կցելու ակնկալութեամբ: Վարդան քաջալերուած գործի սկսաւ իր հայագունդ բանակով: Նախ Վշնասպ զօրավար մը ստիպեց ձեռնունայն ետ դառնալ, եւ յետոյ Միհրան Միհրեւանդակ զօրավարը վանեց, Խաղամախի ճակատամարտին մէջ (ՍԵԲ. 49), *աղօթքի սուրբ հայրապետին* (ՎԱՐ. 57), այլ պէտք է անոր յաջորդին Յովհանի անունը կարդալ, ժամանկագրութիւնը ուղղելով: Շարժումը շարունակելու համար Հայեր օգնութեան պէտք ունէին, մինչ Յոյներ կը դանդաղէին, իսկ Պարսիկներ ահեղ զօրութեամբ կ'արշաւէին Միջագետք եւ Ասորիք եկ Հայաստան: Երբոր անոնք սկսան յաջողիլ, Յովհան ու Վարդան պարտաւորուեցան Հայաստանէ խոյս տալ, եւ Կոստանդնուպոլիս ապաւինիլ, կայսր օգնութեամբ դառնալու եւ Պարսիկները վանելու ակնկալութեամբ: Այդ նպատակով Յովհան ու Վարդան չուկեցին Յոյներու հետ կրօնական խնդիր յուկել, եւ առանց այս ու այն դաւանութեան խօսքն ընելու, իբրեւ թէ մէջերնին խնդիր եղած չըլլար, ըագաւորին հետ հաղորդեցան ըստ օրինաց՝ Ս. Սովիայի նորաշէն մայր եկեղեցւոյն մէջ, եւ այս պատճառով այն դուռը ուսկից Հայերը եկեղեցին մտած են՝ *Դուռն Հայոց* կոչուեցաւ, եւ այնպէս ալ *մինչեւ ցայսօր կոչի*, կը գրէ Ասողիկ (ԱՍՈ. 86): Յոյն պատմիչը կը կարծէ թէ կաթողիկոսն այդ հաղորդակցութիւնը *միամտութեամբ* ըրած ըլլայ (ՅԱՐ. 113), սակայն յայտնի է թէ կեղծեալ միամտութիւն էր Յոյները շահելու եւ ակնկալեալ օգնութիւնը գտնելու համար (57): Հայերուն Կոստանդնուպոլիս հասնիլը, պէտք է նշանակել 571-ին սկիզբները:

380. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՄԱՀԸ

Յովհանի այդ ուղեւորութիւնը ակնկալեալ արդիւնքը չունեցաւ: Երբոր Հայաստանի մէջ լսուեցաւ թէ Յովհան քաղկեդոնիկ Յոյներու հետ հոգեւորապէս ալ հաղորդուեցաւ, ընդհանուր գանգատներ սկսան խօսուիլ, եւ *բոլոր եպիսկոպոսներ սպառնալիքիներ յուղարկեցին կաթողիկոսին եւ նրա հետ եղածներին թէ, եթէ դուք կը խառնուիք Սինողիտների, այսինքն Քաղկեդոնիկներու հետ, եւ նրանց հետ կը հաղորդուիք, մենք ձեզ այլսեւ չենք ընդունի, այլ մինչեւ անգամ կը նպովենք* (ՅԱՐ. 114): Կաթողիկոսը անգիտակ չէր, *նա վաղագոյն իմացեալ էր զհերձուածոյ նոցա չարութիւն* (ՄԻՒ. 265), եւ անցաւ որ կերպով ճարտարութիւն մը կ'ուկէր գործածել: Այլ երբ տեսաւ որ իրենները ձայն կը բարձրացնէին, եւ լայսրն ալ ունայն խոստումներով ժամավաճառ կ'ըլլար, եւ Պարսիկներուն յաջողութենէն վախնալով ամէն պոհողութեամբ հաշտութիւն կնքելու հատամուտ էր, Յոյներու հետ հաղորդակցութիւնը վերջացուց, *կայր առանձինն* (ՄԻՒ. 265), կամ աւելի ճշդութեամբ, կաթողիկոսն եւ իրենները Յոյներէ *բաժանուեցին եւ առանձին համայնք կապմեցին* (ՅԱՐ. 114): Առանձին համայնք մը կապմելու ձեւը, հարկաւ յատուկ եկեղեցի ունենալ ալ կ'ենթադրէ, եւ կրնանք հետեւցնել թէ այդ թուականէն սկսելով Հայերը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ապգային եկեղեցի ունեցած են: Իսկ Յովհաննէս կաթողիկոս իր երկրին թշուառութեան հետ, իր ձեռնարկին ձախողիլն ալ տեսնելով,

սաստկապէս վգաժուեցաւ իր ծանրացեալ տարիքին մէջ, տկարութիւնը եւ հիւանդութիւնը զինքը հիւծեցին, եւ անդէն Կոստանդնուպոլսոյ մէջ իր տառապագին կեանքը կնքեց եւ *ննջեաց ուղղափառ խոստովանութեամբ* (ՄԻԽ. 265), եւ նոյն քաղաքին մէջ թաղուեցաւ (ՅԱՐ. 92), *եւ մեծ պատուով ամփոփուեցաւ յուղղոփառացն* (ՄԻԽ. 265): Կայսեր եւ Յունաց կողմէն Յովհաննէս կաթողիկոսի մահուան եւ յուղարկաւրութեան առթիւ բռնուած ընթացքը գրուած չէ, ինչպէս նաեւ չենք գիտեր թէ ուր թաղուեցաւ Հայ կաթողիկոսին մարմինը, պատմութենէն բնաւ լուսաբանութիւն չունինք, ոչ ալ յետոյ յիշատակ մը գտած ենք: Սակայն Յովհաննէսի իր հակաքաղկեդոնիկ դաւանութիւնը պահելը, հարկաւ վերապահութեան յորդորած է Յունական հայրապետութիւնն ալ, Բիւզանդական արքունիքն ալ: Վարդան Մամիկոնեան իրեն դիրք մըն ալ կազմելու համար, ուղղակի կայսերակաին բանակին մէջ զօրավարութիւն ստանձնած էր (ԱՍԼ. 263), թէպէտեւ եկեղեցական հաղորդութենէ հեռու կը մնար (ՅԱՐ. 115): Բաւական ատեն չկրցաւ նա արդիւնաւոր գործի ձեռնարկել, որովհետեւ Յուստինոս Բ. ալ Պարսիկներէն հաշտութիւն գնելու պարտաւորուած էր 45,000 ոսկւոյ ծանր տուգանքով (ԱՍՈ. 263): Այդ հաշտութեան կնքուելուն կամ անոր բանակցութեանց ատեն տեղի ունեցաւ Յովհաննէս Բ. Գաբեղեան կաթողիկոսին մահը՝ 573-ին վերջերը կամ 574-ին սկիզբները:

381. ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԸՆՏՐՈՒԻԼԸ

Յորչափ Յովհաննէս Գաբեղեան կենդանի էր եւ Հայ Եկեղեցւոյ ուղափառ դաւանութեան պաշտպան կը մնար, Հայերը երբեք անոր յաջորդ նշանակել չմտաբերեցին, բայց յիշուած ալ չենք գտներ, թէ աթոռին տիրոջ երկամեայ բացակայութեա միջոցին ո՛վ կը վարէր հայրապետանոցին գործերը: Մովսէսի մահուրնէ ետքը աթոռոյ պարապութեան միջոցին տեղապահ մը դրուեցաւ գործերը ընդունուածտեսանք նաեւ Ներսէս ՊԱրթեւի ընտրութենէն առաջ (« 115) եւ քաշուած միջոցին (« 132), հարկաւ այս առթիւ ալ մէկ մը նշանակուած էր, որ վարէր հայրապետանոցի գործերը, մանաւանդ կատարելապէս տանգապալի օրերու մէջ, որք շարունակեցին Յովհան կաթողիկոսի եւ Վարդան սպարապետի մեկնելէն ետքը: Մովսէս Եղիվարդեցիի անունը եւ ոչ իսկ Յովհանի թուղթերուն մէջ գրուած է, որ կարենանք վայն գործի գլուխ կարծել: Թերեւս այդ պաշտօնը մնաց Տարոնոյ եւ Մամիկոնէից եպիսկոպոս Աբրահամի ձեռքը, որ Յովհանի ներկայութեան ալ գործելու մէջ առաջինները կը վարէր: Բայց այս կարծիքը, ենթադրութենէ անդին չ'անցնիր: Ինչպէս ըսնիք Մովսէս կաթողիկոսութենէն առաջ երբեք յիշուած չէ, եւ նախընթացը անծանօթ կը մնայ, Պատմաբանը կ'ըսէ թէ էր *սնեալ եւ ուսեալ ի հայրապետանոցին սրբոյ*, եւ կը ներկայէ վայն իբր *այր Աստուծոյ* (ՅՈՎ. 84), որք գիտութեան եւ սրբութեան արժանիքներ ունենալը կը ցուցնեն, եւ իր երկարատեւ եւ գործունեայ հայրապետութիւնն ալ նոյնը կը հաստատէ: Ծննդավայրին է Արագածոտն, այժմեան Էջմիածին գաւառի Եղիվարդ կամ Եժուարդ գիւղը, որ կը բացատրէ երիտասարդութիւնը հայրապետանոցի մէջ անցընելը: Պաշտօնի կոչուած է նոյնիսկ շփոթ պարագաներու մէջ, որ կարող անձնաւորութեան մը ներկայութիւնը կը պանաջէր: Որչափ ալ 574-ին, Մովսէսի ընտրութեան տարին, Պարսից եւ Յունաց մէջ հաշտութիւն կը կնքուէր, սակայն Հայաստանի կացութեան վրայ որոշ պայմաններ չէին հաստատուած, եւ Հայեր կը շարունակէին իրենց շարժումները, մմասնաւոր խրտումներով պանապան նահանգներու մէջ, որովհետեւ Վարդան Մամիկոնեան բացակայ էր, եւ անոր տեղը բռնող, ամենէն յարգուած եւ ամենուն առաջնորդող գլուխ մը կը պակսէր (ԱՍԼ. 263): Հարկաւ այդ կացութիւնը եւսքանպէս կը դժուարացնէր Մովսէսի դիրքը, որ պարտաւոր կ'ըլլար ցուցեալ ոյժերը եւ ինքնագլուխ ձեռնարկները իրարու հետ յարմարելու դժուարին գործը ստանձնել:

382. ԺԱՄԱՆԱԿՆ ԵՒ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Բոլոր հին պատմագիրները եւ գաւազանագիրները համաձայն են Մովսէսի կաթողիկոսութեան տելոզութիւնը 30 տարի նշանակել, եւ մենք պատճառ մը չենք գտներ այդ համաձայն եւ համամիտ վկայութիւնը խախտել: Նորերէն ոմանք պարտաւորուեցան այդ միջոցը 43 տարի բարձրացնել, կարծելով թէ Մովսէսի վերագրուած տոմարի նորոգութիւնը 552-ին կատարուած իրողութիւն մը ըլլայ, եւ Մովսէսն ալ նոյն թուականին աթոռի վրայ ենթադրել պէտք ըլլայ, բայց մենք արդէն յիշեցինք թէ այդ միջոցին Ներսէս Բ. էր Հայոց կաթողիկոսը (« 372): Ըստ այսմ անխախտ պահելով Մովսէսի 30 տարիները, անոր կաթողիկոսութիւնը 574-էն կը հասնի 604, եւ կը գրաւէ Զ. դարուն վերջին քառորդը եւ քանի մը տարիով կ'անցնի Է. դարուն մէջ: Այժ միջոցին կը պարունակուին Պարսից Խոսրով Ա. Անուշիրվան թագաւորին վերջին 4 տարիները, Որմիւզ Դ. 12, եւ Քոսրով Բ. 14 առաջին 14 տարիները: Իսկ Բիւզանդիոյ կայսերական գահին վրայ կը գտնուին, Յուստինիոս Բ. մինչեւ 578, Տիբեր 4 եւ Մօրիկ 20 տարի, եւ միջոցը կը փակուի Փոկասի առաջին 2 տարիներովը: Բաղաքական կացութիւնը շփոթ ու խառնակ եւ «ած է յունապարսիկ պատերազմներուն պատճառով, որք առաւելապէս Հայաստանի գողղհողին վրայ կատարուեցան, որ ոչ միայն երկրին աւերման պատճառ եղաւ, այլեւ Հայերը անորոշ եւ տարտամ կացութեան մատնեց: Չէին գիտեր թէ որին տիրապետութիւնը նախադասեն եւ որին կողմը բռնեն, քանի որ երկու կողմերն ալ լաւութեան խոստումներ կ'առատացնէին հրապուրելու համար, եւ խստութեանց գործադրութիւններ կը շատցնէին զսպելու համար:

383. ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Բաղաքական գործերու եւ անոնց յարակից հայրապետական գործունէութեան չանցած, հարկ կը կեպենք տոմարի նորոգութեան եւ Հայոց թուականին խնդիրը բացատրել, եւ պարզել հին յիշատակներուն մէջ գտնուած տարբերութիւնները: Տոմարական գործողութիւնը այնպիսի հաստատուն կերպով կապուած է Մովսէսի անունին հետ, որ անհնար է վայն անկէ վատել եւ ուրիշ հայրապետի մը անունին հետ միացնել, թէպէտեւ աստ եւ անդ Ներսէսի եւ Յովհաննէսի անունները տուողներ ալ գտնուին: Միւս կողմէն աներկբայ է, թէ տոմարի խառնակութեան պատճառը առաջ եկաւ Անդրէասի երկերիւրեակին սպառելէն 552-ին, եւ վատկական հաշիւներուն այլեւս Անդրէասեան շրջանին չհամապատասխանելէն: Այդ եղելութիւնը մենք ալ յիշեցինք իր կարգին, եւ ըսինք թէ առժամեայ կարգադրութիւն եղաւ վատկական տօնին համար, իննեւտասներեակի կարգին հետեւելով, առանց շրջանի ցուցակ ունենալու (« 373): Բայց այս շփոթութիւնը Հայոց յատուկ բան մը չէր, եւ ընդհանուր էր բոլոր կայսրութեան եկեղեցիներուն, որոնց Հայերը հետեւողներն էին, իրենց համար յատուկ վատկական կամ քրիստոնէական տոմար մը չունենալով: Նոր շրջան մը կազմելու եւ նոր վատկական ցուցակ ունենալու պէտքը աւելի փութաջան կերպով աշխատացուց Աղեքսանդրիոյ գիտունները, որք ժամանակին առաջնակարգ դիրք ունէին, եւ վերջապէս Անդրէասեան շրջանին լրանալէն ինը տարի ետքը 561-ին, վանապան կողմերէ հաւաքուած 36 գիտուններու ժողով մը, Էաս Աղեքսանդրացիի նախագահութեամբ, կազմեց հինգհարիւրեակը կամ Էասեան շրջանը, որ է 532 տարիներու շրջան մը, ուսկից ետքը Զատկի օրերը նորէն շրջանին գլուխը կը դառնան եւ նոյն կարգով կը շարունակեն: Հինգհարիւրեակի կազմութեան գաղափարը աննապարզ է: Զատկի օրը երկու տարրներով կ'որոշուի, մէյ մը լուսնին լրման օրը եւ մէյ մըն ալ շաբաթուան օրը, քանի որ կանոն է հարկաւ Կիրակի օր տօնել, եւ ոչ թէ որեւէ օր՝ որ լուսինը կը լրանայ, ինչպէս էր եւ է հրէական օրէնքը: Լուսնի օրերը կը ցուցուին վերադիրներով, որոնց շրջանը 19-ը թիւ կը պարունակէ, եւ իննեւտասներեակ կը կոչուի. իսկ շաբաթու օրերը կը ցուցուին եօթներեակներով, որոնց շրջանը 28 թիւ կը պարունակէ: Արդ պէտք էր այնպիսի մեծ թիւ մը ունենալ՝ որ թէ 19-ի եւ թէ 28-ի

հաւասարապէս բաժանելի ըլլար, որպէսզի երկու շրջաններն ալ կարենային մէկտեղ սկսիլ եւ մէկտեղ վերջանալ: Իսկ այս նպատակին ծառայող ուրիշ թիւ չէր կրնար գտնուիլ, բայց եթէ 19-ին եւ 28-ին իրարու հետ բազմապատկութեան արտադրեալը՝ որ է 532, եւ այսպէս կազմուեցաւ հինգհարիւրեակի կամ 532 տարիներու շրջանը: Աղեքսանդրիոյ Էասեան շրջանին կազմութիւնը կայսեր ներկայացուելուն վրայ, Բիւզանդական հայրապետութիւնն ալ վբաղեցաւ նոյն խնդիրով, եւ իր գիտուններուն խումբը Իրիոն Բիւզանդացւոյ նախագահութեամբ, որչափ ալ ընդունեցաւ 532 տարիներու շրջանը, բայց լուսնոյ լրումներուն հաշուոյն մէջ չորս տեղ մանր տարբերութիւն մը մուծեց, որով լուսնոյ լրումը փոխանակ Կիրակիին սկիզբը իյնալու, շաբաթ օրուան վերջը կը մնար, եւ այսպէս հնար կ'ըլլար յաջորդ Կիրակի օրը Ջատիկ տօնել, եւ ոչ 7 օր յետաձգել ինչպէս ըրած էր Էասեան հաշիւը (ԿԻՐ. 25): Շրջանին այդ 4 տարիներն են *ծոպաատիկ* կոչուածները, յորս Էասեան Ջատիկը Ապրիլ 13-ին նշանակուած է, իսկ Իրիոնեանը Ապրիլ 6-ին, որուն համար ալ ըսուած է թէ *Իրիոն պատառեաց վկանոն պատկին* (ՍԱՄ. 75): Այդ ծոպութիւնը շուտ ալ տեղի ունեցաւ, վասնզի *յետ ութ ամի երեւցաւ եղ ծումն իրացն* (ԿԻՐ. 25), այսինքն է Էասի 561-ին կազմած շրջանէն 8 տարի ետքը, իրօք ալ 570-ին ճշմարտուած է այդ տարբերութիւնը կամ առաջին ծոպաատիկը:

384. ՏՈՄԱՐԻ ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆԸ

Հայերուն գալով, պարզ պատմութենէն յայտնի կ'ըլլայ, թէ ՀԱյերը չէին կրնար 552-ին տոմար նորոգել եւ շրջան հաստատել, եթէ նոյնիսկ Աղեքսանդրիա 9 տարի ետքը կրցաւ լելել այդ աշխատութեան մէջէն: Աւելցուցէ՛ք որ յատնապէս իրենց ընդունածն ալ Էասեան շրջանն էր, եւ հարկաւ Էասի գործին լրանալէն միջոց մը ետքը կրնային անոր մասին լաւագոյն եւ վաւերական տեղեկութիւններ ստանալ, եւ շրջանին կազմութիւնը առձեռն պատրաստ ունենալ: Արդ 561-ին կաթողիկոս էր Յովհաննէս Գաբելեան, 564-ին սկսան Սուրէն մարպպանի հարտսահարութիւնները, 571-ին սկսաւ Վարդանի շարժուը, 572-ին եղաւ կաթողիկոսին փախուստը, հետեւաբար պատմութեան համաձայն է ըսել, թէ մինչեւ որ Գաբելեան պէտք եղած տեղեկութիւնները ստանար, տոմարական խնդիրնրով վբաղելու առիթ չկրցաւ գտնել, եւ Ջատիկի տօները շարունակեցին առժամեայ կերպով, առանց հաստատուն ցուցակի: Մովսէս եղաւ, որ հայրապետութեան բարձրանալէն ետքը, իրեն յատուկ նպատակ կազմեց պատկական տօնի կամ կօնական տոմարի գործը միանգարնդմիշտ կարգարդրել, եւ Հայոց Եկեղեցւոյն համար հաստատուն կանոն մը ունենալ, առանց պէտք ունենալու շարունակ օտարներու կարօտանալ, *մուրացիկ իմն առնելով յազգաց՝ վախտանի խորհրդոցն արարողութիւնս* (ՅՈՎ. 85): Էասեան շրջանը կազմուած էր արդէն, բաւական էր վայն Հայ Եկեղեցւոյ յարմարցնել, տարեկան տօներն ալ ըստ այնմ կարգադրել, բայց պէտք էր որ հռոմէական ամիսներով կազմուած ցուցակը, հայկական ամիսներու վերածուէր, միանգամայն հռոմէական նահանջաւոր տարիներու հաշիւները փոխանցուէին Հայոց շարժական տոմարին նահանջ չունեցող տարիներուն վրայ, համաձայ Հայկայ շրջանի հաշիւներուն: Այս աշխատութեանց հետ մէկտեղ պէտք էր նկատուի Էասեան եւ Իրիոնեան շրջաններուն տարբերութիւնը, վերջապէս Հայ Եկեղեցւոյ եւ Հայ ազգի համար կատարեալ տոմար մը ունենալ: Ըստ այսմ *ի հրամանէ մեծին Մովսղոսի, քերթողք եւ գիտունք արուեստին* (ՅՈՎ. 85) գումարուեցան Դըւնայ հայրապետանոցը, վոր կրնանք իբր Դըւնայ Գ. ժողով ընդունիլ, եւ 584 թուականին նշանակել: Հայոց գիտուններուն գլխաւորն էր Աթանաս Տարոնեցի, Գլակայ Ս. Կարապետի մայրավանքին առաջնորդը, որ *էր տեղեակ տոմարի ամենայն ապաց* (ՍԱՄ. 8), եւ առաջնորդեց բոլոր հաշուական գործողութեանց: Ժողովին կողմէ նախագասուեցաւ Էասի ցուցակը, որ Կիւրեղի եւ Դէոսկորոսի եւ Տիմոթէոսի աթոռին հեղինակութիւնը կը կրէր, վորս կը պատուէր Հայ Եկեղեցին, մինչ Իրիոնի ցուցակը կը պատկանէր

Կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցիին, որ քաղկեդոնականութիւնը հաստատած էր եւ կը պաշտպանէր: Մեկի չէ հասած գրուած մը, որ ցուցնէր թէ ինչպիստ կազմութիւն ունէր այդ առթիւ պատրաստուած կամ նորոգուած տոմարը: Պատմագիրներուն տուած տեղեկութիւններն ալ կցկտուր են եւ դժուարիմաց, եւ ամբողջութիւն մը չեն կազմեր:

385. ՀԱՅՈՑ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

Տոմարի նորոգութենէն վատ նոր թուականի խնդիր մըն ալ կայ, որ *Հայոց թիւ* կամ *Հայոց թուական* անունով ճանչցուած է, եւ որուն սկիզբ կը նկատուի 552 տարին: Շիտակը խօսելով այդ թուականը Հայոց թիւ կոչուելու բնաւ պատճառ կամ առիթ չկայ, 552 տարին Հայոց համար ոչ նշանաւոր դիպուած մը կայ, եւ ոչ ալ նկատողութեան արժանի պարագայմը: Թերեւս Հայոց թիւ ըսուելու արժանի ըլլար, Հայոց ընդհանուր լուսաւորութեան կամ Լուսաւորչի թուականը, վոր անգամ մը յիշած է Ասողիկ (ԱՍՈ. 84): Իսկ 552 տարին՝ պարզապէս Անդրէասեան երկերիւրեակին լրման տրախն է, որ Հայոց հետ մասնաւոր առնչութիւն չունի: Երբ Հայեր Էասեան նոր շրջանը սկսան գործել, ուլեցին վայն Անդրէասեանի հետ կապել, եւ նոր շրջանի անոր աւարտումէն սկսան պաշուել, վոր Կիրակոս կը վգացնէ *յառաջ վարեալ պարուեստն Անդրէասի* բացատրութեամբ (ԿԻՐ. 25): Ահա այս նոր շրջանին տարիներն են, որ Հայոց թիւ անունը առած են, գուցէ այն պատճառով որ շրջանի հաշուով տարիներ հարել՝ Հայերու յատուկ սովորութիւն մը եղաւ: Ասկէ աւելի պատճառ մը չենք գտներ 552-է սկսող թուականը *Հայոց թիւ* անուանելու: Մեր տեսութիւնը կը հաստատուի անով ալ, որ Հայոց թիւ կոչուածը *Մովսէսի թուական* ալ ըսուած է, կարգադրող կաթողիկոսին անունէն: Ըստ այսմ երբ 532 տարիներու շրջանը լրացաւ եւ նոր շրջան սկսաւ, Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետ տոմարի նոր կարգադրութիւններ ըրաւ եւ Հայոց մէջ Սարկաւազի նոր թուական մը սկսաւ: Ավարիայի նոր թուական ըսուածն ալ 532 տարիներուն երրորդ Ավարիա վարդապետին անունովը: Այս դիտողութիւնները կը հաստատեն թէ Հայերը սովորութիւն ունեցած են շրջանի տարիները իբր թուական գործածել, եւ Հայոց թիւ ըսուածը՝ պարզապէս հինգհարիւրեակի շրջանին թուականն է:

386. ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ՍԿԻԶԲԸ

Համաձայն այդ տեղեկութեանց Հայոց թիւ ըսուածը իր 1, 2, 3 եւ յաջորդ տարիները չունեցաւ, այլ երբ Մովսէս տոմարի նորոգութիւնը կատարեց, նոր շրջանի սկզբնաւորութիւնը Անդրէասեանին վերջանալուն կապեց, եւ անոր շարունակութիւնը կոչուեցաւ Հայոց թիւ: Նոր կազմակերպուած տոմարը Հայոց հին շարժական տոմարն էր, ամդն տարի հաւասար 365 օրերով առանց նահանջ տարիներու, եւ միայն 1460 տարիներու Հայկայ շրջանին աւարտելէն ետքը ամբողջ նահանջ տարի մը բացէն աւելցնելով, որպէսզի նաւասարդի 1-ը, որ չորս տարին մէկ օր ետ կը մնար, հռոմէական տոմարին Օգոստոս 11-ին համապատասխանէր: Մենք յիշեցինք թէ 428 տարին Հայկայ շրջանի լրումն ու նահանջ տարի էր (« 211), այսինքն թէ նաւասարդի 1-ը Օգոստոս 11-ին կը դառնար: Արդ Ղրիմեցիէ ունինք թէ Հայոց թիւին սկիզբը, *նաւասարդն, որ տարւոյ գլուխ եղաւ Հայոց եւ սկիզբն թուականին, ըստ Հռոմայեցւոց ամսոյն ի յուլիսի ամսոյ ի 11 եդեալ եւ յայտնութիւն, այսինքն Յունուար 6-ը, յարացի ամսոյ 30ն դիպեցաւ, եւ ամեն առաջին ամ նահանջի*: Արդ այս ամէն պարագաները կատարելապէս կը ճշմարտուին 552-ի վրայ, Յուլիս 11-էն սկսելով ամանորը կամ նաւասարդի 1-ը: Մովսէսի կատարած տոմարի նորոգութիւնը, գրեթէ բոլոր պատմագիրները կը դնեն *յամի տասներորդի հայրապետութեան նորա* (ՅՈՎ. 85, ՈՒՆ. Բ. 6, ՎԱՐ. 57), որ կը պատասքանէ 584-ին, Մօրիկի կայսրութենէն ետքը Պարսիկներու հետ խաղաղութիւն հաստատուած միջոցին, ինչպէս պիտի տեսնենք, եւ յարմար կու գայ այսպիսի գործ մը կատարելու համար պէտք եղած հանդարտութեան: Բայց չենք պակսիր նաեւ կարծողներ, թէ տոմարի

նորոգութիւնը կատարուեցաւ 574-ին Մովսէսի կաթողիկոսանալէն աինմիջապէս ետքը: Մենք կը նախադասենք 584-ին դաել նորոգութիւնը, երբ նաւատարդի 1-ը կամ ամանորը կ'իյնար Յուլիս 3-ին, իսկ 574-ին դնելով պիտի իյնար Յուլիս 6-ին: Հայոց թիւն ալ 584-ին հաստատուած ատեն, անմիջապէս 33- էն համրելով: Տոմարագիտական յօդուած գրելու նպատակ չունենալով, պատմական տեղեկութեանց լրման համար տուած բացատրութիւննիս բաւական կը սեպենք:

387. ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Մովսէս աթոռ բարձրացաւ, երկու տարի էր որ Հայաստա անկերպարան վիճակ մկ ունէր, Յոյներ եւ Պարսիկներ իրարու հետ կը պատերպմէին, Հայերն ալ Պարսիկներու դէմ շարժումնին կը շարունակէին, Յոյներուն կողմ կը միտէին, բայց կատարելապէս ալ Յոյներուն չէին հպատակիր: Աւելորդ է շեշտել թէ Պարսկական բաժինին Հայերու վրայ է խօսքերնիս, եւ ոչ արդէն Յոյներուն հպատակ բաժինին վրայ: Մովսէսի ընտրութեան տարին, 574-ին, հաշտութիւն մը կընքուեցաւ երկու պատերազմող պետութեանց մէջ, բայց տեւական չեղաւ: Միհրան Մեհեւանդակ, որ Հայաստանի մարպպան էր նշանակուած, պատերազմը նորոգեց, որուն դէմ էլաւ Մարկիանոս կայսերական պօրաց հրամանատարը, իրեն հետ ունենալով Վարդան Մամիկոնեանը՝ օժանդակ գունդերու պօրավար, եւ Յովհան պատրիկը՝ Յունական Հայաստանի կուսակալ: Միհրան տկար կը մնար թշնաւոյն բաղդատութեամբ, եւ Խոսրով նոր բանակով օգնութեան եկաւ, եւ Միջագետքի ճամբով մինչեւ Մելիտինէ ու Սեբաստիա յառաջացաւ, բայց յունական եւ հայագունդ բանակները պօրացան, եւ Խոսրով մապպուրծ փախուստի պարտաւորուեցաւ, յաղթականին ձեռքը թողլով իր թագուհին եւ մարգարտապարդ վրանը, ինչպէս նաեւ մովպետան մովպետը եւ նուիրական Աթաշը, պորս Յոյները Եփրատի մէջ հեղձուցին, շատ մը պարսիկ մեծամեծներու հետ (ՍԵՖ. 50): Այդ վերջին եղելութեանց թուական կը նշանակուի 576 տարին (ԱՍԼ. 263): Յոյներու յաջուղութիւնը տեւական չեղաւ, եւ իրենց մէջ ներքին երկպառակութիւններ թագեցան, Մարկիանոս ապստամբութիւններ թագեցան, Մարկիանոս ապստամբեցաւ եւ ետ կանչուեցաւ, եւ անոր յաջորդեց Թէոդորոս, որ Պարսիկներուն նոր արշաւանքին դիմաց տեղի տուաւ, եւ անոնք ալ պատեհ գտան ամէն տեսակ նեղութիւն հասցնել Հայաստանի (ԱՍՄ. 86): Բիւզանդիոնի մէջ Յուստինոս տկարացած էր ախտերով եւ գործերը անցած էին Սուփիա կայսրուհւոյն ձեռքը, որուն խորհուրդով կայսերակից անուանուեցաւ Տիբեր, եւ 578-ին Յուստինոսի յաջորդեց: Թէոդորոսի պօրավարութեան ներքեւ եւսքանպէս տկարացան Յոյները, եւ Պարսիկներ պօրացան, բայց Խոսրով ծերացած ու յոգնած, ուպեց խաղաղութիւն հաստատել, Յոյներէն պահանջելով իրեն յանձնել փախստական Հայ նախարարները: Բիւզանդիոն չհաւանեցաւ եւ Պերգամա քաղաքը յատուկ հայկական գաղութ մը կազմուեցաւ, ուսկից նշանաւոր պօրավարներ եւ կայրներ ալ էլան: Խոսրով Հայաստանի համար ալ հաշտարար ընթացք մը բռնեց հնդհանուր ներու շնորհելով, եւ խաղաղասէր մարպպան մը նշանակեց, Վղոնճիհր Միհրան անուն, բայց շատ չտեւեց ինքն ալ մեռաւ 579-ին, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին Որմիպ Դ.: Պատմութիւնը յատուկ գործունէութիւն եւ արդիւնք կ'ընծայէ Մովսէս կաթողիկոսի, Խոսրովի ցատումը իջեցնելու եւ հաշտարար տրամադրութիւններ ներշնչելու, ինչպէս նաեւ Հայ ժողովուրդը փոքրիշատէ հանդարտութեան եւ համակերպեալ հպատակութեան յորդորելու մէջ: Եօթն տարիներ, 571-է 578, շարունակ եւ անպտուղ շփոթութեանց եւ աւերմանց մէջ անցեր էին, Վարդան Մամիկոնեանի շարժունէն ի վեր: Խոսրովի վերջին օրերուն մէջ քրիստոնէից, եւ յատկապէս Հայերու հանդէպ ցոյց տրուած քաղցրութիւնը, առիթ տուաւ անոր վերջին վայրկեաններուն մէջ քրիստոնէութիւն ընդունած եւ մկրտուած ըլլալուն պրոյցին, որուն մեր պատմիչներն ալ արձագանգ եղած են (ՍԵՖ. 52, ԱՍՈ. 114):

388. ՊԱՐՍԻԿՆԵՐ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐ

Որմիպդ հօրը յաջորդելով նորէն Յունաց դէմ յարձակումները նորոգեց, բայց յաջողութիւն չունեցաւ: Յունական բանակին գլուխը անցած էր Մօրիկ, որ եւ Մաւրիտիոս, Հայապօղոս Կորաւարը, որ մինչեւ իսկ Դուիւնը առաւ, եւ Մարական գաւառները մտաւ, եւ հետոյ հետէ վանեց Պարսից Վահրամ Պահլաւ եւ Տամ-Խոսրով անուանի Կորաւարները, եւ յաղթական փառքով Բիւլանդիա դարձաւ, Տիբեր կայսեր բեսայացաւ, եւ անոր տարածած մատուրնէ ետքը կայսր հռչակուեցաւ 582-ին: Արտաքինք իրեն ծննդավայր ըկը նշանակեն Փոքր Հայոց Ապրաբիտոնը, այժմ Եարբուլ, իսկ մերայինք Նրարատայ Օշականը (ԿԻՐ. 27): Որմիպդ պարտաւորուեցաւ հաշտութիւն խօսիլ, եւ երկուստեք թշնամութիւններ դադրեցան ժամանակ մը, որ ատեն Մովսէս կաթողիկոս ջանաց փոքրիշատէ կարգաւորել աթոռին գործերը, տոմարի նորոգութեան գործը լրացուց (« 385), եւ երկրին շինութեան յորդորեց ժողովուրդը, ու դարմանեց անցեալ շփոթութեանց աւերածները: Այսպէս անցան քանի մը տարիներ մինչեւ 590, որ միջոցին Վղոնճիհրէ ետքը մարպպանութիւն վարած կը յիշուին, Տամ-Խոսրով 2 տարի, Վարապ Վսուր 1 տարի, Վահրամ Պահլաւ 5 տարի, Հրահատ 4 ամիս, եւ Դատան Հարարտին 2 տարի (ՍԵՔ. 59-60), Որմիպդ իր ընթացքով ատելի եղած էր ամենուն, բայց պատեհ մը պէտք էր ատելութեան պոռթկալուն: Վահրամ Պահլաւ, որ եւ Վահրամ Չորին կամ Վահրամ Մեհեւանդակ, Կովկասային Մասքութներու վրայ մեծ յաղթութենէ մը ետքը, Որմիպդի դրկուած էր աւարաբարժինը, որ գոհ չմնաց, եւ սկսաւ պահանջումները սաստկացնել, եւ այս պատճառ եղաւ ներքին երկպառակութեանց: Յոյներ առիթէ օգտուելով նոր յարձակումներ կազմակերպեցին Ատրպատականի վրայս եւ Որմիպդ ուլեց վատաբար փախչիլ թագաւորական գանձը տանելով: Պարսիկ նախարապրներ եւ Կորաւարներ միաբանեցան Որմիպդը սպանել, եւ որդին Խոսրովը թագաւորեցնել, բայց անդին Կովկասի բանակը Վահրամն էր թագաւոր հռչակած, որ յաղթական կերպով Տիգրան մտաւ, եւ գահը գրաւեց: Իսկ Խոսրով իր Վնդոյ եւ Վատամ քեռիներուն հետ, որ շարժումին գլուխ էին եղած, պարտաւորուեցաւ Տիգրիսը անցնիք եւ Մօրիկ կայսեր պաշտպանութիւնը խնդրել մեծամեծ խոստումներով (ՍԵՔ. 54-58): Մօրիկ պաշտպանութիւնը ստանձնեց հակառակ իր արքունեաց խորհուրդին, Փիլիպպիկոս դեսպան դրկուեցաւ, եւ Յովհան պատրիկ եւ Ներսէս Հայկապն Կորաւարներ հրաման ստացան Խոսրովը թագաւորեցնել, որք եւ յաջողեցան իրենց օգնական ունենալով հայունդին հրամանատար Մուշեղ Մամիկոնեանը: Խոսրով Բ. Պարուէլ, խոստումին հաւատարիմ, Յոյներուն թողուց Միջագետքէն Դարա եւ Նփրկերտ ամուր քաղաքները, եւ Հայաստանէն մաս մըն ալ մինչեւ Երասխի եւ Վանայ լիճին եկերքները, որով Պարսից բաժինը կը փակուէր Արարատ եւ Վասպուրական նահանգներու մէջէն անցնող գիծով մը (ՍԵՔ. 96):

389. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԱԳԱՐԱՆԻ

Այդ ամէն եղելութիւնները Հայոց համար անտարբեր չէին կրնար ըլլալ, քանի որ թէ պատերազմները եւ թէ սահմանագլուխներու փափախութիւնները իրենց երկրին վրայ կը կատարուէին: Բայց Պարսից բաժինին մէջ եղողներուն համար յաջողութիւն կը համարուէր Խոսրովի գահակալելը, որ քրիստոնեայ կին ալ ունէր, Խուժաստանցի Շիրինը, եւ անոր ազդեցութեամբ նպաստաւոր կը լինէր ուղղափառ քրիստոնեաներուն (ՍԵՔ. 76): Իսկ Յունական բաժինին մէջ Հայկական գաւառներուն ընդարձակուիլը, եւ նոյնիսկ Մօրիկի Հայ սերունդ լինելը, Բիւլանդական կայսրութիւնը կը քաջալերէր Հայ Եկեղեցւոյ կեդրոնն ալ իրենց կողմը անցած կարծել, եւ կաթողիկոսական աթոռը այս կողմ անցնել: Ասկէ տարբեր պատճառ մը չենք կրնար նշանակել Մօրիկի այն որոշման, որով 590-ին, Հայ կաթողիկոս մը կը ըստատէր յունական բաժինին մէջ: Ընտրեալն էր Յովհաննէս Եպիսկոպոս մը, Կոզովիտ գաւառի Բագարան գիւղէն, Արշարունեաց նշանաւոր Բագարանէն տարբեր գիւղ մը: Նոր կաթողիկոսին աթոռը

հաստատուեցաւ յունական բաժինին վերջին սահմանին վրայ Աւան կոչուած քաղաքը, գրեթէ դէմ յանդիման Դըւնայ հայրապետանոցին, որովհետեւ Ապատ գետն էր որ երկու տէրութեանց Հայկական բաժինները եւ երկու տէրութեանց Հայկական բաժինները եւ երկու կաթողիկոսարանները կը պատէր: Այդ Յովհաննէսը շատերէն կաթողիկոսներու շարքին մէջ նշանակուած է, եւ Յովհաննէս Գ. անունով՝ նորերն ալ պայն իրենց ցուցակներուն մէջ մուծած են, ինչ որ մենք պիտի չկարենանք ընդունիլ, որովհետեւ միեւնոյն աթոռին վարայ միեւնոյն ատեն երկու օրինաւոր աթոռակալներ տեսնել՝ բացարձակապէս անհնար է: Արդ յայտնի է թէ երբ Յովհան Մօրիկի իշխանութեամբ կաթողիկոս կը հռչակուէր, Մովսէս Բ. 16 տարիէ ի վեր հայրապետական աթոռը կը վարէր, այնպէս որ Մօրիկ չէր կրնար Կոստանդնուպոլիս վախճանող Յովհաննէս Բ. Գաբեղեանի յաջորդ մը տալու պատրուակն ալ գործածել: Հետեւաբար Յովհան հակաթոռ մըն է կանոնական տեսակէտէն, եւ անհնար է անոր անունը օրինաւոր կաթողիկոսներու ցուցակին մէջ ընդունիլ: Յովհաննէս Պատմաբանն ալ կը հաստատէ թէ Յովհան *հակառակաթոռ գոլով յերկուս հատուածս ճեղքեալ լինէր միատարր միութիւն հայրապետական աթոռոյն* (ՅՈՎ. 94): Կրնայինքն ընդունիլ թէ Յովհան եղած ըլլայ *այր ճշմարիտ եւ արդար եւ առաքինի ի վարս* (ՅՈՎ. 94), եւ *այր սուրբ ընտրեալ յամենեցունց* (ՎԱՐ. 60), այսինքն իր անհատական կեանքին մէջ արտաքին սրբութեան եւ առաքինութեան նշաններ ունեցող մը, սակայն դժուար է ճշմարիտ առաքինութեան սկզբունքին հետ պաշտեցնել եկեղեցոյ երկպառակութեան գործիք դառնալը, բայց եթէ ծանր միամտութիւն ենթադրելով իր վրայ: Յովհաննէս Պատմաբան կ'ուզէ վստահեցնել թէ Յովհան չէր *բնակ ոչինչ շեղեալ զկնի քաղկեդոնական աղանդիցն* (ՅՈՎ. 94): Սակայն մեր կարծեօք հնար չէ այդ պարագան հաստատել: Կրնար ըլլալ որ Մօրիկ իր կայսրութեան Հայերը շահելու համար, անոնց դաւանակից մը ընտրած ըլլայ իբր հակողիկոս, սակայն հետագայ եղելութիւնք հականական չեն ցուցներ նոյնպէս շարունակելը: Օրբէլեան կը վկայէ թէ Յունաց կողմէն կը շարունակէին Քաղկեդոնի դաւանութիւնը ընդունիլ տալու բռնադատութիւնները, *եւս առաւել ի թագաւորելն Մօրկայ*, եւ թէ այդ պատճառով ժողովներ գումարուեցան *մի անգամ ի Կոստանդնուպոլիս, եւ երիցս անգամ ի Թէոդուպոլիս*, որ է Կարին, եւ թէ Հայերը հաւանեցնելու համար *ուժգին մեծամեծ հարցուփորձութիւնք լինէին* (ՕՐԲ. Ա. 143): Արդ, ինչպէ՞ս ընդունիլ որ հակաքաղկեդոնիկ մնացող մը՝ կրցած ըլլայ Մօրիկի պաշտպանութիւնը վայելել: Որչափ ալ կարելոր ըլլայ Պատմաբանին վկայութեան կշիռը, մենք պիտի պնդենք Յովհան Բագարանցին քաղկեդոնական դաւանութեան համակերպող եւ հետեւող մը ըսել, մեզի հիմ ունենալով Սեբէոսի վկայութիւնը, թէ *Յովհան ընդ նոսա*, այսինքն ընդ Յոյնս *հաղորդեալ միաւորեցաւ* (ՍԵԲ. 87): Աւելի յստակ կը գրէ Ուխտանէս, թէ *նատուցին ի կողմն Հռոմոց, ըսկառակաթոռ Մովսիսի, զՅովհան ոմն երկաբնակ, որ ոչ համարեցաւ ի թիւ հայրապետացն Հայոց* (ՈՒՒՍ. Բ. 63):

390. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ ԵՒ ԺՈՂՈՎՆԵՐ

Վերը յիշուած ժողովները միութենական փորձեր էին, որոնց մեծ հոգածութեամբ կը հետեւէր Մօրիկ, եւ Պարսիկ վրայ ստացած ազդեցութեան, եւ Խոսրովին իրեն հանդէպ ցուցուցած կամակատարութեան վստահանալով, կը յուսար Պարսից փաժինի Հայութեան եւ Մովսէս կաթողիկոսի վրայ ալ ազդեցութիւն գործածել: Ժողովները կը գումարէին գլխաւորապէս յունական բաժինին եպիսկոպոսներով: Աւելի նշանուր է Կոստանդնուպոլսոյ ժողովը, զոր Անեցին 589-ին կը դնէ (ՍԱՄ. 76), սակայն աւելի ուշ պէտք է դնել, որովհետեւ Մուշեղի Պարսից կողմէն հեռանալէն ետքը գումարուած է (ՉԱՄ. Բ. 531): Յոյն եպիսկոպոսներուն հետ գտնուած են 21 Հայ եպիսկոպոսներ, որք Փոտի վկայութեամբ, Քաղկեդոնի վարդապետութիւնը ընդունած կ'ըզլլան (ՉԱՄ. Բ. 531), ինչ որ պարմանալի չէ, քանի որ կայսրութեան հպատակ գաւառներէն էին, եւ

համակերպութեան կը բռնադատուէին: Սակայն Մովսէս կաթողիկոսի պատուիրակները, Վրթանէս եւ Գրիգոր մեծ վարդապետները, որք Յունաց հպատակ եւ այդ համակերպութեան պարտաւոր չէին, Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը պաշտպանեցին, կամ ինչպէս Անեցին կ'ըսէ, *ոչինչ օգտեցուցեալ զՅոյնս դարձան նպովելով* (ՍԱՄ. 76): Եւ ասով Հայոց Եկեղեցին եւ հայրապետական աթոռը ամենեւին խախտած չեղաւ իր վարդապետութենէն: Այստեղ յիշուած Վրթանէս վարդապետը անշուշտ միեւնոյնն է, որ Մովսէսէ կաթողիկոսութեան ատեն անոր օգնականն ըլլալով, մահուընէ ետքը աթոռին եռամեայ պարապութեան ատեն տեղապահութիւնը վարեց: Մեզի հասած է Սորմենաս ստրատելատի մէկ գիրը, ուղղուած Վրթանէս վարդապետի, *Քչկանորդի մականունով եւ Տերանց նուիրակ* պատուանունով: Վերջին կոչումը կը յիշեցնէ կաթողիկոսական պատուիրակ երթալը, եւ կը հաստատէ տեղապահ Վրթանէսի Քչկանորդի մականունն ունեցած ըլլալը: Իսկ Սորմենաս, իր *ստրատելատ եւ Հայոց զօրավար* անուններով, իբր Յունական Հայաստանի գինուորական հրամանատար կը մատնանշուի (ԹՂԹ. 90): Այս գրոյն պարունակութիւնը Մովսէսի մահուընէ ետքի ժամանակին պատկանելուն, իրեն կարգին պիտի վերլուծենք: Իսկ Գրիգորի վրայ բնաւ տեղեկութիւն մը չենք գտներ, ով ըլլալը որոշելու համար: Նմանապէս մեզի անծանօթ կը մնան նպատակը եղած է քաղկեդոնական դաւանութեան ստիպել Յունական բաժինին Հայ եպիսկոպոսները: Որովհետեւ եթէ եպիսկոպոսներու մէջ եղած է մասի մը համակերպելու պատրաստ, ընդդիմադիրներու մաս սըն ալ գտնուած է, որոնք *ոռ ոչինչ համարեալ զհրամանն՝ զտեղի կալան եւ անշարժ մնացին* (ՍԵԲ. 87): Ասոնց գլխաւորները կը նկատուին Մանասէ Բասենոյ եւ Յովհաննէս Ամատունեաց եպիսկոպոսները (ԹՂԹ. 109): Այդպիսի կացութեան մէջ ակներեւ է, թէ Մօրիկի ընտրած եւ պաշտպանած կաթողիկոսը, Բագարանցի Յովհաննէսը, չէր կրնար համակերպողներուն թիւէն չըլլալ: Եթէ առաջուընէ Յովհան Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը ունեցած ալ էր, սակայն վայն հաստատապէս պահած չէ, ինչպէս Սեբէոս ալ կը վկայէ:

391. ՄՕՐԻԿ ԵՒ ԽՈՍՐՈՎ

Մուշեղ Մամիկոնեան, որ յունական բանակին հետ Խոսրովի պաշտպանութեան համար պատերազմեցաւ, քանիցս հարւէր ստացած էր Վահրամէ, իրեն հետ միանալ Սասանեան հարստութիւնը վերջացնելու (ՍԵԲ. 63-66), մինչեւ իսկ երդմամբ խոստանալով թէ *ձեզ տուեալ լիցի իմ զՀայոց թագաւորութիւն* (ՍԵԲ. 64): Սակայն Մուշեղ չէր հաւանած, Խոսրովի կողմին զօրութիւնը տեսնելով, եւ անոր ձեռքով մարզպանութեան հասնելու եւ իր հայրենեաց օգտակար ըլլալու յոյսով: Սակայն քսութիւններ կանխեցին, իբր թէ Մուշեղ օգնած ըլլայ Վահրամի փախչելուն (ՍԵԲ. 69), որով Խոսրով մտածեց նենգութեամբ սպաննել Մուշեղը, այլ չյաջողեցաւ խորհուրդը գործադրել, եւ Մուշեղ ու Յովհան պատրիկ Խոսրովը ամբաստանեցին ալ Մօրիկի առջեւ: Սակայն Մօրիկ շարունակեց Խոսրովը պաշտպանել (ՍԵԲ. 75): Մուշեղ յունական կողմը անցնելով՝ իր դաւանութիւնը չուպեց փոխել, հարկաւ միք ունենալով նորէն ետ դառնալ: Մօրիկ ինչչափ ալ Մուշեղը իր բանակին մէջ զօրավարութեան նշանակեց, բայց միւս կողմէն խորհուրդ տուաւ Խոսրովի՝ Հայ գունդերը Հայաստանէն հանել, *զի ազգ մի խոտոր եւ անհնապանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում եւ պղտորեն* (ՍԵԲ. 79): Ինքն իր կողմիները հաւաքեց ու Թրակիա անցուց Աւարներու դէմ պատերազմելու, Խոսրով ալ իրենները Մարաստանի եւ Բակտրիոյ կողմերը հեռացուց: Ասկէ յառաջ եկաւ նախարարներուն մէջ շփոթ մը, մէկ կողմէ միւսը փախչելով ապատելու համար, թէպէտ ապաստանած կողմերնուն վրայ ալ մեծ վստահութիւն չուներին: Խոսրով առաջ իրեն եկողներուն սիրալիր ընդունելութիւն ցուցուց, բայց երբ Հայերը տսեան թէ Վասպուրական Համարակար վրանին կը դրկուի, անոր վրայ քալեցին եւ վարկին եւ գանձերը գրաւեցին: Այսպէս սկսաւ նոր շարժում մը, որուն գլուխը կը գտնուէին Սամուէլ Վահեուունի,

Ատատ Խորխոռունի, Մամակ Մամիկոնեան, Ստեփանոս ՍԻւնի, Կոտիտ Ամատունի, եւ Թէոդորոս Տրպատունի (ՍԵՖ. 81): Խոսրով նոր բանակ պատրաստեց այդ շարժումին դէմ: Մօրիկի ալ դիմեց որ Հերակլ զօրավարին հրամայեց օգնութեան երթալ: Հայեր շփոթեցան եւ պատուեցան, Մամակ եւ Ստեփանոս եւ Կոտիտ՝ Պարսիկներուն կողմը անցան, Սամուէլ եւ Ատատ եւ Թէոդորոս Յոյներուն հնապանդեցան (ՍԵՖ. 82): Բայց նորէն չհանդարտեցան: Սամուէլ իր Վահեւունի ազգակիցներով՝ որք էի, Սարգիս, Վարպ, Ներսէս եւ Վստամ, եւ Տրպատունին Թէոդորոս, նորէն խլրտեցան, եւ ուլեցին Յոյն կառավարիչը սպաննել Կարնոյ ջերմուկին մէջ, բայց չյաջողելով Կորդուաց լեռները ապաստանեցան: Այնտեղ վրանին հասան Հերակլ կայսերական կուսակալ եւ Համապասպ Մամիկոնեան հայագունդին զօրավար, եւ Ջերմայ գեիեպերքին վրան փախատականները վարկին: Վահեւունիներէն իյնալով գլխատուեցան, իսկ Թէոդորոս Պարսից սահմանը անցնելէ ետքը բռնուեցաւ եւ Յոյներու յանձնուեցաւ: Մօրիկ նոր զօրաժողով մը ըրաւ Հայաստանէն, եւ Թրակիա անցուց Մուշեղ Մամիկոնեանի հրամանատարութեամբ: Կայսերական գունդերը առաջին յաղթութենէն պրապուրեալ թշնամիներուն երկիրները մտան մինչեւ *յայնկոյս գետոյն Դանուբայ*, բայց տեղերը չճանչնալով ծուղակներու մէջ ինկան եւ կոտորուեցան, նոյնինքն Մուշեղ գերի ինկաւ եւ սպաննուեցաւ *բարձրաբերձ տնկոյ անտառին կապուելով* (ՍԵՖ. 86): Այդ միջոցին միակ բախտաւորն եղաւ Ատատ Խորխոռունին՝ որ կայսերական պատիւներու արժանացաւ (ՍԵՖ. 83):

392. ՄՈՎՍԷՍԻ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Որչափա ալ մեր յառաջ բերած եղելութիւնները աւելի քաղաքական գոյն ունին, սակայն եկեղեցական պարագաներու հետ կապակցեալ են, քանի որ Յունաց եւ Հայոց մէջ տիրող երկպառակութեանց հիմնական պատճառը Քաղկեդոնի դաւանական հիմնական պատճառը Քաղկեդոնի դաւանակն խնդիրն էր: Հայաստան եղող Յոյներուն ծանր էր որ Հայեր իրենցմէ, իբր հերձուածողներէ կը խորշէին, իսկ Հայերուն համար ալ անտանելի էր որ Յոյներ վիրենք գաւանափոխութեան կը բռնադատէին, եւ ասկէ կը թագէին անընդհատ խլրտումները: Մօրիկի յաջողութեանց հետեւանքը այն կ'ըլլայ, որ *հրաման ելանէ դարձեալ ի կայսերէն վերստին քարոզել զժողովն Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս Հայաստան երկրի* (ՍԵՖ. 87), ինչ որ հարկաւ երկիրը հանդարտելու եւ ժողովուրդը շահելու միջոց չէր: Յոյները իրենց յարձակումներուն եւ Պարսից օգնութեան երթալնուն առթիւ, մինչեւ իսկ համարձակած էին, որ *սպասք ամենայ նեկեղեցւոյն որ ի Դունի Սրբոյն Գրիգորի*, այսինքն է հայրահետական կաթողիկէին գանձերը, տեղէն վերցուին եւ տարուին պետեղուին *տ Կարնոյ քաղաքի*, որ պատերազմական շփոթութիւններու ժամանկ, Յովհան Բագարանցիի սովորական բնակավայրն եղած էր, իբր ամրացեալ եւ ապահով քաղաք (ՍԵՖ. 87): Դիւրին է մտածել թէ որպիսի դժուարութեանց եւ հրապուրանաց եւ բռնադատութեանց ներքեւ կը գտնուէր Մովսէս, ցորչափ Մօրիկ զօրաւոր դիրք մը կազմեր էր Խոսրովի շնորհապարտ գործակցութեամբ: Հրապուրանք կամ լաւ եւս բռնադատութիւնք կը շարունակէին անընդհատ, *բայց Մովսէս ամենեւին ոչ լինէր ի նոսա հուպ* (ՍԵՖ. 87) եւ կը մերժէր *անցնել ընդ գետն Ապատ, ուտել ի պատարագի պեփեալն ի փոան եւ ըմպել զջերմ՝ բաժակն* (ԱԿԻ. 120): Այս լակոնիկ բացատրութիւնը բաւական է Մովսէսի ուղղութիւնն ու հաստատամտութիւնը ցուցնելու: Դուինի մէջ, ուր էր հայրապետանոցը, կը շարունակէր Պարսից կառավարութիւնը մարպպաններու ձեռօք, որոնց լոկ անունները միայն կը գտնենք յիշուած, եւ են՝ Վնդատական, Խորական կամ Նիխորական, Մերկուտ կամ Մերկբուան, Յապդէն, Բուդմահ եւ Հոյիման կամ Յեման (ՍԵՖ. 60 եւ 112): Անուններու շատութիւնն իսկ կը ցուցնէ թէ շուտ շուտ կը փոփոխուէին, առանց նշանաւոր գործունէութիւն մը ունենալու: Այդ Պարսիկ մարպպաններուն անունները ունինք Սեբէոսէ, որ աւելի ճշգրտապատում գրող է: Իսկ հետագաներ Հայ մարպպաններ կը դնեն այդ միջոցին:

Մամիկոնեան պատմիչը կը յիշէ Մուշեղի Խոսրոյ մարզպան հաստատուիլը եւ թէ այժ պաշտօնին վրայ էր մինչեւ Որմիպի սպանութիւնը (ՄԱՄ. 13): Իսկ Ասողիկ կը գրէ թէ Սուրէն մարզպանի Վարդան Մամիկոնեանէ սպանուելէն ետքը, Խոսրով *ոչ եւս պարսիկ մարզպան առաքէր ի հայս*, եւ թէ Դաւիթ Սահառունի 30 տարի վարեց այն պաշտօնը (ԱՍՈ. 87), որ 52-էն կը հասնի 602-ին: Այլ մենք չենք հակահար Սեբէոսի տուած պարսիկ մարզպաններուն անունները ջնջել, եւ Մամիկոնեանն ու Ասողիկն ալ ստած չըլլալու համար, կը դիտենք թէ Մուշեղ ալ Դաւիթի նման պարզապէս *կալաւ զհապարապետութիւնն Հայոց* (ԱՍՈ. 87), որ մարզպանութենէ տարբեր պաշտօն է, եւ Հայ հապարապետ մը միշտ գտնուած է մարզպաններուն մօտ: Իսկ Յունական բաժինին կառավարութիւնը Մօրիկի կարգադրութեամբ բազմաթիւ գաւառներու բանւած էր, որք էին Առաջին Հայք՝ գաւառագլուխ Մելիտինէ, Երկրորդ Հայք՝ գաւառագլուխ Սեբաստիա, Երրորդ Հայք՝ գաւառագլուխ Կեսարիա, Չորրորդ Հայք՝ գաւառագլուխ Նփրկերտ, Մեծ Հայք Հիւսիսային՝ գաւառագլուխ Տրապիզոն, Մեծ Հայք Արեւելեան՝ գաւառագլուխ Թէոդոսուպոլիս, Մեծ Հայք Հարաւային՝ Բասէնէն Ասորեստան, Խորագոյն Հայք՝ Արարատի կողմը (ՅՈՎ. 88): Այս բաժանմունքներուն անունները կը տարբերէին հին անուններէն (ՅՈՎ. 89), բայց այս կերպով աւելի ընդարձակութիւն կը ստանար Հայաստան կոչուած աշխարհը, գուցէ այս ալ Մօրիկին Հայ լինելուն հետեւանք էր: Այս ամէն գաւառներուն վրայ կայսերական մեծ պաշտօնեայ մը կար, եւ Հայ նախարար մըն ալ հայագունդին հրամանատար: Վերջին անգամ այնդ պաշտօններու վրայ տեսանք Հերակլ ստրատելատը եւ Համապասպ Մամիկոնեա («391): Այդ եղելութիւնները, զորս պատմեցինք, պէտք է նշանակել Խոսրովի առաջին տարիներուն մէջ, 590-է մինչեւ 594 թուականը:

393. ՆԱԽԱՐԱՐԱՅ ԳՈՐԾԵՐԸ

Նոր պօրաժողով մըն ալ ըրաւ Մօրիկ 595 տարուոյ ատենները որ է Խոսրովի 6-րդ տարին (ՍԵՖ. 92), եւ երկու գունդեր մեկնեցան Յունական Հայաստանէն՝ Սահակ մամիկոնեանի եւ Սմբատ Բագրատունիի հրամանատարութեամբ (ՍԵՖ. 88): Սմբատ միտքը կը փոխէ, եւ հապիւ նոր խոստումներով կայսերականքաղաքը կ'երթայ, եւ կ'արտօնուի իր երկիրը դառնալ, ուր Յոյները նշկահելու խորհուրդներ կ'ունենայ, եւ այս պատճառաւ ձերաբակալեալ՝ Կոստանդնուպոլիս կը տարուի, եւ գապանաց առջեւ նետուելու կը դատապարտուի (ՍԵՖ. 89): Սմբատ, *այր անհեթեթ անձամբ, բարձր եւ լայն հասակաւ, եւ բուռն եւ ցամաք մարմնով*, կը յաջողի արջը բռնցի տապալել, ցուլը եղջիւրներէն պառկեցնել եւ առիծին վրան հեծնելով խոչափողէն խեղգել: Ասոր վրայ կեանքը կը շնորհուի, եւ պատիւ ալ կը ստանայ, բայց նորէն կասկածանաց ենթարկուկելով Ափրիկէ կ'աքսորուի (ՍԵՖ. 91): Անեցին՝ Սմբատը Խոսրովի հրամանով գապաններու առջեւ թողուած կ'ըսէ, սակայն անուններու մէջ սխալած ըլլալը յայտնի է (ՄԱՄ. 76): Որովհետեւ անմիջապէս ետքը յանկարծ կը տեսնենք Սմբատը *հաճոյանալ յաչս Խոսրովու արքային* (ՍԵՖ. 91), առանց բացատրելու թէ ինչպէս դժուար չէր աքսորավայրդն փախուստը, իսկ Յոյներու հաւատարմութեան կը յորդորէր: Հաւանաբար Սմբատ նշանաւոր ծառայութիւններ ընծայեց այն պատերազմներուն մէջ, զորս Խոսրով ունեցաւ իր մօրեղբօր Վստամի դէմ, որ Խոսրովի դէմ հանեց արեւելեան ազգերը, իր եղբօր Վնդոյի նենգութեամբ սպանուելէն ետքը (ՍԵՖ. 94): Հայագունդ բանակ մըն ալ կար Խոսրովի կողմը անցնող երեքաբերը՝ Մամակ Մամիկոնեան, Ստեփանոս Սիւնի եւ Կոտիտ Ամատունի (« 391), եւ ասոնցմէ վախ նաեւ Գագիկ Մամիկոնեան, Պապ Բագրատունի (ՍԵՖ. 92): Ասոնք իրենց քաջութեամբ պատիւներու եւ ոռճիկներու արժանացան, բայց մէջերնէն կասկածի ենթարկուողներ ալ եղան: Գագիկ եւ Խոսրով Պարսկաստանի մէջ, եւ Մամակ Հայաստան դառնելէ ետքը խաղաղութեամբ վախճանեցան: Իսկ Ստեփանոս, իր հօրեղբօրմէն՝ Սահակ Սիւնիէ ամբաստանուելով գլխատուեցաւ *ի պատկի շաբաթու ն*, տարին անյայտ, եւ Կոտիտ Մծբին ղրկուած

ատեն ճամբան նենգութեամբ սպաննուեցաւ (ՍԵՖ. 95): Պարի եւ Վարդի վախճանին համար որոշ բան մը չենք գտներ: Վարդ Արծրունին նոյնն է, որուն կինը Մարիամ, Մուշեղ Մամիկոնեանի աղջիկը, բարեշապտական եռանդեամբ համարձակեցաւ Գըսկայ վանքին Ս. Կարապետի մատուռը մտնել, հակառակ կիներու համար աւանդական արգլքին, բայց *խատացան, սխացան եւ տրտմեցան յոյժ սպասաւորք եկեղեցւոյն*: Ասոր վրայ, թէպէտ տիկինը խաղաղութեամբ մատուռէն ելաւ, եւ 395 միաբաններու ճոխ սեղան տուաւ, սակայն եկեղեցւոյնը մեկնած ատեն, Կհրաշիւք տմն, Կինչպէս կը գրեն, որով ապանուեցաւ: Բայց վանքին առաջնորդը *ելեալ բարկացաւ եկեղեցւանին, եւ տրտմեալ յոյժ՝ բազում ժամս արտասուեաց* (ՍԱՄ. 9-11): Այդ պատմութիւնը մինչեւ ցայսօր աւանդութեամբ կը կրկնուի, եւ կանանց համար արգելքը կը շարունակէ յարգուիլ:

394. ՍՄԲԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Սմբատ Բագրատունի այնչափ ստրելի եղաւ Խոսրովի եւ այնչափ յաջողեցաւ տարեւելեան ալգերու դէմ վարած պատերազմներովը, որ Խոսրով անոր յանձնեց Վրկանայ մարզպանութիւնը եւ զինուորական հրամանատարութիւնը ոսկւով եւ արծաթով, զարդերով եւ զգեստներով վարձատրեց, մինչեւ իսկ անոր նուիրեց իր հօր Որմիւզի սեփական կամարն ու սուրը (ՍԵՖ. 96): Այդ անուանումը տեղի ունեցաւ 599-ին, Խոսրովի 10-րդ տարին (ՍԵՖ. 102): Մեծ եղաւ Սմբատի արդիւնքը իր նոր պաշտօնին մէջ: Թշնամիները հալածելուն, ապստամբները նուաճելուն եւ աւերակ երկիրը շէնցնելուն մանրամասնութիւնները տալ՝ մեզի չի պատկանիր: Մեր յիշատակելիք պարագան է այն կողմերը աքսորուած եւ անտէրունջ մնացած քրիստոնեաներուն համար ցուցուցած հոգացողութիւնը, որոնք մինչեւ իսկ *զլեպու իւրեանց մոռացեալ էին* (ՅՈՎ. 90): Ասոնք մեծ մասամբ Հայեր էին, թէպէտեւ կային յիշխանութենէն *Յունաց եւ յԱսորւոց ոչ սակաւք* (ՍԵՖ. 97): Սմբատի ըրած կարգադրութեամբ, ոչ միայն *հաստատէին ի հաւատս*, այլեւ *դարձեալ աշակերտեալ ընդ հայերէն հագագայս սիւղորայիցն զլեպուն նորոգէին*, եւ եկեղացական կարգերու պահպանութեան համար, *գերեց ի նոցունց իսկ, Աբէլ անուն, գլուխ ըլլալու կ'ընտրէ, եւ Մովսէս կաթողիկոսի կը ղրկէ եպիսկոպոս կացուցանել*: Յովհաննէս Պատմաբան կը յաւելու, թէ ասկէ սկսելով Վրկանի կողմերը եղած են *վիճակ մեծի պթոռոյ սրբոյն Գրիգորի, մինչեւ ցայսօր ժամանակի* (ՅՈՎ. 91): Սմբատի մարզպանութիւնը 8 տարի տեսեց (ՍԵՖ. 102), այինքն է մինչեւ 607, շարունակ պատերազմներու Մէջ, յաղթութեանց շարք մը կապմելով անընդհատ, եւ Խոսրովի անձն ու գահը ապահովելով այն վտաններէն՝ զորս Վստամ կը պատրաստէր անդադար, միտքը դրած ըլլալով իր քեռովրին Խոսրովը սպաննել, եւ իր վրէժը լուծել անկէ, որ իր քեռիներուն ձեռքով թագաւորութեան բարձրացած ըլլալով հանդերձ (« 388) վրջէն անոնց դէմ դարձծ էր, իբր ուզելով *խնդրել զքէն վրիժաց մահուան հօր իւրոյ Որմիւզի* (ՍԵՖ. 93): Այդ միջոցին տակաւ ծերութիւնը կը ծանրանար Մովսէս կաթողիկոսի վրայ, եւ կը կրէր այն թանրածանր շփոթութեանց եւ խռովութեանց ազդեցութիւնը, զորս փոքրիշատէ ուրուագծել հարկ դատեցինք, ժամանակին կարութիւնը պարզելու համար, ուսկից մեծապէս կախում ունին եկեղեցական գործերը: մովսէսի վերջին տարիները նոր արկաթծներ եւ նեղութիւններ պատրաստած էին վշտակիր կաթողիկոսին: Ասոնք յառաջ եկան Մօրիկի սպանութենէն 602-ին, եւ Փոկասի կայսերականա գահը գրաւելէն: Խոսրով, որ Մօրիկը իրեն բարերար կը ճանչնար, ոչ միայն Յոյներու հետ խաղաղութիւնը խլեց, այլեւ Մօրիկին որդի կարծած Թէոդոսի իրաւունքը պաշտպանելու միտքով, Փոկասը գահէն վանելու շարժուեցաւ, օգտուելով Եգիպտոսի Հերակլ և Միջագետքի Ներսէս զօրավարներուն ալ Փոկասի դէմ զէնք առած ըլլալէն: Պատերազմի դաշտը գլխաւորաբար Հայաստանի մէջ բացուեցաւ, եւ հետզհետէ Եղիվարդ, Հոռոմոցմարգ, Ականիցդաշտ, Արգինա, Գետիկ, Անգղ, Ծխակերտ (ՍԵՖ. 116-120) արիւնով ներկուեցան, եւ որ աւելի ցաւալի էր, Հայեր երկու տէրերու

միջեւ բաժնուած, պինուորական օրէնքի պօրութեամբ պիրար կը սպաննէին, եւ իրենց երկիրը կ'աւերէին: Ժամանակին յեղյեղուկ բախտին նշանակ կրնայ ըլլալ Ատատ Խորխոռունին, որ երբ Մօրիկէ պատուուած կայերութեան կը ծառայէր (« 391), Թրակիոյ պատերազմին չուպելով երթալ, Պարսից կողմը անցաւ 601-ին, եւ երբ Մօրիկի մահը լսեց, Պարսիկները թողուց Յոյներուն անցնելու համար, բայց Խոսրով կանքեց պայն ձերբակալել, եւ ոտուրները ու ձեռուրները կապելով, բիրերու հարուածներով սպաննել տուաւ (ՍԵՖ. 111): Խեղճ Մովսէս կաթողիկոս, տարիքի բեռին տակ ճնշուած՝ իր հօտին եւ իր վիճակին կործանումը կը դիտէր, երբ կրօնական վիշտ մըն ալ ունեցաւ:

395. ՄՈՎՍԷՍ ԵՒ ԿԻՒՐԻԿՈՆ

Անդստին Լուսաւորդին օրէն ներքին միաւորութիւն մը հաստատուած էր Հայոց եւ Վրաց եկեղեցիներուն մէջ: Գրիգորիս, Լուսաւորչի թողը, որ հիւսիսային երկիրներու կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ, ընհանուր եպիսկոպոսապետ եղաւ Կովկասի կողմերը եղող ազգերուն, բայց յետ ժամանկաց երկու աթոռներ պատուեցան, երբոր Վրացիներ եւ Աղուաններ պատ պատ թագաւորութիւններ եղան, բայց երկուքն ալ Հայոց աթոռին գերիշխանութիւնը կը ճանչնային, կաթողիկոսնին Հայոց աթոռէն կը ձեռնադրուէին, եւ դաւանական խնդիրներու մէջ Հայոց կը հետեւէին, եւ Հայոց ժողովներուն կը մաստնակցէին իբրեւ նոյն եկեղեցւոյ անդամներ: Նոյն կացութիւնը կը շարունակէր Գ.Գ. դարուն սկիզբէն մինչեւ Ջ. դարուն վերջը, գրեթէ երեք դար ամբողջ: Մովսէսի վերջին տարիները վախճանեցաւ Վրաց կաթողիկոսը, հականաբար Սամուէլ (ԱԿԻ. 22), եւ Մովսէս անոր յաջորդ ձեռնադրեց Կիւրիոնը, որ Արարատի քորեպիսկոպոս էր, այսինքն է հայրապետական աթոռոյ կեդրոնական վիճակին մէկ մասին փոխ-թեմակալը: Կիւրիոն բնիկ Վրացի, եւ ծննդեամբ Ջաւախք, այժմ Ախալքէլէք գաւառի Սկուտի գիւղէն, աշակերտած էր վրացերէն եւ հայերէն դպրութեանց, եւ յունականին մէջ ալ պօրանալու համար 15 տարի մնացած էր Փոքր-Հայոց Նիկոպոլիս քաղաքը, անկէ եկած էր Դուին եւ հայրապետանոցին ծառայութեան մտած, իբրեւ վանաց երէց, եւ յետոյ իբրեւ քորեպիսկոպոս: *Կացեալ ի նմին ամս հինգ* (ՈՒԽ. Բ. 6), որ է 598-ին: Մովսէսի պէս դաւանութեան վրայ ամուր կաթողիկոս մը, եթէ վստահեցաւ իր շորջը եողներէն Կիւրիոնը՝ կարելոր պաշտօնի բարձրացնել, հարկաւ աս ալ մինչեւ այն ատեն իր ուղիղ մտաց եւ ուղղափառ վարդապետութեան վրայ կասկած չյարուցանելու պգուշաւոր եղած էր: Սակայն հետեւանքը բոլորովին տարբեր եղաւ, վասնզի Կիւրիոն եղաւ որ Վրաց եկեղեցին միաբնակ վարդապետութենէն քաղկեդոնական երկաբնակ վարդապետութեան վերածեց: Մեր պատմիչներ ընդհանրապէս կը մեղադրեն Կիւրիոնի կեղծուպատիր նենգութիւնը, որ Նիկոպոլսոյ երկարատեւ բնակութեան մէջ, քաղկեդոնիկ վարդապետութեան ընտելացած, կրցած է իր միտքը ծածկել Դունայ մէջ եղած ետքը մէջտեղ հանած է իր իսկութիւնը: Մովսէս կաթողիկոսի համար ըսուած թէ միամիտ կերպով գործած է, *անգիտացեալ պծածուկ նորա սրտին* (ՈՒԽ. Բ. 4), բայց նա պանց չէ ըրած ձեռնադրութենէ առաջ ուղիղ դաւանութեան խրատներ տալ ուխտ ալ ընդունիլ (ՈՒԽ. Բ. 10):

396. ՎՐԱՅ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Մեր տեսութեամբ պէտք է Կիւրիոնի միտքին մէջ, աւելի հեռուն դիտող պարագաներ նկատել: Վրաց Յոյներուն կողմը միտելը, ժամանակակից է Յովհաննէս Գաբեղեանի եւ Վարդան Մամիկոնեանի Յոյներուն դիմելուն, երբ Գուրգէն Վրաց իշխանն ալ Պարսիկներէ վտարանջեց, եւ պարտաւորուեցաւ Բիւզանդիա փախչիլ (ՉԱՄ. Բ. 287): Յոյներ աւելի մտադրութիւն դարձուցին Վրաստանի վրայ, որ ամփոփ եւ ամուր երկիր մըն էր, եւ զոր գրեթէ ամբողջութեամբ իրենց ձեռքը կրնային անցընել եւ տիրապետել: Երբ Մօրիկ Խոսրովէ նոր գաւառներ ստացաւ Հայաստանի մէջ, Վրաստանի մեծ մասը կայսրութեան հետ միացուց, եւ այս կերպով Վրացիներ աւելի մօտէն սկսան Յոյներու ազդեցութիւնը կրել, եւ ակնկալութիւննին անոնց վրայ դնել: Միւս կողմէն

Պարսկահայոց մէջ գտնուող Հայոց հայրապետական այթոռին ոյժն ալ երթալով կը նուազէր, նոր Հայ կայթողիկոսութիւն մը հաստատուած էր Յունական Հայատսանի մէջ, եւ Յունական բաժինին ապագան աւելի յուսալից եւ լելի փայլուն կ'երեւէր, մինչ Պարսկաստանին հետ յարաբերութեանց պահպանութիւնը խոստմնալից չէր ներկայանար: Նոյնիսկ Պարսից ըագաւորութիւնը Յոյներուն միատեալ քաղաքականութիւնը մը ձեռք առած էր Խոսրովի անձնական զգացմանց հետեւանօք: Այս ամէն պարագաները չէին կրնար վրիպիլ Կիւրիոնի տեսութենէն, որ Նիկոպոլսոյ մէջ 15 տարի մնալով յունական ազդեցութեան վրայ նպաստաւոր գաղափարներ կապմեր էր, հետեւաբար ոչ այնչափ դաւանական ուղղափառութեան համոզմամբ, որչափ իր հայրենեաց ապագային տեսակէտով, որոշեց Կիւրիոն Յունաց կողմը միտիլ եւ Յոյներու հովանաւորութիւնը շահելու ծրագիրը մշակել, որուն առաջին եւ հիմնական պայմանն էր անոնց դաւանութեան համաձայնիլ: Այսուհանդերձ Կիւրիոն չշտապեց իր ներքին դիտումը շուտով երեւան բերել, եւ ոչ ալ յայտնապէս Հայոց հայրապետական այթոռին հետի յարաբերութիւնները խզել: Անտովոր չէ, որ եկեղեցական կամ քաղաքական տեսութեանց մէջ էլ, անձնականները իրենց ազդեցութիւնը չեն կորսնցնէր, եւ հարկաւ Մովսէսի պատկառելի կերպարանքը կը շարունակէր խոր տպաւորութիւն ներգործել Կիւրիոնի վրայ: Սա ոչ թէ միայն անոր կամքով եւ անոր ձեռքոյ կայթողիկոսութեան հասած էր, այլ անկէ 25 տարի առաջէն, իր առաջին աշակերտութենէն սկսելով վարժուած էր յարգել իր վրայ հայրաբար խնամք ունեցող հայրապետին անձը: Պատմիչն ալ կը յիշէ թէ Կիւրիոն չէր իշխեր *համարձակապէս ի հակառակս ելանել Մովսէսի Հայոց կայթողիկոսի*, եւ թէ *երկնչէր* անորկարի երախտեացն առջեւ (ՌԻՄ. Բ. 15): Երեք տարիներ անցան առանց մի նկատողութեան արժանի միջադէպի տեղի տալու (ՌԻՄ. Բ. 6), այսինքն մինչեւ 602 տարին:

397. ԽՈՒԺԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ

Կիւրիոն Նիկոպոլիս գտնուած ժամանակէն ուսումնակից բարեկամ մը ունեցած էր, անունը Կիս, որ Խուժիկ կը կոչուի, այսինքն Խուժաստանցի պարսիկ, թէպէտ բնակութեամբ հաստատուած էր Նիկոպոլիսի մօտ Զուատարիմա գիւղը: Կիս նեստորական էր (ՌԻՄ. Բ. 3), այլ կ'երեւի թէ ինքզինքը կը ծածկէր, ինչ որ շատ դիւրին էր, որովհետեւ Նեստորականներ չէին խորշեր երկաքնակ Բաղկեդոնականներէն, վանոնք իրենց հետ համախո ընդունելով: Կիւրիոն ալ Բաղկեդոնականներէն չէր խորշեր, որով կրցած էին իրենց մէջ սրտակից եւ համամիտ բարեկամութիւն պահել: Կիւրիոնի կայթողիկոսանալէն ետքը Կիս անոր մօտ կու գայ, անոր եպիսկոպոսարանին ծառայութեան կը մտնէ, եւ Կիւրիոն ալ զինքը կը վարձատրէ եպիսկոպոսական աստիճանով, եւ կը ձեռնադրէ զնա *օտարատեսուչ եպիսկոպոս*, զոր մենք կ'իմանանք իբր այթոռին *ըիւրընկալ*, իսկ պատմիչին՝ *այսինքն աղանդաւոր եպիսկոպոս* ըսելը (ՌԻՄ. Բ. 3) կը մեկնենք իբր՝ Իեստորական հիւրերու հանդէպ բարեմարտիկ ընդունելութիւն ընելուն ակնարկ մը: Կիսի եպիսկոպոսանալէն ետքը աւելի համարձակութիւն ստանալը, եւ Նեստորականներուն հանդէպ բռնած ընթացքը զինքը կասկածելի կրնային ընել, բայց կ'երեւի թէ Բաղկեդոնիկներու հանդէպ սովորական դարձած բարեացակամ ընթացքը պատճառ կ'ըլլար որ Կիսի գործերը մտադրութիւն չէին շարժեր, եւ խօսքի առիթ չէին տար: Շատերուն լուծ ատեն մէջտեղ կ'ելլէ Յուրտաւայ եպիսկոպոս Մովսէսը: Սա բնիկ հայազգի, տղայութենէ Յուրտաւի մէջ բնակած, եւ վիճակին եպիսկոպոսներուն մօտ վրացերէնը եւ հայերէնը ուսած, եւ եկեղեցական կոչման մէջ յառաջացած, Կիւրիոնէ Յուրտաւի եպիսկոպոս էր ձեռնադրուած, անոր կայթողիկոսութեան առաջին տարին (ՌԻՄ. Բ. 6), այսինքն է 599-ին: Սա սետնելով որ Վրաց հայրապետանոցին մէջ Բաղկեդոնականներէն վատ Նեստորականներն ալ համարձակութիւն կը գտնեն Կիւրիոնի թոյլտուութեամբ, եւ մինչեւ իսկ Նեստորական Կիսը եպիսկոպոս ձեռնադրուած է, հարկ սեպեց

եղելութիւնները Մովսէս կաթողիկոսին հաղորել եւ անոր մտադրութիւնը հրաւիրել: Մովսէս իր ծերութեան վերջին օրերուն մէջ զգածեալ, անմիջապէս թուղթ կը մը գրէ Կիւրիոնին, ուր հայրաբար խրատելէ եւ սխալած ըլլալը ցուցնելէ ետքը, կը յանձնարարէ երեք ժողովներու դաւանութիւններէն չշեղիլ. Կաւատ թագաւորի օրով Հայոց եւ Վրաց միաբանութեամբ հաստատուած վարդապետութենէն չհեռանալ, որ է Բաբգէնի ժողովը (« 339), փախչիլ *ի պիղծ ժողովոյն Բաղկեդոնի եւ յանընդունակ տոմարէն Լեւոնի*, Խուժիկ եպիսկոպոսը Վրաստանէն հեռացնել, անոր հակատակիցներն ալ մերժել, եւ միանգամայն վճռաբար կը հրամայէ, *ապաշխարեա՛ հանդերձ արտասուօք եւ ողորմութեամբ աղքատաց, եւ ապաշխարեա՛ մեծաւ զղջմամբ* (ՈՒԽ. Բ. 8-12): Մովսէս կաթողիկոս նամակին հետ կը յղէ եւս Ստեփանոս եպիսկոպոսը, որ *էր ի դրան իւրում*, որպէսզի բերանացաի ալ պէտք եղածը հաղորդէ (ՈՒԽ. Բ. 7): Կիւրիոն ամենայն պատրաստակամութեամբ կ'ընդունի Մովսէսի հրամանները. *Յանդիմանեալ էիք*, կը գրէ, *որպէս տէր եւ վարդապետ եւ հայր հոգեւոր, որպէս եւ էքդ իսկ՝ երկրպագի եւ շնորհակալ եղէ ձեր հոգաւոր սիրոյդ*: Կը վատահեցնէ թէ Կաւատի ժամանակին միաբանութիւնը *անշարժ* կը պահէ իր եպիսկոպոսներով, թէ Խուժիկ եպիսկոպոսն ալ մերժած է, երբոր տմացած է անոր չարութիւնը, եւ թէ իբր զղջումի եկած մը ընդունած էր զայն յառաջագոյն (ՈՒԽ. Բ. 12-13): Սակայն անկեղծ չէր Կիւրիոն իր յայտարարութեանց մէջ, եւ միայն Մովսէսէ պատկառելէն բռնադատեալ կը գրէր այդ յայտարարութիւնները, զի մինչեւ իսկ Կիւր իսկապէս հեռացուցած չէր, եւ *ի ծածուկ զնա ունէր*, եւ *ինքն բնաւ ոչ մեկնէր ի նմանէ* (ՈՒԽ. Բ. 15):

398. ՄՈՎՍԷՍ ԵՒ ՎՐԹԱՆԷՍ

Ծերունի կաթողիկոսը հարկաւ մխիթարուեցաւ Կիւրիոնի յայտարարութեանց վրայ, իր կեանքին վերջին օրերուն մէջ, վասնզի այլեւս Վրաց խնդիր չյուզուեցաւ, Կիւրիոն ալ չուզեց դառնացնել անոր վերջին վայրկեանները: Թղթակցութիւնները եւ բանակցութիւնները տեղի ունեցան 603 տարույ ընթացքին մէջ, իսկ 604-ին կնքեց Մովսէս իր 30 տարույ երկարատեւ կաթողիկոսութիւնը: Եղիվարդեցին Մովսէս պէտք է յիշատակուի աւելի արդիւնաւոր հայրապետներու մէջ, ոչ այնդպիսի յառաջ բերած նշանաւոր արդիւնքներովը, որչափ բազմադիմի արկածներու հանդէպ ցուցուցած արիասիրտ տոկունութեամբը, եւ Հայոց Եկեղեցւոյն պաշտպանութեան համար կատարած աշխատութիւններովը: Յունական ազդեցութեան զօրանալը, Մօրիկի ձեռներէց ազդեցութիւնը, ամէն կողմէ պատած ձախող պարագաները, մեծապէս վտանգ կը սպառնային Հայոց Եկեղեցւոյն ինքնուրոյն գոյութեանը, եթէ Մովսէսի խոհական եւ ճարտար, միանգամայն անվրդով եւ հաստատուն գործունէութիւնը չտնուէր Հայ Եկեղեցւոյ գլուխը: Կարծես թէ ձախող բախտը գերեզմանէն անդին ալ կը հալածէր Մովսէսը, վասնզի զինքն հողին յանձնելէն ետքը անհնար եղաւ իրեն յաջորդ մը տալ, եւ 604-էն մինչեւ 607 դատարկ մնաց հայրապետական աթոռը, բայց այստեղ ալ Մովսէսի նիստես հոգաթութիւնը նպաստեց եկեղեցւոյ: Ն իր վերջին տարիներուն մէջ իրեն օգնական առած էր Վրթանէս Բչկանորդի՝ քերթող վարդապետը, ինչպէս կը կոչուի ամենէն, թէպէտեւ պէտք է ընդունիլ՝ թէ *Քերթող* եւ *Վարդապետ* մակդիրները իբրեւ պատուոյ անուն տրուած են Վրթանէսի՝ իր գիտնական եւ ուսումնական կարողութեան համար, թէ ոչ հարակւ եպիսկոպոսական աստիճան ունեցած է կաթողիկոսական փոխանորդութիւն վարելու կոչուած անձ մը, եթէ Մովսէսի թուղթը տանող ստեբանոսն ալ եպիսկոպոսական աստիճան ունէր: Վրթանէսի ծագումն ու նիւնթացը ծանօթ չեն պատմագիրներէն, իսկ *Քերթող* անունը կը ցուցնէ թէ Սիւնեաց դպրոցի աշակերտութենէն էր, թերեւս Սիւնի ալ էր հայրենեօք. ամէն առթի մէջ պէտք չէ զայն շփոթել Սիւնեաց եպիսկոպոստ Վրթանէսի հետ (« 375), որուն Գաբեղեան թուղթ մը ուղղեց, որ 23 տարի ալ պաշտօն վարած է, եւ

իրմէ ետքը եկած է Գրիգոր մը, որուն յաջորդած է Զրիստափոր եպիսկոպոս (ՕՐԲ. Բ. 246), որ պաշտօնի անցած է Մովսէսի վերջին տարիները (ՕՐԲ. Ա. 140):

399. ՎՐԹԱՆԷՍ ՏԵՂԱՊԱՀ

Վրթանէս Բերթող անմիջապէս ձեռք առաւ հայրապետանոցի գործերը, եւ Մովսէսի մահուան վրայ սկսաւ արողը կառավարել, իբրեւ *տեղապահ*, ինչպէս պաշտօնապէս կու տան իրեն այդ անունը Ուխտանէս (ՈՒԽ. Բ. 17), եւ Օրբէլեան (ՕՐԲ. Ա. 140), եւ Յուրտաւացին (ԹՂԹ. 10), եւ երեք տարի վարեց պաշտօնը, մինչեւ որ կաթողիկոսական ընտրութիւն կատարուեցաւ: Պատմագիրք համաձայն եւ աթոռոյ երկարատեւ պարապութիւնը յիշել, այլ կը լռեն, թէ ինչ եղաւ ընտրութեան երկարաձգելուն պատճառը: Չամչեան կը կարծէ թէ եպիսկոպոսներ պատկառեցան ընտրելիին վրայ, եւ գործը Սմբատի գալուն թողուցին (ՉԱՄ. Բ. 302): Սակայն Սմբատին Հայաստան գալը շատ ետքը, երրորդ տարւոյն վերջերը խօսուեցաւ, իսկ երկպառակութիւնն ալ չէր կրնար այնչափ պօրաւոր ըլլալ, որ մեծամասնութեան մը կազմուիլը արգիլէր: Միւս կողմէն անտեղի կը գտնենք ենընդդէմ որ Վրթանէս աշխատած ըլլայ ընտրութիւնը խափանել, որպէսզի պաշտօնը իր ձեռքը մնայ: Վասնզի աւելի պիտի ուզէր ընտրութիւնը փութացնել եւ կաթողիկոս ընտրուիլ, ինչ որ շատ հաւանական էր: Իսկ եթէ եպիսկոպոսներ իրմէ դժգոհ էին, ընտրութիւնը պիտի փութացնէին, որպէսզի Վրթանէսը գործերէ հեռացնեն: պարսից արքունիքին կողմէն արգելք մը մտածելու համար ալ բաւական նշաններ չկան, վասնզի կաթողիկոսի պակասութիւնը Պարսից բաժինի Հայերը կը տկարացնէր Յունական բաժինի Հայերուն առջեւ, ինչ որ Պարսիկ քաղաքականութեան նպաստաւոր չէր, մանաւանդ երբ յունական բաժինի մէջ կը նստէր Յովհան Բագարանցին իբր կաթողիկոս Հայոց: Եւ ոչ ալ կրնանք ըսել թէ Խոսրով իր Հայերը կը սիրէր ընկճել ի շնորհուկս Յունաց կայսեր, վասնզի Խոսրով այդ բանը կրնար ընել պարզապէս Մօրիկի անձին հանդէպ, իսկ 604-ին Մօրիկ արդէն սպանուած էր եւ Փոկաս կայսրութեան անցած, որուն դէմ ուժգին պատերամբ կը մղէր Խոսրով (« 394): Ըստ այսմ անլուծելի կը մնայ ընտրութեան յապաղելուն իսկական պատճառը: Բայց եթէ կը ներուի հաւանական կարծիք մը յայտնել, մենք պիտի ըսենք թէ ասոր պատճառ տուաւ Յովհաննէս Բագարանցիի հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը: Հայաստանի մեծագոյն մասկ Յունական բաժինին անցած էր, Յունական բաժինին եպիսկոպոսներուն մէջ ալ նշանաւոր եւ պօրաւոր մաս մը կար քաղկեդոնական վարդապետութեան հակառակ, Բագարանցին ալ բռնադատութեան ներքեւ: Յոյներուն համակերպած էր ու միտք եւ ուղղութիւն փոխելէ հեռու չէր: Պարագաներուն համաձայն է կարծել թէ եպիսկոպոսներուն մէջ կը տիրէր աթոռին պառակտումը վերցնելու միտքը, Բագարանցիին Ապատ գետը անցընել տալով եւ Դըւնայ աթոռը տանելով, ամէն առթի մէջ Հայոց Եկեղեցւոյն աւանդական ուղղութիւնը պահելու հայմանով: Այդ նպատակին համար հարկ եղած բանակցութիւններ, եւ դժուարութիւնները հարթելու համար խորհրդակցութիւններ, կրցած են երկարաձգել տալ ընտրութեան ձեռնարկը:

400. ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ

Տեղապահութեան եռամեան, 604-է 607, կը բոլորուի բովանդակ Խոսրովի թագաւորութեան եւ Փոկասի կայսրութեան ժամանակ, երբ երկուքը իրարու պատերազմներ կը մղէին: Խոսրով անձամբ վարած էր Միջագետքի կողմէն գացող բանակը, եւ տարիուկէս աշխատելով Դարա եւ Ուռհա քաղաքները նուաճած, ուսկից ետքը հանգստանալու համար Տիպրոն դարձաւ, եւ նոր արշաւանքը յանձնեց Խոռեամ Ռապման պօրավարին, որ մինչեւ Անտիոք հասաւ յաղթանակով (ՍԵՖ. 122): Իսկ Հայաստանի կողմը Վեհ-Չուանան եւ Սինետամ-Խոսրով (ՍԵՖ. 118) պօրավարներու հրամանատարութեամբ կը շարունակէին այն պատերազմները պորս յիշեցին (« 394), եւ որք ասպարէզ ունէին Յունական Հայաստանը, որով Դուինին մէջ տանելի վիճակ մը կը տիրէր, եւ

ներքին եւ եկեղեցական խնդիրներով պաղելու առիթ կ'ունենային Վրթանէս տեղապահ եւ եպիսկոպոսական մարմինը: Մարպանութեան պաշտօր կը վարէին Պարսիկներ՝ որոնց ցուցակը տուինք (« 392), բայց որովհետեւ անոնց պաշտ)նին տեւողութիւնը չունինք, չենք կրնար ճշդել թէ 603-ին եւ յաջորդ տարիներուն մէջ ով էր մարպանը: Հոյիմանէ ետքը Շահրայէն-պետի անունը ունինք (ՍԵԲ. 123), բայց երբ պաշտօնի մտած ըլլալը չենք գտներ, Մարպաններէն պատ պինուորական հրամանատարներ ալ կային, եւ երբեմն պաշտօններ իրարու կը խառնուէին: Յունական բաժինին մէջ Հերակլէ ետքը եկած էր Սորմենաս ստրատելատ (ԹՂՂԹ. 90), որուն անունը կրճատուելով Սորմէն եւ հայացուելով Սուրէն ալ գրուած է (ՍԵԲ. 112): Իսկ համապասպ Մամիկոնեան հայագունդի պօրավարը Ակասիոսի մը քուստեան պահուած էր (ԱՍԼ. 208), եւ տեղը անցած էր Մծեժ Գնունի, Քաղաքական կացութիւնը համառօտիւ ուրուագծելով, անցնինք Վրթանէս տեղապահի գործերն ու գրուածները քաղել: Բայց որովհետեւ անոնց թուականները որոշակի նշանակուած չեն, մենք պիտի հետեւինը նիւթերու տարբերութեան համեմատ ամփոփել ցրիւ պահուած տեղեկութիւնները:

401. ՍՈՐՄԵՆԱՍԻ ՆԱՄԱԿԸ

Նխապէս կը գտնենք Սորմենասի ստրատելատէն Վրթանէսի ուղղուած գիր մը, եւ Վրթանէսի տուած պատասխանը: Սորմենասի գիրը աւելի հայրապետի քան թէ պօրապետի մը գրիչէն ելածի ոճն ունի, սակայն այն ժամանակներ դիւանագէտներուն հմտութիւնն ալ մեծաւ մասամբ եկեղեցական եւ աստուածաբանական էր: Սորմենաս կը յիշէ որ *բազում անգամ* բերանացի եւ գրաւոր յարաբերութիւններ ունեցած է Վրթանէսի հետ, առանց ճշդելու թէ երբ, բայց հարկաւ Վրթանէսի իբր պատուիրակ ժողովներու գացած ատենը (« 389), եւ յուսացած է վայն իրեն համամիտ ունենալ, բայց նա վերջէն *օտարաբար* է վարուած, եւ գրած է թէ ինքնիրեն *առանց այթուակցաց իւրոց* բան մը չի կրնար *ասել կամ լսել*, մինչ իբր տեղապահ եւ իբր քերթող ճոխանալով, *սնափառութեամբ* ինքզինքը *տխմար եւ միամուտ մարդկան* առջեւ կը ծախէ, *եւ ցուցանէ պանձն իւր, թէ ես իսկ եի վարդապետութիւն*: Ասոր վրայ քաղկեդոնական վարդապետութեան բացատրութեանց կը մտնէ, պԴէստկորոս եւ Տիմոթէոս Աղեքսանդրիացիները նպովեալ կը ճանչնայ, հին սուրբ հայրեր կը յիշէ, եւ կը յաւելու թէ *ոչ կարօտիմք Խորասանիկ եւ Ատրպատին կանոնադրութեան եւ վարդապետութեան*, ակնարկելով Պարսկաստանի Հայերուն: Խօսքը կը վերջացնէ առաջարկելով, որ Վրթանէս պատուիրէ *եպիսկոպոսաց եւ երեւելի քահանայից* ժողովի գումարուիլ, ուր ինքն ալ *պառաջնորդ մերոյ եկեղեցւոյ* հրաւիրէ *գտանիլ անդ միաբանութեամբ*, որպէսզի համաձայնութիւն գոյանայ եւ լինի *մի հօտ եւ մի հովիւ* (ԹՂԹ. 90-92): Այս քաղուածը յայտնապէս կը ցուցնէ թէ Սորմենասի մտադրութիւնն է՝ Հայերը քաղկեդոնական վարդապետութեան հետեւողութեամբ աթոռներու միացման բերել Բագարանցիին իշխանութեան ներքեւ, որուն կ'ակնարկէ *պառաջնորդ մերոյ եկեղեցւոյ* յիշած ատեն, ինչպէս եւ *մի հօտ մի հովիւն* ալ, Հայերուն մէկ աթոռի եւ մէկ հայրապետի ներքեւ միանալը կը նշանակէ: Վրթանէս, ոչ միայն սկզբունքի խնդիրէն, այլ եւ նախատական ակնարկներէն պաշտօնաւոր խառնուած իստիւ կը պատասխանէ Սորմենասի: Նա Վրթանէսը անուանած էր *նոր կարապետ եւ յառաջընթաց Նեոին* (ԹՂԹ. 90): Վրթանէս այդ կոչումը կը դարձնէ անոր՝ *որ ապգի միոյ ապստամբութեան պատճառ եղեալ է* (ԹՂԹ. 94), որով կ'ակնարկէ Բագարանցիին, կամ Բագարանցի պաշտպանողին: Սորմենասը կը յանդիմանէ քաղկեդոնականութեան շահաւանդ եկեղեցականներու վրայ գործածուած բռնութիւններուն եւ հալածանքներուն համար, մի առ մի անոր կը դարձնէ նախատական բացատրութիւնները, Սուրբ Գիրքէն եւ առաջին ժողովներէն քաղուած փաստերով: Կը հերքէ քաղկեդոնական երկուքութիւնը, եւ կը հրաւիրէ Յոյները որ առաջ իրենց երկրին մէջ տարածուած

անթիւ աղանդոց շփոթութիւնները վերցնեն, եւ ետքէն Հայերուն ուղղութիւն սորվեցնելու ելլեն: Վասպի, կ'ըսէ, *յորժամ որ իւրում տան վերակացութիւն առնել չգիտիցէ կամ չզօրիցէ, պիտ'որ ի վեհագունից հրապարակախօս համարձակեալ հրաման տայցէ ճոռոմաբանելով*: Իսկ ժողով գումարելու առաջարկը լռութեամբ կը մերժէ (ԹՂԹ. 93-98): Սորմենասի հետ յարաբերութիւնը շարունակութիւն չ'ունենար, կամ գոնէ մեզի յիշատակ չէ հասած: Ոչ միայն Վրթանէս քերթող եւ Պարսկական բաժինին եպիսկոպոսներ չէին հաւաներ Սորմենասի ուլած միաբանութեան, այլեւ Յունական բաժինին եպիսկոպոսներուն մի մասն ալ, Մանասէի եւ Յովհաննէսի գլխաւորութեամբ (« 390), բացարձակապէս դէմ էին այդ գաղափարին: Այդ պարագաներն են, որ ինչպէս անգամ մը դիտել տուին (« 399), արգելք եղան Մովսէսի յաջորդին անմիջական ընտրութեան, եւ տեղապահական միջոցը երկարեցին:

402. ԽՈՍԱՃԱՐԱԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՆԵՐ

Տարիներու ժամանակագրական կապակցութեամբ եւ իբրեւ միջանկեալ պատմութիւն, յիշենք այստեղ Խոտաճարակներուն նահատակութիւնը, զոր տուած է Մամիկոնեան պատմիչը: Եօթն են ասոնք, չորսթ *ի կողմանց Յունաց* եւ երեքը *ի կողմանց Սագաստանաց*, որ է ըսել Յունական եւ Պարսկական բաժիններու Հայերէն, որոնք կանուխէն քաշուած էին Իննականեան վանքին շուրջը Աւետեաց բլուրին քարայրներուն մէջ, որ յայտնի են մինչեւ ցայսօր: Ասոնք *որոշեալք յամենայն մարմնական հեշտութեանց* կ'ապրէին *խոտաճարակ* սնունդով, այսինքն լեռներէն քաղուած խոտերով, եւ էին *կեցեալ ի սոյն խստակրօնութեան ամս քսան* (ՄԱՄ. 9), որով 584-էն ճգնաւորութեան սկսած կ'ըլլան: Երբ Խոսրով Միջագետքի կողմէն Յոյներուն դէմ կը պատերազմէր, իր քեռորդին Միհրան, յատուկ բանակով Հաշտեանք եւ Տարոն գաւառներուն վրայ քալեց, աւերելով եւ աւարելով գաւառներ եւ քաղաքներ, գիւղեր եւ վանքեր: Գլակայ Ս. Կարապետի վանքն ալ աւարառուներուն փորձակը սրեց, միաբաններ իմանալով անոնց հասնիլը գանձը պարպեցին, իրենք ալ ցրուեցան եւ այն ատեն Խոտաճարակներ վանք եկան սրբավայրին պահպանութեան (ՄԱՄ. 16): Պարսիկ գունդը վրայ հասնելով, իր յուսախաբութեան ցասումը թափեց պահապան ճգնաւորներուն վրայ, եւ առաջ Պօղիկարպոս գլխատուեցաւ, որ գլխաւորնին էր, եւ հետզհետէ միւս վեցերն ալ, Թէովնաս, Սիմէոն, Յովհաննէս, Եպիփան, Դիմառիոս եւ Նարկիսոս (ՄԱՄ. 19): Երեք օր ետքը, զինուորներուն հեռանալուն վրայ փախստական միաբաններէն ոմանք դառնալով թաղեցին նահատակները՝ Անտոնի եւ Կրօնիդէսի գերեզմաններուն քովը (ՄԱՄ. 20), ուր եւ կը պատուուին մինչեւ ցայսօր: Նահատակութեան օրը յիշուած է քաղացի 4-ին, Հինգշաբթի օր, ժամը 9-ին (ՄԱՄ. 19), իսկ տարին սովորաբար ընդունուած է 604, Խոսրովի արիշաւանքներուն տարին, եւ իրօք ալ այն տարի քաղոցը Երկուշաբթի կը սկսի, որով 4-ը կը լինի Հինգշաբթի, եւ հռոմէական տոմարով կ'իյնա Հոկտեմբեր 29-ին: Ժամանակին առաջնորդին անունը գրուած է Թողիկ (ՄԱՄ. 20), որ իբրեւ նոյն կը ներկայացուի վերագոյն Թադէոս կոչուածին հետ (ՄԱՄ. 8), որով թերեւս յարմարագոյն լինէր Թադիկ կարդալ, եւ կը գրուի Աըանասէ սկսելով հինգերորդ, եւ կը յիշուին Աթանասի 10, Կոմիտասի 8, Ստեփանոսի 6, Բարսեղի 8, եւ Թադէոսի 30 տարիներ: Աթանասը յիշեցինք տոմարի նորոգութեան ռայթի (« 384), եւ անկէ ետքը միջանկեալ 22 տարիները չենք հակառակիր 604-ին Թադէոսի կամ Թողիկի առաջնորդութիւնը ընդունելու: Միայն թէ դժուար կ'ըլլայ ընդունիլ Կոմիտասի եւ Ստեփանոսի առաջնորդութիւնները, որք ժամանակակից եղած են Աբրահամ եւ Կոմիտաս յաջորդ կաթողիկոսներուն, որոնք ընտրուեցան՝ Աբրահամ 607-ին եւ Կոմիտաս 615-ին: Մեր պատմագիրնուն ժամանակագրական անձշղութեանց դիմաց կը գտնուինք շարունակ, զորս դժուար է մեկնել, բայց եթէ համանուններու շփոթած ըլլալը ենթադրելով: Ասկէ ետքը

Մամիկոնեան Յովհաննէս երկարօրէն կը պատմէ մինչ որ Վահան՝ Գայլ մականուանեալ (ՄԱՄ. 15) եւ որդին Սմբատ, Մամիկոնեան տանուտէրներ, գործեցին Միհարն եւ Վարշիր եւ Վախտանգ Պարսիկ պօրաւարներուն դէմ, Տարոնոյ գաւառին եւ Ս. Կարապետի վանքին պաշտպանութեան համար, Փոկասի կայսրութեան առաջին տարիները (ՄԱՄ. 15-29):

403. ՄՈՎՍԷՍ ՅՈՒՐՏԱԻԱՅԻ

Կիւրիոն վրաց կաթողիկոս, որ Մովսէսի կենդանութեան ատեն չէր համարձակած ինքզինքը յատնել եւ իր մտադրութիւնը առջեւ տանիլ, այլ եւս պաշտօնակալութեան պէտք չզգաց *իրեւ մեռաւ Մովսէս կաթողիկոսն*, մանաւանդ որ այժոռն ալ դատարկ մը մնար, եւ Կիւրիոն ինքզինք աւելի բարձր կը տեսնէր քան Հայոց այժոռին տեղապահը: Այսուհանդերձ ուղղակի բան մը չըրաւ, այլ անուղղակի կերպով ուզեց ծանրանալ Յուրտաւի եպիսկոպոս Մովսէսի վրայ, որ Կիսի ձեռնադրութեան խնդիրը յուկած էր (« 397), եւ որ Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութեան նախանձնախնդիր, գրեթէ միակ էր՝ որ Վրաց այժոռին եպիսկոպոսներուն մէջ Կիւրիոնի միտքին չէր հետեւեր: Մովսէս բնիկ Հայ՝ Տաշիրք, այժմ Լօռի գաւառի Մեհենկերտ գիւղէն, եւ Յուրտաւի մէջ տղայութենէ ի վեր մնալով իսր Վրացի եղած էր եւ Յուրտաւի եպիսկոպոսարանին ծառայութեամբ յառաջացած, եւ իր գործունէութեամբ Կիւրիոնի ալ սիրելի եղած, եւ անկէ եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր, ինչպէս յիշեցինք (« 397): Մովսէս մինչեւ իսկ համարձակապէս քաղկեդոնականութեան դէմ կը քարոզէր, եւ Վրաց կաթողիկոսարանին երկդիմի ընթացքը կը քննադատէր, եւ այս իրեն աւելի կը կը յաջողէր, որովհետեւ Յուրտաւ Հայաստանի սահմանակցութեան մէջ հայաշատ վիճակ մըն էր, եւ ընդհանուր Հայութեան կողմէ յաճախած տեղ մըն էր՝ Շուշանիկի գերեզմանին (ՌԻՄ. Բ. 35) եւ Մծխիթայի խաչին եւ Մանգղեաց խաչին ուխտագնացութեանց համար (ԹՂԹ. 194): Յուրտաւի վիճակին մէջ հայերէն եւ վրացերէն պաշտամունք անխտիր կը կատարուէին, եւ եթէ Վրացիներ թոյլ էին հնաւանդ դաւանութեան մասին, Հայեր ամուր էին, եւ Մովսէս եպիսկոպոս նշանաւոր պօրութիւն ու բազմութիւն ունէր իր կողմ իր վիճակին մէջ: Կիւրիոնի նպատակն էր այդ խոչընդոտը վերցնել իր վիճակէն, եւ այս եղաւ Մովսէս եպիսկոպոսի հանդէպ բռնած ընթացքին նպատակը: Իբր առաջին քայլ հրաման կը դրկէ Յուրտաւի եպիսկոպոսին եւ *կոչէ առ ինքն* (ՌԻՄ. Բ. 18): Մովսէս կաթողիկոսի մահուընէ ինչչափ ետքը առաւ այս որոշումը, որոշ գրուած չէ: Ուխտանէս Կիւրիոնի *կեղծաւորեալ* ընթացքը կը դնէ *ամս հինգ, պերկուս ամս* Մովսէսի ատեն 602-է 604, եւ *պերկուս ամս պկնի մահուան* (ՌԻՄ. Բ. 16), որ 5 չի տար, եւ հետեւաբար երկրորդ մասը պէտք է կարդալ՝ *պերիս ամս պկնի մահուան*, ինչպէս ուրիշ տեղ գրուած է (ՌԻՄ. Բ. 23), որ կ'ըլլայ ամբողջ տեւապահութեան միջոցը, եւ անորոշ կը մնայ Յուրտաւի եպիսկոպոսին Կիւրիոնէ կոչուելուն ատենը, ինչչափ ալ ոմանք, որոշակի *երկու տարի վերջը* դրած են, Ուխտանէսի առաջին խօսքերուն կրթնելով (ԱԿԻ. 45): Այսուհանդերձ մենք ալ կ'ընդունինք թէ օրը օրին չկոչեց, *իրեւ մեռաւ Մովսէս կաթողիկոսն*, եւ տարիի մը չափը անցաւ մինչեւ որ Կիւրիոն գործունեայ դերի մը ձեռնարկեց, որուն հարկաւ առիթ տուաւ Յուրտաւացին իր համարձակ դիտողութիւններով:

404. ՅՈՒՐՏԱԻԱՅԻՆ ԿԸ ԶԱՇՈՒԻ

Մովսէս եպիսկոպոս վարանեցաւ երթալ, կը մտածէր թէ Կիւրիոն *խորհեալ էր չար առնել նմա* (ՌԻՄ. Բ. 18), եւ անշուշտ պատճառանքներ ստեղծեց, վասնպի բացարձակ ընդդիմութեան նշաններ չտուաւ, բայց երբ հրամանը կրկնուեցաւ ու երեքկնուեցաւ, այլեւս ընդդիմանալը պատշաճ չտեսաւ, եւ *ապա յետոյ գնացեալ* ներկայացաւ Վրաց կաթողիկոսիարանին, Տփղիս քաղաքի Սուրբ Սիոն եկեղեցւոյն գաւթին մէջ՝ արքունիքին մօտ, ուր կը մնար այն ատեն Ատրնբրսէհ իշխան, իբրեւ բղեշխ Վրաց: Մովսէս կարծելով թէ անմիջապէս Կիւրիոնի

ներկայութեան պիտի ընդունուի, պատրաստուած էր համարձակ քաղկեդոնական եւ նեստորական խնդիրները յուզել, եւ Կիւրիոս երրկդիմի ընթացքը երեսը դարձնել: Բայց այդ մասին յուսախար եղաւ, կաթողիկոսարանի ապասաւորներ մուտքը չներեցին, վասնպի Կիւրիոն հրամայած էր *արգելուլ զնա յերեսաց իւրոց*: Մովսէս պարտաւորուեցաւ դուրս ելլել, եւ գնաց իրեն ծանօթ Յակոբ քահանայի մը տունը, որ էր *մերձ ի Սուրբ Սիոն*: Ինն օր սպասեց այնտեղ, օր օրի յուսալով որ Կիւրիոնէ ընդունուի, սակայն Կիւրիոն ձայն չէր հանէր, Մովսէսի հետ բանակուիլ կը խորշէր, ու կ'երեւի կ'ուզէր ընդունելութիւնիւ երկարելով Յուրտաւացին Տփղիս պահել, եւ յարմար առթիւ բռնադատել կամ ընկճել: Կիւրիոն աւելի ճարտար եղած կ'ըլլար, եթէ բարեմարդիկ ձեւերով Մովսէսը արգիլէր, բայց կ'երեւի թէ կիրքը սպաւելու չափ խոհականութիւն չունէր: Ոչ նուազ կրթուտ էր եւ Մովսէս. Տփղիս գալով եւ ինն օր սպասելով իր պարտքը կատարած կը սեպէ, եւ երբ կը տեսնէ որ Կիւրիոն ինը օր ետքը, առանց բան մը ըսելու Մծխիթա կը մեկնի (ԹՂԹ. 181), իրեն նկատմամբ վտանգէ մը կասկածելով, կ'որոշէ գլուխն առնել ու իր տեղը դառնալ, Կիւրիոնի ալ ըսել տալով, թերեւս վերոյիշեալ Յակոբ քահանայի ձեռքով, թէ նա նախնեաց հաւատքը կը փոխէ եւ ուղղափառ դաւանութիւնը կը պղտորէ, եւ թէ ծայրը աղէկի պիտի չյանգի, ուստի պէտք է խոշն ու խուօթ մաքրէ (ՌԻՄ. Բ. 20): Տփղիսէ կու գայ շիտակ Յուրտաւ եւ *դառնայ ի վիճակ իւր* (ՌԻՄ. Բ. 21), բայց ինքզինքը ապահով չի պար, որովհետեւ Կիւրիոն ետեւէն սպառնալիքներ տեղացուցած էր, եւ ձայն ալ հանած էր թէ *գիշերի գաղտ գնաց փախստեայ* (ՌԻՄ. Բ. 21), մինչ Մովսէս լոյս ցերեկով մեկներ էր Տփղիսէ (ՌԻՄ. Բ. 100): Մովսէսի ականջը հասաւ, որ *մինչեւ իսկ մահու սպառնային* իրեն՝ *իշխանք աշխարհին եւ նախարարք եւ խաժամուժ ամբողջն* (ՌԻՄ. Բ. 27), որոնք անշուշտ Կիւրիոնի գրգռութեամբ յուզած էին Յուրտաւի Վրացիները: Մովսէս սկսաւ ինքնզինքը ապահով չզգալ իր վիճակին մէջ, եւ ուզեց հեռանալ եւ հայաբնակ կեդրոն մը ապաւինիլ: Թէպէտ ժամանակը ձմեռնային էր, այսուհանդերձ ստիպողաբար մեկնեցաւ Յուրտաւէ, եօթը օրէն հասաւ Արագածոտնի Ս. Յովհաննէս վանքը, որ է Փարպիի մօտ եղող Յովհաննավանքը, եւ այնտեղ դադարեցաւ եւ հիւրընկալուեցաւ Բաբելաս վանահօրմէ (ՌԻՄ. Բ. 21), որ իր ծանօթն եղած պիտի ըլլայ: Որչափ ալ Մովսէսը ձմեռն ու ձիւնը ու փքարդ մնալը կը յիշէ՝ իբր այնտեղ դադարելուն պատճառ (ԹՂԹ. 111), սակայն կ'երեւի թէ Մովսէս չուզեց ուղղակի Դընայ աթոռը երթալ, պրոյցներու առիթ չտալու համար, ապա թէ ոչ դժուար չէր, օդերուն քիչ մը մեղմանալուն մէկ երկու օրուան ձամբով Փարպիէ Դուին անցնիլ եւ տեղապահին մօտ երթալ, առանց նամակագրութեան պէտք ունենալու: Այդ ձմեռնային եղանակը յարմար կը սեպենք 605-է 606 տարւոյն հաշուել:

405. ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱԿ

Յովհաննավանքի մէջ հանդարտ չէր կրնար մնալ Մովսէս: Ի հարկէ ինչ ինչ կերպեր փորձեց Կիւրիոնի ընթացքին արգելք դնելու, մինչ Կիւրիոն ալ նոյնիսկ Յուրտաւի մէջ Մովսէսի ազդեցութիւնը կոտրելու կ'աշխատէր: Մովսէս կը պարտաւորուի գրել *ի հայ լելու ցիշխանութիւն Յուրտաւայ եկեղեցւոյն* (ԹՂԹ. 111), իր դաւանակից Հայերը պօրացնելու եւ Վրաց կաթողիկոսարանին նոր ուղղութեան դիմադրելու համար: Մովսէսի առ Յուրտաւացիս գրած *Շրգայական* թուղթը, համառօտելով յառաջ կը բերէ Ուխտանէս (ՌԻՄ. Բ. 28), այլ ամբողջաբար կը գտնուին Գիրք Թղթոցին մէջ (ԹՂԹ. 113-118): Մովսէս յայտնապէս կը գրէ, թէ տեսնելով որ դաւանական սխալ ուղղութիւն մը կը սկսի, հարկ սեպեց ճշմարտութիւնը յայտ յանդիման մէջտեղ դնել, սակայն, կ'ընէ, որչափ *յանդիմանեցաք, առաւել եւս սպառնացեալ եղեաք, մինչեւ հալածիլ* (ԹՂԹ. 114): Անկէ կ'անցնի ուղիղ դաւանութիւնը վկայութիւններով բացատրել, եւ որովհետեւ նեստորականութիւնն ու քաղկեդոնականութիւնը հրէական կը կոչուէին, Յիսուսը աստուածութենէ

վատուած իբր սոսկ մարդ ցուցնելնուն համար, կը յիշէ Երուսաղէմի կործանումը, իբր զի *որք զնոցայն ախբանան, ընդ նոսին եւ պատճելոց են* իբր տէրուրացներ (ԹՂԹ. 115): Վերջին մասին մէջ դաւանական բացատրութիւնները կ'ընդարձակէ, Մարկիանոս կայսրը եւ Պուղքերիա կայսրուհին՝ որք Բաղկեդոնի որոշման պատճառ եղան՝ *աղանդակիցք Նեստորի* կը կոչէ, եւ վերջապէս կը յորդորէ իրեն հօտը հնաւանդ դաւանութեան վրայ հաստատուն մնալ: Շրջագայական թուղթին կցած է *Պատճառք չորրորդ ժողովոյն երկարնակաց* մակագրեալ ընդարձակ գրուած մը, որուն մէջ Բաղկեդոնի ժողովին գումարման եւ հետեւանաց պատմութիւնը մանրամասնաբար տուած է (ԹՂԹ. 119-127), եւ զոր հարկաւ կազմած ու հրատարակած եւ ցրուած է Մովսէս՝ միտքերը լուսաւորելու համար: Այս ամենէն ետքն է, որ Մովսէս իր ձիգերէն արդիւնք մը ձեռք չկրնալով ձգել, կը պարտաւորուի Հայոց կաթողիկոսութեան դիմել, որ մինչեւ այն ատեն բոլորովին անտեղեակ կը մնար Կիւրիոնի եւ Մովսէսի խնդիրէն: Համառօտ գիր մը կ'ուղղէ Վրթանէս տեղապահին զոր իերն *հայրաձեւ եւ մերձաւոր* կը կոչէ, իրեն գլուխն եկածը կը պատմէ, ցուրտաւացիներուն գրած ըլլալը կը յիշէ, եւ կը խնդրէ որ Վրթանէս ալ անոնց յորդորական մը գրէ: Մովսէսի բոլոր ուշադրութիւնը իր վաճակին վրայ է, տակաւին Կիւրիոնի համար ակնարկ մը չունի, եւ անոր համար բան մը չի խնդրեր (ԹՂԹ. 110): Վրթանէս սիրով կ'ընդունի Մովսէսի աշաջարկը, համառօտիւ կը պատասխանէ եւ կը յիշէ, որ *թէ կամի Բրիստոս Աստուած, ի մօտ աւուրս կաթողիկոս կամին նստուցանել* (ԹՂԹ. 112), որով պարզապէս հեռաւոր պատրաստութեանց կ'ակնարկէ, եւ որոշուած գործի մը բնութիւնը չունի: Յուրտաւացիներուն ալ շրջագայական մկ կը յղէ Վրթանէս (ԹՂԹ. 130), իսկ Յուրտաւացիք թէ իրենց եպիսկոպոսին եւ թէ կաթողիկոսական տեղապահին կը պատասքանեն իրենց հաստատմոտութիւնը վստահեցնելով: Սակայն կը յայտնեն Մովսէսի՝ որ իր վիճակը չդառնայ, զի իրենք ալ պիտի պարտաւորուին *թողուլ եւ գնալ ի բաց* (ԹՂԹ. 129): Տեղապահին ալ կը յայտնեն, որ ցորչափ *բռնաւոր գոռոպի, որ հայրապետս անուանի դիպեալ* են, պիտի պարտաւորուին *թողուլ զաշխարհս եւ գնալ* (ԹՂԹ. 132): Յուրտաւացոց այդ յայտարարութիւնները կը պարզեն Կիւրիոնի բռնած անտեղի եւ անտանելի ընթացքը: Այդ առաջին թղթակցութիւններով կ'անցնին 606 տարուոյ սկիզբները:

406. ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ

Մովսէս Յուրտաւացին միշտ Յովհաննավանք կը մնայ, եւ չի մտաբերեր Դըւին երթալ եւ անձամբ իր խնդիրը յուզել, եւ պարտաւորեալ նորէն նամակագրութեան կը դիմէ: Ընդունած է Վրթանէսի պատասխանը, տեսած է անոր Յուրտաւացիներուն ղրկած գիրը, եւ վստահութիւն ստացած է իր վիճակային Հայերուն հաստատամտութեանը վրայ, ու այս անգամ կը մտածէ Կիւրիոնի վրայ ազգեցութիւն բանեցնել: Կը խնդրէ Վրթանէսի որ ուղղակի գիր մը գրէ Կիւրիոնի, գիր մըն ալ Ատրներսէհ բղեշխին եւ անոր ազգակից Վահան եւ Բրղմիհր իշխաններուն, եւ գիր մըն ալ Պետրոս եպիսկոպոսին: Կը յանձնարարէ որ այս թուղծերը կաթողիկոսարանի պաշտօնեայի մը ձեռքով յղուին, եւ Վրթանէսի կը յանձնարարէ՝ *թէ ի հարկին ձեզ պիտի երթալ, թող չի լինիք աշխատ* (ԹՂԹ. 133): Վրթանէս սիրով կը կատարէ Մովսէսի առաջարկները, այլ միակ գիր մը կ'ուղղէ Կիւրիոնի եւ Ատրներսէհի եւ իշխաններուն, ուր կը յիշէ Մովսէս կաթողիկոսի գրած թուղթը (« 397), եւ Լուսաւորչի ժամանակէն հաստատուած *երկուց աշխարհաց յանգանգիտող* հաւատքը, եւ կը յորդորէ պահել հին դաւանութիւնը, եւ զգուշանալ Բաղկեդոնի *նորոգածեութիւնէն*: Մինչեւ իսկ կ'առաջարկէ, որ երկու կողմերու իշխանները համաձայնին ժողով հրաւիրել, ուր ինքն ալ կու գայ, եւ բերանացի բացատրութիւններով խնդիրը կը վերջանայ (ԹՂԹ. 138): Գիր մըն ալ առանձինն կը գրէ Պետրոս եպիսկոպոսին, յանձնարարելով որ հոգ տանի, որպէսզի Մովսէս

սրբասէր եպիսկոպոս, որ ճշմարիտ հակատոյ նախանձաւոր է, ի տեղի իւր դարձցի, եւ անոր ալ կը կծրկնէ երկու կողմանց իշխաններու համաձայնութեամբ ժողով գումարելու առաջարկը (ԹՂԹ. 136): Այս Պետրոս եպիսկոպոսի համար կը գտնենք թէ ի նոցանէ էր ազգաւ եւ աշխարհաւ (ՌԻՒ. Բ. 46), իբր պի էր ի Վրաց աշխարհէն: Նա էր որ առաջին անգամ Կիւրիոնի Էջմիածինէ Տփղիս երթալուն ալ ընկերացած էր (ՌԻՒ. Բ. 46): Այդ պարագաներէ կը հետեւի թէ Պետրոս ոչ միայն ուղղամիտ եւ Մովսէսի համամիտ էր, այլեւ Վրաց կաթողիկոսարանանին մէջ ազդեցիկ եւ նախաթոռ գիրք մը ունեցած ըլլալը կը յայտնուի: Վրթանէս այս գիրբը յղելէն տքը Մովսէսի ալ կը պատասխանէ, թէ իր պաշտօնեաներէն մէկը յղել դժուար եղաւ, եւ գիրբը Մովսէսի թղթաբերին յանձնեց որ տանի: Իսկ իր Տփղիս երթալուն համար կ'ըսէ, թէ պէտք է նախապէս երկու կողմերու իշխանները համաձայնին ժողով գումարել (ԹՂԹ. 135): Կիւրիոն շատ կոշտ վարուեցաւ Վրթանէսի հանդէպ: Նախ չուկեց իսկ անոր գիրը ձեռք առնել եւ կարդալ, եւ երբ վերջ ի վերջոյ հաւանեցաւ կարդալ տալ եւ լսել, տեսնելով որ Վրթանէս ուղղափառութեան դաս կու տայ, բարկութեամբ կը պատասխանէ, թէ Երուսաղէմի աթոռին կը ղրկեմ այդ գիրը, թող այն վճռէ ուղղափառութիւնը: Այս կ'ըսէր, որովհետեւ Հայեր սովոր էին Աղեքսանդրիոյ եւ Երուսաղէմի աթոռներուն առաջին դաւանութիւնը պնդել, իսկ Կիւրիոն Երուսաղէմի կը յիշէր, որովհետեւ Յորնաղ վերջէն բռնադատութեամբ հպատակած էր քաղկեդոնական դաւանութեան: Կիւրիոն խաբանեց ոչ միայն Կիւրիոն եւ Կիշխանացն պատասխանի, այլ եւ Կ Պետրոսին, բայց Ուխտանէս կը կասկածի, թէ անոր գրածը՝ Գիրք Թղթոցին անցնելու ոչ արժանի եւ պաշտօնաճ համարեալ, կորած ըլլայ (ՌԻՒ. Բ. 46): Սակայն հաւանականօրէն կ'երեւի գրած չըլլալը, վասնպի Վրթանէս ապատարանց ոմանց, հաւանաբար ՎԱ.հան եւ Բրվմիհր իշխաններուն, գրած ըլլալը կը յիշէ (ԹՂԹ. 141), այլ Կիւրիոնի գրած ըլլալը չի յիշեր: մենք կը կարծենք թէ Պետրոսն ալ լուռ կեցած չէ, եւ ողորմելիս Պետրոս ստորագրութեամբ՝ հաւատարմագունի եւ իմաստնագունի եւ աստուածասիրագունի եղբոր ուղղած գիրը (ԹՂԹ. 99-107) Պատրոս Վրացիէն Վրթանէս տեղապահի գրուած է, իր միտքը հակաստելու համար: Տփղիսի մէջ տեղի ունեցած եղելութեանց լուրը բերած է Մովսէսի թղթաբերը, Կորս սա կը յիշէ Վրթանէսի գրած երրորդ գիրին մէջ (ԹՂԹ. 140): Իսկ ապատարանց Վրթանէսի գրածին մէջ ըսուած է, որ Մովսէս եթէ կամք են, եկեցէ կաթողիկոսիս հնապանդ լիցի, եւ Կիւր տեղի կալցի (ԹՂԹ. 141): Այսպէս Վրաց կաթողիկոսարանը եւսքանպես կը պնդէր իր ուղղութիւնը, իսկ Երուսաղէմէ կարծիք հարցնելու խօսքը, լոկ ճոռոմաբանութիւն մը եղած կը տեսնուի, եւ ոչ իրական կամք կամ եղելութիւն մը: Վրթանէսի կողմէն Մովսէսի գրուած երրորդ թուղթը Ուխտանէսի մէջ երկուքի բաժնուած է (ՌԻՒ. 49 եւ 50), մինչ Գիրք Թղթոցը երկուքը միահետ կը դնէ (ԹՂԹ. 141-145): Վրթանէս այդ գրուածին մէջ, Մովսէսի խնդրանաց վրայ, քաղկեդոնեան խնդրոյն վերջին մասին պատմութիւնը կ'ընաէ, թէ ինչպէս Անաստաի հրովարտակիէն ետքը Յուստինոս գործը այլայլեց, եւ Քաղկեդոնի ընդունելութիւնը բռնի հրամայեց, ուր թէպէտ ինչ ինչ Կրոյցներ ալ խառնուած են, սակայն խնդիրը լրջօրէն բացատրուած է:

407. ԹՂԹՈՅ ԳԻՐԶԸ

Այդ վերջին գրութիւնները տեղի ունեցած են 606 տարուոյ ընթացքին մէջ, իսկ թղթակցութիւնները եւ ջանքերը դադարած են Կիւրիոնի կողմէն ցուցուած բացարձակ ընդդիմութեան վրայ, որք անօգուտ կը դարձնէին այլեւս ամէն փորձ ու ճիգ: Վրթանէս ինքն ալ Մովսէսը հանդարտութեան կը յորդորէ, դու տէր, աղօթեա՛ խրատով, մանաւաանդ որ աթոռոյ պարապութեան վերջ տալու գործը ամենուն միտքին մէջ կը Կօրանար, եւ ի ժամուս պնդեալ են առաջնորդ կարգել, կ'ըսէ Վրթանէս (ԹՂԹ. 14), որով համբերութեան կը հրաւիրէ եռանդոտ

Ցուրտաւացին: Այդպէս կ'անցնի 606-ի վերջին մասը: Իսկ Մովսէս Յովհաննավանքի առանձնութեան ձանձրութիւնը կ'ուզէ փարատել, քաղկեդոնական խնդրոյն վրայօք եղած գիրքերը ու գիրերը հաւաքելով եւ արտադրելով, որպէսզի լիագոյն ուսումնասիրութեամբ կարենայ օր մը մաքառիլ Կիւրիոնի եւ անոր համախոհներուն հետ, որուն կը յուսայ պատեհը ունենալ, երկուց աշխարհաց եպիսկոպոսներով եւ իշխաններով գումարուելիք ժողովի մը մէջ: Մովսէս իր երրորդ նամակին մէջ Վրթանէսի կը գրէ, թէ ստացած է Տիմոթէոս Աղեքսանդրացիի *յգիրս բովանդակ*, եւս եւ բոլոր այն թուղթերթ որ ի սուրբ եկեղեցւոջ առ ձեզ գտան: Իր ձեռքը հասած են նաեւ այլ թուղթք բովանդակ տեղեաց տեղեաց երանելի վարդապետաց: Ասոնք ամէնքը հաւաքեցի եւ *զամենայնն գրեցի* կ'ըսէ, եւ կը խնդրէ որ Ջենոնի եւ Անաստասի հրովարտակներն ալ յղէ, եւ միանգամայն տեղեկացնէ, թէ որպէս վերջին անգամ *նորոգաձեւութիւնն շարժեալ կործանեաց զբազում եկեղեցիս* (ԹՂԹ. 140), այսինքն է կ'ուզէ գիտնալ Յուստինոսի ժամանակ քաղկեդոնականութեան պօրանալուն պատմութիւնը, զոր արդէն յիշեցինք (« 406): Մովսէսի այդ աշխատութիւնը կարծել տուաւ ոմանց, թէ նոյնինքն Մովսէս Ցուրտաւացին եղած ըլլայ Գիրք Թղթոցին հեղինակը (ԱԿԻ. 43): Սակայն մեր կածեօք շտապուած դատողութիւն մըն է այս, աննշանակ առնչութեան մը վրայ հիմնուած: Մովսէս իր կիրառութեան համար հակաքածոյ մը կազմելու աշխատած է, եւ ոչ թէ հանրային երկասիրութիւն մը պատրաստած, նա ոչ թէ Հայոց եկեղեցւոյ Թղթոց հաւաքումն է կազմած, այլ ամբողջ գիրքեր ալ անցուցած է ինր հաւաքածոյին, ինչպէս կը յիշէ Տիմոթէոս Աղեքսանդրացւոյն գիրքերը: Գիրք Թղթոցը Հայոց հայրապետանոցին մէջ սկսած պաշտօնական հաւաքածոյ մըն է, եւ անկէց է որ Մովսէս կը ստանայ եւ կ'ընդօրինակէ, անկէց է որ իր պակասներն ալ կ'ուզէ, հետեւաբար ինքն չէ անոր առաջին հեղինակը: Սոյն Գիրք Թղթոցին մէջ նշանաւոր տեղ մը կը գրաւեն նոյնինքն Մովսէսի գիրերը, եւ դժուարին կ'ըլլայ հաւատացնել, թէ նա ինքնպիսին ալ հհեղինակութեանց կորգ անցուցած ըլլայ: Ուստի չենք կարծեր որ արդարանայ Ցուրտաւացիին Գիրք Թղթոցի հեղինակ ըսելու կարծիքը, այլ պէտք է ընդունիլ թէ այն հետզհետէ կազմուած է Դըւնայ կաթողիկոսարանին մէջ, իբրեւ դիւան հայրապետանոցի, եւ հետզհետէ բարդուելով իր ակնոնաւոր լրումթ ստացած է Օձներցիին ձեռքով, վասնզի անկէ ետքը եղած յաւելուածները շատ անկանոն եւ կցկտուր ձեւ մը առած են (ԹՂԹ. Ե.):

408. ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երեք տարի կ'ըլլար որ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը պարապ կը մնար, բայց երբէք կաթողիկոսի ընտրութեան խորհուրդը բարձի թողի եղած չէր: Վրթանէս առաջին թուղթին մէջ, զայն *ի մօտ աւուրս* կը ցուցնէր, եւ երկրորդ թուղթին մէջ *ի ժամուս պնդեալ են* կ'ըսէր, բաց կատարումը կ'երկարէր: Յունական բաժինին մէջ Բագարանցին կար, նոր կաթողիկոս մըն ալ Պարսկական բաժինին մէջ աղիտաբեր կրնար ըլլալ, եթէ Յունական բաժինին եպիսկոպոսները առանց իրենց ընտրուած կաթողիկոսը ընդունիլ չուզէին. իսկ երկու կողմերը համաձայնելով ընտրութիւն կատարելու համար, Պարսկական կողմը պէտք եղած ազդեցութեան տէր մէկը չկար, մինչ Յունական բաժինին մէջ ազդու կերպով կը գրոծէր Սորմենաս ստրատելատ (« 401), եւ այն կողմի նախարարներն ալ չէին կարող ընդդիմանալ: Ազգին մէջ միակ ազդեցութեան տէր անձը Սմբատ Բագրատունին էր, բայց այն ալ հեռի հայկական կեդրոնէն ՎՐկանի մարզպանութիւնը կը վարէր, պատերազմներով զբաղած էր, եւ տեղէն չէր կրնար հեռանալ, եւ եթէ կարենար ալ՝ առանց արքունի թոյլտուութեան մեկնիլ օրէնի չէր: Միւս կողմէն հնար չէր որ Սմբատ անտարբեր մնար ազգային գործերուն, եւ յարաբերութիւն չունենար տեղապահութեան հետ: Պէտք է ըսել, որ երբ Վրթանէս մերձակայ ընտրութեան վրայ կը պիմնուէր, Սմբատ 8 տարի Վրկանի մարզպանութիւնը

վարյլէն ետքը, արքունի դուռը կ'երթար, եւ *բապում մ'եծարանօք* կ'ընդունուէր, եւ արտօնութիւն կ'առնէր *երթալ տեսնել զերկիր իւր*, եւ հրաման կը ստանար *շինել զեկեղեցի Սրբոյն Գրիգորի որ ի Դուին*, շարժումի ատեն կործանածը, եւ միանգամայն կը փութար *խնդրել հրաման յարքայէն*, զի *կարգեսցեն տեսուչ խնամող եկեղեցւոյ*, այսինքն է որ կաթողիկոս ընտրեն: Սմբատի այդ հրամաններով գալը կը ցուցնէ, թէ առաջուրնէ պատրաստած էր ընելիքը, եւ թէ ուղղակի Հայաստանի գործերուն համար կու գար, անանկ որ *երթալ տեսանել զերկիր իւր* բացատրութիւնը, անգամ մը իր տունը գալ տեսնել պիտի չիմացուի, այլ իր ազգին գործերը տեսնել կարգադրել (ՍԵԲ. 102): Մինչեւ իսկ Ուխտանէս կը համարձակի գրել Սմբատի համար, թէ *ելից զթերութիւն ըրագաւորի եւ զպակասութիւն հայրապետի* (ՈՒԽ. Բ. 56), որով աւելի եւս կը հաստատուի Սմբատի վարած իշխանաւոր դերը: Իրեն համար ըսող ալ կայ թէ *մարդպան էր Հայոց Կ(ՈՒԽ. Բ. 17)*, *կամ թէ Կմարդպան էր Հայոց ի հրամանէ Խոսրովու* (ԱՍՈ. 86), բայց պէտք չէ իմանալ որ Հայաստանի մարդպանութիւնն ալ Սմբատի տրուած ըլլայ Վրկանի մարդպանութեան հետ. այլ միայն բացառիկ իշխանութիւն մը կրօնական գործերը կարգադրելու: Որովհետեւ Շահրայէնպետ մարդպանէն ետքը, զոր վերջին անգամ յիշեցինք (« 400), մարդպանութիւնը վարած են Պարսեանպետ Պարշընապուտ, ապա Նամգարուն Շոնապա, ապա Շահրապական, ապա Ճոռճ Վեհտն, որով կը հասնինք Հերակլի կայսրութեան ատենը (ՍԵԲ. 126), եւ այս շարքին մէջ Սմբատ բնաւ չի յիշուիր:

409. ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ ՃՇԴՈՒԹԻՒՆ

Սմբատին գալէն ետքը կատարուած եղելութեանց չանցած, պէտք կ'ըլլայ Ժամանակագրական խնդիրին վրայ քանի մը խօսք ըսել, առիթ առնելով նոր կաթողիկոսի ընտրութեան թուականէն, որ Հայ Ժամանակագրութեան համար հաստատուն կռուան մըն է, ինչպէս կանուխէն ալ ըսինք, թէ անոր վրայ հիմնուելով կազմած ենք մեր ալ Ժամանակագրութիւնը (« 331): Երկու ձեռնարկներու կամ պաշտօնական յայտարարութիւններու մէջ, զորս կու տան Հայ եպիսկոպոսներ, յստակօրէն կը յիշեն *եօթնուտասներորդ ամի Ապրուէլ Խոսրովու արքայից արքայի թուականը* (ԹՂԹ. 139, 151), միեւնոյն կը կրկնէ Ուխտանէս իր պատմութեան վանապան տեղերը (ՈՒԽ. Բ. 3, 57, 62), մինչ սեբէոսի մէջ *յամի ութելտասներորդի* կը կարդանք (ՍԵԲ. 102), չեմ գիտեր թէ գրչագիրը կամ տպագրի շփոթութեամբ: Ամէն առթի մէջ, որովհետեւ թէ պարսկական տոմարի տարեգլուխը, եւ թէ Խոսրովի գահակալութեան սկիզբը 590 Յուլիսէն կը սկսին (ՆՕԼ. 435), իր 17--րդ տարին 606-է 607 թուականին կ'իյնան, եւ կաթողիկոսի ընտրութիւնն ալ Զատիկին օրերը կատարուած ըլլալուն, 607 Զատիկին հարկ կը լինի դնել: Ըստ այսմ 607 տարին, որ է Աբրահամ Ա. Աղբաթանցիի ընտրութեան թուականը, այլեւս ընդունուած է կռուան: Իսկ Սմբատի Հայաստան գալուն Ժամանակը աւելի կանուխ պէտք է նշանակել, եւ մեր կարծեօք 606 տարւոյ վերջերը, որովհետեւ բաւական գործողութիւններ տեղի ունեցան ընտրութիւնը կատարելէ առաջ:

410. ԱՊԱՐԴԻՒՆ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Սմբատ ընելիքին վրայ կանխաւ հորհած ու մտածած ըլլալով, հապիւ թէ հասաւ, անմիջապէս բանակցութեան մտաւ երկու բաժիններու եպիսկոպոսներուն հատ, *եւ միաբանեալ ամենայն Հայոց երկուց կողմանցն*, որ ի Յունաց բաժնին եւ որ ի Պարսից (ՕՐԲ. Ա. 141), բազարանցիին հակաթոռ մը լինելը յայտարարեց, եւ աթոռին նորէն կաթողիկոս մը ընտրելու համրկը ամենուն հաւանութեամբ հաստատել տուաւ: Այս տեսութեամբ եպիսկոպոսաց ժողով մը հրաւիրեց, երկու բաժիններուն համերաշխ մասնակցութեամբ ուր սակայն նախարարներու ներկայութեան յիշատակութիւն չկայ: Յունական բաժնին նախարարները հարկաւ պիտի չգուշանային կայսրէն եւ ստարտելատէն ակնածելով, եւ որովհետեւ պատճառը անընդունելի չէր, Պարսկական բաժնին նախարարներ ալ

համաձայնած են համերաշխութեամբ գործել եւ իրենք ալ քաշուիլ՝ բոլոր հոգն ու պատասխանատուութիւնը եկեղեցականներուն վրայ ըողով: Հրաւերին կը պատասխանեն 50 եպիսկոպոսներ եւ 390 վարդապետներ եւ քահանաներ, եւ ժողովի կը գումարուին Դուինի եկեղեցին: Եկողներուն գլխաւորներն են Թէոդորոս Մարդապետական, Յովհանէս Արծրունեաց, Քրիստափոր Սիւնեաց, Մանասէ Բասենոյ, Աբրահամ Ռշտունեաց, Յովհաննէս Ամատունեաց, Գրիգոր Անձեռացեաց, Սիոն Բուժունեաց, Յոհանիկ Ելոյ կամ Կայէնի, եւ Թադէոս Առնոյ եպիսկոպոսներ (ԹՂԹ. 146): Ուխտանէս վանց կ'ընէ Արծրունեաց եւ Կայէնի եպիսկոպոսները յիշել, բայց Գիրք Թղթոցին մէջ յիշուած են: Իսկ վիճակներու մասին, Առնոյ վիճակը պէտք է նոյնացնել Առնոյստոն գաւառին հետ, Բուժունեացը Բզնունեաց գրուած է Ուխտանէսի մէջ, իսկ Գիրք Թղթոցին մէջ Ելոյ գրուածը Ուխտանէսի մէջ Կայելոյ է (ՈՒԽ. Բ. 57), եւ այդ անունով տեղ չգտնելուն, Կայէնի ուղղագրուած է իրաւամբ (ՈՒԽ. Բ. 64): Ժողովին գլուխը կը գտնուին հարկաւ Վրթանէս տեղապահ եւ Սմբատ մարզպան, թէպէտ այստեղ յիշուած չեն: Յունական Բաժինէն էին Մարդապետական եւ Բասենոյ եւ Ամատունեաց եպիսկոպոսներ, եւ հարկաւ ուր

իշներ ալ կային 38 եպիսկոպոսներուն մէջ, որոնց անունները չեն յիշուած: Յատուկ նկատողութեան արժանի է Սիւնեաց եպիսկոպոսին ներկայութիւնը, որ վաղուց հայրապետական աթոռին հետ յարաբերութիւնները խլած էր, եւ որուն վրայ առաջիկային կը թողունք խօսիլ: Բայց չենք կրնար չգիտել, որ մեծ ունեցած է Սմբատ, իրարմէ բաժնուած եպիսկոպոսները իրարու մօտ բերելու:

411. ԸՆՏՐՈՂԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Ժողովականա առաջին նիստը գումարուած է մարերի ամսոյ սկիզբը, որ 607 տարին կը սկսէր Մարտ 25-ին, սակայն չեն կրնար ընտրութիւնը կատարել, որովպէտեւ *խախանեցան այն անգամ* (ԹՂԹ. 146): Պատմիչը կը յարէ թէ *գոգցես իբրեւ ի տեսչութենէ Աստուծոյ եղել այն* (ՈՒԽ. Բ. 55), որովհետեւ հաւաքուածներուն մէջ կային այնպիսիներ, որ քաղկեդոնական դաւանութեան յարած էին, *ոմանք յաղագս սնոտի փառասիրութեան եւ աշտութեան, եւ կէսք ակամայ բռնադատեալք, եւ այլք առ տգիտութեան եւ կամ անձեռնհաս լինելոյ* (ԹՂԹ. 146), եւ պէտք էր որ նախապէս հակատոյ ուղղութիւնը հաստատուէր, եւ իւրաքանչիւրին դաւանութիւնը յայտնուէր, որպէսպի ըստ այնմ ընտրուէր եկեղեցւոյն պետը: Այդ նպատակով ժողովը նորոգեց նախկին ազգային ժողովներուն վճիռը, եւ մերժեց Սաբելիոս, Արիոս, Եւնոմիոս, Մանիս Մարկիոն, Պօղոս Սամոստացի, Թէոդորոս, Դիողորոս, Նեստոր, Թէոդորոտոս, Եւտիքոս, Սելերոս, Անդրէաս եւ Եւլոյիոս հերձուածողները, Քաղկեդոնի ժողովը եւ Լեւոնի տոմարը, եւ իբրեւ երկպառակութեան պատճառ ադն վերջիններուն վրայ ծանրանալով, *եօթն սահմանեալ գլխով* (ՈՒԽ. Բ. 60), կարգադրեց ուղղափառութեան դառնալու կամ ուղղաբառութիւնը հակաստելու պայմանները: Այդ եօթն կանոնները, ժողովական ատենագրութեան համաձայն հետեւեալներն են (ԹՂԹ. 147): 1. Ան եպիսկոպոսները, որ բռնութեամբ կամ տգիտութեամբ շեղած է, եւ կը վղջայ, ձեռագրով եւ հրապարակաւ պէտք է հերքէ, եւ *գլխաւոր վարդապետն* կրնայ ապաշխարութեամբ ընդունիլ, եւ ամենայն եպիսկոպոսաց բնութեամբ աթոռին վրայ պահել: 2. Իսկ այն, որ կամաւ շեղած է եւ կը վղջայ եւ ձեռագրով կը հերքէ, *գլխաւոր վարդապետն* կրնայ *յոլով* ապաշխարութեամբ ընդունիլ, իսկ աթոռին դարձնելը կը մնայ *կաթողիկոսին ամենայն եպիսկոպոսօք*:

3. Անիկա որ անգամ մը դառնալով կրկին շեղած է եւ կը վղջայ, *գլխաւոր վարդապետն* կրնայ *խատագոյն* ապաշխարութեամբ ընդունիլ, իսկ աթոռին դարձնելու համար պէտք է որ *ուղղութիւնս եւ կրօնս առաքինութիւնն ցուցցէ*, եւ որոշումը ամենայն եպիսկոպոսաց կամքով տրուի: 4. Անոնք որ մեր եկեղեցիէն չըլլալով, մեզի կը դառնան ու կու գան, եպիսկոպոս կամ քահանայ, իբրեւ

աշխարհական ընդունուին: 5. Եթէ քահանաներէն մէկը դարձի կու գայ, պէտք է միայն իր եպիսկոպոսէն ընդունուի, եւ ոչ երբէք ուրիշ եպիսկոպոսէ կամ վանահայրէ: 6. Ով որ այդկանոնական սահմանները կ'ընդունի, օրհնութեան կ'արժանանայ: 7. Ով որ ժողովին կանոններու անաստէ՝ նպովքի կ'ենթարկուի, ինչ աստիճանէ ալ ըլլայ, եպիսկոպոս կամ քահանայ, իշխան կամ ժողովրդական: Այդ կանոններուն մէջ *գլխաւոր վարդապետ* կոչուածը, նոյն ինքն տեղապահն է, որ իբրեւ գլուխ եպիսկոպոսական խումբին ընտրութենէ առաջ պէտք եղածը պիտի գործադրէ, իսկ 2-րդ կանոնին մէջ կաթողիկոսին վերապահուած կէտը, հարկաւ ընտրութենէն ետքը թողուած կը նկատուի:

412. ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՁԵՌՆԱՐԿ

Այդ կանոնները ժողովական վճռով հաստատուելէն ետքը, բոլոր ժողովականներն *ձեռնարկ* կը պահանջուի, այսինքն է իրենց դաւանութեան ստորագրեալ յայտարարութիւն, եւ որպէսզի այն ոմանց համար ստորնացուցիչ ձեւ չառնէ, ամենէն առաջ այդ ձեռնարկը կու տան այն եպիսկոպոսները, որք երբէք շեղած չէին եւ որոնց վրայ կասկած ալ չկար: Այս ձեւը նոյնինքն Սմբատի մէկ մտածմունքը եղած է, ինչպէս յայտնապէս ալ գրուած է, թէ ձեռնարկը *խնդրեաց Սմբատ Վրկան մարգպան*: Ամենէն առաջ ձեռնարկը կը ստորագրեն վերը յիշուածներէն Բասենոյ, Սիւնեաց, Ռշտունեաց, Ամատունեաց, Անձեւացեաց, Գողթան, Մեհունեաց, Բուժունեաց, Առնոյ եւ Ելոյ կամ Կայէնի եպիսկոպոսները (ԹՂԹ. 149), որոնք գումարման առթիւ իբրեւ գլխաւորնր յիշուեցան (« 410): Ուխտանէսի օրինակին մէջ (ՈՒԽ. Բ 57), սակայն պէտք չենք տեսներ անոր անունն ալ աւելցնել, քանի որ յետոյ անոր անունը ուրիշ դասակարգի մէջ պիտի տեսնենք: Ձեռնարկը գրուած է յանուն *Սմբատ Վրկան մարգպանի, եւ տեսուն Գիգայ Դաշտկարանի, եւ վարդապետի Հայոց Շարսաղարի*: Սմբատի անունը յայտնի է, Շարսաղարն ալ գիտենք թէ է *Վրթանէս այս վարդապետ Հայոց Շարուղար* (ՈՒԽ. Բ. 60), թէպէտ չկարենանք ճշդել Շարսաղար կոչման բուն իմաստը: Իսկ Գիգ տէր Դաշտկարանի, անձանօհ մնացած է պատմութեան մէջ: Այլ դիտելով որ միշտ մարգպանէն ետեւ եւ տեղապահէն առաջ յիշուած է, պէտք է ըսել թէ բարձր դիրք ունեցող մէկն է, ինչպէս կրնայ ըլլալ Պարսիկ մարգպանին հետ գտնուող եւ հապարապետութեան պաշտօն վարող Հայ նախարարը: Բայց Գիգ եւ Դաշտկարան անունները, ոչ Հայ անձի եւ ոչ Հայ գաւառի մը վրայ յիշուած են, եւ կրնայ մտածուիլ որ Հայ հապարապետը պարսիկ կոչում առած է, կամ թէ Գիգ անունը Գրիգորի աղաւաղեալն է, ինչպէս ինչպէս տեսանք Ներսէսը Ներս եւ Մուշեղը Մուշ եղած: Իսկ տորւած ձեռնարկը համառօտ յայտարարութիւն մըն է *սուրբ եւ ուղղափառ հաւատոյ, համաձայն մեր հարանց եւ երանելի վարդապետաց* դաւանութեան, եւ հերքումն ամէն հերձուածողաց, Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեւոնի տօմարն ալ մէկտեղ (ՈՒԽ. Բ 149): Եւ որպէսզի գործը երկկողմանի ըլլայ, փոխադարձաբար Սմբատ մարգպան եւ Գիգ Դաշտկարան եւ Շարսաղար վարդապետ ալ նոյն ձեռնարկը մատուցին եպիսկոպոսաց դասուն (ԹՂԹ. 158) եւ Սմբատ ամէնքն ալ ստորագրել եւ մատանօք կնքել տալով ի պէհ դրաւ, *եւ եղ ի սուրբ եկեղեցւոյն* (ՕՐԲ. Ա. 143): Թղթոց Գիրքը եւ Ուխտանէս պատմիչ յայտնի չեն ըսեր թէ միւս 40 եպիսկոպոսներն ու 390 քահանաներն ալ, որ ժողովի գումարուած էին, նմանօրինակ ձեռնարկ մը տրւին, սակայն հնար չէ հակառակը մտածել, քանի որ նոյնիկ գլխաւորներ կամովին այդ պայմանին ենըարկուեցան: Հարկաւ այն բազմութենէ իւրաքանչիւրին պարագան ու դիրքը, ժողովով հաստատուած կանոններուն համեմատ քննուեցաւ եւ որոշուեցաւ, եւ ըստ այնմ ժողովինմ ասնակցելու ընդունուեցան: Ըստ այսմ յառաջ բերուած ձեռնարկի պատճէնը պէտք է ընդունիլ, իբր ամենուն տուած յայտարարութեան նմոյշը: Այդ աշխատութիւնը պէտք էր քանի մը շաբաթ վբաղում տար ժողովին գլխաւորներուն, եւ իրօք ալ միջոց մը անցաւ մինչեւ ժողովին

երկրորդ նիստը, որուն մէջ պիտի կատարուէր կաթողիկոսական ընտրութիւնը: Մարերի ամսոյն սկիզբը՝ Մեծապահոց կէսին, երրորդ եօթնեկի Շաբաթ օրը կ'իյնար այն տարի, իսկ ընտրութիւնը Ջատկէ առաջ չկրացու կատարուիլ:

Տ. ԱԲՐԱՀԱՄ Ա. ԱՂԲԱԹԱՆԵՑԻ

413. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

Ընտրութեան նախապատրաստութիւնները լրանալով, եպիսկոպոսներուն *միւսանգամ ժողովելոյ* (ՈՒԽ. Բ. 60), այսինքն ժողովին երկրորդ նիստը կազմելու ատենը հասաւ, եւ գումարուեցան *նոյն եպիսկոպոսունք եւ վանականք եւ քահանայք, իշխանք եւ նախարարք* (ՈՒԽ. Բ. 61): Վերագոյն յիշուած էին 50 եպիսկոպոսներ եւ 390 եկեղեցականներ (ԹՂԹ. 147), եւ չենք կարծեր թէ ասոնց վրայ նորեր աւելցած ըլլան, իսկ նախարարներէն բնաւ անուն չյիշուելէն կը հետեւցնենք, թէ պատահաբար Դուինի մէջ գտնուողներ միայն մասնակցած ըլլան, եւ ոչ թէ պաշտօնական հարւերով եկածներ: Ընտրութիւնը միաձայն հաւանութեամբ կատարուեցաւ եւ յաջոցեցաւ *զբազմութեան կամս ի միաբանութիւն գալ* (ԹՂԹ. 163) եւ ընտրեալը եղաւ Աբրահամ եպիսկոպոս, Ռշտունիք գաւառի Աղբարանք գիւղէն, թերեւս այժմեան Աթանանքը, այն որ նախընթաց գումարման առթիւ յիշուեցաւ իբր եպիսկոպոս Ռշտունեաց (« 410): Աբրահամի ընտրուիլը եւ Վրթանէբսի չընտրուիլը այնպէս անակնկալ սեպուած է նոր պատմիչներուն, որ պայն մեկնելու համար ըսած են, թէ Վրթանէս վախճանած էր արդէն (ՅԱՐ. 138), ինչ որ պատմութեան համաձայն չէ, վասնզի Վրթանէս ներկայ եղած է ընտրուողական նիստին (ՈՒԽ. Բ. 61), եւ անկէ ետքն ալ տակաւն գործուէութիւն ունեցած է, ինչպէս պիտի յիշենք: Աբրահամի նախադասուիլը կրնանք տարբեր պատճառներու վերագրել: Կրնայ ըլլալ որ Վրթանէս ծերացած ու յոգնած՝ ուզած ըլլայ ծանր աշխատութեան եւ պատասխանատուութեան ներքեւ չմտնել, Բագարանցիին եւ Կիւրիոնին խնդիրներուն առթիւ: Բայց կրնայ ալ ըլլալ, որ Վրթանէս արդէն Սորմենասի եւ Կիւրիոնի հետ վէճի բռնուած ըլլալուն, ընտրող ժողովը ուզած ըլլայ նոր անձնաւորութիւն մը մէջտեղ հանել, խնդիրներուն լուծումը դիւրացնելու համար: Դիտուած ալ է ընդհանրապէս, որ տեղապահներ դժուարաւ յաջողութեան կ'անցնին: Բայց Աբրահամ ալ դիւրաւ յանձնառու եղած չէ, եւ *մեծաւ թախանձանօք եւ բազում աղաչանօք* ստիրած են պինքը, եւ վերջապէս *ըստ սովորութեան իւրեանց* աւետարանի վրայ վիճակ ձգելու են դիմած: Աւետարանի վիճակէն ելած է այս տունը. *Իջի ես յերկնից, ոչ պի վկամս իմ արարից, այլ վկամս այնորիկ որ առաքեացն պիս* (ՅՈՂ. Զ. 38), եւ այս վիճակին մէջ աստուածային կամք մը տեսնելով, պիջած է Աբրահամ, թէպէտ *ոչ կամաւ եւ յօժարութեամբ* (ՈՒԽ.Բ. 62): Աբրահամ նկարագրուած է բնաւորութեամբ *այր հեզ, բարի եւ հաւատարիմ*, ուսմամբ *իմաստուն եւ երկիրդած եւ լի գիտութեամբ Տեառն*, իսկ դաւանութեամբ *հաստատուն ի հաւատս ճշմարիտ եւ նախանձնախնդիր ուղղափառ հաւատոյ* ՈՒԽ. Բ. 62): Ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ այսպիսի տագնապալի եւ փափուկ ժամանակի մէջ պաշտօնի կոչուելու համար: Իր ձեռնադրութեան օրը նշանակուած է, *վկնի սրբոյ պատկին, յաւուր կիւրակէի, յելս ամսոյն նաւասարդի* (ՈՒԽ. Բ. 61), որ կը ցուցնէ Ջատիկի յաջորդ Կիրակին, կամ Նոր Կիրակին, եւ 607-ին Ջատիկը Ապրիլ 23-ին իայնալով, Ապրիլ 30-ը կը լինի Աբրահամի ձեռնադրութեան օրը: Միայն թէ *նաւասարդի* յիշատակութիւնը պէտք է իբր գրիչի վրիպակ մը ընդունիլ: Ձեռնադրութեան Խոսրովի 17-րդ տարին եղած լինելը հաստատութեամբ կրկնուած է (ՈՒԽ. Բ. 3, 62), եւ մարերի սկիզբէն, երբ առաջին նիստը եղաւ, մինչեւ նաւասարդի վերջը, չորս ամիսներ անցած կ'ըլլային, եւ այնչափ ատեն հնար չէր ժողովը գումարուած պահել: Բաց աստի նաւասարդի վերջը Յուլիս 29-ին կ'իյնար, եւ այլեւս Ջատիկի յիշատակութեամբ օր չէր կրնար ցուցուիլ: Հետեւաբար պէտք է վրիպակը ուղղել, եւ ընթեռնուլ

յելս ամսոյն մարերի, որ իրօք ալ կը վերջանար Ապրիլ 23-ին ճիշդ Ջատկի օրը: Այդ ուղղութիւնը ուրիշներ ալ կ'ընդունին (ԱԿԻ.150): Օրբէլեան բոլորովին տարբեր հաշիւ մը կու տայ, թէ *յաւուրս քառասնորդի պահոցն միաբան ժողովին ի Դուին*, եւ թէ *յաւուր ողոգումենի տօնին արմաւենեաց նստուցանեն պատրիարքս վտէր Աբրահամ Ռշտունեաց եպիսկոպոս* (ՕՐԲ. Ա. 141), որով Աբրահամի ձեռնադրութեան օրը, ոչ թէ Ջատկէն շաբաթ մը *վկնի*, այլ շաբաթ մը առաջ եղած կ'ըլլար, Ապրիլ 16-ին, եւ ոչ 30-ին: Բայց պէտք է նախադասել Ուխտանէսի հաշիւը, որ աւելի մօտէն գիտցած եւ պննած է այդ եղելութիւնները: Կրնար ալ մտածուիլ թէ Ծաղկապարդին ընտրուած եւ Նոր Կիրակիին օծուած ըլլայ, սակայն հաւանական չ'երեւիր երկու շաբաթ յապաղել նին:

414. ԲԱՅԱԿԱՆԵՐ ԵՒ ՆԵՐԿԱՆԵՐ

Աբրահամի ձեռնադրող եպիսկոպոսներուն *գլխաւորք* կը յիշուին Վրթանէս տեղապահ, Մանասէ Բասենոյ եւ Զրիստաբոր Սիւնեաց (ՈՒԽ. Բ. 62). առաջինը իբր աթոռին աւանդապահ, երկրորդը Յունական բաժինին եւ երրորդը Պարսկական բաժինին նախաթոռը: Աչքի վարնող կէի մըն է որ չեն յիշուիր Աղուանից եւ Վրաց կաթողիկոսները եւ Մովսէս Յուրտաւի եպիսկոպոսը: Այս վերջինին համար գիտենք, թէ *հիւանդութիւն հանդիպեալ նմա յայնժամ մերձ ի մահ, ոչ կարաց գալ ի ժողովն* (ՈՒԽ. Բ. 72): Աղուանից կաթողիկոսը, որուն անունը չէ յիշուած, *հակառակութեամբ ինչ իրիք ոչ եկն ի ժողովն*, եւ այս էր Վրաց եւ Աղուանից մէջ յուլուած նախաթոռութեան խնդիրը, որուն վրայ առանձինն պիտի խօսինք: Իսկ Կիւրիոն *ոչ եղել կոչեցեալ, քանպի խոտան գտաւ* (ՈՒԽ. Բ. 61), եւ իրօք ալ Վրթանէսի եւ Կիւրիոնիմիջեւ փոխանակուած գիրերէն ետքը՝ հնար չէր Կիւրիոնը իբր ժողովական ընդունիլ: Ժողովի գումարուած եպիսկոպոսներէն կ'երեւի թէ կային ոմանք, որ 2-րդ կանոնին ներքեւ կ'իյնային, այսինքն է, որոնց դարձին ընդունելութիւնը եւ իրենց աթոռներուն վրայ վերահաստատուիլը կաթողիկոսներուն վրայ վերահաստատուիլը կաթողիկոսին վերապահուած էր (« 411): Աբրահամի առաջին գործերէն մէկը կ'ըլլայ, իրեն աթոռակիցներով եւ գլխաւոր պաշտօնակալներով ատեան կապմել, եւ քանի մը եպիսկոպոսներու եւ բազմաթիւ վանահայրերու ձեռնարկը այսինքն դաւանութիւնն առնել, եւ վանոնք *ապաշխարուեթամբ* ընդունիլ, ներելով եւ թեթեւացնելով անոնց ապաշխարութեան բեռը, ինչ որ կը հետեւի *բեռն ինչ եւ մեր բառնալով* բացատրութենէն (ՈՒԽ. Բ. 65): Աբրահամի աթոռակիցներն են այն տասը եպիսկոպոսները, որոնք ընտրութենէն առաջ ալ գործի գլուխ կը գտնուէին (« 412), եւ որոնցմէ ինքն Աբրահամ պակսելով, մնացած էին Բասենոյ, Սիւնեաց, Ամատունեաց, Աձեւացեաց, Գողթան, Մեհնունեաց, Անձեւացեաց, Գողթան, Մեհնունեաց, Բուժունեաց, Առնոյ եո Ելոյ կամ Կայէնի միւսնոյն 9 եպիսկոպոսները, իսկ պաշտօնակալներէն կը յիշուին Սմբատ Մարպպան, Գիգ Դաշտկարան, եւ Վրթանէս վարդապետ Հայոց Շարսաղար, որ է դադարեալ տեղապահը: Իսկ ներկայացող եւ ձեռնարկ տուողներն են, Թէոդորոս Մարդպետական, Ստեփանոս Բագրեւանդայ, Մովսէս Խորխոռունեաց, Զրիստափոր Ապահունեաց եւ Ներսէս Վանանդայ եպիսկոպոսներ (ՈՒԽ. Բ. 64): Ասոնց համար ըսուած է թէ *ի Յունաց կողմէ են*, այլ այս միայն չէ նոր պայմանի ենթարկուել նուն պատճառը, վասնպի Բասենոյ եւ Ամատունեաց եպիսկոպոսներն ալ նոյն կողմէն էին, մինչ վերջին հինգերը *սակաւիկ մը ի կասկածի եղեալ* էին, որ է ըսել թէ յօժարութեամբ Բագարանցիին կողմնակիցներէն եղած էին (ՈՒԽ. Բ. 63): Իսկ վանահայրերէն յանուանէ կը յիշուին, Աբրահամ Ս. Կաթողիկէի՝ ամսինքն է Էջմիածնի, Սամուէլ Ս. Հոփսիսիմէի, Բաբելաս Ս. Յովհաննու, Խոսրով Օշականու, Յաւիտեան Եղիվարդու, Դաւիթ Երեանու, Իսմայէլ Գառնոյ, Յովնան Աւանի, Իսրայէլ Պտղավանից, Ջոջիկ Արամոնից, Յոհանիկ Ապարանից, Աբաս եւ Որդեակ եւ Աբրահամ Փարպիոյ, Միքայէլ Աղցից, Գրիգորիս Արձոյ, Կողմաս Ուրդայ, Մայէն միւս Արձոյ, Յոհանիկ Արծափաց, Սիմոն Դադաւանից, Մամաս Բագարանի, եւ *այլ վանից երիցու նք երիսցամբք*

հանդերձ, այինքն է վանահայրներ իրենց գլխաւոր վարդապետներով: Այս անձրէն նկատողութեան արժանի կը համարինք Ս. Յովհաննու Բաբելասը, որ համարձակած էր Մովսէս Յուրտաւացին իր վանքը պահել (« 404), եւ Աւանի Յովնանը, որ նոյնիսկ Բագարանցիին աթոռանիստին մէջ կը գտնուէր (« 389): Դիտել պիտի տանք եւս, որ Մարդապետականի Թէոդորոս եպիսկոպոսին այդ գիրքին մէջ գտնուիլն էր, որ մենք չհաւանեցանք այն ալ գլխաւոր վարիչ եպիսկոպոսներուն մէջ դասել (« 412):

415. ԱԻԱՆԴՆԵՐՈՒ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄԸ

Կանոնական սովորութիւն է որ պաշտօնէութեանց պատկանող իրեր, որք խնամով կը պահուին աւանդատուներու մէջ, նախորդէն յաջորդին փոխանցուին երբոր պաշտօնակալի փոփոխութիւն կ'ըլլայ, եւ այդ առթիւ անոնց ամբողջութիւնն ալ անգամ մը ստուգուի, եւ ըստ այնմ յանձնուի յաւանդ եւ ի պահ: Կասկած չկայ որ այսպիսի սովորութիւն մը հայոց հայրապետական աթոռին մէջ ալ պահուած էր, բայց որովհետեւ ընդհանրապէս յիշատակութիւններ կը պակսին, մեզի յոյժ հետաքրքրական երեւցած է Ուխտանէսի պատմածը, թէ այս փոխանցումը կատարեց Վրթանէս տեղապահ, եւ հայրապետական գանձին գոյքերը, որ ինչ նմայն էր հաւատացեալ ի Մովսէսէ Հայոց կաթողիկոսէ ի ժամ մահուն իւրոյ, մի առ մի յանձնեց նորընտիր կաթողիկոսին: Անոր համար կարեւորութենէ վերկ չենք սեպեր յանձնուած իերորւն ցուցակը քաղել, իբր հետաքրքրական մանրամասնութիւն մը: 1. Փրկական կենսակիր նշանը, որ է Խաչափայտի նշանաւոր մասունքը, որ ցայսօր ալ կը պահուի: 2. Առաքելոց մասունքներ, Լուսաւորչին օրէն մնացած, ինչպէս մինչեւ այսօր ալ պահուած կան վանապան առաքելոց մասունքներ: 3. Աթոռ եւ գաւապան, *պատուով պահեալ եւ պաշտեալ*, որ կ'երեւի հինէն կամ Լուսաւորչէն մնացած էին: 4. Սկիհներ եւ սեղանի զգեստներ, որ պէտք է ըլլան սկիհի ծածկոցներ եւ սեղանի սփռոցներ ու գոգնոցներ: 5. Վարագոյրներ, խնկանոցներ, բուրվառներ եւ քոցներ, որով ասոնց կիրառութեան հնութիւնը կը հաստատուի: 6. Վակաս կաթողիկոսի ոսկեթել մետաքսեայ գոհարներո եւ մարգարիտներով վարդարուած, որ պէտք է ըլլայ հայրապետական քօղը: 7. Քահանաներու եւ սարկաւագներու զգենլիներ եւ արկանելիներ, բեհեպէ եւ ծիրանիէ, որ պիտի ըլլան կաթողիկոսին սպասաւորելու համար ծանր զգեստներ: 8. Տրդատ թագաւորի պատուական զգեստը, *տուեալ ի տուն Տեառն ի սպաս սրբութեան*, զոր Ուխտանէս ալ տեսեր է իր ատենը: 9. *Բապում գրեան վանապան եւ ազգի ազգի եկեղեցական եւ վարդապետական*, որ հայրապետանոցի մէջ գրադարանի եւ դիւանի գոյութիւնը կը հաստատեն: 10. *Մարմնաւոր իրք գոյի չափ*, որով պէտք է իմանալ, արժէքաւոր նիւթեր կիրառութեան կամ պահուելու սահմանուած: Ասոնց ամէնքը Վրթանէս գրով առաջի կացուցանէր, որով ցուցակնր եւ արձանագրութիւններ ալ եղած ըլլալը կ'իմացուի, եւ ամէն բան ճշդութեամբ ստուգուելուն վրայ, *օրհնեալ լինէր ի հայրապետէն*: Տեղապահին պաշտօնավարութիւնն ալ նկատի առնուելով, տեսնուած է, թէ *ոչինչ թեթեւ եւ թերի թողեալ* էր, եւ բոլոր եպիսկոպոսներ գոհունակութիւննին յայտնած են, եւ այսպէս փակուած է իտեղապահութեան շրջանը: *Օրհնեաց նա պնտա եւ օրհնեցաւ ի նոցանէ*. Կ'ըսէ Ուխտանէս, եւ իրաւ ալ մեծ արդիւնք էր Վրթանէսին ըրածը, որ իբրեւ հաւատարիմ *տեղապահ եւ աւանդապահ* կրծաց էր անվնաս եւ անվտանգ պահել հայրապետական աթոռը եռամեայ բուռն տագնապներու ժամանակ (ՈՒԽ. Բ. 66):

416. ՍԻՒՌՈՆԻ ՕՐՇՆՈՒԹԻՒՆԸ

Եպիսկոպոսներ չցրուած փափաքեցան մեծահանդէս շքով միւռոնի օրհնութիւնն ալ կատարել, որ մեր եկեղեցոյն մէջ կաթողիկոսի վերապահուած իրաւունք է, եւ Մովսէս կաթողիկոսի մահուրնէն ի վեր *ոչ էր այլ օրհնեալ իւղ օծութեան*, եւ Վրթանէս բաւականացեր էր ըստ պատոյից

բաշխելով *զօրհնեալ ն ի նմանէ*: Միւռոնի նիւթը, գլխաւորապէս ձէթն ու բալասանն է, որուն կը խառնուի քառասուն տեսակ հոտաւէտ ծաղիկներու եւ խունկերու հիւթը՝ գինիով եփուած ու քամուած: Պատրաստութիւնը օրերու կը կարօտի, եւ պայն առաջուրնէ հոգացած ու *գործեալ էր Վրթանէս հանդերձ պաշտօնէիւք եկեղեցւոյն*, համաձայն այն պայմաններուն, որպէս սովորութիւն է արուեստի գործել իւղագործաց: Միւռոնի օրհնութեան հանդէսը երրորդ ժողով կ'անուանէ Ուխտանէս (ՈՒԽ. Բ. 67), եւ կ'երեւի թէ բազմաթիւ եպիսկոպոսներ մասնակցեցան հանդէսին, զոր սովորաբար կը կատարէ կաթողիկոսը 12 եպիսկոպոսներու հանդիսակցութեամբ: Գիշերն ամբողջ հսկում կատարեցին, եւ *զտիւն ողջոյն տքնեալ*, հապիւ կրցան խորհրդական օրհնութիւնը լրացնել: Քանի որ նիւթերը պատրաստ էին, եւ եպիսկոպոսներ տեղերնին երթալու կը շտապէին, յարմար է միւռոնի օրհնութիւնը ձեռնադրութեան յաջորդ Կիրակին կատարուած ըսել, աշխարհամատրան յիշատակին, 607 Մայիս 7-ին: Ապա ի միւստմ աւուրն Աբրահամ կաթողիկոս միւռոնը կը բաշխէ եպիսկոպոսներուն եւ վանահայրերուն, եւ փոխադարձաբար իրար օրհնելով, եւ հրաժեշտի ողջոյնը փոխանակելով, հետզհետէ *խնդութեամբ եւ խաղաղութեամբ*, ամէնքը կը ցրուին *յիւրաքանչիւր վիճակ* (ՈՒԽ. Բ. 68): Եւ իրաւունք ալ ունէին, վասնզի մեծ գործ մը գլուխ հանած էին, եւ եկեղեցւոյ մէջ մտած պառակտումները վերջացուցած էին: Հայոց եկեղեցւոյ ուղղափառ դաւանութիւնը եւ ինքնուրոյն վարչութիւնը՝ անգամ մը եւ ամրացած էին այս կերպով, եւ Յունական բաժինին մէջ մուտ գտած թուլութիւնները դարմանուած էին, եւ Բագարանցիին հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը տկարացած էր, որով ինքն ալ գրեթէ աննշանակ դիրքի վերածուած, սկսաւ քաշուած ապրիլ Կարինի մէջ:

417. ՍԻՒՆԵԱՅ ԱԹՈՌԸ

Եկեղեցական միաբանութեան եւ համաձայնութեան հաստատուելուն մէջ, յատուկ նշանակութեան արժանի պարագայ մըն էր Սիւնեաց եպիսկոպոսին բռնած ուղղութիւնը: Սիւնեաց եպիսկոպոսը ոչ միայն Յունաց բաժնին գլխաւորներէն էր (ՕՐԲ. Ա. 143), այլեւ Դըւնայ աթոռէն բաժնուած էր, մինչ նոյն բաժնին գլխաւորներէն, Բասենոյ Մանասէն, հոգւով չափ պաշտպան էր հայրապետական աթոռին եւ Հայոց դաւանութեան: Սիւնեաց աթոռը իրեն համար բարձրագոյն դիրք մը կը պահանջէր, հաւասար կայսերական սահմաններուն մէջ գտնուող մետրապոլիտներուն, որք իրենց ձեռքին տակ եպիսկոպոսներ ունէին, եւ յատուկ համախմբութիւններ կ'ունենային իբր գաւառական ժողովներ: այսպիսի դիրք մը ունէին Աղուանից եւ Վրաց կաթողիկոսները, որք յատուկ առաքելական քարոզութիւններ ալ ունեցած էին: Թերեւս նոյն հիմամբ էր Սիւնեաց աթոռին պահանջն ալ, որ առաքելական ժամանակէն Եւստաթէոսի ձեռքով հաստատուած էր (« 16), որուն յաջորդած էր Կուսի (« 22), եւ շարունակեալ յարջողութիւն ալ կազմուած էր Լուսաւորչէն առաջ (« 29): Այդ խնդիրին սկիւբը կը վերագրուի Պետրոս Սիւնիին, զոր գովեստով յիշեցինք Ներսէս Բաղրեւանդացիին տուած աջակցութեանը համար (« 348), եւ վարմանալի կը թուի մեզ անոր վերագրել այնպիսի շարժում մը, որ մինչեւ ազգային պառակտումի պատճառ տուաւ: Ուրիշ տեղ ալ այդ պառակտումին ակնարկեցինք, եւ յիշեցինք Յովհանի ըսկաթոռութեան իբր շարժառիթ ցուցուիլը (« 375), այնպէս որ Սիւնեաց աթոռին բաժնուիլը խառն պատճառներէ առաջ եկած, կամ թէ մէկով սկսած եւ միւսով զօրացած կ'ըլլայ, եւ կվասն հրամանի սրբոյն Պետրոսի բարուրանքը առջեւ նետուած կ'ըլլայ, միայն հեղինակութիւն մը աւելցնելու համար: Արդ եթէ ոչ Վրթանէս, գոնէ անկէ ետքը եկող Սիւնեացեպիսկոպոսներ սկսան ձեռնադրութիւն եւ միւռոն ընդունիլ Աղուանից կաթողիկոսէն, ինչպէս կը վկայէ Օրբէլեան, Սիւնեաց աթոռին յաջորդ մը (ՕՐԲ. Ա. 133), եւ այսպէս ըրած պիտի ըսուին գոնէ Գրիգոր եւ Քրիստափոր (ՕՐԲ. Ա. 140): Այս գրկորդին օրով է՝ որ երպառակութիւնը վերցուեցաւ, շնորհիւ եւ արդեամբ Սմբատ մարպպանի:

Այդ յաջողութեան օգնած է Սահակ իշխան Սիւնեաց (ՕՐԲ. Ա. 143), որ նկեղծ կերպով միաբանած է Սմբատի հետ, եւ գործակցած անոր նպատակին: Սահակ, իբրեւ աշխարհական եւ աշխան, դիւրաւ կրցած էր համաձայնիլ Յունաց դաւանութեան ալ, մինչ Սմբատի հետ միանալու համար, պէտք էր որ Հայոց դաւանութեան դառնար: Թղթոց Գիրքին մէջ այսպիսի դարձի պաշտօնագիր մը կայ, որուն մէջ ոման Սահակ՝ որդի Համապասպայ, Արած գիւղէն, նեստորական վարդապետութենէ դառնալու, վայն նվովելու, եւ ուղղափառութեան դառնալու յայտարարութիւն եւ ստորագրութիւն կը ներկայէ Մանասէ Բասենոյ եւ Յովհաննէս Ամատունեաց եպիսկոպոսներծուն, Գիգ Դաշտկարանի եւ Սարգիս Զօրականեան իշխաններուն, եւ Բէկանորդի վարդապետին, որ է Վրթանէս տեղապահը, եւ այս հինգերն ալ իրենց կնիքով կը վաւերացնեն տրուած յայտարարութիւնը (ԹՂԹ. 108): Որպէսպի հերքում մը այդչափ հանդիսաւոր ձեւ մը վզենու, եւ հերքման գիրը Գիրք Թղթոցին անցնելու կարեւորութիւնը ստանայ, հնար չօ որ արած գիւղացի աննշան Սահակի մը յայտարարութիւնն ըլլայ, ուստի բոլորովին մտացածին կարծիք մը չենք համարիր, ըսել թէ Սիւնեաց աշխան Սահակին կը պատկանէր այդ յայտարարութիւնը, որ պիտի ծառայէր Սմբատի հետ անկեղծ գործակցութեան մտնելը հաստատել: Գիտենք որ միեւնոյն ատեն կային Սահակ մըն ալ Մամիկոնեան նախարար (ՍԵԲ. 88), եւ Սահակ մըն ալ Արծրունեաց նահապետ (ՍԵԲ. 124) ինչպէս կրնային ըլլալ ուրիշ Սահակներ ալ, սակայն Գիրք Թղթոցին անցնելու պարագային՝ պատմական նշանակութիւն մըն տալ կեղակարծ մտածմունք չէ: Պատմութեան կարգին դառնալով, աւելցնենք թէ Աբրահամի ընտրութենէն քիչ ետքը Սիւնեաց եպիսկոպոս Բրիստափոր մեռաւ, 10 տարի պաշտօն վարելէ ետքը եւ իրեն յաջորդեց Դաւիթ, Աբրահամի ձեռնադրութեամբ (ՕՐԲ. Ա. 145): Հայրապետական աթոռին եւ Սիւնեաց աթոռին հաշտութեան հիմերէն մէկը եղած էր հարկաւ՝ քիչ ու շատ Սիւնեաց աթոռին գոհացում տալու խոստումը, ինչպէս որ յետոյ կարգադրուեցաւ:

418. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԱԹՈՌԸ

Սիւնեաց աթոռին Հայոց հայրապետական աթոռէն հեռանալով Աղուանից աթոռէն ձեռնադրութիւն եւ միւռոն ընդունիլը, յայտնի կը ցուցնէ Հայոց եւ Աղուանից թոռներուն մէջ ալ գժտութիւն ինկած ըլլալը: Ասոր ալ պատճառը, Աղուանից եւ Վրաց աթոռներուն միջեւ ծագած յառաջնութեան խնդիրն էր: Աղուանից աթոռը իբր առաքելական աթոռ կը նկատուէր Եղիշէ առաքելոյ հաստատութեամբ (« 16), եւ յառաջնութիւն կը վայելէր, բայց յետոյ Վրաստան աւելի կարեւորութիւն ստացաւ, եւ Հայեր ուլեցին Վրացիները շահիլ, եւ չվարանեցան Վրաց աթոռին յառաջնութիւն տալ: Ասկէ ծագում առած էր Հայոց եւ Աղուանից մէջ պաղութիւն մը, որ հետզհետէ երկուքը իրարմէ հեռացուցած էր, եւ կ'երեւի թէ պաղութիւնը գժտութեան հասցնողը եղած էր Աղուանից Աբաս կաթողիկոսը, որ երկարատեւ եկ ազդեցիկ պաշտօնավարութիւն ունեցաւ: Սիւնեաց աթոռին ալ իրեն կողմ անցնիլը քաջալերեց Աղուանից աթոռը, եւ երկուքն ալ աւելի պօրացան, երբ Յովհան Բագարանցին կաթողիկոս հռաչակուեցաւ Յունաց բաժինին մէջ, եւ Հայոց հայրապետութիւնը պառակտեալ ձեւ մը առաւ: Ասոր հետեւութիւնն ալ՝ Աղուաններէն ոմանց յունական կամ քաղկեդոնեան դաւանութեան մօտենալն էր, որոնց մէջ կը յիշուին Մխիթար Ամարասու եւ Սիմոն Մեծկողմանց եպիսկոպոսները (ԹՂԹ. 196): Հայերուն Վրաց տուած պաշտպանութեան հետեւանքներէն մին կրնանք նկատել, Կիւրիոնի ձեռնադրութիւնը, որով Մովսէս կաթողիկոս ձիրքերով կարող եւ հայրապետանոցին հետ կապուած անձ մը ուլեց բարձրացնել Վրաց աթոռին վրայ, այլ ծերունի հայրապետին նախատեսութիւնը վրիպեցաւ, որով հետեւ Կիւրիոն, տարբեր ուղղութիւն բռնեց եւ Հայոց աթոռը նշկահելու ձամբան մտաւ: Այն ատեն է, որ Հայեր ալ ուլեցին ուղղութիւնը փոխել, եւ Աղուանից աթոռը սիրաշահել: Սմբատ իր

ընդարձակ ձեռնարկինմէջ այդ կէտն ալ նկատի առաւ, եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսին հետ Աղուանից կաթողիկոսն ալ հայրապետական ընտրութեան մասնակից ընել ուզց, բայց չյաջողեցաւ, եւ այս է Աղուանից կաթողիկոսին *հակառակութեամբ ին իրիք* ժողովի չգալուն բացատրութիւնը (« 414): Սակայն ցորչափ կը տեւէր Կիւրիոնի տարօրինակ ընթացքը, Հայերը կը շարունակէին Աղուանները սիրաշահու ջանքերնին, ինչ որ չէր կրնար վրիպիլ Կիւրիոնի տեսութենէն, եւ աւելի եւս սաստկացանել անոր փառասիրական եւ անջատողական վգացումները:

419. ՆԱԽԱԹՈՒՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

ուխտանէս, ոչ ի գրոյ ալ ի լցոյ առնելով, կը պատմէ թէ Աբրահամու ընտրութենէն ետքը, Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսները այցելութեան եկան *ի սէր եւ ի հնազանդութիւն*, թէ Աբրահամ ընդունեցաւ անոնք *մեծաւ պատուով*, թէ պատուոյ սեղանին վրայ երբ բաժակին կարգը եկաւ, *օրհնեաց եւ ետ նախ կաթողիկոսին Աղուանից* (ՈՒԽ. Բ. 113), եւ թէ ասկէ վայրացաւ Կիւրիոնի հակառակութիւնը, որ կը պնդէր, *որ այս տանս գահերէցութիւնս նախ իմ էր, վասնպիվիճակաւ վերագոյն եմ քան զդա, եւ եպիսկոպոսօք եւս առաւել*: Աբրահամ կը ջանայ Կիւրիոնը հանդարտեցնել, Նղուանից կաթողիկոսին ծերութիւնը միայն պատուել ուլած լինելը պատճառելով (ՈՒԽ. Բ. 116), սակայն Կիւրիոն չի համոզուիր, եւ *ել արտաքս ի սեղանոյն, եւ ոչ որ կարաց դարձուցանել զնա* (ՈՒԽ. Ե. 117): Եղելութիւնը պատմական չէ, վանպի Կիւրիոն երբեք Աբրահամի այցելութեան եկած չէ, ինչպէս ինքն ալ աւելի ուշ կը խոստովանի թէ *պարտ էր ինձ զի գայի եւ ի ձէնջ օրհնէի, բայց վասն չար ժամանակիս եւ աշխարհի կարեաց խաբանեցաք* (ԹՂԹ. 167): Սակայն խնդիրին իրականութիւնը ստոյգ է թէ Կիւրիոնի գրգռութիւնը աւելցնելու պատճառ եղած է Աղուանից եւ Վրաց աթոռներուն խնդիրը: Թէպէտ հետագայ թղթակցութեանց մէջ ոչ Աբրահամ եւ ոչ Կիւրիոն խնդիրին այդ կողմը չեն շօշափեր, սակայն նոյնիսկ Ուխտանէսի յառաջ բերած վրոյցը կը հաւաստէ, թէ Հայոց եւ Վրաց խնդիրն մէջ աթոռներու յառաջնութեան կէտն ալ իր կիարեւորութիւնն ունեցաւ: Բայց պէտք է յիշել, որ Աղուաններու հետ կատարեալ հաշտութիւնն ալ, դիւրաւ չկարգադրուեցաւ, եւ նորանոր աշխատութեանց տեղի տուաւ, ինչպէս պիտի պատմենք:

420. ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ

Երբոր Դըւնայ մէջ այդ ամէն գործուղութիւնները կը կատարուէին, ու հայրապետական աթոռը կը վերանորոգուէր, եւ Հայ Եկեղեցւոյ պառակտումները կը դարմանուէին, անգին մովսէս Յուրտաւացին Յովհաննավանքի միայնութեան մէջ մահացու հիւանդութեամբ կը տառապէր, եւ եթէ վտանգը կ'անցընէր, այլ ապաքինութենէ ետքն ալ երկարատեւ տկարութիւն ունէր, եւ *հիւանդացեալ ի նեղութեան* էր (ԹՂԹ. 161): Հարկաւ նորա վիճակը նորընտիր կաթողիկոսին հաղորդած էր Բաբելաս վանահայրը, որուն անունը Դուլինի ժողովին ներկաներուն մէջ տեսանք (« 414), եւ երեւի թէ դառնալուն կաթողիկոսին կողմանէ երկայնամտութեան եւ լռութեան հրահանգ բերաւ Բաբելաս, որ Յուրտաւացին կրցաւ ձայն չհանել երկար ժամանակ, եւ միայն *յետ ութից ամսից անցելոց*, իր առաջին գիրը ուղղեց Աբրահամին (ՈՒԽ. Բ. 72): Ըստ այսմ Մովսէսի գրութիւնը պէտք է դնել 608 տարւոյ սկիպրը, Աստուծայատնութեան տօնին առթիւ: Այս նամակով կը շնորհաւորէ Աբրահամի թնտրութիւնը, բարեբասի կը համարի անոր հայրապետութիւնը, որովհետեւ կ'ըսէ, *օրհնեաց Աստուած յոտին քում յաշխարհս Հայոց*. Եւ իբր անոր հետեւանք կը յիշէ *իշխանաց բազմաժամանակօք հեռացելոց* Հայաստան դառնալը, եւ Հայ Եկեղեցւոյ *հոգեւոր եւ մարմնուար պատառման* վերջանալը, եւ *անդրէն միաւորութեան* հաստատուիլը, եւ կու յուսայ *զկատարումն եւս լաւագոյն լինել*: Իրեն համար լա օգնութիւն կը խնդրէ, *որ հաւատակից եւ աշակերտ ձեր էր կ'ըսէ*, եւ *այժմ հիւանդացեալ ի նեղութեան է*, եւ պէտք եղածը կը թողու որ *ի Վրթանէսէ քերթողէ* տեղեկանայ: Բայց վլխաւորապէս կը յանձնարարէ որ *ի Վրաց մինչեւ*

յաշխարհն Աղուանից, ուղղափառ հաւատքը պաշտպանէ եւ ամրացնէ (ԹՂԹ. 161-162): Աբրահամ կը փութայ Յուրտաւացին մխիթարել իր պատասխանով: Շնորհաւորութեան մասին *զանքաւականութիւն* իր կը խոստովանի, ինքն ալ կը վարմանայ թէ *որպէս ըմբռնեցաւ*: Վրաց եւ Աղուանից համար հոգաճութիւն կը խոստանայ, եւ կը հրաւիրէ *ի սուրբ պատկին գալ, մինչդեռ տէր Սմբատ աստէն է*, որպէսպիսի եւ Կիւրիոնի խնդիրը վերջացնել: Յիշուած Զատիկը կ'իյնար 608 Ապրիլ 7-ին: Իսկ Փարպիէ Դուին մօտաւորութիւնը նկատի առնելով, հնար է Աբրահամի պատասխանը դնել նոյն տարւոյ Յունուարի վերջերը:

421. ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՒ ԿԻՒՐԻՈՆ

Աբրահամ միեւնոյն ժամանակ Կիւրիոնի ալ կը գրէ, որուն հետ մինչեւ այն ատեն լուսին պահած էր՝ խոհական մտածութեամբ, որպէսպիսի հանդարտութեան մէջ կիրքերը մարին եւ դիւրին ըլլայ իրար հասկնալ: Աբրահամ կը սկսի յիշել մովսէս կաթողիկոսի անոր գրածը (« 397), կը ցաւի որ Յուրտաւի եպիսկոպոսը հալածուած է, եւ Շուշանիկի ուխտատեղւոյն մէջ *պաշտօնն հայերէն* արգելուած է, որ փոխադարձ միութեան նշանակ էր: Դիտել կու տայ Կիւրիոնի, թէ Քաղկեդոնի ժողովը եւ Լեւոնի տոմարը կը պաշտպանէ՝ հակառակ Կաւատի օրով միաբանութեամբ հաստատուած ժողովական որոշման (« 340), եւ կը խրատէ իր նոր ուղղութենէն հեռանալ: Ի վերջոյ չի կրնար հաւատալ թէ ինչպէս *արքայից արքային ծառայից*, այինքն պարտականապատակներուն հնար ըլլայ *սիրոյ միաբանութիւն առնել ընդ օտար թագաւորութեամբ*, այսինքն է յունական կայսրութեան շահերուն ծառայել: Կը յիշէ եւս թէ մտածած է *եպիսկոպոսունս արձակել*, բայց առ այժմ պատշաճ սեպած է *թղթով ընդունել պատասխանի*: Կիւրիոն կը փութա անմիջապէս պատասխանել, եւ կաթողիկոսին ընտրութիւնը շնորհաւորելէ կը սկսի, բայց վարմանալի է որ մինչեւ ութն ամիսներ այդ պատշաճաճողութիւնը վանց ըրած է: Մովսէս կաթողիկոսի նամակին ակնարկելով, այնպէս մին կը ցուցնէ, ըս ինքն անկէ առաջ ալ, Նեստորականներուն մոլորութիւնը իմանալով՝ Խուժիկը մերժած է (ԹՂԹ. 166): Սակայն երկրորդ թուղթին մէջ կը խոստովանի, թէ այդ մասին *Մովսէս օրհնեալ գրեաց առ իս, եւ գիտէի թէ արդար է, ըստ նորա հրամանի հեռացուցի զնոսա ի մէնջ* (ԹՂԹ. 178): Հարկաւ ինքն ալ հասկցած է ըս երկդիմի խօսքերով, Աբրահամ չի խաբուիր: Շուշանիկի հայերէն պաշտօնին համար կ'ըսէ, թէ *մեր պաշտօնն չէ փոխեալ*, այլ եպիսկոպոսին վրացերէն եւ հայերէն գիտնալուն համար, կարգադրած էր *երկոքումբ դպրութեամբք* կատարել: Յուրտաւի եպիսկոպոսին համար կ'ըսէ, թէ *ես պնա ոչ հալածեցի*, այլ *էր ինչ որ լսեցի վասն նորա*, ուստի *նա յիմ կոչն չեկն*, եւ *ի գիշերի գաղտ գնաց*՝ իր վիճակն ալ լքանելով: Այս մասին մէջ ալ Կիւրիոն ճշմարտախօս չէ, վասնպիսի Յուրտաւացիին Տփղիս երթալը կը լուէ, եւ միայն Յուրտաւէ փախչիլը կը յիշէ: Քաղկեդոնական խնդիրին գալով, Յունական կայսրութեան ծառայելու կերպարանը հեռանելու համար, Երուսաղէմի աթոռը մէջտեղ կը դնէ, եւ Բիւզանդիոյ յիշատակութիւն չ'ըներ: Մեր հին հաւատքը, կ'ըսէ, Երուսաղէմի հետ մէկ էր, այժմ ալ *զհաւատ Երուսաղէմի ունիմք եւ կալցուք, թէպէտեւ ծառայք արքայից արքայի եմք*, որուն թագաւորութեան մէջ ալ Հոռոմներ կան, որ քաղկեդոնական են: Աբրահամի եպիսկոպոսներ յղելու ակնարկութեան, Կիւրիոն հեղնութեամբ կը պատասխանէ, *թող զի գան որ ուսուցանեն եւ ուսանին*: Վերջէն կ'աղաչէ անմեղադիր ըլլալ որ անձամբ չկրցաւ գալ, եւ թուղթին պատասխանը կը խնդրէ (ԹՂԹ. 167):

422. ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԿԻՒՐԻՈՆ

Սմբատ չէր դադարած ազգի եւ եկեղեցւոյ գործերով վբաղելէ, եւ հայրապետի ընտրութենէ ետքն ալ կը շարունակէր միաբանութեան ձեռնարկին հետեւիլ, եւ իր ազդեցութեամբ անոնց յաջողութեանը աշխատիլ: Երբոր պէտք եղաւ որ Աբրահամ Կիւրիոնի գիր մը դրկէ, Սմբատ ուզեց իր կողմանէ ալ գրել, որպէսպիսի գործին ոյժ տուած ըլլայ, եւ երկու նամակներ միատեղ դրկուեցան:

Սմբատին գրած թուղթին կը մասնակցին Գիգ Դաշտկարանը եւ Շարսաղար վարդապետը, որոնք կարծես թէ իրարմէ անբաժան վերին հսկող եւ խնամակալ մարմին մը կը կազմեն: Սմբատ ալ կը յիշէ թէ Հայոց եւ Վրաց եկեղեցիներ մի էին, բայց օտարամուտ խառնակիչներ պատճառ եղան որ երկու ազգերուն մէջ, նոյնիսկ Հայեր իրարու մէջ երկպառակութիւններ ունենան, բայց այժմ Աստուծոյ ողորմութեամբ եւ ար

բայից արքայի բարերաւորեամբ *հայրապետ կարգեցաւ եւ ուղղութիւն եղել*, ուստի կը խնդրէ որ Վրաց հետ ալ միաբանութիւնը հաստատուի, *որպէս եւ մեր հարքն էին*: Կը յաւելու թէ ինչ ինչ բաներ լսած է *յեպիսկոպոսէն Յուրտաւայ, որ աստ է*, եւ շատ ցաւած է: Այսպէս են Շուշանիկի հայերէն պաշտօնին խափանուիլը, եւ Մծխիթա գացող տայ ուխտաւորներու դէմ յարուցուած դժուարութիւնները, որով Սմբատ ինքն ալ արգիլուած է ուխտի երթալ: Կը գրէ եւս թէ *կամէաք եպիսկոպոսունս հանդերձ քերողօք արձակել*, բայց *առ ժամս բաւական համարեցաք թղթով վկամս ձեր գիտել*: Սմբատի գրածն ալ Աբրահամի գրածին հետ գրեթէ նոյն է (ԹՂԹ. 169), միայն Յուրտաւացիին համար *աստ է* ըսելը, պէտք չէ Դուին եկած իմանալ, այլ թէ մեր կողմերն է, Փարպիին Դուին է շատ հառու չըլլալուն համար: Կիւրիոն կը փութայ Սմբատի ալ պատասխանել, շատ մը քաղաքավարի խօսքերով անոր փառաւորութեան եւ եկեղեցւոյ միաբանութեան աշխատելուն մասին: Դաւանութեան խնդրոյն վրայէն սահելով կ'անցնի, Շուշանիկի պաշտօնին եւ Մծխիթայի ուխտին համար, Աբրահամին տուած պատասխանները կը կրկնէ: Յուրտաւի եպիսկոպոսին վրայ, գիշերայն փախչելէն վատ, ապսհամբ Վահրամի մօտ երթալու ամբաստանութիւնն ալ կ'աւելցնէ, այնպէս որ *սակաւիկ ինչ պիտեցաւ, եւ դեռ պքաղաքսն առնուլ տայր*: Սմբատի Մծխիթայի ուխտէն խափանուելուն համար ալ կ'ըսէ, որ իրենք անոր կողմէն հօրն ու մօրը համար աղօթած են, եւ կը մաղթէ որ արժանի ըլլա, *ի մօտ աւուրս գալ եւ երկրպագել սրբոյ Խաչիս* (ԹՂԹ. 171): Այս պատասխանին մէջ մութ կը մնայ Վահրամին երթալու ամբաստանութիւնը, զոր իբրեւ քաղաքական կեղտ մը, եւ իբր Սմբատի միտքը պղտորելու միջոց, մարկպանին կը գրէ Կիւրոն, մինչ հայրապետին գրածին մէջ չի յիշեր: Վահրամի անձը անձանօթ է, բայց ապստամբ մը որ կարենայ Վրաստանի քաղաքները գրաւել եւ *Արեաց աշխարհին մեծ գեան հասուցանել*, զօրաւոր ոյժի տէր մէկը պէտք է ըլլայ, եւ մէկէն մտածել կու տայ Վահրամ Չոբինի (« 388), որ Խոսրովի դէմ ելած էր, եւ որուն յիշատակն ալ միշտ ահուելի մնացած էր Պարսիկներուն մէջ (« 391), թէպէտեւ 18 տարիներ անցեր էին Վահրամի յաղթուելէն եւ անյայտանելէն ի վեր: Եթէ այսպէս իմացուէր, Կիւրիոնի ըսածը անգոյ վտանգի մը կեղծիքը կ'ըլլայր: Սակայն Յուրտաւացին ինքն ալ Վահրամի գոյութիւնը կ'ընդունի, ինչպէս պիտի տեսնենք: Այս չորս նամակները, երկուքը Կիւրիոնի եւ երկուքը Կիւրիոնէ գրուած, պէտք է 608 տարւոյ Փետրուար ամսուն մէջ դնել մերձաւորաբար:

423. ՄՈՎՍԷՍԻ ՉՔՄԵՂԱՆՔԸ

Յուրտաւացին անգործ չէր, եւ ինչչափ ալ կաթողիկոսին գրած էր թէ *հիւանդացեալ ի նեղութեան է* (ԹՂԹ. 161), սակայն արթնութեամբ կը հետեւէր ամէն գործողութեանց, որով եւ կրցած էր տեսնել *պպատասխանիս թղթոց*, զորս գրած էր Կիւրիոն, ուստի փութաց պարտուպատշաճ բացատրութիւնները հասցնել Սմբատի, որ չըլլայ թէ Կիւրիոնի վրպարտութիւններէն շփոթի: Գուցէ, կը գրէ, *երկմտեցուցիչ ինչ պճեպ*, բայց դուք կարող էք հեռագոյն տեղերու մէջ եղածներուն վրայ ալ քննութիւն բանալ, թող թէ այսպէս Վրաց եւ Հայոց սահմանակցութեան մօտիկ տեղեր կատարուած գործերու վրայ: Անկէ կ'անցնի կրկնել, թէ կոչին պատասխանեցի, *պինն օր ի Տփղիս ի նորա դուրս կացի, եւ յանդիման չարար*, թէ մեկնեցայ երբոր նա ալ Մծխիթա մեկնեցաւ, թէ գիշերանց չփախայ, այլ *լուսով գնացի*, թէ Յուրտաւէն մեկնելով

Եօթներորդ օրը Յովհաննու վանք հասայ, որով ուրիշ տեղեր կամ Վահրամի մօտ երթալու միջոց ալ չէր մնար, եւ ինչչափ ալ յետոյ Վահրամ պինքն հրաւիրեց, ինքն տեղէն չշարժեցաւ, եւ եթէ Վահրամի գացած ըլլայի, կ'սէ, ինչո՞ւ այս կողմերը գայի: Վահրամի նամակին համար ալ, կ'ըսէ, թէ կաթողիկոսին ցուցուցած է, եւ կրնայ Սմբատի ալ ցուցնել, ինչպէս նաեւ իր տուած մերժողական պատասխանը: Իսկ *վասն չար գործոց* յանդիմանելու կոչուած ըլլալուն համար, կը յայտնէ թէ թէպէտ Աստուծոյ առջեւ մեծ մեղաւոր մըն է, սակայն Կիւրիոն չի կրնար իր վրայ եւ ոչ մի յանցանք հաստատել, բայց եթէ անոր ընթացքը պախարակելը եւ նետտրական եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան դէմ բողոքած ըլլալը: Սմբատը կը հրաւիրէ որ ամէն կողմ հարցնէ, ինչ պատիժ որ կ'ուզէ իրեն վրայ տնօրինէ (ԹՂԹ. 172): Այդ ըսուածներուն մէջէն նկատողութեան արժանի են Վահրամի անձին վրայ ըսուածը: Վահրամ ուղղափառ դաւանութեան հետեւող մը պիտի ըլլայ, վասնպիսի, կ'ըսէ թէ *հաւատ ձեր եւ նորա մի է*: Միւս կողմէն Ատրնեսէհ եւ Վահան Վրացի իշխաններուն հակառակորդ մը եղած ըլլալը կը յիշուի (ԹՂԹ. 174), եւ այս տեղեկութիւններէն կրնանք հետեւցնել թէ Վահրամը, Վրաց քաղկեդոնիկ ուղղութեան հակառակորդ եւ Վրաց բղէշիին դէմ ապստամբ, եւ հաւանաբար Վրացի նախարար մըն էր, որ կրնար Յուրտաւացիին ներկայութեամբ իր կողմը վօրացնել, ուստի անոր լաւ դիրք մըն ալ կը խոստանար, պի ուղղափառ *եկեղեցւոյ մեծ բաժին* մը ունէ՞ծ իրեն կողմ: Մովսէսի սոյն Վահրամին հետ միանալը կրնար խելքի մօտ ըլլալ, եւ Վահրամէ նամակ մը գրուած ըլլալն ալ՝ Կիրիոնի վրպարտութեան հիմ կրնար ըլլալ, սակայն պարագան շատ հեռու էր *Արեաց աշխարհին մեծ պիեան* հասցնելէ, որ Սմբատը գրգռելու համար դարբնուած բացատրութիւն մըն էր:

424. ՍՄԲԱՏԻ ՄԵԿՆԻԼԸ

բայց Սմբատ անանկ շուտով խաբուելու ու գրգռուելու մարդը չէր, նա գործերը իրենց պարագաներուն մէջ քննած ու կշռած, եւ անցնելոյն վրայ լիուլի տեղեկութիւններ քաղած էր Վրթանէս քերթողէ, որ իրեն կ'աշխատակցէր միաբանական գործը յաջողցնելու համար: Ուստի Սմբատ շատուշատ վարմացած էր, թէ ինչպէս Կիւրիոն կը համարձակէր *վայսպիսի մահաբեր բաներ՝ սուտ գրել* իրեն: Իսկ ըլլալիքին գալով, Սմբատ կը գրէ Յուրտաւացիին, թէ ինքն Պարսից թագաւորէն փուլով *ի դուռն խնրեալ է*, եւ կը խոստանայ որ հոն հասնելուն հրաման հանել տայ, որ Մովսէս երթայ իր եկեղեցին նստի, եւ իր հաւատքով իր ժողովուրդը կառավարէ: Իսկ առայժմ կը յորդորէ որ հանդարտ մնայ, իր գործը Աստուծոյ եւ կաթողիկոսին յանձնէ: Արդէն ինքն կաթողիկոսին ալ խորհուրդ տուած է, որ երկրորդ նամակ մը գրէ Կիւրիոնի, անկէ ետքը երրորդ մըն ալ գրէ, եւ թէ Կիւրիոն եւ իրեննր *ի նոյն խելագարութեան կան, եւ ի միաբանութենէ մերմէ հեռանան, վարիւն նոցա ի գլխոց իւրեանց խնդրեցէ Տէր Աստուած, եւ մեք անպարտ լիցուք*: Վերջապէս կը յանձնարարէ Մովսէսի որ իր մեկնելէն ետքը եղածները իրեն գրէ, թէ *պիա՞րդ գործդ ի գլուխ երթայ* (ԹՂԹ. 174): Այս գիրէն ետքը Սմբատ մեկնած է Հայաստանէն *ի գալ գարնանայնոյ ժամանակի* (ՍԵԲ. 103), որ կը յարմարի 608 Մարտին վերջերը: Սմբատ Հայաստան եկած ատեն եկեղեցւոյ բարոյական շինութենէն վատ նիւթական շինութեան հրաման մըն ալ ստացած էր, այն է վերաշինել Դըւնայ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որ այրած էր 571-ին Վարդան Մամիկոնեանի շարժումին ատեն (« 379): Սմբատ այս շինութեան ալ նախապատրաստութիւնները հոգաց, եւ կաթողիկոսի ընտրութենէն ետքը եկեղեցւոյ հիմնարկութիւնը կատարեց, համակ քարէ կառուցանելու դիտմամբ, ւ *ժողովեաց ճարտարապետս քարի*, եւ հրաման տուաւ գործը փութացնել: Եկեղեցւոյն դիրքը բերդին մօտ էր, եւ ամուր շինուածը կասկածներ յարոյց բերողակալին միտքը, մի գուցէ ապստամբութեան ամրոց դառնայ, ուսին մարպպան ու բերդակալ համաձայնութեամբ *գիր ամբաստանութեան* հասցուցին Խոսրովի, թէ *կարի մերժ է առ բերդն, եւ*

վնասակար է ի թշնամին: Բայց դիմումը անօգուտ եղաւ, որովհետեւ այնչափ մեծ էր Խոսրովի միտքին մէջ Սմբատի յարգանքը, որ մարպպանին պատասխանելով հրամայեց, որ եկեղեցին իր տեղը շինուի, իսկ բերդը այնտեղէն քակուի, հարկաւ ուրիշ տեղ շինելու համար (ՍԵՖ. 103): Ինչչափ ալ Սմբատ հրամաններ կու տար շէնքը *փութանակի հասուցանել ի կատարումն* (ՍԵՖ. 103), սակայն վերահաս ձմեռը, եւ գարնան իր մեկնիլը, արգիլեցին շինութեան կատարումը, եւ իր մեկնելէն ետքը Աբրահամ ալ չկրցաւ գործին շափ մղում տալ, այնպէս որ հապիւ Կոմիտասի ժամանակ *կատարի շինուած եկեղեցւոյն Սրբոյն Գրիգորի* (ՍԵՖ. 123): Մենք առ այժմ վանց կ'ընենք Սմբատի Պարսկաստանի մէջ գործունէութիւնը պատմել, նախապէս Վրաց խնդրոյն շարունակութիւնը բացատրելու համար:

425. ԵՐԿՐՈՐԴ ԱԶԴԱՐԱՐԱԳԻՐ

Սմբատի ըրած կարգադրութեան համեմատ, երկրորդ նամակ մը կ'ուղղէ Աբրահամ Կիւրիոնի, եւ նախապէս շնորհաւորութեանը շնորհակալութիւն յայտնելէն ետքը, կը խնդրէ որ երով եկեղեցիներուն միաբանութիւնը, որ Հայոց Բաբգէն եւ Վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսներուն օրով եւ ժողովով հաստատուած է, անխախտ պահուի: *Չգրեմք*, կ'ըսէ, *ի վիճաբանութիւն, այլ փութամք ի սէր եւ ի հաւատ*: Երուսաղէմի դաւանութեան համար կ'ըսէ, թէ ինքը հինին վրայ կը խօսի, եւ ոչ Յոբնադի ձեռքոյ փոփոխուածին վրայ: Յուրտաւայ եպիսկոպոսին համար կը գրէ, թէ *քաջ հասեալ եմք ի վերայ սորա բարեպաշտութեան եւ լաւութեան, եւ աւելի վկայ որ չէ պիտոյ*: Այսուհանդերձ կ'առաջարկէ, որ Վրաց կամ Հայոց սահմաններուն վրայ տեղ մը որոշուի, ուր տեսակցին եւ թիւրիմացութիւնները բարատուին: Տեսակցութեան համար *յետ սրբոյ վատկի* ժամագրութիւն կուտայ (ԹՂԹ. 177), որով կը յայտնուի թէ նամակը 608 Մարտին գրուած է, քանի որ Զատիկը Ապրիլ 7-ին պիտի տօնուէր: Որչափ Աբրահամի նամակը հեղութեամբ եւ սիրաշահութեամբ էր գրուած, այնչափ խիստ ու բուռն էր Կիւրիոնի պատասխանը, որով ու բուռն էր վերջնական որոշումը Հայերէն բաժնուելու եւ Յոյներուն յարելու, ով գիտէ ինչ օգուտներ վայելելու նպատակով, որովհետեւ հնար չէ Կիւրիոնի նենգամիտ ընթացքին մէջ, անկեղծ համոզման նշաններ տեսնել, նոյնիսկ միամտութեամբ սխալած ալ ենթադրելով: Հայոց եւ Վրաց հնաւանդ միաբանութիւնը կ'ընդունի, եւ Մովսէս կաթողիկոսի հրամանով Խուժիկ Նեստորականները մերժած լինելը կը յիշէ, բայց կը պնդէ թէ իրենք Երուսաղէմի դաւանութիւնը կը պահեն, *որով Հռոմք վարին*, եւ վկայութեան կը կոչէ հինգ հայրապետները, Հռոմի, Աղեքսանդրիոյ Անտիոքի, Կոստանդնուպոլսոյ եւ Երուսաղէմի, զորս Պետրոսի, Մարկոսի, Ղուկասի, Յովհաննէսի եւ Յակոբի աթոռներ կ'անուանէ, եւ կը յաւելու, *այժմ՝ զիա՞րդ թողուցումք պայն եւ ձեզ հաւատասցուք*: Յուրտաւի եպիսկոպոսին գալով, կը գրէ, թէ Շուշանիկի օրէն ի վեր, Վրացի եւ Հայ եպիսկոպոսներ անխտիր նստած են այն աթոռին վրայ, եւ են, Ափմց, Գառնիկ, Սահակ, Եղիշայ, Յակոբ, Յոհան, Ստեփանոս, Եսայի, Սամուէլ, Ստեփանոս եւ Յոհանէ, եւ եթէ Մովսէս չէր ուզեր Վրաց աթոռին համակերպիլ, պէտք էր որ անկէ ձեռնադրութիւն չընդունէր: Եւ քանի որ Վրաց աթոռին 35 եպիսկոպոսները համամիտ են, *Մովսէս այդ ուստի՞ գտաւ միայն ուսեալ եւ ուղղափառ*: Վերջապէս կը պարծենայ թէ իր օրով Վրաց եկեղեցին աւելի պայծառացաւ, եւ արքայից արքայի շնորհներն ալ վայելեց. ուսին այլեւս Հայոց աթոռին հետ յարաբերութեան պէտք չունի, *այպա ինձ ընդ Հայս, ոչ այլ ինչ գգործ չկայ*, բայց եթէ Երուսաղէմ երթալու առթիւ Հայաստանէն անցնելու պարտաւորուի: Ուստի կը կնքէ, *յաղագս այսորիկ այլ մի գրէք առ մեզ*, տեսակցութիւնն ալ կը մերժէ ըսելով, *վասն ժամանակիս անպարայ եմք, անմեղադիր լերուք* (ԹՂԹ. 179): Կիւրիոնի պատասխանին կրնանք թուական դնել 608 Ապրիլը, որ է տեսակցութեան համար Աբրահամէ նշանակուած ժամագրութեան ատենը:

426. ԵՐՐՈՐԴ ԱԶԴԱՐԱՐԱԳԻՐ

Կիւրիոնի այս պատասխանին վրայ, հնար էր բանակցութիւնները վերջացած եւ յարաբերութիւնները խլուած նկախել, սակայն Աբրահամ ամէն պահանջները կատարել, եւ իերեք ազդարարութեանց կանոնական պայմանը լրացնել: Ուստի երրորդ նամակ մըն ալ կ'ուղղէ Կիւրիոնի, հոգեւոր օծութեամբ եւ սիրայորդոր վգացմամբ գրուած: Արդէն Սմբատ ալ Մովսէսի տուած պատասխանին մէջ երրորդ ազդարարութիւնը լցարնելու կէտը յանձնարարած էր: Աբրահամ գրելիք նոր բան չունէր, պէտք եղած կէտերը առաջին նամակներով բացատրած էր: Ասոնցմէ մէկը հնաւանդ դաւանութեան փաստն էր, միւսն ալ Բաբգէնի ատեն Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից համաձայնութեամբ տրուած որոշումն էր: Այս անգամ սոյն երկու կէտերը կ'ընդարձակէ, վարդապետաբար առջեւ կը դնէ Քաղկեդոնէ առաջ ընդունուած միաւորութեան դաւանութիւնը, եւ Քաղկեդոնի մուծած երկուութեան անհամաձայնութիւնը, իսկ Բաբգէնի ժողովին մասին առջեւ կը բերէ Վրաց կաթողիկոսին եւ 23 եպիսկոպոսներուն անունները, իբր Կիւրիոնի յիշած 35 Վրացի եպիսկոպոսներուն համաձայնութեան պատասխան: Կ'աւելցնէ որ Աղուանից եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսներն ալ միաբան են, որպէս զի կերպով մը վերջին ատեններ Աղուանից եւ Սիւնեաց աթոռներուն պառակտելուն ալ փաստին առջեւն առած ըլլայ: Աբրահամ կը գիտէ, որ Բաբգէնի ժողովին *պայման նամակն որ հայերէն գրով էր*, Վարդան Մամիկոնեանի ապստամբութեան ատեն կորած ըլլալուն, Ուրհայի մէջ պահուած *ի հռոմ գրոյ* նորէն *թարգմանեցաւ*, ուստի Վրացի եպիսկոպոսներուն անուններուն եւ վիճակներուն հնչունմբեր *այլաձեւ* դարձած են, բայց իրենք կրնան ուղղել տեղւոյն վրայ, եւ նոյնիսկ վրացի բնագիրէն, զոր *գտահնիցէք գրով ձերով*: Այդ անստգութեան պատճառով է որ մենք թէ այստեղ, Վրացի եպիսկոպոսներուն ցանկը չտուինք: Երուսաղէմի դաւանութեան մասին ալ միշտ հինին հետեւողութիւնը կը պնդէ, եւ Յուրտաւացիին ձեռնադրուելուն համար կ'ըսէ, թէ այն ատեն Կիւրոն ինքն ալ Հայոց դաւանութեան համախո էր, եւ ըստ այնմ ձեռնադրուած էր Մովսէս կաթողիկոսէն եւ հակառակ միտք չէր յայտնած, եւ կաթողիկոսն ալ երբեք գրած չէր Կիւրիոնին *թէ դուք չէք ուղղափառ*: Աբրահամ տեսակցութեան առաջարկը նորէն կը կրկնէ, *թող ժամադրես ինձ եւ քեզ ի մի տեղի գալ* (ԹՂԹ. 180-184): Այս նամակին մասին գիտելիքնիս է, թէ Ուխտանէս պատճէնին վերջը կ'աւելցնէ, *եւ պայլ ն եպիսկոպոսէդ տեղեկանայք ի Պետրոսէ* (ՈՒԽ. Բ. 87): Այս այն Պետրոս եպիսկոպոսն է, որուն Վրթանէս ալ գրեց (« 406) եւ որ Վրաց աթոռին մէջ հին դաւանութեան պաշտպանն էր, եւ այս դիտմամբ ալ Դուին եկած էր, ըստ Օրբէլեանի, Կիւրիոնի կողմէն՝ նախաթոռութիւնը ապահովելու համար, որուն չէր հաւանած Աբրահամ (ՕՐԲ. Ա. 147), բայց կ'օգտուէր անոր ներկայութենէն, նամակը անոր ձեռքով դրկելու, բերանացի ալ յանձնարարութիւններ խօսել տալու համար: Սակայն Կիւրիոն եւ իրեն համախոս իշխաններ՝ Պետրոսը ընդունիլ եւ լսել չեն ուզած, եւ Ուխտանէս յառաջ կը բերէ աւանդութիւն մը, թէ Պետրոս, որուն Գայլ մականունն ալ տուած են, Կանգարք լեռներու վրայ սպաննուած է Վրացի իշխաններու թելադրութեամբ (ՈՒԽ. Բ. 91), կամ թէ նոյնիսկ Կիւրիոնի հրամանով, ինչպէս Օրբէլեան իմացած է (ՕՐԲ. Ա. 147): Դիտելու կէտ մըն ալ է, որ Աբրահամ կաթողիկոս Յուրտաւացիին վրայ խօսելով կ'ըսէ, թէ *երդմամբ հանդերձ հաստատեաց* որ Կիւրիոնի դաւանութիւն փոխած լինելը չէր գիտեր ձեռնադրուած ատենը: Մեր նկատելիքն է, թէ այդ բացատրութիւնը Յուրտակացին բերանացի խօսած է, եւ անոր վերջապէս Դուին եկած ըլլալը կը ցուցունէ, ինչ որ Յուրտաւացիին նամակներուն վերջանալէն ալ կը հաստատուի: Իսկ Աբրահամի նամակին թուական կրնանք նշանակել 608 Մայիսի առաջին օրերը:

427. ԿԻՒՐԻՈՆԻ ՎԵՐՋՆԱԳԻՐԸ

Կիւրիոն անպատասխանի չէ թողած Աբրահամի այս երրորդ նամակն ալ: Ուխտանէս իբր երրորդ պատասխան առաջ բերած է երկրորդին վերջին կէսը (ՈՒՄ. Բ. 87), մինչ Գիրք Թղթոցին մէջ յատուկ եւ տարբեր երրորդ պատասխան մը ունինք (ԹՂԹ. 185-188): Որովհետեւ Աբրահամ իր երրորդ նամակով վարդապետական բացատրութեանց մտած էր, Կիւրիոն ալ փոխադարձաբար վարդապետական եւ պատմական բացատրութեանց կը մտնէ, եւ Քաղկեդոնի դաւանութիւնը կը պաշտպանէ, բայց մենք գրածին մանրամասնութեանցը մտանելու հարկ չենք տեսներ: Կիւրիոն կը յաւակնի ինքզինքին բարձր գիրք մըն ալ տալ, եւ կը գրէ, թէ *զայս ամենայն վասն ձեր շինութեան գրեցաք ամենայն ճշմարտութեամբ*, եւ թէ դուք ալ *ճշմարտութեամբ հաւատացք զարդար հաւատս զայս* (ԹՂԹ. 188), ինչ որ իր կողմէ եւ իր դիրքին համար անարդարանալի յանդգնութիւն մըն էր: Այսպէս կը վերջանան եւ միանգառնդմիշտ կը խզուին Հայոց եւ Վրաց եկեղեցւոյն յարաբերութիւնները, 608 Յունիոսին մէջ, երեք ամբողջ դարեր սերտ եւ ներքին յարաբերութիւններ պահելէ ետքը լուսաւորութեան օրէն ի վեր, զորս ամրապնդեցին *նախ երանելին Սուրբն Գրիգոր, եւ ապա Մաշթոց Մեսրոպ* (ԹՂԹ. 180): Կիւրիոն իրեն պաշտպաններն ու գովաբաններն ունի քաղկեդոնեան վարդապետութեան հետեւող յունադաւաններուն եւ հռոմէադաւաններուն մէջ, սակայն անհնար է ուրանալ անոր նենգամիտ ընթացքը, որ առաջ Նիկոպոլսոյ մէջ քաղկեդոնականութեամբ վարակուելէ ետքը, ինքզինքը կեղծելով Հայոց հայրապետանոցին ծառայեց, եւ ծերունապարդ Մովսէս կաթողիկոսի համակրութիւնը մշակեց, մինչեւ որ Վրաց աթոռը բարձրացաւ, եւ անկէ ետքը դուրս տուաւ իր թաքուն նպատակը: Ուստի անիրաւ չէ Ուխտանէս, երբ որ *Սկուրտացի* եւ *Սկարովտացի* անուններով բառախաղ մը կը կազմէ (ՈՒՄ. Բ. 35): Կիւրիոնի իր հայրենական եկեղեցւոյն մատուցած ծառայութիւնն ալ, ոչ միայն կեղակարծ եղած է դարերու ընթացքին մէջ, այլ եւ վերջապէս աղիտաբեր եղած է, ջնջելով Վրաց ազգային եկեղեցին, եւ ընկղմելով զայն Յունական օրթոտոքս եկեղեցւոյն մէջ, յորմէհետէ Վրաստան յունադաւան տիրապետութեան ներքեւ ինկաւ, եւ Ռուսաց ու Վրաց դաւանակցութեան հետեւանքօք՝ Վրաց եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնն ալ, ծէսն ալ, ծիսական լեզուն ալ առանձին գոյութեան հիմը կորսնցուցին, եւ ամենայն ինչ ռուսականի, ռուսապփի եւ ռուսերէնի հետ միաւորուեցաւ, եւ ազգային եկեղեցւոյ սիրահար Վրացիներ պգածուած կը մնան: Բայց մենք պատմութիւնը շարունակենք, եւ մեր ազգային եկեղեցւոյն սեբական կեանքը բացատրենք:

428. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԽՆԴԻՐԸ

Նոյն միջոցին որ Վրաց հետ հնդիր կը յուզուէր, Աղուանից հետ ալ խնդիր կար, եւ Աբրահամ ոչ միայն իր Հայ եկեղեցւոյն համար կ'աշխատէր, այլ *նմանաբարս առ աշխարհն Վրաց եւ Աղուանից ճիգեր կը թափէր* (ԹՂԹ. 163): Աղուանից հետ յարաբերութեանց խզուելուն սկզբնաւորութիւնը պատմեցինք արդէն (« 418), եւ միաբանութեան համար առաջին փորձերն ալ յիշեցինք: Երկու կէտեր կային, մէկը դաւանութեան եւ միւսը նախաըրոութեան: Դաւանութեան խնդիրին նկատմամբ բոլոր Աղուանք համաձայն չէին, եւ կաթողիկոսութիւնը ամբողջաբար քաղկեդոնականութեան յարեալ չէր, այլ եպիսկոպոսներուն մէջէն ոմանք այն կողմը կը միտէին, եւ գլխաւորներն էին Մխիթար եւ Սիմոն, Ամարասայ եւ Մեծկողմանց եպիսկոպոսները, որոնք իրենց տեսութիւնները գրով ալ ներկայած էին Աբրահամ կաթողիկոսին: Խնդիրը լուսաբանելու եւ համաձայնութիւն գոյացնելու համար, Աբրահամ մտածեց ընդարձակ պատասխան մը ուղղել յիշեալ երկուքին, եւ եթէ կան *այլ եպիսկոպոսունք նոցին համախոհաւք*: Մանրամասնաբար եւ տեղնիտեղօք պարզեց եփեսոսեան եւ քաղկեդոնական դաւանութեանց էութիւնը կազմող՝ միաւորութեան եւ երկուութեան վարդապետութիւնները: Աբրահամի հետ գրութեան մասնակցած են, Թէոդորոս Մարդապետական, Դաւիթ Սիւնեաց, Ստեփանոս Բագրեւանդայ, Մովսէս

Խորխոռունեաց, Բրիստափոր Ապահունեաց եւ Մատթէոս Ամատունեաց եւպիսկոպոսները, որ հայրապետանոցին մէջ կաթողիկոսին գրոծակից եւ խորհրդակից գտնուած պիտի ըլլան: Ասոնցմէ Դաւիթ արդէն յիշուած Բրիստոփորի յաջորն է (« 417), Թէոդորոս, ստեփանոս, Մովսէս եւ Բրիստափոր, վերջէն ձեռնարկ կուողներն են (« 414), իսկ Մատթէոս, նախանձայոյ Յովհաննէսի (« 410) յաջորդը պէտք է ըլլայ: Գրութեան պատրաստութիւնը յանձնուեցաւ Վրթանէս քերթողին (ԹՂԹ. 196) իբր կարողագոյն գրողի, որ *վարդապետ Հայոց* (ԹՂԹ. 149) ճանչցուած էր իրաւամբ: *Պատասխանի թղթոյն Աղուանից* մակագրուած աշխատութիւնը ընդարձակ թուղթ մըն է, որ յառաջ բերուած է Գիրք Թղթոցին մէջ (ԹՂԹ. 196-211), եւ տակաւին վերջաւորութիւնն ալ թերի է, ձեռագիրէն երկու թերթ ինկած ըլլալուն պատճառով (ԹՂԹ. 211): Աւելորժ կը սեպենք գրուածին ամփոփումը քաղել, քանի որ ամբողջապէս աստուածաբանական է, եւ Աւետարաններուն եւ Նիկիական հանգանակին առաջնորդութեամբ կը վերլուծէ փրկագործութեան խորհուրդը եւ Բրիստոսի անձնաւորութիւնը: Վրթանէսի գրիչէն ելած հայրապետական գրուածին անմիջական ապդեցութիւնը ինչ եղաւ, ճշդեւ չենք կրնար, միայն թէ քիչ ետքը Աղուանից աթոռին հետ լաւ յարաբերութիւնները նորոգուեցան: Այս ելքին մեծապէս նպաստած պիտի ըլլայ Վրաց արձողին հետ տեղի ունեցած խզումը, վասնպի ասով երկու փոքր կաթողիկոսութեանց նախաթոռութեան խնդիրը վերջացած կ'ըլլար՝ Վրաց դուրս ելնելովը, եւ առաջին տեղը Աղուանից կը մնար, առանց դժուարութեան:

429. ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՎՃՌԱԳԻՐԸ

Վրաց խնդիրին դառնալով ձեռուընիս ունինք Աբրահամի վճռական կոնդակը, կամ *Շրջագայական թուղթը*, որով Վրաց աթոռը եւ կաթողիկոսը եւ ժողովուրդը հոգեւոր հաղորդակցութենէ կը զրկէ, ինչ ոճով որ այն ատեններ այսպիսի որոշումները կը տորւէին: Գիրք Թղթոցը (ԹՂԹ. 189-195) եւ Ուխտանէս (ՈՒՄ. 132-136), որ այդ պաշտօնագիրին պատճէնը պահած են, բնաւ չեն յիշեր թէ Աբրահամ այս առթիւ յատուկ ժողով մը գումարած ըլլայ, այսպիսի կարեւոր որոշում մը տալէն առաջ: Նոյնիսկ պատճէնին սկզբնաւորութեան մէջ իրմէ վատ եպիսկոպոսի մը անուն չի տար, թէպէտեւ ուրիշ անգամներ, մինչեւ իսկ մասնաւոր նամակներու գլուխը խորհրդակից եւ աթոռակից եպիսկոպոսներու անունները յիշուած կը գտնուին, իսկ այս շրջագայականին գլուխը, պարզապէս կ'ըսէ, *Ես Աբրահամ անարժան, որ կոչեաց յաթոռ երջանիկն Գրիգորի յաջորդեցելոյ մեծի առաքելոյն Թաղէոսի* (ԹՂԹ. 189): Գրութեան ընթացքին մէջ ալ չկայ ականարկ մը, որ յատուկ ժողովի մը գումարման ննջանակութիւնն ունենայ: Սակայն Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոս, որ հայրապետական գործերու լաւ տեղեկութիւն պիտի ունենար, կ'ըսէ, թէ *այոն հետեւ բազում եպիսկոպոսաց ժողով արարեալ մեծի հայրապետին Աբրահամու, ի Դուին քաղաքի, նյովեցին զԿիւրիոն, զպառակտիչն եկեղեցւոյ Բրիստոսի, եւ զամենայն հնազանդեալս եւ զհամախոնս* (ՅՈՎ. 93), որով շրջագայական թուղթին պարունակութիւնը մատնանիշ կ'ընէ, եւ վայն ժողովով գրուած կը ցուցնէ: Օրբէլեան թէպէտ Կիւրիոնի վրայ խօսած ատեն, պարզապէս *բանադրեալ եղել յԱբրահամէ* կ'ըսէ (ՕՐԲ. Ա. 147), սակայն միեւնոյն միջոցին *մեծ աշխարհաժողով* մըն ալ գումարուաթ ըլլալը կը յիշէ (ՕՐԲ. Ա. 145), որ չէր կրնար Վրաց խնդիրով ալ չզբաղիլ: Այդ յիշատակները իրարու յարմարելու համար կը կարծենք, թէ երկու գործողութիւնները յաջողաբար կատարուեցան: Նախ Աբրահամ իր իշխանութեամբ շրջագայականը հրատարակեց, հիմնուելով իր ընտրութեան օրէն Կիւրիոնի խնդիրին մասին կապմոած համախո որոշմանց վրայ: Շրջագայականը հեղինակաւոր գրուած մըն է, ուղղուած *ամենեցուն կացելոց ընդ այսմ հովուական իշխանութեամբ* (ԹՂԹ. 189), ուր նախ կը յայտնէ հաւատոյ ուղղութեան պաշտպանելու պարտաւորութիւնը, կը յիշէ երեք ժողովները,

յառաջ կը բերէ ուղղափառ հանգանակը, կը բացատրէ Քաղկեդոնի ժողովին անտեղի որոշումը, որ մինչեւ Վրաց եւ Աղուանից կողմերը տարածուեցաւ, կը պատմէ Կիւրիոնի ընթացքը, եւ վերջապէս կը վճռէ, թէ *զյառաջագոյն սահմանն վարդապետացն մերոց, զոր ի վերայ Հռոմին հաին, եմք զնոյն ի վերայ Վրաց հարմայեցաք*, այն է ամէն հոգեւոր հաղորդակցութենէ եւ յարաբերութենէ զգուշանալ: Վրաց համար այսպէս ընդարձակօրէն եւ վճռաբար հրամայելէ ետքը, անցողաբար կը յաւելու. *նոյն հրաման եւ վասն Աղուանից անշարժ կացցէ, զի պատկառեալ դառձցին ի թիւր ճանահարհէ (ԹՂԹ. 194):* Պարագաները վննելով կը հետեւցնենք, թէ այդ հրամանագիրը եւ վերեւ յիշուած հաւատոյ գիրը (« 428), Աղուանից նկատմամբ ըգտակար հետուանք ունեցան, որոնք չուկեցին Վրաց ընթառքին հետեւիլ, եւ դիւրաւ միաբանեցան Հայոց հետ, մանաւանդ որ Վրաց բաժանման հետեւանօք՝ ապահովուած տեսան իրենց նախաթոռութեան պահանջը, եւ ասոր վրայ հաւաքուեցան Օրբէլեանի յիշած *մեծ աշխարհաժողով* գումարումը. ուր նախ հաստատուեցաւ Վրաց մասին տրուած որոշումը, ինչպէս Օրբէլեան ալ կ'ակնարկէ (ՕՐԲ. Ա. 145), եւ կը ճշմարտուի Պատմաբանին ալ գրածը, եւ յետոյ քննուեցաւ եւ վճռուեցաւ *Ինն դասուց* կամ *Ինն կարգաց* խնդիրը, որ բաւական կարգւորութիւն ստացած էր: Այս ամէն գործողութիւնները 608 տարուոյ ընթացքին մէջ կատարուած են:

430. ԻՆՆ ԴԱՍՈՒՑ ԽՆԴԻՐԸ

Ինն կարգաց դրութիւնը Յոյնրուն կողմէ յուլուած խնդիր մըն էր, Հայոց հայրապետական աթոռին պատիւը եւ նշանակութիւնը նսեմացնելու համար: Քահանայական աստիճանները չորս էին Արեւելեան եկեղեցիներուն մէջ, այսինքն քահանայ, սարկաւագ, դպիր եւ ընթերցող: Ասոնցմէ վար կար սաղմոսերգուն, իբր նախապատրաստական կացութիւնը մը, բայց այն ալ համբերով, աստիճանները հինգի կը վերածուէին: Քահանայութենէն վեր կու գար եպիսկոպոսութիւնը, որ տարբեր աստիճաններ ունէր իրաւասութեան ընդարձակութեան համեմատ, եւ որք Յոյներէն չորսի վերածուած էին, այսինքն է եպիսկոպոս, մետրապոլիս, արքեպիսկոպոս եւ պատրիարք: Այս չորս աստիճանները Յոյներ էապէս կը տարբերէին, եւ կը պնդէին թէ եկեղեցական դասակարգութեան լրումը ինը աստիճաններ պիտի ունենայ, սաղմոսերգուէին մինչեւ պատրիարք: Հայերէն ալ կը պահանջէին որ իրենց եկեղեցւոյն մէջ ինն աստիճաններու համեմատ աթոռներ եւ պաշտօններ ցուցնեն: Բայց այս պնդումը աւելի եպիսկոպոսական դասակարգին համար էր, վասնզի Հայ եկեղեցւոյ բոլոր վիճակաւորներ պարզապէս *եպիսկոպոս* անունը կը կրէին: Կ'ըսէին թէ գլխաւոր աթոռը միայն *կաթողիկոս* կը կոչուէր, եւ ասկէ կը հետեւցնէին, թէ Հայերը եպիսկոպոսէ վեր միայն մէկ աստիճան ունին, որով իրենց կաթողիկոս ըսածը մեծապաշտու եղած կ'ըլլար, կամ առ առաւել ն արքեպիսկոպոս, եւ ոչ երբէք պատրիարք, եւ Հայոց աթոռը պատրիարքութիւն չեղած ատեն, պատրիարքութեան ենթարկելի կ'ըլլար: Ահա թէ ուր կը դիտուէր *Ինն դասուց* անունի ներքեւ յուլուած խնդիրը: Օրբէլեան բառացի ալ կը յիշէ Յոյներուն այդ առարկութիւնը. *Ո՞ր էէ ձեր աթոռն եւ պատրիարքն, ընդ որով առեալ է առեալ է արքեպիսկոպոսն եւ այլն. կամ ցուցէք զձերն, եւ կամ թէ ոչ ունիք, հնապանդեցէք միումն ի չորից աթոռոցս* (ՕՐԲ. Ա. 144), այսինքն է Անտիոքի, Աղեքսանդրիոյ, Հռոմի եւ Կոստանդնուպոլսոյ չորս աթոռներէն մեկուն (ԼԱՄ. 82): Յունաց առարկութիւնը պարզապէս իմաստակութիւն էր, որովհետեւ դասակարգութեան ինը թիւը կամայական էր, եւ հրեշտակաց ինը դասակարգութեանց օրինակը՝ օրինական փաստ չէր կրնար ըլլալ: Սաղմոսերգուք իսկապէս աստիճան չէին, եպիսկոպոսներու աստիճանաւորումն ալ պատահական էր, էական խնդիրը ինքնագլուխ եկեղեցի ըլլալն էր, եւ իւրաքանչիւր եկեղեցի կրնար տարբեր աստիճաններ կազմել: Այսպէս Լատիններ քահանայութիւնը եօթը աստիճանի կը բաժնէին, կամ սաղմոսերգունրով ութը աստիճանի, եպիսկոպոսներն ալ գումարելով

աստիճանները տասերով քի կը հասնէին: Աստիճանաւորներու տրուած կոչումն ալ բան մը չէր հաստատեր, ինչպէս Հռոմայ հայրապետը՝ *Եպիսկոպոս* անունը կը գործածէր, եւ Բիւզանդիոյ հայրապետը՝ *արքեպիսկոպոս* կը կոչուէր, բայց պատրիարքութիւննին չէին կորսնցներ: Հայեր այն ատեն այդ պատասխանները չտուին, այլ նմանելու տենդէ բռնուեցան, եւ ինքզինքնին *այսու բանիւ յոյժ պարտեալ գտան*, չկրնալով անմիջապէս ինը աստիճանները ցուցնել: Օրբէլեան կը կարծէ թէ առաջուրնէ այդ աստիճանները Հայոց մէջ եղեր են, եւ վերջէն մնացեր են *նուապեալ, անփոյթ լեալ յաթոռակալացն*: Այսպէս թէ այնպէս, Յոյներուն առարկութիւնը ցրելու համար գումարուեցաւ *մեծ աշխարհաժողով* մը, գլխաւորապէս արքեպիսկոպոսի եւ մտրապոլիտի աթոռներ կազմելու համար, որպէսզի կաթողիկոսութիւնը իններորդի բարձրանայ եւ պատրիարքութեան հաւասարի (ՕՐԲ. Ա. 145), իբր թէ ինքնագլուխ եկեղեցւոյ մը պետ ըլլալէ աւելի պայման մը պէտք ըլլար՝ պատրիարք ճանչցուելու համար: Մանաւանդ որ Յովհաննէս կաթողիկոսի կարծիքով, արդէն կանուխէն *եօթն միանգամայն բովանդակեալ գտանէր թիւ պատրիարքութեանց* (ՅՈՎ. 63), եւ եօթէն մէկը Հայոցն էր:

431. ԻՆՆ ԴԱՍՈՒՑ ԿԱՐԳԸ

Այդ ժողովին մէջն է որ աթոռներու աստիճանին վրայ որոշումներ կը տրուին. Հայոց աթոռը կը հռչակուի պատրիարք, Աղուանից աթոռը՝ արքեպիսկոպոս, եւ Սիւնեաց աթոռը՝ մետրապոլիտ: Հայոց Աթոռին վրայ կը գտնուէր Աբրահամ, Սիւնեաց աթոռին վրայ՝ Դաւիթ, իսկ Աղուանից աթոռին վրայ եղողը յիշուած չէ (ՕՐԲ. Ա. 146): Ուխտանէս պրոյց մը կը յիշէ, թէ Աղուանից աթոռին գրոյց մը կը յիշէ, թէ Աղուանից աթոռին արքեպիսկոպոս հռչակուին վրայ, Կիւրիոն ցաւած ըլլայ իր աթոռին մետրապոլտութեան իջնելուն համար (ՈՒԽ. Բ 120): Զրոյցը արդէն անհիմն է, զի աթոռներու որոշումը Կիւրիոնի քաղկեդոնական խնդիրներէն ետքն է, այլ եթէ այնպէս այլ ըլլար, ի՞նչ կ'արգիլէր որ եկեղեցւոյ մը մէջ մէկէ աւելի երկրորդական աթոռներ գտնուէին, եւ Վիրք ու Աղուանք հակասար աստիճանէ աթոռ ունենային: Չէ՞ որ Յովհաննէս կաթողիկոս, Վրացն ալ Աղուանիցն ալ հաւասարապէս արքեպիսկոպոսներ նկատած է Ներսէս Մեծի ժամանակէն (ՅՈՎ. 63): Ուստի պէտք է ըսել թէ պրոյցը ծագում առած է երկու աթոռներու մէջ յուլուած նախաթոռութեան խնդիրէն, զոր արդէն յիշեցինք (« 418): Նոյնպէս մետրապոլտական աթոռներու մասին ալ, ոչինչ կը ստիպէր որ մի միայն Սիւնեաց աթոռը այդ աստիճանին մէջ դասուէր: Տասնուհինգ հանահանգներն ալ իրենց մետարոպոլիտները կրնային ունենալ, գուցէ եւ ունեցան, որովհետեւ ուրիշ կերպով դիւրին չէր լիներ մեկնել ու ճշդել անհանգական անունով, Կորձէից կամ Տայոց կամ Աղձնեաց կոչուած եպիսկոպոսներուն վիճակները: Օրբէլեան կը յիշէ թէ Մարդպետական եպիսկոպոսն ալ, որ քանիցս յիշուած Թէոդորոսն էր, այդ աստիճանին տէր հռչակուեցաւ, իբր Վասպուրականի մետրապոլիտ, եւ թէ վերջէն *առին ի նմանէ պայն* (ՕՐԲ. Ա. 147): Կրնայ ենթադրուիլ որ Օրբէլեան իր աթոռին նպաստաւոր լեզու մը գործածած ըլլայ, վասնզի միշտ Մարդպետական եպիսկոպոսները, ցանկերու գլուխը կը տեսնենք, ինչպէս վերջին դարերու մէջ ալ Րատաղու եպիսկոպոսները: Նոյնպէս Օրբէլեան՝ Սիւնեաց աթոռին վրայ խօսելով, մինչեւ իսկ անոր երբեմն եօթներորդ եղածն ալ կը մերժէ (ՕՐԲ. Ա. 181), թէպէտ այդ բանը հնագոյն ցուցակով հաստատուած է (ՈՒԽ. Ա. 100): Յովհաննէս Պատմաբանն ալ, որ *ինն դասակագրութեամբ պատուեալ* նւիրապետութեան գաղափարը կը փայփայէ, իբրեւ Հայոց մետրապոլտութիւններ կը նշանակէ Սեբաստոյ եւ Մելիտիոյ եւ Նփրկկերտի աթոռները (ՅՈՎ. 63), որոնք Ներսէս Մեծի ատեն Հայաստան չէին, եւ միայն Մօրիկի ատեն ընդարձակ Հայաստանի մաս համարուեցան (« 392): Խնդիրին ներքին էութեան գալով, մենք Հայ եկեղեցւոյ հայրապետական աթոռին իսկապէս պատրարք լինելը կը հիմնենք ծագմամբ եւ հաստատութեամբ՝

առաքելական, եւ քաղաքական տեսութեամբ՝ Հռոմէական կայսրութենէ դուրս եւ անկախ ըլլալուն վրայ: Այլ թէ իր նուիրապետութիւնը ինն կամ աւելի կամ պակաս աստիճաններով կը կազմուի, այդ պարզապէս պատահական եւ կամայական է: Այսուհանդերձ գիտենք որ իրեն յարակից երկրորդական աթոռներ ունեցաւ, Ադուանիցն ու Վրացը, եւ թէ գաւառական եպիսկոպոսներ ալ ունեցաւ, թէպէտեւ դժուար ըլլայ ճշդել, թէ ինչ էր այս նահանգական եպիսկոպոսներու վայելած պատուոյ կամ իրաւասութեան առաւելութիւնները, Օրբէլեան իբր Սիւնեաց աթոռին մետրապոլիտական առաւելութիւններ կը յիշէ, առջեւէն *խաչանիշ նշան կրել*, կաթողիկոսին *բարձակից եւ սեղանակից բազմել*, *աստուածապատիւ եւ հոգելոր տէր* պատուանուն վայելել, եւ իր եկեղեցիներու մէջ, միայն իր անունը յիշել տալ (ՕՐԲ. Ա. 148): Անուն յիշելու խնդիրին մէջ դիտելի է, որ հին սովորութեամբ իւրաքանչիւր եկեղեցական այն իր անմիջական գլուխը կը յիշէր, քահանայք եպիսկոպոսը, եպիսկոպոսներ մետրապոլիտը կամ արքեպիսկոպոսը, եւ ասոնք պատրիարքը, եւ ոչ թէ տարբեր աստիճանները ի միասին յիշել, ինչպէս այժմ սովորութիւն է ընել: Այդ կէտին վերաբերեալ տեղեկութիւնները ամբողջացնելու համար յտշենք եւս, թէ Հայեր մետրապոլիտութիւնը նորոգած ատեննին, *եպիսկոպոս ունել ընդ ձեռամբ եւ ձեռնադրել* իրաւունքները չտուին մետրապոլիտներուն, միանգամայն *զայլ աշխարհս թողին յառաջին սովորութեանն* (ՕՐԲ. Ա. 148): Ուսկից կը հետեւի, թէ Հայերն ալ ունեցան հասարակ եպիսկոպոսութենէ աւելի բարձր աստիճան մը, թէպէտ ոչ ըստ ամենայնի յունական դրութեամբ: Օրբէլեան որ Հայ մետրապոլիտներու կը վլանայ եպիսկոպոս ձեռնադրելու արտօնութիւնը, ուրիշ տեղ կարառակը կը գրէ, թէ *մետրապոլիտն ձեռնադրէ զեպիսկոպոսն* (ՕՐԲ. Ա. 181), անշուշտ Յունաց սովորութիւնը կրկնելով:

432. ԻՆՆ ԴԱՍՈՒՑ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ Յ

Իբրեւ լոկ տեղեկութիւն, եւ ոչ իբր կանոնական դրութիւն, կ'ուզենք յառաջ բերել այստեղ, Օրբէլեանի եւ Լամբրոնացիի հետաւողութեամբ *ինն դասուց* նկատմամբ տրուած զգեստի եւ պաշտօնի բացատրութիւնները: Ինն կարգերը Օրբէլեանէ կը կոչուին 1. Հայրապետ կամ պատրիարք, 2. Արքեպիսկոպոս կամ եպիսկոպոսապետ կամ կաթողիկոս, 3. Մետրապոլիտ, 4. Եպիսկոպոս, 5. Երէց կամ քահանայ, 6. Սարկաւագ, 7. Դպիր կամ կէս-սարկաւագ, 8. Անագանոս կամ գրակարդաց, 9. Փաղտոս կամ սաղմոսերգու (ՕՐԲ. Ա. 150-154): Իսկ Ուխտանէսի տուած անուններն են. 1. Պատրիարք, 2. Արքեպիսկոպոս, 3. Մետրապոլիտ, 4. Եպիսկոպոս, 5. Քահանայ, 6. Սարկաւագ, 7. Կիսասարկաւագ, 8. Կղերիկոս, 9. Գրակարդաց (ՈՒԽ. Բ. 119), ուր վերջին երկուքը սխալմաբ յետ եւ առաջ գրուած են: Լամբրոնացին ալ կը համարէ ինը դասերթ հետեւեալ կերպով 1. Հայրապետ կամ պատրիարք, 2. Արքեպիսկոպոս կամ եպիսկոպոսապետ կամ առաջին եպիսկոպոս կամ կաթողիկոս, 3. Մետրապոլիտ կամ մայրաքաղաքացի, 4. Եպիսկոպոս, 5. Քահանայ կամ երէց կամ երեփս կամ պապաս, 6. Դիակոն կամ սարկաւագ 7. Իպիողիակոն կամ կէս սարկաւագի, 8. Անագանոս կամ ընթերցող, 9. Փալտ կամ երգեցող (ԼԱՄ. 82-85): Իսկ իւրաքանչիւր աստիճանի զգեստները եւ պաշտօնները, կը քաղենք հետեւեալ կերպով վարէն վեր յառաջելով, 1. Սաղմոսերգուի զգեստը՝ պատմուճան գօտեպինդ ըստ Օրբէլեանի, կամ պատմուճան եւ աղաբողոն ըստ Լամբրոնացույ, իսկ պաշտօնը՝ կանգնիլ ու երգլ սաղմոս, ալէլու, մեղեդի եւ այլ ինչ: 2. Ընթերցողի զգեստը նոյն, իսկ պաշտօնը՝ մարգարէական եւ վարդապետական գիքեր եւ բնագիրներ կարդալ: 3. Դպիրին զգեստը՝ պատմուճան անգօտի եւ ուրար ահեակ բազուկին արմուկէն վեր, իսկ պաշտօնը՝ առաքելականներ կարդալ, մոմեղէն եւ խաչվար կրել, եկեղեցին վարդարել եւ դուռերուն հսկել: 4. Սարկաւագի զգեստը՝ պատմուճան անգօտի եւ ուրար ահեակ ուսը, իսկ պաշտօնը՝ աւետարան կարդալ, խունկ ածել, խորհուրդին սհասաւորել, տեսակները սեղան

վերաբերել ու բաշխելու համար սեղանէն բերել, եւ պաշտամանց կարգադրութիւնը անսայթաքելի ցուցնել: Սարկագագութիւններն ունին զգեստ հակատաւորաց, ճակատը խաչ, փոքրիկ ուրար աջակողմը մէջքէն վար, իսկ պաշտօնին՝ աւետարան կարդալ առանձինն, կարգադրութիւններ ցուցնել, բայց խորհուրդի սպասաւորութեան չհալի: 5. Բահանայի զգեստը՝ ուրար երկու ուսէն եւ շուրջառ կամ նափորտ, իսկ պաշտօնը՝ պատարագ մատուցանել, հաղորդ բաշխել, մկրտել, խոստովանցնել, ժամերգութեանց աղօթքներ ըսել, խաղաղութիւն տալ, մեղաց թողութիւն տալ, եւ ժողովուրդին առաջնորդել: Օրբէլեանի յիշածներէն ինչ ինչ կէտեր ուրիշ կողմէ չեն ստուգուիր, ինչպէս են՝ ընթերցող եւ սաղմոսերգու եւ սարկաւագուհի առնել, իսկ միւռոնով օծում չկատարել: 6. Եպիսկոպոսի զգեստը՝ նափորտ անխաչ եւ վրայէն *եմիփորոն կրկին*, իսկ պաշտօնը՝ *իշխել ի վրեայ գաւառաց*, ձեռնադրութիւններ ընել, եկեղեցի՝ սեղան՝ աւազան եւ խաչ օծել: 7. Մետրապոլիտի զգեստը՝ նափորտ անխաչ ըստ Լամբրոնացույ, կամ թէ իր եպիսկոպոսներուն թիւով կտաւեայ խաչերով՝ ըստ Օրբէլեանի, *եմիփորոն երեք կրկին*, իսկ պաշտօնը՝ պատրիարքի հրամանով երեքը միատեղ եպիսկոպոս ձեռնադրել, եւ երեխայից եւ հիւանդաց ձէթ օրհնել ըստ Օրբէլեանի: 8. Արքեպիսկոպոսի զգեստը՝ նափորտ բազմախաչ եւ *եմիփորոն չորեքկին*, իսկ պաշտօնը միւռոն օրհնել եւ մետրապոլիտ ձեռնադրել, եւ երեքը մէկտեղ պատարաք ձեռնադրել: Այստեղ Լամբրոնացին կաթողիկոս կոչման բացատրութիւնն ալ կու տայ, թէ *ընդ ամենայն տեղիս ուր ազգն իւր են, ունի իշխանութիւն ձեռնադրել նոցա եպիսկոպոս եւ տալ զմիւռոնն, վասն այնորիկ անուանի եւ կաթողիկոս*, որ կը թարգմանուի ընդհանրական: Ըստ այսմ կաթողիկոսութիւնը աստիճան անուն չ'ըլլար, այլ լոկ աստիճանին տեղականէն ազգայնական իրաւասութեան վերածուիլը կը ցուցնէ: 9. Պատրիարքի զգեստը՝ նափորտ բազմախաչ, եւ *եմիփորոն հինգ կրկին, հինգ կրկին խաչիւք*, իսկ պաշտօնը՝ արքեպիսկոպոս ձեռնադրել, եւ աշխարհագումար ժողովի հրաման տալ: Այս տեղեկութիւնները լոկ իբր հատեքրքրական ինչ քաղեցին, բայց միանգամայն կը տեսնուի, թէ *ինն դասուց* խնդիրին մէջ ինչչափ մերոնք աշխատած են Յունաց նմանողութեամբ ինքպինքնին արդարացնել: Ապա թէ ոչ եպիսկոպոսական աստիճաններուն զգեստները եւ պաշտօնները Հայ Եկեղեցույ աւանդական եւ պատմական յիշատակներուն չեն համապատասխաներ, իսկ լոկ քահանայական աստիճաններն ալ արեւելեան չորս կամ հինգ թիւէն հեռանալով՝ արեւմտեան եօթը կամ ութնին վերածուած են միջին դարերու մէջ:

433. ԳՐԻԳՈՐ ԲԵՐԹՈՂ

Ժամանակին յուլուած խնդիրները լցարնելու համար պիտի յիշենք Գրիգոր Բերթողի մէկ գրուածը, որ Գիրք Թղթոցին մէջ անցած է (ԹՂԹ. 153-160): Հեղինակին վրայ շատ տեղեկութիւն չունինք: Բերթող կոչումը կը ցուցնէ թէ Սիւնեաց դպրոցին գլխաւորներէն էր, եւ պէտք է նոյն վարդապետն ըլլայ, որ Վրթանէս Բերթողի հետ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին գտնուեցաւ Մովսէս կաթողիկոսի հրամանով (ՍԱՄ. 76): Գրուածը ուղղուած է Աբրահամ կաթողիկոսին եւ զննեպով կը տեսնուի թէ բաւական կարեւոր խնդիր մը յուլուած է այն ատեն, թէ օրէ՞ն է արդեօք գործածել այն պատարգի սեղանները, որոնք հերձուածողներէ գործածուած ըլլալով՝ պղծուած կը համարուն, թէ ոչ հարկ է անոնք քակել, նորեր կանգնել, եւ նորէն օծել: Այս միջոցին Նեստորականաց եւ ԲԼաղկեդոնականաց հետեւողները բաւական տարածուած դին, եւ Վրաց խլումն ալ նոր ընդարձակութիւն տուած էր անոնց, որով սեղաններու հնդիրէն յառաջ եկած դժուարութիւնները շատցած էին: Այնպէս ըթ տեսնուի որ Աբրահամ թոյլատու ընթացք մը բռնած էր, պաշտամանց դիւրութիւննր ընծայելու համար, մինչ Գրիգոր այդ ընթացքին համամիտ չէ, եւ հաւանաբար իր գաղափարակիցներէ ալ յորդորուած, դիտողագիր մը կ'ուղղէ Աբրահամին, զի *Դուք, կ'ըսէ, առաւել ողորմութիւն արարէք*: Գրիգորի պատճառաբանութիւնը կազմուած է հին եւ նոր կտակարաններէ

քաղուած օրինակներով եւ վկայութիւններով, որոնց գլխաւորն է, թէ քանի որ կաթողիկոսին ալ կարծիքով եւ հրամանով, օրէն չէ հաղորդել այն պատարագներուն, որոնք հերձուածողներէ կը մատուցուին, սեղաններն ալ ընդունիլ պէտք չէ: Բրիստոսի վարդապետութեամբ սեղանն է որ սրբէ պատարագն, ուստի հնար չէ սեղանը ընդունիլ, քանի որ պատարագը կը մերժուի: Դուք, կ'ըսէ, եւ պղուպնաքեայ անդ երկրպագութիւն՝ դատապարտութիւն ի հոգեւորին ուսուցանէք, այսինքն է, Աբրահամ չէր ներեր որ աղօթքի եւ երկրպագութեան երթըցուի այն եկեղեցիները, որոնք կը գտնուէին առ մեր հերետիկոսայքս, եւ կամ յարեւելս ի Պարսս, ի Տիպրոն եւ յայլ տեղիս (ԹՂԹ. 156): Ասկէ կը հետեւցնէ, թէ սեղանները ընդունիլ հակասութիւն կ'ըլլայ: Միեւնոյն ատեն գործը գիւրացնելու համար, Գրիգոր խնգիրին մջասահման լուծում մը կու տայ, ուղղափառներէ կանգնուած եւ հերձուածողներէ պղծուածները՝ նոյնիսկ հերձուածողներէ կանգնուածներէն պահելով, եւ կ'առաջարկէ. *Ջհայցումնս մեր կատարեցէք, փոխել պսեղանս նորս՝ ի նորոյ հաստատեալս*, որովհետեւ առաջին շնորհն ալ *յանօրինացն եւ յանհաճելեացն բացակայի*: Բայց կ'ընդունի որ հաուին առաջին անգամ ուղղափառներէ կանգնուածները, վասնպի ինչպէս գայթակղեալները պջղմամբ ուղղափառութեան կը վերադառնան, եւ *պարեպաշտութիւն խոստովանելով՝ յառաջին ի մտացն փոխեցան, այսպէս գոյ հնար փոխարկել յառաջին սրբութեանն պատուականութիւն՝ եւ պսեղանս* (ԹՂԹ. 155): Սեղաններու առթիւ խաչերու վրայ ալ առանձինն կը խօսի (ԹՂԹ. 158), եւ ամենայն ակնածութեամբ կը կնքէ. *Առ բարի հովիւդ ասասծուք* (ԹՂԹ. 159), թէ *սեղան ուրեմն փոխել իրաւոնք են* (ԹՂԹ. 160), եւ կը խնդրէ որ *թէ այլ ինչ յայտնեցաւ ձեզ ի հին եւ ի նոր կտակարանաց, ցուցէք եւ մեզ* (ԹՂԹ. 155), բայց *թէ իշխանութեամբ ինչ կամիք, եւ ոչ ըստ գրոց, մեր վերջին բան վասն այդր՝ դոյնդ է* (ԹՂԹ. 160): Որովհետեւ խնդիրը Գրիգոր Բերթողի նամակէն կը քաղենք, եւ ուրիշ պատմական յիշատակ չունինք, անոր վարջաւորութեան մասին բան մը չենք կրնար աւելցնել, բայց եթէ, որ նոյնիսկ պատմական յիշատակին բացակայութիւնը կը ցուցնէ, թէ դիւրաւ համաձայնութիւն գոյացած է, եւ հակառակութիւն տեղի չէ ունեցած:

434. ՍՄԲԱՏԻ ԲԱՐՁՐԱՆԱԼԸ

Յիշեցինք արդէն թէ Սմբատ Բագրատունի, Վրկանի մարպպան եւ Հայաստանի արտասավոր արքունի գործակալ, պարտաւորուեցաւ 608 տարւոյ գարնան սկիպըր Պարսկաստան դառնալ Խոսրովի ստիպողական հրամանով (« 424): Կոչուելուն շարժառիթն էր Բուշաններու նորէն Պարսից վրայ քալելը, որոնց դէմ ղրկուեցաւ Սմբատ աստիճանի բարձրացմամբ, Խոսրով շուրմ նոր պատուանունով, եւ իրաւունք ստանալով գործածել *պատմուճան եւ գտակ բեհեպեայ յոսկոյ օծեալ*, ականակապ վրայն, գահ արծաթի, փողեր չորեքձայնեան, եւ պահապաններ արքունի թիկնապահներէն: Սմբատ Հայ գունդր ալ առաւ մէկտեղ, որոնց կը հրամայէին Վարապշապուհ Արծրունի, Սարգիս Տայեցի, Վուամ Գողթանցի, Սարգիս Դիմաքսեան, Սարգիս Տրպատունի, եւ Մանուէլ ու Արտաւազդ ու Վստամ ու Հմայեակ Ապահունիներ (ՍԵԲ. 104): Սմբաի մեծ յաղթութիւն մը տարած, անհոգ կը մնար պլտիկ գունդով մը, երբ թշնամին անակնկալ կերպով յարձակումը նորոգեց: Սմբաի հրաման ըրաւ ետ քաշուիլ, եւ ինքն Սրագիս Դիմաքսեանի եւ Սարգիս Տրպատունիի եւ Սմբատիկ պինկիրի ընկերակցութեամբ ապատեցաւ, իսկ Դատոյեան պարսիկ պօրավարը ուզեց պատերապմիլ, բայց յաղթուեցաւ, ու թշնամին մինչեւ Ասպահան ասպատակեց: Չախողուածը ամբաստանութեանց դուռ բացաւ, բայց Խոսրովի կողմն քննիչ ղրկուած Շահրապան Բանտական նախարար՝ Սմբատը արդարացուց եւ Դատոյեան մահուան դատապարտուեցաւ (ՍԵԲ. 106): Սմբատ պատերապմը նորոգեց 60ին նոր ոյժերով, Բուշանաց ըագաւորը մենակմարտով սպաննեց, եւ անոր գունդերը մինչեւ ներքին գաւառները հալածեց,

որուն վրայ Խոսրով նոր պատիւներ տուաւ Սմբատի, մինչեւ արքունի փիղը հեծցնելու չափ (ՍԵՖ. 108), եւ արքունեաց մէջ հանգստեան պաշտօնի կոչեց, իբրեւ *երրորդ նախարար ի տաճարի թագաւորութեանն*, ուր ապրեցաւ Սմբատ, այլեւս 8 տարիներ մինչեւ 617 (ՍԵՖ. 109):

435. ԲԱԳԱՐԱՆՑԻԻ ՄԱՀԸ

Միեւնոյն ատեններ Խոսրով Յունաց դէմ ալ պատերապմը կը շարունակէր, վասնպի չէր ներեր Փոկասի խաղաղութեամբ վայելել Մօրիկի գահը, եւ երբ Խոռեամ Ռազման Միջագետքի մէջ կը յառաջէր, Աշհահ Յեղտայար, որ Աշոտ ալ կոչուած է (ՅՈՎ. 94), Յունական Հայաստանը կըմտնէր, Բասենի Դու գիւղի մօտ մեծ յաղթութիւն մը կը տանէր, Կարինը կը գրաւէր, եւ մինչեւ Սատաղա ու Նիկոպոլիս ու Կեսարիա կը յառաջէր: Խոսրովի 21-րդ կամ 610 տարին յաղթական բանակը Պարսկաստան դարձած ատեն, գրեթէ բոլոր Կարնոյ բնակիչները գերի կը տանէր, եւ Համատան քաղաքը կը փոխադրէր: գերիներուն մէջ էր Յովհան Բագարանցի հակաթոռ կաթողիկոսը, ծերացած եւ աննշանակ կացութեան մատնուած, որ հապիւ տարի մը եւս կ'ապրէր գերութեան երկիրը, եւ կը վախճանէր 611-ին, 590-էն ադին 20 տարի աննշանակ եւ անօգուտ պաշտօնավարութեամբ, եթէ չուզէնք իսկ իերն վրայ թծանրացնել եկեղեցւոյն եւ ազգին պառակտելուն գործիք դարձած ըլլալը, յարգելով պատմիչներէն ոմանց վկայութիւնը՝ թէ անհատաբար *արդար եւ առաքինի* վարք մը ունեցած էր: Բագարանցիին մարմինը Համատանէն բերուեցաւ, եւ Աւան քաղաքը թաղուեցաւ, իր իսկ իրեն համար իբր աթոռանիստ կառուցած եկեղեցւոյն մէջ (ՍԵՖ. 123): Յոյներ երբէք չմտաբերեցին Բագարանցիին յաջորդ մը տալ, ոչ անոր գերութեան ատեն եւ ոչ մեռնելէն օգուտ չէր ունեցած, եւ Աբրահամի ընտրութեան առթիւ Յունական բաժինին եպիսկոպոսներն ալ ամբողջաբար Դուիին աթոռին հետ համաձայնած էին, նոր հակաթոռ մը իրեն հետեւող պիտի չգտնէր: Բաց աստի Յոյները այս մասին մտածելու իսկ ատեն չունէին, զի Հերակլ Եգիպտոսի զօրավարը, որուն Փոկասի դէմ ելնելը յիշած ենք (« 394), երբէք իր հակառակութենէն ետ չէր կեցած, եւ տակաւ իր կողմը զօրացուցած, մինչեւ իսկ ծովէն ու ցամաքէն Բիւզանդիոնի վրայ քալեց, մայրաքաղաքը գրաւեց, Փոկասը սպաննեց, եւ ինքն ծերացած ըլլալով, իր համանուն Հերակլ որդին կայսր հռչակել տուաւ, 610-ին:

436. ՊԱՐՍԻՑ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

Հերակլ կայսր իր գահը ապահովելու եւ իր իշխանութիւնը զօրացնելու համար, փափակեցաւ Պարսից հետ հաշտութիւն կնքել, Խոսրովը համոզելով, թէ իր նպատակը կատարուեցաւ, երբ Փոկասի սպանութեամբ Մօրիկի վրէժը լուծուեցաւ (ՍԵՖ. 125): Սակայն Խոսրով չհաւանեցաւ, եւ կը շնդէր թէ ինքն Մօրիկի տեղ անոր որդին Թէոդոսը թագաւորեցուցած է, եւ Հերակլի թագաւորութիւնը չի ճանչնար: Միանգամայն՝ հրաման տուաւ իր զօրավարներուն կայսրութեան վրայ յարձակիլ ամէն կողմէ: Ընդհանուր բանակին հրամանատարն էր Խորեամ Ռազման, որուն Շահրավարազ պատուանունը շնորհուեցաւ, եւ օգնական տրուեցաւ Շահէն Պատոսապան, որ մինչեւ Փոքր Ասիոյ առաջակողմը քալեց: Խոռեամ ալ Դամասկոսը գրաւեց 613-ին, եւ անկէ Փոքր Ասիոյ բանակին գլուխը անցնելով մինչեւ Քաղկեդոն եկաւ, եւ կը սպառնար Բիւզանդիա անցնիլ: Հերակլ տակաւին կը ջանար հաշտութեամբ եւ խաղաղութեամբ գործը վերջացնել, միշտ առջեւ դնելով Փոկասի սպանութիւնը իբրեւ Խոսրովի հաճելի գործ մը (ՍԵՖ. 143): Բայց Պարսիկներ չկասեցան եւ նաւերով Բիւզանդիոյ վրայ յարձակեցաւ, եւ թէպէտ չյաջողեցան, սակայն խրոխտանքը ձեռքէ չձգեցին (ՍԵՖ. 143), եւ իրենց աւարառութիւնները եւ սպառնալիքները շարունակեցին: Շահրավարազ Խոռեամ Բիւթանիայէ Երուսաղէմի վրայ դարձաւ եւ վայն առաւ 614 Ապրիլ 10-ին, եթէ պահենք *զկնի տասն աւուր անցելոյ յետ պատկին* թուականը, միանգամայն, Խոսրովի ըագաւորութեան Իէ տարին ԻԵ ուղղելով, եւ մարգաց 19-ն ալ մարերի

կարդալով (ՍԵԲ. 130): Երուսաղէմի աւարին հետ գրաւուեցաւ Խաչափայտն ալ, եւ գերիներու հետ տարուեցան Ջաքարիա պատրիարքը եւ բազմաթիւ եկեղեցականներ: Պահ մը կայսրութեան բոլոր Ասիական սահմանները Պարսից ձեռքը անցած գտնուեցան (ԱՍԼ 272), եւ Խոսրով այնչափ հպարտացաւ, որ Հերակլի *անմիտ եւ անպիտան ծառայ* հասցէով նամակ կը գրէր, կը խրատէր որ իր Բրիստոսին չի վստահի, թագէն հրաժարի եւ գայ Պարսկաստան, ուր պինքն տունով տեղով հանգիստ ապրեցնել կը խոստանար (ՍԵԲ. 143):

437. ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆԱՅ ԳՈՐԾԵՐԸ

Այս միջոցին կրօնական պանապան պատահարներ տեղի կ'ունենային Պարսից մայրաքաղաքը: Արքունեաց մէջ ստացած ազդեցիկ գիրքը յիշեցինք (« 434): Ուրիշ մըն ալ կար, որ նոյնչափ ազդեցութիւն ստացած էր արքունեաց մէջ, Գաբրիէլ Շիլգարացին, արքունեաց բժշկապետը կամ պարսիկ կոչմամբ *դուրուստպետը*, որ յաջողած էր Շիրին թագուհւոյն ամլութիւնը բժշկել, եւ Մերդանշահ արքայորդւոյն ծննդեան պատճառ ըլլալ (ՅԱՐ. 146): Գաբրիէլ ալ Սմբատի նման միաբնակ ուղղաբառ էր, նոյնպէս էր եւ Շիրին թագուհին (ՍԵԲ. 76), եւ այս երեքին համամիտ ուղղութիւնը կրցաւ ազդել Խոսրովի վրայ, որ իր պաշտպանութիւնը շնորհէ իրենց դաւանութեան, եւ վլանայ Նեստորականներուն: Չէ՞ որ Նեստորականներ Բաղկեդոնականներուն համամիտ էին, եւ Խոսրով ալ սաստիկ ատելութեամբ կը պատերապմէր քաղկեդոնիկ Յոյներուն հետ: Զօրութեամբ այդ ազդեցութեան երկար ձգձգումներ եղան Նեստորականներու կաթողիկոս մը ընտրելու համար Սարբիշօ կաթողիկոսի համուրնէ ետքը, որ մեռած էր 604-ին: Թպէտ Նեստորականներ կ'ուզէին Գրիգոր Կաշկարցին բարձրացնել աթոռը, բայց Գաբրիէլի ազդեցութեամբ ընտրուեցաւ, Գրիգոր Պորաթեցին: Այն ալ շուտով վախճանեցաւ շուրջ 609-ին, եւ այս անգամ աւելի մեծ տագնապ ծագեցաւ, վասնպիսի Խոսրով յաջորդին ընտրութիւնը Շիլգարացիին յանձնեց, իսկ նա ամէն տեսակ դժուարութիւններ հանեց, որպէսպիսի յաջորդ չընտրուի, եւ Նեստորականներ տկարանան, եւ եթէ հնար լինի ի սպառ ալ ցուրին ու ջնջուին (ՅԱՐ. 146): Նեստորականներ շարունակ դիմումներ կ'ընէին ընտրութեան արտօնութիւն ստանալու համար, իսկ Շիլգարացին չէր դադարեր ծանր ամբաստանութիւններ կուտել անոնց գլուխը, այնպէս որ Խոսրովի հրամանով հարկ եղաւ կէս դատական կէս կրօնական քննութիւն մը բանալ, գլխաւոր նպատակ ունենալով ճշդել, թէ Նեստորականաց ուղղութիւնը տէրութեան հակառակ կողմ մը ունէր արդեօք: Աստի եւ անտի պատգամաւորներ հրաւիրուեցան, Նեստորականներուն ենրկայացուցիչները եղան Յովնադաբ Խըդհայեաբի եւ Շուբխալըմարան Բեթսըլոխի մետրապոլիտներ եւ Գէորգ Իվալացի գիտնական վարդապետ: Նեստորականաց յիշատակներուն համաձայն իրենց յաղթական գտնուեցան կրօնական վիճաբանութեանց մէջ, եւ Շիլգարացիին հրամայուեցաւ որ պիրենք չհալածէ (ՅԱՐ. 147): Այս հպարագային է որ Պարսից ժողովի մը յիշատակութիւնն ունինք, որուն թուականը եւ կազմութիւնը խնդիրներու տեղի տուած է:

438. ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Սովորաբար ընդունուած դրութեամբ, եւ պաշտօնական գրութեանց վրայ հիմնուելով, Պարսից ժողովին գումարումը եղած է *յետ գերութեանն Երուսաղէմի* (ՍԵԲ. 189), եւ անոր մասնակցած են Ջաքարիա Երուսաղէմի պատրիարքը (ՍԵԲ. 192), եւ Կոմիտաս Տարոնոյ եւ Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսները (ԱՍՈ. 96): Այդ ամէն պարագաները ճշմարտուելու համար պէտք է որ ժողովը գումարուած ըլլայ 616-ին, կամ առնուապ 615-ին: Ուրիշ հաշուով մը՝ Գէորգ Իվալացի, որ ժողովին մէջ գտնուած կ'ըսուի, խաչուած է 615 Յունուար 14-ին, անկէ առաջ 15 ամիս բանտարկութիւն է կրած, որով կը հասնինք 613 Հոկտեմբեր կէսին, անկէ ալ առաջ *երկար*

ժամանակ գոնէ 4 ամիս, այդ գործերով ատեն անցուցած է, որով ժողովի թուական կը դրուի 613 Յունիս ամիսը (ՅԱՐ. 153): Երկու հաշիւներն ալ իրենց համար բաւական հաստատուն հիմեր ունին, որք պատմական պարագաներու հետ ալ կը կապակցին, այնպէս որ մեր կարծեօք հնար չէ մին միւսին զոհել, եւ բնաւ դժուարութիւն չենք տեսներ երկու տարբեր գումարումներ ընդունիլ, ինչչափ ալ երկբայութիւն յարուցուի, թէ *երկրորդ ժողովն է ի՞նչ պիտի անէր* (ՅԱՐ. 159): Մեր տեսութիւնը արդարացնելու համար կը յիշենք նախ, թէ ինչպէս նեստորական աղբիւրներ Խոսրովի 23-րդ տարին կը յիշեն, որ է ըսել 612/3 տարեշրջանը (ՅԱՐ. 153), նոյնպէս ուրիշ աղբիւրներէ յստակօրէն կը քաղուի միւս թուականը՝ Երուսաղէմի գերութեան պարագայով: Զաքարիայ պատրիարքի ներկայութիւնը այնպիսի նշանաւոր եղելութիւն մըն է, որ չէր կրնար ոչ կեղծիքի եւ ոչ թիրիմացութեան ներքեւ իյնալ: Նեստորականներու յիշած ժողովը, Մարաստանի մէջ տեղի ունեցած մասնաւոր գումարում մըն է (ՅԱՐ. 151), մինչ բուն Պարսից ժողովը Պարսից մայրաքաղաքին մէջ, *ի դուռն արքունի* (ՍԵՖ. 189), եւ ամէն կողմերէ հրաւիրուած եպիսկոպոսներով կազմուած (ԹՂԹ. 218), լիակատար գումարում մըն է: Մարաստանի մէջ տեղի ունեցած գումարման նպատակն է՝ Նեստորականաց կաթողիկոս ընտրելու րագելքը վերցնել (ՅԱՐ. 149), մինչ Պարսից ժողովին պատմութեանը մէջ, ներկայ էր *անդ անուանեալ կաթողիկոսն* Նեստորականաց (ՍԵՖ. 191), եւ ինքն *հայրապետն իսկ յառաջ մատուցեալ* կը խօսէր (ՍԵՖ. 190): Մարաստանի գումարման նպատակն էր Նեստորականաց աթոռին պարապութեան վերջ դնել, եւ անոնց դէմ եղած ամբաստանութիւնները ցրել, մինչ Պարսից ժողովին նպատակն է Պարսկաստանի քրիստոնեաներուն մէջ տիրող երկպառակութիւնը վերջացնել, եւ երկրին խաղաղութեան նպաստել (ՍԵՖ. 189): Հետեւաբար Մարաստանի գումարումին արդիւնքը եղաւ որ կաթողիկոս ընտրելու արտօնութիւնը տրուեցաւ, եւ Նեստորական իրաւունք ունեցան կարծելու թէ իրենք *յաղթեցին*: Սակայն Ուղղափառներու եւ Նեստորականներու վէճերը չվերջացան, թերեւս աւելի ալ վայրացան, եւ Խոսրով կրցաւ ըսել. *Լսեմ թէ երկու կողմանք են քրիստոնէիցն, եւ մին զմիւսն նզովէ, զի՞նչ համարին իրաւացի. արդ միաբանութամբ ժողովեսցին ի դուռն արքունի, զի զուղիղն հաստատեսցեն եւ զթիւրն մերժեսցեն* (ՍԵՖ. 189): Խոսրով կերպով մը քրիստոնեայ կայսրներուն դերը կը ստանձնէ, եւ ընդհանուր ժողովի մը կը յանձնէ դաւանական վէճերու որոշումը: Իսկ այս գործը շատ տարբեր է կաթողիկոսի ընտրութեան արագելքը վերցնելու խնդիրէն:

439. ՊԱՐՍԻՑ ԺՈՂՈՎԸ

Պարսից ժողովին գումարման հսկելու համար, Խոսրովի կողմէն *ուստիակն* կամ թագաւորական պատուիրակ նշանակուեցան Սմբատ Բագրատունի եւ Գաբրիէլ Շիլգարացի: Ժողովին հրակիրուեցան պարսկահպատակ *ամենայն* եպիսկոպոսներ *կողմանց արեւելից եւ Ասորեստանի*, որ է ըսել բուն Պարսկաստանի եւ Միջագետքի վիճակաւորները, եւ յանուանէ յիշուած ունինք Կամբիշոյ մետրապոլիտը, որ է Տիւբոնի եպիսկոպոսը, եւ Պօղոս Արուաստայ, Գաբրիէլ Տաճկաց, Յովնան Հերթայ, Սիմոն Նինուէի, Սաբասիոյ Կոհոնիհորական, Գաբրիէլ Զարմայ, Բենիամին Մնդրի, եւ ստեփանոս Արզնի եպիսկոպոսները (ԹՂԹ. 218): Բայց ամէնը այսչափ չէ, որովհետեւ ներկայ են *այլ բազում եպիսկոպոսք, եպիսկոպոսակցօք եւ սարկաւագօք* (ԹՂԹ. 218), ինչպէս եւ շատ *երիցունք* (ՍԵՖ. 189): Ժողովին ներկայ է եւս *Զաքարիայ հայրապետն Երուսաղէմի* եւ *այլ բազում իմաստասէրք*, իմա՛ գիտնական եկեղեցականներ, որոնք գերի բերուած էին ոչ միայն Երուսաղէմէ, այլեւ *Աղեքսանդրացւոց քաղաքէն* (ՍԵՖ. 189), վասնպի Խոռեամի բանակին մէկ մասը Եգիպտոս ալ արշաւած էր (ԱՍԼ. 272): Հայերուն գլխաւոր մասնակցութիւն տրուած չէ, միայն երկու անձեր կը յիշուին, Կոմիտաս Մամիկոնէից եւ Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսներ, որոնց համար կ'ըսուի թէ *դիպեցան անդ* (ՍԵՖ. 190), իբր այն թէ ուղղակի

հրաւիրուած չէին: Բայց այդ մասին ըսելիքնիս առաջիկային կը թողունք: Ժողովին մէջ շփոթը սաստիկ եղած է, որովհետեւ երկու դաւանութեանց եպիսկոպոսները դէմդիմաց էին: Նեստորականաց կաթողիկոսին Յիսուսի նկատմամբ յայտարարութիւնը, թէ *մի՛ կոչեցի աստուած այրն այն*, մեծ ժխոր կը յարուցանէ, առաջին ժողովներուն հակառակ ըլլալը կը բացատրուի, իւրաքանչիւր ժողովի հովանաւոր կայսրներուն անունները կը ճշդուին, եւ Խոսրով կը վճռէ, թէ *երից թագաւորաց հրամանքն ճշմարիտ թուին լինել, քան միոյն* (ՍԵԲ. 191): Ժողովին մէջ թագաւորին վերագրուած խօսքերը, յարմարագոյն լինէր թագաւորական ոստիկաններէն ըսուած կարծել, որովհետեւ Խոսրով ներկայ չէր, եւ քրիստոնէական մանրամասնութեանց ալ ծանօթութիւն չունէր: Ժողովին որոշումը Նեստորականներուն նպաստաւոր չեղաւ, եւ չէր ալ կրնար ըլլալ, քանի որ Սմբատն ու Գաբրիէլն էին ոստիկանները, եւ Շիրին թագուհի անոնց հովանաւորը: Նեստորականաց հայրապետին համար կ'ըսուի թէ *գանալից* եղաւ, թէ հրամայուեցաւ բոլոր անոր համախոհները *հանել յատենէն* (ՍԵԲ. 190), եւ *քանդել պամենեցունց նոցա պեկեղեցիսն*, մինչեւ իսկ *սասակել զնոսա, թէ ոչ դարձցին ի մոլորութենէն* (ՍԵԲ. 191): Թերեւս, այդ խստութեանց մէջ նշանակութիւն ունեցաւ, Նեստորականներուն իբր քաղկեդոնիկ Յոյներու կողմանկից ցուցուած ըլլալը, թէ ոչ Խոսրովի աչքին մեծ նշանակութիւն ունեցած պիտի չըլլար Բրիստոսի բնութեանց միաւորութեան կամ երկուութեան խնդիրը: Այսչափ են Պարսից ժողովին մասին մեզի հասած տեղեկութիւնները:

440. ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՄԱՀԸ

Հայերուն այդ ժողովին մէջ գլխաւոր դեր չունենալը նկատողութեան արժանի է, մանաւանդ որ Հայ Եկեղեցւոյն նախանձայոյզ պաշտպան՝ Սմբատ Բագրատունին, ժողովին կառավարող եւ հսկող ոստիկան էր: Հայոց աթոռը, բոլոր Պարսկական թագաւորութեան մէջ, առաջին եւ բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութիւնն էր, եւ արքունիքն ալ կը ձանձնար եւ կը յարգէր անոր կարեւորութիւնը: Միայն երկու եպիսկոպոսներ *դիպեցան անդ*, որոնք *վասն բռնութեան աշխարհին էին արձակեալ զի ծանուցեն թագաւորին* (ՍԵԲ. 190), որ է ըսել թէ ոչ ժողովին ներկայ ըլլալու, այլ տեղական գործերու համար պատգամաւորութիւն մըն էր: Երկու եպիսկոպոսներէն մէկն է Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսը, զոր արդէն գործի վրայ տեսանք Աղուանից գրուած թղթոյն առթիւ (« 428), իսկ միւսն է Կոմիտաս եպիսկոպոս Մամիկոնէից կամ Տարոնոյ: Արդ Կոմիտաս, որ իբրեւ Մամիկոնէից եպիսկոպոս ժողովին ատեն Պարսկաստան կու գայ, Պարսկաստանէ չդարձած ընդարձակ թուղթ մը կը ներկայացնէ ժողովին *վասն հաւատոյ*, եւ անոր մէջ կը յայտնէ, թէ *յաջորդեցայ ի կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծաց* (ԹՂԹ. 218): Այդ տեղեկութիւններէն պիտի քաղենք պատմութիւնը, քանի որ աւելի բացայայտները չունինք: Ամենէն մեծ դժուարութիւնն է Աբրահամ կաթողիկոսի մահուն թուականը ճշդել, որպէսզի անկէ անցնինք նոր կաթողիկոսի ընտրութեան: Այդ ամէն պատմագիրներ եւ գաւազանագիրներ, որոնցմէ 15-է աւելի յատկապէս քննած ենք, ամէնքն ալ առանց բացառութեան 23 տարի կու տան Աբրահամի, եւ 607-էն հաշուելով 630-ին կը տանին նորա կաթողիկոսութեան վերջը, մինչ մենք հապիւ թէ 616-ին հասած ենք պատմական ժամանակագրութեամբ եւ ահա նոր կաթողիկոսի մը անունը կը գտնենք դիմացնիս: Պատմագիրներու համաձայնութիւնը զօրաւոր փաստ կը նկատուի, եւ մենք ալ պայն սիրած ենք եւ կը սիրէինք յարգել, եթէ ժամանակագրութեան խստապահանջ փաստը չպարտաւորէր պատմագիրներու եւ գաւազանագիրներու տուած թուականը մէկ կողմ թողուլ, եւ եղելութեանց պահանջին հպատակելով գոնէ 615-ին վերջերը վախճանած ըսել Աբրահամ Աղբաթանեցի կաթողիկոսը: Թէ ինչպէս տեղի ունեցած է սխալին ծագումը, կամ թէ ինչպէս կրցած է այն միօրինակ ձեւը տարածուիլ, հետապօտել աւելորդ է: Ինչպէս Աբրահամի

կաթողիկոսութեան սկիզբը, նոյնպէս Կոմիտասի ալ կաթողիկոսութեան սկիզբը պատմականօրէն հաստատուած են, եւ երկուքին միջոց ժամանակէն աւելի պաշտօնավարութիւն չենք կրնար տալ Աբրահամի: Աբրահամ գործունեայ եւ որոշ կամքի տէր անձ մը կը տեսնուի, որ ամենէն տագնապալի միջոցի մէջ աթոռ բարձրացաւ եկեղեցւոյն երկպառակ վիճակը դարմանելու, եւ վարատեալ հօտ մը հովուելու: Մէկ կողմանէ Վրաց բաժանման մէջ ցուցուցած արի եւ անվկանդ հաստատամտութիւնը, միւս կողմէն Յունաց բաժնին եպիսկոպոսները միաբանելու, եւ Աղուանից բաժանման առաջքն առնելու համար սիրաշահութիւնները, կը ցուցնեն ժամանակին պարագաներու վրայ իշխելու, եւ իւրաքաչիւր եղելութիւնը իր էութեան մէջ կշռելու կարողութիւն մը, եւ արժանի կ'ընեն իր անունը նշանաւորագոյն կաթողիկոսներու հետ դասելու: Մահուան պարագաները, եւ թաղման տեղը յիշուած չեն: Ասոնք Դըւնայ մէջ տեղի ունեցած են աներկբայաբար: Տարիքն ալ շատ ծերացած չ'երեւիր: Մովսէս կաթողիկոս օրով յիշուած չէ, եւ տեղապահութեան միջոցին կը սկսի երեւիլ, եւ իր գործելու կերպերն ալ ժիր տարիքի նշանները կը յայտնեն:

Տ. ԿՈՄԻՏԱՍ Ա. ԱՂԵՑԻ

441. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Կոմիտասի ծննդավայրն է Արագածոտն գաւառի Աղցք գիւղը, որով դիւրութիւն ունեցած է Դըւնայ հայրապետանոցին աշակերտիլ Եղիվարդեցի Մովսէս կաթողիկոսի օրով, եւ այնտեղ յառաջելով Ս. Հռիփսիմէի վկայարանին փակակալ անուանուիլ, ուսկից ետքը ձեռնադրուած է Տարոնոյ եւ Մամիկոնէից եպիսկոպոս (ՅՈՎ. 95): Աբրահամի ընտրութեան միջոցին Տարոնոյ եպիսկոպոսի անուն յիշուած չէ (« 410»), թէպէտեւ Բագրեւանդացի եւ Գաբեղեան կաթողիկոսներու օրէն տեսանք Տարոնոյ եպիսկոպոսներուն վայելած մեծ դիրքը եւ գործունէութիւնը: Կը հետեւցնենք թէ նոյն միջոցին դատարկ էր Տարոնոյ աթոռը, եւ թէ Աբրահամ եղաւ Կոմիտասը նոյն աթոռին վրայս հաստատողը: Անկէ ետքն է որ թէ աթոռին իրաւունքով եւ թէ անձնական արժանիքով՝ Կոմիտաս կը սկսի գործի գլուխ գտնուիլ, եւ երբ պէտք կ'ըլլայ *վասն բռնութեան աշխարհին* պատգամաւորութիւն յղել *թագաւորին*, երկու պատգամաւորներուն առաջինն է Կոմիտաս, եւ երկրորդն է Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոս (ՍԵԲ. 190), Յովհաննէսի յաջորդը, որոնց անունները միշտ յիշուած տեսանք գլխաւոր գործողութեանց մէջ: Բայց թէ ինչ *բռնութիւն* էր, կոր թագաւորին ձեռքով պիտի հեռացնէին պատգամաւոր եպիսկոպոսները, բնաւ բացատրուած չէր, եւ գաղտնիքը լուծելու միաւ բանալին Կոմիտասին եպիսկոպոսութեամբ երթալն եւ կաթողիկոսութեամբ դառնալն է (ԹՂԹ. 218): Ըստ այսմ մենք ալ համամիտ ենք ընդունիլ, թէ յիշուած բռնութիւնը կաթողիկոսական ընտրութեան արգելքն էր, որ նորէն տեղի ունեցար էր Աբրահամի մեռնելէն ետքը: Մովսէսի մահուրնէ ետք կաթողիկոսական ընտրութեան յապաղիլը, Նեստորականներու կաթողիկոսական ընտրութեան մասին տրուած հրամանները (« 439»), եւ նոյնիսկ Եդեսիոյ եպիսկոպոսին ընտրութեան համար թագաւորական արտօնութիւն ստացուած ըլլալը (ՅԱՐ. 156) կ'ապացուցանեն, թէ Պասրից թագաւորներ՝ գլխաւոր քրիստոնեայ հոգեւոր պետերու ընտրութիւնը առանց իրենց հաւանութեան թող չէին տար կատարել: Այդ բանին ահաստատութիւնը ունինք նոյնիսկ Սահակ Պարթեւի եւ Յովսէփ Հողոցմեցիի եւ Գիւտ Արահեպացիի օրով տեղի ունեցած Պարսիկ արքունիքի միջամտութեանց մէջ: Բայց եթէ Կոմիտաս Տիպրոն երթալով կաթողիկոսութեան հաստատութիւն ստացաւ, հարկաւ ինքնագլուխ կերպով աթոռը յափշտակող չեղաւ, եւ ոչ ալ Սմբատ Բագրատունի միայն իր կամքով եւ ազդեցութեամբ Հայոց կաթողիկոսը կրցաւ նշանակել, երկու թալեդրութիւններն ալ հեռի են Կոմիտասի եւ Սմբատի ուղղութենէն եւ նկարագիրէն: Ուրեմն պէտք է ընդունիլ, թէ Հայեր իրենց մէջ կաթողիկոսական

ընտրութիւնը կատարեցին Կոմիտասի վրայ, բայց գործին ձեւակերպութիւն եւ հոչակ չտուին՝ դժուարութիւն չյարուցանելու համար, եւ նոյնիսկ Կոմիտասը Տիպրոն ղրկեցին, Մատթէոսի պէս նախաձեռնարկ եւ գործունեայ եպիսկոպոսի մը ընկերակցութեամբ, եւ Սմբատի յանձնարարեցին գործին պաշտօնական մասը լրացնել, ինչ որ դժուար չէր, նկատելով Սմբատի վայելած ազդեցութիւնն ու վստահութիւնը: Եթէ ներեալ է ենթադրութեանց մէջ աւելի յառաջել, գուցէ կանուխէն Աբրահամի ալ հրաւեր ղրկուած էր Պարսից ժողովին գալ կամ պատուիրակներ ղրկել եւ իր տեսութիւնը հաղորդել, եւ մահը վրայ գալով եւ յաջորդութեան խնդիրը կնճռոտելով, Հայեր պատարուրուաթ էին լուեայն ընտրութիւնը կատարել եւ ընտրուեալ Տիպրոն ղրկել՝ պաշտօնական ձեւերը լրացնելու համար:

442. ՀԱԻԱՏՈՅ ԳԻՐԸ

Կոմիտասի Տիպրոն եղած ատենէն կը սկսի իր հայրապետական իշխանութիւնը գործածել, *Հաւատոյ Գիր* մը կամ ուղղափառ դաւանութեան ընդարձակ բացատրութեան մը ներկայելով Պարսից ժողովին, վոր քանիցս յիշեցինք: Կոմիտաս անոր մէջ ինքզինք բացարձակապէս *Կաթողիկոս Հայոց* չի կոչեր, այլ կը ստորագրէ, որ *յաջորդեցայ ի կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծաց (ԹՂԹ. 218)*, որ աւելի *ընտրեալ կաթողիկոս* իմաստուն ունի, ինչպէս մենք այսօր մեր ճշդաբանութեամբ պիտի գրէինք: Ասոր պատճառ կը նկատենք, որ ազգային ընտրութենէ եւ պետական հաստատութենէ ետքը նուիրական արարարողութեան կա օժման ալ պէտք ունէր, որպէսզի կանոնաւորապէս կաթողիկոս ըսուէր: Հաւատոյ գիրին շարժառիթը կը բացատրէ ըսելով, *թէ ի խնդրոյ ձերմէ, հրամանաւ տեցանր ետու պետկարս պայս (ԹՂԹ. 218)*: Խնդիր ընողներն են Պասրկաստանի եւ Ասորեստանի եպիսկոպոսները, որոնցմէ ինը հատը յանուանէ կը յիշուին (« 429), եւ որոնց կ'ուղղուի խօսքը, *թէ, խնդրիցէք պհաւատ քրիստոսաւէր Հայոց, որք ի դրան արքունի հասեալ կայիք*, այսինքն մայրաքաղաքի մէջ հաւաքուած էիք: Իսկ հրաման տուող *տեարք*, պէտք է իմացուին քրիստոնեայ նախարարներ, որովհետեւ կը գրէ, *թէ յետկարը տուած է առաջի նախարարաց Հայոց եւ այլ ազգաց ազգաց քրիստոնէից, որք ի դրան արքունի հասեալ կային, մանաւանդ առաջի մեծի տանուտեառն Խոսրովշնում կոչեցելոյ, որոյ ճանաչիւր անուն Սմբատ, յազգէ Բագրատու նեաց (ԹՂԹ. 218)*: Այդ բացատրութիւնը հնար չէ իմանալ, իբր այն թէ պէտք եղած ըլլայ իր ուղղափառութիւնը դաւանիլ, որպէսզի կաթողիկոսութիւնը հաստատուի, որովհետեւ ժողովական եպիսկոպոսներ *պհաւատ քրիստոսաւէր Հայոց* ուզած էին գիտնալ, այսինքն Հայոց Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը: Նախարարներն ալ, որք ժողովին կը մասնակցէին, տարբեր նպատակ չէին կրնար ունենալ: Բաց սատի ով որ հաւատոյ դաւանութիւն պիտի տայ, համառօտ բանաձեւ մը կը ստորագրէ, ինչպէս Աբրահամի ընտրութեան առթիւ փոխանակուած ձեռնարկները (ԹՂԹ. 149), մինչ Կոմիտասի հաւատոյ գիրը կընդարձակ վարդապետութիւն մըն է, ուր յառաջ կը բերուին Ս. Գրոց եւ ժողովոց վկայութիւնները, եւ կ'աւանդուին հայրապետական յորվորներ, որոնց մանրամասնութեանց մտնել պէտք չենք տեսներ, որովհետեւ քիչ ու շատ ծանօթ նիւթերը են, որ ամէն հաւատոյ գիրերուն մէջ կը գտնուին: Կոմիտասի յայտարարութիւնը ընդարձակ ցուցակ մը ունի նպովուած աղանդաւորներու, որոնցմէ 25 եւ աւելի անուններ կը յիշէ, եւ այս կարգին են եւս Եւտիքոս, Սելերոս, Գայինոսեանք, եւ Քաղկեդոնի ժողովը: Աներկբայ է, որ Հայոց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը, նոյն եկեղեցւոյ պետին բերնով բացատրուած, մեծ ծանրակշռութիւն ունեցաւ Տիպրոնի մէջ գումարուած Պարսից ժողովին որոշմանց վրայ, ինչպէս որ իր կարգին ականարկեցին (« 438):

443. ՊԱՇՏՏՈՆԻՆ ՏԵԻՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Կոմիտաս պետական հաստատությունները կաթողիկոսության տիրացած Դուին կը դառնայ 616-ին, սակայն իր ընտրությունը կրնանք 615-էն հաշուել, գործողությանը վրայ: Կոմիտասի գործունեության պատմության չմտած, պէտք ունինք անոր պաշտօնավարության տեղումները ճշդել, որովհետեւ նորէն պատմագիրներու եւ գաւապանագիրներու տուած թիւին հետ անհամաձայնության մէջ կը գտնուին ժամանակակից եղելությունները: Անոնք համաձայնությամբ 8 տարի միայն կու տան Կոմիտասի կաթողիկոսության, Միխայիլ միայն 26 տարի կը նշանակէ (ՔԱՀ. 36), հարկաւ գրչագրի սխալանօք: Այս կերպով 615-էն սկսելով 623-ին վերջացած պիտ ըսուէր Կոմիտասի կաթողիկոսութիւնը: Սակայն միւս կողմէն կը տեսնենք որ Վարապտիրոց մարպպան ՀԱյաստան հասնելով կը տեսնէր որ մեռեալ էր երանելին Կոմիտաս կաթողիկոսն (ՍԵՖ. 153), իսկ Վարապտիրոց Կաւատէ անուանուեցաւ, եւ Կաւատ 628-ին ըագաւորեց ճշդուած ժամանակագրությամբ: Թէպէտ գրուած է, որ Վարապտիրոցի հասնելուն կայր տեղի անհրամանատար, այսինքն ոչ կաթողիկոս կար եւ ոչ տեղապահ, սակայն հնար չէ հինգ տարի աթոռոյ պարապութիւն ընդունիլ, այն ալ առանց տեղապահի իսկ, մինչ Մովսէսէ ետքը օրինաւոր տեղահաստատութիւն կարգադրուած էր, մանաւանդ որ այսպիսի ընդարձակ պարապութիւն մը, հարկաւ պատմության մէջ յիշուած կ'ըլլար: Ուստի պէտք է ըսել թէ Վարապտիրոցի հասնելուն Կոմիտաս նոր վախճանած էր, որով մահը տեղի ունեցած կ'ըլլայ 628-ին, եւ ոչ թէ 8 այլ գրեթէ 13 տարի կաթողիկոսութիւն հարկ կը լինի տալ Կոմիտասին, ժամանակացութիւնները պահպանելու համար:

444. ՀԵՐԱԿԼԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵՆՐԸ

Կոմիտասի կաթողիկոսության ամբողջ միջոցին մը գտնենք Խոսրովը Պասրից եւ Հերակլը Յունաց արքայական գահերուն վրայ: Առաջին տարիներու մէջ կը շարունակեն Յունաց երկիրներու վրայ Պարսից յարձակումները, եւ գլխաւորապէս Ասորոց եւ Փոքր Ասիոյ գաւառներէն, որ պատերազմի դաշտ կ'ըլլան, որով Հայաստանի թէ Պարսկական եւ թէ Յունական բաժինները համեմատական հանդարտութիւն կը վայելեն, չմոռանալով յիշել որ Յունական բաժինն ալ ստէպ Պարսիկներէն գրաւուած էր: Հերակլ կը շարունակէր իր նախադասած ընթացքը, այն է խաղաղական միջոցներով եւ վստահութիւն ներշնչելով՝ Խոսրովին սիրտը շինել, եւ տանելի պայմաններով հաշտութիւն հաստատել: Սակայն ելքը իր նշատակին չէր համապատասխաներ, ընհակառակն Խոսրովի խրոխտանքը կը ստանար, եւ կայսրության մէջ ալ գանգատներ կը շատնային Հերակլի թուլության եւ տկարության վրայ: Վերջապէս Հերակլ ալ կը համոզուի իր քաղաքականության անօգուտ լինելուն, եւ կը ցնցուի Խոսրովի նամակէն, որ քրիստոնէութիւնն ալ կ'անարգէր, պինքն ալ կը նախատէր (« 436): Զինուորական մեծամեններու հետ, եկեղեցականներն ալ ձայն բարձրացուցին Սարգիս պատրիարքի գլխաւորությամբ եւ վերջապէս բոլոր ստորությամբ պատերազմի ելլելու որոշումը տրուեցաւ: Հերակլ ուզեց անձամբ ստանձնել պատերազմին հրամանատարութիւնը, եւ կայսրության աթոռակցութիւնը եւ խնամակալութիւնը յանձնեց իր որդւոյն Կոստանդինի, պինուորական պատրաստութիւնները լրացուց, եւ 622-ին Զատիկը տօնեց Ապրիլ 4-ին, եւ միւս առտուն Բիւզանդոսայէ Բաղկեդոն անցաւ բանակին հրամանատարութիւնը ստանձնելու, մինչ նաւային տորմոն ալ բանակ մը կը փոխադրէր Կիլիկիոյ ծոցը, Պարսիկ գունդերը ետեւէն պատելու համար: Հերակլ առաջին անգամ Յունական Հայաստանէն վանեց Պարսիկներուն արշաւանքները եւ այնտեղ ձմերեց, մինչ հարաւային բանակը Պարսիկները կը վանէր Երուսաղէմէ, Դամասկոսէ եւ Անտիոքէ: Միւս տարին 623-ին, Հերակլ պատերազմը նորոգեց, մտաւ Մարաստան եւ Ատրպատական՝ Դուինի եւ Նախիջեւանի ճամբով, գրաւեց Գանձակ, եւ աւերեց նուիրական կրակին կամ Հրատ Վշնասպի բազինը (ՍԵՖ. 15-45), բայց նորէն ետ դարձաւ ձմերելու համար: Պատերազմները աւելի սաստկացան 624-ին, Հերակլ

Տրապիպոն է սկսելով Վրաց եւ Ադուանից երկիրը, եւ Հայոց Փայտակարան եւ Արցախ նահանգներու մէջ նշանաւոր յաղթութիւններ տարաւ Պարսիկներու վրայ: Բայց միւս տարին, 625-ին, Խոսրով նոր գունդերով պատերապմը նորոգեց, Շահրվարապ Խոռեամ եւ Շահէն Պատգոսապան պօրավարներու ձեռք երկու մեծ բանակներ տուաւ, որ պատերապմը կայսրութեան երկիրները փոքադրեն, եւ Հերակլը երկու կողմէն մէջտեղ առնելով անգործ ընեն, եւ ուղղակի Բիւզանդիոնի վրայ քալեն: Հիւսիսաբնակ Աւարներու հետ ալ դաշնակցութիւն հաստատեց, որպէսզի Եւրոպակողմէն կայսրութեան վրայ իջնեն: Հերակլ պէտք եղաւ երեք տեղ միանգամայն պատերապմը մղել, բանակ մը Բիւզանդիոնը պիտի պաշտպանէր Շահրվարապի դէմ, ուրիշ մը Կիլիկիոյ կողմերը Շահէնը, պիտի կասեցնէր, երրորդը ուղղակի Խոսրովի դէմ պիտի քալեր նոյնիսկ Պարսկաստանը նեղի դնելու համար: Հերակլի նպատակը յաջողեցաւ. Շահրվարապ չյաջողեցաւ Բիւզանդիոնի վրայ, ձմեռը Բիւթանիոյ մէջ անցուց, եւ 626-ին գարնան պարտաւորուեցաւ Պարսկաստան դառնալ Խոսրովի հրամանով: Շահէն ալ չկրցաւ դիմադրել Յունական բանակին, որուն կը հրամայէր Թէոդորոս՝ Հերակլի եղբայրը եւինքն ալ սպաննուեցաւ: Հերակլ, իրեն օգնական ունենալով բոլոր հայագունդերը, եւ Կովկասաբնակ Խաղվիրները, ամէն կողմ յաջողութիւն գտաւ Պարսիկներուն վրայ, որուք 626-ի վերջերը իրենց երկրին պաշտպանութեան պարտաւորուեցան, որով հետեւ Հերակլ ուլեց վերջին հարուածը տալ ուղղակի Տիպրոնի վրայ քալելով: Պարսիկներ մեծ ճակատամարտի խմբուեցան, Զար գետի հովին մէջ, Նինուէի մօտերը, ուր վերջնական յաղթութիւն մը տարակ Հերակլ 627 Դեկտեմբեր 12-ին, եւ այլեւս բաց էր Պարսկաստանը եւ ապա Տիպրոնի ճամբան (ԼՊԱ. 498):

445. Հերակլ այս յաղթութենէն օգտուեցաւ Պարսկաստանը աւերելու եւ աւարելու, երբ Խոսրով պարտաւորուեցաւ քաղաքէ քաղաք փախստական հեռանալ: Հերակլ նոյնիկ Տիպրոնի արքունի ապարանքը կրակի տուաւ (ՍԵԲ. 150): Խոսրով խելայդեալ, իր նախարարներուն դէմ կը խստանար, իբրեւ պարտութեանց պատասխանատու, որոնք վայրանալով անոր դէմ դարձան, զինքը փակեին Վեհակաւատի մէջ (ՍԵԲ. 150), որ կոչուած է նաեւ Վեհարտաշիր (ԿԱՂ. Ա. 255) ւամ Սակարտա (ՄԻԽ. 297), եւ թագաւորացուցին անոր Կաւատ Շիրոյ որդին, որ իրեն հօր դէմ դարձող նախարարներուն գործակիցն էր: Կաւատ փնտռել տուաւ հայրը, որ թաւուտ անտառի մէջ պահուրտած էր, եւ իբրեւ երկրին աւերածին պատասխանատու, վայն սպանել հրամայեց, եւ պատճառանք ստեղծելով թէ *խռովութիւն յարուցանեն*, բոլոր իր եղբայրներն ալ հրամայեց մեռցնել, եւ *սպանին զամենեսին ի միում ժամու արս քառասուն* (ՍԵԲ. 151): Նոյն ատեն ապա արձակել տուաւ այն բազմաթիւ բանտարկեալները, զորս Խոսրով լեցուցած էր Այուշ բերդը (ԿԱՂ. Ա. 256) քաղաքական ամբբատսանութիւններով: Այսպէս վերջացաւ Խոսրով Բ. Պարուէպի 38-ամեայ թագաւորութիւնը, որ շատ մօտեցաւ Երկարակեաց կոչուած Խոսրով Ա. Անուշըրվանի 49-ամեայ թագաւորութեան: Խոսրով Պարուէպ Պարսից թագաւորութիւնը ամենափառաւոր գագաթնակէտին հասցնելէն ետքը, յաջողութենէն զեղծանելով, վայն յետին անկմա մէջ թողուց, անանկ որ իր յաջորդը եւ Պարսից նախարարները, անպայման հաշտութիւն խնդրելու պարտաւորուեցան, եւ Ռաշ նախարարը պատգամաւոր ղրկեցին: Հերակլ յոգնած ու պարտասած՝ չդժուարացաւ առաջարկին հաւանիլ, եւ իր կողմէն Յուստատ իշխանը ղրկեց Կաւատի, եւ հաշտութիւնը կնքուեցաւ, պատերապմներէն առաջուան գրութիւնը եւ սահմաննրը վերանորոգելով (ՍԵԲ. 192), եւ Հերակլ յաղթական փառքով Պոլիս դարձաւ: Այդ խաղաղութիւնը տեղի ունեցաւ 628-ին, Կոմիտասի մահուան տարին: Քաղաքական կացութիւնը կանխեցինք պատկերացնել, որպէսզի դիւրին լինի իմանալ Կոմիտասի կաթողիկոսութեան ժամանակը: Երկու բոլորովին տարբեր մասերու կրնանք փաժնել վայն. առաջինը 616-էն 622, շուրջ վեց տարուան միջոց մըն է՝ համեմատաբար խաղաղ եւ

հանդարտ, եւ այս մասին մէջ կատարուած են, որչափ ինչ Կոմիտասի արդիւնաւորութեան մասին յիշատակներ ունինք, գործունէութեան պանապան ճիւղերու մէջ: Իսկ երկրորդ մասը, 622-էն 628, դարձեալ վեց տարուան միջոց, յորում Հայաստան տակնուվրայ էր, ամէն կողմէն պատերազմ ու կոտորած, խառնակութիւն ու շփոթութիւն, Պարսիկ եւ Յոյն բանակներու կոխան, նոյնիսկ Դուինը յարձակմանց եւ դրամանց ենթակայ: Հետեւաբար չէր կրնար սպասուիլ, որ կաթողիկոսը այդ միջոցին որեւէ գործունէութիւն ու արդիւնաւորութիւն ունենար: Միայն թէ նկատողութեան արժանի է, որ Հայերուն ուղղութիւնը այդ միջոցին յունականին համակիր եւ նպաստաւոր եղաւ, եւ հայգունդ զինուորականութիւնը յունական բանակին կողմը գտնուեցաւ, եւ անիկա պօրացուց, ինչ որ պարմանալի չէ, քանի որ յաջողութիւնը միշտ Հերակլի հետ էր: ՀԱյ գունդերու մասին որոշ թիւեր եւ որոշ պօրավարներ յիշուած չեն, եւ այդ միջոցին խօսուած անձը Մժէժ Գնունին է, որ Յունական Հայաստանին սպարապետն էր, եւ բոլոր Հայ գունդերուն ընդհանուր հրամանտարը նկատուեցաւ: Այսպէս ժամանակին պատկերը ընդհանուր գիծերով տալէ ետքը, անցնինք Կոմիտասի ձեռքով կամ Կոմիտասի ժամանակ կատարուած եկեղեցական գործերը պատմել:

446. ԱՍՈՐԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ

Խոսքովի 27-րդ տարին, որ է 616-ին, Կոմիտասի կաթողիկոսութեան սկիզբը, երկու Ասորի եպիսկոպոսներ, Մարութա եւ Պետրոս, Ասորւոց կողմէն Դուին կու գան, եւ *ուղղափառ հաւատոյ գիր* մը կը կենրակայացնեն *բարի կամօք, ցգլուխ եւ ցառաջ նորդ տէր Կոմիտաս կաթողիկոս Հայոց մեծաց*, եւ լաւ ընդունելութիւն վգտնելով *ուրախութեամբ* կը դառնան իրենց տեղերը (ՍԱՄ. 290): Ասորւոց կողմեր ըսուածը ընդհանուր բացատրութիւն մըն է, եւ որոշակի չի յայտներ թէ ո՞ր գաւառէն եւ ո՞ր դաւանութեան կողմէն եկած էին Հայոց կաթողիկոսարանը, իրենց հաւատակցութիւնը եւ հպատակութիւնը յայտնել: Այս առթիւ պէտք ըլլալով պարագաներու պնդութեամբ պատմութիւնը ճշդել, օգտակար կը սեպենք յիշել տալ Ներսէս Բագրեւանդացիի օրով կատարուած Աբդիշոյի ձեռնադրութիւնը, ուղղափառ Ասորիներու հովուութեան համար (« 361): Այն ատեն ալ յիշեցուցինք, թէ ասիկա պատահական եղելութիւն մը չէր, այլ թէ կային Հայաստանի հարաւակողմը, Միջագետքի սահմանակցութեան մէջ, Հայոց հաւատակից եւ Հայոց հայրապետութեան ենթարկեալ Ասորիները, որոնց եպիսկոպոսները Հայոց կաթողիկոսնէն կը ձեռնադրուէին, եւ հայրապետական խորհրդակցին մէջ աթոռ ունէին, ինչպէս Ուխտանէս ալ կը յիշէ իր ժամանակին Փ. դարու մէջ (ՌԻՄ. Ա. 100): Այդ տեղեկութիւնները մերձեցնելով, կրնանք հետեւցնել թէ Մարութա եւ Պետրոս միեւնոյն կողմերու եպիսկոպոսներ էին, Աբդիշոյի յաջորդութենէն, որք հարկ սեպած էին անձամբ ներկայանալ նորընտիր Կոմիտաս կաթողիկոսին, եւ դաւանաւցութեան եւ հպատակութեան վկայութիւնը վերանորոգել: Միեւնոյն գիրին մէջ կը յիշուին Ջաբարիա եւ Սաբա եւ Գիորգիոս եպիսկոպոսներ, զորս կը մերժեն եւ կը նպովեն Մարութա եւ Պետրոս, ինչպէս նաեւ *պսուտ ձեռնադրութիւնս նոցա* (ՍԱՄ. 291): Կերեւի թէ պահ մը տացաձայնութիւն ինկած է նոյն այս ուղղափառ Ասորիներու մէջ, եւ ուրիշ աթոռէ ձեռնադրութիւն առած նեստորական կամ քաղկեդոնիկ եպիսկոպոսներ եած են անոնց մէջ, եւ իրենց կողմ ժողովուրդ շահիլ ուզած են, վասնզի յայտարարութեան մէջ կը մերժէին նաեւ *պամենեսեան որք ընդունին պնտաս*: Հարկաւ Կոմիտաս, նախկին եպիսկոպոս Տարոնոյ, եւ մօտէն ծանօթ սահմանակից գաւառներու գործերուն, ջանացած է ճշմարտութիւնը պաշտպանել եւ խոովութիւնները հանդարտել, հով տարած է յիշեալ եպիսկոպոսները քաջալերել ու պաշտպանել, եւ ուղղափառ ասորի հաւատացեալները կանոնաւոր կացութեան մէջ պօրացնել:

447. ԿՈՄԻՏԱՍ ԵՒ ՄՈԳԵՍՏՈՍ

Սերէնոսի մէջ կը գտնենք թղթակցութիւն մըն ալ ԵՐՈՒՍԱՊԵՏՈՍ տեղապահ Մոգեստոս երէցին եւ Կոմիտաս կաթողիկոսին միջեւ, որուն վաւերականութեան վրայ ալ պիտի կասկածէինք, եթէ Սերէնոսի պէս լուրջ եւ պոռնիկաւոր պատմագիր մը չըլլար պայն յաշուաջ բերողը: Որովհետեւ Երուսաղէմի աթոռը Յոբնադին վերջին օրերէն ի վեր քաղկեդոնիկ դաւանութեան հետեւած էր, եւ չէր կրնար հոգեւոր սիրոյ հաղորդակցութիւն հաստատել Հայոց հակաքաղկեդոնիկ աթոռին հետ: Բայց կ'երեւի թէ Երուսաղէմի աթոռն ալ իր ուղղութիւնը փոխեց, քաղաքին Պարսից ձեռք անցնելէ, եւ Ջաքարիա պատրիարքին գերի տարուելէն ետքը, եւ ուլեց իրեն նպաստաւոր ընել Հայոց աթոռը, որպէսզի անոր ձեռքով պաշտպանութիւն շահի Երուսաղէմի քրիստոնէայ ժողովուրդին համար: Արդէն այդ փոփոխութեան առաջին քայլը տեսնուած էր Պարսից ժողովին առթիւ, որուն մէջ Ջաքարիա պատրիարք յայտարարած է, թէ երեք ժողովներուն դաւանութիւնն է ուղիղը, թէ *նոցին միաբան Հայոց հաւատն ճշմարտութեամբ է, թէ Քաղկեդոնի ասացեալն ոչ է միաբան նոցին*: Ջաքարիա աւելի յառաջելով իր քաղկեդոնիկ դաւանութեան վրայ պնդում յայտնած է. *եթէ ոչ էաք մեք խոտորնակս գնացեալ առ Աստուծոյ, եւ ոչ նա բարկութեամբ խոտորնակս գնացեալ էր առ մեզ, բայց այդ երկուցեալ յԱստուծոյ, առաջի ձեր պճմարիտն ասեմք* (ՍԵՖ. 192): Անշուշտ Ջաքարիա այդ յայտարարութիւնը կ'ընէր, տեսնելով որ նեստորական եւ քաղկեդոնիկ դաւանութիւններ կասկածաւոր են Խոսրովի աչքին, եւ ինչ որ Ջաքարիա Պարսկաստանի մէջ կ'ընէր, հարկաւ Մոգեստոս ալ, որ անոր տեղապահութիւնը կը վարէր, նոյնը պիտի ընէր: Մոգեստոս է, որ առաջին անգամ Կոմիտասի կը գրէ, առիթ առնելով Հայ ուխտաւորներուն Երուսաղէմ երթալը: Կոմիտասին կու տայ *արքեպիսկոպոս եւ մետրապոլիտ աշխարհին Հայոց* կոչումը (ՍԵՖ. 131), լռելով *պատրիարք* անունը, կը պատմէ Երուսաղէմի մէջ քրիստոնէից տրուած պաշտպանութիւնը, եւ Հրէից հեռացումը, կ'ընդունի թէ այս արդիւնքները *ի ձեր սուրբ աղօթիցդ* եղան, եւ կը խնդրէ *մի՛ պակասել ամենեւին ի յիշել եւ նայիլ ի մեզ* (ՍԵՖ. 134): Այս խօսքերը բաւական նշանակալից են՝ Կոմիտասի միջնորդութեամբ Երուսաղէմացիներու օգտուած լինելը հաստատելու: Պատասխանին մէջ Կոմիտաս ինքզինքին *եպիսկոպոսապետ*, եւ տեղապահին *եղբայր պատուական Մոգեստոս* կոչումը կու տայ (ՍԵՖ. 134), եւ քաջալերական խօսքերով կը մխիթարէ, եւ առաւելագոյն դիւրութեանց ակնկալութեամբ կը յուսադրէ: Այս թղթակցութեան մասին տուած տեղեկութեանց ակնկալութեամբ կը յուսադրէ: Այս թղթակցութեան մասին տուած տեղեկութիւննիս յայտնապէս կը ցուցնեն, թէ անիկա փոխանակուած է Կոմիտասի առաջին տարիներուն մէջ, երբ տակաւին Հերակլ պատերազմի սկսած չէր, եւ Երուսաղէմ Պարսից իշխանութեան ներքեւ կը մնար:

448. ԶԱՆԱԶԱՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կոմիտասի անունին աւելի հռչակ տուող գործերը իր շինարար ձեռնարկներն են, այնպէս որ Միխայէլ կրցած է *Շինող* անունը տալ Կոմիտասի (ՔԱՀ. 36): Արդէն, յիշեցինք (« 424), թէ Դուինի Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյն շինութիւնը, զոր սկսած էր Սմբատ Բագրատունի Պարսկաստան մեկնելէն առաջ, ոյն ատեն չէր լրացած, եւ ոչ ալ Աբրահամի կաթողիկոսութեան միջոցին լրացաւ, եւ Կոմիտասի մնաց նոյն շինութիւնը աւարտել (ՍԵՖ. 123): Անկէ ետքը Կոմիտաս ուլեց Էջմիածնի կաթողիկէն ալ նորոգել, որ Վահան Մամիկոնեանի ժամանակ Ղապար Փարպեցիի ձեռքով կատարուած նորոգութենէն ետքը (« 327), բաւական վնասուած էր, մանաւանդ երբ աթոռն ալ Դուին փոխադրուեցաւ եւ Վաղարշապատ լքուեցաւ: Անշուշտ վերջին պատերազմներու միջոցին ալ նորանոր աւերումներ ունեցաւ, բանակներուն անցուդարձին ճամբուն վրայ գտնուելով: Կոմիտաս խախտուած պատերը նորոգել տուաւ, փայտակերտ մասերը վերցնելով քարուկիրով փոխանակեց, եւ յատակն ալ քարայարկ նորոգեց (ՍԵՖ. 141): Էջմիածնի կաթողիկէին փայտակերտ

ըլլալը կամ փայտակերտ մասեր ունենալը՝ Փարպեցիի նորոգութեան ատենէն ալ յիշուած էր, եւ այստեղ Կոմիտասի նորոգութեան առթիւ ալ կը յիշուի: Հետեւաբար դժուար կ'ըլլայ անոր նախնական շինուածին վրայ ճիշդ գաղափար կապել: Եթէ այժմեան շինուածը վննուի, յայտնի կը տեսնուի որ շինութեան եւ արուեստի պանապան ոճեր կը յաջորդեն անոր վրայ, բայց ամենէն ներքեւինը մեծամեծ կոփածոներով շինուած է, եւ հիմերն ալ շատ խոր են, որ փայտակերտի դաղափարը բնաւ դեն վարթուցաներ: Գուցէ փայտակերտները յարակից մասեր են, որոնք հետզհետէ կաթողիկոս, Վաղարշապատի կաթողիկէին *գմբէթը* միայն *փայտայարկ* եղած կ'ըսէ, եւ վայն քակելով *գեղեցկայարմար եւ չքնադատես կոփածոյ քարամբք շինուած* (ՅՈՎ. 96), որով այժմեան մեծ գմբէթը Կոմիտասաշէն կը պարտաւորուինք ճանչնալ: Վաղարշապատի կաթողիկէին նորոգութեանց հսկողն եղած է Յոհանիկ վանահայրը (ՍԵՖ. 141): Բայց աւելի նշանաւոր շինուածը եղած է Հռիփսիմեանց տաճարը, հետեւանք իր սկզբնական պաշտօնին, Ս. Հռիփսիմէի փոկակալութեան, որ հարկաւ իր սիրտին հին բաղձանքը եղած է: Կոմիտաս հինը բոլորովին քակած է, այն որ Սահակ Պարթեւէ շինուած կ'ըսուի (ՍԵՖ. 140), եւ որ պէտք է երկրորդ շինութիւն նկատուի Լուսաւորչի նախնական շինութենէն ետքը (« 57): Սահակաշէն տաճարը *կարի ցած եւ մթին* (ՍԵՖ. 140) ու *խրթին եւ փոքրատեսակ* (ՅԻՎ. 96) եղած է, իսկ Կոմիտասաշէնը *հրաշատես եւ վայելուչ եւ նապելի եւ պայծառ* կը կոչուի (ՅՈՎ. 96), որտակաւին կը մնայ նոյնութեամբ, եւ իրօք ալ գեղեցիկ շինուած մըն է, ոչ այնչափ ընդարձակ, այլ իրեն յատուկ ճարտարապետական ոճ մը ունի, յատակէն մինչեւ գագաթը միապաղաղ գմբէթը մը ձեւը ներկայելով:

449. ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՅ ՆՇԽԱՐՔԸ

Հռիփսիմեանց վկայարանը նոյն իսկ Հռիփսիմէի եւ ընկերաց մասունքներուն վրայ շինուած կը գիտցուէր, սակայն գերեզմանը յայտնի մէջտեղ չէր երեւեր, այլ այն ծածկուած էր վկայարանի հմիերուն մէջ: Հին վկայարանին քակուելուն առթիւ հիմին պատերուն մէջէն դուրս ելաւ Հռիփսիմէի շիրիմը, եւ կաթողիկոսն ինքնին փութաց անձամբ քննել եւ վննել վայն, եւ տեսաւ որ տապանը կը կրէր Գրիգորի եւ Սահակի կնիքները, որ ըսել է թէ Լուսաւորիչը կնքելով վետեղած էր վկայուհիներուն մարմինները, եւ Սահակ ալ իր կնիքը աւելցուցած էր վրան: Կոմիտաս ալ չհամարձակեցաւ անոնց կնիքները խախտել ու բանալ, եւ իր կնիքն ալ վրան աւելցուց, որով *երից հաւատարմաց երրորդ մատանեօք* վաւերացուած եղան Հռիփսիմէի մասունքները (ՍԵՖ. 14): Այժմս սրբուհիին տապանը կը գտնուի տաճարին գետնափորին մէջ, ուր կը մտցուէր գրեթէ սողոսկելով ցած ու նեղ անցքէ մը, եւ անկէց անդին կը բացուէր փոքրիկ սենեակ մը, ճիշդ տաճարին խորանին ներքեւ, որուն շուրջը կը գտնուին խոշոր տապանաձեւ քարեր, ու անոնց ներքեւ կը ձանձցուին Հռիփսիմէի եւ ընկերներուն ոսկորները: Այս ձեւն ունէր երբ մենք ալ այցելեցինք, այլ այժմ ձեւը փոփոխուած է վերջին ատեննր կատարուած կամահաճ նորոգութիւններով: Ոսկորներու գոյութեան մասին լոկ աւանդութիւնն էր ընկալեալ փաստը, սակայն ԺԷ. դարուն սկիզբը երկու Լատին կրօնաւորներու փորձած գողութիւնը, իրական գոյութեան նիւթական փաստը տուաւ (ԴԱՎ. 131): Կոմիտաս միջոց մը տապանը *եթող ի բացեայ վասն գիջութեան որմոյն*, որ այս առթիւ ժողովրդական եռանդուն բարեպաշտութեան առարկայ եաղաւ, եւ ետքէն *Ամփոփեցաւ ի կայանս իւր*, այսինքն պատրաստուած տեղը դրուեցաւ, երբոր լրացաւ *ցամաքիլ կրոյն*: Պատմութեան մէջ յիշուած կը գտնենք թէ *չափ հասակափ* Հռիփսիմէի *էր ինն թպաւ եւ չորս մատունս* (ՍԵՖ. 140), եւ եթէ թիվը քսան հարիւրորդաչափ հաշուենք, մօտաւորապէս չափ մը եւ ութսունհինգ հարիւրորդաչափ (1, 85) հասակ ունեցած կ'ըլլայ կոյսը, որ յոյժ արտակարգ է, բայց բոլորովին անհնար ու տարօրինակ չէ, մանաւանդ որ չէին ալ կրնար

հասակը ճշդել եթէ տապանը չբացին: Թերեւս տապանի չափն է դրուածը, եւ աւելի քան *չափ հասակի երանելոյն*, պէտք է կարդալ *չափ տապանի երանելոյն*, որ այժմ տեսնուած քարով ալ կ'արդարանայ: Այստեղ Վարդան կը յաւելու թէ Գրիգորի հասակն ալ 10 թիւ էր, իսկ Տրդատի հասակն ալ 14 թիւ (ՎԱՐ. 61): Կ'երեւի թէ աւանդութիւնը անձի մը մեծութիւնը, նորա հասակին բարձրութեան վրայ հաստատելով, աստիճանաբար աճեցուցած է անոնց հասակները, հետեւապէս պրոյցէ աւելի կարեւորութիւն չենք կրնար տալ այդ հասակի չափերուն:

450. ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԻՒՆՔՆԵՐ

Կոմիտաս յատուկ եւ վգայուն իղձ մը ունեցած է Լռիփսիմէ կոյսի յիշատակին, որ ոչ միայն անոր վկայարանը գեղեցկաշէն վերականգնած է, ոչ միայն անոր աւարտելուն մեծահանդէս նաւակատեաց տօն կատարած է, այլ եւ այդ առթիւ իր սիրտին ու միտքին թռիչքը պատկերացնելով յօրինած է *Անձինք նուիրեալք սիրոյն Բրիտտոսի* գեղեցկահիւս եւ չքնաղ շարականը (ԿԻՐ. 30): Հայ Եկեղեցին հնագոյն շարականներ ունեցած է անշուշտ, որոնք ցայսօր ալ կ'երգուին, եւ սակայն անոնց հեղինակները որոշակի չեն ցուցուած, եւ միայն ընդհանուր կերպով իսր Սահակէ մինչեւ Մանդակունի երկարող միջոցին երկասիրութիւնները ընդունուած են: Կոմիտասի *Անձինքը* առաջինն է որ պատմական ստուգութեամբ իր հեղինակին անունը կը կրէ: Այդ շարականը հայկական հին չափով տաղասացութեան պիպարն է, բառերու եւ ոճերու ճոխութեամբ՝ ընտիր հայկաբանութեան օրինակ է, բանաստեղծական արուեստին գերեզանցութեամբ՝ նշանաւոր է, պատմական յիշատակաց անխարդախ հետեւող է, եւ եւեղեցական եւ հոգեւոր օծութեամբ՝ անվուգական քերթուած մըն է: Եւ եթէ գործէն հեղինակը գուշակել տրամաբանական օրէնք է, *Անձինքը* բաւական է Կոմիտասի եղանդուն եւ ուսումնական եւ վարգացեալ միտքին բարձրութեան վկայել: Եւ որովհետեւ եղանակաւորումն ալ քերթուածին վուզընթաց կ'ըլլար, Կոմիտասը իբրեւ կարող երաժշտագէտ ալ պէտք է ճանչնանք: *Անձինքը* երեսունուվեց տուն է, երեսունուվեց հայկական այբուբէնին սկզբնատառերով կազմուած, որով իրմէ ետքը այբուբէնի տառերով կազմուած 36 տուն շարականները *Անձինք* կոչուեցան ընդհանրապէս: Լռիփսիմեանց տաճարին եւ *Անձինք* շարականին թուական կրնանք դնել 618-էն 619 տարին: Կոմիտասի հաւատոյ գիրն ալ յիշեցին, եւ այս երկուքն են գլխաւորապէս ձեռուընիս եղող Կոմիտասի գրական գործերը, երկուքն ալ ընտիր, մին իբրեւ գրագիտական եւ միւսը իբր աստուածափանական: Ասոնցմէ պատ գրուածներ ալ ունեցեր է (ՀԻՆ. 425), որոնց վրայ որոշակի տեղեկութիւն չենք գտած (58): Իսկ *Ջրոյցք Կոմիտասայ Հայոց հայրապետի*, եւ *պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ* (ԹՂԹ. 481) կոչուած գրութիւնը, հնար չէ իբրեւ հարապատ գործ ընդունիլ: Ինչինչ օրինակներու մէջ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքին անունը Պիւռոս է յիշուած (ՀԻՆ. 425), եւ գրուածին վերջը Կոմիտաս Բիւզանդիա գացած կ'ենթադրուի (ԹՂԹ. 467): Արդ Կոմիտաս երբէք Բիւզանդիա չէ գացած, եւ ժամանակակից չէ կրցած ըլլալ Պիւռոսի, որ 630-ին Սարգիսի յաջորդեց: Նոյնիսկ այդ պրուցագրութեան նիւթերը շատ աւելի ետքը մէջտեղ նետուած խնդիրներ են, եւ յետին ժամանակաց գրող մը կեղծեալ անուններով գրուած մը մէջտեղ հանած է:

451. ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՋԱՆՔԵՐ

Չենք գիտեր թէ Կոմիտաս, որ դպրոցի մէջ ստացած է իր վարգացումը, սակայն ինքն լիապէս վարգացեալ, ընդհանուր վարգացման ալ քաջալերող եւ ստարող եղած է: Իր ժամանակին դպրոցները աւելի փայլ ստացան, որոնց մէջ կը յիշուին Սիւնեաց դպրոցը եւ Արշարունեաց դպրոցը եւ Շիրակայ դպրեվանքը: Սիւնեաց դպրոցը Սահակի եւ Մեսրոպի ատեն առաջնութիւն ունէր բոլոր Հայ վարդապետանոցներու վրայ, եւ Օրբէլեան կը գրէ, թէ անոնք հրամայած էին *պթարգամանութիւնն եւ պմեկնութիւնն նոցա ունել*, որով եւ *քերթող* անունը իրենց պաշտօնական

կոչումը դարձած էր: Այդ միջոցին Սիւնեաց դպրոցին գլուխը կը գտնուէր Մաթուսաղա *մեծ քերթողին եւ անյաղթ փիլիսոփայն*, որ յետոյ Սիւեանց միրապոլիտ աք եղաւ Դաւիթի յաջորդելով: Օրբէլեան Մաթուսաղայի պաշտօնը բացատրելու համար կը գրէ թէ *նստուցանեն գլուխ ամենայն վարդապետացն ի վերայ բարձր եւ ահարկու ամբիոնի ըստ նարանին* (ՕՐԲ. Ա. 155), որ մեր այժմեան ուսուցչական աթոռներու ձեւը կը յիշեցնէ: Օրբէլեան ինքն ալ Սիւնեաց քերթողներուն յաջորդը, գոհունակութեամբ կը յիշէ թէ *սուրբ պատրիարքն Կոմիտաս*, ուրիշ վարդապետանոցներու, նոյնիսկ Արշարունեաց դպրոցին վրայ՝ Սիւնեացը նախադասելով, իր սիրելի եղբորորդին, Թէոդորոս Քոթենաւորը այնտեղ ղրկեց Մաթուսաղա քերթողահօր աշակերտելու համար: Իսկ Արշարունեաց դպրոցը կը գտնուէր Երախաձոր գաւառի Վարդիկ-Հայր վանքը, որ Վարդիհէր ալ կը կոչուի, եւ է նոյնինքն Թաթլոյ վանքը Վիշապաձորի մէջ (« 301): Այնտեղ կային շատ *ճարտարք եւ գիտունք Հայոց*, որոնք *զմանկունան ժողովեալ* էին եւ կը կրթէին (ՕՐԲ. Ա. 156), այլ գրուած չէ թէ ով էր դպրոցին գլուխը: Շիրակայ դպրեվանքին առաջնորդն էր Բարսեղ ճոն վարդապետը, որուն գործունէութիւնը փայլած է Ներսէս Գ.ի որով (ԿԻՐ. 34): Միեւնոյն ատեն կը փայլէր Յովհան Մայրավանեցի, Բջնիի մօտ Մայրոյ վանքին առաջնորդը, որում *զկաթողիկոսութիւնն հաւատացեալ էր Կոմիտաս*, կը գրէ Ասողիկ (ԱՍՈ. 88), եւ պէտք է իմանալ, թէ կաթողիկոսարանի ներքին գործոց գլխաւոր պաշտօնեան էր, փախանորդ մը կամ դիւանապետ մը, ինչպէս մենք պիտի ըսէինք մեր ճշդաբանութեամբ: Կաթողիկոսարանը իր սեփական աշակերտներն ալ կ'ունենար, եւ կրնար Յովհան անոնց ուսուցիչն ալ եղած ըլլալ: Այդ ամէն մանր տեղեկութիւններ իրարու քով բերուելով, զօրաւոր փաստ մը կը կազմեն Կոմիտասի արժանեաց, իբր ուսմանց եւ վարճացման քաջալերիչ մը: Այդ եւրակացութեան կը յանգինք եւս գիտելով, որ եօթներորդ դարը՝ վեցերորդէն աւելի ուսեալ հեղինակներ եւ գրական անձեր արտադրած է, որոնց աշակերտութեան տարիները Կոմիտասի օրերուն կ'իյնան, իսկ անոնց անունները իրենց կարգին պիտի յիշենք: Այդ հետեւանքին օժանդակած են նաեւ Յունաց հետ աւելի շփումները, որոնց դուռ բացին Հերակլի յաղթութիւնները, յունական տիրապետութեան ընդարձակուիլը եւ յարաբերութեանց շատնալը, որք Կոմիտասին օրէն սկսան, եւ հետզհետէ ազդեցութեամբ ալ զօրացան:

452. ՄԻԱԿԱՄԵԱՅՑ ՍԿԻԶԲԸ

Կոմիտասի օրերուն դիպեցաւ Միակամեայց վարդապետութեան սկզբնաւորութիւնը: Հերակլ կայսր Պարսիկներուն վրայ տարած յաղթութիւններուն հետ՝ եկեղեցիական խնդիրներով ալ զբաղեցաւ, եւ փափաքեցաւ իր ընդարձակ կայսրութեան մէջ դաւանական միաբանութիւն ալ հաստատել, ու խաղաղական իշխանութիւն մը ունենալը: Կայսերութեան մեծ մասին մէջ զօրաւոր էր Եփեսոսական միաբանակներուն կամ հակաքաղկեդոնիկներուն թիւը, թող որ Նեստորականներ եւ բուն Եւտիքականներ ալ կարելոր բաժիններ կը կազմէին: Հերակլ դիմեց Կոստանդնուպոլսոյ Սարգիս պատրիարքին, որ մեծ ազդեցութեան տէր անձ մըն էր, ոչ միայն իր եկեղեցական դիրքովը եւ հմտութեամբը, այլեւ քաղաքական տեսակէտէն, վասնզի ինքն էր տիրապէս կայսրութիւնը կառավարողը Հերակլի բացակայութեան, քանի որ աթոռակկից եւ խնամակալ հռչակուած Հերակլի որդին, Կոստանդին Գ. դեռահաս պատանի մըն էր, երբ հայրը 622-ին պատերազմի դաշտը կը մեկնէր (« 444): Նոյնիքն Սարգիս պատրիարք գործօն դեր ունեցած էր Պարսիկներու եւ Աւարներու դէմ՝ մայրաքաղաքին պաշտպանութեան մէջ: Սարգիս դաւանական խնդիրը լուրջ նկատողութեան առաւ, եւ խնդրոյն լուծումը տեսաւ Թէոդորոս Փառանու Եպիսկոպոսին գրուածոց մէջ, որ Միակամեայ դրութեան հեղինակը կը նկատուի: Սարգիս Եփեսոսեան դաւանութեան համոզուած պաշտպան մըն էր, բայց կը զգար, որ քաղկեդոնեան *երկու բնութիւն* բացատրութիւնը,

Կոստանդնուպոլսոյ 553-ի ժողովէան ետքը պաշտօնական ձեւ առած էր իրենց մէջ, եւ այլեւս ետ դառնալ եւ վայն ջնջել հնար չէր: Այս տեսութեամբ Սարգիս չկրցաւ *մի բնութիւն* բացատրութիւնը յունական եկեղեցւոյն մէջ վերանորոգել, այլ *երկու բնութիւն* բացատրութիւնը պահելով, *մի կամք եւ մի գործողութիւն* բանաձեւը ընդունեցաւ, իբր ուղղափառ վարդապետութիւն, այսինքն է, թէ Քրիստոսի երկու բնութիւնները մէկ կամքի որոշմամբ կը գործէին եւ մէկ գործունէութիւն ունէին: Այդ կերպով եփեսոսեան *մի բնութիւն* դաւանութիւնը իսկապէս կ'արդարանար, վասնզի եթէ կամք ու գործ մէկ էին, քաղկեդոնեան *երկու բնութեան* դաւանութիւնը աննշանակ բացատրութիւն կը դառնար: Հերակլ սիրտով ու միտքով յարեցաւ Սարգիսի ներկայած բացատրութեան մանաւանդ երբ տեսաւ որ հակաքաղկեդոնականներն ալ հաւանութեան նշաններ կը ցուցնէին, իսկ քաղկեդոնականներուն վրայ իշխելը իրեն համար դիւրին էր: Առայժմ այսչափ միայն բաւական ըլլայ յիշել, վասն զի Միակամեայց խնդիրները եւ այն մասին տեղի ունեցած յուզումները, 428-էն այսինքն Կոմիտասի մահուընէ ետքը տեղի ունեցան:

Բայց աւելի եւ աւելի կարեւոր երեւոյթ մը եղաւ իսլամական կրօնքին սկզբնաւորութիւնը: Նոր կրօնքին արգարէն եղաւ Մուհամմէտ, որ ծնած էր Մէքքէի մէջ 571-ին, եւ իր հօր Ապտուլլահի մահուընէ, եւ Էմինէ մօրը վաղամեռիկ ըլլալէն ետքը, սնած էր իր մեծհօր Ապտիւլ Միւթալլէպի հնամքին տակ, եւ ասոր ալ մեռնելէն ետքը, իր հօրեղբօր Ապութալէպի մօտ եղած էր, երբ տակաւին հազիւ տասնամեայ պատանի մըն էր: Մուհամմէտ Մէքքէի Կուրէիշ ցեղէն էր, որ զինքն Իսմայէլի եւ Աբրահամի սերունդ կը ճանչնար, բայց այս միջոցին բարձր դիրք գրուած էր, բայց այս միջոցին նուազած էր եւ առեւտուրով կը զբաղէր, Մուհամմէտ ալ 13 տարեկանէ կը զբաղէր, Մուհամմէտ ալ 13 տարեկանէ սկսաւ հօրեղբօրը գործակցիլ, եւ 585-ին առաջին անգամ վաճառաբարձ կարաւանին հետ Աստիրք եկաւ, թէպէտ մեր պատմագիրներ Եգիպտոս կ'ըսեն (ՎԱՐ 63): Այստեղ առաջին անգամ քրիստոնէից հետ շփում ունեցաւ Մուհամմէտ, եւ մտերմացաւ Սարգիս Բիւերա անուն միայնակեացի մը հետ, որ Նրիանոս եւ Կերինթեան աղանդաւոր կ'ըսուի (ԿԻՐ. 32), եւ աւանդութեամբ Հայագի եղած կը կարծուի: Մուհամմէտ իր առեւտրական երթելներուն մէջ իր հետապօտութիւնները ընդարձակեց, իր հայրենեաց կռապաշտ կրօնքին հետ սիրտը չհաշտուեցաւ, միատուածեան դրութեան հետեւող Հրեաներուն եւ Քրիստոնեաներուն, եւ անոնց վանապան ճիւղերուն հետ ծանօթացաւ: Առեւտուրի մէջ զարգանալով հօրեղբօրմէն բաժնուեցաւ, եւ Խատիճէ անուն մեծահարուստ այրիի մը առեւտրական գործերուն գլուխ եղաւ, եւ 596-ին, 25 տարեկան եղած ատեն, անոր հետ ալ ամուսնացաւ, թէպէտ նա իրմէ 15 տարի աւելի մեծ էր: Մուհամմէտ քանի յառաջացաւ, այնչափ աւելի իր հայրենիքն ու ազգը կռապաշտութենէ ազատելու մեծ գաղափարը մշակեց, իր նպատակը սկսաւ տարածել, եւ քիչ քիչ հաւանողներ եւ համակիրներ ալ ունեցաւ: Բայց միայն 40 տարեկան եած ատեն, այսինքն է 611-ին, ներքին բուռն ազդեցութենէ մղուած, եւ հաստատուն գործունէութեան կամքով զօրացած, առեւտրական գործերէ քաշուեցաւ, քարոզութեանց սկսաւ, եւ մարգարէական կոչում ունենալը յայտարարեց: Իր առաջին գործակիցներն եղան կինը Խատիճէ, հօրեղբօրորդին Ալի, աները Ապուպէքիր, ազգականներէն Օսման, հօրեղբայրը Համվա, եւ հօրեղբօր թոռներէն Էօմէր: Իր հետեւողներուն *Միւսլիմ* անունը տուաւ, որ է *Փրկեալ* կամ *Հապատակեալ*, նոյն բառին տարբեր առումներուն համեմատ: Միանգամայն սկսաւ իր յայտնութիւններն ու աստուածային պատգամները հռչակել, եկամբողջական նոր կրօնական դրութիւն մը կազմել, որ հնագոյն մովսիսական եւ քրիստոնէական յայտնեալ կրօնքներուն հետ առնչութիւններ կը պարունակէր, բայց միեւնոյն ատեն տեղական յատուկ պարագաներ ալ կը միացնէր: Մուհամմէտի դրութեամբ, Ադամէ, Աբրահամէ, Մովսէսէ եւ Յիսուսէ ետքը, յայտնութեանց լրումն էր իրենը, եւ ինքն էր Յիսուսի կանխագուշակած

Մխիթարիչը (ՂՆԴ. 68): Մոհամմէտի առաջին յաջողութիւնը մեծ չեղաւ Մէքքէի մէջ, եւ Կուրէիշներու ընդդիմութիւնը զօրացաւ, որուն համար 622 Յուլիսին պարտաւորուեցաւ անկէ խոյս տալ եւ Մտինէ ապաւինիլ, ուր ընդունելութիւն գտաւ գլխաւորապէս հրէական գաղթականութեան պաշտպանութեամբ: Ասկէ կը սկսի Հիճրէթ կոչուած արաբական կամ լաւ եւս իսլամական թուականը, պարզապէս լուսնական դրութեամբ կազմուած: Մուհամմէտ Մէքքի մէջ կորսնցուցած էր Խատիճէ ամուսինը եւ անկէ ունեցած չորս մանչ պաւակները: Ապագային 14 նոր ամուսնութիւններ կնքեց, բայց մանչ ժառանգ չթողուց: Մետինէի մէջ Մուհամմէտ իր կրօնական կազմակերպութեան հետ, պինուորական պօրութիւնն ալ ջանաց միացնել: Մէքքէցի գունդի մը վրայ յաղթութիւն տարաւ 624-ին, եւ տակաւ պօրութիւնը աւելցուց, Արաբիոյ հիւսիսային կողմերը տարածեց իր ազդեցութիւնը, եւ 627-ին նոր յաղթութիւն մըն ալ տարաւ, Մէքքէի Կուրէիշներու վրայ, որոնք 628-ին հաշտութիւն եւ պինադադար խնդրեցին եւ ստացան, Մէքքէն ու իր սրբավայրն եղող Բեապէն, Մուհամմէտի միւսլիմներուն առջեւ բանալու պայմանով: Ասոր վրայ նոր ոյժ ստացաւ Մուհամմէտի կողմը, եւ հետզհետէ ընդարձակեցաւ անոր քարոզած կրօնքը:

454. ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՀԸ

Կոմիտաս կաթողիկոս իր վերջին օրերուն մէջ լսեց այս հեռաւոր շոինդները: Արեւմուտքէն եկող միակամեաց խնդիրը ոյժ կ'աւելցնէր Հայերու միաբնակ դաւանութեան, եւ հաճութեամբ կրնար ընդունիլ պայն Կոմիտաս, եւ այս կական բաժինին տիրաւ, փութաց երկրին յարաբերութիւնները մշակել, եւ նորէն Յունաց հետ մերձաւորութեան կողմը միտիլ: Իսկ հարաւէն եկող շարժումի ձայնը չէր կրնար պինքն շատ շահագրգռել, շատ հեռու էր շարժումին կեդրոնը, եւ չէր ալ կրնար մտածել, թէ որ մը այնչափ մօտէն պիտի ըլլային Արաբաց եւ Հայոց յարաբերութիւնները: Կոմիտաս իր կեանքը կնքեց ծերացեալ տարիքին մէջ, 628-ին սկիւբները, եւ ամենայն հաւանականութեամբ Հերակլի բանակին եւ օժանդակ հայագունդերուն վերջնական յաջող ելքին ուրախութեան մէջ, որչափ ալ իր աթոռանիստը նորէն Պասրիկներուն կ'անցնէր, Մօրիկի օրուան սահմանադրութիւններուն վերահաստատուելովը: Կոմիտասի մարմինը թաղուեցաւ *ի տապանափ, յիւրում շինեալ եկեղեցւոջն, մերձ հանգստարանի սրբոյն Հռիփսիմեայ* (ՕՐԲ. Ա. 156): Ա. Հռիփսիմէի եկեղեցւոյն յատակը, տապանաքարի պէս մեծ քար մը կը ցուցուի այսօր, առանց մէկ գրութեան եւ առանց որեւէ նշանի, գետնին հարթ հաւասար գրուած, եւ աւանդութիւնը կը վկայէ թէ անոր ներքեւն է Կոմիտաս կաթողիկոսի մարմինը, թէպէտեւ ոչ ստուգող եւ ոգ քրքրող եղած է մինչեւ ցայսօր: Բարին դիրքը դէպի խորանին կոմղը, կրնայ արդարացնել, թէ ներքեւէն գերեզմանը *մերձ է Հռիփսիմէի հանգստարանին*, բայց անհակնական չէ որ գետնափոր սենեակին արեւելեան կողմը եղող տապանը՝ նույնինքն Կոմիտասի գերեզմանն ըլլայ:

Տ. ԲՐԻՍՏԱՓՈՐ Բ. ԱՊԱՀՈՒՆԻ

455. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՅ

Կաւատ Շիրոյ հապիւ թէ գահ բարձրացաւ, եւ Հերակլի հետ խաղաղութիւնը կնքելով հին հայալ հրկաւ պինքը կը յաջալերէր յուանկան կառավարութեան հոգ տանիլ եւ օգտակարագոյն սեպեց Հայու մը յանձնել պաշտօնը, որպէսզի բնակչութեան սիրտը շահի, եւ երկրին շինութիւնը գիւրացնէ: Սմբատ Բագրատունի Խոսրով շնումի յիշատակը դեռ յարգի եւ պատկառելի էր Պարսից միտքին, թէպէտ Սմբատ 627-ին վախճանած էր եւ մարմինն ալ Կոգովիտ գաւառի Դարոյնք աւանը *ի բնիկ հանգստարանսն* բերուած էր (ՍԵԲ. 109): Բայց կար Վարպտիրոց որդին, որ հօրը կենդանութեան ատենէն արքունի պաշտօններու մէջ յառաջացած էր, եւ պատերապմենորու ժամանակ ալ շարունակած էր պատուոյ դիրք վայելել, եւ հօրը ժառանգը կը նկատուէր ձիրքերով եւ արժանիքով ալ: Կաւատի ընտրութիւնը կը դիւրանար այս կերպով, եւ

Վարապտիրոց Բագրատունի Հայաստանի մարզպան նշանակուեցաւ, եւ անմիջապէս գործին գլուխը անցաւ, *եւ խնդութեամբ ընկալան զնա ամենայն աշխարհին Հայաստանեայց* (ՍԵՖ. 153), զի Հայ մըն էր, Սմբատի զաւակն էր, եւ արժանեաց ալ տէր ճանչցուած էր: Վարապտիրոց Հայաստան հասնելով դատարկ գտաւ կաթողիկոսական աթոռը, եւ իբրեւ կարեւորագոյն եւ ստիպողական գործ՝ կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկեց: Ժողով գումարեց ըստ օրինի, եւ Թէոդորոս Ռշտունիի պաշտպանութեամբ ընտրուեցաւ, *ոմն անապատական յԱբրահամեան տանէ, որում անունն էր Քրիստափոր* (ՍԵՖ. 154): Այսպէս կը ներկայացնէ Սեբէոս նորընտիր կաթողիկոսը: Պատմաբանն ալ *Քրիստափոր ոմն յԱբրահամեան տանէ* կ'ըսէ (ՅՈՎ. 97): Բայց Ասողիկ աւելի պատուաւոր կերպով կը կոչէ. *Տէր Քրիստափոր ազատ յԱբրահամեան բարձէն յԱպահունեաց գաւառէն* (ԱՍՈ. 88), եւ *ի յազատ տանէ* ըլլար Օրբէլեան ալ կը հաստատէ (ՕՐԲ. Ա. 156): Այդ իրարմէ տարբեր տեղեկութեանց մէջ Քրիստափորի նախընթացը ճշդելու համար, նախ կը դիտենք որ ծննդավայրը յիշուած չէ, եւ լոկ նախարարութեան անունով Ապահունեաց գաւառէն ըսուած է, որ մեր տեսութեամբ նախարարական ազգատոհմէ ըլլալը կը ցուցնէ, ինչ որ կը հաստատուի *յազատ տանէ* խօսքովն ալ: Իսկ *Աբրահամեան բարձ* ալ ըսուած է, որ կը ցուցնէ թէ Ապահունեաց տոհմին Աբրահամեան ճիւղէն էր: Հետեւապէս մտացածին գիւտ մըն է կարծել, թէ Աբրահամեան ըսուելուն պատճառը՝ Աբրահամ կաթողիկոսի ազգական պիտի իմացուի (ՉԱՄ. Բ. 327), եւ մինչեւ իսկ Աբրահամ եկեղեցականութենէ առաջ *աշխարհք մտած եւ հայր եղած* ըլլայ (ԱԿԻ. 149): Բաւական էր նկատել, որ Աբրահամ Ռշտունի էր, իսկ Քրիստափոր՝ Ապահունի: Մեր կարծեօք պէտք չէ իսկ Քրիստափորը պարզ *անապատական* մը եղած կարծել կաթողիկոսութենէ առաջ, վասնզի ոչ միայն սովորութիւն էր միշտ ընտրելագոյն եպիսկոպոսներուն մէջէն առնել կաթողիկոսը, այլեւ պարագաները չէին ներեր անփորձ անապատական մը գործի գլուխ անցընել. ուստի մենք ճշմարտանման կը կարծենք Քրիստափոր Ապահունի կաթողիկոսը նոյնացնել Քրիստափոր Ապահունեաց եպիսկոպոսին հետ, որ Աբրահամ կաթողիկոսի հետ ստորագրած է Աղուանից թուղթը (« 428), որով գործերու հմուտ եւ կարող անձ ալ ցուցուած է: Իսկ *անապատական* կոչումը, որ իրեն տրուած է Սեբէոսէն, հետեւանք է Քրիստափորի վերջին կեանքին, եւ քիչ մըն ալ խստակրօն կենցաղին եւ խստաբարոյ զգացումներուն:

456. ԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԸՆԹԱՅՔԸ

Քրիստափոր համառօտ եւ վաղանցուկ օրեր միայն ունեցաւ կաթողիկոսական աթոռին վրայ: Պատմագիրք եւ գաւապանագիրք խառն կերպով կը նշանակեն 2, 3 եւ 4 տարիներ, միայն Ասողիկ 6 տարի կու տայ, որ մինակ մնալով հեղինակութիւն չի կրնար կազմել: Երեք եւ չորս տարիներու տարբերութիւնը անշուշտ Գ եւ Դ նմանա՝եւ թուատառերու շփոթութենէն է, իսկ 2 եւ 3 տարիներու տարբերութիւնը հետեւենք է Սեբէոսի գրածին, *կալաւ սա զաթոռ հայրապետութեան ամս երկուս, եւ յամին երրորդի եդին ի վերայ նորա բամբասանս* (ՍԵՖ. 154): Ըստ այսմ Քրիստափորիկ պէտք է տանք երկու լրացեալ տարիներ միայն, եւ անոնք ալ վետեղել 628-է 630 տարիներուն մէջ: Երկու լրացեալ տարիներն ալ բաւական էին որեւէ գործունէութեան եւ արդիւնաւորութեան միջոց ըլլալ, սակայն դժբախտաբար ոչինչ չենք գտներ պատմագիրներէն նշանակուած, որք կը գոհանան նորա բնաւորութեան ակնարկել եւ պաշտօնէ ելնելուն պարագաները բացատրել: Սեբէոս կը գրէ, *Նա դիպաւ այր հպարտ եւ ամբարտաւան, որոյ լեզու իւր էր իբրեւ զսուր սուսեր* (ՍԵՖ. 154): Սեբէոսի դատաստանը խիստ է եւ վճռական, մինչ Պատմաբանը կը մեղմացնէ գրելով. *Չամանակ բան ճատի, թէ քսութիւն մին յիւրում լեզուի կրէր* (ՅՐՎ. 97): Ասողիկ ալ մեղադրանքները կը թեթեւցնէ. *եւ այլ ինչ պատճառ ասացին* ըսելով (ԱՍՈ. 88). Օրբէլեան եւ Կիրակոս կը լռեն բոլորովին, իսկ Վարդան անցողակի կ'ըսէ, թէ *առնէր խոսովութիւն ի մէջ իշխանացն* (ՎԱՐ. 61): Այդ

վկայութիւններուն բաղդատութիւններէն եւ Քրիստափորի պաշտօնանկութեան պարագաներէն կը տեսնուի, որ Սեբէոսի յատուկ կիրք մը ունի Քրիստափորի դէմ, ինչ որ դիւրին պիտի ըլլայ մեկնել, երբոր պարզուի թէ Քրիստափորի անկման պատճառը Վարապտիրոց Բագրատունի կողմէ յարուցուած խնդիրն էր, եւ Քրիստափոր Վարապտիրոցի նպաստաւոր եղած չէր: Իսկ Սեբէոս ինքն ալ Բագրատունի էր եւ Բագրատունեաց եպիսկոպոս, եւ Վարապտիրոցի դէմ եղողներուն նպաստաւոր չէր իրաւունք ունեցողը ո՞րն է, եւ մեղադրութեան արժանի ո՞վ է, պատմագիրներու կցկտուր եւ հարեւանցի տեղեկութիւններով վճռաւանա որոշում տալ դժուար է, միայն թէ Սեբէոսէ ետքը եկող պատմագիրներ, Սեբէոսի գրածն ալ աչուրնին առժեւ ունենալով, կը մեղադրեն Քրիստափորի դէմ Վարապտիրոցի ազդեցութեամբ բացուած պայքարը, եւ այդ պատճառով պաշտօնէ ձգուիլը: Պէտք է եւս դիտել, որ Քրիստափորի կաթողիկոսութենէն հապիւ 15 տարի ետքը, Սեբէոս արդէն Բագրատունեաց եպիսկոպոս է, եւ նախապատիւ եպիսկոպոսներէն մէկը, ինչ որ իրաւունք կու տայ ըսելու, թէ Սեբէոս անձամբ ալ Խառնուած էր Վարապտիրոցի խնդիրին մէջ, եւ Քրիստափորի հետ ալ անձնական շփումներ ունեցած էր, եւ ասոնց արձագանգն է որ իր պատմութեան մէջ կը տեսնուի: Այդ դիտողութիւններէն ետքը գանք եղելութիւնը բացատրել:

457. Սեբէոսի պատմութեան համեմատ, Քրիստափոր խռովութեանց պատճառ եղաւ իր չարախօսութիւններով, ու գժտութիւն թողուց Վարապտիրոցի եւ իր եղբօր մէջ: Ասոր վրայ եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ ըննութիւն բացին, եւ իր ընտանիքներէն երկու հոգի ժողովին ներկայացան եւ կաթողիկոսներէն ոմանք դուրս հանուեցան, եւ մնացեալ ժողովականներուն որոշմամբ կաթողիկոսութեան փակեղը Քրիստափորէ առնուեցաւ, կարգէն ղրոկեցաւ, եւ անարգանօք դուրս հանուեցաւ (ՍԵՒ. 154): Բոլորովին կը տարբերի Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութիւնը: Սա կը գրէ ըօ վրոյցներու նայելով Վարապտիրոց գժտած է եղեր իր եղբայրներուն հատ Քրիստափորի քուստեանց համար: Այսպիսի քօսքեր սկսեր են պարտիլ, եւ նոյնիսկ անոր տունին մարդիկներէն քանի մը խօսք խառնողներ *բամբասանս ապիրատս* շիներ են, եւ *կամակոր մտօք* եւ քմահաճ կերպով որոշեր են զինքը կաթողիկոսութենէ վար առնել: Քրիստափոր ասոր վրայ յօժարակա կը հրաժարի չարիքի առիթ չտալու համար, եւ Մասեացոտն գաւառի Ուղիք գիւղին մօտ միայնաբան մը կը շինէ, եւ շուտ ալ միայնակեացներ իրեն քով հաւաքելով, պահքով ու աղօթքով, տքնութեամբ ու աշխատութեամբ, առաքինաջան կեանքի կը ձեռնարկէ (ՅՈՎ. 97): Ժամանակով մերձաւորներէն Ասողիկ ալ կը գրէ, թէ Քրիստափորը աթոռէն վար առին, որովհետեւ իշխաններուն մէջ խռովութիւն կը ձգէր, եւ յետոյ ուրիշ պատճառներ ալ աւելցուցին (ԱՍՈ. 88): Վարդան ալ իշխաններուն մէջ խռովութիւն ձգելէն վատ բան մը չի յիշեր (ՎԱՐ. 61). իսկ Կիրակոս եւ Օրբէլեան բնաւ պատճառ մը չեն ցուցներ: Այդ մանրամասնութիւնները իրարու մօտեցնելով կը տեսնենք, որ Սեբէոսէ վատ ամէնքն ալ համաձայն են Քրիստափորը յանիրաւի հակառակութեանց զոհ գացած ցուցնել: Վարապտիրոցի եւ եղբայրներուն մէջ գժտութիւնը, եթէ ընտանեկան խնդիր չէ, ընտանիքէ դուրս իշխաններու վրայ պէտք կ'ըլլայ մեկնել, վասնզի գործի մէջ գտնուող Վարապտիրոցի եղբարյներ, բնաւ յիշուած չեն: Քրիստափորի դէմ վկայութիւն տուող ընտանիքներն ալ, ազգականներ չեն, այլ կաթողիկոսարանի մարդիկներ, որք դիւրաւ կրնային մարկպանէն վատկուիլ: Նշանակալից է Սեբէոսի խոստովանութիւնը, որ ժողովին եպիսկոպոսներէն ոմանք դուրսհանուած են որոշումէ առաջ, որ է ըսել ըօ բողոքող մաս մը եղած է Քրիստափորի նպաստաւոր: Բայց ամենէն աւելի նկատելի է Քրիստափորի կաթողիկոսութենէ ետքը անցուցած կեանքը, ինքզինքը ճգնաւորական եւ խաղաղական կենցաղի մը նուիրելով, հեռու ամէն անտեղի ճիգերէ: Այդ պարագան սուտ չի կրնար ըլլալ, վասնզի Ուղեաց միայնարանը ամենուն ծանօթ էր եւ Վարդան ալ վայն կը յիշէ, թէ տէր Քրիստափոր Մասեացոտնի մէջ միայնարան

շինեց, ուր առաքինանայր բազում ջանացող աղօթիւք, երեքհարիւր խարապանապգեստ արամբք (ՎԱՐ. 62): Սերէնս այս նհպատսիաւոր կէտը լուսութեամբ կ'անցնի եւ չի յիշեր, եւ ասով աւելի եւս կասկած կ'աւելցնէ իր կուսակցական հակառակութեան վրայ:

458. ԵՂԵԼՈՒԹԵԱՆՅ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

Այդ ամէն դիտողութիւններէ ետքը, մենք կը կարծենք թէ հետեւեալ կերպով պէտք է իմանալ իսկական եղելութիւնը: Ընտրութեան վարչկեանէն կը շեշտուի, որ Բրիստափոր ընտրուեցաւ *առաջադրութեամբ Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեսուն* (ՍԵԲ. 153) կամ *խորհրդակցութեամբ Թէոդորոսի* (ՅՈՎ. 97), իմացնելու համար թէ Բրիստափոր Վարապտիրոցի պաշտպանեալը չէր, կամ թէ ըսել Թէոդորոսի կողմնակիցն էր: Այդ կէտը եւսքանպէս նշանակութիւն առած կ'ըլլայ ընտրութենէ ետքը, որով Վարապտիրոց չի կրնար կաթողիկոսը իր ուղղութեան ծառայեցնել: Թէոդորոս սաստիկ յունատեաց մը եղած է, ինչպէս իր բոլոր գործերը պիտի ցուցնեն, մինչ Վարապտիրոց յունասէր մը կը յայտնուի, վերջէն վերջ մարպպանութեամբը հանդերձ Յունաց կողմը անցնելովը: Բրիստափոր Թէոդորոսի ուղղութեան ջերմա հետեւող եղած կ'երեւի, իր խիստ ու բուռն իշխանական բնաւորութեամբը՝ Վարապտիրոցը վիրաւորելու չափ: Ասոր վարչ տեղի կ'ունենան մարպպանին ջանքերը իրեն հլու կաթողիկոս մը ունենալու եւ Բրիստափորը հեռացնելու համար: Այսուհանդերձ տշխաններու մէջ գժտութեան առիթ ըլլալէն վատ, ուրիշ ամբաստանութեան ինչ չեն գտներ, նոյնինքն սերէնս, իր ամէն հակակրութեամբը ուրիշ ամբաստանութիւն չի յիշեր, ոչ բարոյից եւ ոչ հաւատքի նկատմասք մեղադրանք չի գտներ: Բրիստափորը պաշտօնանկ ընելու համար ժողով կը գումարուի, համաձայնութիւն չի գոյանար, ժողովականաց մէկ մասը կը բողոքէ, բայց մարպպանին կամքը կը յաղթանկէ: Բողոքողներ կը հանուին, եւ Բրիստափոր այդ տեգղ դարձուածքներէն վայրացած, կը հրաժարի, քօղն ու հայրապետանոցը կը թողու, եւ նենգաւոր մքենայութիւններէն ապատ մնալու համար, ճգնաւորութեան կը չիմէ եւ *անապատական* կ'ըլլայ: Ըստ այսմ Բրիստափոր կը յայտնուի այնպիսի բռնաւորութեամբ մէկ մը որ կը կոտորուի, բայց չի ծռիր, կը յաղթուի, բայց յի ստորնանար: Մեր տեսութեան դէմ թերեւս դիտուի, թէ Վարապտիրոց, Սմբատ Խոսրովշնումի որդի, եւ պարսկական արքունեաց մէջ սնած, յունասէր պգացմանց տէր պիտի չըլլար: Սակայն Պարսկաստանի կացութիւնը հիմնովին փոխուած էր Սմբատի ժամանակին կացութենէն: Վաւառ Շիրոյ հապիւ 6 ամիս թագաւորութիւն ունեցաւ, եւ մեռաւ 628 տարւոյն վերջերը, եւ Արտաշիր՝ հօրը տեղ թագաւոր հռչակուեցաւ, 7 տարեկան անչափահաս հասակի մէջ: Ասոր վրայ Հերակլ բանակցութեան մտաւ Շահրվարապ Խոռեամի պայմանին հաւանեցաւ, եւ Տիպրոնի վրայ քալեց, Արտաշիրը սպաննել տուաւ, եւ ինքն թագաւոր հռչակուեցաւ, Խոսրովի աղջկան Բորանի կամ Բորանդուխտի կամ Բբորի հետ ամուսնանալով: Խոռեամ եւ ոչ իսկ երկու ամսի թագաւորութիւն վայելեց, որովհետեւ շուտով սպաննուեցաւ 630 Ապրիլին, եւ Բորան արքայադուստրը թագուհի հռչակուեցաւ Խոռոխ Որմիպդ իշխանի խնամակալութեամբ, եւ ինքն եղաւ որ Խաչափայտը դարձուց Հերակլի բարեկամութիւնը ապահովելու համար: Այդ շփոթութեանց մէջ էր որ Վարապտիրոց ալ իր պգացումները կը փոխէր, եւ Յունական ազդեցութեան կ'ենթարկուէր: Վարապտիրոցի եւ Բրիստափորի մէջ անհամաձայնութիւնն ալ, ոչ թէ կաթողիկոսութեան սկիզբէն կը պօրանայ Հերակլի յաջողութեանց հետեւանօք, եւ երրորդ տարւոյն սկիզբը յայտնի հակառակութեան կը յանգի:

459. ՎԵՐՁԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

Բրիստափորի մնացեալ կեանքին վրայ տեղեկութիւն չուսինք, իր յաջորդներէն Յովհաննէս Պատմաբան նորա ճգնաւորական կեանքը գրելով, վերջը չի նշանակեր, որով կ'իմացուի թէ նոյն վիճակին մէջ կեանքը կնքեց, միայնակեացներու բազմութեան առաջնորդելով: Մեր տեսութիւնը

աննպաստ չէ Զրիստափորի անձին վրայ, թէպէտեւ դիտողութեան ենըակայ ըլլայ խիստ եւ բուռն ընթացքը, մինչ իշխանաւորներու վրայ գնահատելի եւ նախադասելի է սիրաշահելու ուղղութիւնը: Այլ որն եւ ըլլայ Զրիստափորի նկատմամբ ըլլալիք դատաստանը, եւ ինչ շարժառիթ ալ մղած ըլլայ եպիսկոպոսները եւ իշխանները ժողովի գոմարուելու, միայն եկեղեցական կանոններուն մասին կարելոր հետեւութիւն մը ունինք քաղելիք, թէ Հայ Եկեղեցին իր մէջ իշխանութիւն կը վզայ, նոյնիսկ իր կաթողիկոսը դատի ենթարկելու, եւ անոր վրայ վճիռ արձակելու: Այդ առաջին առիթն է, զոր պատմութիւնը մեզի կը ներկայացնէ. առաջիկային ուրիշ նմանօրինակ առիթներ ալ պիտի տեսնենք: Արդէն իսկ այդ գերագոյն իշխանութեան նշանակը կը նկատուի, որ ծիսական կարգադրութեամբ *Ասացուք քարոյին մէջ, Վասն ամենայն սուրբ եւ ուղղափառ եպիսկոպոսաց մաղթանքը՝ նախադասուած է ՎԱՍՆ հայրապետին մերոյ մաղթանքին (ԺԱՄ. 243): Նոյնը կը տեսնուի բոլոր նմանօրինակ աղօթքներու, եւ յատկապէս պատարագի Գոհութիւն քարոյին մէջ (ԺԱՄ. 593): Աւելորդ չըլլայ աւելցնել, թէ Ապահունին ոմանց Զրիստափոր Գ. ըսելը, հետեւանք է Զրիստափոր Արծրունի մը ստեղծելու դրութեան (« 292):*

Տ. ԵԶՐ Ա. ՓԱՌԱԺՆԱԿԵՐՏՅԻ

460. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Միեւնոյն շարժումը որ Զրիստափորը կաթողիկոսութենէ հեռացուց, այթոռին բարձրացուց Եզր կաթողիկոսը, որ բաւական խօսիլ տուած է իր վրայ պատմութեան մէջ, եւ մերձաւոր եւ հեռաւոր ժամանակներու մէջ ծանրապէս մեղադրուած է, այնչափ որ ատեն մը սովորութիւն եղած էր, իր անունին սկզբանտառը գլխիվայր դնել: Եզրի ծննդավայրն է Նիգ գաւառի Փառածնակերի գիւղը, եւ Թէոդորոս Զոթենաւորոր Կոմիտասի եղբօրորդի էր, Եզրի ալ քեռորի կ'ըսուի (ՅՈՎ. 99, ՀԻՆ. 470), որով Եզր կ'ըլլայ Կոմիտասի եղբօր աներձագը, կամ Կոմիտաս Եզրի քրոջ տագրը, ինչ որ շուտով ալ կը մեկնուի, քանի որ Արագածոտնի Աղցքը եւ Նիգի Փառածնակերտը իրարմէ շատ հեռու չն: Այդ խնամիութեան հետեւանք է հարկաւ որ Եզր Կոմիտասի յատուկ հովանաւորութիւնը վայելած, հայրապետանոցն մէջ առաջացած, եւ Դըւնայ Ս. Գրիգորի փոխակալ անուանուած է (ՅՈՎ. 98): Սեբէոսս վինքը կը ներկայացնէ իբր *այր խոնարհ եւ հեզ, որ ոչ կամէր զոք ցատուցանել, եւ ոչ ելանէր ի բերանոյ նորա բան տգեղ (ՍԵՔ. 154):* Այդ նկարագիրը, եւ Դըւնայ մէջ Վարապտիրոցի մօտ գտնուիլը, բաւական են բացատրել, թէ ինչպէս Եզր կրցաւ Վարապտիրոցի ընտրելին ըլլալ, եւ կաթողիկոսական այթոռ բարձրանալ առանց վիճակաւոր եպիսկոպոս մը ըլլալու, ինչպէս եղած էին ընդհանրապէս իր նախորդները: Իրեն կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը համաձայն կերպով նշանակուած է 10 տարիէն աւելի, կամ 11 տարի, եւ երկու տեղ միայն 9 նաշանկուած ըլլալը համաձայնութիւնը չ'եղծանէր: Հետեւելով այդ համաձայնութեան մենք ալ 11 տարուան տեւողութիւնը կը պահենք, եւ 630-ին դնելով Եզրի ընտրութիւնը, կաթողիկոսութեան վերջը կը նշանակենք 641-ին:

461. ՀԵՐԱԿԼԻ ՊՏՈՅՏՆԵՐԸ

Եզրի ընտրութեան տարին Խաչափայտն ալ գերեդարձին տարին էր, զոր Հերակլի ղրկեց Բորան թագուհին Պարսից, վասնզի Շահրվարապ Խոռեամ խոստացած պայմանը գործադրելու չափ ալ ատեն չէր ունեցած. իսկ Բորան պէտք ունէր Հերակլի բարեկամութիւնը ապահովել: Խաչափայտը Հերակլի դեսպաններուն յանձնուեցաւ, որ Հայաստանի ճամբով վայն Կոստանդնուպոլիս հասցուցին: Հերակլ փափաքելով վայն անձամբ տանիլ Երուսաղէմ՝ իր առաջին տեղը, բանակ եւ թագաւորական հանդերձանք կազմելով կը մեկնի մայրաքաղաքէն, եւ Խաչափայտը *տարեալ հատուցանէ ի քաղաքն սուրբ (ՍԵՔ. 158):* Այդ առթիւ բնաւ ծովագնաց ուղեւորութիւնն ալ պատմուած չլինելուն, եւ բանակաւ ընկերակցութիւնն ալ պատմուած

լինելուն, անտարակոյս ցամաքի ճամբով կատարեց Հերակլ Երուսաղէմի ուխտաւորութիւնը, որ շտապով ալ չէր կրնար լրանալ: Երուսաղէմի մէջ մեծ ուրախութիւններ եւ մեծահանդէս տօնախմբութիւններ կատարուեցան, եւ այս առթիւ հաստատուեցաւ Վերացման Խաչի կամ Խաչվերացի տարեկան տօնը, որով 631 Սեպտեմբերի 14-ը կրնայ նկատուիլ իբր Խաչափայտին Երուսաղէմ հասնելու թուականը: Հերակլ հարկաւ միջոց մը Երուսաղէ մնաց, անկէ Ասորիք անցաւ, կայսրութեան գաւառները այցելեց, որոնք շատ վնասուեր էին վերջին պատերազմներու ատեն, եւ տակաւ յառաջելով եւ Եփրատացոց եւ Ծոփաց նահանգներէն անցնելով եկաւ Յունական Հայաստանը, իրեն բնակատեղի ընտրելով Կարին կամ Թէոդոսուպոլիս քաղաքը, որ կայսերական կուսակալութեան ալ կեդրոնն էր: Այստեղ է որ Հերակլ կը ձեռնարկէ կրօնական կամ դաւանական միաբանութեան վարկ տալու, որպէսզի իր գաւառներուն ժողովուրդները ներքին եւ հաստատուն միութեան մէջ դնէ, նոյնիսկ կայսրութեան պաշտպանութեան համար, որ մեծ վտանգի հանդէպ կը գտնուէր Արաբական արշաւանքներուն երեսէն: Մուհամմէտի բանակները Արաբիոյ մէջ ապահով դիրք մը կազմած, սկսած էին դէպի հիւսիս քալել եւ կայսրութեան սահմանագլուխները վարնել եւ յառաջել, կէտ Ասորիքը գրաւել, զոր իրենց սեփական իրաւունքը կը նկատէին, իբր Իսմայէլի որդիք, եւ իբր ժառանգներ այն երկիրներուն, եւ կ'ըսէին թէ *հօր մերում Աբրահամու ետ Աստուած գերկիրդ պայդ ի կալուած ժառանգութիւն* (ՍԵԲ. 166): Ասորւոց եւ Հայոց երկիրներուն մէջ զօրաւոր եւ բազմաւոր էին հակաքաղկեդոնականները, եւ Հերակլ չէր կրնար անոնց վստահիլ, ցորչափ սիրտով պատուած էին Յոյներէն, եւ հակակիր զգացումներ կը սնուցանէին: Այստեղ անգամ մըն ալ պիտի կրկնենք, թէ երբ Հերակլ՝ Հայերն ու Ասորիները դաւանական միութեան կը հրաւիրէր, պարզապէս եւ բացարձակապէս քաղկեդոնականութիւն չէր անոր առաջարկածը, այլ եփեսոսական ւ քաղկեդոնական դաւանութեանց մէջ միջասահման դրութիւն մը, երկու կողմերուն մասնակի պիջոութեամբ կազմուած, այն է Սարգիս պատրիարքի խորհած եւ առաջարկած միակամեայ դաւանութիւնը, որ Կոստանդնուպոլսոյ 626 տարւոյ ժողովոյն մէջ պաշտօնապէս ընդունուեցաւ, եւ 633-ին նոր ժողովով մը Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան կողմէ հռչակուեցաւ, եւ որուն ձայնակցած ու միացած էր Կիւրոս Աղեքսանդրիոյ պատրիարքը եւ այս կերպով հակաքաղկեդոնիներէն մաս մըն ալ իրեն կողմը շահած էր (ՖՆՔ. Ա. 241):

462. ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿԸ

Գործերը այդ կացութեան մէջ էին, երբոր Հերակլ ձեռնարկեց Եւր կաթողիկոսը համոզել, եւ անով Հայոց Եկեղեցին ու ազգը իր կողմը շահիլ: Ազգային պատմութիւն ուսունասիրողներ, սովորաբար այդ գործողութիւնը Եւրի *առաջին* տարւոյն մէջ կը դնեն (ՉԱՄ. Բ. 328), որ է ըսել 630-ին, ինչ որ չի կրնար կապակցիլ Խաչափայտին վերադարձին եւ Հերակլի ուղեւորութեան պէտք եղած ժամանակամիջոցին հետ (« 461), եւ պէտք է վայն գետեղել *յերրորդ ամի կաթողիկոսութեան* Եւրի, ինչպէս յայտնապէս գրած է Օրբէլեան (ՕՐԲ. Ա. 156), որով 632-է առաջ հնար չէ դնել, եւ աւելի հաւանականութեամբ 633-ին: Հերակլ Մժէժ Գնունին, Յունական Հայաստանի սպարապետը, պատուիրակ որոշեց Եւրի մօտ երթալու Դըւնայ հայրապետանոցը, եւ պէտք եղած կերպով վայն հրաւիրելու որ Կարին գայ եւ Կայսեր հետ հոգեւորապէս հաղորդակցի, որպէսզի իր իշխանութիւնը օրինաւորապէս ձանչցուի Յունական բաժինի Հայերուն վրայ: Մժէժ կը սպառնար ալ յանուն կայսեր, որ եթէ յաւանի *հաղորդիլ օրինօք ընդ կայսեր*, հարկ պիտի ըլլայ Յունական բաժինին վատէն կաթողիկոս մը նշանակել, որով Եւր Պարսկական բաժինէն դուրս իշխանութիւն պիտի չկարենար վարել: Եւր ծանր կացութեան կը մատնուի այդ առաջարկներուն առջեւ, եւ հարկաւ միտքը կը բերէ Մօրիկի օրով տեղի ունեցած Յովհան Բագարանցիի հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը, եւ անոր աղիտաբեր հետեւանքները, եւ կը վախնայ ՀԱյ Եկեղեցւոյն վրայ նմանօրինակ տագնապ

մը նորոգել: Ատարակոյս է որ Եզր փախուստի ճամբաներ փորձած է, առանց որոյ Մժէժ հակաթոռութեան սպառնալիքին չէր հասներ: Դժուարին դիրքէն ապատելու համար Թէոդորոս Ռշտունիի հետ ալ կը խորհրդակցի, ուրիշ նախարարներ ալ կը խօսեցնէ, յարմար որոշման մը յանգելու համար: Թէոդորոս Պարսկական բաժինին մէջ սպարապետ էր, եւ իր յունատեաց զգացումներով ծանօթ: Նա միւս ընկերներուն հետ համախոհութեամբ կը պատասխանէ. *Մեր երթամբ փութապէս ի ծառայութեան առքայի* (ՕՐԲ. Բ. 157), ակնարկելով Պարսից թագաւորին, որ այն ատեն Յապկերտ էր, Բորանէ ետքը նստող քանի մը սակաւօրեայ թագաւորներէ ետքը գահ բարձրացած 632-ին: Ասով Թէոդորոս ու ընկերներ կը յայտնեն թէ իրենք Պարսից հպատակն կը գտնուին եւ իրենց համար բանի մը պէտք չեն տեսներ: Սակայն չեն հակառակիր որ Եզր երթայ, Հերակլի հետ տեսնուի, եւ Հայոց իրաւունքը ու դաւանութիւնը *ամրութեամբ* պաշտպանէ, եւ այդ նպատակով իրեն հատ առնէ ժամանակն երկու գերագոյն վարդապետները: Մաթուսաղա Սիւնեցին եւ Յովհաննէս Մայրավանեցին: Երկրորդը Դուին կը գտնուէր իբր Ս. Գրիգորի եկեղեցւոյն փակակալ եւ կաթողիկոսարանի գործերը կը վարէր, ուստի Մաթուսաղային միայն հրաւիրակներ յղուեցան, որ Դուին գայ (ՕՐԲ. Ա. 157), եւ խորհրդակցին եւ միասին կայսեր երթան:

463. ՎԱՐԱԶՏԻՐՈՑԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Այդ պարագաներու մէջ նկատելի է, որ բնաւ չի յիշուիր Վարապտիրոց մարզպանին անունը: Գիտենք թէ Վարապտիրոց պաշտօնը լքելով Յունաց կողմը անցաւ, Ատրպատականի նախկին մարզպան Խոռոխ Որմիլդի եւ անոր որդւոյն եւ յաջորդին Ռոստոմի գաւաճանութենէն վախնալով, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ 633-ին արդէն այդ փախուստը տեղի ունեցած էր: Վարապտիրոցի համար գրուած է իրաւ, թէ *շինեաց բոլորովին զամենայն աշխարհն Հայոց*, բայց 628-էն 5 տարին ալ կրնար բաւել օգտակար գործունէութիւն ցուցնելու: Իսկ փախուստին պատճառ եղած է Ռոստոմի եղբօր Գարիքապետի Դուին գալը՝ Վարապտիրոցը նենգութեամբ դաւաճանելու համար: Հապիւ թէ Վարապտիրոց գաղտնի տեղեկութեամբ անոր միտքը կ'իմանայ, կինն ու որդիները առնելով գիշերանց Դուինը կը թողու եւ մինչեւ Տարոն կը փախչի, ինքզինքը պաշտպանելու համար: Այնտեղէն է որ Հերակլի հետ կը բանակցի, եւ պէտք եղած խոստումները ընդունելով անոր կը ներկայանայ, մինչ տակաւին Հերակլ Ասորոց կողմերը կը գտնուէր, Երուսաղէմէ Հայաստան գալուն առթիւ: Կայսրը զինքը պատուով ընդունեցաւ, միջոց մը մօտը պահեց, անկէ մայրաքաղաք դրկեց, ուր *ապարանս ըագաւորականս, եւ գահոյս արծաթիս, եո գանձս քաղումս յոյժ՝ շնորհեց* անոր: Վարապտիրոցի Սմբաի որդին ալ կայսերական սենեկապաններուն մէջ առաւ (ՍԵԲ. 160): Այդ պատմութեան պարագաները զննեցով, մարթ է գիտել, որ Վարապտիրոցի պէտք չէր դժուար ըլլալ Գարիքապետի դաւաճանութեան առաջն առնուլ, նոյնիսկ ինքն անոր վրայ բռնանալով, քանի որ երկրին մարզպանն էր: Նոյնպէս վայելուչ որոշում մը չէր՝ այսպիսի չնչին պատճառով մարզպանութիւնը ձեռքէ հանել: Հերակլ ալ այնչափ պատուով եւ ընծանելով չէր ընդունէր Վարապտիրոցը, եթէ կանուխէն անոր բարեկամութեան նշանները տեսած չըլլար: Մի՛ գուցէ Վարապտիրոց գաղտնի խորհուրդով եւ Հերակլի գիտակցութեամբ այդ կերպը գործածեց, Պարսից կողմը տկարացնելու, եւ երկիրը անիշքանութեան մատնելու համար: Զի իրօք Վարապտիրոցէ ետքը նոր մարզպան չանուանուեցաւ, եւ Պարսկական բաժինը անտէրունջ կրնար սեպուիլ Յապկերտի տկար եւ անկայուն եւ երերուն ըագաւորութեան ներքեւ: Իսկ Հայաստանի մէջ Թէոդորոս Ռշտունին էր, որ իբրեւ սպարապետ գործի գլուխ էր կանգնած, եւ պահանջից համեմատ սպգային շահերուն պաշտպանութեան կ'աշխատէր: Այս էր հարկաւ պատճառը որ Եզր ալ Թէոդորոս Ռշտունիի խորհուրդին կը դիմէր:

464. ԵԶՐ ԵՒ ՀԵՐԱԿԼ

Եզրի ընկերանալու հրաւիրուած վարդապետներէն Մաթուսաղա հրաժարեցաւ իր պաշտօնները հաիճառելով, եւ իր աշակերիներէն նոյնիսկ Եզրի ազգական Թէոդորոսը ղրկեց որ կաթողիկոսին ընկերանայ (ՕՐԲ. Ա. 158): Նմանապէս Յովհանն ալ հրաժարեցաւ կամ թէ խիստ պայմաններ առաջարկեց որ նա կաթողիկոսին չընկերացաւ եւ *գեկեղեցին եւ վկաթողիկոստարանն ոչ կամեցաւ թողուլ* (ՕՐԲ. Ա. 159), եւ Եզր Դուինէ մեկնեցաւ Հերակլի մօտ երթալու, իրեն ընկեր առնելով Տիրատուր Արտաղու, Քրիստափոր Դարունեաց, Մարտիրոս Գողթնեաց եւ Եպիփան Մամիկոնէից եպիսկոպոսները, եւ Վարդան Բագառիճոյ, Թովմաս Արշարունեաց, եւ Թէոդոս Քոթենաւոր վարդապետները, եւ ուրիշ քանի մը նուազ կերաւոր անձեր (ՉԱՄ. Բ. 328): Կաթողիկոսը պատուաւոր ընդունելութիւն գտաւ Կարնոյ մէջ Հերակլի ըողմէն, եւ անմիջապէս բանակցութիւնները սկսան, Հայոց կաթողիկոսին եւ Յունաց կայսեր միջեւ, որ իրեն հետ յոյն եպիսկոպոսներ ալ ունէր: Խնդիրը բնական կերպով կեդրոնացաւ Քաղկեդոնի ժողովին եւ *երկու բնութիւն* բացատրութեան վրայ, վասնզի Հայերը Յոյներէ պատող ուրիշ դաւանական խնդիր չկար: Եզր ալ իրաւամբ յայտնեց Հերակլի, որ եթէ նա հրաժարի *ի Քաղկեդոնի ժողովոյն եւ ի Լեւոնի տոմարոյն, մեք միաբան եմք* (ՕՐԲ. Ա. 138): Այս առթիւ մէջտեղ բերուեցաւ Լեւոնի տոմարը եւ անոր բացատրութիւնները քննուեցան, երկու կողմէն բացատրութիւններ տորուեցան եւ առնուեցան, եւ վերջապէս Հայերը Ընդակլէ խնդրեցին *ձեռնարկ հաւատ նամակի* (ՅՈՎ. 90): Կայսրը հաւանեցաւ, եւ հաւատոյ գիր մը պատրաստել տալով յոյն եպիսկոպոսներուն, եւ իր իսկ կնքով հաստատելով յանձնեց եւ ապատօրէն քննէ, եւ դիտողութիւն եթէ ունի առաջարկէ, եւ խոստացաւ որ եթէ ուղիղ չգտնէ, Հռոմները Հայոց դաւանութեան կը դարձնէ, եւ իր գիրը կ'այրէ, *ապա թէ ոչ, կ'ըսէ, հաւանեցէք եւ դուք մեզ*: Եզր իրեններով գումարուեցաւ *յիջեւանսն իւր*, եւ քննութիւննր կատարեցին *վերիս աւուրս* (ՕՐԲ. Ա. 158), կամ ուրիշներու գրածին համեմատ, *երեսնօրեայ ժամանակօք* (ՉԱՄ. Բ. 539), եթէ թիւերու շփոթութիւն չէ, զի հաւանական չ'երեւիր Հերակլի 30 օր սպասելը: Հայերուն կողմէն տարբեր կարծիքներ ունեցողներ եղան, բայց վերջանական որոշման մէջ յաղթեց Թէոդորոսի կարծիքը, իբր Մաթուսաղայի աշակերտ, եւ Մաթուսաղայի տեսութեանց վկայ ու թարգման: Թէոդորոսի յայտարարութիւնը եղած է ըստ Օրբէլեանի, *թէ ոչ գոյ ի նոսա թիրութիւն ինչ հաւատոյ, այլ մի եմք մեք եւ նոյք*, եւ թէ մեզ պէտք է անոնց հետեւիլ, քանի որ *նոքա բուն արմատք են, մեք ոստ մի ի նոցանէ բուսեալ* (ՕՐԲ. Ա. 160): Եթէ այս եղաւ իրօք Թէոդորոսի յայտարարութիւնը, ստոյգ որ ճշմարտութենէ հեռու էր անոր ըմբռնումը: Զի հակառակ ինչ ինչ չաւանական եւ կանոնական եւ ծիսական կարգադրութեանց, զորս Հայեր Յոյներէ փոխանցեցին, իբրեւ արդէն կազմակերպեալ եկեղեցիէ, երբէք Հայոց Եկեղեցին Յոյներէ ճիւղաւորմամբ չունեցաւ իր ծագումը, այլ առաքելական քարոզութեամբ եւ անկախօրէն լուսաւորութեամբ եւ ինքնուրոյն կազմակերպութեամբ ստացաւ իր սկզբնաւորութիւնը:

465. ԿԱՐՆՈՅ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թէոդորոսի այս յայտարարութիւնը իր արդիւնքն ունեցաւ, եւ Եզրի հետ եղող եպիսկոպոսներուն եւ աշխարհականներուն միտքերը *մակարդեալ* պղտորեցան: Արդէն Եզրի *միտք թուլացեալ էին ի ճշմարտութենէն, վասնզի ակն ունէր մարմնուար փառաց եւ ազահուլթեանց*, հետեւապէս ներկաներուն մէջ համաձայնութիւն կազմուեցաւ, Հերակլի ներկայած հաւատոյ գիրը ընդունիլ եւ ստորագրել, եւ ըստ այնմ ալ փութացին կայսեր հաղորդել: Հերակլ ուրախութեամբ լեցուն հրամայեց հանդիսաւոր եկեղեցական արարողութիւն կատարել Կարնոյ եկեղեցւոյն մէջ, եւ պատարագին մէջ Յոյներ եւ Հայեր, Հերակլ ու Եզր, միասին հաղորդուեցան, եւ այս կերպով ելուիս ելաւ Հերակլի խորհած եւ ճարտար միոջցներով յաջողցուցած միաբանութիւնը: Մինչեւ հիմա կը

ցուցուի Կարնոյ մայր եկեղեցւոյն կից՝ հին ու փոքրիկ եկեղեցի մը, *Միաբան Սուրբ Աստուածածին* կոչուած, Եզրի օրով կատարուած միաբանութեան յիշատակ, որուն վրայ թէպէտ որեւէ յիշատակարան չկայ, այլ Եզրի ժամանակէ մնացած ըլլալու չափ հնութեան նշաններ ունի, եւ ժամանակով նոյնիսկ մայր եկեղեցւոյն մէջ կը պարունակուի եղեր, եւ վերջէն նոր շինութեան ատեն դուրսը առանձինն է թողուեր: Հերակլ իբր գոհունակութեան նշանակ, Եզրին նուիրաց *վերրորդ մասն գիւղաքաղաքին Կողբայ եւ զաղսն բովանդակ* (ՕՐԲ. Ա. 160), ըստ այլոց նաեւ *վԱղք* (ՎԱՐ. 61), բայց կ'երեւի թէ միեւնոյն *գաղսն* է, գրչագիրներէ շփոթուած: Էջմիածնի կաթողիկոսարանը մինչեւ ցայսօր իաւունք կը վայելէ Կողբայ աղահանքէն ձրիաբար ստանալու քանի մը սայլաբեռ քարաղի կտորներ: Այս են Եզրի միաբանութեան եւ Խարնոյ ժողովին վրայ պատմիչներուն տուած տեղեկութիւնները, որոնք համամիտ են ծանր կերպով մեղադրելու Եզր կաթողիկոսին անձը: Միայն Սեբէոսն է, որ առանց դիտողութեան կը վերջացնէ պատմութիւնը, *դարձաւ մեծաւ շքով ի տուն իւր* ըսելով (ՍԵՖ. 15), ինչպէս առաջուց ալ գովութեամբ յիշատակած էր, թէ էր *այր խոնարհ եկ հեզ* (ՍԵՖ. 154): Մի՛ գուցէ ինքն ալ Եզրի խորհրդակիցներէն մէկը եղած ըլլայ, որ արդէն ալ Քրիստափորի պաշտօնանկութիւնը եւ Եզրի ընտրութիւնը այնչափ գոհունակութեամբ պատմած է (« 457): Բայց Յովհաննէս Պատմաբան Եզրի եւ իւրայնոց համար կը գրէ, թէ *տգիտաբար իմն, իբր անձանօթ գրոց աստուածայնոց դաւաճանեալ խաբեցան* (ՅՈՎ. 60): Ասողիկ ալ Եզրի համար կը գրէ, թէ *տգէտ գոլով աստուածային գրոց խաբեալ եղաւ* (ԱՍՈ. 88): Անեցին ալ *տգիտաբար հաւանեալ* կը ցուցնէ Եզրը (ՍԱՄ. 79), Վարդան *վասն տգիտութեան իւրոյ քաղկեդոնիկ եղել* կ'ըսէ (ՎԱՐ. 61), Կիրակոս կը մեղադրէ թէ *փոխեաց զամենայն ուղղափառ կարգադրութիւնս եկեղեցւոյ* (ԿԻՐ. 34): Իսկ Օբէլեան ամէն անարգանք կը կցէ նորա անունին, եւ Կողբայ նուէրը յիշատակած ատենը կը գոչէ. *Ո՛վ անմիտ եւ չար վաճառին* (ՕՐԲ. Ա. 160):

466. Պատմական եղելութեանց կարգին առջեւ չանցած, պէտք կը զգանք քննել, թէ ի՞նչ էր Եզրի օրով տեղի ունեցած Կարնոյ ժողովը, եւ իրօք ի՞նչ էր Եզրի եւ իւրեանց ընդունած հաւատոյ գիրը: Դժբախտաբար ոչ Կարնոյ ժողովին գործերն ու կանոններն ունինք, եւ ոչ ալ Հարեկլի ներկայած հաւատոյ գիրին պատճէնը: Կարնոյ համախմբութիւնը Հայոց ժողով մը ըլլալու համար պէտք էր Հայ եպիսկոպոսներու աւ վարդապետներու պատկառելի թիւ մը ունեանր, բայց Եզրի հետ եղող 4 եպիսկոպոսներէն եւ 3 վարդապետներէն պատ ժողովական չէ յիշուած, ոչ թիւ է ցուցուած, եւ ոչ նիստեր նշանակուած, եւ եօթը ներկաներուն ով ըվլլալն ալ դարեր ետիւր Զաքարիա Ծործորեցին է յիշած (ԶԱՄ. Բ. 538): Հետեւաբար Կարնոյ ժողով ըսուածը, իսկապէս եւ բառին ճիշդ նշանակութեամբ եկեղեցական ժողով մը եղած չէ: Ինչչափ ալ *Սակս ժողովոց*-ը կը գրէ, թէ Հերակլ ժողով ըրաւ *յաճախագոյն տմաստասիրօք Յու նաց*, ըրաւ նաեւ *զբազումս ի հայրապետացն Հայոց* (ԹՂԹ. 221), սակայն այդ գրուածը իբր վաւերական ընդունուած չէ, եւ Յոյն իմաստասէրներ Հայոց ժողով չեն կապմեր, եւ Հայեր ալ մէկէ աւելի *հայրահետ* չունէին, եւ եպիսկոպոսներու *հայրապետ* անունը տալով հեղինակութիւն չտ ստեղծուիր: Եղելութիւններն ալ չեն արդարացներ կանոնական ժողովի մը ձեւը: Յոյներ գիր մը կու տան, կաթողիկոս եւ քանի մը եպիսկոպոսներ առանձինն կը քննեն, եւ երբ հաւանութիւն կը յայտնեն, եկեղեցական հանդէս կը կատարուի: Ոչ նիստեր կան, ոչ որոշումներ, եւ ոչ կանոններ, այնպէս որ պարզապէս կայսերական հրաման մըն է, որոն Հայեր օգտակար կը սեպեն գլուխ ծոել, իրենց քաղաքական կացութեան հետեւանօք, եւ Պարսիկներէ յուսահատ՝ Յոյներու օգնութեամբ դիրքերնին պահելու ակնկալութեամբ: Հարկաւ Հերակլ անոնց աչքին առջեւ դրած է հարաւէն սպառնացող ահագին վտանգը, որուն դէմ դնելու համար իրարու հետ սերտ միաբանութեան պէտքը անրաժեշտ էր: Նոյնինքն Թէոդորոս Ռշտունի, որուն յունատեաց զգացումները յայտնի էին, պահ մը

պարտաւորուեցաւ Յունաց օգնել, փոխադարձաբար Հայոց համար օգնութիւն պատրաստելու համար:

467. ԴԱԻԱՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հերակլի առաջարկած եւ Եզրի եւ իւրայնոց ընդունած հաւատոյ գիրին գալով, եթէ պատճէնը ունենայինք, ճշդութեամբ գիտցած կ'ըլլայինք, թէ ինչ էր Հայոց կաթողիկոսին ստորագրած դաւանութիւնը: Պատճէնը չունենալով պարտաւորուած ենք ինչ ինչ նշաններու եւկ յարակից պրագաներուկ դիմել գաղափար մը կազմելու համար: Սերբէոս կ'ըսէ, թէ Հերակլի առաջարկած գիրը՝ *նյովեալ զՆեստոր եւ զամենայն հերձուածողս, բայց ոչ էր նյովեալ զժողովն Քաղկեդոնի* (ՍԵԲ. 159): Նոյնը կը կրկնէ եւ Պատմաբանը, թէ գրուած էր *նյովել զամենայն հերձուածողս բաց ի ժողովոյն Քաղկեդոնի* (ՅՈՎ. 100): Միեւնոյն է Ասողիկ բացատրութիւնն ալ, թէ առաջարկուած էր *նյովել զամենայն հերձուածողս բաց ի ժողովոյն Քաղկեդոնի* (ԱՍՈ. 88): Նման են ասոնցմէ ետքը եկողներուն գրածներն ալ: Ըստ այսմ կրնանք հետեւցնել թէ Եզրի ընդունածը բացասական լուծութիւն մըն էր Քաղկեդոնի որոշման հանդէպ, եւ ոչ թէ հաստատական ըաւանութիւն Քաղկեդոնի դաւանութեան: Եթէ Եզր այդ կերպով քաղկեդոնականութեան հանդէպ զիջում մը կ'ընէր, սակայն կատարեալ քաղկեդոնիկ չէր ըլլար, քանի որ առաջարկող կայսրը՝ Հերակլ ալ, ու Բիւզանդական եկեղեցին ալ, եւ հեիեւաբար Հերակլի հպետ եղող Յոյներն ալ, կատարեալ քաղկեդոնիկներ չէին, այլ միակամեայ դաւանութեան հետեւողներ եւ պաշտպաններ: *Մի կամք եւ մի գործողութիւն* բացատրութիւնը մի բնութիւն կը հնչէր, ինքն Հերակլ ալ *էքթէս* կոչուած հրովարտակով, միակամեայ վարդապետութիւնը հաստատած էր եւ վայն Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքին կողմէն վաւերացնել տուած էր յատուկ ժողովով մը 638-ին: Անտարակոյս Հերակլի կողմէն պատրաստուած եւ Եզրի յանձնուած հաւատոյ գիրն ալ, եթէ Քաղկեդոնը լուծեամբ կ'անցնէր, կամ թէ անցողակի վայն կը յիշէր, *Մի կամք եւ մի գործողութիւն* նոր բանաձեւը կը պարունակէր, եւ Եզր ու Հայեր այդ բանաձեւին ներքեւ *մի բնութիւն* դաւանութիւնը կրնային եսնել, եւ ինքզինքնին հանդարտեցնել: Հարկաւ Հերակլ եւ իւրայինք ալ ամէն ճիգ թափած եւ ամէն զլուսաբանութիւն տուած են, թէ Քաղկեդոնի անունը պահելով ալ, Եփեսոսեան դաւանութիւնը կը վերանորոգուէր, ինչպէս որ Հայեր կը պահանջէին: Մինչեւ իսկ Հայերուն աչքին, Յունաց կողմէն զիջողութիւն եղած լինելը կրնային ցուցնել: Այդ տեսութիւնները, երբեք մտացածին գիւտ պէտք չէ կարծուին, որովհետեւ Հերակլի եւ Բիւզանդական եկեղեցւոյն պաշտօնական դաւանութեան վրայ հիմնուած են, եւ ստոյգ եղելութեան տրամաբանական հետեւանքներն են: Մեր դիտողութիւնը կ'արդարանայ եւս պատմական պարագաներով: Հերակլի ներկայած բանաձեւը ընդունելով հանդերձ Եզր պահ մը հոգեւոր հաղորդակցութենէ կը հրաժարի, յունական կղերին *ի պոռնկութիւն եւ յայլ պղծութիւն համարձակ* լինելը պատճառելով (ՕՐԲ. Ա. 159), որով հաւատոյ գիրին պարունակութեան դէմ խնդիր արուցած կ'ըլլար անուղղակի կերպով: Նկատելի է եւս, որ Եզր, Հերակլի գիրը ըթնդունելէն ետքն ալ՝ Դուինի մէջ անհակառակ կ'ընդունուի մեծամասնութեան, կամ լաւ եւս հանրութեան կողմէն, ինչ որ հնար պիտի չըլլար, գիտնալով եպիսկոպոսական դասուն նախանձանյուկութիւնը, եթէ ընդունած հաւատոյ գիրին մէջ փախուստի տեղ մը կամ արդարացման կողմ մը չգտնուէր: Եզրի Յունաց հետ հաղորդակցութեան միակամեայ դրութեամբ եղած ըլլալուն իբր նշան կրնանք յաւելուլ, որ լատին մատենագիր մըն ալ, Հայոց եպիսկոպոս Աթանաս մը կը յիշէ՝ իբր Կոստանդնուպոլսոյ Սարգիս պատրիարքին օգնող (ՊՐԹ. Գ. 739): Անունիշփոթութեամբ՝ Եզրի ականարկութիւն եղած կարծելը՝ անհաւանակն չէ, քանի որ Աթանաս անունով Հայոց եպիսկոպոսի մը գոյութիւնը բնաւ ուրիշ տեղ յիշուած չէ:

468. ՄԱԸՈՒՍԱՂԱ ԵՒ ԹՈՒՂԹԸ

Յիշենք եւս թէ ամէն բան վրջանալէն ետքը Մաթուսաղա Սիւնեցին ալ Դուին եկաւ, քաղկեդոնականութեան ընդունաելութիւնը լսելով եւ եղածին վրայ գայթակղելով, սակայն գալէն ետքը եւ փացատրութիւններ առնելէն ետքը *ափիբերան եղաւ*, որ է ըսել թէ պատշաճ լուսաբանութիւնը լսեց: Օրբէլեան Մաթուսաղայի լռելուն պատճառ կու տայ, թէ *յիւր աշակերտէն էր բուսեալ չարն*: Բայց Մաթուսաղա քերթողը իր աշակերտին առժեւ խոնահրող չէր, այլ կրնար տեղի տալ Թէոդորոսի բացատրութեանց առջեւ, երբոր սա *մի կամք եւ մի գործողութիւն* բանաձեւը ցոյց կու տար, *եւ մի բնութիւն* բացատրութիւնը անոր մէջ պարունակուած կը ցուցնէր: Մաթուսաղա ոչ միայն լռեց եւ համակերպեցաւ, այլեւ յանձն առաւ Եւրի ձեռքէն Սիւնեաց եպիսկոպոսութեան ձեռնադրութիւնը ընդունիլ (ՕՐԲ. Ա. 161), բան մը որ Մաթուսաղայի վրայ տկարութեան եւկ մեղսակցութեան կեղտը պէտք էր բերեր, ուր ընդհակառակին պատմութեան եւ ւանադութեան մէջ անտիսեղծ եւ անբասիր մնացած է Մաթուսաղա քերթողահօր անունը: Մաթուսաղայի ձեռնադրութիւնը անուղղակի կերպով հաստատութիւնը կու տայ Կարնոյ միաբանութեան համար մեր տուած թուականին: Դաւիթ ձեռնադրուած էր Աբրահամի ընտրութեան առաջին տարին (« 417), այսինքն է 607-ին, եւ Օրբէլեան 27 տարի պաշտօնավարութիւն կու տայ Դաւիթի (ՕՐԲ. Ա. 155, Բ. 246), որով Մաթուսաղայի ձեռնադրութեան տարին կ'ըլլայ 634 կամ 633 կիսատ տարիներու միացմամբ, որ է նոյնիսկ Կարնոյ միաբանութեան թուականը (« 462): Օրբէլեան Մաթուսաղայի մէկ գրութիւնն ալ յառաջ կը բերէ (ՕՐԲ. Ա. 158), սակայն իր ըսածը չ'արդարանար, վասնզի գիրը գրուած է Եւրաս կաթողիկոսի, Յովհաննէս Մարպետական եւ Մաթուսաղա Սիւնեաց եպիսկոպոսներու կողմէ, իսկ Մաթուսաղայի ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցաւ Կարնոյ միաբանութենէն, ետքը, նոյնիսկ Օրբէլեանի վկայութեամբ: Բաց աստի գիրը ուղղուած է Հերակլ կայսեր, եւ հակատոյ խոստովանութեան ձեռնարկէն ետքը՝ իբր բացատրական դիտողագիր, մինչ Թէոդորոսի Եւրին մօտ եկած ատեն դեռ Հերակլի ձեռնարկը տրուած չէր: Հետեւաբար պէտք է եւրակացնել, թէ այդ գիրը պատրաստուեցաւ իբր պիջողութիւն մը Մաթուսաղայի տեսութեանց, կամ թէ իբրեւ վերապահութիւն մը Հայոց կողմէն, Հերակլի իմացնելու համար, թէ որչափ ալ միակմաեայ գրութեան հետեւանօք հեռգեւոր հաղորդակցութիւնը յանձն առին, սակայն քաղկեդոնական դաւանութեան մասին իրենց հմապումը չեն փոխած, եւ անոր բանաձեւը ուղիղ չեն գտներ: Այդ յայտարարութիւնը գրուած է յանուն Հայ Եկեղեցւոյ, կաթողիկոսին եւ երկու մեծիւրապոլիտներուն կողմէ, եւ Հերակլի ուղղուած, ինչ որ նորէն մեր տեսութիւնը կ'արդարացնէ, թէ Հայ Եկեղեցին, եւ նոյնիսկ Եւրն ալ միակմաեայ դրութեան հիմամբ, եւ քաղաքական պահանջներու ստիպմամբ, Յունաց հետ հոգեւոր հաղորդակցութեան յանձնառու եղան, սակայն իսկապէս քաղկեդոնականութիւնը չընդունեցան, եւ կատարելապէս քաղկեդոնիներ չեղան:

469. ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՅԱԻ

Ընդհանուր կերպով պիջողական քաղաքականութեան տիարպետած ատեն, աններող եւ անփոփոխ մտաց տէր կը յայտնուի միայն Դըւնայ Ս. Գրիգորի փոխակալ Յովհան Մայրագոմեցի վարդապետը, եւ իր ընդդիմութիւնը կը յայտնէ, Եւրի ընդունելութեա չմասնակցելով, որուն իր պաշտօնին պարտաւորութեամբ ստիպուած էր իբր փոկակալ, կամ մեր այժմեան ճշդաբանութեամբ՝ իբր աւագ լուսարարապետ: Եւր կը ցաւի փոկակալին կողմանէ եղած անարգանաց, եւ շատեր *հանդերձ մեղադրութեամբ* կը յորդորեն Յովհանը, որ պարտուպատշաճ յապրգանքի մէջ թերի չգտնուի, այլ նա պինդ կը մնայ իր որոշման մէջ, յայտարարելով թէ, չի կրնար յարգել մէկ մը, որ *քակեաց իսկ զսահման կանոնի հարցն մերոց ուղղափառաց*: Եւր այդ բանէն աւելի վշտացած հրաման կ'ընէ որ հարկաւ իրեն ներկայանայ, եւ *ակամայ կամօք* Յովհանը

կաթողիկոսին առջեւ կելլղ: Եւր պինքն կը յանդիմանէ, թէ *խրոխտաբար իմն անբարհաւաճութեամբ ընդվզեալ թուիս*. Բայց Յովհան բացէբաց կը յայտարարէ թէ Հերակլի հետ հաղորդակցութեամբ եկեղեցւոյ աւանդութիւնը խախտած է, եւ կը խօսի այն բառախաղը, որ նշանաւոր մնացած է, *Յիրաւի կոչեցաւ անունդ Եւր, վասնզի յեւր տարեալ հաներ վ Հայաստանեայս*: Ասոր վրայ Եւր յարանալով կը հրամայէ Յովհանի յանդգնութիւնը պատժել, եւ կը սկսին քիթին բերնին վարնել, *մուրցացի տանջել պարանոց նորա եւ վկակս*, մինչ Յովհան *զճեռս անուան Տեառն արժանի եղէ անրագելոյ*, կրկնելով քահանայապետին ատեանէն վերջ առաքեալներուն համար ըսուած խօսքերը (ԳՐԾ. Ե. 41): Այլեւս անհնար էր Յովհանի իր պաշտօնին վրայ մնալ, ուստի փոկակալութիւնը եւ Դուինը թողլով քաշուեցաւ իր առաջին տեղը որ է Մայրոյ Վանքը, զոր եւր սկսաւ Մայրոյ Գոմ անուանել եւ Յովհանը Մայրագոմեցի, իբր պի Յովհան եւի պէս յամառ եւ պինդ գլուխ մէկն էր (ՅՈՎ. 101): Թէպէտ կոչումը նախատական էր, սակայն կիրառութեան մէջ ընդհանրացաւ, եւ այժմ ալ Յովհան աւելի Մայրագոմեցի անունով ծանօթ է, քան թէ բնիկ Մայրավանեցի կոչումովը: Յովհան այնտեղ ալ լուռ չէր կենար, եւ Եւրի դէմ հակառակութիւն կը գրգռէր, ուստի Եւր հրամայեց որ Դըւնայ մերձաւոր տեղերէն ալ հեռանայ, եւ նա քաշուեցաւ Գարդմանի գաւառը, Գետարակք բերդին մօտերը (ԿԻՐ. 31), ուր առանձնական եւ գրական կեանք մը ունեցաւ, եւ մեր պատմիչներ պինքն իբր առաքինի եւ սուրբ կը հռչակեն (59): Մայրագոմեցիին այդ միջադէպը մնացած է նա խստապահանջ սկզբունքներուն մէջ, իրեն ձայնակցողներ չէ ունեցած, եւ կաթողիկոսարանի եպիսկոպոսներէն Յովհանի պաշտպան եւ կողմնակից չէ գտնուած: Այս ալ եւսքանդեւս կը հաստատէ թէ Եւրի յիշողական հաղորդակցութիւնը, ներողամիտ աչքով նկատուած է ամենուն կողմէն: Եւր ինքն ալ բնաւ մէկու մը ստիպում չէ ըրած, հակաբաղկեդոնական համոզումէն ետ կենալու, եւ Մայրագոմեցիին հանդէպ բռնած ընթացքը, կղզիացեալ դիպուած մը մնացած է, ոչ այնչափ հաւատքի խնդիրին, որչափ անարգական ընթացքին հետեւանք:

470. ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԱԿԻՅՆԵՐ

Օձնեցիին վերագրուած *սակս ժողովոց* գրուածը, Եւրի միաբանութեան ինչ ինչ ուրիշ պարագաներ ալ կ'աւելցնէ: Նախ կ'ըսէ թէ Եւր այդ բանը ընելով *ընկալաւ զհայրապետութիւնն հրամանաւ Հերակլի* (ԹՂԹ. 222): Բայց այդ չարդարանար, եթէ առաջին ընտրութեան իմաստով իմանալ ուզուի, վասն զի Եւր արդէն իր աթոռին վրայ կը գտնուէր երբոր Հերակլ Կարին հասաւ: Բայց իմաստ մը կրնայ ունենալ, եթէ յիշենք Մժէժի բերնով եղած հակաթոռ մը դնելու սպառնալիք, վասնզի միաբանութենէ ետքը Հերակլ հաճեցաւ, որ Եւր ապատաբար Յունական Հայաստանի վրայ ալ իր աշխանութիւնը գործածէ: Կը յիշէ եւս թէ Եւր եւ Կարնոյ ժողովը, *զսուրբ ժողովն որ ի Դըւնի նվովիւք չափ ի բաց մերժեն, եւ զմիաւորութիւն ծննդեան եւ զմկրտութեանն, եւ զխաչեցարն յերից սրբասացութեանն, եւ զխաչեցարն յերից սրբասացութեանցն ի բաց մերժեցին* (ԹՂԹ. 221): Կարնոյ կանոններ ունինք, եւ ոչ Եւրը նեղելու ձեռնարկներ եղան: Ուստի հանդարտութեան վիճակ մը գտնելով՝ Եւր կրցաւ շինարար եւ բարեկարգիչ գործերու ալ ձեռք վարնել: Իր հովանաւորն ու ազգակիցն Կոմիտաս նորոգած էր Էջմիածնի կաթողիկէն եւ Հռիփսիմէի վկայարանը, ինքն ալ ուզեց Գայիանէի վկայարանը նորոգել, որ նոյնպէս *խիրթ ու մթին էր*, ինչպէս Կոմիտաս գտեր էր Հռիփսիմէի Սահակաշէն տաճարը:

Այս ալ Եւր քակեց, եւ *ընդարձակագոյն եւ պայծառագոյն շինեաց, կոփածոյ քարամբք եւ կրով ձուլելով*: Նորութիւն մըն ալ աւելցուց, եկեղեցիին շուրջը աւելցնելով *կայանս բնակութեան խահանայական դասուց*, ինչ որ անկէ առաջ երբեք շինուած չէ եղեր, ինչպէս կը գրէ Պատմաբան կաթողիկոսը, թէ *այս եղել սկիզբն ժամատուն շինելոյ ի Հայս* (ՅՈՎ. 103): Ծիսակատարութեանց ալ

մտորոութիւն դարձուց Եւր, եւ ինչ ինչ կարգադրութիւններ ըրաւ, որոնց մէջ բնաւ յունականի ստրկական հետեւողութիւնը չէր շարժառիթը: Օձնեցին կը վկայէ թէ Առաւօտեան ժամերգութեան վերջին մասը պատելով՝ յատուկ Արեւագալի ժամերգութիւն մը կազմելը՝ Եւրի կարգադրութեամբ եղած է, *Եւզկնի ամենեցուն զԱցեւագալին նուագել սաղմոս, զոր Եղիցի անուն Տեառն ասել սկսեալ են ի ժամանակացն Եւրի կաթողիկոսի* (ՕՁՆ. 30), եւ աւելի յստակօրէն կը կրկնէ, թէ *զկնի Փառս ի բարձանցն Եղիցի ատսն, զոր կարգեալ է տեառն Եւրի Հայոց կաթողիկոսի* (ՕՁՆ. 104): Մեր գլխաւոր դիտած կէտն է, Օձնեցիի կողմէ Եւրի անունին պատուով յիշատակուիլը, ինչ որ բնաւ չի յարմարիր *Սակս ժողովոց* գրուածին նախատական եւ բուն լեզուին: Միւս կողմէն այդ մէկ կարգադրութիւնն ալ կը բաւէ հաւաստել թէ եկեղեցական ծիսակատարութեանց եւ բարեկագրութեանց ալ հետեւող եղած է Փառածնակերտացի հայրապետը:

472. Եւրի միաբնական եւ բարեկագական գործունէութիւնը կը պատրաւորուինք դնել նորա կաթողիկոսութեան առաջին մասին մէջ, երս տակաւին համեմատաբար արտաքին եւ ներքին խաղաղութիւն կը վայելէր Հայաստան: Իսկ այս միջոցը հապիւ կրնանք երկարել մինչեւ 636 թուականը: Մուհամմէտի շարժումները իր կենդանութեան ատեն գրեթէ Արաբացի ցեղերու սահմաններէն անդին չանցան, եւ եթէ Ասորիքի կողմերն ալ յարձակեցաւ եւ Յունական բանակներու հետ գործ ունեցաւ (« 461), գլխաւոր պատճառներն էին Հիւսիսային Արաբիոյ այն ցեղերը, եւ գլխաւորապէս Ղասանի թագաւորութիւնը, որ քրիստոնէութիւն ընդունած եւ Յունական կայսրութեան հովանաւորութեան ներքեւ մտած էին: Հերակլի բանակները արդէն առաջին հանդիպումը ունեցած էին Մուհամմէտի զօրքերուն հետ, երփը կայսրը 631-ին Ասորիքի մէջ կը գտնուր: Մուհամմէ այդ միջոցին Մէքքէն ալ գրաւած էր եւ Քեապէի կուռքերը վերցուցած, եւ վայն իր կրօնքին կեդրոն նուիրագործած: Մուպամմէտ մեռաւ 632-ին Մետինէի մէջ, եւ յաջորդութիւնը Ալիի, Էօմէրի եւ Ապուլպեքիրի մէջ խնդրոյ նիւթ ըլլալէն ետքը, վերջինին կողմը զօրացաւ, եւ Ապուլպեքիր առաջին *Խալիֆա* կամ մարգարէին ընդարձակուեցան Արաբներու արշաւանքները, թէ Յունաց եւ թէ Պարսից դէմ գունդեր ղրկուեցան, որոնք տիրապետութենէ աւելի արշաւանքներով կը գոհանային, թշնամին տկարացնելու եւ իրենք տակաւ զօրանալու համար: Ապուլպեքիր շատ երկար չի շխեց, եւ երկու տարի ետքը 634 Օգոստոս 32-ին մեռաւ, նոյն օրը որ իր Խալիստ զօրավարը Դամասկոսին կը տիրէր: Խալիֆայութեան յաջորդեց Էօմէր, որ իր տասնամեայ իշխանութեան միջոցին, Արաբական աշխարհակալութեանց ընդարձակողը, եւ Իսլամական ինքնակալութեան հիմնարկողն եղաւ: Հետզհետէ Ասորիքի գլխաւոր քաղաքները Արաբաց ձեռքն ինկան, 637-ին Երուսաղէմ ալ ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ Սափրոնիոս պատրիարքի գլխաւորութեամբ, այն պայմանով, որ Էօմէր, որ Մետինէ կը գտնուէր, անձամբ գայ գրաւել, ինչպէս որ ալ եկաւ անմիջապէս: Պատրիարքը հոգացած էր Պարսից գերութենէն դարձած Խաչափայտը առաջուց Կոստանդնուպոլիս ղրկել: Սափրոնիոս շուտով մեռաւ վիշտէն զգածեալ, եւ իրեն յաջորդեց Սերգիոս պատրիարք Էօմէրի հաստատութեամբ: Երբ Ասորիքի տիրապետութիւնը կը լրանար, արդէն Արաբացիք սկսած էին Պարսից վրայ քալել, 636-ին առաջին մեծ յաղթութիւն մը ըրին, Յալկերտ փախաւ եւ Արաբացիք վանապան կողմեր արշաւեցին: Հաւանաբար այդ պատերազմին մէջ էր, որ Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Գրիգոր Սիւնի, Պարսիկ բանակին հետ պատերազմեցան եւ ճակատամարտին մէջ սպաննուեցան (ՍԵԲ. 168): Արաբական արշաւանքներուն հիմնատարն էր Սաատ, որ ամէն կողմ ահուսարսափ սփռեց 636-էն սկսելով երեք չորս տարի շարունակ: Եւր կաթողիկոս իր վարջին տարիներուն մէջ դժուարին ժամանակին վիշտերուն ներքեւ կ'ընկճէր:

473. ՄԺԷԺ ԵՒ ԴԱԻԻԹ

Յունական Հայաստանի մէջ կ'իշխէր Մժէժ Գնունի՝ Հերակլի կողմէն, որուն յաղթութեանց օժանդակն էր եղած, եւ ապրեցութեան տէր դառնալով անիրաւ ձեռնարկներու ալ միջամուխ կ'ըլլար: Պատմութիւնը Մժէժը կը մեղադրէ Վարապտիրոցի փախստեան խնդիրին մէջ: Իրեն ձախող դերն ալ յիշեցինք Եպրը կայսեր հետ հոգեւոր հաղորդակցութեան ստիպելուն մէջ (« 462): Մժէժ Դաւիթ Սահառունիի դէմ ալ խարդախ ընթացք ունեցաւ: Նոյն միջոցներուն Բիւզանդիոնի մէջ Հերակլի դէմ դաւաճանութեան գաղտնիքը երեւան ելաւ: Այդ գործին մէջ կը գտնուէին Հերակլի որդին Աթալարիկոս, եղբորորդին Թէոդորոս եւ ներքին սենեկապետը, եւ Հայ իշխաններէն Վահան Խորխոռունի եւ Սմբատ Բագրատունի Վարապտիրո»ի որդին, որ սենեկապետին սիրելին էր: Վարապտիրոցի համար ալ ըսուեցաւ, թէ համախոհ գտնուածր, բայց Հերակլի սպանութեան դէմ էր դրած, լոկ գահազրկութեամբ բաւականանալով: Գաղտնիքին երեւան գառն՝ Հերակլ կտրել տուաւ, միայն Վարապտիրոցի եւ որդւոյն խնայեց, սպանութեան խորհուրդը արգիլած ըլլալուն համար ((ՍԵՖ. 160), բայց երկուքն աք Ափրիկէ աքսորի ղրկեց: Այդ պարագային Մժէժ, Դաւիթ Սահառունին ալ ձերբակալեց իբրեւ դաւաճանութեան մասնակից եւ կապանօք Բիւզանդիոսն ղրկեց: Դաւիթ յաջողեցաւ ազատիլ, եւ իրեն կողմնակիցներ ալ գտնելով Մժէժն ու անոր գործակից Վարապգնել Գնունին սպաննեց, եւ բանակը իր կողմը շահեցաւ: Հերակլ կայսր ոչ միայն Դաւիթի արդարութիւնը ձանձցաւ, այլեւ Յունական բաժինին կառավարութիւնը անոր տուաւ կուսապաղատի աստիճանով, բայց վերջէն Դաւիթ ալ ատելի դարձաւ իր ընթացքով: Հապիւ երեք տարիի չափ պաշտօն վարեց, եւ նա ալ *անարգեալ ի պօրացն հալածեցաւ*, սակայն ժամանակին տիրող շփոթութեան պատճառով օրինաւոր յաջորդ չունեցաւ, Հայաստանի երկու բաժիններն ալ անտէր անտէրունջ կացութեան մատնուեցան, եւ *անմտաբանեալ ամենայն սպառացն, կորուսին զերկիրս Հայոց* (ՍԵՖ. 162), եւ *ի չար հակառակութենէ եւ ի նանիր նախանձուէ դրդեալ կործանեցին սպառսպուռ զՀայաստանեայս* (ՅՈՎ. 104): Հայաստանի դժպիսի բախտին նոր մէկ օրինակն ալ: Դաւիթ Սահառունիի առամեայ պաշտօնավարութիւնը յարմարագոյն է 635-է 638 տարիներուն մէջ դնել մերձաւոր հաշուով, եւ անկէ ետքը անիշխանութիւնը:

474. ՏԱՐՈՆ ԵՒ ԴՈՒՆ

Այդ միջոցին է որ Արաբացի բանականեր առաջին անգամ Հայաստան կը մտնեն: Սատտի գունդերը ՊԱրսիկներու դէմ պատերազմած ատեննին, անոնցմէ մաս մը դէպի Հայաստան կը քալէ 639-ին, Ապտիւր Ռահիմ պօրավարին առաջնորդութեամբ որ Մոկաց նահագնէն կը յարձակի դէպի նետր, Սահուռ Անձեւացի եւ Վարդիկ Մոկացի անձնատուր կը լինին, եւ մինչեւ իսկ ճամբայ ցուցնելու կը պիտանին: Բայց Տարոնի մէջ Տիրան Մամիկոնեան մը փորձէ դէմ դնել, նախընտրելով մեռանիլ, քան քրիստոնեայ երկիրը մատնել, եւ իրօք ալ թէպէի Սահուռը ձեռքովը կը սպաննէ, բայց ինքն ալ կը վարնուի եւ կը մեռնի, ուրիշ երկու Մամիկոնեան իշխաններու հետ: Արաբացիք Տարոնի գլխաւոր սրբավայրերը, Աշտիշատը, Գլակը, Մատնավանքը աւերելէն ետք (ՄԱՄ. 58), կը քալեն դէպի Վանայ ծովակին հիւսիսաւորմը, կոտորած եւ սարսափ կը սփռեն Բզնունեիք, Աղիովիտ ու Առբերանի դաւառները, Բերկրիի ձորերէն յառաջելով կ'իջնեն Կոգովիտ գաւառը, անկէ ալ կ'անցնին Արարատի նահանգը, նպատակ ունենալով Դուին հասնիլ: Ճամբուն վրայ գտնուող նախարարներ չեն կրնար դիմադրութիւն ընել, միայն Թէոդոս Վահեւունի, Խոջեան Առաւելեան եւ Շապուհ Ամատունի, կը փութան լուր հասցնել Դուինի, որպէսզի դիմադրութեան պատրաստուին, եւ հոն կը փութացնեն տրամադրելի ոյժերը: Կը մտածեն Մեծամօրի կամուրջն ալ կործանիլ, որ Արաբաց յառաջխաղացումը արգիլեն, սակայն անոնք կը յաջողին Մեծամօրը անցնիլ, Վարդիկ Մոկացիի առաջնորդութեամբ (ՍԵՖ. 170): Արաբական բանակը Դուինի առջեւ կը

հասնի, եւ Խոսրովակերտի անտառին մօտ բանակ կը պարնէ, տրէ ամսոյ 20-ին, 640 Հոկտեմբերի 6-ին շարժական տոմարով, որ ճիշդ ալ կը պատասխանէ պատմութեան յիշած *յաւուր ուրբաթի*, եւ վերջապէս 641 Յունուար 6-ին, *յաւուր սրբոյ Յայտնութեան* (ՍԱՄ. 80), Արաբացիք քաղաքը կը գրաւեն, եւ անխնայ կը կոտորեն 12,000 հոգի, 35,000 ալ գերի կը տանին վաճառելու, եւ եկեղեցի ու ապարանք կապուտ կողոպուտ ընելով կը մեկնին: Հայաստան անտէրունջ էր, վասնչի Դաւիթ Սահառունիէն ետքը *ոչ որ ընտրեցաւ պօրավար յաշխարհին Հայոց* (ՍԵԲ. 170), միայն Թէոդորոս Ռշտունի կար, որ իր անձնական նախաձեռնութեամբ, եւ քանի մի նախարարներու ընկերակցութեամբ, *ոչ սակաւ ոճիրս գործէր ի թշնամեաց*, միանգամայն եղելութեանց *եւ դիպուածոց մտադրութիւն կըղարձներ, եւ պգուշանայր պտիւ եզգիշեր ըստ իւրոյ քաջ իմաստութեանն* (ՍԵԲ. 163): Թէոդորոս փորձեց Արաբական գունդերուն Դուինէ ետ դառնալուն առթիւ՝ յանկարծական յարձակմով մը գերիէն եւ կողոպուտէն գոնէ մաս մը ազատել, եւ Կոգովիտիտ մէջ դէմերնին ելաւ, բայց *ոչ կորաց պղէմ ունենալ նոցա*, եւ կորուստով ետ քաշուեցաւ, եւ դէպի Դուին գնաց այնտեղի գործերը հոգալու (ՍԵԲ. 171):

475. ԵԶՐԻ ՄԱՀԸ

Երբոր Դուինի տագնապը տեղի կ'ունենար, դեռ եւս կենդանի էր Եզր, ինչպէս յայտնի կը գրէ պատմիչը, թէ *եղեւ այս յամս Եզրի կայտողիկոսի* (ՍԵԲ. 181), բայց ծերացեալ եւ տկարացեալ վիճակի մէջ, այնպէս որ գործունէութեան նշան մը չէ կրցած ցուցնել: Ըլլայ հիւանդութեամբ, ըլլայ վշտագին յուզմամբ, Եզր կը վախճանի Դուինի առման միջոցին, թէպէտ ոչ օրը եւ ոչ պարագաները՝ չունինք պատմութեանց մէջ, այնպէս որ ճշդիւ ալ չենք կրնար որոշել, թէ Եզր տեսակ արչեօխ առումը, կամ թէ առման միջոցին կոտորածն ու աւերածն է, որ տկարացած ծերունիին մահը փութացուցին: Պատմաբանը առումը պատմելէն ետքն է որ կ'աւելցնէ, թէ *իսկ եւ իսկ վախճանէր հայրաւետն Եզր*. բայց առման միջոցին սպաննուածներուն թաղումը Եզրի յաջորդին կը վերագրէ, թէ *ամփոփեալ հաւաքէր պապմութիւն դիակացն անկելոց* (ՅՈՎ. 106): Իրաւ հնար չթ երկար ատեն սպանելոց դիակներուն մէջտեղ մնացած ըլլալը ենթադրել, բայց հնար ալ չէր որ աւրուած եւ աւարուած եւ 35.000 գերի տուող քաղաքն ալ, անմիջապէս սպանեալներու դիակներովը վբաղէր: Յարմարագոյն կը կարծենք ըսել, թէ Եզր կենդանի էր տակաւին 641 Յունուար 6-ին, երբ քաղաքը առնուեցաւ, ծերութիւն, հաւանդութիւն եւ վիշտ մահը փութացուցին, եւ քիչ օր ետքը մեռաւ, եւ քաղաքական տեսակէտէն ալ անգլուխ մնաց: Եզրի վրայ կապմուած գաղափարը շատ աննպաստ է ընդհանուր առմամբ, բայց ոչ այնչափ մերձաւորներուն, որչափ աւելի յետիններուն :էջ: Սերէոս բնաւ իսկ մեղադրող չէ, Պատմաբան ու Ասողիկ՝ տգիտաբար խաբուած ըլլալու կէտը կը պնդան, քան թէ գիտակցօրէն դաւաճանած ըլլալը. իսկ խաբուելուն կէտն ալ դիւրաւ կրնանք մեկնել միակամեայ վարդապետութեան մէջ ընկղմած եւ ոչնչացած սեպեքով քաղկեդոնիկ երկաբնակութիւնը: Այս խորհրդածութեամբ է որ համարձակեցանք մեղմացնել Եզրի նկատմամբ ըլլալիք դատաստանը, մանաւանդ որ ուրիշ ամէն պարագաներով իր պաշտօնին անարժամն մէկը եղած չէ, եւ ամենադժուարին ժամանակներու մէջ գործի գլուխ մնացած է: Թերեւս խոհեմական պիջողութիւնը շատ ընդարձակած է, հակաթոռութեամբ եւեղեցին չպառակտելու, յունական հովանաւորութիւնը չկորսնցնելու եւ արաբական արխաւանքներու դէմ պաշտպանութիւն մը ունենալու նպատակով: Ամէն առիթի մէջ ժամանակակիցներ ալ մեղմօրէն դաւած են Եզրը, ոչ անոր կաթողիկոսութեանը հակառակած են, ոչ իրեն դէմ վէճեր յարուցած են, ոչ ալ պինքը իբր հաւատոյ եւ եկեղեցւոյ դաւաճան աթոռէ վար առնել մտածած են: Ընդհակառակն Եզր, նաեւ միաբանական ձեռնարկէն ետքը, պատուով եւ յարգանօք իր աթոռին վրայ մնացած է բաւական տարիներ (60):

476. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Թէոդորոս Ռշտունի Կոգովիտի անպտուղ փորձէն ետքը (« 474), շիտակ Դուին եկաւ, աւերուած աւարուած քաղաքին վիճակը տեսնելու եւ հնարաւոր հոգածութիւնն ընելու: Երբոր եկաւ, տեսաւ որ կաթողիկոսն ալ վախճանած էր, եւ երկիրը կրկնակի անգլուխ եւ անտէրունջ մնացած էր, ուստի առաջին հոգն եղաւ եկեղեցւոյն գլուխը կաթողիկոս մը դնել, որ կարող ըլլար ուրիշ գործերու ալ դլուխ կանգնիլ եւ ազգին տիրութիւն ընել: Թէոդորոսի առաջարկութեամբ եւ եպիսկոպոսներու եւ անխարարներու հականութեամբ կաթողիկոսութեան հրաւիրուեցաւ Ներսէս Տայոց եպիսկոպոսը: Ներսէսի ծննդավայրն էր Տայոց նահանգի Իշխան գիւղը, եւ հաւանաբար իշխանական տունէ ալ սերած էր: Տղայութենէ Յունաստանի մէջ կրթուած էր, անոնց լեզուին եւ դպրութեան տեղեակ եղած, պինուորական ծառայութեան մտած, եւ այս պատճառով պանապան կողմեր պտըտած, յունական սովորութեանց եւ կենցաղի ընտելացած, մինչեւ իսկ *հաստատեալ զմիտս իւր ի վերայ ժողովոյն Քաղկեդոնի* (ՍԵՖ. 220): Բայց երբոր Հայաստան դարձաւ բնաւ այդ իր միտումէն նշան չցուցուց, եկեղեցական կոչման մէջ մտաւ, եւ մինչեւ Տայոցեպիսկոպոսութեան բարձրացաւ, հաւանաբար Եզրի ձեռնադրութեամբ: Ներսէս իր բնաւորութեամբ եւ պարգացմամբ եւ նախընթացով յարմարագոյն անձն էր տանգապալից ժամանակին մէջ կաթողիկոսութիւնը վարելու: Բայց նա վարանեցաւ գործի գլուխ անցնիլ, երբ Դուինի մէջ թափուած արիւնը դեռ չէր չորցած, եւ աւերածին կրակը չէր մարած, մինչեւ իսկ պատասխանատուութենէ ապատելու համար *գաղտագ նաց փախստեայ լինել խորհէր*: Սակայն համախմբուած եպիսկոպոսութիւններէն չկրցաւ ազատիլ, եւ ստիպուած *հնադանդդեալ հանդարտեր*: Ներսէս իր կաթողիկոսութիւնը սկսաւ Դընայ կոտորածին մէջ սպաննուածներուն դիակները հաւաքել տալով, որք տակաւին ցրուած ու սփռուած էին քաղաքին մէջ եւ դաշտին վրայ, եւ անոնց պարտ ու պատշաճ թաղումը կատարեց: Կոտորածին պոհերը իբրեւ ճշմարիտ նահատակներ նկատելով, անոնց թաղման տեղւոյն *վկայարան*-ի պատիւ տուաւ, եւ յետոյ վրանին տաճար մը հիմնեց եւ *նորոգապէս շինեաց ի վերայ նոցա* (ՍԱՄ. 81), որ կ'երեւի թէ միեւնոյն Ս. Սարգսի եկեղեցին է, զոր ուրիշ պատմագիրներ կը յիշեն:

477. ՅՈՒՆԱՑ ՄՕՏԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ներսէսի կաթողիկոսութեան ընտրուած տարին Արաբացիք Պարսից վրայ Նեհավէնտի մեծ յաղթութիւնը կը տանէին, որով կը վերջանար Պարսից Սասանեան թագաւորութիւնը: Վերջին Յակերտ վախստական կ'երթար ներքին գաւառները, եւ Թաթարական երկիրներուն մէջ կը թափառէր, մինչեւ իր եղերական մահը 650-ին: Իսկ Պարսկաստան թէ քաղաքականապէս եւ թէ կրօնապէս կը տնապանդէր Արաբացւոց իսլամական իշխանութեան: Այս կերպով Հայերը բոլորովին կը բաժնուէին Պարսից տիրապետութենէն, իսկ Արաբացիք ալ դեռ կազմակերպեալ տէրութիւն եւ սահմաննր չունէին, այլ արշաւանքի ձեւով կը յարձակէին, եւ ետ կը քաշուէին իրենց գրաւած երկիրներէն: Յունական կայսրութեան մէ ալ նոյն 641 տարին կը մեռնէր Հերակլ, եւ Հերակլիոս Կոստանդին ու Հերակլիոն կամ ըստ մերայնայ Հերակլակ՝ պոյգ կը թագաւորէին: Բայց առաջինը շուտով մեռաւ Հերակլակի մօրմէն Մարտինայէ ըունաւորուելով, որ սկսաւ իշխանութիւնը վարել իր որդւոյն հետ: Սակայն Վաղենտիանոս Արշակունի, Հերակլի պօրավարներէն, անմիջապէս Արեւելքէն դառնալով, Մարտինեան ու Հերակլը միանգամայն վտարեց ու սպաննեց, եւ կայսր հռչակեց Հերակլիոս Կոստանդինի 12 տարեկան որդին, որ է Կոստաս Բ., զոր մերայինք Կոստանդին կը կոչեն հօրը անունով (ՍԵՖ. 175): Սորա հրամանով հօրը ժամանակէն աքսորուածները ետ եկան, անոնց հետ նաեւ Վարապտիրոց եւ Սմբատ Բագրատունիք

Հայաստան դարձան, որոնց համար Հերակլ յատկապես ալ յանձնարարութիւն ըրած կ'ըսուի իր վերջին ժամերուն (ՍԵՔ. 169): Ներսէս կաթողիկոս Պարսից այնպէն եւ Արաբաց Կօրանալէն ետքը ուրիշճամբայ չունէր, բայց եթէ Յունաց կողմը դառնալ, եւ Բիւզանդական կայսրութեան հովանաւորութեան ապաւինիլ եւ երկրին կառավարութիւնը անոնցմէ սպասել: Այդ խորհուրդին մէջ իրեն համախոհ գտնուեցաւ Թէոդորոս Ռշտունին ալ, Հայաստանի վիճակին համար ուրիշ կերպ մը հնարաւոր չլինելով, քանի որ ինքնագլուխ կառավարութեան միջոցներն ալ կը պակսէին: Ուստի յօժարուեթամբ դիմուս ըրին կայսեր, որպէսզի Վարապտիրոց Բագրատունին Հայաստանի կուրաղապատ կամ կառավարիչ նշանակէ, բայց յառաջագոյն Ներսէս կաթողիկոս Վարապտիրոցի հետ տեսակցեցաւ, եւ անկէ խոստում ու երդում առաւ, թէ հաւատարմութեամբ պիտի ծառայէ կայսրութեան, եւ Վարապտիրոցի գիրն միասին ղրկեց Կոստանդինի (ՍԵՔ. 181): Կայսրը հաւանեցաւ առաջարկին, որ խաղաղական տիրապետութեան կերպ մըն էր իրեն համար, Վարապտիրոցի ալ արդէն ներած էր, իր առաջին պատիւները վերահաստատեց, կինն ու զաւակներն ալ ղրկեց, որոնք իբր պատանդ Կոստանդնուպոլիս կը պահուէին, եւ Վարապտիրոց ձեռք առաւ երկրին կառավարութիւնը, զոր անգամ մը վարած էր իբրեւ մարզպան Պարսից թագաւորութեան: Բայց հապիւ թէ գործի կը ձեռնարկէր, ծերացեալ եւ աքսորէ տկարացեալ *յանկարծակի եհաս նմա հիւանդութիւն եւ մեռաւ*: Իսկ մարմինը տարին թաղեցին Դարոյնքի դամբարանը, ուր թաղուած էր իր հայրը Խոսրովշում Սմբատն ալ (« 455): Կայսրը լսելով Վարապտիրոցի մահը, Հայոց փափաքանաց համաձայն, անոր յաջորդ նշանակեց նորա Սմբատ որդին, նոյնպէս կուրապաղատի աստիճանով եւ պատիւներով, իսկ Հայ գունդերուն ընդհանուր սպարապետութիւնն ալ տուաւ Թէոդորոս Ռշտունիի (ՍԵՔ. 182), որչափ ալ անոր մասին առաջուց կասկածներ յուզուած էին Բիւզանդիոյ արքունեաց մէջ (ՍԵՔ. 180): Սմբատ Բագրատունիի կուրապաղատութեան թուական պէտք է ընդունիլ 642 տարին, եւ այդ կարգադրութեանց մէջ ալ ճանչնալ Ներսէսի քաղաքագէտ առաջնորդութիւնը:

478. ԱՐԱԲԱՑԻՔ ԵՒ ԹԷՌԴՈՐՈՍ

Սմբատի եւ Թէոդորոսի պաշտօնի անցնելուն սկիզբները նոր արշաւանք մը ըրին Արաբացիք, երեք թեւերու բաժնելով իրենց գունդերը, այսինքն է դէպի Արարատ եւ Աղուանք եւ Վասպուրական: Արարատի թեւը նախ Երեւանը պաշարեց, բայց չյաջողեցաւ առնել, եւ անկէ Ացծափի վրայ գնաց, բայց հոն ալ դժուարութեան հանդիպեցաւ: Միայն բերդապահներուն անվզուշութեամբ Արաբացիք սորվեցան Կախանակտուցի բարձունքին գաղտի անցքը, եւ տրէ ամսուն 23-ին, այսինքն է 643 Օգոստոս 10-ին, Կիրակի առտու մը, պահապանները սպաննելով բերդը գրաւեցին եւ բերդապահները գերեցին: Սակայն Թէոդորոս իր բանակով վրայ հասնելով Արաբացիները ցցուեց, եւ գերիները ապատեց: Անկէ ետքը Աղուանքի վրայ գացած թեւն ալ Նախիջեւանի առջեւ ցրուեց (ՍԵՔ. 184), որով Վասպուրականի թեւն ալ անոնց ետեւէն ետ քաշուեցաւ, եւ պահ մը արշաւանքները ընդհատեցան, որով *սպահովանայր առժամանակ մի ի չար հինից Հագարու՝ աշխարհս մեր* (ՅՈՎ. 109): Այդ խաղաղութեան ժամանակը՝ կրնանք մերձաւորաբար տասնամեայ միջոց մը հաշուել, 642-էն 652, կամ թէ քիչ մը նուազ:

479. ԶԱՆԱԶԱՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՔ

Այ տարիներուն մէջն է որ Ներսէս կարող կ'թլլայ ամէն կողմն շինարար նորոգութեանց ձեռնարկել, որով Շինող մականունին արժանացաւ պատմութեան մէջ: Յիշատակուած շինութիւններէն մէկն է Ս. Սարգիսի եկեղեցին Դուրնի մէջ, որ այրած էր քաղաքին առման ատեն: Երկրորդ կը յիշուի Խորվիրապի եկեղեցին, բայց երկուք են այժմ Խորվիրապի եկեղեցիները, մէկը նոյնիսկ Վիրապին բերնին վրայ շինուած, իսկ Ներսէս քիչ մը անգին վանքին բակին մէջ:

Ներսէսի շինածը նկարագրելով պատմութիւնը կը գրէ *ի վերայ վիրապի սրբոյն Գրիգորի* (ՅՈՎ. 106), որ նոյնիսկ Վիրապի բերնին վրայ շինուած եկեղեցիին կը յարմարի: Անտարակոյս ուրիշ շատ մը աւրուած կամ քանդուած եկեղեցիներու նորոգութեան ձեռնարկեց, վասնպի մէկ երկու շինութեամբ չէր կրնար Շինող մականունը ստանալ (61): Բայց Ներսէսի անունին հռչակ տուողն եղաւ Վաղարշապատի Ս. Գրիգորի կաթողիկէն, որ Ջուարթնոց եկեղեցի ալ կոչուած է, որովհետեւ նուիրեալ էր *չյանուն երկնաւոր Ջուարթնոցն՝ որոց երեւեալ ի տեսեալն սրբոյն Գրիգորի կ(ՍԵՖ. 186)*, ինչպէս նաեւ Առապարի եկեղեցի ալ ըսուած է, որովհետհեւ շինուած էր *յառապարի* (ՎԱՐ. 67), *ի վերայ ճանապարհին յորում ասեն ընդ առաջ եղեւ թագաւորն Տրդատ սրբոյն Գրիգորի* (ՍԵՖ. 186): Շինուածը մեծ պարմացմամբ գովուած է ամէն պատմագիրներէ, թէ էր *բարձր շինուածովք եւ չքնաղ պարմանալեօք, արժանի ատուածային պատուոյն* (ՍԵՖ. 186), թէ էր *մեծ եւ հրաշալի եւ բազմապայծառ յարկ տան Աստուծոյ* (ՅՈՎ. 107), եւ թէ էր *պարմացուցիք տեսողաց* (ԿԻՐ. 34): Այդ մեծ տաճարը *յետոյ աւերեցաւ տ Տաճկաց* (ԿԻՐ. 34), բայց աւերակներն ալ չէին տեսնուեր Վաղարշապատի դաշտին մէջ, եւ միայն քանի մը հողակոյտներ իբր նշան կը ցուցուէին, մինչեւ որ վերջին ատեններ Խաչիկ Դատեան վարդապետի աշխատութեամբ պեղումներ կատարուեցան, եւ գտնուած աւերակներ եւ բեկորներ հաստատեցին տրուած գովետներուն ստուգութիւնը (62): Մեծ գմբէթին չորս սիւներուն ներքեւը Ներսէս պետեղած էր *վնշխարս ոսկերաց սրոյն Գրիգորի*, իսկ Լուսաւորչի գլուխը չէր ուզած *ի խորոջ* ծածկել, այլ պետեղուած էր *արտաքոյ ի գպրոցի* (ՅՈՎ. 187), բարեպաշտներուն տեսանելի ըլլալու կերպով: Այս գլուխն է որ այժմ Իտալիոյ Նէապոլիս քաղաքը Լուսաւորչի տանունին նուիրեալ եկեղեցւոյն մէջ պահուած է: Ներսէս այն եկեղեցւոյն կից *իւր բնակութիւն* ալ շինեց, եւ եկեղեցւոյն եւ հայրապետանոցին շուրջ ալ այգիներ եւ ծառաստաններ տնկեց: Զառաղ գետէն *առապար* տեղերը ծաղկեցուց: Շուրջանակի պատուար ալ քաշեց, եւ բնակութիւնը բարձր պարիսպով պատեց, ինչպէս ժամանակին պարագաները կը պահանջէին (ՍԵՖ. 186): Կեելի թէ իր անունով ի հիմանց կանգնուած շինութեան մը դիտումն էր, որ Ներսէսը յորդորեց Ջուարթնոց կաթողիկէին եւ յատուկ հայրապետանոց կառուցանել: Այդ տաճարին մէջ պետեղուած կ'ըսուին Մախոժ-Յիպտիբուղտի եւ Սուրհան-Դաւիթի նշխարներն ալ (ՎԱՐ. 67), սակայն պէտք է ուրիշի ձեռօք դրուած ըլլան, վասնպի Դաւիթ աւելի ուշ է ժամանակով, իսկ Յիպտիբուրին մասունքը ժամանակակիցներ չեն յիշեր:

480. ԴԸԻՆԱՅ ԺՈՂՈՎԸ

Խաղաղութեան միջոցէն օգտուելով Ներսէս, նիւթական շինութեանց հետ՝ եկեղեցական բարեկագութեանց ալ ուզեց հով տանիլ, եւ այդ մտածմունքով ժողով գումարեց Դըննայ մէջ, նպահակն ունենալով կարեւոր եւ ստիպողական կէտեր կարգադրել: Այդ ժողովն է հարկաւ, որոյ կանոնները Կանոնագիրքին մէջ ալ անցած են (ԿԱՆ. 135): Գումարման թուականը այնտեղ ըսուած է *յամի չորրորդի Կոստանդիանոսի կայսեր*, որ է անշուշտ Հերակլի թոռ Կոստանդինը, եւ չորրորդ տարին կը պատասխանէ 645 թուականին: Սակայն միւս կողմէն, Կոստանդինի Հայաստան եկած տարին ըսուած է թէ ժողով մը եղած է *յառաջ քան վայս չորս ամօք* (ՍԵՖ. 223), որ 652-էն ետ դառնալով կ'իյնայ 648-ին: Այդ երկու տարբեր թուականները, մեր կարծիքով պէտք է պատշաճեցնել երկու տարբեր ժողովներու, ինչպէս յառաջիկային պիտի բացատրենք: Ժողովականներուն գալով կաթողիկոսէն վատ 16 եպիսկոպոսներ կը յիշուին մեր ձեռքը եղած Կանոնագիրքի օրինակին մէջ, որք են Յովհաննէս Մարդպետական, Ներսէս Հարթայ, Բրիստոսատուր Բասենոյ, Իսրայելէլ Տայոց, Յովհաննէս Մարդաղւոյ, Յովհան Բզնունեաց, Գրիգոր Աշմունեաց, Սեբէոս Բագրատունեաց, Գրիգոր Խորխոռունանդայ, Թէոփիլոս Արշարունեաց, Ասեայէլ Ամատունեաց, Գրիգոր Անձեւացեաց, Թաղէոս Գնունեաց, եւ Սամուէլ Մեհնունեաց

Եպիսկոպոսները (ԿԱՆ. 138): Ասոնցմէ դուրս Յակոբոս Պալունեաց Եպիսկոպոսը կ'աւելցուի ուրիշ ցուցակի մէջ (ՉԱՄ. Բ. 345): Յիշուած անուններուն մէջէն Յովհան Մարդաբետական Եպիսկոպոսը յիշուեցաւ արդէն Եպրի եւ Մաթուսաղայի հետ Հերակլի ուղղուած գրութեան առթիւ (« 450), Սերէոս Բագրատունեաց Եպիսկոպոսը ծանօթ պատմագիրն է, որ իբր ժամանակակից շատ բան մանրամասնօրրէն կը գրէ, բայց այս առաջին ժողովին մասին բան մը գրած չէ: Իսկ Իսրայէլ Վանանդայ Եպիսկոպոսը հաւանաբար նոյնինքն Իսրայէլ Ռթմսեցի ապագայ կաթողիկոսն է: Նկատելի է Սիւնեաց Եպիսկոպոսին բացակայութիւնը, որ տակաւին Մաթուսաղան էր, եւ հաւանաբար ծերութեան պատճառով բացակայ եղած է: Ժողովին մէջ հնար չէ, որ դաւանական խնդիրն ալ յուզուած չըլլայ, եւ հիմնուելով քանի մը տարի ետք Կոստանդինի գրուած նամակինս պէտք է ըսել թէ բացարձակ հակաբաղկեդոնիկ դաւանութիւնը հռչակուեցաւ ժողովէն: Բայց կ'երեւի թէ ժողովին նպատակը գլխաւորապէս բարեկարգական կէտերն էին: Ժողովին 12 կանոնները Կանոնագիրքին անցած են, իբր Հայ Եկեղեցւոյ կանոնական օրէնքներ:

481. Երսէսի օրով գումարուած Դըւնայ ժողովին 12 կանոններէն առաջին չորսերը Եպիսկոպոսներուն մասին կը խօսին, հրամայելով նախապէս, որ *սրբութեամբ եւ արդարութեամբ* ապրին, ուրիշի վիճակին մէջ իրաւունք չգործածեն, եւ նոյնիսկ ուր *ոչ գոյ Եպիսկոպոս*, մերձաւոր Եպիսկոպոսներ կաթողիկոսի հրամանով միայն պէտք եղած գործողութիւնները կատարեն, բայց հասոյթները նոյն *վիճակին* թողուն, Ինչպէս նաեւ իրարու վիճակներ չյափշտակեն, եւ եթէ սահմաններու խնդիր ունենան, քննութեան ենթարկեն եւ բռնութեան չդիմեն: Աւելի խստիւ կ'արգիլուին զօշաքաղութեան գործերը, վանքերու եւ դպրոցներու այցելած ատեննին՝ իրենց հետեւորդներով կերակրուելէ աւելի բան չպահանջեն, եւ տուգանքներէ գանձուած գումարները չհւրացնեն, այլ կարօտներու խնամքին եւ տկարանոցներու պահպանութեան ծախսեն: Հինգերորդ կանոնը կը խօսի եկեղեցական հասոյթներու վրայ, եւ կը հրամայէ որ Լուսաւորչի եւ Տրդատի օրէն իւրաքանչիւր վանքի կամ եկեղեցւոյ նուիրուած կալսուածներ անփոփոխ մնան, եւ ոչ թէ ծախքին համեմատութեամբ վճարուին: Եկեղեցականներուն ալ կը պատուիրէ որոշուած հասոյթով գոհանալ, եւ նուազութեան պատճառանքով պաշտօնը չնուազեցնել. իշխանութիւն տալով Եպիսկոպոսին յուլացողները եւ խափանողները, *խրատել եւ ածել ի կարգ ուղղութեան*: Նշանակելի է որ այդ սաստին կ'ենթարկուի նաեւ այն, որ *զմանկունս ուխտին ի դպրոց ոչ տայեցէ*: Յաջորդ կանոնով կը հրամայէ պաշտօննին չկատարող եկեղեցականները մինչեւ երեք տարի հասոյթէ ղրկել: Եւ եթէ տակաւին շարունակեն *գրով եւ կնքով մերժել ի խնորհացն*, որ է կարգաւոյժ հռչակել: Եօթներորդ կանոնով կը հրամայուի, որ այր կամ կին, որոյ ամուսինը գերութեան գացած է, մինչեւ եօթը տարի համբերէ, եւ անկէ ետքը կարենոյ ամուսնանալ: Եթէ անկէ առաջ ամուսնացաւ, եւ առաջին ամուսինը դարձաւ, երկրորդէն զատուի եւ առաջինին դառնայ: Իսկ եթէ եօթը տարիէն վերջ գերութենէն դառնայ, կամ առաջինին դառնայ կամ նորէն ամուսնանայ: Բայց այդ ամէն պարագաներուն մէջ միշտ ապաշխարութեան պայմանը կցուած է: Ութերորդ կանոնը անորդի եկեղեցականներուն ժառանգութեան համար է, որոնց ժառանգը իրենց եկեղեցին պիտի ըլլայ, բայց կը ներուի որ մերձաւորներէն մէկը որդեգրեն, եւ կատարեալ ժամանակի միայն: Նոյն կառնին մէջ նախապէս եղած վեղձումներու եւ եկեղեցական հասոյթներու օտարացումներու վրայ խօսուելով կը հրամայուի, որ Խոսրովի եւ Հերակլի օրերէն առաջ եղածը *մի՛ շարժեսցի*: Վերջին չորս կանոնները իշխաններու եւ ապատներու համար են, որոնք եկեղեցականներու եւ կարօտներու վրայ տարապայման կը բռնանան եղեր: Ժողովը կը հրամայէ որ եկեղեցիներու եւ եկեղեցականներու եւ երիցուհիներու իրաւունքները եւ հասոյթները չյափշտակեն, իրենց քմաց համեմատ չբաշխեն, վանքերու մէջ բնակութիւն չհաստատեն, վանականները ուզածնուն պէս

չփոփոխեն, իրենց նախնիքներուն հաստատութեանց ուխտի երթան, բայց *ժլատութեամբ մի՛ իշխեսցեն*. տկարանոցներուն վրայ որեւէ բռնութիւն եւ վրկում չընեն, այլ ընդհակառակն ջանան *հոգալ եւ խնամել*, եւ ամէն բերքերէ *տալ մասն եւ բաժին*, եւ ուղեւորութեան ատեն վանքերու մէջ չիջեւանին, եւ *գսասանօք եւ վարձակօք պնուիրեալ տեղիսն* չպղծեն: Ժողովը կը յայտարարէ թէ վանքեր *օթեւանք են եպիսկոպոսաց եւ քահանայից եւ սարկաւազաց եւ արեաղյից եւ աղքատաց*, իսկ եթէ *ասպատք եւ տիկնայք* վանքեր հանդիպինս *մի՛ ունայնաձեռն երեւեսցին*: Նշուածներուն դէմ գործողներուն սպառնացուած վճիռն է, թէ *հեռի դիցին ի սրբոց եւ ի մերմէ օրհնութենէ, յԱստուծոյ եւ ի մեր ժողովոյս*, որով կ'իմացուին հոգաւորական վրկումներ: Ժողովը իր խօսքը կը փակէ յայտնելով թէ *մտացածին ինչ չեն* իր կանոնները, ալ Լուսաւորչի եւ Տրդատի եւ Գրիգորի պաւակներուն հրամաններն են զորս կը նորոգէ (ԿԱՆ. 135-138):

482. ՃՈՆԸՆՏԻՐ ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ

Ներսէսի վերագրուած բարեկարգութիւններէն մէկն ալ՝ եկեղեցւոյ մէջ երգուած շարականները պարտաւորեալ կանոնի մը վերածելն է: Անգամ մը Ներսէս վարդապետի տօնին առթիւ կը գտնուին Բագաւանի եկեղեցին, որ է Բագրեւանդայ Ս. Յովհաննէսը, աշխարհաժողով տօնախմբութիւնը կատարելու լուսաւորչադիր կարգադրութեան համեմատ: Երբոր *Հարցի* շարականի կարգը կու գայ, մէկ դասէն դասապետը *հարց* մը կըսկսի, զոր միւս դասը չի կրնար կրկնել, եւ այսպէս *ուրջ Հարց փոխեսցին, եւ ոչ կարացին առնուլ զմիմիանցն* (ՎԱՐ. 69): Անտեղութեան պատճառը այն էր, որ մինչեւ այն ատեն երգերը պարտաւորիչ նոյնութեան ենթարկեալ չէին, եւ երաժիշտներ ապատութիւն ունէին նորանոր շարականներ կազմել եւ եղանակաւորել, եւ համաձայնելով եկեղեցւոյ մէջ երգել, որ տեսակ մը ճոխութիւն կրնար նկատուիլ: Սակայն այդ ապատութիւնը մինչեւ վեղծում հասած էր, եւ անտեղի մրցումներ ու նորութեանց պայքարներ սկսեր էին տարածուիլ: Բագաւանի գայթակղութիւնը չափը լրացուց, եւ Ներսէս ուլեց գործը կանոնի վերածել, ուսին *հաւանութեամբ ժողովոյն* (ԿԻՐ. 94), հարկաւ վերել յիշուած 645-ի ժողովին, հրամայեց *ընտրել զարժանն եւ զայն միայն ուսանել* (ՎԱՐ. 69): Իսկ այս ընտրութիւնը կատարելու գործը յանձնուեցաւ Շիրակայ Դպրեվանքին առաջնորդ Բարսեղ ճոն վարդապետին, որ թէ՛ մեծ հմտութեան եւ թէ՛ կատարեալ սրբութեան յարգ կը վայելէր: Այսպէս սկսաւ եկեղեցւոյ մէջ երգուելիք շարականները հայրապետական իշխանութեամբ որոշելու օրէնքը: Առաջին ընտրութիւնը, որ *ճոնընտիր* կոչուած է, Ներսէսի իշխանութեամբ հրամայուեցաւ, եւ եթէ անոր վրայ յետոյ յաւելուածներ ալ եղած են, միշտ հայրապետական աշխանութեամբ հաստատուած են: Ճոնընտիր վտումը լրանալէն ետքը՝ Ներսէս հրամայեց որ այնուհետեւ *յամենայն եկեղեցիս ամենայն օր մի պաշտօն լիցի*, այսինքն է ամէն եկեղեցիներ միեւնոյն օր միեւնոյն շարականները երգեն ու այդ նպատակով յատուկ ըմբռնութիւնով ու հմուտ պաշտօնեաներ ընտրեց, որ ամէն կողմ պտըտին, ճոնընտիր շարականները տարածեն եւ երգեցողութիւնները սորվեցնեն, եւ *չնոյն կարգաւորութիւն հաստատեսցեն, որ է մինչեւ ցայսօր* (ԿԻՐ. 34):

483. ՀԱՅԵՐ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐ

Եւրի օրով տեղի ունեցած քաղկեդոնական պիջումը, անցաւոր կերպ մըն էր հաւանական վտանգէ մը ապատելու, ոչ Եւր իր կաթողիկոսութեան վերջերը, եւ ոչ Ներսէս իր կաթողիկոսութեան սկիզբը այդ պիջողութեան կարեւորութիւն տուին, եւ Հայոց արմատացեալ հակաքաղկեդոնականութիւնը իր ամենայն պօրութեամբ կը տիրապետէր: Անիկա նոր ոյժ մըն ալ ստացած էր Դըւնայ վերջին ժողովին մէջ նորոգուած հաստատութեամբը, եւ Հայ ժողովուրդը աւելի համարձակութեամբ կը վլանար Յունաց իր հոգեւոր հաղորդակցութիւնը: Կրնանք ըսել թէ Հայոց պիջողութեան էութիւնը Քաղկեդոնիկներուն հետ պարզապէս հոգեւոր հաղորդակցութեան

հաւանիլն էր, եւ ոչ թէ Քաղկեդոնիկներուն դաւանութեան իւրացումը: Իսկ դաւանութեամբ տարբերող քրիստոնէից հոգեւոր հաղորդակցութիւն չվլանալը՝ Հայոց Եկեղեցւոյ աւանդական թոյլատու եւ ներողամիտ հոգւոյն՝ բնական հետեւանքն է, եւ իր դաւանութիւնը փոխած լինելու երակացութեան չի տանիր: Բայց միջին դարերու մէջ աւելի պօրաւոր էր ժողովրդական կրօնասիրութիւնը, եւ դիւրաւ աններող գործերու կը մղուէր: Այս երեւոյթը աւելի սաստկացաւ ադ միջոցին, եւ Հայք սկսան մերժել Յոյներու հաղորդակցութիւնը, խորշելով անոնց պատարագէն, եւ Յոյները հեռացնելով իրենց պատարագէն: Յոյն պինուորականներ, որ Հայաստանի կայսերական արանակին մէ կը գտնուէին, այդ ընթացքէն վշտանալով, մինչեւ Կոստանդնուպոլիս գանգատագիրներ հասցուին, թէ *իրեւ զանօրէնս համարեալ եմք յաշխարհիս յայմիսկ*, պատճառ ցուցնելով, թէ *անարգանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ՝ զժողովն Քաղկեդոնի* (ՍԵՖ. 187): Մասնաւոր գրուածներ իսրեւ խորշելու պատճառներ կը ցուցնեն նաեւ՝ Յոյներուն պահեցողութեան մասին թուլութիւնները, եւ բարոյական յարաբերութեանց մասին գայթակղութիւնները (ՉԱՄ. Բ. 349): Բիւզանդական արքունիքը Հայոց ընթացքին մասին վայրացաւ, ոչ միայն վինքն անպատուած վզալով, այլեւ Հերակլի եւ Եզրի միջեւ գոյացած համաձայնութեան հակառակ նկատելով: Ուստի Կոստանդին կայսր եւ Պիւռոս պատրիարք հրամանագիրներ յղեցին կաթողիկոսին եւ սպարապետին, *զի միաբանութիւն հաւատոյ արասցեն ընդ Հռոմի*, եւ միանգամայն Դաւիթ Բագաւանցի հայագի գիտնականը Հայաստան դրկեցին, որ բացատրէ ու համոզէ, որպէսզի Հայեր *ի բաց հատցեն զհակառակութիւնն* (ՍԵՖ. 187):

484. ԴԸԻՆԱՅ ՄԻՒՍ ԺՈՂՈՎԸ

Դաւիթ Բագաւանցին Դուին հասաւ կայսերական հրովարտակով եւ պատրիարքական կոնդակով, եւ հրամանին հետ իր համուկեր խօսքերն ալ կ'աւելցնէր, Քաղկեդոնի դաւանական բանաձեւին պաշտպանութիւնն ընելով: Ներսէս կաթողիկոս եւ Թէոդորոս սպարապետ պրաժարեցան անձամբ որոշում տալ, եւ ժողովի պէտքը վզացուցին, եւ այպէս *ժողովեցան ամենայն եպիսկոպոսունք եւ նախարարքն Հայոց ի Դուին* (ՍԵՖ. 187): Այս է մեր կարծեօք 648-ի ժողովը, որուն ակնարկեցինք (« 480), Կոստանդինի Հայաստան գալէն 4 տարի առաջ գումարուած (ՍԵՖ. 223): Թէպէտ այլուր միայն 2 տարի առաջ ըսուած է (ՅՈՎ. 111), այլ պատմութեան կարգին յարմարագոյն է 648 թուականը պահել: Ժողովականա եպիսկոպոսներուն ոչ թիւը ունինք եւ ոչ անունները, բայց *ամենայն եպիսկոպոսունք* բացատրութիւնը ենըդդրել կու տայ թէ 645-ի ժողովին ներկաներէն շատ աւելի էին 648-ի ժողովին եկողները: Նոյնպէս նախարարներուն ալ թիւն ու անունը չունինք, միայն մտադրութեան արժանի կը լինի տեսնել՝ որ նախարարներուն գլգուխը կը յիշուի ԹէոդորոսՌշտունի սպարապետը, եւ բնաւ յիշատակութիւն չկայ Սմբատ Բագրատունի կուրապաղատին վրայ: Այդ լուրութեան իբր բացատրութիւն կը գտնենք, որ Սմբատ ասպետ, Սմբատ Խոսրովշումի թոռը, այդ միջոցին Բիւզանդիոն կը գտնուի, եւ դաւաճանութեան գործի մը մէջ խառնուած սեպուելով՝ աքսորի կը դատապարատուի (ՍԵՖ. 213): Իսկ Հայաստանիէ հեռացած ըլլալուն ալ պատճառ պէտք է ճանչնալ, որ իր պաշտօնավարութիւնը Հայոց մէջ համակրութիւն չէր գտած, եւ իշխանութիւն կը վարէր, *եթէ կամիցին իշխանքն Հայոց, եւ եթէ ոչ կամիցին* (ՍԵՖ. 182), որ է ըսել նախարարներուն կամքին հակառակ: Հարկաւ այդ տարտամ կացութենէ հեռանալու համար է, որ Սմբատ Բիւզանդիոն գացած էր, որպէսզի իր դիրքը ապահովէ, բայց հոն պատահմամբ հակառակութեան մատնուած է, չկրնալով անտարբեր մնալ այն շփոթութեանց առջեւ, որոնք կը յուլուէին, իր իսկ աներով Մանուէլ Մագիստորոսի դէմ (ՍԵՖ. 213): Իսկ կայսրը, առանց Հայաստանի կառավարութեան որոշ ձեւ մը տալու, վարչական գործերն ալ առջամապէս թողած էր Թէոդորոս սպարապետին ձեռք, որուն ուղղուած էր նաեւ Դաւիթ Բագաւանցիին բերած հրամանագիրը:

Ներսէսի եւ Թէոդորոսի ձեռքով հրաւիրուած ժողովականներ, *տեսին զհրամանս ըագաւորին եւ լուան զբանս փիլիսոփային*, բայց չհամակերպեցան եղած առաջարկութեանց, եւ *չտոին յանձն փոխել ճշմարիտ վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի ըստ մոտարին Լեւոնի*, եւ միակամ հաւանութեամ Ներսէս եւ եպիսկոպոսներ, Թէոդորոս եւ նախարարներ, որոշեցին *առնել թղթոյն պատասխանի* (ՍԵՒ. 187): Այդ թուղթը զոր *ճշմարիտ եւ ուղղադաւան* կ'անուանէ Սեբէոբ (ՍԵՒ. 188), ամբողջութեամբ յառաջ բերած է իր պատմութեան մէջ, եւ անհականական չէ կարծել, որ ինքն իսկ անոր խմբագրութեան մէջ մաս ունեցած ըլլայ: Քանի որ 645-ի ժողովին ներկայ էր (« 480), հարկաւ 648-ի ժողովին ալ կը գտնուէր, եւ որովպէտաւ գրիչի տէր ճանչցուած էր, ինքն եղած կ'ըլլայ գրողը, եւ այս պատճառով իր պատմութեան մէջ բացառիկ կարեւորութիւն տուած կ'ըլլայ այդ գրութեան (ՍԵՒ. 188-211):

485.

Ժողովական թուղթը քանի մը պատշաճից խօսքերէն ետքը, կը յիշէ թէ նոյնիսկ Պարսից թագաւորներ աւատ եւ Խոսրով, չուկեցին Հայերը հաւատքի համար նեղել, որով քրիստոնեայ կայսրներէ հաւատքի ստիպուներ՝ չեն սպասեր: Ասոր վրայ ընտդարձակօրէն կը պատմեն Խոսրովի օրով տեղի ունեցած Պարսից ժողովին գործերը, եւ Խոսրովի վճիռը, թէ *ամենայն քրիստոնեայք որ ընդ իմով իշխանութեամբ են, հաւատ զՀայոց կալցեն* (ՍԵՒ. 193): Ասոր վրայ կ'եզրակացնեն, թէ ինչ որ Խոսրով շնորհեց, հարկաւ քրիստոնեայ կայսր մը հակառար պիտի չընէ, եւ այս առթիւ քիչ մըն ալ գովեստներ կը շուայլեն: Անկէց կ'անցնին աւետարանէն եւ առաքելական թուղթերէն վկայութիւններ բերել եւ բացատրել, եւ կը հաստատեն թէ երբեք Ս. Գիրքը՝ Քրիստոսը ոչ *բաժանեաց յերկուս բնութիւնս, յերկուս անձինս եւ յերկուս միտս* (ՍԵՒ. 196): Ս. Գիրքէն ետքը վկայութիւն կը բերեն առաջին առաքելական հայրերը, Նիկիոյ ժողովը եւ նշանաւոր հայրապետները, որք նախկին դաւանութիւնը պահեցին, եւ կը յայտարարեն թէ Հայոց դաւանութիւնը միւսնոյնն է, զոր իրենք Լուսաւորչի ժամանակէն ունեցած են, Հռոմի եւ Կեսարիոյ եկեղեցիներու եւ երեք ժողովներուն հետ համաձայնութեամբ: Ասոր վրայ ամբողջաբար յառաջ կը բերեն Հայ Եկեղեցւոյ գործածած հանգանակը, զոր կ'անուանեն՝ *ձայն սիւնհոդոսական ժողովոյն Նիկիոյ*, Արիստակէի ձեռքով ստացուած (ՍԵՒ. 202): Քանի մը պատմական յիշատակներ ալ կ'աւելցնեն Կոստանդիանոսի դարձին, դաւանութեան վրայ, մինչեւ Մարկիանոսի ժամանակը, որ պայն խանգարեց *ի ձեռն տոմարին Լեւոնի* (ՍԵՒ. 205): Բնութեանց եւ Քաղկեդոնի խնդիրը փակելով, ինչ ինչ բացատրութիւններ կ'աւելցնեն *Սուրբ Աստուածը խաչեցալով* ըսելուն համար, խաչը պատուելու եւ խաչով պարծենալու համար: Կը խօսին եւս երկրորդ անգամ ամուսնացողները եռամեայ ապաշխարութենէ ետքը հաղորդութեան ընդունելու, եւ երրորդ եւ չորրորդ անգամ ամուսնացողները հաղորդութենէ վրկելու կանոններուն վրայ. *սուրբ են անկողինք* խօսքը այնպիսիներուն չյարմարելուն համար: Նիկիոյ ժողովէն ետքը գումարուած ժողովներուն համար կ'ըսեն, թէ Կոստանդնուպոլսոյ եւ Եփեսոսի ժողովներուն համար՝ *հին վարդապետացն ասացեալ է, թէ սուրբ եւ ճշմարիտ են, բայց զՔաղկեդոնի ժողովն չասացին ճշմարի.* վասնպի առաջնորդք ժողովոյն որչափ ալ չհաւանեցան *Եւտիքի ամբարշտութեան*, սակայն *զմիտսն Նեստորի ունէին, բայց ոչ իշխէին ի վեր հանել* (ՍԵՒ. 208): Քաղկեդոնական վարդապետութեան մասին նորէն քանի մը դիտողութիւններ աւելցնելով, թուղթը կը փակեն ըսելով, թէ *ճշմարտութիւնը յայտնելու համար, պարտք զգացին զսահմանադրութիւն ուղղափա հակատոյն, զոր ընկալան հարքն մեր ի բուն առաքելական վարդապետացն՝ ծանուցանել առաջի աստուածասէր եւ բարեպաշտ թագաւորութեանդ ի ձեռն պատճէնիս:* Վերջին խօսքերը նորէն աղօթքներ եւ պատշաճից բացատրութիւններ են, ինչպէս ամէն նամակագրութեանց մէջ սովորութիւն է (ՍԵՒ. 211):

Կայսերական պագամաւորն Դաւիթ Բագաւանցին հրակաւ ետ դարձած է, թէպէտ բան մը գրուած չէ, բայց ժողովական գիրը կայսեր չէ ղրկուած, եւ Լ'երեւի որ կաթողիկոս եւ պատգամաւոր դարձուած մը յարմացուցած են, Յոյները չգրգռելու համար: Թերեւս Ներսէս՝ եպիսկոպոսներն ալ համապէց չզրկել, վասնզի ըսուած ալ է, թէ գիրը իրեն տրուեցաւ *զի պահեսցէ յեկեղեցւոջն* (ՍԵՖ. 221): Միւս կողմէն նոր կրկնում մը կամ նոր ձայն մը չելաւ այլեւս արքունիքէն եւ նոր ստիպումներ չեկան Բիւզանդիոնէ: Այդ լուսութեան պատճառ եղած է գլխաւորապէս Բիւզանդական արքունեաց ամբողջ մտադրութեան՝ Արաբական արշաւանքներուն կողմէն գրաւուած ըլլալը: Էօմէր, մոլգեին պարսիկը մը ձեռքով սպանուած էր 644-ին, եւ իրեն յաջորդած էր Օսման, 80 տարեկան հասակին մէջ: Թէպէտ ինքն անձամբ անկարող, բայց իր օգնականները, մեծաւ մասամբ նորահասներ, նոր աշխարհակալութեանց եւ նոր յաղթութեանց հետամուտ, երեք կողմէն ահագին արշաւանքներ կը մղէին կայսրութեան դէմ, որուն հետ հաստատուած եռամեայ հաշտութեան կա պինադադարի պայմանաժամն ալ լրացած էր (ՍԵՖ. 215): Թեւ մը Եգիպտոսը կրկին նւաճելով, Ափրիկէի հիւսիսային երկիրները գրաւած, եւ Հերակլեան նեղուցն ալ անցնելով Սպանիա մտած էր: Ուրիշ թեւ մը Նտորիքէն դէպի Կիլիկիայ եւ Փոքր Ասիա կը յառաջէր յաղթական գնացքով: Երրորդ թեւ մը Միջագետքէն դէպի Պարսկաստան կ'երթար, ուր Յապկերտ նոր փորձեր կ'ընէր թագաւորութիւնը վերահաստատելու: Այդ գունդը ՀԱյաստանի վրայ ալ արշաւանքներ կը կատարէր, եւ ժողովուրդը կը նեղէր: Եթէ Ափրիկէի արշաւանքը կրնար անտարբեր թողուլ ՀԱյերը, բայց ոչ նոյնպէս Փոքր Ասիոյ եւ Միջագետքի արշաւանքները, որք Հայերուն վրայ կը ծանրանային եւ Հայաստանի կը սպառնային: Յունաց կայսրութիւնը, որ երկրին տիրապետողն էր իրաւապէս, իրապէս ոչինչ չէր ըներ, գուցէ չէր ալ կրնար ընել: Միայն Հայաստան գտնուող Յոյն պօրավարներ եւ գունդը Հայերը կը նեղէին եւ կը կեղեքէին, եւ բռնութիւններ կը գործէին քաղկեդոնական խնդիրին պատճառով, կամ բռնի հաղորդակցութեան ետիպելով, կամ տարօրինակ պահանջումներ առաջարկելով: Յուսահատ կացութեան մէջ ներքին անհամաձայնութիւն կը ծագի Հայոց մէջ, եւ չեն կրնար միաբանիլ ինչ ընելիքնուն վրայ: Յոյներուն հաւատարիմ մնալով Արաբացւոց թշնամութիւնը կը գրգռէին՝ առանց Յոյներէ պաշտպանութիւն գտնելու, մինչ Արաբացւոց կողմը դառնալով, իրենց քրիստոնէութիւնը անարգած կը սեպուէին, թէպէտ Յունաց դաւանութեան համամիտ չէին: դաւիթի ձեռքով ղրկուած հրամանն ալ պայրացուցած էր հոգիները, իսկ Հայաստան գտնուող Յոյներուն ընթացքն ալ պայրոյթ եւ պոլանք պատճառած էր: Ահա պանապան տեսակէտներ, որք միտքերը կը շփոթէին, եւ պանապ ն միտումներ կը թելադրէին՝ որք համաձայնութեան չէին նպաստեր: Այդ գաղափարները 649-է սկսելով հատկհետէ պօրացան, եւ տարի մը կամ երկու երկիրը անստոյգ վարվնման մատնեցին: Եկեղեցականաց կողմը Ներսէս կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ միշտ կրօնական տեսակէտը ամուր բռնելով, հոգւով չափ կը խորշէր իսլամական մերձաւորութենէն, մինչ նախարարները Թէոդորոս սպարապետի գլխաւորութեամբ՝ որեւէ կերպով ապահովութեան վիճակ մկ կը փնտոնէին, առանց իսլամութիւնը ընդունելու: Վերջապէս նախարարաց կողմը պօրացաւ, որոնց ձեռքն էր քաղաքական վարչութիւնը եւ պինտորական ոյժը: Թէոդորոս Ռշտունի բանակցութեան մտաւ Մուսլիմէ պօրավարին հետ, որ Փոքր Ասիոյ կողմէն կը յառաջէր: Հայերը կը հաւանէին Արաբացւոց հպատակի եւ Յոյներէն բաժնուիլ, առ այժմ ապահարկ մնալ, եօթը տարի ետքը սակ կամ հարկ տալ որչափ որ կարենան, եւ 15000 հեծեալ պահել, եւ իրենց հաւատքին մէջ մնալ: Իսկ Արաբացիք կը խոստանային օգնութեան պօրք ղրկել Յունաց դէմ, Հայ հեծութեան պօրք ղրկել Յունաց դէմ, Հայ հեծեալները շատ հեռու չղրկել, Տաճիկ պաշտօնեաներ չդնել, եւ հարկին հաշւոյն արմտիք ալ ընդունիլ (ՍԵՖ. 216):

Եկեղեցական կողմը բռնադատուեցաւ լռել, թէպէտ եղած դաշնադրութիւնը համարեցաւ՝ *ուխտ ընդ մահու եւ դաշինս ընդ դժոխոց* (ՍԵԲ. 215): Այդ դաշնադրութեան թուականը կրնանք դնել 651-ին, որով Հայոց վարանման միջոցը երկու տարիի չափ ձգձգուած կ'ըլլայ:

487. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

Հապիւ թէ գործը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ լսուեցաւ, Կայսրը ջանաց քաղցրութեամբ Հայերը հպատակութեան դարձնել, *բազում աղաչանս եւ պաղատանս գրեաց*, առաջարկեց որ կամ գլխաւորներ Կոստանդնուպոլիս գան, կամ ինքն իսկ Կարին գայ, եւ միասին որոշեն թէ *զինչ արժան իցէ առնել*. բայց Թէոդորոս եւ նախարարներ *ոչ կամեցան լսել նմա*: Տրտունջը սկսաւ շատնալ Յունաց մէջ, եւ Վինուորական կողմը ձայն բարձրացուց Հայերէն վրէժ լուծելու համար, մինչեւ որ Կոստանդին կայսր, դեռեւս 24 տարեկան երիտասարդ, պարտաւորուեցաւ բոլոր իր ոյժը թափել, եւ ստուար բանակով Հայաստան երթալ, *զի բարձցէ զերկիրն ի մջոյ* (ՍԵԲ. 219): Պարագան յաջող էր, վասնզի ծերացեալ Օսմանի տկար վարչութիւնը, հին պորավարներուն անարգուիլը, եւ նորերուն երես գտնելը, ներքին խռովութիւններ պատճառած էին, եւ Արաբացիք առաջուան ոյժն ու բուռն թափը չէին ցուցներ ուրիշներու վրայ: Երբ Կոստանդին 652-ին իր բանակով մինչեւ Դերջան յառաջացաւ եւ Արաբացի պորավարը չկրցաւ պայն արգիլել, նորէն Հայոց պագուումները փոխուեցան, Յոյներ սկսան պորաւոր երեւնալ, եւ Արաբացիք տեղի տալու կերպարան առին: Ասոր վրայ անոնք, որ գրեթէ բռնադատեալ միացեր էին Թէոդորոսի կազմած արաբական դաշնագիրին, կամաց կամաց կայսեր կողմը անցան: Պատմութիւնը յանուանէ կը յիշէ Ծովաց, սպերի, Բագրատունեաց, Կարնոյ, Տայոց, Բասէնի, Վանանդայ, Շիրակայ, Խորխոռունեաց, Մամիկոնէից, Առաւելեանց, Առանեանց, Վարաժնունեաց, Գնթունեաց եւ Սպանդունեաց նախարարները, որ իրենց գունդերով կայսր հպատակութիւն յայտնեցին, յորդորուելով եւ քաջալերուելով կաթողիկոսէն եւ ապիսկոպսներէն: Իսկ Թէոդորոս Ռշտունի հաստատուն մնաց, ուրիշ 40 գլխաւոր իշխաններով, որոնց հետ էին Թէոդորոս ու ԳՐԻԳՈՐ Վահեւոնիք, եւ Վարապներսէհ Դաշտկարի, ինչպէս նաեւ Վրացիք, Աղուանիք, Սիւնիք, Ռշտունիք, Մարդպետականք եւ ուրիշներ: Կոստանդին Թէոդորոսը սպարապետութենէն հանեց եւ տեղը անուանեց Մուշեղ Մամիկոնեանը, եւ սկսաւ դիմադրող նախարարները հալածել, անոնց երկիրը աւերել, եւ ոմանք ալ ձեռք ձգելով բանտարկել: Իսկ Թէոդորոս քաշուեցաւ Աղթամարի կղզին, պոր ինքն իսկ ամրացուցած էր իբրեւ պորաւոր բերդ մը (ՍԵՔ. 218): Կոստանդինի գործածած խստութիւններուն առջեւ առնելու համար, Ներսէս կաթողիկոս, Մուշեղ սպարապետ եւ ուրիշ նախարարներ անոր դիմելով, *անկան ի վերայ երեսաց իւրեանց, եւ մեծաւ աղաչանօք եւ արտասուալից պաղատանօք խնդրեցին ողորմութիւն*: Կոստանդին զիջաւ, իր գունդերը ամփոփեց եւ 20 հազարով Դուին եկաւ, եւ նոյնիսկ հայրապետանոցը իջեւանեցաւ (ՍԵԲ. 219):

488. ՆԵՐՍԷՍ ԿԸ ՀԱՂՈՐԴԱԿՅԻ

Երբոր Կոստանդին ինքզինքը կացութեան տէր տեսաւ, նորէն կրօնական խնդիրը ձեռք առաւ, նպատակ ունենալով Հայերը Հռոմներու հետ հագելոր հաղորդակցութեան բռնադատել, եւ Քաղկեդոնի ժողովին պատճառով տեղի ունեցած խտրութիւնը եւ խորշումը ջնջել: Այս անգամ տեղի չունեցան այն բանակցութիւնները, որոնք Հերակլի ատեն կատարուեցան (« 464): Կոստանդին յաղթական տիրապետութեն ճոխութիւնն ունէր, հԱյեր մեծ պաշտպանի եւ բարերարի դերը իրեն կու տային, եւ նոյն իսկ Հերակլի եւ Եպրի ժամանակ գոյացած համաձայնութեան՝ ստացեալ իրաւունքի եւ դաշնադրեալ պահանջի պորութիւն կը տրուէր: Հետեւապէս Կոստանդին հրաման ըրել, որ Կիրակի օր մը, Դուինի Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ կաթողիկէին մէջ *հռոմերէն պատարագ մատուցուի ի հռոմ երիցուէ*: Այս առթիւ ժողովն Քաղկեդոնի իբր սուրբ ժողով յիշատակուեցաւ, եւ

նոյն պատարագին մէջ միասին հաղորուեցան Կոստանդին կայսր, Ներսէս կաթողիկոս, Մուշեղ սպարապետ, *եւ ամէն եպիսկոպոսունք, որ կամաւ եւ որ ակամայ* (ՍԵՔ. 220): Բայց մէկ եպիսկոպոս մը կը գտնուի որ հաղորդուելէ կը խուսափի, կամացուկ մը իր արողը կը թողու, բեմէն կ'իջնէ, եւ կ'երթայ ժողովուրդին կը խառնուի եւ կը ծածկուի: Երբոր եկեղեցւոյ արարողութիւնը կը վերջանայ եւ սենեակնին կը քաշուին, Կոստանդինի լուր կու տան տեղէն հեռացող եպիսկոպոսին մասին, եւ կայսեր հրամանով վայն ատեան կը բերեն: Թագաւորը նախ անկէ յայտարարութիւն կ'առնէ՝ թէ Ներսէսը ճշմարիտ կաթողիկոս կը ճանչնայ, եւ յետոյ կը հարցնէ թէ ինչո՞ւ կաթողիկոսին եւ իրենհետ հաղորդուելէ կը խուսափէր: Եպիսկոպոսը կը պատասխանէ թէ այսրէն պատկառած է, որուն կերպարանը պատի վրայ նկարուած իսկ տեսնել, իրենպէսներուն դողում կը պատճառէ: Իսկ կաթողիկոսին համար կ'ըսէ, թէ սա չորս տարի առաջ մեզ ժողովի գումարեց, եւ իրեն եւ մեր ամենուն կնիքով ու ստորագրութեամբ հաւատոյ գիր պատրաստել տուաւ՝ Քաղկեդոնի ժողովը մերժելու համար, եւ գիրն ալ տակաւին քովն է, *հրամայեցէք խնդրել եւ տեսանել*: Այդ յայտնութեան վրայ Ներսէս *պապանձեալ* կը մնայ, եւ կայսրթ *գիտացեալ զնենգութիւն նորա*, կը յանդիմանէ վայն *բանիւք բազմօք ի լեզու իւր*: Բայց յետոյ եպիսկոպոսին կը հրամայէ *երթալ հաղորդիլ ընդ կաթողիկոսին*, ինչ որ աւելի՛ պաշտօնապէս հաշտուելու իմաստը կու տայ: Եպիսկոպոսը կ'օրհնօ կայսրը, եւ կայսրն ալ եպիսկոպոսը *օրհնեաց*, յայտնելով թէ նա իմաստութեամբ գործած է, աւելցնելով իսկ՝ թէ *եւ ես շնորհակալ եմ* (ՍԵՔ. 223):

489. ՍԵՔԷՆՍԻ ԴԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Քիչ մը մանրամասնօրէն յառաջ բերին այդ միջադէպը, զոր շատ աւելի երկարօրէն գրած է Սեբէոս իր պատմութեան մէջ, բայց երկարապատում ըլլալով ալ՝ եպիսկոպոսին անունը չի տար, եւ ով ըլլալը չի յայտներ: Ասիկա մեր կարծիքով անուղղակի յայտնութիւն մըն է, թէ ինքն Սեբէոս Բագրատունեաց եպիսկոպոսն է, առաջ հաղորդութենէ խուսափող եւ ետքէն կայսր բացատրութիւն տուող, եւ Ներսէսի գաղտնիքը մէջտեղ հանող եպիսկոպոսը: Ոչ միայն որեւէ եպիսկոպոսի մը վրայ այդչափ վբաղիւր շահեկանութիւն մը չունէր, այլեւ գործէն ետքը գովեստի կամ մեղադրութեան բառ մըն ալ իր կողմէ չաւելցնելը, խնդիրին անձնական լինելը կը հաստատէ: Կը մնայ ճշդել, թէ ինչ էր սեբէոսի համոզումը միաբանութեան կամ հոգեւոր հաղորդակցութեա մասին, եւ թէ ինչ օգուտ կ'ակնկալէր նա ժողովական գիրին Ներսէսի կողմէ պահուած լինելը մէջտեղ հանելով, որ կայսր հաճոյականի գրուած մը չէր: Սեբէոս Ներսէսի վրայ խօսած ատեն, ամենէն խիստ բացատրութիւններով կը ծանրանայ նորա քաղկեդոնիկ միտումներուն վրայ: Վասնիկ կը գրէ ըօ անդստին Յունաց դպրոցներուն մէջ գտնուած ատենէն *հաստատեալ էր զմիտ իւր ի վերայ ժողովոյն Քաղկեդոնի*, թէ Հայաստան դառնալէն ետքը գաղտնի կը պահէր *վխորհուրդս ամբարշտութեան*, թէ նա *շարժեաց զճշմարիտ հաւատս սրբոյն Գրիգորի*, թէ Հայ Եկեղեցւոյ *չտուրք եւ զվճիտ եւ զականակիտ աղբերացն պղտորեաց զջուրս*, եւ թէ Կոստանդինի ներկայութենէն *գտեալ ժամանակ, կատարեաց զկամս իւր*: Սակայն Ներսէսի կատարած հոգեւոր հաղորդակցութիւնը՝ Եզրի ըպածին աւելի ծանր գործողութիւն մը չէր, մանաւանդ որ Ներսէս դաւանական բանաձեւներու ալ մտած չէր, եւ դաւանական յայտարարութիւն կնքած չէր, այլ լոկ արարողական հաղորդակցութիւն մը ըրած էր, որ Հայ Եկեղեցւոյ թոյլատու եւ ներողամիտ հոգւոյն ալ հակառակ չէ: Այսուհանդերձ, ինչպէս տեսանք (« 465), Սեբէոս Եզրը չէր մեղադրած, մանաւանդ թէ գոված ալ էր, այնչափ որ մեզի իրաւունք տուաւ կասկածելու թէ ինքն ալ Եզրի համախոհ մը եղած ըլլայ: Իսկ այստեղ մոռնալով Եզրի միջադէպը, կը համարձակի յայտարարել թէ մինչեւ Ներսէսի հաղորդակցութիւնը, Հայոց Եկեղեցւոյ դաւանանքը *հաստատուն կալեալ էր ամենայն կաթողիկոսացն ի սրբոյն Գրիգորէ մինչեւ ցայսօր* (ՍԵՔ. 221): Մինչ եթէ Ներսէսի ըրածը Հայ

Եկեղեցւոյ հաւատքին խրամափ ըն էր, այդ խրամատը կանուխէն բացուած էր Եզրի ձեռքով, եւ Ներսէս վայն կը կրկնէր իր նախորդին օրինակով: Բրիստափորի եւ Վարապտիրոցի եւ Եզրի վրայ խօսած ատեննիս առիթ ունեցանք ըսելու, թէ Սերէնոս իր ժամանակակից դէպքերը պատմած ատեն, բոլորովին ապատ չի տեսնուիր անձնական պագցումներէ, եւ այստեղ ալ Ներսէսի վրայ ըրած մեղադրանքներովը, եւ այդ առթիւ յայտնած գաղափարներովն ալ իեւնոյն կասկար կը վօրացնէ իր վրայ, եւ մենք պիտի չկարենանք հաւանիլ Սերէնոսի տեսութիւններուն եւ մեղադրանքներուն:

490. ՆԵՐՍԷՍԻ ՏՍՈՒԹԻՒՆԸ

Ներսէսի վիճողութիւնը անաչառաբար նկատած ատենիս, պէտք է նախ դիտենք, թէ Կոստանդին կայսր եւ Պիլոոս պատրիարք, որ Հայոց հետ հհաղորդակցութիւն կը պահանջէին, յամենայնի եւ ըստ ամենայնի քաղկեդոնիկներ չէին, քանի որ համոզուած ու խստապահանջ միակամեաներ էին, որք Զաղկեդոնի անունը պարտաւորուած ըլլալով պահել Կոստանուպոլսոյ երկրորդ ժողովին պօրութեամբ, անոր իսկութիւնը տկարացուցած էին, *երկու բնութիւն* բացատրութեան քով՝ *մի կամք եւ մի գործողութիւն* յաւելուածը դնելով, ինչպէս քանիցս բացատրեցինք: Պիլոոս պատրիարք՝ Սարգիսի ոչ գործակիցն ու յաջորդը, գլուխ էր միակամեայ դաւանութեան, որուն հաւանած էին նաեւ Կիւրոս Աղեքսանդրիոյ եւ Հոնորիոս Հռոմայ հայրապետները: Իսկ Կոստանդին, որ եւ Կոստաս Բ. կայսր, այն է, որ Մարտինոս Հռոմի հայրապետը 653-ին Հռոմէ հանելով Նաքոս փոխադրեց, անկէ Կոստանդնուպոլիս բերաւ, անկէ ալ Քերսոնեոսն աքսորեց, Հերակլի *էքթէս* հրովարտակը դատապարտած ըլլալուն համար, եւ այս կերպով Կոստանդին՝ Միակամեայց մեծ պաշտպանը կը հանդիսանար: Ըստ այսմ երսէս ալ, որ ասոնց հետ հոգեւոր հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէր, երբեք կատարելապէս եւ բացարձակապէս քաղկեդոնական գաւանութեան հետեւող մը չէր ըլլար: Մանաւնդ որ պարզ հոգեւոր հաղորդակցութիւնը, առաջ ալ, այժմ ալ, Հայ եկեղեցւոյ նրողամիտ եկպսունքին հակառակ չէ, բաւական է որ երեք ժողովները ընդունուին, մնացեալ կէտերու վրայ նա ապատութիւնը կը յարգէ, եւ իբրեւ երկբայական եւ երկորդական խնդիրներ՝ անոնց մասին չի կաշկանդեր մասնաւոր եկեղեցիներուն կարծիքը: Ներսէս, նախկին վինուորական եւ քաղաքագէտ վարիչ, այդ ուղղութեան կարապետներուն եւ հովանաւորներուն մէջ իրեն յատուկ դիրք կը գայելէ, եւ լայնախոհ տեսութեանց տիպար կրնայ համարուիլ: Նա ինքն էր, որ 648-ի ժողովական թուղթով բռն կերպով իր եկեղեցւոյն դաւանութիւնը կը պաշտպանէր, եւ նոյնինքն էր՝ որ Յոյն կայսր հետ հաղորդակցութենէ չէր քաշուեր: Իսկ եթէ կար մաս մըն ալ, որ այսպիսի հաղորդակցութենէ կը խորշէր, անոր գլխաւոր կասածն ու վաքը, հաղորդակցութենէ սկսելով Յունաց եկեղեցւոյն մէջ ընկղմեու եւ ձուլուելու վտանգն էր: Իրաւ ալ Յոյները իրաւունք կու տային այդ երկիւղին, հաղորդակցութենէ ետքը իրենց սովորութիւնները եւ ծէսերը ու դաւանութիւնն ալ ընդունելու բռնադարտութիւններ գործածելով: Ներսէսի վրայ ադ վտանգը հեռացնելու պարտքը կար, եւ ադ նպահակին ծառայելուն լուսաւոր փաստ է 648-ի ժողովական թուղթը, ուր դաւանութեան հետ ծիսական կէտեր ալ պարզուած եւ պաշտպանուած են (« 485):

491. ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԸ

Գալով քաղաքական տեսութեանց՝ որոնցմով կ'առաջնորդուէր Ներսէս, եւ որ ժամանակին երկպառակութեանց եւ անհաստատ ընթացքին պատճառ կ'ըլլար, էականը՝ յունական եւ արաբական տիրապետութիւններէն մէկուն նախադասութիւն տալու խնդիրն էր: Ներսէս յայտնի ու բացարձակ յունական տիրապետութեան կողմնակից ու պաշտպանն էր: Ոչ միայն իր դաստիարակութեամբ եւ փորձառութեամբ ոչ միայն իր եկեղեցական նկարագիրին ազդեցութեամբ, այլեւ քաղաքական եւ կենցաղական հայեցումներով ալ կրնար իր միտքին եւ սիրին մէջ արաբական

տիրապետութեան քաջալերող չըլլալ: Արաբեիոյ անապատներէն ելած հրոսախումբ մըն էր վերահաս արխշաւանքը, ոչ քաղաքական, ոչ ուսումնական, ոչ կենցաղական եւ ոչ ընկարեկան առաւելութիւն մը չէր փայելցնէր անոնց նկարագիրը, կրօնական մոլեգնութեան հետ աւարառու ասպատակութեան խանդն էր վայն գրգռողը, մչ մի դիւրութիւն չէր բերէ իրեն հասած տեղերը, ոչ մի բարեոքման երաշխաւորութիւն չէր խոստանար իրեն ի տիրապետութիւնը: Ներսէս, խոհական միտք եւ քաղաքագէտ անձ, իրաւամբ կրնար խորշիլ իր հայրենքին մէջ հրաւիրելէ այդ տարրը, եւ քանի որ ընտրութեան համար ուրիշ եզր չկար, բռնադատեալ էր նախադասել յունական տիրապետութիւնը, ուր գոնէ կրօնքի եւ օրէնքի, կառավարութեան եւ վարգազման նախատարրները կը գտնուէին: Ազգն ալ իր ամբողջութեամբ որոշ մէկ միտում չունէր, որ գոնէ անոր ազդեցութեան առջեւ Ներսէս տեղ տար: Ազգը միայն օրը օրին վտանգը գլելու, եւ պարագայից համեմատ ուղղութիւն փոխելու ճամբուն կը հետեւէր: Նախարարները, որ օր մը առաջ Թէոդորոս Ռշտունիի առաջնորդութեամբ եւ Յոյներուն թուլութեան համար Արաբացոց կողմը կը հակէին, օր մը ետքը Յունական բանակ մը հասնելուն պէս, Արաբացիներէ երես դարձուցին: Ստոյգ է ուրեմն, որ այսպիսի տագնապալի կացութեան մէջ, հեռուէն հեռու դիտելով, եւ ոչ միկողմը հնար է մեղադրել եւ դատափետել, եւ մենք ոչ յունասէրներու եւ ոչ արաբասէրներու իրաւունք տալու միտք չունինք, միայն կ'ուզենք բացատրել, թէ հնար չէ Ներսէսի ուղղութեան վրայ անարգանօք խօսիլ, այլ մանաւանդ՝ պարագաները դիտող, հետեւանքները կշռող, եւ ի հայրենիքին հնարաւոր օգուտը հոգացող միտք մը ճանչնալ նախկին պինուորական կաթողիկոսին վրայ:

492. ՆԵՐՍԷՍԻ ԲԱՇՈՒԻԼԸ

Ներսէս իր ուղղութեան համոզուած, եւ իր տեսակէտին վրայ հասատտուն, աշխատած էր ամէն միջոցներով, ահով կամ շահով, համոզմամբ կամ ստիպմամբ, յունական տիրապետութեան կարծիքը վօրաւոր կացութիւն մը ստեղծել: Դժբախտաբար Ներսէսի ակնկալութիւնները չիրականացան: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ծագած խառնակութիւններ եւ հիւսիսային ժողովուրդներու կողմէ կայսրութեան կեդրոնին վրայ յարձակումներ, Կոստանդինը ստիպեցին հաճեպով ետ դառնալ, Հայաստանի պաշտպանութիւնը եւ կառավարութիւնը յանձնելով Մաւրիանոս վօրավարին, եւ մասամբ յունական ու մասամբ հայագունդ բանակ մըն ալ թողլով անոր ձեռքը: Այս կարգադրութիւնք տեղի կ'ունենային 652 աշունին: Կոստանդինի հեռանալուն ատենները, Արաբացիք նոր արշաւանքներ կազմեցին դէպի Հայաստան, Յոյները անկէ հալածելու համար, մանաւանդ որ իրենց հետ կապուած Հայեր կը մնային Թէոդորոսի դիւխաւորութեամբ: Առաջին անգամ իրենց արշաւանքները մինչեւ Նախիջեւան եւ մինչեւ Դուին մղեցին, բայց երբ ձմեռը սաստկացաւ, եւ Արաբացիք ցուրտին չդիմանալով ետ քաշուեցան, Մաւրիանոս կրցաւ յաջողութիւն ունենալ: Բայց երբ 653-ին գարունը բացուեցաւ, *մերձ ի պատիկն մեծ* (ՍԵՖ. 224), որ այն տարին Ապրիլ 21-ին կ'իյնար, Արաբացիք իրենց արշաւանքը նորոգեցին եւ յունական բանակը մինչեւ հիւսիսային գաւառները հալածեցին, Մաւրիանոս Վրաց ւ Տայոց նահանգներուն վրայէն իջաւ Տրապիզոն եւ անկէ փախտական հեռացաւ կայսրութեան ներսերը, Հայաստանը անպաշտպան թողլոս Արաբացոց առջեւ (ՍԵՖ. 233): Ներսէսի ակնկալութիւնք նորէն պարապի ելան, եւ որովհետեւ ինքն յունական կուսակցութեան գլուխ էր կանգնած, եւ Թէոդորոսի եւ համախոհներուն հետ թշնամացած, եւ անոնց հակառակութիւնը հրաւիրած, տեսաւ որ իրեն ահնար պիտի ըլլայ գործերուն մասնակցիլ, ուստի լաւագոյն սեպեց հատ մը ասպարէզը լքել եւ քաշուիլ, եւ թողուլ որ միւս կողմը իր գիտցածին պէս գործէ: Մաւրիանոսի փախած ատեն, ինքն ալ Հայաստանէ հեռացաւ, եւ *չուեաց ընդ նմա ի Կոստանդնուպոլիս* (ՍԵՖ.235), յուսալով թերեւս այնտեղ կայսեր հետ նոր կարգադրութիւն մը ընել: Բայց պատիւներէ եւ ընծաներէ աւելի բան մը

չգտաւ: Ներսէս յուսախաբ՝ ստիպուեցաւ Տայոց նահանգը հարկաւ իր ծննդավայր Իշխան գիւղը, եւ հոն մնաց վեց տարիի չափ, մինչեւ երկրին կացութիւնը նոր փոփոխութիւն ունեցաւ Թէոդորոս Ռշտունի մեռնելէն ետքը (ՍԵՖ. 235):

493. ԹԷՈՂՈՐՈՍ ՌՇՏՈՒՆԻ

Յաւկերտ Պարսից վերջին թագաւորը, անգամ մը յաղթուած ու փախստական, այս միջոցին նորէն փորձ մը ըրաւ իր թագաւորութիւնը ձեռք ձգել, արեւելեան գաւառներէ գունդեր հանելով, բայց վարջնականապէս յաղթուեցաւ ու սպաննուեցաւ, եւ 652 տարին Սասանեաց վերջնալուսն թլական կ'ընդունուի շատերէն: Արաբացիք յանդթական, Յոյներ փախստական, Ներսէս յուսահատ, ասպարէսը մնաց Թէոդորոսի ձեռք, որ իր ուղղութեամբ, Արաբացիներու առջեւ գլուխ ծռելէ տարբեր եղանակ չէր գտներ: Այս նպատակով ելաւ անձամբ Դամասկոս գնաց, Մուսլիմէ պօրավարին հետ տեսնուեցաւ, Հայոց հպատակութիւնը ներկայեց, լաւ կերպով պատուուեցաւ, *հանդերձս ոսկեղէնս եւ ոսկեթելս, եւ վառ մի նովին օրինակաւ* ընծայ ստացաւ, եւ հայաստանի ու հիւսիսային կողմերու վրայ մինչեւ *ցպահակն ճորայ*՝ քրիստոնէից գունդերու ընդհանուր հրամանատար անուանուեցաւ, եւ իր փեսային, Համապասպ Մամիկոնեանի համար ալ Հայաստանի վրայ վարչական պաշտօն անուանուեցաւ, եւ յաջողութեամբ դարձաւ, *պայման եղեալ, ածել կերկիրն պայն ի ծառայութիւն* (ՍԵՖ. 225): Այդ միջոցին է որ Արաբացիք ծովէն ու ցամաքէն մեծ արշաւանք մը կաղմակերպեցին, *պի առցեն պ Կոստանդ նուպոլիս*, եւ մինչեւ քաղաքին առջեւը հասան, եւ Յոյներ ամն կողմէ տկարացած աղօթքի եւ եկեղեցիներուն դիմելէ վատ ճարարնին չմնաց: Նախախնամական յաջողութեամբ ահագին ալեկոծութիւն մը ելաւ, որ վեց օր տեւեց, արաբական տորմիսը փճացուց, *եւ ապրեցոյց Աստուած պարաքն ի ձերն աղօթից*, որովհետեւ ցամաքային բանակն ալ պարտաւորուեցաւ հառանալ, եւ վարնելով վարնուելով մինչեւ Ասորիք դարձաւ (ՍԵՖ. 228): Թէոդորոս հիւանդացած Աղթամար քաջուեցաւ, իսկ Հայ նախարարներ, թէ Յունաց եւ թէ Արաբաց բաժիններուն մէջ, Մուշեղի եւ Համապասպի գլխաւորութեամբ, *ի մի վայր մախրանեցան, եւ արարին ընդ միմիանս հաշտութիւն*, եւ համեարշխութեամբ Յոյներէ բաժնուելով Արաբաց հետ հաշտ ապրելու խորհուրդին հաւանեցան: Սակայն Արաբներն ալ նոր նեղութիւններ հասցուցին Հայերուն վրայ, իրենց հեծեալներն ու գունդերը գաւառներու մէջ ցրուելցին, եւ *կարգեցին հարկապահանջս ոսկւոյ եւ արծաթոյ* (ՍԵՖ. 229): Այսպէս Արաբացիք ալ կատարելապէս վստահ չէին Հայոց վրայ, որք շարունակ մասնաւոր խլրտումներ կ'ընէին, բայց յուսահատ կը լռէին, երկու կողմէ ալ պարտաւոր եւ ապահով դիրք մը չգտնելով: Արաբացիք շարունակ պատանդներ կը վերցնէին խլրտող գաւառներէն, եւ կը տանէին *պգլխաւոր իշխանս աշխարհին, եւ վկանայս եւ պուստերս եւ դաստերս բազմաց* (ՍԵՖ. 234), որոնց թիւը մինչեւ 1775 հասաւ (ՅՈՎ. 113): Ասոնց մէջ էին Մուշեղի չորս վաւակները, եւ Համապասպի երեք վաւակներն ու Գրիգոր եղսայրը (ՍԵՖ. 237): Երկիրը կը շարունակէր այդ անորոշ եւ վարանեալ վիճակին մէջ: Համապասպ Մամիկոնեան, որ *ունէր պիշխանութիւն Հայոց աշխարհիս, թէպէտ ընթերցասէր եւ ուսումնասէր էր, բայց ընտանեատն ըլլալով, վարժ եւ կիրթ չէր հրահանգօք պիշուորական վարժից*, եւ հակառակ Մամիկոնեանց ցեղին աւանդութեան՝ չէր ալ *մտեալ ի ճակատ, եւ ոչ տեսեալ պղէմս թշնամեաց*: Երբ մէկ կողմէն կը գրգռուէր *կատարեալ պգործ քաջութեան ըստ նախնեացն վարժից* (ՍԵՖ. 234), միւս կողմէն պատանդներուն մէրը պինքը կը կասեցնէր, ինչպէս նաեւ Մուշեղը, որ բռնադատեալ հաւանած էր այդ կացութեան: Թէոդորոս Ռշտունի կը ջանար երբեմն համոզմամբ եւ երբեմն բռնութեամբ խլրտող իշխանները համաձայնութեան մէջ պահալ, եւ վերջին անգամ նորէն Ասորեստան կերթար Մուսլիմէի պետ տեսնուելու, որ միշտ այս կոմդերուն իշխողն էր, թէպէտ 856-ին Օսման սպաննուած էր, եւ խալիֆայութիւնը կամ ամիրապետութիւնը կը վարէր Ալի,

Մուհամմէտի փեսան: Թէոդորոս կը յուսար թերեւս բանակցութեամբ լաւագոյն վիճակ մը ապահովել, սակայն արդէն հիւանդ, ախտը ծանրանալով, արդէն Դամասկոսի մէջ կը մեռնէր, իսկ մարմինը կը փոխադրուէր եւ կ'ամփոփուէր *ի գերեզմանի հարց իւրոց* (ՍԵԲ. 234): Թէոդորոս կոչուած է եւս *Սահառունի, Ռշտունեաց տէր* (ԱՍՈ. 92), որ Սահառունեաց եւ Ռշտունեաց ազգակցութիւնը կը ցուցնէ, եւ մենք քանիցս տեսանք որ Սահառունիներ գործի եւ պաշտօնի վրայ էին, եւ անոր հետեւանքն է որ Թէոդորոս առջեւ ինկած, եւ գրեթէ պարագաներու բերմամբ երկրին գլուխ եղած է: Մենք պինքը գործի վրայ տեսանք Եւրի կաթողիկոսութեան սկիւբներէն, եւ այսպէս 631-էն մինչեւ 658, որ է իր մահուան թուականը, բաւական երկար միջոց մը կրցած է ազդեցութիւն վարել Հայաստանի կացութեան վրայ: Յոյներուն անկայուն կարողութեան եւ կրօնամոլ ուղղութեան վրայ՝ ներքին համոզում ունենալով, չկրցաւ երբեք անոնց վստահութիւնը՝ իր քաղաքականութեան հիմնակէտ ընել: Հայերուն ինքնուրոյն կացութիւն մը ստեղծելուն ալ բաւական ոյժ չգտաւ, Արաբացւոց հետ համաձայնութիւնը լաւագոյն սեպեց, բայց յայդմ ալ անոնց կողմէն իր յուսացած ուղիղ դիտումը չգտաւ: Իր ընթացքը կրնայ ներհակընդէմ քննադատութեանց ենթակայ ըլլալ: Թերեւս իր կենդանութեան՝ իր ընթացքը չարդարացաւ, բայց առաջիկային պիտի տեսնենք թէ դարձեալ անոր ուղղութիւնը պօրացաւ:

494. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ԲԱՅԱԿԱՅ

Հետապնտութեան առարկայ է ճշդել, թէ ինչ վիճակ ունէր կաթողիկոսական աթոռը այն վեցամեայ միջմցին, զոր Ներսէս կաթողիկոս անցուց Տայոց առանձնութեան մէջ: Հայրապետանոցին դատարակ մնալը, ինքնահնար ձեւ մը թելադրած է Չամչեանի, տեղապահութիւն մը կազմակերպելու եւ անգոյ անձ մըն ալ տեղապահ նշանակելու: Այն բուն տենդը, որով վառուած են մեր հռոմէադաւան գրիչները՝ իրենց եւրոպական ապաստանարաններուն մէջ, Չամչեանի իրենց գահահորդ ունենալով, պիրենք մղած է Հայոց կաթողիկոսներէն, կամ գոնէ իրենց սիրած անձնաւորութիւններէն հեռացնել հակաքաղկեդոնական եւ հակահռոմէական ձեռնարկները, եւ անոնց պատշաճեցնել իրենց նախասիրած ուղղութիւնը: Այդ բաղձանքն է որ թելադրած է Յովհան Օձնեցի կաթողիկոսէն վերցնել Մանապկերտի ժողովը գումարած ըլլալու, ըստ իրենց, կեղտը, եւ պայն վերագրել ինքնաստեղծ Յովհանի մը, որուն Մանապկերտացի անունն ալ տուած են ժողովին տեղէն առնելով: Ներսէսի բացակայութիւնն ալ յարմար պարագայ սեպելով՝ այդ միջոցին պետեղած են Յովհան Մանապկերտացին, պայն բարձրացնելով կաթողիկոսական տեղապահութեան, եւ նոյն ժամանակամիջոցին բերելով Մանապկերտի ժողովը (ՉԱՄ. Բ. 351): Այլ ամէն պատմագիրներ, Սերէոս եւ Պատմաբանը գլուխնին, որ

Ներսէսի բացակայութիւնը կը պատմեն, եւ անոր ժամանակակիցնր կամ մերձաւորներ են, երբեք տեղապահ մը գտնուած ըլլալը չեն յիշեր, Յովհանի մը գոյութիւնը չեն գիտեր, ժողով մը գումարուած ըլլալը չեն պատմեր, եւ ոչ մի հեռաւոր ակնարկով տարօրինակ գիտը չեն արդարացներ: Այդ միջոցին խօսուած Յովհան մը, միայն Մայրագոմեցին է, բայց գիւտին հեղինակը՝ իր Մանապկերտացին անոր հետ ալ նոյնացնել չէ ուզած: Միւս կողմանէ նկատի առնելով այդ օրերուն Հայաստանի խառնաշփոթ վիճակը, եկեղեցական անկերպարանութիւնը, քաղաքական խռովութիւնները, եւ բոլորովին անկարգ կացութիւնը, միտքի հակառակ ալ կու գայ որ տեղապահ մը կարենայ եւեղեցական ժողով գումարել, դաւանական խնդիրներով պբաղիլ, եւ այն ալ ոչ թէ լոկ ազգային եւ ներքին ժողովով մը, այլ Ասորւոց հետ միանալով եւ համաձայնութեան յանգելով: Աւելցնենք նաեւ որ Յուլիանեանց կամ Երեւութականա խնդիրը, որ Մանապկերտի ժողովին գլխաւոր նիւթը կը կազմէ, տակաւին Հայաստանի մէջ կարեւորութիւն չէր

ստացած, եւ արտաքին շփոթներէ հանդարտելով, այս տեսակ խնդիրներով վբաղելու ատենը չէր: Հետեւաբար Ներսէսի բացակայութեան միջոցը լրացնելու համար մտածուած տեղապահութիւննալ, Յովհաննէս Մանապկերտացին ալ, եւ իրեն ժողովն ալ, հիմնապէս մտացածին գիւտերուն կարգը պէտք է դասել:

495. ՆԵՐՍԷՍԻ ԸՆԹԱՅՔԸ

Երբոր անհիմն եւ կեղակարծ ենթադրութիւնը կը հեռացնենք, կը մնայ որ եղելութեանց մասին բացատրութիւն մը տանք: Արդ նախապէս պէտք է դիտել, թէ Ներսէս իր ծննդավայր Իշխան գիւղը քաշուելով, ոչ կաթողիկոսութենէ հրաժարեցաւ եւ ոչ պաշտօնը լքեց, որ տեղապահի մը պէտքը վգացուէր: Արդէն Դըւնայ հայրապետանոցը գրեթէ լքուած էր, Զուարթնոց եկեղեցին եւ բնակարանն ալ աւարտած չէր, կաթողիկոսը պարագայնց բերմամբ երերուն վիճակ մը ունէր, եւ ոչինչ չէր արգիւր, որ Տայոց Իշխան գիւղէն ալ կարենար իր հայրապետական իշխանութիւնը վարել: Բաց աստի Ներսէս հայրապետական պաշտօնին եկեղեցական գործերէն չքաշուեցաւ, այլ պարզապէս երկրին քաղաքական գործերուն ղեկավարութենէն ետ կեցաւ: Մերկաթողիկոսները՝ ամէն ատեն երկրին քաղաքական վարչութեան մէջ մաս ունէին, արքունեաց մէջ գործօն դեր կը վարէն, ինչպէս Ներսէս Պարթեւի եւ Վրթանէսի օրէն ալ ցուցուցած ենք: Մանաւնդ Հայաստանի երկու բաժիններուն եւ երկու պատութիւններու բաշխուելէն ետքը, կաթողիկոսներն էին, որ երկու մասերը քաղաքական եւ արտաքին յարաբերութիւններով իրարու կցելու միջնորդներ էին: Ներսէս Իշխանցին ալ, նախկին զինուորական եւ քաղաքագիտութեան վարժ մարդ, իերն պարտք էր սեպած երկրին քաղաքական կացութեամբ վբաղիլ, եւ իրեն որոշ եւ յատուկ ուղղութիւնն ունէր, որուն միշտ ալ հետեւած էր: Երբ իր ջանքերը յայտնի ձախողութեան մատնուեցան Կոստանդինի երթալովը եւ Մաւրիանոսի փախչելովը, այն ատեն ստիպուեցաւ ասպարէզը թողուլ, որպէսզի գոնէ հակառակ ուղղութիւն ունեցո՞ներ, որք յաջողութիւն ունենալ կը կարծէին, ապատաբար գործեն: Ներսէս ալ վերջէն վերջը իր ուղղութիւնը փոխեց, բայց այս ատենները դեռ այդ զիջողութեան պատրաստուած չէր: Որովհետեւ իր եւ Թէոդորոսի մէջ տարաձայնութիւնը յայտնի թշնամութեան հասած էր, եւ իրարու մօտենալ անհնար դարձած էր, անոր համար Ներսէս *երկուցեալ իմն ի սաստիկ ցասմանէ Ռշտունեաց տեառն* (ՅՈՎ. 111), Պոլիս կ'երթար, եւ այնտեղ ալ չյաջողելով, ասպարէզէ քաշուելէ վատ ուրիշ ճամբայ չունէր, *զի իշխանն Ռշտունեաց եւ այլ իշխանքն որընդ նմա՝ անհնարին ցասմասք գնացեալ էին ի վերա նորա* (ՍԵՖ. 224): Իսկ առձեռն գործերու հմարաբաւական էր Դուին կամ Վաղարշապատ պաշտօնեայ մը ունեանլ, եւ այսպէս մէկու մը գտոնուելուն նշանն ալ ունինք: Անաստա Ակոռեցին, *սենեկապեպ Ներսիսի* կը կոչուի, բառին ընդարձակ եւ պատուաւոր իմաստով, իբր նորա վստահութեան մարդը, որ Ներսէսի մօտն ալ չէր մնար, այլ *նորին հրամանաւ շինէր զՍուրբ Գրիգորն*, այսինքն Վաղարշապատի Զուարթնոց կաթողիկէն, *մինչ էր նա ի Տայս* (ՎԱՐ. 70): Անաստա՝ որ Վաղարշապատ կը մնար, երբ Ներսէս՝ Իշխան գիւղը կը գտնուէր, եւ անոր հրամանները կը կատարէր, ամենայն հաւանականութեամբ եկեղեցիին շինութենէն վատ ուրիշ հրամաններ ալ կը կատարէր, եւ պէտք եղածը Ներսէսի կը հաղորդէր, եւ հրահանգները կ'ընդունէր: Անաստասին Ներսէսէն ետքը կաթողիկոսանալն ալ նշան մըն է, թէ առաջուց ալ կաթողիկոսարանի գործերուն մէջ գտնուած է: Ուր որ պատմիչներ յստակ կերպով ինչ ինչ պարագաներ չեն յիշեր, մանր ակնարկներ ալ պատմական դատարկները լրեցնելու կը ծառայեն:

496. ՆՈՐԷՆ ՅՈՒՆԱՑ ԿՈՂՄԸ

Ներսէսի քաշուիլը դրինք 653-ին Մաւրիանոսի հեռանալէն ետքը, եւ որովհետեւ գրուած է թէ *յեի վեցերորդի ամի հալածանացն դաձաւ անդրէն ի տեղիս իւր* (ՍԵՖ. 235), ուրեմն Ներսէսի գործի

գլուխ դառնալը տեղի ունեցաւ 659-ին սկիզբները: Դառնալուն ալ իբր պատճառ կը ցուցուի, թէ լուաւ *զվախճան Թէոդորոսի եւ զդադառումն Իսմայէլեան ասպատակին* (ՅՈՎ. 112): Թէոդորոսի մեռնելով մէջտեղէն կը վերնար Ներսէսի անձնական հակառակորդը: Իսկ Արաբացւոց արշաւանքներուն դադարիլը հետեւանք էր, այն ներքին պատերազմներուն՝ որով զբաղած էին Ալիի եւ Մուավիէի կուսակցութիւնները, որոնք տեւեցին մինչեւ 661, երբ Ալի եւ որդին Հասան Պարսկասանի մէջ սպաննուեցան, եւ Մուավիէ խալիֆայութիւնը գրաւեց, եւ Իւմմեան հարստութեան հմինադիրը եղաւ, իրեն կերդոն ընտրելով Դամասկոս կամ Շամ քաղաքը: Միւսնոյն ժամանակ Յոյները յաջող դիրք մը ստացած էին իրենց մայրաքաղաքին ապատելէն եւ Արաբացւոց ետ քաշուելէն ետքը (« 493): Միւս կողմէն Հայերը անհնարին կերպով կը տառապէին Արաբական կեղեքումներէն, որոնք այնչափ աւելի կը ստստկանային, որչափ առտնին պատերազմները կը շարունակէին: Այս կերպով պարագաները կատարելապէս նպաստաւոր էին Ներսէսի ուղղութեան, եւ առիթը չկորսնցնելով վար իջաւ Տայոց լեռներէն, խօսեցաւ, յորդորեց, եւ Հայեր վերջին նեղութեան մէջ լաւ համարեալ զմահ քան զկեանս, ի բաց կացին ի ծառայութենէ Արաբացւոց, եւ հապճեպ բանագնացութիւններով հնապանդեցան ի ծառայութիւն թագաւրին Յունաց: Համաձայնութիւնը գրեթէ կատարեալ եղաւ, վասնզի Աղուանք ու Սիւնիք ալ, որ հին ատեններ Ատրպատականի մարզպանութեան մասի կը կամուչէին, եւ կերպով մը Հայաստանէ պատուած էին, անոնք ալ միացան Յունաց հպատակութիւնը ընդունին (ՍԵՖ. 237): Կոստանդին կայսր ուրախութեամբ ողջունեց իրեն եղած դիմումը, հաւանեցաւ Հայաստանի պաշտպանութիւնը ստանձնել, եւ Ներսէսի առաջարկութեամբ Հայաստանի կառավարութիւնը կըուրապաղատի աստիճանով յանձնեց նոյն Համապասպ Մամիկոնեանի, Թէոդորոսի փեսային, որ նախապէս Արաբացւոց կողմէն Հայաստանի կառավարիչ եղած էր, եւ այժմ Մուշեղ Մամիկոնեան իր չորս զաւակներուն Արաբացւոց մօտ պատանդ լինելը մտածելով, *ոչ կարաց ի բաց կալ ի ծառայութենէ նոցա* (ՍԵՖ. 237):

497. ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Երեք տարի տեւաց Համապասպի կուրապաղատութիւնը (ՅՈՎ. 114), եւ այդ երեք տարիները համեմտաբար հանդարտութեան տարիներ եղան Հայաստանի համար: Արաբացիներ պարապ չունէին Հայերու եւ Յոյներու հետ զբաղիլ, Յոյներն ալ չէին ուզեր կրօնական խնդիրներով Հայերը իրենցմէ պաղեցնել. արդէն իրենք ալ ներքին պառակտումներով զբաղած էին, ու չէին կրնար արտաքին գործերու մտադրութիւն դարձնել: Ներսէս այդ կացութենէն օգտուեցաւ երկրին նորոգման եւ բարեկարգութեան աշխատելու, հնարաւոր ձեռնարկներն ընելով, եւ առձեռն միջոցներէ օգտուելով: Յատուկ մտադրութիւն դարձուց Զուարթնոց եկեղեցւոյն շինութեան, զոր իր հայրապետութեան առաջին ժամանակին հիմնարկած էր (§479) եւ որ շարունակած էր իր բացակայութեան ալ Անաստասի ձեռքով (§495), բայց աւարտած չէր իր դարձին ատեն: Մեր կանխաւ տուած նկարագիրէն մի մասը, եւ գլխաւորաբար հայրապետական բնակարանը, շուրջանակի պարիսպը, Բասաղէ բերուած ջուրը, պարտէլները եւ ծառատունկերը՝ այդ ժամանակ լրացան: Այլեւ կարգեալ կացուցանէր ի նմա ամբոխութիւնս երդսամարդոց, ըստ գրելոյ Պատմաբանին (ՅՈՎ. 113), զոր մենք կ'իմանանք իբրեւ ուխտաւորներու հիւրանոցներ:

498. ՎԱՐԱԳԱՅ ԽԱՉԸ

Այդ միջոցին պէտք է դնենք Վարագայ խաչին երեւումը, որ ազգային աւանդութեանց մէջ նշանաւոր տեղ գրաված է, թէպէտ Սեբէոս եւ Պատմաբան զայն չեն յիշատակեր: Ճառընտիրին նշանակած ճԲ թուականը, որ 653ին կը պատասխանէ, չի կրնար իբրեւ ճշգրտած թուական ընդունուիլ, որով հետեւ նոյնիսկ Ներսէսի փախուստին եւ առանձնանալուն տարին է (§ 492), եւ

կաթողիկոսը չէր կրնար այդ միջոցին Վարագ գալ եւ հանդիսական տօնախմբութիւն կատարել, ինչպէս կը պատմուի (ՎՐԲ. ԺԱ. 213), եւ ոչ մտադրութիւն դարձնել նոյն տեսիլքին: Մենք կը կարծենք թէ յիշուած թուականին գրչագրութիւնը ուղղելով, պէտք է ճԹ կարդալ, որ կը սկսի 660 տարուոյ Յունիս 14-ին, եւ կը ձգուի մինչեւ 661 կէսը, որուն մէջ տեղի ունեցաւ Հայոց հպատակութիւնը Արաբական իշխանութեան, նոյնիսկ Ներսէսի գործակցութեամբ: Արծրունին ալ Վարագայ յայտնութիւնը կը դնէ *յամի ունելութեան Տաճկաց զհայկական աշխարհս* (ԱՐԾ. 286): Իսկ Արծրունիին գրելէն 259 տարի առաջ տեղի ունենալուն հաշիւը անորոշ կը մնայ, վասնզի անորոշ է անոր գրած տարին ալ: Գալով երեւումին պատմութեան, ազգային աւանդութիւնը գիտէր, թէ Գայիանէ իր սանին Հռիփսիմէի վիպէն կախած էր բուն Խաչափայտի մասունքը, զմածեալն տէրունական արեամբն (ԽՈՐ. 298), զոր կոչսը մէկտեղ պահեց իր ուղեւորութեան մէջ, բայց վերջին անգամ Վանի մօտ եղած ատեննին, *վասն կասկածի հալածանաց* մասունքը վիպէն հանեց, եւ ծածկեց Վարապի գագաթը, *հանդէպ Վանի, ի հարաւակուսէ լերինն*, եւ հոն թողուց երբ անկէ Վաղարշապատ կ'երթային, եւ երկու քահանաները այնտեղ պահպանութեան մնացին: Սակայն քահանաներ այնտեղ կը վախճանին, եւ Խաչափայտին տեղը կը մնայ անծանօթ (ԽՈՐ. 302): Այդ աւանդութիւնը կենդանի պահուած էր Վանի կողմերը, վասնզի Վարագը յաջորդաբար ճգնաւորներու տեղ եղած էր, ուր խրճիթներ ու եկեղեցի ալ շինուած էին: Ասոնց յաջորդներն էին այդ ժամանակին նոյն տեղ ճգնող երկու ընկերներ, Թողիկ եւ Յովէլ: Ասոնք իրենց հոգեւոր փափաքներուն մէջ շարունակ ալ կ'աղօթէին Աստուծոյ, որ լերան ծոցը ծածկուած սուրբ գանձը յայտնէ: Վարագ լեռը իրեն գագաթը տափարակ լեռնադաշտ մը ունի, ուր շինուած էր Վերին Վարագի եկեղեցին, եւ անկէ վեր ալ սեպածեւ քարաժայռներ կը բարձրանան, որ Գալիլիա կը կոչուին: Գիշեր մը որ Թողիկ եւ Յովէլ աղօթքի էին, յանկարծ կը տեսնեն որ Գալիլիայի գագաթը լուսաւոր տաճար մը կ'երեւի, 12 սիւներով, եւ հրեշտակային փառաբանութիւններ կը լսուին, սիւներու նշան մը, որ քիչ ետքը անկէ կը բաժնուի, եւ օդին մէջէն կու գայ կը հանգչի եկեղեցւոյն սեղանին վրայ: Իրօք ալ երկու ճգնաւորները եկեղեցի կը մտնեն, եւ լուսեղէն Խաչը այնտեղ կը տեսնեն, եւ երկրպագելէ ետքը՝ կ'ելլեն, տեսիլք ուրիշներու կը պատմեն, եւ անոնք ալ կը տեսնեն եւ կը վկայեն: Վան քաղաքն ալ ուր կը հասնի, եւ հաւատացեալներ խմբովին Վարագ կու գան, եւ Գալիլիա կը բարձրանան, եւ մինչեւ 12 օր ամենայն ոք կը տեսնէ եւ կը հաստատէ, Գալիլիայի վրայ 12 սիւներով լուսաւոր տաճարին տեսիլքը: Իսկ Խաչափայտի մասունքը շօշափելի կերպով կը տեսնուի եկեղեցւոյ սեղանին վրայ, եւ այն օրէն սկսելով ազգային բարեպաշտութեան նշանաւոր առարկայ կ'ըլլայ: Ներսէս կաթողիկոսին կը հասնի աւետիսը, եւ ան ալ փութայ Վան գալ եւ Վարագ ելլել, Թէոդորոսի որդի Վարդ Ռշտունի սպարապետին հետ, որ Վարդ Պատրիկ անունով ալ կը յիշուի (ՎՐԲ.ԺԱ. 213): Վարգի անունը կը հաստատէ մեր դրած 660 թուականը, վասնզի 653-ին դեռ Թէոդորոս կենդանի էր, եւ սպարապետն ինքն, էր մինչ Վարդ հօրը մահուրնէ ետքը անոր գործը ստանձնեց: Ներսէս կաթողիկոս եղելութիւնը ստուգելէ ետքը, մեծահանդէս տօնախմբութիւնը կը կատարէ, եւ Վարագայ Խաչին երեւման յիշատակին տարեկան տօն կը հաստատէ Հայ եկեղեցւոյ մէջ, որ մինչեւ ցայսօր անխափան կը տօնուի: Վարագայ տօնին օրը հաստատուեր է մեհեկան ամսոյ 20-ին, որ թէպէտ Յայամաւորքի մէջ Փետրուար 26 կը դրուի (ՅԱՍԱ. 96), սակայն հին ու շարժական տոմարի հաշուով, 660-ին հանդիպած է Դեկտեմբեր 30-ին, զոր կրնանք ընդունիլ իբրեւ տեսիլք օրը: Այժմ տօնը կը կատարուի Խաչի երրորդ Կիրակիին, որ Սեպտեմբեր 25-էն Հոկտեմբեր 1, եօթն օրերուն մէջ կը փոփոխուի:

499. ԱՅԴ ՄԱՍԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վարագայ երեւումին ըլլալիք դիտողութիւններուն առաջինն է, անոր ստուգութիւնը, որ թէպէտ երկու ճգնաւորոններու խօսքին վրայ կը հիմնուի, սակայն ընդհանուր եւ աշխարհաքարոյ աւանդութեամբ հաստատուած է, ինչպէս բոլոր նմանօրինակ եղելութիւնները: Կը դիտուի նաեւ թէ արդեօք լոկ երեւույթ մըն էր խաչին տեսիլքը, ինչպէս 351 Մայիս 7-ին Երուսաղէմի մէջ տեղի ունեցած երեւումը, զոր Երեւման Խաչին կը տօնենք, թէ ոչ իրական նիւթական Խաչափայտի կտոր մըն էր երեւցածը: Ինչ ալ կարենայ ըսուիլ տեսիլքին մեկնութեան վրայ, եւ ինչ իմաստ ալ տրուի *Սուրբ Նշան* կոչման, որով Հայեր սովորեցան անուանել Վարագայ Խաչը, իրական եղելութիւն մըն է, որ Խաչափայտի կտոր մըն էր Վարագայ սուրբ Նշանը, որ Հայոց ազգային բարեպաշտութեան առարկայ եղած է առջի օրէն մինչեւ ցայսօր, եւ որ ցարդ կը պահուի Վանայ մէջ: Հրաշալի երեւմամբ յայտնուած Հռիփսիմէի Խաչափայտը, նախ պահուեցաւ Վերին Վարագի եկեղեցին, քիչ ետքը շինուեցան Ներքին Վարագի մեծ վանքը եւ Ա.Նշանի եկեղեցին, եւ հոն փոխադրուեցաւ Խաչափայտի մասունքը: Իսկ 1021-ին Սենեքերիմ Արծրունի Վասպուրականի թագաւորը, միասին Սեբաստիա փոխադրեց, եւ Ա.Նշան վանք մըն ալ շինեց, բայց 1026-ին նորա մահուընէ ետքը նորէն Ներքին Վարագի եկեղեցին տարուեցաւ: Իսկ 1651-ին Խոշապի բռնապետներ Չոմար եւ Սիւլէյման՝ վանքին կողոպուտին հետ յափշտակեցին, բայց անոնց արագ եւ չարաչար մահուընէ ետքը, յաջորդին Իպրահիմ ետ դարձուց 1655-ին, եւ այս անգամ Վանեցիք, ապահովութեան համար քաղաքին Ա.Տիրամայր եկեղեցին գրին, որ այնուհետեւ սկսաւ Ա.Նշան կոչուիլ: Խնդիր է նաեւ թէ ինչպէս կրնար 300-ին բուն Խաչափայտի կտոր մը գտնուիլ Գայիանէի մօտ, մինչ Խաչափայտին գիւտը 327-ին տեղի ունեցաւ Հեղինէ դշխոյի ձեռքով: Այդ բանին մեկնութիւնը կու տայ աւանդութիւն մը, որ կ'ընդունի, թէ առաքեալներ, եւ յատկապէս Յակոբոս Տեառնեղբայր՝ Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսը, կրցած էր Յիսուսի Խաչափայտէն մաս մը ձեռք անցնել: Ուրիշ աւանդութիւն մըն ալ կայ, թէ Կողոպիոս կայսեր ամուսինը, Պատրոնիկէ դշխոն, որ Յակոբոս Տեառնեղբօր ալ ժամանակակից է, Երուսաղէմ եկած եւ Խաչափայտէն մաս մը ստացած էր, եւ այս կտորէն եղած կ'ըլլայ Գայիանէի կամ Հռիփսիմէի մասունքն ալ (ԽՈՐ. 298), որ երկար ատեն Վարագայ ժայռերուն մէջ պահուած, եւ վերջապէս հրաշալի կերպով յայտնուած է: Ամէն առթի մէջ, այսչափով գոհ կը մնայ ազգային աւանդական բարեպաշտութիւնը: Հայ եկեղեցին ալ յատուկ շարականով պատուած է տօնը, որուն հեղինակը յայտնի չէ, բայց Վարագը միայն *Հարց* շարականին մէջ յիշուած է, երբ *Օրհնութիւն* շարականին մէջ բնաւ Վարագի ակնարկ չկայ, մինչեւ իսկ *Յնծացաւ Երուսաղէմ* խօսքերը կրնան ուղղակի Երուսաղէմի երեւումին վրայ առնուիլ: Տեսիլքին նշանակութեան գալով, խորհրդաւոր էր Խաչին փառաւորութիւնը, երբ Խաչի հակառակորդներուն ձեռքէն ազատուելու պագցումներով կ'ուրախանային Հայերը, եւ խնդութեամբ կ'երգէին, *Որ ետուր պէն ընդդէմ թշնամուոյն, պահպանեա սովաւ պհաւատացեալս* (ՇԱՐ. 513):

500. ԾԻԾԱՌՆԻԿ ԵՒ ՎԱՐՁԻ

Խաչափայտի ուրիշ մասունքի պատմութիւն մըն ալ կա յիշէ Մամիկոնեան իր գիրքին մէջ: Երբոր Հերակլի ատեն Խաչափայտը Հայաստանի ճամբով գերութենէ կը դարձուէր (§ 461), Երիվայի մէջ սպասաւոր մը մաս մը կտրելով փախած ատեն կը բռնուի ու կը գլխատուի, իսկ կտրուած կտորը կը տրուի Յովհաննէս Կեսարիոյ եպիսկոպոսին: Զիչ ետքը Վահան Կամսարական 36000 դահեկանի կը ստանայ վայն նոյն Յովհաննէս եպիսկոպոսէն, եւ Գլակայ Ա.Կարապետին եկեղեցին դարանի մը մէջ կը պետեղէ: Վեց տարի ետքը Գորգ Շատախօս, իշխան Արջուց, Ծիծառնիկ անուն Տարոնցիի մը ձեռօք Խաչափայտը գողնալ կու տայ, եւ Արջք, կամ Սասունի Շատախ գաւառը բերելով, յատուկ շինուած եկեղեցիի մէջ կը պահէ: Ներսէս կաթողիկոս Տարոն կու

գայ Խաչափայտի ուխտին, եւ Վահանի հետ Գլակ երթալով պայն իր տեղը չեն գտներ: Եօթնօրեայ սուգէ ետքը, տեսիլքով կ'իմանան Արջք տարուած ըլլալը, եւ հոն կ'երթան, Ծիծառնիկը եւ իրեն գողակից լուսարար կրօնաւորը կը պատժեն, Գորգ իշխանէն հարիւր հազար դահեկան տուգանք կ'առնեն, իսկ Խաչափայտը ետ չեն դարձներ, այլ Արջուց եպիսկոպոսին պահպանութեան կը յանձնեն, Գլակէ աւելի ապահով գտնելով Արջուց բերդը, եւ եօթը քահանաներ կը նշանակեն նոյն Խաչափայտի եկեղեցիին, որ Ծիծեռնայ Ա.Խաչ անունը ստացաւ (ՄԱՄ.54): Մամիկոնեան Հայ թիւին 130 տարին՝ իբր եղելութեան թուական կու տայ, որ կը համեմատի 681 տարուոյն, երբ այլեւս Ներսէս չի կրնար կենդանի եղած ըլլալ: Եթէ այստեղ ալ ճշ թուականին գրչագրութիւնը ուղղելով ճշ կարդանք, յարմարագոյն թուական մը ունեցած կ'ըլլանք 659-ին, երբ իրօք Ներսէս ամէն կողմ շինութիւններ եւ բարեկարգութիւններ կատարել սկսած էր: Կաթողիկոսներու յաջորդութեան մասին, Մամիկոնեան ճիշդ թիւը տուած է, երբ Ներսէսի համար կ'ըսէ թէ *քսանեւիներորդ էր ի սրբոյն Գրիգորէ* (ՄԱՄ. 56), որ ճշդիւ կը պատասխանէ մեր ալ կազմած գաւազանագիրին, եւ կ'արդարանայ Յովհան Բագարանցին կաթողիկոսաց ցուցակէն դուրս ձգելնիս (§ 389): Ուրիշ Խաչի մասունքի յիշատակ մըն ալ ունինք այդ միջոցին, որ կը պահուի եղեր Շիրակայ Դպրեվանքը, որուն առաջնորդն էր Բարսեղ ճոն վարդապետը, եւ մասունքն ալ ճոնեանց Խաչ կը կոչուին եղեր: Արաբական արշաւանքներու ատեն Սարգսի ճոնեանց վարդապետ՝ մասունքը Դպրեվանքէն կը հեռացնէ ապահովելու համար, եւ մինչեւ Վրաստան կը տանի, Վարձիոյ վանքը: Դեմետր Վրաց թագաւորի կինը, ուրկութեամբ հիւանդացած, անոր կը դիմէ Տիմոթէոս վարդապետի մը ժամանակ եւ բժշկութիւն կը գտնէ, եւ անկէ ետքը Վրացիք իրենց կը պահեն վարձիոյ Խաչափայտը եւ Հայերուն չեն դարձներ (ՎԱՐ. 69):

501. ԱՐԱԲԱՅԻՈՅ ԿՈՂՄԸ

Ներսէսի նորէն ողջունած յունական դրութիւնը, եւ իրեն պագած խնդամիտ գոհունակութիւնը՝ երկար տեւողութիւն չունեցան, եւ երկիրը նոր փոփոխութիւն կրեց Մուսավիէի խալիֆա կամ ամիրապետ հռչակուելէն ետքը 661-ին սկիզբները: Մուսավիէ վիճակորական ձիրքերու հետ քաղաքագէտի հմտութիւններն ալ կը միացնէր, որով արաբական տիրապետութեան կերպարանը բոլորովին փոփոխեց: Մինչեւ այն ատեն արշաւանքներ եւ ասպատակներ էին անոնց յաղթութիւնները, Մուսավիէ կանոնաւոր կառավարութեան ձեւը մտցուց, եւ զօրաւոր կամքով ու ճարտար միջոցներով իրականացուց իր նպատակը: Այստեղ պէտք է նկատել, թէ Մուսավիէ խալիֆա հռչակուելէն ալ առաջ, թէ ոչ իրաւապէս, գոնէ իրապէս տէր եւ իշխան էր Ասորոհիքի եւ շրջակայից մէջ Արաբացուց երկիրներուն: Օսման իննսնամեայ ծերունի մըն էր, եւ Ալի հեռաւոր Պարսկաստանի մէջ մնացած էր, Մուսավիէի բանակին հրամանատարը ու երկրին ալ կառավարիչն էր, ուստի կանխաւ գործադրել սկսած էր իր նպատակը, զոր լրացուց երբ Ալիին սպանուելովը անհակառակ թագաւորեց, իբր խալիֆա կամ յաջող Մուհամմէտի: Այդ միջոցին Համապասպ Մամիկոնեան կը մեռնէր երեք տարի կուրապաղատութիւն վարելէ ետքը, եւ երկիր գլուխ եւ կառավարիչ մը տալու խնդիրը կը բացուէր: Բնական կերպով պէտք էր դիմէին Կոստանդին կայսեր՝ նոր կուրապաղատ մը անուանել տալու համար, եւ նախարարներ խորհուրդի կը գումարուին Ներսէսի մօտ: Կը քնենն ու կը կշռեն, կը խորհին ու կը վիճին, եւ վերջապէս նախնորելի կը դատեն, նորէն Յոյներէն հեռանալ եւ Արաբացուց դառնալ: Մուսավիէի բռնած դրութիւնը վիրենք կը քաջալերէ, Յունաց տկարութիւնը եւ կրօնական հալածանքը վիրենք կը թուլցնէ: Վերջապէս Ներսէս կաթողիկոս ալ մանկութենէ յունասէր, կրթութեամբ յունական, եւ քսան տարիէ ի վեր ամենայն պնդութեամբ յունամիտ քաղաքականութիւնը պաշտպանող մը, կեանքին վերջին օրերուն, նա ալ իր համոզումը կը փոխէ, եւ կը հաւանի ամիրապետէն ուզել երկրի

նոր կառավարիչը: Այդ որոշման մէջ իր կշիռը ունեցաւ Արաբացւոց վրիժառուութեան երկիւղը, որոնք Հայերուն Յունաց կողմը դառնալուն առթիւ 1775 պատանդները (§ 493), սուրէ անցուցած էին միայն 22 հատին խնայելով (ՍԵԲ. 237), եւ նորանոր վտանգներ ալ կը սպառնային (ՂՆԴ. 33): Այդ համաձայնութեան վրայ *հայրապետն Ներսէս հանդերձ նախարարօք Հայոց, հայցէ ի Մաւեայ ամիրապետէ* որ Հայաստանի իշխան եւ կառավարիչ անուանուի, Գրիգոր Մամիկոնեան (ՅՈՎ. 144), Համապասափ եղբայրը (ԱՍԸ. 100), որ կանուխէն պատանդ տարուած էր Դամասկոս: Մուավիէ լուրջ երեսօք *վխնդիրն կատարեալ*, կու տայ Գրիգորի իշխանական աստիճանը, *եւ առնէ վնա հրամանատար Հայոց* (ՅՈՎ. 144), հարկ մըն ալ նշանակելով Հայոց վրայ (ՂՆԴ. 33): Միեւնոյն ժամանակ Փոքր Հայոց կուսակալ Շապուհ նախարարն ալ, իր ուղղութիւնը կը փոխէ եւ Արաբացւոց հպատակութիւնը կ'ընդունի (ՉԱՄ. 358):

502. ՆԵՐՍԷՍԻ ՄԱՀԸ

Հապիւ թէ Ներսէս, երկրին կացութեան ձեւ մը տուած էր, եւ կը յուսար թերեւս այդ կերպով ներքին հանդարտութեան շարունակութիւնը ապահովել, եւ ահա միեւնոյն 661 տարին(63), իր կեանքը կը կնքէ, Զւարթնոց եկեղեցւոյն կից իր կառուցած հայրապետական բնակարանին մէջ: Իր գերեզմանն ալ միեւնոյն տեղը կ'ըլլայ, այն շիրիմին մէջ՝ իւրովի իսկ յօրինեալ էր, նոյն եկեղեցւոյ հիւսիսակողմը, որ Լուսաւորիչի փառաւոր անունին արժանաւոր՝ փառաւոր շինուած մը եղած էր: Քսան տարիներու երկարատեւ պաշտօնավարութիւն ունեցաւ Ներսէս Գ.Իշխանցի, Շինող մականուանեալ, ոչ միակերպ եւ ոչ միօրինակ, այլ տեսակ եւ յանկարծական փոփոխութեանց ենթարկուած ժամանակամիջոցի մը մէջ, զոր փոքրիշատէ պարզաբանել ջանացինք, անցումները ճշդելով եւ իւրաքանչիւրին կերպարանը ցուցանելով: Անհնար է չճանչնալ Ներսէսի վրայ թափանցող եւ գործունեայ, լայնախոհ եւ կամքի տէր անձի մը նկարագիրը, եւ իր ազգին եւ իր եկեղեցւոյն վարդաքման եւ բարօրութեան համար հոգածու սիրտ մը: Նա ունեցած է իր հաստատուն համոզումները, եւ ջանացած է անոնց իրականացումը յաջողցնել, բայց միանգամայն չէ դժուարացած հնարաւոր զիջողութիւններն ընել, երբ խստապահանջ առիթներ անոնք անհրաժեշտ ցուցուցած են: Կոստանդին կայսրը շոյելով եւ անոր առաջարկած հաղորդակցութեան զիջանելով՝ վտանգի մը առջեւը առնելը, իր գիւղը քաշուելով՝ Թէոդորոսի ապատ գործունէութեան ասպարէզը թողուլը, Նախարարներուն համաձայնելով՝ Մուավիէէ Գրիգոր Մամիկոնեանի հրամանատարութիւնը խնդրելը, զիջողութեան մեծ օրինակներ են: Միւս կողմէն երկրին բարօրութեան համար աշխատանքները, մեծագործ շինութեանց ձեռնարկները, բարեկարգութեան համար ժողովական կանոնները, Հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան պաշտպանողական գրուածը, եկեղեցական երգեցողութեանց ճոնրնտիր կարգադրութիւնները, գործունեայ եւ մտացի կարողութեան արդիւնքներ են: Պատմաբանը, որ իր յաջորդներէն է, կը վկայէ թէ *երջանիկ եւ հոչակաւոր եւ հոյակապ երեւեալ ի Հայս, ժամանեաց ի հանգիստ անմահական կենացն ի պարս առաքելական դասուց* (ՅՈՎ. 144): Սերէնոս նորա մահը յիշատակելու չի հասնիր, թէպէտ գիտէ թէ դարձաւ անդրէն ի տեղիս իւր (ՍԵԲ. 235), ինչպէս նաեւ լուր ունի թէ *վօրացաւ Մաւիաս եւ յաղթեաց ամենեցուն, եւ առնէ խաղաղութիւն ընդ ամենեսին* (ՍԵԲ. 239), որ ըսել է, թէ 661-ի եղելութեանց տեղեակ է, բայց Ներսէսի մահը չէ իմացած: Որչափ ալ Սերէնոս կժու գրած է անոր մասին (§ 489), եւ համամիտ չէ եղած անոր տեսութեանց, բայց թէ ուրիշ պատմիչներ, եւ թէ վերջին գրողներ առհասարակ՝ Ներսէսի անձը համակիր աչքով նկատած են:

Տ. ԱՆԱՍՏԱՍ Ա. ԱԿՈՌԵՑԻ

503. ՆԱԽԸՆԹԱՅՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ներսէսի յաջորդութիւնը դիւրին փոխանցմամբ մը տրուեցաւ իր սենեկապետին եւ օգնականին Անաստասի, որուն ծննդավայրն էր Մասեացոտն գաւառի Ակոռի գիւղը (ՅՈՎ. 155): Դեռ նոր էր հաստատուած Հայերուն բռնելիք ընթացքը, նոր մարդ մը կրնար միջադէպեր յարուցանել, մինչ. Անաստաս Ներսէսի գաղափարներուն համամիտ եւ կաթողիկոսարանի գործերուն ալ տեղեակ էր, եւ անոնք փոխանորդաբար ալ վարած էր Ներսէսի առանձնացած միջոցին (§ 477): Անաստասի բնաւորութեան եւ արժանիքին վրայ մասնաւոր յիշատակութիւններ չունինք, այլ գործերուն վննութեամբ կը կարծենք, թէ աշխատասէր անձ մըն էր, կանոնաւոր գործերու հետամուտ, ընտիր բայց համեստ ձիրքերով ճոխացած: Իր կաթողիկոսութեան տեսողութեան ամենուն կողմէ առանց բացառութեան 6 տարի տրուած է, ուստի մենք ալ կը պետեղենք վայն 661 եւ 667 տարիներու միջեւ: Իր ժամանակը Արաբացոց պօրութեան եւ Մուսլիմի խաղաղական իշխանութեան, եւ Յունաց լռին եւ քաշուած անգործութեան միջոցն է, որով ոչ մի քաղաքական դիպուած չունինք պատմելիք: Ինքն ալ այդ պարագայէն օգտուած է իր անունին մը թողուլ, հետեւելով իր նախորդին եւ վարդապետին օրինակին, եւ ձեռնարկած է փառաւոր եկեղեցի մը կառուցանել իր ծննդավայրին, Ակոռի գիւղին մէջ, զոր *պայծառապաճոյճ* կը կոչէ Պատմաբանը: Եկեղեցիին քով կ'աւելցնէ կացուրդ կամ ժամատուն *քահանայական ուխտի միակրօնից*, այսինքն է քահանայական միաբանութեան, *եւ այլոց եւս կղերց*, այսինքն վանական աստիճանէ եկեղեցոյ պաշտօնեաներուն, ինչպէս նաեւ *հիւրոց եւ տնանկաց եւ աղքատաց* համար յատուկ պատասպարաններ (ՅՈՎ. 116): Անաստասաշէն եկեղեցին երկար տարիներ կանգուն մնացած էր, եւ միայն մեկի մերձաւոր ժամանակներ, 1840 տարույ մեծ երկրաշարժին կործանած է:

504. ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՄԻԿՈՆՆԵԱՆ

Պատմութիւնը մեծամեծ գովեստներով կը պատուէ Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանն ալ, որ Ներսէսի միջնորդութեան Հայաստանի հրամանատար կամ կառավարող էր նշանակուած (§ 501): Գրիգոր կը ներկայացուի *իբր բարեպաշտ եւ երկիւղած, առաջնորդ յոքնապատիկ կարգաց եւ ուղղութեանց, շինութեան եւ խաղաղութեան, ապահովութեան եւ ի բոլոր մասն լրութեան* (ՅՈՎ. 115). սակայն պէտք է ճանաչնալ, թէ պարագաներն ալ իրեն նպաստաւոր եղան, քաղաքական միջադէպերու բացակայութեամբ: Երկիրն ընդհանուր բարօրութեան եւ բարեշինութեան հետեւած ատեն, Գրիգոր, ժամանակին տիրապետող ոգւոյ հետեւելով, եկեղեցին մըն ալ ինքն ձեռնարկեց շինել, Արուճ մեծ աւանը, որ է այժմեան Թալիշը, Էջմիածնի գաւառին մէջ: Այս շինութիւնն ալ գովուած է իբրեւ *չքնադագեղ*, որուն քովը կը կառուցանէ իրեն համար ալ արքունական ճոխութեամբ ապարանք մը, հաստահեղոյս քարամբք եւ կրով պարսպեալ՝ եւ դարձեալ Աղիվարդ աւանի արեւելեան կողմը, *բնակութեան կուսակրօնից* վանք մը, կամ *նուիրանոց ուխտի կրօնաւորական դասուց, յորում եւ եկեղեցի պայծառապաճոյճ* (ՅՈՎ. 166): Գրիգորի վարչական ընթացքն ալ յատուկ գովեստի արժանի եղած է, եւ վկայուած է թէ *հետեւէր զկնի ամենայն արդար վաստակոց* (ՅՈՎ. 115), եւ թէ էր *եղբայրասէր եւ օտարասէր եւ դարմանիչ աղքատաց* (ՂՆԴ. 35): Արուճի կաթողիկէին շինութիւնը կի դրուի *ի հինգ ամին Անաստասայ* (ԿԻՐ. 35), որ է ըսել 665 թուականին:

505. ԴԱԻԻԹ ԴՐԻՆԵՅԻ

Միւսնոյն 665 տարին տեղի ունեցած է Սուրհանի դարձն ալ: Սուրհան պարսիկ էր ազգաւ, ազնուական սերունդէ, որ յազգէ թագաւորաց ալ ըսուած է, գուցէ հեռաւոր ազգակցութեամբ մը Սասանեանց հետ կապ ունեցած է, բայց իսլամական կրօնքը ընդունած էր, եւ Արաբական բանակին կը ծառայէր Հայաստանի մէջ: Զանազան պարագաներ Սուրհանի միտքը գրաւեցին դէպի քրիստոնէութիւն, եւ ինքնաբերաբար Գրիգոր Մամիկոնեանի յայտնեց իր միտումը, որ քաջալերեց

Եւ պաշտպան կանգնեցաւ ու կաթողիկոսին ներկայացուց: Սա ալ անոր կրօնական կրթութիւնը հոգաց, եւ Սուրհանի մկրտութիւնը անձամբ կտարեց Արուճի նոր կաթողիկէին մէջ, անոր նուիրագործութեան միջոցին: Գրիգոր կնքահայր կեցաւ, եւ իր Դաւիթ անունը տուաւ նորահաւատ իշխանին, անոր ամուսնութիւնն ալ դիւրացուց, եւ Կոտայք գաւառի Ձագ գիւղն ալ բնակութեան եւ ապրուստին յատկացուց (ՅՈՎ. 117): Դաւիթ յետոյ իր բնակութիւնը փոխադրեց Դուին քաղաքը, եւ գրեթէ երեսուն տարի բարեպաշտ քրիստոնէին կեանքով ապրեցաւ, ու մարտիրոսութեամբ պսակուեցաւ, ինչպէս իր կարգին պիտի յիշենք:

506. ՏՈՄԱՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

Անաստասի գործերուն դառնալով կը գտնենք տոմարական հաշիւներու ուղղութեան համար տարած հոգածութիւնը: Մովսէսի օրով կատարուած տոմարի նորոգութիւնը (§ 384), Ջատիկի հաշիւը Յուլեան կամ Հռոմէական տոմարի պատշաճեցուցած էր, եւ 532 տարիներու Էասի շրջանը ընդունած, սակայն Հայոց քաղաքական տոմարը, հին շարժականն էր մնացած, որուն տարիները հաւասար կերպով 365 օրերէ բաղկացած լինելով, 6 ժամերու կոտորակը հաշիւի չէր առնուած, եւ այսպէս 4 տարին մէկ օր ետեւ կը մնար գիշերահաւասարը, եւ Հայոց տոմարը ուղղակի չէր տար Ջատիկին օրը, եւ պէտք կ'ըլլար *գալ ի պուգաւորութիւն Հռոմայեցւոց*, որ է ըսել հռոմէական տոմարինկարօտ ըլլալ: Անաստաս փափաքեցաւ որ Հայոց տոմարին տրուի այնպիսի ուղղութիւն մը, զի թերեւս անշարժ վնա այլոց ապագաց մարթասցի յօրինել, եւ տարեգլուխը եւ տարեկան տօները չորս տարին օր մը կորսնցնելով չորս եղանակներու վրայ շրջան չընեն, եւ չըլլան *յեղափոխք յեղանակք ժամանակաց* (ՅՈՎ. 118): Թէպէտ պատմիչներ չեն յիշեր, սակայն տոմարական հաշիւով՝ ուրիշ շարժառիթ մըն ալ կրնանք նշանակել Անաստասի այդ մտադրութեան: Հինգհարիւրեակի կամ Հայոց թիւի 144 տարին, որ է 665 թուականը, Ծուպատիկի տարի եղած է, որ ըսել Հայերուն եւ Յոյներուն Ջատիկի օրուան վրայ իրարմէ վատուելուն տարին (§ 383): Որչափ ալ Անեցին 653-ին կը դնէ *պատատումն պատկի* ըլլալը, սակայն տոմարական հաշիւներ կը բռնապատեն մեկ թուականը ուղղել: Այդ ծուպատիկի պատահարը շատ լաւ կրնար Անաստասի մտադրութիւնը հրաւիրել տոմարի խնդրով վբաղելու: Ինչ ալ ըլլայ շարժառիթը, Անաստաս իրեն մօտ հրաւիրեց Անանիա վարդապետը, Անեցի (ՅՈՎ. 117), կամ յԱնէից գեղջէ (ՍԱՄ. 84), որ աւելի սովորաբար Շիրակացի անունով ձանչցուած է գաւառին անունով, կամ թէ Շիրակայ Դպրեվանքէն ըլլալուն համար: Անանիա էր *բանիբուն եւ հանճարեղ, գիտող յոյժ ամենայն տոմարականարուեստից* (ԿԻՐ. 35), Հայ վարդապետներու մէջէն միակը՝ որ համարողական գիտութեան հետեւած էր Տրապիպոնի մէջ, Տիւբիկոս Բիւզանդացի իմաստասէրին մօտ, մինչ ընդհանրապէս Հայոց մէջ անտեսուած էր այդ ճիւղը, ինչպէս ինքն ալ կը գանգատի (ՇԻՐ. 1): Շիրակացին, Պատմաբանի վկայութեամբ, *ջան ի վերայ եղեալ*, յաջողեցաւ բարեձեւել ըստ բոլոր ապագաց պայմանի, անշուշտ՝ այսինքն հաստատուն յօրինեալ վկարգ հայկական տոմարի (Յով. 118): Նոյնպէս կ'իմանայ եւ Ասողիկ Շիրակացիին ըրածը, թէ վտոմար մեր կարգեաց անշարժ (ԱՍՈ. 101): Այլ թէ ինչ ձեւ մտածեց, բացատրուած չէ: Սակայն բաւական էր չորս տարին մէկ օր աւելցնելու կանոնն ընդունիլ, որ Յուլեան կամ Հռոմէական տոմարին հիմն է: Անաստաս ուրախացաւ եւ Շիրակացիին կապմած դրութիւնը ուպեց ընդհանրացնել, եւ աւելի հիմնաւոր ընելու համար, *խորհէր ժողովօք եպիսկոպոսաց զեղեալսն հաստատել*, բայց դժբախտաբար ժողովը չգումարած, ինքն վախճանեցաւ, եւ տոմարական փոփոխութեան ձեռնարկը մնաց առանց հետեւանքի: Նկատի առնելով Անաստասի մահուան 667-ի հանդիպիլը, եւ վերոյիշեալ ծուպատիկի տարին, կրնանք նոյն 665 տարին, իբր տոմարական խնդիրին թուականը նշանակել: Անաստասէն ետքը, ոչ անոր անմիջական յաջորդը, եւ ոչ անկէ ետքը եկողները, տոմարին մտադրութիւն

չդարձուցին, եւ հաշիւները շարունակեցին *զատաջին մշտախաղաց շրջագայեալ կարգն կալեալ* (ՅՈՎ. 118): Անցողաբար յիշենք թէ Երեւանի կռիւ մըն ալ կը այս միջոցին, բայց թէ Պատմաբանը (ՅՈՎ. 117), եւ թէ Անեցին (ՍԱՄ. 83), իրենցմէ առաջիններուն Շապուհի եւ Ասողիկի կը թողուն բացատրութիւնը, մինչ Շապուհը չունինք, եւ Ասողիկի մէջ չենք գտներ:

507. ԱՆԱՍՏԱՍԻ ՄԱՀԸ

Անաստասի մահուան պատճառը պէտք է սեպենք ծերութիւնը, որովհետեւ Ներսէսի կաթողիկոսութեան քսանամեայ տելոդութեան մէջ, անոր գարծակիցը եղած էր: Իսկ թաղումը շատ յարմար է դնել Ակոռիի իր շինած եկեղեցիին քովը, թէպէտ որոշակի նշանակուած չենք գտներ: Անաստասի անունը օրհնութեամբ յիշատակուած է ազգային աւանդութեան մէջ, ինչպէս Կաղանկատուացին ալ կը գրէ անուանելով զայն, *աղաւնին սուրբ, սիւնն եկեղեցւոյ, մեծ Հայրապետն Հայոց՝ Անաստաս*, երբ կը պատմէ թէ Ջուանշին Աղուանից իշխանը, Արուծի մէջ Գրիգոր Մամիկոնեանի հիւր եղած ատեն, *հոգեպուարճ բերկրանօք լցեալ, խոնարհեցուցեալ զինքն, օրհնեցաւ ի նմանէ իբրեւ ի հրեշտակէ սրբոյ* (ԿԱՂ. 318): Սակս ժողովոց գրուածին համեմատ, բոլոր կաթողիկոսները, Եզր Փառածնակերտացիէն մինչեւ Եղիա Արծիշեցին, կ'ամբաստանուին իբր *հնապանդեալք խոստովանութեան Բաղկեդոնի անիծելոյ* (ԹՂԹ. 222): Սակայն մենք տեսանք թէ նոյնիսկ Եզր բուն քաղկեդոնիկ եղած ըլլալէ աւելի, պէտք է միակամեայ եղած ըսել: Ներսէսն ալ տեսանք, որ 684-ին ժողովով եւ ժողովական թղթով քաղկեդոնականութեան դէմ ելաւ, եւ թէպէտ յետոյ 652-ին Կոստանդինի եւ Յոյներու հետ հաղորդուեցաւ, սակայն վերջ ի վերջոյ 661-ին, Արաբացւոց կողմը դարձաւ, եւ չի կրնար յունական կամ քաղկեդոնիկ հաղորդակցութեան մէջ շարունակած ըլլալ: Անաստասի օրէն ոչ մի խնդիր եւ ոչ մի դիպուած չունինք, ուսկից իր դաւանականուղղութիւնը կարենանք հետեւցնել, սակայն Ներսէսի հաւատարիմ հետեւող եւ անոր հոգով սնած անձ մը, թերեւս ինքն ալ պարզ հաղորդակցութեան զիջանէր, եթէ ստիպողական պարագաներու առջեւ գտնուէր, սակայն այնպիսի առիթի չհանդիպեցաւ, որով պէտք է ըսել թէ հայկական եկեղեցւոյ հաւատարիմ մնաց իր հայրապետութեան մէջ: Տոմարական վերաքննութեան մասին ալ Պատմաբանին ցուցուցած նպատակը, որպէս զի հայկական տոմարը *անշարժ ըստ այլոց ազգաց մարթացի յօրինել*, եւ *զի միշտ անշարժք լիցին տօնք տարեկանաց*, հնար չէ երբէք այնպէս իմանալ, իր թէ Անաստաս ուլած ըլլայ, Հայոց տօնացոյցին եօթնեկական դրութիւնը ջնջել, եւ Յոյներու եւ ուրիշներու նման ամսաթիւի հաշուով եւ հաստատուն օրերով տօներ կատարել, որովհետեւ յեղափոխ յեղանակք ժամանակաց խօսքերը (ՅՈՎ. 117), շատ յստակ կերպով կը ցուցնեն, թէ Հայոց քաղաքական շարժական տոմարին անշարժ ձեւի վերածուիլն էր բուն նպատակը, եւ ոչ թէ տօներու դրութեան փոփոխութիւնը: Նոյն նպատակը միշտ մնաց Հայոց մէջ, մինչեւ որ առաջին հինգ հարիւրակին վերջանալուն, 1084-ին, Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետին ձեռօք, անշարժ տոմարը հաստատուեցաւ, նահանջ տարիներու դրութիւնն ընդունելով, եւ աւելեաց 5 օրերը չորս տարին մէկ 6-ի բարձրացնելով:

Տ. ԻՍՐԱՅԷԼ Ա.ՈԹՄՍԵՑԻ

508. ՆԱԽԸՆԹԱՅՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Անունէն աւելի բան մը չեն աւանդեր պատմիչները Անաստասի յաջորդին վրայ: Մենք կը յիշենք թէ Ներսէսի օրով գումարուած, 654 տարւոյ ժողովին մէջ երկու Իսրայէլ եպիսկոպոսներ կային, մէկը Տայոց եւ միւսը Վանանանդայ (§ 480), եւ երկուքէն մէկը շատ լաւ կրնայ ըլլալ 667-ին կաթողիկոսական աթոռ բարձրացողը: Միւս կողմէն դիտած ըլլալով թէ Հայոց վիճակներուն եպիսկոպոսները սովորաբար գաւառին բնիկներէն առնուած, եւ տեսնելով որ Իսրայէլ կաթողիկոսի

ծննդավայր կը ցուցուի Ոթմուսը, որ Վանանդ գաւառի գիւղ մըն է, մենք դժուարութիւն չենք գտներ Իսրայէլ Վանանդայ եպիսկոպոսը Իսրայէլ Ոթմսեցի կաթողիկոսին հետ նոյնացնել: Նորա պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը Պատմաբանը 10 տարի ըսած է (ՅՈՎ. 118), եւ շատեր կը կրնեն նոյն թիւը, եւ մեզմէ առաջիններն ալ նոյն ընդունած, թէպէտ կը տեսնենք որ քանի մը ցուցակագիրներ միայն 6 տարի կու տան, որ հաւանաբար գրչագրութեան սծալանաց կը վերագրուի, ինչպէս նաեւ Իսրայէլ անունին մը Եղիշէ (ԿԱՆ. 159) եւ Անեցիին մօտ Եղիա գրուած լինելը (ՍԱՄ. 84), մինչ Եղիան աւելի ուշ կաթողիկոս եղած է, ինչպէս Անեցիին ալ յիշած է (ՍԱՄ. 85): Այս հաշուով Իսրայէլի կաթողիկոսութիւն հարկ կ'ըլլայ դնել 667-ին մինչեւ 677(64): Իր ժամանակին բնաւ դաւանական խնդիր յուզուած ըլլալուն յիշատակութիւն մը չունինք, որ առիթ ընծայէր մէկ կամ միւս կողմ համաձայնութիւն յայտնելու, եւ կամ Յունաց հետ հաղորդակցութեան առիթ ունենալու: Ուստի ձրի խօսք մը կը գտնենք *Սակս ժողովոց* գրուածին յայտարարութիւնը Եզրի յաջորդող կաթողիկոսներուն վրայ, ինչպէս Անաստասի վրայ խօսած ատեննիս ալ բացատրեցինք (§ 508): Ինչ որ իբր պատմական եղելութիւն կրնանք ընդունիլ միայն այն է, թէ այդ կաթողիկոսներուն ժամանակ ալ մաս մը վիճակներ, որք Յունաց կայսերութեան ներքեւ կը մնային, յունական ազդեցութիւն ալ կը կրէին, եւ այս ու այն եպիսկոպոսներ, այս ու այն պատճառով բռնադատուած կամ հրապուրուած, դաւանական կամ ծիսական կերպով Յոյներու հետ կը համաձայնէին, եւ անոնց առաջարկութեանց կամակատար կ'ըլլային: Բայց այսչափ հնար չէ հաստատել, թէ Հայոց Եկեղեցին, որուն կեդրոնն ու կաթողիկոսը յունական տիրապետութենէն դուրս արաբական ազդեցութեան եւ հպատակութեան ներքեւ կը գտնուէին, յունական եկեղեցւոյն դաւանութիւնն ու ծէսերը ընդունած, եւ Հայ Եկեղեցւոյ հնաւանդ դաւանութենէն օտարացած ըլլան:

509. ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Զաղաքական եղելութեանց գալով, Իսրայէլի բովանդակ կաթողիկոսութեան ժամանակ ամիրապետ եղած է Մուավիէ, որով նորանոր դիպուածներու առիթներ չեն եղած, եւ մինչեւ վերջը խաղաղական կառավարութեան ոճը շարունակած է: Մուավիէ բոլոր իր ճիգը թափած է ամիրապետութիւնը ընտրողական ձեւէն ժառանգական ձեւի վերածելու, եւ այդ նպատակին արգելք եղողները զսպելու կամ ջնջելու: Այդ կերպով իսլամական իշխանութիւնը, որ Մուհամմէտէ մինչեւ Մուավիէ ընտրեալ խալիֆաներ ունեցած էր, կատարելապէս կրօնական դրութեամբ, Մուավիէով ժառանգական դարձաւ Իւմեանց հարստութեան մէջ, եւ քաղաքական պետութեան ձեւը ստացաւ: Յունաց կողմէն ալ Իսրայէլ նեղուելու առիթ չունեցաւ: Երբոր ինքն պաշտօնի անցաւ Կոստանդին Հերակլեան կամ արտաքիններու գործածական անունով, Կոստաս Բ.կայսրը, թէ Արաբացիներէն եւ թէ Ալաւներէն նեղուած՝ Կոստանդնուպոլիսը թողած, եւ ՀԻՆ Հռոմի մէջ հաստատուելու համար Իտալիա անցած էր, բայց այնտեղ ալ Լոնգոբարդացիներու յարձակումներէն վախնալով՝ Սիկիլիոյ Սիրակուսա քաղաքը շուայտութեանց տուած էր ինքզինքը: Այնտեղ 668-ին Կոստանդին բաղնիքի մէջ սպաննուեցաւ Անդրէաս ծառային ձեռքով, իսկ Մժէժ Գնունի, որ անոր հետ կը գտնուէր իբրեւ զօրապետ, առիթ գտաւ կայսր հռչակուելու: Սակայն սպաննուած կասյեր որդին՝ Կոստանդին Դ.Պոգոնատ, այսինքն է Մօրուել, որ Կոստանդնուպոլիս կը մնար, օրինաւոր ժառանգ ձանչցուեցաւ, եւ կայսերութեան տէր եղաւ: Մժէժն ու անոր կուսակիցներն ալ ձերբակալեց ու սպաննեց, բայց կայսրութիւնը հանդարտութիւն չգտաւ արտաքին թշնամիներուն երեսէն: Արաբացիք 672-ին մինչեւ Կոստանդնուպոլսոյ դուռները հասան, եւ ծովէն ու ցամաքէն եօթը տարի շարունակ մայրաքաղաքին դէմ պատերազմեցան, բայց վայն չկրցան գրաւել, որով հետեւ ամառուան ամիսները յարձակումներ ընելով ձմեռները ետ կը

բաշուէին, եւ Յոյներ դիւրութիւն կ'ունենային իրենց վնասները դարմանել եւ պատրաստութիւնները պօրացնել: Կոստանդին Դ. որ պինուորական կարողութեան տէր անձ մը յայտնուեցաւ, կրցաւ այդ պարագաներէն օգտուիլ եւ վերջնական յաղթութեան յանգիլ, նորէն կայսրութեան սահմանները ընդարձակել եւ անոր ազդեցութիւնը տարածել: Բայց անկէ առաջ Իսրայէլ կաթողիկոս վախճանեցաւ 677-ին որով նա իր ժամանակին մէջ յունական գործունէութեան հետ շփուելու եւ անոնց բռնադատութիւններէն ալ նեղուելու առիթ չունեցաւ: Հայեր արաբական հովանաւարութեան ներքեւ հանդարտիկ օրեր վայելեցին իջոց մը, եւ Գրիգոր Մամիկոնեան Մեծ-Հայոց եւ Շապուհ նախարար Փոքր-Հայոց մէջ փոքրիշատէ կանոնաւոր, եւ ժամանակին ներածին չափ աշխարհաշէն իշխանութիւն վարել, մինչեւ որ նորէն բորբոքեցան յունական եւ արաբական մրցակից պատերպամներ Հայաստանի վրայ, եւ Հայեր նորէն անտանելի աղէտներու մատնուեցան: Իսրայէլի կաթողիկոսութեան տասնամեայ միջոցը փակելով չենք կրնար ոչ նորա թաղման տեղը ճշդել, եւ ոչ ալ իր անձին ու նկարագիրին վրայ կատարեալ կերպով տեղեկութիւններ աւելցնել:

Տ. ՍԱՀԱԿ Գ. ԶՈՐՈՓՈՐԵՑԻ

510. ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Սահակի ծննդավայրն է Չորոփոր գաւառի Արթունաշէն գիւղը, Գուգարաց նահանգին մէջ, եւ բացառութեամբ մը մօրը ծագումն ալ յիշուած կը գտնենք, թէ Արարատ նահանգի, Մաղաղ գաւառի, Բերդկաց գիւղէն էր (ՅՈՎ. 118), որ այժմեան Պորտակ գիւղին հետ կը նոյնացուի (ՏԵՂ. 78): Թէպէտ ամէն կաթողիկոսներու մակգիր անունը սովորաբար իրենց գիւղէն առնուած է, սակայն Սահակը գաւառաէն առնելով Չորոփորեցի կոչել սովորութիւն եղած է, եւ մենք ալ ըստ պահած ենք, եւ Արթունաշէնցի կոչումը չենք մուծած: Իսկ Տաթեւացին տարօրինակ կերպով մը կը կոչէ վայն *Սահակն որ գնաց ընդդէմ Տաճկաց* (ՏԱԹ. 637), կոչում ուրիշէ գործածուած չէ: Կաթողիկոսութենէ առաջ Ռոստակաց եպիսկոպոս է եղած (ՅՈՎ. 119), զոր իդէպ է նոյնացնել Ուտի նահանգի Ռոստպսեան գաւառի հետ (ԽՈՐ. 610), թէպէտ Ռոսաստակ գաւառ մըն ալ յիշուած է Արցախու Մեծկուանք եւ Մեծիրանք գաւառներու միջեւ (ՏԵՂ. 89): Որն եւ ըլլայ Սահակի եպիսկոպոսական վիճակը, երբեք իր անունը առաջուընէ յիշուած չէ, բայց հարկաւ գործունէութեան նշաններ տուած էր, որ գործի գլուխ կոչուեցաւ, երբ քաղաքական հորիզոնը սկսեր էր մթազնիլ, եւ Արաբացւոցեւ Յունաց գործերուն կնճռոտուիլը, Արաբացւոց տակաւ թուլնալը, եւ ՅՈՒՆԱԳ թիչ թիչ ինքզինքնին գտնելը, մօտակայ փոթորիկներ գուշակել կու տային: Սահակի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը տարբեր կերպով նշանակուած է պատմագիրներէն, եւ 17, 23, 25, 26 եւ 27 տարիներ տրուած են անոր, որոնց տարբերութիւնը դժուարաւ կրնանք մեկնել: ԹԵՐԵՆՍ ԺԷ. եւ ԻԷ. թուատառեր գրչագրութեան սխալանօք փոխանակուած են, վասնզի երկուք միայն են 17 տարի տուողներ, մինչ մեծամասնութիւնը 23 եւ աւելի տարիներ կու տայ: Ասոնցմէ ոմանք ալ թերեւս ուզած են զեղջել Սահակի արքայական տարիները, բայց աւելի նախնական եւ աւելի պատմութեան պահանջից յարմար է Պատմաբամէ նշանակուած 27 տարին (ՅՈՎ. 124), որ այժմ ընդհանրապէս ընդունուած է: Ըստ այսմ Սահակի ընտրութիւնը Իսրայէլի մահուան տարին՝ 677-ին դնելով (65), եւ 27 տարիներ ալ ամբողջապէս լրացեալ չհաշուելով, Սահակի մահը կը դնենք 703-ին: Իր ժամանակակից քաղաքական պետերը՝ Արաբացւոց կողմէ եղան, առաջ Մուավիէ, որ 680-ին մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց որդին Եէպիտ 3 տարի, անկէ ետքը Մուավիէ Բ. եւ Մրուան մէյմէկ տարի միայն իշխեցին, եւ 685-ին գահակալեց Ապտիլմէլիք, որ 20 տարի իշխեց, եւ Սահակի մահուընէ ետքը մեռաւ: Իսկ Յունաց կայսերները եղան երկու Պոգոնատները, Կոստանդին Դ. մինչեւ 685, եւ Յուստիանոս Բ. մինչեւ 695, զոր Ղեւոնդիոս հալածեց եւ 3 տարի իշխեց, անոր ալ

յաջորդեց Տիբերիոս: Յուստիանոս նորէն դարձաւ 705-ին, երբ Սահակ արդէն մեռած էր: Ընդհանուր առմամբ Սահակի երկարատեւ կաթողիկոսութիւնը՝ երկարատեւ նեղութեանց եւ խռովութեանց ալ միջոց եղաւ, եւ պատմիչներ իրաւունք ունին ըսելու, թէ *յայսմ ժամանակի հալածումն եւ աւերումն սաստիկ եհաս աշխարհիս Հայոց* (ԱՍՈ. 101), վասնպի *խաղաղութիւնն վրդովեցաւ, եւ սասանումն սաստիկ զՀայաստանեայս պատեալ պաշարեաց* (ՅՈՎ. 119):

511. ԱՐԱԲԱՅԻՔ ԵՒ ԼԵՌՆԱԿԱՆՔ

Հապիւ թէ Սահակ աթոռ կը բարձրանայ, եւ ահա առաջին յարձակում մը տեղի կ'ունենայ Արաբացւոց կողմէն Բառաբա անուն զօրավարի մը առաջնորդութեամբ, որ Հայաստանէն անցնելով Վրաց իշխան Ներսէհի վրայ կ'երթայ, բայց չի յաջողիր եւ փախստական կը դառնայ (ՅՈՎ. 118), երթալուն եւ դառնալուն անհնարին վնասներ հասցնելով հայկական գաւառներուն: Այդ յանկարծական յարձակման ուրիշ պատճառ մը չենք գտներ, բայց եթէ 679-ին Արաբացւոց վերջնապէս յաղթուելով Կոստանդնուպոլսէ ետ դառնալնին: Մայրաքաղաքին եօթնամեայ պաշարումը վերջացաւ արաբական տորմիղին սպառսպուռ ջնջուելովը *յունական հուր* կոչուած նորագիւտ կրակին զօրութեամբ, որ ջուրի վրայ ալ կ'այրէր: Ասոր վրայ բանակն ալ պարտաւորուեցաւ դառնալ, եւ Յոյներ հետապնդելով սաստիկ ջարդ տուին, այնպէս որ Արաբացիք պարտաւորուեցան երեսնամեայ խաղաղութիւնկնքել, տարեկան 30,000 ոսկի ու 50 արաբացի նժոյգ վճարելով, եւ 50 նշանաւոր գերիներ դարձնելով (ԼՊԱ. 499): Այս յաղթութիւնը, սիրտ տուաւ Յոյներուն, կայսրութեան կենդանութիւնը վերանորոգեց, եւ Արաբացւոց ներքեւ յակամայից հպատակած քրիստոնեաները՝ նշկահելու քաջալերից, եւ այս պիտի ըլլայ Վրաց դէմ ուղղուած արաբական արշաւանքին պատճառ, քանի որ Վրացիներ Յունաց հետ կապուած էին կիւրիոնի ատենէն: Իսկ Հայոց դէմ ուղղակի բան մը յիշուած չէ այս անգամ, քանի որ Հայեր չէին համարձակած տակաւին Արաբացւոց հետ յարաբերութիւնները խզել, եւ Պատմաբանը, Գրիգոր Մամիկոնեանի մահուան հետ կը յարակցէ Հայաստանի խռովութեանց սկզբնաւորութիւնը (ՅՈՎ. 119): Հիւսիսային լեռնականներ, որոնց անունը միշտ տարբեր կերպով կը յիշուի՝ առաջնորդող ցեղին անունին համաձայն, մեծ արշաւանք մը կազմակերպեցին Հայաստանի վրայ *յեօթներորդում ամի աթոռակալութեան Սահակայ* (ՅՈՎ. 119), մինչ Ասողիկ կը գրէ *ի հինգերորդ ամին*, եւ *ի հարիւր երեսուն թուին* (ԱՍՈ. 101): Այդ բացատրութիւնները կու տան 684, 682 եւ 681 թուականները, Անեցին ալ 682 տարին կը նշանակէ (ՍԱՄ. 84), եւ յարմարագոյն կը գտնենք այդ թուականը, Պատմաբանին օրինակին մէջ Ե եւ Է թուատառերու գրչագրական սխալանք ենթադրելով: Յարձակողները կը կոչուին Խապիրք, որոնց դէմ ելաւ Գրիգոր հայագունդ բանակով, եւ ինքն ալ նոյն պատերոզմին մէջ սպաննուեցաւ: Գրիգոր պաշտօնի անցեր էր Ներսէսի վերջին տարին 661-ին (§ 501), անկէ մինչեւ իր մահը 20 տարիներ անցած կ'ըլլան, եւ չ'արդարանար Անեցիի եւ Կիրակոսի միայն *ամս տասն* պաշտօնավարութիւն տալը (ՍԱՄ. 84, ԿԻՐ. 35): Խապիրներու արշաւանքը կրնայ մեկնուիլ, իբր Արաբացւոց դէմ ուղղուած յարձակում մը, որով Գրիգոր Մամիկոնեան Արաբացւոց նպաստաւոր նպատակով գործած կ'ըլլայ մինչեւ իր կեանքին վերջը:

512. ԽԱՌՆԱԿ ՄԻՋՈՑ

Գրիգոր Մամիկոնեանէ ետքը շփոթ եւ անկերպարան վիճակ մը կ'ունենայ Հայաստան, չգիտնալով որոշակի կերպով որ կողմին յարիլ, քանի որ Արաբացիք՝ որ Կոստանդնուպոլսոյ առջեւ ունեցած կորուստով Յոյներուն ասպարէզ տուած էին, Հայաստանի վրայ ազդեցութիւննին կը պահէին, գոնէ այն մասին վրայ՝ որ իրենց հովանաւորութեան ներքեւ կը գտնուէր: Կոստանդին Պոգոնատ մինչեւ իր մահը 685-ին եւ անոր յաջորդը Յուստիանոս Պոգոնատ մինչեւ իր երրորդ տարին (ԱՍՈ. 101), Հայաստանի վրայ յարձակում չփորձեցին, հետեւաբար մինչեւ 688 թուականը

Արաբացւոց կողմէն անուանուած իշխաններ Հասատանը կառավարեցին: Այդ միջոցին ամիրապետները էին, Մուավիէ մինչեւ 680, Եէլիտ մինչեւ 683, Մուավիէ Բ. մինչեւ 684, եւ Մրուան մինչեւ 685, որուն յաջորդեց Ապտիւլմելիք, նոյն տարին որ Յուստիանոս ալ Կոստանդինի յաջորդեց, եւ երկու բուռն գործիչներ ու մրցակիցներ՝ Արաբական եւ Յունական գահերը գրաւեցին միանգամայն: Անկէ ետքը սկսան Հայաստանի ծանր տագնապները: Այս միջոցին կազմուած յունական գաւառներուն ցուցակը քննած ատեննիս, անոնց մէջ կը գտնենք *Հայոց թեմ* անունով Ամասիոյ գաւառը, եւ *կապադոկիոյ թեմ* եւ *Լիւկանդիոյ թեմ* անունով Սեբաստիոյ եւ Մելիտինէի գաւառները (ՊԱ. 499), որով յունական Հայաստանը՝ Փոքր-Հայոց մէջ ամփոփուած, եւ Մեծ-Հայքը Արաբական իշխանութեան ներքեւ մնացած կ'ըլլայ, որուն կառավարողը, Պատմաբանին համեմատ, եղած է Սմբատ Բագրատունի որդի Սմբատայ (ՅՈՎ. 199-120), մինչ Ասողիկ կը յիշէ Աշոտ Բագրատունին 3 տարի եւ Ներսէհ Կամսարականը 4 տարի (ԱՍՈ. 101-102), իսկ Անեցին՝ Ներսէհ Կամսարականը 3 տարի, Աշոտ Բագրատունին 3 տարին, եւ Ներսէհ Կամսարականը 3 տարի (ՍԱՄ. 84): Վարդան կը յիշէ նախ Աշոտ Բագրատունին եւ յետոյ Սմբատ Բագրատունին (ՎԱՐ. 70-71), Կիրակոս՝ Ներսէհ Շիրակացիի անունը կու տայ (ԿԻՐ. 35), իսկ Ղեւոնդ՝ Աշոտ Բագրատունիէն ետքը կը յիշէ Սմբատ Բագրատունի Վարապտիրոցի որդին (ՂՆԴ. 36,39): Շփոթութիւնը կը շատցնեն Արաբացւոց եւ Յունաց կողմէ փոփոխակի անուանումները միեւնոյն անձին վրայ, նոյնպէս Ներսէհի երբեմն Կամսարական եւ երբեմն Շիրակացի կոչուիլը, քանի որ սերնդեամբ Կամսարական էր եւ իշխանութեամբ տէր Շիրակայ, եւ վերջապէս Բագրատունեաց ծննդաբանութեան մասին տարբերութիւնները: Կացութեան վրայ պարզ գաղափար կազմելու համար դիտել կու տանք, թէ Հայաստանի իշխանները, ոչ թէ տիրողներէ կ'անուանուէին, այլ տիրողներէ կը ձանձցուէին, եւ ասոնք ալ ըստ պարագայից երթ այս եւ մերթ այն կողմ կը դառնային: Իսկ տիրապետող կողմերն եղան, Արաբական մինչեւ Գրիգորի մահը 682-ին, եւ մինչեւ Յուստինիանոսի յարձակումը 688-ին, անկէ ետքը Յունականը մինչեւ Արաբացւոց 698-ին նոր յարձակումները եւ Հայաստանի վրայ արաբացի ոստիկաններ անուանուիլը: Արաբացիք Մուավիէ Ա. ի մահուընէ ետքը երկարատեւ ներքին պառակտումներ ունեցան, եւ Ասորիք, Արաբիա ու Պարսկաստան երեք խալիֆաներ կը տիրէին: Ապտիւլմելիք Ասորիք ամիրապետը՝ Յունաց հարկ վճարելով այն կողմէն զինքն ապահով կը պահէն, եւ 13 տարիներ առտնին պատերազմներ մղեց միւս երկուքին դէմ, եւ երբ միահեծան եղաւ, այն ատեն միայն կրցաւ Յունաց դէմ դառնալ եւ Հայաստանն ալ գրաւել:

513. ՅՈՒՆԱՅ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Գրիգոր Մամիկոնեանի մահուընէ մինչեւ Յուստինիանոսի յարձակունը, 682 է մինչեւ 688, վեց տարիները, ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է կէս առ կէս բաժնել Աշոտ Բագրատունիի եւ Ներսէհ Կամսարականի իշխանութեանց վրայ, հետեւելով պատմագիրներուն մեծամասնութեան տուած տեղեկութեանց: Թերեւս եռամեայ պայմանաժամով ինչպէս իշխանապետ փոփոխելու սովորութիւն մը կար, թէպէտ պատմագիրներ չեն յիշեր, բայց առանց այդ դրութեան վարմանալի կը դառնայ ամենուն ալ միակերպ երեք տարի պաշտօն վարելը: Կառավարութեան վիճակը հանդարտ էր այդ միջամտելու դիւրութիւն չունէին, Յոյները առաջ մղուելու պատճառ չունէին, քանի որ 30 տարուոյ համար խաղաղութեան դաշինք կնքած էին 679-ին, որ մինչեւ 709 պէտք էր շարունակեր: Հայեր, երկու կողմերուն ձանձրութիւններէն անպբաղ, կրնային իրենց ներքին գործերով զբաղիլ արտաքիններու հետ հաշտ ընթացք մը բռնել, Արաբացւոց հարկը վճարելով, թէպէտ այն շատ թեթեւ չէր, եւ Յոյներուն կրօնական բռնադատութիւններէն ապատ մնալով: Դաւանական խնդիրներուն գալով, տեսանք արդէն որ ատեն մը մերձաւորութեան նշանները

սկսած էին շատնալ, եւ դիւրութեամբ հոգեւոր հաղորդակցութիւններ կը հաստատուէին երկու եկեղեցիներուն մէջ: Ասոր պատճառւ եթէ մասամբ քաղաքական էր, Յունական կայսրութեան հովանաւորութիւն շահելու նպատակով, եւ Հայաստան արշաւող կայսրներուն ճնշումներով բռնադատուելով, մասամբ ալ եկեղեցական էր, վասնզի Հերակլի կայսրութեան սկիզբէն, մինչեւ Կոստանդին Պոգոնատի 12-րդ տարին, որ է ըսել 610-էն մինչեւ 680, Յունաց եկեղեցին իր թունդ քաղկեդոնիկ ուղղութիւնը մեղմացնելով, միակամեայ դաւանանքի կը հետեւէր, զոր պատրիարքներով ու ժողովներով ընդունել էր, իրեն համակարծիք ունենալով Աղեքսանդրիոյ եւ Հռոմայ աթոռներն ալ: Այդ պարագան մեծ դիւրութիւն կ'ընծայէր Հայոց, աւելի համարձակութեամբ Յոյներու հաղորդակցութեան հաւանելու, երբ քաղաքական շարժառիթներ ալ նոյն կը թելադրէին: Այդ դիտողութիւնը ըրինք արդէն, Եւր կաթողիկոսի Հերակլ կայսեր հետ (§ 467), եւ Ներսէս կաթողիկոսի Կոստանդին կայսեր հետ հաղորդակցութիւնները (§ 490) պատմած ատեննիս, քանի որ երկու կայսերներն ալ ջերմ միակամեաներ էին, եւ Կոստանդին Պոգոնատն ալ նոյն ուղղութիւնը կը պահէր, մինչեւ որ անկէ հեռանալու պէտքը վզաց: Հեռակ ու Կոնստանդին կայսրութեան պօրութիւնը կը տեսնէին Արեւելեան ապագութիւնները իրենց հետ կապակցելուն մէջ, իսկ ապգերը միաբնակներ եւ հակաքաղկեդոնիկներ էին: Յոյներ չկարենալով այլեւս իրենց 553-ի ժողովին հակառակ Բաղկեդոնը մերժել, խորհեցաւ վայն մեղմացնել միակամեայ դրութեամբ, որպէս զի Արեւելեան ապգերը շահին: Բայց Կոստանդին Պոգոնատ, տակաւ Արեւելեաններէն յոյսը կտրեց, եւ սկսաւ Արեւմտեաններէն յուսալ իր կասրույթեան պէտք եղած օգնութիւնը, անոր համար միակամեայ դաւանութենէն հրաժարեցաւ, եւ նորէն զուտ ու թունդ քաղկեդոնականութեան դարձաւ: Այս եղաւ 680-ի ժողովին շարժառիթը, որ Կոնստանդնուպոլսոյ Երրորդ, եւ տիեզերական վեցերորդ կը կոչուի Յոյներէն եւ Լատիններէն:

514. Կ. ՊՈԼՍՈՅ Գ. ԺՈՂՈՎԸ

Ժողովը հրաւիրեց ինքն Կոնստանդին կայսր, հրահանդ տալով Դոմնոս Հռոմայ հայրապետին իր ներկայացուցիչները Կոնստանդնուպոլիս վրկել, բայց Դոմնոսի մահուամբ անոր յաջորդն Ապաթոն՝ պատուիրակ նշանակեց Թէոդորոս եւ Գէորգ երէցները եւ Յովհաննէս սարկաւազը: Արեւմտեան եպիսկոպոսներէն եկան միայն Յովհաննէս Պորտուայ, Աբոնդանտիոս Պրենեստեայ եւ Յովհաննէս Հոեգիոնի եպիսկոպոսները: Ժողովը բացուեցաւ 680 Նոյմբեր 7-ին, ոչ եկեղեցւոյ, այլ կայսերական պալատին մէջ, նոյն իսկ կայսեր նախագահութեամբ, եւ միայն 40 ժողովականներով, նպատակ ունենալով Բրիտտոսի վրայ մէկ թէ երկու կամք, եւ մէկ թէ երկու գործողութիւն ըսելու խնդիրը լուծել: Պատրիարքներէն ներկայ էին միայն Գէորգ Կոնստանդնուպոլսոյ եւ Մակար Անտիոքայ հայրապետները, Աղեքսանդրիոյ եւ Երուսաղէմի աթոռներէն միայն մէյմէկ սարկաւազներ իբր ներկայացուցիչ նկատուեցան: Գումարումները տեւեցին մինչեւ 681 Սեպտեմբեր 16, եւ ամէն միջոցներ գործածուեցան միակամեայ դրութիւնը հերքել տալու, զոր կը պաշտպանէին գլխաւորաբար Մակար Անտիոքի եւ Գէորգ Կոնստանդնուպոլսոյ պատրիարքները, եւ Թէոդորոս Մելիտինէի մետրապոլիտը: Կայսերը 12 եպիսկոպոսներ ալ աւելցուց 681 Մարտ 18-ի նիստին, եւ ջանաց հետզհետէ նորեր հասցնել եւ շատցնել, եւ ճնշումները եւ սպառնալիքները սաստկացնել, մինչեւ որ կրցաւ 681 Սեպտեմբեր 16-ին ժողովականներով՝ հանդիսութեան մէջ երկակամեայ դաւանութիւնը հռչակել, եւ իբր հերետիկոս նպովել տալ հիններէն Թէոդորոս Փառանու եպիսկոպոսը, Սարգիս եւ Պիւռոս եւ Պօղոս եւ Պետրոս՝ Կոնստանդնուպոլսոյ պատրիարքները, եւ Հոնորիս Հռոմայ ու Կիրոս Աղեքսանդրիոյ հայրապետները, իսկ ներկաներէն դատապարտուեցաւ Մակար Անտիոքայ պատրիարքը, որ իրեններուն հետ համարձակութիւն ունեցաւ կայսեր ճնշումներուն հակառակ՝ համոզումը չփոխել,

Եւ Երկարաբնակ Երկակամեաներուն յառաջ բերած վկայութիւններուն աղավաղութիւններուն ու ծամածուութիւններն ալ մէջտեղ հանել (ՊԷԼ. Ա. 734), Հայերուն կողմէ բնաւ մասնակցութիւն յիշուած չէ, որովհետեւ այն միջոցին Մեծ-Հայք արաբական հովանաւորութեան ներքեւ էր, եւ Յոյներու հետ յարաբերութիւնը ընդհատուած էր: Որոշակի չենք կրնար ճշդել, թէ ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս Հայերը պաշտօնական տեղեկութիւն ստացան այդ ժողովին վրայ. իայն թէ անիկա պատճառ եղաւ երկու եկեղեցիներու յարաբերութիւնները պաղեցնելու, որք տակաւ առ սակաւ սկսած էին իրարու հետ մօտենալ՝ Հերակլի եւ Կոստանդինի ջանքերով, եւ Միակամեայց միջասահման դաւանութեան հետեւանքով: Եթէ 682 է ետքը Հայեր Արաբացոց կողմը աւելի հակում ցուցուցին, հարկաւ 680-681 ի ժողովը իր պաղեցութիւնն ունեցաւ այդ մասին:

515. ՏՐՈՒԵԼԼԵԱՆ ԺՈՂՈՎՐ

Այս առթիւ յիշենք Կոստանդնուպոլսոյ միւս ժողովն ալ որ 692-ին սկիզբները տեղի ունեցաւ Յուստինիանոս Բ. կայսեր հրամանով, 211 եպիսկոպոսաց ներկայութեամբ, եւ որ Տրուլլեան կոչուած է, կայսերական պալատան Տրուլլոն կոչուած սրահին մէջ գումարուած ըլլալուն համար: Կոստանդնուպոլսոյ Բ. եւ Գ., կամ ըստ Յունաց եւ Լատինաց՝ Ե. եւ Զ. տիեզերական ժողովները, բարեկարգական կանոններ չէին կազմած, եւ այդ պակասը լրացնելու համար տեղի ունեցաւ Յուստինիանոսի ժողովը, որը *Հինգվեցեան* ալ կոչուեցաւ: Այս ժողովին մէջ 102 կանոններ որոշուեցան, որք եկեղեցականօրինաց հաւաքածոյ մը կը կազմեն, եւ յունական եկեղեցուն մէջ գործածական են, թէպէտ Լատիններէն չեն ընդունուած, Հռոմայ հայրապետին եւ Արեւմտեայց մասնակցութիւնը գտնուած չլլալուն համար: Քանի մը կանոններուն մէջ Հայերը կը յիշուին եւ անոնց սովորութիւնները կ'արգիւնուին: Զորօրինակ 32-րդ կանոնով՝ բաժակին ջուր չխառնելը. 33-րդ կանոնով՝ միայն քահանայից վաւակներ քահանայութեան ընդունիլը. 81-րդ կանոնով՝ *Սուրբ Աստուածին որ խաչեցար վասն մեր* ավելցնելը. 99-րդ կանոնով՝ եկեղեցոյ մէջ եփած միս օրհնելը, որ է մատաղը: Իբրեւ հետաքրքրական յիշենք 49-րդ կանոնն ալ, որով եպիսկոպոս ընտրուող քահանային կը հրամայուի երէցկիսին կենակցութենէն բաժնուիլ: Մեր նպատակէն դուրս կը սեպենք բոլոր կանոններուն ամփոփումը քաղել, քանզի որ մեր եկեղեցոյ մէջ ընդունուած չէ Տրուլլեան կամ Հինգվեցեան ժողովը:

516. ՅՈՒՆԱՅ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

Կոստանդին կայսեր խաղաղութեան մէջ կնքեց իր կեանքը, թէ Արաբներու եւ թէ Աւարներու հետ պատուաւոր խաղաղութեան դաշինք մը հաստատուած, կայսերութեան ներքին եւ Կինուորական բարեկարգութեանց ոյժ տւած, եւ դաւանական խնդիրներու լուծմամբը Արեւմտեաններուն օգնութիւնն ու պաշտպանութիւնը պատրաստած ըլլալով: Իրեն յաջորդեց որդին Յուստինիանոս Բ. 685-ին, 16 տարեկան անփորձ եւ խիպախ հասակին մէջ, եւ ուլեց օգուտ քաղել ձեռք անցուցած յաջող կացութենէն, եւ նորէն կայսրութեան սահմանները ընդարձակել: Առանց միտ դնելու հօրը կնքած երեսնամեայ խաղաղութեան, իր իշխանութեան երրորդ տարին, 688-ին Կօրաւոր բանակ մը դրկեց դէպի Արեւելք, Ղեւոնդիոսի հրամանատարութեամբ թէ Արաբական տիրապետութիւնը Հայաստանէն վերցնելու եւ թէ իր քաղաքական եւ դաւանական տիրապետութիւնը Հայոց վրայ տարածելու: Առաջ Հայերը հրաւիրեց, կամովին Արաբացիներէ վտարանջել, բայց անոնք յայտնեցին որ Յոյներէ երբէք Կօրաւոր պաշտպանութիւն չեն գտած օտարներու դէմ, եւ Կրկանք ու ԼԼկանք կրած են անտեղի բռնադատութիւններով (ՉԱՄ. Բ. 372): Ասոր վրայ յունական բանակը Հայաստան մտաւ, եւ արաբական արշաւանքներու ձեւին հետեւեցաւ, ամէն կողմ ահ ու սարսափ տարածելով, 25 գաւառներ քանդուեցան եւ 8000 տուն Հայ ժողովուրդ գերի տարուեցան (ԱՍՈ. 101), թող ջարդուածները, որոնց թիւը նշանակուած չէ: Հայեր

սարսափահար եւ Արաբացիներէն լքեալ, երեք խալիֆաներու քաղաքական պատերազմներով պբաղած էին, պարաւորուեցան Յունական տիրապետութեան գլուխ ծռել, եւ նորէն Բիւզանդական կայսերութեան ազդեցութիւնն ընդունիլ: Աշոտ Բագրատունի նորէն գործի գլուխ անցաւ, եւ արդէն յունական գաղափարներու միտեալ ըլլալով, Յունաց վստահութիւնը գրաւեց: Միւս տարին Յուստինիանոս 40000-ի նոր բանակ մը ղրկեց (ԱՍՈ. 101), եւ իր տիրապետութիւնը ամրացուց, եւ Արաբական գունդերը հեռացուց: Աշոտ 4 տարի պահեց իշխանութիւնը (ՂՆԴ. 38), եւ որովհետեւ էր *ճոխ եւ պերճ յիշխանութեանն, առաքինասէր եւ ազնուական, հոգաբարձու ամենայն բարեգործութեանց, եւ փոյթ յուսումնասիրութեան* (ՂՆԴ. 36), կրցաւ իր ժամանակին շինութիւններ ընել, եւ երկրի մէջ գեղեցիկ յիշատակ ու համբաւ թողուլ:

517. ԴԱՐՈՒՆԻՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Աշոտի շինարար արդիւնքներում կարգին յատկապէս կը յիշուի Դարունից եկեղեցին, Բագրատունեաց հայրենական դամբարանը, ուր թաղուած էին Սմբատ Խոսրովշում (§ 445) եւ որդին Վարպտիրոց (§ 477): Աշոտ ուլեց փայլ մը աւելցնել իր նախնեաց յիշատակին, եւ այս նպատակաւ նա *շինէր պեկեղեցին Դարունից յիւրում ոստանին* (ՂՆԴ. 37), այն է Կոգովիտ գաւառի գլխաւոր քաղաքը, այժմեան Պայապիտի բերդը, որուն ստորոտը կը մնայ Դարոյնք գիւղը, ինչպէս ստուգուած ալ է, արձանագրութեան մը կոտորակի վկայութեամբ (ԱՐԱ. 506): Դարունից եկեղեցին նուիրուեցաւ յանուն Ամենափրկչին, որովհետեւ անոր մէջ պետեղուեցաւ Յիսուսի Փրկչի կենդանագրեալ պատկերը, ի մտիցն արեւում բերուած (ՂՆԴ.37): Պատմութիւնը մանրամասնօրէն կը յիշէ, թէ պատկերը ձարելու համար Աշոտ իր որդին Սմբատը Կոնստանդնուպոլիս ղըրկեց, եւ կայսր Յուստինիանոս, ուլելով բարեացակամութեան նշան մը տալ, ընտիր պատկեր մը նուիրեց անոր, եւ որդւոյն ալ պատուոյ աստիճան շնորհելով դարձուց Հայաստան: Այդ եղելութիւնը բացատրուած է *Ջորս ըստ պատկերի* շարականին մէջ, որ ինչպէս Վարդան յայտնապէս կը գրէ, գրուած եւ երգուած է Դարունից Ամենափրկիչ եկեղեցւոյն նաւակատիքին առթիւ, բայց չենք համարձակիր պնդել թէ ինքն Աշոտ ի նաւակատիսն երգեաց (ՎԱՐ. 71), չգիտնալով Աշոտի գրական արժանիքը: Շարականին բացատրութիւնները քերթողական վարդարուն ոճով են գրուած, որով նորերէն ոմանք առթիւ ունեցան անոր մէջ դաւանական բարձր իմաստներ տեսնել: Երրորդ տունին մէջ ըսուած է, *Կեցո՛ւր որդի ծառայի քոյ, պոր ի Հռոմայ գահիցն վերապտուեցեր, ուր եդին պվէմն հաւատոյ հիման սուրբ եկեղեցւոյ* (ՇԱՐ. 502): Այդ շարականին մէջ, ծառայ՝ Հայոց եկեղեցին մեկնուեցաւ, *որդի՛ Գրիգոր Լուսաւորիչ եղաւ, Հռոմայ գահ՛* եղաւ պապութիւնը, վերապտուեցեր՝ կաթողիկոսական իշխանութիւնը, *վէմն հաւատոյ՛* Պետրոս առաքեալ, եւ *հիմն սուրբ եկեղեցւոյ՛* հռոմեադաւան վարդապետութիւնը: Մինչ Աշոտ կը յիշէ իր որդւոյն՝ Նոր Հռոմի Բիւզանդական կայսերութենէն պատիւ ստանալը, եւ Կոնստանդնուպոլիսն ալ կը գովաբանէ, իբր տիեզերական ժողովի գումարման տեղը, ակնարկելով անշուշտ 381-ի ժողովին, որովհետեւ նշան մը չունինք 680-ի ժողովին պատշաճեցնելու: Շարականին ամբողջութիւնը Դարունից եկեղեցւոյն եւ պատկերին պատկանիլը, միւս կտորներէն ալ յայտնի կ'ըլլայ, թէ *շնորհես մեզ կենաց տուող՛ պկենդագիր քո ծառայական կերպի, թէ պնորոգեալն ի մէջն պտաճարս ընկալ քեզ ի բնակութիւն, եւ թէ հիմնափայլեցեր պփառս տանց այս, վերջինս քան պտաջինն* (ՇԱՐ. 502): Մեր հռոմէադաւան ապգայինք, որ իրենց նպաստաւոր անհերքելի փաստ մը կը նկատէին այդ շարականը, այլեւս իրենք ալ հասկցած են թիւրիմացութեան ինկած ըլլալնին (ԱՐԱ. 496): Դարունից պատկերը յետ ժամանակաց Հաւուցթառայ վանքը, եւ անկէ Էջմիածնի աթոռը փոխադրուած է:

518. ՅՈՅՆ-ԱՐԱԲ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

Աշոտ իր իշխանութեան չորրորդ տարին պարտաւորուեցաւ պատերազմի ելլել Պարսկաստանի կողմէն եկող արշաւանքին դէմ, որք առաւելապէս կը նեղէին Խրամ ու Ջուղայ քաղաքներուն, եւ Խոշակունեաց գաւառին կողմերը, *զարսն հարկապահանջութեամբ խոշտանգէին. եւ վկանայսն պապրալից պղծութեամբ խորհէին խայտառակել* (ՂՆԴ. 38): Այդ ասպատակին թուականը պէտք է դնել 692-ին, երբ տակաւին Պարսկաստանի կողմը կ'իշխէր Մուսայ, Արարցի երեք մրցակից խալիֆաներէն մէկը, որ 694-ին սպանուեցաւ (ՎԵՐ. 307): Այդ միջոցին տակաւին Ապտիլմելիքի գունդերը Հաճաճ պորավարի հրամանատարութեամբ, Մուսայի դէմ կը պատերազմէին, եւ որովհետեւ *յարեւելից հարաւոյ Տաճիկ պոր եկեալ կը յառաջէր* (ԱՍՈ. 102), դժուար է յարձակումը Ապտիլմելիքի գունդերուն վերագրել, որոնք Ասորիքէ, այսինքն է *յարեւմտից* կու գային: Ըստ այսմ պէտք է Մուսայի կողմէն կարգագրուած ասպատակութիւն մը ընդունիլ 692-ի արշաւանքը: Աշոտ նախ կրցաւ ցրուել ասպատակող բանակը, բայց Հայերն *անխորհրդաբար դարձեալ յաւարն՝ թուլացան ի հետոց նոցա*, եւ թշնամին առիթ գտաւ նոր յարձակում մը ընել Աշոտի շուրջը մնացող պլտիկ գունդին վրայ: Աշոտ մահացաւ վերք ստանալով՝ հապիւ կրցաւ Կոգովիտ դառնալ եւ մահիճ ինկաւ, իր ոստանին մէջ մեռաւ, եւ Դարոյնքի մէջ թաղուեցաւ (ՂՆԴ. 39): Աշոտի մահուամբ երկրին կացութիւնը փոխուեցաւ, նորէն Արաբական կողմը սկսաւ պօրանալ, *ոմանք ի Հայոց իշխանաց անձնատուրք եղեն* պօրացող կողմին, որով Յունական ազդեցութիւնը կը տկարանար: Յուստինիանոս այս անգամ պարտաւորուեցաւ անձամբ գործի գլուխ անցնիլ, եւ առաջին տիրապետութենէն հաշուելով *ի գալ չորրորդ ամին*, հպօր բանակով Հայաստան եկաւ, եւ մինչեւ Արարտակ լեռը յառաջացաւ (ԱՍՈ. 102), որ ուրիշ տեղ յիշուած անուն մը չէ, եւ անտեղի չէր ըլլար Արարատ կարդալ: Այստեղէն երեք թեւերու բաժնեց իր գունդերը, Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից կողմերը կատարելապէս նուաճելու եւ հնապանդեցնելու համար: Միանգամայն յիշեալ երեք երկիրներու իշխաններուն հրաւէր գրկեց իրեն մօտ գումարուելու, որոնք ոչ *ի կամաց, այլ ի հարկէ* պարտաւորուեցան հրամանին անսալ: Պարսկաստանէն եկող արշաւանքը, պարզապէս աւարառու ասպատակ մըն էր, որ դիւրաւ ետ դարձաւ, եւ նորէն Հայաստան յունական տիրապետութեան անցաւ:

519. ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ

Յուստինիանոսի հրաւիրած գումարումին նպատակը, թէեւ երեւութիւ քաղաքական, այլ կրօնականն ալ անոր կից էր, եթէ իսկական եւ գլխաւոր նպատակն ալ չըսենք, քանի որ դեռ նոր աւարտած էր Տրուլլեան ժողովը (§ 514), եւ եկեղեցական ծրագիրներով լեցուն եւ կայսեր միտքը: Այս երրորդ գումարումն էր, որ Հերակլէ ու Կոստանդինէ ետքը, Յուստինիանոսի ձեռքով հաւաքուեցաւ Հայերու եւ Յոյներու միջեւ հոգեւոր հաղորդակցութիւն հաստատելու նպատակով, բայց այս անգամ մեր պատմիչներ, ոչ իրողութիւնը կը բացատրեն եւ ոչ եղելութիւններ կը յիշեն, որով կը պարտաւորուինք յարակից հանգամանքներու մեկնութեամբ կացութիւնը պարզել: Որչափ ալ պատմիչներ կը լռեն, սակայն նկատի առնելով Յունաց կրօնական ձգտումները, կայսրներուն հոգեւորականէն քաղաքական ոյժ քաղելու դիտումը, եւ Բիւզանդական կայսրութեան ուղղութիւնը, անհնարին է Յուստինիանոսի կազմած համախմբութեան մէջ դաւանական նպատակ չտեսնել: Ինչ որ մենք պարագայից ուսումնասիրութեամբ կ'եզրակացնենք, Տաթեւացին ալ կը հաստատէ, երբ Կարնոյ ժողով մը եղած կը յիշէ՝ *հրամանաւ մեծի թագաւորին Ուստիանեայ*, որուն գլուխը գտնուած է *կայթողիկոսն Հայոց Սահակ* (ՏԱԹ. 544): Բայց այս անգամ վերցուած էր Հերակլի ու Կոստանդինի յաջողութեան հիմնաքարն եղող՝ միակամեայ վարդապետութիւնը, 680-ի ժողովին որոշումը վրկած էր Յուստինիանոսը այդ դիւրութենէն, եւ Հայերը սրտապանդած էր քաղկեդոնական վարդապետութեան դիմաց, որ եւէ վիջողութիւն չընելու, որով բնական էր

Յուստիանոսի ձեռնարկին ձախոսիլը: Տաթևացին ալ կը հաստատէ թէ հակաբաղկեդոնիկ եղած է Յուստինիանոսի հաւաքած ժողովին որոշումը, ինչ որ կը գտնենք կանոնագիրքին մէջ ալ, ուր Կարնոյ ժողով մը առաջ բերուած է Յուստինիանոս եւ Սահակի ներկայութեամբ (ԿԱՆ. 148), Կոր այս պարագայէն տարբեր ատեն մը չենք կրնար վետեղել, որչափ ալ տարօրինակ երեւի ժողով մը, որ հաւաքուի *հրամանաւ մեծի թագաւորին Յուստիանեայ*, որ հռչակուի իբր *նախանձայոյց օրինացն Աստուծոյ եւ սրբոց առաքելոցն քարոզութեան*, ու կը նվովէ եւ *զտոմարն Լեւոնի*: Դժուար է ընդունիլ թէ Յուստինիանոս ալ համամիտ եղած ըլլայ այս որոշման, եւ պէտք է ըսել թէ ժողովը չհամապատասխանեց Յուստինիանոսի կամքին, եւ չհաւանեցաւ քաղկեդոնիկ դաւանութեան: Յուստինիանոս հարկաւ դժկամակեցաւ եւ բարկացաւ, եւ ասոր յայտնի նշանն է, որ կաթողիկոսն Սահակ, ոչ եւս Եզրի եւ Ներսէսի պէս պատիւներ կը տեսնէ, այլ կայսեր մօտ *արգելեալ* կը պահուի, եւ պատանդ առնուած իշխաններու ու իշխանաց վաւակներու, եւ հինգ եպիսկոպոսներու հետ աքսորական Կոստանդնուպոլիս կը տարուի: Հարկաւ Չորոփորեցին այդ նեղութեան չէր ենթարկուեր, եթէ կայսեր կամակատար եղած ըլլար: Իսկ Յուստինիանոս շատ աւելի չի պնդեր իր ձեռնարկին վրայ, իշխաններէն ոմանց պատիւներ եւ ընծաներ կը բաշխէ, Աշոտի իշխանապետ կը նշանակէ Շիրակայ տէր Ներսէհ Կամսարականը, եւ կաթողիկոսն ու հինգ եպիսկոպոսները եւ իշխանապուն պատանդները մէկտեղ առած Կոստանդնուպոլիս կը դառնայ, հաւանական հաշուով 693-ին սկիզբները: Սակայն իր ընթացքը սկսած էր Կոստանդնուպոլիս կայսերութեան մէջ, մանաւանդ երկակամեայ վարդապետութեան պաշտպանութեամբ՝ միակամեայ եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն վրայ գործած բռնութիւններովը եւ իր եղբայրներուն ալ սպանութեամբը: Ղեկորդիոս Բիւզանդացի, Կիւնուորական շարժման մը գլուխ անցնելով կայսր հռչակուեցաւ 695-ին, եւ Յուստինիանոսի քիթը կտրուելով աքսորուեցաւ ու Խապիներու մօտ ապաւինեցաւ:

520. ԿԵՂԾ ՍԱՀԱԿԻ ԳՐՈՒԱԾՆԵՐԸ

Սահակի Կոստանդնուպոլիս տարուիլը հապիւ թէ անցողաբար յիշուած է Ասողիկէ (ԱՍՈ. 102), իսկ ուրիշներ բոլորովին կը լռեն, յիշողն ալ ոչ մի բացատրութիւն չի տար, թէ ինչչափ տեւեց եւ ինչպէս վերջացաւ: Սահակի բացակայութեան միջոցին, կաթողիկոսութեան ի՞նչ ձեւ առած ըլլալը, եւ կաթողիկոսարանի վարիչ կամ տեղակալ մը գտնուիլն ալ, բոլորովին անյիշատակ թողուած պարագաներ են: Հաւանականագոյն ենթադրութեան հետեւելով մենք կը կարծենք, թէ Հայաստանի մէջ կաթողիկոսական աթոռը յատուկ տեղակալ չէ ունեցած, եւ կաթողիկոսարանին մէջ գտնուող եպիսկոպոսներու ձեռօք ընթացիք գործերը հոգացուած են, իսկ Սահակ ապատած կ'ըլլայ Յուստինիանոսի գահընկէցութեան վրայ, քանի որ Ղեւոնդիոս փոյթ ունեցած է անոր բռնութեանց Կոստանդնուպոլիս դիւրութիւններ տալով իր իշխանութիւնը Կորացնել: Այստեղ իբրեւ տեղեկութիւն յառաջ կը բերենք տարօրինակ գրուած մը, որ *սրբոյ հօրն մերոյ Սահակայ, Հայոց Մեծաց կաթողիկոսի* անունի ներքեւ Յունաց մէջ երեւցած է, եւ հին եկեղեցական հեղինակաց հաւաքածոներուն անցած է 1145 տարույ թուականով (ՀՅՐ. ՃԼԲ. 1154): Գրուածը կը պարունակէ առաջին *կշտամբողական ճատ* մը *Ընդդէմ Հայոց որք Կնոյն ունին ընդ Եւտիքի եւ Դիոսկորի*, եւ ուր 14 գլուխներով կը հերքուին Հայերուն վերագրուած մոլորութիւններ (ՀՅՐ. ՃԼԲ. 1155-1218): Դարձեալ ուրիշ *կշտամբողական ճատ* մը *Ընդդէմ չարափառ եւ հերետիկոս Հայոց*, որուն մէջ 29 հերետիկոսութիւններ կը համուին (ՀՅՐ.ՃԼԲ. 1219-1238), եւ վերջապէս *Պատմութիւն Կիրաց Հայաստանի*, եւ հրահանգ մը, թէ *Որպէս պարտ է ընդունիլ Կհերետիկոս Հայս* (ՀՅՐ.ՃԼԲ. 1238-1266): Մենք նպատակ չունինք ոչ գրութեանց քաղուածը տալ եւ ոչ հերքելու Կբաղիլ, միայն Սահակ Գ. Չորոփորեցի կաթողիկոսին հետ ունեցած յարաբերութիւնները Կննել: Արդ, Սահակ

անունով Հայոց կաթողիկոս, Ձորոփորեցիէն վատ մէկը չենք կրնար ցուցնել, որով հետեւ Սահակ Դ. Գառնեցին սոսկ աթոռակից մը եղաւ 1624-ին, եւ Սահակ Ահագին, թէպէտ 1755-ին ընտրուեցաւ, բայց օծում չստացաւ եւ աթոռի չանցաւ: Իսկ 1145-ին կաթողիկոսութեան աթոռին վրայ կը բազմէր Գրիգոր Գ. Պահլաւունին: Հետեւաբար յիշեալ դրութեանց հեղինակ Սահակ կաթողիկոս մը, Ձորոփորեցին միայն պէտք կ'ըլլայ իմանալ: Այդ ենթադրութեան կը ծառայէ եւս դիտել, որ պատմական ճառին մէջ յառաջ բերուծ է Հայ կաթողիկոսներու ցուցակը Լուսաւորչէն մինչեւ Իսրայէլ, թէեւ աղաւաղուած անուններով, եւ իւրաքանչիւրին պաշտօնավարութեան տարիներն ալ նշանակուած են: Իսկ Իսրայէլէն ետքը կը գրուի *Սահակ Բասակաստրիացի*, առանց տարւոյ նշանակութեան, որով տակաւին իբր աթոռի վրայ կ'իմացուի: Իսկ *Բասակաստրիացի* անունն ալ, *Բասիլ*=արքայ եւ *Կասդրում*=բերդ բառերու թարգմանութեամբ, կրնայ *Արքունաշէն* գիւղի անունին համեմատուիլ: Նոյն տեղ Հայ դուքսերու իշխաններու ցուցակն ալ կը դրուի մինչեւ *Շոտ Նաբգրատունեցի* 3 տարի ու *Ներսէհ Կամսարական* 3 տարի, եւ *Սիմբատիոս Նաբգրատունի* անունով կը վերջացնէ, առանց անոր տարին նշանակելու (ՀՅՐ.ՃԼԲ. 1258): Այդ անուններուն մերձեցմամբ ալ յայտնի կը տեսնուի թէ կեղծող հեղինակը 1145-ին գրելով, նպատակ ունեցած է Սահակ Ձորոփորեցիին պատշաճեցնել իր գրուածը: Կեղծող հեղինակը Սահակի բերանը դրած է, թէ ինքն հերետիկոսներու եւ ամբարիշտներու մէջ ծնած ու սնած, աստուածյին ողորմութեամբ ճշմարտութիւնը ճանչցած եւ վայն Հայերուն քարոզել սկսած է, բայց անոնք քանիցս ժողով ընելով զինքն սպաննել որոշախ են, անոր համար ինքը պարտաւորուած է փախչիլ եւ *սուրբ մայրաքաղաքը* ապաւինիլ (ՀՅՐ.ՃԼԲ. 1219): Իսկ պատմական յօդուածին մէջ ըսուածը է, թէ Սահակ կաթողիկոս Յուստինիանոսի ատեն Կոստանդնուպոլիս երթալով՝ երկաբնակ վարդապետութիւնը ընդունեցաւ իր եպիսկոպոսներով, բայց երբ Հայաստան դարձաւ, Հայեր սպառնացին զինքն չընդնուիլ, եւ նա նորէն ետ դարձաւ եւ քաղկեդոնականութիւնը նպովեց (ՀՅՐ.ՃԼԲ. 1254): Չենք իմանար, թէ ինչպէս այդ պարագան գիտնալով մէկտեղ, Յոյներ կրցած են Սահակ կաթողիկոսի գրուածը *Սրբոյ հօրն մերոյ* վերտառութեամբ մակագրել: Գուցէ այդ մակագրութենէն եւ կեղծ գրութենէն խաբուած է Կալանոս ալ, որ Սահակ մինչեւ վերջ *անփոփոխ եւ հաստատուն* քաղկեդոնիկ կը հռչակէ (ԿԱԼ. 197): Այդ համառօտ քաղուածները ամփոփելով կը տեսնենք, որ Սահակի Կոստանդնուպոլիս գտնուած ըլլալուն յիշատակը, առիթ տուած է անոր մասին սուտ լուրեր եւ անոր անունով կեղծ գրուածներ կազմելու, երբ ԺԲ. դարուն մէջ Յոյներ հետամուտ էին Հայերը իրենց հետ միաբանութեան ստիպելու: Անաւարպեցին ալ այդ կեղծ գրուածներէ խաբուած պիտի ըլլայ, երբ իբր քաղկեդոնիկ կը հռչակէ Սահակ, *որ վասն Հայերուն առ Մահմէտ գնաց* (ԿԱԼ. 442): Սակայն այս ամէն լուրեր եւ գրուածներ վաւերականութենէն զուրկ են, եւ Սահակի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ քաղկեդոնիկ լինելուն վրոյցն ալ առասպելական է: Բայց եթէ այնպէս ալ ըլլար, ի՞նչ նշանակութիւն կրնար ունենալ աքսորի կամ բանտի մէջ գտնուող կաթողիկոսի մը բռնադատեալ յայտարարութիւնը: Արդէն Սահակի ապատութիւն գտած ատեն՝ բռնադատեալ յայտարարութենէն ետ դատնալուն խոստովանութիւնն ալ՝ բաւական է Հայ Եկեղեցւոյն աւանդական վարդապետութեան անխախտ պահպանութիւնը հաստատել:

521. ԱՐԱԲԱՑԻՆԵՐ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐ

Խորհրդածութիւնները փակելով եւ պատմութեան վերադառնալով, ամենահաւանական ենթադրութեամբ կ'ըսենք, թէ Սահակ, որ Հայաստանի մէջ Յուստինիանոսի բռնադատութեան չհամակերպելով Կոստանդնուպոլիս աքսոր տարուեցաւ, այնտեղ ալ հաստատուն մնաց միտքին վրայ, եւ թերեւս նեղութիւններ ալ քաշեց, մինչեւ որ Յուստինիանոսի գահազրկութեամբ եւ Ղեւոնդիոսի գահակալութեամբ ապատութիւն ըստացաւ Հայաստան դառնալ: Այս պարագան կը

ծառայել դարձեալ հերքելու *Սակս ժողովոց* գրուածին այն յայտնութիւնը, թէ Եւրէ Եղիա բոլոր կաթողիկոսներ *հնապանդեալք էին խոստովանութեան Զաղկեդոնի անիծելոյ* (ԹՂԹ. 222): Ըստ այսմ Սահակ կը դառնայ 695-ին, իսկ Հայաստան կը շարունակէ Յունաց իշխանութեան ներքեւ մնալ, պատճառ մը չունենալով վտարանջելու Ղեւոնդիոս կայսերէն, եւ ոչ ալ Տիբերիոս Ապսիմարէն կամ Ափսիմերամէն, որ 698-ին Ղեւոնդիոսի դէմ ելաւ, վայն սպաննեց, եւ կայսեր հռչակուեցաւ, եւ մինչեւ 705 իշխեց: Ներսէհ Կամսարական որ Յուստինիանոսէ իշխանապետ կամ դուքս անուանուած էր 692-ին, երեք տարի միայն պաշտօն վարեց (ՍԱՄ. 84), եւ այս անգամ Հայաստանի կառավարութեան գլուխը անցաւ Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան, որ Սմբատայ որդի (ՅՈՎ. 119), կամ Վարապտիրոցի որդի (ՂՆԴ. 39) կոչուած է, պարզապէս այն նշանաւոր Բագրատունիներուն սերունդը ըլլալուն, որովհետեւ ինքը Աշոտի որդին էր (ՂՆԴ. 44), Վարապտիրոցի թոռը եւ Սմբատի թոռնորդին: Սմբատի իշխանութեան անցնիլը ժամանակագրական հաշուով 695-ին իյնալով, Յուստինիանոսի գահազրկութեան եւ Սահակի աքսորէ դարձին միեւնոյն տարին հանդիպած կ'ըլլայ: Անկէ մինչեւ 698 երեք տարի համեմատաբար խաղաղ կառավարութիւն մը վարած Բիւրատեան, երբ տակաւին Արաբացիք իրենց ներքին պատերազմներով վբաղված էին, եւ Ապտիլմելիք Մովսէսը ընկճելէն եւ արեւելեան գաւառները հնապանդեցնելէն ետքը, կ'աշխատէր Ապտուլլահն ալ ընկճել եւ հարաւային գաւառներն ալ հնապանդեցնել, ինչ որ հապիւ 698-ին գլուխ հանեց: Հապիւ թէ Ապտիլմելիք հակառակորդ խալիֆաները ջնջեց, եւ միահեծան տէր Արաբիոյ եւ Ասորեստանի եւ Պարսկաստանի, այս անգամ մտածեց Յոյներուն դէմ ելլել, եւ Բիւզանդական կայսրութիւնը նուաճելու ձեռնարկել, վասնզի չէր ալ կրնար մոռնալ Կոստանդնուպոլսոյ պաշարումէն ետքը կրած մեծ պարտութիւնը, կայսրներուն հարկ վճարելու ստիպուիլը, եւ նոյնիսկ երենամեայ խաղաղութեան միջոցին Յուստինիոսի Հայաստան արշաւելը, եւ վայն յունական կայսերութեան հնապանդեցնելը: Արաբացւոց եւ Հայոց մէջ ատեն մը բարեկամական յարաբերութիւններ մշակուած էին Թէոդորոս Ռշտունիի ձեռքով, եւ Ներսէս կաթողիկոս ալ վերջիվերջոյ այս կոմը հակած էր: Բայց բարեացակամ տեսակէտը չէր շարունակեր այլեւս, յորմէհետէ Հայեր կայսերութեան կողմը անցեր եւ Յունաց հետ համերաշխ կը գտնուէին: Իրաւ Հայեր Արաբացիներէ անօգնական յունական բանակին առջեւ տեղի տուած էին, սակայն ամիրապետը չէր կրնար կամ չէր կամենար այդչափ նուրբ տարբերութիւններով վբաղիլ: Հայաստան կայսրութեան գաւառ եղած էր, եւ կայսրութեան գաւառ, եւ կերպով մըն ալ իբր իրենց տիրապետութենէ վտարանջած երկիր, Արաբական բանակին վրիժառութեան ասպարէզ դարձաւ: Մենք պէտք չունինք ամիրապետութեան եւ կայսրութեան միջեւ տեղի ունեցած ամէն դիպուածները քաղել, այլ միայն Հայաստանի իրողութիւնները պատմել, քանի որ մեր եկեղեցին միշտ բախտակից եղած է երկրին կացութեան:

522. ՄՐՈՒԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ապտիլմելիք ամիրապետին հրամանով Հայաստանի վրայ առաջին եկողն եղաւ նոյնինքն Մուհամմէտ-պին-Մրուան, ամիրապետին եղբայրը (ՎԵՐ. 319), որ առաջ կայսեր հետ բանակցութեան մտաւ, եւ թշնամութեան առիթ նկատելով՝ կայսեր կողմէ արաբական ոսկիներուն մերժուիլը, պատերազմի սկսաւ: Մեր պատմիչներ կրկին անուններով երբեմն Մրուան եւ երբեմն Մահմէտ կը կոչեն միեւնոյն անձը (ՅՈՎ. 119-120), եւ իրեն ոստիկան անունն ալ կու տան, որ կուսակալի իմաստով գոն ծածուած է հայերէն գրութեանց մէջ: Մրուան երկու տարիի չափ Հայաստանի եւ շրջակայից մէջ գորշեց, 698-էն 700, ամէն կողմ աւերած եւ կոտորած սփռելով, սկսելով Մոկաց նահանգի Ջերմաձոր գաւառէն (ՂՆԴ. 40), որ է Վանայ Շատախը: Ով որ դէմ ելլէր կը ջարդէր, վանք ու եկեղեցի կը կողոպտէր, նախարարական տուները կը մերկացնէր, բերդեր

ապաւինողները սուտ վստահութիւններով դուս կը հանէր, այրերը կը սպաննէր, կի ու տղայ իբրեւ գերի կը վաճառէր, եւ այնչափ նեղութիւն կը պատճառէր, որ առիթ կու տար *երանել զմեռեալսն՝ որք խաղաղական հանգստեամբ յաշխարհէս փոխեցան* (ՂՆԴ. 40): Մուհամմէտ-պին-Մրուանի ժամանակին գործերէն երկուքը իբրեւ նմոյշ կը պատմուին: Գեղամայ լիճին կամ ծովակին Սեւան կղզին, որ ամուր բերդ էր եւ շատերու ապաստանարան եղած էր, երկու տարի դիմացաւ Արաբացւոց յարձակումներուն, բայց վերջապէս գրաւուեցաւ Մուհամմէտէ, որ *զծովն Գեղամայ արձակեաց* (ՍԱՄ. 85), բայց չենք իմանար թէ ինչպիսի հնարք էր գործածածը. գուցէ լաստափայտերով եպերքէն մինչեւ կղզին ցամաքի նման ճամբայ պատրաստեց: Բոլոր Սեւան ապաստանող բազմութիւնը գերի տարուեցաւ, դիպուած գանձեր կապուտ ու կողոպուտ եղան, եւ ամրոցը սպառսպուռ քանդուեցաւ (ՅՈՎ. 119): Երկրորդ խուժուժ գործը կատարուած է *ի վերայ ուխտին Սրբոյն Գրիգորի* (ՂՆԴ. 41): Պատմաբանը կը ճշդէ թէ Բագրեւանդայ Ս.Գրիգորն էր, որ է Բագաւանի Ս.Յովհաննէսի վանքը, եւ եղելութիւնը կը յետաձգէ 750 էն ետքը Եպիտի ոստիկանութեան միջոցին (ՅՈՎ. 138), այլ մենք կը նախադասենք Ղեւոնդի ժամանակագրութիւնը պահել: Արաբացի գունդեր այնտեղէն անցած ատեն, կը տեսնեն *զվայելչութիւն երեւելի եւ պատուական սպասուցն, որ ի նմա ամբարեալ թագաւորացն, իշխանացն եւ նախարարաց աշխաչհիս*, եւ կողոպտելու կազմելու համար, *զժառայ մի իւրեանց* կը խեղդեն եւ խորտփիտ մը կը ձգեն, եւ իբր թէ գտնելով վանականներուն վրայ կը նետեն սպանութիւնը, եւ բոլորն ալ բանտարկելով Մուհամմէտէ հրահանգ կը խնդրեն տրուելիք պատիժին վրայ: Ոստիկանը կը հրամայէ, *ըստ կամաց իւրեանց դատել զնոսա, եւ զինչս եկեղեցւոյն վտարել յաւարի*: Այս հրամանը ընդունող Արաբացիներ աւարի հրամանը անմիջապէս գործադրեցին, եւ վանականներն ալ բանտէ հանելով ուրացութեան հրաւիրեցին, ըստ իսլամական սովորութեան, եւ ասոնց յանձն չառնելուն վրայ, նախ *ծայրակոտոր առնէին զոտսն եւ զձեռսն*, եւ յետոյ *զփայտէ կախեալ* կը մեռցնէին: Պատմիչը կ'օրհնէ անոնց յիշատակը, որ *խաչակից եղեն Քրիստոսի եւ ընդ նմա թագաւորեսցեն* (ՂՆԴ. 43), եւ որոնց թիւը քառասուն է եղած (ՎԱՐ. 71) կամ *աւելի քան զքառասուն, որք ընդ մարտիրոս գրեցան* (ՅՈՎ. 140): Ազիոզորմ ողբ մըն ալ հիւսուած է եկեղեցւոյն լքման եւ պաշտամանց դադարման համար: Ղեւոնդի ըսածին համեմատ՝ եղելութիւնը տեղի ունեցաւ Մուհամմէտ ոստիկանին իշխանութեան *եկուցամաց* լրանալուն ատենները (ՂՆԴ. 41), որ է ըսել 700 թուականին:

523. ԱՐԱԲԱՅԻ ՈՍՏԻԿԱՆ

Մուհամմէտ-պին-Մրուան իրեն յանձնուած գործը աւարտած, եւ Հայաստանը Արաբացւոց տիրապետութեան ներքեւ անցուցած, կրցաւ փառօք Դամասկոս դառնալ, իր եղբօր Ապտիլմելիք ամիրապետին մօտ, Հայաստանի վրայ կուսակալ կամ ոստիկան նշանակելով Աբդլլա, կամ աւելի ճիշդ, Ապտուլլահ անուն զօրավարը, որուն օգնական պիտի ըլլային Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան, իբր հայագունդին սպարապետ եւ Սահակ Չորոփորեցի կաթողիկոսն ալ՝ իբրեւ կրօնական եւ կրօնքի յարակից կենցաղական գործերուն վարիչ: Մուհամմէտ, թէպէտ ոստիկան կամ կուսակալ կոչուած է (ՅՈՎ. 119), սակայն նա գլխաւորապէս աշխարհակալութեան նպատակով պատերապմող մը եղաւ, որով տիրապետութեան լրանալէն ետքը, իբր առաջին կուսակալ կամ ոստիկան կամ ամիրա կը նկատուի Ապտուլլահ, եւ անկէ կը սկսի Արաբացւոց կամ Հագարացւոց կամ Իսրայելացւոց կամ Սարակիանոսաց վերջնական տիրապետութիւնը Հայաստանի վրայ: Թէպէտ կանուխէն ալ տեսանք Արաբացւոց իշխանութիւնը Հայաստանի վրայ տարածուած, նոյնիսկ Ներսէս Իշխանցիին կաթողիկոսութեան օրերէն, սակայն ոչ կանոնաւոր եւ ոչ տեւական տիրապետութիւն էր այն, այլ Յունաց տիրապետութեան հետ մրցում մը, եւ Հայոց կողմէն մէկէն

միևսին հովանաւորութեան ներքեւ մտնելու երերուն փոփոխութիւն մը, դիպուածներու փոփոխութեան համաձայն: Արաբական հաստատուն տիրապետութեան թուականն ալ կրնանք ուրեմն 700-ին դնել, երբ առաջին անգամ պարպապէս կուսակալ մը պաշտօնի կը կոչուի ամիրապետին կամ խալիֆային կողմանէ: ԻՍկ Արաբական տիրապետութեան ձեւին մասին գաղափար մը կազմելու համար, պէտք է դիտել, որ Արաբացիք քաղաքական եւ կենցաղական օրէնքները, պարպապէս իրենց կրօնական կամ իսլամական սկզբունքներուն վրայ հիմնած ըլլալով, անհնարութեան մէջ կը գտնուէին իրենց օրէնքներով քրիստոնեայ հպատակները կառավարել, եւ պարտաւոր կ'ըլլային ներել որ քրիստոնեայք իրենց կրօնական սկզբունքներուն համեմատ կառավարուին, եւ առ այս պէտք կ'ունենային քրիստոնեայ պետի մը յանձնել այդ գործերուն վարչութիւնը: Ըստ այսմ Արաբացի ոստիկանները չէին կրնար անմիջական ազդեցութիւն եւ մասնակցութիւն ունենալ հպատակ քրիստոնեաներու կեանքին ու կենցաղին վրայ, իրենք կը բաւականանային հարկերը հաւաքելով, եւ երկրին զինուորական պաշտպանութիւնը կատարելով:

524. ԲԱՂԱԲԱԿԱՆԻ ԿԵՐՊԵՐ

Այստեղ միջանկեալ կերպով պէտք է յիշենք, որ Հայերէն լեզուին մէջ՝ շատ ընդարձակ եւ շատ անորոշ իմաստ մը կը պարտաւորուինք տալ *քաղաքական* բառին, որ մեր մէջ անխտիր կը գործածուին, եւրոպական ճշգրտութեամբ վատուած եւ որոշուած՝ *politique* ու *municipal* բառերուն տեղ, որոնցմով կը տարորոշուին՝ քաղաքական-պետական ու քաղաքական-կենցաղական ու քաղաքական-տեղական վարչութիւններ եւ գործեր: Այդ վերջինը, այսինքն տեղական-քաղաքական վարչութիւնը, հիներուն ծանօթ ճիւղ մը չէր, որով միւս երկուքին վրայ ամփոփուած ատեննիս կրնանք ըսել, թէ իսլամ Արաբացիք միայն պետական-քաղաքականը պահած էին իրեն աստիկաններուն, այսինքն է ելեւմտական եւ զինուորական վարչութիւնները, իսկ կենցաղական-քաղաքական կը յանձնէին քրիստոնեայ անձներու, տեսակ ներքին ինքնավարութեան իրաւունքով: Ասոնք առաջ *պատրիկ* անունը կը կրէին կոչմամբ, բայց վերջէն ամիրապետներ դժուարութիւն չքաշեցին *թագաւոր* անուն եւ պատիւ եւ հանդերձանք ալ տալ անոնց, ելեւմտական եւ զինուորական բարձր վարչութիւնը միշտ ոստիկաններու ձեռքը պահելով: Այդ վերջին ձեւով է որ Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց եւ Կարուց թագաւորութիւններ ստեղծուած պիտի տեսնենք առաջիկային մէջ: Նոյնին մէկ ուրիշ գործադրութիւնը եղաւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն դիրքը: Օսմանեանց տիրապետութեան ներքեւ: Իսկ Ապտուլլահ ոստիկանի մօտ առաջին անգամ պատրիկի պաշտօն վարողը մնաց Սմբատ Բիւրատեան, որ 695-ին գործի գլուխ անցած էր կայսերական անուանմամբ, իր միանգամայն պահուեցան Սահակ կաթողիկոսին իրաւունքները, ինչպէս որ կաթողիկոսութեան գահակալները կը վարէին սկիզբէն ի վեր, եւ որուն մաս կը կազմէր դատական իշխանութիւնը, եկեղեցական, ընտանեակն, ամուսնական, ժառանգական եւ բարոյական շրջանակներու մէջ:

525. ԴԱԻԻԹ ԴԸԻՆԵՑԻ

Արդլլա կամ Ապտուլլահ ոստիկանը ներկայանայ իբրեւ *այր ժանտ, ժպիհր եւ ապերասան, եւ յաւէտ չարաբարոյ, որ վկեղ ծաւորութիւն իբրեւ պթոյնս իժի յինքն բուձեալ ու նէր*: Նա նպատակ ունեցաւ Հայերուն ներքին ոյժը ջախջախել, ճնշելով գլծաւոր նախարարները, եւ նպատակով *կալանաւոր կապանօք չարաչէր վիշխանս եւ վապատոս աշխարհիս*, միւս կողմէ Հայերը աղքատացնել եւ միջոցներէ վրկելու համար *յաւարի առ նոյր վկարասի եւ վստացուածս* (ՅՈՎ. 120): Կրօնական հալածանքն ալ իբրեւ պատճառանք կը գործածէր այդ նպատակը իրագործելու, եւ այս կերպով կը կարծէր տեւական եւ անհակառակ տիրապետութիւն հաստատել Հայաստանի վրայ, հոգ

չէ որ երկիրը անապատանար, եւ աւերակաց վրայ թագաւորէր ամիրապետը: Ապտուլլահի կրօնական հալածանքին գլխաւոր գոհն եղաւ Սուրհան-Դաւիթ, որուն դարձը պատմեցինք (§ 505), որեւ Ձագ գիւղէ փոխադրուած էր Դուին քաղաքը իր ընտանեօք: Ապտուլլահի լուր տրուեցաւ, թէ նա նախկին իսլամ մըն էր՝ հաւատքը ուրացած, ինչ որ իրենց օրէնքով մահապարտութեան արժանի գործ կը համարուէր: Դաւիթ փնտռուեցաւ եւ ատեան հանուեցաւ, եւ իր առաջին կրօնքին դառնալու հրաւիրուեցաւ, եւ երբ չհաւանեցաւ, *չարաչար հարուածովք եւ կապանօք եւ բանտիւ* բռնադատութիւններ եղան բաւական օրեր, խաչի նշան մըն ալ առջեւը տրուեցաւ, ու կոխտել հրամայուեցաւ, բայց Դաւիթ մինչեւ վերջ անխախտ մնաց իր քրիստոնէութեան վրայ, իր կնոջ կողմանէ ալ քաջալերական խօսքեր լսելով: Վերջապէս խաչի վրայ մեռցնելու վճիռը տրուեցաւ, եւ Ս.Սարգիս վանքին դրան առջեւ, *բելեռակայ* խաչուեցաւ, եւ սիրտին ու կուշտերուն նետահարուելով հոգին աւանդեց: Դաւիթ՝ Դըւնեցի կը կոչուի իր վերջին բնակութեան տեղէն առնուելով, թէ ոչ ծննդեամբ Պարսկաստանի Խորասան գաւառէն է եղած: Նահատակութեան ատեն *ժերու նի* կը կոչուի (ՅՈՎ. 120), զի իր դարձէն իբր 35 տարիներ անցեր էին, եւ եթէ 25-30 տարեկան էր դարձին ատեն, վաթսունեամեայ նահատակուած կ'ըլլայ: Մարտիրոսութեան թուականը, տեղ մը ըսուած է 676 արեւի 23 աւագ Ջատկի Երկուշաբթին (ՅԱՅ. 480), ուրիշ տեղ 693 եւ Հայոց 142, արեւի 23, կամ Մարտի 31, նոյնպէս Երկուշաբթի աւագ Ջատկի (ՎՐՔ. 228), ուրիշ տեղ ալ պարզապէս արեգի 23 (ՅԱՍ. Ա. 143), սակայն այս ամէն պարագաներ իրար չեն գրկեր, շարժական տոմարի հաշուով, որ այն ատեն կը գործածուէր: Այս եղելութեան միջոցին արեգը Յունուարի սկիզբները կ'իյնար, որ ատեն Ջատկի չի կրնար տօնուիլ, թուականն ալ ոչ 676 եւ ո'չ 693 կրնայ ենթադրուիլ, որ ատեն ուտիկաններու վարչութիւնը տակաւին չէր: Հաւանականագոյն է 701 Ապրիլ 4-ին դնել, Ջատկին երկրորդ օրուն յիշատակութիւնը պինդ բռնելով, եւ *արեգի* ԻԳ թուականը *մարգաց* Գ փոխելով, գրչագիրներու եւ թուատառերու շփոթութեան դիւրամատոյց մեկնութեան կերպով: Սարգիս Ամատունեաց եպիսկոպոս, եւ Մուշեղ ու Արտաւազդ Մամիկոնեան իշխաններ, ուտիկանին արտօնութեամբ փառաւոր յուղարկաւորութիւն ըրին Սուրհան Դաւիթի, եւ Մախոժ-Յիդտիբուղտի գերեզմանին քովը թաղեցին, Դուինի Ս. Գրիգոր կաթողիկէին մօտը (§ 364), Դաւիթի խաչն ու սիրտը խոցող գեղարդն ալ գնեցին, եւ առաջինը Դուինի եւ երկրորդը Ձագ գիւղի հաւատացելոց բարեպաշտեան ընծայեցին:

526. ՍԱՀԱԿԻ ԱՔՍՈՐԸ

Ապտուլլահ իր բռնութիւնները շարունակելով աւելի ծանր ձեռնարկներու համարձակեցաւ, ու նոյն իսկ Սահակ կաթողիկոսն ու Սմբատ պատրիկը, *կապեալ ի շղթայս տայր տանել ի Դամասկոս* (ՅՈՎ. 120), հարկաւ իբրեւ ծանր յանցաւորներ եւ վտանգաւոր անձնաւորութիւններ՝ ամիրապետին ատեանին յանձնելով: Պատմիչներ եղելութիւնը կը յիշեն, առանց շարժառիթներուն եւ պարագաներուն վրայ բացատրութիւն տալու, եւ կ'երեւի թէ այս երկուքէն վատ ուրիշ նախարարներ ալ միատեղ զրկուեցան, որովհետեւ գրուած է *թէ զիշխանն Հայոց եւ խաղացոյց ի Դամասկոս* (ԱՍՈ. 103): Եթէ պարագաները ուսումնասիրելով օրէն էպատմական դատարկները լրացնել, իրաւունք կը կարծենք ունենալ ըսելու, թէ որովհետեւ Ապտուլլահ *առհասարակ զամենայն եկեղեցիս Զրիստոսի ի բոլոր զարդուց կապուտ կողոպուտ թողոյր, եւ յարտօսը կականման եւ ի սուգ եւ ի տրտմութիւն գծերս եւ զտղայս բերէր* (ՅՈՎ. 120), հարկաւ Սահակ ու Սմբատ պարտք զգացին ուտիկանին անիրաւութեանց դէմ գանգատիլ, եւ բողոքի ձայն բարձրացնել, եւ մինչեւ իսկ եկեղեցիներու եւ խեղճերու պաշտպանութեան համար դիմադրութեան միջոցներ ձեռք առնուլ, ինչ որ չէր կրնար Ապտուլլահ հաճոյ ըլլալ: Ուստի, անոնց ձայնը լուցնելու համար, կրնար իբրեւ պետութեան թշնամիներ, եւ յունական ազդեցութեան պաշտպաններ ներկայել կաթողիկոսն

ու պատրիկը, եւ իբր ապստամբներ կամ ապստամբութեան գրգռիչներ՝ Վիրենք Հայաստանէ հեռացնել, եւ ձեռքակալելով Դամասկոս քաղաքը, կամ ամիրապետին ատեանին յանձնել պարտուպատշաճ կերպով պատժելու համար: Եղելութիւնը կրնանք դնել 702 տարին: Երկու գլխաւոր քաղաքներէն, միայն Սահակի համար կը կարդանք թէ Դամասկոս հասած է, թէ այնտեղ *ի կապանս* էր (ՎԱՐ. 71), եւ կը պահուէր իբր *ի պատանդս* (ԱՍՈ. 103): Իսկ Սմբատի Դամասկոս հասնիլը տեղ մը գրուած չէ, այլ անմիջապէս կը տեսնենք, որ կը գտնուի Ռշտունեաց գաւառը (ՂՆԴ. 48), Արաբացոց հետ պատերազմի բռնուած: Այդ պարագան է որ բոլոր նոր պատմագրիչներու ըսել կու տայ, թէ Սմբատ կրցաւ իր կապանքներէն ազատիլ, եւ քաղաքէն փախչիլ, նոյնիսկ քաղաքավայրը չհասած: Մենք ալ կը համաձայնինք այդ բացատրութիւնը ընդունիլ: Միայն դիտելու արժանի կէտ մը կը նկատենք, թէ Ապտուլլահի վերագրուած այսպիսի մեծ անիրաւութիւնը մը, եւ զոր յայտնապէս կը գրեն Պատմաբան ու Ասողիկ ու Վարդան, բնաւ Ղեւոնդէ յիշուած չէ, որուն կը հետեւի եւ Կիպրոս, այնպէս իմն ցուցնելով, թէ Սահակ երբեք Հայաստանէ հեռացուցուած չէ: Որչափ ալ գնահատելի ըլլայ Ղեւոնդի հեղինակութիւնը, սակայն միւս երեքն ալ չէին կրնար անգոյ զրոյց մը իբր եղելութիւն աւանդել:

527. ԳՈՒԿԱՆՔԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Սմբատ Բիւրատեան Ապտուլլահի բռնութենէն եւ Դամասկոսի քաղաքէն ազատած, շունչը առաւ Վանայ ծովակին հարաւակողմը Մոկաց եւ Ռշտունեաց լեռնային գաւառները, եւ հոն սկսաւ դիմադրութեան շարժումներ կազմակերպել, եւ Արաբացոց դէմ ելնելու պատրաստուիլ: Սմբատի ձայնը ընդունելութիւն գտաւ, վասնզի Ապտուլլահ խորհուրդ մը յղացած էր, *բառնալ զպատանդսն տոհմն յաշխարհէս Հայոց, հանդերձ նոցին հեծեծելովք*, եւ նենգաւոր հրաւերներ կ'ուղղէր այդ նպատակով: Սակայն Սմբատ *զգայր զդաւաճանութիւննն*, եւ այս կերպով *այլոց նախարարաց եւ նոցին հեծելոց եւս յայտնեցաւ նենգութիւն նոցա*, եւ բաւական շարժում մը սկսաւ Վասպուրականի կողմերը (ՂՆԴ. 43): Ապտուլլահ հարկ տեսաւ շարժումին առջեւն առնել, եւ արաբական գունդ մը դրկեց Վասպուրական, որ Սմբատի գունդին հետ վարնուեցաւ Ռշտունեաց գաւառի Գուկանք գիւղին մօտ, եւ յաջողութիւնը Հայոց կողմը եղաւ, որոնք թշնամիները *ի սուր սուսերի մաշեցին*, եւ միայն 280 հոգի Գուկանքի եկեղեցին ապաստանեցան, եւ անոր մէջ ամրացան: Հայերը տեսնելով որ ոչ *կարացին ստնանել* եկեղեցի-ամրոցին դէմ, ուկեցին եկեղեցին կրակ տալ, բայց Սմբատ ընդդիմացաւ, յայտարարելով թէ յաղթութիւնը պարգեւող Աստուծոյն բնակարանին *ձեռնամուխ լինել՝ ապիրատութիւն է*, եւ գոհացան խիստ պաշարումով անձնատուր ըլլալու ստիպել: Ասոր վրայ պաշարեալներուն գլխաւորներէն մէկը հաշտութեան համար բանագնաց եկաւ, յիշեցնելով թէ *ազգ քրիստոնէից ողորմած է*, բայց Սմբատ մերժեց առաջարկը ըսելով, *իսկ դուք ազգ անողորմ էք*: Մարդ խնդրեց գոնէ Վիրենքն չխողխողել, եթէ միւսները համոզէ անպայման անձնատուր ըլլալու: Հայեր հաւանութիւն յայտնեցին եւ Գուկանքի եկեղեցին ապաւինողները դուրս ելլելուն պէս խողխողեցին, իսկ բանագնացութեան եկողը *կենդանւոյն յուղարկեցին ի խորս ծովուն* (ՂՆԴ. 49), այսինքն է՝ չխողխողեցին, այլ Վանայ ծովակին մէջ խեղդեցին:

528. ՎԱՐԴԱՆԱԿԵՐՏԻ ՅԱՂԹՈՒԹԻՒՆԸ

Այդ յաղթութենէն ետքը ուրիշ նախարարներ ալ քաջալերութիւն առին, գոնէ *մարթասցին զանձինս ապրեցուցանել*, եւ որոշեցին *զնալ յաշխարհէս առ թագաւորն Յունաց*, լաւագոյն համարելով բիւզանդական բռնադատութիւնները, քան արաբակաբ հարստահարութիւնները: Սմբատ Բագրատունիի հետ էին Վարդ Ռշտունի Թէոդորոսի որդին, եւ Աշոտ Բագրատունի, եւ 2000 հեծեալներու գունդ մը: Վասպուրականէն ելած ատեննին, Առեստակողմ կոչուած տեղը

ճգնաւորէ մը *չոգան հարցանել զորպիսութիւն գործոյն*, այսինքն ձեռնարկին մասին գուշակութիւն մը ուզեցին, սակայն նա ուրիշ բան չկրցաւ ըսել, բայց եթէ *զգուշանալ ի նենգութենէ, եւ աղօթս արարեալ, առաքեաց յիւրմէ*: Դէպի յունական սահմանները յառաջելով Երասխը անցան, Արարատայ դաշտը մտան (ՂՆԴ. 44) եւ Ակոռիի մօտ Վարդանակերտ աւանը հասած էին (ՍԵԲ. 148), երբ Նախիջեւանի արաբական գունդը ետեւէն հասաւ 6000 հեծեալներով, եւ նոյնինքն Ապտուլլահ հրամանատարութեամբ: Հայերը փութացին պատգամաւոր դրկել, թէ քանի որ իրենց երկիրը, բնակութիւնները, այգիները, անտառները ու անդաստանները թողած կը մեկնին, գոնէ անձերնուն չդպչին եւ թող տան որ անցնին երթան: Սակայն *ոչ կամեցան լսել զօրքն Իսմայէլի*: Այն ատեն Հայերը Վարդանակերտի փողոցները ամրացուցին, եւ գիշերը հսկումով ու առաւօտը պատարագով եւ հաղորդուելով նահատակութեան պատրաստուեցան (ՂՆԴ. 45): Բայց յաջորդ օրը այնպիսի արիւթեամբ կռուեցան, որ իրենց երկու հազարով թշնամուցն վեց հազարները *սատակէին ի սուր սուսերի*: Հայոց յաջողութեան նպաստեց եղանակն ալ, *քանպի էին աւուրք ցրտաշունչ ստոնամանեաց*, եւ Արաբացիք, որ *զգիշերն ամենայն ի վերայ ձեան օթագայեալ էին*, ոյժ չունէին պէնք շարժելու, եւ իրենց փախստականներն ալ սառած Երասխի վրայ վազելով *խորոց մատնէին՝ խորտակեալ պաղին*: Իրենցմէ 300 հոգի մապապուրծ փախչելով ապաւինեցան Շուաշնի ապարանքը, որ տիկին է կոչուած (ՂՆԴ. 46), իբր տանուտէր Վահան Կամսարականի դուստրը, եւ տեղւոյն տիրուհին: Տիկին Շուաշան անոնց համար բարեխօս կանգնեցւ Սմբատի առջեւ, որպէս զի իր հիւրընկալութիւնը դաւաճանուած չըլլայ: Եւ ոչ միայն պահեց պահպանեց, այլեւ մէջէն որոնք կը տեսնէր *մերկս եւ բոկս, զգեցուցանէր հանդերձիւք*, եւ որոնք կը տեսնէր *վիրաւորս, պատէր զվէրս եւ ողջացուցանէր* (ՂՆԴ. 46): Վարդանակերտի պատերազմը պէտք է ուրեմն դնել 703-ի Յունուարին, որ է սաստիկ սառնամանեաց ամիսը Արարտի դաշտին վրայ: Միեւնոյն ատեն Կամսարական Ներսէհ եւ ուրիշ ազատներ ալ Վանանդի մէջ արաբական ուրիշ գունդ մի կոտորեցին սպառսպուռ, այնպէս որ գրեթէ *բնաջինջ կոտորումը* կը լինէր Հայաստանի մէջ գտնուող արաբական բանակին, եւ ինքն Ապտուլլահ ոստիկանն ալ *փախստեալ անցեալ գնայր առ ամիրապետն իւր*: Վարդանակերտի կոտորածը այնպէս սաստիկ տպաւորութիւն գործած էր Արաբացւոց վրայ, որ Պատմաբանի գրածին համեմատ սովոր էին ըսել, թէ *Վարդանակերտ առին մի յիշեսցի մեզ* (ՅՈՎ. 121):

529. ԱՐԱԲԱՑԻՈՅ ՅԱՐՉԱԿՈՒՄԸ

Հայեր այս յաղթութեան վրայ, *յղփացեալ յաւարէ թշնամեացն*, եւ իբր թէ ի սպառ Արաբացւոց տիրապետութենէն ազատած ըլլային, աւարամասէն բաժին կը հանէին Յունաց կայսեր, որ Տիբերիոս Ապսիմարն էր, եւ ընտիր տաչիք նժոյգներ եւ արաբացի սպանեալներու քիթեր ընծայ կը դրկէին Կոստանդնուպոլիս: Կայսրն ալ այդ ընծաները իբր հպատակութեան առհաւատչեայ ընդունելով, շնորհակալութիւններ եւ պատիւներ կը փոխարինէր, եւ կուրապաղատի աստիճան եւ պաշտօն կը շնորհէր Սմբատի, որ հայագունդն ալ մէկտեղ առած կ'երթար ամբանալ Տայոց գաւառը, իրեն կենդրոն ընելով Թուխարք ամրոցը, եւ պաշտպանողական պատրաստութիւններ կը կարգադրէր (ՂՆԴ. 47): Բայց միւս կողմէն Ապտիլմելիք ամիրապետ եղածը լսելով, եւ Հայերուն նորէն գլուխ քաշելը տեսնելով, նոր բանակ կը կազմէր, հազարն բազմութեամբ եւ զօրաւոր պատրաստութեամբ, անոր ալ հրամանատար կը նշանակէր Մուհամմէտ-պին-Ոկբայ նշանաւոր զօրավարը, եւ ճամբայ կը հանէր *առնուլ զվրէժս ի Հայոց*, հրաման տալով *հրդեհել եւ քանդել, կործանել զեկեղեցիս, առհասարակ գերել, եւ կերակուր տալ անողորմ սրոյ* (ՅՈՎ. 122): Պատրաստութեանց լուրն իսկ հնուդողի կը մատնէր Հայերը, որոնք իրենց բուռն յուզմանց մէջ կը յուսային յունական կայսրութեան օգնութեամբ նոր եւ լաւագոյն կացութիւն մը

պատրաստել, մինչ Ապիսմար կայսր, իր գահին վրայ երերուն, ներքին շփոթութիւններով, շրջապատուած, գահազուրկ Յուստինիանոսի եւ Խապիրներու յարձակումներուն վտանգէն սարսափած, աւելի Հայերուն բարեկամութենէն իրեն օգնութիւն կը սպասէր, քան թէ Հայերուն օգնելու կարողութիւն ունէր: Այս վհատեցուցիչ յայտնութիւնները Հայերուն առջեւ ուրիշ ճամբայ չէին թողուր, բայց եթէ նորէն Արաբացւոց հետ հաշտուելու կերպը փնտռել, եւ դիմադրելու ոյժ չունենալով, գթութեան դիմել եւ ողորմութեան ապաւինիլ: Սմբատ ինքն գլուխ կանգնեցաւ այս նոր խորհուրդին, եւ պնդադեսպաններ յղելով փութաց Սահակ կաթողիկոսի միւնորդութիւնը խնդրել, ամէն տեսակ հպատակութեան եւ համակերպութեան եւ հաւատարմութեան երաշխաւորութիւնները առաջարկելով: Այդ տեսութիւնները ամենայն ստուգութեամբ կը քաղուին եղելութեանց վննութենէն, թէպէտ պատմագիրներուն մէջ անոնց բացատրութեանց չենք հանդիպիր:

530. ՍԱՀԱԿԻ ՄԻՋՆՈՐԴԵԼԸ

Սահակ տարիէ մը ի վեր Դամասկոսի մէջ աքսորական, ըլլայ իբրեւս պատանդ, ըլլայ իբրեւ բանտարկեալ, կ'երեւի թէ նկատառութեան արժանի դիրք մը կը վայելէր ամիրապետին աչքին: Մինչեւ հիմա պատմուած եղելութիւնները ուսումնասիրելով, եւ անոնց մէջ Սահակի վարած դերը նկատելով, անհնար է, չտեսնել անոր վրայ պատկառելի եւ կարող եւ ազդեցիկ նկարագիր, մը որ իր ունեցած բարձր դիրքին հետ պէտք էր տպաւորութիւն գործէր իրեն հետ տեսնուողներուն վրայ: Հարկաւ ինքն Ապտիմելիք ամիրապետն ալ նոյն պագացած էր, Սահակը տեսնելով եւ լսելով, քանի որ Ապտուլլահէ ամբաստանուած եւ շղթայակապ պրկուած ըլլալով հանդերձ, հանդարտ կենցաղ մը ունէր Դամասկոսի մէջ: Մուհամմէտ-պին-Մրուան պօրավարն ալ, ամիրապետին եղբայրը, երկու տարիի չափ Հայաստան եղած ատեն, առթիւ ունեցած էր Սահակի արժէքը գնահատել, որուն կողմէն բնաւ դժուարութեան հանդիպած չէր, եւ թերեւս ալ յունականութեան հակակիր պագացումներ լսած էր անոր բերնէն, որ նոր դարձեր էր Կոստանդնուպոլսոյ աքսորէն: Հարկաւ այս եւ նմանօրինակ նպաստաւոր հանգամանաց վրայ հիմնուելով Սահակ համարձակեցաւ միջնորդ կանգնիլ ամիրապետին առջեւ, եւ արտօնութիւն ստանալ Հայաստան դառնալու, որպէսզի Ոկբայի հետ տեսակցելով, առանց արիւն թափելու Հայոց հպատակութիւնը ամրացնէ, եւ անոնց հաստատ հաւատարմութիւնը երաշխաւորէ: Եթէ ամիրապետը հաւանեցաւ Սահակի առաջարկութեան, եթէ վստահեցաւ որ նա իր առաջարկը իրականացնելու կարողութիւն ունի, եւ եթէ Ոկբայ պատերազմի ձեռք չպարկած պատրաստուեցաւ Սահակի հետ տեսակցիլ, պէտք է հետեւցնել, թէ ամիրապետը կ'արտօնէր Սահակը Հայաստա դառնալու, անշուշտ պարտ ու պատճառ հսկողութեան ներքեւ, միւս կողմանէ ալ հրաման հասցուցած էր Ոկբայի ետեւէն՝ բռնական միջոցներու չձեռնարկել, կաթողիկոսին հետ հաշտարար բանակցութիւններ չլրացուցած: Պատմութիւնը կը ցուցնէ Հայաստան կ'երթայ, Ոկբայ ալ Սահակը տեսնելու կու գար, որ է ըսել, բանակին հրամանատարը իր պինուորական արշավանքը կասեցուցած կամ յապաղեցուցած, դէպի ետեւ կը դառնար Սահակի հետ տեսակցելու: Երբոր մէկ կողմէն Սահակի անձին գովեստը կ'ընենք, պէտք չէ վանց ընենք յիշել Ապտիլմելիքի ալ մարդասիրական պագացումը՝ որ հնարաւորութեան սահմանին մէջ խաղաղական միջոցները կը նախադասէր, եւ նկատի առնելով Մուհամմէտ-պին-Ոկբայ պօրավարին ալ՝ արիւնահեղութենէ խուսափելու պգուշաւորութիւնը:

531. ՆԱՄԱԿՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Սահակ կաթողիկոս, երկար պաշտօնավարութենէ յոգնած, բազմապիսի փորձանքներէ անցած, ներքին եւ արտաքին վիշտերով տագնապած, աքսորներով եւ բանտարկութիւններով տկարացած, իրեններուն աղէտներովը տոգորված, ծերացեալ հասակի հասած, եւ հիւանդագին

մարմնով տառապած, ճամբայ կ'ելլէ Դամասկոսէ, եւ հակառակ իր տկարութեան կը փութայ, կը շտապէ, կ'աճապարէ օր առաջ Հայաստան հասնիլ քանի որ դեռ Ոկբայ վրիժառու բանակը ոտք չէ կոխած այն երկիրը, զոր աւարելու հրաման ստացած է իր ամիրապետէն: Բոլոր Սահակի ուշնուրուշը գրաւուած է այդ մտածմունքով, թէ ի՞նչ ընէ ի՞նչ խօսի, որ *թերեւս հնար լիցի դարձուցանել զնա յանհնարին դառնութենէ մտացն* (ՅՈՎ. 122): Բայց քանի կ'երթայ, աւելի տկարութիւն կը զգայ, իրեն բովիներն ալ կը տեսնեն *հիվանդացաւ սուրբ կաթողիկոսն ի հիւանդութիւն մեծ* այնպէս որ երբ կը հասնին Միջագետքի Խառան քաղաքը, այլեւս անհնար կը լինի անոր յառաջել: Սահակ լսած էր որ Ոկբայ ընդ առաջ կու գայ իրեն, ստացած հրահանգի համեմատ հաշտարար բանակցութիւնն ընելու, բայց իր վերջին օրերը մօտալուտ կը տեսնէ, եւ չի յուսար թէ բերանցի խօսելու պիտի հասնի, անոր համար կը նստի եւ *գրէ նամակ աղաչանաց առ Ոկբայ իւրով իսկ ձեռամբ* (ՅՈՎ. 122), եւ արաբակաբ լեզուով: Այսպիսի փափուկ վայրկեանի մէջ գրուած գիր մը, այնպիսի մեծ կարեւորութիւն մը ունի, որ գոնէ քաղուածը տալ անհրաժեշտ կը սեպենք: Ազգիս կողմէ, կը գրէ զրկուած էի քեզի հետ ծօսիլ, եւ ինչ որ նախարարականք եւ ժողովրդականք *միաբանեալ խնդրեն* քեզ առաջարկել, բայց կեանքերու տէրը, *ստիպով յաիշտակեաց զիս առ ինքն: Արդ երդմնեցուցանեմ զքեզ ի կենդանին Աստուած*, որ ձեր նախահօր Իսմայէլին տիեզերաց իշխանութիւնը խոստացաւ, որ իմ ժողովուրդին *արասցես խաղաղութիւն:* Անիկա ձեզի պիտի ծառայէ *հարկատրութեամբ*, եւ պիտի հնազանդի *յամենայն սրտէ*, սուրդ արիւնի մի՛ խօթեր, ձեռքդ աւարառութենէ արգիլէ՛, միայն մեզի ներուի մեր հաւատքը պահել եւ անկէ դառնալու ստպում չըլլայ: Եթէ առաջարկս կատարես, *յաջողեցէ Տէր զիշխանութիւնդ քոյ*, իսկ եթէ չկատարես, *Տէր ցրուեցէ զխորհուրդ քոյ*, գործերդ չյաջողին, պիտուորներ քեզի դէմ ելլեն, ամէն կողմէն նեղիչներ ունենաս, իշխանութիւնդ հաստատուն չմնայ: *Մի անտես առներ զհայցուածես իմ եւ եկեցցեն ի վերայ քո օրհնութիւնք իմ* (ՂՆԴ. 50): Սահակ հրահանգ կու տայ իրեններուն, որ եթէ Ոկբայ չհասած՝ ինքն մեռնի, նամակը իր ձեռքը տան եւ պահեն, որպէսզի Ոկբայ անձամբ գայ եւ իր ձեռքէն առնէ: Իրաւ ալ Ոկբայի հասնելէն օր մը առաջ Սահակ իր հոգին՝ կ'աւանդէ Խառնակի մէջ, իրեններ ըստացած հրահանգնին կը գործադրեն, բայց Ոկբայ ալ անակնկալ պարագայէն զգածուած, հրաման կը դրկէ, որ չթաղեն մինչեւ որ ինքն հասնի ու անգամ մը երեսը տեսնէ (ՅՈՎ. 123):

532. ՈԿԲԱՅԻ ԶԻԶՈՒՄԸ

Ոկբայ կը հասնի, եւ *վաղվաղակի առ դիապատիկ մարմինն առն Աստուծոյ մտեալ*, արեւելեան սովորութեամբ ձեռքը գլուխը տանելով՝ *սէլամ ալէք* բառերով կ'ողջունէ, եւ երբ ուշադրութեամբ նամակը կը դիտէր, ձեռքին շարժուիլը կը տեսնէ, զգածեալ կերպով կը մօտենայ, կ'առնէ, կը բանայ, կը կարդայ (ՅՈՎ. 123), եւ անգամ մը եւս կը յուզուի, իբրեւ թէ անդիի աշխարհքէն խորհրդաւոր պատգամ մը լսէր: Նամակին խորհրդաւոր օրհնութիւնները եւ սպառնալիքները խորին տպաւորութիւն կը գործեն, կարծես երկնային ձայն մը Հայոց հաւատարմութեան երաշխաւոր ըլլար, այնչափ վստահօրէն կը համոզուի Ոկբայ անոնց կատարեալ եւ անխարդախ հպատակութեան վրայ: *Այո՛, խնդիր քո կատարեալ է*, կը պատասխանէ, իբրեւ թէ կենդանի անձի հետ խօսէր (ՅՈՎ. 124), եւ եթէ չկատարեմ, *եկեցցեն ի վերայ իմ ամենայն նպովքն, զոր ընթերցայ ի մատենին քում* (ՂՆԴ. 52): Հարկաւ բոլոր անոնք ալ որ Սահակ կ'ուղեկցէին, կամ որ Սահակը դիմաւորելու կու գային, նախարարական եւ եկեղեցական անձնաւորութիւնք ալ, իրենց կողմէ պէտք եղած յայտարարութիւնները եւ երդումները կրկնեցին ոստիկանին առջեւ, օգուտ քաղելով անոր զգածեալ եւ յուզեալ վիճակէն: Ոկբայ անմիջապէս հրաման տուաւ իր գունդերուն կանգ առնել, եւ պատերազմական արշաւանքը կասեցնել. Հայոց նախարարներուն գրեց որ

եղածները մոռացութեան կու տայ՝ խոստացեալ հաւատարմութեան պայմանով, եւ կը հրամայէ որ ամենքը իրենց տեղերը եւ իրենց գործերուն դառնան, եւ վստահ ըլլան իր խոստումներուն (ՅՈՎ. 124): Մինչեւ իսկ չէր յիշեր ինչ որ *էանց ընդ պօրն Տաճկաց ի Վարդանակերտն աւանի* (ՂՆԴ. 53): Այսպէս կը վերջանայ այդ նշանաւոր, մինչեւ իսկ նորահրաշ եղելութիւնը, պոր յառաջ բերինք Պատմաբանին գրածին համեմատ, որ հիացմամբ կը փակէիր խօսքը, թէ *այսպէս պմեռելութիւն նորա պատուական արարԱստուած քան պմեր կենդանութիւնս* (ՅՈՎ. 124): Ժամանակագրական հաշուով Սահակի մահը եւ նամակին արդիւնքը պէտք է դնել 703 տարւոյ ամառուան միջոցին:

533. ՏԱՐԲԵՐ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Այդ եղելութեանց մասին, Պատմաբանին տուած էական մասերը պահելով, ինչպէս են Սահակի մահը եւ նորա նամակին ազդեցութիւնը, եւ Ոկբայի հաշտարար կարգադրութիւնները, բաւական տարբեր պարագաներ կը յիշէ ՂԵԼՈՆՊ, Արաբաց արշաւանքներուն պատմիչը: Արդէն ըսինք թէ ՂԵԼՈՆՊ բնաւ չի խօսիր Սահակի Դամասկոսի տարուելուն վրայ (§ 526), հետեւաբար անոր Ոկբայի հետբանակցութեան երթալը, որ թէ Դամասկոսէ կը դնէ, այլ թէ *յուդարկեցաւ յաշխարհէս*, որ ըսել թէ եկող բանակը դիմաւորելու նպատակով Հայաստանէ մեկնեցաւ՝ նախարարներուն եւ եկեղեցականներուն աղաչանքով, եւ *պոմանս յեպիսկոպոսաց*, գուցէ եւ քանի մը նախարարներ, մէկտեղ տանելով *խօսիլ ընդ պօրավարին* (ՂՆԴ. 50): Խառանի մէջ հիւանդանալը եւ մեռնիլը եւ չմեռած նամակ պատրաստելը յիշելէ ետքն ալ կը յարէ, թէ Ոկբայ հանգուցեալ կաթողիկոսին մօտ չմտած, ուղեկիցներ *պատմեցին նմա պկաթողիկոսէն Հայոց, եւ մատուցին առաջի նորա պգիրն*: Ասով ձեռքի շարժումին եւ նամակը ձեռքէն առնելու պարագաներն ալ չի հաստատեր, եւ Ոկբայի հիացումը ոչ թէ հրաշալի երեւոյթին հետեւանք կը դնէ, այլ Սահակի մեծհոգի արդիւնք, որ *ըստ օրինի քաջ հովուին, ի վերայ հօտին հանգուցեալ*, աներկիւղ կը փութար *գալ ընդառաջ յորիստացեալ սրոյ* (ՂՆԴ. 52): Պատմութիւնը միեւնոյն կերպով կը քաղէ Կիրակոս ալ (ԿԻՐ. 35), թէպէտ շատեր կը հետեւին Պատմաբանին գրածին: Բնական տեսակէտէն միշտ նախադասուին այն պատմութիւնները, որք աւելի բնական պարագաներով կը ներկայանան, քան անոնա որոնք հրաշալի հանգամանքները կը պգենուն: Ժամանակի մերձաւորութեան տեսակէտէն ալ, ՂԵԼՈՆՊ դար մը առաջ է Պատմաբանէն, մինչ հրաշալեաց պրոյցներ հետպհետէ կը բարդուին եղելութեանց վրայ, որով նախադասելի պիտի ներկայանար ՂԵԼՈՆՊի պատմութիւնը, քան Պատմաբանին գործը: Սակայն նկատելով որ Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոսի նման լուրջ անձնաւորութիւնմը, ՂԵԼՈՆՊի պատմութիւնը տեսած ըլլալով հանդերձ, անկէ տարբեր պարագաներ կը յիշէ, եւ թէ ազգային աւանդութեան մէջ նախադասութիւն տրուած է Պատմաբանին գրածներուն, նոր պատմագիրները կը նախադասեն անոր պատմութիւնըմ ինպէս եւ մենք ալ ըրիք: Գրիգոր Անաւարպեցին ալ բոլորովին տարբեր պարագաներ կը յաւելու թէ, երբ Սահակ Միջագետք մեռաւ, *իջաւ լոյսն ի վերայ, եւ արար ցսքանչելիք որ երբ երեկ Մահմէտ, նա դրստեց եւ կարդաց պիւր թուղթը, որ գրեալ էր եւ սաստիւ հրամայեալ: Նա երաց պհողքն եւ գտաւ անապական, եւ համբուրեաց պաջն, եւ ասացթէ պինչ հրամայեալ ես, ես առնեմ* (ԿԱԼ. 442): Բայց վերջին պրոյցներ են այդ պարագաները, որոնք ոչ մի պատմագիրէ յիշուած չեն, եւ անկապակից ալ են:

534. ՍԱՀԱԿԻ ԱՐԴԻԻՆՔԸ

Որն եւ ըլլայ Սահակի վերջին գործունէութեան մասին նախադասելի բացատրութիւնը, եւ արաբական վրիժառու ցասումը ցածուցանելու համար, Դամասկոսէ մեկնած ըլլայ թէ Դուրնէ, յայտնապէս կը տեսնուի ծերացեալ կաթողիկոսին վրայ բարձր միտքի եւ մեծ սիրտի եւ արի ոգւոյ չնաշխարիկ նկարագիրը, որ անձնուէր համարձակութեամբ կը դիմագրաւէ, աւեր եւ աւար շնչող ահաւոր բանակի եւ ահեղ հրամանատարի մը բորբոքեալ ցասումին: Իրաւունք ունին մեր բոլոր

պատմագիրները, երբոր վերին Նախախնամութեան օրհնառաք աջը կը տեսնեն այդ եղելութեանց մէջ, որ առատն է յաջողել եւ արդիւնաւորել սիրտի ուղղութեամբ եւ միտքի խոհականութեամբ եղած ձեռնարկները: Սահակի այդ պատկառելի նկարագիրը յայտնի տեսնուեցաւ իր կեանքին ամէն մէկ դիպուածներուն եւ արկածներուն մէջ, որ բազմապիսի եւ ծանրածանր պարագաներու առջեւ գտնուելով, երբեք ինքզինքը չկորսնցուց, իր ուղղութիւնը չշփոթեց, եւ իր ազգն ու եկեղեցին չլքեց, այլ փորձանքներուն՝ փորձանաւոր, գիտցաւ պահել ու պաշտպանել եկեղեցւոյն աւանդական հաստատութիւնը եւ ազգին յարմարագոյն դիրքը: Սահակ վերջին յայտարարութիւնը, որով Արաբացւոց հանդերձ հաւատարիմ հպատակութիւն երաշխաւորելով՝ Հայաստանը սպառսպուռ կորուստէ ապատեց, Հայոց համար կտակային սկզբունք դարձաւ, եւ դարուց ի դարս մինչեւ մեր օրերը ազգային գոյութիւնը պահպանեց: Միւս կողմէն ինչ որ ԺԲ. դարէն ետքը Սահակի անունով կեղծուեցաւ, մեզի կը հաւաստէ թէ մեծ եղած էր անոր անունը ազգայնոց եւ օտարաց մէջ, եւ կեղծարարներ անոր հեղինակութիւնը կ'ուզէին շահագործել իրենց խարդախեալ գրուածոց մէջ: Սահակ գրական արդիւնաւորութեան արժանիք ալ ունեցած է, թէպէտ իր անունով շատ երկասիրութիւններ հասած չեն մեզի, բայց այն քիչն ալ որ ունինք՝ ընտիր գրիչի արդիւնք են: Արմաւենեաց օրուան ճառը, թէ իմաստով եւ թէ հայկաբանութեամբ գնահատելի գրուած մըն է (ՕՁՆ. 185): Խաչի եւ եկեղեցւոյ շարականները, կորս Տաթեւացի սոյն այս Սահակին կը վերագրէ (ՏԱԹ. 637), մեր եկեղեցական երգերուն ընտրելագոյններն են, թէպէտեւ հնար է մտածել, թէ անոնց մէջ ուրիշներէ գրուածներն ալ խառնուած են, իսկ Սահակէ ընտրողաբար կարգադրուած: Ոկբայի ուղղածնամակն ալ ոճի վեհութեան հետ արաբագիտութեան առաւելութիւնն ալ կը հաւաստէ, քանի որ Սահակ *իւրով իսկ ձեռամբ* գրեց (ՅՈՎ. 122) եւ Ոկբայ ինքնին *ընթերցաւ զգիրն* (ՂՆԴ. 51):

535. ՍԱՀԱԿԻ ԿԱՆՈՆԵՐԸ

Կանոնագիրքին մէջ ունինք 15 կանոններ, որ *վերջնոյ Սահակայ Հայոց կայթողիկոսի* անունով մակագրուած են (ԿԱՆ. 125), եւ յայտնապէս Չորոփորեցւոյն կ'ակնարկեն: Այս տեսակ կանոններ լուեկայն ժողովական հաստատութիւն ալ կ'ենթադրեն, թէպէտ պատմութեան ընթացքին մէջ բարեկարգական ժողովի մը գումարուելուն յիշատակութիւնը չունեցանք, բայց կանոններուն եկեղեցւոյ պաշտօնական հաւաքածոյին անցնիլը՝ կը ստիպէ այսպիսի ժողովի մը գոյութիւնը ընդունիլ: Առ այս կը նպաստէ դիտելը, որ կանոններուն գլուխը ըսուած է թէ խնդիրները Յովհաննէս Սիւնական մը առաջարկած է, իսկ անոնց լուծումները կը պատկանին *Սահակայ Հայոց կայթողիկոսի եւ նորին աթոռակցաց եպիսկոպոսաց բազմաց* (ԿԱՆ. 125): Տեղ մը ժողովի մը յայտնի յիշատակութիւնն ալ կը գտնեն (ՉԱՄ. Բ. 560), որով Սահակէ գումարուած բարեկարգական ժողովի մը իրականութիւնը իբր ստոյգ ընդունուի: Միայն անորոշ կը մնայ տեղն ու ժամանակը ճշդել, բայց հաւանաբար Դուին եղած է ժողովին տեղը, որովհետեւ հոն էր կայթողիկոսական աթոռը, իսկ ժամանակին մասին մերձեցուցմամբ կուրապաղատութեան միջոցին, 688 էն 692 տարիներուն մէջ, յունական տիրապետութեան ներքեւ, եւ Աշոտի եկեղեցաշէն եւ ազգաշէն ջանքերու շնորհիւ՝ աւելի դիւրին էր եկեղեցական բարեկարգութեանց մտադրութիւն դարձել: Սահակի 15 կանոններուն նիւթերը եկեղեցական շէսերու եւ սրբութեանց շուրջը կը դառնան, եւ գործնական կերպեր կը ցուցանեն՝ մասնաւոր պարագաներու վրայ: Առջի երկու կանոններուն մէջ եպիսկոպոսներուն կ'արգիլուի զինուած կերպով պաշտօն վարել, եւ կամ կրօնաւորներու փափաքով գործը թողուլ: Յաջորդ կանոնը կը ներէ պոռնկեալ եւ *ի մեղս մեծամեծս շաղախեալ* անձին, քահանայ ըլլալէն ետքը կոչումը շարունակել: Չորս կանոններ ուրկութեամբ կամ բորոտութեամբ ախտացեալներուն համար կը պարզեն այն սկզբունքը, թէ պղծեալ մարմինը

արգելք է հոգեւորական հաղորդութեանց: Հոգեհանգստեան պաշտօնները կը յանձարարէ 15րդ կանոնով, մինչ 8րդ կանոնով ալ կ'արգելու կենդանութեան ատեն հոգեհանգիստ կատարելը: 9րդ կանոնով կը հրամայէ Կիրակիէ Կիրակի սրբագործեալ հացը նորոգել: Յաջորդող երկու կանոններով եկեղեցիէ դուս հաղորդ տալու կերպերը կ'որոշէ՝ արգելական եւ հիւանդ անձերու, եւ սիւնական կամ խցարգել ճգնաւորներու համար: Տարին մէկ անգամ վրան պատարագ մատուցուող սեղանները իբր շարժական կը նկատէ: Ասորիներու ձեռքով տիկերու մէջ բերուած ձէթը անսուրբ չի նկատեր, թէեւ մեռելուտույ մէջ դրուած ըլլան. եւ վերջապէս 14րդ կանոնով կ'արգիլէ, օրհնած ձէթին կամ միւռոնին յաւելուած ընել, *այլ յամենայն տարւոջ ի հայրապետէն ընդունիլ, ըստ կանոնական հրամանի սրբոյ հօրն Սահակայ* (ԿԱՆ. 1250-126): Որչափ ալ ծանր նիւթեր չեն Ձորոփորեցիին կանոնագրած կէտերը, սակայն խստապահանջ եւ միանգամայն լայնախոհ միտքի մը սկզբունքները կը պարունակեն:

536. ԴԱՐՁԵԱԼ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Ասոնցմէ վատ ուրիշ ինն կանոններ ալ կան, Սահակի նախագահութեամբ գումարուած Կարնոյ ժողովին կողմէ (§ 519) տրուած, որ նոյնպէս ծիսական կէտերու շուրջը կը յածին: Բայց չենք ուզեր այդ կանոններուն վաւերականութեան վրայ պնդել, վասնզի Կանոնագիրքին յաւելուածներուն մէջ դրուած են, եւ պարունակութիւնը կասկածի տեղի կու տայ: Կանոններուն առաջինը կը հրամայէ Յայտնութիւնը Յունուար 6-ին տօնել եւ Դեկտեմբեր 25-ին, երկրորդը կը պատուիրէ նոյն օրը ջրօրհնէք կատարել միւռոնաթափով, երրորդը օրհութեան աւետարանները, չորրորդը ճրագաւոյցի ընթերցուածները կը սահմանէ: Յաջորդ երեք կանոններն Յայտնութեան ութօրէնքին, եւ Փետրուար 14-ին Տեառնընդառաջի տօնին պատշաճները կը ցուցանեն: Ութերորդ կանոնը կը հրամայէ հաղորդութեան խորհուրդին հացը անխմոր եւ բաժակը անջուր պահել, իսկ վերջին կանոնը պատարագի զգեստաւորութիւնները կը բացատրէ ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի, որոնց մէջ դիտողութեանարժանի կէտեր պակաս չեն: Այս կանոններուն մասին կասկածը կը շատնայ տեսնելով, որ այդ կարգադրութիւնները, որք յունական եկեղեցւոյ ընդունիլ չեն, նոյնինքն Յուստինիանոսէ հաստատուած կը ցուցուին, եւ անհնապանդներուն կը սպառնացուի, որ *ինքնակալին հրամանաւ ընդ թագաւորական պատու հասիւ անկցին* (ԿԱՆ. 151):

537. ԴԱՐՈՒՍ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ

Եօթներորդ դարուն փակումը առիթ կ'ընծայէ մեզ, համառօտ ամփոփում տալ այդ վերջին միջոցին Հայաստանի մէջ երեւցած նշանաւոր անձնաւորութեանց, որոնցմով հինգերորդ դարուն նման, Եօթներորդ դարու գրական շրջան մը կը կազմուի: Այդ նոր գործունէութեան իբր առաջնորդ պէտք է նշանակել Կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոսը, որ ինքն ալ ուսումնական եւ վարճացեալ միտքի տէր, յատուկ հոգածութիւն ունեցաւ վարկ տալու մտաւորական շարժումին (§ 451), ուսկից յառաջ եկաւ Եօթներորդ դարու Քերթողներու դասակարգը, որ հինգերորդ դարու Թարգմանիչներէն ետքը՝ մատենագիրներու նոր շարք մը արտագրեց: Մէկէ աւելի եղան Կոմիտասի քաջալերութեան ներքեւ կազմուած եւ բարեկարգուած դպրոցները, ինչպէս Արշարունեաց վանքը, Շիրակայ դպրեվանքը եւ ուրիշներ, բայց ամենէն գլխաւորն եղաւ Սիւնեաց վարդապետանոցը, որ անդատին հինգերորդ դարէն հիմնուած եւ շարունակաբար պահուած դպրոց մըն էր, եւ *ի սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրոպայ* իրաւունքը ստացած էր *գլուխկալ եւ հրամանատար ամենայն վարդապետացն Հայոց* (ՕՐԲ. Ա. 155): Ասիկա փաստ կու տայ հետեւեցնելու, թէ բոլոր Եօթներորդ դարու մատենագիրներ հմտութիւնը ստացած են նոյն վարդապետանոցին մէջ, թէպէտ յետոյ իրենց համար մասնաւոր դպրոցներ բացած են, իբր անմիջական միջոց վարճացում տարածելու: Թէպէտ փափաքելի էր, բայց պատմագիրները պրպտելով չենք գտներ Սիւնեաց

վարդապետանոցի մեծ վարդապետներուն կամ քերթողահայրերուն ամբողջ շարքը: Կոմիտաս մօտատեններ կը յիշուի Մաթուսաղա, որ կ'ուսուցանէր *ի վերայ բարձր եւ ահարկու ամբիոն բարունարանին* (ՕՐԲ. Ա. 156 եւ հաւանաբար անոր նախորդն էր Վրթանէս Բչկանորգի քերթող վարդապետը, որ տեղապահութիւն ալ վարեց Մովսէսէ ետքը, ընտրութեան յապաղելուն եռամեայ միջոցին: Սիւնեաց եպիսկոպոսներէն ալ թերեւս եղան քերթողահայրութիւն վարողներ, բայց պէտք չէ կարծել թէ երկու պաշտօնները միշտ միացեալ եղած ըլլան միեւնոյն անձի վրայ:

538. ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՅԻ

Նշանաւոր անձնաւորութիւնները յիշած ատեննիս, առաջին անգամ դիմացնիս կ'ելլէ Յովհաննէս Մայրավանեցին, Դընայ կաթողիկէին փակակալը, այն որ Եզրի միաբանական հաղորդակցութեան դէմ ելնելուն համար հալածուեցաւ եւ պաշտօնէն զրկուեցաւ, կաթողիկոսին կողմէ Մայրագոմեցի անունով անարգուեցաւ, եւ Գետարակի առանձնարանը քաշուեցաւ (§ 469): Արդէնիր կարգին ալ դիտել տուինք, թէ Եզրի եւ Յովհանի մէջ տեղի ունեցած անցուդարձին պատճառը, ոչ այնչափ դաւանական խնդրոյ էութիւնն էր, որչափ եղելութեան արտաքինը. Եզրի կողմէն ցուցուած ձկուն եւ երկդիմի զիջողութիւնը, իսկ Յովհանի կողմէն արտայայտուած անկքելի նախանձայնութիւնը, եւ ասոնցմէ առաջ եկած անձնական պատուոյ խնդիրը եւ կրից պայրոյթը: Եզրի խստութիւնը հետեւանք էր վիրաւորեալ արժանապատուութեան, եւ ոչ դաւանական պաշտպանութեան: Յովհան բոլոր մեր պատմիչներէն բացարձակ կերպով հռչակուած է իբր կարող եւ ուղղամիտ եւ ուղղափառ վարդապետ: Իրեն տրուած պատուանուններն են, *փիլիսոփայ կատարեալ, եւ աստուածային գրոց գիտութեան բանիբուն* (Յով. 99), *կատարեալ աստուածային գիտութեամբ* (ԱՍՈ. 88), *աստուածային գրոց բանիբուն*, (ԱՍՈ. 80), եւ ուրիշ նմաններ, որ անոր արժանիքը կը հաւաստեն: Իրեն կը վերագրուին երեք գիրքեր, *Խրատ վարուց, Հաւատարմատ*, եւ *Նոյեմակ* վերտառութեամբ, զորս գրեց Գետարակի առանձնութեան մէջ, *բայց զանուն իւր ոչ վերագրեաց ի նոսա*, ժողովուրդին մէջ իրեն մասին տարածուած ձախող ըմբռնումին պատճառով (ԱՍՈ. 88), ինչ որ հետեւանք էր Եզր կաթողիկոսի պաշտօնական հալածանքին: Երեք գիրքերը մեզի հասած չեն, որ կարենայինք անոնց վերլուծութիւնն ընել, եւ մօտէն գաղափար կազմել Մայրագոմեցիին վարդապետութեան վրայ:

539. ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՅԻ

Այդ գիրքերուն կորուստը աւելի աւաղելի է այն պատճառով, որ Մայրագոմեցիին անունով սխալ եւ մոլար վարդապետութիւն մը տարածուած է, եւ մենք պէտք է գիրքերը տեսնէինք, ուղիղ դատաստան ընելու համար: Բայց Մայրագոմեցիները երկու եղան, Յովհաննէսի աշակերտ Սարգիս վարդապետ մըն ալ, նոյն մակդիր անունով ճանչցուեցաւ, եւ Յովհաննէսի մահուրնէ ետքը, որուն երբ հանդիպած ըլլալը յայտնի չէ անոր դիրքը շարունակելով անոր գործը ստանձնեց ու համբաւը իւրացուց: Ստէպ հանդիպած բան է, որ աշակերտներ իրենց վարդապետին ըսածը չափազանցնելով, սխալանքի իյնան, եւ ձրիաբար վարդապետին անունն ալ ապատեն: Այդ բանը Յովհաննէսի եւ Սարգիսի մասին ալ ճշմարտուած է: Ժամանակին յիշեցինք Յուլիանեան եւ Սեւերեան տարաձայնութիւնները նոյնիսկ միաբնակ հակաբաղկեդոնիկներու մէջ, միանգամայն ըսինք թէ Յուլիանոս Ադիկառնացույ վարդապետութիւնը մինչեւ երեւութականութեան տարուեցաւ Յուլիանեանց կողմէն (§ 350): Բանիցս յիշեցինք եւս թէ ապականութեան խնդիրին մէջ Հայերը, Ադիկառնացույն սկզբնական վարդապետութիւնը նախընտրեցին, թէ Բրիստոս ոչ *ի հարկէ* այլ *ի կամաց* կը կրէր ապականութեան հետեւանքները իր միաւորեալ բնութեան վրայ, որով նպովուած մոլորեցուցիչներուն հետ կը յիշէին Սեւերոսն ալ, ինչպէս Ներսէս Բագրեւանդացիի (ԹՂԹ. 56), Աբդիշոյ Ասորիի (ԹՂԹ. 60), Յովհաննէս Գաբեղեանի (ԹՂԹ. 83) եւ Վրանէս

Քերթողի (ԹՂԹ. 138) հաւատոյ թուղթերուն մէջ: Մայրագոմեցի Յովհաննէսի կողմէ բուն կերպով պաշտպանուած քաղկեդոնիկ դաւանութեան դէմ նախանձայոյ հակառակութիւնը, Սարգիս Մայրագոմեցիի ձեռք անցած ատեն, Յուլիանոսի չափաւոր դրութենէն Յուլիանեանց չափազանց դրութեան փոխուեցաւ, եւ Երեւութականաց մոլորութիւնը, որ տակաւ կը տարածուէր Հայաստանի կողմերն ալ, Մայրագոմեցոց վարդապետութիւնը եղաւ: Սակայն բոլոր մը պատմագիրները համամիտ եւ համաձայն կերպով Յովհաննէսը կ'արդացնեն, եւ Սարգիսի կը վերագրեն մոլորութեան պաշտան եղած ըլլալու դերը: Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոսը բացարձակապէս կը ստանձնէ Յովհաննէս Մայրագոմեցիի պաշտպանութիւնը, եւ յիշելով թէ *համբաւ ամբաստանութեան պատմի* անոր վրայ, վրայ կը բերէ թէ *ես ոչ կարեմ համանութեան իմոյ կամացս տալ*, որովհետեւ կը կարծէ թէ *ի հակառակադիր եւ խորիմաց այլոց կամաց այս գործ համբաւոյ լեալ է* (ՅՈՎ. 102): ՄԻԵԼՆՈՅՆ ուղղութեամբ Ասողիկ ալ կը վկայէ, որ թէպէտ *գոմանէ համբաւի հերձուած մուծանել յեկեղեցի*, այլ ոչ է *տորա* (ԱՍՈ. 82), եւ նոյնը ասանցմէ ետքը եկողներն ալ կը վկայեն, թէ Մայրագոմեցի աղանդաւորը, Յովհաննէս չէր, այլ Սարգիսը, եւ թէ մինչեւ իսկ այս պատճառով *Յոհան ի բաց յիրմէ հալածեաց զՍարգիսն*, որով ոչ մի կերպով հնար չէ Յովհան Մայրագոմեցին դատապարտել, ինչպէս կարի փութկոտութեամբ կը պնդեն հռոմէադաւան գրողներ, Եւրի գործը բարձրացնելու եւ Եւրի հակառակորդը նուաստացնելու դիտմամբ: Յովհաննէս Պատմաբան, որ գիրքերը տեսած է, Սարգիսի մոլորած լինելը կը հաւաստէ, *զի իմ իսկ ընթերցեալ է*, կ'ըսէ, *գիր վնասու նորա* (ՅՈՎ. 105): Իսկ Մայրագոմեցոց աղանդին մասին երկարել հարկ չենք տեսներ, վասնզի ծանօթ է Երեւութականաց դրութիւնը, որոնք բնութեաց միաւորութեան վարդապետութիւնը այնչափ առջեւ տարին, որ մարդկութիւնը աստուածութեան մէջ ընկղմած եւ ոչնչացած ըսելու հասան, որով ինչ որ մարդկային է Քրիստոսի անձին վրայ՝ բնաւ իրակաութիւն չեն ընծայեր, այլ առաջօք երեւոյթ կը դաւանին: Երեւութականութիւնը այս ծայրայեղութեամբը՝ իր իսկ խուսափած քաղկեդոնականութեան կը մօտենար: Վասնզի բնութեանց միաւորութիւնը մերժել կ'ըլլար եթէ Քրիստոսի չարչարանքը լոկ մարդկութեան տալով՝ փրկագործ տնօրէնութեանց նշանակութիւնը կորսուէր, իսկ նոյն չարչարանքները լոկ երեւոյթ ըսելով՝ փրկագործ անօրէնութեանց իսկութիւնը կը ջնջուէր:

540. ԹԷՆՈՂՈՐՈՍ ԲՈԹԵՆԱԻՈՐ

Մայրագոմեցոց կամ Հայ Երեւութականաց դէմ առաջին ձայն բարձրացնողը եղաւ Թէոդորոս վարդապետ, Քութենաւոր մականուանուած, խարապ նապգեաց ճգնաւորութեանը համար: Թէոդորոսի համար յիշեցինք արդէն թէ Կոմիտասի եղբօրորդին էր, որով ինքն ալ Աղցեցի եղած կ'ըլլայ, եւ Եւրի քեռորդին (§ 460), եւ Մաթուսաղայի աշակերտը (§ 451), եւ պատմեցինք եւս Եւրի պիջողութեան մէջ Թէոդորոսի ունեցած քաջալերիչ մասնակցութիւնը (§ 464), հետեւաբար վարմանալի պէտք չէ երեւայ, եթէ Թէոդորոսը գործունեայ դեր մը ըստանձնած կը տեսնենք Մայրագոմեցոց դէմ: Հոգ չէ թէ Յովհաննէս իրապէս մաս ունեցած ըլլայ կամ ոչ՝ Մայրագոմեցոց մոլորութեան մէջ, Թէոդորոսի համար բաւական կը սեպուէր, որ խնդիրը Մայրագոմեցոյն առանձնարանէն երեւան եկած էր: Թէոդորոսի ճառը, ինչպէս որ տպագրուած կը տեսնենք (ՕՁՆ. 147), եզակի կերպով մակագրուած է՝ *ընդդէմ Մայրագոմեցոյն*, սակայն գրուածը սկիզբէն մինչեւ վերջը, միշտ յոգնակի կերպով ուղղուած է շատերու, եւ ոչ մէկ անձի, եւ միայն վերջը հոետորական դարձուածով անգամ մը, *Արդ դու մը ունի* (ՕՁՆ. 156), որ սակայն խումբի մը դէմ գրուած ըլլալը չ'եղծաներ, քանի որ սկիզբէն կը խօսի շատերու հասցէին, թէ *Ահա վերայայտեցան այժմ ի տանս Թորգոմայ, նորածին դաւանութեան պարմք, օժտողք ճշմարտութեան*, եւ նոյնպէս կը շարունակէ մինչեւ վերջը, եւ երբեք յատուկ անձի մը անունը չէ

տուած, ոչ Յովհաննէսի եւ Սարգիսի: Այնպէս անհիմն չէր լիներ, կարծել որ մակագիրին մէջ Յ ու Յ գիրերու գրչագրական սխալ մը սպրդած ըլլայ: Թէոդորոսի ճառը երեւութական աղանդը մերժած ատեն, երբեք քաղկեդոնական դաւանութեան պաշտպանութիւն ըրած չ'ըլլար, ինչպէս հռոմէադաւանք կ'ուզեն հռչակել (ՉԱՄ. Բ. 362), վասնի այսպիսի բառ մը կամ տառ մը իսկ չկայ, այլ միայն փրկական տնօրէնութեանց իսկականութեան ցուցմունքներ կան Ս. Գիրքէն եւ սուրբ հայրերէն, ինչ որ հակաքաղկեդոնիկ միաբնակութեան հիմնակէտն է, եւ որուն համար քաղկեդոնիկ երկաբնակութիւնն ալ անբաւական կը դատուի: Եթէ Թէոդորոսի ճառէն Հայ Եկեղեցոյ դաւանութեան համար ցուցմունք մը պիտի քաղենք, այն աւելի մեզի նպաստաւոր կ'ըլլայ, քի եթէ Եզրի համոզումը Թէոդորոսի հետ նոյն էր, ապա Եզր ալ երկբնակ մը չէր քաղկեդոնիկներու դրութեամբ: Բոթենաւորի համար ըստած է թէ հաստատուած էր Արագածի ստորոտը Ս. Աստուածածին վանքը, որ կրնայ նոյնացուիլ այժմեան Հառիճոյ վանքին հետ, ուր ընտիր աշակերտութիւն մը կազմեց, որուն փայլը աւելցուցին Սահակ Չորոփորեցի եւ Յովհան Օձնեցի կաթօղիկոսները: Իրեն կը վերագրուին եւս ուրիշ երկու ճառեր, ի սուրբ Խաչն (ՕՁՆ. 159) եւ ի սուրբ Կոյսն (ՕՁՆ. 172), որք իրենց ներքողական ձեւին ներքեւ երեւութականաց դրութեան հերքումներն են տիրապէս, մարդեղութեան խորհուրդին իսկական իրականութիւնը ցուցնելով: Աւելի պատմական տեղեկութիւններ չունինք Բոթենաւորի կեանքին եւ վախճանին վրայ:

541. ՄՈՎՍԷՍ ՍԻՒՆԵՑԻ

Դարուս նշանաւորագոյն անձերուն կարգը պէտք է դասենք Մովսէս Սիւնեցին, որ հաւանաբար միեւնոյնն է, որ Սիւնեաց եպիսկոպոս ալ եղած է Օրբէլեանի հաշուով, Մաթուսաղայի ձեռնադրութենէն 97 տարի ետքը (ՕՐԲ.Բ 246) որ մեզ կը տանի մինչեւ 730 թուականը: Այլ այդ ցուցակը դժուար է ճշտութեամբ պաշտանել, ժամանակագրական անհամաձայնութեանց պատճառով, որովհետեւ նոյն Մովսէսն է որ Ստեփանոս Սիւնեցիի վարդապետը եղած կ'ըսուի (ՕՐԲ. Ա. 173): Թէպէտ կրնայ ըլլալ որ Սիւնեաց վարդապետանոցին վարիչը Մովսէս, իր վերջին օրերը միայն յանձնառու եղած ըլլայ մետրապոլիտութեան անցնիլ, քոր 7 տարի վարած կ'ըսուի: Սակայն ամէն առիթի մէջ անհրաժեշտ կ'երեւի այդ թուականները կանխել, ինչպէս Ստեփանոսի վրայ խօսած ատեննիս պիտի դիտել տանք: Մովսէսի անձը, որչափ ալ մինչեւ հիմա աւելի մտադրութեան առարկայ եղած չէ, սակայն մեր տեսութեամբ արժանի մատենագրական ընդարձակ ուսումնասիրութեան, քոր ուրիշ տեղ ալ յիշեցուցած ենք (09. ԱՄՍ. 245), իսկ այստեղ մեր պատմական շրջանակէն դուրս կը մնայ: Մովսէս Սիւնեցին, *քերթող եւ քերթողահայր* անուններով պատուուած, գրական անձ մը եւ վարդապետանոցի վարիչ եւ ուսուցիչ կը յայտնուի (ՀԻՆ. 472), մինչ միեւնոյն ժամանակ *Մովսէս պատմագիր* ալ կ'ապրի, առանց որոշակի հանգամանաց (ՀԻՆ. 14): Նկատի առնելով այդ պարագաները, եւ միւս կողմէն գիտելով որ Խորենացիի պատմութիւնը քննադատներուն մեծամասնութեան կողմէ է. դարու գործ կը ցուցուի, եւ նոյն պատմութեան հնագոյն օրինակները լոկ *Մովսէս քերթողահայր* անունով կը մակագրուին, եւ պատմագիր ըլլալը քերթողահայր ըլլալ չէ, եւ քերթողներ եւ քերթողահայրներ Սիւնեաց դպրոցէն միայն ելած են՝ եւ ոչ Տարոնէն, մենք կը կարծենք թէ Խորենացիի շուրջը յուղուած խնդիրը, դիւրին լուծում մը կը ստանայ, եթէ Մովսէս Սիւնեցին, Մովսէս քերթողահայրը, Մովսէս պատմագիրը, եւ Մովսէս Խորենացիի պատմութեան հեղինակը՝ միեւնոյն անձի վերածուին եւ նոյնացուին է. դարուն Սիւնեաց դպրոցին քերթողահայրն եղող՝ Մովսէս Սիւնեցոյն հետ: Արդէն Խորենացոյ ըստած Պիտոյիցը ու շարականները եւ Աշխարհադիրը այս Մովսէսի կը վերագրեն շատեր (ՀԻՆ. 472), կերպով մը մեզի ճամբայ բանալով, որ պատմութիւնն ալ նոյն չարիքին միացնենք, քանի որ դարեր ետքն է որ պատմագիրին՝ Խորենացի անունը կը տրուի (ԿԻՐ. 3): Երբոր Օրբէլեանի մէջ կը

կարդանք, թե էր մեծարոյ եւ նախաթոռ ի վարդապետսն Հայոց այթոռն Սիւնեաց, զի էր վաղնջուց հետէ հրամայեալ զթարգմանութիւնն եւ զմեկնութիւնն նոցա ունել ի սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրոպայ (ՕՐԲ. Ա. 155), հնար չէ չյիշել, թէ Խորենացիին մէջ ալ գրուած է, թէ քանզի ամգէտք էին մերում արուեստի, վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ եւ Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիա ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօղանալ ձեմաբանին վերաբնութեան (ԽՈՐ. 260): Մովսէս Սիւնեցիի մասին կարծիքնիս անցողաբար յիշելով, մատենագրական քննադատութեանց հետեւողներուն կը թողունք այդ մասին վերջին խօսքը արտասանել:

542. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ԵՒ ՍԵԲԷՈՍ

Դարուս մէջ ծաղկած եւ գրական արգեանց տէր անձերուն կարգին յիշենք եւս Յոհաննէս Մամիկոնէից եպիսկոպոսը, որ զինքն Ջենոր Գլակէ սկսելով Տարոնոյ 35-րդ եպիսկոպոս կը համրէ, բայց իր վրայ՝ ուրիշ Տարոնեցի եւ Գլակայ Ս. Կարապետի աշակերտ կ'երեւի: Գրած է Տարոնոյ Պատմութիւն մը, զոր կը հասցնէ մինչեւ Տիրան մամիկոնեան, որ 639ին Արաբացուց դէմ պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ (§ 494), եւ կը փակէ Սամուէլի հայրապետութեան 4րդ ամիսը (ՄԱՄ. 60), ուր հայրապետութիւնը ոչ թէ կաթողիկոսութիւնը, այլ վանական հայրերու պետութիւն կամ վանահայրութիւն պիտի իմանանք, ինչպէս ուրիշ տեղ Դաւիթ վանահօր համար ալ հայրապետութիւն անունը գործածած է (ՄԱՄ. 49): Սեբէոս Բագրատունեաց եպիսկոպոս, Եւսեբիոս անունին կրճատմամբ կոչուած, թողած է ընտիր պատմութիւն մը սկիզբէն մինչեւ Մուսլիքի ամիրապետութեան հասնիլը 661-ին (§ 501), զոր ինքն կը մակագրէ *Պատմութիւն ի Հերակլն*, իբր թէ ըսէր *Պատմութիւն ի սկզբնանէ մինչեւ ի Հերակլն*: Վասնզի իրօք ալ, սկիզբէն սկսելով կը հասցնէ Հերակլ եւ Կոստաս Հերակլեան կայսերներուն ժամանակը: Սեբէոսի անձին վրայ ինչ ինչ դիտողութիւններ ըրինք պատմութեան կարգին (§ 489), եւ զինքն իբր ժողովական ալ յիշեցինք (§ 480), մինչեւ իսկ հաւատոյ գիրին շարադրողն ըլլան ալ ենթադրեցինք (§ 484), բայց իր կեանքին եւ վախճանին վրայ տեղեկութիւնք կը պակսին:

543. ՈՒՐԻՇ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Մամիկոնեանին եւ Սեբէոսի ժամանակակից պատմագիր կը նկատուի նաեւ Մովսէս Կաղանկայտուցի, բնիկ Ուտէացի, Ապուանից պատմիչ, որուն գրուածը երեք գիրքերու կը բաժնուի, սակայն առջի երկուքը միայն սոյն Մովսէսի կը վերագրուին, եւ մինչեւ 683 կը հասնին, մինչ երրորդը, որ անկէ երկու դար ետիք դէպքերը կը պարունակէ, համանունի մը գործ է, կամ թէ անանուի մը յաւելուածն է: Առաջին գիրքերը երրորդէն դատելու պատճառը, առաջիններուն հեղինակին ինչ ինչ կէտեր իբր ականատես յիշելն է, զորօրինակ Վիրոյ կաթողիկոսին հետ Հոնաց բանակին մէջ գացած ատեն կը գրէ, թէ *անդ տեսաք զբազմոցս նոցա ի գուճս ի վերայ ծնգաց* (ԿԱՂ. 372), եւ դարձեալ թէ *տեսանէաք եւ զերիվարս ածեալս սիգաւորք* (ԿԱՂ. 323), եւ Ջուամշիրը յիշած ատեն, զայն *քաջասիրտ տէրն իմ* կը կոչէ (ԿԱՂ. 312): Կաղանկատուացիին եկեղեցական մը եղած լինելը հաւանական է՝ թէպէտ որոշակի աստիճանը նշանակուած չենք գտներ: Իսկ աշակերտութիւնը հարկաւ Սիւնեաց վարդապետանոցին մէջ եղած պիտի ըսենք, նկատի առնելով իր ընտիր հայկաբանութիւնը: Գովութեամբ պէտք է յիշենք նաեւ Բարսեղ ճոն վարդապետը, Շիրակայ դպրեվանուց առաջնորդը, որուն շարականներու մասին տարած աշխատութիւնը յիշեցինք (§ 482): Նմանապէս Անանիա Շիրակացի վարդապետը, համարողական գիտութեան միակ հմուտ հայ վարդապետը (§ 506), եւ ուստից միայն քանի մը հատակոտորք հասած են մեզի: Նոյնպէս Դաւիթ Բագաւանցին, որ *Իմաստասէր* անունով կը ձանաչցուի, եւ որուն Յունաց կողմէ պատգամաւոր եկած ըլլալը յիշեցինք (§ 483) թէպէտ իրմէ բան մը մեզի հասած չէ: Իբրեւ մատենագիր ծանօթ է եւս Փիլոն Տիրակացի վարդապետը, որ Սոկրատ Սկոլաստիկոս եկեղեցական

պատմութիւնը թարգմանեց (ԱՍՈ. 101), Ներսէճ Կամսարականի առաջարկութեամբ: Այդ թարգմանութիւնը հետաքնին ուսումնասիրութեան առարկայ եղած է վերջին ատեններու մէջ, եւ միեւնոյն ատեն ժամանակակից ուրիշ, մատենագիրի մըն ալ անունը երեւան եկած է, Գրիգոր Չորոփորեցի անունով, եթէ չուզենք վայն նոյնացնել Գրիգոր Արշակունիի հետ (ՍՈԿ. ձէ): Չորոփորեցի կոչումը Սահակ կաթողիկոսի հետ ապդեցութեան մը միտք կը բերէ, արդէն ինքն Սահակ ալ դարուն գրական անձնաւորութեանց չարքին մէջ պէտք է դասուի, ինչպէս արդէն գրեցինք (§ 534):

Տ. ԵՂԻԱ Ա. ԱՐՃԻՇԵՑԻ

544. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

Սահակ Միջագետք վախճանեցաւ, Խառան քաղաքը, երբ Հայաստանի վերահաս վտանգը հեռացնելու համար Մուհամմէտ-պին-Ոկբայ զօրավարին կը դիմէր, ըլլայ Դամասկոսէ, ըլլայ Դուլինէ երթալով անոր տեսութեան: Անակնկալ մահը կրնար նպատակը պարապի հանել, բայց Սահակի ճարտար մտածումը երկնային Նախախնամութեան հովանաւորութեամբ զօրացած, ցածուց Ոկբայի ցասումը, վտանգը փարատեցաւ, եւ Հայաստանի խաղաղութիւնը ապահովուեցաւ Արաբացի հրամանատարին շնորհած ներումով եւ խոստումով: Նոյնինքն Ոկբայ հրամայեց պատուաւոր յուղարկաւորութիւնկատարել հանգուցեալ հայրապետին մարմինին, որ մեծ հանգիստաւորութեամբ փոխադրուեցաւ Խառանէ մինչեւ Դուլին, եւ դրուեցաւ *ի տապանի փառաւորապէս* (ՂՆԴ. 52): Հարկաւ թաղումը կատարելէն ետքն է որ յաջորդի ընտրութեամբ զբաղեցան, եւ կաթողիկոսական աթոռ բարձրացուցին Եղիա Բզնունեաց եպիսկոպոսը (ԱՍՈ. 106), որ ծննդեամբ ալ նոյն կողմերէն էր, Աղիովիտ գաւառի Արձէշ աւանէ, որ նոյն անունով կը մնայ մինչեւ ցայսօր: Չենք գիտեր թէ ինչ առաւելութեամբ ստացաւ Եղիա այդ բարձրացումը, բայց գիտելով որ իր ընտրութիւնը կը կատարուէր նոյն միջոցին՝ որ Հայեր յօժարութեամբ արաբական հպատակութիւն կ'ընդունէին, եւ տեսնելով որ իր պաշտօնավարութեան միջոցին Արաբներու հանդէպ կատարեալ հաւատարմութեան նշաններ ցոյց տուած է, կրնանք հետեւցնել թէ Եղիա այդ քաղաքականութեան գործունեայ կուսակից մը եղած էր, անդստին Սահակի ժամանակէն, եւ բնական կերպով կաթողիկոսութեան կոչուեցաւ, երբ իր հետեւած ուղղութիւնը կը յաղթանակէր: Ուսումնական պարգացմանը մասին յայտնի նշաններ չունինք, եւ կրնանք ըսել թէ աւելի վարչագէտ քան թէ գրագէտ մը հանդիսացած էր: Իր կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ընդհանրապէս 13 կամ 14 տարի կը տրուի բոլոր պատմագիրներնէ, այնպէս որ մէկու մը միայն 3, եւ ուրիշ մէկու մը 23 տարի գնելը, պարզապէս գրչագրական սխալանք կը յայտնուի: Իսկ 13 եւ 14 տարիներու տարբերութիւնն ալ Գ եւ Դ թուատառերու փոխանակութեամբ կը մեկնուի: Արդէն Սահակի մահը գրինք 703ին, անկէ 14 տարի հաշուելով, եւ ժամանակակցական պարագաներու վրայ հիմնուելով, վերջը կը դնենք 717-ին: Ասողիկի մէջ Հայոց 158-ին եղած կը կարդացուի Եղիայի ընտրութեան թուականը (ԱՍՈ. 154), որ կ'ըլլայ 709 տարին, սակայն ուրիշ տեղ ալ ճԾԳ գրուած կայ (ՍԱՄ. 276), որ կ'ըլլայ 704, եւ այս տարբերութիւնները իրաւունք կու տան մեզի շատ բժախնդրութեամբ խպնդել գրչագիրներու թուատառերուն վրայ:

545. ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԻՇԽՈՂՆԵՐԸ

Եղիայի կաթողիկոսութեան սկիզբը Արաբացի վեհապետն էր տակաւին Ապտիլմէլիք, որ երկու տարի ետքը, 705-ին մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց որդին Վալիտ, Վլիթ գրուած մեր պատմագիրներուն մէջ, որ 10 տարի ապրեցաւ, եւ իրեն յաջորդեց 715-ին իր եղբայրը Սիւլէյման, որ սակաւակեաց եղաւ, եւ 717-ին ամիրապետութիւնը անցաւ նորա հօրեղբօրորդւոյն Էօմէր Բ.ի ձիշդ Եղիայի վերջին տարին: Ասոնք էին որոնց հետ գործ ունեցաւ Եղիա կաթողիկոս, քանի որ

Հայաստանն այլևս արաբական մարզ եղախ էր: Իսկ Բիւզանդական գահին վրայ, ինքնընտիր կայսրներ իրար սպաննելով իրարու կը յաջորդէին: Տիրեր Ափսիմերոս 705-ին տեղի կու տար՝ քիթը կտրած Յուստինիանոս Բ.ի, որ նորէն կը պօրանար Խաչիրներու օգնութեամբ, եւ 711-ին ինքն ալ տեղի կու տար Փիլիպպիկոս Վարդանի: Անաստաս Բ. կը պօրանար 715-ին, Թէոդոս Գ. 716-ին, եւ անկէ ետքը 717-ին գահ կը բարձրանար Լեւոն Գ. Իսաւրացին, որ կրցաւ վերջապէս տեւական կերպով թագաւորել: Հայեր ուղղակի յարաբերութիւն չունէին այլևս Յունական կայսրութեան հետ, բայց ինչ ինչ պարագաներ կրցան Հայերը յորդորել, անցողակի կերպով Յոյներուն կողմը միտելու, թէպէտ առանց տեւողութեան, չկրնալով անոնց կողմէ ակընկալուած օգնութիւնը գտնել:

546. ՈԿԲԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Սահակ պատուող Մուհամմէտ-պինի-Ոկբայ պօրավարին համար Պատմաբանը կ'ըսէ թէ *ընդ կրունկն դարձեալ, դառնայի տեղի իւր* (Յով. 124), մինչ Ղեւոնդ կը գրէ, թէ *Մահմէտ պօրավարն երկրորդ անգամ ելեայ յաշխարհս Հայոց պամս երիս հանդարտեալ դադարէր* (ՂՆԴ.52): Երկրորդ անգամ ըսելը, կրնանք Մուհամմէտ-պինի-Մրուան եւ Մուհամմէտ-պինի-Ոկբայ պօրավարներուն համանուն լինելուն վերագրել, իսկ *ելեալ յաշխարհս Հայոց* ըսելը կրնանք նոյնացնել *ընդ կրունկն դարձեալ* բացատրութեան հետ, որովհետեւ ըստ Ղեւոնդի՝ Դամասկոսէ Հայաստան եկող պօրավարը, ըստ Պատմաբանին՝ Հայաստանէն ետ կու գար Սահակը դիմաւորելու: Հետեւաբար պատմութեան կարգով Ոկբայ *պամս երիս* Հայաստանի ոստիկանութիւնը կը վարէ խաղաղութեամբ, եւ երբեք Վարդանակերտի կոտորածին վրէժը լուծելու չի ձեռնարկեր: Այդ եռամեայ միջոցին է, որ Վալիտ՝ Ապտիւլմելիքի կը յաջորդէ: Երեք տարիէ ետքն է, որ յանկարծ անագորոյն եւ խուժուժ վրիժառութեան մը դիմաց կը գտնուինք, ինչպէս են Նախիջեւանի եւ Խրամի նենգաւոր կոտորածները: Այդ յանկարծական փոփոխութեան շարժառիթը կը գտնենք Ղեւոնդի պատմած միջադէպին մէջ: Յուստինիանոս Բ., որ Ափսիմերոսը սպաննելով նորէն գահ բարձրացեր էր, յաւակնութիւն ունեցաւ նորէն դէպի Հայկական գաւառները իր իշխանութիւնը տարածել, եւ նոր արշաւանք մը պատրաստեց դէպի Հայաստան: Հայեր, որոնց գլուխը կը գտնուէր միշտ Սմբատ Բիւրատեան, կը գիտէին որ ինչչափ ալ Ոկբայ հաշտ կը գործէր, սակայն միշտ *ընդ ակամբ նայէր նախարարացն Հայոց* (ՂՆԴ. 53): Վալիտ ալ, որ իր իշխանութիւնը տարածելու համար, մէկ կողմէն մինչեւ Սպանիա, եւ միւս կողմէն մինչեւ Հնդկաստան եւ Պուխարա եւ Բաշկար բանակներ կը հասցնէր, տիրապետուած գաւառներն ալ ապահովելու համար, հրահանգ կու տար Ոկբայի, *բառնալ յաշխարհէս Հայոց պտոհմ նախարարաց նոցին հեծեծելովք* (ՂՆԴ. 54): Բնական էր որ Հայերուն միտքը միշտ անվստահ ըլլար Արաբացւոց վրայ, ուստի Սմբատ իր հայագունդերով օգնեց Յունական արշաւանքին: Բայց բախտը յաջող չեղաւ, եւ Դրաշպետի ճակատամարտին մէջ, որ Վանանդ գաւառի մէջ մղուեցաւ, Յոյներ Արաբաներէ յաղթուեցան եւ ետ քաշուեցան, եւ անգամ մըն ալ վտանգուեցաւ Հայոց վիճակը: Սմբատ եւ իրեն հետ փախչիլ կրցող նախարարներ, սահմանագլուխ անցան իրենցներով, եւ կայսեր հրամանով բնակեցան Եգերացւոց աշխարհին Փոյթ, այժմ Փոթի քաղաքը (ՂՆԴ. 58):

547. ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ ԵՒ ԽՐԱՄ

Ոկբայ Յոյները հալածելէ ետքը, սկսաւ Հայերուն վրայ խստանալ անօրինակ անգթութեամբ: Իր հրամանով Կասմ կամ Կաշմ, որ է Բասըմ, Նախիջեւանի կառավարիչը հրաւերներ դրկեց գլխաւոր նախարարներուն եւ ասպետներուն, հեծեալներով մէկտեղ իրեն մօտ գալ, կարծել տալով թէ ամիրապետը անյիշաչարութեամբ չ'ուղեր մտադրութիւն դարձնել իրենց ընթացքին վրայ, եւ արգահատելով կ'ուզէ վանոնք քաջալերել, եւ Հայագունդերը *անցուցանել ի*

համարու արքունի, եւ առնուլ հոռոգ: Նախարարներ ըստ օրինի պարզամտութեան իւրեանց, սկսան հետզհետէ հրաւերին պատասխանել, եւ բաւական բազմութիւն հաւաքուեցաւ Նախիջեւան քաղաքը եւ մերձակայ Խրամ աւանը (ՂՆԴ. 56): Բասըմ ճարտար նենգութեամբ կրցաւ եկողները խաբել, եւ պէնքերն ալ առնելով, մէկ մասը համախմբել երկու քաղաներուն եկեղեցիներուն մէջ, թերեւս հաւատարմութեան երդումի պատրուակով (ՉԱՄ. 381): Երբոր այսպէս բաւական բազմութիւն մը փակուեցաւ եկեղեցիներուն մէջ, Բասըմ հրաման ըրաւ իրեններուն, որ դուռերը ու պատուհանները ամրացնեն եւ աղիւսով հիւսեն, եւ տանիքը ելլով կրակ տան: Երբոր փայտակերտ առաստաղները հրկիպեցան, խանձեալ գերաններ եւ հրացեալ կղմինտրներ, սկսան մէջիններուն թափիլ, որոնք անհնարին տանջանքներով եւ բոցերու մէջ այրելով հոգինին աւանդեցին (ՅՈՎ. 125) Պատմագիրներ Բաբելոնի հնոցը նետուած Երեք Մանուկներուն կը նմանցնեն, այդ խուժուժ եղելութեան պոհերը, եւ անոնց բերանը կը դնեն Երից Մանկանց օրհնաբանութիւնը, որով *միաբան ամենեքեան օրհնութիւն ի բարձունս վերառաբելով՝ փոխեցան յաշխարհէս* (ՂՆԴ. 57): Ըստ այսմ ճշմարիտ հաւատոյ մարտիրոսներ եղած են Նախիջեւանի եւ Խրամի հրկիպեալ նահատակները, ոչ միայն իրենց քրիստոնէութեան պատճառով էր կրածնին, այլեւ հարկաւ, իսլամական սովորութեան համեմատ, ուրացութեան հրաւիրուած են կրակը տալէն առաջ, եւ անոնց մերժելուն վրայ գործադրուած է աղետալից մահուան սպառնալիքը: Այդ կէտը շատ լաւ յայտնի է Ղեւոնդի վկայելէն, թէ եկեղեցւոյ մէջ փակելէն ետքը, *կարգեալ ի վերայ պահապանս, խորհէին թէ որպէս կորուսցեն պնտա* (ՂՆԴ. 56): Նախիջեւանի մէջ այրուածներուն թիւը *իբր 800 ըսուած է* (ՕՐԲ. Ա. 180), որով երկու եկեղեցիներուն նահատակները հազարէ աւելի եղած պիտի ըլլան, վասնպի ոչ միայն *եղերական կոտորած* եղած է *նախարարաց* (ՂՆԴ. 54), այլեւ իրենց հեծելոց, որոհետեւ անկէ ետքը ինքպինքնին ապատ պագած են այլապիները *յերկիւղէ քաջացն պօրաց* (ՅՈՎ. 125): Նախիջեւանի եւ Խրամի նահատակներուն կատարումը, ի դէպ է դնել 707-ին, հաշիւի առնելով Սահակի մահուընէ ետքը անցած երեք խաղաղութեան տարիները (§ 546):

548. ԱԻԵՐԱԾ ԵՒ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆ

Բայց այսչափով չվերջացաւ արաբական վրիժառութիւնը: Նախարարներուն գլխաւորները բանտերու եւ անհանդուրժելի խոշտանգումներու մատնուեցան անհնարին տուգանքներ վճարելու համար: Անոնց ալ՝ որ կրցածնուն չափ վճարումներ կ'ընէին, երդմամբ խոստացուած ապատութիւնը վլացուելով, նորէն պահանջումները կը կրկնուէին, մինչեւ որ բոլոր պահեստի ունեցածնին ալ տալով կատարելապէս ունայնացեալ կը մնային: Բայց ատեն ալ ուրացութեան բռնադատութեանց ներքեւ կը տանջութին, եւ ոստիկանին պաշտօնեաները *պիայտէ կախեալ դատապարտէին պնտա* (ՂՆԴ. 658): Այս կարգին մէջ յանուանէ կը յիշուին, Սմբատ Աշոտեան, Գրիգոր եւ Կորիւն Արծրունիք, Վարապշապուհ Ամատունի եւ եղբայրը, եւ *բազում այլք ի նախարարացն Հայոց*, պորս չիկրնար պատմիչը *մի ըստ միոջէ պատմել*, զի բոլորովին *արժառանգ առնէին պաշխարհս ի նախարարաց* (ՂՆԴ. 58): Կարծես թէ երկրին գլխաւորներուն սպառիլը աւելի կը քաջալերէր Արաբացիները, ուզածնուն պէս աւերել եւ աւարել, գերել եւ գերփել, եւ կողոպուտով ու գերութիւնով երկիրը անապատացնել: Դուինի վրայ աւելի եւս կը պօրանար իրենց թշնամութիւնը, որուն բնակիչները պահ մը մտաբերած էին ինքպինքնին պաշտպանել Սմբատի գլխաւորութեամբ, Եգերաստան փախչելէն առաջ: Արաբական հրոսակը Դուին կը հաւաքէր գերին ուկողոպուտը ոստիկանին տրամադրութեան ներքեւ, եւ անտի ահագին բազմութիւն մը ճամբայ հանելով կը տանէին մինչեւ Դամասկոս: Բայց կ'երեւի թէ Մուհամմէտ-պին-Ոկբայի գործերը իրենց չափազանցութեամբ եւ անգթութեամբ, նոյնիսկ Վալիտ ամիրապետին հաճոյ չեղան, որ նա ետ կանչուեցաւ, եւ տեղը վրկուեցաւ Ապտիւլպիկ անուն նոր ոստիկան մը, շինարար եւ հաշտաբար

հրահանգներով (ՂՆԴ. 59): Այդ Ապտիւլապիւ կը յիշէ եղեր, որ 641 Յունուար 6-ի Դուլինի առաջին անգամ Արաբացիներէ գրաւուած օրը (§ 475), ինքն 12 տարեկան տղայ մըն է եղեր, կամիր սփածանելիով մը միայն ծածկուած, որ նեղ անցքէ մը սողոսկելով պարիսպներուն վրայկ'ելնէ, եւ իրեններուն ձայն կու տայ, եւ Արաբացիք պարիսպներուն գրաւումը սկսած կարծելով կը քաջալերուին եւ սաստկապէս կը յարձակին, ներսի գունդերը տեղի կու տան, եւ իրենք քաղաքը կ'առնեն ու կը կործանեն: Ապտիւլապիւ զուգադիպութեան վրայ վարմանալով կ'ըսէ եղեր. *ի ձեռն իմ եղեւ կործանումն քաղաքիս, եւ ես կանգնեցից զսա* (ՂՆԴ. 60): Անոր ոստիկանութեան տարին չշղելու համար որոշ նշաններ չունինք պատմութեանց մէջ, բայց Նախիջեւանի եւ Խրամի արկածներէն ետքը գոնէ տարւոյ մը միջոց պիտի տանք, մինչեւ գերութեան Դամասկոս հասնիլը, ուսկից ետքը տեղի ունեցած է Վալիտի նոր հրամանը: Ղեւոնդ՝ Սմբատը 6 տարի Փոյթի մէջ բնակած կ'ըսէ (ՂՆԴ. 58), որով կը հասնինք 712 թուականին, սակայն պէտք չունինք ենթադրել, թէ Սմբատ Ապտիւլապիւ հրաւէրը ընդունածին պէս անմիջապէս դարձած ըլլայ:

549. ՎԱՀԱՆ ԳՈՂԹՆԱՅԻ

Հայաստանէ տարուած գերութեան մէջէն յանուանէ կը յիշատակուի, Վահան անուն տղայ մը (ՅՈՎ. 126), տակաւին չորս տարեկան, որդի Խոսրովու Գողթնեաց նախարարին, որ հարկաւ Նախիջեւանի մէջ սպաննուած նախարարներէն մէկն էր, քանի որ *սուրբ* ալ կոչուած է (ՍՈՓ. ԺԳ. 10): Վահան Դամասկոս հասնելէն ետքը ուրիշ անտիական տղայոց նման իսլամական հաւատքի մէջ կրթութեան տրուեցաւ, հայրենական Վահան անունը Վահապի փոխուեցաւ, եր հետզհետէ ուսմանց մէջ յառաջանալով իր հասակակիցներուն մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ, եւ իբր արքունի դիւանադպիր ամիրապետութեան մէջ պաշտօնի անցաւ (ՍՈՓ. ԺԳ. 20): Վահան Գողթնացիի նահատակութիւնը իր կարգին պիտի պատմենք եւ առ այժմ այսչափը նշանակել բաւական ըլլայ: Անոր վկայաբանութիւնը առանձինն գրուած մեզի հասած է, ուր Նախիջեւանի եւ Խրամի կոտորածներուն յիշատակն ալ կ'ըլլայ, եւ թուականներ ալ կը ցուցուին արաբական եւ հայկական տոմարներով, եւ կոտորածին պատասխանատուութիւնը կը թողուի Ապտիւմելիք ամիրապետին վրայ, որով 704-ին կատարուած կ'ըլլայ այդ եղերական արկածը: Սակայն մենք այդ գրուածին նախադասելի կը համարինք Ղեւոնդ պատմիչի յայտնի վկայութիւնը, որ կոտորածին հրամանը կը վերագրէ Ապտիւմելիքի յաջորդին եւ կը դնէ վայն *յառաջնում ամի իշխանութեան* Վալիտի (ՂՆԴ 54), եւ ըստ այսմ փոփոխել հարկ չենք տեսներ դրած թուականները: Վկայաբանութեան մէջ նշանակուած կը գտնենք եւս, թէ *յաւուրս տօնի պատկին* գերիները Դուլին բերած են, *զջերմ աւուրս յարգելանի* պահած, եւ *յաշնան հասեալ ժամանակ* դէպի Ասորիք ճամբայ հանած են (ՍՈՓ. 19), ինչ որ կրնանք պատշաճեցնել 707 տարւոյն, որուն Զատիկը հանդիպած է Մարտ 27-ին աղբիւրէ կը քաղենք, թէ գերիներուն մէջէն մաս մը արգելարանի մէջ եւ մաս մըն ալ ճամբուն վրայմեռած, եւ թէ ճամբայ հանելէ առաջ իւրաքանչիւրին *զպարանոցսն կնքէին*, եւ թէ տարած ատեննին *հրամանով եւ գրով* հաշիւ կը բռնէին:

550. ՇՈՒՇԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

Գերի տարուածներուն մէջն է նաեւ Շուշան Կամսարական, որուն գթութիւնը պատմեցինք Վարդանակերտի պատերազմէն փախստական Արաբացւոց վրայ (§ 528): Կ'երեւի թէ քանի մը տարիներ բաւական եղած էին անցեալը մոռցնել, որ յատուկ բռնութիւններ ալ գործածուեցան իրեն վրայ, Միջագետքի Խառան քաղաքը, ուր տարուած էր գերութեան բազմութիւն մը: Խիստ բանտարկութիւն, քաղց ու ծարաւ եւ վանապան տանջանքներ չկրցան ընկճել արիասիրտ բամբիչը, որ միշտ հաստատուն մնաց իր հաւատքին վրայ, եւ տանջանքներու ներքեւ վախճանեցաւ Խառանի բանտին մէջ: Որոշ չէ թէ ինչ պատճառով սկսաւ Շուշանի վրայուրացութեան

բռնադատութիւնը: Թէեւ կրնայ մտածուիլ գեղանի կնոջ մը տիրանալու պատճառը, բայց անհաւանական չէ, որ Արաբացի փախստականներուն վրայ ցուցուցած սէրն ու գուրբը, իբր իսլամութեան յարած ըլլալու պատրուակ գործածուած, եւ իսլամութենէ ետ դարձողի պէս մահապարտութեան ենթարկուած ըլլայ: Թուական կը ցուցուի Հայոց ճԾԵ տարին, այլ ի դէպ է եւ է թուատառերու փոխանակութեամբ ուղղել, 708-ին (ՉԱՄ. Բ.382), եթէ գերութիւնը 707 աշունին մեկնեցաւ Հայաստանէ: Երբոր Շուշանի նահատակութեան լուրը հասաւ իր եղբոր Գագիկ Կամսարականի, նա աւարտելու վրայ էր Վարդանակերտի յաղթութեան յիշատակին նոյն աւանին մէջ հիմնարկած ուխտի եկեղեցին, եւ մարտիրոսի եղբայր ըլլալու պարծանօք, եկեղեցւոյն նաւակատեաց հանդէսին խառնեց իր վկայուհի քրոջ տօնական յիշատակը: Թերեւս Եղիա կաթողիկոս եղաւ փառաւոր տօնախմբութեան հանդիսադիրը: Շուշան Կամսարականի յիշատակը ճառընտիրներունմէջ յիշուած է (ՉԱՄ. Բ. 382), բայց պէտք էր Յայամաւուրքի անցնէր եւ տօնական ալ ըլլար գթութեամբը օրինակելի, բարեգործական ձեռնարկովը յառաջընթաց (§ 528), եւ մարտիրոսութեամբը փառաւոր տիկնոջ յիշատակը:

551. ԵՂԻԱՅԻ ԸՆԹԱՑԸԸ

Պատմութիւնը կը լռէ Եղիա կաթողիկոսին վրայ, որ պիտի չկարենար անտարբեր դիտող մը ըլլալ այդ քստմնելի եղելութեանց: Վերեւ դիտեցինք, թէ Եղիա իր ընթացքով արաբական մերձաւորութեան համոզեալ կուսակից մը կը յայտնուի, որով թերեւս համամիտ չկրցաւ ըլլալ Սմբատի ձեռնարկին, երբ սա նորէն Յունաց կողմը սկսաւ միտիլ, գործնական դեր մըն ալ առաւ, եւ եղաւ *առաջնորդ զօրուն Յունաց* (ՂՆԴ. 55): Եղիա կրնար գուշակել ձախող հետեւանքը, որով վերջէն պիտի չկարենար անոնց ըրածը պաշտպանել, բոլոր իր ճիգը թափելով ալ: Բայց Ոկբայ երբեք իր ցատումը չչափաւորեց, եւ Նախիջեւանի եւ Խրամի խուժուժ հրայրեացը, եւ նախարարաց խոշտանգանքը, եւ բիւրաւոր գերիներու վտարանդի տեղափոխութիւնը, այնպիսի գործեր են, որոց նման հապիւ թէ տեսնուած ըլլան պատմութեան մէջ: Գուցէ Եղիայի կողմէ Վալիտի ուղղուած դիմումներ նշանակութիւն մը ունեցան՝ ամիրապետին տրամադրութիւնը մեղմելու՝ եւ Ապտիլապիլի ոստիկանութիւնը յաջողցնելու, բայց ուր պատմութիւնը յայտնի վկայութիւն մը չի տար, բացարձակապէս պնդել չենք յանդգնիր: Պատմութեան կարգին կը գտնենք եւս թէ Ապտիլապիլի գալուն վրայ համեմատաբար հանդարտ միջոց մըն է, որ կը սկսի եւ կը շարունակէ անկէ ետքը, արաբական տիրապետութեան եւ հայկական հպատակութեան միջեւ համերաշխ ընթացքով: Այդ նոր կացութեան հեղինակ կրնայ նշանակուիլ Եղիա կաթողիկոս, եւ երկրին շինութեան տեսակէտէն օգտակար նկատուիլ իր բռնած ուղղութիւնը: Շինարար ձեռնարկներուն առաջինը եղաւ Դուին քաղաքիվերանորոգութիւնը, զոր Ապտիլապիլ գլուխ հանեց իր խոստման համեմատ, *հզօրագոյն եւ ընդարձականիստ մեծութեամբ քան զառաջինն*, դուռերով եւ դռնափակերով ամրացած, պարիսպներով շրջապատուած, եւ ջրալից փոսերով պաշտպանուած (ՂՆԴ. 60): Հարկաւ հայրապետանոցն ալ, կաթողիկէն ալ, եւ ուրիշ եկեղեցիներն ալ պարտուպատշաճ նորոգութիւններն ստացան Եղիայի հոգածութեամբ:

552. ՍՄԲԱՏԻ ԴԱՌՆԱԼԸ

Ոստիկաններուն մօտ հայ օգնականի մը ներկայութիւնը յիշած ենք արդէն (§ 523): Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեանն էր, որ այդ պաշտօնը երկար ատեն վարեց յեղյեղուկ ընթացքով մը, ստէպ Յունաց կողմը անցնելով, եւ յուսախաբ նորէն Արաբացիներուն դառնալով: Սմբատի իշխանութեան տեւողութիւնը 20 տարի նշանակուած է (ՍԱՄ. 84), զոր եթէ հաշուենք առաջին անգամ 695-ին Յունաց կողմէն կուրապաղատ անուանուելէն (§ 521), վերջը կը հասնի 715-ին: Բայց այդ քսան տարիները կանոնաւոր եւ յարատեւ պաշտօնավարութիւն պէտք չէ ըսուին, քանի որ

թեթևօրէն այս ու այն կողմ յարած է, փախուստի ալ պարտաւորուած է, եւ հաւանաբար այդ ամէն պարագաներ միասին հաշուելով, նշանակուած են 20 տարիները, որով Եգերաց երկրէն դառնալէն ետքն ալ իր պաշտօնը շարունակած կ'ըլլայ: Սմբատ եւ իրեններ փախած էին 706-ին (§ 546), այնտեղ մնացած են 6 տարի (ՂՆԴ. 58), եւ ետ եկած են երբ Ապտիւլապիկ *հաստատեցաւ յիշխանութեան*, եւ հրովարտակ գրեց՝ *դառնալ յիրեանցական աշխարհս*, եւ վստահեցնելու համար տայ նոցա գիր երդմամբ չափ ըստ սովորութեան իւրեանց: Փոյթ քաղաքը գտնուող նախարարներ, գրեթէ լքուած էին Յունաց կողմէն, եւ ի վուր կը յուսային անոնց օգնութեամբ յաջողութիւն գտնել ու դառնալ: Յուստինիանոս Բ. որչափ եւ ձեռնարկեց կայսրութեան եւ իր թշնամիները ընկճելու, բայց բնաւ համակրութիւն չէր վայելեր բանակին կողմէն եւ ապստամբութիւնը ըսկսաւ 711-ին, Զրիսոնի դէմ գացող գունագերէն, եւ անոնց ձեռքով հայապօր Վարդան Փիլիպպոս կայսեր հռչակուեցաւ, եւ Յուստինիանոս փախստական, Նիկոմիդիոյ ծոցին վրայ Դամատրիս, այժմ Տարըճա, գիւղին մէջ սպաննուեցաւ: Այդ միջոցին կը համեմատի Սմբատի եւ ընկերներուն Փոյթէ Հայաստան դառնալը Ապտիւլապիկ խոստումներով: Յոյներուն դէմ ցասումնին յայտնելու համար, Սմբատի մարդիկը չմեկնած աւարի տուին իրենց ասպնջական քաղաքը, եւ եկեղեցիներու գանձերն ու վարդերն ալ յափշտակելով Հայաստան դարձան: Յոյները ուրիշ կերպով վրեժ լուծել չկրնալով, նպովի գիր հրատարակեցին *ի վերայ գործողացն ապիրատութեան*, որոշեցին ամէն Զատկին նոյնը կարդալ, վասնպի *ի տօնին յայնմին* կատարուած էր յափշտակութիւնն ալ (ՂՆԴ. 56), 712-ին Զատիկը հանդիպած էր Ապիրիլ 3-ին: Հարկաւ Ապտիւլապիկի աչքին արաբասէր համակրութեան փաստ նկատուեցաւ, յունական քաղաքին աւարառութիւնը, եւ Սմբատ անհակառակ սկսաւ վարել անոր մօտ իր պատրիկի պաշտօնը, օգտուելով անշուշտ Եղիայի՝ ոստիկանին մօտ ստացած ազդեցութենէն:

553. ՆԵՐՍԷՍ ԲԱԿՈՒՐ

Այդ միջոցին պէտք է գետեղել Աղուանից մէջ յուլուած քաղկեդոնական խնդիրը, որ Եղիայի կաթողիկոսական գործունէութեան նշանաւորագոյն պարագան է: Աղուանից կաթողիկոսական աթոռին վրայ կը գտնուէր Ներսէս, որ յառաջագոյն Բակուր կը կոչուէր (ԱՍՈ. 104), եւ Ներսէս իր եկեղեցականութեան անունը եղած էր: Ներսէս *ի հրապոյրս պինքն բերեալ*, սկսաւ յայտնապէս քաղկեդոնիկ դաւանութեան կողմը հակիլ, որուն առջի ժամանակներ ալ Աղուանից մէջ միտումներ յայտնուած (§ 428), իսկ Հայոց կաթողիկոսներու ջանքով խափանուած էին: Ներսէսի նորէն հրապուրուելուն պատճառը կ'ըլլայ Արաբացւոց կողմէ նեղուելով, Յունաց հովանաւորութիւնն ու պաշտպանութիւնը հրաւիրելու մտադրութիւնը: Ներսէս իրեն օգնական գտաւ *տիկինոմն համաձայնեալ նմա* (ՅՈՎ.126), որուն անունը Ապրամ կը յիշուի, եւ Բակուր կանուխէն իր *սիրողն* եղած կ'ըլլայ (ՕՐԲ. Բ. 23), իսկ ուրիշ տեղ *Սուկի թագուհի* անուն դրուած կը գտնենք (ՉԱՄ. Բ. 564), թէպէտ Աղուանք այն ատեն թագաւորութիւն չունէին, բայց կրնար թագաւորապէս տիկին մը եղած ըլլայ: Այս երկուքին ճիգերը գործը հետզհետէ կը սորացնէին, Կիւրիոնի ձեռքով Վրաց կաթողիկոսութեան ըրածը երկրորդել կը ջանային: Բայց Կիւրիոնի ժամանակ տեղապահը չէր կրցած վերջնական եւ հեղինակաւոր միջոցներու դիմել, եւ տակաւ սորացած էր բաժանման գործը, իսկ Եղիա օրինակէն խրատուած, եւ կաթողիկոսական իշխանութեամբ ճոխաղած, փութաց վտանգին առջեւն առնուլ: *Երկիցս եւ երիցս անգամ* գրեց Ներսէսին *նամակս հաւատոյ աստուածական պատգամօք*, բայց օգուտ չունեցաւ: Ոչ Աղուանից կաթողիկոսը եւ ոչ Աղուանից տիկինը իրենց միտքէն չդարձան, այլ իրենց յունասէր քաղաքականութիւնը կը մշակէին, երկրին վրայ յայտնի փորձանք հրաւիրելու վտանգով: Այդ նախատեսութիւնն էր որ Աղուանից ժողովուրդն ալ յուլեց, եւ *նախարարք աշխարհին իմացեալք*՝

*վեկուցին մեծ հայրապետին Եղիայի: Իսկ Եղիա թէ կրօնական եւ թէ քաղաքական վտանգին առջեւն առնելու համար անհրաժեշտ գտաւ արտաքին իշխանութեան բազուկը հրաւիրել կացութիւնը չվրդովելու համար: Պատմաբանը *իմաստութիւն եւ ընդարձակութիւն սրտի* կը դատէ Եղիայի բռնած ուղղութիւնը, եւ մենք ալ պիտի չմեղադրենք Եղիան կրօնական խնդիր մէջայլապէս եւ այլակրօն քաղաքական միջամտութիւն հրաւիրած ըլլալուն համար: Գործը պարզապէս կրօնական չէր, այլ կրօնական երեւոյթին իսկապէս քաղաքական խնդիր էր, եւ եթէ յունական քաղաքականութեան հետեւելու համար քաղկեդոնիկ դաւանութիւն կը մշակուէր, իրաւացի էր որ հակաքաղկեդոնիկ դաւանութիւնը պաշտպանելու համար արաբական քաղաքականութիւնը մշակուէր: Հայեր եւ Աղուաններ դժուարին փորձերէ անցած էին այդ կրկնակի քաղաքականութեանց յարափոփոխ ուղղութեանց հետեւելով, եւ հապիւ պահ մը շունչ առնելու վրայ էին: Անխոհեմութեան գերագոյնը եղած կ'ըլլար նորէն տկար Յոյներուն սիրոյն՝ պօրաւոր Արաբացիները գրգռել: Դեռեւս նոր էին դարձած Սմբատ Բիւրատեան եւ իրեններ, որ իրենց յուսախաբութեամբը համոզուած, հարկաւ պիտի քաջալերէին Եղիայի մտադրութիւնը: Այդ տեսութեանց ամենէն պօրաւոր փաստերէն մին կը նկատենք, որ նոյնիսկ Աղուան նախարարներն են իրենց կաթողիկոսին եւ տիկինին դէմ բողոքելով, Հայոց աթոռին պաշտպանութեան դիմողները (ՅՈՎ. 127):*

554. ՆԵՐՍԷՍԻ ԱՆՈՒԿՈՒՄԸ

Պատմաբանը կը գրէ թէ Եղիա *գրէ թուղթ առ ամիրապետն Իսմայէլեան Ոմար* (Յով. 127), մինչ Ասողիկ՝ Ապտիւլմելիք ամիրապետին անունը կուտայ (ԱՍՈ. 104), սակայն Ապտիւլմելիք 705-ին մեռած էր, եւ Էօմէր 717-ին գահբարձրացաւ, մինչ Աղուանից խնդիրը 712-է 715 տարիներուն միջոցին ի դէպ է վետեղել, երբ ամիրապետ էր Վալիտ, որ 705-է 715 իշխեց, եւ իրեն յաջորդեց Սիւլէյման 715-է 717: Միւս կողմէ Եղիայի կաթողիկոսութիւնն ալ 717-էն անդին չենք կարող երկարել, հետեւաբար Վալիտ պիտի վերագրենք, ինչ որ Էօմէրի կամ Ապտիւլմելիքի անունով գրուած է: Նորէն կը կրկնենք որ մեր պատմագիրներուն համար նորութիւնն է, իրենցմէ հեռու գտնուող գործիչներու անունն այլայլել, կամ ժամանակագրութիւնը շփոթել: Նմանապէս պէտք չենք պարզապէս կաթողիկոսին եւ ամիրապետին միջեւ ուղղակի թղթակցութիւն ենթադրել, քանի որ Հայաստան կը գտնուէր Ապտիւլապիզ ոստիկան, ամիրապետին ներկայացուցիչը եւ արաբական ազդեցութեան պաշտպան, խաղաղ կառավարութեան հետապնդող եւ շփոթութեանց մասին հսկող: Երբ Ապտիւլապիզ Եղիայի կամակցութեամ կը գործէր եւ ամիրապետին կը գրէր, կրնար Եղիա ամիրապետին դիմած ըսուիլ, մանաւանդ եթէ Եղիայի կողմէն պատուիրակներ ալ կ'երթային Դամասկոս (ՅՈՎ. 128): Իսկ գործը մինչեւ ամիրապետին հանելը, անոր կարեւորութիւն տրուելու նշանն է, կամ թէ կաթողիկոսի ու տիկնոջ վրայ ձեռք գնելու համար յատուկ հրահանգի պէտք պզգալին է: Ներսէս-Բակուիր եւ Ապրամ տիկնոջ վրայ գրուած ամբաստանութիւններն են, թէ հեռացած են *ի հնապանդութենէ մեծի տէրութեան* ամիրապետին, թէ եկեղեցական աղօթքներուն մէջ *պթագարն Հոռոմոց քարոպեն*. թէ իրենց երկիրը Յունաց հնապանդութեան ներքեւ *հնարին դարձուցանել*, թէ վտանգ կայ որ յաջողին եւ *ի Հոռոմս անձնատուր լինին ի սակս հարկաց եւ յամենայն մասունս գործոց* (ՅՈՎ. 127): Այդ պարագաները կը ցուցանեն որ խնդիր բաւական սուր հանգամանք առած էր, եւ թէ անմիջական խիստ պէտքը կը պահանջէր: Ասոր վրայ ամիրապետին կողմէ յատուկ պաշտօնեայ կու գայ, անոր հրամանները կը բերէ, Ներսէս կաթողիկոս եւ Ապրամ տիկին կը ձեռքակալուին, եւ *կապեալ երկաթի շղթայիւք եւ հեծուցեալ յուղտս* ձամբայ կը հանուին դէպի Դամասկոս, իբրեւ քաղաքական յանցաւորներ եւ արաբական տիրապետութեան դէմ դաւազողներ: Օրբէլեան կը յիշէ եւս, թէ Եղիա կաթողիկոս *արքունի հրամանաւ կալեալ զտիկինն*

եւ զԲակուրն, մերկացուցանէ եւ կապէ ընդ միմեանս, եւ հեծուցեալ յէջ շրջեցուցանէ ընդ փողոցս Պարտաւայ (ՕՐԲ. Բ. 33), որ ճամբայ չհանած ձաղանքի ենթարկել ըսել է: Նոյնիսկ տանելու եղանակս ալ ձաղանքի ձեւ ունէր, եթէ, ինչպէս կը կարդանք, հրամայուած էր *զ նա եւ զկիին կապել ի միասին զոտսն, եւ արկանել զուղտով որպէս զբեռն* (ԿԻՐ. 99), որով իրարու հետ սիրահարներ եղած ըլլալնին կը նշաւակուէր: Թէպէտ ոմանք կը յիշեն թէ Ներսէս եւ Ապրամ ամիրապետէն ապառ արձակուած ըլլան, սակայն շատեր կը վկայեն, թէ Ներսէս Դամասկոս հասնելէն ութն օր յետոյ վախճանած է *ինեղսրտութիւն անկեալ* (ԿԻՐ. 99), ինչ որ կ'ակնարկէ Օրբէլեանի գրելուն, թէ *անսւաղ լեալ Բակուր աւուրս ութ, մեռաի* (ՕՐԲ. 23): Անցողաբար դիտենք այստեղ, թէ Եղիայի բերնէն ամիրապետին ուղղուած խօսքերուն մէջ կը կարդանք, թէ *միշտ զանսան քո յիշատակեալ քարոպեմք յաղօթս մեր* (ՅՈՎ. 127): Ծիսական աղօթքներուն մէջ թագաւորին յանուանէ յիշատակութիւնը կը հաստատուի Ռուբինեանց ժամանակի գրչագիրներէն, սակայն չենք կարծեր թէ այս խօսքերը ծիսական աղօթքներուն վրայ իմացուին, այլ թէ Արեւելցիներու սովորական դարձած՝ միշտ աղօթող ըլլալու բացատրութիւնն է, որ կրկնուի:

555. ԵՂԻԱ ԵՒ ԱՂՈՒԱՆՔ

Երբոր Ներսէս-Բակուր հեռացաւ, Եղիա Աղուանից երկիրը կը գտնուէր, եւ չմեկնած ուլեց անոնց գործերը կարգադրել, եւ ժողովուրդին մէջ յուլուած դաւանական գայթակղութիւնը վերցնել: Գործը շատ դժուար չէր, վասնզի երկրին նախարարները համախոհ չէին Ներսէսի ընթացքին, ժողովուրդն ալ իր նախարարներուն կ'անսար: Եղիա ժողով գումարեց Պարտաւաղաբը, Աղուանից աթոռանիստը, եւ օծել (ԱՍՈ. 104), որ եղել Սիմէոն (ՏԱԹ. 545), եւ յետոյ նոյն ժողովի ձեռքով թէ ուղղափառ դաւանութեան հաստատութիւնը ամրացնել, եւ թէ բարեկարգական կէտեր կանոնագրել: Ժողովին կանոններուն մասին մանրամասն յիշատակութիւն չունինք, միայն կանոնագիրքին մէջ կը գտնենք Սիմէոնի բերնով կանոնական նիւթերու ամփոփում մը, իբրեւ բարեկարգական հրահանգ (ԿԱՆ. 152), եւ ուրիշ կողմէն ալ վկայուած կը գտնենք, թէ *տէր Սիմէոն, ի ձեռն տէր Եղիայի, մեծահանդէս ժողովմամբ պայծառացոյց զեկեղեցի կանոնական հաստատութեամբ* (ՏԱԹ. 545): Եղիա Աղուանից գործերը կարգադրելով դարձաւ իր աթոռը: Այդ եղելութեանց իբր հաւանական թուական կրնանք ընդունիլ 713 տարին, որ կ'իյնայ Փիլիպպոսի կայսրութեան եւ Վալիտի ամիրապետութեան ատենը:

556. ԴԱԻԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Այդ միջոցին կը պատշաճեցնենք Եղիայի մի ուրիշ նախանձայնուլութեան գործը: Անանիա Շիրակացիի աշակերտութենէն Վերմոն եւ Տրդատ եւ Ապարիա եւ Եզէկիէլ եւ Կիրակոս վարդապետներ, իրենց ուսուցչին օրինակէն քաջալերուած, եւ յունական ուսմանց փափաքով Երուսաղէմ կ'երթան, սակայն հետզհետէ միտուրնին ալ փոխելով քաղկեդոնիկ երկաբնակ վարդապետութեան կը հաւանին, եւ Հայաստան դարձած ատենանին նոյն գրութիւնը կը ջանան պաշտպանել: Անանիա զանոնք իրմէ կը մերժէ, իսկ ասոնք սկսին նոյնիսկ Անանիայի դէմ խօսիլ եւ վայն իր մոլորեալ անարգել (ՍԱՄ.85): Եղիա կը լսէ, եւ նախանձայնոյ ու կտրուկ ընթացքը ձեռք կ'առնէ, որով յիշեալ հինգ վարդապետները չեն կրնար իրենց կարծիքը Հայաստանի մէջ տարածել, կը լռեն կամ կը հեռանան: Այդ միջոցադէպն ալ շատ յստակ եւ շատ ստոյգ կերպով կը ցուցնէ, թէ ինչ էր Եղիայի դաւանութիւնը, եւ ինչ նորա ըմբռնումը քաղկեդոնիկ երկաբնակութեան մասին, որով ինքնին կը հերքուի *Սակս ժողովոս* գրութեան անհիմն յայտարարութիւնը, թէ Եղիա ալ մին եղած ըլլայ այն կաթողիկոսներէն, որք *հնազանդեալք* կ'ըսուին *խոստովանութեան Բաղկեդոնի անիծելոյ* (ԹՂԹ. 222): Արդէն Եղիայի նախորդներուն նկատմամբ ալ ցուցուցինք այդ ամբաստանութեան անհիմն ըլլալը, որով ամբողջաբար հերքուած կ'ըլլայ այն տարադէպ կարծիքը

որ Հայոց Եկեղեցին, կամ Հայ Եկեղեցույ կաթողիկոսները, Եւրէն մինչեւ Եղիա, մերձաւորաբար դար մը, քաղկեդոնիկ դաւանութեան ներքեւ ապրած ըլլան:

556. ՄԱՀՆ ՈՒ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Եղիայի կաթողիկոսութեան մնացեալ տարիները առանց նոր միջադէպի անցան, եւ խաղաղութեամբ կնքեց նա իր կեանքը, իբր 14 տարի պաշտօնավարելէ ետքը, 717 թուականին, որ տարին կայսերական աթոռին կը բարձրանար Լեւոն Գ. Իսաւրացին, Անաստաս Բ. եւ Թէոդոս Գ.ի վաղանցուկ գահակալութիւններէն ետքը: Իսկ ամիրապետութեան կ'անցնէր Էօմէր Բ., Սիւլէյմանի սակաւօրեայ իշխանութենէն ետքը: Եղիայի յիշատակը շատ հռչակ ունեցած չէ մեր կաթողիկոսներուն չարիքին, բայց արդարութիւնը կը պահաջէ որ պատմութիւնը աննշանակ չթողու նորա արդիւնաւոր անունը: Երկու գլխաւոր կէտեր մտադրութեան արժանի կ'ընխայեն Եղիայի գործունէութիւնը: Առաջինը քաղաքական է, որով իրականացուց այն գաղափարը, զոր Չորոփորեցին յղացաւ, եւ ահուամբ նուիրագործեց, բայց գործադրելու չհասաւ, այն է Յունաց հետ յարաբերութիւնները խպել, որք ոչ վօրութեամբ կը պաշտպանէին, եւ ոչ կրօնից ապատութիւնը կը յարգէին, եւ անկեղծաբար արաբական հպատակութեան յարիլ, որոնք վօրութեամբ յաղթող էին, եւ կառավարութեամբ ալ խաղաղ կացութիւն մը կը յուսադրէին, թէպէտ երբեմն կասկածի առիթ տուող միջադէպներ կը հանդիպէին: Եղիա այդ դրութիւնը իրականացուց, նոյն իսկ մեծ արգելքներու յաղթելով, ինչպէս եղան Դրաշպետի անխոհեմ շարժումը Հայոց կողմէն, Նախիջեւանի ու Խրամի անգութ վրէժխնդրութիւնը Արաբացուով կողմէն, եւ Ներսէս-Բակուրի վտանգաւոր ընթացքը Աղուանից մէջ: Հակառակ այդ երեք ծանր պատահարներուն, որ կը սպառնային ամէն ակնկալութիւն ի դերեւ հանել, Եղիա կրցաւ նորէն կացութիւնը ամոքել, եւ Ապտիլապիպոստիկանութեան ներքեւ տանելի դրութիւն մը հայթայթել երկրին եւ եկեղեցույն: Եղիայի երկրորդ արդիւնաւորութիւնն է Հայ Եկեղեցույ դաւանութեան պաշտպանութիւնը, զոր ուժգնակի արտայայտեց Աղուանից խնդիրին առթիւ եւ քաղկեդոնի վարդապետներուն դէմ: Իր կաթողիկոսութեան միջոցին Հայաստանի մէջ կը գործէին նաեւ Մայրագոմեցին Երեւութականները, եւ Պաւղիկեան աղանդաւորները, որոնք սակայն կարող չէղան մեծ յուզումներ պատճառել Եղիայի ատեն: Արճիշեցի կաթողիկոսը, թէպէտ ուղղակի բան մը չրաւ այդ հերձուածներուն դէմ, սակայն թոյլ ալ չտուաւ որ համարձակօրէն գործեն եւ խիղճեն յուզեն:

557. ՊԱԻՂԻԿԵԱՆՑ ԱՂԱՆԴԸ

Մայրագոմեցի Երեւութականներուն մասին համառօր տեղեկութիւն տուած ենք արդէն (§ 539), քանիմը խօսք ալ Պաւղիկեանց մասին աւելցնենք, ոչ թէ անոնց ծագման եւ վարդապետութեանց վրայ կատարեալ տեղեկութիւն տալու դիտմամբ, այլ Հայոց հետ ունեցած յարաբերութիւններն ցուցնելու համար: Պաւղիկեանց ծագումը, կը բարձրանայ մինչեւ հին Բորբորիտոնները կամ Մծղեաները (§ 207), եւ իրաւամբ կոչուած են *նախկին մծղնէութեան պայղակեանութեան խեշերանք* (ՕՁՆ. 39): Իսկ Մծղեաներն ալ Մեսապլեանց եւ Մանիքեցուց հետ կը կապուին, եւ անոնց սերմն է, որ դարէ դար տարբեր անուններով ապրեցաւ, եւ տարօրինակ աղանդաւորներու շարք մը երեւան հանեց: Եօթներորդ դարու մէջ Հայաստանի մէջ աւելի վօրացան, այնպէս որ Պաւղիկեանութիւնը ուղղակի Հայերէ ծագում առած աղանդ մը կարծողներ եղան, եւ Պաւղոս կամ Պօղոս անուն հայ եկեղեցական մը անոնց աղանդապետ նշանակեցին: Ուրիշներ Պօղոս առաքեալի վրանին առած կը կարծեն, կամ Պօղոս Սամոստացիէ սկսած կ'ենթադրեն: Մենք այդ հետապօտութիւնները մեր նպատակէն դուրս կը նկատենք, եւ միայն կ'ընդունինք թէ Է. դարուն մէջ վօրացած ու կենդրոնացած էին, եւ իսլամական պաշտպանութեամբ քաջալերուած: Անունով քրիստոնէութեան ճիւղ մը նկատուած էին, բայց

հապիւ թէ քրիստոնէութեան էական նշաններ ունէին: Երկարմատեան մապդեպական սկզբունք կ'ընդունէին, սատանային պատիւ կ'ընծայէին, արեւի եւ լուսինի պաշտօն կը մատուցանէին, աշխարհքը ու մարմինը իբրեւ չար սկզբունքի գործ կը նկատէին, արտաքին պաշտամունքը կը մերժէին, Խաչն ու Աստուածածինը կ'անարգէին, եկեղեցի եւ իշխանութիւն չէին ճանչնար, եւ ընդակառակն շատ մը չարքաշ սովորութիւններ կը գործադրէին, հաւարումէկ աւելորդապաշտ ձեւեր եւ կերպեր ունէին, ինչպէս էր միաժին մանկիկ մը ձեռքէ ձեռք նետելով մեռցնել, այդ միաժինին վրայ երդնուլ, անոր արիւնով պանգուած խմորեպէններ պատրաստել եւ ուտել, եւ անոր մահուամբ աղանդապետ որոշել: Ուրիշ կէտ մըն ալ, որ այդ աղանդաւորներուն յատկանիչը կրնայ նկատուիլ, մոլեգին կատաղութիւնն էր, որով ամէն տեսակ բռնութիւններ, սպանութիւններ, ըմբոստութիւններ, մինչեւ իսկ ապստամբութիւններ իբր գովելի արարք կը գործուէին իրենց աղանդը պաշտպանելու, եւ իրենց հակառակորդներուն դիամդրելու համար: Ասկէ յառաջ կու գար, որ իրենց կրօնական պեղծումները իբր հանրային ոճիրներ կը նկատուէին, եւ օրինական խստութեամբ եւ մինչեւ իսկ պինու պօրութեամբ անոնք վսպելու հարկ կը տեսնուէր: Ինչպէս է. դարէն առաջ Հայաստանի Բորբորիտոններ եւ Մծղեաներ՝ Պաւլիկեանց նախորդներն էին, նոյնպէս ալ հետագայ դարերուն մէջ Կաշմեցիք, Խնունցիք, Թոնդրակեցիք, Արեւորդիք, եւ այլ նմանօրինակ աղանդաւորներ՝ նոյներուն յաջորդները եղան ինչ ինչ փոփոխութիւններով, եւ մինչեւ իսկ վերջին դարերու Եւպիտիք, նոյներուն սերունդը կը նկատուին: Իններորդ դարու մէջ կայսերական հալածանքներու ենթարկուեցան, եւ Տեփրիկէի կոտորածէն ետքը դէպի արեւմուտք ալ ցրուեցան, եւ իրենցմէ ծագում առին, Պուլկարիոյ Բոգորիտները եւ Եւրոպայի Ալբիգեանները:

Տ. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գ. ՕՁՆԵՑԻ

558. ՆԱԽԸՆԹԱՅՆ ՈՒ ԸՆԹԱՅՔԸ

Եղիայէ ետքը կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ Յովհաննէս, ծննդեամբ Տաշիրք գաւառի Օձուն գիւղէն, որ հուպ է առ քաղաքն Լօռի (ԿԻՐ. 39): Յովհաննէս հայրապետական աթոռին փառքերէն մին է, իր վարգացմամբ եւ իր արդիւնաւորութեամբ, թէ գրական եւ թէ վարչական շրջանակներու մէջ, եւ *Իմաստասէր* մակդիր անունը, որով ճանչցուած է պատմութեան մէջ, իր ամենամեծ գովեստը կը կապմէ: Աշակերտած է Թէոդորոս Քոթենաւոր վարդապետին, ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի (ՕՁՆ. 2): Պատմաբանը նորա հմտութիւնը բարձրացնելու համար մի առ մի կը յիշէ, թէ տեղեակ էր *քերթողական շարագծաց, մասանց բանի եւ մասնականաց, վարժից սեռից, տարբերութեանց, հանգամանաց եւ պատահմանց, անջատից եւ անանջատից, եւ կրթական վարժից թէ՛ոնականաց* (ՅՈՎ. 128): Նոյնինքն իմաստասէր անունը այդ իմաստասիրական բառերը կը ցուցանեն, թէ Յովհաննէս հելլենական ուսում ալ առած եւ յունական ուսումնարանի մէջ կրթուած պիտի ըլլայ, որչափ ալ ինքն մասին յիշատակութիւն չ'ըներ իր վրայ խօսած ատեն: Սակայն հակառակ այդ նախընթացին երբեք յունասէր ընթացք չունեցաւ, եւ իր կաթողիկոսութեան մէջ ըստ կրօնականին եւ թէ ըստ քաղաքականին միշտ Յոյներէ հեռի մնալու ուղղութիւնը պահեց: Կաթողիկոսութենէ առաջ հարկաւ եպիսկոպոսութեան ալ բարձրացած էր, թէպէտ պատմիչներէ յիշուած չենք տեսներ, եւ ոչ ալ վիճակը նշանակուած, որ հաւանաբար իր հայրենական գաւառը, կամ Գուգարք նահանգի ուրիշ մէկգաւառը եղած ըլլայ: Յովհաննէս արտաքին կերպարանովն ալ վայելուչ եւ փառայեղ անձ մը նկարագրուած է, *յոյժ գեղեցիկ տեսեամբ* (ԱՍՈ. 185), *վայելուչ հասակաւ մարմնոյն* (ԿԻՐ. 37), *գունեան եւ թիկնաւէտ*, եւ *աւարտահասակ դիտակ* ունեցող (ՅՈՎ. 131), եւ *ծաղկեալ պեօք մօրուս, որիջանէր մինչեւ պարապանս պգեստու նորա* (ՅՈՎ. 129): Յովհաննէս սովորութիւն ալ ունեցած է *պարտաքոյսն ի պատուական երանգէ նիւթից պգեստաւորեալ պճնապարդել, եւ ոսկի մանր խարտոցիւ աղացեալ եւ իւղովք անուշիւք յայն ընդ*

խառնեալ, փշել ընդ ծաղկեալ մ'օրուսն (ՅՈՎ. 129), այնպէս ապա ատեն կազմեալ գործի գլուխ գտնուիլ (ՅՈՎ. 130): Յովհաննէս կաթողիկոսի այդ սովորութիւնը կը պաշտպանէ ուրիշ Յովհաննէս կաթողիկոս մը, թէ այդ կերպը օգտակար է, որպէսզի տեսողացն բարեխորհաց՝ բարի պատճառք խրախուսեան լիցի, եւ չարացն խակաց ընդոստուցանող պակուցումն ի չարէն ի բարի: Օրինակ ալ կը բերէ եկեղեցիներուն վարդերը, որ եթէ կալաւ իսկ սովորութիւն գեղեցիկ վարդուք պճնապգեստել պանշունչ քարինս եկեղեցւոյ, ապա որչափ առաել մարդ քան վքարինս բերք ի վարմացումն զտեսողսն (ՅՈՎ. 130): Ինչչափ ալ Պատաբանին դիտողութեանց դիմաց հնար էր առարկել, թէ ոչ այսպէս իմացան նախնի հայրապետներ իրենց աստիճանին ազդեցութիւնը, սակայն միւս կողմէն ստոյգ է, թէ իւրաքանչիւր ժամանակի յատուկ պարագաները կու տան այդ տեսակ խնդիրներու լուծումը, ինչպէս այժմ ալ ոչ եւս կը պահուի առաքելական ժամանակներու անշուք տարապետները: Իսկ Օձնեցիին վզացմանց բաւական ըլլայ գիտնալ, թէ նա այդ երեւոյթին ներքեւ խստամբեր կենաք մը կ'անցընէր պահօք եւ աղօթիւն եւ ամենագիշեր տքնութեամբ, եւ ի ներքոյ յայծեաց ցփիսի դժոխքմբերս պգեստաւորէր (ՅՈՎ. 129):

559. ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԻՇԽՈՂՆԵՐԸ

Օձնեցիին վերջին ժամանակներու պատմագիրներէն Յովհաննէս Գ. համարուած է, Բագարանցիին ալ թիւի անցընելով, որ իբր հակառակաթոռ չի կրնար օրինաւոր կաթողիկոսներու թիւին անցնիլ (§ 389), եւ Օձնեցիին կը լինի Յովհաննէս Գ. Մանդակունիէն եւ Գաբեղեանէն ետքը: Իր կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ամէն պատմագիրներէն եւ ցուցակագիրներէն համաձայն կերպով 11 տարի դրուած է, եւ վայն փոփոխելով բնաւ պատճառ մը չկայ, եւ մէկ ցուցակի միայն 15 տարի նշանակելը բնաւ հակառակ փաստ մը չէ, ինչպէս նաեւ ուրիշ ցուցակի մը Օձնեցիին բոլորովին իսկ մոռնալը, Եղիայի անմիջական յաջորդ դնելով Դաւիթը (ՍԱՄ. 268): Այդ հաշուով Օձնեցւոյն կաթողիկոսութիւնը կ'իյնայ 717-է 728 տարիներու մէջ, որ միջոցին ամիրապետներն են Էօմէր Բ. 717-է 720, Եէպիտ Բ. 720-է 724, եւ Հէշամ 724-է սկսելով 19 տարի, որով այս երեքին հետ ալ գործ ունեցած կ'ըլլայ Օձնեցիին: Իսկ Բիւզանդական կայսերներէն ժամանակակից գտնուեցաւ Լեւոն Գ. Իսաւրացիի հետ, որ 717-ին բարձրանալով 24 տարի իշխանութիւն վարեց: Ամիրապետին կողմէն Հայաստանի վրայ ոստիկանութիւն վարողներուն գալով, Ապտիւլպիկ սովորաբար 16 տարի պաշտօն կը նշանակուի, որ 708-ին սկսելով կը տանի մինչեւ 724, եւ բաւական տարիներ Օձնեցիի հետ ալ գտնուած կ'ըլլայ: Սակայն հարկ կը լինի այս տեւողութիւնը կարճել, եթէ իր կաջորդը Էօմէր ամիրապետին ժամանակակից պիտի ընդունինք: Վլիթ կամ Վալիտ՝ Հայոց ոստիկանի մըն ալ անունը կը գտնենք յիշուած (ՅՈՎ. 130), որ պէտք է Ապտիւլպիկ յաջորդը եղախ ըլլայ: Այդ առթիւ յիշուած Պաղտատ քաղաքը (ԱՍՈ. 105) յայտնապէս Դամասկոսի հետ շփոթուած է: Գալով ոստիկանի գործակից եղող պատրիկին, Սմբատ Բիւրատեանը մեռած կամ դադարած պիտի ընդունինք 715-ին, Եղիային մահուրնէ երկու տարի առաջ (§ 530), որով Օձնեցիին ընտրութեան ատեն արդէն պատրիկ գտնուած կ'ըլլայ Աշոտ Բագրատունի, որդի Վասակայ, որուն 15 տարի պաշտօնավարութիւն կը տրուի (ԱՍՈ. 106): Հետեւաբար նա կը լինի ամբողջ Օձնեցիի կաթողիկոսութեան միջոցի կուսակալութեան օգնականի դերը վարողը:

560. ԱՄԻՐԱՊԵՏԻՆ ԵՐԹԱԼԸ

Օձնեցիի կաթողիկոսութեան ժամանակէն նշանաւոր է՝ անոր ամիրապետին տուած այցելութիւնը, որուն թուականը ճշդելու համար պէտք է ինչ ինչ պնտութեանց դիմենք: Պատմաբան եւ Ասողիկ եւ Անեցիին, որք աւելի կանուխ գրած են, ամիրապետին անունը չեն տար, մինչ Վարդան կը յիշէ Ումարը (ՎԱՐ.92), որ է Էօմէրը, իսկ Կիրակոս Հէշմը (ԿԻՐ. 37), որ է Հէշամը: Արդ նկատելով որ Հէշամը Օձնեցիին վերջին տարիներուն կ'իյնայ, որ ատեն այլեւս Օձնեցիին

բաշուած կեանք մը կ'անցընէր (ԿԻՐ. 39) եւ թէ Օձնեցին իր այցելութենէն ետքը, ամիրապետին հրամաններով պօրացած կտրուկ գործերու կը ձեռնարկէր (ՎԱՐ. 73), աներկբայ կերպով կրնանք ըսել, թէ Էօմէրի օրով եղաւ այդ այցելութիւնը, որ է ըսել 720-է առաջ, կամ թէ ըսել Օձնեցիի աթոռ բարձրանալէն քիչ ետքը: Ինչչափ ալ այցելութենէն ետքը *կեցեալ ամս սակաւ գրուած ըլլայ* (ՅՈՎ. 133), սակայն այս սակաւը Օձնեցիի բովանդակ կաթողիկոսութեան վրայ կ'իմացուի, եւ ոչ այցելութենէ ետքը անցած միջոցին վրայ: Իսկ այցելութեան առիթ կ'ընծայէ Հայաստանի ոստիկանին ամիրապետին մօտ գացած ատեն, Հայոց կաթողիկոսին գեղեցկութեան եւ փառաւորութեան վրայ հիացմամբ խօսիլ, մինչեւ որ ամիրապետին հետաքրքրութիւնն ալ կը շարժուի սա արտասովոր աստիճանով սքանչելատեսիլ մարդը անձամբ ճանչնալու: Ամիրապետին խօսող ոստիկանին անունը Վլիթ է յիշուած (ՅՈՎ. 130), որ է Վալիտը, սակայն ըստ մեզ տարօրինակ եղած կ'ըլլար Հայոց ոստիկանին այդ լուրը տալու համար Դամասկոս երթալը, եւ աւելի պատմական եղելութեանց կարգին յարմար կը գտնենք ըսել, թէ լուրը Ապտիւլապիլ եղաւ Դամասկոս դառնալու առթիւ: Իսկ ամիրապետին հրաւէրը կամ հրամանը բերողը Վալիտ եղած կ'ըլլայ, Դամասկոսէ եկած ատենը: Յատուկ պաշտօնեայ մըն ալ դրկուած էր ամիրապետէն, պարտուպատշաճ կերպով *առ ինքն պայրն Աստուծոյ ածել* (ՅՈՎ. 130): Ուղեւորութիւնը կատարուեցաւ սովորական կերպով, եւ Օձնեցին իր անձնական շքեղութեան պարդերուն հետ, հարկաւ հետեւորդներու պատուաւոր խումբ մըն ալ ունեցաւ մէկտեղ: Փամանակագրական հաշիւները մերձեցնելով, անյարմար չէր ըլլար 719 գարունի բացուելուն դնել Օձնեցիի Դամասկոս երթալը:

561. ԱՄԻՐԱՊԵՏԻՆ ԶԱՐՄԱՅՈՒՄԸ

Ամիրապետին գլխաւոր հետաքրքրութիւնը՝ փառաւոր եւ փառապարզ մարդ մը տեսնելն էր, եւ հրաման ըրաւ, որ կաթողիկոսը իր ամբողջ արդուպարդով ներկայանայ, ըստ այնմ ալ կատարուեցաւ: Յովհաննէս ամիրապետին ներկայացաւ *փայլուն եւ պաղպաջուն պգեստիւք պճնաւորեալ, պաղեբէկ ծաղկեալ մօրուսն ոսկեփունջ կապմեալ, եւ զոսկիանկար գաւապանն որ ի փայտից ոպինապից ի ձեռն առեալ* (ՅՈՎ. 131): Իրաւ ալ ամիրապետը *հիացեալ պարմացեալ* մնաց Օձնեցիի արտասովոր գեղեցկութեան, դէմքին, հասակի, մօրութին եւ անձնեայ կերպարանին վրայ, ինչ որ միշտ նկատողութեան արժանի կէտ մը եղած է հին ժողովուրդներու, եւ մասնաւորապէս արեւելեան ազգերու համար: Առաջին տեսութեան պատուադիր ձեւերը վերջանալէն ետքը, ամիրապետը աթոռ բերել տուաւ եւ նստեցուց, աւելի լուրջ խօսակցութեանց մտնելու համար, կաթողիկոսին պճնասիրութեան վերաբերմամբ: Այդ կէտը կատարելապէս կը պատշաճի Էօմէրի անձին եւ վգացմանց, որ նկարագրուած է իբր ըստ ամենայնի պարպասէր անձ մը, իշխանական ճոխութեանց չհանդուրժող, բարեգործ եւ բարեսէր, որ իր նախորդներուն ժամանակէն սկսած շքեղութեանց սովորութիւններն ալ արգիլած եւ դադրեցուցած էր (ՎԱՐ. 330), ուստի Էօմէրին շատ յարմար կու գան պատմիչներուն կողմէն անոր բերանը գրուած խօսքերը: Ե՛ս լսեր եմ, կ'ըսէ, որ ձեր մարգարէն Յիսուս, հեկ էր եւ խոնարհ աղքատութիւնը կը սիրէր, պարկեշտ եւ սոսկական պգեստ կը գործածէր, իրեններուն ալ այնպէս կը յանձնարարէր, որով անոր առաջին առաքեալներն ալ, եւ անոնցմէ ետքը եկող ձեր հին առաջնորդներն ալ, աղքատութիւնն ու գձձութիւնը, մեծութենէ եւ փարթամութենէ աւելի սիրած ու պահած են. ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ դուն անոնց հետեւող մը, ասանկ շքեղ կերպով կը պարդարուիս: Կաթողիկոսը կը պատասխանէ. Իրաւ Բրիստոս տէրն մեր խոնարհ եւ անարգ կերպարանով ապրեցաւ, նոյնը ըրին առաքեալները եւ առաքելոց հետեւող հայրապետները, սակայն անոնք իրենց ազդեցութիւնը ցուցնելու, իրենց իշխանութիւնը գործածելու, եւ ժողովուրդին վրայ ազդելու համար հրաշագործութեան ոյժը

ունէին, եւ անով կը պարանային մարդիկներուն վրայ, որք ոչ թէ վերացական սկզբունքներով, այլ նշաններով կ'ազգուին: Հետեւաբար անոնք ուրիշ արտաքին նշանի պէտք չունէին: Բայց մենք այդ միջոցները չունինք, եւ պարտաւոր ենք գործածել այն արտաքին նշանները, որոնցմով բոլոր աշխարհք կը վարուի, եւ որոնք դուք ալ կը գործածէք: Ձեր իշխանութիւնը պղծեցիկ ընել տալու համար ծիրանեփառ կը հագուիք, ոսկեճամուկ կը վարդարուիք, գեղեցկութեան ձեւեր կ'առնէք, պէնքեր կը կրէք, որ ժողովուրդը ձեզմէ պատկառի, որ եթէ ձեզ տեսնէ հագած, գծուծ եւ խոշոր կերպարանի տակ, ոչ ձեզ կը պատուէ, ոչ ձեզ կը սեպէ, նոյնիսկ ձեր ով ըլլալն ալ յայտնի չ'ըլլար: Այդ նպատակով կը գործածուի արտաքինը, նոյնն է եւ իմ վարդերուս նշանակութիւնը միայն արտաքիններուն համար: Իսկ եթէ իմ անձնական կեանքս իմանալ կ'ուզես, եւ *զբովանդակն զիմ գտանել խուզես*, հրաման ըրէ որ այստեղ եղողները դուրս ելլեն, եւ առանձինն քեզի բացատրեմ: Ամիրապետը կը հաւանի, եւ դահլիճին մէջ միայնակ կը մնան ամիրապետն ու կաթողիկոսը: Այն ատեն Օձնեցի շքեղ պատերները կը քակէ ու կը բանայ, որուն ներքեւ կը տեսնուի այծեայ ցփսիները կամ խոշոր խարապները, եւ ամիրապետին դառնալով կ'ըսէ. *Մերկութեան անդամոցս ասյ է պգեստ, իսկ արտաքոյքդ միայն են ի տեսիլ արտաքնոց*: Ամիրապետը նոր վարմացման կը մատնուի, ձեռքը կ'երկնցնէ, խարապները կը շօշափէ, ու վարանելով մը կ'ըսէ. *Ձիա՞րդ արդեօք կարէ մարմին մարդոյ տեւել ժուժկայել այսպիսի դժոխքմբերելի էրձի, եթէ ոչ յԱստուծոյ տուեալ լինի նմա համբերութիւն*: Էօմէր բոլորովին վարմացած, ոչ ես կաթողիկոսին գեղեցկութեան, այլ անոր առաքինութեան վրայ, յարգանքները կը շատցնէ, եւ պատիւները կ'առատացնէ (ՅՈՎ. 131):

562. ԱՄԻՐԱՊԵՏԻՆ ՇՆՈՐՀՆԵՐԸ

Էօմէրի կողմէ Յովհաննէսին տրուած պատուասիրութեանց կարգին, առաջին անգամ կը յիշուի, թէ ամիրապետը արեւելեան վեհապետներուն սովորական պատգամը կ'արձակէ. *Խնդրեալ զինչ եւ կամիս, զի արարից քեզ*: Իսկ կաթողիկոսը երեք բան կը խնդրէ. 1. Քրիստոնեաներ չբռնադատուիք հաւատքնին փոխել, այլ իւրաքանչիւրը իր կամքին թողուի. 2. Եկեղեցիներէն ու երէցներէն ու սարկաւագներէն հարկ չպահանջուի. 3. Քրիստոնեաներ ուր ալ գտնուին՝ համարձակօրէն իրենց պաշտամունքը կատարեն: Եւ կ'աւելցնէ որ այս երեք կէտերը պաշտօնական հրովարտակով հաստատուին, որուն դիմաց ինքն ալ խոստանայ եւ կ'երաշխաւորէ, որ *ամենայն սպգ իմ ծառայեսցեն քեզ*: Ամիրապետը իսկոյն կը հրամայէ որ ուզուած գիրը պատրաստուի եւ յանձնուի (ԿԻՐ. 38), եւ տեսնելով որ հայրապետը իրեն անձին համար բան մը չի պահանջեր, ինքն կ'աւելցնէ անձնական պատուասիրութիւններ: Պատմիչներ կը յիշեն թէ ամիրապետը եօթն անգամ վայն *խիլայեաց* (ՎԱՐ. 72), այսինքն է *եօթն անգամ պճնաւորեալ՝ գեղեցիկ արքունական պգեստութ* մեծարեց, համաձայն արեւելեան սովորութեան, որ մինչեւ վերջին ատեններ ալ կը գործածուէր եւ *քաջթար* հագուեցնել կը կոչուէր: Բաց աստի *գանձս եւս ոսկոյ եւ արծաթոյ պարգեւեց* (ՅՈՎ. 133), եւ իրեն ընկերակցութեան պինուորական գունդեր ալ տալով *առաքեաց մեծաւ պատուով յաշխարհս Հայոց* (ԿԻՐ. 38): Այդ պարագային յարմար է կցել Ղեւոնդի գրածն ալ թէ, Էօմէր *արձակեաց զբովանդակ գերեալսն յիւրաքանչիւր տեղիս* (ՂՆԴ. 66), ակնարկելով այն մեծ գերութեան, որ տեղի ունեցած էր *յետ այրելոյն զնախարարսն աշխարհիս* Նախիջեւանի եւ Խրամի եկեղեցիներուն մէջ (§ 548): Օձնեցին տեսնելով Էօմէրի բարի տրամադրութիւնը, միջնորդած է անշուշտ գերութեան մէջ պտնուողներուն համար, եւ ասով աւելի եւս փառաւորութիւն ստացած է կաթողիկոսին Դամասկոս երթալը:

563. ՕՁՆԵՑԻՒՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ

Յովհաննէսի ամիրապետին առջեւ ըրած խոստումն ու երաշխաւորութիւնը նոր հաստատութիւն մըն էր Սահակի տուած յայտարարութեան, եւ Եղիայի կատարած գործադրութեան,

որով Իմաստասէր հայրապետը հանդիսաւոր կերպով կը նուիրագործէր Հայոց ընդգրկած նոր քաղաքականութիւնը, որ է վերջնապէս եւ կատարելապէս իսկել Յունաց հետ յարաբերութիւնները, եւ ամբողջապէս կապուիլ արաբական տիրապետութեան հետ: Յովհաննէսի ընելիքը երկու մասեր ունէր, մին քաղաքական եւ միւսը կրօնական: Քաղաքական տեսակէտէն պէտք էր ի սպառ վերջացնել Յունաց արտաքին յարաբերութիւնները, եւ յունական տիրապետութեան ժամակէն մնացած հետքերը: Ամիրապետը գործը դիւրացնելու համար նորէն *յօրս քալումս* հանած էր Հայաստանի կողմերը (ԿԻՐ. 38), եւ անոնց օգնութեամբ եւ ոստիկանին ձեռքով հեռացուեցան Հայաստանի մէջ մնացած Յոյներ, *եթէ վերակացուք եւ թէ պիճնուորք*, որք աճապարանքի մէջ մինչեւ իսկ իրենց ինչքերն ու գանձերն ալ չկրցան արողջաբար առնել եւ մէկտեղ տանիլ, եւ պարտաւորուեցան *աստէն յաշխարհիս թաղեալ* թողուլ (ԿԻՐ. 38): Իսկ կրօնական տեսակէտէն Օձնեցին խստիւ հետապնդեց, ջնջել եւ վերցնել քաղկեդոնիկ դաւանութեան եւ յունական ծէսին համակերպութիւնները, որք տեղ տեղ մտած էին բիւզանդական տիրապետութեան եւ Եգրի բռնադատեալ վիջողութեան ժամանակէն, եւ կը շարունակէին անոր յաջորդներուն ատեն ալ: Այդ է հարկաւ *Սակս ժողովոց* գրուածին ըսածը, թէ Եղիա վեց կաթողիկոսներ քաղկեդոնիկ էին, եւ Յովհաննէս անոնց գայթակղութիւնը վերջացուց: Մենք ցուցուցինք արդէն թէ յիշեալ վեց կաթողիկոսներէն ոչ մէկը իսկապէս քաղկեդոնիկ չէր, եւ ոչ ալ Հայ Եկեղեցին այդ կաթողիկոսներուն ժամանակ իր հնաւանդ դաւանութենէն շեղած էր, այլ թէ Յունաց հետ համակերպելու տկարութիւնը, բռնութեամբ կամ հրապոյրով, մտած էր Հայաստանի վանապան կողմերը, ուր ընդհատաբար յունական տիրապետութիւնն ալ շարունակած էր: Այլ ասիկա ոչ հանրական եւ ոչ պաշտօնական երեւոյթ էր, այլ տեղ տեղ հանդիպած տկարութիւններ եւ շեղումներ: Եւ ինչպէս Հայաստանի մէջ կը գտնուէին Երեւութականներ եւ Պաւղիկեաններ, բայց Հայ Եկեղեցին ոչ երեւութական էր եւ ոչ պաւղիկեան, նոյնպէս ալ կային Քաղկեդոնիկներ, բայց Հայ Եկեղեցին ոչ քաղկեդոնիկ էր եւ ոչ ալ յունական ծէսեր ընդունած էր: Ասողիկ այդ կէտը աւելի շեշտը, վասնպի երկաբնակ խոստովանութիւնը, սուրբ խորհուրդին խմորն ու ջուրը, եւ քառասնորդը ու պահքերը ձուկով ու ձէթով ու գինով արելը յիշելէ ետքը կը յաւելու, թէ այս ամէնը *յաւուրցն Եգրի մինչեւ ցայս՝ մնացեալ էր յաշխարհիս Հայոց, ի մասին Յունաց* (ԱՍՈ. 105), այսինքն է Յունաց տիրապետած գաւառները: Հետեւաբար ոչ Հայոց Եկեղեցին, եւ ոչ ժողովուրդը ընհանրապէս կը մաքրուէր Օձնեցիին ձեռքով յունամոլ դաւանութենէն եւ ծէսերն, այլ այդ կը կատարուէր միայն *ի մասին Յունաց*, այն գաւառները որք Յունաց ներքեւ մնացած էին, եւ այժմ արաբական սահմաններուն կը խառնուէին, եւ կամ տակաւին Յունաց ձեռքը մնալով ալ, Հայոց հայրապետին ազդեցութեան կը հպատակէին, Բիւզանդական իշխանութեան տկարանալէն օգտուելով: Լեւոն Իսաւրացի ալ որ նոր գահ բարձրացած էր, քաղկեդոնիկ դաւանութեան մոլեգին պաշտպան մը չէր, եւ բոլոր մտադրութիւնը դարձուցած էր պատկերամարտ վարդապետութեան, որուն հովանաւոր էր կանգնած:

564. ԼԵՒՈՆ ԻՍԱԻՐԱՑԻ

Լեւոն, որչափ ալ քաղկեդոնականութեան մասին նուազ հոգածու, սակայն չէր կրնար անտարբեր մնալ Օձնեցիին հակայունական ուղղութեան հանդէպ, եւ իր գանգատը անոր հասցնելու համար Վասիդ իշխանը դեսպանութեամբ Հայաստան դրկեց կաթողիկոսին ըսելու, *Ընդէ՞ր առ նես բանդ պայդ* (ՎԱՐ. 73), ակնարկելով հարկաւ օտարահաւատներու հետ հաստատած մերձաւորութեան, եւ անոնց շահին պաշտպանութեան: Պատմութիւնը յառաջ չի բերեր դեսպանութեան մանրամասնութիւնները, եւ ոչ ալ Օձնեցիին բռնած ընթացքը կը պատմէ, այլ միայն կը յիշէ, թէ Վասիդ չարաչար հիւանդացաւ, եւ *մերձեցաւ ի մահ*, եւ բժիշկներ չկարցին

օգնել, այլ Օձնեցիին ձեռք դնելով *առժամայն ողջացաւ*, եւ այդ փաստէն համոզուելով *հաւատաց ի մեր ուղղափառութիւնն*, Հայաստան մնաց, եւ Հոռոմայր կոչուած տեղը 15 տարի ճգնելով վախճանեցաւ (ՎԱՐ. 73): Թերեւս պարզ գրոյց մըն է Վասիդի կեանքին վերջաւորութիւնը, սակայն պատմութեան իմաստը յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ Վասիդ Հայոց Եկեղեցին անարգելէ ետքը, սաստիկ հիւանդացած, եւ Հայոց կաթողիկոսին աղօթքով առողջացած ըլլայ: Եւ այս անգամ մըն ալ կը հաստատէ Օձնեցիին հետեւած ուղղութիւնը: Լեւոն կայսեր նկատմամբ մեր պատմիչները թղթակցութիւն մը կը յիշեն անոր եւ Էօմէր ամիրապետին միջեւ: Էօմէր քրիստոնէութիւնը քննադատող գիր մը կը դրկէ Լեւոնի (ՂՆԴ. 67), որուն ընդարձակ հերքում մը կը գրէ Լեւոն, քրիստոնէութեան հաւատքը եւ Սուրբ Գիրքը պաշտպանելով եւ իսլամական վարդապետութեան քննադատութիւնն ընելով, զոր ամբողջօրէն յառաջ բերած է Ղեւոնդ (ՂՆԴ. 69-128), եւ որուն հետեւանքը կ'ըլլայ Էօմէրի կողմէ քրիստոնէից տրուած դիւրութիւնը եւ ցուցուած քաղցրութիւնը (ՂՆԴ. 128): Խնդիրը մեզմէ օտար լինելուն, միայն մեր պատմագիրներուն կարեւորութիւն տուած ըլլալուն համար յիշեցինք, գործին եւ գրութեան վաւերականութիւնն իսկ չպնդելով: Բայց ուրիշ կողմէ Լեւոն աւելի քան քննադատող, համակիր մը կ'երեւար իսլամական դրութեան, վասնզի անողոք պատերազմ բացած էր պատկերներու դէմ, յունական ծէսին մէջ չափազանց շատ, իսկ իսլամական կրօնքէն բացարձակապէս արգելուած էին: Պատկերամարտութեան առաջին գաղափարը կը վերագրուի Զենոն Հերապոլսոյ եպիսկոպոսին, որ դար մը առաջ ապրած էր, բայց մեծ ընդունելութիւն չէր գտած եւ աննշանակ մնացած էր: Լեւոն, բնիկ ասիացի, եւ յունական զգացումներէ հեռու, իւրացուց պատկերամարտ սկզբունքը, եւ իր առջի օրէնսկսաւ անուղղակի կերպով ջնջել պատկերները եկեղեցիներէ եւ բոլոր հանրային վայրերէ, ու տակաւ յառաջանալով 724ին հրովարտակով արգելեց պատկերները, բռնի ալ վերնել եւ կոտորել տալով անոնք, եւ խատուութիւններ հրամայելով եւ աքսորներ եւ նեղութիւններ վճռելով պատկերներու պաշտպան եպիսկոպոսներու եւ քահանաներու դէմ: Պատկերամարտութիւնը մեծ ազդեցութիւն չունեցաւ Հայոց մէջ, վասնզի Հայերը թէ ոչ պաշտօնապէս պատկերամարտ, սակայն իրօք խիստ զգուշաւոր էին պատկերներու կիրառութեան մէջ, չունէին Յոյներուն յատուկ պատկերներու առատութիւնը եւ անոնց անխտիր պատիւը, եւ հազիւ թէ օծել պատկեր մը միայն կը պահէին եկեղեցիներու աւագ սեղանին վրայ: Մահին Պաւղիկեանք աւելի քաջալերութիւն ստացան արտաքին պաշտամանց դէմ վարած հակառակութիւններնուն մէջ:

565. ԴՈՒԻՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Օձնեցիին իր ձեռնարկած բարեկարգութիւնը զօրացնելու համար, պէտք տեսաւ յատուկ ժողովով մը հաստատել կարեւոր կարգադրութիւնները, որոնք պիտի ծառայէին սպրդած վեղձումները վերցնելու, եւ Հայոց Եկեղեցւոյ հնաւանդ սովորութիւններն ու ծէսերը ամրացնելու: Ժողովին գումարումը կը քաղենք Կանոնագիրքին անցած կանոններէն, սակայն ոչ գումարման տեղն ու թուականը, եւ ոչ ներկայ եղողներուն թիւն ու անունները նշանակուած կը գտնենք: Ժամանակին պարագաները ուսումնասիրելով պէտք է ըսել, թէ ժողովը տեղի ունեցաւ 720ին, Յովհաննէսի Դամասկոսէ դառնալէն ետքը, եւ փութոյ պնդութեամբ բարեկարգական ձեռնարկներու սկսած ատենը, եւ թէ գումարուեցաւ Դուիւնի մէջ, ուր էր կաթողիկոսական աթոռը, եւ ուր հաւաքուած են գրեթէ բոլոր ազգային ժողովները, բացառութիւն ըլլալով Յոյն կայսրներու նախաձեռնութեամբ Կարնոյ մէջ գումարուածները: Իսկ ներկայ եղած են գոնէ երեսուն եւ աւելի գլխաւոր եպիսկոպոսներ, Աշոտ պատրիկ եւ նշանաւոր նախարարներ: Օձնեցիի այն գեղեցիկ ճառը, ուր կը խօսի իր առաջին կեանքին եւ հայրապետանալուն եւ եկեղեցական բարեկարգութեանց նկատմամբ (ՕՁՆ. 1), ժողովի բացման ատենաբանութիւն մըն է, զոր խօսած է

Իմաստասէր կաթողիկոսը, ժամանակին պէտքերը բացատրելու եւ ակրեւոր խնդիրները ժողովականաց մտագրութեան յանձնարարելու համար: Այդպիսի ատենաբանութեան հանդիպած չենք՝ նախընթացաբար տեղի ունեցած ժողովներու մէջ, սակայն եթէ նորութիւն մըն ալ է, համաձայն է ուսունական եւ գործունեայ եպիսկոպոսապետի մը արժանիքին: Պարունակութիւնն ալ կ'արդարացնէ Օձնեցիին վերագրուած վեհ ու բսեմ հոգին, եւ իմաստասիրական եւ աստուածաբանական եւ ծիսական կէտերու խորին հմտութիւնը, թափանցելով նոյնիսկ արարողական պաշտպանց թաքուն նշանակութիւնները: Ատենաբանութեան օրինակը, ինչպէս որ հրատարակուած է, մէջտեղը թերի կ'երեւի, վասնզի նախադրութեան մէջ նշանակուած գլուխներէն չորսը, որք կը խօսին Շաբաթ օրուան խորհուրդին, խաչերը օծելուն, *Սուրբ Աստուածի խաչեցարին*, եւ առաւօտեան ժամերգութեան վրայ, ատենաբանութեան կարգին չեն գտնուիր, այլ Փ.րդ գլուխէն ՓԵ.րդին կ'անցուի (ՕՁՆ. 21), եւ յայտնի չէ թէ բնագիրէն պակասած է, թէ ոչ տպագրողներ պանց ըրած են հրատարակել, որոնք բացատրութիւն մըն ալ տուած չեն:

566. ԺՈՂՈՎԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Դուինի ժողովական կանոնները 32 հատ են, որոնք կը գտնուին թէ Կանոնագիրքին մէջ (ԿԱՆ. 126), եւ թէ ատենաբանութեան հետ հրատարակուած են (ՕՁՆ. 24): Առաջին երկու կանոնները արբեցութեանց դէմ են, թէ եկեղեցականաց եւ թէ աշխարհականաց համար, որոնք հաղորդութենէ կը վրկուին, եւ այն եկեղեցականը, որ *յամտեալ ի նմին յամեսցէ*՝ կարգալոյծ ընել կը հրամայուի: Յաջորդ երեք կանոնները պսակներու վրայ են, որք կ'արգելուն կիրականամուտին, Ջատկի ճրագալուցին, եւ Ջատկի քառասունքէն մինչեւ Հոգեգալուստ պսակ օրհնել, ինչպէս նաեւ առջի իրիկուրնէ երեկոյթ ընել, արբենալ եւ վեղխիլ, այլ կը հրամայեն պատկեշտութեամբ պսակի եւ հաղորդութեան խորհուրդները ընդունիլ: Եթէ քահանան իմանայ որ այսպէս պատրաստուած չեն, կ'արտօնուի պսակը ուրիշ օրուան յետաձգել: Պսակի կը վերաներին ՓԵ. եւ ՓՁ. կանոններն ալ, եւ կը հրամայեն որ *յեկեղեցին եւ ի սրբութեան տեղիսն* օրհնուին, նոյնպէս երկրորդ պսակներն ալ: Իսկ եթէ յառաջագոյն իրարու հետ պղծեալ ըլլան, կը պատուիրուի վատել, կամ թէ ապաշխարութենէ ետքը օրհնել: Մեծ պահոց Շաբաթ եւ Կիրակի օրերուն վրայ կը խօսին Ջ.րդ Է.րդ կանոնները, որպէսզի պատարագը չխափանուի, իսկ պահել կամ լուծանել *յիւրաքանչիւր կամս թողեալ լիցի*: Յաջորդ կանոններ հետզհետէ կը հրամայեն, որ միւռոնը հայրապետը օրհնէ, իսկ եպիսկոպոսները միայն *ի պատկի հինգշաբթին*, եւ ոչ երբեք քահանաները: Ասոնք կրնան օրհնել մկրտութեան ձէթը, եւ հիւանդաց ձէթը, իւրաքանչիւր անգամ վատ վատ: Պատարագի սեղանը քարեղէն եւ անշարժ շինել, եւ ոչ փայտեղէն եւ շարժուն: Նոյնպէս մկրտութեան աւապաններն ալ քարեղէն եւ հաստատուն շինել մկրտատունին մէջ: Իսկ երախայից ձէթն ու հրաժարումը մկրտարանին դուռը կատարել: ՓԷ. կանոնէն մինչեւ ԻԴ. կանոնը ժամերգութեանց պատշաճները կը կարգադրուին, ԻՋ. եւ Լ. կանոնները, Յայտնութեան ջրօրհնէքի եւ ութօրէքի աւետարանները կը ցուցանեն, եւ Ծաղկապարդին կը հրահանգեն *ոսոս բառնալ եւ ճօճանակս շարժել*, այսինքն բռնցները հնչեցնել: ԻԷ. եւ ԻԸ. կանոնները կը հրամայեն որ փայտէ կամ որելէ նիւթէ խաչի նշաններ, եթէ օրհնուած եւ օծուած չեն *ի պատիւ եւ յերկրպագութիւն* չընդունուին, իսկ օրհնելէ եւ օծուելէ ետք ալ ամենայն նախանձախնդրութեամբ պաշտպանուին: Դիտելու է որ խաչերու հետ պատկերներու ալ յիշատակութիւն չ'ըլլար: ԼԱ. կանոնը կը հրամայէ Կիրակին կէսօրէն չլուծել, այլ *մինչեւ ցերեկոյն* պահել զգուշանալով *ի գործոց եւ ի ճանապարհորդութենէ*: Վերջապէս ԻԹ. եւ ԼԲ. կանոնները կը հրամայեն զգուշանալ, չհաղորդիլ եւ չկենակցիլ ամէն հերձուածողներուն հետ, եւ յատկապէս Մծղնեայ կամ Պոլլիկեան, այսինքն է Պաւղիկեան, աղանդաւորներու հետ, որոնք պէտք է *խոշտանգել եւ ծանր պատուհաս ի վերայ ածել, մինչեւ զգաստացին*, իսկ եթէ տակաւին

յամառին, *արտաքս ընկենուլ յեկեղեցույ*, ինչ որ կը ցուցանէ թէ առաջուան յիշուած *խոշտանգել* ու *ծանր պատու հաս* ըսածներն ալ եկեղեցական իմաստ ունին: Ինչպէս ուրիշ առիթներու մէջ դիտել տուած ենք, բարեկարգական կանոնները լուրթեամբ կը ցուցնեն ժամանակին տիրող անկարգութիւնները, եւ Օձնեցիին կանոնները մեկի կ'իմացնեն թէ ինչ տեսակ պեղծումներ կը յաճախէին այդ միջոցին *Հայ Եկեղեցույ մէջ*, եւ պէտք է հետեւցնել թէ հակառակ ժամանակին շփոթ կացութեան, բացարձակապէս ծանր կէտեր չեն յիշուածները:

567. ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ

Օձնեցիին եկեղեցական բարեկարգութեան համար նախանձախնդրութիւնը չբաւականացաւ Դըւնայ ժողովին մէջ դրուած կանոններով, որոնք ընդհանրապէս կրկնում էին արդէն օրինադրուած կանոններու: Եկեղեցին սկիզբէն ունէր իր կանոնները կամ առաքելական աւանդութեանց հետեւողութեամբ կամ ժողովներով հաստատուած, եւ որք եկեղեցույն կը խառայէին իբր կանոն գործոց: Սակայն ասոնք միշտ առձեռն պատրաստ չէին գտնուիր, *ոմանք առ ոմանս, եւ ոչ ամենեքին առ ամենեսեան* կը գտնուէին, եւ պէտք էր անոնց ամբողջութիւնը *գեղեցագործ մատենիւ ի հայրապետանոցի արձանացուցանել* (ՕՁՆ. 115): Այս կերպով նախապէս հոգեւորական պաշտօնեաներու դիրութիւն կը տրուէր ընելիքնին գիտնալ, եւ երկրորդաբար ուսունասէր անձերու նիւթ կը պատրաստուէր բազմախոյզ խնդիրներ լուսաբանելու համար: Այս աշխատութիւնն է վոր ինքն կաթողիկոսն ձեռնարկեց անձամբ կատարել, եւ Հայոց համար հեղինակութիւն ունեցող, ու ժամանակին գործադրութեան ընդունուածը վատելով եւ վտելով *Հայ Եկեղեցույ Կանոնագիրքը կազմեց*: Իւրաքանչիւրին նախաբան ալ աւելցուց *զժամանակն եւ զպատճառն* ցուցանելու համար, եւ կանոններուն իւրաքանչիւր գլուխները *համառօտեալ բանիւք ի սկզբան* նախակարգելով, որպէսզի *անաշխատաբար անդուստ զբանն յիւրում տեղւոջն գտցէ խնդրողն* (ՕՁՆ. 116), եւ միանգամայն բոլոր կանոնական գլուխները շարայարեալ թուահամարի վերածեց: Օձնեցին հարկաւ իրեն ուղեցոյց ունեցած է յունական եկեղեցույն մէջ ընդունուած, եւ Թէոդորոսեան ու Յուստինեան անուններով ծանօթ հաւաքածոները: Ահա այդ Կանոնագիրքն է որ մեկի հասած է, թէպէտ տակաւին տպագրութեամբ հրատարակուած չէ, բայց այսօր ալ իբրեւ եկեղեցույն օրինագիրք կը ծառայէ, հարկաւ ժամանակով խափանած կամ նոր որոշմամբ փոփոխած կանոնները պարտուպատշաճ ուսումնասիրութեան ենթարկելով: Օձնեցիին աշխատութեան յարգը ցուցանելու համար, բաւական ըլլայ դիտել, որ Հայ կանոնագիրքը Արեւմտեանը կը կանծէ, եւ աւելի առաջ է քան Իսիդորոս Մերկատորի գործը, որ Թ. դարուն կազմուած է, եւ ոչ թէ Է. դարու հեղինակ Իսիդորոս Հիսպաղիոյ եպիսկոպոսին գործն է, որով մեր Օձնեցիին Իսիդորոսէն դար մը առաջ յօրինած կ'ըլլայ Հայոց կանոնագիրքը:

568. ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄ

Մեր նպատակին մէջ չի մտներ մատենագրութեանց վերլուծումներ տալ բայց որովհետեւ Օձնեցիին հեղինակութիւնը, մատենագրութենէ աւելի պաշտօնական օրինագիրք մըն է, որ եկեղեցական վարչութեան ուղղութիւնը կը ցուցնէ, աւելորդ չենք սեպեր, անոր պարունակութեան համառօտ ամփոփում մը տալ: Կանոնագիրքը ինչպէս այսօր կը տեսնուի, յաւելուածներ ստացած է, եւ մնացած որչափով կրնար եղած ըլլալ Օձնեցիի ժամանակ: Եւ իրաւամբ, որովհետեւ իբրեւ հայրապետանոցի արձանագրութիւն նկատուած էր, եւ Օձնեցիէն ետք դրուած ժողովական կանոններն ալ պէտք էր հետզհետէ աւելանային: Սակայն դժբախտաբար կ'երեւի թէ ինչ ինչ անհաստատ կամ անվաւեր կտորներ ալ աւելցուած են գրչագիրներու կամայականութեամբ: Օձնեցիին հարապատ գործը, պէտք է փակենք ԼԷ. գլուխին եւ 1207-րդ կանոնին, որ կը մակագրուի *Կանոնք Տեառն Յովհաննիսի Իմաստասիրի Հայոց կաթողիկոսի* (ԿԱՆ. 126): Իսկ պարունակուած 37

գլուխները կրնանք բաշխել հետեւեալ կերպով, իրենց ծագման տեսակէտէն: Նախապէս ընդհանուր եկեղեցւոյ աւանդական կանոններ, որք են հետեւեալ գլուխները. Ա. Սահմանք առաքելոց, 34 կանոններ. Բ. Երկրորդ առաքելականք, Կղեմայ կոչուած 85 կանոններ. Դ. Փիլիպպոսի առաքելոյ 9 կանոններ. Ե. Հարց հետեւողաց 24 կանոններ:- Երկրորդաբար ապգային եկեղեցւոյ աւանդականներ, որք են. Գ. Սահմանք Սրբոյն Թադէոսի 33 կանոններ, եւ Թ. Սրբոյ Գրիգորի 30 կանոններ:- Երրորդաբար տիեզերական ժողովներու կանոնները, որք են Է. Նիկիոյ ժողովին 21 կանոններ. Ը. Նիկիոյ երկրորդականք 112 կանոններ. ԺԲ. Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին 3, եւ Գրիգոր Աստուածաբանի 31 կանոններ, ԻԶ. Եփեսոսի ժողովին Զ. Անկիւրիոյ ժողովին 20 ԺԸ. Կեսարիոյ ժողովին 10 ԺԹ. Նէոկեսարիոյ ժողովին 20. Ի. Գանգրայ ժողովին 25. ԻԱ. Անտիոքայ ժողովին 25. ԻԲ. Դարձեալ Անտիոքայ 1. ԻԳ. Լաւողիկեայ ժողովին 55. ԻԴ. Սարդիկեայ ժողովին 21, եւ ԼԲ. Անտիոքայ ժողովին երկրորդական 11 կանոններ: Հինգերորդ կարգին են սուրբ հայրերու կանոններ, որք են. Ժ. Աթանաս Աղեքսանդրացիի 90. ԺԱ. Մակար Երուսաղէմացիի 9. ԺԳ. Բարսեղ Կեսարացիի 50. ԺԴ. Նորին դարձեալ 1. ԺԵ. Նորին դարձեալ 271. ԺԶ. Եփրեմ Ասորւոյ 8. ԻԵ. Եպիփան Կիպրացիի 6. ԻԷ. Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի 5, եւ Սեւանդեայ եպիսկոպոսի 14 կանոններ:- Վերջապէս ապգային ժողովներու կամ հայրապետներու կանոնները, որք են. ԺԷ. Ներսէս Բագրեւանդացիի 37. ԻԸ. Սահակ Պարթեւի 33. ԻԹ. Նորին երկրորդական 22. Լ. Շահապիվանի ժողովին 20. Յովհաննէս Մանդակունիի 9. ԼԴ. Նորին դարձեալ 1. ԼԵ. Աբրահամ Մամիկոնեանի 4. ԼԶ. Սահակ Չորոփորեցիի 15, եւ ԼԷ. Յովհաննէս Օձնեցիի 32 կանոններ:- Օձնեցիէն ետքը եղած յաւելուածները մինչեւ ԽԶ. գլուխը կը հասնին, սակայն շարայարեալ թուահամարը կը փակուի ԽԲ. գլուխով եւ 1317-րդ կանոնով: Ասոնցմէ ԼԸ. գլուխը, որ կը պարունակէ Սիոն կաթողիկոսի 24 կանոնները, նոր հաստատուած գլուխ է, մնացեալներ հիներէն գտնուածներ եւ կցուածներ են, որոնք Ներսէս Պարթեւ, Յովհաննէս Մանդակունի, Ներսէս Իշխանցի եւ Սահակ Չորոփորեցի կաթողիկոսներու, Եղիշէ վարդապետի եւ Վաչագան թագաւորի, եւ օտարներէն Եպիփան Կիպրացիի եւ Յովհան Ոսկեբերանի անունները կը կրեն: Մենք չենք երկարեր իւրաքանչիւր կանոնի ծագման ժամանակը եւ բուն հեղինակը ճշդել: Կանոններ իրենց ոյժը եկեղեցւոյ հաստատութենէն կ'առնեն, հոգ չէ որ մակագրեալ ժողովներու կամ հայրապետներու հարապատ գործը չըլլան:

569. ԳԻՐՔ ԹՂԹՈՅԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մեր տեսութեամբ Գիրք Թղթոցն ալ Օձնեցիի պէտք է վերագրել (ԹՂԹ. բ.), թէպէտ յիներէն որոշակի ըսուած չէ: Մեր կարծիքին գլխաւոր փաստը, Գիրք Թղթոցին ալ Կանոնագիրքին նման հայրապետանոցի պաշտօնական արձանագրութեան բնութիւնն ունենալն է, որ պիտի ծառայէր իբրեւ հնաւանդ դաւանութեան ուղեցոյց, ինչէս Կանոնագիրքն ալ աւանդական բարեկարգութեան ուղեցոյց ըլլալու համար կապմուտեցաւ: Այդ նմանութեան մի ուրիշ նշանն ալ երկուքին հաւասարապէս առաջին եւ կանոնաւոր մասէն ետքը, հետագայ կցկտուր յաւելուածներ ունենալն է, որ բաց եւ շարունակելի արձակագրութիւն ըլլալուն հետեւանքն է, ինչ որ չէր կրնար ճշմարտուիլ անհատական եւ փակուած աշխատութեան մը վրայ: Եւ ո՞վ աւելի յարմար կրնար ըլլալ հայրապետանոցի մէջ հնաւանդ դաւանութեանց վաւերագիրներու արձանագրութիւնը բանալու, եթէ ոչ նա ինքն, որ աւանդական բարեկարգութեանց վաւերագիրները արձանագրելու գաղափարը յղացաւ, եւ գործադրութեան ձեռնարկեց: Այդ կէտին վրայ գրեցինք արդէն, Մովսէս Յուրտաւացին՝ Գիրք Թղթոցին հեղինակ ընողներուն կարծիքը ջրելով (§ 407): Ուստի աւելի չենք երկարեր այդ կէտին վրայ: Միայն աւելցնենք, որ *Գիրք Թղթոցին* ալ նախնական եւ կանոնաւոր մասը Օձնեցիին ժամանակին փակուած, անոր մօտ ատեններն ալ կարգաւոր կերպով

շարունակուած, եւ միայն վերջերը աղաւաղուած է: Գիրք Թղթոցը Յուտաւացիին վերագրողներ պէտք է դիտեն, որ այդ հաւաքախոյն մեծագոյն մաս մը անոր ժամանակէն ետքին պատկանող գրուածներով կապուած է, եւ թէ Յուրտաւացի եպիսկոպոսը հայրապետանոցի մէջ պաշտօնական արձանագրութիւն բանալու հեղինակութիւն չունէր:

570. ՕՁՆԵՑԻՒՆ ՃԱՌԵՐԸ

Օձնեցիին իր ժամանակին, քաղաքական տագնապներէ ապառ, բոլոր իր գործունէութիւնը կրցած է դարձնել դաւանական եւ բարեկարգական խնդիրներու, ոչ միայն իբրեւ հայրապետ կարգադրելով եւ գործադրելով, այլ եւ բացատրելով, հակառակորդներու դէմ մաքառելով, եւ ուղղամիտներու պագացուները պօրացնելով: Այս նպատակին ծառայած են մեզի հասած քանի մը ճառերը, որոնց մէջ Պաւղիկեանց եւ Երեւոյթականաց մոլորութիւնները կը հերքէ, անոնց ծագման անտեղութիւնները պարզելով, Սուրբ Գիրքէն փաստեր դիմադրելով, եւ ուղղափառ սուրբ հայրերու տեսութիւնները բացատրելով: Թէ *Ընդդէմ Պաւղիկեանց* (ՕՁՆ. 34) եւ թէ *Ընդդէմ Երեւոյթականաց* (ՕՁՆ. 48) ճառերը մտադրութեամբ հետաքննած ատեննիս, յայտնապէս կը գտնենք վրայ ընդարձակ հմտութիւն, ոչ միայն Աստուածաշունչի եւ սուրբ հարց հոգեշունչ գիրքերուն, այլ եւ արտաքին իմաստասէրներու հեղինակութեանց ընթացմամբ, եւ հնափոսական ու բնագիտական տեղեկութիւններով ճոխացած միտք մը, որ համաձայն տիրապետութեամբ կը խօսի ձեռք առած նիւթերուն վրայ: Միւս երկու ճառերն ալ պորս տպագրողները իբր երկբայական հրատարակած են, *Հիմնարկէք եւ օրհնութիւն նորաշէն եկեղեցւոյ* (ՕՁՆ. 119), եւ *Յեկեղեցի* (ՕՁՆ. 130) մակագրութեանց ներքեւ, նպատակ ունին արտաքին պաշտամանց նշանակութիւնը բարձրացնել, եւ հաւատացեալ ժողովուրդին խօսելով՝ հեռացնել անոնց միտքէն Պաւղիկեանց գայթակղութիւնները, ինչ որ շատ յարմար կու գայ Օձնեցիին ուղղութեան, ոճի եւ լեզուի համաձայնութենէն պատ: Օձմեցիի մի ուրիշ գրուածն ալ հրատարակուեցաւ վերջին ատեններ, *Խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ մարմնանալոյ Բանին Զրիստոսի* Մակագրութեամբ (ԱՌՐ. 96), որ վաւերական ճանչցուած է: Իսկ նոյն Օձնեցիին անունը կրող ճառը, մակագրեալ *Ընդդէմ այնոցիկ որ ապականեն պսուրբ խորհուրդն ի ձեռն խմորոյ եւ ջրոյ* (ԹՂԹ. 234), թէպէտ նիւթով յարմար է նոյն հայրապետին Ը. կանոնին (ՕՁՆ. 25), սակայն գրութեան ոճը չի կրեր Իմաստասէրին սովորական վեհութիւնը, եւ չենք համարձակիր իրեն հարապատ հեղինակութիւնը համարել: Պատմաբանը ընդհանուր կերպով կը գրէ, թէ Օձնեցիին թողած է *ճառս ինքնախօսս բանաստեղիսս յարդարեալ, պղջացուցիչս չար գործոց, յորդորականս ի պէտս ապաշխարողական սակի* (ՅՈՎ. 129), բայց չենք գիտեր թէ նա աչքի առջեւ ունեցաւ արդեօք մեզի հասածներէն աւելի թուով ճառեր, թէ ոչ յիշուած քանի մը ճառերն էին միայն անոր ալ գիտցածները:

571. ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԵԱՆՑ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Պատմաբանը կը գրէ եւս, թէ Օձնեցիին *տայ եկեղեցւոյ Զրիստոսի պրովանդակ կարգաւորութիւնս պաշտաման ժամուց, գեղեցիկ իմն յօրինուածով ճոխացուցեալ, եւ բացայայտեալ եւ պմիոյ կարգացան պմեկնութիւնս* (ՅՈՎ. 129), եւ իրօք ալ կը տեսնուի որ Իմաստասէր հայրապետը առանձինն իմն կերպով հետամուտ եղած է ժամերգութեանց կարգաւորութիւնները ոչմիայն *բացայայտեալ*, այլեւ *ճոխացուցեալ* կատարելագործել: Բացայայտութեանց մասին ունինք պանապան հատակոտորներ *Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ* (ՕՁՆ. 8), *Վասն մեծի աւուր միաշարաթի* (ՕՁՆ. 101), եւ *Սակս գիշերային ժամու* (ՕՁՆ. 109), եւ ասոնցմէ պատ ուրիշ հատուածներ, պորս Անձեւացիին յառաջ բերած է իր մեկնութեանց մէջ (ԱՆՁ. 83, 125, 146, 156, 166, 178, 195, 214), որոնք ինչպէս մեր ձեռքը կը գտնուին, ընդհատ հատուածներ այս ու այն մասին վրայ, բայց մեզի մտածել կու տան, թէ Օձնեցիին ընդարձակ եւ կարգաւորեալ

մեկնություն մը գրած է բոլոր ժամերգութեանց վրայ, որ իր ամբողջութեամբ այլեւս մէջտեղ չ'երեւին: Դիտողութեան որժանի է եւս որ Անձեւացիէ յառաջ բերուած հատուածները կը տարբերին միեւնոյն նիւթի վրայ Օձնեցիի մատենագրութեանց մէջ հրատարակուածներէն, եւ յայտնի չէ թէ Օձնեցին տարբեր խմբագրութիւններ ալ ունեցած է, թէ ոչ յետիններ անոր հետեւողութեամբ նոր խմբագրութիւններ ըրած են: Իսկ եկեղեցական պաշտամունքը ճոխացուցած ըլլալուն մասին, յայտնի նշան մըն է իր կանոններուն կարգին նոր շարադրուած աղօթքներ ալ յառաջ բերելը (ՕՁՆ. 31), եւ վանապան ընտիր շարականներուն հեղինակը լինելը: Ասոնց մէջ նշանաւոր է՝ *Կարգ մեծ տօնիցն* (ՏԱԹ. 637), այսինքն չորս աւագ տօներու շարականները, որոնց մէջ *Մեղաք ամենայնի՛* Դաւթի եւ Յակոբայ *հարց* պատկերը առանձինն ալ յիշուած է, իբր Դեկտեմբեր 25ը հանդիսաւորելու համար գրուած, Կիրակոսի կարխիքով, նոյն օրը յունական ծէսով Ծնունդ տօնուելուն պատճառաւ (ԿԻՐ. 39), սակայն Դաւթի եւ Յակոբայ տօնը Դեկտեմբեր 23 եւ 24 օրերու մէջ կը փոփոխուին, եւ երբեք 25-ին չի հանդիպիր: Հռիփսիմեանց *Անակիպըն* շարականն ալ ոմանց կողմէ Օձնեցիին կը վերագրուի, եւ օտար չէ Օձնեցիին ոճէն, եւ թերեւս յարմարագոյն է անոր վերագրել քան Մանդակունիին: Երկու Յովհաննէս կաթողիկոսներ շատ դիւրաւ կը շփոթուին, երբոր մակդիր անունը միախառն չի կրկնուիր, մանաւանդ որ եկեղեցական պաշտամանց մասին իրարու նմանօրինակ գործունէութիւններ ունեցած են: Մանդակունիին համար ըսինք, թէ ինքն եղաւ որ վերջնական ձեւակերպութիւնը տուաւ Սահակի ու Մեսրոպի ձեռօք սկսած կարգադրութեանց (§ 323), անկէ ետքը ժամերգութիւններով վբաղուող մը չենք ունեցած, եւ նոյնինքն Ներսէս Իշխանցիին գոհացած է շարականներու ընտրութիւնը ընել տալով (§ 482): Մանդակունիէն ետքը Օձնեցին է, որ ժամերգութեանց վրայ յատուկ մտադրութիւն դարձուցած, անոնց կարգերը կանոնաւորած եւ նոր ձեւերու ներքեւ դրած է, եւ անոնց խորհուրդն ու իմաստն ու կապակցութիւնը բացատրելու յատուկ ջանք ունեցած է:

572. ՀԱՅՔ ԵՒ ԱՍՈՐԻՔ

Օձնեցիին եկեղեցական նախանձայոյզ գործունէութեան լրումը եղաւ Մանապկերտի ժողովը, որ իր հայրապետութեան վերջին տարիներուն մէջ գումարուեցաւ, 726-ին, ինչպէս յատուկ ուսումնասիրութեամբ ըստուգուած է (ՅԱՐ. 185), համաձայն *Սակս ժողովուց* գրութեան տուած՝ Հայոց 175 թւականին (ԹՂԹ. 233), թէպէտ այլուր 729 նշանակուած է (ՍԱՄ. 87): Գումարման նախաձեռնութիւնը կը պատկանի Հայոց հայրապետին, իսկ անոր պատճառ տուողը՝ Հայոց եւ Ասորւոց տեղի ունեցած ընդհարումներն էին: Ծանօթ է Սեւերոսի եւ Յուլիանոսի տարաձայնութեամբ երկփեղկած ապականութեան խնդիրը (§ 350), նոյնիսկ Միաբնակներուն մէջ: Ապականութեան *ի հարկէ* կամ *ի կամաց* տարբերութեան խնդիրը՝ առաջին հեղինակներէն ետքը այնպէս յառաջացաւ եւ աղաւաղեցաւ իրենց հետեւողներուն ձեռքը, որ Սեւերեանք մինչեւ աստուածաշարժարութիւն հասան. իսկ Յուլիանեանք մինչեւ երեւութականութիւն յառաջեցին: Առաջինները Ասորւոց եւ երկրորդները Հայոց մէջ ասպարէզ գտած էին, մինչ երկու կողմերուն հայրապետներն ալ չափապանցեալ կարծիքները հերքելով, ուղղութեան շաւիղ մը հաստատել կը ջանային: Ասորւոց պատրիարքական աթոռը բարձրացած էր 724-ին Աթանաս Գ. Անտիոքացի, որ լայնախոհ եւ ուղիղ դիտմանց տէր անձ մը կը նկարագրուի, եւ անոր հետ սկսաւ Օձնեցիին յարաբերութեան մտնել ուղղափառ վարդապետութեան կէտերը ճշդելու: Երկու ասորիներ, Բարշապուհ Նփրկերտացի քահանայ, որ Բարխաղբըշարբա կոչուած է Ասորիներէն (ՅԱՐ. 179), եւ Գաբրիէլ Բեթգրացի սարկաւագ, խնդիրը գրգռած էին սխալ գրութիւններ եւ սուտ ամբաստանութիւններ յերկրելով երկու եկեղեցիներու միջեւ, այնպէս որ անհրաժեշտ կը դառնար միտքերը լուսաւորել եւ խնդիրը պարզել: Այդ նպատակով փոխադարձ թղթակցութիւններ տեղի

ունեցան Յովհաննէսի եւ Աթանասի միջեւ, եւ վերջապէս ժողովի մը մէջ երես առ երես բանակցութեան պէտքը հաստատուեցաւ (ՅԱՐ. 129):

573. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ԺՈՂՈՎԸ

Ժողովի համար նախապէս յարմար դատուած կ'ըսուի Արպոն կամ Արպն, այժմ Խարպան, երկու ապգերու սահմանագլխուն վրայ, սակայն Հայաստանի ոստիկան Վալիտի սահմանէն դուրս լինելուն, սա չներեց Հայ կաթողիկոսին եւ եպիսկոպոսներուն իր սահմանէն ելնել (ՅԱՐ. 130), եւ ժողովատեղի կ'որոշուի Մանապկերտ, այժմ Մալապկերտ, Ապահունիք գաւառին մէջ, սահմանագլուխին Հայ կողմը: Սահմանեալ օրը այնտեղ կը հաւաքուին Հայոց կաթողիկոսը 23 եպիսկոպոսներով եւ 8 վարդապետներով, իսկ Ասորւոց կողմէն միայն 6 եպիսկոպոսներ կու գան իրենց պատրիարքին եւ եպիսկոպոսներուն կողմէն պատգամաւորութեամբ: Հայ եպիսկոպոսներու ցուցակը, ասորական աղաւաղումներէ քաղելով եւ ուսումնասիրողներու հետեւողութեամբ ուղղելով (ՅԱՐ. 190), կրնանք այսպէս կազմել. Աղբէոս Հարթայ, Թաղէոս Ոստանի, Սահակ Մամիկոնէից, Յեսու Բասենոյ, Սարգիս Տայոց, Թէոդորոս Բզնունեաց, Թէոդորոս Արշամունեաց, Գրիգորիս Արշարունեաց, Ներշապուհ Ասպակունեաց, Հաբէլ Ամատունեաց, Դաւիթ Ռշտունեաց, Յովսէփ Արծրունեաց, Գրիգոր Վանանդայ, Նարկիսոս Խորխոսունեաց, Եսայի Գողթան, Յովհաննէս Գնունեաց, Գէորգ Ռոտակաց, Յովսէփ Բագրատունեաց, Միքայէլ Բագրեւանդայ, Երեմիա Ապահունեաց, Սողոմոն Մարդաղւոյ, եւ Գաբրիէլ Արպնի: Իսկ վարդապետներն են՝ Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Դաւիթ Սուփրի, Սողոմոն Մաքենոցաց, Ռափայէլ Վանացերէց, Սիմէոն վարդապետ, Յովհաննէս քորեպիսկոպոս, Գրիգոր Տարոնոյ, եւ Սահակ Մանդակունի, որոնցմէ վերջ կը յիշուի Սարգիս Սասնոյ կամ Սասնացւոյ եպիսկոպոսը: Իսկ Ասորւոց պատգամաւոր եպիսկոպոսներն էին, Կոստանդին Եղեսիոյ, Շմաւոն Խառանի, Թէոդորոս Գերմանիկիոյ, Աթանաս Նփրկերտի, Սիմոն Գարայի եւ Թէոդորոս Սամոստիոյ: Ասորւոց կողմէն եկած է նաեւ *այ նուական, փառապոնծ*, եւ *իմաստուն* անձ մը, Խայան Տանուկայաս նուն, որ աստուածաբան վարդապետ մը պէտք է ըլլայ, Հայոց կաթողիկոսին կողմանէ եղբայր կոչուած ըլլալուն համար (ՀԱՐ. 194): Հայ ժողովականներում կողմանէ գիտնական եւ աստուածաբան անձի հռչակ ունէին, նախապէս կաթողիկոսը, որ Ասորիներէն ալ *Սուրբ Գիրքի մէջ հմուտ* ընդունուած է (ՀԱՐ.180), եւ Խոսրովիկ Թարգմանիչ, որուն ունեցած դերը եւ գրած պաշտպանութիւնները կը վկայեն իր արժանիքին, ու Գրիգորիս Արշարունի, որ քաջ *քաջ փիլիսոփայ*, եւ *նախընտիր ի վարդապետս* Հայոց կոչուած է (ԹՂԹ.232): Յիշեալ անձերէն պատ, ինչպէս ուրիշ ժողովներում, նոյնպէս ներկայիս մէջ ալ գտնուած են, այլեւս նշանաւոր քահանաներ եւ վանականներ, որոնց անունները չեն յիշուիր (ՅԱՐ. 194): Միայն նախարարներու եւ իշխաններու յիշատակութիւն չենք տեսներ, և գուցէ անոնք պէտք չտեսան մասնակցիլ ժողովին մը, որ բուն ազգային չէր, եւ երկու եկեղեցիներու դաւանական համաձայնութեամբ պիտի վբաղէր:

574. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Մանապկերտի Հայ-Ասորական ժողովին գլխաւոր նպատակը ապականութեան խնդիրին ծայրայեղութիւնները, աստուածաշարժարութիւնն ու երեւութականութիւնը հերքել, եւ ուղիղ դաւանութեան կէտը որոշելն էր եւ ժողովական կանոններն ալ անոր համեմատ կազմուեցան: Հաւատոյ դաւանութիւն մը յղած էր Աթանաս պատրիարք, ուրիշ մըն ալ Հայոց կողմէն ներկայեց Յովհաննէս կաթողիկոս (ՅԱՐ. 195), որ նման է սովորական հանգանակին, միայն Բրիստոսի մարդեղութեան մէջ՝ կրից եւ ապականութեանկէտերը աւելի ընդարձակուած են, եւ վերջէն աւելցած են 10 նպովքներ, որք ամենայն հաւանականութեամբ նոյնինքն Օձնեցիին գրիչէն ելած էին, եւ ժողովրդական համաձայնութեամբ ընդունուեցաւ եւ հռչակուեցաւ: Այս 10 նպովքները մեր

ազգային մատենագիրներուն մէջ ալ կը գտնուին, սակայն ասորերէնի հետ բաղդատական ուսումնասիրութիւնը (ՅԱՐ. 198) լաւագոյն եւս պարզած է անոնց իմաստը: Առաջինը Երրորդութեան եւ երկրորդը Մարդեղութեան դաւանութիւնն է, միւս երեքը աստուածութեան եւ մարդկութեան միաւորութիւնը կը բացատրեն միաբնակ վարդապետութեամբ, իսկ վերջին հինգերը ուղղակի ապականութեան խնդիրը կը շօշափեն, թէ Քրիստոսի մարմինը իրական էր եւ ոչ երեւութական, ադամային էր եւ ոչ երկնային, մահկանացու եւ մեղանշական բնութենէն էր եւ ոչ նախաստեղծ անմեզ վիճակէն, թէ Քրիստոս կիրքերը եւ վիշտերը իսկապէս կրեց *յիւր կամաց*, եւ *յիւր մարդկային բնութեան*, եւ ոչ յաստուածային բնութեան, անոնց անխպելի միաւորութեան ներքեւ, եւ ոչ իբրեւ այլ ոմն աստուած եւ այլ ոմն մարդ: Այդ դաւանութեան ամփոփումը կուտայն Կիրակոս գրելով, թէ այդ ժողովին մէջ նպովեցին *զ Յուլիանիտոսն եւ զապականացու ասողն ի Քրիստոս*, այսինքն է Սեւերեաները, եւ *զԲարշապուհ եւ զԳաբրիէլ*, բանսարկուս Հայոց եւ Ասորւոց (ԿԻՐ.38): Հայոց Եկեղեցւոյ վրայ խօսողներ՝ ժողովը երբեմն Յուլիանեան կամ Երեւութական, և երբեմն ալ իբր Սեւերեան կամ Աստուածաչարչարական կը ցուցնեն, բռնապօսելով նորա միջասահման դաւանութիւնը, եւ ոմանք այս եւ ոմանք այն ծայրայեղութեան կը տանին ժողովին վարդապետութիւնը: Չենք ուրանար որ Հայոց մէջ մէկ կամ միւս մոլորութեամբ վարակեալներ ալ գտնուած ըլլան, նոյնիսկ ամէն աստիճանէ անձեր: Սակայն անոնց գտնուիլը եկեղեցիին հնաւանդ եւ պաշտօնական դաւանութիւնը չի փոխեր, ըլլայ ալ կաթողիկոս մը՝ որ սխալ կարծիքի հետեւած ըլլայ: Հայ Եկեղեցին Յուլիանոսի վարդապետութեան կը մօտենայ, Քրիստոսի մարմինը ի հարկէ եւ ի ըսկըբանէ ապականութեան ենթարկեալ չըսելով, ինչ որ անարգանք պիտի ըլլար աստուածութեան հետ միաւորութեան, բայց ասով Յուլիանեան եւ Երեւութական եղած չ'ըլլար, ինչպէս նաեւ աստուածաչարչարութեան հաւանած չ'ըլլար՝ *Սուրբ Աստուածին խաչեցալը* աւելցնելով ի դէմս Քրիստոսի, եւ վասն անձառ միաւորութեանն:

575. ԲԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Եթէ Մանապկերտի ժողովին գըլխաւոր նպատակը ապականութեան խնդիրն էր, սակայն ուրիշ խընդիրներ ալ յուզուած են հարկաւ առիթէն օգտուելով, որպէսպի ճշդուին եւ որոշուին Հայոց եւ Ասորւոց մէջ համաձայն կամ անհամաձայն եղած կէտերը: Պատմագիրներէն մէկը Մանապկերտի ժողովին նըպատակը պարզապէս՝ *Վասն Քղկեդոնի աղանդոյն* է ըսուած (ՍԱՄ. 87), ուրիշ մը գրած է թէ Օձնեցին այդ ժողովով *սրբեաց զհաւատս ի մարդադաւան աղանդոյն* (ՎԱՐ. 73), ուրիշ մըն ալ նոյն ժողովով *ի բաց ընկեցեալ* կ'ընդունի *զդաւանութիւնն Քղկեդոնի* (ԿԻՐ. 38), *սրբելով յաշխարհէս զբաղկեդոնականացն երկաբնակ խոստովանութիւն* (ԱՍՈ. 104): Արդ, Մանապկերտի 10 նպովքները հիմնուած են միաբնակ հակաքղկեդոնական վարդապետութեան վրայ, որում մէջ Հայր եւ Ասորիներ կատարելապէս համաձայն էին, որով այդ մասին խընդիր յուզելու պէտք չկար, եւ այս կերպով հակաքղկեդոնիկ վարդապետութիւնը անգամ մը եւս պաշտօնապէս հռչակուած կ'ըլլար, եւ քղկեդոնականութեան միտում ունեցողներուն կարծիքը կը հերքուէր: Նոյն ժողովին մէջ խօսուած են՝ Ծննդեան տօնին Դեկտեմբեր 25-ին, կամ Յունուար 6-ին կատարուիլը (ԿԻՐ. 39) սուրբ խորհուրդի հացին խմորուն կամ անխմոր՝ եւ բաժակին ջրախառն կամ անապակ ըլլալը (ԱՍՈ. 105), որոնց մասին Ասորիք ալ Հայերէն կը տարբերէին, սակայն Օձնեցին անխախտ հռչակած է Հայ Եկեղեցւոյ հնաւանդ ծէսերը, *որպէս կարգեալ էր սրբոյն Գրիգորի* (ԿԻՐ. 39): Իսկ Հայոց ու Ասորւոց միաբանութիւնը հաստատուած է անկախաբար այդ ծիսական կէտերէն, որոնց մէջ երկու եկեղեցիներ տարակարծիք մնացին, թէպէտ եւ Հայեր պատշաճ բացատրութիւնները տուին (ԽՈՍ. Բ. 187-197): Բանիցս յիշեցինք *Սակս ժողովոց* գրուածը, որ նոյնիսկ Յովհաննէս կաթողիկոսի բերնէն, *ես Յովհաննէս, ինձ Յովհաննէսի*

բացատրութիւնները գործածած է, եւ որուն նպատակն է ցուցնել թէ իրմէ առաջ եղող վեց կաթողիկոսներ, Եղբ Եղիա, քաղկեդոնիկ են եպեր եւ Հայ Եկեղեցին մոլորոցուցեր, եւ ինքն Յովհաննէս յաջողեր է եկեղեցին ուղղութեան բերել: Նոյն տեղ մանրամասն կերպով կը պատմուի թէ ինչպէս ինքն հրամայեց ժողով գումարել, եւ ընդարձակ հաւատոյ գիր մը կը կցուի նոյն պատմութեան: Այդ գրուածին ոչ միայն փքուռոյց ձեւը եւ ստորին ոչը անյարմար է Իմաստասէրին գրիչին, այլեւ պէտք է Օձնեցին բոլորովին անտեղեակ ենթադրել անցեալին՝ ձրիապէս անարգելու համար իր նախորդողները, որոնց հաւատոյ գիրերը եւ ժողովական գործերը արդէն յառաջ բերինք, եւ իրեն ալ, որ հին գիրերու հաւաքող մըն էր, անծանօթ չէին կրնար ըլլալ: Բաց աստի Մանապկերտի ժողովը, պարզապէս Հայոց քաղկեդոնիկութիւնը սրբելու համար գումարուած ըսել, նպատակի հետ անյարմար կու գայ, վասնզի այս դիտման համար Օձնեցին պէտք չունէր Ասորոց գործակցութեան: Ուստի թէ գործին եւ թէ գիրին ուսումնասիրութեամբ հնար չէ իբր Օձնեցիի վաւերական գործ նկատել այն գրութիւնը, այլ անոր անունը կեղծելով որեւէ ապիկար մէկէ մը գրուած ըսել: Միեւնոյն պատճառով որեւէ կարեւորութեան արժանի չեն կրնար ըլլալ քանի մը տարօրինակ կարգադրութիւններ, որ նոյն գրուածին մէջ կը հանդիպին: Այսպէս է մեծ պահոց վրայ խօսած ատեն ըսելը, թէ *զարբայթ եւ վկիրակի պայծառութեան՝ ի կթոց կերակուրս հրամայեմ լուծանել յուրախութիւն վաւշոտացն եւ որովայնամոլիցն* (ԹՂԹ. 230), որպէսզի այս կերպով *ածցուք զբռամբ զարտաքին եւ զանհաւան ազգս մեր* (ԹՂԹ. 227): Նոյն է եւս հրամայելը՝ *ոչ հաղորդել ժողովրդեան մարմնոյ եւ արեան Տեառն՝ ի մեծի հինգշարթաւոջն*, իբր թէ անկէ քաղկեդոնական ըլլալու վտանգ ծագէր (ԹՂԹ. 228): *Կարգելու եւս՝ ոչ զոք ի դպրաց կամ ի մանկաց ուսումնասիրաց կալ յեկեղեցւոջ սակս վկայութիւն տալոյ* (ԹՂԹ. 229): Նմանապէս նվովք կը կարդայ անոնց՝ որ *զձուկն եւ զձէթ եւ զթան եւ զիւղ եւ զպանիր եւ զգինի, միաճաշակ կերակուր չեն ընդունիր, կամ վկիրակէ իբրեւ զուրբայթ կը պահեն, կամ թէ յուրբայթու եւ ի չորեքշարթաթու յիշատակ առնեն մարտիրոսաց* (ԹՂԹ. 231), կամ *զծնունդն յառաջ քան զյայտնութիւնն առնեն* (ԹՂԹ. 232), որոնցմով իրաւ կ'ուզուի յունական ծէսեր արգիլել, բայց այնպիսի բացատրութիւններով, որոնք ամենեւին չեն համաձայնիր Օձնեցիին վեհ հոգեւոր եւ վսեմ գրիչին:

576. ՕՁՆԵՑԻԻ ՄԱՂԸ

Մանապկերտի ժողովը Օձնեցիի գործունէութեան փակումը եղաւ, եւ անկէ ետքը այլեւս նշանաւոր արդիւնք մը չունինք յիշատակուած: Ընդհակառակն, տարիքով ծանրացած եւ աշխատութեամբ յոգնած, պէտք չգաց հանգստանալ, եւ առանձնացած իր ծննդավայրը, Օձուն գիւղը, եւ բնակութենէն քիչ մը հեռու իրեն համար տեղ մը որոշեց Սոթից լեռը (ՀԻՆ. 479), ուր եւ շինած էր *եկեղեցի մի մեծ*, եւ ինքզինքը աղօթական կեանքի տուաւ (ԿԻՐ. 39): Նա որ սովորած էր նոյնիսկ շքեղ եւ վարդարուն տարապներ գործածել, այլեւս ճգնողական կեանքի կը նուիրուէր, *պահօք եւ աղօթիւք եւ ամենագիշեր տքնութեամբ* կ'անցընէր իր օրերը (ՅՈՎ. 129) *խաչաչարչար ճգնութեամբ, ուր եւ իրեն ընկերակից էին Գէորգ Սքանչելագործ եւ Մատթէոս Խոտճաբակ վարդապետները*, եւ այլ բազում խստակրօնք եւ երկնաթռիչք (ՀԻՆ. 479): Այդպէս անցուց Օձնեցին իր կեանքին վերջին տարիները, որք երկար ալ չեղան, վասնզի 728-ին կնքեց իր բազմաշխատ եւ բազմարդիւն կեանքը, թէ կարողութեան եւ թէ սրբութեան մեծ հոչակ թողլով ետեւէն: Յայսմաւուրքը Ապրիլ 17-ին կը դնէ անոր յիշատակը (ՅԱՍ. Ս. 170), որ կրնայ իբր մահուան օրը ընդունուիլ, միայն թէ Հայ տոմարի ահեկանի 10ը, որ անշարժ տոմարի հաշուով, Ապրիլ 17ին դրուած, 728-ին տիրող շարժական տոմարի հաշուով, Փետրուար 6-ին պիտի իյնար: Թաղման տեղն ալ յիշուած չէ հիներէն, բայց Օձնեցիի գերեզմանը իբր ուխտատեղի կը պատուուի այժմեան

Արդուի գիւղը, հին Օձունի արեւմտակողմը: Օձնեցին կաթողիկոսական գաւապանագիրքի լուսաւոր պարծանքներէն մէկն է իր ուսումնական պարգացմամբ, եկեղեցական նախանձայուպութեամբ, եւ վարչական կարողութեամբ, որով նոր կեանքի նուիրագործումը կատարեց ապգին մէջ, խաղաղ կենցաղ մը պատրաստելով քաղաքականապէս, եւ անխառն եկեղեցական կացութիւն մը եկեղեցականապէս: Իրաւ այդ գաղափարին հեղինակը ինքը չեղաւ, որովհետեւ Չորովորեցին եղած էր վայն յղացողը, եւ Արձիշեցին սկզբնաւորողը, սակայն Օձնեցին եղաւ վայն լրացնող եւ կատարելագործողը: Օձնեցիին անունը թէպէտ միշտ պատուով եւ յարգանօք պահուած է յետիններէն, եւ նոյնիսկ գովութեամբ յիշատակուած Գրիգոր Տղայէ (ՏՂԱ. 76) եւ Ներսէս Լամբրոնացիէ (ՏՂԱ. 158), սակայն անոր անունին տօնելի սրբոց կարգն անցնիլը՝ վերջին ժամանակներու որոշում մըն է, եւ Սիմէոն Երեւանեցիի 1774-ին հրատարակած տօնացոյցէն հնագոյն փաստ մը չունինք այդ մասին (ՍԻՄ. 67), թէպէտ ընդհանրապէս իբր սուրբ յարգուած լինելու (ԿԱԼ. 202), եւ Յայսմաւուրքի անցած լինելու (ՅԱՅ. 514) յիշատակները կան:

577. ՕՉՆԵՑԻՆ ԳՐՈՒԱԾՆԵՐԸ

Օձնեցիին վրայօք դատաստան մը ընելու համար դժուարին տագնապի մատնուած են հռոմէադաւան ապգայինք, խղճալով դատաւիտել այսպիսի հոյակապ անձնաւորութիւն մը, միւս կողմէն ալ չհամարձակելով գովեստ խօսիլ հակաքաղկեդոնիկ հայրապետի մը վրայ: Իրենցմէ աւելի համարձակ եղած էր հայ-հռոմէականութեան առաքեալն Կալանոս, որ պարպապէս կոչած էր վայն *սուտ եւ խաբեբայ վարդապետ, ի ներքոյ գայլ յափշտակող, օձաբարու վիշապ, կեղծաւոր առաջնորդ, մոլորեցուցիչ*, պարմանք ալ յայտնելով *որ գտանին ոմանք այնքան անմիտք եւ մոլորութեամբ նորա արբուցեալք, մինչպի եւ համարեն թէ նա սուրբ էր* (ԿԱԼ. 202): Հայ-Հռոմէականք խորշելով հետեւիլ իրենց ռահվիրային, ջանացին ամենայն պորութեամբ Օձնեցին իբրեւ քաղկեդոնիկ ներկայել, եւ Չամչեան իր պատմութեան մէջ 102 մեծադիր էջեր նուիրեց այդ նպատակին (ՉԱՄ. Բ. 571-672), եւ Մանապկերտի ժողովին ալ ժամանակն ու գումարողը փոփոխելով, Ներսէս Իշխանցիի ժամանակը տարաւ, սորա քաշուած միջոցին Յովհաննէս Մանապկերտացի անձ մը ստեղծելով, իբր նոյն ժողովին հաւաքողը (ՉԱՄ. Բ. 351-354): Չամչեանի աշակերտներ Յովհաննէս Մանապկերտացիի չկարենալով ստուգել, ջանացին Յովհաննէս Տիկորեցիով մը վայն փոխանակել (ՎԱՐ. 73), պարմանքի տեսարան ընծայելով, թէ ինչպէս պատմութեանց հետեւող անձեր ալ՝ կրնան բոլոր պատմագիրներու վկայութեանց հակառակ մտացածին ենթադրութեանց մէջ իյնալ: Մանապկերտի ժողովին՝ 728ին եւ Յովհաննէս կաթողիկոսի կողմէ հաւաքուելուն մեր ամեն պատմագիրներ կը վկայեն յայտնապէս, եւ ասորական աղբիւրներու ուսումնասիրութիւնք ալ նոյնը կը հաստատեն, այնպէս որ այլեւս հակառակ խօսիլ հնար չէ: Իսկ Օձնեցիին ճառերը քննութեան ենթարկելով անոնք ուղղափառ գտնել, եւ պապական գրաքննութեան առջեւ ալ անոնք պաշտպանել, ուրիշ բան ըսել չ'ըլլար, բայց եթէ Հայոց Եկեղեցոյն դաւանութեան ուղղափառ ըլլալը ընդունիլ, քանի որ Օձնեցին, որ այդ ճառերը գրած է, նոյնինքն է որ Հայաստանի մէջ, յունական տիրապետութենէ եւ բռնադատեալ հաղորդակցութիւններէ մնացած, քաղկեդոնականութեան եւ յունածիսութեան հետքերը սպառսպուռ ջնջելու ձեռնարկեց եւ յաջողեցաւ, ինչպէս բոլոր պատմագիրներ կը վկայեն: Իսկ Պատմաբանին այդ կէտին վրայ խօսած չըլլալը՝ բնաւ նշանակութիւն չ'ունենար:

578. ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

Մանապկերտի ժողովին ներկաներուն մէջ յիշուած է *Խոսրով քահանայ եւ վարդապետ Հայոց* (ՅԱՐ. 193), որ տեսակ մը ասեղծուածային անձ կարծուած էր երբեմն, այլ իր երկասիրութեանց հրատարակուելէն ետքը, այլեւս ծանօթ եւ նշանաւոր անձնաւորութիւն մը

ճանչցուած է՝ Խոսրովիկ Թարգմանիչ անունով, եւ *բանի սպասաւոր* կոչմամբ (ԽՈՍ. Ա. 23), որ նոյնանշանակ է *վարդապետ կոչման* (ՄԱՇ. 294): Խոսրովիկ եղած է Օձնեցիի գլխաւոր օժանդակողներէն մէկը՝ Բաղկեդոնականներու եւ Երեւոյթականներու դէմ մղած պայքարին մէջ, եւ Մանապկերտի ժողովով կատարուած բանակցութեանց ժամանակ, եւ անշուշտ այդ միջոցին գրուած են Խոսրովիկի հինգ թուղթերէն առաջինները, որ նոյն խնդիրներով կը վբարին (ԽՈՍ. Բ. 1-96): Խոսրովիկի առջեւ նոր գործունէութեան ասպարէզ է բացուած, երբ Մանապկերտի ժողովը գտնուողներէն Թէոդորոս Գերմանիկիոյ ասորի եպիսկոպոսը, Հայ-Ասորական միաբանութեան գոյնը այլապէս չէր, սկսած է Հայերը Սեւերեան կամ Յակոբիկ Ասորիներու դաւանութիւնը ընդունած ցուցնել: Այդ վրոյցը ցրելու համար, Խոսրով պաշտօն ստացաւ, հարկաւ Օձնեցի կաթողիկոսէն, Ասորւոց մօտ երթալ եւ վիճաբանութեան մտնել Թէոդորոսի հետ՝ Աթանաս Ասորւոց պատրիարքի եւ Աթանաս Նփրկերտի եպիսկոպոսի ներկայութեամբ, Դերայիդրոշատ կոչուած տեղը, որ Դուրուստրատ անուն վանք մը կը կարծուի, Գաբրիէլ Շիգգարացի բժշկապետէ շինուած (ՅԱՐ. 212), որուն անունը յիշած ենք ժամանակին (§ 437): Թէոդորոս այդ բանակցութեան մէջ *առաւել թիւրս եւ հակառակ սուրբ հարցն խոստովանութեան* խօսքեր ըսած ըլլալուն (ԽՈՍ. Բ. 101), Խոսրովիկ հարկ սեպած է Աթանաս պատրիարքին գրաւոր ալ հաղորդել Թէոդորոսի ըսածներուն եւ Սեւերեանց վարդապետութեան հերքումը (ԽՈՍ. Բ. 97-148): Նոյն Խոսրովիկէ ուրիշ գիր մըն ալ ունինք, այս անգամ Յուլիանիտներու միւս ծայրայեղ վարդապետութեան դէմ գրուած, եւ ուղղուած Սարգիս Գերադիկորայ եպիսկոպոսի մը (ԽՈՍ. Բ. 149-183): Այս անունով տեղ մը ծանօթ չէ, եւ վանապաններու տուած մեկնութեանց մէջ հաւանականութեան մերձաւոր է՝ Գերա-Իգրա կարդալ, եւ Իգրայի վանքին եպիսկոպոս ըսել յիշեալ Սարգիսը, եւ Իգրայի վանքին Սասնոյ մէջ ըլլալը գիտնալով, նոյնացնել վայն Մանապկերտի ժողովին ներկայ Սարգիս Սասնոյ եպիսկոպոսին հետ (ՅԱՐ. 215): Մեզ հետաքրքրողը աւելի Խոսրովիկի մատենագրութիւնն է, ուսկից կը քաղուի իր արժանիքը եւ, ժամանակին պատմութեան մէջ վարած դերը: Իր նախընթացին եւ պաշտօնական աստիճանին եւ վախճանին վրայ աւելի տեղեկութիւն պիտի չկարենանք աւելցնել, գոհանալով վերեւ գրուածներով, եւ մատենագրական խնդիրները մասնագէտներու թողլով:

579. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

Օձնեցիի աջակիցներուն մէջ յատուկ յիշատակութեան արժանի է Գրիգորիս Արշարունի, սովորաբար քորեպիսկոպոս կոչուած, նախապէս այդ անունով պայծառաւած ըլլալուն համար, որովհետեւ Արձիշեցիին՝ ըստ այլոց Ձորոփորեցիին ժամանակէն եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, եւ Արշարունեաց եպիսկոպոս անունով յիշեցինք վայն Մանապկերտի ժողովականներու կարգին (§ 573): Ասողիկ վայն *փիլիսոփայական արուեստի* պայծառացած կը ճանչնայ (ԱՍՈ. 102), եւ *Սակս ժողովոց* գրուածին մէջ մեծ *փիլիսոփայ* կը կոչուի (ԹՂԹ. 232), եւ այդ տեսութեամբ առաջնակարգ դեր ունեցած է Հայ-Ասորական միաբանութեան ժամանակ: Փիլիսոփայ կամ Իմաստասէր պատուադիր մականունին Օձնեցիի ու ուրիշներուն ալ տրուած ըլլալը դիտելով, կը կարծենք թէ յատուկ դպրոցի մը սովորական մակդիր եղած էր, ինչպէս Սիւնեցիներու Բերթող մականունը: Իսկ այսպիսի դպրոց մը յարմար կ'ըլլայ Բոթենաւորին հաստատուած Արագածոտնի կամ Հառիճոյ վանքը կարծել, եթէ Երասխաձորի Արշարունեաց դպրոցն ալ (§ 451) նոյն սովորութիւնը ունեցած չէ: Գրիգորիսի գլխաւոր աշխատութիւնն է *Ընթերցուածոյ մեկնութիւն* գիրքը, վոր պատրաստեց Ներսէհ Կամսարականի խնդրանօք, որ պատրիկ ընտրուեցաւ 693ին (§ 519), եւ որուն դրուատիքը դրուած է մեկնութեան յառաջաբանին մէջ: Օձնեցիին անունին ալ նոյն գործին հետ յիշուիլը (ՀԻՆ. 473), հետեւանք կ'երեւի աշխատասիրութեան երկարելուն, այնպէս որ

Ներսէհի առաջարկութեամբ սկսուած գիրքը, Օձնեցիի յորդորելովն ու քաջալերելովը վերջացած ըլլայ:

580. ՎԱՀԱՆԻ ԴԱՐՁՐ

Նախիջեւանի եւ Խրամի կոտորածէն ետքը տեղի ունեցած մեծ գերութեան առթիւ յիշեցինք նաեւ Խոսրով Գողթան նախարարի որդւոյն մանուկ Վահանի անունը (§ 549): Գերութիւնը տեղի ունեցած էր 707-ին, իսկ 12 տարի ետքը, 719ին Էօմէրի կողմէ հրամայուեցաւ գերեզարծը, Օձնեցիին այցելութեան առթիւ (§ 562): Վահան, թէպէտ մանկութենէ իսլամական օրէնքի մէջ սնած Վահան անունով, սակայն գիտակ էր իր ծագման եւ ազգատոհմին, եւ ուլեց օգտուիլ ընդհանուր գերեզարծէն՝ ինքն ալ Հայաստան դառնալու համար: Էօմէր յատուկ սէր մը ունէր իր երիտասարդ դիւանադպիրին վրայ, եւ չուլեց վայն հեռացնել, եւ նոյնիսկ անոր Հայազգի սերունդ ըլլալուն չուլեց հաւատալ, մինչեւ որ Միջագետացի *արք տասն եւ հինգ տաճիկք* վկայութիւն տուին այդ մասին (ՍՈՓ. ԺԳ. 21): Անկէ ետքը ալ Էօմէր ողորջանօք կ'ուլէր Վահանի միտքէն հեռացնել, սակայն նա իբրեւ շնորհք խնդրեց, որ անգամ մը երթամ, *եւ տեսանեմ զորչափութիւն ասերածոյ երկրին իմոյ հայրենեաց*, եւ սեփական գաւառիս տիրանամ, եւ ինչ որ պէտք է *գործակալ արարեալ* կարգադրեմ, եւ նորէն դառնամ ու *առ ձեզ հասանեմ* (ՍՈՓ. ԺԳ. 22): Էօմէր վերջապէս կը պիջանէր, եւ *արձակէր զՎահան հրովարտակով, զի բնիկ աշխարհն զԳողթսն առցէ, եւ մի որ ընդդիմասցի նմա* (ՍՈՓ. ԺԳ. 67): Վահանի դարձը պէտք է դնենք 719-ի վերջերը, վասնզի Հայաստանի մէջ էր, երբ լուր առ նա հասանէր *եթէ մեռաւ Ոմառ* (ՍՈՓ. ԺԳ. 23), իսկ Էօմէրի մահը տեղի ունեցած է 720 Փետրուարի 10-ին: Ետ դառնալուն խոստումը առնող ամիրապետին մեռնելովը, Վահան ի պերծանէր ի նորա դաշանցն (ՍՈՓ. ԺԳ. 71), եւ այլեւս չէր ուլեր դառնայ *խըր հեշտութեանն որ ի Տաճկաստանի* (ՍՈՓ. ԺԳ. 23), այլ ինքզինք մոռցնել տալով կը մնար Հայաստան, եւ իր հայրենական քրիստոնէական կրօնքը կը պաշտէր: Իւրայիններ ալ գործը աւելի ամուր կապելու համար, խորհեցան զինքն ամուսնացնել, եւ թէպէտ Վահան առաջ կ'ընդդիմանար, սակայն անոնք *բռնադատեցին զնա մեծաւ թախանձանօք, մինչեւ հաւանեցուցանէին* (ՍՈՓ. ԺԳ. 71), եւ ամուսնութիւն կնքել կու տային ընտիր օրիորդի մը հետ *յազգականութենէ Սիւնեաց տեսուն* (ՍՈՓ. ԺԳ. 24) որ այն ատեն Բաբգէն նախարարն էր (ՕՐԲ. Ա. 180), իսկ օրիորդին անունը յիշուած չէ: Վահան կրցաւ բաւական տարիներ խաղաղ կեանք մը անցնել Գողթն գաւառը, իր տունը, որ պէտք է գոնէ տասնմեայ միջոց մը ըլլայ, իր մահուրնէն դէպի ետ հաշուելով: Ըստ այսմ կրնանք հետեւցնել թէ Վահանի այս միջոցին վայելած հանդարտութիւնը, Իմաստասէր եւ քաջարթուն հայրապետին հովանաւորութեան արդիւնքն էր:

Տ. ԴԱԻԻԹ Ա. ԱՐԱՄՈՆԵՑԻ

581. ՊԱՇՏՕՆՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Օձնեցիին յաջորդութեան կոչուեցաւ Դաւիթ, Կոտայք գաւառի Արամոնք գիւղէն, Երեւանի մօտերը, որուն ոչ նախընթացը գիտենք, եւ ոչ ալ առաջուց ուր տեղի եպիսկոպոս եղած ըլլալը: Տրդատի ժամանակէն կաթողիկոսարանի կալուած եղող գիւղերէն մին եղած է Արամոնքը (ՅՈՎ. 133), որուն այդ առթիւ յիշուիլը՝ կրնայ մեկնուիլ իբր նշանակ Դաւիթի տղայութենէ կաթողիկոսարանի մէջ մեծցած եւ յառաջացած ըլլալուն: Իր վրայ ոչ յայտնի ստգտանք, որով մենք ալ իր մասին աւելի որոշ կարծիք մը չենք կրնար յայտնել: Իր կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը հաստատապէս 13 տարի ցուցած է պատմագիրներէն, մէկ երկուքը միայն 12 կը դնեն կամ 12 ու կէս, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ 13-րդ տարւոյն ընթացքին մէջ վախճանած է: Արդէն ամէն տարեթիւերու մէջ այդ ենթադրութիւնը պէտք է ընել, վասնզի հնար չէ ձիշդ լրացեալ տարիներով տեւեղութիւններգտնել: Ըստ այսմ Դաւիթի ընտրութիւնը 728-ին դնելով, վախճանը

պիտի նշանակենք 741-ին: Ժամանակակցական հաշիւներով Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը կ'երկարի մինչեւ Հեշամ ամիրապետին վերջին տարիները, իսկ Լեւոն Իսաւրացի կայսեր ճիշդ վերջին տարին, որով այդ կողմէ մեծ փոփոխութեանց հանդիպած չէ: Հայաստանի ոստիկանը այլեւս Վալիտ չի կրնար ըլլալ (§ 559), վասնզի Ղեւոնդ կը յիշէ, թէ Հեշամի առաջին տարին, որ կ'ըլլայ 725-ին, Հերթ անունն ունեցող մը վրկուեցաւ *աշխարհագիր առնել ընդ աշխարհս Հայոց* (ՂՆԴ. 130), որուն բուն ոստիկան՝ այսինքն կուսակալ եղած ըլլալը չի հետեւի, եւ կրնանք տակաւին Վալիտի ոստիկանութիւնը շարունակուած ըսել: Բայց քիչ ետքը կու գայ Սաիտ ուրապար (ՎԵՐ. 343), մերիններէն Սէթ-Հարաշ կոչուած, իբր Խապիրներու դէմ պատերազմին հրամանատար (ՂՆԴ. 131), որ սովորաբար ոստիկանութեան պաշտօնին հետ կապուած գործ մըն էր: Իսկ անոր ետեւէն կը հասնի Մսլիմ կամ Միւսլէմա, Հեշամի եղբայրը, իբրեւ գերագոյն իշխան մը (ՎԵՐ. 342): Մսլիմ, Հայաստանի մէջ մնացած է, 729 էն սկսելով մինչեւ 731, երբ Հեշամ դժգոհ Մսլիմի Խապիրները վերջնապէս չնուաճելէն, պայն ետ կը կանչէ, եւ Հայաստանի ոստիկանութեան կը յղէ Մրուանպին-Մուհամմէտ ուրապարը, որ նախապէս ալ Հայաստանի կուսակալ եղած կ'ըսուի (ՎԵՐ. 343), առանց ճշդելու թէ երբ: Ղեւոնդ Մրուանը իբրեւ Սաիտի կամ Սէթի յաջորդ կը նշանակէ (ՂՆԴ. 143), որով Մսլիմ լոկ պիտուորական հրամանատար մը եղած կ'ըլլայ, եւ Սաիտ ոստիկանութիւնը վարող, իսկ Մրուան երկու պաշտօններն ալ միանգամայն ստանձնող: Խարիպներու յարձակումները եւ ասպատակութիւնները բաւական նեղութիւն պատճառեցին Արաբացի գունդերուն, եւ մեծ վնասներ հասցուցին Հայաստանի բոլոր գաւառներուն, մինչեւ Զարեանդի հարաւային կողմերը (ՂՆԴ. 131): Թէպէտ Արաբացի բանակը, Հայ գունդերով ալ ուրաքացած, մերթնդմերթ յաղթութիւններ կը տանէր, սակայն Խապիրներ նոր գունդերով նոր գարուններուն իրենց ապստամբութիւնները կը նորոգէին: Այս շփոթներու մէջ անցան Դաւիթի առաջին տարիները:

582. ԱՇՈՏ ՊԱՏՐԻԿ

Մրուան հապիւ թէ գործի գլուխ անցած, պէտք ունէր Հայոց հետ յարաբերութիւնները քաղցրացնել. Դուինի մէջ հաւաքեց բոլոր նախարարները, եւ անոնց հետ խօսեցաւ *բանիք խաղաղութեան*, եւ Աշոտ Վասակեան Բագրատունին *բազում պատուով* պատուելով, տուաւ անոր *իշխանութիւն պատրկութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց, հրամանաւ Հեշմայ* ամիրապետի (ՂՆԴ. 143): Մենք տեսանք արդէն Աշոտը կանուխէն պատրիկութեան պաշտօնի կոչուած (§ 559), որով այս անգամուան անուանումը նորոգութիւն մըն է այն պաշտօնին, քանի որ մէջտեղը ուրիշ մըն ալ յիշուած չկայ: Խապիրներու յարձակմանց մէջ գուցէ Արաբացիք Հայոց կամակցութեան վրայ կասկածեցան, եւ Սաիտ ու Մսլիմ գէշ նայեցան անոնց վրայ, եւ թերեւս կամայական կարգադրութիւններ ալ ըրին, որ այս անգամ Մրուան՝ Հեշամի նոր հրահանգներովը կու գայ Հայոց հետ յարաբերութիւնները անուշցնել, պատրիկի դիրքը բարձրացնել, եւ նախարարներուն սիրտը շահիլ: Բայց նորէն Հայ նախարարներուն նախանձոտ անմիաբանութեան նշանները երեւան կու գան: Գրիգոր եւ Դաւիթ Մամիկոնեան եղբայրներ եւ Սմբատի որդիները, կը մախանան Աշոտին վրայ, *զի մեծացաւ անձն յաշս Հեշմայ եւ ուրապարին Մրուանոյ*, ուստի *խեղութեամբ կէին ընդ նմա*, դժուարութիւններ կը հանէին անոր դէմ, եւ գժտութիւններ կը սերմանէին նախարարներուն մէջ: Մրուան, կացութիւնը հանդարտելու համար, կարճ եղանակ սեպեց, Գրիգորն ու Դաւիթը ձերբակալել, անոնց մասին ամբաստանութիւն մըն ալ գրելով, թէ *հակառակք եւ խաղամարարք են իշխանութեան*, յղեց Դամասկոս՝ ամիրապետին, եւ նա ղրկեց Էման անապատը, իբրեւ մշտնջենական աքսոր (ՂՆԴ. 143): Էմանը հարկաւ Ասորիքի սահմանակից անապատներու մի մասն է: Միւս կողմէն Մրուան չսպասեց Խապիրներուն յարձակելուն, այլ ինքն կանխեց, եւ

մէկտեղ առնելով *զիշխանն Աշոտ հանդերձ նախարարօքն եւ նոցին հեծելովք*, յարձակեցաւ Խաչիրներու կամ Ղոներու երկիրը, ամէն կողմ ասպատակեց, անոնց մայրաքաղաքն ալ գրաւեց, եւ Կանոնք հաշտութիւն ուզելու եւ մէյ մըն ալ չյարձակելու պարտաւորելով, *մեծաւ յաղթութեամբ եւ մեծաւ աւարաւ* ետ դարձաւ: Աղուանից Պարտաւ քաղաքը հանգստանալու համար կեցաւ, եւ աւարէն ու գերիներէն առաջ ամիրապետին բաժինը հանեց *հնգեակս* հաշուով, երեւի հինգէն մէկը, մնացեալէն ալ *տայ մասն Աշոտոյ եւ այլոց պատուաւոր նախարարցն*, թէ աւարէն ինչքեր, եւ թէ գերութենէն *ծառայս եւ աղայնայս* (ՂՆԴ. 145):

583. ԱՅՅԵԼՈՒԹԵԱՆ ՂԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐ

Այս միջոցին կը յիշուի Աշոտ պատրիկին Դամասկոս երթալը, թէ ամիրապետին այցելելու, եւ թէ քանի մը խնդիրներ կարգադրելու: Ասոնց մէջ գլխաւոր կէտ մըն էր Հայոց հեծեալներու տրուած տարեկան թոշակը, որ *խածիթա* է կոչուած, եւ տարեկան հարիւր հազար դահեկանի կը հասնէր, (ՎԱՐ. 74), եւ հարկաւ մեծ թեթեւութիւն կը բերէր վճարուելիք հարկին վրայ: Երեք տարիէ վեր այդ վճարումը խափանուած էր (ՂՆԴ. 144), ինչ որ կը հաստատէ մեր վերի դիտողութիւնը, թէ Խաչիրներու ասպատակութեանց տարիներուն Հայոց վրայ կասկածով կը նայուէր (§ 582): Յարմարագոյն է Աշոտի այցելութիւնը, Խաչիրներու վրայ տարուած յաղթութենէն ետքը դնել, Հայերուն կողմէ հաւատարիմ ծառայութեան շօշափելի նշան մը տալէն ետքը, որով մեծ եւ սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ Աշոտ ամիրապետին կողմէն, եւ ամբողջապէս ստացաւ երեք տարիներու խափանուած խածիթաները, տարեկան 100,000 դահեկանի հաշուով: Առաջին անգամ էօմէր մեծարած եւ պատուասիրած էր Հայոց պատրիարքը (§ 562), այս անգամ ալ Հեշամ կը մեծարէր եւ կը պատուասիրէր Հայոց պատրիկը, ուզելով ամրապնդել Հայոց դէպ առ Արաբացիս հաւատարիմ հպատակութիւնը: Խածիթաներում ոչ միայն խափանուածները տրուեցան, այլ եւ անկէ ետքը անխափան վճարուեցան տարեկանները (ՂՆԴ. 144): Մրուանի ոստիկանութիւնը 731-ին դնելով, 732 ամառուան տեղի ունեցած կ'ըլլայ Խաչիրներու վրայ յարձակումը, եւ նոյն տարուոյ աշունին կը մնայ Աշոտի Դամասկոս երթալը: Այս միջոցին Մրուան ալ իր կողմէն ամէն ջանք ըրաւ Հայաստանի մէջ կարգ ու կանոն հաստատելու, եւ տանելի կացոնթիւն մը պատրաստելու Հայերուն: Պատմիչը կը վկայէ, թէ *խաղաղացոյց պամենէյն յարձակմունս բռնութեան եւ զգործողս անիրաւութեան, պաւպակսն եւ զգողսն եւ զթշնամիսն բարեկարգութեան ծայրակոտոր արարեալ ոտիւք եւ ձեռօք, փայտիւ դատապարտէր ի մահ* (ՂՆԴ. 145): Հարկաւ այդ խըստութիւնները ոչ թէ Հայոց, այլ գլխաւորաբար Արաբացի դաղթականներու եւ Կինուորականներու վրայ կը տարախուէին, ղի անոնք էին աւաղակներն ու գողերը, եւ մանաւանդ բարեկարգութեան թշնամիները:

584. ԱՐԱՄՈՆՔԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՅԸ

Ինչ ալ եղած ըլլայ Մրուանի բարեկարգիչ ջանքերում արդիւնքը, Դաւիթ կաթողիկոս չկրցաւ հաշտուիլ աթոռանիստ Դուինի մէջ կերպաւորուած նոր կեանքին, եւ Արաբացի եւ այլ աղգէ իսլամներում խոնուելէն յառաջ եկած անկարգութիւններուն: Այս պատճառով նա թողուց Դուին քաղաքը եւ քաշուեցաւ իր հայրենական Արամոնք դիւղը, որ հաղիւ քանի մը ժամ հեռու էր Դուինէն, եւ հոն հաստատեց իր սովորական բընակութիւնը, օգտուելով Արամոնքին կաթողիկոսարանի կալուած ըլլալու պարագայէն: Պատմաբանը կը գրէ, թէ *ի բնակչոց հեթանոսաց ի Դուին քաղաքի յոյժ տաղտկացեալ լինէր*, եւ թէ *բապում չար ոճիրք պնա նեղեցին*: Իսկ Արամոնքը կաթողիկոսարանի փոխակերպած ատեն, պէտք չգաց նոյն գիւղին մէջ *գեղեցկայարմար յարդարմամբ* եկեղեցի մը շինել, եւ եկեղեցւոյն շուրջը *տուն բնակչութեան վայելուչ իմն յարմարեալ* աւելցնել, եւ իր կեանքին մնացորդը այնտեղ անցընել (ՅՈՎ. 134): Այս

առաջին օրինակը չէ, որ Հայոց կաթողիկոսները ինքսինքսին պարտաւոր չեն պարհաստաւորն բնակութեամբ աթոռանիստ քաղաքին մէջ մնալ: Ոչ միայն կաթողիկոսարանը պաշտօնապէս Վաղարշապատէ Դուին տարի, այլև շատեր իրենց գիւղերուն մէջ նորէն եկեղեցիներ եւ բնակարաններ շինեցին, եւ կեանքներուն մի մասը կամ մեծ մասը այնտեղերը կ'անցընէին հաստատուն կերպով: Այս ալ հետեւանք պէտք է սեպել, Հայոց կաթողիկոսներուն երբեք աթոռանիստ քաղաքի մը անունով չյիշուելուն, ինչպէս կ'ընեն ուրիշ ազգաց պատրիարքները, որովհետեւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անունով՝ իրաւունք կը ստանային հայաբնակութեան ամէն մի կէտը իրենց պաշտօնական աթոռանիստ նկատել: Հայոց եպիսկոպոսներ ալ ոչ թէ քաղաքի, այլ միշտ գաւառի անունով կոչուած են, եւ նոյն սկզբունքով իրենց վիճակին ամէն կողմերը իրենց աթոռանիստ նկատած են: Դաւիթ կաթողիկոսին դառնալով, իրեն գործունէութենէն յիշատակուած կէտէր չգտնելով, իր օրով կատարուած եղելութիւնները պիտի պատմենք:

585. ՎԱՀԱՆԻ ՓՆՏՈՒՌԻԸ

Վահան Գողթնացիի կեանքէն պատմեցինք Հայաստան դառնալը, եւ քրիստոնէութեամբ այնտեղ հաստատուիլը (§ 580): Օձնեցիին օրուան հանդարտ կայութիւնը եւ Դաւիթի առաջին տարիներուն ասպատակի եւ պատերազմի շփոթները, Վահանը ամէն մտադրութենէ հեռու պահեցին, եւ կրցաւ խաղաղիկ ապրիլ Գողթնի մէջ, ապաշխարողի կեանք վարելով, եւ իր ականայ ուրացութեան վրայ ապաշաւելով, եւ վայն քաւելու աշխատելով: Ամուսնական կեանքն ալ կ'երեւի թէ խստակրօն ճգնողութեան ենթարկած էր, որովհետեւ վաւակ ունեցած ըլլալը գրուած չէ: Բայց հնար չէր որ ի սպառ ծածուկ կարենար մնալ իր անձն ու գործը: Ամիրապետական արքունիքէն գացած ու չդարձած Վահապը հարկաւ պիտի փնտռուէր, ինչպէս ալ եղաւ, եւ *ստուգուեցաւ*, եւ լուր տրուեցաւ *ամիրապետին, թէ դարձաւ ի քրիստոսական հաւատոսն եւ արհամարհեաց զօրէնն իւրեանց*: Թէպէտ Հեշամ քրիստոնէութիւնը հալածող չէր եղած, ինչպէս իր նախորդ Եւպիտը, սակայն իսլամական օրէնքով, իսլամութենէ ետդառնալը արգիւրուած եւ գլխապարտութեան ոչիր նկատուած էր, ուստի Հեշամ պարտաւոր էր փնտռել տալ, եւ իրօք ալ *նորին հրամնաւ յուզէին զնա* (ՍՈՓ. ԺԳ. 73): Վահանի հալածանաց սկիզբը իր նահատակութենէն հինգ տարի առաջ հաշուուած է (ՍՈՓ. ԺԳ. 77): Նահատակութեան թուականն ալ 737-ին ճշդուած լինելով, զինքն փնտռելու հրամանը կ'իյնայ 732-ին, ճիշդ Հայաստանի խաղաղած տարին: Պէտք չէ սակայն մտադրութենէ վրիպեցնել, որ Վահան հինգ տարի աստանդական եւ հալածական պտտելով հանդերձ, իր ետեւէն պնդող խնդրակներ, կամ իրենները ների դնող պաշտօնեաներ չեն յիշուիր, որով թէ Հեշամ ամիրապետ եւ թէ Մրուան ոստիկան կրօնամոլ եռանդով հետապնդողներ չեն երեւիր: Ջինքը փնտռելու հրամանն ալ, Վահան մտերմական տեղեկութիւններէն իմացած պիտի ըլլայ, վասնզի ոչ ընդհանրապէս ամէն կողմեւ ոչ մասնաւորապէս իրենները, այդ մասին տեղեկութիւն չեն ունեցած: Հապիւ թէ Վահան շատոցն ի վեր ունեցած կասկածին (ՍՈՓ. ԺԳ. 71) իրականանացած ըլլալը կը լսէ, միտքը կը դնէ լռելեայն խոյս տալ: Գաղտնիքը մէկու մը չի յայտներ, բաւական դրամական թոշակ եւ պիտոյք կը պատրաստէ, եւ իբր Գողթնեաց իշխան 20 ալ հեծեալ հանելով, ճամբայ կ'ելլէ դէպի յունական սահմանագլուխը: Իրեն յանկարծ մեկնիլը տնեցոց մէջ շփոթութիւն կը թողու, կինը մէջտեղ կ'իյնայ, իր եղբայրներուն Սիւնեաց նախարարներուն լուր կը դրկէ, եւ ամէնքը մէկէն փնտռելու կ'ելլեն, եւ Վայոցձոր գաւառի մէջ կը յաջողին ետեւէն հասնիլ, եւ աղաչելով եւ թախանձելով զինքը ետ կը դարձնեն, եւ Սիւնեաց քաղաքը կը բերեն (ՍՈՓ. ԺԳ. 72):

586. ՎԱՀԱՆԻ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐԸ

Այնտեղ աներացն տունը, Վահանի եւ կնոջ եւ խնամհներուն մէջ խօսակցութիւններ եւ թախանձանքներ կը շարունակէն, մինչեւ որ Վահան *զիւր ծածուկս յայտնի առնէր*, իր փնտոռած լինելը կ'իմացնէր, եւ փախչելու ու քաշուելու պէտքը կը պահանջէր: Յայտնութիւնը ամէնքը կը շփոթէր, *տիրաշարժ կանացիքն զողբոս մտացն արտասուօք ցուցանէին*, լացուկոծ կը բարձրանայ ու կը սկսին վախնալ, թէ *գուցէ դու ի մէջն խնդրեսցիս*, ուստի կը պնդէն՝ *ընդ քեզ զամբ ի գալ եւ ի մեռանիլ* (ՍՈՓ. ԺԳ. 25): Բայց Վահանի դժուար էր կին հետեւորդներով թափառական շրջիլ, ուստի կը հաւանեցնէր որ զինքն ազատ թողուն՝ իրեն համար միայն մտածել, ուստի *զկինն թողեալ առ ընտանիս իւր* (ՍՈՓ. ԺԳ. 72), ինքն կը մեկնէր *յաշխարհն Վրաց*, որպէսպի այն կողմերը գտնուող նախարապուն ազգականներուն օգնութեամբ *հնարեսցի յառաջ եղեալ չանապարհեն* (ՍՈՓ. ԺԳ. 26): Վահան այնն կողմերը կը մնայ *զտարւոյ միոյ աւելի կամ պակաս* ժամանակ, եւ յարմար կերպ մը չկարենալով որոշել, կամ թէ ատեն անցնելով ձայները մարած կարծելով, ետ կը դառնայ, եւ Արագածոտն գաւառի Յովհաննավանքը կ'ապաւինի իրեն հետեւորդներով (ՅԱՅ. 474), 733 ամառուան ամիսները: Ճամբայ ելած ատենը առած թռչակը սպառած էր, հետեւորդ զինուորները չէր կրնար վճարել, եւ անոնք զինքը կը թողուն եւ կը մեկնին. միայն կը մնար *մարդ մի, զոր ունէր յիւր սիրողացն*, բայց նա ալ փոխուի ու կը պահանջէ Վահանի երկվարն ու սուրը, սպառնալով, թէ *ոչ մատնեմ զքեզ խնդրողաց արեանդ քո*: Վահան անոնք ալ կու տայ, եւ կը մնայ անոք եւ անօգնական եւ ամէն միջոցներէ զուրկ (ՍՈՓ. ԺԳ. 29): Թէպէտ լքման եւ կարօտութեան վիճակի մատնուած, եւ յոյսը Աստուծոյ վրայ դրած, սակայն մարդկային պոռնութիւններն ալ չէր անարգեր, այլ *այլակերպէր զինքն ձեւով աղքատութեան* (ՍՈՓ. ԺԳ. 73), եւ ինչ ընելիքը որոշելու համար *զիշխանն եւ զկաթողիկոսն խորհրդակից* առնէր (ՍՈՓ. ԺԳ. 27): Կաթողիկոսը Դաւիթն է, իսկ իշխանը Աշոտը, որոնց օգնութեան կը դիմէ Վահան, չճանչցուելու համար աղքատի կերպարանի ներքեւ մտած: Կաթողիկոսի տեսութեան համար յատկապէս *ի Վաղարշապատ քաղաք* գացած լինելը կը շեշտուի (ՍՈՓ. ԺԳ. 28, 73), մինչ անոր աթոռանիստը Դուին էր, եւ բնակավայրը Արամոնք. երեւի թէ Վահան օգտուած է տօնական առիթով մը Դաւիթի էջմիածնի կաթողիկէին եկած ըլլալէն: Այս անգամ կաթողիկոսին ալ *ծանուցանէր զփորձանս զոր կրէր* (ՍՈՓ. ԺԳ. 73), սակայն ոչ մի օգնութիւն կամ պաշտպանութիւն չէր գտներ, այլ միայն չոր ու ցամաք հրաման մը. *Երթ, գնա յանապատ ուեք, զի մի այլոց վնաս առնիցես* (ՍՈՓ. ԺԳ. 28): Եթէ կաթողիկոսը՝ *քրիստոնէից վերակացուն* այսպէս կը վարուէր, հարկաւ Աշոտ պատրիկ ալ՝ աւելի պաշտպանութիւն մը ցուցուցած չէ:

587. ՎԱՀԱՆԻ ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

Անգամ մը եւս կը ծանրանայ Վահանի վիճակը: Վերահաս ձմեռը կ'անցնէ Արագածոտնի վանքը, եւ երբ 734-ին գարունը կը բացուի, կը մտադրէ անապատ մը երթալ անձանօթ կերպով: Հանդիպմամբ *հասանէր այր մի գրաստով*, եւ անոր կը դիմէր ըսելով. *Տար զիս յանապատ ուրեք*: Մարդը գրաստի վարձքը կը պահանջէ, եւ Վահան ուրիշ բան մը չունենալով, կը հանէ կու տայ *մատանի մի ոսկի զվաւերականն իւր* (ՍՈՓ. ԺԳ. 28), որ պէտք է ըլլայ իր պաշտօնական կնիքը: Այս կերպով կը հասնէր *ի մենաւորանոցս ուրեմն ի Շիրակ գաւառ* (ՍՈՓ. ԺԳ. 73), երբ *մօտ լինէին աւուրք մեծի զատկին*, որ 734ին կ'իյնար Մարտ 28ին: Վանքին անունը տրուած չէ, բայց Շիրակի մէջ իբր անապատ ճանչցուած էր Խնձկոնից վանքը: Վահան այնտեղ *դադարէր ամիսս վեց*, կատարեալ ձգնաւորական կեանքով, սակայն ով ըլլալը ի սպառ ծածուկ չէր մնար, եւ լուր կը տրուէր *իշխանակնոջ ուրումն մօտաւորի, որ երկիւղ արկանէր կրօնաւորացն*, եւ ազգարարութիւն կը վրկէր անոնց, որ *երթիցէ գնասցէ ի ձէնջ, զի մի անձինն եւ փեզ լիցի պատճառ կորստեան* (ՍՈՓ. ԺԳ. 29): Վահան կը համակերպի եւ կ'երթայ *յանապատ յանյայտաւոր եւ սակաւամարդ*

Ստեղիս (ՍՈՓ. ԺԳ. 30), ուր ճգնէր ամ մի միով հանդերձիւ եւ բոկոտն (ՍՈՓ. ԺԳ. 74): Վանքը Թեղենեաց ուխտն էր, Նիգ գաւառի մէջ (ՅԱՅ. 475), իսկ տարին 734 աշունէն մինչեւ 735 աշուն: Այդ միջոցին Վահան կրկին եւ կրկին կը մտածէր իր վիճակին վրայ, որ անհաստատ եւ անորոշ բան մըն էր, եւ կտրուակ ելք մը տալու միտքը կը յղանար: Ինքն քրիստոնեայ էր ծնած, իսլամութիւնը կամքով ընդունած չէր, ամէն բան անգիտութեան մը հետեւանք էր, ուստի իրաւունք ունէր առանց դժուարութեան իր քրիստոնէութիւնը շարունակել: Կը վստահի թէ այս պատճառաբանութեամբ եւ ամիրապետին դուռը ունեցած իր բարեկամներով կրնայ իր դատը պաշտպանել, ուստի կ'որոշէ գնալ ի դուռը արքունի, որպէսզի համարձակութիւն առջէ ունել պքրիստոնէութեան կարգն եւ պհաւատն, զոր ծանեալ եւ դարձալ: Իսկ եթէ երբեք չյաջողի, չէր վարաներ հաւատքին համար կեանքն ալ զոհել (ՍՈՓ. ԺԳ. 75): Թեղենեաց վանքին ճգնաւորներուն աղօթքը խնդրելով կը մեկնի, եւ 735 աշունին կուգայ նորէն Արագածոտնի Յովհաննաւանքը (ՅԱՅ. 475), որ իր ծանօթ տեղն էր, եւ ուստից կրնար իր ուղեւորութեան պէտքերը ստանալ: Այնտեղ կ'անցընէ 735էն 736 ձմեռը, որպէսզի ճամբորդելու եղանակը հասնի: Այլեւս մէջտեղ ելած էր Վահանի միտքը, եւ էին նմանք որ արգելուին զնա թողանալ ի խորհրդոցն: Բայց Վահան ամուր էր իր միտքին վրայ, որով Յովհաննէս վարդապետ, առաջնորդ ուխտին, պարտաւարուեցաւ պէտք եղածը հոգալ, գրաստ եւ վերարկու, հարկաւ դրամ եւ պաշար ալ, եւ ոմն ի մանկագունից եղբարց՝ ի սպասաւորութիւն: Յովհաննաւանքէ մեկնումը, պիտի դնենք 736 ամառուան, որով կը լրացնէր Վահան ամս չորս՝ որ հանապազ նեղութեամբ շրջեալ եղել (ՍՈՓ. ԺԳ. 32), եւ դէպի ուղիղ կ'երթար Մաքենոցաց վանքը, որուն առաջնորդն էր Սողոմոն վարդապետ, զոր Մանապկերտի ժողովին առթիւ յիշեցինք (§ 573): Մինչեւ հիմա որոշ շրջանակի մը մէջ կը մնար Վահան, վասնզի Արագածոտն, Նիգ եւ Շիրակ գաւառներ իրարու մերձաւոր են, մինչ Մաքենաւոց վանքը, Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառին մէջ է, այս շրջանակէն եւ Դամասկոսի ուլեգիծէն ալ դուրս, որով իրեններուն հետ վերջին տեսութեան եւ անոնց ալ իր մտադրութիւնը հաղորդելու համար գացած կ'ըլլայ այն կողմերը: Մաքենոցաց վանքին մէջ Վահան հաղորդէր մարմնոյ եւ արեան Տեառն ի տօնի սուրբ Խաչին (ՍՈՓ. ԺԳ. 76), որ է ըսել 736 Սեպտեմբեր 16-ին, եւ Սողոմոն առաջնորդէն պատշաշ խրատներ եւ գիրքաջալերութեան, եւ հանդերձ մի ի պատճառս թոշակի ընդունելով, ճամբայ կ'ելլէր, եւ կը հասնէր Բապնունեաց գաւառը, Արծկէի մօտ, Երաշխաւոր վանքը, յոտն Մասեաց (ՍՈՓ. ԺԳ. 34), ոչ Արարատի, այլ Սիփանի ստորոտը, որուն առաջնորդն էր Արտաւազ վարդապետ, միեւնոյնը, որ ետքը նահատակութեան պատմութիւնն է գրած (ՍՈՓ. ԺԳ. 55): Երաշխաւորի առաջնորդը իր միաբաններուն հետ մեծ ընդունելութիւն ըլաւ Վահանի, լուալ ի նմանէ պամենայն ինչ եւ զփորձանս, որինչ միանգամ կրեաց հալածանս ամս չորս, եւ ի հինգերորդ ամի երթալ ն իւր, պահեց զայն աւուրս երիս, պատրաստեաց նմա զճանապարհին զպէտսն, եւ ընկեր տուաւ ինքն ալ զմի ոմն յեղբարցն սպասաւորել նմա որչափ կամեսցի (ՍՈՓ. ԺԳ. 35, 77):

588. ՎԱՀԱՆ ՌՈՒԾԱՓԻ ՄԷՋ

Արծկէէ մեկնելէն ետքը, Հայաստանի սահմանէն դուրս կ'ելլէր, եւ այլեւս հանդիպած տեղերը չեն յիշուիր: Ճամբան կը հանդիպի բազում հեծելոց դարձեալ ի պատերապմէ ի հիւսիսային կողմանէ, որք կանուխ Խապիրներու դէմ պատերապմող գունդերէն մաս մը եղած պիտի ըլլան (§ 582), եւ որոնք ետ կը դառնային հետեւելով Մրուան ոստիկանին, որ Միջագետքի ոստիկան էր անուանուած, վասնզի նոյն տարին նոր պատերապմ յիշուած չէ: Ուռհա կամ Եղեսիտ քաղաքը հանդիպելով, փրկչական կենդանագիրին ուխտ կ'ընէ, Կալինիկիա կամ Ռաքթա քաղաքի մօտերը Եփրատը կ'անցնի, եւ վերջապէս կը հասնի Ռուծափ կամ Սերգիուպոլիս, այժմ Ռուպաֆա, որ էր բնակութիւն Շամ իշխանին Տաճկաց (ՍՈՓ. ԺԳ. 35), այսինքն Հեշամ ամիրապետին, որ այնտեղ

պատահաբար կամ առժամաբար գտնուած ըլլալու է: Վահանի Ռուծաի հասնիլը՝ հետագայ եղելութեանց օրերը հաշուելով, պէտք է դնել 737 Մարտ 1-ին, մեծ պահոց կէսին: Իրեն հետ եկող Յովհաննավանքի եւ Երաշխաւորի միաբանները, թերեւս ուրիշներ ալ, ետ կը դարձնէ՝ *զի մի ըմբռնեսցին* (ՍՈՓ. ԺԳ. 78), եւ ինքն *արտաքոյ քաղաքին դադարէր սակաւ աւուրս*, սպասելով որ իմացուի եւ փնտռուի: Երբ լուր մը չ'ելլեր, ինքզինքը կը յայտնէ ամիրապետին պաշտօնեաներէն ոմանց, որ իրեն նախածանօթներն էին: Ասոնք գեղանի եւ պայծառ դիւանադպիր՝ այդ գծուծ վիճակին մէջ տեսնելով կը խղճան, եւ կը խրատեն բան մը չյայտնել, եւ իր առաջին դիրքը գրաւել: Վահան անոնց կը հաղորդէ իր հաստատամիտ քրիստոնէութիւնը, անգիտակցաբար իսլամացած ըլլալը, եւ քրիստոնէայ մնալու իրաւունքը, եւ նոյնը ամիրապետին առջեւ ալ պաշտպանելու համար եղած ըլլալը: Նոյն միտքով կը դիմք նաեւ *առ դարապետն, որ յառաջն եղեալ էր նորա վարդապետ, յետոյ առ իշխան ոմն, որ պատուութիւն ելումտիցն ունէր*, եւ անոնցմէ ալ միջնորդութեան յոյս չգտնելով, իր ըսելիքը գիրի կ'առնէ, եւ դահճապետին ձեռօք, որ *Քարշ իշխան Հիմացուց* կը կոչուի, ամիրապետին յանձնել կու տայ: Հեշամ գիրը կարդալէն ետքը կը հրամայէ որ Վահապը առջեւը հանեն: Նախ ողորթանօք, յետոյ խոստումներով, վերջէն սպառնալիքներով կ'աշխատի Վահանի միտքը թոխել տալ, բայց անօգուտ: Վահան իր քրիստոնէութեան իրաւունքը կը պաշտպանէ, գանձ ու հարստութիւն կը մերժէ, նոյն իսկ Գողթնեաց իշխանութիւնն ալ վրայ տալ չի վարանիր, միայն կը խնդրէ. *Տուր ինձ համարձակութիւն ըստ քրիստոնէից սովորութեան համարձակ ունել ինչ պաւանդութիւն կարգաւորութեան իմոյ* (ՍՈՓ. ԺԳ. 35-42): Հեշամ կը բարկանայ եւ կը հրամայէ *արկանել ի բանտ, եւ զոտս նորա պնդել ի կոչեղս*, ուր կը մնայ *աւուրս ութն*, որ է ըսել Մարտ 9էն մինչեւ 17, օր էր օր տօնին զոր ողորդմեան կոչեն, այսինքն է Ծաղկապարդի Կիրակին: Այդ միջոցին Հեշամ ստէպ բանտ վրկել կու տար *զիւրեանց օրինաց զվարդապետսն ի վիճել*, որոնք *ամաչեցեալ դառմային*. միւս կողմէ Վահանի վրայ ճիշդ տեղեկութիւն ստանալու համար, երագնթաց պատուիրակներ վրկած էր Մրուանի, որ *ի ժամանակին ի Միջագետս հանդիպեցաւ* (ՍՈՓ. ԺԳ. 44), կամ լաւ եւս Միջագետքի ոստիկան էր եղած (ՎԵՐ. 350): Նա կը պատասխանէր, թէ Վահան *յիմաստութենէ ոչ օտար եւ բարետոհմիկ մէկն է*, եւ չի *հիւանդ ոք կամ այլացաւ կամ օտարուսումն*: Վահան բանտին մէջ եղած ատեն կը մերժէր Յակոբիկ Ասորի երէցին ձեռքէն հաղորդուիլ, եւ վերջին օրը բանտապանէն հրաժեշտ կ'առնէր, շնորհակալ ըլլալով որ *գթութեամբ զիս ընկալար* (ՍՈՓ. ԺԳ. 44):

589. ՎԱՀԱՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԻԼԸ

Վահան զգացած էր այլեւս թէ քրիստոնէութեան համարձակութիւն ստանալու յոյս մնացած չէ, եւ թէ գործը վերջին կէտին հասած է, իսլամութենէ ետ դարձող մը նկատուելուն համար, ուստի աղօթքով ինքզինք մարտիրոսութեան կը պատրաստէր: Հապիւ թէ Մրուանէ դարձող երագրնթաց պատուիրակները անոր պատասխանը կը բերէին թէ Վահան ոչ պակասամիտ եւ ոչ ջլախտաւոր մէկն է, Հեշամ վերջին վճիռը տալու կը ձեռնարկէ, եւ Մարտ 18-ին աւագ Երկուշաբթի օր, նորէն ատեան կը հանէ Վահանը, եւ հարցափորձէ, խոստումէ եւ սպառնալիքէ ետքը մահուան վճիռը կ'արձակէ, մանաւանդ որ Վահանի համարձակ պատասխաններուն վրայ, ունկնդիրներն ալ կ'աղաղակէին *զի անյապաղ զրաւեսցի նա ի կենցաղոյս*: Բայց Հեշամ տակաւին կը յուսար վախցնելով միտք փոխել տալ, եւ դահճապետը կը հրահանգէր, որ սուր շողացնելով, եւ թեթեւ գծելով ատեն անցընէ, թերեւս հաւանի իրենց հաւատքին: Դահճապետը առաւ Վահանը, քաղաքէն դուրս հանեց, սպառնացաւ, *զսուսերն փայլեցոյց, հարկանելով սակաւ մի զարիւնացայտսն* ալ կատարեց, եւ տեսնելով Վահանի անյողդողդ հաստատամտութիւնը, վճիռը գործադրեց, եւ *վերացուցեալ զսուրն եհատ զգլուխն* (ՍՈՓ. ԺԳ. 49): Տարբեր ընթերցուածներ եւ պանապան

բացատրութիւններ բաղդատելով ստուգուած է, թէ Վահանի վկայութեան օրն է 737 Մարտ 18 աւագ Երկուշաբթի օրը, ցերեկի ժամը 9ին. իսկ Հայոց շարժական տոմարով 185 մարտի 27: Յայսմաւուրքը Մարտի 20-ը արեգի 20-ին փոխած է, որ համաձայն չէ նախնական վկայաբանութեանց: Սուրբերին մարմինը կը մնայ այն գիշեր *ի տեղւոջն ուր զմահապարտսն ընկենուին*, բայց ոչ ոք եւ ոչ չուներ կը մօտենան, եւ միւս առտուն ներքինապետը հրաման կ'ընէ, որ եթէ քրիստոնեաներ կան, գիտցածնուն պէս թաղեն: Ասոր վրայ ինչչափ քրիստոնեաներ որ կային, Յակոբիկ, Նեստորական եւ Հոռոմ հաւաքուեցան, եւ Օտարաց գերեզման ըսուած մասին մէջ հանգուցին. հագուստին կտորները եւ գետնի արինապանգ հողը ալ ժողովելով եւ պահելով: Թէոփիլէապու-Ստեփան կոչուած Հոռոմ մը ուզեց մարմինը գողնալով պահել, բայց Սերգիոսպոլսոյ Ասորի եպիսկոպոսը տէր եղաւ եւ յատուկ վկայարան կանգնեց. իսկ Երաշխաւորի առաջնորդը Արտաւազ վարդապետ եօթը տարի ետքը, 744-ին յատուկ ուխտի գնաց մինչեւ Ռուծափ, եւ քննութիւններ ընելով եւ գրաւոր վկայութիւններ հաւաքելով՝ Յայտնութեան տօնին, այսինքն 745 Յունուար 6-ին տեղը դարձաւ, եւ Հայաստանի մէջ քաղած լուրերուն եւ կանուխէն Վահանէ լսածներուն միացնելով մանրամասն կերպով վկայաբանութիւնը կապմեց: Նկատողութեան արժանի է Վահան Գողթնացիի 5 տուն շարականը, որ սովորականէ դուրս քնքուշ ոչովը, տարբեր հեղինակի մը գործ կը տեսնուի: Բերանացի աւանդութիւն մը կայ թէ Վահանի քրոջ կողմէ երգուած ըլլայ իբր պարզ ելերերգ: Ժամանակակիցներու մէջ յիշատակութիւն չենք գտներ, ազգին կողմէն Գողթնացի նահատակին նուիրուած յարգանքի մասին: Իր անունը տօնելի սուրբերուն մէջ անցած է, բայց չենք կրնար ճշդել, թէ ե՞րբ, եւ որո՞ւ ձեռքով տօնացոյցին անցաւ:

590. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻ

Դաւիթ կաթողիկոսի ժամանակակից նշանաւոր անձ մըն ալ Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոսն է: Պատմութեան մէջ յայտնապէս ըսուած է թէ Դաւիթ ձեռնադրուեցաւ (ՕՐԲ. Ա. 180), հետեւաբար հարկ չենք զգար աւելի կարեւորութիւն տալ Սիւնեաց եպիսկոպոսներուն տարիներէն քաղուելիք թուականին, որով Դաւիթ եպիսկոպոսի ձեռնադրութենէն հաշուելով (§ 417), Ստեփանոսի ձեռնադրութիւնը յետաձգուած կ'ըլլար մինչեւ 754, Տրդատ կաթողիկոսի ժամանակ (ՕՐԲ. Բ. 247): Ստեփանոս, որդին է Դըւնայ կաթողիկէի աւագերէցին, եւ հետզհետէ կաթողիկոսարանի, Մաքենոցաց վանքի, եւ Սիւնեաց վարդապետանոցի մէջ կրթուած: Այս վերջին տեղը կ'աշակերտի Մովսէս Սիւնեցիին, եւ անոր մահուրնէ ետքը, Անանիա կը ձեռնադրուի Սիւնեաց եպիսկոպոս, իսկ Ստեփանոս կաթողիկոսարանի ծառայութեան կը մտնէ Եղիայի ատեն, եւ կը սկսի փայլիլ Սուրբ Գրոց մեկնութիւններով եւ տօնապատճառի ճառերով: Սմբատ Բագրատունի *երկրնակ իշխանի միոյ* հետ վիճաբանած ատեն, Ստեփանոս կը զգայ յունական ուսմանց պէտք ունենալը, եւ յանկարծական որոշմամբ *փոխեալ զձեւն՝ փախստեալ* Կոստանդնուպոլիս կ'երթայ, եւ իմաստասէր ու միաբնակ ուսուցչի մը մօտ հելլէն եւ լատին լեուներու կը հմտանայ (ՕՐԲ. Ա. 177): Սմբատ, որ չենք կարծէր թէ պատրիկն ըլլայ, եղելութիւնը իմանալով Լեւով կայսեր կը գրո որ *չարափառ եւ հայհոյիչ* անձը հալածէ, սակայն Ստեփանոս ինքզինքը կը պաշտպանէ *անապգի եւ օտար եւ մուրոյ պատշառաւ եկեալ* անձ մը ձեւանալով: Միւս կողմէ դիւրութիւն մը գտնէ Ս. Սովիայի դիւանները պրպտել եւ Աթէնք ալ երթալ, Դիոնեսիոս Արիսպագացիի եւ Գրիգոր Նիւսացիի գիրքերը կը թարգմանէ, եւ ի նպաստ միաբնակ դաւանութեան վկայութիւններ կը հաւաքէ, եւ Գերմանոս պատրիարքի հետ ալ կը ծանօթանայ: Սա, իր վերջին տարին, Ստեփանոսի դառնալուն առթիւ, հաւատոյ գիր մըն ալ կը յանձնէ անոր, Հայոց կաթողիկոսին տանելու համար: Ստեփանոս Հայաստան գալով 728-ին, Օձնեցին վախճանած ու Արամոնեցին կաթողիկոսացած կը գտնէ, եւ անոր կը յանձնէ թուղթը, եւ բերած գիրքերը: Կաթողիկոսն ուրախութեամբ կը պատուէ եւ

կը փառաւորէ Ստեփանոսը, եւ նոյնիսկ իրեն կը յանձնէ Գերմանոսի թուղթին պատասխանն ու հերքումը պատրաստել, որ սակայն անոր ձեռքը չէ կրցած հասնիլ, վասնզի Գերմանոս նոյն 728 տարին վախճանեցաւ, եւ իրեն յաջորդեց Անաստաս պատրիարք, Լեւոն կայսեր պատկերամարտ կարծիքներուն համամիտ մը: Այդ երկու գրուածները անցած են Գիրք Թղթոցի հաւաքածոյին մէջ (ԹՂԹ. 358-395): Գերմանոսի գիրը պարզ բացատրական մըն է, աւելի ճառի քան թուղթի ձեւով, եւ ուր յառաջ բերուած են երկաբնականերուն սովորական խօսքերը: Սկիզբը սիրոյ եւ խաղաղութեան վրայ յորդորներ կը խօսի, *Ստեփաննոս աստուածասէր քահանայէ* իմացած կ'ըլլայ Հայոց իրենցմէ տարբերիլը, Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ 12 նպովքները կը յաւելու, որպէսզի Յոյներէն նեստորականութեան կասկածը հեռացնէ, եւ այդ նպատակով ընդարձակ բացատրութիւններ ալ կու տայ: Իսկ պատասխանի թուղթը կաթողիկոսի բերնէն գրուած է, թէպէտ անունը տրուած չէ, մինակ հասցէն Գերմանոսի ուղղուած է, որ *ծայրագոյն նախագահութիւն* ունեցող եւ *տիեզերական պատրիարք* կը հռչակուի: Հայերուն համար կ'ընդունի թէ *նուպունք* են, եւ *ներանձնական կրթութեան*, եւ *ճարտասանութեան ճեմարանին ներհունք* չեն, եւ *մետասաներորդ ժամուն ի կոչումն սուրբ* կոչեցեալ են: Կը յայտարարէ եւս թէ Յունաց մեղադրութիւնները ընդունած է *ի ձեռն Ստեփանոսի քահանայի*, եւ հիմնուելով Կիւրղի նպովքներուն վրայ կը բացատրէ թէ քաղկեդոնիկ դաւանութիւնը անոնցմէ հեռացած է, եւ երկարօրէն կը գրէ Սուրբ Գրոց եւ սուրբ հարց վկայութիւններով: Նամակին հետեւանքը ինչ ըլլալը պատմուած չէ, զի Գերմանոս նամակը ստանալու չհասաւ, թերեւս ալ մահը լսուելով նամակը չղրկուեցաւ, որովհետեւ Յունաց կողմէն անյիշատակ մնացած է:

591. ՍԻՒՆԵՑԻՒՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Այդ միջոցին կը վախճանէր Սիւնեաց եպիսկոպոս Յովհան, եւ Սիւնեաց նախարարներ, Բաբգէն եւ Զուրդ, Ստեփանոսը կը խնդրեն իրենց մետրապոլիտական այթոռին յաջորդութեան, եւ Դաւիթ կաթողիկոս յօժարութեամբ կը կատարէ անոնց առաջարկը: Ստեփանոս ունեցած հմտութեամբ եւ ժրութեամբ կը ձեռնարկէ ամէն կերպ բարեկարգութիւններով ճոխացնել իր վիճակը, մանաւանդ թէ բովանդակ Հայ Եկեղեցին, քարոզելով եւ գրելով, անկարգութիւններ դարմանելով եւ եկեղեցական պաշտամունքը ճոխացնելով: Սիւնեցւոյն մատենագրութիւններէն կը յիշուին Ծննդոց, եւ Յոբի եւ Եպեփէլի գիրքերուն (ՕՐԲ. Ա. 181), նոյնպէս Դանիէլի եւ Աւետարաններուն մեկնութիւնները (ԿԻՐ. 17), եւ ուրիշ հատուկտոր ճառեր եւ թուղթեր (ՀԻՆ. 494): Թարգմանութիւններէն յիշեցինք Արիսպագացին եւ Նիւսացին, կը յիշուին նաեւ Կիւրեղ Երուսաղեմացին եւ Ղեւտականի մեկնութիւն մը (ՀԻՆ. 496): Իսկ եկեղեցական պաշտամանց համար, ժամերգութեանց մեկնութիւններ է գրած (ՕՐԲ. Ա. 182), ինչպէս հատուած մըն ալ առջեւ կը բերէ Անձեւացին (ԱՆՁ. 77), եւ շարականներ, կցուրդներ, ստողոգիներ եւ տաղեր է յօրինած, որոնց մէջ նշանաւոր են Յարութեան աւագ օրհնութիւնները (ՕՐԲ. Ա. 182): *Օրհնութեան* շարականին ծագումը, Սաղմոսին ութը կանոններէն իւրաքանչիւրին ծայրը աւելցուած մարգարէական օրհնութիւններէն է, որոնք կանոնը քաղելէ ետքը եղանակով կ'երգուէին: Ատեն մը սկսեր են ութը կանոններուն օրհնութիւնները ամբողջաբար երգել Կիրակի օրեր, ասկէ ներշնչուած են Սիւնեցիին յօրինած աւագ օրհնութիւնները, մարգարէականներուն իմաստները փրկագործ տնօրինութեանց պատշաճեցնելով: Այդ պատճառով նոյնիսկ օրհնութեան շարականին սկզբաւորութիւնը Սիւնեցիէն կը կարծուի, եւ այդ իմաստով կրնայ առնուիլ Օրբէլեանի գրածը, թէ *բաժանեաց եւ գութն ձայնսն, եւ կարգեաց շարեաց զյարութեան օրհնութիւնսն* (ՕՐԲ. Ա. 181), որովհետեւ ութն ձայներ իբր եղանակներ Սիւնեցիէն առաջ են, իսկ օրհնութեան շարականներ հին չեն, ինչպէս են *հարց* եւ ուրիշ շարականները: Այժմ գործածական

ութը աւագ օրհնութիւններէն մէկը Շնորհալիի կը վերագրուի (ՏԱԹ. 637), սակայն Սիւնեցիին հատ մը պակաս գրած չ'երեւիր, ինչպէս Օրբէլեանի խօսքէն ալ կը քաղուի, այլ Շնորհալին, որ ամէն տեսակը փորձած է գրել, հատ մըն ալ ինքն գրելով հինին տեղ փոխանակած կ'ըլլայ: Սիւնեցիին բոլոր գրական երկասիրութիւնները պէտք չէ որ եպիսկոպոսական ձեռնադրութենէն ետքի միջոցին թողունք, վասնզի կանուխէն սկսած է նորա արդիւնաւորութիւնը:

592. ՍԻՒՆԵՑԻԻ ՍՊԱՆՈՒԻԼԸ

Ստեփանոս նախանձայոյց էր նաեւ վարուց եւ բարոյից բարեկարգութեան, եւ անաչառ էր այդ մասին տեսած զեղծումները յանդիմանելու եւ ամէն միջոցներով արգիլելու: Այդ նպատակով հովուական այցելութիւններ ալ կը կատարէր *ի մէջ երկրոտասան գաւառաց մեծավիճակ գաւազանի իւրոյ*, այսինքն է Սիւնեաց 12 գաւառներուն մէջ, քարովելով եւ խրատելով, ուղղելով եւ սաստելով: Ամառուան միջոցին կը հանդիպի Վայոցձոր գաւառը, Եղեգիկ ձորը, Մոսկան աւանը, ուր կը բնակէր, *կին մի սեղեխ արքեայ յիմարութեան ախտին*: Արդէն երեք անգամ խրատած էր վայն, բայց նէ անպեղջ կը մնար, ուստի Ստեփանոս *վճիռ հատեալ մեծ պատու հասի*, պաշտօնապէս վայն կը բանադրէր: Պոռնիկ կինը, որ գիրքի եւ իշխանութեան տէր մէկն էր, վայրանալով իրեն եղած անարգանքին համար, անօրէն վրէժխնդրութեան կը դիմէր: Սաստիկ օր մըն էր, եւ Ստեփանոս նոյն երեկոյ Աւազակն կոչուած ջուրին մինչեւ գլուխը կ'ելլէր *յովանայ ի նմա*, եւ ուրի ծառի մը վրայ անկողին շտկել տալով կը ննջէր: Կինն ու հոմանին գիշերայն ու վէնքով կու գան եպիսկոպոսին պառկած տեղը, եւ երբ հոմանին կը քաշուի վատթար խորհուրդը գործադրել, ինքն կինը *հարեալ զտուրն ի փողսն սրբոյն, հեղոյր զարիւնն անբիծ* (ՕՐԲ. Ա. 182-185): Եպիսկոպոսին հետեւորդները, առտուն կ'իմանան եղելութիւնը, եւ հանդիսով ու ժողովուրդով կը հանգուցանեն մերձակայ Արկազան գիւղի Ս. Քրիստափորի եկեղեցին, որ է այժմեան Արկեազի Ս. Խաչ վանքը: Նու ճգնաւորը տեսիլքի մէջ կը տեսնէ Ստեփանոսի երկնային փառաւորութիւնը, եւ թերեւս այս պատճառով անոր յիշատակը Յայսմաւուրքի անցած է, թէպէտ տօնելի եղած չէ: Ստեփանոսի մահուան օրը դրուած է Հայոց 184 թուականին հրոտից 15 եւ Յուլիսի 21, Սիմէոն Աղուաշի յիշատակին օրը (ՕՐԲ.Ա. 186), թէպէտ նոր Յայսմաւուրքը կը դնէ հրոտից 17, եւ Յուլիսի 23 (ՅԱԱ. Բ. 37), իսկ հինը՝ հրոտից 18 եւ Յուլիս 24 (ՅԱՅ. 668): Եթէ Սիմէոն Աղուաշի օրը պինդ պիտի բռնենք, Յուլիսի 21-ը պիտի նախադասուի, իսկ հրոտից 15-ը միայն անշարժ տոմարով կ'արդարանայ, թէ ոչ Հայոց 184, որ է 735 տարին, հրոտից 15-ը, շարժական տոմարով կ'իյնայ Մայիս 6ին: Հին տոմարի շարժական թուականները անշարժ տոմարի վերածելու անձշղութիւնը յաճախ է մեր վերջին գրողներուն մէջ, դժուար է որոշել, թէ որը որին հպատակեցնելով փոփոխած են: Ստեփանոսի սպանութեան հետեւանքներուն գալով, ահագին երկրաշարժ մը վերիվայր կ'ընէ նոյն օրերը Վայոցձոր գաւառը, տասը հազարէ աւելի մարդիկ կը կորսուին, գիւղեր կը թաղուին եւ գետեր կը կորսուին, իսկ Ստեփանոսի մարմինը Արկեազէն Թանահատի վանքը կը փոխադրուի: Այս փորձանքին պատճառով գաւառի Վայոցձոր կոչուիլը (ՕՐԲ.Ա. 186), ոչ իբրեւ անունի ծագում, այլ իբրեւ անունի յարմարութիւն պէտք է իմանալ, զի աւելի հին է Վայոցձոր անունը (ՓԱՐ. 38), զոր ոմանք ոչ *վայ* բառէն, այլ հնդկական *Վայու* աստուածութենէն կ'ուկեն առնել (ՕՐԲ. Ա. 333): Իսկ մարդասպան կինը *անագան ուրեմն եկեալ ի սգաւորութիւն*, ինքպինքը սաստիկ ապաշխարութեան կու տայ, եւ Թանահատի վանքին հանդէպ բացօթեայ գուրի մը մէջ կ'ապրի բաւական տարիներ մինչեւ իր մահը, եւ նոյն գուրին մէջ կը թաղուի, որ *կայ հանդէպ վանացվ*, ինչպէս կը գրէ Օրբէլեան (ՕՐԲ. Ա. 187): Ստեփանոս Սիւնեցիին եպիսկոպոսութեան պաշտօնը, եթէ Օրբէլեանի հետեւինք, *ամ մի* պիտի ըսենք, թէպէտ ինքն ալ կը յիշէ թէ *ոմանք ութ ամ ասեն* (ՕՐԲ. Ա. 182): Եթէ 728ին Կոստանդնուպոլսէ դառնալէն ետքը ձեռնադրուեցաւ, եւ 735-ին սպաննուեցաւ, 8

տարիներու միջոցը կ'արդարանայ, թէ ոչ պիտի ըսենք թէ 734-ին ձեռնադրուեցաւ եւ միւս տարին նահատակուեցաւ: Ըստ մեզ անյարմար չ'ըլլար 8 տարիներու կարծիքը նախադասել:

593. ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ ԵՒ ՍԱՀԱԿԴՈՒԽՏ

Դաւիթ կաթողիկոսի ժամանակին եղելութիւնները լրացնելու համար, պէտք է յիշենք, թէ այս միջոցին կը յիշուին քանի մը բանիբուն եւ ընտրեալ անձեր ալ, որոնք ուսումնական հռչակ ունեցան, թէպէտեւ անոնց վրայ որոշ տեղեկութիւններ չունինք, եւ անոնցմէ մնացած արդիւնք ալ չէ հասած ձեռուրնիս: Մենք ալ պիտի շատանանք անունների միայն յիշելով, երբ են՝ Եփրեմ վարդապետ, Խաչիկ վարդապետ, Դաւիթ Հռոմայեցի, Անաստաս վարդապետ (ԿԻՐ. 40), որ թերեւս է նոյնինքն *Վասն վանօրէից* գրութեան հեղինակը (ԱՆԱ. 10), եւ Ստեփանոս դրաներէց, հմուտ *իմաստասիրական եւ գրամարտիկոս*, այսինքն քերականական *արհեստից* (ՍԱՄ. 89): Գրական արդիւնքով փայլողներուն մէջ պէտք է յիշել Սահակդուխտ Սիւնեցի կուսանը, Ստեփանոսի քոյրը, որ բանաստեղծական եւ երաժշտական հմտութեամբ նշանաւոր եղած է, եւ Գառնի գիւղի ձորակին մէջ իրեն առանձնարան մը կապմած, քաղցրանուագ ըաղեր յօրինած եւ երգած է, եւ նոյնիսկ վարագոյրի ետեւէն ուրիշներուն ալ սորվեցուցած է: Իրեն գրածներէն կը յիշուի *Սրբուհի Մարիամ* երգը (ՕՐԲ. Ա. 182), գուցէ եւ Վահան Գողթնացիի *Չարմանալի է ինձ* շարականը, որ փափուկ պագումներ կը բուրէ, որ ուրիշներէ Վահանի քրոջ կը վերագրուի (§ 589), որ ծանօթ անձ մը չէ, մինչ Սահակդուխտի եւ Վահանի մէջ առաջուց հոգեւոր հաղորդակցութիւն եղած ըլլալը հաւանական է: Սահակդուխտի գերեզմանը եղած է նոյն իսկ Գառնոյ ձորակին մէջ:

594. ԴԱԻԻԹԻ ՄԱՀԸ

Դաւիթ կաթողիկոս խաղաղութեամբ կնքեց իր կեանքը 741ին, 13 տարի պաշտօնավարելէ ետքը, եւ հարկաւ թաղուեցաւ, իր ծննդավայրն եղող իր կալուածն եղած, եւ իրեն հայրապետանոց ըրած Արամոնքի մէջ: Թէ ոչ բոլորովին աննշանակ, բայց արդիւնաւոր անձնաւորութիւն մը եղած չէ: Դուինը թողլով Արամոնք քաշուիլը, մեր տեսութեամբ աւելի դժուարութենէ փախչելով, անձնական հանգիստ փնտռելու նշանակ է, քան թէ բարձր եւ փափուկ պագման հետեւանք: Վահան Գողթնացիի տւած խորհուրդն ալ, որ անապատ մը քաշուի եւ ուրիշին վնաս չհասցնէ, աւելի իրեն վրայ ալ ծանրութիւն հրաւիրել չուպելու իստոն ունի: Իր ժամանակին մէջ նշանաւոր ձեռնարկով մը կամ գործունեայ դերով մըն ալ երեւան եկած չէ, եւ Ստեփանոսսիւնեցիի եւ ուրիշ վարդապետներու մասին ցուցուցած համակրութիւնը, սովորական գործէ մը աւելի չէ: Դաւանական խնդիրներու մէջ Օձնեցիին արդիւնաւոր ժառանգութեամբը բախտաւորուած ըլլալով, նոր խնդիր մըն ալ չունեցաւ գործունէութիւն ցուցնելու համար, իսկ Գերմանոսի ուղղուած հաւատոյ գիրն ալ՝ բովանդակ Ստեփանոս Սիւնեցիի արդիւնքն է: Ըստ այսմ աւելի բան մը պիտի չկարենանք ըսել Դաւիթի կաթողիկոսութեան վրայ:

S. ՏՐԴԱՏ Ա.ՈԹՄՍԵՑԻ

595. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Տրդատի հայրենիքը միայն գիտենք, Վանանդ գաւառի Ոթմուս գիւղը, որ Գիւտի անպաշտօն հայրապետանոցն էր եղած (§ 290), եւ ուր ծնած էր Իսրայէլ կաթողիկոսն ալ (§ 508): Կը յիշուի նաեւ թէ *ի տանէ նախարարացն էր* (ՂՆԴ. 167), եւ ուրիշ բան չենք գիտեր իր վրայ: Նկատելով որ բոլոր կաթողիկոսներ եպիսկոպոսներուն մէջէն առնուած են, եւ եպիսկոպոսներն ալ իրենց վիճակներուն բնիկներէն եղած են, հնար էր Տրդատը Վանանդի եպիսկոպոս եղած ըսել, բայց բնաւ յիշատակութիւն չունինք: Իրեն համար Պատմաբանը կը վկայէ, թէ եղած է *այր սուրբ եւ պարկեշտ, եւ փայլեալ առաքինութեամբ, այնպէս որ՝ նոյն իսկ ասպատակք չար հինից յամենայն ուստեք դադարեալ լինէին ի սադրելոյ սրբութեան աղօթից նորա* (ՅՈՎ. 134) Դաւիթի վերջին

օրերը ասպատակութիւններ չեն յիշուած, որ անմիջապէս Տրդատի աղօթքով դադրած ըլլան, ուստի պէտք է մեկնել այն պատերազմներուն եւ արշաւանքներուն վրայ, որոնք Տրդատի օրով սկսան Հեշամի մեռնելէն ետքը, եւ անոր օրովն ալ վերջացան, ինչպէս պիտի պատմենք: Իր ընտրութեան մեր ալ տուած 741 թուականը, գեղեցիկ գոնգադիպութեամբ կը համաձայնի Ասողիկի գրածին հետ, որ է Հայոց թուականի 190 տարին, (ԱՍՈ. 107), իսկ տեւողութեան համար մեր պննած եւ բաղդատած 15 ցուցակներէն, միայն մէկը 27 տարի գրած է, եւ մեր ալ բոլորովին անունը մոռցած է, մնացածները հաստատապէս 23 տարի կու տան, որով իր կաթողիկոսութեան վերջը պէտք է դնել 764-ին: Այդչափ երկար միջոցին մէջ Տրդատի անձնական գործունէութենէն բնաւ յիշատակ մը չունինք, սակայն քիչ չեն արտաքին եւ ներքին եղելութիւններ, զորս պէտք է քաղեն, որպէսզի Հայաստանի կացութեան շարայարութիւնը պահենք, եւ հետագայ դէպքերուն կապակցութիւնը յայտնուի:

596. ԻԻՄԵԱՆՔ ԵՒ ԱՊԱՍԵԱՆՔ

Տրդատի առաջին տարիները Հեշամի վերջին տարիներն են, եւ խաղաղութեամբ շարունակեցին մինչեւ 743, երբ Վալիտ Բ. յաջորդեց իր հօրեղբօր: Այդ օրէն կը սկսի Իւմմեանց հարստութեան քայքայումը: Շատոնց էր որ Իւմմեանք իբր բռնակալներ կը նկատուէին ուղղամիտ իսլամներուն կողմէն, ամիրապետութեան՝ կամ իրենց բառով՝ մեծ իմամութեան պաշտօնը, Ֆաթմայի եւ Ալիի սերունդին, այսինքն Մուհամմէտի հարապատ սերունդին ձեռքէն յափշտակած ըլլալուն համար: Երկու գերդաստաններ իրենց իրաւունքը կը նկատէին այդ պաշտօնը, մէկը Ալիի տան կոտորածէն աւատած, անոր Մուհամմէտ որդւոյ սերունդը, միւսը իրենց մարգարէին հօրեղբօր՝ Ապպասի տունը: Այս երկուքին մէջ ձուլումի ձեւ մը տեղի ունեցաւ, երբ Ալիի թոռ՝ Ապտուլլահ-պին-Մուհամմէտ իր իրունքը փոխանցեց Ապպասի թոռնորդի Մուհամմէտի, որ այս պատճառով Հեշամէ հալածուեցաւ, եւ բանտարկուեցաւ, եւ ապատութիւն գտնելէլ քիչ ետքը մեռաւ 746ին, իրաւունքը թողլով իր որդւոյն Իպրահիմի, որ օրինաւորապէս տիրանալու չհասաւ եւ սպանուեցաւ, եւ իրմէ ետքը իրաւունքին տիրացաւ եւ յաղթանակեց Մուհամմէտի միւս որդին, Ապտիւ-Ապպաս, Ապպասեանց հարստութեան հիմնադիրը, որուն Սաֆֆան կամ Արիւնուշտ մականունը տրուեցաւ: Հեշամի մահուրնէն մինչեւ Իւմմեանց դադարումը եւ Ապպասեանց սկզբնաւորութիւնը, 7 տարիներ անցան, 743-էն 750: Հեշամի յաջորդը Վալիտ Բ. իր պեղիսութեամբ եւ անառակութեամբ զգուելի ֆարձաւ, եւ տարիէ մը ըսպաննուեցաւ, եւ անոր յաջորդելու համար մէջտեղ ելան, Եէպիտ Վալիտի որդին, Եէպիտ Սիւլէյմանի որդին, Սիւլէյման Հեշամի որդին, եւ Իպրահիմ Վալիտի միւս որդին, որոնք իրարու դէմ մաքառեցան, մինչեւ որ Մրուան-պինի-Մուհամմէտ, Մրուան Ա. ամիրապետին թոռը, այն որ Հայաստանի (§ 581) եւ յետոյ Միջագետքի ոստիկան էր եղած (§ 588), ուզեց շփոթութեանց վերջ տալ եւ ինքն գրաւեց ամիրապետութիւնը 744ին, եւ վեց տարի պահեց, մինչեւ 750: Մրուան շարունակ ապստամբութեանց դէմ մաքառելու եւ պատերազմներ մղելու ստիպուեցաւ, մինչեւ որ Ապպասեանք վերջնականապէս զօրացան, եւ Մրուան սպաննուեցաւ Եգիպտոսի Պուշին գիւղը, Ղփտիներու եկեղեցիին մէջ (ՎԵՐ. 356): Իւմմեանց հարստութեան վերջանալովը եւ Ապպասեանց հարստութեան սկսելովը, Արաբական ինքնակալութեան վեհապետական տունը միայն փոխուեցաւ, պետութիւնը նոյնը մնաց, եւ Հայաստան տէր չփոխեց, միայն ինքնակալութեան կերդրոնը փոխուեցաւ, վասնզի Ապպասեանք դամասկոս բոլորովին թողուցին, եւ մայրաքաղաքնին Պաղատատի մէջ հաստատեցին:

597. ՆԱԽԱՐԱՐԱՅ ԳԺՏՈՒԹԻՒՆԵՐ

Այդչափ շփոթութեանց մէջ, որոնց ասպարէզ էր գլխաւորապէս Միջագետքը, հնար չէր որ Հայաստան անոնց ազդեցութիւնը չզգար: Մրուանէ ետքը Հայաստանի ոստիկանութիւնը

յանձնուած էր Իսաբ-պինի-Մըսլիմի (ՂՆԴ. 146), որ պաշտօնի վրայ էր տակաւին, երբ Գրիգոր եւ Դաւիթ Մամիկոնեանք, որք Վալիտի հրամանաւ արքորական կալանաւորութենէ ապառած էին, անոր սպաննուելէն ետքը Հայաստան եկան (ՂՆԴ. 149), եւ Վասպուրական նահանգը ոտք հանեցին: Դաւիթ դաւաճանութիւն ալ կազմեց Աշոտը սպաննելու, սակայն նա ինքզինքը պաշտպանեց, եւ իրենները Դարունից բերդին մէջ ամրացնելով՝ ինքն Մրուանին գնաց, հին բարեկամութեան շնորհիւ պաշտպանութիւն գտնելու համար (ՂՆԴ. 150): Աշոտին մեկնելուն վրայ, Իսաբ պատրիկութեան պաշտօնը յանձնեց Գրիգոր Մամիկոնեանի, սակայն Մրուան հրամայեց Աշոտը վերհաստատել, եւ Դաւիթ Մամիկոնեանը պատժել, *ծայրակոտոր առնել ոտիւք եւ ձեռօք, եւ փայտի դատապարտել ի մահ* (ՂՆԴ. 151): Իսաբ պարտաւորուեցաւ հրամանները գործադրել, մերձաւոր հաշուով 746 տարին, բայց Գրիգոր ատելութիւնը սաստկացաւ Աշոտի դէմ, որովհետեւ առաջին արքորի ցաւին աւելցան եղբօրը կորուստը եւ իր պաշտօնանկութիւնը: Մտածեց օգուտ քաղել Արաբացւոց ընտանի պատերազմներէն, եւ անոնց լուծը թօթափելով, նորէն Բիւզանդական կայսերութեան ներքեւ մտնել, քաջալերուելով այն յաղթութիւններէն, զորս Կոստանդին Ե. Կոպրոնիմոս, որ 741ին իր հօրը Լեւոնին յաջորդած էր, կը տանէր Արաբացւոց վրայ Փոքր Ասիոյ կողմերը: Արտաքուստ *առնէր խաղաղութիւն ընդ Աշոտայ բանիւք միայն*, բայց ներքուստ նախարարներուն մէջ կը տարածէր իր խորհուրդը *ի բաց կալ ի հնապանդութենէ Իսմայէլի*, եւ կը յաջողէր ալ, *եւ ամենայն նախարարք Հայոց այդ խորհուրդին կը հաւանէին*, վասնզի ծանր դարձած էր արաբական լուծը, եւ պատեհ առիթ կը նկատուէր անոնց ներքին երկպառակութիւնը (ՂՆԴ. 152): Գրիգոր համախոհները, իրենց մէջ միաբանելէն ետքը Աշոտին կը հաղորդէին իրենց խորհուրդը, եւ թէպէտ սա շատ կ'աշխատէր զիրենք համուզել, եւ գործին անստուգութիւնը եւ վտանգները բացատրել, բայց անոնք զինքը *հարկացուցանէին կամակցիլ եւ միաբանիլ*, սպառնալով զինքն բոլորովին լքանել: Վերջապէս Աշոտ եւ Գրիգոր *դնէին դաշինս ուխտի առ միմեանս*, ոստիկանը կը մերժէին, ապստամբութիւնը կը հռչակէին, եւ Տայոց լեռները կ'ամրանային, Պոնտոսի յունական բանակին պաշտպանութեան վստահելով (ՂՆԴ. 154): Ապստամբութեան թուական կրնայ հաշուուիլ 747 տարին: Բայց եւ *ոչգամն ողջոյն* կրնային համաձայնութեամբ գործակցիլ, երկպառակութիւնը կ'աճէր մէջերնին, եւ Աշոտ մաս մը նախարարներով կը բաժնուէր, ու դէպի Բագրեւանդ կը մեկնէր, իրեն սեփական գաւառը, եւ նորէն Արաբացւոց հետ հաշտուելու վրայ կը խորհէր: Աշոտի հետ եղողներէն ոմանք լուր կը հասցնէին Գրիգորի, որ անմիջապէս իր գունդերով կը հասնէր, Աշոտը կը պաշարէր եւ կը կալանաւորէր, եւ *տայր ի ձեռս ծառայիցն Դաւթի*՝ իր սպանեալ եղբօր, եւ անոնց ձեռքով կուրցնել կու տար ու կը թողուր, եւ ինքն իբր Հայոց իշխան, Կարին քաղաքը կ'երթար, յաղթութեան աւետիսներ կը տարածէր (ՂՆԴ. 155), եւ կը հռչակէր Կոստանդին Կիպրոնիմոսի՝ Յունաց կայսեր տիրապետութիւնը: Իրողութեանց ժամանակագրութիւնը հաշիւի առնելով պէտք է 748-ին դնել այդ եղելութիւնը: Գրիգոր իր ձեռնարկի վայելքը չունեցաւ, վասնզի քիչ ետքը *ուժգին վտանգիլ տագնապէր*, եւ չարչար ախոտով կը մեռնէր, եւ իրեն տեղ Հայոց իշխան կ'ըլլար, իր կրտսեր եղբայրը Մուշեղ Մամիկոնեան, բայց այն ալ *սկսաւ ինչ ժամանակս* միայն կրնար գորշի վրայ մնալ (ՂՆԴ. 156): Չենք գիտեր, թէ այդ տագնապալից պարագայից մէջ, ինչ դեր ունեցաւ Տրդատ կաթողիկոսը, վասնզի եւ ոչ իսկ անունը կը յիշուի: Եթէ Պատմաբանին գրածին նայինք, միայն աղօթքով աստուծային ողորմութեան կը յանձնարարէր իր ժողովուրդը:

598. ԱՊՊԱՍԵԱՆՅ ԿԵՂԵՔՈՒՄՆԵՐ

Արաբացւոց ներքին պատերազմները եւ Իւմմեանց ու Ապպասեանց ներհակընդդէմ պայքարները՝ դիւրութիւն ընծայած էին Հայոց, անոնց տիրապետութիւնը նշկահել, ինչպէս

Յոյներուն ալ նպաստեր էին, դիւրին յաղթութիւններ տանիլ: Բայց հապի թէ Ապուլ-Ապպաս, ամիրապետութեան տիրացաւ 750-ին, եւ փոքրիշատէ կեդրոնին կառավարութիւնը կարգադրեց, իր մտադրութիւնը դարձուց իր ինքնակալութեան գաւառները գտալ, եւ ապստամբած մասերը խստութեամբ հնապանդեցնել: Ապպասեանք պատմութեան մէջ լաւ յիշատակութիւն ունին իբր պարգացման եւ գիտութեան հովանաւորներ, սակայն ասիկա հետագայ դարերու արդիւնք եղաւ, իսկ Ապուլ-Ապպաս աշխարհը արիւնով ողողեց իր իշխանութիւնը ամրացնելու համար: Միջագետքի, Ատրպատականի եւ Հայաստանի կողմերը յանձնեց իր եղբօր Ապուլ-ճաֆէր-էլ-Մանսուրի, եւ նա ձեռնարկեց *նախ ելեալ յաշխարհս Հայոց* (ՂՆԴ. 158): Միեւնոյն արիւնուշտ ձեւը գործածուեցաւ բոլոր Հայերուն վրայ, անոնց վաղանցուկ ապստամբութեան վրէժը լուծելու, եւ ամենասատիկ բռնութիւններ գործածուեցան: Հինէր անվճար տուրքերը գանձելու համար, մեռեալներուն անունով ալ այրիները ու որբերը կը նեղուէին, քահանաներու եւ բոլոր եկեղեցականներու շնորհուած ապահարկութիւնը (§ 562) չէր յարդուեր, եւ մեռածներուն անունները յայտնելու համար քուքերով եւ բիրերով կը խոշտանգէին, եւ գլխահարկի տուրքը ապահովելու համար կը հրամայէր *դնել կնիք կապարեայ յամենեցուն պարանոցս*: Նախարարական տուններուն ձեռք ոչ պարդեր կը մնային եւ ոչ մթերներ, ոչ ձիեր եւ ոչ ջորիներ, ամէն բան կը գոհուէր Ապուլ-ճաֆէրի բռնութենէն ապատելու, որ ոչ միայն վրէժխնդրութեամբ բորբոքած էր, այլ եւ բնութեամբ չափազանց արծաթասէր էր, ինչպէս Արաբ պատմագիրներ ալ կը գրեն, *եւ պղանգ առաւել քան պատուած մեծարէր* (ՂՆԴ. 256), Ապուլ-ճաֆէր Հայաստանի մէջ իր բացառիկ պաշտօնը լրացնելով, 752-ին ոստիկան կը թողուր Ուսագի որդի Ելպիտը (ՂՆԴ. 160), եւ ինքն կ'անցնէր միւս գաւառները: Ապուլ-Ապպաս կը մեռնէր երբ ուխտագնացութեան համար Մէքքէ երթալու վրայ էր 754-ին, եւ Ապուլ-ճաֆէր ամիրապետութեան կը յաջորդէր: Սա ինքն է որ նոր Պաղտատը հիմարկեց Տիգրիսի եկերքը, որ Սամարա ալ կոչուած է (ԱՍՈ. 108):

599. ՀԱՅՈՑ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

Ելպիտ երկրին կառավարութեան ձեւը վերանորոգելով, պատրիկութեան պաշտօնին կը կոչէ Սահակ Բագրատունին, որդի Բագարատի եւ հօրեղբօրորդի կուրացեալ Աշոտ պատրիկի, որ այլեւս գործի անյարմար ըլլալով՝ խաղաղութեամբ կ'ապրէր Դարոյնք աւանին մէջ, ուր եւ մեռաւ եւ թաղուեցաւ կուրանալէն 13 տարի ետքը (ՂՆԴ. 156), որ է ըսել 761-ին: Սահակ կը նկարագրուի իբր *այր գեղաղէջ երեսօք, եւ երեւելի հասակաւ, եւ պղնձական բնութեամբ, եւ ծանօթ երկիրդին Աստուծոյ, որ ականայութեամբ կը տանէր նոր պաշտօնու, դժուարանալով աջակից երեւնալ Ելպիտի բռնութեանց, բայց պարտաւորեալ առաջնորդէր պօրաց Հայոց, թէպէտեւ հատաւ սակ արծաթոյն, որ գայր ամի մաի յարքու նուստ պօրացան Հայոց՝ Իւմմեանց ժամանակ* (§ 583) եւ նախարարներ կը պարտաւորուէին ի տանց իւրեանց հանդերձել *պգու նդս պօրացն* (ՂՆԴ. 160): Այդ միջոցներուն կ'իյնայ, որ Կոպրոնիմաս կայսր, Փոքր Ասիոյ մէջ կայսր հռչակուած իր քեռայրին՝ հայկապ Արտաւազդին ապստամբութիւնը նուաճելէն, եւ կայսրութեան ծառայող Հայերուն վրայ խստութիւններ գործադրելէ ետքը (ԼՊԱ. 502), նոր արշաւանք մը կազմակերպեց դէպի Հայաստան, եւ մինչեւ Կարին հասաւ, եւ քաղաքն ալ գրաւեց եւ աւարեց, եւ մեծ գերութիւն մըն ալ վերցուց, որուն կամաւորապէս խառնուեցան նաեւ Հայերէն շատեր, արաբական բռնութիւնները ապատելու նպատակով (ՂՆԴ. 161): Սակայն հաստատուն չեղաւ Յունաց յաջողութիւնը: Արաբացիք արշաւանքը նորոգեցին նոր ոյժերով, Մելիտինէն գրաւեցին, Կիլիկիա մտան, եւ Պամփիլիոյ մէջ ալ Մելասի ձակատամարտը վաստկեցան (ՎԵՐ. 363): Ելպիտ ալ իր կողմէն նորան Կարինը գրաւեց, եւ քանդուածները վերաշինեց, եւ հեռացած բնակիչներուն տեղ Արաբացի գաղթականութիւն բերաւ (ՂՆԴ. 161): Այդ եղելութիւնները կրնանք վետեղել 756-է 758 տարիներուն մէջ: Իսկ

Հայաստանի կացութիւնը բնաւ բարւոքման վիչակ չունեցաւ, որովհետեւ *ի հրամանատարութեան Եւզիտի եւ իշխանութեան Աբղլայի միւսոյ*, որ է Ապու-ճաֆէրը, յոյժ ծանրացաւ անուր լծոյ հարկապահանջութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց, մինչեւ կարենալ ըսել, թէ *վախճանեաց գիւտ արխայոյ ի յերկրէս* (ՂՆԴ. 166): Ասոր հետ ասոր անոր կողմէ ալ քմածին բռնութիւններ պակաս չէին, եւ մեծ ոստիկանին հրամանին ներքեւ եղող զօրավարներն ալ, ուլած բռնութիւննին կը գործէին: Սիւլէյման Պարսիկ անուն մէկ ասպատակով կը նեղէր Վասպուրականի նահանգը. ժողովուրդը բռնադատուեցաւ պէնքով դիմադրել, որուն գլուխ կանգնեցան Սահակ ու Համապասպ՝ Վահան Արծրունիի որդիներ, բայց երկուքն ալ պատերազմի մէջ ինկան քաջաբար դիմադրելէ ետքը, սակայն եղբայրնին Գագիկ Արծրունին, յաջողեցաւ ասպատակը ետ մղել եւ Սիւլէյմանն ալ սպաննել (ՂՆԴ. 162): Անկէ ետքը Ծալէհ կամ Սալիհ անուն՝ ուրիշ զօրավար մը կը հասնի Վասպուրական, եւ Գագիկ կը պարտաւորուի Նկան բերգը ամրանալ, եւ պատեհ գտնելով եւ նոր ոյժ ժողովելով, յարձակումը եր կը մղէ: Բայց անկէ ետքը ալ Ռուհ անուն ուրիշ զօրավար մը կու գայ, որ կը պարտաւորէ Գագիկը ետ քաշուիլ, եւ նորէն Նկանի մէջ ամբանալ: Ռուհին կը յաջորդէ Մուսէ կամ Մուսա զօրագլուխը, որ երկար ջանքերէ ետքը չկարենալով ամրոցը առնել, նենգութեան դիմելով Գագիկը կը խաբէ, եւ վայն իր երկու պաւակներու՝ Համապի եւ Սահակի հետ մէկտեղ, կապանօք ամիրապետին կը ւրկէ: Գագիկ պահանջուած գումարները վճարելէն ետքը ալ ապատութիւն չի գտներ, եւ բանտի մէջ կը մեռնի, իսկ երկու տղաքը նորէն Հայաստան կը դառնան (ՂՆԴ. 165):

600. ԵՒԶԻՏԻ ԿԵՂԵՔՈՒՄՆԵՐ

Նոր փորձանք մըն ալ կը հրաւիրէր երկրին Եւզիտի անխորհուրդ մէկ գործը: Ոստիկանը երեւի ազահութեան նպատակէ մղուած, Խապիրներու հետ բարեկամութիւն կը հաստատէ, եւ անոնց թագաւորին կամ խաբանին՝ Խաթուն անուն քոյրը կնութեան կ'առնէ, որ նաժիշտներու եւ ծառաներու, պարդերու եւ գանձերու առատութիւն մըն ալ մէկտեղ կը բերէ: Խաթուն *սակաւ ինչ ժամանակ* ետքը կը մեռնի, եւ խաբան վայն *դաւով նենգութեամբ* սպաննուած կարծելով, Եւզիտի իշխանութեան, այսինքն Հայաստանի վրայ վազմաթիւ արշաւանք մը կը հանէ, եւ ամէն չարիք հասցնելու հրահանգ կու տայ իր զօրավարին, որ էր Ռաժդարխան, Խաթիրշիթերայ իշխանը (ՂՆԴ. 162): Խապիրներու ասպատակը, Աղուանից եւ Վրաց եւ Հայոց գաւառները կ'աւերէ ու կ'աւարէ, կը գերէ ու կը գերիէ, իսկ Եւզիտ չի համարձակիր անոնց դէմ դնել, եւ քաշուած կը մնայ իբր թէ *ոչինչ թուէր նմա կործանումն աշխարհին* (ՂՆԴ. 164): Իսկ Խապիրներ միայն վրէժ մը լուծած ըլլալնին բաւական համարելով, ետ կը դառնան, եւ հաւանաբար այս պարագան է, որ ասպատկներուն ինքնիրեն ետ դառնալը, վերագրուած է *սրբութեան աղօթից* Տրդատ կաթողիկոսին (ՅՈՎ. 134): Թէպէտ Խապիրներու ասպատակը կը դադրէր, սակայն Եւզիտի կեղեւումները չէին դադրեր: Որպէսզի դրամ ժողովէ, ամէն միջոցներ կը գործածէր, *կտտանօք, գելարանօք, կախաղանօք եւ դառն տանջանօք* ամենքը անխտիր կը խոշտանգէր, ամէն տեսակ բարուրանքներով եւ գիւտերով եղածը յափշտակել կ'աշխատէր, այնպէս որ *կապանօք սնանկութեան կը կապուէր երկրիս Հայոց*, եւ ամէն ոք *ի յայրս եւ ի փապարս զօղեալ թաքչէին*, կամ թէ *ձիւնահեղձ կամ գետալէժ լինէին*, որ Եւզիտի հարկահաններուն եւ հարստահարողներուն ձեռքէն ապատին: Սահակ պատրիկ եւ Տրդատ կաթողիկոս, քանիցս ջանացին Եւզիտի հասկցնել իր բռնած եղնակահին վտանգները, սակայն լսող չկար, ուստի իրենց գանգաւոր մինչեւ Պաղտատ՝ Ապու-ճաֆէր ամիրապետին հասցուցին, որ վերջապէս հաւանեցաւ Եւզիտը ետ կանչել, (ՂՆԴ. 167), թերեւս հաւաքածին համեմատ իրեն մաս հանած չլինելուն համար, որովհետեւ չենք կարծեր, թէ գթութեան վզացումով գործած ըլլայ: Եւզիտի տեղ ոստիկան անուանուեցաւ Բաբար կամ

Բաբր, որ է Պէթիր, բայց հապիւ տարի մը կ'անցնի, այն ալ ետ կը կոչուի, եւ ոստիկան կ'անուանուի Հասան որդի Կահաթրայ, Եէպիտը փնտռել տալու չափ չարամիտ մէկ մը: Պատմիչը ետ կանչուիլը *առանց իրիք պատճառի* եղած կ'ըսէ, թերեւս ուզուածին չափ կեղեքիչ չըլլալուն համար: Որովհետեւ նոյնինքն կը վկայէ թէ Հասանի տրուած հրահանգն էր, *խոնարհեցուցանել պերկիրս Հայոց ի տեղիս չարչարանաց* (ՂՆԴ. 168): Ոստիկաններու փոփոխութեան տարիները պատմիչներէն ճշդուած չեն, միայն Տրդատ Ոթմսեցիին միջնորդութիւնը կը յիշուի Եէպիտի ետ կանչուելուն մէջ, որով 764էն առաջ լինելը կը հետեւի, եւ Եէպիտ մերձաւորաբար 12 տարի պաշտօն վարած կ'ըլլայ, եւ երկու յաջորդներն ալ Ապու-Ճաֆէր ամիրապետէն անուանուած կ'ըլլան:

601. ՏՐԴԱՏԻ ՄԱՀԸ

Այսպէս կը վերջանայ Տրդատ Ոթմսեցիի կաթողիկոսութիւնը 764-ին, եւ մենք 23 տարիներու երկար պաշտօնավարութիւն մը կը փակենք, առանց որեւէ հայրապետական գործունէութիւն ու արդիւնաւորութիւն պատմած ըլլալու: Այսուհանդերձ պիտի չկարենանք ոչ պինքը մեղադրել, եւ ոչ իր վրայ աննպաստ գաղափար մը յայտնել: Երկրին կացութիւնը, պոր գոնէ թեթեւ կերպով մը պատկերացնել ուզեցինք, կատարելապէս կ'արդարացնէ վշտակիր կաթողիկոսը, եթէ չկրցաւ պարապոյ վայրկեան մը գտնել, եւ հովուական ու հայրապետական գործերու վրայ մտածել, պարտաւորեալ լինելով շարունակ իր հօտին աղէտից վրայ արգահատիլ, եւ ցաւերուն ցաւակցիլ: Հարկաւ այդ վգացման համար է, որ *այր սուրբ եւ պարկեշտ*, եւ *առաքինութեամբ փայլեալ* լինելը վկայուած է Պատմաբանէն (ՅՈՎ. 134): Քանի որ Վանանդեցի նախարարներուն ցեղէն էր, թերեւս իր գերեզմանը ծննդավայրին մէջ եղաւ, իր իշխանապուն նախնեաց դամբարաններուն մէջ, սակայն պատմութիւնը այս մասին բան մը ըսած չէ: Իբր պարզ տեղեկութիւն յիշենք, թէ տրդատին օրով, 760 նահանջ տարին, ծոպատիկ էր հանդիպած, որ է Յունաց եւ Հայոց Ջատիկներուն շաբաթ մը տարբերիլը: Սակայն աննշանակ անցած է, որովհետեւ Հայոց եւ Յունաց մէջ սերտ յարաբերութեանց օրեր չէին: Մեր պատմագիրներէն Անեցին միայն կը յիշէ պատառում *պատկի* ըսելով, սակայն 754-ին կը դնէ (ՍԱՄ. 88), որ տոմարական հաշիւներու ճշդութեամբ չի կրնար արդարանալ:

Տ. ՏՐԴԱՏ Բ. ԴԱՍՆԱԻՈՐԵՑԻ

602. ՊԱՇՏՕՆՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Տրդատի յաջորդեց ուրիշ Տրդատ մը, ծննդեամբ Տուրուբերան նահանգի Դասնաւորք գաւառէն, (ՅՈՎ. 134), որ կը պատասխանէ այժմեան Թէքման ու Շուշար լեռնային գաւառներուն: Տեղ մը Դասնաւան կոչուած է Տրդատի ծննդավայրը (ԱՍՈ. 107), որ կրնայ բացատրուիլ իբր Դասնաւորք գաւառի գլխաւոր աւանը, եւ ի դէպ է նոյնացնել պայն ուրիշ պատմիչէ Բուոյնք կոչուած աւանին հետ, իբր Տրդատի հայրենիք (ԿԻՐ. 39): Ոչ նախընթաց կեանքին եւ ոչ հայրապետական գործունէութեան վրայպատմուած յիշատակ չունինք, եւ պատճառն ալ անշուշտ իր նախորդին համար ըսածնիս է (§ 601), թէ աղետային եւ տագնապալի օրերու մէջ՝ ործերուն վրայ մտածելու պատեհն ալ կը պակսէր այդ վշտակիր կաթողիկոսներուն: Միւս կողմէն այս երկրորդ Տրդատը շատ համառօտ ալ պաշտօնավարութիւն ունեցաւ, 3 տարի միայն, ինչպէս միաձայնութեամբ յառաջ կը բերեն բոլոր ցուցակներ, մէկ երկուքէն վատ, որոնք կարելորութիւն չեն կրնար ունենալ միւսներուն համաձայնութեան հանդէպ: Դասնաւորեցիին 3 տարիները կը պետեղուին ընդհանրապէս 764-է 767 միջոցին, եւ մենք ալ պատճառ չունինք այլեւս հաշուելու:

603. ՍԱՍՏԻԿ ՆԵՂՈՒԹԻՒՆՔ

Հայրապետական գործերու պակասը կը լրացնեն Հասան ոստիկանի ձեռքով կատարուած անգթութիւնները, որոնց կցկտուր յիշատակներն իսկ կարդացողը կը քստմնեցնեն: Կասանի հետ եկած էր *գունդ բազում ի տոհմէ Խորասան աշխարհին*, որ իր կատաղի խուժգուժութիւններով նշանաւոր է նոյնիսկ արաբական պատմութեան մէջ, եւ այս գունդին ապատութիւն կը տրուէր ըստ հաճոյս գործել: Հետեւաբար անխնայ *գործէին զպարագործութիւնս, եւ բազմացուցանէին զաղետս եւ զհեծութիւնս*: Սովորական գործեր դարձած էին *արհամարհութիւնք հայրապետաց, այգանութիւնք եպիսկոպոսաց, գան եւ խոշտանգանք քահանայից, իշխանաց քարշանք, նախարարաց քայքայութիւնք*: Բռնութեամբ դրամ հաւաքելու եւ կողոպտելու համար, մեծերն ալ պլտիկներն ալ անխտիր *խոշտանգէին ազգի ազգի չարեօք, փոկահարութեամբ լլկէին, գելարանօք եւ կախաղանօք տանջէին*, եւ կամ *մերկացեալ ի զգեստուցն արկանէին ի մէջ լծից յաւուրս դառնաշունչ ձմերայնոյ*: Պատմիչն ալ կը խոստովանի թէ *պատմել ոչ կարենք զաղետիցն պատմութիւն, եւ կը վկայէ թէ ոչ կարացեալ հանդուրժել զօրագլուխք աշխարհիս, հեծէին, եւ հառաչէին յանհանդուրժելի տագնապէն*: Եւ որովհետեւ հեծեժանք ու հառաչանք ալ չափ ու սահման մը ունին, *եղին զոգի ի ձեռին իւրեանց, եւ լաւ համարեալ զմահ քաջութեամբ, ձեռնամուծ եղեն յիրս ապստամբութեան*, թէպէտեւ յայտնի էր թէ կը ձեռնարկէին գործի մը, *զոր ոչ կարէին վճարել, վասն զի նուազունք էին* (ՂՆԴ. 168): Սակայն խլրտումներուն սկզբնաւորութիւնը յապաղեցաւ քանի մը տարի, Հասանի ետ կանչուելովը: Ասյ էր երկրին աղետալի եւ վտանգալից կացութիւնը, երբ Տրդատ Դասնաւորեցին տարածամ կը վախճանէր, սաստիկ ցաւերու մէջ, այդ անտանելի վիշտերու, տոկալ չկարենալու չափ:

Տ.ՍԻՈՆ Ա. ԲԱԻՈՆԵՑԻ

604. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՅ

Երբ տրդատ Դասնաւորեցին կը վախճանէր 767-ին, Հասան ոստիկան ետ կանչուած, եւ անոր յաջորդը Սուլիման, որ էՍիւլէյման՝ Դուին հասած էր: Նոր ոստիկանը յառաջ հարաւային նահանգին զօրապետն էր, երբ Սիոն Բաւոնեցին ալ Աղձնեաց եպիսկոպոս էր: Այն միջոցին, Սասուն գաւառի մէջ Սիմ լերան ստորոտը եղող *Բազմաբուծ* ակը կը ցամքի, ուսկից կ'ոռոգուէին շրջակայ *բազում այգեստանք եւ բուրաստանք եւ արտավանք*, եւ ընդհանուր ցամաքութիւն կը տիրէ, եւ կը սկսին *սպականիլ եւ լքանիլ պտղաբերութիւնք զեղջն*: Երբ Սիւլէյման զօրավար արկածին վրայ խօսելով Սիոնի հետ խորհրդակցէր, թէ ինչ հնար էր ընել *դարձեալ բղխելոյ աղբերն*, Սիոն կ'առաջարկէ Աստուծոյ դիմել, եւ բոլոր ժողովուրդը Շաբաթ երեկոյ մը հսկումի կը հաւաքէ, եւ բոլոր գիշերը ցայդապաշտօն կը կատարէ, եւ առաւօտուն խաչով եւ թափօրով եւ *համագունդ հաւատացելովք* ցամաքեալ աղբիւրին գլուխը կ'երթայ, *հոն ալ աղօթս արարեալ եւ տեստնագրեալ զտեղին, հարկանէ գաւազանաւն որ ի ձեռին իւրում, եւ յանկարծակի յական թօթափել բղխէ աղբիւրն*, եւ վտակ կազմելով *յորդաբուծ ականակիտ պարպուածիւ* կը սկսի ոռոգել ցամաքեալ հողերը (ՅՈՎ. 135): Սիւլէյման այն ժամանակէն մեծ հիացում եւ մեծ պատկառանք կազմած էր Սիոնի վրայ, ուստի կաթողիկոսական աթոռը, պարապ տեսածին պէս, ինքն առաջին կ'ըլլայ Սիոնը առաջարկել, եւ ամենեցուն հաւանութեամբ Սիոն կը հրաւիրուի կաթողիկոսական աթոռը: Այսպէս տարօրինակ պարագայով մը կը կատարուի նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը (ՅՈՎ. 136): Սիոնի ծննդավայրը եղած է Արագածոտն գաւառի գիւղը, ինչպէս սովորաբար կը գրուի այդ անունը, որովհետեւ պանապան օրինակներու մէջ պանապանեալ գրութեանց կը հանդիպինք, զորօրինակ Բաւոնիք, Բվնոյք, Բիւսովնք, եւ մինչեւ իսկ Բագուան ալ գրուած է (ԿԻՐ. 39), որ Արագածոտնի մէջ չէ: Տղայութենէ հայրապետանոցի մէջ սնած եւ ուսած, թէ ուսմանց եւ թէ առաքինութեանց մէջ պարգացած է (ՅՈՎ. 135), եւ ընդհանրապէս իբրեւ *այր սուրբ եւ սքանչելի*

ճանչցուած (ՎԱՐ. 75), եւ հետհետէ մինչեւ Աղձնեաց եպիսկոպոսութեան բարձրացած, եւ Սիմ ւերան աղբիւրին գործին վրայ մեծ հռչակ ստացած:

605. ՊԱՐՏԱԻԻ ԺՈՂՈՎԸ

Սիոն կաթողիկոս ոստիկանի պաշտպանութեամբ պաշտօնի կոչուած, դիւրաւ պիտի կարենար երկրին մէջ հանդարտութեան եւ գործոց բարեկարգութեան մտադրութիւն դարձնել, եւ Օձնեցիի օրէն ասդին բարձի թողի եղած եկեղեցական կանոններուն պահպանութիւնը վերանորոգել, եւ սարդած վեղծումները դարմանել: Մանաւանդ որ ինքն Սիոն ալ կ'ընդունի, թէ *ամ յամէ արժան է հասանել, քննել եւ տեսանել զկարգս եկեղեցւոյ* (ԿԱՆ. 130): Այդ փափաքանաց, եւ այդ յաջողութեան արդիւնք է հարկաւ, որ նորընտիր կաթողիկոսը կրցաւ եկեղեցական ժողովի մըն ալ գաղափարը յղանալ, եւ վայն հաւաքել եւ նոր կանոնները սահմանել: Սիոնի ժողովին ժամանակը անհրաժեշտաբար պէտք է կանխենք, եւ անոր կաթողիկոսութեան սկիզբները դնենք, վասն զի Սիւլէյման ոստիկանի հովանաւորութեամբ ստացուած առժամեայ հանդարտութիւնը վաղանցուկ եղաւ, եւ Հայաստան նորէն խռովութեանց եւ աղետից մատնուեցաւ, եւ անոնց մէջ հնար չէր եկեղեցական ժողովի հաւաքել երկրին եպիսկոպոսները եւ նախարարները: Այդ տեսութիւններով Սիոնի ժողովը հնար չէ 768 տարիէ անդին յետաձգել: Իսկ ժողովներու սովորական տեղը եղող Դուին քաղաքը, այլ եւս անյարմար դատուեցաւ, վասնզի գրեթէ քաղաքին կերպարանը փոխակերպուած էր իսլամ գաղթականներուն շատնալով, եւ անդստին Դաւիթ Արամոնեցիին օրէն Դուին ծանր սկսած էր գալ, նոյնիսկ կաթողիկոսներու սովորական բնակութեան: Որոշ չենք գիտեր, թէ երկու Տրդատները յանձն առին Դուին դառնալ, թէ ոչ Արամոնքի հայրապետանոցին մէջ բնակեցան: Այս պատճառով Աղուանից կաթողիկոսութեան աթոռանիստ՝ Պարտաւ քաղաքը յարմարագոյն դատուեցաւ, եւ այնտեղ հաւաքուեցան երկու ազգերէն եպիսկոպոսներ եւ նախարարները: Ներկաներուն մէջ յանուանէ յիշուած են, Հայոց կողմէն Սիոն կաթողիկոս, Գէորգ Ոստանի, Սադովկ Սիւնեաց, եւ Եսայի Գողթան եպիսկոպոսներ, Սահակ Բագրատունի պատրիկ, եւ Ատրներսէհ Սիւնի, Սմբատ Բագրատունի, Մեհրուժան Արծրունի, Վահրամ Խորխոռունի, Արտաւազդ Աշոցեան, Վահան Վանանդեցի, եւ Սահակ Գողթնացի նախարարներ: Իսկ Աղուանից կողմէն, Դաւիթ կաթողիկոս, եւ Վարապքուրդակ Վաչագանեան, Վարդան Սատոնեան, եւ Տիրիկ Բարոնեան նախարարներ: Յիշուած անունները քիչ են, բայց կ'երեւի թէ միայն շատ նշանաւորները յիշուած են, եւ հարկաւ ուրիշ Հայ եպիսկոպոսներ եւ քանի մը Սղուան եպիսկոպոսներ ալ գտնուած են: Միւս կողմէն Սիոն կը յայտարարէ, թէ *կոչեցի զեպիսկոպոսակիցս իմ, այլ թէ ի բռնագոյն գործավար իծխեցողացս՝ որ ընդ մեզ կեան, եպիսկոպոսացս խափան եղել, ի նոցանէ առ մեզ գալ, բայց անոնք որ չկրցան գալ, հաւանական իւրեանց թղթով գրեցին մեզ ածել յաւարտումն բարի զբարիսքապէս խորհուրդն* (ԿԱՆ. 131): Ըստ այսմ գրաւոր հաւանութեանց զօրութեամբ, Պարտաւայ ժողովը բազմագոյն եպիսկոպոսներով գումարուած ժողովի ոյժը ունեցաւ: Կանոնագիրքը Պարտաւի կանոններէն անմիջապէս ետքը կը դնէ Վաչագանի կանոնները, որք կանուխ ժամանակաւ հաստատուած են (§ 347), բայց թերեւս այս առթիւ նորէն կրկնուեցան:

606. ՊԱՐՏԱԻԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Պարտաւի կանոնները 24 են, եւ տարբերեալ կէտեր կը շօշափեն, զորս նմանները մօտեցնելով կը քաղենք ի դիւրութիւնը, կանոններուն թիւերը պանց ընելով յիշել, չխճողելու համար: Առ հասարակ եկեղեցականներու, եպիսկոպոսներու եւ քորեպիսկոպոսներու եւ քահանաներու կ'արգիլուի իրենց կոչումը *որպէս ըստ մարմնական զբօսման ունել*, եւ կը հրամայուի ժողովուրդը չհոգացող եւ ծուլացողները կարգէն լուծել: Առանձինն եպիսկոպոսներու

կ'արգիլուի ուրիշ վիճակէ քահանայ ձեռնադրել, եկեղեցական տուգանքները բռնի գանձել, սեղանի եւ եկեղեցւոյ նուիրագործութիւնները քահանայից յանձնել, եւ միւռոնն օրհնել կամ միւռոնի խառնուրդ ընել, այլ հայրապետէն ընդունիլ: Յատուկ կանոնով մը կը հրամայուի եկեղեցիներու վարդապետներ նշանակել եւ քարոզութիւնը չդադրեցնել: Քահանաներու կը հրամայուի հերթերնին անխափան կատարել, պատարագի նշխարքը իրենք պատրաստել, բաժակին բաւական գինի դնել, եւ ետքէն գինի չխառնել: կը հրամայուի նաեւ մկրտութեան աւազանն ալ սուրբ սեղանի պէս պգուշութեամբ պահել, բանադրեալները եկեղեցական արարողութեամբ չթաղել, բայց անոնց երախաները մկրտել, եւ եթէ քահանան հեռուէն գալով հիւանդ երախան մկրտելու չհասնի՝ 20րդ կանոնը կ'ըսէ, *կնքեսցէ սուրբ նշանան, եւ թաղեսցէ ընդ Քրիստոսի մկրտեալսն*, բայց այդ կանոն ի վերայ ակամայիցն դիպեսցի: Կրօնաւորներու կը հրամայէ իրենց վանքերէն չելլել եւ վանքէ վանք չթափառիլ, բայց եթէ առաջնորդութեան եւ քարոզութեան պաշտօններով: Եկեղեցական հաստատութեանց եւ ստութեանց մասին կը հրամայուի, վանքերուն հասոյթները անխափան պահել, եւ եկեղեցւոյ առաջնորդներու, հիւրերու, աղքատներու եւ կարօտներու միայն գործածել: Իսկ անոնք յափշտակողներ եւ իւրացնողներ, նոյնիսկ տուններնին տանող վանականներ, նպով քի կ'ենթարկուին: Կ'արգիլուի հարկերու վճարման համար եկեղեցական ստացութիւնները վաճառել: Ամէն տեսակ անկեւանոցներու վայելքը իւրաքանչիւր վիճակին կը վերապահուի, եւ ոչ օտար վիճակաւորներու կամ թափառական մուրացիկներու: Նմանապէս քառասունքէ, հոգոցէ, ագապէ եւ ուրիշ նուէրների եղած արդիւնքները կը հրամայուի նուիրողին եկեղեցւոյն եւ տաներէցներուն յատկացնել, եւ միայն աւելորդ մասեր նուիրել *յայլ եկեղեցիս, կամ ի կրօնաւորս, կամ յաղքատս*: Յատուկ կանոն մը կ'արգելու եկեղեցին փակել մասնաւորաց յանցանքին, կամ հանդիսութեանց ու զուարճութեանց, եւ կամ հարկերու հաւաքման պատճառով: Հրամանը ուղղուած է թէ՛ եկեղեցականներուն եւ թէ՛ գեղջաւագին, որ էգիւղապետը: Ամուսնութեանց վրայօք ալ կանոններ դրուած են: Կ'արգիլուին ամուսնութիւնք *յայսմ հետէ պշորորդ պարմն*, հեթանոսաց հետ *զուգութիւն՝ որ չէ ամուսնութիւն*, նոյնպէս *երրորդաց զուգումն* ալ, կարգաւուծութիւն սպառնալով քահանային՝ *որ զուգաւորութեան նոցա պատճառ լիցի*: Երկրորդ ամուսնութեանց համար կը հրամայուի ապաշխարութեան կանոնը պահել: Գերութեան մէջ հեթանոսաց հետ պղծուողներուն, կամ հեթանոսներէ *ակամայութեամբ* պղծուած կիներուն, մէկ տարուան ապաշխարութիւնը բաւական կը սեպուի: Վերջապէս կ'արգելուի դաշտանի մէջ գտնուողներուն պսակը օրհնել (ԿԱՆ. 131-133):

607. ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՑ ԿԱՆՈՆԸ

Վերջին 24-րդ կանոնը Հին Կտակարանի սուրբ գիրքերուն կանոնը կու տայ, որ մեր ազգային կանոններուն մէջ առաջին ծանօթ կարգադրութիւնն է, պաշտօնական ձեւի ներքեւ: Կանոնին մէջ յիշուած գիրքերն են. Մովսէսի հնգամատեանը, այսինքն՝ 1. Ծնունդք, 2. Ելք, 3. Ղեւտականն, 4. Թիւք, 5. Երկրորդ Օրէնք: Անոնցմէ ետքը՝ 6. Յետու Նաւեայ, 7. Դատաւորք, 8. Հռութ, 9-12. Թագաւորութեանց չորս գիրքեր, 13-14. մնացորդաց աւուրքն՝ երկու, 15-16. Եզրի բանքն՝ երկու, 17. Գիրք Յովբայ, 18. Սաղմոսք, 19-21. Սողոմոնի երեք գիրք, որք է ըլլան, Առակք, Ժողովող եւ Երգ երգոց, 22-23. Երկոտասան մարգարէք, 34. Եսայի, 35. Երեմիա, 36. Եպեկիէլ եւ 37 Դանիէլ: Այդ կանոնին մէջ կը պակսին, քանի մը գիրքեր, զորս մենք այժմ իբր կանոնական կ'ընդունինք, եւ են. 1. Նեեմի, 2. Եսթեր, 3. Յուդիտ, 4. Տովբիթ, 5-7. Մակաբայեցւոց գիրք երեք, 8. Իմաստութիւն Սողոմոնի, 9. Սիրաք: Իսկ Բարութն ու Երեմիայի ողբը հնար է ընդունիլ՝ թէ Երեմիային հետ իմացուած են: Պարտուի ցուցակին մէջ չյիշուած 9 գիրքերը, *երկրորդականսն* կոչուած գիրքերն են, որք հրէական կամ Եզրի կանոնին մէջ չկան, եւ այժմեան Բողոքականներն ալ կը սիրեն անոնք

կանոնէ դուրս ջգել, եւ պէտք կ'ըլլայ ըսել թէ Հայ Եկեղեցին ալ երբեմն նոյն կարծիքն ունէր երկրորդականներու մասին: Այդ կէտը հաստատութիւն ալ կը գտնէ եկեղեցական ընթերցուածոց պնդութենէն, որոնց մէջ շատ քիչ, եւ թերեւս ալ շատ նոր են նոյն գիրքերէն առնուածները: Հռոմական գրողներ Հայ Եկեղեցիէն այդ միտքը հեռացնելու համար, իրեն փութացած են Պարտաւի կանոնը լրացնել, եւ երկրորդականներն ալ յաւելուլ (ՉԱՄ. Բ. 412): Սակայն Պարտաւի ժողովը գիտակցաբար գործած ըլլալուն փաստը կու տայ, երբ Սիրաբայ իմաստութիւնը կը յիշէ, եւ վայն *արտաքուստ* կը կոչէ, եւ օգտակար կը դատէ *առ ի յուսուցանել մանկանց պուսումնաբազումսն* (ԿԱՆ. 133): Նկատողութեան արժանի է եւս, որ *Հին եւ Նոր կտակարանաց, պաշտելի գիրք սուրբք* եղածները յիշել խոստանալով, միայն Հին կտակարանի գիրքերը կը յիշէ, իսկ Նոր կտակարանի գիրքերը չեն յիշուած, եւ չենք գիտեր թէ վանցառութեամբ կամ մոռացութեամբ, թէ ոչ գրչագիրներուն թերութեան պատճառով:

608. ՆՈՐԷՆ ԿԵՂԵՔՈՒՄՆԵՐ

Սիոն կաթողիկոս Պարտաւի ժողովը աւարտելով, եւ վերանորոգուած կանոնները բոլոր եպիսկոպոսներուն հաղորդելով, միխթարուած կը դառնար Հայաստան, հարկաւ ինքնիրեն լաւագոյն օրերու շրջան մը խոստանալով, ինչ որ սակայն չէր իրականանար, նորէն ոստիկանի փոփոխութեան պատճառով: Սիւլէյմանը, որուն իշխանութենէն յաջող արդիւնքներ կ'ակնկալուէին, նորէն հրապարակէն հեռացած կը գտնենք, եւ իբր ոստիկան կը ներկայանայ միեւնոյն Հասան որդի Կահաթրայ (ՂՆԳ. 170), որ իրաւամբ դժպիսի եղած էր Հայերուն աչքին: Չենք գիտեր թէ ինչ աղբիւրէ քաղած ենլուրերնին, անոնք որ Սիւլէյմանը վաղամեռիկ եղած կ'ըսեն (ՉԱՄ. Բ. 413), թերեւս աւելի հաւանակ է վայն ետ կանչուած կարծել, որովհետեւ իր խոհմ ընթացքը եւ հարկահանութեան մէջ նուազ խստութիւնը չէին կրնար հաճելի ըլլալ արծաթասէր Ապու-ճաֆէր ամիրապետին: Հասանի նորէն ոստիկանութեան անցնելովը կը սկսին նորոգուիլ երկրին մէջ հարստահարութիւնները եւ կեղեքումները, կը գրգռուէին ամենուն պագումները, եւ կը բորբոքին նախարարներուն խլրտելու պատրաստուած միտքերը: Ղեկորնդի պատմութեան մէջ Սիւլէյմանի ոստիկանութեան յիշտակութիւն չ'ըլլար, եւ միահետ կը շարունակէ Հասանի չարաշուք գործունէութիւնը, սակայն թէ՛ Սիոն ընտրութեան մասին պատմուած պարագաները, եւ թէ՛ Պարտաւի ժողովին կանոնները, հաստատուն փաստեր են Սիւլէյմանի միջանկեալ պաշտօնավարութեան: Միայն որոշակի չենք կրնար ճշդել Սիւլէյմանի դադարելուն եւ Հասանի վերստին գալուն ճիշդ թուականը, վասնպի Հայաստանի խլրտելուն սկիզբը կ'իյնայ 774-ին, եւ հինգ տարիներու միջոց մը կը մնայ Պարտաւի ժողովէն մինչեւ խլրտումը: Իսկ Սիոնի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը, մի բաղդատած բոլոր ցուցակներուն մէջ հաստատապէս 8 տարի գրուած է, եւ միայն մէկ ցուցակին 27 դնելը (ՍԱՄ. 268), թերեւս *ի նախդիրը Ի թուատառ առնելու թիւրիմացութեան հետեւանք է*: Ըստ այսմ Սիոն տարիները պէտք է պետեղել 767-էն մինչեւ 775, որ տարին նշանաւոր է Ապու-ճաֆէր ամիրապետին եւ Կոստանդին Կոպրոնիմոս կայսեր մահերովը, որոնց յաջորդեցին իրենց պաւակաները Մուհամմէտ-Մահաւի ամիրապետ, եւ Լեւոն Գ. Խապիր կայսր: Սիոն բարեգուշակ ակնկալութեանց ներքեւ կաթողիկոսութեան բարձրացած, ինքն ալ դառնաղէտ տագնապներու բաժակը քամեց, եւ անհնարին խոռովութեանց եւ շփոթութեանց մէջ իր կեանքը վերջացուց:

609. ԱՐՏԱԻԱԶԳԻ ԵՒ ՄՈՒՇԵՂ

Անլուծելի հանգոյց մը դարձած էր Հայաստանի վիճակը, եւ տիրապետող Արարացուց եւ տիրապետեալ Հայոց իրարու ներհակ կացութիւնը: Հայեր անտանելի եւ անհանդուրժելի հարստահարութիւններէն յուսահատած, խլրտումէ եւ ապստամբութենէ ուրիշ ելք չեն գտներ,

լաւագոյն սեպելով մեռնիլ, քան տոււայտանօք ապրիլ: Իսկ Արաբացիք Հայոց խլրտումները տեսնելով, կեղեքելէ եւ հարստահարելէ վատ միջոց չէին խորհիր անոնք սպելու, որպէսպի անպօր եւ անկար մնալով խլրտելու ոյժ չունենան: Վերջին անգամ նորէն ոտք ելնելու նշանը կու տար Արտաւազդ Մամիկոնեան, Հմայեակի որդին, որ 773-էն կեղծ հաւատարմութեամբ Հայ գունդ մը կը պատրաստէր, եւ Արաբացւոց ստացած պէնքերով կը պօրացնէր իբրեւ օժանդակ գունդ, եւ հապի թէ 774-ի գարունը կը բացուէր, իր գունդերով դեպի Շիրակ կը քալէր, Կումայրի գիւղին մէջ գաւառի հարկահանը կը սպաննէր, եւ պատրաստ դրամները իւրացնելով, Տայոց եւ Գուգարաց լեռնակողմը կը դիմէր: Հասան ոստիկան անմիջապէս անոր ետեւէն Արաբացի եւ Հայ գունդեր կը հանէր, Մահմէտ պօրավարի եւ Սմբատ Բագրատունիի հրամանատարութեամբ: Վերջինս կուրացեալ Աշոտի երէց որդին էր, եւ հայագունդին սպարապետ էր նշանակուած, իսկ Սահակ Բագրատունի պատրիկ այլեւս չի յիշուիր: Այդ միջոցին նա արդէն վախճանած էր, կամ ըստ այլոց սպաննուած էր (ՉԱՄ. Բ. 413): Մահմէտի եւ Սմբատի գունդերը, Արտաւազդը կը վարնէին Վրաց Սամցխէ գաւառին մէջ, եւ Հայաստանէ դուրս կը հալածէին, եւ Արտաւազդ Եգերացւոց երկիրը կ'ապաւիւնէր, եւ այնտեղ հաստատուելով իշխանութեան ալ կը հասնէր (ՂՆԴ. 169): Միւս կողմէն Հասան նոր հրամաններ կու տար հարկահանութիւնը սաստկացնելու, եւ անխնայ նեղելու իշխաններն ալ ռամիկն ալ: Արտաւազդի դիմադրութիւնը ուրիշ Մամիկոնեան մը կը քաջալերէր, եւ Մուշեղ որդի Հրահատի, հարկահանները կը սպաննէր, եւ իր գաւառը կը հանէր, եւ Արտագերս բերդին մէջ կ'ամրանար: Ապստամբներէն 60 հոգիի գումարտակ մը Բագրեւանդ կ'իջնէր, Ապումճսար հարկահանը կը սպաննէր եւ Նագրեւանդն ալ ոտք կը հանէր: Անմիջապէս 200 Արաբացի հեծեալներ Կարինէ կը հասնէին, խլրտումը պսպելու, բայց Խարս գիւղի մէջ գիշերած ատեննին, Հայեր կամաց մը անոնց օթեւանին պատերը կը փլցնէին, որով ձիերը կը խրտչէին, եւ պինուորները կը շփոթէին, իսկ Հայեր կը յաջողէին ամէնքը կոտորել, եւ ձիերուն ու պէնքերուն տիրանալ: Յաջողութիւնը պստիկ էր, բայց մեծ քաջալերութիւն կը սփռէր: Անմիջապէս Մահմէտ պօրավար, Արաբացի գունդ մը կը դրկէր դէպի Բագրեւանդ Ապունճիպ կամ Ապու-Նէճիպ պօրավարին հետ, բայց Բագաւանի պատերապմին մէջ Հայերը կը պօրանային, եւ Արաբացի գունդը կը ցրուէին, մինչեւ Արուճ կը հալածէին, եւ Արաբացւոց վրայ սարսափի կը թողուին:

610. ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ ՏԱՐԱԾՈՒԻԼԸ

Այդ պստիկ յաջողութիւններ մեծ հռչակ ունեցան, այնպէս որ ամէն կողմէն նախարարներ ոտք կ'ելլէին, եւ *կարծէին լցեալ պժամանակ իշխանութեանն Իսմայելի: Մոնողոն, այսինքն չգնաւոր մէկն ալ սկսած էր քարոպել, թէ մերձեալ է ժամանակ փրկութեան, եւ թէ ընդ հուպ դարձցի գաւազան թագաւորութեանն ի տունն Թորգոմայ, որով ամէն կողմէն խանդավառութիւն կը շատնար, ամէն կողմ Հայեր պինուէին, մինչեւ իսկ Սմբատ սպարապետ իբրեւ յակամայ կամաց կը ստիպուէր ապստամբներուն միանալ (ՂՆԴ. 173), որոնք ուխտերով եւ երդումներով գործի կը սկսէին: Միայն Աշոտ Բագրատունի, Սահակի որդին, իրենց տկարութիւնը եւ Արաբացւոց պօրութիւնը բացատրելով՝ կ'ուզէր ապստամբութեան առջեւն առնուլ, այլ լսելի իսկ չէր ըլլար (ՂՆԴ. 176): Հինգ հազար հեծելոց գունդ մը կը կազմուէր, եւ հետեւակ ռամիկի խումբ մըն ալ անոնց հետ եւ ամառուան մէջ կ'երթային Կարինը պաշարել, եւ ամբողջ ձմեռը պաշարումը կը շարունակէին: Կարինը պաշարողներէն վատ գունդ մըն ալ կազմած էր Համապասպ Արծրունի՝ Գագիկի որդին, Վասպուրականի մէջ, Սահակ եւ Մեհրուժան եղբայրներուն աջակցութեամբ: Ուրիշ գունդ մըն ալ Կոգովիտի մէջ հաւաքուած էր Վասակ Բագրատունիի, Աշոտի որդւոյն եւ Սմբատի եղբօր հրամանատարութեամբ, որուն մէջ էին Ամատունեաց եւ Տրունեաց գունդերը, եւ իրենց կենդրոններն էին Դարոյնք, Մակու եւ Արագեալ բերդերը: Ասոնք մերթընդմերթ դուրս ելլելով,*

իրենց պաշարը կը հոգային: Իսկ Դուլինի մէջ եղող Արաբացի գունդն ալ, շարունակ յարձակումներով՝ Պտղունք, Թալին, Կողբ (ՂՆԴ. 177), Քաղիւն եւ Յարեն (ԿԻՐ. 40) գաւառները կ'աւերէին, եւ բնակիչները կը կոտորէին, եւ նորէն տեղերնին կը դառնային: Այսպէս կ'անցնէր 774-է 775 ձմեռը:

611. ԱՐՃԷՇԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Հապիւ նոր տարւոյ գարունը կը մօտենար, որ 30 հազար ընտիր հեծեալներու Արաբացի գունդեր կը հասնէին Ամր պօրավարին հրամանատարութեամբ, որ Խլաթի մէջ բնակելով, հետամուտ կ'ըլլար Հայերութիւն, ոյժը, տեղերը եւ ամրութիւնները գիտնալ: Աշոտ Սահակեան Բագրատունի, կը փութար լուր պրկել Համապասպին որ ըստ այնմ պատրաստի, բայց նա նոյնիսկ Աշոտին վրայ կը կասկածէր, եւ Վասակի լուր կը դրկէր, որ Արճէշի վրայ քալեն: Առբերանի գաւառի Բերկրի գիւղին մէջ կը միանային, եւ Արաբացւոց մասին լուր տուողն ալ իբրեւ ստախօս պատժելով, Արճէշի վրայ կը քալէին: Սակայն Ամր պօրավարի բանակը յանկարծ վրայ կը հասնէր, եւ ահագին վնաս կու տար Հայոց գունդերուն: Հեծեալներէն վատ, *յաշխարհաբնակ մարդկանէ* հետեւակ պօրքերուն մեծ մասը անողորմաբար ջարդուեցան, շատեր գետալէժ ել ծովահեղձ եղան, երեք Տրունի եւ մէկ Ուրծացի նախարարապուններ, եւ իբրեւ հազարհինգհարիւր մարդ կոտորուեցան, եւ մնացեալներ հապիւ փախստեամբ ապատեցան Արաբացիներուն ձեռքէն, որ զիրենք մինչեւ Տայ գիւղ հալածեցին: Արճէշի պատերազմին օրը նշանակուած է հրոտից 4, Շաբաթ օր, (ՂՆԴ. 180), որ շարժական տոմարով կը պատասխանէ 775 Ապրիլ 15-ին, ճիշդ ալ Յինանց երրորդ եօթնեկին Շաբաթ օրուան կը հանդիպի: Հայերը Մարտ 26-ին Ջատիկը տօնած, եւ անմիջապէս ճամբայ ելած պիտի ըլլան:

612. ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Երբոր Արճէշի պատերազմը կ'ըլլար, Կարինը պաշարող գունդեր քաղաքը նեղի դրած էին, ներսը սով սկսած էր, եւ անձնատուր ըլլալու կը մտածէին: Բայց երբոր Արճէշի պարտութեան լուրը լսուեցաւ, Հայեր չուկեցին յաղթական Արաբացիները ետեւնին ունենալ, եւ պաշարումը վերցնելով Բասէնի ճամբով դէպի Նագրեւանդ անոնց դէմ քալեցին: Անոնք ալ դէպ յառաջ կու գային, եւ Նագրեւանդի դաշտին մէջ իրարու հանդիպեցան, Արծանիի գետեկերքին վրայ, որ է ըսել Բագուանի կողմերը: Հայեր թէպէտ սակաւաւոր, կատաղաբար յարձակեցան թշնամիին վրայ, ինքզինքնին Աստուծոյ յանձնելով, եւ զիրար քաջալերելով, *քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր եւի վերայ ազգիս մեր*, որպէսպի *զարբութիւնս մեր եւ զտեղի փառաբանութեան Աստուծոյ* պղծուած չտեսնենք: Այդ թափով եւ *անխնայ կոտորմամբ* շատ ջարդ ըրին, բայց յոգնած ու պարտասած ու թիւին առջեւ ընկճուած, իրենք ալ ինկան ճակատամարտին մէջ, *իբրեւ արք երեք հազարք*, ինչպէս Ղեւոնդ կը գրէ (ՂՆԴ. 184), որ գրեթէ ժամանակակից է, մինչ ուրիշներ 700 սպանեալ եւ 1200 գերեալ կը յիշեն (ԿԻՐ. 40): Սպաննուածներուն մէջ էին, Սմբատ Բագրատունի սպարապետ, Սահակ Բագրատունի անոր նիպակակիցը, Մուշեղ Մամիկոնեան՝ զոր արդէն յիշեցինք, Սամուէլ Մամիկոնեան սպարապետին աները, Վահան Գնունի, եւ *այլք բազում ի նախարարաց* (ՂՆԴ. 183): Իսկ պատերազմիս կոտորածէն ապատուած են, Աշոտ եւ Շապուհ Բագրատունիք Սմբատի որդիներ, Շապուհ Մամիկոնեան Սամուէլի եղբայրը, Շապուհ եւ Վարդ Մամիկոնեանք Մուշեղի որդիք, որք չորք քոյրեր ալ ունէին, եւ միասին Վասպուրականի կողմերը ապաւինեցան (ՎԱՐ. 76): Բագրեւանդի պատերամին օրն ալ նշանակուած է, հրոտից 14, Երկուշաբթի օր (ՂՆԴ. 485) զոր պարտ է ուղղել հրոտից 13, որպէսպի հրոտից 4 Շաբաթ օրէն Երկուշաբթին ուղիղ գայ, ինչ որ Գ եւ Դ թուատառերու շփոթութեան հետեւանք է: Իսկ մեր հաշուով կ'իյնայ 775 Ապրիլ 24-ին, Յինանց հինգերորդ եօթնակի Երկուշաբթին: Կիրակոս կը յիշէ

թէ հանդիպեցաւ *յաւուրս պատկացն Իսմայելացւոց* (ԿԻՐ. 40), Կոր ի դէպ է իսլամական պայրամին վրայ իմանալ, այլ մերձաւորաբար միայն, որովհետեւ տոմարական բաղդատութեանց հաշիւները չեն արդարցներ: Յաղթական Արաբացիք՝ Արճէշի եւ Բագրեւանդի պատերազմէն ետքը սկսան համարձակ ասպատակ սփռել ամէն կողմեր, եւ ձեռուրներնէն եկած աւերածը ընել. եկեղեցիներ կործանել, խաչեր խորտակել, եկեղեցականները չարաչրել, ամէն բան աւերել, եւ ամրոցներուն մէջ ապաւինածները կամ բռնութեամբ կամ խաբէութեամբ կոտորել: Հասան ոստիկան, իբրեւ Հայաստանը նորէն նուաճախ, արժանաւոր վարձքն ու փառքը ընդունելու համար Պաղտատ կերթար, սակայն նպատակին չէր հասներ, եւ չարաչար ցաւօք տանջեալ կը մեռնէր, եւ իրեն տեղ ոստիկան նշանակուէր՝ Եէպիտ (ՂՆԴ. 186): Ապու-ճաֆէր ամիրայետն ալ վերջին անգամ մը Մէքքէի ուխտաւորութեան համար Պաղտատէ կը մեկնէր, բայց նպատակին չհասած, այն ալ կը մեռնէր ուղեւորութեան մէջ (ՎԵՐ. 367):

613. ՍԻՈՆԻ ՄԱՀԸ

Ղեւոնդ պատմագիր, *անմիտ խորհուրդ կը դատէ Հայոց խլրտումը* (ՂՆԴ. 173), եւ շարժումը քաջալերող մոնոլոգնը *խաբէբայ եւ մոլեկան* (ՂՆԴ. 174), եւ *ստապատում մոլորեալ* (ՂՆԴ. 176) կ'անուանէ, իսկ անոր խօսքերը *վնասակար խրատ*, եւ *նենգութեան խրատ* (ՂՆԴ. 176): ընդհակառակը կը գովէ Աշոտ Սահակեան Բագրատունին, որ *չի էր այր խոհական հանճարով, ոչ միաբանեաց ի գործ վնասակար աղէտին* (ՂՆԴ. 174): Ժամանակակից եւ գրեթէ անակատեսի այս դատողութիւնը իրեն ծանրակշռութիւնն ունի եւ իրօք միտքի մօտ չէր, որ Հայեր իրենց տկար ոյժերով կարենային Արաբական ինքնակալութեան դիմադրել: Եթէ կէտ մը կայ, որ իբրեւ չքմեղանք կրնայ յիշուիլ, այն ալ անհանդուրժելի եւ անտանելի դարձած վիճակն էր, որ մարդը յուսահատութեան կը տանէր, որ այլսեւ չէր կրնար կշռելով եւ չափելով ձեռնարկներ ընել: Այդ դիտողութիւնը կ'ընենք հետեւեցնելու համար, թէ ի՞նչ եղաւ արդեօք պարագայից մէջ Սիոմ կաթողիկոսի վարած դերը, եւ թէ ի՞նչ կացութեան մէջ կը գտնուէր նա, երբոր աթոռանիստ Դուինի մէջ եղող Արաբացի գունդեր Հայերը կը ջարդէին, եւ Հայգունդեր Արաբացիներուն դէմ կը պատերազմէին անհաւասար պայմաններով եւ անյոյս ձեռնարկով: Սիոնը կը ներկայանայ մեզի իբր խոհական միտք եւ կշռադատ հողի, կարգաւորութեան եւ բարեկարգութեան աշխատող, թէ Աղձնեաց եպիսկոպոսութեան ժամանակէն եւ թէ կաթողիկոսութեան առաջին տարիներէն, տիրապետող ինքնակալութեան եւ կուսակալութեան հետ հաշտ վարուող, եւ այսպէս երկրին բարօրութեան օգտակար հնարաւոր դիւրութիւններու հետապնդող: Հարկաւ պիտի չկարենար խլրտող նախարարները քաջալերել, եւ ապագայ աղէտները նախատեսելով Աշոտ Սահակեանի հետ պիտի ըսէր. *Գիտեմ ես զբարս անաստուածութեան իշխանին Իսմայէլի, զի ոչ դադարէ մինչեւ կատարէ զկամս անձին իւրոյ* (ՂՆԴ. 176): Պատերազմներու պատմութեան մէջ Սիոնի անունը յիշուած չէ, անոր դիմող մը եղած չէ, անոր խօսքը փնտոռուած չէ, այն ալ իր ներքին կսկիծէն, եւ իր ժողովուրդին աղէտներէն ընկճուած, լացով ու կոծով ու ողբով կնքած է իր կեանքը, ճիշդ Արճէշի եւ Բագրեւանդի արկածներուն օրերը: Պատմութիւնը իր մահուան պարագաներ չի յիշեր, բայց ժամանակը ու եղելութիւնները բաւական են սիրտի ցաւէն վախճանած ըլլալը հաւաստել:

Տ. ԵՍԱՅԻ Ա. ԵՂԻՊԱՏՐՈՒՇԵՑԻ

614. ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ՄԱՅՐԸ

Նիգ գաւառի Եղիպատրուշ գիւղէն, աղքատիկ եւ մանկամարդ այրի մը, միամօր սանդիաց պաւակով մը, անոք եւ անօգնական մուրացիկ շրջելու ստիպուած, գիւղէ գիւղ թափառելով՝ եւ լաւագոյն տեղ մը գտնելու հետեւելով կու գայ մինչեւ Դուին, մինչեւ կաթողիկոսարանի տունը, եւ հայրապետական կաթողիկէին առջեւ մուրացկանութեան սովորական տեղը կը հաստատուի: Մեծ

Եկեղեցիներու դուռները մուրացիկներու ընտրելագոյն տեղերն էն: Եղիպատրուշեցի այրիին Գուրի մէջ հաստատուիլը կրնանք մինչեւ Արժիշեցի կաթողիկոսի օրերը հասցնել: Խեղճ իր եւ իր մանկիկին ապրուստը հոգալու համար, չէր մեկներ եկեղեցւոյն դուռնէն, թէպէտ *ցրտահար սառուցեալ ի ձմերայնի լինէր, եւ տապախարշ արեւակէզ յամարայնի*: Կաթողիկէին քահանաներն ալ մանկամարդ մուրացիկին խեղճ վիճակը նկատելով, քանիցս իրեն կ'ազդարարեն, որ թող տայ կաթողիկոսարանին դուռը, եւ երթայ ուրիշ տեղ մը իրեն պատսպարան մը ձարէ: Կինը ընդհակառակն յամառութեամբ իր տեղը կը մնայ, կաթողիկոսարանին դուռնէն չ'ուզեր հեռանալ, եւ երբ աւելի կը պնդեն, կը պատասխանէ. *Ո՞չ գիտէք, զի սակս կաթողիկոսութեան զորդեակս իմ աստ սնուցանեմ*: Տարիներ կ'անցնին եւ մուրացիկին տղան քիչ մը մեծցած ըլլալով, կաթողիկոսարանի մէջ կ'ընդունուի, եւ *սնեալ եւ ուսեալ ի նմին հայրապետանոցի* հետս հետէ կ'աճի ու կը յառաջանայ: Օձնեցիի ժամանակին կ'իյնայ Եղիպատրուշեցի որբուկին կաթողիկոսարանի աշակերտութեան ընդունիլը: Կնոջ հաստատամտութիւնը Իմաստէր կաթողիկոսին ուշադրութիւնը գրաւած պիտի ըլլայ, հարկաւ տղային հետ մ'օրը համար ալ նպաստաւոր ու յարմար կարգադրութիւն մը եղած է, բայց մայրը այլեւս չի յիշուիր: Եղիպատրուշեցի որբը հետզհետէ կը վարգանայ, եւ հայրապետանոցի պաշտօններուն մէջ արդիւնք եւ արժանիք կը ցուցնէ, մինչեւ որ օր մըն ալ եպիսկոպոսութեան աստիճանը կ'ընդունի Գողթնեաց վիճակին վրայ: Պարտաւի ժողովին մէջ Մարդպետական եւ Սիւնեաց մետրապոլիտներու հետ յիշուած, Եսայի Գողթնեաց եպիսկոպոսն է՝ Եղիպատրուշեցի մուրացիկին խեղճ որբուկը: Եսայիի արժանիքը կը հռչակուի եւ կը տարածուի, այնպէս որ Արժէշի եւ Բագրեւանդի ցաւալի օրերէն ետքը, երբ յանկարծ հայրապետական աթոռն ալ դատարկ կը մնար, անոր կը դառնան ամենուն աչքերը, եւ ամենադժուարին ժամանակին մէջ ազգին ու եկեղեցւոյն ղեկը ձեռք առնելու կը հրաւիրուի Եսայի եպիսկոպոսը, եւ կաթողիկոսարանի դրան մուրացիկ որբուկը կաթողիկոսական աթոռին կը բարձրանայ: Այս կերպով, ինչպէս Պատմակաբանն ալ կը դիտէ, *գրեթէ մարգարէուհի իմն վասն մանկան կինն գտանէր* (ՅՈՎ. 137):

615. ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Եսայիի կաթողիկոսութեան տեւողութեանը 13 տարի գրուած է ամենէն առանց բացառութեան, եւ 775-էն հաշուելով կը հասնինք 788-ին: Իր հայրապետական գործունէութենէն բնաւ յիշատակ մը չենք գտներ, ինչ որ լաւ ակնկալութիւններով աթոռ բարձրացած անձի մը նկատմամբ յուսախաբութիւն պէտք չէ ըսենք, այլ միայն դժպիսի ժամանակներուն տարաբախտ հետեւանքը: Արաբական տիրապետութեան անլուր հարստահարութիւնները, կեղեքեալ ժողովուրդին անտանելի տառապանքը, ամէն կողմէ գոռացող պատերազմական շեփորները, չէին ներեր կաթողիկոսին գործի ձեռնարկել իսկ, զբաղեալ լինելով միայն իր ժողովուրդին վիշտերովը ինքն ալ չարչարակից ըլլալ, չունենալով իր տրամադրութեան ներքեւ ոչ մի ոյժ եւ ոչ մի ապաւէն, որով կարենար դարման մը հոգալ: Իրաւ նոր ամիրապետը, Մուհամմէտ-էլ-Մահաթի, Մահաթի կոչուած մերիներէն, դադարեցուց նախորդին կծծի եւ ազահ կարգադրութիւնները, եւ հրաման ըրաւ թուլցնել հարկապահջութեան խստութիւնները, սակայն այնչափ ծանր էր երկրին աւերածը, որ կացութեան զգալի փոփոխութիւն մը չեղաւ: Եթէ մէկ կողմէն *բնակչաց երկրի անդորրութիւնն եղեւ հարկապահանջ բռնութենէն*, սակայն միւս կողմէն ամիրապետը *զանուր լծոյ հարկին ծանրացոյց* (ՂՆԴ. 188), այնպէս որ Հայեր այս կերպ թէ այն կերպ հապիւ կը բաւէին հարկերուն վճարման հասնիլ, թող կուսակրօններուն եւ զօրավարներուն եւ բոլոր պաշտօնեաներուն աղիկամի պեղծումները: Ոստիկանութիւնը վարողն էր Եէպիտ: Այս անունը տարբեր ժամանակներու մէջ կը յիշուի, եւ չենք կրնար ճշդել թէ տարբեր անձեր ալ են, իսկ պատրիկութեան պաշտօնի մասին հին պատմիչներ չեն գրեր, թէ ում տրուած էր Բագրեւանդի պատերազմին մէջ

մեռնող Սմբատին յաջորդութիւնը (§ 612): Պատմաբանը կը գրէ իսկ, թէ Հայ նախարարներուն ընկճուելուն եւ ցրուելուն վրայ, *յայսմ վայրի պակասեցաւ ի պատմութենէ աստի պրոյց իշխանացն մերոց* (ՅՈՎ. 142), որ թէպէտ ուղղակի պատրիկներու դադարած ըլլալը չի նշանակեր, սակայն գոնէ կարեւորութիւնը կորսնցուցած ըլլալնին ցուցնէ: Աշոտ Սահկեան Բագրատունիի ընթացքը (§ 610) թերեւս պինքն այդ պաշտօնին համար յարմարագոյն ընտրելի դարձնէր, սակայն ընտրուած ըլլալը գրուած չէ: Ընդհակառակն Ասողիկ Սմբատ Աշոտեան Բագրատունիի տեղ իշխան կամ պատրիկ եղած կ'ըսէ՝ որդին Աշոտ Սմբատեան Բագրատունին, Մսակեր մականուանուած, եւ Բագրեւանդի պատերազմէ ապտած (§ 612), որուն 20 տարի պաշտօնավարութիւն կու տայ (ԱՍՈ. 108), այլ երբ եւ ուսկից անուանուած լինելը չի գրեր: Իսկ Անեցին ալ 804-ին կը դնէ Աշոտ Մսակերի սկիբը (ՍԱՄ. 91), որ մեզ բաւական հեռու թուական մը կը տանի:

616. ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ ԵՒ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ

Մահտի ամիրապետ, գահ բարձրանալէն ետքը նախ Խորասանի ոստիկան Եուսուֆ-պինի-Իպրահիմի ապստամբութիւնը պսպեց, եւ յետոյ Մէքքէ մեծահանդէս ուղեւորութեան մէջ ուխտաւորներուն նեղութիւնները տեսնելով, մեծագործ հաստատութիւններ շինեց Ասորիքի եւ Արաբիոյ անապատներու մէջ անոնց ճամբորդութիւնը դիւրացնելու համար: Անկէ ետք 778-ին, մեծ պատերազմ մը բացաւ Լեւոն Դ. Խապիր կայսեր դէմ, որ կայսրութեան հին գաւառները նորէն գրաւելու ձեռնարկած էր: Յունական պատերազմին ընդհանուր հրամանատարն էր Միքայէլ Լաքանագրակոն, բայց չորս հայ նախարարներ էին իւրաքանչիւր բանակի ղեկավարները, Տաճատ Անձեւացի՝ որդի Գրիգորի, Արտաւազդ Մամիկոնեան, Գրիգոր Մամիկոնեան որդի Մուշեղի, եւ Վարապտիրոց (ԼՊԱ. 502): Արաբական բանակին կը հրամայէր Հասան-պինի-Քաթապա: Հայ ղեկավարներ մեծ ճակատամարտէ խուսափելով, եւ Արաբացոց բանակը յոգնեցնելով, յաջողեցան վանոնք տկարացնել, եւ յետո նահանջելու ստիպել, որուն համար Լեւոն կայսեր կողմէ մեծամեծ պատիւներու եւ ընծաներու արժանացան (ՂՆԴ. 189): Միւս տարի Մահտի պատերազմը կը վերանորոգէր, եւ երկու գրիւ մանանէխի սերմ կը դրկէր Լեւոնի, իբր բանակին շատութեան սպառնալից նշանակ (ՂՆԴ. 189): Այս արշաւանքին գլուծը դրուեցաւ Հարուն-էլ-Ռաշիտ, ամիրապետին կրտսեր որդին, այլ ի պատիւ միայն, պի դեռ շատ երիտասարդ էր, եւ բուն հրամանատարութիւնը կը վարէր Եահեա-պինի-Խալիտ, հին պարթեւական ցեղերուն սերունդ, Արաբացիներէ՝ Բարմեկեան կոչուած: Պատերազմը ճիւղաւորուեցաւ, Արաբացիք տեղ տեղ յաջողութիւններ ունեցան: Հայաստանի ոստիկան Եէպիտն ալ իրեն գունդերով Պոնտոսի կողմերը պատերազմ մը մղեց, ձախող հետեւանքով (ՂՆԴ. 191), բայց երկու կողմերն ալ հանդարտեցան պահ մը, եւ յարձակումները չնորոգուեցան: Այդ պատերազմէն ետքը Մահտի իր որդւոյն Հարուն-էլ-Ռաշիտի յանձնեց Ատրպատականի եւ Հայաստանի իշխանութիւնը (ՎԵՐ. 372), որ փոխարքայութեան նման բարձրագոյն պաշտօն մը պիտի նկատուի, վասնպի բուն ոստիկաններ չդադրեցան Հայաստանի մէջէն: Վերս յիշուած Եէպիտէն ետք Օթման կամ Օսման մը կը գտնենք, *հրամանատար եւ ապագայետ ի վերայ երկրիս* (ՂՆԴ. 193), որ չենք գիտեր ճշդիւ թէ երբ պաշտօնի անցաւ, այլ հաւանական է, որ Հարունի պաշտօնի անցնելուն վրայ նշանակուած ըլլայ Եէպիտի տեղ: Նոյն միջոցին, 780-ին, Լեւոն Դ. մեռաւ, արդէն հիւանդութենէ տկարացած ըլլալով, եւ իրեն յաջորդեց Կոստանդին Զ. Պերփեռուժէն, կամ Ծիրանեծին, այլ դեռ պպտիկ ըլլալուն մայրը Երինէ դշխոյ, կայսեր խնամակալ եւ իշխանութեան տէրը եղաւ:

617. ՏԱՃԱՏ ԱՆՁԵՒԱՑԻ

Երինէ դշխոյ, մեծամտութեամբ եւ փառամոլութեամբ լեցուն կին մը, ուզեց կայսրութեան հին փառքը վերանորոգել, մանաւանդ որ Արեւմուտք բոլորովին ելած էր

Բիւզանդականիշխանութեան ձեռքէն, եւ Փրանկաց թագաւորն Կարլոմանս կամ Կարոլոս Մեծն յաղթական կերպով տիրապետած էր Իտալիոյ: Երինէ մտածեց գոնէ Արեւելքին կողմէն իր իշխանութիւնը ընդարձակել: Լաթանսդրական սուրբաբանակով մը սկսաւ յառաջանալ, Մահտի իր Լարուն որդին անցուց իր բանակին գլուխը: Արաբացիք յառաջեցին, բայց յունական գունդերը որոնց դարձեալ Լայ սուրբաբաններն էին հրամայողները, սկսան Արաբները նեղել, եւ այնպէս պաշարեցին որ պարէն ճարելու դժուարութեան մէջ ինկան, մինչեւ իսկ *լինէր սով մեծ ի բանակին Իսմայէլի* (ՂՆԴ. 191): Այդ միջոցին է որ Տաճատ Անձեւացի, Լայ սուրբաբաններուն առաջինը, ցաւած ըլլալով որ *հեռութեամբ վարէր առ նա թագուհին*, Արաբացուց գլխաւորին Լարունի հետ բանակցութեան մտաւ: Ինքն կանուխէն Արաբացուց բռնութենէն փախած մէկն էր, եւ առ հարկի Յունաց ծառայութեան մտած, ուստի երբ իրեն ապահովեց, իր առջի դիրքը եւ փառաւոր կացութիւնը մը, որոշեց կայսրուհիէն վրէժը լուծել, եւ իր հայագունդով Արաբացուց կողմը անցաւ, անոնց պաշարումը վերջացուց եւ դիւրաւ յառաջանալու ճամբաներն ալ ցուցուց, այնպէս որ Լարունի բանակը մինչեւ Կոստանդնուպոլսոյ դիմացը հասաւ, եւ ծանր պայմաններով կայսրն ու կայսրուհին հաշտութիւն խնդրելու խոնարհեցուց, եւ յաղթական ետ դարձաւ 782-ին: Օտար պատմագիրներ Տաճատը իսլամութիւնն ալ ընդունած կ'ըսեն (ԼՊԱ. 503), բայց մեր պատմագիրք այսպիսի բան մը չեն յիշեր, մանաւանդ թէ իբր Լայ քրիստոնէայ նախարար մը՝ պատրիկութեան պաշտօնին կոչուած ըլլալը պատմեն (ՂՆԴ. 193): Թէպէտեւ Օթման ոստիկան՝ դժուարութիւն կը հանէ, թէ *ոչ է կամք միաբանութեան նախարարացն Լայոց*, եւ թէ չեն ուզեր իրենց վրայ իշխան ճանչնալ մարդ մը, որ է *ձեռն տուեալ առ արքայն Յունաց*, սակայն Լարուն, որ երախտապարտ էր Տաճատի, մինչեւ *հայր իւր անուանել զնա*, իր որոշումը կը պնդէ, եւ Օթման *յակամայ կամաց* կը պարտաւորուի Տաճատի իշխանութիւնը ճանչնալ (ՂՆԴ. 194): Սակայն իր հակառակութիւնը չի դադրեցներ: Բիշ ետքը Խաչիրներու դէմ պատերազմի առթիւ, Տաճատն ալ միասին կը տանի, եւ ամարան տօթակէզ ամիսներու մէջ Բերան դաշտի հնոցաձեւ ապառաժներու պահպանութեան կը թողու, որուն չդիմանալով Տաճատ, անդէն կը մեռնի, ինչպէս նաեւ իրեն օգնականները՝ Բագարատ սպարապետ եւ Ներսէհ Կամսարական, եւ հայագունդերէն շատ շատեր: Օթմանի այդ գործը մինչեւ Մահտի ամիրապետին ականջը կը հասնի, եւ այս պատաճառով վայն ոստիկանութենէ կը հանէ, եւ տեղ կը նշանակէ Ռոհ եւ Ռուհ անուն իշխան մը: Վերջին եղելութիւնք ժամանակագրական կարգով կրնան դրուիլ 784-ին, որովհետեւ Ռուհի ոստիկանութենէն շատ չ'անցնիր, եւ Մահտի ամիրապետ կը մեռնի 785-ին (ՂՆԴ. 195):

618. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ԵՒ ՍԱՀԱԿ

Մահտի երկու որդի ունէր, Մուսա եւ Լարուն, այսինքն է Մովսէս եւ Ահարոն, եւ կ'ուզէր չմեռած իրեն յաջորդ նշանակել իր կրտսեր որդին Լարուն-էլ-Ռաշիտը, սակայն հռչակելու չհասած մեռաւ, եւ երէց որդին Մուսա-էլ-Լատի ամիրապետութեան անցաւ: Կ'երեւի թէ հայրն ալ ճանչնար անոր ապիրատութիւնը, որ վայն ետ ձգել կը մտածէր, ինչպէս իրօք ալ յայտնուեցաւ *այր ժանտ եւ ապարասան եւ այսակիր*, որ մինչեւ իսկ սուրբութեան համար նետաձիգ եղած ատեն, իր մարդիկները *մղղակ* կը կեցնէր եւ կը մեռցնէր (ՂՆԴ. 195): Մուսայի Լայոց նկատմամբ ըրած առաջին կարգադրութիւնն եղաւ Ռուհ ոստիկանը ետ կանչել, որ իր գիտմանց համաձայն չէր երեւեր, եւ անոր տեղ նշանակել Խաչմ անուն մէկ մը, *արդարեւ ըստ անուանն իսկ խաչմարար եւ դժոխաձեւ* (ՂՆԴ. 195): Երբ պատշաճից պահանջողութեան համեմատ Լայ նախարարներ առաջին անգամ իրեն ներկայացան Դուինի մէջ, անմիջապէս ձերբակալել տուաւ Արծրունի երեք եղբայրները, Լամպասպ եւ Սահակ եւ Մեհրուժան՝ Գագիկի որդիները, եւ անոնց մասին ամբաստանագիր դրկեց ամիրապետին եւ հրահանգ խնդրեց: Արծրունի իշխաններուն մասին ուրիշ

ամբաստանություն մը չէր կրնար ըլլալ, բայց եթէ Վասպուրականի շարժումին գլուխ կենալնին (§ 610), եւ Արձէշի պատերազմը մղելնին (§ 611): Սակայն ասոնք 10 տարի առաջուան գործեր էին, եւ ժամանակին ամիրապետն ու ոստիկանները անոնք մոռացութեան տուեր էին, եւ նոր պարագայ մըն ալ տեղի ունեցած չէր: Պատմիչին *զանձինս զօրավարաց նախամարտկաց եւ քաջաց յիշելն ալ՝ հին եղելութիւնները միայն միտք կը բերէ: Միւս կողմէ, ոստիկանին զգեղաղէշ վայելչութիւն փառաց նոցա, եւ զբարեկարգութիւն պատախումբ գնդին որ ընդ նոսա՝ գիտելը (ՂՆԴ. 196), պէտք է առիթ եղած ըլլայ՝ նեղելով փրկանք եւ տուգանք ձեռք ձգելու, գուցէ ալ՝ անոնցմէ սկսելով գործը ընդարձակելու: Արծրունի նախարարներ կալանաւոր մնացին ժամանակս երից ամաց (ՂՆԴ. 196), զոր պէտք է երից ամսոց կարդալ, վասնպի յայտնապէս ըսուած է թէ անոնց նահատակութիւնը գործեցաւ յիշխանութեանն Մուսէի (ՂՆԴ. 199), իսկ Մուսայի իշխանութիւնը ամ մի միայ տեւած է (ՂՆԴ. 200), կամ աւելի ճիշդ 14 ամիս (ՎԵՐ. 376): Ամիրապետին հրամանն եղաւ *բառնալ զնոսա ի կենաց*, իսկ իբր շնորհ կ'աւելցուէր որ պատիժ կը ներուի *եթէ յանձին կալջիք դառնալ ի հաւատս մեր* (ՂՆԴ. 196), պայման մը զոր իսլամութիւնը ամէն քրիստոնէայ դատապարտելի կ'առաջարկէ: Մեհրուժան փութաց պայմանը յանձն առնուլ, կարծես թէ ձախող նշանակութիւն մը ունենար Մեհրուժան անունը Արծրունեաց համար (§ 149), իսկ Համապասա եւ Սահակ բացէբաց մերժեցին, եւ չուպեցին փոխանակել *զճմարտութիւնն Աստուծոյ ընդ ստութիւնն*: Խալմ ոստիկան վճիռը գործադրելէն առաջ, նոր ատեան նմըն ալ կապմեց, Յայտնութեան ութօրէքին մէջ, եւ հարցափորձով ու խոշտանգանքով ուպեց անոնց հաստատամտութեան յաղթել: Անութներուն ներքեւէն երկչիղ փայտեր դնելով պրկել՝ եւ *ջալստիւք* սաստիկ ծեծել տուաւ, նախ Սահակը եւ յետոյ Համապասալը, եւ վերջէն հրամայեց երկուքն ալ գլխատել, մարմինները փայտերէ կախել, եւ վար առնելէ ետք այրել ու մնացած մոխիրը իբր փոշի ցրուել, որպէսպի իրենց ոսկորները նահատակներու պատիւէն զրկուին: Համապասա եւ Սահակ Արծրունիներու նահատակութիւնը թէպէտ նշանակուած է Հայոց 233 թիւին (ՂՆԴ. 200), սակայն եւ դնել 786-ին ութօէքին, Մուսայի ամիրապետութեան հետ կապելու համար, ինչպէս ուրիշներն ալ նոյնպէս ուղղած են (ՎՐԶ. Զ. 343): Նահատակութեան մանրամասնութեանց մէջ հետեւեցանք Ղեւոնդի, որ ժամանակակից պատմիչ է, մինչեւ վկայաբանութիւններ ինչ ինչ պարագաներու մէջ կը տարբերին: Ղեւոնդ նոյնիսկ Մեհրուժանի մասին տակաւին զղջման ակնկալութիւն կը յայտնէ (ՂՆԴ. 197), որով անոր կենդանութեան ատեն գրած ըլլալը կը յայտնուի: Համապասա եւ Սահակ Արծրունի նախարարներ տօնելի սուրբեր են մեր եկեղեցոյ մէջ (ՏՕՆ. 236), եւ անշուշտ Եսայի կաթողիկոսէ հրամայուած է անոնց տօնական յիշատակը:*

619. ԿԵՂԵՔՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԳԱՂԹՈՂՆԵՐ

Հարուն-էլ-Ռաշիտ եղբօրը Մուսա-էլ-Հատիին յաջորդեց 786-ին, իր մօր Խայկարանի եւ Բարմեկեան նախարար Եահեայի պաշտպանութեամբ, երբ Մուսա կ'աշխատէր որդին Ջափրը կամ ճաֆէրը ժառանգ նշանակել, այլ յանկարծամահ լինելով նպատակին չհասաւ: Հարուն արտաքին պատմութեանց համեմատ Արաբացի ամիրապետներուն ամենէն կարկառուն դէմքն է, իր մեծագործութեամբ եւ վարգացմամբ եւ բարեբաստիկ վեհութեամբ, մինչ մեր պատմիչը *ազահ եւ արծայթասէր* կը կոչէ զայն (ՂՆԴ. 200), եւ եղելութեանց ընթացքն ալ կը ցուցնէ, թէ անոր կողմէն Հայաստանի համար յաջողութիւն մը յառաջ եկած չէ: Մեր պատմիչք Հարունի Ովեդլա կամ Ուպէտուլլահ անուն մէկ եղբայրը կը յիշեն, զոր օտար պատմիչներու մէջ չենք գտներ, եւ որուն կը յանձնէ Ատրպատականի, Հայաստանի, Վրաստանի եւ Աղուանքի ընդհանուր իշխանապետութիւնը, ինչպէս ինքն ունէր իր հօր ժամանակ: Այս առիթու Խալմ ոստիկան կը փոխուի, եւ տեղը կու գայ Եէպիտ որդի Մվդէի որ է Եէպիտ-պինի-Մուպիտ, այս ալ շուտով կը

փոխուի, եւ կը յաջորդէ Աբդալքաբբեր, որ է Ապտ-իւլ-Քէպիր, այս վերջնոյն ալ կը յաջորդէ Սիւլէյման, *քան զամենեսին ժանտ եւ չարագործող* (ՂՆԴ. 200): Կ'երեւի թէ այդ միջոցին ոստիկանութիւնը տարեկան պաշտօնի ձեւն առած էր, վասնզի Մուսայի մահէն մինչեւ Եսայի կաթողիկոսի մահը հապիւ երեք տարի անցած են, եւ ահա երեք ոստիկաններ իրարու կը յաջորդեն: Սիւլէյման ոստիկան, խիստ եւ դժնդակ հարկապահանջութիւն մը կը կազմակերպէ, եւ գործը կը յանձնէ իր փեսային Իբնդոկէ անուն հռոմ ուրացեալի մը: Ասոր ձեռքով այնչափ կը ծանրացնէր հարկին սակը, որ *ինչ գտանէր ի ձեռին ուրուք, որ լինէր բաւական* իր ընելիք վճարումին: Եսայի կաթողիկոս, նախարարներով եւ եպիսկոպոսներով դիմում կ'ընեն *թեթեւացուցանել զանուր ծանրութեան հարկին*, այլ ոստիկանը ընդհակառակն *կրկին քան զոր ըստ ամին* պահաջել կը հրամայէ, եւ գլխահարկի ճշդութիւնը ապահովելու համար՝ իւրաքանչիւրին վիզը *կնիք կապարեայ* դնելու սովորութիւնը կը նորոգէ (ՂՆԴ. 201): Ահագին յուսահատութեան ներքեւ, գրեթէ մերկ եւ բոկ եւ սովամահ մնացած ժողովուրդէն իբր 12,000 հոգի՝ Շապուհ Ամատունիի եւ որդւոյն Համամի եւ ուրիշ նախարարներու գլխաւորութեամբ ճամբայ կ'ելլեն Յունական գաւառներ անցնելու: Սիւլէյման ետեւէն գունդ կը սկսէ, որ փախստականներուն կը հանդիպի կող գաւառը, հաւանաբար Գուգարաց Կողբափորը, որ է այժմեան Ղապախ գաւառը: Մէկ մասը կը կոտորէ, մէկ մասն ալ կը դարձնէ, բայց մաս մըն ալ կը յաջողի սահմանագլուխը անցնելով Պոնտոսի եւ Եգերաստանի կողմերը ապաւինիլ: Կոստանդին կայսր, կամ աւելի ճիշդ Երինէ դշխոյ, լաւ ընդունելութիւն կ'ընէ փախստականներուն մէջ գտնուող նախարարներուն, անոնց հեծեալներն ալ կայսերական գունդերուն կը խառնէր, եւ ժողովրդականները *քնակեցուցանէր ի բարւոք եւ յարգաւանդ երկրի* (ՂՆԴ. 203): Այս առթիւ անցողակի յիշեցնենք, թէ Հայաստանի մէջ զանազան ժամանակներ սաստկացած նեղութիւններուն եւ հարստահարութիւններուն երեսէն, շարունակ էր կայսրութեան սահմանները անցնող Հայերուն գաղթական հոսանք: Ասոնք գլխաւորապէս պիւնտրական պաղման հետեւելով: Յունական բանակին մէջ առաջնակարգ դիրք ստացած էին, ամբողջ գունդեր Հայերէ կազմուած էին, կայսեր անձնապահ գունդն ալ հայագունդ էր դարձած, եւ բազմաթիւ Հայ սպայեր կը հրամայէին թէ՛ խաղաղութեան եւ թէ պատերազմի առեւ: Այս կերպով Հայերը հին հռոմէական արեսորականներու դերը առանձնեցին, եւ առաջ կայսրներ տապալելու գործէն սկսելով, իրենց մէջէն Հայ կայսրներ ալ կրցան բարձրացնել բիւզանդական գահին վրայ:

620. ԵՍԱՅԻ ՄԱՂԸ

ժամանակին քաղաքական եղելութեանց վրայ թերեւս քիչ մը աւելի ընդարձակուած երեւի մեր գրուածը, քանի որ եկեղեցական պատմութիւն գրել է նպատակնիս: Սակայն ոչ թէ եկեղեցական եղելութեանց նուազութիւնն է որ պմեզ կը պարտաւորէ անոնց պակասը լրացնել, այլ բուն իսկ գործի պահաջ կը նկատենք այդ տեղեկութիւնները: Եկեղեցական պատմութիւն գրողը, պարտաւոր է եկեղեցական կացութեան ճշգրիտ պատկերը նկարագրել, ինչ որ հնար չէ առանց ժամանակին դիրքն ու պարագաները պատկերացնելու, որոնցմէ կախում ունի եկեղեցւոյ կացութիւնը: Եթէ յառաջ բերուած հարստահարութիւնները եւ միջադէպները լռենք, պակաս թողած պիտի ըլլանք Հայ Եկեղեցւոյ ներքին վիճակը ցուցնող փաստերը, եւ թերի պիտի ըլլան Հայ կաթողիկոսները գնահատելու կամ քննադատելու պէտք եղած տեղեկութիւնները: Եսայի Եղիպատրուշեցին ալ իր ինքնութեան մէջ ճանչցուած չըլլար, եթէ չներկայէինք իր ժամանակին տեղի ունեցած ցաւալի դէպքերը, որոնցմով կը ներկայանայ նա ծովացեալ աղէտներու մէջ ընկղմած նաւաբեկեալ ղեկավար մը, որ միջոց չունի իր արթուն առաջնորդութեան արժանիքը ցուցնել: Այսուհանդերձ մեր կաթողիկոսներ գովեստի արժանաւոր պէտք է համարուին, եթէ նոյնիսկ նաւաբեկութեան մէջ,

կայմերն ու սամիկը վնասուած նաւին ղեկը ձեռքէ չթողուցին, եւ նաւը կորուստէ ապատեցին: Այսպէս վերջացաւ Եսայիի ալ կեանքը, շարունակ վշտաց եւ աղետից մէջ, եւ *փոխեցաւ երանելին առ Զրիստոս՝ սուրբ եւ ուղիղ հաւատով*: Եսայիի մահը նոր հարստահարութեան մը դուռ բացաւ եկեղեցւոյն վրայ: *Դժոխսաձեւ եւ չարաշուք այրն ամբարիշտ, որ է Իբնդոկէ հարկահանը, ուղեց տիրանալ ամենայն ստացուածոց եկեղեցւոյն, եւ սպառնալիքներով բռնադատեց կաթողիկոսները ամէն բան միառմի յայտնել, եւ բան մը չծածկել*: Անոնք ստիպեալ մէջտեղ հանեցին, եւ *եղին առաջի նորա պսպասս ցանկալիս ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ որ քարանց պատուականաց, եւ զհանդերձս թագաւորացն, զոր ի պատիւ սրբոյ եւ փառաւորեալ աստուածընկալ սեղանոյն եւ խորանին՝ Տեառն նուիրեալ էին* (ՂՆԴ. 204): Ասկէ կը տեսնուի որ տակաւին Արշակունեաց օրերէն մնացած հարստութիւններ կան եղեր կաթողիկէին գանձաբանին մէջ: Հարկահանը ուզածը եւ լաւագոյնը մէջէն առնելով, քիչ մաս մըն ալ թողած է նոր կաթողիկոսին յանձնուելու համար: Այդ նոր տեսակ բռնութիւնը մտածած են ոստիկանն ու հարկահանը, հարկաւ Եսայիի անժառանգ մեռած ըլլալուն հիմնուելով, եւ անժառանգին ստացութիւնը տէրութեան իրաւունք ցուցնելով, իբր այն թէ կաթողիկոսարանը եւ կաթողիկէ եկեղեցին, կաթողիկոսի անձնական գոյքը ըլլային, եւ իր մահէն ետքը անտէրունջ ստացութիւն նկատուէին: Այդ մեկնութիւնը պատմիչը բացատրած չէ, սակայն մեզ ծանօթ է, որ ամենէն սաստիկ բռնաւորներն ալ իրենց գործողութեանց երեւակայական կամ մտացածին ձեւ մը կու տան, վայն օրինաւորութեան ձեւով արդարացնելու համար: Անտէրունջ ստացութիւնները՝ ուրիշ օրէնքներու մէջ առկախ կը մնան, մինչեւ որ գոնէ հեռաւոր ժառանգ մը յայտնուի, մինչ իսլամական օրէնքը անորդի կամ առանց մերձաւոր ժառանգի մեռանիլը բաւական կը սեպէ, թողօնը անմիջական գրաւումի ենթարկելու համար:

621. ԵՐԿՐՈՐԴ ԺՈՂՈՎ ՆԻԿԻՈՅ

Եսայիի վերջին օրերը տեղի ունեցաւ Նիկիոյ Երկրորդ ժողովը, զոր Յոյներ ու Լատիններ իբր եօթներորդ տիեզերական ժողով կ'ընդունին, եւ որուն նպատակն էր պատկերներու պաշտամունքը հաստատել եւ պատկերամարտ վարդապետութիւնը դատապարտել: Այդ վարդապետութեան ծագումը պատմեցինք արդէն (§ 564), որուն հեղինակը ոչ թէ աստուածաբան եկեղեցական մը, այլ կայսր մը եղաւ, Լեւոն Գ. Իսաւրացին: Կայսրը առաջին անգամ ուկեց չափաւորել պատկերներու պաշտօնը, որ Յոյներուն մէջ չափապանցուած էր, եւ որուն չէր հանդուրժեր արեւելեան զգացումներով տոգորուած անձ մը, ինչպէս էր Իսաւրացին, որ ինքզինք ակարացած ալ կը զգար իսլամութեան կողմէն քրիստոնէութեան ուղղուած մեղադրանքներուն առջեւ: Առաջ անպաշտօն կերպով սկսաւ գործել, վերջէն 724-ի հրովարտակը հրատարակեց, եւ շատ մը պատկերներ կործանել կամ վերցնել տուաւ, 728-ին իրեն համամիտ Անաստասը պատրիարք դրաւ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին վրայ, եւ մինչեւ իր մահը նոյն ուղղութեամբ գործեց: Կոստանդին Ե. Կոպրոնիմոս, որ իրեն յաջորդեց, աւելի զօրաւոր կերպով մաքառեցաւ պատկերներու դէմ, եւ 754-ին յատուկ ժողով մը գումարել տուաւ Կոստանդնուպոլիս, ուր 338 եպիսկոպոսներ նվովքով դատապարտեցին պատկերներու պաշտօնը, եւ իբր եօթներորդ տիեզերական ժողով հռչակեցին իրենց որոշումը: Ժողովական վճիռով զօրացած Կոստանդին՝ հալածանքի ալ ձեռնարկեց պատկերներու պաշտպաններուն դէմ, եւ նոյն ընթացքը շարունակուեցաւ նաեւ իր յաջորդին Լեւոն Խապիրին ատեն, մինչեւ որ Երինէ դշխոյ կայսրութեան ղեկը ձեռք առնելով, պատկերապաշտութեան հովանաւոր կանգնեցաւ, եւ 780-ին սկսելով ուղղութիւնը փոխուեցաւ, եւ աւելի ալ շեշտուեցաւ երբ 784-ին Տարասիոս պատրիարքական աթոռ բարձրացաւ: Կայսրուհին եւ պատրիարքը իրարու օգնելով, եւ դուրսէն ալ Հռոմի հայրապետներուն օգնութիւնը ունենալով, 786-ին ժողով մը գումարեցին

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, 754-ի ժողովը մերժելու եւ պատկերամարտութիւնը դատապարտելու համար: Օգոստոսի առաջին օր ժողովը պիտի բացուէր, բայց պինուորներ եւ ժողովուրդ ընդդիմացան եւ խափանեցաւ, եւ ժողովը Նիկիոյ մէջ գումարուեցաւ յաջորդ 787 տարին, Սեպտեմբեր 24-ին, 337 եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ, եւ Հոկտեմբեր 13-ին եօթներորդ եւ վերջին նիստին մէջ ժողովական որոշումը հռչակուեցաւ, եւ 22 բարեկարգական կանոններ ալ հաստատուեցան: Մեր պատմութեան համար բաւական ըլլայ այդչափ ինչ քաղած ըլլալ, քանի որ ուղղակի Հայոց հետ յարաբերութիւն ունեցող կէտ մը չկայ այդ ժողովին մէջ: Մեր եկեղեցին սկիզբէն ի վեր շատ վգուշաւոր եւ չափաւոր եղած է պատկերներու մէջ, սեղանի պատկերէն վատ ուրիշ պատկեր չներելով, արձանները բոլորովին մերժելով, եկեղեցական պաշտամունքի գործածուելիք նկարն եւ ուրիշ պատկերն օժտելով, եւ տուներու մէջ պաշտամունքի պատկեր չընդունելով: Ինչ որ ընդունուած էր Նիկիոյ Երկրորդ ժողովէն առաջ, նոյն պահած է ժողովէն ետքը ալ, անկախաբար ժողովական որոշումէն, որուն տիեզերական ժողովի ոյժ ալ չէ տուած, թէ ինքն մասնակցած չլինելուն, եւ թէ անոր նախընթացներն ալ ընդունած չլինելու պատճառով: Իրաւ Տաթեւացին վայն կը յիշէ, բայց միայն *յայտնի ժողովք ալ գաց* չարքին մէջ, իբր պատմական յիշատակ միայն, եւ ոչ իբրեւ ընդունելութեան առարկայ, զի նոյն չարքին մէջ Բաղկեդոնի ժողովն ալ կը դնէ (ՏԱԹ. 544): Միայն չենք կրնար բացատրուլ, թէ ինչպէս եւ որու ձեռքով Նիկիոյ ժողովը՝ *եօթներորդ սուրբ ժողով* յիշատակութեամբ անցած է Յայսմաւուրքին մէջ (ՅԱՍ Բ. 185), սակայն առանց նախընթացներու *եօթներորդ* մը՝ արդէն անհիմն բան մըն է: Միւս կողմէն Յայսմաւուրին անտեղի եւ անճահ յաւելուածներով ատեն ատեն պճողուած լինելը, ամենէն ընդունուած ստուգութիւն մըն է: Պատմագիրներուն մօտ բնաւ յիշատակ մը չենք գտներ, որ Եսայի չմեռած տեղեկութիւն ունեցած ըլլայ յիշեալ ժողովին վրայօք, կամ այդ մասին որեւէ որոշում տուած կամ կարծիք յայտնած ըլլայ: Ժողովին անունն իսկ անձանօթ է մեր պատմիչներուն:

S. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ա. ԴԸԻՆԵՑԻ

622. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Եսայիի յաջորդին ընտրութիւնը շփոթ կերպով մը բացատրուած ըլլալուն, ոմանք կարծեցին, թէ սա ինքն է հայրապետանոցի դրան երէց Ստեփանոսը (§ 593), որ ոչ օրինաւոր կերպով, այլ ոստիկանին կաշառք տալով վայն հաճեցուցած եւ կաթողիկոսութիւնը իւրացուցած ըլլայ (ՉԱՄ. Բ. 419): Այդ մասին մեր առաջին դիտողութիւնն է, թէ ոչ մի նշան չկայ Ստեփանոս կաթողիկոսը Ստեփանոս դրաներէցին հետ նոյնացնելու, եւ թէ այսպիսի նոյնացում մը ոչ մի պատմագիրէ նշանակուած չէ, եւ լոկ անունի յարմարութիւնը չի բաւեր այսպիսի կարծիք մը կազմելու: Ընդհանրապէս վիճակաւոր եպիսկոպոսներէն կ'առնուէին կաթողիկոսները եւ ոչ երէցներէն: Բաց աստի եթէ Ստեփանոս դրաներէց կաշառքով աթոռ բարձրացող մէկը եղած ըլլար, պատմութիւնը անոր մասին բարի վկայութիւն տուած չէր ըլլար, ոչ թէ միայն իբր *բանիբուն եւ հաս ամենայն իմաստասիրական եւ գրամատիկոս արուեստից*, այլեւ իբր *հանդերձ հոգեւորական առաքիչութեամբ* հռչակուած մէկ մը (ԿԻՐ. 40): Իսկ կաշառքի յիշատակութիւնը կը գտնենք Ղեւոնդի մօտ, որ *մինչեւ յաջորդել յաթոռ հայրապետութեանն զՍտեփանոս՝ բազում կաշառօք յաջորդեալ* ըլլալը կը պատմէ (ՂՆԴ. 204), եւ անկէ առնելով կը կրնեն Անեցին (ՍԱՄ. 89) եւ Կիրակոս (ԿԻՐ. 42): Իսկ ուրիշ պատմագիրներ այսպիսի բան մը չեն յիշեր, եւ Պատմաբանը յայտնապէս *զՍտեփանոս ոմն ի Դուին քաղաքէ կացուցանէին յառաջնորդութիւն* կ'ըսէ (ՅՈՎ. 138), եւ ոչ թէ Ստեփանոս կաթողիկոսութիւնը կը գրաւէր: Բառին իմաստին գալով, *կաշառք* կը կոչուի՝ ոչ միայն ուղղութենէ մոլորեցնելու համար տրուած *գինը*, այլեւ բռնութենէ ապատելու համար տրուած *փրկանքը*: Մեր պարագային մէջ ալ, եղելութեանց ընթացքը աւելի այս երկրորդ իմաստը

կը թելադրէ, իբր պի Սիւլէյման եւ Իպնդոկէ, ոստիկանն ու հարկահանը, որ հանգուցեալ կաթողիկոսին մահուամբ հայրապետանոցը կողոպտել ձեռնարկեցին, նորընտիր կաթողիկոսն ալ ճանչնալ եւ հաստատել չեն ուղած, առանց մեծագումար վճարում մը ստանալու, եւ այս երեսէն նեղուած Ստեփանոս, պարտաւորուած է վատնել *զամենայն ինչս եւ զստացուածս*, որպէսպի *գիւղից եւ ծառայից՝ պարտուց թողութիւն* ըլլայ, պորս հարկահանը իբր երաշխաւորութիւն գրաւի ներքեւ առած պիտի ըլլայ (ՂՆԴ. 204): Հետագայ ժամանակներու մէջ ալ, եւ մինչեւ իսկ մեր ժամանակները, կաթողիկոսներու եւ պատրիարքներու հաստատութեան հրովարտակները վճարումներով կը ստացուէին, եւ նոյն իսկ կամակերպեալ դրութեանց ներքեւ՝ դիւանական տուրքի օրինաւոր կերպարանը առած են այդ վճարումները: Այս տեսութիւններով մենք չենք յօժարիր Ստեփանոս կաթողիկոսին վրայ, ապօրինի կաշառքով աթոռը իւրացուցած ըլլալու մեղադրանքը բեռցնել: Եւս առաւել անհիմն կը համարինք ոմանց կարծածը, թէ Ստեփանոս *իբրեւ կաշառք ուտող՝ պաշտօնէ պրկուեցաւ* (ԵՓՐ. Ա. 588), պի այս մասին հիները բնաւ ակնարկ չունին:

623. ՏԱՐԻՔՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Յոյժ կարճատեւ եղած է Ստեփանոսի հայրապետութիւնը, պոր ոմանք 2, եւ ուրիշներ միայն 1 տարի կը դնեն, որով կ'իմացուի թէ տարիէ մը քիչ աւելի ժամանակ մնացած է աթոռին վրայ, որով պատեհն իսկ պակասած էիրեն արդիւնաւորութիւն ցոյց տալու: Պատմիչներ անունէն վատ բան մը հասցուցած մեզի, եւ *ի Դուին քաղաքէ* ըսուիլը (ՅՈՎ. 138), սովորաբար բնիկ Դըւնեցի իմաստով առնուած է, թէպէտ օտար չէ Դուինի մէջ երկար մնալու իմաստով ալ առնել: Իր համառօտ պաշտօնավարութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ կը վերագրենք իր ծերութեան, ինչ որ իր երեք յաջորդներուն վրայ ալ նկատելի է, եւ անոնցմէ մէկուն Սողոմոնին վրայ բացայայտ կերպով կը շեշտուի: Ապա թէ ոչ չորս կաթողիկոսներու համար՝ 7 տարի միայն պաշտօնավարելը նկատողութեան արժանի կէտ մը պէտք էր ըլլար: Իսկ եթէ դաւաճանութեան կամ բռնութեան հետեւանք եղած ըլլար, պատմիչներ պանց չէին ըներ վայն որոշ եւ բացայայտ կերպով նշանակել: Միւս կողմէն բազմամեայ ծերունիներու յաջորդաբար ընտրուիլն ալ առանց որոշ պատճառի չէր կրնար ըլլար: Կամ այն է որ դժուարին կացութեան առջեւ գործունեայ անձեր պաշտօնէն կը խուսափէին, կամ թէ Սիւլէյման ոստիկան եւ Իպնդոկէ հարկահան, որ այդ միջոցին պաշտօնի վրայ մնացած կը տեսնուին, ծերունիները, այսինն մահամերձները պաշտօնի կոչելու ապագութիւն կը բանեցնէին, որպէսպի հաստատութեան եւ հրովարտակի կաշառքը կամ բռնի վճարումը բազմապատկելու առիթներ ստեղծեն: Ամէն առթի մէջ ետեւէ յոյժ կարճատեւ կաթողիկոսներու յաջորդութիւնը այնպիսի պատմական երեւոյթ մըն է, որ բացատրութեան կը կարօտի, եւ ցաւալի է որ պատմագիրներ այս մասին բնաւ լուսաբանութիւն թողած չեն: Ստեփանոսի մասին ընտրութենէն ետքը մահը յիշելով, կը պարտաւորուինք անոր մասին ըսելիքնիս վերջացնել, չկարենալով եւ ոչ իսկ իր մասին գաղափար կազմելու չափ տեսութիւն մը աւելցնել: Ստեփանոսի կաթողիկոսութիւնը 788-ին սկսած 790-ին վերջացած կ'ըլլայ, մերձաւորաբար իբր 2 տարի տեւելէ ետքը:

624. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԴԵՊՔԵՐ

Ժամանակակից դէպքերն ալ մեծ կարեւորութիւն չեն ներկայեր: Արաբացւոց եւ Յունաց ընդհարումները այս անգամ Հայաստանէ հեռու տեղի ունեցած: Հարուն ուլեց Կիլիկիոյ կողմերը ընդարձակել եւ ամրացնել, եւ Կիպրոսի վրայ տորմիդ դրկեց, եւ Երինէ դշխոյ այն կողմերը դարձուց կայսրութեան պաշտպանութիւնը (ՎԵՐ. 384): Իսկ Հայաստանի մէջ Մեհրուժան Արծրունի ուրացեալ, իր նախարարութեան տանուտէրութեանը մէջ հաստատուած, Շապուհ եւ Վարդ Մամիկոնեանները սպաննեց, որպէս թէ իր պատճառս հօր նոցա Մուշեղայ եղել աղէտն մեծ

(ՎԱՐ. 76), այսինքն է Արձէշի եւ Բագրեւանդի կոտորոճները եւ եղբայրներուն նահատակութիւնը, գուցէ եւ իր ուրացութիւնն ալ աղէտներուն մէջ կը համրէր: Բայց ինքն Մեհրուժան ալ վրէժխնդրութեան պոհ գնաց՝ վասպի Դաւիթ Մամիկոնեան ալ՝ իրեններուն վրէժը կը լուծէր Մեհրուժանը ըսպաննելով (ՉԱՄ. Բ. 417): Նախարարներուն ընտանեկան վէճերուն կարգէն յիշատակութեան արժանի Ջահապ Պարսիկին ըրածը: Ջահապի կի էր եղած *մի ի քերց նոցա* (ՎԱՐ. 76), որ ծօսքին կարգով՝ Շապուհ եւ Վարդ Մամիկոնեաններու չորս քոյրերէն մէկուն կ'երեւի ակնարկել (§ 612), սակայն հետեւանը ոչ թէ Մամիկոնեաններու, այլ Բագրատունիներու վրայ կու գայ ծանրանալ: Վասնպի *Ջահապ յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց, եւ խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին* (ՎԱՐ. 76), եւեթէ Ջահապ իր կնոջ իրաւունքովը Արշարունեաց գաւառին կ'ուզէր տիրանալ, պէտք է Բագրատունիներու հետ գործ ունեցած ըլլար, վասնպի Բագրատունի Աշոտ մսակերն էր, որ *գանձագին արար պաւառ Արշարունեաց յապգէն Կամսարականաց* (ԱՍՈ. 108): Ըստ այսմ պէտք է որ Ջահապի կինը Բագրատունի մը եղած ըլլայ՝ Աշոտի եւ Խապուհի քոյր, եւ ոչ Մամիկոնեան մը՝ Շապուհի եւ Վարդի քոյր: Իրօք Աշոտ եւ Շապուհ եղան որ պէնքի պօրութեամբ Ջահապը վանեցին, Շիրակն ու Աշոցքն ալ գրաւեցին, եւ իրենց մէջ *հասարակ բաժանեցին պհայրենիս իւրեանց* (ՎԱՐ. 76): Այս առթիւ Սմբատ իր կեդրոնը Կոզովիտ գաւառէն կը հանէ, եւ Արշարունեաց մէջ կը հաստատէ (ԱՍՈ. 108), եւ *շինէ պ Կամախ* (ՎԱՐ. 76), որ յայտնապէս շփոթուած անուն մըն է, եւ Կամախի Անին՝ Շիրակի Անիին հետ փոխանակուած է: Ապա թէ ոչ, ոչ Աշոտ եւ ոչ ուրիշ Բագրատունիք՝ Կամախի կամ Դարանապի գաւառին երբեք չտիրացան:

Տ. ՅՈՎԱԲ Բ. ԴԵՒՆԵՑԻ

625. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Ահա վերել յիշուած (§ 623) չորս սակաւակեացներուն երկրորդը, որ եւ ոչ տարի մը լրացուցած է աթոռին վրայ, պի *իբրեւ ամիսս վեց միայն* կու տայ անոր Պատմաբանը (ՅՈՎ. 138), պոր շատեր ալ կը կրկնեն, եւ ոմանք մէկ տարի կը դնեն կըր հաշուով, ինչպէս սովոր ենք ըսել: Յովաբի անունը Յոբ ալ յիշուած է (ՎԱՐ. 76), եւ տեղ մը Յակոբ ալ գրուած է (ԱՅՐ. 17), սակայն մէկը կը ձատտումն, եւ միւսը գրչագիրի սխալան կ'երեւին, որովհետեւ ընդհանրապէս Յովաբ անունով կոչուած է: Իրեն ծագման տեղը ցուցուած է *յնտանէն, ի կուրապաղատին սպարանից* (ՅՈՎ. 138), կամ *Յոստանէն, ի կուրապաղատին տանէն*, կամ *ի կուրապաղատէն* (ԿԻՐ. 42): Ոստանը, ուր կուրապաղատի սպարանք ալ գտնուի, յայտնապէս Դըւնայ Ոստանն է, իսկ Յովանի *յապարանից կամ ի տանէն* ըլլալը, չենք կարծեր թէ կուրապաղատի մը ապ նուական տոհմէն սերած ըլլալը ցուցնէ, այլ միայն կուրապաղատին թաղին կամ ագարակին մէջ ծնած լինելը կ'իմացուի: Վեցամսեայ կամ քիչ աւելի պաշտօնավարութենէն ետքը *վախճանեալ* մէկու մը (ՅՈՎ. 140), գործունէութիւն կամ արդիւնաւորութիւն ալ ունենալ դժուար էր, եւ երբ պատմիչները կը լռեն, մենք ալ կը պարտաւորուինք, այդչափով փակել Յովաբի վազանցուկ կաթողիկոսութիւնը 790-էն 791 տարիներու միջոցին:

626. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՊԱՏԿԵՐԸ

Սողոմոն, Մալապ գաւառի Գառնի հռչակաւոր գիւղը ծնած, Մաքենոցաց մեծ ուխտէն էր, բայց ինքն չէր Մաքենոցաց առաջնորդ եւ Հայր Հարանց կոչուած Մեծ Սողոմոնը, պոր Մանապկերտի ժողովին ներկայ եղողներուն մէջ յիշեցինք (§ 573) եւ որ Վահան Գողթնացիին ասպնջականն ու քաջալերողն էր եղած (§ 587): Կրտսերն Սողոմոն *ի մանկութենէ առեալ պլուծ կրօնաւորութեան կարգի Մաքենեաց մեծահռչակ վանքին մէջ, եւ առաքինաջան երկոց պանձն տուեալ, եւ Մեծ Սողոմոնի նման գիտնական ուսուիչի մը ձեռքին տակ վարժեալ իսկ էր*

փիլիսոփայական արուեստ, նշպէս նաեւ կատարելապէս հմուտ լեալ փաստութեան կրթանաց, այսինքն է սաղմոսանուագ երգեցողութեանց: Մաքենոցաց միաբանները երկուքի բաժնուած էին, երեւի կրօնաւորական խստութեանց աստիճանին վրայ տարբեր տեսութիւններ ունենալնուն, եւ Սողոմոնն Հայրն Հարանց, միաբաններուն կէսին հետ մէկտեղ Գեղարքունեաց Մաքենեաց վանքը թողլով, մեկնած էր Շաիրակ գաւառը, եւ հոն Ջրեսկ կոչուած տեղը նոր վանական միաբանութիւն մը հաստատած, աւելի միայնակեաց ճգնաւորութեան ձեւի ներեւ, *բազում ճգացն եւ աշխատութեանց պանձն տուեալ*: Այդ խումբին մէջ էր եւ կրտսերն Սողոմոնն, իր առաջնորդին հաւատարիմ հետեւողն ու առաւել սիրելին, գուցէ եւ այս պատճառով անոր անունը վրան առած: Հարկաւ Մեծ Սողոմոնին վախճանելէն ետքը, Ջրեսկի առաջնորդութիւնը ստանձնած էր կրտսերն Սողոմոնը, վասնպի այնտեղ խոր ծերութեան հասած էր, միշտ խրճիթի ճգանց եւ աշխատութեանց խստամբեր կեանքը շարունակելով: Յովաբի մեռնելէն ետքը կ'որոշեն *զՍողոմոնն ածեալ կացուցանել յայթոռն սրբութեան*: Ծերունապարզ եւ սրբակրօն անձեր կաթողիկոսութեան բարձրացնելու միեւնոյն գաղափարն է որ կը յայտնուի, եւ որուն գաղտնիքը կը դժուարանանք մեկնել: Մի գուցէ մաղկային հանձարէն եւ յաջողակութենէն յոյսերնին կտրած, բոլոր ակնկալութիւննին երկնային բացառիկ օժանդակութեան վրայ դրած ըլլան: Երբոր պաշտօնական պատգամաւորութիւնը եկած էր Սողոմոնը Ջրեսկի խրճիթէն Դուլինի հայրապետանոցը տանելու, Սողոմոնի յօժարակամ պատրաստակամութիւնը վարմանք ազդեց շատերուն, եւ *յոմանց ապատաց*, այսինքն նախարարներուն կողմէն հարցում ուղղուեցաւ իրեն. *ընդէ՞ր յօժարեալ երթաս ի հայրապետութիւն, դուն որ ծեր ես, եւ յանհնարին ճգնական վարուց յոյժ անաւագեալ*: Սողոմոնն կատակի ձեւ տալով եղած հարցումին, *երթամ*, կ'ըսէ, *զի սեւել զիս ընդ այլ հայրապետսն տամ յորմ եկեղեցւոյն* (ՅՈՎ. 141), եւ ըսել կ'ուզէ, թող իմ պատկերս ալ գտնուի կաթողիկէին պատերուն վրայ, կաթողիկոսաց չարքին մէջ: Ճգնասուն եւ ծերունապարզ Սողոմոնին բերանը, հարկաւ չենք կրնար թեթեւսովիկ անձնասիրութեան վերագրել տուած պատասխանը, այլ միայն իբր վերնագոյն կոչման մը հասկերպութիւն մը: Միեւնոյն ժամանակ կ'իմանանք, թէ սովորաբար կայ եղեր կաթողիկոսներուն պատկերները, *գեղապաճոյճ նկարողաց* ձեռով մայր եկեղեցւոյ պատերուն վրայ գծագրել: Ո՛ր էր թէ այդ պատերէն գոնէ բեկորներ մնացած ըլլային:

627. ՄԱՀԸ ՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

Իրօք ալ Սողոմոնն պատկերը նկարել տալէն աւելի արդիւնք չէ կրցած ունենալ, եւ իրեն անունով կատարուած գործողութեան մը յիշատակն ալ չունինք: Բանի որ էր *ծերացեալ յոյժ* (ԿԻՐ. 42), *ոչ աւելի քան զմի ամ կեցեալ* կը վախճանի, եւ *դնի ընդ հարս իւր*, վորս պէտք է իմանալ թէ կաթողիկոսաց շարքին մէջ կը թաղուի, եւ ինչպէս որ կը փափաքէր *կենդանագրի ի քաւարանի սրբում* (ՅՈՎ. 141): Այդ վերջին բացատրութիւնը նախընթաց խօսքերուն հետ բաղդատելով պիտի իմանանք, իբր թէ ըսէր *ի սուրբ եկեղեցւոջ*, ինչպէս որ ծիսական բացատրութեամբ ալ եկեղեցիին համար *ի մարդկան քաւարանիս* կ'ըսուի (ԺԱՄ. 487): Սողոմոնի միամեայ կաթողիկոսութիւնը կը հաշուուի 791-է 792 տարիներու միջոցին:

Տ. ԳԷՈՐԳ Ա. ԲԻԻՐԱԿԱՆՅԻ

628. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Նորէն սակաւակեաց կաթողիկոս մըն է, որ առաջին երեքներուն կը յաջորդէ: Գէորդի ծննդավայրը Աարագածոտն գաւառն է, որ քանիներէն առանց գիւղի անունին կը յիշուի (ՅՈՎ. 142), իսկ գիւղի անուն տուողներէն չորսը Բիւրական կը յիշեն, երկուքը Աշտարակ (ԱՍՈ. 109), եւ մէկ մըն ալ Օշական (ԿԱԼ. 210): Գուցէ ծնած եւ սնած տեղերը տարբեր եղած են, եւ բնակութիւնն ալ փոփոխական եղած է: Մենք կը նախընտրենք Բիւրականցի կոչել, մեծամասնութեան

հետեւելով: Գէորգի իբր մակդիր յիշուած է պատմագիրներուն կողմանէ, Խուլորբուկ կամ Խոյլորբուկ անունը (ԿԻՐ. 42, Սամ. 90), որ Հոյրորբուկ կամ Հոլորբուկ ալ գրուած է, որոնք առաջին կոչումին աղաւաղումները կ'երեւին: Այլ թէ ուրկէ ուր եւ ինչ առիթով այսպիսի տարօրինակ մակդիր մը տրուած է, բնաւ տեղէ մը ստոյգ լուսաբանութիւն չունին եւ չէնք կրնար ճշդել՝ թէ *խուլ* լսելեօք, թէ ոչ *խոյլ* ունեցող որբուկ մը եղած է, զի դժուար չէ, որ Բիւրականցի Գէորգն ալ՝ Եղիպատրուշեցի Եսայիի նման խեղճ որբուկ մը եղած ըլլայ, բայց այս կարծիքը պարզապէս բառերուն իմաստին վրայ հիմնուած է: Չենք ալ գիտեր թէ ուր աշակերտած է, եւ ինչ պաշտօններ վարած է, եւ թէ գաւառի եպիսկոպոս եղած է: Միայն իրեն ալ երեք տարի կարճատեւ կաթողիկոսութիւն վարելէն կը հետեւեցնենք, թէ նա ալ ծերացեալ հասակին մէջ կաթողիկոսական այթոռ բարձրացած է, եւ խաղաղութեամբ կեանքը կնքած է, առանց նշանաւոր գործողութիւն կատարելու, եւ նոյնիսկ առանց պէտք եղած ժրութիւնն ունենալու: Գէորգի անունը տալէն ետքը Պատմաբանին յիշելը, թէ *սպառսպուռ Հագարացիքն տիրեցին եւ կալան զՀայաստանեայս* (ՅՈՎ. 142), նոյն օրերը կատարուած նոր եղելութիւն մըն չէ, այլ Արձէշի եւ Բագրեւանդի պատերազմներէն ետքը Հայերուն շարժում ընելու կարողութիւն ու միջոցները սպառելով, Արաբացւոց անհակառակ տիրապետելուն բացատրութիւնն է: Միւս կողմէն արտաքին պատմութիւններէ ալ կը տեղեկանանք, թէ Հարուն ամիրապետ հետամուտ էր Արաբական տիրապետութիւնը արշաւանքի եւ ասպատակի ձեւէն մերկացնելով, կանոնաւոր կառավարութեան ձեւին մտցնել: Այսչափ ալ Գէորգի եռամեայ կաթողիկոսութեան մասին, որ 792-է 795 տարիներու միջոցին մէջ կը պարունակուի:

Տ. ՅՈՎՍԷՓ Բ. ՓԱՐՊԵՅԻ

629. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԱԳԱՐԱԿՆԵՐԸ

Յովսէփի հայրենիքն ալ Արագածոտն գաւառն է, իսկ բուն ծննդավայրը ըսուած է *ի բնակչաց Սրբոյն Գրիգորի* (ՅՈՎ. 142), կամ *ի գեղջէ Սուրբ Գրիգորի* (ԱՍՈ. 108), եւ այդ բացատրութեամբ կ'իմացուի Փարպի գիւղը, ուր Լուսաւորչաշէն եկեղեցի մը եղած է, իբրեւ նշանաւոր ուխտատեղի (ԱՐԱ. 159): Եթէ լոկ *ի բնակչաց* բացատրութիւնը ըլլար, կրնար Զուարթնոց Ս. Գրիգորի եկեղեցիին վրայ ալ իմացուիլ, այլ *ի գեղջէն* ըսելը Փարպին կը մատնանշէ: Յովսէփ կաթողիկոսին Կարիճ մակդիր անուն ալ տրուած է (ԱՍՈ. 158), առանց պատճառը բացատրելու: Եթէ խայթելու եւ վնասելու իմաստով առնուած է, ոչ մի պարագայ չ'արդարացներ, զի ընհակառակն եկեղեցւոյ եւ հայրապետութեան արիասիրտ պաշպան եղած է Յովսէփ, այնպէս անտեղի չէր լիներ կասկածիլ, թէ մի գուցէ *Կարիճ* կոչուած, իսկ գրչագրական սխալով *Կարիճ* դարձած ըլլայ: Յովսէփի կաթողիկոսութեան միջոցին ոստիկան եկաւ Խուլիմա անուն մէկ մը (ՅՈՎ. 142), զոր պէտք է իբր Սիւլէյմանի անմիջական յաջորդ նշանակել, որով հետեւ սովորաբար երկար պաշտօնավարութիւն կը վերագրուի Սիւլէյմանի, որ մերձաւորաբար 787ին պաշտօնի անցած էր, եւ Յովսէփ կաթողիկոս 795ին ընտրուեցաւ: Խուլիմա ալ ոչինչ ընհատ իր նախորդէն՝ Հայերն ու Հայաստանը ընկձելու հետամուտ, *զընդ իւրեւ կացեալսն նուաճէր*, եւ հպատակները կը կեղեքէր: Խուլիմա նոր տեսակ բռնութիւն մըն ալ աւելցնելով, դաստակերտներ եւ ագարակներ իւրացնելու կ'աշխատէր, իբր թէ *ի պատճառս գնոց արծաթոյ*, բայց հարկաւ չնչին գնով մեծամեծ կալուածներ իւրացնելու համար, առերեւոյթ օրինաւորութեան պատրուակով: Աւելի իր փափաքը գրգռեցին կաթողիկոսարանի կալուած եղող երեք մեծամեծ դաստակերտներ իրենց ագարակներով, այսինքն է Արտաշատը, Կաւակերտը եւ Հոռոմոց մարգը, որ կը գտնուին Արարատի դաշտին մէջ, Հրապոյտի արգասաբեր եւ այգեւէտ հովիտին երկայնը: Խուլիմա *ի չար ցանկութենէն եւ ի դիւամոլ ագահութենէն* գրգռուած (ՅՈՎ. 142), ամէն տեսակ ճնշում ու

բռնադատութիւն գործածեց կաթողիկոսին վրայ, որ հաւանի իրեն փոխանցել յիշեալ երեք դաստակերտները, սակայն Յովսէփ բացարձակապէս մերժեց, պնդելով եկեղեցական ստացութենց նուիրականութիւնը, եւ անոնք օտարանելու համար իր անձեռնհասութիւնը, նկատի ունենալով միանգամայն անիրաւ առեւտուրէն առաջ գալիք վնասը: Խուլիմա Յովսէփը համոզելու ամէն միջոցները ըսպառնալէն ետքը, վայն բանտարկել ալ տըւաւ, հարկաւ որեւէ սնոտի պատրուակով մը, եւ բանտին մէջ ալ *կապէր պնա ի շղթայս, եւ գահիւ հարկանէր վայրն Աստուծոյ*: Խուլիմա կը յուսար որ Յովսէփ *պարհուրեալ՝ առ նա պհայցեալ ն տացէ*, բայց նա ոչ բանտէն ու շղթաներէն, եւ ոչ բրածեծ ըլլալէն կ'ընկճուէր, այլ *քաջապէս համբերէր*, եւ ուզուած հաւանութիւնը չէր տար (ՅՈՎ. 143): Այդ բռնութեանց կարգին պէտք է դնել, կաթողիկոսին եղբօր սպանութիւնը՝ Մեծամօր գետին աղբերակին կողմերը, ոստիկանին դաւաճանութեամբ, զի աւելի նպատակայարմար էր այն իբրեւ ահացուցիչ միջոց մը, քան թէ իբրեւ վրէժխնդրութեան գործ (ՅՈՎ. 144):

630. ՅՈՎՍԷՓԻ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻԻՒՆԸ

Խուլիմա նպատակին չհասնելէն բարկանալով, եւ իր կամքին առջեւ չերթալը իրեն պստիկութիւն ու անարգանք նկատելով, խարդախ ձեւերու դիմեց: Երեք սպասաւորներու գլուխը մէկ մէկ պայուսակի մէջ իբր թէ երեք դաստակերտներու գիները դրած, բանտ տանիլ տուաւ, *ընդ միւս կողմն գաղտագծծութեամբ* դուրս հանելու պայմանով, եւ իբր թէ կաթողիկոսը գինը առած եւ վաճառման հաւանութիւն տուած ըլլայ, Յովսէփը բանտէր կ'ապատէ եւ հայրապետանոց կը դարձնէ, եւ ինն ալ Արտաշատի, Կաւակերտի եւ Հոռոմոցմարգի կալուածները բռնի կը գրաւէ եւ կ'իւրացնէ: Բայց կաթողիկոսը այդ խարդաւանանքէն ետքը ալ եկեղեցւոյ իրաւունքը պաշտպանելէ ձեռնթափ չ'ըլլար, *աներկիւղաբար* գործին կը հետեւի եւ *բազում պնդութիւն* ցուցնելով, գործը մինչեւ *յատենի ուղղոց* կը տանի: Ոստիկանին դէմ բողոքի ատեանը, կրնայ ամիրապետին ատեանը ըլլալ, որ *ուղղոց* ատեան կրնայ կոչուիլ, ոստիկանին անիրաւութիւնը դատապարտելուն եւ կաթողիկոսարանի իրաւունքը ձանձնալուն համար, ինչ որ կատարելապէս կը յարմարի Հարուն-էլ-Ռաշիտի, օրէնսգիտութեամբ եւ մեծանձնութեամբ հռչակուած ամիրապետին: Բայց անտեղի չէր ըլլար իսլամական օրէնքի թարգման դատաւորներու վրայ ալ իմանալ, որոնք իբր անկախ իշխանութիւն միշտ կը գտնուէին վարչական իշխանութեանց մօտ: Որն եւ ըլլայ ատեանը, վճիռը մասամբ կաթողիկոսին նպաստաւոր կ'ըլլայ, եւ Կաւակերտ ու Հոռոմոցմարգ դաստակերտները ետ կ'առնուին *ի ձեռաց ոստիկանին չարի*, բայց Արտաշատ միանգամ ընդ միշտ կաթողիկոսարանին ստացութենէն կ'ելլէ, ու անտի եւ *առյապայ* օտարներու ձեռք կը մնայ: Այս առթիւ կը կատարուի ոստիկանի փոփոխութիւնն ալ, որով հետեւ Խուլիմա պաշտօնէն կ'ելլէ, եւ տեղը կը զրկուի նոր ոստիկան մը, ամենայն հաւանութեամբ Հօլ անուն (ՅՈՎ. 144), որուն ոստիկանութիւնը Վարդան ալ Յովսէփի օրերուն կը դնէ (ՎԱՐ. 80): Հարկաւ անհնար էր որ Խուլիմայի գործին անիրաւութիւնը վճռուելէն ետքը, պաշտօնի վրայ թողուէր: Յովսէփ կաթողիկոսի համար ստուգիւ մեծ գովեստի փաստեր են, եկեղեցական ստացութեանց մասին ցոյց տուած հաստատամտութիւնը, եկեղեցւոյ նուիրական իրաւունքները պաշտպանելու համար խոստովանողական տանջանքներ կրելը, խարդաւանանքը մէջտեղ հանելու համար աներկիւղ ձեռնարկը, եւ վերջապէս ճարտար փաստաբանութեամբ յափշտակեալ կալուածները մեծաւ մասամբ ետ դարձնելու յաջողիլը: Աւելցնենք նաեւ՝ անխիղճ եւ անիրաւ ոստիկանին ձեռքէն երկիրն ապատելը, ինչ որ անուղղակի կրցած է ապդել նոր ընտրուած ոստիկանին, որուն վրայ չեն պատմուէր Սիւլէյմանի եւ Խուլիմայի անլուր բռնութիւնները: Այս դիտողութիւններն էին որ մեզի կը թելադրէին Յովսէփը *Կտրիճ* եւ ոչ *Կարիճ* մականուանել (§ 629):

631. ԴԻՊՈՒԱԾՆԵՐ ԵՒ ՄԱՀԸ

Խուլվիմայի ոստիկանության, դաստակերտներուն խնդիրն, Յովսէփի գործերուն, եւ Հօլի անուանման թուականները հաստատելու համար, որոշ նշաններ չունինք, սակայն յայտնի է որ երկարած են Խուլվիմայի նենգաւոր հետապնդումները, իսկ աւելի ալ երկար եղած կ'ըլլայ դատը, եթէ ուղղակի ամիրապետին ատեանին առջեւ հաստատուեցաւ եկեղեցւոյ իրաւունքը, եւ Կաւակերտն ու Հոռոմոցնարգը ետ առնուեցաւ: Միւս կողմէն Յովսէփ *ամս մետաւան* հայրապետութիւն վարելէ ետքը վախճանած է (ՅՈՎ. 114), որ բաւական տրամադրելի ժամանակ թողած է յիշատակուած եղելութիւնները լրացնելու: Յովսէփի կաթողիկոսութեան 1է տարիները, առանց բացառութեան կրկնուած են ամէն պատմագիրներէ եւ ցուցակագիրներէ, որով նորա վախճանը կ'իյնայ 806 տարին: Այդ միջոցին դէպքերէն կը յիշուի Խաւիրներու ասպատակութիւն մը Հայաստանի մէջ, իրենց թագաւորին աղջկան Հայաստանի մէջէն Խորասան գացած ատեն, ճամբան մեռնելուն պատճառաւ, թէպէտ սպանութեան կասկած ալ չէր կրնար ըլլալ: Երկու ամիս շարունակ երկիրը աւերելէ եւ աւարելէ ետքը՝ ետ դարձած են Խաւիրները, Արաբացի նոր գունդեր հասնելուն վրայ (ՎԵՐ. 385): Իսկ Յուանակ կայսրութեան մէջ, կը յիշուի Հայ գունդերուն Երինէ դշխոյին դէմ ելնելը, որ բաւական վտանգի ենթարկեց անոր իշխանութիւնը, սակայն նա յջողեցաւ շարժումը պսպել, եւ Հայ պիւնուորներէն հազար մը Արշիպեղագոսի կղզիները, եւ մաս մըն ալ Թրկիոյ հեռաւոր բանակատեղիները ցրուել (ԼՊԱ. 503): Իսկ Երինէ որ իբր որդւոյն Կոստանդինի գահակից, ինքն էր բուն իշխանութիւն վարողը, 790-ին Կոստանդինի նախաձեռնութեամբ պալատէն հեռացուեցաւ, եւ 15 ամիս աքսորեալ մնաց Մարմայի եզերքը Ելեթերիա քաղաքը, այլ յաջողեցաւ նորէն որդւոյ հետ հաշտուիլ եւ առջի դիրքը գրաւել: Երինէ ասով չգոհացաւ, այլ իշխանութիւնը ամբողջ ձեռք անցնելու համար, 797-ին իր որդւոյն դէմ դաւաճանութիւն մը կարգադրեց, եւ վայն կուացնել տալով գործէ հեռացուց: Բայց միւս կողմէն իրեն դէմ ալ դաւադրութիւնները շատցան, մինչեւ որ Վարդան Հայկապն, Հայ գունդերու պաշտպանութեամբ վայն գահէն վար կ'առնէր, եւ ինքն կայսր կը հռչակուէր 802-ին, թէպէտ ինքն ալ տեղի կու տար Նիկեփորոսի, որ հակառակ երգման վայն կը կուրացնէր, եւ կը փակէր Իշխանաց կղզիներէն Պոռոսի վանքին մէջ: Իսկ Երինէ Իշխանաց կղզիները, եւ յետոյ Լեսբոս կղզի աքսորուելով, այնտեղ մեռած է 803 Օգոստոս 9-ին եւ որովհետեւ վերջին տարիներու մէջ բարեգործութեանց, եւ աքսորի մէջ ապաշխարութեանց հետեւած էր, Յոյներ վայն սուրբերու կարգը անցուցած էն: Նիկեփորոս նախ բանակցելով, եւ յետոյ պէնքով փորձեց Երինէի ժամանակ հաստատուած Արաբացւոց հարկէն ազատիլ, այլ չյաջողեցաւ եւ պարտաւորուեցաւ վճարումը շարունակել: Այս վիճակին մէջ էին Հայաստանի գործերը, եւ անոր տիրապետողներուն յարաբերութիւնները, երբոր Յովսէփ կաթողիկոս իր բազմաշխատ կեանքը կը կնքէր 806-ին, իսկ մահուան պարագաները յիշուած չեն:

Տ. ԴԱԻԻԹ Բ. ԿԱԿԱՂԵՑԻ

632. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Արագածոտն, Մալապ, Կոտայք եւ Նիպ, որ Արարատ նահանգի կեդրոնը եւ Էջմիածնի շուրջ գտնուող գաւառներն են, աւելի ստէպ կը յիշուին իբր կաթողիկոսներու ծննդավայրը, ինչ որ կը ցուցնէ թէ հայրապետանոցի աշակերտութիւնն իր նշանակութիւնն ունեցած է ընտրութեանց մէջ: Կակաղ ալ Մալապ գաւառի գիւղերէն է, եւ հայրենիք Դաւիթի, որ Յովսէփէ ետքը կաթողիկոսութեան ընտրուեցաւ: Հաւանական է որ գաւառի մըն ալ եպիսկոպոս էր առաջուրնէ, թէպէտ յիշատակութիւնը մեզի չէ հասած: Բանի մը հատ յոյժ կարճատեւ, հատ մըն ալ չափաւոր տեւողութեամբ կաթողիկոսութիւններէ ետքը, Դաւիթ երկարատեւ պաշտօնավարութիւն ունեցաւ, վասնպի Պատմաբանը *ամս քսանեւեթն* կու տայ անոր (ՅՈՎ. 147), եւ ամէն ցուցակագիրք նոյնը

կը կրնեն, Ասողիկէ վատ, որ 25 տարիներ գրած է (ԱՍՈ. 108), ինչ որ Ե եւ Է թուատառերու գրչագրական սխալանք մը կրնայ ըսուիլ: Հակառակ այդ երկար տեւողութեան, զոր պէտք է հաշուել 806-է 833 տարիներու վրայ, ոչ մեծ արդիւնաւորութիւն մը, եւ ոչ նշանաւոր եղելութիւններ պիտի կարենանք պատմել Կակաղեցոյ վրայ, եւ չենք գիտեր ինչի վերագրել այդ ստերջ հետեւանքը. Դաւիթի տկարութեամբ, թէ ժամանակին դժպիհի հանգամանքներուն: Իր կաթողիկոսութեան սկիզբը տակաւին Հարուն էր ամիրապետը, եւ հաւանաբար Հօլ կը վարէր ոստիկանութիւնը, որոնք աւելի բարեմիտ դիտումներ կը ցուցնէին: Աշոտ Մսակերն ալ սպարապետութեան պաշտօնը կը պահէր, ընտիր ձիրքերով օժտեալ մէկ մը, որ կրնար ձեռնհաս կաթողիկոսի մը օգտակար օժանդակ ըլլալ: Այդ պարագաներէն օգտուած չ'երեւիր Կակաղեցին, այլ չափաւոր կարողութեան տէր, եւ ժիր գործունէութենէ զուրկ, եւ միայն կացութիւնը պահելով բաւականացող անձի մը գաղափարը կը ներշնչէ դիտողին:

633. ՅՈՎՍԷՓ ԵՒ ՍԱՀԱԿ

Դաւիթի կաթողիկոսութեան սկիզբները տեղի ունեցաւ Յովսէփ եւ Սահակ իշխաններուն նահատակութիւնը, որք տօնելի սուրբեր են մեր եկեղեցոյն մէջ (ՏՕՆ. 161): Հագարացի իշխանապուն մը, որուն ազգատոհմը Կայս է կոչուած (ՎՐՔ. Դ. 293), իսկ անունը չէ յիշուած, Կարնոյ մէջ կը հաստատուի, տեղացի Հայերէն քրիստոնեայ կին կ'առնէ, եւ կնոջ կը ներէ ոչ միայն իր կրօնքը պահել, այլեւ վաւակները քրիստոնեայ մեծցնել եւ մկրտել (ՅԱՍ. Ա. 40): Ասոր վաւակներն են Եուսուֆ եւ Իսաք, կամ Յովսէփ եւ Սահակ, եւ երրորդ մը անունը անձանօթ մնացած: Գործը խնդրի նիւթ չ'ըլլար, մինչեւ որ տղաքը մեծնան եւ Յովսէփ կ'ամուսնանայ եւ վաւակներ ալ կ'ունենայ: Բայց ի սպառ ալ գաղտնի չէր կրնար մնալ, եւ իսլամ հօր քրիստոնէացած վաւակներ լինելինին կը սկսի խօսուիլ: Պզտիկ վաւակը կը յաջողի շուտով յունական սահմանը անցնիլ. բայց մինչեւ որ Յովսէփ տունով տեղով փոխադրուի, եւ Սահակն ալ անոր օգնէ, լուրը իշխանութեանց կը հասնի, եւ երկուքն ալ ձերբակալելու ետ առեան հանելու հրամանը կը տրուի, եւ կը բանտարկուին: Վկայաբանութիւնը կը յիշէ Քուրդիկ Մամիկոնեան իշխանի մը անունը, որ երկու եղբայրները մէկտեղ տանելու ջանք է ունեցեր, բայց գործը չկարգադրած Յովսէփ եւ Սահակ ձերբակալուեր են (ՎՐՔ. Դ. 295): Ասոնք իրենց հօրենական հաւատքին դառնալու համար առեանի մեջ հարցափորձուելէ ետքը կը բանտարկուին, սպառնալիք եւ ողորջանք կը գործածուին, իսլամ օրէնսգէտներ համոզելու կ'աշխատին, մինչեւ իսկ հայրերնին յորդորներ կը խօսի, կեղծ հաւանութեամբ ազատելու եւ ետքը յունականներկիր անցնելու: Բայց երկու եղբայրներ, իրենց միտքէն չեն դառնար, եւ յօժարակամ յանձն կ'առնեն գլխատումը, որ կը վճռուի իբր ուրացեալ իսլամներ նկատուելնուն համար: Ոստիկանի անունը չկայ պատմութեան մէջ, եւ վճիռ տուողն ալ *քաղաքապետ քաղաքին եւ գաւառին Կարնոյ* (ՎՐՔ. Դ. 295) կամ *իշխան քաղաքին Կարնոյ* (ՅԱՍ. Ա. 40) անունով կը յիշուի, եւ շատ հաւանական է որ առանց իսկ ոստիկանին մասնակցութեան, տեղական դատաւորին վճռով գլխատուած են, ինչ որ իսլամական օրէնսդրութեան համաձայն է: Վճիռին գործադրութիւնը եղած է Կարնոյ մէջ, եւ գերեզմաննին ալ այնտեղ եղած է, եւ ցարդ Կարնոյ քաղաքամիջի կեդրոնը իսլամներէ պատուուած զոյգ գերեզմաններ կան, զորս տեղացի քրիստոնեայք, իբր Յովսէփայ եւ Սահակայ գերեզման կը ճանչնան: Սահակի անունը սովորաբար առաջ յիշուիլը անոր առաջ գլխատուելուն պիտի վերագրուի, թէ ոչ երիցագոյնը Յովսէփն է եղած: Կատարման օրը յիշուած է միշտ արացի 15 (ՎԱՐ. 91), եւ կ'աւելցուի եւս *յաւուր հինգշաբաթու* (ՍԱՄ. 90), եւ սովորաբար տրուած 808 թուականը (ՎՐՔ. Դ. 301) ճիշդ կը յարմարի թէ՛ ամսաթուին եւ թէ՛ եօթնեկի օրուան, որ շարժական տոմարով այն տարին հանդիպած է Հոկտեմբեր 19-ին, մինչեւ Յայսմաւուրքը անշարժ տոմարով Յունուար 22ին է դրած (ՅԱՍ. Ա. 40):

634. ՍՄԲԱՏ ԵՒ ՍԵՒԱԴԱ

Դաւիթի օրով էր որ Աշոտ Մսակեր սպարապետ (§ 612), յաջողութիւն մը ունեցաւ Սեւադա անուն պարսիկ իշխանի մը դէմ (ՎԱՐ. 79), որ ամիրապետին իշխանութենէն ընդվզելով, անկախ տէրութիւն մը կ'ուզէր կազմել, գրաւելով նաեւ Հայաստանի հիւսիսային գաւառները: Նոյն պատերազմին մէջ կը մեռնի Շապուհ Բագրատունի՝ Աշոտի եղբայրը, եւ իր որբերը կը մնան Աշոտի խնամքին ներքեւ: Ամիրապետը իբրեւ Աշոտի որդին Սմբատը, որ պատանդ կը պահուէր Պաղտատի կամ Սամարայի մէջ (ԱՍՈ. 108): Այդ եղելութիւնը պէտք է դնել 822-ին վասնպի անկէ հաշուելով *զկնի երկուց ամաց մեռաւ Աշոտի ի տան իւրում* (ՎԱՐ. 79), իսկ Աշոտ 804-ին սպարապետ, եւ 20 տարի պաշտօն վարած լինելով (ՍԱՄ. 91), մեռած կ'ըլլայ 824ին: Այդ ատեն արդէն Մէմուն էր ամիրապետը, Հարունի երկրորդ որդին, որ հօրը մահուընէ ետքը, 809-ին Խորասանի իշխան էր հռչակուած, բայց իր եղբօր, ամիրապետ Էմինի դաւադրութեան հետեւանօք, ներքին պատերազմներ սկսան մէջերնին, եւ շարունակեցին մինչեւ որ 813ին Էմին սպաննուեցաւ, եւ Մէմուն ամիրապետութեան տիրացաւ: Սա ինքն էր, որ Սմբատը ետ դարձուց եւ հօրը մահուընէ ետքը սպարապետ ալ անուանեց: Սակայն արաբական տիրապետութիւնը սկսած էր Հարունի օրերուն հանդարտութիւնը կորսնցնել, գլխաւորաբար Պարսիկներուն իւրտելու պատճառով, որոնք իրենց անկախութիւնը նորէն ձեռք ձգելու ձեռնարկած էին: Յիշեցինք արդէն Ջահապի մը ջանքերը, իրեն տիրապետութիւնը ընդարձակելու (§ 624): Սեւադան, զոր վերեւ յիշեցինք *ի տանէ Ջահապայ* ըսուած է (ՎԱՐ. 79), եւ նոյնն է որ քանի մը տարի ետք, Սմբատի սպարապետութեան ատեն, նոր շարժում մը եւս կազմակերպեց, Հայաստանը գրաւելու: Սեւադա իր նախնոյն Ջահապի նման, ինքն ալ Հայ կին առած էր, Արուսեակ Բագրատունին, եւ անով ինքզինքը Հայ տանուտէրներուն կարգն անցուցած, եւ կնոջ անունով *յոլով մասն երկրի բռնակալեալ՝ սեպհականարար իմն տիրէր* (ՅՈՎ. 145): Հայոց հետ հաստատուած ազգականութեան եւ մտերմութեան շնորհիւ, ոչ եւս իբր Հայոց թշնամի, այլ իբր Հայոց պաշտպան կը կարծեցնէր զինքն Արաբական տիրապետութեան դէմ, այնպէս որ կը յաջողի շատեր իրեն յանկուցանել, եւ իրեն հետ կը միանան նոյնիսկ Սմբատ սպարապետը, Սահակ Սիւնին, *եւ այլ եւ ապատագունդ տեարք*:

635. ԴԱԻԻԹ ԲԱՆԱԳՆԱՑ

Նոր սպառնացող խռովութեանառջեւն առնելու պէտքը զգաց ոստիկանը, որուն անունը Հօլ է ըսուած (ՅՈՎ. 145): Խուլիմայէ ետքը, որ 806-էն առաջ պաշտօնէն դադարած է, ուրիշ ոստիկան անուն չունինք պատմագիրներէն, եւ չենք գիտեր թէ ուստի քաղուած է Խալիտի մը անունը, որ ոմանց կողմէ յիշուած է (ՃՆՏ. 172): Իսկ Հօլ, որ 806-էն առաջ պաշտօնի անցած էր (§ 630), դժուար թէ մինչեւ 825 պաշտօնի վրայ մնացած ըլլայ, եւ այն ալ Հարուն, Էմին եւ Մէմուն, երեք ամիրապետներու ներքեւ: Ամէն առիթի մէջ Սեւագայի մեծ շարժումին ատեն գտնուող ոստիկանին անունը Հօլ յիշուած է (ՅՈՎ. 145): Հօլ ոստիկան զէնքի չդիմած, կ'աշխատի նախ Պարսիկներու եւ Հայերու մէջ եղած համաձայնութիւնը քակտել, որով դիւրին կ'ըլլար Սեւադան ընկձել, ինչպէս քանի մը տարի առաջ յաջողած էր, նոյնիսկ Հայերու ձեռքով (§ 634): Ուստի Դաւիթ կաթողիկոսը բանագնաց դրկեց, Սմբատն ու Սահակը իրենց խորհուրդէն դարձնելու, եւ Սեւագայի հետ ալ համաձայնութեան մը գալու: Դաւիթ հաճեցաւ երթալ, տեսակցիլ ու բանակցիլ, բայց *բանիւք բազմօք զնոսա համոյեալ եւ աղաչեալ* ալ նպատակին չհասաւ, անոնք իրենց նպատակին վրայ պնդեցին, եւ կաթողիկոսը, *յաւէտ տրտմեալ* ետ կը դառնար: Հօլ պարտաւորուեցաւ զէնքի դիմել, եւ ընտիր բանակով մը վրանին քալեց: Հրապդանի հովիտին մէջ Կաւակերտի մօտ իրարու հանդիպեցան, յաղթութիւնը ոստիկանին կողմը եղաւ, Սահակ Սիւնի

պատերապմին մէջ ինկաւ, իսկ Սեւադա եւ Սմբատ *հապիւ ճողոպրեալ անձնապուրծ փախչէին*: Հօլ շարժումին առջեւն առնելը բաւական սեպեց, եւ աւելի առաջ չմղեց վրէժխնդրութիւնը, որովհետեւ ներեց Սահակի մարմինինպատուաւոր թաղունը (ՀՈՎ. 146, ՕՐԲ. Ա. 211), Սմբատն ալ չպրկեց իր տիրապետութենէն, որովհետեւ յաջորդ տարիներու մէջ պինքն նոյն պաշտօնին վրայ կը գտնենք: Եթէ այդ մեղմօրինակ կարգադրութեանց մէջ ապդեցութիւն մը ունեցաւ Դաւիթի միջնորդութիւնը, իրեն կաթողիկոսութեան արդիւնքներէն, թէ ոչ միակը, գոնէ գլխաւորը պէտք է նկատել: Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը այդ եղելութենէն ետքը բաւական տարիներ եւս շարունակեց մինչեւ 833, սակայն իր գործունեութեան եւ Հայաստանի կացութեան վրայ ուրիշ յիշատակ մը չենք վրտներ, եւ կաթողիկոսին մահուան վրայ ալ *լցեալ զկէտ կենաց իւրոց* խօսքերէն (ՀՈՎ. 146) աւելի տեղեկութեանց չենք հանդիպիր:

636. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ ԵՒ ՍԻՒՆԻՔ

Օգտակար կը սեպենք այստեղ համառօտ տեղեկութիւն մը տալ Բագրատունեաց ժամանակակից ազգաբանութեան վրայ, որ կարելոր է առաջիկայ եղելութիւնները լուսաբանելու համար: Իբրեւ արմատ կ'առնենք, Աշոտ Բագրատունին պատրիկը, Վասակի որդին (§ 537), Բագրատի եղբօրորդին, եւ Սահակ պատրիկի հօրեղբօրորդին (§ 559): Աշոտի որդիք են Սմբատ եւ Վասակ, որոնց առաջինը սպարապետ եղաւ (§ 609), բայց Բագրեւանդի պատերապմին մէջ ապաննույցաւ (§ 612): Սմբատի որդիներն են Աշոտ Մսակեր եւ Շապուհ, եւ աղջին մը, որ Վըրաստանի հետ ամուսնացաւ (ՎԱՐ.79): Աշոտ սպարապետութիւնը ժառանգեց (§ 615), իսկ Շապուհ Սեւադայի դէմ պատերապմին մէջ մեռաւ (§ 614): Աշոտ խաղաղութեամբ վախճանեցաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին Սմբատ (§ 634), որ երեք վաւակ ունեցաւ, Աբաս, Աշոտ եւ Սահլ: Արաբացւոց մէջ մեծ բարեբախտութիւն կը համարուէր մանչ անդրանիկ մը, եւ այս պատճառաւ հայրեր իրենց անդրանիկին անունով մականուն կը կապմէին, այս սովորութեան համեմատ Սմբատ ալ Աբրաբաս կամ Ապուէլ-Ապպաս այսինքն *Աբասի Հայր* մականունով ճանչցուած է ժամանակակիցներէն: Կրտսեր որդւոյն Սահլ անունն ալ, արաբական Սալիհ անունը պէտք է ըլլայ: Սմբատի միւս վաւակ Աշոտն է, որ մեծ դեր ունեցաւ, թագաւոր հռչակուելով: Մսակերի եղբայր Շապուհը շատ որբեր թողած է պատմութեան համեմատ, սակայն միայն Աշոտի մը անունը կը յիշուի իբր Սպերի իշխան, մինչ միւս կողմէն առանց հայրանունի չորս եղբայրներ կը յիշուին իբր Սմբատի մերձաւորներ, զորս մենք անհաւանական չէինք կարծեր իդր Շապուհի որդիներ եւ Սմբատի հօրեղբօրորդիներ ճանչնալ: Այս կարծիքին նպաստաւոր կը նկատենք տեսնել, որ Դաւիթը Սմբատի *եղբայր* կը կոչուի (ՎԱՐ. 79), որ հօրեղբօրորդիներու ալ տրուած անուն է: Այս չորսերն են Դաւիթ, Սահակ, Մուշեղ եւ Բագարատ, որոնցմէ առաջինը եւ վերջինը փեսայութեամբ վանապան կողմերու իշխաններ եղան, Դաւիթ Տարոնի Օձ բերդին, եւ Բագարատ Սասունի Սիմ լերան: Աշոտ Սպերցիին որդին եղած է Շապուհ, որ է նոյն ինքն Շապուհ Բագրատունի պատմագիրը: Աշոտ Վասակեան պատրիկին միւս որդւոյն Վասակին դառնալով՝ կը յիշատակուին որդին Ատրներսէհ, Ատրներսէհի որդին Աշոտ Վրաց պատրիկ, Աշոտի որդին Բագարատ, Բագարատի որդին Դաւիթ, եւ Դաւիթի որդին Ատրներսէհ Վրաց թագաւորը, որոնցմէ սերած է Վրացի Բագրատիոն ազգատոհմը: Սիւնեաց տունն ալ, որ ամէն ատեն նշանաւոր եղած է պատմութեան մէջ, երկուքի բաժնուած էր այդ միջոցին, եւ երկու իշխանական տուներ կը կապմէր Սիւնեաց նահանգին մէջ: Առաջին ճիւղէն այս միջոցին կը յիշուհին Վասակ եւ Ֆիլիպէ եղբայրներ, Վասակի որդիներ Ֆիլիպէ եւ Բաբգէն, իսկ Ֆիլիպէի որդին Ներսէհ, որ սպաննեց Ադուան Վարապտրդատ իշխանը իր ազգատոհմով: Իսկ միւս ճիւղէն էր Սահակ որ Կաւակերտի պատերապմին մէջ սպաննուելեցաւ (§ 635), եւ անոր որդին Գրիգոր՝ Սուփան մականունեալ, որ

չենք գիտեր, եւ բացայայտուած՝ չենք գտներ թէ ինչ իմաստով *փաղաքշական անուն* է նկատուած (ՕՐԲ. 211): Գրիգորի որդին ալ եղաւ Վասակ, որ նոյնպէս փաղաքշական մականունով Գաբուռ կոչուեցաւ (ՕՐԲ. Ա. 213): Այստեղ յիշենք Ադուանից իշխան Վարապդատի դուստր Շահանդուխտը, անվուգական գեղեցիկ օրիորդ մը, որ Սիւնեաց հարս դացած ատեն, Տաթևի մօտ այլապզի սուսերամերկներու կողմէ յարձակում կը կրէ, եւ երբ կը տեսնէ որ իրեն հետ եղողները սպաննելէ ետքը, վիճքն յափշտակելու վրայ են, մահը աչքը առնելով, ձին կը մտրակէ եւ ժայռէ մը վար կը գահավիժէ: Շահանդուխտ անվնաս մնալուն վրայ, կ'ուխտէ այնտեղ մնալ ճգնութեամբ, ուրիշ աղջիկներ ալ կը միանան իրեն, եւ կուսաստան մը կը կազմեն, ուր եւ 30 տարի ճգնելով սրբութեամբ կը վախճանի (ՕՐԲ. Ա. 208):

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Դ. ՈՎԱՅԵՑԻ

637. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

Դաւիթի կը յաջորդէ Յովհաննէս, համանուններուն չորրորդը, մեր ընդունած կարգով (§ 559), Կոտայք գաւառի Ովայք գիւղէն, որուն նախընթացը մուշ կը մնայ: Կ'երեւի թէ Յովհաննէսի ընտրութեան ատեն անհամաձայնութիւն մը տեղի ունեցած է նախարարներուն մէջ: Վասնպի Բագարատ Բագրատունի՝ Սասունի իշխանի համար գրուած է, թէ *վչարեալ լինէր, զի առանց կամաց նորա եղել հայրապետին հաստատութիւն* (ՅՈՎ. 148), սակայն չն կրցած իր կամքը յառաջ տանիլ, եւ յաղթած է Սմբատ սպարապետի եւ Գրիգոր Սուփանի կողմը, եւ Յովհաննէս այժոռ բարձրացած: Յովհաննէսի ընտրութեան համար ընդունուածէ 833 թուականը, իսկ կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը եղած է *ամս քսան եւ երկու* (ՅՈՎ. 161), որ համաձայնութեամբ կրկնուած է ամէն ցուցակագիրներէ, որով տեւողութեան վերջը պէտք է դնել 855-ին: Դաւիթի մահուան եւ Յովհաննէսի կաթողիկոսութեան տարին, Մէմունի մահուան եւ Մոթասէմի ամիրապետութեան տարին ալ է: Նոր ամիրապետին բուն անունը Մուհամմէտ եղած է (ՎԵՐ. 408) եւ յետոյ անունը փոխած եւ ամիրապետներուն մէջ առաջին ըլլալով աստուածային անուն մը առնելով՝ Մոթասէմ-Պիլլահ կոչուած է (ՎԵՐ. 443): Սակայն մեր պատմագիրներ Ջափր (ՅՈՎ. 149), Ջաֆար (ՕՐԲ. Ա. 213), Աբուսահակ (ՎԱՐ. 79), Աբուսահակ Մահմէտ (ԿԻՐ. 43), եւ Աբուսահլ Մահմէտ (ՍԱՄ. 92) տարբեր անուններով կը կոչեն վայն: Յաջորդին մէջ ալ այդ անուններուն տարբերութիւնը ստէպ պիտի տեսնուի մերոնց մօտ, սիսալ տեղեկութեանց կամ անձերու շփոթութեանց պատճառով, որովհետեւ այդ միջոցին ամիրապետներ ալ շատ շուտ իրարու կը յաջորդէին: Մէմունի յաջորդը Մաթասէմ 9 տարի պաշտօնավարեց, եւ 842ին իրեն յաջորդեց որդին Ապու-ճաֆէր-Հարուն-էլ-Վաթըք-Պիլլահ (ՎԵՐ. 444), եւ ասոր ալ 847ին յաջորդեց եղայրը Միւթէվէքքիլ-Պիլլահ (ՎԵՐ. 445), որ մինչեւ 861 պաշտօնավարեց: Այս երեքը եղան Յովհաննէսի ժամանակակից ամիրապետներ, որոնց մէջ նշանաւոր եղաւ իր անգթութեամբ եւ վեղխութեամբը Վաթըք-Պիլլահ ամիրան, եւ անոր ճաֆէր անունը կ'երեւի թէ աւելի ծանօթ եւ աւելի գործածուն եղած է Հայոց մէջ, եւ երեք ամիրաներ միեւնոյն անունի բերքել յիշուած են: Անեցին երեքը կը տարբերէ, եւ Աբուսահլի 2, Ահարոնի 4 եւ Ջափրի 16 տարիներ կու տայ (ՍԱՄ. 92): Արծրունին ալ երեք անուններ կու տայ, եւ Սահակ 9, Ահարոն 5 եւ կէս, եւ Ջափր 17 տարի ամիրապետ եղած կ'ըսէ (ԱՐԾ. 177), բայց այս հաշիւներն ալ ճիշդ չեն, եւ Ահարոն եւ Ջափր նոյն անձի անուններն են, որ 16 տարի ալ իշխանութիւն վարած չէ: Բիւզանդիոյ կայսրներուն մանրամասնութեանց մտնելու պէտք չենք վգար, որովհետեւ Հայաստան անոնց հետ յարաբերութիւններ տեղի չունեցաւ այդ միջոցին: Միայն իբր տեղեկութիւն յիշենք, որ Նիկեփորոս կայսր Վարդան Հայկապնի վրայ գործած անգթութենէ ետքը (§ 631), շատերուն հետ ալ նմանօրինակ խստութիւններ գործածեց: Արշաւիր Հայկապն պատրիկ գանձապետը, որ Ստաւրակիոս ալ կոչուած էր, եւ անոր փեսան ԼԵՆՆ

պատրիկը, Վարդ Արծրունիի որդին, գանակոծ ընել է և մապերը պերծել է ետքը վանքերու մէջ փակեց: Սակայն Միքայէլ Ա. Ռանգաբէ 811-ին Նիկեփորոսի յաջորդելով երկուքն ալ ապատեց, սակայն ինքը ապիկար դատուելուն, դժգոհութեանց առջեւ քաշուեցաւ, և Լեւոն Արծրունին կայսր հռչակուեցաւ 813-ին, Լեւոն Ե. Հայկապն անունով: Իր հրամանով Կոստանդնուպոլսոյ նոր ժողով մը գումարուեցաւ 815-ին, որ Նիկիոյ Երկրորդ ժողովին դէմ պատկերներու պաշտօնը հերքեց ու նկովեց, և Լեւոն ոյժ տուաւ այդ որոշման: Միքայէլ Բ. Թլուատ, 820-ին Լեւոնը սպաննեց և կայսր հռչակուեցաւ, Թովմասի ապստամբութեան ալ յաղթեց, և մինչեւ 829 իշխեց, և իրեն յաջորդեց Թէոփիլոս, և ասոր ալ 842ին իր որդին Միքայէլ Գ. Արբշիւր, մօրը Թէոտորայի խնամակալութեամբ:

638. ԲԱԲԱՆԻ ԽԼՐՏՈՒՄՆԵՐԸ

Պարսից խլրտումները դադրած չէին, Ջահապի և Սեւադայի շարժումներուն բուն գլուխն էր, Բաբ կամ Բաբիկ կամ Բաբան անուն մէկ մը, որ կրօնական ձեւեր ալ խառնած էր իր շարժումին, և նոր վարդապետութիւններ ալ կ'աւանդէր, և երեւի թէ հին մապդեպական կէտեր էին իսլամութեան վրայ պատուաստուած: Մոթասսէմի օրով աւելի սաստկացան Բաբանի արշաւանքները, որ անխտիր Պարսկաստանի և Հայաստանի մէջ կը տարածէր իր սարսափն ու կոտորածները, Արաբական պետութիւնը այն կողմերէն հեռացնելու միտքով: Բաբան մը կը յիշուի, որ Վասակ Սիւնիի դուստրը իրեն կին առած, և այս կերպով մաս մըն ալ երկիր գրաւած էր, բայց վերջէն այն կողմեր *անհնապանդ* եղած էին *հրամանի և օրինաց Բաբանայ*: Բաբան նորէն յարձակելով *սաստիկ և անողորմ* կոտորածի մատնած էր երկիրը (ՕՐԲ. Ա. 22), և միւս տարին ալ Գեղարքունի գաւառը մտած, Մաքենացոց մեծ վանքը կործանած, և 15, 000 հոգի ջարդած էր (ՕՐԲ. Ա. 203): Կը յիշուի եւս Աբդլհեդ ոմն, միեւնոյն պարսիկ արշաւանքին ճիւղերէն, որուն դէմ ելած է Բաբգէն Սիւնի և ասպատակը ցրուած (ՎԱՐ. 80): Մենք չենք կարծեր ամէն յարձակմանց մէջ Բաբանը տեսնել, այլ անոր անունով գործող զօրավարներ: Մոթասսէմ ամիրապետ խէտք վզաց վերջնապէս նուաճել Բաբանի ապստամբութիւնը, որ մինչեւ իսկ Պաղտատի վրայ սպառնալ կը յանդգնէր, և լիազօր հրամանատարութեամբ Հայաստան ղրկեց Աֆշին կամ Ափշին ոստիկանը, բնիկ անունով Հայտար-պինի-Քաուս, ծագմամբ Թուրքաստանէն: Քանի մը տարիներ տեւած են Աֆշինի և Բաբանի մղած պատերազմները, ձակաւտամարտներէն խուսափելով, և թշնամին նեղի դնելով և պաշարելով՝ վայն ձեռք ձգելու համար (ՎԵՐ. 440): Աֆշինի գործակից էին Սմբատ սպարապետ և որդիները, որոնցմէ Սահլ Բագրատունի կը յաջողի ձերբակալել Բաբանը և Աֆշինի կը յանձնէ (ՎԱՐ. 79): Օտար պատմագիրներ ալ կը ձանձնան Բաբանը ձերբակալող Սահալ-պինի-Սմբատ զօրավարին անունը (ՎԵՐ. 440), և 837-ին կը դնենեղելութիւնը: Սահլի *հապարիցս հապար կշիռ արծայթոյ և այլեւս հարիւր հապար* պարգեւ կը տրուի (ՎԱՐ. 79), իսկ Բաբան իր եղբօրը և իրեններէն 3, 300 գերիներու հետ Պաղտատ կը տարուի, և ձաղանքի ենթարկուելէ ետքը, ծայրակոտոր և փայտէ կախուած կը սպաննուի (ՎԵՐ. 440):

639. ՄԱՆՈՒԷԼ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Մոթասսէմ ամիրապետ պէտք վզացած էր Յունաց հետ ալ պատերազմները նորոգել, որովհետեւ Թէոփիլոս կայսր առիթ գտած էր Արաբացոց դէմ յարձակումներ ընել և յաջողիլ, և նոյնիսկ Բաբանի ալ օգնութիւններ մատուցած էր, մինչեւ Ասորիք յառաջացած էր, Սամոսատն առած, Սոպոպետրիա կաշուած աւանն ալ գրաւած ու կործանած, որ Մոթասսէմի ծննդավայրն էր եղած (ԼՊԱ. 505), և զոր Անեցին՝ Զուպատա կը կոչէ (ՍԱՄ. 93): Թէոփիլոսի յաջողութեանց վարիչներն էին Մանուէլ Մամիկոնեան, և Թէոփորոս մը, նոյնպէս արեւելեան գաւառներէն: Բայց կայսերական արքունեաց սովորական քուլթիւններ յաջողեցան Մանուէլը կասկածելի ընել

Թէոփիլոսի աչքին, եւ Մանուէլ պէտք պզաց վտանգէն պատելու համար Արաբացոց կողմն անցնիլ, եւ լաւ ծառայութիւններ ալ մատոյց ամիրապետութեան: Բայց Թէոփիլոս գաղտի պատգամաւորութիւններով յաջողեցաւ նորէն Մանուէլի սիրտը շահիլ, որ այնձն առաւ ետ դառնալ, եւ պատճառանքով մը մինչեւ յունական սահմանագլուխը գալով, հրաժեշտ առաւ ամիրապետին Վաթրք-Պիլլահ որդիէն, որուն կ'ընկերանար, եւ նորէն կայսերական ծառայութեան անցաւ, եւ դարձեալ կարելոր ծառայութիւններ ընծայեց եւրոպական գաւառներու մէջ: Իսկ Մոթասսէմ Աֆշինի եւ ուրիշ պօրավարներու առաջնորդութեամբ յաջողեցաւ մեծ յաղթութիւններ տանիլ Փոքր Ասիոյ մէջ, եւ Յոյները յետո մղել: Մանուէլ ծերացած խաղաղութեամբ վախճանեցաւ Միքայէլ Գ.ի օրով: Այդ յիշատակութիւնները յառաջ բերինք ժամանակին կացութեան յեղյեղուկ վիճակը, եւ Հայ նախարարներուն անհաստատ դրութիւնը ցուցունելու համար: Ձեռներէց եռանդով եւ ժիրաժիր քաջութեամբ վառուած, չէին գիտեր թէ ո՞ր ուղղութեամբ պիտի կարենային իրենց երկրին եւ ազգի օգտակար ըլլալ, եւ տարուբերեալ կարծիքներու ազդեցութեան ներքեւ, իրենք իրենց եւ իրարու ալ հակառակ ձեռնարկներու կը հետեւէին:

640. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԶՐՊԱՐՏՈՒԻԼԸ

Յովհաննէս կաթողիկոսի գարծունէութեան նշանը չունին այդ ամէն եղելութեանց մէջ, որք կը գրաւեն նորա կաթողիկոսութեան առաջին ութը տարիները: Արծրունին կը ներկայացնէ պայն իբր եկեղեցական եւ բարոյական բարեկարգութեանց նախանձայոյց հայրապետ մը, որ կ'աշխատէր որպէսզի *վկայեսցեն ըստ անուան քրիստոնէութեանն եւ գործն* (ԱՐԾ. 127), որով ոչ ամենուն հաճելի կ'ըլլար իր խստապահանջութիւնը: Բագարատ Բագրատունի Սասունի իշխանը, որ համաձայն չէր եղած Յովհաննէսի ընտրութեան, նոր դիրքի տէր եղած էր, զի *հրամանատար եւ իշխան իշխանաց Հայոց* անունը կը տրուի անոր (ՅՈՎ. 147): Այդ կոչումը ոմանք ոստիկանի պաշտօնին նոյնանշան կարծելով, Բագարատի անունը ոստիկաններու շարքին անցուցած են, իբր Հօլի յաջորդ (ՉԱՄ. Բ. 441), սակայն դժուարին է այդ տեսակ պաշտօնը մը վերագրել Բագարատի: Ուրիշ տեղ միայն *իշխան Տաւրոս լերին* ըսուած է (ՎԱՐ. 80), կամ պարզապէս *իշխան Հայոց* (ՕՐԲ. Ա. 212), կամ թէ *ունէր յայնժամ պզխաւորութիւն բարձակցութեան իշխանաց Հայոց* (ԱՐԾ. 199): Արդէն յիշած ենք թէ Հայաստանի մէջ Արաբացի ոստիկանէն պատ Հայ պատրիկ մը եւ Հայ սպարապետ մը եւս կը գտնուէին իբր ոստիկանին օգնական, եւ երբեմն ալ այս երկու պաշտօններ մէկ անձի վրայ կը միանային, ուստի Բագարատի պաշտօնը պատրիկութիւն եղած կրնար ըլլալ, քանի որ սպարապետութիւնը Սմբատի վրայ էր: Յայտնի չէ թէ ինչ արժանիքով Բագարատ այդ պաշտօնին հասած էր, կամ թէ իրօք այդ պաշտօնը ունէ՞ր, միայն թէ ազդեցութիւն գործածելու առիթ գտաւ, եւ անկէ օգտուելով ուզեց Յովհաննէսի դէմ հակառակութիւնը գլուխ հանել, քանի որ *խնդրէր ժամ դիպող պայլ փոխանակ նորա կացուցանել* (ՅՈՎ. 149): Այդ նպատակին ծառայեցին *քիչք ոմանք չարաբանք, ի նոյնինքն յընտանեաց տան կաթողիկոսարանին*, որոնք կաթողիկոսին վրայ ինչ ինչ պրպարտութիւններ սկսան խօսիլ, եւ Բագարատի առջեւ ելնելով իրենց ամբաստանութիւնը վկայեցին, եւ Բագարատ մտադիր ընդունեցաւ անոնց քսութիւնը, եթէ ինքն ալ չէր անոնք գրգռողը: Եւ գրեց *հրովարտակ առ ամենեսեան ի բաց կալ յընդունելոյ պհօտապետն*, մինչեւ առաջին նպատակին հետեւելով *կացուցանել հայրապետ ըստ իւրումն ձեռներիցութեան* (ՅՈՎ. 148): Շատ յստակ չէ գրուած թէ ինչ կէտի վրայ էր Յովհաննէսի դէմ եղած պրպարտութիւնը: Պատմաբանը *բանս ապիրատոս բամբասանաց* կ'ըսէ: Սակայն ամբաստանողներուն կաթողիկոսարանին մէջէն ըլլալը, եւ Շուշանի ծերերուն եւ Նարկեսոս Երուսաղէմացին պրպարտողներուն օրինակը (ՅՈՎ. 147), եւ Յովհաննէսին՝ *այր սուրբ եւ պարկեշտ նկարագիրին շեշտուիլը* (ՎԱՐ. 80), բարոյից խնդիր եղած ըլլալը կը ցուանեն: Միւս կողմէն քանի

որ Բագարատ ուրիշ մը այժոռ բարձրացնելու դիտումն ունէր, կաթողիկոսութեան ձգտող եպիսկոպոսի եւ համախոհներու գործակցութիւնն ալ պէտք էր եղած ըլլար: Բագարատի այդ յանդուգն ձեռներէցութեան հանդէպ, Յովհաննէս տեղի տալու ձեւով կաթողիկոսարանը կը թողու եւ կ'երթայ առանձնանալ Այրից վանքը, որ է Այրեվանքի Ս. Գեղարդը, որ *բանակետող սրբոյն Սահակայ* ալ կոչուած է (ՅՈՎ. 148), թերեւս Սահակի հայրապետութենէն առաջ, վաթսուն աշակերտներով այնտեղ միաբանական կեանք վարած ըլլալուն համար (ԱՐԱ. 346): Բայց Յովհաննէս իր անմեղութեան բողոքն ալ վանց չըրաւ, եւ *հոգելոր հատողական սրով պաշարմամբ կապեալ* պատասխանեց Բագարատի հրովարտակին (ՅՈՎ. 148), որ էրսել, եկեղեցական նվովքի վճիռը արձակեց *նանրալեզու հայհոյիչ* անձերուն դէմ:

641. ԺՈՂՈՎՈՎ ԱՐԴԱՐԱՆԱԼԸ

Կաթողիկոսին քաշուիլը եւ բողոքածել յայտարարութիւնը իրենց արձագանգը ունեցան, եւ ամէն կողմէ հերքումի եւ մերժումի ձայներ բարձրացան Բագարատ Բագրատունիին յանդգնութեան դէմ, որ ինչ ալ ըլլար չէր կրնար իւրովի այդպիսի քայլ մը առնել: Սմբատ Բագրատունի սպարապետ եւ Գրիգոր Սուփա Սիւնեաց տէր գլուխ կեցան ընդհանուր վայրոյթին, եւ երեւի թէ Յովհաննէս ալ յանձն չառաւ գործը ծածկելով՝ առանց օրինաւոր քննութեան փակել, որ պէտք եղաւ եպիսկոպոսաց եւ նախարարաց *համագունդ ժողով* գումարել, ուր *ըստուգագէտ իմացուածի* հաստատուեցաւ *իժայթոյն շրփանց չար հայհոյչացն ստութիւն* եւանկէ ետքը միայն Յովհաննէս դարձաւ *յաթոռն սրբութեան*, որով եւ սուրբ եկեղեցին *դարձեալ նորոգապէս պայծառանայր* (ՅՈՎ. 148): Նորերէն ոմանք այդ ժողովը Երնջակի մէջ գումարուած ըսին (ՉԱՄ. Բ. 443), սակայն մենք հիներուն մէջ նշանակուած չգտանք: Այդ եղելութենէն մեր քաղելիք հետեւանքն է, թէ Հայ Եկեղեցւոյ կանոնք համարձակ իրաւունք կու տան իրեն, իր կաթողիկոսներուն ալ դատը տեսնել, եւ արդար վճիռն արձակել, եւ թէ ոստիկաններու բռնաւորական իշխանութիւնն ալ չէ կրցած արգելք դնել այդ օրինական գործողութեան: Բագարատ հարկաւ հաճութեամբ չտեսաւ իր ձեռնարկին պարապի ելլելը, եւ իր հրովարտակին ազգային ժողովով մերժուիլը, եւ թերեւս ալ նոր ձեռնարկներ կը մտածէր իր նպատակը առջեւ տանելու, եւ աւելի զօրաւոր զրպարտութեամբ կաթողիկոսին եւ անոր պաշտպաններուն դէմ ելլելու: Բայց նոյն միջոցին Յովհաննէսի դէմ սուտ վկայութիւն տուողներէն մէկուն քարաժայռէ մը գահավիժելով ջախջախուիլը, երկրորդին բարձր տանիքէ մը գիշերային իյնալով մեռնիլը, երրորդի մըն ալ յորձանուտ գետի մը մէջ ընկղմիլը, ամենուն վրայ ահուդող ազդեցին, Բագարատ ինքն ալ սարսափելով ետ կեցաւ իր խորհուրդէն, եւ Յովհաննէս պատուով ու փառքով անցուց իր հայրապետութեան մնացորդը: Որոշ նշանակուած չէ թէ ինչչափ տեւեց Յովհաննէսի Այրեվանիք մէջ առանձնացած մնալը, սակայն գործին տրուած կարեւորութենէն կը հետեւի, թէ ամենայն ինչ միեւնոյն 841 տարւոյն մէջ լրացած է, այսինքն է *իբրեւ անցին ամբ ութ յետ սկզբան ձեռնադրութեան նորա* (ՅՈՎ. 147):

642. ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏՐԻԿ

Արաբական տիրապետութեան ձեւը կ'երեւի թէ հետզհետէ փոփոխելու կամ թուլնալու երես կը բռնէր, քանի որ նոյն իսկ Պաղտատի մէջ ամիրապետութեան ազդեցութիւնը կը նուազէր ներքին երկպառակութեանց երեսէն: Մոթասսէմ իր բնակութիւնն ալ Պաղտատին մէջէն հանելով, 12 փարսափ հեռու Սամարա ըսուած տեղը կը հաստատէր (ՎԵՐ. 439), ուսկից յառաջ եկած է մեր պատմագիրներուն Պաղտատն ու Սամարան իբր նոյնանշան գործածելը: Զանազան գաւառներ իբրեւ աւատական իշխանութիւններ, ամիրայազուններու եւ զօրավարներու ազատ մատակարարութեան կը յանձնուէին, միայն հարկի մը կապով կեդրոնին հետ միացած մնալով:

Մեծ բաժիններու տիրապետողներն ալ մասնաւոր գաւառները երկրորդականներու կը յանձնէին նոյնպէս լոկ վճարի պայմանով, եւ ոստիկան ըսուածներ իբրեւ այցելու հաւաքիչներ հարկերու գանձումէն պատ բանի չէին խառնուեր: Ասկէ յառաջ եկած է Հայաստանի մէջ ալ պանապան նախարարներուն մէջմէկ կողմ իբրեւ աւատապետ տիրապետելը, որ հետզհետէ կանոնաւոր ձեւ ստանալով մասնաւոր թագաւորութիւններ կազմելու ճամբայ բացաւ: Այդ դիտողութիւննիս կ'արդարանայ ուսումնասիրելով մանաւանդ Արծրունին պատմութեան հոգին, եւ նկատի առնելով ոստիկաններու յաջորդութեան ընդհատ եւ անկանոն շարը: Սոյն այս միջոցին, որուն վրայ կը խօսինք, կը տեսնենք Բագարատ Բագրատունին՝ Սասնոյ եւ Տարոնոյ տէր, Աշոտ Արծրունին՝ Վասպուրականի տէր, Գրիգոր Սուփանը եւ Բաբգէն Սիւնին՝ Սիւնեաց երկու բաժիններուն տէր, եւ Սմբատ Աբլաբասն ալ Շիրակի տիրացած, որոնք իրենց կողմէ պատերազմներ ալ կը մղեն, եւ Արաբացի զօրավարներու ալ կը դիմադրեն, եւ այս կերպով կը հաստատեն աւատական դրութեան հետզհետէ զօրանալը: Վերջին անգամ յիշեցին Ա.Ֆշինը, որ Հայաստան եկած էր իբրեւ հրամանատար եւ մեծ ոստիկան, եւ Բաբանի դէմ մեծ պատերազմը մղած (§ 638): Ա.Ֆշին Հայաստանէ Փոքր-Ասիա անցաւ Յունաց դէմ պատերազմելու, եւ իրմէ ետքը իբր ոստիկան կամ *Հայոց ամիրա* յիշուած կը գտնենք Խալթիպ Եւզիտ մը, որ Վրաստան ալ կ'երթայ, անշուշտ հիւսիսային արշաւանքներու պատճառով, եւ կը մեռնի Զաւախք գաւառի Խոպարի գիւղը (ԱՍՈ. 108): Անկէ ետքը կը գտնենք Ապուսէթ ոստիկան անունը (ՅՈՎ. 149), որ պատմագիրներու շատերէն իբր մէկ անձ կը ներկայացուի, բայց Արծրունին երկու Ապուսէթներ կը պատէ, հայր ու որդի, եւ որովհետեւ ինքը կը յայտարարէ *անգիրս մնացեալ յայլոց* պարագաներ պատմել (ԱՐԾ. 117), եւ իր գրածներով շատ մը մթին կէտեր կը լուսաբանուին, մենք ալ պարտք կը վզանք անոր հետեւիլ:

643. ԱՊՈՒՍԷՓ ԵՒ ՏԵՂԱԿԱԼՆԵՐ

Ապուսէթ, կամ աւելի ուղիղ հնչմամբ Ապու-Սաիտ, ոստիկանին գալուստը բոլոր պատմիչներէն կը վերագրուի Զափը ամիրապետին, որ է նոյն ինքն Վաթըք-Պիլլահ, եւ որ 847-ին մեռած ըլլալով, այդ թուականէն գոնէ երկու տարի առաջ, 845-ին պէտք է դնենք առաջին Ապուսէթին անուանումը: Ծաֆէր-Վաթըք-Պիլլահ շատ չապրեցաւ, եւ 847-ին իրեն յաջորդեց եղբայրը Միւթէվէքքիլ-Պիլլահ, եւ անոր օրովն է, որ կ'իյնայ Հայոց 300 (ԱՐԾ. 117, ԱՍՈ. 108), այսինքն է 851 տարին, Հայաստանի անհնարին նեղութեանց թուականը, զորս մեր պատմագիրներ միեւնոյն Զափի կը վերագրեն, սակայն արտաքիններէն չի ստուգուիր որ Միւթէվէքքիլ ալ Ծաֆէր անուն ունեցած ըլլայ, եւ երեւի թէ ամիրապետին փոփոխուած ըլլալուն լուրը, որեւէ պատճառով Հայոց ծանօթ չէ եղեր: Միւս կողմէն նոյն արտաքին պատմութիւնը կը վկայէ, եւ Միւթէվէքքիլի եւ ոչ Ծաֆէր-Վաթըքի կը վերագրէ անգութ եւ մոլեռանդ բռնաւորութեան գործերը, որոնք տեղի ունեցան ամիրապետութեան ամէն կողմերը: Ապուսէթ հարկերու համար եկած ատեն հակառակութեան հանդիպեցաւ, գլխաւորապէս Վասպուրականի իշխան Աշոտ Արծրունիի եւ Տարոնի իշխան Բագարատ Բագրատունիի կողմէն, որոնք զինքը բռնադատեցին հարկին գումարն առնել եւ երթալ, եւ ուրիշ բանի չխառնուիլ, եւ իրօք ալ *տան առնել նմա զհարկս եւ հասս արքունի, եւ դարձուցանեն զնա ընդ նոյն ուստի եկն* (ԱՐԾ. 119): Ապուսէթ ետ դարձած ատեն՝ Ալայ-Ծովափի, հաւանաբար Ալի-Սահիպ ամիրայի մը կը յանձնարարէ Վասպուրականի կողմը (ԱՐԾ. 123), եւ Մուսա-պինի-Զօրահա ամիրայի մըն ալ Տարոնի կողմը (ԱՐԾ. 120), որպէսպիսի Աշոտն ու Բագարատը ստիպեն խոնարհիլ, եւ զինու զօրութեամբ ալ ընկճեն: Իսկ ինքն կը դառնայ Սամարա կամ Պաղտոտ, ամիրապետէն նոր հրահանգներ եւ օգնութիւններ առնելով Հայաստան դառնալու: Ալայ-Ծովափի ամիրայ Ապրակի եւ Անձեւացեաց կողմէն Վասպուրական մտնելով, *ասպատակ*

սփռէր, գերփէր, աներէր, յափշտակէր, կապուտ կողոպուտ գործէր, պայր եւ վկնի յափշտակէր (ԱՐԾ. 123), եւ Աշոտ Արծրունիի ազդարարութեանց ալ մտիկ չէրն ըներ, թէ հարկէ վատ բանի չխառնուի եւ երկիրը չաւերէ: Այդ պատճառով հարկ կ'ըլլար պէնով հալածել ամիրան, եւ Աշոտ՝ Վահանն ու բոլոր Արծրունի իշխանները, Գուրգէն եւ Վահան Հաւնունիները, եւ Գուրգէն Ապուպէլէճը մէկտեղ առնելով Ալային վրայ կ'երթար, եւ Արճուճք գիւղի մօտ վրան յարձակելով կը ցրուէր եւ կը ջարդէր, եւ ինքն Ալայ-Ծովափի ալ, որ Ովայ ալ գրուած է, մինչեւ Պաղտատ կը փախչէր, եղածին լուրը տանելու (ԱՐԾ. 124): Միւս կողմէն Մուսա-պինի-Ջօրահա Տարոնի կողմը կը քալէր: Բագարատ կը պարտաւորուի իր ոյժերը հաւաքել, եւ ամէն կողմէն օգնութեան հրաւիրել, եւ հետզհետէ կը հասնին Թոռնիկ Բագրատունի, Շապուհ Ամատունի, Գրիգոր Գնունի, Արտաւազդ Ընտրունի, Սմբատ Ապահունի, Գրիգոր Քաջբերունի, Գալրիկ Ապուհարապ, Թէոդորոս Վարապխ, Խոսրով Վահեւունի, Խոսրով Ակէացի, Վարդան Գաբեղեան, Սմբատ Մարացեան, Պատրիկ Անձեւացի, Գորգ Հարմացի, Դաւիթ Գունդուկար, *եւ այլք բազումք յապատ տանէ իւրաքանչիւր պօրօք*: Բագարատ կը փութայ Աշոտ Արծրունիի ալ լուր վրկել, որովհետեւ ստուար բանակով կու գար Մուսա: Պատերազմը խառնուեցաւ Տարոնի մէջ, եւ դիպող ժամին հասաւ Աշոտ՝ Ալայի դէմ յաղթութենէ ետքը, իր Արծրունի եւ Հանունի գունդերով, եւ կատարեալ եղաւ Հայոց յաղթութիւնը, որք Մուսայի բանակը մինչեւ Բաղէշ հալածեցին, Շահաստան քղան ալ պաշարեցին, բայց խնայեցին ու չկոտորեցին՝ Աղձնեաց նախարարին տիկնոջ՝ Բագարատի քրոջ թախանձագին աղաչանաց վրայ (ԱՐԾ. 122): Օգնութեան հասնող Արծրունի իշխաններէն յանուանէ կը յիշուին 16 հոգի Աշոտի եւ Գուրգէնի եւ Գրիգոր ազգականներէն, որք են՝ Վասակ, Վահան, Մուշեղ, Ապուօլէճ, Գուրգէն, միւս Վասակ, Ապուջափր, միւս Մուշեղ, Ապումայեայ, միւս եւս Վասակ, միւս Վահան, Համապասպ, Վասակ Գրիգորեան, Ապումկղէմ, Մեհրուժան եւ գրիգոր, իսկ Հաւնունիներէն կը յիշուին Վահան եւ Դաւիթ (ԱՐԾ. 121): Մուսա ալ փութաց գուժկաններ հասցնել Պաղտատ, եւ Հայոց իւրտումներուն դէմ պէտք եղած ոյժերը փութացնել յանձնարարեց (ԱՐԾ. 123):

644. ՀԱՅՈՑ ԽԼՐՏԻԼԸ

Ապուսէթի, Ալայի եւ Մուսայի հետզհետէ հասցուցած գոյժերը, գործունէութեան պարտաւորեցին Արաբացիները: Միւթէվէքքիլ-Պիլլահ նոր ամիրապետին նախաձեռնութեամբ, որ ազգականները գոհացնելու համար՝ երկրին վնասան կողմերը անոնց մէջ բաժնած էր փոխարքայակն ձեւով: Ըստ այսմ Հայաստան վիճակած էր իր որդւոյն Մղասի, Ատրպատականն ու Իրանն ու Խորասանն ալ միւսին (ՎԵՐ. 446): միւթէվէքքիլ կը նկարագրուի իբրեւ մուլեռանդ մը եւ քրիստոնեաներու եւ հրէաներու հալածող, որոնց վրայ ծանր եւ անարգական վրկողութիւններ հրամայած էր, կ'արգիլէր ձի հեծնել, այլ միայն էշ ու ջորի եւ առանց ասպանդակի, կը հրամայէր տուններնուն վրայ չունի ու կապիկի նշան մը դնել վատուելու համար, բացարձակապէս կը հեռացնէր պետական պաշտօններէ, կը բռնադատէր իսլամներէ տարբեր ձեւով վգեստներ հագնիլ, եւ կը վրկէր դպրոցներ յաճախելէ (ՎԵՐ. 447): Այդ տրամադրութեանց ներքեւ կը կապմուէր Հայաստանի վրայ արշաւելու սահմանուած նոր բանակը, նոյնինքն Ապուսէթ ոստիկանի հրամանատարութեամբ, հրահանգ ունենալով *եղանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց, չարչարել զսոսա որպէս խորհեցանն*: Բայց Ապուսէթ մեռաւ ի ճանապարհին՝ դեռ Ատրուոց կամ Միջագետաց կողմերը եղած ատենը, եւ լուրը Պաղտատ հասնելով, անոր պաշտօնը տրուեցաւ իր որդւոյն Եուսուֆ-պինի-Ապուսէթի (ԱՐԾ. 129), եւ անկէ առաջ եկած պիտի ըլլայ պատմագիրներուն, հայր ու որդի Ապուսէթները միացնելը, ինչպէս միացուցած ու շփոթած են ամիրապետներն ալ: Եուսուֆ Ապուսէթ առաջ Վասպուրականի կողմերը կու գայ Ատրպատականէն մտնելով, եւ Աղամակերտի

մէջ կը բանակի, եւ Աշոտը տեսակցութեան կը հրաւիրէ, որ Մարդաստան գաւառի կողմը քաշուած էր: Աշոտ կը կասկածի, եւ իր մայրը Հռիփսիմէ տիկինը կը դրկէ ընծաներով, որ Բագարատի քոյրն էր, եւ այս կերպով Ապուսէթ կը համոզուի առ այժմ չպնդել, եւ դէպի Տարոն կը յառաջէ: Խլաթ հառնելով Բագարատը կը հրաւիրէ, որ կասկածի չերթալով հրաւերին կը պատասխանէ, բայց բոլոր իր հետեւորդներով շղթայի կը պարնուի, եւ ուղղակի Սամարա կը դրկուի ամիրապետին տրամադրութեան: Իսկ ինքն Ապուսէթ կու գայ *ձմերել ի Մուշ քաղաքի Տարոնոյ*, եւ կը սկսի բալար Տուրուբերանի եւ Աղձնեաց կողմեր ակերել եւ ակարել, գերել եւ գերփել, երկրին բնակիչները *վաճառակուր առնել ի կողմանս Ասորոց եւ յամենայն սահմանս տէրութեանն Տաճկաց*: Իսկ քովը պահածները *սաստաստոյց ձմերան դառնութեան մէջ խիստ գործերու կը ծառայեցնէ*, որով մաս մըն ալ *փախստեայ* կը ցրուէր, եւ Ապուսէթ կը յաջողէր *յաւեր դարձուցանել զբնաւ աշխարհն* (ԱՐԾ. 131): Միայն Բագարատի բնիկ տանուտէրութեան՝ Սասունի գաւառի լեռնակողմերը ապատ կը մնան, ձմեռ ատեն այն տեղեր երթալու դժուարութեան համար: Երրորդ գարուն կը բացուի, եւ Սասունցի լեռնականներ կը պզան որ կարգը իրենց պիտի գայ, Խոյթի մէջ կը գումարուին, եւ լերան կողմէն յանկարծ կը յարձակին Մուշ քաղաքի վրայ, որ անպատրաստ գտնուելով տեղի կու տայ: Սասունցիք գտնուած պինուորները կը կոտորեն, պատանդներ եւ գերիներ կ'արձակեն, իսկ Ապուսէթ Բագարատի շինած Ս. Փրկիչ եկեղեցին կ'ապաւինի իբրեւ ապահով տեղ, եւ գմբէթին մէջ կը պահուրտի, ուր *յօղեալ սալարեալ սարսուղից դողմամբ պետեղեալ լինէր*: Խոյթեցիներ կ'իմանան, եկեղեցին կը պատեն, եւ իրենցմէ մէկը գմբէթին վրայ բարձրանալով, Եուսուֆ Ապուսէթը աշտէով կոնակէն կը պարնէ, եւ նիպակը թոքէն անցնելով անութին տակէն կը հանէ, եւ նոյն տեղ պայն կը մեռցնէ: Արծրունի պատմիչը կը յաւելու, *ես աչօք իմովք տեսի պայրն պայն՝ որհարեալ ն էր պնա, եւ ի նմանէ ստուգեցի վասն նորա* (ԱՐԴ. 133): Այս առթիւ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ ալ կուտայ Սասունցիներուն կենցաղին եւ սովորութեանց վրայ (ԱՐԾ. 134):

645. ԲՈՒՂԱ ՏԱՐՈՆԻ ՎՐԱՅ

Ոստիկանին սպանութիւնը թեթեւ իրողութիւն մը չէր, իր արձագանգը հնչեց ամէն կողմ, եւ ամէն գաւառներէ խլրտումներ սկսան: Արտաքին պատմիչներն ալ գիտեն թէ Հայաստան ամբողջ ապստամբեցաւ եւ կուսակալը սպաննեց (ՎԵՐ. 447): Այդ եղելութեան թուականն է 851 տարին, զոր վերեւ յիշեցինք (§ 643): Երբեր լուրը Պաղտատ հասաւ, Միւթէվէքքիլ ամիրապետ, արդէն քրիստոնեաները հալածելու տրամադիր, իրեններէն ամենէն կատաղի ամիրա մը ոստիկան անուանեց, ապաւ Թուրք, անունը Բուղա, այսինքն է Յուլ, որ իր բնաւորութեան համեմատ տրուած մականուն մը կ'երեւայ, իսկ իսլամական անունը անծանօթ կը մնայ: Բուղայի ձեռքին տակ գրուած էր զօրաւոր բանակ մը, բազմաթիւ օգնական սպաններով, եւ հրահանգ տրուած էր, բոլոր նախարարները եւ իշխանները ձերբակալելով Պաղտատ դրկել, պինութեան կամ ռամիկ՝ որ պենք կրնայ բռնել՝ ամէնն ալ սուրէ անցընել, իսկ եթէ *ի լաւագու նից* իսլամական օրէնքը ընդունողներ գտնուին՝ իրեն մօտ պահել եւ գործածել (ՅՈՎ. 151), եւ բոլոր Հայոց աշխարհը, *սովով եւ սրով եւ գերութեամբ* բանդել եւ կործանել (ԱՐԾ. 140): Բուղա իր արշաւանքը կը սկսի Տարոնի կողմէն, ուր տեղի ունեցած էր Եուսուֆ-պինի-Ապուսէթի սպանութիւնը, եւ ուր կը հանէր 852-ին գարնան բացուելուն: Կը ձերբակալէր Բագարատի երկու որդիները, Աշոտ եւ Դաւիթ Բագրատունիները (ՅՈՎ. 151), եւ յատուկ գունդեր կը պրկէր Սասունի վրայ, եւ ջարդել կու տար *զխութացիսն առ հասարակ*, որ ամրացած էին Վաշդինակ լերան վրայ (ԱՍՈ. 109), եւ ընդհանուր կերպով Տարնոր կ'այրէր եւ կը քանդէր: Չենք բռնողներէն մէկ մասը *տոռամբ քարշեալ* իրեն կը բերէին, եւ ամէնն ալ *հրամայէր սրով վատնել*, միայն *պանձնագեղս եւ գերեսաւորս եւ պգունեանս* կը պահէր ուրացութեան յորդորելու համար: Իսկ Բագարատի երկու որդիները *հանդերձ հարապատութեամբն*

իւրեանց, այսինքն իրենց ազգականներով, ամիրապետին կը գրկէր, եւ Տարոնը նուաճելով կ'անցնէր Վասպուրական (ՅՈՎ. 152):

646. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՄԷՋ

Տարոնէ Խլաթ գալով, գունդերէն մաս մը ժիրակ Կօրապետի ձեռքին տակ, Վանայ լիճին հարաւէն կը գրկէ Ռշտունեաց կողմը, իսկ ինքը մնացած գունդերով հիւսիսէն կը քալէ Ապահունեաց ճամբով: Ժիրակ Մոկաց գաւառէն կ'անցնի հանդարտօրէն, վասնզի գաւառի ինխանը Սմբատ Բագրատունի, թերեւս նոյնինքն Տարոնոյ պատերազմին Սմբատ Մարացեան կամ Մոկացեանը, հպատակութիւն կը յայտնէ, իսկ Ռշտունեաց գաւառին մէջ կոտորածները կ'ընդարձակէ իբրեւ Աշոտ Արծրունիի իշխանութեան մաս: Առոջանից եւ Ածանայ ձորերուն մէջ մեծ ջարդեր կը կատարուին, եւ կենդանի ձերբակալուած գերիներ Ռշտունեաց Նորագիւղ աւանի մէջ վիզերնէն չուաններով կապուած կը կոտորուին: Միայն ձորի մը կիրճին մէջ երկու եղբայրներ, անուննին անծանօթ, եւ Շապուհ Ռշտունի քահանայ, պարսատիկով եւ քարերով բաւական վնաս կը հասցնեն ասպատակողներուն: Գերիներուն մէջէն Ապուսահակ Վահեւունի, Մարդապետականի եպիսկոպոս Սահակի եղբայրը, *բարձրաբերձ* հասակով *գեղեցկատեսիլ ալեւոր* մը, ուրացութեան շահաւանելով կը գլխատուի, որուն պատմութիւնը Արծրունի պատմիչ լսած է Արտամէտի Սամուէլ քահանայէն, եւ ականատեսներէն ստուգած (ԱՐԾ. 145): Ժիրակ իր ճամբան առջեւ տանելով Տոսպ գաւառը կը մտնէ, Արտամէտի եկեղեցին կ'այրէ, եւ կը միանայ Բուղայի, որ Հայաստան բնակող Տաշկիններու առաջնորդութեամբ եկած էր պաշարել Թոռնաւան գաւառի Նկան բերդը, ուր ամրացած էր Աշոտ Արծրունի, եւ իրեն հետ էին Մուշեղ Վահեւունի, Վահրամ Տրունի, Վահրամ թիկնապահ, Հասան սեպուհ, եւ ուրիշ իշխաններ: Բուղա պաշարումը սաստկացուց, մինչեւ իսկ ապակի ամաններու մէջ ծծումբ ու կրակ դնելով, պարսատիկով նետել կու տար, բերդը հրդեհելու միտքով, որուն դէմ պաշարուածները ինքզինքնին կը պաշտպանէին թրջուած թաղիքէ պգեստներ գործածելով (ԱՐԾ. 147): Երբոր պաշտպանութիւնը կը դժուարանար, պաշարեալներ գիւղ եւ ագարակ, հարկ եւ պատանդ տալով հաշտութիւն խնդրելու խօսքեր կ'ընէին, բայց Մուշեղ Վահեւունի, Վահրամ Տրունի, եւ Վահրամ թիկնապահ կը կանխէին, եւ Բուղայի գաղտնապէս կ'իմացնէին, թէ պատրաստ են Աշոտ Արծրունին յանձնել, իբր միակ պատասխանատու, եթէ իրենց ներուի իրենց իշխանութիւնը վայելել: Բուղա առաջարկին կը հաւանէր, եւ յիշեալ երեքը ուրիշներ ալ իրենց միացնելով, հաշտութիւն խնդրելու որոշման կը յանգէին, եւ նոյնինքն Աշոտը իբր բանագնաց կը ղրկէին, որ այս կերպով Բուղայի ձեռքը կ'իյնար: Աշոտ ոչ անգիտակ, այլ ստիպեալ, դաւաճան գործողութեան Կոհ կ'երթայ: Բուղա Նկանը գրաւեց, եւ ամէնքէն ալ իբրեւ գերի նկատեց, միայն մէկ մասը Մոկաց իշխան Սմբատին շնորհեց, իսկ գլխաւորները Սամարա ղրկեց ամիրապետին, որոնց մէջ էին Աշոտ Արծրունի եւ որդին Գրիգոր Դերենիկ, Վահան Արծրունի եւ որդին Գագիկ Ապումրուան, Մուշեղ Արծրունի եւ տիկինը Հրանոյշ: Գերիները ճամբուեցան Ատրպատականի վրայօք (ԱՐԾ. 155), վասն զի Գուրգէն Արծրունի Աշոտի եղբայրը բռնած էր ներքին ճամբան, եւ Զլմար ու Սրինգ ու ճախուկ բերդերուն մէջ ամրացած էր (ԱՐԾ. 151): Այսուհանդերձ խումբ մը Հայեր փորձեցին գերիները ազատել, եւ գերեվար գունդին վրայ յարձակեցան եւ մաս մըն ալ ապատեցին, բայց նոր հասնող գունդերը ընկճուեցան եւ մաս մըն ալ գերի իյնալով Բուղայի բերուեցան, որ իրենց ներելու համար իսլամութիւն առաջարկեց, սակայն մերժեցին, եւ թէպէտ *տանջեաց Կնոսա գանիւ*, բայց անդրդուելի մնացին, եւ յօժարակամ յանձերնին առին հաւատոյ համար նահատակուիլ: Ասոնցմէ յանուանէ կը յիշուին միայն Գէորգ Ակէացի եւ Խոսրով Գաբեղեան (ԱՐԾ. 157), եւ անանուն պարսիկ իսլամ մըն ալ, որ քրիստոնէից արիութենէն ոգեւորեալ, անոնց հետ կը միանայ, եւ ինքզինքը քրիստոնեայ կը դաւանի, եւ

գլխատմամբ կը հանատակուի (ԱՐԾ. 159): Յայսմաւուրքէն Յուլիս 1-ին նշանակուած Գէորգ Ակայեցիին եւ Բրիստոնեայ երիտասարդը, եւ ուրիշ մարտիրոսները (ՅԱՍ. Բ. 2) միեւնոյն Ակէացիին եւ նորադարձ պարսիկը եի իրենց ընկերներն են անշուշտ: Այս միջոցին պէտք է դնել Յովհան Նախիջեւանցի երիտասարդին նահատակութիւնն ալ, որ առանձին գրուած է Ապրիլ 23-ին (ՅԱՍ. Ա. 181): Նմանապէս եւ Շահապ Արծրունին, որ Պաղտատի մէջ նահատակուած է Յուլիս 22-ին (ՅԱՍ. Բ. 36):

647. ԱՂԲԱԿԻ ՄԷՋ

Բուղայ Տարոնը եւ Վասպուրականը նուաճելէ յետոյ կը քալէ դէպի Աղբակ, Գուրգէն Արծրունիի դէմ: Ամէն կողմէ փախտականներ, գլխաւորապէս Վասպուրականի գաւառներէն, հաւաքուած էին Գուրգէնի մօտ, որ բնակած էր Թու գիւղին լեռնակողմը: Բուղայի այն կողմ ղրկած գունդերուն կը հրամայէին Մուքատտէմ, Եուսուֆ, Ապուհէշամ, Համգոյ եւ Եուսուֆ-պինի-Ռահիմ (ԱՐԾ. 161): Գուրգէն, Բուղայի գունդերուն վերջնապէս դիմադրելու անհնարութեան առջեւ, մտածեց հաշտութիւն խօսիլ, եւ հնապանդութիւն եւ հարկ եւ հասխոստանալով գործը վերջացնել, եւ այս նպատալով նոյնիսկ իր մայրը Հռիփսիմէ տիկինը, Բագարատ Բագրատունիի քոյրը, բանագնաց ղրկեց Բուղայի: Բուղայ հաւանութիւն յայտնեց, եւ խոստացաւ Աշոտի տեղ Վասպուրականի իշխան նստեցնել Գուրգէնը, եւ ամէն տեսակ վստահութիւններ յայտնեց, որպէսպիսի Գուրգէն իրեն տեսութեան գայ: Սակայն Արաբական գունդին շարժումները կասկածի տեղի տուին, Հայեր պաշտպանութեան պատրաստուեցան, եւ երկու կողմեր պատերազմի խառնուեցան: Հայեր նահատակութեան կը պատրաստուէին, աւետարանի ընթերցմունքներ ընելով, ժամերգութիւն կատարելով, եւ Մովսէսի եւ Երից Մանկանց օրհնութիւնները երգելով: Յաղթութիւնը Հայոց կողմը մնաց, վասնպիսի թշնամի գունդը պառակտեցաւ եւ ցրուելու պարտաւորեցաւ (ԱՐԾ. 165): Պատերազմիկ գունդերուն առաջնորդող իշխաններուն մէջ յանուանէ կը յիշուին, Գուրգէն եւ Վասակ եւ Պերճ եւ Մուշեղ եւ Սահակ եւ Ապուրմըկդէմ եւ Աշոտ Արծրունիք, Վահան եւ Շապուհ եւ Ապուսէթ եւ Պատրիկ եւ Ապուսէլմ եւ Վահան Գապրիկեանք. Մուշեղ եւ Առիթ եւ Սահակ Ամատունիք. Մլեհ եւ Ռոստոմ եւ Վարապշապուհ Վարաժնունիք, Գէորգ եւ Յիսէ եւ Սահակ Ընտրունիք, Վասակ Ակէացի, Բաբարակ եւ Հրահատ Վահեւունիք, Պատրիկ, եւ Գէորգ եւ Դաւիթ եւ Հասան Անձեւացիք, Դաւիթ Գունդսաղար (ԱՐԾ. 164): Բուղայ այդ պարտութեան վրայ խորամանկութիւնը բռնութեան խառնելով, երբ մէկ կողմէն իր գունդը կը պօրացնէր, միւս կողմէն ընդհանուր ներուն եւ խաղաղութիւն կը հռչակէր, եւ Համգոյ պարսիկ եւ Հէթմ թուրք իշխանները Գուրգէնի կը պրկէր, եւ ամենածանր երդումներով Գուրգէնի ապահովութիւն եւ իշխանութիւն կը խոստանար, մինչեւ որ Գուրգէն համոզուելով հաւանեցաւ Բուղայի մօտ երթալ: Իրօք ալ ընդունելութիւնը լաւ եղաւ եւ պատիւները չափազանց: Բայց երեք օր ետքը Բուղայ Գուրգէնի ներկայացուց՝ իբր թէ ամիրապետին կողմէ իրեն ղրկուած թուրք մը, որով Բուղայ կը յանդիմանուէր Հայոց կողմը անցած ըլլալուն համար, եւ սպառնալեօք կը հրամայուէր բոլոր Հայոց իշխանները կապեալ իրեն հասցնել: Բուղայ այդ գիրին պօրութեամբ ինքզինքը երդումէն ապատած սեպելով, անմիջապէս շղթայի վարներ կու տայ Գուրգէնը եւ բոլոր իշխանները, եւ ճամբայ կը հանէ դէպի Սամարա, թիւր յայտնի չէ, եւ ոչ ալ բոլորին անունները կը տրուին, սակայն մինչեւ հիմա յիշուած իշխաններուն գրեթէ բոլորն ալ գերութեան գացողներուն մէջ պէտք է սեպել: Անոնց մէջ էին նաեւ Յովհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս, եւ Գրիգոր Արծրունի քահանայ: Իսկ կամաւորապէս հետեւողներուն գլուխը կը գտնուէր Արծրունեաց բամբիշը, Աշոտի եւ Գուրգէնի մայրը: Յայսմաւուրքը Մարտ 6 ամսաթիւի ներքեւ Սամարայի մէջ նահատակուած 42 վկաներ կը յիշէ (ՅԱՍ. Ա. 108), որոն Բուղայէ պրկուած խումբէն պէտք է ըլլան:

Այս խարդախ գործառույթներն են ետքը, Բուդայ նոյն կողմերն ալ տարածեց Տարոնի եւ Վասպուրականի աւերածներն ու կոտորածները, եւ 852 տարուոյ ամառն ու աշունը այդ գործերով անցընելէ ետքը, ձմեռուան մօտենալուն սկսաւ քալել դէպի Դուին, անցած տեղերը իր խուժդուժ անգթութեան հետքերը թողլով:

648. ԴՈՒԻՆԻ ՄԷՋ

Դուինը Բուդայի ձմերոցը եղաւ, բայց չդադարեցաւ Արարատի մէջ ալ տարածել այն բռնութիւնները, զորս կատարած էր Տուրուբերանի ու Վասպուրականի մէջ, բայց ոչ պատերազմական՝ այլ իշխանական ձեւերով: Սմբատ Բագրատունի սպարապետ, Տարոնի եւ Տոսպի իշխաններուն բռնած ընթացքէն ահաբեկուած, պատուով դիմաւորեց Բուդան, Աշոտ որդին ընծաներով ընդառաջ դրկեց, եւ անոր հետ բարեկամօրէն սկսաւ վարուիլ, եւ անոր հրամանով պատերազմներու ալ մասնակցիլ, այս ոճը օգտակարագոյն սեպելով *սակս աշխարհին իւրոյ փրկութեան*: Սմբատ կը խորհէր, որ եթէ Բուդայի *զսնտոի յինքն յանկուցեալ վստահէ*, այնպէս որ զինքն *խորհրդակից իւր բռնաւորն կացուցանէր*, կրնար այս կերպով շատ չարիքներու առջեւն առնել: Սմբատի վերջէն խոստովանական կատարումը՝ գրաւական մըն է, թէ ոչ մի չար խորհուրդ չէր առաջնորդեր Սմբատի, երբոր Բուդայի հետ մտերմական գործակցութիւն կը ցուցնէր: Իրաւ Բուդա Դուինն մէջ ալ *ասպատակս հինից տարածեալ*, զէնքի կարողներէն մի մասը կոտորել եւ մի մասը գերել կու տար, բայց գուցէ աւելի սաստիկ կ'ըլլային այդ չարիքները, եթէ Սմբատի ընթացքը տարբեր եղած ըլլար (ՅՈՎ. 154): Բուդայ Դուին մնացած ատեն ձեռնարկեց Արարատի եւ Սիւնեաց կոսմերն ալ տարածել իր գործունէութիւնը: Սիւնիք երկու տանուտէրութեանց բաժնուած էր, եւ երկու մասերուն կ'իշխէին Բաբգէն Սիւնի եւ Գրիգոր Սուփան (§ 642): Դժբախտաբար երկու ազգակից իշխաններու մէջ երկպառակութիւնը մինչեւ պատերազմելու էր հասած: Գրիգոր սպաննուած էր Բաբգէնի ձեռքով, եւ ւրեն յաջորդած էր որդին Վասակ Գափուռ կամ Իշխանիկ մականուանեալ (ՕՐԲ. Ա. 213): Բուդայ Վասակի դէմ ալ զօրք դրկեց, որ իր Բաղաց բերդին չվստանելով, ապաւինեցաւ Գարդմանի Կտրիճ իշխանին, սակայն նենգութեամբ կալանաւորուելով Բուդայի յանձնուեցաւ, որ անկէ ետքը Վասակի եղբայր Աշոտն ալ եւ անոնց մայրն ալ Դուինի մէջ բանտարկեց (ՕՐԲ. Ա. 251): Բայց Կտրիճն ալ չապատեցաւ, նա ալ ձերբակալուեցաւ, ինչպէս նաեւ Ատրնբերսէհ Խաչէնի իշխանը, եւ Ստեփանոս Կոն Ուտիի իշխանը, եւ Եսայի Աղուանից իշխանը (ՎԱՐ. 811): Միայն Վասակ եւ Աշոտ Սիւնիներ, կեղծ ուրացութեամբ ապատութիւն գտան եւ տեղերնին դարձան, եւ իրենց միտքը ծանուցին Սողոմոն Սիւնեաց եպիսկոպոսին, բայց հրապարակաւ չկրցան յայտնել, մինչեւ որ Բուդայ Հայաստանէն մեկնեցաւ (ՕՐԲ. Ա. 216): Վերջին եղելութիւններ, եւ Ուտիի եւ Աղուանից եւ Վրաց կողմը եղած գործողութիւններ, որոնք մինչեւ 855 կը հասնին, ընդարձակօրէն պատմուած են Արծրունիէ, սակայն մենք հարկ չէնք տեսներ մանրամասնութեանց մտնել: Պատմաբան ինքն ալ զանց կ'ընէ քաղել՝ Շապուհ Բագրատունիի պատմութեան յղելով, որ *ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի գոլով զրուցացն ամենայննի, գեղջուակ բանիւ բաւական տայ* տեղեկութիւններ եւ պարագաներ (ՅՈՎ. 167): Շապուհի պատմութիւնը չունինք, այլ կ'երեւի որ Արծրունիի տուած մանրամասնութիւնները, Շապուհէ են քաղուած (ԱՐԾ. 186-208):

649. ՆՈՐ ԱՏՈՄԵԱՆՔ

Քանիցս յիշեցինք թէ Բուդայ, ըստացած հրահանգին համաձայն, գերիներուն ընտիրները առանձինն կը պահէր, եւ այս կերպով *բարեհասակաչափ* եւ *յաջողաձեռնական* եւ *դիտավայելուչ* երիտասարդներէն հարիւր յիսուն եւ աւելի բանտարկուած կը մնային Դուինի մէջ, Հայաստանի զանազան գաւառներէն հաւաքուած: Բուդայ վերջապէս ասոնց հետ ալ ուլեց գործը վերջացնել,

որովհետեւ երկարատեւ բանտարկութեամբ ալ թուլցած չէին այդ ժիրաժիր երիտասարդները, եւ պիրար կը քաջալերէին տեղի չտալ Բուդայի հրապուրանաց: Սակայն անգուռ ոստիկանը այդ կողմէն ալ յաջողութիւն ունենալու գրգռութեամբ, եւ իր ամիրապետին խումբ մը ընտիր ուրացեալներ ներկայելու փափաքով, ամէն տեսակ խստութիւններ կը ծանրացնէր անոնց վրայ, ոչ միայն *կապանօք եւ բանտիւ*, այլեւ *խոշտանգելով, եւ հարուածովք եւ անսուաղութեամբ* պանոնք կը նեղէր, բայց անոնք *քաջապէս համբերեալ* կը տոկային *նախատանաց եւ չարչարանաց եւ գելարանաց եւ հարուածոց, մինչ պի առհասարակ կեղեքեալ լինէին մարմինք նոցա* (ՅՈՎ. 155): Երբոր այդ միջոցներն ալ իրեն նպատակին չծառայեցին, սկսաւ հետզհետէ մահուան վճիռը գործադրել, *ոչ մի ժամու* ամէնքը միանգամայն գլխատել տալով, այլ *ի բազում աւուրս առ սակաւ սակաւ պնտա վատնեալ* (ՅՈՎ. 150), կարծելով ոմանց մահուամբը միւսները հպատակեցնելմ այլ մէջերնէն եւ ոչ մին տկարացաւ, եւ ամէնքն ալ *պսակեցան ի Քրիստոսէ*: Վերջին կը մնային եօթը ընկերներ, որոնց մէջէն անունով ծանօթ են միայն Ատոմ Անձեւացի, Մլեհ Վարաժնունի, Գէորգ Բողկացի, եւ Վասակ թերեւս Ակէացի (§ 647), իսկ միւս երեքը չեն յիշուած (ԱՐԾ. 192): Ասոնք ետեւ թողուած էին, որովհետեւ *աւելի պուարթագին երեսօք էին եւ գեղեցկադիտակք եւ աջողակք ի պէն շարժել*, բայց թերեւս աւելի ալ դեր ունեցած էին ընկերնին քաջալերելու մէջ: Ասոնց վրայ կրկին ծանրացուցին հրապոյրները եւ տանջանքները, ենթարկելով *յամենայն չարչարանս եւ բախմունս կտտանաց, պոր ոչ լեզու բաւական լինի պատմել, եւ ոչ գրով բովանդակել*: Վերջին անգամ խաչաձեւ պրկուած ու կախուած էին, երբ Ատոմ ընկերները կը քաջալերէր կախաղանին վրայէն, եւ կը յայտնէր թէ ուխտ ունէր Ս. Գէորգի տօնին *նոխապի եւ գառինս* մատաղ *պենուլ* (ԱՍՈ. 111), բայց որովհետեւ չէր կրցած ուխտը կատարել տօնին օրը, այժմ իր իսկ անձը *փոխանակ նոխապի* կը մատուցանէր Աստուծոյ (ՅՈՎ. 158): Երբոր այդ վերջին փորձն ալ չկրցաւ արիասիրտ երիտասարդները ընկձել, գլխատման վճիռը կը տրուէր, բայց այն ատեն ալ դահիճները կրկին եւ կրկին հարուածներ տալով տանջանքը կ'երկարէին, մինչեւ որ Գէորգ Բողկացին, տեղէն ելնելով դահիճին սուրը առաւ, տեսնել թէ իրօ՞ք չիկտրեր: Բայց երբ սուրին լաւութիւնը տեսաւ, դահիճին վատութիւնը յանդիմանեց, եւ սուրին փորձը տալու համար, *հարեալ պարանոց դահիճին ի բաց առ պզուիս նորա*, եւ ինքն ալ գլուխը խոնարհեցուց, եւ ուրիշ դահիճ մը անմիջապէս կտրեց (ԱՐԾ. 192): Այդ վերջին եօթներուն կատարումը տեղի ունեցաւ Հայոց 302 թիւին մեհեկանի 25-ին, որ այն տարի պատասխանած է 853 Նոյեմբեր 17-ին, թէպէտ անշարժ տոմարի հաշուով վերածուած է Մարտ 3-ին: Ատոմ Անձեւացիին անունէն բոլոր Գուրնի վկաները Ատոմեան կոչուած են եւ Նոր Ատոմեանք ըսուած, առաջիններէն վատելու համար (§ 239): Յովհաննէս կաթողիկոս յատուկ տօն հրամայած է՝ այդ նահատակներուն համար մեհեկանի 25-ին, Ատոմի եւ ընկերներուն միացնելով այդ միջոցին նահատակուած *ամենայն սրբոց* յիշատակը, եւ Պատմաբան կը վկայէ թէ *տարեւորական պատուով տօնէին պտոցա կատարումն* (ՅՈՎ. 158), այլ այժմ այլեւս այս տօնը չունինք, եւ ցանկալի էր որ հայրենի եկեղեցւոյ փառաւոր յիշատակները չխափանուէին:

650. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՄԱՀԸ

Յովհաննէս կաթողիկոսի վախճանը հաշուեցինք 855-ին (§ 637), որով 853 Նոյեմբերէն, Ատոմեանց նահատակութենէն ետքը հապիւ տարի ու կէս ապրած է ծերացեալ հայրապետը: Ովայեցիին երկարատեւ կաթողիկոսութիւնը տառապանաց եւ վշտաց անընդհատ շարայարութիւն եղաւ: Նա իբրեւ նախանձայոյզ հովուապետ առաջ բարոյական անկարգութեանց եւ նախարարներու նախանձընդդէմ թշնամութեանց ցաւերը կրեց, ետեւէն իրեն դէմ յարուցուած պրպարտութեան պատճառով վշտացաւ, վերջէն տիրապետող իշխանութեան կողմէ կատարուած անգթութեանց եւ կոտորածներու քստմնեցուցիչ տեսարաններուն ներքեւը ընկձուեցաւ: Իր

հալածանքը պատուազատ համբերութեամբ կրած էր, իսկ այդ վերջին արկածներուն դիմաց անհնար էր դարման մը հոգալ, բայց գոնէ հաւատոյ ամրութեան հրահրիչ եղաւ: Իսկ ներքեւ հակառակութեանց եւ անկարգութեանց մասին ծանր են պատմիչներուն մեղադրանքները: Պատմաբանը յիշելէ ետքը Բագարատ Բագրատունիի նենգաւոր ձերբակալումը, *վիրաւացի պատուհաս վրէժխնդրութեան ըստ արժանին յանձին իւրում կրէր*, կ'ըսէ (ՅՈՎ. 150), ակնարկելով կաթողիկոսին դէմ յարուցած վրպարտութեանը (§ 640): Արծրունին ալ անտանելի նեղութիւնները պատմելու սկսած ատեն կը յիշէ, թէ Յովհաննէս կաթողիկոս *դ նէր ուխտս ընդ իշխանս Հայոց, վի վկայեսցեն ըստ անուան քրիստոնէութեան եւ գործքն, այլ նոքա ոչ մեկնեալ լինէին ի ժանտագործ պղծութենէն զպարալից սողոմական ախտիցն, եւ գնային ոտնխեթի գայթ ի գայթս եւ աղտեղասէրս, մինչեւ զանբարկանալին Աստուած ի բարկութիւն ածել* (ԱՐԾ. 127), որով կ'ըսէ, *եկին հասին ի վերայ մեր մեծամեծ չարիքս այսոքիկ, եւ անկանգնելի գլորումնս* (ԱՐԾ. 128): Սակայն պէտք չէ մոռնանք, որ եթէ անողորմ կոտորածները բռնաւոր ոստիկանին նախատինքը կը կազմեն, միւս կողմէ ուրացութեան գնով ապատուիլ չուզողներուն եւ հաւատոյ վրայ նահատակուած մարտիրոսներու բազմութիւնը, հաւատացեալ Հայոց առաքինական գովեստը եւ քրիստոնէական պսակը եղած են: Իրաւ գտնուեցան *ոմանք ի նոցանէ*, որոնք *լքեալք լսածեալք դարձան յետս, ուրացեալք ի քրիստոնէական հաւատոցն* (ՅՈՎ. 159), սակայն այդ չի նուազեր երբեք նահատակներուն արդիւնքը եւ ժողովուրդին արիասիրտ քրիստոնէութիւնը: Բուղայի անգթութիւնները չդադրեցան վերջին տարիներու մէջ ալ, մինչ Յովհաննէս կաթողիկոս հակառակ բազմամեայ ծերութեան *շրջէր ընդ վիճակեալ կողմանս*, հարկաւ իր ներկայութեամբ եւ խրատներով ժողովուրդը ամրապնդելու, մինչեւ որ *լցեալ զկէտ կենաց իւրոց*, մահաբեր հիւանդութեամբ կ'իյնար Գեղարքունի գաւառի Մաքենոցաց վանքը, եւ այնտեղ կը վախճանէր, եւ *ի նմին ուխտին սրբոյ* կը թաղուէր: Այսպէս կը փակուէին Ովայեցիին կաթողիկոսութեան վերջին տարիները, որք Հայաստանի ամենէն թշուառ օրերն եղան, մինչեւ յառակս լինել Բուղայի անգթութիւնը, որուն զոհուեցան հարիւր հազարներով կեանքեր, եւ աւեր դարձան բովանդակ գաւառներ:

651. ԴԱՐՁԵԱԼ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

Բուղայի ահուելի հալածանքին զոհերը մարտիրոսաց դասակարգութիւն մը կը կազմեն, որոնց ոչ ձիշոք թիւը կրնանք տալ, եւ ոչ յանուանէ շատեր նշանակել: Քանի մը անուններ տուինք արդէն, հետեւեալներն ալ կ'աւելցնենք, զանազան յիշատակներէ քաղելով: Ընդարձակ կը պատմուի Մուկաթլ Վանանդեցիի վկայութիւնը, զոր ծանր կերպով կ'ամբաստանէին, իբր թէ *բազում վնասս ի գործս արքունի* ըրած ըլլար: Բուղայ իբրեւ ապատութեան միջոց ուրացութիւնը առաջարկեց, այլ Մուկաթլ իր հաւատքին ճշմարտութիւնը ընդարձակօրէն բացատրելուն վրայ, լեռն եւ ձեռուրները եւ ոտուրները կտրելէն, եւ աչուրները փորելէն ետք, *ի ծայր փայտի* կախեցին, եւ վերջապէս գլխատմամբ սպաննեցին Քշիէ լեռան մօտ, Գոռողու գիւղը (ԱՐԾ. 210): Ծանօթ նահատակներուն մէջ կը յիշուին եւս Սողոմոն Սեւորդի, եւ Կահայ Վերինաշխարհեցի, որոնք նոյնպէս ուրացութիւնը մերժելուն համար, նախ ցիցերու կապուելէ եւ բուքերով տանջուելէ ետքը, Սողոմոնը փայտէ կախելով նետահար մեռցուցին եւ Կահայն գլխատեցին (ԱՐԾ. 211): Ասոնցմէ աւելի ալ նշանաւոր եղաւ Յովնան Խոյթեցի, որ խիստ բանտարկութեան մէջ կը մնար, իբրեւ Ապուսէթը սպաննողներուն գլխաւոր (ԱՐԾ. 212): Բայց գործածուած խստութիւնները չկրցան Յովնանը համոզել, որ ուրացութեամբ կեանքը շահի, եւ անոր ալ գլուխը կտրուեցաւ, եւ նահատակներուն հետ դասակցեցաւ (ԱՐԾ. 213): Տփղիսի քաղաքապետ Սահակ Իսմայէլացիի, կամ Իսմայէլի որդի Սահակ իշխանի մահն ալ իբր նահատակութիւն յառաջ կը բերուի (ԱՍՈ. 111), թէպէտ

Արծրունիի պատմության մէջ նահատակության ձեւը տրուած չէ: Տփղիսի պաշարման ատեն կը սպաննուի Աշխէթ անուն, *պերճ եւ անուանի եւ քաջամարտիկ* մարդ մը, Բուղայի յոյժ սիրելին, եւ անոր վրեժը լուծելու համար կը սպաննուի Սահակ, որ ժիրակ պօրավարի կողմէ կալանաւորելով Բուղայի բերուած էր: Բուղայ կը հրամայէ *բառնալ պզուիս նորա* (ԱՐԾ. 196), կամ ըստ այլոց *ի փայտ հանել* (ԱՍՈ. 111), եւ հաւանօրէն երկուքն ալ կը գործադրուին: Սահակի կինը, որ ամուսնոյն համար միջնորդած էր, *կին գեղեցիկ* ըլլալուն, Բուղայէ *կնութեան* կ'առնուի բռնութեամբ, բայց յետոյ Բուղայի դժբախտութեան պատճառ ըլլալը պիտի պատմենք: Ասոնք եւ դեռ եւս շատեր՝ որոնց անունները մեզի չեն հասած, փառաւոր նահատակներու բազմութիւն մը կը ներկայեն, եւ կը հաստատեն թէ հաւատքն ու Աստուծոյ սէրը չէին ցամքած քրիստոնեայ Հայաստանի մէջ:

S. ԶԱՔԱՐԻԱ Ա. ԶԱԳԵՑԻ

652. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Բուղայ ոստիկան, որ չորս տարի է ի վեր Հայաստանը աւերելու եւ քանդելու գործին կը հետեւէր, *իրբե կատարեաց զբարձումն յաշխարհէս մեծամեծացն Հայոց*, մտածեց որ *մի' ամենեւին որ կայցէ յակաստանի*, ուստի անոնք որ մասնաւոր զիջողութիւններով, իրեն վրէժխնդրութեան առիթ չէին տուած, *եւ մնացեալ էին յաշխարհս յամուրս իւրեանց*, յատուկ հրաւերներով իրեն մօտ կանչեց, որպէսզի *վայելեսցեն ի պարգևս եւ ի պատիւս արքունի*: Շատեր միամտութեամբ փութացին, եւ եկողներ պատուասիրութիւններ տեսան, մինչեւ որ միւսներն ալ քաջալերուելով եկան, բայց երբ *գիտաց*, թէ *ոչ որ այնուհետեւ յիշխանացն Հայոց մնաց*, նենգութիւնը մէջտեղ հանեց, եւ առտու մը կանուխ երբ տակաւին անոնք *ննջէին յիւրաքանչիւր վրանաց օթոցի*, ամէնքն ալ կալանաւորելով շղթայի վարկաւ, եւ արդէն բանտարկեալ պահուածներուն խառնեց: Ասոնց մէջ կը յիշուին Գրիգոր Մամիկոնեան Զուրդիկի որդի, Գրիգոր Սիւնեաց իշխան, Սահլ Բագրատունի Սմբատի որդին՝ Բաբանը ձերբակալողը (§638), Վասակ Վայոցձորոյ իշխան, Փիլիպէ Սիւնեաց իշխան, եւ Ներսէհ Գարիթայանից իշխան, որոնց հետ կը յիշուին դարձեալ Ատրներսէհ Խաչենցի եւ Եսայի Ապումուսէ Աղուան իշխանները (ԱՐԾ. 214): Իսկ Սմբատ Աբլաբաս սպարապետին վրայ բռնութիւն չգործածեց, եւ միայն հրաւիրեց որ իբր իրեն գործակից եղած եւ ամիրպետին շնորհաց արժանացած պաշտօնեայ մը, իրեն հետեւի եւ շուտով Սամարա հասնի, այնպէս իմն յուսալ տալով, թէ պիտի արժանանայ *առնուլ պատիւս եւ պարգևս յարքունուստ*, եւ *այնպէս դարձեալ դառնալ յիւրական աշխարհս* (ՅՈՎ. 162): Հրամայեաց եւս որ իր տեղ իր Աշոտ որդւոյն յանձնէ սպարապետութեան գործը, իսկ *ի վերայ հարկաց արքունի*, իբր ոստիկան թողուց Իպրահիմ անուն զօրավար մը (ԱՐԾ. 215), Ատրպատականի մեծ ոստիկան Մահմէտի հսկողութեան ներքեւ (ՎԱՐ. 81): Ճիշդ այդ միջոցին էր, որ *վախճան կենաց հասեալ էր տեստն Յովհաննէսի* կաթողիկոսի (ՍԱՄ. 94), եւ Սմբատ չուպեց աթոռը թափուր թողլով հեռանալ, ուստի *նա նախ հրամայեալ ժողով եպիսկոպոսաց լինել*, կաթողիկոսի ընտրութիւնը անյապաղ եւ անմիջապէս կատարել տուաւ: Եպիսկոպոսները հաւաքուեցան Երազգաւորս կամ Շիրակաւան քաղաքը, *եւ ձեռնադրեցին զՉաքարիա* Կոտայք գաւառի Չազ գիւղէն, եւ Սմբատ ընտրութիւնը եւ ձեռնադրութիւնը լրացնել տալով, եւ նորընտիր կաթողիկոսին *աղօթից պանձն իւր յանձն արարեալ* անմիջապէս ձամբայ կ'ելլէ Բուղայի ետեւէն հասնելու, եւ ամիրպետին ներկայանալով յուսացուած պատիւն ու իշխանութիւնն ընդունելու (ՅՈՎ. 161):

653. ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ

Չաքարիայի կաթողիկոսութիւնը, մասնաւոր պարագայ մը ունի, որ նկատողութեան արժանի է, որովհետեւ ըսուած է, թէ *ի միում աւուր ամենայնին արժանաւորեալ* եղաւ, *սարկաւագութեան եւ քահանայութեան եւ կաթողիկոսութեան* (ԿԻՐ. 43): Կաթողիկոսները սովորական եւ ընկալեալ կանոնով միշտ եպիսկոպոսներուն մէջէն կ'ընտրուէին, ինչպէս տեսանք, եւ շատ բացառիկ պարագայ մը միայն պէտք էր եպիսկոպոսները համուպելու, որպէսզի իրենց դասակարգէն դուրս մէկը հայրապետութեան բարձրացնելու յանձնառու ըլլան: Լուսաւորիչ եւ Յուսիկ եւ Ներսէս Պարթեւապուններէ ետքը, թերեւս միայն Յովսէփ Հողոցմեցիի համար կարենանք ըսել թէ ընտրութենէն ետքը եպիսկոպոսութեան ձեռնադրուեցաւ, բայց ան ալ արդիւնաւոր եկեղեցական մըն էր: Պատմաբանը Չաքարիայի մասին այդ բացառիկ պարագան չի յիշեր, բայց *ձեռնադրեն ի հայրապետութիւն* ըսելով (ՅՈՎ. 161) թերեւս անոր ակնարկած ըլլայ: Ոմանք բացառիկ պարագան մեկնելու համար ըսին, թէ ամենադժուարին ժամանակին մէջ եւ բոլոր նախարարներուն հեռացուած ատեն, կաթողիկոսական աթոռին վրայ քաղաքագէտ եւ ռազմագէտ անձի պէտքը

անհրաժեշտ լինելով, Ջաքարիա Չագեցին յառաջ կոչուեցաւ իբրեւ սոյն նպատակին յարմար եւ նոյն գործերու մէջ վարժուած իշխան մը: Մեկնութիւնը առանց վարանման պիտի ընդունէինք, եթէ Ջաքարիայի նախըթացին վրայ որեւէ այսպիսի ակնարկ մը ունենայինք, սակայն *յանարատ ի կեանս կեցեալ* (ԱՍՈ. 111), եւ *այր սուրբ եւ առաքինի* (ԿԻՐ. 43) եղած ըլլելը՝ այդ ենթադրութեան փաստեր չեն, եւ աւելի աշխարհէ քաշուած, եւ սրբակրօն անձի մը կերպարանը կը ներկայեն: Ապագային պիտի հանդիպինք, որ ներհակընդդէմ ձգտումները լռեցնելու համար, Կիրակոս Վիրապեցիի պէս սրբակրօն ձգնաւոր մը ընտրել պէտք եղաւ, մինչ Ջաքարիայի ընտրութեան ատեն այսպիսի ձգտումներ ալ չեն յիշուիր: Բոլոր եպիսկոպոսներուն պատասխանատուութենէ խուսափելուն ենթադրութիւնն ալ հաւանական չէ, վասնզի ոչ այդչափ երկչոտութիւն, եւ ոչ այդչափ խոնարհամտութիւն ենթադրելի չեն եպիսկոպոսական դասակարգին վրայ, որով առանց բացառութեան կը մնայ, եւ ոչ իսկ սարկաւագ անձի մը կաթողիկոս ընտրուիլը, եւ մէկ օրուան մէջ սարկաւագութենէ սկսելով, բոլոր աստիճանները ընդունիլը, եւ հետզհետէ սարկաւագ, քահանայ, եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս ձեռնադրուիլը: Բայց միշտ միթիւն կը մնայ Ջաքարիայի նախընթացաբար ինչ եղած ըլլալը: Նախարարական անուն չունենալը, եւ պարզապէս Չագ գիւղացի մը կոչուիլը, իշխան կամ պօրավար եղած չըլլալը կը թելադրեն, եւ ձեռնադրութեանց սարկաւագութենէ սկսիլը՝ գոնէ դպիր մը եղած ըլլալը ենթադրել կու տայ: Մի՛ գուցէ հանգուցեալ կաթողիկոսին պաշտօնեան եւ գործառնութեանց տեղեակ եղած ըլլալը, իրեն ընտրելիութեան հիմը կապմած ըլլան: Ամէն առթի մէջ հնար չէ չտեսնել Սմբատ Աբլաբասի կամքին ազդեցութիւնը այդ գործին մէջ, եւ միանգամայն չխոստովանիլ, թէ նա լաւ գիտող եւ քաջ կշռող մը եղած է: Որովհետեւ Ջաքարիա լիովին արդարացուց իր վրայ դրուած ակնկալութիւնը, եւ եկեղեցոյ ու աշխարհին համար բազմարդին հայրապետ մը եղաւ, եւ ուսումնական վարձացման եւ վարչական ճարտարութեան կարողութիւններ ալ ցուցուց:

654. *ԲՈՆԱԴԱՏԵԱԼ ԿԵՂԾՈՒՐԱՅՆԵՐ*

Երբոր Բուղայ Հայաստանի հալածումը, կամ լաւ եւս կործանումը աւարտեց, եւ ամիրապետին դարձաւ, այնտեղ հայ նախարարներու բաւական թիւ մը հաւաքուած էր, եւ մաս մըն ալ Բուղայ մէկտեղ բերելով թիւը կ'աճեցնէր: Ասոնք իբրեւ պետական յանցապարտներ բանտերու մէջ կը մնային, եւ նոյնինքն Սմբատ Աբլաբաս սպարապետին ալ *ընդ այլոց կապելոց հաւասարեալ* բանտ նետուեցաւ, եւ *ոչ յիշեցան երախտիք միամտութեան նորա առ նոսա* (ՅՈՎ. 163): Կալանաւորներուն ամենէն առաջինը եղած էր Բագրատ Բագրատունի Տարոնի իշխանը, զոր Եռեսուֆ-Ապուսէթ նենգութեամբ բռնած եւ Պաղտատ դրկած էր (§ 644): Այդտեղ Բագրատ, ուրացութեամբ միայն կրցած էր իր կեանքը ազատել Ապուսէթի սպանութեան վրէժխնդրութենէն, եւ իսլամանալով ու թլփատուելով Պաղտատի մէջ կ'ապրէր (ԱՐԾ. 182): Ուրիշ ուրացեալ մըն ալ եղած էր Վասակ Արծրունի, Աշոտի ազգականներուն առաջինը (§ 643), բայց սա կալանաւորուելէն առաջ փութացած էր կանխել Սամարա երթալ, եւ յօժարակամ իսլամութիւն ընդունիլ, մեծամեծ շնորհներու ակնալութեամբ (ԱՐԾ. 177): Բուղայի ետ դառնալուն եւ Հայաստանի խնդիրին փակուելուն վրայ, Միւթէվէքքիլ ամիրապետ ուկեց կալանաւոր իշխաններուն դատը տեսնել, եւ գործին նշանակութիւնը մեծցնելու նպատակով, փողեր հնչեցնել տուաւ, հանդիսաւոր ատեան բացաւ, եւ բանտարկեալ իշխանները եւ իրենց ազգակիցները դատելու նստաւ (ԱՐԾ. 172): Երբ դատական ձեւակերպութեանց ոճով՝ ո՞վ ըլլալուն հարցումները սկսան, իշխանները պատասխանեցին թէ անծանօթ մարդիկ չեն, իրենց ով ըլլալը ամիրապետն ալ գիտէ, եւ պարապ տեղը իրենց վրայ ձախողակի կը նայի, վասնզի, կ'ըսեն, *մեք ոչ եմք ապստամբք ի քումմէ ինքնակալ թագաւորութենէդ* (ԱՐԾ. 173): Սակայն ամիրապետը կը յիշեցնէ, թէ *այդչափ վնաս*

գործեալ է ձեր առ իս, եւ թէ ապիրատ գործոց եւ վնասուց տէր եղած էք, բայց որովհետեւ որդիք թագաւորացն այսր աշխարհի լեալ էք, եւ արք զօրութեան էք, եւ ի դիմաց ձերոց երեւի պի զօրութիւն բապում գոյ ի ձեզ (ԱՐԾ. 174), իմ խնայեալ ի ձեզ ոչ արարից գրաւ կենաց ձերոց, թէ հաւանեալ մեզ եւ օրէնդրին մերոյ Մահմաթայ, ընկալջիք զհաւատս եւ զօրէնս իսլամութեան: Կապեալ ներուն մէջ էին Յովհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս եւ Գրիգոր Արծրունի նշանաւոր քահանան: Եպիսկոպոսը ամենուն կողմէ քրիստոնէութեան վրայ հաստատ ըլլալ նին յայտարարեց, եւ միանգամայն կրօնքներու ճշմարտութեան վրայ խօսելով յայտնեց, թէ հարիւրտասընմէկ մարգարէներուն ամէնքը, մէկէն պատ, քրիստոնէութեան համար կը վկայեն (ԱՐԾ. 175): Բայց երբ Միւթէվէքքիլ ձայնը կը բարձրացնէ եւ սպառնալիքները կը սասկացնէ, որպէս թէ *ընդ ոնգունս նորա ելանէր ծուխ հնոցի կայծականց*, նախարարները կը սկսին տկարանալ, եւ կանուխ ուրացեալ ներ Բագարատ եւ Վասակ ալ վրայ կու տան, թէ դժուարութիւն չկայ, եթէ *ի վերին երեսս հաճիցեն զմիտս թագաւորին, եւ ի ներքին խորհուրդս պահիցեն զխոստովանութիւնն որ ի Զրիստոս*: Կերպով մը կը նորոգուէր Վարդանանց կեղծուրացութեան պարագան (§ 245), սակայն աւելի դժուար էր այս անգամուան փորձանքը, որ լոկ խօսքով մը տեղերնին դառնալու ապատութիւնը չէին ստանար, այլ կը ստիպուէին թլփատութեան ալ ենթարկուիլ, եւ Պաղտատի մէջ աքսորականի պէս մնալ (ԱՐԾ. 177):

655. ԿՈՆ ԵՒ ԵՐԵՔ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐ

Երբ իշխաններու ընդհանրութիւնը ուրացութեան կը պիջանէր, որոնց ոչ թիւը եւ ոչ անունները կրնանք տալ, եղան եւս անդրդուելի հաստատամտութեամբ տանջանք ու մահ յանձն առնողներ, առ երեսս ուրացութեան ալ խոնարհիլ չուզելով: Ասոնց մէջ ամէնէն առաջ պէտք է յիշենք Ստեփանոս Սեւորդի, Ուտիի իշխանը, որուն ժողովուրդը Կոն մականունը տուած էր: Անոր համարձակ խօսքերը եւ աննկուն դիմադրութիւնը, ամիրապետին բարկութիւնը գրգռեցին, որ ուրիշներն ալ վախցնելու դիտմամբ, *բապում հարանօք տանջեալ խոշտանգելէ ետքը*, գլխատմամբ սպաննել հրամայեց (ՅՈՎ. 166) միւլենոյն 855 տարին: Անընկճելի մնացին եւս երեք Արծրունիները, Յովհաննէս եպիսկոպոս, Գրիգոր քահանայ եւ Գրիգոր իշխան, զոր պատմիչը *Տէր Գրիգոր Արծրունի* պատուանունով կը յիշէ, եւ պատուաւորներէն մէկ մը եղած ըլլալը կը հետեւի, թէպէտ վերեւ յիշուած Արծրունի իշխաններուն կարգին Գրիգոր մը ամէնէն վերջ նշանակուած կը գտնենք (§ 643), իսկ Աշոտի եղբայրը Գրիգորը, պատերազմներ ունեցած եւ իւրով մահուամբ մեռած է (ԱՐԾ.225): Բանտարկեալ երեք Արծրունիներ, ուրացութիւնը յանձն չառնելուն համար *կրկին շղթայիւք կապուած ներքին բանտ* նետուեցան, ուր մնացին *գերիս ամս շարունակ, կերակրեալ ձեռնարուեստիւք իւրեանց*, եւ շարունակ նոր փորձութեանց ենթարկուելով, մանաւանդ Գրիգոր իշխանը, որուն դէմ աւելի ռիացեալ էր ամիրապետը, եւ զոր միշտ սրտապնդելու կ'աշխատէին իր բանտակիցները, Յովհաննէս եպիսկոպոսը եւ Գրիգոր քահանայ: Երկար տառապանքը հիւժեցին իշխանը, որ վերջին Ջատկին վտանգաւոր վիճակ մը ունէր, բայց Համբարձումն ալ անցուց, եւ 15 օր ետքը *բարի խոստովանութեամբ ննջեաց տէր սուրբ Գրիգոր* բանտին մէջ, ուստի հանելով թաղեցին Պաղտատի քրիստոնեաներ, եւ *զօր մահուան սրբոյն ամենայն Ասորեստան տօնախմբեալ* կը պատուէ, կ'ըսէ պատմիչը: Իսկ մահուան թուական կը նշանակէ հոռի 5 Ուրբաթ օր առանց տարեթիւի (ԱՐԾ. 182): Եթէ բանտարկութեան երեք տարիները ամիրապետին դատաստանէն պիտի համրենք, 855-ին պիտի դնենք Գրիգորի մահուան թուականը, որ տարին հոռի 5-ը Մայիս 30-ին կ'իյնայ, իսկ Համբարձումն 15 օր ետքը եղող Ուրբաթ Մայիս 27-ին, կամ հոռի 2-ին, եւ դժուար չէ թուատառի սխալ մը ենթադրել գրչագրութեան մէջ, եթէ եռամեայ միվոցը բանտարկութեան սկիզբէն հաշուուած չէ:

656. ՍՄԲԱՏ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Ուրացութեան չպիջանողներուն մէջ եղաւ եւս Սմբատ Աբլաբաս սպարապետ, որուն խիղճ եղած էր, որ միամտօրէն գործակից գտնուած էր Բուղայի անգութ ձեռնարկներուն: Որովհետեւ ինքն էր, որ *առաջնորդէր ի գործս պատերազմացն, եւ յելս եւ ի մուտս աշխարհացն, ծանուցանէր պօրութիւն իւրաքանչիւր աշխարհաց, եւ պամուրս նոցա* (ԱՐԾ. 194): Սմբատ ոչ մի կերպով յանձն չառաւ առերեսս իսկ ուրացութեան հաւանիլ, եւ ոչ ալ իր ալեւորեալ կեանքին մնացորդը նախադասեց իր հաւատքին, եւ *ոչ միանգամ կամ երկիցս, այլ բազում անգամ աներկիւղաբար առնէր ընդդիմութիւն*: Երբ ամիրապետը կը խորհէր *դառնաշխատ տանջանօք պնա կորուսանել, երկնաւոր այցելութիւն* կանխեց, կ'ըսէ Պատմաբանը, եւ *պարտական մարմնոյ մահուամբ վախճանեցաւ Սմբատ բանտին մէջ* (ՅՈՎ. 164), եւ *պիտոտովանողական անուն ժառանգեաց* (ԿԻՐ. 44), որով ցարդ աւելի յաճախ Սմբատ Խոստովանող անունով կը յիշատակուի պատմութեան մէջ: Սմբատի մարմինը թաղուեցաւ տեղական քրիստոնեաներուն ձեռքով, Դանիէլ մարգարէի գութին վրայ շինուած եկեղեցւոյն կամ վկայարանին մէջ, ուր թաղուեցաւ հարկաւ եւ նահատակ Գրիգոր Արծրունին: Սմբատի բանտարկութեան տեւողութիւնը եւ մահուան թուականը ճշդելու համար որոշ նշաններ չունինք: Պատմիչը տեղ մը *յութերորդ ամի գերութեանն* ըսելէն ետքը (ԱՐԾ. 228), կը յիշատակէ թէ *դեռ եւս գերեալքն եւ սպարապետն յարքունիս էին* (ԱՐԾ. 229), որով 858-ին տակաւին կենդանի եղած կ'ըլլայ Սմբատ, եւ երեք տարիէ ի վեր բանտարկուած, բայց այսչափ երկարած չ'երեւիր անոր մահը, եւ յիշուած թուականներն ալ իրարմէ անկախ կրնան առնուիլ:

657. ՀՌԻՓՍԻՄԷ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ

Ստեփանոս եւ Գրիգոր եւ Սմբատ իշխաններէն պատ ուրիշ նահատակներ եւ խոստովանողներ ալ եղած ըլալը, բաւական յայտնի կերպով ըսուած է, թէ նաեւ *այլք բազումք վկայեցին վասն Զրիստոսի, եւ մեռան յանօրինէն* (ԿԻՐ. 44), որ Ջափը կը կոչուի, բայց Միւլթէվէքքիլ պետք է իմանալ (§ 643): Ասոնց ընկերակից եղաւ Հռիփսիմէ տիկին, Բագարատ Բագրատունի բոյր եւ Աշոտ եւ Գուրգէն եւ Գրիգոր Արծրունիներու մայրը, որ երկիցս բանագնացի պաշտօն ալ կատարած էր (§ 644, 647): Նա ալ *հարցեալ եւ բռնապբօսեալ*, բայց *համարձակաբար* յայտարարելով *կեալ ի հաւատսն Զրիստոսի, Պաղտատի մէջ մեռաւ խոստովանողական անուն ստացեալ*, եւ թաղուեցաւ փառաւորապէս *յուխտէ Յակոբկաց* (ԱՐԾ. 234): Նոյն շարքին մէջ պատշաճ կը սեպենք դասել Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանը (§ 652), որ *արիաբար պահեալ պհաւատն* (ՎԱՐ. 818), կերպը գտաւ բանտէ ապատելու եւ Հայաստան դարձաւ: Ամիրապետէն Ատրպատականի ոստիկանին, եւ անկէ Ախոտ սպարապետին հրաման կու գայ, որ ուր ալ ըլլայ, փախստականը ձերբակալուի եւ ետ դարձուի, մինչ Գրիգոր իր գաւառը՝ Բագրեւանդ դառնալով, կ'աշխատէր ամրանալ Գաբեղեան գաւառի Գապանածակք բերդը: Սակայն անհնարին տառապանքէն ընկճուած, հասնելէն *պկնի եօթն աւուրց մեռանի*: Աշոտ առիթէն կ'օգտուի, եւ Գրիգորի դիակին գլուխը կտրելով Ատրպատականի Մահմէտ ոստիկանին կը դրկէ, իբր թէ Գրիգորի յունական սահմանները անցած ատեն ետեւէն հասած եւ սպաննած ըլլայ: Գործը նոյն կերպով ոստիկանէն կը հաղորդուի ամիրապետին, եւ Գրիգորի սեփական Բագրեւանդ գաւառը եւ *արծայթ բիւրս հինգ* պարգեւ կը տրուի Աշոտի: *Յայնմհետէ*, կ'ըսէ պատմիչը, *բարձաւ ի Հայոց աշխարհէս ազգն Մամիկոնէից* (ԿԻՐ. 45), բայց աւելի տանուտէրական իշխանութեան, եւ ոչ ապագատոհմի շարունակութեան վրայ պետք է իմանալ այդ դադարումը, վասնզի Մամիկոնեաններու անունը շարունակած է յաջորդ դարերու մէջ ալ:

658. ՆԱՆԱ ԱՍՈՐԻ

Հաւատոյ համար տանջուողներուն մէջ պիտի դասենք եւս Նանա Ասորի սարկաւազը: Նանայի անունը յիշուած է Աշոտ Մսակերի ժամանակէն, երբ նա իբրեւ հմուտ եւ գիտնական անձ

Հայաստան եկաւ Բուրետ Ասորի վարդապետին յանձնարարութեամբ, որպէսզի Եպիկուրոս անուն քաղկեդոնիկ յոյն եպիսկոպոսին դէմ մաքառի, որ կը ջանար Աշոտը իր կողմը համոզել: Նանա յաջողած էր այն ատեն Եպիկուրոսը յաղթահարել ուսումնական պօրութեամբ, եւ Աշոտ հեռացուցած էր պայն իր քովէն (ՎԱՐ. 78): Կ'երեւի թէ անկէ ետքը Նանա Հայաստան մնացած եւ Հայերուն գործակից գտնուած է որ ինքն ալ Բուղայի գերութեան հետ Պաղտատ կը տարուի, եւ իբր նշանաւոր անձնաւորութիւն մը ամիրապետին առջեւ կը հանուի: Նանայի ալ կ'առաջարկուի ուրացութիւնը, իբր դատապարտութենէ ազատելու միջոց, բայց Նանա *խոստովանեցաւ համարձակութեամբ ՎՔրիստոս*, եւ այս պատճառաւ *տանջեալ զնա, ի բանտն արգելեալ պահեցին յոլով ժամնակս*, մինչեւ որ պարագաներու փոփոխմամբ *արձակեցաւ խնամօքն Աստուծոյ* (ԿԻՐ. 44):

659. ԱՊՊԱՍԵԱՆՅ ՇՓՈԹՆԵՐԸ

Բարեպատեհ առիթը, որուն կ'ակնարկուի, անշուշտ այն ներքին շփոթութիւններուն ու խառնակութիւններուն պարագան է, որք Պաղտատի ամիրապետութեան մէջ տեղի ունեցան, եւ հետզհետէ Ապպասեանց հարստութեան անկումը պատրաստեցին: Ամիրապետներ, որոնք Ամիրմումնի կամ Ամիրէլմումնի կոչուած են մերիններէն (ՍԱՄ. 95), իբր Էմիր-իւլ-ումումի կամ ընդհանուր իշխան, ներքին գաւառներու Թուրք ցեղերէն իրենց անձնապահ եւ տէրութեան պաշտպան գունդեր կազմած էին՝ Թուրք հրամնատարներու ձեռաց ներքեւ, իսկ իրենք ինքնպինքնին բռնութեանց եւ անգթութեանց, ցոփութեանց եւ անառակութեանց տուած էին անկոպար եւ անպայման: Որպէսզի աւելի ալ ազատ ըլլան, Պաղտատ քաղաքէն քիչ հեռու Սամարայի մօտերը ճաֆէրիէ անունով պալատ մը շինած էին, ուր ճոխութեանց հաւասար էին խենէշութեանց չաճն ու չափազանցութիւնը: Այդ անկարգ ընթացքին մէջ ամենէն առջեւ քաղոյր եղաւ Միւթէվէքքիլ-Պիլլահի Հայաստանի կործանման մեծ սկզբնապատճառը, եւ որուն ոյժն ու բազուկը կը կազմէին չորս թուրք պօրավարներ, Վասըֆ, Պուղա-Քէպիր, Պուղա-Սաղիր եւ Պաղըր: Ասոնցմէ երկրորդն է Հայաստանի Բուղա ոստիկանը, եւ այդ միջոցին յարմար է դնել Արծրունիի անոր մասին պատմածը, թէ Սահակ Իսմայէլեանի կինը, զոր Բուղայ բռնի իրեն կին ըրած էր (§ 651), շարունակ կը բողոքէր թէ *ես չվայելեմ քեզ կին, այլ մեծի թագաւորին* (ԱՐԾ. 196): Ուստի երբ Բուղայի հետ Պաղտատ կը հասնի, ինը կը յաջողի իրողութեան լուրը հասցնել ամիրապետին, որ կնոջ գեղեցկութիւնը տեսնելով, եւ Բուղայի պայն իւրացնելը իրեն անարգանք սեպելով, Սուղան պաշտօնով Խորասան կը դրկէ, եւ ճամբան սպաննել կու տայ (ԱՐԾ. 237): Իրօք ալ արտաքին պատմութեան մէջ Պուղա-Քէպիր այլեւս չի յիշուիր, այլ իր որդին Մուսա-պինի-Պուղա, եւ Պուղա-Սաղիր (ՎԵՐ. 451) գործի վրայ կը գտնուին Թուրք գունդերուն գլուխը: Ասոնք հետզհետէ սկսան այն դերը վարել ամիրապետներուն նկատմամբ, ինչ որ հին պրետորականները վարած էին Հռոմի կայսրներուն հանդէպ: Թէպէտ Միւթէվէքքիլի այնչափ շնորհները վայելած էին, բայց անոր դէմ դարձան Վասըֆի գրգռութեամբ, եւ անակնկալ դաւաճանութեամբ ամիրապետը սպաննեցին, 861 Դեկտեմբեր 12-ին (ՎԵՐ. 448), եւ յաջորդ հռչակեցին, անոր Մուհամմէտ-Ապուլ-ճաֆէր որդին, որ կոչուեցաւ Մունթապըր-Պիլլահի: Ասիկա ուլեց դարմանել իր հօր անգութ հալածանքները՝ Ալիի անունին եւ պայն պատուողներուն, եւ քրիստոնեաներուն դէմ: Իսկ միւս կողմէն ըստ ամենայնի կը հետեւէր անոր ցոփակեաց խենէխութեանց, եւ այդ երեսէն մեռաւ 5 ամիս ետքը 862-ին, թէպէտ ոմանք դեղակուր սպաննուած կը կարծեն (ՎԵՐ. 448): Թուրք պօրավարներ չվստահելով Միւթէվէքքիլի ցեղին վրայ, անոր Մուհամմէտ եղբօրը Ահմէտ-Ապուլ-Ապաս որդին ամիրապետ հռչակեցին, որ կոչուեցաւ Մըսթայն-Պիլլահի, եւ իր ընթացքով ներքին եւ արտաքին թշնամութիւններ գրգռեց, եւ ապստամբութիւններու առիթ տուաւ: Աթամէշ վէպիրին երես տալը

Թուրք պորավարները գրգռեց, Վասըֆ, Պուղա-Սադիր, Պաղըր եւ Մուսա, Սամարայի վրայ յարձակեցան, եւ ամէն բան այրեցին եւ քանդեցին, բայց յետոյ իրենք իրարու մէջ պառակտեցան: Մըսթայն առիթ առնելով Պաղըրը սպաննել տուաւ, բայց Վասըֆ եւ ամիրապետ հռչակեցին Մուսթապըրի եղբայր Մուհամմէտը: Մըսթայն պարտաւորուեցաւ անձնատուր ըլլալ, պինքն չխողխողելու պայմանով, բայց աքսորի անունով ճամբայ հանուեցաւ, եւ Պասրայի մօտ Վասիթ ըսուած տեղը, այնչաք գանակոծ եղաւ որ հարուածներու ներքեւ մեռաւ, 866-ին: Նոր ամիրապետն Մուհամմէտ-Ապու-Ապտուլլահ, Մութաղ-Պիլլահ կոչուեցաւ, եւ իր իշխանութիւնը ամրացնելու նպատակով, հետպհետէ սպաննեց իր եղբայրն ու մերձաւորները, եւ Վասըֆ ու Պուղա-Սադիր պորավարները, որ իրեն օգնած էին: Ասոր վրայ թուրք գունդեր ուտք ելան սպանեալ պորավարներուն որդւոց գլխաւորութեամբ. Սալիհ-պին-Վասըֆ եւ Մուհամմէտ-պին-Պուղա ռոճիկի խնդիր յուլեցին, Մութաղը ձերբակալեցին, լաւ մը ծեծեցին եւ մերկացնելով սաստիկ արեւի տակ կայնեցուցին մինչեւ որ յանձնառու եղաւ իշխանութենէն հրաժարիլ, բայց եւ այնպէս գետնափոր նկուղի մէջ անսուղութեամբ սպաննեցին, 869-ին: Վաթըքի պաւակներէն Մուհամմէտ-Ապու-Ապտուլլահ ամիրապետ հռչակուեցաւ Մոհթատի-Պիլլահ անունով, եւ ուլեց կարգ ու կանոն մուծանել գործերու մէջ, Ղուրանի պատուիրանները եւ արդարութեան կանոնները ուլեց վերանորոգել, բայց Թուրք գունդերը չկրցաւ պսպել, որք պինքը ձերբակալեցին, եւ ձաղանքի ենթարկելով եւ գանակոծելով հրաժարելու ստիպեցին: Իսկ նա, մինչեւ վերջը ընդդիացաւ ու չհաւանեցաւ, թէպէտեւ գետինը թաւալեցին, գլխուն եւ փորին եւ մարմնոյն վրայէն քալելով ոտնակոխ ըրին, եւ վերջապէս դաշոյնով վարկին սպաննեցին, 870-ին: Անկէ ետքը ամիրապետութեան կոչուեցաւ Միւթէվէքքիլի պաւակներէն Ահմէտ-Ապու-Ապաս, Մութամմէտ-Պիլլահ անունով: Ինչպէս փոթորիկներն ալ սաստիկ պայրանալէն ետքը պահ մը կը դադարին, ամիրապետութեան խոռովութիւններն ալ, որ 861-ին սկսած էին, 870-ին դադար առին, Թուրք գունդերը հանդարտեցան, եւ Մութամմէտ 23 տարի իշխանութիւ վարեց մինչեւ 892 (ՎԵՐ. 452):

660. ԱՇՈՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Ամիրապետութեան վիճակին վրայ պատմուած պարագաները, որչափ եւ մեր նպատակէն պարտուղի սեպուին, սակայն կարելոր էին, որպէսզի լաւ հասկցուէին Հայաստանի տիրապետողներուն գործերը, եւ բացատրուէին անոնց հետ տեղի ունեցած յարաբերութիւնները: Սուղայի խստութիւնները եւ բուռն ճնշումները, նախարարներուն բանտարկութիւնն ու աքսորը, երկիրը լքուցած եւ ամէն շարժումները դադրեցուցած էին, եւ կեղծուրաց նախարարներն ալ ուրացութեան ընդդիմացող բանտարկեալներն ալ տակաւին Պաղտատի մէջ կը պահուէին: Իսկ Հայաստանի մէջ Աշոտ սպարապետ եւ Զաքարիա կաթողիկոս կը ջանային ներքին հանդարտութեան մէջպահել երկիրը, եւ քիչ վայն իր վէրքերէն բժշկելու աշխատիլ: Նախարարներէն Հայաստանի մէջ մնացողներ իրենց գաւառներուն մէջ կը տիրէին տիրապետողներու հանդէպ հաւատարիմ հարկատուութեամբ, իսկ իրարու մէջ վանց չէին ըներ ընտանի կոիւներ մղել, նոյնիսկ այս անկեալ վիճակին մէջ: Մենք մտադիր չենք անոնց մանրամասնութեանցը մտնել: Այս էր երկրին վիճակը Բուղայի հեռանալէն ետքը, երբ ոստիկանութեան գերագոյն իշխանութիւնը Ատրպատականի Մահմէտին ձեռքն էր, եւ իրեն կողմէն Հայաստանի մէջ կը գործէր Իպրահիմ (§ 652), իսկ սպարապետութիւնն ալ յանձնուած էր Խոստովանող Սմբատի որդւոյն Աշոտի: Այս Աշոտի մասին հարկ կը սեպենք դիտել տալ, թէ նա իբրեւ երիցագոյն վաւակ, իր հօր Սմբատ Աբլաբասի տեղը անցած էր, թէպէտ Աբլաբաս, կամ Աբասի հայր կոչումը Սմբատի անդրանիկին Աբաս մը եղած ըլլալը կը ցուցնէ: Վասնզի արաբական սովորութեամբ, անդրանիկին անունէ կը կազմուէր հայրական կոչմամբ մականունը: Միւս կողմէն

Աշոտի հետ կը տեսնենք, *կորովի եղբոր իւրոյ Աբասայ Հայոց սպարապետի* գործակցութիւնը (ԱՐԾ. 249), որ *մանուկն Աբաս սպարապետ Հայոց* կոչուելով (ԱՍՈ. 112), Աշոտէ կրտսեր եղած կ'ենթադրուի: Արդ որպէսզի արդարանայ Աբլաբաս կոչումը, պէտք է ենթադրել որ անդրանիկ Աբասի մը վաղամեռիկ վախճանէն ետքը, կրտսերագոյն պաւակի մը վրայ կրկնուած է նոյն անունը, եւ Աշոտ երիցագոյն է, եւ ոչ անդրանիկ:

661. ՆԱԽԱՐԱՐԱՅ ԳԵՐԵԴԱՐՁԸ

Հայաստանի կացութիւնը սկսաւ փոխուիլ, երբոր բանտարկեալ եւ աքսորական նախարարներ սկսան հետզհետէ գերութենէ դառնալ: Արծրունին ալ գիտէ թէ Զափրմոթոքը, այսինքն ճաֆէր-Միւթէվէքքիլ սպաննուած էր, եւ իրեն յաջորդած էր Մսթէին որդին Մունթապըր-Պիլլահ, որ 6 ամիս ետքը մեռաւ: Մունթապըրի տեղ անցաւ Մուհիթիս, այսինքն է Մըսթայն-Պիլլահ, սակայն սա ոչ թէ *ամիս երիս* իշխած է (ԱՐԾ. 231), այլ *ամս երիս* (§ 659), եւ տարբերութիւնը գրչութեան սխալ կ'ենթադրենք: Գերեդարձին ժամանակին համար նոյն Արծրունիէն կ'իմանանք, թէ երբ եղաւ *մուտ եէթ ներորդ ամի* գերութեան, տակաւին *կային յարքունիսն իշխանքն*, եւ թէ այն տարի Հայոք 306 թուականն էր եւ Զաքարիայի կաթողիկոսութեան 3-րդ տարին, եւ թէ նոյն տարին *ուրախ արար թագաւորն ւնախարարսն Հայոց*, եւ թէ *խոստացաւ տալ իւրաքանչիւր ումեք զերկիր ի ժառանգութիւն*, եւ թէ անմիջապէս ճամբայ հանեց Աշոտ Արծրունիի որդին Գրիգոր Գերենիկը (ԱՐԾ. 227), իսկ ինքն Աշոտ Արծրունին միւս տարին, Հայոց 307 թուին *եկն ի գերութենէն* (ԱՐԾ. 236 : Այդ տարեթւերը մեզ կու տան 857 եւ 858 թուականները, երբ տակաւին կենդանի էր Միւթէվէքքիլ, եւ նոյն կը լինի որ Բուղայի ձեռքով ընել տուած աւերածները վերականգնելու ձեռնամուխ եղած կ'ըլլայ: Այլ պատմիչը յայտնապէս անոր անունը չի տար իբրեւ գերեդարձը հրամայող, եւս առաւել չի բացատրեր, թէ ինչ պարագայով կրցան փոփոխուիլ Միւթէվէքքիլի պագումները, կամ թէ ինչ միջոցներով կրցան նախարարները շահիլ անոր համակրութիւնը: Նկատողութեան արժանի ալ է, որ ոչ միայն *իշխանք եւ նախարարք Հայոց, մի ըստ միոջէ ի կարգ անկեալ չուէին յաշխարհն տէրութեան իւրեանց*, այլեւ համարձակօրէն եւ ամենայն ապատութեամբ եւ *ոչ ի ծածուկ երկիւղիւ նչ, զքրիստոսաւանդ օրէնս հայրենի առհասարակ բարձրացուցեալ սերէին յանձինս իւրեանց* (ՅՈՎ. 170): Իսլամութեան սկզբունքով իսլամութենէ ետ դառնալը մահապարտութեան արժանի ոճիր համարուիլը գիտնալով, եւ պատմութեանս մէջ ալ այդ սկզբունքով նահատակութիւններ տեսած ըլլալով, զոր օրինակ Վահան Գողթնացին (§ 588) եւ Յովսէփ ու Սահակ Կարնեցիները (§ 633), պարմանալի կը թուի կեղծուրց նախարարներուն ապատարար քրիստոնէութեան դիմելը, եւ ամիրապետին հաճութեամբ *ի սեպհականութիւնս ի տունս* դառնալը: Արծրունի պատմիչը նահատակներու բարեխօսութեան, եւ երեք Արծրունի բանտարկեալներուն ձգնութեան հոգեկան արդիւնքը կը յիշէ, թէ *լուաւ տէր աղօթից նոցա, եւ դարձաւ ի բարկութենէ սրտմտութեան իւրոյ* (ԱՐԾ. 227), բայց այսչափով պատմութիւնը լուսաբանուած չ'ըլլար, եւ մենք կը մնանք տակաւին փոփոխութիւնը մեկնելու դժուարութեան մէջ: Ուրացեալները վերընդունելու գործը վիճակեցաւ Զաքարիա կաթողիկոսին, որ հայրաբար ամէնքը միխթարեց եւ հոգեւորապէս քաջալերեց, լաւ գիտնալով թէ ինչպիսի պարավաներու մէջ կեղծուրացութեան դնմեցին, եւ ինչ եռանդեամբ նորէն իրենց ներքին փափաքին հասան: Արծրունի պատմիչին արտաքին ուրացութեան մասին բացատրութեանց մտնելը, եւ Եղկղեսենոսներու թոյլատու աղանդի մը, եւ Նովատեանց կամ Կատաբաց խստապահանջ դրութեան յիշատակութիւննգրը ընելը (ԱՐԾ. 183), առիթ կու տան կարծելու, թէ պահ մը խնդիրի նիւթ եղած պիտի ըլլայ կեղծուրացներուն վերընդունելութեան կէտը, զոր Զաքարիա կաթողիկոս փութացած է լայնախոհ ներողամտութեամբ լուծել:

662. ԱԻԱՏԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի նոր կացութեան կարգադրութիւններն ընելու համար, յատուկ ուստիկան մըն ալ վրկուեցաւ ամիրապետին կողմէն, որ Ալի Արմանի (ՅՈՎ. 169), Ալիարմնի (ՍԱՄ. 94), Ալի որդի Յահէի (ԱՍՈ. 112), եւ Ալի որդի Վահէի (ՎԱՐ. 82), անուններով յիշուած է պատմիչներէն: *Արմանի* կոչումը եւ *Վահէ* հայրանունը կարծել տուին թէ ուստիկանը ուրաեալ Հայ մըն էր, սակայն թող որ այսպիսի պարագայ մը պատմիչները լռութեամբ չէին գար, որ ուրացութենէ դարձողներուն գործին ըարգադրութիւնը ուրացեալի մը յանձնուէր: Ուստի աւելի յարմար է կարծել, թէ Հայաստանի մէջ ծնած ըլլալուն, կամ Հայաստանի մէջ հաստատուած կամ գործած ըլլալուն՝ այդ մականունը ստացած ըլլայ, այն ալ եթէ *Արմանի* կոչումը, իսկապէս *Էրմէնի* իմաստով է, եւ ուրիշ արաբական բառի մը աղաւաղումը չէ: Արտաքին պատմութեանց մէջ յիշատակուած է Ալիպին-Եահեա պօրավար մը, որ Հայաստանի մէջ բանակ կազմելով, Էօմէր-պին-Ապտուլլահ պօրավարին ետեւէն Յոյներուն դէմ պատերազմի կ'երթայ, Միւթէվէքքիլի վերջին տարին, այսինքն 861-ին, բայց կը յաղթուի եւ կը սպաննուի (ՎԵՐ. 450): Արդ *Եահեա* արաբական գործածական անուն է, որ *Յահէ* եւ *Վահէ* եղած է մեր պատմիչներուն կողմէ, վասնզի ժամանակն ալ յարմար կու գայ, Ալի ուստիկանին Հայաստանի մէջ գործի վրայ գտնուած ատենին, եւ անկէ Էօմէրի օգնութեան գացած ըլլալուն: Նոր կազադրութեամբ ամէն նախարարներ իշխանութիւն ստացան իրենց գաւառները կառավարելու, կատարելապէս աւատական դրութեամբ, եւ *իշխան* անունով, իսկ ամենուն վրայ դրուեցաւ *իշխանաց* *իշխան* մը ամիրապետէն անուանեալ, իշխաններուն վրայ հսկելու եւ երկրին համախմբութիւն տալու, եւ տիրապետող ինքնակալութեան առջեւ յարաբերութեանց միջնորդ ըլլալու համար: Արաբական հպատակութեան միակ նշանը մնացած էր հարկի վճարումը, զոր իւրաքանչիւր իշխան պարտաւոր էր իր մասին համար, եւ որոնց գերագոյն հաւաքիչն էր Ատրպատականի ուստիկանը, իսկ տեղական հսկողութիւնը կը կատարէր իշխանաց իշխանը, եւ ի հարկին Ատրպատականէ դրկած յատուկ պօրավար մը կամ ստորադաս ուստիկան մը, ինչպէս էր կանուխ յիշուած Իպրահիմը (§ 652):

663. ԳՈՒՐԳԷՆ ԱՊՈՒՊԷԼԷՃ

Պատմաբանը սիրտի կատարեալ գոհունակութեամբ, երջանկութեամբ, երջանկութեան եւ բարօրութեան միջոց մը կը նկատէ, Հայաստանի մէջ նոր սկսած կացութիւնը, իբր զի դարձող նախարարներ *օրհնութեամբ Տեառն օրհնեցան եւ նովիմք գովեցան*, եւ ամէն կողմ *ձայն խրախճանաց ցնծացելոց լինէր, եւ ձայն հարսին եւ փեսայի*, որովհետեւ *այց արար Տէր եւ յաջողեաց ի բարութիւնս* (ՅՈՎ. 171): Այդ գոհունակութեան զգացումը ահագին տագնապէ ետքը որեւէ դիւրութեան մը երես տեսնողներու ըմբռնումին յայտարարութիւնը կը նկատենլ, եւ ոչ լիակատա բարօրութեան վկայութիւն: Բայց մեզ բաւական է գիտենալ թէ Ջաքարիայի օրերը Հայաստան սկսաւ իր վիշտերէն ապատած շունչ մը առնել, եւ իրեն ոգելորութեան եւ վերանորոգութեան համար աշխատիլ: Այդ կէտին մէջ պէտք չէ ուշադրութենէ վրիպեցնենք Ջաքարիայի արժանիքը, որ իշխանաց իշխան Աշոտի խորհրդակից եւ գործակիցն էր այդ բարեգուշակ կացութիւնը պատրաստելու մէջ: Սակայն ցառով պիտի յիշատակենք ներքին թշնամութեանց գործեր, որք մէկ կողմէն աւատական դրութեան հետեւանքներն են, միւս կողմէն մեր նախնեաց հռչակեալ անմիաբանութեան ալ նշանները պիտի նկատուին: Գուրգէն որդի Ապուպէլէճի, Վասպուրականի իշխաններէն մին, Բուղայի Հայաստանի վրայ եկած ատենդն, իր երկիրը թողլով ապակինած էր նախ Բուղիկ Մամիկոնեան Բագրեւանդի իշխանին, եւ անկէ Գաղաբար Բագրատունի Սպերի իշխանին մօտ: Վերջինիս օգնեց ալ Արաբացի գունդի մը յարձակման դէմ, Յոյներու կողմը անցնելու բանակցութեան մտաւ, բայց վերջէն Սմբատի

միջնորդութեամբ Բուղայէն արտօնուեցաւ անոր մօտ մնալ եւ գործակցիլ (ԱՐԾ. 219): Երբ որ լսեց թէ այլապէս գունդերու Վասպուրականի վրայ նոր յարձակման մը առթիւ, Սահակ Ապուսկղէմ սպաննուած եւ Ապուջափր Արծրունիի գունդը ցրուած է, եւ Վասակ Կովակեր մը իշխանութիւնը ձեռք առած է Տաճկաց կողմէն, Գուրգէն Ապուպէլէճ իսկոյն վրայ հասաւ, եւ նորէն Տաճիկները հեռացնելով, ինքը գրաւեց Վասպուրականի գլխաւոր իշխանութիւնը (ԱՐԾ. 221): Բուղայ իր պօրավարներէն Բուտելը դրկեց անոր վրայ, բայց Գուրգէն Ապուպէլէճ պօրացաւ եւ յաղթեց, եւ Բուղայ պարտաւորուեցաւ ճանչնալ Գուրգէն Ապուպէլէճի իշխանութիւնը, եւ այսպէս անցան յաջորդ չորս տարիները (ԱՐԾ. 223): Անկէ ետքն է որ Աշոտ Արծրունիի եղբայրը Գրիգոր՝ Վասպուրական կ'արշաւէ Գուրգէնը մերժելու, բայց կը համաձայնին երկիրը բաժնելով միանգամայն իշխել, թէպէտ Գրիգոր տարիէ մը կը վախճանի (ԱՐԾ. 225): Վահան Աշոտի որդի, Գրիգորի տեղ կ'ուպէ անցնիլ, բայց Գուրգէնէ կը մերժուի, իսկ երբ կու գայ Գրիգոր Դերենիկ՝ Աշոտ Արծրունիի որդին, անոր դէմ կ'ելլէ իր ուրացեալ հօրեղբայր Գուրգէն, եւ Գուրգէն Ապուպէլէճի կ'առաջարկէ, իրարու հետ համաձայնելով երկիրը կիսել, եւ հին իշխանին որդին հեռացնել: Բայց սա չի համաձայնիր, եւ Յունաց կողմ փախչելու առթիւ Բշիր եւ Չքրի տաճիկ պօրավարներէն ձերբակալուելով Աշոտ սպարապետին կը յանձնուի, եւ անկէ Ատրպատականի ոստիկանին կը յղուի (ԱՐԾ. 229): Գուրգէն Ապուպէլէճ ուրացութեան յորդորուելով կը բանտարկուի, կը շղթայուի եւ կը խոշտանգուի, բայց աննկուն կը մնայ, իսկ միւս Գուրգէն քիչ ետքը կը մեռնի՝ *դարձեալ յուրացողական ամպարշտութենէն*, երբ ամենուն ալ ապատութիւն եղաւ իրենց կրօնքը պաշտել եւ Գուրգէն Ապուպէլէճն ալ ապատութիւն ստացաւ (ԱՐԾ. 231): Երբոր Վասպուրական դարձաւ, այս անգամ ալ Դերենիկին կողմէ բանտարկուեցաւ, եւ թէպէտ Դերենիկին ծառաներէն մէկը վայն գաղտնաբար ապատեց, եւ ձեռքը դաշոյն տալով մինչեւ Դերենիկին ննջած սենեակը առաջնորդեց, բայց Գուրգէն Ապուպէլէճ չուպեց վրէժխնդիր ըլլալ, այլ բաւական սեպեց միայն ձայն տալ եւ ինքն փախչիլ: Ճգնաւոր մը, որուն մօտ ապաւինած էր Գուրգէն, վն կապելով Դերենիկին յանձնեց, որ նորէն բանտարկեց: Այս առիթն է որ Չաբարիա կաթողիկոս, Աշոտ իշխանաց իշխանն ու եպիսկոպոսներ ալ հետը առած, անձամբ Վասպուրական եկաւ հաշտութիւն գոյացնելու, եւ իր հրամանով Գուրգէն բանտէն արձակուեցաւ, եւ Մարդաստանի գաւառը անոր յատկացուեցաւ իբրեւ իր սեփական իշխանութիւն, թէպէտ սա լաւագոյն սեպեց Տարոնի կողմերը քաշուիլ: Քիչ ետքը Աշոտ իշխանաց իշխան, Դերենիկի վրայ եկաւ, եւ *որպէս անհնապանդ ոմն*՝ վայն բանտարկեց: Այս անգամ Գուրգէն Ապուպէլէճ Դերենիկի պաշտպանութեան ձեռնարկեց, Ռշտունեաց գաւառի Նորագիւղ աւանը, եկաւ, եւ այնտեղէն սկսաւ բանակցիլ եւ սպառնալ, մինչեւ որ Աշոտ հաճեցաւ Դերենիկը արձակել, այլեւ Գուրգէնի առաջարկութեամբ իր աղջիկն ալ այրիացած Դերենիկի կնութեան տուաւ, *եւ արարին նաւակատիս մեծ հարսանեաց փեսայութեան Դերենիկին*, եւ այսպէս ամրացաւ Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց հաշտութեան գործը: Հայոց 312 կամ 863 տարին նշանակուած է իբր թուական այդ բարեգուշակ եղեբութեան (ԱՐԾ. 233): Ուպեցինք քաղել այդ միջադէպերը իբր նմոյշ մը ժամանակին տիրող յարաբերութեանց, եւ իբրեւ Չաբարիա կաթողիկոսի աշխարհաշէն գործունէութեան:

664. ԵՐԿՐԱՇԱՐԺ ԵՒ ԴԱՐՉՈՂ ՆԵՐ

Չաբարիայի ստացած մեծ համբաւին եւ ապդեցութեան իբր նշանակ պէտք է յիշենք Դուինի մեծ երկրաշարժը, որ մեծ պահքին մէջ սկսաւ, *ի փոքրիկ շաբաթուն* (ԱՍՈ. 112), որով չենք գիտեր թէ որ շաբաթը կը ճշդուի, եւ որ երեք ամիսներ տեւեց, եւ շատ շէնքեր կործանեց: Սակայն կաթողիկէ տաճարին անվնաս ապատիլը, Պատմաբանին վկայութեամբ Չաբարիայի արժանեաց կը վերագրուի, որ *ուժգին աղօթիւք եւ պաղատանօք մշտամոռնչ եւ աղերսալի աղօթս մատուցանէր*,

եւ Աստուած հաճեցաւ լսել անոր աղօթքին, *անվնաս պեկեղեցին պահեալ ի բազմաբեր ցասմանէ վտանգին* (ՅՈՎ. 170): Երկրաշարժին վնասները սաստիկ եղան, ապարանքներ եւ պարիսպներ փլան, շատեր փլատակներու ներքեւ մեռան, եւ ցրտաշունչ ձմեռնային սառնամանեաց ներքեւ բոլոր բնակիչներ՝ փողոցներ եւ հրապարակներ թափեցան: Իբր երկրաշարժին թուականը յիշուած Հայոց 312 տարին (ԱՍՈ. 112), պէտք է հաշուել 863-ին, բայց Անեցին 865 կը դնէ (ՍԱՄ. 95), որ հետեւանք է իր ընդունած 553 տարիներու տարբերութեան, որուն մենք չենք կրնար հետեւիլ, թէպէտ նա իբրեւ կանոն կը գործածէ, ինչպէս նոյնտեղ նշանակուած քանի մը կրկին թուականներու պնդութեամբ կը հաստատուի (ՍԱՄ. 95): Այստեղ յիշենք նաեւ որ գերեզարձի առթիւ ապատողներուն մէջ եղան Յովհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս եւ Գրիգոր Արծրունի քահանայ, որոնց խոստովանողական բանտարկութիւնը պատմեցինք (§ 654): Յովհաննէս եպիսկոպոս դառնալէն ետքը չուկեց պաշտօնը ստանձնել, այլ *ի բաց կալով յեպիսկոպոսական հովուապետութենէն*, այսինքն Արծրունեաց եպիսկոպոսութենէ հրաժարելով, *առանձնակ միայնաստան* տեղ քաշուեցաւ, հարկաւ տարիքն ալ նեղութիւնն ալ պինքը տկարացուցած էին: Յովհաննէս եպիսկոպոսի եւ Գրիգոր քահանայի մահուան վրայ տեղեկութիւն կը պակասի, միայն թէ խոստովանողական պատուով վախճանեցան: Իսկ Արծրունեաց եպիսկոպոսութեան կոչուեցաւ ուրիշ Յովհաննէս մը, *այր հեզ եւ բարեպաշտօն* (ԱՐԾ. 234): Յիշենք եւս Նանա Ասորի սարկաւագն ալ, որ գերութենէ ապատելով նորէն Հայաստան դարձաւ (§ 658), եւ Հայ Եկեղեցւոյ համար աշխատեցաւ:

665. ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆ

Ջաբարիայի ժամանակին պատկանող տեղեկութեանց թերին լեցնելու եւ ժամանակին նկարագիրը տուած ըլլալու համար, յիշենք եւս, թէ Աշոտի երեք անգամ պատուոյ բարձրացումն տրուած կը ցուցուի Անեցիէն: Նախ 857-ին կը գրէ, թէ *մեծաշուք բախտի պատահեալ, ամենայն նախնեացն գերիվերոյ եղեալ*. 874-ին կը գրէ՝ *լեալ իշխանաց իշխան*, եւ 887-ին կը գրէ թէ *Աշոտ իշխանաց իշխան՝ թագաւորեաց Հայոց* (ՍԱՄ. 95): Աշոտի թագաւոր հռչակուիլը Ջաբարիայի մահուրնէ ետքն է, ուստի այստեղ վանց կ'ընենք, իսկ անկէ դուրս կայ միայն հօրը տեղ սպարապետութիւն ստանձնելը, եւ յետոյ իշխանաց իշխան անուանուիլը: Սպարապետութիւնը ստանձնեց անմիջապէս իր հօրը մեկնելէն ետքը 855-ին, իսկ իշխանաց իշխանութիւնն ալ գերութեան դարձին առթիւ 858-ին, եւ Պատմաբանը կամ Ասողիկ ուրիշ միջանկեալ բարձրացում չեն յիշեր, եւ Անեցիին 874-ին նշանակածը պէտք է կանխել եւ գերեզարձին թուականին տանիլ: Աշոտի անձին վրայ առատ են պատմիչներուն գովեստները, եւ կը նկարագրուի ամէն կատարելութիւններով լրացեալ անձ մը: Լաւ կրթութիւն ստացած, պատերազմական քաջութեամբ նշանաւոր, վարչական յաջողակութեամբ անպուգական, բնաւորութեամբ հեզ եւ խոնարհամիտ, ներքին պագսմամբ բարեսէր, սնոտի փառքերէ հեռու, անիրաւ շահերէ անմասն, ամենուն սիրտը գրաւող, բարեպաշտութեաի մէջ նշանաւոր, ապագասէր եւ աշխարհաշէն, եւ այլ ամէն տեսակ բարի ձիրքերով օժտուած: Եթէ ընդունինք իսկ, որ պատմիչներ առաջին անգամ թագով պատուած Հայ մը տեսնել նէն գրաւուած, բոլոր հոետորական ճարտարութիւննին ջանացին թափել, սակայն հնար չէ ուրանալ, որ գերապանց եւ բարձր ձիրքերու նշան մըն է, երեսուն տարն շարունակ պաշտօնի վրայ մնալ այսպիսի դառն ժամանակներու մէջ, եւ թէ տիրապետող ինքնակալութեան, եւ թէ բովանդակ ենթարկեալ իշխաններուն համակրութիւնը այնպէս գրաւել, որ այս վերջիններ աղաչաւոր ըլլան իրեն բարձրացման, եւ պետութիւնն աք հաճի անսովոր շնորհաբաշխութեամբ, թագակիր վեհութեան բարձրացնել իրեն հպատակ իշխաններէն մէկը: Եթէ յայտնի վկայութիւններ ալ չըլլային, այս դիտողութիւնը բաւական էր Աշոտի արժանիքը բարձրացնելու: Աշոտի այդ

ընթացքը մեծ ընդարձակութիւն կ'ընծայէր եկեղեցիին ալ, որ խիստ հալածանքի դիրքէն՝ ապաստարգաւաճման դիրքին կ'անցնէր, եւ իր հաստատութիւնները ծաղկեցնելու դիւրութիւն կը գտնէր: Բայց եթէ եկեղեցին կ'օգտուէր Աշոտի իշխանութենէն, Աշոտ ալ օգտուած էր եկեղեցւոյ իշխանութենէն, վասնպիսի բարեբախտ եղած էր իրեն հետ գործի գլուխ անցած տեսնել Չաքարիայն նման կաթողիկոս մը, զոր հեռատես, եւ կարծես թէ սրտագէտ թափանցողութեամբ մը, Սմբատ Խոստովանող, յետին աստիճանէն մինչեւ կաթողիկոսութիւն բարձրացնել տուած էր մէկ օրուան մէջ, երկրին եւ եկեղեցւոյն եւ իր որդւոյն ապահով ապաւէն մը եւ կարող առաջնորդ մը պարգեւելով: Աշոտի գործունէութիւնը՝ եկեղեցականէն աւելի ազգային պատմութեան պատկանելուն վանց կ'ընենք մանրամասնօրէն յառաջ բերել: Նոյնպէս վանց կ'ընենք ինչ որ իրատեսն եւ իր մասնակցութեամբ գործուեցաւ Սիւնեաց երկու մասերուն եւ Վասպուրականի ու Տարոնի ու Անձեւացեաց իշխաններուն կողմէն, որք վանապան գաւառները կառավարող նախարարներն էին: Անցողաբար յիշենք, թէ Վաքարիայի անոնը կը տրուի յատկապէս Սիւնեաց իշխանին՝ Վասակ Գաբուռի մահուան առթիւ, որուն թաղման փութաց Չաքարիա, Վասակի այրւոյն Մամիամ տիկնոջ հրաւիրանօք, եւ շքեղ յուղարկաւորութիւն մը կատարեց, *զդի նորա պարզարեալ թագաւորական պարզարութեալ, անհուն ամբողջիւ եւ անչափ աղաղակաւ, եւ ողբերգական պարութեալ փողոց եւ քնարահարաց* (ՕՐԲ. Ա. 217): Այս պարագային կը տեսնենք, թէ ինչ տեսակ արտաքին հանդերձանք ներեալ էին Հայոց եկեղեցւոյն հոգեւոր իշխանութեան կողմէ: Չաքարիա ետ կը դառնար հանգուցեալ իշխանին վաւակները օրհնելով: Գրիգոր Սուփանը, Սահակն ու Վասակը:

666. ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Չաքարիայի պէտք է վերագրենք թագաւորական անունն ու պատիւը վերանորոգելու համար գաղափարն ալ, թէպէտ լրմանը հասած չըլլայ: Հայաստանի ոստիկան կը յիշուի Յիսէ որդի Շեխայ ամիրա մը, որուն անուանման ժամանակը եւ իր պաշտօնական փեժինը այստեղ յիշուած չէ, բայց յետոյ իբր Ատրպատականի ոստիկան պիտի տեսնենք: Արծրունիին պատմածին համեմատ, Յիսէ օրինաւորապէս անուանեալ ոստիկան չէր, այլ իւրովի *պաշխարհն*, այսինքն Հայաստանը, *բռնապսքօսեալ յինքն գրաւեաց եւ կացոյց ի վերայ նոցա զիւր գործավարս* (ԱՐԾ. 242), որ Ամգայ կամ Միջագետաց ոստիկան ըլլալը կը ցուցնէ, եւ այդ տեղեկութիւններէն կը հետեւցնենք, թէ Յիսէ Միջագետաց ոստիկան էր, եւ օգտուելով այդ շփոթութիւններէն, որք 861էն ետքը Պաղտատի մէջ տեղի կ'ունենային (§ 659), յաջողած էր ինքն տիրանալ Հայաստանի, յափշտակելով վայն Ատրպատականի ոստիկանին ձեռքէն, որուն նախապէս յանձնուած էր Հայաստան (§ 652): Այս Յիսէն է, զոր *Չաքարիա երթայ տեսանել*, եւ կ'աշխատի պատշաճ կերպով անոր սիրտը շահիլ, եւ կը յաջողի անոր բարեացակամութիւնը գրաւել, եւ *յոյժ մեծարի ի նմանէ*, վասնպիսի Յիսէ ալ պէտք ունէր երկրին իշխանութիւնները իրեն համակիր ընել, որպէսզի իր ազդեցութիւնը ամրացնէ: Յիսէ կ'աշխատի Պայոց կաթողիկոսն ալ իր կողմն ունենալ, որուն պաշտօնական դիրքէն վատ՝ ընդհանուր ազդեցութիւնն ալ կը տեսնէր, եւ վայն կը պատուասիրէ *տուեալ նմա շատ ինչ պարգեւս*, եւ իրաւունք կու տայ *դրօշս բառնալ՝ խաչ ի վերայ նորա*, որ է առջեւէն խաչալէմ դրօշակ տանիլ տալու իրաւունք, եւ միանգամայն արտօնութիւն կը շնորհէ *մհանել առաջի նորա միշտ* (ՎԱՐ. 85), եւ երբ եւ ուզէ տեսակցութեան եւ խորհրդակցութեան համար իրեն մօտ գալու: Այդ մտերմական յարաբերութեանց շնորհիւ է որ Չաքարիա՝ Հայաստանի նոր վայելած ինքնավար կառավարութիւնը առաւել եւս պայծառացնելու եւ ամրացնելու համար, կը խորհի աստիճան մը եւս բարձրացնել անոր գլուխը գտնուող անձին պատիւը, եւ ինչպէս սպարապետը իշխանաց իշխանի փոխուեցաւ, իշխանաց իշխանն ալ թագաւորի բարձրացնել: Այդ նպատակով նախ կը պարտաւորուի Հայ իշխանները համաձայնութեան բերել, եւ անոնց հետ մէկտեժ գործին

պաշտօնական ձեւ տալ: Ասոնց գլխաւորներն էին Վասակ Իշխանիկ եւ Գրիգոր Սուփան՝ Միւնեաց նահանգին երկու կէսերուն իշխանները եւ Գրիգոր Դերենիկ Արծրունի՝ Վասպուրականի իշխանը, իսկ այլ իշխանաց Հայոց մէջէն (ՕՐԲ. Ա. 219) կրնանք յիշել Գուրգէն Ապուպէլէճը, որ յաջորդած էր Մուշեղի Անձեւացեաց իշխանին (ԱՐԾ. 239), Մուշեղ Մոկաց իշխանը (ԱՐԾ. 240), եւ Գագիկ Ապոււմրուան Արծրունի՝ Աղբակու իշխանը (ԱՐԾ. 253): Չենք կրնար ճշդել թէ Ջաքարիա, մինչեւ որ կէտ կրցաւ յառաջացնել այդ խորհուրդը, որովհետեւ ստոյգ նշաններ եւ թւականներ չունինք Յիսէի Հայաստանի իշխանութիւնը ձեռք անցնելուն մասին: Միւս կողմէն գիտենք որ այդպիսի ձեռնարկ մըն ալ՝ շուտով յաջողելու գործերէն չէր, եւ պէտք էր շատ միջոցներ եւ շատ հրապոյրներ գործածել, մինչեւ որ առաջ ուտիկանը, յետոյ ամիրապետին շրջանակը, եւ վերջէն ինքն ամիրապետը յանձն առնէին, այդպիսի բացառիկ եւ աչքառու շնորհ մը ընել հպատակ ազգի մը, որուն դէմ քիչ առաջ սաստիկ հակառակութիւն եւ անգութ վրէժխնչրութիւն յագեցնելու ետեւէ էին: Հարկաւ ամիրապետութեան անկեալ վիճակը, եւ Մութամէտ-Պիլլահ ամիրապետին տկար կացութիւնը, եւ վանապան կողմերը գոհացնելով իրեն իշխանութիւնը պահպանելու դիտումը՝ նպաստեցին այդ ձեռնարկին: Թագաւորական անունին ու պատիւին տուուչութիւնը սովորաբար 885-ին կը դրուի, իսկ Ջաքարիայի մահը 877-ին, որով բաւական ատեն կը լինի Ջաքարիայի յղացած խորհուրդէն մինչեւ անոր իրականանալը: Իսկ Յիսէի Հայաստանի ուտիկանութիւնը գրաւելը, Մութամմէտի գահակալութենէն քիչ առաջ կամ քիչ ետքը տեղի ունեցած եղելութիւնը մը կ'երեւի: Անոր անունին չենք հանդիպիր արտաքին պատմութեան մէջ, որ պարագաներու բաղդատութեան մտնէինք: Իսա-պին-Մուհամմէտ մը կայ (ՎԵՐ. 422), բայց անիկա շատ աւելի կանուխ գործի վրայ գտնուած է: Դերենիկ Արծրունիի՝ խորհուրդին մէջ գլխաւորութիւն ստանձնելը, անոր հօրը Աշոտին մեռած ըլլալը կը ցուցնէ, Աշոտ ալ 874-ին վախճանած է (ԱՐԾ. 244): Ասոնք են մերձաւորաբար ձեռնարկին սկզբնաւորութիւնը ճշդելու նպաստող նշանները:

667. ՓՈՏ ՊԱՏՐԻԱՐԸ

Ջաքարիայի կաթողիկոսութեան նշանաւոր գործերէն են՝ Բիւզանդական հայրապետութեան հետ յարաբերութիւնները, որք առիթ ընծայեցին անգամ մըն ալ յատուկ կերպով շեշտելու եւ հաստատելու Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառ դաւանութիւնը: Ջաքարիայի յարաբերութիւնները կատարուեցան նշանաւոր Փոտ կամ Փոտիոս պատրիարքին հետ, որ մեծ հռչակ ունի պատմութեան մէջ, թէ իր գիտնական հմտութիւններով եւ վարչական կարողութեամբ, եւ թէ իբր սկզբնապատճառ այն մեծ եղելութեան, որով Յունական եկեղեցին խլեց իր յարաբերութիւնները Լատինական եկեղեցւոյն հետ, զոր իսր նորահնար վարդապետութեանց հետեւող եւ տիրապետական ձգտումներու հետամուտ կ'ամբաստանէր: Արեւմտեայք այդ խլումը *Արեւելեան հերձուած* կ'անուանեն, բայց աւելի ճշմարտանման կ'ըլլար *Արեւմտեան հերձուած* կոչել, քանի որ Լատիններն էին, որ իրենց նորանոր բարդութիւններով հին եկեղեցւոյ դրութենէն կը հեռանային: Փոտ պատրիարքութեան հասած էր բացառիկ պարագաներու մէջ: Յովհաննէս Է., որ եւ Յաննէս պատրիարք, իբր պատկերամարտ ճանչցուած ըլլալով, պաշտօնանկ եղած էր 842-ին, Միքայէլ Գ-ի կայսր հռչակուած ատեն, նորա խնամակալ մօրը Թէոդոս դշխոյի կամքով: Մեթոտիոս որ այժոռ բարձրացաւ, չորս տարիէ մեռաւ, եւ 847-ին պատրիարքութեան կոչուեցաւ Իգնատիոս, Միքայէլ Ա. կայսեր որդին, որ եկեղեցական կոյման նուիրուած էր: Իգնատիոս թէ ծագմամբ եւ թէ պաշտօնով զօրաւոր դիրքի տէր դարձաւ, եւ արքունեաց վրայ ալ ազդեցութիւն կը գործածէր: Որովհետեւ Վարդ Կեսար, կայսեր մօրեղբայրը, իր հարսին հետ ազգապիղծ յարաբերութեանց մէջ կը մեղադրուէր, Իգնատիոս հրապարակաւ մերժեց վայն հաղորդութենէ 857 տարույ Յայտնութեան տօնին օրը: Վարդ կրած անարգանաց վրէժը լուծելու համար, նախ Թէոդորոս կայսրուհին

պալատէն հեռացնել տուաւ, որ Իգնատիոսի պաշտպանն էր, յետոյ Միքայէլ Գ-ը համուկեց պատրտիարքը ամբաստանել, պաշտօնանկ ընել եւ աքսորել, եւ անոր տեղ պատրիարք ընտրուեցաւ Փոտ, կայսերական աւագ դիւանադպիր, եւ կայսեր քեռայր Սերգիոս պատրիկի եղբայրը, որ վեց օրուան մէջ բոլոր եկեղեցական աստիճանները ստացաւ, եւ հայրապետ հռչակուեցաւ 857-ին: Բիշ առաջ Չաքարիա կաթողիկոս ալ նոյնպէս մէկ ուստումով մինչեւ կաթողիկոսութեան բարձրացած էր, բայց ոչ իր նախորդը զրկելով: Իգնատիոսի պաշտպանութեան ձեռնարկեց նաեւ յունական եպիսկոպոսութեան մէկ մասը՝ Մետրոփանէս Չմիւռնիոյ եպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ, բայց Փոտ կրցաւ իր կողմը զօրացնել եւ հակառակորդներն ալ շահիլ, միայն չյաջողեցաւ Իգնատիոսէ յօժարակամ հրաժարման գիրը ստանալ: Փոտին պէտք էր որ միւս հայրապետական աթոռներուն ալ զինքը ճանչցնէր, եւ 859-ին Հռոմի Նիկողայոս Ա. հայրապետէն նուիրակներ եկան Կոստանդնուպոլիս, եւ 861-ին ժողովական քննութեամբ Փոտի օրինաւոր աթոռակալութիւնը ճանչցան, թէպէտ Նիկողայոս յետոյ ուղղութիւնը փոխեց, եւ 863-ին Հռոմն ժողովով մը Փոտի հակառակ որոշում տուաւ: Փոտ անոր պատասխանեց 867-ին Կոստանդնուպոլսոյ ժողովով՝ Նիկողայոսի դէմ որոշում մը տալով, ուր Հռոմի եկեղեցւոյն նորահնար վարդապետութիւնները դատապարտուեցան, գլխաւորապէս եկեղեցականաց ամուրիութեան եւ դրոշմի տուուչութեան կէտերը, եւ մանաւանդ հանգանակի մէջ եւ *յորդոյ* յաւելուածը: Այսպէս սկսաւ Յոյն եւ Լատին եկեղեցիներուն իրարմէ խլուելուն կամ բաժնուելուն փոխադարձ հերձուածը:

668. *ՉԱՔԱՐԻԱ ԵՒ ՓՈՏ*

Սա ինքն Փոտն էր որուն հետ Չաքարիա յարաբերութեան մտաւ, առիթ առնելով Փոտին նոր ձեռնարկներէն, եւ կայսրութեան սահմանին մէջ գտնուող Հայերը քաղկեդոնիկ դաւանութեան ստիպելէն: Որչափ ալ Պատմաբանը այդ մասին յայտնի ակնարկ մը չունի, սակայն հետագայից յիշատակներ եւ մինչեւ մեզի հասած թուղթերու պատճէններ իրողութիւնը կը հաստատեն: Վարդան պատմիչ յարաբերութեան սկզբնաւորութիւնը Չաքարիայի կը վերագրէ, վասնզի Փոտի գրածը կը ցուցնէ, իբր *Թուղթ առ Չաքարիա, պատասխանի հարցմանն՝ թէ վասն էր եղել չորրորդ ժողովն* (ՎԱՐ. 82): Այդ թուղթերու պատճէնները մենք չունինք, թէպէտ Չամչեան հատուածներ յառաջ կը բերէ, առանց յիշելու թէ ուրտեղէն քաղած է (ՉԱՄ. Բ. 681-684): Վարդան ինքն ալ Բոսի նամակին իմաստը քաղած է, եւ անոր հետեւողութեամբ ժողովներու եւ հայրապետներու ցուցակներ տուած է, խօսքը փակելով թէ *այսւքիկ ի թղթոյն Փոտայ սակաւ ինչ գրեցան* (ՎԱՐ. 85): Վարդանի քաղուածը բոլորովինա տարբեր է Չամչեանի յառաջ բերած հատուածներէն, բայց իրարու հետ բաղդատուած ատեն կը տեսնենք, որ Չաքարիայի նպատակը եղած է Քաղկեդոնի ժողովին մասին դիտողութիւններ յայտնել, եւ Փոտն ալ աշխատած է նոյն ժողոջին ջատագովականը գրել: Խնդիր կրնայ ըլլալ եւս թէ արդեօք միայն մէկ թուղթ գրած է Փոտ Չաքարիայի, թէ ոչ մէկէ աւելի, վասնզի Փոտ Աշոտի գրած թուղթին մէջ կ'ըսէ, թէ *Բապում անգամ գրեցաք յառաջնորդդ ձեր եւ քահանայապետդ յղովակի բանիւք* (ԹՂԹ. 28), ուսկից կը հետեւի թէ Փոտ Աշոտ իշխանի գրելէն առաջ քանիցս փոխանակեալ թղթակցութիւն մը ունեցած է Չաքարիայի հետ, որ կանոնաւոր վնճաբանութեան եւ պատճառաբանութեան ձեւը առած կ'ըլլայ, երկու կողմեր իրենց տեսութիւնները պաշտպանելով, եւ ոչ թէ Չամչեանի կարծածին պէս, Չաքարիա *ընթերցեալ զթուղթն Փոտայ, պարմացաւ յոյժ, թէ զիարդ զայնչափ ժամանակս անտեղեակ մնացեալ էին բապումք ի Հայոց որպիսութեան ժողովոյ* Քաղկեդոնի (ՉԱՄ. Բ. 685): Ոչինչ չ'արդարացներ այդչափ տգէտ ենթադրել գիտնական կաթողիկոսը: Իմաստը ճշդելէն աւելի դժուարին կը լինի այդ թղթակցութեանց ժամանակը որոշել: Վարդան *յերեքհարիւր ութեւտասն թուականին* կը դնէ Փոտի գիրը, եւ վայն բերող Նիկիոյ մետրապոլիտ Յովհաննիս Հայաստան

հասնիլը, որ կը համեմատի 869 տարւոյն: Սակայն այդ տարին Փոտ այլեւս հայրապետական աթոռին վրայ չէր, որովհետեւ նոյնիսկ 867-ին, Փոտի գումարած ժողովին տարին (§ 667), Միքայէլ Գ. կը մեռնէր, եւ Վասիլ Ա. կայսր բարձրանալով Փոտը պաշտօնանկ կ'ընէր, եւ Իգնատիոսը պատրիարքութեան մէջ կը հաստատէր: որեւ մինչեւ իր մահը աթոռի վրայ կը մնար, եւ միայն 877-ին Փոտ նորէն հայրապետ կը վերընտրուէր: Սակայն այդ տարին Ջաքարիա վախճանած կ'ըլլար, եւ անհնար էր Փոտի եւ Ջաքարիայի յարաբերութիւնը, ինչչափ ալ Վարդան այսպիսի գաղափար մը կ'երեւի թելադրել, երբոր կը գրէ, *Վասիլ, առ որով Փոտ, որ պթուղթն գրեաց* (ՎԱՐ. 84): Բայց Փոտի՝ Վասիլի օրով վարած հայրապետութիւնը Ջաքարիայի հետ ժամանակակից չեղաւ:

669. ԻՆՉ ԻՆՉ ԿԷՏԵՐ

Այդ տեղեկութիւններէն ետքը պէտք կը վզանք Ջաքարիայի եւ Փոտի յարաբերութիւնները դնել 864-է 867 տարիներու միջոցին, երբ Փոտ խաղաղաբար տիրապետած էր Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին, եւ Հռոմի աթոռին հետ խոռովելով, Նիկողայոսի ուղղութիւն փոխելուն համար, պէհք կը վզար իրեն նոր բարեկամներ գտնել, եւ այս դիտմամբ կ'աշխատէր իր կողմը յանկուցանել Հայոց հայրապետը, որուն համբաւը լսած էր, եւ զոր կը նկատէր իբր *յաւէրժահրաշից արանց յոգ նապատիւ հռչակաւոր, եւ բոցափայլեալ ամենայն պանապան փառատրութեամբ* (ՉԱՄ. Բ. 682): Միեւնոյն պատճառով մեզի հաւանական կ'երեւի, թէ առաջին քայլը Փոտ առած է, Հայոց հայրապետին առաջարկելով Քաղկեդոնի ընդունելութիւնը, որպէսլի կայսրութեան Հայերն ալ դիւրաւ շահի, եւ թէ անկէ ետքը տեղի ունեցած է Ջաքարիայի *հարցման* գիրը, կամ լաւ եւս դիտողութեանց հարցումը, որուն կը յաջորդէ Փոտի գրած *պատասխանի հարցման* (ՎԱՐ. 82): Մեր պննութիւնները խարունակելով պիտի ըսենք, թէ այսչափէն ալ աւելի եղան Փոտի գիրգրը, զի *բապում անգամ գրեցաք* բացատրութիւնը (ԹՂԹ. 281), երկուքէ ակելի գրութիւններ կ'ենթադրէ սովորական իմացուածով: Ըստ այսմ Չամչեանի յիշած պատուածներուն եւ Վարդափ տւած քաղուածոյին ալ տարբերութիւնները կ'արդարանան, տարբեր նամակներէ առնւած ըլլալնուն ենթադրութեամբ: Փոտ տեսնելով որ Ջաքարիան չի կրնար դիւրաւ իր տեսութեանց հպատակեցնել, իբրեւ նախկին քաղաքագէտ անձ, այս անգամ նոյնինքն քաղաքական պետը, Աշոտ իշխանաց իշխանը ձեռք կ'առնէ, եւ անոր աչքին կը փայլեցնէ *Թէոդոսաց սուրբ թագաւորաց* փառքերը, եւ *քրիստոնեայ* կայսրութեան պաշտպանութիւնը վայելելու յոյսը, միայն թէ յանձն առնու *ուսուցանել* *յժողովուրդն Բրիստոսի, եւ ածել ի ճշմարիտ խոստովանութիւն հաւատոյ*, որով կ'իմանայ քաղկեդոնիկ դաւանութիւնը, զոր եւ կը պաշտպանէ յայտարարելով թէ յարեւման է նախորդ երեք ժողովներուն եւ կը նկովէ Նեստորի մոլորութիւնը (ԹՂԹ. 279-282): Այդ թուղթին հետ պէտք է կցել ՆիկիոյՅոհան եպիսկոպոսին պատգամաւորութիւնը, եւ անոր յորդորներով եւ Աշոտի փափաքանաց վրայ ազգային ժողովի մը գումարումը, Երազաւորս կամ Շիրակաւան քաղաքին մէջ, որ իշխանաց իշխանին կեդրոնն էր (ՎԱՐ. 82): Փոտ, իբրեւ ճարտար հրապուրիչ՝ յատուկ ընծայ մըն ալ դրկած էր Աշոտին՝ Յոհան եպիսկոպոսին ձեռքով, խաչափայտի նշանաւոր մասունք մը, *յիշատակ օրհնութեան ի պաշտպանեալ աստուածը նկալ պատուական խաչէս* (ԹՂԹ. 282):

670. ՇԻՐԱԿԱԻԱՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Շիրակաւանի ժողովին կազմութեան մասին տեղեկութիւններ կը պակսին, ոչ ներկաներուն թիւն ու անունները կան, եւ ոչ ժողովին որոշումներուն եւ կանոններուն յիշատակութիւնները: Գլխաւոր նպատակն էր Քաղկեդոնի ընդունելութեան առաջարկին վերջնական եւ պաշտօնական պատասխան մը տալ, եւ Փոտի ձեռնարկին շարունակութիւնը կարճել: Յոհան եպիսկոպոս Նիկիոյ, որուն անունը Վահանի փոխելը եւ պինքն Հայապփ ցուցնելը (ՉԱՄ. Բ. 685) մտացածին ենձադրութիւն կը կարծենք, ժողովին մէջ յունական քաղկեդոնիկ դրութեան փաստաբանի դերը

վարեց, որուն դէմ խօսեցաւ Նանա Ասորի սարկաւագը (ՎԱՐ. 82), որուն խոստովանողական նեղութիւնը պատմեցինք (§ 658), եւ որուն ամէն առթի մէջ Հայոց մէջ հակաքաղկեդոնիկ դաւանութեան պաշտպանը հանդիսացաւ: Ժողովին որոշման փաստը կու տայ մեզի Աշոտի անունով Փոտին ուղղուած պատասխանը, զոր գրիչի առած է Սահակ Հայոց վարդապետ (ԹՂԹ. 283), եւ որ գնահատուած է իբրեւ *լի իմաստութեամբ եւ գիտութեամբ* (ԱՍՈ. 145) եւ *գեղեցիկ իմաստասիրական* գրուած (ԿԻՐ. 45): Մենք ալ կարող ենք մեզէն հաստատել այդ գնահատումը, մեր աչքին առջեւ ունենալով անոր պատճէնը: Ոճը հանդարտ է, առանց կիրքի, համեստ դարձուածներով, եւր առանց գիտնական հայրապետին անձնասիրութիւնը վիրաւորելու: Պատշաճից բացատրութիւններէն ետքը շարք մը համեմատութիւններ յառաջ կը բերուին Նեստորի գրածներէն եւ Լեւոնի տոմարին կտորներէն, ցուցնելու համար թէ Լեւոնի տոմարը, *յորոյ գերայ կառոյցն իսկ ժողովն Բաղկեդոնի պհրամանս օտարոտի եւ խորթաբարոյ իւրոյ խոստովանութեան* (ԹՂԹ. 284), Նեստորի գաղափարները կը կրկնէ: Յետոյ կ'անցնի Եւտիբէսի վարդապետութեան եւ Հայոց Եկեղեցւոյ դաւանութեան տարբերութիւնը ցուցնել, իբր զի *Եւտիբէս մի բնութիւն ի Բրիստոս ըստ փոփոխմանն ասաց*, մինչ Հայոց Եկեղեցին *մի բնութիւն միաւորեալ յերկուցն սահմանեաց ըստ սուրբ ժողովոյն Եփեսոսի* (ԹՂԹ. 286): Անկէ ետքը կ'անցնի Բրիստոսի տնօրէնութեանց մէջ բնութեանց առումները բացատրել, եւ ամբողջական հանգանակի ձեւ մը կ'աւելցնէ (ԹՂԹ. 292), եւ կը փակէ դարձեալ պատուագիր դարձուածներով, եւ Խաչափայտի նւէրին համար շնորհակալութեամբ (ԹՂԹ. 294): Որչափ ալ այդ գիրը Աշոտի անունով գրուած, որպէսզի Փոտի ուղղած գրութեան համապատասխանէ, սակայն պէտք է վայն նկատել իբրեւ Շիրակաւանի գումարման ժողովական գիրը, ժողովին նախագահ Զաքարիայի հայրապետական իշխանութեամբ զօրացած: Հետեւաբար իբրեւ Շիրակաւանի ժողովէն դաւանական կանոններ յառաջ բերուած 13 գլուխները, եւ Բաղկեդոնի ընդունելութիւնը պարունակող 14-րդ եւ 15-րդ գլուխները, որք Հայ հեղինակներու ծանօթ իսկ չեն, պէտք է յոյն եպիսկոպոսին կողմէ կապմուտ տեղեկութիւններ համարել: Իսկ թուղթին ալ՝ ժողովէն ետքը յարմարցուած գրութիւն մը ըլլալուն, եւ Կոստանդնուպոլիս ղրկուած չլինելուն մասին խօսքը, պէտք է դասել այն կամայական գիւտերուն հետ, որոնք սիրելի են Չամչեանի, Հայոց Եկեղեցին քաղկեդոնիկ ցուցնելու համար (ՉԱՄ. Բ. 687), մինչ գրութեան ճակատը դրոշմուած է թուղթին Սահակ վարդապետին ձեռքով, եւ *հրամանաւ Աշոտոյ* գրուած ըլլալը (ԹՂԹ. 283), եւ Վարդան եւ Կիրակոս, զորս Չամչեան իբր աղբիւր կը նշանակէ լուսանցին մէջ, իր պրուցածները չեն պարունակեր: Գործին ընթացքն ալ մեր տեսութեան ստուգութեանը կը վկայէ, վասնզի Շիրակաւանի ժողովէն եւ Յոհանի անպտուղ պատգամաւորութենէն ետքը միջադէպը ի սպառ փակուած է, եւ Փոտ ինքն ալ որ 867-ին պաշտօնանկ ըլլալով 877-ին նորէն աթոռ բարձրացաւ, մէկ մըն ալ միութեան առաջարկները չնորոգեց, եւ առանց դաւանութեան խնդիր յուզելու, Վասիլ կայսեր գործակցեցաւ Աշոտին թագաւորական պատիւ ու պսակ ընծայելու: Աշոտի պատասխանը գրող Սահակ վարդապետն ալ առաջիկային պիտի ծանօթացնենք:

671. ՊԱԻՂԻԿԵԱՆՅ ԳՈՐԾԵՐ

Աւելորդ չենք սեպեր համառօտիւ քաղել աստէն Պաւղիկեան աղանդաւորներուն անցքերը, զի օտարներ իբր Հայերէն ծագում առած աղանդ մը կը հռչակեն վայն. եւ զի անցքերն ալ Փոքր Հայոց կամ կայսրութեան Հայկական գաւառներու մէջ կատարուեցան: Օձնեցիին ժամանակէն տեսանք կանոնական կարգադրութիւններով (§ 566), եւ վարդապետական ճառերով (§ 590), այդ աղանդին դէմ մղուած ճիգերը, եւ իրօք ալ Ը. դարուն սկիզբները տարածուած ու զօրացած էր աղանդը Հայաստանի, Կապադովկիոյ եւ Պոնտոսի կողմերը, որուն գլխաւոր կը նկատուէին

Սիւլուանոս սարկաւագ, եւ իրեն հաստատուն բնակավայրն էր Առաջին Հայոց՝ Կոլոնիա, այժմ Քէօյլիւ-Հսար քաղաքը: Սիմէոնն Վորավար, որ կայսերական իշխանութեամբ դրկուած էր աղանդաւորները ջնջելու, Սիւլուանոսը ձերբակալեց, աղանդաւորները գերեց, եւ խոշտանգանօք ստիպեց, որ իրենց պետը քարկոծեն, բայց անոնց արիական դիմադրութենէն ապուրելով իրենց յարեցաւ: Պաւլոսեանք կը Վորանային, մինչ կայսերական օրէնքներ վիրենք մահապարտութեամբ կը պատժէին: Աղանդաւորներ հալածանքին դէմ վինեալ ապստամբութեան դիմեցին, եւ Արաբացիներէն օգնութիւն խնդրեցին կայսրութեան դէմ, ինչ որ դիւրաւ ստացան, եւ անոնց հովանաւորութեամբ կեդրոնացան Կապադովկիոյ Արգէոս, այժմ Էրճիաս, լերան շուրջը, եւ երեք քաղաքներ կազմեցին, որոնց գլխաւորն էր Տեփրիկիա, այժմեան Տիվրիկը: Արաբացիք տեղական օգնութիւններով Վորացած, իրենց արշաւանքները մինչեւ Կոստանդնուպոլսոյ հանդիպակաց կողմերը մղեցին Միքայէլ Գ.-ի ժամանակ, 858-ին: Յոյներ դէմ դնելու համար պատերազմի ելան, բայց Սամոսատի եւ Ամասիոյ ճակատամարտներուն մէջ չարաչար յաղթուեցան, Մելիտինէի իշխան Էօմէրի բանակներէն, որոնց կ'օգնէին Պաւլոսեանց գունդերը: Պարտութիւնները սթափեցուցին յունական կայսրութիւնը, Պետրանոս Վորավար մեծ ոյժերով պատերազմը նորոգեց, 862-ին յաղթեց եւ սպաննեց Էօմէրը, եւ անկէ ետքը Ալի-պին-Եահեա Վորավարը, որ Հայաստանէն եկեր էր անոր օգնութեան (§ 662): Բայց Պաւլոսեանք չընկճուեցան, Փոքր Ասիոյ Կանապան կողմերը ասպատակներ կը սփռէին, եւ Եփեսոսի ու Նիկոմիդիոյ ալ կը սպառնային: Իրենց պետն էր Քրիստկիւրոս, որ յաջորդած էր իր հօր Կարբէասի, Սիլուանոսի յաջորդին, որ խրոխտաբար մերժեց Միքայէլ Գ.-ի խաղաղութեան բանագնացները, իրենց համար կրօնական եւ քաղաքական ապստամբութիւն պահանջելով: Վասիլ Ա., որ 867-ին Միքայէլի յաջորդեց, 871-ին պատերազմը նորոգեց Պաւլոսեանց եւ Սարակինոսաց դէմ: Առաջին տարին գոհացաւ պատիկ պատերազմներով Պաւլոսեանները հալածել եւ շրջապատել միւս տարին Սարակինոսներու դէմ դարձուց Վէնքերը, եւ քանի մը կարելոր քաղաքներ գրաւեց: Երրորդ տարին 873-ին Քրիստկիւրոս դարանակելներէ սպաննուեցաւ, Պաւլոսեանք շփոթեցան, Տեփրիկիա գրաւուեցաւ եւ հիմնայատակ կործանուեցաւ, եւ Պաւլոսեանք կոտորուեցան եւ ցրուեցան, գերուեցան եւ բռնի վինուորագրուեցան, եւ այսպէս վերջացաւ անոնց երեսնէն Վորացած սարսափը եւ 25 տարիներէ ի վեր Փոքր Ասիոյ մէջ տիրող տագնապը (ԼՊԱ. 507): Ինչչափ որ ալ գործողութիւնները Հայաբնակ գաւառներու մէջ կատարուեցան, եւ մեծաւ մասամբ Հայապգիներ էին Պաւլոսեան խումբերը կազմողները, սակայն Մեծ Հայոց կողմերը՝ այդ ամէն շփոթութիւնները արձանագրել չունեցան, եւ Չաքարիայի հայրապետութեան օրերուն բնաւ այս տեսակ յիշատակութիւն չկայ մեր պատմագիրներուն մօտ:

672. ՉԱՔԱՐԻԱՅԻ ՄԱՀԸ

Չաքարիայի կաթողիկոսութիւնը կը փակուի իբրեւ ամս քսան եւ երկու տեւողութենէ ետքը, որչափ ինչ Պատմաբանը նշանակած է (ՅՈՎ. 174), եւ որ նոյնութեամբ կրկնուած է ամէն ցուցակագիրներէ, Արծրունին միայն կեցեալ ի հայրապետութեան ամս ութելտասն կը դնէ (ԱՐԾ. 245): Ընտրութիւնը հաշուած էինք 855, որով վախճանն ալ կը պարտաւորուէինք դնել 877-ին, բայց Ասողիկ Հայոց 324 տարին կը ցուցնէ իբր մահուան թուական (ԱՍՈ. 113), որ կը սկսի 875 Ապրիլ 22-ին: Անեցին ալ 855-ին դնելով ընտրութեան թուականը 22 տարի տեւողութիւն կու տայ (ՍԱՄ. 92), եւ 877-ին կը դնէ Չաքարիայի յաջորդին թուականը (ՍԱՄ. 95): Բայց պետք է յիշել, որ երկու թուականներու շփոթութիւն մը կը տեսնուի յայտնապէս Անեցիի մէջ, որ Քրիստոսի 855 թուականը կը համեմատէ Հայոց 302 թուին, եւ 553 տարիներու տարբերութիւն կ'ենթադրէ, որ յարմար չի գար լաւագոյն հաշիւներով ստուգուած թուականին (§ 385): Մենք նկատելով որ շատ անգամ սկսուած տարիներ իբր ամբողջ հաշուելով համեմատութիւնները կը խանգարուին, միանգամայն

բաղդատելով հետագայ պատմութեանց պահանջներուն հետ, 876-ին վերջին օրերուն կը դնենք Ջաքարիայի վախճանը: Ջաքարիայի յիշատակը պատուած է իբրեւ *մեծ եւ սուրբ հայրապետ* (ՅՈՎ. 174), եւ իրօք ալ պատմական եղելութեանց վրայ պարզ ակնարկ մըն ալ կը բաւէ, տեսնելու համար, թէ ինչպէս իր օրով հիմնովին կերպարանափոխուեցաւ երկրին վիճակը, եւ ինչպէս Բուղայի արիւնոուշտ օրերը երջանկաւէտ օրերու փոխուեցաւ: Որչափ եւ իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունիի արժանիքն ալ անուրանալի է, սակայն անհնար է այդ փոփոխութեան մէջ գործունեայ դեր մը չտալ իմաստուն եւ կենցաղագէտ հայրապետին, որ գիտցաւ հետզհետէ երկրին աւերածները նորոգել, եւ շփոթած եւ պառակտած նախարարներուն միութեան եւ միաբանութեան հոգին ներշնչել, որով առաջնորդուեցան Աշոտի համար արքունական թագ ու պատիւ ալ խնդրելու (§ 666), եւ ընդունելու: Հարկաւ անխորհուրդ չէր, որ եկեղեցական աստիճաններէ վուրկ մօկ մը՝ յանկարծ օրուան մը մէջ մինչեւ գերագոյն աստիճանը կը բարձրանար, եւ եթէ Սմբատ Խոստովանող տեսած էր անոր վրայ արժանիք մը՝ վայն բարձրացուցած ատեն, եպիսկոպոսական դասաւարգն ալ համոզուած էր այդ բացառիկ արժանաւորութեան, եւ անհակառակ եւ աննախանձ կու տար աստիճանաց ձեռնադրութիւնները: Ջաքարիա ուսմամբ ալ յետնեալ մէկը եղած չէ, վասնզի ճառընտիրներու մէջ քսան հատ ընտիր ճառեր կան իրեն անունով մակագրուած (ՀԻՆ. 503), որոնք հմտութեան եւ հոգեւորութեան կնիք կը կրեն: Եկեղեցական նախանձայուլութեան ալ կը վկայեն Կոստանդնուպոլսոյ Փոտ պատրիարքին հետ յարաբերութիւնները, եւ Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան հաստատամիտ պաշտպանութիւնները: Ջաքարիա թաղուած է *ի քնարանի հարցն սրբոց* (ՅՈՎ. 174), զոր ի դէպ է հասկնալ Դընայ կաթողիկէին կից կաթողիկոսներու դամբարաններուն վրայ, վասնզի հայրապետանոցն ալ կը շարունակէր մնալ նոյն ոստանին մէջ:

673. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ

Ջաքարիայի արդիւնաւորութեանց շարքին պէտք է աւելցնել հնարաւոր չափով ուսմանց եւ հեղինակութեանց տուած քաջալերութիւնը, վասնզի կը հանդիպինք քանի մը անուններու, որ իր ատեն ծաղկեցան եւ գնահատելի երկասիրութիւններ թողուցին: Այս կարգին առաջին պիտի յիշենք Փոտին ուղղուած պատասխանը խմբագրող Սահակ վարդապետը (§ 670): Սահակ սովորաբար Մոռուտ մականունով յիշուած է (ՎԱՐ. 85), այլ ըսուած է թէ *ըստ աւելածայնութեան Ապիկուրէշ կոչիւր* (ԱՍՈ. 145), թէպէտ չենք գիտեր երկու մականուններուն ալ իմաստը կամ ծագումը: ԻՆքն եղած է Աշունքի եպիսկոպոս, Հայոց նահանգին մէջ, որ կայսրութեան հպատակ էր, եւ որ կը պատասխանէ այժմեան Թորգոմի Էօշք աւանին: Սահակ Հայոց Եկեղեցւոյ դաւանութեան նախանձախնդի ըլլալուն, *հալածեալ անտի վասն հաւատոյ, եկն ի Հայս առ Աշոտ* (ՎԱՐ. 85), եւ այսպէս գտնուեցաւ Շիրակաւանի ժողովին մէջ, եւ իր հմտութեան, եւ թերեւս հելլենաբանութեան համար, պաշտօն ունեցաւ Փոտին յղուելիք պատասխանը գրչի առնուլ: Ժամանակակից է եւս Համամ վարդապետ Արեւելցի, որ գրած է Առակաց գիրքին վերլուծութիւնը, Յոբի ԼԸ. *Ով է դա* գլուխին բացատրութիւնը, եւ Սաղմոսի մէջ գտնուող մարգարէական օրհնութիւններուն մեկնութիւնը, եւ քերականական վերլուծութիւններ (ԱՍՈ. 145), որոնց վրայ կ'աւելցուի եւս *յԱնքիծսն գիրս մի* (ՎԱՐ. 86), որ պէտք է ըլլայ ճԺԸ *Երանեալ են անքիծք* ընդարձակ սաղմոսին մեկնաբանութիւնը: Պէտք է յիշենք եւս Գագիկ վարդապետը, *առաջնորդ ուխտին Ս. Ատոմայ*, հաւանաբար Աղձնեաց նահանգը, Սղերդի մօտ եղող Ատոմեանց վանքին առաջնորդը, որ *յյիշատակ մարտիրոսացն միայարեալ ի գիր* ամփոփեց (ԱՍՈ. 146), սկիզբն առնելով սրբոց վարքերու եւ վկայաբանութեանց հաւաքածոյին, հետեւողութեամբ յունական եկեղեցւոյ մարտիրոսաբանութեանց գիրքին, որ եկեղեցւոյ մէջ ալ կը կարդացուի: Գագիկի գործը

Ատոմագիր կոչուած է, Ատոմայ վանքին անունէն, բայց յաջորդ տարուան մէջ Ատոմ Անձեւացի եպիսկոպոսն ալ աշխատած է նոյն հաւաքածոյին վրայ, եւ շատեր անոր անունէն կը հետեւցնեն Ատոմագիր կոչումը, որ շատ ընդհանրացած ալ չէ, եւ հետզհետէ *Հոռոմագիր, Տօնացոյց, Տօնացուցակ, Տօնանամակ, Ճառընտիր*՝ անունները գործածուած են, եւ մեր օրեր *Յայտաւուրք* անունը գործածական դարձած է: Դժբախտաբար շատեր, նաեւ անփորձներ ձեռք խառնած եւ յարմար անյարմար մասեր խճողած են անոր մէջ, ինչպէս կը տեսնուի 1706-ին եւ 1730-ին Կոստանդնուպոլիս տպուած օրինակներուն վրայ, որ բաւական վտուեցաւ 1834-ի նոր տպագրութեան մէջ:

Տ. ԳԷՈՐԳ Բ. ԳԱՌՆՑԻ

674. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՅ

Ջաքարիայի յաջորդը եղաւ Գէորգ, բնիկ Գառնի գիւղաքաղաքէն, որ է Կոտայք գաւառի թագաւորական աւանը, մինչեւ ցայսօր ալ նշանաւոր իր հնութիւններով: Պատմաբանը կը ներկայէ Գէորգը իբր *այր մի պատուական յընտանեաց տանն կաթողիկոսարանին* (ՅՈՎ. 174), որով պէտք չէ կաթողիկոսարանին պաշտօնեաներէն սոսկական մէկ մը իմանալ, վասնզի այլուր կը յիշուին *եպիսկոպոս դրան կաթողիկոսին* կոչմամբ պաշտօնեաներ (ՅՈՎ. 214), եւ Գէորգ ալ եպիսկոպոս պէտք է եղած ըլլայ, եթէ կաթողիկոսարանին պաշտօնէութեան մէջ *պատուական* մէկ մըն էր: Իր ընտրութիւնը կը վերագրուի բացարձակապէս Աշոտի կամքին, որ *ընտրուեալ զայր պատուական հրամայէ ձեռնադրել յառաջնորդութիւն տանս Թորգոմայ* (ՅՈՎ. 174), սակայն չենք կրնար ենթադրել որ եպիսկոպոսներ եւ ապառ նախարարներ անմասն մնացած ըլլան, միայն թէ իշխանաց իշխանին կամքը գերակշռութիւն ունեցած է: *Ձեռնադրել յառաջնորդութիւն* բացատրութիւնն ալ, որ կրնայ յիշեցնել Ջաքարիայի համար գործածուած *ձեռնադրեն ի հայրապետութիւն* բացատրութիւնը (ՅՈՎ. 161), պէտք չէ մեկնել Ջաքարիայի նման բոլոր աստիճանները միանգամայն առնելու իմաստով, վասնզի այդպիսի անսովոր եւ բացառիկ պարագաներ ենթադրելի չեն, ցորչափ յայտնի չեն գրուած: Այդ բացատրութենէն կը քաղենք միայն, թէ կաթողիկոսական աստիճանը եկեղեցական արարողութեամբ կը տրուէր, եւ ոչ թէ լոկ ընտրութեամբ կը վերջանար: Գէորգի ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցած է *մեծաշուք պատուով յաւուրս տօնի Թլփատութեան տեառն* (ԱՍՈ. 113), որ է Աստուածայայտնութեան ութօրէքը, եւ պէտք է վայն պատշաճեցնել 877 Յունուար 13-ին, որ այն տարին Կիրակի օր մըն ալ կը հանդիպէր, ահեկանի 28-ին Հայոց տոմարով: Գէորգ կաթողիկոսի վերագրուած էր ցարդ Յովհաննու ասորւոց պատրիարքի թղթոյն պատասխանը (ՀԻՆ. 531), որ հրատարակուած ալ է (ԹՂԹ. 335), եւ ուր Գէորգ *Հայոց վերադիտողի եւ հոգեշնորհ փիլիսոփայի* պատուանունով յիշուած է: Այդ թուղթը կրնար ալ ծառայել իբր Գէորգի գրական արժնիքին փաստ: Սակայն նոր հետապօտող մը, Ասորւոց պատրիարք Յովհաննէս Բարշուշանի անունով գտնուած նամակը վերայիշեալ պատասխանին հետ բաղդատելով, եւ յիշեալ Յովհաննէստ 1064է 1073 պատրիարքութիւն վարած լինելը դիտելով, եկրակացուցած է որ ոչ թէ Գէորգ Բ. Գառնեցիին, այլ Գէորգ Գ. Լոռեցիին պէտք է վերագրել յիշեալ պատասխանի նամակը (ՅԱՐ. 241): Ըստ այսմ Գէորգի գրական արդիւնքէն եւ գրական կարողութենէն փաստ մը չմնալով ձեռունիս, որոշ բան մը չենք կրնար ըսել, սակայն հնար չէր որ Ջաքարիայի ձեռքին տակ գտնուող կաթողիկոսարանի *պատուական* պաշտօնեան՝ ուսեալ եւ հմուտ մէկ մը եղած չըլլար:

675. ՀԱՇՏԱՐԱՐ ԴԵՐ

Խաղաղ ու հանդարտ անցած է Գէորգի կաթողիկոսութեան առաջին մասը, որ 877-էն կը հասնի մինչեւ 885, Աշոտի թագաւոր հռչակուած տարին: Գոհացուցիչ չափով համերաշխ վիճակ

մը ունէին երկրին իշխանները, իշխանաց իշխանը խոհական ընթացքով կը շահէր ամէնիքը, եւ կաթողիկոսն ալ հայրաբար հովանի էր անոնց փոխադարձ յարաբերութեանց, չթողլով որ գրգռութեանց առիթներ ծագին, կամ եթէ ծագին տխուր հետեւանքներու չյանգին: Հետեւաբար այդ միջոցին կարելոր պատահարներ չունինք պատմելիք, եւ պարտաւորեալ ենք քանի մը ցրիլ յիշատակները քաղել: Երբ Աշոտ իբր իշխանաց իշխան Հայաստանի գլխաւոր պետը կը նկատուէր, ոչ միայն Հայ իշխաններ ապատ աւատապետներ կը մնային իրենց գաւառներուն մէջ, այլեւ Տաճիկ գաւառապետներ վանապան կողմերու կու տիրէին: Հայերուն մէջէն գլխաւորներն էին Գրիգոր Դերենիկ իշխան Արծրունեաց, Աշոտ Կիւրապաղատ իշխան Տարոնոյ, Մուշեղ Բագրատունի իշխան Մոկաց, Գուրգէն Արծրունի իշխան Անձեւացեաց, Վասակ Իշխանիկ իշխան Սիւնեաց, Վասակ Գաբուռ իշխան Սիսականի, Ատրներսէհ Բագրատունի իշխան Վրաց, ամէնքն ալ իրարու ազգակցութեամբ կամ խնամութեամբ մերձաւորներ: Առաջնակարգ դեր ունէին նաեւ Աշոտի եղբայրները, Աբաս սպարապետ՝ որ Վանանդի գաւառը կը կառավարէր, եւ Շապուհ ասպետ, որ Աշոտի մօտ գտնուող գունդին զօրավարն էր, եւ Աշոտի որդին Սմբատ, որ Գուգարաց կողմերը հանդարտեցնելու եւ կառավարելու ղրկուած էր: Իսկ Արաբացի իշխաններէն կը յիշուին, Յամանիկ Աղուանից կողմերը Պարտաւի մէջ, Ապրվաբառ Կայսիկ Ապահունեաց գաւառը, եւ Ահմաթ որդի Հալթի՝ որ է Ահմէտ-պինը-Խալիտ Տարոնի մէջ: Պատմիչը կը դիտէ, որ *մինչ կային իշխանքն ի միաբանութեան, բանսարկուք ոմանք հրապոյրս պղտորս քսութեան ածէին տանէին ի միոջէն առ միւսն* (ԱՐԾ. 247): Այդ քսութեանց հետեւանք էր որ Ահմաթ մինչեւ Դուին կ'արշաւէր, այլ Աբաս սպարապետի դիմադրութենէն կը ստիպուէր ետ դառնալ, եւ նման պատճառով ալ Դերենիկ՝ Աշոտ Կիւրապաղատի դէմ կ'ելլէր, եւ վայն ձերբակալելով Վասպուրականի Սեւան բերդին մէջ կը բանտարկէր, որչեփ ալ Աշոտի եղբայր Դաւիթը՝ Դերենիկի բեռայրն էր (ԱՐԾ. 248): Բանտարկեալ կիւրապաղատին պահպանութիւնը յանձնած էր Դերենիկ իր բեռորդույն Հասանի, իսկ եղելութիւնը վիշտ պատճառած էր ամենուն: Հանրութեան թարգման կը կանգնէր Գէորգ կաթողիկոս, որ *բապում անգամ թղթովք աղաչեալ* էր Դերենիկին՝ որ անիրաւ գործէն ետ կենայ, եւ յաջողութիւն չգտնելաով անձամբ ալ *ել գնաց մեծաւ հոգաբարձութեամբ* Դերենիկը համոզել, սակայն *ոչ կարաց գտանել զելս իրացն*, եւ պարտաւորեցաւ ետ դառնալ՝ գործը *թողեալ ի խնամս Արարչին*, թէպէտեւ միշտ *սաստիկ հոգայր* Աշոտ կիւրապաղատին համար: Ասոր վրայ յանկարծ գործին կերպարանը փոխուեցաւ: Աշոտ կիւրապաղատ Հասանի հետ մտերմանալով, յաջողեցաւ Դերենիկը կասկածելի ընել անոր աչքին, եւ Հասան սուտ հիւանդ ձեւանալով մօրեղբայրը իր տեսութեան հրաւիրեց, եւ նենգութեամբ վայն բանտարկեց Սեւանի բերդին մէջ եւ կիւրապաղատը արձակեց: Գէորգ կաթողիկոսի առջեւ նոր գործ բացուեցաւ, եւ Աշոտ իշխանաց իշխանը ու Գուրգէն ու Մուշեղ եւ ուրիշ իշխաններ ալ մէկտեղ առնելով, Հասանին գնաց որ Դերենիկը ապատէ, եւ յաջողեցաւ առաջարկը ընդունելի ընել տալ, Դերենիկի Գագիկ որդին պատանդ թողլով (ԱՐԾ. 252): Դերենիկ որչափ ալ երդում ըրած էր Հասանի չվնասել, բայց յաջողեցաւ պատանդը ապատելէն ետքը, Հասանը նենգութեամբ բանտարկել Նկան բերդին մէջ, եւ վայն չթողուց, բայց Գագիկ Ապումրուանը ձերբակալելու խոստումով, որուն վրայ Դերենիկ կասկածիլ սկսած էր: Հասան պայմանը գործադրեց, եւ Գագիկը կալանաւորելով Դերենիկի յանձնեց, եւ սա ալ վայն Վանայ բերդին մէջ բանտարկեց (ԱՐԾ. 254): Վերջին պարագաներուն մէջ Գէորգի միջամտութիւնը նորէն յիշուած չենք գտներ, բայց առաջին առիթներուն մէջ այնչափ հոգածութիւն ունեցող հայրապետը, անտարբեր մնացած չէր կրնար ըլլալ յաջորդ եղելութեանց հանդէպ:

676. ՎԱՍԻԼ ԵՒ ԱՇՈՏ

Այստեղ իբրև պարզ յիշատակ մը յառաջ բերենք Վասիլ կայսեր եւ Աշոտ իշխանաց իշխանի յարաբերութեանց մասին պատմուած պարագայ մը: Վասիլ Ա. կայսր, Մակեդոնացի կոչուած ընդհանրապէս, թէպէտ Ադրիանուպոլսոյ գաւառին մէջ ծնած, բայց իբր Հայկական ծագում ունեցող ընդունուած էր, սերած ըլլալով *ի Տարոնոյ, ի գիւղէն Թլայ* (ԿԻՐ. 45), ինչ որ պէտք է իր հօր ծննդավայրին վրայ իմանալ: Վասիլ իր հայկական ծագումը պարծենալով պահած էր, եւ մանաւանդ անով իրեն բարձր ծագում ալ սեփականելու փափաքը ունեցած էր: Կայսերական պալատան մէջ ստորին պաշտօններէն սկսելով հետզհետէ մինչեւ գահակից կեսարութեան բարձրացաւ Միքայէլ Գ.-ի օրով: Բայց այդ Արքեիո մականուանեալ, եւ արբեցողութիւնը իբրև անուն ընդունելու չափ անառակ կայսեր՝ շուայտութիւններէն եւ ցոփութիւններէն ձանձրանալով, Վասիլ խումբի մը գլուխ եղաւ, եւ յաջողեցաւ անոր սպանութեամբ կայսերական գահին տիրանալ 867-ին, բայց եւ արժանաւոր վեհապետ մը եղաւ Բիւզանդական կայսերաց մէջ: Անկէ ետքն էր որ Վասիլի հայկական ծագումը՝ Հայ Արշակունի հարստութեան հետ կապելու գաղափարը ընդարձակութիւն գտաւ: Մերինները կը գրեն թէ այդ գիւտը ըրած է *Վահան ոմն եպիսկոպոս Տարոնոյ* (ՎԱՐ. 85), իսկ օտարներէն այս գիւտը կը վերագրուի Փոտ պատրիարքին, որ Վասիլի հրամանով աթոռէն կրկուած լինելով, այդ կերպով կը ջանար անոր համակրութիւնը վայելել (ՉԱՄ. Բ. 700), ինչպէս որ ալ յաջողեցաւ, եւ վերջիվերջոյ 877-ին նորէն պատրիարքական աթոռը գրաւեց: Վասիլի Արշակունի ծագումին փայլը աւելցնելու համար, Սահակ Պարծելի տեսիլքէն հատուած մըն ալ յառաջ կը բերուէր, որով կրկին անգամ Արշակունիներուն թագաւորելը կը յիշուէր, եւ Վասիլի կայսրութեամբ *կատարել թուէր տեսլեանն Սահակայ սրբոյ, նստիլ թագաւոր Արշակունի* (ՎԱՐ. 85): Վասիլ ինքն որչափ հաւատաց չենք գիտեր, բայց գաղափարը մշակել ուզեց, որով սոսկական աստիճանէ արքայապարմ մը կը լինէր: Այդ մտադրութեան հետեւանք եղած է, որ Վասիլ Հայ Արշակունիներուն թագադիրները՝ Բագրատունի ասպետներուն եղած լինելը յիշելով, *յերեքհարիւր քսանեւհինգ թուին*, որ է 876-ին, Հայաստան ղրկած է *ներքինի մի Նիկիտ կոչեցեալ խնդրել ի յԱշոտայ թագ, բերեալ շատ պարգեւս*, որով հետեւ *կամէր պսակիլ ի Բագրատունոյն*: Աշոտի համար օգտակար էր, կայսրութեան հետ լաւ յարաբերութիւններ հաստատել, ուստի մտադիր *կատարէ Աշոտ Վասիլի առաջարկը*, միանգամայն տասն հաւար արծաթ կը յղէ *ընծայ նորաշէն եկեղեցոյն*, զոր Վասիլ շինել կու տար, անոր մէջ Հայոց յիշատակ մը ունենալ ուզելով, ինչպէս որ ժամանակաւ ըրած էին Մամիկոնեանք, նուիրելով *հինգ գրիւ արծաթոյ*, եւ անով իրաւունք ստացած էին *գնել զդուռն արեւմտեան Սըրբոյն Սուփիայ եկեղեցոյն* (ՎԱՐ. 85): Այդ եղելութեանց պատմական ստուգութեան իբր նշան կրնանք ընդունիլ, տարիներ ետքը Վասիլէ Աշոտին թագաւորական թագ ղրկուիլը, որ շատ լաւ կը կապուի նախընթացաբար հաստատուած յարաբերութեանց հետ: Հարկաւ այդ յարաբերութիւնները, որք կերպով մը կրօնական նշանակութիւն ալ կը ստանային, չէին կրնար առանց հայրապետին միջամտութեան կատարուիլ, եւ որով հետեւ բնաւ միութենական կամ դաւանական առաջարկներու յիշատակութիւն չկայ, պէտք է ըսել թէ ինքն Վասիլ ալ, իր Հայ ծագումով Հայոց դաւանութեան համակիր պէտք է ըլլար, եւ դաւանական խնդիրներէ պիտի խորշէր:

677. ՄԱՇՏՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Յիշատակութեան արժանի կը սեպենք Մաշտոց վարդապետի միջադէպն ալ, ոչ միայն յետոյ կայթողիկոսութեան բարձրացած ըլլալուն, այլեւ իրողութեան իմաստը ճշդելու համար: Մաշտոց որդի էր Եղիվարդեցի Գրիգոր քահանային, որ պանդխտութեամբ, Սիւնեաց Սոթք գաւառը, այժմեան Ծար վիճակը կու գայ, եւ այս առթիւ Մաքենոցաց վանքին աշակերտութեան կու տայ Մաշտոցը, որ Ստեփանոս վարդապետի ձեռքին տակ պարգանալով, Սիւնեաց Դաւիթ եպիսկոպոսէն

բահանայական ձեռնադրութիւն կ'ընդունի: Անկէ ետքը Մաշտոց կը փոխադրուի Արտաւազդի անապատը, անկէ ալ կ'անցնի Սեւան կղզիի անապատը, որուն առաջնորդութեան ալ կը բարձրանայ իր ճգնաւագեաց եւ ուսումնական արժանիքով: Մաշտոցի անունը հետզհետէ ամէն կողմ կը հռչակուի, եւ իբր սրբակրօն անձ կը յարգուի ամենէն, մանաւանդ Սիւնիք նահանգին մէջ (ՕՐԲ. Ա. 217), որով հետեւ խստամբեր ճգնութեամբ կ'ապրէր Սեւանի մէջ, նոյնիսկ ջուրէ ալ զինքն զրկելով, եւ սնունդի համար ալ *ընդովք թրջելովք եւ խոտավայել բանջարովք* շատանալով (ԱՐԾ. 273): Մաշտոց Սեւանի միաբանութիւնն ալ կը ծաղկեցնէր, եւ իրեն շուրջը կը ժողովէր *եղբարց բազմութիւն*, որք կարգաւոր վանականութեան մարմին մը կը կազմէին *կանոնադրութեամբ սահմանաւ սրբոյն Բարսղի*, եւ ճգնաւորական կենցաղին մէջ ոյժ կու տային ուսմանց, *ստանալով զբազմութիւն գրոց սրբոց, զի լուսաւոր եղիցին աչք ոգւոց* (ԱՍՈ. 146): Մաշտոց Սեւանի արտաքին փայլ ալ աւելցուց նոր շինութիւններով եւ Սիւնեաց իշխան Վասակ Գաբուռի ամուսնոյն Մարիամ թագուհւոյն առատաձեռնութեամբ, երկու *գեղապաճոյճ* եկեղեցիներ կառուց, մէկը Սուրբ Առաքելոց եւ միւսը Սուրբ Աստուածածնի անունով, որոնց աւերակները դեռ եւս կը տեսնուին Սեւան կղզոյն բլրակին վրայ: Այդ շինութեանց թուական կը չիշուի 874 տարին (ՕՐԲ. Ա. 218): Աշոտ իշխանաց իշխան ալ անձամբ եկաւ *ի տեսութիւն սուրբ հօրն*, եւ Խաչափայտի աստուածընկալ նշանը ընծայ տւաւ, հաւանաբար Փոտին կողմանէ իրեն ընծայ դրկուած խաչափայտը (§ 669), եւ միանգամայն վանքին պահապնութեան համար իբր կալուած նուիրեց, Վարսեր, Յամաբաբերդ, Գոմձոր, Բերդք եւ Ուռեացտափ գիւղերը, Գառնիի եւ ԵՐԵւանի մէջ այգիներ, եւ ուրիշ արդիւնաւոր հողեր (ՕՐԲ. Ա. 218): Այդ ամէն պարագայք կը ցուցեն Մաշտոցի ստացած համբաւին մեծութիւնը, որ մինչեւ իսկ իբր հոգետես մարգարէ կը նկատուէր, եւ *հոգիախաղաց զօրութեամբք ի տեսականի անդ զանտեսն իեսանէր*, եւ անոր համար *ամենեցուն աչք ի նա հայէին* (ՅՈՎ. 186):

678. ՆՁՈՎՔԻ ԽՆԴԻՐԸ

Այդպիսի նպաստաւոր եւ փառաւոր պարագաներու մէջ զարմանալի կ'երեւի որ անհամաձայնութեան խնդիրներ կը ծագին Գէորգ կաթողիկոսին եւ Մաշտոց վարդապետին մէջ, եւ այնչափ կը յառաջանան, որ մինչեւ իսկ կաթողիկոսին կողմէն *նյովք* կը սուպնացուի վարդապետին դէմ: Պատմիչներէն ոչ մէկը միջադէպը կը պատմէ, թերեւս խնայելով մեծ վարդապետին եւ կաթողիկոսութեան հասած անձին պատուոյն, այլ անոր անցողակի յիշատակը կը գտնենք Մաշտոցին կողմէն Աբաս սպարապետին գրուած նամակին մէջ, զոր ամբողջաբար յառաջ կը բերէ Յովհաննէս Պահմաբան կաթողիկոսը, Մաշտոցի աշակերտն ու ազգականը, ու անոր անպայման գովաբանը: Արդ այս նամակին մէջ գրուած է, *Բայց իմ նյովք դատապարտութեան յաւէտ յիրաւի եւ արժանի էր, եւ զի վրիպեցայ, եւ ըստ արտուղի անկեալ ինքնահրաման բարձի զխտրոց սուրբ հարցն, որ ի մէջ մեր եւ քաղկեդոնականացն, վասն որոյ աղօթահայց ապաշխարութեամբ եւ առաջի անկմամբ պատառեցի նովին սուրբ ձեռօք զձեռնագրեալսն զինէին կարծեօք* (ՅՈՎ. 189): Աբասի գրուած նամակին պարագաներուն վրայ իր կարգին պիտի խօսինք, այստեղ միայն Մաշտոցի ակնարկած միջադէպին վրայ կ'ամփոփենք մեր խօսքը: Մաշտոց կ'ընդունի թէ սխալ մը գործեր է, վասնպի ինքնիր գլուխ առանց բարձրագոյն հաստատութեան հաղորդակցութեան մտեր է Բաղկեդոնականներու հետ: Այս առթիւ կաթողիկոսարանին կողմէն իրեն դատապարտութեան նյովք սպառնացուեր է, որուն վրայ ինքն իրաւացի գտեր է յանդիմանութիւնը, անոր համար կաթողիկոսին առջեւ խոնարհեր, ապաշխարութեամբ ներում է հայցեր, եւ այս կերպով միջադէպը փակուեր է: Պատմութեան մէջ եղելութիւնը յիշուած չէ, նամակին մէջն ալ ատենն ու պարագաները չեն ցուցուած, որով լոկ մակաբերութեամբ եւ

ենթադրությամբ կրնանք ըսել, թէ Փոտէ եկած պատուիրակութեան եւ Շիրակաւանի ժողովին ատեն կամ անկէ ետքը, կրցած է Մաշտոց լայնախոհ գաղափարի հետեւիլ՝ բարեմիտ նպատակով, եւ թէ ետ քաշուած է, երբոր տեսած է որ եկեղեցական իշխանութիւնն ու մարմինը իրեն համամիտ չեն գտնուած: Ասկէ աւելի բան մը ըսել չենք կրնար: Միայն պարմացմամբ կը տեսնենք, որ Չամչեան իր քաղկեդոնիկ սիրայարութեան միջոցներուն մէջ բարեմիտ մեկնութեանց շրջանէն անդին անցնելով, խեղաթիւրումներ իսկ գործածելու կը հասնի, եւ Մաշտոցի նամակէն վերեւ յառաջ բերուած կտորը այլապէս կ'ըսէ, թէ Մաշտոց Քաղկեդոնի դէմ խօսողներուն համար նվովքի թուղթ մը գրած էր, եւ թէ վերջէն ալ նոյն կը հաստատէր, եւ այս դիտմամբ Մաշտոցի բերանը օտարոտի բացատրութիւն ալ դնելով կը գրէ. *Այլ ի վերայ այսր ամենայնի ասէ. «Իմ նվովք դատապարտութեան յաւէտ յիրաւի եւ արժանի էր» առ այնոսիկ ընդդէմ որոց գրեցի* (ՉԱՄ. Բ. 925), ուր քմահաճոյ բառերով կը փոխանակէ *վրիպեցայ* խոստովանութիւնը՝ Քաղկեդոնականաց հետ խտրոցը վերուցած ըլլալուն համար, *եւ պատատեցի զձեռնագրեալն* յայտարարութիւնը, *եւ աղօթահայց ապաշխարութեամբ եւ առաջի անկմամբ* խոնարհիլը: Քանի մը բառեր առնելով եւ միւսները պեղչելով, ինքնահնար յաւելուածներ կցել, բարեմտութենէ տարբեր կերպ մըն է:

679. ԱՇՈՏ ԹԱԳԱԻՈՐ

Այդ քանի մը միջադէպերը, զորս յառաջ բերինք՝ Գէորգի կաթողիկոսութեան առաջին տարիներէն, ժամանակին հանդարտ ու խաղա կացութիւնը խանգարելու բնութիւնը չունէին, որով կաթողիկոսն ու իշխաններ համարձակութիւն ունեցան տիրող վիճակին աւելի փայլ մը տալ, եւ Հայաստանի իշխանաց իշխանը՝ Հայոց թագաւորի պատուանունով եւ արքունական շքեղութեանց առաւելութեամբ փառաւորել: Այս կերպով թէ ազգային կացութեան կարեւորութիւնը պիտի շատնար, եւ թէ իրենք ալ իրենց դիրքերուն մէջ բանով մը բարձրացած պիտի ըլլային: Այդ խորհուրդին գլուխը կը յիշուին Գրիգոր Դերենիկ իշխան Արծրունեաց, Գրիգոր Սուփան իշխան Սիւնեաց որ հօրը Վասակ Գափուռի յաջորդած էր, եւ Վասակ Իշխանիկ իշխան Սիսականի, որոնք *ընդ այլ իշխանաց Հայոց*, յատուկ դիմում ըրին ամիրապետին որամիր Ահմայթ կոչուած է (ՕՐԲ. Ա. 219), եւ է Մութամէտ-Պիլլահ, որուն բուն անունը Ահմէտ-Ապուլ-Ապպաս էր (§ 659): Իսկ դիմումին միջնորդն էր նոյն ինքն Յիսէ, որուն հետ տեսակցած եւ առաջին քայլերը պատրաստած էր Չաքարիա կաթողիկոս (§ 666), եւ որ Ատրպատականի ոստիկան եղած էր, եւ Հայաստանի գերիշխանութիւնն ալ իրեն կը պատկանէր: Այս պատճառով իշխանք եւ նախարարք Հայոց իրենց առաջարկը *պեկուցանեն ամիրապետին՝ ի ձեռն ոստիկանին Յիսէի որդւոյն Շէխայ* (ՅՈՎ. 175): Քանի որ ինքն Աշոտ չէր կրնար գործին առաջին դերը ստանձնել, հարկաւ Գէորգ կաթողիկոսն էր որ նախարարները միաբանելու եւ խնդիրին առաջնորդելու գործը կը վարէր: Թէ ինչ մտածումներով եւ ինչ պայմաններով հաճեցաւ ամիրապետը Հայոց խնդիրը կատարել, բացատրուած չենք գտներ: Միայն գիտենք թէ Ապպասեանց ամիրապատութիւնն իր ներքին ոյժը կորսնցուցած էր, ամէն կողմ ինքնագլուխ իշխաններ կը տիրապետէին, եւ Մութամէտ հարկադրուած էր անոնց ինքնավարութիւնը ճանչնալ եւ հաստատել, գոհանալով միայն տարեկան հարկի մը վճարմամբ, ինչպէս էին Եագուպ Սաֆար՝ Պարսկաստանի եւ Ահմէտ Թուլուն՝ Եգիպտոսի մէջ: Անշուշտ Հայոց առաջարկն ալ դիւրութեամբ ընդունեցաւ, որովհետեւ հակառակ պարագային նորէն Հայոց ապստամբութեան եւ պինեալ ընդդիմութեան տագնապները պիտի սկսէին, եւ ամիրապետութիւնն ալ կարող պիտի չըլլար դէմ դնել: Նոյնիսկ Ատրպատականի ոստիկաններն ալ ինքնագլուխ տիրապետողի հովեր առած էին ամիրապետին հանդէպ: Ասկէ վատ համոզիչ փաստ մը չենք տեսներ, մեկնելու համար այն սիրալիր սրտիւ դիւրահաւան պիջողութիւնը, որով թագաւորի անուն եւ պատիւ եւ իրաւունք կը շնորհուէր Հայոց իշխանաց

իշխանին: Հարկաւ Յիսէ, որ Զաքարիայի օրէն բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատած էր Հայոց հետ, իրեն միջնորդութեան վարձքն ու պարգելը առատապէս ապահովցուցած էր: Յիսէ ոստիկան անձամբ եկաւ բերել *թագ թագաւորական, զգեստս թագաւորականս, եւ պարգելս եւ պատիւս եւ երիվարս օղապարիկ, զինուք եւ զարդուք* մէկտեղ, եւ անոնցմով փառաւորել Աշոտ Բագրատունին, Խոստովանող Սմբատի որդին: Հայեր չգոհացան միայն քաղաքական զգեստաւորման հանդէսով, այլ եկեղեցական հանդէս ալ աւելցուցին, եւ կաթողիկոսական օրհնութեամբ նուիրագործեցին Հայոց թագաւորութեան վերանորոգումը:

680. ԹԱԳԱԻՈՐԱԿԱՆ ՕՐՀ ՆՈՒԹԻՒՆ

Թագաւորական օրհնութեան մանրամասնութեանց մտնելով, նախ պէտք է վայն Շիրակաւանի կամ Երազաւորքի մէջ կատարուած ըսել, որովհետեւ այնտեղ էր Հայաստանի իքնուրոյն կառավարութեան կեդրոնը: Իսկ գործածուած արարողութեանց մասին Պատմաբանին խօսքերէն այնպէս կ'երեւի թէ լոկ աղօթք եւ օրհնութիւն կատարուած է, եւ ոչ էժում, զի կը գրէ. *Զհոգելոր օրհնութեանցն գովութիւնս աստուածայինս ի վերայ կատարեալ, փոխանակ օծման սրուակի իւղոյն* (ՅՈՎ. 176): Հիներէն ուրիշներ ալ պարզապէս կը գրեն. *Օրհնէ զթագն տէր Գէորգ* (ՎԱՐ. 86), այնպէս որ Օրբէլեանի գրելը, թէ *էօծ տէր Գէորգ, Հայոց կաթողիկոս, եւ տէր Յովհաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոս այլովք եպիսկոպոսօք* (ՕՐԲ. Ա. 219), մեզ չի ստիպեր օծում տեղի ունեցած լինելը ընդունիլ, որովհետեւ Օրբէլեան իր օրուան սովորութեան համեմատ կը խօսի, մինչ Պատմաբանը՝ օրհնութիւնները *փոխանակ օծման սրուակի* եղան կ'նէ, եւ բացայայտ կերպով օծում տեղի ունեցած չըլլալուն կ'ակնարկէ: Միայն Սիւնեաց եպիսկոպոսին եւ ուրիշ եպիսկոպոսներու ներկայութիւնը աշխարհանդէս մը տեղի ունեցած ըլլալը կը ցուցնէ: Ամէն առթի մէջ Գէորգ բարեբախտ եղաւ, շուտուց դադարած եւ շատոնց բաղձացուած հանդէսի մը նախագահելով, որ բոլոր երկրին ալ մեծ ազդեցութիւն ունեցած, եւ ազգային եւ կրօնական հաստատութիւններ եւ ձեռնարկներ, նոր քաջալերութիւն ստացան (ՅՈՎ. 176): Եղելութեան թուականը ճշդելու մասին, պատմիչներու մէջ տարբերութեանց կը հանդիպինք, եւ միայն եղելութեանց դասաւորութեամբ կրնանք յարմարագոյնը նախադասել: Պատմաբանը որոխ թուական չունի, իսկ աւելի ընկալեալ թուականն է Հայոց 334 տարին, որուն տարեգլուխը կ'իյնայ 885 Ապրիլ 19-ին, եւ կը տեւէ մինչեւ 886 տարւոյ նոյն օրը, եւ քանի որ տօնական օրուան յիշատակութիւնն ալ չունինք: այդ միջոցին որեւէ մէկ օրը կրնայ իբրեւ հանդիսական թագադրութեան օր համարուիլ: Սակայն երբ ոմանք Հայոց 334 տարին կը յիշեն (ԿԻՐ. 45, ԱՐԾ. 258, ՕՐԲ. Ա. 219, ՍԱՄ. 95), ուրիշներ 336 թուական կը գրեն, եւ Քրիստոսի 888 թուականը կ'աւելցնեն, Գէորգի կաթողիկոսութեան 12-րդ տարին ալ յիշելով (ԱՍՈ. 144, ՎԱՐ. 86), իսկ Անեցին Հայոց 334 թուականը Քրիստոսի 887 տարւոյն կը համեմատէ (ՍԱՄ. 95): Ժամանակագրական ճշդութեանց ծառայող կէտերուն ուսումնասիրութիւնը կը յորդորէ 334 թուականի ընթերցումը նախադասել, 885-ի վերջերը կամ 886-ի սկիզբները դնել թագադրութիւնը, եւ քանի որ 885 թուականը ընդհանրապէս ընդունուած է, մենք ալ վայն փոփոխելու պահանջ մը չենք տեսներ:

681. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Աշոտի թագաւորելը հայկական երրորդ հարստութիւն նկատուած է պատմիչներէն (ԱՍՈ. 143), սակայն պէտք է դիտել, որ Հայաստանի անկախ պետութիւն մը չսկսաւ Բագրատունիներով, այլ լոկ ինքնուրոյն ներքին կառավարութեան ձեւ մը, եւ այն ալ ոչ կատարեալ եւ ամբողջ: Վասնզի երկիրը ոչ միայն հեռաւոր գերիշխանի մը հարկատու էր, այլ Ատրպատականի ոստիկաններ, երբեմն ամիրապետի անունով եւ երբեմն ամիրապետէն ապստամբելով, ուղղակի Հայաստանի կառավարութեան ներքին գործերուն ը միջամտէին: Հայերն ալ իրենց կողմէն այդ

միջամտութեանց առիթ ընծայելէ չէին խորշեր: Եթէ առաջին անգամ Աշոտի թագաւորելը համակամ խնդրեցին եւ համամիտ ողջունեցին, բայց յետոյ նախանձու կիրքեր պիրենք գայթակղեցուցին, իրարու դէմ ամբաստանութիւններով ոստիկաններուն դիմեցին, ամէնքն ալ իրենց հաշուոյն թագաւոր կոչուելու փափաքէն հրապուրուեցան: Ոստիկաններն ալ առիթը ձեռքէ չփախցուցին, իրենց կողմնակցութիւնը սուպի վաճառեցին, Հայերը իրարու դէմ պիներցին, եւ երկիրը բազմաթիւ պետերու մէջ բաժնեցին, այնպէս որ Հայոց թագաւոր անունով վեց եօթը իշխաններ միեւնոյն ատեն Հայաստանի վանապան կողմերը կ'իշխէին: Նյոնիսկ առաջին թագաւոր Աշոտի հինգ տարուան թագաւորութեան միջոցը կատարեալ խաղաղութեամբ չանցաւ, եւ անկէ առաջ իր իշխանաց իշխան անունով վարած կառավարութեան ժամանակները շուտով փնտռուիլ սկսան, եւ կարծես թէ ըագը բարեբաստիկ ազդեցութիւն չգործեց: Բագրատունեաց պատմութիւնը ոչ ազգին եւ ոչ եկեղեցուոյն համար միսիթարական երեւոյթներ չունի ներկայելու, եւ հապի թէ թագաւորութեան աւետիսով ուրախացած, դժնդակ տագնապներու գոյժեր գրելու պիտի պարտաւորուինք: Պատմիչը նախարարական տուներուն մէջ տիրապետող բարոյական անկարգութիւնները յիշատակելով, Ջրհեղեղի եւ Սողոմի աստուածասաստ պատուհասները կը յիշէ, եւ իբր երկնառաք պատիժներ կը ցուցնէ Հայաստանի վրայ հասած տագնապները, քանի որ *մեղք քան զմեղս*, յայտնապէս *տանջանք քան զտանջանս* կը պատճառէին (ԱՐԾ. 244): Պէտք էր իբրեւ պատճառ յիշել նախանձը, անմիաբանութիւնը, եւ եղբայրասպան պայքարները, որոնք ըստ ինքեան անհնարին պատուհասներ էին, երկնառաք պատիժներէն ալ սաստիկ:

682. ՎԱՍԻԼԷ ԹԱԳ

Վասիլ կայսր, որ իբր հայկական Արշակունի հարստութեան սերունդ (§ 676), եւ իբր բիւզանդական կայսր, կրկնակի ձգտումներ կը տածէր Հայաստանի վրայ, եւ Ապպասեանց անկումն ու տկարանալը տեսնելով կրնար մեծայոյս լինել իր փափաքներուն իրագործման, լաւ չտեսաւ թագաւորական աստիճանի եւ պատուոյ շնորհմամբ Հայերուն Արաբական տիրապետութեան հետ ներքնապէս կապուիլը, եւ փութաց ինքն ալ իր կողմէն սիրելի երեւիլ Հայոց, եւ անոնց համակրութիւնը վառ պահել: Այս նպատակով ինքն ալ իր կողմէն *դարձեալ թագ առաքեաց Աշոտայ ի վերայ իսմայէլականին* (ԿԻՐ. 45), որով *պայման խաղաղութեան եւ սիրոյ հաստատէր, հաղորդակից կացուցանելով յամենայն թագաւորութիւնս թագաւորութեան իւրոյ* (ՅՈՎ. 177): Այս կերպով է որ Աշոտի թագաւորելը *կամակցութեամբ Վասիլի* կըրցած է ըսուիլ (ԱՍՈ. 144), թէհէտեւ *մեծ կայսրն Յունաց Բարսեղ* (ՅՈՎ. 177), լրացեալ իրողութեան մը վրայ կը հասնէր, որ առանց իրեն կատարուած էր: Չենք կարծեր որ Վասիլէ եկած թագին համար ալ օրհնութիւն մը կատարուած ըլլայ, թէպէտեւ Վարդան կը գրէ, թէ *զնոյն եւ կայսրն Վասիլ առաքէ*, եւ *օրհնէ պթագն տէր Գէորգ* (ՎԱՐ. 86): Վասնպի Պատմաբանը օրհնութիւնը Իսմայէլեան թագին կը յատկացնէր եւ յունականը յիշելով նորէն օրհնութիւն չի յիշեր: Վասիլի նպատակը պարապի չելաւ: Հայերուն շատ հաճելի եղաւ քրիստոնեայ վեհապետէն ալ իբր թագաւորութիւն ձանչցուելնին, որով կը յուսային Արաբական տկարացած տիրապետութենէ ազատելու համար հովանաւոր մը ունենալ, ինչ որ շեշտուեցաւ մանաւանդ Աշոտի որդւոյն եւ թոռին ատենները: Սակայն այդ երկկողմանի քաղաքականութիւնը բարեգուշակ չեղաւ Հայաստանի համար: Յոյներն ալ իրենց մէջ միշտ պառակտած, եւ զօրաւոր ձեռնարկներու անբաւական, ոչ թէ Հայերը ազատութեամբ օժտելու, այլ իրենց հպատակեցնելու հետամուտ էին, եւ անհիմն յուսադրութիւններով կը քաջալերէին Հայերը անխորհուրդ շարժումներու, որոնք ոչ յաջող եղան եւ ոչ արդիւնաւոր, եւ շատ մը տագնապներու եւ տառապանքներու դուռ բացին, եւ Բագրատունիները կատարեալ անկումի հասցուցին:

683. ԱՇՈՏ ԵՒ ԻՇԽԱՆՆԵՐ

Աշոտի թագաւորութեան հնգամեայ միջոցին՝ մեծ փոփոխութեանց եւ ձախող գործողութեանց առիթներ չերեւեցան տակաւին, որով կրցաւ աշխարհէն ձեռնարկներով վբաղիլ: Պատմաբանին յիշած մանրամասնութեանց մէջ նշանաւոր կը նկատենք երկրագործական եւ անասնաբուծական վարգացմանց ջանքերը (ՅՈՎ. 196), որք հիմնապէս երկրին բարօրութեան հետեւող իշխանապետի հանձարը կը վկայեն: Քաղաքականապէս իր ազդեցութիւնը տարածեց դէպի հիւսիս, իրեն հպատակեցնելով Գուգարաց *աղխատրոյց* բնակիչները եւ Ուտէացւոց *ելուպակուտ* ժողովուրդը, եւ բոլոր *ի ծործորս լերին Կովկասու* գտնուող ցեղերը, վանոնք *օրնաւորս եւ հլուս* կազմելով: Եգերացւոց թագաւորին հետ *սէր միաբանութեան* կը հաստատէր, եւ *այնպէս նմա այցերէր* (ՅՈՎ. 177): Ամիրապետութիւնը այդ կողմէն դժուարութիւն չէր հաներ, վասնզի իր ազդեցութիւնը կը տարածուէր, թէեւ միջնորդաբար: Դերենիկ ալ առիթէն օգտուելով իր իշխանութիւնը կ'ընդարձակէր Հեր եւ Ջարեւանդ գաւառներու կողմերը (ՅՈՎ. 178), եւ ձմերելու համար կ'երթար Ընծայից ձորը Հեր քաղաքի մօտերը: Տեղւոյն այլապահները, որք չէին կրցած տանիլ Դերենիկի յաջողութիւնը, դաւաճանութեան դիմեցին, եւ անգամ մը երբ Դերենիկ պատիկ գունդով *զհետ որսոց ինչ յանհոգս յանպառչութեան* կը շրջէր, Տերի քաղաքապետը Ապլբերս, բարեկամական ձեւով, բայց աւելի մեծ գունդով դիմաւորելու ելաւ, եւ իրենները երկու կողմ բաժնեց որ Դերենիկ առջեւ գայ, եւ հապիւ թէ սա *ճէմս առեալ սիգաքայլ երիվարաւն* մէջերնին մտաւ, ետեւէն փակեցին, եւ *սրախաղխաղ արարեալ սպանին* (ԱՐԾ. 255): Դերենիկի մարդիկ յաջողեցան միայն մարմինը առնելով բերել եւ թաղել Աղբակի Սուրբ Խաչ վանքը (ԱՐԾ. 257): Դերենիկի մահը տեղի ունեցաւ 886-ին, վասնզի մեծ տղան Աշոտ Սարգիս դեռ 9 տարեկան կ'ըսուի, (ԱՐԾ. 257), որուն ծնունդը նշանակուած է 877-ին (ԱՐԾ. 245): Դերենիկի երեք տղաքը, որք միանգամայն Աշոտ թագաւորի թոռներն էին, շատ պատիկ ըլլալուն, Աշոտ իր որդին Շապուհը ղրկեց, որպէսի անոնց ժառանգութիւնը կարգադրէ, ինչպէս որ ալ ըրաւ՝ Գագիկ Ապումրուանը անոնց խնամակալ նշանակելով, իսկ մայրենին տիկին Սոփի, Աշոտի աղջիկը, տարիուկէս ետքը կը վախճանէր (ԱՐԾ. 257): Նոյն միջոցին Սիսականի իշխան Վասակ Իշխանիկն ալ խաղաղութեամբ կը վախճանէր, եւ իրեն կը յաջորդէր եղբայրը Աշոտ Սիսական (ՅՈՎ. 179): Աբաս սպարապետ, թագաւորին եղբայրը, Վանանդի կողմեր խաղաղելու եւ կառավարելու կ'երթար (ՅՈՎ. 182), ինչպէս թագաւորին երէց որդին Սմբատն ալ, *ի կողմանս Գուգարաց՝ ի նուաճել զպպսն զայնոսիկ գնացեալ* (ՅՈՎ. 181), եւ այս կերպով Աշոտ իր իշխանութիւնը ամէն կողմեր ազդեցիկ ու օգտակար կ'ընէր: Գէորգ կաթողիկոսի անունը որոշակի յիշուած չենք տեսներ այդ հնգամեայ միջոցի գործերուն մէջ: Սակայն տեսնելով որ Աշոտ իր մահուան պահուն ալ *առ ինքն զմեծ կաթողիկոսն Գէորգ կարդացեալ* կը հրաւիրէր (ՅՈՎ. 180), եւ անկէ ետքն ալ Գէորգ էր՝ որ թագաւորութեան գործերուն մէջ կը գտնուէր, անկասկած կը հետեւեցնենք թէ նա շարունակաբար Աշոտի խորհրդականն ու օգնականն էր եղած:

684. ԱՇՈՏԻ ՄԱՀԸ

Չամչեան յունական աղբիւրէ առնելով կը պատմէ Աշոտի Փոքր Հայոց կողմերը երթալը եւ Կոստանդնուպոլիս Լեւոն Զ. Յունաց կայսեր այցելելը, որ 886-ին իր հօրը Վասիլի յաջորդած էր (ՉԱՄ. Բ. 706): Սակայն այդպիսի ճամբորդութիւն մը չեն յիշեր մերոնք, որոնք ժամանակով աւելի մօտ են Աշոտի, եւ Յովհաննէս Պատմաբան ականատես մըն է, որ վանց պիտի չընէր այսպիսի նշանաւոր դէպք մը: Միւս կողմէն Հայաստանի ոստիկանն ալ լաւ աչքով պիտի չդիտէր այդպիսի այցելութիւն մը: Պատմաբանը Աշոտին համար կը գրէ, թէ *ի ճանապարհի յիջեւանս* հիւանդացաւ, եւ Բագարանի մօտ Քարսպառ կոչուած տեղը մեռաւ (ՅՈՎ. 180), բայց Կոստանդնուպոլսոյ անուն

չի տար, եւ նոյնիսկ յիշուած տեղերու անունները Շիրակի մէջ փոքրիկ պտոյտի վրայ եղած լինելը կը ցուցնեն: Ըստ այսմ կրնանք հետեւցնել, թէ վերջէն Աշոտի թոռան, Աշոտ Բ. թագաւորին Կոստանդնուպոլիս երթալը՝ շփոթութեամբ Աշոտ Ա. թագաւորին վերագրուած է: Հապիւ Աշոտ կը պգայ իր վերջին վայրկեանին հասած լինելը, շտապաւ իր մօտ կը կանչէ Գէորգ կաթողիկոսը, եւ անոր ձեռքէն կ'ընդունի Մարմնոյ եւ Արեան յետին թոշակը, եւ անոր կը յանձնէ *գանձս ոսկւոյ եւ արծաթոյ*, որ բաշխէ *ի տնանկս եւ յաղքատս: Միանգամայն նոյն հայրապետին տրամադրութեան ներքեւ կը դնէ, զլիապատար գանձարանացն մթերս, եւ զերամակս ձիոց, եւ զդասակս անդէոց, եւ զհօտս ոչխարաց*, որպէսլի իր պատշաճ տեսած կերպով բաշխէ *յեկեղեցիս ուղղափառաց՝* իւրաքանչիւրին կարօտութեան համաձայն, եւ ամէն կողմ իրեն համար հոգեհանգստեան աղօթքներ կատարել տայ *ի նուիրումն պատարագին սրբութեան: Մարմինը կը փոխադրուի եւ կը թաղուի մերձաւոր Բագարան քաղաքը, շքեղ յուղարկաւորութեամբ, ոսկեհունն հանդերձիւք եւ ոսկեպօծ վառիւք զդագաղսն* կը վարդարեն, *խումբք զօրաց զինուք եւ զարդուք* առջեւէն կը քալեն, եւ *կղերք եկեղեցւոյ՝* մեծ կաթողիկոսն ալ գլուխինն դագաղը պատելով աղօթքներ կը մատուցանեն՝ *զիսչակրօն սաղմոսերգութիւնս եւ զձայնս օրհնութեանց* նուագելով: Աշոտի երէց որդին Սմբատ եւ եղբայրը Աբաս բացակայ ըլլալով, միւս երեք որդիները, Դաւիթ եւ Սահակ եւ Շապուհ, *հետամտէին զկնի դագաղացն*, եւ անոնց ետեւէն բոլոր նախարարապուն իշխաններ, եւ անհամար բազմութիւն *ռամկացն եւ անռամկացն*, որոնց մէջ էր տեսանել *կուսանս ողբերգակս, եւ արտոսրաթոր կականումն եւ աշխարանս տիկնանց եւ տանտիկնանց* (ՅՈՎ. 181): Աշոտ մեռաւ 71 տարեկան (ՎԱՐ. 86), Հայոց 339 (ԱՐԾ. 258) կամ 340 (ԱՍՈ. 145) թուին, զոր ի դէպ է համեմատել 890 թուականին, թէպէտ Անեցին 892-ին կը տանի (ՍԱՄ. 95), իր յատուկ հաշուովը: Յայսմաւուրքը մարտի 21-ին կը դնէ Աշոտի յիշատակը (ՅԱՍ. Ա. 234), որ շարժական տոմարով կը պատասխանէ Փետրուար 2-ին, 891 տարւոյն սկիզբը: Աշոտ մեռաւ երկար ատեն Հայոց բախտը վարելէն, եւ երկրին համար մեծապէս երախտաւոր ըլլալէն ետքը: Աշոտ գործի գլուխ անցած էր 855-ին Բուղայի անգթութեանց օրերը, երկիրը աւերակ եղած էր եւ բոլոր իշխաններ եւ իր հայրն ալ գերութեան տարուած էին, բայց 35 տարի ետքը, Հայաստանը կը թողուր շէն եւ եկեղեցին պայծառ, եւ երկիրն ալ թագաւորութեան բարձրացած: Ըսե՞նք արդեօք, թէ իր կազմած բարօրութիւնն ալ կ'առնէր կը տանէր իրեն հետ:

685. ԳԷՈՐԳ ԵՒ ԱԲԱՍ

Սմբատ թագաժառանգ արքայորդին, գոյժը առնելուն անմիջապէս եկաւ Շիրակաւան, ուր եկաւ եւ Գէորգ կաթողիկոս Բագարանի մէջ յուղարկաւորութիւնը լրացնելէն ետքը, որպէսպի մխիթարէ եւ թագաւորութիւնը ստանձնելուն պաշտօնական գործողութիւնները լրացնէ: Սակայն միւս կողմէն Աբաս սպարապետ, եղբօրը ժառանգութիւնը իրեն սեփական կարծելով, ինքզինքը Հայոց թագաւոր հռչակելու կը ձեռնարկէր, եւ երբ Ատրնեքսէ հիշխան Վրաց, իրեն հանդիպելով Շիրակաւան երթալ կ'ուզէր, արգելք կը դնէր՝ որպէսպի Սմբատ իբր թագաւոր չձանչցուի: Ատրնեքսէ, ցաւակցական այցելութեան անհրաժեշտ պայմանը լրացնելու պատճառաբանութեամբ, Աբասէ թոյլտուութիւն կը ստանար, բայց Շիրակաւան գալով, Սմբատը իբրեւ թագաւոր կ'ողջունէր, եւ ամէն կերպով կը քաջալերէր արիանալ եւ գործի գլուխ անցնիլ: Անոր խօսքերով Սմբատ *զսեւաթոյր զգեստու զգեցումն ի բաց թօթափէ, եւ թագաւորական զգեստուց զգեցմամբ* իշխանութիւն վարելու կը սկսի (ՅՈՎ. 182): Սեւ հագնելով սուգ պահելու յիշատակութիւնը նկատողութեան արժանի է, որ այս սովորութեան կանուխէն ալ գործածական եղած ըլլալը կը ցուցնէ: Ատրնեքսէ իր այցելութեան արդիւնքէն գոպ եւ Սմբատէ տեսած սիրոյն եւ ստացած ընծաներուն վրայ ուրախ՝ ետ կը դառնար, երբ նորէն Կարս հանդիպած ատեն, Աբաս

կալեալ կապէ պնա երկայթի շղթայիւք, եւ դնէ ի բանտին ի բերդին Կարուց: Շիրակաւանի մէջ կատարուած գործերը Աբասի կասկածը շարժած էին, թէ Ատրներսէհ Սմբատը իրեն դէմ գրգռած ըլլայ, բայց իրօք Ատրներսէհի բանտարկութիւնն եղաւ Սմբատի գրգռելուն պատճառը, որ բանակին գլուխը անցնելով Վանանդի վրայ քալեց: Աբաս վէնքով դիմադրելու ելաւ, եւ մարտ մարտուցեալ ոչ սակաւ խուժան աւերանաց գործեցին երկաքանչիւրն ալ: Հարկ կ'ըլլար որ Գէորգ կաթողիկոս նորէն մէջտեղ ելլէր, իր մեծ հաշտարարի դերը կատարել, եւ Կարս կ'երթայ որ Ատրներսէհի ապատութիւնը ստանայ Աբասէ: Սա Վրաց սահմանէն երկու բերդ, եւ Ատրներսէհի Դաւիթ որդին պատանդ կը պատանջէ որ Ատրներսէհը թողու, եւ յայդմ բանի յետկարի երդմանն կնքեալ տայր ցհայրապետն մեծ (ՅՈՎ. 183): Ասոր վրայ Գէորգ Ատրներսէհ կը յորդորէ պայմանները ընդունիլ, բայց Աբաս, պիտորելին իւր ստանալով ալ երդմանը կը դրժէ, եւ Ատրներսէհը թող չի տար, քամահեալ եւս պմիջնորդութիւն կաթողիկոսին մեծի: Ասոր վրայ Գէորգ տիրական տրտմութեամբ եւ դառնութեամբ եւ խոժոռեալ խոռվութեամբ Շիրակ կը դառնայ (ՅՈՎ. 184), գործին վիճակը Սմբատի ծանուցանել: Սմբատ կը հարտաւորուի պատերապմը նորոգել եւ սաստկացնել, մինչեւ որ Աբաս, Կարսի մէջ պաշարուած եւ նեղի ինկած, հաշտութիւն կը խնդրէ, եւ Ատրներսէհը թողուլ յանձն կ'առնէ, միայն իր ապահովութեան համար Սմբատի Աբաս որդին եւ Աշոտ եղբօրորդին պատանդ կը խնդրէ, ինչ որ Սմբատ չի վլանար իր ուղղամտութիւնը կասկածի չենթարկելու համար:

686. ՍՄԲԱՏԻ ԹԱԳԸ

Այդ միջոցին կը հասնի Սմբատի թագաւորութեան հաստատութիւնը Մթամէտ-Պիլլահ ամիրապետին կողմէն, եւ Ափշին Ատրպատականի ոստիկան, որ յաջորդած էր Յիսէի, անձամբ կը բերէ թագ արքայութեան, ոսկիակուռ պգեստ, եւ նժոյգս իբր օղապարհկս, ի պարդս եւ ի պէնս ոսկիակուռս պճնապայծառս: Թագադրութեան հանդէսը եկեղեցական արարողութեամբ կ'ամբողջացուէր, եւ Գէորգ կաթողիկոս երկրորդ անգամ ըլլալով թագօրհնէքը կը կատարէր, պարպապէս աւետարանեալ ի վերայ պնուիրական աղօթսն (ՅՈՎ. 185), թէպէտ այսինքն ալ Օրբէլեան՝ օժանեն պնա թագաւոր Հայոց բացատրութիւնը կը գործածէ, եւ կը յիշէ Սիւնեաց եպիսկոպոս Յովհաննէսի, Վրաց բղեշխ Ատրներսէհի, Սիսականի իշխան Աշոտի, Արծրունեաց խնամակալ Գագիկ Ապուրուանի ներկայութիւնը այլովք իշխանօք (ՕՐԲ. Ա. 220): Թագադրութեան հանդէսին թուականը 891-էն ետքը թողուլ նշան մը չենք գտներ, իսկ Շապուհի թագ բերած ըլլալու յիշատակութիւնը (ԱՍՈ. 148) ստուգութիւն չի գտներ: Աբաս իրեն բարձրամիտ ձգտումներուն մէջ յուսախաբ եւ իր նկուն մնալուն վրայ կատաղած, եւ նորէն վրէժիւնդրութեան համար վէնքի դիմելու անկարող, բոլոր քէնը Գէորգ կաթողիկոսի վրայ կը սկսի թափել, իբր պնա գոլ պատճառ իւրում պրկութեան եւ Սմբատայ թագակապութեանն (ՅՈՎ. 186), եւ միտքը կը դնէ վայն կաթողիկոսութենէն հանել տալ: Կաթողիկոսարանին մէջէն քսու եւ վրպարտիչ մարդիկներ կը շահի, եւ անոնց բերնով Գէորգի վրայ անբարոյ գործերու յերիւրանքներ կապմել կու տայ, եւ այդ չարախօսութեանց հիմամբ կը պահանջէ որ կաթողիկոսը եպիսկոպոսական ատեանի առջեւ դատուի եւ դատապարտուի:

687. ԱԲԱՍ ԵՒ ՄԱՇՏՈՅ

Աբաս մտածեց որ իրեն լաւ օգնական կրնայ ըլլալ Սեւանի առաջնորդ Մաշտոց վարդապետը, ոչ միայն իր խստապահանջ սկզբունքներով, այլեւ առաջուց Գէորգէ ցաւած լինելով (§ 678), եւ թէ կրնայ իրմեծ հեղինակութեամբ ժողովին վրայ ազդել, եւ Գէորգի հակառակ վճիռ արձակել տալ: Ուստի ելաւ յատուկ նամակով մը Մաշտոցի ձեռնտութիւնը խնդրեց, գուշակեալ եւս պնա ինքն ի պատիւ հայրահետութեան փոխանակ նորա կացուցանել (ՅՈՎ. 187), որով աւելի եւս գրգռուած

պիտի ըլլար Մաշտոցի անձնասիրութիւնը. ուստի յայտնապէս կը յիշեցնէր ժամանակին իրեն ալ Գէորգի կողմանդ անիրաւութիւն կրած լինելը: Մաշտոց չկրցաւ հաւանիլ Աբասի ձեռնարկին, եւ վայրանալով մտածեց անպատասխանի թողուլ, բայց որպէսզի լռելովը հաւանութիւն ցուցուցած չկարծուի, ընդարձակ պատասխան մը գրեց, զոր Յովհաննէս Պատմաբան, Մաշտոցի աշակերտը, իբրեւ կարեւոր վաւերաթուղթ, ամբողջաբար յառաջ բերած է իր պատմութեան մէջ (ՅՈՎ. 187-197), եւ մենք ալ օգտակար կը գտնենք վայն քաղելով ամփոփել: Մաշտոց յարգելով հանդերձ Աբասի իխշանութիւնը, եւ անոր հպատակելու պահանջը, կը յաւելու թէ կը պարտաւորուի *հնազանդիլ Աստուծոյ առաւել քան մարդկան*, անոր համար չի համակերպիր այն ամբաստանութեանց զորս գրած է *զմեծ հայրապետէն եւ զփոխանորդէն Քրիստոսի*: Որովհետեւ, կ'ըսէ, *զիմ նպովսն պատկեր կալեալ էք նորա անզգամութեանն*, այս նշանակութիւն չունի, եւ կ'աւելցնէ, ես էի որ *վրիպեցայ*, անոր համար *ապաշխարութեամբ եւ առաջի անկմամբ պատատեցի* իմ գրածներս: Գէորգի դէմ յարուցուած բարոյական վրպարտութիւններուն կը պատասխանէ, թէ չէ հնար *ի ծերութեան դար հասեալ* անձի վրայ ասանկ բաներ խօսիլ, որ *զանց արարեալ է զաստեօք ի մանկութենէ*: Կ'աւելցնէ թէ լոկ կարծեօք ասանկ բաներ խօսիլ ներեալ չէ, եւ կը հրաժարի ամբաստանութեան մասնակցելէ, որպէսզի Կորնի անէծքին չհանդիպի, որ Ահարոն քահանայապետը ամբաստանեւ յանդգնեցաւ (ԹԻԻ. ԺԶ. 11): Ընդարձակ յորդորներով կը խրատէ յետս կասել իր ձեռնարկէն, յիշեցնելով Յովհաննէս Ովայեցիին դէմ յարուցուած ամբաստանութիւնը (§ 646), քանի որ *չօրհնեցաւ իշխանն Բագարատ, որ զայդպիսիս խորհեցաւ յոչինչ պէտս, որում ամենեքեան իսկ գիտակք եմք կորստեան*, այսինքն է ձերբակալուելուն եւ ուրացութեան ստիպուելուն (§ 654): Քննութեան համար ժողով մը գումարելու բացարձակապէս չի հակառակիր, այլ պատմութիւններէ գիտնալով վրպարտողներու եւ սուտ վկաներու առատութիւնը, կ'ուզէ որ վկայութիւն տուողներ նախ *ապաշխարեցեն խորգով եւ մոխրով, կրօնաւորեալ սրտի մտօք*, եւ անկէ ետքը *հաւատարիմ բանք նոցա լինեցին*: Իսկ ժողովական եպիսկոպոսներն ալ *ընտրեալք եւ արդարք* ըլլան, եւ *ի հեռատանէ եկեցեն, յորոց վերայ ոչ լինի կարծիլ ատելութեան*, ինչ որ դիւրաւ կ'ենթադրուի կաթողիկոսին եւ կաթողիկոսարանին հետ շփման մէջ գտնուողներուն վրայ: Մաշտոց զօրաւոր խօսքերով կը փակէ իր թուղթը, Գէորգի վրայէն որեւէ կասկած հեռացնելով:

688. ԱԲԱՍԻ ԶՂԶՈՒՄԸ

Աբաս գոհութեամբ չկարդաց Մաշտոցի նամակը, որուն համեմատութեան վրայ մեծ ակնկալութիւն դրած էր: Ուրիշ տեղերէ ալ, որոնց դիմած էր, *ոչ ուստեք ըստ կամաց ընկալաւ պատասխանիս*, այլ աւելի իրեն դէմ *յանդիմանակաց մեղադրութիւնս* ստացաւ: Միւս կողմանէ իրեն գործակից եղող եւ վրպարտութեանց վկայ եղողներէն մէկուն բերանը *որդ նեռաց* եղաւ, ինչպէս որ շատերուն յայտնի եղած է, եւ *ինձ իսկ գլխովին*, կ'ըսէ Պատմաբանը: Ուրիշի մը փորին աղիքները *ընդ պիտոյսն գարշութեան խառն* վայթեցան, երրորդի մը մարմնոյն վրայ *խաղաւարտք ի վեր եռացեալք* կրակի պէս վառել սկսան, եւ ամէնքն ալ չարաչար ախտերով մեռան: Ասոր վրայ միւս վրպարտողներն ալ *մեղայասացութեամբ առ ոտս հայրապետին դիմեցին*, եւ ինքն Աբաս սպարապետն ալ *սարսափմամբ սրտի վարհուրեալ*, Գէորգ կաթողիկոսին երթալով *հայցէր պթողութիւն մեղանչական մոլորութեանն* (ՅՈՎ. 198): Գէորգ իր կողմէն շարժում մը ըրած չ'երեւիր. արդէն իրեն ապահովուած էր Սմբատի պաշտպանութիւնը, ամէն կողմէ Աբաս կը մեղադրուէր, յայտնի ըլլալով անոր քինախնդիր շարժումը, որով կաթողիկոսը առանց դժարութեան ներեղ վրպարտիչ վկաներուն եւ ամբաստանող սպարապետին, որ այդ պարագային վրայ, բոլորովին հրաժարելով իր սնոտի ձգտումներէն, ոչ միայն Գէորգի, այլ եւ Սմբատի հետ ալ

հաշտ կերպով սկսաւ գործել, բայց անկէ ետքը երկարակեաց չեղաւ, եւ սպարապետութեան պաշտօնը յանձնուեցաւ Սմբատի եղբօր Շապուհին:

689. ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԱՓՇԻՆ

Պահ մը ոգի առաւ Սմբատ այն շփոթութիւններէն, որ իր հօրեղբօր Աբասի երեսէն վրդովեցին իր թագաւորութեան առաջին օրերը: Ամիրապետէն ճանչցուած, Աբասը ընկճած, իշխաններէն ընդունուած, եւ հայրապետական տագնապը վերջացուցած, Սմբատ ուզեց Յունած հետ ալ բարեկամական յարաբերութիւնները նորոգել, ինչպէս որ իր հօր ժամանակէն սկսուած էր: Յատուկ դեսհանութիւն մը դրկեց Կոստանդնուպոլիս *ընծայիւք բալմօք եւ նուիրական պատարագօք*, իր թագաւորութիւնը ծանուցանելով եւ իր բարեկամութիւնը վկայելով Լեւոն Ջ. կայսեր, որ Իմաստասէր կոչուեցաւ, իր ուսումնական արժանեաց համար: Լեւոն ալ փոխադարձաբար մեծամեծ ընծաներ կը յղէր Սմբատի, *գեղեցիկ գինուց եւ պարդուց, եւ ոսկեհուռ հանդերձ պգեստուց, եւ ըմպակս եւ բաժակս, եւ կամարս ականակապս ի համակ ոսկւոյ* (ՅՈՎ. 200), Յոյներուն համար անսովոր առատաձեռնութեամբ, *պի չէ սովորութիւն շոռոմոց առատ լինել*, այլ Լեւոնի որդի Հայու էր, *եւ աւելի քան պՀայ առատատուր* (ԱՍՈ. 146): Հայերու եւ Յոյներու իրարու մօտենալը լաւ տպաւորութիւն չըրաւ Ատրպատականի ոստիկանին, որ եղած էր թագաւոր Սմբատայ: Անոր անունը կը դրուի սովորաբար Ափշին, եւ կը կոչուի որդի Սաճի (ԱՍՈ. 148), իսկ ուրիշ տեղ գրուած է Աւշին որդի Ապուսեճի (ԱՐԾ. 261): Թերեւս ազգական է Աֆշինի, որ Բաբանի ապստամբութիւնը նուաճեց (§ 638): Իսկ Անեցին, Սաճ կամ Ապուսղծ հայրանունը կը նոյնացնէ Ապուսէթ անունին հետ, եւ Մշոյ մէջ սպաննուած Եոսուֆ Ապուսէթ ոստիկանին (§ 644) պաւակներ կը կարծէ այդ Ափշինը, եւ Յուսափը զոր պիտի տեսնենք աւելի ետքը (ՍԱՄ. 96): Կիրակոս ալ նմանօրինակ ակնարկ մը կ'ընէ *չարին Ապուսէթայ* անունը տալով (ԿԻՐ. 46): Սմբատ լուր առաւ Ափշինի մտադրութեան վրայ, թէ կ'ուզէ պէնքով իր վրայ քալել, ուստի ինքն կանխեց եւ երեսուն հազարով յառաջացաւ մինչեւ Ռոտոկաց գաւառը, հաւանաբար Փայտակարանի Ռոտիբաղա գաւառը, Ատրպատականի մօտերը, եւ այնտեղէն պատգամաւորը դրկեց Ափշինի, թէ Յունաց հետ յարաբերութիւն հաստատելով նպատակ ունի ամիրապետութեան երկիրները ճոխացնել, եւ դիւրացնել այն ընտիր ապրանքներու առեւտուրը, զորս Յոյներ կը պատրաստեն եւ Արաբացիք կը սիրեն ունենալ: Սմբատ իր խօսքին ոյժ տալու համար *պարգեւս թագաւորականս* կը դրկէր ոստիկանին, եւ Ափշին թէ՛ գրուած բացատրութեան անսալով, եւ թէ՛ իր վրան եկող բանակէն ակնածելով, կը պիջանէր: Ափշին ու Սմբատ կը տեսակցէին եւ սիրով կը բաժնուէին: Սմբատ Ափշինը հանդարտեցնելէ ետքը կը քալէր Դուիւնի վրայ, ուր Մահմէտ եւ Ումայի, այլապէս իշխաններ չէին ուզեր Սմբատի իշխանութիւնը ճանչնալ, բայց չկրցան դիմադրել եւ Սմբատ պատերազմով գրաւեց քաղաքը *յաւուր մեծի ուրբաթին* (ԱՍՈ. 147), որ 892-ին կ'իյնար Ապրիլ 21-ին: Իսկ երկու գլխաւորներ փախած ատեննին ձերբակալուեցան, եւ *տոռամբք կապանաց եւ վարոցօք տանջեալ, երրածի շղթայիւք* Լեւոնի կայսեր դրկուեցան (ՅՈՎ. 202), որ Սմբատի կողմէն գրգռիչ ցոյց մըն էր Արաբացուց դէմ: Սմբատ Դուիւնի յաղթական, իր իշխանութիւնը կը հաստատէր եւ կ'ընդարձակէր հիւսիսային կողմերը, ուր արդէն գացած էր իր հօրը ժամանակ, եւ Կարինէն դէպի Կղարջք, այժմ Շաւշէթ, անկէ դէպի Կովկաս, Տփղիս ու Ալանաց դուռն ալ մէջը ըլլալով, բոլոր այդ կողմերը իրեն կը հպատակեցնէր (ՅՈՎ. 203): Այս պարագային պէտք է կցել *Տիեզերակալ* մականունը որ Սմբատի դրուեցաւ (ՍԱՄ. 96), բայց յետոյ աւելի գործածական եղաւ *Նահատակ* մականունը իր մարտիրոսական մահուամբը: Անգամ մըն ալ Սմբատ իր երկրին խաղաղութիւնը ապահոված կը կարծէր:

690. ԴՈՒԻՆԻ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԸ

Բայց այս անգամ ալ բնական հարուած մը կու գար խանգարել երկրին հանդարտութիւնը, Դուինի մեծ երկրաշարժը, որ տեղի ունեցաւ *յերրորդ ամի թագաւորութեան* Սմբատայ (ԱՐԾ. 259), այսինքն է 893-ին, թէպէտ եւ Անեցին մինչեւ 898 կը յետաձգէ (ՍԱՄ. 96): Այս երկրաշարժը *սաստկագոյն* կ'ըսուի քան Ջաբարիայի օրով 863-ին տեղի ունեցած երկրաշարժը (ԱՐԾ. 259), որ երեք ամիս տեւած էր (§ 664): Դուին *ի հիմանց տապալեալ* կործանեցաւ, *տեղիք սրբութեանց զշարժման կիրս* կրեցին, 70.000-է աւելի մարդիկ կորսուեցան (ԱՐԾ. 259), որոնց թաղումը անհնար լինելով, *ի վիհս եւ ի խորափիտս* կը նետուէին, եւ աղեկտուր տեսարաններ տեղի կ'ունենային, զորս Պատմաբանը յառաջ կը բերէ իբրեւ ականատես (ՅՈՎ. 205): Գէորգ կաթողիկոս ալ, որ Դուինի մէջ կը գտնուէր, կաթողիկոսարանի կործանումէն հազիւ ազատած, կու գայ բնակիլ Վաղարշապատի մօտ Ջուարթնոց եկեղեցին, այլ Գրիգոր Ռշտունեաց եպիսկոպոս եւ իրեններէն ոմանք փլատակներու ներքեւ *գերեզմանացան* (ԱՐԾ. 260): Դուինի երկրաշարժը կրցաւ իբրեւ աստուածային պատուհաս սեպուիլ ամբարիշտ քաղաքին դէմ, վասնզի Դուին մեծամասնութեամբ իսլամներու բնակութիւն էր դարձած, ուր ամէն տեսակ անկարգութիւնք համարձակ լկ գործուէին, բայց քրիստոնէից վիշտի պատճառ կ'ըլլար, որ իրենցմէ ալ բազմաթիւ անձեր եւ իրենց սրբավայրեր միասին վնասուած էին: Ասոնց հոգեւոր մխիթարութեան համար Մաշտոց վարդապետ Սեւանի անապատէն գիր մը դրկեց, զոր Պատմաբանը ամբողջութեամբ յառաջ կը բերէ (ՅՈՎ. 205-209), եւ ուր Մաշտոց սուրբ գիրքէն օրինակներով, եւ ընդհանուր աշխարհի գործերը բացատրելով կը յայտնէ, թէ աստուածային նախախնամութիւնը կը ներէ կորուսանել *զարդարն ընդ ամբարշտին*, նախ որ *ոչ է արդար եւ ոչ մի*, եւ յետոյ որ հնար չէ այդ պատուհասներու մէջ անձերը վատել, եւ երբեմն արդարներ *զբաժակ պատուհասին ի միասին ըմպեն*, ինչպէս եւ մեղաւորներ *զբարութիւնս ի միասին վայելեն*: Իսկ Պատմաբանը կը յաւելու, թէ մենք քրիստոնեայք ալ` *ոչ ելեալք ի Յեգովրայ, խոռնակեցաք ընդ Հագարացիսն եւ ուսաք զգործս նոցա* (ՅՈՎ. 209):

691. ԳԷՈՐԳ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԱԾ

Ափշին ոստիկան թէպէտ անգամ մը Սմբատի հետ հաշտութիւն խօսած, սակայն սիրտը վստահ չէր Սմբատի վրայ, ինչպէս Սմբատ ալ իրեն չէր վստահանար, եւ ձանձրանալով Ատրպատականի ոստիկաններուն անհաճ միջամտութիւններէն, հետամուտ էր ուղղակի ամիրապետէն կախում ունենալ, եւ Ատրպատականի ոստիկաններուն Հայաստանի վրայ գերիշխանութիւնը դադրեցնել տալ: Հարկաւ Դուինի Արաբացիներուն վրայ տարած յաղթութիւնն ու հիւսիսային երկիրներու տիրապետութիւնը (§ 689), Ափշինը գոհ ձգելու պարագաներ չէին: Ուստի կրկին զօրաժողովի սկսաւ, եւ Սմբատի կասկածը չզարթուցնելու համար` տարբեր կողմ արշաւելու ձայներ հանեց, բայց յանկարծ երեւեցաւ Նախիջեւանի մօտ եւ մինչեւ Դուին յառաջացաւ, երբ Սմբատ դեռ անպատրաստ էր: Սմբատ Արագածի ամուր լեռնակողմը քաշուեցաւ, եւ այնտեղ համախմբելու կանչեց Հայ իշխաններու գունդերը, եւ հիւսիսային ազդերու օժանդակ խումբերը: Գէորգ կաթողիկոս նորէն մէջտեղ ինկաւ հաշտարարի վեհ դերը վարելու, եւ ինքնայորդոր ճամբայ ելաւ դէպի Դուին Ափշինը դիմաւորելու, եւ վայն համոզելով *խնամարկել բանաւոր հօտի Տեառն*, որպէսզի երկրին հարուածը հեռանայ: Ափշին պատուով ընդունեցաւ կաթողիկոսը, եւ հաւանութիւն ալ յայտնեց ամենայն ինչ խաղաղութեամբ վերջացնել, եթէ Սմբատ գայ անձամբ բանակցելու: *Արդարամիտ եւ պարզ սրտիւ այրն Աստուծոյ, կաթողիկոսն* միտքէն իսկ չանցուց թէ դաւաճանութիւն էր ոստիկանին միտքը, եւ յանձն առաւ երթալ Սմբատը առնել եւ մէկտեղ դառնալ: Բայց Սմբատ եւ նախարարներ Գէորգի զգացուցին, թէ նենգաւոր թակարդ մըն է առաջարկը, եւ չհամակերպեցան, եւ *բազում անգամ աղաչեալ` կաթողիկոսին* ալ զգացուցին որ չդառանայ, այլ նա խօսք տուած ըլլալը առարկելով, եւ թերեւս ալ ուրիշ կերպով մը Ափշինը

կասեցնել յուսալով, պնդեց ու դարձաւ, բայց անմիջապէս բանտարկուեցաւ *ի շղթայս եւ ի ձեռակապս երկայթիս*: Ափշին իր գունդը առաջ քալեցուց մինչեւ Արագածոտնի Դողս գիւղը: Երեք օր ետքը ճակատամարտը սկսաւ, եւ Հայեր պօրացան, եւ Ափշին *յաղերս մատուցեալ* հաշտութիւն կնքեց, գոհանալով հարկին իր միջնորդութեամբ վճարելուն պայմանովը: Երկու կողմէն բարեկամութեան երդումներ տրուեցան, ընծաներ ալ փոխանակուեցան, եւ Ափշին մեկնեցաւ առանց կաթողիկոսը արձակելու, այլեւ հասարակ կապելոց պէս վարուեցաւ անոր հետ, եւ ոչ իսկ խմելու ջուր տալու կամ ձեռքը ջուր թափելու համար սպասաւոր մը քովը տալով (ՅՈՎ. 213): Երկու ամիս կրեց Գէորգ այդ խիստ բանտարկութիւնը: Ափշին պայն իրեն հետ ալ կը պտըտցնէր իր շրջագայութեան մէջ մինչեւ Փայտակարան քաղաքը (ՅՈՎ. 214), որով կ'իմացուի Աղուանից Պարտաւր: Եղած դիմումներու վրայ հալիւ հաճեցաւ *գանձս ոսկոյ եւ արծայթոյ* իբր փրկանք ընդունելով արձակել: Թագաւորն ու նախարարներ ու եպիսկոպոսներ պահանջուած սակը հաւաքելով հասցուցին Արեւելից կամ Աղուանից իշխան Համամի: որ ինքն ալ իր կողմէն գումարին վրայ մաս մը աւելցնելով, Ափշինի վճարեց, եւ կաթողիկոսը ընդունելով՝ անոր հանգստութեան եւ պատուոյն համեմատ՝ ինչ որ պէտք էր կատարեց, եւ փառաւոր կերպով դարձուց իր աթոռը, որով բոլոր ժողովուրդը *առլցան խնդութեամբ բազմաւ*, եւ ամէն եկեղեցիներու մէջ *պտէրու նեան կանոն աղօթիցն* կատարեցին գոհաբանութեան համար (ՅՈՎ. 215): Պէտք է դիտել տանք որ Պատմաբանը փրկանքին վրայ խօսած ատեն *պգեցուցեալ մեկ եւ առաքեցաք* բացատրութիւնները կը գործածէ, որով կը հաստատուի թէ կանուխ Գէորգի օրէն ինքը՝ Յովհաննէս Պատմաբան՝ Մաշտոցի աշակերտութենէն մեկնած, եւ Գէորգ կաթողիկոսի մօտ հաշտօնի մտած էր, եւ գուցէ ինքն իսկ էր առանց անունը տալու *եպիսկոպոս դրան* կոչուած անձը (ՅՈՎ. 214): Այդ վերջին եղելութիւնները ի դէպ է դնել 894 տարւոյն ընթացքին մէջ:

692. ԱՊՈՒՄՐՈՒԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Որչափ ալ խիստ պատահարներ ժամանակին Հայ իշխանները կը ստիպէին իրարու հետ միաբանութեամբ եւ գործակցութեամբ՝ արտաքին թշնամեաց դիմադրել, պատմութիւնը ընդհակառակն անոնց մրցակցութեան տխուր հետեւանքները միայն կը պապէ մեր առաջ: Դերենիկի երեք պաւակները՝ որք Գագիկ Ապուրուանի խնամակալութեամբ իրենց հօրը յաջորդած էին (§ 683), դեռահաս երիտասարդութեան թեւակոխելնուն ինքնուրոյն իշխել ուլեցին, երկիրը իրենց մէջ բաժնեցին, Աշոտ առաւ Վասպուրականի կեդրոնը, Գագիկ Ռշտունիքը, եւ Գուրգէն Աղբաւկ՝ իրենց շրջանակներով (ԱՐԾ. 261): Աշոտ աւելի առաջ մղելով իր ձգտումները, ելաւ Ափշինի մօտ գնաց առատ ընծաներով թագաւորական աստիճանի հասնիլ փափաքելով (ՅՈՎ. 216): Անոր օրինակէն քաջալերուելով Գրիգոր Սուփան Սիւնեաց իշխանն ալ նոյն միտքով Ափշինի դիմեց (ՅՈՎ. 217), բայց Ափշին ընծաները առնելով փոխադարձ ընթաներով ետ դարձուց, առանց փափաքնին կատարելու: Սուփան *պղջացեալ պիտեկտիլն ի միաբանութենէ արքայի*, նորէն Սմբատի հետ հաշտուեցաւ, բայց Աշոտ ետ չէր կենար իր ձգտումներէն: Գագիկ Ապուրուան տհաս իշխաններուն վտանգաւոր ընթացքը տեսնելով, Սմբատէ ալ քաջալերուած (ԱՐԾ. 262), երեքն ալ ձերբակալեց, Աշոտը Նկան, Գագիկը Սեւան, եւ Գուրգէնը Կստոր բերդերուն մէջ փակեց, եւ ինքն բոլոր Վասպուրականի տիրապետեց (ԱՐԾ. 264): Միւս կողմէն Մուշեղ Մոկաց եւ Գուրգէն Անձեւացեաց իշխաններ իրարու դէմ ելած էին. Մուշեղ պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ (ՅՈՎ. 223), եւ իրեն յաջորդեց որդին Գրիգոր (ԱՐԾ. 276): Գուրգէն որսի ատեն ձիէն իյնալով մեռաւ, եւ տեղը անցաւ որդին Ատոմ (ՅՈՎ. 223): Ապուրուանէ դժգոհ Վասպուրականի նախարարներ, Յիսէ Տրունի որդի Հոնաւարայ, Վարապշապուհ Աբեղեան, Թադէոս Ակէացի որդի Շերեփայ, եւ ուրիշներ, Ատոմ Անձեւացիին մօտ երթալով պատերազմի ելլել կը

խորհէին: Բայց Ապումրուան անոնց խորհուրդը ցրուեց, եւ Անձեւացեաց ու Մոկաց իշխաններուն վրայ ալ իր ազդեցութիւնը տարածեց, եւ Վասպուրականցիք պարտաւորուեցան հեռանալ եւ Տարոնի Գուրգէն իշխանին մըտ ապաւինիլ (ԱՐԾ. 265): Բայց Տարոնն ալ լաւագոյն վիճակ չունէր: Ահմատ որդի Յիսէի որդւոյ Շեխայ, ոստիկան անունով ինքնագլուխ կը տիրէր Միջագետքի եւ Ասորիքի վրայ, եւ կ'ուզէր Հայաստանն ալ իրեն ներքեւ նուաճել: Նախ գրաւեց Աղձնիքն ու Սասունը, ձերբակալելով Ապլմախր իշխանը, Արծրունեաց փեսան, որ արտաքուստ ուրացեալ *ի ծածուկ ունէր պահաւոր թրիստոնէութեան*: Անկէ անցաւ Տարոն, ուր Դաւիթ կուրապաղատի յաջորդած էր եղբորորդին Գուրգէն, եւ պատերազմի մէջ սպաննուեցաւ (ՅՈՎ. 219): Ահմատ կը պատրաստուէր բոլոր Հայաստանը գրաւել, ուստի Սմբատ պէտք զգաց անոր դէմ ելլել, Հայ իշխաններու, եւ գլխաւորաբար Գագիկ Ապումրուանի նիպակակցութեամբ: Նախ պահանջեց որ Տարոնէ քաջուի, եւ յանձնէ զայն Դաւիթ կուրապաղատի Աշոտ որդւոյն (ԱՐԾ. 266), եւ երբ Ահմատ ընդդիմացաւ, 60 հազարի (ՅՈՎ. 219) կամ 100 հազարի (ԱՐԾ. 266) բանակով իջաւ Տարոնի կողմերը: Ապումրուան թագաւորութեան խոստումով Ահմատէ շահուած էր, ուստի սխալ ճամսաներով Սմբատի բանակը Ապահունեաց կողմերը ժայռոտ եւ մացառուտ եւ անջուր կողմերը թափառեցուց, մինչեւ որ Թուխ գիւղին մօտ Ահմատի բանակին մատնեց: Տակաւին Սմբատի կողմը անպուգական քաջութեամբ կը դիմադրէր, երբ Ապումրուան իրեններով փախուստ կեղծեց, միւսներն ալ ստիպուեցան ցրուիլ, եւ Սմբատ ալ Բագրեւանդ ապաւինեցաւ (ՅՈՎ. 221):

693. ԱՓՇԻՆԻ ՅԱՐՉԱԿՈՒՄԸ

Սմբատի պարտութիւնը եւ Հայոց երկպառակութիւնը նորէն սրեցին Ափշինի ձգտումները, եւ նորոգեցին քանիցս չյաջողած Հայաստանի գրաւման դիտումը: Ամիրապետութեան գահին վրայ 892-ին Մըթամէտ-Պիլլահի յաջորդած էր իր եղբորորդին Մըթագէտ-Պիլլահ, իր բուն անունով Ահմէտ-Ապուլ-Ապպաս, խաղաղասէր եւ շինարար անձնաւորութիւն մը, որը ամուլ պատերազմներէ խորխելով ոստիկաններուն ինքնագլուխ իշխանութեանը չէր հակառակեր, որպէսպի ժողովուրդը հանդարտութեան մէջ բարօրութիւն գտնէ (ՎԵՐ. 455), մինչ ոստիկաններ իշխանութիւններ ընդարձակելու դիտմամբ պատերազմները կը շարունակէին: Հայաստան Ատրպատականի եւ Միջագետքի ոստիկաններուն հաւասարապէս ախորժելի բաժին մըն էր: Ափշին, *որ պպարսկային հարստութիւնն հպօրապէս յաղթութեամբ ի գլուխ եհան, ձեռնամուխ ախորժեաց լինել ի վերայ Հայոց*, եւ իբր օգտակար միջոց, նախ անոնց պառակտումը կը քաջալերէր, եւ առատ խոստումներով Սմբատէ բաժնելով իրեն կողմ կը շահէր (ԱՐԾ. 262): Գագիկ Ապումրուան Ահմատի հետ կատարած մեծ նենգութենէն ետքը, Ափշինի հետ ալ համաձայնութեան կը հետամտէր, եւ Վանայ մէջ *պուարձանայր պուարթանայր ի խրախ լինել, եւ պատմուճանեալ արքունական պգեստիւ` իր փառքերը կ'երազէր* (ՅՈՎ. 222), երբոր ամէն բան իրեն համար վերջացաւ: Երեք երիտասարդ իշխաններէն Գագիկը` *պահէր ընդարձակի հանեալ ի կապանաց բանտին Սեւանի*. Գագիկ առիթէն օգտուեցաւ, եւ Շապուհ ու Վահան ու Սարայ Ամատունի եղբայրները եւ Ապուսակր Վահունին, եւ ուրիշ երիտասարդներ ալ իրեն հետ միաբանելով (ԱՐԾ. 267) Ապումրուանի վրայ յարձակեցան եւ սպաննեցին, երբ սա հեծեալ *ի ջորուջ իւրում ճախր առեալ ճեմէր եւ ի ձիրնթացիկ ասպարէզն պգնայր* (ՅՈՎ. 222): Գագիկ շուտով եղբայրները ապատեց Նկանի եւ Կոտորի բերդերէն (§ 692), եւ միասին *տիրեցին իւրեանց բնիկ իշխանութեանն*: Սմբատ գոհ մնաց Ապումրուանի վրայ կատարուած վրէժխնդրութենէն, եւ երեքն ալ պատուեց, Աշոտը իշխանութեան, Գագիկը պօրավարութեան եւ Գուրգէնը մարպանութեան աստիճաններով (ԱՐԾ. 268): Մինչ այս մինդ այն, Ափշին իր մտադրութիւնը կը գործադրէր, եւ հիւսիսային կողմերը կ'երթար Ուտէացուց եւ Գուգարաց եւ Վրաց իշխանները շահելու, բայց չյաջողելով իջած

էր Վանանդ, Սմբատին վրայ քալելու: Իսկ սա կ'ապակինէր *յամուրս քարածայռ ձորոյն Խորուխեաց Տայոց*, իր կինը եւ նուն, ապատագունդ կիները եւ արքունական գանձերը Կարսի բերդին մէջ կ'ապահովէր, եւ Հասան Գնթունի նախարարը հրամանատարութեան կը կարգէր (ՅՈՎ. 225):

694. *ԶԱՆԱԶԱՆ ՇՓՈԹՆԵՐ*

Ափշին յարմարագոյն սեպեց Կարսը գրաւել, եւ այնչափ սաստկացուց պաշարումը, որ Հասան Գնթունի պարտաւորուեցաւ անձերու ապատութեան պայմանով անձնատուր ըլլալ. իսկ Ափշին *զբազմութիւն ուսմկին* ապատ կը թողու, այլ թագուհին ու հարսը ու ապատ կիները ու Հասան հրամանատարը կը պահէ, եւ *զգանձս եւ զկարասիս* ալ միատեղ առնելով Դուին կը տանի (ՅՈՎ. 226), ուստից յետոյ Պարտաւ անցած կ'երեւի (ԱՐԾ. 269): Պատմաբանը կը վկայէ թէ Ափշին *յաւէտ իմն զմեծարանս պատուասիրութեան* ցուցանել կ'ուզէ իր գերիներուն (ՅՈՎ. 226), թող չ'արդարանար ուրիշներուն *ողորմելի տեսակաւ* տարած ըսելը (ԱՍՈ. 148): Կարսի պաշարման վերջուելուն լուրին վրայ, Սմբատ այն կողմերը կու գայ, բայց յուսախաբ կը մնայ, եւ որովհետեւ ձմեռը հասած էր, Երասխաձորին մէջ Կաղպուան բերդը կը քաշուի ձմերել, եւ այնտեղէն կը սկսի Ափշինի հետ բանակցութեանց: Դեսպաններու երթելակը կ'երկարի երկուքին մէջ, որովհետեւ *ի միմեանս հարկանել թափել ջանային զմեղադրութիւն իրին գործելոյ*, եւ վերջապէս հաշտութիւն կը կնքուի, Սմբատի որդին Աշոտը, եւ Սահակ եղբօրը որդին Սմբատը՝ պատանդ, եւ Շապուհ եղբօր աղջիկը կնութեան տալով Ափշինի: Սմբատ պարտաւորեցաւ այդ պայմաններուն զիջանիլ, որովպէհեւ չէր տեսներ *զհարթայարմար միաբանութիւն նախարարացն ընդ ինքեան* (ՅՈՎ. 227): Շապուհ սպարապետ եւ արքայեղբայր անձամբ տարաւ իր աղջիկն ու եղբօրորդիները հաւանաբար ի Պարտաւ, եւ լաւ ընդունելութիւն գտաւ (ԱՍՈ. 148), եւ միասին *զհարսանեաց պարս պարեցին եւ զկաքաւսն կալաւեցին* (ՅՈՎ. 228), եւ Շապուհ դարձաւ Ափշինէ ընծաներ բերելով եւ *հաստատելով զթագաւորութիւն Սմբատայ* (ԱՍՈ. 148): Բայց Ափշին Սմբատի սահմաններէն չմեկնեցաւ, եւ *ոչ կամեցաւ գնալ ի դառնաշունչ ձմեռնային ժամանակին* (ՅՈՎ. 228): Նոյն պատճառով կ'երեւի թէ թագուհւոյն գերեզարձն ալ կը յետաձգուէր, վասնզի Ափշին վայն ճամբայ կը հանէր, երբ *ձմերային սգաւորութիւնն ի գարնանային բարեխառնութիւն օդոց յեղանակէր*, իսկ հարսը կ'երեւի թէ իր ամուսնոյն՝ պատանդ տրուած Աշոտ արքայորդւոյն հետ մնաց (ՅՈՎ. 229), երբոր Ափշին Ատրպատակն դարձաւ: Երբոր Ափշտի Սմբատի դէմ կը գործէր, աչքէ չէր վրիպեցուցած Արծրունի երեք իշխանները, եւ պանոնք փոխ առ փոխ իպեն մօտ կը հրաւիրէր դաւաճանելու դիտմամբ: Վերջին անեամ Գուրգէն էր, որ դաւը նմանալով հապիւ կը յաջողէր փախչիլ Շապուհ Ամատունիի օգնութեամբ: Այն ատեն Արծրունեաց դէմ ալ գունդ կը դրկէր՝ Սափի անուն ուրացեալ յոյնի մը գլխաւորութեամբ, եւ Արծրունի իշխաններ դէպի Աղբակ կը քաշուէին: Չմեռուան մէջ ալ գունդ կազմելով՝ ետ կը դառնային Մարդաստան գաւառի Համբոյրագան աւանի մէջ հաստատուած ԱՐաբական գունդը հալածելու, բայց յոգնած ու ցուրտէն նեղուած վիճակի մէջ, չէին յաջողեր, եւ բաւական գերիներ կը թողուին, որոնք Ափշինի կը զրկուէին եւ անոր հրամանով կը սպանուէին, միայն Արշակ Վարաժնունին կ'ապատէր Ափշինի նոր կնոջ Շապուհի աղջկան միջնորդութեամբ (ԱՐԾ. 270): Այդ ձմեռը, յորում անգամ մըն ալ Ափշին ու Սմբատ հաշտուեցան, պէտք է համեմատենք 896-է 897 ձմեռուան, որ կը պատասխանէ Հայոց 345 տարուոյ վերջին մասին: Այս հաշուով Կարսի պատերազմը տեղի ունեցած կ'ըլլայ 896-ի ամառնային միջոցներուն:

695. *ԳԷՈՐԳԻ ՄԱՀԸ*

Փամանկագրական կարգը կը հասցնէ մեզ Հայոց 346 տարուոյն, որուն ամանորը կ'իյնայ 897 Ապրիլ 16-ին, եւ որուն ընթացքին մէջ հետզհետէ երեք կաթողիկոսներ, Գէորգ Բ. եւ Մաշտոց Ա. եւ Յովհաննէս Ե. հայրապետական աթոռի վրայ գտնուեցան: Պատմաբանը թուականներ նշանակելու

սովորութիւն չունի, Աստղիկ է որ Գէորգի մահը կը դնէ 346 թուին (ԱՍՈ. 146), եւ նոյն 346 թուին կը դնէ եւս Յովհաննէսի ընտրութիւնը (ԱՍՈ. 147): Թէպէտ Արծրունին 347-ին կը դնէ Գէորգի մահը (ԱՐԾ. 273), սակայն վերջին օրեր Գառնիի մէջ գտնուած Մաշտոցի գերեզմանը՝ վճռական կերպով խնդիրը կը պարզէ, քանի որ յստակ կերպով կարդացուած է անոր վրայ. *ՅԽԶ ԹՎ Ի ԸՍ ՓՈՒՆԵՑԱԻ ՏՐ ՄԱՇՏՈՅ* (ԲԲԳ): Միւս կողմէ Մաշտոցի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը բացայայտ կերպով ճշդուած է *ամիսս օթն միայն* (ՅՈՎ. 230), որով իրաւունք կ'ունենանք 897-ի ամառուան սկիզբը դնել Գէորգի մահը, եւ 898-ի սկիզբները Յովհաննէստ ընտրութիւնը: Գէորգ իր մահուան ատեն կը գտնուի ի Վասիւրական, եւ որովհետեւ նա ոչ Սմբատի հետ գժտած եւ ոչ Սմբատէ բաժնուած էր, կը մնայ միայն ըսել, թէ Արծրունի իշխաններու շփոթ կացութիւնը եւ անոնց մէջ տիրող պառակտումներն էին, որ ծերունի հայրապետը ստիպած էին այն կողմերն երթալ, եւ իր հեղինակաւոր ձայնով համերաշխութիւն եւ գործակցութիւն հաստատել: Դունի երկրաշարժէն ետքը Գէորգ եկած էր Վաղարշապատ բնակիլ (§ 690), բայց հայրապետանոցը իր հաստատուն տեղը կորսնցուց, եւ Գէորգ աստանդական դիրքի պարտաւորուեցաւ: Նախընթաց յօդուածներու մէջ քիչ մը ընդարձակօրէն պատմեցինք պատերազմներու եւ պառակտումներու քաղաքական եղելութիւնները, որք թերեւս օտար էին եկեղեցական պատմութեան պահանջներէն: Բայց կամաւ մտանք մենք այդ մանրամասնութեանց, որովհետեւ անոնք պիտի տային մեզի Գէորգ կաթողիկոսի վերջին տարիներուն գործունէութեան կերպարանը: Գէորգ բոլոր իր ընթացքը երկրին քաղաքական վերանորոգման յատկացուց, եւ եթէ մէկ կողմէն բարեբախտ եղաւ Հայոց նորոգեալ թագակապ իշխանութեան օրհնողն ու նուիրագործողն ըլլալ, եւ երկու արժանաւոր անձերու գլուխները արքունի թագով պսակել, միւս կողմէն չարաչար եւ բուռն նեղութեանց ալ մատնուեցաւ իր մշտնջենաւոր հաշտարարի դերին մէջ, թէ ներքինները իրարու եւ թէ ներքինը արտաքինին հետ կապելու: Վերջին տարիներու դիպուածներն ալ, ինչպէս են Ապումրուանի նենգամիտ գործերը, Արծրունեաց փոխադարձ հակառակութիւնները, Ափշինի բռնական ձեռնարկները, արքայեղբօր աղջկան բռնակալի մը հաճոյից յանձնուիլը *յանօրէն ամուսնութիւն* (ԱՐԾ. 271), ասոնք ամէնքը հարկաւ անտարբեր պիտի չթողուին Գէորգի պէս բարեսէր եւ բարեսիրտ եւ բարեացակամ վգացում ունեցող մէկը, *արդարամիտ եւ պարզ սրտիւ այր Աստուծոյ* ըսելու չափ փափկապագաց եւ փափկանկատ: Վասպուրականի որ քաղաքը վախճանած ըլլալը գրուած չէ, միայն թէ յիշուած է թաղման տեղը՝ ուր *տարեալ համախումբ քահանայից եւ իշխանաց աշխարհին եղին* բազմաշխատ ծերունույն մարմինը, որ է Վանայ մօտ եղող Չորովանքը (ՅՈՎ. 228), Ահեւականք եւ Կոխպանք գիւղերու մէջտեղը, Ս. Հռիփսիմէի Լուսաւորչաշէն եկեղեցույն մօտ (ԱՐԾ. 241), ուր կը պահուէր Լուսաւորչի գաւազանը եւ շարժական սեղանը (ՅՈՎ. 228), եւ է այժմեան Սալնապատի Ս. Գրիգոր վանքը՝ Կոխպանց գիւղին մօտ: Հաւանական կ'երեւի որ մահը Վանայ մէջ եղած ըլլայ:

Տ. ՄԱՇՏՈՅ Ա. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ

696. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

Երբոր Գէորգ կաթողիկոսի մահուան գոյժը հասաւ Շիրակաւան, Սմբատ թաեաոր պահ մը հանդարտած էր, զի Ափշին իր սահմաններէն հեռացած էր, թագուհին գերութենէն դարձած էր, թէպէտ սիրելիներէն պատանդներ յանձնուած էին, ուստի *թագաւորն եւ համապգիք իւր*, այսինքն է Բագրատունեաց հետ ազգակից եւ խնամի իշխաններ, ինչպէս էին գրեթէ բոլոր հայ նախարարները, *գահամեծար իշխանքն եւ պատուական արք ազատք*, յաջորդի ընտրութեան փութացին, եւ առանց տարակուսանաց համաձայնեցան հայրապետական աթոռ բարձրացնել Սեւանի անապատին առաջնորդ Մաշտոց վարդապետը (ՅՈՎ. 229): Նորա նախընթացը պատմած

ենք արդէն (§ 677), բացատրելով նաեւ Գէորգի հետ ունեցած խնդիրը (§ 678), Գէորգի ամբաստանութեան առիթին բռնած ընթացքը (§ 687), եւ Դուիւնի երկրաշարժին պարագային գրած նամակը (§ 620): Մաշտոց հռչակուած էր իր *Ճգնաւորական հանդիսիւ եւ իմաստասիրական արհեստիւ* (ՍԱՄ. 95), ամէնքը սքանչացած էին *ընդ գեղեցկայարմար խորհրդական գնացս նորա* (ՅՈՎ. 229), որ *մեծաւ ճգնութեամբ* ապրած էր, *միահանդերձ եւ բոկոտն*, այնպէս որ վամս *քառասուն հաց ոչ եկեր եւ ջուր ոչ արբ* (ԿԻՐ. 45), *լոկ բանջարով պահակաւոր պէտսն վճարեալ* (ՅՈՎ. 229): Հետեւաբար իբրեւ կենդանի սուրբ մը հանեցին վայն իր անապատէն, եւ *կացուցին յայտո սրբոյն Գրիգորի*, ուր ձեռնադրութեան խօսք չլինելը, երդէն Մաշտոցի եպիսկոպոսական աստիճան ունեցած ըլլալուն նշան կը նկատենք: Մաշտոց առանց դժուարութեան համակերպած է իրեն եղած կոչումին, նպատակ ունենալով *սքանչելագործ գովելի վարդապետութեամբ իւրով եկեղեցւոյ բարեկարգութեան աշխատիլ*, ինչպէս որ իրօք ալ գործի ձեռնարկով *շինէր, հաստատէր եւ յարդարէր ի կրագս բարեաց գնացից եւ գարծոց պօտոս իւր հաւատացեալ*: Այլ աւաղ որ շատ կարճատեւ եղաւ Մաշտոցի հայրապետութիւնը, *ամիսս եօթն միայն* (ՅՈՎ. 230): Անակնկալ մահուանը ոչ մի բացատրութիւն չի տար Պատմաբանը, որ իր աշակերտն, ապակիցն ու յաջորն է միանգամայն: Տարիքն ալ չի յիշեր, որ յոյժ յառաջացած տարիքին վերագրենք արագահաս մահը: *Ոմանց հասեալ ի ծերութիւն պարարտութեան* ըսելն ալ (ԿԻՐ. 45), աւելի արդիւնաւոր ծերութեան իմաստն ունի, մանաւանդ որ Յայսմաւուրքը *ի վայթսնամեայ հասակի* կաթողիկոսացած կ'ըսէ (ՅԱՍ. Բ. 187), որ անկած տկարութեան տարիք չէ: Հիներուն մէջ տարիք նշանակուած չենք գտներ, եւ երեւի թէ *պամս քառասուն* ճգնողական կեանք վարած ըլլալուն վրայ հիմնած են, քսան տարեկան վանք մտած ենթադրելով: Մենք պիտ միտինք Մաշտոցի կենցաղական փոփոխութեան վերագրել սակաւօրեայ կաթողիկոսութիւնը: Մարդկային մարմինը որեւիցէ կացութեան ունակութեամբ՝ անոր կ'ընտելանայ, եւ անկէ յանկարծ ետ չի կրնար դառնալ, ըլլայ ալ ամենախիստ պրկման վիճակը: Մաշտոցի ալ դիւրին պիտի չըլլար քառասուն տարիներէ ի վեր ունակութեամբ հաստատած կեանքը փոփոխել, եւ ոչ եւս միահանդերձ, բոկոտն, առանց հացի եւ ջուրի, լոկ բանջարով ու թրջած՝ եւ ոչ իսկ եփած ընդեղէնով կեանք վարել հայրապետանոցի մէջ, ուր պարտաւոր էր նաեւ արքունական ճոխութեանց մասնակցիլ, եւ ժողովրդական եւ իշխանական կեանքին համակերպիլ: Հարկաւ այդ փոփոխութիւնն է, որ չարաչար պղծեց Մաշտոցի վրայ, եւ առաջին անգամ ստամոքսը կրեց անոր ձախող հետեւանքը, եւ վերահաս ախտ մը կարճեց անոր սրբակրօն կեանքին թելը:

697. ՄԱՀ Ն ՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԸ

Մաշտոցի սակաւօրեայ կաթողիկոսութեան միջոցը նշանաւոր եղելութեանց առիթներ չունեցաւ, վասնպի Ափշին նոր էր հաշտութիւն կնքած, եւ ծշնամութիւնները վերանորոգելու պատեհ ալ կը պակսէր, որով խաղաղութեամբ անցան Մաշտոցի եօթը ամիսները: Նորա մահուան օրը ճշդել դժուար կ'ըլլայ Յայսմաւուրքին տուած թուականով, որ սահմի 4-ին ըամ Հոկտեմբերի 13-ին կը դնէ Մաշտոցի յիշատակը (ՅԱՍ. Բ. 187): Այս համեմատութիւնը անշարժ տոմարի գրութեամբ է, որ այն ատեն դեռ կազմուած չէր, եւ շարժական տոմարով սահմի 4-ը 346-ին կը պատասշանէր Յունիս 18-ին: Արդ ամանորը Ապրիլ 16-ին սկսած լինելով, նոյն տարւոյն մէջ սկսուած կաթողիկոսութեան եօթնամսեան չէր կրնար Ապրիլէ Յունիս միջոցին մէջ պարունակուիլ: Դժբախտաբար Պատմաբանն ալ օրերու կամ տօներու յիշատակութիւն մը չունի, որ անոնց ուսումնասիրութեամբ հաւանական հաշիւ մը կազմէինք: Կը մնայ ուրեմն որ Հայոց 346 թուականին մէջ երեք կաթողիկոսներու իրարու յաջորդած ըլլալը պինդ բռնելով՝ հետեւցնենք, որ թերեւս սահմի 4-ը, որ է 897 Յունիս 18-ը, Մաշտոցի ընտրութեան թուականը ըլլայ, որով անկէ 7 ամիս յառաջելով 898-ի Յունուարի վերջերը տեղի ունեցած կ'ըլլայ անոր մահը, եւ 898 Փետրուարին

կ'իյնայ Յովհաննէսի կաթողիկոսանալը, տակաւին Հայոց 346 տարին չլրացած, որուն վերջը կ'իյնայ Ապրիլ 15-ին: Մաշտոցի համար նշանաւորագոյն պարագան անոր անունին Յայսմաւուրքին մէջ անցած ըլլալն է, *Յիշատակ սուրբ հայրապետին մերոյ Մաշտոց վարդապետին* մակագրութեամբ (ՅԱՅ. 121), որուն ոչ ատենը կրնանք ճշդել եւ ոչ որուն իշխանութեամբ անցած ըլլալը: Թերեւս նոյնինքն իր աշակերտ եւ յաջորդ կաթողիկոսն էր այդ ընողը, թէպէտ Յայսմաւուրքի կատարեալ կազմութիւնը աւելի ուշ տեղի ունեցած է: Մաշտոցի *նշխարք ոսկերաց հանգուցեալ եղեն ի Գառնի, մերձ առ հովանոցին Խոսրովիդիստոյ, զոր էր շինեալ Տրդատայ Հայոց արքայի* (ԱՍՈ. 147), կամ աւելի յետին ժամանակաց բացատրութեամբ, *հուպ առ պարմանալի բախտն Տրդատայ*, հաւանաբար Գառնի մեռած ըլլալուն համար: Նոյնտեղ *շինեցին ի վերայ նորա վայելուչ եկեղեցի* (ԿԻՐ. 46), սրբութեան համբաւը կանուխէն տարածուած ըլլալուն: Մաշտոցի գերեզմանը երեւան եկաւ վերջին ատեններ Գառնիի մէջ կատարուած պեղումներուն կարգին, եւ վրան յստակօրէն կը կարդացուի ՅԽԶ հայկական թուականը (11 ՈՍՏ. 562):

698. ՄԱՇՏՈՅ ԾԻՍԱՐԱՆ

Մաշտոց անունը յատկացուած է Հայ Եկեղեցւոյ ծիսարանին, եւ որովհետեւ երկու նշանաւոր Մաշտոցներու կը հանդիպինք պատմութեան մէջ, Մաշտոց Մեսրոպի եւ Մաշտոց կաթողիկոսի, խնդրի տեղի կու տայ ծիսարանին տրուած կոչումին ծագումը: Շատերուն կարծիքն է, թէ Սա, Մաշտոց կաթողիկոսը, *կարեաց զգիրսն որ ըստ իւր անուան Մաշտոց կոչի, ժողովեալ զամենայն կարգեալ աղօթս եւ զընթերցմունս ի միասին յարմարեալ յաւելուածով իւրմէ* (ԿԻՐ. 45), մինչ ուրիշներուն տեսութեամբ աւելի պատուաւոր կը նկատուի Մաշտոց Մեսրոպի վերագրել, մանաւանդ որ ծիսական կարգեր անդստին հինգերորդ դարէն կազմուած էին (§ 196): Բայց մենք հաւանականագոյն պիտի դասենք Մաշտոց կաթողիկոսին վերագրել անունը, որովհետեւ Մաշտոց անունը ոչ թէ ծիսական կարգերը կազմելէն է առնուած, այլ անոնք նիւթապէս հատորի մը մէջ ամփոփելէն: Եթէ անունը ծիսական կարգեր կազմելէ առնուէր, ոչ թէ Մեսրոպի այլ Սահակի անունը պէտք էր գործածուէր, վասնզի պատմութեան համեմատ Սահակ եղած էր անոնք կազմողը, եւ հայրապետական իշխանութեամբ հաստատողը, ինչ որ Մեսրոպ չէր կրնար ընել: Իբրեւ ոչ անարգելի դիտողութիւն կ'աւելցնենք, թէ Մեսրոպ վարդապետին Մաշտոց անունը աւելի գործածական չէր եղած իր ժամանակ, որ գիրքին ալ տրուէր, եւ թէ նա աւելի Մեսրոպի առաջին անունը Մաշթոց է գրուած, եւ ոչ Մաշտոց, ինչպէս հաստատուն կերպով գրուած է թէ ծիսարանին եւ թէ կաթողիկոսին անունը: Վերջապէս պէտք չէ ենթադրել որ Մաշտոց քանի մը ամսուան կաթողիկոսութեան մէջ այդ գործը գլուխ հանած ըլլայ, վասնզի ըրածը հայրապետական իշխանութեան պէտք չունէր, այլ պարզապէս գրչութեան եւ գրագրութեան գործ մըն էր, որուն շատ յարմար կու գար Սեւանի առանձնութիւնը, իր գրական կեանքը եւ ուսումնական աշխատասիրութիւնը:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ե. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏԱՑԻ

699. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Յովհաննէսի ծագումը, իր իսկ խօսքով, եղած է *ի դաստակերտ Դրասիկերտէ* (ՍԱՄ. 277), որ աւելի ուղղութեամբ Դրասխանակերտ կոչուած է, եւ է հին դաստակերտ Արտաշէսի, որ Տրդատէ Կամսարի շնորհուցաւ (ԽՈՐ. 177): Ուրիշներ Յովհաննէսը *ի քաղաքագեղջէն Գառնոյ* (ԿԻՐ. 46), կամ *ի Դըւնայ* (ԱՍՈ. 147) կ'ըսեն, ինչ որ կրնանք մեկնել Դրասխանակերտին յիշեալ երկու նշանաւոր տեղերուն մէջտեղ աննշան գիւղի վերածուած ըլլալովը, վասնզի սովորութիւն է գլխաւոր քաղաքին անունով յիշատակել աննշան գիւղերէ եղող անձերը: Դրասխանակերտին

աննշան տեղ դարձած ըլլալուն նշանն է, որ յետիններէն ոչ ուստեք կը գտնենք անոր բուն գիրքին բացատրութիւնը: Յովհաննէս *ըստ արեան* կամ *ըստ մարմնոյ, հարապատ եւ մերձաւոր* էր Մաշտոց վարդապետին (ՍԱՄ. 277), եւ այդ բառերուն իմաստով՝ յարմար է եղբօրորդի կամ քեռորդի ենթադրել: *Ի մանկութենէ* մտած էր անոր աշակերտութեան (ՅՈՎ. 230) Արտաւապի եւ Սեւանի վանքերուն մէջ, այլ ընթացքը լրացնելով անցած էր հայրապետանոցի պաշտօնէութեան Գէորգի օրէն (§ 691), եւ թերեւս իր այնտեղ ստացած ազդեցութեան հետեւանքն էր՝ Մաշտոցի ալ հայրապետութեան կոչուիլը: Ասոր նշան կրնայ ընդունիլ, որ *յետ սուղ ժամանակաց փոխադրութեան կենաց առ ն Աստուծոյ* (ՍԱՄ. 277), ինքն Յովհաննէս՝ թագաւորին եւ իշխանաց եւ եկեղեցական դասուն բռնադատութեամբ, անմիջապէս կը կոչուի յաջորդել իր ապագակցին եւ վարդապետին, որուն հարկաւ թեւ թիկունք ալ էր կաթողիկոսարանի գործերուն մէջ, որոնց նուազ փորձառու կ'ենթադրուէր Սեւանի անապատականը: Յովհաննէսի կաթողիկոսութեան պարագաները պատմելու համար մեր առջեւը առատահաս աղբիւր ունինք իր իսկ գրած պատմութիւնը, որուն ամբողջ կէս մասը կատարեալ ինքնակենսագրութիւն մըն է, հանգամանօրէն պատմուած, միայն թուականներու յիշատակութիւնը ընտանեկան չէ եղած Պատմաբան կաթողիկոսին, որ իբրեւ մականուն ստացած է իր աշխատասիրութենէն առնուած կոչումը: Յովհաննէս իրեն համար կ'ըսէ, *թէ ինեւ հանդերձ լցեալ եղեւ թիւ յորելեանին յիսներեկի համարոյ հայրապետութեանս Հայոց, որ սկիզբն առ յերջանիկ եւ սուրբ Լուսաւորչէն Գրիգորէ մինչ ցարդ եւս* (ՍԱՄ. 277): Եւ այս կատարելապէս կը համաձայնի մեր ցուցակին ալ, ըստ որում Յովհաննէս յիսներորդ կաթողիկոս է, եւ անգամ մըն ալ կը հերքուի Սուրմակն ու Բագարանցին կաթողիկոսներու ցուցակին անցնողներուն դրութիւնը: Սովորաբար Պատմաբանը՝ Յովհաննէս Զ. անունով նշանակուած է նոր պատմագիրներէ եւ ցուցակագիրներէ՝ Բագարանցի հակաթող թուաբերութեան խառնելով, ինչ որ մենք չընդունեցանք, եւ ըստ այնմ կապմեցինք Յովհաննէսներու շարքը (§ 389), որուն համեմատ Հինգերորդ պէտք է յիշուի Դրասխանակերտացի Յովհաննէսը:

700. ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ ԵՒ ՎԱՆՔԵՐ

Յովհաննէսի առաջին հայրապետական գործն եղաւ Երազաւորս կամ Շիրակաւան քաղաքին մէջ թագաւորական ապարանքին մէտ Սմբատի հիմնարկած եւ աւարտած մեծ եկեղեցւոյ նաւակատիքը կատարել (ՅՈՎ. 231): Ժամանակիս իշխաններուն մէջ մրցակցութիւն մը կար եկեղեցիներ եւ վանքեր կառուցանելու եւ շէնացնելու, եւ անոնք կալուածներով ճոխացնելու, եւ այդ մասին համամիտ կը գործէին Բագրատունի եւ Արծրունի եւ Սիւնի երեք տուններն ալ: Ոչ միայն ժամանակակից պատմիչներ երկարօրէն կը նկարագրեն անոնց առատաձեռնութիւնները եւ մեծագործութիւնները, այլ եւ ինչչափ որ հնութեանց յիշատակներ եւ Հայ ճարտարութեան մնացորդներ կան այժմ Հայաստանի մէջ, չըսեմ ամբողջաբար, այլ գրեթէ ամբողջաբար այդ ժամանակներու շինուածներ են: Այդ շինարար հոգւոյն շարժառիթը աւելի քան մեծագործութեան փառասիրութիւնը, բարեպաշտական պագցում մըն էր, որուն իբրեւ նմոյշ կրնայ առնուիլ Շապուհ Բագրատունիի, Սմբատի եղբօր յայտարարութիւնը, *թէ իմացայ եւ ծանեայ թէ ամենայն փառք եւ մեծութիւն սպասելոց են եւ վաղիւ կորնչելոց*, եւ Վահեվանքի եկեղեցւոյն շինութիւնը յիշելով կը յարէ, *թերեւս լիցի ողորմութիւն յայնմ աւուր, յորժամ բանքն սպառին եւ գործքն թագաւորեն* (ՕՐԲ. Բ. 226): Տեղագրական աշխատութեան կը պատկանին այն բազմաթիւ յիշատակները, զորս Արծրունին Արծրունիներէ, Օրբէլեան Սիւնիներէ, եւ Պատմաբանը Բագրատունիներէ հիմնարկուած եւ նորոգուած, եւ կալուածներով ճոխացած եկեղեցիներու եւ վանքերու վրայ գրած են, այլ մենք վանց կ'ընենք յառաջ բերել մեր պատմութեան կարգին:

701. ՆՈՐ ՅԱՐԶԱԿՈՒՄՆԵՐ

Երբոր Հայաստանի մէջ գոհացուցիչ հանդարտութիւն կը տիրէր, Սմբատ թագաւորի բարեմիտ, բայց ոչ թերեւս կշռադատ մի գործը, առիթ տուաւ երկրին մէջ նախանձի կրակը վառել, եւ դուրսէն ալ բռնութեան հրդեհը հրաւիրել: Ատրններսէհ Վրաց իշխան կամ բղեշխ կամ կիւրապաղատ, առջի օրէն Սմբատի համակիր եւ օգնական գտնուած էր, Աբաս սպարապետի խլրտումներէն սկսելով (§ 655): Սմբատ ուզելով իր երախտագէտ բարեկամութիւնը յայտնել, անոր թագաւորական անուն եւ պատիւ կը շնորհէր, եւ *երկրորդ իւրոյ տէրութեան զնա հաստատէր* (ՅՈՎ. 232): Սմբատի ստեղծած նորութիւնը բոլոր Հայ իշխաններուն փափաքը կը սրէր իրենք ալ թագաւոր հռչակելու, եւ երբ չէին ընդունէր ուզածին, Ափշինի ականջը կասկածոտ խօսքեր կը հասցնէին Սմբատի նկատմամբ: Ափշին պատեհ կը սեպէր թշնամութիւնը նորոգելու, եւ կասկած չտալու համար, նախ դէպի Տփղիս կ'արշաւէր, անկէ յանկարծուտ Շիրակ իջնելու համար: Սմբատ ըստ սովորութեան Տայոց լեռները կ'ապաւինէր, եւ կը յաջողէր շուտով այնչափ բանակ մը հաւաքել, որ Ափշին վարնուելէ կը խուսափէր, եւ բարեկամական ողջոյնի եկած ըլլալու ձեւը տալով, եւ իր որդին Դեւդատը ներքինապետին խնամակալութեամբ Սմբատին յանձնելով՝ Դուին կըթողուր, եւ ինքն Ատրպատական կը մեկնէր առաւելագոյն պօրութեամբ դառնալու դիտմամբ: Այդ առթիւ Սահակ արքայեղբօր այրին, ընծաներով Ափշինը կը համոզէր, եւ պատանդ տրուած Սմբատ որդին ետ կ'առնէր: Սմբատ որդին ետ կ'առնէր: Սմբատ թագաւոր ալ ներքինապետը կը շահէր եւ իրեն մտերիմ կ'ընէր, եւ անոր ձեռքով իր Աշոտ որդին եւ անոր կինը պատանդութենէ, եւ Մուշեղ որդւոյն կինը գերութենէ կ'ազատէր: Ափշին կատղած մեծ պօրութեամբ Սմբատի դէմ ճամբայ կ'ելլէր, բայց նպատակին չհասած, ժանտ հիւանդութիւն մը կը տարածուէր բանակին մէջ, շատեր կը կոտորուէին, ինքն Ափշինն ալ չարաչար ախտով կը մեռնէր, եւ այսպէս վտանգը կը փարատէր: Դեւդատ զինքն ապահով չզգալով Դուինէ կը փախչէր, եւ Եուսուֆ կամ Յուսուփ որդի Սաճի, Ափշինի եղբայրը, Ատրպատականի ոստիկանութեան կը յաջորդէր: Սակայն անմիջապէս թշնամութեանց չէր ձեռնարկեր, պէտք ունենալով հարկաւ նախապէս իր դիրքը ամրացնել, եւ իր բռնութեանց միջոցները կարգադրել: Յուսուփի անունը պատմութեան մէջ զուգակշիռ է Բուղայի անունին, եւ թերեւս բանով մը անիկա ալ կը գերազանցէ: Ափշինի մահը, Հայոց 347 թուին նշանակուած ըլլալով (ԱՐԾ. 273), ի դէպ է տարւոյն երկրորդ կիսուն մէջը 899-ին գարնան սկիզբը դնել եղելութիւնը:

702. ՅՈՎ ՀԱՆՆԷՍ ԵՒ ԱՐԾՐՈՒՆԻՔ

Վասպուրականի իշխաններուն ոխերիմ թշնամի մը եղած էր Հասան Արծրուն, *դենադարձ* կամ ուրացեալ Վասակի որդին եւ Աշոտ Արծրունիի հօրաքեռորդին, որ Սեւանի բերդին մէջ ամրացած էր, շարունակ քսութեամբ գրգռած էր Ափշինը ազգականներուն դէմ եւ ինքն ալ դավաճանութիւններ կը լարէր որչափ որ կրնար: Սոյն այս 899 տարւոյ վերջերը, ձմեռնային միջոցին, Աշոտ Արծրունի Վասպուրականի իշխանը, Լուսբայ գաւառի Փարակ (ԱՐԾ. 309) կամ Փորակշամբայ (ՅՈՎ. 239) ձորը, Պղուանք գիւղը կը գտնուէր, երբ Հասան կարծելով դիւրաւ Աշոտը ձեռք ձգել, հետիոտն գունդով մը կու գայ վայն պաշարել, երբ ներսը անհոգ հանգիստի գրայ էին: Երդիքէն ներս մտնելու դիտմամբ, նիպակին ոյժ տալով տանիքին վրայ կը բարձրանայ, սակայն ուժգին ցատկելէն տանիքը կը չոքի, եւ Հասան զինքը Աշոտի մարդիկներուն մէջ կը գտնէ, որոնք զինքը իսկոյն կը կալանաւորեն, եւ իր լարած թակարդին մէջ ինքն կը բռնուի: Աշոտի համար բարեդէպ միջոց մըն էր Սեւանը գրաւելու, ուստի բերդին վրայ քալելով, Հասանի ապատութեան փոխարէն բերդը կը պահանջէր: Բերդակալները, որոնց մէջ էին եւս Հասանի մայրը եւ համամայր մէկ եղբայրը, թէպէտ յանձնելու մտադիր, բայց չէին վստահեր Աշոտի խոստումին:

Իրողութիւնը թագաւորին եւ կաթողիկոսին ականջը հասնելով, անմիջապէս միջնորդութեան կը ձեռնարկէին, եւ պէտք կ'ըլլար որ Յովհաննէս անձամբ Աշոտին երթայ գործը վերջացնելու, եւ կը յաջողէր իսկ առնուլ *յետկար սաստիկ երդմանց, լուծանել թողուլ ողջանդամ եւ անվնաս ԿՀասան*: Կաթողիկոսը միւս կողմէն ալ բերդակալները կը համոզէր, եւ իրօք բերդը Աշոտի կը յանձնուէր, բայց Հասան չէր թողուեր հակառակ կաթողիկոսին պահանջման եւ Աշոտի եղբօր Գագիկի միջնորդութեան: Վերջապէս Աշոտ Հասանի երկու աշուրները կուրցնել տալով ապատ կը թողուր: Կաթողիկոսին ծանր կու գար Աշոտի ուխտադրուժ երդմնապանցութիւնը, եւ իր եկեղեցական հեղինակութիւնը կը գործածէր. Իսկ իմ, կ'ըսէ, *յաւետարանական իշխանութիւն ի գործ արկեալ, եւ բանիւ սահմանականաւ կապեալ զիշխանն, տրտում թախծանօք անցեալ գնացի* (ՅՈՎ. 242): Յովհաննէսի այդ ընթացքը ցոյց կու տայ անոր հաստատամիտ բնաւորութիւնը, վասնզի ստէպ չենք հանդիպիր *բանիւ կապելու* կամ բանադրելու վճիռներուն: Բայց կ'երեւի թէ Սմբատի միջնորդութեամբ շուտով վերցուած է եկեցեղական կապանքը, որովհետեւ անմիջապէս պիտի տեսնենք երկուքը միասին պատերազմի ելած: Իսկ Հասանի համար կը վկայէ Արծրունին, թէ *զրկեալ ի զգալի լուսոյն, ոգւոցն բացան աչք, եւ իսկոյն կրօնաւորեալ կեայր սրբութեամբ մինչեւ ցօր վախճանի իւրոյ* (ԱՐԾ. 310):

703. ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԱՐԾՐՈՒՆԻՔ

Յիշեցինք ուրիշ տեղ որ Հայաստանի մէջ Հայ իշխաններու նման Տաճիկ իշխաններ ալ կային, որոնք Հայոց թագաւորին ձեռաց ներքեւ էին իբրեւ աւատապետ, եւ ասոնց գլխաւորները կը գտնուէին Դրւնայ եւ Ապահունեաց գաւառները: Ապահունեաց կողմը այդ միջոցին կ'իշխէին Աբդրոհամանի կամ Ապտիւրրահմանի որդիքը՝ որք Կայսիկ կոչուած են, եւ քաջաւերուելով Ատրպատականի ոստիկանին Հայոց բարեկամ չըլլալէն, զլացան հարկին սակը վճարել: Սմբատ պարտաւորուեցաւ պատերազմի ելլել 902-ին, եւ իրեն օգնութեան փութաց Աշոտ Վասպուրականի իշխանը, մէկտեղ ունենալով Մոկաց Գրիգոր եւ Անձեւացեաց Ատոմ իշխանները իրենց գունդերով: Ասկէ կը հետեւցնենք թէ Յովհաննէսի բանադրանքը արձակուած պէտք էր ըլլար: Կայսիկները մէկ կողմէն հաշտութիւն կը խնդրէին, եւ միւս կողմէն անակնկալ յարձակում կ'ընէին Սմբատի գունդին վրայ, որ անակնկալի հանդիպելով ետ կը քաշուէր: Բայց Վասպուրականցի նիպակակիցներ վրայ կը հասնէին եւ թշնամին ետ կը մղէին, եւ Կայսիկները հաշտութեան կը ստիպէին, թէ հարկը եւ թէ քանի մը քաղաքներ տալու պայմանով (ԱՐԾ. 277): Աշոտ իրեն օգնականներով յաջորդ տարին ալ, 903-ին, օգնութեան եկաւ Սմբատ թագաւորին, երբոր Սմբատ Սիւնեաց իշխան ուլեց հարկը զլանալ, եւ իբրեւ թագաւոր՝ ուղղակի Ատրպատականի ոստիկանէն կախում հաստատել: Սմբատ Սիւնի չյանդգնեցաւ իր վրան եկած բանակին ընդդիմանալ, եւ Աշոտը միջնորդ բռնեց խաղաղութեամբ գործը վերջացնելու, եւ եղբօրը Սահակ Սիւնիի հետ, հարկին գումարը յղեց, եւ առանց արին թափելու գործը վերջացաւ (ԱՐԾ. 278): Բայց Աշոտ չկրցաւ երկար վայելել Սմբատի հովանաւորութեամբ կազմած նոր դիրքը: Տարի մը ետքը Նախիջեւան կ'երթար, զոր Սմբատ թագաւոր իրեն տուած էր՝ ստացած օգնութեանց փոխարէն, երբ տկարացաւ ծանր հիւանդութեամբ, զոր *անմերձենալի ճարտարաց բժշկական ձեռնարկութեան* կ'անուանէ պատմիչը, եւ *որովայնացաւութիւն* կը կոչէ: Աշոտ 40 օր անկողին մնաց Նախիջեւանի մէջ եւ 29 տարեկան վախճանեցաւ արեգի 4-ին Երեքշաբթի օր մը (ԱՐԾ. 279) որ կրնայ յարմարիլ 904 Նոյեմբեր 13-ին: Արծրունի պատմիչը երկար գովեստներ եւ ողբեր կը գրէ իր Արծրունի իշխանին վրայ, որուն մահուան ատեն, կ'ըսէ, *ես իսկ առընթեր գողով անվրիպագոյն իրալեկ եղէ* անոր հաւատքին մեծութեան (ԱՐԾ. 281), մինչ Պատմաբանը երդմնապանցութիւնը յիշելով՝ *տգիտութիւն յանդգնութեան* կը վերագրէ Աշոտի, եկ տարածամ մահն ալ կերպով մը իբր անոր

հետեւանք կը նկատէ (ՅՈՎ. 242): Վասպուրականի իշխանութիւնը անցաւ եղբօրը Գագիկին, որ միւս եղբօր Գուրգէնի հետ երկուքի բաժնեց Արծրունեաց իշխանութեան գաւառները (ԱՐԾ. 282): Միւս կողմէն Սմբատ ալ կորսնցուց իր Շապուհ եւ Դաւիթ եղբայրները, եւ սպարապետութիւնը տրուեցաւ Շապուհի որդւոյն Աշոտին (ՅՈՎ. 244):

704. ՅՈՒՍՈՒՓԻ ՅԱՐԶԱԿՈՒՄԸ

Երբոր Յուսուփ Ատրպատականի ոստիկան եղաւ, Սմբատ պատեհ սեպած էր նոր ոստիկանին հետ նոր ընթացք բռնել, եւ Ատրպատականի հետ յարաբերութիւնները խլել, ինչ որ իր մեծ նպատակն էր: Այդ դիտմամբ ղրկած էր *դեսպակս եւ ընծայս գեղեցկայարմարս Իսմայէլեան ամիրապետին ի Բաբելոն*, որ էր տակաւին Մըթագէտ-Պիլլահ, որ վաղվաղակի խնդութեամբ զոր խնդրեացն կատարէր, եւ այս առթիւ Սմբատը նորէն կը մեծարէր, զրկելով *զգեստ արքունական եւ թագ արքայական, եւ կամար ականակապ ի համակ ոսկւոյ, եւ սուսեր պատուական, եւ երիւարս իբրեւ օղագնացս իմն՝ կազմուածով գինուց եւ զարդուց*: Սմբատ այն ատեն իր յաջողութեան վրայ մեթապէս գոհ մնաց, եւ *յոյժ ուրախ լեալ զուարթացեալ զուարճացաւ* (ՅՈՎ. 244): Ափշինի մահը հաշուեցինք 899-ի գարունին (§ 701), նոյն տարւոյ ամառուան մէջ լրացած կ'ըլլան այդ բանագնացութիւնները, եւ աշունի մօտ պէտք է դնել Յուսուփի յարձակումը, որ նոյնիսկ ամիրապետէն ընդվզելով, ուկեց Հայերը իրեն հպատակեցնել (ՅՈՎ. 246), իսկ ամիրապետը ուրիշ հպատակներու հետ Սմբատին ալ հրամայեց որ Յուսուփի դէմ պատերազմի (ԱՍՈ. 150): Յուսուփ Փայտակարանի եւ Ուտիի փամբով Հայաստան իջաւ, եւ մինչեւ Դուին ու Շիրակ յառաջացաւ, ուր Սմբատի կողմէն պատրաստուած զօրաւոր բանակը տեսնելով կասեցաւ, եւ իր Ասորի քրիստոնեայ քարտուէարը դեսպան ղրկեց, ու բարեկամական յայտարարութիւններ ըրաւ, *զամենայն վախս եւ զբաղայս ի բաց ի խորհրդոյ նորա տրոհեալ տարեալ* (ՅՈՎ. 247): Այս կերպով բարեկամութիւն կը հաստատէին, իրար կը վստահեցնէին եւ *յերկար երդմանց միմեանց կնքեալ տային*: Բայց որովհետեւ *դառնաշունչ ժամանակ ձմերային ցրտոյն* հասած էր, Յուսուփ ձմեռը Դուին կ'անցընէր, եւ Սմբատ Երասխաձոր գաւառի Նախճրաձոր գիւղը: Զատկին մօտենալուն Ատրներսէհ Վրաց թագաւոր Սմբատի այցելութեան կու գար եւ տօնը միասին կը կատարէին (ՅՈՎ. 248), որ 900-ին կ'իյնար Ապրիլ 20-ին: Յովհաննէս կաթողիկոսն ալ պէտք է անոնց հետ եղած ըլլայ, վասնզի երբ գարնան բացուելուն, Յուսուփ Ատրպատական կը մեկնէր, եւ այդ առթիւ նոր ընծաներ կը ղրկէր Սմբատ թագաւորին եւ Աշոտ արքայորդւոյն, *ես եւս, կ'ըսէ Յովհաննէս, որ զայս գրեցի, պատուեցայ պատուասիրաբար յոստիկանէն զգեստուք ըստ օրինակի կարգիս, եւ ջորի պաճուճաբար ոսկեպօծ զարդուք առաջի մատուցանելով ինձ* (ՅՈՎ. 249): Սմբատ ալ փոխադարձաբար ընծաներ ղրկեց Յուսուփի, *հոռմայական ճարտարաց գործերը, տասնապատիկ յաւելուածով քան զմիանգամայն իսկ ընկալեալ*: Յուսուփ մեկնեցաւ, այլեւս պատերազմ նորոգելու գաղափարն ալ չունեցաւ՝ Մըթագէտ ամիրապետն ալ իրեն հակառակ տեսնելով, եւ Հայաստան շունչ առաւ *պատսպարեալ եւ յաջողեալ ի բոլոր բարութիւնս* (ՅՈՎ. 250): Այդ միջոցն է որ Սմբատ արատքին թշմամիներէ ապառ ներքին գործերով կը զբաղի, եւ տեղի կ'ունենան Հասան Արծրունիի, Կայսիկներու եւ Սմբատ Սիւնիի միջադէպերը, զորս կանխեցինք պատմել: Հայոց թագաւորին գերիշխանութեան ներքեւ կը գտնուէին Եգերացուց Կոստանդին եւ Վրաց Ատրներսէհ թագաւորները, Սիւնեաց Գրիգոր Սուփան եւ Սիսականի Սմբատ Սիւնի իշխանները, եւ Արծրունեաց Աշոտը՝ որուն կը յաջորդէ Գագիկ, եւ Վասպուրականի հարեւան իշխանները: Ասոնք ամէնքը *յապահովացեալք եւ հանգուցեալք ի հինից ասպատակաց*, մէկ կողմէն երկրին բարօրութեան կը հետեւէին այգիներ, ձիթաստաններ, պարտէզներ եւ արտեր, անդեայներ եւ հօտեր շատցնելով, միւս կողմէն *շինէին զեկեղեցիս* եւ կը պայծառացնէին *մենաստան* (ՅՈՎ. 251):

Յուճական կայսրության հետ ալ բարեկամական յարաբերութիւններ կը մշակէին, եւ Լեւոն կայսր ու Սմբատ թագաւոր *միաբանական սիրոյ* արտայայտութիւններ եւ *ընծայս եւ պարգեւս եւ պատիւս* կը փոխանակէին:

705. ՀԱՆԴԱՐՏ ՄԻՋՈՅ

Հանդարտութեան տեւողութիւնը որոշ տարիներով չի ճշդեր Պատմաբանը, միշտ մանրամասնութեանց մտադիր եւ ժամանակագրութեան անուշադիր: Մըթաղէտ-Պիլլահ ամիրապետ մեռաւ 902-ին, եւ իրեն յաջորդեց որդին Մըթթաֆի-Պիլլահ, որ մինչեւ 908 իշխանութիւն վարեց: Արտաքին պատմիչներ զինքը կը նակարագրեն ըստ ամենայնի իր հօրը համանման (ՎԵՐ. 455), որով կը յորդորուինք հետեւցնել թէ Յուսուփի հանդէպ ընթացքը միեւնոյն մնաց, եւ Հայաստանի խաղաղութիւնը չվրդովուեցաւ իր ատենը: Մերոնք անգամ ալ կը յիշեն թէ Յուսուփ, որ եւ *Սաճն անօրէն, ապստամբեալ յամիրապետէն նշկահեաց զնա* (ԱՍՈ. 150), եւ թէ *ապստամբեալ Յուսուփայ յիւրմէ ամիրապետէն կամէր ի դիմի հարուլ նմա* (ՕՐԲ. Ա. 228), եւ թէ ամիրապետը Սմբատին ալ կը հրամայէր անոր դէմ ելլել, եւ թէ Սմբատ *թէպէտեւ յաւէտ դժկամալ այսմիկ գտաւ վասն դաշնաց սիրոյն, որ ընդ Յուսուփայ եղեալ էր, սակայն ոչ կարացեալ մերժել լքանել ի բաց վարքու նական հրամանն* (ՅՈՎ. 256), *յոչ կամաց բազմութիւն զօրաց առաքէ* (ԱՍՈ. 150), թէպէտեւ միւս կողմէն ձեռքի տակէն Յուսուփի լուր կը դրկէ, թէ *ի թիկու նս օգնութեան նմա* կը երկէր իր բանակը: Յուսուփ թէպէտ եւ առաջ *անսայր բանիցն, բայց ի սադրելոյ սպորոող չար լեզուաց* ներքնապէս չէր հաւատար, ու ինքզինքը չյայտնելով շփոթ պատասխան կը դրկէր (ՅՈՎ. 257): Յուսուփ միեւնոյն ատեն կը պարտաւորէր լուել եւ հանդարտիլ, եւ նորէն ամիրապետութեան հետ հաշտուիլ, մինչեւ որ իրաւունք ստացաւ նորէն Հայաստանը իր գերիշխանութեան ներքեւ առնուլ (ՅՈՎ. 258): Այդ փոփոխութեան թուական ցուցուած է Հայոց 356 տարին (ԱՍՈ. 150), որ կը պատասխանէ 907-908 տարւոյն, Ապրիլ 14-էն սկսելով ամանորը, 908 տարին ալ ամիրապետ Մըթթաֆի-Պիլլահին մահուան եւ իր 13 տարեկան որդւոյն Մըթթատիր-Պիլլահին գահակալութեան թուականն է: Մինչ Մըթթաֆի միշտ արիութեամբ ըմբոստները կը նուաճէր, ինչպէս Յուսուփի համար ալ տեսանք, Մըթթատիրի հետ տկար եւ թոյլ իշխանութիւն մը սկսաւ (ՎԵՐ. 456), եւ այս է յայտնապէս Յուսուփի գտած յաջողութեան պատճառը, որուն հաստատութիւնն ալ կը գտնենք Արծրունիին մօտ, որ *Ջափր Մոկթդիր* կը կոչէ Յուսուփի նպաստաւոր ամիրապետը (ԱՐԾ. 322): Հետեւապէս Հայաստանի խաղաղութեան եւ Սմբատի հանդարտ իշխանութեան տարիները իրաւունք կ'ունենանք 900-էն մինչեւ 908 երկարել, որ Պատմաբանին գովաբանած յաջողութիւններուն եւ շինութիւններուն իրականանալուն բաւական եղող միջոց մըն է (ՅՈՎ. 120):

706. ՆԵՐՔԻՆ ԳԺՏՈՒԹԻՒՆՔ

Յաջողութեան տարիներ ամէն տեղ դիւրութիւն ընծայած են ներքին խնդիրներ յուլելու. նոյնը տեղի ունեցաւ Հայաստանի մէջ ալ: Սմբատ թագաւորին եւ միւս իշխաններուն միջեւ պաղութիւններ հետզհետէ ընդարձակուեցան: Առաջինը եղաւ Ատրներսէհ Վրաց թագաւորը, որուն մտերմութիւնը այնքան սերտ էր Սմբատի հետ: Կոստանդին թագաւոր Եգերացոց՝ Սմբատի աներձագը եւ Ատրներսէհի փեսան, կը ձեռնարկէ իր սահմանները ընդարձակելու համար գրաւել Կովկասի այն կողմերը, որք *նուաճեալք էին ընդ ձեռամբ արքային Սմբատայ*: Սմբատ եւ Ատրներսէհ կը խրատեն զգուշանալ, եւ երբ չ'անսար, Սմբատ վրան կ'երթայ կը կալանաւորէ, երկրին վրայ կուսակալներ կը դնէ, եւ Կոստանդինը կը բանտարկէ *յամուրն Անի երկածի շղթայիւք*: Չորս ամիս ետքը տեսնելով որ Եգերացիք բոլորովին ընդվզիլ կը պատրաստուին, նորէն Կոստանդինը իր տեղը կը դարձնէ, եւ սա ալ այնուհետեւ զինքն *բազում հնապանդութիւն եւ ի*

մտերմական ծառայությունն արքային Սմբատայ բերէր, ինչ որ Ատրներսէհ իրեն նախատինք եւ հակառակություն սեպելով, կը սկսի Սմբատի հետ թշնամանալ (ՅՈՎ. 255): Երբոր Յուսուփ կը յաջողի նորէն Հայաստանը իրեն ձեռքին ներքեւ առնել, Հայ իշխաններ փոխանակ իրենց թագաւորը պօրացնելու, կը սկսին Յուսուփը շողոքորթել, եւ ուղղակի անոր հետ մտերմութիւն հաստատել, եւ այս կերպով իւրաքանչիւրը իրեն համար առաւելութիւններ յուսալ: Անոնց կիրքերը աւելի կը յուղուին, երբոր Յուսուփ թէ՛ իր եւ թէ՛ ամիրապետին անունով կը պահանջէր *կրկին ուժգնապէս տալ զսակն արքունի*, նաեւ *զամի միոյ զսակն* ալ, զոր Մըքթաֆի խոստացած էր թողուլ՝ Յուսուփի դէմ ելնելու հրամանը տուած ատեն (ՅՈՎ. 256): Սմբատ նեղի մտած *ընդ բոլոր աշխարհս տէրութեան իւրոյ հինգերորդել հրամայէ* տուրքերուն սակերը (ՅՈՎ. 258), կրկնապատկելով սովորական տասնորդը, եւ բոլոր բերքերու եւ կենդանիներու հարիւրին քսանը տուրքի գրաւելով: Սմբատի համոզմամբ վերահաս վտանգէն ազատելու համար անհրաժեշտ էր հինեէն մէկը պահել, քանի որ *չորիւքն դիւրաւ զապրուստ անձանց մարթի վճարել* (ՅՈՎ. 258): Բայց իշխանները այնպէս մտածել չուկեցին, այլ լաւագոյն սեպեցին Սմբատը մէջտեղէն վերցնել՝ որ Յուսուփի հակառակությունը դադարի: Դաւաճան խորհուրդին գլուխ կանգնեցաւ Հասան Հաւունի, որ *իշխան եւ հրամանատար էր բոլոր տէրութեան արքայի*, Ատրներսէհ ալ Սմբատի դէմ հակառակությունը գոհացնելու առիթ սեպեց, եւ այս երկուքը, եւ *այլեւս միաքանեալքն ընդ նոսա* դաւաճանութիւնը որոշեցին: Հասանի աները, յանձն առաւ գործադիր ըլլալ *խողխողմանն արքայի*, որոշեալ օր մը, որ իրենք ալ Երազգաւորս պիտի հաւաքուէին: Այլ խորհուրդը վիժեցաւ, որովհետեւ այն օր Սմբատ Տաշիրք գաւառը գացած էր, դաւաճանութեան ձայնն ալ լսուեցաւ, ամէն մէկը սկսաւ իրեն համար վախնալ, Հասան եւ Ատրներսէհ ալ Երազգաւորսը եւ Անին կողոպտելով Հայոց լեռները ապաւինեցան: Թագաւորին կողմնակիցները վայրացան, վրէժխնդրութեան համար դաւաճաններուն վրայ քալեցին, Վրաց կողմերը *արեան ճապաղիս հեղուին*, եւ Ատրներսէհ *զթողություն հայցէր*: Սմբատ կը պիջանի, մեծանձնութեամբ կը ներէ, միայն իր իսկ պաշտօնեաներէն դաւաճանութեան մասնակցողներէն ոմանք կուրացնելով կը պատժէ, ոմանք ալ Եգերացւոց կամ Յունաց կողմերը կ'աքսորէ (ՅՈՎ. 262): Ժամանակագրական համեմատութեամբ ի դէպ է դաւաճանութեան գործը 908 տարուոյ ընթացքին մէջ դնել:

707. ՅՈՎ ՀԱՆՆԷՍ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼ

Գագիկ Արծրունի Վասպուրականի իշխանը, Սմբատէն ցաւելով, որ Նախիջեւանը Սմբատ Սիւնիին ձեռքէն առնելով իրեն չի յանձներ, բոլորովին իսկ Սմբատէ գլուխ կը քաշէ եւ առատ ընծաներով Յուսուփի կը դիմէ, որ թագաւորական պատիւ եւ իրաւունք ստանայ, եւ դիւրաւ կը յաջողի եւ *թագակերպեալ* կու գայ *յաշխարհ իւրոյ տէրութեանն* (ՅՈՎ. 264): Արծրունեաց պատմիչը կը ջանայ Գագիկը արդարացնել, թէ Սմբատի հարկը վլանալուն համար, Յուսուփ վայն ուզած էր պատժել, եւ Գագիկի արժանիքը գիտնալով, վայն իրեն հրաւիրած՝ եւ թագաւոր ըրած էր, իրեն յանձնելով *զբոլոր Հայաստան աշխարհս* (ԱՐԾ. 321): Սակայն Սմբատի կողմէ տրուած հինգերորդելու հրամանը յայտնի կ'ընէ Թովմայի կարկտանը եւ չ'արդարացներ Գագիկի գործած բաժանման ձեռնարկը: Այս կերպով Հայ թագաւորներ չորս եղան, այսինքն է Բագրատունեաց, Վրաց, Եգերացւոց եւ Արծրունեաց, թող Սիւնեաց եւ Սիսականի եւ Մոկաց եւ Անձեւացեաց ազատ իշխանները: Ասոնց մէջ ինկած պառակտումը քաջալերական էր Յուսուփի, որ 909-ին գարնան նոր արշաւանք մը կազմակերպելով ուղիղ Սմբատի վրայ կը քալէր (ՅՈՎ. 268): Յովհաննէս կաթողիկոս փափաքելով հարուածին առջեւն առնուլ, Սմբատի եւ ուրիշ նախարարներու ալ կամակցութեամբ *յարքունի թանգարանաց ոսկեճամուկ* պգեստներ, եւ *նկարակերպ կանանց ոստայնանկութեամբ* կազմուած բազմականներ, ձիեր եւ ջորիներ, պարդեր եւ պէնքեր, եւ *գանձս ոսկւոյ եւ արծայթոյ* կը

հաւաքէ, նաեւ *ի տանէ սրբարանաց* բաւականաչափ ճոխ նիւթեր կ'առնէ, եւ դէպի Աւորպատական ճամբայ կ'ելլէ Յուսուփը գոհացնելու եւ ետ դարձնելու: Եկեղեցիներու գանձարաններուն իրերը ուստիկանին տանելու որոշումը կը պաշտպանէ Պատմաբան կաթողիկոսը, ըսելով թէ Եկեղեցիներուն բոլորովին կողոպտելուն եւ քանդելուն առջեւն առնել ուպած է մասնաւոր պոհողութեամբ (ՅՈՎ. 255): Յուսուփ գանձերն ու ընծաները առաւ, ու պատուով ընդունեց կաթողիկոսը, խոստանալով իսկ *վհաշտութիւն աշխարհի շնորհել, եւ արքայի վխադադութեան կեանս*, բայց քիչ ետքը միտքը փոխեց, *կարծեմ*, կը գրէ կաթողիկոսը, *ի սադրելոյ նմա ի մերոց աստի*, եւ տրուած գումարն ու գանձերը անբաւական գտնելով, աւելին կը պահանջէ, եւ իբրեւ պատանդ վար կը դնէ կաթողիկոսը, բայց ոչ պարտաւոր, այլ *ի դիպահոջ բերեալ ի խաւարտչին տեղւոջ եւ շրջապատեալ բազում պահնակօք*: Այդ միջոցին Յուսուփի մօտ կու գայ Գուրգէն Արծրունի *եղբայր թագաւորեցելոյն Գագկայ*, եւ անոր դիւրութիւններ կը ցուցնէ *աշխարհս մեր գալոյ եւ ելանելոյ*: Երբ Գուրգէն կը դառնայ, Գագիկ ինքն կու գայ Յուսուփի հրամանով, *ի լիապատար թանգարանաց ընծայս բերեալ*, միշտ նոյն նպատակով *յարդել յարդարել վչու ճանապարհին ի Հայս, եւ առհասարակ վիւրեանց վկրէժ խնդրել յարքայէն Սմբատայ* (ՅՈՎ. 267): Խեղճ Յովհաննէս իր բանտարկութեան մէջ կը յուսայ թէ Գագիկ հաճութեամբ պիտի չտեսնէ իր կաթողիկոսին նեղութիւնը, *որպէս եւ քրիստոնէական պարտն պահանջէ*, եւ պիտի միջնորդէ որ իրեն *լուծումն ի կապարանէն լինիցի*: Սակայն Գագիկ կաթողիկոսին Սմբատի կողմնակից լինելը կը մտածէ, ոչ միայն կաթողիկոսը չ'արձակուիր, *այլ եւս չարաչար ըստ մեղաց իմոց կապեցայ*, կը գրէ Յովհաննէս (ՅՈՎ. 267):

708. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԶԱՏՈՒԱԾ

Յուսուփ բաւական բան մը Սմբատէ առած ըլլալով, եւ աւելին ալ ստանալու յուսով կաթողիկոսը բանտարկուած պահելով, իր ուղղութիւնը փոխեց, եւ դէպի Սիւնիք արշաւեց, այնտեղի իշխանները ճնշելու եւ կողոպտելու (ՅՈՎ. 268): Սմբատ Սիւնի՝ Սիսականի իշխանը, պահ մը փորձեց դիմադրել, բայց չտոկալով իր մայրը Շուշանը եւ իր կինը Սոփին՝ Դերենիկի դուստրը, եւ իր Սահակ եղբօր կինը, Երնջակի մէջ ամրացնելով, ինքը ապաւինեցաւ Վասպուրական, եւ Սահակ՝ Գուգարք, իրենց աներտանց մօտ, միւս եղբայրները Բաբէէն եւ Վասակ մնացին երկրին մէջ, ինչպէս եւ Գրիգոր Սուփանն ալ Սիւնեաց իշխանութեան գլուխը, բայց չկրցան արգիլել Յուսուփի ասպատակութիւնները, որ ջարդելով ու քանդելով, գերելով ու գերփելով, բոլոր Սիւնիքը արիւնով ներկեց, Հայոց 358 տարւոյ վերջերը *յաւուրս տօնի սուրբ վատկին* (ՕՐԲ. Ա. 231), որ 910-ին Ապրիլ 1-ին կը հանդիպէր, իսկ 359 թուականի ամանորը կ'իյնար Ապրիլ 15-ին: Յուսուփ Սիւնիքէ դառնալուն Դուինի մէջ կը հաստատուի, եւ այնտեղէն Հայաստանի ամէն կողմեր ասպատակներ եւ հրոսակներ կը սփռէ: Գրիգոր Սուփան, նեղը ինկած հետեւի եւ Վասակ Սիւնի, որ Սիսականի մէջ մնացեր էր, բայց մինչ Սուփան պատիւ կը գտնէր, Վասակ կը բանտարկուէր (ՕՐԲ. Ա. 231): Յուսուփ միւս կողմէն շարունակ Սմբատէ հարկեր կը պահանջէր, եւ թէպէտ սա 60.000 դահեկան կը վճարէր (ՅՈՎ. 270), սակայն Յուսուփ չէր դադրեր *վամն ողջոյն* (ՕՐԲ. Ա. 231), Սմբատը հալածել որ Կղարջքի անառիկ լեռները քաշուած էր: Բոլոր այդ միջոցին Յովհաննէս կաթողիկոս կը մնար արգելեալ *ի քաղաքն Դուին, ի մետաղս բանտից եւ երկաթից կապանաց*, միշտ նորանոր դրամական վճարումներու ստիպման ներքեւ: Որովհետեւ պահանջից պատանդ մըն էր կաթողիկոսը, ստիպումները ուժով ցնելու համար վայն կը տանջէին ալ, եւ դահիճներ ըստ հաճոյս կրել կու տային անոր *գանս եւ բանտս, գելարանս եւ արգելարանս ի խաւարչտին տեղւոջ եւ յանձուկ վայրս, այլեւ ի վիրապս եւ ի վիհն խորոց սաստիկ եւ դառն կտտանօք* (ՅՈՎ. 270): Այս խղճալի կացութեան մէջ կ'անցընէր բոլոր ամառն ու վերահաս ձմեռը, մինչեւ 911 տարւոյ գարնան բացուիլը, առանց

բարեյոյս նշան մը տեսնելու, եւ այն ալ *յապստամբութենէ իշխանացն, որք ճեղքեցան ի մի միաբանութենէ սնոտի յուսով, եւ ածին խաւար մեծ ինքեանց եւ աշխարհիս Հայոց* (ՕՐԲ. Ա. 231): Յովհաննէս կաթողիկոս, տեսնելով որ իրեն հասած նպաստներով *ի բազմաց օգնականութենէ, բազումս վճարած էր, բայց այլեւս ոչ ոք էր որ օգնէր* իրեն, վասնզի *այլ ոչ եւս ունէին բնաւ ձեռն բաւական, խնդրեց եւ ստացաւ ելս հրաման թողութեան յոստիկանէն*, այն պայմանով որ շրջի եւ դրամ հաւաքէ եւ պահանջուած սակին մնացորդը վճարէ: Թէ կրցաւ յաջողիլ, կամ թէ որչափ ինչ հաւաքեց ու վճարեց՝ բան մը չի գրեր, միայն թէ *հալածեալ շրջեցայ, կ'ըսէ, ի քաղաքէ ի քաղաք, մինչեւ հասաւ Աղուանից Սահակ իշխանին մօտ, եւ անկէ ալ գնաց ի կողմանս Գուգարաց, եւ անդ բնակեցաւ ակն ունելով փրկութեան*: Իր ազատութեան հետամուտ եղած լինելուն վրայ անդրադառնալով կը յայտնէ, թէ պայդ ըրաւ *ոչի պանգիտելոյ յառժամանակեայ մահուանէն որ ըստ Աստուծոյ, այլ վասնզի ոչ թէ հաւատոյ, այլ դրամի նահատակ եղած պիտի ըլլար, քանի որ ոստիկանը սակս ոսկոյ անօրինէր, եւ միայն դրամի պատճառով պինքը կը տանջէր* (ՅՈՎ. 273):

709. ԴԱՐՁԵԱԼ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄՆԵՐ

Վերջին 910 տարւոյ միջոցին Յուսուփի անձնատուր եղողներուն մէջ էր եւս Աշոտ սպարապետ, Սմբատի եղբորորդին, զոր Պատմաբանը կ'աշխատի արդարեցնել, թէ Յուսուփը շահելու եւ մեղմացնելու դիտմամբ գնաց, եւ միայն *ի մախացող խորամանկութենէ* բռնաւորին եւ *ի մահուան երկիւղէ* ստիպուած *հարկեցաւ ամենայն իրօք բերիլ ի կամս ոստիկանին* (ՅՈՎ. 272): Չենք գիտեր թէ գիտակից ստուգութեամբ, թէ ոչ միամիտ լաւատեսութեամբ կ'ընէ Պատմաբանը այդ դիտողութիւնը, վասնզի մինչեւ իսկ իր հօրեղբօր դէմ պատերազմող մէկուն վրայ իրաւունք կ'ունենանք կասկածով բերուիլ, թէ յոյս ունեցաւ Սմբատի իյնալով անոր յաջորդութիւնը ստանալ Յուսուփէ: Օդերը ներելուն Յուսուփ նոր գունդերով կը յարձակի Սմբատի վրայ, եւ այս անգամ իրեն հետ են Հայ գունդերն ալ, որոնք Վրաց Ատրնբեսէհին եւ Վասպուրականի Գագիկին եւ սպարապետ Աշոտին հրամանատարութեամբ պատերազմի կը քալեն Հայոց թագաւորին դէմ (ԱՍՈ. 150): Սմբատ *ստիպեալ գումարէ զօրս բազումս*, իր երկու որդիները Աշոտ եւ Մուշեղ անցքերը կը պահպանեն Նիգ գաւառին մէջ, բայց եկող ոյժերուն չեն կրնար դիմադրել, մանաւանդ Ուտէացւոց կամ Սեւորդեաց գունդին, թշնամիէն վաստկուելով՝ տարածամ փախուստի աճապարելուն վրայ: Աշոտ կրցաւ փախչելով ապաստիլ, իսկ Մուշեղ գերի ինկաւ (ՅՈՎ. 276): Այդ կը լինի Չընավաճառի դժբախտ ճակատամարտին ելքը (ԱՍՈ. 151), որ իբր Սմբատի վերջնական անկման նախադուռը կը սեպուի, եւ այդ առթիւ Պատմաբանը երկարաձիգ ողբեր կը գրէ, եւ երկրին աւերածը, մարդկան կոտորածը, ու եկեղեցւոյ վնասը կը նկարագրէ տխրագին շեշտերով (ՅՈՎ. 277-286): Յուսուփ այդ յաջողութեան վրայ, ուր Հայերը Հայերու ձեռքով կոտորել տալու յաջողեցաւ, կեղծիքն ալ մէկ կողմ թողլու յանդգնեցաւ, վասնզի Յոյներուն օգնութեան հասնելուն արկիւղն ալ փարատեցաւ: Լեւոն Զ. Իմաստասէր, որ խոստացեր էր Սմբատի օգնութիւն հասցնել, մեռաւ 911-ին, եւ եղբայրը Աղեքսանդր, *շուրջ պատեալ յապստամբողաց արանց* (ՅՈՎ. 293), չկրցաւ արտաքին գործերը նայիլ, եւ ինքն ալ շուտով մեռաւ, գահը թողլով Կոստանդին Է. Պորփիրոսէնի, Լեւոնի որդւոյն, որ իրաւամբ յաջորդութիւնը կը պահանջէր: Յուսուփ իրեն ապաւինողներէն կամ իրեն ձեռք ինկողներէն հետզհետէ *դեղըմպութեամբ մահու* մեռուց Գրիգոր Սուփան Սիւնեաց իշխանը, Սմբատի որդին Մուշեղ Բագրատունին, եւ Սահակի որդին Սմբատ Բագրատունին (ՅՈՎ. 283), որուն վրայ Գագիկ թագաւոր եւ Աշոտ սպարապետ ալ սկսան կասկածանօք վարուիլ, եւ թշնամութեան առիթ չտալու համար կատարեալ կամակատարութեան հետեւիլ (ՅՈՎ. 284): Միայն Վասակ Սիւնի, Սիսականի իշխաններէն, կը յաջողէր գիշերախառն բանտէն փախչիլ, եւ իրեն գաւառը ապաւինիլ (ՅՈՎ. 285): Իսկ Սահակ եւ Վասակ՝ Սուփանի եղբայրները իրենց մօրը Մարիամ

տիկնոջ հետ Սեւան կղզին կ'ապաւինէին, բայց այնտեղ ալ կը հասնէին Յուսուփի հրոսակներ, ուստի կղզին թողլով Միափոր բերդը, եւ անկէջ ալ Գարդմանի լեռները կ'ապաւինէին, իսկ մայրենին թափառական պտոյտներուն մէջ կը մեռնէր (ՕՐԲ. Ա. 234): Յուսուփ քաջալերուած որ *ոչ որ է որ ի դիմի հարկանի, այնուհետեւ ասպատակ չար հինից ընդ ամենայն կողմանս սփռէր*, եւ նոյնիսկ Հայ գունդերը այդ նպատակին կը գործածէր, ինչպէս Գագիկը Բագրեւանդ ղրկեց Վաղարշակերտ ամրոցին վրայ (ՅՈՎ. 289), մինչ Յովհաննէս կաթողիկոս, Գուգարաց կողմերը փախստական, անհնարին հարուածոց գոյժերով կը տոչորէր (ՅՈՎ. 332):

710. ՍՄԲԱՏԻ ԸՆԹԱՅՔԸ

Ամառ մը ու ձմեռ մը եւս անցան այդ ողբալի եղելութիւններով, եւ 912-ի գարնան բացուելուն Սմբատ առիթ գտաւ, եւ Տայոց ու Գուգարաց կողմերէն, եւ Կղարջքի բերդէն, զոր իրեն կեդրոն ըրած էր, իջաւ դէպի Շիրակ, ապա ային գործերուն մօտ ըլլալու նպատակով, բայց ապահովութեան համար գնաց բնակիլ Երասխաձորի կամ Արշարունեաց գաւառը, Կապոյտ կոչուած ամուր բերդը, որ է հիներուն Արտագերից բերդը, այժմեան Կաղպուանի մօտերը: Ինքն կանուխէն խորհած էր դեսպանութիւն մըն ալ ամիրապետին յղել, ու Յուսուփի ըրածները ամիրապետութեան շահերուն վնասակար ցուցնելով, անոր միջամտութիւնը խնդրել: Դեսպանութեամբ գացողը եղած էր Գրիգոր իշխան Մոկաց, *մեծ եւ խոհեմ եւ հանճարեղ ճանչցուած մարդ մը*, որ յաջողեցաւ իսկ, Մըքթատիրը եւ անոր արքունիքը համոզել, սակայն Կարմաթացիք Արաբիոյ մէջ եւ Ֆաթիմեանք Ափրիկէի մէջ գրաւած էին ամիրապետութեան բոլոր ոյժերը, եւ չկրցաւ Հայաստանի գործերուն մտադրութիւն դարձնել (ՅՈՎ. 292): Սմբատ դեռ յոյս ունէր ապահով պառակտեալ ոյժերը ամփոփելով կանոնաւոր ընդդիմութիւն եւ երկրին պաշտպանութիւն պատրաստել, բայց ներքին երկպառակութեանց առջեւ՝ յաջող կերպ մը չէր գտներ: Բնութեամբ քաջ եւ աննկուն, ամէն դժուարութեանց դէմ դիմագրաւ, միւս կողմէն փափկապագած եւ հեղհամբոյր, գթոտ եւ անյիշաչար, եւ քրիստոնէական սկզբանց հաւատարիմ մարդ մըն էր Սմբատ, որ հանդարտ կացութեան մէջ երկրին երջանկութիւնը կրնար պատրաստել, իսկ այսպիսի շփոթուած կացութեան մէջ, ուրիշներուն համար զինքը զոհելու առաքինութիւնը ունեցաւ: Պատմաբանը երկպառակութեանց եւ հակառակութեանց բացատրութիւնը տալու համար կը գրէ. *Ոմանք ի հարկէ, եւ այլ ոմանք առանց հարկի պատճառանաց, մերձաւորք եւ հեռաւորք յաւէտ հեռի եղեն ի նմանէ արդեամբք եւ խորհրդեամբք, եւ ծանեան զօտարս քան զնա, եւ զորս նայն սիրէր՝ բարեկամութեամբ, քեցեալ ի բաց բերան ի նմանէ խառնեալք ընդ թշնամիսն* (ՅՈՎ. 293): Նոյնիսկ ամէն փորձանքներու չարեացապարտն Գագիկ Արծրունի, եւ եղբայրը Գուրգէն, երբոր իրենց կեանքին համար ալ սկսան վախնալ՝ Յուսուփի խարդաւանանքները տեսնելով, *կըշտամբեալ եւ յանդիմանեալ զանձինս իւրեանց՝ եւ զղջացեալ ի սիրտս իւրեանց*, Յուսուփէ բաժնուելու միտքը ունեցան, եւ *զնոյն բարեաց իմացուածս յայտ ածեալ ծածկաբար հաղորդեցին Սմբատի* (ՅՈՎ. 291). բայց այլեւս ոչ իրենք կրնային խորհուրդնին գործադրել, եւ ոչ Սմբատ կրնար անոնց անկեղծութեանը վստահիլ: Աշոտ սպարապետին վրայ այստեղ ակնարկ մը չկայ, բայց վերջէն ըսուած է, *թէ դեռեւս ի մէջ ուղիսիցն չարութեան կայր առկայացեալ* (ՅՈՎ. 339):

711. ԿԱՊՈՅՏ ԲԵՐԴԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Տարի մը եւս անցաւ այդ կացութեան մէջ, եւ 913 տարւոյ գարնան մնաց Յուսուփի վերջնական յարձակումը Սմբատի դէմ: *Զկնի ամի միոյ, յորմէհետէ Սմբատ Կապոյտ բերդը ամրացած էր, պատնէշ պաշարմամբ պատեցաւ շուրջանակի զամրոցաւն*, եւ երկուստեք բուռն կերպով յարձակումներ եւ պաշտպանութիւն սկսան շարունակել: Կապոյտի բերդակալները՝ մեքենաներ եւ աղեղներ եւ պարսատիկներ գործածելու քաջավարժ մարդիկ, նետերն ու քարերը

կորովութեամբ կշռեալ չէին վրիպեցներ, եւ անհնարին խողխողումն հասուցանէին յարձակողներուն: Սակայն Յուսուփի հրամանին ներքեւ բազումք էին պինուորեալք ի հաւատացելոց Բրիստոսի, Սմբատը կործանել ուլող Հայ իշխաններուն գունդերը, եւ Յուսուփ յիւրսն խնայեալ, անոնք կը քշէր ամրոցին դէմ, եւ Հայեր էին որ Հայեր կը ջարդէին: Որչափ ալ անպատասխանատու էին տիրասէր գունդերը ըրած ջարդերնուն համար, սակայն Սմբատի սիրտը չդիմացաւ, որ իր անձին համար այդչափ համազգիներու եւ կրօնակիցներու կեանքերը պահուին, եւ եղբայրասպան կոտորածը շարունակէ, որ յաջող ելքի մըն ալ յանգելիք չունէր: Հրամայեց պաշտպանութիւնը դադրեցնել, անձնատուր ըլլալու որոշումը տուաւ, եւ փրկութեան այլոց հոգացող գտեալ, պիւր փրկութիւնն անտես արար (ՅՈՎ. 294), եւ ցուպ ի ձեռն առեալ երթայ առ Յուսուփն (ԱՍՈ. 151), եւ անպէն կը յանձնուի նենգաւոր բռնաւորին, ուսկից յետկար երդման ուխտի խնդրեալ էր (ՅՈՎ. 295), բայց չէ ըսուած թէ ստացած էր: Այսուհանդերձ պատուադիր ընդունելութիւն կ'ընէր անոր Յուսուփ եւ փառաւոր զգեստներով եւ վարդերով կը մեծարէր, եւ մտերմութեան կը մտնէր, որպէսպիսի մանայ եթէ գտանիցի ինչ արքային ի պահեստի, որ ձեռք ձգէ: Կապոյտի գրաւումը լրացնելով, Սմբատն ու ուրիշ գերիներն ալ միասին առնելով, նախ կը հանդիպէր Շիրակ գաւառը, Շիրակաւանի տիրանալու համար, անկէ ալ Դուին կու գար հանդարտիլ: Յուսուփ իր բարեկամ եւ օգնական Գագաիկը կ'ուզէր մեծարել, եւ Սմբատէն ետքը պթագաւորել ն Հայոց նմա հաւատայր: Սակայն Գագաիկ վստահութիւնը քիչցած էր Յուսուփի վրայ. թունաւորուած իշխաններուն սպանութիւնը, եւ Սմբատի նկատմամբ բռնած ընթացքին հետզհետէ փոխուիլը՝ բաւական էին յայտնել պատրուակ մահացան դրժող դառնութեան մտաց ոստիկանին, ուստի առանց այլեւս երկարելու, որեւէ պատրուակով մը կ'որոշէր հեռանալ, եւ յանկարծակի ի ձի աշտանակեալ, փախտեայ անկանէր յաշխարհն իւր, եւ այս կերպով իր անձին եւ իր իշխանութեան ապահովութիւնը կը հոգար (ՅՈՎ. 296):

712. ՍՄԲԱՏ ՆԱՀԱՏԱԿ

Յուսուփ ակնածութեան կամ ակնկալութեան կապ մը չունէր այլեւս, եւ շատ ատենէ ի վեր Սմբատի դէմ անձնական ատելութիւնը լրացնելու ատենը հասած կը գտնէր, ուստի այնտեղ Դուինի մէջ կը հրամայէր վայն շղթայի վարնել, եւ խիստ արգելարանի մէջ փակել՝ դժոխքմբերելի իմն պտուն բանտի նմա պատրաստեալ (ՅՈՎ. 297): Կապոյտէ ետքը տակաւին Երնջակ բերդը կը մնար Հայոց ձեռք, ուր ապաւինած էին Սիւնեաց տիկիները (§ 708), եւ այլ բազում ապատ կանայք եւ ապատ որեար (ՕՐԲ. Ա. 235) իրենց գանձերով (ԱՍՈ. 151): Յուսուփ Դուինէ եկաւ Երնջակը գրաւելու, իրեն հետ շղթայակապ տանելով Սմբատ թագաւորը: Երնջակի բերդապահները քաջութեամբ կը պաշտպանէին իրենց ամրոցը եւ իրենց յանձնուած տիկիներն ու աւագները, եւ գործը կ'երկարէր եւ կը դժուարանար: Յուսուփ նոր օրինակ եւ անլուր կերպ մը կը մտածէ, պաշտպանողները տկարացնելու, Սմբատի անձը մէջտեղ դնելով իբրեւ յարձակողական հնարք մը, որով պիտի տկարանար պաշտպանողներուն ոյժը: Արդէն խիստ բանտարկութեան պատճառով եւ սովով եւ ծարաւով ծնգեալ եւ անաւագեալ էր Սմբատ, եւ վայն այդ վիճակի մէջ սկսան բանտէն դուրս բերել, եւ բերդապահներուն աչքին առջեւ սպարապէն դահիճներու ձեռք կը յանձնուէր, որպէսպիսի ըստ հաճոյս տանջեն, ի գան հարկանել, եւ ի կոճեղս պնդել, եւ գելոցով վարակել եւ խորտակել (ՅՈՎ. 298): Երբոր մէկ կողմէն այսպէս չարչարեալ կու տար, միւս կողմէն Յուսուփ լրբօրէն կը հրամայէր, Ասա պի տայցեն ի դուրս պերդն, բայց Սմբատ գիտէր պանկերծանելի պչարն, եւ ոչինչ խօսէր (ՕՐԲ. Ա. 235): Սմբատ ինքզինքը Աստուծոյ յանձնած, միայն տոկալու պօրութիւն կը խնդրէր, եւ մնացած ատենը ի մշտենամոռն յաղօթս եւ յաղերսալի գոհութիւնս եւ օրհնութիւնս կ'անցնէր, եւ ծպտեալ քահանայի մը ձեռքով գոհութեան խորհրդոյն հաղորդիլ կը

յաջողէր, եւ կը մխիթարուէր (ՅՈՎ. 299): Օրերով կ'երկարէր այդ անգույթ հնարքը, Երնջակի բերդապահներուն աչքին առջեւ, եւ օրէ օր կը բարդուէին եւ կը սաստկանային չարչարանքներուն տեսակները, որոնցմէ մէկ քանին յատկապէս կը յիշէ Պատմաբանը: Իր իսկ անձեռոցիկը բերնին մէջ դնելով՝ բարակ գաւապաններով կոկորդէն վար կը մղէին, խեղդելու աստիճան, կզակներուն եւ վիպին գելոցներ անցնելով եւ բարակ չուաններով կը պնդէին հիւսներու մամուլի մէջ փայտ սեղմելու նման, գլխուն վրայ ծանր բեռեր դնելով կը ձգմէին, մարմնոյն վրայ կարասիներ բարդելով եւ տասն հոգի վրան ելնելով կը որ քար թաւալելու պէս կ'երեւցնէին, *յանդամս ծածուկս եւ յարութիւնս տանջանս եւ չարչարանս անպատումս եւ անողորմս հատուցանէին* (ՅՈՎ. 300): Այդ անտանելի նեղութեանց մէջ ուրացութիւն կ'առաջարկուէր Սմբատին, իբրեւ միակ ապատութեան միջոց, այլ անդրդուելի կը տոկար չարչարանաց *ի վեր քան զբնութիւն մարդկան* (ՕՐԲ. Ա. 235), մինչեւ որ Յուսուփ Սմբատի հաստատամտութենէն յաղթուած, կը հրամայէր *սրով զգլուխ նորս հատանել*, եւ այդպէս մարտիրոսական նահատակութեամբ կը վախճանէր աշխարհային պատերազմներու քաջայադթ նահատակը, վոր Նահատակ պատուադիր անունով հռչակեցին ազնու եկեղեցին:

713. ՕՐՆ ՈՒ ՏՕՆԸ

Յուսուփ Սմբատը մեռցնելէն ետքն ալ իր ատելութեան յագուրդը չգտնելով, նախատանաց չափը լրացնելու համար կ'արգելու անոր մարմինը թաղել, եւ դիակը կը դրկէ Դուին, որրպէսպի այնտեղ, այլապէս քան բնակութեան կեդրոնին մէջ առակ նշաւակի ըլլայ ամենուն, եւ *բեւեռակապ ի փայտին բարձու պրկեալ*, խաչուած մնաց, չենք գիտեր որչափ ատեն, որովհետեւ թաղման մասին խօսք մը չենք գտներ պատմութեանց մէջ: Պատմաբանը կը յիշէ թէ շատեր Սմբատի մարմինին վրայ *լոյս ճառագայթաւէտ եւ ճրագ ճաճանչաւոր* տեսան խաչին գրայ կախուած օրերը: Բայց ինք լուսաւոր տեսիլքին ստուգութիւնը *ի տեսողս անդր թողացուցեալ*, իր կողմէն կը հաւաստէ թէ *բապում բժշկութիւն հիւանդաց եւ վտանգելոց եւ ախտաժետաց կատարէր*՝ Սմբատի արիւնով ներկուած հողերուն պօրութեամբ, եւ թէ անոր վրայ *ոմանք ի հեթանոսաց քրիստոնէութիւն ընդունեցին եւ մկրտուեցան* (ՅՈՎ. 301): Կիրակոս կը վկայէ թէ Յովհաննէս կաթողիկոս *կարգեաց տօն սուրբ թագաւորին Սմբատայ* (ԿԻՐ. 87), այլ տօնացոյցներ Սմբատի տօն չեն պարունակեր, եւ միայն Յայսմաւուրքի մէջ կը գտնենք անոր անունը լոկ յիշատակելի սուրբերուն կարգը: Մահուան թուականը Հայոց 362 տարին ցուցուած է Օրբէլեանէ (ՕՐԲ. Ա. 235), 363 Յայսմաւուրքէն (ՅԱՅ. 515), եւ 364 Ասողիկէ (ԱՍՈ. 152), բայց պատմական կարգը չի ներեր 362-էն անդին յետաձգել, որուն ամանորը կը սկսի 913 Ապրիլ 12-ին: Մահուան օրը պատմիչները չեն նշանակեր, Յայսմաւուրքներն ալ համաձայն չեն, մէկը ահեկի 9-ին կը դնէ (ՅԱՅ. 515) եւ միւսը մարերի 1-ին (ՅԱՅ. Ա. 206), եւ անշարժ տոմարին համեմատութեամբ կը պատշաճեցնեն Ապրիլ 16-ին կամ Մայիսի 8-ին: Սակայն այն միջոցին տակաւին շարժական տոմարով կը վարուէին Հայերը, որով 913 Դեկտեմբեր 16-ին, կամ 914 Յունուար 7-ին կը պատասխանեն ցուցուած թուականները: Պատմաբանը Սմբատի *չարչարանաց եւ կապանաց եւ խոշտանգանաց* միջոցը *գրեթէ զամ մի երկարարած կ'ըսէ* (ՅՈՎ. 297), եւ եթէ 913-ի գարնան սկիզբը դնենք Սմբատի անձնատուր լինելը, մինչեւ տարւոյն վերջը կրնայ *գրեթէ ամ մի* անցած ըսուիլ: Այսչափ ինդ միայն կրնանք քաղել մեզի հասած յիշատակներէն: Իսկ կաթողիկոսն Յովհաննէս՝ օգնութիւն մը ընելու անձարացած, կը շարունակէր Գուգարաց կողմերը առանձնացած մնալ (ՅՈՎ. 332):

714. ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐ

Սմբատի նահատակութենէն ետքը Յուսուփ նորէն պատերազմական միջոցները խստացուց, եւ Երնջակի պաշարումը սաստկացուց, բայց եւ այնպէս, շուտով չկրցաւ յաղթել, եւ հապիւ *ի գիշերի*

գողութեամբ էստ պրերդն անձաւամուտ եւ քարագնաց արամբբ, որք երկայթի ճանկօք ընդ ժայտս դժուար վախից արուեստակեալ ընթանան: Բերդին մէջ եղողները ի սուսերի մաշեցին, միայն կիները գերի պահեց Յուսուփ, եւ Դուլինի մէջ ի նեղ յորջի խաւարչտին բանտի փակեց: Ասոնց գլխաւորներն էին Սիսական իշխաններուն մայրը Շուշան, Սմբատի կինը Սոփի դիեցիկ տղայով մը, եւ Սահակի կինը: Այնպէս սաստիկ էր այդ խեղճ կիներուն բանտը, որ իրենց փետրալի հեշտոցացն եւ ոսկեթել գահոյիցն տեղ՝ եւ ոչ իսկ խոտեղէն անկողին ունէին, եւ ոչ իսկ ջուր եւ աշտուճ հաց կը ստանային (ՕՐԲ. Ա. 236), այլ մատամբ իւրեանց վաստակէին, որպէսզի այս կերպով պպէտս ոգեպահին վճարէին (ՅՈՎ. 303): Սմբատի մահուընէ եւ Երնջակի իյնալէն ետքը բոլորովին թշուառութեան միջոց մը կը բացուի անիշխան լեալ երկիրս ամս եօթն (ՍԱՄ. 99): Այդ անիշխանութեան միջոցը 914-էն սկսելով կը տեւէ մինչեւ 921. իսկ անոր մէջ կատարուած եղելութիւնները, դժուար է ժամանակագրական շարունակութեանա վերածել, որովհետեւ տեսակ տեսակ գործողութիւններ միեւնոյն ատեն կը կատարուէին իրարմէ անկախաբար: Յուսուփ ալ յետ տիրապետած էր Հայաստանի, բայց ոչ թէ ամէն կողմ իրեն կանոնաւոր հպատակութիւն կ'ընծայէր: Ընդհակառակն ամէն Հայ իշխաններ իրենց գլխուն կ'ապրէին եւ կը գործէին, մէկ կողմանէ անոնք մանր մանր գունդեր կազմելով այս կողմ այն կողմ կ'ասպատակէին, եւ տկար գտած տեղերնին Յուսուփի թողած գունդերը կամ անոր հրամանով սփռուած հրոսակները կը ջարդէին, միւս կողմէն Յուսուփ աւելի ստուար գունդերով անոնց վրայ յարձակումներ կը կարգադրէր, եւ իբրեւ թէ ասպատակները ցրուելու նպատակով, անպէն եւ անգործ ժողովուրդը կը կողոպտէր եւ կը ջարդէր, եւ անլուր տանջանքներով կը նեղէր: Իր անգութ եւ անյագ կիրքերուն մոլեռանդ ձգտումներ ալ խառնելով՝ ձեռքը ինկածները, մանաւանդ ժիրաժիր եւ կայտառ երիտասարդները, իր հաճոյից ծառայեցնելու համար ուրացութեան կը ստիպէր: Եթէ քիչերու վրայ կը յաջողէր, բայց շատեր յօժարութեամբ մարտիրոսական պսակին կը փութային: Այդ փոխադարձ պայքարներու հետեւանքն էր երկրին սպառսպուռ քանդումն ու կործանումը, աշխատութեան եւ արդիւնաբերութեան ի սպառ դադարումը, քաղաքներուն ու գիւղերուն աւերումն ու անմարդանալը, այնպէս որ բոլոր Հայաստան կ'երեւէր իբրեւ զերկիր, որ ոչ անց մարդ ընդ նա, եւ ոչ բնակեցաւ ի նմա որդի մարդոյ, այնպէս պապատն անապատ առնէին (ՅՈՎ. 322): Կարի իրաւամբ Անեցին Հայոց անիշխանութիւն կը կոչէ այդ եօթնամեայ միջոցը (ՍԱՄ. 98), վասնզի ոչ ալ Յուսուփ, որ տիրապետել կը կարծէր, իրօք իշխանութիւն կը վարէր: Նա հինգ ամ յամեալ ի Հայս Դուլինի մէջ կը մնար (ԱՍՈ. 155), իսկ մնացեալ միջոցը Ատրպատական դառնալով անկէ իր տեղակալներուն ձեռօք յառաջ կը վարէր աշխարհաւէր, եւ ոչ աշխարհավար իշխանութիւնը: Աւելորդ չսեպուի եթէ համառօտ ամփոփում մը յառաջ բերենք այդ եօթնամեային եղելութիւններէն, վասնզի անուղղակի կերպով Հայ Եկեղեցւոյ կացութիւնն ալ նկարագրած պիտի ըլլանք:

715. ՀԱՅ ԻՇԽԱՆՆԵՐ

Աշոտ Բագրատունի Սմբատի որդին, այն որ ըստ քաջապինդ արութեան իւրոյ Երկայթ անուանեցաւ (ԱՍՈ. 155), հապիւ թէ հօրը գերի իյնալը եւ տանջուիլը լսեց, անմիջապէս գլուխը արիագունդ խումբ մը կազմեց, Աբաս եղբայրն ալ իրեն միացաւ, եւ միասին յարձակեցան Շիրակի կողմերը, եւ ուր զորս իմանգամ պահակս ի Սարակինոսացն գտանէր, անխնայ կը կոտորէր: Անկէ իջաւ Բագրեւանդ գաւառը, եւ Վաղարշակերտի մէջ զգլխաւոր երէց նոցա տիկ ձեւացնելով պարիսպէն կախել տուաւ, եւ նորէն Շիրակ դառնալով զմնացեալսն վարատէր: Այս անգամ ալ իւր զօրապարիկ իմն ընթանալով՝ Գուգարաց կողմերը կը վարնէր, եւ մինչեւ Տփղիս կը հասնէր, շատերը կը ջարդէր, իսկ զայլս ի պատուականաց շղթայի վարնելով կը տանէր, որ գերի ինկած

քրիստոնեաներու հետ փոխանակէ: Անկէ կը դառնար կու գար Տաշիրք գաւառը, եւ իմանալով որ Աղստեւ, այժմ Ախսթաֆա ձորին մէջ Հագարացոց պօրք կայ, վրայ կը հասնէր, կը ջարդէր եւ կողոճուտին կը տիրանար: Անգամ մըն ալ Արշարունեաց գաւառը կը յարձակէր, ուր իր հօր վերջին տարիները անցած էին, եւ վերջապէս նորէն հիւսիս կը դառնար, եւ Ափխապաց Գուրգէն իշխանին մօտ պահ մը կը դադրէր (ՅՈՎ. 306): Աբաս եղբայրը իրեն հետ էր միշտ, որ յետոյ նոյն իշխանին փեսայացաւ: Աշոտ Երկաթի ցուցուցած արիութիւնը եւ ունեցած յաջողութիւնը, պինքն սիրելի ըրաւ միւս իշխաններուն, որոնց գլուխը կը գտնուէր Ատրներսէ՛հ Վրաց թագաւորը, եւ ամէնքը *ի մի կամս եւ ի միտ բերեալ*, միաձայն հաւանութեամբ *թագ կապեալ թագաւորեցուցանէին* Աշոտը *փոխանակ հօր իւրոյ*: Բայց իրենք այդ որոշումը կու տային իրենց գլխուն, առանց ամիրապետական հաստատութեան, եւ *Աստուծոյ ամենակալին պապագայն յանձն արարեալ* (ՅՈՎ. 307): Աշոտ անկէ ետքն ալ միշտ *այսր անդր յամուրս աշխարհի տէրութեան իւրոյ տարուբերէր* (ՅՈՎ. 339): Այս է պատճառը որ Հայոց թագաւոր մը հռչակուելով հանդերձ *անիշխանութիւն* կը կոչուի իրաւամբ այդ միջոցը: Սիսական իշխան Սմբատ եւ եղբայրը Սահակ, առաջինը Վասպուրականէ, եւ երկրորդը Գուգարքէ ետ եկան, իրենց մայրն ու կիները *գերեթափ* ընելու համար փորձեր ըրին ու աշխատեցան, բայց *ոչ կարացին*: Շուշան տիկին եւ Սմբատի դիեցիկ տղան բանտին մէջ մեռան, եւ *հանեալ ի բանտէն պահապանքն ընկեցին արտաքս*, իսկ իրենց կիները ապահովութեան համար Դուինէ հեռացուեցան, եւ Ատրպատականի մէջ դրուեցան *ի դիպահոջ*, յամուրս երկրին (ՕՐԲ. Ա. 237): Երկու Սիսականներ իրենց Բաբգէն եւ Վասակ եղբայրներուն հետ, *ամրացեալք ի խոխոմս խորոցն ձորոց*, իրենք ալ իրենց կողմէն Աշոտ Երկաթին նման *արխաւասոյր հէնս ի վերայ թշնամեացն հասուցանէին, եւ գումարտակս սիռեալ արեանց նապաղիս հեղուին* (ՅՈՎ. 308): Անդին Վասպուրականի թագաւոր Գագիկ ալ, Յուսուփէ բաժնուելէն ետքը, կասկածաւոր դարձած էր անոր աչքին, եւ ինքն Գագիկ ալ պզտիկ իր ուղղութեան սխալը Յուսուփէ վինլը պաշտպանելու կը պատրաստուէր, որ իրեն դէմ ալ գունդեր հանած էր: Գագիկ եւ Գուրգէն քաջութեամբ դիմադրելէ ետքը կը պարտաւորուէին տեղի տալ (ՅՈՎ. 308), եւ իրենց ընտանիքներն ու գանձերը Վասպուրականէ հեռացնելով` *ի ծործորս ամուր լերանցն Մոկաց եւ Կորդուաց* կ'ապակինէին, իրենք ալ *սպասելով յաստուածուստ խաղաղութեան*, ինչպէս միւս իշխանները եւ բոլոր աշխարհը (ՅՈՎ. 339): Այս ամէն շարժման մէջ միայն Աշոտ սպարապետ, Սմբատի եղբորորդին, եւ Յուսուփի եղբոր Ափշինի աներձագը, *դեռեւս ի մէջ ուշիսիցն չարութեան կայր առկայացեալ* (ՅՈՎ. 339), ակնունելով Հայոց թագին, պոր վերջապէս Յուսուփէ ստացաւ (ՅՈՎ. 366):

716. ՀԱԼԱԾԱՆՔ ԵՒ ԿԵՂԵՔՄՈՒՆՔ

Այս էր հայ իշխաններուն վիճակը անիշխանութեան միջոցին, երբ միւս կողմէն Յուսուփ եւ իր սփռած հրոսակները այնպիսի տագնապներ կը հասուցանէին Հայոց, որ մարդուն սիրտը կը ճմլուի, անոնց մի թեթեւ նկարագրին ալ կարդալով Յովհաննէս կաթողիկոսի գրիչին ներքեւ: *Իւրաքանչիւր ոք ի կուսահալած այլապգեաց*, կը գրէ Պատմաբանը, *զհետ մտեալ կը հալածէին ուամիկն եւ անուամիկն* հաւասարապէս, որոնք չէին կրնար *ճողոպրիլ ի սրոյն, որ լցեալ ն էր արեամբ*: Աւագանին հալիւ թէ կրնար *ձորոց եւ լերանց եւ անապատից եւ քարածայռաց եւ ամրոցաց* մէջ ապաւէն գտնել, մինչ ուամիկը *բոկոտն եւ մերկանդամ եւ թափառական, ի սով եւ ի ծարաւ` ի լքուցումն հարեալք եւ մաշելշք*. ձմեռը ցուրտէն եւ ամառը տօթէն կը կորսուէին: Իսկ անոնք որ ձեռք կ'իյնային *ի սպանդ վարէին*, եւ կամ թէ կը պահուէին *ի վաճառակուր լինել*: Կամ եթէ վճարելու կարող կը կարծուէին, *ի մետաղս եւ ի բանտս եւ ի շղթայս* կը տանջուէին եւ կը խոշտանգուէին, որ հնար լինի *զանձս ոսկւոյ եւ արծաթոյ* քաղել անոնցմէ (ՅՈՎ. 310): Իսկ

մեռցնելու համար կերպ կերպ խուժուժ ձեւեր կը գործածէին, ոմանք *դեղըմպութեամբ խարդաւանեալ* կը մահացնէին, ուրիշներ *խեղդանօք հեղձամղձուկ* կ'ընէին: Ոմանց դեռ կենդանուոյն կուրծքը ճեղքելով սիրտը կը հանէին եւ մէջերնին կը բաժնէին, ուրիշներուն ձեռուրներն ու ոտուրները կը ծայրատէին: Ոմանք գլուխէն ու ոտքէն կապելով ու ձգձգելով մէջքէն երկու կը կտրէին, ուրիշները մտրակներով եւ արջառաջիկով կողերէն եւ փորէն հարուածելով կը մեռցնէին: Ոմանց քիժն ու ականջները եւ մարմնոյն ուրիշ մասերը կը կտատէին, ուրիշները սաստիկ գանակոծութենէ ետքը *ի կոճեղս պնդէին* կամ թէ ծառերու վրայ կը պրկէին (ՅՈՎ. 312): Այս ամէն անլուր տանջանքներ միշտ ընկերացած էին ուրացութեան առաջարկներով, փոխադարձաբար պերճանք եւ գանձեր, պատիւներ եւ դիրքեր ալ խոստանալով: Սակայն գրեթէ ամէնքը աստուածային հոգւով պօրացած, *ոչ շեղեցան* իրենց հաւատքէն, իրենց քրիստոնէութիւնը բարձրաբարբառ խոստովանեցան, *ոչ պարհուրեցան ի տանջանաց, եւ ընկալան պրաբիւնն յաղթութեան* (ՅՈՎ. 314):

717. ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՅ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Այդչափ Մարտիրոսներու անթիւ եւ անհամար բազմութեան մէջէն յանուանէ կը յիշատակուի Միքայէլ Գուգարացի, *պուարթատեսիլ եւ գեղեցիկ երեսօք* պատանի մը, պոր խումբին մէջէն պատելով կ'ուզէին ուրացութեամբ ապրեցնել, այլ *նա դիմագրաւ դիմեալ առ ընկերս իւր* գլուխը սուրին կ'երկնցնէր (ՅՈՎ. 315): Յանուանէ կը յիշուին նաեւ Դաւիթ եւ Գուրգէն Գնունի եղբայրներ, պորս Յուսուփ Դունին մէջ ի պուր փորձեց վաստկիլ, ամէն տեսակ խոստումներով եւ շողոմարարութիւններով, եւ վերջէն պայրանալով հրամայեց գլխատել, ուր Դաւիթ նախ պպտիկ եղբայրը առջեւ անցուց, յի *մի՛ գուցէ ի վերջ քան պնա մնալով ըստ մանկութեան տիւոցն պարհուրեսցի ի սրոյն սպառնալեաց* (ՅՈՎ. 317): Յովհաննէս կաթողիկոս որ իր առանձնութեան մէջ այդ ամէն մանրամասնութիւնները հաւաքելով իր պատմութեան կ'անցընէր, հայրապետաբար անոնց յիշատակը պատուեց, եւ բոլոր Յուսուփի հալածանքին մէջ նահատակուող մարտիրոսներուն համար *օր յիշատակի* սահմանեց, որ է *մարերի ամսոյ օր քսան եւ եօթն* (ՅՈՎ. 318): Վարդան երկու Գնունիներուն յիշատակը կը դնէ *ի Մարերի ամսեան քսան* (ՎԱՐ. 87), իսկ Ասողիկ բոլոր Յուսուփի մարտիրոսներուն համար կ'ըսէ, թէ *տարեւոր տօնախմբութեամբ կատարի յիշատակն ի քսան նոյեմբերի* (ԱՍՈ. 154): Մեր տօնացոյցներ բնաւ այդ մարտիրոսներուն տօնը չեն ցուցներ, իսկ Յայսմաւուրքն ալ միայն երկու Գնունիներուն յիշատակը ունի մարերի 20-ին, պատշաճեցնելով վայն Մայիս 27-ին (ՅԱՍ. Ա. 233), մինչ շարժական տոմարով պէտք էր համեմատել Յունուար 25-ին: Քանիցս հանդիպեցանք այդպիսի տօնական յիշատակութեանց, որք ժամանակին սահմանուած են, եւ չենք գիտեր ինչ պահճառով կամ ինչ դիպուածով խափանուած են, եւ արժան էր վերանորոգուէին ազգային նահատակներու տարեւոր յիշատակները եւ տօնախմբութիւններ: Մարտիրոսներուն այդ խումբին մէջ պէտք է խառնենք՝ Գէորգ եւ Արուէս Սեւորդի եղբայրները եւ Աղուանից իշխանները, որոնց վրայ յարձակեցաւ Ափշինի ներքինապետը երբ Դուին կը գտնուէր (§ 701), եւ երկու իշխանները գերելով ուրացութեան ստիպեց, բայց հաստատամիտ գտնելով սպաննել հրամայեց (ՅՈՎ. 236):

718. ՍՈՎ ԵՒ ԺԱՆՏԱԽՏ

Հնար չէր որ այդչափ խառնակութիւններ, աւերած ու կոտորած, երկրին բնական կացութեան վրայ ալ ազդեցութիւն չունենային: Կոտորածին անմիջական հետեւանք էր աշխատաւոր բազուկներու պակսիլը, եւ անոր հետեւանքն ալ մշակութեան եւ երկրագործութեան դադարումը: Եղանակներն ալ յանկարծական փոփոխութիւններ ունեցան, գարունը *ի ձմերային սգաւորութիւն նս յեղանակեցաւ*, ի տարեկան արդիւնաւորութիւններ պակասեցան, հունձքեր եւ կալեր ապականեցան,

եւ հապիւ թէ կը գտնուէին *ուրեք պտղեղութիւն*: Ասկէ սկսաւ ընդհանուր սով մը, որով բոլոր բնակիչներ *իբրեւ պղիակունս գունատեալս եւ լքեալս դանդաջէին*, եւ ունեւորներն ալ պարէնի սղութենէն շուտով *ի վերջին սնանկութիւն հասանէին* (ՅՈՎ. 327): Յետին նեղութեան մէջ *պվնասակար բանջարս* իսկ ուտելու ստիպուած *յապականութիւն մահու հասանէին*, եւ նոյն իսկ *պսիրելի որդեակս՝ ընդ սակաւիկ ինչ ոռճկաց՝ թշնամեաց* կը վաճառէին, եւ Երուսաղէմի պաշարելոց նման, *պընկերակիցս իւրեանց գաղտակծութեամբ ի սպանդ վարեալ՝* կամ թէ *գմանկունս իւրեանց* եփելով ուտելու կը հասնէին (ՅՈՎ. 329), թող պահուած ուտելիքներ մէջտեղ հանելու նպատակով իրարու դէմ գորած բռնութիւննին (ՅՈՎ. 330): Սովին երեսէն եւ թշնամիներուն շարունակած կոտորածին հետեւանօք, մերկ դիակներ անթաղ կը դիպուէին, որք մէկ կողմէն նեխուելով չարաչար ախտերու պատճառ կ'ըլլային, եւ միւս կողմէն շաղղակեր գապաններ եւ գիշատիչ թռչուններ բնակութեանց մէջ կը թափառէին, որով դեռեւս կենդանի եղող կիսամեռներու վրայ ալ կը յարձակէին (ՅՈՎ. 331): Այդ աղետալից ժամանակին մէջ ոչ միայն կը շարունակէր Հաճիկ հրոսակին սուրը, որ *մինչեւ յեօթն ամ ձգեալ երկարեցաւ* (ՅՈՎ. 327), այլ Յունաց եւ Եգերացւոց եւ Գուգարացւոց եւ Ուտէացւոց եւ ուրիշ Կովկասաբնակ ազգերու մէջէն ալ *աւապակք եւ սրիկայք՝* պատեհ առիթ կը գտնէին եկեղեցիներու եւ վանքերու եւ քաղաքներու վրայ յարձակելու, *պորս առհասարակ յաւարի առեալ կապուտ բազում խաղաղացուցանէին*, եւ իրենց երկիրը կը դառնային (ՅՈՎ. 322): Ի լրումն այդ ամէն աղետից *թագաւորք մեր եւ պէտք եւ իշխանք* իրարու դէմ մաքառելէ ետ չէին կենար, եւ ժողովուրդն ալ եղածները կործանելով կը ջանար *նոր ստեղծանել պայպատս եւ սպասալարս*, որով Հայեր Հայերու դէմ *համագունդ ընդ միմեանս հարեալք ի հակառակութիւն եւ ի կռիւ պայքարէին* (ՅՈՎ. 324): Մենք ստուերագիծ մը միայն քաղեցինք, պէտք է կարդալ Պատմաբանին սրտաճմլիկ եւ ողսալի նկարագիրը:

719. ՅՈՒՆԱՅ ԱՌԱՋԱՐԿԸ

Յովհաննէս կաթողիկոս եւ պատմագիր, յուսաբեկ եւ սրտաբեկ, տակաւին *պանդխտաբար* կը մնար *ի մէջ Գուգարաց եւ Վրաց*, ուր քաշուած էր Յուսուփի գերութենէն ապատելէ ետքը (§ 707), եւ *ընդերկարեալ* կը տեւէր իր պանդխտութիւնը, *յաւէտ իմն տրտմեալ*, բայց միշտ *ակնկալեալ եւ սպասեալ փրկութեան Տեառն Աստուծոյ* (ՅՈՎ. 332): Հայաստանի աղիողորմ վիճակը լսուած էր Բիւզանդիոյ մէջ, եւ Յունական կայսրութիւնը եւ Յունական եկեղեցին չէին կրնար չտեսնել, որ Հայոց Արաբական ամիրապետութեան կողմէ կրած տագնապը, հարկաւ անոնք կը յորդորէր նորէն հոգւով ու սրտով իրենց կողմը դառնալու: Այդ նպատակով եւ յարաբերութեանց դուռ բանալու համար, պատրիարքին յանձնուեցաւ սիրոյ եւ յորդորանաց գիր մը ուղղել կաթողիկոսին: Նամակին պատճէնը (ՅՈՎ. 333-337) առանց թուականն ալ յիշելու: Գրողն է Նիկողայոս Ա. պատրիարքը, որ երկրորդ անգամ աթոռ բարձրացած էր 910-ին: Իսկ նամակին հասնելէն ետքը ըսուած է թէ Յուսուփ *դառնուս արձանացեալ նստէր ի մայրաքաղաքն Դուին* (ՅՈՎ. 338), ուր գիտենք թէ նա *հինգ ամ յամեալ* մնաց (ԱՍՈ. 155), որ 914-էն կը հասնի 919, որով շուրջ 918-ին պէտք է դնել Նիկողայոսի նամակը: Նիկողայոս իր նամակին մէջ ամենայն խոհեմութեամբ բնաւ եկեղեցական կամ դաւանական միաբանութեան խօսք չ'ներ, եւ *Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից միահամուռ հաւատացեալ* ժողովուրդը, իբր Հայոց կաթողիկոսի հօտ կ'ընդունի, որով կը տեսնուի թէ Վրաց կանուխէն քաղկեդոնականութեան յարիւր՝ ոյժ կորուսած էր Հայ Բագրատունիներուն այն կողմերուն իշխանութիւնը ձեռք անցընելէն ետքը: Անկեղծ ցաւ կը յայտնէ վերահաս աղէտներուն համար, կը դիտէ որ ներքին երկպառակութիւնն ալ առիթ տուած է այդ տագնապին, ուստի պէտք կը տեսնէ որ կաթողիկոսը նախապէս աշխատի Հայ իշխանները միաբանել, սկսելով իրեն մօտ գտնուող Վրաց թագաւորէն եւ Ափխապաց իշխանէն, որոնց ինքը պատրիարքն ալ յատկապէս

գրած է, եւ յետոյ անոնց օգնութեամբ միւս Հայ իշխաններն ալ միացնելով: Կը խոստանայ որ երբ Հայ իշխաններ իրենց ոյժերը միացնեն, կայսրն ալ, որ էր Կոստանդին է. Պորփիրոսէն, *առաքեցէս Կորս քապու՛մ յօգնականութիւն, որոնք մեծաւ օգնականութեամբ Աստուծոյ եւ քահանայազորութեամբ, այսինքն օրհնութեամբ կաթողիկոսին անշուշտ թշնամեաց վրայ կը պօրանան:* Յաղթութենէն ետքը պէտք կ'ըլլայ որ տեղի ունեցած յանցանքներ ներուին, եւ իւրաքանչիւրին իրաւունքը իրեն դարձուի, եւ *խաղաղութիւնն Քրիստոսի հաստատեցի:* Պատրիարքը կը վերջացնէ ըսելով. *Սրբափայլ աղօթք ձեր եղիցի ընդ նուաստութեանս մերում:*

720. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ Ի ՏԱՐՈՆ

Յովհաննէս իր սպասած աստուածային յցելութիւնը հասած կարծեց Յունաց պատրիարքին նամակովը, եւ առաջին անգամ յուսոյ նշոյլ մը տեսաւ՝ իր անմխիթար առանձնութեան մէջ, ուր եօթը տարիէ ի վեր թաղուած կը մնար 911-է ասդին: *Ձտկարացեալ Կորութիւն իմ սակաւ ինչ կապդուրեալ եւ գօտելորեալ* Կգացի, կ'ըսէ, եւ *արծարծեցաւ յիս հոգի իմ* (ՅՈՎ. 338): Յաջողեցաւ նախ Վրաց թագաւոր Ատրներսէհը համոզել, որպէսպի միաբանութեան գործին գլուխ կանգնի, իբր տարիքով եւ փորձառութեամբ երիցագոյն անձ մը: Ափիսպաց Գուրգէնն ալ արդէն իրեն հետ էր, կը մնար միւսները յորդորել, եւ յանձն առաւ ինքն անձամբ մէջտեղ իյնալ եւ բերանիբերան խօսակցիլ անոնց հետ, բայց մեծ արդիւնք ձեռք չկրցաւ ձգել: Գագիկ Արծրունի՝ Մոկաց եւ Կորդուաց լեռներու մէջ ապահովի դրած իր ընտանիքն ու գանձը, ինքն ալ այն կողմերը պաշտպանութեան կը մնար: Սմբատ Սիւնի իր լեռներէն դուրս ելլել չէր համարձակեր. Աշոտ Երկաթ այս ու այն կողմ կը թափառէր՝ հնարաւոր օգնութիւններ հասցնելու, Աշոտ սպարապետ Յուսուփին քովէն չէր հեռանար, Յուսուփն ալ Դուինի մէջ կեդրոնացած, տակաւին *մոմոնեալ անհնարին դառնութեամբ, շրջէր, խնդրէր, հայցէր թէ զո կլանիցէ:* Յովհաննէս չկրնալով պէտք եղած անձերը տեսնել, եւ ոչ ալ միաբան գործակցութեան ձեւ մը պատրաստել, կ'անցնէր կու գար Տարոն գաւառը, եւ հոն կը մնար, *ի մերձաւորաց իւրոց իշխանաց եւ ժողովրդոց գտեալ մխիթարութիւն* (ՅՈՎ. 338): Այնտեղ տեսնելով *զծփական Կանդուկ հինից արշաւանն*, թէպէտ կարգադրութիւն մը չէր ըրած, բայց Յունաց առաջարկութիւնն ալ չկորսնցնելու համար, պէտք տեսաւ իրաց վիճակը անոնց ծանուցանել, եւ անոնց անմիջական միջամտութիւնը հրաւիրել, պատասխան մը տալով Կոստանդին կայսեր, որուն կողմէն գրած էր Նիկոդայոս պատրիարքը: Նամակը գրեց *մինչ դեռ եւս ի Տարոն* կը գտնուէր, ամենայն հաւանականութեամբ 919-ին սկիզբները, թէպէտ Յովհաննէս իր նամակին թուականը չի յիշեր: Չենք գիտեր թէ ուստի քաղուած է 920 Նոյեմբեր թուականը, զոր Չամչեան կը յիշէ (ՉԱՄ. Ա. 778), բայց տեղ մը չենք տեսած, եւ որ չ'արդարանար, քանի որ նամակը ուղղած է Կոստանդինի անունով, որ 919-ին գահազուրկ եղաւ, եւ տեղը գահ բարձրացաւ Ռոմանոս Ա. Լեկաբենոս իր աները, որուն անունը կամայական կերպով հասցէին մէջ ալ մուծած է Չամչեան, եւ *քումդ գահակից Ռոմանաւ* աւելցնելով, որ Պատմաբանին բնագրին մէջ չկայ:

721. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՆԱՄԱԿԸ

Յովհաննէս ամբողջաբար յառաջ կը բերէ ի գրած նամակին պատճէնը (ՅՈՎ. 340-354), ուր Կինքը կը կոչէ, *Յովհաննէս Հայոց Մեծաց նուաստ կաթողիկոս:* Հասցէն կապմուտ է ճոռոմաբան բառերով, բայց դիմացինը գոված ատեն Կանց չ'ըներ իր եկեղեցին բարձրացնել, ողջոյն յղելով *յայսմիկ կաթողիկէ եկեղեցւոյ, որ թէպէտ եւ ի թշնամեաց աստի գերեալ եւ իբրեւ Կանապատ անջրդի խոպանացեալ՝ ըստ նմանութեան մօր անպաւակաց յորդուոց, սակայն կայ եւ մնայ ի սէր փառացն Աստուծոյ* (ՅՈՎ. 340): Բոլոր նամակին մէջ Յովհաննէս խուսափած է դաւանական տարբերութեանց մասին ակնարկ մը ընելէ, համարձակ օգնութիւն եւ միութիւն կը խնդրէ, բայց

միշտ քաղաքական տեսակետով, եւ զգուշանալով որ դաւանական միութեան խնդիր մէջտեղ չելլէ: Գեղեցիկ յառաջաբանով մը Հռոմայեցւոց կայսրութիւնը գովելէ ետքը, կ'անցնի միառմի պատմել Հայոց վրայ եկած նեղութեանց արկածները, միշտ կայսեր սիրտը շահելու ձեւով, եւ այդ դիտմամբ կը յայտարարէ, որ երբ Հայեր էին *ի հովանի թելոց ինքնակալացոյ*, հանդարտ էին *որպէս ի վայելուչ քաղաքի*, թէպէտ ինքն իր պատմութեան մէջ յիշած է ժամանակին կայսրներուն կողմէ եղած դաւանական բռնադատութիւնները: Անկէ ետքը ընդարձակօրէն կը պատմէ տեղի ունեցած հարստահարութիւնները, Սմբատ թագաւորի նահատակութիւնը, երկրին անգլուխ մնացած ըլլալը, իր իսկ կրած բանտարկութիւնը եւ չարչարանքները, եւ փախստական թափառիլը: Այս կէտերը բացատրելէ ետքը՝ կայսրը կը հրաւիրէ Հայաստան արշաւել, *նուաճեսջիք*, կ'ըսէ, *զկողմանս զայսոսիկ, զոր ստացայք ի սկզբանէ*, եւ կը քաջալերէ որ Հայոց վրէժը լուծէ իրենց թշնամիներէն: Կը խնդրէ նաեւ որ ինքն կայսերական գաւառներուն մէկ կողմը հաստատուի, որպէսզի անկէ կարենայ իր հօտը հովուել, ինչ որ *ոչ լեալ* բան մը չէ, այլ անցեալին մէջ Հայոց հայրապետներ *ի սկզբան հաւատոյս, ի հովանի թելոց ի նախնեաց ձերոց ունէին զբնակութիւն* (ՅՈՎ. 351): Այս կերպով, կ'ըսէ, *պատրաստեցուք զՀայաստանեայս ժողովուրդ կազմեալ նախ Տեառն եւ ապա մեզ կամօքն Աստուծոյ*, որով Հայաստանն ալ մտնէ *ընդ Հռոմայեցւոց իշխանութեամբ, որպէս Իտալիա եւ ամենայն Ասիա*: Վստահ է թէ բոլոր ազգը այդ մասին համամիտ է, իսկ եթէ ըլլան որք *ոչ գայցեն եւ արտաքս ի գաւթէ հօտէ տեսոն ելանիցեն, այնպիսիքն կրեսցեն զդատաստանս ի մէնջ որ եւ իցէ եւ ես անպարտ եւ արտաքոյ մեղադրութեան մնացից* (ՅՈՎ. 253): Նամակին փակումը նորէն ճոռոմաբան բացատրութիւններով կազմուած է: Յովհաննէս կաթողիկոսի նամակը մանրամասն գննուած ատենն ալ եկեղեցական կամ դաւանական բացատրութիւն բնաւ չունի, բոլոր նպատակը Հայաստանը Յունական կայսրութեան ներքեւ անցընելն է, տեսնելով որ Հայեր իրենք զիրենք ապատելու ոյժ չունին, եւ կայսրներէ վատ մէկ մըն ալ չկայ որ Արաբական տիրապետութեան դէմ դնէ: Դաւանական խնդիրին վրայ իր տեսութիւնը չի յայտնէր, լուրը խոհեմութիւն կը սեպէ, թէպէտ շուտով պիտի տեսնենք, որ հակաքաղկեդոնիկ համոզմանը վրայ հաստատամիտ կը մնայ:

722. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՒ ԱՇՈՏ

Նամակը կանոնաւորապէս հասաւ Բիւզանդիա, հարկաւ յատուկ պատգամաւորի մը ձեռքով, որ յիշուած չէ, եւ կայսերական մտադրութեան արժանացաւ, եւ որոշուեցաւ Յովհաննէս կաթողիկոսը եւ թագաւոր հռչակուած Աշոտը Կոստանդնուպոլիս փութացնել, եւ *միասին տեսանել եւ տնօրինել հասարակաց օգուտն*: Թէոդորոս Վասիլիկոս կամ Բասիլիկոս անուն պաշտօնեայ մը Հայաստան դրկուեցաւ, երկուքն ալ հրաւիրելու, որ նախ Տարոն եկաւ, եւ կաթողիկոսէն գալու խոստում առնելով, անցաւ Շիրակ Աշոտը տեսնելու, որ կը գտնուէր *յամուրս տէրութեան իւրոյ*: Աշոտ կը փութայ ձամբայ ելել Թէոդորոսի հետ, եւ կայսեր ներկայանալով մեծամեծ պատիւներ կ'ընդունի, թէ տգրեւ արքայորդի եւ թէ իբր *ուսոր մարտիրոսի*, եւ թէ իբրեւ աթոռ բարձրացած թագաւոր: Յովհաննէս դանդաժ կը շարժի, վարանոտ կասկածներ ուն որ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ իրեն դաւանական առաջարկներ պիտի ըլլան, եւ այսպէս հալիւ Տարոնէ Դերջան պատիկ ուղեւորութիւն մը ըրած, կը մտածէ չերթալ, բաւական սեպելով, որ կայսրը Աշոտի հետ քաղաքականապէս պայմանաւորուի, եւ իր ներկայութիւնը եկեղեցական պայմանաւորութեան դուռ չբանայ: Ամիսի մը չափ Դերջանի մէջ կը մնայ այդ վարանոտ վիճակի մէջ, մինչ *ստէպ ստէպ հրաւիրակն կոչէր սիրալիր կամօք երթալ ի պալատն առ կայսր, սակայն ես, կը գրէ, ոչ կամեցայ զմտաւ ածեալ թէ գտցի որ եւ ընդ ակամբ հայեսցի զանդ երթալ ն իմ, ի քաղկեդոնիտոսն յարակցիլ ինձ համարեալ* (ՅՈՎ. 357): Այդ յստակ եւ պարզ բացատրութիւնը կը ցուցնէ, թէ կայսեր գրած նամակին մէջ ալ

Յովհաննէս քաղաքական հպատակութենէ անդին միտք չէ ունեցած երբեք: Դերջան գտնուելով օգուտ կը խաղէ Լուսաւորչի ներկայութեամբ եւ մահուամբ նուիրագործուած սրբավայրերը այցելել, Սեպուհի լեռը, Մանեաց այրը, Լուսաւորչի աղբերիկը, Նշխարներուն գտնուած տեղը, Թորդանի մէջ լուսաւորչի գերեզմանը, եւ անոր տնկած հացի ծառը, միանգամայն ատեն կ'անցնէ այն կողմերը հաստատուած ճգնաւորներուն հետ, պահ մը ինքն ալ անոնց ընկերակցելու փափաքներ վզալով: Բայց վերջապէս *ամիսս իբրեւ ինն* այս տեղերը պտըտելէ ետքը, Հայաստանի մէջ եղող իշխաններուն հրաւերին եւ խոստումներուն վրայ, անոնց մօտ կը դառնայ (ՅՈՎ. 369), ժամանակագրական կարգով 920-ին:

723. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՀԱՇՏԱՐԱՐ

Յովհաննէս Հայաստան դառնալով նորէն ամենայն ինչ շփոթութեան մէջ կը գտնէ: Հայ իշխաններ իրարու մէջ պառակտած, Յուսուփ ալ իր չար խորհուրդները շարունակող, այնպէս որ *կրկին կարօտէի*, կը ըսէ, *տարաբնակ լինել ի բնակութենէ աստի, եւ առ նոյն սուրբ յայրին բնակել*, որ է Սեպուհի Մանեաց այրը (ՅՈՎ. 360): Յուսուփ նոր յարձակում պատրաստած էր. այս անգամ Վասպուրականի դէմ: Բնակիչները շփոթութեան մատնուելով լեռները կ'ապաւինէին *իբրեւ ամիսս երկուս*, բայց յետոյ հաւաքուելով կը յաջողէին հրոսակը վանել, եւ Յուսուփ ինքն ալ Ատրպատական կը քաշուէր, մէկտեղ տանելով Աշոտ սպարապետը, մայրն ու երկու քոյրերը, իբր պատանդ: Ատոմ Անձեւացեաց եւ Գրիգոր Մոկաց իշխաններ, օգնական էին Գագիկի վերջին յաջողութեան: Հայիւ թէ Յուսուփ կը հեռանար, իր տեղակալներ կը տկարանային, եւ Հայ իշխաններ *դառնային յիւրաքանչիւր գաւառս* (ՅՈՎ. 364): Գագիկ կը յաջողէր Արտապ ու Կոգովիտ ու Բագրեւանդ գաւառներն ալ իր թագաւորութեան միացնել (ԱՐԾ. 322): Աշոտ Երկաթ ալ, որ Կոստանդնուպոլիս կը մնար տակաւին, լսելով թէ *այց արար Տէր եւ յաջողեաց ի բարութիւնս աշխարհին Հայոց` Յուսուփի հեռանալովը*, կայսրը կը համոզէ, եւ *բազում պօրս եւ պօրավարս Հռոմայեցիս* մէկտեղ ունենալով, կու գայ Հաստան իր հայրենական թագաւորութիւնը ձեռք առնուլ (ՅՈՎ. 366): Աշոտը պսակով եւ օգնութեամբ Հայաստան դարձնող կայսեր անունը շփոթմամբ Կոստանդին (ՅՈՎ. 365), կամ Լեւոն (ԱՍՈ. 156) գրուած է, այլ ուղիղն է Ռոմանոս (ՕՐԲ. Ա. 237), նոյն ինքն Լեկաբենոսը, ծագմամբ Հայապգի, որ ի փեսան Կոստանդինը գահապուրկ ընելով կայսրութիւնը ստանձնած էր 919-ին: Յուսուփ որ Ատրպատական կը գտնուէր, եւ Յունական բանակներու հետ մաքառելով Աշոտ Երկաթը հեռացնել չէր յուսար, ձեռքէն եկած գէշութիւնը ըրած ըլլալու համար, Աշոտ սպարապետը Հայոց թագաւոր հռչակելով Հայաստան դարձուց (ՅՈՎ. 366), միւս կողմէն Վասպուրականի թագաւոր Գագիկին ալ նորէն պատիւներ եւ ընծաներ կը դրկէր իբրեւ Հայոց թագաւորի (ԱՐԾ. 322), որպէսպի այս կերպով Հայեր իրարու դէմ պատերազմնելով, լրացնեն երկրին աւերումը զոր ինքն սկսած եւ առջեւ տարած էր: Իրաւ ալ գլխաւորապէս երկու Աշոտներ, իրարու հօրեղբօրորդիներ, *տրբեւ պօտարածին թշնամիս ընդ միմեանս ի գրգռութիւն մարտից մարտուցեալ*, իրարու վնասներ հասցնել սկսան: Սմբատ Սիսականի եւ Վասակ Սիւնիքի իշխաններ, Աշոտ Երկաթին կողմը բռնեցին (ՕՐԲ. Ա. 237), եւ մեծ պատերազմի մը պատրաստութիւններ կ'ըլլային, երբ Յովհաննէս կաթողիկոս, *ի ժամ դիպող ժամանեալ*, երկու հօրեղբօրորդիները եղբայրական լծորդութեան յորդորեց, եւ անոնք ալ կաթողիկոսին հայրական խրատներուն անսալով *ի պայման միաբանական խաղաղաւէտ սիրոյ համոզուեցան*, եւ երկուքն ալ առանձին մասրեու վրայ իշխել յանձառու եղան (ՅՈՎ. 368), Աշոտ Սմբատեան մնաց Շիրականան, եւ Աշոտ Շապուհեան նստեցաւ Դւին (ՅՈՎ. 373): Այդ եղելութիւնները պէտք է դնել 921 տապալոյ ընթացքին մէջ, թէ Աշոտ Երկաթի հասնիլը, եւ թէ երկու Աշոտներուն հաշտուիլը:

724. ՆՈՐԷՆ ԳԺՏՈՒԹԻՒՆԸ

Մասնաւոր դիպուածներ են, որ հետզհետէ կը շարունակեն, Հայ իշխաններու իրարու հետ գժտելովը եւ հաշտուելովը շարունակաբար, այլ ոչ տեւական կերպով: Վասակ եւ Աշոտ Գնթունիք, որք Սմբատին օրէն Գուգարաց մօկ մասին մէջ կողմնակալ հաստատուած էին, ուլեցին ինքնագլուխ ըլլալ, եւ Շամշուլտէ, *այսինքն Երեքնետ* բերդին մէջ ամրացան: Աշոտ Երկաթ, Աբասա եղբայրն ալ մէկտեղ առնելով, որ իրեն մօտ եկած էր, վրանին գնաց, քիչով անոնց բազմութիւնը ցրուեց, եւ Գուգարաց Գուրգէն իշխանին մօտ հանդարտեցաւ (ՅՈՎ. 371): Յանկարծ լսեց թէ Աշոտ Շապուհեան, պայմանները անարգելով, գրաւած է իր սահմանէն Վաղարշապատը, մէկէն վրայ հասնելով զայն հալածեց, եւ նորէն իր մասը ձեռք անցուց (ՅՈՎ. 373): Յովհաննէս կաթողիկոս վրայ հասաւ, Շապուհեանը յանդիմանեց, ուլեց նորէն հաշտեցնել, բայց չյաջողեցաւ, եւ երկու Աշոտն *զերկեամ մի ելուպակօրէն զկնի միմեանց գոռոյթս տային* (ՅՈՎ. 374): Աշոտ Երկաթ Աղուանից Սահակ Սեւադա իշխանին մօտ կ'երթայ, անոր աղջկան հետ կ'ամուսնանայ, եւ անկէ ալ օգնութիւն առնելով Դուինի վրայ կը քալէ միւս Աշոտին դէմ: Յովհաննէս նորէն կը միջամտէ *ի խաղաղութիւն ընդ երկաթանչիւրսն*: Բայց Երկաթ չ'անսար, Դուինի վրայ կը յարձակի, բայց իր աներձագին Գրիգոր Սեւադայի *գրգռութեան յուլմանն* պատճառով, չի յաջողիր, եւ ետ կը մղուի: Այս անգամ ալ Գուգարաց Գուրգէն իշխանէ օգնութիւն առնելով՝ նորէն կու գայ պատերապմը նորոգելու, բայց Յովհաննէս կաթողիկոս նորէն մէջտեղ կ'իյնայ եղբայրասպան կրիւր արգիլել, եւ ուրախութեամբ կը գրէ, թէ *յայնմ նուագի ապա ոչ տուաւ նոցա առ յինէն թոյլ՝ մարտիւ ընդ միմեանս հարկանիլ* (ՅՈՎ. 376): Միւս կողմէն կ'ապստամբի Մովսէս իշխան Ուտէացոց, Աշոտ իր աներ Սահակի հետ անոր վրայ կ'երթայ, կը ձերբակալէ եւ կը կուրցնէ (ՅՈՎ. 379): Նոյն միջոցին Գուրգէն Գուգարաց իշխան եւ Աբաս արքայեղբայր Աշոտի դէմ դաւաճանութիւն կը պատրաստեն, Աշոտ կ'ապատի, բայց թշնամութիւն մը կը սկսի Աշոտէ կասկածիլ եւ կաթողիկոսին կը դիմէ, եւ սա Աշոտէ վստահութեան գիր առնելով կը յանձնէ անոր, բայց ուրիշներ Աշոտ կը համոզեն, թէ միւս Աշոտի հետ խորհրդակից է, որուն վրայ Աշոտ՝ Վասակը Կայան բերդին մէջ շղթայակապ կը բանտարկէ: Նորէն կաթողիկոսը կը հասնի Աշոտը յանդիմանել, տուած խոստումը յիշեցնելով, բայց սա *ի Վասակ զվնասն տարեալ* զինքն կ'արդարացնէր, եւ Յովհաննէս չկրնալով Վասակին վրայ վստահիլ, աւելի չի պնդեր (ՅՈՎ. 382): Այդ ցրիւ պատահարներ զորս ծաղկաբաղ յառաջ կը բերենք, մեզի կը պարզեն ժամանակին տիրող գժտութեանց եւ երկպառակութեանց տխուր պատկերը, երբ ամենէն աւելի պէտք ունէին ձեռք ձեռքի տալով ազգին ընդհանուր բարիքը հոգալ: Միւս կողմէն ալ ճշգրիտ գաղափար կու տան խեղճ Յովհաննէս կաթողիկոսին քաշած նեղութեանց, նոյնիսկ իրեններուն ձեռքէն: Այս վերջէն յառաջ բերուած եղելութիւններ կրնան 922 տապալոյ ընթացքին մէջ զետեղուիլ:

725. ԱՇՈՏ ԵՒ ՍԱՀԱԿ

Բայց տխուր պատահարներ դեռ չէին վերջանար, որեւէ մի աննշան պատճառով կը գժտուէին Աշոտ թագաւորը եւ աները Սահակ: Ձմեռուան մէջ կիրքերը կ'աճէին, եւ գարնան իրարու դէմ կը ճակատին Ախոյեանք գիւղին մէտ, բայց *մեծամեծք աւագանւոյն* առժամեայ հաշտութիւն մը կնքել կու տան, եւ Աշոտ ետ դառնալով Դուինը կը վարնէ, իբր զի Շապուհեանը Սահակի համամիտ էր գտնուած: Անկէ Աշոտ կ'երթայ Ատրներսէհի հետ միանալ, եւ միասին Գուգարաց Գուրգէնին վրայ կ'երթան, որուն կ'օգնեն միւս Աշոտը եւ Աբաս արքայեղբայրը: Երբոր ասոնք այստեղ զբաղեալ են՝ Սահակ Ուտիի կողմէն Աշոտի սահմաններուն վրայ կը քալէ, ու Ձորոփորի կողմերը կը գրաւէ եւ Վասակ Սիւնին Կայան բերդի բանտարկութենէն կ'ազատէ: Աշոտ կը հասնի, եւ եպիսկոպոս մը բանագնաց կը դրկէ Սահակի՝ թշնամութեան պատճառը եւ պահանջը իմանալ, իսկ

Սահակ եպիսկոպոսը վար դնելով պատերազմի կը քալէ: Այստեղ Պատմաբանը կը յիշէ, թէ Աշոտ հաշտութեան գիրը, իր առջեւէն տարած խաչին վրայ կապելով, եւ վԱստուած իրաւարար կոչելով, կը խնդրէ որ եթէ ինքն է յանցաւորը, ինքն վնասուի, թէ ոչ թշնամին պատժուի: Եւ այս ուժով կը յարձակի, թշնամին կը ցրուէ, եւ Սահակ աները, եւ Գրիգոր աներձագը ձերբակալելով կը կուրցնէ: Այս պարագայէն Յովհաննէս կաթողիկոս իր սէրը կը հեռացնէ Աշոտ Երկաթ թագաւորէն, որով հետեւ կ'ըսէ, *այսպէս գործեալ իր դառնութեան, անվստահ զսիրտ ամենեցուն կացոյց* (ՅՈՎ. 392): Աշոտ Երկաթ, Հայաստանի մէջ թագաւորներուն շատանալը տեսնելով, եւ զինքն ամենէն բարձր նկատելով սկսած էր Շահնշահ անունը գործածել (ՅՈՎ. 395), որով Պատմաբանը ասկէ ետքը կը սկսի հեզնութեամբ իմն՝ *անուանեցեալ Շահնշահ, կամ Շահն կոչեցեալ շահ* կոչել Աշոտը (ՅՈՎ. 400), եւ իր համակրանքը կը շատցնէ Գագիկ Արծրունիի, Վասպուրականի թագաւորին, զոր առաջ կը հեզնէր *թագակերպեալ* (ՅՈՎ.) *եւ թագաւորեցեալ* կոչելով (ՅՈՎ.): Գոհունակութեամբ կը յիշէ թէ Գագիկ երրորդ անգամ ըլլալով Փարկինի անուն Վագարացի դեսպանին ձեռօք ամիրապետէն թագաւորական թագ կ'ընդունէր, *այսակեալ ի վրեայ Հայաստանեայցս* (ՅՈՎ. 382): Ասոր վրայ Յուսուփ սկսած էր թշնամութեամբ վարուիլ Գագիկի դէմ (ՅՈՎ. 383), մինչ դերերը փոխուելով, սկսած էր պատիւներ եւ ընծաներ եւ *թագ արքայական* յղել իր իսկ նահատակած Սմբատի որդւոյն (ՅՈՎ. 375): Այդ առթիւ պէտք է տեղի ունեցած ըլլայ Ատրպատական տարուած տիկիններուն գերեզարձը, որոնք *յետ երկեամ մի ամաց գային եւ հանգչէին ի գահս եւ ի սենեակս տէրանց իւրեանց* (ՅՈՎ. 372):

726. ՆՈՐ ԿԵՐՊԱՐԱՆ

Վերջապէս Յուսուփի ալ յաջողութեանց ընթացքը սկսաւ վրդովուիլ: Նա սկսած էր հետզհետէ ինքնագլուխ գործել, եւ իբր Ատրպատականի եւ Պարսկաստանի տիրապետը ամիրապետէն գլուխ քաշել: Մըքթատիր-Պիլլահ, եւ անոր տկարութենէ օգտուելով իշխանութիւնը ձեռք անցընո շրջանակը, յատուկ կերպով Մոնոս զօրավարը դրկեցին (ՅՈՎ. 406) Յուսուփի դէմ *անհուն իմն զօրօք*, որ թէպէտ անգամ մը եւ երկուք չկրցաւ Յուսուփը յաղթահարել, բայց երրորդ անգամին Յուսուփ չկրցաւ նոր հասնող ոյժերուն դէմ դնել, եւ ինքն ալ գերի բռնուելով, ամիրապետին տարուեցաւ, որ հրամայեց զայն շղթայակապ բանտարկել (ՅՈՎ. 393), եւ յետոյ պատիժը ծանրացնելով՝ *բազումս գանեալ՝ կապանօք արկանել ի մթին, նեղ, նուրբ եւ տղմուտ բանտ* (ՕՐԲ. Ա. 242), որով Յուսուփ ինքն ալ համը առաւ այն գանակոծութեանց եւ խիստ բանտարկութեանց, զորս ուրիշներուն կրել տուած էր: Յուսուփի բանտարկութեան տեւողութիւնը *զամս ութն* ըսող կայ (ԱՐԾ. 323), այլ հաւանականագոյն է *ամս ինչ* ընթերցուածը (ՕՐԲ. Ա. 241), եւ այն ալ ոչ աւելի քան երեք տարի, որով հետեւ ութը տարիի տեւողութիւնը 923-էն սկսելով 931-ին կը հասնէր, եւ այն ատեն Պատմաբանը չէր կրնար անոր ապատութիւնը, եւ նորանոր գործերը պատմել (ՅՈՎ. 409): Ատրպատականի ոստիկանութիւնը Յուսուփէ գտքը յանձնուեցաւ Ըսբուքի, որ Յուսուփի օգնականներէն էր, եւ անոր վերջին քաղաքականութիւնը շարունակելով *դնէր ուխտ միաբանական խաղաղութեան* Աշոտ Երկաթի հետ, եւ յարձակման կը պատրաստուէր Վասպուրականի Գագիկին դէմ: Սակայն Գէորգ Հաւնունի անուն մէկ մը *ի կրէնաւորական կարգէ*, այսինքն եկեղեցական մը, Գագիկի կողմանէ պատգամաւոր երթալով, ընծաներով եւ հանձարեղ խօսքերով Ըսբուքը հաշտութեան համոզեց, որ անգամ մը խոստանալէն ետքը շարունակեց հաստատ մնալ խաղաղարար ուղղութեան մէջ: Վասպուրական ապատեցաւ հրոսակներէն եւ յարձակումներէն, եւ Գագիկ ձեռնարկեց իր երկիրը ծաղկեցնել, եւ նշանաւոր շինութիւններ ալ կառուցանել, որոնց մէջ աւելի խօսուած են Աղթամար կղզւոյն մէջ շինուած ամրացեալ պալատը եւ մեծ կաթողիկէն: Պալատէն այլեւս հետք չկայ, բայց կանգուն կը մնայ եկեղեցին, զոր այնչափ

հիացմամբ կը նկարագրէ Արծրունի (ԱՐԾ. 329-336): Պատմիչին պարմացում ապդող պարագաներէն մին եղած է տաճարին դուրսի կողմին կոփածոյ եւ ներկած պատերով պարդարուիլը, պորս քանդակած է Մանուէլ ճարտարապետը (ԱՐԾ. 331), եւ որոնք հապար տարիէ ետքը տակաւին կը տեսնուին ներկերնին կորուսած, իրօք ալ Հայաստանի մէջ սովորական չեն քանդակները: Իսկ միւս պարմանալին գմբեթէն *երկնահարթ* բարձրութիւնն է, զոր եթէ ոք դիտել ուզէ, պէտք է, կ'ըսէ, որ *նախ ի բաց առցէ զխոյր գլխոյն, եւ ապա տանջեալ զպարանոցն հապի թէ նշմարել կարիցէ* (ԱՐԾ. 332), բայց կ'երեւի թէ Արծրունին աւելի բարձր շէնք մը տեսած չէ եղեր:

727. ԱՇՈՏԻ ՉԱԽՈՂԻԼԸ

Երբոր Վասպուրականի թագաւորութիւնը կը խաղաղէր, տակաւին խռովութիւնք չէին դադրեր Արարատի թագաւորութեան մէջ, որ է Աշոտ Երկաթ Շահանշահի՝ Բագրատունի թագաւորութիւնը: Նախ Վասակ Գնթունի Շամշուլտէի բերդապահը, որ մինակ տիրացած էր եղբօրը Աշոտ Գնթունիին մեռնելէն ետքը (§ 724), նորէն գլուխ կը քաշէր, եւ Աշոտ երկար աշխատութեամբ կը հնապանդեցնէր վայն, *յաղթութենէ վերջ անպիտանս յաշաց եւ յրնչաց եւ յականջաց* ընելով, գերի ինկած բերդակալները (ՅՈՎ. 398): Անկէ ետքը նորէն երկու Աշոտ թագաւորներ իրարու հետ կը մրցէին, բայց վերջապէս երկու տարիէ ի վեր վարած պայքարներէն յոգնած (§ 724) հաշտութեան կը վիջանէին, ե Յովհաննէս կաթողիկոս յատկապէս հրաւիրուելով, կ'երթար *դիտել եւ պատրաստել ի մէջ նոցա զքաջավայելուչ խաղաղութեան պայման, եւ հաշտութիւնը լրացնելով բազում կայտիո եւ խնջոյս ցնծութեան* կը կատարէին Դուինի մէջ (ՅՈՎ. 400): Երբոր Աշոտ Երկաթ Ուտի դառնալ կը պատրաստուէր կը լսէր, թէ Ամրամ Յլիկ, զոր ինքն այնտեղ հրամանատար դրած էր, ապստամբած է, բայց իր վրայ հասնելուն՝ Յլիկ կը փաշչի ու գաղտնի պատրաստութեանց կը ձեռնարկէ, *եւ այլեւս ապստամբ սրիկայքն* իրեն կը միանան: Աշոտ անկէ Եգերացւոց թագաւորին կ'երթայ, եւ ապահովաբար ետ դարձած ատեն, *ի մէջ անտառախիտ մայրացն առ ափն Կուր գետոյ, ուր որջացեալ ամրացեալ կային* Յլիկի գունդերը, Աշոտ թակարդի մէջ կ'իյնայ: Հապի թէ ինքը Կաբաւարքար բերդը կ'ապաւինի, սակայն իր գունդերը կը կոտորուին *մինչ զի ոչ մի ոք ի նոցանէ կարէր ճողոպրիլ* (ՅՈՎ. 404): Պատմաբանը անգամ մըն ալ առիթ կ'առնէ Աշոտ Երկաթկ մեղադրել, թէ *զողջախոհութիւն զայն զոր նախն էր ստացեալ, յանմաքուր յողջախոհութիւն փոխարկեալ էր, եւ թէ այս պատճառը այլեւս ոչ յաջողեցան հետեւանք արշաւանաց նորա, որպէս յերեկն եւ յեռանդն*: Իսկ անոր հակառակ լիաբերան գովեստներ կը շռայլէ Գագիկի, թէ *ամս հարուստ մի իմաստութեամբ իր թագաւորութիւնը կը պայծառացնէր* (ՅՈՎ. 406):

728. ՅՈՒՍՈՒՓ ԵՒ ՆԸՍՐ

Մըքթատիր-Պիլլահի ամիրապետութիւնը՝ թէպէտ երկար տեւեց մինչեւ 932, սակայն միշտ տկար եղաւ, եւ շարունակ ապստամբութիւններէ նեղուեցաւ: Ասոնց մէկ շարժումն ալ տեղի ունեցաւ երբ Յուսուփ բանտին մէջ կը հեծէր: Մէկ կողմէն անապատի արաբացիներ, կամ Կարմաթացի կոչուած վաշկատուն ցեղեր, միւս կողմէն Թուրքաստանի *մարդամբոխ սրիկայք եւ սրավարք*, Պաղտատ մայրաքաղաքին իսկ կը սպառնային, եւ դէմ դնելու կարող զօրավար չէր գտնուեր: Այն ատեն *Մոնոս՝ խորհրդածու դրանն արքունի* (ՅՈՎ. 408), որ Մունէս ներքինապետ ալ կոչուած է (ՎԵՐ. 456), այն որ *ինքնին իսկ էր կալեալ* Յուսուփը եւ *ածեալ ամիրապետին*, խորհեցաւ Յուսուփին ներել, եւ նորէն անոր յանձնել արեւելքէն յարձակող Թուրքերուն դէմ, պատերապմը (ՅՈՎ. 409) եւ ըստ այնմ ամիրապետն ալ համոզեց: Դժուար է ճշդել Յուսուփի ապստութեան թուականը, արտաքիններէն որոշ յիշատակութիւններ չունինք, ապգայիններն ալ թուականի մտադիր չեն, եւ եթէ տարեթիւ մը կը նշանակեն, իրարու համաձայն չեն: Մունէսի յանկարծ զօրանալուն եւ երեք օրուան համար Մըքթատիրը գահազուրկ ըրած ըլլալուն մասին

յիշատակութիւն մը ունինք արտաքիններէն, որ յարմար կու գար Յուսուփի բախտին փոխուելուն, սակայն այն 929-ին տեղի ունեցաւ (ՎԵՐ. 456), որ շատ կը յապաղէ դիպուածոց կարգը, եւ միջոց չի թողուր ապագայ եղելութեանց, ուստի շուրջ 926-ին պէտք է դնենք այդ փոփոխութիւնը: Յուսուփ նախապէս *ընդ Միջագետս Ասորոց յորդաչու լեալ* կ'ըսուի, որով առաջ Թուրք ասպատակը ցրուելու ձեռնարկած է, եւ անկէ կը հասնի Կորդուոց նահանգը, Վասպուրականի թագաւորէն հին վրէժը լուծելու: Գագիկ ընտանիքն ու գանձը Կոգովիտ եւ Ծաղկոտն գաւառներու լեռները դրկելով, ինքն պաշտպանութեան կը պատրաստուի եղբօրը Գուրգէնի հետ: Ատոմ Անձեւացեաց իշխան հարկը կրկնելով եւ ընծաները առատացնելով Յուսուփը կը շահի, Գագիկ ալ խելացութիւն կը համարի նոյն ճամբան բռնել, *տալ կրկին եւ երեքկին զսակ հարկին*, որպէսզի կոտորածն ու աւերածը խափանէ, եւ կատարուած շինութիւններ չվտանգուին: Յուսուփ ալ ազահութիւնը կշտացած տեսնելով, *իրեւ հնդիկ իմն զսեւութիւն թխութեանն յանձնէն ի բաց մերկացեալ, դիւրագորով հաշտութեան* կը վիջանէր (ՅՈՎ. 412), եւ կ'անցնէր կ'երթար Ատրպատական, այնտեղի գործերը կարգադրելու: Կլը մնար Արարատի եւ Սիւնիքի կողմերէն ալ կողոպուտ քաղել, բայց ինքն վբաղած ըլլալուն Նըսր Ըսբուք (ՅՈՎ. 413) կամ Նըսր Սըբըքի անուն (ՕՐԲ. Ա. 241) ոստիկան մը կը դրկէ Հայաստան իր հրամանին ներքեւ: Իսկ այն Ըսբուք ոստիկանը, որ Յուսուփի յաջորդած էր, Արտաւիլի մէջ կը մեռնի, եւ անոր գանձերն ալ կը ծառայեն *ի լիութիւն ընչաքաղցութեանն Յուսուփի* (ՅՈՎ. 414):

729. ՆԸՍՐԻ ԿԵՂԵՔՈՒՄՆԵՐԸ

Հապիւ թէ Նըսր Նախիջեւան կը հասնի, վայն դիմաւորելու կու գայ Սիսական իշխաններուն կրտսերը Բաբգէն, որպէսզի ոստիկանը շահի, եւ իր եղբօրը Սահակի տեղ անցնի, որ Սմբատի հետ կիսած էին Սիսականի իշխանութիւնը: Նըսր ձեռք ինկած որսին վրայ ուրախ, Սահակն ալ իր մօտ կը կանչէ, եւ միասին Դուին կը տանի, եւ հոն երկուքն ալ կը բանտարկէ, փրկանքի համար ծանր գումար պահանջելով: Հետզհետէ նոյն կերպով *արս աւելի քան քառասուն դնէր ի բանտի* (ՅՈՎ. 417): Դրամի համար բռնութեանց սկզբնաւորութիւնը, իրեն ալ գլխուն գալիք վտանգը վգացուց կաթողիկոսին, որ այն միջոցին կը գտնուէր Այրեւանք, Գառնիի մօտ, Գեղայ լեռներուն ձորամէջը: Լսեց իրեն նկատմամբ ալ եղած խորհուրդները, եւ հարկ վգաց խոյս տել *ի պատնէջ պաշարմանէն* որ մօտալուտ էր: Այն առտուն որ պիտի մեկնէին, տեսան որ *խաւարեալ էր արեգակն*, եւ վայն իբր երկնային ապդարարութիւն մեկնելով, աճապարեցին հեռանալ, բայց, կ'ըսէ, *ոչ եթէ յառժամանակեայ մահուանէ պակսացեալ խուսափեցի*, այլ որպէսզի *զմանկամբք եկեղեցոյ՝* որ իրեն հետ էին, *հաղբք եւ խառնում շփոթից* չպաշարեն (ՅՈՎ. 419): Այրեւանքէն կը բարձրանայ դէպի լեռ, *ի վերին վանս*, կամ լաւ եւս գոմերուն կողմը, *ուր կայանք անասնոցն էին*, անկէ ալ կ'իջնէ Գեղամայ լիճին եպերքը, եւ կը փակուի Սեւանի կղզին, իր առաջին աշակերտութեան վանքը: Չորս օր միայն այնտեղ մնալէ ետքը՝ պէտք կը վգայ մօտ գտնուիլ *ի հայրապետանոց եկեղեցին սուրբ*, եւ կը մտածէ եւս Նըսրի հետ բանակցութեան մտնել, եւ այն ստացուածները, զորս պահել չէր կրնար՝ իբր ընծայ տալով, հաւանութիւն ստանալ որ *ի սրբարան դադարեալ* մնայ եւ գործերուն հետեւի (ՅՈՎ. 420): Այդ դիտմամբ կու գայ իր սեփականութիւնն եղող *ի ձեռակերտ ամրոցիկն Բիւրական*, եւ *հրովարտակ առ Նըսրն* կը դրկէ , թէ ինքն այլընդայլոյ ահացուցիչ լուրերու պահճառով հեռացաւ, այլ եթէ վինքն ապահովցնէ՝ պատրաստ է Դուին գալ եւ մօտը մնալ, եւ ըստ ամենայնի վինքն հաճեցնել: Նըսր կը հաւանի եւ *յետկար երդման* կը պատրաստէ կաթողիկոսին դրկելու, բայց *ոմն դատաւոր կրօնից Մահմէտի* անոր միտքը կը պղտորէ, եւ կը համոզէ կաթողիկոսը ձերբակալելու եւ անոր ինչքերը կողոպտելու համար գունդ մը հանել: Ղրկուած պինուորները առաջ Այրեւանք կ'երթան, մէջի կրօնաւորները ծեծով ու չարչարանքով

գանձերը ցուցնելու կը ստիպեն, ուրացութեան ալ կը հրաւիրեն, կը սպաննեն, եւ վանքը կողոպտելով Նըսրին կը բերեն (ՅՈՎ. 424): Յովհաննէս կաթողիկոս հապիւ այդ եղելութիւնները կը լսէ, կը փութայ Բիւրականէ ալ հեռանալ, իրեններն ալ միասին, եւ կ'երթայ ապաւինիլ Բագարան քաղաքը, *առ թագաւոր Աշոտ* (ՅՈՎ. 425), որով պէտք է իմանանք Շապուհեան Աշոտը, ինչպէս կը հաստատուի ուրիշ տեղ *ի թագաւորականց բողոքոջն* ըսելովը (ՅՈՎ. 446), մինչ Սմբատեան Աշոտը պիտի տեսնենք Սեւան կղզին ապաւինած:

730. ԲԻԻՐԱԿԱՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ

Կաթողիկոսին Բիւրականէ փախած ատեն չէր կրցած իրեն հետեւիլ *դրան եպիսկոպոսն* Սահակ, հիւանդ ըլլալուն պատճառով, անոր հետ մնացեր էին քանի մը քահանաներ, սարկաւագներ ու կրօնաւորներ: Բիւրականի բնակիչներն ալ չէին կրնար՝ ծեր ու տղայ, կին ու տղար, երեսի վրայ թողլով փախչիլ. ուստի իրենց մէջէն զինուորութեան վարժ եղողներ գլուխ կանգնեցան, եւ ամրոցիկը պաշտպանելու պատրաստուեցան: Մարմնաւոր պատրաստութեանց հոգեւորականն ալ խառնելով, *յետին թռչակի* խորհուրդը խնդրեցին եպիսկոպոսէն, որ յատուկ պատարագեց, ամէնքը հաղորդեց, եւ մարտիրոսական մահուան պատրաստեց, *հրեշտակական շղթանցն* խրատներով եւ յորդորներով: Երբոր Նըսրի դրկած հրոսակը հասաւ, ամրոցը փակուած գտաւ, եւ պատերազմի ձեռնարկեց: Եկողները *աւորս եօթն* յարձակումները նորոգեցին, բայց *ոչ կարէին ստնանել ամրոցին*, եւ թերեւս բնաւ ալ չյաջողէին, եթէ ներսէն *զողորմութիւն եւ զհաւատս ուրացեալ* քանի մը մատնիչներ յարձակողներուն ճամբայ չցուցնէին (ՅՈՎ. 432): Բոլոր Բիւրականի մէջ գտնուողներ գերի ինկան, եւ անողորմաբար կոտորուեցան, կիներ եւ պատանիներ իբրեւ աւարաբաժին պահուեցան, եւ ամրոց ու եկեղեցի ու տուներ կողոպտուեցան: Գերիները միահամուռ հաւաքելով, *նախ մերկացուցին ի նոցանէ զգեստիկն*, յետոյ զէնք սկսան շղթանել ուրացուեան յորդորելով, եւ անոնց հաստատամիտ յայտարարութեանց վրայ՝ միառմի խողխողեցին *իբրեւ զոչխար ի սպանդ վարեալ*: Ասոնք են Բիւրականի վկաները, որոնց գլուխը կը գտնուի Սահակ եպիսկոպոս, եւ յանուանէ կը յիշուին՝ Մովսէս եւ Սարգիս եւ Դաւիթ եղբայրներ, երեքն ալ քահանայ, առջի երկուքը ամուսնացեալ եւ Դաւիթ կուսակրօն, Սահակ կրօնաւոր աչքէ տկար, Սողոմոն Սագաստանցի ձգնաւոր, եւ Թէոդորոս սարկաւագ՝ *վերակացու շինուածոց եւ մարդիչ մարդկան*: Պատմաբանը *ուր թուով* կը դնէ վանականները, որով մէկին անունը անձանօթ կը մնայ, իսկ Բիւրականցիները կը հաշուէ *աւելի քան զերկերիւր* (ՅՈՎ. 437): Միայն Գէորգ սարկաւագ յաջողած է կոտորածէն ազատիլ, եւ եղելութեանց լուրը կաթողիկոսին բերել (ՅՈՎ. 438): Իբրեւ նշանակելի պարագայ կը յիշուի, որ գերիներու մէջ մահմետական մշակներ ալ գտնուելով, ինքզինքնին յայտնելով ազատ թողուած են, որ միանգամայն *Խանդաղատանօք ողորձէին զմի մի հաւատացելոցն երթալ խառնիլ ի նոսա* (ՅՈՎ. 436): Երբոր գերի կիներն ու աւարը եւ սպանելոց գլուխները Նըսրին բերին, ուրախութեան վայրկեանի մէջ կը հրամայէ *զգերեալսն առ հասարակ լուծանել եւ թողուլ* (ՅՈՎ. 440), եւ ընդհակառակն *հրամայէ սրով սատակել զինուորսն զայնոսիկ, որք մատնեցին զամրոցն* (ՅՈՎ. 441): Միայն իբրեւ բեռնակիր բերուած երկու Բիւրականցիները, մէկը Կիրակոս զինուոր եւ միւսը Կիրակոս մշակ, ուրացութեան կը հրաւիրէ, եւ ընդդիմանալնուն վրայ գլխատել կու տայ (ՅՈՎ. 441): Բիւրականի վկաներուն նահատակութեան օրը նշանակուած է ահեկի 10, իսկ Կիրակոսներունը ահեկի 17 (ՅՈՎ. 438, 441), նոյնպէս կրկնուած է եւ այլուր (ՎԱՐ. 87): Միայն Յայսմաուրբը ահեկի 12 կը դնէ, եւ կը համեմատէ Ապրիլի 19-ին (ՅԱՍ. Ա. 174): Սակայն շարժական տոմարով պէտք էր համեմատել Դեկտեմբեր 14 եւ 21 օրերուն: Տարեթիւր 332 նշանակուած է (ՅՈՎ. 438), բայց յայտնի շփոթութիւն մըն է, վասնպի 883 տարին

Յովհաննէսի ընտրութենէն ալ առաջ է, թուատառերը ուղղելու հաւանական հիմ մըն ալ չենք գտներ, եւ 926 տարւոյ վերջերը յարմար կը տեսնենք դնել Բիւրականի արկածը:

731. ՆՈՐԱ ՆՈՐ ԲՌ ՆՈՒԹԻՒ Ն ՆԵՐ

Այդ միջոցին Նըսր կը պարտաւորուի Ատրպատական դառնալ Յուսուփի հրամանով, այնտեղ երեւան եկած ապստամբութիւն մը նուաճելու: Իրեն փոխանորդ կը թողու Բըշր կամ Պէշիր անունով ոստիկան մը, եւ անոր կը յանձնէ Սահակ ու Բաբգէն կալանաւոր իշխանները: Բըշր սկսուած գւրծը առջեւ տանելու համար Աշոտ Երկաթի վրայ կը քալէ, *վասն ոչ հնապանդելոյ նմա նոցա*, բայց անոր դէմ բան մը չի կրնար յաջողցնել, վասնպի Աշոտ *յանմարտնչելի ամրոցն ի Սեւան կղզւոյն առկայանայր*, եւ կը սրսի աստ եւ անդ յարձակիլ, եւ *զսակաւամասնեայ մնացորդս մարդկան գերել եւ աւար հարկանել եւ ճարակ սրոյ տալ* (ՅՈՎ. 443), իրեն դէմ գնող ալ չի գտներ՝ *աւերեալ եւ անմարդացեալ* երկրին մէջ: Միայն Գէորգ անուն իշխան մը, Մարպպետունի կոչուած յոմանց (ՉԱՄ. Բ. 811), գլուխը քաջերու պստիկ խումբ մը ժողովելով Բըշրը կը նեղէր, եւ մէկ քանի անգամ ալ բաւական վնաս կը հասցնէր, ինչպէս Բեղա ամրոցին պաշարման առթիւ (ՅՈՎ. 445), եւ Աշոտ ալ պատեհ գտնելով Սեւանէ դուրս յարձակում մը կ'ընէր: Բայց Բըշր իր պայրոյթը տկարներուն վրայ կը թափէր, *զանպարտսն պարտաւոր մահու արարեալ, զանպարտ քահանայսն եւ զերկրագործ մշակս եւ զխաշնարածոն եւ զճանապարհորդսն եւ զաղքատսն եւս* (ՅՈՎ. 144): Այդ միջոցին Նըսր կը դառնայ Ատրպատականէ եւ շիտակ Սիսականի Սմբատ իշխանին վրայ կը քալէր, բայց անոր պատրաստած զօրութենէն խիթալով եւ տուած ընծաներէն շահուելով, հաշտութիւն կը կնքէ, եւ նախ Բաբգէնէ եւ յետոյ Սահակէ պահանջուած փրկանքներն ալ ընդունելով կ'արձակէ իրենց տեղերը (ՅՈՎ. 448): Այս եղելութիւններով կ'անցնէր 927 տարին, միշտ միեւնոյն նեղութեանց եւ անդարմանելի հարուածոց մէջ:

732. ՎԱՍՊՊՈՒՐԱԿԱ Ն ԿԸ ԶԱՇՈՒԻ

Յովհաննէս կաթողիկոս Բիւրականէ փախչելով եկած էր Բագարան, Աշոտ Շապուհեանի մօտ, միշտ դիտում ունենալով Դուինի հայրապետանոցը ապատել եւ կարգադրել, որ *հանդերձ գեղօք եւ գերդաստանօք առ ասարակ ընդ ձեռամբ նուաճեալ էր Նըսրայն*: Գեղեցիկ էր կաթողիկոսին փափաքը, բայց կացութիւնը նպաստաւոր չէր, *զի ոչ ոք էր, որ գուն ի վերայ գործէր հոգւով չափ՝ սակս նորոգման մայրաքաղաք եկեղեցւոյն*: Տարիի մը չափ այդ դիրքին մէջ սպասեց Յովհաննէս Բագարանի մէջ, թերեւս Նըսրի բացակայութիւնն ալ իրեն յաջող պարագայ մը երեւցաւ, բայց երբոր Նըսր վերադարձաւ իր ակնկալութիւններն ալ տկարացան, եւ վերջնական որոշման հարկը զգաց: Ինքն տարիքով յառաջացած պիտի ըլլար, քանի որ տասը տարի առաջ Կոստանդին կայսեր գրած նամակին մէջ իր ծերութիւնը կը յիշէր (ՅՈՎ. 351): Աշոտ Սմբատեանի վրայ իր վստահութիւնը դադարած էր: Աշոտ Շապուհեան տկար եւ անպօր էր գործի գլուխ կանգնելու, Գագիկ Արծրունին լաւագոյն դիրք կը վայելէր, բայց այն ալ իր սահմաններուն մէջ փախած, *միշտ հրաւիրման կոչման առաջարկներ կ'ընէր*, Հայոց կաթողիկոսը իր մօտն ունենալու համար, որ իբր *թագաւոր Հայոց* դիրք կազմէ, եւ վայն բարձրացնէ եւ վաւերացնէ: Վարանոտ կացութեան մէջ մնաց Յովհաննէս *մինչեւ ամառնայինն յաշունն յեղանակեալ յեղափոխէր*, զոր ի դէպ է 927 տարւոյն պատշաճեցնել, եւ վերջապէս Գագիկի մօտ երթալու որոշումը տուաւ, Շապուհեանէ ալ նպատակին յորդորուելով, *եւ ապա առ ի նմանէն յուղարկեալ*, եւ ճանապարհի ու ապահովութեան միջոցներն ալ ստանալով, եկաւ հանդարտիլ Գագիկ Արծրունիի մօտ, եւ անոր հովանւոյն ներքեւ անցընել իր վերջին օրերը (ՅՈՎ. 446): Այստեղ կը սպառի Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութիւնը, եւ մեզ կը պակսին իր մահուան թուականին եւ պարագաներուն մասին որոշ տեղեկութիւններ, եւ ճոխ ու կատարեալ կենսագրութիւն մը թերի կը մնայ իր վերջին մասին մէջ: Այդ թերութիւնը

կ'ապդէ նաեւ Յովհաննէսի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ճշդելու խնդիրին: Ինչ որ իբր ստոյգ կրնանք նշանակել այն է, թէ Յովհաննէս այլեւս Վասպուրականէ դուրս չելաւ, հաւանաբար Աղթամարայ կաթողիկէն փառաւորեց, բայց շատ երկար չապրեցաւ, իսկ գերեզմանը եղաւ Չորովանքի մէջ Գէորգ Գառնեցիի գերեզմանին մօտ (§ 605), որուն գործակիցն ալ եղած էր:

733. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Յովհաննէսի մահուան թուականը ճշդելու համար շատեր անոր պատմութեան վերջին կէտերը իբր որոշիչ փաստ կը նկատեն, սակայն մեր տեսութեամբ ուրիշ է պատմութիւնը փակել եւ ուրիշ է կեանքը կնքել: Յովհաննէսի պատմութեան ոճը, ու ոճին մէջ տեսնուած փոփոխութիւնները յայտնապէս կը ցուցնեն, թէ այն ոչ թէ մէկ անգամէն եւ յատուկ ուսումնասիրութեամբ գրուած գրոծ մըն է, այլ նախապէս հին ժամանակները քաղած է Մովսէս Խորենացիէն, եւ մերձաւոր ժամանակները Շապուհ Բագրատունիէն, այն ալ կաթողիկոսանալէ առաջ կամ կաթողիկոսութեան սկիզբները: Անկէ ետքը մաս մաս իբրեւ անձնական յիշատակագիրք շարունակած է իր պատմութիւնը, օգտուելով աստ եւ անդ ունեցած առանձնացման միջոցներէն, ինչպէս Գուգարք, Դերջան, Բագարան եւ ամէնէն ետքը Վասպուրական: Այստեղ վերջին ձեռքը տուած է իր գործին եւ վայն փակած է սրտառուչ յորդորականով մը, ուր գժտութեանց տխուր հետեւանքները, կը յիշէ ու Սուրբ Գիրքի օրինակներով կը ճոխացնէ (ՅՈՎ. 455), եւ կ'ողբայր որ *ցարդ եւս յարակայեալ յուզումն անդ նդապտոյտ ալեացն ոչ հանդարտեաց* (ՅՈՎ. 451), եւ կը խրատէ ուղղութեան եւ միաբանութեան հետեւիլ: Այսպէս իր երկասիրութիւնը փակելէ ետքը տակաւին ապրած կրնայ ըլլալ, թէպէտ յառաջացած ծերութեան եւ նեղութիւններէ ու տանջանքներէ ու տառապանքներէ պարտասած ու տկարացած վիճակի մէջ: Ամենէն աւելի աչքի վարնող կէտերը, ժամանակակից անձերուն նկատմամբ, եւ գլխաւորապէս Աշոտ Երկաթի եւ Գագիկ Արծրունիի, եւ Հայոց թագաւորութեան բուն տէրը ցուցնելու մասին, իր փոփոխուած տեսութիւններն են, պարագայից փոփոխուելուն համեմատութեամբ, ինչ որ տարբեր ժամանակներ եւ տարբեր տպաւորութեանց ներքեւ գրուած ըլլալը կ'ապացուցանէ: Ժամանակագրական տեսակէտէն աչքի վարնող կէտը Աշոտ Երկաթի մահը չյիշատակելն է, որուն իբր հաստատուն թուական ընդունուած է շատերէն 928 տարին, սակայն այդ՝ միայն յիշեալ թուականին իր պատմութիւնը վերջացուցած, եւ ոչ թէ արդէն մեռած ըլլալը կ'ապացուցանէ: Յուցակագիրներ ընդհանրապէս 27 կամ 27 ու կէս կամ 28 տարի կաթողիկոսութիւն կու տան Յովհաննէսի, որ 898-էն սկսելով (§ 695) կը հասնի 926-ին, սակայն պատմական պահանջներ կը պարտաւորէն այդ թուականէն անդին ալ երկարել Յովհաննէսի կեանքը: Ասողիկի մէջ 22 տարի ըստուած ըլլալը (ԱՍՈ. 147) պէտք է թուատառի սխալման վերագրել, ԻԸ. գրուած ԻԲ. արտագրուած ըսելով, իսկ Կալանոսի հեղինակին միայն 7 տարի նշանակելը նկատողութեան իսկ արժանի չենք սեպեր, քանի որ նա կաթողիկոսներու կարգն ալ խանգարած է, եւ Մշտոց 1, Թէոդորոս 11, Յովհաննէս 7 ու Եղիսէ 7 տարիներով ցուցակ մը կազմած է (ԿԱԼ. 210): Այդ տարտամ յիշատակներու հանդէպ հաւանականագոյն կը սեպենք 929-ին դնել Յովհաննէսի մահը, ծերացեալ եւ ընկճեալ տարիքի մէջ, երբ Աշոտ Երկաթ ալ մեռած էր քիչ առաջ: Այս կերպով Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը 30 լրացեալ տարիներ տեւած կ'ըլլայ: Օրբէլեան տեղ մը կը յիշէ, թէ Հայոց 379, որ է 930 տարին, Սիւնեաց Յակոբ եպիսկոպոսը Տաթեւի մայր եկեղեցին բովանդակ նկարել տալով, մեծահանդէս նաւակատիք կատարեց, եւ *կոչեաց վկաթողիոսն Հայոց* ներկայ ըլլալ հանդէսին (ՕՐԲ. Ա. 303): Եթէ կաթողիկոսին անունը տրուած ըլլար, եւ եթէ թուատառին վրայ կասկած չըլլար, պիտի պարտաւորուէինք տարի մը կամ երկու եւս յետաձգել Յովհաննէսի մահը, սակայն հաւանական չենք տեսներ ծերացեալ եւ տկարացեալ կաթողիկոսին լոկ նաւակատիքի մը համար Վասպուրականէ Սիւնիք գացած ու դարձած ըլլալը:

734. ԱԹՈՌԻ ՓՈՒՍԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Յովհաննէս կարկառուն դէմք մըն է Հայոց հայրապետներուն շարքին մէջ, ոչ միայն մատենագիր մը եղած ըլլալով, որ յիշատակաց արժանի ըլլալու գերազանց հիմն է, այլեւ իր անխոնջ գործունէութեամբը եւ բազմաչարչար կեանքովը: Ընտրութեան օրէն աստանդական, բայց Դուինի անդական հայրապետանոցը աչքէ չհեռացուցած, մինչեւ իր վերջին օրերը երապեց *հայրապետանոց եկեղեցին սուրբ* վերանորոգել (ՅՈՎ. 420), եւ *օրհնել Վաստուած ի սրբութեան նորա* (ՅՈՎ. 421), եւ միայն երբ ամէն կողմէն լքուած եւ յուսաբեկ մնաց՝ այն ատեն հեռացաւ Դընայ կեդրոնէն, որ արդէն Գէորգ Գառնեցիի օրէն դադրած էր իրապէս հայրապետներու հաստատուն բնակավայրն ըլլալէ (§ 690): Դուինի երկրաշարժէն, այսինքն 893-էն մինչեւ 927 անցած 34 տարիներու մէջ, որչափ ալ Դուին վրկուած էր հայրապետներուն ներկայութենէն, սակայն հայրապետանոցը պաշտօնապէս եւ իրաւապէս այնտեղ կը սեպուէր, եւ աթոռոյ երկրորդ փոխադրութիւնը պէտք է դնենք 927-ին, որով 485-էն, երբ աթոռը պաշտօնապէս Վաղարշապատէ Դուին փոխադրուեցաւ Յովհաննէս Մանդակունիի ձեռքով (§ 321), անցած կ'ըլլան 442 տարիներ, մինչեւ որ Դուինէ ալ Վասպուրական փոխադրուեցաւ Յովհաննէս Դրասխանակերտցիին ձեռքով: Աթոռը Վաղարշապատի մէջ մնացած էր միայն 182 տարի 303-է սկսելով, որով Դուինը ամենէն երկար տեւող հայրապետանոցը կ'ըլլայ: Ասկէ ետքը արագ արագ փոփոխութիւններ պիտի տեսնենք, ապա ինչ անկայուն կացութեան հետեւանօք: *Ամենայն Հայոց* կաթողիկոսութիւնը, որ գրեթէ տեղական անուն մը վրան չառաւ, նովին իսկ իրեն օրինական աթոռավայրը նկատեց, ուր ուրեք որ Հայութեան քաղաքական կեդրոնը տեսաւ: Վասպուրականի աթոռը սովորաբար Աղթամարայ աթոռ կը կոչենք: Քանի որ Աղթամարայ կաթողիկէն լրացած կամ գրեթէ լրացած էր Յովհաննէսի Վասպուրական երթալէն առաջ, քանի որ Գագիկ Արծրունի փառաւոր կաթողիկը մը հիմնած էր իր թագաւորութեան մէջ եւ քանի որ արքունական մեծագործ եւ ամրացեալ պալատն ալ Աղթամար կղզիին մէջն էր (ԱՐԾ. 331), անտարակոյս այնտեղ ալ եղաւ Յովհաննէսի յատկացուած նոր հայրապետանոցը:

735. ՍԻՒՆԵԱՅ ԻԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ

Յովհաննէս կաթողիկոսի ժամանակակից է Յովհաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոսը, նշանաւոր իր 33 տարուայ երկար պաշտօնավարութեամբ (ՕՐԲ. Բ. 247), եւ այն մեծագործ հիմնարկութիւններով: Կոր իր յորդորներով եւ առաջնորդութեամբ կատարեցին Սիւնեաց իշխաններն ու տիկիները, գլխաւորապէս Տաթևու աթոռանիստ մայրավանքին վրայ: Տաթևին աթոռանիստ լինելը Օրբէլեան կը հանէ Գէորգ եպիսկոպոսի օրը (ՕՐԲ. Ա. 248), որուն ընտրութիւնը, վանական թուականները մերձեցնելով, եղած է 832-ին, եւ պաշտօնին տեւողութիւնը 8 տարի: Գէորգէ ետքը Տաթևը պայծառացնողներն եղած են իր յաջորդները, Դաւիթ 17, Յովհաննէս 10 եւ Սողոմոն 18 տարի (ՕՐԲ. Բ. 247), որոնց կը յաջորդէ վերոյիշեալ Յովհաննէսը, 885-ին, քանի որ վախճանած է 918-ին (ՕՐԲ. Ա. 298), 33 տարի պաշտօն վարելիէ ետքը: Ինքն Նորեացէն գիւղացի *այրի եւ մուրացիկ աղքատի* վաւակ, մօրին ձեռքէն *հանապապ գանալից եւ սովամահ* ըլլալէն փախչելով Տաթևի վանքը կ'ապաւինի, եւ աշակերտութեան մէջ վարգանալով Դաւիթ եպիսկոպոսէ քահանայ կը ձեռնադրուի, Սողոմոնի ատեն փակակալ կ'անուանուի, եւ կ'ըլլայ *գլուխ ամենյն կղերիկոսաց եւ աւագ եկեղեցպանաց*, եւ վերջապէս Գէորգ կաթողիկոսէ Սիւնեաց եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի: Տաթևը ի հիմանց վերանորոգելու միտքը կը յղանայ, եւ 344 նաւասարդ 4, կամ 895 Ապրիլ 20 Զատիկի օրը կը կատարուի *սկիզբն շինուածոյ եկեղեցւոյն* (ՕՐԲ. Ա. 269): Տասնութէկ տարի ետքը 906-ին կը կատարուի մեծահանդէս նաւակատիքը, որուն կը նախագահէ Յովհաննէս կաթողիկոս, եւ ներկայ կը գտնուին Սմբատ Հայոց թագաւոր, եւ Գագիկ Վասպուրականի իշխան, ինչպէս նաեւ

Սիւնեաց երեք մասերու իշխանները, այսինքն Աշոտ Սիսական, Գրիգոր Սուփան եւ Չագիկ Բաղաց որք համաձայնութեամբ *միաբան եւ միախորհուրդ* հոգացած էին ծախքերը (ՕՐԲ. Ա. 269): Նաւակատիքի հանդէսները կը տեւեն *ութն օր*, եւ անկէ ետքը կը ցրուին Հայոց եւ Աղուանից ամէն կողմերէն հաւախուած եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ (ՕՐԲ. Ա. 273): Այդ ժամանակէն նոր պարկ մը կ'առնէ Տաթևի ուսումնական վարճացումն ալ, որ *պայծառանայր քահանայական եւ կրօնաւորական դասուք ի չափ հինգհարիւր եղբարց*, եւ *լի էր ծովամատոյց փիլիսոփայութեամբ երաժշտական երգոց, ճոխ էր եւ վարժարանն վարդապետական կրթութեամբն, նաեւ արհեստաւորք նկարչացն եւ գրողաց անհամեմատք* (ՕՐԲ. Ա. 271): Օրբէլեան *հնացեալ եւ ծայրատեալ ձեռագիր* նամակներէ քաղելով՝ յառաջ կը բերէ Տաթևի եղած շնորհումները, եւ Սիւնիքի ուրիշ վանքերուն շինութիւնները եւ ստացութիւնները (ՕՐԲ. Ա. 275), որոնց ոճերն ու ձեւերն ալ հետաքրքրական են յատուկ ուսումնասիրութեամբ վբաղողներու համար: Մենք բաւական կը սեպենք յիշել, թէ այդ գրութեանց ներքեւ կը կարդացուի Պատմաբանին ստորագրութիւնն ալ. *Ես Յովհաննէս շնորհիւն Աստուծոյ կայթողիկոս Հայոց, վկայ եմ այսմ անխախտ եւ անխափան վճռոյս, որ աւանդեցաւ ի մեծ իշխանացս Սիւնեաց, եւ կնքեցի իմով սովորական մատանեաւ* (ՕՐԲ. Ա. 279, 283), ինչ որ կը ցուցնէ թէ իր տառապագին կեանքին մէջ ալ, վանց չէր ըներ նա եկեղեցւոյ մանր շահերովը վբաղիլ, թէպէտ այդ պարագաները իր պատմութեան մէջ յիշած չէ: Յովհաննէս կայթողիկոսի Սիւնեաց հետ ունեցած յարաբերութեանց կարգին յիշենք եւս Յովհաննէս եպիսկոպոսի յաջորդին ձեռնադրութիւնը, վոր կատարեց ինքն *մեծ եւ աշխարհակալ կայթողիկոսն Հայոց տէր Յովհաննէս*, Սիւնեաց *գահերէց իշխան* Սմբատ Սիսականի խնդրանօք: Նոր եպիսկոպոսն եղաւ Յակոբ, որդի եղբօր նոյն Յովհաննէս կայթողիկոսին, *սենեկապետ տան կայթողիկոսարանին, եւ գործակալ կայթողիկոսին, եւ աւագ ամենայն կղերիկոսաց* Դւնայ հայրապետանոցին մէջ, որ կը ներկայացուի իբր *այր բարձրահասակ եւ գեղեցկատեսիլ, հանձարեղ եւ իմաստուն, քաղցրաբարոյ եւ հեզամիտ, լի ամենայն առաքինութեամբ* (ՕՐԲ. Ա. 299), եւ բաւական նոր շինութիւններ ալ ըրած ըլլալը կը պատմուի (§ 733), բայց դժբախտաբար պիտի հանդիպինք իր կարգին կայթողիկոսութենէ ապստամբելու ունեցած յաւակնութեանը:

736. ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՈՅ ՍԿԻԶԲԸ

Յովհաննէս կայթողիկոսի անունը տուած ատեն Ասողիկ կ'աւելցնէ, թէ *յաւուրս տորա երեւեցաւ Սմբատ, Թոնդրակաց առաջին, ի Զարեհաւանդ գեղջէ ի Ծաղկոտն գաւառէ, հակառակ ամենայն քրիստոնէական կարգաց* (ԱՍՈ. 147): Իսկ Մագիստրոս կը գրէ, թէ *պիղծն Սմբատ անիծեալն այն երեւեցաւ յաւուրս տեառն Յովհաննիսի եւ Սմբատայ Բագրատունոյ* (ՄԱԳ. 153): Մագիստրոսի խօսքերը կրնան անխտիր իմացուիլ թէ Յովհաննէս Ովայեցիի ու Սմբատ Խոստովանողի, եւ թէ Յովհաննէս Դրասխանակերտցիի ու Սմբատ Նահատակի վրայ, մինչ Ասողիկ աւելի շեշտակի այդ երկրորդ իմաստը կը թելադրէ: Մագիստրոս Սմբատի երեւումը իր ժամանակէն, այսինքն շուրջ 1050-էն, 170 տարի առաջ տանելով (ՄԱԳ. 154), 880-ին ատենները դրած կ'ըլլայ Սմբատի սկզբնաւորութիւնը, մինչ Ովայեցիին ժամանակը 855-ին կը վերջանայ, եւ Դրասխանակերտացին 897-ին կը սկսի, եւ աւելի բնական է հետագային հետ կապել ծագման սկիզբը, քան թէ իբր 30 տարի առաջ վախճանած կայթողիկոսին եւ իշխանաւորին անունին հետ, ինչպէս սովորաբար կը կրկնուի այժմ (ՉԱՄ. Բ. 884): Մագիստրոս ուրիշ տեղ ալ Դոնդրակեցիներուն դէմ *երեքտասան քահանայապետք Հայոց Մեծաց* բողոքեցին կ'ըսէ (ՄԱԳ. 167), սակայն անուններ չտալուն, յայտնի չ'ըլլար թէ Ովայեցիէն մինչ Խաչիկ նստող 15 կայթողիկոսներէն որո՞ւն կ'ուզէ ակնարկել: Ամէն առթի մէջ անհաւանական չէ, ժամանակագրական նկատել Ասողիկի տուած տեղեկութիւնը: Ինչ ալ ըլլայ ճիշդ թուականը, Սմբատ Զարեհաւանցին, իր վարդապետութիւնը քաղած կ'ըսուի

Մրջուսիկ անուն պարսիկ բժիշկէ եւ աստեղաբաշխ մոգէ մը (ՄԱԳ. 153): Հաւանական չէ որ այդ ուսումը ստացած ըլլայ իր հայրենական Ծաղկոտն, այժմ Տիատին գաւառին մէջ, եւ պէտք է ըսել թէ Պարսկաստան պանդխտած եւ այնտեղ հին մազդեպական գենին մնացորդներուն մէջ ապրած է: Սակայն ամբողջական մազդեպականութեան հիման վրայ չէր հաստատուած Սմբատի կազմած աղանդը, նա շատ մը քրիստոնէութեան նմանութիւններ ունէր: Միւս կողմէն արտաքին պաշտամանց անարդարութիւնը, խստակրօն կենաց ձեւակերպութիւնը, եւ բռնական միջոցներու կիրառութիւնը, կը յիշեցնեն քիչ առաջ ընկճուած Պաւղիկեանները (§ 617), որք Օձնեցիի ժամանակ ալ վայրացած էին (§ 566) եւ որք յետոյ յետոյ դիմելով կ'երթան միանալ հինգերորդ դարու Մծղեաններուն (§ 229) կամ Բորբորիտներուն հետ (§ 207): Պէտք է ուրեմն հետեւցնել, թէ Սմբատ Պարսկաստանի մէջ միտքը մոլորած, եւ իր համոզմամբ ձեռնարկի մը բորբօքը վզացած, իր գլուքը հաւաքեց հին Պաւղիկեաններէ աստ եւ անդ գտնուող մնացորդները, որոնցմէ էր թերեւս ինքն ալ, եւ այնպէս գլուխ կանգնեցաւ նորոգ կազմակերպեալ աղանդի մը: Օգուտ քաղելով երկրին անգլուխ եւ անիշխան կացութենէն, կրցաւ մէկ մոռցուած անկիւն մը, Հարք գաւառի Թոնդրակ գիւղը իրեն կեդրոն ընել, եւ աշակերտներ շատցնել. եւ այսպէս հետզհետէ գործօն դերեր կրցան ստանձնել իր յաջորդները: Սմբատի համար կ'ըսուի, թէ *ստանց քահանայութեան, կերպիւ քահանայի* կը գործէր, *նստէր իբրեւ քահանայապետ*, բայց ուրիշ պաշտօնեաներ ձեռնադրելէ կը խորշէր, այդ արարողութիւնները իբրեւ *սնտտի վարկանել* ուսուցանելով (ՄԱԳ. 154): Յովհաննէս Պատմաբան իր գիրքին մէջ բնաւ այդ մասին յիշատակութիւն չունի, ինչ որ գործին աննշանակ մնացած ըլլալուն ապացոյցն է, թէ ոչ եթէ իր ժամանակ սկսած ըլլար, կամ եթէ իրմէ քիչ առաջ Ովայեցիին օրով սկսած ըլլար, պէտք էր Յովհաննէսի պէս կաթողիկոսի մը մտադրութիւնը հրաւիրած ըլլար: Սմբատ Զարեհաւանցիին սկզբնաւորած եւ Թոնդրակեցւոց կոչուած աղանդը՝ հետզհետէ աճեցաւ անոր յաջորդներուն ձեռքով, որոնց անունները կու տայ Մագիստրոս թէ էին Թողորոս, Անանէ, ԱՐբայ, Սարգիս, Կիւրեղ, Յեսու (ՄԱԳ. 154), եւ անկէ ետքը Ղապար, որ իր օրով աղանդապետն էր (ՄԱԳ. 166): Առ այժմ այսչափ ինչ յիշատակելնիս բաւական ըլլայ, հետագայ դէպքերը իրենց կարգին պիտի պատմուի:

S. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Բ. ՌՇՏՈՒՆԻ

737. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՆՈՒՆ

Ստեփանոսի կաթողիկոսութիւնը երկու բառով միայն նշանակուած կը գտնենք, թէ Յովհաննէսէն ետք *եկաց տէր Ստեփանոս ամ մի* (ՎԱՐ. 89) կամ թէ *առնու վկաթողիկոսութիւնն տէր Ստեփանոս ամ մի* (ԿԻՐ. 48). իսկ Ասողիկ բնաւ իսկ մոռացած է անոր անունը, եւ Յովհաննէսի անմիջական յաջորդ կը դնէ Թէոդորոսը (ԱՍՈ. 156): Ո՞վ էր եւ ուկի՞ց, ի՞նչ ընտրութեամբ եւ ի՞նչ արժանեօք աթոռ բարձրացաւ, չենք գիտեր, կամ թէ որեւէ գործունէութիւն ունեցա՞ւ, անկէ ալ տեղեկութիւն չունինք: Ուր ստոյգ յիշատակութիւնք կը պակսին, պէտք է հաւանական մակաբերութիւնք պատմական եղելութեանց կապակցութիւնը լրացնեն, եւ ըստ այսմ իրաւունք կը ստանանք ըսել, թէ Յովհաննէսի հոն հաստատելու միտքով Վասպուրական փոխադրուիլը, եւ այնտեղ ալ վախճանիլը, իրաւունք կու տար Վասպուրականի թագաւորին իր իշխանութեամբ անոր յաջորդը հաստատել, եւ Հայոց հայրապետութեան ձեռքով՝ սեփականել ուլած Հայոց թագաւորութիւնը նուիրագործել: Ըստ այսմ Ստեփանոս պէտք է Վասպուրականի եպիսկոպոսներէն տարիքով յառաջացած եւ դիրքով նախապատուած մէկն եղած ըլլայ: Անոր ծերութեան իբր փաստ կը նկատենք միամեայ պաշտօնավարութիւնը, որ գուցէ ամբողջ տարի ալ չէր: Մենք պինքը Ռշտունի անունով կոչեցինք, զոր բնաւ տեղէ մը քաղած չենք: Միայն մեր տեսութեամբ պէտք է համանուն կաթողիկոսները յաւելուածական կոչմամբ մը վանապանել,

թուահամարի կարգով կոչումը թէ շփոթ եւ թէ կամայական դարձած է, քանի որ նոր գրողներ իրարմէ տարբեր թիւեր կազմած են, հակաթոռները եւ աթոռակիցները թուահամարի անցընելով կամ դուրս թողլով, իսկ հին գրողներ թուական կարգ բնաւ ընդունած ու գործածած չեն, որ գոնէ աւանդութեամբ նուիրագործուէր: Ուստի մենք ազգային եկեղեցական պատմութեամբ վբառած առջի օրերնէս, աշխատած ենք իւրաքանչիւրին ծննդավայրէն կամ բնակավայրէն կոչում մը սեփականել: Այդ որոշմամբ ուր որ յայտնի նշանակուածը չգտանք, հաւանականը ընդունեցինք, եւ քանի որ Աղթամար Ռշտունեաց գաւառին մէջն է, եւ Ստեփանոսի տեղացի ըլլալը ակներեւ է, Ռշտունի կոչեցինք վայն, նոյնպէս իր երկու յաջորդները: Այդ կոչումը, Վոր մեր հրատարակութեան տուած ցուցակներուն մէջ կանուխէն սկսած էինք գործածել, կամաց կամաց հանրութեան մէջ եւ ընդունելութիւն գտաւ, քանի որ անհրաժեշտ պէտքի մը լրումն էր, որ ինքնին ալ իրեն օամբայ կը բանար:

738. ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԴԷՊՔԵՐԸ

Գագիկի նախաձեռնութեան նպատեց անշուշտ, Արարատի Բագրատունի թագաւորութեան անկայուն վիժակը: Աշոտ Շապուհեան, Յուսուփի հռչակած թագաւորը, ոչ վօրութիւն ունէր եւ ոչ ազդեցութիւն, որ կարենար ազգային մեծ շնորհներուն մէջ ձայն ունենալ: Աշոտ Սմբատեան, Երկաթն ու Շահնշահը, իբր Հայոց թագաւոր օանչցուած, որչափ ալ նեղուած եւ աստանդական, միջամտութեան ձեռնարկած կ'ըլլար, բայց փշոք այն միջոցին նա ալ կը վախօանէր: Անեցին 922-էն 8 տարի իշխանութիւն կու տայ անոր (ՍԱՄ. 99), իսկ Ասողիկ 378-ին, այսինքն 929-ին վախօանած կ'ըսէ, նոյնպէս 8 տարի իշխանութենէ ետքը՝ Կոստանդնուպոլիսէ դառնալէն սկսելով, իսկ 15 տերի հօրը մահուրնէ ետքը (ԱՍՈ. 156): Հետեւաբար ստոյգ է թէ 929-ին կամ 930-ին, ուսկից անդին Յովհաննէս կաթողիկոս կենդանի եղած չի կրնար ըլլալ, Աշոտ ալ մեռած էր, եւ Գագիկ իբրեւ Հայոց թագաւոր կամ Հայ թագաւորներուն գլխաւորը, կաթողիկոս հաստատելու նախաձեռնութիւնը կը սեփականէր: Աշոտի անորդի ըլլալով, իր յաջորդութիւնը իրաւամբ ինկաւ իր եղբօր Աբասի, որուն ինքն սպարապետութիւնը յանձնած էր, բայց յետոյ երկու եղբայրներ գժտած, եւ իրարու դէմ ելած էին (§ 724): Այդ հակառակութիւնը անգամ մը յիշուելէն ետքը նորէն կրկնուած չէ, եւ հետագայ երկպառակութեանց մէջ Աբասի անունը այլեւս չի տեսնուիր, ինչ որ նշան է թէ երբայրներու գժտութիւնը երկար չտեսց, կամ թէ մինչեւ վերջ չտեսց, եւ թէ յետին ժամանակներու մէջ Աշոտ եւ Աբաս հաշտ էին, որով իշխանութիւնը փոշանցեցաւ առանց հակառակութեան, եւ բնական իմն կերպով: Բնաւ տեղ մը յիշուած չենք գտներ որ Աբասի թագաւորութիւնը ոստիկանին կամ ամիրապետին կողմէ հաստատուած ըլլայ, եւ այս ալ հետեւանք է այն անկած վիժակին, որուն հասած էր Ապպասեանց ամիրապետութիւնը Պաղտատի մէջ: Ճիշդ 930-ին ատենները, Մարտավիկ պարսիկ ինքնագլխութիւն հռչակած ամիրապետին կը սպառնար, երբ Մունէս ներքինապետն ալ Մըքթատիր ամիրապետին դէմ ելած էր, Վոր յաղթեց եւ իր Վինուորներուն սպաննել տուաւ 932-ին, եւ տեղը անցուց անոր եղբայրը որ Քահէր-Պիլլահ կոչուեցաւ: Ամիրապետութեան ամէն կողմերը ոստիկաններ ինքնագլուխ դարձած աղիկամի կը կառավարէին, եւ ամիրապետական իշխանութիւնը իր նշանակութիւնը կորսնցուցած էր (ՎԵՐ. 457): Այդ կացութեան մէջ Հայոց ալ դիւրին էր, իրենց գիտցած կերպով իրենց գործերը վարել, հօրագոյնին առջեւ տեղի տալով, եւ հարկով ու ընծայով ինքզինքնին ապահովելով: Արդէն Հայաստանի մէջ ալ միեւնոյն ձեւը կը տիրէր, եւ ամէն նահանգ կամ գաւառ իրեն ապատ տէրն ունէր: Աբասի թագաւորութեան բոլոր Հայ իշխաններու հաւաքմամբ, եւ Վասպուրականի մէջ Գագիկի նախագահութեամբ հաստատուած ըլլալուն յիշատակութիւնը (ՉԱՄ. Բ. 822), մենք հին

պատմիչներու մէջ չտեսանք, եւ ոչ իսկ Արծրունի թագաւորներուն Բագրատունիներու առջեւ խոնարհելնուն յիշատակութիւնը գտանք:

739. ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Ստեփանոսի գործերէն միակ յիշատակ մը ունեցած պիտի ըլլայինք, Տաթևի եկեղեցւոյն վերանորոգուելէն ետքը կատարուած նաւակատիքին նախագահելը, եթէ կաթողիկոսի անունը նշանակուած ըլլար (§ 733): Թուականները հաւանական կը ցուցնեն այդ ներկայութիւնը, զի 929-էն 930 յարմար կու գայ Ստեփանոսի կաթողիկոսութեան, պարագաներն ալ բոլորովին անյարմար չեն, զի Սիւնիք հաշտ յարաբերութիւններ կը պահէին Արծրունեաց հետ: Այսու հանդերձ չենք համարձակիր իբր ստուգուած յանձնարարել այդ տեսութիւնը, զոր շղեղու պէտք եղած տարրերը կը պակսին: Ստեփանոսի ժամանակին վրայ աւելի տեղեկութիւն չենք գտներ, ինչպէս իր պաշտօնավարութեան եւ մահուան վրայ ալ յիշատակներ չեն հասած:

Տ. ԹԷՂՈՂՈՐՈՍ Ա. ՌՇՏՈՒՆԻ

740. ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Թէոդորոսի անձին, ընտրութեան պայմաններուն, եւ Ռշտունի կոչման մասին պիտի կրկնենք, ինչ որ արդէն Ստեփանոսի համար ըսինք (§ 737): Սա ալ Վասպուրականի եպիսկոպոսներէն եւ Վասպուրականի թագաւորին նախաձեռնութեամբ հաստատուած կաթողիկոս մըն է, իրեն հայրապետանոց ունենալով Աղթամարայ կաթողիկէն, ինչ որ յայտնապէս ալ կը քաղուի Անեցիէն, որ կը գրէ *ի յԱղթամար տէր Թէոդորոս թաղած է յԱստուածածնի ժամատան* (ՍԱՄ. 99): Միայն թէ Թէոդորոսի կաթողիկոսութիւնը վաղանցուկ եղած չէ Ստեփանոսի նման, այլ ամէն ցուցակագիրներ համաձայնութեամբ 11 տարի պաշտօնավարութիւն կը վերագրեն, եւ մենք ալ պատճառ մը չունինք այդ տեսութիւնը փոփոխելու, որով Թէոդորոսի հայրապետութեան միջոցը կը գրաւէ 930-էն 941 տարիները: Ամիրապետութիւնը այդ միջոցին բոլորովին իր նշանակութիւնը կորսնցուցած էր, ամէն ձեռներէց զօրավար գաւառի մը իշխանութիւնը սեփականած էր, Պաղտատ միայն կը մնար ամիրապետին, այնպէղ ալ Էմիրիւլիւմէրա անուամբ հաստատուած պաշտօնեանը, ամիրապետը իր կանանոցին մէջ փակած, աղիկամի գործերը կը վարէին, եւ Ուրբաթի աղօթքներուն կը նախագահէին (ՎԵՐ. 460): Ասով ալ ամիրապետներ տեւական կեանք չունէին. Բահէր-Պիլլահի (§ 738) տարիուկէս ամիրապետի անունը պահելէ ետքը կուրցուելով բանտարկուեցաւ 934-ին, եւ բանտէ ելլելով մուրացիկ ապրեցաւ (ՎԵՐ. 459): Ապու-Ապպաս՝ Մըքթատի որդին 934-է 940 անուանական իշխանութիւն վարեց Ռատի-Պիլլահի անունով, եւ վրգողութեամբ մեռաւ: Իրեն տեղը անցաւ Իպրահիմ Ապու-Իսաք, Մութթաթի-Պիլլահի անունով, եւ չորս տարիէ ան ալ գահազուրկ եղաւ եւ կուրցուեցաւ: Տիրապետող իշխանութեան այդ կացութիւնը առիթ ընծայեց Հայերուն փոքրիշատէ ապստօրէն իրենց գործերուն մտադրութիւն դարձնել, մանաւանդ որ Ատրպատականի հզօր ուստիկաններն ալ տկարացած կ'երեւին Պարսիկ իշխաններուն զօրանալովը: Բիւզանդական կայսրութեան մէջ, բոլոր այդ միջոցին կ'իշխէր Ռոմանոս Ա. Լեկաբենոս (§ 720), որ բաւական երկար իշխանութիւն ալ ունեցաւ մինչեւ 944

: Ռոմանոս օգտուեցաւ Արաբացւոց շփոթութիւններէն իր սահմանները ընդարձակելու, եւ իրեն նպաստեցին Յովհաննէս եւ Թէոփիլէ Գուրգէն կամ Գուրգուս, երկու հայ եղբայրներ, որոնք քսան տարիի չափ Յունաց գունդերուն հրամայեցին Ասիոյ մէջ, եւ նշանաւոր յաղթութիւններ տարին Արաբաց վրայ, հպարի չափ քաղաքներ եւ բերդեր անոնց ձեռքէն (ԼՊԱ. 509), եւ մինչեւ Վան յառաջացնելով իրենց արշաւանքները (ԼՊԱ. 508): Արդէն գիտենք թէ ոչ միայն Փոքր-Հայք, այլեւ Մեծ-Հայքի մի մասը յունական կայսրութեան կը հպատակէր, եւ գլխաւորապէս հին Ծոփքը՝ Զորրորդ-Հայք եղած էր, իբր շարունակութիւն Փոքր-Հայքի՝ Առաջին եւ Երկրորդ եւ Երրորդ Հայք

կոչուած հայաքնակ նահանգներուն: Այդ նահանգներուն սահմանները շարունակ փոփոխական կացութիւն ունէին, համաձայն մէկ կամ միւս կողմէ եղած յարձակումներուն յաջողութեան, որք նոր պարկ առած էին Ռոմանոսի ժամանակ Յոյներուն ի նպաստ: Այս սահմաններէն անդին էին Աբասի եւ Գագիկի, կամ Բագրատունի եւ Արծրունի, կամ Արարատի եւ Վասպուրականի թագաւորութեանց սահմանները, որոնք գրեթէ այս վե

ջին յիշուած նահանգներով կը սահմանափակուէին, եւ որք ապատութիւն կը վայելէին կամաւոր հարկերով կամ ընծայաբերութիւններով պաշտպանուած:

741. ԱԲԱՍ ԵՒ ԲԷՐ

Աբասի թագաւորութեան ընդհանուր նկարագիրը յաջող եւ շինարար եղաւ: Իրեն կեդրոն ընտրեց Վանանդ գաւառը, եւ Կարս քաղաքը սկսաւ ամրացնել բերդերով եւ պայծառացնել պալատով եւ կաթողիկէով: Կ'երեւի թէ իր հօրեղբօր Աբաս սպարապետի ժամանակէն (§ 685), Կարս սպարապետներու կեդրոնն էր եղած, եւ անգամ մը այն տեղ հաստատուած եւ տեղը սիրած լինելով, տեղը փոփոխել չէ ուզած: Աբասի յաջողութեան նպաստաւոր պարագայ մը եղաւ իր հօրեղբօրորդւոյն Աշոտ Շապուհեանի մահը, որ առաջ Դուինի, իսկ վերջերը Բագարանի մէջ կը նստէր իբր ինքնագլուխ թագաւոր (§ 732), թէպէտ յոյժ հանդարտած վիճակի մէջ: Աշոտ յաջորդութեան թեկնածու չունեցաւ, եւ այսպէս սպառեցաւ Հայ թագաւորութիւններուն մէկ փւղը. եւ Աբասի իշխանութիւնը աւելի տարածուեցաւ իր սահմաններուն մէջ: Սիւնեաց իշխաններն ալ դիւրաւ ընդունեցան Աբասի գերագահութիւնը, որուն նշանակ կը համարինք նոյն ինքն Աբասի անունին՝ Սիւնեաց իշխանին անունին կից նշանակուիլը (ՕՐԲ. Ա. 304): Աբաս իր դիրքը կանոնաւորելէն ետքը ձեռնարկեց առջեւն առնուլ Ափխապներու, Վրացիներու եւ Սարմատացիներու եւ ուրիշ Կովկասաքնակ աւազակաբարոյ ազգերուն կողմէն շարունակուող ասպատակներուն, որոնք Հայոց ներքին գոտութիւններէն եւ տկարութիւններէն քաջալերուած, շարունակ Հայ գաւառները կ'իջնէին եւ աւերելով աւարելով իրենց լեռները կը դառնային: Այն ժամանակներ այդ գունդերուն գլխաւոր հրամանատարն էր Ափխապներու Բէր թագաւորը, որ *Բէլապէս ամբարտաւանութեամբ* պատգամ ալ կը դրկէր Աբամին, որ չկանխէ Կարսի մէջ շինած կաթողիկէին նաւակատիքը փութացնել, վասն զի ինքն պիտի գայ *կատարել քաղկեդոնական սահմանաւն*: Աբաս իր իշխանական եւ կրօնական պագցումներուն մէջ վիրաւորուած, Հայ գունդերը կը միացնէ, ինքն ալ գլուխը անցած թշնամւոյն դէմ կը քալէ, Կուր գետի մօտ Թակատամարտը կը խառնուի, Հայերը կը պօրանան, ասպատակը կը ցրուի, եւ բէր կը ձերբակալուի: Աբաս վայն շղթայակեպ Կարս կը բերէ, եւ իր շինած կաթողիկէն ցուցնելով, *տեսցես*, կ'ըսէ, *պգեղեցկաշէն եկեղեցիդ, զի այլ ոչ տեսանելոց ես* (ԱՍՈ. 156), եւ կը հրամայէ *փորել զաչս նորա*, եւ կուրացուցուած Բէրը ծանր փրկանքով իրեններուն կը դարձնէ, պայման կնքել տալով, որ այլեւս Հայաստան պիտի չյարձակին: Այսպէս Աբասի ձեռքով *եղեւ խաղաղութիւն աշխարտիս Հայոց, զի եբարձ զիտովարար աւազակսն* (ՍԱՄ. 99): Դիտողութեան արժանի կը նկատենք, որ Աբաս այդչափ յաջողութիւն ունենալէ, եւ արժանավայել կաթողիկէ եկեղեցի ալ կառուցանելէ ետքը, բնաւ հետամուտ չէ եղած՝ ոչ Հայոց կաթողիկոսը Վասպուրականէ Արարատ դարձնելու, եւ ոչ ալ մրցակից կաթողիկոսութիւն մը ստեղծելու իր թագաւորութեան մէջ: Այդ կէտը իբրեւ Աբասի խահականութեան գերագոյն փասի մը կը գտնենք մենք, որ չէ ուզած պատահական խնդիրներով տիրող համերաշխութիւնը վտանգել, եւ կատարեալ իրողութեան մը դէմ մաքառելով յուզումներ ստեղծել, որովհետեւ Գագիկ դիւրաւ պիտի չհաւանէր ձեռքէ հանել կաթողիկոսին իր հովանաւորութեան ներքեւ մտած ըլլալուն առաւելութիւնը:

742. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐ

Արժրունեաց պատմիչը կը գրէ, թէ իբր ամիրապետութեան սահմաններուն մէջ *խրաքանչիւր ոք զիւր միտս հանէր*, Նախիջեւանի Արաբացի ոստիկանն ալ *կարծեաց ինքնագլուխ լինել*, եւ Հայաստան յարձակելով, Գողթն ու Դուինը գրաւեց, եւ մինչեւ Արագածոտն հասաւ, որ է *բաժին կալուածոց Աբասայ որդւոյ Սմբատայ*: Աբաս որովհետեւ *ոչ կարողանայր ի դիմի հարկանիլ*, Գագիկը օգնութեան կը կանչէ, բայց յետոյ ինքնիրեն վերջացնել ուզելով, *հպարտացեալ* պատերազմի կը մտնէ, եւ որովհետեւ *հմուտ պատերազմաց* չէր, կը յաղթուի եւ Վրաստան կը փախչի: Գագիկ վրայ կը հասնի, Արաբացիին վրայ կը յարձակի Խորվիրապի մօտ, Գինոյ բլուրին ստորոտը, Յուսաւորյի յիշատակին օրը սահմի 10-ին (ԱՐԾ. 338), որ այն միջոցին պէտք էր իյնար Յունիս 16-ին: Պատերազմը կը վերջանայ Գագիկի յաղթութեամբ, *ի վերին օգնականութենէ զօրացեալ, զի եւ սուրբ հայրապետն Հայոց մեծն Եղիսէ*, Գինոյ բլուրին վրայ կ'աղօթէր, ինչպէս Ներսէս մեծը Նպատի վրայ (ԱՐԾ. 339): Չենք գիտեր ինչպէս յարմարել այդ միջադէպը ընդհանուր պատմական հանգամանքներուն հետ: Պատմութիւնը մեզի կը վկայէ թէ Աբաս ոչ հպարտացեալ եւ ոչ պատերազմի անհմուտ մէկն էր, եւ երբեք փախուստ տալու պարտաւորուած չէ: Թերեւս շփոթուած է Աբասի յաշխարհ Վրաց երթալուն հետ, երբ եղբայրը Աշոտ թագաւոր ալ` Կոստանդնուպոլիս կ'երթար (ԱՍՈ. 155), մանաւանդ որ Աբաս իբր թագաւոր ալ յիշուած չէ: Սակայն ամէն պարագային մէջ բնաւ պատմական հանգամանք չունի Եղիշէ ըպթողիկոսի Գինոյ բլուրին վրայ աղօթելը, վասն զի Գագիկ Եղիշէի կաթողիկոսութենէն առաջ վախճանած էր արդէն: Հետեւապէս պատմութեան ներքին անկապակից պարագաներն իսկ` վայն նկատողութեան արժանի չեն ցուցներ. եւ մենք աւելի պնդել հերկ չենք սեպեր: Գագիկի մահուան համար ունեցած միակ տեղեկութիւննիս է, թէ 29 տարի թագաւորեց (ԱՍՈ. 273), որ սկսելով 908-էն (§ 707), կը յանգի 937-ին, եւ այս է Գագիկի մահուան համար ընդունուած սովորական թուականը, Թէոդորոս կաթողիկոսի եօթներորդ տարին: Արժրունեաց թագաւորութիւնը, զոր Գագիկ հիմնած էր, շարունակեց իր սերունդին մէջ, իբրեւ անկախ թագաւորութիւն, եւ Գագիկի տեղ անցաւ իր երէց որդին Աշոտ Դերենիկ, որուն 17 տարի իշխանութիւն է տրուած, մինչեւ Հայոց 407 թիւը (ԱՍՈ. 273), ինչ որ կը հասնի մինչեւ 958, իեկ Գագիկի մահը եղած կ'ըլլայ 941-ին: Այդ թուականներու անյարմարութեան մէջ հարկաւ գրութեան կամ ընդօրինակութեան սխալանք մը ենթադրուելով, ընդհանրապէս ընդունուած է 937-ին դնել Գագիկի մահը եւ Աշոտ Դերենիկի թագաւորութիւնը:

743. ԳԱԳԻԿԻ ԹՈՒՂԹԸ

Թղթոց Գիրքը, որ քաղկեդոնական խնդիրին շուրջը Հայոց բռնած ուղղութեան պաշտպանողական հաւաքածոն է, Վասպուրականի Գագիկ թագաւորէն գրուած նամակի մը պատճէնը կը պարունակէ, որուն մասին մեր պատմագիրներ բան մը գրած չունին, եւ թուղթն ալ իր մէջը անունի եւ թուականի ակնարկներ չունի, որ կարենայինք գրութեան ժամանակը, պարագաները, եւ գլխաւորապէս նպատակը շղթել: Հաւաքածոն կազմողը, իբրեւ ուղղակի *առ կայրն Յունաց Ռոմանոս* գրուած կը ցուցնէ, իսկ բուն հասցէն ուղղուած է *հայրապետի, որ է գլուխ եպիսկոպոսաց Նոր Հռոմայ, եւ պատրիարքի յընդհանուրս*: Կայսեր անուն չկայ. միայն մէջը ըսած է, թէ համարձակութիւն չունենալով *առ ի գրել առ սուրբ եւ քրիստոսապսակեալ թագաւորն*, հայրապետին կը գրէ, *զընդունելութիւնն առ սուրբ հայրապետդ ապաստան* ընելով: Մենք կը կարծենք թէ այդ եիրը 930-էն առաջ գրուած չէ, քանի որ Յովհաննէս ըպթողիկոս այդպիսի պարագայ մը չի յիշեր. եւ ամենայն հաւանականութեամբ գրուած է այն միջոցին, երբ Հայազգի Գուրգէն կամ Գուրգուսս զօրավարներ, մինչեւ Տիգրիսի եզերքը հասան, եւ Գագիկի հետ ալ բանակցութեան մտնելով վայն յորդորեցին կայսեր հովանաւորութեան դիմել, եւ կրօնական մերձեցմամբ, գործը աւելի ամրացնել: Աւելցնենք եւս որ 930-ին Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք

եղաւ Թէոփիլակտոս, նոյնիսկ Ռոմանոս կայսեր որդին, ինչ որ լաւագոյն կը բացատրէ հայրապետին միջնորդութեան դիմելուն շարժառիթը: Գագիկ կը յայտարարէ թէ ատեն մը Հայեր Յոյներու հետ էին, *ոչ միայն սիրողաբար հարկս հականէաք կայսեր*, այլ եւ դաւանութեամբ ալ համաձայն էինք, *այլ եւ առ սուրբ հաւատոյն միաւորութիւն խոստովանութեան հաղորդս եւ հաւասարս գտանէալ* (ԹՂԹ. 295): Այդ միաւորութիւնը հաստատուն մնացած է երեք ժողովներուն ատենները, այլ *վասն չորրորդ ժողովոյն, ոչ պմիաձայնութիւն յանձին ունին վարդապետքս Հայոց*: Այդ տարաձայնութեան պատճառը իմանալու համար Գագիկ դիմած է Հայոց վարդապետներուն, եւ յառաջ կը բերէ անոնց ըսածները եւ ցուցուցած վկայութիւնները, որով չորրորդ ժողովը առջի երեքին հակառակ գտած են, ինչպէս նաեւ այն բացատրութիւններն ու վկայութիւնները, զորս անոնք կու տան՝ սրբասացութեան մէջ *խաչեցար* ալ երգել նուն մասին: Այդ վկայութիւնները առջեւ բերելով Յոյներուն տալիք պատասխանը կը խնդրէ, *ոչ փորձողականս կամ վիճողականս* խօսքեր ըսած ըլլալ կ'ուզէ, այլ միայն հետամուտ է *հնարաւորել, ի բաց բառնալ պկրօմն որ կայ ի միջի, պցանկն քակել եւ միջնորմն յատակել, եւ պերկոսինն հաստատել ի մի նոր մարդ*: Հարկաւ Գագիկի մտադրութիւնը քաղաքականէն կը սկսի, կրօնականը պիտի ըլլայ միջոց մը: Ասով մէկտեղ նա երբեք յանձնառու չէ բացարձակապէս Յոյներուն հնապանդիլ, այլ երկու կողմերը փոխադարձ պիջողութեամբ մօտեցնել, եւ երկուքէն *մի նոր մարդ* կազմել: Քանի որ այս էր Գագիկի նպատակը, ոչ Յոյները պատրաստ էին քայլ մը ետեւ առնել, եւ ոչ ալ Հայերը յօժարեցան քայլ մը առջեւ նետել, եւ Գագիկի թուղթը հետեւանք չունեցաւ (ՉԱՄ. Բ. 821), ինչ որ հարկաւ պատմութեանց մէջ չյիշուելուն ալ բուն պատճառն է:

744. ՄԱՀ Ն ՈՒ ԳԵՐԵՉՄԱՆԸ

Թէոդորոս կաթողիկոսի պաշտօնավարութեան մասին աւելի տեղեկութիւն չունինք, իր ժամանակը պատկերացնելու համար ալ ուրիշ եղելութիւններ չկան որ յիշենք: Երկիրը հետզհետէ կը հանդարտէր, արտաքին թշնամիներու դժպհի գործունէութեան դադարելովը: Հարաւայիններ կամաց կամաց իրենք քաշուեցան, հիւսիսայինները Աբաս լեցուց, ներքինները յոգնելով լեցին, Աբաս եւ Գագիկ խոհական մտածումով իրենց մրցումները վերջացուցին, եւ այս կերպով նուիրագործուեցաւ նոր շրջան մը, որ եթէ կատարեալ բարօրութիւն չէր, բայց անցեալին վրայ մեծ առաւելութիւններ ունէր, եւ քիչ ու շատ արդիւնքներ ունեցաւ, եւ աւելին ալ կ'ունենար եթէ միջոցներ նուազած չըլլային: Թէոդորոս կաթողիկոս բարեբախտ եղաւ իր անունը կցելով այդ շրջանին, եւ աւելի պիտի փառաւորէինք իր անունը՝ եթէ կարողութեան եւ արդիւնաւորութեան մասին որեւէ մէկ պատմագիրին կողմէ գոնէ թեթեւակի ակնարկ մը գտնէինք: Իր մահը եղած է հարկաւ բնական կերպով, եւ միայն գերեզմանին վրայ անցողակի յիշատակ մը ունինք, թէ *թաղած է Աղթամարայ Սուրբ Խաչի կաթողիկէին քովը, յԱստուածածնի ժամատան*, բայց չենք կարծեր եկեղեցւոյ մէջ, վասն զի այդպէս չէր Հայ եկեղեցւոյ սովորութիւնը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

56. ՆԵՐՍԷՍ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ «ՀԱԻԱՏՈՅ ԹՈՒՂԹ»Ը

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 556

Ներսէս Բ. Բագրեւանդցիի գրական արգասիքը կը համարուի «Հաւատոյ Թուղթ»ը, զոր գրած է Մուշեղ Բագրատունիի խնդրանքով (REA, հտ. 2, 1922, էջ 248):

Նշուած թուղթը կը պատկանի «միջնոյ Ներսիսի Հայոց կաթողիկոս»ի, որ է Ներսէս Շնորհալին՝ ըստ Մաքլէրի: Սակայն Հրաչեայ Ա. Թառեան «Ներսէս միջինը Աշտարակեցին (=Բագրեւանդացին) է» կ'ըսէ, հիմք ունենալով թուղթին մէջ յիշատակուած Ներշապուհ

Մամիկոնեան եւ Գրիգոր Արծրունեաց եպիսկոպոսները, որոնք ժամանակակից են Բագրեւանդցիին: - Տե՛ս «*Հայոց Անձնանու նների Բառարան*», հտր. Գ., էջ 39:

57. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԺՈՂՈՎԸ (573/4)

ԱԶԳԱ ՊԱՏՈՒՄ, էջ 565

Ներսէս Վրդ. Ակինեան (տե՛ս «*Կիւրոն կաթողիկոս Վրաց*», Վիեննա, 1910, էջ 111 եւ 115), Կայսերաց գրոց եւ De Rebus Armeniae գիրքի տեղեկութիւններէն քաղելով կը յայտնէ՝ թէ Կ. Պոլսոյ մէջ Յովհաննէս Բ. Գաբելեան կաթողիկոս ո՛չ միայն Յոյներու թագաւորին հետ առանց խտրութեան հաղորդուած է, այլեւ մասնակցեր է ժողոջի մը (573/4 թ.) եւ ընդունած՝ քաղկեդոնիկ դաւանութիւնը: Բայց Հայաստանի եպիսկոպոսներուն եւ ժողովուրդին գանգատներն ու սպառնալիքները իմանալով՝ ան հրաժարեր է իր մտածումէն եւ վախճանած՝ «ուղղափառ խոստովանութեամբ» («*Միխայէլ Ասորի*», էջ 265):

58. ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ

ԱԶԳԱ ՊԱՏՈՒՄ, էջ 671

Կոմիտաս կաթողիկոսի անունով ծանօթ են հետեւեալ գրական աշխատութիւնները.

ա. «*Հաւատոյ գիր*», Պարսից ժողովին ներկայացուած դաւանական գրութիւնը:

բ. «*Պատասխանի թղթոյն Մոզեստոսի*»:

գ. Հռիփսիմեան կոյսերու ձօնած «*Անձինք նուիրեալք*» երգը: Այս շարականի մասին տե՛ս Մանուկ Աբելեանի վերլուծութիւններն ու գնահատականքը («*Հայ հին գրականութեան պատմութիւն*», Ա. հտր., երկրորդ տպգ.՝ Պէյրութ, 1955, էջ 386-390):

Նոր հետազօտութիւններ հայ ձեռագիրներու աշխարհէն ներս՝ երեւան բերին հայ եւ օտար եկեղեցական հայրերու դաւանաբանական գրութիւններու ժողովածու մը, «*Կնիք Հաւատոյ*», որ կազմուած է Կոմիտաս կաթողիկոսի օրով: - Տե՛ս Յառաջաբանը այս գործին, որ տպուած է Ս. Էջմիածին, 1914 թուին:

59. ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՑԻԻ ՃԱՌԵՐԸ

ԱԶԳԱ ՊԱՏՈՒՄ, էջ 698, 792-3

Կարապետ եպս. Մկրտչեան՝ մատենագրական ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ մը («*Շողակաթ*» հայագիտական տարեգիրք, Էջմիածին, 1913, էջ 84-113) յայտնեց թէ ցարդ Մանդակունիի անունով շանչցուած շառերը մեծ մասամբ կը պատկանին *Յովհան Մայրագոմեցի* վարդապետին (Է. դար):

Կարապետ եպս. ապացոյց թէ 1. Էջմիացնի հինգ-վեց ձեռագիրներուն մէջ, Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսին վերագրուած շառերը՝ շարքով եւ ամբողջութեամբ յառաջ բերուած են Յովհան Մայրավանեցի կամ Մայրագոմեցի վարդապետին անունով, 2. Մանդակունիի վերագրուած շառերը կը ներկայացնեն Յովհան Մայրագոմեցիի «*Խրատ Վարուց*» գիրքը, վոր իրենց պատմագիրքերուն մէջ յիշատակաթ են՝ Ստեփանոս Ասողիկ (էջ 87) եւ Վարդան Արեւելցի (էջ 62):

60. ԱԻԱՆԻ ԾԱԾԿԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱԶԳԱ ՊԱՏՈՒՄ, էջ 706

Շնորհիւ շարտարապետ-պատմաբան Կարոյ Ղաֆադարեանի գիտա-հետազօտական աշխատանքներուն՝ յուշարձաններու մարպին մէջ, յայտնուեցաւ թէ Եպր կաթողիկոս ունեցած է իրեն համախոհ եկեղեցականներ, որոնք պաշտպաներ են պինք եւ Յովհաննէս Բագարանցի հակաթոռի կառուցած Աւանի եկեղեցւոյ պատերուն վրայ փորագրեր են (շուրջ 633 թուին) երկլեզուեան (հայերէն եւ յունարէն) ծածկագիր արձանագրութիւն մը. - «*Տէր Եպր Հայոց*

կաթողիկոս Չմարիտ ծառայ Աստուծոյ: Սամէղ ծառայ Բրիստոսի»: Սամէղը՝ արձանագրութեան կազմողն ու փորագրել տուողն է: - Տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, «Աւանի երկրեկուեան ծածկագիր արձանագրութիւնը», Երեւան, 1945 :

Աւանի տաճարին արձանագրութեան ծածկագիր ըլլալը յատկանշական պարագայ մըն է, որ կ'ապացուցանէ թէ Եզրիտները համարձակութիւն չունէին բացորոշ կերպով արտայայտելու իրենց տեսակէտը: Անպայմանօրէն անոնք կը վախնային Մայրագոմեցիներէն եւ ժողովուրդին դատաստանէն:

61. ՆԵՐՍԷՍ ԻՇԽԱՆՅԻԻ ՇԻՆՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 711

Ներսէս Գ. Իշխանցի հայրապետը (641-661/2) կատարած է շարք մը եկեղեցիներու նորոգութիւններ եւ շինութիւններ: Օրմանեան անոնցմէ կը յիշատակէ Դուինի Ս. Սարգիսը, Արտաշատի Ս. Գրիգորը (Խոր Վիրապի բերնին վրայ) եւ Վաղարշապատի Ջուարթնոցը: Բայց Օրմանեան դիտել կու տայ թէ Ներսէս հայրապետ ուրիշ աւերուած եկեղեցիներու նորոգութիւններ ալ իրագործած պէտք է ըլլայ, «վասնզի մէկ-երկու շինութեամբ չէր կրնար Շինող մականունը ստանալ»:

Արդարեւ Մատթէոս Ուռհայեցի իր Ժամանակագրութեան մէջ (տպ. Վաղարշապատ, 1989, էջ 75, հմմտ. «*Հայոց անձն. բառարան*», Դ. հտր., էջ 41) կը յիշատակէ թէ Ներսէս հայրապետ շինած էր *Չորոյ վանքը*: Հրաչեայ Ա. Թառնեան ալ կը յիշէ Վաղարշապատի Ս. Աստուածածինը (նոյն անդ): Անշուշտ սա Մայր ՏԱ. Թար Ս. Էջմիածինն է, որ Ժ. դարէն առաջ կը կոչուէր *Ս. Աստուածածին* (կամ Կաթողիկէ) *Վաղարշապատի*, եւ վոր կ'երեւի նորոգած է Ներսէս Շինող: Բայց թէ Ա. Թառնեան ուրտեղէ՞ն բաղած է իր տեղեկութիւնը, այդ կէտը չկրցայ ստուգել:

62. ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ՏԱՃԱՐԸ

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 711

Ջուարթնոց տաճարի գեղեցկութեան առընչութեամբ, հին մատենագիրներու հիացական եւ գովաբանական խօսքերուն վրայ կ'արժէ աւելցնել մեծ յարտարապետ Թորոս Թորոմանեանի գնահատութիւն.- «[Ջուարթնոց եկեղեցիին] յարտարապետը հայկական նուիրագործուած խաչաձեւը յունական բոլորակին հետ ներդաշնակօրէն պատշաճեցնելու համար արտակարգ յանդգնութեան հետ եպական հանձնարն գործ դրեր է, ի մեծ վարմացումն այսօրուան մեր գիտական աշխարհին...: [Անոր վրայ] կայ յարտարապետական այնպիսի մեծութիւն մը եւ արուեստագիտական այնպիսի հմտութիւն, որ համաշխարհային յարտարապետութեան մէջ հազուագիւտ օրինակ եւ պսակ է Հայու ստեղծագործական տաղանդին» («*Հայկական ճարտարապետութիւն*», Ա. հտր., էջ 172-5):

63. ՆԵՐՍԷՍ Գ. ԻՇԽԱՆՅԻԻ ՎԱԽՃԱՆՄԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 744

Օրմանեան Սրբապան Ներսէս Գ. կաթողիկոսի վախճանումը կը նշանակէ 661 թուին: Նոր պատմագէտներէն Բ. Առաքելեան՝ հայրապետիս մահը կը դնէ 662-ին: - Տե՛ս «*Տեղեկագիր Արմֆանի*», Երեւան, 1941, թիւ 1, էջ 65:

64. ԻՍՐԱՅԷԼ Ա. ՈԹՄՍԵՑԻԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆԸ

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 751

Օրմանեան Իսրայէլ Ա. կաթողիկոսի գահակալութիւնը կը դնէ 667-677 տարիներու միջոցին: Բ. Առաքելեան տարուան մը սրբագրութիւն կ'առաջարկէ եւ կը յայտնէ թէ Իսրայէլ

կաթողիկոսական պաշտօն վարած է 668-678 թուականներուն: - Տե՛ս «Տեղեկագիր Արմֆանի», Երեւան, 1941, թիւ 1, էջ 65:

65. ՍԱՀԱԿ Գ. ՉՈՐԱՓՈՐԵՑԻԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԵԹԻԻԸ

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 755

Սատակ Գ. Չորափորեցիի գահակալութեան սկիզբը, 677-ի փոխան՝ Բ. Առաքելեան կը դնէ 678-ին: - Տե՛ս «Տեղեկագիր Արմֆանի», Երեւան, 1941, թիւ 1, էջ 65:

ԾԱՆՕԹ. - «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»-ի առաջին մասին մէջ յիշուած հեղինակներու ցանկը տեսնել նախորդ գիրքի մէջ (էջ Ա-ԺԲ), նիւթերու ցուցակէն անմիջապէս առաջ: Այդ ցանկը միաժամանակ կը պատկանի «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»-ի Ա. հատորի երեք գիրքերուն:

Տ. ԵՂԻՇԷ Ա. ՌՇՏՈՒՆԻ

745. ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԱԹՈՌԻԸ

Թէոդորոս հանդարտ կացութեան մէջ վախճանեցաւ, եւ յաջորդութիւնն ալ հանդարտ կերպով կարգադրուեցաւ, դարձեալ Վասպուրականի մէջ, եւ Արծրունեաց թագաւորին հովանաւորութեամբ, որ էր Աշոտ Դերենիկը: Այգակցական ազդեցութիւն մըն ալ խառնուեցաւ գործը դիւրացնելու, վասնպի Եղիշէ էր *եղբայր* Թէոդորոսի (ԱՍՈ. 157, ՎԱՐ. 89), որով գրեթէ ժառանգական իրաւունքով կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ: Ինչպի ալ այգակցական իրաւունքը ջնջուած էր Սահակ Պարթեւէ ետքը, բայց բոլորովին մոռցուած չ'երեւիր. եւ այս միջոցներուն յաճախ կը յիշուին այգակից կաթողիկոսներ, ինչպէս Յովհաննէս, որ Մաշտոցին այգականն էր. եւ ուրիշներ ալ, որ առաջիկային պիտի տեսնենք: Եղիշէի անունը բոլոր հիներէն Եղիսէ գրուած է, բայց մենք ախադասեցինք պահել նորերուն գործածած ուղղագրութիւնը, միայն տեղ մը Եղիա գրուած է (ՍԱՄ. 99), զոր հարկ է իբր գրչութեան սխալ նկատել: Եղիշէ անունը մեծ տեղ մը կը գրաւէ Աղթամարի յիշատակներու մէջ, եւ կը նկատուի իրենցմէ իբրեւ Աղթամարի առաջին կաթողիկոս: Կը գրեն թէ Եղիշէ մը, Գագիկ թագաւորի այգական, Գէորգ Գառնեցի կաթողիկոսէ յատկապէս Աղթամարի համար կաթողիկոս ձեռնադրուած ըլլայ, եւ իբր թէ Վասպուրական եւ Աղձնիք եւ Տուրուբերան նահանգերէն մաս մը պատելով, Աղթամարի բաժանեալ կաթողիկոսութեան օրինաւոր սկզբնաւորութիւն մը տրուած ըլլայ: Զարմանալի չէ որ Աղթամարի աթոռակալներ իրենց ծագումը ուրիշ ըլլան գեղապարդել եւ արդարացնել, սակայն մտածուած կերպը բոլորովին անկապակից է ստուգապատում յիշատակներու հետ: Գէորգ Գառնեցին իր հաւատարիմ եւ ժամանակակից պատմիչն ունի, Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոսը, որ բնաւ Գէորգի ասանկ տարօրինակ բան մը ըրած ըլլալը չի յիշեր, եւ ոչ ալ Գէորգի իմաստութեան կրնայ վերագրուիլ իր կաթողիկոսութենէն ուրիշի բաժին հանելու յետսամիտ գաղափարը: Թող որ Գէորգի մահուան ատեն 897ին, ոչ Վասպուրականի թագաւորութիւն կար, եւ ոչ Գագիկ թագաւոր, ոչ Աղթամարի կաթողիկէն էր շինուած, եւ ոչ նոր կաթողիկոսութիւն ստեղծելու պահանջ կար: Յովհաննէս ինքն ալ, որ Վասպուրականի Գագիկը կը գովէ, եւ վերջէն անոր մօտ գացած է, Աղթամարի մէջ իրմէ պատ ուրիշ կաթողիկոսի մը գտնուիլը չի գիտեր: Աղթամարի կաթողիկոսութեա պաշտպաններ հոգ չեն ունեցած եւ ոչ իսկ ժամանակակից պատսմութիւնը ուսումնասիրել: Իսկ Եղիշէի անունին Աղթամարի յիշատակներուն մէջ իբր աթոռին հիմնարկող նկատուիլը կ'արդարանայ այնու, որ Եղիշէ Աղթամարի աթոռին մէջ մեռնող վերջին կաթողիկոսն է. իր յաջորդն Անանիա՝ Արծրունեաց թագաւորութիւնը թողուց, եւ Բագրատունեաց սահմանը անցաւ, եւ Արծրունիք չուրեցին իրենց աթոռական առաւելութենէն հրաժարիլ. եւ այն օրէն Աղթամարի հակաթոռութեան սերմերը նետուեցան: Բնական էր ուրեմն, որ Եղիշէի անունը մեծ դեր խաղար այդ շարժումին մէջ: Հետեւաբար պէտք է ըսել թէ Գէորգէ

ձեռնադրուած Եղիշէն անգոյ անձնաւորութիւն է, թեպէտ Աղթամարցոց ենթադրութեանց հիմ եղող Եղիշէ մը, իրական է, եւ է նոյնինքն Անանիայի նախորդը, Ամենայն Հայոց հայրապետներէն Աղթամար նստող ու մեռնող երեք կաթողիկոսներուն վերջինը:

746. ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Եղիշէի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը տարբեր կերպով նշանակուած է, հինգ (ՎԱՐ. 89) կամ եօթը (ԱՍՈ. 157) տարի, տարբերութիւն մը, զոր դիւրին էմեկնել Ե եւ է թուատառերու փոփոխութեամբ, առանց պէտք ունենալու դիմել վերջին երկու տարիները ամբաստանեալ եւ քաշուած վիճակի մէջ անցուցած ըլլալու ենթադրութեան, (ՉԱՄ. Բ. 827), որուն յիշատակը չենք գտներ մեր ձեռքը գտնուող պատմագիրներու մէջ: Ժամանակագրական յարմարութիւններ նախադասելի կը ցուցնեն 5 տարի ընդունիլ Եղիշէի հայրապետութեան տեւողութիւնը, որ 941ին սկսելով կ'աւարտի 946ին: Ազգային կեանքն ալ յիշատակաց արժանի եղելութիւն մը ունեցած չէ: Աբաս Բագրատունի եւ Աշոտ Դերենիկ կանոնաւորապէս եւ առանց մրցակցութեան վարած են իրենց իշխանութիւնները, եւ տեղի չեն տուած դժպիսի պատահարներու: Դերենիկ թագաւորին եւ Ապլխարիպ զօրավարին մէջ ծագած հակառակութիւնը շուտով վերջացած է, զի Ապլխարիպ զղջալով զգացած է՝ իր մատնութեամբ Դերենիկին Ապլհաճ ոստիկանին ձեռքը իյնալուն տգեղութիւնը, եւ ինքն անոր ապատութիւնը պատրաստած է, եւ նորէն իրարու հետ հաշտ ապրած են (ՈՒՌ. 39): Ամիրապետութեան կացութիւնն ալ փոփոխութիւն չէ կրած, զի 944ին, ինչպէս յիշեցինք (§740), Մութթաքի-Պիլլահի ամիրապետն ալ գահազուրկ եղաւ եւ կուցուցեցաւ, եւ իրեն տեղը անցաւ Ապուր-Քասմ, որ Մութթաքի-Պիլլահի կոչուեցաւ, և 946ին ինքն ալ նոյն վախճանը ունեցաւ, գահազուրկ եղաւ եւ կուրցուեցաւ, եւ Ֆատըլ ամիրապետութեան կոչուեցաւ, Մօթի-Պիլլահի անունով: Ասիկա բաւական ատեն գահին վրայ մնաց իշխանութիւն չվարելու պայմանով, քանի որ բոլոր իշխանութիւնը Էմիրիկիւմէրաներու ձեռքը անցած էր: Յունական կայսրութեան մէջ Ռոմանոս Լեկաբենոս 945ին գահազուրկ ըլլալով Պրոտի կղզիի վանքը փակուեցաւ՝ իր իսկ որդւոյն կողմէն, որ Կոստանդին Ը. անունով գահ բարձրացաւ, բայց միւս տարին ինքն ալ սպաննուեցաւ, եւ նորէն գահակալեց Կոստանդին Է. Պորփիրոսէն: Ինչ որ մեր պատմութեան հետ կապ ունի, Ռոմանոսի կրօնական նախանձայուպութիւնն է, որ Ասիոյ մէջ ունեցած յաջողութիւններէն խրոխտացած, սկսաւ կայսրութեան սահմանին մէջ եղող Հայերը քաղկեդոնականութեան ստիպել, մասնաւորապէս իր խստութիւնը եկեղեցականներու վրայ ծանրացնելով: Այս պատճառաւ *բազմութիւնք կրօնաւորաց հալածեալք ի Հռոմոց աշխարհէն սակս ուղղափառութեան*՝ պարտաւորուեցան գլխաւորապէս Արարատի հայկական թագաւորութեան սահմանները գաղթել (ՎԱՐ. 88), եւ Շիրակի եւ Սիւնիքի եւ ուրիշ շրջակայ գաւառներու մէջ վանքեր հիմնել կամ եղածները շէնցնել: Որչափ ալ այդ եղելութիւնները Թէոդորոսի եւ Եղիշէի օրերէն սկսան, սակայն մենք անոնց մէկ քաղուածքը Անանիայի օրուան կը թողունք, որովհետեւ ոչ միայն հիմնարկութեանց ճիշդ թուականները չունինք, այլեւ անոր համար՝ որ Անանիա եղաւ անոնց աւելի վարկ տուողը, մինչ Թէոդորոս եւ Եղիշէ Աղթամարի կղզւոյն մէջ առանձնացած գործունեայ դեր չունեցան այդ հիմնարկութեանց մէջ: Եղիշէի մահուան հանգամանքներն ու գերեզմանն ալ անյայտ կը մնան մեզի:

Տ. ԱՆԱՆԻԱ Ա. ՄՈԿԱՑԻ

747. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

Համեմատաբար անգործ կաթողիկոսներէ եւ գրեթէ դատարկ միջոցէ ետքը, նորէն դիմացնիս կ'ելլէ հայրապետական շարքի փառաւոր կաթողիկոսներէն մէկը, որ կրցած է իր ժամանակին գերակշռութիւն մը տալ, եւ եկեղեցւոյ պաշտպանութեան եւ պայծառութեան համար նշանակելի

գործունէութիւն ցուցնել: Անանիայի Մոկացի ծագումը կը յայտնէ, թէ իր նախորդներուն ապագակցութենէն չէր, եւ *առաջնորդ սուրբ ուխտին Վարազայ* եղած ըլլալն ալ (ԱՍՈ. 157), ապացոյց է թէ նոյնիկս Աղթամարի հայրապետանոցին մէջ եղողներէն չէր, եւ եթէ Վասպուրականի Աշոտ Դերենիկը դուրսէն մէկ մը հայրապետական աթոռ բարձրացուց, հարկաւ անոր արժանիքէն եւ արդիւնաւորութենէն յորդորուեցաւ կամ համոզուեցաւ: Հայրապետական ընտրութեանց մասին պարագաներով տեղեկութիւններ չունենալուս, աւելի որոշ կերպով բան մը չենք կրնար ըսել: Ապագային մէջ Անանիայի՝ Արծրունեաց հովանաւորութենէն Բագրատունեաց հովանաւորութեան անցնիլը դիտելով, անհիմն միտք մը չենք կարծեր յայտնած ըլլալ եթէ ըսենք, թէ Անանիայի ընտրութեան մէջ Աբաս ալ մասնակցութիւն ունեցաւ, խոհեմ եւ վգուշաւոր կերպով հայրապետութիւնը նորէն կեդրոնական տեղ մը դարձնելու նպատակով: Անանիայի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ամէն պատմիչներէ եւ գաւազանակիրերէ 22 տարի նշանակուած է առանց բացառութեան, եւ պատճառ մը չկայ որ մենք ալ այդ հաշիւէն շեղինք, ուստի 946ին դնելով անոր ընտրութիւնը, Եղիշէի մահուրնէ անմիջապէս ետքը, վախճանը կը հասնի 968ին: Իր օրով 954ին պէտք էր վերջացնել Դերենիկը 17 տարիները, 937էն սկսելով անոր թագաւորութիւնը (§742), սակայն Ասողիկ մինչեւ Հայոց 407, այսինքն մինչեւ 958 կամ 959 կ'երկարէ անոր մահը (ԱՍՈ. 273), եւ Օրբելեան ալ նոյն 407 թուականին կը դաէ Գագաիկ Արծրունիի մահը (ՕՐԲ. Բ. 29), զոր պէտք է Գագաիկի որդի Դերենիկի վրայ իմանալ, եւ այդ երկու համաձայն վկայութիւնները կը յորդորեն, Դերենիկի մահը քանի մը տարիով յետաձգել: Իսկ եթէ ուլուի Դերենիկի 17 տարիները պինդ բռնել, հարկ կ'ըլլայ Գագաիկի մահը 937էն 941 յետաձգել: Աբուսահլ Համապասպ, եղբօրը՝ Աշոտ Դերենիկի յաջորդելով՝ բաւական երկար թագաւորած է, մինչեւ Անանիայի եւ Վահանի մահը: Բագրատունեաց թագաւորութեան մէջ Անանիա ժամանակակից եղաւ Աբասի տասնամեայի մը չափ, մինչեւ 955, երբ վերջացան Աբասի 24 տարիները, եւ իրեն յաջորդեց որդին Աշոտ Գ. Ողորմած մականուանեալ, որ շատ երկար ապրեցաւ:

748. ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Անանիայի հայրապետութեան ժամանակը, ամիրապետութեան հետ բաղդատուելով, զոյգ կ'ընթանայ Մօթի-Պիլլահի ժամանակին, որ 28 տարի ամիրապետութեան անունը կրեց, մէկ գրագիրով եւ համեստ թոշակով պալատին մէկ անկիւնը քաշուած, մինչ բուն իշխանութիւն վարողներն էին Էմիրիւլիւմէրա փոխարքաները՝ Մսիկ եւ որդին Ավետ-Տէվլէթ: Հետզհետէ ամիրապետութեան նշանակութիւնն ալ կը կորսուէր, վասնզի Մսիկ-Լէտին-Ալլահ, Ֆաթիմեանց իշխանապետը, Եգիպտոսն ու Արաբիան կը գրաւէր, եւ խալիֆա եւ ամիրապետ կը հռչակուէր 968ին, Անանիայի վերջին օրերը: Իսկ յունական կայսրութեան մէջ Կոստանդին Է., որ կրկին բարձրացած էր (§746), մինչեւ 959 իշխեց, եւ մեռաւ իր վաւակէն թունաւորուելով, որ Ռոմանոս Բ. անունով հօրը յաջորդեց, եւ հապիւ 4 տարի վեղխութեանց մէջ ատեն անցընելէ ետքը, ինքն ալ մեռաւ 963ին, թունաւորուելով իր ամուսին Թէոփանէ դշխոյէն, որ Նիկեփորոս Փոկաս զօրավարին հետ ամուսնանալով վայն կայսրութեան բարձրացուց: Թէոփանէ Նիկեփորոսէ ալ պաղելով Յովհաննէս Չմշկիկ զօրավարին հետ միացաւ, եւ Նիկեփորոսը սպաննել ու Չմշկիկը կայսր հռչակել տուաւ 969ին, Անանիայի մեռնելէն քիչ ետքը: Չմշկիկ՝ Թէոփիլէ Գուրգէնին թոռն էր (§740), Նիկեփորոս ալ Վարդ պատրիկի որդին էր, երկուքն ալ Հայապգի քաջ զօրավարներ, որք կայսրութենէ առաջ եւ ետքը նշանաւոր յաղթութիւններ տարին Արաբացուց վրայ, եւ կայսրութեան սահմանները ընդարձակեցին Փոքր-Ասիոյ եւ Ասորիքի եւ Միջագետքի, մասամբ ալ Հայաստանի մէջ, որք մեր նիւթէն դուրս կը մնան: Այսչափ ինչ բաւական ըլլայ Անանիայի ժամանակին քաղաքական կացութիւնը ցուցնելու համար:

749. ԱԹՈՌԻՆ ՏԵՂԸ

Անանիայի անունը միշտ գովութեամբ յիշուած է ամէն պատմիչներէ, իբրեւ անձ մը *ամեներջանիկ սրբութեամբ գերապատուեալ*, եւ *բարեշնորհ իւրոց վիճակելոցն* (ԱՍՈ. 159): Իր գործունէութիւնը կանոնաւոր պատմող մը ունեցած չէ, եւ մեզ հարկ կ'ըլլայ ցրիւ յիշատակները քովէ քով բերելով, հնարաւորութեան չափին մէջ, անոր պատմութիւնը կազմել: Առաջին կէտը զոր պէտք է նկատի առնենք այթողին տեղափոխութիւնն է: Անեցին բացարձակ կերպով կը գրէ, թէ իր 22 տարիներէն, *հինգ ամ յԱղթամար եւ եօթնեւտասն ամ ի Վարազ եկաց* (ՍԱՄ. 100) բայց դժուար է այսպէս բաժնել Անանիայի պաշտօնավարութիւնը: Մենք տեսանք որ 946էն առաջ հնար չէ դնել անոր ընտրութիւնը (§747), եւ Հայոց 598ին, այսինքն 949ին արդէն նա Սիւնիք եկած էր, Յակոբ Եպիսկոպոսի խնդիրը կարգադրելու (ՕՐԲ. Բ. 26), եւ եթէ թուատառի փոփոխութիւն ալ ենթադրենք, միշտ 5 տարի Աղթամար մնացած ըլլալու միջոց չի մնար, եւ բնաւ չ'արդարանար 17 տարի ալ Վարազ նստած ըլլալու խօսքը, բայց եթէ կաթողիկոսութենէ առաջ 17 տարի Վարազ առաջնորդութեան մէջ մնացած ըսելով, թէպէտ այս չէ Անեցիին միտքը: Արդ Անանիայի ընտրութեան եւ Սիւնեաց խնդիրին թուականները մերձեցնելով, պէտք է ըսել, թէ հիւսիսային գաւառներու մէջ ծագած խնդիրները հանդարտելու, եւ հայրապետական այթողին բռնաբարեալ իրաւունքները պաշտպանելու համար, Անանիա անմիջապէս պէտք չ'ուզեց անձամբ այդ կողմերը երթալ, եւ Աղթամարի առանձնութիւնը թողլով, որ կաթողիկոսարանի ազդեցութեան կորսուելուն գլխաւոր պատճառն էր, եւ թերեւս քիչ մը ատեն ալ իր սիրեցեալ Վարագը միալէ յետոյ, եկաւ Կարս, Աբաս թագաւորի մօտը: Այնտեղէն սկսաւ նախ թղթակցելով գործին լուծումը հոգալ, եւ միանգամայն պէտք եղած նախապատրաստութիւնները կատարել, իշխաններու եւ ազդեցիկ անձերու տրամադրութիւնները պատրաստել, եւ այնպէս գործին ամենայն զօրութեամբ ձեռնամուխ ըլլալ: Գալով յուլուած խնդիրին իսկութիւնն ալ բացատրելու մասին, լիագոյն կը գտնենք Օրբելեանի պատմութիւնը, որ ինքն ալ Սիւնեաց Եպիսկոպոս ըլլալով, գործին մասին աւելի տեղեկութիւններ եւ յիշատակներ ունէր, եւ աւելի ընդարձակ ալ կը գրէ *Ապատամբութիւն Յակոբայ* մակագրած գլուխին մէջ: Միայն թէ ինքն կը ջանայ միշտ թեթեւցնել իր նախորդներէն Յակոբի ըրածները, մինչ ուրիշ պատմիչներ ծանր կերպով կը մեղադրեն Յակոբի ընթացքը, եւ շատ մանրամասնութեանց ալ չեն մտներ:

750. ՍԻՆԵԱՑ ԽՆԴԻՐԸ

Արդ, Օրբելեանի պատմութեան (*այստեղ 2 տող բաց է թողնուած*) կաթողիկոսի ազգականներէն, եւ նոյն կաթողիկոսէն Սիւնեաց մետրապոլտական այթողին վրայ ձեռնադրուած (§735), իրեն շեղելուն թելադրութիւնը ստացաւ Աղուանից Սահակ կաթողիկոսէն, որուն հետ *հոգեւորական սիրոյ կապակցութեամբ յարակցեալ էր* եւ երկուքն ալ *էին միմեանց համախոհ եւ յոյժ մերձաւոր* (ՕՐԲ. Բ. 17): Շատոնց ծանօթ էր Աղուանից այթողին հակամիտութիւնը, որ Հայոց հայրապետութեան հետ ունեցած կապակցութիւնը խզէ, եւ ինքնագլուխ կաթողիկոս ըլլայ, եւ ոչ թէ Հայոց այթողին ներքէ՝ իբրեւ լոկ արքեպիսկոպոսութիւն սեպուի (§431): Հայաստանի շփոթ եւ ընկճեալ վիճակը եւ կաթողիկոսներուն տարտամ եւ թափառական աստանդականութիւնը, եւ իրենց ազդեցութեան նուազիլը, նոր պատեհ ընծայեցին Աղուաններուն իրենց հնամենի ջանքը վերսկսելու, եւ Սահակ Աղուանից կաթողիկոս նորէն ոյժ տուաւ այդ նպատակին: Որպէս զի աւելի զօրաւոր ընէ իր գործը, իրեն օգնականներ ալ կսկաւ որսալ, եւ Հայաստանի հիւսիսային կողմերը իր ազդեցութեան ներքէ առնել, եւ ինքն անոնց միւռոն բաշխել եւ ձեռնադրութիւններ ընել, քանի որ Հայոց կաթողիկոսներուն ալ թափառական կեանքը, եւ վերջի ատեններ Աղթամար քաշուիլը՝ բարեպատեհ առիթ կ'ընծայէին իրեն: Միւս կողմէն այդ կողմի իշխանները, ամէնքն ալ

Բագրատունի սերունդէ, չէին սիրեր անուղղակի կերպով Արծրունի իշխաններու ազդեցութեան ներքեւ ըլլալ, որոնց հովանաւորութեան ենթարկեալ էին Աղթամար նստող վերջին կաթողիկոսները: Յակոբ Սիւնեաց եպիսկոպոս, որ 918էն ի վեր ձեռնադրուած էր, եւ շատ օգտակար շինութիւններով եւ կալուածներով Սիւնեաց վանքերը պայծառացուցած էր իշխաններու եւ տիկիներու բարեպաշտութիւնները քաջալերելով, ըստ ամենայնի վաստակուած էր Աղուանից կողմը, անկէ կ'առնէր միւռոնը, անոր կը դիմէր ձեռնադրութեանց համար: Օրբելեան վերոյիշեալ պարագաները յառաջ կը բերէ իր նախորդին ընթացքը արդարացնելու համար: *Ձի կաթողիկոսքն Հայոց, կ'ըսէ, հեռացեալ էին (այստեղ բաց է թողնուած 2 տող)եան հինահարութեանցն Իսմայէլացոց՝ թողեալ էին զաթոռն որ ի Դուին եւ շրջէին այսր անդր:* Եւ կը յաւելու թէ, *Յակոբ վասն հեռաւորութեանց ոչ կարէր ամ յամէ երթալ առ կաթողիկոսն Հայոց եւ առնուլ միւռոն, ապա հարկ եղեւ խնդրել զմիւռոն ի կաթողիկոսէն Աղուանից (ՕՐԲ. Բ. 18):* Այստեղ պէտք է դիտել թէ միւռոն առնելու համար, *ամ յամէ երթալ առ կաթողիկոսն* բացատրութիւնը, եւ աւելի ստորեւ ալ մեղադրանքը՝ *թէ բազում ամք են Յակոբայ զի ոչ եկն ի սուրբ Գրիգորի յաթոռն, լուելեայն կ'իմացնեն, թէ Հայոց եպիսկոպոսներ պարտաւոր էին իւրաքանչիւր տարի, կամ գոնէ ստէպ ստէպ կաթողիկոսին մօտ երթալ, թէ իբր հպատակութեան նշանակ, եւ թէ իբր յարաբերութեանց դիւրութիւն, եւ այս առթիւ իրենց պէտք եղած միւռոնն ալ ստանալ:* Յակոբի ընթացքին դառնալով, մենք ալ դիտել տուինք թէ Յովհաննէսի շարունակ թափառական կեանքը, եւ Ստեփանոսի ու Թէոդորոսի ու Եղիշէի քաջուած դիրքը, ձախող պարագաներ էին յարաբերութեանց պահպանութեան համար: Օրբելեան յայտնապէս կ'ըսէ թէ Աղուանից խզումը սկսած էր / *վախճանէն Գէորգեայ կաթողիկոսին, եւ կը տեսէր յաւուրս հինգ կաթողիկոսաց, որք են մեր յիշած չորսերը եւ Մաշտոց (ՕՐԲ. Բ. 19):*

751. ԱՆԱՆԻԱ ԵՒ ՅԱԿՈԲ

Անանիա Կաթողիկոս գործը ձեռք առած ատեն, պարտաւոր էր հեռաւորութեան պատճառանքը մէջտեղէն հեռացնել, եւ ահա թէ ինչու իր առաջին գործը կ'ըլլար, Արարատի թագաւորութեան սահմանները անցնիլ: Աբասը Կարսի մէջ տեսնելէ ետքը՝ իրեն բնակելու համար կեդրոն ընտրեց Արգինա գիւղը, Ախուրեանի եկերքը եւ Անիի մօտ, ուր յետոյ եղաւ իր գերեզմանը (ՕՐԲ. Բ. 32), ուր նստեցան իր յաջորդները եւ ուր կանուխէն ալ նշանաւոր վանք մը կար: Անանիա, հարկաւ այստեղէն, նուիրակներ վրկելով իրեն մօտ հրաւիրեց Սահակ Աղուանից կաթողիկոսը եւ Յակոբ Սիւնեաց եպիսկոպոսը որպէսզի սիրայորդոր բանակցութեամբ խնդիրը փակէ, այլ անոնք տեղերնէն չշարժուեցան, եւ *բաղբաղեցին զգնալն:* Օրբելեան ալ չի կրնար Յակոբը **անմեղադիր (այստեղ բաց է թողնուած 2 տող)** *անձնեայ եւ սէգ, բարձրայօն եւ մեծաբարոյ, բնութեամբ ազատ եւ բանիւ ճոխ, հանձարով պայծառ եւ շրթամբք յոյժ քաղցր (ՕՐԲ. Բ. 18):* Անանիա այդ դիմադրութեան հանդէպ *սաստիկ ցասմամբ շարժեալ*, անմիջապէս որոշեց անձամբ Սիւնիք երթալ, որ Յակոբ *կամ հնազանդեսցի, կամ մեծագոյն պատիժս ընկալցի*, եւ ինքն ալ Սիւնեաց գործը վերջացնելէն ետքը Աղուանք անցնի: Անանիայի կտրուկ եւ գործունեայ ձեռնարկը իր ազդեցութիւնը ունեցաւ: Սիսականի Սմբատ եւ Բաղաց Ջուանշիր իշխանները կաթողիկոսը դիմաւորելով Տաթեւ տարին պատուով, Յակոբ ալ խոնարհելով *զմեղայ խոստովանէր*, եւ ներում կը խնդրէր ըսելով, *Ով մեծապատիւ տէր կաթողիկոս, որով հետեւ աստուածաբար ի մեզ խոնարհեցար, եւ զմեր յանդգնութիւնս անտես արարեր, հնազանդիմք ձեզ եւ սուրբ աթոռոյն Գրիգորի Լուսաւորչին իբրեւ Աստուծոյ, մեղաք յերկինս եւ առաջի քո, եւ դու ներելով թող մեզ զյանցանս մեր (ՕՐԲ. Բ. 19):* Անանիա աւելի պահանջ չուներ, գոհ մնաց եւ օրհնեց, իսկ Աղուանք երթալու միտքը չկրցաւ կատարել, վասնզի թագուհին վախճանած էր: Աբաս գուժկան դրկելով կաթողիկոսը

յուղարկաւորութեան կը հրաւիրէր. եւ Անանիա պարտաւորուեցաւ ետ դառնալ *յայթոռն իւր*, (ՕՐԲ. Բ. 20), ինչ որ Աղթամարէ վերջնապէս հեռացած ըլլալուն հաստատութիւնն :

752. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԽՆԴԻՐԸ

Երբ Անանիա Սիւնեաց գործը լրացուց, եւ Աղուանիցն ալ նոյն միջոցով դիւրացած կը կարծէր, լուր կ'առնէ թէ խնդիրը իր առաջին վիճակին դարձած է: Աղուանից Սահակ կաթողիկոս կը մեռնի, Աղուանք անոր տեղը իրենց մէջ եւ *անկատար օծմամբ* կը ձեռնադրեն Գագիկը, որ էր *հարապատ նորին*, Յակոբ ալ անոնց կը գործակցի, եւ *չտայ թոյլ հնազանդիլ Աղուանից*: Անանիա կը փութայ Աղուաններուն գրել՝ որ հեռու մնան *յանուանեալ եւ ի նանրափառ կաթողիկոսէն Գագկայ*: Աղուանից մէջէն մաս մը կը հնազանդի, եւ Յովնան անուն մէկը կաթողիկոս ընտրելով Անանիայի կը ներկայէ՝ որ պայն կը ձեռնադրէ եւ կը ղրկէ: Ասկէ *ոչ սակաւ լինէր խոովութիւն ի մէջ երկր-* (այստեղ բաց է թողնուած երկու տող) նար, եւ *երկրքինքն խոտեալ լինէին* (ՕՐԲ. Բ. 21): Անանիա պէտք կը պգայ ետ մնացած միտքը գործադրել, եւ շուտով դէպի Աղուանք կը մեկնի. Գրիգոր Խաչենոյ իշխանը պինքն կը դիմաւորէ, եւ Արգախ կոչուած տեղը ընդհանուր ժողով մը կը կազմուի, ուր կու գան Գագիկ եւ Յովնան, եւ բոլոր իշխաններ, եպիսկոպոսներ եւ վանականներ: Հին յիշատակարաններ եւ Աղուանից ու Հայոց յարաբերութիւններ կը քննուին: Անանիայի պահանջած պայմանները կը հաստատուին, Գագիկ ալ Յովնան ալ հաւասարապէս անարժան նկատուելով, պաշտօնէն ու պատիւէն կը լուծուին, իսկ յաջորդին մասին Աղուանք ատեն կը խնդրեն ընտրութիւնը կատարելու եւ ձեռնադրութեան ղրկելու: Գրիգոր Խաչենոյ իշխանը կը միջնորդէ Գագիկի համար, բայց Անանիա կը մերժէ յատարարելով, թէ *կրկին ծնեալ ն վիժեալ լինի, եւ կրկին պսակեալ ն անվաւեր կոչեսցի* (ՕՐԲ. Բ. 25):

753. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԱԹՈՌ

Օրբելեան հին յիշատակարաններու վրայ խօսած ատեն, Աղուանից եւ Հայոց յարաբերութիւնները կը քաղէ հետեւեալ կերպով: Գրիգորիս Աղուանից առաջին կաթողիկոսը, Ուռնայր թագաւորին խնդրանքով Գրիգոր Լուսաւորիչէ ձեռնադրուեցաւ, անկէ ետքը 440 տարի շարունակ եւ Հայոց 25 կաթողիկոսներու ժամանակ, միշտ Հայերէն ձեռնադրուեցան Աղուանից կաթողիկոսները, մինչեւ Աբրահամ Աղբաթանեցիի ժամանակը: Անկէ ետքը հակառակաթոռ Յովնան Բագարանցիի եւ ինն դասուց խնդիրներու ատեն, Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոս *վասն փառամոլ փառին՝ Հայերէն պատուեցաւ եւ քաղկեդոնիկ եղել*: Ասոր վրայ Աղուանից կաթողիկոսն ալ *պատճառելով պատճառս ինչ, ինքն ալ բաժանեալ ի բաց եկաց*: Աբրահամ Աղբաթանեցիի եւ Յովհաննէս Բագարանցիի մեռնելէն ետքը, Աղուանք կաթողիկոս Աղցեցի իր երկրորդ տարին Աղուանից կաթողիկոս ձեռնադրեց, եւ այսպէս շարունակեց 85 տարի եւս, Հայոց 7 կաթողիկոսներու ժամանակ, մինչեւ Եղիա Արձիշեցին: Ասոր օրով Սպրամ Աղուանից տիկին, *իւր մերձաւոր եւ սիրող* Բակուրը կաթողիկոսացնել ուզելով՝ չի համարձակիր Հայոց ղրկել, եւ Պարտաւի մէջ ինքնագլուխ ձեռնադրել կուտայ պայն՝ Ներսէս անունով, որ *ունէր ի ծածուկ պաղկեդոնին*: Այս պատճառով Եղիա Աղուանք կ'երթայ, եւ *արքունի հրամանաւ* Սպրամն ու Բակուրը իրարու կը կապէ ու կը խայտառակէ, եւ նոր կաթողիկոս կը ձեռնադրէ. եւ Աղուաններէն երդում եւ ձեռնարկ կ'առնէ թէ *մի' այլ եւս հետեցեն*: Ըստ այսմ ալ կը շարունակուի 137 տարի եւս՝ Հայոց 14 կաթողիկոսներու ատեն, մինչեւ Գէորգ Գառնեցին: Բուղայի բռնութեան եւ Գէորգին գերութեան ատեն, Աղուանից *միամտութիւն համարելով* կաթողիկոս կը ձեռնադրեն Գէորգի դրան եպիսկոպոսներէն Յովնանը, որ այն տեղ փախած էր: Երբ Գէորգ գերութենէ կ'ազատի Աղուանից Համամ թագաւորի ձեռքով, չ'ուզեր ճանչնալ Յովնանի ձեռնադրութիւնը, բայց Համամի պղջում յայտնելուն եւ ներում հայցելուն վրայ, *կրկին ձեռնադրէ պՅովնան*: Անկէ ետքը ժամանակին

դառնութեան եւ Հայոց կաթողիկոսներու մտադրութիւն չի դարձնելուն պատճառով, Աղուանք կը շարունակեն *ինքնաձեռն եւ անձնիշխան եւ թերակատար* օժմամբ կաթողիկոսներ ձեռնադրել, որ կ'ըլլան Յովնանէ ետքը անոր եղբայրը Սիմէոն, ապա Դաւիթ, ապա Սահակ, եւ վերջէն Գագիկ, որ յիշուեցաւ, եւ այս ալ կը շարունակէ 69 տարիներու միջոց մը (ՕՐԲ. Բ. 22-25): Այդ տեղեկութեանց մէջ կաթողիկոսներու թիւերը կը համապատասխանեն մեր ցուցակին, վասն զի իրօք Աբրահամ 25րդ է, Եղիա 33րդ եւ Գէորգ 48րդ. իսկ տարիներու հաշիւը չի յարմարիր, վասնզի 440 եւ 85 եւ 137 եւ 69 տարիները գումարելով կ'ունենանք 731 տարի, ընդմիջումներն ալ չհաշուելով, եւ Գրիգորիսի 315ին Լուսաւորիչէ ձեռնադրուելէն համրելով (§71), կը հասնինք 1046 եւ աւելի ալ առջեւ: Անանիայի ժամանակը դարի մը չափ աւելի կանուխ է, թուատառերու սխալմունք մը անհրաժեշտ է ընդունիլ, իսկ վայն ճշդելու աշխատութիւնը աւելորդ կը սեպենք:

754. ՍԻՆԻՔ ԿԸ ՀԱՆԴԱՐՏԻ

Պատմութեան կարգին դառնալով, Անանիա զիջաւ Աղուանից խնդրանքին, իրենց միջոց տալով նոր ընտրութիւն ընել, եւ շիտակ Տաթեւ եկաւ Յակոբի գործը վերջացնելու: Յակոբ չհամարձակեցաւ ներկայանալ, եւ ոչ ալ վստահեցաւ զղջումով ապատիլ. ուստի փախաւ եւ Բաղաց բերդը ապաւինեցաւ Ջուանշիրի պաշտպանութեան ներքեւ: Անանիա *յոյով թղթովք եւ պատգամաւորօք* Յակոբը հնապանդութեան հրաւիրեց, բայց նա ընդդիմացաւ. Ջուանշիր Բաղաց իշխան եւ Սմբատ Սիսականի իշխան անոր կողմը բռնեցին, մինչեւ որ Անանիա պարտաւորուեցաւ ետ դառնալ, *զի ձմեռնային էր ժամանակն*: Բայց չմեկնած *աւերեաց զտեղին եւ քանդեաց*, որ է Տաթեւի եպիսկոպոսարանը, եւ *չարաչար նզովիւք կապեալ կաշկանդեալ խառնեաց ի տոռունս կապանաց զիշխանն եւ զեպիսկոպոսն*. այսինքն Ջուանշիրն ու Յակոբը: Օրբելեան այդ եղելութիւնը կը դնէ Հայոց 398 ձմեռին, այսինքն 950 թուականի տարեգլուխին ատենները: Յակոբի յայտնի աստամբութիւնը Սիւնեաց իշխաններուն հովանաւորութեամբ՝ Աղուանից Գագիկն ալ քաջալերեց իր դիրքէն չհրաշարիլ, եւ այսպէս երկու աթոռներու դաշնակցեալ ըմբոստութիւնը տեւեց ութը ինը տարի եւս շարունակ (ՕՐԲ. Բ. 26), թէպէտ եւ Անանիա՝ *միշտ թղթակցութեամբ* աշխատեցաւ, բայց *ոչ կարաց հաւանեցուցանել*: Անանիա իր միջոցներուն ապարդիւնութեան վրայ սրտաբեկ, *միայն աղօթիւք խնդրէր յԱստուծոյ զելս իրացն*: Հայոց 407ին, այսինքն 958ին իրարու ետեւէն մեռան Յակոբ ու Գագիկ, եւ երկու կողմերուն իշխաններն ալ զգաժուեցան, եւ յանձն առին նոր ձեռնադրութեանց համար Անանիայի դիմել: Երրորդ անգամ ըլլալով Անանիա Սիւնիք եկաւ 959ին, հոգ տարաւ Տաթեւը վերանորոգել տալ. Ջուանշիր Բաղաց իշխանին մեղայն եւ Սմբատի որդի Վասակ Սիսականի իշխանին զղջումը ընդունելով՝ բանադրանքէն արձակեց: Կապանի մէջ մնաց միջոց մը խաղաղութիւն եւ համաձայնութիւն կատարել տուաւ. եւ ամենուն հաւանութեամբ ընտրուեցաւ նոյնինքն Ջուանշիր իշխանին որդին Վահան, *որ էր առաջնորդ մեծի ուխտին Վահանու վանից* (ՕՐԲ. Բ. 28): Անանիա Վահանը կը ձեռնադրէ, բայց իբր նախընթաց ըմբոստութեան պատիժ՝ Սիւնեաց աթոռը կը զրկէ վայելած բացառիկ պատիւներէն, որք են *խաչ պատաջեաւ, գաւապան մեծագին, եւ բազմական ոսկեթել* (ՕՐԲ. Բ. 28): Այդ մասին հաւանագոյն է ինչ որ Սիւնեաց եպիսկոպոս մը կը պատմէ, քան թէ դուրսէն պատմագիրի մը ըսելը, թէ Անեանիա Վահանի պատիւ տուաւ, եւ *հրամայեց խաչ տանել առաջի առքեպիսկոպոսին Սիւնեաց՝ ուր եւ երթիցէ* (ԿԻՐ. 49): Պէտք է ընդունիլ թէ բաւական միջոց մը անցուց Անանիա Սիւնիքի մէջ, զի Վահան Սիւնին, Անանիայի մահուան ատեն միայն 6 տարի եպիսկոպոսութիւն ըրած կը ցուցուի (ՕՐԲ. Բ. 32 եւ 247), ուստի հապիւ 962, առ առաւելն 961 թուականին տեղի ունեցած կ'ըլլայ անոր ձեռնադրութիւնը: Յակոբի պաշտօնավարութեան տեւողութիւնն ալ 41 տարի ցուցուած է (ՕՐԲ. Բ. 247), որ 918էն սկսելով կը հասնի 959ին, եւ կը

յարմարի մեր վերեւ տուած թուականին, որովհետեւ տեւողութիւններու հաշիւին մէջ լոկ սկսուած տարիներ ալ ամբողջ կը համրուին: Հայոց թուականն ալ Յունուարով չի սկսիր, իսկ այդ միջոցին Ապրիլի առաջին օրերուն կ'իյնար: Անանիա Սիւնիքէն չմեկնած նոր եպիսկոպոս Վահանէն եւ Սիւնեաց իշխաններէն *ձեռնարկ եւ վճիռ պայմանի* կ'առնէ, որ *այլ ոչ եւս շեղեալ հետեւեցեն*, եւ իշխաններ երդում կու տան, որ եթէ իրենց եպիսկոպոսներէն մէկը *իշխեսցէ պատկոբայ գործել*՝ բնաւ չօգնեն, եւ *փութապէս ի ձեռս տայցեն կաթողիկոսին Հայոց*: Երդմնագիրին պատճէնը վանց կ'ընէ Օրբելեան յառաջ բերել, ըսելով թէ *կան գրեալքն ի գիրս թղթոցն, պոր ժողովեալ է այն Անանիա, որ Հաւատոյ Նամակ անուանի* (ՕՐԲ. Բ. 28): Եթէ Գիրք Թղթոցը միեւնոյն այդ անունով ճանչցուած գիրքն է (§569), անոր գոյութիւնը Անանիայէ առաջ է: Իսկ այս խօսքով կը հաստատուի, թէ Գիրք Թղթոցը շարունակուող հաւաքածոյ մըն էր, եւ Անանիա ալ իր օրով պէտք եղածները անոր մէջ աւելցուցած է: Միայն թէ Սիւնեաց յայտարարութիւնը մեր ձեռքն եղող հաւաքածոյին մէջ չի գտնուիր:

755. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐ

Աղուանից աթոռն ալ դատարկ կը մնար, որովհետեւ Յովնան մերժուած ու հեռացած էր, իսկ Գագիկ ալ մեռած էր, եւ Անանիա Սիւնեաց աթոռին գործերը կարգադրելէն ետքը, կը փութայ եւ *գնայ յԱղուանս*, որպէս զի կարենայ *հաստատել պնդոցայն աթոռակալութիւն*: Սակայն ընտրողական գործողութեանց վերջ տրուած չըլլալուն՝ կը պարտաւորուի մեկնիլ, Արծրունեաց արքունիքէն կոչուած ըլլալով մեռելաթաղի մը համար: Օրբելեան բոլորովին անիմանալի կերպով կը յիշատակէ այդ պարագան, թէ *գուժկան հասանէ ի թագաւորէն Վասպուրականի եւ Արծրունի, Գրիգոր կոչեցեալ, եթէ վախճանեալ մնայ դին նորա քեզ* (ՕՐԲ. Բ. 29): Եթէ թագաւորէ գուժկան ղրկողը, ինչպէ՞ս *դին նորա* կրնայ ըլլալ թաղուելիքը, իսկ եթէ թագաւորը չէ մեռնողը, ուրիշ մեռած մը յիշուած չէ: Դարձեալ Գրիգոր անուն Վասպուրականի թագաւոր մը չի ճանչցուիր այդ միջոցին, այսինքն շուրջ 962ին, եւ Աբուսահլ Համապասպն էր որ 953էն 969 Վասպուրականի գահին վրայ գտնուեցաւ: Եթէ չուզենք բոլորովին մտացածին կամ թիւրիմաց կերպով անգոյ պարագայ մը յիշուած ըսել, ինչ որ ենթադրելի չէ, վասն զի առանց անոր Անանիայի յանկարածական կերպով Աղուանից երկրէն մեկնիլը չի բացատրուիր, պիտի ըսենք թէ Գրիգոր անունը սխալմամբ գրուած է Աբուսահլի տեղ, եւ թէ մեռնողը թագուհին է, որուն թաղման կաթողիկոսի ներկայութեանը պէտք կը տեսնուի. եւ Անանիա ալ հարկ կը պգայ Աբուսահլին հրաւերին երթալ. ինչպէս նոյն ինքն Օրբելեանի վկայութեամբ (ՕՐԲ. Բ. 20): Անանիա առաջին անգամ Աղուանք երթալէ արգելուած էր Աբասի թագուհին յուղարկաւորութեան գտնուելու համար (§751): Երկու պարագաները իրարու մօտեցնելով կրնանք հետեւցնել, թէ տեսակ մը արքունական պատուոյ նշանակ եղած պիտի ըլլայ, կաթողիկոսներուն անձամբ՝ թագակիրներուն յուղարկաւորութեան գտնուիլը: Իսկ թէ ինչ կերպով դիակը անթաղ կը պահուէր, մինչեւ որ սուրհանդակը Վասպուրականէ Աղուանք երթար, եւ կաթողիկոսն ալ Աղուանքէ Վասպուրական գար, դիապատիկ արհեստին վրայ տեղեկութիւն չունինք, միայն թէ պատմութեանց մէջ շատ են յապաղեալ յուղարկաւորութիւններու օրինակները:

756. ԱՂՈՒԱՆՔ ԿԸ ՀԱՆԴԱՐՏԻՆ

Աղուանից աթոռին ընտրութեան դառնալով, պատմիչը կը յիշէ, թէ Անանիայի մեկնելէն ետքը Աղուանից իշխանները, Իշխանիկ, Սենեքերիմ, միւս Սենեքերիմ, Ջուլանշիր եւ Գուրգէն, *մեծաւ պղծմամբ պմեղայ կարդացեալ*, ընտրողական գործողութիւնը կը վերջացնեն եւ կաթողիկոսացու կը նշանակեն Դաւիթ Խոտակերացի կրօնաւորը, եւ կը ղրկեն Անանիայի որ ձեռնադրէ (ՕՐԲ. Բ. 29): Յայտնի չէ թէ ուր կատարեց Անանիա խնդրուած ձեռնադրութիւնը:

Աղթամարի՞ մէջ Վասպուրական եղած ատենը, թէ Արգինայի՞ մէջ Արարատ դառնալէ ետքը: Ամէն աթի մէջ պղծումի եւ մեղայի յիշատակութիւնները կը հաստատեն, թ ընտրողական երկպառակութեանց երեսէն ձանձրացած՝ պայրացմամբ եւ սպառնալեօք մեկնած է Անանիա՝ Աղուանքէն Վասպուրական գացած ատենը: Վահանի Սիւնեաց եւ Դաւիթի Աղուանից աթոռներուն վրայ հաստատուելովը, Անանիա մեծ խնդիր մը վերջացուցած եղաւ, եւ խափանեց Հայաստանեայց Եկեղեցոյ պառակտում սպառնացող վտանգ մը: Յաջողութիւնը ընդհանուր գոհունակութեան ալ պատճառ եղաւ, եւ *գոհութիւնս եւ փառս վերառաքեցաւ յամենայն լեզուաց բարերարին Աստուծոյ* (ՕՐԲ. Բ. 29): Ինքն Օրբելեան ալ մեծապէս պգածեալ այդ եղելութեան վրայ, սիրտի վեղուածով կը յարձակի նորէն բաժանման հետեւողին դէմ, ով ալ ըլլայ, որ *մտաբերէ ընդ այն կորստական շաւիղս ընթանալ*: Եթէ Սիւնեաց արքեպիսկոպոս կամ Աղուանից կաթողիկոս ալ ըլլայ *այնպիսին՝ սուրբ Երրորդութենէն նպովեալ եղիցի, մասն եւ բաժին նորա ընդ հերձուածողս եւ ընդ ուրացողս եղիցի, եւ ընդ սատանայի դատապարտեսցի*: Բայց յանկարծ կը մտաբերէ, կարծես, եւ միտքը կ'իյնան իր ժամանակին Սիւնեցի վարդապետներուն՝ Կիլիկիա նստող կաթողիկոսներու հետ վարած դաւանական վէճերը, եւ կը յաւելու, որ *եթէ վնաս ինչ իմասցին ի հաւատս կամ յեկեղեցի, եւ ճշմարտիւ ստուգեսցեն ի վերայ կաթողիկոսացն Հայոց*, այն ատեն թող պատշաճն ընեն, *ինքեանք գիտասցեն պարժանն, մինչեւ ուղղեսցի թիւրութիւնն* (ՕՐԲ. Բ. 30):

757. ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՑԻ

Սիւնեաց եւ Աղուանից խնդիրը չփակած, պէտք է յիշենք անոր յարակից խնդիր մըն ալ, որուն խառնուած է Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոսի անունը: Գովութեամբ եւ յարգանօք յիշուած անձնաւորութիւն մըն է Խոսրով, Անանիա կաթողիկոսի ժամանակակից, որուն ծագումն եւ նախընթաց կեանքը չենք գիտեր, եւ ոչ ալ ծննդեան թուականը, եւ առաջին անգամ իր անունը կը յիշուի, իբր փեսայ հօրեղբօր Անանիայի Նարեկացոյ, եւ իբր հայր երեք նշանաւոր պաւակներու, որք են Սահակ, եւ Յովհաննէս Նարեկացի, եւ սուրբ Գրիգոր Նարեկացի: Աշխարհական կեանքէն եկեղեցական կեանքի անցնելու հանգամանքներն ալ ծանօթ չեն, թէ արդեօք ամուսնացեալ քահանայութեամբ, թէ ոչ պարզ այրիութեամբ առաջին ձեռնադրութիւնը ստացաւ: Ամէն առթի մէջ շուտով փայլեցաւ իբրեւ գրող եւ հմուտ անձնաւորութիւն, եւ եպիսկոպոսութեան կոչուեցաւ Անձեւացեաց գաւառին վրայ, որ այն ալ թագաւորութիւն մըն էր (ՈՒՌ. 9), եւ գուցէ Խոսրովի հայրենիքն ալ էր: Այս եղաւ ամենայն հաւանութեամբ այրի մնալէ ետքը, եւ Անանիայի կաթողիկոսութենէն առաջ, Աղթամար նստող վերջին կաթողիկոսներէն մէկուն ձեռնադրութեամբ: Սոյն Խոսրովի կը պատկանին պատարագի եւ ժամակարգութեանց մեկնաբանութիւնները: Խոսրովի անունը Սիւնեաց խնդիրին յարակցողն է Օրբելեան, երբոր կը պատմէ երկրորդ անգամ Յակոբ Սիւնեաց եպիսկոպոսին հանած խնդիրները, եւ անոր վրայ խօսուած ամբաստանութիւնները, որոնց մէջէն յիշեցինք, թէ *չտայ թոյլ հնապանդիլ Աղուանից* (§752), եւ ըսուած ալ է, թէ *եւ ԿԽոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոսն նա շեղեաց թղթով Անանիայի հնապանդութենէն* (ՕՐԲ. Բ. 20): Ժամանակագրութեան յարմարութիւնը չի ներեր որ տարբեր Խոսրովի վրայ մեկնենք այս կտորը, եւ հարկ կը լինի ընդունիլ, որ երբ Սիւնեաց արքեպիսկոպոսը Հայոց կաթողիկոսին դէմ կ'ելլէր, Անձեւացեաց եպիսկոպոսն ալ, որ նոյնպէս յատուկ իշխանութեան մը եկեղեցական պետն էր, նա ալ Հայաստանի հարաւէն կը ձայնակցէր հիւսիսային շարժումին: Կիրակոս ալ կը յիշէ Խոսրով եպիսկոպոս մը Յակոբի համամիտ, եւ թէպէտ Անձեւացեաց անունը չի տար, բայց մենք ալ հարկ չենք տեսներ, երրորդ անձ մը ստեղծել, որչափ ալ անիմաստ բաներ վերագրէ սոյն Խոսրովի, գորս անհնար է Անձեւացեաց գիտնական եպիսկոպոսին պատշաճեցնել: Այս կարգին կը յիշէ Կիրակոս, իբր թէ Խոսրով ըսէր, թէ *կհուսակէ*

գրելու է եւ ոչ *կիրակէ*, իբրեւ հոռոմերէնի ուղիղ տառադարձութիւն. թէ մինչեւ պատանեկութիւն մանչերուն մազերը կտրելու չէ, վասն զի *պատանի* բառը մազերը պատելէն կ'ելլէ. եւ թէ երիտասարդութեան ատեն միայն մազերը կտրելու է, վասն զի այն ատեն *կտրիճ* կը կոչուի (ԿԻՐ. 48): Չուզելով այսպիսի աննշանակ կէտերու վրայ երկարել, կէտ մը միայն կը գտնենք, որ նշանակութեան արժանի է, թէ *ոչ է պարտ եպիսկոպոսապետի այսինքն կաթողիկոսի հլու լինել, զի աւելի ոչինչ ունի, քայց միայն զանուանակոչութիւն*: Նուիրապետական սկզբունքներու խանգարում մը կ'ըլլար պնդել, թէ կաթողիկոսութիւնը լոկ պատուանուն մըն է, եւ ոչ իշխանութիւն: Բայց այս կէտը նախընթացներէն զատուած է Կիրակոսի գրուածին մէջ, եւ յաջորդ խօսքերու հետ բաղդատուած ատեն կը տեսնուի, թէ աւելի Յակոբի, քան թէ Խոսրովի պէտք է վերագրել՝ եկեղեցական կարգերը խանգարող դրութեան այդ պաշտպանութիւնը (ԿԻՐ. 48): Նախընթացաբար յառաջ բերուած Յակոբի գործերուն պատմութիւնն ալ, անոր այդ տեսակէտը կը հաստատէ:

758. ԶԱՂԿԵԴՈՆԻԿ ԶՐՈՅՑ

Պատարագի մեկնութեան Մխիթարեան հրատարակիչները յառաջ բերելով Օրբելեանի գրածը, թէ *նաեւ հերձուածս եւս յօդէին, եթէ քողարորբալ ունի եւ զՔաղկեդանին* (ՕՐԲ. Բ. 20), անմիջապէս կ'ուզեն հետեւցնել թէ Խոսրով, ոչ թէ յունադաւան քաղկեդոնիկ մը, այլ իսկապէս հոռոմէադաւան կաթոլիկ մըն էր, եւ անոր համար Անանիայէն կը հալածուէր (ԽՈՎ. գ): Սակայն կ'երեւի թէ լաւ մտադրութիւն չեն դարձուցած Օրբելեանի գրածին: Որովհետեւ նա ոչ թէ Խոսրովի, այլ իբր Յակոբի վրայ բարդուած ամբաստանութիւն մը կը յիշէ վայն, եւ իր կողմէն կը յարէ, թէ *զպարտանք համարիմ զայսպիսի բանս, եւ ոչ ճշմարտութիւն՝ զբաղատ եպիսկոպոսին Յակոբայ*, եւ գործը կը թողու *քննել արդարադատին Աստուծոյ* (ՕՐԲ. Բ. 20): Իսկ Յակոբին քաղկեդոնականութեան միտելը յարմար կու գար, վասն զի Աղուանից կողմը կը բռնէր, Աղուանք ալ շարունակ կը փորձուէին Վրաց հետեւիլ: Վրացիներն ալ Կոստանդնուպոլսոյ Յունական եկեղեցւոյն յարած էին, իսկ Յունական եկեղեցին տասներորդ դարուն արդէն Հռոմէն բաժնուած էր: Հետեւապէս ոչ Խոսրովով, այլ եւ ոչ Յակոբով հնար չէ հոռոմէադաւան նպաստաւոր փաստ մը քաղել Սիւնեաց եւ Անձեւացեաց միջադէպներէն: Խոսրովի նկատմամբ ըսուածները այդպէս իրենց բուն իմաստին վերածելէն ետքը կը մնայ ճշդել, թէ ինչ եղաւ Խոսրովի դիրքը՝ Սիւնեաց խնդիրին մէջ եւ Անանիայի հանդէպ: Յայտնի է թէ կաթողիկոսական իշխանութիւնը անկեալ վիճակի ենթարկուած ր երբոր Անանիա աթոռ բարձրացաւ, եւ թէ Անանիայի Վասպուրականէն հեռանալը հաճելի չեղաւ Արծրունի թագաւորներուն, որոնք սկսան ընդակամք նայիլ կաթողիկոսին եւ ընդդիմադիր շարժումներ ալ ընել: Այդ հոսանքին բռնուած է հարկաւ Խոսրով Անձեւացին ալ, Յակոբ առիթէն օգուտ քաղած է վայն իրեն կողմը որսալու, եւ իրեն ձեռնարկին դաշնակից մը գտնելու: Բայց պատմութիւնը ուրիշ բան մը չի յիշեր Խոսրովի գործունէութենէն, եւ Կիրակոսի յառաջ բերած, *կիրակէ* եւ *պատանի* եւ *կտրիճ* բառերուն խնդիրները ծիծաղ միայն կրնան շարժել, եւ ոչ թէ լուրջ ընդդիմութիւն մը ցուցնել: Պատմութեան լուելը, որ Մխիթարեան հրատարակիչներուն աչքին՝ վերջապէս քաղկեդոնականութեան կամ հոռոմէականութեան յարիլ երեւցած է, ընդհակառակն նշած է շարժումը, առանց լուրջ գործողութեան: Ապա թէ ոչ Անանիա, որ Յակոբն ու Գագիը հալածեց մինչեւ վերջը, հարկաւ Խոսրովի չէր ներեր: Անանիայի Աղուանքէն Վասպուրական երթալը թագաւորին հրաւերով (§755), բարեդէպ առիթ մը եղած է անշուշտ Խոսրովի եւ Վասպուրականցոց հետ համաձայնութեան գալու: Առանց այս ենթադրութեան հնար չէր, որ իր որդին, Գրիգոր Նարեկացին, տար իր հօրը՝ *յոյժ հետեւողի պատուիրանացն Աստուծոյ* նկարագիրը (ԽՈՎ. 67), եթէ հայրապետական աթոռին հետ հակառակութեան մէջ՝ եւ անոր վճռոյն

ներքեւ վախճանած ըլլար Խոսրով: Այս է մեր տեսութիւնը Խոսրովի նկատմամբ բնագիրներու մանրապ նին ուսումնասիրութեան վրայ հիմնուած:

759. ՆՈՐԱՇԷՆ ՎԱՆՔԵՐ

Անանիայի ժամանակին նշանաւոր եղելութիւններէն մէկն է վանքերու տարօրինակ կերպով շատնալը Հայաստանի ամէն կողմերը, որով *ծաղկեալ պայծառանայր կարգ կրօնաւորական հանդիսից յաշխարհին Հայոց* (ԱՍՈ. 159): Վանականութիւնը Հայոց համար նոր բան մը չէր: Իր առաջին ժամանակներուն մէջ աւելի ձգնաւորական եւ անապատասուն ձեւ ունէր, այլ հետզհետէ համախումբ միաբանութեան ձեւ առաւ, եւ ուսումնական վարճացման սկսաւ ծառայել: Լուսաւորիչ եւ Ներսէս Մեծն կրնան իբրեւ հիմնադիրներ նկատուիլ. եւ կաթողիկոսներէն նշանաւորագոյնները վանականութեան քաջալերողներն եղան: Ուսումնական նպատակը յորդորած էր մեր վանականները Յունական սահմաններուն մէջ տարածուիլ, ոչ յունադաւան քաղկեդոնիկութեան հետեւելու, այլ մանաւանդ յունական ուսմանց հմտութեամբ հզօրագոյն եւս ազգային եկեղեցին պաշտպանելու համար: Ռոմանոս Ա. Լեկաբենոսի մոլեռանդ հալածումը քաղկեդոնիկ չեղողներու դէմ՝ առիթ եղաւ այդ վանականներուն խմբովին Յունական բաժինէն ելլելու եւ Հայագի մանր թագաւորութեանց սահմաններուն մէջ ցրուելու (§746), որով յանկարծ Հայաստան հասան *բազմութիւնք կրօնաւորաց հալածեալք ի Հոռոմոց աշխարհէն սակս ուղղափառութեան* (ՎԱՐ. 88), *յի ոչ հաւանեցան դաւանութեան Քաղկեդոնի* (ԿԻՐ. 47): Ասոնց գալուստը գրկաբաց ընդունուեցաւ Արարատի եւ Վասպուրականի եւ ուրիշ կողմերու Հայագի թագաւորներէն եւ իշխաններէն, որոնք չափազանց եռանդեամբ փարած էին եկեղեցիներ ու վանքեր հիմնելու եւ պայծառացնելու գործին: Որչափ իրենց մէջ կը պակսէր սիրոյ եւ խաղաղութեան առաքինութիւնը, այնչափ աւելի հոգեւորական բարեպաշտութիւններով իրենց խիղճերը հանդարտելու կը ջանային: Անանիա մեծ ճիգ թափելու չէր պարտաւորուած՝ թագաւորներն ու իշխանները, եւ մանաւանդ թագուհիներն ու իշխանուհիները առատաձեռնութեան յորդորելու համար. բաւական էր որ գիտնար առիթները գործածել եւ անոնց գործադրութեան հսկել: Հոռոմոց հալածանքները, վանականաց ուսումնասիրութիւնը, իշխանաց բարեպաշտութիւնը, եւ ժողովրդական եռանդը, իրարու միացած, վանաշինութիւնները ընդարձակելու պօրաւոր շարժառիթներ էին, այնպէս որ ամէն առանձնութիւններ *լցեալ եւ խճողեալ էին կրօնաւորական դասուք, մինչ յի եւ վագարակս եւ պգեօղս առ բարի նախանձ քահեալ առ նէին բնակութիւն կրօնաւորաց* (ԼԱՍ. 49): Շարժումը սկսած էր Անանիայի նախորդներուն օրով, առանց իսկ այն կաթողիկոսներուն գործակցութեան (§746), եւ այս տեսութեամբ յետաձգած էինք նոր շինուած կամ շէնցած վանքերուն ցուցակը տալ՝ Անանիայի արդիւնքները լաւագոյն եւս լուսաբանելու համար: Քանի որ իւրաքանչիւր վանքի համար որոշ թուականներ չունինք, առանց ժամանակագրութեան եւ տեղագրութեան մտադրութիւն դարձնելու, խառն կերպով յառաջ կը բերենք վանական մատենագիրներուն յիշատակած անունները:

760. ԿԱՄՐՋԱՁՈՐ ԵՒ ՀՈՌՈՄՈՍ

Կամրջաձորի վանքին անունը *նախ* (ՎԱՐ. 88). եւ *նախ առաջին* (ԱՍՈ. 159) կը յիշատակուի մատենագիրներէն մենք ալ անկէ սկսինք: Դիրքը Արշարունեաց գաւառին մէջն է, այժմ Չալտըրան, Կապոյտ գետակին ձորին մէջ. Կամրջաձոր անունով վանք մը կար Փոքր Հայոց Լիկանտոն գաւառը, ուր էր Յովհաննէս վանահայրը, որ այնտեղ պահուած խաչափայտի մասունքը մէկտեղ առնելով Հայաստան փախաւ, եւ Աբաս թագաւորի պաշտպանութեամբ նոր վանքը շինեց հինին անունով 939 թիւին (ԱՐԱ. 548): Ուրիշներն ալ կը հաստատեն *Հրապէն նշան* կոչուած հրաշագործ

խաչափայտին Յովհաննէս վանահօր ձեռքով Կամրջաձորի վանքը բերուիլը, սակայն *յեզերացւոց աշխարհէն* եկած կ'ըսեն (ԱՍՈ. 158). Եւ առաջին Կամրջաձորի յիշատակը չունին: Մեզի ալ հաւանագոյն կ'երեւի հայանուն կոչման առաջին անգամ Հայաստանի մէջ սկսիլը: Յովհաննէս վանահայր իր վանքը շէնցուց *կանոն կարգի ու նելով պահմանադրութիւն սրբոյն Բարսղի*, որուն գլխաւոր պայմանն էր *ամենայն ինչ հասարակաց* ըլլալ: Քառասուն ընկերներով եկած էր, եւ մինչեւ երեք հարիւր շատցուց Կամրջաձորի վանականները: Իրեն յաջորդեց Պօղիկարպոս *հաւաստի կրօնիցն պահապան*, անոր ալ Սամուէլ Կամրջաձորեցի, *բազմաշնորհ ի գիտութիւնս գրոց սրբոց եւ յերգս երաժշտութեանց* (ԱՍՈ. 160): Միւս վանքը որ իբր առաջնակարգ յիշուած է, Հոռոմոսի վանքն է, որ է Հոռոմոց կամ Հոռոմի կամ Հոռոմցի վանք, այսպէս կոչուած, որովհետեւ շինողները *որպէս թէ ի Հոռոմոց կողմանց եկին* (ՎԱՐ. 88): Խօշաւանք անուն ալ ունի, երկու քառակուսի աշտարակներուն պատճառով, որ *խօշու ն կը կոչուին* (ՏԵՂ. 32): Տեղը Շիրակ գաւառին մէջն է, եւ շինողն է ուրիշ Յովհաննէս վանահայր մը, *պարդարեալ յամենայն առաքինութիւնս, եւս առաւել յողորմածութեան պարդս*: Պանդուխտներու ու ճամբաներու եւ առհասարակ կարօտներու օգնութիւնը, այդ վանքին աւանդութիւն եղած է, որ *մինչ ցայսօր երեւի*՝ կը վկայէ Ասողիկ (ԱՍՈ. 160): Աբասի օրը եղաւ առաջին շինութիւնը. քիչ ետքը կործանեցաւ նոյն Աբասի որդւոյն Մուշեղի գրգռութեամբ, Ապլհաճ Դելմաստիկ պարսիկ ամիրային ձեռքով (ԱՍՈ. 175), այլ վերստին շինուեցաւ Յովհաննէս Սմբատ թագաւորէն, եւ կ'երեւի թէ այս ատեն առաւ Ս. Յովհաննէս անունն ալ (ՇԱԿ. 20). մինչ առաջին անունը Ս. Շողակաթ եղած կ'երեւի (ԱՍՈ. 175): Տակաւին շէն մնացածներէն մէկն է Հոռոմոց Խօշաւանքը:

761. ՈՒՐԻՇ ՎԱՆՔԵՐ

Նորաշէն վանքերուն մէջ կը յիշուի նաեւ Դպրավանքն (ՎԱՐ. 88), կամ Դպրեվանքն ի Շիրակ գաւառի (ԱՍՈ. 62), այլ լոկ վերաշինութիւն եւ պայծառացում պէտք է իմանալ, որովհետեւ Դպրեվանքի գոյութիւնը յայտնի է Բարսեղ ճոն վարդապետին օրէն, եօթներորդ դարու մէջ (§482): Յիշուած է եւս Կապուտքարի վանքը *վայելչապարդ տեղի* ունեցող դիրքով (ԱՍՈ. 162), եւ *հռչականու ն* կոչմամբ (ԿԻՐ. 48), բայց չենք կրնար ճշդել, թէ նոյնիկս վանքին կը պատկանի այդ հռչակը, թէ ոչ տեղւոյն, որ է Կապոյտ գետին ձորը, որուն վրայ էր Կապոյտ բերդը, ուր ապաւինած էր եւ ուր անձնատուր եղաւ Սմբատ թագաւոր (§711), եւ որ նոյնիկս կանուխ ժամանակներու մէջ հռչակուած Արտագերից բերդին հետ կը նոյնացուի (ԱՐԱ. 58): Դերջան գաւառին մէջ ալ հիմնուեցաւ Խլաձորոյ Ս. Գրիգոր վանքը, Սիմոն անուն *ժիր եւ ճգնողական* վարդապետի մը ձեռքով, որուն յաջորդած է Պետրոս, եւ ասոր ալ Բարսեղ, զոր անձամբ տեսած է Ասողիկ, եւ վանականներուն ճգնողական կեանքին վրայ հիանալով, կ'ըսէ, *գրեցի զբանս յիշատակիս այսորիկ սակաւուք* (ԱՍՈ. 161): Յիշուած է Վանգոյ վանք մըն ալ, որուն հիմնադիրն է Վարդիկ հայր, եւ իրեն ընկերակից Կարմիր հայրը, երկուքն ալ անպատասուն ճգնաւորներ, որոնց գաւառներու վրայ ալ իշխանութիւն կը վերագրուի, իսկ իբրեւ տեղ կը ցուցուի Ծոփաց նահանգին Պաղնատուն գաւառը (ԱՍՈ. 163), այսինքն այժմեան Արվնի կողմերը: Դժուարին է ճշդել Լիկանտիոն աշխարհի Կարբերդ գաւառին մէջ Նահրնեար կոչուած տեղը, Մովսէս Տարոնեցիին իր անունով հիմնած Մովսիսավանքին դիրքը (ԱՍՈ. 161), թէպէտեւ շատեր Կարբերդը Խարբերդի հետ կը նոյնացնեն (ՉԱՄ. Բ. 824): Կարնոյ գաւառին մէջ գտնուող Հնձուց վանքին հիմնարկութիւնն ալ այդ միջոցին կը նշանակուի, եւ Սարգիս վարդապետի մը կը վերագրուի (ԱՍՈ. 162): Այս է Հինձք գիւղին մօտ եղող Ս. Աստուածածնայ Կարմիր վանքը, որուն սկզբնաւորութիւնը մինչեւ Ս. Ներսէս Մեծ կը տանի տեղական աւանդութիւնը: Սակայն մենք կը կարծենք, թէ բոլոր այդ միջոցին պատմուած հիմնարկութիւններ՝ վերաշինութիւններ եւ պայծառացումներ եղած են:

Վասպուրականի կողմերէն յիշուած կը գտնենք միայն Նարեկայ վանքը, Ռշտունեաց գաւառին մէջ, *բազմապարզ պաշտօնապայծառ երգեցողովք եւ գրական դիտողօք* (ԱՍՈ. 160): Այդ գովեստը կը պատկանի Անանիա Նարեկացու վարդապետին, որ եղաւ *փիլիսոփայ մեծ* (ԱՍՈ. 164), եւ իր անձնական հմտութեամբ եւ Նարեկայ վանքին տուած վարձացմամբ ալ հռչակաւոր հանդիսացաւ: Սա ինքն է Խոսրով Անձեւացիի խնամին, որ անոր վաւակներէն Յովհաննէս ու Գրիգոր Նարեկացիներուն ուսուցիչն ալ եղաւ, եւ որուն աշակերտած է Ուխտանէս պատմիչն ալ (ՈՒՄ. 10): Այդ ամէն վանականներուն առաւելութիւններն էին, մէկ կողմէն ճգնաւորական խստակրօնութիւն եւ միւս կողմէն ուսումնական արդիւնաւորութիւն, եւ անոնց մեծ հովանաւորն ու քաջալերողն էր նոյն ինքն Անանիա կաթողիկոսը:

762. ՍԱՆԱՀԻՆ ԵՒ ՀԱՂԲԱՏ

Նորաշէն կամ նորոգեալ վանքերու շրջանակ մըն ալ ունինք հիւսիսային Հայաստանի մէջ, որոնցմէ Ասողիկ կը յիշէ նախ Վայոցձոր գաւառի մէջ շինուած Յախացքար վանքը, որուն հիմնադիրն եղած է Ստեփանոս վարդապետ մը (ԱՍՈ. 162): Բայց աւելի նշանաւոր են Ձորոյգետ գաւառին մէջ շինուած վոյգ վանքերը, Սանահնի Ս. Ամենափրկիչը եւ Հաղբատու Ս. Նշանը, որոնք շատ խօսուած են հետագայ դարերու մէջ ալ, իբրեւ Արեւելեան վարդապետներու խումբին կեդրոն: Սանահնի շինուած է 957ին, եւ տասը տարի ետքը Հաղբատ 967ին (ԱՍՈ. 100), եւ հիմնադիրն եղած է Աբասի որդի եւ յաջորդ Աշոտ Ողորմածի կողակիցը Խոսրովանոյշ թագուհին (ՎԱՐ. 90): Իսկ առաջին առաջնորդներն եղած են, Սանահնիի Յովհաննէս վարդապետ, *գիտնական այրն Աստուծոյ*, եւ Հաղբատի Սիմէոն վարդապետ, *ճգնապգեաց ծառայն Աստուծոյ* (ԱՍՈ. 168): Իսկ երկու վանքերու միաբանները եղած են թիւով հինգ հարիւր, ամէնքն ալ *հաւասարակեացք, միաբանականք եւ միակրօնք*, այսինքն է անձնական ստացութենէն հրաժարեալներ՝ կամաւոր աղքատութեան սկզբունքով, *ըստ կանոնին սահմանադրութեան սրբոյն Բարսղի*, (ԱՍՈ. 167): Այս կարգին հնար էր յիշել նաեւ Տաթեւի պայծառութեան համար Սիւնեաց իշխաններուն նուիրուած գիւղերն ու ագարակները, վորս կը յիշէ Օրբելեան պաշտօնագիրներուն պատճէններն ալ յառաջ բերելով, որոնց մէջ նշանաւոր է Վասակի որդի Փիլիպէ Սիւնեաց իշխանին խոստովանութիւնը: *Իմացայ եւ ծանեցայ զի վաղ թառամելոց է ամենայն մարդ իբրեւ զխոտ, եւ թօթափելոց է ամենայն փառք մարդոյ իբրեւ զծաղիկ խոտոյ, եւ սարսափմամբ սասանալ դողաց անձն իմ, եթէ ի՞բր փրկեցայց* (ՕՐԲ. Բ. 12): Այս կը բացատրէ թէ ինչ պագումն էր որ ժամանակին մեծամեծները եկեղեցիներ եւ վանքեր շինելու եւ օժտելու կը մղէր: Նուիրատուութեանց պայմաններուն մէջ կը յիշուին, *ամ յամէ մին քառասունս առնել* (ՕՐԲ. Բ. 11), *ի Վարդավառի աւուրսն մին քառասունք առնեն անխափան* (ԸՐԲ. Բ. 13), *յամէն տարի քսան օր պատարագ անխափան* (ՕՐԲ. Բ. 15), որոնք օրական պատարագներու թիւը կ'աճեցնեն, եւ այդ պատճառով ալ բազմախորան եկեղեցիներու կամ աւելի ճիշդ՝ համախմբեալ եկեղեցիներու դրութիւնը սկսած է դարուս շինութեանց մէջ: Այլ թէ ինչպէս եւ ուստի մտած է պատարագներ բազմացնելու սովորութիւնը, հնագոյններէն նշան չունինք, եւ ժամանակակիցներու մօտ բացատրութիւն չենք գտներ:

763. ԿՐԿԻՆ ՄԿԻՏՈՒԹԻՒՆ

Նախընթաց ժամանակներու մէջ չյիշուած, եւ հետագայ ժամանակներու մէջ չգործածուած կարգադրութեան մը հրամանը կը վերագրուի Անանիա կաթողիկոսի, այն է *զքաղկեդոնական մկրտեալսն կրկին անգամ մկրտել*: Այդ Այդ կարգադրութիւնն ալ անձնական նախաձեռնութեամբ տուած չէ Անանիա, այլ խումբ մը նշանաւոր վարդապետներ են, որոնք *խորհրդական քննութեամբ*, եւ *ընտրութեամբ գրովք աստուածայնովք* պատշաճը որոշելէն ետքը՝ *հրամայեցին*, կ'ըսէ պատմիչը (ԱՍՈ. 165): Կրկնամկրտութիւնը Հայոց եկեղեցոյ սովորութեանց մէջ տեղի

ունեցած չէ, եւ Յունական քաղկեդոնիկ եկեղեցին էր որ այդ սովորութիւնը կը պահէր, ընկղմամբ չմկրտողներուն դէմ, ինչպէս եւն Լատինները, եւ թիւրիմացութեամբ Հայերուն դէմ ալ կը գործածէր, բայց Հայերը կրկին մկրտելը՝ վերջին ատենները արգիլուեցաւ, երբոր մեր ալ ընկղմամբ մկրտելը Մաշտոցին թարգմանութեամբը հաստատուեցաւ: Սակայն Անանիայի եւ իրեն խորհրդակից վարդապետներուն որոշումը բոլորովին տարբեր պատճառաբանութեամբ տրուած է, երկաբնակ դաւանութեան հոգւոյն վրայ հիմնուելով: Պօղոսի տուած բացատրութեամբ, *Որ միանգամ մկրտեցաք ի Բրիստոս Յիսուս, ի մահ անդր նորա մկրտեցաք* (ՀՌՄ. Զ. 3): Արդ՝ Բաղկեդոնականք ուրանան վԱստուած ի մարմնի իւրում լինել ի խաչին եւ ի մահուն, ուսկից կը հետեւի թէ *ի մահ մարդոյ մկրտին*, մինչ պէտք էր որ *յԱստուած իցէ մկրտութիւն մեր, եւ ի մահ Տեառն կատարեալ*: Ապա թէ ոչ մկրտութիւնը իր նշանակութիւնը եւ սորութիւնը կը կորսնցնէր, եւ կը ճշմարտուէր Երեմիայի պատգամը. *Անիծեալ է որ դնէ պոյս իւր ի մարդ* (ԵՐՄ. ԺԷ. 5): Այս է կաթողիկոսին եւ վարդապետներուն պատճառաբանութեան հիմը՝ Բաղկեդոնականներուն տուած մկրտութեան անվաւեր եղած ըլլալը հաստատելու, եւ կրկնամկրտութիւն հրամայելու համար (ԱՍՈ. 165): Այդ եպրակացութիւնը, որ եւ ոչ բուն Նեստորականներու դէմ գործածուած է, եւ վոր Բաղկեդոնականներու դէմ գործածել Հայոց եկեղեցւոյ մէջ կանոն եղած չէ, պէտք է իբրեւ բացառիկ եւ անցաւոր կարգադրութիւն մը նկատել, եղած թշնամանաց դէմ վրէժխընդրական թշնամանք մը: Պէտք չէ մոռնալ, որ Ռոմանոս Լեկաբենոսի կողմէն Միաբնակներու դէմ կապմակերպուած հալածանքին ատենն էր, եւ այդ հալածանքներու երեսէն Յունական բաժինէն փախչող վարդապետներու ձեռքովն էր, որ այդ որոշումը կը տրուէր, որով Հայեր իրենց դէմ եղած թշնամանքին փոխարէնը ըրած կ'ըլլային, եւ միեւնոյն ատեն Հայ եկեղեցւոյ հաւատացեալներն ալ կը խորշեցնէին քաղկեդոնական դաւանութեան հետեւելէ: Պատահական որոշումներ եւ բացառիկ գործողութիւններ, որք ստիպողական առիթներու համար կը տրուին, չեն այլեայլեր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սեփական թոյլատու ներողամտութեան սկզբունքը, եւ անոր հաստատուն պահպանութիւնը: Անանիայի ըրածը պէտք է անցընել գերպօնութենէ բղխած բացառիկ եւ անցողական արարքներու դէմ՝ վերահաս վտանգներու առջեւն առնելու կը ծառայեն, եւ հաստատուն կանոն չեն նկատուիր:

764. ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾ

Աբասի թագաւորութեան տեւողութիւնը, 24 տարի եղած է (ԱՍՈ. 157, ՍԱՄ. 99), որ 930 տարիէ հաշուուելով (§738) կը յանգի 954ին, թէպէտ կան 951ին գնողներ ալ (ՎԱՐ. 89), բայց առաւել հեղինակութիւն ունեցողներ չեն: Ըստ այսմ Անանիա 8 տարի միայն Աբասի հետ գործակցած կ'ըլլայ, իսկ իր մնացած 14 տարիերը անցուցած է անոր որդւոյն Աշոտի հետ, որ է Աշոտ Գ. Ողորմած մականուանեալ իր չափազանց գթասիրտ եւ առատաձեռն վարմունքին համար կարօտեալներու եւ հիւանդներու հանդէպ (ՎԱՐ. 89): Աշոտ Շահանշահ ալ կոչուած է (ԱՍՈ. 166), որովհետեւ Արարատի Բագրատունի թագաւորները նախաթոռութիւն եւ գլխաւորութիւն կը վայելէին, բոլոր Հայազգի թագաւորներու եւ ապառ իշխաններու վրայ, եւ այդ պատուանունը կը գործածէին *Արքայից-արքայ* իմաստով: Աշոտ վերադիր անունով Աշոտ Գագիկ ալ կոչուած է (ՌՌՌ. 3), եւ մենք առիթ ունեցած ենք ուրիշ կրկնակ անուն ունեցողներ ալ տեսնել (ԱՐԾ. 245), որ կ'երեւի թէ անսովոր բան մը չէր այն ատեն ալ: Աշոտ իր բարեպաշտական վգացումներով մեծապէս օգնած է Անանիայի եկեղեցաշէն ձեռնարկներուն, իրեն համամիտ եւ գործակից ունենալով իր արժանաւոր կողակիցը, Խոսրովանոյշ թագուհին, որուն ծագումն ու հայրանունը չենք գտներ պատմութեանց մէջ: Աշոտի բարեպաշտօն եւ գթասիրտ գործերուն գովեստը առատ է ամէն պատմիչներու մօտ, մինչեւ ըսել թէ *խոնարհութեամբ եւ ողորմածութեամբ անցոյց*

զամենաբումբք (ԱՍՈ. 167): Աշոտ իր կողմէն *բազում ուրկանոցս շինեաց*, որք են վարակիչ ախտերու հիւանդանոցներ, *սորս կը խնամէր յոլով անգամ անձամբ սպասաւորելով նոցա* (ՎԱՐ. 89), եւ իր պալատին մէջ ալ *զգոնջացեալսն եւ զկաղսն եւ զկոյրսն հաւաքէր առ ինքն, բարձակից ինքեան առնելով ի խրախճանութիւնսն*, եւ անոնց հետ սեղանակից ըլլալով *զբաժակն իւր թագաւորական ըմպելօք մատուցանէր նոցա, եւ զմնացորդս նոցա առեալ ինքն ճաշակէր, թէպէտեւ թարախ վիրաց նոցա խառնէր ընդ գինւոյն*: Իսկ իր առատաձեռնութեան մէջ չափ չունէր, այնպէս որ *ի մահուան իւր ոչ լինէր դրամ մի ի գանձատան նորա*, եւ ոչ թէ միայն ունեցած դրամը, այլ եւ *զկապուտ զարդուցն եւ բազմականացն եւ որմոց հանելով կամ վաճառելով՝ տայր կարօտելոց* (ԱՍՈ. 167): Բայց այդ տեղեկութիւնները պէտք չէ երբեք կարծել տան, թէ Աշոտ արքունական մեծութեան եւ մեծագործութեան զգացումէ զուրկ՝ խղճահար բարեպաշտի նկարագիր մը եղած ըլլայ. որովհետեւ Բագրատունեաց ժամանակէն մնացած նշանաւոր շինութեանց մեծագոյն մասը իրեն ժամանակին գործերն են: Ջանց ընելով կրկնել ինչ որ նորաշէն եւ նորոգեալ վանքերու վրայ գրեցինք, եւ որոնց մէջ ինքն ու Խոսրովանոյշ գլխաւոր մաս մը ունին (§762), սա ինքն է որ *զվորքը պարիսպ քաղաքին Անւոյ շինեաց*: Փոքր ըսուած պարիսպը ներքինն է՝ նուազ ընդարձակ ըլլալուն համար, ապա թէ ոչ բարձրագոյն եւ գլխաւոր պարիսպն է, աշտարակներով զօրացած իբրեւ զատ զատ մարտկոցներ, *զորս բրգունս կը կոչէ պատմիչը*, եւ կը յարէ թէ իւրաքանչիւրին մէջ *եկեղեցիս յօրինեաց*, եւ թուական կը ցուցնէ *964տարին* (ՎԱՐ. 89): Աշոտ ոչ նուազ աջալուրջ գտնուած է ազգին պաշտպանութեան համար, ինչպէս գործերը կը ցուցնեն, եւ ոչ նուազ ախանձայոյզ եկեղեցւոյ համար, ինչպէս պիտի պատմենք Վահան կաթողիկոսի միջադէպին ատեն:

765. ՀՐՈՍԱԿ ԵՒ ԿԱՐՍ

Հապիւ թէ Աբասի մահը լսուեցաւ, նորէն քաջալերուեցան հիւսիսային լեռնականները, որոնք իրենց ասպատակութիւնները դադրեցուցած էին Բերի պարտութենէն ետքը (§741), եւ նոր հրոսակներով սկսան նեղել Հայոց գաւառները: Ասոնց դէմ ելաւ Աշոտ, եւ 45,000 զօրաց բանակ մը կազմեց որ Մարզպետական կոչուած է (ՈՌ. 3), Գէորգի որդի (§731) Գոռ Մարզպետունիի անունէն, որ գլխաւոր հրամանատարն էր: Աշոտ ինքն ալ անձամբ կ'ընկերանար բանակին եւ ընդհանուր շարժումները կը կառավարէր, թշնամիի յարձակումներուն համեմատ ընդդիմադիր գունդեր հասցնելու համար: Եւ այսպէս երեք տարի շարունակ զինուորական պաշտպաններուն ասպատակութիւնները (ՉԱՄ. Բ. 826): Ուրիշ յաղթութիւն մըն ալ ունեցած Հայերը, 959 տարւոյ միջոցները, այսինքն Կովկասայնոց գործը վերջացնելէն ետքը, այս անգամ ալ ընկրկելով եւ կոտորելով Համտանի բանակը (ՈՒՌ. 3), որ Աղձնեաց ահանգին ոստիկանն էր, եւ ամիրապետէն ապստամբելով շրջանակերը կը նեղէր: Ներքին երկպառակութեան պատճառ պիտի ըլլար Մուշեղ, Աշոտի կրտսեր եղբայր, եթէ Աշոտ *խաղաղասէր բարուք կալեալ զաշխարհս Հայոց՝ վտանգին առջեւը չառնէր* (ԱՍՈ. 167): Մուշեղ Կարսի մէջ կը մնար, երբոր Աշոտ Անի փոխադրուած էր, զոր կ'ամրացնէր եւ կը շէնցնէր. եւ որովհետեւ Կարս իր հօրը թագաւորանիստ քաղաքը եղած էր, Մուշեղ ալ թագաւորական անուն եւ ազատ իշխանութեան ձեւեր ուզեց պահել: Աշոտ չընդդիմացաւ, բաւական սեպելով որ թշնամական ընթացք չունենայ, եւ իրեն միշտ գործակից գտնուի, եւ այս կերպով երկու եղբայրներու բարեկամութիւնը չխլկեցաւ, միայն թէ Հայաստանի մէջ թագաւորութիւն մըն ալ աւելցաւ (ԱՍՈ. 166): Միեւնոյն ատեններն էր որ Սիսական Սմբատ իշխանն ալ, Սահակի որդին, որ յաջողեր էր տիրել *համագունդ աշխարհին Սիսական՝ գահերէց իշխանութեամբ* (ՕՐԲ. Բ. 42), լոկ իշխանի անունն ու դիրքը բաւական չգտաւ, եւ *թագ կապեալ*

ինքեան թագաւորեաց (ՕՐԲ. Բ. 43), եւ իւր կողակիցն Շահանդուխտ, Աղուանից Սեւադա իշխանի աղջիկը (ՕՐԲ. Բ. 43), թագուհի հռչակուեցաւ:

766. ԱՇՈՏԻ ՕԾՈՒՄԸ

Այդ պարագայից մէջ նկատելու է, որ թէպէտ թագաւորներ բազմացած էին, սակայն նախանձաբեկ գժտութիւնները նուաղեցան, եւ այդ եղելութեան մէջ կը սիրենք նկատեալ տալ Անանիա կաթողիկոսին կարողութիւնն ու ազդեցութիւնը, որ կրցած էր ամենուն բարի տրամադրութիւններ ներշնչել: Այդ բանին մեծ փաստ մըն է այն որոշումը, որով *ամենայն իշխանքն աշխարհոց տանն Հայոց*, իրարու հետ համաձայնելէ ետքը Անանիա կաթողիկոսի դիմեցին, որպս զի Հայոց արքայից արքային, Աշոտ Շահանշահի վրայ հանդիսաւոր օծման արարողութիւնը կատարոի, ինչ որ տակաւին չէր կատարուած Հայոց թագաւորներու վրայ (ՌԻՌ. 3): Այդ նպատակով *եղել ժողով ահագին մեծ ի քաղաքն Անի, որ եղել թագաւորանիստ քաղաք Հայոց*, եւ բոլոր Հայ թագաւորներէն զատ եկան եւս Աղուանից Փիլիպպոս թագաւորը եւ Յովհաննէս կաթողիկոսը, եւ Անանիա հանդիսապէս կատարեց Աշոտի օծումը, *եւ լինէր ուրախութիւն մեծ ամենայն տանն Հայոց*: Այդ առթիւ շրջակայ ազգերու թագաւորներն ալ *տուրս եւ սէրս հանդերձ պատուական ընծայիւք յուղարկէին ի փառաւորութիւն Հայոց թագաւորութեան* (ՌԻՌ. 5): Նկատողութեան արժանի է, որ ամէն կողմէ *ուրախ լինէին յաղագս քաջութեան Աշոտ Գագիկին*, որ ոչ միայն ողորմած եւ բարեպաշտ եւ առաքինի անձ մըն էր, այլ *եւ էր կորովի եւ այր պատերազմող* (ՌԻՌ. 4): Թագաւորական օծումին տարին ոմանք 961 կը նշանակեն (ՌԻՌ. 3), եւ ուրիշներ 964 (ՍԱՄ. 100), առաջինը յարմարագոյն կը գտնենք պատմութեան կարգին, մանաւանդ որ Անեցիին հաշիւներուն մէջ երեք տարիի թւարկմացութիւն մը մտած է, ինչպէս ուրիշ անգամներ ալ դիտել տուած ենք:

767. ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՄԱՀԸ

Անանիա Մոկացիի հայրապետական գործունէութեան մասին գտնուած յիշատակները աւելի տեղեկութիւններ չեն տար մեզի, բայց յիշուածներն ալ բաւական են ցուցնելու, թէ կամքի եւ նախաձեռնութեան տէր անձ մը եղած է, աշխատութեանց մէջ անխոնջ, դժուարութեանց դէմ անընկճելի, եւ ազդեցութեան եւ կացութեան տէր: Գրական արդիւնք չունինք իր գրիչէն ելած, բայց տեսանք ուսումնական վանքերու զարգացման մասին տարած հոգածութիւնը: Իր ժամանակէն ունինք նաեւ բաւական թուով նշանաւոր վարդապետներ, բայց որովհետեւ անոնց գործունէութիւնը Անանիայէ ետքն ալ շարունակեց, ուստի ուրիշ յետնագոյներուն հետ ամենուն անունները կը պահենք տալ Խաչիկի կաթողիկոսութեան վերջը: Քսաներկու տարի պաշտօնավարութիւնն ալ բաւական միջոց մըն է, ուստի Անանիա պէտք է լրացեալ եւ ծերացեալ տարիքի մէջ կնքած ըլլայ իր կեանքը 968ին, ինչպէս հաշուեցինք (§747) լաւագոյն ժամանակագրութեանց հետեւելով: Պարզ բացատրութեամբ մը ըսուած է, թէ *հասանէ վախճան կաթողիկոսին տեստն Անանիայի*, որ ընթացքը աւարտած խաղաղական հանգիստի իմաստն ունի (ՕՐԲ. Բ. 32): Բայց աւելի յայտնի ալ ըսուած է, թէ *լցեալ զաւուրս իւր բարութեամբ վախճանեցաւ* (ԱՍՈ. 168): Իսկ թաղումը եղած է *ի վանան Արգինայի: Փոխեն զնա ի հանգիստ բացատրութիւնը* (ՕՐԲ. Բ. 32), ցոյց կու տայ, թէ մահը Արգինաէ դուրս տեղի ունեցած է, Անիի կամ Շիրակաւանի մէջ, եւ մարմինը փոխադրուած է Արգինա, որ Անանիայի առժամեայ հայրապետանոցն էր եղած, եւ ուր նշանաւոր վանք մըն ալ կար առաջ (§751):

Տ. ՎԱՀԱՆ Ա . ՍԻՒՆԻ

768. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՕԾՈՒՄ

Երբոր Անանիա մեռաւ, Աշոտ թագաւոր իր ազդեցութեան գազաթնակէտն էր եւ ընդհանուր համաձայնութիւն կար տակաւին հայապգի բազմաթիւ թագաւորներու մէջ, ուստի լիագոյն իշխանութեամբ կրցաւ տէր կանգնիլ ընտրողական գործողութեանց: Հրաման ըրաւ որ գումարուի *ժողով եպիսկոպոսաց եւ հայոց սրբոց*, որք են վանքերու առաջնորդները: Շիրակաւան քաղաքը, որ *թագաւորանիստ* կը կոչուի տակաւին (ՕՐԲ. Բ. 32), թէպէտ Աշոտի օծումելէն սկսելով Անի եղած էր *թագաւորանիստ քաղաք Հայոց* (ՌԻՌ. 4): Ժողովին ներկայ էր նաեւ Վահան, Ջուանշիր իշխան որդին եւ Սիւնեաց արքեպիսկոպոս, Անանիայէ ձեռնադրուած (§754), իսկ ժողովին նախագահն էր Յովհաննէս Աղուանից կաթողիկոսը (ՌԻՌ. 40): Վահան իշխանական ճոխութեամբ եւ շինարար գործունէութեամբ մեծ համբաւ ստացած էր վեց տարիէ ի վեր Սիւնեաց աթոռին վրայ, ամենէն ալ վկայուած էր *վասն առաւել սրբութեանն եւ իմաստութեանն*, ուստի միաձայն ընտրութեամբ *ամենայն ժողովոյն* կաթողիկոսական աթոռին յաջորդութեան կոչուցեալ: Ինչ որ պէտք կը պահանջէր տալ այդ ընտրութեան մէջ, օրինակ գործողութեանց շարքն է, որ մեր օրերուն մէջ կատարուած կարգադրութեանց ըստ ամենայնի յարմար կու գայ, եւ կը ցուցնէ թէ հին ժամանակներու մէջ ալ նոյները գիտցուած ու գործադրուած էին: Թագաւորն է որ կը կարգադրէ *ժողով առնել, եւ հրամայէ ընտրել զմի որ յեպիսկոպոսաց*, եւ ոչ ուրիշ եկեղեցականներէն մէկը: *Ամենայն ժողովոյն* կողմէ ընտրութիւնը կը ատարուի, ընտրուածին վրայ *դնեն ձեռն բազմութիւն եպիսկոպոսացն*, եւ *օծանեն զնա կաթողիկոս Հայոց* (ՕՐԲ. Բ. 32): Եւ որովհետեւ պատմիչը այդ պարագաները իբրեւ նորութիւն մը չի ներկայեր, կը հետեւի թէ ասկէ առաջ ալ միեւնոյն էր կաթողիկոսական ընտրութեանց ձեւը: Ուռհայեցիին *հրամանաւ Անանիայի* եղած կ'ըսէ Վահանի ընտրուիլը (ՌԻՌ. 40), որ կրնայ իմացուիլ իբր յանձնարարութիւն մը իր մահէն առաջ եղած: Ասով մէկտեղ եթէ Վահանի համար ասանկ նպաստաւոր վկայութիւն մը ըլլար, պայն լուծ չէր ըլլար Օրբելեան: Բայց աստի Ուռհայեցիին գրածը ոյժ մը կ'ունենար, եթէ միայն Անանիան յիշէր. մինչ կը գրէ, *հրամանաւ Անանիայի, Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ թագաւորացն Հայոց* (ՌԻՌ. 40), մինչ Յովհաննէս ու Աշոտ, Գագիկի որդիները, Անանիայի մահուընէ 50 եւ աւելի տարի ետքը թագաւորեցին: Այսչափը շատ իսկ է Վահանի նկատմամբ Ուռհայեցիին գրածներուն կարեւորութիւն չտալու: Վահանի հայրը Ջուանշիր, Սիւնիք նահանգին Բապք գաւառին իշխանն էր, եւ այս պատճառով Վահան երբեմն Սիւնի է կոչուած, եւ երբեմն ի Բապաց (ՍԱՄ. 100) կամ Բաղացի: Իր անունը Վահանիկ ալ գրուած կը գտնենք (ԱՍՈ. 168, ԿԻՐ. 49, ՍԱՄ. 101), այլ չենք կրնար վճռակի որոշել թէ փաղաքշական կոչում մըն է, իր իշխանագոյն սերունդէն յառաջ եկած, թէ ոչ անարգական նպատակով ըսուած է իր անկումէն ետքը, որովհետեւ կեանքին վերջին պահուն միայն գործածուած է այդ նուազ լուրջ կոչումը:

769. ՎԱՀԱՆ ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԱԾ

Որչափ փառօք եւ վստահութեամբ աթոռ բարձրացաւ Վահան, այնչափ ալ անակնկալ եղաւ անոր անկումը, եւ կաթողիկոսական աթոռէն վար առնուիլը եպիսկոպոսական ժողովի վճռով: Տարի մը իսկ չէր անցած Վահանին ընտրութենէն, որ պանապան կողմերէ լուրեր տարածուեցան անոր գաղտնի յարաբերութեանց վրայ Վրաց եւ Յունաց քաղկեդոնիկ եկեղեցիներու հետ, թէ անոնց կողմը միտած է, եւ Հայոց եկեղեցին ալ կ'աջխատի անոնց համաձայնեցնել, եւ դաւանական խնդիրէն պատ ծիսական ձեւերու մէջ ալ համակերպութիւններ ընդունիլ, եւ գլխաւորապէս եկեղեցիներու ներքինը նկարէն պատկերներով լեցնել, յունածէս եկեղեցիներու նման: Ասողիկ պարպապէս կը գրէ. *Սա ընդ Բաղկեդոնական սիրելութիւն եւ հաճութիւն կամեցաւ թղթովք առնել* (ԱՍՈ. 168), իսկ Վարդան աւելի կարճ կերպով կ'ըսէ. *Կարծիս առեալ թէ դաշնադիր է Վրաց* (ՎԱՐ. 89), որոնք քաղկեդոնականութեան յարած էին. եւ ճիշդ այդ կէտին վրայ կը մեկնէ Կիրակոս, թէ

դաշնադիր եղել ընդ Վիրս միաբան դաւանութեամբ (ԿԻՐ. 49): Օրբելեան, որ իբր անձնական պատուոյ խնդիր կը նկատէ իր աթոռին նախորդներէն միոյն գործը, կ'աշխատի որչափ հնար է պաշտպանել ու կը գրէ, թէ կարծիս իմն առեալ ամենեցունց՝ եթէ դաշնադիր է ընդ Յոյնս, եւ կամի սարտել յեկեղեցի պողանդ նոցին (ՕՐԲ. Բ. 32): Երբ Օրբելեան կ'ուպէ կերպով մը թեթեւցնել, Անեցին ամէն կերպով կը ծանրանայ, թէ Վահանը ամբաստանեցին՝ ծանուցեալ հաւատեալ պհերձուած կորստեան մտաց նորա (ՍԱՄ. 101): Թէպէտ պատմագիրները համամիտ են Վահանը ամբաստանելու իբրեւ քաղկեդոնիկ, սակայն որոշակի գործի կամ փաստի մը յիշատակութիւն չեն ըներ, այլ ընդհանրապէս կասկածի ձեւը կու տան, թէ շատ մտերիմ յարաբերութիւններ հաստատած էր Քաղկեդոնականներու, եւ գլխաւորապէս Վրացիներու հետ: Իբրեւ կասկածի նշան յառաջ կը բերուին յունական պատկերներու կիրառութեան համար ըրած ջանքերը: Օրբելեան իննք ալ ը հաստատէ, թէ սկսաւ պատկերս բերել ի Վրաց եւ դներ ի վերայ սեղանոյն, եւ հրամայէր յամենան եկեղեցիս պնոյն առնել ըստ Հոռոմոց սահմանին, կօնիւք պարդարել եւ առանց կօնի ոչ առնել պատարագ (ՕՐԲ. Բ. 32): Կօները կամ իկոնները՝ որ է պատկերները, ուրիշներն ալ կը յիշեն, թէ ետ բերել պատկերս վասն նորոգման աղանդոյն Քաղկեդոնի (ՍԱՄ. 101): Ուպեցինք բառացի յառաջ բերել պատմագիրներուն ըսածները, որովհետեւ մեր տեսութեամբ ալ կարծես թէ բան մը կը պակսի Վահանի մտադրութիւնը բացորոշ կերպով հաստատելու համար: Պատկերներու ներածումը, եթէ միայն սեղանին վրայի համար էր, չենք կարծեր թէ մինչեւ այն ատեն Հայ եկեղեցւոյ մէջ պատարագի սեղանին վրայ պատկեր գտնուած չըլլայ, կամ թէ այդչափը դատապարտելի արաք մը ըլլայ եւ Հայ եկեղեցւոյ ուղղութեան դէմ, ուստի մեզի ալ տարադէպ չ'երեւիր յունական իկոնոստասի վրայ իմանալ (ՕՐԲ. Բ. 296), որ է պատկերներով պարդարուած միջնորմը՝ մեր վարագոյրին տեղը: Սակայն այդչափն ալ ուղղակի իբր քաղկեդոնական աղանդի նշան չի կրնար նկատուիլ, քանի որ պարզապէս ծիսական կէտ մըն էր: Ուստի պիտի ըսենք թէ իկոնները կամ իկոնաստասը միտք բանալու առիթ եղաւ, եւ այս կերպով մէջտեղ ելաւ քաղկեդոնիկ Վրացիներու հետ պիջողական յարաբերութիւնները՝ կամ դաշնադրութիւնները դաւանական կէտերու մասին: Բայց այդ մերձաւորութիւնը ընդունելով ալ տակաւին շատ հեռու ենք հնապանդ եղել եկեղեցւոյն Հոռոմայ մեկնութենէն, ինչպէս Կալանոս կ'ուպէ իմանալ (ԿԱԼ. 211) վասնպի Հոռոմոց եւ Հոռոմայ եկեղեցիներ իրարմէ բաժնուած էին արդէն (§667), եւ Հոռոմոց հետեւողութիւնը Հոռոմի հնապանդութիւն եղած չէր ըլլար:

770. ԺՈՂՈՎՆ ՈՒ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

Այլ թէ ինչպէս եւ ինչու կրցաւ Վահան այդ միտքին հետեւիլ, այն ալ մութ կը մնայ: Նա Անանիա Մոկացիի նման խստապահանջ անձէ մը ընդունուած եւ ձեռնադրուած էր Սիւնեաց արքեպիսկոպոսութեան, վեց տարի առանց կասկած տալու պաշտօնը վարած էր, եւ կաթողիկոսական ընտրութեան ատեն եպիսկոպոսներու ժողովական որոշմամբ ըստ ամենայնի վստահելի նկատուած էր: Բայց հապիւ թէ կաթողիկոսութեան կը բարձրանայ՝ իրաց կերպարանը կը փոխուի եւ կասկածաւոր կը դառնայ: Սիւնեաց երկրին մէջ գայթիգայթի ընթացքը նոր չէր, եւ դէպի Վրացիներն ու Աղուանները համակիր վերաբերումն ալ նախընթացներ ունէր, Արարատի եւ Սիւնեաց թագաւորութեանց մէջ ալ համերաշխութիւնը շատ հաստատուն չէր: Մի գուցէ նորէն քաղաքական անհամաձայնութիւն մը ըլլայ բուն պատճառը. իբր պի Վահան՝ Արարատի մէջ ստացած իր նոր դիրքը անտեսելով՝ եւ Սիւնիներուն կողմը հակելով, առիթ տուած ըլլայ իրեն վրայ կասկածներ արթնցնելու, եւ իկոններու խնդիրը եւ Վրաց հետ համակրութիւնը, պատճառ դարձած ըլլան քաղկեդոնականութեան կասկածը բորբոքելու, եւ վայն իբր գահընկեցութեան փաստ գործածելու: Միւս կողմէն ալ կը տեսնենք, որ Վահան չ'ուպեր վրան առնել այդ նպատակը, զոր

պիտի չվարաներ յայտնել, եթէ իրօք քաղկեդոնականութեան համոզուած էր, այլ *զպարտեալ ասէ զիննք ի նախանձաւոր արանց* (ՕՐԲ. Բ. 33), եւ ամէնքը կը հաւանեցնէ *սուտ զնմանէ կարծել զհամբաւ հերձուածոյ* (ԿԻՐ. 49), եւ այս կերպով բացէ ի բաց հեռացնել կ'ուզէ քաղկեդոնականութեան կասկածը: Երբոր Վահանի դէմ բողոքները կը շատնան, Աշոտ Ողորմածը *հրաման տայր ժողովայ յԱնի քաղաքի, զի քննեսցեն զարժանն* (ՕՐԲ. Բ. 32): Իսկ Վահան չի վստահիր քննութեան ելքին, մինչ իր նախորդներէն Յովհաննէս Ովայեցին (§641) եւ Գէորգ Գառնեցին (§688), նմանօրինակ պարագաներու մէջ չէին խուսափած քննութենէ, եւ արդարացած էին ժողովով: Վահան ընդ հակառակն *ոչ եկաց ի ժողովն* (ՕՐԲ. Բ. 33), այլ *փախստեայ անկանի ի Վասպուրական առ Աբուսահլ թագաւոր* (ԱՍՈ. 168): Ինչ ալ ըլլար Վահանի ներքինը, շատ դիւրին էր յայտարարութեամբ մը կասկածը փարատել եւ իր դիրքը ամրացնել, եթէ միայն քաղկեդոնականութեան խնդիր էր եղածը: Անիի ժողովին ներկաներէն կը յիշուին. Խաչիկ Արշարունեաց եպիսկոպոս, Պողիկարպոս Կամրջաձորոյ վանահայր, Սարգիս Հոռոմոսի վանահայր, Ստեփանոս Սեւանի վանահայր, եւ *այլ եպիսկոպոսունք եւ հարք բազումք* (ԱՍՈ. 168): Ժողովականք ամբաստանելոյն բացակայութեան, *ծանուցեալ հաւաստեալ զհերձուած կորստական մտաց նորա, որոշեալ զնա հալածական արարին* (ՍԱՄ. 101), այսինքն՝ պաշտօնէ մերժեցին եւ գահընկէց հրատարակեցին: Նոյնիսկ Վասպուրականի կողմը փախչիլը, եւ ոչ իր բնակարանը եղող Սիւնիք ապաւինիլը, մեր տեսութեամբ կը տկարացնէ քաղկեդոնականութեան կասկածը, վասնզի պատմութեան ընթացքն ալ կը ցուցնէ, թէ քաղկեդոնականութեան միտումը զօրաւոր էր Վրաց եւ Աղուանի սահմանակցութեան մէջ, այլ բնաւ չէր թափանցած հարաւային Հայաստանը, ուր նուազ էր Քաղկեդոնականներու ազդեցութիւնը: Արծրունի թագաւորներն ալ երբեք այդ կողմէն կասկածելի չեղան, մանաւանդ թէ ուղղակի դէմ գրող եւ մաքառողներ ալ եղան (§743): Մենք աւելի պիտի միտինք կրօնական երեւոյթին ներքեւ քաղաքական խնդիր մը քօղարկուած տեսնել, եւ Աշոտ թագաւորի ու Վահան կաթողիկոսի մէջ հակառակութիւն մը տեղի լոնեցած ըսել, որուն երեսէն Վահան ինքզինքը ապահով չի զգար, եւ փախուստով վտանգէն ապատելու միջոցին կը դիմէ:

771. ՊԱՇՏՕՆԻ ՏԵՒՈՂՈՒԹԻՒՆ

Վահանի կաթողիկոսութեան տեսողութիւնը, *ամ մի* ըսուած է յայտնապէս հնագոյն պատմիչներէն (ՕՐԲ. Բ. 32, ՍԱՄ. 100, ՎԱՐ. 89, ԿԻՐ. 49), եւ ժամանակագրական պահանջն ալ աւելի երկարել չի ներեր: Ասոնց հակառակ է Ուռհայեցիին *զամս հինգ* ըսելը (ՈՒՌ. 41), որուն մենք չենք կրնար կարեւորութիւն տալ, թէպէտեւ լորիշ մը կը սիրէ այդ մէկը նախադասել պատմիչներու հանրութեան դէմ (ՉԱՄ. Բ. 841), փափաքելով քաղկեդոնիկ կարծուած անձի մը պաշտօնավարութիւնը երկարել: Սակայն Ուռհայեցին արդէն վկայուած է իբր ժամանակագրութեան եւ ճշդութեան անտեղեակ գրող մը (ՀԻՆ. 665): Եթէ ոք Ուռհայեցիին պիտի հետեւի, պէտք է բոլոր ամբաստանութեան եւ գահընկէցութեան պարագաներն ալ ընդունի, վասնզի Ուռհայեցիին գրելովը, Վահանը խաղաղութեամբ վախճանած է իր աթոռին վրայ, եւ յաջորդը Ստեփաննոս նստած է *հրամանաւ եւ օրհնութեամբ տեսոն Վահանայ*: Նա Վահանի ժամանակակից կը դնէ Յունաց կայսրութեան մէջ Վասիլ Բ., Բագրատունեաց թագաւորութեան մէջ Յովհաննէս եւ Աշոտ, եւ Արծրունեաց թագաւորութեան մէջ Սենեքերիմ (ՈՒՌ. 42), որով պէտք կ'ըլլար բաւական ետքը ապրող եւ բուն Վահանէն տարբեր ուրիշ Վահան մը փնտռել, եթէ Ուռհայեցիին հետեւիլ ուզէինք: Այդ մասին անբաւական կը դատենք Ասողիկէ քաղած փաստն ալ, որ Անանիայի մահը Հայոց 414 թուին դնելով (ԱՍՈ. 168), եւ Ստեփանոսի երկու տարի տալով, հինգ տարի կը մնայ Վահանի: Սակայն Ասողիկ ոչ մէկուն տեսողութիւնը չի նշանակեր. իսկ տարբերութիւնը

թուլատառերով նշանակուած ատեն շատ սխալներու եւ տարբերութեանց կ'ենթարկուին, ինչպէս նոյնիսկ մէկուն ՆԽԷ կարդացածը (ՉԱՄ. Բ. 1017), ուրիշ տեղ ՆԻԵ կը գտնենք (ՈՌ. 40): Ուստի պատմագիրներուն համաձայնութեամբ *ամ մի* նշանակուած տեւողութիւնը փոփոխելու բնաւ պատճառ մը չենք գտներ, եւ Վահան 968ին աթոռ բարձրացած, 969ին աթոռէ վրկուած կ'ըլլայ Անույ ժողովին վճռով, եւ Աշոտ թագաւորի հրամանով կամ հաստատութեամբ: Շատ կարճաօտ տեւողութիւնը, եւ այդ միջոցին ալ հակառակութիւններով անցած ըլլալը, չներեցին Վահանի որեւէ հայրապետական գործունէութիւն ցոյց տալ, եւ պատմութիւնն ալ բնաւ պարագայ մը չի յիշեր: Օրբելեան միայն կը յիշատակէ թէ իր տեղ Սիւնեաց աթոռին արքեպիսկոպոս ձեռնադրած է *վայրի երէց մի Աշոտ անուն՝ վասն առաւել ճգնութեանն եւ խոհեմութեանն*, որ 17 տարի պաշտօն վարելէ ետքը հրաժարած է, եւ իր տեղը անցուցած իր իսկ որդին Յովհաննէսը, որ սակայն 6 ու կէս տարիէ կը վախճանի, եւ Աշոտ նորէն աթոռ կը դառնայ, եւ հինգ ու կէս տարի ետքը կը վախճանի ծերութեամբ եւ խաղաղութեամբ (ԸՐԲ. Բ. 94), որ տեղի ունեցած կ'ըլլայ 997ին, Սարգիս Սեւանցիի օրով:

S . ՍՏԵՓԱՆՈՍ Գ . ՍԵՒԱՆՑԻ

772. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՒ ՎԱՀԱՆ

Վահանի գործը քննելու համար գումարուած Անիի ժողովը, բաւական չսեպեց անոր գահընկէցութիւնը հռչակել, այլ գործը լրացեալ վիճակի վերածած ըլլալու համար, փութաց յաջորդ մը նշանակել, *հրամանաւ Աշոտայ թագաւորի* եւ Վահանի ամէն յոյսերը կտրել: Այդ շուտափոյթ ընտրութեան գրգիռ տուած է Վահանի փախուստը, վասնպի յայտնապէս գրուած է, թէ *իրբեւ գիտացին զերթն նորա, լուծին զՎահան, եւ կարգեցին ի տեղի նորա զայլ ոմն կայթողիկոս* (ՕՐԲ. Բ. 33): Նորընտիր եղաւ Ստեփանոս Սեւանի վանահայրը, ժողովին ներկայ եղողներէն մէկը (§770), որ նախադասուած է հարկաւ աւելի անկողմնակալ մէկ մը եղած ըլլալուն համար: Իսկ Խաչիկ Արշարունեաց եպիսկոպոսը, որ ներկաներուն մէջ առաջին նշանակուած է (ԱՍՈ. 168), որ եւ յետոյ կայթողիկոսութեան բարձրացաւ, եւ Վահանի դէմ ելլողներուն գլխաւորը եղած պիտի ըլլայ, խոհեմութեամբ ետ կեցած կ'երեւի անձնական շահու կասկած տուած չըլլալու համար: Ստեփանոսի ընտրութեան մասին կը յիշատակուի, թէ *էր հարապատ արեան սրբոյ առնն Աստուծոյ Մա(ՍԱՄ. 101)*, եւ մենք դիտել տուինք արդէն (§745), թէ վերջին յաջորդութեանց կամ ընտրութեանց մէջ նկատի կ'առնուէր ապգակցութեան կապը, եւ Ստեփանոս երկու կայթողիկոսներու, Մաշտոցի եւ Յովհաննէսի ապգական եղած կ'ըլլար միանգամայն: Միւս կողմէն կը հաւաստուի թէ *էր հետեւեալ վարուց նորա* (ԿԻՐ. 49), այսինքն Մաշտոցի զոր արդէն նկարագրեցինք իբրեւ կատարելապէս սրբակրօն մէկ մը, մինչեւ անունը Յայսմաւուրքին մէջ յիշատակելաց կարգը անցնելու արժանացած (§697): Աշոտի եւ Անիի ժողովին դիտումը, որ էր նոր ընտրութեամբ խնդիրը վերջացնել, իր արդիւնքը չոնեցաւ: Վասնպի Աբուսահլ Վասպուրականի թագաւորը, որուն մօտ ապաստանած էր Վահան Սիւնի գահընկէց կայթողիկոսը, ուղղակի անոր պաշտպանութիւնը ստանձնեց, օրինաւոր կայթողիկոս ձանձնալով պայն եւ չընդունելով Ստեփանոսի ընտրութիւնը, եւ քաջալերելով Վահանը իր հայրապետական իշխանութեան իրաւունքները գործածել: Վահան իր բնակութիւնը հաստատեց Վանայ մօտ, *ի վանսն որ կոչի Չորոյվանք* (ՕՐԲ. Բ. 33), այժմեան Սալնապատը, ուր իրմէ առաջ ապաստանած էին եւ թաղուած էին Գէորգ Գառնեցին (§695) եւ Յովհաննէս Դրասխանակերտացին (§733), եւ չենք իմանար թէ ինչո՞ւ չուլեց հաստատուիլ Աղթամարի մէջ, որ մինչեւ իսկ Անանիայի օրով բուն հայրապետանոցը եղած էր: Վահան համարձակեցաւ մինչեւ իսկ Անիի ժողովին մասնակցողներուն դէմ նպովք արձակել, որ հարկաւ Ստեփանոսի եւ Աշոտի եւ բոլոր Արարատի ալ տարածուած էր, եւ Ստեփանոս իր կողմէն

փոխադարձաբար նույնը ըրաւ Վահանի եւ Աբուսահլի եւ բոլոր Վասպուրականի դէմ, եւ այսպէս նպովք աստի եւ նպովք անտի, *յերկոցու նց կողմանց նպովիւք լցին պաշխարհս Հայոց* (ԱՍՈ. 168): Մենք չենք իմանար թէ ինչ ըսել կ'ուզէ Օրբելեան, երբ Վահանը Ստեփանոսի հետ բաղդատելով, *քարէջ ի տեղի քարէջի* կը գրէ (ՕՐԲ. Բ. 33), քանի որ նոյնիսկ բառը մեր բառագէտներուն ալ անծանօթ մնացած է:

773. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Այդ տեսակ շփոթ կացութեան մէջ հնար չէր օրինաւոր հայրապետական գործունէութիւն սպասել Ստեփանոսէ, եւ գրեթէ անգործ անցած է անոր կաթողիկոսութեան ժամանակը, որ *պամս երկու* ըսուած է ամենէն (ՕՐԲ. Բ. 33, ՎՐԴ. 89, ԿԻՐ. 49, ՍԱՄ. 101), եւ նոյնը կը քաղուի Ուռհայեցիէն ալ (ՈՒՌ. 41, 47), եւ զոր պէտք է զետեղել 969-971 տարիներու մէջ: Իրեն համար ըսուած է, թէ *հովուէր պարեմտեայ կողմն Հայոց* (ԱՍՈ. 168), ինչ որ կը ցուցնէ թէ Վահան կատարելապէս կաթողիկոսութիւն կը վարէր Վասպուրականի մէջ, եւ Ստեփանոսի իշխանութիւնը կը պարփակուէր Արարատի մէջ: Սիւնիքի համար որոշ յիշատակութիւն մը չունի Օրբելեան, երբոր կը գոհանայ ըսել *Ստեփանոս յԱնի եւ Վահան ի Վասպուրական* (ԸՐԲ. Բ. 33), բայց այսչափով ալ յայտնի կ'ընէ՝ թէ Սիւնիքի թագաւորն ու երկիրը՝ Սիւնի Վահանի կողմնակից չէին: Ստեփանոսի նախընթացը, Սեւանի առաջնորդութեան պարագան, եւ առաքինի ու խաղաղասէր նկարագիրը, բաւական են մեզ համոզելու, թէ ուղղամիտ նախանձաշուկութեամբ գործին մէջը գտնուած, աւելի ուրիշներուն ազդեցութիւնը կը կրէր, երբոր խստութեանց եւ նպովից վէնքերով կը մաքառէր իր մրցակիցին դէմ, որ այլեւս հակառակաթոռ մը դարձած էր: Անիի ժողովին վճիռէն ետքը, Ստեփանոս փութաց երկրորդ ժողով մը գումարել կնճռոտ խնդիրը լուծելու համար, որ անշուշտ Անիի մէջ հաւաքուցեալ, եւ որուն մասնակցեցան Արարատի եւ Սիւնիքի կողմերուն եպիսկոպոսներէն եւ վարդապետներէն զատ, նաեւ *բազմութիւն կրօնաւորաց ի Տարօնոյ, ի Հաշտենից ի Ծոփաց եւ ի Խորձենոյ* (ԱՍՈ. 168), այսինքն է Տաճկաց եւ Յունաց ենթարկեալ գաւառներուն եպիսկոպոսները եւ վարդապետները, որոնք մրցակից Հայ թագաւորութիւններուն ենթարկեալ չըլլալով, իրաւախոհ հաշտարարի եւ գերագոյն իրաւարարի դերը պիտի վարէին: Ժողովին որոշումը յայտնի բառերով յիշուած չէ, բայց իբր հետեւեանք կը ցուցուի, բանակցութեան մը պէտքը, զայն անձամբ կատարել յանձն կ'առնու նոյնիսկ Ստեփանոս կաթողիկոս, առաքինական խոնարհութենէ եւ զիջողութենէ չխորշող անձ մը, թերեւս նոյնիսկ Մովսիսավանքին հիմնադիրը (§761), եւ Բաբգէն Սիւնի վարդապետը, նպատակ ունենալով աշխատիլ *ի յանդիմանութիւն Վահանայ եւ Աբուսահլի* (ԱՍՈ. 169), եւ անոնք ուղիղ ճամբուն բերել: Անիի երկրորդ ժողովին թուական կրնանք նշանակել 971 տարին, վասն զի Ստեփանոսի երկամեայ կաթողիկոսութիւնը պիտի մեկնուի անշուշտ Անիի մէջ եւ իշխանութեան գլուխը անցուցած միջոցին, եւ ոչ Վասպուրականի մէջ կրած արկածներու միջոցին վրայ:

774. ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՀԸ

Ստեփանոս կրնար յուսալ իր խոնարհամիտ եւ խաղաղասէր ընթացքով հակառակ կողմը շահիլ, գուցէ եւ օրինաւոր կերպով մը աթոռէ ալ քաշուելու պատրաստ էր, եկեղեցւոյ պառակտումը եւ հայրապետութեան բաժանումը վերջացնելու համար. բայց ականկալութեան հակառակ պարագաներու հանդիպեցաւ: Վահան եւ Աբուսահլ, եւ ոչ իսկ բանակցութեանց մտնել ուզեցին, այլ *վաղէսաբար արարեալ, ոչ տեսեալ զնոսա եւ ոչ լուեալ ինչ*, բռնական միջոցներու ձեռնարկեցին, ուրախանալով միայն որ հակառակորդը իր իսկ ոտքով իրենց ձեռքը կ'իյնար: Ուստի երեք եկաւորներն ալ, Ստեփանոսն ու Մովսէսը ու Բաբգէնը, անմիջապէս հրամայեցին Աղթամար կղզւոյն մէջ փակել, եւ բանտարկել, քանի որ *աքսորել* բացատրութիւնը, իր սովորական իմաստով

յարմար չի գար թագաւորանիստ կղզւոյն վրայ: Որոշ գրուած չենք գտներ թէ ինչչափ ատեն երեքը Աղթամարի մէջ արգելական մնացին: Պատմիչը լոկ *ապա* մը ունի, որ շատ անորոշ պայմանաժամ է, այլ կ'երեւի թէ շատ երկար չտեսց: Վահան եւ Աբուսահլ, իբր ընդհենգն, Մովսէսն ու Բաբգէնը *արձակեալ* ետ դարձուցին, որ երթան եղելութիւնը Աշոտի եւ Արարատի եպիսկոպոսներուն հաղորդեն, իսկ Ստեփանոս կաթողիկոսը փոխադրեցին Կոտորոց բերդը, այժմեան Բօթուրը, ուր մնաց նա բանտարկեալ, մինչեւ որ մեռաւ: Այստեղ ալ պատմութիւնը չի նշանակեր թէ ինչչափ ատեն ապրեցաւ Ստեփանոս Կոտորոց բանտարկութեան մէջ: Սակայն անյարմար չէր լիներ այդ միջոցին պատշաճեցնել, *անէութիւն հայրապետական աթոռոյն ամ մի* (ՍԱՄ. 101) կամ *ամ մի անվերակացու լեալ* (ԿԻՐ. 40) բացատրութիւնները, եւ հայրապետական աթոռին անգլուխ մնացած միջոցը տարի մը հաշուել: Աթոռը պարապ կը մնար, վասն զի Աշոտ թագաւորն ու կաթողիկոսական աթոռին եպիսկոպոսները չէին կրնար օրինաւորապէս նոր կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկել, ցորչափ կենդանի էր Ստեփանոս Սեւանցին, որուն կաթողիկոսութիւնը կը պաշտպանէին իրենք Վահանի եւ Աբուսահլի հակառակութեան դէմ: Իսկ կաթողիկոսութեան գործերը տեղակալութեան ձեռքով պէտք էր կառավարուէին. եւ աներկբայ կերպով կրնանք ըսել, թէ նոյնինքն Խաչիկ Արշարունին էր տեղակալը, որ Վահանը գահընկէց ընող ժողովին գլուխն էր, եւ որ Ստեփանոսի մահը ստուգուելէ ետքը կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ:

775. ԿՐԿԻՆ ՄԱՀԵՐԸ

Անդստին հին ժամակներէ կասկածի առիթ տուած է Ստեփանոսի մահը բանտարգելութեան միջոցին: Անհնար չէր, որ իր լցեալ տարիքին մէջ այդ չափ հակառակութեանց եւ նեղութեանց եւ խոշտանգանաց մատնուած անձ մը, բնական կերպով ալ իր կեանքը կնքէր, սակայն շատ աւելի հնարաւոր էր որ Վահան եւ Աբուսահլ իրենց ապահովութեան եւ վրէժխնդրութեան համար ուզէին: Ստեփանոսը մէջտեղէն վերցնել: Այդ կասկածանաց արձագանք եղած է պատմիչն ալ, երբ կը գրէ թէ Ստեփանոս *մեռաւ ի նմին* բերդին Կոտորոց, եւ կը յաւելու, *ոչ գիտեմ թէ նենգութեամբ ինքեանց*, այսինքն Վահանի եւ Աբուսահլի, *եւ թէ այլով պատճառաւ* (ԱՍՈ. 169): Բայց նկատողութեան արժանի է պատմութեան որոշակի նշանակածը թէ *ի միում աւուր երկրքինքն բարձան ի միասին* (ՕՐԲ. Բ. 39, ԿԻՐ. 49), թէպէտ *ի միում ամի* գրողներ ալ կան (ԱՍՈ. 969, ՍԱՄ. 101): Եթէ նոյն օրն ալ եղած չըլլայ, իրարու շատ մօտ եղած պիտի ըլլան երկու մահերը, քանի որ այդ վուգադիպութիւնը ամենուն կողմէն նկատողութեան արժանի եղած է: Երբոր Վահան իր մրցակիցին կորուստը կը դաւաճանէր, ասդին իրեն անակընկալ կերպով մեռնիլը, երկնային կարգադրութիւն մը կ'ըմբռնուէր, եւ պատմիչներն ալ իբր *վերին ակնարկմամբն* (ՕՐԲ. Բ. 33), կամ *ի հրամանէն Աստուծոյ* (ԿԻՐ. 49) եղած գործ մը կ'ընդունին եղելութիւնը: Հարկաւ Աբուսահլ ալ զգածուեցաւ այդ անակնկալ վուգադիպութենէն, եւ թերեւս իր կեանքին վրայ ալ երկիւղ կրելով, ձեռնարկեալ հակառակութենէն կասեցաւ, քանի որ գրգռողն ալ այլեւս մէջտեղ չկար, եւ այս կերպով *բարձաւ խոովութիւն յաշխարհէս Հայոց* (ԱՍՈ. 169), եւ դիւրին եղաւ խաղաղ եւ օրինաւոր կերպով նոր կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկել Անիի մէջ: Վահան թաղուեցաւ Ձորովանքը, Գէորգի եւ Յովհաննէսի գերեզմաններուն քովը (ՕՐԲ. Բ. 33), եւ այսպէս օրինաւոր կաթողիկոսներու պատուոյն արժանացաւ Աբուսահլի պաշտպանութեամբ: Իսկ Ստեփանոսի գերեզմանին մասին բան մը գրուած չէ, եւ հարկաւ պատուոյ ցոյց մը եղած չէ Կոտորոց բանտարկեալին, ետքէն ալ փոխադրութիւն մը կամ ուրիշ կարգադրութիւն մը յիշուած չկայ: Առանց թերեւս մեծ գործունէութեան տէր եղած ըլլալու, մեծ առաքինութեան տէր եղած պէտք է ճանչնալ դժբախտ կաթողիկոսը, որ իր հաշտարար եւ խաղաղասէր ճիգերուն մարտիրոսն եղաւ: Եւ

իրաւ ալ առանց խորարմատ առաքինական զգացում ունենալու, հնար չէր Ստեփանոսի ըրածը ընել, եւ երկպառակութիւնը վերջացնելու փափաքով հակառակորդին քովը երթալ, երբ ինքը պօրաւոր վիճակ ունէր եւ աթոռին ստացութեան մէջ էր:

S . ԽԱՉԻԿ Ա . ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

776. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԱՄԱՆԱԿ

Պէտք չէր որ Արարատցիք նոր կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկէին ցորչափ օրինաւոր կաթողիկոսը Վասպուրականցոց ձեռքը գերի ինկած էր, որպէսզի վայն լքած ըլլալու կասկած չտան, անոր մահը ստուգուելէն ետք ալ՝ պէտք չէր յապաղել: Ընտրելին ալ փնտոելու երկար աշխատանքի պէտք չկար, քանի որ յայտնի էր Արշարունեաց եպիսկոպոս Խաչիկի վայելած ազդեցութիւնը եւ փորձուած գործունէութիւնը: Իրօք ալ Խաչիկ Ա. Արշարունի կաթողիկոսութեան բարձրացաւ, *հրամանաւ թագաւորին որ Ողորմածն կոչիւր*, եւ ժողովով *ընտրելոց արանց եւ եպիսկոպոսաց սրբոց* (ԿԻՐ. 49): Այստեղ ալ բոլորովին մտացածին կը դառնայ Ուռհայեցիին ըսելը, թէ *Ստեփանոս ձեռնադրեաց յայթոռ իւր պերանելին զտէր Խաչիկ* (ՈՒՌ. 47): Ընտրութեան թւական կը դնէ Անեցին Զրիստոսի 973 տարին (ՍԱՄ. 101), եւ Ասողիկ Հայոց 421 տարին (ԱՍՈ. 171), որ 972 Մարտ 28ին կը սկսի, եւ կատարելապէս իրարու կը համաձայնին, եթէ ըսենք թէ ընտրութիւնը կատարուեցաւ հայկական տարւոյն վերջին ամիսներուն մէջ, այսինքն է 973 տարւոյ սկիզբները, ծնունդէ վատիկ միջոցին: Իսկ Ստեփանոսի եւ Վահանի մահերը հանդիպած կ'ըլլան 972ին վերջերը: Խաչիկի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը պատմագիրներուն մեծ մասէն համաձայնութեամբ 19 տարի նշանակուած է: Կան ոմանք որ 21 տարի կու տան, զոր Անեցին ալ կը յիշէ, այլ կ'ուղղէ, *Տէր Խաչիկն ամս ԻԱ՝ քայց ժԹ ստոյգն*, ըսելով (ՍԱՄ. 101), եւ մենք շատ լաւ կը մեկնենք այդ տարբերութիւնը դիտել տալով, որ Ստեփանոսի Վասպուրական մեկնած օրէն (§774) Խաչիկ ինքն էր, որ կաթողիկոսարանի վարչութիւնը ձեռք առած էր իբր տեղակալ, եւ այդ միջոցն ալ գրեթէ երկամեայ մըն էր, որով իրօք Խաչիկ 19 տարի կաթողիկոս եղած, եւ 21 տարի կաթողիկոսութիւն վարած կ'ըլլայ, եւ իր կաթողիկոսութեան վերջը կ'իյնայ 992ին: Իրեն ժամանակակիցներ եղած են Բագրատունեաց թագաւորական գահին վրայ Աշոտ Գ. Ողորմածը մինչեւ 977. անկէ ետքը որդին Սմբատ Բ. Տիեզերակալը մնացեալ միջոցին համար, որովհետեւ միայն Խաչիկի վերջին տարիներուն մէջ, 990ին, Գագիկ Ա. Շահանշահը յաջորդեց իր եղբօրը: Արծրունեաց թագաւոր Աբուսահլին մահը ձշղել երկար ուսումնասիրութեանց պէտք ունի, պատմագիրներուն յառաջ բերած թուականներուն եւ գործողութիւններուն իրարու համաձայն չըլլալուն համար (§747), սակայն ամէն պարագայի մէջ պէտք է ընդունիլ թէ նա Վահանէ քիչ ետքը մեռած պիտի ըլլայ: Իր մեռնելով երեք որդիքը հայրենի ժառանգութիւնը բաժնեցին, եւ մասնակի թագաւորութիւններ հաստատեցին, Աշոտ - Սահակ Տոսպ Վասպուրականի, Գագիկ - Խաչիկ Անձեւացեաց, եւ Սենեքերիմ - Յովհաննէս Ռշտունեաց, մինչեւ որ առջի երկուքին մեռնելովը՝ երրորդը նորէն բովանդակ Վասպուրականի վրայ տիրեց: Միեւնոյն ատեն կը շարունակէր թագաւորել Կարսի մէջ Մուշեղ- որ եղբօրը մահուընէ ետքը, եղբօրորդւոյն դէմ ելաւ գլխաւոր թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու նպատակով: Միւս թագաւորութիւններն ալ շարունակեցին հիւսիսային Հայաստանի եւ Կովկասեան գաւառներուն մէջ, որոնց մանրամասնութիւնները մեզ աւելի չեն հետաքրքրեր:

777. ԱԶԳԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱԹՈՌ

Կաթողիկոսական յաջորդութեանց մէջ նկատի առնուիլ սկսած ազգակցական կապը՝ այս անգամ ալ ճշմարտուեցաւ, որովհետեւ Խաչիկ՝ Անանիա կաթողիկոսին *ապգային* (ՎԱՐ. 90), կամ *հարապատ արեան* (ՕՐԲ. Բ. 33), եւ աւելի ճիշդ *քուերորդի* կամ քեռորդի (ԱՍՈ. 171) է եղած: Միայն

թէ ազգակցական յարաբերութիւնները անարժանները առջեւ անցընելու չեն ծառայած, այլ կաթողիկոսներ իրենց մերձաւորներէն յուսատու երիտասարդները կրթելով եւ վարժեցնելով կարող անձեր հասցուցած են: Խաչիկ ամենէն ալ գովութեամբ յիշուած է. իբր *երանելի այր Աստուծոյ, որ բանիւ վարդապետութեան սանձեաց կրերանս հերձուածողաց*, եւ իբր *սրբաւէր եւ քրիստոսաւէր անձ* (ԿԻՐ. 50), եւ նոյնինքն Օրբելեան կը խոստովանի, թէ եղաւ *արժանաժառանգայր* (ՕՐԲ. Բ. 33), չնայելով որ իր նախորդին Վահան Սիւնիի յայտնի հակառակորդն էր եղած (§770): Խաչիկի Արշարունեաց եպիսկոպոս ըլլալէն ալ հնար է հետեւցնել, թէ նոյն գաւառին նշանաւոր վանքերէն Կամրջաձորի կամ Կապուտքարի աշակերտութենէն եղած ըլլայ: Խաչիկի գործունէութեան առաջին արդիւնքն եղաւ, կաթողիկոսական աթոռին պառակտումը վերջացնել, որովհետեւ կրցաւ ամէն կողմերը համաձայնութեան բերել, եւ *միապետեալ խաղաղացոյց զաշխարհս Հայոց* (ԱՍՈ. 171): Թէեւ Վահանի եւ Աբուսահլի մահերը մեծ դիւրութիւն ընծայեցին այդ յաջողութեան, սակայն վարչական խոհականութեան գործ է պարագաները յօգուտ գործածել գիտնալն ալ: Հայրապետական աթոռը տեսակ մը անհաստատ եւ անորոշ կացութիւն ստացած էր Անանիայի Վասպուրականէ մեկնելէն ետքը, ուստից կարծես թէ պատահական պարագաներու ներքեւ հեռացած կը գտնուէր: Վահանի եւ Ստեփանոսի տարիները բոլորովին շփոթութեանց մէջ անցած էին, իսկ Վահանի Վասպուրական ապաւինիլը եւ այնտեղէն կաթողիկոսութիւն վարել ուզելը՝ կերպով մը Վասպուրականի աթոռին վերանորոգումն էր: Հապիւ թէ խառնակութիւնները վերջացան՝ Խաչիկ ուզեց հայրապետական աթոռին հաստատուն ձեւ մը տալ, եւ *նորոգեաց զտուն կաթողիկոսարանին*, որ կը գտնուէր *ի գիւղաքաղաքին Արգինեայ*, Շիրակ գաւառի մէջ, ուր Ախուրեան, այժմ Արփաչայ, Երասխի կը խառնուի: Անանիա այնտեղ կը մնար սովորաբար, եւ այնտեղ ալ թաղուեցաւ, բայց Խաչիկի շինութիւններով պաշտօնական հայրապետանոցի ձեւը կ'ընդունէր, որովհետեւ *ի նմին գեղջ շինեաց զտուրք կաթողիկէ եկեղեցին վիմարդեաան կոփածոյիւք, հանդերձ եւս երեք եկեղեցեօք*, եւ ամէն տեսակ վարդերու եւ անօթներու պատրաստութեամբ պայծառացուց (ԱՍՈ. 172): Թէպէտեւ Արգինա Հայոց թագաւորութեան կեդրոն ըլլալու սահմանուած չէր, եւ տեւողական կաթողիկոսարան ալ չէր կրնար ըլլալ, սակայն Անի ալ տակաւին շինուելու եւ ամրանալու վրայ էր, եւ մինչեւ որ այն աւարտէր, եւ հաստատուն հայրապետանոց եւ կաթողիկէ կառուցուէին, պէտք էր օրինաւոր ձեւ մը տալ, եւ կաթողիկոսութիւնը աստանդական կացութենէ հանել:

778. ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Յունական կայսրութեան եւ Հայոց միջեւ յարաբերութիւններ պահ մը ընդհատեցան, որովհետեւ Հայ թագաւորութիւններ իրարու հետ վբաղած էին եւ Յոյներն ալ աւելի Միջագետքի եւ Ասորիքի կողմը կեդրոնացուցած էին Սարակինոսաց հետ լոնեցած պատերազմին: Կոստանդին Է. Պորփիրոսէն, որ կրկին անգամ կայսերական գահը գրաւած էր 945ին (§746), մինչեւ 959 իշխանութիւնը պահեց, երբ իր իսկ որդին Ռոմանոս Բ. Կրտսերն, զինքն թունաւորեց, որ գահը գրաւէ: Սա ինքզինքը վեդխութեանց տալուն՝ իր իսկ թագուհւոյն Թէոփանէի ձեռքով թունաւորուեցաւ 963ին, եւ այս անգամ Նիկեփորոս Բ. Փոկաս զօրավարը՝ կայսր հռչակուեցաւ Թէոփանէի հետ ամուսնանալով, բայց Թէոփանէ անկէ ալ ձանձրացաւ, եւ վայն սպաննել տուաւ, ու Յովհաննէս Ա. Չմշկիկ հայապգի զօրավարին հետ ամուսնանալով՝ վայն կայսերական գահ բարձրացուց 969ին: Թէ Նիկեփորոս Փոկաս եւ թէ Յովհաննէս Չմշկիկ քաջ զօրավարներ էին, եւ նշանաւոր յաղթութիւններ ալ կատարած էին Սարակինոսաց վրայ դեռ գահ չբարձրացած, որոնց մանրամասնութիւնները մեզ չեն հետաքրքրեր. մինչեւ որ Չմշկիկ կայսր հռչակուելէ ետքը, 973ին, անձամբ արշաւանքի գլուխ անցաւ եւ Հայաստանի կողմերը եկաւ: Չմշկիկ մեր պատմիչներէն

սովորաբար Կիւոժան անունով կը յիշուի, *Քիրիէ Եանի* կամ *Տէր Յովհաննէս* յունական կոչումին աղաւաղութեամբ: Իսկ իրեն ծննդավայր կը նշանակուի Խոզաթ գաւտոյի Հերապոլիս քաղաքը, որ այդ պատճառով Չմշկածագ անունը ստաած է: Չմշկիկ մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ իր պատերազմներուն մէջ, բոլոր Ասորիքը ու Միջագետքը գրաւեց, եւ Ատրպատականի ու Պաղտատի ալ սպառնալու հասաւ, իսկ ինչ որ մենք պիտի յիշենք՝ Հայոց կողմէ իրեն հետ սկսած յարաբերութիւններն են: Տարոն գաւառի մէջ, Մուշի մօտ, Այծեաց բերդին առջեւ եղած ատեն, Աշոտի կողմէն իրեն կու գան Սմբատ Թոռնեցի իշխանը, եւ Ղեւոնդ կամ Լեւոն իմաստասէր վարդապետը, *եւ այլ եպիսկոպոսք եւ վարդապետք* իբրեւ խաղաղութեան դեսպաններ, եւ լուր կու տան թէ Աշոտ Բագրատունեաց, Փիլիպպէ Կապանի, Գուրգէն Աղուանից, Սենեքերիմ Վասպուրականի, եւ Գուրգէն Անձեւացեաց թագաւորները, պատրաստ են 80,000 զօրաց բանակով օգնել անոր: Ուռհայեցիին, որ այս պարագան կը պատմէ, կ'աւելցնէ հոս, թէ *մատուցանէին առաջի նորա պթուղթն Վահանայ Հայոց կայթողիկոսի* (ՌԻՌ. 21): Արդէն առիթ ունեցանք դիտել տալու (§771), թէ Ուռհայեցիին ներկայացուցած Վահան կայթողիկոսը՝ իր ամէն պարագաներով տարբեր է ուրիշ պատմիչներուն միաձայնութեամբ պատկերացուցած Վահանէն, եւ 973ին, երբ Չմշկիկ Արեւելք անցաւ, արդէն Վահան մեռած եւ Խաչիկ կայթողիկոս եղած էր: Չենք գիտեր թէ ինչպէս Ուռհայեցիին կրցած էր մտացածին պատմութիւն մը կապմել Վահանի վրայ. արդեօք իրմէ առաջ պատմիչները տեսած չըլլալուն, թէ ոչ Ուռհայի լատին իշխաններուն ներքեւ ապրելով, քաղկեդոնականութեան դէմ եղած չերեւալու համար: Արդ կամ բնաւ կայթողիկոսի գիր մը ներկայուած չէ Չմշկիկի, կամ թէ Խաչիկէ գրուած թուղթ մըն է ներկայուածը: Արդէն անհնար էր որ Աշոտի պատգամաւորները կարենային Վահանի ալ գիրը տանիլ: Ուղիղ չէ եւս Սենեքերիմի իբր Վասպուրականի թագաւոր յիշուիլը, զի այն ատեն Աշոտ-Սահակ ունէր այդ անունը (§776), եւ 14 տարի ալ թագաւորեց, գոնէ մինչեւ 985: Ուռհայեցիին պատմելովը՝ Չմշկիկ գոհացաւ Աշոտէ *իբրեւ տասն հապար* զինուոր, եւ *ապուրս եւ ոռճիկս* ընդունելով եւ պատգամաւորները *մեծ պարգելօք* ետ դարձուց: Այդ մասին ալ որոշ բան մը ըսել չենք կրնար, բայց ինչ որ Ուռհայի չգրաւուելուն համար կը պատմուի (ՌԻՌ. 22), պատմական պարագաներ չի ներկայեր: Չմշկիկէ Աշոտի գրուած երկար նամակի մը պատճէնը, որ ամբողջապէս յառաջ կը բերուի (ՌԻՌ. 23-33), վաւերականութեան կնիք չի կրեր, զի աւելի հրամանատարի մը իր վեհապետին մատուցած տեղեկագիրին ոճն ունի: Ըստ այսմ երբեք պատմական ստուգութիւն չենք կրնար տալ Ղեւոնդ վարդապետին Կոստանդնուպոլիս երթալուն ալ, ուսկից նորէն ի նպաստ քաղկեդոնիկութեան փաստ մը քաղել կ'ուզուի (ՉԱՄ. Բ. 847), մինչ եթէ աւելի մտադրութեամբ զննուին Ուռհայեցիին խօսքերը, պիտի տեսնուի, թէ սա կ'ուզէ Հայոց դառնութիւնը բարձրացնել՝ երբոր կը գրէ, թէ *խօսեցաւ վարդապետն Հայոց ընդ ամենայն իմաստասիրացն Հոռոմոց եւ անպարտելի երեւեցաւ ի մէջ վարդապետացն տանն Յունաց* (ՌԻՌ. 34): Ուռհայեցիին պատմութեան վրայ դիտողութիւննիս վերջացնելու համար՝ աւելցնենք, թէ անոր գրածին համեմատ Չմշկիկ, իբր թէ զղջումի գալով, իր ձեռքով Ռոմանոս Բ. Կրտսերին Վասիլ եւ Կոստանդին վաւակները կը թագաւորեցնէ, եւ անոնց *երկիրպագանէ ի վերայ երեսաց*, ինքն ալ անապատ մը կը քաշուի, կրօնաւոր կ'ըլլայ, եւ կամաւոր աղքատութեամբ կ'ապրի մինչեւ իր մահը (ՌԻՌ. 36): Իսկ կայսերաց հարապատ պատմութեան համեմատ, Չմշկիկ իր արշաւանքէն դարձած ատեն Բիւթանիոյ մէջ հիւանդացաւ, վիճարկ ծանրացաւ, եւ հապիւ Կոստանդնուպոլիս մտաւ, ու մեռաւ 970ին, եւ կասկածուեցաւ իսկ՝ թէ Վասիլ ներքինիէն թունաւորուած ըլլայ (ԼՊԱ. 510): Այդ կէտերը հարկ սեպեցինք առջեւ բերել, ցուցնելու թէ իրաւ հնար չէ Ուռհայեցիին հետեւիլ Վահանի նկատմամբ պատմածներուն մասին:

779. ԱՇՈՏ ԵՒ ՍՄԲԱՏ

Աշոտ Ողորմածին մահը կը գրուի Հայոց 426ին (ԱՍՈ. 174) կամ 425ին (ՎԱՐ. 90), եւ ըստ այսմ մենք ալ կը պահենք 977ին, որչափ ալ Անեցին 982ին կը յետաձգէ (ՍԱՄ. 102), սակայն Անեցիին մօտ ստէպ կը հանդիպինք երկու թուականները համեմատելու մէջ սպրդած սխալներուն: Աշոտ որչափ ալ գթոտ եւ բարեպաշտ, Ողորմած մականունին արժանանալու չափ (§764), զինուորական արիութիւն ալ ցուցուց ասպատակներուն դէմ (§705), եւ եկեղեցական նախանձայուպութիւն ալ ցուցուց Վահանի գործին մէջ (§770), որով ըստ ամենայնի կատարեալ թագաւորի մը տիպարը երեւցուց իր վրայ: Նա վախճանեցաւ լի արդեամբ, երկիրն ալ շէն եւ խաղաղաւէտ վիճակի մէջ թողլով: Ուստի շատ իրաւամբ նորա անունը Յայսմաւուրքի ալ անցած է իբր յիշատակելի սուրբ մը: Մարերի 13ը, որուն ներքեւ նշանակուած էր, պիտի ընդունուի իբր իր մահուան օրը: Եւ որչափ ալ Յայսմաւուրքը անշարժ տոմարի վերածելով համեմատած է Մայիսի 20ին (ՅԱՍ. 226), սակայն շարժական տոմարով Յունուար 3ին պէտք էր համեմատել: Իր երեք որդիներէն, Սմբատ եւ Գագիկ եւ Գուրգէն (ՎԱՐ. 90), երէցն Սմբատ անմիջապէս եւ անհակառակ *ի նոյն աւուր թագաւորեաց* (ԱՍՈ. 174), եւ հարկաւ Խաչիկ թագաւորական օժման կարգ ալ կատարեց, ինչպէս Աշոտի համար եղած էր (§765), թէպէտ պատմագիրներու մէջ որոշակի նշանակուած չենք գտներ: Սմբատ ալ բազմաթիւ Հայ թագաւորներուն նախաթողը ըլլալուն՝ Շահանշահ անունով յիշուած է (ԿԻՐ. 50), բայց աւելի սովորաբար գործածուած է Տիեպերակալ մականունը (ՎԱՐ. 90), որ ծիծաղելի կրնար նկատուիլ, եթէ չդիտէինք, որ համեմատական իմաստով գործածուած է, իր հակառակորդներուն վրայ յաղթական եղած ըլլալուն համար: Սմբատի մեծութեան եւ իշխանութեան գլխաւոր փաստն է Անի քաղաքը, որուն աւերակները մինչեւ այսօր հայկական արուեստին եւ Հայութեան յիշատակին փառաւոր մնացորդը կը կազմեն եւ որոնք նորանոր պեղումներով միշտ աւելի կը գնահատուին: Սմբատ իր մայրաքաղաքին ռազմական ամրութիւն եւ շինուածական հոյակապութիւն տալու համար, երկրորդ եւ արտաքին պարիսպ մը աւելցուց, կամ ինչպէս պատմագիրը կ'ըսէ, *պարսպափակ առնէ պարիսպն* (ԱՍՈ. 174), ուղիղ գիծով Ծաղկոցաձորի գետակէն դէպի Ախուրեան գետը, որոնց գետախառնունքին կը գտնուի անի, որ այս կերպով երկու կողմէն գետերով պօրացած էր, եւ երրորդ կողմէն կրկին պարիսպներով ամրացած եղաւ: Նորաշէն պարիսպը *կրովք եւ վիմովք մածուցեալ* էր, *մահարձանօք բրգանց* պօրացած եւ *բարձրաբերձ պարսպեալ*, ինչպէս մինչեւ այսօր ալ կը տեսնուի: Պարիսպին մէջ բացուած անցքերն ալ *մայրագերան, երկայթագամ, հաստահեղոյս, բեւեռապինդ* դուռներով *ամրացուցեալ* էին, որպէսզի պարիսպներուն չափ պօրաւոր ըլլան թշնամիին մուտքը արգելելու:

780. ՏՐԴԱՏ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ

Սմբատի մայրը Խոսրովանոյշ թագուհին, երեք տարի եւս ապրեցաւ Աշոտի մահուանէ ետքը (ՅԱՍ. Ա. 226), եւ Սանահինի ու Հաղբատի շինութիւնները լրացուց: Մի առ մի յիշուած չեն Սմբատի ձեռքով Անիի մէջ կատարուած շինութիւնները, բայց անտարակոյս է թ մինչեւ հիմա երեւցող եկեղեցիներու եւ ապարանքներու մնացորդներէն մեծ մասը, անոր պէտք է վերագրուի: Յատուկ կերպով յիշուած է միայն Անիի կաթողիկէն, որ մինչեւ այսօր կանգուն մնացած է, քանի մը գլխաւոր պատառուածքներով: Պատմիչներ *մեծաշէն* (ԱՍՈ. 174), եւ *պայծառ* (ԿԻՐ. 50), եւ *սիրատեսիլ* (ՍԱՄ. 104) կ'անուանեն կաթողիկէն, եւ միայն կը դիտեն թէ Սմբատ իր կենդանութեան չկրցաւ վերջնականապէս պայն աւարտել, եւ իր եղբօր կնոջ Կատրամիդէին ինկաւ շինուածը լրացնել տալ՝ Սմբատի մահուանէ ետքը: Այդ պարագային էր հարկաւ կաթողիկէին յարակից կաթողիկոսարանին ալ շինութիւնը. որովհետեւ յարմար ալ չէր որ այլեւս կաթողիկոսը, մայրաքաղաքէն դուրս թէպէտ ոչ շատ հեռու, Արգինայի մէջ մնար: Սակայն Խաչիկի չվիճակեցաւ պաշտօնապէս Անի փոխադրուիլ, թէպէտեւ անհնար է որ ստէպ այնտեղ գտնուած չըլլայ

թագաւորին մօտ, ապագային գործերուն եւ ընդհանուր ուղղութեան մօտէն հսկելու համար: Շինութեանց պատճառով թագաւորը յիշատակած ատեննիս, պէտք չէ լռութեամբ անցնինք Տրդատ ճարտարապետին անունը, որ իր արուեստական արժանիքին կը կցէ, Հայ արուեստագէտի մը անունով յիշուելուն առաւելութիւնը: Տրդատ եղած է Արգինայի կաթողիկէին եւ կաթողիկոսարանին ալ շինողը (ԱՍՈ. 175), եւ իր կարողութիւնը Հայաստանէ դուրս ալ մեծ հռչակ ունեցած է: Որովհետեւ 989 տարուոյ երկրաշարժին, երբ Կոստանդնուպոլսոյ *Ասփիայն, որ կաթողիկէն է, հերձանիւր պատառմամբ*, նորոգութեան համար *բազում ջան եղել արհեստաւոր ճարտարացն Յունաց*, բայց վերջապէս Տրդատ ճարտարապետը եղաւ, որ տուաւ *չօրինակ շինուածոյն իմաստուն հանձարով*, եւ այնպէս Ս. Սովիա տաճարը *գեղեցկապէս* վերաշինուեցաւ (ԱՍՈ. 242):

781. ՄՈՒՇԵՂ ԵՒ ԱՊՈՒՏԼՈՒՓ

Սմբատի օրով տիրող խաղաղութիւնը պահ մը խանգարուեցաւ իրեն եւ իր հօրեղբօր Մուշեղի՝ Կարսի թագաւորին միջեւ ծագած անհամաձայնութեան համար: Պարագաներ կը ցուցնեն թէ Մուշեղ էր, որ Սմբատէ գերագոյն դիրք մը ձեռք ձգել կ'ուզէր իր երիցագոյն ըլլալովը, թէպէտեւ անորոշ է՝ Սմբատ *սկսաւ գոռալ ընդ հօրեղբօր իւրոյ Մուշեղայ* բացատրութիւնը (ԱՍՈ. 174): Սմբատ կը պօրանայ եւ Մուշեղին իշխանութենէն կը գրաւէ Շատիկ բերդը, ճակատք գաւառի մէջ, այժմեան Իգդիրի կողմերը: Մուշեղ՝ Տայոց կիւրապաղատ Դաւիթը օգնութեան կը կանչէ, եւ Սմբատ երկու կողմէ նեղուելով կը պարտաւորի Շատիկը յանձնել եւ այսպէս նորէն *խաղաղութիւն հաստատեն*, եւ Դաւիթ ետ կը դառնայ *ոչինչ մեղուցեալ աշխարհին Սմբատայ*: Բայց Մուշեղ չի հանդարտիր, եւ Սմբատէ վրէժ լուծել կը խորհի, որովհետեւ *ոչ ունէր պերկիւղն Աստուծոյ*, եւ *բազմաբոյժ բոցիւք կեայր*, կ'ըսէ պատմիչը: Կը գրգռէ Աբլհաճ ոստիկանը որ Սմբատի գաւառները կը յարձակի 982ին (§760), եւ Հոռոմոց վանքը կ'աւերէ եւ *ճոպանօք ի վայր բերէ* եկեղեցոյ գմբէթին գագաթը եղող խաչը (ԱՍՈ. 175): Պատմիչը այդ գործին հետեւանք կը նկատէ Աբլհաճ ամիրային, Գողթն գաւառի Ապուտլուփ ամիրայէն յաղթուլը, եւ իր իշխանութիւնն ու քաղաքները կորսնցնելը, *դիւարբախ* ըլլալով *թափառական շրջիւր*, եւ Յոյներէն ալ օգնութիւն չգտնելով իրեններուն ձեռքով Ուխթիք քաղաքի, այժմեան Օլթիի մէջ *խեղդամահ* ըլլալը: Ինքն ալ կը խոստովանի եղեր կ'ըսէ, թէ այդ արկածները իմ վրաս եկան *վասն պի թշնամի եղէ խաչին Զրիստոսի* (ԱՍՈ. 176): Բայց Ապուտլուփ ալ լաւագոյն մէկ մը չէր: Վասպուրականի վրայ ալ յարձակեցաւ, եւ Աշոտ -Սահակ թագաւոր անոր դէմ դրկեց Աբլխարիք եւ Գրիգոր եւ Տիգրան իշխանները, որոնք չկրնալով դէմ դնել, ճուաշուատ, այժմ Գարաբօյունլու գաւառի՝ Բակեար բերդը փակուեցան, եւ Ապուտլուփ խոստացաւ կեանքերնին շնորհել եթէ պէնքերնին յանձնեն: Բայց պինաթափ ընելէ ետքը բերդակալները սրախողխող կը մեռցնէր, երեք իշխանները կը գերէր, եւ մեծ փրկանքով իրենց կեանքը ու քաղաքին փրկութիւնը կը շնորհէր: Այդ փորձանքին ալ պատճառ կու տայ պատմիչը, թէ *յայն մեռեալ մարմինս գտան նշանք հեթանոսական պղծութեան, զոր չէ օրէն ասել* (ԱՍՈ. 177): Եթէ ըսած ըլլար, աւելի ճշդութեամբ պիտի գիտնայինք թէ ինչ տեսակ աւելորդապաշտական բաներ էին, որոնք ժամանակին Հայերուն մէջ մտած էին, եթէ առերես ուրացութեան պատճառով թլպատութեան վրայ չէ այդ ակնարկը: Մուշեղ Կարսի թագաւորը շատ աւելի չապրեցաւ պատմուած եղելութիւններէն ետքը, 984ին մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց որդին Աբաս (ԱՍՈ. 183), որով Կարսի թագաւորութիւնն ալ շարունակեալ յաջորդութիւն ունեցած եղաւ:

782. ՅՈՒՆԱՅ ՍՏԻՊՈՒՄՆԵՐԸ

Խաչիկի օրուան քաղաքական եւ ազգային կացութիւնը բացատրած ըլլալու համար, բաւական կը սեպենք մինչեւ հիմա տուած տեղեկութիւննիս եւ մեր նպատակին հետ մօտէն կապուած կրօնական եղելութիւններուն կ'անցնինք: Երբոր Չմշկիկ մեռաւ, Ռոմանոս Բ. Կրտսերին երկու որդիքը եւ Վասիլ Բ. Կոստանդին Թ. Կոյզ թագաւորեցին 976ին (§778), բայց աւելի Վասիլի անունն որ պատմութեան մէջ կը յիշուի, եւ որ ամբողջ կէս դարու միջոց մը կը գրաւէ, վասնզի անչափահաս տարիքի մէջ թագաւորեց Վասիլ ներքինի խնամակալութեամբ: Վասիլ մոլեռանդ մը չէր դաւանական խնդիրներու մէջ, այնպէս որ կրցաւ իր նկատմամբ համբաւ ալ տարածուիլ, թէպէտ անհիմն, թէ *թողեալ զդաւանութիւնս Քաղկեդոնի՝ մերում ճշմարտութեանս հետեւեաց, եւ եկեալ յաշխարհն Կիլիկեցւոց, մկրտեցաւ Հայոց ի վանքն*, որ կոչի Պապակծիակ (ԿԻՐ. 50): Սակայն իր օրով արեւելեան վիճակներուն Յոյն մետրապոլիտները, ամենայն խստութեամբ սկսան հետամուտ ըլլալ իրենց վիճակներուն մէջ եղող Հայերը քաղկեդոնականութեան հնազանդեցնել: Ասոնց մէջէն աւելի նշանաւոր հեանդիսացան Սեբաստիոյ եւ Մելիտինոյ, այսինքն է Առաջին Հայոց եւ Երկրորդ Հայոց մետրապոլիտները: Սեբաստիոյ մետրապոլիտը մինչեւ իսկ *սկսաւ տեանջել զքահանայս, եւ երկայթեղէն կապանօք* արքունական իշխանութեան մատնել, եւ *ի բանտի չարչարեալ* նեղել, եւ այդ առթիւ վկայողներ ալ եղան, ինչպէս յանուանէ կը յիշուի Սեբաստիոյ երիցանց աւագը՝ Գաբրիէլ, *այր ծեր եւ իմաստիւք լի եւ քաջապինդ ի հաւատս*: մետրապոլիտը մինչեւ իսկ արգելեց որ Սեբաստիոյ Հայոց եկեղեցին *ժամաձայն* կամ կոչնակ հնչեցնեն: Հայերուն մէջէն մետրապոլիտին հնազանդող եւ քաղկեդոնիկ եղողներ ալ կը յիշուին, ինչպէս Սիոն Սեբաստիոյ եւ Յովհաննէս Լաուիսոլ եպիսկոպոսներ, եւ *այլք աննշան քահանայք* (ԱՍՈ. 189): Միլիտինոյ մետրապոլիտին ըրածներէն առանձինն բան մը յիշուած չէ, միայն անոր Թէոդորոս անունը դիտենք, զոր Ուռհայեցին Հոռոմոց պատրիարք աստիճանի կը բարձրացնէ անխորհրդաբար (ՈՌ. 47): Մետրապոլիտներ չգոհանալով իրենց վիճակներուն մէջ գործել, սկսան *թուղթս մեծամեծս գրել առ տէր Խաչիկ Հայոց կայթողիկոս* (ԱՍՈ. 189) եւ քաղկեդոնիկ դաւանութիւնը պաշտպանել սովորական մեկնաբանութիւններով, որոնց դէմ Խաչիկ չլուեց, այլ զի էր *տեղեակ աստուածային կտակարանաց*. հրամայեց եւ թելադրեց իրեն վարդապետներուն պատասխանները գրել *քաջակորով իմաստիւք* (ԱՍՈ. 189), եւ այս է պատմիչին ալ ըսելը, թէ *բանիւ վարդապետութեան սանձեաց զբերանս հերձուածողաց* (ԿԻՐ. 50): Խաչիկի գրածներէն *զմի ի թղթոցս* իբր նմոյշ յառաջ կը բերէ Ասողիկ, իր ամբողջութեամբ, որ ուղղուած է Սեբաստիոյ մետրապոլիտին (ԱՍՈ. 190-35), իսկ Մելիտինոյ մետրապոլիտին գրածը կը գտնենք Գիրք Թղթոցին մէջ (ԹՂԹ. 302-322), եւ չենք գիտեր թէ ասոնցմէ պատ ուրիշներուն ալ գրած է: Այս երկրորդը գրիչի առնողն եղած է Սամուէլ Կամրջաձորեցի վարդապետը, *Հայոց փիլիսոփայ* կոչմամբ պատուուած (ԹՂԹ. 302), որ Պօղիկարպոսի յաջորդած էր Կամրջաձորի առաջնորդութեան մէջ (§760): Սեբաստիոյ մետրապոլիտին գրուածին համար ալ ըսուած է, թէ *յառաջ ասացեալ վարդապետքն* պատրաստեցին (ԱՍՈ. 189), բայց ամէն առթի մէջ Խաչիկին անունով գրուած էին թուղթերը, եւ Խաչիկ մեքենաբար ուրիշին գրածը իւրացնող մը չէր:

783. ՍԵՔԱՍՏԻԱ ԳՐՈՒԱԾԸ

Սեբաստիոյ մետրապոլիտին գրուած թուղթը ուղղուած *Պատուական գլուխ եպիսկոպոսաց եւ մետրապոլիտ մեծ վիճակիդ Սեբաստիոյ* հասցէով, առանց անունի. ոճը բաւական խիստ է, թէպէտեւ կը յայտարարէ *ոչ թշնամութեան բանս հակառակ թշնամանաց* գրել, բայց չի կրնար ինքզինքը կատարելապէս զսպել, տեսնելով որ *բազում անգամ եռետիկոս յեղանակեալ* են Հայերը (ԱՍՈ. 190), ուստի *ով Հրեայդ, կամ մի՛ աշակերտիր Արիոսի* (ԱՍՈ. 202) բացատրութիւններն ալ չի խնայեր, եւ հակառակորդներուն ըսածը կրկնելով, *ո՛վ անբանութեանս, մանաւանդ եթէ անգիւտ*

*մոլորութեանս՝ հառաչանքը կ'արձակէ (ԱՍՈ. 196): Պատճառաբանելու կերպն է առաջ աւետարանէն շատ մը վկայութիւններ յառաջ բերել. որով աստուածութեան եւ մարդկութեան գործեր եւ կիրքեր անխտիր կը վերագրուին միեւնոյն Յիսուսի Քրիստոսի, առանց տարբերութեան եւ առանց բաժանման բնութեանց. եւ հակառակորդը կը հրաւիրէ, *բաժանեալ աստանօր պընութիւն, ով նոր աւետարանիչդ* (ԱՍՈ. 195): Աւետարանի վկայութիւններէն ետքը կ'անցնի սուրբ հայերէն վկայութիւններ բերել եւ միեւնոյն ձեւով պատճառաբանել: Աւելի յիշուած հայերն են, Աթանաս եւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացիք, Կիւրեղ Երուսաղեմացի, Բարսեղ Կեսարացի, Աստուածաբան եւ Նիւսացի Գրիգորներ, Յովհան Ոսկեբերան, Ոնորիոս Լոմմայեցի եւ ուրիշներ, եւ այս կէտերը թուղթին մեծ մասը կը գրաւեն: Այդ առթիւ կը յիշէ, թէ ոչ Դէսոկորոս Աղեքսանդրացիին եւ ոչ Պետրոս Անտիոքացիին, եւ ոչ իսկ իրեն *սպգական եւ սեռն ընտանի եւ ուսուցիչ* Հայ վարդապետները կը յիշէ, այլ նոյնիսկ Յոյներուն ընդունած վկայութիւններուն վրայ կը հիմնուի (ԱՍՈ. 226): Հայոց դաւանած միաբանութիւնը բացատրելով, *ոչ փոխարկաբար, այլ փոխադրաբար* բացատրութիւնը կը գործածէ, *որպէս հուր յերկայթում* օրինակը յառաջ բերելով (ԱՍՈ. 200), եւ յայտարարելով թէ ոչ *ուրանամ պընութիւն եւ ոչ բաժանեմ, այլ միութեամբ ասեմ անշփոթաբար* (ԱՍՈ. 201), եւ կը մերժէ *զմի բնութիւն Եւտիքեան, զոր նպովեմք*, կ'ըսէ, եւ *օտար վարկանիմք յԱստուծոյ եւ յընդհանրական եկեղեցւոյ* (ԱՍՈ... 217): Իր դաւանութիւնը պաշտպանելէն ետքը կը սկսի Յոյները մեղադրել, որ պատկերները *աստուածարելաբար պաշտեն*, եւ կը պաշտպանէ Հայոց պատկերները լուալն ու օծելը: Կը մերժէ բաժակին ջուր խառնելը, ներքինիները քահանայացնելը, խոստովանութեան մէջ պանցանս քահանային չյայտնելը, եկեղեցականներուն մազերնին վարսաւոր երկընցնելը, եւ այլն: Յոյներուն իրենց բազմութեամբ եւ մեծութեամբ հաւատ սահմանելու պարծանքին գալով, կ'ըսէ *խուժքն Պարսից եւ դուժքն Տաճկաց*, աւելի իրաւունք կրնային ունենալ, մինչ աւետարանի ճշմարտութիւնը՝ *Մի երկնչիր հօտ փոքրիկ*, եւ *Երանի աղբատաց հոգւով* սկզբունքներով կը չափուի (ԱՍՈ. 227): Նամակը կը փակէ հրաւեր կարդալով *խոստովանիլ մի եւ անբաժանելի բնութեամբ պեկեալն եւ զգալոցն*, եւ միասին երկիր պագանել Երրորդութեանն (ԱՍՈ. 235): Այդ նամակին վրայ, կ'ըսէ պատմիչը, մետրապոլիտը *ամօթայից լինէր*, այլ *ոչինչ թուլացաւ*: Դէպ եղաւ, որ երբ նոյն մետրապոլիտը կայսեր կողմանէ Բուլղարներուն դրկուեցաւ իբրեւ հաշտութեան դեսպան, Բուլղարաց թագաւորը իբրեւ պայման պահանջեց որ կայսեր քոյրը իրեն կնութեան տրուի: Իսկ կայսրը աղախիններէն մէկը *ի կերպ քեռն իւրոյ* վարդարելով, նոյն մետրապոլիտին հետ կը դրկէ, բայց Բուլղար թագաւորը խաբէութիւնը իմանալով, մետրապոլիտը *ցողուն եւ ժժան պատեալ*, եղէգի ու խուի փաթթելով այրել կու տայ: Եղելութիւնը իբր Հայոց եկեղեցւոյն դէմ եղած անարգանքին երկնային վրէժ կը ցուցուի պատմիչէն, եւ նշանակալի է, որ բնիկ Դերջանցի Հայ մըն էր Բուլղարաց թագաւորն ալ, Սամուէլ Կոմսաձագ մականուանեալ (ԱՍՈ. 236):*

784. ՄԵԼԻՏԻՆԷ ԳՐՈՒԱԾԸ

Բոլորովին տարբեր է Մելիտինոյ մետրապոլիտին գրուած նամակը, որ Կամրջաձորեցիին գրիչէն է ելած, եւ ստոյգ ալ աւելի իմաստասիրական եւ աւելի գիտական ոճով խմբագրուած է: Նամակը ուղղուած է առ *սիրելի եղբայր եւ պատուական գլուխ եպիսկոպոսաց տէր Թէոդորոս, մետրապոլիտ մայրաքաղաքիդ Մելիտինոյ* (ԹՂԹ. 302): Առաջ կը քաղուի հասած նամակին իմաստը. *Թէոդորոս՝ գաւապան երկայթի որ մանրէ պաշխարհս* անուանուած է Լոռոմոց իշխանութիւնը, եւ կը հրաւիրէ, որ ինչպէս *Թուրքք, Ալանք, Ճեկք, Լախսուրաք* եւ ուրիշ ազգեր, անոր ներքեւ նուաճուած եւ անոնց դաւանութիւնը ընդունած են (ԹՂԹ. 304), Հայերն ալ իրենց մոլորութենէն դառնան, Դէսոկորոսի չհետեւին եւ Քաղկեդոնի ժողովը ընդունին. եւ ասոր վրայ

բնութեանց բաժանման կամ երկուութեան վրայ պատճառաբանութիւններ կ'աւելցնէ: Նոյնիսկ կաթողիկոսին ուղղակի յորդոր կը կարգայ մետրապոլիտը, թէ *ի բաց կաց ի Հայաստանեայց գրոց եւ ի ձայնից, ապաշխարութեամբ եւ պղծմամբ գրեա առ կայսր եւ պատրիարքն ի թագաւորեալ քաղաքն, եւ միացի'ր ի սուրբ հաւատս եւ կեցցես* (ԹՂԹ. 305): Խաչիկ նախ կ'աւագարարէ, թէ Թէոդորոսի հրաւերը ուշ մնացած է, վասն զի իրենք կանուխէն ուղղութեան հրաւիրուած են Լուսաւորիչով, երեք ժողովներով եւ հին հայրապետներով, որոնցմէ 27 հատին անունները կու տայ, եւ կը յաւելու. *նախ ասա՛ օտարս պտտա պամենեսեան, եւ ետքէն մեզ մեղադրէ* (ԹՂԹ. 307): Կը յիշէ թէ 500 տարի է՝ որ բաժանումը տեղի ունեցած է, եւ Հայեր իրենց ուղղութիւնը միշտ պաշտպանած են, եւ անկէ հեռանալու մտադիր չեն: Յետոյ կ'անցնի մի առ մի յառաջ բերել Թէոդորոսի պատճառաբանութիւնները. եւ մանրազնին գիտական դիտողութիւններով ամէնքն ալ կը հերքէ, նոյնիսկ իմաստասիրական սկզբունքներով: Բաղկեդոնականներուն՝ *երկու բնութիւն, եւ անձն եւ դէմ մի՛* բանաձեւին ալ տկար կողմերը ցոյց կու տայ (ԹՂԹ. 311): Եւտիքէսի վարդապետութիւնը կը մերժէ, եւ Դէոսկորոսի ալ հետեւողութիւնը չ'ընդունիր, *եթէ օտար ինչ խորհի, կ'ըսէ, մեզ չէ ինչ փոյթ, վասնզի քո է* (ԹՂԹ. 308): Թէպէտ կ'ըսէ Հայեր միշտ *հալածեալք յամենայն ազգաց* եղան, *այլ ոչ երբեք լքեալք ի հաւատս* (ԹՂԹ. 306), եւ եթէ *նուազ եւ փոքունք, աղքատք եւ տգէտք արհեստից եւ մակացութեանց* ըլլան, եւ ոչ *հմուտ եւ տեղեակ պղատոնական պերճաբանութեամբ բարձրաշունակ վարժից, բաւական է որ գիտեն պարզապետութիւնս առաքելոցն եւ մարգարէից՝ հանդերձ կենսաբեր աւետարանսն* (ԹՂԹ. 305): Հայոց դաւանութեան ձայնակից եւ կ'ըսէ Աղուանք, Լիւնիք, Կասպք, Կիղբք, Ասորիք, Եգիպտացիք, Եթովպացիք, Արաբացիք, եւ Հնդկիք (ԹՂԹ. 322), ինչպէս սկսաւ, նչնպէս միշտ գիտական հանդարտութեամբ կը վերջացնէ. *Դու եղբայր սիրելի եւ պատուական, պարեկամութիւն սիրոյ խաղաղութեան, եւ պոք եղբայրական խնամոց կալցես ընդ մեզ, որպէս մեք ընդ քեզ, եւ այլ ինչ աւելի ի մէնջ մի պահանջէր* (ԹՂԹ. 32): Այդ նամակի ալ արդիւնքը յայտնի չէ, որովհետեւ հաւատալի բան չէ Ուհայեցիին ըսածը, թէ *եղեւ հաճելի թուղթն այն լսողաց, եւս առաւել մեծարեալ եղեւ առաջի Թէոդորոսի պատրիարքին* (ՈՌ. 47): Չամչեան կը գրէ թէ կանուխէն Վահան միաբանութիւն հաստատուած ըլլայ Բաղկեդոնականաց հետ *ի ձեռն Թէոդորոսի մետրապոլիտին Մելիտինոյ* (ՉԱՄ. Բ. 840), զոր մենք տեղ մը յիշուած չգտանք: Եթէ ասանկ բան մը եղած ըլլար, հարկաւ Թէոդորոս Խաչիկի պիտի յիշեցնէր, եւ Խաչիկ բացատրութիւն մը տուած պիտի ըլլար, մինչ համարձակ կը գրէ թէ 500 տարիէ ասդին, որ բաժանումը տեղի ունեցած է, շատեր աշխատեցան, այլ *ոչ կարացին պիտանգամ քակեալ ն վերստին շինել* (ԹՂԹ. 322): Ինչպէս կը տեսնուի բոլորովին տարբեր են Խաչիկի երկու թուղթերուն ոճերը. եւ կ'երեւի թէ տարբեր էին երկու մետրապոլիտներուն ալ գործերը: Մելիտինեցին աւելի գիտնականօրէն կ'աշխատէր ազդեցութիւն գործել, մինչ Սեբաստացին յայտնի բռնութեանց դիմած էր (782):

785. ԳԱՂԹԱԿԱՆԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ

Չենք կրնար որոշակի ըսել, թէ Խաչիկ ուրիշներու հետ ալ թղթակցութիւն ունեցաւ, կամ թէ *մետրապոլիտն այն եւ այլ մետրապոլիտք* բացատրութիւնը (ԱՍՈ. 189) երկուքի թէ երկուքէ աւելիի վրայ պիտի իմանանք: Ամէն առթի մէջ Խաչիկի որոշ ընթացքը եւ վճռական լեզուն հարկադրեց, որ աւելի մօտէն հոգ տանի պաշտպանել իր եկեղեցւոյն հաւատարիմ հաւատացեալները, որոնք յունական գաւառներու մէջ կը գտնուէին, Յունական Հայաստանի սահմաններէն դուրս: Հայ վիճակներուն մէջ եղող եպիսկոպոսները երբեք կացութիւն մը ունէին, երբեմն ընդդիմանալով եւ երբեմն համակերպելով, բայց աւելի արտաքին կերպով, եւ ոչ երբեք հիմնապէս իրենց եկեղեցիէն բաժնուելով: Իսկ այդ վիճակներէն դուրս օտար երկիրներու մէջ գտնուող գաղթականներ՝ Յոյն եպիսկոպոսներու պիտի հպատակէին, եւ չուզելով ալ յունադաւան կղերին

ձեռքը պիտի մնային: Ուստի Խաչիկ ասոնց համար հոգաց, եւ ձեռնարկեց անոնք հովուելու համար *ձեռնադրել եպիսկոպոսունս*, որոնք հարկաւ իրենց ձեռքին տակ քահանաներ ալ ունէին եւ կը շատցնէին ըստ պատշաճի: Անունով կը յիշուին Անտիոք Ասորոց, եւ Տարսոն Կիլիկեցոց, եւ Սուլընդա, իբրեւ Հայ եպիսկոպոս ունեցող վիճակներ: Առաջին երկուքը ծանօթ տեղեր են, իսկ երրորդն է Սելինունտիա, երբեմն Տրայիանուպոլիս, եւ այժմ Սելինտի կոչուած, որ Իսաւրիոյ գլխաւոր քաղաքն ու նաւահանգիստն էր: Այս երեք տեղերէն վատ ալ եպիսկոպոսներ ղրկուած լինելը կը քաղուի *յամենայն գաւառսն յայնոսիկ* բացատրութենէն: Այդ ժամանակէն կը սկսին երեւալ Հայոց ստուար գաղթականութիւնները, որոնք կը սփռուէին *վկողմամբքն արեւմտից* (ԱՍՈ. 249), իրենց նպատակ ունենալով Միջերկրականի ծովեզերեայ գաւառները տարածուիլ, զգալով իրենց հայրենական նահանգներուն կղզիացեալ եւ անհաղորդական դիրքին վնասները: Դար մը ետքը պիտի տեսնենք Հայերը այդ կողմերը ազատ իշխանութիւն հաստատելու ձեռնարկած, իսկ դար մը առաջէն կը տեսնենք որ ստուար գաղթականութիւններով կը սկսին այն կողմերը ազդեցիկ տարր մը ըլլալ: Եկեղեցական տեսակէտէն ալ՝ Հայոց կաթողիկոսութեան բնիկ եւ տեղագրական սահմաններէն դուրս Հայ եպիսկոպոսներ հաստատելը, առաջին անգամ Խաչիկի ձեռնարկին մէջ յիշուած կը գտնենք, բայց չենք ուզեր պնդել, թէ անկէ առաջ բնաւ տեղի ունեցած չէ: Յունադաւանութեան յարողներէն յիշուած էին Սեբաստիոյ եւ Լաոիսոլ եպիսկոպոսները (ԱՍՈ. 189), ինչպէս մենք ալ առաջ բերինք (782), ուսկից կը հետեւի, թէ Սեբաստիոյ մէջ, նոյնպէս նախանձայոյ մետրապոլիտին քով, Հայերու համար յատուկ եպիսկոպոս մը կար: Իսկ Լաոիսան պէտք չենք զգար Թեսալիոյ քաղաքին վրայ իմանալ, զի Լաոիս մըն ալ Սեբաստիոյ մօտ յիշուած է (ՎԱՐ. 90), թէպէտեւ տեղը անյայտ, եւ կրնայ Լիկայոնիոյ Լաբանտիա քաղաքն ալ իմացուիլ, Կիլիկիոյ սահմանակցութեան մէջ: Ասոնք աւելի կանուխէն հաստատուած եպիսկոպոսներ կ'երեւին, այլ պատմութիւնը մեզի որոշ յիշատակ թողած չէ:

786. ԱՐԳԻՆԱՅԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ

Խաչիկի քաղաքական եւ եկեղեցական արդիւնաբերութեանց հետ պիտի յիշենք ուրիշ պարագայ մըն ալ, որ ստուգապէս կը ծառայէ անոր անունը բարձրացնելու եւ այս է Արգինայի հայրապետանոցին մէջ մատենադարան մըն ալ կազմելը: Այդ ալ կը քաղենք պատմիչին քիչ մը ծաղկեալ ոճով գրածէն, թէ Խաչիկ ոչ միայն իր կաթողիկէն *ոսկեթել* զգեստներով եւ *ջահաբորբոք լուսաւոր* սպասներով վարդարեց, այլեւ հաւաքեց *զաստուածախօս կտակս յղովակի ստացեալ զգիրս սուրբս, զառաքելասացս եւ մարգարէաքարոյ պատգամս, հանդերձ ամենայն վարդապետացն ձայնիւք* (ԱՍՈ. 172): Իրաւ գլխաւոր յիշուածներն են աստուածաշունչը եւ սուրբ հարց գործերը, սակայն գիտենք թէ ասոնք էին ժամանակին համար ամենէն յարգի եղած, եւ գրեթէ իբր միակ պիտանի ընդունուած գիրքերը, եւ ասոնք առջեւ անցընել ուզած է պատմիչը: Ինչ ճոխութիւն ունէր Խաչիկեան մատենադարանը, մեզի յայտնի չէ. սակայն իր ամենէն համեստ չափին մէջ ալ՝ ապացոյց մըն է Խաչիկի գործունեայ եւ ուսումնասէր ճիգերուն: Զանի մը հատ նշանաւոր եւ երկաթագիր գրչագիրներ, որոնք այժմեան մատենադարաններուն ալ գանձը կը կազմեն, Խաչիկի կաթողիկոսութեան թուականները կը կրեն, եւ անոր անունը կը փառաւորեն: Միեւնոյն արժանեաց փաստ կրնայ սեպուիլ նաեւ ուսումնական վարդապետներուն խումբը, որ այդ միջոցին ծաղկեցաւ, եւ որոնց մասին կ'ուզենք տեղեկութիւններ տալ, առաջիկայ յօդուածներուն մէջ:

787. ԿԱՐՍԻ ԱԲԱՍԸ

Խաչիկի օրերուն կը համապատասխանէ Կարսի թագաւոր Աբասի իշխանութիւնը, որ 984ին հօրը Մուշեղին յաջորդեց (§781), եւ բաւական երկար իշխանութիւն վարեց: Որչափ Աբաս իր

երիտասարդութեան *մանուկ փոյթ եւ կայտառ*, եւ *անհաղորդ գործոց հոգեւորաց* կ'երեւէր, այնչափ լի հանճարով եւ իմաստուն, եւ *ամենայն բարեգործութեանց* հետամուտ մարդ մը եղաւ թագաւորելէն ետքը: Նախապէս պիտուորական կարգադրութիւնը հոգաց, որովհետեւ Կարսին բանակը գովութեամբ կը յիշուի Դաւիթ կիւրապաղատի օգնութեան գացող Հայ բանակին հետ, իբր յատուկ պարագայ մը նշանակելով՝ թէ Աբաս *կարմրապատ զգունդն իւ ունէր* (ԱՍՈ. 244): Միեւնոյն ատեն երկրին բարօրութեան համար ալ հոգ տանելով, խստիւ ջնջեց աւապակութիւնը եւ մարդասպանութիւնը, որ *իբրեւ զհայրենիք* սովորական եղած էին Վանանդի բնակիչներուն որոնք *ոչ միայն ի ճանապարհս եւ ի բացեայ տեղիսն կողոպտէին, այլ եւ ի քաղաքին*, եւ այդ բանը յաջողցուց *զգտեալ գողսն անաչառ մահու դատապարտեալ*: Աբասի կը վերագրուի նաեւ եկեղեցական հոգեւոր նախանձայնութիւն մըն ալ, որով նախ ինքն *զչորեքշաբաթ եւ զուրբաթ եւ զաւուրս շաբաթուց*, այսինքն է շաբաթապահքերը, լոկ *հացիւ եւ բանջարեղէն մրգով շատանալով, ոչ ի կթեղինաց ինչ եւ ոչ ի ձկանց ճաշակելով, իշխանաց եւ ապատաց* վրայ ալ կ'ապդէր, որոնց սովորութեամբ *անկարգութիւն* եղած էր, որովայնամոլութեամբ *ապականել զկարգեալ զաւուրս պահոց* (ԱՍՈ. 184): Ընդհանուր սովորութեանց հետեւելով Աբաս ալ հոյակապ վանք մը շինել տուաւ Արշարունեաց գաւառին մէջ, Շիրիմ կոչուած տեղը, (ԱՍՈ. 48), հաւանաբար այժմեան Կաղպուանի Սէլիմ կոչուած գիւղը: Շիրիմի վանքին առաջնորդ նշանակեց Մովսէս վարդապետ մը, Յովհաննէս եւ Յամպիթոս եղբայրներուն հետ միատեղ, որոնք սրբակրօն առաքինութեամբ վանքը պայծառացուցին, եւ միեւնոյն տարւոյն մէջ վախճանեցան 1002ին (ԱՍՈ. 185): Այս առթիւ կը յիշուի նաեւ Թրինին վանքը, Կամրջաձորի մօտերը, զոր պայծառացուց Աբասի մայրը, Փառխոյ թագաւոր Սենեքերիմի քոյրը, անունը անծանօթ, եւ ինքն ալ անոր մէջ կրօնաւորեցաւ (ԱՍՈ. 185), եւ որ *Վանք կուսանաց* եղած կ'ըսուի (ԱՍՈ. 548), որպիսիք կարի ցանցառ եղած են Հայաստանի մէջ: Կուսան կրօնաւորուհիերու անուններ ալ շատ չեն, ուստի Կարսի թագուհւոյն հետ յիշենք եւս Մամբան եւ Ռաչուբան կրօնաւոր կիները, Սմբատի եղբօր Գուրգէնի սերունդէն (ՎԱՐ. 90), որ է Լոռիի թագաւորական տունը (ՎԱՐ. 106):

788. ՍՄԲԱՏԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Այդ միջոցին շատ պատերազմական եւ քաղաքական դէպքեր տեղի ունեցան որոնք մեր նպատակէն դուրս կը մնան եկեղեցական գործերու հետ յարակցութիւն չունենալուն համար: Գլխաւորն է Վարդ Սկլարոսի կամ Սկլերոսի՝ Վասիլ կայսերէ ապստամբիլը, նոյնիսկ Հայերուն եւ Սարակինոսներուն օգնութեամբ, որուն դէմ ղրկուեցաւ Վարդ Փոկաս զօրավարը, որ վերջէն ինքն ալ ապստամբեցաւ: Դաւիթ Տայոց կիւրապաղատ, Վասիլի կողմը աշխատելուն համար, իշխանութիւնը ընդարձակեց եւ թագաւոր անուանուեցաւ: Բազմաթիւ հայագունդ բանակներ Եւրոպիոյ կողմը տարուեցան Բուլղարներուն դէմ պատերազմելու համար, բայց մէջքերնէն անոնց կողմը անցնողներ ալ եղան, ինչպէս Կոմսաձագ Դերջանցի եղբայրները, Սամուէլ եւ Մանուէլ, որոնց առաջինը թագաւոր ալ եղաւ ինչպէս յիշեցինք, (§783): Ատրպատականի կողմէն ալ Աբլհաճ Ռովվայ ոստիկանը նոր յարձակում բացաւ Սմբատի դէմ, որ հապիւ կրցաւ վտանգէն ապատիլ *ուղղարկեալ զհարկսն մեծամեծ ընծայիւք* (ԱՍՈ. 186): Աբլհաճ Ռովվայ ոստիկանը Վասպուրականի դէմ ալ յարձակեցաւ Հեր գաւառի ամիրայէն գրգռուած (ԱՍՈ. 187), բայց ոստիկանին յանկարծական մահուամբը վտանգը փարատեցաւ: Այս առիթէն օգտուեցաւ Գողթան ամիրայ Ապուտլուփը եւ նորէն գրաւեց իր գաւառն ու Դուինը, եւ Սմբատի հետ ալ հաշտութիւն կնքեց: Այդ ամէն պարագաներու մէջ Խաչիկ կաթողիկոսի դերն եղած է հաշտութեան միջնորդ ըլլալ, զի եւ Ապուտլուփի հետ դաշինքն ալ *միջնորդութեամբ տեսան Խաչկայ* կատարուած է (ԱՍՈ. 188): Իսկ Սմբատ թագաւոր, որ մեծամեծ գովութեամբ եւ ընտիր ուղղութեամբ իշխանութեան

սկսած էր, երթալով ճամբան փոխեց, որովհետեւ յաջողութիւններէն հպարտացած, *անօրինացաւ նա եւ բարձրացաւ սիրտ նորա* (ԱՍՈ. 245): Թագաւորութեան սկիւբը իր եղբայրներուն Գագիկի եւ Գուրգէնի իշխանութեան բաժիններ նշանակած էր, Տաշիր եւ Գուգարք գաւառներուն կողմերը. բայց ետքէն *վասն կարծեաց ինչ դրժանաց՝ Գագիկի հետ գժտեցաւ*, որ պարտաւորուեցաւ *հալածական* ըլլալ, այսինքն է գործէ քաշուիլ եւ առանձնանալ (ՎԱՐ. 90): Ասկէ վատ պատմիչը *երիս չարս դժուարինս առ ի ասել* կը վերագրէ Սմբատի (ԱՍՈ. 245), որոնց մէկն է Ապուտլուփի հետ հաստատած դաշինքին դրժելը, եւ անոր թշնամի Սալար ամիրային Հայ գունդեր օգնութեան դրկելը, մինչ Ապուտլուփ *ըստ հեթանոսական դենին* յարգած էր միշտ հաշտութեան դաշինքը, զոր Սմբատ *քրիստոսական օրինօք ոչ պահեաց*: Միւս չարը, *սարսափելի եւս*, իր քրոջ աղջիկը *խառնակութեամբ* առնելն է, զոր *անդէն եհար Աստուած զկինն եւ սատակեաց*, որուն ետեւէն Սմբատ ալ *բորբոքմամբ տապոյ բոցակէզ ցաւոց մեռաւ անդէն* (ԱՍՈ. 246): Այդ միջոցին, չենք գիտեր ինչպէս, թագաւորին համբարանոցին խոտի եւ որաներու դէպերը կրակի կը տրուին Անիի մօտ: Նոյն օր եկեղեցւոյ մէջ գտնուողներէն մէկ մը՝ յանկարծ բուրվառին մէջէն *զբով կրակին* վերցնելով, կը սկսի պոռալ՝ *երթամ այրել զհամբարանոցս թագաւորին*: Այսչափը բաւական կ'ըլլար որ Սմբատ առանց քննութեան կը հրամայէ մարդուն աշուրները փորել, եւ եղէգի ու ճիւղերու փաթթելով այրել. մինչ խեղճը պարպապէս *ցնորեալ ի խելաց մաղակայթ* մըն էր: Մարդուն մարմինը այրելէն ետքը բացօթեայ կը նետեն, զոր քաղաք եկած ատեննին՝ *անապատաւոր կրօնաւորաց ոմանց* տեսնելով խիղճ կ'ընեն, եւ կը թաղեն *ըստ քրիստոնէից օրին*: Բայց Սմբատ մարդ կը դրկէ, եւ նորէն գերեզմանէն հանել կու տայ: Երեկոյին նոյն կրօնաւորներ, քաղաքէն ելած ատեննին կը տեսնեն խեղճին դիակը *գէշ շանց եղեալ, եւ* ցաւելով կ'անհծեն Սմբատը, *այսպէս եւ նորա ոսկերանց ելանել ի գերեզմանէն*, եւ պատմիչը կը յարէ, *որ եւ կատարեցաւ իսկ* (ԱՍՈ. 245): Սմբատ մեռաւ 438ին (ԱՍՈ. 246) եւ ոչ 428ին, որ յայտնի սխալ է, վասն զի քիչ առաջ նոյն պատմիչը 425ին գրած էր Սմբատի թագաւորելը (ՎԱՐ. 90): Իսկ Հայոց թուականը պէտք է համեմատել 990ին սկիւբները, հայկական տարւոյն վերջերը, որ սկսած էր Մարտ 24ին, եւ այս՝ պատմութեան ալ յարմար կու գայ, վասն զի հարկաւ 989 աշունին էր հանդիպած որաներուն կրակի տրուիլը: Սմբատի յաջորդեց եղբայրը Գագիկ, հալածական կեանքէն դառնալով: Յանկարծ կին մը *դղրդէր զքաղաքն ամենայն* պատմելով, թէ երազ տեսած էր որ Սմբատ մեռած չէ, այլ *թմրական դեղօք դնի ի գերեզմանի*: Գագիկ ստիպուեցաւ եղբօրը գերեզմանը բանալ տալ եւ ամենայն *քաղաքին եւ զօրացն* ցուցնել, *եթէ ահա մեռեալ է*: Եւ այսպէս կատարուեցաւ կրօնաւորներու անէծքը. եւ որ աւելին է, գերեզմանը բացողը եղաւ նոյն մարդը, *որ զդի այրեցեալ մեռելոյն եհան* (ԱՍՈ. 247):

789. ԽԱՉԻԿԻ ՄԱՀԸ

Խաչիկի վերջին տարիներուն մասին պատէն պատմելու եղելութիւններ չկան: Իր վերջին օրերը Գագիկի օժումն ալ պէտք է նա կատարած ըլլայ, թէպէտ յայտնի յիշատակուած չենք գտներ: Բոլոր կեանքին մէջ նոյն գործունէութիւնն է զոր Խաչիկ կը շարունակէ անխոնջ կերպով, ալ գին ամէն տեսակ պէտքերը իրեն հոգածութեան առարկայ ընելով: Վերջապէս *լցեալ աւուրքք, կատարեալ ժամանակաւ*, եւ *ի բարւոք ծերութեան փոխի յաշխարհէս*, եւ մարմինը կը թաղուի Արգինայի կաթողիկէին հիւսիսակողմը (ԱՍՈ. 250): Անանիա Մոկացին ալ Արգինայի վանքին մէջ թաղուած էր (§ 767), եւ երկու տեղերը տարբեր չենք կարծեր, քանի որ Խաչիկի շինութեանց համար ըսուած է, թէ շինութիւնները եղած են *ի հանգստարանի տեսոն Անանիայի* (ԱՍՈ. 171): Խաչիկ ոչ միայն կարող, այլ եւ յաջող հայրապետ մը եղաւ, զի իր օրով երկիրը ներքին երկպառակութիւններէ ազատ եւ արտաքին յարձակումներէն խաղաղ ատեն անցուց, եկեղեցին ալ նիւթապէս ճոխացաւ եւ

բարոյապէս իր ինքնութեան մէջ պահուեցաւ ու պօրացաւ: Մահուան թուականը 992ին հաշուեցինք արդէն, 973էն սկսելով նորա կաթողիկոսութեան թուականը, որով կը լրանան իրեն տրուած 9 տարիները (§ 776):

790. ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՑԻ

Անանիայի եւ Խաչիկի արդիւնաւոր օրերուն մէջ շատ մը նշանաւոր վարդապետներ ծաղկեցան, եւ քանիներն ալ պատմական եղելութեանց կարգին յիշուեցան, սակայն աստէն կ'ուզենք գլխաւորներուն անունները համախմբել, ամփոփ տեղեկութիւն մը տուած ըլլալու համար: Մատենագրութեամբ ծանօթ եղողներէն սկսելով, առաջին պէտք է յիշել Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոսը, որուն մասին առիթ ունեցանք խօսելու (§759), իր վրայ դրուած մեղադրանքը բացատրելու համար: Ուստի այդ խնդիրը վանց ընելով պիտի յիշենք, թէ իրմէ մեկի հասած են պատարագի եւ ժամերգութեանց մեկնութիւնները: Առաջինին համար ըսուած է թէ *առաջին գծագրութիւնն եղել ձեռամբ Սահակայ որդւոյ տեառն Խոսրովու* (ԽՈՎ. 67), որ Անձեւացիին միջին վակաւն է, եւ որ իրեն մօտ մնացած է, երբ երէցն Յովհաննէս եւ կրտսերն Գրիգոր՝ մտած են Նարեկայ վանքը: Գրութեան թուական ցուցուած է 399, որ է 950 տարին, Անանիայի կաթողիկոսութեան միջոցին, երբ սա գրեթէ յուսաբեկ Սիւնիքը եւ Աղուանքը օրինաւորութեամբ հնազանդեցնելէ, գործին լուծումը երկնային նախախնամութենէն կը սպասէր (§754): Իսկ Սահակի վերագրուածը *գծագրութիւն* ըլլալով, եւ ոչ *գրութիւն*, կրնանք հօրը գրածին ընդօրինակութեանը վրայ մեկնել: Միւս գործը, որ է ժամերգութեան մեկնութիւնը, մեկի հասած է Մովսէս Երզնկացի վարդապետի կազմած հաւաքածոյով, որ Անձեւացիին մեկնութիւններուն կցած է՝ Օձնեցիին գրած եւ *պիւրաքանչիւր սրբոց խօսեցեալ քանա* (ԱՆՁ. Ե.): Այս երկրորդ գործին ժամանակը յայտնի չէ: Իսկ Խոսրովի մահը գրուած է 972ին (ՉԱՄ. Բ. 839), հարկաւ իր եպիսկոպոսական աթոռին վրայ, որով հետեւ իրեն դէմ որեւէ վճիռ մը արձակուած չէ:

791. ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Խոսրովէ ետքը յիշենք Անանիա Նարեկացին, Նարեկայ վանքը պայծառացնող եւ Նարեկայ դպրոցին հիմնադիր մեծ վարդապետը (§761): Ասողիկի գրածը, թէ *տորա եւ գիրս է ասացեալ ընդդէմ աղանդոյն Թոնդրակաց եւ այլոց հերձուածոց* (ԱՍՈ. 165), այնպէս իմն ըմբռնուած էր, թէ Անանիա ընդարձակ եղծ աղանդոց մը գրած ըլլայ, մինչ Անանիայի գրուածին հրատարակութեամբ յայտնի եղաւ, թէ միայն համառօտ գիր մըն է գրածը, ուր նախ Թոնդրակեցիները կ'անիծէ կերպկերպ դարձուածքներով, ու վերջէն դաւանական խոստովանութիւն մը կը յարէ: Անանիա այդ գիրը կը պատրաստէ, որով հետեւ ուզուած է *իմանալ զհաւաստիս հաւատոց՝* զոր ինքն ունի, եւ գիրը կ'ուղղէ մէկու մը՝ զոր առանց անունը տալու կը կոչէ, *իրաւդ անիրաւութեամբ, եւ ծանօթդ ոչ՝ ծանօթիս, սննդակիցդ օտարացեալ* (ԱՆՆ. 1), եւ ասոնք կը վերաբերին Անանիա կաթողիկոսի, որուն պահանջելովը գրած է (ՀԻՆ. 533): Յայտնի է այս գրուածէն, որ Անանիա Նարեկացին ալ, որ Խոսրով Անձեւացիին մտերիմն էր, իբր անոր կնոջ հօրեղբօրորդին եւ վաւակներուն ուսուցիչը, ամբաստանուած է իբր Անձեւացիին եւ Յակոբ Սիւնեցիին կողմնակից եւ համամիտ, եւ այս պատճառով կաթողիկոսը իրմէ յայտարարութիւն է ուզած կասկածը փարատելու համար: Անանիա Նարեկացի ուզուած գիրը տուած է յառաջացեալ տարիքին մէջ, այլ զգածեալ եւ զկծեալ սիրտով, մանաւանդ այն պատճառով, որ Անանիա կաթողիկոս պէտք էր վայն լաւ ճանչցած ըլլար իբր *սննդակից* եւ նախկին *ծանօթ*, զի Մովկացի էր, եւ կ'երեւի թէ աշակերտաց ալ եղած են միեւնոյն վանքի մէջ, Վարագ կամ Աղթամար: Միեւնոյն գրուածին ուսումնասիրութենէն կրնանք քաղել, թէ այդ կրօնական խնդիրին մէջ, որ Անանիայի ժամանակէն սկսած է յուզուիլ Սիւնեաց եւ Անձեւացեաց հետ, Թոնդրակեցւոց աղանդն ալ իր մասը

ունեցած է, իբրև նուիրապետական կարգերու թշնամի մը: Ասոր մէկ նշանն է Խոսրովի վերագրուած կարծիքը, թէ կաթողիկոսը *աւելի ոչինչ ունի*, եւ թէ *ոչ է պարտ կաթողիկոսի հլու լինել* (ԿԻՐ. 48): Անանիա գրած է *Հաւատարմատ* գիրք մըն ալ *Ընդդէմ երկաքնակացն*, Վոր անձամբ իբր ընծայ կամ պատարագ ներկայացուցած է առ *աստուածապատիւ եւ սուրբ հայրապետն Խաչիկ* (ՌԻՒ. 11): Այդ եղելութեան առթիւ կը նշանակուի, թէ *յաւուրս ամարայնոյ, յամսեանն տրէ, որ օր տասն եւ մին էր ամսոյն, յաւուր կիրակէի, յիններորդ ժամուն* Անանիա եւ Ուխտանէս ի միասին գտնուած են *յեպր գետոյն որ կոչի Ախուրեան* (ՌՒ. 12): Տարեթիւր չէ յիշուած, բայց տրէի 11ը Կիրակի հանդիպելու համար, ամիսը Հինգշաբթիով սկսած ըլլալու է, եւ այսպէս հանդիպած է 973 եւ 980 եւ 987 տարիներուն, յորս տրէի 11ը ինկած է Յուլիս 6 եւ 4 եւ 3 օրերուն: Արդ նկատելով որ Անանիա Նարեկացի արդէն յառաջացեալ տարիք տնայն Անանիա Մոկացիի օրով, յարմարագոյն կը սեպենք Խաչիկի ընտրութենէն անմիջապէս ետքը 973ին դնել Հաւատարմատի ներկայումը, եւ Յուլիս 6ին Ուխտանէսի հետ հանդիպումը, ճիշդ *յաւուրս ամարայնոյ*: Անանիայէ ուրիշ ստոյգ գրուած չունինք, թէպէտեւ աստեւանդ Անանիա վարդապետի անունով մակագրուած ձառեր կան, որոնք ճշդել եւ համանուն վարդապետներուն մէջէն որոշել մատենագէտներու կը պատկանի: Անանիայի կենսագրական թուականներն ալ անորոշ կը մնան, միայն անկասկած կ'երեւի Նարեկի վանքին մէջ մեռնիլը, որուն հետ կապուած է իր անունը, եւ ուր վաստակած է *փիլիսոփայ մեծ* պատուանունը (ԱՍՈ. 164): Նարեկայ առաջնորդութեան մէջ Անանիայի յաջորդած է Յովհաննէս, Գրիգոր Նարեկացիի մեծ եղբայրը, որ *Նարեկայ մեծափառ եւ բարձրապատիւ ուխտի վանական* կոչուած է (ՆԱՐ. 268), ինչպէս Անանիա ալ *վանական Նարեկի* կոչուած էր (ԱՍՈ. 164): Յովհաննէսէ մնացած յիշատակ կրնայ նկատուիլ Նարեկ գիրքը, վասնպիսի Գրիգոր ինքն կը վկայէ, թէ *գործակցութեամբ եղբօր իմոյ ընտրելոյ Յովհաննէս կոչեցելոյ* գրեցի, (ՆԱՐ. 268):

792. ԶԱՆԱԶԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Կամրջաձորոյ վանքին առաջնորդներն ալ յատուկ յիշատակութեան արժանի են, Յովհաննէս որ հիմնադիրը եղաւ (§760) եւ Պօղիկարպոս որ Վահանի գահընկեցութեան ժողովին գլխաւորներէն էր (§770), որոնց յաջորդեց Սամուէլ Կամրջաձորեցին, որուն Խաչիկի անունով գրած թուղթը արդէն վերլուծեցինք (§784): Ասոր կը վերագրուի տօնապատճառ գիրք մը Անանիա Արշարունեաց եպիսկոպոսի խնդրանքովը գրուած (ՀԻՆ. 790): Նորահաստատ վանքերը համրած ատեննիս, յիշեցինք Յովհաննէս Հոռոմոսցին (§760), Սիմն Խլաձորեցին, Պետրոս Խլաձորեցին, Վարդիկ Վանգեցին, Կարմիր Պաղնացին, Մովսէս Տարոնեցին, Սարգիս Հնձանցին (§ 761), Ստեփանոս Յախացբարեցին, Յովհաննէս Սանահնեցին, Սիմէոն Հաղբատացին (§762), որոնց հիմնարկութիւնները ոչ միայն առաքինական, այլեւ ուսումնական արդիւնքներ ունեցան: Ասոնցմէ վատ կը յիշուին եւս հետեւեալները. Յովհաննէս Խաչակիր վարդապետ, որ Վրացիներէն սպաննուելով թաղուած է Բասենի Ակսիգոմս գիւղը, որ Սուրբ-Յոհան անունը առած է, եւ մինչեւ այսօր ալ նոյն անունը կը պահէ, թէպէտ Սրբաօղան կը գրեն Թուրքերը: Յովսէփ Հնձանցի Գերմաքուր վարդապետ, Կարնոյ Կարմիր վանքին առաջնորդ: Կիրակոս Գծձակերպ Գիտնական վարդապետ, որ Նիգ գաւառի Թեպենեցին: Սարգիս Աղուան Վայելչաբան վարդապետ եւ Յովհաննէս ամուսնացեալ քահանան: Ասոնց ամենուն համար անխտիր վարդապետ անունը կը տրուի, եւ կը գովուին իբր *մեծ գիտութեամբ, առատ գիտութեամբ* հռչակուած անձեր (ԱՍՈ. 172): Այս կարգին պէտք է յիշուի եւ Ղեւոնդ վարդապետը, Լեւոն փիլիսոփայ կոչուած, որուն անունը տուինք իբրև Զմշկիկի մօտ դեսպան դրկուած (§ 778): Մեսրոպ Վայոցձորեցի կամ Հողոցմեցի երէցն ալ, որ Ներսէսի պատմութիւնը գրեց կամ առաջուց գտնուած գիրքէ մը ծաղկաքաղեց, այդ միջոցին ծաղկող ուսումնականներէն է, որ ի գրութեան Հայոց 416, այսինքն է 967 թուական

դնելով կը յիշէ Վահան կաթողիկոսը (ՍԱՓ. Զ. 138), եւ մենք ալ 968 նշանակած ըլլալով (§ 771) նոյն թուականէն հեռացած չենք ըլլար, վասնզի մինչեւ 968 Մարտի 30 կ'երկարի Հայոց 416 տարին: Առ այժմ այսչափը բաւական կը սեպենք Խաչիկի միջոցին համար, ասոնցմէ ետքը եղողներն ալ յաջորդին միջոցին կը թողունք: Բայց միջոցը չփակած, քանի մը կէտեր ալ կ'ուզենք պատմել կամ լուսաբանել:

793. ԱՊԱՐԱՆԻՑ ԽԱԶՐ

Հռչակաւոր է նաեւ Դաւիթ Մոկաց եպիսկոպոսի անունը, որ նոյնինքն Մոկացի Անանիա կաթողիկոսէ եպիսկոպոսութեան բարձրացած, եւ Ապարանք ըսուած տեղը վանք մը շինած, եւ սրբակրօն եւ առաքինի գործերով հռչակ հանած էր, եւ մեռնելէն ետքը հրաշագործ սուրբի համբաւ ստացաւ, եւ իր գերեզմանն ալ ուխտատեղի դարձաւ Մոկաց եւ Կորդուաց բարեպաշտներուն: Դաւիթի եղբօրորդին, զոր անհաւանական չէ Ջափրանիկ Մոկաց իշխանին հետ նոյնացնել (ԱՍՈ. 198), Կոստանդնուպոլիս երթալով յունական վիճակութեան մտաւ, եւ նշանաւոր եղաւ, Մանգլաւտ զօրավար անունով: Իսկ Դաւիթի յաջորդեց եղբօր թոռը, եւ Մանգլաւտի քեռորդին, Ստեփանոս Մոկաց եպիսկոպոս: Մանգլաւտ իրեն հետ ունէր հօրեղբօր գերեզմանին հողէն, եւ անոր զօրութեամբ եղած բժշկութիւնները մինչեւ Վասիլ եւ Կոստանդին կայսրներուն ականջը հասաւ, հետաքրքրուեցան, տեղեկութիւններ քաղեցին, եւ ուզեցին յատուկ պատիւներ ընել հրաշագործ գերեզմանին, եւ ընծայ մը Ապարանից վանքին: Մանգլաւտ իշխան Ստեփանոս եպիսկոպոսի կամքը հարցնելով, առաջարկեց Խաչափայտի մաս մը ունենալ, եւ անմիջապէս կայսրները *պատրաստեցին ոսկեկուռ ձուլածոյ քառատեսակ յօրինմամբ զձեւ տեսակի աստուածեանն խաչի* (ՆԱՐ. 379), եւ անոր մէջ վետեղել տուին Խաչափայտէն զատ, փուշպսակի, սպունգի, բելեոի, դենջակի եւ խանձարուրի մասունքներ, եւ նոյն Մանգլաւտին ձեռքով Ապարանքի վանքը դրկեցին, ուր մեծահանդէս տօնախմբութիւն կատարուեցաւ Ստեփանոս եպիսկոպոսի նախագահութեամբ, եւ Արծրունի թագաւորներուն՝ Աշոտի եւ Գուրգէնի եւ Սենեքերիմի ներկայութեամբ, որոնցմէ վերջինին սահմաններուն մէջ կը գտնուէր վանքը (ՆԱՐ. 387): Ստեփանոս այդ առթիւ եկեղեցին ալ նորոգեց եւ վարդարեց, զոր չափազանց բացատրութիւններով կը նկարագրէ Նարեկացին, եւ ուր շատ սուրբերու մասունքներ ալ հաւաքեց (ՆԱՐ. 386), եւ այնուհետեւ Ապարանից վանքը նշանաւոր ուխտատեղի մը դարձաւ, եւ մանաւանդ հռչակուեցաւ Նարեկացիին գրած Ապարանից պատմութիւնովը (ՆԱՐ. 372-390), եւ այդ առթիւ պատրաստած խաչին ներբողեանովը (ՆԱՐ. 390-406), որուն իբր յարակից գրած է Աստուածածնի ներբողն ալ (ՆԱՐ. 407-421), զորս կը նուիրէ Ստեփանոսի՝ *լերինդ Մոկաց հլօր դիտապետի* (ՆԱՐ. 422): Ապարանից վանքը այժմ լքեալ վանքերէն մէկն է Մոկս գաւառի Մամրտանց գաւառակին մէջ, Ապարանք գիւղին մօտ: Անցողակի յիշենք այստեղ Ռուսինոս Մոկացի ձգնաւորին անունը, զոր Յայսմաւուրքը գովութեամբ, բայց առանց թուականի, կը յիշատակէ (ՅԱՍ. Ա. 149): Փասայ վանք ըսուածն ալ անծանօթ է, սակայն անյարմար չենք սեպեր Ռուսինոսի անունը կցել Մոկաց գաւառի վանական պայծառութեան ժամանակին հետ, զի նորա սրբակրօն եւ ձգնաւորական կեանքէն զատ ուրիշ պարագայ մը յիշուած չէ:

794. ՄԱՏԻՆ ԱՌԱՔԵԱԼ

Ժամանակակից կը նկատուի Մատին Առաքելոյ վանքին հիմնարկութիւնն ալ, Սասուն գաւառի Գոմեր գիւղին մէջ, որ մինչեւ այսօր ալ շէն կը մնայ, թէպէտ Սասունի վերջին արկածներուն ենթարկուած: Որչափ ալ հիմնարկութիւնը անհաւատալի եւ առասպելախառն պարագաներով պատմուած է, սակայն կ'ուզենք յիշել վանքին՝ նշանաւոր եղած ըլլալուն համար: Գոմերի քահանան, գիւղին տանուտէրը կ'անիծէ, եւ չարձակած կը մեռնի: Մէկու մը անիծածը եւ

բանադրածը ուրիշ մը արձակել չկրնալուն կանոնով, տանուտէրը մինչեւ Հռոմ կը դիմէ, Պետրոս առաքեալէ արձակուելու համար: Հռոմի հայրապետը իրեն եկեղեցականներուն ժողովով կ'որոշէ ուխտաւոր Հայը երկաթէ շղթաներով՝ վիպէն եւ ոտքերէն եւ ձեռքերէն կապել, եւ Ս. Պետրոսի գերեզմանին առջեւ թողուլ, որ եթէ հրաշքով քակուի, իմանան թէ արձակուած է: Իրաւ ալ կապուած Հայը գիշերով երազ կը տեսնէ, որ Պետրոս եւ Պողոս առաքեալներ՝ անիծող քահանային կ'աղաչեն որ իրեն ներում շնորհէ, քահանան հաճութիւն չի տար, մինչեւ որ Քրիստոս կ'երեւի եւ կը հրամայէ արձակել, եւ այդ վայրկեանին շղթաները կը քակուին: Ասով Հռոմի հայրապետն ու ժողովականները կը համոզուին թէ Հայը արձակուած է, եւ Վինքն գերեզմանին պահապան կը նշանակեն: Եօթը տարի սպասաւորելէն ետքը, այդ արձակեալ Հայը՝ Ս. Պետրոսի մարմինէն ակուաներովը ձկոյթ մատը կը փրցնէ. ասոր վրայ երկնային նշաններ կ'ըլլան, եւ հայրապետն ու Ս. Պետրոսի տաճարին եկեղեցականները, փրցուած ձկոյթը Հայուն կը թողուն, եւ նա կ'առնէ կը բերէ, եւ իր հայրենական գիւղին մէջ Մատին Առաքելոյ, այսինքն Ս. Պետրոսի ձկոյթին վանքը կը շինէ: Յայսմաւորքը, որ այս պատմութիւնը յառաջ կը բերէ, Մատին Առաքելոյ վանքին տեղ կը ցուցնէ Կոկոտ գաւառի Բլծայր գիւղը (ՅԱՅ. 583). բայց պատմութեան պէս անուններն ալ շինծու կ'երեւին, որչափ ալ պատմութեան առաջին թարգմանիչ կը ցուցուի փիլիսոփայ Ղեւոնդ վարդապետը (ՄՄԲ. 23), զոր յիշեցինք (§ 778): Իսկ Մատին Առաքելոյ վանքը մինչեւ այսօր կայ ու կը մնայ Սասունի Գոմեր կամ Գոմք գիւղը, եւ այդ պատմութիւնն ալ կը պատմուի, զոր մենք յառաջ բերել ուզեցինք, ոչ իբր ստոյգ պատմութիւն, այլ ցուցնելու համար, թէ մինչեւ ուր կը ձգտին երեւակայական թռիչները:

795. ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՀԼԱԻՈՒՆԻՔ

Նշանաւոր վանք մըն ալ որուն շինութիւնը այդ միջոցին եղած է, Մարմաշէնն է, *մեծանուն, վայեշաշէն, պարմանակերտ եւ հոյակապ* շինուած մը (ՍԱՄ. 103), զոր *Մարմարաշէն* անունով կը յիշեն Ասողիկ (ԱՍՈ. 262) եւ Կիրակոս (ԿԻՐ. 50), եւ չենք իմանար թէ ինչու Ալիշան կ'ուպէ *Մարիամաշէն* իմանալ, տաճարին *կարմրագոյն վիմօք*, եւ ոչ սպիտակ մարմարէ շինուած ըլլալուն դիտելով (ՇԱԿ. 147), մինչ Հայուն ըմբռնմամբ ամէն ընտիր քար մարմարիոն կ'ընդունուի: Բայց այդ առթի մէջ աւելի նկատելու կէտն է, թէ Մարմաշէնի հիմնարկութիւնը կը պատկանի *իշխանաց իշխանին Վահրամայ, որդւոյ Գրիգորի Պահլաւունոյ* (ԱՍՈ. 262), իսկ Պահլաւունի տունը, որ առաջին անգամ կը յիշուի այդ առթիւ, մեծ հռչակ ունեցաւ ապագային, Գրիգոր Մագիստրոսի անձնաւորութեամբ եւ անոր ցեղէն ծաղկած հայրապետներով: Բայց ասկէ աւելի հետաքրքրական է Պահլաւունիներու ինքպինքնին *շառաւիղ_մերոյն Լուսաւորչի* (ՄԱԳ. 40), կամ *ի նախնական հօրէ սկսեալ՝ ի Պարթեւէն լուսաւորեալ* ցեղէն կարծելնին (ՉԱՓ. 540): Սակայն նոյն ինքն Շնորհալին ալ, ազգատոհմին մեծ մատենագիրը, որ կը պնդէ՝ թէ *բնութիւն ազգին պահեալ, որ Պահլաւիկըն կոչեցեալ*, միւս կողմէն կը խոստովանի, թէ *եւ թաքուն իմն ամփոփեալ, յոամիկ ազանց միջի ծածկեալ, միայն ինքեանց ներհուն եղեալ, որ յայնմ ազգէ գալով սերեալ, որդի զհայր փոխանակեալ, մինչեւ առ մեղքս հասուցեալ* (ՉԱՓ. 540): Բայց եթէ իրենք ալ բան մը գիտցած ըլլային, հարկաւ չէին ծածկեր եւ նոյնինքն Շնորհալին, եւ իրմէ առաջ Մագիստրոսը, կատարեալ ազգաբանութիւն մը աւանդած կ'ըլլային: Լուսաւորչի տոհմին շառաւիղ ըսուելու համար պէտք էր ուղղակի անոր սերունդն ըլլալ, եւ որովհետեւ Լուսաւորչի ցեղին արու գիծը մինչեւ Սահակ Պարթեւ հասնելով սպառեցաւ, եւ Սահակ աղջիկ մը միայն ունեցաւ (§ 181), ուստի պահ մը կարծեցաւ, թէ Պահլաւունի կոչուածները՝ *ի պարմէ դստեր սրբոյն Սահակայ Պարթեւի* եղած ըլլան (ՉԱՄ. Բ. 851), եւ այնպէս ալ ընդունուեցաւ ժամանակ մը. սակայն հետզհետէ հետապօտութիւնները ընդարձակուելով ցուցուցին, թէ անհնար է այդպէս մեկնել: Սահակի աղջիկը

Համապատասխան Մամիկոնեանի հետ ամուսնացած էր, եւ անկէ ծնած երեք պաւակներէն Վարդան եւ Համապատասխան ուղիղ սերունդ չթողուցին, եւ միայն Հմայեակի պաւակներն են, որք ազատահմը շարունակեցին. սակայն երբեք իրենց Մամիկոնեան ազգաբանութիւնը չխանգարեցին, եւ մինչեւ այդ ժամանակները՝ որ Պահլաւունի ցեղ մը մէջտեղ կ'ելլէ, Մամիկոնեաներ մնացած էին, ինչպէս Մուշեղ եւ որդին Թոռնիկ, եւ անկէ ետքն ալ շարունակեցին, որով անհնար կ'ըլլայ Մամիկոնեանները՝ Պահլաւունի եղած ըսել, կամ Սահակի աղջկան սերունդ կարծել Պահլաւունիները:

796. ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ ՍԵՐՈՒՆԴ

Երբոր նպս կողմէ բոլորովին կը փակուի Պահլաւունիներու լուսաւորչապարդ ըլլալը, պէտք է ուրիշ հիմ մը գտնել: Այդ մասին մեր կարծիքն եղած է անոնց սերունդը կապել Կամսարականներուն հետ (05. ԼՈՒ. Զ. 93), եւ ուրախ ենք տեսնելով, որ Կոստանեանց ալ, Մագիստրոսի ներհուն ուսումնասիրողը, այդ եզրակացութեան կը համաձայնի (ՄԱԳ. ԺԴ): Պահլաւունիք Հայոց հին նախարարութիւններուն կարգին երբեք յիշուած չեն, այլ կը ճանչցուին իբր Պարթեւներուն բնաշխարհը եղող Բահլ գաւառի (ԽՈՐ. 164) տիրապետողներ, որոնք յետոյ երեք ճիւղի բաժնուեցան, Կարէնի Պահլաւ, Սուրէնի Պահլաւ, եւ Ասպահապետի Պահլաւ՝ անուններով (ԽՈՐ. 103): Առջի երկու ճիւղերէն մէկ մէկ անձ Հայաստան փոխադրուած են պանպան առիթներով: Սուրէնեան Պահլաւներէն է Անակ (ԽՈՐ. 154), որ Խոսրովը դաւաճանելու կու գայ, եւ որուն պաւակն է Գրիգոր Լուսաւորիչ: Այս ցեղը աւելի քան նախարարական, քահանայապետական տուն ճանչցուեցաւ, եւ մինչեւ Սահակ Պարթեւ շարունակեց, եւ անով սպառեցաւ, ինչպէս յիշեցինք (§796): Կարէնեան Պահլաւներուն ցեղը Արտաշիր Սասանեանէ կոտորուած ատեն, Պերովամատ տղան Քուշանաց երկիրը ապաստանեցաւ (ԽՈՐ. 153): Ասոր որդին Կամսար Հայաստան փախաւ եւ քրիստոնէութիւն ընդունեցաւ. բայց վաղամեծիկ ըլլալուն, անոր որդին Արշաւիր նախարարական տան մը գլուխ ճանչցուեցաւ, եւ Երասխաձորը իբր բնակավայր ընդունեցաւ, եւ նախարարութիւնն ալ ու գաւառն ալ Արշաւիրի անունէն Արշարունիք կոչուեցան (ԽՈՐ. 177), իբր Արշարունիք, բայց նոյն ատեն Արշաւիրի հրենական անունէն առնելով Կամսարական կոչումն ալ ստացան (ԽՈՐ. 173): Անկէ ետքը պատմութեան մէջ շարունակած է Կամսարականներու կամ Արշարունիներու յիշատակութիւնը, եւ նշանաւորագոյններէն մէկն է. *իշխանն Արշարունեաց Արշաւիր Կամսարականն որ էր եւ փեսայ գորավարին Հայոց սրբոյն Վարդանայ տեառնն Մամիկոնէից, ունելով զդուստր նորա ի կնութեան* (ՓԱՐ. 65): Այս կերպով Արշաւիրի կինը կ'ըլլայ Ս. Սահակի թոռնորդին, եւ Կարէնեան Պահլաւները խառնուած կ'ըլլան Լուսաւորչի սերունդին, անոր իգական ճիւղին մնացորդներէն մէկուն հետ զուգակցելով: Ահա Կամսարականներուն՝ Լուսաւորչի սերունդ կարծուելուն փաստը: Կամսարականներու նշանաւորներէն մին ալ եղաւ Ներսէհ կիւրապապատ, եօթներորդ դարուն վերջերը (§ 512), ուսկից ետքը հետզհետէ կը նուազի Արշարունի կամ Կամսարական ցեղին դիրքը, մինչեւ որ Աշոտ Բագրատունի, Մսակեր մականուանեալ, որ իններորդ դարուն սկիզբները սպարապետ էր (§ 634), *գանձագին արար զգաւառն Արշարունեաց յազգէն Կամսարականաց* (ԱՍՈ. 108), եւ անկէ ետքը նոյն նախարարութեան անունն ալ կարծես թէ դադրեցաւ: Եթէ նախարարական տունը իր կարեւորութիւնը կորսնցուցած չըլլար, իր երկիրը դրամով ծախելու չէր պիտաներ, բայց ասով ցեղը ջնջնուած չէր, որովհետեւ վաճառողներ եւ գինը գանձողներ կային մէջտեղ: Կամսարական-Արշարունիներ երբ իրենց բնիկ գաւառը, նախկին Երասխաձորը կը թողուն, կ'անցնին հաստատուիլ Արարատայ Վարաժնունիք համանուն գաւառին հետ, եւ որուն գլխաւոր քաղաքն է Բջնի, եւ ահա

այստեղէն է որ երեւան կու գան Պահլաւունիները, իբրեւ գաւառին տէր. ինչ որ ակներեւ կը ցուցնէ հին Կամսարական-Արշարունիներուն՝ եւ նոր կամ Երկրորդ Պահլաւունիներուն նոյնութիւնը:

797. ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԵԱՅ ՆԱԽՆԻՔԸ

Ժամանակագրական հաշիւն ալ կու գայ հաստատել այդ եւրակացութիւնը: Հայոց 435=986ին է որ Վահրամ Պահլաւունի Մարմաշէնը կը հիմնարկէ, երբ արդէն սպարապետ էր, եւ հնար չէ 40 տարեկանէ պակաս ենթադրել Վինքն այդ թուականին: Արդ Վահրամին հայրն է Գրիգոր Պահլաւունի, մեծ հայրն է Ապուլամիր, եւ մեծ պապն է Արտակ, որոնց իւրաքանչիւրին 20-25ական տարի սերնդեան միջոց նշանակելով՝ դարի մը միջոց կ'ունենանք դէպ ետեւ, իբր Պահլաւունեաց նախահօր թուական, մինչ շուրջ 820ին էր որ Երասխաձորէ այս կողմ անցեր էին հին Կամսարական-Արշակունիները, եւ Կամսարական մը եղած կ'ըլլայ նոյնինքն Արտակ՝ գաւառին նոր տանուտէրը, եւ Պահլաւունեաց նախահայրը: Ինչ որ մենք բաղդատական պատճառաբանութիւններով կը բաղենք, յայտնի կերպով կը հաստատէ նոյն իննք Պահլաւունին Մագիստրոս, երբ *Կամսարականն Արտակայ* կոչմամբ կը յատկանշէ իւր նախահայրը (ՄԱԳ. 40), եւ Կամսարական մը եղած կ'ընդունի Պահլաւունիներուն առաջինը: Երկու ցեղերուն նոյնութեան վկայ մըն ալ Անաստաս վարդապետն է, որ *գնացեալ յԵրուսաղէմ եւ ականատես եղեալ*, տեղեկագիր մը գրած է *վասն վանօրէից Հայոց որ յԵրուսաղէմ* (ԱՆԱ. 13), *ի խնդրոյ իշխանին Համապասպայ Կամսարականի Պահլաւունոյ* (ԱՆԱ. 11): Անաստասը յարմար է նոյնացնել՝ Կիրակոսի յիշած *ընտրեալ* վարդապետներէն համանուն Անաստասի հետ(ԿԻՐ. 40), որ ժամանակակից կը ցուցուի Ստեփանոս Սիւնեցիին, որ ապրեցաւ ութերորդ դարուն առաջին կէսին մէջ, Կամսարականներուն իրենց գաւառը Բագրատունիներուն վաճառելէն առաջ: Ասկէ կրնանք հետեւցնել, թէ Կամսարականներ Վարաժնունեաց գաւառը չանցած, եւ Արտակէն ալ առաջ Պահլաւունի կոչումը իրենց սեփականել սկսած էին: Համապասպը, որ Անաստասէ կը յիշուի, Երասխաձորի մէջ բնակող Կամսարականներուն՝ եթէ վերջինը չէ, վերջիններէն մէկը եղած կ'ըլլայ: Ամէն առթի մէջ Պահլաւունիներուն Կամսարական սերունդ եղած ըլլալը անկասկած կը դառնայ, եւ երբեմն պայծառ ու նշանաւոր եղած ալգատոհմը, *թէեւ թաքուն իմն ամփոփեալ, յռամիկ ապանց միջի ծածկեալ* (ՉԱՓ. 540), կրկին հրապարակի վրայ կը սկսի փայլիլ, տասներորդ դարուն կէսէն ետքը: Արտակ եւ Ապուլամիր լոկ անուններ են մեզի համար, որոնց վրայ Մագիստրոս ալ բան մը չի պատմեր, թէպէտեւ գովութեամբ եւ օրհնութեամբ կը յիշէ անոնց անունները: Իսկ առաջին անգամ արդիւնքներով պայծառանալ սկսող Պահլաւունին՝ Գրիգոր Համպէն է, աստուածապաշտ, առաքինի, ողորմած, եկեղեցաշէն եւ վանաշէն անձ մը, որ քառասնամեայ կը վախճանի այրի թողլով երեսնամեայ Շուշիկ կամ Շուշանը, եւ որբ վաւակներ, Վասակ, Վահրամ, Տիգրան եւ Գրիգոր, եւ Սեդա աղջիկ մը: Իսկ Ապլղարիպ անունով յիշուած որդին պէտք է Տիգրանի հետ նոյնացնել (ՄԱԳ. ԺԳ.), որովհետեւ չորսէ աւելի եղբայրներ չեն յիշուիր (ՇԱԿ. 148): Իսկ Գրիգորի վրայ՝ իր հօրը միեւնոյն Գրիգոր Համպէ անուններուն կրկնուիլը, կասկած կը վարթուցանէ թէ հօրը մահուընէ ետքը ծնած տղայ մը պիտի ըլլայ: Վերջինները՝ Գրիգոր եւ Սեդա վաղամեռիկ ալ եղած պիտի ըլլան, որովհետեւ միայն առաջին երեքը կը յիշատակուին պատմութեանց մէջ: Սակայն Պահլաւունիներուն գործերը պատմութեանս կարգին կը թողունք պատշաճ պարագաներուն յիշատակել:

Տ. ՍԱՐԳԻՍ Ա. ՍԵՒԱՆՑԻ

798. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Անեցին կը գրէ. թէ *վկնի տեառն Խաչկայ անառաջնորդ եկաց երկիրս Հայոց ամս երկուս* (ՍԱՄ. 103): Ուրիշ ցուցակ մըն ալ կը գրէ, *յետ սորա առանց վերադիտողի մնացեալ աշխարհս Հայոց* (ՍԱՄ. 272), սակայն պարզ թիւրիմացութեան պէտք է վերագրել այդ դիտողութիւնները. եւ

թերեւս անոր առիթ տուած է Ասողիկի օրինակը, որ 439=990ին կը դնէ Խաչիկի մահը, եւ 441=992ին Սարգիսի ընտրութիւնը (ԱՍՈ. 250), որ երկու տարուոյ պարապ մը կը թողու: Սակայն եթէ իրօք այդչափ ատեն առանց կաթողիկոսի մնացած ըլլար աթոռը, հնար չէր որ Ասողիկ պայն յայտնապէս չյիշէր, եւ պատճառն ալ չբացատրէր եւ տեղակալութիւն վարողին անունը չտար, քանի որ իր աչքին ներքեւ, հաւանաբար իր իսկ պաշտօնական մասնակցութեամբ, կատարուած գործողութիւն մըն էր: Երկու տարի շարունակ աթոռին պարապ եւ անտէրունջ մնալը անօրինակ կերպով երկարեալ տեւողութիւն է, որուն նմանը միայն Մովսէս Եղիվարդեցիի մահուընէ ետքը տեսնուած է, եւ պատմութիւնն ալ Վրթանէս տեղապահին անունը պահած է (§399), ուստի հնար չէր, որ այսպիսի տարօրինակ դիպուած անյիշատակ անցնէր Ասողիկի գրիչին տակէն: Այդ տեսութեամբ վստահօրէն պարզ թիւրիմացութեան կը վերագրենք Անեցիի ծանօթութիւնը: Պատճառ մըն ալ չկար, որ ընտրութիւնը յապաղելու ստիպէր, ոչ ներքին գժտութիւն եւ ոչ արտաքին բռնութիւն տեղի չունէին, եւ Գագիկ Ա. թագաւոր խաղաղութեամբ եւ ձեռնահասութեամբ իր գործին գլուխը կը գտնուէր: Կաթողիկոսական ընտրութիւնը նրէն ժողովական ձեւով կատարուեցաւ, եւ եպիսկոպոսներ՝ որ յաշխարհէս Հայոց եւ որ ի Յունաց կողմանէ համերաշխաբար ժողով արարեալ, արժանաւորի մասին համաձայնեցան: Պատմագիրը հարկ սեպած է շեշտել, թէ ընտրութիւնը կատարուեցաւ առանց կաշառոյ եւ այլ երկրաւոր շողոքորթութեանց, եւ թէ Սարգիս ոչ ինքն զկնի պատուոյն, այլ պատիւն զկնի ինքեան ընթացաւ (ԱՍՈ. 251): Չենք կարծեր թէ Ասողիկ ուրիշ ընտրութեանց մէջ ասպիսի բաներ եղած ըլլալուն կ'ակնարկէ, եւ ոչ ալ Սարգիսի վրայ զրոյցներ եղած ըլլալուն, անոնք հերքել կ'ուզէ: Իսկ Ուռհայեցիին ըսելը թէ, *տէր Խաչիկ ձեռնադրեաց յաթոռ իւր զտէր Սարգիս* (ՈՒՌ. 49), եթէ բառացի չի կրնար առնուիլ, որովհետեւ ընտրողական ժողովը *զկնի տեառն Խաչկայ* գումարուեցաւ (ԱՍՈ. 251), գոնէ կը զօրէ երկամեայ աթոռի պարապութիւնը հերքելու: Ժողովին նախագահ յիշուած է Սահակ եպիսկոպոս Արշարունեաց, եւ արդէն Վահան Սիւնիի ժամանակէն Արշարունեաց աթոռը գործունէութեան եւ պատուոյ յառաջնութիւն մը կը վայելէր, ինչ որ ասկէ առաջ տեսնուած էր Տարոնոյ եպիսկոպոսներուն վրայ (§360): Ընտրեալն է Սարգիս՝ Սեւանի առաջնորդը, Գագիկի սիրելի եւ անկէ պաշտպանուած մէկ մը, այնպէս որ թագաւորի հրամանով գումարուած ժողովը, թագաւորին փափաքին ալ հետեւած կը տեսնուի: Իսկ ընտրութեան օր նշանակուած է, *զկնի պատկին յաւուր երեքշաբաթուոջ* (ԱՍՈ. 251), զոր ուրիշ օրինակ *յերկուշաբթի աւուր* գրած է (ՉԱՄ. Բ. 877): Ընտրութեան տարին, 441=992ին, Ջատիկը Մարտ 27ին իյնալով, Երեքշաբթին կ'ըլլայ Մարտ 29, իսկ Հայոց տոմարով նաւասարդի 7, որով ամանորի հանդիսաւորութիւնները զուգընթաց եղած են պատկական տօնախմբութեանց: Հարկաւ այդ Երեքշաբթին կաթողիկոսական օծման հանդիսաւոր օրը պիտի իմանանք, հետեւելով *նստուցանեն յաթոռ կաթողիկոսութեան մեծաշուք պատուով* բացատրութեան (ԱՍՈ. 251): Այս տեղեկութիւնը տուող Ասողիկն ալ, ընտրողական ժողովին մէջ գտնուած կը կարծենք, նկատելով իր դիրքը, եւ ընտրելոյն հետ սերտ մտերմութիւնը:

799. ՆԱԽԸՆԹԱՑ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

Սարգիս կաթողիկոսի ծննդավայրն ու նախընթացները յիշուած չեն, եւ Սեւանցի մակդիրը իր աշակերտութեան վանքէն է առնուած, վասն զի *ի տղայական տիս ընծայեալ Աստուծոյ*, կրթուած է նոյն վանքին մէջ, որոյ առաջնորդն իր *հօրեղբայրն* է եղած, *առաքինաջան եւ ժիր մշակ Զրիստոսի* կոչուած անձ մը, բայց անունը անյայտ (ԱՍՈ. 250): Մեծամեծ գովեստներով կը բարձրացնէ Ասողիկ Սարգիսի առաքինական եւ ճգնաւորական կեանքը, ոյժ տալով աւել աղօթասաց եւ սաղմոսանուագ պաշտամանց, առանց յիշելու ուսումնական արժանիքը: Սարգիս իր վրայ հրաւիրած է Գագիկի մտադրութիւնը, երբ սա տակաւին *յաւուրս մանկութեան իւրոյ* էր, որ է ըսել

արքայապուն իշխանի դիրքի մէջ էր, եւ այն ատենէն Սարգիսին յանձնած էր Շողագայ վանքը, Գեղարքունի գաւառին մէջ: Երբ թագաւորական աթոռ բարձրացաւ, վայն Սեւան դարձուց, *զհայրութեան եւ զառաջնորդութեան պատիւն* տալով անոր, ուր *բարւոք վերակացութեան հաճոյանար* Սարգիս *Աստուծոյ եւ մարդկան* (ԱՍՈ. 251), եւ յատկապէս թագաւորին, որ Խաչիկէ ետքը կը յաջողցնէ անոր կաթողիկոսութիւնն ալ: Սարգիս երարատեւ պաշտօնավարութիւն ունեցած է, որ 23 եւ 24 տարիներ գրուած է վանապան ցուցակագիրներէ եւ պատմագիրներէ: Առաջինները Գ. եւ Դ. թուատառերու շփոթութեան հետեւանք են յայտնապէս, իսկ 24 եւ 27 տարիներու տարբերութիւնը կրնար բացատրուիլ, գործէ քաշուելէն եւ հրաժարելէն ետքը անցուցած երեք տարիներու հաշիւով, որով 24 տարի կաթողիկոսութիւն վարած, եւ 27 տարի կաթողիկոս ապրած կրնար ըսուիլ: Սակայն երկու մեծ վկայութիւններ, Լաստիվերտցի եւ Օրբելեան, 27 տարի կաթողիկոսութիւն վարած կը ցուցնեն: Լաստիվերտցի յայտնապէս *ի չորեքհարիւր վաթսուն եւ ութ թուականին* կը դնէ Սարգիսի քաշուիլը, որ է 1019, եւ ընտրութենէն 27 տարիները կը ճշմարտուին: Գրչութեան սխալ ենթադրել ալ հաւանական չէ, որովհետեւ անկէ առաջ *չորեքհարիւր վաթսուն եւ եօթն*, եւ անկէ ետքը *չորեքհարիւր եօթանասուն* թուականները կը յիշուին (ԼԱՍ. 15): Օրբելեան ալ 27 տարի կը տայ կաթողիկոսութեանը (ՕՐԲ. Բ. 261), իսկ Միխայէլի *ամ ամի* ըսելը (ՔԱՀ. 38), պարզապէս իբր գրչագրութեան սխալանք պէտք է սեպել: Հետեւաբար 992ին սկսած հայրապետական պաշտօնը, 1019ին փակուած պիտի ընդունինք կամաւոր հրաժարումով, ինչպէս պիտի տեսնենք իր կարգին: Ըսինք արդէն թէ Ասողիկ, Սարգիսի մեծ գովաբանը, մինակ առաքինութեան մասին կը խօսի. իսկ ուսումնասիրութեան մասին յիշատակութիւն չ'ըներ, սակայն լուրթիւնը այդ պարագան չի մերժեր: Սեւան ժամանակին ուսումնական կեդրոններէն մէկն էր, եւ հնար չէր որ Սեւանի առաջնորդը ուսումնական արժանիքէ վուրկ ըլլար: Ուռհայեցին շատ մը նշանաւոր վարդապետներու անունները տուած ատեն, որք *երեւեցան յաշխարհս Հայոց յայսմ ժամանակիս*, յանուանէ կը յիշատակէ *Սարգիս Սեւանցի* մըն ալ (ՈՒՌ. 215), զոր ի դէպ է Սարգիս կաթողիկոսի վրայ իմանալ, թէպէտեւ ուրիշ Սարգիս Սեւանցի մըն ալ ունինք Մագիստրոսէ յիշուած (ՄԱԳ. 66): Սարգիսի ուսումնական արժանիքին փաստ պէտք է սեպել Ստեփանոս Ասողիկի պատմութիւնն ալ, զոր սա գրած է *տեստն Սարգսի, տիեզերափայլ եւ մեծաշնորհ հովուապետի զհրամանն ընկալեալ* (ԱՍՈ. 276), եւ այսչափ ալ կը բաւէ հաւաստել թէ ուսմանց հետեւող եւ ուսմունքները քաջալերող մը եղած է Սեւանի աշակերտ եւ Սեւանի առաջնորդ Սարգիսը:

800. ՀԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐՆԵՐ

Սարգիսի ժամանակը Հայաստանի լարաբաժին թագաւորութեանց գագաթնակէտը կրնայ սեպուիլ, այնչափ բազմաթիւ եղած էին ինքնուրույն աւատական իշխանութիւնները, որոնք մէկ մէկ գաւառներ սեփականելով ինքնուրոյն կը կառավարէին, եւ ամէնքն ալ թագաւոր անունը կը գործածէին: Ասոնք երեք ազգատոհմերու վրայ բաժնուած էին, Արծրունիք կ'իշխէին Վասպուրականի կողմերը, Սիւնիք ունէին իրենց սեփական Սիսական կամ Սւիւնիք նահանգը, իսկ մնացեալները Բագրատունեաց տոհմէն էին, ուսկից էր եւ Անի նստող Արարատի թագաւորը, որ ամենուն վրայ գերագահութիւն կը վայելէր, եւ այս պատճառով Շահանշահ կը կոչուէր (§764), եւ օժոնմի առաւելութիւնը կը վայելէր, զոր շատեր չունէին: Գագիկ՝ Աշոտ Ողորմածի երկրորդ որդին, իր եղբօր Սմբատ Բ.ի յաջորդած էր 990ին, Սարգիսի ընտրութենէն իբր երկու տարի առաջ, եւ ամբողջ Սարգիսի օրով իշխանութիւնը շարունակեց, վասն զի Սարգիսի հրաժարելէն ետքը վաւակները եռեակ թագաւորութիւններ հաստատած էին (§776). Աշոտ բուն Վասպուրականի թագաւորը մեռած էր 439=990ին, եւ անոր մասը սեփականեցին իր եղբայրները՝ Գուրգէն

Անձեւացեաց եւ Սենեքերիմ Ռշտունեաց թագաւորները, եւ երբ Գուրգէն ալ մեռաւ 452=1003ին, մանկահասակ երեք զաւակներ թողլով, Սենեքերիմ մնաց բովանդակ Վասպուրականի թագաւոր, եւ 20 տարի եւս շարունակեց այնտեղ (ԱՍՈ. 274): Աւինեաց առաջին թագաւոր նշանակուող Սմբատին (§765) մահուրնէ ետքը, *պայպատէ պտէրութիւն նորա մանուկ որդին իւր Վասակ, եւ մեծահանդէս ժողով պատակոյտ բազմութեամբ օծանի թագաւոր Սիւնեաց եւ Բաղաց* (ՕՐԲ. Բ. 41): Վասակ պապենական Սահակ անունն ալ միացուցած կ'երեւի իր անունին (ՎԱՐ. 90), համաձայն կրկին անուններու սովորութեան, որ տակաւ կ'ընդարձակէր Հայոց մէջ: Այս սովորութեան մեկնութիւնը կը գտնենք, մկրտեալներուն վրայ քրիստոնէական անուն մը դնելու սկզբունքին մէջ, զոր կը թելադրէ Նարեկացին՝ Աբուսահլ Արծրունիի երեք զաւակներուն երկրորդ անունները յիշած ատեն գործածած բացատրութեամբը, *բայց ի փրկագործն ծննդենէ աւապանին նորոգութեան աստուածութեանն* (ՆԱՐ. 387): Վասակ բաւական երկարատեւ իշխանութենէ ետքը անորդի մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր քեռորդին Սմբատ, որ էր որդի *Աշոտոյ ի նոյն Սիսական տոհմէ*, իսկ Աշոտ էր *իշխանաց իշխան ամենայն թագաւորութեանս* (ՕՐԲ. Բ. 61): Վասակի դուստրն էր Կատրամիդէ, Գագիկի կինը, որ նշանաւոր եղած է իր շինարար գործունէութեամբ եւ նպաստած է Սիւնեաց եւ Բագրատունեաց մէջ տիրող խաղաղութեան: Բագրատունի տոհմին իշխաններէն Գագիկէ ետքը պէտք է յիշենք Աբասը, որ Կարսի թագաւորն էր (§787): Գագիկի եղբայրը Գուրգէն ալ կ'իշխէր Տաշիրք կամ Լոռի գաւառը, ուր իրեն յաջորդեց որդին Դաւիթ, Անհողին մականուանեալ, որ հօրենական իշխանութիւնը տարածեց մինչեւ Օրբեթ, որ է Շամշուլտէ, եւ մինչեւ Տփղիս, յաղթելով Փատլուն ամիրային եւ Դեմետր մարպպանին, որ Վրաց օգնութիւնը վայելելու համար քաղկեդոնիկ կրկնամկրտութիւն ալ ընդունած էր, կամ *ի նոցա կրկնամեռ լուանայր ջուր*, ինչպէս կը գրէ Ասողիկ (ԱՍՈ. 249): Թէպէտ եւ Դաւիթ իր յաջողութիւններէն փբացած, *սակաւ ինչ ամբարձեալ անհնապանդութեամբ մասամբ*, հօրեղբօր Գագիկի դէմ ալ անաստել կը սկսէր, եւ Գագիկ վրաան քալելով զսպել կը ձեռնարկէր, սակայն *միջնորդութեամբ հայրապետին տեսուն Սարգսի եկն ի հնապանդութիւն*, եւ այնուհետեւ *իբրեւ որդի առ հայր* խոհական հպատակութեամբ ապրեցաւ (ԱՍՈ. 272):

801. ՇՐՋԱԿԱՅ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայաստանի հիւսիսային գաւառներուն եւ անոնցմէ անդին եղող երկիրներուն իշխանութիւնն ալ Բագրատունիներու զանապան ճիւղերուն անցած էին, սակայն անոնք այլեւս տեղերուն բնիկը դարձած եւ դաւանութեամբ ալ համաձայնած էին: Ասոնց մէջ առաջին տեղը կը գրաւէր Տայոց թագաւոր Դաւիթ կիւրապաղատը (§788), որ յառաջացեալ տարիքովը եւ նշանաւոր գործերովը գերակայ դիրքի մը տիրացած էր: Վրաց թագաւոր էր Բագարատ, որ այդ միջոցներուն մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց որդին Գուրգէն (ԱՍՈ. 261): Ափսապաց թագաւորութիւնն ալ Թելտասի մերժուելէն ետքը տրուեցաւ Սմբատի, որ սոյն Գուրգէնի որդին եւ Բագարատի թոռն էր (ԱՍՈ. 243): Սմբատ ուրիշներէն Բագարատ կոչուած է (ՉԱՄ. Բ. 870), եւ պահ մը իր պապին դէմ ալ քալեց, իր հօրը Գուրգէնին, մեծ հօրը երկրորդ կնոջ կողմէն նեղուելուն համար, բայց դրացիներու միջամտութեամբ խաղաղութիւն հաստատուեցաւ (ԱՍՈ. 244): Աղուանիցթագաւորութիւնն ալ կը շարունակէր, Փառխոսոյ թագաւորութիւն մըն ալ կար (ԱՍՈ. 275), որոնց իշխողներ նոյնպէս Բագրատունի սերունդներ էին: Ասոնց հետ՝ Հայաստանի մէջ տիրապետող Տաճիկ ամիրաներ ալ տակաւին կը շարունակէին իշխել, Գլխաւորապէս Գանձակի եւ Դուինի եւ Մանապկերտի եւ Նախիջեւանի կողմերը, Յոյներ ալ իրենց իշխանութեան ներքեւ կը պահէին Բարձր Հայոց եւ Չորրորդ Հայոց եւ Տուրուբերանի՝ թէ ոչ բովանդակը, գոնէ մեծագոյն մասը, եւ պատերապմներ ու նիպակակցութիւններ փոփոխակի կը շարունակէին ասոնց նմենուն մէջ, որոնց

մանրամասնությունները մեր նպատակէն դուրս կը մնան: Մենք միշտ ուզած ենք քաղաքական կացութիւնն ալ բացատրել համառօտիւ, համոզուած ըլլալով թէ առանց անոր անհնար է ազգային եկեղեցւոյ գործերուն ընթացքը լաւ ըմբռնել: Բաց աստի մեր նիւթին հետ յարաբերութիւն ոնեցող կէտ պէտք է նկատել, ժամանակին տիրապետող ամուր համոզումը՝ կրօնական սկզբունքներուն մասին: Պատմիչը Դեմետր մարզպանին պարտութիւնը պատմած ատեն, որ քաղկեդոնիկ կրկնամկրտութիւն ընդունած էր (§800), կը յաւելու. *Եւ ծանեաւ Դեմետր թէ որք հեռանան ի Տեառնէ, կորնչին, սատակին եւ իսպառ մաշին* (ԱՍՈ. 249): Դաւիթ կիւրապաղատի կողմէն ղրկուած Վրացի բանակին՝ Խլաթայ պատերազմին մէջ Տաճիկներէ յաղթուելնին պատմած ատենն ալ դիտել կու տայ, թէ Վրացիք՝ Հայոց եկեղեցին *գոմս եւ իջեւանս արարին*, եւ երբ Տաճիկներէն յանդիմանուեցան, եթէ *զսրբութիւն քրիստոնէից այդպէս առնէք եւ դուք քրիստոնէայքդ*, Վրացիներ յանդգնեցան պատասխանել, թէ *մեք զՀայ եկեղեցին եւ զձեր մզկիթն միապէս ընդունիմք*: Եւ կը յաւելու, թէ այս եղաւ պատճառը որ *շարժեցաւ ցասումն Աստուծոյ ի վերայ նոցա*, որ նոյնիսկ 447 տարւոյ Չառակին օրը, 998 Ապրիլ 17ին Վրացիք *հարուածս սաստկագոյնս* կը կրէին, եւ *փախստական լինէին* նոյն գիշերը (ԱՍՈ. 260): Դրացի տէրութեանց մէջ վեհապետներու փոփոխութիւններ չունինք Սարգիսի ատեն: Յունաց կայսերական գահուն վրայ կը գտնուէր միշտ Վասիլ Բ. իր եղբօր Կոստանդին Թ.ի գահակցութեամբ (§778), եւ բաւական գործունեայ իշխանութիւն կը վարէր ամբողջ կէս դար տեւողութեամբ: Իսկ ամիրապետական իշխանութիւնը լոկ անուանական բան մը դարձած էր, եւ ամէն կողմ ամիրաներ ազատաբար կ'իշխէին, եւ նոյնիսկ մայրաքաղաքին մէջ էմիրիւլիւմէրաններն էին իշխողները (§747): Մըթի-Պիլլահ, 28 տարի ամիրապետի անունը կրելէն ետքը, անդամալուծութեան պատճառաւ բռնադատուեցաւ հրաժարիլ 974ին, եւ իրեն տեղ անցաւ որդին Ապտիլ-Քէրիմ-Ապուպէքիր, Թաի-Լիլլահ կամ Տահէր-Պիլլահ անունով. ինքն ալ էմիրիւլիւմէրայութիւնը ձեռք անցնող Պուխտեան իշխաններուն խաղալիք եղած, որոնց գլխաւորը Ատատ, Շահնշահ անունն ալ սկսաւ գործածել, իսկ անոր կրտսեր որդին Պոհաւէտ-Տէվլէ, ամիրապետը ամբաստանեց իբրեւ թէ գումարներ իւրացուցած ըլլայ, ձեռքակալեց, խոշտանգեց եւ հրաժարելու ստիպեց 991ին, եւ տեղը նշանակեց Մօքթաւոր-Պիլլահի թոռներէն մէկը Բատէր-Պիլլահ անունով, որ 41 տարի մնաց անուանական իշխանութեան մէջ: Այդ տեսակ կացութեան հանդէպ դիւրաւ կը բացատրուի, թէ ինչպէս Հայ իշխաններ կրնային ազատ կերպով իրենց երկիրները կառավարել, թէպէտեւ պաշտօնապէս հարկատու իշխանի դիրքն ունէին, եւ դրացի ամիրաներուն հետ երբեմն կը պատերազմէին եւ երբեմն կը զիջանէին, իրենց զինուորական ոյժերուն համեմատ:

802. ԱՆԻԻ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սարգիսի անձին եւ իր ժամանակին վրայ ընդհանուր տեղեկութիւններ տալէ ետքը, կը մտնենք անոր գործունէութեան գլխաւոր կէտերը պատմել: Առաջին գործն եղաւ աթոռանիստ տեղւոյն փոխադրութիւնը: Ընտրողական ժողովը գումարուած էր Անիի մէջ, ուր Սմբատ ձեռնարկած էր փառաւոր կաթողիկէ եւ կաթողիկոսարան կառուցանել, (§780), բայց մահը վրայ հասնելուն գործը անկատար էր մնացած, եւ Կատրամիղէ թագուհի հոգ տարաւ եւ *վճարեաց աւարտմամբ զկաթողիկէն*: Կը պատմուի թէ Կատրամիղէ գործին փոյթ տարաւ *ի հրեշտակէ Աստուծոյ յորդորեալ, որ խոստանայր նմա, մնալ ի նմին տաճարի մինչեւ զՔրիստոս եկեալ տեսցեն արարածք* (ՎԱՐ. 90), ինչ որ պէտք է մեկնել Կատրամիղէի գերեզմանին մինչեւ աշխարհի վերջը եկեղեցիին հովանւոյն ներքեւ մնալուն վրայ, եւ ոչ թէ Կատրամիղէի մինչեւ այն ատեն կենդանի մնալուն վրայ: Իսկ տեսիլքի մը խօսքը դիւրըմբռնելի է այն դրութեամբ, որով ամէն բարի մտածումներ հրեշտակային թելադրութիւններ կ'ընդունուէին հաւատացեալներէն: Սմբատի

մահէն մինչեւ Սարգիսի ընտրութիւնը անցած երկամեան, բաւական եղած է հարկաւ կաթողիկէին եւ կաթողիկոսարանին շինուածը այնչափ յառաջացնել, որ Սարգիս կրցած է ընտրութենէ եւ օծումէն ետքը այլեւս Արգինա չդառնալ, եւ մնալ Անի, Գագիկի մօտ, որ կանուխէն ալ մասնաւոր սէր ունեցած էր Սարգիսի վրայ, եւ անոր կաթողիկոսութիւնն ալ յաջողուցած էր (§798): Արձանագրութիւնը մինչեւ 450=1001 կը տանի կաթողիկէին աւարտումը (ՇԱԿ. 91), զոր պէտք է մեկնել բոլոր վարդերուն լրանալուն վրայ: Դիտելի է եւս որ արձանագրութեան մէջ թագուհիին անունը *Կատրամիգէ* գրուած է (ՇԱԿ. 71), եւ ոչ Կատրամիդէ, ինչպէս ունին բոլոր գրչագիրները: Կաթողիկէին շինութեան լրումը Անեցիէն մինչեւ 1011 կը յետաձգուի (ՍԱՄ. 104), որ պարզապէս թիւրիմացութեան վերագրելի է: Կաթողիկէի շինութեան Կատրամիդէի եւ ոչ Գագիկի վերագրուիլը, դիտումնաւոր գործ մը կ'երեւի Գագիկի կողմէ, որպէսզի անոր շինութիւնը ամբողջապէս իր եղբօր անունին մնայ, իսկ ինքը իր անունով ուրիշ փառաւոր շինուած մը սկսաւ կառուցանել, նոյնպէս Անիի մէջ, Ծաղկաձորի կողմը, *ի բարձրաւանդակ տեղւոջ, տարփատենչ տեսողացն, մեծատաշ վիմորդեան կոփածոյ վիմօք, մանուածոյ քանդակաւ յօրինեալ, լուսանցոյց պատուհանօք, երրակի դրանց դրանդեօք, սքանչատես տեսլեամբ գսբեթաւորեալ՝ գունակ գերմարարձ եւ երկնանման գնտին*: Գագիկաշէն եկեղեցիին մէկ առաւելութիւնն էր, Բաղաբուդաշտի կամ Վաղարշապատի *մեծաշէն* եկեղեցիին հետ *նոյնաձեւ չափով եւ յօրինուածով* շինուած ըլլալը, այսինքն Ներսէս Շինողի կառուցած Զուարթնոց եկեղեցիին յարեւմանը, որ էր *փլեալ եւ կործանեալ* (ԱՍՈ. 274): Հարկաւ այս էր պատճառը որ Գագիկիկառուցած եկեղեցին ալ *անուամբ սրբոյն Գրիգորի շինեալ* եղաւ: Շինութեան թուական կը տրուի Բրիստոսի 1000տարին (ԱՍՈ. 274) եւ այս հաշուով Կատրամիդէի եւ Գագիկի շինութիւնները միասին աւարտած կ'ըլլան: Մայր եկեղեցին կիսաւեր, բայց կանգուն մնացած է տակաւին, իսկ Գագիկաշէն Ս. Գրիգորի դիրքը նոր պեղումներով ճշդուեցաւ աւերակներու մէջէն, որոնց մէջ Գագիկի արձան մըն ալ երեւան եկաւ բնականէն մեծ, տաճկական տարազով եւ փառաւոր մօրուքով, որ յաղթանդամ հասակ ալ ենթադրել կու տայ Գագիկի վրայ:

803. ՍԻՒՆԵԱՅ ԱԹՈՌԸ

Սարգիսի գործերուն կարգին նշանաւոր է Սիւնեաց աթոռին մասին համակիր վերաբերմը: Երբոր Անանիա Մոկացին՝ Սիւնեաց խնդիրը վերջացնելով Վահանը Սիւնեաց աթոռին ձեռնադրած էր, իբր ըմբոստութեան պատիժ վրկած էր աթոռը իր առանձնաշնորհութիւններէն (§754): Վահան երբ Սիւնեաց աթոռին վրայ իրեն յաջորդ ձեռնադրեց Աշոտը (§771), չկրցաւ անմիջապէս կարգադրութիւն մը ընել, եւ ինքն ալ շուտով հակառակութեանց ենթարկուեցաւ, որով Սիւնեաց աթոռին կազմութիւնը փոխել անհնար եղաւ, մինչեւ Աշոտի մահը (§771): Իրեն յաջորդները Սամոէլ, Յակոբ եւ Գրիգոր, որոնք Սարգիսէ ձեռնադրուեցան, շատ համառօտ կեանք ունեցան, եւ 455=1006ին դարձեալ թափուր էր Սիւնեաց աթոռը, ու նոր ձեռնադրութեան պէտք կար: Ընտրեալն եղաւ Յովհաննէս, *երջանիկ եւ փառաւորեալ այրն Աստուծոյ, ձիրքերու արժանիքէն պատ, ցեղովն ալ նշանաւոր. վասն զի Օրբելեան կը վկայէ ի զարմից գալ տեսուն Սարգսի Հայոց կաթողիկոսի* (ՕՐԲ. Բ. 46): Այդ առթիւ Վասակ թագաւոր ձեռնադրութեան հետ հին առանձնաշնորհութեանց վերահաստատութիւնն ալ խնդրեց, եւ պէտք չէ մոռնալ, որ Անիի թագուհին ալ Կատրամիդէ էր, Վասակի դուստրը: Այդ միջնորդութիւնները եւ մասամբ Յովհաննէսի ապակցութիւնն ալ, համոզեցին Սարգիսը հին առանձնաշնորհութիւնները վերադարձնել, բայց այն կոնդակին մէջ, որոյ պատճէնը Օրբելեան պահած է (ՕՐԲ. Բ. 52), Սարգիս միմիայն օրինական պահանջին խօսքը կ'ընէ: Կոնդակ կոչուած է *նամակ շրջագայական*, թուականն է 455=1006, կնքուած *սովորական մատանեաւս*, եւ ուղղուած Սիւնեաց Վասակ

թագաւորին, եղբօրը Սեւադա իշխանին, եւ քեռայրին Աշոտ իշխանին, եւ *առ ապատող եւ շրնդ հանուր ժողովրդականադ*, զորս կը բաժնէ ըստ *երկոտասան կարգեալ գաւապանաց*, որք են մետրապոլտութեան ենթարկեալ եպիսկոպոսարանները, թէպէտեւ վերջէն 15 անուններ կը համրէ: Կը պատմէ եւս թէ իրեն ներկայացուցած են *զմեծախառ նամակս եւ զվճիռ պայմանի*, որով Հայոց հայրապետներ հաստատած են Սիւնեաց աթոռին արտօնութիւնները, *սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորիչէ մինչեւ Ս. Սահակ՝ յունարէն եւ անկէ ետքը հայերէն գրով, եւ իւրաքանչիւր մատանի կապարեայ կնքով եղեալ ի վերայ*, ընդամէնն 55 նամակ շրջագայական մինչեւ Անանիա, որ իօք 54րդ է Լուսաւորիչէն սկսելով: Իսկ Անանիայէ ասդին *վասն իրիք ինչ պատճառի խախտեալ էր առաքելադիր աթոռն Սիւնեաց*, բայց ինքն Սարգիս նկատելով որ առաջիններ *նպովիւք* հրամայած են, *զի մի ոք իշխեսցէ պակասեցուցանել*, ինքն ալ ամէն բան առաջին վիճակին կը վերածէ: Գլխաւոր իրաւունքը որ կը բացատրուի, ընդհանուր Սիւնիքին վրայ գերագոյն իշխանութիւնն է, ուր եղող եպիսկոպոսներն եւ վանահայրերն ալ *ի ներքոյ Սիւնեաց աթոռին նուաճեալ* ըլլան: Իսկ իբր արտաքին նշաններ կը յիշէ *զխաչն եւ զբազմականն* (ՕՐԲ. Բ. 53), զորս պատմիչը աւելի լուսաբանելով կը գրէ. թէ Սարգիս յանձնեց Յովհաննէսի *զսեպհական խաչն Սիւնեաց, եւ զոսկետտուն վառն, եւ զմեծագին գաւապանն, եւ զպատուական գահոյս բազմականին, զորս պահեալ էին սենեկի սրբարանի հայրապետանոցին* (ՕՐԲ. Բ. 47), Անանիայի անոնք վերցնելէն ետքը (§754): Յովհաննէս հայրապետական հրամանով զօրացած, *մեծարգոյ շքեղութեամբ* ընդունուեցաւ եւ յաջողեցաւ *զամենայն յափշտակեալ ժառանգութիւնսն անդրէն դարձուցանել*. վասն զի Սարգիս կաթողիկոս *ահագին նպովիւք փակեալ էր, զի մի ոք իշխեսցէ յանդգնել ի հերքումն*, այլ զբովանդակն *ի սեպհական աթոռն դարձուցեն* ՕՐԲ. Բ. 48): Մեծ եղաւ Սարգիսի երախտիքը Սիւնեաց աթոռին վերստին պայծառութեան համար, որուն արդիւնքները տարածուեցան մինչեւ հեռաւոր դարերը: Մենք այդ մանրամասնութիւնները տալով ոչ միայն ուզեցինք Սարգիսի իմաստուն ձեռնարկը ցուցնել, այլ եւ մտադրութիւն հրաւիրել այնպիսի մանրամասնութեանց վրայ, որ ժամանակին վարչական եւ արարողական ձեւերը կը լուսաբանեն: Յովհաննէսի 50, եւ յաջորդին Գրիգորի 58 տարի պաշտօնավարութիւն կու տայ Օրբելեան (ՕՐԲ. Բ. 247), այնպէս որ միայն երկու եպիսկոպոսներ ամբողջ դարէ մը աւելի միջոց կը գրաւեն Սիւնեաց պատմութեան մէջ. եւ երկարութեան համեմատ արդիւնաւորութիւն ալ ունեցած են:

804. ԾՌԱԶԱՏԻԿԻ ԽՆԴԻՐԸ

Սարգիսի օրուան խնդիրներէն մէկն ալ ծռապատիկն է, զոր իր տեղը բացատրած ենք (§383), եւ որ 570 թուականէն ետքը, երկու անգամ եւս տեղի ունեցած էր, 665ին եւ 750ին, 95 տարիներու հեռաւորութեամբ, որոնց մասին պատմական յիշատակներ չեն հասած: Անկէ ետքը 247 տարիներու ընդմիջում մը կար, որով ծռապատիկի յիշատակն ալ մոռցուած էր, երբ տոմարական հաշուով նորոգուեցաւ 1007ին: Յոյներ Ապրիլ 6ին վատիկ պիտի տօնէին, մինչ Հայեր Ապրիլ 13ին կը սպասէին տօնել, կամ Հայոց ամսաթուով՝ ՆԾԶ=456 նաւասարդի 25ին պիտի ըլլար տօնը, մինչ Յոյներ նաւասարդի 18ին կը տօնէին: Ուռհայեցին ՆԾԵ =1006ին կը դնէ ծռապատիկը (ՈՒՌ. 52), նոյնպէս եւ Սմբատ, (ՍՄԲ. 42), մինչ Անեցին 1009ին կը դնէ (ՍԱՄ. 104). սակայն տոմարական հաշիւը աւելի ուղիղ է, քան գրչագիրներու սխալականութիւնը, եւ մեր մատենագիրներուն հաշուագիտութիւնը: Ըստ այսմ չենք գիտեր թէ ինչ հիմար Անեցին շարունակ 553 տարիներու տարբերութեամբ կը հաշուէ Բրիստոսի թուականը, մինչ մենք տոմարական ճշդութեամբ օրերու տարբերութիւնը եւ ամանորի շարժականութիւնն ալ հաշիւի կրնանք առնել: Անեցին կը գոհանայ ըսել, թէ *մոլորեցուցին Յոյնք զվատիկն, եւ ոչ վառեցաւ լոյսն յերուսաղէմ, վասն որոյ կոտորեցին անօրէնքն ի քրիստոնէիցն տասն հազար ոգիս* (ՍԱՄ. 104), այսինքն թէ վատիկ ճրագալոյցին

երեկոյին Բրիստոսի գերեզմանէն ելած լոյսը, Յոյներուն պատկին չվառուեցաւ, շփոթութիւն ծագեցաւ, եւ թէ Հայերուն եւ Յոյներուն հակառակութենէն առիթ առնելով, տաճիկները ընդհանուր քրիստոնէից վրայ յարձակեցան, եւ *կոտորեցին սրով պամենայն քրիստոնեայսն՝ հոգիք իբրեւ տասն հապար: Եւ լցաւ սուրբ գերեզմանն Բրիստոսի արեամբ աղօթաւորացն* (ՈՒՌ. 53): Իսկ Հայոց եւ Յունաց խռովութիւնները տեղի ունեցան նաեւ *ի քաղաքն ի Կոստանդնուպոլիս եւ յամենայն աշխարհն Յունաց* (ՈՒՌ. 52): Այս եղելութիւնները Վասիլ կայսեր մտադրութիւնը գրգռեցին, երբ յաղթանակով Կոստանդնուպոլիս դարձաւ Բուլղարաց պատերազմէն: Նախ Յունաց իմաստունները հարցափորձեց, եւ Հայերուն դրութիւնն ալ իմանալու համար Սարգիս կաթողիկոսէն եւ Գագիկ թագաւորէն խնդրեց որ Յովսէփ Հնձացի եւ Յովհաննէս Կոպեռն վարդապետներն իրեն դրկուին, բայց ասոնք միայն գրով պատասխանեցին եւ երթալ չուզեցին: Իսկ երբ Վասիլ խնդիրը կրկնեց, Սամուէլ Կամբջաձորեցին յանձնառու եղաւ Կոստանդնուպոլիս երթալ: Այնտեղ երկար վիճաբանութիւններ ունեցաւ Յոյն վարդապետներու հետ, անդստին սկիզբէն տոմարական հաշիւները կազմելով: Յոյները չկարենալով ընդդիմաբանել, կ'առաջարկէին Մուսի Կիպրոսցի, Եբրայեցի վարդապետը բերել իբրեւ գերագոյն որոշիչ. սակայն այն ալ *յամօթ եւ սուտ արար պամենայն իմաստունք տանն Յունաց եւ գովէր զբանքն Սամուէլի Հայոց վարդապետին* (ՈՒՌ. 55), որուն վրայ Վասիլ Յոյներէն *զբազումն եհան ի պատուոյ եկեղեցւոյն, եւ զվարդապետն Հայոց մեծաւ պարգեւօք ետ դարձուց* (ՈՒՌ. 56): Որչափ ալ Ուռհայեցին, եւ անկէ առնելով Գունդստապլը (ՍՄԲ. 44) մեծ ուրախութեամբ կը պատմեն այդ միջադէպը, սակայն արդիւնքին մէջ չի տեսնուիր որ Յոյներ թողած ըլլան *զսուտ եւ զխաբերայ գրոց տումարն Ռիոնի*, կամ ընդունած *զճշմարտագիր տումարն մեծին Անդրէասի*, որուն Հայերը կը հետեւէին, այլ ծռապատիկներ շարունակեցին, եւ հետզհետէ 1102ին, 1197ին, եւ 1292ին նորանոր շփոթութեանց առիթներ ընծայեցին, մինչեւ որ 1824ին Հայերն եղան, որ իրենց դրութենէն հրաժարեցան, եւ ծռապատիկի խնդիրը միանգամ ընդ միշտ խափանեցաւ: Հետեւապէս հնար չէ Կամբջաձորեցւոյն պատուիրակութեան տալ այն կարեւորութիւնը զոր Ուռհայեցին ուզած է ընծայել: 2մոռանանք յիշել, որ Ուռհայեցին Հայոց թագաւորն ալ կը շփոթէ, ու Յովհաննէսի անունը կու տայ (ՈՒՌ. 54), որ 1007ի ծռապատիկէն 13 տարի ետքը հօրը յաջորդեց, եւ այն պատճառով մինք վերագոյնդ Գագիկի անունը դրինք, քանի որ Յովհաննէս՝ Սարգիսի հետ մէկտեղ իշխանութեան վրայ ալ չգտնուեցաւ:

805. ՅԱԿՈՒԲ ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻ

Սարգիսի հայրապետական գործունէութեան մէջ աւելի նշանաւոր է Թոնդրակեցւոց խնդիրը: Անոնց սկզբնաւորութեան մասին խօսեցանք Յովհաննէս Դրասխանակերտացիին ժամանակ (§736), իսկ անկէ ետքը իրենց վրայ շատ խօսիլ տուած չէին: Առանձնացեալ վիճակի մէջ լռիկ կ'ապրէին Հայաստանի քանի մը անկիւնները, եւ մանաւանդ այն տեղերը որ Տաճկաց կամ Յունաց իշխանութեան ներքեւ կը մնային, ինչպէս էին Թոնդրակ Ապահունիք գաւառի մէջ, Կաշէ եւ Թուլայլ Մանանաղի գաւառի մէջ, եւ Խնունք Մարդաղի գաւառի մէջ, եւ գտնուած տեղերէն առնելով Թոնդրակեցի, Թուլայլեցի, Կաշեցի, Խնունցի, տարբեր անուններով կը ճանչցուէին, բայց կեդրոնին Թոնդրակն էր, ուր կը նստէր իրենց աղանդապետը, որ այս միջոցին էր Յեսու (§736): Թոնդրակեցւոց գործին պայրանալուն առիթ ընծայց Յակոբ Հարթայ եպիսկոպոսը, վասն զի մինչեւ այն ատեն բարձրաստիճան անձ մը չէր հետեւած այդ աղանդին, մինչ Յակոբ, եպիսկոպոսական իշխանութեամբը սկսաւ իր վիճակին մէջ այնպիսի կարգադրութիւններ ընել, որ Թոնդրակեցւոց սկզբունքներուն հետեւանքներն էին, թէպէտեւ ինքը ուղղափառ եկեղեցւոյ հետ իր համաձայնութիւնը ու յարաբերութիւնը խզել չուզեց: *Քրձապած պահեցող, բոկագնաց*

կերպարանով, այնպիսի ազդեցություն մը շահեցաւ ժողովուրդին եւ կղերին վրայ, որ թէեւ *զհոգիս հանել հրամայէր, չէր ոք որ ընդդիմանայր* (ԼԱՍ. 111): Անկէ ետքը *սկսաւ ի նպատակ հաւատոյն մերոյ նետաձիգ լինել*. քահանայից պատարագը արգիլել, եւ ոմանց միայն բացառաբար ներել *ի տարուջն երիս միայն մատուցանել պատարագս* ԼԱՍ. 114), բարեպաշտական արարողութիւնները ծաղրել, մեղաւորներուն արձակումը վլանալ, հաւատալիքները թեթեւցնել, եւ արտաքին ձեւերով ներքին անառակութիւնները քօղարկել: Յակոբի ընթացքը *յոմանց ընկալեալ եղել եւ յոմանց ոչ*, որով *յերկուս բաժանեցան ժողովուրդք*, եւ հարկ եղել Տարոնի մէջ *հարց եւ հայրապետաց եւ քահանայից* ժողով գումարել, եւ Յակոբի ընթացքը քննել: *Երկիցս ժողով եղել*, Յակոբ ժողովին հրաւիրուեցաւ, բայց *ի տան նստեալ, ի ձեռն պատգամաց ոռնէր ժողովոյն պատասխանի*, կեղծաւոր յայտարարութիւններով ամբաստանութիւնները կը հերքէր, բայց աւելի քաղաքական պաշտպանութեամբ կը պօրանար, վասն պի *իշխանք գաւառին, իբրեւ ամենեքեան, ի նորա կեղծաւորական կերպարանաց իբրեւ շղթայի կապեալ էին* (ԼԱՍ. 115): Վերջապէս Յակոբի յարած կրօնաւորներէն մէկը, Եսայի Կարնեցի արեղան, *տեսեալ եւ տեղեկացեալ նորա մծղնայ կրօնիցն*, եւ միտքին մէջ գայթակղելով, Սարգիս կաթողիկոսին մօտ եկաւ, ձշմարտութիւնը պարզեց, ամէն պարագաներ հաղորդեց, եւ հաստատութեան փաստերն ալ ներկայեց: Սարգիս, որ սաստիկ կը նեղուէր Հարթայ խնդիրին ստացած ծանրութենէն, նախ *քաղաքական բանիք* Յակոբը մօտը հրաւիրեց եւ խրատեց, բայց անոր իր ընթացքը շարունակելուն վրայ արդարութեան դատաստանը ձեռք առաւ, *ի քահանայական կարգէն լուծեալ, եւ աղուէսադրոջմ կերպարանօք խարան յերեսս նոցա եղեալ*, մունետիկի ձեռքով ալ յայտարարել տուաւ, որ *ի սրբոյ Լուսաւորչին հաւատոյ սողոսկեալ յանօրէն Թոնդրակեցւոց՝ ի մարդաղէմ գազանաց փարախն մտեալ միաբանի, դատ եւ իրաւունս պայս կրեսցէ* (ԼԱՍ. 116): Բայց հակառակ այդ յայտարարութեան Յակոբ եպիսկոպոսէն պատ մէկու վրայ որեւէ խստութիւն գործածուած լինելու յիշատակութիւն չ'ըներ պատմութիւնը, թէպէտեւ Թոնդրակեցւոց տեղն ալ աղանդաւորներն ալ յայտնի էին: Սարգիս կաթողիկոս գոհացած է միայն եպիսկոպոսին վրայ թափելով այնպիսի խստութիւններ, որ միտք կը ձգեն Շահապիվանի ժողովին մէջ Մծղնէից դէմ դրուած կանոնները (§229): Արդէն Թոնդրակեցւոց աղանդն ալ *Մծղնէայ կրօնք* անունով յատկանշած է պատմիչը (ԼԱՍ. 116), եթէ ոչ ուղղակի յաջորդութեամբ, գոնէ սկզբունքներու նմանութեամբ իրարու համեմատելով:

806. ԲԱԶՄԱՂԲԻՒՐԻ ԽԱԶԸ

Թոնդրակեցւոց մէկ խումբն ալ Մանանաղի գաւառը կը մնար, Կաշէ եւ Աղիւս կոչուած գիւղերը, ուր գլխաւորնին էր Կունծիկ արեղայ մը, որ *բնակէր մօտ ի բերդաքաղաքն որ կոչէր Շիրի*, պինքն *յԱղուանից* ազգէն կը հռչակէր: Կունծիկ իրեն պաշտպան ունէր *Հրանոյշ* անուն ազնուազգի տիկին մը, որ գրաւած էր իր տոհմակիցներէն Ախնի եւ Կամար անունով երկու քոյր կիներ ալ, եւ ասոնք ալ կրցած էին որսալ իրենց Վրվէո եղբայրը, գաւառին իշխաններէն, որ առաջ բարեպաշտ եւ եկեղեցասէր մէկն էր, եւ մինչեւ իս *կրօնաստան* այսինքն վանք մըն ալ շինած էր Անդրէաս վարդապետի մը առաջնորդութեան ներքեւ: Իշխանին եւ իշխանուհիներուն պաշտպանութիւններէն պօրացած, Կաշեցի աղանդաւորներ այնչափ յանդգնեցան, որ պատիկը անցնելէն ետքը, իբրեւ տնօրինական տօնախմբութեանց անարգանք Պենտեկոստէի, այսինքն Յինունքին սկիզբները, *յաւուր որ Նոր կիւրակէն կոչի* գիշերանց եկան Բազմաղբիւր գիւղը, ուր նշանաւոր խաչ մը կար կանգնած եւ ժողովուրդին յատուկ բարեպաշտութեան առարկայ էր, *եւ մրձով հարեալ պթագ աստուածընկալ նշանին՝ մանրեալ յրկիր կործանեցին*: Բազմաղբիւրի խաչը այնչափ նշանաւոր էր, որ գիւղին անունն ալ անկէ առնուելով Խաչ կը կոչուէր (ԼԱՍ. 120) եւ մինչեւ ցայսօր ալ Խաչքէօյ կը կոչուի Դերջանի մէջ: Առտուն կանուխ ժամերգութեան գացող

քահանան եղելութիւնը կը տեսնէ, գոյժը կը տարածէ, գիւղը կը ցնցուի, ողբ ու աղաղակ կը տիրէ, եւ ձիւնին վրայ եղած հետքերը Կաշեցիներուն գործն եղած ըլլալը կը հաստատեն: Ձիւնի յիշատակութիւնը պատկը կանուխ եղած տաի մը կ'ենթադրէ, եւ կը յարմարի 1011 թուականին, որ տարին Ջատիկ Մարտ 25ին է եղած, եւ Նոր կիւրակին Ապրիլ 1ին: Գաւառին մեծ եպիսկոպոսը, Սամուէլ հայրապետ, ժողովրդական վրէժխնդրութեան գլուխ կը կանգնի եւ *յգաւառի եպիսկոպոսն եւ պերիցունս եւ պհարսն առ ինքն հաւաքեալ*՝ Կաշէ կ'երթայ, թող կու տայ ժողովուրդին *վանօրինացն վկադադսն կեղեալ ապականել*, գիւղը կրակի տալ, եւ վեց հոգիներ ալ կը ձերբակալէ *չորս վարդապետս ասէին լինել*, Ջերմայ քաղաքագետը կը բերէ, եւ *աղուէս խարանօք պղէմս նոցա դրոշմել հրամայէ* (ԼԱՍ. 121): Մանանաղի գաւառը Յունական բաժնին մէջ կը մնար, եւ Սամուէլ որ *հայրապետ* կը կոչուի, այդ կողմերուն *գլուխ եպիսկոպոսացն* էր, պատկառելի եւ *ծերունի եպիսկոպոս* մը: Կաշէի դիպուածը տեղական իշխանութեան մտադրութիւնը հրաւիրեց, եւ Եղիա իշխան մը՝ *դատաւոր իրաւանց աշխարհին*՝ քննութեան ղրկուեցաւ Եկեղեաց գաւառապետին կողմէն, եւ Կոթեր այժմ Քիւթուր աւանը նստեցաւ, ուր Մանանաղի գետը կը խառնուի Եփրատին, որ ձիւներուն հալելուն եւ առաջին անձրեւներուն պատճառով յորդեալ *գայր լի դարիւ եւ դարիւ*: Վրվեռ իշխան իբրեւ դատախապ ներկայացաւ Եղիա դատաւորին՝ Սամուէլի եւ ուրիշ եպիսկոպոսներու դէմ, թէ *պիմ տունն յաւարի տարան, եւ պգեօղն աւերեալ հրդեհ արարին*. Եւ այս երեսէն *բազում գանձուց եւ ընչից* պահանջներ ալ կ'ընէր: Եղիա մէկէն կը հրամայէ ամբաստանել եպիսկոպոսները *վինուորներու ձեռքով բերել*, իսկ Սամուէլ ձայն կու տայ եկեղեցականներուն եւ ժողովուրդին իրեն հետ գալ, բազմութիւնը կը հասնի Եփրատի եզերքը, որ ուռած կու գար, նաակ մը միայն կը գտնուի որով եպիսկոպոսներ կ'անցնին եւ կը բանտարկուին, եւ այլեւս նաակը չեն դարձներ, որ ժողովուրդը անհամբեր, քահանաներ առջեւէն, իրենք ետեւէն ջուրը կը նետուին, եւ անվտանգ կ'անցնին, *ոչ որ վնասեալ յայնքան բազմութենէն եւ ոչ մի* (ԼԱՍ. 123): Եղիա դատաւորն ալ կը վաճուի ժողովրդական ցոյցէն եւ անվնաս անցքէն, զոր իբրեւ *պհրաշս սքանչելեաց* կ'ընդունի, Փորիս, այժմ Փիրիկ քաղաքի եպիսկոպոսարանին մէջ ատեան ը բանայ, եւ Կաշեցիները պարտաւոր կը դատէ իրենց սրբապիղծ ձեռնարկին համար: Հապի թէՎրվէռ յունադաւան ըլլալ խոստանալով եւ Եպիսառատ Հոռոմ եպիսկոպոսին կաշառք տալով պայն կը շահի, եւ անոր պաշտպանութեամբ անպատիժ կը թողուի: Իսկ մնացեալ Կաշեցիներ *մեծամեծ հարուածովք եւ գանիւ տանջեալ* կը պատժուին, եւ ժողովուրդը ուրախութեամբ եկեղեցականներու ժողովն ալ դատաւորը օրհնելով ետ կը դառնան, եւ Բազմաղբիւրի խաչին միջադէպը կը փակուի (ԼԱՍ. 124):

807. ԱՂԱՆԴԱԻՈՐԱՅ ՊԱՏԺՈՒԻԼԸ

Այդ եղելութիւնները նորէն առիթ կ'ընծայեն մեզի մտադրութիւն դարձնել հոգեւորական եւ կրօնական խնդիրները արտաքին պատիժներով զսպելու պարագային վրայ, որ կերպով մը կրնայ բաղդատուիլ Արեւմուտքի մէջ միջին դարերու ատեն զօրացած հաւատաքնական պեղծումներուն հետ: Քանիցս յիշած ենք թէ Հայոց եկեղեցին սկզբունքով հեռու է բռնադատական միջոցներէ, բայց այն ալ կրցաւ երբեմն անցողակի կերպով նմանօրինակ միջոցներ գործածել, երբ աղանդաւորներուն գործերը հասարակ եղեռնագործութեանց եւ անարգարանալի բռնութեանց կերպարան կ'առնէին, կամ թէ արտաքին ազդեցութիւններ իրենց միտքը կը նախապաշարէին: Ինչ որ ներկայ պարագային մէջ Բազմաղբիւրի խաչին առիթ Կաշեցիներու վրայ գործուեցաւ, մասամբ ժողովրդական յուզման հետեւանք էր, որ կանոն ու օրէնք չի լսեր, եւ մասամբ յունական օրէնքներու գործադրութիւն էր, վասն զի Մանանաղի յունական իշխանութեան ներքեւ էր, որ *յօրէնս հրամայէ վվերջին պատու հաս կրել նոցա*, եւ իրօք

ալ կայսերական *զօրավարք եւ պետք ի սուր սուսերի մատնեցին զնոսա*, ինչպէս Մագիստրոս կը վկայէ (ՄԱԳ. 162), եւ ինչպէս իրօք ալ կատարուած է (§671): Իսկ աղուեսադրոշմի կիրառութիւնը Մագիստրոսէ ը յիշուի իբր պատիժ մը՝ *զոր մեր քահանայապետք գործածած են* (ՄԱԳ. 162), բայց հնար չէ իբր զուտ հայկական սկզբունք նկատել: Վասն զի կանուխ Յոյներու կողմէ ալ գործածուած էր, եւ Սարգիսի հրամանով՝ միայն Յակոբ եպիսկոպոսի վրայ գործադրութիւնը յիշուած է: Իսկ Սամուէլի վեց Կաշեցիներու վրայ ըրածը, աւելի յունական սովորութեանց պետք է վերագրել: Թոնդրակեցւոց աղանդը նորամուտ բան մը չէր Հայոց մէջ. եւ անդստին Ս. Սահակի օրէն (§207) Հայ աղանդաւորներու շարունակութիւն մը անընդհատ է պատմութեան մէջ, այնպէս որ արտաքին պատմիչներ նոյնիսկ Պաղիկեաններուն ծագումը այդ Հայ աղանդաւորներու հետ կապեցին: Անոնց գործունէութիւնը աւելի սաստկացաւ Օձնեցի, Ովայեցի եւ Դրասխանակերտացի Յովհաննէսներու եւ բոլոր Հայաստանեայց քահանայապետացն օրով, որոնք *անիծեալ զնոսա զգուշացուցին զմերձենալ իսկ առ նոսա* (ՄԱԳ. 154), բայց բռնական կարգադրութիւններ չըրին: Սարգիս իննք ալ տարբեր ճամբէ չբալեց, եւ մէկ Յակոբի վրայ եղածը՝ վարչական ուղղութեան փոփոխութիւն չի հաստատեր: Յակոբի համար կը պատմուի եւս, թէ Սարգիս հրամայեց վայն *ի բանտի արգելուլ*, բայց նա յաջողեցաւ *ի գիշերի հատեալ զբանտն փախստական* ըլլալ: Անկէ ետքը Կոստանդնուպոլիս երթալով *խնդրէ մկրտել ըստ նոցա կարգաց*, բայց չընդունիր, նորէն Ապահունիք կու գայ եւ Թոնդրակի մէջ *զանիշլաբար* կը մնայ, բայց աղանդաւորներն իսկ զինքն կը մերժեն *վասն առաւել պղծութեանն* (ԼԱՍ. 117): Այս կենցաղական պղծութեան պարագան կրնայ հիմ եղած ըլլալ Սարգիսի գործածած խստութեանց: Յակոբ Թոնդրակէ ալ հեռանալով, Խլաթայ լեռներու կողմը կը բնակի ժամանակ մը, անկէ կ'անցնի Մուհարկին, որ է Մուֆարպին կամ Նփրկերտ, թերեւս իսլամութեան դիմելով, վասն զի միեւնոյն ամիրային իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէին Ապահունիք եւ Նփրկերտ (ԱՍՈ. 257), եւ վերջապէս այնտեղ *մեռաւ իբրեւ գէշ, եւ թաղեցաւ իբրեւ գէշ* (ԼԱՍ. 117): Վրովէոի վերջն ալ խեղճութեամբ եղաւ, վասնզի չարաչար ախտերու մատնուեցաւ, եւ նոյնիսկ *զներգործութիւն աղբոյն վերադարձութեամբ վճարէր*, եւ այնպէս տառապեցաւ *մինչեւ յօր մահուան իւրոյ* (ԼԱՍ. 125): Իսկ Թոնդրակեցւոց բորբոքումը առվայր մը հանդարտեցաւ, մինչեւ որ նորէն սկսան գլուխ վերցնել Պետրոս Գետադարձի օրով, եւ սաստիկ կերպով ճնշուեցան Գրիգոր Մագիստրոսի իշխանութեամբ:

808. ԴԱԻԻԹ ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏ

Ժամանակիս նշանաւոր դէմքերէն մին է Տայոց թագաւոր Դաւիթ կիւրապաղատը, զոր արդէն յիշելու առիթ ունեցանք, (§801), եւ որ իբրեւ ծերագոյն եւ կարողագոյն անձ՝ բոլոր Հայապօղի իշխանաւորներուն վրայ ազդեցութիւն ունէր: Ապահունիքի եւ Նփրկերտի ամիրա Բատի մեռնիլը, առիթ տուաւ Դաւիթի Հայաստանի հարաւակողմը յարձակիլ, Տաճիկները այն կողմերէն հեռացնելու համար, եւ իրօք ալ յաջողեցաւ Մանապկերտը գրաւել, *յորմէ հանեալ արձակեաց զՏաճկաստանեայս* (ԱՍՈ. 261): Ատրպատականի ամիրան Մալմլան (ԱՍՈ. 258) կամ Մամլան (ՈՒՌ. 44), պաշտպանութեան եկաւ, եւ Բատի քեռորդի ու յաջորդ Մրվան Ապումսար (ԱՍՈ. 257.258) ամիրային հետ մինչեւ Ծաղկոտն կամ Տիատին գաւառը յառաջեց, բայց Տայոց Դաւիթին, Հայոց Գագիկին, Կարսի Աբասին եւ Վրաց Բագարատին համախմբուած տեսնելով՝ չյանդգնեցաւ, եւ երկիրը աւերելով եւ ասպատակելով ետ դարձաւ (ԱՍՈ. 258): Ապումսար Տաճիկներուն թշնամանալուն համար անոնցմէ սպաննուեցաւ, եւ Դաւիթ նորէն Վրացի գունդեր ղրկեց, որոնք Խլաթի մօտ յաղթուեցան 998 Վատկին, ինչպէս յիշեցինք (§801), եւ Մալմլաթ առիթ գտաւ աւելի մեծ զօրութեամբ Հայ թագաւորներուն դէմ ելլել: Այս անգամ թագաւորներ անձամբ ասպարէս չիջան, եւ զօրավարներ ղրկեցին: Գագիկի նշանակած հրամանատարն է Վահրամ Պահլաւունին,

որ առաջին անգամ գործի գլուխ կը յիշուի՝ իր որդւոյն Սմբատի հետ (ԱՍՈ. 262): Դաւիթի գունդերուն կը հրամայէ Փերս Ջոջիկեան, Աբասի գունդերուն հրամայողը յիշուած չէ: Հայեր ու Վրացիներ իրենցմէ շատ աւելի բազմաթիւ կը տեսնեն թշնամին եւ կը զգուշանան ճակատիլ, մինչ միւս կողմէն թագաւորներ, *պցայգապաշտօնն սաղմոսանուագ երգով* կը կատարեն, *եւ առատաձեռն զողորմութիւնս աղբատացն* կը բաշխեն՝ երկնային օգնութեան դիմելով: Պատմիչը կը յիշէ թէ այդ ամէնը *հանդերձ հայրապետական կատարէին* (ԱՍՈ. 263), որ մեզի կը հաւաստէ Սարգիսի մասնակցութիւնը ազգային պաշտպանութեան գործերուն, եւ ժողովուրդին տուած հոգեւորական քաջալերութիւնը: Հայոց 447 թուին, *յամսամտին արեգ ամսոյ, յերեքշաբաթուոջ աւուր*, որ ճիշդուճիշդ կը պատասխանէ 998 Հոկտեմբեր 18ին, թշնամիներ ուլեցին Հայերն ու Վրացիները պատերազմի գրգռել, բայց ասոնք զգուշացան, *ոչ ոռին յանձն եւ ոչ հեծան յերիվարս* (ԱՍՈ.263), որուն վրայ թշնամին սկսաւ ցրուիլ եւ աւարառութեամբ զբաղիլ: Զրիստոնեաներ պարագայէն օգուտ քաղելով ուժգին կերպով անոնց վրայ կը յարձակին, կը ջարդեն եւ կը հալածեն, եւ Մալմլան ինքն ալ հապիւ կրնայ Արձէշ քաղաքը ապաւինելով ապատիլ: Պատմիչին ըսելը, թէ *շահատակեալ արագաշարժ շարժմամբ զօրն Հայոց* յարձակումը կը սկսէր (ԱՍՈ. 263), ը ցուցնէ թէ Ծմբոյ մեծ յաղթութեան փառքը գլխաւորապէս Հայոց զօրավար Վահրամ Պահլաւունիին ճարտարութեան արդիւնքն եղած է, թէպէտ ընդհանրապէս Դաւիթ կիւրապաղատին անունն է՝ որ կը յիշուի, ինչչափ ալ նա հեռու էր, եւ բանակին մէջ եղողներ *ոչ թագաւոր զոր ունէին* մէկտեղ, եւ *զամենեցուն թագաւորն զՋրիստոս* իբրեւ պատերազմին *գլուխ եւ օգնական* կը նկատէին (ԱՍՈ. 264):

809. ԴԱՒԻԹ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐԸ

Մենք չենք ուլեր ոչ մի կերպով Դաւիթ կիւրապաղատին արժանիքը նուազել կամ գովեստները ազահել, զորս պատմիչներ չափազանց կերպով կը շուայեն, սակայն չենք ալ կրնար լռել, որ նա առաջին օրինակը տուաւ վնասակար գործողութեան մը, որով Հայ իշխաններ սկսան իրենց երկիրները յօժարութեամբ Բիւզանդիոյ կայսրներուն յանձնել. առաւելն պիտականուն եւ անհաստատ փոխանակութեամբ մը, որով հետզհետէ սկսան ջնջուիլ Հայաստանի մէջ եղող ազգային տէրութիւնները: Առաջ սկսած էին մանրուելով տկարանալ, միանգամայն իրարու հետ հակառակութեամբ վտանգուիլ, եւ վերջապէս ձեռնարկեցին յօժարութեամբ վերջանալ եւ ջնջուիլ: Իշխանութեան գլուխը գտնուողներուն անձնասէր ձգտումներուն արդիւնքն էր այս, որ մինչեւ իրենց մահը զօրաւորի մը պաշտպանութեան ներքեւ մտնելով, եւ իրենց ժողովուրդին ապատութիւնն ու բախտը օտարին վաճառելով, ինքզինքնին ապահովել կ'աշխատէին: Դաւիթ առաջին վտանգաւոր օրինակը տուաւ այդ ընթացքին: Իբր պատճառ կը նշանակուի թէ *ոչ գոյր նորա որդի կամ եղբայր, որ ժառանգէր զայթոռ թագաւորութեան նորա* (ԱՍՈ. 267), եւ կը յիշուի միանգամայն թէ Տայոց իշխաններ *խորհեցան չար խորհուրդս* կիւրապաղատին վրայ (ՌԻՌ. 46): Կ'երեւի թէ Դաւիթ ներքին գժտութիւններէ ալ ցաւած, իր կենդանութեան ատենէն *յանձն արարեալ էր զապատագունդն իւր թագաւորին Յունաց Վասլի* (ԱՍՈ. 267): Ասողիկ կը գրէ թէ Դաւիթ *լցեալ աւուրքք, ծերացեալ ժամանակօք, վախճանեցաւ յաւուր մեծի փրկական զատկին ի* 449 թուին (ԱՍՈ. 267): Գրածին ժամանակակից ըլլալով, բնաւ յիշատակութիւն չ'ըներ թէ դաւաճանութեամբ սպաննուած ըլլայ, ինչպէս կը գրէ Ուոհայեցին: Մահուան օրը կը յարմարի 1000 Մարտ 31ին, թէպէտ կրնար 999ին պատիկին վրայ ալ իմացուիլ, որ հանդիպեցաւ Ապրիլ 9ին, իբր զի Հայոց 449 ամանորը կ'իյնար Մարտ 21ին: Ուոհայեցիին պատմածին համեմատ Իլարիոն Վրաց արքեպիսկոպոս, իշխաններէ գրգռուած, առաջին անգամ հաղորդութեան խորհուրդին թոյն խառնելով ուլեց սպաննել, եւ երբ Դաւիթ դաւաճանութիւնը իմանալով գեղթափ կ'առնէր եւ

կ'ապատէր, Իլարիոն Դաւիթի քնացած ատեն սենեակը կը մտնէ, բարձը *ի վերայ բերանոյն* կը դնէ, եւ *անկեալ սաստկապէս ուժգին ի վերայ նորա, չարչարանօք խեղդէր* Դաւիթը (ՈՒՌ. 46): Թերեւս Դաւիթի ըրած տարօրինակ նուիրատուութեան վրէժխնդրութիւնն էր, որ Տայոց իշխաններն ու եպիսկոպոսը գրգռեցին, իրենց ապատութիւնը պաշտպանելու գիտմամբ, բայց կայսրը փութաց գալ եւ ժառանգութեան մտնել:

810. ՅՈՅՆԵՐՈՒ ՏԻՐԵԼԸ

Վասիլ 998ին Ասորիք անցած էր Եգիպտացւոց դէմ պատերազմի, Խաչվերացէն մինչեւ Յայտնութիւն, այսինքն 998 Սեպտեմբեր 16էն մինչեւ 999 Յունուար 6 այնտեղ էր եղած, եւ անկէ ետքը ձմերելու համար Կիլիկիա եկած, եւ Փոքր Ասիոյ գործերով այն կողմերը մնացած (ԱՍՈ. 266): Երբոր Դաւիթի մահը լսեց, իսկոյն ձամբայ ելաւ, Մելիտինէի մէջ Սեբաստիոյ Հայ քահանաները ընդունեցաւ, եւ արտօնեց *համարձակ լինել յամենայն գործս հաւատոց, եւ հնչեցուցանել զձայն ժամահարի* (ԱՍՈ. 268), ինչ որ խափանուած էր Սեբաստիոյ յոյն մետրապոլիտին հանած հալածանքէն ի վեր (§782): Վարդավառի տօնին, այսինքն Յուլիս 7ին, կը գտնուէր Բալուի եւ Քղզի կողմերը: Երկնկայի մէջ ընդունեցաւ, եւ պատուեց Նփրկերտի նոր ամիրան (ԱՍՈ. 268), Ապումսարի եղբայրը (ԱՍՈ. 260), եւ Ափիսապներու Բագարատ եւ Վրացիներու Գուրգէն թագաւորները, եւ անոնցմէ ետքը Կարսի Աբաս, եւ Վանի Սենեքերիմ թագաւորները (ԱՍՈ. 269): Միայն Գագիկ Հայոց թագաւոր չուկեց երթալ, *իբրեւ փոքրութիւն համարեալ զգնալն իւր առ նա*: Վասիլ չսպասեց ու առաջ քալեց, եւ Ուխթիքի կամ Օլթիի ձամբով մտաւ Տայոց երկիրը եւ տիրացաւ, դէմ դնող իշխանները գաւառէն դուրս հանելով եւ կայսրութեան ուրիշ կողմերը ցրուելով. իսկ Իլարիոն եպիսկոպոսը վիպէն *քար մի մեծ* կապել տալով, ծով նետել տուաւ (ՈՒՌ. 47): Գործը լրացնելէն ետքը ինքն ալ Խաչատուրի իջաւ, եւ անկէ Կոստանդնուպոլիս դարձաւ (ԱՍՈ. 270): Այս առաջին քայլն եղաւ, եւ անկէ ետքն է որ Հայ իշխանութիւններ հետզհետէ կը վերջանան կայսրութեան խառնուելով: Պահ մը Վրաց Գուրգէն թագաւոր փորձեց Յոյները Տայոց նահանգէն հեռացնել, եւ մինչեւ Մամրուան կամ Նարման հասաւ, սակայն Կանիկլ մագիստրոս անոր դէմ ելաւ, եւ պատերազմները շարունակեցին մինչեւ 1001 տարւոյ ձմեռուան սկիպը, եւ վերջապէս խաղաղութիւնը կնքուեցաւ Մեծափայ Աստուածածին գիւղին դաշնադրութեամբը, տիրապետութեան սահմանները անփոփոխ մնալով (ԱՍՈ. 271): Այս եղելութեանց հետեւանքն է Յոյներուն քայլ մը եւս Հայոց թագաւորութիւններուն մօտենալը, եւ ասոնց հետզհետէ ջնջուիլը, եւ այդ հետեւանքին պատասխանատուութենէն վերծ չի մնար Դաւիթ կիւրապաղատ, որչափ ալ Ասողիկ ուկէ վկայել, թէ *եղեւ նա պատճառ խաղաղութեան եւ շինութեան ամենայն Արեւելեայց, մանաւանդ Հայոց եւ Վրաց* (ԱՍՈ. 267):

811. ԶԱՆԱԶԱՆ ԴԷՊՔԵՐ

Սարգիսի կաթողիկոսութեան գլխաւոր պարագաները գրեթէ կը վերջանան պատմութեան եղելութիւններով: Յիշատակութեան արժանի է ասեղ երկրաշարժը, որ Հաշտեանք, Խորձեան, Ծոփք, Բալահովիտ եւ Պաղնատուն գաւառները վերիվար ըրաւ, լեռներ ձեղքուեցան, ժայռեր պատառուեցան, ջուրերու ակեր չորցան, անջրդի տեղեր աղբիւրներ բացուեցան, լեռներ իրարու կը խոնրահէին, դաշտեր կ'օրօրուէին, փոշին օդը կը մթնեցնէր, փողոցներ եւ գիւղեր կործանեցան, շատեր աւերակներու ներքեւ մեռան, եւ կիսամեռ փախչողներ լացուկոծով աշխարհքը կը թնդացնէին: Կործանուած բերդերէն կը յիշուին Ճապաղջուր, Աթթախ եւ Ամիդ: Երկրաշարժին սկիպը կը դրուի 444 քաղոց 30ին, կամ 995 Օգոստոս 19ին. եւ տեւողութիւնը եօթն ամիս մինչեւ յաջորդ նաւասարդը (ԱՍՈ. 255), որ կը սկսէր 995 Մարտ 22ին, եւ այսպէս ամբողջ ձմեռնային միջոց մը տեւած էր Ծոփաց կամ Չորրորդ Հայոց նահանգին խեղճութիւնը: Թէպէտ յայտնապէս գրուած

չէ, բայց անհնար էր որ ժողովրդասէր կաթողիկոս մը, ինչպէս էր Սարգիս, իր բոլոր հոգածութիւնը դարձուցած չըլլար այդ խեղճերուն օգնութիւն հասցնելու համար: Իբր Սարգիսէ կատարուած շինութիւն մը կը յիշուի յատկապէս Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցի մը, կամ *Վկայարան սրբոց Հռիփսիմեանց* մը *առընթեր կաթողիկէին Անուոյ* (ՎԱՐ. 90), եւ իրօք ալ մինչև հիմա Անիի մայր եկեղեցւոյն կից փոքրիկ եկեղեցիներու աւերակները կը տեսնուին (ՇԱԿ. 73): Պատմիչը կը յաւելու, թէ *անդ փախեաց զնշխարս Հռիփսիմեանց, բերեալ մեծաւ հանդիսիւ* (ՎԱՐ. 90), որով կ'իմացուի թէ Վաղարշապատի հին վկայարանին գերեզմանները բանալով, մասունքներէն մաս մը Անի փոխադրած ըլլայ, սակայն ժամանակակից պատմութեան մէջ այսպիսի գործողութիւն մը յայտնապէս յիշուած չէ: Այս պատճառով ուրիշներ ուզած են ենթադրել, թէ *գտեալ զնշխարս ինչ սրբոց Հռիփսիմեանց*, յիշեալ եկեղեցին շինած ըլլալ (ՉԱՄ. Բ. 877): Ամէն առթի մէջ ենթադրութենէ աւելի չեն տրուած մեկնութիւնները: Իսկ *կարգեաց զօրն տօն մեծ* ըսելը (ՎԱՐ. 90), կրնանք իմանալ թէ Անուոյ կաթողիկէին մէջ ալ Հռիփսիմեանց տօնը մեծահանդէս կատարել տալու սկսաւ, Վաղարշապատի կաթողիկէին հին սովորութեան հետեւողութեամբ: Այս պարագան Հայոց լուսաւորութեան եւ Հռիփսիմեանց պատմութեան մասին ազգային աւանդութեան նոր հաստատութիւն կ'ընծայէ: Վերջապէս Սարգիսի գործունէութեան կը պատկանի, Ստեփանոս Տարոնեցի կամ Ստեփանոս Ասողիկ վարդապետի թողած պատմութեան արժանիքն ալ, վասն զի որչափ ալ Ասողիկն եղաւ *որ զաշխարհապատում գիրսն շարագրեաց սքանչելի յօրինուածովք* (ԼԱՍ. 13), սակայն Սարգիսի հրամանն ու քաջալերութիւնն է որ Ստեփանոսը յորդորեց, ինչպէս յիշեցինք (§799): Ասողիկ իր գրութեան տարին կը ցուցնէ բաղդատական թուականներով, եւ կը յիշէ Սարգիսի 13, Գագիկի 15, Վասիլի 30, Հայոց 453, Յունաց 756, Քրիստոսի 1004 եւ Ադամի 6282 տարին (ԱՍՈ. 276), որ պատմագիրին մտադրութեան նշան մը կրնայ համարուիլ:

812. ՍԱՐԳԻՍԻ ՀՐԱԺԱՐԻԼԸ

Սարգիս երբոր կաթողիկոսութեան բարձրացաւ, արդէն բաւական յառաջացած տարիք ունէր, ճգնաւորական կեանքն ալ հարկաւ իր վրայ ծանրացած էր, այսուհանդերձ 27 տարի էր, որ ծանր պաշտօնը կը վարէր, ինչպէս տեսանք, ամէն տեսակ գործառնութեանց ալ մասնակցելով, թշնամութիւններ հեռացնելու աշխատելով, եւ նոյնիսկ պատերազմական ձեռնարկներու ատենն ալ հայրապետութեան վայել գործակցութենէն չխուսափելով: Տարիքը ինչ եղած էր, պատմագիրներ չեն գրեր, բայց գրեթէ իննսմեայ եղած պիտի ըլլայ, որ այլեւս ինքզինքը աշխատութեան անբաւական տեսնելով յօժարակամ կ'որոշէ գործէ քաշուիլ, եւ իր ձեռքով իր յաջորդն օժել ու տեղը նստեցել: Վստահ կրնանք ըլլալ, թէ ոչ մի արտաքին հակառակութիւն կամ դժգոհութիւն առիթ տուած չէ Սարգիսի այդ որոշումին, վասն զի վկայուած է, թէ *նա բարի հանդիսիւք աւարտեաց զկեանս իւր* (ԼԱՍ. 13), հետեւաբար յօժարակամ որոշումէ տարբեր պատճառ մը չենք կրնար նշանակել, եւ այս ալ իրեն առաքինի զգացումերուն արդիւնքն է, չուզելով որ իր պատճառով հայրապետական գործունէութիւնը տկարանայ: Այս գեղեցիկ նպատակով ծերունապարզ հայրապետը *ի կենդանութեան իւրում, իւրով ձեռօք, եւ մեծ հանդիսիւ* օժեց իր յաջորդը Անիի կաթողիկէին մէջ (ՎԱՐ. 93), անոր յանձնեց պատիւն ալ, պաշտօնն ալ, եւ ինքն քաշուեցաւ իր մնացած օրերը անցընել *պարապելով աղօթից* (ՔԱՀ. 38). բայց չէ յիշուած թէ ուր: Համարձակ պիտի ըսէինք թէ իր սիրելի Սեւանը դարձած կ'ըլլայ, եթէ յիշուած չըլլար որ Հոռոմոսի վանքը թաղուած է (ԼԱՍ. 19), որ նոյնտեղ ապրած ու մեռած ալ ըլլար ենթադրել կու տայ: Իսկ մահուան թուական յիշուած է 471=1022 տարին (ՍՄԲ. 48), որ հրաժարելէն ետքը երեք տարի եւ աւելի ալ տակաւին ապրած լինելը կը հաստատէ: Սարգիսի առաքինի նախընթացը, եւ ժիր գործունէութիւնը եւ համեստ վերջաւորութիւնը ըստ ամենայնի կ'արդարացնեն իրեն համար

գրուած լիաբերան գովեստները, եւ յատկապէս Ասողիկի վկայելը, թէ *ի փառս առաքելականին ծայրագունին ժամանեալ պատուոյ՝ եկաց ի նոյն միտս ըստ առաջին խոնարհութեան, եւ ոչ փոխեաց զվարս իւր, այլ ըստ Աստուծոյ պատկերացեալ, առատաձեռն յողորմութիւնս եւ ի խոնարհութեան վարդս, ժրաջան աղօթիւք ի տուէ եւ ի գիշերի կատարէր զկանոն կարգի կրօնաւորական սահմանին, պնդութեամբ վարեցեալ եւ պահոցն սրբութեամբ եւ ձեւով մարմնոյ* (ԱՍՈ. 251): Սարգիսի յաջորդ կաթողիկոսը եղաւ Պետրոս Ա., այլ մենք անոր վրայ խօսիլ չսկսած, մեր սովորութեան համեմատ, ժամանակին նշանաւոր անձնաւորութեանց մասին պէտք եղած տեղեկութիւնները աւելցնենք:

813. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Առաջինը այս կարգին Գրիգոր Նարեկացին է, Խոսրով Անձեւացիի որդին (§757), Անանիա Նարեկացիի աշակերտը եւ եղբօր թոռը, եւ Յովհաննէս Նարեկացիի եղբայրը (§791): Գրիգորի ծնունդը մերձաւորաբար կը դրուի 400=951 տարին, որովհետեւ 426=977 թուականին արդէն քահանայ ձեռնադրուած, եւ գիտութեան ու իմաստութեան հռչակ հանած էր, որ Գուրգէն Արծրունի Անձեւացեաց թագաւորին խնդրանօք Երգ Երգոցի մեկնութիւնը գրելու կը ձեռնարկէր (ՆԱՐ. 367), եւ 25 տարեկանէ պակաս անձի մը հնար չէր այսպիսի փափուկ գրուած մը յանձնարարել: Ասկէ իբր 5 տարի ետքը գրած է ապարանից Խաչին պատմութիւնն ու զոյգ ներբողեանները, Գաւիթ Մոկացի եպիսկոպոսին խնդրանօք (ՆԱՐ. 422), ինչպէս իր տեղը պատմեցինք (§793): Ճիշդ այս միջոցին, 984ին, կը գրէ Անեցին, թէ *փայլէր իբրեւ զարեգակն իմաստութեամբ եւ առաքինութեամբ սուրբ այրն Աստուծոյ Գրիգոր Նարեկացին* (ՍԱՄ. 103): Նարեկ աղօթագիրքին թուական նշանակուած է, 451=1002 տարին (ՆԱՐ. 268), իսկ միս գրուածներուն, Առաքելոց եւ Յակոբ Մծբնայի ներբողներուն, գանձերուն եւ տաղերուն ժամանակները որոշակի չեն նշանակուած, եւ հարկաւ առիթներու համաձայն վանապան առեւտներ պատրաստուած են: Իսկ *ուղիղ հաւատոյ եւ մաքուր վարուց* խրատին (ՆԱՐ. 483) հեղինակութեան ստուգութիւն ճշդելը մատենագրութեամբ զբաղողներուն կը թողունք: Գրիգորի ամբողջ կեանքը անցած է Նարեկի վանքին մէջ, ուր Անանիայէ ետքը առաջնորդ էր իր իսկ եղբայրն Յովհաննէս, իսկ ինքն *յետին վարժապետաց եւ կրտսեր բանասիրաց* միայն կը կոչէ վինքն (ՆԱՐ. 422), որով Նարեկի մէջ աշակերտաց ուսուցիչ եւ գրական աշխատութիւններով զբաղող մը եղած ըլլալը կը յայտնուի: Սքանչելի աղօթագիրքը, կամ ինչպէս ինքն կ'անուանէ, *դրութիւնքն յոգնաթաթափ բանից օգտակարաց*, զոր պատրաստած է *ի խնդրոյ հարցմանց հարց միանձանց եւ բազմաց անապատականաց*, եթէ մէկ կողմէն իր քերթողական աւիւնին, գրական յաջողութեան եւ բարեպաշտ զգացմանց մեծութիւնը կը հաստատէ, միւս կողմէն կը ցուցնէ այն սրբութեան եւ կարողութեան համբաւը, զոր կը դայելէր Գրիգոր, Նարեկայ վանքին համեստ վանականը: Մեր նպատակէն դուրս է Նարեկ գիրքին առաւելութիւնները վերլուծել, բայց իբրեւ պատմագիր բաւական կը սեպենք յիշել տալ, թէ ազգին մէջ գրեթէ Սուրբ Գիրքին համահաւասար պատիւ ընծայուած է այդ գիրքին, եւ սքանչելագործ յատուկ զօրութիւններ կը վերագրուին անոր մէն մի գլուխներուն: Այդ աղօթագիրքն եղած է նաեւ մեծ փաստը, որ Գրիգորին առաքինապարզ կեանքը ցոլացնելով, անոր անունը տօնելի սուրբերու կարգը անցուցած է: Բայց այդ կարգադրութեան ժամանակը որոշել չենք կրնար, միայն գիտենք որ մօտ 1300ին Ստեփանոս Գոյներիցանցի գրած տօնացոյցին մէջ՝ տակաւին Նարեկացիին անունը չկայ, թէպէտեւ անկէ շատ առաջ աստուածաշնորհ եւ յոգունց գերազանց հրեշտակն ի մարմնի կոչած էր վայն Լամբրոնացին (ՏՂԱ. 158), եւ Նարեկացիին *Ամենակալ բարերար* աղօթքը (ՆԱՐ. 86), ամբողջաբար յառաջ բերած էր պատարագի մեկնութեան մէջ (ԼԱՄ. 195): Նարեկացիին մահը կը գրուի յիսուն տարեկան եղած

ատեն 452 տարւոյ մեհեկի 21ին (ՅԱՅ. 395), որ կը պատասխանէ 1003 Հոկտեմբեր 7ին, թէպէտ Յայսմաուրքը հաստատուն տոմարով կը համեմատէ Փետրուար 27ին: Մարմինը թաղուեցաւ նոյն իսկ Նարեկայ վանքին մէջ, որուն բուն անունը Ս. Սանդուխտ է, բայց անկէ ետքը Ս. Գրիգոր ալ սկսաւ կոչուիլ:

814. ՆԱՐԵԿԱՑԻՆ ԴԱԻԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հռոմէադաւան ազգայիններն ալ Գրիգոր Նարեկացիի տօնը պահած ըլլալով, կը ջանան ոչ միայն յունադաւան քաղկեդոնիկ մը, այլեւ կատարեալ հռոմէադաւան մը ցուցնել Նարեկացին, որ Հռոմի գոյութեան յիշատակութիւն ալ չունի բոլոր իր գրուածներուն մէջ: Լամբրոնացիին խօսքը առ առաւելն յունական քաղկեդոնիկ դաւանութեան մօտիկ կրնար ցուցնել Նարեկացին, մինչ ճիշդը խօսելով, բաժանումները վերցնելով եկեղեցիներու միութեան փափաքն եղած է՝ Նարեկացիին բուն պագումը, որ նոյն ատեններ ուրիշ շատերու ալ փափաքն էր: Մանաւանդ որ Հայ արքունական իշխանութեան տկարանալը, եւ պարսկական ու թաթարական բռնութեանց պօրանալը, բնական կերպով մը Հայերուն մի մասը յունական կայսրութեան կողմը կը մղէր: Բայց երբ մէկ մասը այդ տեսութիւններով կ'օրօրուէր, անդին միւս մասը ազգային եկեղեցւոյ նախանձախնդրութեամբ կասկածելի կը գտնէր այդ միաբանական ձգտումները, եւ *Ծայթ* անունով կ'այպանէր այդ ձգտումները ու նեցողները, եւ անհաւատալի չէ որ այդպէս կոչուած ըլլայ Նարեկացին ալ: Զանազան պարագաներ յայտնի կը ցուցնեն թէ այդ տեսակ ձգտումներ աւելի հաճութեամբ կը փայտայուէին Վասպուրականի կողմերը, եւ այդ սահմանին մէջն էին Նարեկայ վանքն ալ, եւ Վասպուրականի մէջ ապրող Անձեւացի եւ Նարեկացի վարդապետներն ալ: Ասոնց մասին Թոնդրակեցւոց համակրութեան կասկածներ ալ եղան, կասկածները տարածուեցան Գրիգորի վրայ ալ, որ Խոսրովի որդին էր (§757) եւ Անանիայի աշակերտը (§191), ուստի Գրիգոր ալ Անանիայի նման պարտաւորուեցաւ Թոնդրակեցիները նպովելու գիր մը գրել, *սակս ապատութեան ի չար կարծեացն* (ԹՂԹ. 495): Գիրը ուղղուած է առ *Տէր հայր* մը, որ գուցէ նոյնինքն Սարգիս կաթողիկոսն է, եւ կը վարմանայ, որ այդպիսի բաներ իրեն համար ըսուած են, իբր թէ Մուշեղ Թոնդրակեցիին համախոհ ըլլայ, եւ յայտարարութիւն մըն ալ կը գրէ (ԹՂԹ. 498-502), հետեւելով իր վարդապետին Անանիայի տուած օրինակին: Հետեւաբար թոնդրականութեան եւ ոչ քաղկեդոնականութեան խնդիրին վրայ յարմար կ'ըլլայ մեկել, ինչ որ Յայսմաուրքը կը պատմէ, թէ *ժողովեալ ի մի վայր եպիսկոպոսունք եւ իշխանք, ապատանօք եւ տանուտէրօք, յղեալ կոչեցին* Գրիգոր Նարեկացին, *առ ի դատել եւ յանդիմանել հրապարակաւ եւ աքտորել զնա պատուհասիւ որպէս զհերձուածող* (ՅԱՅ. 394): Պատմութիւնն ալ անորոշ է, ոչ իշխաններն յայտնի են եւ ոչ եպիսկոպոսները, ոչ տեղը եւ ոչ ժամանակը, եւ ոչ նպատակը: Բայց այնչափը բաւական եղած է հռոմէադաւաններուն, Անիի մէջ հաստատել Նարեկացին դատող ատեանը, եւ Սարգիս կաթողիկոսն ընել Նարեկացին հալածողը (ՉԱՄ. Բ. 852): Կը պատմուի միանգամայն, թէ Նարեկացին տանելու եկող հրաւիրակները, Ուրբաթ օր մը կը հասնին Նարեկ, եւ Նարեկացին անոնց տապկած աղաւնի կը հանէ ուտելու, եւ երբ եկողներ Ուրբաթ ըլլալը կը յիշեցնեն, Նարեկացին տապկած աղաւնիներուն կը հրամայէ մեկնիլ, որոնք յանկարծ կը կենդանանան, կը փետրաւորուին, կը թեւաւորուին, եւ թռչելով կը մեկնին (ՅԱՅ. 394): Ամբաստանութեան չափ անիմաստ է հրաշքն ալ, որ կ'ենթադրէ Նարեկացիին վրայ յետսամիտ ցուցամոլութիւն մը, պահոց օրով ուստիք կերակուր հանելու, որ հրաշագործութեան առիթ պատրաստէ, մինչ ձգնապզեաց կրօնաւորը բոլոր կեանքին մէջ թերեւս տապկած աղաւնիներ չէր ձաշակած: Իսկ հրաշքին տրուած իմաստը, որ Նարեկացիին արդարացումէն վատ, իբր քաղկեդոնականութեան հաստատութիւն յառաջ կը բերուի, մեր կարծիքով աւելի ծիծաղելի կը դարձնէ պաշտպանուած ուղղութիւնը: Բանի

որ աղօթամատոյց գիրքին վերջանալէն միայն տարի մը ետքը եղած է Գրիգորին մահը, եթէ որեւէ կսակածանքի կամ հալածանքի ենթարկուած ըլլար, հարկաւ ակնարկ մը ըրած կ'ըլլայ ինքնագիր յիշատակարանին մէջ, ուր մինչեւ իսկ կը յիշէ Վասիլ կայսե *ի կայս եւ ի կոյս կողմանց հիւսիսոյ* գալը, որ է Տայոց երկրին գրաւումին համար ըրած արշաւանքը, նպատակ ունենալով *սեպհականել յաւելեալ բաժինս աշխարհոց ի ծոց իւր* (ՆԱՐ. 268): Նարեկացիին լեզուին վրայ յունասէր բարեկամութեան միտում կը տեսնուի, իրաւ, բայց նշանախեց մը չկայ, որ անոնց դաւանութեան կամ եկեղեցւոյն հաւանութիւն ցուցնէ: Հետապօտութիւն ընողներ այս միտքով բոլոր անոր գրածներն ալ պրպտած եւ բան մը գտած չեն, հետեւաբար ոչ մի կերպով կ'արդարանայ Նարեկացիին յունադաւան մը, եւս առաւել հռոմէադաւան մը ընողներուն կարծիքը: Չմոռնանք յիշել որ Լամբրոնացիին ակնարկները՝ Օձնեցիին, Եւրին, Վահանին եւ Նարեկացիին վրայ (ՏՂԱ. 158), *առ մեծ եկեղեցին Հռոմոնց*, եւ ոչ Լատիններու հետ համաձայնութեան վրայ վրուցուած են, մինչ Յոյներ Լատիններէ պատուած էին, եւ ըսուածներն ալ հարեւանցի ակնարկներ են, առանց պատմական փաստի, իր խօսքերուն հռետորական ոյժ մը տոած ըլլալու համար:

815. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ

Այս միջոցին ծաղկող վարդապետներուն մէջ նշանաւոր է եւս Ստեփանոս Տարոնեցիին, Ասողիկ կամ Ասողնիկ մականուանեալ, իբրեւ *քաջ խօսող*, թէպէտ աւելի սովորաբար իբրեւ *քաջ երգեցող* կը հասկցուի: Ինքն Տարոնեցի Ծննդեամբ, բայց կեանքը անցուցած է Անիի հայրապետանոցին մէջ եւ արքունիքին շուրջը, հարկաւ կաթողիկոսարանի աշակերտութենէն յառաջ եկած ըլլալուն համար: Իր գլխաւոր գործն է պատմութիւնը կամ *Աշխարհապատում* (ԼԱՍ. 13), բայց Երեմիայի մարգարէի մեկնութիւն մըն ալ գրած ըլլալը կը յիշէ Մագիստրոս, *Ասողընկայ երջանիկ ծայրագոյն ծերոյ* անունը տալով անոր (ՄԱԳ. 128), ուսկից կրնանք հետեւցնել թէ յոյժ երկարակեաց եղած է: Ինքն իրեն համար կը վկայէ թէ Անանիա Մոկացիի օրով ծաղկած վարդապետներէն *չոմանս ի ծերութեան իւրեանց՝ ի տղայութեան մերում տեսաք աչօք մերովք*, եւ *ճաշակեցաք ի քաղցր ճաշակաց բանից նոցա* (ԱՍՈ. 165), զոր պէտք է ոչ մանկութեան, այլ յառաջացեալ երիտասարդութեան տարիքին վրայ իմանալ, եթէ վարդապետներուն գիտական խօսքերուն ճաշակը առնելու կարողութիւնն ունէր: Պատմութիւնը 1004ին փակած լինելը կը ցուցնէ, թէ այդ թւականէն ետքը շատ ապրած չէ: Կ'երեւի թէ իր պատմութիւնը իրեն դէմ հակառակութիւններ ալ յարուցած է, վասն զի կը գրէ, թէ կրեմ *պիտոս եւ պանարգանս, պոհոթիւ նս եւ պարսաւանս ի ծանրասիրտ եւ ի խստապարանոց ապգէս մերմէ*, (ԱՍՈ. 277), եւ այս բնական եւ անխուսափելի է ժամանակակից դէպքեր պատմողին վրայ, երբ կ'ուզէ ճշմարտութիւնը գրել, առանց ակնածանաց: Բայց թէ որոնք էին փառք եւ գոհութիւն տուողները, եւ որոնք անարգանք եւ պարսաւանք խօսողները, Ասողիկ բացատրած չէ: Ինքն աւելի Բագրատունեաց ապագայնական շրջանակին մէջ մնացած, Վասպուրականի յունասէրներէն սիրուած պիտի չըլլայ, Նարեկացիին ունեցած ուղղութեան եւ գտած հակառակութեան բոլորովին ներհակը:

816. ՈՒՐԻՇ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Ասողիկի ժամանակակից պատմիչ մըն ալ Ուխտանէսն է, Սեբաստիոյ եպիսկոպոս, որ *եպիսկոպոս Ուռհայի* ալ ըսուած է (ԿԻՐ. 4), եւ ինքզինքը Անանիա Նարեկացիին *յետին եւ տրուպ աշակերտ կամ թէ որդի* կը խոստովանի (ՈՒՄ. 10), եւ անոր հրամանովը կը գրէ երեք մասի բաժնուած պատմութիւնը, որուն երրորդը, եւ հաւանաբար երկրորդին մէկ մասն ալ դեռ գտնուած չեն: Իսկ իր կենսագրական պարագաները բոլորովին անյայտ կը մնան: Միւս այլ նշանաւոր վարդապետը, որ այս միջոցին կը յիշուի Յովհաննէս Տարոնացիին է, մականունը Կոպեոն (ԼԱՍ. 13), որուն վանապան գրուածներ կը վերագրուին, բայց մեզի հասած նշանաւոր գործ մը չունինք

(ՀԻՆ. 571): Կոպեռնի վրայ ինչ ինչ պատմական դէպքեր առիթ պիտի ունենանք առաջիկային յիշատակել: Կը յիշուին եւս Սարգիս վարդապետ, Տիրան վարդապետ, Յենովք վարդապետ, երեքն ալ կաթողիկոսարանի վարդապետներ, եւ Գրիգոր վարդապետ *յոյժ իմաստուն քանիւք* (ԼԱՍ. 13), ինչպէս նաեւ Սամուէլ Կամրջաձորեցին եւ Յովսէփ Հնձացին, զորս յիշեցինք ԽաչիկԱրշարունիի օրէն (§792օ: Ասոնցմէ վատ եւ *այլք բազումք* ծաղկած ըլլալը, եւ պատմիչին վկայելը, թէ անոնց ձեռքով *բարձրանայր յոյժ եղջիւր եկեղեցոյ ուղղափառ վարդապետութեամբ* (ԼԱՍ. 13), նոր արժանիք մը կ'աւելցնէ Սարգիս կաթողիկոսին՝ իբր հովանաւոր ուսումնական վարգացման, եւ իբր պաշտպան ազգային ուղղափառ եկեղեցոյ:

817. ՆԻԿՈՆ ՊՈՆՏԱՅԻ

Երբ ներքին աղբիւրներ Հայոց եկեղեցոյն ուղղափառութեան գովեստները կը խօսին, Յոյներ իրենց կողմէն Հայ եկեղեցին անարգելու եւ անոր դէմ մաքառելու առիթը չեն կորսնցներ: Բաղկեդոնական խնդիրին շուրջը յուզուած վէջեր երբեք դադարած չէին, բայց այդ միջոցին անոնց նոր վարկ մը կու տայ Նիկոն Պոնտացի, մականուանեալ Միտանոյիդէս, որուն անունով կը գտնուի յունարէն գրուած մը՝ *Ընդդէմ ամպարիշտ կրօնից Հայոց* (ՍԵՎ. Դ. 92): Նիկոն հայապգի կ'ըսուի սերնդեամբ, եւ Պոնտացի ծննդեամբ, Պափղագոնիոյ Ոսկեքար վանքին աշակերտած 12 տարի, եւ անկէ ետքը Հայաստան գացած յունական դաւանութիւնը քարոզելու (ՍԵՎ. Դ. 90), *ուր պերծեաց զապգն Հայոց ի բազում մոլորութեանց զոր ունէին* (ԿԱԼ. 213): Հայաստանէ վատ Կրետէի եւ Յունաստանի մէջ ալ ապաշխարութիւն քարոզած կ'ըսուի, այնպէս որ Յոյն եւ Լատին եկեղեցիներու մէջ տօնելի սուրբ ընդունուած է, եւ Նոյեմբեր 26ին յիշատակը կը կատարուի: Նիկոնի յառաջ բերած Հայոց կարծեցեալ մոլորութիւնները, Յոյները Հայերէն վատող սովորական կէտերն են (ՍԵՎ. Դ. 91), այսինքն երկու բնութիւն եւ երկու կամք չընդունելնին, *որ խաչեցայր յաւելուածը, Հոգւոյն Սրբոյ բղիճման կէտը, զորս իբրեւ եւտիքականութիւն, աստուածաշարժարութիւն եւ հոգեմարտութիւն կ'ուպէ ցուցնել ծամածուռ մեկնութիւններով: Նոյնպէս են խաչի օծումը, օծումի նշան բւեռն վարները, պատկերներ չշատցնելը, Աստուածյայտնութեան տօնին օրը, բաղարջ հացը, անապակ բաժակը, մատաղի օրհնութիւնը, որոնք բոլոր հին ծէսեր են, եւ պարապ տեղ կ'աշխատի իբր հին օրէնքի զոհ ցուցնել մատաղը, կամ պատկերամարտութիւնը կարծել տալ իկոններով եկեղեցիին չխճողելը: Ղուկասի աւետարանէն արեան քրտինքի տունը, եւ Յովհաննէսի աւետարանէն շնացեալ կնոջ պատմութիւնը, Հայերը չեն վերցուցած, այլ հնագոյն յոյն օրինակներու հետեւած են: Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն շառնելը Հայոց եկեղեցոյն ինքնագլուխ լինելուն պատմական փաստն է: Իսկ բոլորովին նոր լսուած բան է, թէ Հայերը մեծ պահքին մտեղէն եւ կթեղէն կը գործածեն, մինչ ամենափիստ էր Հայոց մէջ պահեցողութեան կանոնը: Չամչեան ինքն ալ Նիկոնի չափազանցութիւններէն գայթակղած, ոչ Հայ ըլլալը եւ ոչ Հայաստան քարոզած ըլլալը կ'ուպէ ընդունիլ (ՉԱՄ. Բ. 1025): հիմնուելով նախնական պատմիչին վկայութեան, զոր մենք չենք տեսած, եւ Ասողիկի լուրութեան, որ հիմնական փաստ մը չէ: Որովհետեւ պէտք չէ բնաւ ենթադրել, թէ Նիկոն Հայ թագաւորութեանց երկիրները մտած ըլլայ: Հայաստանէ բաւական մաս մը Յունաց իշխանութեան ներքեւն էր, ուր միշտ Յունաց կողմէն բռնական քարոզութիւններ կը կատարուէին, եւ Սեբաստիոյ ու Մելիտիոյ մոլեռանդ մետրապոլիտները հարկաւ մէկէ աւելի Նիկոններ ունեցած են իրենց ձեռքին տակ (§782): Այսպիսիներուն գործը ոչ թէ Հայ եկեղեցոյ դաւանութիւնը փոխելն եղած է, այլ խումբ մը Հայ-Հռոմներ շինելով, կարծել թէ *զապգն Հայոց ի բազում մոլորութեանց* ապատած են: Իսկ այս միջոցին յայտնի է թէ, կէս բռնութեամբ եւ կէս հրապուրանօք բաւական Հայ-Հռոմներ եղած են,*

գլխավորապես Արեւելքէն եկող յարձակումներուն դէմ Արեւմուտքէն հովանաւորութիւն գտնելու ակնկալութեամբ:

818. ԵՐԵՔ ՃԳՆԱԻՈՐՆԵՐ

Իբրեւ հետաքրքրական ծանօթութիւն կ'ուզենք յիշել այդ միջոցներուն Լատին աշխարհի մէջ սրբութեամբ փայլող, եւ Լատին եկեղեցիէն սուրբերուն կարգը դասուած երեք Հայերուն անունները: Ասոնց առաջինն է Մակար Անտիոքայ եպիսկոպոսը, որ Անտիոքայ պատրիարք ալ ըսուած է (ՓԵԹ. Բ. 324), եւ թերեւս Անտիոքի մէջ հաստատուած Հայ եպիսկոպոսներէն է (§785): Մակար հայազգի ծնողներէ կը ծնի Անտիոքի մէջ, եւ այնտեղ եկեղեցականութեան կը հետեւի իր հօրեղբօր Մակար եպիսկոպոսի ձեռքին տակ, եւ անոր կը յաջորդէ եպիսկոպոսութեան մէջ (ՓԵԹ. Բ. 334): Երուսաղէմ ուխտի գացած ատեն, քրիստոնէութիւն քարոզելուն համար կը բանտարկուի եւ կը չարչարուի, եւ առանց իր աթոռը դառնալու Երոպա կ'անցնի իբր պարզ ճգնաւոր մը, եւ ամէն կողմ հրաշագործութեամբ կը հռչակուի: Գերմանիոյ Բաւարիա եւ Մոգունտիա գաւառները կը շրջի, տարի մը կը մնայ Փլանդրիոյ մէջ Գանտալիոյ վանքը, ուր ժանտախտէ բռնուողները խնամելով, ինքն ալ կը վարակուի, եւ 1012 Ապրիլ 10ին կը վախճանի: Ասոր վրայ նախ Փլանդրիոյ, եւ յետոյ բոլոր Լատին եկեղեցւոյ մէջ իբրեւ սուրբ ընդունուած է (ՉԱՄ. Բ. 860): Երկրորդն է Սիմէոն Հայ նախարարապուն մը, որ առաջ Արշարունեաց գաւառի վանքերուն մէջ կրօնաւորեցաւ եւ յետոյ առանձին ճգնութեան սկսաւ խրճիթի մը մէջ: Երուսաղէմ ուխտի գացած ատենն ալ հրաշագործութիւններով փայլեցաւ, եւ Արսէն Հայ եպիսկոպոսէն պատուուեցաւ, եւ անձանօթ մնալու փափաքով Երոպա անցաւ: Նախ Հռոմ եկաւ, ուր առաջ իբրեւ հերետիկոս կասկածի ենթարկուեցաւ, բայց Հռոմի հայրապետէն ուղղափառութիւնը հաստատուեցաւ: Հռոմէ մեկնելով Տոսկանիոյ քաղաքները շրջեցաւ, եւ հետզհետէ Սպանիա, Բրիտանիա, եւ Գաղղիա պտտեցաւ պանդխտութեամբ, ամէն տեղ հրաշքներով փառաւորուելով, եւ ժողովրդական ցոյցերէ փախչելով: Վերջապէս հաստատուեցաւ Իտալիա, Մանտովա քաղաքի Բենեդիկտեանց վանքը, ուր եւ վախճանեցաւ 1016 Յուլիս 16ին, եւ հրաշքներ մահուընէ ետք ալ շարունակեցին, եւ Բենեդիկտոս Ը. պապէն սրբոց կարգը դասուեցաւ (ՉԱՄ. Բ. 865): Երրորդն է Դաւիթոս, թերեւս Դաւիթ, բնիկ Հայաստանցի եւ այնտեղ կրօնաւորած, որ մեծ ուխտերու երթալու փափաքով կը սկսի շրջիլ Երուսաղէմ եւ Հռոմ եւ Սպանիոյ Կոմպոստելիա քաղաքը, եւ վերջապէս կը հաստատուի Իտալիոյ Լուկա քաղաքը, խստակրօն ճգնաւորի եւ հրաշագործի համբաւը վայելելով, մինչեւ որ սրբութեամբ կը վախճանի 1050 Յունիս 3ին, եւ դար մը ետքը Հռոմի պապերէն սրբոց կարգը կը դասուի (ՎՐՔ. ԺԲ. 125): Բելգիոյ Գանտալիա (Gand), եւ Իտալիոյ Մանտովա (Mantova), եւ Լուկա (Lucca) քաղաքները մեծ պատուով կը պահեն այդ Հայ սուրբերուն գերեզմանները եւ մեծահանդէս կը տօնախմբեն, եւ իբր իրենց երկնային պաշտպաններ կը ձանձնան սքանչելագործ Հայազգի երանելիները:

Տ. ՊԵՏՐՈՍ Ա. ԳԵՏԱԴԱՐՉ

819. Ընտրութիւն եւ նախընթաց

Պետրոս եղաւ այն անձը, որուն վրայ Սարգիս կոթողիկոս եւ Գագիկ թագաւոր իրանց մտադրութիւնը հաստատեցին, հայրապետական աթոռին արժանաւոր յաջորդ մը տալու համար: Ժողովրդական ընտրութեան յիշատակութիւն կը պակսի, բայց առանց եպիսկոպոսական ժողովին համաձայնութեան չէրին կրնար լրանալ, ոչ կոթողիկոսի մը քաշուիլը, եւ ոչ կաթողիկոսի մը օծուիլը, հետեւապէս ժողովական գործակցութիւնը անհրաժեշտաբար տեղի ունեցած կ'ըլլայ: Պետրոսի նախընթացը պատմուած չէ, ծննդավայրն ալ նշանակուած չէ, եւ ծագումէ առնուած մակդիր անուն ալ ունեցած չէ: Բայց ընդհանրապէս ընդունուած է իբրեւ Խաչիկ Արշարունիի

եղբայրը, եւ իբր Անանիա Մոկացիի քեռորդի, թէպէտեւ հիներէն ամէնը այդ ազգակցութիւնը չեն յիշեր: Միւս կողմէ Խաչիկի ընտրութիւնը 973ին, եւ Պետրոսի ընտրութիւնը 1019ին դնելով, եւ երկուքն ալ հասուն տարիքի մէջ ընտրուած գիտնալով, մօտ յիսուն տարիներու տարբերութիւն պէտք կ'ըլլայ ընդունիլ երկու եղբայրներու մէջ, որ սովորական եւ դիւրաւ ընդունելի չէ, եւ աւելի հաւանական կ'ըլլար ըսել, թէ Պետրոս Խաչիկի եղբօրորդին էր: Ամէն առթի մէջ կաթողիկոսներու եւ կաթողիկոսարանի մերձաւոր մըն էր, որ կարող անձերու հովանաւորութեան ներքեւ կանոնաւոր ուսում ստացաւ, եւ գիտնական ու վարճացուն անձ մը եղաւ: Գրիգոր Մագիստրոս, որ Պետրոսի հետ սերտ յարաբերութեան եւ սրտակից բարեկամութեան մէջ գտնուեցաւ, առատօրէն կը շուայէ անոր գովեստի բացատրութիւններ, որոնցմէ եթէ մէկ մասը իբր աստիճանին պատուադիր ձեւակերպութիւններ, եւ մէկ մասն ալ իբր յունասէր գործակցութեան հետեւանք նկատենք, տակաւին Պետրոսի վարճացուն ուսումնասիրութեան իսկական փաստեր են այն ակնարկները, վորս Մագիստրոս իր թուղթերու մէջ կ'ընէ Պետրոսին գրած ատեն, եւ հելլենական քերթողներու եւ իմաստասէրներու եւ սուրբ հայրերու գրուածները անոր ծանօթ եւ ընտանի եղած կ'ենթագրէ: Ըստ այսմ է ընդունիլ, թէ Պետրոս կանոնաւոր կրթութիւն ստացած էր յունական շրջանակներու մէջ, յաճախած էր Յունաց լաւագոյն ուսումնարանները, եւ կաթողիկոսարանի մէջ ալ մասնակցած էր եկեղեցական եւ ազգ. գործերու: Սխալած չենք ըլլար ըսելով, թէ Սարգիսի ծերացեալ եւ տկարացեալ տարիքին մէջ՝ անոր օգնական եւ աջբաւուկն էր, եւ այս կերպով արժանի դատուեցաւ հայրաթափտական աթոռ բարձրանալու: Պետրոսը Արշարունի պիտի չկարենանք ըսել, զի Խաչիկի մակդիր անունը իր եպիսկոպոսական վիճակէն առնուած է, եւ ոչ իր սերունդէն կամ ծննավայրէն, որ յիշուած չըլլալուն, սովորութիւնը ընդունեց Գետադարձ մականունը, թէպէտեւ ոչ հիները այդպիսի մակդիր անուն մը յիշած են (ԳԵՏ. 13), եւ ոչ գետադարձութեան պատմութիւնը հիմնական ստուգութիւն մը ունի, ինչպէս իր կարգին պիտի բացատրենք: Նախորդին կենդանութեան ատեն կաթողիկոսական օժում ստանալ նալ տարբեր էր օգնականի կամ աթոռակից ձեւէն, որ յետոյ նոյն ինքն Պետրոսի օրով սկսաւ, եւ հետզհետէ տարածուեցաւ եւ ընդարձակուեցաւ: Որովհետեւ Սարգիս ոչ թէ աթոռակից կամ լիաւօր օգնական մը նշանակեց, այլ ինքն պաշտօնապէս քաջուեցաւ, եւ տեղը յաջորդ նշանակեց: Այսուհանդերձ Սարգիսի ըրածը առաջին օրինակ մը նկատուեցաւ, կաթողիկոսին կենդանութեան անոր քով ուրիշ օժեալ կաթողիկոս մըն ալ ունենալու սովորութեան:

820. Գագիկի Յաջորդը

Հապիւ թէ Պետրոս գործի գլուխ անցաւ, երկրին խաղաղական վիճակն ալ խանգարուեցաւ՝ Գագիկ թագաւորի մեռնելովը: Գագիկ իր խոհականութեամբ եւ աշխարհավար կարողութեամբ այնպիսի բարձր եւ ազգեցիկ դիրք մը ստացած էր, որ ամէն կողմ իր ձայնը կը տիրէր, եւ ամէնքն ալ անոր կ'անսային, եւ շփոթութիւններ եւ խլրտումներ ինքնին կը լռէին: Գագիկ թագաւորած էր 990ին (« 776) եւ Անեցին 29 տարի կուտայանոր իշխանութեան (ՍԱՄ. 104), եւ Լաստիվերտցին ալ կը վկայէ, թէ *Գագիկ յերկար ժամանակաւ վարեալ պթագաւորութիւն, եւ բարի յիշատակաց արժանի լեալ՝ ի խորին ծերութեան լուծանէ վկեանս իւր* (ԼԱՍ. 13) որով չեն կրնար արդարանալ իբր անոր մահուան թուական ցուցուած, Հայոց 444 (ՎԱՐ. 92), կամ 420 (ՈՒՌ. 8) տարիները, եւ պէտք է պահել սովորաբար ընդունուած 1020 թուականը, որ է ըսել Պետրոսի կաթողիկոսութենէն գրեթէ տարին չլրացած: Գագիկի ժառանգութիւնը օրինական կարգով կ'իյնար իր երէց որդւոյն, որ էր *Սմբատ, վոր Յովհաննէս կոչէին* (ԼԱՍ. 13), կրկին անուաններու նոր սովորութեան համեմատ: Բայց Սմբատ *մամնով հասրտի եւ յոյժ թանձր* էր (ԼԱՍ. 13) եւ *տարտամ եւ հեղզ, եւ թուլամորթ եւ անկիրթ ի պատերազմունս*, թէպէտեւ միւս կողմէն *աւագ էր եւ այր իմաստուն* (ՍՄԲ. 26), մինչեւ իսկ

*իմաստութեամբ ասեն առաւել գոլ քան զյագունս (ԼԱՍ. 13): Ընդհակառակն Գագիկի կրտսեր որդին Աշոտ, քարեկարգ առնելով զդիրս մարմնոյ, եւ քաջասիրտ եւ պատերազմասէր գոլով (ԼԱՍ. 13), այր քաջ էր, անպարտելի եւ յաղթող ի պատերազմունս (ՌԻՌ. 26), որով կրցաւ իրեն համակիրներ ալ կազմել, եւ եղբայրը հեռացնելով ինքն թագաւորելու աշխատիլ, ու բաւական չսեպեց որ ըստ ընկալեալ սովորութիւն իրեն յատուկ գաւառ մը տրուի ապատօրէն կառավարելու: Վարդան՝ Գագիկի երրորդ վաւակ մըն ալ կը նշանակէ Աբաս անունով, ինչ որ իրմէ առաջուաներ չեն յիշեր, բայց որովհետեւ քիչ ետքը Աբասը իբր Կարսի թագաւոր կը ցուցնէ (ՎԱՐ. 92), յայտնի կը տեսնուի, որ նոյն ինքն Կարսի Աբաս թագաւորն է, որ սխալմամբ իբրեւ Գագիկի որդի նշանակուած է: Կարսի թագաւոր Աբաս Մուշեղեան երբեք իր իշխանութենէն չհեռացաւ, եւ Աբաս Գագիկեան մը տեղը չանցաւ, այլ 45 տարի թագաւորելէ ետքը 1029ին իրեն յաջորդ թողուց իր որդին Գագիկ Աբասեանը: Բագրատունի Գագիկի յաջորդութեան դառնալով, Սմբատ Յովհաննէս երիցութեան իրաւամբ իր հօրը տեղը անցաւ իբրեւ Անիի կամ Հայոց թագաւոր, եւ իբրեւ բոլոր Հայ թագաւորներու նախաթոռ կամ Շահնշահ, եւ ոչ թէ *բռնակալեաց* (ՍՄԲ. 26): Սակայն Աշոտ իր դիտումէն ետ չկեցաւ, եւ ամէն միջոցներ գործածեց իր խորհուրդը առջեւ տանելու համար: Վասպուրականէն օգնութիւն գտնելու համար՝ Վան գնաց Սենեքերիմին մօտ (ՍՄԲ. 27), եւ ոչ թէ Անձեւացեաց Գուրգէնին (ՌԻՌ. 9), որ արդէն մեռած էր (« 800): Անկէ անցաւ Պաղտատի խալիֆային, որ Քատէր-Պիլլահն էր (« 801), ուսկից միայն դրամական նպաստ մը ձեռք ձգեց (ՍԱՄ. 106): Դառնալու ատեն Վարագայ Ս. Նշանին ուխտ ըրաւ, եւ *ակամբք եւ մարգարտօք զարդարուած* ոսկիէ *պահարան* մըն ալ նուիրեց անոր (ՌԻՌ. 9): Օգնական վիճուորներ ալ առաւ Սենեքերիմէ, եւ եղբօրը վրան եկաւ, եւ *շրջէր զօրօք եւ աւար հարկանէր զբազում տեղիս, եւ զքաղաքն Անի* (ՍՄԲ. 27):*

821. Աշոտի շարժումը

Պետրոս կաթողիկոս, իբրեւ օրինապահութեան պաշտպան, Սմբատ Յովհաննէսի կողմը կը բռնէր, քաղաքականութեան վոյն մըն ալ ունէր իր գործը, որ այս կէտէն կը սկսի ինքզինքը ցոյց տալ, այն է յունական քաղաքականութեան ծառայել, եւ յունական ազդեցութիւնը զօրացնել: Պետրոս իր այդ միտումը մինչեւ իսկ իր հայրենեաց դէմ գործածեց, եւ բացարձակապէս յունական շահերուն պաշտպան եւ գործակից ըլլալու հասցուց, ինչպէս որ պատմութեան ընթացքը երեւան պիտի բերէ: Սմբատ Յովհաննէսն ալ միեւնոյն ուղղութեան ծառայող մըն էր, ուր ընդհակառակն Աշոտ՝ մինչեւ Պաղտատ երթալով եւ ամիրայապետէն օգնութիւն խնդրելովը, յայտնապէս հակայունական ուղղութեան նշանը տուաւ: Աշոտ Վասպուրականցոց օգնութեամբ եւ իր համակիր նախարարներուն գունդերով զօրացած՝ Անիի վրայ կը սպառնար, ուստի պէտք եղաւ որ Սմբատ ալ դիմադրութեան պատրաստուի: Պատերազմի հրամանը տուաւ, բայց *ինքն ի գահոյս անշարժ նստեալ կայր, վասն զի անհմուտ էր պատերազմի* (ՌԻՌ. 9): Վրայ թագաւոր Գուրգէնն ալ Սմբատի կողմը կը բռնէր, եւ իր կողմէն դեսպան ալ ղրկաց էր, որ խրոխտանօք կը խոստանար, երթալ Աշոտը բռնել եւ Սմբատին գերի բերել: Սակայն հպիւ թէ ճակատած էին, Աշոտ Վրացիին վրայ յարձակեցաւ՝ եւ ձեռքի պողովատիկով անանկ մը զարկաւ, որ *զերկայթապատ մարմինն պատառեաց մինչեւ ցոտն*: Սմբատի բանակը սարսեցաւ, Աշոտի գունդերը ետեւէն իյնալով հալածեցին, այնպէս որ փախչողները քաղաք ալ չկրնալով մտնել՝ *ի յԱխուրեան գետն անկանէին*, եւ Անի ալ նեղը ինկած Աշոտի անձնատուր ըլլալու վրայ էր (ՌԻՌ. 11): Մէկ կողմէն օրինականութեան սկզբունքը, միւս կողմէն Աշոտի առաւելութիւնը, ստիպեցին Հայոց գլխաւորները միջասահման պայմանով խաղաղութիւն հաստատել: Պահլաւունի իշխաններ Վասակ եւ Վահրամ, եւ Բագրատունի թագաւորներ Աբաս Կարսի, Գուրգէն Վրաց ու Գէորգ

Ափխապաց միաբանեցան, Յովհաննէսի կողմէն ալ Անիի արքունիքին գլխաւորներ, իրենց գլուխ ունենալով Պետրոս կաթողիկոսը, Աշոտին գացին եւ համուցեցին, որ հաշտութիւն հաստատուի թագաւորութիւնը երկուքի բաժնելով, եւ լաւ մաս մը Աշոտին յանձնելով, բայց Անին եւ յառաջնութիւնը Սմբատի պահելով, պայմանով որ *եթէ յառաջագոյն մահ հասցէ Յովհաննիսի, Աշոտ լիցի թագաւոր ամենայն Հայոց* (ՍՄԲ. 28): Աշոտի որոշուած մասը Դրուց աշխարհ կոչուած է (ՍՄԲ. 28, ՌԻՌ. 11), զոր կը սիրենք իմանալ իբր դուռերու կամ սահմանագլուխներու կողմը, համեմատ Լաստիվերտցիին բացատրութեան, որ է *ներքին կողմն աշխարհին, որ հայի ի վերայ Պարսից եւ Վրաց* (ԼԱՍ. 14):

822. Աշոտի նոր ճիգերը

Երկու եղբայրներուն մէջ կնքուած հաշտութիւնը ինչ ինչ միջադէպներ ալ ունեցաւ տակաւին, մինչեւ որ Աշոտ, գլխաւոր թագաւորութիւնը ձեռք ձգելէ յուսահատ, յանձնառու եղաւ հանդարտութեամբ իր մասը կառավարել, եւ եղբօրը մահուան սպասել շահնշահութիւն ձեռք ձգելու համար: Աշոտի իշխաններէն մէկը, հարկաւ անոր դրդումով, դատախապ կանգնեցաւ Սմբատի դէմ, Ափխապաց Գէորգին առջեւ, որ գլխաւոր դերը ունեցած էր հաշտարար գումարումին մէջ: Աշոտի կողմնակից իշխանը կը բողոքէր թէ *Շատիկ իմ բնական տեղն է, զոր անիրաւարար տարաւ յինէն Սմբատ*: Իսկութիւնը ինչ էր, մեզի յայտնի չէ, բայց Գէորգ, այդ բանը իբր Սմբատէ գործուած անիրաւութիւն նկատելով, ետեւէն գունդ հանեց. իսկ Սմբատ որովհետեւ *վասն ծանրութիւն մարմնոյն ոչ կարաց նատիլ յերիվարն*, գերի կ'իյնար եւ Գէորգի կը տարուէր: Ափխապներու գունդերը Անի մտնելով կաթողիկէն եւ կաթողիկոսարանն իսկ *կապուտ կողոպուտ* կ'ընէին, օծեալ խաչերն ալ անարգելով, որոնց վրայէն օծումի նշանակ եղող բեւեռներն ալ վերցնելով կ'ըսէին, *տանիմք եւ ձիոցն լուսին առնեմք*: Պատմիչը քիչ ետքը Ափխապներուն պարտութիւնը այդ սրբապղծութեան պատիժ կը մեկնէ: Իսկ Սմբատ իր ազատութիւնը ստացաւ, երեք բերդեր իբր փրկանք վճարելով, եւ Անի դարձաւ, որով Աշոտ բան մը չօգտուեցաւ կարգադրուած դարձուածքէն (ԼԱՍ. 14): Այս անգամ ալ կը մտածէ նենգութեամբ Սմբատը մեռցնել: Թաւիհնի մէջ հիւան կը ձեւանայ, եւ անկողինին մօտ որոգայթ փորել տալով, Սմբատը տեսութեան կը հրաւիրէ, որ կը գայ եւ շիտակ որոգայթին մէջ կ'իյնայ, եւ ձերբակալուելով Ապիրատ Հասանեան Պահլաւունի իշխանին կը յանձնուի որ սպաննէ: Ապիրատ կը վարանի յանձնառութիւնը կատարել. *Ջիարդ ձգեցից զձեռն իմ յօծեալ Տեառն, եւ խելագար մի եղից ի տեղւոջ սորա*, եւ այս մտածումով Սմբատը *առեալ տանի յաթոռ իւր յԱնի* (ՎԱՐ. 97): Այս խորհուրդն ալ չի յաջողիր Աշոտի: Իսկ Ապիրատ, սկիզբէն Սմբատի հակառակ, այս գործով Աշոտէ ալ կասկածոտ, Դուլինի իշխեցող Ապուսահլ (ՍՄԲ. 28) կամ Ապուսուար (ՌԻՌ. 12) ամիրային կ'ապաւինի իր գունդով, եւ պաշտպանութիւն ու պատիւ ալ կը գտնէ: քսու անձեր կը սկսին Ապիրատը կասկածոտ ցուցնել, ու ամիրային սիրտը կը փոխուի, *եւ գաղտ ի յայլ զօրացն ի զրոյց ինչ սիրոյ կոչեաց զԱպիրատն, եւ ծածուկ կորոյս զայնպիսի այրն քաջ եւ հզօր, եւ անուանի ի մէջ ամենայն աշխարհին Հայոց* (ՌԻՌ. 12): Ապիրատի զօրավարներէն Սարի իշխան, Ապիրատին կինն ու վաւակներն ու հեծելագունդը Սմբատին կը դարձնէ, որ զիրենք հօրենական իշխանութեան մէջ կը հաստատէ, եւ Ապիրատի ցեղը կը շարունակէ իր Ապլջահապ եւ Վասակ որդիներով (ՌԻՌ. 13): Այդ Վասակն է որ յետոյ Մագիստրոսին փեսայացաւ: Աշոտի դառնալով, իր յեղյեղուկ ընթացքը կ'երեւի թէ իրեններուն ալ հաճելի չ'ըլլար, որ ինքզինքը լքեալ կը զգայ, *թողեալ գաշխարհն երթեալ հասանէ ի դուռն Հոռոմոց*, եւ անոնց կողմէն օգնութիւն գտնելով *գայ անցանէ յաշխարհն իւր* (ԼԱՍ. 14): Չենք կարծեր որ Աշոտ մինչեւ Կոստանդնուպոլիս գացած ըլլայ կայսեր ներկայանալու համար (ՉԱՄ. Բ. 900), որովհետեւ այդ միջոցներուն Վասիլ արեւելք եկած էր (ԼԱՍ.

15), եւ Աշոտի պէտք էր միայն հակայունական կասկածը վրայէն հեռացնել, որպէսպի Վասիլի հակառակութեան առարկայ չըլլայ, եւ խաղաղաբար իր բաժինին տիրէ: Այսպէս ալ ըրաւ անկէ ետքը, եւ նոյնիսկ Անի քաղաքը ոտք դնելէ վգուշացաւ *զամենայն աւուրս կենաց իւրոց* (ՍՄԲ. 28): Լաստիվերտցին, որ չէ կրցած երբեք Սմբատի համակիր ըլլալ, գովութեամբ կը փակէ Աշոտի յիշատակութիւնը, թէ *յաջողեալ նմա յԱստուծոյ, տիրէ բազում գաւառաց եւ բերդից, եւ զօրանայ քան զամենեսին որ յառաջ քան զնա էին* (ԼԱՍ. 15): Բայց պատմութիւնը նոր արդիւնք մը չի պատմեր Աշոտ Գագիկեանի վրայ: Այդ եղելութեանց մէջ Պետրոսի դերը եղած է հաշտարար ընըացք մը, միշտ յունական քաղաքականութեան ուղղութեամբ, որուն վերջ ի վերջոյ Աշոտ ալ պարտաւորուեցաւ համակերպիլ:

823. Վասակ Պահլաւունի

Նոր տեսարան մը կը բացուի այս, պահուս Արեւելքի գործերուն մէջ, եւ նոր զօրաւոր տիրապետող ցեղ մը կ'երեւի մէջտեղ, որ վերիվայր կը դարձնէ Արեւելքի կացութիւնը: Ապպասեանց իշխանութիւնը դէպի իր անկումը կը դիմէր, եւ այդ պատճառով իր իշխանութեան երկիրները ապատ եւ աղիկամի բռնաւոր պետութիւններ կը կազմէին, եւ այս կացութենէն կ'օգտուէին Հայաստանի եւ շրջակայից մէջ ստեղծուած մանր մունր Հայ թագաւորութիւնները: Ամիրապետներ՝ իրենց կեդրոնին մէջ, նոյնիսկ իրենց պաշտօնեաներուն ձեռքը խաղալիք եղած, պիտականուն վեհապետներ էին, որոնցմէ վերջին անգամ յիշեցինք Քատէր-Պիլահը (« 801), որ 41 տարի ալ այդ անունը կրեց մինչեւ 1031, եւ իրեն յաջորդեց Քահրմ-Պիամրալլահ, որ իր կարգին 44 տարի եւս նոյն դիրքը շարունակեց, մինչեւ 1075 (ՎԵՐ. 463): Այդ միջոցին էր որ ահագին փոթորիկ մը կը սպառնար Արեւելքէն, ամէն բան տակնուվրայ ընելու սահմանուած: Թաթար կամ Թիւրքմէն կամ Թուրք ազգաբնակութենէ ճիւղ մը, Սելճուք անուն գլխաւորի մը առաջնորդութեամբ, շրջակայ ցեղերը յաղթելով, եւ հետզհետէ յառաջելով եկած եւ հաստատուած էր Պարսկաստանի մէջ Խալիֆէնտեաններու իշխանութիւնը ջնջելով. եւ աւելի առաջ անցնելով՝ բոլոր Ասիոյ առաջակողման երկիրները գրաւելու ծարաւով: Սելճուք իշխանին կեանքը շատ չերկարեց, եւ իրեն յաջորդեց որդին Միխայիլ, որ 1020ին իր ցեղին գլուխ անցաւ: Թէպէտ Սելճուքներու աւելի մեծ ձեռնարկները՝ Սելճուքի թոռան Թողրուլի կամ Տուղրիլի ատեն կատարուեցան, բայց Միխայիլի ատենէն սկսան անոնք Հայաստան մտնել, եւ երկրին կացութիւնը վերիվայր ընել: Այդ յարձակումներուն առաջնատուղ զոհ կ'երթայ Վասակ Պահլաւունին: Հրոսակներու ճիւղ մը Դելումնաց (ՌԻՌ. 13) կամ Դէլմանաց (ՍՄԲ. 29), այն է Ատրպատականի Դէլման գաւառին կողմէն կը յարձակի, եւ մինչեւ Նիգ գաւառ ու Բջնի բերդ կը յառաջէ, ուր էր Պահլաւունիներու կեդրոնը: Գոյժը Վասակին կը հասնի, երբ *որդւով իւրով Գրիգորի եւ այլ փառաւորագոյն ապաստօքն* ուրախութեան մէջ էր: Գուժկանը կ'աղաղակէր. *Գերեցաւ ամենայն գաւառս*: Վասակ յանկարծ կ'ելլէ, պզտիկ գունդ մը կը կազմէ Փիլիպէ եւ Գորգ Չորտուանէլ եւ Քաջն-Միհրան իշխաններով, տունն ու տեղը որդւոյն Գրիգորի կը յանձնէ, վանք մը կը հանդիպի, կը խոստովանի ու կը հաղորդուի եւ գունդին գլուխը անցնելով այլեպիսները կը ցրուէ ու կը հալածէ ու որ կը հանդիպի: Այդ միջոցին ահագին խափշիկ մը, *զոր յաղագս քաջութեան Եօթն Գայլ անուանէին*, առջև կ'անցնի իբրեւ Վասակի դէմ ախոյեան: Հայեր պահ մը կը վարանին, իսկ Վասակ իրենները կը քաջալերէ եւ Խափշիկին դէմ դիմագրաւ կ'ելլէ, եւ այնպէս *թրովն եզարկ ի վերայ գլխոյն, որ Խափշիկը յերկուս հերձաւ եւ անկաւ յերկիր*: Ասոր վրայ Հայերը վերջապէս կը հալածեն այլապիսները, իրենցմէ ալ զոհեր տալով, որոնց մէջն էր Քաջն-Միհրանը կամ Էմրանը (ՌԻՌ. 16): Վասակ յաղթութենէն դառնալով, Արագածոտն գաւառի Սերկելի լեռան վրայ, *ի քարանձաւ ինչ* (ՍՄԲ. 30), կամ *ընդհովանեաւ քարանց* (ՌԻՌ. 16), հանգիստ առնելու համար կը ննջէր, երբ

այլապահներէն մէկը անկէ անցնալով *գիտաց թէ ի թշնամեացն է* (ԱՄԲ. 30), բարձրէն խոշոր քար մը իջեցուց գլխուն, *եւ այսպէս կատարեցաւ քաջն Վասակ Պահլաւունին* (ՌԻՌ. 17): Գրիգոր Մագիստրոս, Վասակի որդին, չի վարանիր իբրեւ մարտիրոսութիւն հռչակել իր հօրը վախճանը (ՄԱԳ. 40), որուն կը ձայնակցի Շնորհալին՝ իր թոռնորդին ալ: *Մինչ ի Վասակ քաջն հասեալ, այն որ արեամբ նահատակեալ* (ՉԱՓ. 541):

824. Վանէ Սեբաստիա

Երբոր Պահլաւունիք կը յաջորդէին իրենց երկիրը Սելճուք հրոսկաներու արշաւանքէն ապատել, անդին Արծրունիք կը յուսահատէին անոնց դիմադրել, քանի որ այն կողմէն աւելի պօրաւոր եւ աւելի տեսական էին՝ եղած յարձակումները: Սանաքերիմ թագաւոր, անպտուղ փորձերէ յոգնած, եւ հանդարտութիւն գտնելու սաստիկ բաղձանքով, իր թագաւորութիւնը Յոյներուն փոխանցելու խորհուրդը կը յղանայ, ոչ Դաւիթ կիւրապաղատին ոճով, իր կենդանութեան ատեն օգնութիւն ապահովելու եւ մահուրնէ ետքը բացարձակապէս յանձնելու պայմանով (« 809), այլ նոյն ատենէն ուրիշ երկրի մը հետ փոխանակելով, եւ իրեններուն ժառանգութիւն մը ապահովելով: Սենեքերիմի որդին Դաւիթ Կոստանդնուպոլիս կ'երթայ կայսեր հետ բանակցելու (ՄՄԲ. 46), զի անձամբ ալ ի պուր մաքառեր էր Սելճուքներու հրոսակը ընկրկելու (ՌԻՌ. 59): Վասիլ ամենայն ընդունեցաւ առաջարկը, վասն զի նոր երկիրներու տիրապետութեամբ կայսրութեան սահմանները կ'ընդարձակուէին, իսկ կայսրութեան ծոցին մէջ Հայերուն յանձնուելիք նոր երկիրը, առանձնաշնորհեալ կուսակալութենէ աւելի բան մը չէր ըլլար, եւ երբ ուզէին կրնային Յոյները Հայերուն իշխանութիւնը փոփոխել կամ ջնջել, առանց դիմադրութեան իսկ հանդիպելու: Փոխանակուելիք տեղը կը որոշուի Սեբաստիոյ գաւառը, բայց ճշդիւ չենք որոշել թէ ինչ ընդարձակութեամբ, որովհետեւ պատմիչներ ոչ չափ կ'որոշեն եւ ոչ սահմաններ կը գծեն, եւ կը բաւականանան յիշել *զքաղաքն Սեբաստիա եւ որ շուրջ զնովա գաւառք* (ԼԱՍ. 32), կամ *զՍեւաստ եւ զԼառիս եւ յոյով պոաստինա* (ՎԱՐ. 92), կամ *զՍեւաստ իւր թեմօքն* (ՍԱՄ. 105), որոնք կատարեալ բացատրութիւն չեն տար: Վասպուրականի մէջ Յոյներուն ձեռքն անցածը, կը նշանակուի 8 քաղաք, 72 բերդ եւ 4.000 գիւղ, կամ ըստ այսլոց 12 բերդ եւ 4.000 գիւղ: Իսկ 115 վանքերուն համար տեղ մը կ'ըսուի թէ *զվանորայսն ոչ ետ Սենեքերիմ ի Վասիլ* (ՍԱՄ. 104). բայց այլուր կը յիշուի թէ հարիւր *հնգետասան վանք այլ ետ* (ՄՄԲ. 46): Երբոր երկիրը բոլոր կը թողուի, վանքեր չէին կրնար դուրս մնալ, եւ վատ պետութիւն կապմել, ուստի պատմիչներուն ոչ *ետ* ըսելը պէտք է իմանալ, թէ վանքեր Հայ վանականներու ձեռքը մնացին, եւ Յոյն վանականներու չյանձնուեցան: Սենեքերիմ Վանէ ելաւ մէկտեղ առնելով իրեն չորս որդիները, Դաւիթ, Աբուսահլ, Ատոմ եւ Կոստանդին, եւ եղբօրորդիները, Դերենիկ, Գագիկ եւ Աշոտ (ՎԱՐ. 92), իր իշխանները, ապատագունդը, եւ 400.000 հոգի ողովուրդէն, որ Վասպուրականի բնակութեան մէկ երրորդը կը հաշուուի (ՉԱՄ. Բ. 903): Մէկտեղ բերաւ Վարագայ Ս. Նշանն ալ, եւ անոր համար նոր վանք ու եկեղեցի կանգնեց Սեբաստիոյ մէջ, Ս. Նշան անունով: Իսկ մէկտեղ ելլող եկեղեցականներէն եւ ժողովրդականներէն մաս մը այստեղ այնտեղ ալ մնացին, եւ այդ խումբէն կ'ըսուին Ակնի եւ Արաբկիրի հայաբնակութիւններն ալ, եւ Եկնայ Նարեկ վանքն ալ, ուր Ս. Գրիգոր Նարեկացիի ոսկորներէն մասունքներ ալ դրուեցան: Սենեքերիմի տեղափոխութեան թուական կ'ընդունինք 1021 տարին, քանի որ Անեցին երկու տեղ Հայոց 470 թուականը կը կրկնէ (ՍԱՄ. 104, 105), ինչ որ կը համապատասխանէ եղելութեանց ժամանակագրական պահանջին ալ:

825. Վասիլի Արշաւանքը

Վասպուրականի նոր տիրապետութիւնը, Վրաց եւ Ափխազաց՝ նոր խլրտումները, եւ Հայաստանի միւս մասերն ալ կայսրութեան հպատակեցնելու փափաքը, առիթ տուին Վասիլ կայսեր

նորէն անձամբ Արեւելք անցնիլ եւ այդ գործերը կարգադրել: Վասիլ եկաւ շիտակ ու բնակեցաւ *յընդարձակ դաշտն Կարնոյ*, եւ այնտեղէն պատգամ կրկեց Ափխալաց Գէորգ թագաւորին, *գալ ինքեան ի հնապանդութիւն* (ԼԱՍ. 15): Սակայն Ափխալներ չխոնարհեցան, Վրաց Գուրգէն թագաւորն ալ անոնց միացաւ, եւ Լիպարիտ իշխանի գլխաւորութեամբ իր գունդերն ալ օգնութեան դրկեց: Լիպարիտի հետ էին, իր Ընատ եւ Զոյատ (ՍՄԲ. 47), կամ Ռատ ու Զուատ (ՍԱՄ. 105) եղբայրները: Վասիլ քանի մը անգամ անօգուտ պատգամաւորութենէ ետքը, Բասենի Օկամի բերդը ու շրջակաները աւերեց ու քաշուեցաւ, եւ Գէորգ պատեհ գտնելով ուխտիքի վրայ յարձակեցաւ, աւրեց ու այրեց: Վասիլ բարկանալով Ափխալներու վրայ յարձակեցաւ, ամէն տեղ ջարդեց ու քանդեց, աւերեց ու աւարեց, գերեց ու գերփեց, *մեծասաստ հրամանաւ, մի՛ ողորմիլ ծերոյն եւ մի՛ երիտասարդին, մի՛ տղային եւ մի՛ հասակաւ կատարելոյն, մի՛ առն եւ մի՛ կնոջ, եւ մի՛ ամենեւին ամենայն հասակի* (ԼԱՍ. 16): Լաստիվերտցին շատ տխուր գոյներով կը նկարագրէ այդ կոտորածը, զոր աստուածային վրէժխնդրութիւն կը համարի Հայոց խաչերուն դէմ գործուած անարպանքին (« 822): Վասիլ կայսր Վասպուրականի կողմը կուսակալ դրկեց Նիկեփորոս Կոմիանոս կամ Կոմնենոս պատրիկը (ՉԱՄ. Բ. 903), միանգամայն միւս Հայ թագաւորներու ալ երկիրները գրաւելու ձեռնարկեց, եւ *խնդրեաց զԱնի եւ զԿարս* (ՍՄԲ. 46): Այդ միջոցներուն պէտք է դնենք Աշոտի վերջին ճիգերը, եւ վերջապէս Հոռոմներու պաշտպանութեամբ իր բաժինին կամ Դրուց աշխարհին մէջ, հանդարտութեամբ քաշուիլը (« 822): Չենք գիտեր թէ ինչ մտածեց եւ ինչ ըրաւ Կարսի Աբաս թագաւորը, որ տարիքը առած եւ իր գործին տէր եղած անձ մըն էր, բայց կ'երեւի թէ ճարտարութեամբ իր գործը կարգադրեց: Տարբեր էր Յովհաննէս Սմբատի կացութիւնը. ինքն տկար, եղբայրը անհանդարտ, ամէն վայրկեան իր թագաւորութիւնը կորսընցնելու վախին ներքեւ, Սենեքերիմի նոր կատարած փոխանակութանէն ազդուած, ինքն ալ մտածեց Յոյներուն պաշտպանութեամբ իր անձնական հանգիստը ապահովել, իր ժողովուրդն ու ազգը վաճառելով: Միակ որդին զոր ունեցած էր, վախճանած ըլլալով, *իւր ոչ գոյր որդի թագակալ* (ԼԱՍ. 18), եղբօրը դէմ յայտնի թշնամութեամբ էր, եւ մինչեւ իսկ կը մտածէր պարապի հանել անոր ապագայ յաջորդութեան պայմանը, որ Ախուրեանի հաշտութեամբ հաստատուած էր (« 821): Յովհաննէս Սմբատի այդ խորհուրդին, թէ ոչ թելադրողը, գոնէ քաջալերողը եղաւ Պետրոս կաթողիկոս, որ մինչեւ իսկ յանձնառու եղաւ անձամբ բնակցութիւնը կատարել եւ կայսեր հետ պայմանաւորուիլ: Ճիշդ այս միջոցին կը նշանակէ Լաստիվերտցին հրաժարեալ կաթողիկոս Սարգիսի մահը (ԼԱՍ. 19), կարծես լուրեայն իմացնել ուղեով, թէ Պետրոս այդ լարծուն ճամբուն մէջ մտաւ, երբոր Սագիսի ազդեցութենէն ազատեցաւ: Լաստիվերտցին, որ միակ ժամանակակիցն է, չի կրնար զսպել իր վիշտն ու վայրոյթը, քանի անգամ որ այս դժբախտ գաղափարին գործադրութիւնը կը յիշէ:

826. Տրապիպոնի դաշինքը

Վասիլ կայսր Հայաստանի գործերը նայելու եւ Տայոց խնդիրը վերջացնելու համար *ամիսս երիս* այն կողմերը մնաց, անկէ 1022ի ձմեռը հասնելուն Տրապիպոն իջաւ, որ այնտեղ ձմերէ (ՍՄԲ. 47): Նոյն միջոցին Պետրոս կաթողիկոսն ալ Անիէ կ'ելլէ, Սմբատի հետ կարգադրած մտածմունքնին յաջողցնելու, եւ *զհետ եկեալ կայսեր հանդիպի նմա, յաւուրս Աստուածայայտնութեան մեծի տօնին* (ԼԱՍ. 18), որ է ըսել Դեկտեմբերիմէջը կամ վերջերը: Բնական էր որ առաջարկը մեծ գոհունակութիւն պիտի պատճառէր կայսեր, ուստի հապիւ թէ Պետրոս կը յայտնէ, թէ Հայոց թագաւորին միտքն է, որ *յետ իմոյ վախճանին զիմ քաղաքս եւ զերկիրս նմա տաց ի ժառանգութիւն* (ԼԱՍ. 19), Պետրոս կայսեր աչքին մեծ մարդ մը կը դառնայ, եւ *մեծարեալ պատուի ի նմանէ* (ԼԱՍ. 18): Առաջարկութեան ճիշդ եւ օրինական ձեւը պէտք էր ըլլար, որ Յովհաննէս Սմբատ իր գրութեամբ ու կնիքով այդ յայտարարութիւնը հաստատէր,

ինչպէս որ Ուռհայեցին ալ կը գրէ, թէ *Յովհաննէս ի կենդանութեան գիր էր տուեալ Հոռոմոց, թէ զկնի մահուան իմոյ Անի Հոռոմոց լիցի* (ՌԻՌ. 98). հետեւաբար Լաստիվերոցիին գրածը, թէ *Յովհաննէս պատուէր տուեալ էր հայրապետին, եթէ գրէ գիր եւ տուր կտակ թագաւորին* (ԼԱՍ. 19), հնար չէ ուրիշ կերպ իմանալ, բայց եթէ ըսելով, որ գրութեան նիւթական պատրաստութիւնն էր, որ Պետրոսի ձեռքով կատարուեցաւ, բայց խոստումը Յովհաննէսի կողմէն էր գրուած եւ անոր կնիքով հաստատուած: Պարզապէս Պետրոսի բերնով կամ կնիքով գիր մը չէր կրնար ոչ վստահութիւն ազդել, եւ ոչ ընդունելի ըլլալ: Միեւնոյն իմաստն ունի միւս պատմագիրին ըսելն ալ, թէ թագաւորը *պատրիարքին պատուիրէ տալ ձեռագրով զԱնի զկնի մահուան իւրոյ ի Հոռոմս, որպէս եւ կիւրապաղատն Դաւիթ* (ՎԱՐ. 93): Յովհաննէսի գրած պայմաններէն մէկը եղած է, որ կայսարն *պահէ զնա ի նեղչաց իւրոց* (ՎԱՐ. 93), որով կ'իմացուին ոչ միայն արտաքին թշնամիներ, այլեւ ներքին հակառակորդներ, որոնց գլուխը կը գտնուէր իր Աշոտ եղբայրը: Բաց աստի այդ դաշինքէն ետքը, Յովհաննէս *առնոյր տուրս եւ իշխանութիւնս ի Հոռոմոց պամս հնգետասան* (ՌԻՌ. 98), որ է ըսել թէ տարեկան նպաստ մըն ալ կ'ընդունէր, մինչեւ իր մահուան օրը: Արդ եթէ Յովհաննէս իրեն համար դրամական շահ մըն ալ ապահովեց, հարկաւ միեւնոյն ժամանակ զործին միջնորդն եղող Պետրոս կաթողիկոսն ալ իր օգուտը վանց չըրաւ, եւ դրամական նպաստ մը անոր ալ տրուեցաւ, տարեկան կամ միանուագ, քանի որ յայտնի է, թէ *յոյժ սիրող էր գանձուց Պետրոս, որեւ բազումք վասն այնր եպերէին զնա* (ԼԱՍ. 72): Այդ տեսութիւններ պատմիչին միտքին ալ ծագած են հարկաւ, երբ այդ դժբախտ եւ դժպիս սակարկութիւնը պատմելուն ատեն ցաւագին սրտով կը հառաչէ. *Անդ եղեւ Հայոց կորստեան գիր եւ նամակ* (ԼԱՍ. 19): Յաւալի է որ այդ կորուստին միջնորդն ու գործադիրն ալ` նոյնինքն Հայոց կաթողիկոսը կը տեսնենք:

827. Զրօրհնէքի հանդէսը

Վասիլ անակնկալ յաջողութեան դիմաց, եւ կաթողիկոսին ունեցած գործակցութիւնն ալ տեսնելով, մոռցաւ բոլոր իր կրօնամոլ բժախնդրութիւնները, ոչ քաղկեդոնիկութիւն մտածեց, եւ խտրութիւն միտքը ինկաւ, եւ Հայոց Աստուածայայտնութեան ու Յունաց Մկրտութեան տօնին օրը, ջրօրհնէքի արարողութիւն կատարելու հրաւիրեց Հայոց կաթողիկոսը, որ իր հետեւորդներով մասնակցի Յոյն եկեղեցականութեան կատարելիք կայսերական հանդիսութեան: Բարեդէպ առթիւ 1023 Յունուար 6ի տօնը, Կիրակի օր ալ կ'իյնար: Պետրոսի հետեւորդ եկեղեցականութեան մէջ անունով կը յիշուի Յովհաննէս Կոպեոն վարդապետը (ՍՄԲ. 47). այլ որովհետեւ անոր վրայ երբեք մեղադրանք մը գրուած չէ, պիտի հետեւցնենք թէ դժբախտ բանակցութեանց մէջ նա մասնակցութիւն ունեցած չէ: Զրօրհնէքը պիտի կատարուէր Տրապիզոնի գետակին վրայ, որ այժմ Մաչքա կը կոչուի, եւ Խաղտեաց լեռներէն իջնելով Տրապիզոնի մօտ Սել ծով կը թափուի: Վասիլ ինքն պարտուապատշաճ կարգադրութիւններն ըրաւ, եւ հրամայեց *Պետրոսի օրհնել զջուրն ըստ մերոյ կանոնիս եւ Հոռոմոց եպիսկոպոսացն որ անդ դիպեցան, ըստ իւրեանց կանոնին* (Լաս. 19), եւ Հայոց կաթողիկոսն ու եկեղեցականութիւնը *երեստ կանգնեցնել բարձր քան զառաջնորդսն Յունաց* (ՍՄԲ. 47), այսինքն գետին ընթացքին վերի կողմը: Ինչ որ պատմիչ մը իբրեւ պատուոյ նշանակ կը մեկնէ, որովհետեւ Հայոց գլուխը հայրապետ մը կը գտնուէր, իսկ Յունաց գլուխը լոկ մետրապոլիտ մը միայն, ուրիշ մը իբր կրօնամոլ նախանձայուղութեան արդիւնք կը ցուցնէ, *այսպիսի մտօք, զի թերակատար համարէին զօրհնութիւնս Հայոց, զի ի ներքոյ կալով զօրհնեալ ն ի Հայոց կրկին օրհնեսցեն* (ԿԻՐ. 53): Գուցէ Վասիլ պատուասիրութեան նպատակ ունէր իսկապէս, վասն զի Հայաստանի գրաւումը ապահոված լինելուն վրայ, Պետրոսին ինչ պատիւ եւ վարձատրութիւն ընելիքը չէր գիտեր: Բայց կայսեր կարգադրութիւնը յարմար եկած էր Յոյն եկեղեցականութեան, որ այս մեկնութեամբ կրնար իր ժողովուրդն ալ հանդարտեցնել, թէ անոնց

մէջ Հայերու հանդէպ ցուցուած տարապայման պիջողութեան մասին շփոթողներ կամ գայթակղողներ ըլլային: Եղելութեան վերջաւորութիւնն ալ, եւ Հայոց կատարած օրհնութեան վրայօք պատմուած սքանչելիքները, այդ տեսութիւնը կ'արդարացնեն, որով *զամօթի հարան Յոյնքն ամենայն, եւ ակամայ գովէին զհաւատս Հայոց* (ԿԻՐ. 54):

828. Գետադարձի վրոյցը

Պետրոսի կատարած ջրօհնէքին առթիւ պատմուած *գետադարձութեան* հրաշքը, ժամանակակից Լաստիվերտցին չունի, յլ միայն կը գրէ. *Եւ ի հեղուլ հայրապետին զտէրու նական իւղն ի ջուրսն, ցնցուղս լուսոյ ճառագայթից յանկարծակի ծագեաց ի ջուրցն, զոր տեսին առ հասարակ ամենեքեան, եւ փառաւորեցին զԱստուած, եւ բարձրացաւ եղջիւր հաւատոյս մերոյ* (ԼԱՍ. 19): Վարդան ալ կը կրկնէ. *Եղեւ հրաշալի նշան, լոյս փայլատակեալ ի յաջոյ հայրապետին եւ յօժմանէ սուրբ իւղոյն ի հիացումն տեսողացն, եւ յոյժ գովեցաւ հաւատն Հայոց* (ՎԱՐ. 93): Գետին դառնալուն կամ հոսանքին կենալուն խօսք չեն ըներ, այլ թէ միայն միւռոնը ջուրին մէջ թափուած ատեն փայլուն պղպջակներ երեւեցած են ջուրին երեսը, ինչ որ պայծառ օր մը արեւին ճառագայթներուն ներքեւ տեսնուելիք երեւոյթ մըն է, որ կրցած է իր բարի ապրեցութիւնն ունենալ նախապաշարեալ Յոյն ռամիկին վրայ, որուն ով գիտէ ինչ ձախող թելադրութիւններ ըրած էին իր մոլեռանդ եկեղեցականները: Այդ պարզ պատմութիւնը հասկնալի աճում մը ունեցած եւ փառաւորուած է իբրեւ Հայոց դաւանութեան երկնային հաստատութիւն: Անեցիին մօտ կը կարդանք. *Տէր Պետրոս արգել զգետն ժամ մի հրաշիւք ամենապօր սուրբ նշանին, առաջի Վասլի թագաւորին* (ՍԱՄ. 106): Սմբատ ալ կը կրկնէ. *Հուր սաստիկ ի ջրին վերայ, եւ կապեցաւ ջուրն պահ մի* (ՍՄԲ. 47): Կիրակոս ալ կը գրէ. *Յաղօթել ն սուրբ հայրապետին Պետրոսի դարձաւ ջուրն ի վեր, եւ լոյս սաստիկ ծագեաց, որ նուագեցուցանէր զճառագայթս արեգական* (ԿԻՐ. 54): Ինչպէս կը տեսնուի գետին ընթացքին կենալուն կամ ետ դառնալուն պարագան յետիններէ միայն յիշուած է, զոր չունին խոհականագոյն պատմիչներ՝ Լաստիվերտցին եւ Վարդան: Միանգամայն վայն յիշողներն ալ համաձայնչեն, մէկը միւռոնին, միւսը խաչին, եւ երրորդը Պետրոսի աղօթքին վերադրելով հրաշքը: *Գետարգել* անունով խաչի մասունք մըն ալ պահուած էր, իբրեւ Պետրոսի գործածած ձեռաց խաչը, սակայն գիտենք թէ ջրօրհնէքը միւռոնթափով կը կատարուի, եւ ոչ խաչի տեառնապրութեամբ: Վկայութիւնները ճշդութեամբ յառաջ բերինք ցուցնելու համար, թէ գետադարձութիւնը նախնական եւ հիմնական պատմութիւն մը չէ, ինչպէս Գետադարձ անունն ալ պատմիչներէ յիշուած չէ, եւ մենք իբրեւ պարզ մակդիր անուն մը կը գործածենք վայն, սովորութեան հետեւելով, աւելի *գետէն դարձող*, քան թէ *գետը դարձնող* իմաստը տալով անոր: Հրաշքներու վրայ խօսուած ատեն, եթէ հրաշքներ՝ հրաշքը գործողին եւ հրաշքի նպատակին հեն կապակցութիւն պիտի ունենան, ոչ Պետրոսին անձը եւ ոչ անոր կատարած գործը երկնային հրաշքի մկ պօրութեամբ փառաւորուելու արժանիքը չունէին: Կիրակոս նոյն եղելութիւնը կը վարդարէ վարժուած աղաւնիի մը պատմութեամբ, որ Յոյներուն միւռոնթափին ատեն կ'իջնէր *խառնիլ ընդ ջուրն*, բայց այս անգամ *յանկարծակի խոյացաւ արծիւ մի, էառ զնա եւ գնաց, եւ զամօթի մեծի հարան Յոյնք ամենայն, եւ ակամայ գովէին զհաւատս Հայոյն* (ԿԻՐ. 54): Բայց Հայոց հաւատքին առաւելութիւնը հաւատելու համար, պէտք էր որ արծիւը Հայոց լեռներէն եկած ըլլալն ալ յարմարցնէր, որպէս պի յոյն արծիւ մը յոյն աղաւնիի դէմ ելած չկարծուէր: Պէտք չենք տեսներ կարեւորութիւ ընծայել Կիրակոսի յիշած պարագային, սակայն շատ բնական կը գտնենք ջրօրհնէքի ատեն աղաւնի թռցնելու սովորոյթը, եւ շատ դիւրին անոնց թռիչքը դէպի վայր ուղղելու եղանակը: Իսկ Վասիլ կայսեր Պետրոսի օրհնած ջրով սրբուիլը (ՍՄԲ. 49), պարզապէս Պետրոսին ցուցուած յարգանք մըն է, զոր կատարուած առեւտուրին պարագան շատ կեղակարծ կը

դարձնէ: Տրապիպոնի գետակին մօտերը, վերէն անոր նայող բարձունքի մը վրայ, Հայոց վանք մը կայ մինչեւ ցայսօր Ս. Ամենափրկիչ անունով, եւ կրնայ մտածել տալ՝ թէ Պետրոսի ժամանակէն եղած ըլլայ անոր առաջին հիմնարկութիւնը:

829. Վասիլ եւ հայերը

Պետրոս իր բանակցութիւնները լրացնելէ եւ ջրօրհնէքի առթիւ փառաւորուելէ ետքը, փոխանակ ուղղակի Անի դառնալու, եւ Յովհաննէս Սմբատ թագաւորին՝ իր ձեռնարկին յաջողութիւնը աւետելու եւ անոր մանրամասնութիւնները հաղորդելու, ճամբան կը փոխէ, եւ շիտակ կ'իջնէ Սեբաստիա, ուր հաստատուած էր Սենեքերիմ Վասպուրականի թագաւորը, եւ այնտեղ կը մնայ քանի մը տարիներ: Պատմութիւնը չի ճշդեր այդ տարօրինակ գործին պատճառը, եւ մակարելով պէտք է ըսենք, թէ Տրապիպոնի *կորստեան գիրը* լաւ ընդունելութիւն չէր գտած Անիի իշխաններուն եւ ժողովուրդին մէջ, եւ Պետրոս վստահութիւն չունեցաւ համարձակ այնտեղ դառնալ, կայսրն ալ խոհեմութիւն սեպեց, որ պահ մը հեռանայ, եւ դժգոհներու հետ շփման մէջ չգտնուի: Սենեքերիմ արդէն Յունաց հետ սակարկութեան օրինակը տուած էր. եւ պէտք չէր գայթակղէր Պետրոսի ըրածէն: Միւս կողմէն ընդարձակ դիմադրութիւն կը պատրաստուէր Յոյներուն դէմ, եւ ոչ միայն տեղացի իշխաններ, այլ եւ *բապումք յիշխանացն Հռոմոց*, *պորս Վասիլ ընդ ժամանակս ժամանակս ի պատուոյ իշխանութենէ ընկեցեալ էր*, միաբանեցան նոյն միջոցին, եւ Նիկեփորոս Ծովիպրկայսր հռչակեցին (ԼԱՍ. 20): Այդ միաբանութեան մասնակցեցան Գագիկի որդիները Յովհաննէս եւ Աշոտ ալ (ՍՄԲ. 48), հարկաւ չկրնալով շարժումին դէմ դնել, եւ նոյնիսկ իրենցներուն վագցումները վիրաւորել: Այդ պարագաներուն մէջ դժուար էր Պետրոսի Անի դառնալը: Սեբաստիոյ Սենեքերիմ ալ Նիկեփորոսի հետ միանալու հրաւիրուեցաւ, բայց անիկա աւելի Վասիլի անսաց, որ յղեաց աղաչանս զի հնարեսցէ վկորուստ Նիկեփորոսի (ՍՄԲ. 48): Իրօք ալ Դաւիթ, Սենեքերիմի որդին, անոր մօտ գնաց իբրեւ *հաւատարիմ* օգնական, բայց պատեհ առիթին, *տուր ի վեր առեալ սպան զնա, եւ հատեալ զգլուխն փութապէս հասուցանէ առ թագաւորն Վասիլ* (ԼԱՍ. 22): Կայսրը ուրախացաւ եւ Դաւիթի օժիտ տուաւ Կեսարիա, Ծամնդաւ եւ Խաւարտանէք քաղաքները *հանդերձ սահմանօք* (ՍՄԲ. 48), զոր չենք կարծեր իբր նոր թագաւորութիւն նկատել, այլ Սեբաստիոյ Արծրունի թագաւորութեան ընդարձակութիւն: Դաւիթի գործը որչափ ալ նենգաւոր, սակայն Հայ թագաւորները դժուար կացութեանէ մը ապատած է, որոնք ապստամբ Նիկեփորոսի հետ անմիջական շփման մէջ՝ չէին կրնար անոր դէմ դնել, մինչ կը տեսնէին որ վերջին յաղթութիւնը Վասիլի պիտի մնար: Լաստիվերտցին կերպով մը կ'ուզէ Դաւիթի գործը արդարացնել, ըսելով թէ *յանկարծակի իբրեւ ի քնոյ պարթուցեալ, եւ տեսեալ զգործսն անպատեհութեան, եւ զի ոչ գոյր այլ իւրիք խափան առ նել չար միաբանութեան*, այդ սպանութիւնը կատարեց (ԼԱՍ. 22): Բայց Սմբատ կը վկայէ թէ *Դաւիթ չկամեցաւ ստել զդաշինս Վասիլ ն, այն է զի հնարեսցէ վկորուստ Նիկեփորոսի* (ՍՄԲ. 48): Չմոռանանք որ այդ պարագային էր որ Պետրոս Տրապիպոնէ Սեբաստիա կու գար, եւ գուցէ ինքն էր Վասիլի յանձնարարութիւնները Սենեքերիմի եւ անոր որդիներուն հաղորդողը: Դիտողութեան արժանի է Կիրակոսի ըսելը, թէ *հրամցեաց կայսրն հայրապետին դնել զայթոռ իւր ի Սեբաստիա* (ԿԻՐ. 54), որ կայսեր հրահանգով Սեբաստիա եկած ըլլալը կը հաստատէ:

830. Պետրոսի կեանքը

Պետրոս քանի մը տարի շարուտակեց Սեբաստիա մնալ, իբրեւ Արծրունի թագաւորին հիւրը, կամ լաւ եւս իբր յունական հովանաւոր ութեամբ պաշտպանուած: Հարկաւ կարելոր պարագաներ կը ստիպէին զինքը հեռու մնալ իր աթոռէն եւ Անիի կաթողիկէէն, թէպէտ այնտեղ ունեցած ճոխութիւնը չէր կրնար ամբողջաբար վայելել Սեբաստիոյ մէջ: Ուրիշ առիթով մը բացատրուած կը

գտնենք այդ ճոխութեան մանրամասնութիւնները, զորս նա կը վայելէր *յաթոռ հայրապետութեան ի Հայաստան աշխարհին*: Իբրեւ հասութից աղբիւր տուեալ ի թագաւորացն Հայոց, ունէր *հինգ հարիւր գիւղ անուանիք եւ մեծանիք եւ շահաւէտ ընտիր ընտիր*: Իսկ իբր հետեւորդ ի տան հայրապետին կը գտնուէին 12 եպիսկոպոս, 4 վարդապետ, 60 կուսակրօն քահանայ եւ 500 ամուսնացեալ երէց, այնպէս որ *չէր նուաստ այթոռ հայրապետութեանն քան պթագաւորութեանն Հայոց* (ՈՒՌ. 185): Մեր տեսութեամբ գրչագրական սխալ մը պէտք է ընդունիլ 500 գիւղերու եւ 500 երէցներուն թիւերու վրայ, ինչպէս նաեւ եպիսկոպոսական թեմերուն համար ալ՝ որ 500 ըսուած են, եւ նոյնչափ *եպիսկոպոսք փառաւորք գաւառատեսուչք* (ՈՒՌ. 184). մինչ Լուսաւորչի ատենն ալ եպիսկոպոսարաններու թիւը 400 ըսուած էր (« 67): Նմանապէս, *ունէր կապմութիւն հայրենեաց բացատրութիւնը՝ չենք կարծեր թէ Պետրոսի ստացութեանց վրայ պէտք ըլլայ մեկնել* (ԳԵՏ. 18), քանի որ անմիջապէս աւեցուած է տուեալ ի թագաւորացն Հայոց, որ Տրդատէ սկսելով հայրապետական նուիրուած կալուածները կը ցուցնէ (ՈՒՌ. 184): Բայց պալապէս քիչցնելով ալ արուած թիւերը, կաթողիկոսը պիտի փափաքէր, որ *յաթոռ հայրապետութեան ի Հայաստան աշխարհի* ըլլար, եւ ոչ Սեբաստիոյ պանդխտութեան մէջ: Պետրոս *ամս ինչ Սեբաստիա անցընելէ ետքը* (ՉԱՄ. Բ. 903) Անի կը դառնայ, ինչ որ յարմարագոյն կը գտնենք դնել 1026ին ատենները, այսինքն, երբ Վասիլ կայսեր եւ Սենեքերիմ թագաւորին մեռնելէն ետքը, ինքն ապատ էր երես առ երես հաստատուած պայմաններուն համակերպելէ:

831. Վասիլ եւ կոստանդին

Վասիլ, որ 976ին գահ բարձրացած էր, պատմութեանց մէջ ծանօթ երկարակեաց վեհապետներէն մէկն է, 50 ամբողջ տարիներ իշխանութիւն վարած լինելով, որ բաւական ալ արդիւնաւոր կրիայ սեպուիլ, կայսերական գահուն յարափոփոխ կացութենէն ետքը՝ այսպիսի տեսական իշխանութիւն մը յաջողցնելուն, եւ կայսրութեան պօրութիւն եւ ընդարձակութիւն ալ աւելցնելուն պատճառով, որով կրցաւ իրաւամբ ոկչուիլ *հզօր ի թագաւորս, եւ միշտ յաղթող ի պատերապմունս* (ԼԱՍ. 30): Միայն տարապարտ կը գտնենք *սրբութեամբ եւ կուսութեամբ եւ բարի խոստովանութեամբ* անուանի մարդ մը եղած ըսել (ՈՒՌ. 61), երբոր այդ վկայութիւնները տուող պատմիչներն ալ կը վկայեն, թէ շատ շատեր բանտերուն մէջ կը նեղէր, եւ *կորստական տուն* մըն ալ ունէր, *զոր լի արարեալ էր իշխանօքն Յունաց*, զորս *գաղտ ի ծածուկ խեղդամահ* կ'ընէր *կախեալ պգեստունք ընդ փողիցն ի ճանկս երկայթիս* (ՈՒՌ. 63): Տրապիպոնի ջրօրհնէքը եւ Հայոց դաւանութեան մասին հաշտ նայիլն է որ գրուած է մեր պատմիչներուն սիրտը, *սուրբ թագաւորն Վասիլ* ըսելու չափ (ՈՒՌ. 61): Բայց պէտք չէր որ միտքէ հեռացնէին, թէ ինչ պայմանով եւ ինչ գնով եղան այդ համակիր պագցումները: Վասիլի յաջորդեց իր եղբայրն ու գահակիցը Կոստանդին Թ., զոր ինքն Վասիլ հռչակեց իր վերջին օրերը, եւ անոր յանձնարարեց Հայերուն պաշտպանութիւնն ալ (ՍՄԲ. 49): Կայսերական գահին վրայ բարեսէր եւ խաղաղական վարչութիւն մը ունեցաւ Կոստանդին, իր եղբօր բունն եւ պատերապմասէր ձգտումներէն հեռու, բայց որովհետեւ ինքն ալ տարիքը առած էր, շատ երկար չվայելեց իր իշխանութիւնը, եւ երեք տարիէն մեռաւ 1028ին: Իր օրով տեղի ունեցաւ Վասպուրականի կուսակալ Կոմիանոսի (« 825) ապստամբութիւնը, որ նոյնիսկ իրեններէն ձերբակալուեցաւ, առաջ ներման հանդիպեցաւ, բայց միւս տարին պատժուեցաւ, եւ Վասպուրականի կուսակալութեան ղրկուեցան հետպհետէ Նիկիտոմ եւ Սիմոն ներքինիներ (ԼԱՍ. 30): Սա ինքն Կոստանդին կայսր խիղճ ըրաւ իր եղբօր կնքած անիրաւ դաշնագիրէն օգտուիլ, եւ ուլեց Յովհաննէս Սմբատի յանձնառութեան գիրը անոր դարձնել: Իբրեւ ապահովագոյն միջոց Հայ եկեղեցական մը կը փնտռէ, եւ կաթողիկոսարանի հիւրատես Կիրակոս երէցին կը յանձնէ նոյն գիրը, եւ կ'ըսէ, *Տար պգիրդ եւ տուր ի թագաւորն Հայոց*, որպէս զի

յորդուոց որդի իրենց մնայ իրենց թագաւորութիւնը (ԼԱՍ. 46), դժբախտաբար Կիրակոս նամակը տեղը չտարաւ, եւ մօտը պահեց ժամանակին օգտուելու համար:

832. Հայ թագաւորը

Սենեքերիմ 1025 տարին վախճանեցաւ, եւ իրեն յաջորդեց որդին Դաւիթ, որ իր հօր մարմինը հոգաց Վարագայ վանքը թաղել տալ, հայրենական դամբարաններուն մօտ: Ժամանակակից է Ափխապաց թագաւոր Գէորգի մահն ալ, որուն յաջորդեց որդին Բագարատ (ՍՄԲ. 50), եւ այս փոփոխութեանց միջոցին լաւ կը յարմարի Պետրոսի Սեբաստիայէ Անի վերադառնալը: Անկէ ետքը մինչեւ Պետրոսի Վասպուրական փոխադրուիլը, որ է 1026էն մինչեւ 1033, մերձաւորաբար եօթը տարիներու միջոցը, բնաւ մտադրութեան արժանի ելելութիւն չի ներկայեր, եւ ոչ ալ Պետրոսի վրայ ազդեցիկ եւ զօրաւոր դիրք մը կը վկայէ: Պետրոս որ Յովհաննէս Սմբատ թագաւորին մտերիմն եղած էր, եւ անոր կողմէն դժբախտ դաշինքը կնքած էր Վասիլի հետ, չվայելեց այլեւս նոյն մտերմութիւնը, եւ ինքն Սմբատ, տկարոգի անձ մը, իր շրջանակէն ազդուելով, չուկեց այլեւս Պետրոսի վրայ կրթնիլ: Երկուներ անձեր յառաջ եկած կը տեսնուին Անիի արքունիքին մէջ, որ ազդեցիկ դերեր կը վարեն: Ասոնց առաջինն է, Սարգիս Սիւնի, Հայկապն եւ Ապատ, եւ աւելի յաճախ Վեստ մականունովը ծանօթ, ոչ Սիւնեաց արքունական ցեղէն, այլ նախարարապուն մը միայն, *մեծապատիւ* անձ մը, որ *բապում շինուածոց բերդից եւ եկեղեցեաց* հիմնարկող էր եղած, որոնց մէջ յանուանէ կը յիշուին Խցկունք, որ են Խնձկոնք, եւ Ծառաբար (ԿԻՐ. 51): Միւսն էր Գրիգոր Պահլաւունի, Վասակի որդին, որ գլխաւոր դիրք մը ստացած էր թէ իր տոհմին եւ թէ արքունիքին մէջ, իր ուսման եւ վարագացման ոյժով, թէպէտեւ դեռ կենդանի էր իր մեծ հօրեղբայրն Վահրամ, ներքին գործերով չզբաղող, քաջ եւ պարզ պիւնուրական մը: Ընդհանուր կեանքը պեղծ եւ անկարգ ընթացք մը ունէր, մինչեւ իսկ կաթողիկոս ալ կը մեղադրուէր այդ մասին, եւ իր թագաւորանման հայրապետանոցը (« 830) ենթարկուած էր պալատական պեղծումներու (ԳԵՏ. 19): Շրջակայից մէջ Կարսի թագաւոր Աբասը կը մեռնի 1029ին, եւ իրեն կը յաջորդէ որդին Գագիկ: Վրաց եւ Ադուանից եւ Ափխապաց վրայ կը թագաւորէր Բագարատ, Գէորգի որդին (« 830), իրեն համար բաւական անկախ դիրք մը ապահովելով: Յովհաննէս Սմբատի եղբայր Աշոտ այլեւս հանդարտած էր իրեն բաժին տրուած Դրուց աշխարհին մէջ, սպասելով թերեւս իր թանձրամիս եւ թուլամօրթ եղբօր մեռնելուն: Ուրիշ հայ իշխան մըն ալ Դաւիթ Անհողին էր, Գուրգէնի որդին եւ Սմբատի ու Աշոտի հօրեղբորորդին, որ բաւական ընդարձակած ըլլալով իր սեփական Տաշիրքը, իրեն համար չէզոք եւ հանդարտ դիրք մը կազմած էր (« 800), եւ միայն աւելի ետքը պիտի տեսնենք վայն նոր ձգտումներու ձեռնարկած:

833. Մեծ խաւարումը

Այդ միջոցին պատահած արեւի նշանաւոր խաւարումը, մեծ տպաւորութիւն գործեց ազգային կացութեան վրայ: Խաւարումը ամբողջական եղած պիտի ըլլայ, քանի որ *եղեւ տիւն գերդ գիշեր* (ՍՄԲ. 52), եւ այնչափ թանձր էր մթութիւնը, որ մինչեւ իսկ *ամենայն աստեղքն առհասարակ երեւէին որպէս ի մէջ գիշերի* (ՈՒՌ. 75): Խաւարումին օրը Սմբատ եւ Ուռհայեցին Հայոց 485 թուականին կը դնեն, այլ նախադասելի կը գտնենք Լաստիվերտցիին գրածը, *յամսեանն արաց, յաւուրն ուրբաթու, ի դառնալ աւուրն, էր եւ թուականին մերոյ չորեքհարիւր ութսունեկերկու ամ* (ԼԱՍ. 38): Ամիսը նշանակելով ամսուան օրը չի նշանակելը, կը թելադրէ *ի դառնալ աւուրն* բացատրութիւնը իբր ամսամուտի օր իմանալ, եւ իրօք ալ 482 արացի ամսամուտը Ուրբաթի կը հանդիպի, եւ կը պատասխանէ 1033 Օգոստոս 10ին: Ահագին տեսիլը ամէնը սարսեցուց, *ահաբեկեալ լինէին յերկիւղէն որպէս մեռեալ* (ՈՒՌ. 76), *սասանեցան ընդ սոսկալի նշանն* (ՍՄԲ. 52), եւ *կարծեցին գոլ մեծամեծ չարեաց գուշակ* (ԼԱՍ. 38): Նոյնինքն Պետրոս կաթողիկոս եւ Յովհաննէս

այթգաւոր ալ այլյայլմէ եղած յատուկ պատգամաւորութիւն մը ղրկեցին Յովհաննէս Կոպեռն վարդապետին, իբր ժամանակին գերագոյն գիտնականին, *վի գիտասցեն զմեկնութիւն մեծ նշանին*: Ուրիշ նշանաւոր իշխաններու եւ գլխաւոր եկեղեցականներու հետ, պատգամաւորութեան մէջ կը գտնուէին Սարգիս Հայկապնը եւ Գրիգոր Պահլաւունին (ՈՒՌ. 76): Եկողները գտան վարդապետը լացուկոծի եւ խորախորհուրդ մտածութեանց մէջ ընկղմած, որ քանի մը ժամ վիրենք սպասցնելէ ետքը, պատգամախօսի կը սկսի յայտնել, թէ աշխարհի եւ մարդիկներուն չաարչար ընթացքն է, որ երկնից բարկութիւնը շարժած է, եւ Յայտնութեան գիրքին նախատեսածը լրացած է: Սատանան որ կապուած էր, որպէսզի *այլ մի եւս մողորեցուցէ զապգս, մինչեւ կատարեսցի հապար ամն*, լուծուած է այլեւս իր կապանքներէն (ՅՅՏ. Ի. 1-3), վասնզի ճիշդ ալ Քրիստոսի մահուընէն սկսելով հապար տարիները կը լրանային 1033 թուականին (ՈՒՌ. 78). Կոպեռն իր կշտամբանքներուն մէջ չկասեցաւ յայտնապէս կաթողիկոսութիւնն ալ մեղադրել ըսելով. *Յայսմհետէ բազում հերձուածք մտանեն յեկեղեցի Աստուծոյ ի ծուլութենէ հայրապետաց, վասնզի թուլամորթին եւ տկարանան եւ հաւատոյ քննութիւն ոչ առնեն, եւ կան յիմարեալք, յաղագս արծաթոյն թողուն ի բաց զհաւատն* (ՈՒՌ. 79): Եւ դարձեալ, թէ *զամենայն անկեալս եւ պորոշեալս ի շնորհաց Որդւոյն Աստուծոյ յառաջ կոչեն, եւ ածեն զնոսա ի կարգ քահանայական, եւ զամենայն մերժեալսն գլուխ եւ առաջնորդ կացուցանեն ի վերայ ժողովրդեանն Աստուծոյ, եւ գիտեն զինչ գործեն վասն զի կուրանան ի սաստկութենէ արծաթասիրութեան* (ՈՒՌ. 82), եւ ուրիշ շատ մը նմանօրինակ խօսքեր, որոնք յայտնի ակնարկներ կը դառնան, երբոր բաղդատենք Լաստիվերտցիին գրածին հետ, թէ *յոյժ սիրող էր գանձուց Պետրոս, որ եւ բազումք վասն այնր եպերէին զնա* (ԼԱՍ.72), եւ յիշենք թէ Կոպեռն Տրապիզոն կը գտնուէր Պետրոսի բանակցութեանց առեն (« 827): Խաւարումը եւ Կոպեռնի մեկնութիւնը աստիճան մը եւս դժուարացուցին Պետրոս կաթողիկոսի կացութիւնը Անիի մէջ, որ անկէ խոյս տալէ տարբեր կերպ մը չգտաւ իր դիրքը պահպանելու համար: Նոյնինքն *թագաւորն Յովհաննէս գժտութեամբ կ'ապրէր ընդ հայրապետին Պետրոսի* (ԿԻՐ. 51), եւ *քինով կը վարուէր անոր հետ* (ՎԱՐ. 98): Ուստի *զայրացեալ տէր Պետրոս կաթողիկոսն յԱնի ի Յովհաննէս թագաւորէն եւ յիշխանացն* (ՍԱՄ. 107), *յարուցեալ յաթոռոյ իւրմէ ծածկաբար, եւ գնաց ի Վասպուրական խոովութեան աղագաւ* (ՈՒՌ. 89), եւ բնակեցաւ *ի Չորովանս սալ նապատի* (ՍԱՄ. 107): *Խոովութեան աղագաւ, եւ ծածկաբար մեկնիլը, որոնք բնաւ հայրապետական վեհութեան կնիքը չեն ցուցներ, բաւական են հաստատել, թէ կցկտուր է Պետրոսի գովաբաններէն մէկուն տուած մեկնութիւնը, թէ Պետրոս հեռացած ըլլայ, զի թագաւորն եւ ամենայն նախարարք եւ ազատագունդ զօրք Հայոց ոչ լինէին ունկնդիր աստուածային պատուիրանացն* (ՈՒՌ. 87): Կոպեռնի խօսքերը կը վկայեն, թէ աւելի ինքն հայրապետը շատ նախանձայուկութիւն չունէր աստուածային պատուիրաններուն վրայ, եւ իր քաղաքական ուղղութիւնն եւ այթգաւորավայել հայրապետանոցն էր, որ ամենուն միտքը իրեն դէմ կը գրգռէր:

834. Պետրոս ի Չորովանք

Եթէ իրօք աստուածային պատուիրաններուն նախանձայուկութիւնն էր պետրոսի մեկնելու շարժառիթը, նա ոչ *ծածկաբար*, այլ յայտնի յանդիմանութեամբ եւ բողոքով կրնար իր այթոռը թողուլ եւ հեռանալ, եւ ոչ թէ իր ժողովուրդը լքանել, այլ մերձակայ վանք մը առանձնանալ, մինչ Պետրոս Հայոց թագաւորութեան սահմաններէն կ'ելնէ, եւ կ'երթայ Չորովանք, յունական կայսրութեան հովանաւորութեան ներքեւ, ու Վասպուրականի յոյն կուսակալին պաշտպանութեան կ'ապաւինի: Ասով յայտնի կը ցուցնէ, թէ քաղաքական դիտումն էր՝ իր ուղղութիւնն ու սկզբունքը: Իսկ Չորովանքը իր բնակավայր ընտրելը շատ հասկանալի է, քանի որ Գէորգ Գառնեցիի (« 695), եւ Յովհաննէս Դրասխանակերտացիի օրէն (« 732) կաթողիկոսական այթոռանիստ եղած էր, եւ

նոյնինքն Վահան Սիւնին ալ հոն ապաւինած էր իր գահաւրկութենէ ետքը (« 770): Ինչ որ Պետրոսի պաշտպանութեան պիտի աւելցեննք իր եկեղեցւոյն դաւանութեան վրայ հաստատամտութիւնն է, վասնպի երբեք քաղկեդոնականութեան կասկածի ներքեւ շինկաւ իր ընթացքը: այլ Յոյներուն աչքին քաղաքական օգուտի եւ տիրապետութեան խոստումները շողացնելով, հեռու կը պահէր կրօնական պահանջումներ ընելէ: Պետրոսի բացակայութիւնը ի Վասպուրական տեւեց *զամս չորս* (ՍԱՄ. 107, ՈՒՌ. 87): Թագաւորն եւ իշխաններ ուղեցին քաղցրութեամբ ետ դարձնել, բայց նա *աղաչանօք ոչ դարձաւ* (ՎԱՐ. 98), հարկաւ կուտելով թէ իրեն հանդէպ անկեղծ չէր հակառակորդներուն ընթացքը: Իրաւ ալ անոնց միտքը Պետրոսի ձեռքէն ազատիլն էր, եւ վայն հայրապետական աթոռէն զրկել. բայց այդ բանը չէին համարձակեր ընել Պետրոսի ազատ եղած ատեն, վասն զի շատ հաւանական էր աթոռի բաժանման տագնապ ծագիլը, քանի որ Պետրոս պաշտպանուած էր Յունաց կողմանէ, եւ Հայաստանի մեծագոյն մասը կայսրութեան ներքեւ մտած էր: Անիի թագաւորն եւ իշխանները ամէն տեսակ միջոցներ գործածեցին, որպէս զի Պետրոսը Անի դարձնեն եւ իրենց ձեռքին ներքեւ ունենան, եւ հապիւ յաջորդեցան չորս տարի աշխատելէ ետքը 1037ին: Պատմիչներ տարբեր միջոցներ կը յիշեն այդ եղելութեան, մէկը կ'ըսէ թէ *խաբանօք յուղարկեալ տարան յԱնի* (ՍԱՄ. 107), միւսը կը պատմէ թէ *ածաւ բռնութեամբ ի ձեռն տուկի կողմանցն* (ՎԱՐ. 98), որ է Վասպուրականի դուքսը կամ կուսակալը: Իսկ ուրիշ մը կը վկայէ թէ *թագաւորն Յովհաննէս եւ ամենայն նախարարք Հայոց գրեցին նենգութեամբ առ տէր Պետրոս, լինել ունկնդիր հրամանաց նորա, եւ ականջալուր լինել ամենայն լուսաւոր վարդապետութեան նորա* (ՈՒՌ. 87): Քանի որ միտուրնին անդամ մը Պետրոսը իրենց ձեռքին ներքեւ ունենալն էր, թէ խաբէական խոստումները եւ թէ Յոյն կուսակալին միջնորդութիւնը գործածած են անխտիր, որպէսզի նպատակնին իրականացնեն, ինչ որ վերջնապէս յաջողցուցին, եւ Պետրոս հաւանեցաւ դառնալ Անի, որ իրեն ալ փափաքելի էր, եւ Ձորովանքի մէջ արգելական մնալէն ալ շատ աւելի ախորժելի:

835. ԴԷՈՍԿՈՐՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Բայց հապիւ թէ Պետրոս *մտանէր ի քաղաքն Անի*, թագաւորին հրամանով ձերբակալուեցաւ, եւ արգելական դրկուեցաւ Բջնի բերդը, Պահլաւունիներու պահպանութեան յանձնուելով, եւ կաթողիկոսութենէ զրկուած հռչակուեցաւ: Միեւնոյն ատեն պարտուպատշաճ միջոցներ ձեռք առնուեցան կաթողիկոսական իշխանութիւնը դատարկ չձգելու համար, եւ վերջապէս հաւանեցուցին Սանահին վանքին առաջնորդ Դէոսկորոսը, որյանձն առաւ կաթողիկոս օծուիլ եւ իշխանութիւնը ձեռք առնել: Պետրոսի արգելականութիւնը *զտարի մի եւ զամիսս հինգ* իսկ Դէոսկորոսի կաթողիկոսութիւնը *զտարի մի եւ զամիսս երկու* ըսուելէն (ՈՒՌ. 88) կը հետեւցնենք, թէ երեք ամիս պէտք եղաւ աշխատիլ, մինչեւ որ կաթողիկոսութեան մասին նոր կարգազրուիւն մը յաջողցնեն, որ կատարուած կ'ըլլայ 1037 Նոյեմբերին, իսկ Պետրոսի բանտարկութիւնը 1037 Օգոստոսին մէջ պէտք կ'ըլլայ դնել: Ոչ Պետրոսի աթոռաւրկութիւնը եւ ոչ Դէոսկորոսի աթոռաւրկութիւնը կանոնական օրինաւորութեան պայմանները չունեցան, եւ *ըստ Աստուծոյ հրամանին* չեղան (ՈՒՌ. 88), եւ այս պատճառով մենք ալ Դէոսկորոսը հակաթոռ մը կը նկատենք, եւ կաթողիկոսներու գաւազանագիրքին չենք անցըներ: Այս բանին գլխաւոր եւ հիմնական պատճառն է, որ Պետրոսի դատաստանը ազգային եպիսկոպոսական ժողովի մէջ չտեսնուեցաւ, եւ ժողովական որոշմամբ անոր աթոռաւրկութիւնը չվճռուեցաւ, ինչպէս Վահանի համար եղած էր (« 770), այլ թագաւորական հրամանով եւ անակնկալ կերպով բանտարկուեցաւ, եւ իշխանութենէ դադարած հռչակուեցաւ: Այս պատճառով *ի ձեռնադրութեանն Դէոսկորոսի ոչ ժողովեցան եպիսկոպոսք եւ քահանայք եւ հայրապետք* այսինքն վանահայրներ, եւ չուլեցին անոր անունը

յիշել պաշտամանց մէջ, որով *ոչ քարոզեցաւ անուն նորա ի մէջ եկեղեցւոյ ընդ այլ հայրապետն*, ինչպէս որ օրէնք էր (ՈՒՌ. 88): Հարկաւ օծումը կատարելու չափ եպիսկոպոսներ գտնուեցան, որոնք արքունիքին կամքը գործադրեցին, եւ հարկաւ յիշատակութիւնն ալ ըրած են, ուստի ոչ բովանդակութեան, այլ մեծամասնութեան վրայ պէտք է իմանալ եպիսկոպոսաց դիմադրութիւնը: Իր կողմնակիցներուն թիւը շատցնելու համար Դէոսկորոս պարտաւորուեցաւ նոր ձեռնադրութիւններ կատարել, եւ այս իմաստով ըսուած է, թէ *յանդ գնեան ըստ սրտին խորհրդոյն եւ զբազումս յանարժանիցն ձեռնադրեաց յեպիսկոպոսութիւն: Միւս կողմէ Պետրոս ալ հանդարտ մնացած չ'երեւիր, վասն զի ինքն ալ, եւ իր կողմնակից եպիսկոպոսքն եւ վարդապետքն Հայոց աշխարհին՝ նպովիւք փակեցին զթագաւորն եւ զամենայն նախարարսն Հայոց վասն հակառակութեանն*, եւ հարկաւ անոնց հետ Դէոսկորոսի համամիտ եպիսկոպոսներն ալ, որոնք սակայն ականջ չկախեցին, եւ Դէոսկորոս ալ վանոնք իր կարգին արձակուած հռչակեց, եւ այս է ըսելը թէ *որք մերժեալ էին յաթոռոյ, յառաջ կոչեաց* (ՈՒՌ. 88): Իսկ Դէոսկորոսի անձին վրայ վատ բան մը չեն գրեր, նոյնիսկ իրեն համակիր չեղողները: Նա մինչեւ վերջ կը նկատուի *այր սուրբ եւ առաքինի* (ՎԱՐ. 98), եւ ըրած ալ միամտութեան կը վերադրուի, թէ *կարի յոյժ խաբեալ եղել մեծ հռետորն Դէոսկորոս* (ՈՒՌ. 88):

836. ՊԵՏՐՈՍ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼ

Յովհաննէս թագաւորն ու իրեն իշխանները չգտան այն յաջողութիւնը, որուն կը սպասէին Պետրոսը աթոռէն հեռացնելով, ընդհակառակն երկրին մէջ շփոթութիւնները աւելի շատցան, ներքին կացութիւնը վրդովուեցաւ, եպիսկոպոսներ առանց իրենց օծութեան կատարուած փոփոխութեան դէմ ելան, ժողովուրդն ալ գրգռեցին, մինչեւ իսկ արքունիքը իր կացութեան վրայ սկսաւ տագնապիլ: Հարկաւ պէտք եղած միջոցները փորձուեցան, եւ ապարդիւն եղան, որ *թագաւորն եւ իշխանքն Հայոց սարսեալք ի յահէ անիծիցն*, եւ յուզումներուն առջեւը առնելու համար, *կամեցան դարձուցանել զտէր Պետրոս յաթոռ իւր* (ՈՒՌ. 89): Այդ փոփոխութեան մէջ պէտք է գլխաւոր դեր մը ընծայել Գրիգոր Պահլաւունի իշխանին, որ է նոյնինքն Գրիգոր Մագիստրոսը: Մենք տեսանք որ Գրիգոր՝ Յովհաննէսի արքունիքին գլխաւոր գործիչներէն էր, եւ հնար չէր որ ինքն Պետրոսի դէմ եղած հակառակութեանց եւ անոր դէմ յարուցուած հալածանքին մասնակից եղաց չըլլար: Նոյնիսկ Պետրոսի Բջնի բերդին մէջ բանտարկուիլը, եւ Պահլաւունի իշխանին Պետրոսի բանտապահ ըլլալը, նշան է թէ նա Պետրոսի գլխաւոր հակառակորդներէն էր: Բայց բանտարկելոյն եւ բանտապահին անմիջական յարաբերութիւնները անոնց զգացումները փոխեցին եւ Պետրոս ու Գրիգոր անբաժանելի մտերիմներ եղան: Երկուքին միջեւ փոխանակուած թղթակցութիւնը կը ցուցնէ, թէ Պետրոս Գրիգորի կողմէ պաշտելի կերպարան կը նկատուի, որուն անպայման սէր եւ յարգ, պատկառանք եւ գրեթէ պաշտելութիւն կը դաւանի: Այդ փոփոխութեան գլխաւոր պատճառ կը կարծենք երկուքին հաւասարապէս գիտնականութիւնը, որ փոխադարձ յարգանք զգալու առաջնորդեց: Բաղաբական տեսակէտէն ալ Պետրոս կրցած է Գրիգորը վաստակիլ կատարեալ յունասէր, չըսենք յունամոլ, ուղղութեան՝ որուն Պետրոս մեծ քարուղիչն ու ժիր գործիչն էր, եւ այս երեսէն սիրելի չէր եղած ազգային զգացումներ ունեցող Անիի արքունիքին, բայց հալածուելով հանդերձ՝ իր ուղղութենէն եւ իր համոզումէն ետ չէր կեցած, եւ մինչ մէկ կողմէն եպիսկոպոսական շարժումին պարտութեամբ իր տեսութեանց պաշտպանութիւնը յառաջ կը մղէր, եւ հակառակորդ արքունիքին դէմ կը մաքառէր, միւս կողմէն առաքինական հանդարտութեամբ Բջնիի առանձնութեան մէջ կը մնար, սիրելով ընթերմամբ եւ ուսմամբ պարապիլ: Գրիգորի վկայութեամբ կը տեղեկանանք, թէ գլխաւորապէս Եփրեմ Ասորիի *Հաւատոց գիրք* գործն էր իր կարդացածը, զոր Գրիգորի ալ տուած էր կարդալու, որ ետ դարձուցած ատեն,

վայն կը կոչէր *զընկերդ քոի քում միայնութեան* (ՄԱԳ. 4): Ուրիշ անձ մըն ալ անշուշտ, որ այդ պարագաներուն մէջ, ազդեցիկ դեր մը կատարած պէտք է ըլլայ, Գրիգորի կրտսեր հօրեղբայրը Տիգրան Ապլղարիպն է, որ Յովհաննէսի արքունիքին մէջ մարկպանի (ՇԱԿ. 82), կամ ուրիշ բացատրութեամբ՝ հարկերու վերատեսուչի եւ գանձային պաշտօնեայի գործը կը վարէր (ՄԱԳ. Ժէ), եւ անգործ չէր մնար, երբոր ամէն կողմէ ընդդիմամարտ պագցումներ արքունիքը վերիվայր կ'ընէին: Ապլղարիպի ընթացքը չէր կրնար տարբերիլ իր եղբօրորդիէն, որ Պահլաւունի գերդաստանին գլխաւորը կը նկատուէր, թէ ոչ տարիքով, գոնէ գիտութեամբ եւ անժանեօք:

837. ՊԵՏՐՈՍԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Երբոր արքունիքը խոնարհեցաւ Պետրոսը իր աթոռը դարձնելով խաղաղութիւն հաստատելով եւ իր իսկ դիրքն ալ ապահովել, այս անգամ Պետրոս ինքն էր որ *գաւուրս բազումս ոչ առնոյն յանձն*, թէպէտ *ամենեքեան խնդրէին թողութիւն ի նմանէ*, բայց նա իր ընդդիմութեան մէջ հաստատ կը մնար, եւ *պնդեալ կայր* (ՌԻՌ. 89): Ոչ թէ Պետրոս նորէն աթոռը գրաւելու կամք չունէր, այլ կը պահանջէր որ ապօրինի ձեւով եւ գրեթէ բռնութեամբ կատարուած գործը օրինական ձեւ առնէ. թագաւորի կամքով մերժուած եւ թագաւորի կամքով դարձող մը չըլլայ, այլ եպիսկոպոսաց ժողովով իր արդար իրաւունքը հաստատուի: Ըստ այսմ հարկ եղաւ Պետրոսի այդ պահանջքն ալ կատարել, ժողովին նախագահութեան հրաւիրուեցաւ ծերունին Յովսէփ կաթողիկոս Աղուանից, որ եպիսկոպոսներով Անի եկաւ Հայոց 487 թուականին, 1038ին վերջերը: Հայոց եպիսկոպոսները, վարդապետները, հայրապետները կամ վանահայրերը, կրօնաւորները, իշխանները եւ ազատներն ալ հրաւիրուեցան, մեծ ժողով մը գումարուեցաւ *իրբեւ չորք հապարաց* (ՌԻՌ. 89), եթէ թուատառի սխալմունք չկայ, եւ այնտեղ որոշուեցաւ Պետրոսի աթոռաւրկութեան անկանոնութիւնը, եւ վայն իր աթոռը դարձնելու պէտքը: Հապի թէ ժողովական որոշումը լսուեցաւ, առանց կանոնական գործադրութեան սպասելու, ռամիկը *յանդգնութեամբ* գործելու մղուեցաւ: Դէսսկորոսի վրայ յարձակեցան *յաւուր Յայտնութեան Տեառն*, *մինչդեռ օրհնէին պշուրն*, կաթողիկոսական քօղը գլուխէն քաշեցին, ու պատռեցին, պի հանդիսութեանց ատեն *քօղով վարէին յայնմ ժամանակի կաթողիկոսք*, եկեղեցիէն դուրս քաշեցին, եւ *հանին պնա անարգանօք ի քաղաքէն* (ԿԻՐ. 51): Տրուած թուականներու համեմատ եյդ եղելութիւնը կը կատարուի 1309 Յունուար 6ին, կամ ըստ Հայոց 487 մարգաց 1ին, շաբաթ օր: Այս կերպով Պետրոս փառօք եւ փառաւորութեամբ իր աթոռը կը դառնայ, եւ նորոգեալ ազդեցութեամբ իշխանութիւնը ձեռք կ'առնէ, եւ *եղեւ խաղաղութիւն սուրբ եկեղեցւոյն Հայաստան աշխարհին*: Յովսէփի նախագահութեամբ հաւաքուած Անուոյ ժողովականները *զամենայն ձեռնադրեալս ի Դէսսկորոսէ ընդ բանադրութեամբ փակեցին, պի մի որ պնոսա ի կարգ քահանայութեան կոչեսցէ* (ՌԻՌ. 90): Իսկ Դէսսկորոս, թէպէտ անարգեալ, եւ *կարի յոյժ ամաչեցեալ* (ՌԻՌ. 90), *տրտմութեամբ* (ԿԻՐ. 51), բայց անշշուկ *դարձաւ ի վանս իւր*, իբրեւ կատարելապէս *այր սուրբ եւ առաքինի* (ՎԱՐ. 98), եւ *անդ եղեւ վախճան կենաց նորա*, եւ իբր նշանաւոր անձնաւորութիւն մը *եղաւ հուպ յեկեղեցին* (ԿԻՐ. 51), սրբութեան համբաւ թողլով իր ետեւէն: Այնպէս որ յետ ժամանակաց երբ մեծամեծ փորձանքներ եկան Անիի վրայ, Անեցիք մտածեցին, թէ *այս կոտորածք որ լինին ի քաղաքիս հանապապ*, հետեւանք են *յանդգնութեանն պոր գործեցին ընդ նա հարքն մեր*: Ուստի Գրիգոր Տուտէորդիի Սանահին վանքի առաջնորդութեան ատեն, *այր մի քարակրփ յղեցին Սանահին*, որ յայտնի կամ *գաղտնի առցէ մասն ինչ ի նշխարաց Դէսսկորոսի, պի թերեւս թողութիւն արասցէ քաղաքիս*: Մարդը կը փորձը գաղտնի վերցնել, բայց *ահաբեկեալ ահիւ մեծաւ չի կրնար յաջողիլ*. Տուտէորդիին կը դիմէ, եւ նա կը պատասխանէ, թէ *ես ոչ կարեմ գործել պայդ իրս*, եւ խորհուրդ կու տայ որ Անիցիներու բազմութիւն մը Սանահին գայ, եւ *մեք ընդ նոսա պաղատեսցուք խնդրել վթողութիւն ի նշխարաց նորա*,

դժուարութեան կը հանդիպի, կը յապաղի, եւ վերջապէս կը խափանի (ԿԻՐ. 51): Արդպատմութեան ստուգութենէն աւելի մեր նկատածը Դէոսկորոսի իր ետեւէն թողած բարի համբաւն է, որով միամտաբար հրապուրուած ըլլալը կը հաստատուի, դժուարին կացութեան դարման հասցնելու նպատակով:

838. ԱՆՈՐՈՇ ՎԻՃԱԿԸ

Պետրոսի տարած յաղթութիւնը, աւելի քան անձնական յաջողութեան, իր քաղաքական ուղղութեան յաղթանակն եղաւ: Այն օրէն որ Պետրոս՝ Յովհաննէս թագաւորի կողմէն Տրապիպոնի դաշնագիրը կնքեց Վասիլ կայսեր հետ (« 826), Պետրոսի ազդեցութիւնը ինկած էր Անիի մեջ, այնպէս որ հապիւ թէ կարճ միջոց մը դժուարութեամբ կրցաւ մնալ արքունիքին մօտ, երեք տարի Սեբաստիա ու չորս տարի Վասպուրական անցընել պարտաւորուեցաւ յունական պաշտպանութեան ապաստանելով: Սակայն ոնրէն աթոռ դառնալէն ետքը Պետրոսի ուղղութիւնն է, որուն կը շահուին Գրիգոր Պահլաւունիէ վատ Վեստ Սարգիսն ալ, եւ երեքներուն մէջտեղ մտերիմ գործակցութիւն մը կը հաստատուի, որ մոռացումի տրուած եւ Կոստանդին կայսրէ ալ ետ եղած (« 831), Տրապիպոնի *կորստեան նամակին* նոր ոյժ կ'աւելցնէ, եւ մինչեւ անոր գործնական արդիւնաւորութեանը կը հասնի: Եպիսկոպոսական դասը, որ կանոնական օրէնքներու պահպանութեան նախաձայնութեամբ աշխատեցաւ Պետրոսի կաթողիկոսութիւնը պաշտպանելու, ձախող հետեւանքի մը գործակից եղաւ, Անին վաճառողին եւ վաճառումը գործադրողին ոյժ տուած ըլլալով, թէպէտ չենք սիրեր ենթադրել՝ որ այդպիսի մտածմունք մը ուղղակի ինկած ըլլայ եպիսկոպոսներուն միտքը: Պետրոսի աթոռ դառնալը տեղի ունեցած էր 1039ի սկիզբը, եւ երկու երեք տարուոյ չափ հանդարտ կացութիւն մը տիրեց, որովհետեւ կարծիքներ իրարու մօտեցած էին արքունիքի ազդեցիկներուն միջեւ, մինչ Յովհաննէս թագաւորը անձնական նշանակութիւնն ալ կորուած էր: Աշոտ արքայեղբայր օրէ օր յոյսը կ'աւելցնէր, եղբօրը մահուամբ առաջին գահը անցնելու, եւ արքունիքի ազդեցիկներուն ինքն ալ կը միանար ուղղութեամբ եւ գործով, այլ անակնկալ կերպով մահը կը հասնէ զինքն տանիլ եղբօրմէն առաջ: Յովհաննէսի կեանքն ալ աւելի չերկարեց, եւ *ի միում ամի* մեռան *հարապատ եղբարքն* Աշոտ եւ Յովհաննէս (ԼԱՍ. 44): Ասոնց մահուան տարին նշանակուած է Ուոհայեցիէն Հայոց 489 տարին (ՌԻՌ. 90), իսկ Անեցիին 499 գրածը (ՍԱՄ. 107), տպագրական կամ գրչագրական յայտնի սխալ պէտք է նկատել: Լստիվրոցիին *զկնի երից ամաց* ըսելն (ԼԱՍ. 44) անորոշ կը մնայ, որ եղելութենէ սկսիլը ճշդուած չըլլալով: Չանապան եւ տարբեր ծանօթութիւնները մերձեցնելով, եւ Յովհաննէսի 20 տարին (ՍԱՄ. 105) հիմ առնելով, 1041ի վերջերը կը նշանակուի Աշոտը, եւ 1042ի սկիզբները Յովհաննէսի մահուան թուականը: Յովհաննէս անորդի էր, իսկ Աշոտ միայն աւտիկ տղայ մը թողած էր, Գագիկ անունով 12 (ՌԻՌ. 91), կամ լաւ եւս 15 տարեկան (ՍՄԲ. 54), որ ինքն իրեն չէր կրնար գործի գլուխ անցնիլ եւ ժառանգական իրաւունքը պաշտպանել: Ասկէ սկիզբն առաւ անիշխանական կացութիւնը:

839. ՅՈՅՆԵՐՈՒ ՊԱՀԱՆՁԸ

Կոստանդին Թ. ալ առանց արու վաւակ թողլու վախճանած էր, որով յաջորդութիւնը ինկաւ իր մեծ աղջկան Զոյիի ամուսնոյն, որ Ռոմանոս Գ. Արկիրոս անունով գահ բարձրացաւ 1028ին: Խակամիտ զինուորական մը, *յոյժ հաւանեալ քաղկեդոնական սահմանադրութեանն*, մէկ կողմէն Սարակինոսներու դէմ պատերազմի կ'երթայ Ասորիքի Բերիա կամ Հալէպ քաղաքը, միւս կողմէն Սեաւ Լերան միայնակեացնարը եւ Ասորուոց եպիսկոպոսը կը նախատէ եւ կը հալածէ, բայց չարաչար կը յաղթուի Հալէպի եւ Ուոհայի պատերազմներուն մէջ (ԼԱՍ. 32): Ռոմանոս Կոստանդնուպոլիս դառնալէն ետքը, Զոյի կայսրուհոյն կամակցութեամբ, եւ իր պաշտօնէից ձեռքով բաղնիքի

լականին մէջ կը խեղդուի 1034 Ապրիլ 11ին, աւագ Հինգշաբթի օր (ԼԱՍ. 35): Ջոյի թագուհին մէկ հոնամիին հետ ամուսնանալով վայն կայսր հռչակել կու տայ Միքայէլ Դ. Պափղագոն անունով, որ նորէն մտադրութիւն կը դարձնէ Արեւելքի վրայ, եւ թէպէտ անգամ մը Յունական զօրքը չարաչար կը յաղթուի Արձակի մօտ (ԼԱՍ. 37), բայց միւս տարին կը յաջողի ետ մղել Պասկաստանէ եկող Սելճուքները, եւ ապահովել Վասպուրականի նահանգը (ԼԱՍ. 38): Այսպարագայէն կը մտածէ օգտուիլ կաթողիկոսարանի հիւրընկալ Կիրակոս երէցը, որ Կոստանդինէ յանձնուած նամակը՝ Յովհաննէսի դարձնելու յանձնառութիւնն էրստացած (« 831), բայց առանց յանձնելու ոքվն էր պահած, *մինչեւ ի ժամանակ Միխայէլի թագաւորութեանն*, ուստի կրցաւ նորէն կայսեր դարձնել, եւ *վաճառեալ նմա, առ գանձ բազում* (ԼԱՍ. 46): Ջարտուղի խորհրդածութիւն մը աւելորդ չ'երեւիր այստեղ: Գրեթէ տասը տարիներու միջոց մը պէտք է ենթադրել, 1028է 1038, այդ դժբախտ նամակին Կոստանդինէ Կիրակոսի յանձնուելուն, եւ Կիրակոսէ Միքայէլի վաճառուելուն մէջ, եւ հաւանական չէ կարծել որ կաթողիկոսարանի հիւրընկալը շարունակ Կոստանդնուպոլիս մնացած ըլլայ առանց Հայաստան իր պաշտօնին դառնալու: Արդ այս միջոցը կը պատասխանէ Պետրոսի Անիի մէջ հակառակութեանց ներքեւ, եւ Ձորովանք առանձնութեան մէջ, եւ Բջնի բանտարկեալ վիճակով անցուցած տարիներուն: Արդեօ՞ք անիրաւած կ'ըլլանք Պետրոսի անձին, եթէ ենթադրենք թէ Կիրակոս երէց, Պետրոսի պաշտօնեան, ուղղակի անոր հողորդած է ստացած աւանդը, անոր խորհուրդով չէ յանձնած արքունիքին, եւ վերջապէս նոյն վայրացած կաթողիկոսին թելադրութեամբ, Կոստանդնուպոլիս դարձուցած է՝ իրեն կամ անոր մօտ պատուած նամակը, եւ Միքայէլի յանձնած, կրկնակի վճարմամբ օգտուելով միեւնոյն վաճառումէն: Խորհրդածութիւն մըն է, որ մեր միտքին մէջ կը ծագի, եւ ընթարցողներու խիղճին կը թողունք իրենց դատողութիւնը կազմել: Անշուշտ միեւնոյ տեսութեամբ գլխաւոր դերակատարին կ'ակնարկէ Լաստիվերտցին ալ, երբոր սիրտին խորէն կը հառաչէ, *Վաճառողն յոյժ ապառում եւ տմարդի, զի այսքան չարեաց զանձն պարտական կացոյց* (ԼԱՍ. 50): Բայց այս կէտը փակելով աւելցնենք, թէ Միքայէլ Դ. Պափղագոն կայսրնէ, նոյն նամակը անցաւ քեռորդուն Միքայէլ Ե. Կալափատի, որ 1041ին իր մօրեղբօրը յաջորդեց, իբրեւ Ջոյի կայսրուհոյն որգեգիրը (ԼԱՍ. 39): Կալափատ Ջոյին իբրեւ պոռնիկ խուկել եւ աքսորել տուաւ, Ալեքսիոս պատրիարքն ալ բանտարկեց իբր գործակից, բայց Ջոյիի քրոջ Թէոդորայի գրգռութեամբ ժողովուրդին վայրոյթին հանդիպեցաւ, եւ կուրացուելով բանտարկուեցաւ, եւ Կոստանդին Ժ. Մոնոմախոս, *որ թարգմանի մենամարտիկ* (ՄՄԲ. 61), Ջոյիի հետ ամուսնանալով գահ բարձրացաւ 1042ին, եւ տիրացաւ Կիրակոսէ վաճառած նամակին: Մոնոմախոս հապիւ թէ իմացաւ Հայոց թագաւորական գահուն դատարկանալը Յովհաննէս Սմբատի մահուամբը, մտադրեց պարագայէն օգտուիլ, եւ արդիւնաւորել ձեռք ձգուած նամակին նպատակը:

840. ԶԱՆԱԶԱՆ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐ

Միայն Յոյները չէին որ Հայաստանը գրաւելու աչք ունէին: Պարսկաստանի տիրապետող Սելճուքեան Թուրքերը, որ երբեմն պարսիկ եւ երբեմն Սարակինոս անունով ալ կը յիշուին, Ապպասեան ամիրապետութեան ենթարկուած ըլլալուն համար, նորանոր ձգտումներ կը մշակէին, յորմեհետէ 1038ին Միխայէլ պէկի մահուամբ Թողրուլ պէկ կամ Տուղրիլ բէկ, Սելճուքի թոռը, Սելճուքներու սուլթան հռչակուած էր: Հայ թագաւորութիւններ բոլորովին վերջացած չէին Յովհաննէսի եւ Աշոտի մեռնելովը, որոնց բաժինները միահամուռ Արարատի Բագրատունի թագաւորութիւն կը կազմէին: Գագիկ Աբասեան կը թագաւորէր Կարսի կամ Վանանդի մէջ, եւ Դաւիթ Գուրգէնեան Անհողին մականուանեալ, դեռ կենդանի էր Տաշիրքի կամ Լոռիի թագաւորութեան գլուխը (ԿԻՐ. 53), որուն քիչ ետքը յաջորդեց Կորիկէ (ՎԱՐ. 101): Չմոռնանք

Ափխապաց ու Վրաց ու Ադուանից միացեալ թագաւորութիւնն ալ, որուն կ'իշխէր Բագարատ Գէորգեան, բայց իրեն դէմ ելած էր Լիպարիտ իշխան, Օրբելեանց նախահայրը, եւ վայն մինչեւ խորին Ափխապք փախցնելով, ինքն կը կառավարէր երկիրը, Յունաց կայսրներու հովանաւորութեամբ (ՎԱՐ. 98): Սեբաստիոյ մէջ ալ Սենեքերիմի յաջորդող Դաւիթ որդին վախճանած էր 1035ին, եւ իրեն տեղ անցած էր Սենեքերիմի երկրորդ որդին Ատոմ, որ իշխանութիւնը կը վարէր եղբօրը Աբուսահլին հետ գործակցութեամբ: Իսկ Անիի մէջ առժամեայ եռապետութիւն մը կազմած էին, Պետրոս եւ Սարգսի եւ Գրիգոր, համամիտ չըլլալով ալ թէ ինչ ձեւ պիտի կարենան տալ անգլուխ թագաւորութեան, եւ ոչ ալ իրարու հետ բոլորովին համերաշխ ըլլալով: Վասն զի երբ մէկ կողմէն հանրային կացութեան ձեւ մը տալու կը խորհրդակցէին, միւս կողմէն հանրային պատրուակին ներքեւ անձնական օգուտ մը քաղելու մտածումներով կ'օրօրուէին: Պետրոս միշտ իր սկսած գործին աւարտման մտադիր, կ'աշխարտէր Վասիլի հետ կնքուած դաշնադրութեան եւ Միքայէլի հետ կնքուած վաճառման համեմատ, Անին իր սահմաններով յանձնել յունական կայսրութեան, եւ անոր հովանաւորութեան ներքեւ իրեն հանգիստ ու երջանիկ դիրք մը կազմել: Սարգիս ընդհակառակն միտքէն կ'անցընէր *թագաւորել ի վերայ տանն Շիրակայ եւ որք շուրջ զնովաւ գաւառք* (ԼԱՍ. 47), հարկաւ ոչ իբր անկախ թագաւոր, այլ Յունաց պաշտպանութեան ներքեւ թագաւորակերպ ճոխացող կուսակայ մը: Իսկ Գրիգորին Պահլաւունի արիւնը չէր ներեր այդպիսի վատ խորհուրդներու գործակից լինել, մանաւանդ որ դժուարին կացութեան մէջ, նորէն հրապարակի վրայ երեւցած էր իր ծերունի հօրեղբայրը Վահրամ, որ շուրջը բոլորած իր ազատոհմէն երեսունի չափ ազատ իշխաններ (ԼԱՍ. 47), գլուխ կանգնած էր ժողովրդական շարժման, որ ամենայն ուժգնութեամբ կը պնդէր, թէ յանձն չ'առնուր իր քաղաքն ու թագաւորութիւնը օտարին յանձնել, եւ այդ նպատակով կը պինուէր, եւ երեսուն հազարի բանակ մը կազմած էր (ՌԻՌ. 99): Վահրամ *այր հզօր եւ անուանի, եւ բարեպաշտութեամբ յոյժ վեհ, որպէս թէ ոչ որ հաւասար նմին Պահլաւ* (ԼԱՍ. 47), այդ շարժումին հոգին էր, Գրիգոր ալ անկէ չէր կրնար վատուիլ: Իսկ Սարգիս, *վասնզի ի մահուան Յովհաննէսի, նա էր հոգաբարձու նմա* (ԼԱՍ. 47), այսինքն արքունեաց հազարապետն էր, առիթ գտաւ թագաւորականգանձերը յափշտակելով, տանիլ ապահովել իր հայրենական ժառանգութեան բերդերուն մէջ՝ Ափխապքի կողմերը (ՌԻՌ. 98), եւ Անի դառնալ թագաւորելու եւ իշխելու ակնկալութեանը: Պետրոս հարկաւ չէր կրնար իրեն համար իշխելու մտածումներ ունենալ, բայց իր մեծ ձեռնարկին հետեւելով մէկտեղ, չէր յանդգներ բացարձակ կերպով դէմ երթալ ժողովրդական հոսանքին եւ Վահրամի ուղղութեան:

841. Յովհաննէսի մահուրնէ ետքը կազմուած եռապետական իշխանութիւնը շուտով քայքայուեցաւ, Սարգիսի բուռն ձգտումներուն եւ Գրիգորի ազգասէր զգացումներուն արթննալովը: Սարգիս ստիպողական հրաւեր կը դրկէր Մոնոմախոս կայսեր, որպէսզի շուտով հասնի Անին գրաւել, որուն դուռները կը խոստանար բանալ Յունաց բանակին առջեւ (ՍՄԲ. 56), Պետրոսի գործակցութեան ալ վստահելով ադյ մասին, մինչ Վահրամի պատրաստած ընդդիմութիւնը օրբանվօր կը զօրանար, եւ Պետրոս չէր կրնար ինքզինքը անոր հակառակ ցուցնել: Յոյներ եկան, որ ըստ ոմանց *քսան հազարի* (ՌԻՌ. 100), իսկ ըստ այլոց *հարիւր հազարի* կը հասնէին, կամ այնչափ կը կարծուէին, Հայոց դէմ *հայհոյութեան* եւ *նախատանաց* խօսքեր ալ ընելով (ՍՄԲ. 57): Իսկ Անին պաշտպանողներ սաստիկ կատղած, քաղաքէն դուրս ելան, եւ բուն զօրութեամբ յարձակողները վանեցին, եւ ետեւնէն իյնալով չարարչար ջարդեցին, այնչափ որ ինքն Վահրամ հարկ զգաց կոտորածը արգելուլ, եւ *հապիւ կարաց հաւանեցուցանել* իրենները, որով միայն *հարիւր* հոգի կրցան ազատիլ՝ կ'ըսեն պատմիչները (ՌԻՌ. 100, ՍՄԲ. 57): Անոր վրայ Յոյներ

պահ մը իրենց դիտումէն ետ կեցան, եւ այլ ոչ եւս յիշեցին *յԱնի* (ՍՄԲ. 57): Բայց միւս կողմէն Տաշիրքի թագաւորը Դաւիթ Անհողին, ոտք ելաւ անտէրունջ թագաւորութեան տիրանալ, օգտուելով Գագիկ Աշոտեանի անչափահասութենէն, եւ իրեն ալ մեծ Գագիկին եղբօրորդին ըլլալէն, բայց Վարամի հրամանին ներքեւ կազմուած նոր բանակը անոր ալ դէմ ելաւ եւ մերժեց, թէպէտեւ առաջուց Տաշիրքի սահմանակից գաւառներէն շատեր յանձն առած էին Անհողինին հնազանդիլ (ՍՄԲ. 57): Այս շփոթութեանց մէջ անցաւ Յովհաննէսի մահուան տարին: Թէպէտեւ յայտնի կերպով թագաւորութիւն հաստատուած չէր, բայց արքունական գահին օրինաւոր ժառանգ Գագիկի իրաւունքն էր որ կը պաշտպանուէր, եւ երբ Սարգիսի դարձուածները խայտառակուեցան, Յունաց ոտնձգութիւնները վերջացան, Անհողինին ձգտումներն ալ ետ մղուեցան, եւ կացութիւնը բաւական ապահով կերպարան մը ստացաւ, յաղթական Անեցիներուն նպատակը եղաւ օրէնքին եւ սովորութեան պահանջած ձեւով Հայոց թագաւորութիւնը հռչակել, եւ Աշոտի որդին Գագիկը հանդիսաւոր կերպով օծել: Այս նպատակով *խմաստութեամբ եւ հնարիւք մուծին* վայն *ի քաղաքն* Անի, եւ *թագաւորեցուցին ի վերայ իւրեանց* (ԼԱՍ. 47), բոլոր նախարարներ հաւաքուեցան, Պետրոս կաթողիկոս ալ ստիպուեցաւ համակերպիլ, եւ այսպէս կատարուեցաւ Գագիկի օծումը 1043ին (ՍՄԲ. 107): Իբր օծման թուական՝ Սմբատ Հայոց 491 տարին կը յիշէ (ՍՄԲ. 59), ուստի յարմար կու գայ ըսել թէ 1043ի առաջին ամիսներուն տեղի ունեցաւ օծումը, հաւանաբար Աստուածայայտնութեան տօնին մօտերը, մարգաց ամսոյն մէջ: Օծումին կատարումը եղած կ'ըսուի *հրամանաւ մեծին Գրիգորի, որդւոյ Վասակայ* (ՍՄԲ. 67), վոր ուրիշ մը *սրբակեացն մեծն Մարգէն* կը կոչէ (ՌԻՌ. 101), որ եթէ պարզապէս գրչագրական սխալանք մը չէ, *Մագիստէր* կամ *Մաստեր* կոչման տարադէպ աղաւաղութիւն մըն է: Այդ պարագան կը ցուցնէ որ երբ Վահրամ Պահլաւունին պինուորական հրամանատարութիւնը կը վարէր, Գրիգոր Պահլաւունին ալ քաղաքական կառավարութեան գլուխը կը գտնուէր, եւ Պահլաւունիներն էին որ վտանգեալ թագաւորութեան վերջին նեցուկները կը հանդիսանային:

842. ՄՈՆՈՄԱԽԻ ՃԻԳԵՐԸ

Գագիկ Բ. օծուած ատեն արդէն *ութելտասն ամաց*, կամ լաւ եւս եօթելտասնամեայ եղած էր, *յոյժ իմաստուն եւ երկիւղած եւ աստուածասէր* երիտասարդ մը (ՌԻՌ. 100), *պարգացեալ եւ վայելուչ եւ իմաստուն եւ հմուտ աստուածային ուսմանց* (ՍՄԲ. 57), որ ամենուն վստահութիւն կը ներշնչէր, թէ կարող թագաւոր մը պիտի ըլլայ: Վեստ Սարգիս, վախէն Անիի միջնաբերդին մէջ ամրացած էր, Գագիկ իր պինուորներով *ձերբակալ* ըրաւ վայն (ԼԱՍ. 47), եւ *խոշտանգանօք առ նոյր ի նմանէ* ոչ միայն բերդը, այլ եւ *յգանձն արքունի* *վոր յափշտակեալ ն էր* (ՍՄԲ. 58), բայց ներողամտութիւնը մինչեւ ծայրը հասցնելով, ոչ միայն չէր պատժեր, այլ եւ իր պաշտօնին կը դարձնէր, եւ *ընդ իւր ի կառսն* նստուցանէր (ԼԱՍ. 47): Յոյներ *չորս անգամ* *վկնի միմեանց* Հայոց սահմանները մտնելով *հրով եւ գերութեամբ* երկիրը *մարդաթափ* կ'ընէին (ԼԱՍ. 48), բայց աւելի բան մը չէինյաջողիր ընել՝ Վահրամ Պահլաւունի գունդերու դիմաց: Գրիգոր Պահլաւունին ալ Այլապահներուն վրայ կ'երթար, եւ թէպէտ առաջին անգամ չէր յաջորդեր, բայց յետոյ անոնց գունդերը կը հալածէր եւ մինչեւ իրենց սահմանը կը փախցնէր (ՍՄԲ. 58): Գագիկ ինքն ալ թագաւորութեան մէջը շրջելով հակառակորդները կը հալածէր, եւ ապստամբները կը հնազանդեցնէր, այնպէս որ պատմիչը կը համարձակի ըսել, թէ *խմաստութեամբ հաստատեաց* *պաթոռ թագաւորութեանն Հայոց*, եւ *խաղաղացաւ աշխարհն Հայոց* (ՍՄԲ. 58): Միայն թէ շատ համառօտ կ'ըլլային այդ վերանորոգեալ յաջողութեան օրերը, *երկու ամ* միայն (ՍԱՄ. 107, ՌԻՌ. 102): Վեստ Սարգիս իր հին չարութեան մէջ հաստատուն, եւ Գագիկի իրեն նկատմամբ ցուցուցած ներողամտութեան հանդէպ ապաշնորհ, տակաւին հին խորհուրդները կը փայփայէր, Անին յանձնելով իրեն բարձր դիրք մը ստեղծել:

Թերեւս Պետրոսն ալ իրեն համախոհ էր, բայց յայտնի չէ յիշուած, միայն թէ յաջորդող եղելութեանց մէջ իրարու համախոհ կը գտնուին: Տեսնելով որ բռնութիւնը դիւրաւ պիտի չյաջողի, եւ թէ թագաւորութեան Հայերը հաստատամիտ են դիմադրելու գործին վրայ, գաղտնի լւոր կը հասցնէ Մոնոմախ կայսեր, *կոչեալ զԳագիկ պատճառանօք սիրոյ ի Կոստանդնուպոլիս, եւ մի թողուր ելանել ի քաղաքէն մինչեւ զքաղաքն Անի առցես ի նմանէ* (ՍՄԲ. 61): Կայսրը շատ լաւ գտաւ խորհուրդը, մանաւանդ երբ առաջարկը Գագիկի մտերիմներէն կուգար: Իսկոյն գրեց անոր *մեծամեծ երդմամբ, տուեալ միջնորդ զսուրբ խաչն եւ զաւետարանն Քրիստոսի* (ՍՄԲ. 61), թէ *միայն ի տեսանելն զքեզ, դարձուցից ի քեզ զթագաւորութիւնդ քո, եւ գրեցից զքեզ ժառանգ յախտենից աշխարհիդ եւ քաղաքիդ* (ԼԱՍ. 51), իբր թէ ուզէր Յովհաննէսի գիրն ալ ետ տալ, եւ իր ստացած իրաւունքէն հրաժարիլ:

843. ՄՈՆՈՄԱԽ ԵՒ ԳԱԳԻԿ

Գագիկ *ոչ կամեցաւ գնալ*: Հապիւ քսանամեայ արթուն երիտասարդ կռահեց թաքուն խորհուրդը, իսկ Սարգիս, *հանդերձ համախոհօքն իւրովք* (ՍՄԲ. 62), ամէն կերպ համոզումներ առջեւ կը դնէր, երթալուն օգուտները կը ցուցնէր, հարկաւ Յովհաննէսի նամակին վտանգաւոր պարագան ջնջելու արդիւնքն ալ կը յիշեցնէր: Գագիկի անվստահութեան ոյժ տուողներ էին Վահրամ Պահլաւունին եւ ուրիշ Պահլաւունի ապաւոներ *որ թագաւորեցուցին զնա* (ԼԱՍ. 51), սակայն Սարգիս *եւ այլք յապատացն* կը քաջալերէին երթալ, վստահեցնելով եւս թէ *յաղագս մեր մի երկնչիր, զի ահա անձինք մեր մեռանին ի վերայ քո*: Իրենց այս յայտարարութեան երաշխաւոր կը ներկայացնեն Պետրոս կաթողիկոսը, եւ գործին աւելի հաստատութիւն տալու համար, կաթողիկոսին արջեւ *արարին երդմունս սաստիկս, բերին զսուրբ խորհուրդն Մարմնոյ եւ Արեան Որդւոյն Աստուծոյ, թանային զգրիչն յարիւնն Կենարարին, եւ արարին երդման գիր հայրապետն եւ ամենայն իշխանքն Հայոց* (ՌԻՌ. 110): Սուրբ խորհուրդին նուիրականութիւնը, երդման սրբութիւնը, ու կաթողիկոսին ներկայութիւնը ազդեցին երիտասարդ Գագիկի վրայ, եւ որոշեց համաձայնիլ Մոնոմախի հրաւերին, կարծելով օգտակար գործ մը ընել, սակայն *իմաստունն երդնու, եւ անմիտն հաւատայ, որպէս իմաստնոցն բերեն բանք* (ԼԱՍ. 51), եւ նոյն ելքը ունեցաւ այդ իրողութիւնն ալ: Սարգիսի դերը շատ յայտնի է այդ գործին մէջ, Պետրոսի մեղսակցութիւնն ալ երկբայութիւն չի վերցներ, միայն Գրիգորի մասին չենք կրնար վճռական կերպով խօսիլ, թէպէտ Անեցին երեքը մէկտեղ կը դատապարտէ ըսելով, թէ *տէր Պետրոս եւ ապառ Սարգիս եւ Գրիգոր Բջնեցին նենգեցին զԳագիկ* (ՍԱՄ. 107): Վերջապէս Գագիկ *ոչ գիտեմ, եթէ վասն խաղաղութեան մտացն, եթէ վասն երկիրդածութեան վարուցն, ոչ եկաց ի պատուէր Վահրամայ, եւ տուեալ զբանալի քաղաքին ի Պետրոս, յանձնեաց ի նա զամենայն հոգս աշխարհին մեծաւ դաշամբ եւ ուխտիւ, եւ նենգաւորին Սարգիսի սադրելոյն լուեալ, ել ի քաղաքէն, եւ չորաւ ի Յոյնս զանդարձ ուղեւորութիւն, իբրեւ զձուկն ի կարթէ ըմբռնեալ կամ իբրեւ զհաւ ի ծուղակաց* (ԼԱՍ. 51): Այսպէս թախծեալ սրտով կը պատմէ Լաստիվերտցին այդ աղետալի վայրկեանը, որ կնիքն եղաւ Հայաստանի ազգային իշխանութեան: Տարին 1044ին պիտի դնենք, լաւ պիտի ըլլար որոշ օրն ալ նշանակուած գտնել:

844. ԳԱԳԻԿԻ ԶԻԶԱՆԻԼԸ

Գագիկ Կոստանդնուպոլիս հասնելով *մեծ փառաւորութեամբ* կ'ընդունուի, *որպէս վայել է թագաւորի, եւ միջոց մը տարբեր վարմունք չի տեսներ, զի աւուրս ինչ մեծարեցաւ զնա Մոնոմախն* (ՌԻՌ. 111): Իսկ միւս կողմէ Պետրոս կաթողիկոս ձեռքի տակէն լուր կը դրկէ Սամուսատ նստող յոյն կուսակալին, *որ ունէր զիշխանութիւն Արեւելից կողմանն, թէ ծանս թագաւորին*, այսինքն Մոնոմախոս կայսեր, *թէ մեզ զինչ հատուցանէ փոխարէնս, եւ ես տաց զքաղաքս եւ զայլ ամուրս որ*

յաշխարհիս են (ԼԱՍ. 52): Վասիլի (« 826) եւ Միքայէլի (« 839) հետ կնքուած վաճառումներէն ետքը, այդ երրորդն է գոր Պետրոս կը կնքէ Մոնոմախոսի հետ, եւ միենոյն Անին կրկին եւ կրկին նորանը շահերու առարկայ կը կազմէ: Անդին կայսրը, առժամեայ պատուասիրութիւններէն ետքը լեզուն փոխած էր: *Ոչ յիշեաց գերդմունսն եւ ոչ պիտաջի պմիջնորդութիւնն*, այլ Գագիկը իբր արգելական պահպանութեան ներքեւ դնելով կ'առաջարկէր. *տուր ինձ պԱնի*: Սենեքերիմի հետ կատարուած փոխանակութիւնն ալ յիշեցնելով կը խոստանար. *Եւ տաց քեզ պՄելիստինէ եւ պգաւառսն որ շուրջ պնովաւ*: Առաջին-Հայոց Արծրունի թագաւորութեան քով, Երկրորդ-Հայոց Բագրատունի թագաւորութիւն մըն ալ կանգնել կը խոստանար, այլ ինչ որ ծերունի Սենեքերիմի կողմէն բախտ մը կարծուած էր, երիտասարդ Գագիկի անպատուութիւն կ'երեւէր, եւ *նա ոչ առնուր յանձն* (ԼԱՍ. 51): Կայսրը իբր իր պահանջքին փաստ առջեւ կը դնէր *պթուղթն*, Յովհաննէսի նամակը (ՌԻՌ. 111), որով Անիի տիրանալու իրաւունքը կը հաստատուէր եւ միւս կողմէն *գանձիւք եւ իշխանութեամբ հաճեալ պկամս* Պետրոսի եւ Սարգսի (ԼԱՍ. 52), առաջինին գանձեր եւ երկրորդին իշխանութիւններ խոստանալով, Սամուսատի իշխանին միջնորդութեամբ Անիի բանալիներն ալ ձեռք ձգելու կ'աշխատէր: Երբոր *առաքեցին առ Մոնոմախսն պաղաքին Անույ պառասուն բանալիք, եւ գիր պկնի թէ ամենայն Արեւելք քո եղել* (ՍՄԲ. 62), նորէն սկսաւ կայսրը Գագիկը հրաժարելու ստիպել, թուղթն ու բանալիները իբրեւ փաստ մէջտեղ դնելով: Գագիկ կը պնդէ, թէ *Թագաւոր Հայոց ես եմ, եւ ես ոչ տամ պԱնի ի քեզ* (ՍՄԲ. 62), եւ բանալիները ղրկողներուն դէմ կը բողոքէ, թէ *դատ արասցէ Զրիստոս ընդ իս եւ ընդ նենգաւորս իմ* (ՌԻՌ. 111): Այդ վերջին դիմադրութիւնն ալ բաւական տեսեց, եւ *երեսուն օր պնդեալ Գագիկ ոչ հաւանէր* (ՍՄԲ. 62): Բայց վերջապէս պինքն բանտարկութեան ներքեւ եւ արգելական վիճակի մէջ տեսնելով, իրեներուն ալ ուխտադրուծ նենգութենէն պուլելով, եւ ընդդիմութեան ապարդիւն ըլլալուն համոզուելով, յոշ կամաց պիջողութիւն կը յայտնէր, եւ կայսրն չո եւս խոստացուած Մելիստինէն կուտար անոր, այլ կը ներէր միայն որ Սեբաստիոյ վախճանեալ թագաւորին՝ Դաւիթ Արծրունիի այրիին հետ ամուսնանալով, *տիրէ նորին բաժնին* (Լաս. 52), յսպինքն այն բաժնին որ Դաւիթի իբրեւ վարձք տրուեցաւ Նիկեփորոս Ծովիպը սպաննելուն համար (« 829): Միայն թէ այնտեղ Կեսարիա եւ Ծամնդաւ խաւարտանէք յիշուած էին (ՍՄԲ. 48) իսկ այստեղ կը յիշուին Կալոնպաղատ եւ Պիլու (ՍՄԲ. 62), որք անուններու տարբերութեամբ, Կապադովկիոյ միեւնոյն կողմը կը ցուցնեն, թէպէտ դժուար է տրուած անունները յունարէն աշխարհագրական անուններով ճշդել: Գագիկի համար ոմանց *ի կղզւոջ արգելին* ըսածը (ՍՄԲ. 108, ԿԻՐ. 52) թիւրիմացութեան պէտք է վերագրել, եթէ չուզենք Գագիկի հետեւորդներուն վրայ իմանալ, վասն պի ուրիշ տեղ՝ *պգնացեալսն յիշուած կը գտնենք* (ՍԱՄ. 108): Այս եղելութիւնները կը կատարուէին 1044ի վերջերը՝ դէպի ձմեռը:

845. ԱՆԻԻ ՅԱՆՁՆՈՒԻԼԸ

Անիի մէջ, թագաւորութեան իբրեւ խնամակալ կը մնային Պետրոս եւ Սարգիս, Վահրամ պինուորական հրամանատարութիւնը կը պահէր: Իսկ Գրիգոր թերեւս միամտօրէն Գագիկի երթալուն յաջող ելքին կը սպասէր, եւ *յերկարիլ խնդրոյս* անձամբ Կոստանդնուպոլիս կուգար անցած դարձածը իմանալու կամ թէ պատշաճը գործելու, որով բանալիներուն յանձնուելուն մասնակից չէր եղած: Միայն թէ կացութիւնը պննելով եւ համոզուելով, թէ *ոչ են թողլոց պ Գագիկ ի տեղի իւր* (ԼԱՍ. 521), ինքն ալ փոխանակութեան ձեւը կը գործադրէր իրեն հաշտոյն, կը թողուր իր հայրենական Բջնին, Կայեան եւ Կայծօն բերդերով մէկտեղ (ՎԱՐ. 99), գոր այլևս դժուարաւ պիտի կարենար պաշտպանել, եւ յունական ծառայութեան կը մտնէր մագիստրոսութեան աստիճանով, Միջագետքի կուսակալ կ'անուանուէր, եւ Տարոնի կողմերը բնիկ սեփականութեան գաւառ մըն ալ

կ'առնէր, *գեօղս եւ քաղաքս գրով եւ մատանեալ յազգէ յազգ* (ԼԱՍ. 52): Գրիգորի Կոս կոստանդնուպոլիս գտնուած միջոցին կը հանդիպի մահմետական գիտուն Մանուչէի հանդիպիլը, եւ Ղուրանի ու Աւետարանի բաղդատութեան վէճը, որուն վրայ Ղուրանի տաղաչափեալ լինելուն նշանակութիւն չունենալը հաստատելու համար, Գրիգոր կը յայտարարէ անոր՝ թէ *քառօրեայ գծագրեցից յԱդամայ սկսեալ մինչեւ ցգալուստն կրկին*, եւ իրօք ալ չորս օրուան մէջ կ'աւարտէ հապարտողենան կոչուած տաղասացութիւնը (ՏԱՂ. Է.), պարմացման մէջ թողլով արաբացի քերթողը: Իսկ Մոնոմախ կայսրը 493 Հայոց թուականին յառաջելէն ետքը (ՄՄԲ. 63), որուն ամանորը կ'իյնար 1044 Մարտ 10ին, որ է ըսել ձմերուան մօտենալուն, Ասիտ անուն իշխան մը լիազօր իշխանութեամբ Հայաստան կը դրկէ Անին գրաւելու եւ կառավարելու (ԼԱՍ. 52), որուն ոմանք *Կատապան* (ՎԱՐ. 99) եւ ուրիշներ *Պարակոմանոս* պաշտօնական անունը կու տան տան, եւ ներքինի ըլլալուն *կուրտ կամ այրկին* կը կոչեն (ՈՒՌ. 112): Անեցիներուն ծանր կու գայ քաղաքին յանձնել, եւ ինչպէս առաջին անգամ (§841), նորէն պինուորական ընդդիմութիւն կը կազմակերպեն Վահրամի եւ Պահլաւունիներուն գլխաւորութեամբ, եւ վրանին եկող Յունական գունդերուն վրայ ալ կը պօրանան, որք կը պարտաւորուին տեղի տալ, եւ ձմեռը վրայ հասնելուն Ուխթիքին եւ Թէոդուպոլիսի, այսինքն է Օլթիի եւ Կարինի կողմերը կը քաշուին ձմերելու: Անեցիներ, թէպէտ յաջողութիւն մը ունեցած էին, բայց յուսահատեցան երբոր լսեցին թէ Գագիկ տեղի տւած է, Գրիգոր ալ ձեռք քաշած է, իրենք տկարացած են, ամէն կողմերէն թշնամիներով պաշարուած են, եւ ոչ մէկ կոմէ օգնութեան յոյս մնացած չէ: Պահ մը կը մտածեն կամ Անհողին Դաւիթը, կամ Ափիսպաց Բագարատը Անի բերել եւ թագաւորեցնել (ԼԱՍ. 52), բայց ուր ուրեմն կը համոզուին, որ Յոյներու առջեւ տեղի տալէ վատ եղանակ չունին: Հին թագաւորներուն գերեզմաններուն վրայ սուգի եւ ողբի արարողութիւն մը կը կատարեն, *լացին երեք օր պանտիրանալ ն իւրեանց* (ՄՄԲ. 63), եւ *անէծս ցաւագինս կարդացին նենգաւորացն Գագկայ*, եւ *անձարակեալ* (ՈՒՌ. 112), լուր դրկեցին պարակոմանոս Ասիտի, եւ *ետուն զԱնի ի ձեռս նորա*: Վահրամ ալ հաւանեցաւ տեղի ալ, երբ համոզուեցաւ թէ յաջողութեան յոյս մնացած չէ, եւ բոլոր ժողովուրդը կոտորածի մատնել պիտի ըլլայ դիմադրութեան հետեւանքը: *Աստանօր բարձաւ թագաւորութիւն Հայոց, եւ անկաւ տէրութիւն ալգին Բագրատունեաց* (ՄՄԲ. 63): Պետրոս եւ Սարգիս կրնային ուրախ ըլլալ թէ վերջապէս հասան իրենց նպատակին, որովհետեւ *այս ամենայն ի վաճառէն յայնմ հանդիպեցաւ* (ԼԱՍ. 50), զոր պատմութեան կարգին մէջ յիշեցինք մի անգամ եւ երկիցս եւ երիցս, եւ այն էր որ իր լրումը կը ստանար: Մենք ալ գոչենք ուրեմն աղբերգակ Լաստիվերտցիին հետ. *Ո՛վ դառն վաճառոյն այնորի. քանի՛ արեանց պանձն պարտական կացոյց* (ԼԱՍ. 46): Այդ եղելութեան իբր ճշդուած թուական պիտի ընդունինք Հայոց 493 տարւոյ վերջին ամիսները, կամ որ նոյն է, 1045 տարւոյ առաջին ամիսները, գարունին բացուելուն ատենները:

846.ԱՍԻՏ ԵՒ ՎԱՀՐԱՄ

Ասիտ կուսկալ Անիի տիրացած ատեն, *անչափ պատուով մեծարէ զհայրապետն Պետրոս* (ԼԱՍ. 53): Յոյներուն համար խորին երախտագիտութեան պարտք մըն էր, ամէն տեսակ պատուասիրութիւն եւ ընծայաբերութիւն մատուցանել Պետրոսի, որ առաջին օրէն Հայոց թագաւորութիւնը Յոյներուն անցընելու գաղափարը հովանաւորեր էր, եւ այդ նպատակով մինչեւ վերջ աշխատեր, եւ մինչեւ իսկ այդ պատճառով հակառակութիւն եւ հալածանք ալ կրեր էր: Թերեւս ոմանք ուզեն ներողամտութեամբ նայիլ Պետրոսի այդ ընթացքին վրայ ըսելով, թէ Հայոց թագաւորութեան տեւողութենէն յոյսը կտրած, եւ Սելճուքեանց պօրանալէն վախցած, Յունական տիրապետութեան մէջ կը կարծէր գտնել ապահովութիւնը: Սակայն ցորչափ կազմակերպեալ իշխանութիւն մը կար, եւ վանապան Հայ իշխանութեանց միութիւնը նշանակելի պօրութիւն մը կը

կազմէր, կրնար կայսրութեան հովանաւորութիւնը պատրաստել, այլ ոչ թէ հայրենի իշխանութեան դաւաճան լինել, եւ անոր վախճանը փութացնել, եւ իր ազգը օտարին վաճառել, միանգամ եւ երկիցս եւ երիցս փոխարէն վարձքեր եւ գանձեր ստանալով: Պատմութիւնը ի սպառ կը լռէ Վեստ Սարգիսի մասին, որ կը յուսար ինքն լինել Հայաստանի թագաւորակերպ իշխողը Յունաց կողմէ, եւ կ'երեւի թէ Յոյներն ալ հասկցան նենգաւորին ընթացքը, եւ չվստահեցան անոր բան մը յանձնել: Առաջին կուսակալ Ասիտի շուտով յաջորդեց Կամենաս (ԼԱՍ. 53), եւ այլեւ Սարգիսի խօսք չեղաւ: Գրիգոր Պահլաւունին, արդէն իր ընթացքը փոխեր եւ կատարելապէս Յոյներուն կողմը անցնելով՝ նոր եւ յաջող կացութիւն մը կազմեր էր: Նա կ'աշխատի իր ընթացքը արդարացնել՝ Գագիկը մեղադրելով, թէ պէտք չէր որ Կոստանդնուպոլիս երթար, եւ եթէ գնաց, պէտք չէր որ փոխանակութեան յանձնառու ըլլար, որով ես ալ, կ'ըսէ, ոչ *այլ ուրեք գտեալ հնար կամ ապաստան, զկնի ամենեցուն ընթացայ* (ՄԱԳ. 140): Ասով Պահլաւունիներու սկիզբէն բռնած ընթացքն ալ կը բացատրէ: Իսկ ծերունին Վահրամ, Անիի գրաւուելէն ետքն ալ՝ *Սպարապետ Հայոց մնաց, կայսրութեան ներքեւ հայագունդին հրամանատար, եւ քիչ ետքը յայսմ 1045 ամի, եւ յաւուրսն աշնանային* (ՈՒՌ. 115), Դուիւնի Ապուսուար ամիրային դէմ գացող բանակին ընկերացաւ, եւ պատերազմին մէջ սպաննուեցան ինքը եւ իր որդին՝ միւս Գրիգոր Պահլաւունին (ԼԱՍ. 53): Ծերունի պօրավարին պատերազմին խռան մտնելը եւ այնտեղ մահ գտնելը, կամաւոր գործողութեան կերպարան ունի: Կարծես թէ արիասիրտ ծերունին չէ կրցած իր հայրենիքին կորուստը եւ իր ջանքերուն պարապի երթալէ աչքով նկատել, եւ կամաւոր անձնազոհութեամբ ուղած է, իբր քաջ զինուոր, պատերազմի դաշտին վրայ վերջացնել անտանելի դարձած կեանքը: Մագիստրոս իր հօրեղբօր վրայ գրած ողբերգական նամակին մէջ, խօսքը Վահրամի ուղղելով կ'ըսէ. *Արեամբ վկայեալ հայրենական հասեր շնորհի, եւ հարապտին քո Վասակայ տենչացեալ միութեան, եւ պէտք է կ'ըսէ, ճանչնալ զքոյդ աւարտումն, իբր մարտիրոսական արժանանալ պսակի* (ՄԱԳ. 40):

847. ՊԵՏՐՈՍ ԱՐԾՆԻ ՄԷՋ

Կամենասի կուսակալ անուանուելէն ետքը Պետրոսի հանդէպ Յոյներուն ընթացքը կը փոխուի, եւ նոր կուսակալը ոչ ըստ առաջին պատուոյն մեծարէ *զհայրապետն* (ԼԱՍ. 35): Շատ հասկնալի էր որ նենգաւոր ձեւ մըն էր Պետրոսի նկատմամբ բռնուած ընթացքը, անոր ձեռքով յունական տիրապետութիւնը ամրացնելու, եւ ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար, քանի որ Պետրոսի շահասէր բնոյթը եւ պարագայից համեմատ փոփոխուիլը՝ յունական քաղաքականութեան աչքէն խուսափած չէր կրնար ըլլալ: Ո՞չ ապաքէն նոյն Պետրոսն էր, որ Գագիկը թագաւոր օծած էր, երբ միւս կողմէն Յունաց տիրապետելուն կ'օգնէր: Կամենասի այդ ընթացքին Հայեր ալ իրենց կողմէն առիթ կ'ընծայէին փոխադարձ քսութեամբ, եւ *ի միմեանս արձակեալ խորամանկութեամբ եւ ստաբանութեամբ, խորհէին զխորհուրդս նենգութեամբ, մատնելով զմիմեանս կայսեր, բաղբաղեալ զձեռն տալն առ Հագարացիսն*: Այդ աղետալի գործերը, կ'ըսէ պատմիչը, *իշխանաց զհայրապետն, եւ նորա զնոսաամբաստանելը, երթալով կ'աճէր* (ԿԻՐ. 52), եւ ցաւալի է մանաւանդ, որ կաթողիկոսն ալ այդ ստորին միջոցներու կը դիմէր: Որչափ ալ գործը ընդհանուր ըլլար, սակայն Պետրոսի դերը աւելի աչքի կը վարնէր, ուստի Կամենաս *սկսանի գրով ամբաստան լինել զնմանէ առ թագաւորն, թէ նա է քաղաքին մէջ տիրող շփոթութեանց սկզբնապատճառը, եւ ստացած հրահանգին համաձայն Պետրոսը կը պարտաւորէ Անիէ ելլել, յայտարարելով թէ հրամայեալ է քեզ թագաւորն Մոնոմախոս տեղի բնակութեան ի Կարին գաւառի յԱրծն աւանի, եւ այսպէս խաբանօք հանէ զնա ի քաղաքէն*: Լաստիվերոցիին *մեծանիստ եւ շահաստան քաղաքս մեր կ'անուանէ Արծնը, վասն զի ինքն ալ բնիկն էր նոյն կողմերուն, զի իր ծննդավայր Լաստիվերոը, հին Արծնի, իսկ այժմեան*

Քարարդի մօտ եղող Սալաձորն է: Պետրոսի Արծն գալը յիշելով կ'ըսէ, թէ այդ պարագան *մեծաւ ուրախութեամբ լցոյց պանձինս տեսողացն* (ԼԱՍ. 53), որով իր ալ այդ տեսնողներուն մէկն եղած ըլլալը կը յայտնուի, երբ հին պագցումի մը վերյիշումը կ'ունենայ, ապա թէ ոչ բնաւ համակիր չեն Լաստիվերտցիին պագցումները Պետրոսի հանդէպ: Կամենոսի պաշտօնի անցնիլը, գոնէ Ասիտէ տարի մը ետքը հաշուել պատշաճ ըլլալով, յարմարագոյն է 1046ին դնել. որչափ ալ Լաստիվերտցիին մէջ 493 Հայոց թուականը կը գտնենք նշանակուած, սակայն ժամանակագրական պահանջին փաստը աւելի պօրաւոր կը գտնենք, քան մեր գրչագիրներուն թուատաւերու մէջ սովորական դարձած սխալանք: Միջոց մըն ալ պետէ է տալ Կամենասի կայսեր հետ բանակցութեանց, այնպէս որ Պետրոսի Արծն գալուն համար ցուցուած ժամանակը, *մերձեալ ի տօն սրբոյ Աստուածայայտնութեան* (ԼԱՍ. 53), 1046ի Դեկտեմբերին պէտք կը լինի հաշուել:

848. ԽԱՂՏՈՅԱՌԻՋ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԱԾ

Բայց Արծնը հայրապետութեան աթոռանիստը պիտի չըլլար, այլ միայն ճարտար ձեւ մըն էր հայրապետը հեռացնել Անիէ, ուր դեռ թարմ էին Հայ կեանքի յիշատակները, եւ փոխադրել այնպիսի միջավայր մը, ուր երկար ժամանակէ ի վեր պօրաւոր դարձած էր յունական ապդեցութիւնը: Մերձաւոր տօնին օրը, Պետրոս նորէն ջրօրհնէքի արարողութեան հանդիսադիր կ'ըլլայ *ի յորդախաղաց ջուրն որ իջանէ ի լերանցն որ ի հիւսիսակողման դաշտին են*, այն է Վերին Եփրատի սկզբնաւորութիւնը, որ Կարնոյ դաշտին մէջէն Արծնի մօտէն կ'անցնի, եւ որ այժմ Գարասու անունով կը կոչուի, պահ մըն ալ ընդարձակուելով Կարնոյ Շամբը կը կապմէ: Արարողութիւնը կը կատարուի *փառաւորապէս, որպէս եւ վայել էր*, եւ միւռոնթափի պահուն տաճիկ մը կը ներկայանայ *քրիստոնեայ լինել եւ մկրտիլ խնդրելով*: Պետրոս *հրամայէ նմա իջանել ի ջուրն*, միւռոնակիրէն միւռոնի շիշը առնելու ատեն, հապճեպ չփոթին պատճառով շիշը կը կոտորուի, միւռոնը *առատապէս* կը թափի *ի վերայ նորակնքին եւ ջրոյն*, բայց կոտրած շիշէն *բեկոր ինչ Պետրոսի ձեռքը կարեվէր* կը խոցէ, եւ *յորդութիւն արեան* կը խառնուի միւռոնթափին: Պատահարը վտանգաւոր կողմ մը չունէր, եւ դարմանն ալ դիւրին էր, բայց ձախող տպաւորութիւն թողուց ժողովուրդին վրայ, եւ ամէնքը սկսան ըսել, թէ *չէ բարւոյ ինչ նշան*: Ասով մէկեղ իրենց հանդէս կը շարունակեն, եւ *ճաշածամու ն* կերակուրի կը նստին: Բայց երբ տակաւին *ի սեղանն էին*, ահա հասին *կալանաւորք*, Կմենասէ յղուած պաշտօնեաներ, որք հրաման ունէին Պետրոսը Արծնէ ալ հանել, եւ Խաղտոյառիջ, այժմ Քաղտառիջ կոչուած վերդը բանտարկել, որ Կարնոյ դաշտին վերջը, Եփրատի վրայ, ժայռոտ կիրճի մը մէջ ամուր դղեակ մըն էր: Միեւնոյն օրը հրամանը գործադրուեցաւ, եւ Պետրոս ճամբայ հանուեցաւ դեպի իր նոր բնակութեան տեղը: Այդ եղելութեան թուական պէտք է նշանակենք 1047 Յունուար 6, կամ 495 մարգաց 3 Երեքշաբթի օրը: Քսանը չորս տարի առաջ օրը օրին, Աստուածայայտնութեան տօնին, Պետրոսին փառքին գագթնակէտն էր եղած Խաղտեաց գետին վրայ (§827), եւ այն օրուան ապառում գործին վրէժը կը լուծուէր Հայոց գետին վրայ, եւ միեւնոյն Յոյները, այնտեղ Պետրոսը փառաւորող, այստեղ Պետրոսը դատապարտող կ'ըլլային: Կաթողիկոսին երկու քեռորդիներէն Անանիա՝ որ կ'երեւի մէկտեղ էր, անմիջապէս ներքինիի մը հետ Կոստանդնուպոլիս դրկուեցաւ, իսկ Խաչիկ՝ որ Անի մնացած էր, *ածեալ ի Հայոց՝ Սեաւթար բերդը բանտարկուեցաւ* (ԼԱՍ. 54), որ հաւանաբար Խաղտոյառիջի բերդերէն մէկն էր:

849. ԲԻՒՋԱՆԴԻՈՆ ՏԱՐՈՒԱԾ

Պետրոս այնտեղ մնաց մինչեւ *մերձ ի պատիկին*, որ կը հանդիպէր 1047 Ապրիլ 19-ին կամ 496 հոռի 11ին, եւ *ապա հանեալ պնոսա անտի տարան ի Կոստանդնուպոլիս առաջի թագաւորին* (ԼԱՍ.

54): Այսպէս համառօտակի կը պատմէ ժամանակակից Լաստիվերտցին, մինչ Ուոհայեցին ընդարձակ պարագաներ կը յաւելու, եւ մինչ նա բանտարկեալի տեղափոժութեան ձեւը կու տայ եղելութեան, սա յատուկ փառաւորութեան ձեւեր կ'աւելցնէ: Մոնոմախ գիր գրած կ'ըլլայ *զի եկեացէ առ նա, եւ Պետրոս կամաւ իւրով յօժարեալ* գացած կ'ըսուի (ՌՒՌ. 122): Այդ տարբերութիւնը հաշտեցնելու համար, ոմանք ուղեցին ըսել, թէ *տեղեկացեալ կայսեր անմեղութեան նորին*, հրամայած ըլլայ առաքել առ ինքն զՊետրոս (ՉԱՄ. Բ. 944), այլ մենք կը կարծենք, թէ բոլոր եղելութիւններ՝ քաղաքական դարձուածներու արդիւնք են: Հարկաւ կաթողիկոսին բանտարկութիւնը գէշ տպաւորութիւն թողած էր Հայոց վրայ, եւ Յունաց հանդէպ վայրացում պատճառած: Կացութիւնը պէտք էր դարմանել, մինչ կայսրը կամք չունէր Պետրոսը ազատ թողուլ, ուստի յարմարագոյն սեպեց, արտաքին պատուագիր ձեւերու ներքեւ առաւելագոյն հեռացում եւ պատուաւոր արգելականութիւն մը կարգադրել: Պետրոս ինքն ալ գործին իսկութիւնը հասկցած պիտի ըլլայ, որովհետեւ մտածեց թէ, *գուցէ այլ ոչ թողուն զիս Հռոմք ելանել յԱրեւելք* (ՌՒՌ. 122), եւ կանխահոգ զգուշութեամբ իրեն փոխանորդ հաստատեց կրտսեր քեռորդին Խաչիկը, քանի որ երէցն Անանիա արդէն Կոստանդնուպոլիս տարուած էր, եւ *զձեռնադրութիւն հայրապետութեան* ալ անոր (ԼԱՍ. 72), որ է կաթողիկոսական աստիճան եւ օժուս: Պետրոսի այդ ըրածը հիմնովին կը տարբերէր Սարգիս կաթողիկոսի իրեն համար ըրածէն (§812): Սարգիս պաշտօնապէս գործէ քաշուելով ամենայն ինչ Պետրոսի կը թողուր, մինչ Պետրոս աստիճանն ու գործը իրեն վրայ պահելով, իրեն լիազօր տեղակալ եւ փոխանորդ կամ աթոռակից մը կը հաստատէր, որ կարենայ ըստ ամենայնի եւ յամենայնի կաթողիկոսական պաշտօնը կատարել բուն կաթողիկոսին բացակայութեան ատեն: Նախահոգ զգուշութեամբ մտածեց որեւէ առթի մէջ եկեղեցին առանց միւռոնի չթողուլ, եւ 400 լիտր միւռոն երկաթի ամաններու մէջ լեցնելով թաղել տուաւ Ախուրեան գետին մէջ, կամ լաւ եւս Ախուրեանի ձորամէջը, *մերձ ի դուռն քաղաքին*, հարկաւ քիչերու գիտակցութեան եւ գաղտնապէս, զի *մի՛ գուցէ անկանիցի ի ձեռս Հռոմոց* (ՌՒՌ. 122): Այս ալ նոր փաստ մըն է, թէ Պետրոսի յունասիրութիւնը քաղաքականէն անդին չէր անցներ, եւ կրօնական համակերպութեան չէր մտներ: Ախուրեանի մէջ թաղուած միւռոնը, այլեւս հանուած պիտի չըլլայ, վասն զի պատմիչը կը վկայէ իր ժամանակին համար, թէ *կայ պահեալ մինչեւ ցայսօր ժամանակի* (ՌՒՌ. 122): Անկէ ետքն ալ փնտռողը եւ հանող եղած չէ, եւ կրնայ գրգռել Անիի մէջ պեղում կատարողներու հետաքրքրութիւնը: Պետրոս այդ առիթով ալ չ'ուկեր թողուլ իր սիրած ձոխ ձեւերը եւ հետեւորդներու բազմութիւնը, զոր ունէր իր թագաւորակերպ հայրապետանոցին մէջ (§830): Յոյներ ալ կը ներեն, որ արտաին ձեւերով որչափ ուկէ յագենայ ու մխիթարուի, եւ Պետրոս կը քաջալերուի իրօք թագաւորավայել ուղեկցութիւն մը կազմել, եթէ տրուած թիւերը կեղծեալ չեն: Ընտանի կամ *տանեցի* ազատները՝ *փառաւոր* հագուած են *վառեալ զինուք* 300 հեծեալ ներ են, եւ վարդապետներ եւ եպիսկոպոսներ եւ երաժիշտ ու վանական քահանաներ՝ 120 հոգի ջորիներու հեծած եւ հետի քալող սպասաւորներ 200, ընդ ամէնն 620 հոգի (ՌՒՌ. 122):

850. ՊԵՏՐՈՍԻ ՀԵՏԵԻՈՐԴՆԵՐԸ

Որպէսզի Պետրոսի հետեւորդները լոկ ծառայութեան սահմանուած անձեր չի կարծուին, Ուոհայեցիի մօտ յանուանէ կը յիշուին 17 եկեղեցականներ, իբր ծանօթ եւ գիտնական անձեր: Ասոնց գլուխը նշանակուած են երեք անուններ յատուկ գովաբանութեամբ, Բուլխար վարդապետ՝ *նախնական եւ լաւ ն ի բնաւից*. Խաչատուր՝ *ամենագովելի դպրապետ*, եւ Թադէոս՝ *այր անպարտելի պօրութեամբ*, անշուշտ գիտնականութեան, եւ ոչ ըմբշամարտութեան իմաստով: Ետեւէն կու գան ուրը վարդապետներ, Գէորգ Քարնեղեցի, Յովհաննէս Քարնեղեցի, Մատթէոս Հաղբատացի, Մխիթար Գնայրեցի, Տիրանուն Կապանեցի, Վարդան Սանահնեցի, Բարսեղ Բաշխատացի, եւ

Մխիթարիկ, որոնք ուրիշ կողմէն ծանօթ չեն: Վերջը դասուած են, տէր Եղիսէ, տէր Բարսեղ, տէր Գէորգ, տէր Եփրեմ, տէր Անանէ, եւ տէր Խաչիկ, որոնցմէ առջի երեքը ծանօթ եպիսկոպոսներ են, որով ամենուն ալ նոյնպէս եղած ըլլալը կը հետեւցնենք: Եղիսէին *համավայելուչ շքեղ*, իսկ Գէորգի *Ջուլահակձագ* կոչումները աւելցուած են (ՈՒՌ. 123): Վերջին երկուքը քեռորդիներուն համանուններ են, բայց նոյններ են ըսել չենք կարծեր, քանի որ Անանի առաջուց եկած էր, եւ Խաչիկ Հայաստան մնացած էր: Պետրոսի նախորդ եւ ազգակից կաթողիկոսներու անուններ են, որ գործածական անուն եղած կը տեսնուին: Դիտողութեան արժանի է որ վարդապետներ եպիսկոպոսներու կը նախադասուին, որով թէ վարդապետութեամ մեծութիւնը կը հաստատուի, եւ թէ վարդապետներուն գիտնական եպիսկոպոսներ եղած ըլլալը կը հաստատուի: Եղիսէի եւ Բարսեղի համար գիտենք, թէ իրարու եղբայրներ են, եւ թէ առաջ Գրիգոր Մագիստրոսի մօտ իմաստասիրութեան աշակերտած են, Վորս յետոյ Պետրոս անկէ ուլած եւ իրեն առած եւ եկեղեցականութեան մէջ յառաջացնելով իբր անբաժան ընկերներ այլ եւս քովէն չէ հեռացուցած: Մագիստրոս նամակով մը Պետրոսի կը դրկէ վանոնք. *Առ, ընկալ յինէն զժառայքդ քո* (ՄԱԳ. 19), եւ ուրածութիւն կը յայտնէ, թէ *գառինքս այս ի քաջ հովիւ վստահացայ* (ՄԱԳ. 18): Նամակը թուական չունի, եւ չի ճշդեր թէ երբ տեղի ունեցաւ այդ եղելութիւնը, բայց նկատելով որ Պետրոսի Կոստանդնուպոլիս գացած ատեն արդէն երկուքը եպիսկոպոս եղած էին, բաւական յառաջ դնելու է Գրիգորի աշակերտութենէն Պետրոսի աշակերտութեան անցնելին: Նոյն նամակը (ՄԱԳ. 15) չափազանց գովաբանութիւններով լեցուն է Պետրոսի հասցէին, ինչպէս նաեւ միւս ութը հրատարակուած նամակները, ինչ որ կը ցուցնէ, թէ ինչ ալ ըլլար երկու թղթակիցներու քաղաքական ընթացքը եւ ազային գործերու վրայ տեսութիւնները, անոնց ներքին բարեկամութիւնը եւ փոխադարձ յարգանքը երբեք նւաղած չէր իրարու հանդէպ: Իսկ Եղիսէի եւ Բարսեղի աշակերտութիւն փոխելը հաւանաբար հետեւանք եղած է Պետրոսի Բջնի բերդին մէջ կրած բանտարկութեան, ուր ճանչցած եւ հաւնած կ'ըլլայ Գրիգորի աշակերտները, Կոստանդնուպոլիս երթալէն տասը տարի առաջ:

851. ՅՈՅՆԵՐՈՒ ՎԱՐՄՈՒՆՔԸ

Պետրոսի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գտած ընդունելութիւնը եղաւ *բազում պատուով եւ մեծարանօք*, եւ իրեն համար սահմանուած պատուասիրութիւնը *առած ոռճկօք* (ԼԱՍ. 72): Իբրեւ նշանաւոր պարագայ կը յիշուի, թէ *ամենայն քաղաքն դղրդեցաւ ընդ առաջ, թէ ահաւոր փառօք տարան զնա ի Սուրբն Սոփի*, թէ անդ հանդիպեցաւ նա *թագաւորին եւ պատրիարքին*, այսինքն Մոնոմախոսի եւ հռչակաւորն Կերուլարիոսի, թէ *իջուցին զնա ի փառաւոր տուն*, եւ թէ առջի օրէն անմիջապէս *կենդինար մի*, որ է հարիւր լիտր արծաթ *ետուն ծախս* (ՈՒՌ. 123): Հասնելէն անմիջապէս ետքը *յերկրորդ աւուր* Պետրոս կայսեր այցելութեան գնաց, որ կաթողիկոսը դիմաւորելով ընդունեցաւ, եւ *հրամայեաց նստուցանել յոսկի սելին* (ՈՒՌ. 124), այսինքն *յայթոռ ոսկի* (ՍՄԲ. 67), եւ շատ սիրալիր եղաւ տեսակցութիւնը: Երբոր կաթողիկոսը մեկնելու կ'ըլլայ, իր հետեւորդներէն Եղիսէ եպիսկոպոս Պետրոսի նստած աթոռը *յինքն առեալ* միատեղ տանելու կ'ըլլայ, մինչ պալատան սպասաւորներ թող չեն տար, իսկ Եղիսէ *ուժգին ոչ տայր*, այնչափ որ գործը Մոնոմախոսի մտադրութիւնը կը հրաւիրէ, եւ եղածին բացատրութիւնը կը պահանջէ: Եղիսէ առջեւ անցնելով կը պատասխանէ, թէ իրենց համար օրէնքն այսպէս է. *հայրապետական այթոռ է, եւ ոչ ոք է արժանի ի նմա նստիլ*: Չենք գիտեր թէ արդեօք Հայեր այսպիսի սովորութիւն մը ունէ՞ին, թէ ոչ Եղիսէի յանկարծ մտածած մէկ աչքաբացութիւնն էր, եւ տեղէ մը լուսաբանելու վկայութիւն չենք գտած, Ամէն առթի մէջ Մոնոմախոս խնդիր ընել չուպեց, եւ թող տուաւ որ աթոռը տանին, միայն հեգնօրէն կը յաւելուր. *Տէր Եղիսէ, հազար դահեկան է այթոռդ, պահեսցես*

զնա տեսառն քում, զի մի այլ ոք նստցի ի դմա (ՈՒՌ. 124): Պետրոսի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ մնացած առենը յոմանց *ամս երիս* (ԼԱՍ. 72) եւ ուրիշներէ *չորս ամաց միջոց ըսուած է* (ՈՒՌ. 125), *ամիսս չորս* գրուած ալ կայ (ՍՄԲ. 67), բայց ճիշդ Գ ու Դ թուատառերու, եւ *ամս ու ամիսս* բառերու գրչագրական շփոթութիւնն է: Ժամանակագրական բաղդատութեամբ 4 տարի ըսել ընդհանրապէս ընդունուած է, որով 1047էն կը հասնինք 1051 թուականը: Պետրոսը այսպէս արգելական պահելու նպատակը կը բացատրէ ժամանակակից պատմիչն ըսելով, թէ կայսրը *կասկածէր թողուլ ի Հայս, թէ երթեալ ապստամբեցուցանէլ զԱնի* (ԼԱՍ. 72): Այսչափ բաւական է մեզի հետեւեցնելու, թէ ուրեմն մեծ հիասթափութիւն տեղի ունեցած էր Պետրոսի միտքին մէջ, որ զգացած յուսախաբութեան վրայ՝ այնչափ սաստիկ փոփոխութիւն կրած էր, որ Անին երեք անգամ Յոյներուն ծախող, եւ իր ձեռքով Անիի բանալիները Յոյներուն յանձնող ըլլալով մէկտեղ, կասկածելի եղած էր Անին Յոյներուն դէմ ապստամբեցնելու գլուխ կրնայ կանգնել: Այդ տեսութիւնն էր հարկաւ, որ միւս կողմէն կայսրը կը ստիպէր Պետրոսը պատուով պահել եւ հանգստութեամբ ապրեցնել, որպէս զի ինքը դժգոհութեան առիթ չունենայ, եւ Հայերն ալ զայրանալու պատճառ չունենան, եւ արտաքին երեւոյթով պարտկէ ներքին նպատակը:

852. ՊԵՏՐՈՍԻ ԸՆԹԱՅԸԸ

Պետրոսի Կոստանդնուպոլիս անցուցած չորս տարիները, կարեւոր միջոց մը կը կազմեն պատմութեան համար, որք սակայն մանրամասնաբար բացատրուած չեն: Պետրոս կ'ապրէր իբրեւ կաթողիկոս, պատիւներով շրջապատուած, այնպէս որ *աւուր աւուր յաւելոյր փառօք եւ պատուովք ի մէջ Յունաց* (ՈՒՌ. 124): Ըսել է թէ Պետրոս, թէպէտ ներքին կերպով Յոյներէ վշտացած եւ անոնց աչքին կասկածելի դարձած, ինքն ալ կ'աշխատէր դուրսէն զինքն հաշտ ցուցնել, որ վստահութիւն գրաւելով ապստութիւն գտնէ: Կայսրը զինքը մօտէն կը բռնէր եւ Պետրոս ստէպ *երթայր ի պալատ թագաւորին*, Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքն ալ դժուարութիւն չէր հաներ, որ *զհայրապետական գաւապանն յառաջ տանէին*, ինչ որ թեմակալ իրաւասութեան յատուկ նշանակութիւն ունէր, եւ Յոյն պատրիարքին վերապահած առանձնաշնորհութիւն էր: Պետրոսի այցելութեանց առիթներուն *թագաւորն երկիրպագանէր*, որ յունական սովորութեամբ՝ եպիսկոպոսներ ողջունելու մինչեւ հիմա պահուած ձեւ մըն է, որուն սակայն կայսրներ չէին սիրեր խոնարհիլ: Ընդունելութիւններն ալ փառաւոր ընելու համար կայսրը *հրաման տայր մեծամեծաց իւրոց ելանել ընդդէմ տէր Պետրոսի*: Սակայն չենք կարծեր թէ Պետրոսի ներուած ըլլար Հայաստանի հետ յարաբերութեան մէջ ըլլալ, եւ հեռուէն ալ հայրապետական իշխանութիւն գործեածել, եւ աթողին պատկանեալ գործերուն վրայ հրահանգներ տալկամ հրամաններ արձակել, քանի որ Լաստիվերտցիին յայտնուած կասկածը կը տիրէր, թէ կրնայ *ապստամբեցուցանել զԱնի* (ԼԱՍ. 72): Հետեւաբար պիտի ընդունինք թէ կաթողիկոսին եւ կաթողիկոսութեան մէջ յարաբերութիւնները պաշտօնապէս ընդհատուած կը մնային, եւ Խաչիկ ինքնին կը վարէր գործերը, եւ կը գոհանար գաղտնի եւ անպաշտօն հրահանգներ ստանալ իր գլխաւորէն եւ մօրողբօրմէն:

853. ՊԵՏՐՈՍԻ ԶԳԱՅՈՒՄՆԵՐ

Պետրոսի հոգեկան վիճակը բացատրելու համար, իրեն նոր կենսագիրներէն մին (ԳԵՏ. 19), առիթ կը քաղէ այն ծանոթութենէն թէ շարականներէն *զհանգստեանն եւ զմարտիրոսացն եւ զբապումս ի մանկտեացն* Պետրոս Գետադարձն է յօրինած (ՏԱԹ. 637), եւ կը հետեւցնէ թէ անոնք Կոստանդնուպոլսոյ պարապութեան մէջ գրուած պիտի ըլլան: Այս ենթադրութեամբ ննջեցելոց շարականներէն առաջին դէմքով գրուածները՝ Պետրոսի սիրտին պեղուածէն բղխած հառաչանքներ կը կարծէ, որ իր ըրածները միտքը բերելով, եւ իր կեանքին վերջը ալ մօտեցած տեսնելով, կը մղուի աստուածային գթութեան ապաւինելու, եւ կ'ըսէ. *Մերձեցայ ես ի դուռն*

գերեզմանին, բժիշկ իմաստուն եւ ճարտարապետ, բժշկեան պհոգւոյ իմոյ պհիւանդութիւն (ՇՐԿ. 769). Ոսի եղեալս անպիտանացայ, իմաստունս յիմարացայ ի յալեաց մեղաց յոր ընկղմեցայ (ՇԻՐ. 770). Զընկղմեալիս յահագին մեղաց ծովուս տարեցո ի գեհնոյն: Զլուսաւորեալքս ծննդեամբ սուրբ աւապանին մի բարկութեամբ խրատէր (ՇՐԿ. 765): Եւ կարծես թէ ըրածը քաւելու համար նոր կեանի առաջադրութեամբ կը յաւելու. *Կեցցէ անձն իմ, օրհնեսցէ պքեպ պամենայն աւուրս կենաց իմոց: Եղիցի ձեռն քո պահան անձին իմոյ, եւ աջ քո բարի առաջնորդեսցէ ինձ ի յարդարութիւն* (ՇՐԿ. 769): Գեղեցիկ է Կոստանեացի գիւտը, բայց խնդիր է ցուցնել թէ Պետրոս իրօք յիւր դէմս գրած ըլլայ, ինչ որ պարզապէս հոգեւորական քերթուած մըն է, եւ ոգեւորեալ երգարանի արտադրութիւն: Բայց շատ հաւանական է որ Պետրոս իր պատուաւոր արգելականութիւնը ջանացած ըլլայ բարեպաշտական եւ գրական աշխատութիւններով թեթեւցնել: Ասոր մէկ նշանն է հոգեւորական գիքերու ստացութեան համար Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կատարած ջանքը, ինչպէս կը քաղուի Ոսկեբերանի ճառերուն օրինակի մը վրայ տեսնուած յիշատակարանէն, ուր կը վկայէ, թէ *մեծ փափաքանօք եւ յորդորամիտ կամօք* ստացած է պայն (ԹՐԳ. 604), եւ կը յաւելու. *Քանպի պայլովք պամենեքումբք պանց արարի պատուիրանով եւ հոգւով, եւ պապմապատիւ պմարգարիտն փոխանակ ամենեցուն, որոց ունէին երբեմն փոխանակեցի, եւ եղէ մեծաշահ վաճառական, եւ պուարնանամ այսոքիւք առաւոյ քան որովք բապմօք բերկրին* (ԹՐԳ. 606): Արծաթասէր վկայեալ Պետրոսն է, որ կը խոստովանի թէ այլեւս հարստութիւնները կ'անարգէ, եւ հոգեւորականութեամբ կը պուարձանայ: Իսկ յիշատակարանի 497 թուականը, որ է 1048 տարին, ճշդիւ կը պատասխանէ Պետրոսի Կոստանդնուպոլիս անցուցած առաջին տարիներուն:

854. ՏՈՒՂՐԻԼԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

Անիի Յունաց անձնատուր ըլլալը, թագաւորութեան դադարիլը, եւ հայրապետութեան տագնապը, նորանոր աղէտներու շարք մը եղաւ: Անոնց հետեւեցաւ ահագին երկրաշարժ մը, որ աւելի Եկեղեաց գաւառին վրայ ծանրացաւ, եւ *քաղաքն որ Երզնկան կոչի, փլաւ առհասարակ, պատառեցաւ երկիրն եւ արք եւ կանայք ընկղմեցան ի խորս անդնոց* (ՈՒՌ. 114): Բայց անկէ աւելի սաստիկ փորձանք մը եղաւ Տուղրիլ, որ մեծ արշաւանք մը դրկեց, Յոյներուն հինէն եւ նորէն գրաւած Հայկական գաւառներուն վրայ: Հայաստանէ դուրս տեղի ունեցած արշաւանքները պանց ընելով, յիշենք նախ Արձեշի վրայ պրկած բանակը, որ պայն գրաւեց եւ կոտորեց, եւ ինքն Տուղրիլ՝ գերի ինկած Ստեփան յոյն պօրավարը չարչարեց եւ մորթապերծ սպաննեց (ՈՒՌ. 117): Ասոր վրայ Սելճուքեանց պօրավարներէն Աբրէէմ եւ Գթմուշ բապմութեամբ անարգել յառաջեցին, *պի պարս քաջս եւ պհպօրս քակեալ հանին յարեւելից Հոռոմք, եւ կուրտ պօրապետօք ջանային պահել պաշխարհ Հայոց* (ՈՒՌ. 120), Հայ պօրավարները հեռացուցած, եւ Յոյն ներքինիներու յանձնած էին երկրին պաշտպանութիւնը: Վասպուրականի Արձեշէն սկսելով *քանդեալ ապականեցին գաւառս քսան եւ չորս հրով եւ գերութեամբ*, եւ հասան Բասենի Վաղարշաւանը (ԼԱՍ. 54), որ է այժմեան Բէօբրիւէօյը: *Աւուրս չորեքտասան* դադարէ, եւ Բասէնի եւ Կարինի դաշտերը ապականելէ ետքը, պանապան թելերու բաժնուեցին Խաղտիք, Տայք, Տարոն, Հաշտեանք, եւ Խորձեան գաւառները, եւ *բնաւ պաշխահս* քարուքանդ ըրին (ԼԱՍ. 57): Ամենէն սաստիկ կոտորածը տեղի ունեցաւ Մանաւանդի գաւառի Սմբատաբերդը, *ուր ժողովեալ էին բապմութիւն անթիւ փախատէիցն* (ԼԱՍ. 61): Ահագին կոտորած մըն ալ կատարեցաւ Արծն քաղաքի մէջ, որ անթիւ բապմութեամբ եւ անհամար հասրտութեամբ լեցուն, բայց անպարիսպ քաղաք մըն էր (ՈՒՌ. 120): Քաղաքն ամբողջ քանդուեցաւ, շէնքեր կրակի տրուեցան, հարստութիւններ կողոպտուեցան, բապմութիւնը ջորդուեցաւ, որ 15 բիւր կամ 150,000 կը հաշուուի (ՈՒՌ. 121), եւ քահանաներ 152 (ԼԱՍ. 68): Եկեղեցիներէ կողոպտուած հարստութիւնները, 800 վեցկիներու, այսինքն վեց եպով

լծուած սայլերու բեռ եղած կ'ըսուի, եւ Դաւթուկ քորեպիսկոպոսի անունն ալ կը յիշուի, իբր եկեղեցական գանձերուն պահապան կամ փակակալ (ՌԻՌ. 121): Արծնի եկեղեցիներուն 700 (ՍՄԲ. 66) կամ 800 թիւը (ՌԻՌ. 121), չափապանցուած պիտի ըսուէր, եթէ չդիտէինք, որ *եկեղեցի ընդ պատարագօք* բացատրութիւնը (ՌԻՌ. 121) յարմարագոյն պատարագ մատուցանելիք սեղաններու վրայ մեկնել, որոնք բազմաթիւ էին եկեղեցիներու վանապան խորշերուն մէջ, ինչպէս ցարդ մնացած աւերակներն ալ կը հաստատեն: Աղիողորմ ողբերով կը նկարագրէ Լաստիվերտցին Արծնի կոտորածը, որուն ականատես եղած էր հարկաւ, եւ Վոր *քաղաքիս մերոյ* անունով կը կոչէ (ԼԱՍ. 67): Արծն Կարնոյ դաշտին գլխաւոր քաղաքն էր, որոյ տեղը կայ այժմ Քարարս գիւղը, իբրեւ Քարա-Արս, որ է Սեւ Արծն: Նոյնիսկ Կարին քաղաքի կամ Թէոդոսուպոլիսի տրուած Արսուրմ անունն ալ՝ յարմարագոյն է *Արծն Հոռոմոց* ստուգաբանել, քան *Երկիր Հոռոմոց*: Այդ եղելութեանց թուական ցուցուած է Հայոց 497 տարին, *երկրորդ ամ գերութեանն մերոյ* (ԼԱՍ. 57), որ է 1048 գարունէ 1049 գարուն միջոցը:

855. ԲԱՍԵՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Մոնոմախ կայսր ուզելով այդ կորուստներուն վրէժը լուծել, հրաման տուաւ նոր եւ զօրաւոր բանակ մը կազմել, եւ վանապան գաւառներու ոյժերը միացնելով Սելճուքներէն վրէժ լուծել: Այդ կերպով եկան հաւաքուիլ Բասենի դաշտին մէջ, Կամենաս՝ Անիի եւ Արարատի կուսակալը, Ահարոն Բուլղար՝ Վասպուրականի կուսակալը, Գրիգոր Մագիստրոս որ Տարոնի կուսակալ էր եղած, եւ Լիպարիտ Օրբելեան Վրաց գունդերուն զօրավարը, բայց կը պակսէր գերագոյն հրամանատարը, եւ բազմիշխանութիւն կը տիրէր, մինչ գրուած է, թէ *բազմիշխանութիւն ամբոխեալ է եւ անյարմարական եւ մերձ ի լուծումն*, ինչ որ *եւ սոցա հանդիպեցաւ* (ԼԱՍ. 70): Պատերազմին սաստկութեան եւ թշնամիներուն զօրանալուն վրայ՝ Ահարոն Բուլղար *խրայնովքն ի թիկունս դարձեալ* կը փախչէր: Ասոր վրայ Կամենաս եւ Գրիգոր ալ իրենց զօրաց հետ *ի փախուստ դառնային*, իսկ Լիպարիտ դիմադրութիւնը շարունակել ուզած ատեն կը պաշարուէր եւ կը ձերբակալուէր, եւ անգամ մըն ալ երկիրը Սելճուքեանց հրոսկնաբուն կը մատնուէր (ԼԱՍ. 71), որոնք կանոնաւոր տիրապետութենէ աւելի, կոտորածի եւ կողոպուտի ետեւէ էին: Յաղթական հրոսակը Կարսի վրայ ալ քալեց, եւ յանկարծ պաշարեց քաղաքը, Յայտնութեան տօնին գիշերը անհոգութեամբ եկեղեցական պաշտամանց սքաւած էին, եւ որպէս *օրէն է քաղաքաց*, սովոր էին *ի տէրունական տօնսն բազում պարդարանօք վայելչանալ* (ԼԱՍ. 73): Այդ թուականը կրնանք պատշաճեցնել 1050 Յունուարի 6ին, կամ 498 մարգաց 3ին: Յարձակողները ամբողջ գիշերը եւ *մնացեալ զօրն ապգոյն* աւարառութեամբ սքաւելէ քաղաքին գնացին յաշխարհն իւրեանց (ԼԱՍ. 74): Իսկ Լիպարիտի գերութիւնը երկար չեղաւ, եւ ապատութիւն ստացաւ իր իմաստուն խօսուածքովը: Բրէհիմ, որ Սելճուքեանց հրամանատարն էր, Լիպարիտը՝ որ Ապիրատ ալ կոչուած է (ՎԱՐ. 99), Տուղրիլի կը դրկէ, *իրբեւ զմեծ ինչ եւ քան զամենայն գերին հաճելի նմա* (ԼԱՍ. 71): Լիպարիտի կ'առաջարկուի իսլամութիւն ընդունիլ, իսկ նա կը խնդրէ անձամբ տեսակցիլ Տուղրիլ սուլթանին հետ, եւ անոր հարցումին պատասխանելով կ'ըսէ. *Եթէ վաճառական ես՝ ծախեալ զիս, եթէ դահիճ ես՝ սպան զիս, իսկ եթէ թագաւոր ես՝ պաշգելօք ապատեալ զիս*: Տուղրիլ ստորին կը գտնէ վաճառականի դերը, եւ վատ՝ դահիճի դերը, եւ թագաւոր երեւնալու միտքով, պարգեւներով ապատ կը թողու Լիպարիտը (ՎԱՐ. 99), որ կայսեր հրամանով Վրաց կուսակալ կը նշանակուի, Բագարատ թագաւորին Կոստանդնուպոլիս տարուելուն վրայ (ՎԱՐ. 100), թէպէտ Բագարատ կրցաւ նորէն ձեռք ձգել իր թագաւորութիւնը:

856. ՀԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐՆԵՐ

Անիի իշնալէն ետքը կը մնային տակաւին Կարսի Գագիկը եւ Տաշիրքի կամ Գուգարաց Կիւրիկէն, իսկ Անիի Գագիկը Պիլուի կողմերը, Կեսարիոյ գաւառին մէջ (§844): Նա միջոց մը Կոստանդնուպոլիս մնացած էր բայց չենք կրնար ճշդել, թէ առիթ ունեցաւ արդեօք Պետրոսն ալ այնտեղ տեսնել եւ բանալիներու առաքումը (§844) երեսը վարնել, թէ ոչ արդէն ինքը մեկնած էր, երբոր Պետրոս Կոստանդնուպոլիս տարուեցաւ 1047ին, ուր Գագիկ գացած էր երկու տարի առաջ 1045ին (§843): Գագիկ, Անի երթալէ արգելուելով, *չտունն հայրենի* բերել տուած կ'ըսուի ի Հոռոմս, այսինքն Պիլուի իշխանութեան մէջ, ուր *դեգերեալ եւ պանդխտեալ* կ'ապրէր, եւ սիրտին դառնութենէն *ներդութիւն մեծ արկանէր ի վերայ ապգին Յունաց պէսպէս խայտառակութեամբ*: Թագաւորական էր իր վայելած իշխանութիւնը, թէպէտ նեղ սահմանին մէջ, որուն բնակիչները Յոյներ էին առաւելապէս, եւ անոնցմէ կը լուծէր իրեն դէմ գործուած անիրաւութեան վրէժը, եւ հայրենի թագաւորութիւնը կորսնցնելուն ցաւը, *չոր նենգութեամբ յաիշտակեցին աստուածուրաց եւ նենգաւոր ապգն հերետիկոսաց* (ՌՒՌ. 112): Պատմիչին սիրտն ալ Գագիկի չափ այրած կ'երեւի, որ անսովոր բացատրութիւններով կը կարծէ իր ցասումը յագեցնել: Հայ թագաւորներէն Ատոմ ալ կար Սեբաստիոյ մէջ: Անգամ մը Միքայէլ Պափղագոնի ժամանակ, *ոմն անօրէն եւ չար իշխան ի յապատացն Սենեքերիմայ*, նորէն Հայ քսու մը, Ատոմի եւ եղբօրը Աբուսահլի դէմ պրպարութիւններ էր խօսած կայսեր, *եթէ կամին ապստամբիլ ի վերայ քո*, եւ ասոր վրայ կայսերական բանակ մը եկած էր Սեբաստիոյ վրայ: Արծրունեաց արքունիքին հին պօրավարներէն Շապուհ կ'ուզէր պինու պօրութեամբ դիմադրել, բայց Ատոմ խոհեմութիւն սեպեց վէնքի չձեռնարկել, ուսկից վերջնական արդիւնք մը յուսալի չէր, եւ եղբօրը հետ Կոստանդնուպոլիս գնաց ու կայսեր ներկայացաւ, ճշմարտութիւնը պարզեց, քսութիւնը ցրուեց, եւ կայսրը համոզեց, որ հիացաւ անոնց վրայ, եւ *հրամայեաց զմատնիչսն կորուսանել* (ՌՒՌ. 96): Ատոմ յաջողութեամբ Սեբաստիա դառնալէն ետքը, այլեւս լաւ յարաբերութեանց մէջ ապրեցաւ կայսրներու հետ:

857. ՊԵՏՐՈՍ Ի ՍԵԲԱՍՏԻԱ

Ատոմ այս յաջողութեամբ պօրացած, համարձակեցաւ Մոնոմախոսէ խնդրել որ վերջ տրուի Պետրոսի պատուաւոր արգելականութեան, եւ ներուի անոր, որ Հայաստան դառնայ: Կայսրը միշտ Պետրոսի մասին կասկածոտ (§851), չուզեց արտօնել անոր Անի դառնալը, բայց Ատոմն ալ չուզեւելով կոտրել, հաճեցաւ որ Սեբաստիա դառնայ, եւ *զամենայն պատուական պգեստոս տուեալ հայրապետին*, եւս եւ *ապատաց նորա՝ բազում ընծայս եւ գանձս եւ դիպակս ոսկւոյ եւ արծաթոյ, եւ ապգի ապգի պարդարանս եւ իշխանութիւնս* շնորհելով, Սեբաստիա դրկեց (ՌՒՌ. 125), Ատոմի պաշտպանութեան եւ երաշխաւորութեան ներքեւ ապրելու պայմանով: Այսպէս Պետրոս կրցաւ թէ ոչ իր աթոռը, գոնէ Հայոց մէջ դառնալ, եւ իր ժողովուրդին հետ անմիջական շփման մէջ գտնուիլ: Պետրոսի իբրեւ հաստատուն բնակավայր, կամ իբրեւ առժամեայ հայրապետանոց նշանակեց Ատոմ Սեբաստիք Սուրբ Նշան վանքը, *չոր իւր շինեալ էր բազմայարդար պարդարանօք*, կ'ըսէ պատմիչը (ԼԱՍ. 72), սակայն Սուրբ Նշանի վանքը Սենեքերիմէ շինուած էր արդէն (§824), եւ Ատոմ միայն վայն աւելի պարդարած կրնայ ըլլալ: Այս կերպով Պետրոս նորէն հայրապետական իշխանութիւնը ձեռք առած կը սեպուէր, եւ ուղղակի ալ կրնար հովուել Ատոմի եւ Գագիկի սահմաններուն մէջ եղող Հայերը, եւ գերիշխան կերպ մը պահել ներքին վիճակներու վրայ, թողլով որ Խաչիկ ըստ առաջնոյն անմիջական իշխանութիւն վարէ այն կողմերուն վրայ, մանաւանդ որ Պետրոս՝ տարիքը առած եւ տառապանքէ նեղուած, անձամբ ալ բաւական տկարացած պէտք էր ըլլար: Ինչպէս անգամ մը յիշեցինք (§851), Պետրոսի Կոստանդնուպոլսոյ արգելականութեան վերջը պէտք է դնել շուրջ 1051ին, Կոստանդին Մոնոմախոս կայսեր եւ Միքայէլ Կերուլարիոս պատրիարքին օրով:

858. ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻ ԵՒ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ

Գրիգոր Պահլավունի՝ Վասակի որդին, Վասպուրականի, Տարոնի, Մանապկերտի, Արձեշի, Բերկրիի եւ Միջագետքի կուսակալ անուանուած էր (ՄԱԳ. 213) մագիստրոսութեան աստիճանով եւ այդ աստիճանին անունն է, որ իբրեւ մակդիր անուն մնացած է իր վրայ, թէպէտեւ շատեր կային, նոյն իսկ Հայերուն մէջէն, որ մագիստրոսութեան աստիճան ունէին: Ինքն ոչ միայն ներհուն փիլիսոփայ եւ հմուտ լեզուագէտ ու գրագէտ մըն էր, այլեւ կատարեալ աստուածաբան մը կրօնքի նախանձախնդիր պաշտպան մը, ինչպէս իրմէ մնացած գրութեանց ամէն մի տողը կը հաստատէ: Պէտք չէ ուրեմն վարմանալ երբոր տեսնենք Վինքն կրօնական ձեռնարկներու գլուխը, նոյնչափ եռանդով, որչափ հայրապետ մը կրնար ունենալ: Պատմած ենք Սարգիս կաթողիկոսի օրով Թոնդրակեցւոց (§ 805) եւ Կաշեցւոց (§806) դէմ եղած հալածանքները, որոնց հետեւանօք պահ մը մարած էր աղանդաւորներու ըմբոստութիւնը: Ատեն անցնելով եւ ոյժերնին հաւաքելով նորէն սկսեր էին Թոնդրակեցիք ասպարէզ գտնել, եւ իրենց շահատակութիւնները ընդարձակել իրենց կեդրոնին մէջ, եւ այս անգամ իրենց գործունէութեան գլուխ կանգնած էր աղանդապետին Ղապար, զոր *Շէկ-Շուն* կը կոչէ Մագիստրոս (ՄԱԳ. 166): Թոնդրակ կը գտնուէր իր իշխանութեան ներքեւ, քիւլանդական օրէնքներն ալ խիստ էին աղանդաւորներու դէմ, եւ մինչեւ իսկ սահմանած էին *զվերջին պատուհասն կրել նոցա*, եւ իրօք ալ *բազում զօրավարք եւ պետք ի սուր սուսերի մատնեցին զնոսա* (ՄԱԳ. 162): Մենք ալ պատմութեանս կարգին յիշած ենք Պաւղիկեանց դէմ գործածուած բուռն ճնշումները եւ Տեփրիկիոյ կոտորածները (§671): Մագիստրոսի աչքէն վրիպած չէին հարկաւ Թոնդրակի անցուդարձները, երբ այնտեղէն երկու քահանայք, Պողիկարպոս եւ Նիկանովը, զղջումի գալով *եկեալ խոստովանեցան*, եւ ամէն բան *նշանակեցին* ու լուր տուին (մԱԳ. 161): Մագիստրոս այս անգամ Վինու զօրութեամբ եկաւ Թոնդրակ, որ էր աղանդաւորաց կեդրոնը, զոր *Շնավանք* կ'անուանէ, եւ ուր *քնակեալ էին արք հանդերձիւք կրօնաւորաց, եւ կանանց բազմութեան բոցից*, եւ կը հրամայէ *տապալել զհիմունսն յարկացն, եւ հրձիգ առնել, եւ Վինքեանս հանել ի սահմանաց* իւրոց: Ձեռք կ'անցընէ եւս *զթուղթսն առ անօրէն առաջնորդն Յեսու. եկեալ յիւրաքանչիւր գաւառաց*, որոնք լի էին *չարաչար կախարդութեամբ եւ հայհոյութեամբ*: Իբրեւ իր մեծանձնութեան նշանակ կը յաւելու, թէ *ոչ զոք վնասեցար մարմնական պատուհասիւք* (ՄԱԳ. 162), այլ ընդհակառակն զղջումի յորդորելով *աւելի քան զհապարս* հաղորդութեան ընդունեցաւ, գործակցութեամբ քանի մը եպիսկոպոսներու, որոնց գլուխն էր Եփրեմ Բջնիի արքեպիսկոպոսը (ՄԱԳ. 158), իր հին մտերիմը (ՄԱԳ. 131): Թոնդրակեցւոց աղանդապետը Ղապար, Ասորւոց Պետրոս կաթողիկոսին պաշտպանութեան դիմած, եւ նա ալ Մագիստրոսի առջեւ պաշտպանած ըլլալուն, երկար պատասխան մը կը գրէ անոր Մագիստրոս (ՄԱԳ. 148-164) մի առ մի բացատրելով ամէն բան, եւ յանձնարարելով, *մի' միաբանեսցիս, եւ մի' արացես արժանի տեսութեան* (ՄԱԳ. 164): Անկէ ետքը լսելով որ ուրիշ ձիւղ մըն ալ, Թուլայլեցի կոչուած, կը ջանայ Ասորւոց պաշտպանութեամբ զօրանալ, խիստ ազդարարութիւն ուղղեց անոնց, որ Վգոյշ լինին գրելով կամ ուսուցանելով իրենց աղանդը տարածել *աշխարհին Միջագետաց մէջ*, եւ *ամենայն որք ընդ իշխանութեամբ Հոռոմոց սուրբ թագաւորութեանն են, ապա թէ ոչ զօրութիւնն Աստուծոյ երեւեսցի ի ձեզ, եւ բարկութեամբ իւրով խոովեցուցէ զձեզ* (ՄԱԳ. 168): Որով Գրիգոր ինքզինքը իբրեւ աստուածային բարկութեան գործադիր նկատած կ'ըլլար: Այսպէս անգամ մըն ալ կը զսպուէին Թոնդրակեցի աղանդաւորներուն շարժումները: Մագիստրոս անոնք պախարակելուն առթիւ, իրենց գործածած անուններուն վրայ բառախաղերու ալ կը մտէ: Թոնդրակեցիներուն համար կ'ըսէ, *անունդ այրեցման նշանակէ պատշաճ գոլ, թոնիր* կամ *թոնդիր* բառէն առնելով, եւ թերեւս մերձակայ Թոնդրիկ հրաբխային լեռան ալ ակնարկելով (ՂԱԶ. Բ. 46), Թուլայլեցիներուն համար կ'ըսէ թէ

թուլացուցեալ անուանի կամ թուլացեալ յանդամոց, Խնունցիները կը կոչէ խցկեալ եւ խաւարեալ եւ ի խորամթին բնակեալ (ՄԱԳ. 164), Կաշեցի անունն ալ յիշուած է (ՄԱԳ. 161), այլ կաշի դարձած են չ'ըսեր: Այդ գործերը պէտք է շուրջ 1051 կամ 1052 տարիներու մէջ դնել, քանի որ անոնք իր պաշտօնավարութեան սկիզբը ըրած կը ցուցնէ ըսելով, թէ եկեալ ի Միջագետս հանդիպեցայ (ՄԱԶ. 167):

859. ՊԵՏՐՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Պետրոսի մրրկեալ եւ մրրկայոյց կեանքին վերջերն ենք հասած, բայց կեանքին եւ մահուան թուականները շատ տարբեր կերպով յառաջ բերուած են մեր պատմագիրներէն: Պետրոսի Կոստանդնուպոլիսէ դարձը 1051ին եւ Գրիգոր Վկայասէրի կաթողիկոսութիւնը 1065ին իբրեւ հաստատուն կէտեր ընդունուած ըլլալով, միջոցը պիտի բաշխուի Պետրոսի վերջին տարիներուն, Խաչիկի կաթողիկոսութեան եւ աթոռոյ պարապութեան մէջ: Լաստիվերտցին *ամս երկուս* Սեբաստիոյ մէջ ապրած կը դնէ Պետրոսը (ԼԱՍ. 72), իսկ Վարդան *ամ մի* միայն (ՎԱՐ. 99), եւ հաշիկի առնելով Խաչիկի տրուած 6 (ՕՐԲ. Բ. 252) կամ 7 (ՍԱՄ. 112) տարիները, կ'արդարանայ պարապութեան 5 (ՎԱՐ. 99) կամ 4 (ԿԱԼ. 225) տարի տեւողութիւնը, եւ ասոր կը համաձայնի Սմբատ ալ, երբ միայն 32 տարի կու տայ Պետրոսի կաթողիկոսութեան (ՍՄԲ. 71), որ այս կերպով կը պարունակուի 1019է 1053 կամ 1054 տարիներու մէջ: Սակայն Սմբատ առանձինն կը մնայ իր նշանակած տեւողութեամբը, եւ պատմագիրներ առհասարակ աւելի երկար ցուցուցած են Պետրոսի կաթողիկոսութիւնը: Մխիթար Անեցիին եւ Այրիվանեցիին (ԱՅՐ. 17) եւ Կիրակոս (ԿԻՐ. 54) 39 տարի, Օրբելեան (ՕՐԲ. Բ. 252) եւ Կալանոս (ԿԱԼ. 225) 40 տարի, իսկ Անեցիին (ՍԱՄ. 112) եւ Երեւանեցիին (ՉԱՄ. 15) 42 տարի կու տան, եւ նորեր գրեթէ միաձայնութեամբ 40 տարի տեւողութիւնը ընդունելով Պետրոսի մահը կը դնեն 1058ին, համաձայն Ուռհայեցիին (ՈՒՌ. 152) եւ Անեցիին, որ Հայոց 507ին կը դնեն վայն (ՍԱՄ. 112), եւ այն ատեն 7 տարի կ'երկարի Պետրոսի կեանքին վերջին մասը Սեբաստիոկ մէջ: Գալով Խաչիկի կաթողիկոսութեան Վարդան (ՎԱՐ. 99), Անեցիին, Միխայիլ (ՔԱՀ. 38) եւ Այրիվանեցիին (ԱՅՐ. 17) մինչեւ 2 տարի կ'իջեցնեն վայն, սակայն քանի որ Լաստիվերտցին յայտնապէս 3 տարի Կոստանդնուպոլիս արգելական մնացած ըլլալը կը հաստատէ (ԼԱՍ. 72), հարկ կ'ըլլայ յիշուած տեւողութիւնը Կոստանդնուպոլիսէ դառնալէն ետքը եղած միջոցին վրայ մեկնել, եւ հաստատուն պահել Խաչիկի 6 տարի կաթողիկոսութիւնը: Այդ առթին մէջ այլ եւս հնար չի լինիր 5 տարի պարապութեան միջոցը ընդունիլ Վարդանին (ՎԱՐ. 99) եւ Այրիվանեցիին հետ (ԱՅՐ. 17): Այդ գրութիւնը համաձայն կու գայ այն պարագային ալ, որով Խաչիկի Կոստանդնուպոլիս տարուիլը կը վերագրուի Տուկիծի (ՍԱՄ. 112, ՈՒՌ. 164. ՍՄԲ. 75), որ գահակալեց 1059ին: Միւս կողմէն պակաս չեն անոնք, որ առանց երկարատեւ պարապութիւն մը ընդունելու, անմիջապէս *վկնի տէր Խաչկայ* (ՍԱՄ. 113) կաթողիկոս եղած կ'ընդունին Վկայասէրը, կամ *յորժամ հրաժարեաց ի յաշխարհէս տէր Խաչիկ* (ՈՒՌ. 185), Վկայասէրը ընտրուած կ'ըսեն, կամ Խաչիկ մեռածին պէս *ժողովեալ ի մի վայր* ընտրութիւն ըրին կը գրեն (ԿԻՐ. 54), որով երկարատեւ պարապութեան դրութիւնը այլ եւս տեղի չ'ունենար: Ասոր հետ մէկտեղ Խաչիկէ ետքը կաթողիկոսի ընտրութեան արգելք մը յիշէ Շնորհալին (ՉԱՓ. 544), եւ ընտրութեան արտօնութիւն ընդունելու համար Գագիկ Աբասեան թագաւորին կայսեր երթալն ալ պատմուած է (ՎԱՐ. 102), եւ Մարիամ թագուհւոյն միջնորդելն ալ յիշատակուած (ԿԱԼ. 225), որոնք ընտրութեան յապաղած ըլլալը կը հաստատեն: Այդ տարբերութիւնները նկատի առնելով, ինչչափ ալ մենք պահ մը Պետրոսի կաթողիկոսութիւնը կարճելու, եւ երկարատեւ պարապութիւ մը ընդունելու դրութիւնը նախադասած էինք, սակայն երկու կողմերու վկայութիւնները կշռելով, հակառակը հաստատապէս

հերքուած չենք գտներ, եւ ընդհանրաբար ընդունուած դրութենէ պատուելու չափ ոյժ չենք պար, եւ Պետրոսի մահը մինչեւ 1058 յետաձգելը կ'ընդունինք:

860. ՎԵՐՋԻՆ ԵՂԵԼՈՒԹԻՒՆՔ

Այդ հաշուոյն համեմատ, Պետրոսի կենդանութեան կ'իյնայ Մոնոմախոսի մահը, 1054 Նոյեմբեր 30ին վոր իբրեւ *պոռնիկ եւ բողաւէր* կը յանդիմանէ Լաստիվերոցին, եւ *ոչինչ բարի յիշատակաց արժանի եղեալ* վախճանեցաւ կ'ըսէ (ԼԱՍ. 86): Կայսերաց պատմութեան մէջ տարօրինակ կերպով մը, իր քենին Թէոդորա ուղղակի կայսերական իշխանութիւնը եճոք առաւ, եւ պահեց երկու տարի մինչեւ իր մահը 1056ին: Իբր թէ Թէոդորա թագուհին Գագիկ Աշոտեանին առաջարկած ըլլայ, զի *հոռոմ լիցի, եւ այր նմա, եւ թագաւորէ Յունաց*, եւ Գագիկ մերժած ըլլայ (ՎԱՐ. 105), ինչ որ մենք հաւանական չենք տեսներ: Թէոդորայի մահուընէ ետքը գահ բարձրացաւ ծերունին Միքայէլ Ջ. Ստրատիոգիկ, բայց իրեն դէմ ելաւ Կոմիանոս, եւ ինքն տիրացաւ, բայց չուկեց շարունակել, եւ Իսահակ Կոմնենոսը թագաւորեցնելով, կրօնաւորեցաւ, բայց այն ալ երկար չապրեցաւ, եւ 1059ին գահ բարձրացաւ իր որդեգիրը Կոստանդին ԺԱ. Դուկաս, Տուկիժ կոչուած մեր պատմագիրներէն, որուն օրով նորոգուեցան Հայոց դէմ հակառակութիւնները, որք դադրած էին Մոնոմախոսի մահուընէ ետքը: Իսկ անդին Հայաստանի մէջ անընդհատ կերպով կը շարունակէին Սելճուքներու արշաւանքները, իրենց սուլթանին Տուղրիլի հրամաններուն համեմատ, որոնք եւսքանպէս վայրացան երբոր 1055ին Տուլրիլ Ապպասեանց ամիրապետութեան ալ տէր դարձաւ: Պաղտատի էմիրիւլիւմէրան Մելիք-էրֆահիմ, Պուխտեանց գերդաստանէն Մուքթատի-Պիէմրաւլահ ամիրապետը շատ կը նեղէր, եւ Տուղրիլ օգնութեան կանչուեցաւ, Մելիքը վանեց, էմիրիւլիւմէրայի պաշտօնը ստանձնեց, ամիրապետին փեսայացաւ, եւ անկէ ետքը այլեւս ոյժ մը չկար որ Սելճուքները կարենար պսպել (ՎԵՐ. 464): Հայաստան կրեց այդ տարաբախտ պօրութեան հետեւանքը: Սելճուքներ հաստատուն տիրապետութեան նպատակը չունէին, այլ տարուէ տարի յարձակելով, կ'աւարէին, կը կողոպտէին եւ կը յափշտակէին, կը ջարդէին եւ կը կոտորէին, կը գերէին եւ կը գերփէին եւ աւարն ու գերին առնելով կը դառնային: Կը դիտէին հարստութիւն եւ բազմութիւն եղող տեղերի, վրան հասնելու համար, եւ քանիցս նոյնիսկ Յայտնութեան օրը կատարած են իրենց յարձակումները, ինչպէս Հարքի (ԼԱՍ. 87) եւ Օկոմիի վրայ (ԼԱՍ. 93), պատրաստ աւար եւ գերի գտնելու նըպատակով: Հայաստան՝ մեղկ եւ թոյն Յոյն պօրավարներու յանձնուած՝ պօրավոր ընդդիմութիւն չէր կրնար ընել: Անգամ մը Գագիկ Աբասեան՝ Կարսի Թագաւորը (ՎԱՐ. 78), անգամ մըն ալ Թոռնիկ Մամիկոնեան՝ Սասունի իշխանը (ՍԱՄ. 111), յաջողած են յարձակումները վանել, սակաւն այսչափը չէր բաւեր երկրին կերպարանը փոխելու, որ քարուքանդ եղած, անապատացած, անմարդացած, ցաւալի եւ ողբալի կացութիւն մը ունէր: Մենք վանց կ'ընենք մի առ մի պատմել այդ եղելութիւնները, որոնց նկարագիրը շեշտերով տուած է Լաստիվերոցին, որ 1057ին դէպքերը պատմելով կը գոչէ. *Այս երեքտասան ամ է որ վայսպիսի անհանդուրժական կիրս կրեն ապգ քրիստոնէից, եւ ոչ շիջան սրտմտութիւն բարկութեան Տեառն* (ԼԱՍ. 99): Ճիշդ այդ խեղճութեանց միջոցին է որ Պետրոս հեռուէն լսելով եւ դիտելով իր հայրենեաց տառապանքը, եւ ցաւագին հառաջանքներ արձակելով, կը կնքէ իր կեանքը Սեբաստիոյ վանքին մէջ, 1058ին ատենները, եւ կը թաղուի նոյն վանքին մէջ (ՈՒՌ. 152):

861. ՊԵՏՐՈՍԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Պետրոս բնութեամբ գործունեայ՝ բայց եւ կրթոտ, յաջողակ՝ բայց եւ համարձակ, ճարտար՝ բայց եւ շահասէր անձ մը կը յայտնուի բոլոր պատմութեան ընթացքէն, այնպէս որ հայրապետէ աւելի հնարագէտի, եւ եկեղեցականէ աւելի քաղաքագէտի գործունէութիւն ունեցած է, եւ

արտաքին ու անձնական շահորը գրաւած են անոր ամբողջ ուշադրութիւնը: Անխտիր եւ ապառօրէն մասնակցած է ամէն աշխարհային դարձուածներու, չէ խղճաց իր շահը ամենէն բարձր տեղը դնել, եւ ինչ որ այդ ընթացքին հետեւանք հակառակութիւն, հալածանք, նեղութիւն մինչեւ իսկ բանտարկութիւն, իր վրայէն պակսած չեն: Այսպիսի կեանք մը հնար չէր որ չտկարացնէր եւ չհիւժէր ամենէն տոկուն կազմուածն ալ, եւ վարմանալի չէր ըլլար եթէ երկարակեաց եղած չըլլար, մինչեւ պատմութեան պահաջը բաւական երկար կեանք մը կ'ենթադրէ իր վրայ: Փափուկ խնդիր մըն է անաչառ դատաստան մը ընել Պետրոսի հոգեբանական կացութեան վրայ: Ստոյգ թէ Լաստիվերտցին Պետրոսի համարձակ պարսաւող եւ յայտնի դատապարտող մըն է, եւ անոր առաջնորդութեամբ հնար չէ նպաստաւոր գաղափար մը կազմել Պետրոսի վագուամներուն եւ դիտումներուն վրայ: Մենք ալ այդ կողմը միտեցանք յաճախակի: Սակայն խնդիր է վճռել, թէ շահահարութեամբ մոլորած հայրենիքը իր անձին զոհող մըն էր Պետրոս, թէ ոչ յունամուլ քաղաքականութիւնը պարագաներուն պահանջած հարկը կը կարծէր: Մագիստրոս, որուն վագուամներուն վրայ պատմութիւնն ու աւանդութիւնը՝ երբեք կասկած չ'ուզէր յարուցանել, անկեղծ հիացող մըն է Պետրոսի արժանիքին եւ գործերուն. եւ ոչ միայն իբր գիտնական եւ հանձարեղ միտք մը, այլ եւ իբր բարեսէր եւ առաքինի անձ մը կը նկատէ վայն, եւ գոգ պաշտելութեան կը հասցնէ իր պատկառանքը եւ վարմացումը: Մագիստրոսին այդ վկայութիւնն ալ իրեն կշիռ ունի կազմուելիք դատաստանին մէջ: Բայց միւս կողմէն Լաստիվերտցին ալ անկաշկանդ դատող եւ համարձակ խօսող վարդապետ մըն է, որ բնաւ անձնական ցաւ մը չունի Պետրոսէն. եւ կասկածելի չեն իր գրածները: Ասոր հակառակ Մագիստրոսին գրածները վերջին ժամանակներու կը պատկանին, երբ Անիի անկումը լրացեալ գործ մըն էր, յունական տիրապետութիւնը տարածուած էր, Մագիստրոս կայսերական պաշտօնեայ մըն էր, եւ Պետրոս յունական ճնշման ներքեւ յուսախաբութեան մատնուած էր: Իսկ ինչ որ Պետրոսի վրայ մեղադրելի է, բոլորն ալ առաջին ժամանակներու կը պատկանին: Տրապիզոնի բանակցութեանց հոգին Պետրոսն էր, Կիրակոսի մատնութեան հաւանականաբար գիտակից էր, Անիի բանալիներուն յանձնուելուն գլխաւոր պատասխանատուն էր, եւ դժուարին է այդ երեք կէտերն ալ արդարացնել: *Չորք այթոռք թագաւորութեան ունէր Հայք, Վանի, Անիի, Կարսի եւ Գուգարքի մէջ, թող թէ վկիրադապատին իշխանութիւն, որ կը տարածուէր Ափխապաց եւ Վրաց եւ Աղուանից վրայ, եւ պէտք էր աւելցնել զոր ի Հռոմոց հնար էր ընդունիլ, այսինքն է պաշտպանութիւն եւ օգնութիւն (ԼԱՍ. 88):* Պետրոս կրնար ասոնք միացնելով զօրաւոր ոյժ մը կազմել, եւ ոչ թէ Անին վաճառելով, Յովհաննէս Սմբատի անձնական օգտին ծառայել, իրեն անձնական շահուն տեսակէտ ալ գգուելով, *քանզի յոյժ սիրող գանձուց էր, եւ այս ալ հրապարակի վրայ գիտցուած էր, եւ բազումք վասն այնր եպերէին զնա (ԼԱՍ. 72):* Պետրոսի վիջողութիւնը պիտի չմեղադրէինք եթէ գոնէ բան մը վրայ տալու նախաձեռնութիւնը ունեցած չըլլար, դժբախտաբար անողոք է եղելութեանց դատաստանը:

862. ՊԵՏՐՈՍԻ ԱՐԴԻԻՆՔՆԵՐԸ

Պետրոսի ուսումնական արժանիքին յայտնի նշաններն են Մագիստրոսի նամակները, թէ բացայայտ տուած վկայութիւններովը, եւ թէ անոր վրայ ենթադրած հմութիւններովը: Վասնզի Հելլենացի իմաստասէրներէն եւ Հայ քերթողներէն յառաջ բերած ակնարկները՝ դիմացինին ուսումնական կարողութիւնը կ'ենթադրեն: Աւելի ստոյգ վկայութիւն պիտի ունենայինք, եթէ Պետրոսի գրած նամակները ունենայինք, որոնք երեւան եկած չեն: Պետրոսի ձառեր ալ գրած ըլլալը յիշուած է, բայց մեզի հասած չեն, եւ իբր իր գրական արդիւնքները կը մնան միայն Ննջեցելոց եւ Մարտիրոսաց շարականները, եւ *մանկու նք* կոչուած վանապան սուրբերու պատուոյն

գրուած մէկ մէկ պատկեր շարականները: Սակայն հնար չէ այդ շարականներուն ամբողջութիւնը, ինչպէս որ այսօր կը տեսնուին, Պետրոսի վերագրել: Նախ որ պանապան կտորներու սկզբնատառեր Սարգիս կամ Յակոբ անուններ կը կապմեն, եւ տարբեր հեղինակներ կը մատնանշեն: Ասկէ պատ այնչափ իրարմէ տարբեր են յիշեալ շարականներուն ոճերն ու լեզուն, որ հնար չէ ամէնքը մէկանց մէկ հեղինակի գործ սեպել: Ուստի մենք պիտի ըսենք, թէ Պետրոս այդ շարականներուն հաւաքողը, ընտրողը եւ կարգադրողը եղած է, իրմէ ալ կտորներ աւելցնելով, ինչ որ շարականներու ընտրողութեան երրորդ անգամը եղած կ'ըլլայ, Ներսէս Շինողի (§482), եւ Սահակ Չորոփորեցիի (§ 534) ըրածներէն ետքը: Իսկ այս գործը յարմարագոյն է իր կաթողիկոսութեան առաջին տարիներու մէջ կատարուած ընդունիլ: Պետրոսի վրայ ըսելիքնիս փակելու համար, պէտք է համարձակ կերպով գովաբանենք նորա հաստատամտութիւնը, ազգային եկեղեցւոյն դաւանութիւնը ամրապէս պաշտպանելուն, եւ Հայ եկեղեցւոյ պատիւը օտարներու առջեւ բարձր պահելու համար: Այնչճափ առջեւ գացած ըլլալով յունասիրութեան մէջ, եւ այնչափ յաճախ Յունաց հետ շփման մէջ գտնուելով, եւ պինքն յայտնապէս մեղադրող պատմագիր մըն ալ ունեցած ըլլալով, երբեք նշանախեց մըն ալ չենք գտներ, որ Պետրոսը իր դաւանութեան մէջ տկարացած կամ քաղկեդոնիկութեան հակամիտած ըսէ: Ընդ հակառակն ամենուն վկայելը, թէ Պետրոսի ձեռքով *բարձրացաւ եղջիւր հաւատոյս մերոյ* (ԼԱՍ. 19), թէ *յոյժ գովեցաւ հաւատն Հայոց* (ՎԱՐ. 93), թէ Յոյներ *ակամայ գովէին պհաւատս Հայոյն* (ԿԻՐ. 54), կը հաստատէ թէ Պետրոս մինչեւ վերջ բարձր պահած է ազգային եկեղեցւոյն դաւանութիւնը, եւ այս ոչ միայն երբ Յոյներ պինքը կը շոյէին ու կը գգուէին Անիի տիրանալու համար, այլեւ երբ Պետրոս Յոյներուն կասկածելի դառնալով՝ Բիւզանդիոնի մէջ պատուաւոր արգելականութեան ներքեւ կը գտնուէր: Պատմութիւնը մեզի լոյս չի տար ճշդելու թէ Յոյներու կողմէ հետապնդումներ չեղա՞ն արդեօք Պետրոսը իրենց դաւանութեան հրաւիրելու: Վասիլ կայսեր ընթացքը Հայոց նկատմամբ համակիր էր, մինչեւ որ *մկրտեցաւ ի Հայոց պրոյցն ալ եղած է* (ԿԻՐ. 50): Սակայն Մոնոմախոսի համար դժուար է նոյն վկայութիւնը տալ: Իսկ Միքայէլ Կերուլարիոս, որ 1045էն 1058 Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռը գրաւեց, Հռոմի հետ մաքառումներու պատճառով, գուցէ օգտակար չսեպեց Հայոց հետ նոր պայքար բանալ, մանաւանդ երբ Յոյներ Հայերը նուաճելու ետեւէ էին, կամ նոր նուաճած ըլլալով խոհեմութեամբ վարուելու ստիպուած էին: Այսպէս թէ այնպէս Պետրոսի Հայ եկեղեցւոյն համար նախանձայոյզ հաւատարմութիւնը, լուսաւոր կերպով կը տեսնուի իր յունամուլ քաղաքականութեան հետ:

Տ. ԽԱԶԻԿ Բ. ԱՆԵՑԻ

863. ՅԱԶՈՐԴԵԼՈՒՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Պետրոս կաթողիկոսի վախճանած միջոցին ցրուած եւ գերթէ անգլուխ վիճակ մը ունէին Հայերը: Նա կը վախճանէր Սեբաստիոյ Արծրունի թագարութեան սահմանին մէջ որ թէպէտ Հայ էր, սակայն առանձին գաղթականութեան ձեւ ունէր, եւ Հայութեան կեդրոն չէր կրնար նկատուիլ: Գագիկ Աշոտեան Անիի վերջին թագաւորը իր գիրքն ու ազդեցութիւնը կորսնցուցած, գրեթէ աքսորեալ մըն էր Պիլուի կողմերը: Գագիկ Աբասեան Կարսի մէջ հայրենի հողին վրայ իշխող ազգային հարստութեան վերջին մնցորդն էր, բայց մէկ կողմէն Սելճուքներու յարձակմանց (§895), եւ միւս կողմէն Յոյներուն ոտնձգութեան ենթարկուած, եւ ինչ ընելիքին վրայ շփոթած, կարող չէր գործի գլուխ անցնիլ: Հիւսիսային գաւառներու իշխողներ, Գուգարաց, Ափիսպաց, Վրաց եւ Աղուանից թագաւորներ, որչափ ալ Բագրատունեաց ցեղէն սերած, իրենց երկիրներուն բնիկն էին դարձած, անոնց եկեղեցւոյն աշակերտած, եւ Հայութեան շրջանակէն դուրս ելած կը սեպուէին: Անի այլեւս յունական գաւառ մըն էր Յոյն կուսակալով: Կացութիւնը բնաւ նպաստաւոր չէր

ազգովին ընտրութեամբ Պետրոսի յաջորդը նշանակելու, բայց բարեբախտաբար այժուր անտէրունջ չէր: Պետրոսի օգնական նշանակուած եւ կաթողիկոսական օժմամբ այժուակից դիրք ստացած Խաչիկը, քանի տարիներէ ի վեր իր մօրեղբօր անունով տիրապէս կաթողիկոսութիւնը կը վարէր եւ իսկապէս կաթողիկոս ճանչցուած էր: Բաւական էր որ անունով ալ պաշտօնը վարող ճանչցուէր, որպէսզի յաջորդութիւնը անխախտ պահուէր: Այսպէս սկսաւ Խաչիկի պաշտօնապէս կաթողիկոսութիւնը 1058ին: Եւ ճշդիւ ալ աս կերպով պէտք է իմանալ պատմիչին ըսելը. *Կացուցանեն ի տեղի նորա զԽաչիկ զնորին քեռորդի, որ զձեռնադրութիւն հայրապետութեանն վաղ նջուց ընկալեալ էր* (ԼԱՍ. 72): Խաչիկի երէց եղբայրը Անանիա կամ Անանէ՛ մօրեղբօրը հետ Կոստանդնուպոլիսէ Սեբաստիա եկած էր (ՌԻՌ. 125), եւ Պետրոսի հաւատարիմ Եղիսէ՛ Սեբաստիոյ եպիսկոպոս անուանուած էր (ՄԱԳ. 107), սակայն ոչ մէկը դժուարութիւն հանեց Խաչիկ անմիջապէս կաթողիկոս ճանչցուելուն, ոչ միայն դժուարին վայրկեանը համերաշխ գործակցութիւն կը պահանջէր, այլ Խաչիկ առած ձեռնադրութեամբը արդէն իրաւունքն ալ ստացած էր, եւ Անիէ Սեբաստիա եկած ըլլալով Պետրոսի մօտ կը գտնուէր, ինչպէս պատմութեան կարգէն ալ կը քաղուի (ՌԻՌ. 165): Խաչիկի մասին արդէն պատմութեանս կարգին խօսուած ըլլալով, պէտք չենք զգար նորա նախընթացին վրայ անդրադառնալ: Իսկ Անեցի մակդիր անունը, որով սովորաբար կը ճանչցուի, յառաջ եկած է Անիի մէջ բնակելէն եւ գործելէն, թէ ոչ ստոյգ տեղեկութիւն չունինք անոր ծննդավայրին վրայ:

864. ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ ԿԸ ՏԱՐՈՒԻ

Հայեր բարեբախտ գտնուեցան իրենց հայրապետական այժուին շարունակութիւնը ապահովելով եւ այժուի պարապութեան վտանգէն ալ ազատելով, բայց Յոյներ գոհ չմնացին, վասնզի Հայոց քաղաքական իշխանութիւնը ջնջելէ ետքը, եկեղեցական իշխանութիւնն ալ կ'ուլէին վերցնել, որպէս զի կարենայ Հայ տարրը թէ քաղաքականապէս եւ թէ կրօնապէս իրենց մէջ ընկղմել, Հայ եկեղեցին խափանել եւ Հայ ազգութիւնը վերջացնել: Այս գաղափարը նոր կենդանութիւն ստացաւ, երբ 1059ին Կոստանդին ԺԱ. Տուկիծ գահ բարձրացաւ: Տուկիծ իբրեւ մուսուլման յունադաւան *առնէր քննութիւն հաւատոյ, եւ մակէր ամենայն ջանիւ դարձուցանել զՀայոց քրիստոնէայքն ի դաւանութիւն Բաղկեդոնի* (ՄՄԲ. 75): Հապիւ թէ կ'իմանայ որ Պետրոս վախճանած է, եւ Խաչիկ անոր յաջորդ հռչակուած է, Տուկիծ կը մտածէ *խափանել զհայրապետութիւնն յազգէն Հայոց* (ՄՄԲ. 75), եւ հրաման կ'ընէ, եւ յատուկ *խնդրակս* ալ կը դրկէ, որ Խաչիկը Կոստանդնուպոլիս փոխադրեն, միանգամայն Սեբաստիոյ քաղաքին մէջ Պետրոսի թողած հարստութիւնները, եւ այլուր *ի Հայս* կաթողիկոսին ունեցած գանձերը, ինչ որ գտնեն, մէկտեղ ժողովեն ու իրեն բերեն (ԼԱՍ. 72): Կայսրը գիտնելով Պետրոսի արծաթսիրութիւնը, կենթադրէր որ անոր մօտէն մեծամեծ հարստութիւններ պիտի ելլեն, մանաւանդ որ Պետրոս պահ մըն ալ արքունի գանձուն աւանդապահ մնացած էր, երբ Գագիկ Աշոտեան Կոստանդնուպոլիս տարուեցաւ: Սակայն ակնկալութիւնը չիրականացաւ: Խաչիկ կաթողիկոս, Եղիսէ եպիսկոպոսի եւ ուրիշ եպիսկոպոսներու հետ Կոստանդնուպոլիս բերուեցան, ձեռք անցուած հարստութիւններն ալ մէկտեղ, սակայն կայսրը գտնուածով չբաւականացաւ. եւ սկսաւ Խաչիկը նեղել, որպէսզի պահուած գանձերը յայտնէ կամ յանձնէ: Սեբաստիոյ եպիսկոպոս Եղիսէին Կոստանդնուպոլիս բերուած լինելը, եւ Սեբաստիոյ մէջ եղած գանձերուն համար Խաչիկի եւ Եղիսէի հաւասարապէս բռնադատուիլը, եւ Սեբաստիոյ մէջ շատերուն նոյն գանձերուն համար *ի խոշտանգանս* մատնուիլը (ՌԻՌ. 165), կը հաստատեն թէ Խաչիկ Սեբաստիա կը գտնուէր Պետրոսի կենաց վերջին օրերը, եւ ասով դիւրացած էր յաջորդութեան գործը: Խաչիկի վրայ գործուած բռնութիւններէն մէկն ալ այն էր, որ *ընդ հարկիւ կամէին արկանել զնա*: Այդ բացատրութիւնը, թէպէտ քիչ մը մութ,

կը յայտնէ թէ խնդիրը դրամական հարկէն աւելի նպատակ ունէր Հայոց աթոռը Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին հպատակեցնել, որովհետեւ հարկատու լինել՝ նովին իսկ իշխանութեան ներքեւ լինելու նշանն է: Միեւնոյն իմաստի կ'ակնարկէ Խաչիկի պնդելն ալ, թէ *զոր մինչեւ յիմ ժամանակ չէ լեալ, եւ ոչ ես հաւատիմ* (ԼԱՍ. 72): Ետքի ժամանակներու մէջ ալ պիտի տեսնենք Յոյներուն կողմէ եղած ջանքերը, Հայոց հայրապետութիւնը իրենց հնապանդեցնելու: Յոյներուն այդ դիտումը, յառաջ կու գար Հայաստանի գրեթէ ամբողջութեամբ յունական կայսրութեան անցնելէն, եւ Սեբաստիոյ, եւ վերջին ատեններ սկսած էր իբրեւ աթոռանիստ նկատուիլ, Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան ենթարկեալ վիճակ ըլլալէն: Սակայն հակառակ այդ պարագաներուն Խաչիկ կաթողիկոս անխախտ մնաց իր եկեղեցւոյն անկախութիւնը պաշտպանելու մէջ, ինչ որ յետագարձ ակնարկով՝ Հայ եկեղեցւոյն սկզբնական անկախութեան փաստ կը լինի: Աւելցնենք նաեւ քաղկեդոնիկ դաւանութիւն ընդունելու առաջարկը, ինչպէս սկիզբէն յիշեցինք (ՍՄԲ. 112):

865. ՆԵՂՈՒԹԵԱՆՑ ԿԸ ՄԱՏՆՈՒԻ

Խաչիկի Կոստանդնուպոլիս մնալը երեք տարի տեւեց (ԼԱՍ. 72) 1059էն մինչեւ 1062, բայց ոչ այն պատուադիր ձեւով, որով Մոնոմախ Պետրոսը կը պահէր, այլ կատարեալ նեղութեան վիճակի մէջ, այնպէս որ պատմիչներ կը համարձակին ըսել թէ *պահեցին յաքսորս* (ՍՄԲ. 75), կամ *արգելական* պահեցին (ՍՄԲ. 112): Միանգամայն *սպառնալիս եւս յանելուին թէ ոչ ելանիցես աստի, եթէ ոչ զհրամայեալսն ի մէնջ յանձն առնուցուս*: Երբ կը տեսնէին Խաչիկի հաստատամտութիւնը, *ի հարց եւ ի փորձ արկեալ* կը բռնադատէին (ԼԱՍ. 72), ինչ որ ժամանակին գործածուած ձեւերուն համեմատ, լոկ բերանացի խօսքերով չէր վերջանար, այլ մարմնոյ խոշտանգանքներով կը լրանար: Այս գիտակցութեամբ է, որ ուրիշ պատմագիր մը կը համարձակի գրել, թէ նաեւ *հրով փորձեալ* եղաւ Խաչիկ *ի նոցանէ*, այլ որ *այրեցաւ* (ՍՄԲ. 112): Եթէ այդ կէտը բառացի ալ չառնենք, պէտք է ընդունինք իբր Խաչիկի վրայ փորձուած բռնութեան սաստկութիւնը իմացնելու ոճ մը: Սակայն կաթողիկոսը, արդէն փորձառու էր յունական հալախանքներուն, նեղութեանց մէջ փորձուած ու վարժուած էր, *լցեալ ամենայն սրբասնունդ առաքինութեամբ, եւ բարեհամբաւ անուամբ, պարգարեալ՝ շնորհօք առաքելական եւ մարգարէական* (ՈՒՌ. 152): Ուստի պինդ մնաց իր ուղղութեան մէջ, ինչպէս որ վայել էր *մեծի Լուսաւորչին մերոյ փոխանորդին*, երբեք միտքը չի փոխեց, եւ *ոչինչ պանգիտացեալ ի նոցա բանիցն, ի նոյն եւ ի նմին եկաց հաստատուն*, մինչեւ նոյն իսկ բռնադատող կայսրն Տուկիծ՝ *ի պեղջ եկեալ արձակեաց զնա առանց հարկի* (ԼԱՍ. 73), այսինքն է առանց իր պահանջումներուն գոհացում ստանալու: Լաստիվերտցիին գրածին համեմատ, երկու անձեր, *մին իշխան եւ միւսն վանական ի Հոռոմոց*, թէ ճշմարտիւ կամ թէ կեղծօք, կայսեր կը ներկայանան, իբրեւ Հայոց կաթողիկոսութեան թեկնածու, եւ կը խնդրեն *զվերակացութիւն եկեղեցւոյ* հարկաւ վանականին համար, խոստանալով *հատուցանել* զհարկն՝ հարկաւ իշխանին կողմէն: Բայց այդ երկուքին վրայ յանկարծ հասած արկածը, որ *չարամահ սատակեցան*, Տուկիծի վրայ կ'ազդէ, եւ Խաչիկը կը թողու (ԼԱՍ. 73): Բայց ուրիշ կողմէն կը պատմուի, թէ Գագիկ Աշոտեան Պիպուի իշխանը, եւ Ատոմ Արծրունի Սեբաստիոյ թագաւորը եւ իր եղբայրը Աբուսահլ, *մեծաւ աշխատութեամբ ջան յանձինս կրեցին, եւ հապիւ կարուցին հանել* Խաչիկը եւ Եղիսէն եւ ուրիշ եպիսկոպոսները Կոստանդնուպոլսոյ արգելականութենէն (ՈՒՌ. 145), ինչ որ պէտք է միջնորդութեան եւ թախանձանքի իմաստով իմանալ, ապա թէ ոչ միտքի մօտ ալ չէ ըսել, թէ վերոյիշեալ *իշխանք Հայոց գունդ հեծելոց գործեալ հանեն զկաթողիկոսն զտէր Խաչիկ* (ՍՄԲ. 75): Երբոր Խաչիկ իրեններով այդ նեղութեանց ներքեւ կը հեծէր, հարկաւ դիւրութիւններ չունէր հեռուէն ալ իր

հայրապետական իշխանությունը վարել, եւ հաւանական կ'երեւի ըսել, թէ Անանիա եպիսկոպոս, Խաչիկի եղբայրը, որուն անունը յիշուած չէ Կոստանդնուպոլիս տարուածներուն հետ, Սեբաստիա մնացած էր, եւ այնտեղէն փոխանորդաբար հոգ կը տանէր կաթողիկոսութեան գործերուն:

866. ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ԵՒ ՍԵՐՈՒՆԴԸ

Պետրոս կաթողիկոսի մահուընէն քիչ ետքը մեռաւ Գրիգոր Մագիստրոս ալ, անոր հիացողն ու մտերիմը: Մագիստրոսէ իբր ընծայ Պետրոսի ղրկուած խաչանիշ *ցուպ նեցուկ եւ գաւապան մական* (ՄԱԳ. 31), եւ *բաժակ մանուածոյ նախարակեալ, եւ անօթ իւղոյն սրբոյ* (ՄԱԳ. 32), անոր Կոստանդնուպոլիսէ ապատելուն առթիւ խնդակցութեան նուէրի նշանակութիւնը կը կրեն, եւ *նշանակ դա յաղթութեան* ակնարկը (ՄԱԳ. 31), կրնայ Պետրոսի փառքով դառնալուն վրայ մեկնուիլ (§857): Կուսակալութեան պաշտօնը Մագիստրոսի ճաշակին համեմատ գործ մը չէր, որ աւելի ուսումնական եւ կրօնական պաշտօններով կը պուարձանար, ուստի յաճախ միտքէն կ'անցընէր կայսեր երթալ, *զի թերեւս զերծեալք ի մրրկեալ այսմ բոյիշխանուենէ* կարենայ *պարապիլ Աստուծոյ* (ՄԱԳ. 48), բայց իր դիտման չէ հասած: Նա պարտաւորեալ մնաց *զամենայն սրտակցութիւն եւ արտալուծութիւն՝ հանդերձ տարաբնակութեամբ ստանձնեալ*, ունեցած վիճակը *տիրապէս կրել* մինչեւ ցվերջ (ՄԱԳ. 105): Միայն կը մխիթարուէր ամէն կողմ խրատներով եւ հրահանգներով լեցուն նամակներ գրելով: Մագիստրոսի կեանքին վերջին մասը վարչական արդիւնաւոր գործերով անցած է, այնպէս որ ինքն իրեն համար պարծենալով կը վկայէ, թէ ամէն կողմ ծանօթ են *ի ձեռն իմոյ տկարութեանս* յառաջ եկած արդիւնքները *ի բոլոր գործառնութիւնս, ի քաղաքս եւ ի դղեակս, յաւանս եւ ի գիւղս, յանապատս եւ ի պատտ, եւ ի բոլոր տնօրինական առաջարկութիւնս*, որոնց մեծ հետեւանքն է *ի հարաւային բռնութենէն խաղաղանալն*, եւ իր կառավարած նահանգին *պատուասիրութիւնս եւ բարձրութիւն* ստանալը (ՄԱԳ. 65). սակայն ոչ ինքն մանրամասնութիւններ պատմած է, եւ ոչ ուրիշ կողմէ յիշուած են: Աւելի ծանօթ են իր գրական աշխատութիւնները, թուղթերը, տաղասացութիւնները, քերականին մեկնութիւնը, եւ Պղատոնի գործերէն Տիմէոսի ու Փեդովնի իմաստասիրականներուն եւ Եւկլիդէսի երկրաչափականին թարգմանութիւնները (ՄԱԳ. 66): Վերջապէս յոգնած ու պարտասած կնքեց նա իր կեանքը 1059ին մօտաւորապէս 68 տարեկան (ՄԱԳ. իթ.) եւ թաղուեցաւ Օկոմիի վանքը, որ է այժմեան Հասանքալէի Ս. Աստուածածինը, ուր եւ կը ցուցուի տակաւին իր գերեզմանը: գրիգորի պաւակներէն կը յիշուին չորս մանչեր եւ չորս աղջիկներ: Մանչերն ան Վասակ, Վահրամ, Վասիլ եւ Փիլիպէ: Իսկ աղջիկներէն մէկը Վեստ Սարգիսի (ՇԱԿ. 135), եւ միւսը Թոռնիկ Մուշեղեանի կին էին: Երրորդն ամուսնացած էր Վասակ իշխանի հետ, որդի Ապիրատի ու թոռն Պահլաւունի Հասանի, որ չորս պաւակներ ունեցաւ, Գրիգոր, Հասան, Ապլջահապ եւ Բարսեղ, որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ: Չորրորդ աղջիկը ամուսնացաւ Ծովքի իշխանին հետ, եւ ասոր պաւակներն են Ապիրատ, Վահրամ, Վասակ եւ Գրիգոր, որ յետոյ եպիսկոպոս եղաւ, Ապիրատին պաւակներն են Վասիլ, Շահան, Գրիգոր եւ Ներսէս, վերջին երկուքը Պահլաւունի եւ Շնորհալի կաթողիկոսներ. Վասիլի որդին է գրիգոր Տղայ, Շահանի որդին է Գրիգոր Ապիրատ, եւ անոնց քոյրը Շահանդուխտ ալ Ներսէս Լամբրոնասին մայրն է: Մագիստրոսի արական ճիւղը յաջորդութիւն չէ թողած: Վասն զի Վասիլ եւ Փիլիպէ ծաղիկ հասակի մէջմեռան, Վահրամ անորդի մնացած եւ ետքը կաթողիկոս եղած Վկայասէրն է, Վասակ ալ Անտիոքի դուքս եղած եւ ժողովրդական յուլմանց մէջ սպաննուած է 1076ին եւ սերունդը չի յիշուիր: Մագիստրոսի տունը պայծառացողները իրեն երկու աղջիկներուն սերունդները կը մնան, որոնք Պահլաւունի անունը պահեցին, կամ իբրեւ խնամիական փառաւոր անուն մը, եւ կամ, ինչպէս շատեր կը կարծեն, նոյնիսկ փեսաներն ալ Պահլաւունի ցեղէ ըլլալ նուն համար: Այդ կէտը գրեթէ ստուգուած է Հասանի թոռ Վասակի վրայ,

իսկ Ծովքի իշխանին վրայ դժուար է ճշդել, քանի որ անունն իսկ անծանօթ մնացած է, թէպէտ աւելի յայտնի եւ աւելի արդիւնաւոր եղան այդ ճիւղէն յառաջ եկող չորս կաթողիկոսները, Պահլաւունին, Շնորհալին, Տղան եւ Ապիրանտը, եւ Լամբրոնացի եպիսկոպոսը:

867. ԳԱԳԻԿ ԱԲԱՍԵԱՆ

Հայաստանի կացութիւնը տարբեր չէր տակաւին այն տխուր նկարագիրէն, զոր անգամ մը բացատրեցինք (§860), եւ Սելճուքեան ասպատակները անդադար կը դառնային, եւ կողոպտելով ու գերելով ետ կ'երթային: Չմնաց քաղաք, չմնաց գաւառ Հայաստանի մէջ, որ անոնց բռնութեան եւ դառնութեան զոհ չերթան: Իրենց արշաւանքը ընդարձակելով Սեբաստիոյ վրայ ալ եկան, եւ քաղաքը պաշարեին *յօր բարեկենդանի Վարդավառին*, 508 տրէ 30ին, որ է 1059 Յուլիս 4ին, եւ *աւուրս ութ* ամէն խժդժութիւն գործելէ ետքը մեկնեցաւ *անթիւ եւ անհամար գերութեամբ* (ՈՒՌ. 161): Ատոմ եւ Աբուսահլ պարտաւորուեցան Խասարտանէք բերդը ապաւինիլ, մինչեւ հրոսակը հեռանար, զի *անպարտապ էր քաղաքն Սեբաստիա* (ՈՒՌ. 160): Որչափ ալ մեր պատմագիրներուն ժամանակագրական հաշիւները խիստ ճշդութիւն մը չունենան, սակայն Խաչիկի Կոստանդնուպոլիս տարուիլը (§864) *յայսմ ժամանակիս* ըսուելէն (ՈՒՌ. 164), ի դէպ է հետեւեցնել, թէ Խաչիկ դեռ Սեբաստիա էր, այդ աղէկտուր արկածին ատենը, որով առաջին արկածին վրայ աւելցած կրկին արկածներ եղած կ'ըլլան Տուկիծի բռնութիւնները: Մեր նպատակէն դուրս է մանրամասնօրէն յառաջ բերել այդ աղէտներուն շարքը, որոնք երբեք չընդատեցան, եւ Տուկիծի կողմէն դիմադրութեան համար դրկած գունդերն ալ օգուտ մը չունեցան, եւ աւերածն ու կոտորածը միեւնոյն կերպով շարունակեց մինչեւ Տուղրիլի մահը 1064ին, որուն յաջորդեց իր եղբայրը (ՈՒՌ. 173) կամ հօրեղբօրորդին (ՎԱՐ. 101) Ալփաւլան, եւ նորոգեալ ոյժերով արշաւանքները սաստկացուց անմիջապէս: Աղուանից կամ Գուգարապ թագաւորն Կորիկէ, Անհողինի որդին, հազիւ անոր բռնութենէն ապատեցաւ, իր աղջիկը Ալփաւլանի կնութեան տալով (ՈՒՌ. 174): Կարսի թագաւոր Գագիկ Աբասեանն ալ սեւապգեաց եւ սգապգեաց ներկայանալով Ալփաւլանի դեսպանին, Տուղրիլի մահուան համար սուգի մէջ ըլլալը կեղծեց, եւ անով Ալփաւլանի համակրութիւնը գրաւելով, եւ հարիւր հազար դահեկան ծախքով Ալփաւլանի սեղան մը տալով՝ վերահաս վտանգէն ապատեցաւ (ՈՒՌ. 180): Բայց անմիջապէս բանագնաց եղաւ Տուկիծի հետ, Կարսը Յոյներուն յանձնեց, եւ փոխանակ առաւ Ծամնդաւ, Լաոիս, Ամասիա եւ Կոմանա քաղաքները՝ շրջակայ հարիւր գիւղերով (ՎԱՐ. 102), ըստ այլոց նաեւ Կեսարիա եւ Խաւարտանէք քաղաքները (ՍՄԲ. 78): Ասոնցմէ Լաոիսը, Սենեքերիմի տրուած սամաններուն մէջ ալ յիշեցինք (§824), եւ Ծամնդաւը անոր որդւոյն Դաւիթի տրուածներուն մէջ, ինչպէս նաեւ Կեսարիան եւ Խաւարտանէքը (§829): Կ'երեւի թէ ժամանակ անցնելով փոփոխութիւններ կրած էին Արծրունիներուն տրուած քաղաքները, որովհետեւ դեռ անոնց թագաւորութիւնը վերջացած չէր, երբ Գագիկ Աբասեան ալ այս կողմը անցաւ: Ըստ այսմ Գագիկ Աշոտեանն ալ համրելով, երեք Հայ իշխանութիւններ եղան Փոքր Հայոց մէջ, իրարու մօտաւոր, եթէ ոչ իրարու կից եւ սահմանակից:

868. ԽԱՉԻԿ Ի ԹԱԻԲԼՈՒՐ

Երբ այդ եղելութիւնները կը կատարուէին, Խաչիկ արդէն ապատած էր Կոստանդնուպոլսոյ բանտարգելութենէն, եւ դարձած էր հայաբնակ կողմեր, եւ հաստատուած էր ի *Տարընտայ* կամ Տարանտիա, այժմ Տարենտէ, ուր Տուկիծ *երկու վաճառ շնորհած* էր իրեն: Պատմիչը կը յաւելու թէ կայսրը տուած էր եւս Խաչիկի *զոր ի Հայս իւրեանցտեղիք էին*, (ԼԱՍ. 73), որով կրնանք իմանալ ներքին գաւառներու մէջ գտնուող կալուածները, այլ արգելեալ էր կաթողիկոսին այն կողմեր երթալ, հարկաւ միեւնոյն ապստամբութեան կասկածով, զոր Պետրոսի վրայ ալ ունեցած էին (§852),

Եւ Խաչիկի վրայ աւելի եւս կրնային կասկածիլ: Խաչիկի նոր հայրապետական աթոռանիստը կը կոչուի Թաւրուր (ՌՒՌ. 165), որ պէտք է ըլլայ Տարանտիոլ մօտ իրեն համար որոշուած երկու վանքերէն մին, որ այնուհետեւ հայրապետանոցի ձեւն է առած: Դիտելի է միայն, որ Խաչիկի բնակավայրը նշանակուած Տարանտիա, երեք Հայ իշխանութիւններէն, ոչ մէկուն յիշուած է, որովհետեւ անոնց սահմաններէն դուրս, յոյն կուսակալութեան մէջ կը մնար, *ի սահմանս Կոկիսոնի* (ՍՄԲ. 75), որով Խաչիկի խստագոյն հսկողութեան ներքեւ գրուած ըլլալը կը հետեւի: Իսկ Խաչիկի Թաւրուրի մէջ անցուցած ժամանակը որոշակի նշանակուած է *լամս երիս*, եւ այս երեքը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ անցուցած տարիներուն հետ գումարելով, *ընդ ամենայն վեց ամ կալեալ* կ'ըլլայ *լաթոռ հայրապետութեան* (ՌՒՌ. 165): Ուռհայեցիին այս հաշիւը մանրամասնեալ ըլլալուն, աւելի ճիշդ կ'երեւի քան ուրիշի մը *սակաւ ժամանակս* ըսելը (ԿԻՐ. 54), կամ միայն *ամս երկու* տալը (ՎԱՐ. 99), որ կրնայ Թաւրուր մնացած ժամանակին վրայ մեկնուիլ. կամ ուրիշի մըն ալ *ամս Է* գրելը (ՍԱՄ. 112) ուր յարմարագոյն կ'ըլլար *ամս Ե* կարդալ, թուատառերու սովորական փոխանակութեամբ: Իսկ տարիներու գումարները պէտք չէ երբեք նոյնչափ լրացեալ տարիներու վրայ հասկնալ, ինչպէս քանիցս յիշեցինք, քանի որ մեր պատմագիրներ երբեք ամիսներու եւ օրերու կոտորակներ չեն յիշեր, եւ միշտ տարիներու թիւերը կու տան մերձաւոր հաշիւներով: Խաչիկի Թաւրուրի մէջ եղած միջոցէն բնաւ գործունէութեան յիշատակներ պատմուած չեն, մէկ կողմէն կայսերական կասկածոտ ճնշում, միւս կողմէն ամենասաստիկ տեղացող արկածներ եւ տագնապներ, հարկաւ յարաբերութեանց վրայ ալ ազդեցութիւն ունեցան, որով Խարիկ վշտալից ականատես մը կ'ըլլար վերահաս թշուառութեանց, եւ ոչ թէ ազատ գործիչ մը, բաւական սեպելով ցրուեալ եւ վարատեալ, տառապեալ եւ մահացեալ հօտին հնարաւոր պաշտպանութիւններն ընել, եւ գոնէ հոգեւորական դարմանները ընձեռել:

869. ԱՆԻԻ ԱՌՈՒՄԸ

Այդ միջոցին տեղի ունեցած եղելութեանց նշանաւորագոյնն է Անի քաղաքին Ալփաւլանէ գրաւումը Յոյներու ձեռքէն, որուն մանրամասնութիւնները ընդարձակ տուած են մեր պատմագիրները, Լաստիվերտցին (ԼԱՍ. 125), Ուռհայեցիին (ՌՒՌ. 176) եւ ուրիշներ: Եղելութեան ճիշդ թուական պէտք է ընդունիլ 1065 թուականը, այսինքն Ալփաւլանի իշխանութեան բարձրանալուն յաջորդ տարին զոր վերջին պատմագիրներ ճշդած են 1064ին: Ալփաւլան իր առաջին արշաւանքը լրացնելէն ետքն է (§867) որ միւս տարին Անիի վրայ եկաւ, ինչպէս որոշակի կը գրուի (ՌՒՌ. 175), եւ Անեցին ալ 514=1065 տարին կը նշանակէ (ՍԱՄ. 112): Հետեւաբար պէտք չէ պնդել ոմանց 513=1064 թուականը յիշելուն վրայ (ԼԱՍ. 127), ուր թերեւս նորէն Գ եւ Դ թուատառերու փոխանակութիւնը պէտք է ենթադրենք: Եւ ոչ ալ պէտք է հիմնուիլ Յովհաննէս Սմբատի մահուրնէն 23 տարի ետքը (ՎԱՐ. 102), կամ Յունաց տիրապետութենէն 21 տարի ետքը (ԿԻՐ. 52) ըսուելուն վրայ, թէպէտեւ այդ թուականներն ալ շատ տարբերութիւն չունին, եւ մերձաւորաբար 1065 տարւոյն հետ կը համաձայնին: Պաշարման տեւողութիւնը եղած է 25 օր (ԿԻՐ. 52), իսկ քաղաքին գրաւման օրը, ըսուած է *ի տօնի Տիրամօրն յաւուր երկուշաբաթոջ* (ՍԱՄ. 112), որ է ըսել Վերափոխման տօնին երկրորդ օրը, 1065 Օգոստոս 15, կամ 514 արաց 16, եւ պաշարումը սկսած կ'ըլլայ Յուլիս 21ին: Անիի առումին 513 մարտի 30ին նշանակուած ըլլալը (ՉԱՄ Բ. 982) պատմագիրներուն մէջ չհանդիպեցանք, իսկ նոյն օրը 1064 Յունիս 6ին համեմատելը անհամաձայն է շարժական տոմարին, որուն համեմատ կը պատասխանէ 1064 Դեկտեմբեր 29ին: Եղելութեան պարագայից գալով աղեխարշ են պատմագիրներուն յառաջ բերած մանրամասնութիւնները, որոնք կը վկայեն, թէ *սկսան զամենայն քաղաքն առ հասարակ կոտորել անողորմաբար. եւ որպէս զքարակոյտս ի վերայ միմեանց կոյտ արարին, եւ առվայր մի ծովացաւ*

ամենայն քաղաքն արեամբ, եւ ամենայն մեծամեծ իշխանքն տանն Հայոց եւ դասք ապատացն երկայթի կապանօք կային առաջի սուլտանին, եւ կանայք գեղեցիկք եւ անարկուք ի փառաւոր տանէն վարեցան ի Պարսիկս ի գերութիւն, եւ անհամար մանկունս լուսատեսիլս եւ վայելուչս աղջկունս տարան զհետ մարցն, եւ բազում սրբասունդ քահանայք այրեցան հրով, նաեւ զոմանս մինչեւ ցգլուխ քերթեալ չարաչար խոցուածով, որ եւ տեսողացն սոսկալի էր (ՌԻՌ. 179): Վտակ մեծ, որ անցանէ առ քաղաքան ներկած էր արեամբ, եւ գալանք վայրի եւ ընտանի եղեն գերեզման դիականցն (ԼԱՍ. 128): Ալփասլան հապար այր զենու ի փոս մի, եւ լոգանայ յարիւն, զոհ մեռելոց իւրոց արարեալ (ՎԱՐ. 101): Այսչափ անգթութեանց մէջ յատկապէս կը յիշուի եւս, որ այն աւարառուներէն մէկը յատկապէս վեր բարձրանալով զժանրագին խաչն որ կայր ի գումպէթն եկեղեցւոյն ընկեց յերկիր (ՌԻՌ. 179), եւ թէ զխաչն զարծաթին զոր ընկեցին, որ էր մարդչափ մի, տարան եդին ի կոխ դրան ի դուռն մզկիթին նախջուան քաղաքին, որուն համար Ոջոհայեցին կը վկայէ, թէ կայ մինչեւ ցայսօր (ՌԻՌ. 180): Խաչ կործանողը, գմբէթին վրայէն իջած ատեն, մտեալ ի դրանն որ կայր ի գումպէթն եկեղեցւոյն, պըլօր կանթեղն ընկեց ի մէջ եկեղեցւոյն եւ մանրեաց, զոր Սմբատ Տիեզերակալն էր բերել տուեալ ի Հնդկաց ընդ բիւր մի գանձուց (ՌԻՌ. 179): Եթէ բոլոր պատմագիրներն ալ ընդօրինակենք, ըստ արժանւոյն նկարագրած չենք ըլլար Անիի կրած հարուածին մեծութիւնը: Լաստիվերտցին թշուառութիւնները նկարագրելէ ետքը, բնաւ գութ չի զգար կարծես, եւ կ'աւելցնէ թէ այս է բաժին անիրաւ քաղաքաց: Բայց իր միտքն է ոչ թէ Հայերը, այլ տիրապետող Յոյները դատապարտել, զի կը յարէ, որ շինեն զինքեանս արեամբ օտարաց եւ ի քրտանց տնանկաց փարթամանան (ԼԱՍ. 129) եւ բոլորովին խիստ կերպով կը դատէ Անին, եւ ոչ այն խղճացող ոճով՝, որով Արծնի առումն էր պատմած (ԼԱՍ. 68): Անիի այս կործանումը՝ վերջնականը չէ, եւ այս օրէն չի սկսիր Անիի աւերակ եւ անմարդաբնակ վիճակը, զի տակաւին շարունակեց իբր բնակելի քաղաք մը ըլլալ, մինչեւ իր սպառսպուռ կործանումը:

870. ԽԱՉԻԿԻ ՄԱՀԸ

Անիի կործանումէն ետքն է որ Ոջոհայեցին կը գրէ թէ սուգ ունէր ի սրտի իւրում տէր Խաչիկ, յիշեալ զաւերումն հայրապետական աթոռոյն տանն Հայոց (ՌԻՌ. 184), որով կը յայտնէ թէ այդ մեծ կսկիծն ալ զգաց Խաչիկ, երբ տակաւին վշտակիր կեանք կ'անցընէր Թաւրուրի մէջ: Բանի որ միեւնոյն 1065 տարին Խաչիկի մահուան թուական կ'ընդունինք, բնական է հետեւցնել, թէ այդ ցաւն ալ իր մասն ունեցաւ անոր մահը փութացնելու մէջ: Բոլոր պատմական պարագաները զննելով չենք կրնար Խաչիկի յառաջացեալ ծերութեան տարիք վերագրել, եւ կը կարծենք թէ շուրջ վաթսուն տարեկան եղած ատենները եկած է մահը կարճել արի եւ անընկճելի կեանք մը, որ շարունակ նեղութեանց եւ փորձութեանց շարք մը եղաւ, սկսելով այն օրէն, որ իր մօրեղբօր Կոստանդնուպոլիս տարուելուն առթիւ, կաթողիկոսական պաշտօնին ծանրութիւնը ստանձնեց, եւ որուն երբեք փառքն ու վայելքը չտեսաւ: Մահը եղած է անշուշտ Թաւրուրի մէջ, միեւնոյն 1065 տարւոյ ամառուան վերջերը, եւ գերեզմանն ալ հաւանաբար նոյն տեղ եղած պիտի ըլլալ, թէպէտ որոշակի գրուած չենա գտներ: Խաչիկի կաթողիկոսութիւնը որչափ եւ կարճատեւ եղած է եւ փայլուն գործունէութեան արդիւնքներ չէ ունեցած, բայց մեր տեսութեամբ այնպիսի պարագաներ կը պարունակէ, որ Խաչիկի անձնաւորութեան վրայ բարձր գաղափար մը կը ներշնչէ մօտէն ֆիտողին: Փայլուն երեւոյթներէ շատ աւելի բարձր են վիշտերու շարքերը, երբոր անոնց ներքեւ գտնուողը անընկճելի արիութեամբ կը դիմադրէ, իրեն յանձնուած աւանդին դէմ չի մեղանչեր, իր պաշտօնին բարձրութիւնը չի ստորնացներ: Այդ խորհրդածութիւնները աւելի կը հաստատուին երբոր կը բաղդատենք իր ընթացքը, իր մօրեղբօր Պետրոս կաթողիկոսին ընթացքին հետ, եւ կը տեսնենք Խաչիկը ամէն շահախնդրութենէ հեռու, ուղիղ դաւանութեան վրայ ամուր, իր

հայրենիքին պաշտպան, իր հօտին վրայ գուրգուրացող, կատարեալ խոստովանող մը, արդարութեան եւ հաւատքի համար չարչարանաց տոկացող, իրաւցնէ *երանելի անձն*, եւ *մեծի Հուսաւորչին մերոյ փոխանորդ* (ԼԱՍ. 73):

871. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐԳԵԼԶԸ

Կոստանդին Տուկիծ կայսր, որ իր իշխանութեան առջի օրէն *խորհեցաւ խորհուրդ չար, եւ կամեցաւ բառնալ եւ խափանել զաթոռ հայրապետութեան սրբոյն Գրիգորի ի տանէն Հայոց* (ՈՒՌ. 164), որ այս նպատակով Խաչիկը Կոստանդնուպոլիս տարաւ ու նեղեց (§864), եւ չկրցաւ նպատակին հասնիլ, բարեղէպ առիթ նկատելու Խաչիկի մահը իր դիտումը գլուխ հանելու, եւ հրաման հանեց նոր ընտրութիւնը արգիլել, ինչ որ դժուար պիտի չըլլար, քանի որ բոլոր Հայ իշխաններ Փոքր Հայոց մէջ փոխադրուած՝ իր անմիջական իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէին: Խաչիկ չմտածեց, կամ թէ պատեհ չունեցաւ, իր կենդանութեան աթոռակից կաթողիկոս մը օծել, որ նովին իսկ իր մահուընէ ետքը աթոռին յաջորդ հռչակուէր, ինչպէս ինքն էր եղած: Հետեւաբար իր մահուընէ ետքը *Հայոց հովուացն վախճանեալ, տուն Պետրոսեան ի բաց բարձեալ եղաւ*: Վերջին կաթողիկոսներ Անանիա, Խաչիկ, Պետրոս եւ երկրորդը Խաչիկ, իրարու ազգական էին, եւ ազգին մէջ կաթողիկոսական տուն մը կապմուտ էր, զոր Պետրոսեան կը կոչէ Շնորհալին, վերջին երկարակեացին անունէն առնելով: Այս տունն է որ ընդհատուեցաւ, որով *Յունացն ընդ մեզ զչարեալ, այլուր լինել թոյլ ոչ տուեալ, զի անտէրունջք ասեն եղեալ, լիցին ի կրօնս մեր դարձեալ* (ՉԱՓ. 544): Քանի որ Հայերը քաղկեդոնիկ ընելու միջոց մը պիտի ըլլար ընտրութեան խափանումը, պէտք էր օգտուիլ պարագակէն եւ գործին պաշտօնական ձեւ մը տալ, դէմդէմի գալով համերաշխ որոշումի յանգելով: Պատմութեան մէջ կը գտնենք որ Տուկիծ իրեն մօտ կը հրաւիրէ Սեբաստիոյ Ատոմ թագաւորը եւ անոր Աբուսահլ եղբայրը այս տեսակ միաբանութիւն մը կնքելու համար: Արդ քանի որ միաբանական խնդիրը եկեղեցական էր, գլխաւորապէս հայրապետին հետ պէտք էր, բանակցիլ, մինչ բնաւ հայրապետի անուն չտուիլը եւ բոլոր աշխարհական անձերու եւ թագաւորական իշխաններու հետ այդպիսի բանակցութեան ձեռնարկուիլը, ինքն ըստ ինքեան կը հաստատէ, թէ այդ միջոցին կաթողիկոս չկար, եւ նոր ընտրութեան վրայ համաձայնելու պատրուակով էր, որ Տուկիծ Կոստանդնուպոլիս կը գումարէր Փոքր Հայոց իշխանները:

872. ՆՈՐԱՆՈՐ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐ

Առաջին հրաւերը կ'ուղղուի Ատոմ Արծրունիին, որ տարիքով երիցագոյնն էր Հայ իշխաններուն մէջ, բաւական ատեն էր որ Յոյներու մէջ կ'ապրէր, եւ աւելի ընտանեցած անոնց հետ, Տուկիծ կրնար յուսալ՝ անկէ սկսելով իր նապատակը դիւրացնել: Ատոմ եւ Աբուսահլ եղբայրը Կոստանդնուպոլիս եկան իրենց հետ բերելով Յակոբ Բարափնեցի վարդապետը՝ Սանահին վանքի միաբաններէն, բայց երբոր լսեցին Տուկիծի առաջարկները, հրաժարեցան իրենք իրենցմէ գործը վճարել, պատճառելով թէ Գագիկ Աշոտեան որ Պիլու կը մնար, գլխաւոր ձայնն ունէր այդ գործին մէջ, իբրեւ թագաւոր Անուոյ, եւ իբրեւ Շահնշահ կամ գլուխ բոլոր Հայ իշխաններուն (ՈՒՌ. 192): Տուկիծ գոհ չմնաց Արծրունիներուն դրած պայմանէն, վասնզի Գագիկ ծանօթ էր իր բուն բնաւորութեամբը, եւ միանգամայն *այր հզօր էր յիմաստասիրական ջոկսն*: Բայց Ատոմ եւ Աբուսահլ պնդեցին իրենց պատասխանին վրայ եւ *գաղտ խնդիր հանին Գագկայ*, որ այս միջոցի Կալոնպաղատ կը գտնուէր (ՈՒՌ. 193): Գագիկ Աբասեանի անունը տրուած չէ այդ պատմութեան կարդին, սակայն ուրիշ կողմէ յիշուած է թէ նա *գնացեալ է առ կայսրն*, Գրիգոր Վկայասէրի ձեռնադրութենէն առաջ (ՎԱՐ. 102), որ ճիշդ այդ միջոցին կ'իյնայ: Միւս կողմէն հնար ալ չէ, որ երբ Սեբաստիոյ եւ Պիլուի Հայ իշխանները կը հաւաքուին, Ծամնադաւի Հայ իշխանը մէկ կողմ թողուած ըլլայ, որ քիչ առաջ փոխանակած էր իր Կարսի թագաւորութիւնը, եւ որուն պատշաճ էր

անձամբ ալ կայսեր ներկայանալ: Այդ վերջին առիթը յայտնապէս կը հետեւի Գագիկ իր Մարիամ թագուհւոյն հետ Կոստանդնուպոլիս եկած ըլլալու պարագայէն (ԿԱԼ. 225): Ըստ այսմ մենք վստահաբար պիտի ըսենք, թէ Տուկիծ բոլոր Հայ իշխանները իր մօտ ունեցաւ, երբոր *կամէր չար միաբանելովք իւրովք բառնալ զՀայոց հաւատոյ դաւանութիւնն, եւ խորհէր եղծանել ապականութեամբ զհաւատս սուրբ Լուսաւորչին* (ՌԻՌ. 191): Քաղկեդոնիկ դաւանութիւն ընդունելու պայմանը անշուշտ միացած էր նախապէս Խաչիկի առաջարկուած՝ հարկ վճարելու կամ Յունաց հայրապետութեան հպատակելու առաջարկին հետ (§864), եւ պէտք էր որ առաջ ասոնք գործադրուէին, որպէս զի կայսրը հաճէր նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը արտօնել: Գագիկներու գալուն սպասելով՝ Ատոմի եւ Աբուսահլի ամէն բանակցութենէ խուսափած միջոցին, Տուկիծ յաջողեցաւ իր կողմը շահիլ Քարափնեցի վարդապետը, որ թէպէտ *արար դիմադրութիւն բազում յամենայն հարցմունսն՝ ընդէմ Հռոմոց*, սակայն վերջէն վերջ *յաղագս երկուութեանն Քրիստոսի՝ ի կողմն Հռոմոց դարձաւ*, եւ այդ իմաստով *գրեաց գիր միաբանութեան Հայոց եւ Հռոմոց*, զոր Տուկիծ իբրեւ հեղինակաւոր մի փաստ, եւ իբրեւ պաշտօնական մի վաւերագիր *հրամայեաց պահել զգիրսն ի Սուրբ Սոփի* (ՌԻՌ. 194) որ է հայրապետական դիւանը:

873. ԳԱԳԻԿԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆԸ

Ասոր վրայ կը հասնի Գագիկ Աշոտեան, *իբրեւ պարծիւ թռուցեալ*, եւ Տուկիծ անոր կը ներկայացնէ Քարափնեցիին գրուածը, իբրեւ կատարեալ մի գործողութիւն, որուն Գագիկ պէտք էր համակերպեր: Գագիկ ընդհակառակ բացարձակապէս կը մերժէ վայն, եւ մինչեւ իսկ կը պատռէ վայն *առաջի թագաւորին յերկուս ծուէնս* (ՌԻՌ. 194), կը յայտարարէ թէ պարզ վարդապետի մը կարծիք նշանակութիւն չի կրնար ունենալ, թէ բոլոր Հայոց վարդապետներ հակառակ են անոր գրածին, թէ ինքն ալ հմուտ է եկեղեցական եւ դաւանական խնդիրներու, եւ կարող է Հայ եկեղեցւոյ ուղիղ դաւանութիւնը պաշտպանել: Նոյն համարձակութեամբ Քարափնեցին ալ կը յանդիմանէ իր յանդգնութեան համար (ՌԻՌ. 195): Գագիկ համար գրուած է, թէ այնչափ պօրաւոր էր եկեղեցական ուսմանց մէջ, որ *ի Սուրբ Սոփի ի յամբիոնն նստէր ընդ ամենայն վարդապետսն Հռոմոց* (ՌԻՌ. 193), այսինքն թէ հայրապետական կաճառին մէջ վիճելու կարողութիւնն ունէր: Գագիկ ոչ միայն ջատագովական ոճով *խօսեցաւ դէմ յանդիման թագաւորի Տուկծին, եւ ի մէջ ամենայն հոռտոր վարդապետացն տանն Յունաց* (ՌԻՌ. 214), այլեւ *գրեաց գիր հաւատոյ ձեռամբ իւրով*, որուն պատճէնն ալ յառաջ կը բերէ պատմագիրը (ՌԻՌ. 195-214): Գիրը ուղղուած է կայսեր հասցէին, եւ առաջ կը խօսի Երրորդութեան, արարչութեան եւ Հոգւոյն Սրբոյ վրայ, եւ մարդեղութեան վրայ խօսած ատենը կը յիշէ եւ կը հերքէ Վաղինտինոսի, Մարկիոնի, Մոնտանոսի, Մանիի, Նավատիոսի, Սաբելիոսի, Արիոսի, Վոտինոսի, Նեստորիոսի, Եւտիքէսի, Հայ Սարգիսի, Պօղոս Սամոստացիի, եւ Պետրոս Կնափեցիի վարդապետութիւնները, եւ կը յաւելու *նոյնպէս եւ զԴէոսկորոսն, եթէ խորհեցաւ ինչ այսպէս հերձուածս* (ՌԻՌ. 200), որով կը ճշդուի Հայոց դաւանութեան Կիրելի, եւ ոչ Դէոսկորոսի գրութեան վրայ հաստատուած ըլլալը: Անկէ կ'անցնի բնութեանց միաւորութեան կէտերը պարզել Նէկեասարացի ու Նիւսացի ու Նապեանկացի Գրիգորներու վկայութիւններով, մի առ մի յառաջ կը բերէ այդ միաւորութեան շուրջը յուլուած խնդիրները, եւ յստակօրէն կը բացատրէ Հայ եկեղեցւոյ տեսութիւնները, եւ կը հերքէ անուղիղ հետեւանքները: Յետոյ կը խօսի Բաղարջ հացին եւ անապակ բաժակին վրայ: Ծնունդը Յունուար 6ին տօնելու հաշիւը կը բացատրէ այն ենթադրութեամբ, թէ Չաքարիա քահանայապետ էր եւ քաւութեան տօնին առթիւ տաճարը կը գտնուէր: Գրուածը կը վերջանայ Առաջաւորաց պահքին բացատրութեամբ եւ սուրբ Սարգիսի անձին մասին ծանօթութիւններով. եւ ցրելով այդ մասին

Յոյներուն խօսած առասպել վրոյցները: Պատմագիրներուն գրածին համեմատ Կոստանդին Տուկիծ կայսր եւ Յովհաննէս Բսիփիլիոսս պատրիարք՝ որք լսեցին Գագիկի խօսածները եւ կարդացին գրածները, եւ *ամենայն իմաստասէրքն որ նստէին ի ճեմարանին, յոյժ հաճեալ հիանային ընդ կորովութիւն, բանիցն* (ՌՒՌ. 214). եւ թէ *ոչ կարացին արատ եւ կամ բիծ երկբայութեան գտանել հերձուածոյ՝ ի հաւատոյ խոստովանութեանն* Հայոց (ՌՒՌ. 215):

874. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՏՕՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հաւանական չէ որ Յոյները հաւանած ըլլան Հայոց վարդապետութեան եւ ընդունած ըլլան անոնց ուղղափառութիւնը, քանի որ յայտնի են անոնց մոլեռանդ վգացումները, բայց շատ հաւանակ է որ հարկ սեպած ըլլան լուել եւ ընտրութիւնը թոյլատրել, տեսնելով Հայոց կողմէն յայտնուած հաստատամտութիւնը, եւ խիթալով որ նոր խառնակութիւններ տեղի չտան աւելի ծանր խնդիրներու, որոնք կրնան Հայերը խրտչեցնել, եւ նորանոր տագնապներ պատճառել կայսրութեան: Ուստի Յոյներ խոհեմութիւն սեպած կ'ըլլան իրենց պահանջներուն վրայ չպնդել, եւ վիջողութեան ձեւով փակել խնդիրը, զոր Հայերը կրնային այլապէս նկատել, եւ ըսել թէ Գագիկ *հաւանեցոյց պթագաւորն եւ պպատրիարքն, եւ արարինս էր* (ՍՄԲ. 80): Բայց եթէ Գագիկ Կոստանդնուպոլիսէ դարձաւ *պայրացեալ ընդ Յունաց* (ՌՒՌ. 216), եւ եթէ *յամենայն իջեւանսն ընդ որ գայր, հրամայեաց ամենայն պորացն Հայոց խայտառակել* Յոյները, եւ եթէ *խորհեցաւ այլ ոչ մտանել բնաւ ի Կոստանդնուպոլիս* (ՌՒՌ. 217), հաւանական չ'երեւիր ըսել, թէ կատարեալ սիրով եւ խաղաղութեամբ վերջացած ըլլայ Գագիկ եւ Տուկիծի միջեւ տեղի ունեցած միջադէպը: Վարդանի պատմութեան համեմատ, Գագիկ Աբասեանն է, որ *գնացեալ առ կայսր, խնդրէ հրամանս ձեռնադրել Հայոց պատրիարք* (ՎԱՐ. 102), եւ ժամանակներուն մօտաւորութիւնը նկատի առնելով, կրնանք ըսել թէ Գագիկ Աշոտեան, հետեւելով իր բուն բնաւորութեան Կոստանդնուպոլիսէ մեկնեցաւ, Հայոց ընդդիմութեան մասին ազդեցիկ տպաւորութիւն մը թողլով, եւ ընտրութեան մասին արգելքները դեռ չփարատած, եւ թէ անկէ ետքը Գագիկ Աբասեան գործը ձեռք առաւ, հաշտաբար կերպով Տուկիծը հաւանեցուց, թէ օգտակար պիտի չըլլայ արգելքը շարունակել: Այս յաջողութեան օգնեց եւս Մարիամ թագուհի զոր Գագիկ Աբասեան կինը, քան թէ դուստրը, կը կարծենք (ԿԱԼ. 225), որ իր միջամտութիւնը գործածեց Եւդոքսիա կայսրուհւոյն մօտ, որուն սէրն ու մտերմութիւնը գրաւած էր, եւ այսպէս հնար եղաւ կաթողիկոսական աթոռին տեւական պարապութեան վտանգին առաջքն առնել: Վերջապէս Տուկիծ *արար մեծ սէր եւ ընդունելութիւն, եւ շնորհեաց բազում պարգեւս Գագկայ, ի հարկէ Աբասեանին, եւ Ատոմայ եւ Աբուսահլի եւ այլոց իշխանացն*, որոնք դարձան իրենց տեղերը նոր կաթողիկոսի ընտրութեան եւ օժման արտօնութիւնն ստացած:

875. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Գագիկ երբոր Տուկիծի առջեւ Բարափնեցիին յայտարարութիւնը կը հերքէր, յիշած էր թէ *բազումք կան յաշխարհ Հայոց կատարեալ վարդապետք որք ոչ ընդունին, եւ ոչ ոք հնապանդի գրոյս այս* (ՌՒՌ. 195): Պատմագիրը առիթ առնելով այդ խօսքէն, նոյն ժամանակին ծաղկած ուղղափառ վարդապետներու ցուցակ մը կը դնէ (ՌՒՌ. 215), զոր մենք ալ այստեղ առջեւ կը բերենք, թէպէտ շատերուն անունները ուրիշ կողմէն անձանօք են: Տիրան Կապանեցի, հաւանաբար նոյն այն Տիրան վարդապետն է, ուսկից ինչ ինչ հատակտորներ կը գտնուին գրչագիրներու մէջ (ՀԻՆ. 793): Սալյահանն կամ Լաստիվերտցին, յայտնապէս ծանօթ պատմագիր Արիստակէս վարդապետն է, Կարնոյ դաշտի Լաստիվերտ գիւղէն, որ Սալյահան ալ կոչուած է, եւ այսօր ալ Սալաձոր կը կոչուի: Ատոմ Անձաւեցին, զոր պէտք է Անձաւեցի կարգալ, եւ կը լինի նոյն

ինքն Ատոմագիրքին ծանօթ հեղինակը: Անան է եւ Գրիգոր Նարեկացի ըստածները՝ Անանիա Նարեկացի (§790) եւ Գրիգոր Նարեկացի (§813) յայտնի անձերն են: Սարգիս Սեւանեցի յիշուած է Մագիստրոսի թուղթերուն կարգին, եւ իբր մտերիմ Գագիկ Աշոտեանի (ՄԱԳ. 66), եւ հաւանաբար նոյնն է Ուռհայեցիին յիշածն ալ, բայց անհնար չէր Սարգիս Սեւանցի կաթողիկոսին վրայ ալ իմանալ: Յովսէփ Ընծայեցիին մեր տեսութեամբ Յովսէփ Հնձացիին է, անունի աղաւաղութեամբ շփոթուած: Գէորգ Ուծեցիին պէտք է նոյն համարիլ Գէորգ Ուռհայեցիին հետ, զոր նոյն ինքն Ուռհայեցիին գովութեամբ կը յիշէ (ՈՒՌ. 295): Դէոսկորոս Սանահնեցիին, Պետրոսի հակաթոռ կաթողիկոս եղողն է (§835), որ իբր ուղղափառ վարդապետ իր համբաւը պահած է: Անան է Հաղբատցիին կ'երեւի թէ Անանիա Սանահնեցիին է, որ այս միջոցիս ծաղկեցաւ, որուն վանապան գրուածներն ալ կան (ՀԻՆ. 588), եւ որ Մագիստրոսի հետ ալ կը թղթակցէր (ՄԱԳ. 116): Յակոբոս Քարահատեան կամ Քարահատայ որդին, բոլորովին անծանօթ անուն է, եւ հնար չէ Քարափնեցիին հետ նոյնացնել, քանի որ ասոր տկարանալն ալ պատմուած է (§872): Անոն վարդապետ մը բնաւ ծանօթ չէ: Տիմոթէոս վարդապետ մը կայ յիշուած, որ Արարծոց կամ Ծննդոց գիրքն է մեկնած, բայց քիչ մը աւելի ուշ է ապրած (ՀԻՆ. 793): Յովհաննէս Կոպեռնը ունեցանք պատմութեանս կարգին ալ յիշել՝ իբրեւ Պետրոսի ուղեկից (§827), եւ իբրեւ խաւարումը մեկնող (§855), եւ որուն աշխատութիւններն ալ կը յիշուին (ՀԻՆ. 570): Այդ կարգին կը յիշուին եւս Պօղոս եւ Յովսէփ եւ Յովհաննէս վարդապետներ, զորս հնար չէ ծանօթացնել ուրիշ պարագայ մը յիշուած չըլլալուն, Գէորգ Թամուցի դպրապետն ալ ուրիշ կողմէ ծանօթ չէ, իսկ Պարկճակ յայտնի ալ չէ թէ ինչ տեսակ անուն է, եւ ինչ աստիճանի անձ մը: Սակայն ամէնն ալ արդիւնաւոր անձեր ըլլալու են, եթէ *անյաղթք* կը կոչուին, իբր հաւատոյ անընկճելի փոյտեաններ, որք *կային լցեալք աստուածային շնորհօքն, որք երեւեցան յաշխարհս Հայոց յայսմ ժամանակի* (ՈՒՌ. 216):

S. ԳՐԻԳՈՐ Բ. ՎԿԱՅԱՍԷՐ

876. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐԵԼԻՆ

Թէ ինչ ձեւեր գործածուեցան նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար, յստակ եւ ստոյգ կերպով բացատրուած չենք գտներ: Մէկը կ'ըսէ թէ *աշխարհս Հայոց ժողովեալ ի մի վայր կացուցին հայրապետ* (ԿԻՐ. 54), սակայն չէ ըստած թէ ե՞րբ եւ ո՞ր գումարուեցաւ ժողով մը: Ուրիշ մըն ալ կը պատմէ թէ *որք մնացեալ էին ի թագաւորացն եւ յիշխանացն Հայոց խնդիր արարին գտանել զմի որ արժանաւոր* (ՈՒՌ. 185), եւ կը տեսնուի թէ եպիսկոպոսներէն գումարուած ընտրողական ժողով մը չէ եղածը, թէպէտեւ անոնց գլխաւորներուն հետ կանխաւ համաձայնութիւն հաստատուած կրնայ ըլլալ: Շնորհալի կը գրէ թէ *զհարս Հայոց անդ ժողովեալ, եւ միաբան ծորհրդածեալ* (ՉԱՓ. 544), ընտրութիւն եղած է, որ լոկ խորհրդակցութեան իմաստը կու տայ: Ըստ այսմ կը տեսնուի թէ Փոքր Հայոց Հայ թագաւորներու մէջ, կամ աւելի ճիշդ երկու Գագիկներու եւ երկու Արծրունիներու մէջ կատարուած մըն է եղածը, որք Խաչիկին մեռնելէն եւ Տուկիծի դրած արգելքէն ետը պարտաւորուեցան խորհրդակցիլ, թէ զով ընտրեն որ գործը աւելի դիւրին կերպով յաջողի: Այդ խորհրդակցութիւնը կրցան ընել Կոստանդնուպոլիս չգացած կամ Կոստանդնուպոլիս եղած ատեննին: Երբոր Գագիկ Աբասեան Տուկիծը համոզելու կ'աշխատէր, արդէն ընտրելին որոշուած էր, զի գրուած է թէ *խնդրէ հրամանս ձեռնադրել Հայոց պատրիարք զՎահրամ որդի Գրիգորի Մագիստրոսի* (ՎԱՐ. 102): Պետրոս եւ Խաչիկ վերջին կաթողիկոսները կասկածելի եղած էին կայսրներուն, թէ կրնան գործիք ըլլալ հայրենասէր խումբին, եւ գործի գլուխ անցնելով կրնան ապստամբեցնել Հայաստանցիները (ԼԱՍ. 72), հետեւաբար կայսրը համոզելու առաջին պայմանը՝ անոր վստահութեան արժանի անձ մը ներկայելն էր, այնպիսի մէկ մը, որուն յունասէր զգացումները երկբայութեան տեղի չթողուին, եւ որուն անցեալը երաշխաւոր ըլլար իր ապագայ

յունասէր գործունէութեան: Գործը այդ տեսակէտէն նայուած ատեն, ընտրութիւնը շատ վարանմանց տեղի չէր կրնար տալ, որովհետեւ ոչ ոք կրնար հաւասարիլ այս մասին այն վստահութեան՝ զոր կրնար ապրել Գրիգոր Մագիստրոսի երկրորդ որդին, ինքն ալ դուքս մը, եւ կայսերական ծառայութեանց մէջ փորձուած Վահրամը: Ընտրողներու թագաւորական խումբը ալ հարկաւ իր միտքին մօտ կը գտնէր, բարձրագոյն իշխանական դասակարգէ եւ Պահլաւունիներու տունէն մէկուն յանձնել հայրապետական աթոռը, քան ուրիշ վանական կամ անապատական կրօնաւորի մը, որ ոչ կրնար քաղաքական եւ փափուկ կացութիւնը կշռել, ոչ պետական կանոններու պահանջած հմտութիւնն ունենալ, եւ ոչ ալ կայսերական յարաբերութեանց մէջ պատշաճից կանոնները գործադրել: Հայոց թագաւորութեան եւ ալգային ինքնօրինութեան գաղափարն այլ եւս մեռած ու թողուած էր, եւ Բագրատունիներ ու Արծրունիներ լաւ կը զգային, թէ իրենց ունեցածն ալ իսկապէս տէրութիւն մը չէ, տեւողական գրութիւն մը չէ, եւ իրենց անձին հետ կապուած վապանցուկ կացութիւն մըն է: Իսկ Վահրամի վրայ միտքերնին հաստատելնին, ուրիշ դիւրութիւն մըն ալ ունէր, զի Վահրամ այլ եւս դուքս կուսկալ մը չէր, եւ եկեղեցականութեան մտած կրօնաւոր մըն էր:

877. ՎԱՀՐԱՄ ԿԱՄ ԳՐԻԳՈՐ

Վահրամի ծննդեան տարին որոշակի ցուցուած չէ, բայց շատ ալ երիտասարդ պէտք չէ եղած ըլլայ, թէպէտ *մանուկ մը յապգէ Պահլաւունեաց* կոչուած է այս առթիւ (ՈՒՌ. 185), բայց կ'երեւի թէ հիններու համար *մանուկ* բառը չուէր այն իմաստը՝ զոր մենք սովոր ենք տալ, ինչպէս ուրիշ առթիւ ալ գիտեցինք (§104): Վահրամ իր իմաստասէր հօրը խնամոց եւ հսկողութեան ներքեւ կատարեալ ուսում ու կրթութիւն ստացաւ, եւ կատարեալ գիտնական մը եղաւ, *այր քաջակիրթ եւ ամենայն հմտութեանց հետեւեալ, եւ բովանդակ հասեալ ի վերայ Հին եւ Նոր կտակարանացն Աստուծոյ, որ ընդ իմաստասէրսն նստէր ի յամպիոն ի մէջ Սրբոյն Սոփիի, հայրապետական ձեմարանին մէջ, եւ խօսէր ընդ վարդապետացն Հոռոմոց, եւ ի կարգի վարդապետացն էր յաղագս Հայոց:* Այսուհանդերձ ամուր էր իր եկեղեցւոյն պաշտպանութեան մէջ, *եւ զարմանալի էր յամենայն պատասխանիսն ընդդէմ Հոռոմոց* (ՈՒՌ. 220): Վահրամ գործունէութեան կեանքը միշտ հօրը մօտ անցուց, վասն զի առանձինն պաշտօն վարած լինելը յիշուած չէ. եւ երբ հայրը մեռաւ 1059ին, Վահրամ որ հօրը օգնականն էր, անոր յաջորդ նշանակուեցաւ Միջագետքի եւ Տարսնի եւ շրջակայից կուսակալութեան մէջ: Վահրամ *ըստ օրինի աշխարհիս կին արարեալ էր, բայց սրբութեամբ եւ անարատութեամբ պահեալ էր զինքն* (ՈՒՌ. 185) եւ երբեք չէր հետեւած կայսերական պաշտօնեաներու պեղծ եւ պեխղ կենցաղին: Իր ամուսնական կեանքն *անարատութեամբ* անցուցած լինելը՝ վաւկի ալ տէր եղած չըլլալուն կ'ակնարկէ, եւ Թոռնիկ Մուշեղեանին՝ Վահրամի *փեսայ* կոչուիլը (ՈՒՌ. 249), իբր Վահրամի աղջկան ամուսին հարկ չկայ իմանալ, զի ոչ անձնապէս Վահրամի, այլ Վահրամի գերդաստանին փեսայ ըլլալուն վրայ կ'իմացուի, քանի որ Թոռնիկ աւելի ճիշդ առմամբ՝ Վահրամի քեռայր կը կոչուի (ՄԱԳ. 316): Մագիստրոս իր որդւոյն ուղղած խրատներուն մէջ յանձնարարած էր, *զաւանդութիւնն մեր ոչ մոռանալ երբեք, եւ զփոյթ սիրոյն առ Բրիստոս Աստուած մեր, եւ զլոյս ճրագի նախնոյն մերոյ ոչ շիջուցանել, զ Պարթեւին ասեմ քոյոյ հաւուն* (ՄԱԳ. 236), եւ Վահրամ գրեթէ բառացի ընդունելով հօրենական յորդորը, անոր մահուընէ քիչ ետքը *հրաժարեալ ի կնոջէն իւրմէ*, եկեղեցական կեանքը ընդգրկեց *մտեալ ի կարգ կրօնաւորական ուսման եւ աստուածային շնորհացն պարապեալ* (ՈՒՌ. 185): Այդ առթիւ կ'երեւի թէ ուրիշ է իր հանգուցեալ հօր անունն ալ իր վրան առնել, եւ քահանական ձեռնադրութեան ատեն Գրիգոր անունով օծուիլ: Կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ՝ Վահրամը *անուանեցին Գրիգորիս* ըսուիլը (ԿԻՐ. 54), նոյն պարագային անունին փոխուած

ըլլալը չի հաստատեր, քանի որ առաջին եկեղեցականության յիշատակութիւնը չ'ըներ Կիրակոս, եւ միւս կողմէն կաթողիկոսութեան ատեն անուն փոխելու օրինակն ալ չունինք: Այս մասին վճռական կրնայ ընդունիլ Շնորհալիի վկայութիւնը, որ կաթողիկոսութենէ առաջ, եկեղեցականութիւն ընդունած ատեն անունին փոխուած լինելը կը հաստատէ՝ գրելով. *Իսկ յորժամ պայտսիկ լուծեալ. պառ ի ստորեւ արհամարեալ, ըստ ամենայն իր փոփոխեալ, մինչեւ անուանն փոխադրեալ, նոյն եւ Վահրամ նախասացեալ. Գրիգորիսս վերձայնեալ* (ՉԱՓ. 542): Մեղի անծանօթ է Վահրամ-Գրիգորի ո՞ր վանք քաշուած ըլլալը, սակայն հետագայ պարագաներու մէջ Սեւա Լերան կամ Ամանոսի վանքերուն տուած նախադասութիւնը, կանուխ ալ այն տեղեր եղած ըլլալուն նշանն է: Արդէն ալ Հայոց վարդապետներ իրենց թագաւորներուն պէս տեղափոխութեան ձեւը ընդգրկած էին, եւ Հայաստանի վանքերէն ելնելով կը խմբւէին Սեւա Լեռներու վրայ, ուր կանուխէն ալ Ասորի կրօնաւորներու վանքեր կային, եւ դիրքը յարմար եւ ապահով էր վանական կեանքի համար:

878. ԳՐԻԳՈՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Վահրամ-Գրիգոր *թողեալ էր գսէր աշխարհիս եւ բուռն հարեալ պաւլոսեանական կենացն* (ՌԻՌ. 189), պատիւ եւ աստիճան տեսած էր եւ յագեցած, ուստի այլեւս բնաւ յօժարութիւն չունէր եկեղեցական աստիճաններու, եւ ամէն կերպ դժուարութիւն ցուցուց իրեն եղած առաջարկին դէմ: Սակայն իր անձը էական պայման էր հայրապետական աթոռին տեւողական պարապութեան վտանգը հեռացնելու, եւ Հայ թագաւորներ այդ հիմամբ կրցած էին Տուկիծը հաճեցնել: Երկկողմանի դժուարութեանց մէջ մնացած, հարկ եղաւ Գրիգորի պիջանիլ եւ յանձն առնուլ իրեն առաջարկուած պաշտօնը: Եթէ մտաադրութիւն դարձնենք, չըսենք անհոգ, այլ այն ձեռնթափ կերպին, որով Գրիգոր կաթողիկոսութիւնը վարեց, պէտք է ընդունին, թէ նա լոկ անուանական կերպով յանձնառու եղաւ կաթողիկոս ըսուիլ, եւ կայսեր Յոյներուն իբր երաշխաւորութիւն ալ իր անունը՝ կաթողիկոսական աթոռին պահպանութեան եւ Հայ եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար, պաշտօնին հոգածութիւնը ուրիշներու թողլով, եւ պինքն միշտ ապատ ու համարձակ պահելով, որ կարենայ պարապիլ իր սիրելի գրական աշխատութեանց, եւ հոգեւորական բարեպաշտութեանց: Իր ընտրողներն ալ ըստ ամենայնի հաւանած պէտք ըլլան այդ պայմաններուն, որ իրեն իրաւունք տուին ուպածին պէս պարտիլ եւ գրութեանց վբաղիլ, կաթողիկոսական գործերը թողլով ուրիշներուն ձեռք, որոնց օժում եւ ձեռնադրութիւն ալ կու տար, հայրապետութիւնը կատարելապէս վարել կարենալու համար: Գագիկ Աբասեան եղած էր կաթողիկոս ընտրելու արտօնութիւնն ստացողը, եւ նորընտիր կաթողիկոսին գործունէութեան եւ ուղղութեան երաշխաւորը, եւ ըստ այնմ Գագիկ կեդրոնն եղող Ծամնդաւը՝ նոր կաթողիկոսին ալ աթոռանիստը եղաւ, եւ այնտեղ կատարուեցաւ Վահրամ-Գրիգորի կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնը: Այդ եղելութեան թուական ցուցուած 1065 Ապրիլը (ՉԱՄ. Բ. 989), կը հիմնուի Ալփասլանի 1062ին իշխանութեան անցնելուն վրայ (ՉԱՄ. Բ. 977), բայց քանի որ նորեր ստուգած են 1064 թւականը, հնար չէ ձեռնադրութիւնը 1066է առաջ տանիլ, եւ եթէ Ապրիլ ամիսը պահենք, թէէտեւ հին պատմագիրներու մէջ չենք կարդացած, կաթողիկոսական օժումը կրնայ դրուիլ վատկի տօնին, որ այն տարին հանդիպած է Ապրիլ 16ին: Գրիգոր-Վահրամի կանխաւ եկեղեցական կոչում ստացած լինելը, եւ քահանայական ձեռնադրութիւն ալ ունեցած լինելը յայտնի են, միայն յայտնի չէ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ալ ունեցած ըլլալը: Շատ հաւանական է որ Խաչիկ կաթողիկոս այն ալ տուած ըլլայ կրօնաւոր դուքսին, Մագիստրոսի որդւոյն, եւ իր մօրեղբօր Պետրոսի մտերիմին: Պատմութիւնն ալ բնաւ ակնարկ մը չունի թէ այդ առթիւ Գրիգորի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ալ տրուած ըլլայ, ինչ որ հարկաւ յիշուած պիտի ըլլար, իբրեւ նոր պարագայ մը:

Բայց եթե Գրիգոր-Վահրամ լոկ քահանայութենէ կաթողիկոսութեան կաշուած ալ ըլլայ, այնչափ բացառիկ են ժամանակին պարագաները եւ ընտրելոյն անձնական հանգամանքները, որ եպիսկոպոսներէ ընտրելու սովորական կանոնին աւելի հաստատութիւն կու տան, եւ երբեք հակառակ չեն ապացուցաներ:

879. ԳԷՈՐԳ ԼՈՌԵՑԻ

Գրիգոր Ծամնդաւի մէջ կաթողիկոսութիւն վարելը, *ամ մի* միայն յիշուած է (ՎԱՐ. 102), եւ այնչափն ալ պարտաւորուած էր շարունակել՝ հայրապետանոցի գործերուն նաժնական պահանջները լրացնելու եւ խնդիրներուն կարգ ու կանոն մը տալու չափ, եւ ահա իր հնօրեայ փափաքները կը վօրանան իր վրայ, եւ *անկեալ ի սիրտ նորա սէր միայնակեցութեան*, կ'ուզէ կրօնաւորական կեանքին դառնալ, *լինել առանձնական յաղօթսն Աստուծոյ*, եւ կը ցանկայ *մեծաւ փափանօք ի գլուխ լերանց բնակիլ*: Իր միտքը կը պարզէ շուրջ գտնուողերուն, որք են *թագաւորն Գագիկ Աբասեան*, եւ *իշխանք Հայոց* կամ Փոքր Հայոց փոքր արքունիքներուն աւագանին, եւ կը յայտնէ թէ *զայս ու նիմ ի միտս իմ, գնալ ի Հոռոմ եւ շրջել ընդ ամենայն ամապատն Եգիպտացոց*: Սակայն անոնք *արգելուին զնա մեծաւ իշխանութեամբ*, եւ ոչ *կամէին թողուլ զնա*, մինչ ինքն կը պնդէր, եւ կարծես թէ նախապէս հաստատուած համաձայնութեան վրայ հիմնուելով կը կրկնէր, *դիք ձեզ կաթողիկոս զոր կամիք, եւ զիս մի՛ արգելուք յարդարութեան ճանապարհէն* (ՈՒՌ. 230): Իշխաններ եւ եկեղեցականներ *յարտասուս հարեալ լային դառ նապէս, եւ աղաչէին զնա մի՛ թողուլ զնոսա որքս եւ անովիւս*, մինչ Գրիգոր իր միտքին վրայ հաստատուն, կը կրկնէր, *ուխտ է իմ եղեալ, եւ անհնար է ինձ ստել* (ԿԻՐ. 54): Գրիգոր գլխաւոր եւ մտերիմ գործակիցն էր Գէորգ Լոռեցի վարդապետը, որ ոչ միայն անոր *դպրապետն* (ՈՒՌ. 230) ու *խորհրդակիցն* (ԿԻՐ. 54), այլ եւ *վարդապետն իւր* կոչուած է (ՎԱՐ. 152), եւ կ'երեւի թէ եկեղեցականութեան մէջ անոր հրահանգիչն ալ եղած է: Գէորգ կը խորհէր առիթէն օգուտ քաղել, եւ այս կերպով ինքն կաթողիկոսութեան բարձրանալ: Ուստի Գրիգորի հետ խօսելով զայն կը քաջալերէր իր նպատակին մէջ, եւ աւելի ամրապնդելու համար, մինչեւ իսկ *երդուեալ էր ընդ նմա երթալ* (ԿԻՐ. 55), իսկ իշխաններուն խօսելով կ'ըսէր. *Ընդէ՞ր այնչափ աղաչէք զնա, որ նա ուխտեալ է երթալ, եւ եւս տեղեակ եմ խորհրդոց նորա, զի ոչ փոխի յայնմ*: Եւ իբր թէ գործը դիւրացնելու համար, զինքն կը ներկայէր իբրեւ յարմար փոխանորդ որովհետեւ արդէն իր ձեռքով կը կատարուէին հայրապետանոցի գործերը, եւ կ'ըսէր, *Ես ահաւասիկ, թող զիս ձեռնադրեսցէ փոխանորդ իւր* (ԿԻՐ. 54): Գրիգոր իշխաններուն թողած էր փոխանորդին կամ աթոռակից կաթողիկոսին ընտրութիւնը, եւ անոնք ալ հաւանելով Գէորգի փորձառու եւ վարժ լինելուն, վերջապէս կը զիջանին Գրիգորի բացակայելուն, եւ Գէորգ Լոռեցին ձեռնադրութեան կ'առաջարկեն: Գրիգոր այս առաջարկին վրայ *զարմացաւ եւ լի եղել ցասմամբ* (ԿԻՐ. 55), բայց աւելի իր ազատութիւնը հոգալով, *ի կամաց եւ յոչ կամաց ձեռնադրեսց զնա կաթողիկոս յաթոռ հայրապետութեանն Հայաստանեայց*, բայց ներսէն *ի սիրտն ռիայր*, վասնզի Գէորգ *մոռացաւ զուխտն միաբանութեան*, եւ ոտնակոխ ըրաւ իրեն տուած երդումը: Այն հին մտերմութիւնը որ կար երկուքին մէջ ի սպառ մարեցաւ, եւ *յօրէ յայնմանէ եմուտ հակառակութիւն ի մէջ երկուց հայրապետացն* (ՈՒՌ. 230): Գրիգոր բաւական սեպեց որ կը յաջողէր իր միտքին մէջ, եւ *ճանապարհորդ լինէր*, իսկ *Գէորգ նստաւ յաթոռ նորա Ծամնդաւի մէջ* (ԿԻՐ. 55):

880. ՎԿԱՅԱՍԷՐ ՈՒՂԵՒՈՐ

Գրիգոր ճանապարհորդութեան ելնելուն եւ Գէորգ Լոռեցիի աթոռակցութեան թուականը կը ըստիպուինք դնել 1067ին, հիմնուելով Վարդանի *ամի մի* միայն *կալեալ զաթոռն, թողու*՝ ըսելուն

(ՎԱՐ. 102): Ուռհայեցիին բնաւ ժամանակ չ'որոշեր, եւ 518-1069 տարին յիշելէն ետքը (ՈՒՌ. 228), յայսմ ժամանակիս ըսելը (ՈՒՌ. 297), երբեմն միեւնոյն թուականը չի ցուցներ, քի միշտ յետ եւ յառաջ կը շարէ նա պատմած եղելութիւնները: Կիրակոսի *յետ ժամանակաց* ըսելն ալ (ԿԻՐ. 54), անորոշ կը թողու ժամանակագրութիւնը, եւ աւելի ստոյգ կը մնայ Վարդանի ցուցուցած տարին: Իսկ Գրիգորի գացած տեղւոյն մասին աւելի նախնական եւ աւելի վստահելի աղբիւրն է Ուռհայեցիին, որ յայտնապէս գրած է *գնալ ի Հռոմ եւ շրջել ընդ ամենայն անապատն Եգիպտացոց* (ՈՒՌ. 229), վերջէն ալ յարելով թէ *գնաց բնակիլ ի լերինս ընդ միանձանսն Ճգնաւորացն Բրիտոսի, եւ ստացաւ վարս խստակրօն եւ ամենայնի պտաճաշակս* (ՈՒՌ. 230), որ է ուղեւորութեան երկրորդ մասին գործադրութիւնը: Իսկ առաջին մասը կը բացատրէ Վարդան, թ *անցեալ գնաց ի Կոստանդնուպոլիս ի թարգմանութիւն* (ՎԱՐ. 102): Այդ երկուքին մէջն ալ Կոստանդնուպոլիսէն անդին, դէպ Արեւմուտք գացած ըլլալուն վրայ խօսք մը չկայ, Սմբատ ուղեւորութեանց վրայ բնաւ իսկ չի խօսիր, ու Անեցիին ալ Վարդանին գրածը կը կրկնէ, թէ *Չոքաւ տէր գրիգորիս ի Կոստանդնուպոլիս վասն թարգմանութեան* (ՍԱՄ. 116): Հետեւաբար չենք գիտեր թէ ուստի Կիրակոսի պատմութեան մէջ մուծուած է Հռոմ երթալու պարագան, նախ ըսելով, թէ *եղ նա ի մտի իւրում յետ ժամանակաց երթալ ի Հռոմ քաղաք, յերկրպագութիւն նշխարաց սրբոց առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի* (ԿԻՐ. 54) եւ աւելի ետքը աւելցնելով *թէ երթեալ սուրբ հայրապետն ի Հռոմ, եւ թէ մեծապէս պատուեցին զնա ալ զն Ֆրանգաց* (ԿԻՐ. 55): Արդ ոչ միայն Կիրակոսի այդ խօսքերը պատմական եղելութեան փաստ չեն կրնար ըլլալ՝ բոլոր միւս պատմագիրներու լուրսեան հանդէպ, այլեւ Գրիգորի կաթողիկոսութեան սկիզբը, 1067ին, ոչ Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւններ կային, եւ ոչ Ֆրանկաց անունը լսուած էր Հայոց մէջ: Չամչեան, որ Հռոմի անուն տեսածին պէս առանց բնութեան ամէն բան կ'ընդունի, չկրնալով Գրիգորի Հռոմ ուղեւորիլը սոյն միջոցին յարմարցնել, տասը տարի ետքը կը յետաձգէ ու Կիրակոսէն ալ հեռանայ, առանց բացատրութիւն մը տալու (ՉԱՄ. Բ. 1000): Իսկ լուսանքի մէջ իբր աղբիւր նշանակած հեցինակներէն Շնորհալին՝ բնաւ Հռոմի յիշատակութիւն չունի, իսկ Ուռհայեցիին *Հռոմ* գրած է եւ ոչ *Հռոմ* (ՈՒՌ. 225): Եթէ Յայսմաւուրքին հին աղճատ տպագրութիւնը Հռոմի յիշատակութիւն կ'ընէ (ՅԱՅ. 675), նոր եւ ընտրելագոյն օրինակը այդ յիշատակութիւնը չունի (ՅԱՅ. Բ. 68), որով խնդիրը նորէն Կիրակոսի վրայ կ'ամփոփուի, եւ յայտնապէս Ուռհայեցիին *Հռոմ* գրածը, գրչագրի կամ ընթերցողի թիւրիմացութեամբ *Հռոմ* եղած, եւ Հռոմի կեղակարծ ուղեւորութեան պատճառ տուած ըլլալը յայտնի կ'ըլլայ: մանաւանդ որ Կիրակոսի Կոստանդնուպոլիս գացած ըլլալը չպատմելովը, Հռոմն ու Հռոմը շփոթած ըլլալը յայտնապէս կը ցուցնէ, այնպէս որ Կալանոս ալ չի համարձակիր Գրիգորը Հռոմ տանիլ, այլ անոր կողմէն Յովհաննէս քահանայ մը վրկուած ըսելով կը գոհանայ (ՎԱԼ. 228): Հետեւաբար Վկայասէրի Հռոմ գացած ըլլալը բնաւ ընդունելի չի կրնար ըլլալ, եւ երկրորդ Գրիգորի վրայ ալ կը ճշմարտուի նոյն շփոթութիւնը, որ Առաջին Գրիգորի նոյն տեսակ ուղեւորութեանը վրայ տեղի ունեցած (§75), այսինքն է, պարզ թիւրիմացութեան մը հետեւանօք՝ անհիմն եղելութիւն մը ստեղծուած է:

881. ՎԿԱՅԱՍԷՐ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

Գրիգորի ուղեւորութեանց կրկին նպատակները յիշախ էն, մէկը որուէ պաշտօնական գործերէ անվբաղ կրօնաւորական բարեպաշտութեանց նւիրուիլ, եւ միւս գրական աշխատութեամբ վբաղուիլ: Կոստանդնուպոլիս երթալը, այդ երկրորդ նպատակի համար էր: Գրիգորի գրական աշխատութիւնները *թարգմանութիւն* կոչուած են (ՎԱՐ. 102, ՍԱՄ. 116), սակայն թարգմանութիւններն ալ ամփոփ իմաստ մը ունէին, եւ իրեն գլխաւոր նպատակ դրած էր հաւաքել

Եւ հայերէնի մարտիրոսներու վկայաբանութիւնները: Վկայից մասին այդ յատուկ սէրն էր, որ բոլոր իր գրական գործունէութեան վրայ տիրեց, եւ անոր հետեւանքն եղաւ որ *Վկայասէր կոչեցաւ* (ՍՄԲ. 78), այդ անունը իր վրայ յաւերժացաւ, եւ այդ անունով ճանչցուած է մինչեւ հիմա: Մարտիրոսներու վկայաբանութիւնները բոլորովին անծանօթ չէին Հայերուն, եւ *Տօնամակ* կամ *Տօնացոյց* կոչուած հաւաքածոները կային արդէն, որ այժմ *Յայսմաւուրք* կը կոչուին: Ատոմ Անձեւացին անոնց նոր փայլ աւելցուցած էր ճոխացնելով եւ կարգադրելով, եւ իր անունն ալ տուած էր տօնամակներուն, որ *Ատոմագիրք* սկսան կոչուիլ: Սակայն անոնք համառօտ քաղուածքներ էին եւ մասամբ կասկածելի, մինչեւ Վկայասէրին փափաքն էր ընդարձակ վկայաբանութիւններ ունենալ՝ վաւերական աղբիւրներէ քաղուած եւ հարապատ ձեւի տակ կազմուած: Վկայասէրին գործէն ամբողջական հաւաքածոյ մը հասած չէ մեզի, եւ կ'երեւի թէ եղած ալ չէ, որովհետեւ նա գոհացած է ձեռքն անցած հայացնել, առանց անոնցմով ամբողջական մարմին մը կազմելու: Հետեւաբար պէտք է Յայսմաւուրքէ դուրս ճառընտիրներու մէջ ցրիւ գտնուող վկայաբանութիւններուն եւ տէրունական տօներու ճառերուն թէ ոչ բոլորը, գոնէ մեծամասնութիւնը Վկայասէրի վերագրել: Այստեղ հարկ կը սեպենք դիտել տալ, թէ այս գրուածները գլխաւորաբար յունարէնէ թարգմանուած գործեր են, եւ ինքն Վկայասէրն ալ *քաջ տեղեակ էր յունական լեզուին եւ դպրութեան*, եւ Կոստանդնուպոլսոյ կայսրն ու պատրիարքնեղան, որ *մեծաւ պատուով ընկալան զնա* (ՀԻՆ. 597), եւ անոր հետապօտութիւնները դիւրացուցին: Լատինական աղբիւրէ գործեր կամ լատին մարտիրոսներու վկայաբանութիւններ չեն տեսնուիր Վկայասէրի վերագրեալ թարգմանութեանց մէջ, եւ կալանոս ալ կ'ընդունի միայն */ Յունաց եւ յԱտորոց* թարգմանութիւններ ըրած ըլլալը (ԿԱԼ. 225): Ասով ալ կը հաստատուի Հռոմի հետ յարաբերութեան մէջ եղած չըլլալը: Վկայաբանութիւններէն զատ ինչ ինչ ճառեր եւ ուրիշ գրուածներ ալ թարգմանուած են Վկայասէրէն, եւ ասոնց մէջ կը յիշուին Ոտնլուայի կարգը, Պրըկղի գրած Ոսկեբերանի ներքողը, եւ Եփրեմի գրած Հերովդիադայ ճառը: Իսկ Ոսկեբերանի վարքը 1104ին թարգմանուած ըլլալով (ՀԻՆ. 602), կը ցուցնէ, թէ մինչեւ իր կեանքին վերջերը անխոնջ կերպով շարունակած է Վկայասէր իր սիրական թարգմանութեանց աշխատութիւնը: Կոստանդնուպոլիս եղած ատեն գոհացած է հարկաւ իր թարգմանութեանց համար նիւթեր եւ գրուածներ հաւաքել, Հայաստան դառնալէ ետքը թարգմանութեանց ձեռնարկելու համար, զի *առեալ զգրեանն* Կոստանդնուպոլիսէ կը մեկնէր (ՎԱՐ. 102):

882. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ

Կոստանդնուպոլիսէ ուղեւորեցաւ Երուսաղէմ կրկին նպատակով, թէ բարեպաշտական ուխտ մը կատարելու եւ հոգեւորական կեանքին հետեւելու, եւ թէ այնտեղէն ալ իր նպատակին համաձայն հաւաքոյթներ ընելու: Սակայն հովին բռնութիւնը եւ ծովին ալեկոծութիւնը ստիպեց նաւը իր ճամբան փոխել, եւ ձոխանակ Յոպպէի նաւահանգիստը երթալու՝ Աղեքսանդրիա ինկաւ: Վկայասէրը առիթէն օգտուեցաւ Եգիպտոս այցելել, եւ մինչեւ Թերալիդի անապատը երթալ, եւ այնտեղ գտնուած ճգնաւորներու հետ կենակցիլ, անոնց կենցաղին ընտելանալ, անոնց կարգ ու կանոնին տեղեկանալ, եւ տեղեկութիւններ ու հրահանգներ հաւաքել Հայ կրօնաւորութեան մէջ ալ մտցնելու համար: Արդէն Ծամնդաւէ չմեկնած միտք ունէր *շրջիլ ընդ ամենայն անապատն Եգիպտացւոց* (ՈՒՌ. 229), այնպէս որ ալեկոծութիւնը միայն իր ուղեգիծը կը փոխէր, նպատակը չէր այլայլէր: Ուռհայեցին Գէորգի ձեռնադրութենէն ետքը կը յիշէ, թէ Վկայասէրը *գնաց բնակել ի լերինս ընդ միանձունսն ճգնաւորացն Բրիստոսի* (ՈՒՌ. 230), եւ իրաւունք կու տայ մեզի այդ առանձնութիւնը իմանալ Եգիպտոսի ճգնաւորներուն վրայ: Վկայասէրին նաւակոծութեամբ Եգիպտոս ինկած ատեն, տեղւոյն աւազակներէն վախնալով, աղօթքով անձրեւ բերել տուած

ըլլալը, մինչ յԵգիպտոս անձրել բնաւ չէր եկել ի սկզբանց անտի, եւ այդ հրաշքով սուլթանին յարգանքին արժանացած ըլլալը, կրնանք տարածուած վրոյցի վերագրել, այլ Եգիպտոսի մէջ ընդունելութիւն եւ յարգանք գտած ըլլալը եղելութիւն մըն է: Միջոցը կը համեմատի Ապտիւլտամին-Մըսթանսըր սուլթանին, որ 1036է 1094 երկարատեւ եւ աշխարհաշէն կառավարութեամբ Եգիպտոսը բարգաւաճման գագաթնակէտը բարձրացուց, եւ լաւ ընդունելութիւն կ'ընէր Հայ գաղթականներուն, որոնք հետզհետէ կը շատնային, եւ երեսուն հազար կ'ըսուին (ՈՒՌ. 254): Վկայասէրը հոն գտնուած ատեն, *մեծարեցաւ յոյժ ի սուլտանէն, եւ շինեաց վասն Հայոց*, եւ այնչափ բազմութիւն մը անհովիւ թողուլ չուզեց, եւ *ձեռնադրեալ զեղբորորդի իւր Գրիգորիս եպիսկոպոս* (ՎԱՐ. 102), անոր յանձնեց Եգիպտոսի գաղթականութեան հոգեւոր եւ կրօնական հոգերը: Սա ինքն է Գրիգոր, Ծովքի իշխանին եւ Վկայասէրի քրոջ որդին (§867), ինչպէս որ Շնորհալին յայտնապէս ալ կը մատնանշէ *զատ ի քեռին որդի ծնեալ, զԳրիգորիս համանուանեալ* (ՉԱՓ. 548), համաձայն Ուռհայեցիի *քուրորդի* կոչելուն (ՈՒՌ. 254), որով եղբորորդի կրցած է ըսուիլ բառին ընդհանուր իմաստովը: Գրիգոր հարկաւ Վկայասէրի ուղեւորութեան ընկերակիցներէն եղած է, որ Եգիպտոսի մէջ ձեռնադրուած եւ այնտեղ մնացած է: Եգիպտոս պատրիարքական աթոռ էր, եւ Եգիպտոսի Հայոց հոգեւոր պետն ալ նոյն աստիճանի մէջ կրնար կարծուիլ. բայց պատմութեան մէջ յայտնապէս շեշտուած է, թէ ձեռնադրեալը *եղեւ յայնմ օրէ հնապանդ յաթոռն սրբոյն Գրիգորի* (ԿԻՐ. 55), այսինքն թէ Հայոց հայրապետութեան ենթարկեալ աթոռ մը եղաւ, կաթողիկոսի անուն կրելով մէկտեղ (ՈՒՌ. 254): Այդ սովորութեան շարունակութիւնը մինչեւ մեր օրը պահուած կը տեսնենք, զի այժմ ալ Եգիպտական կառավարութեան սովորութիւնն է՝ պատրիարքարան անունը տալ Հայոց առաջնորդարանին: Գրիգոր եպիսկոպոսին անունը այլեւս յիշուած չէ, այլ միայն ըսուած է, թէ *անդ կացեալ վախճանեցաւ* (ԿԻՐ. 55), որ է ըսել թէ մինչեւ իր կեանքին վերջը միեւնոյն պաշտօնի վրայ մնաց թէպէտ տեւողութիւնը ճշդել չենք կարող:

883. ԳՐԻԳՈՐ ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ

Վկայասէրին Եգիպտոսէ Երուսաղէմ անցնիլը որոշակի յիշուած չէ, եւ Երուսաղէմի մէջ ըրածներէն բնաւ յիշատակ չենք գտներ: Բայց անհնար է որ ուղղակի Երուսաղէմ երթալու համար համբայ ելլող կաթողիկոսը, եւ լոկ հողմերու բռնութեամբ Եգիպտոս իյնալէ եւ այնտեղ ընելիքը լրացնելէ ետքը, ուզած չըլլայ անկէ Երուսաղէմ անցնիլ, եւ իր մեծ ուխտը կատարել. քանի որ ինքն էր որ պնդէր. *ուխտ է իմ եղեալ, անհնար է ինձ ստել* (ԿԻՐ. 54): Հետեւաբար շատ դիւրութեամբ կրցած է Եգիպտոսէ Երուսաղէմ անցնիլ, քանի որ Երուսաղէմ ալ Եգիպտոսի սուլտաններուն ձեռքն է, եւ Ապտիւլ-Տամինի իշխանութեան ներքեւ խաղաղութիւն կը տիրէր: Իսկ Երուսաղէմէ Ծամնդաւ իր աթոռը դառնալը աւելի հաւանական է որ ցամաքի ճանապարհով կատարած ըլլայ, այցելուով Ասորիքի եւ Կոմագիինէի կողմերը գաղթող եւ ցրուող Հայերուն՝ որոնք առաւելապէս Ամանոսի եւ Տաւրոսի լեռներուն վրայ ապահով դիրքեր կը փնտռէին, եւ յարմարագոյն տեղեր բերդեր եւ քաղաքներ կը գրաւէին կամ կը կազմէին եւ մանր իշխանութիւններ կը հաստատէին: Վկայասէրին Ծամնդաւ դառնալը, եղելութեանց ժամանակագրական կապակցութիւնը յարգելով յարմարագոյն է դնել Հայոց 521 թուին, որուն ամանորը կ'իյնար 1072 Մարտ 3ին, որով շուրջ 5 տարի տեւած կ'ըլլայ անոր բացակայութիւնը, համեմատաբար բաշխելով այդ տեւողութիւնը Կոստանդնուպոլսոյ, Եգիպտոսի, Երուսաղէմի եւ Կոմագիինէի վարչ:

884. ԳԷՈՐԳԻ ԳՐՈՒԱԾԸ

Գրիգորի բացակայութեան Գէորգ Լոռեցին էր, որ հայրապետական պաշտօնը ապատարար կը վարէր, բայց իր ըրածին վրայ յիշատակներ կը պակսին: Յիշեցինք իր տեղը (§674), թէ *Տեառն*

Գէորգայ Հայոց վերադիտողի եւ հոգեշնորհ փիլիսոփայի հաւատոյ գիրը, ուղղուած Յովհաննէսի Ասորւոց պատրիարքի, եւ որ ցարդ Գէորգ Գառնեցիի կը վերագրուէր, նորագոյն հետազոտութեանց համեմատ Լոռեցիին պէտք է վերագրուի, այն մեծ պատճառով, որ Յովհաննէս Ասորւոց պատրիարքը ուրիշ մը չի կրնար ըլլալ, բայց եթէ Բարշուշանը, որուն Հայոց ուղղուած գիրը երեւան եկած է, եւ կատարելապէս կը համապատասխանէ Գէորգի բացատրած կէտերուն (ՅԱՐ. 241): Գէորգի նամակը ամբողջապէս կը գտնուի Գիրք Թղթոցի մէջ (ԹՂԹ. 335-357), եւ բացատրուած կէտերն են, խորհուրդի հացին խմորումը եւ համեմումը, խաչերուն օծումը, պանգերուն օրհնութիւնը, օրերուն սկսուածը, եւ ծնունդին տօնը: Ասորի պատրիարքը Հայոց սովորութիւնները *աւելի եւ եկեղեցու կանոններին հակառակ* կը գտնէ (ՅԱՐ. 241), իսկ Հայոց վերադիտող ընդարձակօրէն կը պաշտպանէ անոնք՝ բաւական ընդարձակ հմտութեամբ: Այդ գրուածին մէջ Գէորգին *կաթողիկոս* բառը իրեն համար չգործածելը, կրնայ պարզ աթոռակից ըլլալուն պարագայով մեկնուիլ, իսկ պարունակութիւնը՝ անոր ուսումնական կարողութիւնը հաւաստելէն վատ, նպաստաւոր փաստ ալ է անոր եկեղեցական նախանձայնութեան, որ սակայն բաւական չէ անոր վարչական գործունէութիւն ու բարոյական վգացումներն ալ արդարացնել:

885. ԳԷՈՐԳ ՊԱՇՏՈՆԱԶՈՒՐԿ

Վկայասէրի Ծամնդաւ դառնալուն թուականը, 1072ին դնելնուս հիմ կ'առնենք նոյն տարին Գէորգ Լոռեցիին աթոռակից կաթողիկոսութենէ մերժուիլը (ՈՒՌ. 247): Զի հնար չէր որ Վկայասէր յանձն առնուր այլ եւս անոր հետ գործակցիլ, քանի որ անգամ մը գայթակղած էր անոր ստոր դարձուածով եւ երդմնապանցութեամբ կաթողիկոսութեան հասնելուն վրայ (§879): Երբ իր ուղեւորութեանց դէմ արգելք չհանելու համար կամայ ակամայ ձեռնադրութիւնը տւած էր, այլ եւս պատճառ չկար պաշտօնին վրայ պահել, երբոր իր մտադրութիւնը լրացուցած եւ աթոռ դարձած էր: Կ'երեւի թէ Գէորգ նոր խրոխտանք ալ աւելցուցած էր իշխանութիւնը ձեռք անցընելէ ետքը, եւ Գրիգորի հանդէպ ալ յախուռն ձեւեր գործածելու յանդգնած էր: Նոյնիսկ անամբարտաւան եւ նեղահոգի, եւ պաշտօնէ ու պատիւէ խուսափող Վկայասէրը վայրացաւ եւ *եղել հակառակութիւն ի մէջ տէր Գրիգորիսի եւ տէր Գէորգայ*: Հայ իշխաններն ալ գոհ մնացած պիտի չըլլան Լոռեցիին ընթացքէն, որ կրեն հովանաւոր եւ պաշտպան մը չգաւ, եւ Վկայասէր համարձակ եւ ապատ կերպով *ընկէց զտէր Գէորգ յաթոռոյ հայրապետութեան, եւ առեալ զքօղն ի գլխոյ նորա* իր մօտէն հեռացուց: Այդ առթիւ յատուկ ժողով գումարուելուն (ՉԱՄ. Բ. 995) յիշատակը հիները չունին, եւ պէտք ալ չկար, քանի որ Գէորգ փոխանորդ մըն էր, եւ ոչ աթոռին տէրը: Գէորգ ստիպուեցաւ խոնարհիլ եւ *գնաց զիրաւորեալ*, եւ առանձնացաւ ի Տարսոն քաղաք (ՈՒՌ. 247), եւ ապաւինեցաւ նոյն տեղի Հայ իշխանին հիւրասիրութեան, որ Ապլղարիպ, Վասպուրականի դուքս, բնիկ Անեցի Խաչիկին թոռը եւ Հասնի որդին (ՈՒՌ. 263), որ Կիլիկիոյ կողմերը կը կառավարէր, եւ իրեն իշխանութեան ներքեւ էին նաեւ Մոխս, Ատանա, Պապեոռն եւ Լամբրոն (ՎԱՐ. 106): Որչափ եւ աստիճանէն եւ քօղէն զրկուած, Գէորգ օգտուելով իշխանութեանց տարբերութենէն եւ ազգային անիշխանութենէն, Տարսոնի մէջ կաթողիկոսական ճոխութիւն եւ շրջակայից վրայ իրաւասութիւն գործածել շարունակած է, որով հետեւ յաջորդ տարիներու մէջ տակաւին իբր կաթողիկոս կը յիշուի *տէր վարդապետն* (ՍԱմ. 117) *ի կողմանս արեւմտից* (ԿԻՐ. 57): Գէորգ սկիզբէն իբրեւ օգնական աթոռակից պաշտօնի վրայ գտնուած, եւ վերջէն պարզապէս իբրեւ հակաթոռ գործերու հետեւած ըլլալով, կաթողիկոսներու ուղիղ չարքին մէջ տեղի չէր կրնար ունենալ, եւ այս պատճառով յարմար ալ չէր իր անունը թուահամարի կարգը անցընել, եւ Գէորգ Երրորդ անունով յիշել զինքն Բիւրականցիէն (§628) եւ Գառնեցիէն ետքը (§674): Սակայն մենք ալ պարտաւորեալ կը պահենք

այդ թուական կոչումը, որ գործածական հաստատութիւն ունեցաւ վերջին Գէորգ կաթողիկոսին՝ Գէորգ Չորրորդ անունով պաշտօնապէս հռչակելուն վրայ:

886. ՎԿԱՅԱՍԷՐ ԱԹՈՌԻՒՆ ՎՐԱՅ

Վկայասէր Գէորգը հեռացնելէն ետքը պարտաւորուեցաւ ինքն ստանձնել հայրապետանոցի գործերը եւ տիրապէս վարել կաթողիկոսական պաշտօնը, զոր քանի տարիներէ ի վեր միայն անուանապէս կը պահէր, զանազան կողմեր թափառական պտտելով, որչափ ալ հոգեւորապէս եւ գրականապէս մեղադրելի չէր իր նպատակը: Պատմիչը կ'ըսէ թէ *եկեալ բնակեցաւ ի Մուտառասուն առ Գագիկ որդի Գուրգէնեայ* (ՈՒՌ. 247), բայց դժբախտաբար ոչ ցուցուած տեղը ծանօթ է, եւ ոչ Գագիկ Գուրգէնեան մը կը ճանչցուի, կաթողիկոսին հովանաւոր ըլլալու կարող: Երկուք միայն են ժամանակին յայտնի Գագիկներ, Աշոտեանը ի Պիլու եւ Աբասեանը ի Ծամնդաւ, եւ այս վերջինս էր Վկայասէրին պաշտպանը, եւ յարմարագոյն է նորէն վայն յիշատակած ըսել, հայրանունը շփոթուած ընթադրելով, քանի որ Գուրգէնեան Գագիկի մը գոյութիւնն իսկ յայտնի չէ, իսկ Մուտառասունն ալ նոյնպէս Աբասեանին սահմաններուն մէջ վանք մը կամ կաթողիկոսի բնակավայր մը պէտք է ըլլայ ամբոխալից կեդրոններէ հեռու, ինչ որ Վկայասէրին սովորութիւնն էր: Իրաւ Գագիկ Աբասեանին մահը Անեցիէն 1069ին նշանակուած է (ՍԱՄ. 113), սակայն ուրիշ աղբիւրէ անոր թագաւորութեան 52 տարի տեւողութիւն դրուած է (ՉԱՄ. յաւ. 77), որով մինչեւ 1081 կ'երկարի անոր կեանքը, թող որ Անեցին Շահանշահ կը կոչէ Վնանադի կամ Կարսի թագաւորը, մինչ այդպիսի տիտղոս չունեցաւ Կարսի թագաւորները: Հետեւապէս պատմութեան հակառակ ենթադրութիւն ըրած չենք ըլլար, Գագիկ Աբասեանը 1072ին դեռ կենդանի եւ Վկայասէրի պաշտպան ճանչնալով: Շատ բան չենա գիտեր Վկայասէրին այդ միջոցին ունեցած գործունէութեան վրայ, եւ կ'ենթադրենք թէ այդ ժամանակէն սկսաւ հաւաքած վկայաբանութիւններն ու ճառերը թարգմանել, հայրապետական գործերն ալ հոգալով որչափ որ անհրաժեշտաբար պարտաւոր էր ընել: Հարկաւ իրեն մօտ կարող գործակից կամ գործակիցներ ունեցած է, բայց յիշուած չեն: Պատմութիւնը Կիրակոս եւ Մատթէոս վարդապետներու անունը կու տայ իբրեւ Վկայասէրի թարգմանութեանց աշխատակիցներ (ՀԻՆ. 602), գուցէ նոյները հայրապետանոցի գործերուն համար ալ աջակիցներ էին, վերին հսկողութիւնը Վկայասէրին անձին վրայ մնալով:

887. ՎԿԱՅԱՍԷՐ ԵՒ ԱՆԻ

Այդ միջոցին պէտք է դնենք նաեւ Վկայասէրին Հայաստանի ներսերը ըրած մի պտոյտ, աւելի ընտանեկան պատճառէ եւ գորովէ շարժուած, ըստ որում *եկեալ գայր յաշխարհն Հայոց, վասնզի դեռեւս կենդանի կայր մայրն նորա* (ՈՒՌ. 254): Մագիստրոս Յոյներուն յանձնած էր իրենց ժառանգական Բջնին իր յարակիցներով, եւ ինքն փոխարէն տեղեր առած էր Տարոնի մէջ (§845), ուստի չենք կրնար ճշդել թէ ուր կը մնար Մագիստրոսի այրին, որ կրնար Տարոն ալ թողած ըլլալ իր որդւոյն կրօնաւորելէն ետքը, եւ իր նախնի երկիրները դարձած: Ամէն առթի մէջ փափկանկատ իղձ մըն էր՝ կաթողիկոսին իր ծերունի մօրը տեսութեան երթալը, որ անկէ ետքը շատ ապրած պիտի չըլլայ: Վկայասէր այդ առթիւ եկաւ *ի մայրաքաղաքն Հայոց որ կոչի Անի*, նոյն կողմերու հոգեւորական կացութիւնը կարգադրելու համար: Իր քեռորդին՝ Վասակ Ապիրատեանի որդին Բարսեղը (§867), *ձեռնադրեաց եպիսկոպոս Անույ* (ՈՒՌ. 253), ընդարձակ իշխանութեամբ հսկողութեան Հայաստանի գաւառներու վրայ, իբր կաթողիկոսական փոխաներդ, բայց ոչ դեռ իբրեւ կաթողիկոս կամ աթոռակից. զի անագան բարձրացաւ Բարսեղ այդ աստիճանին: Անույ եպիսկոպոսութենէն առնուելով Անեցի կոչուած է այս Բարսեղ, թէպէտ բնիկ Պահլաւունի էր, հօրենական կողմէ ալ Հասանի թոռն ըլլալով, եւ աւելի իրաւունք ունենալով այդ անունը

գործածել, քանի Ծովքի իշխանին սերունքը, որուն սեփականուած է պատմութեան մէջ Պահլաւունեաց ազգատոհմին անունը: Անի Սելճուքներու իշխանութեան անցած ըլլալով, այլեւ չէր պօրեր Հայոց կաթողիկոսներուն վրայ Յոյն կայսրներէն դրուած արգելքը՝ Անի չերթալու համար, որով Պետրոս եւ Խաչիկ չէին կրցած հին աթոռանիստը այցելել, եւ Վկայասէրն ալ անկէ դուրս էր օծուած:

888. ԱՆԻ ԵՄՈՒՅԻՆ ԿԻՆՈՒՄԻՆ

Այդ միջոցին Անիի իշխանն էր Ֆալըլ կամ Ֆատըլ, որ է Փատլուն, Շէտատ ամիրային եւ Մամ տիկնոջ երեք պաւակներուն կրտսէրը: Ասոնք կանուխէն Փառսիոսի իշխան Գրիգորին գալով, *տան պատանդ զմայրն* եւ կ'առնեն Շօթս ու Շամիրամ բերդերը, եւ Գանձակի ամիրայ Խլապիզը սպաննելով անոր երկիրը կը գրաւեն: Այդ միջոցին կը մեռնի Պարզուան, երեքներուն երէցը եւ բուն իշխանը, եւ իրեն կը յաջորդէ Լէշքարի՝ միջին եղբայրը, որ Շամքորն ու Պարտաւը կ'աւելցնէ իր իշխանութեան, բայց Փատլուն իր եղբայրը կը սպաննէ եւ ինքն կը մնայ ամիրայ եւ տէր բոլոր ընտանեկան իշխանութեան, զոր հետզհետէ աւելի եւս կ'ընդարձակէ: Փառսիոսի իշխան Գրիգորի որդին Փիլիպէն նենգութեամբ ձերբակալելով, Շուշուազ բերդը իբր փրկանք կ'առնէ, Գագիկ Համամեանը սպաննելով Տանձիքը կը սեփականէ (ՎԱՐ. 100), եւ Դուինն ալ զօրութեամբ կը գրաւէ (ՎԱՐ. 101): Այս տիրապետութեանց կարգին հարկ կը սեպենք յիշել նաեւ Սիւնեաց Սենեքերիմին սպանութիւնն ու անոր երկրին գրաւումը, օգնականութեամբ Գրիգորի՝ որդւոյ Վասակայ Պահլաւունոյ, վասն զի պատմիչին յիշած 543 թուականը, 521 եւ 525 թուականներուն մէջտեղ պէտք է դնել եւ սխալը Ի եւ Խ թւատառերու շփոթութեան վերագրել: Նոյնպէս *Վասակ Պահլաւ որդի Գրիգորոյ* անուններն ալ (ՎԱՐ. 103) տեղափոխութեամբ պէտք է կարդալ, քանի որ Մագիստրոսի Վասակ որդին Յոյներու ծառայութեան մէջ էր, եւ ոչ այլապահներու: Փատլուն Ալիփաւանի ալ նուէրներ տալով *առնու զԱնի, աւեր* քաղաքը, եւ հոն իշխան կը հաստատէ իր Մանուչէ թոռը, տակաւին *յոյժ տղայ*: Փատլուն ուկեց Անին նորէն ծաղկեցնել, ուստի պարիսպները եւ ամրութիւնները նորոգեց, եւ *ած քաղաքն զամենայն մնացեալ իշխանսն*, որոնցմէ առաջնակարգ դիրք եւ առանձին պատիւ ընծայեց վերոյիշեալ Գրիգոր Պահլաւունիի, Վասակի որդւոյն եւ Վկայասէրի բեռորդւոյն (ՎԱՐ. 103), որուն ուսմունքն ու գիտութիւնը եւս գովուած է իբր *անպարտելի եւ զարմանալի* (ՌԻՌ. 220): Այս կերպով, *շինեցաւ քաղաքն Անի ոչինչ պակաս քան զառաջինն* (ՎԱՐ. 104), եւ այդ միջոցին էր որ Վկայասէրն Անի կը հանդիպէր, եւ նոյնիսկ Գրիգոր Պահլաւունիի եղբայր Բարսեղը՝ Անիի եպիսկոպոս կը ձեռնադրէր: Վկայասէր Հայաստանի մէջ իր որդիական եւ հովուական պարտաւորութիւնները կատարելով, չուկեց հին աթոռանիստին մէջ մնալ, եւ հայրապետական բեռը լիովին ստանձնել, այլ գոհացաւ Հայաստանի հոգածութիւնը կարող ձեռքի մը յանձնած ըլլալով, եւ ետ դարձաւ իրեն առջի տեղը, իր կրօնաւորական կեանքին օրրանը Սեաւ Լեռներուն մէջ, եւ ձեռնարկեց բարեկարգել այնտեղի վանքերուն ներքին կարգադրութիւնները, համաձայն այն կանոններուն զորս տեսած էր Կոստանդնուպոլսոյ եւ Եգիպտոսի եւ Երուսաղէմի վանքերու մէջ, եւ խնամով ուսումնասիրած եւ գիրի առած էր, ուխտագնաց ուղեւորութեան միջոցին: Այդ գործողութիւններով կ'անցնի Վկայասէրի կեանքէն գրեթէ չորս տարուան միջոց մը, 1072էն մինչեւ Հոնիի մէջ Սարգիսի կաթողիկոսանալը, շուրջ 1076-ին:

889. ՍԵԼՃՈՒՔՆԵՐ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐ

Ժամանակին քաղաքական կացութիւնը ցուցնելու համար, հարկ կը սեպենք յիշել, թէ Կոստանդին ԺԱ. Տուկիծ, կը մեռնէր 1067 անչափահաս պաւակ մը թողլով, որ է Միքայէլ Է. Պարապինաս, որուն անունով տարիի մը չափ իշխանութիւնը վարեց Եւդոքսիա թագուհին, բայց

Ռոմանոս Դիոգինէս կամ Տիոժէն պօրավարին սիրահարուելով անոր հետ ամուսնացաւ միւս տարին, եւ պայն կայսր հռչակել տուաւ 1068ին Ռոմանոս Դ. անունով: Երբ մայրաքաղաքը պալատական գործերով պառակտուեալ էր, Ալփասլան մաս մը անձամբ եւ մաս մը իր պօրավարներով կայսրութեան գաւառները աւերեց: Դիոգէն գործի գլուխ անցնելուն՝ արշաւանք մը պատրաստեց 1069ին, եւ յաջողութիւն ունեցաւ, բայց չկրցաւ վերջացնել, որովհետեւ Եւդոքսիա պայն իր մօտը կ'ուզէր: Երկու տարի ետքը նորէն արշաւանք մը կազմակերպեց Դիոգէն, բայց իր կենցաղն ու ընթացքը պինքն պզուցելի ըրած էին իրեններուն, որոնք թշնամիին ալ ձեռք կու տային: Ալթասլան հաշտութիւն առաջարկեց, Դիոգէն մերժեց, բայց իրեններէն լքուելով գերի ինկաւ, սակայն Ալփասլան խաղաղութեան խոստումով եւ տուգանքով պինքն արձակեց: Այս անգամ Յոյներ Միքայէլ Պարապինոսը կայսր հռչակեցին, Դիոգէն կեանքը ապատելու համար կամովին կրօնաւորեցաւ, բայց Միքայէլ հրամայեց աչքերը փորել, եւ այնպէս մեռաւ 1071ին: Ալփասլան յաղթական եւ Ապպասեան ամիրապետին անունով իշխող, Սելճուքեան իշխանութիւնը պօրացնելով, Ապպասեանց ազդեցութիւնը հետզհետէ բարձրացուց, ոչ միայն Միջագետք, Հայաստան եւ Ասորիք, այլեւ Արաբիա անոր ներքեւ նուաճեցան: Դիոգէնի վրայ տարած յաղթութեան յաջորդ տարին, Ալփասլան արեւելեան ներքին գաւառները արշաւեց եւ նուաճեց, բայց Ալամուտ (ՎԱՐ. 104) կամ Համոյ (ՈՒՌ. 245) բերդին հրամանատարը՝ անձնատուր լինելու պատրուակով ներկայացած ատեն, կօշիկին մէջ պահած դաշոյններով պայն չարաչար վիրաւորեց, այնպէս որ հինգ օրէն մեռաւ 1072ին, իրեն յաջորդ նշանակելով որդին Մելիքշահ, որ բարութեան եւ ուղղութեան համբաւ ստացաւ, հակառակ իր հօրը թողած բռնութեան եւ պօրութեան համբաւին: Քահրմ-Պիամրալլահ ամիրապետն ալ (§823) մեռաւ 1075ին, եւ իրեն յաջորդեց Մըքթատի-Պիամրալլահ իր թոռը (ՎԵՐ. 464), սակայն ամիրայապետներուն դիրքը միեւնոյն կերպով անուանական մնաց, թէպէտեւ Մըքթատի անունը իբրեւ խալիֆա հռչակուեցաւ Մէքքէի մէջ, Մելիքշահի իմաստուն իշխանութեան շնորհիւ: Կայսրութեան մէջ ալ Պարապինաս առաքինութեան եւ սրբութեան ճամբով կը կառավարէր, սակայն անոր դէմ ալ ապստամբեցաւ Պողոսնիատ պօրավար թագուհոյն գրգռութեամբ, եւ Պարապինաս կամովին հրաժարեցաւ, եւ վանք քաշուեցաւ 1078ին, եւ վերջէն եպիսկոպոս ալ ձեռնադրուեցաւ: Իսկ Պողոսնիատ Պարապինասի թագուհոյն հետ ամուսնանալով կայսր հռչակուեցաւ Նիկեփորոս Գ. անունով, մինչեւ ուրիշ Նիկեփորոս Գ. Բրիէնոս մըն ալ կայսր հռչակուեցաւ Լիւրիկէի մէջ: Ալեքս Կոմնենոս, որ Պողոսնիատի կողմէն Բրիէնոսը նուաճեց եւ կուրացուց, ետքէն ալ անոր դէմ դարձաւ, պայն վանք մը փակեց, եւ ինքն կայսր հռչակուեցաւ Ալեքս Ա. Կոմնենոս անունով 1081ին, եւ իրմով սկսաւ Կոմնենենեանց գերդաստանին կայսերական յաջորդութիւնը:

890. ՓՈՔՐ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

Փոքր Հայոց մէջ հաստատուած փոքրիկ Հայ իշխանութիւններուն վրայ խօսելով, նախ եւ առաջ պէտք է յիշել, Ծամնդաւի իշխան Գագիկ Աբասեանը, որուն 1009ին մեռած ըլլալը (ՍԱՄ. 113) իբր ստոյգ չի կրնար ընդունիլ (§886), քանի որ 1079-ին տակաւին կենդանի կը յիշուի (ՈՒՌ. 264) բայց անկէ ետքը կեանքը երկարելու յայտնի փաստ մը չունինք, եւ անժառանգ մեռնելովը ինքնին ջնջուած կ'ըլլայ Ծամնդաւի իշխանութիւնը: Սեբաստիոյ թագաւոր Ատոմի գալով երբ Դիոգէն իր երկրորդ արշաւանքին առթիւ՝ 1071ին Սեբաստիա հասաւ, *այգն Հոռոմոց չարախօսեցին պամենայն այգն Հայոց*, իբր թէ Թուրքերուն արշաւանքին օգնած ըլլան: Կայսրը հաւատաց, եւ *հրամայեաց ալափ տալ պՍեբաստիա*, եւ *ընկեց յերեսաց պԱտոմ եւ պԱբուսահլ, սպառնացեալ սաստիկ երդմամբ, եթէ ի դառնալ ի պատերապմէն Պարսից, բառնամ պհաւատն Հայոց* (ՈՒՌ. 238): Պատերապմին վախճանը ձախող եղաւ, եւ Հայոց դէմ սպառնալիքը հետեւանք

չունեցաւ, եւ Սեբաստիոյ թագաւորութիւնն ալ բոլորովին չվերջացաւ այդ ատեն, վասնպի 1079ին Ատոմ եւ Աբուսահլ տակաւին գործի վրայ կը տեսնուին (ՌՌՌ. 264): Պիպուի իշխանութիւնը կը մնար միշտ Գագիկ Աշոտեանի ձեռք, որուն վերջին անգամ յիշեցինք պայրացմամբ Կոստանդնուպոլիսէ դառնալը, ընտրողական եւ կրօնական խնդիրներու մասին բուռն պայքար մղելէն ետքը (§874): Գագիկ իր ցասումը կը յայտնէր աջ ու ձախ Յոյները նախատելով եւ անոնց կիները խոշտանգելով, բայց գլխաւորապէս վայրացած էր Կեսարիոյ Մարկոս մետրապոլիտին դէմ, որ *հայհոյիչ էր յոյժ ազգիս Հայոց, եւ ամենայն շան Արմէն կոչէր*, եւ իր շունին ալ անունը Արմէն դրած էր (ՌՌՌ. 217): Գագիկ Մարկոսի մօտ իջեւանելու կ'երթայ, եւ երբ որ հասած էին *ուրախանալ ընդ գինեաւն*, եւ Մարկոս ալ *յաղթահարեալ էր ի գինւոյն*, Գագիկ կը ստիպէ մետրապոլիտը որ շունը անունովը կանչէ, որպէսպի եղելութիւնը ստուգուի, եւ ասոր վրայ շունն ալ մետրապոլիտն ալ մեծ քուրձի մը մէջ փակելով՝ շունը շարունակ ծեծել կու տայ, մինչեւ որ կատաղութենէն մետրապոլիտը կը բզբտէ, եւ *այսպէս չարեաւ սատկեցաւ չար եւ պիղծ հայհոյիչն, եւ եղել կերակուր շանց* (ՌՌՌ. 219): Գագիկ մետրոպոլիտին տունն ալ կողոպտեց, որ ունէր *անհամար գանձ ոսկւոյ եւ արծաթոյ. հօտք ոչխարաց հապար, լուծք գոմշի քառասուն, լուծք եկանց, քսան*, եւ ամէնն ալ միասին տարաւ *բազմութեամբ ձիոց եւ ջորուոց* (ՌՌՌ. 220): Ալ տնկէ ետքը սաստկացաւ Յոյներուն թշնամութիւնը Գագիկ դէմ, եւ Գագիկի ատելութիւնը Յոյներու դէմ եւ փոխադարձ վստահութիւնը վերցաւ: Գագիկ *ոչ եւս մտաւ ի Կոստանդնուպոլիս, եւ ոչ գնաց ի կոչն Հռոմոց* (ՌՌՌ. 220), մինչեւ իսկ *խորհեցաւ գնալ առ Ալփասլան սուլտանն Պարսից, եւ տիրանալ աթոռոյ թագաւորութեան տանն Հայոց*, բայց այդ միտքը չգործադրեց, թէպէտ *բազում անգամ կոչէր զԳագիկ՝ սուլտանն*: Այդ վարանումին իսկական պատճառը բացատրուած չենք գտներ, եւ *յաղագս Զրիստոսական հաւատոյ* արգելուած ըսուելէն կ'ենթադրենք, թէ տրուելիք իշխանութեան հետ իսլամութեան ընդունելութիւնն ալ առաջարկուած ըլլայ (ՌՌՌ. 217): Որչափ ատեն որ ապրեցաւ Գագիկ, ահ ու սարսափ դարձաւ իր շրջականներուն, եւ միայն իր բուռն պօրութեան եւ կատաղի քաջութեան շնորհիւ կրցաւ անկախ ապրիլ յունական սահմաններուն մէջ, մինչեւ որ Յոյներու վրէժխնդիր թշնամութեամբ սպաննուեցաւ: Այս է Փոքր Հայք փոխադրուած իշխանութիւններուն վիճակը Վկայասէրի ուխտագնացութեանց եւ շրջագայութեանց միջոցին, եւ այս պատճառով նորա անունը խառնուած չէ վերոյիշեալ եղելութեանց մէջ:

891. ՓԻԼՐՏՈՍ ԵՒ ԹՈՌՆԻԿ

Անիիշխանութիւնը որ կը տիրէր Արեւելքի մէջ, երկու մեծ պետութեանց՝ Սելճուքեան սուլտանութեան եւ Յունական կայսրութեան անկարգ կացութեան երեսէն, առիթ տուած էր Հայ իշխաններուն պատահական եւ անկայուն իշխանութիւններ ըստեղծել պարագայից բերմամբ, անկախ դիրք մը ապահովելով մինչեւ ուր եւ մինչեւ երբ դիմադրութիւն չէին գտներ, եւ ընկճուելով կամ հպատակելով երբոր բուռն պօրութեան մը դիմաց գտնուէին: Այդ գործը նուազ կը յաջողէր բուն Հայաստանի կեդրոնին մէլ, ուր հաստատուած էր այլապահներու իշխանութիւնը Անիի գրաւումէն եւ յունական ազդեցութեան իսպառ հեռացուելէն ետքը: Յարմարագոյն էին Ամանոսի եւ Տաւրոսի լեռնաշղթաները, ըստ ինքեան ամուր, եւ երկու մեծ պետութեանց միջեւ իբրեւ ամբարտակ կանգնած: Ժամանակին աւելի նշանաւոր իշխաններէն մէկն էր Թոռնիկ Մուշեղեան՝ Մամիկոնեան ցեղէն, Սասունի տէրը, եւ Վկայասէր քեռայրը (§877), որ բաւական ընդարձակութիւն եւ պօրութիւն աւելցուցած էր իր իշխանութեան դէպ Արեւմուտք, ազդեցիկ դարձած էր նոյն իսկ շրջակայ այլապահ իշխաններուն վրայ: Ուրիշ նշանաւոր իշխան մըն ալ էր Փիլարտոս, բնիկ Հայապահ Վարաժնունեաց տոհմէն, որով Պահլաւունեաց հետ թէ ոչ ազգակից, գոնէ դրացի եղած կ'ըլլայ: Իր տղայութեան Զօրվրի-Կոպեռն վանքի մէջ կրթուած էր, իր հօրեղբօր մօտ, բայց շուտով

սկզբնական կետերը ընդգրկեց, եւ ձեռներէց ու յանդուգն անձ մը եղաւ, յունական ծառայութեան մտաւ, եւ Կոմագինէի կողմերը կը գտնուէր իբրեւ զօրավար, երբ Ռոմանոս Դիոգէն գերի ինկաւ եւ գահաւորկ եղաւ 1071ին: Փիլարտոս առիթէ օգտուեցաւ ինքնիշխան ըլլալու, հետզհետէ սահմանները ընդարձակեց, եւ Գերմանիկա կամ Մարաշ քաղաքը իրեն կեդրոն որոշեց: Զուրկ կրօնական ու բարոյական ուղիղ սկզբունքներէ, ոչ միջոց կը խտրէր եւ ոչ ալ օրէնք կը ճանչնար, իր փառասէր ձգտումները իրագործելու համար: Պատմութիւնը պինքն ամենէն սեւ գոյներով կը ներկայէ, վկայելով թէ *էր անհաւատ քրիստոնեայ, ոչ Հայ գիտելով զնա եւ ոչ Հռոմ*, եւ ամենէն ծանր կոչումներով որակելով պայն, իբր *անօրէն եւ ամենաչար իշխան անդրանիկ որդի սասանայի, կարապետ պղծոյն, եւ նեոն դիւաբնակ* (ՌՌՌ. 248)՝ բայց կարծես թէ գործը կը յաջողէր անօրէնին, այնպէս որ Թոռնիկ Մամիկոնեանի ալ պատգամ կը դրկէր իրեն հնազանդիլ: Թոռնիկ կ'անարգէր յայտարարելով, թէ իր զօրքերը *հանապազ հաղորդին ի մարմնոյ եւ յարենէ Աստուծոյ*, մինչ Փիլարտոսի զօրքերը *թափուր եւ ունայն են ի հաւատոցն*, որով ինքն վստահ էր աստուածային զօրութեամբ յաղթական ըլլալ: Փիլարտոս Վկայասէրը ստիպեց, որ երթայ Թոռնիկը հպատակութեան համույէ, սակայն Թոռնիկ չպիջեցան, եւ Վկայասէր *այլ ոչ տեսաւ զերեսն Փիլարտոսին* (ՌՌՌ. 249): Ասոր վրայ Փիլարտոս *զօրաժողով արարեալ Թոռնիկի վրայ քալեց*, բայց Ալէլուալի ճակատամարտին մէջ յաղթուեցաւ եւ փախստական Խարբերդ ապաւինեցաւ (ՌՌՌ. 950): Թոռնիկ Աշմուշատ բերդին մէջ կը գտնուէր, Արածանիի վրայ, երբ Փիլարտոսի զօրավարներէն Ամր-Քափր նենգութեամբ իրեն մօտ եկաւ, եւ օր մը երբ բերդէն դուրս, *կային ի գինարբուսն, Քափր* վրան յարձակեցաւ, բայց այս անգամ ալ Թոռնիկ *փոքրիկ դանակով* մը թշնամին սպաննեց եւ ինքն ապատարբար բերդ կը դառնար: Այդ միջոցին *մի ոմն յայլապգեաց*, որ *ի թաքստին կայր, ոմբովն* պարկաւ *ի սիրտն գաղտաբար*, եւ այսպէս մեռաւ Թոռնիկ, որուն գլուխը Փիլարտոսին տարին, որ *հանեալ զսկաւտակ գլխոյն՝ արար գաւաթ եւ նովաւ ըմպէր գինի*: Թոռնիկէն երկու պաւակ մնացին, Չորտուանէլ եւ Վասակ Մամիկոնեաններ, *տակաւին ի տղայական հասակի* (ՌՌՌ. 252): Փիլարտոսին ծառայութեան այլապի զօրավարներ գտնուիլը, եւ Թոռնիկի գլուխը Մուֆարդինի ամիրային վրկելը կը ցուցնէ, թէ Փիլարտոս այլապիներու օգնութեամբ Յոյներուն դէմ կը պատերապմէր, եւ իբրեւ անոնց կողմնակից, քրիստոնեայ իշխանութիւնները ջնջելով Սելճուքեանց ազդեցութիւնը կ'ընդարձակէր, եւ այդ ուղղութիւնն էր՝ որ պինքն ատելի ըրած էր Հայերուն աչքին, եւ Փիլարտոս իբրեւ բռնակալ ամիրայ կը նկատուէր: Թոռնիկի արկածը մերձաւոր հաշուով յարմար է դնել 1075 թուականին:

892. ՍԱՐԳԻՍ ՀՈՆԵՑԻ

Փիլարտոս որչափ ալ այլապիներու հովանաւորութեամբ զօրացած, չէր դադարէր պինքն իբրեւ Հայ իշխանապետ նկատել, մինչեւ իսկ իրեն նախաթոռ առաջնութեան իրաւունքը սեփականել, քանի որ շատ ինկած ու տկարացած կացութիւն ունէին Սեբաստիոյ, Ծամնդաւի եւ Պիլուի թագաւորութիւնները: Փիլարտոս իբրեւ իր առաւելութեան իրաւունք եւ իբրեւ Հայութեան գլխաւոր իշխան, փափաքեցաւ իրեն մօտ եւ իրեն տրամադրութեան ներքեւ ունենալ Հայոց հայրապետութիւնը, ուստի Վկայասէրէն պահանջեց, որ թողու Մուտառասունի բնակութիւնը (§886), Ծամնդաւի թագաւորին սահմաններուն մէջ, եւ գայ իր մօտ բնակիլ, հետեւելով ապգին հնաւանդ սովորութեան, որով հայրապետական աթոռը միշտ քաղաքական կեդրոնին կամ Հայութեան գլխաւոր իշխանութեան մօտ կը մնար: Վկայասէր յանձն չառաւ *զարհուրեալ ի չարաշու նչ գապանէն* (ՌՌՌ. 252), վասնպի գիտակ էր *չար բարուցն Փիլարտոսին* (ՌՌՌ. 249), եւ կը յիշէր թէ Փիլարտոսի չէր գործակցած Թոռնիկը հպատակեցնելու խնդրոյն մէջ (§891), եւ կրնար կասկածիլ թէ գաւաթ մըն ալ իր սկաւառակէն ուզէ կապմել, ինչպէս ըրած էր իր քեռայրին գլուխէն:

Արդէն ալ Վկայասէրը յոչ կամաց կաթողիկոս մըն էր, բնաւ ընդդիմութիւն չունէր որ կաթողիկոսութիւնը ուրիշ մը անցնէր, մանաւանդ որ Փիլարտոս Սելճուքեանց հովանաւորութեան ներքեւ տարբեր շրջանակ մը կը կազմէր: Այս տեսութեամբ Փիլարտոսի կը պատասխէնր, թէ ինքն չի կրնար գալ, բայց իրեն մօտ կաթողիկոս մը ունենալուն ալ ընդդիմութիւն չունէր. ուստի կը գրէր. *Դիր իմ հրամանաւն յաթոռ հայրապետութեանդ գտէր Սարգիսս զքուրորդին տէր Պետրոսի (ՌԻՌ. 252): Փիլարտոս երբոր համոզուեցաւ թէ Վկայասէր իրեն մօտ գալիք չունի, հրամայեաց ժողով լինել եպիսկոպոսաց եւ հարանց վանականաց եւ կրօնաւորաց, Ջահան գաւառի Հոնի քաղաքը, Գերմանիկիոյ մօտ, որոնք Վկայասէրի ցուցած Սարգիսը ձեռնադրեցին յաթոռ կաթողիկոսութեանն Հայոց, եւ Վկայասէր իբր նշան իր հաւանութեան յուղարկեաց զքօղն եւ զգաւապանն եւ զտուրք նշանն տէր Պետրոսի առ տէր Սարգիս (ՌԻՌ. 253), որոնք իրեն տրամադրութեան ներքեւ գտնուած պիտի ըլլայ, զի չենք կարծեր որ իրեն յատուկ գործածածները դրկած, եւ զինքն այդ նուիրական նշաններէ վրկել ուղած ըլլայ:*

893. ՀՈՆԻԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Այսպէս նոր հայրապետանոց մը հաստատուեցաւ Հոնիի մէջ, 1076ին, մինչ կենադնի էր Վկայասէր եւ կաթողիկոս կը մնար ընդհանուր Հայութեան վրայ, իսկ Սարգիս միայն Փիլարտոսի սահմաններուն կ'իշխէր: Այդ տեսակէտէն Սարգիս իբր հակաթոռ մը պիտի նկատուէր, եւ այնպէս ալ ցուցուած է պատմագիրներու շատերէն: Սակայն արժան է դիտել, որ Վկայասէրը կամայ կամ ակամայ, բայց վերջապէս պաշտօնական կերպով անոր ձեռնադրութիւնը հաստատեց կաթողիկոսական նշաններ վրկելով, մինչեւ իսկ առաջուրնէ ընտրութիւնը թելադրելով: Միւս կողմէն Սարգիս ինքնընծայ հետամուտ չէր եղած, վասնի ամենայն հաւանականութեամբ Փիլարտոսի մօտ ալ չէր, այլ Պետրոսի մահուրնէ ետք Սեբաստիոկ մէջ կ'ապրէր: Ինքն ալ վկայուած է իբրեւ *այր տուրք եւ պարկեշտ (ՎԱՐ. 104), եւ հռչակաւոր առաքինի, եւ յամենայն կողմանց զարդարեալ ամենայն աստուածպաշտութեամբ եւ ճշմարիտ խոստովանութեամբ որ ի Զրիստոս Յիսուս, եւ կատարեալ օգնական հօտին Զրիստոսի (ՌԻՌ. 253), որով կը հեռացուի նենգաւոր հետամտութեան կասկածը: Միւս կողմէն հետամտութեան կասկածը: Միւս կողմէն տարիքով ալ ծերացած եւ ընթացքը կատարած մէկ մը պէտք էր ըլլար, Գետադարձին քեռորդին էր, թէպէտեւ տակաւին հրաշափառ տեսեամբ փառաւոր անձ մը (ՌԻՌ. 253): Հետեւաբար մենք աւելի հակամէտ ենք օրինաւոր աթոռակից մը ճանչնալ Սարգիսը, թէպէտ պէտք չենք տեսներ թուահամարի մէջ առնելով՝ Սարգիս Երկրորդ կոչել զայն, վասնզի մեր տեսութեամբ եւ ընդհանուր կանոնով յարմար չէ աթոռակիցներն ալ թուահամարին անցընել, եւ միայն բացառիկ պարագաներու ներքեւ կ'ընդունինք, ինչպէս Գէորգ Լոռեցիին համար ըսինք (§885): Սարգիսը իբր քեռորդի Պետրոսի, Անանիայի եւ Խաչիկի եղբայր եղած իդէպ էր ըսել, բայց կանխաւ իր անունը տրուած չըլլալուն, եւ այդ առթին մէջ ալ վերջին կաթողիկոս Խաչիկի եղբայրը չըսուելէն, հաւանականագոյն կը կարծենք ըսել, թէ Պետրոսի ուրիշ մի քրոջ որդին, եւ Խաչիկի մօրաքեռորդին եղած պիտի ըլլայ: Վերջապէս պէտք չէ նկատողութենէ վրիպեցնել, որ Վկայասէր՝ Պետրոսի քեռորդին առջեւ քաշելով, եւ Հոնիի ժողովն ալ զայն ձեռնադրելով, յարգած կ'ըլլան ժառանգական յաջորդութեան սովորութիւնը, որ Անանիա Մոկացիէն սկսելով տիրել սկսած էր՝ Մոկացեանց գերդաստանին մէջ, ինչպէս ասկէ ետքն ալ պիտի տեսնենք Պահլաւունեաց ճիւղին վրայ: Սարգիսի ծերութեան տարիքի մէջ կաթողիկոսացած ըլլալը յայտնի կ'ըլլայ նաեւ յաջորդ 1077 տարին վախճանելէն, որուն անմիջապէս յաջորդ ընտրուեցաւ Փիլարտոսի հրամանով Թէոդորոս, դրան եպիսկոպոս Սարգիսի, եւ մեծ երաժիշտ ձայնաւորաց, որ այդ յաջողակութենէն ստացած էր Ալախօսիկ մականունը (ՌԻՌ. 259), իբր Ալէլուք երգող: Թէոդորոս սիւնն տուրք*

եկեղեցւոյ կոչմամբ ալ գովուած է (ՈՒՌ. 305), թերեւս վերջէն իր պաշտօնը Փիլարտոսի գործիք չընելուն համար: Թէոդորոսի չորս աւետարաններու մեկնութիւն մըն ալ գրած ըլլալը կը յիշուի (ՀԻՆ. 604), որ իրեն ուսումնական կարողութեան ալ փաստ պէտք է նկատուի: Զանի որ Թէոդորոս, առանց Վկայասէրի ընդդիմութեան Սարգիսին կապմած գիրքին օրինաւոր յաջորդը նկատուեցաւ, պէտք է վայն ալ իբր պարզ աթոռակից ընդունիլ առանց իր անունը թուահամարի անցընելու:

894. ԳԱԳԻԿԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Այդ եղելութիւններէն քիչ ետքը տեղի ունեցաւ Գագիկ Աշոտեանի սպանութիւնը, զոր Ուռհայեցիին կը դնէ 528-1079 թուականին ներքեւ *յայսմ թուականութեան սպանաւ* ըսելով (ՈՒՌ. 263): Գագիկ կատարի ատելութիւնը Յոյներուն դէմ եւ նոյնիսկ բուռն եւ կամահաճ գործերը կատարելը կրնային նախատեսել տալ վատ վրէժխնդրութեան զոհ երթալը: Գագիկ Պիպուէ Տարսոն գացած էր իր խնամիին տեսութեան, որովհետեւ Գագիկի Դաւիթ որդին ամուսնացած էր Ապլղարիպի աղջկան հետ, եւ անոր մօտ կը մնար: Խնամիներուն մէջ տեղի ունեցած գժտութեան մը հետեւանօք, Ապլղարիպ ռիացած էր փեսային հետ եւ վայն բանտարկած: Գագիկ Տարսոն գնաց, գործը կարգադրել եւ *հանել զնա* բանտէն (ՎԱՐ. 106): Ուռհայեցիին ըսելը, թէ *վասն խնամութեան կոչեալ էր զ Գագիկ Ապլղարիպոյ*, եւ թէ ոչ *եղեւ գործ խնամութեան* (ՈՒՌ. 263), նոր կատարուելիք ամուսնութեան վրայ կրնար իմացուիլ, եթէ Վարդան յստակօրէն պարպած չըլլար պատճառը, բայց այդ խօսքէն կրնանք ալ հետեւեցնել թէ յաջող չվերջացաւ Գագիկ ուղեւորութեան նպատակը, որով Գագիկ ետ կը դառնար *մոնչելով իբրեւ զատիւծ, եւ կալեալ զամենայն իշխանս գաւառին, վարէր զնոսա երկաթի կապանօք առաջի իւր*, որոնք պէտք է ըլլան՝ Տարսոնի իշխանին տոհմաններուն մէջ եղող Հայ կամ Յոյն մեծամեծները: Մարկոս մետրապոլիտին սպանութիւնն ալ (§890) մոռացուած չէր, հետեւաբար եւսքանպես կը վայրանար Յոյներուն մէջ վրէժխնդիր ատելութիւնը: Երբ որ Գագիկ իր գունդով, *հազար արամբ*, Արժիասայ դաշտը, այսինքն Արգէսու լեռներուն ստորոտը գտնուող Կիպիստոա բերդին կը մօտենայ, երեք Յոյն բերդապահ եղբայրներ, որդիք Մանտալէի, ամենայն խոնարհութեամբ եւ քաղցրութեամբ պինքը հանգստանալու հրաւիրեցին, եւ իր գունդէն բաժնելով երեք հետեւորդներով բերդը առաջնորդեցին, ուր յանկարծ յիսուն դարանակալներ վրայ յարձակեցան, ձիէն վար առին, եւ բերդին մէջ փակեցին (ՈՒՌ. 264): Կիրակոսի գրելովը, Գագիկ որսի ելած եւ *արբեալ, ի տօթ ժամու* ձիէն իջած առանձինն ծառի մը հովանւոյն ներքեւ թմբած ատեն, բռնուած եւ բերդ տարուած կ'ըսուի, եւ միայն այնտեղ *իբրեւ սթափեցաւ ի գինւոյ*, ձերբակալուած ըլլալը իմացած ըլլայ (ԿԻՐ. 58): Սմբատ ալ Ուռհայեցիին կը ձայնակցի (ՍՄԲ. 86), սակայն Վարդան բնաւ այսպիսի պարագայ մը չի պատմեր (ՎԱՐ. 106), որով Կիրակոսի պատմութիւնը, պարզ վրոյցի արձագանգ կ'երեւի: Հապիւ թէ Գագիկի բռնուելուն լուրը տարածուեցաւ, Սեբաստիայէ Ատոմ եւ Աբուսահլ, եւ Ծամնդաւէ Գագիկ Աբասեան, *յաւուրն ութերորդի* գունդերով Կիպիստոա հասան, եւ *զաւուրս ինչ պատերապմեալ, ոչինչ կարացին առնել*: Անդիէն Փիլարտոս ալ սպառնալից պատգամներ հասցուց, որուն վրայ Մանտալեան եղբայրներ, Գագիկը խեղդեցին, եւ օր մը ամբողջ դիակը պարիսպէն կախեցին, եւ միւս օր վերցուցին թաղեցին պարիսպէն դուրս (ՈՒՌ. 265): Ասոր վրայ պաշարողները յոյսերնին կտրեցին, եւ վրէժխնդրութիւնն ալ դժուար տեսնելով տեղերնին դարձան: Գագիկի ոսկորները վեց ամիս ետքը փոխադրուեցան Պիպուի վանքը, Բանիկ անուն մէկու մը ձեռքով, որ գիշերով գաղտաբար յաջողած է ոսկորները վերցնել (ՈՒՌ. 265): Այդ եղելութեանց մէջ Վկայասէրին ոչ գորշունէութիւնը կը յիշուի եւ ոչ անունը, նա արտաքին յարաբերութիւններէ քաշուած, իր վկայաբանութիւններով եւ թարգմանութիւններով պբաղած էր անշուշտ:

895. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՎԵՐՋԸ

Գագիկ Աշոտեանի մահը, իդէպ էր նշանակել 1079 տարւոյ ամառուան միջոցին, ինչպէս Յայամաւուրն ալ կը դնէ Մայիս շարժական տոմարով կ'իյնար Նոյեմբեր 24-5ին (ՅԱՍ. Ա. 202), թէպէտ ահեկանի 28ը ին, վասնզի *ի տօթ ժամու* բացատրութիւնը վոր Կիրակոս կը գործածէ (ԿԻՐ. 28), տաք ամիսներու յարմար կու գայ: Այլ մենք Կիրակոսի պատմութիւնը հաւանօրէն չնկատեցինք, եւ Մանտալեան եղբարց հրաւէրը յարմարագոյն կը գտնենք աշնան վերջերուն: Այդ խորհրդածութիւններով աւելի կը միտինք 1079 Նոյեմբեր 24ը իբրեւ Հայաստանի իշխանութեան վերջը նկատել, ինչպէս որ պատմիչն ալ կը գրէ, թէ *աստանօր դադարեալ եղել թագաւորութիւնն ի տանէն Հայոց* (ՈՒՌ. 265): Սեբաստիոյ Արծրունիներուն եւ Ծամնդաւի Բագրատունիներուն անունն ալ, այլեւս բնաւ չի յիշուիր Կիլիստոյի դէմ ըրած փորձերէն ետքը (§893), որով անոնց ալ բնական կամ բռնական մահուամբ միեւնոյն միջոցին մեռած լինելը կը յայտնուի, եւ Փոքր Հայոց իշխանութիւնները, արդէն Յոյներէն հալածուած, կ'ունենան այն վախճանը, որ սկիզբէն կը նախատեսուէր, երբոր Վանն ու Անին ու Կարսը, Սեբաստիայի ու Պիլուի ու Ծամնդաւի հետ կը փոխանակուէին: Գագիկ Աշոտեանի երկու որդիներն միայն կը յիշուին պատմութեան մէջ, կրտսերն Դաւիթ, Ապլղարիպի փեսան, նոյնիսկ իր աներէն թունաւորուելով սպաննուեցաւ Գագիկին դիմումէն ետքը: Իսկ երէց որդին Յովհաննէս, փեսայացած կ'ըսուի Անիի յոյն դուքսին, անկէ Կոստանդնուպոլիս եկած Աշոտ որդւոյն հետ, որ վերջէն նորէն Անի կը դառնայ, եւ Մանուչէի ներքինիներէն մին վայն կը թուանորէ, Անիի վրայ իրաւունք ունեցողի մը կեանքը վերցուած ըլլալու համար: Յովհաննէս ալ մեռաւ Աշոտ որդիէն քիչ ետքը, եւ *բարձան թագակալ քն Անուոյ այսու օրինակաւ* (ՎԱՐ. 106):

896. ԲԱՐՍԵՂ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Հայութեան արեւմտեան երկիրներու մէջ բոլորովին ազգային կացութիւնը կորսուած ու ազդեցութենէ վրկուած վիճակի մը ինկած էր, երբոր արեւելեան բնագաւառներու մէջ քիչ բարելաւելու երես կը բռնէր, եւ Հայութեան կեդրոնը այն կողմը կը դառնար: Մելիքշահ սուլէն, որ Մըքթաւի-Պիամրալլահ ամիրապտեին անունով տիրապէս ինքնիշխան կը թագաւորէր, ամէն պատմագիրներէ գովութեամբ կը յիշուի, իբր *խաղաղասէր եւ քրիստոնեայսէն բարուք* մէկ մը (ՎԱՐ. 106), իբր *այր բարի եւ ողորմած եւ յոյժ քաղցր ի վերայ հաւատացելոցն Զրիստոսի* (ՈՒՌ. 247), եւ իբր *ապատաբարոյ եւ մեծախորհուրդ, խոհեմ եւ արի քան զյոյովս ի թագաւորաց, որ տանէր հոգ արդարութեամբ առ ամենեսին վարիլ, զի մի ոք լիցի տրտում ի վրկելոց եւ հպարտ ի գոռուպաց* (ՍԱմ. 115): Նորա հովանաւորութեան ներքեւ Մանուչէ ալ, Փատլունի թոռը, որ Անիի կառավարիչն էր (§887), միեւնոյն կերպով աշխարհաշէն ընթացք ունէր, եւ Անին շէնցնելու կ'աշխատէր, ուր Պահլաւունի եղբայրներ, Գրիգոր իբր իշխանապետ եւ Բարսեղ իբր եպիսկոպոսապետ, գործերու գլուխ կը գտնուէին: Այդ վիճակին մէջ Անեցիք ուվեցին իրենց նախկին դիրքը վերանորոգել, եւ տեսնելով Վկայասէրի ձեռնթափ լքումը, եւ Փիլարտոսի բռնութեամբ՝ Հոնիի մէջ նոր կաթողիկոսարան հաստատուիլը, մտածեցին Անիի կաթողիկոսարանը վերահաստատել, որ գրեթէ իրականացած էր Բարսեղի վարած գերագոյն եւ ընդարձակ իշխանութեամբ, առանց անունն ունենալու: Կիւրիկէ՝ Անհողիւնի որդին, Ափիսպաց եւ Աղուանից թագաւորը, կ'ըյիշէր թէ Հայ Բագրատունի սերունդ է, եւ Հայութեան շահերը իրեն սեփական կ'ըմբռնէր, ուստի պէտք եղած քաջալերութիւնը կու տար Անեցիներուն: Մանուչէ ալ ուրախութեամբ կը տեսնէր իր իշխանութեան բարձրացումը: Ահա այն նպաստաւոր պարագաները, որոնք յորդորեցին Բարսեղի կաթողիկոս հռչակուիլը... Կիրակոս պարագայ մըն ալ կը յաւելու, այսինքն թէ *եթող տէր Գրիգորիս զայթոռ իւր եւ գնաց ի Հռոմ* (ԿԻՐ. 56), ուր դարձեալ Կիրակոսի անգամ մը ինկած թիւրիմացութեան կրկնումը կը տեսնենք (§880), մանաւանդ որ ժամանակագրական տեսութեամբ Վկայասէր այդ

միջոցին արդէն դարձած էր իր առաջին ուղեւորութենէն, իսկ երկրորդին ալ չէր ձեռնարկած: Շնորհալին ալ կը վկայէ, թէ Վկայասէրը կը մնար *ի Սեաւ մըրթին Լեառն անուանեալ, զքանի սիրողսըն հաւաքեալ, եւ առ ինքեան բնակեցուցեալ, զգիրս հոգւոյ միշտ ընթերցեալ, եւ ընդ նոսին յար խօսացեալ* (ՉԱՓ. 548): Գրիգորի գործէ ձեռնթափ առանձնութեան մէջ պրիւն էր Անեցիներուն նկատի առած մեծ պարագան, չկրնալով ալ տանիլ Հոնիի մէջ կաթողիկոսական աթոռի մը հաստատուիլը: Գործը կատարուեցաւ Հաղբատի վանքին մէջ, Անեցիներու ընդհանուր համահաճութեամբ, եւ Գրիգոր իշխանապետին նախաձեռնութեամբ, նոյնինքն Բարսեղի կամակցութեամբ, որ *խնդրէր առնուլ ձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան* (ՌԻՌ. 266), եւ յաջողեցաւ գործակցութեամբ Կորիկէի, որ *ժողովեաց զեպիսկոպոսունս* (ՌԻՌ. 266), *հրաման եւ կամօք Մանուչէի* (ՎԱՐ. 104), եւ ձեռնադրութեամբ Ստեփանոսի Աղուանից կաթողիկոսին: Բարսեղ կաթողիկոսական հանդիսաւորութեամբ Հաղբատէ եկաւ *ի թագաւորաբնակ քաղաքն Անի*, ուր *ամենայն տունն Շիրակայ* խնդութեամբ զինքն դիմաւորեց, *հանդերձ եպիսկոպոսիւք*: Ընդ առաջ եկողներուն գլուխը կը գտնուէին, նոյնինքն Բարսեղի հայրը Վասակ իշխան Պահլաւունի, եւ եղբայրները Գրիգոր եւ Հասան եւ Ապլջահապ, եւ *եղեւ օրն այն մեծ եւ ուրախութիւն ամենայն տանն Հայոց* (ՌԻՌ. 266): Օրը ճշդուած չէ, իսկ թուական ցուցուած է 530 (ՌԻՌ. 265, ՍՄԲ. 87), որուն ամանորը կ'իյնայ 1081 Մարտ 1ին, եւ վատիկը Ապրիլ 4ին, եւ յարմարագոյն կ'երեւի այդ միջոցին դնել Բարսեղի ձեռնադրութիւնը:

897. ԲԱՐՍԵՂ ԱԹՈՌԱԿԻՑ

Այդ եղելութիւնը տարբեր տեսակէտներէ գնահատուած կը գտնենք:: Ուռհայեցի յայտնապէս կը գրէ թէ *նորոգեալ եղեւ աթոռ սրբոյն Գրիգորի ի քաղաքն Անի, որ ի վաղուց հետէ ժամանակաց իստիանեալ էր մտիանիսք եւ նենգութեամբ չար եւ դառնացեալ ազգին Հոռոմոց* (ՌԻՌ. 266), եւ թէ *տեսին նորոգեալ զաթոռ հայրապետութեանն ի քաղաքն Անի* (ՌԻՌ. 267): Անեցին ալ ոչ միայն կը գրէ թէ *նստաւ տէր Բարսեղ յաթոռ հայրապետութեան* (ՍԱՄ. 117), այլեւ Վկայասէրի 17 (ՍԱՄ. 112), եւ Բարսեղի 31 տարի (ՍԱՄ. 267), պաշտօնավարութեան նշանակելով, Վկայասէրը իբրեւ պաշտօնապէս հրաժարած եւ կաթողիկոսութենէ դադարած, եւ Բարսեղը իբր տիրապէս կաթողիկոսացած կ'ուպէ ցուցնել: Սակայն Վկայասէրի պաշտօնապէս կաթողիկոսութենէ դադարած ըլլալը պատմութիւնով չի հաստատուիր, քանի որ դեռ շատ առիթներու մէջ պիտի տեսնենք անոր իշխանութեան գլուխ գտնուիլը, եւ իբր կաթողիկոս յիշուիլն ու գործելը: Բարսեղի ձեռնադրութեան միջոցին, իրաւ չեն յիշուիր Վկայասէրին հաւանութեան յայտարարութիւնները, որոնք տեսնուեցան Սարգիս Հոնեցիին ձեռնադրութեան առթիւ (§892), սակայն նկատելով այն անձուկ կապը եւ համամիտ ընթացքը, որ կը տիրէր Գրիգորի եւ Բարսեղի, մօրեղբօր եւ քոորդւոյն մէջտեղ, անհնար է որ նախընթաց հաւանութիւնը ստացուած չըլլայ, եւ նոյնիսկ Գրիգոր, որ առաջ Գէորգը եւ յետոյ Սարգիսն ու Թէոդորոսը կաթողիկոսացնելու հաւանած էր, հաճած, մանաւանդ թէ քաջալերած ալ չըլլայ Բարսեղի կաթողիկոսանալը, որ իրեն սիրելի եւ արժանաւոր անձ մըն էր, միանգամայն հեռու Յունաց ազդեցութենէն, որոնց մասին օրէ օր կ'աճէր Վկայասէրի հակակրօնութիւնը: Այդ հաւանութեան վկայութիւնը կը կարծենք տեսնել Շնորհալիի խօսքերուն մէջն ալ, որ Վկայասէրին համար կը գրէ, *այլ ի յաթոռ իւր հաստատեալ, Բասիլիոս անուանադրեալ, արիւնատուն հարապատեալ, օժմամբ Հոգւոյն նախ ձեռնադրեալ* (ՉԱՓ. 550): Հետեւաբար Բարսեղը օրինաւոր կաթողիկոսակից մը կրնանք նկատել, ընդարձակ եւ լիպօր իշխանութեամբ, եւ Վկայասէրին կողմանէ ամէն բան իրեն յանձնուած, բայց միշտ պարզ աթոռակիցէ աւելի դիրք չենք կրնար տալ, եւ կաթողիկոսական ուղիղ գաւազանացուցակի մէջ միշտ գրիգոր Բ. Վկայասէրի անունը կը պահենք մինչեւ իր մահը, որ 1081-էն մինչեւ 1105, տակաւին 24 տարիներու շրջան մըն

ալ կ'ունենայ բուրբերու, ինչչափ ալ ընդհանրապէս անգործ, եւ միայն ընդհատ գործերով անցուցած ըլլայ վայն: Բարսեղ կաթողիկոս ընդհանրապէս Բարսեղ Ա. Անեցի անունով ճանչցուած է, բնիկ Անեցի ըլլալէն աւելի, Անիի արքեպիսկոպոս, եւ Անիի մէջ կաթողիկոսութիւն վարած ըլլալուն համար, թէպէտեւ գերագոյն իրաւամբ պէտք էր յիշուէր Պահլաւունի ազգանունովը, մօրենական ճիւղով Պահլաւունի Մագիստրոս, եւ հօրենական ճիւղով Պահլաւունի Հասան իշխաններու հարազատ թոռն ըլլալով: Որչափ ալ Բարսեղի գործունէութեան մեծ մասը իր մօրեղբօր կենդանութեան միջոցին տեղի ունեցած է, սակայն Վկայասէրը իսկապէս կաթողիկոս ճանչցուելէն Բարսեղի գործերն ալ այս գլխուն ներքեւ պիտի տանք:

898. ՊԱՊԻՆ ՆԱՄԱԿԸ

Այդ միջոցին կը պարտաւորուինք յիշել պապական նամակ մը, Գրիգոր Է.- է գրուած, որ է հռչակաւոր Հիլդեբրանդոսը, 1073է 1085 Հռոմի եպիսկոպոսութիւնը վարած, պապական իշխանութիւնը պօրացնելովը՝ եւ Գերմանիոյ կայսրներուն դէմ վարած պայքարովը նշանաւոր անձը: Նամակը 1080 Յունիս 24 թուական կը կրէ, եւ ամբողջաբար յառաջ բերուած է Կալանոսէ (ԿԱԼ. 229-233) իբր ուղղեալ *առ Հայոց կաթողիկոս վկայասէրն*: Պատճէնին մէջ ալ գրուած է՝ *առ սիրելի եղբայրդ ի Բրիտանոս՝ Գրիգորիոս Հայոց եպիսկոպոս*, սակայն բնագիր հրատակութեան մէջ Հայոց անունը յիշուած չկայ, եւ նամակը ուղղուած է *առ Գրիգորիոս արքեպիսկոպոս Սիաննադայ*: Իսկ Սիւննադա ծանօթ քաղաք, եւ Փոիւզիոյ մետրոպոլտութեան գաւառագլուխն էր, որուն աւերակները կը նշմաւուն Աֆիոն-Գարահիսարի մօտ Չըֆութ-Քասապա կոչուած տեղը: Այդ դիրքն իսկ բաւական էցուցնել, որ նամակը Հայոց կաթողիկոսին վերագրելու փաստ մը չկայ, եւ ոչ ալ հնար է Սիւննադան Ծամնդաւի հետ շփոթել, որոնք իրարմէ շատ ու շատ հեռու տեղեր էն: Միւս կոմէն բոլոր ժամանակակիցներ համամիտ են հաստատելու, թէ մինչեւ 1080, արեւմուտք եւ Լատինք եւ պապութիւն ոչմի յարաբերութիւն չունէին Արեւելքի եւ Հայոց հետ: Նոյնիսկ Կիրակոսէ յիշուած՝ Վկայասէրին Հռոմ երթալուն յերկրուածն ալ կը հերքուի Կալանոսի յառաջ բերած նամակովը, որուն մէջ յիշուած գրիգորին, ոչ Հռոմ գացած ըլլալուն, ոչ Հռոմ հրաւիրուելուն խօսքը կայ, ինչ որ անհրաժեշտաբար պէտք էր յիշուէր, եթէ իրօք տեղի ունեցած ըլլար: Նամակին պարունակութեան գալով կը պատմուի թէ Վկայասէր գիր գրած ըլլայ գրիգոր Է. պապին, նոյնիսկ պապէն նպովուած հերետիկոսի մը մասին, եւ նամակը Յովհաննէս քահանայի մը ձեռօք Հռոմ դրկած, որուն վրայ պապը Բենեւենտի եպիսկոպոսին յանձնարարութիւններ ըրած ըլլայ: Այս առթիւ Գրիգոր Է. նամակ մըն ալ կը գրէ Հայոց, կամ լաւ եւս Սիւննադայի Գրիգորին եւ կը յիշէ թէ լսեր է որ *Հայոց սուրբ եկեղեցիդ խոտորեալ յուղղութենէ հաւատոյ, ընկալեալ էր պղաւանումն չարափառ բանից ոմանց*: Անկէ ետքը կը յիշէ բաժակին ջուր չխառնելը, կոգիով միւռոն պատրաստելը, եւ Դէոսկորոսը յարգելը: Կը պահանջէ որ հինգ ժողովները ընդունուին, որք են Նիկիոյ, Կոստանդնուպոլսոյ, Եփեսոսի, Քաղկեդոնի եւ դարձեալ Կոստանդնուպոլսոյ, կ'առաջարկէ որ *Սուրբ աստուածը առանց որ խաչեցար* բառերու երգուի: Իսկ բաղարջի կիրառութիւնը կը գովէ, եւ կը քաջալերէ Յոյներուն դիմադրել: Այդ կէտերուն վրայ որչափ ալ Յովհաննէս քահանայ բացատրութիւններ տուեր է, բայց կ'ուզէ որ նոյնիսկ Գրիգոր եպիսկոպոս իր կնիքով եւ ստորագրութեամբ բացատրութեան գրուած մը դրկէ նոյն Յովհաննէս քահանայի կամ ուրիշ յարմար պատգամաւորի միջոցաւ: կը յանձնարարէ նաեւ որ *բազում անգամ ծրեսցես նամակս առաքելական սուրբ աթոռոյս* (ԿԱԼ. 230): Այս թղթակցութեանց եւ պատգամաւորութեան մասին մեր պատմագիրներ ակնարկ իսկ չունին, եւ նոյնիսկ Լատիններ պապին նամակին պատասխան եկած ըլլան ալ չեն գիտեր: Չամչեան Վկայասէրի Հռոմ երթալուն կեղծիքը մանակին հետ միացնելով, կ'ըսէ թէ այս նամակին վրայ պապին գնաց, եւ *բերան ի բերան խօսեցեալ հաճեցոյց*

զմիտս նորա (ՉԱՄ. Բ. 1000), մինչ Լատին հեղինակներն ալ այդպիսի ուղեւորութենէ լուր չունին: Այդ ամէն կցկտուր եւ անյարիր տեղեկութեանց հանդէպ, ուրիշ բան չենք ըսել, բայց եթէ կամ բացարձակ անվաւեր գրուած մըն է Գրիգոր Հիլդերբանոսի վերագրեալ նամակը, եւ կամ նոյն ինքն պապն ալ խաբէական կեղծիքի մը դիմաց գտնուած է: Ամէն առթի մէջ Հայոց եւ Հռոմի յարաբերութեանց հիմնական փաստ չի կրնար ըլլալ:

899.

Նկատողութեան արժանի պարագայ մըն է, Հայոց 532 թուականին լրանալը 1084 փետրուար 28ին, որով կը փակուէր 532 Յուլիս 11ին սկսած հինգհարիւրեակը (§385): Սակայն աչքի վարնող տարբերութիւն մը երեւան կու գար հայոց տոմարին եւ Յուլեան տոմարին մէջ, որովհետեւ 532 տարիներու շրջանը Հայերու համար 133 օր առաջ կը լրանար Փետրուար 28ին, մինչ Յուլեան տոմարով պէտք էր լրանար Յուլիս 11ին: Տարբերութեան պատճառը Հայոց շարժական տոմարին միակերպ 365 օրով տարիներ ունենալն էր, տասներկու ամիսներ 30 օրով եւ 5 օր աւելեաց, առանց նահանջ տարիներուն օր մը աւելի հաշուելու, որով չորս տարին օր մը եւ 532 տարիներու մէջ ճիշդ 133 օր ետ մնացած կամ նահանջած կ'ըլլար: Այդ տարբերութեան հետեւանքով Հայեր չէին կրնար այլեւս առաջին հինգհարիւրեակի նաւասարդի ամանորը բոլորովին տարբեր օրերու վրայ պիտի իյնար, եւ երբ առաջին հինգհարիւրեակը Յուլիս 11էն մինչեւ Փետրուար 28 ետեւ ինկած էր, երկրորդ հինգհարիւրեակին մէջ Փետրուար 29էն դէպ ետեւ մինչեւ Հոկտեմբեր 18 պիտի յետաձգուէր, եւ վատիկին եւ ուրիշ տօներուն օրերը բոլորովին տարբեր հայկական ամսաթիւներուն վրայ պիտի իյնային: Տոմարի նորոգութեան ատեն եղած աշխատութեանց մանրամասնութիւնները չունինք (§384), բայց շատ հաւանական է ըսել թէ Աթանաս Տարոնեցին ամբողջ 532 տարիներու շրջանին համար, հայկական տոմարով տօներու ցուցակ մը կազմած ըլլայ, որ երբոր 1084 Փետրուար 28ին կը վերջանար, հնար չէր այլ եւս նոյն ցուցակէն օգտուիլ, եւ գլուխը դառնալով նորէն կրկնել, ինչ որ հինգհարիւրեակին հիմն էր, եւ ինչ որ Յուլեան տոմարով իսկապէս պիտի գործադրուէր: Այդ տոմարական տագնապին լուծումը տուողը եղաւ Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետ, բնիկ Փառւսոսցի, քահանայի որդի, Հաղբատու վանքին առաջնորդ, ուր օծուած էր Բարսեղ կաթողիկոս, եւ հետեաքար ծանօթ անձնաւորութիւն մը: Ոչ ոք բացատրած է Յովհաննէսի տրուած Սարկաւազ մակդիր անունին պատճառը, բայց անյարամար չէր ըլլար կարծել, թէ իր կանծահաս ուսմանց ընդարձակ հմտութեանց պատճառով, սարկաւագութեան ատենէն վարդապետական պաշտօն վարած, եւ նոյն իսկ վարդապետական աստիճան ալ ստացած ըլլայ: Սարկաւազ Վարդապետ կոչուած է *մեծիմաստն գիտութեամբ քան զյոյովս եւ հանձարեղն յամենայնի*, որով կարողագոյն եւ արժանաւորագոյն անձը նկատուեցաւ տոմարական տագնապին լուծումը տալու, եւ իրօք ալ յաջողեցաւ, եւ *զբազմաց փափքելին եւ ոչ ձիենհաս, զհաստատ եւ զանշարժ տոմարն կարգեաց Հայոց, փոխանակ շարժականին եւ անհաստատնոյն* (ԿԻՐ. 64):

900. ՍԱՐԿԱՒԱԳԱԴԻՐ ՏՈՄԱՐԸ

Սարկաւագին ըրածը ոչ նոր գիտ էր, եւ ոչ ալ դժուարին գործ, բաւական էր Յուլեան տոմարին հաստատուած դրութիւնը ընդունիլ, իւրաքանչիւր չորրորդ տարին օր մը յաւելուլ, չորս տարիներու քառորդ օրերը գումարելով, եւ 365 օրը 366ի բարձրացնել: Այդ տարիները մենք տակաւին *նահանջ* կը կոչենք, հիմնուելով հին հայկական տոմարին՝ չորրորդ տարիներուն օր մը ետեւ *նահանջելուն* վրայ, մինչեւ օր մը աւելցնելով ոչ *նահանջ* ըրած, այլ *յառաջ* անցած եւ նահանջը դարմանած կ'ըլլանք: Սարկաւագադիր տոմարը, Մովսէս կաթողիկոսի եւ Աթանաս Տարոնեցիի ձեռքով նորոգուած տոմարէն ուրիշ տարբերութիւն չունի, բայց եթէ իւրաքանչիւր չորրորդ տարին 366 օրերու բարձրացնել, աւելեաց 5 օրերը 6ի վերածելով: Միանգամայն այնպէս

իմն կարգադրելով, որ ամանորը այսինքն մաւասարդի 1ը անխախտ կերպով Յուլեան տոմարին Օգոստոս 11ին պատասժանէ: Հինգհարիւրեակի լրման 1084 տարին, նահանջ տարի մըն էր Յուլեան տոմարով, եւ ամանորն ալ ճիշդ ու ճիշդ Փետրուար 29 նահանջ օրուան վրայ կ'իյնար, եւ այդ տարիէն սկսաւ Հայոց սարկաւազադիր կամ *անշարժ* տոմարը. բայց չենք գիտեր թէ ինչ ձեւով նաւասարդի 1ը Փետրուար 19էն մինչեւ Օգոստոս 11 տարին. ինչ որ հիմն էր Հայկայ շրջան կոչուած 1460 տարիներու դրութեան: Սարկաւազ վարդապետ անշուշտ ամբողջ հինգհարիւրեակի շրջանը կազմած կ'ըլլայ, որ պիտի կարենար այլեւս անխախտ կերպով նորոգուիլ, երբ որ երկրորդ հինգհարիւրեակն ալ լրանար 1616ին: Գրչագիրէ մը յառաջ բերուած է Սարկաւազադիր տոմարին համեմատ տօներուն եւ եղանակներուն հաստատուն ցուցակը, ուր ՇԼԴ թուականը (ՀԻՆ. 608), պէտք ՇԼԳ կարդալ: Միշտ նմանաձեւ թուատառերու շփոթութեան խնդիրն է: Այս է պատմիչին ալ ըսածը, *արար պմիաբանութիւն ամենայն ազգաց տոմարին ընդ Հայոց* (ԿԻՐ. 64): Սարկաւազ իբրեւ գիտնական վարդապետ եւ իբրեւ Հաղբատայ առաջնորդ, ազգին վրայ իշխանական հեղինակութիւն չունէր, որ նոր տոմարը պարտաւորիչ կերպով հաստատէր, եւ պատմութեանց մէջ երբեք յիշուած չէ, որ եթէ ոչ Վկայասէր, գոնէ Բարսեղ պաշտօնական գործողութիւն մը ըրած ըլլայ այդ մասին, ինչպէս ըրած էր Մովսէս Եղիվարդեցին իր ժամանակին: Սակայն անհնար է որ Բարսեղ որեւէ գործակցութիւն ունեցած չըլլայ: Գուցէ գործը Վկայասէրին ներկայացուցին, իսկ նա պաշտօնական հրամանը վանց ըրաւ: Ասկէ առաջ պատմութեանս մէջ բոլոր ամսաթիւերը շարժական տոմարով կը հաշուէինք, բայց ասկէ ետքը խառն կիրառութիւն մը կը գտնենք, եւ երկու տոմարները միասին կը շարունակեն, շարժականը շատ առիթներու մէջ գործածուած կը գտնուի իբր քաղաքական տոմար, անշարժն ալ կը յիշուի, աւելի եկեղեցական կիրառութեան մէջ: Օրինակ իմն, Վանական վարդապետի մահուան թւականը գրուած է *ըստ նոր եղանակի ճշմարտութեան*, այսինքն ըստ Սարկաւազադիր տոմարի, *յարեգ ամսոյ տասն, եւ յուրթեւտասն մարտի ըստ Հռոմայեցւոց* (ԿԻՐ. 199. ՀԻՆ. 733), որ օր Յայսմաւուրք կը դնէ կիւրեղ Երուսաղէմացիին եւ Ռրենդէս վկային յիշատակը (ՅԱՍ. Ա. 123):

901. ՓԻԼԱՐՏՈՍԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Պատմական եղելութեանց դառնալով, եւ միայն եկեղեցական պատմութեան հետ սերտ կապակցութիւն ունեցող կէտերուն մէջ ամփոփուելով, Փիլարտոս միայն կը մնայ մեր դիմաց, իբրեւ Հայ իշխանութիւն մը, քանի որ Սեբաստիոյ եւ Պիպուի եւ Ծամնդաւի իշխաններուն անուններն ալ չեն յիշուիր այլեւս (§895): Կարծէս թէ ամենայն ինչ Փիլարտոսի յաջող կ'երթար այդ միջոցին: Անտիոքի մէջ Յունաց կողմէն դուքս կամ կուսակալ էր Վասակ Պահլաւունի, Մագիստրոսի որդին եւ Վկայասէրին երէց եղբայրը, եւ խաղաղութեամբ կը կառավարէր, բայց չենք գիտեր ինչ պատճառով, Յոյներու մէջ ատելութիւն մը կը ծագի Հայ իշխանին դէմ, եւ երկու պինուորականներ խնդրագիր մը մատուցանելու ձեւով Վասակին կը մօտենան, երբ Անտիոքի շուկային փողոցէն կ'անցնէր, եւ երբ սա ձիէն կը ծռի թուղթը առնելու համար, *ուրագով յաջամէջսն* վարնելով, այնտեղ կը սպաննեն: Վասակի հետ գտնուող հայագունդը եւ Հայ պաշտօնեաները Յոյներէ վրէժ լուծելու համար Փիլարտոսը հրաւիրեցին, որ եկաւ ու *բռնակլեցաւ ի վերայ Անտիոքայ*, եւ Հաստատներու գունդը, ուսկից էին Վասակի սպաննողները ամբողջաբար կոտորեց 700 հոգի (ՌԻՌ. 257): Այդ եղելութիւնը տեղի կ'ունենայ 1077ին: Վեց տարիի չափ ետքը 1083ին, Ուռհայ կամ Եդեսիա ալ Փիլարտոսի իշխանութեան ներքեւ կ'իյնայ: Ուռհայի Հայ իշխանին, Վասիլ Ապուքապեանի յաջորդած էր Սմբատ, որուն դէմ կ'ելլէ Առջուկ անուն իշխան մը, եւ յաջողելու համար Փիլարտոսի կը դիմէ, բայց Փիլարտոս ինքն կը գրաւէ քաղաքը, եւ թէ Սմբատ եւ թէ Առջուկ կը բանտարկէ, եւ կը սպաննէ իրենց պարագաներով՝ վասն *չար բարուցն իւրոց* (ՌԻՌ.

269): Բարց կարծես թէ Փիլարտոսի բախտը գագաթնակէտին հասնելէ ետքը սկսաւ նուազիլ: Սուլիման կամ Սուլէյման անուն Եգիպտացի ամիրայ մը Անտիոքը, եւ Ասորիքը եւ Կիլիկիան գրաւեց Փիլարտոսի ձեռքէն (ՌԻՌ. 270): Պոլտաճի անուն ամիրայ մըն ալ, Ջահան գաւառը գրաւեց, որուն մէջ էր Հոնի, որով Թէոդորոս Ալախօսիկը Փիլարտոսի սահմաններէն դուրս մնաց: Փիլարտոս իր կաթողիկոսը իրեն մօտ հրաւիրեց, եւ երբ Թէոդորոս ընդդիմացաւ, մտածեց նոր կաթողիկոս մը հաստատել իրեն մօտ: Յովհաննէս *արքեպիսկոպոսն սրբոյ Աստուածածնին պատկերին*, հաւանաբար Կարմիր Լերան առաջնորդը, յանձն չառաւ Փիլարտոսի առաջարկը, բայց Պօղոս *հայր սրբոյ նշանին Վարագայ* հաւանեցաւ, եւ կաթողիկոս ձեռանդուեցաւ Մարաշի մէջ 1085ին, *հրամանաւ եւ կամօք Փիլարտոսի, եւ ոչ Աստուծոյ* (ՌԻՌ. 275): Քիչ ետք ահագին պատերազմ բացուեցաւ երկու սուլտանութեանց մէջ, Դուռ Սլիփաւանի որդին եւ Մելիքշահի եղբայրը, յարձակեցաւ Սուլիմանի դէմ, որ Եգիպտոսի սուլտանութեան իշխանութիւնը ընդարձակած էր, Դուռ յաղթական մնաց, բայց Փիլարտոսի կացութիւնն ալ վտանգուեցաւ: Մտածեց Մելիքշահին ներկայանալով նոր ոյժ ստանալ, եւ *բապում գանձս ոսկոյ եւ արծաթոյ եւ ազնիւ ձիս եւ ջորիս, հանդերձս երեւելի եւ պայծառս* տանելով, եւ Ուոհայի մէջ իր տեղը Պարակամանոս անուն մէկը փոխանորդ թողլով Պարսկաստան մեկնեցաւ 1086ին: Սակայն Պարսումա անուն իշխան մը ապստամբեցաւ, եւ Պարակամանոսը սպանեցաւ, եւ Մելիքշահ Փիլարտոսը այդ գործին պատասխանատու նկատելով *ընկեց յերեսաց եւ ի փառաց իւրոց: Փիլարտոս յամենայն դիմոց յուսահատեալ, Մելիքշահի նորէն հաճելի ըլլալու համար եղել ուրացող Քրիստոսի*, բայց ակնկալութիւնը չիրագործուեցաւ, կարցաւ, *կարծէր այնու փառաւորիլ ի Պարսից, զոր ոչ փառաւորեցաւ* (ՌԻՌ. 282), անշուք կնքեց իր կեանքը: Ուրացութիւնը 1087ին կ'իյնայ, իսկ մահը դժուար է ճշդել:

902. ՎԵՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Պօղոս Վարագցիի կաթողիկոսանալը առիթ կ'ընծայէ ակնարկ մը նետել հայրապետական այթողին դիրքին վրայ, որ պառակտած եւ *ի յոլովս բաժանեալ* (ԿԻՐ. 57) վիճակ մը ստացեր էր, եւ զոր առաջ չորսի (ՌԻՌ. 276) եւ յետոյ վեցի (ՌԻՌ. 279, ՍԱՄ. 117) բաժնուած կ'ըսեն պատմիչները, բայց եթէ ճշդել ուզենք, աւելի ալ կրնայ բարձրանալ թիւը: Ըստ այսմ 1085ին կաթողիկոս անունը կը կրէին Վկայասէրը՝ իբր բուն կաթողիկոս, Բարսեղ Անիի, Թէոդորոս Հոնիի, եւ Պօղոս՝ Մարաշի մէջ: Գէորգ ալ (§885), տակաւին կենդանի էր Տարսոն, եւ կաթողիկոսի անունով կը յիշուէր նաեւ *տէր գրիգորիս յեգիպտոս* (ՍԱՄ. 118), որ է Վկայասէրի քեռորդին, Ծովքի իշխանին որդին (§882)՝ թէպէտ լոկ եպիսկոպոս, սակայն այդ պատուանունը կը կրէր Եգիպտոսին պատրիարքական այթող ըլլալուն պատճառով: Կաթողիկոսներու թիւին մէջ յիշուած է, *եւ Աղուանիցն ալ* (ՍԱՄ. 117), որ է Ստեփանոս՝ Բարսեղի ձեռնադրողը (ՌԻՌ. 266), ոչ միայն իբրեւ Հայոց հայրապետութեան յարակից այթող մը, այլ եւ Հայութեան մի մասը ինքնիշխանաբար կառավարող Կորիկէի թագաւորութեան սահմաններուն մէջ: Ասոնցմէ դուրս ութերորդ մըն ալ կը յիշուի, *միւս ոմն Վասպուրականի ի կղզւոջն Աղթամարայ* (ԿԻՐ. 57) առանց անունը տալու: Ճշմարտութենէ հեռու չէինք ըլլար, եթէ ըսենք, թէ Կիրակոս, որ եղելութիւնները իրարու խառնելու եւ ժամանակները իրարու շփոթելու մեղադրանքէն ազատ չէ, Գրիգոր Բ. Ը Գրիգոր Գ. ի հետ շփոթելով, միտքով գացած ըլլայ Դաւիթ Թոռնիկեանի, որ Ինքզինքը կաթողիկոս հռչակեց աւելի ուշ ատեն 1114ին: Սակայն մենք կանուխէն ալ դիտել տուինք (§745), թէ Անանիա Մոկացիին Վասպուրականը թողնելէն ետքը, Արծրունի թագաւորներ դիւրաւ չվիջան իրենց գլխաւոր այթողին՝ Աղթամարի փառքը նուազել, որ գերագոյն իշխանութիւն պահեց Արծրունի թագաւորներուն սահմանին մէջ, եւ այս դիրքը եւս քանպէս պօրացաւ, երբոր Հայաստան վանապան իշխանութեանց մէջ բաժնուեցաւ, եւ իրարու

ներհակընդդէմ տիրապետողներ փոխադարձ յարաբերութիւնները արգիլեցին: Սակայն ոչ երբեք Աղթամար ինքնուրոյն կաթողիկոսութիւն եղաւ, ինչչափ ալ Աղթամարի մէջ կապմուտած *Հաւաքարն անուանց կաթողիկոսաց* տետրակը մինչեւ իսկ կաթողիկոսներու յաջորդական ցանկը մըն ալ կը պարունակէ: Մենք քիչ առաջ տեսանք որ Գրիգոր Մագիստրոս Վասպուրականի կուսակալ եղած էր, իր երկիրներուն կցութիւնն ալ պիտի գիտնար, բայց Պետրոս Գետադարձ վատ Հայ կաթողիկոս չի ճանչնար: Այսուհանդերձ անհաւանական չէ ըսել, թէ վերջին միջոցին՝ որ կաթողիկոսներու թիւը մինչեւ 6 ու 7 հասնէր, Աղթամարի եպիսկոպոսներն ալ, իրենց ձգտումները աւելի շեշտել ուլած ըլլան, եւ քանի որ Վասպուրական, ուրիշ գաւառներու հետ անհաղորդ ինքնուրոյն դիրք մը ունէր, իրենք ալ այդ սահմաններու մէջ կաթողիկոսակերպ ճոխանալ սկսած ըլլան: Հաւաքարանը 993ին Նարեկացիի ժամանակ Դաւիթ Բ. Աբղլմսեհեանի կաթողիկոսանալը կը յիշէ, վոր պէտք կ'ըլլայ նոյնացնել Արծրունիէ յիշուած Աբղլմսեհեան Դաւիթին հետ, որ ապրած է 1097ին (ԱՐԾ. 350), եւ որ նոյնինքն 1114ին հակաթող հռչակուող Դաւիթ Թոռնիկեանն է: Սակայն Հաւաքարանի կեղծ պատմութիւնը ինքնիրեն ալ հակասած կ'ըլլայ, 993ին աթող ելլող կաթողիկոսը մինչեւ 1114, շարունակ 121 տարի եւ աւելի ալ աթողի վրայ պահելով: Զրոյցէ աւելի ոյժ չունի այն պատմութիւնն ալ, որով կ'ըսուի թէ Բարսեղ Անիէ Աղթամար փախած, եւ քօղն ու աջը այնտեղ թողած ըլլալով, Աղթամարի կաթողիկոսութեան իրաւունք տուած ըլլայ (ՅԱՅ. 675): Վասնպի եւ ոչ իսկ քօղն ու աջը Բարսեղի ձեռքն էին, երբ նա Անիի մէջ աթողակից էր:

903. ՎԿԱՅԱՍԷՐԻ ԸՆԹԱՅԸԸ

Դիտելու պարագայ մըն ալ Վկայասէրի այդ միջոցին ուր գտնուիլն է: Ընդհանրապէս Եգիպտոս եղած ըլլալ կ'ենթադրուի քանի որ գրուած կը գտնենք, *տէր Վահրամ յԵգիպտոս* (ՈՒՌ. 276). *տէր Գրիգորիսն որ եւ Վահրամն յԵգիպտոս* (ՎԻՐ. 57). *տէր Վահրամ, տէր Գրիգորիս յԵգիպտոս* (ՍԱՄ. 118) եւ կաթողիկոս *երկու յԵգիպտոս* (ՈՒՌ. 279): Սակայն այդ վկայութիւնները որչափ եւ Վկայասէրի Եգիպտոս գացած ըլլալուն համար բացայայտ, սակայն չեն ճշդէր, թէ որ թուականին այնտեղ եղած է, որովհետեւ հնար չէ ըսել, թէ Վկայասէր շարունակ Եգիպտոս ապրած ըլլայ, ինչ որ բառական իմաստով կրնար քաղուիլ յառաջ բերուած կտորներէն: Շնորհալին Վկայասէրի Եգիպտոս երթալը եւ Գրիգոր քեռորդին ձեռնագրելը յիշելէն ետք, բացայայտ կը գրէ, *ուստի մեծի հովուին դարձեալ, գալ յարեւելս խորհեցեալ, ինքն ի նոյեան լաստին ելեալ, յերկիր ուղիղ առաջնորդեալ զօթեւանօք զանց արարեալ, մինչ ի Տարուս լեառըն հասեալ, անդ որ սրբոցն բնակք եղեալ, ի Սեաւ մթին Լեառն անուանեալ, ուր են հոգիք լուսաւորեալ, եւ ընդ նոսին յար խօսակցեալ* (ՉԱՓ. 548): Այս գրելէն ետքը մէյ մըն ալ Եգիպտոս գացած ըլլալը չի յիշեր: Ասոր հետ մէկտեղ չենք ալ պնդեր, թէ Վկայասէր հաստատուն կերպով Սեաւ-Լեռան մէջ մնացած ըլլայ, որովհետեւ, իրեն համար գրած է նոյն Շնորհալին. *ժառանգութիւն ոչ ստացեալ, ոչ ի միտն վայրի բնակեալ, պանդխտաբար յերկրի շրջեալ, զքաղցեալ հոգիսըն կերակրեալ* (ՉԱՓ. 546): Առաջին առմամբ Վկայասէրի այդ կեանքը, գրական եւ ձգնաւորական եւ առաքելական առաւելութիւն մը կը կարծուի, անփառասէր ձգտումներու յայտարար եւ գեղեցիկ իղձերու հետեւանք: Սակայն երբոր կը կարդանք կաթողիկոսական աթողին պառակտումները, հայրապետական ազդեցութեան նուազիլը, եկեղեցական նուիրապետութեան անշքանալը, *ոչ հրամանաւն Աստուծոյ, կամ արժանաւորութեամբ կամ ընտրութեամբ, այլ զօրութեամբ եւ կարողութեամբ եւ բարձրագոյն իշխանութեամբ* եղած ձեռնադրութիւնները, վեղծումներուն անարգել կերպով ընդարձակուիլը (ՈՒՌ. 276), չենք կրնար չդիտել, որ այդ ամէն անկարգութիւն տեղի չէին ունենար, եթէ Վկայասէրը կաթողիկոսի անունին հետ գործն ալ ստանձնած ըլլար: Իրեն չէին պակսեր ոչ ուսում եւ հմտութիւն, ոչ կարողութիւն եւ փորձառութիւն, եւ ոչ ազդեցութիւն եւ համակրութիւն, եւ կրնար

տէր կանգնիլ այն հօտին, որուն հովիւ կոչուեցաւ, պաշտպան ըլլալ ժողովուրդին որ իրեն յանձնուեցաւ, եւ իրապէս, հայրապետութիւն վարել այն աթոռին վրայ որուն բարձրացաւ: Պատմագիրները շատ գովեսներով կը դրուատեն Վկայասէրի առաքինութիւնը, եւ կը բարձրացնեն անոր անունը, մենք ալ նպատակ չունինք հակառակը պնդել, միայն թէ իբր պատմութիւն հետապօտող եւ կշռադատ, չենք կրնար լռել ինչ որ մեր տեսութեամբ տրամաբանական եկրակացութիւնն է ստոյգ եղելութեանց:

904. ԲԱՐՍԵՂԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Այդ շփոթ կացութեան մէջ Բարսեղն էր միայն, որ իրաւ հայրապետական պաշտօն կը վարէր, իր հօտին հոգածութիւնն ունէր, եւ անոր ներքին եւ արտաքին պէտքերը լրացնելու կ'աշխատէր: Որչափ ալ շատ ընդարձակ չէր իր իրաւասութեան սահմանը, սակայն իր մօրեղբօր բարեացակամութենէն օգտուելով, եւ անոր ձեռնաքափ վիճակին դատարկը լրացնել փափքելով, համարձակ կ'ընդլայնէր իր ձեռնարկները, այնպէս որ իրականութենէ հեռու չեն անոնք, որոնք Բարսեղի իբր բուն կաթողիկոս կը նկատեն: մելիքշահ Եգիպտացոց յարձակումներէն գրգռուած, ասեղ բանակով եւ անձամբ արշաւանք մը կը կապմէր դէպ Ասորիք, յաղթական յառաջխաղացութեամբ կը գրաւէր Անտիոքն ու Բերիան ու Եդեսիան, եւ Միջերկրականի մէջ *ձիով իւրով մտեալ* եւ սուրը ջուրին մխելով կը գոչէր. *Ահա տիրել ինձ երեստ Աստուած ի ծովէն Պարսից մինչեւ ի ծովս այս* (ՈՒՌ. 283): Բարսեղ, որ Մելիքշահի իշխանութեան ներքեւ համախմբած կը գտնէր Հայութեան մեծամասնութիւնը, տեսնելով անոր ամիրաներուն տարբեր վարմունքները Հայոց նկատմամբ, *չար եւ շուն եւ խռովարար*, եւ ոմն *բարի եւ խաղաղարար եւ քաղցր* (ՈՒՌ. 284), մտածեց անձամբ ներկայանալ սուլտանին, եւ ընդհանուր հրամաններ ստանալ: Ուստի *ստեալ ընդ իւր իբրեւ բիւրս սկւոյ եւ արծաթայ եւ դիպակաց*, Պարսկաստան ուղեւորեցաւ *հանդերձ սպասօք եւ եպիսկոպոսօք եւ քահանայիւք*, միանգամայն *ստեալ վարդապետ սհետ իւր*, որոյ անունը չէ յիշուած: Մելիքշահ ամէն պատիւ ցուցուց եւ բոլոր առաջարկները ընդունեցաւ, հարկատուութենէ *սպաստեալ պամենայն եկեղեցիս եւ սվանօրայս եւ սքահանայս*, եւ պաշտօնական կերպով *գիր սպաստութեան* ալ տուաւ, եւ այնպէս *հրովարտակօք եւ մեծարանօք արձակեաց* կաթողիկոսը, որուն կ'ընկերնային *արք փառաւորք ի սուլտանէն* (ՈՒՌ. 290), շնարհուած ապահարկութիւնները գործադրել տալու եւ Բարսեղի իշխանութիւնը ստացնելու համար: Անշուշտ Բարսեղ ուղիղ Անի դարձած պիտի ըլլայ, այնտեղէն սկսելով իր ստացած հրամանները գործադրել տալ: Անկէ եկաւ Հոնի, ուր Թէոդորոս Ալախօսիկ իբր կաթողիկոս կը նստէր, վայն *ընկենոյր յաթոռոյն*, եւ աստիճանէն կը գրկէր *ստեալ ի նմանէ սքօղն եւ սգաւապանն եւ սուրբ նշանն տեսոն Պետրոսի* (ՈՒՌ. 291), զորս ատենին Վկայասէրը յղած էր Թէոդորոսի նախորդ Սարգիսին (§892): Թէոդորոս 5 տարի եւս ապրեցաւ եւ մեռաւ 1095ին (ՈՒՌ. 305): Իսկ մարաշի Պօղոսին դէմ ոյժ ցուցնելու պէտք չեղաւ, որովհետեւ նա ինքն Պօղոս, որ էր *այր սուրբ եւ առաքինի*, տեսնելով որ իր կաթողիկոսութիւնը *ընդ հակառակս էր եւ ոչ ուղղապէս*, եւ ոչ *լինէր ընդունելի առ հաւատացեալսն Քրիստոսի*, կաթողիկոսին օծումն ընդունելէն *յետ սակաւ ինչ աւուրց, ի բաց թողեալ սպառոն* կամաւորապէս կը հրաժարէր (ՈՒՌ. 275), եւ առանձնացած կ'ապրէր, եւ կեանքն ալ չէր երկարեր, ու 1093ին կը վախճանէր: Գէորգ Լոռեցիին անունը չի յիշուիր այլեւ, որով կրնանք հետեւցնել թէ արդէն մեռած պիտի ըլլայ: Եգիպտոսի Գրիգորին կաթողիկոսութիւնը անուանական բան մըն էր, եւ ինքն միշտ *հնապանդ* էր *յաթոռն սրբոյն Գրիգորի* (ԿԻՐ. 55): Աղուանիցը մասնաւոր եւ օրինաւոր աթոռ էր: Իսկ Աղթամարինը պաշտօնապէս հոչակուած բան մը չէր, որով բոլոր բաժանեալ կաթողիկոսութիւնները ջնջուած կ'ըլլային, եւ համարձակ կրնար ասել պատմիչը, թէ Բարսեղ *արար միահեծան սհայրապետութիւնն իւր* (ՈՒՌ. 291), բայց մեր տեսութեամբ, ոչ *իւր*

սեփական հայրապետութիւնը, որովհետեւ Վկայասէր կենդանի էր եւ աստիճանը կը պահէր, եւ Բարսեղ իբրեւ լիազօր աթոռակից կը գործէր: Այդ եղելութեանց թուականն է 1090 տարին:

905. ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԻՇԽԱՆՆԵՐ

Բարսեղ Հոնիէ ու Մարաշէ կ'անցնէր Ուռհայ, եւ ճիշդ այդ միջոցին *փոխեալ էր թուականութիւնն Հայոց*, այսինքն 540 ամանորի օրերն էին, որ կ'իյնար 1091 Փետրուար 29ին: Բարսեղ նպատակ ունենալով նորահաստատ Հայ գաղթականութիւններն այցելել, Ուռհայէ, կ'երթար մինչեւ Կեսարիա, անկէ կը դառնար Անտիոք, եւ նորէն Ուռհայ կու գար եւ *լինէր ուրախութիւն մեծ ամենայն աշխարհի որք տեսանէին զնա* (ՌՒՌ. 291): Բարսեղ տակաւին Ուռհայ կը գտնուէր 1093ին, երբ Մելիքշահ մեռնելով ներքին չփոթութիւններ կը սկսէին, որով կը պարտաւորուէր անկէ դառնալ, եւ *փախստական անկանէր ի քաղաքն Անի, եւ նստաւ ի յաթոռ իւր* (ՌՒՌ. 194): Իսկ Բարսեղի այցելութեանց արդիւնքին գալով, իրօք ալ հայրենական գաւառներէն փախած, օտար հողի վրայ հաստատուած, ազգային յարաբերութիւններէ զրկուած, եւ հայրապետի մը տեսութեան կարօտցած ժողովուրդին համար, անտարբեր չէր Բարսեղի նման գործօն կաթողիկոսի մը այցելութիւնը, որ հոգեւոր մխիթարութիւններէ եւ արժանաւոր ձեռնադրութիւններէ վատ, քաղաքական կացութեան մասին ալ փորձառու հրահանգներ տալու կարողութիւնն ունէր, եւ փոխադարձ յարաբերութեանց կապերը կը սորվեցնէր: Հայաստանէ գաղթող իշխաններ օգտուելով ժամանակին տիրող սովորութենէն, փոքր իշխանութիւններ կը կազմէին՝ ուր որ կրնային, ինքնազուլիս վարչութեամբ իրենց անձուկ սահմաններուն մէջ, եւ աւատական հպատակութեամբ այն գերիշխան պետութեան, որ այն կողմերը կը զօրանար, հպատակութիւնն ալ փոփոխելով հանգամանաց համեմատ, կամ զօրաւորագոյնին առջեւ խոնարհելով, եւ կամ համակրութեան ուղղութիւնը այլայլելով: Այդ իշխանութեանց կեանքը անհաստատ էր, երբեմն կրնային հետզհետէ զօրանալ եւ ընդարձակուիլ, եւ երբեմն ալ տեղի տալով կ'անհետանային, եւ իշխանին մահը կամ սպանութիւնը մեծ դեր ունէր այդ փոփոխութեանց մէջ: Վերագոյն քանիներուն վերջանալը յիշեցինք (§895), բայց նորեր կը սկսէին դարձեալ երեւալ: Ասոնց մէջ առաջին պէտք է յիշուի Ռուբէն իշխան, *արեանառու Գագկայ Աշոտեանին* (ՍԱՄ. 166), կամ *յազգականութենէ Գագկայ* (ԿԻՐ. 62), կամ *ի պաւակացն Գագկայ* (ՌՒՌ. 400), որ այս վերջինին արկածէն ետքը (§ 894) գլուխ կնգնելով անոր մարդիկներուն եւ զօրքերուն, եւ այլեւս չվստահելով Պիլուի իշխանութիւնը պահել, քաշուեցաւ Տարւոսի լեռնաշղթային հիւսիսահայեաց կողմերը, ուր կը գտնուին Կոպիտառ եւ Բարձրբերդ եւ Կոռոմոպոլ ամուր բերդերը, եւ ուր առաջուց ալ *էին բնակեալ բազում յազէն Հայոց*, եւ *զՀոռոմսն անտի ի բաց մերժեալ, եւ զնոցա տեղիսն առեալ* (ՍԱՄ. 116), նոր իշխանութեան մը հիմնադիր եղաւ, որ հետզհետէ զօրանալով եւ ընդարձակուելով թագաւորութիւն հռչակուեցաւ, եւ թէպէտ Հայաստանէ դուրս, բայց հայկական հարստութիւն մը եղաւ եւ իբր երեք դար կեանք ունեցաւ: Ռուբինեանց իշխանութիւնը ժամանակակից ըլլալով Գագիկի սպանութեան, 1080ին կը դրուի անոր սկզբնաւորութիւնը: միեւնոյն տարիներուն սկսած է Կամբրոնի իշխանութիւնն ալ, զոր հիմնեց Օշին Գանձակեցի, Մայրեացջուրք բերդին տէրը, որ Պուղան զօրավարին Գանձակ արշաւելուն առթիւ (ՌՒՌ. 286), գաղթելու պարտաւորուեցաւ, եւ Հալկամ եղբայրն ալ առնելով, բոլոր տունով ու *ապաստագունդ իշխանօք* Կիլիկիա եկաւ, եւ տիրացաւ Լամբրոն բերդին, Տարւոսի հարաւային կողմը, Տարսոնի բարձունքներուն վրայ (ՍԱՄ. 117): Օշինեանց իշխանութիւնը բաւական ժամանակ իբրեւ ինքնազուլիս շարունակելէն վերջը, Ռուբինեանց թագաւորութեան խառնուեցաւ: Ուրիշ յիշատակուելու Հայ իշխանութիւնը մըն ալ Բեսունն է, Կոմագիւնէի մէջ Եփրատի մօտերը, զոր հիմնեց Վասիլ իշխան՝ Գող մականունովը աւելի ծանօթ, քան իր ազգատոհմով, որ յիշուած չէ: Շնորհալին ալ, թէպէտ կը գովէ զայն իբր

աստուածասէր անձն երեւեալ, այն որ յառուրսն յայն ոչ եղեալ՝ նման նմա գովարանեալ, սակայն կը խոստովանի թէ նախ ելուզակ մականուանեալ էր (ՉԱՓ. 549), եւ կ'երեւի թէ նախ ոչ մականունով, այլեւ գործով աւապակաբար ապրած էր Վասիլ, ամենուն վրայ սարսափ ապդած, եւ այնպէս պօրացած:

906. ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐ ԵՒ ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐ

Երբոր Արեւելք երկու իսլամական սուլտանութեանց, Եգիպտականին եւ Սելճուքեանին եւ քրիստոնէայ կայսրութեան մը միջեւ, ներհակընդդէմ արշաւանքներու եւ արկածներու խաղալիք եղած կը տառապէր, նոր արկածներ կ'աւելնային շարունակ: Կարծես խղճալի Հայաստանին, վիշտերուն չափը լեցուած չէր, որ նորանոր հարուածներ կը հասնէին հեռաւոր Արեւելքէն, ինչպէս եւ Արեւմուտքէն ալ: Թուրք կամ Թաթար ցեղեր, որոնք արեւելեան երկիրները կը գրաւէին, եւ որոնց առջեւ բացուած էր արեւմուտքի ճամբան, մերթընդմերթ նոր արշաւանքներ կը կազմէին, եւ կոտորելով ու կողոպտելով ետ կը դառնային: Այս արշաւանքներէն մէկուն մէջն էր, որ Անիի կիւրապաղատը Գրիգոր, Բարսեղ կաթողիկոսի եղբայրը, յայ գէ Պահլաւունեաց (ՌԻՌ. 328) երբ Էլ-Ղապիէ առաջնորդուած Սկիւթական ցեղը (ՎԱՐ. 109) հալածելով, Աշորնէքի պատերապմէն Անի կը դառնար, դարանամուտ Թուրքէ մը նետահար սպաննուեցաւ (ՌԻՌ. 328), ճիշդ ինչպէս հանդիպած էր Վասակ Պահլաւունիի, իր կնոջ մեծ պապին (§823): Մելիքշահի շինարար թագաւորութեան արդիւքնը մեծաւ մասամբ եպարքոսի Նիլամիլ-Միւլքի արժանիքն էր, սակայն վերջիվերջոյ քսուներու համոզուելով վայն պաշտօնանկ ըրաւ եւ սպաննուելուն գործակցեցաւ, բայց 18 օր ետքը ինքն ալ մեռաւ 1093-ին: Իր վաւակները, Պերկիարուխ, Սանճար, Մահմուտ եւ Մուհամմէտ հայրենի ժառանգութիւնը լարաբաժին ըրին, իսկ անդիէն Դդուշ՝ Ալփասլանի կրտսեր որդին գլխաւոր իշխանութիւնը գրաւելու պիտուեցաւ, բայց վերջապէս Պարկիարուխի մնաց յաղթութիւնն ու յաջորդութիւնը եւ Դդուշ սպաննուեցաւ: Մելիքշահ իր աղջիկը տուած էր Մըքթաւի-Պիամրալլահ ամիրապետի կնութեան, ուսկից ծնաւ Մըթաւտըր-Պիլլահ եւ թէպէտ ամիրապետը աւելի մեծ տղայ ալ ունէր Ահմէտ անունով, բայց Մելիքշահ բռնադատեց եւ իր թողը յաջորդ հռչակել տուաւ, որ ամիրապետութեան ալ անցաւ, երբ Մելիքշահի մահուընէ քիչ ետքը 1094ին Մըքթաւի-Պիամրալլահ ալ մեռաւ (ՎԵՐ. 464), ու Պարկիարուխ իշխանութեան տիրացաւ: Սելճուքեանք կը գործէին Ապպասեանց անունով, բայց անդին ուրիշ ամիրապետութիւն կամ խալիֆայութիւն մըն ալ կար, որ Ֆաթիմեանցը Եգիպտոսի մէջ, եւ երկուքի մրցումներուն ասպարէզը Պաղեստին եւ Ասորիք էին: Զրիստոնէայք կը նեղուէին այդ մրցումներուն մէջ. ոչ միայն Արեւելքցիք, այլեւ Արեւմուտցիք, որոնք բազմաթիւ ուխտաւորութեամբ կը յաճախէին Երուսաղէմ: Թուրք Սելճուքներ Պաղեստինի տիրելով վերջ տուեր էին այն ներողամիտ ուղղութեան՝ զոր բուն Արաբացիք եւ Եգիպտացիք կը պահէին Զրիստոնէից եւ տնօրինակ տեղեաց հանդէպ: Պետրոս կրօնաւոր, բնիկ Ամբիանոն (Amiens) քաղաքէն Գաղղիոյ, Պաղեստինէ դարձին շրջուն քարոզութեամբ Եւրոպան շարժեց Սուրբ Գերեզմանի ապատութեան, երբ Սպանիոյ մէջ ալ սաստիկ պատերապմներ կը մղուէին մահմետականութեան դէմ: Ուրբանոս Բ պապ Պիակենտիոյ (Piacenza) եւ կլարմոնտիոյ (Clermont) ժողովներու մէջ քրիստոնէաները պիտեց, մեղաց թողութեան խոստումով, եւ խաժամուժ ամբոխ մը յիշեալ Պետրոսի գլխաւորութեամբ, կուրծքը կարմիր կտաւէ խաչ մը ձեւացուցած ճամբայ ելաւ 1095ին, բայց մաս մը հիւանդութեանց եւ դժուարութեանց երեսէն, մաս մըն ալ Սելճուքներու սուրէն ամբողջովին կոտորուեցաւ: Միւս տարին չորս օրինաւոր բանակներ հաւաքուեցաւ, եւ Կոստանդնուպոլիս միացան: Այդ չորսերը կազմուած էին Լոթարինգիոյ, Նորմանտիոյ, Պրովինկիոյ եւ Իտալիոյ մէջ: Ալեքս Կոմնենոս պաշտպանութիւն խոստացաւ կարծելով անոնց օգնութեամբ իր կայսրութիւնը ընդարձակել, բոյց

տեսնելով որ աւելի իրենց տիրապետութեան կ'աշխատին, օգնելէ քաշուեցաւ: Եւրոպական Խաչակիրներ պարտաւորուեցան վէնքով ճամբայ բանալ, եւ յառաջել Փոքր Ասիոյ, Կիլիկիոյ, Կոմագինէի եւ Ասորիքի մէջէն մինչեւ Պաղեստին, եւ վերջապէս գրեթէ երեք տարի տառապելէ եւ կէս միլիոնի չափ մարդ զոհելէ ետքը՝ Երուսաղէմը գրաւեցին 1099 Յուլիս 15ին, եւ Կողոմփրետոս Բուլիոն (Godefroy de Bouillon) թագաւոր հռչակուեցաւ: Միեւնոյն ժամանակ ուրիշ երեք լատին իշխանութիւններ ալ հաստատուեցան Ասորիքի կողմերը, եւ Բողդովինոս Բուլիոն (Bodouin de Bouillon) Եդեսիոյ, Բոյեմոնդոս Տարենտոցի (Boemondo di Taranto) Անտիոքի, եւ Հոայմոնդոս Տոլոսացի (Raymond de Toulouse) Տրապոլիսի՝ կոմս կամ իշխան հռչակուեցան:

907. ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐ ԵՒ ՀԱՅԵՐ

Հայագի իշխանութիւններ՝ որ Խաչակիրներու անցած կողմերը կը գտնուէին, յանկարծ ուրախութեամբ եւ յուսադրութեամբ համակուեցան, իրենց ապաստութեան օրերը հասած կարծելով, իսկ Խաչակիրներ ալ մեծ գոհունակութեամբ ողջունեցին իրենց ճամբուն վրայ եղող քրիստոնէայ իշխանները, որոնցմէ գլխաւորաբար կը սպասէին ընդունիլ ռապմագիտական տեղեկութիւններ եւ պարէնի պատրաստութիւններ, աւելի քան պինուորական նիպակակցութիւն: Կոպիտառի Ռուբինեան, Լամբրոնի Օշինեան եւ Քեսունի Վասիլեան իշխանութիւններուն հետ, կար եւս Թորոս կիւրապաղատ, որ յաջողած էր Եդեսիոյ իշխանութեան տիրանալ: Խաչակիրները հասնելէն առաջ գրութեամբ յարաբերութեան կը մտնէին անոնց հետ: Ռուբէն իշխան վախճանած էր 1095 Փետրուար 1ին ըստ հին Յայսմաւուրաց (ՅԱՍ. Ա. 60), բայց եթէ արագ 25ը շարժական տոմարով հաշուենք պէտք է դնել 1095 Օգոստոս 19ին: Իսկ նոր Յայսմաւուրքը Մայիս 6ին կը դնէ, համեմատելով ահեկի 29ին, որ պէտք է հաշուելէր Նոյեմբեր 20ին: Որդին Կոստանդին մեծապէս օգտակար եղաւ Խաչակիրներուն Կիլիկիոյ պահակը անցնելուն, անկէ Անաւարպայի ճամբով Անտիոքի վրայ երթալու համար (ՌՒՌ. 312): Խաչակիրներ իբր փոխարինութիւն Կոստանդինի՝ *կոմսութեան պտիւ* կը շնորհէին (ՎԱՀ. 193): Ճամբան Խաչակիրներ պարէնի ալ կարօտ մնացին, եւ Կոստանդին եւ Օշին, եւ Տարսոնի իշխան Բաղունի, եւ *վանօրայք Սեաւ-Վերին* (ՌՒՌ. 315) *զամենայն կարիս կերակրոց առաքեն առ զօրս Տրանկաց* (ՌՒՌ. 314)... Բաղդովինոս Բուլիոն յատուկ գունդով Եդեսիոյ կողմը քալեց, եւ Թորոս կիւրապաղատ ըստ ամենայնի օգնեց անոր եւ հիւրասիրեց, մինչ Բաղդովինոս հակառակ իր երդումներուն՝ Թորոսը սպաննել տալով Եդեսիոյ տիրացաւ 1097ին (ՌՒՌ. 319): Անտիոքի համար ալ *Հայաց ապգէն* եղած օգնութիւնը կը յիշուի, որով *աւեալ եղել* քաղաքը (ՌՒՌ. 321), Քեսունի իշխան Գող Վասիլի օգնութիւնները աւելի ուշ յիշուած են (ՌՒՌ. 363), բայց այս ալ կը բաւէ կանուխէն ըրածն ալ մակաբեւերու համար: Աւելի նշանաւոր է Վկայասէրին դերը այդ եղելութեանց մէջ: Գրեթէ անոր յիշատակութիւնը կորսուած էինք պատմութեան մէջ, երբ յանկարծ Երուսաղէմի առման ատեն 1099ին պինքն Երուսաղէմ ներկայ կը գտնենք, *էր յայնժամ յերուսաղէմ հայրապետն Հայոց տէր Վահրամ, եւ զօրքն այլապգեաց կամեցան սպանանել զնա, եւ տէր փրկեաց զնա ի ձեռաց նոցա* (ՌՒՌ. 326): Վկայասէրին կանխելով Երուսաղէմ երթալը, այնտեղ կասկածելի ըլլալը, պինքն մեռցնելու համար այլապգիներուն մտադրութիւնը, երբ առաջուց իբր նախածանօթ եւ վստահելի անձ մը ըմբռնուած էր, եւ գրեթէ հրաշքով մահուան վտանգէն ապաստուիլը՝ նկատի առնուած ատեն, յայտնի կը ցուցնեն թէ Վկայասէր քրիստոնէայ բանակին օգնելու աշխատած էր Երուսաղէմի մէջ, եւ թէ արդեամբ զգալի օգնութիւններ մատուցած էր, որ պինքն մեռցնելու խորհուրդներ կազմուեցան: Այս այսպէս ըլլալով, ոչ ներքին եւ ոչ արտաքին պատմիչներ չեն յիշեր, թէ ինչ փոխարինութիւն կամ պատիւ ըրին Լատիններ Հայոց հայրապետին: Ընդհանրապէս Լատիններ միշտ կծծի. գտնուած են: Օգնութիւն ընդունելու համար պահանջկոտ, իսկ փոխարինելու համար ոչ

երախտածանօթ, այնպէս որ եթէ միշտ Թորոս Եղեսացիին հանդէպ Բաղդովինոսի բռնած ընթացքը չունեցան, ստէպ առիթ տուին տարօրինակ գործեր պատմելու: Յատուկ ջանք ցուցուցին Հայերը իրենց դաւանութեան բռնադատելու, եւ Հայերուն դժկամութիւնը իբրեւ իրենց արդարացման փաստ ցուցնելու, երբ Հայեր յայտնապէս վտանգուեցան Լատիններուն մատուցած օգնութիւններուն համար:

908. ԼԱՏԻՆՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Բազմադիմի են այդ միջոցին Խաչակիրներու կազմած Լատին իշխանութեանց եւ Կիլիկիոյ եւ Կոմագինէի մէջ հաստատուած Հայ իշխանութեանց յարաբերութիւնները, սակայն մենք անոնց չենք կրնար հետեւիլ, մեծաւ մասամբ քաղաքական պատերազմներու շարք մը ըլլալով Ռուբինեանց եւ Քեսունի Վասիլեանց իշխանութիւնները շարունակ շփման մէջ էին Անտիոքի եւ Եդեսիոյ Լատին իշխանութեանց հետ, այլ եւ նոյնինքն Անտիոք եւ Եդեսիա բազմաթիւ եւ կարող Հայ գաղթականներ ունէին, ապառ դասակարգէ պիտուորական անձեր, որք էին *զհետ Ֆրանկաց* (ՌՒՌ. 339), այսինքն է Լատին գունդերուն հետ կը պատերազմէին այլապիսիներուն դէմ, բայց բախտը ոչ միշտ յաջող եղաւ այդ գործակցութեան: Սերաստիոյ ամիրա Մուհամմէտ Դանիշման, որ *լեալ էր յապգէս Հայոց* (ՌՒՌ. 368), արշաւանք մը ըրաւ Մելիտինէի վրայ, եւ քրիստոնէայք յաղթուեցան, ոչ միայն Անտիոքի Բոյեմոնդոս դուքսը եւ Հոնիքարդոս (Ricardo) իր պորավարը գերի ինկան, այլ եւ *եղեւ կոտորումն ամենայն պօրացն Ֆրանկաց եւ Հայոց*: Սպանելոց կարգին յանուանէ կը յիշուին Կիպրիանոս Անտիոքի եւ Գրիգորիս Գերմանիկիոյ Հայ եպիսկոպոսները (ՌՒՌ. 334), որոնք կ'երեւի թէ պատերազմներուն մասնակցած են, Եւրոպայէն եկող Լատին եպիսկոպոսներու նման: Կոստանդին Ռուբինեան շատ ընդարձակած էր իր հօրմէն ժառանգած իշխանութիւնը, *տիրեալ էր քաղում քաղաքաց եւ գաւառաց, եւ ըմբռնեալ ունէր զմեծ մասն Տաւրոս լերին* (ՌՒՌ. 329), թէպէտ հինգ տարիէ աւելի չտեսց իր իշխանութիւնը, եւ մեռաւ 1100ին, երկու վաւականեր թողլով, որոնցմէ Թորոս երիցագոյնը հօրը յաջորդեց, իսկ Լեւոն իբր մեծ իշխան եղբօրը օգնեց, եւ անոր յաջորդն ալ եղաւ ժամանակին: Միւսնոյն 1100 տարին մեռաւ Երուսաղէմի Լատին Կողովրդոս ալ, եւ իրեն յաջորդեց իր եղբայրը Բաղդովինոս Բուլիոն (§906) Եդեսիոյ դքսութիւնը թողլով իր պօրավարներէն միւս Բաղդովինոսի, Տպորկ մականուանւոյ (ՌՒՌ. 336), եւ պանց ընելով Անտիոքի դուքսին օգնութեան հասնիլ: Ընդհանուր առմամբ տակաւ կ'ընդարձակէր Լատիններուն տիրապետութիւնը, իսկ յաջողութիւնը պիտենք կը խրախուսէր Արեւելեան քրիստոնէաները անարգել, եւ մանաւանդ անոնց դէմ կրօնական հակառակութիւն եւ ատելութիւն մղել, իրենց դաւանութեան հնապաղեցնելու համար: Այս վայրկեանէն կը սկսի Արեւելցիներուն վերաբերումն ալ պաղիլ Լատիններուն հանդէպ, եւ ասոր արձագանգն է պատմիչին խորհրդածութիւնը Մելիտինէի պարտութեան վրայ. *Այսպէս գործեցաւ ընդ պօրսն Ֆրանկաց, զի թողին զուղղորդն ճանապարհն Աստուծոյ, եւ սկսան գնալ ընդ ճանապարհն մեղաց* (ՌՒՌ. 335): Արեւելցիք միամտօրէն կարծած էին, թէ քրիստոնէութեան անկեղծ սէրն էր որ Լատինները կը պիտէր իրենց պաշտպանութեան, բայց շուտ հասկցան անոնց ուղղութիւնը, երբ անոնք *զՀայ եւ զՀռոմ, զԱսորի եւ զվրացի մերժեցին յամենայն ուխտիցն, եւ խոտորեցան ի ճանապարհս փախակողմեանս, եւ թողին զբուն պողոտայն առ յաջակողմեան ճանապարհին* (ՌՒՌ. 338):

909. ԾՌԱԶԱՏԻԿ ԵՒ ՎԿԱՅԱՍԷՐ

Ծռապատիկ մըն ալ հանդիպեցաւ 1102 թուականին, եւ առիթ ընծայեց նորոգելու այն տարաձայնութիւնները, որոնք տեղի ունեցած էին 95 տարի առաջ 1007ին (§804): Ուսհայեցի կը գրէ թէ ծռապատիկը, *հանապապ ածէ ի մոլորութիւն պատկաց յամենայն իննսուն եւ հինգ ամ* (ՌՒՌ. 354), սակայն 95 տարիներու հեռաւորութեամբ հանդիպած ծռապատիկը, միայն 4 անգամ կը

հանդիպի 532 տարիներու շրջանին մէջ, եւ 285 տարիներու միջոց մը կը կազմէ, իսկ մնացեալ 247 տարիներու միջոցին ծնապատիկ չի հանդիպիր, առ այդ պէտք եղած տոմարական պահանջները չճշմարտուելուն համար: Այս անգամ հանդիպող 1102ի ծնապատիկը, որ համապատասխանողն էր Մովսիսեան հինգհարիւրեակին մէջ 570ի ծնապատիկին (§383), աւելի նշանակութիւն կ'ունենար, որովհետեւ Լատիններ ալ Հայոց հետ շփման մէջ կը գտնուէին, եւ Յոյներու հետ համաձայն էին Իրիոնեան տոմարին հետեւողութեամբ, եւ Հայոց դէմ եղողներուն թիւը կ'աճէր: Վրացիք արդէն Յունաց հետ կանուխէն համաձայնած էին (§429), միայն Ասորիք կը մնային Հայերուն հետ համաձայն (ՌՒՌ. 353), բայց վերջէն անոնք ալ *ահաբեկ լինէին, եւ դարձան ի կողմն յունաց, եւ ուրացան պղաշինսն պոր ունէին ընդ Հայք* (ՌՒՌ. 354): Երբայցեւոց տոմարը համաձայն էր Հայոց (ՌՒՌ. 351), բայց անոնց համաձայնութիւնը չէր կրնար պօրաւոր փաստ մը ըլլալ քրիստոնէից մէջ, թէպէտ նախընթաց անգամ Հայեր կրցած էին անկէ օգտուիլ (§429): Հայերը այդ կղզիացման մէջ աւելի նեղուեցան, մանաւանդ որ բռնադատութեանց ալ ենթարկուեցան թէ Յոյներուն եւ թէ Լատիններուն կողմէն: Այս վիճակը աւելի ծանրացախ կ'երեւի Եդեսիոյ մէջ, որ հարկ կը սեպուի ուղղակի Վկայասէրին դիմել: Վկայասէրին տուած պատասխանը կամ կաթողիկոսական թուղթը ամբողջաբար պահուած է (ՌՒՌ. 355-360), եւ կարեւոր պարագաներ ալ կը պարունակէ պատմութեան նկատմամբ: Վկայասէր Հայերուն կը հրամայէ ամուր կենալ իրենց եկեղեցւոյն կանոնաց եւ սովորութեանց վրայ, տոկալով իրենց դէմ եղած հակառակութեանց եւ համբերելով վշտաց եւ նեղութեանց, եւ ցաւելով կը դիտէ որ *մինչեւ ցայժմ յանաստուած հեթանոսաց տերանցն պանգիտէաք եւ դատէաք, եւ այժմ ի քրիստոնէիցդ այնպէս* (ՌՒՌ. 358): Յոյն ու Լատին չի վատեր, *պի պճոռոմ ապգն եւ պայլս ոմանս* (ՌՒՌ. 359) մէկ գիծի վրայ կը դնէ: Այդ խօսքերը շատ նշանակալից են Վկայասէրի բերանը, պոր ոմանք յունադաւան եւ ուրիշներ հոռոմէադաւան ընել կը ճգնին, եւ անոր բերնին մէջ եղած սիրայորդոր միութեան նպատակը՝ հպատակութեան եւ դաւանափոխութեան գաղափարին հետ կը շփոթեն: Վկայասէր իր հրահանգը տուած ատեն, կատարեալ հայրապետական հեղինակութեամբ կը խօսի, իր ողջոյնն ու օրհնութիւնը կ'ուղղէ *ի Լուսաւորչի սուրբ այթոռոյս* (ՌՒՌ. 355), իրեն համար կը վկայէ, թէ *քառասուն ամ կամ իմով հայրապետութեամբ*, եւ Հայ ժողովուրդին ուղղուելով՝ *ամենքեան որ իմում հայրապետութեանս եւ հաւատոցս կցորդ էք* կ'ըսէ: Կը խոստովանի թէ *ուղղափառ եւ անթերի ունիմ պհաւատն*, կը հրամայէ, *մի՛ թուլութեամբ եւ աշատանօք պատկառէք եւ կամ երկնչիք, եւ մի՛ պԱստուած վաճառէք վասն սնոտի կենացս* (ՌՒՌ. 360): Այդ խօսքերը անդիմադրելի կերպով կը հաստատեն թէ Վկայասէրը հայրապետական բարձր իշխանութիւնը պահած էր միշտ իր վրայ, Բարսեղի լիակատար գործունէութիւ թողլով մէկտեղ, եւ թէ անվկանգ պաշտպան էր Հայաստանեայց ուղղափառ եկեղեցւոյն դաւանութեան: Այս հայրապետական թուղթին պօրութեամբ, որ շրջաբերականի ձեւն ունի, Ուռհայեցիք եւ բոլոր Հայեր *հաստատեցան ի վերայ ճշմարտութեան*, իրենց վատիկը Ապրիլ 13ին ընելու, եւ Յոյներուն հետ Ապրիլ 6ին չնելու: Իսկ պատկական լոյսին մասին, կ'ըսէ պատմիչը, թէ Ապրիլ 5ին Երուսաղէմացիքն *խաբեցին պապգն իւրեանց, եւ յօտար հրոյ վառեցին պաստուածային պկանթեղսն*, թէ սուրբ լոյսը ստուգապէս վառեցաւ ի Հայոց վատիկն, Ապրիլ 12ին, եւ թէ այսպէս *վկայեցին ամենայն հաւատացեալք* (ՌՒՌ. 361): Բարեբախտաբար յիշատակութիւն չկայ, որ այս առթիւ շփոթութիւն ելած, կամ կարգ ու կռիւ ու սպանութիւն տեղի ունեցած ըլլայ:

910. ԲԵՍՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆԸ

Երբ Տաւրոսի լեռնաշղթային վրայ Ռուբէն ու Կոստանդին ու Թորոս հետպ հետէ հայկական իշխանութիւնը կ'ընդարձակէին, ապագայ թագաւորութեան հիմները հաստատուելով, անդին Եփրատի եկերքը Գող Վասիլի հիմնած իշխանութիւնն ալ օրէ օր կ'ընդարձակուէր: Բեսունը,

այժմեան Պէհեսնին, միշտ կեդրոնն էր այդ իշխանութեան, որուն գլխաւոր բերդերէն մին էր Հոռովկան, եւ որուն հովանաւորութիւնը կը տարածուէր Ամանոսի եւ Տարուսի լեռնաշղթաներուն խառնման կողմերը, Սեաւ-Լեռ կոչուած բարձունքներուն եւ ձորամէջներուն մէջ համախմբուած վանքերուն վրայ: Այստեղ կը կազմուէր նոր վարդապետանոց մը Հայաստանէ գաղթող վարդապետներուն գլխաւորութեամբ, եւ յատուկ դպրոց մը կը կազմուէր ՓԲ. դարուն մէջ, ուսկից շատ նշանաւոր անձեր ալ ծաղկեցան հետզհետէ: Հայաստանի մէջ եղող ցրիւ վանքերը, մէկ մէկուն ետեւէ դադարեցան երկրին արկածներուն երեսէն: միայն Հաղբատ ու Սահանին դրացի վանքերը Ձորոյգետի գաւառին մէջ, իրենց կեանքը կրցան պահել, եւ Արեւելեան վարդապետներու խումբ մը ծաղկեցուցին, արեւմտեան ազդեցութենէ հեռու, եւ Յոյն ու Լատին մերձաւորութենէ ազատ: Վկայասէրը գլուխ եւ առաջնորդն էր Սեաւ-Լեռան վանքերուն, եւ հոն Արեգի վանքէն գրած էր պատիկի խնդիրին մասին հայրապետական թուղթը (ՌԻՌ. 355): Գող Վասիլը ճարտար վարչականութեամբ եւ պինուորական պօրութեամբ իրեն համար բարձր դիրք մը կազմած էր շրջակայ իշխանութեանց վրայ, եւ հաւասարապէս բարեկամական յարաբերութիւններ կը մշակէր թէ քրիստոնեաներու եւ թէ մահմետականներու հետ: Իր այդ ազդեցութեան արդիւնքներէն մին եղաւ Անտիոքայ կոմս Բոյեմոնդոսը Դանիշմանի գերութենէն (§908) ապտել, 100,000 դահեկանի փրկանքով եւ նուէրներով, որոնց ինքն Վասիլ կը մասնակցէր քսան հազարով: Մնացեալ գումարը պանապան կողմերէն հաւաքուելով Վասիլի յանձնուեցաւ, որ գերեզարձին համար բանակցելով, փրկանաւորեալը նախ ինքն *մեծաւ պատուով հանգուցանէր ի տան իւրում*, եւ անկէ Անտիոք կ'ուղեւորէր, եւ Բոյեմոնդոս իբր երախտագիտութեան նշանակ *մեծաւ երդմամբ եղել որդեգիր Գող Վասիլին Հայոց իշխանին* (ՌԻՌ. 364): Եղելութեան թուական նշանակուած է 1103 տարին (ՌԻՌ. 362):

911. ԲԱՐՍԵՂԻ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆԸ

Բարսեղ կաթողիկոսին այցելութիւններէն, եւ 1093ին նորէն Անի դառնալէն ետքը (§905), անոր կողմէն նոր գործունէութեան չհանդիպեցանք, որով նա հեռու մնացած կ'ըլլայ Լատիններու յարաբերութիւններէն, բայց չենք կարծեր թէ արեւմտեան Հայերուն յարաբերութենէն ալ հեռու մնացած ըլլայ: Որովհետեւ դադարած էին ինքնագլուխ կաթողիկոսները (§904), եւ Վկայասէր ալ առօրեալ եւ վարչական գործերէ հեռու միայն ծանր պարագաներու մէջ իբրեւ գերագոյն վարիչ իր պատգամները կ'արձակէր, ինչպէս տեսանք պատկական խնդիրին մէջ (§909): Բարսեղ իբրեւ լիագոյն իշխանութեան տէր, *ընդ բանադրանօք փակեաց* Աղուանից Ստեփանոս կաթողիկոսին եղբայրը, զոր Աղուաններ իւրովի աթոռ բարձրացուցած էին եղբօր մահուրնէ ետքը: Վճիռին համակերպեցան Աղուաններն ալ, եւ Ստեփանոսի եղբօրը, *խտոր* վանքն ալ որ նկատի առնելով, *յաթոռոյ եւ ի պատուոյ հայրապետութեան ընկեցին արտաքս* (ՌԻՌ. 365): Բարսեղ պէտք պզգց անգամ մըն ալ հովուական շրջագայութեան ելլել 1103ին, եւ *իջեալ ի քաղաքէն Անուոյ, ամենայն պաշտօնէիւք իւրօք եւ ապատովք, եպիսկոպոսօք եւ քահանայիւք*, նախ եւ առաջ եկաւ Եդեսիա, ուր կոմս էր Բաղդովինոս Տպորկ (§908), որ *յոյժ սիրեաց զհայրապետն Հայոց, եւ մեծարեաց մեծաւ պատուով, որպէս վայել է հայրապետի, եւ պիւղս եւ տուրս պարգելէր նմա* (ՌԻՌ. 364), կամ ինչպէս կը կարծենք, ճանչցաւ Բարսեղի տիրապետութեան իրաւունքը իր սահմաններուն մէջ գտնուող հայրապետական կալուածներուն վրայ, վասն զի հաւանական չենք կարծեր Լատին իշխանէն Հայոց կաթողիկոսին նոր կալուածներ տուիլը: Հարկաւ Բարսեղ Եդեսիոյ մէջ բնակութիւն չհաստատեց, այլ հանդիպեցաւ Գերմանիկիա ալ, ուր նոր լատին իշխանութիւն մը հաստատած էր Փոսլի (Joselin) կոմսը, գրաւելով քաղաքը յունական կուսակալ Թաթուլի ձեռքէն, որ Տիրամօր պատկերը Լատիններուն չէր թողուր, այլ կը ծախէր Թորոս իշխանին *յոլով ոսկւոյ եւ արծաթոյ*

(ՎԱՐ. 113): Այդ պատկերն էլ գործորոս պետեղեց Անարպարայ քաղաքը կառուցած *Ջօրավարաց անուամբ պատուեալ տաճարին մէջ, որպէս յարձանսն էր փորագրեալ* (ՎԱՀ. 195): Անշուշտ Բարսեղ պանց չըրաւ Բեսուն ալ երթալ, եւ այցելել Վկայասէրին, որ Սեաւ-Լեռը թողած էր *ի միջերկրեայս անդուստ փախեալ որ Եփրատայ մերձ առկացեալ, քաղաք Բէսուն իմն անուանեալ, այդ հուպ է վանք Կարմիր կոչեալ* (ՉԱՓ. 549): Չենք գիտեր թէ Անտիոք եւ Կոպիտառ եւ Լամբրոն ալ հանդիպեցաւ, վասնզի յիշատակ չունինք, եւ ինչչափ ատեն շրջագայած ըլլալն ալ ճշդուած չէ, բայց Բարսեղի ընդհանուր այցելութեան ելած լինելը անտարակուսելի է, երբ *յապգի ապգի շփոթմանէն*, որ այն օրեր սկսան, ստիպուեցաւ այցելութիւնները կարճել, եւ դառնալ *յաթոռն իւր Անի*: Ղզիլ ամիրա, Թուրք նոր հրոսակի մը գլուխը, Դուին գրաւեց եւ սպաննեց Աբունասր ամիրան, որ իշխանն էր: Մանուչէ Անիի ամիրան իրեն համար սկսաւ վախնալ, եւ եղբօրը Աբունասրի վրէժը լուծելու դիտամբ նոր գունդեր հաւաքելու համար Պարսկաստան գնաց (ՎԱՐ. 113): Եղեսիոյ Բաղդովինոսը եւ Գերմանիկիոյ ճուլինը Խառանը գրաւելու ելան, բայց յաղթուեցան եւ գերի ինկան: Անտիոքի Բոյեմոնդոսն ալ Եւրոպա անցաւ նոր Խաչակիրներ շարժելու իշխանութիւնը յանձնելով իր քեռորդուոյն Տանգրետիի (Tancredi) (ՌԻՌ. 367): Պարկիարուիս սուլտանն ալ կը մեռնէր այն օրերը՝ ներքին գրգռութեանց դուռ բանալով յաջորդութեան մասին, մինչեւ որ կը պօրանար Մուհամմէտ եղբայրը: Այդ պարագաներուն երեսէն էր որ Բարսեղ հապճեպ Անի կը դառնար 1105 տարուոյ սկիզբները:

912. ՎԿԱՅԱՍԷՐԻ ՄԱՀԸ

Հապիւ թէ Բարսեղ Անի դարձած էր, որ *իսկոյն հասանէ նմա խնդիր Վկայասէրէն, եթէ հասեալ է ժամանակ իմ, եկ յուղարկեալ զիս առ Տէր* (ՎԱՐ. 113): Վկայասէրի Սեաւ-Լեռան Արեգի վանքէն Բեսունի Կարմիր վանքը փոխադրուիլը եղած էր Գող Վասիլ իշխանին եւ իր իշխանուհի ամուսնոյն հոգածութեամբ, վասնզի *նոցա զհովիւ իւրեանց բերեալ, որպէս զհայր սուրբ յանձանձեալ, զոր սփոխմամբ ծերատածեալ, յաշխատութեանց հանգուցեալ* (ՉԱՓ. 549), ամենայն գուրգուրանօք կը խնամէին անոր վերջին օրերը: Վկայասէրը Բարսեղ իրեն մօտերը կարծելով, անոր դարձին կը սպասէր, բայց Անի մեկնիլը լսելով, անմիջապէս խնդրակներ կը հասցնէ, վասնզի կը վգար իր օրերուն կարճնալը: Հապիւ թէ Բարսեղ կը լսէ, *ոչ յապաղեալ ճաբայ կ'ելլէ յուսով վերջին օրհնութեանն*: Եկած ատեն Բալուի մօտ, Մենծկերտ բերդին Յունականները վրան կը յարձակին (ՎԱՐ. 113): *Յունական անունով պէտք չէ Յոյները իմանալ, այլ Սելճուքեան արեւմտեան սուլտանութեան ճիւղը, որ առաջ Սեբաստիոյ, եւ վերջէն Իկոնիոյ մէջ կենդրոնացաւ, եւ Ռում անունով կոչուեցաւ, Յունական կայսրութեան երկիրներուն մէջ հաստատուած ըլլալուն համար*: Սովորաբար 1084ին կը դրուի այդ սուլտանութեան սկզբնաւորութիւնը (ՎԵՐ. 465): Բարսեղ իրեններով *քաջասրտաբար արիացեալ* դէմ դրաւ յարձակման, *ոչ ետ ըստ կամաց իւրեանց առնել*, այլ այնչափ ինչ յանձնեց, որչափ *ինքն թողացոյց*, եւ անցաւ եկաւ անվտանգ Կարմիր վանքը, եւ կենդանի գտաւ իր պատկառելի մօրեղբայրը: Վերջին պահուն Վկայասէր իրեն մօտ կանչեց Բարսեղ կաթողիկոսը եւ Վասիլ իշխանը, եւ առջեւ կոչելով *պատանի ոմն Գրիգորիս անուն, որ իր քուրոջ որդուոյ որդի էր, զնա յատենի կացուցանէր, եւ անուանէր զնա կաթողիկոս տանն Հայոց*, եւ իր այդ կամքին *միջնորդ կացուցանէր զիշխանն Հայոց զՎասիլն զտէրն Բեսնոյ, եւ զամենայն աշխարհ նորա* (ՌԻՌ. 372): Գրիգոր Վկայասէրի այդ յանձնարարութիւնը կտակային կարգադրութենէ աւելի նշանակութիւն չունի, զի ոչ թէ նոյն ժամոյն կաթողիկոս կը ձեռնադրէր, այլ վկնի *մահուն տեսառն Բարսղի* ըլլալիք բան մը կը յանձնարարէր, եւ չէր ալ կրնար նախատեսել թէ շատ շուտ պիտի հանդիպէր Բարսեղի մահը, պատահական արկածի մը երեսէն, որով 12 տարեկան եղող պատանին, 8 տարիէն հապիւ երիտասարդութեան թեւակոխած,

կաթողիկոսութեան պիտի բարձրացուէր: Գրիգոր պատանին, որուն վրայ է խնդիրը, որդին էր Ապիրատս Կորաւարին, որդւոյ Ծովք իշխանին եւ Մագիստրոսին չորրորդ աղջկան, կամ որ նոյն է Վկայասէրի կրտսեր քրոջ թոռը (§867), որ իրեն ձեռքին տակ խնամուած էր եղբօրը Ներսէսի հետ: Վկայասէրի մահը տեղի ունեցաւ տարիքին յառաջացման հետեւանքով, ծերութեան յարակից հիւանդութեամբ մը: Մահուան օր նշանակուած է, *ի տրէ ամիս, յառաջին շաբաթն ամուան աղուհացիցն, յաւուր շաբաթու* (ՈՒՌ. 372): Ամուան աղուհացի առաջին շաբաթը, Եղիական կոչուած պահքն է, որուն շաբաթ օրը հին տոմարով Երեմիա մարգարէի տօն կը կատարուէր (ՎԱՐ. 114), եւ Շնորհալիին ձեռքով Հոգեգալստեան տօնի փոխուելէն ետքն ալ՝ իբր յիշատակ կը մնայ Երեմիայի պատկանող ճաշու ընթերցուածը: Այդ շաբաթ օրը 1105ին կը հանդիպէր Յունիս Յին, եւ հայկական տոմարով 554 տրէ 11ին՝ շարժական տոմարի հաշուով: Արդէն պատմիչն ալ տրէ ամիսը կը յիշէ առանց ամսաթիւի, որ եթէ սարկաւագադիր անշարժ տոմարով հաշուած ըլլար, մարտի 28ին համեմատուած պիտի ըլլար: Իսկ Յայամաւուրքի մէջ Օգոստոս 8ին եւ աւելեաց Յին նշանակուած ըլլար (ՅԱՍ. Բ. 68), Գրիգոր Գ. ի յիշատակին հետ կցուած ըլլալէն յառաջացած պիտի ըսուի: Վկայասէրը թաղուեցաւ Քեսունի Կարմիր վանքը, ուր վախճանեցաւ: Իսկ տարիքը ութսունը անցած պէտք էր ըլլար, 47 տարի ամցած էր հօրը մահուընէն 1059ին (§866), եւ ինքը հաւանաբար Մագիստրոսի ութը պաւակներուն երկրորդն էր Վասակէ ետքը, որով 35 տարեկանէ աւելի եղած պիտի ըլլար հօրը մեռած տարին, երբ անոր տեղ Միջագետքի, Վասպուրականի եւ Տարոնի կուսակալութիւնը ստանձնեց:

913. ՎԿԱՅԱՍԷՐԻ ԱՐԺԱՆԻՔԸ

Վկայասէրը ազգային եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ նշանաւոր եւ պատկառելի եւ գովաբանուած դէմքերէն մէկն է, եւ ճանչցուած է իբրեւ *սիւն հաւատոյ Հայաստանեայց, եւ պարիսպ սրբոյ եկեղեցւոյ տանն Արեւելից*, եւ անձնապէս նկատուած ատեն, անհնար է չճանչնալ իր վրայ գերազանց արժանիք: Իր առանձնական կեանքը *պայծառ առաքինութեամբ* վարդարուած էր, եւ Մագիստրոսի որդին եւ կայսերական դուքսը, գիտցաւ մերկանալ ամէն աշխարհական ճոխութիւն եւ հետեւիլ *յամենայն ճգնողական վարս, պահօք եւ աղօթիւք եւ անդադար սաղմոսերգութեամբ: Էր հեզ բարութ եւ խոնարհ սրտիւ, եւ յոյժ աստուածասէր եւ պատուիրանապահ*, սրբութեան եւ կատարելութեան ճշմարիտ տիպար մը: Գրական արժանեօք իրմէ կը սկսի լեզուական վարճացման նոր շրջան մը. պարզ եւ ընտանի հայերէն ոճ մը, որուն պէտք է Վկայասէրը իբր նախահայր ճանչնանք: Վերջին մատենագիրներ եղած էին Նարեկացին եւ Մագիստրոսը, առաջինը դիպարարդեալ ձեւովը, եւ երկրորդը անընտել ոճովը ընդհանուր տարածման անյարմար էին, իսկ Վկայասէրով սկսուած ոճը ազդեցիկ ոյժ մը կ'ունենար Շնորհալիներ եւ Լամբրոնացիներ եւ Սարգիսներ պատրաստելու, Սեաւ-Լեոնեցիներու բազմերախտ խումբը, եւ այսպէս թէ անձամբ եւ թէ իր հետեւողներու ձեռքով՝ *պայծառութեամբ սուրբ գրոցելից զեկեղեցի Հայաստանեայց* (ՈՒՌ. 370): Յաւ է միայն, որ այդ անձը, որուն համար վկայուած է, թէ *Երկրորդ Մեսրոպ մեզ երեւեալ, զգիրս բազումըս թարգմանեալ, առ ի Յունաց եւ յԱսորոց ճառըս սրբոց վերաբերեալ* (ՉԱՓ. 546), չունենայ այժմ որեւէ գործ մը իր անունով մակագրեալ. չենք գիտեր թէ յատուկ գործ մը կազմած չըլլալուն համար, թէ ոչ պարզապէս կորած ըլլալուն համար: Սակայն մերձաւորներն ալ *գիրս բազումս* կ'ըսեն, բայց որոշ անուն չեն տար, եւ նոյն իսկ Գործոց մեկնութիւնն ալ, որ իրեն կը յատկացուի, իր աշակերտին Կիրակոսի գործ եղած կ'ըսուի (ՀԻՆ. 599): Բայց ինչ ալ ըլլայ այդ մասին ստուգութիւնը, անտարակոյս է որ վկայասէրին օրինակն ու քաջակերանքը՝ նոր եւ ընտիր շրջան մը ըստեղծեց Հայ գրականութեան համար: Այդ մասին ալ կատարելապէս նմանած եղաւ Մեսրոպի, որուն անունով մակագրեալ աշխատութիւններ չկան մեր

ձեռքը: Բարեկարգիչ հոգի մըն ալ պէտք է ճանչնալ Վկայասէրի վրայ, որ չբաւականացաւ ինքնիրեն *պատուիրանապահ* ըլլալ, այլ իր ուղեւորութեանց մէջ ամէն կողմէն իբրեւ ժրաջան մեղու բարեկարգութեան նիւթեր եւ տարրներ հաւաքելով բերաւ պանոնք իրեններուն հաղորդել, որով կրօնաւորական եւ վանական կեանքի կարգադրութիւններ հաստատեց, եւ գործադրութեան հսկեց, եւ եկեղեցական ընտիր սերունդի մը սկզբնապատճառ եղաւ: Անցողիկ ըսենք այստեղ, թէ անհնար է ճշդութեամբ որոշել Վկայասէրի պտոյտներուն թիւն եւ ուղեգիծը: Ամէն պատմիչներ առաջին եւ ընդարձակագոյն ուղեւորութեան մը պատմութիւնն ունին՝ այլ տարիներու տարբերութեամբ, որով յայտնի չ'ըլլար, թէ միեւնոյն ուղեւորութեան թուականը կը շփոթեն, թէ ոչ տարբեր ուղեւորութեանց կ'ակնարկեն: Մենք անգամ մը միայն վայն պատմեցինք, ուղեգիծը Կոստանդնուպոլսոյ, Եգիպտոսի եւ Երուսաղէմի վրայ ամփոփելով, եւ Հռոմը դուրս հանելով (§880), բայց դժուարութիւն չունինք ընդունելու թէ ուրիշ ճամբորդութիւններ ալ ըրած ըլլայ, միօրինակ ուղեգիծով, որուն իբր նշան կրնայ առնուիլ Երուսաղէմի առման միջոցին այնտեղ գտնուիլը (§907):

914. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԸ

Վկայասէրի հայրապետական պաշտօնավարութիւնը երկու գլխաւոր կէտեր կը ներկայէ մանրախոյզ քննադատութեան առջեւ, կաթողիկոսական իշխանութիւնը ձեռընթափ եւ անգործ կերպով պահելը, եւ միութենական իղձերուն ընդարձակ ասպարէզ տալը: Առաջին մասին արդէն մեր միտքը յայտնած ենք (§903), չկարենալով արդարացնել այդ աստիճան ձեռնթափ լինելը: Որչափ ալ ստոյգ է, թէ *յամենից բռնադատեալ եւ յակամայ հարկաւորեալ* (ՉԱՓ. 545) կաթողիկոս օծուելու պիջաւ, որպէսպի յունական արգելքին վերցուելուն օգնէ իր անձով եւ իր անունով, եւ որչափ ալ յայտնապէս պայմանաւորուած ըլլալը ենթադրուի Գագիկներու եւ Ատոմներու հետ (§878), բայց անգամ մը որ անունը կը ստանձնէր, պատասխանատուութիւնն ալ ստանձնած կ'ըլլայ Աստուծոյ եւ մարդկան առջեւ, եւ չէր կրնար պինքն արդարացնել անուանական կաթողիկոսութեամբ: Եթէ ինքն տիրապէս ձեռք առած ըլլար պաշտօնին տուած իշխանութիւնը, հարկաւ տեղի չէր ունենար վեց եւ աւելի կաթողիկոսներու միանգամայն գտնուելուն գայթակղութիւնը (§902): Նոյն գայթակղութիւնը շատ աւելի ալ տարածուած կ'ըլլար, եթէ բախտը իրեն ժիր եւ գործունեայ, պարկեշտ եւ հաւատարիմ գործակից մը չպատրաստէր, իր իսկ քեռորդւոյն Բարսեղ Պահլաւունիի կամ Անեցիի անձին վրայ. բայց այդ մասին ալ ինքն հետեւող մը եղաւ եւ ոչ նախաձեռնարկ պատրաստող մը, որով հետեւ Անեցւոց գործին հաստատողն եղաւ, եւ ոչ թէ ստուգապէս թելադրողը (§896): Բարսեղի գործունէութեան շնորհիւ հակաթոռներ ջնջուեցան եւ նա եղաւ որ ամէն գործառնութիւն եւ պատասխանատուութիւն ստանձնելով, պատիւն եւ իրաւունքը բուն կաթողիկոսին վերապահելու իմաստուն եւ խոհական ձեւը պահպանեց, եւ ձեռք անցուցած իշխանութիւնը վեղծումներու գործիք չըրաւ: Եթէ Բարսեղ եղած չըլլար, թերեւս պատմութիւնը՝ անկարգ եւ անկանոն ընթացքին հետեւանքներէն գայթակղելով, ծանր մեղադրանքներ ստիպուէր դնել Վկայասէրի անձին վրայ, որ այժմ իր գործակիցին արդիւնքէն արդարանալով, իբր արժանաւոր հայրապետ կ'ընդունուի ու կը գովաբանուի:

915. Միութենական ձգտումներ

Միութենական ձգտումներուն գալով, անտարակոյս է, որ Վկայասէր մանկութենէն յունական ուսումներու հետեւած, յունական կեանք վարած եւ յունական կայսրութեան ծառայած, պէտք էր սիրտով ու միտքով յունասէր եւ յունամէտ պգացումներու տիրացած ըլլար, եւ այդ պգացումներուն արտայայտութիւնը նոյնիսկ կաթողիկոսական աստիճանին եւ պաշտօնին մէջ ալ պահէր: Այդ պգացումներուն հետեւանքն էր թերեւս մեծ աթոռներուն այցելական պտոյտը, մօտէն

չփման մէջ մտնելու եւ մերձեցում գոյացնելու նպատակով, որով վերջ տրուէր Հայոց եկեղեցւոյն կղզիացեալ դիրքին, եւ ներքին կապակցութիւն հաստատուէր մեծագոյն կամ հզօրագոյն եկեղեցիի մը հետ, ուսկից կընար ոյժ մը սպասուիլ Հայոց եկեղեցւոյն ներքին կացութեան վրայ: Եթէ այդ տեսութիւնները մասամբ հաւանական երեւնալով, կրնային Վկայասէրին դիտումներուն մէջ տեղի գտնել, սակայն ստոյգն այն է, թէ նք երբէք յունամով չեղաւ, եւ իր ազգային եկեղեցին ծանր պոհողութեանց ենթարկելով, եւ ինքնութիւնը ուրանալով, միութենական ձգտումները յաջողցնելու չառաջնորդեց եւ չստիպեց: Անոնք որ օտարին հետ ներքին եւ սերտ եւ ճշգրիտ ծանօթութիւն ունին, կրնան միայն մէկ աստիճան մերձաւորութեան գաղափարին հետեւիլ, այլ հպատակութեան կամ ձուլման գաղափարին չեն կրնար համակերպիլ, երբոր անկեղծ են, վասն զի իրենց ներքին ծանօթութիւնները օտարին պեղծարար եւ դժպիսի կողմերն ալ իրենց առջեւ կը բանան: Այս եղած է Վկայասէրին ալ ներքին պագումը, եւ շատ նշանաւոր է վատկական շրջաբերականին այն խօսքը, թէ *մինչեւ ցայժմ յանաստուած հեթանոսաց տէրանցն պանգիտէաք եւ դատէաք, եւ այժմ ի քրիստոնէիցդ այնպես* (ՈՒՌ 358): Վկայասէրը, Մագիստրոսի որդին եւ անոր հոգւոյն ժառանգ, կրցաւ Յոյներուն հետ մերձաւորութեամբ՝ Հայութիւնը պօրացնելու գաղափարը փայփայել, բայց Հայութիւնը պոհելու, Հայոց դաւանութիւնը փոփոխելու, Հայոց եկեղեցին հպատակեցնելու, Հայոց ինքնութիւնը այլայլելու գաղափարէն հոգւով չափ հեռու մնաց, եւ այլադաւան քրիստոնէաներու ընթացքը՝ այլակրօն հեթանոսներու ընթացքին բաղդատուելու համարձակութիւնը ունեցաւ: Միեւնոյն ընթացքը բռնեց Լատիններուն հետ ալ, երբ ասոնք 1096էն ետքը Արեւելքի մէջ երեւցան եւ ուղղակի չփման մէջ գտնուեցան: Հեռուէ եկող քրիստոնէայ բանակ մըն էր, էր քրիստոնէութեան պաշտպանութեամբ ոգեւորուած, եւ խաչանիշ վարդով պինուած, հարկաւ քրիստոնէութեան համար նեղուածներու օգնական պէտք էր ըլլար: Ալեքս Կոմնենոս կայսրն ալ այդ համոզմամբ իրենց պաշտպանութիւն խոստացաւ, Հելլենապոնտոսէ եւ Վոսփորէ անցուց Խաչակիր գունդերը, եւ դէպի Փոքր Ասիա առաջնորդեց: Հայերն ալ իրենց մասին Կիլիկիոյ եւ Ասորիքի ճամբաները դիւրացուցին, արեւելեան եւ արեւմտեան քրիստոնէաներ առանց խտրութեան եղբայրակցեցան, վասն զի Լատիններն ալ, տակաւին, արեւելեան քրիստոնէաներու ձեռնտուութեան կարօտ էին, եւ դաւանութեան խօսք չէին ըներ, եւ անխտիր կը հաղորդակցէին: Մինչեւ այս կէտը Հայերուն մերձեցումն ալ կ'արդարանար եւ իրենք խնդիր յուզելու պէտք չունէին, Վկայասէրն ալ այդ ընթացքը կը հովանաւորէր: Գործը փոխուեցաւ, երբ Լատիններ ինքզինքնին պօրաւոր պագին, եւ իրենց եկեղեցական իշխանութիւնը համարձակութիւն ստացաւ իր թաքուն խորհուրդները մէջտեղ հանելու, եւ միութենական խնդիրներու շարքը սկսաւ: Վկայասէրի օրով տակաւին այդ կէտերը բացուած չէին, եւ իր միութենական ձգտումները օրինաւոր եւ արդարանալի գիծերէն անդին չանցան:

916. Բարսեղի յաջորդելը

Նոր ընտրութեան պէտք չկար Վկայասէրին յաջորդը նշանակելու համար, եւ ոչ ալ նոր ձեռնադրութեան հարկ մը, երբ 1105 Յունիս 3ին աթոռը իբր թէ պարապ կը մնար, բայց իրօք պարապութիւն չկար: Արդէն 1081 գարունէն կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն ստացած էր Բարսեղ, Ապիրատ Պահլաւունիի եւ Վկայասէրի քրոջ որդին, որ օրինաւորապէս աթոռակից եւ գործակից ճանչցուած էր, որ իրապէս կաթողիկոսական իշխանութիւն կը վարէր, եւ պոր հանգուցեալ հայրապետը *ի յայթոռ իւր հաստատեալ* էր (ՉԱՓ.550), իր աշխարհէ հրաժեշտի պահուն: Ուստի Բարսեղ օրինաւորապէս եւ տիրապէս կաթողիկոս կը հռչակուէր իր նախորդին եւ մօրեղբօր թաղումն ալ չկատարուած, որուն ինքը կը նախագահէր, անշուշտ: Իսկ Ստեփանոս, *հայր վանացն* Կարմիր վանքի, որ *արար ժողով ի վերայ գերեզմանին, եւ հայրապետական պատուով յուղարկեաց*

զնա ընդ սուրբսն (ՈՒՌ.372), Վկայասէրի դամբանախօս ներբողաբանը պէտք է եղած ըլլայ, եւ ոչ յուղարկաւորութեան հանդիսագիրը, քանի որ կաթողիկոս մը ներկայ էր այնտեղ, եւ սգակիր ներներկայութեան ձեւը այն ատեններ ճանչցուած չէր: Վկայասէրի վերջին ներկայութիւնը Քէսունի Կարմիր վանքին մէջ, եւ Գող Վասիլի ապրեցութեան բոլոր Հայ իշխանութեանց վրայ գերակշռութիւնը, եւ Հայութեան առաւել պատուաւոր ձեւով այդ կողմերուն մէջ ստացած դիրքը, առիթ ընծայեցին, որ այլեւս Քէսունի Կարմիր վանքը, ի մէջ լերանց Շուղր անուանեալ, իբր բուն հայրապետանոց նկատուէր, եւ Բարսէղ ալ *զսեփականն աթոռ թողեալ ի Շիրականն Անի շինեալ*, կ'որոշէր մնալ այստեղ, *եւ աստանօր եկաւորեալ՝ առ իշխանին նախասասցեալ* Գոգ Վասիլի բնակութիւն կը հաստատուէր (ՉԱՓ.550): Բարսէղի առաջին հոգածութիւններէն մին եղաւ այն երկու մանուկներուն խնամքը, Գրիգորն ու Ներսէսը, որ էին Վկայասէրի *քորորդոյ որդիք* եւ *Ապիրատի որդիք*, եւ Բարսէղի ալ մօրաբորջ թոռներ, *վորս յանձնեալ էր ի նա* (ՎԱՐ.114) որպէսպի օրինաւր դաստիարակութեամբ պատրաստուին այն բարձր կոչումին, *վոր ինքն Վկայասէրն որոշած էր Գրիգորի («912), եղբայրն ալ ժամանակին անոր գործակից նշանակելով: Գրիգոր այդ միջոցին 12 եւ Ներսես 7 տարեկան եղած պիտի ըլլան:*

917. Ստեփանոս Մանուկ

Բարսէղ լաւագոյն ընտրութիւն չէր կրնար ընել Վկայասէրին սիրելի ձեռնասուններուն կրթութեան համար, երբ պանոնք յանձնեց Քեսունի կամ Շուղրի Կարմիր վանքին առաջնորդ Ստեփանոս վարդապետին, որ Մանուկ մականունով ճանչցուած է, տասնեութը տարեկան եղած ատենէն վարդապետելու եւ քարովելու սկսած ըլլալուն, եւ երիտասարդական հասակի մէջ Բարսէղ կաթողիկոսէ եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլալուն համար (ՀԻՆ.606): Յիշեալ վանքը մեծ վարգացում ունեացաւ Ստեփանոսի ձեռքին ներքիւ, եւ աւելի եւս հռչակուեցաւ իր աշակերտութենէն ելած նշանաւոր անձերով, որոնց գլուխը պէտք է արձանագրուին Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոսը եւ իր եղբայրը Ներսէս Շնորհալին: Այս երկուքին ընկերակիցներն են Իգնատիոս Շնորհալի, Սարգիս Շնորհալի, Բարսէղ Շնորհալի, եւ ուրիշներ ալ: *Շնորհալի* մականունին կրկնումը նշանաւորագոյն աշակերտներուն վրայ, մտածել կու տայ թէ այդ կոչումը որոշիչ պատուանուն մը եղած է Շուղրի կամ Քէսունի Կարմիր վանքի աշակերտութեան մէջ, ինչպէս *Քերթող* պատուանունը Սիւնեաց դպրոցին («398), եւ Իմաստասէր պատուանունը Արագածոտնի դպրոցին («979) յատկացեալ մակդիր անունի պէս գործածուեցան: Գիտողութեան արժանի է, որ Ներսէս՝ Մատթէոսի, Բարսէղ՝ Մարկոսի, եւ Իգնատիոս՝ ղուկասի աւետարաններուն մեկնութեան աշխատած են, ինչպէս Սարգիս ալ Կաթողիկեայց թուղթերուն, որոնք իրարու միացուելով Նոր Կտակարանի գիրքերուն մեկնութեան ընդարձակագոյն գործի մը ծրագիրը կը կազմեն: Այդ ձեռնարկին գլուխն ու առաջնորդը անշուշտ նոյնինքն Ստեփանոս եղած է, իր աշակերտներուն վրայ բաժնելով լիակատար ձեռնարկի մը մասերը: Այդ կէտը շատ նպաստաւոր գաղափար մը կու տայ Ստեփանոսի կարողութեան եւ տեսութեանց նկատմամբ, նամաւանդ երբ նկատենք թէ վերոյիշեալ մեկնութիւնները շատ գործնական եւ շատ աւելի հմտական ոճ մը ունին, քան նախնի դարերու մեկնիչ սուրբ հայրերու գրուածները, որոնք յարմարական եւ վերացայան իմաստներու շրջանակին մէջ թափառելով, շատ անգամ գրական եւ պատմական իմացուածը պանց կ'ընեն: Ստեփանոս Մանուկ, մինչեւ իր կեանքին վերջը դպրոցական աշխատութեան մէջ յարատեւած է. միայն թէ իր անունով մակագրուած աշխատութիւն մը ձեռուրնիս հասած չէ: Բայց եթէ գրածը կորսուած է, կամ թէ ուսուցչութեան պարապելով ինքնուրոյն աշխատութեան դիւրութիւն ունեցած չէ, ամէն առթի մէջ իր աշակերտները բաւական են անոր անունը բարձրացնել, եւ իրաւունք կու տան հայկական ուսմանց եւ եկեղեցական վարգացման նշանաւոր

գործիչներու եւ արդիւնաւոր բարեկարգիչներու շարքը դասել Ստեփանոս Մանուկի՝ գրեթէ մոռցուած անունը: Սովորութիւն է *Արծաթի դար* կոչել հայկական ուսմանց վերանորոգութիւնը, եւ Ստեփանոս նշանակելի դեր վարած կ'ըլլայ այդ վերանորոգման մէջ:

918. Ժամանակին դէպքերը

Բարսեղի ժիրաժիր եւ գործունեայ պաշտօնավարութիւնը իր մօրեղբօր աթոռակցութեան միջոցին՝ մեզի յուսալ կու տար նշանաւոր եղելութիւններով եւ յիշատակաց արժանի բարեկարգութիւններով լեցուն օրեր ունենալ իր բուն կաթողիկոսութեան միջոցին: Դժբախտաբար, ոչ միայն շատ համառօտ եղաւ իր պաշտօնավարութիւնը, այլեւ եկեղեցական տեսակէտէն գրեթէ ոչինչ ունինք պատմութենէ յիշատակուած: Շնորհալին ալ, որ պատուագիր պագումներով համակեալ է իր մամբեռորդւոյն հանդէպ, եւ երախտապարտ է անոր հովանւոյն ներքեւ ստացած վարգացման համար, պատմելու բան մը չի գտներ, եւ կանխաւ Մելիքշահէ ստացած ապատութիւնները (« 904) գովաբանելով՝ կը փակէ անոր վրայ գրելիքը: Այս հետեւանքին սկզբնապատճառը պէտք է փնտրել ժամանակին խռովեալ եւ ալեկոծեալ կացութեան մէջ, որ Բարսեղը ստիպեց պտոյտներ չընել եւ կեդրոնէն չհեռանալ, եւ քաղաքական եղելութեանց ստիպողականութեան ներքեւ՝ եկեղեցական գործերով պազուելէ արգիլուիլ: Անընդհատ պատերապմներու շարք մըն է, զոր պատմիչներ մեզ կը ծանուցանեն Վկայասէրի մահուան թուականէն սկսելով, որոնց վերջն ալ հասած չէր Բարսեղի մահուան տարին: Արեւելքէն Սելճուքեան սուլտանը Մուհամմէտ Սափար եւ իր պօրավարները, ընդհանրապէս պարսիկ անունով կոչուած՝ կեդրոնին Պարսկաստանի մէջ ըլլալուն համար, տարուէ տարի նոր արշաւանքներ կը կազմակերպէին դէպ Արեւմուտք, Ասորիքի եւ Կիլիկիոյ Հայ եւ Լատին իշխանութեանց դէմ: Իրենց բուն դիտումը աշխարհակալութիւն չէր, եւ յետո մղուած ատեննին ալ աւարառութեամբ ու կոտորածով իրենց նպատակին կը հասնէին: Լատին իշխանութիւններ, երբեմն իրարու օգնական, եւ երբեմն իրարու թշնամի յեղյեղուկ բախտին հետեւանքները կը կրէին, եւ զիրար կոտորելու ալ վարանում չէին պար: Հայեր չէին գիտեր թէ ինչ ուղղութեան հետեւէին, երբեմն Լատիններու օգնութեամբ կ'օգտուէին այլապէս հալածելու, այլ իսկոյն Լատիններուն կողմէն այնչափ կը նեղուէին, որ Ջահան գաւառի Ապլասթա կամ Ալպսթան քաղաքի բնակիչներուն նման, այլապէս վստահելով Ֆրանկաց պօրագլուխին կը յայտարարէին. *Արի՛, առ զապգդ քո եւ գնա, Աստուած ընդ քեզ* (ՈՒՌ.375), կամ թէ Ուոհայի մէջ հանդիպածին նման՝ կը պարտաւորուէին հազար դահեկանի փրկանքով ապատել իրենց հովիւր, *զարքեպիսկոպոսն Հայոց պտէր Ստեփանոս, մինչ Լատիններ անոր զաչսն հանել ջանային, եւ յօժարութեամբ հեղումն առնէին արդար արանց եւ անմեղաց արեան:* (ՈՒՌ.385): Մինչեւ իսկ 562 սահմի 20ին, այսինքն է 1113 Մայիս 9ին հանդիպածին նման, ոչ մնաց ինչ չարութիւն զոր ոչ ածին ի վերայ քաղաքին Ուոհայոց, անոնք, որ երբեմն *մուրանալով գային առ նա, եւ ահա փոխանակ բարեացն զայս այսպէս գործեցին, եւ չար հատուցին ամենայն հաւատացելոց* (ՈՒՌ.408): Իբր թէ Քրիստոնէութեան պաշտպանութեան եկողներ էին, բայց քրիստոնէից օգնութեամբ պօրանալէ ետքը, արեւելեան քրիստոնէից դէմ կը դառնային, անոնց երկիրներուն տիրապետելու եւ անոնց հարստութիւնները գրաւելու նպատակով: Մենք նպատակ չունինք այդ եղելութեանց մանրամասնութիւնները պատմել, բաւական ըլլայ միայն յիշել, թէ երբ Գող Վասիլ, Կոմագինէի մէջ կը յաջողէր զինու պօրութեամբ եւ ճարտար քաղաքականութեամբ իրեն տէրութիւնը պահել եւ աւելի ալ պօրացնել ու ընդարձակել, նոյն յաջողութիւնն ունէր Թորոս Կիլիկիոյ մէջ: Իսկ Բարսեղ կաթողիկոս անոնց խորհրդատուն եւ խրատատուն էր, եւ իր միջնորդութեամբ կը ջանար փորձանքները հեռացնել Հայոց գլուխէն,

որոնք նորանոր նեղութեանց հանդիպելով իրենց բնագաւառներուն մէջ՝ հետզհետէ կ'աճեցնէին Կոմագինէի եւ Կիլիկիոյ գաղթականութիւնները:

919. Անիի կացութիւնը

Այդ միջոցին արեւելքի մէջ Վրացիք էին, որ գերակշիռ դիրք ստանալ կը սկսէին: Վրաց թագաւորը Դաւիթ, Գէորգի որդին եւ Բագարատի թոռը, յաջողած էր իր տէրութեան խառնել Ափխալաց եւ Աղուանից թագաւոր կորիկէի գաւառները, Տփլիսը առած էր Պարսկաստանի տիրապետողներուն ձեռքէն, եւ Մելիք սուլտանն ալ ընկճելով *ի հարուածս սաստիկս՝* տիրապետած էր Գանձակի վրայ, եւ *սրահանգ* աւազակներէն 500 հոգի ի *փայտ մահու* կախել տուած: Անիի ամիրայ Մանուչէի մեռնելէն ետքը, անոր յաջորդած էր որդին Ապլսուար, *այր անարի եւ կնամարդի*, որ քաղաքը Կարսի ամիրային կ'ուզէր ծախել: Անեցիք այդ բանին վրայ վայրացած, մանաւանդ իրենց կաթողիկէին վրայ խաչին տեղ *նալ ծանրագին եւ բարձրահասակ*, այսինքն խոշոր կիսալուսին մը դրուելէն ցաւած, Դաւիթին օգնեցին, որ քաղաքը գրաւէ, եւ նորէն խաչին նշանը կաթողիկէին վրայ բարձրացնէ: Ապլսուար եւ վաւակները գերի տարուեցան, իսկ Անիի մէջ կուսակալ թողուեցաւ Աբուլէթ Օրբելեան, եւ անոր օգնական որդին Իւանէ (ՎԱՐ.119): Բայց երբոր Դաւիթ մեռաւ եւ որդին Դեմետր իրեն յաջորդեց, Ապլսուարի վաւակներէն Փատլուն, որ Խորասան մնացած եւ գերութեան չէր գացած, բաւական պօրութեամբ դարձաւ *ի խնդիր հայրենի քաղաքին Անուոյ*, եւ որովհետեւ քաղաքին սպառնացող վտանգը մեծ էր, Աբուլէթ իր եւ իր որդւոյն ապատութեան համար տեղի տուաւ, եւ Փատլուն Անիի տիրեց: Պահ մը *բարւոք խնամարկեալ քաղաքին արար խաղաղութիւն*, բայց յետոյ նորէն ուկեց կաթողիկէին վրայ կիսալուսինը նորոգել, Գրիգոր փակակալը բռնադատելով եւ բանտարկելով: Եկեղեցին ալ կողոպտել կ'ուզէր, բայց յանկարծ *հիւանդացեալ եւ ահաբեկեալ*, Գրիգոր փակակալը ապատեց եւ կողոպտելու միտքէն հրաժարեցաւ (ՎԱՐ.121): Փատլուն յաջողեցաւ նորէն Գանձակն ու դուինը Վրացիներէն հանել, եւ իշխանութիւնը ընդարձակել, բայց սպաննուեցաւ, եւ տեղը անցաւ եղբայրը Խուշշեր, ասոր ալ քիչ ետքը միւս եղբայրը Մահմուտ, եւ այդ ամէն եղելութեանց հետեւանօք *անկաւ դարձեալ ի թշուառութիւն երկիրն Անուոյ* (ՎԱՐ.122): Այս եղաւ բնագաւառի գաղթականութեանց շատնալուն, եւ արեւմտեան երկիրներուն մէջ հայաբնակութեան ընդարձակուելուն սկզբնապատճառը:

920. Գող Վասիլ

Թորոս՝ Կոպիտառի իշխանը, որ այլեւս Կիլիկիոյ իշխան ըսուելու չափ ընդարձակեր էր իր տէրութիւնը, մեծ յարձակում մը կրեց Պարսկաստանի Սելճուք հրոսակէն, որ Անարպարայի կողմէն մտնելով *արար աւար պամենայն երկիրն Թորոսի*, եւ անկէ Գող Վասիլի սահմանները մտաւ Մարաշի դաշտին վրայէն, վայց Բերդուսի մօտ ընկրկեցաւ Վասիլի գունդերէր, որոնց Թորոս ալ միացաւ իրեններով, եւ *միաբան սրով զհետ ընթացան, արարին անթիւ կոտորածս*, եւ *թափեցին պամենայն առ եւ զգերութիւն* (ՈՒՌ.380): Բերդուսի պատերապմը տեղի ունեցաւ 1107ին, եւ միւս տարին նոյն այլապիք վրէժխնդրութեան դարձան, բայց նորէն յաղթուեցան Հասանմսուրի կամ Հիւսնիմանսուրի պատերապմին մէջ, ուր մեծամեծ քաջութիւններ գործեցին Վասիլի պօրավարները, Ապլասաթ Տարոնցի Տաճատի որդի, Պետրոս Վասիլի քեռին, Վասիլ Կամսարական Տղայ կոչուած, եւ Տիգրան *ի մեծամեծացն Հայոց* (ՈՒՌ.381), Հասանմսուրի պատերապմը տեղի ունեցաւ 1108ին, *հնձոց արմտեաց* ատեն, որ է մերձաւորաբար Յունիսի վերջերը, նկատելով գաւառին եղանակը: Միւս կողմէն կը շարունակէին Լատիններուն իրարու դէմ պատերապմները: Բազդովինոս Ուռհայի եւ Ճուլին Թլպաշարի կոմսերը, յարձակեցան Անտիոքի Տանգրէտի կոմսին վրայ: Վասիլի զինուորներէն 800 հոգի ալ իրենց հետ էին, այլապիներու դէմ երթալու

պատրուակով առնուած (ՈՒՌ.383): Բախտը Տանգրէտի յաջող եղաւ, եւ Բապդովինոս տեղւոյն քրիստոնեաներու վրայ ծանրացաւ, եւ Ապլասաթ Տարոնցին՝ որ *խոռվութեան աղագաւ* Վասիլէ բաժնուած էր, *ոչ հաճեալ ի գործ Ֆրանկին*, նորէն Վասիլի դարձաւ *խոցեալ ի բապուկն* (ՈՒՌ.386): Նոր յարձակում կրեց Թորոս 1110ին, բայց այս անգամ *ակնածեալ ի բապութենէ պօրաց* թշնամւոյն, թող տուաւ որ աւարաւ գոհանան ու ետ դառնան, մանաւանդ որ Վասիլ ալ պատ չէր իրեն օգնութեան հասնիլ: Ասկէ ետքը պահ մը Թորոսս վինքն հանդարտ պագաց, վասն զի ուրիշ կողմեր սկսան ուղղուիլ աւերիչ հրոսակները, եւ ինքն պարապ գտաւ իր իշխանութիւնը կարգադրել: Այդ միջոցին հաւանական կ'երեւի, Բարսեղի պահ մը Կիլիկիոյ իշխանութեան սահմաններուն մէջ գտնուիլը, եւ Թորոսի օգնելը ներքին բարեկարգութեանց մասին:

921. Մատնալեանց սպանութիւնը

Թորոս ուղեց իր իշխանութիւնը ընդարձակել դէպի Կապադովկիա, եւ այդ նպատակով տիրեց Կինտրոսկառիս բերդին, որ է նոյնինքն Մանտալեան եղբայրց Կիլիստոա բերդը, ուր տեղի ունեցած էր Գագիկ Աշոտեանի սպանութիւնը (« 874): Կ'երեւի թէ Թորոսս այլեւս մոռցած էր Մանտալեան եղբայրներուն ոճիրը, որոնց երեքն ալ դեռ կենդանի էին, վասնզի մինչեւ իսկ *մի ի նոցանէ ունէր ընդ Թորոսի միաբանութիւն վասն խնամութեան*: Այդ առթիւ Մանտալեանք *խոստացեալ էին տալ զբերդն Թորոսի*, եւ Թորոսս պայմանին գործադրութեան համար այն կողմերը գնաց, եւ յայտարարեց, թէ *առ իս խոստումն կամ ձեր՝ վասն բերդին*, տու՛ք ի յիս (ՈՒՌ.397), իսկ իրենց ալ կ'առաջարկէր, *յամենայն գաւառս իմ առէք ձեզ տեղի զոր կամիրք*: Մանտալեանք վլացան խոստումնին կատարել, եւ պատասխանեցին. *ոչ կարեմք տալ զբերդն. վասնզի մեր հայրենիք է եւ ազգի տեղիրք*: Թորոսս բարկացաւ, բերած ընծանին ետ ըրաւ եւ սպառնացաւ, *յայսմհետէ պատրաստ եղերուէ յինէն*: Գիշեր ատեն բերդին չորս կողմը դարանակալներ պետեղեց, իսկ ինքը՝ իբր թէ կը փախչէր, հրամայեց իրեններուն վապել: Բերդեցիք փախչողները հալածելու համար դուրս ելան, եւ Թորոսի դարանակալները բերդը մտան ու գրավեցին, եւ Թորոսի ալ լուր տուին, որ այս կերպով Կիլիստոայի տիրացաւ, վասն զի անառիկ էր բերդին դիրքը: Մանտալեաններուն երեքն ալ կալանաւորուեցան, Թորոսս անոնցմէ պահանջեց Գագիկին սուրն ու պգեստները, եւ յանձնեցին, բայց իրենց գանձերը յայտնել վլացան: Թորոսս հրամայեց *ի խոշտանգանս արկանել* առաջինը, որ ուպեց *ի քարակտուրն* երթալ, պատճառանօք *զի ջուր հեղցէ*, բայց ժայռէն վար ցատկեց, եւ անդէն մեռաւ (ՈՒՌ.399): Երբոր երկրորդը սկսան *ի վտանգ արկանել*, մա խրախտաբար Թորոսի դիմադրեց, *դու Հայ մարդ ես, եւ մեք Հռոմ իշխանք, զի՞նչ կամիս պատասխանիս տալ Հռոմոց թագաւորին, որ դատես զմեզ*: Թորոսս չկրցաւ ինքզինքը պսպել, *կռանի բիր* մը ձեռք անցուց եւ սկսաւ *չարաչար հարկանել*. գոչելով՝ *Ո՞վ էիր դուք, որ զօծեալ թագաւորն Հայոցսպանիրք*. այսպէս որ մարդը հարուածին տակ մեռաւ: Անկէ ետքը ամէն կողմ խուկարկել տալով *բապում գանձս* գտաւ, *խաչս յոյժ մեծամեծս արծայթիս*, եւ *պատկեր ոսկեճոյլ*, եւ երրորդ եղբայրն ալ տարաւ փակեց Վահկայ բերդը: Կիլիստոայի մէջ Հայ բերդապահներ պետեղեց (ՈՒՌ.400), եւ բերդին բնակիչները տեղափոխեց Պառատիս գետին եկերքը (ՍՄԲ.91): Այսպէս լուծուեցաւ Գագիկի սպանութեան վրէժը, զոր Ռուբէն պագացած էր առաջին անգամ («894), այլ իր թողը կրցաւ լրացնել զայն 1111ին, ոճիրէն 32 տարի ետքը:

922. Մահը Գող Վասիլի

Նոր արշաւանքը 1112ին, միշտ նոյն Մահմուտ պօրավարին կողմէն, որուն Մուհամմէտ Սափար սուլտալ յանձնած էր արեւմտեան բանակին հրամանատարութիւնը: Զատկի մեռելոցին Ուռհայի վրայ կու գայ, եւ *էր սահմի ամսոյ մուտ* կ'ըսէ պատմիչը (ՈՒՌ.401), իրօք ալ 561 սահմի ամսամուտը կ'իյնար 1112 Ապրիլ 22ին, եւ Ապրիլ 21ին հանդիպած էր Զատիկը: Մահմուտ ութ օր ի

վուր աշխատել է ետքը *իջանէր ի Սուրբ Վկայքն*, որ է մարտիրոսացիքը կամ Նոփրկերտը, եւ *Եղիայի շաբաթ օրն*, այսինքն Յունիս 15ին կը հասնէր Արուճ, եօթն օր ալ այնտեղ մնալէ ետքը կը դառնար Ուռհայ, եւ մատնութեամբ քաղաքը կը գրաւէր, բայց վրայ կը հասնէր ճուսին Թլպաշարի կոմսը, եւ քաղաքացիներուն հետ միանալով Թուրքերը կը վանէր, սակայն Բաղդովինոս եւ ճուսին *բազում արիւն հեղին յանմեղ քաղաքացեացն*, որ ոչ էր *հաճելի Աստուծոյ* (ՈՒՌ.403): Տանգրետի Անտիոքի կոմսը, որ այնչափ օգնութիւն ալ տեսած էր Վասիլէ, յանկարծ անոր վրայ կը յարձակի, անշուշտ պատճառելով անոր յանգէտս Բաղդովինոսի եւ ճուսինի օգնած ըլլալը («920) եւ Ռապան քաղաքը կը գրաւէ, բայց Վասիլ Հասանմսուր եւ Թորէք եւ Ուրիմ աւանները թողլով, զորս նոր գրաւած էր Լատիններէն, Ռապանը կ'ապատէ, եւ հաշտութիւն կը կնքուի: Այս դիպուածէն ետքը երկար չեն ըլլար վասիլի օրերը, որ նոյն տարին արեգի 24ին (ՈՒՌ.404), այսինքն 1112 Հոկտեմբեր 12ին կը կնքէ կեանքը: Վասիլ իր ժամանակին *իշխանն Հայոց* (ՈՒՌ.404) եւ *իշխանաց իշխան* (ՎԱՐ.117) ըստելու դիրքը գրաւած էր, վասնզի իր շուրջն էին հաւաքուած *ամենայն զօրքն Բագրատունեաց եւ Պահլաւունեաց*, այթոռ *հայրապետութեան Հայոց աշխարհին* իր հովանաւորութեան ներքիւ կը մնար, *նրանք կրօնաւորաց եւ եպիսկոպոսաց, հարց եւ վարդապետաց* իրեն շուրջը ժողովուրած *կային մեծ ուրախութեամբ* (ՈՒՌ.404), եւ տիրեալ էր *բազում բերդից եւ գաւառաց* (ՎԱՐ.117): Բարսեղ կաթողիկոսն էր Վասիլի *հոգեբարձու եւ հայր խոստովանութեան* (ՈՒՌ.404), եւ նա *հոգաց զտունն նորա*: Վասիլ ժառանգ չունէր, իր զօրավարներէն Ապլասաթ եւ Տիգրան առաջ սպաննուած էին *ի Թուրք զօրացն* (ՈՒՌ.46), քեռին Պետրոսն ալ կենդանի եղած պիտի չըլլայ, որով Բարսեղ կաթողիկոս *արար միաբան ժողով* (ՈՒՌ.405), եւ Գող Վասիլի յաջորդ հռչակեց վասիլ Կամսարականը, Տղայ մականուանեալ, որ էր *ձեռնասուն մեծ Վասիլն* (ՎԱՐ.117), եւ ամէնքն ալ հաւանեցան եւ ուրախացան: Վասիլ մեծը թաղուեցաւ Կարմիր վանքը, ուր Վկայասէրն ալ թաղուած էր («912), եւ այդ առթիւ նուիրուեցան, 1000 դահեկան իբր *հողադրամ, եւ պատարագաց հարիւր եւ յիսուն դահեկան, աւելի եւ ոչ պակաս*, եւ *մատաղ անթիւ* (ՈՒՌ.404):

923. Ծովքի Ապիրատը

Վասիլի մահուընէն քիչ առաջ, թէպէտ թուականը ճշտուած չէ, եւ վերոյիշեալ արշաւանքներուն մէկուն մէջ տեղի կ'ունենար Ծովքի իշխան Ապիրատի մահն ալ: Ծովքի դղեակը, որ պահ մը Խարբերդի Կէօլճիկը կարծուած էր, Կիւլեսէրեանի հետապօսութեամբ այժմեան Տլուքի հետ կը նոյնանայ (ԾՈՎ.404): Փոքրիկ Հայ իշխանութիւն մը եղած էր կանուխէն, եւ թերեւս անոր հիմնադիր եղած էր Մագիստրոսի փեսան, որուն անունը անծանօթ մնացած է հակառակ գրագէտներու ազգակից եւ մատենագիրներու նախահայր ըլլալուն: Նշանաւոր գործ մըն ալ իր վրայ չպատմուիր, բայց շատ ծանօթ են իր վաւակները, երէցը Ապիրատ, որ հօրը յաջորդեց, եւ երկուքն ալ Վահրամ եւ Վասակ, որք *վեհափոյն փառս ընկալեալ, զպատերապմ ազանց վանեալ, հակառակաց յաղթող գտեալ*, զինու զօրութեամբ կրցան իրենց իշխանութիւնը արշաւանքներու դէմ պաշտպանել (ՉԱՓ.547): Ծովքի իշխանին չորրորդ վաւակն էր Գրիգոր, որ Եգիպտոսի եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Վյայասէրէն («882): Ապիրատ անունը՝ որով կոչուած է երէց որդին *զնախնական անունն առեալ* (ՉԱՓ.553), եւ Ծովքի սերունդին Պահլաւունի անունը, փաստեր են որք առաջին իշխանին եւ Մագիստրոսի փեսային ալ բնիկ Պահլաւունի ցեղէ եղած ըլլալուն կը նպաստեն, որ *Պահլաւունին ազգաւ սերեալ ալ ըսուած է* (ՉԱՓ.552): Ապիրատը իշխանին վաւակներէն էին Գրիգոր եւ Ներսէս, որոնք իբր կաթողիկոսացու յանձնարարուեցան Բարսեղի, Վկայասէրին կողմէն իր վերջին օրերը («912): Ներսէսի պատմածին համեմատ վահանաւորք եւ նիպակաւորք մեքենայիւք կը պաշարեն Ծովք դղեակը, բայց *ստնանել ոչ կարացեալ*, եւ *թշնամեաց հալածեալ* եղած ատեն, շինական մը յաղթական Ապիրատի կը ձայնէ՝ որ

վահանաւն էր պարփակեալ, եւ մինչ սա նայելու կը դառնար, հագարացի ոմն կը դիտէ այն վայրկեանը երբ իշխանին կողը ունայնացեալ էր ի վահանէն՝ որով ծածկեալ էր, եւ երեքթեւեան եռաթունեալ նետով կողէն կը խոցէ: Թէպէտ Ապիրատ պարնողին զկնի արձան մեծ թաւալեալ, եւ զյաղթանդամըն ջախջախեալ կը սպաննէ, սակայն ինքն ալ թունաւոր խոցէք չ'ապատիր, եւ յետ փոքու վերափոխեալ կը վախճանի, ի շիրիմ հարցն ամփոփեալ, եւ ընդ վկայսն պսակեալ (ՉԱՓ.554): Այդ Ապիրատն է, որուն երկու վաւակները տղայութենէ եկեղեցականութեան սահմանուած, եւ Վկայասէրին խնամոց ներքեւ մտած, եւ Բարսեղէ հովանաւորուած նշանաւոր կաթողիկոսներ եղան: Իսկ միւս երկու վաւակները Վասիլ ու Շահան զինուորական կեանքի հետեւեցան, բայց անոնց ալ վաւակները կաթողիկոսացան, որք են Տղայ եւ Ապիրատ Գրիգորները: Պատմութիւնը չի ճշդեր թէ Ապիրատի մահուընէ ետքը՝ անոր եղբայրներէն կամ վաւակներէն որը անցաւ անմիջապէս Ծովքի իշխանութեան գլուխը:

924. Բարսեղի մահը

Ներսէս իրենց մարմնաւոր հօր մահէն յետ սակաւ ամաց կը դնէ ի միւս հօրէն հոգւոյ զրկեալ ըլլալնին (ՉԱՓ.555), բայց մահուան պարագաները կը լռէ, որ արկածի մը հետեւանք եղած է: Թուական նշանակուած է 562 տրէ 5 (ՌՌՌ.411), որ կը համեմատի 1113 Մայիս 26ին: Բարսեղ արդեն քահանայական ձեռնադրութիւն տուած է Գրիգորին՝ կտակեալ յանձնարարութիւնը լրացնելու համար, նոյն օրեր Վարդավառի տօնին, այսինքն Յուլիս 13ին եպիսկոպոսութիւն ալ տալու համար, հրաւիրեալ էր զեպիսկոպոսունս եւ զվանօրայս երկրին եւ զիշխանան (ՎԱՐ.116): Միւս կողմէն գարնանային եղանակին օգտուելով Վարդահեր գիւղը կ'երթայ Քէսունի կամ Պէհէսնիի մօտերը, ուր տանիքի մը վրայ կը գտնուէր աղօթքի համար, աշակերտօք, քահանայիք եւ եպիսկոպոսօք մէկտեղ, երբ յանկարծ տանիքը անկաւ եւ կործանեցաւ, եւ Բարսեղի հարաւ կողն ընդ պարիսպ տանն եւ բեկաւ (ՌՌՌ.411): Ուրիշ մէկ բացատրութեան համեմատ Շուղրի կամ Կարմիր վանքին մէջ տեղի ունեցած է արկածը, նորաշէն տուն մը նայած ատենը, ուր հեծան գերան մը բարձրացուցած ատեննին, գործաւորներուն զերծեալ ի ձեռացն անկաւ ի վերայ Բարսեղի, եւ մահացու վիրաւորեց (ՎԱՐ.116): Երկու պատմութիւնները մերձեցնելու համար կրնանք դիտել, թէ Վարդահեր Շուղրի վանքին մօտ լինելուն, կրնային անխտիր յիշուիլ, թէ տանիքն ալ, ուր ելած էր կաթողիկոսը, կէս շինուած տունի մը տանիքը եղած կրնայ ըլլալ, ինչ որ աւելի հաւանական կ'ընէ անակնկան փլ չիլը: Սակայն կործանուած տունի մը մէջ, ոչ ումեք եղել վնաս, բայց միայն տեստն Բարսեղի ըսուիլն ալ (ՌՌՌ.411), գերանի մը վարնուելուն ենթադրութեան կցել կը թելադրէ: Ինչպէս ալ ըլլայ, կաթողիկոսը իսկոյն Կարմիր վանքի հայրապետանոցը կը փախադրուի, եւ երբ կը վզայ որ հարուածը վտանգաւոր է, եւ Վարդավառին հասնիլը կասկածաւոր, առանց սպասելու ձեռնադրութիւնը կը կատարէ եւ տայ Գրիգորի զատիճանն եպիսկոպոսութեան (ՎԱՐ.116): Նշանակութեան ըմբանի է, որ Բարսեղ կը փութայ Գրիգորը եպիսկոպոսութեան բարձրացնել, որպէսզի կաթողիկոսութիւնը ապահովուի, ինչ որ կաթողիկոսներուն եպիսկոպոսաց դասակարգէր առնուելուն կանոնը կը հաստատէ: Բարսեղի արկածէն մինչեւ մահը անցած օրերը, 3 (ՌՌՌ.411), կամ 5 (ՎԱՐ.116), կամ 7 (ՉԱՄ.Գ.35) ըսուած են, որով չենք կրնար ճշդել արկածին օրը: Մահուան օրն ալ որ տրէ 5 ըսինք, ուրիշներէ 7 դրուած է (ՉԱՄ.Գ.35), որ է Ե եւ Է թուատառերուն շատ սովորական եղած գրչագրական փոխանակութիւնը: Ամէն առթի մէջ եղելութիւնը Յինանց երրորդ շաբթուն տեղի ունեցած է, զի այն տարին Մայիս 20ին կ'իյնար Աշխարհամատրան Կանաչ Կիրակին: Բարսեղի մարմինը թաղուեցաւ Շուղրի Կարմիր վանքին մէջ Վկայասէրին գերեզմանին մօտը (ՌՌՌ.412):

925. Բարսեղի նկարագիրը

Այսպէս վերջացաւ արդիւնաւոր կաթողիկոսի կը կեանքը, երբ տակաւին կրնար աւելի երկար ատեններ օգտակար ըլլալ ազգին եւ եկեղեցւոյն: Գրեթէ 40 տարի էր յորմէհետէ եկեղեցական գործերու գլուխը կը գտնուէր Բարսեղ՝ Անիի եպիսկոպոս ձեռնադրուելէն ի վեր (« 887), 32 տարի էր աթոռակից կաթողիկոսութենէն («896), եւ 8 տարի միայն բուն կաթողիկոսութիւնը («916), եւ չենք կարծեր որ 60 կամ առաւելն 65 տարեկանէ աւելի եղած ըլլայ մեռած ատենը, որովհետեւ Պահլաւունեաց սովորական կերպով՝ առաջին եիրտասարդութենէ բարձրագոյն աստիճաններու կը հասնէին նոյն տոյմէ եղող եկեղեցականները: Որոշ տեղեկութիւն տրուած չէ իր ուսումնական արժանիքին համար, զոր շատ մեծ չենք ենթադիր, իբր զի Անիի մէջ գրական շրջանակներէ հեռու կը մնար, եւ կ'երեւի իսկ թէ Ապիրատ Հասանեանի միւս զաւակներուն նման սկիզբէն զինուորական եւ քաղաքական կեանքին հետեւած էր, երբ մօրեղբօրը կամքով Անիի եպիսկոպոսութեան ձեռնադրուեցաւ, ազգային եկեղեցական շահերու պաշտպանութեան համար: Ինչ որ Բարսեղի անունն ու արսիւնքը կը բարձրացընէ՝ իր վարչական կարողութիւնն է, որով գիտցաւ օտարներու ձեռաց ներքօի Հայաստանեայց եկեղեցին պաշտպանել, տիրապետողները մարդասէր կառավարութեան յորդորել, Մելիքշահէ նշանաւոր ապատութիւններ ընդունիլ, բազմացած կաթողիկոսները վերջացվել, կաթողիկոսութեան ամբողջ գործառնութիւնները ստանձնել, իր մօրեղբօր ու գլխաւորին պատիւը բարձր պահել՝ հակառակ անոր ձեռնաթափութեան, եւ վերջապէս նորահաստատ Հայ իշխանութեանց խորհրդական ու քաջալերիչ ըլլալ: Իրաւամբ կ'ողբար Շնորհալին այսպիսի հայրապետի մը անակնկալ կորուստը, թէ *ըստ մեղաց մեր յաճախեալ նմին օրհասըն պատահեալ, եւ մեք կրկին թշուառացեալ ի փրկութեանց անյոյս եղեալ* (ՉԱՓ.556):

926. Մեղրիկ եւ ուրիշներ

Վկայասէրի եւ Բարսեղի հայրապետութեան միջոցին ծաղկած եկեղեցականներուն մէջ, առաջին պիտի յիշենք Գէորգ վարդապետը, բնիկ վասպուրականցի, Անալիւր գիւղէն, թերեւս այժմեան Ալիւրը, *մականուն Մեղրիկ կոչեցեալ սակս քաղցրուսոյց վարդապետութեան*, որ Կիլիկիս գաղթող վարդապետներէն մեկն եղաւ, եւ նորոգեց ու պայծառացուց Դրապարկի վանքը (ՎԱՐ.117), Սիսի մօտերը: Դրապարկ հետզհետք աւելի նշանաւոր եղաւ իբրեւ իշխաններու եւ թագաւորներու եւ կաթողիկոսներու դամբարան: Մեղրիկ *սուրբ եւ սքանչելի եւ մեծ ճգնաւոր* մը ըլլալէ վատ (ՎԱՐ.117), *հայր խոստովանութեան լինէր ամենայն Հայաստանեայցս, եւ դարձուցանէր պամենեսեան ի ճանապարհս* լուսոյ (ՈՒՌ.418): Իր գրական աշխատութեանց մէջ կը յիշուին եկեղեցական բարեկարգութիւնք եւ ճաշոցի կարգաւորութիւն (ՀԻՆ.604), բայց աւելի կրօնաւորական կանոններու հեղինակ կը ճանչցուի, եւ ինքն ալ 50 տարի խստակրօն կեանքէ ետքը 70 տարեկան վախճանած է Հայոց 563ին (ՈՒՌ.412): Յայսմաւուրքը Յուլիս 60ին կը դնէ յիշատակը (ՅԱՍ.Բ.49), սակայն եթէ հրոտից 24ը ամուր բռնենք, 1115 Փետրուար 9ին պիտի դրուի մահը, շարժական եւ սովորական տոմարով: Ժամանակիս մէջ կրօնաւորութեամբ եւ առաքինութեամբ երեւելի եղած անձերուն մէջ, կը յիշուի եւս Մարկոս Մոկացի, որ առաջ իր գաւառին Կոհգանակ լեռը (ՈՒՌ.373), եւ յետոյ Մարաշի Կոնկրունաթ լեռը ճգնեցաւ, հրաշքով ջուր ալ բղխեցուց, Երուսաղէմի Լատին թագաւորութեան իյնալն ալ գուշակեց, եւ 1105ին վախճանելով Վահկայ բերդին մօտ Կաստաղոնի վանքը թաղուեցաւ (ՈՒՌ.374): Կը յիշատակուին եւս Երեմիա Անձրեւիկ, որ 30 տարի ջորակեր ապրեցաւ եւ տարիներով լուռ մնաց (ՎԱՐ.121), եւ Պետրոս Խանթկայորդի ու Յակոբ Սքանչելի, որք տեսիլքներու արժանացած ճգնաւորներ եղան (ՎԱՐ.122): Կրօնաւորեալ կիներ ալ եղած են Խորասու եւ Մարիամ, Աղղուան թագաւորապուներ, որոնք քաշուած էին Ջորափոր գաւառի Քոբայր վանքը, եւ Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետի խրատներով կ'առաջնորդուէին (ՎԱՐ.122): Գրաւոր արդիւնքով ծաղկողներուն կարգին յիշենք Վկայասէրի

երկու աշակերտները, Կիրակոս եւ Մատթէոս թարգմանիչ վարդապետները («886), Սիսիանոս Սեբաստացին (ՀԻՆ.605), Գրիգոր եւ Յովհաննէս Անեցիները (ՀԻՆ.615), Սարգիս Կունդը (ՀԻՆ.615), Գրիգոր Իմաստասէրը (ՀԻՆ.662), եւ Կիրակոս Դրապարկեցին, որ երեւի նոյնինքն Կուրոս Դրապարկեցի կոչուածը (ՈՒՌ.460), իբր կանոնադիր հռչակուած, որոնց մանր գրուածներ կը վերագրուին ժողովածուներու մէջ: Իսկ գլխաւոր գրողներուն մասին, լաւագոյն կը սեպենք խօսիլ Գրիգոր Գ-ի ժամանակն ալ լրացնելէ ետքը:

927. Ընտրութիւն եւ տարիք

Բարսեղի մահը անակնկալ արկած մըն էր, որ կարելոր ժամանակին մէջ պարապ կը թողուր հայրապետական աթոռը, եւ վանապան նկատումներ մէջտեղ կ'ելլէին աջորդին ընտրութեան համար: Ամենուն ծանօթ էր Վկայասէրի կտակը իր քրոջ թոռ Գրիգորը՝ Բարսեղէ ետք հայրապետական աթոռ բարձրացնելու համար: Վկայասէրի կամքն ալ երկնային պատգամի մը չափ պօրաւոր էր ամենուն միտքին վրայ, միայն թէ ոչ ոք մտածած էր թէ Բարսեղի անակնկալ մահուամբ, Գրիգորի նորահաս տարիքին մէջ պիտի ճշմարտուէր այդ պարագան: Իսկ Բարսեղ իր վերջին օրերուն նոր ոյժ մը աւելցուցած էր մօրեղբօրը կտակին, նոյնիսկ հարուածեալ եւ արկածեալ օրերուն մէջ փութալով Գրիգորի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տալ, որպէսպիսի յաջորդութեան համար արգելք չնկատուին կանուխէն եպիսկոպոս ձեռնադրուած չըլլալը: Հայ իշխաններ, որոնց ձայնը կշիռ ունէր, էին Վասիլ Կամսարականը Կոմագինէի մէջ եւ Թորոս Ռուբինեանը Կիլիկիոյ մէջ, երկուքն ալ Վկայասէրին անունին ջերմեռանդ, եւ անոր փափաքին հլու հպատակ: Եկեղեցական դասակարգն ալ կազմուած էր, որ Վկայասէրի աշակերտութենէն յառաջ եկած կամ անոր հովանաւորութեամբ վարգացած էր, եւ միեւնոյն համակերպող պագումներն ունէին Վկայասէրի կտակին հանդէպ: Աւելցնենք թէ սերնդական եւ ժառանգական յաջորդութեան գաղափարն ալ բաւական պօրաւոր էր ամենուն սիրտին վրայ, ինչ որ Մովսէսեանց եւ Պահլաւունեաց տուներուն վրայ քանիցս դիտել տուինք: Այդ ամէն պարագաներ իրենց ապդեցութիւնը գործեցին, Գրիգորի տարիքէն յառաջ գալիք դժուարութիւնը՝ տեղի տուաւ Վկայասէրի կտակային կամքին հանդէպ, մանաւանդ որ Գրիգոր վարուք եւ բարուք, ուսմամբ ու վարգացմամբ, հասակով եւ կերպարանով կատարելապէս կրնար վայելցնել բարձր աստիճանը, եւ վստահութիւն կը ներշնչէր իր կարողութեան վրայ: *դեւ ժողով եպիսկոպոսաց եւ հարանց ի կարմիրվանք, մերձ ի Բեսուն*, այսինքն հայրապետութեան աթոռանիստ տեղը, ամենուն կարծիքը միաբան գտնուեցաւ եւ Գրիգորիս եպիսկոպոս ստացաւ *զձեռնադրութիւն կայթողիկոսութեան ի վերայ աթոռոյ սրբոյ Գրիգորի* (ՈՒՌ.412): Գրիգորի տարիքը 18 կամ 20 կամ 22 եղած կ'ըսուի կայթողիկոսացած ատեն, մինչեւ իսկ 15 տարեկան ըսող կայ (ՍԱՄ.124), հարկաւ թուատառերու շփոթութեամբ, իսկ մենք 20ը իբր աւելի հաւանական ընդունած ենք: Ուռհայեցին *ի տղայութեան հասակին* կ'ըսէ, եւ կը յաւելու թէ *չէ եւս լեալ էր սկիզբն մօրուացն*, որ եթէ խստութեամբ իմացուէր 18է ալ պակաս տարիք կը ցուցնէր, սակայն հիներ ուշ կը ձգէին կատարեալ տարիքը եւ շատ կ'ընդարձակէին տղայութեան միջոցը: ասոր հետ մէկտեղ *բարձրահասակ եւ գեղեցկատեսիլ* եղած ըլլալը կը վկայուի (ՈՒՌ.412), որ այլեւս տղայ չլլալը կը հաստատէ: Այս երրորդ Գրիգորը՝ Պահլաւունի մականունովը կը տարբերենք համանուններէր, զի Ծովքեցի կոչումը սովորական չէ եղած, եւ միւս Պահլաւունիները յատուկ մակդիր ունենալնուն, ապագատոհմին անունը անոր սեփական մնացած է: Գրիգոր արդէն Շուղրի կամ Բէսունի վանքը կը մնար, կայթողիկոսներու մօտ, եւ այն տեղ ալ պահեց իր աթոռը: Իսկ Շովքի մէջ, եթէ իր հօրը մեռնելէն ետքը («923), Վասակ կամ Վահրամ հօրեղբայրներէն մին ալ եղաւ գլուխը, բայց շուտով իշխանութիւնը անցաւ Ապիրատի

Վասիլ որդւոյն, ինչպէս Շնորհալին ալ կը գրէ, թէ *յիշխանական ազահ յառաջեալ Վասիլ անուն վեհ երեւեալ, եւ զօրավար համապատուեալ* (ՉԱՓ.557):

928. Դաւիթ Թոռնիկեան

Երբոր գաղթական Հայութիւնը գիրքի տիրացած, կ'ուրախանար ազգային միութեան միակ նշանակ մնացած հայրապետական աթոռին՝ ընտիր յաջորդ մը նշանակած ըլլալուն համար, յանկարծ գժտութեան եւ երկպառակութեան ձայն մը կը բարձրանար Վասպուրականի կողմէն, եւ ամենուն մտահոգութիւն կը պատճառէր: Աղթամարայ եպիսկոպոսն Դաւիթ Թոռնիկեան, *արհամարհէ զտղայութիւն Գրիգորիսի, եւ ապստամբեալ նստի կաթողիկոս* (ՍԱՄ.124): Իրեն համախոհ գտաւ միայն հինգ եպիսկոպոսներ, եւ անոնց ձեռքով Ձորովանքի եկեղեցւոյն մէջ *ձեռնադրեցաւ կաթողիկոս, պատճառաբանելով թէ աթոռ է սա թագաւորացն Արծրունեաց, եւ վայել է լինել եւ պատրիարք, թէ Վահանիկ կաթողիկոս ալ անդ վախճանեցաւ, թէ այնտեղ էին Լուսաւորիչին պատարագի սեղանը եւ գաւապանը եւ մաշկեղէն գօտին, եւ Հոփսիմէի հողաթափը ու տաստառակը ու արիւնոտ պարեգօտը* (ՎԱՐ.116), ինչպէս նաեւ Աբղլմսեհ վկային բազուկը, Ապարանից խաչը, եւ շատ մարտիրոսներու մասունքներ (ԱՐԾ.349): Այստեղ աւելցնենք թէ Լուսաւորչի աջին Աղթամարի մէջ գտնուիլը (ՉԱՄ.Գ.34) հիներէն յիշուած չէ, եւ կ'երեւի թէ *զգաւապան ամենապօր աջոյն՝* խօսքը (ԱՐԾ.349), սիւսլ մեկնուած եւ գաւապանը աջին հետ շփոթուած է: Այդ պատճառաբանութիւնները բաւական են ճշդիւ կշռելու Աղթամարի Դաւիթին անհիմն ձեռնարկը, եւ միայն հինգ եպիսկոպոսներու կամակցութիւնը կը ցուցնէ թէ շատ մասնաւոր գործ մըն էր ըրածը: Միւս կողմէն Անեցիին եւ Վարդանին պատմութիւնները բացէրաց կը մերժեն Գէորգի ժամանակէն Աղթամարի կաթողիկոսութեան սկսիլը, որպիսի ինչ եթէ տեղի ունեցած ըլլար, ամենէն զօրաւոր փաստը պիտի ըլլար Դաւիթի յաւակնութեան: Այդ կէտին վրայ ըրած խորհրդածութենէն աւելի բան մը («902) հնար չէ ընդունիլ, այն է Աղթամարի եպիսկոպոսներուն Վասպուրականի մէջ ինքզինքնուն աւելի փայլ մը տուած ըլլալու ձգտումը: Որչափ ալ Արծրունիին շարունակողը՝ Դաւիթին համար գովեստներ շռայլէ, մինչեւ իսկ *հաստատութիւն հաւատոց եւ պսակ պարծանաց սուրբ եկեղեցւոյ* կոչել վայն (ԱՐԾ.359), մեր տեսութեամբ Դաւիթ չի մընար ազատ մնալ ապստամբութեան եւ աթոռի պառակտման մեղադրանքէն, թէպէտ, գործունեայ եւ ձեռներէց անձի մը նկարագիրը կը տեսնուի իր վրայ: Շարունակող պատմիչն ալ, որ Աղթամարի աթոռին երկրպագու մըն է, բոլորովին կ'անգիտանայ Գէորգ Գառնեցիէ հաստատուած Եղիշէ կաթողիկոսի մը կարծեցեալ պատմութիւնը («745), եւ միայն արտաքին փայլ մը կու տայ Դաւիթի, վայն Արծրունի թագաւորապուն սերունդ մը ցուցնելով, եւ ժառանգական իշխաններու վաւակ: Թոռնիկեանց ազգատոհմին նախահայր կը նշանակէ Թոռնիկ Արծրունի մը, Ամիւկի իշխան, Սենեքերիմ թագաւորի *տոհմակից*, որ Աստուածայայտնութեան տօնին օրը *արժանի եղեւ առնուլ զպսակ մարտիրոսութեան*, Աստիճանսի ճակատամարտին մէջ, Սրահանգներու զօրավարներէր մեկուն դէմ պատերազմելով (ԱՐԾ.347): Այդ Թոռնիկի վաւակն է Աբղլմսեհ իշխան, որ կը փեսայանայ Գրիգոր դուքսին Մարիամ դստեր, ուսկից կ'ունենայ Թոռնիկ իշխանը, եւ տէր Դաւիթ, տէր Ստեփաննոս ու տէր Գրիգոր, *զսուրբ զամենագով եւ զբարերջանիկ զհովիւսն* (ԱՐԾ.349): Թոռնիկէն կը ծնանի Թադէոս, որ հայր է երրորդ Թոռնիկի մը, եւ այդ Թոռնիկին վաւակն է Աբղլմսեհ իշխան ժամանակակից Երուսաղէմի Լատիններէն առնուելուն («906): Վերջապէս այդ Աբղլմսեհէն կը ծնին *սաստէօք եօթն եւ դստերք հինգ*, որոնց մէջէն *ընտրեաց տէր զմի ոմն, որում անուն էր Դաւիթ, նմանող եղեալ Յեսսէ Բեթղեհեմացւոյն* (ԱՐԾ.351), եւ այս Դաւիթն է զոր շարունակողին համոզմամբ, *նստոյց Տէր յաթոռ մերոյ սուրբ*

Հուսաւորչին (ԱՐԾ.353), այլ պատմական ճշմարտութեան համաձայն ապստամբ մըն է, Լուսաւորչի աթոռին դէմ հակաթոռ մը, եւ եկեղեցւոյն պառակտումներուն պատճառ եղող մէկ մը:

926. Աղթամարի մերժուիլը

Աղթամարի եպիսկոպոսը պէտք ունէր հարկաւ իրեն կուսակիցներ գտնել, իր դիրքը պօրացնելու: Նա իբր փաստ ջանաց գործածել Գրիգոր Պահլաւունիի եւ իր ընտրողներուն Հայաստանէ դուրս գտնուիլը, եւ հայրապետական աթոռին բուն հայրենիքին սեփական լինելը: Բայց իր դիմումները ընդունելութիւն չգտան, եւ *ինքն ոչ եղել ընկալեալ, թէ եւ շատիցս եղել աշխատ ընծայիւք եւ աղաչանօք*: Պէտք ունէր իր կողմը ձգել Անին, որ մինչեւ Բարսեղին օրը աթոռանիստ կը նկատուէր, բայց *մանաւանդ ի յԱնուոյ գլխաւորացն* մերժուեցաւ (ՎԱՐ.116), որոնք պատուով կը պահէին Բարսեղի յիշատակը եւ կը յարգէին անոր ըրածները: Պահ մը Սիւնեաց եւ Արտապու աթոռները աթոռները համակրութիւն ցուցուցին Թոռնիկեանի ձեռնարկին, բայց հապիւ թէ *տարի մը* տեւեց այդ յարաբերութիւնը, եւ Գրիգորի կողմին պօրութիւնը, եւ Վկայասէրի եւ Բարսեղի օրհնեալ յիշատակները իրենց ապրեցութիւնը ունեցան, եւ խպեցին Թոռնիկեանի հետ յարաբերութիւննին եւ Աղթամար մինակ *մնաց յիրում ապստամբութեան* (ՍԱՄ.124): Անդիէն Կիլիկիոյ եւ Կոմագինէի Հայերն ալ անգործ չէին եկեղեցական իրաւանց պաշտպանութեան համար: Մեծ Սիւնհոգոս մը հաւաքուեցաւ *ի սուրբ Հեառնն*, որ է յայտնապէս Քէսունի լեռնային Կարմիր վանքը, ներկայութեամբ *սուրբ եւ առաքինեաց արանց ապգիս Հայոց*, որք հաւաքուեցան աւելի քան *պերկու հազար եւ հինգ հարիւր*. բոլոր եկեղեցական դասակարգերէ *եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, հարց վանականաց, եւ միանձանց*, որոնք միաձայն հաւանութեամբ *նպովեալ հերքեցին յեկեղեցւոյ Քրիստոսի*, ապստամբութեան գլուխն ու հետեւողները, *անէծս ցաւագինս կուտեալ ի գլուխս նոցա* (ԸՆԴ.49): Շողովական եկեղեցականներուն թիւն ուրիշ տեղ միայն 300 ըսուած է (ՀԱՅ.696): Շնորհալին, որ հարկաւ այդ պարագային գործիչներէն մէկն էր, 2500 եկեղեցականները յիշած ատեն, իշխաններու եւ աշխարհականներու անունը չի տար, բայց գործը առանց անոնց ձեռնատուութեան չէր վերջանար, նոյնիսկ ժողովն ալ Վասիլ Կամսարականի իշխանութեան սահմաններուն մէջ կը գումարուէր, Կիլիկիոյ Թորոսն ալ ըստ ամենայնի համամիտ էր, եւ իրեն մօտ ունենալ կը սիրէր հայրապետական աթոռը: Իսկ ուրիշ մանր իշխաններ, որոնց իւրաքանչիւրը իբրեւ պատ պատ աւատապետ բազմաթիւ իշխանութիւններ հիմնուած էին այդ կողմերը, արդէն երկու մեծ իշխաններուն ապրեցութեան ներքեւ էին, եւ իրենց ալ շահը կը պահանջէր հայրապետական աթոռի ապրեցութիւնը իրենց մօտ պահել: Ըստ այսմ Աղթամարցի Դաւիթին ձեռնարկը ընդհանուր կացութեան եւ պաշտօնական դիրքին վրայ ապրեցութիւն չունեցաւ, հայրապետական աթոռին ուղիղ յաջորդութիւնը չխանգարուեցաւ, բայց եկեղեցւոյ մէջ բաժանում մը ստեղծելու պատճառ եղաւ, որ բաւական դարեր շարունակեց իբրեւ դատապարտեալ հերձուած: Իրաւ ետքէն գործին օրինաւորութեան կերպարան մը տրուեցաւ, սակայն միշտ նորաստեղծ աթոռ մը աւելցուց, առանց մեծ օգտակարութիւն մը ունենալու, եւ առանց նկատողութեան արժանի արդիւնք մը պտղաբերելու:

930. Չորս աթոռներ

Ինչպէս ակնարկեցինք, Աղթամարի ապստամբութիւնը Գրիգորի տարիքին խնդիրէն աւելի պօրաւոր պատճառ մըն ալ ունէր, այն է բուն Հայաստանին եւ նորակապմ Հայաստանին մէջ մրցակցութիւն մը, թէ որուն պիտի իյնար հայրապետական ընտրութեանց մէջ գլխաւոր ապրեցութիւնը եւ տիրապետող ձայնը: Խնդիրը մեծ կարեւորութիւն ունէր այն տեսակէտէն, թէ նորակապմ Հայաստանն էր, որ ապատ իշխաններ ունէր, լաւագոյն դիրք կապմած էր, եւ հետպ հետէ իր ոյժն ու ապրեցութիւնը կ'աճեցնէր, մինչ բուն Հայաստանը օտարներու ձեռքին ներքեւ

ընկճուած, ոչ ապագային կեդրոն մը ունէր, ոչ ապագային վարիչներ կային, եւ ոչ ալ ապգին անունով գործելու միջոցներ եւ դիւրութիւններ կը գտնուէին: Իրաց վիճակը նորակազմ Հայաստանին նպաստաւոր էր, մինչ աւանդական իրաւունքը հին Հայաստանին էր: Այդ դժուարութեան լուծումը կը գտնենք սովորական դարձած կանոնի մը մէջ, որով հաստատուած է որ ընտրութիւնը, նորակազմ Հայաստանին չորս մեծ աթոռներու հաւանութիւնը անհրաժեշտ նկատուի ընտրութեանց վաւերականութեան համար: Չորս աթոռներն ալ են, Բջնի, Հաղբատ, տաթեւ եւ Արտապ: Բջնին հաւանաբար առաջ Անի է եղած, եւ միայն քաղաքին կործանումէն ետքը, Բջնիի վրայ անցած պիտի ըլլայ իրաւունքը. Հաղբատ նշանաւոր էր Կովկասի կողմերը, Տաթեւ Սիւնեաց մեծ աթոռն էր, Արտապ ալ Թաղէոս առաքելոյ գործումանին պահապանն էր: Չորս աթոռներուն տրուած իրաւունքին մասին ժողովական որոշումը յստակ կերպով տեղ մը նշանակուած չգտանք, բայց չենք դժուարիր համաձայնիլ անոնց որ այս ժողովին կը պատշաճեցնեն սոյն որոշումը (ՉԱՄ.Գ.37), իբր պի հիմնական եւ նախնական կանոն մը սեպուած էր այն, եւ ասկէ առաջ աւելի մեծ ժողով մը չունինք ընտրական գործերով պարզող: Միւս կողմէն Սիւնեաց եւ Արտապու աթոռներուն առաջ Թոռնիկեանի կողմը ըլլալնին, եւ յետոյ անկէ բաժնուելնին փոխադարձ համաձայնութեան մը գոյութիւնը կ'ենթադրէ, եւ կ'արդարացնէ իրենց տրուած իրաւունքին պայմանը: Բջնի, կամ լաւ եւս Անի, արդէն իր գերակշռութիւնն ունէր, եւ Հաղբատ ալ Սանահինի հետ Արեւելեան վարդապետներուն օրրանը դարձած էր, եւ հիւսիսային գաւառներուն մէջ գտնուող Հայերուն կեդրոնն էր: Այդ համաձայնութիւնը վերջացնելէն եւ Հայութեան երկու կէտերուն մէջ համաձայնութիւնը գոյացնելէն ետքը է, որ Գրիգոր Պահլաւունի երիտասարդ կաթողիկոսը, *գրէ մեծ շնորհակալութիւն օրհնութեամբ, եւ շրջաբերականներ կը ցրուէ, ամենայն վանօրէիք Սեաւ-Լերիսն, եւ շրջակայ եպիսկոպոսացն ձեռագրով* (ՎԱՐ.116):

931. Ծովքի հայրապետանոցը

Հապիւ թէ կաթողիկոսական խնդիրը եկեղեցական եւ նուիրապետական տեսակէտէն յաջող լուծում մը կը գտնէր, քաղաքական տագնապ մը կը հասնէր աթոռին, որ կրնար անոր դիրքը վտանգել, եթէ ճարտար եւ արթուն գլուխ մը չգտնուէր աթոռին վրայ: Վասիլ Կամսարական Բէտունի իշխանը խնամեցած էր Կիլիկիոյ տունին հետ, ամուսնանալով Թորոսի եղբայր Լեւոն մեծ իշխանին աղջկան հետ (ՌՌ.421), ինչ որ պէտք էր Հայութեան համար նոր ոյժ մը ըլլար, երկու գլխաւոր իշխանապետութեանց մէջ սերն ու համերաշխութիւնը ամրապնդելով: Այլ հետեւանքը բոլորովին հակառակը եղաւ: Բագգովինոս կամ Պաղտին Տպորկ, Ուոհայի կոմսը, չենք գիտեր ինչ պատճառներով պատերազմի ելաւ Վասիլի դէմ, թէպէտեւ իրեն ալ խնամին էր, պի Լեւոնի կինը կամ Վասիլի կոքանչը Բաղդովինոսի քույրն էր: Այսուհանդերձ վասիլի երկիրը գրաւելու նպատակով, ռապանը պաշարեց, որ ամուր քաղաքաբերդ էր, եւ լաւ պաշտպանուած, որով *ոչինչ կարաց առնել, եւ խասրեալ ունէր զնա ի պահեստի*: Այդ միջոցին Թորոս Բաղդովինոսի օգնելու նպատակով, Վասիլը նենգութեամբ իրեն մօտ կը հրաւիրէ, եւ կալանաւորելով Բաղդովինոսի կը յանձնէ (ՌՌ.421): Ոմանք այդ միջադէպը կը մեկնեն Թորոսի եւ Լեւոնի, երկու եղբայրներու մէջ տեղի ունեցած գժտութեամբ, եւ Վասիլի Թորոսի մօտ երթալը եւ կալանաւորուիլը ամուսնութիւն կնքելու պարագային կը կցեն (ՉԱՄ.Գ.39), սակայն Ուոհայեցին եւ ուրիշներ գժտութեան խօսք չեն ըներ, եւ Վասիլի համար *կին առեալ* կ'լսեն, այսինքն արդէն կին առած, եւ ոչ կին առնելու գացող, եւ Լեւոնն ալ արդէն Վասիլի *աներ* եղած գիտեն (ուղ.421): Բաղդովինոս Վասիլը ձեռք անցընելէն ետքը *գաղտնաբար ի խոշտանգս արկանէր*, մինչեւ որ *բռնութեամբ առեալ ի նմանէ պամենայն գաւառն*, յաջողեցաւ տիրապետել բոլոր Բէտունի իշխանութեան քաղաքներուն, եւ *խափանեաց պիշխանութիւն Հայոց ի յայսմ աշխարհէ* (ՌՌ.422): Թորոսի այդ դաւաճանութենէն

քաղած գլխաւոր օգուտը՝ մինակ Հայոց իշխանապետ մնալը կ'ըլլար, քանի որ վրուցուած ալ չէ, որ Վասիլի քաղաքներէն գոնէ քանի մը հատն ալ իրեն տրուած ըլլան՝ իբր նենգութեան փոխարեն: Բաղդովինոս երբոր Քէսունի տիրապետութիւնը կը լրացնէր, թող կու տար Վասիլի ապատօրէն մեկնիլ. նա ալ շիտակ աներոջ մօտ կուգար Կիլիկիա՝ Լեւոնի եղած քաղաքը, անկէ ալ Կոստանդնուպոլիս կ'անցնէր, թերեւս Հռոմոց օգնութեամբ իշխանութիւնը ձեռք ձգելու յուսով, եւ թէպէտ *մեծ տնդունելութիւն* կը գտնէր, սակայն ուրիշ արդիւնք չէր ունենար (ՌՌ.422): Հայրապետական աթոռին այդ պարագային զգացած վնասը՝ Լատին իշխանութեան ներքեւ մնալն էր, եւ Հայ իշխանապետի մը պաշտպանութիւնը կորսնցնէրը: Քէսուն այլեւս իշխանանիստ եւ լաւ պաշտպանուած ալ չէր, եւ Գրիգոր չէր կրնար ապահովաբար այնտեղ նստիլ, ուստի այդ պարագային հետ յարմարագոյն կ'ըլլայ կցել՝ հայրապետանոցին Շուղրի կամ Քէսունի Կարմիր վանքէն, Ծովք կամ Տլուք փոխադրուիլը, (ԿԻՐ.62), որ հայչենական դղեակն էր կաթողիկոսական ազատահմին, եւ ուր իշխան էր իր վասիլ եղբայրը: Վասիլ Կամսարականի արկածը նշանակուած է Հայոց 564 տարուոյն ներքեւ (ՌՌ.418), առանց յաջորդ տարուոյն վրայ եղելութիւն նշանակելու: Բաղդովինոս Տպորկ ալ 1118ին Երուսաղէմի թագաւորութեան անցաւ, որով Քէսունի իշխանութեան անկումը, եւ հայրապետանոցին փոխադրութիւնը ժամամակագրական հաշուով կրնայ տրուիլ 1116 թուականին:

932. Լատինք եւ այլազգիք

Բաղդովինոս Տպորք Եդեսիոյ կոմսը, սկսած էր զինու զօրութեամբ իր սահմանները ընդարձակել: Երբոր 563 սահմի 24ին, Ուրբաթ օր (ՌՌ.413), այսինքն 1114 մայիս 15ին, Ուրբաթ օր, Տափար սուլտանին զօրավարը Բուրսուխ՝ Եդեսիան պաշարեց եւ 30 օր աշխատելէ ետքը, ձեռնունայն դարձաւ, եւ Լատիններ միանալով յաղթութիւն տարին Բուրսուխի վրայ, այն օրէն Բաղդովինոս մծամտեցաւ: Այս բանին առաջին հետեւանքն եղաւ Քէսունի անկումը («931): Անոր յաջորդեց Պիրտայի գրաւումը, որ եւ Պիր, եւ այժմ Պիրէճիկ կը կոչուի, ուր կ'իշխէր Ապլղարիպ, եղբայր Լիկոսի եւ որդի Վասակի՝ Օշօնեան ցեղէն, որ թէպէտ տարի մը դիմացաւ, բայց վերջապէս *անճարացեալ տայր զՊիրն եւ զամենայն գաւառն*, եւ ինքն կը քաշուէր Թորոսի մօտ, եւ կը հաստատուէր Անարպաբայի մէջ (ՌՌ.423): Կարգը կու գար Արեւընտանի իշխան Բագարատի, որ նոյնպէս Բաղդովինոսի տեղի կու տար, իսկ Կարկառի իշխան Կոստանդին սաստիկ դիմադրելուն՝ չարաչար նեղութեամբ կը բարտարկուէր Սամստուտի բերդը, եւ *ի կապանս մեռանէր* (ՌՌ.423): Մարաշն ալ կ'իյնար Լատինաց ձեռք, որոնք ամէն բռնութիւն եւ անգթութիւն կը գործէին տիրապետելու եւ կողոպտելու համար, այնպէս որ Ուռհայցին ինչ որ պարագաներ յիշելէն ետքը կը գրէ, թէ *միայն նստեալ խորհէին զչարութիւն, եւ զամենայն ճանապարհս չարեաց սիրէին*. եւ կը կնքէ լսելով. *զբազում անիրաւութիւնս նոցա կամէր գրել, բայց ոչ համարձակեցայ, զի ընդ իշխանութեամբ նոցա էաք* (ՌՌ.424): Ըսել է թէ շատ դարեր առաջ ալ իշխանութիւններ՝ գրիչի վրայ կը բռնանան եղեր: Լատիններուն գրաւած տեղերը, գարուն սովորութեան համեմատ, միմի փոքրիկ աւատականութիւններ կը դառնային այս ու այն ասպետին ձեռք, եւ Հռոմկյան ալ, որ Քեսունի իշխանութեան բերդերէն էր, վիճակեցաւ Փօսլէն (Josselin) անուն ասպետի մը, բարեբարոյ եւ բարեսէր անձ մը, եւ միանգամայն բարեկամ Ծովքի գերդաստանին: Գրիգոր կաթողիկոս տեսնելով թէ իրենք Ծովքի մէջ, շարունակ նեղուած էր *Սկիւթականաց եւ Տաճկաց* յարձակումներէն, եւ բերդն ալ այնչափ ամուր չէ. *բարկեալ զսրբութիւնս իւր եւ զսպառս եկեղեցւոյ՝ տարաւ եդ ի պահեստի Հռոմկլայի ամուր բերդին մէջ*, եւ Փօսլէնի կինը յանձնառու եղաւ աւանդին պահպանութիւնն ընել (ԿԻՐ.62): Դժուար է այդ գործողութեան թուականը ճշդել, բայց մերձաւորաբար կրնանք դնել շուրջ 1120ին: Իսկ Սկիւթականաց եւ Տաճկաց արշաւանքներուն

մանրամասնութեանց մտնել մեզի չի պատկանիր: Միայն օգտակար է գիտնալ թէ այս պահուս չորս տարբեր խումբեր էին եկողները: Սելճուքեանք, որոնք Ապպասեան ամիրապետութեան կամ խալիֆայութեան անունով կը գործէին. 2. Եգիպտացիք՝ որոնք Եգիպտոսի մէջ Ֆաթիմեան խալիֆայութիւնն ունէին, 3. Յունական կամ Ռում ինքնակալութիւնը՝ որ Սելճուքեանց մէկ ճիւղն էր Իկոնիոնի կամ Գոնիայի սուլտանութեան անունով, եւ 4. անկանոն արշաւանք ընողներ ալ կային Կասպից կողմերէն: Անոնց դէմ էին Բիւզանդիոնի Յոյները, որոնք բաւական գաւառներ ունէին Փոքր Ասիոյ մէջ, Վրացիք՝ որոնք Կովկասի կողմերը կը պօրանային, եւ Լատիններ՝ որոնք Պաղեստինի թագաւորութենէն պատ բազմաթիւ իշխանութիւններ հիմնած էին Ասորիքի եւ միջագետքի մէջ: Այդ ամէն տէրութիւնները շարունակ իրարու հետ ընդհարումներ ունէին, բարեկամներն ու թշնամիները անխտիր կը փոխանակուէին, եւ այդ խառնակութեանց մէջ էր որ Հայերն ալ մանր իշխանութիւններ կը կազմէին ու կը կորսնցնէին, ինչպես փոքր ի շատէ մեր պատմածներէն ալ կը քաղուի: Ասոնց ամենուն մէջէն Ռուբէնի հիմնածն է, որ հետզհետէ կ'ընդարձակուէր, եւ աւելի երկար կեանք ունեցաւ:

933. Թագաւորաց փոփոխումներ

Նշանաւոր կ'լլար 1118 տարին, հարեւան վեհապետներու փոփոխութեամբ: Ալեքս Ա. Կոմնենոս մեռնելով իրեն յաջորդ թողուց իր որդին Յովհաննէս բ. Կոմնենոսը, որ աւելի կը յիշուի Պորփիրոսէն կամ Փերփերոսէն մականունովը. այն է Ծիրանեծին, երկարակեաց հօր մը խաղաղութեամբ յաջորդած ըլլալուն համար, որ անակնկալ նորութիւն մըն էր նախընթաց խառնակութեանց վրայ («889): Թէպէտ Ալեքս խաղաղաբար բնոյթի տէր՝ արտաքին շփոթութիւններէ հեռու կը մնար, սակայն *ի վերայ ազգիս Հայոց յոյժ ատեցող երեւեալ* էր, կը գրէ Ուռհայեցին, եւ անոր կը վերագրէ, Հայոց մկրտութիւնը անարգելով, պանոնք կրկնամկրտութեան ենթարկելու հրամանը (ՌՌՌ.432): Իսկ Յովհաննէս, թէպէտ պատերազմող քաղաքականութիւն մը ունեցաւ բայց կրօնամոլ ձգտումներու չհետեւեցաւ, (ՌՌՌ.433), եւ եթէ շփումներ ալ ունեցաւ, Կիլիկիոյ նորահաստատ իշխանապետութեան հետ, միշտ նոյն ուղղութիւնը պահեց: Միեւնոյն տարին մեռաւ: Մըսթատըր-Պիլլահի ամիրապետը Պաղտատի մէջ («906), Սելճուք սուլտաններու ազդեցութեան ներքեւ 24 անգործ տարիներ անցընելէն ետքը: Վերջին տարիներու մէջ 1115 Մուհամմէտ-Տափար ալ մեռնելով անոր յաջորդած էր Մուսսատ սուլտան Պարսկաստանի մէջ: Ասոր օրով ամիրապետութեան յաջորեց Մսթարիւէտ-Պիլլահի, բայց իր հօրմէ տարբերեցաւ, եւ ուկեց գործունէութիւն ցոյց տալ, կարողութենէ ալ զուրկ չէր: Սակայն այլեւս ամիրապետներուն անգործութիւնը եւ սուլտաններու իշխանութիւնը օրէնք եղած էր, ուստի ոչ միայն ապարդիւն եղան Մըսթարիւէտի ճիգերը, այլ եւ կեանքն ալ վրայ տուաւ 1135ին, եւ դաւաճաններու ձեռքով սպաննուեցաւ: Ռաշիտ-Պիլլահի որդին որ իրեն աջորդեց, ուղեց ինքն ալ ամիրապետական իշխանութիւնը վերակենդանացնել, բայց տարիէ մը գահազուրկ եղաւ 1136ին, եւ իրեն տեղ անցաւ հօրեղբայրը Մըքթաֆի-Լիամրուլլահի: Ռաշիտ 1138ին փորձեց նորէն իշխանութիւնը ձեռք ձգել, բայց սպաննուեցաւ իր հօրը նման, եւ Մըքթաֆի-Լիամրուլլահի իշխանութիւնը վարեց մինչեւ 1160, չափով մը օգուտ քաղելով իր դժբախտ եղբօր եւ եղբօրորդւոյն ճիգերէն, (ՎԵՐ.465): Մասուտ մըն ալ կար նոյն ատեն, Գոնիայի Րում սուլտանութեան բարձրացած 1117ին, որ երկար կեանք ալ ունեցաւ մինչեւ 1155, եւ ժամանակակից եղաւ Պահլաւունիի օրով կատարուած եղելութեանց, եւ շատ շփումներ ունեցաւ Հայ իշխանութեանց հետ: Վերոյիշեալ 1118 տարին կը մեռնէր նաեւ: Երուսաղէմը լատին թագաւոր Բաղդովինոս Բուլլիոն, եւ իր յանձնարարութեամբ եւ Լատին իշխաններու հաւանութեամբ իրեն կը յաջորդէր Ուռհայի կոմս Բաղդովինոս Տպորկ, որ ճիշդ նոյն միջոցին Երուսաղէմ հասած էր: Ծաղկապարդի օրը, 1118 Ապրիլ 7ին, այժոռ բաձրացաւ, տարի մը

թագադրութիւնը յապաղելու պայմանով, Բուլիոններուն երրորդ եղբօր Եւրոպայէ գալուն եւ յաջորդութիւնը ժառանգելուն ականկալութեամբ, ինչ որ տեղի չունեցաւ եւ Բաղդովինոս թագը դրաւ: Այդ Բաղդովինոսն է, Հայ իշխանները կրկողը՝ որուն մասին Ուոհայեցին կը գրէ, թէ էր *յաւէտ ճարտար, յաիշտակիչ անյագուրդ, գանձուց եւ արծաթոյ անկուշտ, եւ ի տուրս ընչից նուազ*, եւ կարծես թէ այդ մեղադրանքները Վգալի չընելու դիտմամբ կը յաւելու միանգամայն, թէ էր *քաջ պատերազմող, մարմնով սրբասէր, մեղաց ատեցող, բարութն հեղ եւ ցած*. (ՈՒՌ.426), ինչ որ չի կրնար մաքրել խուժդուժ անիրաւութեանց կեղտը, Վորս պատմիչը չէ համարձակած իսկ մանրամասնօրէն գրել (ՈՒՌ.424):

934. Թորոսի մահը

Բաղդովինոսի Երուսաղէմ անցնելէն ետքը միջոց մը աւելի հանդարտած կը գտնենք նոր հայաբնակ երկիրներուն վիճակը, եւ պատմութիւնն ալ տասը տարուան միջոցի համար ազգային նորութիւններ չի ներկայեր մեզի, եւ հանդարտ օրեր կ'անցընուն Գրիգոր կաթողիկոս Ծովքի մէջ եւ Թորոս իշխանապետ Կիլիկիոյ մէջ: Թորոսի մահը Սմբատէ որոշակի գրուած է Հայոց 578ին (ՍՄԲ.92), որուն կը ձայնակցի Անեցին 549ին դնելով իշխանութեան սկիզբը եւ 29 տարի հաշուելով տեւողութիւնը (ՍԱՄ.121), եւ ասոր հակառակ ալ բան մը չէ գրուած ուրիշ տեղ, որով չ'արդարանար 1123ին դնելու հաշիւը (ՉԱՄ.Գ.50), եւ 1129ը պէտք է ընդունուի իբր Թորոսի մահուան թուական: Իսկ ճիշդ օրը Յայսմաւուրքի մէջ դրուած է Փետրուար 2ին, համամատելով վայն արացի 26ին (ՅԱՍԱ.61) անշարժ տոմարով, մինչ սովորական հաշիւներ շարժական տոմարով կ'ըլլային, եւ այդ հաշուով Թորոսի մահը կ'իյնայ 1129 Օգոստոս 11ին: Թորոս վաւակ մը ունեցած էր Կոստանդին անունով, եւ անոր մեռնելովը իշխանապետութեան յաջորդութիւնը ինկաւ եղբօրը Լեւոնին: Մթին են պատմական յիշատակները Կոստանդին Թորոսեանի մահուան մասին, թէ երբ եւ ինչպէս մեռաւ: Վահրամ կը գրէ, *տրա որդի մի էր թողեալ, ում Կոստանդին անուն ձայնեալ, զոր ամպարիշտք ոմանք կալեալ եւ մահացու դեղօք բարձեալ* (ՎԱՀ.196): Անեցին ալ նոյնպէս կը կրկնէ ըսելով, թէ Լեւոն յաջորդեց Թորոսի, *վասն զի զԿոստանդին որդին նորա կալան ոմանք ամբարիշտք, եւ մահացու դեղօք հանին ի կենաց* (ՍԱՄ.128): Վահրամի *թողեալ* բառը, եւ Անեցին *վասն զի* պատճառականը այնպէս կը ցուցեն, թէ Թորոսի մահուան ատեն կենդանի էր Կոստանդին որդին, եւ վայն թունաւորել տալով յաջողեցաւ Լեւոն իշխանապետութիւնը ժառանգել: Եթէ այդ է իրողութիւնը, վերին արդարադատութեան գործ պէտք կ'ըլլայ սեպել Լեւոնի վրայ եկած արկածները, եւ եղերական մահը բանտարկութեան մէջ: Սակայն անհնար չէ, որ բոլորը կասկածանաց արդիւնք ըլլայ, Կոստանդին տղուն յանկարծական մեռնելէն յառաջ եկած: Լեւոնի առաջին տարիները յաջող եղան, Լատինաց խնամի էր, եւ ինքն քաջ պատերազմիկ, հետզհետէ իր սահմանները ընդարձակեց, եւ Կիլիկիոյ քաղաքներէն գրաւեց Տարսոնը, Ատանան եւ Մսիսը որ է Մոպսուեստիա (ՍՄԲ.93), որոնք Յոյներու կը պատկանէին, մինչ անդին ցիրուցան պատերազմներ անպակաս էին Կիլիկիոյ շուրջը գտնուող պետութեանց միջեւ, որոնց հետեւիլ մեր նպատակէն դուրս է:

935. Գրիգոր եւ Անի

Գրիգոր կաթողիկոս կը մնար Ծովքի մէջ, վշտակիր ականատես իւրայնոց խեղճութեան, եւ որչափ ալ իր հայրենական դղեակին մէջ ապրող, բայց իբր կաթողիկոս՝ պաշտօնական աթոռէ հեռու թափառական վիճակ մը ունէր: Որչափ եւ ինքն Անեցի չէր, եւ Անի չէր դացած, եւ հայրապետական վերջին աթոռը իրեն ծանօթ չէր, այլ Բարսեղ Անեցի կաթողիկոսէն ներշնչեալ՝ *ուխտ սիրոյ ունէր վասն սեփական աթոռոյս*, եւ կը փափաքէր *գալ այսրէն* Անիի աթոռը, եւ այս նպատակով բանակցութեան ալ մտած էր Ապլսուարի հետ, երբ նա Մանուչէի յաջորդեց, որպէսզի

նորա յօժար կամակցութեամբ այդ բանը կատարուէր (ՍԱՄ.127): Ապլսուարի մասին ուրիշ կողմէն հասած պատմութիւններ, զինքն շատ հայասէր եւ քրիստոնէասէր չեն ցուցներ («919), բայց թերեւս Հայոց կաթողիկոսը մօտը ունենալու ակնկալութիւնը զինքն զիջողութեանց համոզած ըլլայ: Բայց Ապլսուար դիրքը կորսնցուց, իսկ Անի երթալու գաղափարը աւելի դիւրին պիտի ըլլար, երբոր Դաւիթ Վրաց թագաւոր քաղաքը գրաւեց, սակայն դեռ բան մը չկարգադրուած Փատլուն եկաւ եւ տիրապետեց: Այդ պատերազմին առթիւ կը յիշուի Այծեամն անուն Հայ կնոջ մը քաջութիւնը, որ պարիսպներուն վրայէն յարձակողները քարերով ետ կը մղէր՝ *առ ոչինչ համարեալ զխոցուածս նետիցն* (ՍԱՄ.127): Թէպէտեւ Անիի անձնատուր եղած ատեն երգում ըրաւ որ *սուրբ կաթողիկէն հանապապ Հայոց կացցէ, եւ մի' մտցէ ի նա Տաճիկ եւ ոչ Մոսուրման ապգ* (ՌԻՌ.159), սակայն յետոյ *իւիք իւիք հնարիւք էառ վրէժո, եւ նեղութեանց եւ հարկապահանջ յափշտակութեանց* դուռ բացաւ (ՍԱՄ.127), եւ Գրիգորի Անի դառնալու գաղափարը անհնարութեան մատնուեցաւ, եւ մէկ կողմ թողուեցաւ:

936. Գրիգոր եւ Ներսէս

Գրիգորի Ծովքի մէջ իրեն օգնական ունէր իր եղբայրը՝ Ներսէս Շնորհալին, իրմէ հինգ տարով պակտիկ, զոր *մինչեւ յարբունս հասուցեալ եւ քահանայ ձեռամբ օշեալ* (ՉԱՓ.558), սկսաւ եկեղեցական պաշտօններու ալ գործածել: Շնորհալին քահանայական ձեռնադրուիւնը առաջին երիտասարդութեան մէջ եղած ըսուելէն, Գրիգորի կաթողիկոսութենէն հալիւ, 6 տարի ետքը պէտք է նշանակել, շուրջ 1120ին: Իսկ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան մասին յայտնի յիշատակութիւն չենք գտներ: Թէպէտաւելի ուշ կը տեսնենք անոր անունը իբր եպիսկոպոս նշանակուած (ԸՆԴ.86), բայց այդ պատճառմը չէ որ ձեռնադրութիւնը ուշացնենք մինչեւ 1135, ինչպէս սովորաբար կը գրուի (ՉԱՄ.Գ.52): Պահլաւունի իշխանապուն մը, կաթողիկոսի եղբայրը, ուսմամբ վարգացուն, եւ գործունէութեամբ գերազանց Ներսէսը, հարկաւ մինչեւ քառասունի մօտ տարիքը չսպասեց եպիսկոպոսութիւն ընդունելու իր եղբօրմէն, որուն աջ բազուկը եւ ըստ ամենայնի գործակիցն էր: Հետեւաբար անհաւանական չէ շուրջ 1125ին Ներսէս եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըսել:

937. Գրիգոր եւ Աղուանք

Պահլաւունիի Արեւելքի մասին ունեցած հողածութեանց կարգէն է Աղուանից կաթողիկոսական աթոռին երկարատեւ պարապութիւնն ալ վերջացնելը: Ստեփանոս կաթողիկոս տարիուկէս պաշտօնավարութենէ ետքը վախճանած էր 1131ին, եւ յաջորդին ընտրութիւնը խափանուած էր 8 տարի՝ երկրին շփոթութեանց պատճառով: Գրիգորի դժուար ըլլալով անձամբ երթալ կամ Աղուաններուն գալ, լիպպօր նուիրակութիւն տուաւ կարնոյ Սահակ պիսկոպոսին (ԿԻՐ. 101), որ Աղուանից եպիսկոպոսներուն հետ, եւ դաւիթ թագաւորին ներկայութեան կաթողիկոս օժեց հանգուցեալ Ստեփանոսի հօրեղբօրոջդին Գագիկը, Գրիգորիս անունով, Հոգեգալուստի օրը 1139 Յունիս 11ին, եւ վարդավառին նոր կաթողիկոսը միւռոնօրհնէք եւ եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւն կատարեց (ՀԱՅ.386): Ութամեայ պարապութեան երեսէն մկրտութեան միւռոն իսկ կը պակսէր, եւ ձեռնադրութեանց համար եպիսկոպոս չէր գտնուէր, կ'ըսէ յիշատակագիրը (Հայ.385): Գրիգորի ուրիշ եկեղեցական աշխատութիւնները կը պահենք վերջէն ամփոփել, կցկտուր չընելու համար:

938. Լեւոնի գերութիւնը

Լեւոն իշխանապետի գործերը յաջող կ'երթային, եւ Լատիններուն հետ բարեկամութեամբ էր, ապաքի պատերազմին մէջ ինքն էր որ Հոռոգերիոս (Roger) Անտիոքայ կոմսը մեծ վտանգէ մը ապատած էր, եւ անոր շատ սիրելի եղած էր (ՌԻՌ.429): Այսպէս շարունակեց, մինչեւ 1135, երբ Լեւոնի եւ Լատիններուն մէջ գժտութիւն ինկաւ, Սարուանդիքար բերդը գրաւելուն համար: Անտիոքի կոմսը Երուսաղէմի թագաւորին օգնութեամբ պատերազմի ելաւ Լեւոնի դէմ, որուն

օգնական էր լատիներեն Եդեսիոյ կոմսը, քանի որ անոր քեռորդին էր: սակայն թշնամիները
յօրացան եւ *աւերեցին պերկիրս Կիլիկեցոց*: Ասոր վրայ Գոնիայի սուլտանութեան Թուրքերը
քրիստոնեաները իրարու դէմ ելած տեսնելով, երկու կողմին վրայ միանգամայն յարձակեցան, եւ
գերեցին պապն քրիստոնէից անհամար եւ շատ (ՍԱՄ.93), որով Անտիոքայ կոմսին յարձակումն
ալ ապարդիւն մնաց, երկու կողմեր քիչ մը ատեն հանդարտ մնացին: Հոգեբիոսի մահուընէ եւ
առաջի պատերազմէն *յատ երից ամաց*, 1138ին Անտիոքի նոր կոմսը բոյեմոնդոս կամ Պայմունդ
կամ Պիտեւին, նենգութեամբ Լեւոնի *կալաւ եւ բանտարկեց* (ՍԱՄ.158), հին վրէժը լուծելու համար:
Լեւոն չորս որդիներ ունէր, Թորոս, Ստեփանէ, Մլէհ, եւ Ռուբէն (ՎԱՀ.187), եւ հարձորդի մը
Կոստանին անուն: Հորերնուն բանտարկութենէն ետքը ասոնք *յարեան ի վերայ միմեանց*, եւ իրենց
հարձեղբայր Կոստանդինի խաւարեցուցին պաշտն, մինչ Լեւոն կը սպասէր ի որդւոց
պաշտպանութեան: Անոնց բան մը ընելէն յուսահատ՝ փրկանքով ապառութեան ստիպուեցաւ, ոչ
միայն յանձն առաւ Սարուանդիքարը դարձնել, այլ եւ Ատանան եւ Մոպուեստիան ալ տալ,
որդիները պատանդ թողուլ, եւ 60,000 դահեկան գումար մըն ալ վճարել, եւ այսպէս *յետ երկուց
ամաց* բանտարկութեան իր ապառութիւնը ստացաւ (ՍԱՄ.129): Այլ հապի թէ ելաւ, բուն
յօրութեամբ Լատիներուն վրայ դարձաւ, տուած քաղաքները ետ առաւ, եւ միայն Եդեսիոյ կոմսը
միջնորդութեամբ հաշտութեան պիջաւ՝ պատանդները, ետ առնելով (ՉԱՄ.Գ.51): Յովհաննէս
Կոմնենոս կայսրը արշաւանք մը կազմած էր դէպ Արեւելք, կայսրութեան հին ոյժը եւ սահմանը
նորոգելու միտքով, յաղթութիւններ ունցաւ Գոնիայի կամ Ռումի Թուրքերուն վրայ,
լատիներուն վրայ ալ յարձակեցաւ, եւ Լեւոն վերջիններուն հետ կնքած հաշտութեան
հաւատարիմ, Յոյներուն դէմ նախաշարձակ եղաւ եւ անոնց յառաջացումը արգիլեց: լատիներ գոհ
մնացին, բայց Յոյներու եւ Հայերու մէջ հակառակութիւնը պայրացաւ: յովհաննէս Մոկնենոս նոր
յարձակում կազմակերպեց ուղղակի Հայերու եւ Լեւոնի դէմ, ոչ միայն գրաւուած քաղաքները ետ
առնելու, այլ եւ Հայ իշխանապետութիւնը հիմնովին ջնջելու համար: Այդ իրողութեանց
ժամանակագրութիւնը շատ շփոթ կը տեսնուի պատմագիրներու մէջ, եւ դժուար կը լինի ճշդել
Յունաց արշաւանքներուն անդամները եւ տեւողութիւնը եւ Լեւոնի գերութեան ճիշդ թուականը:
Առանց երկար պնդութեանց մտնելու կը համաձայնինք 1141ին դնել Լեւոնի անձնատուր ըլլալը
Վահկայ բերդին մէջ, եւ 1143ին անոր մահը Կոստանդնուպոլիս գերութեան մէջ ինչպէս որ շատեր
ալ կը դնեն Լեւոնի իշխանութիւնը 12 տարի հաշուելու հիմամբ, թէպէտեւ Անեցին Լեւոնի համար
պարպապէս *կեցեալ*, եւ ոչ թէ իշխած կը գրէ 12 տարիներ (ՍԱՄ.128):

939. Անտիոքի ժողովը

Լեւոնի գերութեամբ Հայկական իշխանութիւնը պահ մը ընդմիջեցաւ, եւ
կաթողիկոսութիւնն ալ իրեն նեցուկը կորսնցուց, որովհետեւ չկար հովանաւորութիւն եւ
պաշտպանութիւն ընելու կարող իշխանութիւն մը: Այլապահներուն վանական ճիւղերէն լաւ բան
մը յուսալ անհնար էր, Յոյներ բացարձակ թշնամական դիրք առած էին, Բէսուն ինկած, Կիլիկիա
դադարած, մանր մուկը Հայ իշխաններ իրենց իսկ անբաւական, Ծովքի Վասիլին իշխանութիւնն
ալ միեւնոյն վիճակը առած, Գրիգոր կաթողիկոս ուրիշ ճամբայ չունէր իեն համար
հովանաւորութիւն մը ձարելու, բայց եթէ Լատին իշխաններուն կողմը դառնալ, եւ անոնց
բարեկամութիւնը մշակել: Իսկ լատիներուն մէջէն աւելի մօտաւորը եւ աւելի յօրաւորը Անտիոքի
կոմսութիւնն էր, որ այդ միջոցին բարգաւաճ կացութիւն ալ ունէր: Արդէն Լեւոն ալ, անգամ մը
Անտիոքի հետ դժտուելէն ետքը՝ հաշտուած, եւ լատիներուն պատճառով վերջին փորձանքը
վրան հրաւիրած էր: Լատիներն ալ կ'աշխատէին իրենց հետ հաշտ պահել Հայ տարրը, որ երկրին
մէջ նշանաւորեւ ապրեցիկ դիրք կը գրաւէր, եւ անկէ միայն կրնային իրենց նպաստաւոր

օգնութիւն մը սպասել: Այդ յարաբերութեանց հետեւանքն եղաւ, որ երբ 1141ին Լատիններ եկեղեցական ժողով մը գումարեցին Անտիոքի մէջ, Գրիգոր կաթողիկոս եւ իրեն օգնական եղբայրը՝ Ներսէս եպիսկոպոս ալ ժողովին հրաւիրուեցան, եւ ասոնք ալ մտադիր յանձն առին երթալ, հարկաւ բարեկամութիւնը աւելի սերտ եւ աւելի գործնական ընելու նպատակով: Ժողովը գումարուած էր Անտիոքայ Լատին պատրիարք Հռոդոլփոսի (Rodolphe) դէմ եղած ամբաստանութիւնը քննելու համար, որ մինչեւ Հռոմի պապին հասած էր: Իննովկենտիոս Բ., որ 1130ին ընտրուած, Անակղետոս հակաթոռէն նեղուելով հռոմէ հեռացած, եւ հակաթոռին մեռնելէն ետքը նորէն Հռոմ դարձած եւ գործի գլուխ անցած էր 1139ին, իր կողմէն Ոստիոյ կարգինալ եպիսկոպոս Ալբերիկոսը նուիրակ ւրկելով ժողով գումարելու եւ գործը քննելու հրամանը տուած էր: Հռոդոլփոսի վրայ ծանրացած ամբաստանութեանց կար հարկաւ Տանգրէտի կոմսը *դեղակուր* սպաննած ըլլալու կէտը (ԿԻՐ.63) եւ Գրիգոր եւ Ներսէս իբր տեղական գործերու տեղեակ, կրնային ժողովին գործը դիւրացնել: Հռոդոլփոս պարտաւորեցաւ եւ դատապարտուեցաւ, բայց ժողովին պարագան օգնեց Հայոց հոգեւորական գլուխը յարաբերութեան մէջ դնելու Լատիններուն ընդհանուր հոգեւոր պետին հետ, որուն ձայնով կը շարժուէր Եւրոպա, նոյնիսկ քաղաքական եւ պինուորական գործերուն մէջ, եւ որուն բարեկամութիւնը կրնար օգտակար դառնալ Հայերուն վատրանդի եւ անտերունջ կացութեան: Ճիշդ այն միջոցին էր, որ Լեւոն փակուած էր Կոստանդնուպոլսոյ բանտին մէջ, եւ Հայերը իշխանապետնին կորուսած, անիշխանական դիրք ունէին եւ Յոյները տիրացած էին Կիլիկիոյ:

940. Գրիգոր Յերուսաղէմ

Երբ Հայոց կաթողիկոսը ազգային տեսակէտէն պապական նուիրակին հետ յարաբերութիւն կը մշակէր, Լատին նուիրակն ալ իր կողմէն միեւնոյն կերպով կը վարուէր, ոչ թէ լոկ Արեւելքի Լատին իշխանութիւններուն բարեկամներ ձարելու եւ շատցնելու, այլեւ իր գլխաւորին եկեղեցական իշխանութեան ալ ընդարձակութիւն պատրաստելու համար: Բայց այս միտքեր համարձակ չէին խօսուեր եւ պաշտօնապէս չէին յայտնուէր: Ալբերիկոս իր միտքը յառաջացնելու նպատակով խնդրեց Գրիգորէ, որ իրեն հետ մէկտեղ Երուսաղէմ գայ, ուր ինքն կ'երթալ թէ սուրբ տեղերը այցելելու, եւ թէ Արեւելքի մէջ եղող Լատիններուն գործերն ու կացութիւնը մօտէն քննելու: Գրիգոր համակերպեցաւ, թէ սուրբ տեղեաց ուխտ մը ընելու, եւ թէ իր նպատակին ծառայելու համար, բայց որովհետեւ բացակայութիւնը կրնար երկարիլ, եւ հայրապետանոցը անգլուխ թողուլ յարմար չէր, Ներսէս եղբայրը Ծովք դարձուց, իբր տեղակալ գործերը հոգալու, եւ ինքն Ալբերիկոսի հետ Անտիոքէ Երուսաղէմ ուղեւորեցաւ, ուր միասին տօնեցին 1142ի պատիկը, որ կը հանդիպէր Ապրիլ 19ին: Պապին նուիրակը ժողով մըն ալ գումարեց Երուսաղէմի մէջ, Սիոնի պատրիարքարանը, ընդհանուր բարեկարգութեան համար, որպէսպի կանոնական պահպանութիւնք ամրանան եւ սպրդած վեղումներ դարմանուին: Գրիգորի ալ ժողովականներու կարգին պատուոյ տեղ մը տրուեցաւ, որովհետեւ ճանչցուած էր իբր *մեծ հայրապետ Հայոց, գլուխ եւ պետ ամենայն եպիսկոպոսաց Կապադովկացւոց եւ Մարաց եւ Պարսից եւ երկաքանչիւր Հայաստանի, եւ գերագոյն ընթացող, որ կաթողիկոսն անուանի*, ինչպէս կը գրէ Գուլիելմոս Տիւրացի (ՉԱՄ.Գ.53): Բարեկարգական խնդիրներու շուրջ եղած ժողովական բանակցութիւնները, հարկաւ առիթ պիտի ընծայէին Գրիգորի ալ իր եկեղեցւոյ տեսակէտը պարզել, Հռոմի եւ Հայոց եկեղեցիներուն մէջ աչքի վարկած տարբերութիւնները բացատրել, եւ Հայոց եկեղեցւոյն դաւանութիւնն ու կանոնները ու սովորութիւնները պաշտպանել: Այդ բանակցութեանց մասին ազգային աղբիւրներէ հասած տեղեկութիւններ կը վկայեն, թէ Լատիններ *ծանեան ի բանսն հաւատոյ՝ զճմարտութիւն ամենեւիմբ, զոր պայծառեւ կանոնական կարգաւ եւ կանոնով վարդապետական ճոխութեամբ*

բարբառէր Գրիգոր: Իսկ արդիւնքը եղած է, որ Լատիններ *ուրախացան հաճելութեամբ եւ առաւել սէր հաստատեցին ընդ հայրապետին եւ ընդ ապօս մեր* (ՍԱՄ.123): Շատ չի տարբերիր Գուլիելմոս Տիւրացիին գրածն ալ, թէ *բանք եղեն ի վերայ մասանց հաւատոյ, յորս տարաձայնիլ երեւէր ժողովուրդ նորա ի մէնջ, եւ առ ի նմանէ խոստացեալ եղեւ ի բազում ինչ իրս ուղղութիւն* (ՉԱՄ.Գ.54): Զիջողութիւն ըրած կամ համակերպած ըլլալու կէտը բոլորովին կը հեռանայ, եւ բացատրութիւններ կը տրուէին միայն տարբերութեանց նշանակութիւնը պարզելու: *Ուղղութիւն* ընեու խոստումը զոր կը շեշտէ Տիւրացիին, թէական պայման է, եթէ անուղիղ բան մը տեսնուի, ինչ որ լրացեալ գործողութեան մը տեղի ունեցած չըլլալը կը հաստատէ: Գրիգորի տուած բացատրութեանց ոճը ուրեմն այն եղած է, թէ հիմնական տարբերութիւններ չեն, եւ եթէ հաստատուին՝ կրնան ուղղուիլ: Ասկէ աւելի խոհեմ կերպով չէր կրնար Գրիգոր գործին մէջէն ելլել, ուր իր եկեղեցւոյն ամբողջական ներկայացուցիչներով չէր գտնուեր, եւ գլխաւոր նպատակ ունէր Լատիններու համակրութիւնը շահիլ, եւ անոնց օգնութեամբ Կիլիկիոյ կործանած իշխանապետութիւնը վերականգնել: Լատիններն ալ՝ աւելի առաջ մղած չեն իրենց պահանջները, որպէս զի Հայոց հետ բարեկամութեան դիրքը չիպէն, ուսկից շատ օգուտներ կը սպասէին իրենց արեւելեան գաղթականութեանց եւ իշխանութեանց համար: Կիրակոս կը յաւելու, թէ *զհին դաշինսն, սրբոյն Գրիգորի եւ Տրդատայ եւ կոստանդիանոսի կայսեր եւ Սեղբեստրոսի՝ վերստին նորոգեցին առ սովաւ* (ԿԻՐ.67), ապրուելով անշուժտ Դաշանց Թուղթէն, որ իր ատեն մէջտեղ ելած էր, իսկ այս միջոցին չկար, եւ նոյնիսկ Լատիններ, այդպիսի ակնարկ մը չունին:

941. Իննովկենտիոսի ընծաները

Գրիգոր գոհունակութեամբ դարձաւ Ծովք եւ Ալբերիկոս ալ Հռոմ դառնալով միեւնոյն գոհունակ գնահատութիւնը յայտնած պիտի ըլլայ, որ Ինովկենտիոս Բ. պապէն սիրոյ գիր եկաւ Գրիգորի, եկեղեցական ընծաներով մէկտեղ, զորս Լամբրոնացիին *գաւապան եւ քոյ հայրապետական* անուններով կը բացատրէ: Գաւապանը պէտք է ըլլայ հովուական գաւապանը կորագլուխ ծայրով, Լատիններուն գործածած ձեւին համեմատ, զոր թերեւս Գրիգոր երբեմն գործածեց ալ, բայց չենք կարծեր թէ Գրիգոր կամ Ներսէս անիկա սովորական կիրառութեան ընդունած ըլլան, եւս առաւել բոլոր եպիսկոպոսներու տարածած տլլան, փոխանակելով օձագլուխ հովուականին հետ, զոր անշուշտ կը գործածէին Հայերը, Յունաց կամ Կապադովկացւոց եկեղեցւոյ ծիսական սովորութեանց հետեւողութեամբ: Միւս ընծային մասին դժուարին կ'ըլլայ ճշդել թէ ինչ պէտք է իմանալ *քոյ հայրապետական* անունին ներքեւ, վասն զի Լատիններ ոչ հայրապետական օժում ունին եւ ոչ քոյ, եւ չենք համարձակիր ենթադրել, թէ Գրիգորի վրայ տեսնուած քոյին մնանութիւնը շինել տուած ըլլայ Իննովկենտիոս, Ալբերիկոսէ ստացած տեղեկութեանց վրայ, Պապերու այդպիսի առիթներու մէջ գործածած նուէրը *Պալլիում* է, սակայն այն եմփորոնի նմանութիւնն ունի եւ ոչ քոյի: Ասուիէ հիւսուած ձերմակ եւ լայն երիպ մըն է սեւ խաչերով վարդարուած, եմփորոնի նման ուսերուն վրայ պատած եւ ետեւէն եւ առջեւէն կախուած, բայց շատ մանր եւ մինչեւ մէջքը հասնող եմփորոն մը: Թերեւս Գրիգորի զրկուածն ալ միեւնոյն պալլիումն էր, եւ հայերէն անուն չունենալուն, եւ հայրապետական յատուկ սպաս մը կարծուելուն, Լամբրոնացիին վայն *քոյ* անունով բացատրած է: Եթէ Լատին հեղինակներէն ընծաներ յիշուած ըլլային, հնար կ'ըլլար իսկութիւնը դիւրաւ ճշդել: Իննովկենտիոսի գիրն ու ընծաները ստացուած պիտի ըլլան 1143ի ընթացքին: Գրիգոր բարեկամական յարաբերութեանց կապը շարունակելու եւ ակնկալեալ օգնութիւնները փութացնելու համար, ինքն ալ իր կողմէն սիրոյ գիր մը եւ պատուական ընծաներ պատրաստելով, յատուկ պատգամաւորութեան ձեռքով ձամբայ կը հանէ Հռոմ տանելու: Ո՞վ էին յղուած պատգամաւորները, ի՞նչ էին զրկուած ընծաները, ի՞նչ ըսուած էր

կաթողիկոսական նամակին մէջ, անծանօթ են մնացած, ոչ տեղեկութիւն ունինք պատմութենէն եւ ոչ թուղթի պատճէն: Կը յիշուի միայն որ *զմի ամ եւ վեց ամիս բազում աշխատանօք* ճամբորդած են Հայ պատգամաւորները (ԿԱԼ.235), Ծովքէ Հռոմ հասնելու համար: Թերեւս այդ երկարութեան եւ աշխատութեան պատճառ եղած էին հռոմի խռովութիւններն ալ: Իննովկենտիոս Բ. մեռած էր 1144ին, եւ իր յաջորդը Լուկիոս Բ. Հռոմայեցիներէ մերժուելով, պինու պօրութեամբ Հռոմը գրաւել, ուղած ատեն վիրաւորուած եւ սպաննուած էր. եւ 1145ին պապ ընտրուած էր. Եւպիմէոս Գ. Բեռնարդոս Կլարավալլեցի (Bernard de Clairvaux) հռչակաւոր արբային աշակերտը, բայց նա ալ Հռոմայեցիներէ մերժուելով աստ անդ կը թափառէր եւ Գրիգորի պատգամաւորները կը գտնէին պինքը Իտալիոյ Վիտերբիա (Viterbo) քաղաքը:

942. Գրիգորի պատգամաւորը

Գրիգոր կաթողիկոսի յղած պատգամաւորութեան վրայօք Սիս գումարուած 1307ին ժողովը կը յիշէ, թէ իրենց լսածները գրուած են *ի թուղթսն Եւգենիոսի պապին Հռոմայ զոր գրեալ է առ տէր Գրիգոր կաթողիկոսն, եղբայր մեծին Ներսէսի Կլայեցւոյն* (ԿԱԼ.467): Դժբախտաբար այսպիսի նամակի մը ոչ հայերէնը կը գտնուի եւ ոչ լատիներէնը, ինչպէս Հայոց կաթողիկոսին գրած նամակին ալ պատճէնը չի գտնուիր, որով կարենայինք ճիշդ գաղափար մը կապմել Հայոց եւ Լատինաց մէջ տեղի ունեցած այս առաջին բանակցութեան վրայ, քանի որ Վկայասէրին մասին պատմուածներուն՝ հիմնական եւ հաստատուն բան մը չլինելը յայտնեցինք ((«898): Վաւերական աղբիւրներու տեղ առջեւ կը բերուի Ոթոն Փրիսինգացիի (Othon de Freising) պատմածը, որ կը գրէ թէ ինքն ալ Վիտերբիա կը գտնուէր 1145ին Հայ պատգամաւորներուն եկած ատենը, եւ իբր ականատես կը պատմէ պատգամաւորութեան նպատակը եւ յարակից եղելութիւնները (ԿԱԼ.235): Ոթոնի պատմաթին համեմատ, Հայերը Ծնունդն ու Յայտնութիւնը միասին տօնելէ վատ, խմորուն հացով եւ անջուր բաժակով կը պատարագեն եղեր: Եւ Հռոմ եկեր են՝ *ուսանիլ զկերպ պատարագին ըստ սովորութեան նորա*. եւ պապն ալ սորվեցնելու համար, անոնց ներկայութեան կը կատարէ *զհանդիսի մեծ պատարագն, եւ եւս զփոքրն որ լինէր ի ծածուկ* (ԿԱԼ.236): Դարձեալ թէ Հայոց շուրջը կը գտնուին եղեր ոչ-քրիստոնեայ ազգեր, որոնք իրենց հոտած տղաքները Հայոց մկրտութեան աւապանին մէջ լուալ կու տան եւ հոտը կ'անցնի եղեր, եւ յետոյ նորէն կը դառնան եղեր *ի պիղծ սովորութիւն կռապաշտութեան*, ուստի պատգամաւորութիւնը եկեր է *ուսանիլ միթէ՞ պարտ է Հայոց մկրտիլ զայնպիսի երեխայս* (ԿԱԼ.237): Եթէ այսչափ էր իրօք պատգամաւորութեան նպատակը, իրաւ որ խղճալ պէտք էջ Գրիգոր կաթողիկոսին եւ իր եղբօր Ներսէս եպիսկոպոսին տգիտութեան եւ ապիկարութեան վրայ, որ այս կէտերը սորվելու համար մէկուկէս տարի ճամբորդութեամբ պատգամաւորութիւն մը կը վրկեն Հռոմ: Ապա թէ ոչ պէտք է ըսել թէ Գրիգորի պատգամաւորները ուղած են զուարճանալ Ոթոնի եւ անոր ընկերակից Լատին եպիսկոպոսներու հետ, ասանկ բաներ հաւատացնել տալով անոնց, կամ թէ Ոթոն լսածէն բան մը հասկըցած չէ, մինչեւ իսկ Հայերը խմորուն հացով պատարագ ընող կարծելով, եւ Հայաստանի մէջ կռապաշտներու գոյութիւնը ենթադրելով: Հայերուն զուարճանալ ուկած ըլլալուն իբր նշան կրնանք նկատել, պատգամաւոր եպիսկոպոսներէն մէկուն վկայելը, թէ պապին պատարագած ատենը տեսած է, որ անոր գլխուն վրայ *շառաւիղ մի պայծառ լուսոյ փայլատակէր*, թէպէտ *ոչ գտանէր լուսամուտս՝ զորով անցեալ էր այն լոյսը*, եւ թէ *երկու աղաւնիք վերուստ ի վայր իջանէին եւ ելանէին* (ԿԱԼ.236): Իսկ Եւգինէոս պապ այս տեսիլքը ոչ *արժանաւոր արդեանցն իւրեանց*, այլ *Հայ եպիսկոպոսին մեծի հաւատոյ վերագրեր է* (ԿԱԼ.237): Փրիսինգացիին գրածին անփոփոմը տալերնիս բաւական կը սեպենք անոր կեղակարծ պատմութիւնները հերքած ըլլալու համար: Ինչ որ իբր ստոյգ կրնանք քաղել, այն է, թէ Գրիգորի պատգամաւորները շողոքորթութիւնն ալ ձեռք

առած են պապը շահելու, որպէս զի անոր ձեռքով Կիլիկիոյ կործանած իշխանապետութիւնը կանգնելու օգնութիւն ստանան, իսկ կրօնական խնդիրքէ ալ խուսափած են, աննշանակ կէտեր մէջտեղ նետելով:

943. Իշխանութեան վերականգնումը

Չենք գիտեր թէ ի՞նչ եղաւ պատգամաւորութեան ելքը, թէ ի՞նչ օգուտ կամ օգնութիւն կրցան ստանալ Հայերը Եւգինէոսէ, որ ինքն ալ հալածեալ կացութեան ունէր, կամ թէ ի՞նչ գրեց պապը կաթողիկոսին, եւ թէ ե՞րբ դարձան պատգամաւորները կաթողիկոսին մօտ: Պատմութիւնը կը լռէ բոլորովին այդ կէտերուն վրայ: Աւգային պատմութիւնը հոռոմ զրկուած պատգամաւորութենէն ալ տեղեկութիւն չունի, իսկ արտաքինը՝ պատգամաւորութեան արդիւնքը չի պատմեր. հետեւապէս ապարդիւն վերջացած եւ օգուտ չունեցած գործ մըն է եղածը, եթէ պաշտօնական եղելութիւնն իսկ՝ կասկածի ներքեւ չթողունք աւգային աղբիւրներու լռութեան վրայ հիմնուելով: Իրաւացի ալ էր գործին աննշանակ մնալը, վասնզի մինչեւ որ պատգամաւորութիւնը Հռոմէն դառնար, Կիլիկիոյ մէջ գործերը բոլորովին փոփոխուած էին, եւ նոր յուսալից եւ ուրախաբար երեւոյթներ սկսած էին, եւ Հռոմի օգնութեան այլեւս պէտք չէր մնացած: Լեւոն գերի տարուած էր իր Թորոս եւ Ռուբեն պաւակներուն հետ, իսկ Ստեփան եւ Մլէհ ապատ մնացած էին, պատերազմի միջոցին Եդեսիա գտնուելով, իրենց հօրաքրոջ եւ անոր ամուսնոյն՝ Եդեսիոյ ճոսլին կոմսին մօտ: Միջոց մը Լեւոն Յովհաննէս կայսեր գթութեան հանդիպելով, բանտէ արձակուած էր որդիներով, եւ մինչեւ իսկ *ի պաղատանն ի ճաշ կոչեալ*, եւ անդամ մըն ալ կայսեր հետ *ի բաղանիսն լոգացեալ*: Այնտեղ Ռուբէն մեծ աւապան մը *ջրով լցեալ ի վեր առեալ, եւ առաջի կայսերն եղեալ* ըլլալով, վարմանքի հետ նախանջ ալ շարժեց, քսութեանց հանդիպելով կուրացուեցաւ, եւ Լեւոն ու Թորոս կրկին բանտարկուեցան, մինչեւ որ Լեւոն բանտի մէջ մեռաւ 1143ին, եւ Թորոս նորէն ապատ թողուեցաւ գերութենէն երկու տարի ետքը (ՎԱՀ.198-201): Յովհաննէս կոմսնոս կը մեռնի նոյն 1143ին, եւ իրեն կը յաջորդէ որդին Մանուէլ Կոնենոս, որ հօրը կիրքն ու ձգտումները չունէր, եւ Թորոս աւելի պատուաւոր դիրք եւ աւելի գործի համարձակութիւն կը ստանար Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, մինչեւ որ յաջորդ տարին 1144ին կը յաջորդի այնտեղէն խոյս տալ, եւ Կիլիկիոյ մէջ գործի գլուխ գտնուիլ, եւ միտքը դրած շարժումը սկսիլ եւ առջեւ տանիլ: Թորոս կ'երեւի թէ իր փախուստին կերպը գաղտնի պահել ուղած է՝ իրեն օգնողներուն չվնասելու համար, եւ պանապան ձեւոր պատմած է պանապաններու, որ ժամանակակիցներն ալ չեն կրցած համաձայն կերպով պայն բացատրել: Ոմանց ըսելովը Կոստանդնուպոլսէ հետեւակ փակած է, եւ զինքն Ասորիներու Աթանաս պատրիարքին յայտնած, եւ խումբ մը կազմելով նախ Ամուտա բերդը գրաւած եւ անկէ սկսելով իշխանութիւնը վերականգնած (ՍԱՄ.130): Ուրիշներու համեմատ նաևով Անտիոք է ելած, անկէ Կիլիկիա մտած, Ստեփանէ եղբօրը հետ միացած, Ամուտա գրաւած, եւ այնպէս գործի ձեռնարկած (ՎԱՀ.202): Ուրիշ պատմութեան մէջ ալ Դշխոյ անուն կին մը յիշէ, որ սիրեաց *զնա եւ ետ նմա գանձս բազումս*, եւ Թորոս գրամի պօրութեամբ եւ առաջնորդող քահանայի մըն ալ հանդիպելով, նախ Վահկայ բերդը ձեռք ձգեց, եւ անկէ յաջողութեան սկսաւ (ՍԱՄ.131): Վերջապէս ըսող ալ կայ, թէ Թորոս Յովհաննէս կայսեր բանակին հետ Կիլիկիոյ պատերազմին մէջ գտնուած էր, եւ երբ կայսրը հոն մեռաւ եւ որդին յաջորդեց եւ Յոյները ետ դարձան, Թորոս Կիլիկիա մնաց, եւ իր նպատակին ձեռնարկեց (ՎԱՀ.201): Որն ալ ըլլայ Թորոսի Կիլիկիա գալուն կերպը, 1144ին նա գործի սկսած էր, եւ 1445ին արդէն վերականգնած էր իր հօր իշխանութիւնը, եւ նոր հիմնադիր եղած Ռուբինեան իշխանութեան քանի մը տարի դադարումէ ետքը: Թորոս այդ առթիւ օգնութիւն գտաւ բոլոր Կիլիկեցիներէն, որք Յունաց բռնութիւններէն զրկուած, յանկարծ ոտք ելան, զինուեցան, եւ ամէն

կողմը Յոյները վտարեցին: Ամենէն վերջ Անարպաբան ալ պաշարեցին, որ Յոյներուն կեդրոնն էր, եւ ուր Անդրոնիկոս դուքս ամրանալով Թորոսի կը սպառնար, թէ *պերկաթն որով պքո հայրն տարաք, ի հետ ունիմք*: Բայց Հայերը կատաղութեամբ պատերապմեցան, եւ Անարպաբան գրաւեցին, Յոյները հալածեցին, շատեր գերեցին, որոնց հետ Յոյներուն օգնող Լամբրոնի Օշին եւ Բարձրբերդի Վասիլ Հայ իշխաններն ալ, իսկ Յոյն գերիները *մերկացուցանէին եւ թողուին պթուլամորթ հոռոմանին* (ՈՒՌ. 508): Ահա թէ ինչու եւ ինչպէս Հռոմ պրկուած պառզամաւորութիւնը իր նպատակը կը կորսնցնէր, եւ աննշանակ կը մնար:

944. Հռոմկլայի հայրապետանոցը

Երբ Թորոս իր իշխանութիւնը կը ընդարձակէր, եւ Կիլիկիոյ քաղաքները կը գրաւէր, թերեւս կաթողիկոսն ալ Ծովքի հայրապետանոցը Կիլիկիա փոխադրել ուզէր եթէ Թորոս շարունակ պատերապմներու մէջ խռովեալ եւ անկայուն վիճակ մը չունենար: Մանաւանդ որ Ծովքն ալ կը վտանգուէր Եդեսիոյ կոմսին օգնել ուզած ատեն, եղեսիա քաղաքին Ծանքի ամիրայէ 1144ին գրաւուելէն ետքը, ճոսլին կոմս պաշարուած էր 1148ին Թելաւետեաց կամ Թլպաշար բերդին մէջ, երբ Ծովքի եւ Կարկառի իշխանը ու կաթողիկոսին եղբայրը Վասիլ, պաշարողներուն վրայ յարձակելով պանոնք կը ցրուէր եւ քաղաքին պաշար ալ տալով կը դառնար վստահօրէն: Բայց յանկարծ Հանձիթի իշխան Գարա-Ասլան դարանամուտ յարձակմամբ Վասիլը կը գերէր իր 400 ընկերներով (ՈՒՌ.501): Անկէ ետքը Վասիլը հետը առած Կարկառի առջեւ կը ներկայանար, ուր էին անոր կինն ու պաւակները, որոնք յանձն կ'առնէին բերդը յանձնել, իբր Վասիլի կեանքին փրկանք: Թէպէտ նա գերին չէր սպաններ, բայց իրեն մօտ կը պահէր, *մեծաւ փառաւորութեամբ, սիրելի եղբօր* պէս (ՈՒՌ.502): Իսկ վասիլի կինն ու պաւակները անտէրունջ մնացած կ'ապաւինէին Հռոմկլայ բերդը՝ որ ճոսլինի կը պատկանէր: Սակայն ճոսլին ալ կը վտանգուէր, եւ Անտիոքի Բաղդովինոս կոմսին օգնութեան դացած ատեն Բաղդովինոսէ կը սպաննուէր, որուն վրայ ընդարձակ ողբ մը գրած է Բարսեղ վարդապետ Քէսունցի (ՈՒՌ.473-500), *հայրապետ* կոչուած (ՈՒՌ.473), իբրեւ պետ վանական հարց կամ վանահայր: Ինքն ճոսլին ալ Հալէպի իշխան Նուրէտտինի ձեռք կ'իյնար, եւ գերութեան մէջ կը մեռնէր (ՈՒՌ.527): ճոսլինի կինը, որ կոստանդին իշխանապետին աղջիկն ու Թորոս իշխանապետին հօրաքոյրն էր, պինքն այլեւս ապահով չէր պար այդ կողմերը, ուր երկու կողմէն Իկոնիոնի եւ Եգիպտոսի սուլտանութիւնները իրենց աշխարհակալութիւնը կ'ընդարձակէին եւ կը պօրանային, իսկ Լատիններ հետպհետէ կը տկարանային: Ուստի միտքը կը դնէ Եւրոպա անցնիլ ուր էր իր որդին, կամ մնալ այնտեղ, կամ նոր պօրութեամբ դառնալ: Հռոմկլայ բերդը կամ Ռում-Քալէ, այսպէս կոչուած կը կարծուի *վասն Հռոմ արեղայի անդ բնակելոյ* (ՎԱՐ.128), բայց աւելի հաւանականութեամբ *Հռոմոց բերդ* եղած ըլլալուն համար, Բերդը երբեմն Ծովքի իշխան Վասիլի ձեռք ալ անցած էր, եւ վերջին անգամ Եդեսիոյ կոմս ճոսլինի կը պատկանէր, եւ իր մաուր դիրքով ինքնուրոյն պաշտպանութեան ալ յարմար էր: Երբոր ճոսլինի կինը Եւրոպա դառնալիք եղաւ, որդին բացակայ էր, Վասիլ գերութեան մէջ էր, Շահան եղբայրն ալ մէջտեղ չկար, մտածեց իր բերդը իբրեւ աւանդ յանձնել անոնց կաթողիկոս եղբօր, որ եթէ որդին դառնայ անոր յանձնէ, իսկ եթէ չդառնայ կ'ըսէ, *լաւ քեզ քան օտարաց* (ՎԱՐ.128): Այսպէս Գրիգոր Ծովքի ապահովութիւն չէր ներշնչէր, եւ կը հաստատուի Հռոմկլայ, ուր կանուխէն գլխաւոր սրբութիւններն ու թանկագին սպասներն ալ պահեստի դրած էր («932): Այս փոխադրուիլը յարմար է նշանակել 1149ին, ճոսլինի գերութեան եւ մահուան տարին, որով 1116էն երբ աթոռը Շուղրէ Ծովք փոխադրուեցաւ («931), հայրապետանոցը իբր 33 տարի Ծովքի մէջ մնացած կ'ըլլայ Գրիգորի այդ որոշումը, որով Հռոմկլայի մէջ փակուիլը նախադասեց, եւ յայտն տօթագին քարանձախ արգելեալ մնալու յանձնառու եղաւ (ԸՆԴ.8) եւ Թորոսի մօտ

երթալու որոշումը չտուաւ, պէտք է վերագրել, ինչպէս ըսինք, այն յուղումնալից կացութեան յորում կը գտնուէր Թորոս, շարունակ պատերազմելու պարտաւորած Բիւզանդական կայսրութեան եւ անկէ գրգռուած Իկոնիոնի սուլտանութեան դէմ: Գրիգոր այդ քաշուած դիրքին մէջ ալ իր յարաբերութիւնները կը պահէր ներքին գաւառներու հետ, որուն նշան մը կը նկատենք, Գրիգոր քահանան Սիւնեաց արքեպիսկոպոս ձեռնադրելը: Բարսեղ եպիսկոպոս Երասխի մէջ խեղդուելով մեռած էր (ՕՐԲ.Բ.85) 5 տարի պաշտօն վարելէ ետքը (ՕՐԲ.Բ.248), եւ աթոռը ամայի կը մնար: Բարսեղի եղբայրը Գրիգոր ամուսնացեալ քահանայ էր, եւ զինքը յաջորդութեան հրաւիրողներէ խոյս կու տար, մինչ իր տիրուհուն կամ երէցկինը, Ծամամ անուն, կը քաջալերէր ըսելով. *տե՛ս զսուրբն Գրիգոր եւ զորդիս եւ զթոռունս իւր, զի էին նոքա կանամբիք*, եւ այսպէս Գրիգոր համարձակեալ գնաց առ տէր Գրիգորիս, եղբայր Ներսէսի, եւ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս Սիւնեաց՝ կիճակը կառավարեց 20 տարի (ՕՐԲ.Բ.86) մինչեւ 1168:

945. Հռոմկլայի մէջ

Ճոսկինի կնոջ ըրած տուուչութեան մասին, պատմիչը կը գրէ, թէ *շարժեալ ի հոգւոյ Հռոմկլան* ետ յերկոսեան հարապատսն, եւ մենք միտեալ ենք անոր մէջ *ապգասէր հոգի* մը տեսնել, քանի որ Հայ արիւն կար Կոստադինի դստեր եւ ռուբէնի թոռին երակներուն մէջ, թէպէտ Լատինի ամուսնացած: Իսկ կնոջ բերնին դրուած այն խօսքը, թէ *կայ իմ որդի յայնկոյս ծովուն առ ծնողսն իմ* (ՎԱՐ.128), պէտք է ճոսկինի որդւոյն հօրենական ապգատոհմին վրայ իմանալ: Տղան արեւելք դարձաւ իր մօրը Եւրոպա գալէն ետքը, բայց տեսնելով թէ *տիրեալ էր Թուրքն բոլոր շրջակայ գաւառաց, ոչ վստահանար միայն բնակիլ ի մէջ այլապգեաց*, եւ Գրիգոր ու Ներսէս տեսնելով անոր այդ միտքը, *տուեալ ինչս յոլով*, Հռոմկլայի սեփականութիւնը եւ տիրապետութիւնը գնեցին, եւ ճոսկինի որդին *դարձուցին անդրէն* Եւրոպա (ՎԱՐ.128): Այս է Հռոմկլայի հայրապետանոց դառնալուն հաւատարմագոյն պատմութիւնը, իսկ այն դարձուածքը որով Գրիգոր կաթողիկոս *աղաչեաց*, եւ կինն *ետ յօժարութեամբ* կ'ըսուի, եւ փոխարէն Թորոս *գիւղն եւ ագարակս եւ զայլ կալուածս* տւած կ'ըլլայ ճոսկինի կնոջ, բնաւ ճշմարտանմանութեան երեւոյթ չի ներկայեր, վասն զի եթէ Թորոս *յուղարկեաց զնա յաշխարհն իւր*, կալուածներ տալու բնաւ պէտք չկար (ԿԻՐ.62): Մեր տեսութեամբ հապիւ թէ տարի մը Հռոմկլայ իբր աւանդ մնացած կրնայ ըլլալ կաթողիկոսին ձեռքը, եւ 1150է կրնանք հաշուել տիրապետութեան սկիզբը, որով կաթողիկոսներ աւատապետ իշխանի դիրքը ստանձնեցին իրենց բերդին մէջ, պաշտօնապէս ոչ Լատինաց եւ ոչ Այլապգեաց գերիշխանութեան ենթարկուած ըլլալով, այլ պարագայից համեմատ երկու կողմերուն հետ ալ հաշտ ապրելով, ոչ տարեկան եւ հաստատուն հարկի պայմանով, այլ պէտք եղած ատեն առատատուր նուէրներով անոնց բարեացակամութիւնը գնելով: Անդամ մը որ կատարեալ տիրապետութիւնը ձեռք անցուցին, սկսան իրենց դղեակը պարզարել թէ իբրեւ բերդ եւ թէ իբրեւ հայրապետանոց, կաթողիկէ մըն ալ հիմնեցին, *եկեղեցի հրաշապան գմբէթարդ* (ԿԻՐ.63), ուրիշ ամէն յարակից շինութիւններով: Հռոմկլայի հաստատուն բնակութիւնը աւելի Ներսէսի քան Գրիգորի անունին յարակցած մնաց, զի կլայեցի մակդիր անունը, որ Ներսէսի համար սովորական դարձաւ, Գրիգորի երբեք չտրուեցաւ: Հռոմկլայի հայրապետանոցի մէջ յառաջացողներէն մէկն ալ Վասիլի տղան Գրիգոր եղաւ, որ հօրը պաշտպանութիւնը կորսնցնելով, կատարելապէս իր հօրեղբօր կաթողիկոսին հովանաւորութեան ներքեւ մտաւ, եւ կերպով մը կաթողիկոսին տղան եղաւ, եւ հարկաւ այնպէս ալ սկսած է կոչուիլ, որ Տղայ մակդիր անունը ի վրայ հաստատուն մնաց մինչեւ վերջը: Եկեղեցական կոչումի հետեւող եւ աստիճաններու մէջ յառաջացող կաթողիկոսին եղբօրորդիներուն մէջ, Վասիլի պաւակէն պատ, Շահանի մէկ պաւակն ալ կար՝ Ապիրատ անունով եւ երկուքն ալ կերպով մը ապագայ կաթողիկոսութեան կը պատրաստուէին, սովորութեան անցած

ժառանգական իրաւունքով, ինչպէս իրօք ալ այդ աստիճանին բարձրացած պիտի տեսնենք իրենց կարգին:

946. Ամայք եւ Շպղթան

Վերջին անգամ Թոնգրակեցիներու վրայ խօսած ատեննիս ըսինք, թէ Մագիստրոսի հանած հալածանքէն խուսափելով դէպի Միջագետք գացած, եւ Ասորի տարրին մէջ ապաւինած էին («858), որ Հայերէն շատ աւելի դիւրամէտ էին աւելորդապաշտ եւ կրօնամուլ ուղղութեան: Ասոնց յաջորդներն ու մնացորդներն են, որոնց գոյութիւնը յանկարծ կը յիշատակուի այդ միջոցին ի *Միջագետս Ասորւոց* (ԸՆԴ.240), Ամայք եւ Շպղթան գաւառներու մէջ, Թլկուրանի իշխանութեան մէջ, որուն գլուխը կը գտնուէր Առիւծ անուն իշխան մը, չենք գիտեր որ տոհմէն: Վարմանալի չէ որ այդ աղանդաւորները միեւնոյն անունով չեն յիշուիր շարունակ, վասնզի, իրենց աղանդին անուն մը սեփականած չունէին, որպէսզի պագային եկեղեցիէն բաժնուած եւ տարբերուած չկարծուին եւ միայն իրենց բնակաբայրին անունով կ'որոշուէին եւ կը կոչուէին: Ընդհանրապէս առանձնացած եւ ինքնուրոյն դիրք մը կը պահէին, բայց երբ ինքզինքնին տեղ մը բազմացած եւ ուժովցած կը տեսքէին, արտաքին բռնութեանց իսկ կը ձեռնարկէին, եւ իրենց վրայ մտադրութիւն կը հրաւիրէին, եւ զսպելու ձեռնարկները անհրաժեշտ կը դառնային: այսպէս եղած էր Ամայք եւ Շպղթան գաւառներու մէջ ալ, որ Թլկուրանի իշխանը Առիւծ, պէտք գցած յատուկ կերպով Գրիգոր կաթողիկոսին դիմել, որպէսզի պատշաճ հրամանները տայ, եւ գլխաւորաբար խրատէ *զքահանայս Ամայք եւ Շպղթան կոչեցելոց գաւառաց* (ԸՆԴ.241), որոնք աղանդաւորներուն կողմը վաստկուած էին: Ամայքի դիրքը անորոշ կը մնայ, վասնզի այստեղ ի *Միջագետս Ասորւոց* ցուցուած է, մինչ ուրիշ տեղ Կիլիկիոյ բերդաբաղաբներու կարգէն Ամայք մըն ալ յիշուած է, եւ երկուքը իրարմէ տարբեր կարծուած են (ՍԻՍ.197), բայց անհաւանական չէ նոյնացնել ալ, վասնզի այդ միջոցին Կիլիկիա եւ Կոմագինէ եւ վերին Ասորիք, եւ Եփրատին միւս կողմը Միջագետքի առաջակողմը, իրարու միացած իբրեւ միեւնոյն երկիր կը նկատուէին անխտիր կերպով: Թլկուրանի իշխանին ըրած դիմումին ալ շարժառիթ կրնայ նկատուիլ, կաթողիկոսին Հռոմկլայ փոխադրուելով Միջագետքի մօտ գացած ըլլալը: Աշխարհագրական վննութիւնները մասնագէտներուն թողլով, մեզի բաւական ըլլայ գիտնալ, թէ Գրիգոր կաթողիկոս, առաջին անգամ վարդապետական եւ խրատական նամակով մը աղանդաւորները իրենց մոլորութենէն ետ կանչել ուզեց, եւ նամակին պատրաստութիւնը յանձնեց իր եղբօր Ներսէսի: Ճշդիւ այդ նամակին ուսումնասիրութենէն կը հաստատուի, թէ Ամայցեցիներ եւ Շպղթանցիներ նախկին Թոնգրակեցիներուն եւ Թուլայլեցիներուն յաջորդներն են, ժամանակի անցնելովը մոռնուած ինչ ինչ մանր փոփոխութիւններով մէկտեղ, որոնք Ասորւոց եւ Հայոց շփումէն յառաջ եկած էին: Արդէն նոյնիսկ գրուածին մէջ Սմբատ Թոնգրակեցին ալ կը յիշուի իբրեւ իրենց աղանդին հեղինակը (ԸՆԴ.269):

Վարդապետական գիրը

Կատարելապէս վարդապետական է կաթողիկոսին հրամանով եւ անոր կողմէն Ներսէսի գրած նամակը (ԸՆԴ.240-289), ուր մի առ մի յառաջ կը բերուին աղանդաւորներուն քարոզած մոլորութիւնները, եւ պատշաճ հերքումները կը տրուին: Նամակը նախապէս կը ցուցնէ, թէ ինչպէս պէտք է քննել ու մեկնել Սուրբ Գիրքը, որ երբ մէկ կողմէն *միտ դնել ընթերցուածոց* խրատը կը գործադրուի, ի *յիմար եւ յանիմաստ խնդրոյ հրաժարեա* հրամանն ալ յարդուի: առաջին խնդիրը մարգեղութեան խորհուրդին վրայ է, թէ ինչպէս պէտք է իմանալ երկու բնութեանց միաւորութիւնը եւ Քրիստոսի մահը որ խաչին վրայ ոչ աստուածային բնութիւնը մեռած ըսուի, եւ ոչ սոսկ մարդ մը մեռած կարծուի: Սուրբ Գիրքէ եւ սուրբ հայրերէ վկայութիւններով կը բացատրէ Ներսէս՝

բնութեանց միաւորութիւնը Հայ եկեղեցւոյ տեսակէտէն, Նեստորն ու Եւտիքէսը հաւասարապէս մերժելով, բայց քաղկեդոնիկ դրութեան ալ չմօտելալով (ԸՆԴ.242-մանները կը բացատրէ, աղի օրհնութեան 252): Յետոյ կը խօսի մատաղին վրայ, զոր իբրեւ հրէական գոհ կը պահարակէին աղանդաւորները, եւ կը ցուցնէ տարբերութիւնը, եւ վատկի եւ տեսանականի եւ ննջեցելոց մատաղները յիշելով՝ անոնց պայմանները կը բացատրէ, աղի օրհնութեան նշանակութիւնը կու տայ, եւ չուտուելիք այսինքն անսուրբ կենդանիներ գտնուիլն ալ կը պաշտպանէ, զոր օրինակ մույն ու մողէսը (ԸՆԴ.252-264): Նկատելի է այն ըսածը, թէ մատաղը Հռոմայեցւոց եկեղեցւոյն հետեւողութեամբ մտած է Հայոց մէջ, եւ թէ Փռանկերը վատկի օրը խորոված գառ մը կը դնեն պատարագին սեղանին ներքեւ, եւ հաղորդուելէ ետքը անկէ կտորներ կը բաժանեն, եւ կ'ուտեն եկեղեցւոյն մէջ, ուրիշ կերակուրէ առաջ (ԸՆԴ.258): Հարկաւ Լատիններուն մօտ այսպիսի սովորութիւն մը տեսած էր, որ համարձակօրէն կը պատմէ, թէպէտ այժմ այսպիսի սովորութիւն մը այլ եւս չտեսնուիր: Երրորդ կէտը Հին Կտակարանի մէջէն Եղեմական դրախտին, Գիտութեան ծառին, Նոյի տապանին, Սաբեկայ խոյին, Մովսէսի գաւազանին եւ նմաններուն, պատմական իրողութիւններ ըլլալուն վրայ է, թէպէտեւ խորհրդաւոր նշանակութիւն ալ ունենան, եւ թէ նշանակութիւնը՝ իրականութիւնը չի ջնջեր (ԸՆԴ.265-269): Չորրորդ յօդուածով կը պաշտպանէ խաչ օծելու, եկեղեցի օրհնելու, եւ սուրբ Մաշտոցի պարունակուած ծիսակատարութիւնները, կը յիշէ թէ հակառակը Սմբատ Թոնդրակեցիին արդէն հերքուած մոլորութիւնն է, եւ կ'ակնարկէ Անանիա Նարեկացիի աւելի ընդարձակ գրութեան: յատկապէս կը վբարի խաչին *պաշտելի* թէ *պատուելի* ըլլալուն վրայ, եւ *երկրպագելի* կ'ընդունի՝ ոչ կերպով կը մեկնէ եկեղեցիի նշանակութիւնը: Մաշտոցին համար ալ կ'ըսէ, թէ *երանելին Մաշտոց*, ոչ թէ ինքն յարմարցուցած է ծիսակատարութիւնները, այլ *ի մերոց Լուսաւորչացն եւ յայլոց ազգաց հայրապետաց* պատրաստուածները *ի մի գիրս* հաւաքած է (ԸՆԴ.269-275): Շնորհալիին գրածէն որոշ չհասկցուիր թէ Մաշտոց-Մեսրոպի, կամ թէ Մաշտոց կաթողիկոսին կ'ուզէ ակնարկել, այլ աւելի հաւանական կ'երեւի՝ *մերոց Լուսաւորչաց* խումբէն դուրս ելող մէկու մը, այսինքն Մաշտոց կաթողիկոսին ակնարկած կարծել: Նոր կէտ մը անցած ատեն, *երկրորդ* թուղթ մը կը յիշէ *ի ձէնջ գրեալ* (ԸՆԴ.275), որով կը յայտնուի թէ միայն ի վերայ *գրոյ պատուական իշխանին Առիւծու* չի հիմնուիր (ԸՆԴ.242), այլ իրենց իսկ խոստովանութիւնները աչքի առջեւ ունի: Հինգերորդ յօդուածով մի առ մի կը հերքէ Եւտիքէսի գրութենէն հետեւող երկու մոլորութիւնները, թէ *մարմինն Տեառն մերոյ ոչ էր ի բնութենէ մարդկան, այլ յառաջ քան զլինելութիւն մարդոյն*, եւ թէ մարգեղութիւն ըսուածը եղած է *Բանին էութեան թանձրանալ յորովայն կուսին, իբրեւ ջուր ստուցեալ, այլ ոչ զմարդայինս առեալ բնութիւն*. Եւ այս կէտերը հերքելու համար յառաջ կը բերէ աւետարանի խօսքերը, եւ կը բացատրէ տնօրինական գործողութիւնները (ԸՆԴ. 275-283): Վերջին յօդուածով կը հերքէ Մարդակերպարանեան մոլորութիւնը որ աստուածային բնութեան մարդկային անդամներու կերպարաններ կը վերագրէր, իսկ մարդուն *ի պատկեր Աստուծոյ* եղած ըլլալը կը մեկնէ մարդկային բնական ապատութեան վրայ, իբր զի *եթէ ոչ էր անձնիշխան, ոչ վարձս ընդունէր եւ ոչ տանջանս* (ԸՆԴ.283-288): Նամակը կը փակէ ընդհանուր յորդորականով, որ ի *բաց դարձուսջիք զլսելիս ձեր ի թիւր եւ ի մոլար բանից անի մաստիցն եւ մոլորելոցն*, որպէսպի թէ այս կեանքի եւ թէ հանդերձեալի մէջ երջանիկ ըլլաք (ԸՆԴ.289):

948. Թորոսի գործերը

Երբոր ասոնք տեղի կ'ունենային, Հռոմկլայի հայրապետանոցին մէջ, անդին Թորոս Լեւոնեան բուռն ընդդիմութեանց դէմ պատերազմելու վբարած էր, Ռուբինեանց հայրենական իշխանութիւնը վերակենդանացնելու, անկախ ընելու, եւ ամրացնելու համար: Մանուէլ Կոմնենոս

աղէկ աչքով չէր տեսած որ Թորոս յաջողի կայսրութեան երկիրներէն իլել Կիլիկիան, զոր իր հայրն Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրութեան ներքեւ առած էր: Երբոր Յոյներ մինակ ինքպինքնին անբաւական կը տեսնէին Հայերը նուաճելու, Իկոնիոսի սուլտան Մասուտը օգնութեան կը հրաւիրէին, բայց նա կը բաւականանար, որ իր գերիշխանութիւնը ճանչնան Հայերը, որոնք միայն Յոյներուն դէմ էին, եւ *անհնար է կ'ըսէին, դարձուցանել զմերն ի Հոռոմն*: Այսպէս Հայեր ու Թուրքեր *դաշինս սիրոյ խաղաղութեան* կը կնքէին 1153ին (ՌՌ.511): Բայց Յոյներուն նոր գրգռութիւններէն եւ խոստումներէն ազդուելով, Իկոնիոսի սուլտանութիւնը կրկին կը յարձակէր Հայերուն վրայ, Յոյներ ալ իրենց կողմէն շարունակ բանակներ կը շարժէին Հայերուն դէմ, որոնք յաջողութեամբ դէմ կը դնէին, Թորոս իշխանապետի եւ Ստեփանէ եւ Մլէհ եղբայրներուն հրամանատարութեամբ: Պահ մը Ստեփանէ ուղեց ինքնիր գլխուն գործե, եւ իրեն որոշ իշխանութիւն մը հաստատել Կոմագինէի կողմերը, բայց ձախողելով Յոյներուն ձեռք ինկաւ, *եւ յետանդեան կայսայ արկեալ սպաննուեցաւ* (ՎԱՀ.209), 1157 Փետրուար 3ին, ըստ Յայսմաւուրաց (ՅԱՍԱ.62), եթէ արաց 27ը շարժական տոմարի չվերածենք, որ այն ատեն պիտի համեմատուէր Օգոստոս 5ին: Թորոս ու Մլէհ սաստիկ պինուեցան Յոյներէն վրէժը հանելու, եւ մինչեւ Կիպրաւ հասուցին իրենց թշնամութիւնները: Մանուէլ Կոմնենոս իր պօրավարներուն անյաջողութիւնը տեսնելով, անձամբ եկաւ Թորոսի դէմ 1150ին: Այդ միջոցին էր, որ Մլէհ եղբօրը դէմ ելլելով մինչեւ իսկ պայն սպաննել կը խորհէր, բայց Թորոս երբ պայն *կալաւ*, միայն *քշիեց խիստ եւ եհան յերկրէն* (ՍՄԲ.99), եւ նա իր համախոհ իշխաններէն մաս մըն ալ հետը տանելով Հալէպ գնաց: Երբ Թորոս ինքպինք տկարացած գնաց, սկսաւ Յոյներէն խուսափիլ, վերջէն Լատին իշխաններէն՝ Երուսաղէմի թագաւորին եւ Անտիոքի կոմսին միջամտութիւններուն դիմեց եւ կայսեր հետ հաշտութիւն կնքեց, Անարղաբան եւ Մամեստիան Յոյներուն դարձնելով, եւ Կիլիկիոյ միւս մասերու վրայ իր իշխանութիւնը ապահովելով յունական գերիշխանութեան ներքեւ, վասնպի կայսրն ալ պարտաւորուեցաւ, այդչափ տարիներու անպտուղ ճիգերէն ետքը, Հայոց Կիլիկեան իշխանապետութիւնը ջնջելու գաղափարէն հրաժարիլ: Այսպէս խաղաղ կացութեան մը սկիզբ տրուեցաւ 1159ին, տասնեւհինգ տարի շարունակ պատերազմական շրջան մը բոլորելէն ետքը 1144էն սկսելով (§943): Իսկ Մլէհ բոլորովին բաժնուելով Հայոց իշխանապետութենէն մնաց Բերիա, Հալէպի սուլտան Ջանգիի որդի Նուրէտտինի մօտ:

949. Օշինեանց ընթացքը

Մանուէլի եւ Թորոսի մէջ կնքուած հաշտութեան հետեւանօք, երկու Հայ իշխաններ կը գտնուէին Կիլիկիոյ մէջ, իրարու դրացի, իրարու անկախ, երկուքն ալ յունական գերիշխանութիւնը ճանչցող, եւ Յոյներէն *Սեւաստոս* ճանչցուած, իբր կայսերական ներկայացուցիչ ներքին ապատ վարչութեան իրաւունքով: Այս երկուքէն մէկը Կիլիկիոյ իշխանապետի Թորոսն էր, իսկ միւսը Լամբրոնի իշխան Օշինը, Հեթումի որդին եւ Օշին Գանձակեցիի թոռը (§905), որ կաթողիկոսին ալ խնամի եղած էր, ամուսնանալով անոր Շահան եղբօր Շահանդուխտ դստեր հետ: Լամբրոնի իշխաններուն քաղաքականութիւնը եղած էր, կապակցութիւն յունական շահերուն եւ հաւատարմութիւն յունական քաղաքականութեան, որով մինչեւ իսկ Յոյներուն կողմէն պատերազմած էին Թորոսի դէմ, եւ Օշին ինքը գերի ինկած էր Թորոսի ձեռքը (§943): *Սակայն զՕշինըն վաճառեալ Թորոս եւ զբազմութիւն ոսկւոյ առեալ* ապատ թողուց պայն (ՎԱՀ.207), կամ աւելի ճիշդ խօսելով, Օշին *կտրեց գին անձին իւրոյ ոս կի դահեկան քառասուն հապար, եւ ետ զքսան հապարն, եւ կիսոյն գրաւական երեստ զտղայ որդին իւր Հեթում*: Բայց վերջէն համաձայնեցան որ Հեթում Թորոսի աղջկան ամուսնանայ, եւ մնացեալ քսան հապարը հարսին *պռոյգ* սեպուի, որով Թորոս Հեթումը նախ մկրտել, եւ յետոյ պսակել տալով իր հօրը դարձուց

(ՄԲ.96), եւ այսպէս սիրով ընդ նա կապեալ եղաւ (ՎԱՀ.207), ու պահ մը խաղաղութիւն տիրեց երկու իշխաններուն մէջ: Սակայն Թորոս իր ընդարձակ նպատակէն շուտով ետ կեցող չէր, ուստի նորէն փորձեր սկսաւ ընել տէրութիւնը շուտով ընդարձակելու Լատիններու հովանաւորութեամբ: Այդ առթիւ Թորոս մինչեւ Երուսաղէմ ալ գնաց, եւ յաջողեցաւ Յոյներէ գրգռուած այլապգիներուն ալ դիմադրել, բայց իրեն ցաւ եղաւ Օշինի նորէն Յոյնեաւան կողմը բռնելը, ուստի անոր դէմ ալ ելաւ, եւ անոր սահմաններն ալ արշաւելով վնասներ հասցուց: Երկու Հայ իշխաններուն նորէն գժտիլը վշտացուց կաթողիկոսը, որ ուղեց հաշտութիւնը վերանորոգել անոնց մէջ, եւ գործը յանձնեց իր եղբօր Ներսէսի, որ անձամբ երթայ եւ տեսակցի եւ կարգադրէ: Այդ մասին մեղի տեղեկութիւն կու տայ նոյնինքն Օշինի որդին Սմբատ Լամբրոնացին, որ այն ատեն իբր 12 տարեկան պատանի, հարկաւ շատ չէր կրնար իրողութիւնները թափանցել, եւ միայն երկու *ալեւորեալ հերով, եւ լցեալ զժամանակս* անձանց տպաւորութիւնը պահած է կաթողիկոսին եւ անոր եղբօրը վրայ, բայց մեծնալէն եւ Ներսէս անունով արքեպիսկոպոս ըլլալէն եւ գրիչը ձեռք առնելէն ետքն ալ, չէ կրցած իր Օշինեան աւանդական տեսութիւններէն հեռանալ: Հետեւաբար իր եղբօր աներ Թորոսը կը դատէ իբրեւ *ամբարտաւան*, եւ իբր *մոռացեալ զերդմնակուռ դաշինսն*, եւ իբր հայր Օշինը իբր *բարեպաշտ*, եւ իբր *հաւատարմապէս մնացեալ ի հնազանդութիւն արքային Հռոմոնց* (ԸՆԴ.86), եւ այս կերպով կանուխէն կը յայտնէ այն օտարասէր ուղղութիւնը, որ Լամբրոնացի Ներսէսին գլխաւոր նկարագիրը կազմեց, թէպէտեւ բացարձակարդիւնքի մըն ալ չյանգեցաւ:

950. Շնորհալի պատգամաւոր

Ներսէս Շնորհալիի հաշտաբար պատգամաւորութեան սկիզբը պէտք է դնենք 1164ին, զի ետ դառնալը Հայոց 614ի այսինքն դրուած է (ԸՆԴ.87), եւ պատգամաւորութեան առաջին մասը բնաւ պատմուած չէ, որ բաւական երկար պէտք էր եղած ըլլար: Ներսէս պարտաւոր էր առաջ Թորոսը տեսնել, եւ անոր սիրտը շինել, պայմաններուն վրայ համաձայնիլ, եւ դիւրին ալ չէր Թորոսի նման խրոխտ մէկ մը իր յաղթական ճամբուն վրայ կասեցնել, որ իր աւելի ռազմագիտութեամբը անգամ մըն ալ Օշինը գերելու, եւ թերեւս այս անգամ անոր իշխանութիւնն ալ ջնջելու, ամէն հաւանականութիւն, եւ գրեթէ ստուգութիւնն ունէր ձեռքը: Այս առաջին մասը վերջացնելէ ետքը, պէտք էր Օշինը տեսնել, եւ համաձայնութեամբ հաստատուած պայմաններուն հաւանեցնել, եւ վերջէն Օշինն ալ Թորոսի տանիլ, որ հաշտութեան դաշնագիրը ստորագրուի: Հաշտութենէ ետքը *գերագոյն իշխանն*, ինչպէս Լամբրոնացին կ'անուանէ իր հայրը, *զարբասնեալ արքեպիսկոպոսն* Ներսէս, *յիւրն սեպհական աւանն* Լամբրոն *բերէր* ըսելը, յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ հաշտութիւնը Լամբրոնէ դուրս կնքուեցաւ, Թորոսի նստած քաղաքը, թերեւս Վահկայ բերդը, որով Ներսէս ալ *զհաւատացեալ գործն արդեամբ* կատարած եղաւ, *անքակ սիրով կապակցելով* երկու իշխանները *ընդ միմեանս* (ԸՆԴ.86): Մեզի յայտնի չեն այն պայմանները, որոնց վրայ հիմնուած էր Կիլիկիոյ եւ Լամբրոնի իշխաններուն *անքակ սէրը*, բայց հաւանական կ'երեւի, որ այնուհետեւ Լամբրոնի իշխանները Կիլիկիոյ իշխաններուն գլխաւորութիւնը ձանձնալով համերաշխ գործակցութիւն կը հաստատէին իրարու հետ: Երկու իշխաններն ալ Շնորհալիին համար օտարներ չէին, Օշին իր եղբօր փեսան էր, Թորոս ալ իր եղբօր աներն էր, բայց այս նկատումներէն աւելի բարձր նպատակ մը կը սիրենք վերագրել Շնորհալիին, Հայութեան գլուխը Կորաւոր եւ գլխաւոր իշխանութիւն մը ունենալու դիտումը, որչափ ալ Հռոմկլայ, տակաւին դուրս էր Թորոսի իշխանութեան սահմաններէն: Օշին Թորոսին մօտէն ետ դառնալով իր դղեակը բերաւ Շնորհալին, որ ըսել է թէ գոհ մնաց անոր ըրածին իր վերահաս վտանգէ ապատուելուն վրայ, եւ *ըստ արժանի պատուով մեծարեալ* պատուեց խաղաղաբար եպիսկոպոսը *ի մէջ հարապատ ընտանեացն եւ կարեւոր*

բարեկամացն: Շնորհալին ալ օրհնեալ զնոսա եւ զդղեակն եւ զամենայն բնակիչս գաւառին, ուղեւոչեցաւ կաթողիկոսին մօտ դառնալ, օշին ալ իրեն ուղեկցեցաւ ի պատիւ, եւ միասին հասան Մամեստիա կամ Մսիս քաղաքը, ուր կը նստէր կայսերական դուքսը: Հոռոմոց սովորութիւն էր ամէն տարի դուքսերը փոխել, եւ այս տարուան նստողն էր Ալեքս հռչակաւորն թագապարմ իշխան, Մանուէլ կայսեր փեսայ, Պոստոստրատոս աստիճանով, որ է հեծելապօրաց սպարապետ (ԸՆԴ.86): Ալեքս շատ գոհ եղաւ այս հանդիպումէն, որովհետեւ խոհական առաջնորդն Հայոց կրնար իրեն գոհունակութիւն տալ, եւ բացատրել զպատճառ պատակտելոյ միոյ եկեղեցոյ Քրիստոսի: Ինքն ալ կորովամիտ եւ իմաստուն անձ մըն էր, կրօնական խնդիրներով պարզող, ինչպէս բոլոր բիւզանդական պալատականները, եւ Շնորհալիէ տարբէր անձ մը պիտի չկարենար զինքն լաւագոյն կերպով լուսաբանել: Ստիպես եւ հիւր պահեց Ներսէսը, օրերով բանակցեցաւ եւ վիճաբանեցաւ անոր հետ բոլոր դաւանական եւ ծիսական տարբերութեանց վրայ, եւ գոհ մնալով անոր տուած բացատրութիւններէն խնդրեց որ գիրի առնէ խօսուած կէտերը, եւ Շնորհալին այնտեղ Մամեստիայի մէջ շարադրեց իր առաջին Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցոյ գրուածը, որուն պատճէնը պահած է Լամբրոնացին Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան հաւաքածոյին մէջ (ԸՆԴ.87):

951. Հաւատոց գիրը

Շնորհալին այդ գրուածին (ԸՆԴ.87-107) յառաջաբանին մէջ յայտնապէս կ'ըսէ թէ՛ խօսուածներուն չմոռցուելուն համար կ'ուզէ եղած խօսակցութիւնները գրով արձանացուցանել, ինչպէս որ Ալեքս խնդրած է, Անմիջապէս ընդարձակ հանգանակ մը կը կազմէ (ԸՆԴ. 88-93), որուն մէջ աւելի տեղ կը բռնեն Մարդեղութեան խորհուրդը եւ բնութեանց միաւորութիւնը: Կը խորշի Քաղկեդոնը յիշելէն եւ երկու բնութիւն բացատրութիւնը հերքելէն, եւ կը բաւականանայ *յերկուց կատարեալ բնութեանց միաւորութիւնը* պաշտպանել, *զմարդկային բնութիւնս խառնամար* եւ միաւորութեամբ միացած ընդունիլ, ու *ամն* եւ *ոմն* բանաձեւը մերժել, որ Լեւոնի տոմարին մէջ ընդունուած է: Այս կերպով հայադաւան դրութիւնը կը հռչակէ, առանց յունադաւան դրութիւնը մեղադրելու, որ միայն խոհական զգուշաւորութիւն մըն է: Կը պաշտպանէ Յիսուսի ծնունդին Յունուար 6ին տեղի ունեցած ըլլալը, հիմնուելով Զաքարիայի քահանայապետ եղած ըլլալուն ենթադրութեան եւ անցողակի կը յիշէ Հայ եկեղեցոյ մէջ Աստուածածնի պատուոյն երգեր երգուիլը (ԸՆԴ.94-95): Անկէ ետքը նորէն բնութեանց խնդրին դառնալով, համարձակ կը խոստովանի թէ *ասեմք մի բնութիւն ի Քրիստոս*, բայց ոչ *ըստ Եւտիքեայ*, այլ *ըստ Կիւրդի*, եւ եթէ *երկու բնութիւն* ասելը՝ միայն անշփոթութեան իմաստով գործածուի, կ'ըսէ, *ոչ փախչինք* (ԸՆԴ.96-97): Կ'ընդունի թէ Հայեր շուշմայ ալ գործածած են միւռոնին համար, քանի որ Հայաստանի մէջ ձիթենիի ձէթ չի գտնուիր եւ երկուքն ալ բուսական ձէթ են, եւ ոչ թէ ձիթենիի նիւթէն է միւռոնի *աստուածային ազդումը*, եւ երկուքին տարբերութիւնը աննշանակ կը գտնէ, ինչպէս պատարագի գինիին գոյնը (ԸՆԴ. 97): Պատկերներու մասին կ'ըսէ, թէ Փրկչականը *ընդունիմք եւ երկրպագեմք*, եւ սրբոցը *ըստ իւրաքանչիւր կարգի պատուեմք*, փայտէ խաչերուն բեւեռ կը պարնենք, երկու մասերը միացնելու, իսկ միատարր նիւթ շինուածներուն բեւեռ չենք դներ, եւ ասոր հակառակ ըսուածները *արարուածք տգիտաց* կ'անուանէ (ԸՆԴ.96), եւ կը յայտնէ թէ *Սուրբ Աստուածը որ խաչեցարով ի դէմս Որդւոյ կ'երգուի* (ԸՆԴ.99): Մեծ-Պահքին Շաբաթ եւ Կիրակի օրերը ձէթ եւ կաթ ճաշակելու մասին կ'ըսէ, թէ հին ատեններ Հայոց իշխաններ բոլոր մեծ-պահքին մէջ ձուկ եւ ձէթ կը գործածէին, եւ գինի կը խմէին Յոյներու եւ Փռանգներու պէս: Եւ ժամանակին առաջնորդները հրամայեցին հինգ օր անոնցմէ զգուշանալ, եւ միւս երկու օրերը ձէթ ու կաթ ալ գործածել, ձուկն ու ձէթը անոնց հաւասար համարելով, այդ ալ կ'ըսէ ներելով միայն

հրամայեցաւ այն ատեն, եւ յետոյ *բարձաւ ի միջոյ*: Այժմ ալ, կ'ըսէ, իշխաններ եւ պինուորներ, երբեմն *ինքնակամ կամօք* եւ երբեմն *ի մէնջ թոյլ տուեալ* յիշեալ ուտելիքներուն կը մերձենան, մինչ եկեղեցականներ եւ *բապումք ի ժողովրդոց* խստութեամբ կը պահեն, պանցառուներուն *ծանրագոյն բեռն ապաշխարութեան ի վերայ դնեմք* (ԸՆԴ.99-100): Բաժակին ջուր չխառնելը Լուսաւորիչէն մնացած աւանդութիւն կը ճանչնայ եւ կը պաշտպանէ (ԸՆԴ.100): Այնպէս կը պաշտպանէ խաչերուն լուացումը եւ օրհնութիւնը մէկ անգամուան համար, եւ կը հերքէ ամէն տարի կրկնելու պրոյցը (ԸՆԴ.101): Մարգեղութեան խնդիրներուն դառնալով կը հեռացնէ երեւութականութեան պրպարտութիւնը, եւ կ'ընդունի ի Քրիստոս մարմին *երկրաւոր. թանձր, չարչարելի եւ մահկանացու*, եւ *ապականացու* ըսելը կ'ամփոփէ *քաղցոյն եւ ծարաւոյն եւ արտասուելոյն եւ արեանն հեղլոյն* վրայ, եւ կը հեռացնէ այն ամենայն, որ մեղաց է *ծնունդ*: Ասկէ առիթ առնելով անգամ մըն ալ կը շեշտէ թէ Հայեր *մի բնութիւն* ըսելով երբեք չեն իմանար թէ *ընկղմեցաւ մարդկութիւնն* (ԸՆԴ.102-104): Ամենէն վերջը կը խօսի Առաջաւորաց պահիին վրայ, ցրելով Սարգիս Կախարգի առասպելը, եւ հաստատելով Հայոց լուսաւորութեան առթիւ Լուսաւորիչէ հրամայուած ըլլալը (ԸՆԴ.105): Գրութիւնը կը փակէ երդմամբ, թէ ոչ աւելի եւ ոչ պակաս բան մը գրած չէ, այլ միայն ու միայն ճշմարտութիւնը գիրի առած է (ԸՆԴ.106): Սոյն գրութեան պատճէնը Կիրակոս ալ յառաջ բերած է իր պատմութեան մէջ (ԿԻՐ.69): Պարունակութիւնը կատարելապէս Հայ եկեղեցւոյ ապատախոհ եւ շինարար սկզբունքներուն համաձայն է, մեկնութիւնները հիմնական են, եւ Հայոց դաւանութենէ կամ ծէսէն բան մը պոհուած չէ: Միայն խմբագրութեան մէջ դիտելի է՝ մէջ ընդ մէջ դաւանական եւ ծիսական խնդիրներուն խառնումը, սակայն այդ պարագան պետք է վերագրել Ալեքսի ներկայած հարցարանին, որուն կը հետեւի Շնորհալին, ստէպ կրկնելով, *Դարձեալ գրեալ էր ի գիրս. Գրեալ էր եւ զայս ինչ. Նաեւ այս եւս ամբաստանութիւն գրեալ էր*, եւ այլն (ԸՆԴ.97-99), եւ երբեք իր կողմէ կապմուած ծրագիրը մը հետեւած չէ:

952. Շնորհալի կաթողիկոս

Շնորհալիի Մամեստիոս մէջ եղած տարի 1165 էր (ԸՆԴ.87), յաւէա տարւոյն առաջին մասին մէջ, վասնպի Մամեստիայէ նորէն Լամբրոն կը դառնայ *հանդերձ գերապատիւ իշխանուն Օշնիւ*, եւ *ժամանակս ինչ* այնտեղ մնալէ, եւ հաշտութեան գործը լաւ եւս ամբապնդելէ ետքը կը մեկնէր Հռոմկլայ, *առ նախապատիւ եղբայրն իր* (ԸՆԴ.107): Դարձը յարմար կ'ըլլայ դնել յիշեալ 1165 տարւոյ աշունին մօտերը: Առ այժմ ի կախ կը թոպունք, ինչ որ յունաց կողմը գործուեցաւ: Հայ իշխանութիւններն ալ նոր միջադէպ չեն ներկայեր, եւ մեզ կը մնայ շարունակել հայրապետանոցին գործերը: Գրիգոր Գ. աթոռի վրայ էր 58 տարիէ ի վեր (§924), եւ եթէ 20 տարեկան ալ կաթողիկոս եղած ըսենք, 70ը անցուցած ծերունի մը եղած էր արդէն, տառապանքներով եւ վիշտերով շատ աւելի ընկձած, եւ աստիճանին պարտաւորութեանց ներքեւ ճնշուած: Ոչ միայն *ի ծերութիւն պատուական հասեալ* էր, այլ եւ *ի կրից ախտակիրս բնութեան վտանգեալ* էր (ԸՆԴ.292), որ է ըսել թէ հիւանդութիւններով ալ տկարացած էր, ուստի շատոնց խորհուրդ յղացած էր գործէ քաշուիլ, եւ *կանխագոյն ժամանակօք դնէր առաջի Ներսէսի առնուլ պատուածընկալ աթոռոյ իւրոյ փոխանորդութիւն*, ուսկից միշտ կը հրաժարէր Ներսէս, բաւական սեպելով իր գործունէութեամբ անոր օգնել: Այլ երբ Կիլիկիոյ պատգամաւորութենէն դարձաւ, շատ աւելի ինկած եւ տկարացած գտաւ եղբայրը, մինչեւ իսկ հայրապետական գործերը լրացնելու անկարող դարձած, եւ այն ատեն միայն Ներսէս յանձն առաւ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն ընդունիլ, որպէսպի եղբայրը ազատ մնայ որեւէ աշխատութենէ: Ասոր վրայ Գրիգոր *ժողով առնէ եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց եւ ամենայն վանականաց* (ՍՄԲ.100) Հռոմկլայի մէջ, եւ

ժողովական որոշմամբ կը հաստատուի Ներսիսի ընտրութիւնը կաթողիկոսական աթոռին յաջորդութեան (ԸՆԴ.2), եւ *յաւուր տօնի արմաւենեաց*, որ է Ծաղկապարդի օրը 1166 Ապրիլ 17ին, Գրիգոր կու տայ *ձեռնադրութիւն ցնա կաթողիկոսութեանն Հայոց* (ԸՆՏ.296): Այս առթիւ Ներսիս ատենաբանութիւն մը կը խօսի *առ եպիսկոպոսունս եւ վարդապետս եւ համօրէն դաս եկեղեցոյ* (ԸՆԴ.296-307), եւ անտէ պէտք է քապենք կատարուած եղելութեան իսկական իմաստը: Մենք մտադիր չենք յիշեալ 1166 Ապրիլ 17 թուականէն Գրիգորը բոլորովին հրաժարած եւ Ներսիսը իբրեւ հայրապետական աթոռի տէր դարձած նկատել, այլ պարզ օգնական աթոռակցութիւն մը կ'ընդունինք, ինչպէս Ներսիս ինքն ալ երբեք *յաջորդութեան* վրայ չի խօսիր, այլ *աթոռոյ փոխանորդութիւն* կ'անուանէ այն որ իրեն տրուած աստիճանը (ԸՆԴ.300), որ ապագայ յաջորդութիւնն ալ կ'ապահովէր: Ատենաբանութիւնը պատմական տեսակէտէն շատ բան չի պարունակեր, նախնեաց եւ իր եղբօր գովեստը, հայրապետական անձուկ վիճակը, եւ գործին դժուարութիւնը կը լրացնեն բովանդակութիւնը զոր կը փակէ կաթողիկոսին օրհնութիւնը եւ ներկայից աղօթքը խնդրելով: Դիտողութեան արժանի կէտերն են, Գրիգոր կաթողիկոսը *եղբայր ըստ մարմնոյ եւ հայր ըստ հոգւոյ* կոչելը (ԸՆԴ.298), հայրապետական աթոռը *պանդխտային կենաց* մէջ նկատելը, որով կ'ըսէ, *ոչ ժառանգեցաք զլեառն սրբութեան* (ԸՆԴ.299), որ է հին հայրապետանոցը, եւ վերջապէս խոստովանիլը, թէ *ոչ միայն նեղուած են յարտաքնոցն՝ որք հակառակեն հաւատոցս, այլ եւ անուամբ քրիստոնէից* կողմէն, որք *ի սկզբանէ հայրապետութեան տեառնս մերոյ* Գրիգորի, *զեկեղեցի սուրբ ընդ հարկաւ արարին անօրինաց* (ԸՆԴ.303): Այդ վերջին մեղադրանքը, կ'ակնարկէր գլխաւորաբար Յոյն եւ Լատին քրիստոնէից ազգերուն, եւ մասամբ նոյնիսկ Հայ իշխաններուն, որոնց ընթացքը ստիպած էր հայրապետութիւնը մնալ Հռոմկլայի մէջ, որ նոյն միջոցին Հալէպի սուլտաններուն գերիշխանութեան ներքեւ էր:

953. Գրիգորի մահը

Գրիգորի կեանքը իր վերջը հասած էր արդէն, երբ եղբօրը կը փոխանցէր կաթողիկոսական իշխանութիւնը, եւ այդ գործողութենէն *յետ երից ամսոց* կեանքը կնքեց, հապիւ թէ *կատարեաց զգործ հրամանին, որ ազդեցաւ նմա ի վերուստ* (ԸՆԴ.3): Եղելութեան թուականը տարբեր կերպերով նշանակուած կը գտնենք վանապան պատմագիրներու մօտ, բայց առանց շատ երկարելու տարբեր գրուածները համեմատելու, որոնց մէջ գրչագրական թւերիմացութիւններ ակներեւ են, ժամանակագրական պահանջից համաձայն կը գտնենք Վարդանի նշանակած 615 թուականը (ՎԱՐ.128), որ է 1166: Իսկ ամսաթիւը Յայսմաւուրքի մէջ Օգոստոս 8ին նշանակուած կը գտնենք (ՅԱՍ.Բ.68), համեմատելով աւելեաց 3ին, եւ այս անգամ հարկ կը վզանք թուականը անշարժ տոմարով նշանակուած ընդունիլ, վասնզի շարժական տոմարի վերածած ատեննիս աւելեաց 3ը, կը համեմատուէր 1667 Փետրուար 5ին, եւ Ներսիսի ձեռնադրութենէն մինչեւ Գրիգորի մահը, ոչ եւս *երից ամսոց* միջոց կ'ըլլար, ինչպէս յայտնապէս կը գրէ ինքն Ներսիս (ԸՆԴ.3), այլ գրեթէ տասը ամիսներու միջոց մը: Գրիգորի գերեզմանը հարկաւ եղաւ Հռոմկլայի կաթողիկէին մօտը, զոր ինքն էր շինած, եւ ուր իրմէ ետքը թագուեցան Հռոմկլայ նստող կաթողիկոսները, դար մը ամբողջ: Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսը, թէպէտ երիտասարդ տարիքի մէջ աթոռ բարձրացաւ, սակայն չափահաս եւ փորձառու անձի արդիւնքը ցուցուց իր պաշտօնին սկիզբէն, եւ ամենէն գովեստով նշանակուած է իր անունը: Շուրթի առաջնորդ Ստեփանոս Մանուկ վարդապետի աշակերտած ըլլալով, լաւ ուսումնական պաշար մը գանձած էր մատաղ տարիքէն, որով *սկսաւ թարգմանութիւնս առնել աստուածային գրոց, եւ բաղում գիրս ետ թարգմանել ի հայ լեզու, զորս ինքեամբ, եւ զորս այլոց ձեռամբ* (ԿԻՐ.63): Այդ թարգմանութիւնները պէտք է իր մօրեղբօր Վկայասէր կաթողիկոսի ձեռնարկին շարունակութիւնը եղած ըլլան, որ առիթ տուին

ումանց Պահլաունին Փոքր-Վկայասէր մակդիր անունով պատուել: Թէպէտ իր անունով մնացած յայտնի գործեր չկան, սակայն այն քիչն ալ, ինչպէս Աւետման եւ Երկրորդ Ծաղկապարդի շարականները (ՏԱԹ.638), եւ քանի մը տաղեր (ՀԻՆ.619), որ իրեն անունով ծանօթ են, կարող գրիչի եւ բեղմնաւոր միտքի արտադրութիւններ են: Գրիգոր աւելի պայծառ եղաւ իր վարչական արդիւնաւորութեամբ, որով յոյժ հրաշափառագոյն բանիւ եւ գործով քան զբազումս յաթոռակալացն գտաւ սա նախնեաց, եւ իր առաւելութիւններն եղան ի մաքրութիւն հոգւոյ, յիմաստս բանի, ի շարադրութիւնս տառի, ի վերծանութիւնս, ի գիտութիւս եւ մանաւանդ ի խորհուրդս հանձարոյ (ԸՆԴ.298), որով միշտ յաւելոյր ի բարեգործութիւն եւ ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ (ԿԻՐ.67): Այդ ձիրքերն են, որոնցմով Պահլաունին եղաւ պատուեալ փառաւորութեամբ, ոչ միայն ի մերապնեայ արանց, այլ եւ յօտարասեռ թագաւորաց եւ իշխանաց, մանաւանդ ի Հռոմայեցւոց, իմա՛ Լատինաց, թագաւորացն եւ պատրիարքացն (ՍԱՄ.122), որոնք անձամբ ալ տեսան (§940), ընդ վայելչապագեաց եւ պատշաճագեղ տեսիլ մարմնոյն անոր ներքին առաւելութիւնները, եւ ծանեան զհոգւոյն գեղեցկութիւն եւ ի բանս հաւատոյ զճշմարտութիւն (ՍԱՄ.123): Մեր եկեղեցին ալ խորին յարգանք կ'ընծայէ անոր յիշատակին, եւ թէպէտ տօնելի սուրբերու կարգը դասած չէ անոր անունը, սակայն Յայսմաւուրքի մէջ անցընելէն վատ, շարունակ պատարագի մէջ կը յիշատակէ Գրիգորիսեանց հովուապետաց անունը (ԺԱՄ.591), որով կը հռչակուին գլխաւորապէս Մեծ ու Փոքր Վկայասէրներ:

954. Սեալեռնե վարդապետներ

Գրիգորիսեանց դարը հարուստ է ալ գային մատենագիրներով եւ ընտիր վարդապետներով, որոնք իրաւամբ Հայկական դպրութեանց վերանորոգիչներ եղան, եւ Արծաթիդար մը կալմեցին: Անոնց գլխաւոր կեդրոններէն մեկն էր Շուղրի Կարմիրվանքը, որուն առաջնորդ էր Ստեփանոս Մանուկ, եւ որուն արդիւնքը յիշեցինք արդէն (§917), այլ կեանքին եւ մահուան վրայ ուրիշ տեղեկութիւն պիտի չկարենանք աւելցնել Ստեփանոսի աշակերտներէն ի Իգնատիոս Շնորհալի, Շափիրին վանքի առաջնորդ, որուն Ստեփանոսի հետ Պահլաունին ալ յանձնարարեցին Ղուկասի աւետարանին մեկնութիւնը գրել, եւ Իգնատիոս առաջ անբաւականութիւն պատճառելով կը խուսափէր, բայց տեսիլքը կամ երապէ մը զգածուելով ձեռնարկեց ու լրացուց (ԿԻՐ.63), եւ մեզի հասած է, եւ իբր ընտիր գործ գնահատուած է (ՀԻՆ.643): Նոյն աաշակերտութենէն է եւ Բարսեղ Շնորհալի վարդապետը, ուսկից Մարկոսի մեկնութիւն մը հասած է մեզի, թէպէտ հրատարակիչները վինքն Բարսեղ ճոնի հետ շփոթած են: Նոյն խումբէն է եւս Սարգիս Շնորհալի վարդապետը, Քարաշիթու վանքին առաջնորդը, Կաթողիկեայց եօթը թուղթերուն ընտիր մեկնաբանը (ԿԻՐ.64), որուն գործը մեծ արժէք ունի թէ մեկնողական ոճին, եւ թէ յորդորակներուն քարոզական ձիրքին, եւ թէ ընտիր հայկաբանութեան համար: Այդ գործին վերջաւորութիւնը կը դնէ ինքն 1156ին իսկ անոր համառօտութեան աւարտը 1166ին, Պահլաունիի մեռած տարին: Սարգիսի կը վերագրուի Եսայիի մեկնութեան հետ Առաջաւորաց ճառ մըն ալ (ՀԻՆ.646): Շուղրի աշակերտութենէն կը նկատուի նաեւ Յովսէփ Եպիսկոպոսը, որ երեւելի եղած է Անտիօքի կողմերը (ԿԻՐ.64), բայց դժբախտաբար աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ չունինք այդ անձերուն վրայ, եւ ոչ ալ ուրիշ անուններ գիտենք Շուղրի վանքին եւ Սեալեռան միւս վանքերուն վարդապետներուն վրայ, որոնք բազմաթիւ էին, ինչպէս յիշուեցաւ Պահլաունիի կաթողիկոսութիւնը պաշտպանող (§929), եւ Շնորհալիի կաթողիկոսութիւնը հաստատող (§952) ժողովներուն առթիւ:

955. Արեւելեան վարդապետներ

Վարդապետներու ուրիշ ընտիր խումբ մըն ալ կը ծաղնէր Արեւելեան գաւառներուն մէջ, կեդրոն ունենալով Ձորագետի Հաղբատ եւ Սանահին վանքերը, եւ իրեն ասպարէզ նկատելով Վրաց թագաւորութիւնը եւ Անի քաղաքը: Այն օրէն որ Անեցիք Բարսեղը կաթողիկոս օծել տուին (§896), Հաղբատի առաջնորդ եւ արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Սարգիս, Կիւրիկէի արքունիքին աւագերէցը (ՎԱՐ.104), կամ դրան երէցը, եւ այժմը մեծ նշանակութիւն ստացաւ: սարգիսի անմիջական յաջորդն եղաւ Գէորգ, եւ անկէ ետքը յաջորդեցին կարգաւ Բարսեղ՝ Թամար թագուհիէն պատուուած *վասն վայելչութեան գեղոյ*, Գրիգորիս՝ ալգական Օրբելեանց, Յովհաննէս՝ ալգական Խաչէնի իշխաններուն, դարձեալ Յովհաննէս՝ քեռորդի Իւանէի եւ եղբօրորդի առաջին Յովհաննէսի, նորէն Յովհաննէս մըն ալ Մածնաբերդացի եւ Աղսարթանայ որդի, եւ վերջէն Համապասպ Անեցին (ԿԻՐ.56): Երեք Յովհաննէսներէն առաջինը կամ Խաչէնցին հարկ կ'ըլլայ նոյնացնել Յովհաննէս Փառիոսցիի հետ, որ է նոյնինքն Սարկաւագ մականուանեալը, եւ որուն վրայ խօսեցանք արդեն տոմարի վերակազմութիւնը բացատրած ատեննիս (§899): Սարկաւագ վարդապետ տոմարական աշխատութենէն վատ, յիշատակուած ունինք պատմութիւնն ալ, որ դժբախտաբար կորած է (ՀԻՆ.609), ինչպէս նաեւ տոմարական եւ համարողական դրուածներ, որը չեն գտնուիր (ՀԻՆ.613): Կը յիշուին եւս Տրդատ թագաւորի, Մեծին Ներսէսի, Սահակ Մեսրոպի, եւ Ղեւոնդեանց վրայ ներբողեաններ (ԿԻՐ.64), որք նոյնպէս չեն հասած, եւ միայն մեզի կը մնան Աղօթամատոյցը (ՍՈՓ.ԺԷ.), Ղեւորդեանց չարականը (ՇԱՐ.580) եւ Լուսաւորչի ներբողեանը (ՍՈՓ.Ե5-36), եւ քանի մը ընտիր տաղեր եւ հատակտորներ (ՀԻՆ.613): Սարկաւագ վարդապետի արժանիքին եւ հռչակին իբր նշանակ կը պատմուի, Վրաց թագաւոր Դաւիթին ամէն անգամ անոր առջեւ ոտքի կանգնելով եւ գլուխը խոնարհեցնելով օրհնութիւն խնդրելը (ԿԻՐ.64): Իսկ իբրեւ հետաքրքրական կը պատմուի Հաղբատի միաբաններէն Ստեփանոս Չամպոնա վարդապետը անկարգ ընթացքին համար պատարագէ արգիլելը, եւ սպանութեան սպառնալիքի ներքեւ նորէն թոյլատրելը, բայց Չամպոնայի խորան բարձրացած ատեն յանկարծ գետին իյնալով տապալակիլը եւ այսահարիլը (ԿԻՐ.65): Սարկաւագի մահը տեղի ունեցած է 1129ին, եւ գերեզմանը եղած է Հաղբատի փոքր եկեղեցւոյն արեւելեան կողմը, զոր նորոգած է յետոյ Համապասպ Անեցի առաջնորդը (ԿԻՐ.66): Հաղբատի վարդապետներէն կը յիշուին եւս Դաւիթ Գանձակեցի Ալաւկայորդի, որ հոգեւորական կանոններ գրեց տէր Արքայութիւն քահանայի խնդրանքով եւ վախճանեցաւ 1130ին: Այդ կանոնները կը գտնուին կանոնագիրքին մէջ (ԿԱԼ.160-170) առանց թուահամարի, եւ ընդհանրապէս լուծումն են վանապան դժուարութեանց եւ շփոթ պատահարաց, զորս քաղել աւելորդ կը դատենք, եւ մի մասին ալ կարեւորութենէ զուրկ ըլլալը յայտարարելէ չենք քաշուիր: Նոյնպէս կը յիշուի Գրիգոր Գանձակեցի Թոքակերորդի, Հաղբատի միաբաններուն նշանաւորներէն (ԿԻՐ.66): Այս խումբին պէտք է միացնել եւ Անանիա Սանահնեցին, որուն կը վերագրուն Գործք առաքելոցի մեկնութիւնը, աւետարաններու համեմատութիւնը, Յունաց հետ խնդիրներուն մասին բացատրութիւններ, եւ Շողակաթի ներբողեան (ԿԻՐ.64): Սամուէլ Անեցին ալ, որուն ժամանակագրութենէն ստէպ օգտուած ենք, թէպէտ աշխարհիկ քահանայ, սակայն Սարկաւագի աշակերտութենէն էր, եւ այստեղ յիշատակել յարմար կը դատենք: Իր բուն գործը կը հասնի մինչեւ 1179, իսկ մնացեալներ յետիններու յաւելուածներ են (ՀԻՆ.673): Ինչպէս յիշուած թուականներէն կը տեսնուի, մատենագիրներու եւ վարդապետներու մասին տեղեկութիւնները խառն յառաջ կը բերենք, պատմական շարքը չընդմիջելու համար, եւ առանց խիստ ժամանակագրութեան հետեւելու:

956. Պօղոս Տարոնեցի

Միեւնոյն պատճառով այստեղ կը յիշենք Պօղոս Տարոնեցի վարդապետն ալ, բնիկ Տարոն գաւառէն, բայց չենք գիտեր որ վանքի աշակերտութենէն թէպէտ վերջէն Ղապարու վանքին, կամ Տիրինկատարի Առաքելոց վանքին առաջնորդն եղաւ, եւ թաղուեցաւ նոյն վանքին մէջ՝ Թարգմանչաց գերեզմաններուն կարգին, ինչպէս մինչեւ ցայսօր կը տեսնուի: Տարոնեցին յունադաւան եկեղեցւոյն եւ երկաբնակ գրութեան դէմ բուռն բանակոռողներէն մէկը եղաւ, գրգռուելով մանաւանդ Թէոփիստէ անուն հայերէնագետ յոյն հոետորին Հայոց եկեղեցւոյն դէմ հակառակութեան հոգւով մէջտեղ հանած գրուածներէն: Տարոնեցին ինքն ալ չի ծածկեր իր լեզուին խստութիւնը, յայտարարելով թէ իրեն ալ բանակոռութեան հոգին տրուած է: Բայց Հայ եկեղեցւոյ պաշտպաններ լաւ աչքով նկատած են անոր ընթացքը, խստութիւնը խստութեամբ հերքելու մասին: Այս նկատմամբ Պօղոս Տարոնեցին, մինչեւ իսկ՝ *երկրորդ լուսաւորիչ երեւեալ տանա Հայոց* կոչուած է, եւ գնահատուած է իբրեւ *վէմ ադամանդեայ ընդդէմ հերձուածողաց, եւ յոյժ ախոյեան ուղղափառաց* (ՈՒՌ.446): Մինչ Չամչեան կը ցաւի, որ Տարոնեցիին գրուաշը *փոխանակ այրելոյ, տպագրեցին ոմանք ի Կոստանդնուպոլիս* (ՉԱՄ.Գ.92): Բայց Տարոնեցիին մաքառումը յունադաւան Թէոփիստէի դէմ էր, եւ Հռոմէադաւաններ պէտք չունէին այդչափ նախանձայոյզ ըլլալ՝ ոչ-Հռոմէադաւանի մը պաշտպանութեան համար, եւ քանի որ յոյն Թէոփիստէն ու հայ Պօղոսը հաւասարապէս հեռու էին Հռոմէադաւանութենէ, պէտք չէր օտարապգիին պաշտպանութեան համար յոգնէին: Մեր նպատակը չէ բուռն լեզուներու պաշտպանութիւնն ընել, բայց շատ մեղադրելը չենք գտներ անոնք, որ անդուռն բերաններ փակելու համար հաւասար պէնքերով կը կոռուին: Պօղոս տարոնեցիի մահը գրուած է 1123ին (ՈՒՌ.442):

957. Մատթէոս Ուռհայեցի

Սոյն ժամանակամիջոցին մատենագիրներէն է եւս Մատթէոս Ուռհայեցի, որուն պատմութենէն օգտուեցանք շարունակ, Մատթէոս բնիկ Եդեսացի է, նոյն քաղաքի երէցներէն, եւ ինչպէս կ'երեւի ուսմամբ եւ ծանօթութեամբ ալ նոյն քաղաքի շրջափակին մէջ ամփոփուած, որովհետեւ իր տեղեկութիւնք նուազ եւ անկատար են Հայաստանի ներքին գաւառներու վրայ, եւ անգիտակ իսկ կ'երեւի Հայաստանցի մատենագիրներու պատմութեանց: Ընդհակառակն շատ առատ է Եդեսիոյ պատկանող մանրամասնութիւններով, եւ մինչեւ անկարելոր եւ անստոյգ պարագաներու մէջ ալ կը մտնէ: Եդեսիոյ ամենէն տագնապալի ժամանակին մէջ ապրող, այլապգիներու եւ Յոյներու եւ Լատիններու ներհակընդդէմ մաքառումներէ եւ պատերազմներէ ձանձրացած, եւ իր հայրենիքին թշուառութիւնները եւ Հայ ազգութեան շարունակ ոտքի տակ երթալն ալ տեսնելով՝ չէ կրցած իր կսկիծը զսպել, եւ ցաւալին ակնարկներ չխառնել, ամենուն դէմ հաւասարապէս, թէպէտեւ յանկարծ լեզուն կը կարկէ գրգռութիւն պատճառելու երկիւղէն: Ուռհայեցիին պատմութիւնը 952էն սկսելով կը հասնի մինչեւ 1136, որուն առաջին մասը քաղուածօրէն առած է ուրիշներէն, վերջին մասը իրմէ շարագրած: Ոճը ժամանակագրական է տարուէ տարի եղելութիւնները արձանագրելով, սակայն յայտնի շփոթութիւններ ակներեւ աչքի կը վարնեն, եւ լուրջ բազմատոյնաց պէտք կը ստեղծեն: Իր կենաց եւ մահուան տեղեկութիւնները կը պակսին: Մատթէոս Ուռհայեցիի շարունակողն է Գրիգոր երէց Բէսունցի, որ 1137էն սկսելով պատմութիւնը կը հասցնէ 1162ի, կատարելապէս հետեւելով Մատթէոսի լեզուին եւ ոճին, այնպէս որ պանապանել դժուար օտտի ըլլալ, եթէ յայտապէս յիշուած չըլլալ (ՈՒՌ.466): Ըստ այսմ Ուռհայեցիի ժամանակագրութիւնը կը փակուի Պահլաւունիին մահուրնէ առաջ:

958. Գոհարինեան վկայք

Պատմութեանս կարգին շատոնց էր որ մասնաւոր մարտիրոսներու յիշատակութեան չէինք հանդիպեր, թէպէտ խմբովին նահատակներ շատ յիշատակեցինք, որովհետեւ անհատական դէպքեր չէին հանդիպեր, եւ որչափ ալ քրիստոնէութեան դէմ բռնութիւններ կը գործուէին, սակայն եղելութիւնները ընդհանուր արշաւանքի եւ յուղկահար հրոսակի կերպարանը կը կրէին: Մահմէտական օրէնքը, ինչպէս Գողթնացիի վրայ խօսած ատեննիս ալ յիշեցինք (§585), մահուան կը դատապարտէ իսլամութենէ յետոս դարձողները բայց ոչ իսլամութիւն չընդունողները: Այդ ձեւը տրուեցաւ Գոհարինեանց մարտիրոսութեան ալ (ՅԱՍ.Բ.48): Սեբաստացի Դաւիթ անուն Հայ իշխանաւոր մը նեղութեան կամ գերութեան ինկած եւ իսլամութեան դիմած էր իր անդրանիկ վաւակով, որուն անունն էր Արեւ: Սակայն դաւիթի կինը քրիստոնէայ էր մնացած, եւ քրիստոնէութեան մէջ մեծցուցած էր իր չորս մանր վաւակները, որոնց անունն էր Գոհարինոս կամ Գոհարմելիք, Ռատիկոս կամ Ռատիոս, Ծամիդոս կամ Ծամիդէս, եւ Տուքիկոս կամ Տունկիոս: Ասոնք չափահաս ըլլալնէն ետքը Սեբաստիոյ բանակին մէջ պինուորուած էին համարձակ իբրեւ քրիստոնէայ, մինչեւ որ իսլամացած հօր վաւակներ ըլլալնին յայտնուելով, իբրեւ իսլամութենէ ետ դարձողներ՝ Ալիբաս իշխանին մատնուեցան եւ հարցափորձի ենթարկուեցան: Իսլամացած եղբայրնին փութաց օգնութեան հասնիլ, եւ եղբայրներուն թող չտալով խօսիլ, յայտարարեց Ալիբասի առջեւ, թէ *հաւատ զոր դու ունիս եւ մեք պաշտեմք* (ՅԱՅ.672): Եղբայրները ապատ թողուեցան, բայց գոհ չմնացին, որովհետեւ իսլամացած կարծուեցան, ինչ որ իրենք չուղեցին կեղծել: Զինուորութենէն քաշուեցան, Ռատիկոս Ս. Նշանի վանքը մտաւ, եւ որովհետեւ քրիստոնէութիւննին չծածկեցին, կրկին Ալիբաս իշխանի մատնուեցան եւ դատի ենթարկուեցան: Իշխանը թէ սպառնալիքներ, թէ խոստումներ եւ թէ խոշտանգանքներ գործածեց, Գոհարինոսը ջրծեծով տանջեց, Ռատիկոսը չարաչար գանակոծել տուաւ, Ծամիդոսը եւ Տուքիկոսը փայփայելով ջանաց որսալ, ընտանիքնին եւ վաւակնին ալ բերել տուաւ յուլելու համար, բայց ոչ մէկ կերպով անոնց հաստատամտութեանը չկրցաւ յաղթել, եւ վերջապէս գլխատման վճիռ արձակեց, իր իսկ սուրը յանձնելով դահիճին գործադրութեան համար: Ըստ այնմ ալ կատարուեցան, եւ չորս մարտիրոսներուն մարմինները եւ գլուխները ամփոփուեցան հեղեղատի եզերքը, Մարգձակ անուն տեղը, Քառակուսի կոչուած ճամբուն մօտերը: Գոհարինեանց վկայութեան թուականը, Յայսմաւուրքի մէջ Հայոց 524 այսինքն 1075ին յիշուած է (ՅԱՍ.Բ.49), բայց ուրիշ աղբիւրներու հետեւողութեամբ ոմանք 1136 տարին նախադասած են (ՉԱՄ.Գ.49): Սակայն աւելի յստակօրէն Հայոց 604 տարին նշանակուած է (ՆՈՐ.21): Ամսոյն օրը հին Յայսմաւուրքը Յուլիս 28ին (ՅԱՅ.672), եւ նորը Յուլիս 30ին է դրած (ՅԱՅ.Բ.49). իսկ հայկական ամսաթուով հրոտից 22 է ըսուած (ՆՈՐ.21) որ շարժական տոմարի հաշուով պէտք կ'ըլլայ 1156 Յունուար 28ին համեմատել: Գոհարինէն որդին Թէոդորոս ալ, որ երիտասարդութեան հասնելով արեղայութիւն ընդունած էր, ամբաստանուեցաւ թէ *անարգէ եւ թշնամանէ* իշխանը, որ *զհայր նորա եւ զպապականսն* սպաննած էր: Ձերբակալուեցաւ, ուրացութեան բռնադատուեցաւ, եւ խոշտանգանքներէ ետքը բանտարկուեցաւ, բռնի մկկիթ տարուեցաւ, ուր չուլեց մտնել դրան առջեւ գետին փոռուելով: Թէպէտ *սրօք եւ բրօք տանջեցին*, բայց յուսահատեալ նորէն բանտ տարին: Վերջէն ուրացեալ Թօտոս դատաւորին յանձնուեցաւ, որ քաղաքին մէջ չարաչար խոշտանդել տալէ ետքը, մարմինը երեք կտոր ընելով սպաննել տուաւ 1156 Յունիս 22ին (ՆՈՐ.9), իսկ նոր Յայսմաւուրքի համեմատ Յունիս 7ին (ՅԱՍ.Ա.245), որ է ըսել հօրը նահատակութենէն հինգ ամիս ետքը:

959. Յովսէփ եւ Խոսրով

Այդ միջոցին կը դնէ Վարդան՝ Յովսէփ Դընեցիի վկայութիւնը (ՎԱՐ.129): Եուսուժ բնիկ պարսիկ մահմետական, բայց քրիստոնէայ մօր որդի, Դուլինի Նորաշէնք գիւղէն, քրիստոնէից հետ

ալ կենակցելով քրիստոնէութեան կ'ընտելանայ եւ հաստատուն հաւատով կը դառնայ եւ կը մկրտուի՝ Յովսէփ անունով: Նախ Երուսաղէմ ուխտի կ'երթայ, անկէ դառնալով Հռոմկլայ կը հանդիպի, Ներսէս Շնորհալիէ կը սրտապնդուի, եւ իր տունը դառնալով մօրը քով կը պատսպարուի, հայրը արդէն մեռած ըլլալով: Դուինի ամիրան անոր իսլամութենէ դարձը իմանալով, դատաստանի կ'ենթարկէ եւ ետ դարձնելու փորձերը արդիւնք չունենալուն գլխատման վճիռը կու տայ, որ եւ կը կարատուի մարդաց 12ին (ՅԱՍԱ.261), կամ լաւ եւս Հայոց 656 մարդաց 13ին, որ համեմատուած է Յունիս 99ին Յայսմաւուրքի անշարժ տոմարով (ՅԱՅ.621), բայց շարժական տոմարով պիտի համեմատուի, 1167 Դեկտեմբեր 17ին: Յովսէփ վկային մարմինը թաղուած է Հաւուցթառի վանքը, Գառնի քաղաքի մօտերը: Փամանակակից մարտիրոս մըն է Խոսրով Գանձակեցին ալ, նորահաս երիտասարդ մը Աղուանից Արեանաշէն գիւղէն: Դրացի այլապ գի աղջիկ մը իր եղբօր հետ կը չնայ, եւ յղութիւնը երեւան ելած ատեն, կ'ամբաստանէ դրացի Խոսրով գեղանի պատանին, որ իր հրապոյրներուն չէր պատասխանած: Երիտասարդը Գանձակի դատաւորին կը մատնուի, եւ ուրացութեան կը բռնադատուի, եւ իր հաւատքի վրայ հաստատուն մնալուն համար, քարակոծմամբ կը նահատակուի, 616 արաց 3ին, որ համեմատուեր է 1167 Յունուար 10ին (ՆՈՐ.23) այլ պէտք էր համեմատուէր Յուլիս 10ին, արդէն Յայսմաւուրքն ալ կը դնէ Յուլիս 3ին (ՅԱՍԱ.5):

960. Գէորգ եւ Աւետ

Գէորգ Արճիշեցին, կոյր մըն է ի ծնէ, Աչիկայ մականուանեալ, իբր ըսել *Աչք չկայ*, որ իր հայրենիքին մէջ սաստիկ ձգնողական կեանք մը անցուցած է, Գրիգոր անուն ընկերի մը հետ, մինչեւ իր յառաջացեալ տարիքը: Անկէ ետքը միասին կը ձեռնարկեն մեծ ուխտերու շրջանը ընել, որք են Երուսաղէմ եւ Հռոմ եւ Կոմպոստելլա: Երուսաղէմէ ցամաքով Հռոմ գացած ատեննին՝ Ունկուկաց Ֆրանկաց (ՅԱՅ.548), հաւանաբար Հունգարացուց երկիրը աւազակներու կը հանդիպին եւ կը վիրաւորուին, բայց կրօնաւոր մը վիրենք կը գտնէ եւ իր վանքը կը փոխադրէ: Գրիգոր ճամբան կը նուաղի, բայց Գէորգի աղօթքով կը կենդանանայ, եւ միասին Հռոմի ուխտը վերջացնելով Հայաստան կը դառնան, եւ Անիի կաթողիկէի մօտ կը բնակին: Գէորգ հրաշքներով մեծ հռչակ կը ստանայ, բայց կեանքը շատ չերկարիր եւ կը վախճանի ահեկանի 27ին, որ համեմատուած էր Մայիս 4ին (ՅԱՍԱ.198) անշարժ տոմարով: Տարին ճշդուած չէ, բայց այդ միջոցներուն շարժական տոմարով պէտք էր համեմատուեր Նոյեմբեր 1ին կամ 2ին: Յիշենք եւս Աւետ անուն. հայ քահանան, Միջագետքի սահմանակիր քաղաքներուն մէկէն, որոյ անունը յիշուած չէր: Սովի միջոցին իր տան համար ջաղացք տարած ատեն, *ի տեսլենէ տառապելոց աղեխարշեալ*, ո միայն ցորենը կը բաշխէ, այլ եւ էշն ալ եւ ունեցածն ալ վաճառելով կարօտելոց կը բաժնէ, եւ անկէ ետք այդ գարծին կը նուիրուի, ձգնաւորի կեանք կը սկսի վարել, ու ամէն կողմ շրջելով, քարոզելով, ու նպաստ հաւաքելով՝ որբեր ու այրիներ կը խնամէ: Հարաւային Հայաստանի ամիրայ Շահիարմէն կը սկսի վայն պատուել եւ աղօթքը խնդրել: Բայց որովհետեւ Աւետ *պպոռ նիկ քահանայսն* կը յանդիմանէր, ասոնք ուզելով վրէժ լուծել, *քսեցին զնա, թէ լրտես է Հռոմ թագաւորին, եւ Շահիարմէնն ալ համոզելով՝ ետուն զնա քարկոծել*: Սակայն տեղը մինչեւ երեք օր տեսնուած լոյսէն Շահիարմէնն ալ զգածուելով *ետ հրաման պատուել զոսկերս նորա* (ՎԱՐ.125): Մեր տեսութեամբ ազգային նահատակներուն յիշատակները պէտք չէ մոռցուին, եւ այս նպատակով կը սիրենք գոնէ համառօտակի անոնց վրայ խօսած ըլլայ:

Տ.Ս.ՆԵՐՍԷՍ Դ. ԿԼԱՅԵՅԻ

961. Նախընթաց եւ մականուն

Ներսէսը իբրեւ նոր անձնաւորութիւն մը չենք նկատեր կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած ատեն: Արդէն յիշատակած ենք Ծովքի իշխան Ապիրատի որդի եւ Մագիստրոսի թոռնորդի ըլլալը (§867), իր կաթողիկոս եղբօրմէն 5 կամ 6 տարեկան պտղիկ, որով շուրջ 1100ին ծնած կ'ըլլայ Ծովքի դղեակին մէջ: Պատմեցինք արդէն իր առաջին կրթութիւնը Շուղրի Կարմիրվանքին մէջ Ստեփանոս Մանուկ առաջնորդին ձեռքին տակ եւ Բարսեղ կաթողիկոսի պաշտպանութեան ներքեւ (§917)՝ քահանայութեան ու եպիսկոպոսութեան աստիճաններն առած իր եղբօր ձեռնադրութեամբ՝ տակաւին երիտասարդական տարիքին մէջ (§936): Յիշեցինք Անտիոքի Լատին ժողովին ներկայութիւնը (§939): Շուղթանի աղանդաւորներուն ուղղած վարդապետական գիրը (§947), Թորոսի ու Օշինի մօտ հաշտարար պատգամաւորութիւնը (§950), եւ վերջապէս Ալեքս դուքսին յանձնած հաւատոյ գիրը (§951): Ներսէսի տրուած եւ նուիրագործուած Կլաբեցի մականունը, իր ծննդավայրէն չէ, այլ պարզապէս հայրապետանոցին Ծովքէն Հռոմկլայ փոխադրուելէն ետքը (§944), հաստատուն կերպով այնտեղ բնական ըլլալէն, որով պատահական պարագայէ մը յառաջ եկած կ'ըլլայ այդ մականունը: Բայց Կլայեցիէ աւելի գործածական է Շնորհալի մակդիր անունը, թէպէտ այս ալ բացառաբար յատուկ չէ Ներսէսի, որ միայն ու միայն իրեն սեփականուած անուն մը կարծուի: Կարմիրվանքի աշակերտներէն եւ Ներսէսի աշակերտակիցներէն Իգնատիոս եւ Սարգիս եւ Բարսեղ վարդապետներն ալ այդ մականունով կոչուած են, եւ իրաւունք ունինք կարծել, թէ Ստեփանոս Մանուկի աշակերտական խումբին ընդհանուր կերպով տրուած կոչում մը եղած է (§917), բայց այսօր Շնորհալի անունը առանց ուրիշ յաւելուածոյ, նոյն խումբին նշանաւորագոյն անհատին, Ծովքեցի կամ Պահլաւունի կամ Կլայեցի Ներսէս Դ կաթողիկոսին՝ իբր առանձնայատուկ կոչում ընդունուած է: Ներսէս կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած միջոցին՝ արդէն *ալեւորեալ հերովէ եւ լցեալ պժամանակս* անձ մը եղած էր (ԸՆԴ.86), իբր 66 տարեկան եւ իր կեանքին լաւագոյն մասը մաշած էր արդէն հայրապետանոցի մէջ իր եղբօր մօտ, իբրեւ անոր փոխանորդը կամ ընդհանուր քարտուղարը, եւ ստէպ ալ իբր տեղակալը, որով ոչ գործի եւ ոչ կեանքի տարբերութիւն մը կը բերէր անոր վրայ կաթողիկոս հռչակուած ըլլալը:

962. Գրական արդիւնքը

Ներսէսի նախընթացը կը յորդորէ մեզ աւելցնել, թէ անոր գրական աշխատութեանց մի մեծ մասը, պէտք է կաթողիկոսութենէ առաջ միջոցին մէջ դնել, երբ առոյդ հասակը եւ պաշտօնական պատասխանատուութեան նուազութիւնը՝ կրնային անոր դիւրութիւն ընծայել այսպիսի աշխատութեանց պարապելու, ինչ որ շատ դժուար պիտի ըլլալ ծերացած տարիքին եւ հայրապետական պաշտօններով ծանրաբեռնուած կեանքին մէջ: Արդէն ալ առակներ կամ հանելուկներ (ՉԱՓ.500-584), քերթողական ոտանաւորներ (ՉԱՓ.326-350), փոքրիկ տաղեր (ՉԱՓ.345-477), աւելի երիտասարդական աւիւնի արտադրութիւններ են, քան ալեւորեալ տարիքի: Վիպասանութեան (ՉԱՓ.493-559) վերջը ինքզինքը *համբակ նուաստացեալ* կ'անուանէ, եւ *քահանայ օծեալ* ըլլալը պատմելով, եպիսկոպոս եղած ըլլալը չի յիշատակեր: *Յիսուս Որդի* ողբերգութեան (ՉԱՓ.9-166) վերջն ալ Գրիգորի կաթողիկոս եւ Վասիլ իշխան եղբայրները տակաւին կենդանի կը ցուցնէ: Հարկաւ Եղեսիոյ ողբն ալ քաղաքին հարուածին (§944), այսինքն 1144ին մօտ ատեն գրեց, եւ ոչ երկար ատեն անցնելէն ետք: Զանց ընելով ուրիշ գրուածներուն վրայ ալ դիտողութիւններ ընել, ինչ որ մեզ մատենագրական նիւթերու կը տանէր, իբր պատմական պարագայ պէտք է յիշենք Ներսէսի վրայ երեւցած բանաստեղծութեան եւ երաժշտութեան ձիրքերը, վորս առատօրէն գործածեց եկեղեցական արարողութիւնները հարստացնելու եւ բարեկարգելու համար: Այդ իմաստով կ'իմանանք *այր բանաւոր* բացատրութիւնը, որով *բազում*

ինչ կարգեաց յեկեղեցիս քաղցր եղանակաւ եւ խոսրովային ոճով, շարականս, մեղեդիս, տաղս եւ ոտանաւորս (ԿԻՐ.67): Նկատելով որ շատուշատ են Ներսէսի գրիչէն եկեղեցական պաշտամանց յաւելուածները, եւ շատ երկար չեն իրեն կաթողիկոսութեան տարիները, անհաւանական ենթադրութիւն չենք համարիր, որ անոնց մի մասը նոյնիսկ իր եղբօրը կաթողիկոսութեան միջոցին պաշտօնապէս կիրառութեան մուծած ըլլալ եկեղեցիներու մէջ, եւ հետզհետէ տարածուած: Ներսէսի յատուկ է յանգաւոր եւ վանկաշափ ոտանաւորներու կազմութիւնը, որոնց օրինակները հապիւ թէ կը տեսնուին իրմէ առաջ, բայց իրմով մեծ ընդարձակութիւն եւ սովորական կիրառութիւն ստացան: Ութօտնեան տողերը, որ այնչափ ընտանի եղած են Շնորհալիին, թէպէտ նշանակելի քաղցրութիւն չունին, սակայն երգեցողութեան յարմարութիւն կը ներկայեն, եւ իմաստներու ազնուութեամբ եւ վեհութեամբ սիրելի եղած են: Ներսէս եկեղեցիէ դուրս ալ ջանացած է տարածել իր բանաստեղծական եւ երաժշտական սէրը, եւ ոչ միայն առակները գրած է վասն ուրախութեան մարդկան (ՉԱՓ.560), այլեւ աշխատած է որ թէ հնար իցէ, ոչ ոք խօսիցի խօսս աշխարհականս՝ բաց ի գրոց, ոչ ի գինարբուս. ոչ յայլ ուրախութիւնս եւ այս նպատակն ունին անշուշտ խտատներ, ներտաղականները, յորդորակները, տաղերը, որոնք հասած են մեզի: Նոյնիսկ Յիշեսցուքն ալ, որ այսօր ժամերգութեանց մէջ մտած է, գրուած է անոնց համար՝ որ պահէին պրերդն Հոռմկլայի, զի փոխանակ վայրապար ձայնից զայն ասասցեն (ԿԻՐ.68): Այսպէս յայտնի կը փայլի այն գրական աւելնը՝ զոր ունեցած է քերթող հայրապետը, իր առաջին տարիքէն սկսելով:

963. Ընդհանրական թուղթը

Այդպիսի ձիրքերով օժտած մէկ մը, պէտք էր իր հայրապետութեան սկզբնաւորութիւնն ալ դրական նշանաւոր արտադրութեամբ նուիրագործէր, եւ այդ ոգւոյն արդիւնքն է *Թուղթ Ընդհանրական*, զոր իբրեւ անդրանիկ կոնդակ օրհնութեան ուղղեց *առ համօրէն հայասեռ ազինս* (ԸՆԴ.1), որ տիպար գրուած մըն է իր տեսակին մէջ, եւ իր պարունակութեամբ կատարեալ բովանդակութիւն մըն է իւրաքանչիւր դասակարգի կրօնական եւ եկեղեցական պարտաւորութեանց: Ընդհանրականը իր հրատարակութենէն մինչեւ մեր օրերը, ութը դարերու ընթացքին մէջ, բան մը կորուսած չէ իր պօրութենէն եւ ազդեցութենէն. եւ այսօր ալ տակաւին լաւագոյն եւ ընտրելագոյն ձեռնարկն է եկեղեցական կանոնաց, եւ եկեղեցական բարեկարգութեան լաւագոյն ուղեցոյցն է: Ներսէսի կաթողիկոս օժուելէն մինչեւ կաթողիկոսութեան այթուր պաշտօնապէս գրաւելը՝ *երից ամսոց* միջոց մը անցաւ (ԸՆԴ.3), եւ հաւանաբար այդ միջոցէն օգտուեցաւ: Ընդհանրականը պատրաստելու, վասնզի այնպէս կ'երեւի որ ճիշդ այդ երեք ամիսներուն վերջանալուն հրատարակեց նա իր հովուականը, որուն յառաջաբանին մէջ տակաւին գործի ձեռնարկելու պատրաստուողի մը լեզուով կը խօսի, եւ ոչ թէ արդէն գործի վրայ գտնուողի պէս: Կը գիտէ թէ ազգը ցրուած է *ի սեփական աշխարհս Հայաստանեայց, յարեւմտեան կողմանս, ի միջերկրեայս, եւ յիւրաքանչիւր եզերս աշխարհաց* (ԸՆԴ.1), իսկ ինքը մեկուսի եւ հեռացեալ բազմամարդ Հայութեան կեդրոններէն, անկիւն մը քաշուած է, *իբրեւ զայծեամն յորտորաց եւ ի շանց փախուցեալ՝ ի քարանձաւս բնակելով* (ԸՆԴ.7), եւ ոչ ալ *գոյ իւր ազգի քաղաք թագաւորական եւ բազմաժողով*, ուր հաստատուած ըլլայ *այթոռ հայրապետութեան եւ վարդապետութեան*, եւ ուր *նստելով* ուսուցանէ (ԸՆԴ.6), ուստի ինքզինքը պարտաւորուած կը զգայ *գրով ձեռին խօսիլ որպէս բերանով*: Իր գիրը կ'ուղղէ ընդհանուր կերպով՝ *եկեղեցական դասակարգէն՝ քահանայապետաց եւ քահանայից, վանականաց ու քաղաքայնոց, իսկ աշխարհական դասակարգէն՝ իշխանաց եւ իշխեցելոց, զինուորաց դասուց, ձիավարժից եւ հետեւակաց, գաւառապետաց եւ գործակալաց, տանուտէրաց եւ երկրագործաց, վաճառականաց եւ արուեստագիտաց* (ԸՆԴ.1), բայց ետքէն իր դրութիւնը վատ վատ մասերու կը բաժնէ իւրաքանչիւր դասուն պէտք եղածը ամփոփելու համար:

Հայրապետական օրհնութիւնը կը ձօնէ *յաստուածընկալ եւ փրկական սրբոյ նշանէս, յառաէելական նշխարաց, ի սուրբ Լուսաւորչին մերոյ աջէն, եւ յաթոռոյս* (Ընդ.1): Որչափ եւ Ընդհանրականը ծանօթ եւ ընդարձակ գրուած մը ըլլայ (ԸՆԴ.1-83), սակայն անհրաժեշտ կը նկատենք գոնէ հակիրճ ամփոփում մը տալ այստեղ:

964. Կրօնաւորաց մասը

Առաջին գլուխը կ'ուղղէ *առ կրօնաւորս որ ի վանօրայս* (ԸՆԴ.17-34), որոնց տրուած ընդհանուր կանոններէն եւ խրատներէն վատ, իբր բարեկարգական օրէնք կը պատուիրէ, որ միաբանութիւնը թողլով առանձին չբնակին, եւ *զանձին աշխատութիւն իւր միայնոյ ամբարելոյ* չհետեւին: Կ'արգելու *բնակիլ յաշխարհի, բայց եթէ ըստ հարկաւոր ինչ պատճառի, եւ այն ալ ամենայն վգուշութեամբ, եւ կը հրամայէ ամենուն փոխել զբնակութիւնս իւրեանց ի վանս, եւ անաստները կը վրկէ հաղորդութեան եւ օրինաւոր թաղման շնորհէն, եւ եթէ մերձ եղեալ ի մահ չզղջան, կը ներէ տալ թոշակն վերջին, իսկ թաղումը զմիոյ յաշխարհականաց կատարել: Այդ խստութիւնը պիտի չտարածուի հիւրութեամբ կամ ծերութեամբ կամ պաշտօնով վանքէ դուրս մեռնողներուն վրայ (ԸՆԴ.20): Երկարօրէն կը խօսի կրօնաւորներուն նիւթական շահագործութեամբ վբաղելուն եւ հարստութիւն դիվելուն վրայ, չհամարձակիր հրամայել *ամենեւին ի բաց կալ ի տնկագործութենէ եւ յամենայն գոյից ստանալոյ* (ԸՆԴ.23), եւ կը բաւականանայ յանձնարարել, որ արդիւնքնին գործածեն *աղքատաց եւ կարօտելոց, տառապելոց եւ գերելոց, եւ մասնաւորեն եկեղեցւոյ զբաժինն Աստուծոյ* (ԸՆԴ.24): Այդչափը թոյլատրելով ալ՝ կրկին եւ կրկին կը յիշեցնէ, թէ *օրէնք եղան կրօնաւորաց անինչս եւ անստացուածս լինել* (ԸՆԴ.26): Կարգապահութեան կէտերն ալ շօշափելով կը խօսի արբեցութեան, վանքէ վանք անցնելու, շատաշրջիկ լինելու, մեծաւորին դէմ տրտնջելու, ազահութեան հետեւելու, անուղիղ միջոցներով իրաւունք պաշտպանելու, ստախօսութիւն ու լեվուագարութիւն, բամբասանք ու անիծաբանութիւն ընելու, վնասակար վիճաբանութեանց եւ խեղկատակութեանց պարապելու վրայ, եւ խրատները բովանդակելով կը հրամայէ, որ կրօնաւորներու *խորհուրդք եւ բանք եւ գործք, եւ ամենայն շարժումն հոգւոյ եւ մարմնոյ եղիցին պարկեշտք եւ աստուածավայելուչք* (ԸՆԴ.33): Կրօնաւորներէ ետքը խօսքը կ'ուղղէ առ *առաջնորդս սրբոց ուխտից վանականաց* (ԸՆԴ.34), եւ կը յայտարարէ թէ գիտութիւն եւ առաքինութիւն իրենց երկու աչքերն են, եւ երկուքն ալ առողջ պիտի պահեն որ միականեաց չնմանին (ԸՆԴ.35): Կը հրամայէ որ ոչ միայն կրօնաւորաց նիւթականին այլեւ հոգեկանին հողը ստանձնեն, դատարկութեան մէջ չթողուն, *զոմանս սիրել եւ զոմանս անտես առնել* չընեն, կերակրոց բաշխումը *ըստ չափոյ աշխատութեան* կարգադրեն, ծերացեալները եւ վտանգեալները *բարձիթողի* չընեն, եւ եկեղեցւոյն ու վանքին եղած նուէրները *անձին միայնոյ* չսեփականեն: Ամենէն վերջ կ'օրինագրէ որ *ինքնակամ ախտի կամ կաշառանօք աւապաց* առաջնութիւններ չյափշտակուին, այլ միայն *զանարժանս գործելոյ, որ աւերման պատճառ լինելոյ* հիմամբ, եւ հաստատուած պատճառներով վանքերու առաջնորդներ փոփոխուին (ԸՆԴ.37): Շնորհալիին այս կանոնադրութիւնները՝ վանական բարեկարգութեան համար մեր օրերուն մէջ ալ բառացի գործածուելիք կանոններ են:*

965. Եկեղեցականաց մասը

Ընդհանրականին առաջին մասերը կրօնաւորաց ուղղուած են, անոնց հոգեւորական առաւելութեան համար, իբր *գերաշխարհիկ վարուք եւ քաղաքավարութեամբ* ճոխացեալ (ԸՆԴ.17). անկէ կ'անցնի ժողովուրդը հոգացող եկեղեցականութեան, եւ կը կանխէ խօսիլ *առ առաջնորդս եկեղեցւոյ որ են յաշխարհի, որ կոչին եպիսկոպոսունք, եւ յետոյ կ'անցնի խօսիլ առ դասս քահանայից. մինչ առաջին մասին մէջ նախ կրօնաւորներու եւ յետոյ անոնց առաջնորդներուն*

վրայ խօսեր էր: Այստեղ դիտել կու տանք որ *առաջնորդ* կոչումը, զոր երկու դասակարգերու մեծաւորներուն համար ալ կը գործածէ, ամբողջապէս սեփականուած կը մնայ վանահայրերու, մինչ որ կոչին *Եպիսկոպոսունք* (ԸՆԴ.38) յաւելուածը՝ ժողովուրդի եւ թեմերու մեծաւորներուն վրայէն կը հեռացնէ *առաջնորդ* կոչումը: Եպիսկոպոսներու վրայ խօսած ատեն անոնց աստիճանին աստուածայնութիւնը կը բարձրացնէ, իսկ խրատները եւ կանոնները կը պարզաբանէ, մի առ մի բացատրելով այն պայմանները, զորս Պօղոս օրինագրած էր Տիդոսի թուղթին մէջ (ՏԻՏ.Ա.7-9), եւ կը յարէ պէտք եղած գործնական մեկնութիւնները (ԸՆԴ.38-48): Վերջէն կ'ակնարկէ այն եպիսկոպոսներուն, որոնք կաշառքով եւ այլապէս գօրութեամբ, նոյնիսկ *ի հայրապետաց ընկեցեալք յաթոռոյ* ըլլալով, եպիսկոպոսութիւնները կը գրաւեն, եւ թէ *քահանայական թաղման*, եւ թէ *սրբոյ պատարագի յիշատակին* անարժան կը համարի (ԸՆԴ.48): Խօսքը կը մասնաւորէ *ինքնաշարժ ախտիւք եւ բռնակալաց հրամանօք* կաթողիկոսութեան անուն առնողներուն վրայ, կը յիշէ իր եղբօր համար գումարուած մեծ սիւնհոգոսը *ի Սուրբ Լեառն*, եւ կը կրկնէ այնտեղ գրուած դատապարտութիւնը (ԸՆԴ.49), որով անգամ մըն ալ կը հռչակուի Աղթամարի հակաթոռութիւնը: Քահանայից դասակարգին անցնելով, անոնք *աստիճանաւ երկրորդ եպիսկոպոսաց* կը դասէ (ԸՆԴ.50) եւ մանրամասնաբար կը բացատրէ անոնց պաշտոնները: Նախ կը հրամայէ *մտաւորաբար* կատարել եկեղեցական պաշտամունքը, եւ ոչ *իբրեւ ջուր ընդ խողովակ* անցնելով: Կը յանձնարարէ ճշդութեամբ լրացնել հրամայեալ աղօթքները, զի որչափ ալ *ի ժամանակս առաքելոց* հոգեւոր պաշտօնեաներ *յինքեանց մտաց խօսէին զբանս աղօթից* (ԸՆԴ.51), այլ այժմ այլեւս այն ձեւը չի կրնար գործածուիլ: Կը մեղադրէ անոնք՝ որ *հասարակաց զգեստուք եւ աղտեղեալ տրեխօք* բեմ կ'ելլեն եւ պատարագ կը մատուցանեն (ԸՆԴ.52), եւ այդ պեղծումը կը համարի *հալածանաց եւ աղքատութեան* հետեւանք (ԸՆԴ.53), եւ այսուհետեւ կ'արգելու առանց քահանայական զգեստի *մատուցանել զսուրբ պատարագն*, կամ *աւետարան կարդալ*, կամ *խաչ առնուլ ի ձեռս*, կամ *յայլ ինչ ի սրբութիւնսն մերձենալ* (ԸՆԴ.54): Պատարագի համար կը հրամայէ *առանց սաղմոսաց եւ աղօթից*, եւ *յայլոց քահանայից կազմեալ նշխարաւ* չպատարագել (ԸՆԴ.56), պարտաւորիչ կ'ընէ խիղճը մաքրել խոստովանութեամբ եւ խէթ ու դժտութիւն վերջացուցած ըլլալ: Մկրտութիւնն ալ միայն ստիպողական հարկի պարագային *յետ հաց ուտելոյ* կատարել կը ներէ, եւ այլապէս գաւակները մկրտելէ կը պարզացնէ (ԸՆԴ.56-61):

966. Պսակի կանոնները

Պսակի մասին ընդարձակ կը խօսի եւ կ'արգելու գաղտնի պսակադրութիւնը ինչպէս նաեւ կնաթողներու եւ այրաթողներու եւ առեւանգողներու եւ մանուկներու պսակները օրհնել: Մանչերու 15 եւ աղջիկներու 12 տարեկան ըլլալ կը պահանջէ (ԸՆԴ.62): Բռնութեամբ եղած պսակները *անհաստատ եւ լուծանելի* կը հռչակէ (ԸՆԴ.63): Համապէս պսակը կ'արգելու *մինչեւ ի յերկուց կողմանց զչորրորդ ազգին գլխաւորութիւն կատարեալ ունեցին*, եւ պատճառ կու տայ իւրաքանչիւր ծնունդին *զկէս արեան* կորսնցնելը: Այդ բացատրութիւնները ոմանք այնպէս իմացած են, որ մի արմատէ կամ նախահօրէ եղած սերունդները երկու կողմէն չորս չորս սերունդ հեռացած պիտի ըլլան, որ մերձաւորութիւնը սպառած համարուի, որ ըսել կ'ըլլայ համագումար ութը ծնունդ: Ծնորհալիի միտքով երկու եղբայրներ *հաւասար ունին յինքեանս զհօրս գոյացութիւնս, առ ի նոցանէ ծնունդքն*, այսինքն թոռներ *զկէս արեան*, երրորդ *ծնունդքն*, այսինքն թոռնորդիներ՝ *զկիսոյն կէս*, որ է քառորդ, իսկ *չորրորդ ծնունդէն*, որ են ձագթոռներ՝ *զչորրեակ մասն մնացելոյ*, որ ըսել կ'ըլլայ մէկ ութերորդ, որով կը հասնի *սահման եւ կէտ արեան մերձաւորութեան* (ԸՆԴ.63): Բայց եթէ այսպէս իմանայինք, լատինաց ընդունած ութը աստիճանի ազգաբանութիւնը բացատրուած կ'ըլլար, եւ ոչ թէ հին եւ իսկապէս հայկական աւանդութիւնը, զոր

բացատրեցինք Շահապիվանի ժողովին առթիւ (§230), մանաւանդ որ ապագային Կոստանդին Բարձրբերդցին իսկ՝ վեցէն անդին չ'անցըներ ազգակցութեան ճիւղերը: Արեան բաժանումին հաշիւն ալ վճռական պատճառաբանութիւն մը չէ, վասնզի արդէն առաջին ծնունդին, այսինքն եղբայրներուն վրայ արիւնը կիսուած պէտք էր ըսուեր, եւ ոչ ամբողջապէս փոխանցուած, եւ վերջէն ալ վերջացած չէր կրնար ըսուիլ բան մը, որ գոնէ մէկ ութերորդի գոյութիւն ունի: Ըստ այսմ աւելի ուղիղ կը գտնենք՝ *ի յերկուց կողմանց պչորորդ ազգից գլխաւորութիւն* բացատրութիւնը հաւաքարար առնել երկու ճիւղերուն գումարին վրայ, եւ ոչ իւրաքանչիւր կողմին վրայ վատ վատ, իսկ արիւնի հաշիւն ալ իբր յարմարական ընդունիլ, եւ ոչ իբրեւ հիմնական փաստ: Պսակադրութեան համար առեն կ'որոշէ *յառաւօտէ աւուրն մինչեւ ցժամ նաշոյն*, որ է ըսել *կերեալ եւ արբեալ* չըլլալ, անառակ կիները եւ այրերը եկեղեցի չընդունիլ, եւ *գուսանաց* երգերը դադրեցնել *մինչեւ ելցեն յեկեղեցւոյն* (ԸՆԴ.64): Ասկէ կը հետեւի որ եկեղեցիէ դուրս պսակ օրհնել ներեալ չի համարիր: Արգելեալ օրերը կը նշանակէ *ի բուն բարեկենդանի օրէ մինչեւ ցկատարումն պահոց շաբաթուն որ պենտեկոստէին է*, մէյ մըն ալ *յամենայն կիւրակէս տարւոյն* (ԸՆԴ.64), եւ չի յիշեր հասարակ Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթները, շաբաթապահքերը եւ ուրիշ տէրունիները, որոնք կ'երեւի թէ վերջին ատեններ արգելեալ օր նկատուեր են նմանողութեամբ: Հարսնիքի գացող քահանաներուն ալ կը ներէ մնալ մինչեւ *գրաւ լինիցի կերակրոյն, եւ մինչեւ յերիս միայն արբումն բաժակի* (ԸՆԴ.65), այսինքն որչափ ինչ բաւ է հարսանեկան պարկեշտ ուրախութեանց: Վերջին մասին մէջ ուրիշ քանի մը մասնաւոր կանոններ ալ կը տրուին քահանայից համար: Այսպէս են իրենց եպիսկոպոսին դէմ չըմբոստանալ, քրիստոնեայ կամ այլազգի արտաքին դատաստանի չդիմել, որեւէ աշխարհի եւ պետական գործակալութիւն չվարել, ձիավարժութեան եւ պինաշարժութեան չհետեւիլ, մէկ քահանայէ կամ եպիսկոպոսէ որոշեալը ուրիշի կողմէ չարձակել, եւ երիտասարդ այրիներուն *ի կարգ կրօնաւորութեան* մտնել (ԸՆԴ.65-88): Այս ամէնը թէպէտ ամբողջապէս քահանայական կանոնադրութիւն մը չեն կապմեր, բայց գոնէ ժամանակին տիրող գլխաւոր վեղծումները կը մատնանշեն:

967. Աշխարհականաց մասը

Երրորդ մասը կը կապմեն աշխարհականաց ուղղուած բաժինները, այսինքն, *Առ իշխանս որ ըստ աշխարհի, Առ պինուորաց դասս, Առ քաղաքականս, Առ երկրագործս եւ համօրէն ժողովրդականս*, եւ *Առ կանանց դասս*: Իշխան ըսելով կ'իմանայ անոնց որ *ի տեղիս տեղիս* տիրեն *բազմաց կամ սակաւաց, պօրաց եւ գաւառաց* (ԸՆԴ.69), եւ ասոնք են ժամանակին գտնուող աւատապետները, եւ տեղ տեղ իրենց համար պատիկ տէրութիւններ կապմողները: Տրուած հրամանները նախ ընդհանուր կանոններ են. չանիրաւել, չպրկել, չար գործակալներ չգործածել, անիրաւ դատաստան չկտրել, այրին ու աղքատը պաշտպանել, մարդիկը իբր *պանքան կենդանի* չծառայեցնել, աշխատաւորին վարձքը չկտրել, ամենուն հաւասար անքով վերաբերուիլ, մարմնաւորի համար հոգեւորը չմոռնալ, եւ միշտ գթութեան եւ ողորմութեան հետեւիլ: Իբր դժուարութիւն յառաջ կը բերէ ոմանց ըսելը, որ *եթէ ոչ պրկեմք եւ ոչ յափշտակեմք, պիշխանութիւն մեր ոչ կարեմք հաստատուն ունել*, եւ թէ շատեր ալ չարութեան կը քաջալերուին *տեսնելով պրպալում ինչս պրկողաց եւ ամբարշտաց, եւ պսակաւս որոց իրաւամբք ստանան*: Ներսէս այդ երկու կէտերն ալ պատշաճ կերպով կը հերքէ (ԸՆԴ.69-73): Վերջապէս կը խրատէ պահքերը չլուծել *ի ձուկն եւ ի գինի*, ստութեան եւ հայհոյութեան խօսքեր չգործածել, պինուորներու ոռճիկը չխարդախել, եւ երդումներու չդիմել, նոյն իսկ այլազգիներու հանդէպ երդումնին հաստատուն պահել, բարկութեամբ դատ չկտրել, քէնի եւ վրէժի հոգւով որոշումներ չտալ (ԸՆԴ.74-76): Զինուորականներու կը հրամայէ հաւատարիմ լինել ոչ միայն քրիստոնեայ այլ այլազգի տէրանց,

իրենց յանձնուած գործերով չպեղծանել ու ժողովուրդը չնեղել, եւ իրենց ռոճիկէն աւելի բան չիրացնել (ԸՆԴ.77-78): Բաղաբացիներու կը պատուիրէ ուղղութեամբ գործել, ռամիկը չխաբել, կրկին կշիռ եւ կրկին չափ չգործածել, շինականը չանարգել, վաշխէ վգուշանալ, եւ ինչ որ փոխ կու տան *զայն միայն պահանջել* (ԸՆԴ.79): Երկրագործներու եւ առհասարակ ամէն ժողովրդականներու կը պատուիրէ, հոգեւորութիւնները չմոռնալ, արբեցողութենէ, պոռնկութենէ, եւ ամէն չարագործութենէ հեռու մնալ, բերաննին յիշոցի չի վարժեցնել, տղաքներուն բարուք կրթութեան հոգ տանիլ, սէր ունենալ իրարու, եւ ողորմութիւն տալ կարօտներու (ԸՆԴ.80-81): Վերջապէս կը խօսի կիներու եւ կը յանձնարարէ *պարկեշտութիւն եւ բարեձեւութիւն պահել*, երիտասարդներու գայթակղութիւն չըլլալ, եւ կախարդասէր գործերէ հեռու մնալ: Վերջաբանին մէջ կ'ըսէ, որ դեռ շատ բաներ ուներ ըսելու, բայց եպիսկոպոսներու եւ քահանաներու կը թողու բացատրելով լրացնել (ԸՆԴ.82-83): Մեր առաջ բերած համառօտ ամփոփումը կը բաւէ Շնորհալիին նկատի առած ընդարձակ շրջանակը գնահատել, եւ հոգեւորական սկզբունքներու հետ գործնական գաղափարներուն միացման վրայ վարմանալ: Իրաւ որ բառ մը իսկ փոխել հարկ չէր ըլլալ, եթէ ընդհանրականը այսօր ալ իբր նոր հովուական մը հրատարակուէր:

968. Մանուէլի պատասխանը

Յունաց հետ սկսուած եկեղեցական տարբերութեանց գործը թողուցինք Շնորհալիին Ալեքս դուքսին յանձնած դրութեան կէտին (§950): Ալեքս այն գրուածը մօտը պահեց, մինչեւ որ իր պաշտօնին տարին լրանայ, որպէսզի անձամբ տանի, եւ բերանացի ալ խօսելով գործին ոյժ տայ: Այդ ալ շատ ուշացած պիտի չըլլայ, 1165ին վերջին մասին տեղի ունեցած էր Շնորհալիի հետ տեսակցութիւնը, եւ Ալեքս Կոստանդնուպոլիս դարձած ատեն Շնորհալիին կաթողիկոսութենէն եւ Պահլաւունիին մահէն տեղեկութիւն չուներ (§953): Թէ գրութեան պարգութիւնը եւ թէ պօրութիւնը, եւ թէ Ալեքսի տուած տեղեկութիւնները շատ նպաստաւոր տպաւորութիւն կապմեցին Մանուէլ կայսեր եւ Ղուկաս պատրիարքին եւ Բիւզանդական շրջանակին մէջ: Եթէ չուզենք ալ բառացի ընդունիլ, թէ *գովեցին զհաւատս հայոց ամենայն իմաստունք Յունաց* (ԿԻՐ.69), գոնէ *սքանչացաւ հիացաւ արքայն՝ տեսեալ զպօրութիւն իմաստիցն, որ պարունակեալ էր ի բանսն*: Չուզելով ալ կարծել թէ Յոյներ Հայերուն ուղղափառութեանը կատարելապէս հաւանեցան, *հաճեալ ընդ ուղղադաւան խոստովանութիւնն* (ԸՆԴ.107), գոնէ կարծեցին թէ Շնորհալիէն բացատրուած գրութեամբ հնար է համաձայնութեան յանգիլ, եւ գործը մշակելով Հայերը կրօնական միութեան ալ հպատակեցնել, քանի որ Կիլիկիոյ եւ Լամբրոնի իշխանութիւնները Բիւզանդիոյ հովանաւորութեան ներքեւ էին, թէպէտ Հռոմկլայի հայրապետանոցը այդ շրջանակէն դուրս էր: Այսուհանդերձ բաւական երկարեցաւ գործնական որոշումը, եւ հպիւ Մամեստիոյ տեսակցութենէն երկու տարի ետքը, 15 ինդիկտիոնին սկիզբը, որ է 1167 Սեպտեմբերին (ԸՆԴ.109), Մանուէլ կայսեր կողմէ նամակ մը գրուեցաւ Հայոց կաթողիկոս Գրիգորին, որ տարի մը առաջ վախճաննած էր, եւ վարմանալի է որ Կոստանդնուպոլիս տակաւին մահուան լուրը հասած չէր: Այդ նամակով Մանուէլ եկեղեցւոյ միութեան սկզբունքը կը բարձրացնէ, որպէսզի *զի հօտ լինիցին ամենայն քրիստոնէայք*. իր թագաւորութեան համար պարտք կը համարի այդ նպատակին աշխատիլ, եւ *քան աշխարհական աթոռին բազմապատիկ հոգոց՝ այսմ մանաւանդ հոգ տանիլ*: Աչքի առաջ ունենալով *զբանսն յաղագս միաւորութեան*, որ պրօտոստրատոսէն եւ կաթողիկոսէն *շարժեցաւ*, կ'ուզէ վայն լրացնել, եւ առանց ստացուած գիրին պարունակութեան վրայ գաղափար մը յայտնելու, կաթողիկոսին կը յանձնարարէ որ իր եղբայրը Կոստանդնուպոլիս վրկէ *ամենայն զգուշութեամբ եւ պատրաստութեամբ, ուր սրբապան պատրիարքն եւ սուրբ աստուածային ժողովն* ալ գործը քննեն ու կարգադրեն: Պալատական սպասաւորներէն Սմբատ անուն, հարկաւ հայապգի,

մէկն ալ կը վրկէ որ նամակը տանի, եւ կաթողիկոսին եղբայրը Բիւզանդիա բերէ (ԸՆԴ.107-109): Մանուէլի նամակը իր անորոշ բացատրութիւններով գաղտնի մտադրութիւն կը պարունակէ, կերպով մը Հայերը Յունական եկեղեցւոյն հպատակեցնելու, եւ շատ անհաւասար գիրք մը կու տայ Հայերուն, միայնակ Ներսէսը Կոստանդնուպոլսոյ կայսեր եւ պատրիարքին եւ սիւնհոգոսին դիմացը հանելով:

969. Ներսէսի նամակը

Սմբատ պատգամաւոր *անցեալ զբապում գաւառօք* կը հասնէր Միջագետք, Հռոմկլայ բերդը, բայց *յայնմ ամի* մեռած կը գտնէր Գրիգոր կաթողիկոսը, եւ Ներսէսը հայրապետական այթոռ բարձրացած, որուն կը յանձնէր կայսեր նամակը: Գրիգորի *յայնմ ամի* վախճանած ըսուիլը (ԸՆԴ.109), եւ անոր մահուան լուրը Կոստանդնուպոլիս հասած չըլլալը, պիտի յորդորէին Գրիգորի մահը 1167ին եւ ոչ 1166ին հանդիպած ըսել, եթէ աւելի յստակ յիշատակներ 1167 թուականը չհաստատէին, առանց կարենալ բացատրելու տարի մը ետքը վոյժին Կոստանդնուպոլիս հասած չըլլալը: Կայսերական նամակին գաղտնի միտքերը Ներսէսի աչքէն չվրիպեցան, եւ ամենայն ճարտարութեամբ ուղեց Յեյներուն գլուխը դարձնել անոնց կապմած ծրագիրը: առատ գովաբանութիւններու եւ քաղաքավար դարձուածներու եւ համեստութեան խօսքերու մէջ՝ հասկցուց Մանուէլի, թէ իրեն այլեւս անհնար է անձամբ Կոստանդնուպոլիս գալ, որպէսպի այթոռը անտէրունջ չմնայ, որ իբրեւ կղզի մը կը մնայ անհաւատութեան ընդարձակ ջուրերուն մէջտեղ: Բայց եթէ ասանկ ալ չըլլար, զիա՞րդ, կ'ըսէ, *կայթիլ մի գիտութեան հնար էր առ համատարած ծով իմաստութեան համարձակիլ մերձենալ ի հարցումն եւ ի պատասխանիս* (ԸՆԴ.111). որով կ'իմացուի թէ երբեք յանձն պիտի չառնէր միայնակ յունական շրջանակին մէջ իյնալ, որով ոչ ալ իր տեղ ուրիշ մը յղելու խօսքը կ'ընէ: Ընդհակառակն անոյ յորդորներով կայսրը կը հրաւիրէ *գալ յարեւելս* (ԸՆԴ.112), եւ իրենց հետ միաւորութեան գործը կարգադրել, Յոյներուն գլուխը դարձնելով անոնց մտածած ճարտար ձեւը: Միանգամայն մը գիտէ որ միութեան գործը *ոչ թագաւորական ահարկու զօրութեամբ, այլ քաղցրագոյն խոնարհութեամբ* կրնայ յաջողիլ (ԸՆԴ.113), որով հետեւ *եօթն հարիւր ամ աւելի եղելոյ* բաժանում մը, որ եղած է *երկրորդ բնութիւն հնացեալ սովորութեամբ*, խստութիւն գործածուած ատեն կրնայ վտանգուիլ, *ինչպէս տունկ ինչ ընկողմանեալ*, եթէ *բռնութեամբ ձեռին* միւս կողմը ծռուի, կրնայ *բեկանիլ, քան թէ ուղղիլ* (ԸՆԴ.114): Բաժանման միջոցը 700 տարիէ աւելի ըսած ատեն, Քաղկեդոնի ժողովի տարիէն հաշուած կ'ըլլայ, այսինքն 451էն մինչեւ 1168, որ է 717 տարւոյ միջոց: Այդ առթիւ անուշութեամբ Յոյներուն երեսը կը վարնէ, *մինչեւ ցայժմ* ըյածնին, *աւերումն եկեղեցեաց, սեղանոյ Աստուծոյ կործանումն, նշանաց Քրիստոսի խորտակումն*, բապում *նեղութիւնք պաշտօնէից*, եւ *պէս պէս զրպարտութիւնք*, որոնք պատճառ եղած են *փախչելոյ մերոց ի ձէնջ*, որ ընթացքը *ոչ միայն զբաժանեալսն ոչ միաւորէ, այլեւ զմիաւորեալսն պառակտէ* (ԸՆԴ.115): Քաղցրութեան յորդորակին հետ աղօթքի զօրութիւնը կը յանձնարարէ, եւ կ'ըսէ թէ ինքն ալ աղօթք ապսպրած է *առ ազգիս մերոյ եկեղեցիս, որ յԱրեւելս եւ ի Մեծն Հայք, եւ ի մենաստանս որ ի Սուրբ Լեւոնս* (ԸՆԴ.115): Կը յիշէ թէ նոյն միջոցին Հռոմի հայրապետը պատգամաւորներ յղած է Կոստանդնուպոլիս *վասն միաբանութեան հաւատոյ*. կը պատմէ թէ Ասորւոց պատրիարքն ալ իրեն դիմած է *վասն միաբանելոյ* եւ այս պարագաները նախախնամական կը համարի բոլոր եկեղեցիներու մէջ միութիւն հաստատելու՝ համագումար ժողովով մը: Բայց ոչ թէ *որպէս տեառն առ ծառայս եւ ծառայից առ տեարս* խօսելու ձեւով (ԸՆԴ.117), այլ *զգիրս առաքելոց եւ մարգարէից եւ զուղղապէս վարդապետաց եկեղեցւոյ* իբրեւ դատաւոր ընդունիլ, եւ որ կողմ որ, *թէ առ մեզ եւ թէ առ ձեզ*. դաւանութեանց եւ աւանդութեանց մէջ թերացած գտնուի, իր սխալանքէն պարտաւոր

ըլլայ հրաժարիլ: Մենք կ'ըսէ պատրաստ ենք ուղղել, եթէ մեր մէկ սխալը մէջտեղ հանէք, բայց դուք ալ բարձէք ի մարմնոյ եկեղեցւոյ, եթէ սխալ մը յայտնի ի մէնջ առ ձեզ: Եւ Յոյներուն ամբարտաւանութիւնը պզուելու համար, օրինակ կը բերէ թէ Մովսէս ալ Յոթորէն իմաստութիւն սորվեցաւ, եւ Դաւիթ ալ Նաթանի յանդիմանութեամբ սխալանքը ճանչցաւ (ԸՆԴ.119):

970. Միութենական տեսութիւնք

Ուղեցինք մանրամասնօրէն վերլուծել Ներսէսի նամակը (ԸՆԴ.109-120), որպէսզի ուղղութեամբ եւ ճշդութեամբ պատկերացուի անոր միտքն ու նպատակը միութեան ետեւէ եղած ատեն: Որովհետեւ անուրանալի է, որ միութենական ձգտումներու առաջին քայլը եւ միութենական խնդիրին առաջին ծրագիրը Շնորհալիէն սկսաւ Մամեստիոյ տեսակցութեան մէջ: Ներսէս թէ իբրեւ եպիսկոպոս, եւ թէ իբրեւ կաթողիկոս, եւ եթէ ուզենք՝ նաեւ իբրեւ մի պարզ հայադաւան հաւատացեալ, սիրտի կսկիծով կը նկատէր քրիստոնէութեան անջատումները, եւ անոր գործնական վնասները իր աչքին ներքեւ կը տեսնէր Հռոմկլայի դիտանոցէն, որուն ստորոտը Յոյներ ու Լատիններ ու Հայեր, երբ միաբան Այլապգիներու եւ այլապգէններու դէմ պատերազմ կը մղէին, իրենց մէջ անհաշտ կերպով իրարու դէմ կը մրցէին, եւ իրարու վնասելու եւ իրար կործանելու կ'աշխատէին: Ներսէս, վեհ եւ բարձր պագցումներով վառուած սիրտ մը, քրիստոնէութեան միաւորութիւնը իբր միայն պայման կը նկատէր այդ չարիքին, եւ անոր արդիւնաւորման աշխատիլը իրեն նուիրական պարտք սեպելով, գործին կը ձեռնարկէր: Ներսէսի տեսութեամբ պէտք չէր որ անջատեալ եկեղեցիներէն եւ ոչ մին՝ քրիստոնէութիւնը իբր իր սեփական ստացութիւնն ըմբռնէր եւ ոչ ալ իր գրութիւնը իբր ամենուն պարտաւորիչ առաջարկէր, այլ ճշմարտութիւնը պիտի հաստատուէր մասերու միաւորութեան մէջ: Քրիստոնէութիւնը մարգարէից եւ առաքելոց եւ վարդապետաց հեղինակութեան մէջ հաստատուած պէտք էր մնար, իւրաքանչիւր մասնաւոր եկեղեցիներէ բարձր ընդհանուր գրութիւն մը, որուն հանդէպ եթէ հիմնական տարաձայնող գտնուէր, պէտք էր զինքն ուղղէր: Հիմնական կէտերէ դուրս ալ՝ ոչ մէկը միւսին վրայ պիտի ճոխանար, այլ իր սովորութիւնները իրեն պիտի պահէր եւ ուրիշին վրայ պիտի չբռնանար: Ներսէս չէր ընդունէր եկեղեցի մը՝ տէր, որ հրամայէ, եւ եկեղեցի մը՝ ծառայ, որ հնազանդի, եկեղեցի մը, որ ինքզինքը ուղղութեան կանոն կարծէ, եւ եկեղեցի մը, որ միւսը ընդօրինակելու պարտաւորուի: Այդ գրութիւնը իսկապէս եւ տիրապէս Հայադաւան եկեղեցւոյ սկզբունքն է, որուն ոչ Յունադաւանը կը մօտենայ, եւ ոչ Հռոմէադաւանը կը հաւանի. բայց Ներսէս իր բարեմտութեան մէջ կը կարծէր որ հնարաւոր է վանոնք համոզել, տեսնելով այն վտանգը՝ որ իսլամութեան պօրանալովը բոլոր քրիստոնէից կը սպառնար, եւ որ Արեւելքի մէջ աւելի պզալի եւ շօշափելի վիճակ մը ստացած էր: Ներսէս պագցած միութենական ձգտումը՝ ճշմարիտ քրիստոնէի անկախ պագցումն էր, զուտ հայադաւանութիւն էր, եւ չենք գիտեր թէ ինչպէս անոր մէջ ոմանք յունադաւանութիւն տեսան, եւ ոմանք հռոմէադաւանութիւն գտան: Ներսէս կրնար մտածել, որ Հայերը միութեան սիրոյն ինչ ինչ պիջողութիւններ կարենան ընել, բայց փոխադարձ պիջողութիւններ եւ ոչ թէ Հայ եկեղեցին Յոյն եկեղեցիին մէջ ընկղմելու ենթադրութիւն: Արժան է այդ մասին մտադրութեամբ կարդալ Մանուէլի ուղղուած նամակին ամբողջութիւնը, զոր մենք շատ ամփոփ կերպով միայն կրցանք վերլուծել:

971. Հռոմէական կարծիք

Նկատողութեան առնուելու կէտ մըն ալ, Հռոմէադաւան պագայիներու՝ Շնորհալին իրենց նպաստաւոր կարծելն է, պայն բարձրացնելով, եւ մինչեւ իսկ իբրեւ սուրբ իրենց եկեղեցիներուն մէջ ասելով: Ներսէսի բոլոր միութենական գործունէութիւնը ամբողջաբար եւ բացառաբար Յոյներու հետ եղաւ, Լատիններու հետ ոչ չփուեցաւ, ոչ բանակցեցաւ, ոչ թղթակցեցաւ եւ ոչ

առնչութիւն ունեցաւ: Եթէ կաթողիկոսութենէն առաջ Հռոմ վրկուած Գրիգորի պատգամաւորութեան մէջ արդէն մաս ունեցած ալ ըսեն, եւ թէ ինչպէս առանց հետեւանքի եւ առանց արդիւնքի ձեռնարկ մը եղաւ (§942): Ներսէս իր բովանդակ հայրապետութեան ժամանակ հռոմի հետ բնաւ յարաբերութիւն չունեցաւ: Իսկ Յոյներն ալ Ներսէսի կաթողիկոսութեան օրով, այսինքն Փատիոսի ու Կերուլարիոսի պատրիարքութենէն շատ ետք հիմնապէս եւ հաստատապէս բաժնուած էին Հռոմէ. եւ Յոյներուն եւ Լատիններուն մէջ հոգեւոր հաղորդակցութիւնը խլուած էր, եւ չենք իմանար, թէ ինչպէս իբր հռոմէադաւանութիւն կրնայ մեկնուիլ յունադաւանութեան հետ յարաբերութեան մտնելը: Կերելի թէ մեր Հռոմէադաւան ապագայիներն ալ բռնուած են Կալանոսի բռնուած կամ Կալանոսի լարած ծուղակին մէջ, որ Յոյներուն բերնով գործածուած *Հռոմական* բացատրութիւնը, փոխանակ *Հռոմական* իմանալու, *Հռոմէական* կը թարգմանէ (ԿԱԼ.320), Ներսէս Լատիններու հետ շփուելու կամ անոնց վրայ յոյս դնելու առիթն ալ չունեցաւ, վասնզի առաջին խաչակրութեան ատենէն կազմուած իշխանութիւնները հետզհետէ ինկած էին կամ տկարացած, եւ 1147ին Լուդովիկոս Է. Գալլիոյ եւ Կոնրատոս Գ. Գերմանիոյ թագաւորներուն առաջնորդութեամբ կազմուած երկրորդ խաչակրութիւնն ալ՝ դժբախտ եւ ապարդիւն վախճան ունեցած էր, եւ Այլապգեաց տիրապետութիւնները հետզհետէ ընդարձակուած էին, եւ ինքն Ներսէս ալ Հռոմկլայի մէջ՝ Հալէպի սուլտաններու հովանաւորութեան ներքեւ կ'ապրէր Յոյները աւելի վստահութիւն կը ներշնչէին Մանուէլ կայսեր ազգեցութեան եւ կարողութեան շնորհիւ, Կիլիկիա եւ Լամբրոն ալ անոր գերիշխանութիւնը կը ձանձնային եւ անոնց հետ մերձաւորութիւնն ու միաւորութիւնը կրնար Հայութեան օգտակար ըլլալ: Ահա այդ տեսակէտը կը մշակէր Ներսէս, իր որչափ եկեղեցասէր՝ նոյնչափ ապգասէր ձեռնարկներովը: Այսչափն առայժմ բաւական ըլլայ- Ներսէսի բուն տեսակէտը, եւ Մանուէլի վրկած նամակին իսկական իմաստը բացատրելու համար:

972. Հաւատոց երկրորդ գիրը

Ներսէս Մանուէլին ուղղած նամակին կցեց նոր գրուած մըն ալ *Սահմանք հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ* վերտառութեամբ (ԸՆԴ.120), յատկապէս իր կանուխէն գրածը *երկրորդելով, ի խնդրոյ արքային Մանուէլի* (ԸՆԴ.109): Մանուէլի նամակին մէջ յայտնապէս նոր գիր ուղղուած չէր, բայց պօրութեամբ կ'իմացուէր Ներսէսի *ամենայնպատրաստութեամբ* Կոստանդնուպոլիս երթալուն առաջարկին մէջ (ԸՆԴ.108). եւ Սմբատ պալատականն ալ բերանացի բացատրած էր վայն, քանի որ իրեն յանձնարարուած էր կենդանի բարբառով *պատմել պամենայն բանս* (ԸՆԴ.109): Առաջին գիրը պարզ եպիսկոպոսի մը հեղինակութիւնն ունէր, Մանուէլ պէտք կը՝վզար կաթողիկոսին ստորագրութեամբ հաստատուած հիմնագիր մը ունենալ, եւ հարկաւ Գրիգորէ ուզուած էր այդ հաստատութիւնը, զոր այժմ Ներսէս կը պարտաւորուէր տալ, եւ իբրեւ եպիսկոպոս գրածը իբրեւ կաթողիկոս վաւերացնել: Իր տեսութեամբ կրկնումը աւելորդ էր՝ քանի որ գրողը նոյն էր, բայց կը համակերպէր, որովհետեւ *թղթաբեր* Սմբատ *պնդագոյնս պահանջեաց, հրամանաւ սուրբ թագաւորութեանն* (ԸՆԴ.121): Գրածին անկեղծութիւնն ալ հաստատելով, կ'ըսէ *թէ ոչ զի զհերձուածողական խաւար ինչ ծածկելով կերպարանեմք զբանս լուսով ուղղափառութեան*, ինչպէս ոմանք կը կարծեն, այլ զուտ ճշմարտութիւնն է, զոր գիրով կը ներկայենք: Գրուածը իր ամբողջութեան մէջ առաջինէն (§951) տարբերութիւն չունի, միայն առձեռն հարցարանի մը կարգին կապուած չըլլալով, առաջ *Սահմանք հաւատոյ* մասերը, այսինքն դաւանական կէտերը քովէքով կը միտցնէ (ԸՆԴ.120-130), եւ յետոյ *Յաղագս աւանդութեան եկեղեցւոյ* ծիսական կէտերը կ'ամփոփէ (ԸՆԴ.130-143): Առաջին մասին մէջ ընդարձակօրէն կը գրէ դարձեալ բնութեանց միութեան կամ միաւորութեան կէտը, մերժելով եւ հերքելով Նեստորն ու Եւտիքէսը, բայց եւ հերքելով Լեւոնի *ոմն եւ ոմն* դարձուածը, եւ պնդելով *յերկուց բնութեանց մի*

լեալ (ԸՆԴ.126), կամ ոչ ի յերկուս բաժանեալ չառ ի յերկուց միացեալ բնութիւնսն (ԸՆԴ.129) բանաձեւերը, համաձայն Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութեան, որ ոչ բնութիւններուն կորուստը կամ շփոթումը, այլ պարզապէս միաւորութիւնը կը պաշտպանէ, ինչպէս հոգի ու մարմինը մարդուն մէջ: Իսկ աւանդութեանց կամ ծիսակատարութեան մէջ նախ կը պաշտպանէ բաղարջով պատարագելը Քրիստոսի գործածածին հետեւողութեամբ, բայց կը ներէ Յոյներուն բաղարջ գործածելը: Կը պաշտպանէ անջուր բաժակը, առանց դատապարտելու ջուր խառնողները: Կը բացատրէ Ծնունդ ու Մկրտութիւն միասին տօնելու հնութիւնը ու ճշմարտութիւնը, բայց տարբեր տօնողներուն նկատմամբ կ'ըսէ, թէ երբեմն վատիկն ալ տարբեր օրեր կը տօնուէր, առանց եկեղեցւոյ միութիւնը խանգարելու: Նոյն ոճով կը խօսի *Սուրբ Աստուածի խաչեցարքին*, խաչերու բեւեռ վարնելուն, խաչերը օրհնելուն, պատկերներ պատուելուն, եւ Առաջաւորաց պահօրին վրայ, միշտ պաշտպանելով Հայ եկեղեցւոյ աւանդութիւնն ու սովորութիւնը, եւ ազատական տեսութեամբ իւրաքանչիւրին ազատ թողլով պահել իր սովորութիւնները: Մէկ խօսքով Շնորհալին բարձրաբարբառ քարոզիչն է Հայոց եկեղեցւոյ ներողամիտ եւ լայնախոհ տեսութեան, որ եկեղեցւոյ միութիւնը կ'ըմբռնէ հիմնական կէտերու համաձայնութեան եւ փոխադարձ հոգեւոր հաղորդակցութեան մէջ, եւ կը մերժէ տիրապետութեան եւ ստրկաբար նմանողութեան ամէն պահանջները, որոնց վրայ հաստատուած են Յոյն ու Լատին եկեղեցիներ միութեան անհրաժեշտ պայմանը:

973. Մլեհ իշխանապետ

Մանուէլի նամակը 1167ին վերջերը գրուած ըլլալով (§960), մինչեւ որ Սմբատ պալատական Հռոմկլայ գար, տեսակցութիւններ լրանային եւ գիրերը պատրաստուէին, հարկաւ 1168 տարին սկսած կ'ըլլար, որով հապիւ դարնան բացուելուն կրցած է Սմբատ Կիլիկիայէ Կոստանդնուպոլիս դառնալ: Ներսէսի նամակը լաւ տպաւորութիւն ըրաւ, կ'ըսէ Լամբրոնացին, եւ Յոյները *շինէին յառաջին գայթակղութենէն զոր ունէին առ եկեղեցիս Հայոց, մանաւանդ եւ սկիզբն ունէին միաւորութեան եւ լուծանելոյ զկրճիմն պառակտութեանն* (ԸՆԴ.143): Մեր տեսութիւնն է թէ պէտք չէ այս բացատրութեանց՝ կատարեալ գործողութեան նշանակութիւն տալ, որով հետեւ քանի մը տարիներ անցան մինչեւ որ Մանուէլի կազմէն նոր պատասխան մը դար, եւ այդ միջոցին Մանուէլ կայսրն ու Միքայէլ պատրիարք, որ Ղուկասի յաջորդած էր, եւ եպիսկոպոսաց սիւնհոդոսը մատծեցին կերպ մը գտնել, որպէսզի Ներսէսի դիւրամատչելի ընթացքէն օգտուին եւ Հայոց եկեղեցին իրենց եկեղեցւոյն հպատակեցնելու կամ խառնելու կերպը գտնեն: Երբ Յոյներ այս մտածումներով կը վբաղէին, ասգին Կիլիկիոյ իշխանութիւնը նոր պատահարներու դիմաց կը գտնուէր: Թորոս իշխանապետ կը վախճանէր 1168ին (ՍՄԲ.100) Մայիս 11ին Յայսմաուրբի հաշուով, բայց եթէ մարերի 4ը պիտի ընդունինք (ՅԱՍԱ.210), պէտք կ'ըլլայ շարժական տոմարով Նոյեմբեր 7ին տանիլ Թորոսի մահուան թուականը: Թորոս Երկրորդ՝ առաջին Ռուբէնէն ետքը նշանաւորագոյն անձն եղաւ Կիլիկիոյ իշխանապետներուն մէջ, վերականգնելով ինկած ու դադարած իշխանութիւնը (§943), եւ վայն կատարեալ կարգաւորութեան մէջ պահելով մինչեւ իր մահը: Թորոսի համար կը գրէ Անեցին, թէ *կրօնաւորեալ մեռաւ* (ՍԱՄ.135), եւ չենք գիտեր թէ միայն կրօնական պարտաւորութիւններ կատարած ըլլալուն վրայ պիտի իմանանք, թէ ոչ Թորոս ալ Արեւմուտքի մէջ տեղի ունեցած սովորութեան հետեւեցաւ, որով աշխարհի իշխաններ վերջին պահուն կրօնաւորութեան ձեւ կ'առնէին, իբրեւ ապաշխարողական նշան եւ առաքինական մի գործ: Թորոս չափահաս արու վաւակ չունէր, այլ միայն *մատաղ որդի մի իւր թողեալ էր* (ՎԱՀ.210), որ *կոչէրն Ռուբէն* (ՍՄԲ.100), եւ յաջորդ հռչակուեցաւ, իր մեծ հօր կամ Թորոսի աներոջ՝ Թովմաս իշխանի խնամակալութեամբ, որ Պայլ մականուամբ ծանոթ է, լատինական պատուանունով: Թէպէտ

Թովմաս լոկ խնամակալ էր իր թոռան, սակայն նոր պատմագիրներ սովորութիւն են ըրած անոր անունը իշխանապետներու շարքին անցնել, իբրեւ բուն տէր իշխանութեան (ՉԱՄ.յաւ.107): Մլեհ, Թորոսի եղբայրը, որ եղբոր հետ գժտելով Հալէպի սուլտանին մօտ կը մնար (§948), ինքզինք յաջորդ նկատեց եղբոր իշխանութեանը, եւ Հալէպի սուլտանին բանակով Թովմասի վրայ եկաւ, բայց չյաջողելով, միայն Հայոց *բապում չար հասուցեալ* ետ դարձաւ եւ կրկին վօրութեամբ նորէն յարձակեցաւ: Այս անգամ Թովմաս պարտաւորուեցաւ տեղի տալ, եւ Անտիոք փախչիլ Լատիններու մօտ (ՎԱՀ.211), եւ պպտիկ Ռուբէնն ալ *տարան ի Հոռովկայն* (ՍՄԲ.101): Հայոց իշխաններ հաւանեցան Մլեհի իշխանապետութիւնը ընդունիլ եւ այսպէս նա 1069ին Ռուբինեանց օրինաւոր յաջորդութեան անցաւ, եւ խաղաղաբար տիրապետեց, մանաւանդ երբ Ռուբէն ալ *անդ մեռաւ* Հոռովկայի մէջ (ՍՄԲ.101): Վահրամ կը գրէ, *զԹորոսի որդին առեալ ամպարշտաց եւ սպանեալ* (ՎԱՀ.211), բայց չի բացատրեր թէ ու՞ր եւ ինչպէ՞ս: Իրաւ ալ պարմանալի կ'ըլլար, որ Ներսէս կաթողիկոսի պաշտօանութեան ապաւինած տղան, չարագործներ կարենային ձեռք անցընել եւ սպաննել: Պատմութիւնը բնաւ կաթողիկոսին մասնակցութիւնը չի յիշեր այդ քաղաքական պատահարներուն մէջ, որոնց միջամտելն ալ դժուար էր իրեն, իր դիրքին հեռաւորութեան պատճառով: Միւս կողմէն գործը կը կատարուէր Հալէպի սուլտան Նուրետտինի կամօք, Ներսէս ալ Հոռովկայի մէջ անոր հովանաւորութեան ներքեւ էր, եւ չէր կրնար հակառակ ուղղութիւն ցոյց տալ, ցուցէ յարաբերութեանց դիւրութիւն մըն ալ կ'ակնկալէր, երբ Կիլիկիա ու Հոռովկայ միեւնոյն գերիշխանութեան ներքեւ միանային: Ներսէս մնացեալ կեանքը Մլեհի իշխանապետութեան ժամանակակից եղաւ, բայց ոչ Մլեհի դիւրութիւն մը ստացաւ, եւ ոչ Մլեհ Ներսէսի եկեղեցական գործերուն միջամտեց:

974. Թէորիանոս պատգամաւոր

Ներսէսի առ կայսր գրած նամակը եւ Արեւելք գալու առաջարկը երկար ատեն խորհրդածութեան առարկայ եղան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Կ'երեւի թէ Մանուէլ բոլորովին անգործադրելի չէր նկատած Ներսէսի առաջարկը, սակայն իրականացումը դժուարացաւ, զի *արեւմտական աշխարհին շփոթմամբ պրաղեալ՝ անկարանայր պելսն յԱրեւելս* (ԸՆԴ.144): Իրօք ալ գիտենք որ Հունգարացւոց եւ Սերբիացւոց հետ պատերազմներ կը մղէր այդ միջոցին, եւ Կիլիկիոյ պատահարներն ալ (§973) ապահովութիւն չէին ներշնչեր: Հապիւ թէ 1170ին, երբ պահ մը ամէն կողմ հանդարտութիւն կը տիրէր, Մանուէլ կրցաւ միութենական ձեռնարկին նորէն մտադրութիւն դարձնել եւ ուղեց աւելի մօտէն տեղեկանալ *ճշմարտապէս կամաց Հայաստանեայց*, եւ վստահ ըլլալ թէ *ախորժելի է՞ նոցա միաւորութեանն խնդիր* (ԸՆԴ.244), այսինքն թէ յանձնառու պիտի ըլլա՞ն Յոյներուն դաւանութեան եւ արարողութեանց համակերպիլ: Այս անգամ գործը մինակ նամակով չուպեց վերջացնել, այլ երկու պատգամաւորներ ճամբայ հանեց, մէկը Թէորիանոս *Մայիստը* որ է Մագիստրոս, ապա Յոյն, միւսը Յովհաննէս Ութման, ապա Հայ, Փիլիպպոպոլիսի Հայոց վանքին վանահայրը, որ երբեմն Վահան ալ կոչուած է: Ձեռուրնին նամակ մըն ալ տուաւ Մայիսին գրուած, եւ ուղղուած *պատուական եւ իմաստուն կաթողիկոսի Հայոց տեառն Ներսէսի* (ԸՆԴ.144): Թէորիանոս եւ Յովհաննէս Մայիս 15ին կայսրութեան սահմանագլուխը անցան, եւ փութացին Հոռովկայ հասնիլ, գիրը ներկայել եւ բանակցութեան ու վիճաբանութեան մտնել Ներսէսի հետ, գլխաւորապէս *միաբանութիւն եւ երկու բնութիւն* բացատրութեանց վրայ: Թէորիանոս իմաստասէր *ոչ կամէր տեղի տալ* եւ ընդունիլ սուրբ հարց կամ Կիւրեղեան բանաձեւը, *մի է բնութիւն Բանին մարմնացելոյ*: Իսկ Ներսէս *երկոքամբքն սպառապիներ*, միութիւնը պաշտպանելով Ներսոտի դէմ, եւ անշփոթութիւնը Եւտիքէսի դէմ (ԸՆԴ.145): Ութմանի բռնած դիրքը չէ ձշղուած, բայց Հայոց կողմ եղած պետք է ըսել, քանի որ

Ներսէս վայն կը կոչէ *համազգի մեր եւ համակրողն* (ԸՆԴ.146): Ներսէս վերջապէս պիջաւ յայտնել, թէ Յոյներ *երկու* ըսելով կրնան հեռի նկատուիլ *ի Նեստորի բաժանմանէն*, ինչպէս Հայեր *մի* ըսելով հեռի են *յԵւտիքեայ շփոթմանէն*: Բայց չհաւանեցաւ Հայոց ընդունած բանաձեւը փոփոխել, պատճառելով հրաւէր պրկել *ի Մեծն Հայք եւ յամենայն կողմանս*, եւ հաւաքել *պամենեսեան յորս իցէ պօրութիւն իմաստութեան* եւ ըստ այնմ որոշում տալ: Աթոռը կ'ըսէ, *յօտար յաշխարհ տարբերի պանդխտութեամբ*, եւ չունի իր մօտ եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ, եւ *առանց խորհրդակցութեան նոցա անմարթ է պատարեալն տալ պատասխանի* (ԸՆԴ.147): Միեւնոյն տեսութեամբ *ճշմարիտ դաւանութեան* երրորդ գիր մըն ալ պատրաստեց սոսկ բնութեան խնդրին մասին (ԸՆԴ.145-153), որ կրէ Հայոց 619 այսինքն, 1170 թուականը, Հայոց արեգ եւ Հոռոմոց Հոկտեմբեր ամսոյն գրուած, եւ վայն յանձնեց Թէորիանոսի եւ Յովհաննէսի տանիլ Բիւզանդիոն: Նամակին թուականը կը հաստատէ թէ տակաւին շարժական տոմարն էր՝ որ սովորաբար կը գործածուէր Հայոց մէջ, եւ մենք ալ սոյն հիմամբ շարունակ շարժական տոմարի հաշիւները առջեւ կը բերենք: Վասնզի իրօք Հայոց 619 թուականին արեգը կը սկսէր Սեպտեմբեր 5ին եւ կը վերջանար Հոկտեմբեր 4ին, մինչ անշարժ տոմարով արեգի սկիւբը կը համեմատուի Մարտի 9ին: Ներսէսի բացատրութեամբ արեգին Հոկտեմբերի համեմատուելէն կը քաղենք (ԸՆԴ.153) թէ նամար գրուած է արեգի վերջին եւ Հոկտեմբերի առաջին չորս օրերէն մէկուն, եւ թերեւս նոյնիսկ Հոկտեմբեր 1ին:

975. Թէորիանոս գրուածը

Թէորիանոս Ներսէսի հետ ունեցած բանակցութիւնը ու վիճաբանութիւնները գիրի առած էր, ու Կոստանդնուպոլիս կը դառնար, *ի ձեռին ունենալով պպէս պէս հարցմանցն նշանագրութիւն, եւ պՀայաստանեայց յօժարամիտ լինելն ի միաբանութիւն* (ԸՆԴ.153): Լամբրոնացիին պատմածին համեմատ, Թէորիանոս բոլոր Յոյները *հիացուցանէր* Ներսէսի վրայ տուած տեղեկութիւններով, *սքանչելի վարուցն* պատմութիւնով, *պպարկեշտութիւն անձինն եւ պճգ նաւորական կրօնսն* նկարագրելով, եւ ներկայելով վայն միշտ *ի հարցմունսն խոնարհամիտ, ի պատասխանիս հանդարտ, խաղաղութեանն խնդրող, եւ պսիրոյն օրէնսն հաստատող*: Այնպէս որ Յոյներ կը սկսէին Հայոց դէմ ունեցած հնացեալ ատելութիւնին սիրոյ փոխարկել, եւ ամէն տեսակ համարձակութիւն տալ անոնց *ի թագաւորական քաղաքին եկեղեցիսն* (ԸՆԴ.154): Պատշաճ էր որ Թէորիանոս իր պատգամաւորութեան մասին տեղեկագիր մը պատրաստէր, եւ վիճաբանութեան ամփոփումը գիրը առնէր, եւ իրօք այսպիսի գրուած մը յունարէն կը գտնուի, եւ Կալանոս վայն հայերէնի վերածած է իր պատմութեան մէջ (ԿԱԼ.242-322), հետեւեալ մակագիրով. *Առաքումն ի մեծէնկայսերէ Մանուէլէ առ Հայս, յորում դնի տրամաբանութիւնն պոր արար հրեշտակն Յունաց Տրիանէ, ընդ Կայթողիկոսին Հայոց տէր Ներսէսի*: Թէորիանոս իր գրուածը պատրաստեց դառնալէն ետքը, որպէսզի անով կարելորութիւն տայ իր պատգամաւորութեան, արդիւնք պատրաստէ իր անձին, բայց Ներսէս չկրցքւ տեսնել Թէորիանոսի գրածները եւ իր բերանը դրուած խօսքերը: Ուստի ոչ մէջ կերպով կրնան հեղինակութիւն կապմել Թէորիանոսի գրութեան մէջ Ներսէս վերագրուած յայտարարութիւնները: Ապգային պրոյցներուն համեմատ, *իմաստասէր ոմն Կոստանդնուպոլիսու, անուն Թորա, լուեալ պհամբաւ Ներսէսի, բարձեալ գրեանսն իւր ի վերայ գրաստուց, եկն փորձել պնա*, բայց *աւուրս բապումս* խօսակցելով, *եգիտ պնա անփորձ ամենայնիւ*, եւ Կոնստանդնուպոլիս դառնալով վկայեց թէ *նոր ոմն Գրիգոր Ասատուածաբան յարուցեալ է* (ԿԻՐ.67): Իսկ Թէորիանոսի գրուածին մէջ ներկայացուած Ներսէսը՝ տգէտ մըն է կատարեալ, որ ոչ սուրբ գիրքը կ'իմանայ, ոչ սուրբ հայրերը գիտէ, ոչ ալ իմաստասիրական սկզբունքներու ծանօթ է. *Մի բնութիւն բացատրութիւնը մոլորութիւն կ'անուանէ* (ԿԱԼ.282), կը հերքէ եւ կը նպովէ

Քաղկեդոնին դէմ եղողները, եւ *տրտմական սրտի եւ արտասուալից աչօք*, կը խնդրէ, որ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը հանդիսապէս *օրհնեսցէ զապգն հայոց, որ այնքան ժամանակս եկաց մնաց ի նպովս* (ԿԱԼ.321): Թուղթ մըն ալ կը յանձնէ Թէորիանոսի, թէ *ինքն ընդունէր զմեծագոյն եւ զտիեպերական սուրբ ժողովն Քաղկեդոնի* (ԿԱԼ.322): Արդ մեր ձեռքը եղող Ներսէսի դրուածները ասոնց հակառակը կը վկայեն, եւ զայն հաստատուն կը ցուցնեն Հայոց դաւանութեան եւ աւանդութեան վրայ (ԸՆԴ.151): Թէորիանոսի կեղծիքներուն բան մըն ալ Կալանոս կ'աւելցնէ, եւ Ներսէսի ու իրեններուն բերանը կը դնէ: *Ես ի Հռոմայեցւոց կողմանէ եմ՝ բացատրութիւնը* (ԿԱԼ.261), որպէս Ներսէսի Հռոմներու հետ համաձայնութիւնը աւելի առջեւ տանի եւ հռոմէադաւանութեան հասցնէ, ինչ որ իր բուն դիտումն է: Ըստ այսմ չ'արժեր որ աւելի երկարենք գրութեան մը վրայ, որ Յոյն վարդապետին ինքնագովութեան եւ կեղծիքներուն միայն փաստը կրնայ նկատուիլ, եւ ոչ իրական պատմութիւն:

976. Ներսէսի հետ եղողներ

Այդ գրուածէն կը քաղենք, որ վիճաբանութեանց ատեն Ներսէսի հետ գտնուած են իր ազգական Գրիգոր Եպիսկոպոսը (ԿԱԼ.261), որ կը կարծուի ըլլալ Վասիլ եղբօրը որդին Գրիգոր տղան, Պետրոս Եպիսկոպոս Սափիրիայ (ԿԱԼ.262), հաւանաբար Սաւրիայ, այսինքն է Իսաւրիոյ, Յովհաննէս Ասորի Եպիսկոպոս Կեսոնիոյ (ԿԱԼ.277), որ պէտք է ըլլայ Քէսունը, Սահակ Եպիսկոպոս (ԿԱԼ.289) եւ Վրթանէս վարդապետ (ԿԱԼ.278): Թէորիանոս տեսած է *զեպիսկոպոսան Հայոց զիւրաքանչիւր բազմիլ ի տեղի իւր* (ԿԱԼ.279): Կ'ըսէ եւս թէ Ներսէս իբր քաղկեդոնականութեան պաշտպան յիշած է *ոմն կաթողիկոս Հայոց որոյ անուն էր Յովհաննէս*, եւ որ ապրած կ'ըլլայ *առաջ քան զժամանակս երկու հարիւր ամաց*: Արդ 1170էն 200 տարի առաջ, այսինքն 970ին ապրող կաթողիկոսը Վահան Սիւնին է (§771), եւ Յոհան ու Վահան անուններ ստէպ փոխանակուած են: Բայց վարմանալի կ'ըլլար որ Ներսէս այդչափ բարձրացնէր գահընկէց կաթողիկոսին անունը, եւ գիրք մը ցուցնէր *գրեալ ի նմանէ ընդդէմ Միաբնակաց*, եւ զոր Գրիգոր Պահլաւունին ալ *հաստատեալ* ըլլայ (ԿԱԼ.312): Յովհաննէս կաթողիկոս մը որ դաւանական գիրք մը ունի՝ միայն Օձնեցին է, բայց այն 450 տարի առաջ ապրած էր, եւ ոչ ընդդէմ Միաբնակաց (§570), զոր Գրիգոր եւ Ներսէս ալ կրնային հաստատել առանց քաղկեդոնիկ ըլլալու: այսչափ ինչ բաւական ըլլայ Թէորիանոսի գրուածին վրայ: Վերագոյնդ յիշեցինք Գրիգոր Եպիսկոպոս մը Շնորհալիին մօտ եւ անոր ազգական, զայն նոյնացնելով Վասիլի որդւոյն հետ: Այդ առթիւ պէտք է յիշենք միւս Գրիգոր Եպիսկոպոսն ալ, Շահանի որդին, աւապանի անունով Ապիրատ կոչուած, որ իբր մականուն գործածուեցաւ կաթողիկոսանալէն ետքը: Պահլաւունիք սովոր էին իրենց ցեղէն եկեղեցականներ պատրաստել, որք լաւ կրթուած եւ պատրաստուած ըլլալով մէկտեղ, կաթողիկոսական աթոռին ժառանգական յաջորդները կը նկատուէին: Ներսէս իր երկու Եպիսկոպոս եղբօրորդիներէն զատ եղբօր թոռ մըն ալ ունէր իրեն մօտ, միեւնոյն ուղղութեան եւ կրթութեան հետեւող, այն է Շահանի Շահանդուխտ աղջկան եւ Լամբրոնի Օշին իշխանին կրտսեր որդին Սմբատ, զոր հաւանաբար իրեն հետ առած էր 1165ին, վերջին անգամ Լամբրոն մեկնելուն ատեն եւ զոր եկեղեցական ուսմանց մէջ կրթեց, եւ 1168ին քահանայ ձեռնադրեց տասնեւհինգ տարեկան եղած ատեն, իր անունն ալ տալով անոր: Ներսէս Լամբրոնացի, արդէն ուշիմ եւ մտացի երիտասարդ, Շնորհալիի պէտ իմաստուն եւ գործունեայ առաջնորդի մը ձեռքին տակ, եւ հայրապետանոցի պաշտօնական շրջանակին մէջ, եւ միութենական խնդիրներու հետ շփմամբ, մեծամեծ իղձեր կապմեց այդ մասին, եւ եռանդուն եւ բուռն զգացումներ ստացաւ, որք իր կեանքին նկարագիրը կապմեցին, օրինակելով Շնորհալիին անկեղծ փափաքները, բայց ոչ անոր հանդարտաբարոյ եւ ճարտար չափաւորութիւնը:

977. Բիւզանդիոյ մէջ

Թէորիանոսի եւ Ութմանի Բիւզանդիա դառնալէն ետք, նորէն երկու տարիներ կանցնին, մինչեւ որ Մանուէլ կայսր Հայոց կաթողիկոսին նամակն ու ընթացքը կշռէր, միութեան գործին մասին գործնական ծրագիր մը կազմէր, եւ վայն վերջացնելու ձեռնարկէր: Եթէ իրօք Ներսէս եւ իր եպիսկոպոսները այնպէս համոզուած էին քաղկեդոնիկ դաւանութեան, որ բացարձակապէս կը հերքէին եւ կը նպովէին հակաքաղկեդոնականները (ԿԱԼ.321), շատ աշխատանք մնացած պիտի չըլլար միութիւնը անմիջապէս կնքելու, եւ ոչ ալ հարկ պիտի ըլլար Ներսէսի վերագրել այնպիսի ծիծաղելի դեր մը, որ ժողով գումարէ, եւ այնտեղ կեղծելով խօսի *ի կողմանէ Հայոց, վիճաբանելով ընդդէմ* Յունաց, եւ ապա *պաշտաճաւոր կերպիւ եւ սակաւ սակաւ* տեղի տայ, եւ դուռ բանայ *ի բաց բառնալ զմոլորութիւնս իւրեանց* (ԿԱԼ.319): Թէորիանոս պէտք է յուսադրած ըլլայ կայսրն ու պատրիարքը, որ անոնք կրցած են համարձակօրէն առաջարկել՝ հռչակաւոր ինը կէտերը, որ *գլխագրեալ խնդիրք* են կոչուած (ԸՆԴ.136): Իրաւ երկու տարուան յապաղումին պատճառ կրնան նկատուիլ կայսրութեան եւ Վենետկեցւոց մէջ տեղի ունեցած պատերազմները՝ բայց եթէ գործը իսկապէս պատրաստ էր, դժուար չէր միեւնոյն ատեն Հայոց հետ միութիւնը կնքել, որով Մանուէլ Լատիններու դէմ մղած պայքարին օժանդակ մը գտած կ'ըլլար, Հայերը բոլորովին հեռացնելով Լատիններուն բարեկամութենէն: Երկամեայ միջոցին համար, 1170է 1172, որոշակի պատմուած եղելութիւններ չունինք Շնորհալիի գործունէութեան մասին, եւ յարմար կը սեպենք վայն լեցնել այն մանր իրողութիւններով զորս կը քաղենք իրեն նամակներէն:

978. Արեւորդեաց դարձը

Ներսէսի հայրապետական գործունէութենէն նշանաւոր է Արեւորդիներուն դարձը: Ասոնք Հայ աղանդաւորներ էին, զորս Ներսէս կը համեմատէ Հոռոմ Պողոմեւեւաններու որք են Բուլղար Բոկոմիւնները, որով հին Պաւղիկեաններու ճիւղ մը եղած ըլլալնին կը յայտնուի, Հայ Թոնդրակեցիներու նման աղանդ մը, եւ թերեւս հատուած մը Ամայեցիներու եւ Շպղթանցիներու, որոնք յիշուեցան Պահլաւունիի ատեն (§946): Սակայն Ներսէսի տուած բացատրութեանց մէջ, Թոնդրակեցիներու կամ Պաւղիկեաններու հասարակ եղող նշաններէն աւելի կը շեշտուին՝ Արեւի պաշտօնը, սատանայի պաշտամունքը եւ բարտի ծառին յարգանքը, եւ այս կերպով աւելի կը մօտենան, ներկայիս Եէղիտի կոչուած ցեղին հետ, որ աւելի իսլամութեան կերպարաններ առած է: այդ մասին կարելոր կը սեպենք միայն ըսել, թէ այս արեւելեան աղանդաւորներ ամբողջ միութիւն մը չէին կազմեր, այլ տեղերու եւ ժամանակներու տարբերութեան համեմատ աւելի պակաս վարդապետութիւններ եւ սովորութիւններ ունէին, եւ իրարմէ անկախ աղանդներ կը կազմէին: Սամուսատի Արեւորդիներէն խումբ մը փափաքելով Հայ եկեղեցւոյ մէջ ընդունուիլ, Թորոս արքեպիսկոպոսի եւ Գապան իշխանի դիմած էին, անոնք ալ կաթողիկոսէ կ'ուզէն սորվիլ թէ ինչ ձեւերով պիտի ընդունուին: Ներսէսի այդ առթիւ գրածը ունինք (ԸՆԴ.223-229), ուր նախ ամէն դարձողները եւ վղջացողները ընդունելու քրիստոնէական սկզբունքը կը բացատրէ, յետոյ չմկրտուածները մկրտութեամբ եւ մկրտուածները խոստովանութեամբ եւ ապաշխարութեամբ ընդունիլ կը հրամայէ՝ խորհրդական ծէսերը պահելով, եւ յատկապէս արեւի եւ սատանայէ եւ բարտիէն հրաժարումները կը շեշտէ: Իբրեւ քրիստոնէական պարտաւորութիւն՝ *երկիցս եւ երիցս ի տարւոջ* խոստովանիլ եւ ապաշխարել կը հրամայէ, կը յանձնարարէ քրիստոնէական կրօնքը սորվեցնել, մէջերնէն տղաքներ առնելով քահանայութեան պատրաստել, *Արեւորդի* կոչումը դադրեցնել, եւ վերջապէս կը հրամայէ որ քահանաներ՝ մկրտութեան եւ խոստովանութեան եւ հաղորդի ու թաղման, եւ այլ արարողութեանց համար, նուէրները *հարկիւ* չպահաջեն, այլ ինչ որ հաւատացեալներ *իւրեանց կամաւ ընծայեն*՝ բաւական համարին, որպէսպի *զգայթակղեցուցաց*

պատուհաս չկրեն: Այդ կետերուն մասին Արեւորդիներուն պատգամաւորութեան կողմէն ալ խօսուած ըլլալը կը յիշեցնէ:

979. Ծիսական գործեր

Վարդան պատմիչ իբր գովեստի մի կետ կը յիշէ թէ Ներսէս *եօթն ամ պաշտեալ պատիւն* կաթողիկոսութեան վախճանեցաւ՝ *եօթն եպիսկոպոս ձեռնադրեալ ձրի, արք անուանիք եւ ընտիրք, ո՛ր վարդապետ եւ ո՛ր փիլիսոփայ* (ՎԱՐ.129): Ասով պատմիչը կ'ուզէ շեշտել թէ ոչ շատեր եւ ո՛չ անարժաններ ձեռնադրեց, եւ ոչ ալ կաշառքով շնորհաբաշխութիւններ ըրաւ: Ստոյգ է որ եօթն տարիներու մէջ շատ աւելի վիճակներ կրնային եպիսկոպոսի պէտք ունենալ, բայց կ'երեւի թէ շատ խիստ եղած է Ներսէս այդ մասին: Եօթը եպիսկոպոսներու անունները յիշուած չեն, բայց գիտենք թէ ասոնցմէ մէկը եղած է Կարսի եպիսկոպոս Խաչատուրը, զոր ձեռնադրած է Ներսէս անոր ազգակից Աբրահամին տեղը: Այդ մասին յղած *գիր շրջաբերական* (ԸՆԴ.218-222) նամակէն կը քաղենք, որ Խաչատուր *քահանայ* կը կոչուի պարպապէս, եւ ամուսնացեալ դասակարգէ եղած ըլլալը հաւանական կ'երեւի, զի թէպէտ վանականներու կամ կուսակրօններու ալ *քահանայ* կոչումը տրուած է երբեմն, այլ անոնք *վանացերէց* կոչուած են: Ձեռնադրութիւնը կատարած է *կենսակիր խաչիւս եւ աստուածախօս աւետարանաւս եւ սուրբ Լուսաւորչին աջովս*, որով Աջին ձեռնադրութեանց ալ գործածուած ըլլալը կը տեսնուի: Նոյն գիրին մէջ ամուսնութեանց վրայ խօսելով կը յիշեցնէ *առն եւ կնոջ անբաժանելի զուգաւորութեան* օրէնքը, կը մեղադրէ որ *ոմանք յեպիսկոպոսաց արեւելից, արհամարհելով զօրէնս Աստուծոյ, բաժանեն անխորաբար սակս սակաւ ինչ կուրացուցիչ մամոնայի*, եւ կը հռչակէ թէ բաժանումը օրէն չէ, *բաց ի բանէ պոռնկութեան, եւ որ այլ եւս են ի կանոնս սուրբ հարցն գրեալ պատճառք* (ԸՆԴ.220): Ասով ամուսնալուծման կանոնը կը հաստատուի, բայց միշտ կանոնական պատճառներով եւ եկեղեցական իշխանութեամբ: Թուղթին մնացեալ մասերը բարեկարգութեան խրատներ են թէ ձեռնադրեալին եւ թէ իր ժողովուրդին ուղղուած: Ներսէսի եօթն եպիսկոպոսներէն մէկն ալ պէտք է եղած ըլլայ Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը, որ 1168ին յաջորդեց իր հօր եւ նախորդին Գրիգորի (ՕՐԲ.Բ.86), այն որ Պահլաւունիէն էր ձեռնադրուած (§944), եւ հարկաւ Ստեփանոս ալ անոր հետեւած կ'ըլլար: Ստեփանոսէ ետքէն նստող երկու եպիսկոպոսներուն հահար խօսելով Օրբելեան կ'ըսէ, թէ Սարգիս Աղուանից եւ Յովհաննէս Աղթամարի աթոռէն ձեռնադրուեցան (ՕՐԲ.Բ.87), եւ Ստեփանոսի համար բան մը չըսելը Հռոմկլայի աթոռէն ձեռնադրուած ըլլալը կը հաստատէ: Յիշեալ եօթն եպիսկոպոսներու մէջ կրնային թերեւս համարուիլ, իր եղբօրորդիներն ալ Գրիգոր Տղայ եւ Գրիգոր Ապիրատ, եթէ անոնք աւելի կանուխ Պահլաւունիէն ձեռնադրուած չէին, ինչ որ մեզի աւելի հաւանական կ'երեւի, քանի որ Պահլաւունիներ երիտասարդ տարիքներուն մէջ եկեղեցական աստիճաններու կը բարձրանային: Հետեւաբար Կարսի եւ Սիւնաց եպիսկոպոսներէն գատ՝ Ներսէսի ձեռնադրած միւս հինգերն ալ, գլխաւոր վիճակներու թեմակալներ պէտք է եղած ըլլան:

980. Յարաբերական գործեր

Ներսէս Շնորհալի Մանուէլի գրած նամակին մէջ խոստացած էր միութենական խնդիրին վերջ տալու համար ժողով գումարել (§974), սակայն յայտնի է թէ այդ մասին բնաւ շտապելու միտք չունէր, եւ մինչեւ որ Յոյներու կողմէն որոշակի եւ ճշդակի պատասխաններ չստանար եւ միութիւնը իր իմացած կերպով ծրագրուած չտեսնէր, բնաւ պաշտօնական գործողութեանց անցնելու մտադիր չէր: Այդ դիտումը յայտնապէս կը տեսնուի *առ եպիսկոպոսս եւ վարդապետս Հայաստանեայց* գրած նամակին մէջ (ԸՆԴ.209-210), ուր յիշելէ ետքը թէ կայսեր կողմէն առաջարկներ եւ պատգամաւորներ եկած են, կը վստահեցնէ թէ առանց կանխաւ իրենց հետ ժողով գումարելու որոշում պիտի չտայ, եւ կը պոռնայ *զի մի յանիմաստից ոմանց անուղղապէս ինչ*

լուեալ այլընդայլոյ ինչ կարծիքէք: Առ այժմ կը գոհանայ աղօթք յանձնարարել, սակայն ժողովի հրաւեր չ'ըներ, այլ միայն կը յանձնարարէ գալ, *յորժամ վերստին հասցէ առ ի մէնջ, յետ այժմու հրաւիրանացս, կոչման գիր եւ բան*: Աւելի մանրամասնութեանց չի մտներ, այլ կը թողու որ *պրովանդակն յեկեալ եղբարցդ հասկանան*: Իսկ այդ եղբայրները հարկաւ գործին մօտէն տեղեկութիւն ունեցող եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ են, որ կ'երթան *յարեւելս, շրջել ի սուրբ տեղիս ուխտից Հայաստանեայց*: Որչափ հեռի է այդ ընթացքը, Թէորիանոսի նկարագրած՝ արտասոււթոր աչքով զղջացող եւ քաղկեդոնիկ երկաբնակութիւնը ընդունող Ներսէսի կարծեցեալ կացութենէն (§975): Ներսէս ոչ միայն չէ կրցած այդպիսի յայտարարութիւն մը ընել, այլ եւ ընողները խստիւ կը յանդիմամէ, որոնք *ապստամբելով ի հայրենատուր աւանդից* կը կարծեն աղէկ բան մը ըրած ըլլալ: Այս տեսակէն է Պօղոս Տարսնացի քահանան, որ ինքզինքը Սամուէլ Սամոստացի ընկերէն ամբստանեալ կարծելով, չքմեպանաց գիր մը գրած էր Ներսէսի, եւ իր *հոռոմացեալ* ըլլալը կը պաշտպանէն: Ներսէս այդ գիրին պատասխանելով (ԸՆԴ.207-209) կը յատարարէ, թէ եղելութիւնը միայն նոյնինքն Պօղոսի գրութենէն իմացաւ, իսկ անոր հոռոմանալը կը դատապարտէ, արգիլեալ պտուղը ուտող Ադամին կամ արգիլեալ օրեր ուտիքի կերակուր ուտողներուն նմանցնելով, եւ վճռելով թէ *կարող էիր եւ աստանօր*, այսինքն Հայոց եկեղեցւոյն մէջ, *գործելովն պարտին արժանաւորիլ խոստացելոց բարեացն*: Այդ խօսքեր հայադաւան եկեղեցւոյն ուղղափառութիւնը պաշտպանող հոգին կը ցուցնեն, ճիշտ հայադաւան ուղղութեամբ, որ իր դաւանութիւնը չի փոխեր, բայց յաւիտենական փրկութիւնն ալ իրեն բացառիկ սեփականութիւնը չ'ըմբռներ:

981. Ասորիներու հետ

Թէորիանոսի վիճաբանութեանց մէջ Կեստնիոյ Ասորի եպիսկոպոս Յովհաննէսի մի անունը յիշուած էր (§976), եւ հարկաւ նոյն այս Յովհաննէս եպիսկոպոսն է, զոր կը յիշէ Շնորհալի, Ասորւոց Միխայէլ պատրիարքին գրած նամակին մէջ (ԸՆԴ.205-206): Ասորւոց պատրիարքը մեռած էր նոյն իսկ Պահլաւունիին վախճանած շաբաթը, եւ Ասորի եպիսկոպոսներ նոր պատրիարքի ընտրութեան առթիւ Հայերուն հետ մերձեցման գաղափարը յղացեր եւ *երկու եպիսկոպոսք* իբրեւ պատուիրակ զրկած էին Ներսէսի մօտ *վասն միաբանելոյ ընդ ազգիս մերում* (ԸՆԴ.117): Ընտրուած պատրիարքը Միխայէլն էր, եւ երկու եպիսկոպոսներէն մէկը կամ առաջինը Յովհաննէսն էր: Իսկ Հայերուն եւ Ասորիներուն մէջ խնդրոյ նիւթ եղող կէտը՝ ապականութեան խնդիրն էր, այսինքն է Յուլիանեանց եւ Սեւերեանց տարբերութիւնը (§350), ինչ որ գոհացուցիչ լուծում ստացած էր Օձնեցիին ատենը (§572), բայց ինչպէս սովորական է, ամէն մի մանր պարագայ առիթ կ'ընծայեր հին վրոյցներ նորոգելու, եւ այսպէս եղած էր այս անգամ ալ: Ոմանք սկսած էին նորէն Ասորիներուն հաւատացնել, թէ *Հայք պՅուլիանեանյ Աղիկատնացւոյ ունին պիտոտովանութիւն, ուստի Շնորհալին կը բաւականանայ յայտարարել՝ թէ կայթողիկէ եկեղեցի նպովէ* ոչ միայն Յուլիանեանց վարդապետութիւնը *պասացողսն եւ զընդունողսն, այլ եւ զանիրաւ պրայարտողսն զմեզ*, եւ ամէն բան Յովհաննէս եպիսկոպոսին հասկցնելով, եւ ձեռքն ալ համառօտ թուղթ մը տալով Միխայէլ պատրիարքին կը դարձնէ, Թէորիանոսի Կոստանդնուպոլիս մեկնելէն ետք: Անապականութեան խնդրով յատկապէս կը զբաղի Շնորհալին, Յակոբ Մելիտինեցի Ասորի վարդապետին գրած նամակին մէջ (ԸՆԴ.230-240), որով մանրամասնօրէն կը մեկնէ սուրբ գրոց վկայութիւնները եւ Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը, սակայն վարդապետականէն դուրս, պատմական պարագայ մը չի ներկայէր, եւ դաւանական կէտեր արդէն բացատրուած են մեր նպատակին բաւելու չափ (§574):

982. Քաղաքական եղելութիւնք

Թէորիանոսի Կոստանդնուպոլիս դառնալուն վրայ անցած երկու տարիներու միջոցին պէտք է դնել՝ Կիլիկիոյ եւ Լամբրոնի իշխաններուն միջեւ նորէն ծագած գժտութիւնը, որ վերջացած կ'երեւէր Շնորհալիի հաշտաբար պատգամաւորութենէն ետք (§950): Անկէ առաջ անգամ մըն ալ հաշտուած էին Ռուբինեանք եւ Օշինեանք, եւ խնամութիւն ալ կնքած էին Թորոսի աղջիկը ամուսնացնելով Օշինի անդրանիկին՝ Հեթումի հետ (§949): Սակայն քաղաքականութեան եւ ոչ սիրոյ ամուսնութիւն մըն էր եղածը, եւ Հեթում, որ արդէն Լամբրոնի իշխան կամ սեւաստա հռչակուած էր Օշինի 1169ին մեռնելէն ետքը, *ատէր պղուստորն պարոն Թորոսի*, բայց աներէն վախնալով ձայն չէր հաներ, մինչեւ որ *պկնի մահուան* համարձակութիւն առաւ, կինը արձակեց եւ *եհան ի տանէն իւրմէ*: Մլեհ որչափ ալ ժամանակին Թորոսի հետ խոռված, սակայն ուղեց ազատահմին պատիւը պաշտպանել կամ թէ եղածը՝ թշնամութեան առիթ մը սեպեց, *վասն պի վաղուց հետք Ռուբինեանք եւ Հեթումեանք մահայիսն ընդ միմեանս* (ՍՄԲ.101): Մլեհ պատերազմ բացաւ, Լամբրոնը պաշարեց, եւ բնակիչները *խիստ նեղէր սրով եւ սովով* (ՍՄԲ.102): Սովով նեղելու պարագան երկարատեւ պաշարման նշանն է, եւ կ'երեւի թէ Յոյներն ալ չկրցան ազդուապէս պաշտպանել իրենց հաւատարիմ Լամբրոնացիները, եւ Հեթում ծանր պայմաններով պէտք է ստացած ըլլայ պաշարման վերջացումը, թէպէտ պատմիչը որոշակի կերպով չի գրեր պատերազմին ըլքը, եւ ինչ որ Գրիգոր Տղայ եպիսկոպոսին միջնորդութեան համար՝ յիշատակագիրէ մը յառաջ կը բերուի, շատ մթին եւ անստոյգ կ'երեւի (ՄԻՍ.57): Մլեհի գործն եղաւ Ռուբինեանց իշխանութեան տեւական կեդրոն մը կապմել, *պնորաշէն քաղաքն Սիս*, որ հին Փլաբիուպոլիս քաղաքին տեղը շինուած կը կարծուի, եւ իր լաւ դիրքովը յարմարագոյնն էր իշխանութեան մայրաքաղաքն ըլլալու: Մինչեւ Մլեհ Ռուբինեան իշխանապետներ պարագայից համեմատ կը նստէին Կոպիտառ, Բարձրբերդ, Վահկայ, Անարպաբա, Մամեստիա եւ հաստատուն կեդրոն մը չունէին: Իսկ ինքն Մլեհ թէպէտ քաջարի եւ շինարար, այլ բնութեամբը համակրելի չկրցաւ ըլլալ: Պատմագիրներէն մէկը պիքն *չարասիրտ կ'անուանէ* (ՍԱՄ.136), ուրիշ մը *գապանամիտ, չար եւ անողորմ* (ՍՄԲ.101), ուրիշ մըն ալ *աղտեղի գործովք լցեալ* կը կոչէ (ՎԱՀ.211), եւ ըրածները թուելով կը յիշեն թէ *պիւր հակառակսն եդ ի բանտ, պեպիսկոպոսունս ատամնայթափ արար, պկանայս համեստս խայտառակէր*, եւ ուր դրամ կը տեսնէր՝ *իպէր դնէր ի ջամբո*, այսինքն յարթունիս կը գրաւէր, եւ այսպէս *լցաւ գանձով ի պրկանաց անմեղաց* (ՍՄԲ.101): Ներսէսի հետ պէտք էր որ բոլորովին տարբեր մէկ մը գտնուէր Հայ իշխանապետութեան գլուխը, որ ձեռք ձեռքի տալով մեծ արդիւնքներ յառաջ բերէին, իսկ Մլեհի հետ յարաբերութիւններն ալ խպած, առանձինն կը գործէր Շնորհալի հայրապետը:

983. Ինն գլուխները

Մինչ այս մինչ այն, եւ ահա 1172 տարուոյ վերջին օրերը, նորէն Հռոմկլայ կը հասնէին Յոյն պատգամաւորներն, Թէորիանոս մագիստրոս եւ Յովհաննէս Ութման վանահայր, բանակցութիւնները շարունակելու, եւ եթէ յաջողէին, աւարտելու պաշտօնով: Ձեռուընին ունէին երկու նամակներ, մէկը Մանուէլ կայսէր, միւսը Միքայէլ պատրիարքէն, եւ բանաձեւուած առաջարկութեանց ցուցակ մը ինը գլուխներու վերածուած: Կայսրը 1172 Դեկտեմբերի սկիւբը գրած նամակով, անընդունելի կը դատէր պահել *մի բնութիւն* բանաձեւը, թէպէտեւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացին այդ բացատրութիւնը գործածած ըլլայ, կ'առաջարկէր որ Հայեր ժողով գումարեն եւ ինը գլխակարգութիւնները ընդունին, եթէ ուրիշներ ալ պէտք ըլլան՝ աւելցնեն (ԸՆԴ.154-155): Իսկ ինչ որ Լամբրոնացին կը յիշէ, որ այն գլուխներուն՝ որոնց չեն ուղեր տալ *պհաւանականն հնապանդութիւն, պպատճառն յայտ առնելով ետ* դարձնեն (ԸՆԴ.154), նամակին մէջ յիշուած չենք գտներ: Միքայէլ պատրիարք ալ միութեան պէտքը եւ արդիւնքը

բարձրացնելով, իբրև թէ Հայերը մոլորութենէ ետ դառնային, կը յայտարարէր, թէ *Չափաւորութիւնս մեր*, այսինքն ինքն եւ իրեն հետ եղող *սուրբ եւ առաքելական եկեղեցին, զգիրկս իւր պարգեալ ունի ձերում սրբութեանցդ, եւ է պատրաստ ի ձեր ընդունելութիւնդ* (ԸՆԴ.157-159): Բայց գործին ծանրութիւնը ինը գլուխներու կը դառնար, որոնք կատարելապէս Հայ եկեղեցին հոռոմացնելու նպատակն ունէին, եւ կ'երեւի թէ Յոյներ միամտօրէն հաւտացած էին, թէ Ներսէսի միութեան փափաքը՝ պիտի կարենար մինչեւ կի եկեղեցին փոփոխելու հասնիլ, ինչպէս Թէորիանոս փորձած էր ներկայել գործին վիճակը: Ինն գլուխներով կը պահանջուին. 1. Նպովել *մի բնութիւն* ըսողները, եւ յանուանէ Եւտիփէսը, Դէոսկորոսը, Սեւերիանոսը եւ Տիմոթէոսը. 2. Մրիստոսիվրայ դաւանիլ *երկու բնութիւն*, երկու կամք եւ երկու ներգործութիւն. 3. *Սուրբ Աստուածէն* վերցնել միջանկեալ *եւ ու որ խաչեցար* բառերը. 4. *Աստուածայայտնութեան* տօները Յոյներուն հետ կատարել, Աւետումը Մարտ 25ին, Ծնունդը Դեկտեմբեր 25ին, Թլփատութիւնը Յունուար 1ին, Մկրտութիւնը Յունուար 6ին, եւ Տեառընդառաջը Փետրուար 2ին: Եւ անցողակի կերպով կ'աւելցուէր փոխել նաեւ *պարզաբար զամենայն տօնան տէրունականս*, եւ *զսրբուհոյ Ադտուածածնին եւ զԿարապետին եւ զսրբոց առաքելոցն, եւ զայլ սրբոցն*, որ է ըսել Հայոց յատուկ եօթնեկական դրութիւնը ջնջել. 5. Միւռոնը ձիթենիի իւղով պատրաստել. 6. Պատարագին խմորուն հաց ու ջրախառն բաժակ գործածել. 7. Պատարագի եւ ուրիշ պաշտամանց ատեն բոլոր ժողովուրդը եկեղեցոյ մէջ պահել, ապաշխարողներէն պատ. 8. Չորրորդ եւ հինգերորդ եւ վեցերորդ եւ եօթներորդ կոչուած ժողովները ընդունիլ, որք են Քաղկեդոնի, Կոստանդնուպոլսոյ Բ. եւ Գ., եւ Նիկիոյ Բ. ժողովները: 9. Կաթողիկոսներու ընտրութիւնը Հոռոմոց թագաւորին հաւանութեան ենթարկել (ԸՆԴ.156-157):

984. Ներսէսի ընթացքը

Միտքէ իսկ անցնելիք բան չէր, որ Ներսէս եւ Հայեր կարենային այդ պայմաններու ներքեւ միաբանութիւն կնքել եւ առաջարկեալ գլուխները ընդունիլ: Սակայն Շնորհալի հայրապետը երբեք իր շնորհալի կերպերը ձեռքէ չթողլով, եկող պատգամաւորներուն յայտնեց ինչ որ առաջին անգամ ըսած էր, թէ առանց ապգային ժողովի եւ Արեւելեան եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու հետ համաձայնութեան պատասխան չէր կրնար տալ, եւ թէ տակաւին ժողովը չէր հրաւիրած, Յոյներուն կողմէն գալիք առաջարկութեանց սպասելով, եւ թէ ձմեռնային միջոցին ժողով գումարել անհնար էր, եւ մինչեւ ամառ պէտք էր սպասել: Ներսէս վստահեցնելով թէ ինքն պէտք եղածը կը կատարէ, անոնց բերած երկու նամակներուն մէկմէկ պատասխան գրեց, ձեռուընին տուաւ եւ վիրենք Կոստանդնուպոլիս դարձուց: Մանուէլ կայսեր գրած նամակին մէջ համարձակօրէն կը հաստատէ, թէ *աւանդութիւնն եկեղեցոյ մեր զոր ունիմք, ի վկայութենէ Աստուածաշունչ գրոց հաստատեալ է*, որով ուղղակի բնութեանց խնդիրին կ'ակնարկէ, այսուհանդերձ որչափ *հնար լինի բռնադատել զերկրորդն բնութիւն*: Հայեր պիտի ջանին վիճողութիւններ ընել, բայց *ոչ իբր ի մոլորութենէ դառնալով ի ճշմարտութիւն*: Կը յաւելու թէ ինչ որ չեն կրնար վիճողութեամբ փոխել, պիտի պարտաւորուին պահել, կամ թէ սպասել որ *փոքր փոքր ուղղեցի ընդ ժամանակի*: Միւս կողմէն Հայերն ալ Յոյներուն պիտի առաջարկեն ինչ անոնց վրայ *գայթակղութեան պատճառ* կը նկատեն, որպէսզի անոնք ալ հաճին այդ կէտերը *բառնալ* եթէ ստոյգ միաբանութեան կը փափաքին: Այս կէտերը ժողովով խորհելէ ետքը կը խոստանայ եկեղեցական պատգամաւորութեամբ ժամանակին հաղորդել, եւ այս կերպով Յոյներուն կողմէ նոր պատգամաւորութիւն մը վրկուելուն առջեւը կ'առնէ, եւ ժողովը առանց Յոյներու ներկայութեան ընելու եւ կատարելու մտադրութիւնը կը յայտնէ (ԸՆԴ.160-161): Իսկ Միքաէլ պատրիարքին գրած նամակին մէջ գեղեցիկ դարձուածներով կը բարձրացնէ միութիւնը եւ կը գովէ միաբանութեան համար աշխատութիւնները, եւ փափուկ կերպով կ'ապդարարէ վերջացնել *մարդկային ախտիւ, անօգուտ բանակոռութեամբ եւ սնտոի յաղթասիրութեամբ* մղուած վէճերը, *յորմէ ոչինչ օգտեցաւ եկեղեցի*, եւ կը

պահանջէ որ Յոյներն ալ *հանդիսական ժողով* գումարեն, եւ անպէս պատասխանեն Հայոց ժողովին առաջարկութիւններուն (ԸՆԴ.163-165):

985. Ժողովի համար

Երբ Թէորիանոս եւ Յովհաննէս պատգամաւորներ Հռոմկլայէ կը մեկնէին՝ Շնորհալին *ժողովոյ հրաման հանէր*, Լամբրոնացիին պատմածին համեմատ (ԸՆԴ.165): Սակայն մենք կը տեսնենք որ Ներսէսի կողմէն պաշտօնական հրաւիրագիր չցրուեցաւ եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն, եւ ժողովի օր չորոշուեցաւ: Եթէ այսպիսի որոշում մը տրուած ըլլար, հարկաւ վայն շրջաբերականով հրատարակած կ'ըլլար Շնորհալին, որ Թէորիանոս առաջին պատգամաւորութենէն ետքն ալ՝ յատուկ շրջաբերական մը գրած էր (ԸՆԴ.209), եւ Լամբրոնացիին ալ վանց չէր ըներ վայն յառաջ բերել իբրեւ կարեւորագոյն գրուած մը: Դարձեալ Թէորիանոսի ըսած էին, թէ *ժողովոյն գումարումն ի յամառնայինն պատշաճէր ժամանակ* (ԸՆԴ.159), եւ ըստ այսմ գոնէ Մայիսին մէջ գումարման օր մը որոշած եւ ժողովականներ եկած պէտք էր ըլլային, քանի որ Ներսէս Օգոստոսին վախճանեցաւ, եւ դեռ ոչ եկողներու եւ ոչ հաւաքման նշաններ կային: Ներսէս մահուրնէ ետքը ալ Մանուէլ ցաւակցական պատգամաւորութիւն յղած ատեն՝ հաւաքուած կամ հաւաքուելի ժողովի մը ակնարկութիւն չ'ըներ, եւ նոյնիմօն Ներսէսի յաջորդը կայսեր գրած նամակին մէջ՝ իր կողմէն ինն գլուխներու մասին դիտողութիւններ կ'ընէ, եւ վանոնք ժողովին առաջարկած ըլլալու կամ առաջարկելու խօսքն իսկ չ'ըներ: Արդ եթէ իրօք Թէորիանոսի մեկնելու ետքը, 1173 Յունուարին կամ Փետրուարին, Ներսէս *ինքն ժողովոյ հրաման հանէր*, այն ժողովը կամ Ներսէսի մահուրնէ առաջ սկսած պիտի ըլլար, կամ Ներսէսի մահուան առթիւ հաւաքուած եպիսկոպոսներ պիտի գտնուէին, կամ արդէն հրաւիրուած ժողովը իր յաջորդը գումարած պիտի ըլլար մինչ այդ պարագաներէն եւ ոչ մէկը ճշմարտուած է, եւ նոյնիսկ ժողովի խօսքն ալ ընող չկայ: Ահա մեր դիտողութիւնները, որով կը համարձակինք ըսել, թէ Շնորհալին, միշտ խոհական եւ վգուշաւոր, ժողով գումարելու պատրաստութիւններ ցուցուց, բայց պաշտօնապէս չհրաւիրեց: Իր բոլոր ըրածն եղաւ Ստեփանոս վարդապետ մը ճամբայ հանել դէպ Հայաստան, եւ անոր ձեռքով եւ անպաշտօն կերպով տեղեկութիւն տալ եղած բանակցութեանց եւ առաջարկուած ինը գլուխներուն վրայ (ԸՆԴ.323): Իսկ Լամբրոնացիին որ միաբանատենջ տենդով բռնուած, ամէն բան լաւատես աչքով տեսած է, եւ սիրած է մտածմունքները իբր որոշում, եւ սկզբնաւորութիւնները իբր կատարուած գործ նկատել, կրցած է քիչ մը առջեւ երթալ իր տուած տեղեկութեանց մէջ: Արդէն եթէ լաւ դիտենք, Լամբրոնացիին պաշտօնագիրներուն քաղուածները ըրած ատենն իսկ, այնպիսի պարագաներ կը յիշէ, որոնք բնագիրին մէջ չեն գտնուիր, եւ իր եռանդուն ու լաւատես երեւակայութեան արդիւնք պէտք է ճանչցուին:

986. Ներսէսի մահը

Շնորհալին այդ պարագաները կշռած ատեն, մէկ կողմէն միաբանութեան անյազ տենչով մը դժուարութիւնները վերցնել կ'աշխատէր, իսկ միւս կողմէն յունական առաջարկներու երեսէն գործին դժուարութեան, մանաւանդ թէ անհնարութեան մատնուած ըլլալը կը տեսնէր: Այս պատճառով իր մարմնոյն տկարութեանց վրայ՝ հոգեկան յուզումներ ալ կը բարդուէին, եւ չկրնալով այդ ծանրութեանց տոկալ, միեւնոյն 1173 տարուոյ Օգոստոսին մէջ, իր բազմաշխատ եւ բազմարդիւն կեանքը կը կնքէր սրբութեամբ: Լամբրոնացիին իբր պատճառ կը ցուցնէ *ճգնաւորական կրօնից* պատճառած տկարութիւնը, աւելցնելով թէ անոր անձը *յամենայն ժամ ճնշէր ցաւօք*, որով կանխաւ ստացուած փստերու ալ ակնարկել կ'երեւի, քանի որ վրայ կը բերէ, թէ *ամառնային եղանակն ալ ջերմային օդովքն դապացուցաներ զտուրքն* (ԸՆԴ.165): Ներսէս Կլայեցի, Շնորհալի հայրապետը վախճանած կ'ըլլայ 73 տարեկան հասակին մէջ, իսկ օրը թէպէտեւ շատերէն ճշդիւ նշանակուած, սակայն իրարու անյարմար լինելուն եւ տոմարական պահանջից չհամապատասխանելուն, անըստուգութեան կը մատնէ օրուան ճշդութիւնը: Լամբրոնացիին իբրեւ աւելի մօտէն գիտցող, 622 Օգոստոս 13 Հինգշաբթի օր կը դնէ (ԸՆԴ.165), իսկ այլուր Օգոստոս 5 ըսուած է (ՅԱՅ.87), մինչ Միխայէլ Ասորի, նոյնպէս ժամանակակից, 612 Օգոստոս 8 Հինգշաբթի օր կը նշանակէ (ՄԻԽ.471): Միխայէլի տարեթիւն գրչութեան սխալ ենթադրելով եւ 622 կարդալով, ինչպէս կը դնէ եւ Սմբատ (ՍՄԲ.102), եւ Անեցիին 623 ըսելն ալ (ՍԱՄ.139) անոր մօտեցնելով, եւ ժամանակագրական եղելութեանց կարգը պահելով, 1173ը պէտք է ընդունիլ իբր Շնորհալուոյն մահուան տարի, եւ ամիսն ալ

Օգոստոս, կամ *Աստուածածնի ամիս*՝ Միխայելի բացատրութեամբ (ՄԻԽ.471): Օգոստոս կը դնէ նոր Յայսմաւուրքն ալ (ՅԱՍ.Բ.75), թէպէտ հինը Յունիս 13ին կը գնէ եւ տարին ալ 632 (ՅԱՅ.612): Այդչափ տարբերութեանց մէջէն 1173 Օգոստոսը պինդ բռնած ատեննիս, կը մնայ *հինգշաբթի* օրուան յիշատակութիւնը, զոր համաձայնութեամբ կը կրկնեն երկու ժամանակակիցներ Լամբրոնացի եւ Միխայել, սակայն Օգոստոսի ոչ 13, ոչ 8, եւ ոչ 5 Հինգշաբթի չեն հանդիպիր: Յիշեալ 1173 տարույ Օգոստոսը Չորեքշաբթի կը սկսի, եւ Հինգշաբթի կը հանդիպին 9 եւ 16 օրերը, մինչ 5ը Կիրակի է, 8ը Չորեքշաբթի, եւ 13ը Երկուշաբթի, թէպէտ վայն Հինգշաբթի հաշուողներ եղած ըլլան (ՀԱՅ.375): Եթէ հայկական ամիսը ճշդիւ նշանակուած ըլլար, թերեւս համեմատութենէն օգտուէինք, զի հին Յայսմաւուրքին տեղ մը հրոտից 30 ըսելը (ՅԱՅ.87) բնաւ լուծում չի տար, քանի որ կը պատասխանէ 1174 Յունուար 31ին: Նոյնպէս ուրիշ չէ ուրիշ տեղ մարգաց 7ին (ՅԱՅ.612) գնելը, որ կը համեմատի 1173 Նոյեմբեր 9ին, մինչ ինքը կը դնէ Յունիս 13ին: Այս կողմէն ալ ստոյգ բան մը չգտնուելուն կը պարտաւորուինք կամ ամսաթիւնը կամ եօթնեկը օրը փոփոխելով, կամ Օգոստոս 13 Երկուշաբթի ըսել, կամ Օգոստոս 16 Հինգշաբթի, որ կը պատասխանէ նոյն Շնորհալիէն ընդարձակուած Վերափոխման իննօրէքին միջին օրուամբ, եւ կը սիրէինք այդ վերջին ենթադրութիւնը նախադասել: Շնորհալիին թաղումը ամենայն շքեղութեամբ կատարուեցաւ Գրիգոր Ապիրատ Եպիսկոպոսին գլխաւորութեամբ, ուր Լամբրոնացին ալ խօսեցաւ *դրուատ պատմագրաբար ի յաստուածահրաւէր փոխումն* նորին, իսկ մարմինը թաղուեցաւ Հռոմկլայի կաթողիկէին հովանուոյն ներքեւ, իր եղբօր Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոսի գերեզմանին մօտ:

987. Ժպիրհին նամակները

Շնորհալիին նկատմամբ ընդհանուր տեսութեանց չանցած, կը պարտաւորուինք ինչ ինչ տեղեկութիւններ աւելցնել իր գրական արդիւնաւորութեանց վանապան մասերուն վրայ, որոնք ժամանակագրական ճշդութիւն չունենալուն, չկրցանք պատմութեան կարգին յառաջ բերել: Այն նամակներէն վատ, զորս պատմութեան կարգին քաղեցինք, ունինք երեք համառօտ նամակներ անանուն ժպիրհի մը ուղղուած, իրաւցնէ *յիմարութեամբ եւ հպարտութեամբ լրբեալ յանդուզն ժպիրհ* մը (ԸՆԴ.214), որ *գրեալ էր առ նա բանս վկծանաց* (ԸՆԴ.211): Նա Ներսէսի մօտ ալ եկած է, նուէրներ ալ տուած է, եւ յիշելով թէ Ներսէս վինքն տուած է *ի ձեռս հակառակաց* (ԸՆԴ.214), վայն իբրեւ կեղծաւոր կը մեղադրէ, մամոնայի եւ այլոց ծառայ կ'անուանէ եւ կը յորդորէ որ իբր անարժան, ինքնին հրաժարի: Ներսէս ամենայն հեղութեամբ կը պատասխանէ, անոր անկարգութիւնները կը յանդիմանէ, եւ ինքզինքը քաշուելու, եւ իր *նշխարեալ կենաց աւուրս* ապաշխարելու պատրաստ կը ցուցնէ երբ ուրիշ մը իր տեղը գրուի, օրինակ բերելով Գրիգոր Աստուածաբանի եւ Յովհանն Ոսկեբերանի աքսորական կեանքը (ԸՆԴ.216): Այդ անանուն նամակները շատ յարմարութեամբ կրնան մեկնուիլ Յուսիկ անուն արեղայի մի վրայ, որ Գէորգ արեղայի մը եւ Կարապետ երէցի մը ընկերակցութեամբ քաղկեդոնիկ եղած եւ վանապան անկարգութեանց ձեռնամուխ եղած էր Եդեսիոյ կողմերը, եւ իբր 400 տուն ժողովուրդ մը իրեն հրապուրելով՝ Յուսիկեան խումբ մը կազմած էր: Ներսէս Յուսիկը կոչելէ եւ խրատելէ ետքը, տեսնելով որ անվեղջ է, Եդեսիոյ քաղաքի իշխանին գրած էր Յուսիկեանց ըմբոստութիւնը վսպել: Իսկ Յուսիկ սկսած էր Ներսէսի դէմ գրել եւ խօսիլ, կեղծաւորութեան եւ սիմոնականութեան վրպարտութիւններով, եւ Նուրէտտին սուլտանին պաշտպանութեամբ Եդեսիա դառնալով իրեն ընթացքը կը շարունակէր: Միխայել Ասորի պատրիարքը միջամտելով, Յուսիկը ուղղութեան բերած եւ Ներսէսի մօտ յղած էր ներում ստանալու, սակայն հասած ատեն Ներսէսը մեռած գտաւ, եւ *Յուսիկն այն անօրէն գնաց յԱնտաք*, այսինքն Անտիոք, եւ *դարձեալ եղել քաղկեդոնիկ* (ՄԻԽ.471): Պարագաներուն նմանութեանը վրայ հիմնուելով գրեթէ ստոյգ կը նկատենք, եւ վստահութեամբ կը նոյնացնենք Շնորհալիին ժպիրհը սոյն այս Յուսիկ Եդեսացիին հետ:

988. Զանապան նամակներ

Ուրիշ շատ համառօտ նամակներ ալ կան Գէորգ վարդապետի մը ուղղուած (ԸՆԴ.216-218), որուն շատ յարգանօք կը խօսի Ներսէս, անոր հակառակորդներուն մասին *առ մերասեռն վեհ*, թերեւս Մլէհ իշխանապետին, միջնորդած ըլլալը կը յիշէ, եւ իրեն մասին *կարծեալ մթութիւնը մաքրեցաւ* կ'ըսէ, եւ վայն իրեն մօտ կը հրաւիրէ: Ամենայն հաւանութեամբ, նոյնինքն Հաղբատի առաջնորդ Գէորգ վարդապետն է Ներսէս թղթակիցը, որուն առաջարկութեամբ սուրբ Սարգիսի վկայաբանութիւնը թարգմանեց:

Հաղթատացւոց հետ յարաբերութեանց նշաններ են նաեւ, նոյն վանքէն Վարդան վարդապետի խնդիրքով Անյաղթին *Բարձրացուցէք* ճառին մեկնութիւնը գրելը, եւ ուրիշ Հաղթատացի վարդապետի մը առաջարկութեամբ Նիւսացիին *Ամենայն չար ճառը* մեկնելը (ՉԱՄ.Գ.85): Այսպէս կը յայտնուի թէ Շնորհալին ներքին եւ մտերմական յարաբերութիւններ կը պահէր Արեւելեան վարդապետներուն հետ, եւ անոնք կը յարգէր եւ կը գնահատէր, ուսկից քաջալերուած կրցան անոնք ձայներնին բարձրացնել, երբ Շնորհալին յաջորդներուն օրով միութենական ձգտումներուն աւելի պիջողական ձեւեր սկսան տրուիլ: Գեղեցիկ է եւս Շնորհալին Եդեսացի ախտացեալներուն գրած նամակը (ԸՆԴ.289-296), որ տարափոխիկ հիւանդութիւն մը տարածելուն պարագան կը մատնանշէ: Շնորհալին վերագրեալ գրուածներ շատ են թուով ու տեսակով, ռամկականներէն մինչեւ փիլիսոփայական մեկնութիւններ, եւ քերթողական տաղերէն մինչեւ աստուածաբանական տեսութիւններ, զորս մի առ մի յիշել եւ կշռել մատենագրական ճիւղը մշակողներուն կը թողունք: Բայց պէտք է գոնէ յիշատակենք Մատթէոսի մեկնութիւնը, զոր հասուցած է մինչ *Մի համարիք եթէ եկի լուծանել* համարը (ՄԱՏ.Ե.17), եւ չենք գիտեր թէ վասն ինչ պատճառի խափան եղաւ շարունակել (ԿԻՐ.68): Հաւանաբար անիկա աշխատութիւն մըն էր՝ զոր իր առաջին տարիներուն մէջ սկսած էր, եւ պարտաւորուեցաւ թողուլ երբ եպիսկոպոսական է եւ հայրապետական առօրեայ գործեր եւ գրութիւններ, այս տեսակ հանդարտութիւն պահանջող աշխատութեան արգելք եղան: Յիշած ենք թէ պէտք է այդ մեկնութիւնը յարաբերութեան մէջ նկատել Ներսէսի աշակերտակիցներէն Բարսեղ եւ Իգնատիոս Շնորհալիներու գրած՝ Մարկոսի եւ Ղուկասի մեկնութիւններուն հետ (§917):

989. Պաշտամանց մասին

Բայց Շնորհալին անունին աւելի հռչակ տուող գրական աշխատութիւնները՝ ժամերգութեանց եւ եկեղեցական պաշտամանց համար գրածներն ու կարգադրութիւններն են: Ժամագիրքին մէջ ինչչափ երգեր կան ամէնն ալ Շնորհալիին գրածներ են. Շարականներուն մէջ ընդարձակ ցուցակ մը կը կապմեն իրեն վերագրուածները (ՏԱԹ.637), թող մեղեդիները. տաղերը, գանձերը (ԿԻՐ.68), որոնց ոչ միայն խօսքերն է գրած, այլ եւ եղանակները ներդաշնակած, հաւասարապէս հմուտ ըլլալով թէ՛ քերթողական եւ թէ՛ երաժշտական արուեստներուն: Անհնարին է որ նիւթական ձայնովն ալ երգեցոցութեան յարմար եւ քաղցրանուագ եղած չըլլայ: Մեր տեսութեամբ Հայ եկեղեցիներու դպրաց դասերուն երկնային հովանաւորը՝ շատ աւելի յարմար էր որ սուրբ Ներսէս Շնորհալին եղած ըլլար, քան սուրբ Ստեփանոս նախասարկաւագը: Տօնացոյցի կարգադրութեանց մէջ ալ ինչ ինչ նորութիւններ Շնորհալիէն մուծուած են, ինչպէս Հոգեգալուստը եօթնօրէքի (ՏՕՆ.144) եւ Վերափոխումը իննօրէքի վերածելը (ՏՕՆ.204): Բայց պէտք է ընդունիլ որ Շնորհալիին կարգադրութիւնները՝ եկեղեցական պաշտամունքը երկարելու եւ ծանրաբեռնելու ծառայած են քան թեթեւցնելու: Իրոք ալ եթէ Շնորհալիի գրածները ուզենք ժամագիրքէն եւ շարականէն պեղչել, բաւական բան մը թեթեւցած կ'ըլլար մեր ծիսական պաշտամունքներէն: Այս տեսութեամբ մեր օրերուն մարդիկը շատ հաշտ աչքով չեն նայիր Շնորհալիի կարգադրութեանց: Սակայն հարկ կը պահենք դիտել տալ, թէ Շնորհալիէ առաջուան պաշտամունքներն ալ թեթեւ չէին, վասնպի փոխանակ երգերու եւ շարականներու՝ անհատնում սաղմոսացութիւններ կային, որոնք այլեւս չկան: Չենք ուզեր պնդել թէ Շնորհալին պաշտօնապէս ջնջեց սաղմոսերգութիւնները, վասնպի ժամերգութեանց պատշաճները, բարեկարգելու համար Թեպենեաց եւ Մաքենեաց վանքերու կանոնները բերել տուաւ: *Խրատ ժամատեղեաց* մը կապմեց, թերին լրացուց եւ աղաւաղը ուղղեց, եւ ըստ այնմ հրամայեց ամէն եկեղեցիներու մէջ կատարել, իսկ յիշեալ վանքերը կատարելապէս աղօթասաց եւ հսկող անապատներ էին: Միայն թէ Շնորհալիին աւելցուցած երգերն ու շարականները դուռ բացին սաղմոսները պանց ընելու, եւ անոնց տեղ երգերը փոխանակելու, որով տեսակ մը փոխանակութիւն յառաջ եկաւ, եւ ոչ իսկապէս յաւելում ու բարդութիւն: Հնար է ենթադրել, առանց պատմական ստուգութեանց դէմ գացած ըլլալու, որ Շնորհալին ոչ իր ամէն գրածները պարտաւորիչ հռչակեց, այլ հանդիսութեանց շքեղութեան համար պատրաստուած յաւելումները, նմանողութեան նախանձայուկութեամբ եւ ժամանակաց հոլովմամբ պարտաւորիչ դարձան Շնորհալիին կամքէն եւ հրամանէն անկախաբար: Յայտնի կ'երեւի թէ բնական միտումով ու փափաքով ալ եկեղեցական պաշտամանց շքեղութեան սիրահար անձ մը եղած է նա, բայց ամէն առթի մէջ եկեղեցական

պաշտամանց իսկական բարեկարգիչ մըն է, ինչպէս եղած էին անցեալ դարերու մէջ Սահակ Պարթեւ, Յովհաննէս Մանդակունի եւ Յովհաննէս Օձնեցի հայրապետները:

990. Օտարամուտ ծէսեր

Շատեր կ'ուզեն Շնորհալիին վերագրել Հայ եկեղեցւոյ արարողութեանց մէջ մուծուած ինչ ինչ փոփոխութիւնները, որոնք Կիլիկեցւոց գարէն սկիւբ առին, եւ Լատին եկեղեցւոյ նմանողութիւն են եղած: Այսպէս են Լատիններուն եպիսկոպոսական թագին կամ խոյրին եւ կորագլուխ գաւազանին կիրառութեան ընդունուիլը, օձագլուխ գաւազանին՝ վարդապետներուն, եւ բոլորչի սաղաւարտին՝ քահանաներուն անցնիլը, պատարագին ժամամուտէն առաջ աւելցած մասին պանապան կտորները, քահանայական աստիճաններուն չորսէն եօթնի վերածուիլը, եւ ընդհանրապէս յունական գրութենէն հեռանալով դէպի լատինական գրութիւն մօտենալը: Հայոց եկեղեցւոյն նախապէս քահանայական չորս աստիճաններ միայն ընդունած լինելը, այսինքն ընթերցող, դպիր, սարկաւազ եւ քահանայ, մինչեւ հիմա պահուած արարողութիւններէն ալ յայտնի է, քանի որ չորսէն դուրս աստիճաններուն համար ոչ յատուկ պգեստ կայ եւ ոչ յատուկ պաշտօն: Լատինական դրութեամբ ընդունուած եօթն աստիճաններն են, դռնապան, ընթերցող, երգմանեցուցիչ, ջահընկալ, կիսասարկաւազ, սարկաւազ եւ քահանայ, բայց յատուկ գործեր եւ տեղեր չունին Հայ ծէսին մէջ, եւ հալիւ թէ կը յիշուին եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան ներկաներուն մէջ: Ըստ այսմ աստիճաններուն չորսէն եօթնի վերածուիլը պատահական փոփոխութիւն մնացած է, եւ ծիսակատարութեանց ներքինին չէ թափանցած: Այդ եւ միւս փոփոխութիւններուն Շնորհալիին վերագրելը՝ մենք բոլորովին անհիմն կը գտնենք: Շնորհալիին գրութեան մէջ, որ այնչափ առատ են, երբեք այսպիսի ակնարկ մը չկայ: Լամբրոնացին որ Շնորհալիէն ետքը ծաղկեցաւ, եւ *Դասուց աստիճանաց* վրայ յատկապէս գրեց (ԼԱՄ.80-92), եօթն աստիճանները կ'անգիտանայ տակաւին, եւ միայն չորս աստիճանները կը յիշէ (ԼԱՄ.84): Աւելցնենք որ Շնորհալին բոլոր իր հայրապետութեան ժամանակ Լատիններու հետ եւ Հռոմի հայրապետներուն հետ բնաւ յարաբերութիւն չունեցաւ, անոնցմէ առաջարկ կամ թելադրութիւն չստացաւ, որ լատինական ձեւ մը կարգադրէր: Ընդհակառակն միայն ու միայն Յոյներու հետ բանակցեցաւ, եւ չէր կրնար անոնցմէ աւելի հեռանալու ձեւեր ստեղծել: Վերջապէս այժմ գործածական դարձած ձեռնադրութեան մաշտոցը, որ յայտնապէս լատինական հետքեր կը պարունակէ, Ներսէսի ընտիր գրիչէն ելած ըլլալու նշաններ չունի: Հետեւաբար կրնանք վստահօրէն ըսել, թէ Շնորհալին հայկական պաշտամունքը ընդարձակեց իր բնիկ ձեւին եւ հին կազմութեան համեմատ, եւ ոչ մի օտար բան անոր վրայ չբարդեց, կամ օտար ուղղութեամբ չայլալեց: Իսկ ինչ որ Կիլիկեան շրջանէն մուծուած նորութիւններ են (§941), Շնորհալիէն ետքի ժամանակներուն պէտք է պատշաճեցնել, երբ Լատիններու հետ յարաբերութիւններ աւելի ընդարձակ եւ աւելի պիջողական կերպարան ստացան:

991. Միութեան խնդիր

Առիթ ունեցանք տեղտեղ անցողակի ակնարկներով ճշդել Շնորհալիին տեսակէտը իր միութենական ձգտումներուն մէջ (§970), բայց պէտք կը պզտնք անգամ մըն ալ անդրադառնալ սոյն կէտին վրայ, որ մեծ նշանակութիւն ունի Շնորհալիին նկարագիրին համար, եւ մեծ կարեւորութիւն ունի ապագայ եղելութեանց մէջ: Ներսէս առաջին քայլն ընողն է միութեան ճամբուն մէջ, եւ առաջին դուռը բացողը Մամեստիոյ այցելութեան առթիւ (§951): Թէպէտ Ալեքս դուքսն ալ առիթ ընծայեց այդ բանակցութեանց, սակայն նոյնիսկ Ներսէսի Մամեստիա հանդիպիլը, դիտումնաւոր գործ մը կրնայ նկատուիլ: Ներսէս անկեղծ եւ ճշմարիտ եւ բոլորանուէր փափաքող մըն էր, որ Բրիտոսի եկեղեցին պառակտող բաժանումը վերցուէր, եւ իրարու դէմ մրցող չորս ճիւղերը, Հայն ու ասորին, Յոյնն ու Լատինը, դադարէին իրարու դէմ պայքարելէ եւ պիրար նախատելէ, եւ Բրիտոսի եկեղեցին փայլեցնէր աւետարանական սէրը եւ եկեղեցական միութիւնը: Սակայն երբեք միտքէն չանցուց, որ եկեղեցիներէն որեւէ մէկը, իրը կամ ուրիշը, միւսները ընկուելով եւ ջնջող եւ անոնց իրեն վերածող ձեւ մը առնէ: Փափաքեցաւ որ եկեղեցիներ իրարու համաձայնին էական եւ դաւանական կէտերու մէջ, միտքի եւ ուղղութեան համաձայնութեամբ, բանաձեւերն ու բացատրութիւնները ապատ թողլով իւրաքանչիւրին, միայն թէ քրիստոնէութեան հիմը կազմող, Երրորդութեան ու Մարդեղութեան ու Փրկագործութեան խորհուրդները իրենց իսկութիւնը չկորսնցնեն: Բոլոր ծիսական կէտերը, խմորուն կամ անխմոր հացը, անապակ կամ ջրախառն բաժակը, Դեկտեմբեր 25ը

կամ Յունուար 6ը, ձիթենին կամ շուշմայի ձէթը, պատկերներ օրհնելը կամ օծելը եկեղեցիին մէջ կամ դուրսը աղօթելը, խաչերուն բեւեռ վարները կամ չվարները, եւ ուրիշ այս տեսակ տարբերութիւններ, Շնորհալիին միտքով, ոչ միութիւնը խանգարող էին, եւ ոչ միութեան համար անհրաժեշտ էին: Նա իր միտքին մէջ կրնար ընդունիլ, որ միութեան սիրոյն այս կամ այն կողմը պիտոյութիւններ ալ ընէ, որպէսպիսի միւս կողմը շահի եւ հաճեցնէ, բայց այդ կէտին մէջ ալ պիտոյութիւնները փոխադարձ կը պահանջէր, եւ երբեք չէր ընդուներ, որ պիտոյութիւնը իբր մոլորութենէ դարձ նկատուէր: Նմանապէս չէր հանդուրժէր որ մէկ եկեղեցին միւսին վրայ գերիշխանութիւն պահանջէր կամ ունենար, այլ ամէնքը միեւնոյն Երկնաւոր Գլուխին հետ միացած անդամներ նկատուէին: Հոգ չէր որ իւրաքանչիւրը իրեն կարելորութեան եւ աւանդական դիրքին համար՝ ազդեցութեան տարբեր աստիճաններ ունենար, միայն թէ տիրապետութեան ձեւին չփոխարկուէր: քայլ մը եւս առջեւ անցնելով կրնանք ընդունիլ, որ Շնորհալիին իր միութենական ձգտումներուն մէջ քրիստոնէական եւ աւետարանական սկզբունքներուն հետ՝ ազգասիրական եւ քաղաքագիտական վգացումներ ալ ունէր, եւ իր տառապեալ եւ վարատական Հայ ազգին համար իսկական օգնութիւն եւ վօրութիւն մը կը փնտռէր, քրիստոնեաներու համերաշխ միութեան մէջ: Բայց միթէ կը մեղանչէ՞ր, երբոր շնորհիւ քրիստոնէական միութեան, աշխարհիս մէջ ալ խաղաղութիւն եւ բարօրութիւն եւ ապահովութիւն կը փափաքէր հայթայթել իր վշտակիր հօտին: Ահա հայադաւան եկեղեցւոյ ճշգրիտ տեսակէտը, որուն նշանաւոր ներկայացուցիչն է Ներսէս Շնորհալի հայրապետը, որ գովելի նախանձայուպութեամբ նախաձեռնարկ եղաւ աստուածահաճոյ գործի մը, եւ որուն հետեւեցան իր անմիջական եւ հեռաւոր յաջորդները: Այլ դժբախտաբար ոչ ամէնքը կրցան՝ նժարը հանգիտակշիռ կէտին վրայ պահել իրեն պէս, այլ բուռն տենչէ մղուելով, եւ կամ օտարներուն հրապոյրներէն խաբուելով, հաւանեցան պահանջէն անգին ալ անցնիլ եւ պիտոյութիւնը համակերպութեան հետ շփոթել:

992. Յիշատակն ու տօնը

Ներսէս Շնորհալի այն սակաւաթիւ երանելիներէն մէկն է, որոնք այժմ տօնելի են Հայ եկեղեցւոյ մէջ, եւ հինգերորդ դարուն մէջ փակուած տօնացոյցին վրայ աւելցած են: Հաւատոյ համար նահատակուած մարտիրոսները մէկ կողմ թողլով, որոնք յատուկ դասակարգ մը կը կազմեն, եւ որոնց տօնելի ըլլալը աւելի դիւրամբունելի է, մինչեւ հիմա յիշուածներէն Օձնեցիին ու Նարեկացիին ու Կլայեցիին միայն ունինք տօնացոյցի անցած: Օձնեցիին (§576) եւ Նարեկացիին (§813) վրայ խօսած ենք իրենց տեղերը, իսկ Կլայեցիին յիշատակին տօնական դարձած լինելուն վրայ գիտցածնիս այն է, թէ ԺԴ. դարուն սկիզբները, այսինքն անոր մահուընէ իբր 130 տարի ետք, Կիլիկիոյ մէջ Ստեփանոս Գոյներիցանցէ գրուած տօնացոյց մը, վոր կրցած ենք տեսնել, Ներսէսի Կլայեցւոյ տինը չունի (ԳՈՅ.) եւ Թարգմանչաց տօնին այժմ յիշուածներէն (ՏՕՆ.239) միայն Մեսրոպն ու Եղիշէն կը նշանակէ, իսկ Մովսէս Բերթող, Դաւիթ Անյաղթ, Գրիգոր Նարեկացի եւ Ներսէս Կլայեցի չեն յիշուած, ինչ որ կը ցուցնէ թէ Ներսէսի՝ մահուան թուականէն սուրբերու կարգ անցած լինելու խօսքը հաստատուն հիմ չունի: Եւս առաւել չի կրնար հաստատուիլ, որ Մանուէլ կայսր հրամայած ըլլայ, Ներսէսի անունը *յիշատակել ընդ առաջին սուրբսն տօնախմբութեամբ* Յունական եկեղեցւոյն (ԸՆԴ.166), վասնպիսի ասանկ սովորութեան կամ աւանդութեան մը գոյութիւնը ուրիշ կողմէ չի հաստատուիր: Այլ թէ երբ սկսաւ տօնուիլ, պէտք էր գրչագիրներու ժամանակագրական ուսումնասիրութիւն մը ընել, եւ մենք ձեռուըներնուս ներքեւ չունինք առ այս պէտք եղած ատաղձը: Ճշմարտանման է կարծել, թէ սկիզբէն իբրեւ լոկ տարեդարձի համար կատարուած պաշտօններ, ժամանակ անցնելով տօնի փոխարկուած են: Նկատողութեան արժանի կը սեպենք դիտել տալ, թէ Վկայասէրին կամ Պահլաւունիին չտրուած պատիւի մը՝ Շնորհալիին տրուած ըլլալը, պէտք է յառաջ եկած ըլլայ գլխաւորապէս եկեղեցական պաշտամանց եւ ծիսակատարութեանց մասին ունեցած արդիւնաւորութենէն, որ պինքն կը մատնանշեն իբր հոգեսէր եւ աղօթասէր, եւ կատարելապէս կրօնաւորական կեանքին նուիրեալ անձ մը: Իր բարեպաշտական իղձերուն ճշգրիտ պատկերը կը կարդանք Հաւատով խոստովանիմ՝ անվուգական աղօթքին մէջ, որ ճշմարիտ ուղղամիտ հաւատացեալի վգացմանց իսկատիպ նկարագիրն է, եւ շատ խորհրդաւոր գործ մը կատարած են անոնք, որ լեզուներու թարգմանելով բոլոր քրիստոնեայ աշխարհին

ծանօթացուցին այդ սքանչելի աղօթքը: Մենք չպիտի վարանինք հռչակել Շնորհալին՝ իբր Հայ եկեղեցւոյ անկեղծ ախոյեան եւ հայադաւան դրութեան ճշմարիտ ներկայացուցիչ, որ աւելի ճշդութեամբ գիտցած է ձգել եւ ճշդել մեր ազգային եկեղեցւոյն ուղղութիւնը: Ներսէս Շնորհալի յունադաւանութեան յանձնառու աղետ չէ, հռոմէադաւանութիւնը միտքէն իսկ անցուցած չէ, եւ հայադաւանութիւնը բոլորով սրտիւ պաշտպանած է, ինչպէս յառաջ բերուած քաղուածներէն տեսնուեցաւ: Միակ տարբերութիւնը վոր կրնանք դնել Շնորհալիին պարզաբանած դրութեան՝ եւ իրմէ առաջուաններէն ոմանց ընդունած դրութեան մէջ, Քաղկեդոնիկներու եւ Երկաբնակներու դէմ նվովքէ զգուշանալն է, եւ յունադաւաններուն հանդէպ իբր Վիշողութիւն ընդունիլը, թէ երկու բնութիւն դաւանելով նեստորական դրութենէ տարբեր միտք կարենան ունենալ, փոխադարձաբար պահանջելով որ Յոյներն ալ ընդունին, թէ Հայեր մի բնութիւն դաւանելով եւտիքական դրութենէ տարբեր միտք ունեցած են: Այդ պայմաններու ներքեւ երբեք Շնորհալին յունադաւան քաղկեդոնիկ մը չ'ըլլար, եւս առաւել հռոմէադաւան երկաբնակ մը չ'ըլլար, որ Հռոմի հետ որեւէ ամենափոքր մերձաւորութիւն կամ յարաբերութիւն իսկ ունեցած չէ: Ջարմանալի է որ Հռոմէադաւաններ՝ զուտ ու թունդ հայադաւանի մը յիշատակը իրենց սուրբերուն կարգը դասելու յանձնառու եղած ըլլան: Հռոմի կամ Պետրոսի նկատմամբ քերթողական գովեստներ, կամ հռետորական դարձուածներ, ոչ դաւանութիւն կը կապմեն, ոչ հռոմէական դրութիւն կ'արձագանգեն եւ ոչ հռոմէադաւաններու ընթացքը կ'արդարացնեն, որոնք իրենց հիմնական փաստ մը չունին, եւ ըրածնին պէտք է նկատուի՝ իբրեւ քմահաճ սովորութեան մը արդիւնքը:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Դ. ՏՂԱՅ

933. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

Շնորհելին մեռած ատեն պատուիրեաց նստուցանել յաթոռն Վտէր Գրիգորիս մականուն Տղայ (ՄՄԲ. 102), բայց Գրիգոր Տողայ, որ Ներսէսի աւագ եղբորորդին էր, այդ միջոցին Հռոմկլայէ հեռու էր, եւ չէր մերձ մահու հօրեղբօրն (ՄԻԽ. 472), այլ հայրապետական յանձնարարութիւններով Կիլիկի կը գտնուէր, եւ Ինչպէս կը կարծենք, Մլէհի եւ Հեթումի մէջ եղած գժտութիւնները եւ պատերազմները դադրեցնելու կ'աշխատէր: Անյարմար չէ ճիշդ այդ միջոցին պատշաճեցնել Լամբրոնի պաշարումն ալ, Վոր պատմեցինք (982): Միխայէլ կը կարծէ թէ Գրիգոր Տղայի բացակայութիւնը համարձակութիւն տուած ըլլայ Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսական մատանին տիրանալ եւ կաթողիկոս հռչակիլ եւ Գրիգոր Տղան մերժել եւ անոր Հռոմկլայ մտնելը արգիլել, որով սա դիմած կ'ըլլայ առ փեսային իւր, առ պարոն Մլէհ, իսկ Մլէհ Հալէպի սուլտան Նուրէտտինի օգնութեամբ Ապիրատը հեռացուցուած եւ Տղան հաստատած ըլլայ կաթողիկոսական թոռին վրայ (ՄԻԽ. 472): Միխայէլ անձնական տեղեկութիւն ալ կը յաւելու այդ գործին մասին պատմելով, թէ որչափ ալ ինքն ուրախ եղած ու խնդացած է Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսանալուն համար, Վի այր գովելի եւ գիտնական էր, բայց մեղդրած է Վայն, որովհետեւ յորժամ անուանեալ էր հայրապետ մի՛ պարտ էր մնալ նոյնն: Միանգամայն խրատած է տղան որ երեւելի եւ հռչակաւոր, եւ ամենեւին անխոտան եւ պարկեշտ Հայ ազգին վրայէն վերցնէ Վկեղտ անուն արծաթասիրութեան, որուն մէջ ուրիշ մեղաւոր չկայ եղեր այդ մասին, բայց ի միոյդ, իբր թէ Գրիգոր Տղայէն Վատ արծաթասէր Հայ եղած չըլլայ եւ սա ալ յանձն առած ըլլայ խրատը: Միխայէլ կը պատմէ եւս որ ինքն Ապիրատին համր միջնորդած ըլլայ, Վի Տղան պատուով կալցէ Վնա ի տեղուջ ուրեք, եւ թէ այս կերպով Ապիրատը Լամբրոնի արքեպիսկոպոս նշանակուած ըլլայ (ՄԻԽ.473):

994. ՏՂԱՅԻ ՅԱԶՈՐԴԵԼԸ

Որչափ ալ Միխայէլ շատ հանգամանօրէն կը պատմէ այդ եղելութիւնը, եւ իրեն մասնակցութիւննալ մէջը կը խառնէ, այսուհանդերձ մենք պիտի չկարենանք կատարեալ ստուգութիւն տալ այդ եղելութեանց, եւ Միխայէլը անհիմն վրոյցներու արձագանգ եղած պիտի ըսենք: Եթէ եղածները տառական ճշդութեամբ ընդունինք, շատ նշանաւոր եւ աղմկալից պարագայից հանդէպ գտնուած պիտի ըլլայինք. Ապիրատի կաթողիկոս հռչակուիլը եւ օծուիլը, Տղային Հռոմկլայէ մերժուիլը, Մլեհի պատերազմի ելլելը, Նուրէտտին սուլտանին միջմտելը, Ապիրատի գահընկէցութիւնը, գահընկէց կաթողիկոսի կերպարանով մնալ,ս եւ Տղային անմիջական յաջորդ նշանակուիլը, մինչ իրօք անմիջական յաջորդ ալ չեղաւ: Ապագային պատմագիրներէն ոչ մէկը, բնաւ ակնարկ իսկ չունի այդպիսի եղելութեան վրայ, եւ Լամբրոնացի (ԸՆԴ. 166), Վահրամ (ՎԱՀ. 218) ու Սմբատ (ՍՄԲ. 102), որ հաւասարպէս ժամանակակիցներ են, ինչպէս նաեւ ուրիշներ, Գրիգոր Տղան խաղաղութեամբ եւ առանց երբեք ընդդիմութեան Շնորհալիին յաջորդած գիտեն: Ապիրատը՝ որ շարունակ գործելու մէջ գտնուեցաւ, եւ որուն վերջէն կաթողիկոսանալը խնդիրներու լ առիթ տուաւ, երբեք կաթողիկոս եղածի, յաջորդութենէ մերժուածի ու նշանակուածի պէս չի ներկայացուիր, եւ անմիջապէս Տղային յաջորդելու իրաւունք ունեցողի կերպարանը չունի: Այս պատմական եղելութիւնները հիմնովին կը հերքեն Միխայէլի յառաջ բերած պատմութիւնը: Վարդան կը յիշէ իրաւ թէ Գրիգոր Տղայ առնու պօղն ձեռնադրութեամբ Նորադնին, եւ թէ Գրիգոր Ապիրատ չոքաւ ի Լամբրոնն (ՎԱՐ.129), սակայն բնաւ Ապիրատի կաթողիկոսացած եւ յետոյ մերժուած ըլլալուն մասին ակնարկ մը չունի, ինչ որ երբեք լուրթեամբ անցնելու պարագայ մը չէր: Իսկ Նուրէտտինի ձեռնտուութիւնը ամէն առիթի մէջ կարելոր պայման մըն էր, քանի որ կաթողիկոսը Հռոմկլայի իշխան կը նկատուէր, եւ այդ իշխանութիւնն ալ Հալէպի սուլտաններուն հովանաւորութեան ներքեւ էր: Մեր տեսութեամբ եղածը առժամեայ տեղակալութեան մը պէտք է վերածել: Շնորհալիի մահուան ատեն Գրիգոր Տղան բացակայ ըլլալուն, Գրիգոր Ապիրատ կնիքին եւ հայրապետանոցին տէր դարձած եւ պաշտօնական գործերը ստանձնած պէտք է ըլլայ, առանց կաթողիկոս հռչակուելու կամ օծուելու: Գուցէ երկու հօրեղբօրորդի Գրիգորներու համար կողմնակցութիւններ ալ տեղի ունեցած ըլլան, բայց Ներսէսի կտակին հետ Մլեհին ալ ապդեցութիւնը որոշիչ դարձած պիտի ըլլան Վասիլեան Շահանեան Գրիգորի նախադասելու, քանի որ ինքն Մլեհ ալ Վասիլի փեսայ եւ Գրիգոր Տղայի քեռայրն էր: Ասկէ աւելի բան մը չ'ընդունիր պատմական պարագաներուն ուսումնասիրութիւնը, եւ Միխայէլ Ասորի յլընդայլոյ վրոյցները իբր եղելութիւն պատմող պիտի նկատուի:

995. ԱՆՈՒՆՆ ՈՒ ՏԱՐԻՔԸ

Մինչեւ որ Գրիգոր Տղայ Հռոմկլայ դառնար ու Մլեհ հասնէր, ընտրական գործողութիւնք լրանային ու նորընտիրը օծուէր, միջոց մը պէտք է անցած ըլլայ, եւ հապիւ 1173 տարւոյ վերջերը կրնայ նա պաշտօնին գլուխը անցած ըլլալ: Կաթողիկոսական ձեռնադրութեան ներկայ եղած են Հռոմկլայի շրջանակներուն եպիսկոպոսներ, եւ անոնց մէջ երկու ալ Ասորի, Գրիգորիոս Բէսունի եւ Վասիլիա Ռապանի եպիսկոպոսները: Այդ առիթի Հայոց եւ Ասորւոց աթոռներու մէջ եղած հին սահման կամ սովորութիւնն ալ կը վերանորոգուի, ու նոր աթոռ բարձրացող հայրապետը իրեն դաւանութիւնը միւսին կը դրկէ երկու եպիսկոպոսներու պտգամաւորութեամբ (ՄԻՍ. 472): Այդ սովորութիւնը հնաւանդ էր առջի դարերուն մէջ բոլոր հայրապետական աթոռներու մէջ, որով կը պահէին իրարու մէջ եղած հոգելոր հաղորդակցութիւնը: Գրիգոր Դ. կաթողիկոսի տրուած Տղայ մականունը, կարծել տուաւ թէ շատ մանկահասակ աթոռ բարձրացած ըլլայ, նոյնիսկ աւելի երիտասարդ քան Գրիգոր Գ. Պահլաւունին (§ 927): Սակայն հնար չէ այդ բացատրութիւնը ընդունիլ, գիտնալով որ արդէն 1138ին, իր հօրը գերութեան ատեն (§944), նորահաս պատանի մըն

էր, եւ իր հօրեղբայրներուն հսկողութեան ներքեւ Հռոմկլայի հայրապետանոցը կը փոխադրուէր, եւ անդ կը մեծնար իբրեւ կաթողիկոսին տղան (§ 945): Ուստի այս պարագայէն միայն ստացած կ'ըլլայ նա Տղայ մակդիր անունը, ապա թէ ոչ յիշեալ պատահարէն 25 տարի ետքը աթոռ բարձրացած ըլլալով, մերձաւորաբար, եթէ ոչ աւելի, քառասուն տարեկան աթոռ բարձրացած պիտի ըսուի: Գրիգոր Դ. որ Տղայն մակակոչեալ էր, նաեւ յաղթանդամ էր հաստատեալ (ՎԱՀ. 218), որ է բարձրահասակ եւ անձնեայ կերպարան, պարագայ մը որ գրեթէ բոլոր Պահլաւունի կաթողիկոսներու տամար կը յիշուի, եւ Մագիստրոսի սերունդին, եւ յատկապէս Ծովքեցւոց ճիւղին, բարձր հասակ եւ փառաւոր կերպարան ունեցած ըլլալուն հաստատութիւն կու տայ:

996. ՄԱՆՈՒԷԼԻ ԴԻՄՈՒՄԸ

Միութենական խնդիրը խիստ կարեւոր եւ հետաքրքրական կէտի վրայ կը գտնուէր՝ երբ Շնորհալին կը վախճանէր: Անդին Մանուէլ իր հռչակաւոր ինը առաջարկութիւններուն մասին՝ Հայերուն վճռական պատասխանին կը սպասէր միամիտ վստահութեամբ, ասդին Հայեր չէին ուզեր միութենէ սպանուած յոյսերը խանգարել, բայց առաջարկներուն ծանրութեան առջեւ կը տատամսէին, եւ Արեւելեաններուն մօտ պատամաւոր ղրկուած Ստեփանոս եպիսկոպոսի դարձին կը սպասէին, որ անոնց տրամադրութեան վրայ ապահովուին: Մանուէլ երբ Ներսէսի մեռնիլը կը լսէ, խորապէս կը վշտանայ, վասնզի կը կարծէր թէ Ներսէս իրեն համամիտ էր, եւ ինքնիրեն կը հառաչէր, Զի արդ Վիմս փափաք անկատար թողեալ ժամանեցեր առ Բրիստոս (ԸՆԴ. 165): Բայց որպէսզի գործը չարգելուի, անմիջապէս երրորդ անգամ ըլլալով ճամբայ կը հանէր Թէորիանոս մագիստրոսը, որպէս զի Ներսէսի յաջորդը շնորհաւորէ, բայց աւելի որպէսզի վայն քաջալերէ եւ յորդորէ, օժանդակէ եւ խրատէ, որ սկսեալն ի նախնոյն եւ յերանելի հօրէն քո՛ ի ձեռն քո կատարեսցի (ԸՆԴ. 166): Թէորիանոս չկրցաւ իր ճամբան շարունակել, սաստիկ պատերազմ կար Յունաց կայսրութեան եւ Իկոնիոնի սուլթանութեան մէջ, որ Ռում կամ Յունական կը կոչուէր, յունական երկիրներու մէջ հաստատուած ըլլալուն համար: Կայսրութեան պաշտօնական անձերուն վտանգաւոր էր սուլթանութեան երկիրներէն անցնիլ, Թէորիանոսի ալ հնար չեղաւ Հռոմկլայ հասնիլ, քանի որ ցամաքի ճամբով ուղեւորած էր: Ուստի ստիպուեցաւ անձամբ երթալու գաղափարէն հրաժարիլ, սոսկական բայց բայց հաւատարիմ սուրհանդակ մը ճարեց՝ կայսերական նամակը Հռոմկլայ նոր կաթողիկոսին հասցնելու, եւ ինքն ստիպուած ետ դարձաւ Բիւզանդիոն, ուր սակայն կայսրը չգտաւ, վասնզի նա մեկնած էր Այլապգիներուն դէմ պատերազմի երթալու համար:

997. ԳՐԻԳՈՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Գրիգոր Տղայ կայսերական նամակին վրայ ուրաք եղեւ յոյժ (ԸՆԴ. 116): Ինքն ալ իր նախողին նման անկեղծ փափաքող մըն էր միութեան, եւ միխթարական պէտք էր ըլլար, որ կայսրը իրեն ալ կը ցուցնէր այն յարգանքն ու վստահութիւնը, զոր իր պատուական հօրեղբօրը ցուցուցած էր: Թէորիանոսի վիճաբանութեանց համեմատ, սրբակրօն եպիսկոպոսն Գրիգոր, ազգական ամենասուրբ կաթողիկոսին Ներսէսի, իբր թէ սաստիկ ձայնիւ աղաղկեաց այն ատեն եւ ասաց. Ես ի Հռոմայեցւոց կողմանէ եմ. որ ոք ոչ ասէ ի Բրիստոս վերկու բնութիւն, նպովեալ լիցի, (ԿԱԼ. 261), եւ դարձեալ. Ես ի Հռոմէացւոց կողմանէ եմ եւ միաբանիմ նոցա (ԿԱԼ. 263): Թէորիանոս չ'որոշեր թէ Ներսէսի երկու երբօրորդի Գրիգորներէն ո՞րն է այս խօսքերը ըսողը, եւ թէպէտ Տղային պատշաճեցնողներ կան, բայց մենք չենք կարծեր, որ անիկա իր հօրեղբայն ալ կանխելով, համարձակած ըլլայ ի նպաստ երկու բնութիւն բանաձեւին կարծիք տալ: Հետեւապէս չի կրնար ալ ըսուիլ, ինչպէս ոմանք համարձակեցան, թէ Գրիգոր Տղայ կանխաւ քաղկեդոնականութեան համոզուած ըլլայ: Միութեան ընդհանուր առմամբ նըպաստաւոր, իսկ միութեան համար

առաջարկուած պայմաններուն բոլորովին հակառակ եղած էր Գրիգոր, եւ այնպէս ալ կը մնար: Այդ միջոցին Ստեփանոս եպիսկոպոս ալ Արեւիքէն դարձաւ, եւ անոր բերած տեղեկութեանց վրայ աւելի համարձակութիւն ստացաւ իր ուղղութեան վրայ, ըսելով թէ անոնք ալ գրով եւ բանիւ համաձայն են հաւանիլ մերովն (ԸՆԴ. 323), այսինքն հայ եկեղեցւոյ գրութեամբ միութեան ձեռնարկը մշակել, իսկ առաջարկեալ պայմանները մերժել: Իսկոյն փութաց Գրիգոր նոյն իմաստով պատասխանել Մանուէլէ եկած նամակին (ԸՆԴ. 166-168), թէ իր կողմէն, եւ թէ յանուն ժողովոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. ժողով բառը ոչ իբրեւ գումարումն, այլ իբրեւ լրումն եկեղեցւոյ իմաստով: Նախ կը յայտարարէ թէ ինքն իր նախորդին բանիցն աշակերտ է, եւ փափաքող առ ի վշինուածսն աւարտել, սակայն եկած առաջարկներուն բովանդակութիւնը՝ իրենցմէ վոմանս յետս նահանջէ ի խաղաղութենէս, ուստի կը խնդրէ թեթեւացուցանել ի նախակարգեալ գլխոցն, եւ բաղձանք մեծ կը յայտնէ առընթեր լինել աստուածասէր արքային ապագայ բանակցութեանց, քանի որ անդէն ելեալ է ի հանդէս պատերազմի ընդդէմ անօրինաց, եւ կ'աղօթէ վշաղթութեան կատարումն, որ փառաւոր կերպով Հռոմկլայ ալ գայ, եւ միութեան գործը լրացնէ: Իր նամակը կը յանձնէ Կոստանդին անուն յոյն քահանայի մը, որ առ ոտս սրբոց հարցն անեալ է Հռոմկլայի մէջ, եւ ամենայնին հասու է՝ որ առ ի սուրբ աթոռն խորհրդոց եւ նոյնինքն նամակագիր կաթողիկոսը դաստիարակեալ է, որով կրնայ կարողապէս յայտնել լեզուաւ՝ վճշմարտութիւն գրելոցն: Այդ առթիւ կը խնդրէ որ նոյն Կոստանդինը Միջագետաց Հերապոլիսի, այժմեան Միմպէժի, արքեպիսկոպոս կամ մետրապոլիտ ձեռնադրուի Անտիոքի պատրիարքին կողմէն, որ էր Կիւրեղ, եւ Անտիոքի Լատիններէն գրաւուելուն պատճառով, աթոռէն վտարուած Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր: Այս եղելութեանց թուականը պէտք է նշանակենք 1174 տարին: Կոստանդին Հերապոլսեցի, Մանուէլի հանդիպեցաւ Փոքր Ասիոյ մէջ պատերազմին հանդիպեցաւ Փոքր Ասիոյ մէջ պատերազմին տեն, ու նա չկարենալով այդ տեսակ խնդիրներով վրադիլ, առաքեաց վնա ի քաղաքն թագաւորական, այնտեղ իրեն սպասե մինչեւ ի դարձն իւր ի պատերազմէն (ԸՆԴ.168):

998. ՄԼԵՀԷ ԵՏԲԸ

Հայեր չմասնակցեցան պատերազմին, որ Մանուէլ կայսեր եւ Գլըճաւան սուլտանին միջեւ կը մղուէր ամենայն ուժգնութեամբ եւ անորոշ բախտով: Լամբրոնի Հեթումը իսկ չի յիշուիր Մանուէլի օգնող գունդերուն մէջ թէպէտ Լամբրոնցիներ սերտ կապուած էին կայսրներուն ծառայութեան: Արդէն յիշեցինք Մլեհի չարամիտ եւ չարասիրտ ընթացքը, որով ատելի եղած էր իշխաններուն եւ ժողովուրդին (§982), բայց տակաւին կը տոկային եւ կը տանէին, զի միանգամայն քաջութեան ձիրքեր եւ աշխարհաշինութեան արդիւնքներ ալ ունէր: Բայց ամէն բանի ալ չափ մը կայ, եւ վերջապէս Մհել անտանելի դարձաւ իր բռնապետական ընթացքով, եւ իր իշխաններուն մէջ կազմուած համաձայնութեան հետեւանօք սպաննուեցաւ Սիսի մէջ (ՎԱՀ.211): Եթէ Միխայէլի հաւատանք, սպաննողներ պատուով թաղումի իսկ չարժանացուցին Մլեհի մարմինը, եւ արկին շանց (ՄԻՍ. 476), մինչ ազգայիններ կը վկայեն թէ Մեծքար վանքը թաղուեցաւ (ՎԱՀ. 211), Անարգարայի մօտերը, զոր ինքն իսկ պայծառացուցած էր Տարագոսեան վկայից գերեզմաններուն վրայ: Գուցէ ատելութեան բուռն կիրքերու ներքեւ պահ մը նախատուեցաւ բռնակալ Մլեհի դիակը: Իշխանապետութեան յաջորդութեան հրաւիրեցաւ դժբախտ Ստեփանէի (§ 948) երէց որդին Ռուբէն: Թորոսի որդին Ռուբէն սպաննուած էր (§ 913), Մլեհի ալ Ռուբէն որդի մը ունենալը, թէպէտ յիշուած (ՄԻՍ. 45), բայց տակաւին կենդանի եղած ըլլալը յայտնի չէ. ըլլար ալ Մլեհի մը որդին չէին ուզեր Հայ իշխաններ իրենց վրայ իշխանապետ ունենալ: Երբոր Ստեփանէ Յոյներէն չարաչար սպաննուեցաւ (§948), Պապերոնի իշխան էր Բակուրան, որդի Սմբատ իշխանի, եղբօրորդի Օշին իշխանին Լամբրոնի, եւ թոռնորդի Արցախէ

գաղող Գանձակեցի Օշինի: Այդ Բակուրանի քոյրն էր Ռիթա, Ստեփանէի կինը, որ իր երկու մանր պաւակները առնելով Պապերոն եղբօրը մօտ պաւինեցաւ 1157ին, եւ այնտեղ մեծցան կրթութեան Ռուբէն Բ. ու Լեւոն Բ., որ նշանաւոր դէմքեր եղան Ռուբինեան ազգատոհմին մէջ: Այդ տեսութեամբ Բակուրանի անունը պէտք է երախտապարտութեամբ յիշուի պատմութեան մէջ, իբրեւ ընդհանուր ալ դաստիարակողը, զի առ Բակուրան էին վարգացեալ (ՍՍՄ. 138): Ռուբէն թէ՛ իբրեւ Լեւոն Ա.ի թոռներուն երիցագոյնը, եւ թէ իբրեւ լաւ պատրաստուած իշխան մը, համահաճ հաւանութեամբ իշխանապետութեան գահը բարձրացաւ. եւ էր նա բարեմիտ, առատ, տեսլեամբ գեղեցիկ, ի վիճակութեան արի, եւ ի նետելն աջող: Իր առաջին գործերէն մին եղաւ Մլէհի հաւաքած գանձերը իւրացնելով չպահել, այլ սփռել ի պէտս եւ յանպէտս, որով անուշացէր զսիրտս իշխանաց, եւ անոնց օգնութեամբ զհոյլս թշնամեացն մղէր, եւ նոյնիսկ Անարպաբ եւ Տարսոն քաղաքները կը նուաճէր (ԱՄԲ. 102): Չուկեց Մլէհի սպանութիւնն ալ անպատիժ թողուլ, եւ կեղծելով նոր սպաննիչները վարձատրել, սպանութիւնը կատարողները ստիպեց ինքզինքնին յայտնել, եւ Ջան իշխան մը ու Ապլղարիպ ներքինի մը, որ թակարդին իյնալով ինքզինքնին մատնեցին, վիպերնին քար կապել տալով հրամայեց ձել ի խորս ջրոց (ՍՄԲ. 103), հաւանօրէն Սմբատի մէջ, որ է Սիսի գետակը: Մլէհի սպանութեան եւ Ռուբէնի իշխանապետութեան թուական կը դնենք, Սմբատի ցուցուցած 624ը (ՍՄԲ. 102), որ է 1175 տարին:

999. ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Գրիգոր կաթողիկոսին համար յաջող էր՝ բարեսէր եւ բանիմաց անձի մը իշխանապետութեան գլուխը գտնուիլը, որ կրնար նպաստել Յոյներու հետ մերձաւորութեան կամ միութեան խնդիրին, ինչ որ Հայոց կաթողիկոսին համար՝ ոչ միայն եկեղեցասիրական այլեւ ազգասիրական գործ մըն էր, եւ ստրկաբար չհպատակելով ալ՝ ամենայն եռանդեամբ միութեան գործը կը մըշակէր: Գրիգոր յաջողակ օգնական մը ունէր իր մօտ, իր Շահան հօրեղբօր թոռը, Լամբրոնացի Ներսէս վարդապետը, որ գրչով եւ գործով իրեն մեծապէս կը նպաստէր: Անոր գործունէութեան ասպարէզը աւելի ընդարձակելու, եւ Շնորհալիէ աւանդուած կտակ մը իրագործելու, եւ ծնողաց ուխտադիր փափաքը տեղը տանելու համար, Գրիգոր 1175ին, հապիւ 22 տարեկան եղած Ներսէսը, արքեպիսկոպոսութեան կը բարձրացնէր, որ ութը տարիէ ի վեր քահանայ ձեռնադրուած էր, եւ անոր կը յանձնէր Լամբրոնի եւ Տարսոնի եպիսկոպոսութիւնը եւ Սկելուայ վանքին առաջնորդութիւնը, զոր անոր հայրն Օշին հիմնած էր, եւ եղբայրն Հեթում նիւթականապէս կը պայծառացնէր. իսկ բարոյական եւ եկեղեցական պայծառութիւնը նորապսակ եպիսկոպոսին արդիւնքը պիտի ըլլար: Վերագոյնդ յիշեցինք թէ Գրիգոր Ապիրատ Լամբրոնի արքեպիսկոպոս նշանակուած էր Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսանալուն առթիւ (§ 993): Բայց Ներսէսի ձեռնադրութեան վրայ յլեւս Ապիրատ պէտք է թողած ըլլայ Լամբրոնն ու Տարսոնը, հապիւ տարիուկէս այդ վիճակները հովուելէն ետքը, եւ անցած Անտիոքի արքեպիսկոպոսութեան (ԸՆԴ. 198): Լամբրոնացի Ներսէսի երիտասարդութեան տարիքին մէջ եպիսկոպոսանալը, սովորական բան մըն էր Պահլաւունեաց ազգատոհմին մէջ, որուն կը պատկանէր ինքն մօրենական ծագմամբ, հօրենական սերունդով ալ Օշինեանց հաւասարապէս իշխանական տունէն ըլլալով: Այդ սովորութիւնը որչափ եւ տարօրինակ եւ կանոնական օրէնքներու անհամաձայն, սակայն արդարացեալ բացառութիւն էր՝ նկատելով այն բարձր վարգացումը, խոհական գործունէութիւնը եւ սրբակրօն կենցաղը, զոր բոլոր Պահլաւունի հովիւներ եւ հովուապետներ, Գրիգորեաններ եւ Ներսիսեաններ, առանց բացառութեան ապացուցին իրենց արդիւնաւորութեամբ: Յատկապէս Լամբրոնցիին վրայ խօսելով, պէտք է յիշատակենք այն երկասիրութիւնները, զորս իր երիտասարդական տարիքին մէջ գրեց, եւ որոնք իրենց խոհական եւ հմուտ եւ ընտիր

պարունակութեամբ կը բարձրացնեն անոր արժանիքը, եւ լիապէս կ'արդարացնեն իրեն համար եղած բացառութիւնը: Եպիսկոպոսութենէն քիչ առաջ գրած էր Կիւրեղ Երուսաղէմացիի՝ Պարապմանց գիրքին լուծումը: Ձեռնադրութենէն ետքը սկսաւ գրել պատարագի մեկնութիւնը, Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ ճառերուն հետ, զորս աւարտեց 1177ին, եւ միւս տարին գրեց Առակաց գրքին մեկնութիւնը, Երրորդ տարին ալ Յայտնութեան մեկնութիւնը թարգմանեց եւ Սաղմոսաց մեկնութիւնը սակաւ. միեւնոյն ժամանակ գրելով ճառեր ու շարականներ եւ շատ մը սուրբ գրոց մեկնաբանութիւններ, որոնց ամենուն ցուցակը մատենախօսներուն կը պատկանի տալ, իսկ մեր նպատակն է միայն՝ անոր կանխահաս մեծութեան եւ գիտութեան ապացոյցը տուած ըլլալ:

1000. ՄԱՆՈՒԷԼԻ ՆԱՄԱԿԸ

Ամբողջ 1175 տարին եւ յաջորդն ալ Մանուէլ պատերազմի դաշտին վրայ անցուց՝ չկրնալով վերջնական յաղթութիւն տանիլ թշնամիին վրայ, թէպէտ Լամբրոնացին վայն իւրով անձամբն քաջամարտիկ լեալ կըսէ, եւ բազում յաղթութիւն աւ արութիւն ցուցեալ յայլապիսին: Պատերազմի երկրորդ տարւոյն նոր կիւրակէի օրը, 1176 Ապրիլ 11ին առտուն, տեղի ունեցած արեւի կատարեալ խաւարումը, շատ գէշ տպաւորութիւն գործեց ամենուն վրայ, եւ անոր ազդեցութեան վերագրուեցաւ, նոյն տարւոյ Սեպտեմբերին Մելիտինէի ճակատամարտին մէջ Մանուէլի կրած չարաչար պարտութիւնը, ուր շատ մը կորուստ տուաւ բանակէն եւ 70 հոգի յազգէ թագաւորին սպաննուեցան, եւ ինքն ալ հապիւ մահուընէ ապատեցաւ. թէպէտեւ երկերիւր վարկ նետից եւ ոմբաց բազմած ի նա դիպեալ եղեւ, կ'ըսէ Լամբրոնացին, հարկաւ լսուած վրոյցներու արձագանգ ըլլալով (ԸՆԴ. 168). Մանուէլ պարտաւորուեցաւ ծանր պայմաններով խաղաղութիւնը գնել, եւ միայն գերին ինկած Խաչափայտը եւ Աստուածածնայ պատկերը ետ առած ըլլալու գոհունակութեամբ ետ դարձաւ Կոստանդնուպոլիս, ուր բաւական ատենէ ի վեր իրեն կը սպասէր Հայ կաթողիկոսին պատգամաւորը, Կոստանդին Հերապոլսեցի յոյն քահանան (§ 996): Կոստանդին իր ատենը պարապի էջր ունեցած, Կոստանդնուպոլսոյ Միքայէլ պատրիարքին եւ այնտեղ գտնուող Անտիոքի Կիւրեղ պատրիարքին կը բացատրէր զոր ի Հայս ճշմարտութիւն հաւատոյ եւ վարուց, եւ որովհետեւ ազգաւ Հռոմ էր, իր խօսքերը աւելի վստահութիւն կը ներշնչէին, եւ հաւանեցուցանէր զբարեսէրսն եւ յամօթ առնէր զտկարամիտ չարախօսն (ԸՆԴ. 168): Երբոր Մանուէլ դարձաւ, պատրիարքներուն եւ Եպիսկոպոսներուն կողմանէ գետինը բաւական պատրաստ գտաւ, ուստի նորէն եռանդով ձեռք առաւ իր այնչափ փայփայած միութեան խնդիրը, յուսալով վերջնապէս Հայերը Յունական եկեղեցւոյ շրջանկին ներքեւ առնել: Տարւոյն վերջին ամիսներուն մէջ բանակցութիւններ կատարուեցան, եւ կայսրն ու եկեղեցական սիւնհոդը իրարու հետ համաձայնեցան, եւ գործին յաջողութեան համար առժամեայ զիջողութիւններ ընել որոշեցին, ապագային վերապահելով բոլոր առաջարկութիւններն ալ ընդունիլ տալու յոյսը, քաջալերուելով անշուշտ կաթողիկոսին երկդիմի խօսքերէն, թէ երբ ուղղի աստուածային խաղաղութիւն, այնուհետեւ ինքն սէրն ծնանի եւ բուսուցանէ զորս իւր աճմանն է օժանդակ (ԸՆԴ. 167): Այդ հիմամբ յատուկ պաշտօնագիր մը գրուեցաւ Մանուէլի կողմէն 1177 Յունուար թուականով, գիր մըն ալ պատրիարքներուն եւ Եպիսկոպոսներուն կողմէն, երկուքն ալ յանձնուեցան Կոստանդինի, որ Հերապոլիսի մետրապոլիտ ձեռնադրուեցաւ Կիւրեղ պատրիարքէ, եւ իրեն յանձնուեցաւ Հռոմկլայ երթալ իբր կայսերական պատգամաւոր եւ իբր պատրիարքական նուիրակ եւ Հայ ժողովը ումարել տալ, եւ ինչպէս կը վստահեցնէր, միութեան գործը գլուխ հանել: Այլլեւս թէորիանոսի եւ Ութմանի անունները չտրուեցան, որ գուցէ վախճանած ալ էին անցած տարիներու միջոցին:

1001. ՆՈՐ ԱՌԱՋԱՐԿԸ

Մանուէլ Հայոց կաթողիկոսին նամակին մէջ (ԸՆԴ. 169-175) նախ կը գովէ եւ կը բարձրացնէ անոր միութենական տրամադրութիւնները, եւ առիթ առնելով Գրիգորի յայտնած միտքերէն , ուրախ է որ Հայերն այլեւս Նեստորական չեն կարծեր Յոյները երկու բնութիւն ընդունելուն համար, եւ ինքն ալ կը հերքէ Յոյներուն սխալ եւ թիւր ըմբռնումը, որով, կ'ըսէ, ի մէնջ հերետիկոսք կարծեցայք եւ անուանեցայք դուք, որ հաստատութեամբ խորհիք յուղղափառութիւն: Այս հիմամբ կը համաձայնի կաթողիկոսին առաջարկին, որով կը խնդրէր թեթեւացուցանել ի նախակարգեալ գլխոցն (ԸՆԴ. 167), եւ կը յայտնէ թէ ինքն վամենայն գործոց ձեռնարկութիւն երկրորդ համարեցաւ, առաջին տեղ տալով ջանի եւ աշխատութեան ուղղափառ հաւատոցս ձայնակցութեան: Ասոր վրայ վանց կ'ընէ ինը գլուխները կրկնել, միայն երկու բնութեանց խնդիրը ձեռք կ'առնէ, երկու կամքի եւ երկու ներգործութեան վրայ ալ տարածելով, եւ տեսնելով որ Հայեր միաւորութիւն ըսած ատեննին, շփոթութիւն կամ խառնուրդ կամ մարդկութեան ընկղմում եւ կորուստ չեն իմանար, կը հետեւցնէ թէ իսկութեան մէջ Յոյներուն համաձայն են, եւ քանի որ ի միտս բարեպաշտութիւն կայ, կ'առաջարկէ եւ կը յորդորէ որ նոյնը երեւելի լիցի բարբառով բանի (ԸՆԴ. 174), որ է ըսել, Հայերը ընդունին երկու բնութիւն բանաձեւը, եւ այդ բանաձեւը նուիրագործող Քաղկեդոնի ժողովը: Կը կնքէ պահանջելով որ ձեր պատուականութիւնդ եւ ամենայն սրբազան քահանայապետացդ Հայոց, առանց հակառակութեան եւ երկմտութեան, միաբանութեամբ եւ համակրութեամբ, պահապանութիւնն հաւատոյ վասն բարեպաշտ խոստովանութեան ձեր, քաղկեդոնկան դաւանութիւն ըսել կ'ուզէ, փութան գրով առնել եւ առ մեզ առաքել ի ձեռն պատուական եպիսկոպոսաց (ԸՆԴ. 195): Գրիգոր կաթողիկոսին կայսեր ուղղած անձամբ գալու հրաւերն ալ, Մանուէլ փոխադարձելով կաթողիկոսը կը հրաւիրէ, որ հանդերձ մեծապատիւ քահանայապետօք, եկեսցէ առ մերս թագաւորութիւն, գործին հանդիսաւորապէս վերջաւորութիւն մը տալու համար. եւ այն փութապէս եւ կանխաւ, պի մի՛ երբեք ընդ վճարիլն մեր մահուամբ, յանկատար մնալոյ բարի խորհրդոյս, թշնամին բարւոյ բերկրեսցի (ԸՆԴ. 175): Նամակիս վերլուծումէն կը տեսնուի, որ երկրորդ սեպուածներն են՝ ինը գլուխներուն վերջին եօթները, եւ իբր կրկնուած առաջարկ կը մնայ միայն երկրորդ գլուխը, որ է երկու բնութիւն բանաձեւը, եւ անոր յարակից կը լինի առաջին գլուխը, որ է մի բնութիւն բանաձեւին հերքումը (ԸՆԴ. 156): Եւ ոչ իսկ կը պահանջէ Սուրբ Աստուած-ին փոփխութիւնը, վասնպի կը յայտարարէ, թէ պգայթակղութիւնն որ կայր ի սիրտս մեր՝ յերգս ձեր եւ ի պաշտամունս, բժշկեցաք քննութեամբ (ԸՆԴ. 174):

1002. ՄԻԻՆՀՈՂԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

Կոստանդնուպոլսոյ Միքայէլ պատրիարքին նամակը շատ աւելի ծանրակշիռ կարեւորութիւն ունի, վասնպի միայն պատրիարքի կողմանէ գրուած չէր, այլ իսկապէս սիւնհոգական թուղթ մըն էր, 20 ստորագրութիւններով, որոնց գլուխը կը գտնուին Միքայէլ Կոստանդնուպոլսոյ ու Կիւրղոս Անտիոքայ պատրիարքները, եւ Ստեփանոս Կեսարիոյ ու Թէոդորոս Հերակլիոյ մեծ արքեպիսկոպոսները: Ասոնց կը հետեւին 16 մետրապոլիտներ, որոնց մէջ են ոչ միայն մօտաւոր այթոռներու թեմակալները, ինչպէս Կիւղիկիոյ, Նիկոմիդիոյ, Նիկիոյ, Դեռիկոյ, եւ Ադրիանուպոլսոյ մետրապոլիտները, այլեւ հեռւորներ, պորօրիանակ Իկոնիոնի, Նապիանու եւ Կոգոնիոյ մետրապոլիտները ասիակողմէն, եւ Լակեդեմոնիոյ ու Վլաշիոյ մետրապոլիտները եւրոպակողմէն (ԸՆԴ. 180): Ըսել է թէ Յոյներ պաշտօնական ժողովով որոշած են միութեան համար միակ պայմանով գոհանալ, եւ ծիսական ոչ մի փոփխութիւն անմիջապէս չպահանջել Հայերէն: Սիւնհոգական նամակը կը հաստատէ կայսերկան նամակին պարունակութիւնը, թէ ընկալաք վամենայն ուղղափառութեամբ լցեալ գիր ինքնակալին մերոյ (ԸՆԴ. 177), կ'ընդունի Հայոց

դաւանութեան ուղղութիւնը, թէ ծանեաք Վձեր ուղղափառութիւնդ, որովհետեւ ստուգուեցաւ, թէ ա՛յլ էր որ առ ձեզ իրքն, եւ ա՛յլ էր որ առ մեզ վասն նոցին համբաւն (ԸՆԴ. 176): Ասոր վրայ կ'անցնի հանգանակի ձեւով Յունաց դաւանութիւնը տալ, եւ թէպէտ անգամ մը կ'ըսէ. Խոստովանիմք յերկուց բնութեանց եւ երկու բնութիւն, բայց անմիջապէս կը յաւելու, թէ մի յերկուցն Քրիստոս, թէ ոչ վասն բնութեանցն տեսութեան բաժանի միաւորութիւն, եւ թէ յերկուց բնութեանցն միաւորութիւն եղեւ (ԸՆԴ. 178), որով կը շօշափէ Հայկական բանաձեւը: Վերջապէս կը խնդրէ, որ նոյն կերպով Հայերն ալ իրենց դաւանութիւնը գիրի առնեն, եւ բոլոր ժողովականներով ստորագրեն, ըստ մեր աստուածային եւ սուրբ ժողովոյս օրինակի (ԸՆԴ. 179):

1003. ԺՈՂՈՎԻ ՀՐԱԻԷՐԸ

Կոստանդին Հերապոլսեցին անմիջապէս բերաւ այդ նամակները, եւ հետեւաբար 1177 տարույ վատիկէն առաջ նամակները Հռոմկլայ հասած էին: Գրիգոր կաթողիկոս անոնք կարդաց խորհրդակցութեամբ եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց՝ որ իր շուրջը կը գտնուէին, եւ պարունակութիւնը կշռելով գոհունկութեան արժանի գտաւ, որ փոխան ինն գլխոց, որ Շնորհալիին օրով առաջարկուած էին, խնդիրը մինչեւ մէկ գլուխի վերածուած է, այսինքն է երկու բնութիւն բանաձեւը ընդունիլ, այն ալ ոչ թէ մոլորութենէ ուղղութեան դառնալու իմաստով, այլ յայտարարելով թէ Հայեր ուղղափառ եղած են, եւ ուղղափառ միտքով կրցած են մի բնութիւն բանաձեւը գործածել: Իսկ բանաձեւի փոփոխութիւնը կը խնդրուէր պարզապէս միութեան եւ հոգեւոր հաղորդակցութեան շօշափելի նշան մը տուած ըլլալու եւ տկարամիտներու շփոթութիւնը փարատելու համար: Այդ տեսութեանց հիմնուելով Գրիգոր կաթողիկոս, Գրիգոր Ապիրատ, Ներսէս Լամբրոնացի, եւ անոնց հետեւողներ՝ որոշեցին թէ այդ հիմամբ կատարուեցլիք միութիւնը՝ անգործադրելի չէ. միայն թէ առանց ազգային ժողովի ալ ընդունիլ հնար չէ. ուստի անմիջապէս ժողովի հրամաւներն ցրուեցին ամէն կողմ, ի Մեծն Հայք եւ ի յԱրեւելս, եւ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, եւ Սուրբ Լեառն որ Սեաւ կոչի: Լամբրոնացին իր տեղեկութեանց մէջ, այնպէս կը ցուցանէ թէ անմիջապէս եւ առանց ընդդիմութեան ժողովը հաւաքուեցաւ ի հայրապետական այթոռն Հռոմկլայ, որ է առ ափն Եփրատայ, եւ օրն ալ ճշդելով ի սուրբ պասքայն (ԸՆԴ. 180), վանց կ'ընէ տարին նշանակել. մինչեւ ուրիշ կողմերէն կը տեսնուի, որ երկու տարի ետք 1179ին վատիկին գումարուած է Հռոմկլայի ժողովը, եւ երկու տարի յապաղիլը կարելոր դժուարութեանց տեղի ունեցած ըլլալուն նշանն է: Դժուարութիւններ կրնային արտաքին ալ ըլլալ, բայց աւելի ներքին դժուարութիւններուն երեսէն յապաղծ ըլլալը կը հաստատեն Արեւելեաց եւ կաթողիկոսին միջեւ փոխանակուած գիրերը, զորս Լամբրոնացին միութենական խնդրոյն վաւերագիրներուն կարգին յառաջ բերել վանց կ'ընէ, այլ ուրիշ կողմէն պահուած ու մեզի հասած են (ԸՆԴ. 307-329): Լամբրոնացին, որ միութենական գործին ծայրայեղ փութկոտութեամբ փարած մէկն էր, հաւանաբար չէ ուզած այդ գիրերը յառաջ բերել, կսակածելով ընթերցողներու միտքը պղտորել, եւ մանաւանդ նկատելով, թէ քանի որ վերջիվերջոյ ժողովը գումարուեցաւ եւ ապարդիւնք մըն ալ ունեցաւ, միջանկեալ դէպքեր իրենց նշանակութիւնը կորուսած եւ կարելորութենէ զուրկ մնացած կ'ըլլան: Բայց մեզ պարտք է եղելութեանց ընթացքը իրենց ամբողջութեան մէջ յառաջ բերել:

1004. ԱՐԵՒԵԼԵԱՅՑ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Ձեռուընիս չունինք կաթողիկոսական հրաւիրագիր շրջաբերկանը, որ ճշդենք թէ ինչ ոճով, ինչ հիմամբ, եւ ինչ նպատակով կազմուած էր գումարումին ծրագիրը: Բայց կ'երեւի թէ կայսրէն եւ պատրիարքէն ստացած նամակները հաղորդած էր, գոնէ քարոզուածօրէն. եւ միութեան պէտքը շեշտելով, ու վայն արդէն պատրաստուած ու լուցուած ենթադրելով, միայն պաշտօնական կերպով ընդունելու եւ վաւերական կերպով հռչակելու կը հրաւիրէր եպիսկոպոսները: Չենք գիտեր թէ

ուսկից քաղած են իրենց տեղեկությունը անոնք, որ կը կարծեն թէ սկսան գալ եւ ժողովիլ ի Հռոմկլայ բազում եպիսկոպոսունք Հայոց եւ վարդապետք (ՀԱՄ. Գ. 121). եւ որչափ կարելութիւն պէտք է տալ հին Յայսմաւուրքին որ կը գրէ, թէ Գրիոր կաթողիկոս էառ հաւանութիւն ի նոցանէ երեք հարիւր երեսուն եւ վեց եպիսկոպոսաց վասն միաբանութեն ընդ Յունաց (ՅԱՅ.89), եւ թէ միայն Չորոգետացի վարդապետներէն ոմանք եղան չհնապանդողները: Եթէ Գրիգոր կաթողիկոսին, որ ընդ մեղս են սրբոց ժողովք յիշելը (ԸՆԴ. 312), կամ մերովք սուրբ ժողովովքս գրելը (ԸՆԴ. 326), իբր հիմն կ'առնեն, մեր տեսութեամբ հաւաքուած ժողովի մը, այլ Հռոմկլայի հայրապետանոցին մէջը եւ շուրջը գտնուողներուն միոյն կ'ակնարկէ: Եթէ իրօք այնպիսի ստուար բազմութիւն մը համամիտ կերպով միացած ըլլար, թերեւս Չորոգետոցիներուն ընդդիմութիւնն ալ նկատի առնուած չէր ըլլար, եւ երկու տարի ժողովը չէր յետաձգուներ, մինչեւ որ Արեւելեաց ներկայացուցիչները գային. նոյնիսկ ժողովնալ շատ աւելի բազմութեամբ կազմուած կ'ըլլար, եւ ոչ լոկ 33 ստորագրութեամբ (ԸՆԴ. 198): Արեւելեան վարդապետներուն խումբը Հիւսիսային կոէմանց (ԸՆԴ. 309) վարդապետներ ալ կոչուած են, զի իրենց կեդրոններն էին Հաղբատ եւ Սանահին գոյգ վանքերը, Գուլարաց Ծորփոր գաւառի, Չորոգետի հովտին մէջ, ուսկից առնելով Չորոգետացի ալ կոչուած են յաճախ: Այս վանքերը Բագրատունեաց օրերէն սկսած էին ծաղկիլ, եւ արեւելեան երկիրներու կամ բուն Հայաստանի մէջ կրօնից եւ ուսմանց կեդրոն դարձած էին: Եկեղեցական իշխանութեան կամ նուիրապետութեան տեսակէտէն ալ իրենց գլուխ կը ճանչնային Անիի արքեպիսկոպոսները: Արեւելեան սահմաններուն մէջ փակուած, եւ արեւմտեան յարաբերութիւններէ անջատ, եւ նախնի աւանդութեանց հաւատարիմ պահապան, ամէն միութեան գաղափարը կասկածուրէ Չորոգետացիներուն աչքին. եւ օտարներու առաջարկներու անվստահ, խաբուելու կամ ընկճուելու վտանգէն ազատ մնալու համար՝ կը սիրէին յարաբերութիւններէ ալ խուսափիլ: Այս հոգով նկատեցին Գրիգոր կաթողիկոսի հրաւիրագիրն ալ, եւ իրենց մէջ խորհրդակցելով դիտողագիր մը ուղղեցին կաթողիկոսին: Նամակին գլուխը յանուանէ յիշուած են Բարսեղ կամ Բասիլ արքեպիսկոպոս Անույ, եպիսկոպոս յարեւելս հիւսիսոյ կոչուած՝ իր իրաւասութեան ընդարձակութիւնը ցուցնելու դիտմամբ: Սանահին վանքի առաջնորդը Գրիգոր մականուանեալն Տուտէորդի եւ Յովհաննէս վարդապետ, Հաղբատայ վանքէն Իգնատիոս եւ Պետրոս եւ Վարդան եւ Դաւիթ վարդապետներ, որոնցմէ Ինատիոս առաջնորդ է թերեւս, եւ Դաւիթ ալ Քոբայրեցի կոչուածն է, Հաղարծինին վանքէն Խաչատուր, Խորակերտի վանքէն Մխիթար, եւ Գետկայ վանքէն միւս Մխիթար՝ որ է Գօշը, ամէնքըն ալ յիշուած վանքերուն առաջնորդները (ԸՆԴ. 308):

1005. ԱՐԵՒԵԼԵԱՅ ՆԱՄԱԿԸ

Վերոյիշեալ անձեր, թէ՛ իրենց եւ թէ՛ իրենց այլք աշակերտեալք սրբոց կտակարանց ընկերներուն անունով, եւ երկիրպագանելով յարգաքնին յայտնելէն ետքը կ'իմացնեն, թէ նամակները կարդացած՝ եւ մեծ ինքնակալէն միաբանութեան խնդիր յուզուիլը իմացած են, այլ կը վարմանան որ կաթողիկոսը ինքնիրեն հաւատոյ նամակ գրծա է, զի թէպէտ ինքնագլուխ է, բայց առանց կարելորացն անդամոց չեն ընդունիր որ ներգործէ ինչ գլուխ, եւ կը յուսան որ կաթողիկոսը իր հանձարով ուղղէ պիւրութիւնը՝ եթէ լինիցի (ԸՆԴ. 205): Այս ըսելով կը մտնեն յունակն քաղկեդոնիկ դաւանութեան քննադատութիւնն ընել, եւ չեն ընդունիր որ մի Բրիստոս, որեւէ կերպով երկուքի բաժնուի. արեամբ եւ անուամբ Աստուծոյ բացատրութեանց տարբերութիւնը կը շեշտեն, որպէս ոմն առ ոմն բանաձեւը կը մերժեն (ԸՆԴ. 309), եւ ամէն երկութիւն հերքելով կը պնդեն, թէ մի բնութիւն խոստովանիմք Բանին Աստուծոյ մարմնացելոյ, եւ կը բացատրեն թէ ինչպէս կ'առնուին աստուածայինները եւ մարդկայինները մի Բրիստոսի վրայ: Առիթ առնելով

կաթողիկոսին գրածէն, թէ Յոյներ Հայերուն ուղղադաւանութիւնը ճանչցած են, կը հարցնեն, թէ ապա ուրեմն վերկորոգս վայս տարածայն դաւանումն զի՞ առաքեն առ մեզ (ԸՆԴ. 3119): Ուստի կը կարծեն թէ գրեալքս ի նոցանէ պատրուակեալ յինքեանս ունին զթոյնս դառնութեան (ԸՆԴ. 308), եւ կաթողիկոսն ալ կը յորդորեն Յոյներուն առաջարկը մերժել, ոչ թէ կասկածելով անոր ուղղադաւանութեան վրայ, այլ որպէսզի Յոյները իմանան ոչ երկձայնս զՀայաստանեայսս գոլ (ԸՆԴ. 311), եւ համոզուին որ Հայերս չեմք ցանկացեալք մարմնականին պատուոյ եւ փառաց: Իրենց համար կը դիտեն, թէ յերեկոյացեալ եմք ժամու այսինքն տարիքնիս առած ենք, եւ ակն ունիմք իւրաքանչիւրումն առ իւրն հասանել դատաւոր, եւ կ'ուզենք, կ'ըսեն, հանդարտ խղճով կեանքերնիս փակել: Խօսքերնին համառօտելով կը յայտնեն, թէ կաթողիկոսը լաւ գիտէ վայն լրացնել, եւ ինչ որ պէտք է Յոյներուն պատասխանել, եւ միութեան խնդիրը եւ ժողովական գումարումը խափանել:

1006. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրիգոր կաթողիկոս բնաւ չախորժեցաւ այդ նամակէն, որ իր այնչափ եռանդով մշակած գործը հիմնովին կը ջնջէր, եւ որ արեւմտեան կողմերը հաստատուած Հայերը կը վրկէր ակնկալուած օգնութենէն եւ պաշտպանութենէն: Հայաստանցիներ կրնային այդ կէտին կարեւորութիւն չտալ, վասնզի Յոյներուն ազդեցութիւնը ոչնչացած էր այն կողմերը, բայց նոյնը չէր Փոքր Ասիոյ մէջ, ուր կայսրութիւնը տակաւին ազդեցիկ դեր կը պահէր, եւ Հայեր կ'ակնկալէին անկէ օգտուիլ: Հետեւաբար պէտք եղաւ կրկին գրել Արեւելեաններուն, եւ զիրենք համոզել որ վան եւ ժողովին մասնակցին եւ ինչ որ պէտք է ընել, ժողովով եւ վերջնականապէս որոշեն, առանց երկար թղթակցութիւններով ժամավաճառ ըլլալու: Կաթողիկոսը իր նամակով (ԸՆԴ. 312-329), նախ սիրոյ մեծութիւնը կը բարձրացնէ, նոյնիսկ թշնամիներն ալ սիրելու, եւ շապիկը յափշտակողին փակեղն ալ վրայ տալու պայմանով: Սիրոյ առարկաներն ալ յիշելով, կ'ըսէ, թէ այն միայն իր ազգայիններուն վրայ չի տարածուիր, որովհետեւ թէ ա՛յլ Քրիստոս էր որ յաղագս Հայոց եկն, եւ ա՛յլ՝ որ յաղագս Հռոմոնց, եւ ա՛յլ՝ որ յաղագս Ֆռանկաց (ԸՆԴ. 314), որ կարենայինք ըստ այնմ մեկնել սիրոյ հրամանը: Հետեւաբար իրաւունք ունենալ կը կարծէ, երբոր Հայ չեղողներու հետ ալ սէր հաստատելու համար դիմում ըրած է: Այս ալ կ'ըսէ, ոչ ի մէնջ ըրինք, այլ ի մերոց սրբոց նախնեաց սկսած գտանք, ինչ որ եթէ Ձորոգետացիք չէին իգտեր, պէտք էր իմացած ըլլային Վարդան Հաղբատացի վարդապետէն, որ Կիլիկիա եղած էր Շնորհալիին ձեռնարկած ջանքերուն ատեն (ԸՆԴ. 314), ինչպէս իրենք ալ համաձայնութիւն յայտնած էին պատուիրակ Ստեփանոս եպիսկոպոսին (ԸՆԴ. 323): Իբրու համոզողական փաստ վրայ կը բերէ, թէ առաջ շատ Յոյներուն պայմանները, այսինքն են.

1. Երկու բնութիւն եւ երկու կամք եւ երկու ներգործութիւն բանաձեւերը գործել:
2. Զաղկեդոնի ժողովը եւ անոր տոմարը ընդունիլ:
3. Պատերազմի խմորուն հաց ու ջրախառն բաժակ գործածել:
4. Միւռոնը ձիթենիի ձէթով պատրաստել:
5. Սուրբ Աստուածածէն խաչեցարը վերցնել:
6. Առաջաւորի պահքը ջնջել:
7. Ծնունդը Դեկտեմբեր 25ին տօնել:
8. Կաթողիկոսին հաստատութիւնը կայսրէն ընդունիլ (ԸՆԴ. 314):

Տղային նամակին մէջ յիշուած այս պայմանները քիչ մը կը տարբերին Մանուէլի առաջարկած ինը գլուխներէն (§ 943): Նախ ինը ութի վերածուած է, եւ կը պակսին 7-րդ եւ 8-րդ գլուխները, ժողովուրդը եկեղեցիի մէջ պահելու, եւ վերջին ժողովները ընդունելու կէտերը, այլ

աւելցուած է 6-րդ գլուխը, որ է Առաջաւորի պահքը ջնջել: Չենք կարծեր թէ առաջին ինը գլուխները յետոյ փոփոխուած ըլլան, վասնզի այսպիսի յիշատակութիւն բնաւ չկայ, այլ Գրիգոր Տղայ լոկ յիշողութեան վրայ հիմնուելով, ինչ-ինչ տարբերութեանց մէջ ինկած է, ինչպէս որ առաջարկներուն կարգն ալ տեղփոխած է: Այդ գլուխները կաթողիկոսը կը յայտնէ թէ այսմ ամենայնի հակուակ եւ դիմամարտ ես էին յառաջն, եւ կը պարծենայ թէ իմս գրով եւ բանիւ հապիւ ուրեմն ածի յայդ, այսինքն թէ ասկէ առաջ ունեցած կարծիքնին վրայարտութիւն ճանչցան, թէ մեր եկեղեցւոյ յերգս եւ յօրհնութիւնս որ է շարականքդ, ուղղափառ դաւանութիւն պարունակուիլը խոստովանեցան, եւ թէ վամենայն խնդիրս լուծին, այսինքն է մէկ կողմ դրին, նոյնպէս եւ վհյցուածս իւրեանց, այսինքն առաջին պայմանները ետ առին (ԸՆԴ. 315): Այս կերպով կաթողիկոսը ըսել կ'ուզէ, որ եթէ խնդիրներուն մեծ մասին վրայ անոնք վիջողութիւն ըրին, պէտք է որ մէկ կէտի վրայ ալ մենք վիջողութիւն ընենք:

1007. ԴԱԻԱՆԱԿԱՆ ԿԷՏԸ

Բայց այդ միակ կէտին դէմ էր գլխաւորապէս Արեւելեայց ընդդիմութիւնը, խնդրելով թէ երկու բնութիւն ըսել նեստորական դաւանութիւն ընդունիլ է: Անոր համար կաթողիկոսը երկարօրէն կը վբաղի այդ տեսութիւնը հերքել: Նախապէս դիտել կու տայ, թէ Նեստորը Հայաստանի մէջ չապրեցաւ ու չվրդապետեց, ոչ ի Սանահին խօսեցաւ, ոչ ի Հաղբատ հրատատարակեցաւ, եւ ոչ յԱնի առաջնորդ կարգեցաւ, այլ Յոյներուն մարդն է, թող իրենք քննեն ու դատեն, եւ մենք ալ Եւտիքէսի, Դէոսկորոսի եւ Տիմոթէոսի անունով չխօսինք, որ մերը չեն, այլ պինդ բռնենք մերինները, որք են սուրբ Գրիգորիոս եւ վարմն իւր սուրբ, եւ Ներսէս եւ Սահակ (ԸՆԴ. 315): Այստեղ Գրիգոր Տղան անմտադրութեամբ կը խառնէ Եւտիքէսի անունն լա, որ կանուխէն նվովուած էր Հայոց եկեղեցիէն: Յետոյ Աթանաս Աղեքսանդրացիի, Գրիգոր Նիւսացիի, Գրիգոր Աստուածաբանի, Բարսեղ Կեսարացիի, Յովհան Ոսկեբերանի, Կիւրեղ Երուսաղէմացիի եւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի վկայութիւններով, եւ Պերֆեռիոս իմաստասէրի խօսքերով, երկարօրէն բացատրութիւններու կը մտնէ բնութիւն բառին փիլիսոփայական իմաստին՝ եւ Զրիստոսի պատշաճեցնելու մասին, որպէս զի ցուցնէ թէ հնար է երկու բնութիւն բացտրութիւնը ներել, առանց երկու Զրիստոստոսներ վատելու նեստորական գրութեամբ: Կաթողիկոսին այդ ամէն ճիգը նպատակ ունի միայն՝ Յոյները շահիլ ներելի չեպոքութեամբ մը, եւ մոլարս եւ տգէտս չկոչել ազգ մը՝ որուն մէջ ճոխանայ գիտութիւն եւ պայծառնայ եկեղացի, ապա թէ ոչ ինքն ալ կ'ուզէ ազգային աւանդութիւնը պաշտպանել, եւ համարձակ կը գոչէ. Հայ եմ ճշմարիտ եւ աներկբայ սրտիւ, միայն թէ չի կարծեր որ Հայ եկեղեցին վտանգուի այդ վիջողութիւնն ընելով: Բոլոր տարածայնութեան կէտը Մարդեղութեան խորհուրդին մէջ՝ միաւորութեան կերպն էր, թէ անձի վրայ միայն, թէ ոչ անձի եւ բնութեան վրայ միանգամայն կատարուեցաւ միաւորութիւնը: Որովհետեւ Արեւելեայք ըսեր էին, Եթէ յաղագս անշփոթ միաւորութեանն այլ ինչ իցէ բան, Աստուծոյ է գիտելի, կաթողիկոսը կը պատասխանէ, հաւատամ եւ ես, եւ ասով կ'ուզէ խնդիրը կարճել (ԸՆԴ. 320): Զիջողութիւնը պաշտպանելու համար կը յիշէ Լուսաւորչին Կեսարիա եւ Հռոմ, Արիստակէսին Նիկիոյ ժողովին, եւ Ներսէսին Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին երթալը, եւ Սահակին Եփեսոսի ժողովին, համաձայնիլը: Սակայն դժբախտաբար անստոյգ պարագաներ ալ կը խառնէ պատմականներուն: Բաղկեղոնի ժողովին մասին ալ չ'ուզէր Դէոսկորոսի եւ Կուլ Տիմոթէոսի եւ Գայլ Պետրոսի հետեւիլ, որոնք ոչ Անեցի էին եւ ոչ Չորոգետացի, ոչ Վաղաշապատեցի եւ ոչ Դըլնեցի, եւ ոչ Հայադաւանք լեզուաւ եւ ազգաւ (ԸՆԴ. 322) որ անոնց հետեւելու պարտաւոր ըլլայինք: Միաբանութեան աշխատողներուն մէջ կը յիշէ Յովհան Օձնեցին, Գրիգոր Վկայասէրը, Բարսէղ Անեցին, եւ իր հօրեղբայրները Գրիգորն ու Ներսէսը, սակայն այստեղ ալ պէտք էր

գիտենար, որ ասոնցմէ եւ ոչ մէկը յանձնառու եղած էր ընել այն վիճողութիւնը, որուն ինքն յանձնառու կ'ըլլար: Ուրիշ շատ բացատրութիւններ ալ տալէ ետքը յդ մասին, վերջաբանին մէջ ետ կ'առնէ բացարձակ վիճողութեան պահանջը, եւ կ'առաջարկէ միայն խնդիրը քննութեան ենթարկել, քանի որ Յոյներ միանգամայն եւ երկիցս այդ առաջակը կ'ընեն: Խոյս տալը քաջութիւն չէ, կ'ըսէ, պարտ է արիաբար ընդդէմ կալ նոցա, կամ հաւանիլ կամ հաւանեցուցանել, եթէ երկու բնութիւն ասեն չարաչար, ըմբերանեցուք եւ յանդիմանեցուք, եւ եթէ դարձցին՝ ընկալցուք եւ շահեցուք (ԸՆԴ. 328): Այդ նպատակին համար արտաքին պատճառ մըն ալ կը յիշէ, թէ գոն յոլովք ընդ իշխանութեամբ նոցա ի մերային ազգէ քրիստոնեայք, որոնք նեղութիւն կը կրեն այս անհամաձայնութեան երեսէն, որ թէեւ փոքր ինչ թեթեւացաւ այժմ Մանուէլի մշակած միութեան առաջարկով, բավց կատարեալն ոչ է բարձրեալ, եւ լաւ գործ մը ըրած կ'ըլլանք, եթէ նոցա օգնեմք (ԸՆԴ. 329): Այսպէս կը փակէ Գրիգոր Տղայ ի վիճաբանական, բայց աւելի յորդորական պատասխանը: Ժամանակագրական պահանջից համեմատ յարմար է 1178ին դնել այդ նամակին գրութիւնը, որ թուական չի կրեր:

1008. ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ ԺՈՂՈՎՐ

Այդ թուականէն գրէթէ տարի մը եւս կ'անցնի մինչեւ որ Հռոմկլայի ժողովը կը գումարուի 1179 պատկին, սակայն այդ միջոցին տեղի ունեցած անցուդարձները յայտնի չեն մեզի: Հարկաւ կաթողիկոսական նամակին դաւանական եւ իմաստասիրական բացատրութիւններէն շատ աւելի ազդեցին անոր վերջին խօսքերը, այն է վիճողութիւն ընելու առաջարկը մէկ կողմ թողուլ, ապատ կերպով խնդիրը քննութեան ենթարկել, մէկ կողմէն ուղղադաւանը եւ միւս կողմէն օգտակարը նկատի առնել, եւ հաւանիլ կամ հաւանեցուցանել: Կաթողիկոսը Ձորագետացիներուն ներկայութիւնը անհրաժեշտ ըլլալը յայտնելու համար յիշուած էր եւս, թէ Արարացիներ եւ Կարնեցիներ ու Տարոնեցիներ նեղեալ եւ վզուեալ են ի հարկապահանջ բռնակալացն (ԸՆԴ. 328), եւ չեն կրնար տեղերնէն շարժուիլ: Այսպէս թէ այնպէս Հայաստանի եպիսկոպոսներուն գլխաւորներէն շատեր յանձն առին կաթողիկոսին ստիպման համակերպիլ, եւ ազգին եւ եկեղեցւոյն համար կարեւորագոյն երեւցած գործը վանց չընել, որով թերեւս հնար պիտի ըլլար ծանր եւ դժուարին կացութեան ալ դարմնա մը ընել: Հետզհետէ հասնողներ Հռոմկլայ հաւաքուեցան 1179 մեծպահի մէջ, եւ կատարեալ վիրկագործ աւուրս չարչարանաց ի միասին, ի սուրբ պասաքայն, որ կը հանդիպէր Ապրիլ 1ին, ժողովի գումարուեցան, եւ պարապեցին ի քննութիւն գրեցելոց թղթոց, որ եկած էին կայսրէն եւ յունական սիւնհոդէն, եւ վորս արդէն քաղեցինք (§1000, 1001): Ժողովականներուն թիւը շատ չէր, ընդ ամէնն 33 ստորագրութիւններ միայն յառաջ բերուած են (ԸՆԴ. 981), սակայն ստոյգ է որ յամենայն գաւառաց ներկայացուցիչներ կային (ԸՆԴ. 180):

1009. ԺՈՂՈՎԻՆ ՆԵՐԿԱՆԵՐԸ

Գրիգոր կաթողիկոս ժողովին գլուխ էր, եւ իրեն հետ էր Ստեփանոս Աղուանից կաթողիկոս, որ յիշուած է Մխիթար Գօշի յիշատակարանին մէջ (ՀԱՅ. 406), եւ պետք է Գրիգորիսի յաջորդը եղած ըլլայ (§ 936): Հիւսիսային Հայաստանէ եկծ է Բարսեղ արքեպիսկոպոս Անույ, որ ընդդիմադիրներուն պետք էր (§ 1003), Բասիլիոս Տիղիսի, Ստեփանոս Սիւնեաց, Յովսէփ Դըւնայ, Խաչիկ Նախիջեւանի, եւ Խաչատուր Կարսի եպիսկոպոսներ, վերջինս նոյնիսկ Շնորհալիի ձեռնադրածը պետք է ըլլայ (§ 979): Հարաւային Հայաստանէն եկած էին Ստեփանոս Բզնունեաց, Գէորգ Մանապկերտի, Դաւիթ Տարոնի, Ստեփանոս Ծոփաց, Ղապար Հեր եւ Ջարեւանդի եւ Ստեփանոս Սալմաստու եպիսկոպոսները, վերջինը Դրանն Պարսից կոչումն ալ կը կրէ, իբրեւ Պարսկահայոց համար ընդհանուր հսկող մը: յսպէս, Աղուանից կաթողիկոսն ալ համրելով՝ 13

Եպիսկոպոսներ եկած կ'ըլլան ներքին գաւառներէն: Կիլիկիոյ եպիսկոպոսապետներէն ներկայ եղած են Գրիգորիոս Անտիոքի արքեպիսկոպոսը որ պէտք է Ապիրատը եղած ըլլայ (§ 998), եւ Ներսէս Տարսոնի արքեպիսկոպոսը որ է Լամբրոնցահին: Ասոնց հետ Յովհաննէս Անարպաբայի, Բասիլիոս Սելեւկիոյ, Գրիգոր Սամոստիոյ, Դաւիթ Մամեստիոյ, Թադէոս Կիւպրոսի, Թէոդորոս Աշմուշատի, եւ Գրիգորիոսի Կոկիսոնի եպիսկոպոսները, ընդամէնը ինը բուն Կիլիկեցիներ: Ասոնց հետ պէտք է համրել Սիւրիոյ եւ Միջագետքի եպիսկոպոսներն ալ, որք են. Սահակ Երուսաղէմի, Ստեփանոս Եդեսիոյ, Աստուածատուր Թէոդոսուպոլսոյ, Գէորգ Նփրկերտի, Կոստանդին Ապամիոյ եւ Սարգիս Լաւողիկիոյ եպիսկոպոսները, որով Կիլիկիոյ հետ մօտէն յարաբերութիւն ունեցող եպիսկոպոսներ կ'ըլլան 15: Չորս եպիսկոպոսներ ալ Իկոնիոնի սուլտանութեան սահմաններէն կային, եւ են, Յովհաննէս Կեսարիոյ, Յակոբ Մելիտինոյ, Պսակ Սեբաստիոյ, եւ Կոստանդին Նէոկեսարիոյ: Դիտել է որ կաթողիկոսը դիտմամբ ուզած պիտի չըլլայ Կիլիկեցի եպիսկոպոսներու թիւը շատցնել, ինչ որ դժուար բան մը չէր, որպէսզի ազդեցութիւն կամ ճնշում բանեցնելու երեւոյթ չառնէ, այսպէս որ իրմով մէկտեղ Կիլիկեցիները կ'ըլլան 16, իսկ Կիլիկիոյ ազդեցութենէն ազատ եղողներ 17 եւ պատշաճ հաւասարակշռութիւն տուած կ'ըլլայ միութեան միտեալ եւ միութենէ խորշող խումբերուն մէջ: Վարդապետներու անուններ չեն տրուած, բայց անշուշտ Սետւեոնեցիներէն խումբ մը ներկայ եղած է, քանի որ յիշուած է հարց ու վարդապետաց, քահանայից եւ կրօնաւորաց ժողովի մէջ գտնուիլը (ԸՆԴ. 193): Ամենայն հաւանութեամբ Հաղբատացիներէն ալ ոմանք (ՏՂԱ. 50) եկած են: Միայն Սնհնեցիներ Գրիգոր Հուսէորդիի գլխաւորութեամբ հաստատ մնացած կ'երեւին իրենց դիմադրութեան մէջ: Ներկայ եղած են նաեւ Ասորոց կաթողիկոսէ վրկուած վարդապետք եւ իմաստուն արք (ԸՆԴ. 180): Միայն իշխաններուն անունները յիշուած չեն. ոչ Կիլիկիոյ Ռուբէնը, եւ ոչ Լամբրոնի Հեթումը, անձամբ կամ պատուիրակով մասնակից չեն ժողովին, հաւանաբար Հռոմկլայ իրենց թելարկութենէն դուրս ըլլալուն պատճառով:

1010. ԺՈՂՈՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Հռոմկլայի ժողովին գործերը յատուկ կերպով մեզի հասած չեն, Լամբրոնացին ինքնալ, որ ժողովին ներկայ էր, եւ որ միութենական խնդիրներուն վաւերագիրները հաւաքած է՝ պատմական ծանօթութիւններ ալ աւելացնելով, այս մասին բան մը չի գրեր. եւ կը գոհանայ յառաջ բերելով երկու ժողովական թուղթերը, որք պատրաստուեցան իրք պատասխան կայսեր եւ սիւնհոգին նամակներուն (ԸՆԴ. 181-189), եւ վոր յետոյ պիտի վերլուծենք: Ժողովին տեւողութիւնն ալ ճշդուած չէ, բայց երկարատեւ եղած պէտք է ընդունիլ, վասնզի մինչեւ որ համաձայնութիւն մը գոյանայ եւ ժողովական գիրեր պատրաստուին եւ թղթատարը ճամբայ ելլէ Մանուէլի մահը տեղի ունեցաւ 1180 Սեպտեմբեր 27ին (ԸՆԴ. 200), կամ 25ին (ՅԱՅ. 89), որ է ըսել ժողովին բացուելէն 18 ամիս ետքը: Ժողովական գործեր չգտնուելուն վրայ, ոմանք այդ ժողովին պատշաճեցուցին Լամբրոնացիի նշանաւոր ատենաբանութիւնը, Ով հարք սուրբք սկզբնաւորութեամբ (ԹՂԱ. 95-205), որ միութեան խնդիրին ի նպաստ եռանդուն եւ պերճաբան յորդորական մըն է, օտարներու գովաբանութեամբ, եւ ազգային գործերու քննադատութեամբ: Մեզի վարմանալի պիտի չերեւէր Կալանոսէ կազմուած այդ կարծիքը (ԿԱԼ. 325), քանի որ ներելի էր անոր՝ իբր օտարազգի, հայկական գրութեանց եւ եղելութեանց մասին ճիշդ գաղափարներ չունենալ, սակայն չենք գիտեր ինչպէս Չամչեան եւ Ալիշան ալ կրցան յայտարարել, թէ սոյն այս 1179 տարուոյ Հռոմկլայ ժողովին մէջ խօսած է Լամբրոնեցին իր հոգիաշունչ (ՉԱՄ. Գ-123) եւ հոչակապանծ (ՄԻՍ. 87) ատենաբանութիւնը: Ատենաբանութեան ճակատը յայտնապէս յիշուած է, յաստուածախումբ եւ ի տիեզերական ժողովն Տարսոնի, եւ Տարսոն ոչ Հռոմկլայ է եւ ոչ Հռոմկլայի մօտ է, եւ այդ

միջոցին տակաւին Հայոց քաղաք ալ չէր, եւ Յոյներու իշխանութեան ներքեւ էր: Դարձեալ ժողովը գումարուած կ'ըսուի ի Զրիստոսապսակ արքայէն Հայոց Լեւոնի (ՏՂԱ. 93), իսկ Լեւոն պսակուեցաւ 20 տարի ետք 1199ին, եւ 1179ին իշխանապետ իսկ չէր, եւ Ռուբէն Բ.ի իշխանութեան օրովն էր գումարումը, թէպէտ առանց Ռուբէնի գործակցութեան: Իսկ Գրիգոր կաթողիկոս մը, եղբօրորդի սրբոյն Ներսէսի Կլայեցոյ, ոչ միայն Գրիգոր Տղան էր, այլ եւ Գրիգոր Ապիրատն ալ, որ 1194ին ընտրուեցաւ եւ 7 տարի պաշտօնավարեց: Բաց աստի եթէ Լամբրօնացին այսպիսի ատենաբանութիւն ըրած ըլլար 1179ին, միթէ չէր յիշրե վայն Հռոմկլայի ժողովին յիշատակութեան առթիւ, որուն վրայ ինքն իսկ կարելոր տեղեկութիւնները տուած է (ԸՆԴ. 180): Դարձեալ այդ ատենաբանութեան մէջ տօներու տարբերութեան, խմորուն հացի, ջրախառն բաժակի, եւ միւրոնի նիւթին վրայխօսքեր կան (ՏՂԱ. 178), եւ անոնց նկատմամբ ալ յարմարելու յորդորներ կը խօսուին (ՏՂԱ. 194), ինչ որ յարմար չի գար Հռոմկլայի ժողովին, ուր խնդիր չէր մնացեր ինն գլխոց վրայ, որ ծանր թուէր յաչս Հայոց (ԸՆԴ. 180), եւ կաթողիկոսն ալ կը պարծենար թէ անոնք այլեւս առաջարկ ըլլալէ դադրած են (ԸՆԴ. 314), եւ Լամբրոնացիին պէտք չէր մնար իր ատենաբանութեամբ անոնց վրայ ծանրանալ: Այդ դիտողութիւններ եւ բաղդատութիւններ կասկած չեն թողուր, որ ՈՎ հարք սուրբք ատենաբանութիւնը՝ ոչ Հռոմկլայի ժողովին համար գրուած է, եւ ոչ անոր մէջ արտասանուած է: Այլ թէ ինչ նպատակով գրուած է, իր կարգին պիտի խօսինք:

1011. ԻՆՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Կալանոս ոչ միայն Լամբրոնացիին ատենաբանութիւնը Հռոմկլայի ժողովին կը վերագրէ, այլեւ իբր ժողովական գործ յառաջ կը բերէ, Գլխադրութիւնք Հռոմոց կոչուած ինն առաջարկները, եւ Լուցմունք առընթեր եղեալք բացատրութիւնները, վանց չընելով՝ ժողովոյն Տարսոնի եւ Զրիստոսապսակ արքային Հայոց Լեւոնի անունները յիշել (ԿԱԼ. 331), առանց մտաբերելու, թէ 1779ին ժողովը Հռոմկլայ գումարուած էր, եւ Լեւոն թագաւոր չկար այն թուականին: Հետեւապէս յայտնի է թէ Կալանոսի յառաջ բերած գրուածը Հռոմկլայի ժողովին գործը չէ, ուր ինն գլուխները նկատի չառնուեցան, նոյնիսկ Յոյներու հաւանութեամբ, եւ միայն բնութեանց խնդիրը որոշմանց առարկայ եղաւ: Ոչ ալ կրնանք հաստատել թէ Գրիգոր կաթողիկոսէ կանուխէն Յոյներու ուղղուած գրուած մըն է, վասնզի ինքը բնաւ այսպիսի ակնարկ մը ըրած չէ Մանուէլի ուղղուած համառօտ նամակին մէջ, որով ինն գլուխները կը մերժէ (ԸՆԴ. 166), եւ կը մնայ կարծել թէ այն, ոչ 1179ին այլ 1197ին գումարուած Տարսոնի ժողովին կը պատկանի, թէ որեւէ անպաշտօն մի գրուց էր, որ վերջէն վերջ այսպիսի ձեւ մը առաւ, ո՞վ գիտէ որու ձեռքով: Բայց այժմէն ալ գրուածը ծանօթանալու համար՝ դիտել կու տանք, թէ անոր մէջ կը բերուին կանուխէն առաջարկուած ինը գլուխները (§ 983), եւ իւրաքանչիւրին պանդէպ կը գրուին Հայերուն ջատագովական պատասխանները:

1. Մի բնութիւն ըսող Եւտիքէսը, Դէոսկորոսը, Տիմոթէոսը եւ համախոհները նպովելու մասին, կը պատասխանուի թէ՛ Եւտիքէոսը արդէն կը նպովենք. Դէոսկորոսը անկէ տարբեր գիտենք, եւ եթէ համախոհ է նպովեալ կ'ըլլայ:

2. Մի բնութիւն բանաձեւը փոխելու եւ երկու բնութիւն ըսելու մասին, կը պատասխանեն, թէ մի բնութիւն խօսքը Աթանաս, Գրիգորներ, Կիւրեղ եւ Գերմանոս գործած են, եւ իրենք նոր միտքով կը պահեն, բայց եթէ վասն խաղաղութեան եկեղեցոյ հարկ ըլլայ փոխել, կը հաճին տեղի տալ (ԿԱԼ. 334):

3. Սուրբ Աստուածէն ետերը եւ խաչեցարը վերցնելու մասին կ'ըսեն թէ այդ ձեւը Յեյներէն առած են, եւ տակաւին այսպէս արձանագրուած կայ Դամասկոսի եւ Մամեստիոյ մէջ (ԿԱԼ. 335), եւ

Յոյներն են փոխողը: Այսուհանդերձ Բրիտոսի համար ըսելնին յայտնելու համար՝ կը պիջանին յայսմ մասին մեծի եկեղեցւոյդ հաւասարել (ԿԱԼ. 337):

5. Միւռոնը ձիթենիի ձէթէ կը հաւանին պատրաստել եթէ դիւրագիւտ լիցի (ԿԱԼ. 338):

6. Պատարագի նիւթերուն մասին կը հաւանին ջրախառն ընել.բ եթէ Յոյները հցը խմորուն չընեն (ԿԱԼ. 339):

7. Ժողովուրդին եկեղեցիէ դուրս աղօթելուն մասին կ'ըսեն, թէ այն յառաջ եկած է Յոյներուն Հայերը ներս չընդունելէն, եւ Հայերուն մեծ եկեղեցի շինելու միջոց չգտնելէնն, այլ թէ ժողովուրդը ներս կ'ընդունին՝ երբ մեծ եկեղեցիներ շինեն:

8. Վերջին չորս ժողովները ընդունելու համար կը սպասեն որ Յոյները հաստատեն թէ անոնք առջի երեքին հակառակ չեն (ԿԱԼ. 340):

9. Կաթողիկոսներու ընտրութիւնը կայսերական հաստատութեան ենթարկելու համար պայման կը դնեն, որ Անտիոքի աթոռը Հայերուն ըլլայ, եւ Հայոց կաթողիկոսը չորս պատրիարքներէն մէկը սեպուի (ԿԱԼ. 341): Այս պատասխաններուն հետ Յոյներէն ալ կը պահանջեն հետեւեալ կէտերը.

1. Մեղուցեալներ կանոնական դատաստանէ եւ ապաշխարութենէ ետքը ձեռնադրուին:

2. Յանցաւոր եկեղեցականներ արժանի ապաշխարութենէ ետքը նորէն ընդունին:

3. Ներքինինեպ չձեռնադրուին:

4. Պատարագի հացը բաղարջ գործածեն:

5. Պատարագի հացին մնացորդը չթաղեն, եւ վերջէն տաք ջուր չգործածեն:

6. Կրօնաւորներ եւ քահանաներ պահքի մէջ ձուկ ու գինի ճշակեն:

7. Հայոց կաթողիկոսը Անտիոքի պատրիարք ճանչցուի (ԿԱԼ. 334): Այդ ամէնը թէպէտ յառաջ բերուած են իբր բանք ժողովին Հայոց (ԿԱԼ. 346), սակայն ինչպէս ըսինք, Մանուէլի մահուընէ առաջ գումարուած Հռոմկլայի ժողովը այս խնդիրներով չպբաղեցաւ. եւ մենք սոյն գրութիւնները քաղեցինք պարզ տեղեկութեան համար, որ կրնայ լուսաբանել Հայերուն մէջ տիրող տեսութիւնները:

1012. ԿԱՅՍԵՐ ՊԱՏԱՍԽԱՆ

Հռոմկլայի ժողովէն իբրեւ վաւերական գրոծ ունինք երկու պաշտօնական թուղթերը, մէկը կայսեր եւ միւսը յունական սիւնհոդոսին ուղղուած, եւ վորս պահած է Լամբրոնացին իր հաւաքածոյին մէջ: Մանուէլի ուղղուած նամակը կը գրեն Գրիգորիս կաթողիկոս Հայոց, եւ սուրբ ժողովս, եւ նախ կ'ողջունեն կայսրը. հանդարձ Մանուէլածին եւ Մանուէլապարգեւ անդրանկաւ Ալեքսիոսիւ (ԸՆԴ.181): Անմիջապէս կը շեշտեն թէ ձայնակից ուղղափառութեան է սուրբ եկեղեցիս Աստուծոյ որ ի մեզ, եւ ոչ եթէ նորոգ եմուտ ի մեզ ուղղափառութիւնդ, այլ վոր ունէաք, նոյն եւ յայտնեցաւ: Յետոյ կը յիշեն իրենց ճանչցած ժողովները, այսինքն Նիկիոյ, Կոստանդնուպոլսոյ եւ Եփեսոսի, վորս ընդունած են Արիստակէս, Ներսէս եւ Սահակ հայրապետներու ձեռքով: Կը յիշեն եւս Անկիւրիոյ, Կեսարիոյ, Նէոկեսարիոյ, Գանգրայ, Լաւոդիկիոյ եւ Սարդիկիոյ ժողովները, իսրեւ ուղղափառ ժողովներ, եւ ա՛լ առջեւ չեն անցնիր: Նպովուած հերձուածողները յիշուած ատեննին, Արիոսի, Մակեդոնի, Պօղոս Շամշտացիի, Նեստորի, Եւտիքէսի անունները կու տան, եւ վրայ կը բերեն հանգանակ մը յատուկ խմբագրութեամբ կապմուած (ԸՆԴ. 184), եւ կ'անցնին երկարօրէն բացատրել իրենց դաւանութիւնը վասն անպարմանալի միաւորութեան Բանին (ԸՆԴ. 185): Կը հերքեն անոնք որ յոմն եւ յոմն տրոհելով վմի տէր Յիսուս Բրիտոսս՝ միաւորութիւնը կը ջնջեն: Սուրբ Գիրքէն եւ սուրբ հայրենէն վկայութիւններ կը բերեն վմիութիւն անձառ խառնման Բանին եւ մարմնոյն հաստատելու, եւ միշտ ի վերայ երկուց միացելոց (ԸՆԴ. 189) կը բացատրեն վկայութիւնները, բայց երբեք երկու

բնութիւն բացատրութիւնը չեն գործածեր: Յովհաննէս Իմաստասէր կաթողիկոսի ճառը կը յղեն կայսեր, որ իմանայ թէ ուղղափառութիւնը Հայոց մէջ ի հարցն առաջնոց իջանէ (ԸՆԴ. 191): Յունած դաւանութեան մասին համամտութիւն կը ցուցանեն, վկայելով թէ ի համագումար մեր ժողովս ընթերցեալ՝ սրբոց պարցն ձայնակից գտաք (ԸՆԴ. 190), եւ խաղաղութիւն հաստատելու փափաքով կը վերջացնեն: Ժողովական որոշումները ամփոփելով կը տեսնենք, որ իրենց բանաձեւը չեն փոխեր, այլ միայն Յոյներուն երկուքութենէն կը հեռացնեն նեստորական բաժանումը, ինչպէս որ Հայերուն միութենէն ալ կը հեռացնեն եւտիքական շփոթութիւնը, եւ այդ հիման վրայ կը հաստատեն կատարուելիք խաղաղութիւնը, իւրաքանչիւր կողմը իր աւանդութեան մէջ թողլով:

1013. ՏԱՐԲԵՐ ՕՐԻՆԱԿ

Այս ժողովական դրութեան մի տարբեր պատճէնը հրատարակուեցաւ վերջերես (93 ԱՐՐ. 27), Գրիգոր Պահլաւունիի անունով, բայց պարունակութիւնը բաղդատելով՝ նոյնինքն Գրիգոր Տղայի գրութեան հետ նոյն ըլլալը կը տեսնուի: Միւս կողմէն Պահլաւունի կոչումը ազգանուն մըն է, որ ամենուն կը պատկանի հաւասարապէս: Տարբերութիւններուն առաջինն է, ժողովները յիշելուն կարգը, այսպէս, Նիկիոյ, Անկիւրիոյ, Կեսարիոյ, Նէոկեսարիոյ, Գանգրոյ, Անտիոքայ, Լաւողիկիոյ, Սարգիկիոյ, Կոստանդնուպոլսոյ եւ Եփեսոսի, ուր միայն Անտիոքայն է աւելցած: Երկրորդ տարբերութիւնը հարձուածողաց յիշողութեան մէջն է, ուր անունով կը յիշուին, Արիոս, Մակեդոն, Պօղոս Սամոստացի, Փլաբիանոս, Ապողինար, Նեստոր, Թէոդորոս, Դիսդորոս, Իբաս, Ակակիոս, Բարծումյ, Վաղենտիանոս, եւ Եւտիքէս, որով ութը աւելի անուններ կան: Նկատելի է մանաւանդ Փլաբիանոսի անունը: Վերջապէս Քաղկեդոնի վրայ յայտնի ակնարկ մը կայ, ըսելով, թէ ի մերոց ոմանց չունիմք աստ ինչ դնել բանս, ոչ բարի եւ ոչ չար, եւ ի լրոյ լսածնին յիշելով կ'աւելցնեն. որ եթէ այդպէս իցէ, ասեմք թէ իբրեւ կ'իմաստունս խորհեցան: Կերեւի թէ այս առաջին ձեւ մըն էր պատրաստուած, յայտնի հակաբաղկեդոնիկ ուղղութեամբ, որ վերջին խմբագրութեան ատեն աւելի մեղմացուած է:

1014. ՍԻՆՀՈՂՈՍԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆ

Սինհողին ուղղուած նամակին մէջ Յունաց պատրիարքին անունը չի յիշուիր, որովհետեւ Միքայէլ մեռած էր 1177ին, եւ Հռոմկլայի ժողովն ալ լուրը առած էր (ԸՆԴ. 193). այլ կ'երեւի թէ յաջորդին մասին ստոյգ լուր չունէին, որովհետեւ Քարիտոն մէկ տարիէ մեռած էր 1178ին, եւ հաւանաբար չէին ալ իմացած Թէոդոս Ա.ին ընտրութիւնը: Նախապէս կը յայտարարեն թէ յոյներուն նամակէն ապահովուեցան թէ անոնք նեստորական չեն, որով, կ'ըսեն, բժշկեցան միտք մեր ի վրպարտելոյն: Անկէ կ'անցնին իրենց դաւանութիւնը բացատրել Քրիստոսի բնութեան եւ կամքին եւ ներգործութեան վրայ, եւ իրենց խօսքերուն մէջ ամենէն նշանակելի է. Խոստովանիմք համաձայն ձեզ՝ ի Քրիստոսի անձառ միութիւնն երկու բնութեան տեսութիւն՝ բացտրութիւնը (ԸՆԴ. 196): Հայոց եկեղեցին երկու բնութիւն ըսելէ կը խորշի, ինչպէս Հռոմկլայի ժողովն ալ պզուշացած է պայն գործածել, վասն զի երկու ըսելը, պատ առ պատ ըմբռնելու իմաստը կու տայ: Սակայն ոչ բնութիւնները շփոթած եւ ոչ մին կամ միւսը ոչնչացած կ'իմանայ, այլ միայն կը պնդէ թէ աստուածային ու մարդկային բնութիւններն ու կամքերն ու ներգործութիւնները՝ միշտ միաւորեալ եւ միացեալ կերպով պիտի ըմբռնուին, որպէսզի նեստորական բաժանման գաղափարը հեռացուի: Այդ կէտը բացատրուած էր Շնորհալիին առաջին գրութենէն սկսելով (§ 951), եւ Հայերուն ծրագիրն էր միութիւնը նուիրագործել միտքերու համաձայնութեանը վրայ, եւ Յոյները երկու բնութիւն ըսեն եւ Հայերը վիրենք նեստորական չկարծեն, եւ Հայեր մի բնութիւն ըսեն եւ Յոյներ վիրենք եւտիքական չկարծեն, եւ իրարու հետ համարձակ եւ կատարեալ հոգեւոր

հաղորդակցութիւն ունենան, իրար չհավաժեն եւ չբռնադատեն: Մանուէլ կայսրը այս միտքերը ընդունելով, բանաձեւն ալ կը պահանջէր, բայց Հռոմկլայի ժողովը միտքերուն հաւանութիւնը հաստատեց, իսկ յունական բանաձեւը չընդունեց, Քաղկեդոնի ժողովը չճանչցաւ, Լեւոնի տոմարին չհաւանեցաւ, եւ նորէն ընդհանուր կերպով իր միտքը բացատրեց. եւ այդչափով գոհացաւ: Հայերու այդ միջին ճամբան՝ Հայաստանէ եկող եւ կիլիկեան պղեցութենէ դուրս եղող պեխկոպոսներուն կարծիքն էր՝ որ տիրեց, եւ կաթողիկոսը կը յուսար անշուշտ այդչափով կայսրն ալ համոզել, որ աւելին չպահանջէ, ինչպէս յաջողծ էր ինն գլուխներու առաջարկը ետ առնել կամ գոնէ յետաձգել տալ: Այս տեղ անգամ մըն ալ պէտք է դիտել տանք, որ այդ վաւերական գիրերը, յայտնապէս կը հերքեն Կալանոսէ յառաջ բերուած անվաւեր գրուածները, զորս լոկ տեղեկութեան նպատակով վերեւ յիշեցինք (§ 1010):

1015. ՄԱՆՈՒԷԼԻ ՄԱՀԸ

Ժողովական երկու գիրերը տանելու թղթատարս պատրաստեաց կաթողիկոսը, որոնց ով ըլլալը յիշուած չէ ԸՆԴ. 200), սակայն Մանուէլ յանձնարարած էր առաքել ի ձեռն պատուական եպիսկոպոսաց (ԸՆԴ. 175), եւ հարկաւ այդպէս ալ կարգադրած է կաթողիկոսը: Սակայն թղթատարները չկրցան Կեսարիայէ անդին անցնիլ վասն խռովութեան ճանապարհի, եւ ստիպուած դարձան յետս, եւ մինչ Գրիգոր կաթողիկոս հնրաւէր վերստին պընթացան, այսինքն է թղթատարներ ուրիշ ճամբով պրկել, Մանուէլ կայսեր մահուան գոյժը հասաւ, որ 1180 Սեպտեմբեր 27ին տեղի ունեցած էր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ (ԸՆԴ. 200): Իբրեւ սուրբի վախճան մը կը նկարագրէ Լամբրոնացին Մանուէլի մահը, որ խոստովանութեամբ լեզուի եւ հառաչանօք սրտի թէոդոս հայրապետէն արձակումը խնդրէ: Մեռնելէն ութ օր առաջ կրօնաւորի սքեմ կ'առնէ կատարեալ ծիսական օրհնութեամբ, կայսերական անկողինէն իջնելով ի վերայ պրտուեղէնի կը պառկի, պալատականներու տեղ կրօնաւորներով կը շրջապատուի, եւ վաւուրս եօթն այսպէս ապրելով կը մեռնի: Նոյն իսկ յուղակաւորութիւնն ալ կրօնաւորաց խոնարհ կերպարանօք կը կատարուի, եւ ոչ կայսերական ճոխութեամբ (ԸՆԴ. 201): Այս է հարկաւ պատճառը որ անոր մահուան տարեդարձը, եւ ոչ տօնը, Յայսմաւուրքին մէջ ալ անցած է սեպտեմբեր 25ին (ՅԱՅ. 89), թէպէտ նորը Յունիս 22ին կը նշանակէ (ՅԱՍ. Բ. 265): Սակայն Մանուէլի մասին այդ գովելի յիշատակը ընդհանրացծ պէտք չէ կարծել, վասն զի ուրիշներուն տեսութեամբ, ինչպէս անունն նեոինն՝ դերաքրիստոս կոչի, այսպէս եւ սորայս, տարորոշ եւ հեռի ամենայնիւ գործս եւ ի կրօնս Էմմանուէլի, Մանուէլ կոչուած է կ'ըսուի (ԿԻՐ. 70): Մանուէլ յայտնապէս ալ կ'ամբարստանուի, թէ սպան վկիինն իւր դեղով վասն ամլութեան նորա (ՄԻՒ. 444), թէպէտ անկէ դուստր մը ունեցած էր (ՄԻՒ. 486) եւ էառ արտաքոյ օրինացն կին երկրորդ վզուստր տեառն Անտիոքայ (ՄԻՒ. 444), որ հռոմէադաւան էր: Այս պատճառով թէպէտ Ալեքս Բ. Կոմնենոս, Մանուէլի որդին երկրորդ կնոջմէն, 12 տարեկան կայսր հռչակուեցաւ մօրը խնամակալութեամբ, բայց երբ մայրը անկաւ ի պոռնկութիւն (ՄԻՒ. 486), Անդրոնիկոս Կոմնենոս խնամակալ նուանուեցաւ, եւ սա ալ տղան խեղդել տալով ինքն կայսր հռչակուեցաւ 1183ին, բայց ինքն ալ իր բռնութիւններով ատելի դարձաւ եւ Իսահակէ ձերբակալուելով խուժանին պայրոյթին յանձնուեցաւ, որ վայն խեղդամահ սպաննեց 1185ին, եւ Իսահակ կայսր հռչակուեցաւ Իսահակ Բ. Անգեղոս անունով: Այս խռովութիւններն են զորս Լամբրոնացին կ'ողբայ իր հաւաքածոյին վարջը, եւ վայն յերից ամաց սկսեալ ըսելով (ԸՆԴ. 201) կը յայտնէ ծանօթութեանց 1183ին գրուած ըլլալը:

1016. ԲՆՈՒԹԵԱՆՑ ԽՆԴԻՐԸ

Մեծ խորհուրդս այս եկեղեցւոյ խաղաղութեան՝ անկատար մնաց, կը գրէ Լամբրոնացին, միութենական ձեռնարկին ակնարկելով, եւ կը յարէ թէ չիք այժմ յոյս ի ձեռն ուրուք գալ

յաւարտումն (ԸՆԴ. 201), իրաւ անկէ ետքն ալ՝ ոչ յոյս ծագեցաւ եւ ոչ իրողութիւն կատարուեցաւ, եւ մեր տեսութեամբ՝ կատարուիլն ալ հնար չէր: Որեւէ ձեռնարկի յաջողութեան համար, պէտք է կանխաւ հաստատուն կռուան մը ունենալ, եւ անկեղծապէս երկու կողմէն նոյն ուղղութեամբ գործել, ինչ որ կը պակասէր մինչեւ հիմայ բացատրուած ձեռնարկին մէջ: Հայեր եւ Յոյներ բոլորովին տարբեր գաղափարներ ունէին միութեան մասին, ինչպէս գիտել տուինք, բայց աւելորդ չէ անգամ մըն ալ շեշտել քանի որ հիմնական եւ կարեւոր խնդիրի մը շուրջը կը դառնայ խօսքը: Հայեր դաւանական պարտաւորիչ կէտերը քիչցնելով, եւ վարդապետական շատ մը կէտեր երկրորդական համարելով, իրնեց համոզմամբ կրնային եկեղեցական միութիւն եւ հոգեւոր հաղորդակցութիւն հաստատել բոլոր քրիստոնէից հետ, որ այդ էական կէտերու մէջ կը միանային. եւ այդ կէտերն էին երեք առաջին սուրբ ժողովներով հաստատուած՝ Երրորդութեան եւ Մարդեղութեան եւ Փրկագործութեան խորհուրդները: Բրիստոսը՝ Մարդացեալ Բան, ու Աստուած եւ մարդ, եւ մարդկային փրկութեան համար մարմնացեալ ընդունելէն ետքը, Հայուն համար երկրորդական էր փնտոել թէ միաւորութիւնը անձին վրայ եղաւ թէ բնութեան վրայ: Իրենք աւելի ապահով եւ նախնի հարց գործածած բացատրութեանց համաձայն կ'ըմբռնէին միաւորեալ մի բնութիւն բանաձեւէն չհեռանալ, բայց եթէ ուրիշներ նոյն միտքով երկու բնութիւն ձեւը գործածէին, կը վիջանէին անոնց չհակառակիլ, միայն թէ անոնք ալ իրենց չհակառակին: Այդ սկզբունքին յայտնի եւ պայծառ բացատրութիւններն են Հռոմկլայի ժողովին երկու պաշտօնագիրները, զորս վերլուծեցինք (§ 1012-1014), եւ որոնց մէջ քաղկեդոնիկները ի վուր կը փնտոեն իրենց ուզածը հաստատող որեւէ բացատրութիւն մը, բայց եթէ թոյլատու հաւանութիւն մը իրենց տեսութեանց մէջ մնալու, տրուած բացատրութեանց ներքեւ: Այդ գիրերուն մէջ ալ ոչ Քաղկեդոն կը յիշուի եւ ոչ տոմար, եւ երկու բնութիւն բանաձեւը, եւ ոչ անոր ընդունելութիւնը: Բովանդակ եղածը հայադաւանութեան թոյլատու դրութեան կատարեալ յայտարարութիւնն է: Միայն պանց կ'ընեն Քաղկեդոնի եւ քաղկեդոնիկներու դէմ նպովքները եւ հերքումները, ինչ որ շատ բնական էր, վասն զի նպովքները խօսուած ու գրուած էին, երբ Յոյներուն կողմէն նախապէս նոյնները արձակուած էին Հակաքաղկեդոնիկներու դէմ: Բայց այն վայրկեանէն որ կայսրն ու պատրիարքը ու սինհոդոսը պաշտօնապէս կը յայտարարէին, թէ սխալ կարծիք ունեցեր են Հայոց վրայ, եւ բարձրաբարբառ կ'ընդունէին անոնց ուղղափառութիւնը, որ իբրեւ մոլորութենէ դառնալու, այլ կանխապէս ուղղափառ եղած ըլլալու պայմանով, Հայերուն ալ դժուար չէր նոյն վկայութիւնը տալ Յոյներուն համար, եւ նպովաբանութիւնները դադրեցնել:

1017. ՈՒՐԻՇ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Միեւնոյն էր Հայոց տեսութիւնը շատ մը ծիսական, տօնական, եւ արարողական կէտերու վրայ, զոր օրինակ պատարագի եւ միւռոնի նիւթերը, եւ տէրունական տօները, որոնք բնաւ քրիստոնէական կրօնքի եւ հաւատքի էութեան չէին դաչիր. եւ ամէն ազգային եկեղեցի կրնար իր սովորութիւնները պահել, առանց ուրիշները համակերպութեան ստիպելու, եւ առանց տարբեր սովորութիւններէ խրտչելու: Սակայն այսպէս չէր Յոյներուն համոզումը, որոնց նպատակն էր ամէն եկեղեցիները իրենցին մէջ ձուլել, եւ ամենքն ալ իրենց հնապանդութեան եւ հպատակութեան ներքեւ մտցնել: Ինն նշանաւոր գլուխները շատ լաւ կ'արտայայտեն անոնց ծրագիրը եւ անոնց նպատակը: Եթէ Գրիգոր Տղայի նամակին հետեւանօք, բոլոր գլուխներուն վրայ լուելով միայն երկու բնութիւն բանաձեւին վրայ ամփոփեցին իրենց պահանջները, անոնք լաւ գիտէին, որ անգամ մը Հայերը հպատակելու ճամբուն մէջ մտցնելէն ետքը, դժուար պիտի չըլլար հետզհետէ պայմանները եւ պահանջները շատցնել, մինչեւ որ իրենց կատարեալ նպատակը իրականացնեն: Հայեր, կամ աւելի լաւ իրենց առաջնորդներ, միամտաբար կը կարծէին, որ իրենց

թոյլատու ու ներողամիտ հոգին պիտի կարենան Յոյներուն ալ փոխարկել, եւ այս կերպով հաստատուած միութեան շնորհիւ քրիստոնէական տեսակէտով ընդհանուր խաղաղութիւն հաստատել, եւ ապագային տեսակէտով իրենց դժուարին կացութեան համար օգուտներ քաղել: Երեք են մինչեւ հիմա մեր դէմը ելլող միութենասէր անձերը, Ներսէս Շնորհալին, Գրիգոր Տղայն, եւ Ներսէս Լամբրոնացին: Շնորհալին որ նախասկիզբն է, բոլորովին սուրբ սկզբունքներով պատմաբան հոգի մըն է, որ գործին տեսլականովը յափշտակուած, կ'ուզէ եկեղեցիները միաւորել, բայց երբեք յունադաւան կամ հռոմէադաւան ըլլալու չի պիտի ջանար, հայադաւան մըն է բառին ամենախիստ առումով: Գրիգոր Տղայն քայլ մը առջեւ կ'անցնի իր հօրեղբօրմէն, նա յանձն կ'առնէ պարզ չեզոքութիւն մը եւ դիմացինը հրապուրելու դիտմամբ, ինչ ինչ կէտերու մէջ իր իրաւունքէն ալ հրաժարիլ, եւ օրինաւոր պայմաններու մէջ ալ զոհողութիւններ ընել, որպէսզի ցանկացեալ խաղաղութիւնը հաստատուի, եւ ակնկալեալ օգուտը իրականանայ, որուն պէտքը աւելի պակաս էր դարձած: Իսկ Լամբրոնացին անկէ ալ առջեւ անցնող մըն է: Նա մօտէն ուսումնասիրելով օտարներու մէջ տիրող եկեղեցական կարգ ու սրաքը, որ քաղաքական լաւագոյն վիճակի արդիւնք էր, եւ բաղդատելով Հայերուն մէջ տիրացած անկարգութեանց հետ, որոնք հետեւանք էին քաղաքական աննախանձելի ու վարատական ու արկածալից կացութեան, կը սկսի սիրահարուիլ ուրիշներու մօտ տեսածին, եւ հետեւելով իր երիտասարդական տարիքին, Վի 1180ին հապիւ 29 տարեկան էր, եւ բնութեան խառնուածքին, որ բուն էր եւ յանդուգն, չի կասիր Վիչողական միջոցներու դիմելէ եւ համարձակ յայտարարութիւններէ, որով եւ առիթ կ'ընծայէ ներքին դիմադրութեանց եւ գժտութեանց: Լամբրոնացին այդ ընթացքը հետզհետէ պիտի բացատրուի գործողութեանց շարունակութեանը մէջ, սակայն այժմէն կը կախենք յայտնել, թէ մեծապէս կը սխալին անոնք, որ Լամբրոնացին մէջ յունադաւան կամ հռոմէադաւան մը տեսնել կը կարծեն:

1018. ՏՈՒՏԷՈՐԴԻՆ ԵՒ ՏՂԱՅՆ

Մեզի հասած է ուրիշ նամակ մըն ալ, Գրիգոր Տղայն Գրիգոր Տուտէորդիի գրուած, որ Սանահինի առաջնորդն էր, թէպէտ նամակին խորագիրին մէջ սխալմամբ Հաղբատի առաջնորդ յիշուած է (ՏՂԱ. 5): Նամակը թուական չի կրեր, պատմական պարագայ մըն ալ յայտնապէս յիշուած չէ, որ դրութեան ատենն ու առիթը վստահօրէն ճշդէինք, բայց մեր վննութիւններն հաւանական կը ցուցնեն ըսել, թէ Հռոմկլայի ժողովին գործը հաճոյ չեղաւ Տուտէորդիին, որ բացարձակապէս կը հակառակէր Յոյներուն առաջարկները նկատի առնել, եւ ամէն կերպով անոնցմէ հեռու մնալ կ'ուզէր, ինչպէս ինքն ալ ժողովին չէր եկած, երբ իրեն համամիտներէն ոմանք եկած էին, եւ գլխաւորապէս Անիի արքեպիսկոպոս Բարսեղը: Ուստի ժողովին հաւաքելուն առթիւ դիտողագիր մը ուղղեց կաթողիկոսին, որ չունինք, եւ կաթողիկոսն ալ ժողովին վերջանալուն պատասխանեց Տուտէորդիին՝ իրեն եւ ժողովին գործը ջատագովելով: Այդ մեր տեսութիւնը կը հիմնենք գլխաւորապէս այն ակնարկներուն վրայ, զորս կը գտնենք Տղային նամակին մէջ. թէ Տուտէորդիին ըսած ըլլայ, եթէ ոչ գոյ հրաման գլխոյն եւ առաջնորդին՝ ժողով առնել եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց, եւ պարապիլ աստուածայնոց բանից քննութեանց (ՏՂԱ. 24) եւ թէ յաղաքս հաղբատայ եւ անեցւոյ բան մեղադրական գրած ըլլայ (ՏՂԱ. 50), ինչ որ կը կապուի Բարսեղ Աեցիի ժողովին ներկայ ըլլալուն, նոյնպէս Հաղբատի վարդապետներէն ալ ոմանց, թէպէտ անուննին որոշակի յիշուած չէ (§ 1009): Նամակին լեզուն կժու է եւ խիստ, երգիծական դարձուածներով ալ լեցուն, մինչեւ իսկ կաթողիկոսին վեհութեան հետ անհամաձայն, եւ այս մեզ կը թելադրէ ըսել, թէ նամակին խմբագրութիւնը Լամբրոնացին գրիչէն ելած պէտք է ըլլայ: Հաւանաբար սոյն այս գրութեան կ'ակնարկէ Լամբրոնացին, երբոր կը յիշէ թէ այլ անգամ եղել այս հարկս, Տուտէորդիի գիրերուն պատասխանելու հարկը եւ տուաք գրոց սրբոց

վկայութեամբ (ՏՂԱ. 210), ինչպէս այս թուղթին մէջ կը տեսնուի: Կաթողիկոսին դառնելով, որչափալ պատրաստական կ'ընծայէ նա զինքն լսել բան խրատական ի ձերագոյն հօրէ, սակայն բոլորովին տարբեր կը գտնէ Տուտէորդիին թուղթը, զոր հրամայողական, խռովարար, թշնամանասէր, սուտասկասպաս, եւ ըստ հացկատակացն բանից գրուած կը դատէ, եւ կը մեղադրէ թէ չզանգիտիս յերկնահանգէտ աթոռակալէս (ՏՂԱ. 9) եւ այսպէս երկարօրէն կը շարունակէ կծու յանդիմանութիւնները: Իր ուղղութիւնը կը բարձրացնէ եւ իրեն կը պատշաճեցնէ քրիստոսի խօսքերը, եւ կ'եզրակացնէ, թէ սուտ էին խոստմունք առ Պետրոս, թէ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ, եւ դրունք դժոխոց զնա մի՛ յաղթահարեսցեն, արդ յաղթահարեցաւ եւ կորեաւ (ՏՂԱ. 20), եւ թէ սուտ է Որդին Որոտման, եւ իրաւ է Որդին Տուտեայ (ՏՂԱ. 21): Տուտէորդիին գործուած՝ տումարն երկաբնակին Լեւոնի բացատրութիւնը կը քաշքշէ, երկաբնակ բառը բնակ արմատին տանելով, եւ տոմար բառին համարողական կամ հառուական իմաստ տալով (ՏՂԱ. 23), ինչ որ աւելի իմաստակութիւն է, քան թէ լուրջ ընդդիմաբանութիւն: Մի բնութիւն բանաձեւին մասին Տուտէորդիին գրածները հերքելու համար աւետարանէն եւ հայրերէն վկայութիւններ կը բերէ. Քրիստոսի վրայ աստուածային եւ մարդկային բնութեանց միանամայն գտնուիլը հաստատելու, սակայն Տուտէորդիին հայադաւանութիւնն ալ երբեք այդ ճշմարտութիւնը ուրացած չէր, այլ անոնց միաւորեալ ըլլալը պնդած էր, եւ զատ զատ երկու ըսուիլը մերժած, որով Տղային նամակին հիմն կը կործանի: Վերջապէս կաթողիկոսը՝ ինքն քաղկեդոնիկ երեւցած չըլլալու համար կը յայարարէ, թէ զՔաղկեդոն ոչ գիտեմ, եւ ոչ զԼեւոն ճանաչեմ, զօրէնսն նոցա ոչ գիտեմ, եւ դատող մեղաց նոցա ոչ լինիմ (ՏՂԱ. 50): Բայց այդ առթիւ պէտք չէր, որ այլեւս այնպէս կծու կերպով Տուտէորդիին դէմ յարձակէր, եւ անոր հետ յարաբերութիւնը խզէր, թէ յայսմ հետէ դադարեսցէ քոյն առ ի մէնջ գիր եւ բան, մինչեւ լռեալ դադարեսցես ի հպարտութեան ախտէդ (ՏՂԱ. 519) ինչ որ աւելի վիճաբանութենէ խուսափելու ձեւ մըն է, քան ուղիղ մտադրութեան հետեւանք: Այս կէտերն են որ մեզ եւս քանզեւս կը համոզեն Լամբրոնացիին բուռն գրիչը տեսնել, քան կթողիկոսավայել վեհ ու խոհական ոճը: Իսկ գործին էութեան մասին, եթէ Տուտէորդիին գովելի չէր իր բացարձակ ընդդիմութեամբ եւ բանակցութենէ իսկ խուսափելովը, գովելի չի կրնար ըլլալ իր ընդդիմաբանն ալ՝ իր կրթոտ եւ իմաստակ բացատրութիւններովը:

1019. ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԵՂԵԼՈՒԹԻՒՆՔ

Յոյներու հետ միութենական բանակցութիւնները վերջնականապէս փակուեցան: Ալեքսիս մանուկ եւ Անդրոնիկոս բռնակալ կայսերը կարող իսկ չէին այսպիսի խնդիրներով զբաղիլ, Իսահակ Անգեղոս ալ 1185ին գահակալելով, բոլորովին տարբեր ուղղութիւն բռնեց, ոչ եւս բանակցելով եւ համաձայնելով, այլ բռնութեամբ եւ ուժգնութեամբ Հայերը քաղկեդոնականութեան հպատակեցնելով. իսկ առաջին ձեռնարկը կայսրութեան ներքեւ եղողներուն վրայ սկսանի փորձել: Այս նպատակով յարոյց հալացանս եւ չարչարանս հայադաւան ազգաց, զյուլովս դարձոյց ի կրօնս իւր, ուր եւ զայլս հալածականս արար, կային երեք եպիսկոպոսի արթոռք եւ հազարվեցհարիւր քահանայք, զորս ի մի հաւաքեալ բռնդատէր (ՎԱՐ. 133): Բանակցութեանց վերջանալուն հետ, Հայ իշխաններուն ակնկալութիւնն ալ վերջացաւ՝ յունկան հովանաւորութեամբ զօրանալու մասին, եւ գլխաւոր Կիլիկիոյ իշխանապետն Ռուբէն՝ Լատիններուն կողմ դարձուց իր մտադրութիւնը: Անձամբ Երուսաղէմ գնաց 1181ին, եւ այնտեղ Լատիններուն հետ խնամութիւն հաստատեց, Քարաքայ եւ Թորոնի իշխան Հիմֆրիսին Իպպալէլ աղջկան հետ ամուսնանալով (ՄԻՍ. 58): Երուսաղէմէն դառնալուն Տարսոնը գրաւեց Յոյներուն ձեռքէն, եւ այս պատճառով թշնամեցաւ Լամբրոնի իշխան Լեթումի հետ, որ տակաւին Յայներուն կողմը կը պաշտպանէր: Ռուբէն Լամբրոնն ալ պաշարեաց 1183ին, եւ տարի մը եւ աւելի նեղեց

ամուր դղեակը, որ իր ապատուփունը գտաւ միայն, Ռուբէնի նենգութեամբ կալանաւորուելովը Անտիոքի Բոյեմոնդոս իշխանէն: Ոմանք այդ ձերբակալութիւնը ի սադրելոյ իշխողին Լամբրոնի եղած կարծեցին (ՍԱՄ. 140), ինչ որ հաւանական չէ, Լամբրոնի եւ Անտիոքի մէջ նախապէս բարեկամութիւն հաստատուած չըլլալով, եւ աւելի հաւանական է ուրիշներու տուած պատճառը, թէ Բոյեմոնդոս այդ ըրաւ, որովհետեւ արարւէր ընդ Սալահադնին (ՄԻԽ. 491). քանի որ տարի առաջ Ռուբէն յաջողած էր ընկրկել Սալահէտտիւնի արշաւանքը: Բայց առանց այս պատճառի ալ, անօրինակ բան մը էջր այն ատեններ՝ այս տեսակ նենգութիւններով իրարմէ դրամ չորթել ու երկիր գրաւել: Ռուբէն կ'ամբաստանուի իբրեւ պարապեալ վավաշոտ ցանկութեանց եւ պոռնկական խորհրդոց, եւ այս նպատակով Անտիոք գացած ուտել եւ ըմպել ընդ պոռնիկ կանայս: Այս պարագայէն կ'օգտուի Բոյեմոնդոս, Ռուբէնը կալանաւորելու, եւ կը թողու միայն 1185ին՝ Սարունադիքար եւ Թիլ եւ Ճկեր բերդերը գրաւելով, եւ Ռուբէնի մայրն ալ պատանդ առնելով, մինչեւ որ նա հազար եղկան ոսկի (ՍՄԲ. 104), կամ հարիւր հազար եղկան (ՍԱՄ. 141), գումար մըն ալ վճարէ: Այս առթիւ է որ Լամբրոն ալ պաշարումէն կ'ապառի: Ռուբէնի Կալանաւորութիւնը տեսած է ամաշն մի բովանեակ (ՄԻԽ. 492), եւ այդ միջոցին Բոյեմոնդոս փորձած է բոլոր Կիլիկիոյ տիրպետել, բայց չէ յաջողած: Վասնզի Լեւոն՝ Ռուբէնի եղբայրը, երբեմն երբօրմէն կասկածած եւ Կոստանդնուպոլիս գացած, բայց շուտով հաշուած եւ 1182ին դարձած (ՍՄԲ. 104), բանակին գլուխ անցնելով ուժգին դիմադրութիւն է ըրած (ՍՄԲ. 141). եւ Բոյեմոնդոս գոհացած է վերոյիջեալ պայմաններով Ռուբէնը արձակել, եւ այնուհետեւ խաղաղութիւն հաստատուած է Կիլիկիոյ եւ Անտիոքի իշխանութեանց մէջ, եւ բարեկամական յարաբերութիւններ շարունակած են մինչեւ Ռուբէնի մահը, որ տեղի ունեցաւ 1187ին: Իրեն յաջորդեց եղբայրը Լեւոն՝ Ստեփանէի եւ Ռիթայի կրտսեր որդին, որ է բարի եւ աննենք բնութեամբ, ժամանակակիցներու վկայութեան համեմատ (ՍՄԲ. 105) եւ կարող եւ ճարտար ըլլալը ցուցուց Կիլիկիոյ իշխանութիւնը թագաւորութեան բարձրացնելով: Ռուբէնի համար ըսուած է թէ մեռնելէ առաջ՝ նախ կրօնաւոր եղել օրհնեալ (ՍԱՄ. 142), որ Մանուէլի նամակութիւնն էր (§ 1015), եւ եղբօրը յանձնարարեց ոչ յօտարուստ փեսայ ածել եւ ոչ հարսն (ՍԱՄ. 142), այլ Լեւոն այս խրատին չասաց:

1020. ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ՂՈՒԿԱՍ.

Բայց տակաւին Ռուբէնի կենդանութեան եւ Յոյներու կողմէն ակնկալութիւններ վերջացած պահուն, երբ Անդրոնիկոսին օրով, վոր Վարդան՝ Իսահակ կը կոչէ (ՎԱՐ. 133), Հայեր Յոյներէ կը հալածուէին եւ անօգնական նմացեր էին, Գրիգոր կաթողիկոս Իսահակ կայսեր մօտ ըրած միջնորդութենէն արդիւնք մը չստանալով (ՎԱՐ. 133), Լատիններուն կողմէն նոր հովանաւորութիւն գտնելու համար մտածեց բուն իսկ անոնց գլուխին, Հռոմի պապին դիմել, գիտնալով թէ անոր խօսքը կրնար ազդել Արեւելքի մէջ գտնուող Լատիններուն վրայ, որոնք անոր յորդորներով ալ եկած էին: Կաթողիկոսին նամակը չունինք, բայց հարկաւ պապին սիրտը շինու ամէն ձեւերով գրուած էր, իսկ նպատակը պաշտպանութիւն ուզել ըլլալը յայտնի է՝ պապին պատասխանին խօսքերէն. Այսուհետեւ սիրով եւ ճշմարիտ ոգով եւ սրտիւ՝ եկեղեցիս Հռոմայ տեսուչ է ձեր եւ ժողովրդոյ ձերոյ ՉԱՄ. Գ. 144): Պապը որուն կը դիմէր կաթողիկոսը՝ Ղուկիոս Գ էր, Հռոմէ դուրս ընտրուած, եւ Հռոմ մտնելէ ետքն ալ Հռոմայեցիներէ վճռուած, եւ Գերմանիոյ կայսրէն օգնութիւն ստանալու համար Վերոնա գացած, ուր 1184ին հաւատաքնական առաջին ժողովն ալ գումարձ՝ եւ նոյեմբեր 4ին փակած էր (ՍԵՎ. Դ. 1172): Ճիշդ այս պարագային հոն կը հասնէր Հայոց կաթողիկոսին նուիրակը, Գրիգոր Եպիսկոպոս Փիլիպպոպոլսոյ, հաւանաբար Յովհաննէս Ութմանի յաջորդը (§ 974): Այդ պատուիրակութեան ելքին վրայ ունինք Ղուկիոսի պատասխանը, որ ծանօթ է ոչ բնագրովը՝ այլ Լամբրոնացիէ կատարուած Հայերէն

թարգմանութեամբ: Նամակը գրուած է 1184 դեկտեմբեր 3ին, եւ անոր մէջ եղած պաշտպանութեան խոստումը արդէն յիշեցինք. բայց աւելի շեշտուած են ծիսական փոփոխութեանց յանձնարարութիւնները, բաժակին ջուր խառնել, ծնունդը դեկտեմբեր 25ին տօնել (ՉԱՄ. Գ. 143), միւռոնը ամէն տարի աւագ հինգշաբթին օրհնել, եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւնը կիրակի օր ընել, քահանայի եւ աւելի ստորին աստիճաններու ձեռնադրութիւնը տարին չորս անգամ եղանակներու պահքերուն շաբաթ օրերը կատարել: Այս յանձնարարութիւնները վարդարուած էին պապութեան յատուկ ճոխաբանութիւններով, եւ զօրացած էին պալիումի կամ սմոփորոնի եւ եպիսկոպոսական խոյրի ընծաներով, որոնք յանձնուեցան Գրիգոր եպիսկոպոսին, որ կաթողիկոսին տանի, Հռոմի ծիսական գիրքերուն հետ, անոնց հետեւելու (ՉԱՄ. Գ. 144): Այդ պարագան երկու գլխաւոր եղելութեանց սկզբնաւորութիւնն է տուած, մէկը Լատիններու հետ միութենական ձգտումներ մշակելու, եւ միւսը Հայ եկեղեցոյ ծէսին մէջ ինչինչ Լատինական նմանողութիւններ մտցնելու, զոր վայրապար ոմանք ուզած են Շնորհալիին անունին հետ կապել (§ 990): Հարկաւ Լամբրոնացին նամակին հետ ծիսարարներու կտորներն ալ սկսաւ հայերէնի վերածել, որոնք հետզհետէ եւ աւելի Ապիրատի ժամանակէն սկսելով՝ գործածութեան մտան: Այս փոփոխութեանց գլխաւորներն են եպիսկոպոսական խոյրն ու գաւապանը, եւ քահանայութեան աստիճաններու թիւը, ձեռնադրութեան կանոնը, եւ պատարագի սկզբնաւորութիւնը, որոնց յիշատակը չի գտնուիր Լամբրոնացի այդ թուականէն առաջ գրած Պատարագամեկնիչին: Եւ Յաղագս կարգաց եկեղեցոյ ձառերուն մէջ: Վարդան այդ պատուիրակութեան մասին տարածուած վրոյցներն ալ կը կրկնէ, եւ իբրեւ պատիւ կը յիշէ պապին Գրիգոր եպիսկոպոսի ձեռքով հաղորդուիլը, եւ իբրեւ ընծայ կը յիշէ վակաս եւ պսակ եւ կօշիկ, որոնց առաջինները պէտք է իմանալ պալիումին եւ խոյրին վրայ: Կը գրէ եւս թէ պապը հրամայեց, որ Հայոց պատրիարքն յայնկոյս ծովու իշխանութիւն կալցի ի վերայ Հայոց եւ Յունաց եւ ամենայն ազգաց, որպէս մեք յայսմ կողմանէ երկնաւոր եւ երկրեւոր բանալեօք. ինչ որ յայտնապէս մտացածին դարձուած մըն է: Ոչ նուազ անհիմն է կարծելն ալ, թէ Ղուկիոս հաւաքեաց վկայսրն Ալամանաց վթագաւորն Անկլիպաց եւ վթագաւորն Փռանցիսաց Հայոց պաշտպանութեան համար, ինչպէս նաեւ ուրք հանեց պատրիարքն Ալամանաց, եւ վարքեպիսկոպոսն Սպանիոյ, եւ վարքեպիսկոպոսն սուրբ Յակոբայ, եւ վարքեպիսկոպոսն Մելանայ, որոնց 25.000, 20.000, 5000 եւ 36.000 ձիւորներ ունին եղեր իրենց ձեռքին տակ (ՎԱՐ. 134): Այդ վերջին կտորները ակնարկութիւն են երրորդ խաչակրութեան, որ սակայն տեղի ունեցաւ 1189ին, մինչ Ղուկիոս Գ. մեռած էր 1185 Նոյեմբեր 25ին Վերոնա (Verona) քաղաքին մէջ:

1021. ՕՐԲԵԼԵԱՆՆԵՐ ԵՒ ԱՆԻ

Ռուբէնի մահը եւ Լեւոնի յաջորդելը տեղի ունեցաւ նոյն տարին, որ Երուսաղէմի Լատին թագաւորութիւնն ալ վերջացաւ, եւ Սալահատտին՝ Եգիպտոսի սուլթանը տիրապետեց Պաղեստինի նաեւ Ասորիքի, եւ Լատիններ ամփոփուեցան Անտիոքի մանր իշխանութեանց մէջ: Արեւելեան երկիրներու եւ բուն Հայաստանի մէջ ինչ փոփոխութիւններ տեղի ունեցան, որոնց մանրամասնութիւնները մեզ մեր նպատակէն կը շեղեցնեն, եւ բաւական ըլլայ ըսել, թէ Վրացիք հետզհետէ կը զօրանային Պարսից սուլթանութիւններուն հետոյ ափուելու չափ, եւ Անի, որ միշտ այդ կողմերուն կեդրոնը կը սեպուէր, ձեռքէ ձեռք կ'անցնէր Պարսից եւ Վրաց մէջ: Անիի արքեպիսկոպոսն էր Բարսեղ, եւ գլխաւորն էր իր եղբայրը Ապիրատ, որդիք Գրիգոր իշխանի, եղբօրորդիք Բարսեղ կաթողիկոսի, եւ Վասակ Պահլաւունիի թոռներ (§ 866): Ապիրատ անգամ մը Կարսի ամիրայէն ձերբակալուեցաւ, բայց եղբօրը միջնորդութեամբ ազատեցաւ (ՎԱՐ. 130), եւ երկուքը ձեռք ձեռքի տուած Հայաստանի կողմերը թէ եկեղեցական եւ թէ քաղքական ներքին

իշխանութիւն կը վարէին, քանի որ Հռոմկլայի ժողովէն ետք աւելի եւս նուազած էին հայրապետական աթոռին հետ յարաբերութիւնները: Միեւնոյն ժամանակ կը սկսէր պայծառանալ Հայ Ուռապելեանց տունը: Ասոնց նախահայրը կը սեպուի ի Քուրտ ապգէ գլխաւոր մը, որ Ձորոգետի իշխաններուն մօտ հատուծ եղեալ, եւ հաւատալով Սարգիս կոչուած, եւ Խոշորնի բերդին տէր էր եղած: Սարգիսի որդին էր Ջաքարէ, Ջաքարէի Վահրամ, եւ Վահրամի Սարգիս (ՎԱՐ. 138), որ պահ մը Անիի կուսակալեղաւ Վրաց կողմէն (ՎԱՐ. 127): Սարգիսի որդիներն էին Ջաքարէ եւ Իւանէ, որոնք Վրաց Թամար թագուհիին սիրելի եղան, եւ սպասաւար եւ աթապէկ, այսինքն Վորաց սպարապետ եւ արքունեաց հազարապետ անուանուեցան. եւ Վրացի Ուռապելեանց երկիրները ստացան, որոնք Գորգի թագաւորէն սպաննուած եւ նվովիւք անժառանգած էին ՎԱՐ. 130): Հայ Ուռապելեանք եւսքանվեւս ընդարձակեցին Լօռիի իշխանութիւնը, եւ հետզհետէ գրաւեցին Շիրակը, Անբերդը, Անին, Բջնին, Դուրնը, Կարսն ու Չարեքը: Իւանէ խաբեալ ի թագուհւոյ Թամարայ տկարացաւ հաւատն, այսինքն է յունադաւանութեան անցաւ, իսկ Ջաքարէ նմաց ի սեպական հաւատն, այսինքն է հայադւան մնաց (ՎԱՐ. 138), միայն քանի մը կէտերու մէջ տիրապետող Վրաց ծիսական սովորութեանց համաձայնելու պէտքը զգաց, ինչպէս պիտի յիշենք:

1022. ԵՐՐՈՐԴ ԽԱՉԱԿՐՈՒԹԻՒՆ

Լեւոնի իշխանապետութեան սկիզբները յաջողութիւններով պսակուեցան, եւ քաջ եւ կարող իշխան մը յայտնուեցաւ գործի գլուխ անցնելուն առաջին օրէն, ինչ որ եղբօրը կալանաւորութեան միջոցին ալ տեսնուած էր (§ 1019): Իրեն համար գրուած է թէ տիրեաց եօթանասուն եւ երկու բերդից, թէ Վորացաւ ի վերայ Յունաց եւ Պարսից, թէ ընդ հարկաւ արա Վրլիճասլան սուլտանն միջերկրեայ (ՎԱՐ. 133), այսինքն է Իկոնիոնի, եւ թէ Թուրքման հրոսակին գլուխ Ռոստոմը ձգեց յառաջ. եւ անոր գունդերուն զհետ մտեալ կոտորեաց զնոսա (ՍՄԲ. 105): Լատիններու հետ բարեկամութիւնը ամրապնդելու համար, էառ կին զդուստր եղբօրտիկնոջ բրնձին Անտիոքու, այսինքն է Անտիոքի իշխանուհւոյն եղբօրորդին, որպէսպի տիկինն վասն ազգականութեն՝ Լեւոնի պաշտպան ըլլայ: Աշխատասէր անձերու ձիրքն է պատահարները կանխապէս ուսումնասիրել եւ անոնցմէ օգտուիլ. Լեւոն ալ ուպեց յօգուտ գործածել Ուրբանոս Գ. պապի նախաձեռնութեամբ սկսած շարժումը՝ որ է երրորդ Խաչակրութիւնը, որպէսպի Սալահէտտինէ գրուած Երուսաղէմը նորէն քրիստոնէից ձեռք անցնի: Փեղերկոս Բարբարոսա, այսինքն է Շիկամօրուս, Գերմանիոյ կայսրը, Փիլիպպոս Օգոստոս՝ Գաղղիոյ թագաւորը. եւ Հռիքարտա Առիւծասիրտն՝ Անգղիոյ թագաւորը, յանձն առին անձամբ Երուսաղէմ երթալ իրենց բանակներով. բայց Փեղերկոս միայն կանխեց եւ Փոքր Ասիա հասաւ 1190ին, շատ նեղութիւն կարլով Յունաց կայսեր Իսահակի նենգամտութենէն եւ Իկոնիոյ սուլթան Գըլճասլանի զինեալ դիպրութենէն: Ուրբանոս Գ. որ Ղուկիաս Գի յաջորդելով, Երուսաղէմի առման գրոծին վրայ քրիստոնէութիւնը զէնքի հրաւիրած էր. քիչ ետքը մեռաւ նոյն իսկ 1187 տարին, Գրիգոր Ը հապիւ ամիս մը պաշտօն վարեց. եւ իրեն յաջորդը Կղեմէս Գ էր պապը՝ երբ Փրեղրիկոսի արշաւանքը սկսաւ: Հայոց կաթողիկոսէն ղրկուած պատգամաւորութիւնները (§ 1020), Լատիններուն ծանօթացուցած էր հայոց քրիստոնէայ իշխանապետութեան կրակեղութիւնը: Լեւոնի յաջողութիւնները նպաստաւոր արձագանգ ունեցած էին, ուստի Կղեմէս Գ. կանխեց գրել Հայոց կթողիկոսի 1189 Մայիս 29ին, որպէսպի խաչակիրներուն օգտէ, եւ ինքն անձամբ եւ ժողովրդեամբ որ յաշխարհդ արեւլից՝ փութայ ի սուրբ տեղացն պատուութիւն: Լեւոնի ալ գրեց իր ձեռքէն եկած օգնութիւնն ընել (ՉԱՄ. Գ. 156): Այս անգամ անգամ պապը դաւանական կամ ծիսական պայմաններ չէր առաջարկեր, եւ գիտնալով ալ որ Հայեր բնաւ նոր քայլ մը չեն առած, ի հաւատ կաթողիկէ հաստատեալ կը ճանչնար (ՉԱՄ. Գ. 155):

Կարծես թէ ամէն պարագաներ նպատաւոր կը դառնային Լեւոնի մեծամիտ եւ մեծագործ նպատակին, իր իշխանապետութիւնը թագաւորութեան վերածել, եւ անոր սահմանները ընդարձակել, եւ Կիլիկիայէ յառաջանալով Հայաստանն ալ գրաւել, եւ տիրապէս Հայոց հին թագաւորութիւնը վերանորոգել, իբրեւ Բագրատունիներու թագաւորկան ազգատոհմին ժառանգ: Լեւոն իշխանապետ, պապին նամակին եւ կայսեր մօտենալուն վրայ, իսկոյն Լամբրոնացին փութացուց Հռոմկլայ, որ կաթողիկոսէն գիրեր առնելով ու պատուիրակութիւն կազմելով կայսեր ներկայանայ: Ներսէս Լամբրոնացի, Յովհաննէս Սսեցին եւ Գէորգ Սկիւռտցի, ճամբայ ելան Հռոմկլայէն քսան աշխարհական հետեւորդներով. բայց Պենտեկոստէին օրերը, որ այն տարին կը հանդիպէր Մայիս 13ին, Գերմանիկոյ մօտ Թիւրքմէն աւազակներէ թալանուեցան, եւ պարտաւորուեցան ետ դառնալ (ՄԻՍ. 447): Կաթողիկոս ինքն ալ մինչեւ Սիս եկաւ, եւ անկէ լուր դրկեց կայսեր, որ Իկոնիոն էր, թէ մնամք քեզ աստ (ՎԱՐ. 136): Փրեղերիկոս Իկոնիոսը գրաւելէ ետքը կ'իջնէր Սելեւկիա. մտադիր ըլլալով անկէ Տարսոն անցնիլ, ուր իշխանապետն եւ կաթողիկոսն մեծ ընդունելութիւն կը պատրաստէին: Լեւոն փութացած էր ուրիշ պատուիրակութիւն մը հասցնել կայսեր, զոր կը կազմէին Կումարտիաս եղբայրներ, Կոստանդ եւ Պաղտին, որոնք Փրեղերիկոսի հանդիպեցան Յունիս ծին, եւ Կայսրը գոհ եւ ուրախ Հայոց կողմէն գտաց բարկամութեան վրայ, դեսպաններուն կը յայտնէր թէ մտադիր է Հայոց գիրքը բարձրացնել: Գիր ալ կը յանձնէր կաթողիկոսին ուղղուած, թէ աստի ի հինգ ամ քո հրամանաւ կամիմ բանալ անդաստան Հայոց, եւ ապա գնամ յերկիրն իմ, եւ ահա ունիմ թա ու զգեստ, զի օձցես թագաւոր Հայոց զով ընտրես. եւ իմանգամայն Գրիգորն ու Լեւոնը տեսնելու մեծ փափաք կը յայտնէր (ՎԱՐ. 136): Այդմասին յետկար նամակի ոսկեկնքով ալ յղած ըլլալը ըսողներ կան (ՉԱՄ. Գ. 157): Սակայն երկու օր ետքը, Յունիս 10ին, Փրեղերիկոս Սելեւկիայէն անցնող Կալիկադոնոս գետի մէջ կը խեղդուէր, հունը անցնելու ատենը (ՄԻՍ. 448), զի ծերութեամբն ոչ կարաց ընդդէմ գալ յորձանացն, եւ հեղձաւ, ինչպէս Լամբրոնացին կը բցատրէ (ՉԱՄ. Գ. 158): Ստոյգ որ մեծ եղաւ Հայերուն տխրութիւնը, եւ մանաւանդ Լեւոնի ցաւը, ինչպէս իր մտերիմ խորհրդականին՝ Ներսէս Լամբրոնացիին վիշտը, որ երկրորդ անգամ պատուիրակութեան ելած, նորէն կէս ճամբէն ձեռնունայն ետ դառնալու կը հարկադրուէր: Ամէնքն ալ անակնկալ կերպով կը կորսնցնէին իրենց այսչափ աշխատանքով պատրաստուած մեծ յոյսը, այն է Լատիններու պաշտպանութեամբ եւ Փրեղերիկոս կայսեր հովանաւորութեամբ Հայոց իշխանապետութիւնը թագաւորութեան բարձրացնել, եւ ինքնիշխան տէրութեան առաւելութիւններով ձոխացնել: Որչափ ալ անհաւատալի չէ կարծել, որ Փրեղերիկոս ինքնայօժար որոշմամբ Հայերուն թագաւորութիւն տալու գաղափարը յղացած ըլլայ, սակայն աւելի հաւանական է ըսել, թէ այդ մասին առաջին մտածմունքը Լեւոնին կողմէն սկսած էր, եւ թէ Փրեղերիկոսի ցոճեցած քաղաքական բարեկամութենէն քաջալերուած, անոր նիւթական օգնութիւններ հասցնելէն եւ անոր բանկին Հայ գունդեր խառնելէն խառնելէն առաջ, պարտուպատշաճ փոխարինութեան պայմանն ալ ապահոված էր, եւ ստացուած խոստումներուն վրայ միայն տաք կերպով Լատիններուն հետ կապուելու ձեռնարկած էր: Դեռ հաստատուած բան մը չկար, եւ Փրեղերիկոս Արեւելքի մէջ անցընելիք հինգ տարիներու վերջին կը թողուր իր խոստման պայմանաժամը, բայց Լամբրոնացին կայսրը չտեսած իսկ, սկսած էր լատին ծիսարաէն թարգմանելով՝ թագաւորօրհնէքի կանոնը պատրաստել: Պատմական եղելութիւնները լաւ իմանալու համար՝ պէտք է գիտենալ, թէ Հայոց իշխանապետը՝ Գերմանիոյ կայսեր կողմանէ թագաւոր հռչակուելով, կայսրութեան ճորտ աւատապետներու կարգը անցած պիտի ըլլար, եւ Եւրոպայի մէջ տիրող պաշտօնբաշխութեանց օրինակին հետեւողութեամբ ալ, պէտք էր որ

կայսերական շնորհը պապական օրհնութեամբ վաւերացուէր: Այս է եւս քան զԵՍ Հռոմի մօտենլուն ճիգերուն իսկական շարժառիթը:

1024. ԼԵՒՈՆ ԵՒ ԼԱՏԻՆՆԵՐ

Լեւոն չյուսահատեցաւ իր հետապնդած նպատակին մէջ: Դիմաւորեց Փրեղերիկոսի որդին, Փրեղերիկոսը, ըստ այլոց Կոնրադոս կոչուած, որ կը հետեւէր իր հօր դիակին՝ Անտիոքի մէջ թաղելու համար, եւ որուն յուղակաւորութեան խառնուած էր Լամբրոնցին ալ իր պատգամաւոր ընկերներովը: Լեւոն Տարսոնի մէջ հանգստացուց կայսրորդին, Մամեստիոյ մէջ հիւանդութիւնը խնամեց, եւ Անտիոք երթալէ ետքը օգնեց Պտղոմայիսի պաշարման, ուր միացած էին Գաղգիոյ եւ Անգղիոյ թագաւորներն ալ: Բայց կրտսեր Փրեղերիկոսն ալ Պտղոմայիսի առջեւ մեռաւ, իսկ կայսրութիւնը անցաւ իր եղբօր Հենրիկոս Զ-ի: Լեւոն Պտղոմայիսի պաշարումէն անցաւ Կիպրոս, եւ օգնեց Հոնրարդոս թագաւորին Անգղիոյ, Կիպրոսը Յոյներէն գրաւելու, եւ Լատիններու հետ բարեկամութիւնը ամրապնդելէ, եւ իրեն աւարաբաժինն ալ առնելէ ետքը դարձաւ Կիլիկիա, ուր իր դիրքը հետզհետէ աւելի զօրացաւ: Անգղիացիք կիպրոսը չպահեցին, այլ վաճառեցին զայն Գուիտոն Լուսինեանի, լատին իշխանին, որ առաջ Յոպպէի եւ Ասկադոնի կոմս եղծ էր, իսկ 1186-ին Երուսաղէմի թագաւոր հռչակուեց Լամբրի թագաւորին դստեր Սիպիլի հետ ամուսնանալով: Բայց միւս տարին Երուսաղէմ Սալահետտինէ առնուեցաւ, Գուիտոն ալ գերի ինկաւ, եւ ազատութիւն ստանալէ ետքը, 1192-ին Կիպրոսն առաւ Հոնրարդոսէ, եւ հոն հաստատուեցաւ, եւ երկու տարի եւս ապրեցաւ (ՀԵԹ. 80): Այդ Լուսինեան տունն է, որ վերջէն Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան ալ տիրացաւ՝ խնամիական յաջորդութեամբ: Լատին թագաւորներ Սալահետտինի հետ հաշտութեան պայմաններ կնքելով, եւ ձեռուընին մնացած տեղերը ապահովելով ետ դարձան Եւրոպա, առանց Կիլիկիոյ Հայերուն համար նպաստաւոր պայման մըն ալ աւելցնելու, որով Սալահետտին ազատօրէն կրցաւ հայոց դէմ դարձնել իր թշնամութիւնները, եւ թերեւս աղէտներ ալ պատճառէր, եթէ 1193 Փետրուարին մեռնելովը, Կիլիկիոյ վրայէն երկիւղալի վտանգը չփարատէր (ՄԻՍ. 451): Այսպէս Լեւոն կրցաւ ներքին հոգածութեան դարձնել իր ջանքերը, առանց մեծ նպատակը աչքէ վրիպեցնելու, եւ այդ գիտմամբ միշտ լատիններու բարեկամութիւնը մշակելով:

1025. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄԱՀԸ

Գրիգոր կաթողիկոս Սիս եկած էր անձամբ կայսեր հետ տեսակցելու (§ 1023), բայց անոր մահուան գոյժին վրայ, եւ կրտսեր Փրեղերիկոսի հիւանդութեան առթիւ՝ Մամեստիա եկաւ կայսրորդու վշտակցութիւն յայտնելու, եւ անկէ շիտակ Հռոմկլայ դարձած պիտի ըսէինք, ինչպէս շատերն ալ կը կարծեն, սակայն այդ եղելութեանց վրայ երկար ապրած չըլլալուն, եւ Սմբատի թաղեցաւ ի Դրապարկն ըսելուն (ՄԲԲ. 106), եւ Անեցիին ալ նոյնը կրկնելուն (ՍԱՄ. 13), վրայ հիմնուելով հաւանականագոյն է կարծել, թէ Գրիգոր Հռոմկլայ չգնաց, այլ Սիս մնաց Լեւոնի մօտ, եւ այնտեղ մեռաւ, որով իր մարմինը Դրապարկի մէջ ամփոփուեցաւ: Սմբատի եւ Անեցիի յայտնի վկայութեան դէմ, Գրիգոր Տղան Հռոմկլայի մէջ թաղուած ըսողներ, աղբիւրը չեն ցուցուցած (ՉԱՄ. Գ. 159): Իրաւ է որ Տղան իր հայրապետութեան ատեն շինեաց զգեղապաճոյճ եկեղեցին ի Կլայն, եւ վարդարեաց զնա մեծապէս (ԿԻՐ. 69), եւ անոր մէջ պատրաստեց զդիրս երկուց սուրբ լուսաւորչացն՝ զհօրեղբարցն իւրոց, եւ նաեւ զնշխարս մեծին Գրիգորիսի Վկայասէրի Ծովքէն հանելով, փոխադրեց եւ զետեղեց Հռոմկլայի տաճարին մէջ ընդ երկուց լուսաւորչացն, սակայն այդ պարագաները յիշող պատմիչն ալ՝ Տղային համար կը ըզէ, թէ կայ հանգուցեալ ի սուրբօրիտն Դրապարկ (ՍԱՄ. 139), որով կը հաստատէ Սիսի մէջ մեռած ըլլալը: Մահուան թուականը Սմբատ յատկապէս կը դնէ 1193, Մայիս 16-ին (ՄԲԲ. 106), որ ուրիշներէն թերեւս շփոթութեամբ Մայիս 25

(ՄԻՍ. 532) կամ Յուլիս (ՉԱՄ. Գ. 159) ըստած է: Վասն զի մասնաւոր յիշատակարան մըն ալ կը հաստատէ մայիս 16 թուականը եւ Դրապարկի մէջ թաղուիլը (ՀԱՅ. 412):

1026. ՏՂԱՅԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Գրիգոր քսան տարի տեւողութեամբ բաւական երկար կաթողիկոսութիւն մը ունեցաւ, եւ նշանաւոր եղելութեանց ալ մասնակից եղաւ, այլ լրացեալ մեծագործութիւն մը չուներցաւ, եւ իր ամէն ճիգերը կէս ճամբան մնացին: Առաջ յոյներու հետ միաբանութեան գործին հետեւեցաւ ամէն եռանդով, եւ Հռոմկլայի ժողովով կարծեց զայն գլուխ հանած ըլլալ, բայց անակնկալ պարագաներ ապարդիւն եւ անհետեւանք թողուցին ձեռնարկուած գործը: Հռոմկլայի ժողովին դաւանական որոշումները ոչ թէ Հայոց եկեղեցւոյ պաշտօնական եւ բացարձակ վճիռներն էին, այլ ընդհակառակն Յոյներու հետ փոխադարձ համաձայնութեան ծրագիրը կը կապմէին, եւ Յոյներուն պատասխանելէն եւ երկկողմանի համաձայնութեան յանգելէն ետքը պիտի վաւերացուէր: Այդ վերջաւորութիւնը տեղի չուներցաւ. Յոյներ Հայոց հակառաջարկը չտեսան եւ կարծիք չյայտնեցին, Հայերն ալ վերջնական միտք յայտնելու առիթ չուներցան, որով ծրագիրը իր ծրագրի վիճակէն դուրս չելաւ եւ հաստատութիւն չստացաւ: Ըստ այսմ Հռոմկլայի ժողովին հեղինակութիւնը մեծ կշիռ չկրնար ունենալ Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութիւնը ճշդելու մասին, եւ ի վեր կ'աշխատին անոնք, որ Հռոմկլայի ժողովական թուղթերէն Հայրերու քաղկեդոնիկ եղած, կամ քաղկեդոնկնութեան մօտիկ եղած ըլլալը կ'աշխատին քաղել: Այս մասին տեսութիւննիս արդէն բացատրած ենք (§ 1016): Գրիգորի անունով Տուտէորդիին ուղղուած գիրն ալ, զոր արդեն վելուծեցինք (§ 1018), թերեւս իր հեղինակին վրայ մեղադրանքներ ալ հրաւիրէր, եթէ բծախնդրութեամբ նայէինք գործածուած խօսքերուն վրայ, բայց արդէն ըսինք թէ Գրիգորէն աւելի Ներսէսի գրիչը կը տեսնուի անոր մէջ: Բաց աստի կաթողիկոսին միտքը եւ նամակին ընդարձակագոյն մասը, աւելի համարձակութիւն գոյացնելու սկզբունքին շուրջը կը դառնայ. եւ դաւանաբանական խնդիրին մասին, շատ նշանական է՝ Կթաղկեդոն ոչ գիտեմ, եւ ոչ ԿԼԵՆՆ ճանաչեմ (ՏՂԱ. 50) համարձակ յայտարարութիւնը: Յոյներու հետ բանակցութեանց անկատար մնալուն նման, անկատար նմաց Լատիններու հետ ձեռնարկաց յարաբերութիւնն ալ: Ղուկիոս Գ. պապէն եկած գիրին, ինչպէս կ'երեւի, պատասխան իսկ տրուած չէ, իսկ վերջէն պապին կողմէն եղած դիմումին եւ կայսեր հետ հաստատուած յարաբերութեանց մէջ, դաւանած խնդիրի խօսք անգամ եղած չէ: Պապեր եւ Լատիններ ալ զգուշացած են այդ կէտերը խառնել՝ միտուընին Հայրերուն քաղաքական դիրքէն օգտուելու վրայ սեւեռած ըլլալով: Այսպէս հնար չէ Գրիգոր Տղայի հեղինակութիւնը իբրեւ փաստ գործածել, եւ անով Հայոց եկեղեցւոյն վրայ քաղկեդոնականութեան յարում գտնել, եւս առաւել, հռոմէադաւանութեան ընդունելութիւն նշմարել: Գրիգոր Տղան յաղթանդամ էր հաստատեալ արտեքին տեսքով (ՎԱՀ. 218), ներքինով ալ զօրաւոր եւ ձեռնարկու բնաւորութեան տէր պէտք է ճանչցուի, նոր եւ նշանաւոր գործերու ձեռք վարնող, թէպէտ պարագաներ իրեն չնպաստեցին: Եկեղեցական բարեկարգութեան լ հետեւեցաւ, եւ պէտք է իրեն վերագրել Շնորհալիին յաւելուածներուն կամաց կամաց սովորական դառնալը եւ պարտաւորիչ ձեւ առնելը: Իրմէ եւ իր անունով կարգադրութեան մը՝ յայտնապէս յիշատակը չունինք, դրական արդիւնքներն ալ երկու երեք նամակի կը վերածուին, որոնք կրնան ալ իր գրիչէն ելած չըլլալ: Սակայն Պահլաւունիի եւ Շնորհալիի ձեռքին տակ՝ հայրապետանոցի մէջ ուսած եւ վարգացած անձի մը՝ մտաւորական կարողութեան տէր եղած ըլլալը անտարակուսելի կէտ մըն է: Իբրեւ վուտ գրական աշխատութիւն ունինք Երուսաղէմի ողբը, Շնորհալիին գրած Եդեսիոյ ողբին նմանութեամբ (ՀԻՆ. 685):

1027. ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՅԻ

Գրիգոր կաթողիկոս յորդորող ալ եղած է, որ ուրիշներ օգտակար երկասիրութիւններ պատրաստեն: Ասոնց մէջ նորութեամբը նշանաւոր է Մխիթար Հերացի բժշպետի Զերմանց մխիթարութիւն գիրքը, որուն համար հեղինակն ալ կը վկայէ, թէ Կաթողիկոսը պատճառն է գրոցս, եւ թէ գիրքը գրած է պատճառ առնելով այսմ աշխատութեան եւ զսէր եւ զյօժարութիւն սրբոյ եւ աստուածապատիւ կաթողիկոսին Հայոց տեառն Գրիգորի, որ մակակոչի Տղայ (ՀԵՐ. թ.): Մխիթարի գործը գրուած է գեղջուկ եւ արձակ բարբառով, զի դիւրահաս լիցի ամենայն ընթերցողաց (ՀԵՐ. ժ.), եւ սկզբնատիպ նմոյշ մըն է ժամանակին ռամկօրէնին, եւ առաջնապտուղ երախայրիք ժողովրդական գրութեանց: Աշխարհիկ դասակարգէ մատենագիրներէն, Մագիստրոսէ ետքը երկրորդ է Հերացին, գոնէ մեզի հասնողներուն մէջէն: Իր արուեստը, եւ հոռոմ եւ արապիկ եւ պարսիկ լեզուներու հմտութիւնը օգտակար ըրած է աշխատութեան, զոր պատրաստած է 1184 թուականին (ՀԵՐ. ժ.), բայց չենք գիտեր թէ ինչչափ եւս ապրած է անկէ ետքը, որովհետեւ իր գործունէութիւնը աւելի կանուխ սկսած է: Շնորհալիին ժամանակէն անոր մտերիմն է եղած, եւ իրեն խնդրանօք գրուած են, Յաղագս երկնից եւ վարդուց նորա (Չափ. 281), եւ Այլաչափ տաղք (ՉԱՓ. 297) ոտանաւորները, որոնց երկրորդը Մխիթարի անունն ալ ունի իր սկզբնատառերով: Մեր մասնագիտութենէն դուրս է Հերացիին աշխատութեան ներքին եւ գիտական արժէքը լուսաբանել, բայց կրնանք իբրեւ մեծ վկայութիւն նկատել, որ եւրոպական գիտնականներէ մեծապէս գնահատուեցաւ, երբոր վերջերս, 1899 Յուլիս, Վահրամ Թորգոմեան բժշկապետ Փարիզի բժկական մեծ կաճառին առջեւ արտասանած բանախօսութեամբը՝ վայն ծանօթացուց նոյն առաջնակարգ համախմբութեան, եւ որուն վրայ 1907-ին գերմաներէն թարգմանութիւնն ալ լոյս տեսաւ:

1028. ՍԱՐԳԻՍ ԵՒ ՅՈՐԴԱՆԱՆ

Ազգային յիշատակները հաւաքելու, եւ յատկապէս նահատակներու անունները մոռացութեան մէջ չթողլու նպատակով՝ այստեղ պէտք կըլզանք յիշել Սարգիս Խաչենեցին, Գանձակի ամիրային հարկահաւաք պաշտօններէն մէկը, որուն դէմ թշնամանալով Պարսիկներ, աւագ ուրբաթ օր մը խաչելով կը մեռցնեն ըսելով, Խաչակից լեր Բրիստոսին քում, ինչ որ հետեւցնել կու տայ ուրացութեան բռնադատուլը եւ Սարգիսի հաստատամիտ հաւատքը: Միւս նահտակ մըն ալ կը յիշատակուի Յորդանն Կարնեցի, բնիկ ի տաճիկ տոհմէ, որ քրիստոնէութիւն ընդունած ըլլալուն, եւ իսլամութեան վերադառնալուն չհաւանելուն համար, վկայեաց մեծ հանդիսիւ, կ'ըսէ պատմիչը (ՎԱՐ. 132), եւ կը ցուցնէ թէ չարչարանքներէ եւ բանտարկութիւններէ վերջ գլխատուած է Կարին քաղաքին մէջ: Թաղուած է Սահակ եւ Յովսէփ իշխաններուն գերեզմանին մօտ, որ նոյնպէս տաճկութենէ քրիստոնէութիւն դարձած էին, (§ 633), եւ Յորդանանի ազգակից կը սեպուէին: (ՎԱՐ. 132):

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Ե. ԶԱՐԱՎԷԺ

1029. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱԶԳԱՏՈՂՄ

Գրիգոր Տղայի Սիսի մէջ վախճանիլը կը դիւրացնէր Լեւոնի միջամտութիւնը, որ իր ազդեցութիւնը ընդարձակած եւ զօրացուցած, ամէն ազգիին գործ եւ ձեռնարկ իր միտքին եւ նպատակին ծառայեցնելու կ'աշխատէր: Իրօք ալ Լեւոնի ազդեցութիւնը կարելոր էր կարճելու համար բազմաթիւ թեկնածութիւններու երեսէն ծագած բուռն ընդհարումները, որոնց դուռ բացուած էր այթողին պարապութեան պատճառով: Թերեւս ամէնէն աւելի իրաւունք ունենալ կը կարծէր, Գրիգոր Ապիրատ, Շահանի որդին եւ Տղային հօրեղբօրորդին, Պահլաւունի եպիսկոպոսներուն երիցագոյնը, զոր առաջ իբր Տարսոնի եւ Լամբրոնի (§ 993), եւ յետոյ իբր Անտիոքի (§ 999) արքեպիսկոպոս յիշեցինք, եւ վերջէն Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսութեան անցած կը յիշուի, եւ տարիքով արդէն 70-ը անցած կ'ենթադրուի: Ապիրատէն աւելի ժիր եւ գործունեայ էր իր

քեռորդին Ներսէս Լամբրոնացի Տարսոնի արքեպիսկոպոսը, տակաւին հապիւ քառասուն տարեկան, որուն ամէն եկեղեցական եւ քաղաքական գործերու մէջ առաջնակարգ դեր վարելը տեսանք, եւ որ Լեւոնի գլխաւոր խորհրդակիցն ու գործակիցն էր, եւ որուն ընտրելիութիւնն ալ կը խօսուէր, քանի որ ինքն ալ կը յիշէ թէ արժանի է հայրապետութեան, եթէ ոչ էի յայս (ՏՂԱ. 213), այսինքն եթէ Արեւելեաց անհաճոյ եղած չըլլար: Ասոնցմէ վատ կը յիշուին նաեւ թէ ակն ունէին ժառանգալ պաթոն, Յովհաննէս Սոյ արքեպիսկոպոսը՝ Կոստանդին Օշինեանի որդին ու Լամբրոնացիին հօրը հօրեղբորորդին, եւ Անանիա Սեբաստիոյ արքեպիսկոպոսը՝ Գետադարձի ալգատոհմէն (ԿԻՐ. 70): Սակայն Արեւելեայք կասկածելով կը նայէին ասոնց վրայ Հռոմկլայի ժողովէն ետքը, ուր Ներսէս եւ Գրիգոր զիջողական դրութեան պաշտպաններ էին եղած, Յովհաննէս ալ հաւանաբար նոյն ժողովին մէջ գտնուող Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսն էր (ԸՆԴ. 199), իսկ Անանիա՝ Պատկ եպիսկոպոսին յաջորդը պէտք է եղած ըլլայ Սեբաստիոյ աթոռին վրայ (ԸՆԴ. 199), Արեւելեաններուն յանձնարարածն էր երիտասարդ Գրիգոր եպիսկոպոս մը, աւազանի անունով Վահրամ կոչուած (ԱՄԲ. 106), զոր ոմանք քուէրորդի նոցունց կը կոչեն (ԿԻՐ. 69), եւ այլք եղբօրորդի տեսուն Ներսիսի (ԼԱՄ. 143), կամ հօրեղբօրորդի Ապիրատի (ՍԱՄ. 144): Սակայն Գրիգոր եւ Ներսէս՝ Վասիլէ եւ Շահանէ վատ եղբայր չունենալուն, ընդհանրապէս ընդունուած է քուէրորդի նորին կարգալ, եւ Գրիգոր Տղայի քեռորդի եւ Վասիլի թոռ համարիլ երիտասարդ Գրիգոր-Վահրամը, եւ հօրեղբօրորդի կոչման ալ աւելի տարածեալ իմաստ տալով հօրեղբօր թոռ իմանալ: Լամբրոնացին Լեւոնի գրած ատեն, համարձակապէս դիտել կու տայ անոր, թէ ոչ հաւատացիք մեր արդար իրաւամբ զմանուկն նահանջելոյ, եւ Արեւելեանները կը մեղադրէ թէ կամեցան ունել մանուկ հայրապետ (ՏՂԱ. 227), եւ ասով յայտնապէս ըսած կ'ըլլայ, թէ Լեւոն ինքն եղաւ Գրիգոր-Վահրամը կաթողիկոսացնելու համար իր ազդեցութիւնը մէջտեղ դնողը: Մինչեւ իսկ կը գրէ, թէ ձեր աստուածապաշտութիւնդ կոչեաց զմեզ ի մանուկ կաթողիկոսին ձեռնադրիլն (ՏՂԱ. 224): Այս կերպով Լեւոն կ'ուզէր հաճել Արեւելեաց կամքը, որոնք կը խրտչէին Ապիրատի կամ Լամբրոնացիի կաթողիկոսութենէն:

1030. ԼԵՒՈՆԻ ՆՊԱՏԱԿԸ

Լեւոնի ընթացքն ու գործը բացատրելու շատ դժուարութիւն չենք կրեր, երբոր նկատի կ'առնենք իր մեծ նպատակը. իշխանապետութիւնը թագաւորութեան վերածել եւ թագաւորութիւնը մինչեւ Հայաստան տարածել: Առաջին մասին համար պէտք ունէր Լատիններու բարեկամութեան եւ հովանւորութեան, երկրորդ մասին համար ալ կարեւոր էր Արեւելեաններուն բարեկամութիւնն ու օժանդակութիւնը: Ապիրատն ու Լամբրոնացին հեռացնելով Լեւոն շահած պիտի ըլլար Արեւելեաններուն բարեկամութիւնն ու համակրութիւնը, իսկ մանուկ կաթողիկոս մըն ալ ունենալով ձեռքին տակ, պիտի կարենար անոր ընել տալ եւ ստորագրել տալ ինչ որ ինքն կ'ուզէր, եւ վայն իբր հլու հպատակ գործիք մը վարել: Այս կերպով ընտրուեցաւ եւ օծուեցաւ Գրիգոր-Վահրամ, որ արդէն իր մօրեղբօրմէն եպիսկոպոսական աստիճան ստացած էր, հետեւելով Պահլաւունիներու մէջ սովորական դարձած ոճին, որ հետզհետէ երիտասարդ եպիսկոպոսներ հասցնելով կը ջանային իրենց ալգատոհմին մէջ ապահովել կաթողիկոսական յաջորդութիւնը: Նորընտիր կաթողիկոսին ծագումը բացատրեցինք, իսկ տարիքը բնաւ տեղ մը ճշդիւ գրուած չէ: Սմբատ կը գրէ թէ աթոռ բարձրացաւ տղայ գոլով (ՍՄԲ. 106) եւ Տղայ եւ Մանուկ անունները անխտիր իբր մականուն կը գործածուին իրեն վրայ (ՎԱՐ. 139, ԿԻՐ. 69, ԲԱՀ. 39, ՏՂԱ. 224), սակայն պէտք չէ բոլորովին անչափահաս տարիք մը ենթադրել, այլ համեմատութեամբ իմանալ տղայ կոչումը, եւ 25 տարեկանէն պակաս չկարծել վայն, որ կանուխէն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ալ ունէր: Կերպարանով ալ աստիճանին վայելուչ ըլլալը կը վկայուի,

հաւաստելով թէ էր նա հասակաւ գեղեցիկ եւ բարիոք տեսանելով (ԿԻՐ. 69), որ բոլորովին մանկահասակ եղած ըլլալը կը հեռացնէ: Մականունին գալով քանի որ Տղայ մակդիր անունը Գրիգոր Դի սեփական մնաց, Գրիգոր Ե պատմութեան մէջ սկսաւ ճանչցուիլ Քարավէժ մակդիր անունով, որ առնուած է իր մահուան պարագայէն, որ տեղի ունեցաւ քարավէժ լեալ ի տղեկէն Կոպիտառոյ (ՍԱՄ. 143): Ոմանք Գահավէժ ալ գրած են (ՎԱՀ. 218), բայց սովորաբարՔարավէժ մականունն է, թէպէտ ոչ իր ծագումէն առնուած, եւ ոչ իր կենդանութեան ժամանակ գործածական եղած անուն մըն է:

1031. ՏԵՒՈՂՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԸՆԹԱՅՔ

Սովորաբար ամ մի կը գրուիՔարավէժին կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը, զոր Անեցին ամս երկու կը դնէ (ՍԱՄ. 143), եւ ասկէ նորեր տարի մը եւ հինգ ամիս տեւողութիւն նշանակեցին: Տղային մահը 1193 Մայիս 16ին եղած ատեն, Քարավէժին կաթողիկոսութիւնը ամիս մը կամ երկու յարմար է յապաղել, եթէ այն խնդրի նիւթ եղաւ եւ Արեւելեաններուն կողմէն թելադրութիւններու տեղի տուաւ: Իսկ մահը Սմբատէ 643 թուին գրուած է (ՍՄԲ. 107), որ կրնայ տարածուիլ մինչեւ 1195 Փատրուար 1 շարժական տոմարի հաշուով, իսկ Անեցիին թուականը շատ շփոթ է, թէ եղելութեանց կարգին եւ թէ տարբեր օրինակներու մէջ (ՍԱՄ. 144), որով բացայայտ վկայութիւն մը չի քաղուիր անկէ, եւ կը նմայ Քարավէժին կաթողիկոսութեան միջոցը 1193 ամառուան մէջէն մինչեւ 1194 աշունին վերջերը գնել, տարի մը քիչ մը աւելի: Պատմութիւնը բնաւ տեղեկութիւն չի տար, թէ ինչ գործունէութիւն ունեցաւ Քարավէժը, եւթէ ինչ կրցաւ կնեւ տարւոյ ը միջոցին մէջ, եւ մեզ ալ հնար չէ լոկ կեղակարծ ենթադրութիւններու դիմել: Յայտնի է որ Հռոմկլայի Մէջ անցուց իր ժամանակը (ՍՄԲ. 106), զբաղելով անշուշտ հայրապետանոցի սովորականգործառութեանց: Բնական էր որ Ապիրատ եւ Մանաւանդ Լամբրոնացին այլեւս ուշադրութիւն դարձուցած չըլլան օժանդակելու անոր, որուն ընտրութիւնը իրենց զրկումն էր եղած: Ընդհակառակն աւելի սերտ եղած են Արեւելեայց եւ հայրապետանոցի յարաբերութիւնները: Այս բանին կ'ակնարկէ հարկաւ Լամբրոնացին երբ կ'ըսէ, թէ Չորագետցիք, որոնք անտես արարին զաստուածահաստատ իշխողիդ գիր, եւ զսուրբ ժողովոյ եպիսկոպոսացն որ ընդ քեզ, այսինքն որ Կիլիկիոյ իշխանապետին եւ եպիսկոպոսներուն գիրերը չյարգեցին, եւ որ նոյնպէս անտես արարին զարժանաւոր եպիսկոպոսին հրեշտակութիւնն, որ պէտք է Կիլիկիոյ կողմէ մնացած՝ եպիսկոպոսն ըլլայ, ընդհակառակն զմանկանն անհանձարի գիր այնպիսի մանկանց պատգամաւորութեամբ պատուեցին (ՏՂԱ. 217): Ըսել է թէ Չորագետցիք յոյժ պատուաւոր ընդունելութիւն են ըրած Քարավէժի օրհնութեան թուղթին, մինչեւ Տղային հետ գրեթէ խզած էին իրենց յարաբերութիւնները, եւ յատուկ պատգամաւորութիւն ալ դրկած են՝ իրենց կամքին համեմատ ընտրուած կաթողիկոսին: Ասկէ կը հետեւցնենք, թէ Քարավէժի անձին եւ գործունէութեան ուղղութիւնը համաձայն եղած է Արեւելեայց պաշտպանած դրութեան, որոնք բացէքաց կը հակառակէին թէ Յունաց եւ թէ Լատինաց հետ մերձաւորութեան յանգալու գաղափարին, մերժելով որեւէ զիջողութեան յանձնառութիւնը:

1032. ԱՆՏԻՈՔԻ ԻՇԽԱՆԸ

Գրիգոր Տղայի մահուան օրերուն եւ 1193 տարւոյն մէջ պէտք է դնել Անտիոքի իշխանին ձերբակալութիւնը: Բոյեմոնդոս լատին իշխան Անտիոքի, որ Ռուբէնը նենգութեամբ կալանաւորած էր (§ 1019), ուպեց նմանօրինակ խաղ մըն ալ Լեւոնի գլխուն խաղալ, ուստի պայն ալ Անտիոք հրաւիրեց: Լեւոն կասկածեցաւ, եւ կասկածը հաստատուեցաւ Անտիոքի իշխանուհիէն՝ իր կնոջ հօրաքոյրէն՝ ստացած տեղեկութիւններով, ուստի առանց իմացած ըլլալը զգացնելու, ինքն ալ Բոյեմոնդոսը հրաւիրեց մինչեւ իր սահմանագլուխը, անտի միասին Անտիոք երթալու համար:

Բոյեմոնդոս հաւանեցաւ, եւ երբ հանդիպեցան, ուրախութեան հանդէսներուն միջոցին, Լեւոն արգելքի ներքեւ դրաւ բոլոր անոր հետեւորդներն ու կարաւանը, եւ իրեն ալ յայտնեց, թէ ըմբռնեալ ես վասն կապանաց եղբօր իմոյ, եւ սկսաւ խիստ պահանջներ ընել: Այդ բանակցութեանց միջնորդներէն էր Հեթում Սասունցի, Չորտուանէլ իշխանի եւ Գրիգոր Պահլաւունիի քոջ երէց որդին, որ ամուսնացած էր Ռուբէնի Ալիծ դստեր հետ. եւ Մամեստիոյ իշխանութիւնը կը վարէր(ՄՄԲ. 105): Երբոր բանակցութիւնները երկարեցան, միջնորդութեան հասաւ Հենրիկոս Կամպանիացի, (Henri de Champagne), որ Երուսաղէմի ջնջուած թագաւորութեան անունը առած էր, եւ անոր ձեռքով կնքուցան Բոյեմանդոսի ապառուծեան պայմանները, որ Ռուբէնէ առածները ետ դարձնէ, եւ նոր վախճանած Հեթում Սասունցիի այրին Ալիծ, Բոյեմոնդոսի անդրանիկին Հռայմոնդոսի հետ ամուսնանայ, եւ անոնց որդիները Անտիոք ժառանգ ճանչցուին: Հեթում Սասունցիի մահը իր եղբօր Շահանշահի հետ՝ միասին տեղի ունեցած էր, Տղային մահուանէ ամիս մը ետքը, եւ կասկած յայտնուեցաւ թէ պարոն Լեւոն եղեւ պատճառ, եւ պատմիչը կը յաւելու թէ վոր լուաք չկարեմ աստ գրել, եւ թէ ճշմարիտն Աստուած գիտէ (ԱՄԲ. 106): Ալիծի երկրորդ ամուսնութիւնն ալ երջանիկ չեղաւ, Հռայմոնդոս ալ, որ գրեթէ իբրեւ պատանդ Լեւոնի մօտ կը մնար, սաստիկ հիւանդութեամբ մեռաւ 1196ին, յղի թողլով Ալիծը: Նորածինը մանչ եղաւ, եւ լատին մկրտութեամբ կոչուեցաւ Ռուբէն-Ռէմունդ, որ Հռայմոնդոս (Raymond): Լեւոն, որ մանչ պաւակ չունէր, սկսաւ մտածել Անտիոքի ժառանգը իրեն ալ ժառանգ նշանակել. եւ իր եղբօր թոռին վրայ Կիլիկիոյ եւ Անտիոքի իշխանութիւնները միացնելով՝ ընդարձակ Հայ իշխանութիւն մը կազմել:

1033. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԴԷՄ

Մենք պէտք է դառնանք Լեւոնի եւ Քարավէժի յարաբերութիւններուն վրայ խօսիլ, որոնք բոլորովին անակնկալ ձեւ մը սկսան առնել: Լեւոն կը յուսար իրեն հնազանդ եւ իր ուլածը ընելու պատրաստ հայրապետ մը ունենալ, ոչ միայն տարիքին բերմամբ տկար, այլեւ իրեն երախտապարտ անձ մը ունենալով աթոռին վրայ: Լեւոն անշուշտ այդ բացատրութեամբ կրցած էր Քարավէժի հակառակորդ եւ իրենց թեկնածութիւնը գգուող եպիսկոպոսներն ալ համոզել, երբոր վանոնք պարտաւորեց երիտասարդ Գրիգոր-Վահրամի կաթողիկոսական օժումը կատարեալ, Գրիգոր չեղաւ ինչ որ կը սպասուէր: Բնութեամբ հաստատամիտ, ուղղութեամբ օտարատեաց, յարաբերութեամբ Արեւելեայց համամիտ, համոզմամբ ազգային եկեղեցւոյ պաշտպան, չհաճեցաւ հետեւիլ Լեւոնի եւ իրեն համախոհներուն պիջողական ընթացքին, եւ ոչ ալ յանձն առաւ հայրապետական կնիքով եւ ստորգրութեամբ վաւերացնել Լատին եկեղեցւոյ պետերունէլ իշխաններուն հաղորդուելիք պիջողական յայտարարութիւնները: Այսպէս կ'իմանանք մենք Սմբատի գրածը, թէ Տղայ կաթողիկոսն տէր Գրիգորիս չհնազանդէր ամենեցուն, այլ ինքնիշխանութեամբ տանէր պահարպետութիւնն (ՄՄԲ. 106): Պատմութեան համար շատ կարեւոր կէտ մըն է ճշդել Քարավէժին վրայ եղած ամբարտաւանութիւնը, որ մինչեւ տարածամ մահի վինքը առաջնորդեց: Երիտասարդի եւ տաքարիւն երիտասարդի մը վրայ իբր սովորական ամբաստանութիւն, սուտ թէ իրաւ, բարոյականութեան կէտը ձեռք կ'առնուի անմիջապէս. ինչ որ ամէն կերպերով կրնայ հաւատալի կամ հաւանելի ըլլալը: Զարմանալի արժանի կէտ մըն է, որ Քարավէժի վրայ այսպիսի մեղադրանք մը խօսուած չէ: Թող տալով պատմիչները, նոյն ինքն Լամբրոնացին, որ Լեւոնի գրած նամակին մէջ, դատախապէ մը աւելի խստութեամբ Քարավէժին վրայ կը յարձակի, եւ վայն անկարող եւ անարժան հայրապետ մը ցուցնել կ'աշխատի, անոր եղբրական մահուրնէն ալ չպագուելով, եւ ոչ իսկ կէս ակնարկով կը համարձակի այս տեսակ մեղադրանքներ կուտել տարաբախտ հայրապետին վրայ: Սմբատ իր կողմէն չհնազանդէր մեղադրանք կը գրէ, եւ

ուրիշներուն ամբաստանութիւններն ալ յիշած ատեն կ'ըսէ, թէ գրեն առ Լեւոն թէ ոչ ունի սա իմաստութիւն վարել զհայրապետութիւնն որպէս արժանն է (ՍՄԲ. 106): Կիրակոս կ'ըսէ, թէ արկանէին ի վերայ նորա բարուրս ինչ (ԿԻՐ.69), որով Սմբատի գրածին վրայ բան մը չի աւելցներ, իսկ Վարդան (ՎԱՐ. 130), Վահրամ (ՎԱՀ. 218), եւ Անեցին (ՍԱՄ. 145), եւ ոչ իսկ ամբաստանութիւն մը կը յիշեն, երբ եղերական մահը կը պատմեն: Լամբրոնացին ալ մանուկ եւ անհանձար մանուկ (ՏՂԱ. 227) անարգական խօսքերէն աւելի բան մը չի համարձակիր գրել: Այդ դիտողութիւնները իրաւունք կուտան մեզի վստահօրէն ըսելու, թէ Քարավէժը ուրիշ յանցանք չունեցաւ, բայց եթէ Լեւոն իշխանապետին եւ իրեն համախոհ Ապիրատ եւ Ներսէս եւ Յոհաննէս եպիսկոպոսներուն, օտարասէր եւ զիջողական ընթացքին չհամակերպիլը, եւ Լատիններու հետ յարաբերութիւնները յառաջացնելու չգործակցիլը:

1034. ԳԼԽԱԻՈՐ ԳՐԳՌՈՂՆԵՐ

Ճշդուելու արժանի կէտ մըն ալ է, թէ ով եղաւ գլխաւորաբար Քարավէժին դատախազը, Լեւոն իշխանապետը, որ սպասած հլու հպատակը չգտաւ, թէ կաթողիկոսութեան թեկնածու եպիսկոպոսներու՞ն խումբը, որոնք Լեւոնն ալ գրգռեցին: Սմբատի գրելը, թէ չհնազանդէր, Լեւոնն ալ հնազանդութիւն պահանջողներուն մէջ կը խառնէ, սակայն Լեւոն ինքնիրեն մնացած պիտի չհամարձակէր տարադէպ միջոցներու դիմելու, պիտի քաշուէր կաթողիկոսի մը վրայ բռնանալէ, եւ պիտի զգուշանար Արեւելեաց հետ թշնամանալէ: Գործը փոխուեցաւ երբ մախացեալ ընդ նա աւագ մարդիկն՝ գրեն առ Լեւոն, եւ չարախօսեցին զնմանէ երեք չորս անգամ, մինչեւ շարժեցին զպարոն Լեւոն ի կամս իւրեանց (ՍՄԲ. 106): Դժուար չէ ճշդել թէ ո՞վ են այդ աւագ մարդիկն, որ չարախօսեցին Քարավէժի վրայ եւ չարախօսութիւնները կրկնելով Լեւոնն ալ իրենց ուզածը ընել տալու շարժեցին: Քանի որ մախացեալ գործողներ են չարախօսութիւն ընողներ, այսինքն կաթողիկոսութեանը վրայ նախանձով նայողներ, անոնք աշխարհական իշխաններ չեն կրնար ըլլալ: Ինչ որ Սմբատ զգոյշ բացատրութիւններով կ'իմացնէ, Կիրակոս յայտնապէս կը գրէ, բայց զի մախողք բազում էին նորա, արկանէին բարուրս ինչ ի վերայ նորա եպիսկոպոսունքն նախանձոտ, եւ մատնեցին զնա ստութեամբ Լեւոնի թագաւորի: Մախացողներուն ով ըլլաւն ալ աւելի ճշդուելու համար կը յաւելու, որք ակն ունէին ժառանգել զաթոռն (ԿԻՐ. 69): Նախանձող եպիսկոպոսներուն թիւն ալ կուտայ Կիրակոս, թէ Յովհաննէս Սսեցիէն եւ Անանիա Սեբաստացիէն զատ կային եւս այլք յեպիսկոպոսաց անտի վեց, որոց անունը խոհեմաբար կը լռէ (ԿԻՐ. 70): Սակայն այս անգամ ալ Անեցին կը պատուէ լուրթիւնը եւ Ապիրատը կը մատնանշէ, թէ ս եկն առ թագաւորն Լեւոն վասն Գրիգորիսի, որ քարավէժն եղել (ՍԱՄ. 144): Իսկ ծերունի Ապիրատէն հնար չէ զատել իր դրդիչ եւ գործակից քեռորդին, Ներսէս Լամբրոնացին: Այսպէս չորս անուններ յայտնի կ'ըլլան մեզի, իսկ միւս չորսերը կը մնան անծանօթ: Գուցէ ասոնց մէկն ալ Դաւիթ Արքակաղնեցին էր, իսկ մնացածին համար պատմութենէ մատնանշուած անուններ չունինք: Այսպէս յայտնի կ'ըլլայ, թէ նախանձոտ եպիսկոպոսաց խմբակէ մը զատ, Լեւոն եւս անձամբ ցաւած էր կաթողիկոսէն, չգտնելով անոր մէջ իր փափաքած զիջող հայրապետը, որ պիտի հաւանէր լատինականութեան կամ պապականութեն պահանջած պայմաններուն համակերպիլ, եւ պիտի դիւրացնէր թագաւորական թագին ստացութիւնը: Ոչ ոք պիտի կարենայ մեղադրել Լեւոնը իր մեծ նպատակին մէջ, բայց միեւնոյն ատեն պիտի չի գովէ ձեռնարկ մը, որ ազգային եկեղեցոյ ինքնութիւնը եւ ինքնիշխանութիւնը զոհելով պիտի ստացուէր: Եւ ճիշդ այդ կետի վրայ կը կայանար Քարավէժի ընթացքը, համաձայնելով Արեւելեան վարդապետներուն ալ տեսութեանց: Միւս կողմէն միթէ անհրաժեշտ է՞ր Լեւոնի այդչափ քծնիլ Լատիններուն առջեւ, իր իշխանական թագը թագաւորականին փոխրկելու: Ինքն արդէն ազատաց էր յունկան գերիշխանութենէն, զօրացած էր

իր դրացիներուն վրայ, ընդարձակած էր սահմանները, յաջողած էր մինչեւ իսկ Անտիոքի լատին իշխանը իրեն արգադիր ընելը: Միթէ չէ՞ր կրնար իւրովի իսկ ինքզինքը թգաւոր հռչակել, որուն ոչ ոք պիտի կարենար արգելք ըլլալ:

1035. ԹՇՆԱՄԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ

Եթէ տարի մը եւ աւելի տեւեցին այդ խնդիրները Լեւոնի եւ Քարավէժի մէջ, եթէ նախանձոտ եպիսկոպոսներու չարախօսութիւնները չորս հինգ անգամ կրկնուեցան, եթէ Լեւոնը ուժգին միջոցներու բռնադատելու համար հարկ եղաւ որ Գրիգոր Ապիրատ անձամբ Սիս երթայ եւ բերանացի ստիպումներ ընէ, պէտք կ'ըլլայ ուրեմն հետեւեցնել, թէ Գրիգոր Քարավէժ ուժգնապէս կը մաքաւէր իրեն վրայ ծանրացող բռնադատութիւններու դէմ, թերեւս երկայնամտութիւնն ալ հատնելով կը պարտաւորուէր խիստ կերպեր գործածել իր դիմադրութեան մէջ: Լամբրոնացին կը խոստովանի իրեն կաթողիկոսութեան դէմ ելած ըլլալը, երբ Լեւոնին կը յիշեցնէ, թէ ոչ հաւատացիք մեր չարակնելոյ իշխանութեանն, որում առընթեր էաք եւ տեղեակ, մինչ Արեւելեայք ի բացեայ գոլով ի նոցին ծանօթութենէն (ՏՂԱ. 227), շարունակ կը քաջալերէին երիտասարդ կաթողիկոսը իր ընդդիմութեան մէջ: Այս կերպով գործը երթալով կը բորբոքէր, կիրքեր կը վայրանային, եւ Լեւոն ինքն ալ գլխաւոր եպիսկոպոսներուն գրգռիչ գրութիւններէն եւ ստիպողական բանակցութիւններէն շարժուած, հաւանեցաւ վերջապէս բռնի ոյժով կաթողիկոսը թողնէն զրկել: Այս նպատակով որոշուեցաւ նաշ Գրիգոր-Վահրամը նենգաւոր միջոցներով Հռոմկլայէ հեռացնել, ուր իշխանաբար կը տիրապետէր ու վայն իրենց ձեռքին ներքեւ առնել, եւ յետոյ գործին օրինաւորութեան ձեւ տալու համար եկեղեցական ժողովին քննութեան եւ վճիռին ենթարկել, եւ այսպէս գահընկեց հռչակել երիտասարդ կաթողիոսը, եւ իրենց ուլածը եւ իրենց յարմար եկող մէկը կաթողիկոսութեան աթոռը բարձրացնել: Որոշման գործադիր նշանակուեցաւ Յովհաննէս Սոյն եպիսկոպոսը, որ բարեկամական կերպով Հռոմկլայ գնաց. մտաւ առ կաթողիկոսն, եւ Քարավէժ պատուով մեծարեց զնա որպէս զհիւր: Յովհաննէս իրեն հետ բազմաթիւ հետեւորդներ ալ ունէր, որոնք հետզհետէ Հռոմկլայի բերդին մէջ շատցան, ուր էր հայրապետանոցը, եւ աւելի զօրաւոր եկան քան հայրապետական բերդապահները: Երբ որ Յովհաննէս իր նենգամիտ նախապատրաստութիւնները լրացուց, օրին մէկը, մինչ նստեալ էին ի սեղան ճաշոյն, իրեններուն հրաման տուաւ, եւ իսկոյն բերդին դուռները եւ աշտարակները Յովհաննէսի հետեւորդ զօրականներուն ձեռքն անցան: Հայրապետական բերդապահներ յանկարծակիի եկան, եւ տարածեցաւ աղմուկն, եւ երիտասարդ կաթողիկոսը շուարած իր հիւրին կը հարցնէ. Տէր Յովհաննէս, այս ի՞նչ իրք է. եւ նա պաղարիւնով մը կը պատասխանէ. Բռնած ես: Նոյն ատեն Յովհաննէս իրեններուն կը հրամայէ, կաթողիկոսին վրայ կը յարձակին, եւ կը փակեն վայն ի զընտան, եւ խիստ պահպանութեան ներքեւ կ'առնեն (ՍՄԲ. 107):

1036. ՔԱՐԱՎԷՅՑ ԿԱԼԱՆԱԻՈՐ

Հռոմկլայեցիք լուրը առնելուն պէս կը զինուին, եւ բերդին դէմ կուուելու կը սկսին, բայց երեք օր շարունակ մարտնչելէ յետոյ, ոչինչ կարացին առնել (ՍՄԲ. 107), թէպէտեւ այս առթիւ մարդիկ ալ էին մեռեալ ի Կլայն (ՏՂԱ. 224): Իսկ Յովհաննէսի մարդիկը զօրացան Հռոմկլայեցիներու դէմ, յարձակողները ցրուեցին, եւ կալանաւոր կաթողիկոսը մէկ տեղ Հռոմկլայէ եկան, եւ ապահովաբար Սիս բերին Լեւոնիտրամադրութեան: Թերեւս նոր գունդեր ալ եկած էին, որեւէ յարձակումի դիմադրելու համար: Լեւոն հրամայեց երիտասարդ կաթողիկոսը փակել Կոպիտառի բերդին մէջ առ ժամանակ մի (ՍՄԲ. 107), այսինքն է, մինչեւ քննութիւն լիցի ճշմարտութեամբ վասն նորա (ԿԻՐ. 69): Կաթողիկոսներու դէմ ամբաստանութիւններու օրինակներ ունեցանք, Յովհաննէս Ովայեցին (§ 640) եւ Գէորգ Գառնեցին (§ 689), որոնք արդարացան, եւ Վահան Սիւնին (§ 769), որ

պարտաւորուեցաւ, սակայն երբեք չտեսանք կանուխ բերդարգելութեամբ ամբաստանեալը ճշդելը, եւ կաթողիկոսին անձին վրայ արտաքին բռնութիւն գործածուիլը: Որչափ ալ Լեւոն եղաւ այդ ապօրէն գործին հրամայողը, սակայն Լեւոն նախաձեռնարկ եւ անձնական որոշմամբ գործին հեղինակը չեղաւ, այլ այն եպիսկոպոսները, որոնք չարախօսսեցին երեք չորս անգամ, մինչեւ շարժեցին վպարոն Լեւոն ի կամս իւրեանց (ՍՄԲ. 106), որոնք մատնեցին վնա ստութեամբ Լեւոնի (ԿԻՐ. 69): Երբ կը կարդանք թէ անօրէնքն բռնեցին վնա (ՍՄԲ. 107), չենք կրնար չդիտել թէ այդ անօրէններուն գլուխը գտնուողը Սոոյ արքեպիսկոպոս Յովհաննէսն էր, եւ թէ կաթողիկոսական իշխանութիւնն չարակնելոյ (ՏՂԱ. 227) համարձակութիւնն ունեցողը՝ Տարսոնի արքեպիսկոպոս Ներսէսն էր: Որչափ եւ բերդարգելութեան ներքեւ առնուած, սակայն Լեւոն չուզեց կաթողիկոսին գահընկէցութիւնը՝ իւրովի կամ լոկ ամբաստանաող եպիսկոպոսներու կամայականութեամբ հռչակել՝ այլ օրինաւորութեան ձեւերը պահելու համար ուզեց որ եպիսկոպոսներու ազգային ժողով գումարուի, եւ այն տեղ նայուին կաթողիկոսին դէմ եղած չարախօսութիւնները, եւ քննութիւն լիցի ճշմարտութեամբ վասն նորա: Այդ նպատակով եւ ձեւակերպութիւնները լրացնելու միտքով գրեաց թուղթս առ վարդապետ եւ եպիսկոպոսունս Հայոց աշխարհին, եթէ պինչ կամք իցէն նոցա վասն այսր (ԿԻՐ. 69): Հրաւերներ ուղղուեցան նաեւ Կիլիկիոյ եւ շրջակայից եպիսկոպոսներուն, որոնց մէջ նաեւ Լամբրոնացիին, որ կերպով մը ինքպինքը անմասի կ'ուզէ ցուցնել, եւ Լեւոնի գրելով կ'ըսէ, թէ կաթողիկոսը արտաքս հանիք յաթոռոյն. եւ թէ կոչեցիք ի քննել: Սակայն աթոռէն դուրս հանել ըսուածը՝ նենգութեամբ ձերբակալուիլն է, ուսկից ետքը ժողովը հրաւիրուած էր ի քննել: Լամբրոնացիին կ'ըսէ իրեն համար՝ թէ հրաժարեցաք գալ ժողովին, որ եթէ վերջապէս եկեւ, մի եւ երկիցս եւ երիցս եւ չորիցս եւ հնգիցս գիր հրամանի ձեր վմեպ բռնադատեաց (ՏՂԱ. 224): Լեւոն իրաւունք ունէր այդչափ ստիպմամբ Լամբրոնացիին մօտը կանչելու, որպէսզի ամբաստանութիւնը վարելու եւ գործին մէջէն պատուով ելլելու ճամբան ցուցնէ. մինչ Լամբրոնացիին գրգռութեանց եւ ամբաստանութեանց մասնակցելէ, եւ անշուշտ Յովհաննէսը Հռոմկլայ դրկելու կարգադրութիւնն ալ աւարտելէ ետքը, իբրեւ գործին անմասն եւ գործին օտար դիտող մը՝ Տարսոն քաշուած կը կենար, երբ Քարալէժ Կոպիտառի բերդին մէջ կը հեծօժէր:

1037. ԶԱՐԱՎԷԺԻՆ ՄԱՀԸ

Լամբրոնացիին ժողովի մը խօսքը կ'ընէ, թէ զոր ինչ արարիք յայն ժողովն՝ համաձայնեցաք (ՏՂԱ. 224), բայց չենք կրնար հետեւցնել թէ երիտասարդ կաթողիկոսին վրայ ժողովին քննութիւն կատարուեցաւ կամ թէ սկսաւ ալ: Վասն զի ուրիշ տեղ կը կարդանք, թէ մինչ չեւ պատասխանի ընկալեալ Արեւելեայց յղուած հրաւերին (ԿԻՐ. 69), կաթողիկոսին մահը լսուեցաւ, եւ չի կարծուիր թէ առանց Արեւելեայց մասնակցութեան, եւ անոնց միտքը չիմացած օրինական վճիշ արձակելու ձեռնարկած ըլլան: Սակայն հաւանական է, որ գործը շտապեցնելու համար, Կիլիկիոյ եւ շրջակայից վիճակներէն եպիսկոպոսներուն մէջ բանակցութիւններ սկսած ըլլան, եւ Լեւոն ալ իր միտքն ու կամքը որոշակի յայտնած ըլլայ, եւ անոր օրինաւորութեան ձեւը տալը իր մտերիմներուն, եւ գլխաւորապէս Լամբրոնացիին յանձնարարած ըլլայ: Պատմիչներ չեն ճշդեր, թէ Քարալէժ որչափ ատեն Կոպիտառի բերդին մէջ արգելուած մնաց, բայց գոնէ ամիս մը կամ երկու ենթադրել հարկ է, գրոծողութեանց ընթացքը կապակցելու համար: Երբոր Սիսի մէջ Կիլիկեցի եպիսկոպոսներ ինչ ընելիքնին կը խորհրդակցէին, լուր կը հասնի թէ երիտասարդ կաթողիկոսը մեռած գտնուած է բերդին ստորոտը եղող քարերուն կամ քարաժայռերուն վրայ, բարձր գահուանդէն վար վիժած կամ ինկած: Արկածին տրուած պաշտօնական մեկնութիւնն այն եղաւ, թէ Հռոմկլայեցիներ չհանդարտեցան իրենց առաջին ընդդիմութեան ձախողելուն վրայ, այլ լուր

հասցուցին կաթողիկոսին, որ թէ հնարեսցէ վելն իւր ի բերդէն, իրենք պատրաստ են անոր օգնել, եւ ամէն միջոց ճարել, որով տարեալ արասցեն վնա տէր բերդին եւ աթոռոյն իւրոյ: Ասոր վրայ կաթողիկոսը անկաւ ի բանս նոցա մանկաբար, կտաւներէ պարան կապմեց, եւ փորձեց ունով ի գիշերի իջանել պատառեցաւ, եւ ինքն ալ անկաւ եւ մեռաւ (ՄԲ. 107): Այդ պատմութիւնը կոր Սմբատ առաջին անգամ յիշատակած է, ուրիշներէն ալ կրկնուած է (ՎԱՐ. 139. ՍԱՄ.143), բայց ընդհանուր կարծիքը անոր չհամոզուեցաւ: Ընդհակառակն ժողովրդական ըմբռնումը դաւադրութիւն մը տեսաւ՝ կարծեցեալ արկածին մէջ, եւ հաւատաց, թէ մախողք նորա ընկեցին վնա, որք ակն ունէին ժառանգել վաթոռն: Ստոյգ ալ բնաւ վկայ չկար գործին, եւ բոլոր փաստը կտաւ վմիջով իւրով ունենալն էր (ԿԻՐ. 69), որ շատ դիւրին կերպ մըն էր միտքերը մոլորեցնելու: Եթէ իրօք Քարավէժը փախուստի միջոց մը կարգադրած էր, հնար չէր որ ներսէն ու դուրսէն օգնականներ չունենար, որոնք պէտք էր տեսնուած եւ կամ հետք թողուցած ըլլային, եւ մանաւանդ վտանգէն վերջ ալ, այնպէս մարմինը ժայռերու վրայ թողնելով հեռացած չէին ըլլար: Մենք ալ, բոլոր այդ պարագաները դիտելով, կը համոզուինք ըսել, թէ փախուստի փորձին եւ տկար կտաւի պինքն յանձնելուն, եւ կտաւին պատռելուն պատմութիւնը, ճշմարտութիւնը ծածկելու համար յերկրանքներ են: Բայց որովհետեւ ստոյգ եւ որոշ փաստ մը չունինք, կը պարտաւորուինք պատմիչին հետ եկրակացնել, թէ վճշմարիտն միայն ծածկագէտն Աստուած գիտէ (ԿԻՐ. 70):

1038. ԳՈՐԾԻՆ ՎՐԱՅ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Դաւով սպանութեան ենթադրութիւնը շտա աւելի հաւանական կը դառնայ մտածելով, որ ժողովական եւ մանաւանդ Արեւելեաց ներկայութեամբ կատարուած քննութեամբ մը, շատ դժուար պիտի ըլլար Գրիգոր-Վահրամի վրայ տիրապէս յանցանք մը հաստատել, եւ անոր գահընկէցութիւնը պաշտօնապէս վճռել: Ընդհակառակն Լեւոնի տեսակէտէն ալ պէտք էր որ այլեւս երիտասարդ կաթողիկոսը պաշտօնին մէջ չմնար, քանի որ չհնազանդէր (ՄԲ. 106), եւ կաթողիկոսական աթոռը կամ պաշտօնը իրեն համախոս եւ հնազանդ մէկու մը ձեռքը յանձնէր: Միւս կողմանէ Լեւոնի ալ օտար եւ անընտել չէին, արեւմուտքէն արեւելք փոխանցուած միջնադարեան դաւաճանութիւնները: Բաւական էր, որ նպատակը յաջողցնելու արդիւնքը ապահովուէր, միջոցներու բարոյականութիւնը իր կարեւորութիւնը կը կորսնցնէր: Հետեւ եւ Շահնշահ Սասունցի եղբայրներուն մասին տիրած կասկածը (ՄԲ. 106) եւ Անտիոքի իշխանին ձերբակալումը (ՄԲ. 108), այնպիսի նմոյշներ են, որ ամէն տեսակ կասկած կ'արդարացնեն: Եթէ պատմիչը Լեւոնէն աւելի կասկածելի կը գտնէ անոնք՝ որ կաթողիկոսին մախողքն էին, եւ ակն ունէին ժառանգել վաթոռն (ԿԻՐ. 69), ու կաթողիկոսանալու ընդունակ եւ հետամուտ եպիսկոպոսներ էին պատմական եղելութիւնը չայլայլիր, եւ քանի որ եպիսկոպոսներ եւ Լեւոն՝ ներքին եւ սերտ համերաշխութեամբ կը գործէին, եղելութիւններ իրենց բնութիւնը չեն փոխեր: Հետեւաբար Լեւոն ալ եպիսկոպոսներն ալ պարտաւոր էին իրենց վրայէն կասկածը փարատելու համար, ցաւ ու կսկից յատնել արկածին վրայ. եւ պարտ ու պատշաճ յարգանքը ցուցնել հանգուցելոյն, որուն մասին դեռ պաշտօնական դատապարտութիւն ալ արտասանուած չէր: Այս նպատակով կատարելապէս կաթողիկոսական յուղակաւորութիւն կատարուեցաւ, եւ Քարավէժի մարմինը Դրապարկ վանքը թաղուեցաւ (ՄԲ. 107), իշխանապետներուն եւ կաթողիկոսներուն դամբրանը, եւ ամփոփուեցաւ իր մօրեղբօր Գրիգոր Տղայի մօտը: Քարավէժի յիշատակը քանիներէն քննադատուած է իբրեւ անփորձ տղու եւ յախուռն երիտասարդի ործունէութիւն մը, մեղադրելով մանաւանդ թէ այլապէս սկսաւ վարիլ, եւ զուղիղ սահմանս նախընթացից իւրոց փոխել, եւ յոչ բարին եւս բերիլ (ՉԱՄ. Գ. 160): Բայց այդ խօսքերը ջերմ քաղկեդոնականաց խորհրդածութիւններ նե, որ Քարավէժին վրայ չեն գտներ յունադաւան եւ հռոմէադաւան

դրութեանց առջեւ պիջողամիտ պատրաստականութիւնը, ինչ որ կը կարծեն թէ ունեցած են անոր նախորդները: Մենք արդէն ցուցուցինք թէ Վկայասէրէ մինչեւ Տղայ Պահլաւունիներուն ամէնքն ալ՝ ոչ քաղկեդոնական դաւանութեան յարում ունեցն, եւ ոչ անոր միտեցան, այլ միայն ներողամիտ պիջողութեան հաւանեցան, այսինքն է հաճեցան Յոյներուն եւ Լատիններուն դաւանական դրութիւնը իրենց կամքին թողուլ, եւ այդ մասին խնդիր չընել, պայմանով որ Յոյներ ու Լատիններ ալ Հաւանին Հայոց դրութիւնը իրենց թողուլ եւ չհակառակիլ: Թերեւս այդ մասին նուազ պիջող եւ առաւել արմատական եղաւ Գրիգոր Բարապէժ, որ իր մօրեղբօր Գրիգոր Տղային օրերէն հայրապետանոցի մէջ գտնուելով, մօտէն պագած էր օտարներուն նենգամիտ ճամբաները, եւ կը ձայնակցէր Արեւելեյց, որոնք կը խիթային թէ թեթեւ պիջողութիւնները ծանր հետեւանքներու կրնան տանիլ: Անգամ ըմն ալ կը կրկնենք, թէ Բարապէժի վրայ ոչ բարոյական եւ ոչ պաշտօնական մեղադրանք մը չի կրցան խօսիլ իրեն հակառակորդները, եւ ասով յայտնի ըրին իրենց նախանձոտ մախացող թշնամութիւնը:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Զ. ԱՊԻՐԱՏ

1039. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Բարապէժի յաջորդութիւնը որոշուեցաւ առանց երկար ձեւակերպութեանց: Եւ պաթոռն էաւ Ապիրատն (ՎԱՐ. 139), կամ Դրին կաթողիկոս պտէր Գրիգոր Ապիրատն (ՍՄԲ. 107) բացատրութիւնները, բացարձակ կամքի մը տիրապետելը կը յայտնեն, եւ այս ալ Լեւոնին կամքն էր, որ երբ երիտասարդին վրայ դրած ակնկալութեանը մէջ յուսախաբ եղաւ, աչքը դարձուց ծերունիին, իրեն հլու հնապանդ կաթողիկոս մը ունենալու համար: Գործը վերջացաւ Բարապէժի խնդիրին համար գումարուածկիլիկեցիի եպիսկոպոսներով, ուր հաստատուեցաւ եւ օծուեցաւ Ապիրատը: Իբրեւ թւական պէտք է ընդունիլ 1194 տարւոյ վերջերը: Այդ ընտրութիւնը շատ հաճելի եղած չ'երեւիր Լամբրոնացիին, ոչ այնչափ Ապիրատի անձին վրայ դիտողութիւն ունենալով, որչափ իրեն ետեւ մնալուն վրայ ցաւելով: Նա ինքն Լեւոնի կը գրէ, թէ այն ժողովին մէջ, որ Բարապէժի մահուընէ ետքը Սիսի մէջ գումարուած էր, ձեր հրամանին համաձայնեցայ, իբրեւ Աստուծոյ հրամանին, խորհրդակից չեղայ ձեր ըրածին, խնդիր ալ չուպեցի հանել, թէպէտեւ ունէաք մարմնական ժառանգակցութիւն ի նոյնն (ՏՂԱ. 225), եւ դուք ալ կը յայտնէիք թէ արժանի էի հայրապետութեան եւ պատուոյ (ՏՂԱ. 213): Բայց Լեւոն պգուշացաւ Լամբրոնացին առջեւ քաշելէ, ոչ միայն վախցաւ Արեւելեանները եւսքանպէս գրգռել, այլ թերեւս կասկածեցաւ ալ՝ որ Լամբրոնացին բուռն բնաւորութեան տէր ըլլալուն, իր հրահանգներուն հետեւող եւ հրամաններուն գործադրիչ չ'ըլլար, եւ կրնայ նորանոր դժուարութիւններ յարուցանել: Ընդհակառակն Գրիգոր Ապիրատ, արդէն 72 տարեկան եղած, տարիքի բերմամբ ալ ինքնագլուխ ձեռներէցութիւն չէր կրնր ցուցնել, միւս կողմէն բնաւորութեամբ ալ հեզ եւ հանդարտ մէկն էր: Որչափ ալ ան իր երիտասարդութիւնը պիտուորական ծառայութեանց նուիրած էր, եւ իր հօր Շահան պօրաւարին ձեռքին ներքեւ աշխարհիկ կեանք անցուցած էր, եւ նոյնիսկ 30 տարեկան եղած ատենն ալ (ՉԱՓ. 306) Կոստանդնուպոլսոյ մէջ պուարթ կենցաղ կը վարէր, բայց անկէ ետքը եկեղեցականութեան նւիրուելովը, բնական հանդարտութեան եւ հեզահոգի բնաւորութեան տէր ըլլալը յայտնած էր: Ապիրատ կոչումը, որ Ծովքեցիներուն ձիւղին մէջ տոհմական անուն մըն էր, նոր կաթողիկոսին աւապանի անունն էր, որ ձեռնադրութենէն ետքը Գրիգոր անունին հետ մէկտեղ գործածուելով, պատմութեան մէջ սովորական դարձաւ իբրեւ մակդիր անուն:

1040. ԱՐԵՒԵԼԵԱՅՔ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ

Բարապէժի մահը եւ Ապիրատի ընտրութիւնը, շատ տխուր արձագանգ ունեցան Արեւելքի մէջ: Արդեն Հռոմկլայի ժողովին մէջ կապմուած փոխադրձ պիջողութեանց ծրագիրը Արեւելեայց

հանրութեան հաճելի եղած չէր, բայց բացարձականապէս մեռժել առ չէին համարձակած, քանի որ իրենց գլխաւոր պետը Բարսեղ Անեցին եւ Հայաստանի եպիսկոպոսներէն քանիներ մասնակցած եւ ստորագրած էին: Բարեբախտաբար գործը ինքնիրեն ջնջուած էր եւ ծրագիրը Յոյներուն չէր յանձնուած, եւ բանակցութիւններ ալ դադրած էին Մանուէլ կայսեր մեռնելովը: Բայց միութենական ձգտումները աւելի կասկածելի եւ աւելի լարծուն գետինի վրայ նորոգուծ էին Լատիններուն հետ, ուսկից անմասն էին Արեւելեյք, սակայն չէին համարձակած յայտնապէս ընդդիմանալ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին օրով, որ հեղինակաւոր անձնաւորութիւն մըն էր: Ասոր վրայ իբրեւ յաջողութիւն ողջունած էին Քարավէժի ընտրութիւնը, եւ անոր մօտ չըլլալով, միմիայն հեռուէն կրցած էին վայն քաջալերել, իսկ Կիլիկեցիներ յաջողած էին դաւաճանութեամբ վայն մէջտեղէն վերցնել, եւ տեղը անցընել մէկ մը՝ որուն վրայ Արեւելեայք բնաւ վստահութիւն չունէին: Ասիկայ ընդարձակ ասպարէզ բանալ կ'ըլլար այնպիսի մէկու մըն ալ՝ որ իրենց աչքին ազգային եկեղեցւոյն թշնամի եւ օտարներու ուխտեալ բարեկամ մը նկատուած էր: Այդ ամէնը սաստիկ յուպեց ամբողջ Արեւելքը եւ Արեւելեանները, նոյն ինքն Բարսեղ Անեցին, համարձակութիւն վագ յայտնի դիմադրութեան գլուխն անցնիլ, որովհետեւ միութենական ձգտումները անցած էին այն գիծը՝ որուն ինքն Հռոմկլայի ժողովին մէջ համակերպուած էր, իսկ Լատիններու հետ յարաբերութիւնները առանց Արեւելեայց մասնակցութեան սկսած էին: Անմիջապէս իրարու հետ խորհրդակցեցան Սանահնեցիք՝ որոնց առաջնորդն էր Գրիգոր Տուտէորդին, եւ Հաղբատացիք՝ որոնց առաջնորդն էր Դաւիթ Քոբայրեցին, եւ եպիսկոպոսներու խումբը՝ որուն գլուխը կը ճանչցուցէր Բարսեղ Անեցին: Որոշեցին ուզին կարպով դիմել Լեւոնին, որուն վրայ վստահութիւն ունէին, կամ վստահութիւն ցուցնել պարտաւոր էին, բողոքելով Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսութեան դէմ, որ առանց իրենց մասնակցութեան, եւ հակառակ իրենց ուղղութեան, կաթողիկոսութեան կոչուած էր, նոյնիսկ չորս արթոններու հաւանութիւնը չստանալով (§ 930): Ըստ այսմ կը պահանջէին որ Ապիրատի ընտրութիւնը չեղած համարուի, եւ նոր ընտրութեան ձեռնարկուի, եւ իրենց կողմէն կաթողիկոսացու կը նշանակէին Անույ եպիսկոպոս Բարսեղը, որ Կիլիկեցիներուն՝ հաճելի է պէտք էր ըլլար, թէ իր Պահլաւունի տոհմակցութեամբը իբրեւ եղբօրորդի բարսեղ Ա. Անեցի կաթողիկոսին, եւ թէ անոնց ծանօթ եւ անոնցմէ յարգանքի արժանացած ըլլալուն համար, քանի որ Հռոմկլայի ժողովին մէջ Աղուանից կաթողիկոսէն ետքը առաջին տեղը իրեն տրուած էր նոյն իսկ Ապիրատէն վեր (ԸՆԴ. 198): Միանգամայն կը պահանջէին որ Տարսոնի բոցեռանդն եւ երիտասարդ արքեպիսկոպոսը, Ներսէս Լամբրոնացին, արքունիքէն եւ հայրապետանոցէն հեռանայ, եւ Լեւոն այլ եւս վայն իբր խորհրդակից եւ գործակից չընդունի, եւ միանգամայն չներէ որ Ներսէս իր քմաց եւ իր մտաց համաձայն նորութիւններ մուծանէ եկեղեցական կարգադրութեանց մէջ:

1041. ԼԵՒՈՆ ՇԱՀԵՑՈՂ

Արեւելեաններուն այդ առթիւ գրած նամակները չունինք, որոնք այնչափ յուպած են Լամբրոնացին, որ մինչեւ իսկ լեզուի չափաւորութիւնը եւ քրիստոնէական հեղութիւնը մոռացութեան տուած է: Եւ ոչ ալ գիտենք նամակները բերող վարդապետին անունը, որ պաշտօն ունէր բերանացի ալ բացատրել Արեւելեայց գանգատները կատարուած եղելութեանց եւ Լամբրոնացին չէ ուպած իսկ անունը տալ այդ վարդապետին, այլ նախատական ոճով մը կը գրէ, թէ վրպարտեցին հրեշտակութեամբ միոյ մոնողոնի, որոյ եւ անունն Աստուծոյ էր անգիտելի (ՏՂԱ. 228): Լեւոն Արեւելեայց պատգամաւորութիւնը ընդունելով, իր սովորութեան համեմատ, կիսովի կերպերով երկու կողմերն ալ շահիլ ուպեց: Ապիրատի կաթողիկոսութենէն ետ չի կեցաւ, նկատելով վայն իբրեւ կատարեալ գործողութիւն, եւ թերեւս չուպելով ալ կաթողիկոս ունենլ մէկ մը՝ որուն

վրայ իշխելու յոյս չունէր, եւ որ յայտնապէս իր հրահանգներուն պիտի չհնազանդէր: Բարսեղ Բարավէժէն շատ աւելի խիստ էր իր ուղղութեանց մէջ, եւ աւելի մեծ հեղինակութիւն կը վայելէր Արեւելեայց օգնութեամբ եւ ազդեցութեամբ: Բայց բոլորովին ալ անոնք կոտորել չուզելով հաւանեցաւ Լամբրոնացիին հեռացնել իր պալատէն, եւ անոր խորհրդակցութեամբ չի գործել. եւ միանգամայն անոր պատուիրեց, որ իր նորութիւններէն ետ կենայ: Լեւոն նոյն իսկ Լամբրոնացիին երէց եղբայր եւ Լամբրոնի իշխան Հեթումը իրեն կանչեց, եւ անոր յանձնարարեց, որ պէտք եղածը եղբօրը հաղորդէ, եւ վայն յորդորէ չափին մէջ մնալ, Լամբրոնացիին կը գրէ Լեւոնին. Եկն իշխողդ մեր Հեթում, եւ եբեր առ իս ի ձեռն զպատուէր հրամանի, որպէս առ տհաս մանուկ, թէ ոչ եմ յօգուտ ձեր, եւ թէ նկարգ է իմ ընթացք եւ անօգուտ, եւ չէ ընդ շաւիղս երանեալ հարց մերոց, եւ թէ ես ստերիւրեալ գնամ ի նոցա շաւղաց (ՏՂԱ. 213): Լեւոն ամենայն խոհեմութեամբ նոյն իսկ եղբօրը ձեռքով հաղորդուած էր Լամբրոնացիին իր միտքը, եւ այս յայտնի կը ցուցնէ, թէ անոր միտքը, եղած է, ու իսկապէս Լամբրոնացիին գործէն հեռացնել ոչ անոր խորհրդակցութիւնը անարգել, եւ ոչ ալ գործակցութիւնը դադարեցնել, այլ միայն Արեւելեանները չխրտչեցնելու, եւ ապագային անոնց բարեկամութենէն սպանուած օգնութենէն չզրկուելու համար, գոնէ առժամապէս եւ առերեւոյթ կերպով գոհացնել անոնց պահանջը: Միւս կողմէն ինքն Լեւոն ալ ապատած պիտի ըլլար Լամբրոնացիին բուռն կերպերէն եւ բռնադատիչ թելադրութիւններէն, Ապիրատն ալ Լամբրոնացիի անմիջական ազդեցութենէն ազատ աւելի իրեն հետ պիտի կապուէր, եւ իր հրահանգներուն պիտի հնազանդէր:

1042. ԱՄԲՐՈՆԱՑԻՆ ԲՈՂՈՔՈՂ

Բայց Լամբրոնացիին այդ խոհեմական կերպերը ձանձնող, եւ նոյն իսկ առերեւոյթ կերպով իր միտքը ծածկող, կամ շինութեան համար տեղի տուող մարդ չէր: Հեթում եղբօրը բերած հրահանգը պինքը վայրացուց, չենք քաշուիր ըսել եւս թէ կատղեցուց: Տարսոն առանձնացաւ, բայց գառագեղի մէջ փակուած առիւծի պէս սկսաւ ձայն բարձրացնել թէ իրեն նախանձորդ Արեւելեաններուն, եւ թէ անոնց ականջ կախող Լեւոնին դէմ եւ գրիչը ձեռք առաւ պատասխանել այն ամէն կէտերուն, որոնք Հաթումի ձեռքով իրեն հաղորդուած էին: Որովհետեւ իրեն գրածը թուղթ կը կոչուի, եւ ոչ պատասխանի կը հետեւցնենք թէ Լեւոն գիր չգրեց Լամբրոնացիին, այլ միայն ցոյց տուաւ Հեթումի Արեւելքէն եկած գիրերը, քանի որ Լամբրոնացիին կատարեալ մանրամասնութեամբ յառաջ կը բերէ Արեւելեայց կողմէ իրեն դէմ եղած մեղադրանքները: Լամբրոնացիի նամակը ուղղուած է Առ քրիստոսապօր իշխանն մեր ինքնակալութեամբ՝ Լեւոն (ՏՂԱ. 207), ուր թագաւոր անունը պաշտօնապէս չի տրուիր, բայց ինքնակալ իշխանապետ մը ըլլալուն տեսակէտէն, նամակին մէջ համարձակ կը կոչուի. Դու թագաւոր մեր (ՏՂԱ. 237): Նամակին թուականը գրուած չէ, միակ պատմական յիշատակը որ մէջը կը գտնենք, այն է, թէ յայս ամ Լեւոն բերեալ էր ի Տարսոն գունդ Հեռին, այսինքն Հենրիկոս Կամպանիացի կոմսը, որ Պաղեստինացուցն ընծայեալ է արքայութեանն (ՏՂԱ. 231), որով կ'ակնարկէ Անտիոքի իշխանին կալանաւորութեան պարագային, (§ 1032), Իսկ յայս ամ բացատրութեան քիչ մը ընդարձակ տալով 1195ին սկիւբները կրնանք դնել Լամբրոնացիին նամակին գրութիւնը: Այդ նամակը պէտք կը վզանք յատուկ վերլուծութեան նիւթ ընել, պատմական եղելութեանց եւ Լամբրոնացիի ձեռնարկներուն եւ ժամանակին ընթացքին մասին շատ մանրամասնութիւններ պարունակելուն համար: Իսկ Լեւոն կարծելով թէ իր կարգադրութիւնները գոհացուցիչ պիտի ըլլան Արեւելեայց, փութացած էր ըրածը անոնց հաղորդել, եւ ստացած նամակին պատասխանը դարձնել, հարկաւ անոնց կողմէ եկած պատգամաւոր վարդապետին ձեռքով: Լամբրոնացիին այսչափին ալ աւելորդ կը դատէ եւ կը յայտարարէ, որ թէ քո աստուածապաշտութիւնդ արժանացոյց վնասա պատասխանույ,

մեր իմաստութիւնս ոչ բնաւ, զի խրատիմք ոչ տալ անպզամին պատասխանի (ՏՂԱ. 229): Ստոյգ որ աններելի ըսուելու չափ մեծ է Լամբրոնացիին այս յոխորտանքը, բայց շատ աւելի ալ պիտի տեսնենք նամակին վերլուծութեան մէջ:

1043. ԿԾՈՒ ԽՕՍՔԵՐԸ

Լամբրոնացիին առ Լեւոն նամակը (ՏՂԱ. 207-248), ստեպ կը յիշատակէ յամբերութեան եւ սիրոյ պատուիրանները, թէ պէտք է տալ պատասխանի հեղուքեամբ (ՏՂԱ. 207), եւ թէ սէրն գլուք է ամենայն պատուիրանաց (ՏՂԱ. 234), սակայն իր բերնին մէջ նախատինք ու լուտանք սովորկան են իր հակառակորդներուն դէմ: Թերեւս կարծեր է, որ պատուիրանը՝ որով կ'արդարացնէ օտարապգի Յոյներուն եւ Լատիններուն հետ սիրով վարուիլը (ՏՂԱ. 235), չի տարածուիր համապգի Հայերուն հանդէպ ալ նոյն սէրը ցուցանելու ու վիջող ըլլալու: Ձորոգետացիները ամբողջ իրեն համար տխմար եւ անկարգք եւ յիմար բանից շաղակրատողք են (ՏՂԱ. 209), թէ իրօք ալ յիմարք են, որ շաղակրատեն զոր ոչն գիտեն (ՏՂԱ. 222), թէ Տուտէորդին ուտելով եւ ըմպելով ընդ աշխարհականաց պորտն պարարէ, եւ վեկեղեցւոյ դուռն թէ ընդ որ է, բնաւ չգիտէ (ՏՂԱ. 223), թէ Հաղբատացիներ պսեամս տաճարին Աստուծոյ ոչ կոխէն (ՏՂԱ. 224), թէ Տուտէորդին թանձրապորտ մըն է, եւ Հաղբատացիք ժողովքչարեաց, եւ թէ անոնք Քահավէժը կը պաշտպանէին՝ որ կարենային անվնաս անվրդով կալ ի գինըմպութիւնն եւ յորովայնապարարութիւնն եւ յոյլ չարիսն յորոց միջին ճախրեն (ՏՂԱ. 227): Մենք ցուցուցինք թէ նոյն իսկ Քարավէժի համար ոչ ոք համարձակեցաւ այսպիսի ամբաստանութիւն ընել, եւ բոլորովին անտեղի էր կարծել, որ Ձորոգետացիք Հռոմկլայ նստողներէ պիտի ակնածէին, եթէ իրօք կարծեցեալ ապերասաններն էին, եւ իբր թէ Քարավէժի նախորդներուն օրով այլապէս եղած ըլլային: Լամբրոնացիին կը գրէ, թէ իր հակառակորդներուն բերանքն անծիւք եւ դառնութեամբ լի են, եւ վթոյնս իժից ունին ի ներքոյ շրթանց, եւ երագ են ոտքն հեղուլ վարին (ՏՂԱ. 228): Տուտէորդիին եւ Քորբայրիցիին համար կը գրէ, թէ իբրեւ զշունս լիրբս հաջեն, եւ թէ Անեցին արբեալ մըն է, ի գուսանաց եւ յորովայնամոլութենէ եւ յարբեցութենէ չպատուող (ՏՂԱ. 232): Թէ Ձորոգետի երկու վանքերուն առաջնորդները երկու աղուէսք են (ՏՂԱ. 241), պիղծ եւ այնչափ տգէտ որ իբր վբուն յետնոյն յիւր ձեռնասուն աշակերտացն իսկ չեն (ՏՂԱ. 243): Իսկ իրեն համար խօսած ատեն չի քաշուիր յայտնել, թէ կտարեալ իմաստութեամբս զոր ունիմք կը խօսիմ (ՏՂԱ. 211), եւ կը պարծենայ թէ վլոյս իմաստիցն մեր յաշտանակ բարձրացուցեալ, լոյս տամք կուրացելոցն (ՏՂԱ. 244): Արդ հնար չէ ենթադրել որ այսպիսի բուռն կիրքերէ յուզուած մէկ մը կարենար խաղաղութեան միջնորդ եւ գործիք ըլլալ, ուստի մեղադրելի չեն ըլլար Արեւելեայք՝ երբոր անոր հեռացումը կը պահանջեն, եւ Լեւոն՝ որ ըստ այնմ կը գործէ, ինչ որ ծանր կուգայ Լամբրոնացիին, եւ աններելի ըլլալու չափ կծու շեշտով կ'ըսէ, նստիմք լուութեամբ ի տան՝ եւ չեմք մուտ եւ ել ի ձեր արքունական ապարանս (ՏՂԱ.): Տեսանք թէ ինչ տեսակ լուութիւն է պահածը:

1044. ԹՈՅԼԱՏՈՒ ՍԿՉԲՈՒՆՔԸ

Լամբրոնացիին նոյն նամակին մէջ ինքզինքը արդարացնելու աշխատած ատեն, անուղղակի կերպով կը յիշէ այն կէտերը որոնց համար ամբաստանուած է Արեւելեաններէն, եւ քանի որ հակառակորդներու գիրերը չունինք, պիտի գոհանանք այդ փոքրիկ ակնարկներով: Գլխաւոր կէտերէն մէկը Քարավէժին դէմ ցուցուած հակառակութիւնն է, ուսկից կ'ուզէ արդարանալ վայն մանուկ ու անհանձար, անարժան կաթողիկոս նկատելով, ինչ որ արդէն բացատրած ենք: Իսկ երկրորդ անկարգութիւն իմ կ'ըսէ, այն է, որ ընդ ամենայն քրիստոնեայս հաղորդիմ (ՏՂԱ. 219): Ասկէ ոմանք ուզեցին հետեւցնել թէ Լամբրոնացիին զուտ հռոմէադաւան քաղկեդոնիկ մըն է. եւ անով կարծեցին վայն պաշտպանել, սակայն մենք Լամբրոնացիին բոլորովին տարբեր կը գտնինք

իսկութեան մէջ: Անիկայ որ կը խոստովանի, թէ է ինձ Հայն որպէս վԼատինացին, եւ Լատինացին որպէս վՀեւլէնացին, եւ Հեւլէնեցին որպէս վԵգիպտացին, եւ Եգիպտացին որպէս վԱսորին, չկրնար Լատին հռոմէականութեան յարած ըլլալ: Հռոմէադաւանի մը ներեալ չէ միեւնոյն կերպով նայիլ Յոյնին՝ վոր հերձուածող կը կոչէ, եւ Եգիպտացիին եւ Ասորիին որոնք հակաքաղկեդոնիկներ են պաշտօնապէս, Լամբրոնացին իր անտարբերութիւնը կը պահէ, ոչ թէ իբր նոր դարերու միջազգայնական մը, այլ կատարեալ եկեղեցկան իմաստով, եւ յստակ գիտակցութեամբ իր ըրածին: Արդ, կ'ըսէ, եթէ ես միոյ ազգի ջատագով էի, ընդ իւրաքանչիւրսն որ միմիեանց թշնամիք ընդ այլսն երբ է՞ր կար հաղորդիլ. բայց ես՝ խառնիմ (ՏՂԱ. 220): Լամբրոնացիին ներքին ուղղութիւնը, Հայ եկեղեցւոյ թոյլատու ներողամտութիւնն է, որ չի խորշիր ամէն եկեղեցիներու հետ հոգեւոր հաղորդութիւն պահելէ, երբոր կը տեսնէ որ էական կէտերու մէջ իրեն հետ համամիտ են, հոգ չէ որ երկրորդական կէտերու վրայ իրմէ տարբեր մտածեն, կամ իրարու մէջ միմեանց թշնամի ըլլալ: Մինչեւ այստեղ մենք ալ Լամբրոնացիին ձայնակից ենք, եւ պիտի մեղադրէինք Արեւելեանները, եթէ բացարձակապէս այսչափի համար ըլլար խնդիրը: Սակայն թուղթին պարունակութիւնը կը ցուցնէ, թէ նա շատ աւելի առողջ ուլած է անցնիլ՝ իւրացնելով օտար եկեղեցիներու սովորութիւնները, վորս ինքն ընդունելի է պատած իր միտքով, առանց մտադրութիւն դարձնելու, թէ նախապէս ազգին կեդրոնը կամ եկեղեցական հանրութիւնը պայն ընդունած եւ հրամայած չէ: Լամբրոնացին իր անձին համար առանձինն, եւ իր վիճակին համար մասնաւորապէս, կարգադրութիւններ սկսած էր ընել, եւ կը պարծենար թէ ի Տարսոնի եկեղեցին սահմանեալ եմք այսինչ եւ այնինչ բաները (ՏՂԱ. 242), եւ կը պահանջէր, որ պարտ էր վեկեղեցւոյ օրէնքն թողուլ իրեն, որ իշխանս էի, կ'ըսէ, եկեղեցւոյն (ՏՂԱ.237): Որչափ ալ լաւ կարծուին կամ ըսուին Լամբրոնացիի մուծած նորութիւնները, միայնոյ Տարսոնի արքեպիսկոպոսին ինքնագլուխ գործելը՝ արդարացնել չենք կարող:

1045. ՄՈՒԾԱԾ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Լամբրոնացիին իր կամքով ըրած կարգադրութիւնները քաղած ատեննիս՝ ամբողջական ցուցակ ալ չենք գտեր, բայց աստ եւ անդ ըրած ակնարկները հաւաքելով կը տեսնենք, որ նա ամենօրեայ պատարագի սովորութիւնն է ունեցած, ունելով, կ'ըսէ, վՔրիստոս վասն իմ օր ըստ օրէ առաջի Աստուծոյ Հօր պատարագ (ՏՂԱ. 217): Կը տեսնենք եւս որ պատարագած է քահանայական սուրս վգեստիւք եւ բացաւ գլխով, հակառակ Արեւելեայց, որ կը պտարագեն եղեր ունենալով գիշտ գլխուն վրայ, եւ երկու կնգուղ վրացի սաքուլայով, եւ Հաղբատեցի սեւ փիլոնով (ՏՂԱ. 218): Իր Քահանայական վգեստները մետաքսեայ են եղեր, եւ ինքն ալ քթանազգեստ է եղեր, եւ չ'ուլեր եղեր գշտով եւ կրօնաւորութեան սքեմով խարազնազգեստ լինել ի պատարագին, որպէս նոքա կամին (ՏՂԱ. 240): Այդ մասին կը դիտենք, որ քահանայական ըվեստներու խափանումը վերջին ատեններու պատահական սովորութեան պէտք է վերագրել, զի Հայսրու անծանօթ չէին այն վգեստները, ինչպէս ինքն ալ կը յայտարարէ, թէ զհին գովորութիւն նորոգեցաք (ՏՂԱ. 241): Բայց այս իրաւունք չէր տար վեղարը ծաղրել վրացի սաքուլա անուանելով, որ է Կովկասի լեռնականներուն սովորական կնգուղիի ձեւով գլխնոցը կամ գլուխի փաթթոցը: Լամբրոնացին դադարեցուցեր է եւս պատարագի ատեն փակել զդուռն ի վերայ, եւ ձգել վվարագոյրն, անհաղորդ առնել զժողովուրդն յիւրեանց Աստուծոյն քաւիչ մահուանէն, ինչպէս կ'ըսէ, կուռնեն ամենայն վանորայքդ ի վերն եւ ի վայրս (ՏՂԱ. 218): Փակ պատարագելը յունկան ծէսի նմանողութիւն է, եւ պէտք չէր այդչափ վայրանալ Հայոց դէմ, մանաւանդ որ նոյն սովորութիւնը նաեւ վարի վանքերը, այսինքն Կիլիկիոյ մէջ ալ կը պահուի եղեր տակաւին: Կը յիշէ եւս որ երեք ճաշուները, վերրորդ եւ վվեցերորդ եւ վիններորդ ժամն ի միասին կատարէին (ՏՂ. 241), եւ ինքն վատ վատ ըսել տալ

սկսեր է: Պակասեալ էր ի վանօրէից Խաղաղական աղօթքն, եւ ինքն հրամայեր ի նախ ժողովեր յեկեղեցին յաղօթս, եւ ապա ի մահիճս հանգչիլ: Բայց ասոնք խնդիր վերցնելու կէտեր չեն: Կրօնաւորական օրհնութիւնը քահանայանալէն ետքը կուտան եղեր, եւ ինքն սկսեր է նախ կրօնաւոր օրհնել, ապա սարկաւագ, եւ ապա քահանայ կատարել, բայց հակառակ սովորութիւնը տիրած է մինչեւ հիմայ, եւ քահանայ, եւ քահանայական ձեռնադրութենէ ետքը արեղայ կ'օրհնենք: Կը յիշէ եւս թէ չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերը Տարսոնի եկեղեցւոյն մէջ 200 կամ 300աղքատի հաց եւ բակլայ բաշխել կուտայ եղեր, որ պարզապէս ողորմութեան եւ ոչ ծիսակատարութեան գործ է: Իսկ կրօնաւորներուն վկէս տարին մի անգամ յաւուրն ուտել (ՏՂԱ. 242), խստակրօնութեան սովորութիւն մըն է, եւ ոչ խստիւ պահանջուելիք կանոն: Կը յիշէ եւ վասն տօնի Աստուածայայտնութեան մեղադրանք մըն ալ առանց բացատրելու, եւ կ'երեւի թէ Դեկտեմբեր 25ին ծնունդ տօնելու համար ալ օտարներուն համակերպած է: Երրորդ ամուսնութեան հրաման տալու ալ սկսած է, որուն նկատմամբ չիջանք, կ'ըսէ, առ ժամանակիս ծննդոց տկարութեան (ՏՂԱ. 243): Ուրիշ կէտեր ալ եղած պիտի ըլլան, զորս կը լռէ, եւ ընդհանուր կերպով մը կը կնքէ, զգիրս ոչ կարեմք թողուլ, եւ աւնդութեանց սնտտեաց հետեւիլ (ՏՂԱ.244): Մենք քաղեցինք ինչ որ նմամակին մէջ յիշտակուծ գտանք, սակայն պիտի գիտենք թէ բնութեամբ իրարմէ տարբեր խնդիրներ կան առջեւնիս, եւ ամէնքը չեն կրնար աւանդութեանց սնտտեաց կարգը դասուիլ: Ինչ ինչ կէտեր պարզապէս աղաւաղումներ են, ժամանակին բերմունքով խրթնացած, որոնք պէտք էր ուղղուէին, բայց ոչ թէ իրեն անձնական հեղինակութեամբ, այլ պէտք էր գրէր եւ բացատրէր, եւ հայրապատական կամ ժողովական իշխանութեամբ վճռել տալ ուղղութիւնը: Իսկ կէտերէ մի մասն ալ եկեղեցւոյ հնօրեայ կանոններ են զորս երբեք ներեալ չէր Լամբրոնացիին ոտնակոխ ընել, եւ իր հակառակորդները իրաւունք կ'ունենային Լեւոնէ խնդրել որ արգիլէ անոր՝ նորութիւններ մուծանել:

1046. ԲԱՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լամբրոնացին իր պաշտպանութեան համար կը գործածէ վանապաններու կողմանէ իրեն նկատմամբ գրուած բարի վկայութիւնները, եւ անոնցմով կ'ուզէ արդարացնել իր բոլոր ձեռնարկները: Նախ կը յիշէ իր ուսուցիչը, Տիրացու մականուանեալ Ստեփանոս վարդապետը, եւ Վարագի միաբաններէն Գէորգ, Ստեփանոս, Բրիստոսատուր եւ Տիմոթէոս ճգնաւորներու, որ իրեն հաւնած են եղեր, երանելով թէ կարող էին ձայնակցիլ: Բայց գիտելի է որ որչափ ալ հաւներ են, իր ըրածները գործադրելու չեն համարձակեր: Տարոնցիներէն կը յիշէ Եսայի եպիսկոպոսը եւ Թէոդորոս վարժապետը, որոնք պինքը գովեր են (ՏՂԱ. 229), Երզնկայի վարդապետներն ու եպիսկոպոսներն ալ իրենց գործերուն հաւներ են: Խաչէնի իշխանները եւ վանքերը իր աշակերտներէն Յովսէփը Աղուանից կաթողիկոս են ընտրեր Գերմանիոյ կայսրը պինքն հմուտ անձ մը տեսանելուն Աստուծոյ փառք է տուեր (ՏՂԱ 232): Անտիոքի Լատին եւ Յոյն եկեղեցիները իրեն համար Տարոնացի Պօղոս առաքեալին արժանապատիւ յաջորդ են ըսեր, Ասորուց պատրիարքը իրեն համար բարի վկայութիւն է տուեր: Ամալրի Լուսինեան Կիպրոս Գունդստապլը եւ Գուխտօնի եղբայրն ու յաջորդը՝ գովեր է Տարսոնի եկեղեցիին բարեկարգութիւնը: Հենրիկոս Կամպանիացին, անուանական Երուսաղէմի թագաւորը, ըսեր է որ իրմէ աւելի բարի անուամբ հռչակեալ մէկը չէ տեսեր: Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսը մահուան ատեն ներողութիւն ուզեր է, որ հարստահարեր է իր ճշմարտասիրութիւնը (ՏՂԱ. 231): Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսն ալ իրեն ընթացակից եղեր է: Ասոնք յիշելով կը հարցնէ, թէ պէտք է՞ արդեօք որ ասոնց բարի վկայութիւնը անտես առնե՞մ, եւ ի Զորոգէտ պերկուց արանց, այսինքն Տուտէորդիին եւ Բորայրեցիին, որք իբրեւ վշուսս լիրբս հաջեն, վկամս հաճե՞մ (ՏՂԱ. 233): Եթէ մեզի մնար պիտի պատասխանէինք, թէ այս

վկայութիւններէն մի մասը օտարներէն է, որոնց համար հարկաւ հաճելի պիտի ըլլար Լամբրոնացիին օտարասիրութիւնը: Մէկ մասն ալ պարզապէս քաղաքավարի խօսքեր են, որ դաւանական կամ կանոնական փաստ չեն կազմեր եւ լաւագոյն պիտի սեպէինք որ Լամբրոնացին իրենները սիրաշահէր, եւ թէ իրենները ուժացնելու եւ պառակտելու աշխատէր: Իրեն միտքը միշտ կաթողիկոսութեան վրայ սեւեռեալ, Լեւոնին կը թելադրէ թէ Ձորոգետացիներու կամաց լրումն Բարսեղի կաթողիկոսութիւնն է եւ ոչ իմ ի ճշմարտութենէ մոլորումն (ՏՂԱ. 232), եւ չենք գիտեր թէ ինչու այդչափ հակառակութիւն պիտի պզար, թէ Բարսեղ Ապիրատի նախադասուէր, կամ ինչու կը ցաւի, որ իրեն չի ներուիր մօտէն Ապիրատին առաջնորդել, եւ անձնագովութեամբ կը համարձակի յայտնել, թէ նա ի բնաւորութենէ եւ յիմաստութենէ՝ ընթացակից լեալ էր իր ճշմարտութեանն (ՏՂԱ. 232):

1047. ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՓԱՍՏԵՐ

Լամբրոնացիին անձնապաշտպանութեան միւս փաստն ալ, Կիլիկեցւոց մէջ տեղի ունեցած կենցաղական եւ պետական փոփոխութիւններ են: Իր համոզմամբ Ձորոգետացիներ Պարսկական շրջանակին մէջ մնացած ըլլալով, նոր քաղաքակրթութենէն կը խորշին, եւ անոր համար պինքն կը դատաւիտեն, որ վարգացեալ լատիններուն կը փափաքի հետեւիլ: Դուք ալ, կ'ըսէ Լեւոնին, բացօգլուխ մի՛ կենաք, այլ միշտ շարփուշ դրէ՛ք, մապերնիդ ու մօրուքնիդ մի՛ կրճատէք, այլ աճեցուցէք ու երկնցուցէ՛ք ինչպէս հիները, զսպեալ զգեստներ մի՛ գործածէք, այլ լայն եւ թաւ դուռայ հահագէք, անսախտ ու լոկ, լեհլով ձի մի՛ հեծնաք, այլ ճուշանով սախտեալ երիվարներ գործածեցէք (ՏՂԱ. 239), սիր ու պրօքսիմոս ու գունդստապլու մարաջախտ տիտղոսները խափանեցէք, եւ ամիրայ ու հէճուպ ու սպասալար ու մարզպան հին անունները շարունակեցէք: Արդ, կ'ըսէ, փոխեցեք դուք զայս լատինացի ձեւս, եւ մեք հաւանիմք Ձորոգետացեացն: Անոնց առաջարկները ծաղրելով կ'աւելցնէ, կը պատարագենք սափուլայով եւ երկու կանգուն վեղարով, եւ ծրարեմք վմետաքսեայ զգեստն, պատարագի կը մտնենք խարպնապգեստ եւ ոչ քթանապգեստ, կ'ըլլանք հրապարակաւ մսակեր, Թուրքացն կթօլայընկեր, եւ խմենք զանկակեայ տօղտօքանով (ՏՂԱ. 240): Լամբրոնացին այդ մասին մէջ ալ բուռն յուզումէ գրգռուած, կարծես թէ տրամաբանելու պայծառութիւնն ալ կը կորսնցնէ: Միթէ հնար է՞ կենցաղական սովորութիւններու եւ աւօրեայ զգեստներու նման, եկեղեցական ծիսակատարութիւններն ալ փոփոխել: Կամ եթէիօք ալ Ձորոգետացիք ուտելու եւ խմելու զեղումներ ունէին, միթէ անով կ'արդարանային եկեղեցական ծէսերուն մէջ իւրովի փոփոխութիւն ընողները: Լամբրոնացին կ'աշխատի իր օտարասիրութիւնը պաշտպանել նաեւ Հայ եկեղեցւոյ մէջ գործածական դարձած յունարէն բառերով, զոր օրինակ, Քրիստոս, Եկեղեցի, Կաթողիկոս, Եպիսկոպոս, Պոսիսումէ, Օրթի, Ստեփանոս, Լէոն, Գրիգոր եւ այլք բիւր (ՏՂԱ. 230): Սակայն այդ անունները, որ լեզուական փոխառութիւններ են, բնաւ կապ չունին օտար եկեղեցիներու հետեւողութեան հետ, եւ զայն չեն արդարացներ: Կը յիշը եւս Յոյն եւ Լտաին եկեղեցիներու սովորութիւնը, փոխադարձաբար մէկը միւսին լեզուով ալ աւետրան կարդալու, որով անուղղակի Տարսոնի մէջ իր մուծած նմանօրինակ սովորութեան կ'ակնարկէ, որուն մասին ուրիշ կողմէ ծանօթութիւն չունինք: Սակայն օտարներուն ըրածն ալ տարին մէկ կամ երկու օր միայն կատարուած ծէս մըն է: Վերջապէս որչափ ալ ժամանակով Հայերուն Յոյներէն շատ բան սորված ու փոխ առած ըլլալը ստոյգ ըլլայ, ասիկա ալ փաստ մը չ'ըլլար չարունակաբար օտարները ընդօրինակելու, ինչ որ Արեւելեայց զգուշացուցած, իսկ Լամբրոնացիին շատ լայն կերպով ըմբռնած մէկը կէտն էր: Միայն թէ չենք կրնար առանց մորմոքիչ յուզման կարդալ, Լամբրոնացիին խօսքերը, երբ հեզօրէն կ'առաջարկէ, զԼատինն ապգին անօսր եւ բարակ սովորութիւնն թողուլ, եւ ի հնոց Հայաստանեայց թանձրութիւնն դառնլ (ՏՂԱ. 241):

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ եպիսկոպոսի մը, եւ Հայոց ապօրին նշանաւոր անձնաւորութեան մը բերանին չենք վայելեցնել այսպիսի ծաղրածու երգիծաբանութիւնը, վոր կծու նախատինք կը գտնեն ապօրին աւանդութեանց եւ պշտունս լիրբս հաջեն, վկամս հաճե՞մ (ՏՂԱ. թեանց դէմ:

1048. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆ

Կրնայինք դեռ ուրիշ մանրամասնութիւններ ալ քաղել Լամբրոնացիին նամակէն, բայց թերեւս արդէն ալ շատ երկարեցինք: Կը կարծենք թէ այդ քաղուածները մեծապէս կ'օգտեն ժամանակին հոգին եւ ընթացքը ճշտապէս պտակերելու, եւ Հայ եկեղեցւոյ ներքին կացութեան վրայ բաւարար տեսութիւն մը կազմելու: Լամբրոնացիին նկարագրութեան հետեւելով, պէտք է շատ տխուր գաղափար կազմել Արեւելեան կամ Չորոգետացի կոչուած եկեղեցականութեան վրայ, որուն կեդրոններն էին Սանահին եւ Հաղբատ վանքերը, սակայն բարեբախտաբար Լամբրոնացիէն վատ ուրիշ պատմիչ կամ մատենագիր մը չունինք, որ անոր ըսածները կրկնէ կամ հաստատէ. իսկ Լամբրոնացիին ինչ աստիճան յուզմունքի մատնուած եւ ինչ տեսակ կիրքով եւ վգացումով խօսած ըլլալը, բաւական յայտնուեցաւ տրուած քաղուածով: Նա մինչեւ իսկ Տուսէորդիին թուրք եղբայր մը ունենալն իբր իրեն պաշտպանութեան փաստ մէջտեղ կը բերէ ՕՏՂԱ. 223), մինչ անձնական խնդիր մը բնաւ կապ չունէր յուզուած եկեղեցական խնդիրին հետ: Մեր միտքը չէ այստեղ Արեւելեայց ընթացքին կատարեալ ջատագովութիւնն ընել, սակայն մեր տեսութիւնը չփոխուիր ընդունելով ալ թէ բարեկարգութեան կողմէն թուլութիւններ տեղի ունեցած ըլլան, որոնցմէ ոչ մի ժամանակ վերծ չմնացած չեն վանական հաստատութիւնները: Լամբրոնացիին ալ կը խոստովանի, թէ անկարգութիւններ կ'ընեն ամենայն վանէրայքդ ի վերն եւ ի վայրս (ՏՂԱ. 218), այսինքն ի Հայաստան եւ ի Կիլիկիա: Հետեւաբար պատճառ չունէր դատապարտել Արեւելեայց վգուշաւոր եւ պահպանողական դրութիւնը, մանաւանդ որ փորձն ալ ցուցուց թէ շտ լարծուն գետին մըն էր, որուն վրայ ինքն կ'ուզէր կանգնիլ: Թերեւս Լամբրոնացիին արդարացնէր իր ուղղութիւնը, երբոր պարծանօք կը յայտարարէր, թէ կարող եմք շնորհիւ գիտութեանս վոր ունիմք ի սուրբ գիրս, ափ ի բերան առնել վճելլէնացին, թէ վճայն խորշեալ կարծիցէ յուղղափառութենէ (ՏՂԱ. 235): Բայց անգամ մը որ չիջողական եւ յարմարողական ձեւը կը սկսէր տարածուիլ, միթէ՞ հնար էր կէս ճամբուն վրայ կանգ առնել: Իրողութիւնը ցուցուց թէ Լամբրոնացիին սկզբունքը շատ վտանգաւոր եղաւ Անաւարպեցիին ձեռքը, եւ դարերու շարունակութեամբ Հայ-Հռոմէական անջատեալ խումբերու կազմութեան յանգեցաւ: Լամբրոնացիին երբոր կը փարէր սիրով վճայաստանեօքս եւ վճատինացւոքն եւ վճելլէնացւոլքն, կը յայտարարէր թէ պամենեսեան մի գիտեմք ի Քրիստոս, եւ Հայերը յուղղափառութենէն խորշեալ երբեք չէր կարծեր (ՏՂԱ. 235), սակայն յետագայք մինչեւ իսկ Հայերը հերձուածող եւ հերետիկոս ըսել չվարանեցան եւ ինքզինքնին հռոմէադաւանութեան նուիրեցին անպայման կերպով: Եղելութիւնը չարդարացուց Լամբրոնացիին ուղղութիւնը, այլ ընդհակառակն արդարացուց Արեւելեայց վգուշաւորութիւնը: Այսչափ առ ժամայ բաւական ըլլայ Լամբրոնացիի հետեւած եւ պաշտպանած ուղղութեան վրայ:

1049. ԲԱՐՍԵՂ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Լեւոնի գործածած միջոցը իր նպատակին չհասաւ: Նա կը կարծէր Լամբրոնացիին միայն հեռացնելով Արեւելեանները շահիլ, եւ Ապիրատը աթոռի վրայ պահելով իր նպատակին հասնիլ: Սակայն Արեւելեայք չհաւանուեցան երբեք Ապիրատը իբրեւ վաւերական կաթողիկոս ճանչնալ, եւ Անուոյ Արքեպիսկոպոս Բարսեղը, վոր կաթողիկոսացու ներկայած էին (§ 1040), կաթողիկոս հռչակեցին իրենց համար սոյն այս 1195 տարին, եւ նոր գլխաւորութեամբ սկսան վարել Հայաստանի վիճակներուն գործերը: Գոնէ այս յիշատակարաններէ քաղուած պատմութիւնը (ՉԱՄ. Գ. 138), որովհետեւ Բարսեղի կաթողիկոսացումը չեն պատմեր ժամանակակից

պատմագիրներ: Գործը իր կանոնական տեսակետն է քննելով, կը գտնենք որ Արեւելեայց եւ Կիլիկեցւոց մէջ շատոց տեղի ունեցած էր իրական խզումը, այնպէս որ Անույ արքեպիսկոպոսները լիազօր իշխանութեամբ գլխաւորութիւն կը պահէին բոլոր Հայաստանի մէջ, եպիսկոպոս յարեւելս հիւսիսոյ կոչմամբ (ԸՆԴ. 308), եւ միայն մեծագոյն իրողութեանց մէջ յարաբերութիւն ունէին Հռոմկլայի աթոռին հետ: Հռոմկլայ նստող կաթողիկոսներն ալ, պահելով հանդերձ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան պաշտօնական կերպարանը, բացառիկ պարագաներու մէջ միայն Արեւելեայց գործերուն կը խառնէին, կամ գործակցութեան կը դիմէին: Այս կերպով Բարսեղ Անեցիի կաթողիկոս հռչակուիլը տիրող կացութեան իրապէս եւ զգալապէս չէր փոփոխեր: Գալով Ապիրատին ընտրութեան, անտարակոյս էր որ Արեւելեայց մասնակցութիւնը եւ համաձայնութիւնը կը պակասէր անոր մէջ, եւ Լեւոնի բացարձակ կամ քին հետեւանքն էր այն, այնպէս որ Լամբրոնացին ալ կը համարձակէր ըսել . չէաք ձեզ ի նոյն խորհրդակից, որպէս զմմանս (ՏՂԱ. 225): Չորս աթոռներուն համաձայնութիւնն ալ փնտռուած չէր, եւ կանոնական բան մը կը պակասէր Ապիրատի ընտրութեան մէջ: Հարկաւ այդ պարագան էր, որ Կիլիկիոյ իշխանապետն ու կաթողիկոսը ու եպիսկոպոսական դասը չհամարձակեցան Բարսեղի դէմ վճիռ արձակել, եւ նորոգել Սեւան-Լերան ժողովով Դաւիթ Թոռնիկեանի դէմ արձակուած դատապարտութիւնը (§ 929), եւ մտադրութիւն իսկ չդարձուցին Հայաստանի մէջ կատարուծ իրողութեան: Այսպէս երկու կաթողիկոսներ, իրարու հակառակ, բայց հակառակութիւննին ծածկելով, կրցան միասին ապրիլ եւ գործել, եւ եկեղեցւոյն եւ ժողովուրդին մէջ այս երեսէն խնդիրներերեւան չեկան, եւ երկու կողմեր խաղաղօրէն իրենց գործունէութիւնը շարունակեցին: Սակայն եթէ երկուքն ալ երդեամբ ու գործով իբրեւ կաթողիկոս ապրեցան, երբեք հնար չէ բաժանել աթոռ կամ երկգլխեան իշխանութիւն ընդունիլ, եւ գործնական օրինաւորութիւնը կը պահանջէ Ապիրատը ճանչնալ իբրեւ օրինաւոր հայրապետ եւ իբրեւ ուղիղ յաջորդութեան տէր: Աթոռը օրինաւորապէս Հռոմկլայ էր, եւ ընտրողական պայմաններու ինչ ինչ պակասութիւններով ալ, նա գործնականապէս յաջորդ եւ տէր էր աթոռին, մինչ ոչ աթոռի տեղափոխութեան, եւ ոչ նորոգ ընտրութեան համար՝ ազգային ընդհանուր եւ համագումար ժողովով որոշում եւ վճիռ տրուած չէր: Այս տեսութիւններով է որ Գրիգոր Զ. Ապիրատը կ'անցնի կաթողիկոսներու ուղիղ յաջորդութեան գաւազանագիրքին, իսկ Բարսեղ, սովորաբար Բարսեղ Բ. անեցիին ճանչցուած, ոչ հակաթոռ, այլ աթոռակից մը պէտք է ըսուի, քանի որ իր տիտղոսն ու պաշտօնը, կանոնապէս եւ պաշտօնապէս չմերժուեցան եւ չդատապարտուեցան, եւ միայն Հայ ժողովուրդին երկփեղկումը՝ իբր պարզ եղելութիւն շարունակեց մինչեւ Բարսեղի մահը:

1050. ՅՈՅՆ ԿԱՅՍՐԷ ԹԱԳ

Լեւոն իշխանապետ չկարենալով վերջնական լուծում տալ կաթողիկոսական խնդիրին, ինքն համակերպեցաւ վայն վերջացած նկատել. թողուց որ Արեւելեայք իրենց տեսութեանց մէջ մնան, անոնց դէմ ցոյց մը չըրաւ, եւ Կիլիկիոյ մէջ իրապէս եւ գործնականապէս տիրող կացութեան վրայ հիմնուելով, եւ անկէ օգտուելով, բոլոր մտադրութիւնը դարձուց իր թագաւորութեան հաստատուն ձեւ մը տալու, եւ վայն պաշտօնապէս եւ օրինաւորապէս ամէնուն ճանչցնելու: Եթէ իրականութիւնը փնտռենք, Լեւոն արդէն իբր թագաւոր ընդունուած էր իրեններէն, եւ այնպէս ալ կը ճանչցուէր օտարներէն: Իշխանապետութիւնը թագաւորութեան փոխարկել՝ իրեն եւ իրեն ժողովուրդին իրաւունքն էր, քանի որ այլեւս ոչ մէկ գերիշխնի հանդէպ հպատակութեան պարտք չունէր: Օտար պատմիչներ ալ կը վկայեն, թէ այն ատեն 1195 թուականին, Լեւոն պսակեալ թագաւոր կը ճանչցուէր, եւ թէ Հենրիկոս Կամպանիացին հաստատած էր այդ կոչումը (ՍԻՍ. 463): Զարմանալի է որ Լեւոն չգոհանալով այդ արդիւնքէն, եւ վայն իւրովի փառաւորելէ քաշուելով,

հետամուտ էր ճանչցուիլ թագաւոր Հայոց ի հնապանդութիւն եկեղեցւոյն Հռոմայ եւ օճբրունին Ալամանաց (ՍՄԲ. 109): Այդ նպատակով պատգամաւորութիւն մը ուղեւորեց Եւրոպա, որպէսզի ներկայանայ Հենրիկոս Զ. կայսեր՝ Փրեդերիկոսի որդւոյն, եւ հօրը խոստումը յիշեցնելով անոր գործադրութիւնը խնդրէ: Պատգամաւորներու անունները եւ այդ առթիւ գրուած նամակները՝ անծանօթ կը նման. միայն գիտենք թէ պատգամաւորներ ծովով ելան Իտալիոյ Պուլիա (Puglie) գաւառը, հարկաւ Բարիոն (Bari) նաւահանգիստը, եւ Իտալիան կտրելով կայսեր ներկայացան Մեդիոլան (Milano) քաղաքը 1196 Պենտեկոստէին, որ այն տարին կը հանդիպէր Յունիս 9ին, այլ լոկ խոստում ստացան, թէ անձամբ Արեւելք գալով հօրը կամքը պիտի կատարէ: Հայերուն եւ Լատիններուն իրարու մօտենալը նախանձի շարժեց Յոյները: Ալեքսիս Գ. Անգեղոս կոչսը, որ քիչ առաջ 1195ին եղբօրը Իսահակի դէմ ելլելով եւ վայն կուրացնելով գահ բարձրացած էր, ուկեց դադարեցնել նախորդին բուռն եւ հալածիչ ընթացքը (§1019), ուստի Մանուէլի միութենական ճիգերը վերանորոգելով, Լեւոնի կը դիմէր եւ խնդրէր ի նմանէ պիտաբանութիւն սիրոյ: Նպատակն էր Հայերը, որ Արեւելքին մէջ նշանաւոր քրիստոնեայ ոյժ մըն էին, իրեն յարակցել, եւ օտար Լատիններէն բաժնել: Ուստի տեսնելով որ Լեւոնի եւ Հայերուն բոլոր բաղձանքը թագաւորական թագի մը շուրջը կը դառնայ, ինքն կանխեց անոնց բաղձանքը լրացնել, եւ Եւրոպա գացող պատգամաւորութեան միջոցին, 1196ին, յղեաց պարոն Լեւոնի թագ պատուական (ՍՄԲ. 1069), ոսկով եւ ակամբք պատուականօք ընդելուպեալ, յայտնապէս ալ թելադրելով, պթագն Հռոմայեցւոց մի՛ դիցես ի գլուխ քո, այլ վմերն, զի առ մեզ հուպ ես քան թէ ի Հռոմ (ԿԻՐ. 76), որով ոչ միայն աշխարհագրական այլ եկեղեցական մերձորութիւնն ալ յարմար է իմանալ: Թագի առաքումին հետ թագադրութեան հանդէս ալ տեղի ունեցած ըլլալուն՝ որոշակի պատմութիւն չունինք, եւ Կիրակոսի եղեւ պսակեալ յերկոցունց (ԿԻՐ. 76) բացատրութիւնը բաւական չենք գտներ ոմանց հետ թագադրութեան հանդէս մըն ալ ենթադրելու (ՍԻՍ. 552): Եւ ոչ ալ Լամբրոնացիին ակնարկը, թէ պսակեցին զսա քարամբ պատուականաւ յեկեղեցի Տարսոնի (ՀԱՅ. 427) հանդիսական օծման համար յստակ վկայութիւն մըն է, քանի որ կը տեսնենք որ Լեւոն տակին Գերմանիոյ կայսրէն պսակուելու հետամուտ է:

1051. ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ ԳԱՅՈՂՆԵՐ

Թագաւորական թագի խնդրանքները եւ տուուչութեան պայմանները դիւրաւ կրնային հաշտուիլ, եթէ գործը լոկ քաղաքական տեսակէտէն նկատուէր, սակայն թէ Լատիններուն եւ թէ Յոյներուն կողմէ եղած առաջարկներուն հետ յարակից էին դւանկան եւ ծիսական համաձայնութեան պայմանները, ինչ որ կը դժուարացնէր: Արեւելեաց ընդդիմութիւնը յայտնի էր, սակայն Կիլիկեցիք ալ խմբովին եւ միաձայն կերպով զիջողութեանց կողմնակից չէին, իրենց մէջ ալ տարբերութիւններ եւ աստիճաններ կային, եւ անհամաձայնութիւններ կը տիրէին: Իսկ Լեւոն որ ամէն պայմանի յարմարելու պատրաստ էր՝ նպատակին հասնելու համար, պարզապէս արտաքին ձեւին կը համակերպէր, իսկ ներքին մտադրութիւնը նպատակին հասնելէ ետքը իր ապատութեամբ գործել էր: Սակայն այդ ձեւն ալ, ո՛չ յայտնապէս կրնար հրատարակել, եւ ոչ նախանձայոյզ եպիսկոպոսներ նենգամիտ կերպերու կը խոնարհէին: Այդ ծածկամիտ տեսութեանց հետեւանքն է, որ Լեւոն ոչ խոտեաց եւ ոչ վմի ոք յերկոցունց թագաւորաց, Ալեքսէ եւ Հենրիկոսէ, եւ իւրաքանչիւրին ըստ կամաց նոցա արար պատասխանի: Այդ ընթացքը պատմիչին տեսութեամբ իմաստուն կ'ըսուի, սակայն իբրեւ ուղիղ եւ ապահով չի կրնար նկատուիլ, բայց եթէ հայադաւան դրութեամբ՝ երկու եկեղեցիներուն վրայ ալ թոյլատու ներողամտութեամբ նայելով: Ապա թէ ոչ երկուքին ալ միանգամայն հաւանութիւն ցուցնելը՝ նենգամիտ կեղծիք կրնար ըսուիլ: Որովհետեւ թագին առաքումը Յոյներուն կողմէն կանխած էր, անոնց հետ միութենական բանակցութիւնն ալ

պիտի կանխէր, եւ պատգամաւորութիւն մը մեկնեցաւ Սիսէ Կոստանդնուպոլիս 1197ին սկիզբները: Պատգամաւորութեան գլուխը կը գտնուէր արքեպիսկոպոսն Տարսոնի տէր Ներսէս Լամբրոնացի, որ շուտով Լեւոնի մօտ դարձած էր իբրեւ գործակից, երբ անոր առերեւոյթ հեռացումը բաւական չէր եղած Արեւելեաց միտքերը շինել, եւ խզումը իրականացած էր Բարսեղ Անեցիի կաթողիկոս հռչակուելովը: Ներսէսի պայրացկոտ նամակը ոչ թէ վդեցութիւն մը ունեցեր էր, այդ բոլորովին աւելորդ գործ մը դարձած էր: Լամբրոնացիին կ'ընկերանային Հալկամ Պապեռոնցին, Լեւոնի մօրեղբայրը, Ռիթայի եւ Բակուրանի եղբայրը, եւ Պօղոս անուն պարոն կամ պանուական մը ի դրանէն իւրոյ, Լեւոնի պալատական դպիրներէն (ՍՄԲ. 109): Լամբրոնացին խնդամիտ եւ մեծայոյս կերթար Կոստանդնուպոլիս, իր հրաբորբօք իղձերուն կատարումն էր որ իրեն կը յանձնուէր, եւ վերջապէս այնչափ ատենէ ի վեր ի սիրտը տոչորող եկեղեցական միաբանութիւնը իր ձեռքով պիտի կատարուէր: Լեւոն եւ Ապիրատ իրեն հետ համախոհ եւ համաձայն վիճողութեամբ առատնալու, Ալեքսիս եւ Յոյներ նախաձեռնարկ եղած էին որեւէ միաբանութեան մը յանգիլը, ամենայն ինչ բարեգուշակ էր յաջողութեամբ պսակուելու:

1052. ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ ՅՈՒՍԱԽԱԲ

Պիտի չերկարենք Ներսէսի եւ Յոյն եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու մէջ տեղի ունեցած վիճաբանութեանց մասին խօսսիլ: Ներսէս իրեն հետ իբրեւ վաւերագիրներ առած էր Երեմիայի, Գերմանոսի, Փոտի, Աթանասի եւ Մանեայ թուղթերը, զորս չենք կրնար ճշդիւ որոշել, բայց ասոնք պիտի ըլլան զսուրբ տառս ըսածները (ՀԱՅ. 425): Հարկաւ պանց ըրած չէր մէկտեղ տանիլ Շնորհալիի եւ Տղայի եւ Հռոմկլայի թուղթերն ալ, իբր հիմնագիր կամ ծրագիր հաստատուելիք միաբանութեան ու համաձայնութեան: Մեր պատմիչները ուզելով բարձրացնել լամբրոնացիին կարողութիւնը եւ արժանիքը՝ կը գրեն, թէ Յունաց իմաստուններ հիացան եւ սքանչացան անոր իմաստութեան եւ հմտութեան վրայ: Իսկ Լամբրոնացին թէպէտ երկիւղ իմն վառաջինն բերեալ էր, իբրեւ վաղաւնի ի մէջ բազմաց բազէից խուճապեալ գոլով, բայց ի Հոգւոյն շնորհ խրախուսեալ, ամէնքը յաջողած է լռեցնել (ՀԱՅ. 425), իբր զի գրուած է՝ թէ հաւանեցոյց զնոսա խելօխն իւրովք (ՍՄԲ. 109): Բայց այդ վերջաւորութիւնը իրական եղած չէ, եւ Լամբրոնացին ռանց նպատակին հասնելու եւ առանց համաձայնութիւն հաստատել կարենալու, ցաւօք եւ յուսաբեկութեամբ մեկնած է Կոստանդնուպոլիսէ, ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի, թէ գտաք զնոսա անձանօթ ի նոցանէ, այսինքն իր ներկայացուցած գրութիւններէն, թանձրաբարբառս եւ հրէական կամօք ընդ նիւթս կապեալք, որք ոչ արորժեն ծառայել Աստուծոյ նորոգութեամբ հոգւոյն, այլ հնութեամբ գրոյն, եւ ստրջացեալ ի հոգեւոր կամս մեր՝ դարձաք յիմաստնախորհ յուսոյ նոցա ամօթով (ՀԱՅ. 425): Տեղն է դիտել տալու որ երբ իր եռանդուն փափաքներուն մէջ յուսախաբուած ստրջացեալ էր ի հոգեւոր կամս իր, եւ շօշափելի կերպով կը տեսնէր Յոյներուն նենգամիտ ուղղութիւնը, որ ոչ թէ արորժեն ծառայել Աստուծոյ նորոգութեամբ հոգւոյն, այլ ընդ նիւթս կապեալք արտաքին շահերու կը հետեւին եւ կ'ուզեն իրենց ծէսը տարածել, եւ իրենց իշխանութիւնը ընդարձակել, մտածեց արդեօ՞ք Լամբրոնացիի պատգամաւորութիւնը կատարուած է 646, այսինքն 1197 թուականին, ինչպէս համաձայն կը նշանակեն պատմիչն ալ (ՍՄԲ. 105) եւ ինքն ալ (ՀԱՅ. 425), այլ դժուար է որոշել թէ տարւոյն որ եղանակին մէջ:

1053. ԾՌԱԶԱՏԻԿ ՄԸՆ ԱԼ

Այդ կէտը անով աւելի կարեւոր էր ճշդել, որ 1197 թուականը ծռապատիկի տարի մըն է, ինչպէս հանդիպած էր 95 տարի առաջ 1102ին, Վկայասէրի օրով (§ 909), եւ հետաքրքրական էր ճշդել թէ ուր գտնուեցաւ Լամբրոնացին, եւ ինչ վարմունք ունեցաւ այդ մասին: Ծռապատիկը շատ մեծ շփոթ պատճառեց Վրացիներու եւ Հայերու միջեւ Հայաստանի հիւսիսային կողմերը, որ Վրաց

իշխանութեան ներքեւ էր, եւ ուր յունական դրութիւնը կը տիրէր: Հայ Օրբելեաններէն, որոնց ապդեցութիւնը մեծ էր, Իւանէ արդէն յունադաւանութիւն ընդունած էր, Ջաքարէ հայադաւան մնալով ալ համակերպելու ձեւերը կը փնտռէր (§ 1021), այնպէս որ քաղաքականապէս յունադաւանութիւնը կը պօրանար, մինչ եկեղեցացկանապէս Արեւելեայք աւելի ամուր էին հայկական դրութեան վրայ: Մոլեոանդութիւն մինչեւ իսկ մղած է Վրացիները՝ Հայ եկեղեցի մը կրակի տալ, որուն քաղաքը չէ յիշուած, ուր 40 հոգի ալ միասին այրած են: Բայց Վրացիք չեն կրցած Հայերուն վրէժխնդրութենէն ապաստիլ, բայց եթէ տուժելով 100,000 դահեկան եկեղեցւոյն համար, եւ 40,000 ալ այրածներուն համար (ՉԱՄ. Գ. 161): Կիլիկոյ սահմաններուն մէջ ալ Յոյներու ու Լատիններու կողմէն հակառակութիւններ եղած են, բայց նշանակութիւն չեն ունեցած, զի Լեւոն իր իշխանութեամբ եւ պօրութեամբ պաշտպանած է իր եկեղեցին: Ըսել է թէ Ապիրատ ալ պիջողութեան կողմը չէ եղած, եւ նշան մըն է որ Լամբրոնացին ալ ապգային տոմարի պաշտպան կանգնած է, եթէ Կիլիկիա կը գտնուէր: Իսկ եթէ նոյն միջոցին Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր, շատ հաւանական կը կարծենք տեղական սովորութեան համաձայնած լինելը: Սմբատի գործածած բացատրութիւնը, թէ մոլորեցան Յոյնք ի պատկէն (ՍՄԲ. 109), բւկան է Կիլիկիոյ մէջ բռնուած ընթացքը ցուցնել: Երուսաղէմ ալ ծռապատիկի շփոթութեանց մեծ կեդրոններէն մէկն էր միշտ, պանապան ապգերու շփման պատճառով, եւ Անեցին այլ ապգք խանգարեցին պատիկն յիշելէ ետքը, ուրախութեամբ կը յաւելու, թէ սուրբ գերեզմանին լոյսը Հայոց պատիկին վառեցաւ, եւ յամօթ եղեն հակառակորդքն (ՍԱՄ. 145): Միայն ուղիղ չէ Հայոց 646 թիւը 1199ին համեմատելը, որ Անեցիին տարեգրութեան սովորական սխալն է, իսկ ծռապատիկին 1197ին ըլլալը տոմարական հաշուով ճշդուած կէտ մըն է:

1054. ԹԱԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՅԵՏԱԶԳՈՒԱԾ

Կեղեստինոս Գ պապը, որ 1911ին Կղեմէս Գի յաջորդած էր, նոր խաչակրութիւն մը հրատարակեց, Երրորդին ապարդիւն մնալուն վրայ, իբր անոր լրումը, եւ միշտ Երուսաղէմը նորեն քրիստոնէից ձեռք անցնելու դիտմամբ: Գործողութիւնը յանձնեց Հենրիկոս Զ. կայսեր, որ իրօք կ'ուզէր այդ արշաւանքով քաւել պապին կողմէ իրեն դէմ արձակուած վճիռը: Բայց կայսերութեան շփոթութենէն արգիլուելով, վերջապէս 1197ին բանակ մը ճամբայ հանեց, որուն կ'ընկերակցէր Կոնրադոս Հերքիպոլսոյ (Wurzburg) եպիսկոպոսը, կայսերական քարտուղար եւ պապական նուիրակ, որ պապին եւ կայսեր կողմանէ պաշտօն ունէր պսսակել Կիպրոսի Ամաւրի եւ Հայոց Լեւոն թագաւորները, որոնք նորէն թագադրութեան համար խնդրանքներ ըրած էին, եւ որոնք այս կերպով պիտի օգնէին Խաչակիր արշաւանքին: Յիշեալ 1197 տարւոյ Սեպտեմբերին կատարուեցաւ Ամաւրիի օծումն ու թագադրութիւնը Նիկոսիոյ մէջ, եւ անտի Կիլիկիա անցնելէ առաջ բանակն ու նուիրակը Ասորիք գացին, ձմեռը չսաստկացած պատերազմի գործը սկսելու եւ յաջողցնելու համար: Սակայն Հենրիկոս կայսեր մահը, որ տեղի ունեցած էր Սեպտեմբեր 28ին, արգելք եղաւ գործերուն շարունակուելուն: Լեւոն փութացած էր բանակին եւ նուիրակին ետեւէն ղրկել Սոյ արքեպիսկոպոս Յովհաննէս, որ նուիրակին հանդիպեցաւ Պտղոմայիսի մէջ, այժմ Աքիա, բայց թագադրութեան անմիջապէս գործադրուելուն անհնարութեան լուրը միայն բերաւ Լեւոնի, նուիրակին Եւրոպա դառնալուն եւ Խաչակիր բանակին ցրուելուն պատճառով: Ասոր վրայ նուիրակութեան ու թագադրութեան պաշտօնը յանձնուեցաւ Մոգունտիոյ (Mainz) արքեպիսկոպոս Կոնրադոսի, որ միանգամայն Սաբինիոյ (Sabina) կարտինալ եպիսկոպոս էր (ԿԱԼ. 351), եւ ոչ Ս. Սաբինայի եկեղեցւոյն կարդինալ երէց, ինչպէս ոմանք իմացած են (ՍԻՍ. 464): Հռոմի կարդինալներուն առաջին եօթները Հռոմի շրջակայ եպիսկոպոսութեանց անունները կը կրէին, եւ այս եօթներէն մէկն Մոգունտիոյ քաղաքի արքեպիսկոպոս Կոնրադոսը: Այժմ եօթները վեցի

վերածուած են: Լեւոն անգամ մըն ալ յուսախաբ կը մնար իր ակնկալութեանց մէջ, եւ այնչափ փափաքով սպասած թագաւորականօծումին հանդէսը նորէն կը յետաձգուէր: Այստեղ պէտք կը պահանջ դիտել տալ, թէ պատմիչներու եւ յիշատակարաններու մէջ տարբերութիւններ կան Լեւոն թագաւորութեան թուականին մասին: Առաջին անգամ 1190ին Փրեդերիկոս Բարբարոսային թագաւորութիւն խոստանալէն սկսելով, Լեւոն սկսած էր թագաւորի անուն կրել, բայց տակաւին 1198ին թագադրութեան խնդիրին հետապնդումները կը շարունակէր: Պատմութեանս մէջ ալ յիշեցինք թէ ինչպէս 1194ին Լամբրոնացին պայն թագաւոր կը կոչէր (§ 1042), 1195 Հենրիկոս Կամպանիացին պայն կը թագէր (§ 1050), 1096ին Ալեքսիս կայսր թագով կը պատուէր (§ 1050), եւ 1098ին Լամբրոնացին կը գրէր, թէ ինքնակալն հին Հռոմայ՝ Հեռի եւ նոր Հռոմայ՝ Ալեքս, պակեցին վԼեւոն (ՀԱՅ. 427). եւ իրօք ալ 1097էն ճամբայ ելած էր կայսեր եւ պապին դրկած թագը Կոնրադոս Հէրֆալտեցի նուիրակին ձեռօք: Արդ այս տարբերութիւնները շուտով կը լուծուին թագաւորութեան իրաւունքը եւ թագադրութեան հանդէսը իրարմէ պատելով: Լեւոն թագաւորութեան իրաւունքը եւ անունը ստացած էր 1090ին, բայց թագադրութեան հանդէսը կը յապաղէր, որ իրաւունքին նուիրագործումը պիտի ըլլար: Մեր օրերն լ Ռուսիոյ եւ Անգլիոյ վեհապետները, որոնց օծման սովորութիւնը կը պահեն, նուիրական արարողութիւնը իրենց գահ բարձրանալէն տարի կամ տարիներ ետքը կը կատարեն:

1055. ԼԵՒՈՆԻ ԸՆԹԱՅՔԸ

Պատմուած անցուդարձները եւ դեռ պատմուելիք պարագաները բացայայտ կերպով կը ցուցնեն Լեւոնի միտքին մէջ սեւեռեալ դիտում մը, հարկաւ Երեւմտեան կայսեր կողմէն ճանչցուելու, եւ անոր տուուչութեամբ թագադրութիւն ընդունելու, որով կայսրութեան ենթարկեալ աւատապետներուն դիրքը պիտի ունենար, եւ հետեւաբար Եւրոժական կայսրութեան հովանաւորութիւնը պիտի վայելէր: Բայց ժամանակին տիրող պաշտօնաբաշխութեանց օրէնքին համեմատ, բոլոր արեւմտեան կայսրութեան տուուչութիւնները՝ Հռոմի պապին հաստատութեամբ եւ օրհնութեամբ կը նուիրագործուէին, եւ Հռոմէական կայսրութիւնը եւ Հռոմէական պապութիւնը իրար լրացնող, միեւնոյն գերիշխան վեհապետութիւնը կը կազմէին: Ասով մէկտեղ ստէպ իրարու հետ համաձայն չըլլալով՝ ներքին խռովութեանց եւ ընտանեկան պատերազմներու պատճառ կ'ըլլային, որոնք յայտնի են պատմութեան Գուելֆեանց եւ Գիբելլեանց (Guelfi, Ghibellini) անհատնում վէճերով, եւ որոնք պայրացած էին ճիշդ այդ դարուն մէջ, որուն վրայ կը խօսինք: Սակայն իշխանութեանց պաշտօնական յարաբերութիւնը ջնջուած չէր, եւ կայսեր եւ թէ պապին պաշտպանութեանը հետամուտ էր: Այս է Սմբատին գրելը, թէ Հայոց թագաւորութիւնը կը նկատուէր ի հնազանդութիւն եկեղեցւոյն Հռոմայ եւ օնբրունին Ալամանաց (ՍՄԲ. 109): Կիրակոս ալ նոյն միտքը բացատրելով կը գրէ, թէ ոչ Լեւոն ոչ կամեցաւ այլում հնազանդիլ վասն թագի, բայց թէ ապգին Ֆռանկաց. միանգամայն եւ պարծանս իւր վարկաւ պտուրբ առաքեալս Պետրոս եւ Պօղոս, որ կան ի Հռոմ քաղաքն, որպէս թէ ի նոցունց առեալ պօրհնութիւն պակին (ԿԻՐ. 75): Հռոմէադաւան մերայինք, որ Կիրակոսը կը նախատեն երբ Հայ եկեղեցին կը պաշտպանէ, եւ պայն կը նկատեն իբր ի հեռաւոր վայրի եւ ըստ համբաւուց գրող մը, որ խառնէ պտոյզ եւ վանստոյզ, պճահաւոր եւ վանճհ (ՍԻՍ. 468), այս անգամ ամենայն երկիւղածութեամբ կը յարգեն անոր խօսքերը, զորս Հռոմի նպաստաւոր կը կարծեն: Սակայն իրողութիւնը լոկ արտաքին էր. Լեւոն Արեւմուտքին Արեւելքէն աւելի պօրաւոր ըլլալուն համոզուած էր, եւ Յունական կամ Բիւզանդական ու Գերմանական կամ Հռոմէական կայսրութիւններուն մէջէն, երկրորդ կը փափաքէր իրեն հովանաւոր ունենալ: Իսկ այս նպատակին հասնելու համար՝ պապին հետ ալ յարաբերութեան մէջ ըլլալու էր. եւ ոչ չէր վարաներ արտաքին կերպով պայն հաճեցնել,

նպատակին հասնելն ետքը իր ընելիքը իրեն գաղտնիք պահելով, կամ թէ մտերիմներուն ալ յայտնելով, թէ հաճեցից զմիտս նոցա առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ (ԿԻՐ. 76): Այս վկայողը նոյն ինքն Կիրակոսն է, որ Պետրոսի եւ Պօղոսի այթողին օրհնութեան կարեւորութիւնն ալ վկայած էր:

1056. ՀՌՈՄԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Վերջապէս կը հասնի, թէ ոչ անձամբ գոնէ պաշտօնական գրութեամբ՝ արծուէս (archevesque) մի պատուաւոր, այսինքն արքեպիսկոպոս մը, (ԿԻՐ. 75), որ է նոյն ինքն նոր նուիրակն Կոնրադոս, արքեպիսկոպոս Մոգունտիոյ եւ կարդինալ եպիսկոպոս Սաբինիոյ, բայց թագադրութիւնը չի կատարած Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ միաբանութեան խնդիր կը յուզէ: Կարդինալին կատարելիք թագադրութիւնը պապին եկեղացւոյ կողմէն օրհնութիւն մըն էր, եւ պապը չէր կրնար օրհնել մէկ մը՝ որ իրեն հետ եկեղեցականապէս եւ հոգեւորապէս միաբանած չըլլար: Այս է խնդիրին էական կէտը եւ իսկական նշանակութիւնը, որուն զգալի նշանները պիտի ըլլան ինչ ինչ արտաքին համաձայնութիւններ: Այս մասին իբր կարդինալէն առաջադրուած պայմաններ, երեք կէտեր միայն կը յիշէ կիրակոս.

1. Տէրունի եւ որբոց տօները հաստատուն ամսաթիւերով կատարել, որ է ըսել Հայոց սեփական եօթնեկական գրութիւնը ջնջել:

2. Ժամերգութիւնները եկեղեցւոյ մէջ կատարել, մինչեւ Հայերը սովոր էին միայն պատարագի համար եկեղեցի մտնել, իսկ ժամերգութիւնները գաւիթին մէջ կը կատարէին, ստիպել ի հինահարութեանցն Իսմայէլի:

3. Ծննդեան եւ Յարութեան ճրագալոյցներուն ձուկ ու ձէթ միայն գործածել, եւ ոչ կթեղէն եւ կաթեղէն ալ (ԿԻՐ. 75): Ներսէս Պալիեանցի յիշատակներուն մէջ ուրիշ երկու պայմաններ ալ կը յիշուին, այսինքն է,

1. Հայ տղայոց լատին լեզու սորվեցնել:

2. Պայմանեալ ժամանակամիջոցներուն Հայոց կաթողիկոսին կողմէն արդագիր նուիրակներ յղել Հռոմ (ՍԻՍ. 468) որ է Հռոմի հպատակ եպիսկոպոսներուն վրայ դրուած, ի սեամս առաքելոց (ad limina apostolorum) այցելութեան պարբերական պարտքը, իբրեւ նշանակ նշանկ հպատակութեան եւ առիթ ընծայաբերութեան: Բայց ասոնք լոկ արտաքին պայմաններն են, որոնք պապին ուզածին ոչ իսկութիւնը, այլ նշանները պէտք է ճանչցուին, եւ էականը եղած պիտի ըլլայ դաւանութեամբ եւ վարդապետութեամբ եւ հպատակութեամբ Հռոմի եկեղեցւոյն հետ ամենայն միաբանիլ: Կիրակոս դրամական պայմանի մըն ալ յիշատակութիւն ունի, այսինքնէ իր առաջարկներուն ընդունալի եղած ատեն՝ թագադրութիւնը ձրի ընել, թէ ոչ այնչափ գանձս առնուլ ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ ականց պատուականաց (ԿԻՐ. 75): Մենք այդ կէտն ալ շփոթ իմացուած կը կարծենք, որովհետեւ չենք կարծեր թէ կրդինալը իր գանձելիք իրաւունքէն հրաժարիլ ուզէր, այլ կ'երեւի թէ դրամական կարեւոր նպաստի ալ խոստում մըն էր, եթէ միաբանութեան պապական պայմանը ընդունելի ըլլար: Այս կարծիքնիս կը հաստատու ապագային մէջ ստէյ խոստացուած, եւ երբեմն ալ տրուած, դրամական նպաստներով:

1057. ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ ԱՏԵՆԱԲԱՆ

Պատմիչը կը գրէ. Լեւոնի կոչեալ վկաթողիկոսն եւ վեպիսկոպոսն՝ հարցանէր թէ զի՞նչ պտասխանի տացեն պատգամին (ԿԻՐ. 75): Մենք կը կրծենք թէ այս առթիւ հաւաքուած է աստուածախումբ եւ տիեզերական ժողով Տարսոնի, հրաւիրուած ի համահրեշտակ կաթողիկոսէն Հայոց Գրիգորէ, յեղբորորդւոյ սրբոյն Ներսէսիվայեցւոյ, որ Շահանի որդին Գրիգոր Ապիրատ, եւ ի քրիստոսապսակ արքայէն հայոց Լեւոնէ, որ արդէն այդ անունը կը կրէր եւ պսակեալ կը սեպուէր

Քրիստոսէ, թէպէտ պապէն եւ կայսրէն պաշտօնապէս պսակեալ չըլլար: Ժողովը նպատակ ունէր որոշում տալ սակս միութեան (ՏՂԱ. 93), որովհետեւ այս էր տիրապէս Հռոմէ առաջարկուծը, քան թէ քանի մը ծիսական պապի պայմաններ: Եթէ երբեք պիտի ընդունինք, թէ Լամբրոնացին Ով եարք սուրբք ատենաբանութիւնը իսկապէս ժողովի մը մէջ խօսած է, այդ առիթէն տարբեր պարագայի չենք կրնար յարմարցնել, որովհետեւ ինչպէս իր տեղը յիշեցինք, այն բնաւ չի յարմարիր 1179ին գումարուած Հռոմկլայի ժողովին (§ 1010): Իսկ ընդհակառակն եթէ Տարսոնի ժողովին թուականը նշանակուած ՈԻՋ թուականը՝ ՈԽՋ կարդանք, ճշդութեամբ կը գտնենք ժողովին ալ թուկանը 1197, մինչ 1177ին ոչ Տարսոն ժողով գումարուեցաւ, եւ ոչ Հայոց գումարուիլ հնար էր, Տարսոն տակաւին յունական իշխանութեան ներքեւ լինելուն: Մենք կը սիրենք նախադասել այն տեսութիւնը, որով յիշեալ ատենաբանութիւնը լոկ դրական երկսիրութիւն մը կը նկատուի, միութեան օգուտը բարձրացնելու եւ պէտքը հաստատելու նպատակով

(էջ1536-37)

թիւնը տուողներ ալ բոլոր ժողովական եղբուած, եւ ոչ իրօք ժողովական գումարման մէջ արտասանուած բանախօսութիւն մը: Այդ տեսութեան մեզ կը համոզեն, նախ ատենաբանութեան տարապայման երկարութիւնը (ՏՂԱ. 95-205), որչափ ինչ ներելի չէր խօսակցութիւնը երկարել՝ բանակցութեան համար հաւաքուած ժողովքի մը առջեւ: Երկրորդ նպատակին անորոշութիւնը, մինչ կնքուելիք միաբանութիւնը որոշակի գործողութիւն մը պէտք էր ըլլար: Հռոմկլայի մէջ Յունաց հետ, իսկ Տարսոնի մէջ Լատինաց հետ միաբանութիւնն էր խնդիրի, նիւթը, եւ ատենաբանին պարտքն էր մօտէն շօշափել առջեւ դրուած խնդիրը. մինչեւ ատենաբանութիւնը եւ ոչ իսկ կը յայտնէ, թէ որոնց հետ կնքուելիք միութեան վրայ կը խօսի: Երրորդ դիտողութիւննիս ատենաբանութեան մէջ պատմական եւ դիպուածական պարագայից վրայ պահուած լուութիւնն է, մինչ ժողովի մը առջեւ խօսող ատենաբան մը, մանաւանդ Լամբրոնացիին պէս ճարտար ատենաբան մը, չէր կրնար ընդհանրութեանց մէջ ճախտել, առանց այժմէութեանց մտնելու, պարագաներ պարգեւելու, պայմաններ բացատրելու, եւ անոնցմէ իր նպատակին համար փաստեր քաղելու: Վերջապէս Լամբրոնացիին ծանօթ ատենաբանութեան մէջ նկատի չեն առնուած Հռոմի եկեղեցիէն անհրաժեշտաբար պահանջուելիք կէտերը, որոնք են Հռոմի եկեղեցւոյն գլխաւորութեան եւ Հոգւոյն Սրբոյ եւ յՈրդւոյ բղիժման խնդիրները, իսկ երկու բնութեանցեւ ջրախառն բաժակին եւ ծննդեան տօնին կէտերն ալ թեթեւակի շօշափուած են, մինչ ընդարձակ եւ երկար ատենաբանութիւնը ընդհանուր կերպով միութեան պէտքը եւ գովեստը կ'ընդլայնէ. նոյնիսկ ապագային յիշատակներէն ալ կեղակարծ եւ անստոյգ պարագաներ՝ յիշելով: Այդ տեսութիւններով Լամբրոնացիին Ով հարք սուրբք ատենաբանութիւնը՝ լոկ գրական երկսիրութիւն կը նկատենք, եւ անոր վերլուծութիւնը վանց կ'ընենք, քանի որ բնաւ պատմական պարագայ մը պիտի չկարենանք քաղել եղելութեանց ընթացքը ճշդելու:

1058. ՏԱՐՍՈՆԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Լեւոնի գումարած ժողովին հայրերը, կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսները, ոչ հաւանեցան առնել պիւնդիրն (ԿԻՐ. 76), եւ չի համակերպեցան նուիրակին առաջարկներուն, որոնք եթէ նշանակուած արտաքին կէտերն էին միայն, թէրեւս Ապիրատն ալ՝ եւ իր խորհրդակից եպիսկոպոսներն ալ դժուարութիւն չի պգային համակերպիլ: Ուստի հարկաւ անոնցմէ վատ եւ աւելի ծանր կէտեր առաջարկուած են Հռոմէկան եկեղեցւոյ հետ կատարեալ միութիւն կնքելու, իսկ կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսներ՝ Արեւելեայց գրգռութեան առիթ տալէ եւ անոնց գանգատները եւ ընդդիմութիւնները արդարացնելէ պզուշացած են: Երբոր Լեւոն կը տեսնէ որ Տարսոնի գումարման ելքը յաջող չեղաւ, եւ թագադրութեան գործը կրկին կը վտանգուի, նոր միջոց մը կը

մտածէ նուիրակը հաճեցնելու: Օրհնութիւնը եւ օծումը ընդունողը ինքն պիտի ըլլար, եւ ոչ եպիսկոպոսները, հետեւաբար ինքն իրեն համար ամէն պայմաններ կ'ընդունէր, եւ համարձակ կը յայտարարէր, թէ զոր ինչ հրամայէ ինքնակալ կայսրն եւ պապն մեծ, անյապաղ առնեմք պամենայն: Իսը կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսներն ալ լռեցնելու եւ ընդդիմութիւն չի յարուցանելու համար, մտերմբար կը վստահացնէր, դուք մի ինչ հոգայք վասն այդորիկ, ես հաճեցից պմիտս նոցա առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ (ԿԻՐ. 76): Սակայն Լեւոնի առաջարկը չբաւեց նուիրակ կարդինալը գոհացնել, որուն նպատակը տիրապէս եկեղեցական էր. եւ կ'ուզէր առիթէն օգտուիլ Հայոց եկեղեցին Հռոմէականին հպատակեցնելու համար: Պատմիչներ մեզի մանրամասնութիւններ չեն հաղորդեր, թէ ինչպէս կրցան վերջիվերջոյ երկու կողմերը համաձայնութեան մը յանգիլ, որովհետեւ հաւանեցոյց Լեւոնեպիսկոպոսն յանձն առնուլ վերդումն, եւ արարին եպիսկոպոսք պբանն երդմանն (ԿԻՐ. 76): Հաւանական ենթադրութիւնն է, թէ նուիրակ կարդինալը թեթեւցուց հետզհետէ պահանջուած պայմանները, որովհետեւ չենք ուզեր ենթադրել թէ կաթողիկոս եւ եպիսկոպոսներ ալ համաձայնած ըլլան Լեւոնի պէս նուիրակը հաճեցնել առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ: Երդումն ըսուածը համաձայնութեան ծրագրի մը ստորագրութիւնն է անշուշտ, իսկ համաձայնու

(էջ 1538-39)

պիսկոպոսներ չեղան, այլ միայն 12 եպիսկոպոսներ աւելի համակերպողներէն, որոնք Լեւոնի անձնական բարեկամութեամբ, անոր քաղաքական նպատակով օգնողներ, կամ թէ ըսենք, Կիլիկիոյ պետական եւ զինուորական յաջողութեանց փափաքողներ էին: Այբ 12 եպիսկոպոսներէն կը յիշուին միայն Ներսէս Տարոնի, Յովսէփ Անտիոքի, Յովհաննէս Սոյո եւ Անանիա Սեբաստիոյ (ԿԻՐ. 76), իսկ միւս 8 եպիսկոպոսներ այստեղ չեն յիշուիր. այլ հարկաւ սոյն 14-երուն մէջէն էին, որոնք թագադրութեն հանդէսին ներկայ եղան ՍՄԲ. 110): Միւս կողմէն Լատիններն ալ փափաքով էին գործը որեւէ կերպով վերջացնելու: Նոյն 1198 տարույ Յունուար 8ին Կեղեստինոս Դի յաջորդ ընտրուած էր Իննովկենտիոս Գ, այն որ իրաւամբ պապական ազդեցութիւնը գագաթնակէտին հասցուցած կը ճանչցուի, գործունեայ եւ ձեռնարկու անձ մը, որ առջի օրէն սկսած էր նոր խաչակրութեամբ Երուսաղէմը վերստին գրաւելու գաղափարը մշակել, եւ այս նպատակին համար Հայոց թագաւորութեան օժանդակութիւնը մեծապէս օգտակար պիտի ըլլար: Ուսին հաւանական է որ Իննովկենտիոսէ նոր հրահանգներ հասած ըլլան գործը դիւրացնելու եւ թագադրութիւնը կատարելու, Լեւոնն ու Հայերը շահելու համար:

1159. ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻՒ ՄԱՀԸ

Այդ եղելութեանց թուական պիտի նշանակենք 1198 տարույ Մայիս եւ Յունիս ամիսներու միջոցը: Համաձայնութեան մասնակցողներուն գլուխը կը յիշուի Լամբրոնացիին անունը (ԿԻՐ. 76), որուն մահը տեղի ունեցած է նոյն տարի (ՍՄԲ. 109), Յուլիս 14ին նոր Յայսմաուրբին համեմատ ՅԱՍ. Բ. 24), կամ Յուլիս 17ին հին Յայսմաուրբին համեմատ (ՅԱՅ. 660) եւ անհրաժեշտաբար այդ թուականէն առաջ պէտք է կատարուած ըլլայ համաձայնութիւնը: Սակայն նկատելով որ թագադրութեան հանդէսը մինչեւ յաջորդ Յունուար 6ը կը յետաձգուի, որչափ ալ պատրաստութեանց համար միջոց մը նշանակել պէտք ըլլայ, սակայն վեց ամիս յետաձուլմը մտածել կուտայ թէ ընդհանուր համաձայնութիւն մը գոյանալէ ետքը, Լամբրոնացիին մահէն ետքն ալ մանրամասնութեանց վրայ բանակցութիւններ շարունակեցին, մինչեւ որ կարդինալ նուիրակը իրողութիւնը իսկութեամբ Իննովկենտիոսի հաղորդէր, եւ հաւանութիւնն ու հրահանգները ստանար: Որչա՛փ լաւ պիտի ըլլար, եթէ այդ կարեւորագոյն միջոցին փոխանակուած գիրերը, կամ պաշտօնապէս կապմուտ համաձայնութիւնները մեզի հասած

ըլլային, որոնցմէ կարենայինք ամենայն ճշդութեամբ եւ կատարեալ մանրամասնութեամբ քաղել պէտք եղած տեղեկութիւնները. մինչեւ այժմ անուղղակի ակնարկներու մեկնութեամբ եւ ժամանակագրական համեմատութիւններու պահանջմամբ պարտաւորուած ենք պատմական յարակցութիւնները կապմել եւ դիպուածներուն կապակցութիւնը բացատրել: Ամէն առթի մէջ շատ յստակ կ'երեւի, թէ Հռոմի հետ եղած յարաբերութիւնները, եւ փոխադարձաբար հաստատուած համաձայնութիւնները, շատ հեռու են եկեղեցական առմամբ Հայոց եկեղեցւոյ կատարեալ եւ պաշտօնական եւ աւանդական արտայատութիւնն ըլլալէ: Բոլոր խնդիրը քաղաքական թագադրութեան շուրջը կը դառնայ, թագը Արեւմուտքէ ընդունիլ օգտակարագոյն կը տեսնուի, անոր յաջողութեան համար կրօնական պայմաններ կ'առաջարկուին, թագաւորը անոնց նշանակութիւն չտար, եւ չիջողութեան ալ պարտաւորիչ հետեւանք ունենալուն չի հաւատար, եպիսկոպոսութիւնը կ'ընդդիմանայ ժողովով, վերջապէս անոնցմէ ոմանք կը հաւանին քաղաքական օգուտին սիրոյն, իսկ հաւանելէն ետքն ալ՝ գործնական արդիւնաւորութիւն չտրուիր եղած համակերպութեան, եւ գործեր կը շարունակեն ինչպէս որ էին առաջ: Միթէ հնար է՞ այդ պայմաններու ներքեւ Հայ եկեղեցւոյ անկեղծաւոր եւ ճշմարիտ եւ վաւերական դաւանութիւնը տեսնել: Ի՞նչ ոյժ կրնան ունենալ Հայ եկեղեցւոյն մասին հռոմէադաւանութեան պնդումները, երբ այսպիսի տկար եւ անկայուն հիմերու վրայ կը դնեն իրենց ցուցմունքները:

1060. ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Փամանակագրական կարգը եւ անձին կարեւորութիւնը կը պահանջեն, որ պահ մը կանգ առնենք Լամբրոնացիին շիրմին առջեւ, ուր այդպէս տարածամ կը փակուի գործունեայ կեանք մը, անվուսպ գործիչ մը: Հապիւ 45 տարեկան էր Լամբրոնացին մեռած ատենը, ծնունդը 1153ին եւ մահը 1198ին տեղի ունեցած ըլլալով, թէպէտեւ Յայսմաւուրքներէն հինը 32 (ՅԱՅ. 660) եւ նորը 38 տարի (ՅԱՍ. Բ. 24) կը նշանակեն: Մեծն Ներսէսէ ետքը, որ 47 տարեկան վախճանելով ընդարձակ գործունէութեան արդիւնքները թողուց իր ետեւէն (§ 155), երկրորդ Ներսէս մըն է Լամբրոնացին որ 45 տարեկան վախճանելով ալ՝ գրական եւ վարչական եւ գործնական արդիւնաւորութիւններ ունեցած էր: Երրորդ Ներսէս մըն ալ տեսանք մեր օրերը, Վարժապետեանը, որ 46 տարեկան մեռած ատեն արդէն 10 տարի պատրիարքութիւն վարած եւ նշանաւոր ձեռնարկներ կատարած եւ կաթողիկոսութեան ընտրուած էր: Լամբրոնացիին վախճանը պէտք է վերագրել ներքին ախտաւոր կապմունքի, եւ լելի հաւանականութեամբ թոքի կամ սիրտի տկարութենէ յառաջ եկած յանկարծկան մահուան: Յախտ ինչ անկանէր հարկաւոր աղցաւոր բնութեանս, կը գրէ Սկեւոացին (ՍՍՓ. ԺԵ. 60), եւ Յայսմաւուրքը կը ճշդէ, թէ Տարսոնի եկեղեցւոյ մէջ քարոյ տուած ատեն կալաւ վնա ուժգին ցաւ ապստամբ ի բժշկական դեղոց (ՅԱՅ. 600), եւ քիչ ետքը աւանդեց հոգին: Ստոյգ ալ այդ տեսակ մահերը սովորական են ախտաւոր սիրտ ունեցողներուն: Իսկ Լամբրոնացիին այդպիսի ախտի ենթակայ եղած ըլլալը յայտնի կ'ըլլայ նեւ իր սրտնեղ եւ վայրացկոտ եւ յուզուած գործունէութենէն, որուն նշանակները տեսանք եւ գլխաւորապէս Լեւոնի գրած նամակին մէջ (§ 1043): Հնար է Լամբրոնացիին ամէն գործերուն եւ նպատակներուն համամիտ չը գտնուիլ, բայց հնար չէ հիացմամբ չզիտել անոր բարձր միտքը, անխոնջ աշխատանքը, եւ անկեղծ իղձերը, եւ չվարմանալ անոր վրայ միցած տարբեր կերպարաններուն վրայ: Երբեմն ճգնասուն անապատակեաց եւ երբեմն գրասէր մատենագիր, երբեմն ժողովրդային հովիւ եւ երբեմն արքունիքի խորհրդական: Մէկ կողմէն առաքինի եւ չափաւոր, միւս կողմէն վայրացկոտ եւ անհամբեր, մերթ աշխարհէ բոլորովին հրաժարած եւ մերթ աշխարհային գործերու գլխաւոր շարժիչ : Այդ տարբեր կերպարանները միացնողը բուռն եռանդն էր, բուռն կիրքերու հետ ձուլուած, որոնք կը տիրէին անոր հոգւոյն, եւ ինչ բանի ալ ձեռնարկէր՝ մեղմ եւ հանդարտ

գործունեությունն պահել չէր կրնար: Արդ երեսն էթէ միշտ գովելի եղաւ իր անխոնջ աշխատասիրութեամբը, չի կրնար միեւնոյն գովեստի արժանանալ պգուշաւոր խոհեմութեան տեսակէտէն: Շատ աւելի բարձր պիտի նկատէինք իր արժանիքը, եթէ գիտնար ճարտարութեամբ իրենները շահիլ, քան թէ երբոր օտարներու սիրելի կ'ըլլար: Աւելի արդիւնաւոր պիտի ըլլային իր ճիգերը, եթէ եկեղեցւոյ մէջ գժտութիւնները չի վայրացնէր եւ մինչեւ կաթողիկոսական բաժաման չմղէր, քան թէ երբ բուռն յարձակումներով, կծու հեգնութիւններով, եւ նախատալից պատասխաններով՝ Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի մէջ բաժանման վէճ մը կը ստեղծէր, առանց մտաբերելու թէ մինչեւ ուր կրնար յառաջանալ բացուած պատուածքը: Իր մատենագրական երկասիրութիւններուն ընդարձակ ցուցակը կազմել, եւ անոնց արժանիքը ցուցնել, յատկապէս մատենագրութեամբ վբաղողներուն կը թողունք, բայց իր հրատարակուած եւ չհրատարակուած գործերը դրական ընդարձակ արդիւնաւորութիւն կը պարունակեն:

1061. ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻՒՆ ԴԱԻԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մեր նպատակին համար աւելի կարելոր է Լամբրոնացիին տեսութիւնները ճշդել դաւանական վարդապետութեանց եւ միութեանց խնդիրին մէջ: Պէտք է խոստովանիլ թէ ինքն չստեղծեց այդ խնդիրը, որուն հեղինակը եղած էր Ներսէս Շնորհալին՝ իր հոգեւոր ծնողը, եւ մշակողըն եղած էր Գրիգոր Տղայն՝ իր հոգեւոր տէրը, բայց ինքն այնպէս մը փարեցաւ այդ գործին, որ կատարելապէս իւրացուց, եւ անոր ուրոյն կերպարան մը տուաւ: Սակայն միութեան անպայման պաշտպան ըլլալով հանդերձ, եւ օտարասիրութիւնը մինչեւ վերջին ծայրը տանելով մէկտեղ, Լամբրոնացին օտարին հպատակելու չհասաւ, եւ այս կէտն է վոր կ'արժէ լաւ լուսաբանել: Լամբրոնացին թէ Յոյնին եւ թէ Լատինին հետ հաւասար եռանդով բանակցեցաւ, բայց երբեք մին կամ միւս իրեն չսեփականեց. ինքն է որ այդ կը շեշտէ. եթէ ես միոյ ապգի ջատագով էի, ընդ այլսն ե՞րբ էր կար հաղորդիլ. բայց ընդ իւրաքանչիւրսն որ միմեանց թշնամիք են՝ խառնիմք (ՏՂԱ. 220): Ուրեմն ոչ յունադաւան եղաւ, եւ ոչ հռոմէադաւան, այլ իսկապէս հայադաւան մնաց, որ այլադաւանէն չի խորշիր, եւ տարբեր դաւանութիւնները իրարու միացնելու սկզբունքն ունի: Նա իր եկեղեցւոյն մէջ շատ անբարեկարգութիւններ տեսաւ, եւ ալմնքն ալ անխնայ կշտամբեց, եւ համարձակ կը յայտարարէր, թէ ես գիրք մի բովանդակ եմ գրեալ պՀայոց ապգիս անկարգութիւնս՝ որ յետոյ մտեալ են (ՏՂԱ. 246), բայց անկարգութիւնը մոլորութենէ կը պատէ: Երբ խօսքը ուղղափառութեան վրայ է այլեւս ամբաստանող չէ այլպաշտպան կը դառնայ. Կարող եմք, կ'ըսէ, շնորհիւ գիտութեանս վոր ունիմք ի սուրբ գիրս, ափիբերան առնել պՀելլէնացին, թէ պՀայն խորշեալ կարծիցէ յուղղափառութենէ (ՏՂԱ. 235): Լուսաւոր օրինակ մըն է այդ բանին վերջին անգամ Կոստանդնուպոլսոյ պատուիրակութեան մէջ ունեցած ընթացքը (§ 1052), վոր կրկնել աւելորդ կը սեպենք: նհերքելի փաստ մըն է այդ մասին առ Ոսկան Անտիոքացի արգելական ճգնաւոր՝ գրած նամակը, յունադաւան մոլեռանդներուն պետը՝ որ Հայերը կրկին կը մկրտէին, ըսելով թէ երկու բնութիւն չեն ըսեր, Քաղկեդոնը չեն ընդունիր, Յոյներէն ձեռնադրութիւն չեն ընդունիր, եւ քահանայապետութեան շարունակութիւնը կորուսած են: Այն Լամբրոնացին, որ իր եկեղեցւոյն անկարգութիւններուն դէմ մաքառէր, այս անգամ նոյնչափ եւ աւելի եռանդով օտարներուն դէմ կը բորբոքի, եւ կը պաշտպանէ, թէ մի բնութիւն ըսել սխալ չէ, թէ Քաղկեդոնը չընդունիլ մոլորութիւնն է, թէ Յոյներէն ձեռնադրութիւն ստանալու պարտք չկայ, թէ Հայոց քահանայապետութիւնը անխախտ է, թէ Սահակի տեսիլքը Լուսաւորչի ապգատոհմին վրայ սահմանափակուած է: Առանց ուզելու ցուցմանց մէջ երկարել, համարձակ կը յայտարարենք թէ Լամբրոնացին յունադաւան չէ, եւս առաւել հռոմէադաւան չէ, եւ ի վուր անունով կ'ուզեն

պարծենալ նոր հռոմէադաւանները, եւ անոր վրայ հիմնել իրենց դրուութիւնը, վայն մինչեւ եօթներորդ երկինք բարձրացնելով (ՄԻՍ. 93)

1062. ԼԱՄՔՐՈՆԱՑԻՒՆ ՏՕՆԸ

Լամբրոնացին տօնելի սուրբերու հետ դասակարգելու սկզբնաւորութիւնը վերջին դարուն մէջ տեղի ունեցաւ, եւ նախ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ սկսաւ, միութենական նոր ճիգերու առթիւ, բայց Մայրաթոռին մէջ չընդունուեցաւ եւ շուտով Կոստանդնուպոլիս ալ դադարեցաւ, եւ միայն Երուսաղէմի օրացոյցը կը յամառի տակաւին վայն պահել՝ իր տպած տօնացոյցին իսկ հակառակ (ՏՕՆ. 240): Հռոմէադաւանք ալ ունին նոյն տօնը, Լամբրոնացիին անունին Յայսմաւուրքի մէջ անցնելուն վրայ հիմնուելով (ՅԱՅՍ Բ. 240), ուր բոլոր Ռուբինեանց տարեդարձները յիշուած են, տարելիցի եւ ոչ տօնի նշանակութեամբ: Սուրբ հայրն բացատրութիւնն ալ շատ սովորական կոչում մըն է ամէն եկեղեցականներու, եւ նոյն իսկ կենդանիներու տրուած, եւ բնաւ ոյժ չունենար այդ բառով պաշտպանել Լամբրոնացիին տօնելի սուրբ ըլլալը (ՄԻՍ. 94): Եթէ Գրիգոր Սկեւռացին շատ շողշողուն ներբողական մը նուիրած է անոր յիշատակին (ՍՈՓ. ԺԵ.), եւ եթէ Խաչատուր Լամբրոնացին գեղեցիկ ոտանաւոր մը գրած է անոր պատուոյ (ՄԻՍ. 94), երկուքն ալ իր աշակերտներն են, եւ անձնական իղձերնին յայտնած կ'ըլլան: Եթէ ուրիշներ ալ վանապան առիթներու մէջ առատ գովեստներ շուայլած են անոր անունին, անոնք տօնելիութեան փաստ չեն ըլլար, այլ արդիւնաւորութեան վկայութիւններ, զոր ոչ ոք պիտի ուրանայ: Լամբրոնացիին կեանքը կատարեալ աշխատութիւն եւ կատարեալ արդիւնաւորութիւն եղած է աներկբայաբար, յայտնուած է իբրեւ արթուն հովիւ, ճշմարիտ կրօնաւոր, աղօթասէր ճգնաւոր եւ անընչասէր. փայլած է իբրեւ գիտուն, իմաստուն, ճարտարախօս եւ մատենագիր. եղած է անձնուրաց, օրինապահ եւ բարեկարգիչ. ունեցած է եկեղեցւոյ նախանձ, բարեկարգութեան եռանդ եւ ուղղութեան համուզում. եւ ամէնէն աւելի ոգւով փարած է բոլոր եկեղեցիները միացնելու բարձր՝ բայց անգործադրելի խորհուրդին: Այսու ամենայնիւ շատեր շատ պիտի վարանէին՝ առ Լեւոն նամակին մէջ յայտնուած՝ քինախնդիր, անձնագով, հակառակասէր եւ վայրացկոտ գրիչին հեղինակը, ոչ թէ իբր սուրբ մը, այլեւ ոչ իբր օրինակելի տիպար մը ներկայել, ընդունելով, որ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ վգացած յուսախաբութենէն ետքը, փոխած ըլլայ իր միտքը, ստրջացեալ է հոգեւոր կամս իւր (ՀԱՅ. 425):

1063. ԹԱԳԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՕՐԸ

Լամբրոնացին 1198 Յուլիս 14ին կամ 17ին վախճանելովը (§ 1059), չկրցաւ ներկայ ըլլայ թագադրութեան հանդէսին՝ որ արտասովոր շքով կատարուեցաւ վեց ամիս ետքը 1199 Յունուար 6ին, Աստուածայայտնութեան տօնին, չորեքշաբթի օր: Թագադրութեան օրը շատերէ 1198 Յունուար 6ին գրուած էր հետեւելով Չամչեանի հաշիւին (ՉԱՄ. Գ. 165), եւ վերջերս Տէր-Միքէլեան ալ նոյնը կը պնդէր (ՍԱՄ. 296), ի վեր եւ վարկապարպի սեպելով Ալիշանի ժամանակագրութիւնը որ 1199 Յունուար 6ին կը դնէ վայն: (ՄԻՍ 470): Առաջիններուն հիմնական փաստն էր Սմբատի վկայութիւնը թէ ի թուին ՈՒՆԷ Յունուարի 6, յօր յայտնութեանն օծեցին վԼԵՆՈՆ (ՍՄԲ. 109), 647 տարին համեմատելով 1198ին, երկու թուականներու մէջ 551 տարիներու տարբերութեան ընդհանուր հաշուով: Սակայն Հայոց թուականը շարժական հաշուով կը գործածուէր, եւ յիշեալ ՈՒՆԷ թուականը սկսած էր 1198 Յունուար 31ին, Աստուածայայտնութեան Յունուար 6ը անցնելէն ետքը, որով ՈՒՆԷ թուականին մէջ յիշեալ տօնը կ'իյնար 1199 Յունուար 6ին, կամ հայկական ամիսներով՝ հրոտից ամսոյն 11ին, եւ այն օր կատարուեցաւ մեծահանդէս թագաւորութիւնը: Այդ հաշիւը կը հաստատուի եւս դիտելով, որ հանդէսին ներկայ եպիսկոպոսներուն մէջ չի յիշուիր Ներսէս արքեպիսկոպոսն Տարսոնի եւ Լամբրոնի, այլ ներկայ են

տէր Վարդան արքեպիսկոպոս Լամբրոնին եւ առաջնորդ Սկեւոուն, եւ տէր Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Տարսոնի եւ Տէր Մլիճոյն (ՍՄԲ. 110): Իսկ նոր թեմակալներ անուանուած չէին ըլլար, եթէ Ներսէս արդէն մեռած չըլլար, որով մտացածին կը դառնայ պատմել թէ առաջիկայ գտաւ եւ Ներսէս Լամբրոնցի, եւ արար պատենախօսութիւն շքեղ (ՉԱՄ. Գ. 166): Թագադրութիւնը կատարուեցաւ ի Տարսոն քաղաքն (ՎԱՀ. 215), բայց այդ հանդեսը տարբեր էր անկէ՝ զոր Լամբրոնացին կը յիշէ, թէ երկու կայսրները պսակեցին զԼեւոն քարամբ պատուականաւ յեկեղեցի Տարսոնի, որ իմ անարժանութեամբս հովուի (ՀՅ. 427): Թագերուն առաքումները թէ Ալէքսէ եւթէ Հէնրիկոսէ նիւթապէս կանխեցին, եւ հանդիսական օծումէն եւ թագադրութենէն առաջ պարզ օրհնութիւն մը կատարուած պիտի ըլլայ նոյն ինքն Լամբրոնացիին ձեռքով: Երրորդ թագ մըն ալ կը յիշեն օտարներ Պաղտատի ամիրապետէն զրկուած (ՍԻՍ. 465), որ այն տաւն էր Նասր Լէտինալլահ՝ անուանական կամ լոկ կրօնական ամիրապետութեան գահակալը, որ Մըքթաֆի-Լիամրուլլահի (§ 933) երրորդ յաջորդն էր, Մըսթանիսէտ-Պիլլահէ եւ Մըսթատի-Պիամրուլլահէ ետքը աթոռ բարձրացած 1180ին, եւ 45 տարի պահած մինչեւ 1225, հակառակ Թուրք ցեղերու յարձակմանց, որոնք ստիպուեցան Պաղտատը ապատ թողուլ ճէնկիկխանի նոր արշաւանքին պատճառով (ՎԵՐ. 496): Ամիրապետէն եկած թագին մասին ապագային յիշատակներ բնաւ տեղեկութիւն չունին:

1064. ԹԱԳԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ

Թագադրութեան հանդէսը, որ Տարսոնի եկեղեցւոյն մէջ կատարուեցաւ հետեւողութիւն էր Արեւմուտքի մէջ սովորական եղած պաշտօնաբաշխութիւն ըամ զգեստաւորութիւն (investitura) կոչուած արարողութեան, որ պէտք էր կատարուէր յանուն կայսեր եւ պապին, եւ գործադիրն ալ կարդինալ Կոնրադոս արքեպիսկոպոսէ վատ մէկ մը չէր կրնար ըլլալ, վասնչի նա էր պապական եւ կայսերական նուիրակը, յատկապէս այդ պաշտօնին նշանակուած: Հետեւաբար նա նախ թագաւորական թագը օրհնութեամբ եւ աղօթքով Լեւոնին գլուխը դրաւ, եւ Լեւոն պսակուեցաւ ի հնապանդութիւն եկեղեցւոյն Հռոմայ եւ օնբրունին Ալամանաց (ՍՄԲ. 109), այսինքն է եղաւ Հռոմէական կայսրութեան եւ պապութեան միացեալ գերիշխանութեան հպատակ աւատապետ մը, անոր հովանաւորութիւնն ու պաշտպանութիւնը վայելելու իրաւամբ: Բայց հանդէսը երկրորդ մաս մըն ալ ունէր, որ է օծումը, եւ պայն կատարեց Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսը, զեկեղեցին անդ ժողովեալ, եւ օրինօք վնա օծեալ, տան Թորգոմայ թագաւորապէս (ՎԱՀ. 215): Արարողութիւնը կատարուած է Լատին եկեղեցւոյ կանոնին համեմատ, զոր կանուխէն թարգմանած է Լամբրոնացիի (§ 1023), եւ որուն պատճէնը հրատարակեց Ալիշան (ՍԻՍ. 472-475): Պահանջ մըն է՞ր այս արդեօք Լատին նուիրակին կողմէն, թէ յօժարակամ հաճոյակատարութիւն մը Հայոց կողմէն, չենք գիտեր, բայց Հայերը պէտք է իրենց սեփական ծէսն ու կանոնը ունեցած ըլլային կանուխէն, Բագրատունի թագաւորներու հաստատութեան համար գործածուած, սկսելով Գէորգ Գառնեցիի ձեռքով Աշոտի եւ Սմբատի վրայ կատարուած նախընծայ արարողութիւններէն: Անոր բախտին մասնակից գտաւ Գրիգոր Ապիրատն ալ՝ Ռուբինեան թագաւորներու շարքը նուիրագործելով: Հարկաւ 78 տարեկան ծերունին ուրախացած է մեծապէս այդ բարեյաջող եղելութեան կատարիչն ըլլալուն, զոր խնդութեամբ կ'ողջունեն բոլոր պատմագիրներ (ՍՄԲ. 109, ՎԱՀ. 215, ԿԻՐ. 76), եւ լիաշուրթն փառաբանութիւններ կը բարձրացնէ Անեցիին շարունակողը, աւելցնելով եւս, թէ Լեւոն այս կերպով նորոգեաց եւ պայծառեցոյց զեկեղեցի (ՍԱՄ. 145):

1065. ՀԱՆԴԵՍԻՆ ՆԵՐԿԱՆԵՐ

Թագադրութեան հանդէսին համար, հաւաքուեցաւ ժողով բազմութեան յոյժ (ԿԻՐ. 76), որուն գլուխը յանուանէ կը յիշուին 14 եպիսկոպոսներ, Դաւիթ Մամեստիոյ, Յովհաննէս Սոյ, Մինաս

Երուսաղէմի, Յովսէփ Անտիոքայ, Կոստանդին Անարպաբայ, Վարդան Լամբրոնի, Ստեփանոս Տարսոնի, Թորոս Սելեկիոյ, Գրիգոր Կապանի, Աստուածատուր Մեծ քարի, Յովհաննէս Սանվելիոյ, Կոստանդին Փիլիպոսոյ, Ստեփանոս Բերդուսի, եւ Մխիթար Ընկուկատին (ՄՄԲ. 110). ուրիշ ցուցակ մը կ'աւելցնէ Գէորգ Անդրիասանց եւ Կոստանդին Յոնանց, իսկ Փիլիպոսոյ եպիսկոպոսին անունն ալ Գրիգոր կը գրէ (ՄԻՍ. 470): Յիշուածներուն ամէնն ալ Կիլիկիոյ եւ անոր յարակից վիճակներու եպիսկոպոսներ են, իսկ Հայաստանէ եւ Իկոնիոյ սահմաններէն բնաւ մէկը յիշուած չէ, եւ ոչ իսկ Անանիա Սեբաստացին, որ վերել 12 համակերպողներուն մէջ յիշուած էր (§ 1058): Օտարապգիներէն կը յիշուին Տարսոն նստող Յունաց պատրիարքը եւ Մելիտինէ նստող Ասորոց կաթողիկոսը (ԿԻՐ. 76). իսկ վարպետներ եւ վանահայրեր եւ քահանաներ շատ կ'ըսուին (ՄՄԲ. 111), առանց որոշ թիւի: Հայ եպիսկոպոսներուն մասին դիտել պիտի տանք թէ անոնցմէ գլխաւորներուն վիճակին հետ՝ վանք մըն ալ կը յիշուի, որուն առաջնորդ կամ տէր կը կոչուին վիճակաւորները (ՄՄԲ. 110), եւ այս սկզբնաւորութիւն մըն է թեմակալներուն վանքերու մէջ բնակելուն, եւ առաջնորդ անունկրելուն, որ մեր օրերը սովորական դարձած է եւ թեմակալութիւն յայտնող եպիսկոպոս կամ արքեպիսկոպոս անունին տեղ կը գործածուի: Աշխարհականներն ալ կը յիշուին՝ զօրապետաց եւ ազգաց եւ ապանց (ԿԻՐ. 76) անուններու ներքեւ, որով իշխաններուն իրենց գունդով եկած ըլլալը կ'իմանանք: Ասոնցմէ 44 հատը յանուանէ կը յիշէ Սմբատ, իրենց դղեակներուն անուններով (ՄՄԲ. 111), զորս աւելորդ կը սեպենք կրկնել: Միայն կը դիտենք թէ կը յիշուին օտարահնչիւն անուններ ալ, ինչպէս Հերի, Տանկրի, Ճօֆրի, Ճոսլին, որ մտածել կուտան թէ Լատիններ ալ եկած ըլլան, բայց դղեակներուն անունները հայկական են, եւ լտին անուն առնող Հայեր ըլլալնին կը ցուցնեն: Եկողներ ունայնաձեռն ալ չեն եղած, զի եղեն ընծայաբերք նորոգ թագաւորին կացելոյ, նոյն իսկ շրջակայ ազգքն ալ (ԿԻՐ. 76):

1066. ԹՂԹԱԿՅՈՒԹԻՒՆ ՊԱՊԻ ՀԵՏ

Թագաւորութեան հանդէսին ալ լրանալէն ետքը, երբ նուիրակ կարդինալը Հռոմ կը դառնար, Լեւոն եւ Ապիրատ անոր ձեռքով մէկ մէկ շնորհակալութեան գիրեր ուղարկեցին Իննովկենտիոս Գ. պապին, 1197 Մայիս 23 թուականով (ՄԻՍ. 478), որոնց լատիներէն թարգմանութիւնները միասին կը գտնուին, եւ յառաջ բերուած են Կտլանոսէ թէ կաթողիկոսինը (ԿԱԼ. 346) եւ թէ թագաւորինը (ԿԱԼ. 357): Հարկաւ շատ ազահ պիտի չըլլային երկուքն ալ պատուագիր եւ արգադիր, եւ արեւելեան ոճով շողշողուն բացատրութեանց մէջ, եւ կը կարծենք թէ աստիճան մըն ալ ծանրացած են բնագիրին հայերէն փոխարկուած ատեննին: Ամէն առիթի մէջ եթէ լաւ դիտուի, երկուքին ալ խօսքերը քաղաքական միութեան եւ հպատակութեան շուրջը կը դառնան, իբրեւ կայսերական կամ հռոմէկան ճորտ կամ լիճ նկատուինուն համար: Կաթողիկոսը յայտնապէս կը գրէ. Երբ մեք եղաք ձեր, պարտ է ձեզ յիշել զմեզ, եւ տալ զայնչափ օգնութիւն, որովհետեւ, կ'ըսէ, մնամք աստի բերանն վիշապի, եւ ի մէջ հակառակաց մերոց եւ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի (ԿԱԼ. 348): Թագաւորն ալ կը յարէ. Զայսպիսի վիշտս եւ զաղէտս համբերեցաք ի յերկար ժամանակէ, իսկ այսուհետեւ առանց օգնութեան ձերոյ ոչ կարեմք այլ համբերել (ԿԱԼ. 358): Ահա թէ ինչ կ'իմանան միաբանութիւն սուրբ եկեղեցւոյդ Հռոմայ ըսով, ուր մեծի մըն ալ աւելցուած է թարգմանութեան մէջ (ԿԱԼ. 357): Կաթողիկոս եւ թագաւոր աւելի հեռու նպատակներ ալ ցոյց կուտան, եւ Կիլիկիոյ սահմանները չեն գոհացներ անոնց մտադրութիւնը. կաթողիկոսը կայսեր նուիրած եւ նուիրակին դրած թագը յիշելով կը յայտնէ, թէ նովաւ դարձոյց մեզ զթագն վերստին, զոր կորուսեալ էաք ի վաղուց (ԿԱԼ. 347), որով ոչ Կիլիկիոյ թագաւորութիւն մը ստեղծուած, այլ Հայաստանի թագաւորութիւնը վերնորոգուած կ'ուզէ իմանալ: Լեւոն ինքն ալ ինքզինքը՝ Թագաւոր Ամենայն Հայոց կը կոչէ (ՄԻՍ. 477), այս կերպով Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ Հայերն ալ, որ Կիլիկիա

եղողներէն շատ աւելի էին, իրեն հպատակ կը կարծէ: Լեւոնին հին նպատակն էր այս, երբ Արեւելեաններն ալ իրմէ ունեցածներ չէին ուլեր (§ 1041), եւ մինչեւ իսկ Բարսեղի կաթողիկոս ընտրուելուն դէմ յայտարարութիւն ընել չէր ներած (§ 1049): Կաթողիկոսին նամակին մէջէն դիտողութեան արժանի կը դատենք, Հռոմի պապին ողջոյն եւ եղբայրութիւն ուղղելը (ԿԱԼ. 349), եւ պօրէնս եւ վեղբայրութիւնս յանձն առաք ըսելը (ԿԱԼ. 348), որով կ'ուզէ իր եկեղեցիին՝ Հռոմէականին հետ նոյն գիծի վրայ ըլլալը շեշտել, թէպէտ միւս կողմէն խոնարհամիտ բացատրութիւններ կը շռայլէ՝ ակնկալուած օգնութեան յոյսով: Վերջապէս Կալանոս լուսանցին մէջ այնպէս հետեւեցնել կ'ուզէ, թէ Հայեր Հռոմէ բաժնուել նուն համար թագաւորութիւն կորուսած ըլլան, եւ կաթողիկոսին խօսքերը կը թարգմանէ, զոր կորուսեալ էաք ի վաղուց, յորժամ հեռացեալ էաք ի ձենջ, մինչ նոյն իսկ հայերէնէ փոխարկուած լատիներէնը կ'ըսէ, զոր կորուսաք ի հերուն հետէ, որով հեռացեալ եղեաք ի ձենջ (ԿԱԼ. 347), եւ ասով թագաւորութեան դադարելէն ետքը, այլապէս քիստոնէութեան հետ յարաբերութեանց դադարիլը կ'իմացուի: Կալանոս իր հետեւութիւնը հաստատելու համար պէտք կը վգայ Բագրատունեաց ատենէն Հայոց եւ Հռոմի մէջ միութիւն եղած ըլլալը հաստատել, ինչ որ բոլորովին անգոյ բան մըն է:

1067. ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐ ԵՒ ԱՆՏԻՈՔ

Այդ միջոցին կ'իյնայ Անտիոքի իշխանութեան եւ Հայոց թագաւորութեան մէջ տեղի ունեցած պայքարը: Անտիոքի իշխանի անդրանիկ եւ Լեւոնի փեսայ Հռայիմոնդոսի մեռելներուն վրայ, Լեւոնին թողը Ռուբէն-Ռեմունդ նորածինը պէտք էր Անտիոքի ժառանգ ճանչցուէր դաշնագրութեան համեմատ (§ 1032), բայց ծերունի իշխանին միւս որդին, հօրը հատ համանուն Բոյեմոնդոս կոչուած, հօրը մահուան չսպասելով կանխեց իշխանութիւնը գրաւել, հայրը մերժելով: Լեւոնի պօրութեանը դէմ գնել կարողանալու համար, Բերիոյ եւ Իկոնիոյ սուլտանները, եւ Տաճարական եւ Հիւրընկալ ասպետներն ալ անոր դէմ գրգռեց, բայց Լեւոն յաջողեցաւ ամէնուն ալ դիմադրել, եւ ծերունի Բոյեմոնդոսը իշխանութեան դարձնել: Ասկէ առաջ Լեւոն կրցեր էր Կիպրոսի Ամալրի թագաւորին ընտանիքն ալ, այլապէս Կիպրոս գերութենէն ալ ատելով տեղերնին դարձնել: Լեւոնի անունը հետզհետէ կը հռչակուէր, եւ մինչեւ իսկ Լատին իշխաններ, անոր գերիշխանութեան ներքեւ կը մտնէին (ՄՄԲ. 113): Իննովկենտիոս որ նոր խաչակրութիւն մը կապակերպելու ետեւէ էր, կաթողիկոսին եւ թագաւորին նամակներուն պատասխանելով, 1199 Նոյեմբեր 23ին, առատ գովեստներով անոնք գործի կը նախապատրաստէր, եւ ազդեցութիւն գործելու համար անոր իշխանութիւնը փառաւորելու կ'աշխատէր (ԿԱԼ. 348-351): Այդ միջոցին փոխանակեալ բոլոր գիրերը վելուծել աւելորդ կը սեպենք, միայն դիտել կուտանք թէ Ապիրատէ եւ Լեւոնէ վատ, նաւե Սոյ արքեպիսկոպոս Յովհաննէսն ալ պապի հետ թղթակցութեան սկսած էր (ԿԱԼ. 354), եւ թերեւս ուրիշներ ալ, վասնզի Պապեռոնի իշխան Բակուրանի եւ Լամբրոնի իշխան Հեթումի ալ պապական գիրեր ուղղուած ըլլալը կը յիշուի (ՄԻՍ. 492): Բայց պապին գլխաւոր յոյսը Լեւոնի վրայ էր, որուն յատուկ կերպով կը գրէր Իննովկենտիոս 1199 Նոյեմբեր 24ին եւ Դեկտեմբեր 17ին որպէսզի մօտէն Արեւելք հասնելիք Խաչակիրներուն օժանդակէ, պէտքերնին հոգայ, եւ օգնական գունդեր տայ, որոնք մեծապէս օգտակար պիտի ըլլային իրենց տեղական հմտութիւններովը (ԿԱԼ. 359): Լեւոնի անձին եւ Հայոց գունդերուն վրայ հաստատուած մեծ վստահութեան հետեւանքն էր նաեւ՝ որ յատուկ պատւիրակի ձեռքով, որ էր Հոբերտոս Մարգատացի ասպետը, Լեւոնին կը դրկէր Սրբոյն Պետրոսի կոչուած մեծ դրօշը, ընդդէմ այլապէս պատերազմին նուիրագործեալ նշանը (ԿԱԼ. 326):

1068. ԼԱՏԻՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ

Լեւոն կրկնակի ոյժով իր պատրաստութեանց կը ձեռնարկէր, եւ ղրկուած դրօշին համար շնորհակալութեան գիր կը յղէր Իննովկենտիոսի (ԿԱԼ. 362) կաթողիկոսին ձայնակցութեամբ, բայց գործի ձեռնարկելու պէտք չեղաւ: Չորրորդ խաչակրութեան պետերն էին, Բաղդովինոս Փլանդրիոյ եւ Թիբալդոս Կամպանիոյ դուքսերը (Baudouin de Flandre, Thibaud de Champagne), եւ անոնց պիտի առաջնորդէին Վենետիկցիք, որոնց դուքսն էր Հէնրիկոս Տնատօլօ (Enrico Dandolo): Փոխադարձ պայմանադրութեամբ նախ Դաղմատիոյ մէջ Զարաքաղաքը նուաճեցին յօգուտ Վենետիկեցւոց, անկէ Կոստանդնուպոլիս անցան Իսահակ Անգեղոս կյսեր օգնութեան, զոր գահազուրկ եւ աչազուրկ ըրած էր եղբայրը Ալեքսիս Գ. Անգեղոս (§1050), եւ իրեն ալ դէմ ելած էր Իսահակի որդին, Ալեքսիս Դ. Կրտսերն, որ իր եւ իր հօր օգնութեան կը կոչէր Արեւելք եկող Խաչակիրներ: Իրաւ ալ անոնցմէ զօրացան հայր եւ որդի, բայց հայրը Իսահակ շուտով մեռաւ, եւ որդւոյն ալ դէմ ելաւ Ալեքսիս Ե. Ղուկաս, որ վայն սպաննելով կայսր հռչակուեցաւ: Սակայն Խաչակիրներ անոր դէմ եալն, վայն կուրացուցին եւ գահավէժ սպաննեցին, եւ իրենց մէջէն Բաղդովինոս Փլանդրացին կայսր հռչակեցին 1204ին եւ կայսրութիւնը Լատիններուն անցուցին: Միեւնոյն կերպով Վոնիփակիոս Մոնփերրատացին (Bonifacio di Monferrato) Թեսալիոյ թագաւորութիւն մը, եւ ուրիշ Լատին իշխաններ ալ Թեբէի, եւ Կորնթոսի, եւ այլ տեղերու իշխանութիւններ հաստատեցին, իսկ Վենետիկցիք բոլոր նաւահանգիստները գրաւեցին եւ վաճառականական հաստատութիւններ հիմնեցին: Այս կերպով չորրորդ քաչակրութիւնը Վոսփորը չանցաւ, Կիլիկիոյ չմօտեցել, Լեւոնի ալ անոնց օգնելու առիթ չեղաւ, թէպէտ Իննովկենտիոս չէր դադարեր Լեւոնը այլապահներու դէմ գրգռելէ, որ Արեւելք գտնուող եւ վերջին օրեր ուղղակի Ասորիք անցնող Լատիններուն հետ Երուսաղէմի պատուութեան ձեռնարկը ստանձնէ: Արդէն ալ խաչակրութեան մեծ դրօշը՝ Սրբոյն Պետրոսի նշանակով՝ Լեւոնի զրկուած էր: Բայց Լեւոն հանդարտ մնաց եւ ինքն իրեն այսպիսի մեծ գործի մը նախաձեռնարկը չեղաւ, մանաւանդ որ Լատիններէն ալ դժգոհ ըլլալու առիթներ երեւան եկան, Անտիոքի յաջորդութեան խնդիրով:

1069. ԼԱՄԲՐՈՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Լեւոն կացութենէն օգտուելով, մտադրութիւնը դարձուց իր թագաւորութիւնը ընդարձակել եւ ամրապնդել, եւ բոլոր շրջակայից մէջ եղող Հայ եւ Լատին իշխանաւորները, իր գերիշխանութեան ներքեւ մտցնել: Հայերուն գլխաւորներն էին Հեթում Լամբրոնի եւ Բակուրան Պապեռոնի իշխանները, որոնց երկրորդը նոյն ինքն Լեւոնի մօրեղբայրն էր, եւ անոր կողմէն դժուարութեան չհանդիպեցաւ Լեւոն: Բայց նոյնը չեղաւ Հեթումի կողմէն, որուն ձգտումները երբեք բարեկամական չեղան Լեւոնի համար, եւ ոչ ալ համամիտ եղաւ անոր ուղղութեան, զի միշտ կապուած մնաց յունասէր քաղաքականութեան, եւ չկասեցաւ անոր դէմ դժուարութիւններ եւ հակառակութիւններ ալ հանել: Տորչափ Լեւոն պաշտօնապէս թագադրութիւն ունեցած չէր, եւ ցորչափ Հեթումի եղբայրը Լամբրոնացին Ներսէս՝ Լեւոնի խորհրդակիցն ու գործակիցն էր, Լեւոն չուկեց ուղղակի հակառակութեամբ վարուիլ Հաթումի հետ: Հեթում ալ արտաքին խոհեմութեամբ կը վգուշանար, եւ թագադրութեան ներկաներուն մէկն ալ պարոն Հեթում տէր Լամբրոնին էր (ՍՄԲ. 112): Բայց երբ Լամբրոնացին մեռաւ եւ թագադրութիւնը կատարուեցաւ, Լեւոն ինքզինքը ապատ վգաց: Կանուխէն ունէր ի մտի վչարիսն Լամբրոնացւոց, զոր անցուցեալ էին ընդ Հայս Կիլիկեցւոց եւ ընդ ապգն Ռուբինեանց, բայց կ'ըստի թէ բազում նգամ ջանացեալ, ոչ կարէր նուաճել պապստամբն (ԿԻՐ. 157), ինչ որ համոզմամբ խելքի բերելու, քան թէ բռնութեամբ ընկճելու վրայ պէտք է իմանալ: Այս անգամ ալ Լեւոն նախընտրեց նենգութեան դիմել, զոր իմաստութեամբ փետել զթեւս կ'անուանէ Սմբատ (ՍՄԲ. 113), եւ իմաստութեամբ գործել կը կարծէ Անեցին (ՍԱՄ. 144), բայց մենք չենք կրնար այլապէս արդարացնել, բայցեթ ըսելով. թէ Լեւոն ալ

նոյն ատեններ Արեւմուտքէն Արեւելք փոխադրուած ասպետական նենգութեանց հետեւեցաւ: Լեւոն կեղծեց թէ Ռուբէն եղբօր Փիլիպէ կամ Փիլիպ աղջիկը Հեթումի օշին որդւոյն հետ պիտի ամուսնացնէ, եւ բոլոր Լամբրոնացւոց ընտանիքը Տարսոն հրաւիրեց. բայց հոն ամէնքն ալ բանտարկեց եւ ստիպեց, եւ էառ վԼամբրոն առանց կռուոյ (ՍՄԲ. 114), եւ ետ ի նմա զմայրն իւր վտիկնանց տիկին, որ է Ռիթա, եւ գրեց նպովս, ոչ եւս այլ տալ զնա իշխանի ումեք (ԿԻՐ. 157): Գրի. զոր Ապիրատ կաթողիկոս, որ տարիքէն ընկճուած, եւ ժամանակին հանդարտութենէն օգտուելով Հռոմկլայի մէջ կը մնար յուզուեցաւ իր քեռորդւոյն դէմ կատարուած գործէն եւ Լեւոնի միջնորդեց Հեթումի համար, եւ գործը կարգադրուեցաւ Հեթումի Լամբրոնէ իսպառ հրաժարելովը, որով Լեւոն ալ ետ նմա շատ գեղեր, եւ Հեթում ծառայէր նմա հնազանդութեամբ: Բայց հաշտութիւնը տեւական չեղաւ: Հեթում նոր խլրտումներու սկսաւ, կամ թէ Լեւոն կասկածեցաւ, յայտնի չէ, բայց Հեթում նորէն բանտարկուեցաւ խիստ կերպով: Իսկ նա որպէսպի իր հրաժարման մասին Լեւոնը վստահեցնէ, հագաւ ի հոն միակեցնակ (ՍՄԲ. 114), եւ կրօնաւորեցաւ անունն ալ փոխելով Հեղի կոչուեցաւ: Ապիրատ կաթողիկոս պատրաստուեցաւ այս անգամ անձամբ Սիս գալ, որպէսպի քեռորդւոյ ապատութիւնը ընդունի Լեւոնէ (ՍՄԲ. 144), եւ հապիւ կրցաւ յաջողիլ Հեթում-Հեղի կրօնաւորին եկեղեցական աստիճան տալով, եւ Դրապարկի միաբան գրելով: Երբոր Լեւոն վստահեցաւ Հեթումի վերջապէս իշխանութենէ ու աշխարհէ ձեռք քաշելուն վրայ, այն ատեն անձամբ ալ անոր տեսութեան գնաց, եւ թողութիւն արարին իրերաց: Կաթողիկոսը օրհնեց անոնց հաշտութիւնը, եւ նոր վարդապետ Հեղի Լամբրոնացիին Դրապարկի առաջնորդ նշանակուեցաւ (ՍՄԲ. 114): Ապագային պիտի տեսնենք որ իրարու գործակից եւ օգնական ալ եղան: Այդ ամէնը տեղի ունեցաւ թագադրութեան յաջորդող քանի մը տարիներու մէջ: Հեթումի երկու բանտարկութեան մէջ յետ տարեց միջոց մը կը դրուի (ՍՄԲ. 114), զոր յետ տարւոյ կարդալով, 1201 եւ 1202 տարիներուն վրայ կը նշանակուին սովորաբար երկու բանտարկութիւնները:

1070. ԱՆՏԻՈՔԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Միեւնոյն ժամանակ Լատինաց հետ ալ խնդիրներ սկսած էին յուզուիլ, որովհետեւ Լեւոնի միտքը Լատիններէն օգտուիլն էր, եւ ոչ թէ Լատիններուն ծառայել, մինչ անոնք կը կարծէին իրենց ստրուկ պաշտօնեայ մը ստացած ըլլալ Արեւելքի մէջ, թագադրութեան վարձքով: Խնդիրին մէկը եկեղեցական էր: Լատիններ Անտիոքի մէջ իրենցմէ պատրիարք հաստատած էին, որ Անտիոքի պատրիարքութեան նախնական 14 նահանգներուն վրայ հոգեւորական իրաւասութիւն գործածել կը ձգտէր, որոնցմէ երկուքն էին Դաշտային եւ Ապառաժ Կիլիկիաները, եւ այս կերպով Անտիոքի Լատին պատրիարքները, Հայոց կաթողիկոսութիւնը իրենց ենթարկեալ կը կարծէին, եւ հրամաններու եւ բանադրանքներու իսկ կը համարձակէին: Լեւոն ինքն Հռոմէական կայսրութեան եւ պապութեան քաղաքական ճորտ դրուելէն ետքը՝ իր եկեղեցին ալ պապութեան ճորտերուն հպատակեցնել չուզեց, ուստի բացարձակապէս պահանջեց պապէն, որ Անտիոքի Լատին պատրիարքութիւնը Հայ եկեղեցւոյն եւ Հայ թգաւորութեան սահմաններուն չխառնուի (ԿԱԼ. 363), եւ Իննովկենտիոս Գ. 1202 Յունիսի ամսամուտին թուականով (ՄԻՍ. 943), թագաւորին խնդրանքին համաձայնեցաւ եւ հրամայեց, որ մի՛ ոք յեկեղեցական դատաւորաց, բաց ի հայրպետէն Հռոմայ կամ հրեշտակէն նորա, իշխեսցէ նպովել կամ դատաստան ինչ առնել Կիլիկիոյ թագաւորութեան վրայ (ԿԱԼ. 364): Սակայն Անտիոքի Լատին պատրիարքներուն պահանջը չէ վերջացած պատմութեան մէջ, եւ իբր անոր դիմադրութեան փաստ Դաշանց Թուղթ կոչուած գրուածը յօրինուած եւ առջեւ քշուած է Հայոց կողմէն (§76), Ասոր կապմութեան ճիշդ թուականը որոշել դժուար է, բաց այդ միջոցներուն պատրաստուած դրութիւն մը ըլլալը ակներեւ է: Կաթողիկոսին անունը չտրուիր այդ խնդիրին մէջ, որովհետեւ Լեւոն ամէն գործերը հաւասարապէս իր

նախաձեռնութեամբ լուծելու կ'աշխատէր: Երկրորդ խնդիր մըն ալ Անտիոքի իշխանութեան ժառանգութիւնն էր: Բոյեմոնդոս Գ. ծերունին 1201ին մեռաւ, եւ ժառանգութիւնը պէտք էր անցնէր, անոր եւ Լեւոնի թոռին, Ռուբէն-Ռեմունդի (§ 1032), սակայն Բոյեմոնդոս Դ. Միականի մականուանեալ, Տրիպոլիսի կոմսը եւ ծերունիին կրտսեր որդին, կանխեց իր հօրը իշխանութիւնը գրաւել, չուզելով յարգել իր երէց եղբօր Հուայիմոնդոսի տղուն Ռուբէնի իրաւունքը եւ հաստատուած պայմանագրութիւնը: Լեւոն ուլեց իր թոռին իրաւունքը պաշտպանել, որուն մանկութիւնը առիթ ալ պիտի տար իրեն իբր խնամակալ կամ հոգացու Անտիոքի իշխանութիւնը վարել իրապէս: Լատիններ ալ իրենց մէջ պառակտուած էին, եւ ըկու կողմերն ալ իրենց համակիրներն ունէին: Լեւոն իրեն իրաւունքին վրայ վստահ, հաճեցաւ պապին դատաստանին ենթարկել խնդիրը, որուն կողմէն դատող նուիրակներ նշանակուեցան Սովրեստոս եւ Պետրոս, կարդինել երէցներ Ս. Պրաքսիդէ եւ Ս. Մարկեպոս եկեղեցիներու (Santa Prassade, San Marcello): Անտեղի բարուրանքներով գործին որոշումը բաւական երկարեցաւ, Լեւոն ձանձրացաւ, եւ սկսաւ իր ցասումը յայտնել իրեն հակառակ ասպետական միաբանութիւններուն դէմ, եւ վերջէն վերջ 1203 Նոյեմբեր 11ին բռնի Անտիոքը գրաւեց եւ Ռուբէնը նստեցուց, իր մօր Ալիծի խնամակալութեամբ: Բայդ Բոյեմոնդոս միջնաբերդին մէջ մնաց, եւ երեք օրէն յաջողեցաւ Լեւոնն ու Ռուբէնը նորէն հեռացնել: Լեւոն պարտաւորուեցաւ մեկնիլ, բայց իր ցասումը թափեց իր սահմաններուն եւ շրջականերուն մէջ եղող Լատիններուն վրայ, նոյնիսկ առանց անսալու պապին կողմէ եկող դիտողութիւններուն եւ յորդորներուն:

1071. ԱՊԻՐԱՏԻ ՄԱՀԸ

Գործերը այդ ծայրայեղութեանց հասած չէին Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոս իր կեանքը կը կնքէր Սիսի մէջ, ուր եկած էր Հեթումի ապառութեան համար միջնորդելու (§ 1069): Այլ եւս Հռոմկլայ չէր դարձած, եւ Սիս կը մնար Լեւոնի ստիպման, բայց աւելի հաւանօրէն, իր անձնական տկարութեան պատճառով: Մահուան տարին 1203ին նշանակուած է Սմբատէ (ՍՄԲ. 114), եւ այս է ընդունուած թուականը: Անեցին 642ին ընտրութիւնը դնելով, եւ 8 տարի պաշտօնավարութիւն տալով (ՍՄԲ. 114), 653ին կը դնէ մահը (ՍԱՄ. 115), որ իրարու չի կապուիր, եւ չգիտնելով երեք թուանշաններէն որը ուղղել, պէտք է ընդունիլ Սմբատի ժամանակագրութիւնը, որ ընդհանրապէս աւելի կանոնաւոր է: Շատեր 7 եւ ոմանք 8 տարի կուտան ապիրատի կաթողիկոսութեան, բայց լաւագոյն հաշուով 9 կամ գրեթէ 9 տարի պաշտօնավարած կ'ըլլայ, եւ 72 տարեկան ընտրուած ըլլալով, 81 տարեկան վախճանած: Մահուան օրը պատմիչներու եւ Յայսմաւուրքի մէջ նշանակուած չգտանք, վոր ոմանք Մարտի 4ին կը դնեն (ՍԻՍ. 505): Մարմինը թաղուեցաւ Արթակաղնի վանքին մէջ (ՍՄԲ. 114), որուն Սուրբ Խճկտոր անուն ալ կը տրուի (ՍՄԲ. 144), եւ հարկաւ հոն կը մնար Սիս գալէն ետքը, իբրեւ հայրապետանոց ըլլալու վայել վանք մը: Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսութիւնը շատ նշանաւոր կրնայ նկատուիլ, իր օրով կատարուած մեծ գործողութեան պատճառով, վասնզի իրեն վիճակեցաւ նորեն Հայոց թագաւոր մը պսակել, հայրենական բնաշխարհէն դուրս, բայց բնաշխարհ ըլլալու չափ հայացած Կիլիկիոյ մէջ: Իր օրով աճեցան եւ վօրացան Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւնները, եւ հիմեր դրուեցան լատինասէր ընթացքի մը, որ փոքր ի շատէ ապրեց նոյն իսկ Հայ եկեղեցւոյ կացութեան վրայ: Այդ պարագաներ կրնային Ապիրատի վրայ մեծ գործոնէութեան փաստեր ըլլայ, կամ թէ նոյն իսկ իր վարչ մեղադրանքներ հրաւիրել, եթէ անոր վրայ ենթադրուէր մեծ կարողութիւն եւ գործունեայ ձեռնհասութիւն: Մեր տեսութեամբ, ինչպէս թագաւորութեան գործին մէջ մեծ արդիւնք մը չունի Ապիրատը, նոյնպէս լատինասիրութեան հետեւանքներուն ալ պատասխանատուութիւնը չկրեր, եւ կրնանք ըսել թէ Ապիրատը՝ ապիրատ ինչ ոչ գործեաց: Որովհետեւ, ոչ այնչափ տարիքին

պատճառով, վասնզի եօթանասնամեաներուն մէջ ալ ժիր գործիչներ ցանցաւ չեն, որչափ իր մեղմ եւ վարանոտ բնաւորութեամբ գործիք եղաւ իր ժամանակին երկու մեծ գործիչներուն, Լաւոն թագաւորին եւ Ներսէս Լամբրոնացիին: Լեւոն ոչ միշտ քաղաքական՝ այլ եւ եկեղեցական գործերու ուղղութիւն տուողն էր, Լամբրոնացին ալ անոր համարձակ եւ անվախ խորհրդականն էր գործելէն առաջ, եւ փաստաբանն էր գործելէն ետքը: Ապիրատ զինքն անոնց ձեռքը յանձնեց, անոնց տուն տուածը խօսեցաւ, անոնց գրածը ստորագրեց, անոնց հրահանգածը գործադրեց, եւ բախտաւոր եղաւ կարող ձեռքներու մէջ ինկաւ, որով մեծ պսակներէ անունը զերծ պահեց: Ինչ որ Լամբրոնացիին ուղղութեան համար եւ հայադաւան եկեղեցւոյ շրջանակէն դուրս ելած չըլլալուն համար գրեցինք (§ 1061): Բաւական են Ապիրատին ալ պաշտպանութեան եւ հոռմէադաւանութեն մէջ ինկած չըլլալուն պաշտպանութեան: Իրաւ շատ շողշողուն բացատրութիւններ կան այն նամկներուն մէջ, որոնք իբրեւ Ապիրատէ գրուած՝ Իննովկենտիանոսի նամականիին մէջ անցած են, սակայն անոնք հաւատոյ դաւանութիւններ չէին, այլ արքունական դիւանին մէջ պատրաստուած քաղաքավարի եւ շողոքորթ նամակներ էին, դրամական եւ զինւորական նպաստներ եւ արքունական պատիւներ չորթելու համար, միշտ հիմնուելով Լեւոնի մեծ սկզբունքին վրայ, թէ հաճեցից զմիտս նոցա առ նգամ մի կեղծաւորութեամբ (ԿԻՐ. 76): Եւ այս այնչափ յայտնի է, որ նոյն ապիրատ մտադիւր կը համակերպէր Լեւոնի կողմէն Լատին ասպետներու եւ Լատին կրօնաւորներու դէմ տրուած կարգադրութեանց ալ՝ միշտ չդնելով պապին դիտողութեանց:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. ՍՍԵՑԻ

1072. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Ապիրատի մահուան ամսաթիւին՝ գարնան սկիզբները մարտ 14ին գրուիլը կը ցուցնէ, թէ Լաւոն կրցաւ Անտիոք երթալէն առաջ նոր կաթողիկոսի ընտրութեամբ զբաղիլ, վասն զի յիշեցինք Նոյեմբեր 11ին Անտիոք եղած ըլլալը (§ 1070): Հակառակ պարագային հապիւ 1203ին վերջը՝ Դեկտեմբերին, կամ 652ին Մարգաց եւ Հրոտից վերջին ամիսներուն կրնար Անտիոքէ Սիս դարձած ըլլալ, եւ չէր ճշմարտուեր 1203ին Ապիրատի յաջորդին ընտրութեան կատարուիլը: Վկայասէրէ ասդին եօթը հայրապետներ շարունակ Պահլաւունի զգատահմէն էին, եւ դարուկէս տեւող սովորութիւն մը օրինական կերպարան առած էր, բայց պատրաստ Պահլաւունի եպիսկոպոս մը չկար, որ յաջորդութեան կոչուէր, եւ երեւի թէ ազգատահմին մէջ եկեղեցական փառասիրութեան հոգին ալ մարած էր, որ Ապիրատ չէր կրցած իր ցեղէն կաթողիկոսներ պատրաստել: Պահլաւունիներու տունէն ընտրելիներուն պսակելով, բայց ժառանգական յաջորդութեան գաղափարը դեռ միտքերու մէջ սեւեռած ըլլալով, ետադարձի կամ Մովկացիներու ազգատահմէն Անանիա Սեբաստիոյ եպիսկոպոսը ինքզինքը յառաջ կը մղէր: Իրեն ընդդիմադիր կը կանգնէր Յովհաննէս Սոյ եպիսկոպոսը, որ թէպէտ իրեն գործակից եղաւ Քարապէժը կործանելու (§ 1034), եւ Տարսոնի համաձայնութիւնը գոյացնելու տաւն (§ 1058), սակայն գործը կը տարբերէր երբ կաթողիկոսական աթոռ գրաւելու խնդիրը մէջտեղ կ'ելլար: Յովհաննէս ալ տոհմային իրաւունք մը կրնար առաջարկել, վասնզի էր ազգաւ Հէթմցի, որդի Կոստանդեայ, որդւոյ Օշնի (ՍՄԲ. 115), Օշին Գանձակեցիի թոռը (§ 905), Լամբրոնացւոց ազգատահմէն, որ թէ ազգութեամբ առջնակարգ Հայապգի տուն մըն էր, եւ Պահլաւունեաց հետ խնամութեամբը կրնար նոյն ազգատահմին ժառանգութիւնը պահել: Ասկէ ալ աւելի, Յովհաննէս արդէն Լեւոնի մտերմութիւնը կը վայելէր, շատ կարեւոր պարագաներու մէջ անոր գործակիցը եղած էր, մայրաքաղաքին վիճակաւորն էր, եւ ամենայն հաւանկութեամբ Կեսարիայէ անցած էր այդ աթոռին (ԸՆԴ. 199), Լեւոնի մտերմութիւնը շահած ըլլալով: Ասոնք ամէնքը զօրաւոր պարագաներ էին որ Յովհաննէս Անանիայի

նախադասուէր, ուստի ժողովեաց թագաւորն Լեւոն շատ եպիսկոպոս, եւ եդիր կաթողիկոսս զտէր Յովհաննէս Սոյ եպիսկոպոսն (ՍՄԲ. 114): Ապիրատի մահուանէ ետքը ի նոյն ամի այդ ընտրութիւնը կատարուած ըսելու կերպը (ՍՄԲ. 114), անուղղակի կը պատահէ, թէ նախորդին մահուան եւ յաջորդին ընտրութեն մէջ՝ միջոցմը անցած է, եւ այս ալ ստուգիւ հետեւանք է կաթողիկոսացուներու եւ կուսակցութիւններու մէջ տեղի ունեցած անհամաձայնութեան, որովհետեւ իրօք ալ սկսան մախողքն Գրիգորիսի զմիմեամբք ելանել, թէ ո՞ր նստի յաթոռ հայրապետական, մինչեւ որ Լեւոն յջողեցաւ իր կամքը կատարել տալ, եւ իր ընտրեալին աթոռ բարձրացնել, եւ այսպէս Յովհաննէս, զի ընտանի էր թագւորին Լեւոնի, բռնացաւ եւ կալաւ աթոռը (ԿԻՐ. 70):

1073. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Սմբատ պատմիչ՝ որ պէտք է ճանչցած ըլլայ Յովհաննէսը, շատ տարօրինակ նկարագիր մը կ'ընծայէ անոր. էր այր իմաստուն եւ առատ եւ սեղանով արքայակերպ. խոնարհ սրտիւ եւ նենգաւոր, անպաճոյճ անձամբ այլ ի հոգեւորս անփոյթ. զառաքինիս յոյժ սիրէր եւ ոչ հրապարակէր զվնաս կարգաւորաց, շինասէր էր եւ տան յարդարիչ, եւ պիտոյից պատրաստիչ յոյժ գովելի (ՍՄԲ. 114): Անեցիին շարունակողն ալ նոյնը համառօտելով կը կրկնէ, թէ էր այր արքայակերպ, առատասիրտ եւ ողորմած, հեզ եւ խոնարհ բարուք (ՍՄԲ. 146), մինչ ուիշ մըն ալ այր մեծամիտ եւ յաղթասէր կ'նուանէ զայն (ՔԱՀ. 39): Գովելի ձիրքերու եւ պարսաւելի կիրքերու խառնուրդ մըն է տրուած նկարագիրը. ուր ամէնէն լաւ հանգամանքներու հետ կը խառնուին նենգաւոր եւ ի հոգեւորս անփոյթ եղած ըլլալու ոչ-թեթեւ թերութիւնները: Տրուած նկարագիրին եւ նախընթաց գործերուն վրայ հիմնուելով, եթէ ճիշդ գաղափար մը կ'ուզենք կազմել Յովհաննէսի վրայ, պէտք է ճանչնանք զայն իբր կարող եւ ճարտար եւ ուսեալ անձնաւորութիւն մը, իր ազդեցութիւնը ցուցանելու եւ իր մեծամիտ դիտումները կատարելու, եւ ամէնէն բարձր դիրքերը գրաւելու համար ամէն տեսակ միջոցները գործածող, եւ օգտակար տեսած միջոցներուն բարոյական կողմը չփնտռող: Ուրիշներու կամակատար, երբոր անով իր ձգտումներուն ճամբայ պիտի բանար, բայց եւ կամակոր՝ երբոր այլեւս ձեռք ձգելու բան չէր մնար: Լեւոնի ըստ ամենայնի ընտանի՝ այսինքն մտերիմ ըլլալը, եւ Քարավէժի ձերբակալութեան համար նենգամիտ գործադիր հանդիսանալը (§ 1035), կը հաստատեն առաջին մասը: Իսկ երկրորդին ապացոյց է կաթողիկոսանալէն ետքը, մինչեւ իսկ ապստամբ ի Լեւոնէ ըլլալու համարձակիլը (ՎԱՐ. 139): Արքայակերպ ճոխացող մէկու մը՝ անպաճոյճ էր ըսելը, ուրիշ կերպով չի կրնար մեկնուիլ, բայց եթէ ըսելով որ իր անձնականին համար պաճուճանք եւ վարդարանք չէր սիրեր, բայց երբ ինքզինքը ուրիշին ցուցնելու եւ ազդեցութիւն շահելու պարագան ներկայանար, ճոխութիւն ցուցնելու կերպերն ալ գիտէր ու կը գործածէր: Այդ նկարագիրին բացատրութիւնն է Մեծաբարոյ մակդիր անունը, զոր պատմութիւնը իրեն տուած է, որ ոչ յետսամիտ ամբարտաւանութիւն կը նշանակէ, եւ ոչ ունայնամիտ փառասիրութիւն, այլ մեծութիւն ունենալու եւ ճոխութիւն ցուցնելու վեհանձն ուղղութիւն մը: Յովհաննէսի Խճկտոր մականունն ալ տրուած է (ՍՄԲ. 145), որ միանգամայն Արքակապնոյ վանքին ալ կը տրուի (ՍՄԲ. 144). եւ կ'երեւի թէ Սոյ եպիսկոպոսութենէ զատ Արքակապնոյ առաջնորդութիւնն ալ երբեմն վարած ըլլալէն առնուած է, թէպէտ Լեւոնի թագադրութեան առթիւ Արքակապնոյ առաջնորդութիւնը Դաւիթի կը տրուի, իսկ Յովհաննէս Դրապարկի առաջնորդ կը յիշուի (ՍՄԲ. 110): Աներկբայապէս Յովհաննէսի արտօնանալ այդ ներքինին համաձայն եւ կերպարանն ալ փառաւոր եւ հոյակապ եղած պիտի ըլլայ: Յովհաննէսի վրայ պէտք է ճանչնալ նաեւ լատինասէր ուղղութեան մէջ նշանակելի չափաւորութիւն, հարկաւ կաթողիկոսանալէ ետքը կազմուած՝ Արեւելեաց համակրութիւնը շահելու դիտմամբ, եւ այս նպատակով, հայկական եկեղեցոյ հնաւանդ սովորութեանց պահպանութեամբ՝ լատինական

նմանողութենէն խոհական խորշում: Այս մասին պէտք եղած ակնարկները ու դիտողութիւնները պիտի շեշտենք պատմութեանս կարգին:

1074. ԶԱՐԴԵՐԸ ԶՆՁԵԼԸ

Հետաքրքրական պարագայ մը կը յիշէ Սմբատ Յովհաննէսի նկատմամբ, թէ նա եկեղեցական վարդերու շատ մը յապաւումներ ըրաւ, եւ մինչեւ նախկին վայելչութեան անվարդ մնալն հասուց իր գործերը, ինչ որ հաճելի չէ եղած վիճակով պատմիչին, որ եղածը չէ թէ ի համբաւէ լուսք կ'ըսէ, այլ տեսաք եւ շօշափեցաք ձեռօք ի քակելն, եւ լացաք: Յովհաննէս քակեր եւ վերուցեր է բոլոր եկեղեցական վարդերուն վրայ գտնուող հաստատութիւնները: Սմբատ որոշակի կը յիշէ թէ Շնորհալիէն մնացած պահարան սրբոցն, յոսկոյ եւ յարծաթոյ եւ յականց վարդարած, վոր Ապիրատ փարթամացոյց իր ատենին՝ քակեաց: Վասիլ իշխանի՝ Շնորհալիին հօրը՝ շինել տուած վմեժ խաչն ոսկեղէն՝ քակեաց: Գրիգորիսի, այսինքն Գրիգոր Տղայի վճոյլ ոսկի սուրբ նշանն՝ հալեաց, եւ էառ ակունս եւ մարգարիտս շատ. որ վրան կը գտնուէին: Նոյնպէս Տղային վոսկիակազմ տուփ աւետարանին քակեաց, որ էր ակամբ եւ մարգարտով վարդարուած: Շնորհալիին զօքսինտրի վվշատ նափորտն՝ փակեաց, որ շատ ոսկով կարած էր, եւ որ վետ ձուլածոյն կանգնէր, հարուստ ասղներոժ շուրջառ մը, որ ձուլածոյ նիւթի պէս կրնար կանգուն կենալ: Ապիրատին շինել տուած ի գօտուոյ սուրբ սեղանին, զոսկին եւ զքարինսն եւ զմարգարիտն՝ քակեաց: Տղային շինել տուած եւ սուրբ Գրիգորի գմբէթէն կախած վմեժ լուսակալն արծաթի՝ էառ: Ապիրատին շինել տուած զկամարն ոսկով եւ արծաթով եւ մարգարտով եւ ակաբմբ՝ քակեաց: Մէկ խօսքով Յովհաննէս ուզած է վերցնել այն չափականց հարուստ եւ վարդարուն սպասները զորս Լատիններու հետեւողութեամբ սկսած էին պատրաստել տալ Հայոց կաթողիկոսները: Այս կերպով Յովհաննէս տեղի կուտար Արեւելեայց յանդիմանած նորութեանց հանդէպ, եւ կը հրամայէր անվարդ սպասներ գործածել, կերպով մը համաձայնելով սեւ փիլոնով եւ սեւ վեղարով պատարագող Արեւելեայց բողձանքներուն: Սմբատ թէպէտեւ կուլայ անվարդ վայելչութեան վրայ, սակայն Յովհաննէսը չ'ամբաստաներ, թէ ոսկին ու արծաթը, գոհարն ու մարգարիտը իւրացուցած ըլլայ, կամ անտեղի նպատակներու գործածած: Առաջ ըսած էր թէ շինասէր էր եւ տանյարդարիչ, եւ պիտոյից պատրաստիչ յոյժ գովելի: Վերջէն ալ կ'աւելացնէ, թէ զբերդն շինութեամբ կարի ամրացոյց, եւ զամէն եկեալսն առ ինքն գոհութեամբ դարձոյց (ՄԲ. 115), ինչ որ կը ցուցնէ թէ Հռոմկլայի բերդին ամրութեան եւ պայծառութեան, եւ պէտք ունեցողներուն օգնութեան ծախսած է հարուստ սպասներէն քաղած արժէքները, որով իր վրայ բամբասանքի առիթ չէ տուած:

1075. ԱՆԱՆԻԱ ՍԵՖԱՍՏԱՅԻ

Յովհաննէսի կաթողիկոս ընտրուիլը հաճոյ չեղաւ Անանիա Սեբաստացիին, եւ իր դիրքին վրայ վստահելով չուկեց իսկ ընտրութիւն ձանչնալ: Իրաւ Հռոմկլայի աթոռը Ամենայն Հայոց անունը կը պահէր, բայց արդէն Հայոց մի մեծ մասը իր իրաւասութենէն դուրս էր: Աղթամար Դաւիթ Թոռնիկեանի օրէն (§ 928) յայտնապէս կաթողիկոսական անուն եւ նշխանութիւն կը գործածէր Հայաստանի հարաւային եւ հիւսիս արաւելեան մասերուն վրայ, եւ մինչեւ իսկ Սիւնեաց եպիսկոպոսներ, ինչպէս Յովհաննէս, Աղթամարէ ձեռնադրութիւն կը ստանային (ՕՐԲ. Բ. 87): Ժամանակին կաթողիկոսին անունը Դաւիթ կ'ըսուի ըստ Կիրակոսի (ԿԻՐ. 70), սակայն կ'երեւի թէ Թոռնիկեանի անունին հետ շփոթութիւն է, վասնպի այդ միջոցին Դաւիթ մը չյիշուիր, նոյն իսկ Աղթամարի Հաւաքարան անուանց կաթողիկոսաց յիշատակարանին մէջ (ՕՕ. ԲԻՉ. 1190): Հայաստանի հիւսիսային կամ վերին մասն ալ, որ Վրաց իշխանութեան կը հպատակէր, Բարսէղ Անեցիին իրեն կաթողիկոս հռչակուած էր (§ 1040), եւ այսպէս քաղաքական տիրապետութեանց

համեմատ երկուքի բաժնուած բուն Հայաստանը երկու կթողիկոս ալ ունէր, եւ Ամենայն Հայոց աթոռէն բաժնուած էր: Հայութեան մի ստուար մասն ալ Սելճուքեանց կամ Իկոնիոյ սուլտանութեան ներքեւ կը գտնուէր, որ Ռում կամ Հոմ անուն կը կրէր Փոքր Ասիոյ տիրապետողը ըլլալուն, եւ այդ մասին մէջն էին Իկոնիոն, Կեսարիա եւ Սեբաստիա գլխաւոր քաղաքները: Անանիա յօգուտ գործածեց այդ պարագան, իրեն կողմը դարձուց Սելճուքեանց տէրութեան ներքեւ եղող եպիսկոպոսները, չոքաւ առ սուլտանն զոր Հոմոնց կոչեն, եւ ետ նմա կաշառս (ԿԻՐ. 70), եւ յօգուտ գործածեց կաշառէն աւելի զօրաւոր եղող քղաքական փաստը, որով սուլտանին հպատակ Հայերը, Հայոց թագաւոր Լեւոնին ազդեցութենէն կը հեռացուէին: Անանիա ամէն կողմէ իր նպատակը պաշտպանելով, ինքզինքը կաթողիկոս հռչակեց. եւ եղեւ հակառակ աթոռ ի Սեւաստ (ԿԻՐ. 76), աթոռը հաստատելով Սեբաստիոյ Ս. Նշան թագաւորաշէն եւ հայրապետական վանքը: Այսպէս Հայոց կաթողիկոսութիւնը չորս ճիւղերու բաժնուեցաւ, համաձայն չորս տէրութեանց որոնց ներքաւ բաժնուած էին Հայերը: Անանիայի գործին նպաստեցին ժամանակին քաղաքական պարագաներն ալ: Լեւոն թագաւոր եւ Քէյխասու կամ Խոսրով շահ սուլտանը, իրարու դէմ պատերազմած էին, Լեւոնի բանակը անգամ մը յաղթուած երկրորդ անգամ յաղթական եղած էր, եւ մէջերնին վերջապէս հաշտութիւն մը կնքուած էր, բայց սուլտանը միշտ հաճութեամբ պիտի ընդունէր Լեւոնի ազդեցութիւնը նուազեցնող ձեռնարկ մը. իսկ Լեւոն պիտի չ'ուզէր լոկ եկեղեցական պարագայի մը պատճառով սուլտանին հակառակ կամ անհաճոյ քայլ մը առնել: Ուստի ինչպէս կանուխէն Բարսեղի կաթողիկոս հռչակուելու ատեն, նոյնպէս այս անգամ Անանիայի կաթողիկոս հռչակուելուն դէմ պաշտօնական գործողութիւն կամ որոշողութիւն մը չկատարուեցաւ Կիլիկիոյ թագաւորութեան եւ նոր ազդեցութեան ենթարկեալ Հոմկլայի աթոռին կողմէն: Սակայն այս չարիգներ որ մեր տեսութեամբ, թէ Անիի եւ թէ Սեբաստիոյ կաթողիկոսները՝ աւելորդ աթոռներ նկատուին, որչափ ալ իրենց դէմ վճիռ արձակուած չըլլայ: Հայրապետական աթոռին ուղիղ յաջորդութիւն Հոմկլայի վրայ պահուած եւ ճանչցուած էր, եւ միւսները վանապան մաւերու մէջ եղած ինքնազլուխ գործեր էին, առ առաւելն թոյլատրեալ աթոռակիցներ էին, դատապարտութիւն մը վճռուած չըլլալուն համար, իսկ հայրապետական աթոռին բուն եւ օրինաւոր տէրը միայն Յովհաննէս էր, եւ այսպէս ալ պէտք է ճանչնանք օրէնքի եւ կանոնի պօրութեամբ:

1076. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԳՈՒՇԱԻՈՐ

Երբ Յովհաննէս ընտրուեցաւ, Լեւոն Անտիոք երթալու վրայ էր Ռուբէնի իրաւունքը պաշտպանելու, ուր թէպէտ վայրկեան մը յաղթական, սակայն երեք օրէն ետ դառնալու պարտաւորուած էր, Կրտսեր կամ Տրիպոլսեցի Բոյեմոնդոսի նորէն զօրանալուն պատճառով (§ 1070): Լեւոն հարկադրուած՝ խնդիրը պապական դատաստանին ենթարկեց, զոր միշտ իրեն նպաստաւոր կը նկատէր, վասնզի Լեւոն խաչակրութեանց պաշտպանին եւ հովանաւորի դերը առած էր: Յովհաննէս ալ իր կողմէն Լեւոնի նպատակը եւ ազգային պատիւը պաշտպանելու պատրաստ էր, եւ երկուքն ալ նոր նամակներ գրեցին Իննովկենտիոսի, եւ իրենց խոնարհ հպատակութիւնը յայտնելով կը խնդրէին, որ Անտիոքի խնդիրը Ռուբէնի նպաստաւոր կերպով վճռուի: Այդ նամակներուն մէջ եղած գլխաւոր յանձնառութիւններն են դաւանիլ զհնապանդութիւն եւ վպատիւ սուրբ եկեղեցոյն Հոմայ, եւ առաքել զհրեշտակ, որ է կաթողիկոսական նուիրակ յիւրաքանչիւր հինգ ամն (ԿԱԼ. 367. 368): Բայց այդ արտաքնապէս պատուադիր յանձնառութեանց նպատակին ինչ ըլլալը անմիջապէս կը բացատրուի, որ է Անտիոքի խնդիրը, խաղաղութիւն առնել ի մէջ Ռուբինոսի թոռին մերոյ եւ իշխանին Տրիպոլսոյ (ԿԱԼ. 367), որոնք են Ռուբէն Լեւոնի եղբոր թոռը, Բոյեմոնդոս Տրիպոլսոյ կոմսը եւ Անտիոքի իշխանութիւնը բռնաբարողը: Իսկ կաթողիկոսին

նամակին մէջ նշանակելի է այն յայտարարութիւն ուր կ'ըսէ, թէ պահմանադրութիւնս հռոմէական սուրբ եկաղացոյ մեք ընդունեցաք ըստ մասին ինչ, եւ ըստ միւս մասին մնացաք սպասելով պայ եպիսկոպոսունս մեր (ԿԱԼ. 368), եւ ասկէ յայտնի հնար չէր բացատրել, թէ կատարելապէս հռոմէադաւանութիւն չեն ընդունիր, այդ ինչ ինչ ժամանակաւոր, կամ լաւ եւ արտաքնայարդար պիջողութիւններ կ'ընեն մասնաւոր ակնկալութեանց պատճառով: Ոչ նուազ կարելոր է կաթողիկոսին միւս խօսքն ալ, որով կը պահանջէ, զի մի արասցի ժողով ինչ յայսկոյս ծովուն, եթէ ոչ ներկայ լինիմք մեք կամ հրեշտակն մեր (ԿԱԼ. 368), եւ այս կերպով կ'ուզէ ինքն ալ Հռոմի կարգադրութեանց մէջ մաս ունենալ, եւ բացարձակ հպատակ մը չըլլալ Հռոմի պապութեան: Յովհաննէս արդէն պատրաստուած կացութիւն մը կը գտնար իր առջեւ Ապիրատի ժամանակէն կազմուած, գործերը սերտ կապակցութիւն ունէին քաղաքական շահերու հետ, չէր կրնար եղելութիւնները իսպառ խանգարել, սակայն կը համարձակի բաւական յայտնի կերպով իր վերապահովութիւնները շեշտել, եւ իր եկեղեցոյն ինքնութիւնը պաշտպանել:

1077. ԼԵՒՈՆ ՀՌՈՄԻ ՀԵՏ

Անտիոքի խնդիրը անլուծանելի հանգոյց մը դարձաւ, կուսակցութեանց հակընդդէմ հակառակութեամբը եւ պապական նուիրակներու տարտամ ընթացքովը: Արդեն Լատիններն ալ երկու կողմի բաժնուած էին, ինչպէս լեւ Անտիոքցիք: Ասպետական միաբանութիւններէն Հիւրընկալաք՝ Ռուբէնի կողմն էին, Տաճարականք՝ Բոյեմոնդոսի: Պապական պատուիրակներէն Պետրոս կարդինալ-երէց Ս. Մարկեղոս եկեղեցոյ Բոյեմոնդի կողմը բռնելով մինչեւ իսկ Հայերը բանադրել յանդգնեցաւ Լատին, ժողովով մը, զոր հերքեց եւ մերժեց Յովհաննէս կաթողիկոս Հայ ժողովով, եւ Իննովկենտիոսի գանգատագիր գրեց, թէ Հռոմին մայրը ըսելով, կաթ կը սպասէինք անկէ ընդունիլ, եւ ոչ լեղի (ՍԻՍ. 495): Իսկ Լեւոն սպառնական դիրքի ձեռնարկեց: Վրայ հասաւ միւս նուիրակն Սոփրետոս կարդինալ-երէց Ս. Պրաքսիլէ եկեղեցոյն, գործը մեղմացոյց, բանադրանքը յետո կոչեց, եւ Թտողոմայիսի մէջ խառն ժողով գումարելով ուզեց հաշտութիւն գոյացնել: Հայոց կողմէն գլխաւոր պատգամաւոր գնաց այնտեղ՝ Կոստանդ Կամարաիաս, Լեւոնի ազգական եւ Յովհաննէսի քեռորդի: Բանակցութիւնները յաջող ելք չունեցան, եւ գործը ձգձգուեցաւ. Լեւոն նոր քննիչներ առաջարկեց, Իննովկենտիոս ուրիշներ նշանակեց 1205 Մարտ 5ի թղթովը, հրամայելով երկու կողմէն թշնամութիւնները դադրեցնել առամսեայ պայմանաժամով, բայց Բոյեմոնդոսի յամառութիւնը եւ Լեւոնի պահանջները հաւասարապէս շարունակեցին. Իննովկենտիոս կը հրամայէր որ քննական դատաստանի չանսացողը պինու պօրութեամբ բռնադատեն, եւ Բոյեմոնդոս հռոմէական կայրութենէ ալ գլուխ քաշելով, պինքն նոր հաստատուած Կոստանդնուպոլսոյ լատին կայսրութեան (§ 1068) հպատակ կը հռչակէր: Լեւոն տեսնելով նոյն իսկ պապին կողմէն պաշտպանութիւն չի գտնելը, պենքի դիմեց եւ դիւրութեամբ Անտիոքը գրաւեց, Ռուբէնը նստեցուց, եւ Անտիոքի Լատին պատրիարքն եւ ժողովուրդը ուրախութեամբ ընդունեցին Ռուբէնը: Լեւոն ալ շնորհներ եւ պարգեւներ տալով առատաբար, ետ դարձաւ իր երկիրը, կարծելով ամէն բան վերջացուցած ըլլալ: Բայց Բոյեմոնդոս նորէն պօրացաւ, լատին պատրիարքը բանտարկեց, Ռուբէնի կողմնակիցները նեղեց ու ճնշեց, եւ հապի թէ Ռուբէնը կրցան ողջամբ Լեւոնի հասցնել: Լեւոն չկրցաւ անմիջապէս Անտիոքի իշխաւ եւ աւարել, եւ շարունակ նեղութիւն հասցնել, առանց ունկնդրելու Իննովկենտիոսի յորդորներուն եւ խնդրանքներուն, մինչեւ որ վստահութիւն չգոյացնէր, թէ իրեն կողմը պիտի ըլլայ խնդիրին լուծումը: Այդ ելքը ապահովելու համար, Լեւոն նոր դեսպանութիւն մը դրկեց Հռոմ, որուն գլուխն էր Հեղի Լամբրոնացի՝ Դրապարկի առաջնորդը, որ է նոյն ինքն Հեթում՝ Լամբրոնի նախկին իշխանը (§ 1069), ընկեր ունենալով Արշիվալտ պօրաւարը եւ Բաւոն արքունի քարտուղարը: Այդ

առթիւ Լեւոն նորէն առջեւ կը դնէր Երուսաղէմի խնդիրը, որ եթէ իրեն գոհացում տրուի, պատրաստ է պէնքը այլապէս գիներուն դէմ դարձնել:

1078. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԳԺՏԻԼԸ

Յովհաննէս կաթողիկոսի անունը վերջին գործերուն մէջ չյիշուիր այլեւս, եւ Պետրոս կարդինալին դէմ բողոքէն ետքը, (§ 1077), անգամ մը միայն 1205 Լեւոնին մօտ եկած ըլլալը կը պատմուի: Այս առթիւ է որ Լեւոնի կը հաղորդէ բանս բանբասանաց, զորս ունէր թագաւորն, եւ որուն ամուսնութիւնը յիշած ենք ատենին (§ 1022): Սաստիկ եղաւ Լեւոնի վայրոյթը, որ ի մերձաւորաց թագուհւոյն, այսինքն է մեղսակիցներէն եւ օգնողներէն ետ սպաննել շատք, եւ նոյն իսկ անհաւատարիմ ամուսնոյն վրայ բռնանալով իւր ձեռքէն ծեծեց խիստ, եւ թերեւս ծեծի տակ մոռցնէր, եթէ Կոստանդին Վասակի որդին եւ Լեւոնի մօրեղբօրորդին չէր յաջողած պրծուցանել պնա ի ձեռանց կիսամահ: Լեւոն պիտի թագուհին ապրեցնել, բայց յուղարկեց ի վնտան ի բերդն Վահկայն (ՍՄԲ. 116): Յովհաննէսի անունը այլեւս չյիշուիր, եւ գործակից էր Լեւոնի, եւ մէջերին պաղութիւն մը ինկած էր: Լեւոնի նախկին մտերիմը եւ անոր որոշումներուն գործակից գործադիրը, դիրքը փոխած էր կաթողիկոսութիւնը ձեռք անցընելէ ետքը: Անձնական էր արդեօ՞ք պատճառը, թէ հանրական շահ մը հետեւանք, որոշակի չեն գրեր պատմիչներ: Տէր Յովհաննէս նախաչիշեալ, ընդ որ արքայն Լեւոն վիճեալ, կը գրէ Վահրամ (ՎԱՀ. 219): Իսկ Վարդան կ'ըսէ. Տէր Յովհաննէս կայր ապստամբ ի Լեւոնէ (ՎԱՐ. 139). Կիրակոս ալ կը գոհանայ ըսել, որ ապստամբ էր ի թագաւորէ Լեւոնէ (ԿԻՐ. 82), ինչ որ բնաւ պատճառը չլուսաբաներ: Հեթում երկու իրողութիւններ իրարու կը կապակցէ. Թագաւորն Հայոց Լեւոն կալաւ զՍեւաստոսն Հեռի որդւովքն, եւ զԽումարտիաշն զճօշինն եւ զՊալտինն: Ջտէր Յովհան կաթողիկոսն ընկեցին յաթոռոյն (ՀԵԹ. 81): Այդ յարակցութիւնը, կամ թէ ուրիշ աւելի յայտնի յիշատակ մը, թելադրած է Ալիշանի երկու իրողութիւնները իրարու կցել իբր պատճառ եւ հետեւանք (ՍԻՍ. 506): ԽումարտիաշըՖ Կամարտիաս Կոստանդն է, որուն հայրն է Հեռի, Հովհաննէս կաթողիկոսի քեռայրը, եւ անոր որդիներն են յիշեալ Կոստանդն, որ դեսպանութեամբ գնաց Պողոսմայիս (§ 1077), ու ճօշին կամ ճօւլինը ու Պաղտին կամ Պալտինը: Որպիսի պատահարէ կամ կասկածանքէ կամ քսութենէ, յայտնի չէ, Լեւոն յանկարծ բոլոր Կամարտիասները խիստ բանտարգելութեան ենթարկեց: Բայց հաւանաբար կուսակցութեանց պօրացած միջոցին, եւ Անտիոքի գործին ձախող զարագային, Լեւոն կասկածած պիտի ըլլայ Կամարտիասներու հաւատարմութեանը վրայ, մինչ Յովհաննէս կաթողիկոս կասկածանաց անհիմն լինելը պնդելով, պահանջած է քեռայրին եւ քեռորդիներուն ազատութիւնը: Լեւոն իր համոզման վրայ հաստատուն, եւ կաթողիկոսին վրայ ալ կասկածելով, մերժած է անոր միջնորդութիւնը, եւ Յովհաննէս ցաւած ու վայրացած Հռոմկլայ քաջուած, եւ այլեւս չէ ուզած Լեւոնի օգնել, եւ պէտք եղած կաթողիկոսական ձեռնատուութիւնն ալ վլացած է:

1079. ԴԱԻԻԹ ԱՐՔԱՎԱՂՆԵՅԻ

Այդ դժկամութիւնն ու հակառակութիւնն է հարկաւ պատմիչներուն ապստամբ ըլլալ ըսածը, որուն առջեւ Լեւոն ուզած չէ խոնարհիլ, եւ ոչ միայն շարունակած է Կամարտիասներու խիստ բանտարկութիւնը, այլ եւ Յովհաննէսը իբր կաթողիկոսութենէ հրաժարած եւ ձեռնթափ նկատելով, ձեռնարկած է նոր կաթողիկոս մը ձեռնադրել տալ Սիսի մէջ, որ եղած է Դաւիթ Արքակաղնոյ վանքին առաջնորդը, որ Մամեստիոյ արքեպիսկոպոս ալ էր (ՍՄԲ. 110): Շատեր կատարեալ օրինաւոր ենթադրելով եղած գործողութիւնը, 1207ին Յովհաննէսը կաթողիկոսութենէ դադարած կ'ընդունին, եւ Արքակաղնեցին՝ Դաւիթ Գ անունով կաթողիկոսաց յաջորդական գաւապանին կ'անցնեն, եւ անոր մահուընէ ետքը Յովհաննէս Մեծաբարոյն կրկին անգամ եւ իբր նորէն աթոռբարձրացած կը նշանակեն: Մեր տեսութեամբ հնար չէ Յովհաննէսը կաթողիկոսութենէ

դադարած ըսել, ինչպես որ Պետրոս Գետադարձը կաթողիկոսութենէ ինկած չընդունեցանք Դէոսկորոսի կաթողիկոսանալովը (§ 835): Յովհաննէս իր կողմէ չհրաժարեցաւ, իր վրայ ամբաստանութիւն եւ քննութիւն չեղաւ, ժողովական վճիռ չտրուեցաւ, գահընկէց չհրատարակուեցաւ, հետեւաբար իր դադարման մասին օրինական պայմանները չպահուեցան, եւ Լեւոնի բարկութիւնը եւ քինախնդիր ձեռնարկը չէին բաւեր, օրինաւորապէս հաստատուած կաթողիկոս մը քմահաճ կամքով իրաւունքէն զրկել: Ասկէ վատ Յովհաննէս իր աթոռն ու դիրքը չկորսնցուց, մնաց անխախտ իր Հռոմկլայի աթոռին մէջ, որ օրինաւոր յաջորդութեան տեղն էր, վարեց իր իշխանութիւնը նոյն տեղ եւ շրջակայից վրայ, գոնէ Հալէպի սուլտանութեան սահմաններուն մէջ, ուր չէր ազդեր Լեւոնի կամքը. մինչ Դաւիթ օրինաւոր աթոռէն դուրս իրեն նոր աթոռ մը ստեղծաց Սիսի մէջ, եւ այն տեղէ սկսաւ կաթողիկոսական իշխանութիւն վարել, ինչպէս միեւնոյն ատեն կը վարէին Բարսեղ Անիի եւ Անանիա Սեբաստիոյ մէջ: Հետեւաբար երկուքին նմանութեամբ երրորդ մըն ալ աւելցեր էր կատարեալ կաթողիկոսութեանց վրայ, ուր Լեւոնի կամքը չէր տիրապետողը, կաթողիկոսական իրաւասութեան դիմում ընողներէն Ջաքարէ սպասավոր գրէ թուղթս եւ առաքէ դեսպանս առ կաթողիկոսն Հայոց Յովհաննէս անուն, որ ընդ նոյն ժամանակս ապստամբ էր ի թագաւորէն Լեւոնէ, ի Հռոմկլայն, վասն իրիք պատճառեց (ԿԻՐ. 82), որ կը ցուցնէ թէ Հայութեան ըմբռնմամբ Յովհաննէս կը շարունակէր կաթողիկոս մնալ: Ուրիշ պանմիչ մըն ալ կը խոստովանի, թէ Հռոմկլայի մէջ իր դիրքը կը պահէր քաջութեամբ եւ իմաստութեամբ, եւ թէ շարունակ եկց ընդդէմ ծածուկ եւ յայտնի հնարից Լեւոն (ՄԻՍ. 507): Հետեւապէս Արքակաղնեցին իբր Ամենայն Հոյոց կաթողիկոս ճանչցուած չէր, եւ եթէ բացարձակապէս հակաթոռ չուլենք ըսել, որովհետեւ իրեն դէմ ալ, ինչպէս Բարսեղի եւ Անանիայի մասին ըսինք, հակաշակ վճիռ տեղի չունեցաւ, սակայն լուելեայն ընդունուած աթոռակիցէ աւելի դիրք մը չենք կրնար տալ Դաւիթի, եւ երբեք կաթողիկոսութեան յաջորդական գաւապանին չենք կրնար անցնել իր տունը: Ըստ այսմ Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը օրինաւորապէս շարունակուած կը նկատենք, նաեւ այն միջոցին, որ Լեւոնէ ցաւած եւ Հռոմկլայի մէջ քաշուած իր աթոռն ու դիրքն ու իրաւասութիւնը կը պահէր:

1080. ԶԱԶԱՐԷԻ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐԸ

Միջանկեալ դէպք մը կ'ելլայ մեր դիմաց այդ միջոցին: Ջաքարէ Օրբէլեան, Վրաց թագաւորութեան սպարապետ, որչափ եւ հայադաւան մնացած, եւ Իւանէ եղբօրը յունադաւանութենէն հեռու կեցած (§ 1021), սակայն միշտ ներքին ցաւ մը ունէր, երբոր Արեւելեայց ոճին հետեւելով ստիպեալ էր բոլորովին անշուք եւ անպաճոյճ ծիսակատարութիւններ պահել, եւ Վրաց եկեղեցւոյն շքեղութեանց եւ վարդուց հանդէպ նկուն ցուցնել Հայոց եկեղեցին (§ 1053): Ծանր կուգար մանաւանդ, որ նախատէն Վիրք վՀայք, որ քաղաքէ դուրս եւ բանակի մէջ պատարագի եւ հաղորդի միջոց չունէին, եւ տօներնուն օրերն ալ անորոշ էին եւ ամսաթիւի վրայ հաստատուն չէին (ԿԻՐ. 81): Ջաքարէի փափաքն էր Հայոց եկեղեցիէն չբաժանուիլ, բայց եւ այդ կէտերուն մէջ փոփոխութիւններ ունենալ: Հարկաւ լուր ունէր որ Կիլիկիոյ մէջ շատ բան տարբեր ունէր որ Կիլիկիոյ մէջ շատ բան տարբեր կերպով կը կատարուէր, եւ Լամբրոնացիի նախաձեռնութեամբ մուծուած սովորութիւնները (§ 1045) հետզհետէ Կիլիկիոյ մէջ կ'ընդարձակուէին: Սանահինի եւ Հաղբատի խումբերը՝ Գրիգոր Տուտէորդիի եւ Դաւիթ Քոբայրեցիի լիաւորութեամբ կը շարունակէին իրենց յամառ ընդդիմութիւնը, առաւել եւս վայրացած Լամբրոնացիին նախատալից գրութիւններէն, եւ Բարսեղ Անեցին, բոլոր իր կաթողիկոսութեամբ չէր համարձակած անոնց հակառակ կամ անոնցմէ տարբեր ընթացք մը ունենալ, որով Ջաքարէ չէր կրցած Բարսեղի իշխանութեամբ եւ վճիռով փափաքին հասնիլ: Իր վարանումներուն լուծումը ստանալու համար կը դիմէ Գետկայ վանքի առաջնորդ եւ հիմնադիր

Մխիթար վարդապետին, որ է նոյն ինքն Մխիթարա Գօշը, Ջափարէի հայր խոստովանութեանն (ԿԻՐ. 81): Մխիթար թէպէտ եւ պաշտօնական բարձր դիրք չունէր, բայց գիտութեամբ եւ սրբութեամբ այսպիսի ազդեցութիւն եւ հեղինակութիւն ստացած էր, որ բոլոր Արեւելեան վարդապետներէն գերիվերոյ կը նկատուէր եւ իր կարծիքը գերակշիռ կ'ընդունուէր: Մխիթար բնիկ Գանձակեցի էր, եւ Գօշ մականունը առած էր, զի հեղգագոյն եկին ալիք նորա (ԿԻՐ. 115), նմանութեամբ գօշերու կամ նոխապներու մօրուքին, կամ եթէ ուլուի՝ աղաւաղութեամբ տաճկերէն քէօսէ բառին, որ է քարձ: Մխիթար նախ Յովհաննէս Տաւուշեցի վարդապետի աշակերտած, իր ուսումը լրացնելու համար թէ Արեւելեան եւ թէ Արեւմտեան վանքերը շրջեցաւ, երկար ատեն Կիլիկիոյ Սեաւ-Լեոն ալ մնաց, եւ նորէն Արեւելք դառնալով Կարնոյ Քուրդ եւ Խաչէնի Վախթանկ իշխաններու պաշտպանութիւնը վայելեց, Աղուանից Ստեփանոս կաթողիկոսէ հովանաւորուեցաւ, եւ վերջին երկուքին խնդրանօք 1184ին ձեռնարկեծ պատրաստել դատաստանագիրքը, որ իր անունը անմահացուցած է, Հայ գաղթականութեանց ալ իբրեւ օրինագիրք ծառայած է, եւ մինչեւ այսէր ալ մեր եկեղեցւոյն համար ընտրելագոյն կանոնագիրքն է: Գօշի երկասիրութեանց կարգին ունինք մէկ կողմէն աղօթքներ, միւս կողմէն առակներ, նաեւ Յայտարարութիւն ուղղափառ հաւատոյ, որով իր բազմակողմանի կարողութիւնը կ'ապացուցուի (ՀԻՆ. 696): Մխիթար նախ Գետիկ վանքը հիմնեց ու ճոխացուց Հաղբատի մօտ, կայենական գաւառի մէջ, ուր մնաց Յովհաննէս Տաւուշեցի եւ Յովհաննէս Վանական վարդապետներուն հետ, եւ երբ այդ վանքը երկրաշարժէ վնասուեցաւ, երկրորդ Գետիկ մըն ալ հիմնեց Տանձուտայ ձորը, նոյն գաւառին մէջ, որ Գօշայ վանք ալ կոչուեցաւ, եւ այնտեղ կը մնար իր ծերութեան ատեն, յարգանքով եւ պատկառանքով շրջապատուած:

1081. ԴԻՄՈՒՄԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Այդ Մխիթարին է որ կը դիմէ Ջափարէ, գլխաւորապէս շարժական սեղան ունենալու համար, որ Հայերն ալ կարենան Վրացիներու նման բանակի մէջ պատարագ ունենալ եւ հաղորդուիլ: Մխիթար եւ իրեն հետ եղող վարդապետներ կը պտասխանեն թէ շարժական սեղան եւ վրանի ներքեւ պատարագ Հայերն ալ ունեցած են, եւ Տրդատի ատեն եւ Վարդանանց պատերազմին այդպէս գործադրուած է. Հիպերիքեան մարտիրոսներ ալ իրենց բանտին մէջ պատարագ ընել տուած են: Ջափարէ իսկոյն կը հետեւցնէ, թէ ուրեմն ինքն ալ կրնայ իրեն հետ պատարագի վրան ու սեղան եւ պատարագիչ քահանաներ պտտցնել, բայց Մխիթար կը պատասխանէ, թէ քանի որ այժմ խափնուած է, կաթողիկոսական արտօնութեան պէտք կայ վերսկսելու համար, եւ խորհուրդ կուտայ դիմել Յովհաննէս կաթողիկոսին, Լեւոն թագաւորի իշխանութիւնն ալ յարգելով (ԿԻՐ. 82): Կիլիկիա դիմելու պարագան, Բարսեղի մեռած ըլլալէն աւելի, անկէ նպաստաւոր կարգադրութիւն մը ստանալու անհաւանականութեան նշանն է մեր տեսութեամբ, եւ Մխիթար Գօշի կողմէն յայտնուած այդ հեղինակաւոր կարծիքը, յայտնի կը ցուցնէ, թէ իբր Ամենայն Հայոց օրինաւոր կաթողիկոսութիւն, միշտ Հռոմկլայի աթոռը ճանչցուած էր, եւ թէ Անիի Բարսեղ, Սեբաստիոյ Անանիա, եւ Սիսի Դաւիթ կաթողիկոսները իբրեւ անոր օգնականները կամ աթոռակիցները կը նկատուէին, իւրաքանչիւրը իր սահմանին մէջ մասնաւոր իրաւասութեան իրաւունքով: Ջափարէ առած խրատին հետեւելով, գրէ թուրթ եւ առաքէ դեսպանս առ կաթողիկոսն Հայոց Յովհաննէս, եւ նմանապէս գրէ եկ առ թագաւորն Լեւոն եւ ծանուցանէ մնա վիւնդիրն (ԿԻՐ. 82), որ է ըսել, թէ Ջափարէ իր խնդրանքը ուղղակի կաթողիկոսին կը ներկայացնէ, իսկ Լեւոնի միայն ծանուցանէ վիւնդիրն, որպէսզի թագաւորն ալ գիտակից ըլլայ գործին: Ջափարէին Յովհաննէսի դիմելը, ոչ գիտելով վմերժումն սորա գործած ըլլալուն վերագրել, եւ յետոյ Յովհաննէսի պատասխանը, անկոչ միջամտութեան վերագրել (ՍԻՍ. 508), բոլորովին մտացածին եւ անտեղի գաղափար մըն է.

քանի որ պատմիչը յայտնապէս կ'ըսէ թէ Ջաքարէ գրէ թուղթ եւ առաքէ դեսպանս առ կաթողիկոսն Յովհաննէս անուն, որ ընդ այն ժամանակս ապստամբ էր ի թագաւորէն Լեւոնէ ի Հռոմկլայն (ԿԻՐ. 82), որով Արեւելքի մէվ Կիլիկիոյ գործերուն ծանօթ եղած ըլլալնին կը հաստատուի: Ջաքարէի առաջարկներուն գիրը չունինք սակայն տրուած պատասխանէն կը խաղենք, թէ Ջաքարէ, անգամ մը որ խնդիրին պաշտօնական կերպարանք կուտար, վայն բոլոր իր ընդարձակութեամբը ուզած է պարզել, եւ միայն շարժական սեղանի խնդիրով չէ գոհացած: Յովհաննէս Հռոմկլայ էր առանձնացած, մինչ բոլոր Լեւոնի թագաւորութեան մէջ կաթողիկոսական իշխանութիւն վարողը Դաւիթ էր: Լեւոն Յովհաննէսի դէմ քէնը սնուցանելով եւ անոր իշխանութիւնը նսեմացնել ուզելով, Ջաքարէի խնդիրը լուծելու համար Սիսի մէջ ժողով մը գումարել կուտայ Դաւիթի նախագահութեամբ, եւ ներկայութեամբ Կիլիկիոյ վարդապետաց եւ եպիսկոպոսաց, հարց եւ երիցանց (ԿԻՐ. 82), եւ անոր որոշման կ'ենթարկէ Ջաքարէի առաջարկները, որ իրեն ոչ թէ ներկայացուած, այլ լոկ ծանուցուած էին:

1082. ՍՍՈՅ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Պատմիչը Սսոյ ժողովոյն պաշտօնագիրը քաղելով կ'ըսէ, ժողովակնք քննեալ տին պիւնդիրս Ջաքարէի համաձայն աստուծային գրոց, եւ համաձայն առաքելական կանոնաց, եւ ոչ արտաքոյ: Սակայն միւս կողմէն հարկ կը սեպէ եւս յիշել թէ յանձն առին, զի մի ելցէ արտաքոյ ուղղափառ հաւատոյ, որպէս վեղբյր իւր, այսինքն թէ հաւանութեան իրական պատճառը խոհեմութիւնն էր, որպէսզի Ջաքարէ ալ եղբօրը Իւանէի հետեւելով յունադաւանութեան չանցնի: Իսկ կանոնաց համաձայն գտնելնին պաշտօնական բանաձեւն էր, առանց որուն չէր արդարանար իրենց որոշումը: Սսոյ ժողովին որոշումները, կամ Ջաքարէի առաջարկները հեիւեալ թուով ութ գլուխներու վերլուծուած են:

1. Պատարագը դպիրներու եւ սարկաւագներու սպասաւորութեամբ մտուցանել: Ասկէ կը հետեւի թէ այն բազմաթիւ խորշերու մէջ, որոնք մինչեւ այսօր եկեղեցիներու աւերակներու մէջ կը տեսնուին, յատուկ պատարագի սեղաններով, առանց սպասաւորութեան պատարագներ կը մատուցանէին, կամ թէ պարզապէս միմեանց քահանայքն սպասաւորէին (ԿԻՐ. 85): Այս գլուխին ներքեւ պէտք է իմանալ շարժական սեղանի կիրառութիւնն ունենալ, որ գլխաւոր խնդիրն էր, եւ ութ գլուխներու մէջ յիշուծ չէ:

2. Աւետումը Ապրիլ 6ին, Վերափոխումը Օգոստոս 15ին, եւ Խաչվերացը Սեպտեմբեր 14ին տօնել, յօրում յաւուր եւ հանդիպի: Ծնունդի խօսքը չկայ, վասնզի անիկա Յունուար 6ին կապուած էր արդէն, եւ Ջաքարէ ալ Դեկտեմբեր 25ին տօնել չէ ուզած, վայն իբրեւ հայադաւանութեան հակառակ նկատելով: Աւետումը 7ին կապուած է հիմա ալ, եւ 6ի ու 7ի տարբերութիւնը հին տօնացոյցերու մէջ ալ կ'երեւի, բայց վերջապէս 7ն ընդունուած է: Ասկէ կը քաղենք եւս թէ Աւետումն ալ նախնաբար կիրակիի կը փոխադրուի եղեր: Իսկ Վերափոխումի եւ Խաչվերացի հաստատուն ամսաթիւով տօնուլիը, կամ այն է որ չէ գործադրուած, կամ թէ շուտով խափանուած է, վասնզի յետագայ դարերու մէջ ուրիշ յիշատակութիւն չունինք:

3. Յայտնութեան եւ Յարութեան ճրագալոյցներուն մինչեւ երեկոյ պահել, եւ երեկոյին ձուկով եւ ձէթով միայն լուծել, եւ ոչ կաթեղէնով ու կթեղէնով: Այս ալ Յունական նմանութիւն մըն է, որ որոշեալ օրեր ձուկը կ'ընդունի իբր պահքի թեթեւացում, այլ ոչ երբեք կաթնուկիթը, իսկ Հայոց շաբաթ երեկոյէն կաթնուկիթ գործածելը այնպէս կը մեկնւէր, իբրեւ թէ Յարութիւնը շաբաթ երեկոյ տեղի ունեցած ըլլայ:

4. Յիսուսի եւ ամենայն սրբոց նկարեալ պատկերները ընդունիլ, ու չխոտել հեթանոսաց պատկերներուն նման: Հայեր պատկերներու մասին խիստ էին, եւ եկեղեցիներու մէջ չէին ընդունիր՝ սեղանի թոյլատուութիւն մը կ'ուզուի թիւի եւ շատութեան խօսք չընելով:

5. Պատարագի մատուցումները կատարել ոչ միայն ի հանգիստ ննջեցելոց, այլ եւ յօուտ կենդանեաց: Այդ խնդիրը լոկ թիւրիմացութեան հետեւանք մը եղծ պիտի ըլլայ, վասնպի կենդանեաց օգտին մատուցանել երբեք արգելք չէ դրուած:

6. Կրօնաւորները միս չուտեն, ինչ որ պեղծումներու դէմ դրուած կնոն մը կը նկատուի. պի Լամբրոնացին ալ Ձորոգետացիները կ'ամբաստանէր թէ հրապարակաւ մսակեր եւ թուրքացն կթողայրնկեր կ'ըլլան (ՏՂԱ. 241):

7. Ձեռնադրութիւնները կարգաւ եւ միջոցով ընել, նախ դպիր, յետ աւուրց սարկաւագ, եւ ի կատարեալ հասակի քահանայ: Կերեւի թէ տհաս հասակի մէջ եւ մէկէն քահանայ ձեռնադրելուն պեղծում տեղի ունեցած է: Վերջապէս

8. վանականներու համար կը հրամայուի միաբանական կեանքով ապրիլ եւ առանձին իրս ոչ ստանալ (ԿԻՐ. 63): Այդ վերջին կէտը նկատողութեան արժանի է իբր հիմն վանական բարեկարգութեան, որ դժբախտաբար յաջորդ դարերու եւ ներկայ ժամանակին մէջ ալ վանց եղած է, եւ բոլոր վանական գժտութիւններ եւ խնդիրներ, այդ կէտէն առած են եւ կ'առնեն իրենց ծագումը: Սոյ ժողովը իր որոշումները պաշտօնական գրութեան վերլուծեց, եւ ստորագրութեամբ վաւերացուց, ինչպէս օրէն էր, եւ Դաւիթ կաթողիկոս եւ Լեւոն թագաւորը յատուկ հրամանաբեր դեսպաններու յանձնեցին պաշտօնագիրը Ջաքարէի տանիլ:

1083. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԸՆԾԱՆԵՐԸ

Լեւոն ուզած էր իր անձին եւ իր դրած կաթողիկոսին գերակշռութիւն տալ, ժողով գումարելով եւ ժողովական որոշում կազմելով, սակայն պաշտօնական դիմումը Յովհաննէս կաթողիկոսի եղած էր, եւ ոչ Դաւիթի, եւ Լեւոնի ալ միայն ծանուցում ու տեղեկութիւն հաղորդուած էր: Բայց Յովհաննէս ի վուր Մեծաբարոյ կոչուած չէր: Եթէ շուրջը բազմութիւն չունենլաով ժողովական ձեւ չէր կրնար տալ՝ ճոխութեամբ եւ առատաձեռնութեամբ ուկեց Լեւոնը գերապանցել եւ իր վեհանձնութիւնը ցուցնել: Ջաքարէյի ամենէն աւելի փափաքած խնդիրին դարձուց մտադրութիւնը, եւ շարժկն սեղանի եւ խորանաձեւ վրանի կիրառութիւնը ոչ միայն հրամանով արտօնեց, այլեւս նիւթապէս պայն ընծայաբերեց, եւ բանակի մէջ պատարագի բոլոր պէտքերը պատրաստել տալով նուէր դրկեց: Յովհաննէսի դրկածներն էին, վրան մի գմբէթավարդ եկեղեցաձեւ, եւ սեղան մարմարեայ, եւ այլ ապասք պատարագաց: Նիւթերուն հետ դրկեց նաեւ պէտք եղած անձերը, այսինքն է մէկ կողմէն կազմողս եւ յօրինողս վրանին ու սեղանին, որ ուրիշ անունով լուսարարներ կը կոչուին, եւ միւս կողմէն սարկաւագս եւ դպիրս եւ քահանայս եւ գեղացկաձայն ասողս, այսինքն երգեցողս պատարագին: Այս կերպով Ջաքարէ իր փափաքին անմիջական լրումը պիտի ունենար: Հարկաւ Յովհաննէսի դրկած ընծաները վայելուչ ու հարուստ էին, պի գիտենք թէ պիտոյից պատրաստիչ յոյժ գովելի մէկն էր (ՍՄԲ. 114): Այդ բոլոր հանդերձանքը ներկայելու եւ գացողներուն առաջնորդելու պաշտօնն ալ յանձնեց Մինաս անունով եպիսկոպոսի մը, որ հարկաւ ծիսակատարութեանց եւ երգեցողութեանց հմուտ անձ մը կ'ենթադրուի, եթէ Յովհաննէսի ընտրութեան արժանացաւ: Յովհաննէս իր գործնական որոշումը ու ընծաները ճամբայ հանելու առթիւ, հարկաւ Ջաքարէի առաջարկներուն պարտուպատշաճ պատասխաններ ալ գրեց, որոնք գլխաւորապէս իրեն որոշման ենթարկուած էին: Այդ գործողութեանց թուական պիտի նշանակենք 1208 տարին, Յովհաննէսի քաշուելուն եւ Դաւիթի կաթողիկոսանալուն անմիջապէս յաջորդող տարւոյ ընթացքին մէջ:

1084. ԼՈՌԻԻ ՀԱՆԴԵՍԸ

Եղելութեանց ընթացքը կը պահանջէ որ պահ մը Արեւելեայց կողմը անցնենք մեր հայեցողութիւնը՝ Սիսիէ եւ Հոռմկլայէ գացող որոշումներուն արդիւնքը տեսնելու: Զաքարէի յաջողութիւնը կատարեալ էր, Յովհաննէս եւ Դաւիթ կաթողիկոսներ եւ Լեւոն թագաւոր համաձայնած էին իր միտքին, եւ հաւանած իր առաջարկներուն: Եղելութեան պաշտօնական եւ հանդիսական ձեւ տալու համար ժողով հրամայեաց առնել ի Լօռի քաղաք (ԿԻՐ. 83), որ սովորաբար Լօռուոյ գումարուելիք պագային ժողով մը կ'ըմբռնուի (ՉԱՄ. գ. 181), մինչ ժողովական գործի կամ որոշումի առիթ մը չկար, եւ Զաքարէի միտքն ալ ստացուած հրամանը հաստատութեան ենթակել չէր, այլ միայն հանդերձ քահանայիւք եւ աշխարհական ամբօխի կամէր կանգնել զվրանն եւ պատարագ մատուցանել (ԿԻՐ. 84): Հրաւիրեալներու կամ ներկաներու անուններ կուտայ այստէղ պատմիչը, առանց յստակ որոշելու թէ որոնք եղան անձամբ պատասխանողները: Առաջին կարգի մէջ կը դնէ Հաղբատի, Անիի, Բջնիի, Դուինի եւ Կարսի եպիսկոպոսները: Հաղբատի եպիսկոպոսը նոյն ինքն Գրիգոր Տուտէորդին էր, Օրբելեանց պագականը, Զաքարէի եւ Իւանէի քեռորդին (ՕՐԲ. Բ. 87), որ Սանահնի վանահայրն էր, եւ յետոյ Հաղբատի անունով Զորոգետի ընդհանուր եպիսկոպոսն էր եղած: Անիի եպիսկոպոսը աւելի վարը Սարգիս աթոռակալ Անուոյ անունով կը յիշուի, եւ Բարսեղի կաթողիկոս հռչակուելէն ետքը, օրինական էր Անիի նոր եպիսկոպոս մը անուանուիլը: Այդ ամէն եղելութեանց մէջ 202ափելի է Բարսեղի անունին չյիշուիլը, այնպէս որ բոլորովին անհիմն չէ Բարսեղը մեռած ենթադրել, թէպէտ ստոյգ յիշտակութիւն մը չենք գտներ: Բջնիի եւ Դուինի աթոռները միացած կը ցուցուին Վրթանէսի անձին վրայ, իսկ Կարսի եպիսկոպոսին անունը Յովհաննէս կը յիշուի: Միւս վանքերու վարդապետներէն նախ կը յիշուի Մխիթար Գօշը Գետիկի վանքէն, յետոյ Իգնատիոս եւ Վարդան եւ Դաւիթ Քորայրեցի Հաղբատի վանքէն, որոնք ուրիշ առթիւ ալ յիշուած են (§ 1004), Սանահնի վանքէն Յովհաննէս, որ հայր ալ կը կոչուի, այսինքն վանահայր, եւ սնուցիչ նոցին իշխանաց, այսինքն Զաքարէի եւ Իւանէի դաստիարակ եղած: Կէշառիսի վանքէն Գրիգոր Մոնմոնիկ, Թեղենեաց վանքէն Տուրքիկ, Հաւուցթառի վանքէն Եղիա, Սեւանի վանքէն Սարգիս եւ Գրիգոր Դըւնեցին: Տուրքիկ եւ Եղիա առանձինն կը գովուին, առաջինը միաբանական եւ հասարակաց կեանք հաստատելուն, եւ երկրորդը ընդ մի բերան պաշտամունք կատարել տալուն համար: Գումարուողներ կանուխէն ստոյգ եւ կատարեալ տեղեկութիւն ունեցած պիտի չըլլան, որ գալերնէն ետքը լուան եւ գիտացին զհրամանս կաթողիկոսին եւ թագաւորին: Այստեղ ալ միայն մէկ կաթողիկոսի հրամանը կը շեշտուի, այսինքն Յովհաննէսի, թէպէտ երկու կաթողիկոսներէ գիրեր եւ հրամաններ հասած էին: Եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու կարծիքները անմիաբան լեալք քակտեցան ի միմեանց. եղեն որ հաւանեցան, ուրիշներ գիշերի փախչելով գնացին հանդիսութեան ներկայ չըլլալու համար, իսկ քանիներն ալ Զաքարէ արգել բռնութեամբ եւ ստիպեց ներկայ գտնուիլ, Յովհաննէսի ղրկած վրանով եւ սեղանով եւ սպասներով եւ սպասաւորներով եւ Մինաս եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ կատարուած մեծահանդէս պատարագին (ԿԻՐ. 84):

1085. ՏՈՒՏԷՈՐԴԻ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ

Զաքարէ սպարապետ Կիլիկիոյ կողմէն առած որոշումներովը պօրացած, սկսաւ Արեւելեայց ընդդիմութեան դէմ մաքառիլ, եւ իր իշխանութեամբ, ու մինչեւ իսկ բռնութեամբ ալ գործադրել տալ նոյն որոշումները, եւ խափանել տալ հակառակ սովորութիւնները: Պատմիչը Վերափոխման եւ Խաչվերացի տօներուն հաստատուն ամսաթուով տօնուիլը կը յիշէ, բայց հարկաւ բովանդակ յիշուած ութը կէտերն ալ միեւնոյն կերպով գործադրուեցան: Հետեւանքը եղաւ ընդհանուր երկպառակութիւն՝ հաւանողներու եւ չհաւանողներու միջեւ, բազում անմիաբանութիւնք եւ կռիւք,

փոխանակ սիրոյ՝ ատելութիւն ընդ միմեանս, եւ փոխանակ ուրախութեան՝ տրտմութիւն եւ տելութիւն, մինչեւ ի սուր եւս մտաբերել միմեանց դէմ (ԿԻՐ. 84): Ջաքարէ ուպեց որ նոյնիսկ Հաղբատի վանքին մէջ, որ Արեւելեայց դիմադրութեան կեդրոնն էր, Կիլիկեան հրահանգները գործադրուին, եւ Մինաս եպիսկոպոսը իր պաշտօնեաներով եւ սպասելով ճամբայ հանեց , անոնցմով պատարագ մատուցանել տալու համար: Ջաքարէի ձեռնարկը բռնութիւն նկատուեցաւ, եւ բռնութիւնը բռնութեամբ վանելու նպատակով, Տուտէորդին իր մարդիկներէն, հարկաւ միաբաններէն ալ, խումբ մը դրկեց եկողներուն դէմ, որոնք եկող պաշտօնեաները հարին բրօք, եւ վէրս ի վերայ եդեալ թողին կիսամահ, բեռնակիր ջորիները գահավէժ արարեալ սատակեցին, նոյն իսկ Մինաս եպիսկոպոսը այնպէս ծեծեցին, որ բարձրեալ մահձօք տարան առ Ջաքարէ: Բնական է հատուցնել, թէ սպասներն ալ կոտորեցին եւ ցրուեցին: Ջաքարէ վայրացած, ոչ միայն իրեն եղած անարագանքին, այլ պարզապէս ոճիրին ալ վրէժ լուծելու համար, մարդ հանեց Հաղբատեցւոց եւ Տուտէորդիի դէմ, մահուչափ սպառնացեալ ի վերայ եպիսկոպոսին: Տուտէորդին յաջողեցաւ Հաղբատէ փախչիլ եւ Գետիկի վանքը ապաստանելով Մխիթար Գօշի պաշտպանութիւնը խնդրել, որուն հանդէպ մեծ յարգ կը տածէր Ջաքարէ, եւ իրօք ալ Տուտէորդին Գօշի միջնորդութեամբ ապատեցաւ եւ ճողոպրեցաւ այս անգամ ի ձեռաց Ջաքարէի: Սակայն վերջնական չեղաւ ապտութիւնը, որովհետեւ երբ Տուտէորդին Կէչառիսի վանքը կը գտնուէր, եւ անշուշտ նոր խլրտումներ ալ կը պատրաստէր, Ջաքարէ յանկարծ ըմբռնեաց Կնա, պաշտօնէն զրկեց, եւ եդ ի բանտի, եւ Հաղբատի եպիսկոպոսութիւնը յանձնեց Յովհաննէսի, այն որ յառաջն եթող վաթոռն եւ գնաց ի Խաչէն (ԿԻՐ. 85): Յովհաննէսի անձը որոշող պարագան մուրթ կը մնայ, վասն զի անգամ մը Հաղբատի աթոռը թողած ըլլալու պարագան ուրիշ տեղ չի պատմեր Կիրակոս, երբ Ջաքարէի ազգական երկու Յովհաննէսները կը յիշէ, որոնք իրարու յաջորդեցին (ԿԻՐ. 56), եւ վերջին գումարման առթիւ յիշուածներուն մէջ ալ երկու Յովհաննէսներ կային, մէկը Կարսի եպիսկոպոսը, եւ միւսը Սանահինի վանահայր եւ Ջաքարէի դաստիարարը (§ 1942): Հաւանաբար այս վերջինն է Հաղբատի նոր եպիսկոպոսը, որ կը գովուի իբր այր առաքինի, որ եւ միանգամայն բազում ործս յիշատակի արժանիս գործեաց ի Հաղբատ (ԿԻՐ. 85): Շինութիւններ կը վերագրուին ուրիշ տեղ առաջին Յովհաննէսի ալ, որ էր նոյնպէս այր հեզ եւ առաքինի, եւ Ջաքարէին բեռայրին եղբայրը (ԿԻՐ. 56):

1086. ԱՆԻԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Տուտէորդին բանտարկել տալով ալ չկրցաւ Ջաքարէ ընդդիմադիր վարդապետներուն հակառակութեանը յաղթել, որոնք ոգւով չափ կը մերժէին Կիլիկիայէ եկած որոշումներուն համակերպիլ, զորս բացարձակապէս օտարամուտ նորութիւններ կը համարէին, եւ այս պատճառով շփոթումն ունէր վեկեղեցիս Արեւելից: Արեւելեայք չէին ուպեր հաստատուն ամսաթուով տօներ ընել, վասն զի չէին ներեր որ տօնին պատճառով լուծցին պահքն, երբոր պահոց օր մը իյնար ամսաթիւր: Իսկ պատարագին սարկաւագաւ եւ դպրաւ չմատուցուելուն, եւ ի ժամ սոսկալի խորհրդոյն՝ զորունս եկեղեցեաց թողուլ ի բաց սովոր չըլլալուն, պատմիչը պատճառ կը ցուցնէ, թէ յառաջ եկած էին ի բռնութենէն Տաճկաց, որ ոչ տային համարձակ պաշտել վաշտօնս իւրեանց քրիստոնէից, եւ վախ ալ կար որ ոճիրս ինչ գործեսցեն այլազգիքն (ԿԻՐ. 85): Ջաքարէ անշուշտ այդ դժուարութեանց դէմ յառաջ կը բերէր իր իշխանութեան ներքեւ տիրող ապահովութիւնը, բայց երբ այս չէր բաւեր, համաձայնութիւն գոյացնելու եւ միտքերը հանդարտելու համար, հրամայէր ժողով առնել ի մայրաքաղաքն Անի: Եղած հրաւերին անսացին եւ ժողովեցան վերոգրեալ եպիսկոպոսունք եւ վարդապետք (§ 1084), եւ եւս յղովք: Միայն Մխիթար Գօշ, պատճառեաց զհիւանդութիւնն եւ վանկարութիւնն, ու չկրնալ գալը ծանոյց,

յայտարարելով թէ՛ զոր ինչ առնենք դոքա եւ կամին, համաձայն եմ ես այնմ: Սակայն ժողովականք պնդեցին թէ՛ անհնար է մեզ առանց մեծ վարդապետին առնել զայդ, որովհետեւ Գօշը, միայն կրնար իրենց ընդդիմութիւնը արդարացնել, եւ Չաքարէի բռնադատութենէն զիրենք ազատել, քանի որ Մխիթար սկզբունքով իրենցմէ հեռու չէր, եւ Չաքարէի վրայ ալ զօրաւոր ազդեցութիւն ունէր: Չաքարէ կը պահանջէր որ ժողովը գործէ, Գօշի կանխաւ հաւանութիւնը առնուած սեպելով, եւ կը յուսար իր ազդեցութեամբ ժողովը իրեն հնազանդեցնել, Տուտէորդիի բանտարկութենէ ետքը: Բայց ժողովը խնդրէր ի նմանէ ներումն, եթէ առանց Գօշի գործի ձեռնարկելէ կը քաշուէր: Այն ատեն ինքն իր վրայ առաւ Գօշը բերելուն հոգը, եւ ստիպել գիր լե պատուիրակ յղեց Մեծ Վարդապետին, զի այսպէս կոչէին զնա վասնպատուոյ: Գիրին մէջ յայտարարած էին, թէ զանկարութիւն մարմնոյ մի ինչ պատճառէր, եթէ ի ճանապարհին հասանէ քեզ վախճան, ընդ առաջին սուրբ վարդապետաց եկեղեցւոյ կարգեսցուք զյիշատակս քո (ԿԻՐ. 86):

1087. ՄԽԻԹԱՐ ԳՕՇԻ ԴԵՐԸ

Ժողովականաց թախանձանքը, եւ եկող պատուիրակներուն ստիպումը, գուցէ եւ գործը վերջացնելու համար Չաքարէի կողմէն զրկուած հրամանը, Մխիթարի դժկամակութեան յաղթեցին, եւ գնաց զկնի կոչնականաց, թէպէտ եւ էր աւուրքն ձմեռնային, եւ տօն Ծննդեան եւ Յայտնութեան Յիսուսի Բրիստոսի մերձեալ էր (ԿԻՐ. 86): Ժամանակագրական հաշիւին հետեւելով 1208 Դեկտեմբերի վերջերուն պէտք կ'ըլլայ նշանակել Գօշի Գետիկի վանքէն Անի ուղեւորիլը: Հաւաքուած ժողովականներուն կէսը, որ եպիսկոպոսքն իշխանութեան, այսինքն Չաքարէի իշխանութեան ներքեւ, հաւանեալ էին անոր հնազանդիլ, զի մի անկցին յաթոռոյն, իսկ միւս կէսը, որ այս վախը չունէր, մտադիր էր դէմ դնել: Ամէն առիթի մէջ կ'ուզէին, որ Մխիթար Չաքարէն չտեսաց իրենց գայ, վասնզի կը վախնային թէ հանդերձեալ էր զօրավարն աքսորել զնոսա յօտարութիւն, մինչ Չաքարէ ալ կ'ուզէր որ Մխիթար ժողովի չգացած՝ իրեն հետ տեսնուի: Չաքարէի կողմէ դիմաւորելու գացող իշխանը, կանխեց եւ ձիուն երասանակը ձեռքը առնելով զայն Չաքարէի տանիլ սկսաւ: Ներսէս վարդապէս Կեչառուեցին, որ ժողովին կողմէն զրկուած էր, ուրիշ բան չկրցաւ ընել, բայց եթէ արտաքուստ ձայնեաց առ նա եւ ասաց զպատգամս ժողովոյն, այն է ժողովը չլսած զօրավարին խոստում չտալ: Շատ փափուկ էր Մխիթարի դիրքը, նա բացարձակ չէր կրնար Չաքարէի ուզածը արգելուլ, որ Կիլիկիայէ կաթողիկոսական եւ թագաւորական հաստատութիւն ստացած էր: Արեւելեայց վարդապետներն ալ չէր կրնար ստիպել, որոնք հնօրեյ սովորութիւններ կը պաշտպանէին, եւ եկած որոշումները օտարներու ճնշման կը վերագրէին: Սակայն այսչափն ալ բաւական է Չաքարէի իւր ընթացքը արդարցնելու: Ժողովականներէն ալ գոնէ առ ահի համամիտներ կը գտնուէին, ուստի ինքզինքը զօրացած նկատելով, առանց ժողովական եւ վերջնական վճիռի սպասելու կը յայտարարէր, թէ ինձ ոչինչ փոյթ է ի նոցանէ: Այդ պարագաները ընդդիմադիրները զայրացուցին, որ սկսան Մխիթար Գօշը բամբասել, իբրեւ Չաքարէն քաջալերող: Ասոր վրայ Գօշը մէկ կողմէն մեղադիր եղել զօրավարին թէ իշխանաբար ոչ պարտ էր զայսպիսի իր առնել կամ ըսել. եւ միւս կողմէն ժողովին ազդարարեց, որ դուք հոգ տարէք վասն ազգիս մեր, զի մի՛ այդպիսի սովորութեամբ խառնեսցին ընդ Վիրս, եւ ես հոգամ վասն զօրավարիս, զի մի լիցի սա Վրացի իբրեւ զեղբայրն, որում սպսպեն Վիրք: Իսկ եթէ, կ'ըսեր, Չաքարէ կը պնդէ նոր որոշումները գործադրել, զի՞ մեղադրէք ինձ, զի հրաման ունի ի կաթողիկոսէն եւ ի թագաւորէն Լեւոնէ առնել զայս եւ մեք, թէ կամիմք եւ թէ ոչ, սա ոչ դադարէ առնելոյ զայս: Արդարացի էր Գօշին դիտողութիւնը, որ իւր կամ Արեւելեայց ժողովին հեղինակութեամբ չէր կրնար Կիլիկիայէ եկած հայրապետական որոշումը եւ թագաւորական հաստատութիւնը արգելուլ, ուստի կ'եզրակացնէր, որ պէտք է Չաքարէն իր ընթացիքն մէջ թողուլ,

եւ միայն աշխատիլ որ ընդդիմադիրները չհանէ յեկեղեցեաց եւ ի տեղաց իւրեանց, եւ թող տայ որ պաշտօն որ մինջեւ ցայսօր պաշտեալ են, պնդան պաշտեցեն (ԿԻՐ. 87): Մխիթար վատահացաւ թէ այդ պայմաններով խաղաղութիւն կը հաստատուի, սակայն Ջաքարէ առանց գիտելոյ վարդապետին հրամայեց ընդդիմադիրներուն գլխաւորները մերժել յօտարութիւն: Գօշ այդ բանը իմնալուն պէս, ուժգին միջնորդեց, եւ պապումս ի նոցանէ թափեաց՝ դառնալ ի տեղիս իւրեանց, մնացեալներն ալ Ջաքարէի եղբօր Իւանէի հրամանով դարձան: Պատմութիւնը կը ցուցնէ թէ Անիի ժողով ըսուածն ալ օրինաւոր եկեղեցական կերպարան չառաւ, թէ՛ որոշման մը չյանգելուն, եւ թէ՛ Ջաքարէի բռնութեանը նշանակութիւնը համար: Իսկ գործերը տարտամ կերպով յառաջեցին, Ջաքարէ նոյնպէս վարեցաւ՝ որպէս կամէր, իսկ Հայաստանի եկեղեցիքն ամենայն, առաջին պաշտամամբն վարեցան (ԿԻՐ. 87):

1088. ԼԵՒՈՆԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Հայաստանի դիպուածները այդ վիճակին մէջ թողլով՝ հայեցողութիւննիս նորէն Կիլիկիա դարձուցած ատեննիս, եկեղեցական պարագայ մը չենք ունենար առջեւնիս: Լեւոն կը շարունակէ իր գործերը, երբեմն ողոթով եւ երբեմն բողոքով, երբեմն պէնքով եւ երբեմն ճարտարութեամբ կը ջանայ Անտիոքի խնդիրը վերջացնել՝ որ իր եղբօր թոռ Ռուբէնը, զոր իրեն որդեգրած էր, Անտիոքի իշխանութեան անցնէ, միանգամայն իրեն ժառանգ հռչակէ, եւ այսպէս Կիլիկիայով եւ Անտիոքով մեծ Հայ իշխանութիւն մը կապմէ, եւ այսպէս պօրացած՝ Հայաստանն ալ իր իշխանութեան ներքեւ առնէ: Իկոնիոնի սուլտաններուն հետ քանի մը անգամ չափուած եւ յաղթող եղած էր, իսկ Վրաց թագաւորները իրեն արգելք չէին կրնար ըլլալ, մանաւանդ որ անոնց պօրութեան մեծ մասը Հայերն էին, զորս դիւրեն էր իր կողմը ձգել: Որպէսզի Ռուբէն, Ռուբինեանց պարմէն միակ ընտրելի արու համարուի, Լեւոն մինչեւ իսկ կուրացնել տուաւ Մլէհ հօրեղբօրը Գորո անուն պաւակը, թէպէտ յօտար անկողնոյ ծնած, եւ Ռուբէնը պաշտօնապէս թագաժառանգ հռչակեց, 1209ին, երբ տակաւին 12 տարեկան էր, պատանի գեղեցկատեսիլ, հասակաւ երկայն, հերով խարտեաշ որպէս թել ոսկոյ, ձիավարժ գովելի, իշխանական ձեւով պատկառելի, եւ անձամբ սուրբ (ՄԻՍ. 509): Գործին աւելի ոյժ տալու համար, Հեղի Լամբրոնացիի յանձնարարած էր Ոթոն Դ. կայսեր ալ ներկայանալ, որ 1198ին Հենրիկոս Զ.ի յաջորդած էր, Ռուբէնի համար թագաւորական թագ խնդրել իբր թագաժառանգի, ինչ որ շնորհուեցւ, եւ 1211 օգոստոս 15ին, Վերափոխման երկրորդ օրը, թագի հանդիսութիւն ալ կատարուեցաւ: (ՄԻՍ. 510): Նոյն տարին Լեւոն երկրորդ ամուսնութիւն կնքած էր, եւ Հայոց թագուհութեան բարձրացուցած, Կիպրոսի թագաւոր Հուկոնի քոյրը եւ վախճանած Ամալրիի դուստրը, Լուսինեանց տունէն, Սիպիլ կամ Ջապէլ անուն (ՀԵԹ. 82): Ասով Լեւոն քենեկալ կ'ըլլար իր հակառակորդին Բոյեմոնդոս Տրիպոլսեցիին հետ, որ Սիպիլի քոջ Մելիսենտի հետ ամուսնեցեծ էր: Լեւոն ամուսնութիւնը կարգադրելու համար Կիպրոս գնաց, ուր էառ իւր կին պՍիպիլն (ՀԵԹ. 82 եւ ՍՄԲ. 117). բայց ուրիշ պատմիչ մը երբ յայսկոյս եւ արարին հարսանիս կ'ըսէ (ՄԻՍ. 510), եւ պսակը Սիսի մէջ կատարուած կ'ըլլայ: Կիրակոս այդ ամուսնութեան առթիւ Լեւոնը կը մեղադրէ, թէ նա թէպէտ ամենայն իրօք բարեգոյն էր, բայց միայն միով մասամբ կը թերանար, զի էր նա իգասէր, եւ եթող նա վկինն իւր վառաջին զոր ունէր յիշխանութեան, եւ առ նա ի կնութիւն զդուստրն արքային ի Կիպրոս կղզոյ Ֆռանկ ապգաւ, զի լիցի նմա թիկունք եւ օգնականք. (ԿԻՐ. 77): Կիրակոս շփոթած պիտի ըլլայ իբր 60 տարեկան Լեւոնի 11 տարեկան Սիպիլի հետ ամուսնանալէն, որուն գաղտնիքը պէտք է տեսնել իրեն թիկունք եւ օգնական փնտոելուն մէջ: Բայց միւս կողմէ Սմբատի վկայութեամբ գիտենք թէ առաջին կինը իբր անհաւատարիմ ամբաստանուած եւ մերժուած եւ Վահկայ բերդը բանտարկուած էր (§ 1078), եւ այդ դէպքը եղած էր 1205ին (ՍՄԲ. 115), մինչ նոր ամուսնութիւնը կը դրուի 1210ին (ՀԵԹ. 82), եւ

հինգ տարիներու հեռաւորութիւնը կ'արդարացնէ Լեւոնը թէ պարզ իգասիրութեան հետեւանք չէր երկրորդ ամուսնութիւնը: Այդ միջոցին կրնար մեռած ըլլալ բանտարկեալ թագուհին, դիւրին ալ էր անհաւատարմութեան ամբաստանութեամբ օրինաւոր ամուսնալուծութիւն վճռել, որով ամէն առիթի մէջ օրինաւորութեամբ կատարուած կ'ըլլայ Սիպիլի հետ երկրորդ ամուսնութիւնը, եւ օրինաւոր ամուսնութեան պտուղը կ'ըլլայ Ջապէլ, որ ծնաւ 1215ին: Լեւոն աղջիկ մըն ալ առաջին ամուսնութենէն ունեցած էր, Ռիթա անուն, որ մօրը մերժուելէն ետքը, իր մեծ մօր Ռիթայի խնամոց յանձնուած էր (ՍՄԲ. 116), եւ 1215ին երբ չափահաս կը նկատուէր ամուսնեցել Յովհաննէս Բրիէնոսի (Jean de Brienne) հետ, որ Ռէ Ջուանի (Re Giovanni կամ Roi Jean) ալ կոչուած է, զի Երուսաղէմի թագաւորութեան անուանական կոչումը ստանձնած էր:

1089. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Հայոց հայրապետութեան տագնապը, եւ պառակտեալ կաթողիկոսութեանց անտեղութիւնը հարթուեցաւ անակնկալ կերպով, երբ թերեւս նուազ էր հաշտարար լուծումի յանգելու ակնկալութիւնը: Դաւիթ Արքակաղնեցին մեռաւ, եւ հաւանական է որ տարիքը լեցուն անձ մըն էր: Բարսեղ Անեցին ալ մեռած էր նոյն միջոցներուն, ինչպէս առիթ ունեցանք յիշել (§ 1084), Անանիա Սեբաստացիին մահն ալ նոյն միջոցին տեղի ունեցաւ: Երեքին ալ մահուան թուականները տարեթիւով եւ ամսաթիւով նշանակուած չունինք, միայն Արքակաղնեցիին մահը 1211ին կը գրուի Հեթումէ (ՀԵԹ. 82), թէպէտեւ Անեցին մինչեւ 664, այսինքն 1215, կամ իր համեմատութեամբ 1217 կը յետաձգէ (ՍԱՄ. 146): Բոլոր հակաթողները կամ բռնադատեալ աթոռակիցները միանգամայն հեռացած էին ասպարէզէն, Ջաքարէ արգելք եղած էր Արեւելքի մէջ Բարսեղին յաջորդ մը տալու, որպէս զի Արեւելեաց դիրքը չզօրանայ, Անանիայի կաթողիկոսութիւնը աւելի անձնական նախաձեռնութեան գործն էր, եւ ոչ թէ Իկոնիոնի սուլտանութեան Հայերուն ընդհանրութեան կամքով: Կը կարծուէր որ Լեւոն Դաւիթի յաջորդ մը նշանակէր Յովհաննէսի դէմ հակառակութիւնը շարունակելով, բայց նա այդ միտքը չուներ: Գուցէ երեք հակաթողներուն հետզհետէ մահը իրեն վրայ ալ տպաւորութիւն գործեց, եւ իբր վերնային կարգադրութիւն մեկնուեցաւ, կամ թէ ատեն անցնելով հակառակութիւնը մարեցաւ եւ Յովհաննէսի հետ նախկին մտերմութիւնը վօրացաւ: Յովհաննէս ալ թերեւս իր մեծաբարոյ կերպերը մեղմացուց, մանաւանդ որ քեռայրն Հեղի եւ քեռորդին Կոստանդ բանտին մէջ մեռած էին, եւ հակառակութեան պատճառին մեծ մասը ինքնին վերցուած էր: Հեղի Լամբրոնացին ալ, Եւրոպայի ուղեւորութենէն նոր դարձած էր, Լեւոնը իրեն երախտապարտ ըրած էր պապին խոստումները, կայսեր վստահութիւնները, եւ Ռուբէնի համար թագը բերելով, ուստի համարձակութիւն ունեցաւ թագաւորն ու կաթողիկոսը հաշտեցնելու միջամտել: Նախ իր ազգականին՝ Յովհաննէսի միտքը շինեց, անկէ Լեւոնի հաւանութիւնը պատրաստեց, եւ այսպէս ճոսլին եւ Պալտին Կամարտիասներ բանտէ արձակուեցան, Յովհաննէս եւ Լեւոն հաշտուեցան, հայրապետական կալուածներուն արդիւնքները կաթողիկոսի դարձան, եւ Յովհաննէսի հայրապետական իրաւասութիւնը բովանդակ Հայութենէ ձանձնուեցաւ, Աղթամարի աթոռէն վատ: Հաւանաբար 1212 Օգոստոս 15ին Ռուբէնի թագաժառանգական օրհնութեան հանդէսը (§ 1088), Յովհաննէսի նախագահութեամբ կատարուեցաւ, եւ քաղաքական եւ հոգեւորական կրկին ուրախութիւններով միխթարուեցան ազգն ու եկեղեցին հաւասարապէս:

1090. ԱՆՏԻՈՔԻ ԽՆԴԻՐ

Կիլիկիոյ եւ Լեւոն թագաւորին մտահոգութիւն եւ աշխատութիւն պատճառող կէտը՝ Անտիոքի խնդիրն էր միշտ, որուն մասին բուռն կամ ողորբական միջոցներ կը գործածուէին փոփոխակի, բայց խնդիրը իր վերջնական լուծումէն թէ աւելի կը հեռանար: Հեղի Լամբրոնացիի դեսպանութենէն սպասուած վերջաւորութիւնը՝ խոստումներու շրջանակէն դուրս չելաւ, եւ Լեւոն

խաբուած ըլլալուն վրայ պայրացած, նորէն պատերազմկան նոր շարժումներու ձեռնարկեց, եւ հետզհետէ պայրացուց: Անտիոքի իշխանութեան սահմանները յարձակեցաւ, եւ շատ վնասներ հասցուց Լատիններուն, մանաւանդ կրօնաւորներուն դէմ հալածանք բացաւ, շատեր իր երկրէն վտարեց, եւ նորերուն մտնելուն արգելքներ դրաւ: Իննովկենտիոս պապ Լեւոնը իր խոստումներուն ուխտադրուժ նկատելով, բանադրանք հրատարակեց 1211ին, սակայն թէ թագաւորը եւ թէ կաթողիկոսը կարեւորութիւն չտուին պապին որոշումին, եւ կարծես թէ ցոյց մը ընելու նպատակով, մեծահանդէս եւ արտասովոր շքեղութեամբ ջրօրհնէք կատարեցին 1212 Յունուար 6ին, Լատին իշխաններու եւ այցելուներու ներկայութեան (ՄԻՍ. 476): Նոյն տարին ուղղակի Անտիոք քաղաքի վրան ալ քալեց, եւ պինու պօրութեամբ պայն գրաւեց, եւ անգամ մըն ալ Ռուբէնը իշխանական աթոռը նստեցուց: Ասով իր նպատակին մէջ գոհունակութիւն ստացաւ ըլլալով, Լատիններու դէմ հակառակութիւնները դադրեցուց, ասպետական միաբանութեանց ձեռքէն առած տեղերը ու դղեակները դարձուց, եւ իր երկիրը բացաւ մասնաւորապէս Գենուացի եւ Վենետիկցի վաճառականներուն առջեւ, անոնց դիւրութեանց հետ՝ իր երկրին ալ վարճացումը դիտելով: Միւս կողմէն Իննովկենտիոս պապ ալ Լեւոնը խոնարհած ըմբռնելով, բանադրանքի վճիռը ջնջեց, որովհետեւ ոչ այնչափ վրէժխնդրութեան դիտում մըն էր Իննովկենտիոսի նպատակը, որչափ ամէն միջոցներով Լեւոնը ստիպել, որ Երուսաղէմի ապատութեան գործածէ իր պօրութիւնն ու իշխանութիւնը: Սոյն նպատակով պապը նորէն Եւրոպայի իշխանները ոտք հանելու կ'աշխատէր, եւ Լատերանի մէջ գումարուելիք ժողովի մը հրաւիրագիր ցրուեց ամէն կողմ, եւ յատուկ հրաւիրագիր մըն ալ Յովհաննէս կաթողիկոսին ուղղեց, որ իր եպիսկոպոսներով ներկայ գտնուի, եւ Հայոց գործակցութիւնը բերէ խաչակրութեան արշաւանքին: Ժողովը գումարուեցաւ 1215 Նոյեմբեր 11ին, 1300 Լատիններու, այսինքն 71 արքեպիսկոպոսներու եւ 412 եպիսկոպոսներու եւ 800 վանահայրերու եւ վարդապետներու ներկայութեամբ, որ Լատերանեան Դ. եւ տիեզերական ԺԲ. անունով ընդունուած է Լատիններէն (ՊԵԼ. Ա. 1053), սակայն Հայոց մասնակից եղած ըլլալուն բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Իսկ Ռուբէնի իշխանութեան անցնիլը այս անգամ ալ հաստատուն չեղաւ: Հապի թէ Լեւոն հեռացաւ, Բոյեմոնդոս Տրիպոլսեցին նորէն Լատինները իրեն միացուց, եւ Անտիոքը գրաւեց: Որոշակի չէ ճշդուած թէ ինչչափ կրցաւ մնալ Ռուբէն Անտիոքի մէջ: Զանապան եղելութիւններ մերձեցնելով պիտի ըսենք, թէ տեւողական պայքար մը շարունակեց երկու կողմերու մէջ, եւ քաղաքին վրայ կամ գաւառին մէջ պատերազմները անընդհատ եղան:

1091. ԶԱՔԱՐԷԻ ՄԱՀԸ

Երբ այդ եղելութիւնք կը կատարուէին Կիլիկիոյ մէջ, անդին Հայաստանի մէջ Զաքարէ սպարապետ եւ միանամայն Վրաց թագաւորութեան հպատկ Հայաստանի իշխան, թէ Վրաց իշխանութեան եւ թէ Հայոց ազգութեան պայծառութիւնը միանգամայն շատցնել կ'աշխատէր: Մեծ արշաւանք մը կազմակերպեց այլապգիներու դէմ, Մարանդ եւ Արտաւիլը գրաւեց, եւ Արտաւիլի մզկիթին մէջ ապաւինած մեծամեծներն ու կարդացողները այրեց, հին անցքերը յիշելով եւ ըսելով, Իշխանքդ փոխանակ իշխանցն Հայոց՝ վոր այրեցին Տաճիկք ի Նախիջուանի, (§ 547) եւ կուրայքդ փոխանակ քահանայիցն Բագուանայ՝ վոր մորթեցին: Ասկէ ետքը շատ եւս չ'ապրեցաւ Զաքարէ, պի ելին վէրք անբժշկելիք յանդամս նորա, եւ յողջանալ միոյն միւսն բուսանէր, մինչեւ որ յետ սկսաւ աւուրց վախճանեցաւ, եւ Սանահինի մէջ թաղուեցաւ (ԿԻՐ. 93): Զաքարէի անունը իր պատուոյ տեղը պէտք է գրաւէ ազգային պատմութեան մէջ, իր եկեղեցւոյն հաւատարմութեան եւ անոր պայծառութեան համար ունեցած ջանքերուն, եւ օտար իշխանութեան ալ ծառայելով իր ազգը պաշտպանելուն համար: Զաւակ մը թողուց Շահնշահ անուն, տակաւին

պատանի, որ հօրեղբորը Իւանէի խնամոց ներքեւ եւ անոր կնոջ Խօշակի ձեռքը դաստիարակուելով, եւ անոնց յունադաւանութեանը հետեւեցաւ (ՎԱՐ. 140): Չաքարէի մահը տեղի ունեցաւ 1212-ին:

1092. ՄԽԻԹԱՐ ԳՕՇԻ ՄԱՀԸ

Միւս տարին, 1213ին վախճանեցաւ Մխիթար Գօշը վարդապետը, ալեւորեալ եւ լի աւուրբք, Նոր-Գետկայ վանքին մէջ (ԿԻՐ. 114): Մխիթարի անունը աւելի պայծառացած է իր Դատաստանագիրքով եւ ուրիշ գործիչ ալ իր նշանակութիւնն ունի, գրական արդիւնքներով (§ 1080), բայց մանաւանդ այն հեղինակաւոր միջամտութեամբը՝ որով կրցաւ Արեւելեայց ընդդիմութեան եւ Արեւմտեայց օտարասիրութեան մէջ միջսահման ընթացք մը բռնելով, գործերուն խաղաղ վիճակ պատրաստել, եւ յարուցուծ երկպառակութիւնները հարթել: Ինքն անձամբ Արեւելեայց ընդդիմութեան համեմատ եղած է, բայց Կիլիկիոյ մէջ ալ ապրելով, եւ նորութիւն ըսուածներէն մի մասին նախնի սովորութեանց վերանորոգումն ըլլալը ճանչնալով, ջանացած է մեղմ կերպերով անոնց կիրառութիւնը Արեւելեայց ալ ընտելացնել:

1093. ՏՈՒՏԷՈՐԴԻԻ ՄԱՀԸ

Այդ միջոցին պէտք է հանդիպած ըլլայ Գրիգոր Տուտէորդիի ալ մահը, որ այնչափ աղմուկ բարձրացուց Գրիգոր Տղայի եւ Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսութեան օրերը, եւ յամառ ընդդիմադիր մը եղաւ Կիլիկեցոց օտարասիրութեան, եւ բուռն փոյտեան մը Ներսէս Լամբրոնացիի դէմ: Ինչպէս Լամբրոնացիին համար ըսինք, թէ կատարեալ հայադաւան մըն էր իր օտարասիրութեան ներքեւ (§ 1061), նոյնը պիտի ըսենք Տուտէորդիին համար, թէ կատարեալ կանոնապահ մըն էր, իր բուռն յամառութեան մէջ: Նախանձայոյզ պահպանողականութիւնը չափազանցելով, մինչեւ իսկ չէր ուզեր ուղղել ինչ որ պարագայից բերմամբ մուծուած վեղծում էր, զոր օրինակ քահանայական զգեստներու վանցառութիւնը, որոնք Լուսաւորչին դարէն սկսելով գործածուած էին: Այդ յամառութիւնը եւ անհանդարտ գործունէութիւնը զինքն մինչեւ իսկ անտեղի ձեռնարկներու մղեց, որով ծերութեան օրերուն մէջ բանտարգելութեան ալ ենթարկուեցաւ (§ 1085), անշուշտ վանքի մը մէջ, ուսկից ետքը այլեւս իր անունը չյիշուիր պատմութեան մէջ, եւ հասունացեալ տարիքին մէջ կրած նեղութիւնը՝ փութացուցած կ'ըլլայ իր մահը:

1094. ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ ԵՒ ՏՈՒՏԷՈՐԴԻ

Եթէ երբեք Լամբրոնացին Տուտէորդիին հետ բաղդատել ուզենք, եւ երկուքին ուղղութիւնները քննադատութեան եւ գնահատութեան ենթարկենք, երկու ծայրահեղութեանց մասին հաւարապէս մեր մեղադրանքը յայտնելու պիտի չվարանինք, աւելցնելով՝ թէ աւելի ապահով էր պահպանողական ուղղութեամբ յառաջել, քան օտարասէր զիջողութիւններով նորութեանց հետեւիլ: Այդ վերջին կերպը շատ աւելի վտանգաւոր էր եկեղեցւոյն իսկութեան տեսակէտէն, եւ Հայ եկեղեցւոյն ինքնութեան նպատակակէտէն: Ջեղումներու եւ վերնորոգումներու խնդիրը՝ այսօր իսկ արդիական խնդիր մը եղած է, եւ մենք պատեհ առիթ կը նկատենք մեր միտքը համարձակօրէն արտայայտելու: Մենք ոչ վեղումներու պահպանութեան եւ ոչ նորութիւններու ներմուծութեան պաշտպան կրնանք կանգնիլ, այլ Հայ եկեղեցւոյ ինքնութեան վրայ հիմնուելով՝ կը սիրենք իբր կանոն ընդունիլ Հայ եկեղեցւոյ սկզբնական կազմակերպութիւնը, Լուսաւորիչով սկսած, Որդւոց եւ Թոռանց օրով վարճացած եւ Թարգմանչաց դարին փակուած, Քաղկեդոնի խնդիրը յուզուելէն առաջ: Կը դիտենք ամէն եկեղեցական խնդիր, դաւանութիւն եւ վարդապետութիւն, օրէնք եւ կանոն, ծէս եւ արարողութիւն, կերպ եւ սովորութիւն, այդ սկզբունքով ճշդել, եւ դժուարութիւնները այդ փաստով լուծել: Կիլիկեցոց

թոյլատու վիճողութիւնը շատ բաներ յունացուց եւ լատինացուց Հայ եկեղեցւոյ մէջ, ինչ որ շատ եւալի առջեւ գացած կ'ըլլար եթէ վերջէնվերջ Արեւելեայց ապոետութիւնը գերակշռելով՝ հայրապետական աթոռը Արեւելք չդառնար: Շատ կէտեր այսօր մեր մէջ՝ Յունաց կամ Լատինաց համակերպութիւնը պգեցած են, եւ զուտ հայկական ոգւով կ'ընդունինք՝ վանոնք թօթափել, եւ նախկին հայկականը վերակենդանացնել՝ Լուսաւորչի եւ Թարգմանչաց դարերուն հիմամբ: Այդ ուղղութիւնը ոչ միայն փափաք մըն է ապասիրական պագումէն մղուած, այլ եւ օգուտ մըն է լայնախոհ եւ ապատամիտ միտումներու տեսակէտէն նկատուած, որոնք եթէ նոր դարուս մէջ կը պօրանան, մեր ապգային եկեղեցւոյն բուն ոգւոյն եւ հին ուղղութեան կը համապատասխանեն: Միայն թէ յախուռն եւ անխորհուրդ ձեռնարկն ալ չենք յաձնարարեր, հասուն քննութեանց եւ բաւարար վննութեանց արդիւնք պէտք է ըլլայ՝ որոշել հինն ու նորը, բնիկն ու օտարը, եւ միանգամայն աստիճանաւոր եւ խոհական կարգ մըն ալ պահելու է ուղղութեանց եւ փոփոխութեանց մէջ, որպէսպի հապճեպ որոշումներէ եւ շտապ որոշումներէ եւ շտապ գործադրութիւններէ ծագող անտեղութեանց ալ դուռ չբացուի: Առիթէն օգտուելով տեսութիւննիս յայտնելէ ետքը, պատմութեան կարգին դառնանք:

1095. ԼԵՒՈՆԻ ՓԱՓԱՔՆԵՐԸ

Անտիոքի խնդիրը չէր դադարած իր ամէն ուժգնութեամբ շարունակել, Լեւոն աշխատելով Ռուբէնը նստեցնել, եւ Բոյեմոնդոս Տրիպոլսեցին ուզելով վայն իւրացնել: Իսկ Անտիոքացիք եւ Լատինացիք մերթ մէկուն եւ մերթ միւսին կողմն կ'անցնէին, ինչպէս որ առօրեայ շահեր ու ակնարկութիւններ իրենց կը թելադրէին: Յիշատակներ կան որոնք 1215ին Լեւոնը Անտիոքի մէջ կը ցուցնեն, մինչ 1216ին Լեւոն նորէն Անտիոքի դէմ կը պատերապմի վայն գրաւելու համար: Վերջապէս Լեւոն պգաց թէ լոկ պէնքի պօրութեամբ գործը պիտի չվերջանայ, ուստի որոշեց ուրիշ միջոցներու ալ դիմել Անտիոքը գրաւելու: Հեթում (ՀԵԹ. 82) եւ Անեցին (ՍԱՄ. 117) կը գրեն թէ Լեւոն էառ դաւով ի գիշերի վԱնտիոք, այլ ժամանակակիցն Սմբատ աւելի ճշդութեամբ կը գրէ, թէ էառ վԱնտաք իմաստութեամբ, որովհետեւ առատ պարգելօք եւ խոստմամբ հաւանեցոյց յիշխանացն, եւ նոքա բացին պդուռն գիշերի յորում եմուտ շատ պօրօք, Փետր. 14ին, Տեառընդառաջի տօնին (ՄԻՍ. 502), իսկ անոնք որ միջնաբերդին մէջ էին, իսկ աւուրց եկին ի հնապանդութիւն (ՍՄԲ. 117), եւ այս անգամ աւելի հաստատուն եղաւ Ռուբէնի իշխնութիւնը, որ 1216էն մինչեւ 1219 վայն պահեց շարունակ: Այդ հանդարտութեան նպաստեց հինգերորդ Խաչակիր արշաւանքին սկսիլը Արեւմուտքի մէջ 1217ին, որ անհրաժեշտ պէտք ունէր Լեւոնի օգնութեան: Իննովկենտիոս Գ. մեռած էր 1216 Յուլիս 16ին Պերուսի (Perugia) քաղաքին մէջ (ՍՄԲ. 117), բայց Հոնորիոս Գ. որ անոր յաջոցդեց, ձեռք վարկաւ գլուխ հանել 1215ի Լատերանեան ժողովին մէջ հաստատուած խաչակիր արշաւանքը, որուն առաջնորդ կանգնեցաւ Անդրէաս Բ. Հունգարաց թագաւորը, եւ իրեն օգնական Յովհաննէս Բրիէնոս, Երուսաղէմի անուանեալ թագաւորը: Հանորիոս ալ ոչ նուազ քան Իննովկենտիոս մեծ նշանակութիւն կ'ընծայէր Լեւոնի պօրութեան եւ օգնութեան. հետեւապէս չէին ուզեր վայն վշտացնել Անտիոքի խնդրով: Լեւոն ալ համապատասխանեց անոնց ակնկալութեան, եւ մինչեւ Պողոմյիս գնաց արշաւանքին առաջնորդելու եւ օգնելու, եւ Պաղեստին ալ հասաւ ու թափորի ձախող պատերապմին գտնուեցաւ: Ասոր վրայ գժտութիւն ինկաւ Խաչակիրներու մէջ: Անդրէաս Հունգարացին որոշեց ետ դառնալ Կիլիկիոյ ճամբով, Լեւոն ալ անոր ընկերացաւ, եւ վայն հիւրընկալեց Սիսի մէջ 1218ին, եւ այս առթիւ հաստատուեցաւ Անդրէասի եւ Լեւոնի մէջ խնամախօսութեան դաշինքը: Ռուբէն Անտիոքի իշխանութեան մէջ հաստատուելէն ետքը մեծամտելով, սկսած էր յոխորտանօք վարուիլ Լեւոնի հետ, Լեւոն ալ անսալով, արդէն յետս կոչած էր Ռուբէնի շնորհած թագաժառանգութեան

իրաւունքը, եւ իրեն ժառանգ ու յաջորդ հռչակած էր Սիպիլէ ունեցած միամօր դուստրը, Եղիսաբէթ անուն, որ ըստ Ֆրանկաց լեզուին Ջապէլ կոչի (ՎԱՐ. 141), հապի երկու տարեկան եղած ատենը: Այդ Ջապէլին համր համաձայնեցան որ ամուսնանայ Անդրէասի Անդրէաս որդւոյն հետ, եւ փեսայն Հայոց թագաւոր ըլլայ, եթէ Ջապէլ կանուխ մեռնի ալ, եւ այդ պայմանները պապին ալ հաղորդուեցան, որ իր հաւանութիւնը տւաւ 1219 Մարտ 4ի պաշտօնագիրով (ՄԻՍ. 513): Ինչպէս դիւրին է նկատել, պարզ քաղաքական յարաբերութիւններ էին ասոնք եւ հետեւանք Լեւոնի հռոմէական կայսրութեան եւ պապութեան հովանաւորեալը կամ լիճը նկատուելուն:

1096. ՄԱՀՆ ՌԻ ԺԱՌԱՆԳԸ

Յովհաննէս կաթողիկոս խաղաղօրէն եւ հանդարտօրէն իր կաթողիկոսութիւնը կը վարէր այդ միջոցին, եւ իր բարեբախտութենէն կամ թէ ճարտարութենէն, Լատինաց հետ յարաբերութիւններ պարզապէս քաղաքական գետնի վրայ կը կատարուէին, ու վարդապետական կամ ծիսական խնդիրներ չէին յուլուեր: Թագաւորին հետ յարաբերութիւններն ալ շատ յաջող կը յառաջէին, եւ Լեւոն եւ Յովհաննէս իրարու մօտ ըլլալու եւ իրարու գործակից գտնուելու նպատակով կ'որոշէին, որ կաթողիկոսը Հռոմկլայի բերդաքաղաքը թողլով, Կիլիկիոյ մէջ Դրապարկի վանքը բնակի, զոր Լեւոն անոր տրամադրութեան ներքեւ կը դնէր Հեղի Հեթում առաջնորդին մեռնելէն ետքը: Ոմանք ալ տեղափոխութիւնը իբր փոխանակութիւն կը մեկնեն, եւ Հռոմկլայի Դրապարկի փոխարէն Լեւոնի թողուած կը կարծեն (ՄԻՍ. 232), սակայն նկատուելով որ Յովհաննէսի քանի մը տարի Դրապարկ բնակելէն ետքը, անոր յաջորդը նորէն Հռոմկլայ կը դառնայ, աւելի ուղիղ կ'երեւի ըսել, թէ Հռոմկլայ հայրապետական սեփականութիւն եւ հայրապետնոց ըլլալէ չդադրեցաւ, եւ Լեւոն Յովհաննէսը մօտ ունենալու համար, Դրապարկը անոր տրամադրութեան ներքեւ դրաւ, ինչպէս վերջէն վայն իր աղջկան խնամակալ հաստատելէն ալ կը տեսնուի: Այդ տեղափոխութիւնը եղաւ 1218ին, երբ արդեն Լեւոն ախտով եւ հիւանդութեամբ տկարացած էր, ցաւոտեալ էր ի ճիկրիսէն եւ աւերեալ էր ձեռքն ու ոտքն (ՍՄԲ. 117): Այդ միջոցին Իկոնիոնի սուլտանութեան հետ տեղի ունեցած պատերազմները (ՍՄԲ. 117) ներքին եւ ազգային գործերուն հետ ուղղակի չեն կապուիր: Ինչ որ աւելի մեզ կը շահագրգռէ՝ Լեւոնի առողջութեան տակաւ վատթարիլն է, որ իրեն ալ գուշակել կուտար իր մօտալուստ վախճանը: Նոյն միջոցին, այսինքն 1219ին սկիզբները Լատիններ նորէն Բոյեմոնդոսի կողմն անցնելով Ռուբէնը Անտիոքէ վտարեցին, զի Խաչակրութեան գործը ընդհատած եւ Լեւոն ալ հիւանդութեամբ տկարացած էր: Ռուբէն նորէն դիմեց Լեւոնի, այլ սա այլեւս անկէ երես դարձուցած էր: Իր միակ հոգը թագաւորութեան յաջորդութիւնն էր, իսկ թագաժառանգութիւն հապի հինգ տարեկան էր տակաւին: Այդ պատճառով թագաւորութեան խնամակալութիւն կազմեց երեք կարողագոյն անձերէ բաղկացած, Յովհաննէս կաթողիկոս, Կոստանդին սպարապէտ՝ իր Վասակ մօրեղբօր որդին՝ որ Մուրն մականունն ալ ունեցած է (ՀՅ. 483), եւ Սիր-Ադան իշխան մը հոռոմ դաւանութեամբ (ՍԱՄ. 118), թերեւս եւ հոռոմ ազգաւ (ՄԻՍ. 505), բայց իբրեւ քաջ դիւանագէտ ճանչցուած: Ապագային ապահովութեան տամար ալ սաստիկ երդումներով ջանաց պարտաւորել բոլոր իշխանները ու զօրաւարները, եւ նոյն իսկ զինուորներու գունդերը, թէ պիտի յարգեն իր կամքը եւ պիտի հնազանդին իրեն աղջկան ու անոր խնամակալներուն: Ախտաւորներ, որչափ ալ իրենց կեանքին համար կը վախնան, նոյնչափ ալ մանր նշաններէ խաբուելով մահը իրենցմէ կը հեռացնեն: Յովհաննէս կաթողիկոս անձամբ կատարէ դժպիսի պաշտօն մը, եւ անոր զգացնէ իր կեանքին մօտալուստ վախճանը: Ասոր վրայ, թէ նոր գարունին լեռնային վեփիւռովը կապուրուելու, եւ թէ սիրելի ձեռակերտն եղող Ակների կամ Ականց վանքին մէջ մեռնելու եւ թաղուելու փափաքով: Լեւոն Սիսիէ մեկնեցաւ պատիկէ ետքը, որ այն տարի Ապրիլ 7ին կը հանդիպէր: Փոքր օթեւաններով եւ ընդհատեալ հանգիստներով սկսաւ

յառաջել Սիսէ դէպի Բարձրբերդի գաւառը: շարունակ իրեններուն կը յանձնարարէր Հայ թագաւորութեան պաշտպանութիւնը, իր Զապէլը ու անոր խօսեցեալ Անդրէասը: Սակայն Ակներ ալ չկրցաւ հասնիլ, եւ Մրվանտ կամ Մավոհան գիւղէ անդին չկրցաւ ճանապարհորդել, եւ այնտեղ վախճանեցաւ 1219 Մայիս 2ին (ՅԱՍ. Ա. 196), հինգշաբթի օր, յինանց մէջ, Գրիգոր Սկեւոացի վարդապետէ ընդունելով վերջին հոգեւորական միախառնութիւնները: Խնամակալները մտածեցին թէ Ակների վանքին տեղին եզր էր, եւ հնար էր որ այլազգիներ հանցեն զդա եւ այրեսցեն հրով, ուստի կամքը տեղըտարած ըլլալու համար զսիրտն եւ զփորն տարան ի վանքն Ակներ, իսկ զմարմին նորա թաղեցին ի Սիս (ԿԻՐ. 94):

1097. ԽՆԱՄԱԿԱԼՔ ԵՒ ՀԵՏԱՄՈՒՏՔ

Յովհաննէս կաթողիկոս իր եկեղեցական պաշտօնը լրացուց պատշաճ յուղարկաւորութիւն կատարելով, Հայոց վերջին հարստութեան առաջին թագաւորին, անոր բարձր արժանիքին համաձայն: Լեւոնիձիրքերը կատարեալ եղան ամէն ճիւղերու մէջ հաւասարապէս, արիասիրտ պատերազմիկ, քաջ զօրագլուխ, ճարտար աշխարհավար, յաջող դիւանագէտ, բարեպաշտ քրիստոնեայ, առատաձեռն եկեղեցասէր, ժողովուրդին խնամող, արդարութեան պաշտպան, ուսմանց եւ դպրութեանց քաջալերող, որ կրցաւ Ռուբէնի հիմնած փոքր իշխանութիւնը Հայ թագաւորութեան վերացել՝ նոյնիսկ Հայուն բնաշխարհէն դուրս: Նշանակութեան արժանի է եւս իրեն համար վկայուած ըլլալը, թէ ուղղափառ հաւատով կենցաղավարեալ ապրեցաւ ու մեռաւ (ՄԻՒ. 505): Եւ ուղղափառ անունը մեր պատմիչներուն բերանը կը հնչէ իբրեւ հաւատարիմ հայադաւան, եւ ոչ երբեք հոռոմէադաւան: Զայդ դիտել կուտանք պնդելով, թէ Լեւոնի լատինասիրութիւնը երբեք զինքն իր եկեղեցիէն չհեռացուց, եւ ըրած զիջողութիւններն ալ արտաքին եւ առժամեայ ձեւակերպութիւններէ անդին չանցան (§1055): Յովհաննէս կաթողիկոս նոր կերպարան մըն ալ զգեցած էր թագաւորութեան խնամակալ նշանակուելով, եւ այնուհետեւ քաղաքական գործունէութեան մեծ ասպարէզ մը բացուեցաւ իրեն, իր կեանքին վերջին տարւոյն մէջ: Իրեն համար նոր չէին քաղաքական գործերն ալ, բայց նոր դժուարութիւն կը բացուէր, միւս երկու խնամակալներուն իրարու կատարելապէս համամիտ չըլլալուն համար, քանի որ յունադաւան մըն էր Սիրադան: Սակայն սա շատ շուտ ասպարէզէն պակսեցաւ, վասն զի քիչ ետքը սպանաւ ի Հաշիշեացն (ՄԻՒ. 505). որոնք են այլազգի մուսուլմաններ, աւապակութեամբ ապրողներ, մինչեւ իսկ գործը նունին համանշանակ դառնալու չափ (Հաշիշի assassin): Պատմիչը կ'ուրախանայ թէ լաւ եղաւ Սիրադանի սպանութիւնը, վասն զի խորհէր ի միտս յինքն առնուլ զիշխանութիւն (ՄԻՒ. 505), այսինքն է, իր ուղղութեան հպատակեցնել Հայոց թագաւորութիւնը: Յովհաննէս ու Կոստանդին մինակ մնացին խնամակալութեան մէջ, եւ պարտաւորուեցան ամբողջապէս իրենց վրայ առնուլ իշխանութիւնը, վասն զի լուր եկաւ թէ Հունգարաց թագաւոր Անդրէասը ետ կեցած է իր որդին Զապէլի հետ ամուսնացնելէ եւ Հայոց թագաւորընելէ: Պատճառը որոշակի ըսուած, բայց շատ հաւանական է, որ Անդրէաս արքայորդին Հայ դաւանութեամբ մկրտելով (ՄԻՒ. 505) գահ բարձրացնելու պայմանը՝ հաճելի եղած չըլլայ Հունգարաց թագուհւոյն եւ աւագանւոյն ու կղերին: Հայոց թագին յաւակնութիւն ունեցողներն ալ նոր դժուարութիւններ յարուցին: Յովհաննէս Բրիէնոս Երուսաղէմի անուանեալ թագաւորը, 1220 Փետրուարին փորձ փորձեց Հայոց թագաւորութեան տիրանալ, իբր ամուսին Ռիթայի՝ Լեւոն երիցագոյն դստեր. սակայն ինքն իր գործը խանգարեց, կոշտ հարուածով մը Ռիթայի մահը փութացնելով, եւ իր ժառանգութեան փաստը կորսնցնելով: Ժառանգութեան թեկնածուներ եղան նաեւ Վահրամ տէր Կողիկոսոյ, որ Ռուբէնի մօր Ալիծի հետ կ'ուզէր ամուսնանալ, եւ ճօճրէ տէր Սարուանդիքարի՝ որ Լեւոնի այրիին Սիպիլի հետ ամուսնանալու կը ձգտէր: Ասոնց հետ ժառանգութեան կը յաւակնէր նաեւ Ռուբէն,

Լեւոնի եղբօր թողը, երբեմն թագաժառանգ նշանակուած (§ 1088), յետոյ մերժուած (§ 1095), եւ վերջէն Անտիոքի իշխանութենէն ալ վտարուած (§ 1096), այլ կրնար իբր պարտաւոր փաստ գործածել Ռուբինեանց տոհմէն միակ արու մնացած ըլլալը: Իրեն նպաստաւոր եղան նաեւ Հայ իշխաններէն ոմանք, եւ յատկապէս Լեւոն տէր Կապանի եւ Սահակ տէր Մալվայ, եւ բաւական պարտաւորութեամբ ամրացան Տարսոնի մէջ: Կոստանդին սպարապետ եւ խնամակալ պարտաւորութեամբ վրանին երթալ, եւ պինու պարտաւորութեամբ Տարսոնը գրաւել, եւ Ռուբինը եւ իր կուսակիցները կալանաւորել եւ բանտ նետել, ուր եւ մեռան. եւ այսպէս Ջապէլի ժառանգական իրաւունքը ապահովուեցաւ (ՄԻԽ. 516):

1098. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՄԱՀԸ

Յովհաննէս կաթողիկոս իբրեւ խնամակալ պարտ սեպած էր անձամբ ընկերանալ Կոստանդին սպարապետին, երբոր Տարսոնի վրայ քալեց. սակայն յառաջ քան վառնուլ քաղաքին վախճանեցաւ (ՄԻԽ. 516). չենք գիտեր թէ Տրսոնի առջեւ բանակին մէջ, թէ ոչ բանակէն ետ գալով Սիսի մէջ: Մարմինը թաղուեցաւ Դրապարկի վանքը (ՍԱՄ.148): Յովհաննէսի մահուան թուկանը 1220 նշանակուած է (ՀԵԹ. 83. ՄԻԽ. 516), եւ թէպէտ ամսաթիւը յիշուած չէ, այլ ամառուան միջոցին պէտք է դնել ժամանակագրական պահանջմամբ: Գուցէ բանակին նեղութիւնը եւ ամառային տօթը վտանգեցին ծերացեալ կաթողիկոսին առողջութիւնը, եւ մահուան ալ պատճառ եղան: Յովհաննէս Մեծաբարոյ, պատիկ դէմք մը չէ կաթողիկոսաց շարքին մէջ, իրեն կատարած տարբեր, բայց ոչ ստորին դերերովը: Յստակ ու սեփական գաղափարներու տէր կը տեսնուի, իր համոզումներու հետեւող առանց աղմուկի, ուրիշը շահելու ճարտար առանց քծնելու: Իր եկեղեցական ուղղութիւնը լատինասիրութենէ հեռու էր, նոյնիսկ Լեւոնի առջեւ չստրկանալով, բայց ոչ ալ անարգելով այն օգուտները՝ որոնք կը յուսացուին խոհական պիջողութիւններէ եւ չափաւոր համակերպութենէ, առատանալով միանգամայն ազնիւ ու պատուադիր ձեւերու մէջ, պորս քաղաքաւարի յարաբերութիւնները կը պահանջէին: Թէպէտ իր հայրապետութեան սկիզբները յաջողութեամբ յսկան, կաթողիկոսութեան բազմաճղի պառակտումներով (§ 1079), բայց Յովհաննէս իր գերակայ դիրքը պահեց այնպիսի վեհանձնութեամբ եւ մեծաբարոյութեամբ, որ երբ հակաթողները մեռան, ոչ մէկ կողմը մտածեց պառակտումը շարունակել, եւ ամէնքը միացան Յովհաննէսի իշխանութեան ներքեւ (§ 1089): Հետեւապէս քնի մը տարուան տագնապէ ետքը, Յովհաննէս փառօք եւ պատուով, յաջողութեամբ եւ արդիւնաւորութեամբ շարունակեց իր իշխանութիւնը այնպիսի արժանաւորութեամբ, որ Լեւոն իսկ վայն յարմար դտեց Հայոց թագաւորութեն խնամակալ նշնակելու, երկար ատեն իրեն գործակից ունենալէ ետքը: Մեր այդ տեսութիւնները կաթողիկոսական գործունէութեանը վրայ կը հիմնուին, թէ ոչ իր կրօնի վանց չըրինք Քարավէժի նկատմամբ վարմունքը մեղադրել (§ 1046), եւ Լամբրոնացիին հետ գործակցութիւնը քննադատել (§ 1058), երբ ինքն Յովհաննէս ալ հետամուտ էր իր ասպարէզը ընդարձակել:

1099. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Յովհաննէսի եւ Լեւոնի իշխանութեանց օրերը նշանաւոր եղած են ուսումնական եւ արդիւնաւոր վարդապետներու բազմութեամբ, թէպէտ անոնց մեծ մասը նախորդներուն ժամանակին սկսած էին ծաղկել: Արդէն յիշած ենք Գրիգոր Տուտէորդին (§ 1093) եւ Մխիթար Գօշը (§ 1092), շատերու անունները տուինք եղելութեանց առթիւ ինչպէս Դաւիթ Քոբայրեցին, Վարդան Հաղբատացին, Իգնատիոս Հաղբատացին, Յովհաննէս Սանահնեցին, Գրիգոր Մոնմոնիկը, Տուրքիկ Թեղենեցացին, Եղիա Հաւուցթառեցին, Սարգիս Սեւանեցին, Գրիգոր Դւնեցին (§ 1084), Յովհաննէս Տաուշեցին (§ 1080), Ներսէս Կեչառուեցին (§ 1087), որոնք աննշան անձեր չէին: Շատ աւելի բազմութիւ եղան Գօշի աշակերտները, եւ ամէնքն ալ համբաւաւոր, այնպէս որ ուրիշ տեղի

վարդապետներ, ծածկէին զինքեանս եւ գային ի կարգ աշակերտաց Գօշին: Անոր աշակերտներէն յատուկ կերպով մը կը յիշատակուին, Թորոս Մելիտինեցին, զոր կը գովէ Կիրակոս իբրեւ հաւասարապատիւ Յովհաննէս Վանականի, որ ծանօթ է իր ընտիր արդիւնքներով (ԿԻՐ. 113): Պէտք է առանձինն յիշել Մարտիրոս Գետկացին ալ, զոր Գօշ արժանաւոր տեսաւ Նոր Գետկայ վանքին առաջնորդութեան մէջ իրեն յաջորդելու (ԿԻՐ. 114): Կիրակոս Գանձակեցին ալ, եղած է աշակերտ սուրբ վարդապետին Մխիթարայ, որ մականուամբ Գօշ կոչիւր, ինչպէս ինքն ալ կը յայտարարէ (ԿԻՐ. 243): Վարդապետներու այս կարգին պիտի յիշենք եւս Աստուածատուր վարդապետ Արճիշեցիին, Աբղայրկայ Որդի մականուանեալ, հարուստի վաւակ, որ մօրը եւ հօրը մեռնելէն ետքը բոլոր ժառանգութիւնը աղքատներուն բաշխելով, Տաճիկներէն ալ շատեր քրիստոնէութեան դարձուց: Բայց սով մոլեռանդներու վայրոյթին առիթ տւաւ, որոնք մարդ մը խնդրելով վանքին դրան առջեւ թաղեցին, եւ ետքէն վարդապետը ամբաստանեցին, եւ այս պատճառեւ քրիստոնէից ջարդ մըն ալ կը պատրաստէին: Սակայն Աստուածատուր յաջողեցաւ վրպարտութիւնը ցրել, ինչպէս կը պատմեն, նոյն իսկ մեռած մարդը խօսիլ տալով, ուսկից Աստուածատուրի Մեռելյարոյց մականունն ալ (ԿԻՐ. 92): Նշանաւոր վարդապետներուն մէջ կը յիշուին եւս Գէորգ Կարենացի, եւ Գէորգ Տիրացու մականուանեալը եւ Ստեփանոս Տէրյուսկանորդի (ԿԻՐ. 91), որուն վրայ առանձինն իր կարգին:

1100. ԹԷՈՂՈՐՈՍ ԿԵՍԱՐԱՍԻ

Պատշաճ կը դատենք յառաջ բերել այս տեղ նաեւ Թէոդորոս Կեսարացիի նահատակութիւնը: Երիտասարդ արհեստաւոր մըն Թէոդորոս, որ կարօտութեան միջոցին փոխդրամ առած էր այլապգիէ մը, եւ պայմանաժամին չկարենալով վճարել, պարտատէրին ու դատաւորին խստութենէն ապատելու համար ուրացութեան էր դիմած: Բայց շուտով ուշաբերելով եւ ըրածին վրայ վղջալով, Կեսարիայէ կը փախչէր, եւ անծանօթ կը բնակէր Գըրշէհիի մէջ: Այն տեղ պատահամբ կը ճանչցուի Կեսարացի այլապգիէ մը, եւ դատաւորին կը մատնուի իբրեւ իսլամութենէ ետ դարձող մը: Առաջին հարցափորձէ ետքը քրիստոնէութեան վրայ հաստատ մնալուն, Կեսարիա կը դրկուի, ուր էր սուլտանը եւ այնտեղ ալ աղաչանքներ եւ յորդորներ, խոստումներ եւ պարգեւներ չեն կրնար համոզել Թէոդորոսը: Ասոր վրայ ձեռք կը վարնուի խոշտանգանքներու եւ տանջանքներու, որոնք ամսօրեայ ժամանակով կը շարունակուին ամենայն խստութեամբ: Անանիա կաթողիկոս Սեբաստիոյ, որ Կեսարիան կը գտնուէր այն միջոցին, Գէորգ քահանայի ձեռքով քաջալերական յորդորներէ եւ աղօթքէ վատ օգնութիւն մը չկրնար հասցնել Թէոդորոսի (ՆՈՐ. 85), որ վերջապէս սուրի հարուածներով եւ քարկոծումով կը նահատակուի քաղաքին հրապարակին մէջ մահափայտին կապուած (ՆՈՐ. 92): Մահուան օրը նշանակուած է 653 մարտի 12=1204 Մայիս 18, երեքշաբթի օր (ՆՈՐ. 93), որ ճիշդ կու գայ հռոմէական տոմարով, որչափ ալ մարտի 12ը մեր անշարժ տոմարի հաշուով կը պատասխանէ Մայիսի 19ին, եւ իրօք այն օր գրուած է յիշատակը Յայսմաւուրթի մէջ (ՅԱՍ. Ա. 223), բայց այս առթիւ եօթնեկի օրն ալ պէտք կ'ըլլալ չորեքշաբթի փոխել: Այլեւս պէտք չենք վգար շարժական տոմարի դիմել, որուն հաշուով մարտի 12ը Նոյեմբեր 6ին կը համեմատուի: Ժամանակակից մարտիրոսներէն կը յիշուի նաեւ Առաքել Կեչրորցի քահանան, վանապան տանջանօք նահատակեալ, մերձաւորաբար 1208ին, բայց աւելի տեղեկութիւն չկայ իր վրան (ՆՈՐ. 94):

ՎԵՐՋ